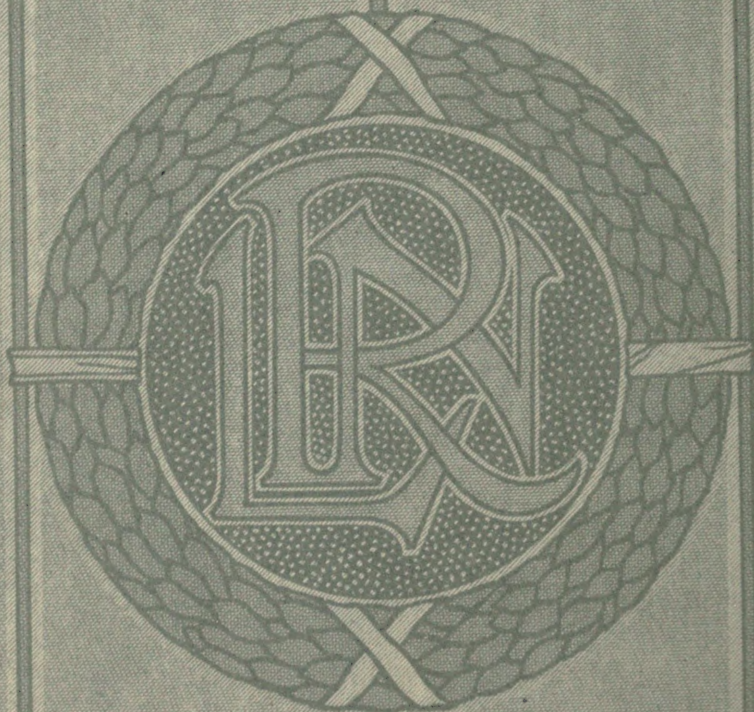
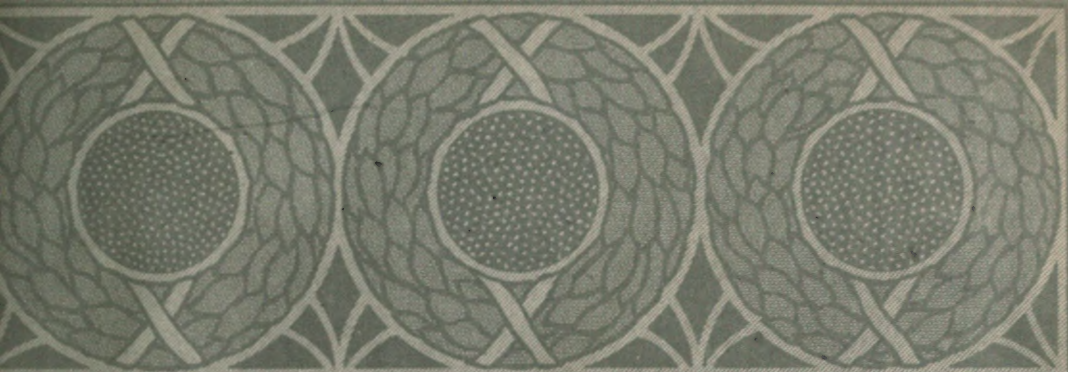
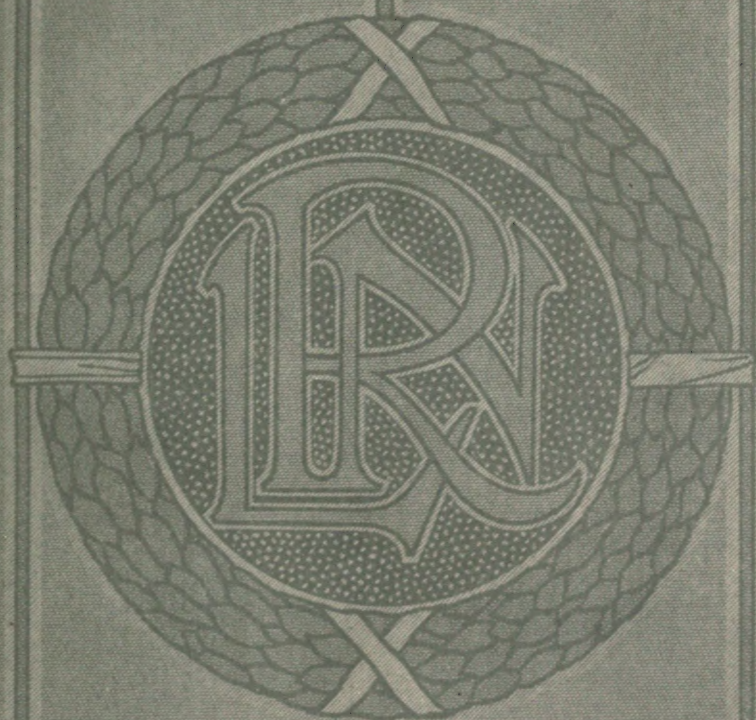

3 1761 06383910 4

MINTA ANTIQUARIUM
CÉGTULAJDONOS
SZÉKELY ALBERT
BUDAPEST
VIII.
JÓZSEF KÖRUT 21.

RÉVAI

NAGY LEXIKONA

RÉVAI

NAGY LEXIKONA

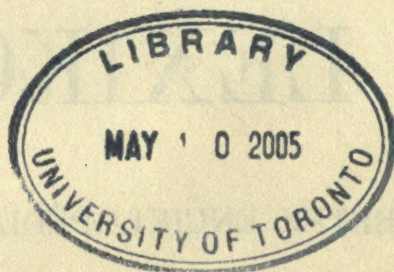
AZ ISMERETEK ENCIKLOPÉDIÁJA

IX. KÖTET

Gréc—Herold

A SZÖVEGBEN 179 ÁBRA; KÜLÖN MELLÉKLETÜL
3 SZÖVEGMELLÉKLET ÉS 48 KÉP, EZEK KÖZT 5 SZÍN-
NYOMAT, 2 MUVÉSZETI REPRODUKCIÓ ÉS 2 TÉRKÉP

BUDAPEST
RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1913

A SZÖVEGET VALAMENNYI SZÍNES ÉS FEKETE MŰMELLÉKLETTEL
NYOMTA A PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA BUDAPESTEN

G.

Grée, *Graz*-nak, Stájerország fővárosának régi magyar neve.

Grechetto, *il*, olasz festő, l. *Castiglione*, 4.

Grecitasz, l. *Graecitas*.

Grecizmus, l. *Graecismus*.

Greco (ol., ejtsd: —ko, a. m. görög), 1. a. m. görög márvány; *G. duro* a Paros-szigeti, *G. fino* a pentelikoni márvány. — 2. *G.*, ÉK.-i szél Dél-Olaszországban.

Greco, *el* («a görög»), 1. tulajdonkép *Kiriatos (Domenico) Theotokopuli*, görög származású spanyol festő, szül. Kréta fővárosában Kandiában 1547 körül, megh. Toledóban 1614 ápr. 7. Hazájából ismeretlen körülmények között még 1570 előtt Velencébe ment, ahol az agg Tizian tanítványa lett, de ennél sokkal inkább hatással volt rá az akkor fejlődése tetőfokán álló Tintoretto. Velencéből csakhamar Rómába került, ahonnét azonban 1576. hirtelen felkerekedve a spanyol félszigetre hajózott át és Toledóban telepedett le, hol, idegen létére, megalapítója lett a spanyol nemzeti festőiskolának, melyből idővel oly mesterek kerültek ki, mint Zurbaran, Velazquez és Goya. Festményei, néhány genrejelenettől és egy-két tájképtől eltekintve, csupa vallásos vonatkozású tárgyat vagy képmásokat tüntetnek föl. Korai művein még erősen érezni velencei mintaképeinek, különösen Tintorettonak a tanulmányozását, de röviden felszabadult ezek hatása alól és kifejlődött az ő sajátos, egészen magában álló művészete, amelynek legfőbb jellemzője, hogy benne minden külsőség (forma és szín) a belső tartalom minél teljesebb, maradék nélkül valóbb kifejezését szolgálja. Képeinek tulnyomó részét spanyolországi templomokban és gyüjteményekben őrzik. Különösen sok van belőlük Toledóban és a madridi Prado-muzeumban; a budapesti Szépművészeti Muzeumban egy igen szép Angyali üdvözlet-e látható. V. ö. *Cossio*, El G. (2 köt., Madrid 1908); *Calvert-Hartley*, El G. (London 1909); *Barrès-Laford*, Le G. (Paris 1911); *Mayer*, El G. (München 1911); *Meier-Graefe*, Spanische Reise (Berlin 1910).

2. *G.*, *il*, olasz éremmetsző, l. *Cesari*, 1.

Greco, 1. *(Grieco)*, *Gaetano*, olasz zenepedagógus, Alessandro Scarlatti tanítványa és utóda, Pergolesi és da Vinci mestere, szül. 1680. Nápolyban, halálozási éve bizonytalan.

2. *G.*, *Gioachino*, híres olasz sakkjátékos, szül. 1600 körül Calabriában (innen *Calabrese* melléknevе), megh. 1634. a spanyol gyarmatokon. Ifjú korában került Párisba, majd Angol-, később Francia- és Spanyolországba került. Legjobb munkája az 1619. Rómában írt játszmakezdések gyüjteménye, mintegy 150; nem éppen hibátlanok, de szellemesek és tanulságosak. Nyomtatásban e munkája 1659. jelent meg először.

Grécourt (ejtsd: grékúr), *Joseph Willart de*, francia költő, szül. Toursban 1684., megh. u. o. 1743 ápr. 2. Szülővárosában már 13 éves korában kanonokságot kapott, de ideje javarészét Párisban és több előkelőség kastélyában töltötte a legnagyobb kicsapongások között. Feslett életmódjának hű tükörképei sikamlós tartalmú, pongyolán írt versei, melyek kötetbe gyüjtve csupán halála után (legelőször Paris 1747, legutóbb Bruxelles 1888. Oeuvres badines címmel) láttak napvilágot.

Grecque (franc., ejtsd: grek), derékszögben tört egyenes vonalból álló egyszerűbb, vagy több, kivétel nélkül derékszögben tört vonalakból szerkesztett geometriai ékítmény. Másként *meander*.

Grecs, *Nikolaj Ivanovics*, orosz író, szül. Szt.-Péterváron 1787 aug. 14. (3.), megh. u. o. 1867 jan. 24. (12.). Eleinte az orosz irodalom tanára volt, azután a belügyminisztériumban, majd a pénzügyminisztériumban nyert alkalmazást s 1838. valóságos államtanácsos lett. Kiadta 1812—38-ig a Syn otečestva c. hetilapot, 1825—60-ig (eleinte Bulgarinnal) a Sěvernaja Pčela c. újságot. Az orosz irodalomról írt nagy műve (Opyt kratkoj istorii russkoj literatury, Szt.-Pétervár 1819—22, 4 köt.) úttörő munka volt és bibliografiai tekintetben még most is hasznos forrás. Említést érdemelnek az orosz nyelvről írt kézikönyvei is, az 1827-ben megjelent terjedelmes orosz nyelvtan (Prostrannaja russkaja grammatika) és a Gyakorlati orosz nyelvtan (Praktičeskaja russkaja grammatika). Két fantasztikus regényt is írt: A fekete asszony (1834) és Utazás Németországba (1836). Sokat utazott és utazásait úti levelekben írta le. Összegyüjtött művei 1855. jelentek meg Szt.-Péterváron 3 kötetben, emlékiratai (Zapiski) u. o. 1886.

Grecsák *Károly*, jogi író, szül. Verseczen 1854 nov. 16. Tanulmányai végeztével az ügyvédi pályára lépett. 1881-ben Verseczen mérsékelt ellenzéki programmal képviselővé választották. 1884—1889-ig a Budapester Tagblatt főszerkesztője volt. Az ítélőtáblák szervezése alkalmával (1891) a szegedi táblához biróvá nevezték ki, 1896. kúriai kisegítő, 1901. rendes biró lett és ott a váltótanács-

ban működik. A tőle 1905. alapított Országos bírói és ügyészi egyesületnek megalapítása óta elnöke. Számos cikkén kívül önálló művei: *A váltótörvény magyarázata* (Budapest 1899); *Felsőbírósági határozatok kereskedelmi, váltó- és csődügyekben* (u. o. 1899—1905); *Magyar döntvénytár* (u. o. 1908); *Kereskedelmi törvények zsebkönyve* (u. o. 1908); *Csődtörvény zsebkönyve* (u. o. 1908); *Codex hungaricus* (élő törvények gyüjteménye, u. o. 1911); *Új döntvénytár* (u. o. 1912). Főszerkesztője a Kereskedelmi jog c. szaklapnak. E Lexikonnak is munkatársa.

Greda, 1. adók. Zágráb vm. dugo seloi j.-ban, (1910) 620 horvát lak., u. p. és u. t. Ivanić vár. — 2. *G.*, adók. Zágráb vm. sziszeki j.-ban, (1910) 1020 horvát lak., u. p. Sela, u. t. Sziszek. — 3. *G.*, adók. Zágráb vm. petrinjai j.-ban, (1910) 839 horvát lak., u. p. és u. t. Sunja.

Gredistye, kisk. Hunyad vm. szászvárosi j.-ban, (1910) 160 oláh lak., u. p. Szászváros, u. t. Russ. L. még *Várhely*.

Gredjani, 1. adók. Pozsega vm. újgradiskai j.-ban, (1910) 928 szerb lak., u. p. és u. t. Okučani. — 2. *G.*, adók. Zágráb vm. topuskói j.-ban, (1910) 1185 horvát és szerb lak., vasúti megálló, u. p. és u. t. Topusko.

Gredos, *Sierra de G.*, a Kasztiliai választóhegység egyik része Spanyolország Avila, Caceres és Salamanca tartományaiban. Legmagasabb pontjai a Hermanillos de G. és a Plaza del Moro Almanzor (2661 m.). A hegység legnagyobbrészt gránitból áll, a pireneusi ősrégi kristályos hegyvidéknek egyik vetődés által tölemelt darabja, vas-, ezüst-, ólom- és rézércekkel.

Greeley (ejtsd: grili), város Colorado északamerikai államban, a Rocky Mountains aljában, a Union Pacific Railway mentén, jól kultivált vidéken. Keményítő- és répacukorgyár, malmok. (1910) 8179 lak.

Greeley (ejtsd: grili), *Horace*, amerikai hirlapíró, szül. Amherstben (New-Hampshire) 1811 febr. 3., megh. New Yorkban 1872 nov. 29. Tizennégy éves korában Putneyben egy nyomdába került, 1832. New Yorkba ment, társul szegődött egy nyomdaüzletbe. 1841-ben alapította a New York Tribune-t, melyet republikánus szellemben egész holtáig szerkesztett. Ő adta ki az általános választási jog és általános amnesztia jelszavát. 1872-ben Grant ellenében a köztársasági elnöki méltóságra is kandidálták. Munkái: Hints toward reforms (New York 1850); Glances at Europe (u. o. 1851); History of the struggle for slavery extension (u. o 1856); Overland journey to San Francisco (u. u. 1860); The American conflict (Hartford 1864—66); Recollections of a busy life (New York 1868; önéletrajz); Essays designed to elucidate the science of political economy (Boston 1870); What I know of farming (New York 1871).

Greely (ejtsd: grili), *Adolphus Washington*, amerikai sarkutazó, meteorológus, szül. Newburyportban (Mass.) 1844 márc. 27. 1861—4-ig az északi hadseregben harcolt, 1868. a Signal Corpshoz osztották be; ennek a szolgálatában 3200 km.-nél hosszabb katonai távíróvonalat létesített. 1881-ben a kormány megbízta annak az expediciónak a parancsnokságával, amelynek feladata volt, hogy a hamburgi földrajzi kongresszuson (1879) javasolt 13 sarkvidéki állomás egyikét berendezze. G. 1881 júl. 7. indult a *Proteus* hajóval St. Johns-ból (New Foundland) és aug. 12. kikötött rendeltetése helyén, a Grant-föld K.-i partján, a Lady Franklin Bay egy É.-i öblében, a Discovery Harbourban (81° 44'). Két telet töltött itt. Egyik szán-expediciója a Grinnell-föld belsejében fölfedezte a Hazen-tavat, a másik, Lockwood és Brainard vezetésével Grönlandtól É.-ra (Hazen-föld) 83° 24'-ig hatolt. Miután az értük küldött expediciók megérkezésére hiába várakozott, 1883 aug.-ban dél felé fordult. A 3-ik telet, a Sabine-fokon, csak heten élték túl. Ezeket a 3-ik mentő-expedició (Schley) találta meg 1884 jún. 22. 1887-ben a Signal Corps főnöke lett. 1906-ban részt vett a san-franciscói földrengés mentőmunkálataiban; ugyanekkor lett tábornok. Munkái: Three Years of Arctic Service (New York 1885; németül Jena 1886); American Weather (u. o. 1888); Proceedings of the Lady Franklin Bay Expedition (1888); American Explorers and Travellers (u. o. 1894); Handbook of Arctic Discoveries (Boston 1896); Handbook of Polar Exploration (1906) és klimatológiai dolgozatok. V. ö. *Schley*, The Rescue of G. (New York 1885).

Green (ejtsd: grín), 1. *Anna Katherine*, amerikai írónő, szül. 1846. Népszerűségét bűnügyi témát feldolgozó első novellája, The Leavenworth Case (1878) alapította meg. Hasonló témájú regényei közül főbbek: A Strange Disappearance (1879); The Sword of Damocles (1881); Hand and Ring (1883); The Mill Mystery (1886); Behind Closed Doors (1888); The Forsaken Inn (1890); The Filigree Ball (1903). Drámai művei: Risivi's Daughter (1800); The Defense of the Bride és 1892. a The Leavenworth Case dramatizálása. Magyarul megjelent: Csodálatos eltűnés (Pesti Hirlap 1889); Kéz és gyűrű (u. o. 1891); A magányos vendégfogadó (u. o. 1893); Férfiszív (Egyetértés 1893); Két unokatestvér (u. o. 1894); Tetemrehívás (Pesti Hirlap 1899); Az ékszer (Egyetértés (1906); Ő érte (u. o. 1906).

2. *G.*, *Edmund Fiske*, John *Fiske* (l. o.) angol történetíró és bölcselő családi neve.

3. *G.*, *George*, angol fizikus, szül. Nottinghamben 1793 júl. 14., megh. Sneintonban 1841 márc. 31. Eleintén atyja foglalkozását, a molnárságot folytatta, de később Cambridgeben tanult, azután pedig ugyanott a Cajus College fellowja lett. G. Gauss-szal együtt a potenciál-elmélet megalapítójának tekintendő. Arra törekedett, hogy az elektromosságra és a mágnességre nézve általános tantételeket állítson fel és ily módon egy a potenciál-elméletre nézve igen fontos tételt alapított. Nevezetes művei: An essay on the application of magnetical analysis to the theories of electricity and magnetism (Nottingham 1828), amely a potenciál-elméletet adja elő; e munkát eleinte alig vették tekintetbe, míg azt *Thomson*, Gauss hasonló tartalmú művének megjelenése után, 1845. újból ki nem adta. Továbbá: Mathematical investigation concerning the laws of equilibrium of fluids analogous to the electric

fluid etc. (Cambridge, Transact. V. pt. I.) és On the determination of the exterior and interior attraction of ellipsoids of variable densities (o. u. pt. II.).

4. *G., John Richard*, angol történetiró, szül. Oxfordban 1837., megh. Mentoneban 1883 márc. 7. Kezdetben mint anglikán lelkész működött, 1868 óta a canterburyi érsek könyvtárosa volt. Történeti munkái közül, melyek nagy népszerüségnek örvendtek, megemlitendők: Short history of the English people (számos kiadásban) és History of the English people (London 1877—80, 4 köt.). Halála után jelent meg: The conquest of England (új kiad. 1899, 2 köt.)

5. *G., Thomas Hill*, angol filozófus, szül. 1836 ápr. 7., megh. 1882 márc. 26. Kant filozófiájának egyik főképviselője Angliában, de Fichte és Hegel is hatással voltak rá. Művei: Introduction of Hume's Treatise on human nature (mint H. művei kiadásának bevezetője, 1844); Prolegomena to Ethics (1883, 4. kiad. 1899). Művei 1885—88. és 1906. 3 kötetben jelentek meg. V. ö. *Fairbrother*, The phil. of G. (1896).

6. *G., Valentine*, angol rézmetsző, szül. Hales-Owenben (Shropshire) v. Salfordban 1739 okt. 3., megh. Londonban 1813 júl. 6. A hántoló modorú rézmetszésben, az ú. n. mezzotintóban jutott nagy hirnévre, amely eljárást R. Hancocknál sajátitotta el. Metszeteit Benjamin West, Rubens, Baroccio, A. v. d. Werff, Luca Giordano, Wilson, Lodovico Carracci, Jan Steen, Van Dyck, Reynolds stb. művei után készitette. Nevezetesebb lapjai: Belsazar lakomájának története; Krisztus megáldja a gyermekeket; Lázár feltámasztása; Szt. István vértanúsága; Epaminondas halála; Bayard halála; Nagy Sándor és orvosa, Fülöp; Agrippina Germanicus hamvainál (valamennyi West után). A Szépművészeti Muzeum grafikai osztályában több mint száz metszetét őrzik.

Greenalit (ásv.), zöld vashidroszilikát, hasonló a glaukonithoz, de káliumot nem tartalmaz. Apró gömbök a vasércek kiséretében. Lelőhelye: Mesabi district (Minnesota).

Greenaway (ejtsd: grínevé), *Kate*, angol rajzolónő, szül. Londonban 1846., megh. 1901 nov. 9. A XIX. sz. 70-es és 80-as éveiben kiadott képes könyveivel, amelyek az angol gyermektipust finoman, derüs humorral mutatták be, nagy sikereket aratott és szinte Európaszerte elterjesztette a természetes, egészséges angol gyermekdivatot.

Greenbacks (ang., ejtsd: grínbekzz) a. m. zöldhátú, az északamerikai Egyesült-Államok papirpénzének volt népszerű neve, melyet zöld szine miatt neveztek így. Az alkotmány előirásai dacára hozták forgalomba 1862. a polgárháború miatt keletkezett pénzügyi zavarban és kényszerárfolyammal ruházták fel. Az 1—10,000 dollárig kiállitott példányok kezdetben igen erős árfolyamesésnek voltak kitéve, de 1878. ismét elérték névértéküket, azóta pedig, minthogy beváltási alapról is gondoskodás történt, zavartalanul szerepelnek a forgalomban.

Green Bay (ejtsd: grínbéi), 1. a Michigan-tó ÉNy.-i öble Wisconsin északamerikai államban. Hossza (ÉK.—DNy.) kb. 160, szélessége 15—30 km. Félsziget és szigetsor választja el a Michigantótól. — 2. *G.*, county-székhely a G. DNy.-i végénél, a Fox River torkolatánál. Jó kikötő. Fürésztelepek, malmok, sörfőzők, fakereskedés, halászat. Lak. (1910) 25,236.

Greenbush (ejtsd: grínbös) v. *East Albany*, l. *Rensselaer City*.

Greencastle (ejtsd: grínkászl), kikötőváros és erősség Donegal ir countyban, kb. 800 lak.

Greene (ejtsd: grín), 1. *Nathaniel*, amerikai hadvezér, szül. Rhode-Islandon 1742 aug. 7., megh. 1786 jun. 19. Az északamerikai szabadságharcban 1775. a rohde-islandi csapatok parancsnoka lett s kitüntette magát a trentoni (1776) és princetoni (1777) ütközetekben. 1780-ban mint a déli hadsereg fővezére az angolokat Georgia és Karolina államokból szoritotta ki. Érdemeiért a kongreszszus nemzeti jutalomban részesitette. Életét unokája George William G. irta meg New-York 1867—76, 3 köt.).

2. *G., Robert*, angol költő és pamflet-iró, szül. 1560. Norwichben, megh. 1592 szept. 3. Nagy sikerrel művelte a romantikus drámát: Alphonsus king of Arragon; Orlando Furioso; Friar Bacon and Friar Bungay; James IV. Pandosto c. regénye volt Shakespeare Téli regéjének forrása. Híres vallomásában (A groatsworth of wit bought with a million of repentance 1592) támadja Shakespearet és Marlowet. Műveit kiadták Dyce (1831) és Grosart (1881—86). V. ö. Ch. *Gayley*, Representative English comedies (London 1903).

Greenfield (ejtsd: grínfíld), county-székhely Massachusetts északamerikai államban, a Connecticut River mellett. Kés-, szerszám- és gépgyártás. Lak. (1910) 10,427.

Greenheart-fa (ejtsd: grínhárt-fa, a. m. zöldszívfa, növ.), a brit Guianában termő *Nectandra Rodioei* fája, mely kemény, tömör, igen nehéz (1·08—1·195 fajsúllyal), de könnyen és simán hasadó. Egyike a legbecsesebb, hajóépitésre való fáknak, de nagy súlya és keménysége miatt asztalos-munkára nem alkalmas.

Greenhorn (ang., ejtsd: grínhorn), az amerikai bevándorlók gúnyneve: újdonsült.

Greenlaw (ejtsd: grínlá), Berwick skót county székhelye, mintegy 700 lak.

Green Mountains (ejtsd: grín mauntinsz) a. m. zöld hegység, Észak-Amerikában az Appalach hegyrendszerhez tartozó hegylánc Vermont államban, a Connecticut folyó völgye s a Champlain-tó között; legmagasabb pontja a Moosehillock (1461 m.). Ősrégi, legnagyobb részében lekopott hegység, kristályos palákból és kvarcitból áll, vas- és rézérceit, továbbá márványát bányásszák.

Greenock (ejtsd: grínok), város Renfrew skót countyban, (1911) 75,140 lakossal, terjedelmes és mély kikötővel, kitünő dokkokkal; cukorfinomítókkal, vasöntéssel, gépgyártással, hajóépitéssel, vitorlavászonszövéssel, szalmakalap-, papir-, bőr-, cipő-, szappan- és gyertyagyártással, heringhalászattal. Nagyon jelentős még a kereskedelme is: a kivitel főcikkei a szén, hajók és gépek, a bevitelé a vasérc, fa és nyerscukor. Itt született James *Watt*, akinek emlékére szobrot emeltek és akiről egy colleget (Watt-Institute) neveztek el.

Greenockit (ásv.), hatszöges rendszerbeli táblákban kristályosodik, hemimorf (félalakos), izomorfa

wurtzittal. Kémiai összetétele: kadmiumszulfid CdS. Erősen gyémántfényű. Jól hasad. Narancs- és méz-sárga szinű, ritkán barna. Karca sárga. Előfordul nálunk Vaskőn a Terézaknán (Krassó vm.) vaskos gránáton mint sárga bevonat. Külföldön Bishopton Skóciában, Przibram Csehországban, Kirlibaba Bukovinában. Mesterségesen is előállítják. A *cadmiumfény* elnevezés nem igen használatos.

Greenough (ejtsd: grínó), *Horatio*, amerikai szobrász, szül. Bostonban 1805 szept. 6., megh. 1852 dec. 18. u. o. Allstonnak volt tanítványa, azután Rómában, Thorvaldsen és Tenerani vezetése alatt dolgozott. Ezek hatása alatt készült főműve, Washington szobra, erősen klasszicista fölfogásban, a washingtoni Kapitolium előtt (1843). Ugyanott van a civilizáció győzelmét a vad természet fölött gyarmatos család és indiánus képében allegorizáló szoborcsoportja (1851).

Greenovit (ásv.), rózsapiros titanit, amely a kalcium helyett részben mangánt tartalmaz. Termőhelye St. Marcell Piemontban.

Green River (ejtsd: grín rivr), 1. a Colorado egyik *forrásfolyója*, amely a Wind River hegylánc Fremont csúcsán ered (Sziklás hegység), kb. 2400 m. magasban Green River Citynél. 1200 km. hosszú D.-i irányú futás után a Grand Riverrel a Coloradóvá egyesül 1150 m. magasban Grand Junctiontól DK.-re. Mellékfolyója balról a Yampah. — 2. *G., folyó* Kentucky államban (Észak-Amerika), kb. 450 km. hosszú, a Cumberland plató lejtőin ered, megkerüli a Mammoth-barlang hegyvidékét és Evansville mellett ömlik az Ohióba. Gőzhajók nagy vízálláskor Greensburgig (275 km.) mehetnek föl rajta.

Green room (ang., ejtsd: grín rúm, a. m. zöld szoba), angol szinpadokon a szinészek, írók társalgó-szobája.

Greensand (ang., ejtsd: grínszend) a. m. zöld homok. Glaukonit-szemcsék által zöldre festett homok, illetve homokkövek a krétaformációban, l. *Kréta*.

Greensboro (ejtsd: grínszbaró), county-székhely North Carolina északamerikai államban. Női főiskola (G. Female College), ipari és mezőgazdasági tanintézetek. Dohány- és gyümölcstermelés, vas és rézbányák, gyapotszövők, vasolvasztók. Lak. (1910) 15,895.

Greensburg (ejtsd: grínszbarg), county-székhelyek az északamerikai Egyesült-Államokban. 1. *G.*, *Pennsylvaniában*, Pittsburgtól 42 km. KDK.-re. Szénbányászat, vas-, acél- és üveggyártás. Lak. (1910) 13,012. — 2. *G.*, *Indiana* államban. Malmok, kőfejtők, kocsi- és székgyártás. Lak. (1910) 5420.

Greenville (ejtsd: grínvil), városok az északamerikai Egyesült-Államokban. 1. *G.*, county-székhely *Mississippi* államban, a Mississippi balpartján. Gyapotkereskedése jelentékeny. Lak. (1910) 9610. — 2. *G.*, county-székhely *Ohio* államban. Dohány- és gabonatermelés. Vasúti kocsigyártás, fatelepek. Lak. (1910) 6237. — 3. *G.*, *Pennsylvaniában*. Szénbányászat, gépgyárak, gyapjuszövők. Lak. (1910) 5909. — 4. *G.*, county-székhely *South Carolina* államban. Baptista egyetem (Furman University) és női College-ek. Gyapot- és gyapjúipar, malmok. Lak. (1910) 15,741. — 5. *G.*, county-székhely *Texasban*, Dallastól ÉK.-re (80 km.). Gyapotipar, zsiradék- és szappangyártás, vasúti műhelyek. Lak. (1910) 8850.

Green-wattle bark (ejtsd: grénuetl, növ.), a. m. zöld wattlekéreg. Wattle néven különféle *Acacia*-fajok kérgét jelölik, melyeket *Mimosa*-kérgeknek is neveznek. A *G.* az *Acacia mollissima* (Ausztrália Victoria tartományában) fajtól való és igen kitünő cserzőanyag. Más wattle a fekete és az arany-wattle. L. *Cserzőnövények* és *Mimosa-kérgek*.

Greenwich (ejtsd: grínics), város Kent angol countyban, London mellett, amellyel egybe van építve, (1911) 95,977 lak., hajó- és gépgyártással, kötélveréssel és vasöntéssel. G. nevezetessége 1676. alapított s kitünően felszerelt csillagvizsgálója (The Royal Observatory), amelynél Flamsteed, Halley, Bradley stb. híres csillagászok működtek. A csillagvizsgáló kupoláján megy át a fő délkör, illetőleg a földrajzi hosszúságot azon ponttól számítják, ahol az obszervatórium delet mutató messzelátója áll (0° G. = 17° 39′ 51″ Ferrótól K.-re = 2° 20′ 14·4″ Páristól Ny.-ra). 1906-ban a csillagvizsgáló közelében akarták felépíteni London egyik villamos energiát termelő telepét, de lord Kelvin s Nagy-Britannia tudományos köreinek felszólalása és tiltakozása miatt a villamos központ felállítása e helyen egyelőre abbamaradt. Legjelentékenyebb épülete G.-nek az egykori tengerészeti szálló, amelyet Wren Kristóf épített és III. Vilmos 1694. adott át rendeltetésének. Az épület gazdag különböző emlékekben; az udvaron áll Nelsonnak, II. Györgynek szobra és két obeliszk; a képcsarnokban különböző népek híres hajósainak arcképei és a brit tengerészet hőstettei láthatók ábrázolva. A Queen Mary Buildingben hajómintákat és a Franklin-expediciónak Rae doktortól visszahozott maradványait őrzik. A rokkant tengerészek csak 1865-ig laktak ezen épületekben; 1870 óta itt van a tengerész-akadémia (Royal Naval College). A város déli részében van a Le Nôtre tervei szerint rendezett G.-park (70 ha.), a londoniak kedvelt vasárnapi kiránduló helye.

Greenwichi idő, l. *Egységes idő*.

Greenwich-sziget, l. *Déli Shetland-szigetek*.

Greenwood (ejtsd: grínvud), county-székhelyek az északamerikai Egyesült-Államokban. 1. *G.*, *Mississippi* államban. Gyapot-ipar, bútorgyártás. Lak. (1910) 5836. — 2. *G.*, *South Carolina* államban. Gyapotipar. Lak. (1910) 6614.

Greenwood, *Grace*, álnév, l. *Lippincott*.

Greetsiel, porosz falu az aurichi közigazgatási kerületben. A német-amerikai kábel-távíróvonal kezdőpontja s a keletfrizlandi grófok származási helye. Tengeri fürdő s kikötő.

Greffier (ejtsd: greffjé), régebben Hollandiában az első államtitkár, Franciaországban a törvényszéki írnok neve volt. Mostanában *G. en chef* a törvényszéki iroda feje; segédei a *commis-G.*-k, kik fizetésüket nem az államtól, hanem főnöküktől kapják.

Grefleux (ejtsd: greflő), kitünő francia vörös bor, mely a l'Ermitage egy részében, a Mas de Grefieux-ben terem.

Greflinger, *Georg*, német költő, aki műveinek egy részét *Seladon* v. *Seladon an der Donau*

álnév alatt írta, szül. 1620 körül Regensburg vidékén, megh. Hamburgban 1677 körül, hol 1647 óta közjegyző volt. Igen sokat és sokfélét irt. Legjobbak epigrammái (1645) és eleven, alaki tekintetben is sikerült dalai: Seladons beständige Liebe (1644); Weltliche Lieder (1651); Poetische Rosen und Dörner (1655); Hundert Oden (1663). A harmincéves háború történetét is versekbe foglalta: Der deutsche dreissigjährige Krieg (1657). Ő adta ki a Nordischer Merkur címü folyóiratot, Németország egyik legrégibb ujságát. Életét megirta Wolfgang v. Oettingen (1882).

Grefrath, porosz falu a düsseldorfi közigazgatási kerületben, (1910) 4708 lak. Selyem-, vászon-, szivar- és sörgyártás.

Greg, *William Rathbone*, angol iró, szül. 1809. Manchesterben, megh. 1881 nov. 15. Wimbledonban. Híres müve: Creed of christendom (1851), melyben a szabadabb vallási mozgalmakat támadta. Nevezetes még: Literary and social judgments (1869); Enigmas of life (1872); Miscellaneous essays (1881–84), utóbbiak számos kiadást értek.

Gregale (ol.), viharos ÉK.-i szél Malta-szigetén, a. m. Greco (l. o.).

Gregarina (állat), l. *Spórás véglények*.

Gregarinózis névvel jelölték régebben a baromfihimlőt, abból a feltevésből indulva ki, hogy okozói Gregarinák. E véglények azonban gerincesekben nem élősködnek s így betegséget sem okozhatnak.

Gregatim (lat.) a. m. csoportonként, seregenként.

Grège (franc., ejtsd: grézs), a gubó lefejtésekor nyert selyemszál, amely 3—10 gubószál egyesítéséből áll elő.

Greger, *Eduard* és *Julius*, l. *Gregr*.

Gregh (ejtsd: greg), *Fernand*, francia költő és kritikus, szül. Párisban 1873 okt. 14. Tanulmányait elvégezvén, 1894. belépett a Revue de Paris szerkesztőségébe, mint a kritikai rovat vezetője, azóta számos más folyóiratban és napilapban is közölt cikkeket és verseket, 1906. pedig megindította a Les lettres c. folyóiratot. Költeményeihez a parnasszisták s Paul Verlaine egyaránt mintaképül szolgáltak, anélkül, hogy eredetisége hatásuknak áldozatul esett volna. Első költeményeit szelíd melankólia lengi át, mely utóbb a szocializmussal rokon ateista optimizmusba csapott át. Ő az első verslibrista, akit az akadémia megkoszorúzott (1897). Verskötetei: La maison de l'enfance (1897); La beauté de vivre (1900); Les clartés humaines (1904); L'or des minutes (1908); Prelude féerique (1909). Kritikai dolgozatai: La fenêtre ouverte (1901); Étude sur Victor Hugo (1904). V. ö. G. *Deschamps*, La vie et les oeuvres III. (Paris 1896).

Gregoir (ejtsd: grögoár) testvérek, belga zeneszerzők: 1. *G. Jacques Mathieu Joseph*, szül. Antwerpenben 1817 jan. 18., megh. Brüsszelben (ahol mint zeneoktató 1848 óta élt) 1876 okt. 22. Vonós hangszerekre számos művet írt Servaisvel, Vieuxtemps-nal és Léonard-ral együtt is. — 2. *G. Edouard*, szül. Turnhoutban (Antwerpen mellett) 1822 nov. 7-én, megh. a közeli Wyneghemben 1890 jun. 28. Egészen a zenetörténeti buvárkodásnak és zeneköltésnek élt. Operákat, Leókaoisades c. szimfóniát, oratoriumokat, megnyitást, orgonaiskolát írt. Művei: Études sur la nécessité d'introduire le chant dans les écoles primaires; Essai historique sur la musique et les musiciens dans les Pays-Bas (1861); Histoire de l'orgue (1865); Galerie biographique des artistemusiciens belges du XVIII. et du XIX. siècle (1862 és 1885); Notice sur l'origine de L. v. Beethoven (1863); Recherches historiques concernant les journaux de musique (1872); La régénération de l'ancienne école de musique flamande; Documents historiques (4 köt., 1872—1876); Gossec (1878) stb.

Grégoire (ejtsd: gregoár), 1. *Henri, Comte de*, Blois konstitúciós püspöke, szül. 1750., megh. 1831. Már 1788. a metzi akadémiától kitüntetett Essai sur la régénération des Juifs megjelenésekor nevet szerzett. A nemzetgyűlésen a nancy-i kerület papságát képviselte. Mint teológus janzenista, mint politikus liberális és köztársasági érzelmű volt, részt vett a konvent, az ötszázak tanácsa és a törvényhozó testület működésében. A konkordátum megkötésekor kénytelen volt püspöki hivataláról lemondani, de már 1801. a szenátusban foglalt helyet és noha a császárság ellen szavazott, 1808. Napoleon grófnak tette meg. Liberális agitációja, melyet írásban és szóban kifejtett, sok ellenséget szerzett G.-nak, különösen klerikális körökben. Irodalmi működését és életrajzát behatóan ismertették *Krüger* (Leipzig 1838); *Böhringer* (Basel 1878); H. *Carnot* (Paris 1882) *Maggiolo* (Nancy 1885).

2. *G. père*, l. *Girard*, 1.

Gregoras, *Nikeforosz*, bizánci történetiró, szül. a pontuszi Herakleiában 1295., megh. 1360-ban. II. Andronikos császár udvarában diplomáciai szolgálatot teljesített, majd kronológiát és csillagászatot tanított. A Palamas által keltett mozgalomban mint a palamiták ellensége vett részt, az 1351-iki zsinat elátkozta tanait s Kallistos patriarcha kolostorba záratta. Megirta pártszempontból, affektált nyelven 38 könyvben a bizánci birodalom történetét 1204—1359-ig. Az első 11 könyvet kiadta *Wolf* (Historiae byzantinae scriptores III., Basel 1562); 24 könyvet kiadott latin fordítással *Boivin* (Paris 1702, 2 köt.). Az egészet *Schopen* és I. *Bekker* (Bonn 1829—55, 3 köt.). Irt asztronómiai, grammatikai műveket és leveleket is.

Gregori, *Ferdinand*, német szinész, szül. Lipcsében 1870 ápr. 13. Lübeckben lépett szinpadra, 1901. szerződtették a bécsi Burg-szinházhoz, hol egyforma sikerrel alakította Shakespeare és Ibsen hőseit. Nagy figyelmet keltett dramaturgiai munkáival és cikkeivel is, melyekben modern reformtörekvéseket pendített meg. 1910-ben kinevezték a mannheimi udv. szinház intendánsának.

Gregorianec *Pál*, előkelő horvát családból származó főpap és tudós. Életrajzi adatok nincsenek róla. 1549-ben zágrábi kanonok, azután zágrábi, pécsi és győri püspök lett. Kalocsai érsekké történt kineveztetése után néhány hétre meghalt 1565. *Mérey* Mihállyal és másokkal együtt dolgozott az ország Quadripartitum nevű törvénykönyvén. Több munkát hagyott hátra, melyek közül kettőt *Bél* Mátyás adott ki: Breviarium Rerum

Hungaricarum historico-geographicum és De Mathia Rege et Gregorio Bánffy. Két másikat Kovacsich tett közzé.

Gregorianus, római jogász, Diocletianus császár idejéből, ki a Codex G. név alatt ismert műben a Kr. u. 195—295. években kiadott császári constitutiókat összegyüjtötte.

Gregorianus cantus, l. *Egyházi hangnemek.*

Gregoriental *(Münstertal)*, felsőelszászi völgy Münster közelében.

Gregorios *(V.)*, konstantinápolyi patriarcha, szül. Dimitzanában 1745., megh. 1821 ápril 22. 1784. Szmirnában metropolita és 1797. konstantinápolyi patriarcha lett. Nemsokára azután, hogy a franciák Törökország ellen támadást intéztek, avval kezdték gyanusítani, hogy szövetségben áll a haza ellenségeivel, amiért is az Athosz hegyre száműzték. Az Athoszon nagy buzgalommal foglalkozott a tudományokkal s 1806. Konstantinápolyba történt visszahivatása után hiressé lett a tudományok terjesztése körül kifejtett buzgalma miatt. 1808. újból letétetvén, 1819. harmadszor mint patriarcha tért vissza. Midőn a görögök függetlenségük kivívása érdekében mozgalmat indítottak, G. abba a gyanuba esett, hogy támogatja őket, amiért husvét ünnepén, a patriarchátusi templom főkapuzatában teljes ornátusban felakasztották.

Gregorios Thaumaturgos, l. *Gergely*, 1.

Gregorit (ásv.) a. m. agnesit; steatit külsejű földes ásvány St. Agnesről (Cornwall), amelyet bizmutkarbonátnak tartottak.

Gregorovics, *Charles*, lengyel hegedűművész, szül. 1867 okt. 25. Szent-Péterváron. Besekirskij, Vieniavszki és Joachim tanítványa. Először 1886. hangversenyezett Berlinben.

Gregorovius, *Ferdinand*, német történetiró és költő, szül. Neidenburgban (Ost-Preussen) 1821 jan. 19., megh. Münchenben 1891 máj. 1. Teológiai és filozófiai tanulmányainak végeztével először a szépirodalom terén lépett fel, mint romantikus költő. Az 1848—49-iki szabadságharcokban rokonszenvvel kisérte a lengyel és magyar nemzet küzdelmeit s ki is adott egy verskötetet: Die Polen- und Magyarenlieder (Königsberg, 1849) címen. Ezután egészen történelmi tanulmányoknak szentelte életét s e téren első figyelmet keltő munkáját Hadrianus császárról írta: Geschichte des römischen Kaisers Hadrian und seiner Zeit (Hamburg 1851., 3 kiad. 1884). E műve magyar fordításban is megjelent *Pászthory* Jánostól (Bpest 1897). 1852-ben Rómába költözött s ettől kezdve felváltva Olaszországban és Münchenben tartózkodott. Rómában életfeladatául tűzte ki a középkori Róma történetének megirását. E nagy munkának mintegy bevezetéséül szolgált: Die Grabdenkmäler der römischen Päpste (Leipzig 1857, 2. kiad. 1881) c. munkája, mely magyar fordításban is megjelent *Hegedüs* Istvántól (Bpest 1898). Végre elkészült főmunkájával, mely a középkori Róma története mellett behatóan és klasszikus módon tárgyalja annak összes műemlékeit: Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter (Stuttgart 1859—73, 8 köt., 5. kiad. 1903). 1874-ben jelent meg tőle Lucrezia Borgia története, melyben e hirhedt nő emlékét sok rágalomtól tisztította meg. (Magyar fordításban *Márkus* M. és *Feleki* I.-től 1892). Közben beutazta Itália nagy részét és számos klasszikus útirajzban örökítette meg tapasztalatait, melyek a Wanderjahre in Italien c. gyüjteményben jelentek meg (Leipzig 1856—77., 5 köt.) Utolsó olasz tárgyú műve: Urban VIII. im Widerspruch zu Spanien etc. volt (Stuttgart 1879), melyben érdekesen fejtegeti a pápa és a Habsburgok közti feszült viszonyt a 30 éves háborúban. 1874-ben elhagyta Rómát és görög földön tett nagyobb utazásokat és történelmi tanulmányokat. Egyik legnevezetesebb munkája Athén város középkori története: Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter (Stuttgart 1889, 2 köt.) 1883. kiadta Róma városának Leonardo da Besozzótól készített, eddig ismeretlen tervrajzát a középkorból. Halála után jelentek meg római naplói (Stuttgart 1894, 2. kiad.) és kiterjedt levelezése.

Gregory, ausztráliai folyó, l. *Albert, 1.*

Gregory, 1. *Augustus, sir*, angol utazó, szül. 1819. Nottinghamshireben, megh. 1905. Sydneyben. Nyugatausztráliában mérnök lett és testvérével (l. *G. 2.)* 1846—47-ig a Swan River és az Arrowsmith River között, Perthtől K.-re és É.-ra utazott. 1848-ban a Murchison Rivert térképezte. 1852-ben keresztülhatolt innen É.-ra a Sharks-öbölbe. 1855-ben a Victoria River torkolatától, az ÉNy.-i partról átvágta magát a K.-i partra, Brisbanebe. 1858-ban Leichhardt fölkutatására Brisbaneből Ny., majd D. felé tartva, megérkezett Adelaidebe. Munkái: Journal of the North Australian Exploration Expedition (London 1857); öccsével: Journals of Australian Explorations (Brisbane 1884).

2. *G., Francis Thomas*, az előbbinek öccse, szül. 1820., megh. 1888 okt. 24. 1857-ben a Murchisont, 1858. a Gascoyne folyót térképezte. 1861-ben az ÉNy.-i partról a Fortescue forrásvidékéig hatolt és az Ashburton mentén tért vissza, majd a Yule és De Grey folyókat térképezte és a Mount Macphersonig behatolt a szárazföld belsejébe. 1862-től Queenslandban miniszter és Postmaster General, 1874-től a felsőház tagja.

Gregr (tkp. *Gröger), Eduard*, cseh politikus, szül. Brezihradban 1828 márc. 5., megh. etyrkolyi jószágán 1907 ápr. 1. Eleinte az orvosi pályán működött, majd 1860 óta a cseh politikai életnek lett egyik vezéralakja. Öccsével, *G. Julius*-szal (szül. 1831 dec. 19., megh. 1896 okt. 3.) együtt megalapította a Narodni Listy c. első cseh nemzeti ujságot. Heves harcot kezdett a mérsékelt ó-cseh párt ellen és izgatásainak lehet tulajdonítani, hogy az általa szervezett «új cseh» párt 1891 óta háttérbe szorította az ó-cseheket. 1883 óta tagja volt az osztrák képviselőháznak.

Gregurovec, adók. Belovár-Körös vm. körösi j.-ban, (1910) 1242 horv. lak., u. p. Raven, u. t. Körös.

Greguss, 1. *Ágost*, esztetikus, szül. Eperjesen 1825 ápr. 27., megh. Budapesten 1882 dec. 13. Atyja *G. Mihály* (l. *G. 5.*) szintén jeles esztetikus volt. G. iskoláit Eperjesen kezdte s Pozsonyban folytatta, hová atyját tanárnak hívták meg. Ennek halála után 1838. a család az anya szülőföldjére, Rozsnyóra költözött s G. itt folytatta tanul-

mányait, a filozófiai tanfolyamot 1841—43. Eperjesen végezte be, onnan a bécsi egyetemre ment az orvosi szakra. Midőn azonban 1844. pesti időzése alatt irodalmi körökkel jutott érintkezésbe, mindjobban az írói pálya felé hajlott. 1845-ben a hallei egyetemen Erdmannak, «a hegelizmus utolsó mohikánjának» előadásait hallgatta. Itt kötött barátságot Stier Teofillal, a zerbsti szeminárium későbbi igazgatójával, akit megtanított magyarul, s aki később a magyar irodalom számos művét németre fordította. G. még Halleban létekor számos magyar népdalt németre fordított s bevezetéssel kiadott, Ungarische Volkslieder címmel (Leipzig 1846). 1846. elfogadta a szarvasi evang. gimnázium meghívását a Vajda Péter halálával megürült tanszékre. Egy év mulva nőül vette Kemény Máriát, akivel mindvégig boldogul élt. Pár füzet költői és kritikai dolgozata után — *Villanykák* (Lipcse 1847); *Cid*, Corneille Pétertől (Szarvas 1847); *Futár* (u. o. 1847) — esztetikai kézikönyvét is elkészítette, melyet Szontágh Gusztáv ajánlatára a Kisfaludy-társaság elfogadott kiadásra, de a közbejött szabadságharc miatt csak 1849 őszén adhatott ki: *A szépészet alapvonalai* (Pest 1849). Ez volt az első önálló rendszeres magyar nyelvű esztetika. Az 1848—49-iki mozgalmakban tevékeny részt vett mind a közéletben és a táborban, mind írói munkásságával: *Hitvallomása egy papnak* Rousseautól, ford. *Gerő* (Szarvas 1848); *Gyászdalok* (u. o. 1848-ban névtelenül); *Szarvasi Naptár* (1849). A nemzeti katasztrófa után megfosztották tanári állásától s elfogatási parancsot adtak ki ellene; egy ideig álnév alatt mint nevelő működött Török Gábor híres aradmegyei alispán gyermekei mellett, aki maga mint béresgazda rejtőzött saját birtokán. A katonai szigor enyhültével jelentkezett, s ekkor elitéltetvén, tizenegy havi fogságot szenvedett a nagyváradi vár börtönében. Midőn kiszabadult, Toldy Ferenc eszközlésére a Pesti Naplónál nyert alkalmazást. Ez időbeli munkái: *Magyar verstan* (eredetileg ez is tárcákban jelent meg, 1854.); *Jelesebb íróink csarnoka* (28 írói jellemzés a Pesti Napló 1853—55. évf.); *Irodalmi körültekintés*; *A rútról*, esztetikai tanulmány stb. Regényfordításai (Sue, Montépin, Féval, Maquet, Sand Gy. után) önállóan is megjelentek, valamint némely jogbölcsészeti és lélektani munkák fordítása. Hunfalvy Jánossal együtt szerkesztette a válogatott tartalmú *Család könyvét* (Pest 1855—58). Az Akadémia tizévi szünete után első nagygyülésén 1858. levelező, majd 1863. rendes taggá, 1882. igazgatóvá választotta, s ugyancsak 1858. Marczibányi-díjjal jutalmazta Széptanát. Az 1860. föléledt Kisfaludy-társaság is első ülésében tagjának és titkárának választotta, 1879-től e társaságnak alelnöke volt. A társaság adta ki *Külföldi népdalok* című műfordítását (Pest 1860). Ő szerkesztette a társaság rendes kiadványait, az Évlapok I—XV. kötetét (1865—81), a Pártolói Könyvtárt, felügyelt a Shakespeare-fordítás kiadására, maga is közreműködvén a *Szeget-szeggel* és az *Athéni Timon* c. darabok fordításával, és számos dolgozatot olvasott fel a társaság ülésein. E társaság 1864-iki pályázatára írta egyik legkitünőbb művét: *A balladáról* (Pest 1865). A társaság szervezetének átalakítását is ő kezdeményezte 1865., 1871. pedig a Toldy Ferenc félszázados írói jubileumát indítványozta; ez alkalommal adta ki a Toldyéktól rendelkezésére bocsátott anyagból: *Toldy Ferenc félszázados munkássága* 1821—1871. című könyvészeti művét (Pest 1871). Az Akadémiában is számos értekezést mutatott be. Egy vigjátéka: *A lángész* (Pest 1860), az Akadémiánál Teleki-díjat nyert, egy másik: *A levél*, szintén megjelent (u. o. 1861), de szinre egyik sem került. Továbbá kiadta Zrinyi eposzát. Hirlapírói működését is folytatta, 1862—63. az *Ország* társszerkesztője volt, 1864—1865. Pákh Alberttel együtt a Magyar Sajtót szerkesztette, 1865. pedig az Országgy. Napló szerkesztője lett.

Az alkotmány helyreállítása után Eötvös József miniszter 1870. a pesti egyetemre az esztetika nyilvános rendes tanárául neveztette ki. Esztetikai és irod. dolgozatainak legjavát összegyüjtve *Tanulmányok* c. alatt is kiadta (2 köt. 1872, németül Heinrich Gusztávtól, Zerbst 1875). Kiadta *Arany János balladáit* (Budapest 1877) kitünő kommentárral; bővítve 1880.; később Beöthy dolgozta át; *Molière Tudós nőit* magyar, illetőleg francia szöveggel (u. o. 1880); továbbá jeles *Magyar költészettanát* (u. o. 1880). Főművei: *Shakespeare pályája* (az Akadémia megbizásából, u. o. 1880); a Kisfaludy-társaság megbizásából készített *Rendszeres széptan*, mellyel ifjukori esztetikáját akarta mintegy kicserélni. Ezt már csak halála után bocsátották ki tanítványai G. jegyzetei alapján, sajtó alá rendezte *Liszka* Béla (Budapest 1888). A 70-es évek végétől gyomorrák tünetei mutatkoztak nála. Keveset dolgozhatott, leginkább verseket, meséket írt.

G. a magyar esztetika kiváló képviselője volt; ő biztosította nálunk e tudományszak rendszeres művelését. 1849-iki Szépészete a Hegel iskolájának bélyegét viseli magán s noha sok eredetiséget tanusít, egészben a német spekulativ esztetikához csatlakozik. Rendszere utóbb, főleg a pozitivizmus hatása és saját elmélkedései következtében, átalakult. Újabb széptanában a szépet a jó és igaz egységében találja s az esztetikát részint erkölcsi, részint logikai alapra helyezi. A lélek tényeiből indul ki, főleg az érzésből és egész sajátszerüen mellőzi a képzeletet. Fejtegetéseiben a sarkalatosság elvét alkalmazza módszerül, ama dualisztikus világnézetet, melyet Descartes-hoz csatlakozva, mind a szellemi, mind az anyagi világban s mind az egészben, mind a részekben alaptörvényül látott és tanított: a ketté oszlás, az ellentét, a pozitiv és negativ elem, szellem és anyag jelenlétét minden tüneményben. Ő ez elvon ásoka alkotó elemeknek tekinté. E felfogás gondolatmenetének szigorú következetességet, rendszerének átlátszó tisztaságot kölcsönzött, egyszersmind azonban dialektikai formalizmusra csábította a valóság alapjáról. Ezzel függ össze nagy hajlama a meghatározás, osztályozás, harmonizálás iránt. Stílusa mindig szabatos, világos, szellemes, fordulatos és könnyü s ebben a francia próza hatása érzik; G. mindenesetre leggondosabb stilisztáink közé tartozott, bár választékossága nem egyszer a mesterkéltséggel érintkezett.

2. *G. Gyula*, fizikus és író, Ágostnak testvéröccse, szül. Eperjesen 1829 dec. 3., megh. Pesten

1869 szept. 5. Mint jogász részt vett a szabadságharcban, utána azonban a bécsi műegyetemen és egyetemen fizikussá képezte ki magát. 1857-ben tanár, majd haláláig igazgató volt a pesti evang. főgimnáziumban. Mint író a fizika, a bölcselet és a szépirodalom terén működött s érdemeiért mind az Akadémia (1864), mind a Kisfaludy-társaság (1867) tagjai közé választotta. Tudományos munkásságát népszerű értekezésekkel kezdte (egy sorozatuk *Természeti képek* c. alatt 1869. külön is megjelent), majd önálló munkákkal és szakszerű tanulmányokkal folytatta. Értekezései összegyűjtve is megjelentek (1876), munkái közül nevezetesebbek: *Közönséges természettan* (1861); *Természettani földrajz* (1864). Bölcseleti dolgozata, *Határkérdések a szép- és természettudományok közt* részeiben ma sem avult el teljesen. Szépirodalmi téren mint műfordító működött, átültetvén magyarra Turgenyevtől A nemesi fészket, Calderontól (Győry Vilmossal együtt) Az állhatatos fejedelmet s versben a portugálok nagy eposzát, Camoens Luziádáját (1865).

3. *G. Imre*, festő, szül. Zayugróczon 1856 márc. 30., megh. 1910 jún. 5. Budapesten. Első oktatását az országos mintarajztanodában nyerte, 1873. a müncheni festészeti akadémiára, majd Párisba ment. 1884-ben Budapestre jött s előbb Benczur Gyula vezetése mellett, aztán önállóan folytatta munkálkodását, amelynek gyümölcsei *A király Szegeden* című nagyobb méretű történelmi festményén kívül részben az 1848-iki szabadságharcból, részben a kurucvilágból, részben a magyar nép életéből merített képek. 1885-ben a budapesti kiállításon bronzérmet kapott. V. ö. Művészet, 1910. évf.

4. *G. János*, festő, szül. Pozsonyban 1837., megh. Budapesten 1892 máj. 31. Eleinte műszaki tanulmányokkal foglalkozott a budapesti és bécsi politechnikumon. Báró Eötvös külföldi tanulmányútra küldte 1869. s kinevezte az orsz. mintarajziskola tanárává. Munkásságának javát a pedagógiának szentelte, kevés festménye közül a Szépműv. Muzeum őrzi Ebéd után és Szénagyüjtés c. képeit. Java illusztrációi az Osztr.-magy. monarchia írásban és képben c. munkában és Petőfi műveinek díszkiadásában jelentek meg.

5. *G. Mihály*, főiskolai tanár és író, szül. Pusztafödémesen (Pozsony vm.) 1793 júl. 1., megh. Pozsonyban 1838 szept. 27. Tanulmányait külföldön bevégezve, 1817. az eperjesi, 1833. a pozsonyi evang. főiskolán tanított. Ő volt az első evang. tanár, aki a bölcseleti tudományokat magyar nyelven tanította. Történeti előadásainak erősen magyar szelleme miatt a kormány üldözte is, de annál jobban lelkesodtek érte tanítványai. Nyomtatásban egy német pályaművén kívül csak egy esztetikai munkája jelent meg: *Compendium aestheticae* (1826); nagybecsű előadásai, melyeknek könyv alakjában való közrebocsátásában megakadályozta halála, valamint értekezéseinek egy része kéziratban maradt, a folyóiratokban megjelentek közül egy csomó *G. válogatott kisebb munkái* c. alatt 1852. jelent meg. U. o. olvasható önéletrajza.

Greif, *Martin* (családi nevén: Friedrich Hermann *Frey*, német költő, szül. Speyerben 1839 jún. 18., megh. Kufsteinban 1911 ápr. 1. Max Frey kormánytanácsosnak, Ottó görög király egykori kabineti tanácsosának fia volt. 1859—69-ig katonatiszt volt, azontul teljesen az irodalomnak élt és sokat utazgatott. Drámáinak tárgyát többnyire a német történelemből merítette. Első műve: Hans Sachs (1866), melyet még családi nevén tett közzé. 1882 óta hivatalosan is elismert G. nevén adta ki a többit: Corfiz Ulfeldt (2. kiad. 1876); Nero (1877); Marino Falieri (1878); Walthers Rückkehr in die Heimat, Prinz Eugen (3. kiad. 1903); Heinrich der Löwe (1887); Pfalz im Rhein (1887); Konradin, der letzte Hohenstaufe (1889); Ludwig der Bayer (2. kiad. 1904); Francesca da Rimini (1892); Agnes Bernauer (1894); Das erste Blatt zum Heldenkranz (1895); General York (1899). Schillers Demetrius (1901) című művében nagy elődjének csonka Demetrius drámáját fejezi be s egy utójátékban Schillert ünnepli. Drámáinál nagyobb sikert arattak mélyérzésű, többnyire bánatos lírai költeményei; két dalgyüjteményével: Gedichte (Stuttgart 1868, 7. kiad. 1903) és Neue Lieder und Märchen (Leipzig 1902) egyike lett a legolvasottabb német lírikusoknak. Összegyüjtött művei 4 kötetben jelentek meg (2. kiad. u. o. 1909), továbbá: Lyrische und epische Dichtungen, 2 köt. (u. o. 1909). V. ö. *Kosch*, M. G. in seinen Werken (2. kiad. u. o. 1909); *Savits* M. G.-s Dramen (München 1911).

Greifenberg, a stettini porosz kerület ugyanily nevű járásának székhelye, (1910) 7770 lak., sertéstenyésztéssel és kereskedéssel, vászonszövéssel.

Greifenhagen, az ugyanily nevű járás székhelye Stettin porosz kerületben, (1910) 7259 lak., posztókészítéssel, dextrin- és facipőgyártással, gőzfürészmalommal.

Greifensee, város Zürich svájci kantonban, (1910) 283 lak. 1444. a svájci szövetségesek a Breitenlandberg vezérlete alatt álló zürichi őrséget a G.-i vár elfoglalása után egytől-egyig lemészárolták.

Greifen-tó, Zürich svájci kantonban, 439 m. magasan, a tó $6\frac{1}{2}$ km. hosszú, 1—2 km. széles, 34 m. mély, 8·5 km². területű, a Pfäffikonról lejövő Aa folyó táplálja, lefolyása a 40 km. hosszú Glatt.

Greiffenberg, város Liegnitz porosz-sziléziai kerületben, (1910) 3462 lak., vászonszövéssel és fehérítéssel, templomában a Schaffgotsch grófok családi sírboltjával. Közelében egy bazalt hegykúpon (424 m.) állanak Greiffenstein vár romjai.

Greifswald, az ugyanily nevű járás székhelye Stralsund porosz kerületben, (1910) 24,679 lak., porosz királyi vasművekkel, gép-, pótkávé-, ecet-, ólomcukor- és sörgyárral, jelentékeny halfüstölőkkel s halkonzervgyárral, gabona- és fakereskedéssel; sósfürdőkkel. G.-nak legjelentékenyebb intézménye az 1456. alapított egyeteme, anatómiai, patológiai, kémiai, fiziológiai és fizikai intézettel, nagy könyvtárral (140,000 kötet, 800 kézirat és 200 inkunabulum). Van azonkívül G.-nak többféle közép- és népiskoláján kívül gazdasági iskolája, földrajzi és természettudományi társulata. G. eredetét a sósforrásoknak, első fölvirágzását pedig heringkereskedésének köszönheti. 1281-ben tagja lett a Hanza-szövetségnek. 1627-ben Wal-

lenstein csapatai, 1659. és 1678. a nagy választófejedelem, 1711. pedig az oroszok foglalták el. 1815-ben került végleg Poroszországhoz.

Greifswalder Bodden, a Keleti-tenger egy része a pommerániai partokon a Greifswalder Oie szigettel, amelyen világítótorony és mentőállomás van.

Grein, város Perg felsőausztriai kerületi kapitányságban, (1910) 1500 lak., a Koburg hercegek tulajdonát tevő, Greinburg nevű tekintélyes kastéllyal. ÉNy.-ra 1 óra járásra, 468 m. magasban van Kreuzen (l. o.) hidegvízgyógyintézet, Ny.-ra meredek dombon áll a Clam-Martinitz grófok ősi Clam vára. A város alatt fekszik Wörth-sziget, ennek északi oldalán a víz nagy erővel rohan alá; ez az 500 lépés hosszú és 9—13 m. széles G.-i Strudel.

Grein, *Michael*, német anglista, szül. a hesseni Willingshausenben 1825 okt. 16., megh. Hannoverben 1877 jún. 15. Matematikát és természettudományokat tanult, majd a germanisztikához fordult. 1865-ben Kasselben levéltáros, 1873. Marburgban tanár és 1877. Hannoverben levéltáros lett. Főművei: Bibliothek der angelsächsischen Poesie in kritisch bearbeiteten Texten, mit Glossarium (Göttingen 1857—1864, 4 köt.); Dichtungen der Angelsachsen, stabreimend übersetzt (u. o. 1857—59, 2 köt.); Sprachschatz der angelsächsischen Dichtung (2. kiad. Heidelberg 1911, folyt.).

Greina, *La*, a Graubündeni Alpok Adula nevű hegycsoportjának 2360 m. magas hágója, a Bodeni tó s a Lago Maggiore vizeit választja el egymástól.

Greiner *Lajos*, német származású erdész, szül. Lichtentanne községben (Saalfeld mellett) 1796., megh. Jolsván 1882 okt. 28. Koburg Ferdinánd herceg magyarországi erdőbirtokainak 46 éven át igazgatója volt. Königsegg gróffal, Smetačekkel, Rowlanddal és másokkal megalapította a magyar erdészeti egyesületet, melynek több éven át alelnöke volt. Önálló művei: Beiträge zur Kenntniss des ungarischen Forstwesens (Pest 1843); Wodurch könnte dem sehr fühlbaren Holzmangel und der Waldverwüstung in unserer Gegend Zipsen am zweckmässigsten abgeholfen werden (pályanyertes mű, u. o. 1845); Forststatistik der Waldungen des Gömörer Comitates in Ungarn (1873); Grundzüge zu den Forsttaxationsverfahren und zum Zeichnen der Forstkarten auf den herzoglich Coburg'schen Gütern in Ungarn (1873.; ebben fatermési táblák is benfoglaltatnak); Instruktion zur Führung der Forstertragskontrolle in den Hochwaldungen der herzoglich Coburg'schen Herrschaften Murány u. Kapsdorf (1882) stb.

Greiner, 1. *Leo*, német író, szül. Brünnben 1876 ápr. 1. Ifjú korában Erdélyben élt, ismeretessé lett Der Liebeskönig (Berlin 1906), Herzog Boccaneras Ende (u. o. 1908) c. drámáival és Aristophanes Lysistrata-jának átdolgozásával (u. o. 1908); Lenau életrajza (u. o. 1904) a nagyközönségnek szánt népszerűsítő munka.

2. *G.*, *Otto*, német kőrajzoló, rézkarcoló és festő, szül. Lipcsében 1869 dec. 16. Három évig tanult a müncheni művészeti akadémián. Kőre rajzolt képmásokkal és természettanulmányokkal kezdte pályafutását. E műveit egészséges naturalizmus és erőteljes festői felfogás jellemzi. Később Klinger befolyása alá került és ennek szigorú rajzát utánozva készíti kőrajzait és rézkarcait, melyeknek tárgyát a mitológiából, a bibliából, egyes költők műveiből vagy a képzelet világából meríti. Ismertebb lapjai: Menekülő faunok; Bacchánsmenet; Páris ítélete; Herkules a válaszúton; Hódolás a szépség előtt; Ganymedes elrablása; Dávid és Góliát; Golgota; Dante és Virgil a pokolban. Ezekhez járul az Asszony c. sorozat. 1896-ban Rómában telepedett le és azóta olajfestményeket is készít. 1902-ben befejezett nagy olajképe, Odysseus és a szirének, a lipcsei városi muzeumba került. A Szépművészeti Muzeum metszetosztályában több grafikai lapját őrzik. V. ö. *Vogel*, Otto G. (Leipzig 1903); *Guthmann*, Über Otto G. (u. o. 1903).

Greini erdő, a Cseh erdő (l. o.) része, határvonal Felső- és Alsó-Ausztria közt.

Greisen (ásv.), kvarc- és csillámnak kristályos-szemcsés elegye; tulajdonképen átalakult gránit. Az ónérc-telepek mentén a gránit földpátját kiszorítja a kvarc; a csillám többnyire litium-tartalmú. Az ónérceket felhozó gőzök és oldatok idézték elő a gránitnak G.-né való átalakítását. Régi német bányászati elnevezés; az ónkőtartalmú földpátmentes gránitot értették alatta. A G.-ben mint járulékos elegyrészek fluor- és bórtartalmú ásványok találhatók. Előfordul a Cseh-Szász érchegységben, Cornwallban, Banka félszigeten.

Greiz, az idősebb ágból való Reuss-ház fejedelemségének székhelye, (1910) 23,245 lak., nagy posztógyárakkal, gyapjufestéssel, bőr-, papir-, szivar-, sörgyártással, vasöntéssel, üstkészítéssel és gépgyártással. A jelentékenyebb épületek a fejedelmi palota, a fejedelmi nyári kastély egy gyönyörű parkban, a gót ízlésű városház és a város közelében az Ida-Waldhaus nevű vadászkastély és a fejedelmi mauzoleum. A várost Vilmos császár és Bismarck érczszobra ékesíti.

Greizinger *Iván*, magyar zeneszerző, szül. 1861 Székesfehérvárott, megh. u. o. 1899 nov. 4. Orvosi tanulmányait Budapesten végezte. 6½ évig a Rókus-kórházban volt gyakornok. A zeneszerzésben Volkmann Róbert volt a mestere. Műveinek száma: 121. Nevezetesebbek: 2 nagy mise, kamarazeneművek, dalok. Ezek saját neve alatt jelentek meg. Hatvan magyar dalt Ivánffy, több táncdarabot Yvon művészi néven adott ki. Irt egy nagy hegedűiskolát is, amely Párisban jelent meg.

Greko-itáliai korszak, a görög és itáliai népnek s nyelvének szoros egysége, mely szerint ama két nép hosszabb időn át együtt élt és nyelvében is egy volt még azután is, hogy az indo-európai ősnépből és nyelvből kivált. Sokáig vallották a tudósok (főleg az angolok) ezt a nézetet, de úgy látszik, alaptalanul. V. ö. *Delbrück*, Einleitung in das Sprachstudium (Leipzig 1884); *Leist*, Gräkoitalische Rechtsgeschichte (Jena 1884).

Grekománia (gör.), túlzott rajongás a görög világ iránt, vagyis minden iránt, ami görög.

Grekosztázis v. *grekosztadion (graecostasis*, gör.), megálló hely, nyilt csarnok a régi Róma forumán, ahol eredetileg a görög, később a többi

idegen követségek be szokták várni, míg a tanácsba bemehettek.

Grekov, *Dimitr Panajotov,* bolgár politikus, szül. Bolgradban (Besszarábia) 1847., megh. Szófiában 1901 máj. 8. Párisban tanult, azután Romániában működött mint ügyvéd. Bulgária felszabadulása után hazatért s a tirnovói nemzetgyűlés tagja lett. 1879—80. és 1882—83-ig igazságügyi miniszter volt. 1890—1894-ig Sztambulov kormányában a külügyi tárcát viselte. Sztojlov visszalépése után 1899 jan.—okt.-ig a kabinet élén állott, megtartva a külügyminiszteri tárcát is.

Greksa *István Kázmér,* a magyar nyelv és irodalom tanára a zágrábi egyetemen, szül. Pécsen 1864 dec. 23. Tanulmányait Zirczen és Budapesten végezte. 1886 óta az egri, székesfehérvári és pécsi főgimnáziumokban volt tanár. Az irodalomban költeményekkel, elbeszélésekkel és verses műfordításokkal lépett fel. Megírta XIII. Leo pápa életét és kiadta annak magyarra fordított költeményeit. Franciából fordított regényt (A türkisz karkötő); Lamartine válogatott költeményeit; latinból középkori egyházi himnuszokat. Majd esztetikai, nyelvészeti és irodalomtörténeti értekezéseket írt. Cantate cím alatt eredeti kódex- és forrástanulmányok alapján kiadta a régi magyar és klasszikus imákat és templomi énekeket Lányi Ernő összhangosításában. Horvát nyelven Slovnica madžarskog jezika c. magyar nyelvkönyvet írt. 1903-ban nevezték ki zágrábi egyetemi tanárrá.

Gréli (állat), a Zöldike *(Chloris chloris* L.) népies neve.

Grell, *August Eduard,* német zeneszerző, szül. 1800 nov. 6. Berlinben, megh. 1886 aug. 10. u. o. Zelter tanítványa. Tizenhatéves korában a Nikolaikirche orgonása, 1832-ben a berlini Singakademie második, majd 1851. első karnagya és a zeneszerzés tanára, 1841. az Akadémia tagja lett. Művei túlnyomóan vokálkompoziciók, Palestrina stilusában. Legnevezetesebb közülök tizenhatszólamú a capella miséje. Életrajzát megírta Bellermann (1886).

Gremiale (lat.), az a díszes selyemkendő, melyet a misét mondó püspöknek, ha a faldistoriumon (l. o.) ül, ölébe borítanak. Kezdetben az a célja volt, hogy a miseruhát betakarván, azt a bepiszkítástól megóvja; most dísznek szolgál.

Gremium (lat.) a. m. kebel, kebelzet, testület. *Kereskedelmi G.*, a kereskedelmi kamara alosztálya, a kereskedők testülete.

Grémonville, *Jacques Bretel (Brethel), chevalier de G.*, francia diplomata, szül. Rouenban 1604., megh. 1680 körül. Előbb Velencében, majd Rómában működött mint követ; 1664. a francia segélyhaddal Magyarországba indult és azután Bécsben maradt, mint XIV. Lajos követe, hol az volt a feladata, hogy az ellenzéki magyar főurak rokonszenvét megőrizze, határozott ígérettől tartózkodjék és Lajos erszényét kímélje. Legelőször Lippay érsek és Zrínyi Miklós lépett vele összeköttetésbe; 1665. Zrínyi Péterrel és Vitnyédivel folytatott alkudozásokat. Zrínyi és Fekete László személyesen fordultak pénzbeli segélyért G.-hez, ki azonban 1665 ápr. azt felelte nekik, hogy ura még most nem szegheti meg a Lipóttal kötött békét. A murányi összejövetel után maga a nádor is találkozott G.-lel, ki arra vette rá Wesselényit és társait, hogy írásban forduljanak XIV. Lajoshoz (1666 dec.). Nemsokára Nádasdy is találkozott G.-lel Hochauban; Nádasdyban azonban G. nem bízott. Wesselényi halála után több ízben találkoztak még G.-lel, 1668 aug. óta azonban a francia külügyminiszter (Lyonnel) minden segélyt megtagadván, véget ért az a komédia, melyet G. ura parancsára 4 év óta a magyar ellenzékkel játszott. Állása a bécsi udvarnál mindinkább tarthatatlanná vált és elvégül visszahivatott. G. levelezését l.: Acta coniurationum Bani Petri a Zrinio illustrantia. I. II. V. ö. *Pauler* Gy., Wesselényi F. összeesküvése, II. köt.

Gren, *Friedrich Albrecht Karl,* német fizikus, szül. Bernburgban 1760 máj. 1., megh. Halleban 1798 nov. 26. 1776—82-ig gyógyszerész volt, később, miután egyetemi tanulmányait elvégezte, a hallei egyetemen a kémia és orvostudomány tanára volt s tagja a berlini tudományos akadémiának. Számos fizikai és kémiai művet és értekezést írt. Ezek közül egy magyarul ily címen jelent meg: Chemia vagy természet titka. Magyarul legelőször kiadta *Kováts* Mihály (Buda 1807). G. indította meg Journal der Physik címen 1790. azt a híres fizikai folyóiratot, melyet halála után Gilbert, majd Poggendorf folytatott.

Gren., latin növénynevek mellett *Grenier* Charles (szül. 1808., megh. Besançonban 1875) nevének rövidítése. Főműve a Godronnal együtt írt Flore de France (Paris 1848—56., 3 köt.).

Grenada (ejtsd: grinéde), a Kis-Antillákhoz tartozó Windward-szigetek legdélebbike, Brit-Nyugat-Indiában, Trinidadtól É.-ra (12° é. sz., 61½° ny. h.). Területe 344 km², (1911) 66,750 lak. Vulkáni eredetű sziget (St. Catherine 1143 m.), kráter-tavakkal (Grand Etang) és meleg kénesforrásokkal. 1765. és 1819. erős földrengés sujtotta. Éghajlata esős, forró. Számos apró folyó öntözi. Művelés alatt állott 1910-ben 122 km². Termékei: kakao, szerecsendió, fűszerek, nyers gyapot, gyapotmag, rum. A cukornád termelése a rabszolgák felszabadítása óta lehanyatlott. Állattenyésztése a szükségletet fedezi. A kormányzó mellett 13 tagú törvényhozó tanács áll. *Fővárosa* és a Windward-szigetek kormányzójának székhelye: *Saint George,* a DNy.-i parton, jó kikötővel, kb. 5000 lak. Szénállomás. É.-ra tőle Charlotte (Goyave); a K.-i parton Sauteurs, Grenville, Saint David városok. G. szigetét Kolumbus fedezte föl 1498. A franciák 1650. telepítették be. 1762 óta brit birtok (1779—1783-ig ismét francia). V. ö. *Drayton,* The G. Handbook (London 1898); G. Handbook, Directory etc. (u. o.).

Grenade, *város* Franciaországban, Haute-Garonne départementban, (1911) 2392 lak., szattyánbőr- és keményítőkészítéssel. XIII. sz.-beli jellegét máig tisztán megőrizte.

Grenadille-szigetek, l. *Grenadine-szigetek.*

Grenadill-fa (növ.), e névvel különféle forró éghajlati fát jelölnek, melyek némileg hasonlók az ébenfákhoz és az ú. n. vas-fák némely fajtájához és egész 1·28 fajsúlyt érhetnek el. Az afrikai G. (Senegal-ébenfa, Congo-fa) a *Dalbergia melanoxylum* fája; a Kuba-G. (nyugatindiai G., kókuszfa, amerikai ébenfa) a *Brya-ebenus*-tól származik.

Nehezen megmunkálható fák, melyek azért bútorkészítesre nem alkalmasak. Az afrikai G.-t kivált fából való fúvóhangszer, valamint késnyelek, kalapácsok, mozsártörők stb. készítésére használják. L. *Ébenfa*.

Grenadin (franc., ejtsd: grönadeñ), tűzdelt és párolt hússzeletek rizzsel v. főzelékkel körözve.

Grenadine (franc., ejtsd: grönadin), csipkeszövetszerűen áttört ábrás selyemszövet. Továbbá vörösbarna festék, l. *Grenat*.

Grenadine-szigetek (*Grenades-* v. *Grenadille-szigetek*), Grenadától a St. Vincent-szigetig húzódó apró szigetek sora Brit-Nyugat-Indiában, a Kis-Antillákhoz tartozó Windward-szigetek között. A szigetek területe 47 km², kb. 8000 lak. Legnagyobb *Carriacou* (28 km²), (1911) 6886 lak. Hajógyár és parti hajózás. *Bequia* szigetén az Admiralty-Bay jó kikötő. Kisebbek: Union, Little Martinique, Cannouan, Moustique stb. Főfoglalkozás a marhatenyésztés és gyapottermelés. Közigazgatásilag a G. részben a St. Vincent-, részben Grenada-szigethez tartoznak.

Grenage (franc., ejtsd: grönázs), szemcsés felszínű, fénylő aranyozás.

Grenat v. *grenadine*, vörösbarna festék, melyet a fukszingyártásnál nyernek.

Grenatit (ásv.) a. m. staurolit.

Grenchen (*Granges*), város Solothurn svájci kantonban, (1910) 7081 lak. A svájci órásipar egyik jelentős helye.

Grenelle-i kút, l. *Artézi kút*.

Grenet-Dancourt (ejtsd: grőné-dañkur), *Ernest*, francia drámaíró, szül. Párisban 1858 febr. 21. Mint színész bejárta Franciaországot s a külföldet. Írt monológokat és vígjátékokat. Művei: Rival pour rire (1881); La femme (1882); Les noces de Mlle Loriquet (1883); Trois femmes pour un mari (1884, magyarra ford. *Makó* L. Három feleség címen); Trop aimé (1889); Norah la dompteuse (1894); Jour de divorce (1895); Ceux qui reste (1898); Ceux qu'on trompe (1900); Les gaietés du veuvage (1903); L'assassinée (1904) stb.

Grenfell, *George*, angol hittérítő és Afrika-utazó, szül. Lancreedben (Cornwall) 1849 aug. 21., megh. 1906. A baptista hittérítő társulat megbízásából 1874. Kamerunba, 1878. a Kongó-államba ment s a Kongón felhatolt kb. 3000 km.-nyire. A Kongó mellékfolyóinak térképezésével átalakította a Kongó-medence hidrográfiájáról való téves fölfogásokat. 1891—92. a Kongó-államot képviselte az Angolával való határszabályozásban.

Grénicz, község, l. *Szepesvéghely*.

Gréniczhámor, Szepesvéghelyhez (Grénicz) tartozó telep Szepes vmegye hernádvölgyi járásában, gőzfűrésszel.

Grenié, *Gabriel Joseph*, francia zenész, szül. Bordeauxban 1756., megh. Párisban 1837 szept. 3. Akusztikai kísérletekkel foglalkozott. Az ő találmánya az *expresszív-orgona* (a mai harmónium, 1810), amelynél a lábbal való fujtatás szabályozza a hang erősségét. Érard G. találmányát továbbfejlesztette. Érard orgonáján a hang erőssége a billentés erejével áll egyenes arányban.

Grenier (ejtsd: grenyé), 1. *Edouard*, francia költő, szül. Baume-les-Damesban (Doubs) 1819 jún. 20., megh. u. o. 1901 dec 5. Tiszta s formás költészete Lamartinera emlékeztet, de később a parnasszista irányhoz csatlakozott. Főbb verses kötetei: Primavera (1843); Petits poèmes (1859); Amicis (1868); Séméia (1869); Rayons d'hiver (1886); Poèmes épars (1889); szinművei és drámai költeményei: Poèmes dramatiques (1861); Jacqueline Bonhomme (1878); Théâtre inédit (1889); irodalmi visszaemlékezéseit Souvenirs littéraires (1895) c. a. foglalta kötetbe. Válogatott művei Oeuvres címen (1895—1902, 5 köt.) láttak napvilágot. V. ö. J. *Lemaître*, Les contemporains I. (Paris 1885); u. a., Impressions de théâtre V. (u. o. 1892).

2. *G.*, *Charles*, botanikus, l. *Gren*.

Grenoble, Isère francia département fővárosa, püspöki székhely és elsőrendű erősség az Isère mindkét partján, (1911) 77,438 lakossal. Legjelentékenyebb iparága a kesztyűkészítés, amely a városban és környékén mintegy 25,000 embert foglalkoztat; van azonkívül számos likőr-, szalmakalap-, cementgyára, vasöntője, len- és selyemszövője; chartreuse-likőrrel és dauphinéi sajttal élénk kereskedést űz. A régibb részeiben szűk, de újabb részeiben széles, új utcákból álló város csaknem a legszebb fekvésű a francia városok között; egyik oldalán termékeny, déligyümölcsökkel ékeskedő, széles völgyek, másfelől zöld erdőkkel pompázó hegyek vagy sziklás, örökös hóval takart hegycsúcsok környékezik. A legszebb terek, utcák és épületek: a Place Grenette, művészi kúttal; a St. André Bayard szobrával; az igazságügyi, egykor parlamenti palota, amely XII. Lajos és I. Ferenc idejéből való; a Jardin de Ville; a Vaucanson-tér az ugyanily nevű mechanikus bronzszobrával; a prefekturai épület; a muzeum és könyvtár; a székesegyház a Szt. András templom a XIII. sz.-ból, Bayard sírjával. Az újabb műemlékek közül Henry Ding, Doudart de Lagrée és Hector Berlioz szobrai a legszebbek. G., mint elsőrendű erősség, sáncokkal van körülvéve; azonkívül a Rachais és Saint-Eynard lejtőin épített több erőd is védelmezi. Iskolái közül a jelentékenyebbek: az akadémia, jogi, matematika-természettudományi és filozófiai fakultással; tüzériskola; rajz- és építőmesteri iskola. Botanikuskertje különösen az alpi vidékek flóráját foglalja magában; nyilvános könyvtára 170.000 kötetből és több mint 7500 értékes kéziratból áll; muzeumában értékes természetrajzi gyüjtemény van elhelyezve. Tudományos társulatokban (statisztikai, mezőgazdasági, műbaráti, stb.) sincs hiány. G. egykor Cularo néven gallus helység volt. 374-ben Gratianus császár megerősítette. Ugyanezen időben püspöki várossá lett. Nagy Károly halála után püspöke lett a város urává; későbben Viennois dauphinjai tették fővárosukká. A Dauphinéval együtt francia királyi birtokká lett. 1451-ben XI. Lajos a parlament székhelyévé tette, amit 2 évvel később VII. Károly megerősített. 1815-ben, midőn Napoleon Elba szigetéről visszatért, G. volt az első nagyobb város, amely hozzája csatlakozott. V. ö. *Pilot*, Hist. de G. (1830); *Albertin*, Histoire contemporaine de G. et de la région dauphinoise I—III. (Grenoble 1900—02).

Grenville, 1. *George*, angol államférfiú, szül. 1712 okt. 14., megh. 1770 nov. 13. 1741-ben került a parlamentbe, hol a tory-párt legkiválóbb szónokai közé tartozott. 1747-ben a kincstár lordja lett, 1762. tagja volt Bute kabinetjének. Bute visszalépése után 1763. ő állott az új kormány élére. 1765-ben ő inditványozta a bélyegtörvényt, mely az északamerikai gyarmatok ellenállását provokálta. 1765 júl. a whigek előtt meg kellett hátrálnia s lemondott.

2. *G.*, *William Wyndham*, báró, angol államférfiú, szül. 1759 okt. 25., megh. 1834 jan. 12. 1782-ben jutott az alsóházba, melynek 1789. elnöke lett. Azután Pitt kormányában volt 1791—1801-ig külügyi államtitkár. Mint ilyen esküdt ellensége volt a francia forradalomnak s otthon a Habeas Corpus törvény felfüggesztésével szigorú törvényt hozatott a király személyének megsértői ellen. Pitt 2. minisztériumába 1804. nem lépett be, hanem Pitt halála után 1806. ő alkotott az ellenzék eleseiből új minisztériumot. De már 1807. vissza kellett lépnie, mert a király nem egyezett bele a katolikusoknak tőle tervezett emancipációjába. G. 1809. az oxfordi egyetem kancellárja lett s ezután a politika mellett irodalmi tanulmányainak élt.

Grenville-Murray (ejtsd: grenvill-mörré), *E.C.Aragon*, angol diplomata és író, szül. 1824., megh. 1881 dec. 20. Mint diplomata sokáig időzött Keleten. Hazatérve, egyes hirlapokban kiméletlen támadásokat intézett az angol társadalom néhány vezéralakja ellen. Ezért pörbe fogták s Párisba kellett menekülnie. Itt egész haláláig mint író működött és az angol lapok tudósítója volt. Nevezetesebb munkái: History of the French press (1874); Men of the Second Empire, of the Septennate, of the Third Republic (1872—74); The Russians of today (1878); Side lights on English society (1881, 2 köt.); High life in France etc. (1885). Emlékiratait özvegye adta ki: Memoirs of G. (London 1887, 2 köt.). Magyarul megjelent: A francia politikai életből, ford. *Belényesi* G. és *Huszár* I. (Budapest 1878); A jelenkori oroszok, ford. *Csurgó* György (u. o. 1880).

Grenzboten, *Die*, pártoktól független, mérsékelt szabadelvű irányú hetilap Berlinben. 1841-ben Brüsszelben alapította Kuranda J., de már 1842. Lipcsébe tette át. Szerkesztői között kiváló német írók és politikusok voltak, így Freytag Gustav, Busch Moritz, Blum Hans. 1910 jan. 1. óta Berlinben adják ki Mahn Paul és Cleinow George.

Gréoux (ejtsd: greú) v. *Gréoulx*, fürdő Basses-Alpes francia département dignei kerületében, Verdun mellett, (1911) 700 lak. Kénes forrásai (37·5°) híresek. A templomosoknak itt váruk volt, melynek romjai maig megvannak.

Grès bigarré (geol.). Az alsó triaszt tarkahomokkőnek (Buntsandstein) nevezik Németországban, Franciaországban ellenben G.-nak.

Grès de Flandres (ejtsd: gré dő flandr), franciául így nevezik a rajnai galambszürke kőanyagárút.

Gresham (*The Gresham*, ejtsd: gresem), életbiztosító társaság Londonban, 1848. alakult. Alaptőkéje áll 20,000 drb 5 £-es részvényből, azaz 100,000 £-ből, melyből azonban csak 22,378 £ van befizetve. Minthogy a társaság 1880 óta Magyarországon is dolgozik, itteni üzlete számára 600,000 K van mint biztosítási alap lekötve. A társaság díjbevétele 1912-ben £ 1.151,601 volt, tartalékai pedig £ 10.330,353 emelkedtek.

Gresham (ejtsd: gresem), *Thomas, sir*, a londoni tőzsde megalapítója, szül. Londonban 1519., megh. 1579 nov. 21. Atyja, *Richard*, jelentős londoni kereskedő és lord mayor volt. Cambridgeben végzett tanulmányai után G. is kereskedő lett és mint ilyen — nagy vagyona lévén — fontos szolgálatot tett VI. Eduárdnak és Erzsébet királynőnek, miért előbb udvari kereskedővé, majd lovaggá lett. 1566-ban alapította saját költségén a londoni tőzsdét, mely ugyancsak Erzsébet királynő akaratára «Királyi börze» nevet kapott. Házában halála után végrendelete szerint a «G.-College»-t létesítették, melyet későbben a tőzsde épületében helyeztek el, majd ennek 1768. történt leégése után önálló épületet emeltek számára.

Gresham-törvény v. *Gresham-féle tétel* alatt értjük a Thomas *Gresham* (l. o.) által felállított azt a közgazdasági tételt, hogy a rossz minőségű pénz, ha a jó minőségűvel együtt van forgalomban valamely országban, kiszorítja az utóbbit.

Gresley (ejtsd: grelé), *Henri François Xavier*, francia hadügyminiszter, szül. Vassyban 1819 febr. 9., megh. Párisban 1890 máj. 2. A hadseregbe lépve 1847—70-ig Algerben szolgált. A németfrancia háború kitörésekor tábornok lett s Sedannál fogságba került. A békekötés után a hadügyminisztériumban dolgozott a francia hadsereg újjászervezésén. 1879 jan.—dec. hadügyminiszter volt s mint ilyen a hadsereget republikánus szellemmel töltötte el (pl. ő vezette be a Marseillaiset). 1880—83-ig az V. marseillei hadtest élén állott.

Gresset (ejtsd: gressé), *Jean Baptiste Louis de*, francia költő, szül. Amiensban 1709 aug. 29., megh. u. o. 1777 jún. 16. Tizenhat éves korában belépett a jezsuita-rendbe, de Vert-vert (1734) c. ártatlan humorú költeménye következtében, melyet egy apácafőnöknő egészen alaptalanul magára nézve sértőnek talált, el kellett hagynia a rendet. Később G. vallásos hajlamai ismét felülkerekedtek s 1759. nyilt levélben önként visszavonta összes világias írásait. Már említett fő művén kívül egy sikerült vígjátékot (Le Méchant 1747) s több érzelgős tragédiát (Édouard III. 1740. Sydney 1745) is írt. Az akadémia tagjai közé választotta. Összes műveit kiadta Reynouard (Oeuvres conplètes, Paris 1811, 3 köt.). V. ö. J. *Wogue*, G. (u. o. 1894); *Herrenschwand*, G. (Zürich 1895).

Gressoria (*Lépkedők*, állat). az Egyenesszárnyú rovarok *(Orthoptera)* rendjének egyik alrendje, l. *Egyenesszárnyúak*.

Gresteni rétegek v. *gresteni fácies* (geol.). A liasznak a Keleti-Alpokban való sajátságos kifejlődését jelöli Gresten község után, melynek közelében ezek a rétegek tipusosan kifejlődnek. Tengerparti képződésű homokkőzetekből, homokos meszekből, palás agyagokból és széntelepekből épült fel ez a fácies, amelyekben növényi maradványok és szárazföldi állatok tengeri faunával vegyest fordulnak elő. Hazánkban Brassó környékén van meg a szenet tartalmazó gresteni

Greuze cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

JEAN BAPTISTE GREUZE: AZ ÖSSZETÖRÖTT KORSÓ
(PÁRIS, LOUVRE)

fáciesü liasz. Az egész krassószörényi hegységben a liasz szintén a szenet tartalmazó gresteni fáciesben van kifejlődve. Aninán és Dománon jelentékeny bányaüzem van. A Mecsek-hegység D.-i részén Pécs környékén, valamint az É.-i részén Szászvár, Váralja, Nagymányok vidékén hasonlóképen a széntartalmú gresteni fácies képviseli a liasz alsóbb részét, amelynek széntelepei szintén jelentékeny bányászat tárgyai.

Grethe, *Carlos*, német festő és kőrajzoló, szül. Montevideoban 1864 szept. 25. Bouguereau és Robert-Fleury tanítványa volt Párisban, F. Kelleré Karlsruheban. Kezdetben Hamburgban, majd Karlsruheban működött, míg 1899. a stuttgarti művészeti akadémia tanára lett. Nevezetesebb festményei: Víg matrózok egy cetfogó hajón (a danzigi muzeumban); Hajótöröttek kimentése; Repülő hal (a drezdai muzeumban); Őrségen; Finale stb. A Műcsarnok 1909. évi nemzetközi grafikai kiállításán több rajza volt látható: Hajóhíd; Munka után; Hamburgi kikötő; Helgolandi házak. Litografiáinak teljes gyüjteménye megvan a Szépművészeti Muzeum grafikai osztályában.

Greth-féle eljárás, a *mozaiknyomásnak* (l. o.) legújabban ismét fölmerült módja. A javítás legfőképen a festékek összetételében van, amennyiben egy milliméternyi festékréteg 1000 nyomáshoz elég. Az összeállított és selyemgaze-zel födött festékdarabokat elhasználásukhoz mérten önműködően emeli egy arravaló szerkezet a kellő színre. Az eljáráshoz való sajtó fő része a nyomóhenger meg egy másik, celluloiddal bevont henger. A festékformát hordó taliga haladása közben a celluloidos henger magára szedi a képet s a közéje meg a nyomóhenger közé tett papirosra átnyomtatja.

Gretna, község Dumfries skót countyban, mintegy 1500 lak. Ebben a községben van a Springfield vagy G.-Green (ejtsd: gretna-grín) nevű tanya, amely híressé vált az ottani könnyű házasságkötésről, l. *Gretna-greeni házasságok*.

Gretna-greeni házasságok. Angol jog szerint, ellentétben a legtöbb kontinentális joggal, a házasság anyagi jogi érvényességét a házasságkötés helyének törvénye szerint kell megbirálni. Minthogy pedig a skót jog szerint a házasság érvényes létrejöttéhez elégséges a házasulók megegyezése, szokásban volt, hogy azok az angol házasulók, akik szüleik vagy gyámjaik beleegyezésének hiánya miatt Angliában nem köthettek volna házasságot, Skóciába, legtöbbnyire a határon levő Gretna-Greenbe mentek és ott a békebiró előtt, aki történetesen kovács volt *(gretnagreeni kovács)*, jelentették ki megegyezésüket. A fentemlített szabálynál fogva ez a házasság azután Angliában is érvényes volt. Ezeket a házasságokat nevezték G.-nak. A G.-nak az újabb angol törvény (19. és 20. Vic. c. 96.) véget vetett, amennyiben kimondta, hogy ahhoz, hogy a Skóciában kötött házasság érvényes legyen, szükséges, hogy a házasulók legalább 21 napig Skóciában laktak légyen; addig pedig a megszökött kiskoruakat szülőik hazahozathatják.

Grétry, *André Ernest Modeste*, francia zeneszerző, szül. 1741 febr. 8. Lüttichben, megh. 1813 szept. 24. Montmorencyben, Páris mellett. Rómában Casalinál tanult. 1768-ban Párisban aratta első nagy sikerét Le Huron c. operájával. Dalműveinek száma ötvennél is több. Legnevezetesebbek: Le tableau parlant, Zémire et Azor, L'ami de la maison, Raoul (Kékszakáll) és Richard Coeur de Lion (Oroszlánszívű Rikárd). A két utolsó ma is repertoárdarabja a francia szinpadoknak. 1795-ben G. a Conservatoire inspektora lett, 1796. az Institut de France tagja, 1802. Napoleon a becsületrend lovagjává nevezte ki és kegydíjat engedélyezett a számára. G. ekkor megvette Montmorencyben Rousseau házát, az ú. n. Eremitaget és élte végéig ott élt visszavonultan. 1785-ben Párisban utcát neveztek el róla és a Nagy Operában, 1809. az Opera Comiqueban, 1842. Lüttichben felállították szobrát. Az operaírásról való nézeteit Mémoires ou Essais sur la musique (1789) c. művében fejtette ki; felfogása az operát illetőleg rokon Gluckéval. G. életrajzát megírták Gregori (1883), Brennet (1884), Gheude (1909) és Curzon (1907).

Gretzmacher *Gyula*, főbányatanácsos, szül. Lőcsén, Szepes vmegyében 1836 aug. 19. A bányászati akadémiát Selmeczen végezte. 1859-ben tanársegéd lett, 1862. mint bányatisztjelöltet Rittinger Péter cs. kir. osztálytanácsos mellé Bécsbe rendelték, de még ugyanaz évben Selmeczre a zúzóművek felügyelőségéhez helyezték. 1871-ben a szélaknai bányahivatalhoz bányamérnökké nevezték ki, s utóbb u. a. bányahivatalnak főnöke, 1883. pedig a selmeczi akadémián a bányamívelés tanára lett. Több szakműve jelent meg.

Greus *György*, nyomdász, 1580. vette át a Frautlinger-féle nagyszebeni nyomdát s már 1581. neve alatt jelent meg Squarcialupus Marcell De Coeli Ardore c. munkája. Két évvel később már Brassóban volt, mint a hírneves Honter-féle műhely vezetője, hol ő rendezte sajtó alá az 1583. megjelent: Statuta der Sachsen in Siebenbürgen, oder eygen Landrecht és a Statuta Jurium Municipalium Sachsonum in Transylvania c. nyomtatványokat.

Greuze (ejtsd: gröz), *Jean Baptiste*, francia festő, szül. Tournusban 1725 aug. 21., megh. 1805 márc. 21. Lyonban és Párisban tanult, Rómában is járt. Severus császárt és fiát Caracallát ábrázoló képével (1769) az akadémia tagja lett, de jelentősebb volt a sikere ama képeinek, amelyekben a polgári szinmű érzelgős szellemében ábrázolt, Diderot által magasztalt érzelgős jelenetekkel mintegy megalapitója az újabb genrefestésnek. A párisi Louvreban vannak: A falusi eljegyzés, Az apai átok; A megbüntetett fiú; az Összetörött korsó (l. a *képmellékletet)*, mely G. nagy számmal festett finom és vonzó, lényegükben a rokokó festészethez csatlakozó ama női képeihez tartozik, amelyek festői szempontból fölötte állanak ünnepelt műveinek. Különösen nagy számmal találhatók a londoni Wallace-collectionben, a montpellieri muzeumban és a Louvreban, azonkívül a berlini, drezdai, szent-pétervári képtárakban stb. Jellemző a budapesti Szépművészeti Muzeumban levő leány képe is; u. o. Randon de Boisset arcképe. V. ö. *Mauclair-Marcel*, J. B. G. (Paris 1909).

Grev., természetrajzi nevek mellett *Greville* Robert Kaye (1794—1866) edinburgi botanikus

tanár (kryptogamok) nevének rövidítése, l. *Hooker*.

Grève (franc., ejtsd: grév), a munka megszüntetése, angolul *strike*, magyarosan sztrájk.

Greven, falu Münster porosz kerületben, (1910) 5419 lakossal, pamutfonókkal, szivar- és sörgyártással.

Grève-tér, korábban így nevezték Párisban az ottani városház előtti tért, melyen a nyilvános kivégzések történtek.

Greville, 1. angol családnév, l. *Warwick*.

2. *G.*, *Robert Kaye*, l. *Grev*.

Gréville, *Henry*, l. *Durand*, 1.

Grevillea *R. Br.* (növ.), a Proteaceae család génusza; 160 faja Ausztrália fája v. cserjéje, levelük váltakozó s igen különféle lehet; a virágok leple csöves s párosával hosszú v. ernyővé rövidült fürtöket alkotnak. Termésük 1—2 magvú tüsző. A mag lapos, kerek v. hosszukás, keskeny szárnyú v. szárnyatlan, a *G. annulifera* F. v. Müll.-é mandulaízü, ehető. A *G. robusta* A. Cunn. ruganyos, tartós fájával tünik ki, mely különösen a sivatagi építkezéseknél nyer alkalmazást és hordódonga készül belőle. Gyorsan nő s eléri az 50 m. magasságot. Szép virágából a méh mézet gyüjt.

Grévin, *Musée*, viaszbábok muzeuma, melyet 1882. nyitottak meg a párisi Boulevard Montmartreon és amely híres férfiak és események (Gambetta a tribünön, II. Sándor cár temetése, a királyi család a Temple börtönében, Bonaparte Malmaisonnál, stb.) természethű bemutatása által csakhamar igen kedveltté vált és világszerte utánzókra talált.

Grévy, 1. *Albert*, francia politikus, szül. Mont-sous-Vaudreyben (Jura) 1824 aug. 23., megh. u. o. 1899 júl. 11. Ügyvéd volt Besançonban s az 1870–71-iki háborúban mint kormánybiztos működött szülőföldjén. 1871 febr. a nemzetgyűlés tagja lett, hol a republikánus baloldalhoz csatlakozott. 1879-ben bátyja, *Jules G.*, a köztársaság elnöke Algeria kormányzójává nevezte ki, de már 1881 nov. megvált állásától, mert nem tudott megfelelni hivatásának. Később (1893) a Panama-botrányba is belekeverték, de a törvényszék felmentette.

2. *G.*, *Jules*, francia államférfiú, *G. 1.* testvérbátyja, szül. Mont-sous-Vaudreyben 1807 aug. 15., megh. u. o. 1891 szept. 9. A júliusi forradalom után Párisban telepedett le mint ügyvéd s erős köztársasági érzelmeivel tünt ki. Az 1848-iki forradalmi kormány szülőföldjére küldte biztosnak, majd a nemzetgyűlés tagja lett. Itt a baloldalhoz csatlakozott és határozott ellenfele volt Napoleon Lajos elnöknek. Az 1851.-i államcsiny után visszavonult és kizárólag ügyvédi hivatásának élt. A császárság bukása után 1870 szept. 4. ellene volt minden diktaturának s többször szembeszállott Gambettával. 1871 febr.-ban a nemzetgyűlésbe választották, melynek 1873 ápr.-ig elnöke is volt. G. a mérsékelt köztársasági pártot vezette s az 1876-iki képviselőházban újból az elnöki széket foglalta el. Mac Mahon visszalépése után 1879 jan. 30. a nemzetgyűlés 563 szóval 99 ellen a francia köztársaság elnökének választotta. Elnöki minőségében szigorúan alkalmazkodott az alkotmányhoz, de kerülte a nyilvános szerepléseket. 1885 dec. 28. ismét megválasztották e méltóságra, de már két év mulva véget ért második elnöksége. Ugyanis veje, *Wilson* képviselő, belekeveredett a Caffarel-Limousin-féle rendjel-botrányba s G., bár Wilson bünössége nyilvánvaló lett, túlságos elnézéssel palástolta veje botlását. Ezért a közvélemény ellene fordult s a képviselőház egyenes felszólítására G., bár nem szivesen, 1887 dec. 1. lemondott méltóságáról és visszavonult szülőföldjére. V. ö. *Zevort*, La présidence de Jules G. (Paris 1898).

Grew (ejtsd: grjú), *Nehemiah*, angol botanikus, szül. Coventryben (Angolország) 1628., megh. Londonban 1711 márc. 15. Külföldön tanult, de mint orvos szülővárosában működött; 1677. Londonban a Royal Society titkára lett. Az első nevezetes növényanatómus s a növényszövettan alapvetői közé tartozik. Ő ismerte fel a növényeknek sejtalkotta szervezetét, ő különböztette meg a parenchymát, a rostszövetet, az igazi edényt, és a nedvvel telt csatornákat, s ezeknek a szöveteknek összefüggését más-más növényszervben puhatolta ki. Vizsgálatainak eredményét The anatomy of vegetables (London 1671) és The anatomy of plants (u. o. 1682) c. munkái közölték; az előbbi Anatomie des plantes címen Párisban 1675. franciául is megjelent. V. ö. *Kanitz A.*, Grew prioritás kérdéséhez (Magyar Növényt. Lapok 1885., 33. l.); *Hanstein*, Die Begründung der Pflanzenanatomie durch G. und M. Malphigi (Bonn 1886).

Grey *(Gray*, ejtsd: gré), *Johanna (Jane)*, angol királynő, szül. 1537. kivégezték 1554 febr. 12. *G. Henry*, Suffolk hercegének leánya volt, nagyanyja pedig Mária, VIII. Henrik király nővére. Ezért VI. Eduárd király Northumberland herceg ösztönzésére őt nevezte ki örökösének. VI. Eduárd halála után 1553 júl. 10. G. csakugyan el is foglalta a trónt, bár nem vágyott annak birtokára. De már júl. 19. át kellett engednie helyét Máriának, VIII. Henrik idősebbik leányának, aki mellé az egész angol nép és hadsereg állott. Mária G.-t férjével, Dudley Guildforddal együtt azonnal fogságra vetette és halálra ítéltette. De a halálos ítéletet csak akkor hajtották végre a szerencsétlen királynőn, mikor atyja, Suffolk herceg 1554 febr. új felkelést támasztott Mária ellen. Szomorú sorsát több költő örökítette meg, Delaroche pedig megrázó képet festett róla. V. ö. *P. Sidney*, Jane, the Queen, some account of life and literary remains (London 1900).

Grey (ejtsd: gré), 1. *Charles, earl of G.*, angol államférfiú, szül. 1764 márc. 13., megh. 1845 júl. 17. 1786-ban lett a parlament tagja, hol 1792 óta leghevesebb előharcosa volt a parlament reformjának. 1806 óta *Howick lord* címét viselte s rövid ideig az admiralitás első lordja, majd külügyi államtitkár volt. Ezután (1807) 23 éven át a liberális ellenzék vezére volt és bátran védte a szerencsétlen Karolina királynét, IV. György elvált nejét. 1830-ban, Wellington visszalépése után, G. állott az új minisztérium élére. Mint ilyen, a lordok heves ellenállása dacára 1832. keresztül vitte a parlament reformját. Azután még megszüntette a Keletindiai Társaság monopoljogát s eltörölte a rabszolgaságot a brit gyarmatokon. Az ír kér-

désben azonban elvesztette a parlament bizalmát s 1834 júl. visszalépett. V. ö. *Charles G.*, Life and opinions of the second Earl G. (London 1861).

2. *Sir Edward, baronet*, angol államférfiú, *G. 3.* unokája, szül. 1862. A parlamentnek 1885 óta liberális-párti tagja. 1892 aug.-tól 1895 jún.-ig Gladstone, majd Rosebery kabinetjében külügyi alállamtitkár. A liberálisok újbóli kormányrajutásakor 1905. Campbell-Bannerman minisztériumában külügyi államtitkár lett s tárcáját 1906 óta Asquith kormányában is megtartotta. G. folytatta konzervativ elődjének külpolitikai irányát. Az 1904. kötött szerződés értelmében teljes erejével támogatta Franciaországot az 1906-iki algeçirasi konferencián. 1908-ban pedig Oroszországgal egyezett meg a függő keleti, különösen a perzsa kérdésekben. Az 1908—1909-iki balkáni krizis óta Nagy-Britannia, Francia- és Oroszország egyetértése (triple-entente) jelentkezik a hármasszövetség politikájával szemben, így a marokkói kérdésben és az 1912—13-iki balkáni háború idején. Ez utóbbi alkalommal összeült londoni konferenciának G. volt az elnöke és békeszerető fellépésének nagy hatása volt.

3. *Sir George, baronet*, angol politikus, *G. 1.* unokaöccse, szül. Gibraltárban 1799 máj. 11., megh. 1882 szept. 9. 1832-ben lett a parlament tagja s különféle tárcákat viselt az egymást követő whig-kormányokban. Három izben volt belügyi államtitkár (1846—52, 1855—59 és 1862—1866).

4. *Sir George*, angol államférfiú, szül. 1812 ápr. 14., megh. Londonban 1898 szept. 19. Az angol hadseregbe lépett, majd 1837—39-ig tudományos expediciót vezetett Ausztrália Ny.-i és É.-i részeiben s tapasztalatait meg is irta. Azután egy emlékiratot dolgozott ki a helyes gyarmati politikáról. 1841-ben Adelaide ausztráliai gyarmat kormányzójává nevezte ki a brit kormány s azt öt év alatt rendbe szedte. 1846—47-ig Új-Zélandban simitotta el az angol gyarmatosok és a benszülöttek közti ellenségeskedést. 1854—61-ig a Fokföld kormányzója volt s nagy érdemeket szerzett a búrok és kafferek lecsendesítésével. 1861-ben ismét Új-Zélandba küldték, hol leverte a maorik felkelését. 1867. lemondott kormányzói hivataláról, de aztán még több izben volt e gyarmat miniszterelnöke. 1894-ben Londonba jött és ott is halt meg. V. ö. *M. Roberts*, The life of Sir George G. (London 1899, 2 köt.).

5. *Henry, earl of G.*, angol államférfiú, *G. 1.* fia, szül. Howick-Houseban (Northumberland) 1802 dec. 28., megh. u. o. 1894 okt. 9. 1826-ban lett a parlament tagja. 1830—33-ig atyja minisztériumában alállamtitkár volt, 1835—39-ig pedig a hadügyi tárcát viselte. 1846-ban Russell kabinetjében a gyarmatügyi tárcát vállalta, de a Fokföldön nem volt szerencsés a búrokkal szemben, sem a kaffer háborúban. Palmerstonnal együtt ő volt egyik főokozója a Russell-kormány bukásának 1852 febr. Ezután a felsőházban foglalt helyet s bár megmaradt whig-pártinak, mégis ellenzője lett sok liberális reformnak. 1882 jan. aztán az ir kérdés miatt nyiltan szakitott a liberális (whig)-párttal.

Greybeard, l. *Bellarmine*.

Greyerz, város, l. *Gruyères*.

Greyhound (ang., ejtsd: gré-haund), vadászkutya, l. *Kutya*.

Greymouth (ejtsd: grémöth), Grey county székhelye és kikötőváros Új-Zélandon a déli szigeten, a Grey-river torkolatánál a nyugati parton, 3746 lakossal. Gazdag szénbányákkal és nagy burgonyakivitellel Anglia felé.

Greyson (ejtsd: grezón), *Émile*, belga iró, szül. Brüsszelben 1823 aug. 17. A belga felsőbb- és középiskolai oktatás főigazgatója volt 1894-ig. Nevezetesebb regényei: Fiamma Colonna (Bruxelles 1857); Les récits d'un Flamand (1859); Le pasteur de Targnon (1860); Jacques le charron (Paris 1862); Les magots des Téssiers (Bruxelles 1863); Juffer Daatje en Juffer Doortje (Rotterdam 1874); La maison Oudewaeter et Huysman (1877); Bons ou mauvais au choix (Verviers 1882); Teintes grises, teintes claires et teintes sombres (1888); Hieraujourd'hui (1890); ezeken kivül: Les aberrations de maxime sur l'éducation (1888, 1890); Sous les brumes et clartés des Flandres (1895); A travers passions et caprices (1896); L'enseignement public en Belgique (Bruxelles 1893—96, 3 köt).

Greytown (ejtsd: grétaun), város, l. *San Juan*.

Greytown-rend, másképp *San-Juan-rend*, amerikai rendjel, melyet 1857 máj. 1. a nikaraguai Grey-Town város elöljárósága alapitott, az 1854 jun. 14. az Egyesült-Államok részéről történt bombázás után a város körül maguknak érdemeket szerzett egyének jutalmazására. Három osztálya van: nagykeresztesek, parancsnokok, lovagok. Nagymestere a mindenkori polgármester, a rend csak a városi tanács egyhangú határozata folytán adományozható.

Grezza v. *gregia* (ol.) a. m. *grège* (l. o.).

Grezzana, falu Verona olasz kerületben, (1911) 6243 lak., kövületek lelőhelye. Az itteni Villa Allegriben Paolo Veronese freskói vannak. Közelében a Ponte di Veja nevű festői, természetalkotta híd és cseppkőbarlangok.

Grgeteg *(Görgeteg)*, adók. Szerém vm. iregi j.-ban, (1910) 360 szerb lak.; u. p. Krušedd, u. t. Irig. A G.-i kolostort a XV. sz.-ban a Brankovics szerb fejedelmi család alapitotta; templomában 1899-ig volt egy nagyértékű oltár Orfelin Jakab szerb festő freskóival, melyet a templom restaurálásakor szétszedtek.

Grgurevci, adók. Szerém vm. mitroviczai j.-ban, (1910) 2008 szerb és német lak., postaügynökség; u. t. Mitrovicza.

Grias *L.* (növ.), a Lecythidaceae család génusza 4 fajjal. Pompás lombú fák Amerikában. A *G. cauliflora* L. (Anchovy pear, a. m. Anchovy körtéje) az Antillák karcsú, ágatlan fája. Lándzsás, gyakran méternél hosszabb, lecsüngő leveleiből nagy koronája alakul. Virága nagy, fehér, álernyői a vén fából nőnek ki, bogyója barna, befőzve eszik. Európában üvegházi dísz.

Gribeauval (ejtsd: —bovál), *Jean Baptiste Vaquette de*, francia hadi mérnök és tábornok, szül. Amiensben 1715 szept. 15., megh. Párisban 1789 május 9. 1752. d'Argenson hadügyminiszter megbízásából Berlinbe utazott, hogy a Nagy Frigyes által a tüzérség terén létesített reformokról jelen-

tést tegyen. 1757. osztrák szolgálatba lépett és neki köszönhették első sorban az osztrákok Glatz várának bevételét. 1761. pedig Schweidnitzot védelmezte sikeresen II. Frigyessel szemben. Ámbár Mária Terézia 1764. táborszernaggyá nevezte ki, G. mégis visszatért francia szolgálatba. XV. Lajos a tüzérség főbiztosává nevezte ki; nemsokára azonban G. kegyvesztes lett és elbocsáttatott (1765). XVI. Lajos 1766. a párisi arzenálnak igazgatói állásával kárpótolta.

Griblette (franc., ejtsd: griblett), rostélyon sült, szalonnával borított pecsenye.

Gribojedov, *Alexander Szergejevics*, orosz színműíró és diplomata, szül. Moszkvában 1795 jan. 15. (4.), megh. Teheránban 1829 febr. 11. (jan. 30.). Tanulmányait a moszkvai egyetemen végezte, egy ideig az irkutszki huszárezredben szolgált, 1819—23-ig a teheráni követség titkára volt, erre 2 évet szabadságon töltött, Moszkvában és a vidéken, 1826. visszatért a szolgálatba a Kaukázusba, részt vett az 1827—28-iki, Perzsiával folyó háborúban és a béketárgyalásokban, 1828. Teheránban az orosz követség teljhatalmú minisztere lett, hol az erélyes föllépése által szitott forrongás áldozata lett. Főműve a híres, az akkori társadalmat ostorozó, Gore ot uma (Az ész bajjal jár) c. vígjáték, amelyet 1824. fejezett be és amely, még mielőtt nyomtatásban megjelenhetett volna, roppant feltűnést keltett és számtalan másolatban kézről-kézre járt. A szinpadon csak 1831., nyomtatásban csak 1833. jelenhetett meg, erősen megcsonkult alakban. Műveinek első teljes kiadása Berlinben jelent meg 1860.

Griče, adók. Zágráb vm. károlyvárosi j.-ban, (1910) 414 horvát lak., u. p. Ribnik, u. t. Károlyváros.

Grics-hegy, l. *Zágráb.*

Grid, 1. kisk. Fogaras vm. sárkányi j.-ban, (1910) 1187 oláh lak., u. p. és u. t. Sárkány. — 2. *G.*, kisk. Hunyad vm. szászvárosi j.-ban, (1910) 588 oláh lak., u. p. és u. t. Szászváros.

Gridiron (ang., ejtsd: griddájrn) a. m. rostély, az északamerikai sávos-zászló tréfás elnevezése.

Grieg, *Edvard Hagerup*, norvég zeneszerző, szül. Bergenben 1843 jún. 15., megh. u. o. 1907 szept. 4. Zenei kiművelését a lipcsei konzervatóriumon kezdte (1858—63), ahol Moscheles, Hauptmann, Richter és Reinecke voltak a mesterei. Tanulmányait 1863. Gadenál folytatta Kopenhágában. Egyéniségének kialakulására a legnagyobb hatással Nordraak Richarddal, a fiatalon elhunyt zseniális norvég zeneszerzővel való barátsága volt. G. 1871. megalapította a christianiai zeneegyesületet, amelynek 1880-ig állt az élén. 1880-ban Bergenbe költözött, 1897. a berlini akadémia tagjai sorába választotta. Művei: dalok, zongoradarabok, norvég népdalok és norvég táncok, hegedűszonáták, zongoraszonáta, gordonkaszonáta, zongoraverseny, szimfonikus táncok, kórusok, nyitány (Ősszel), zenekari suite-ek: Aus Holbergs Zeit, Peer Gynt, Sigurd Sorsalfar. Műveinek katalógusát kiadta Peters (1898). Életéről és művészetéről írtak Schjelderup, Niemann, Finck (1908).

Grien, német festő, l. *Baldung.*

Griepenkerl, 1. *Christian*, német festő, szül. Oldenburgban 1839 márc. 17. Rahlnak volt tanítványa Bécsben, ahol állandóan letelepedett 1875—1910-ig a művészeti akadémia tanára volt és a Rahl-féle iránynak folytatója. A mesterének vezetése alatt nyilvános és magánpalotákban festett dekorativ műveket önállóan készített nagy képciklusok követték. Említendők: Prometheus mondáját ábrázoló festmények az athéni tudományos akadémia üléstermében, 13 antik tárgyú kép a bécsi parlament főrendiházában, stb.

2. *G.*, *Wolfgang Robert*, német költő, szül. Hofwylban 1810 máj. 4., megh. 1868 okt. 16. Braunschweigban, ahol tanár volt. Főművei: Die sixtinische Madonna, epikai költemény (Braunschweig 1836); Das Musikfest, oder die Beethovener, novella (Leipzig 1838, 2. kiad. 1841); Ritter Berlioz in Braunschweig (u. o. 1843); Die Oper der Gegenwart (u. o. 1847), amelyben a hangművészet újjáalakítását javasolta; Der Kunstgenius der deutschen Litteratur im letzten Jahrhundert (u. o. 1846, I. rész); Maximilian Robespierre (Bremen 1851); Die Girondisten című tragédia; Ideal und Welt (Weimar 1855) és Auf der hohen Rast (Freiberg 1860) szinművek; Auf St. Helena (Hamburg 1862) dráma és Novellen című elbeszélései (Braunschweig 1868). V. ö. *Sievers*, R. G., Biographischkritische Skizzen (Wolfenbüttel 1879).

Grierson (ejtsd: grírss'n), *George Abraham*, angol orientalista, szül. Glenagearyben (Dublin county) 1851 jan. 7. 1873-tól kezdve Indiában hivatalnok volt, míg 1898. az indiai kormány megbízta az élő indiai nyelvek geográfiai és statisztikai összeállításával (Linguistic Survey of India). 1894. a kalkuttai Asiatic Society titkára lett. Főművei: Grammar and crestomaty of the Maithili language (Kalkutta 1880); Seven grammars of the dialects of the Bihari language; Notes on the district of Gaya (u. o. 1893).

Gries, falu Bozen tiroli kerületi kapitányságban, (1910) 6299 lak., számos hotellel és nyaralóval. A hideg szelek ellen védett helyet számosan keresik föl téli lakóhelyül.

Gries, *Johann Diederich*, német műfordító, szül. Hamburgban 1775 febr. 7., megh. u. o. 1842 febr. 9. Lefordította: Tasso Megszabadított Jeruzsálemét (Jena 1800—03, 2 köt., 14. kiad. Berlin 1880); Ariosto Őrjöngő Lorántját (Jena 1804—1808, 4 köt., 4. kiad. u. o. 1851, kivonatban Leipzig 1882); Calderon szinműveit (Berlin 1815—26, 7 köt., 3. kiad. u. o. 1862, 9 köt.); Boyardo Szerelmes Lorántját (Stuttgart 1835—37, 3 köt.), stb. Saját költeményei és kisebb fordításai két kötetben jelentek meg (Stuttgart 1829, 2. kiad. 1859).

Griesbach, falu és látogatott fürdőhely Offenburg badeni kerületben, vastartalmú ásványvízforrásokkal és (1910) 748 lak.

Griesbach, *Johann Jakob*, német prot. teológus, szül. a hesseni nagyhercegségben Butzbachban 1745 jan. 4., megh. Jenában 1812 márc. 24. Jeles újtestamentomi szövegkritikus; 1776. a jenai egyetemen rendes tanár lett. Fő munkái: Synopsis Evangeliorum (a 3. kiad. 1809., 2 köt.) és Novum Testamentum (2 kiad. 1796 és 1806., 2 köt.). Ezekhez járultak még: Symbolae criticae ad supplendas et corrigendas varias lectiones N. T. (1785—93. két köt.); Commentarius criticus

in textum graecum N. T. (1798-tól 1811-ig 2 köt.) és Opuscula academica (1824—25, 2 köt. Kiadta Gabler).

Gries-hágó, a Lepontini Alpok Simplon-csoportján, a svájci Wallis kanton határán vezet át a Rhône folyó vizeinek völgyéből a Po völgyébe, 2446 m. magas, régebben fontos közlekedő út volt.

Griesheim, 1. *G. am Main*, porosz falu a wiesbadeni közigazgatási kerületben, (1910) 11.514 lak. Vegyészeti ipar. — 2. *G. in Hessen*, falu a hesseni Starkenburg tartomány darmstadti kerületében, (1910) 5999 lak. Malomipar.

Griesinger, 1. *Jakob* (*Jacobus Allemannus* vagy *Jakob von Ulm*), német üvegfestő, szül. Ulmban 1407., megh. 1491. Bolognában a dominikánus rendbe lépett. Egyetlen fenmaradt műve a bolognai S. Petronio templom egy festett ablaka. Az egyház boldoggá avatta.

2. *G., Wilhelm*, német orvos, szül. Stuttgartban 1817 júl. 29., megh. Berlinben 1868 okt. 26. Tübingenben, Párisban tanulta az orvosi tudományokat s Friedrichshafenben telepedett meg, mint gyakorló orvos. 1840—42 közt Winnenthalban a tébolyda segédorvosa volt. 1843-ban Wunderlich mellett tanársegéd, ugyanazon évben magántanár lett. 1849-ben Kielben tanár, 1850. Kairóban Abbász pasa háziorvosa volt. 1854-ben visszatért hazájába s előbb Tübingenben, azután Zürichben, végül Berlinben lett tanár. Az elmekórtant kizárólagos orvosi alapokra fektette és 1866. Berlinben az ő fáradozása folytán berendezett pszichiátriai kórház élére állt. G. iskolájából kerültek ki a hetvenes években a német elmegyógyászok kiválóbb alakjai, az ő nézetei uralkodtak szaktudományában évtizedeken át, valamint az elmebetegségek első orvostudományi rendszeresítése is tőle indult ki. Ugyszintén ő alapította a ma is nagy tekintélyben álló Archiv für Psychiatrie u. Nervenkrankheiten c. folyóiratot. Nagy műve: Pathologie u. Therapie der psychischen Krankheiten, évtizedeken át páratlan vezérfonalul szolgált.

Griess féle reakció, a vízben foglalt salétromossav kimutatására szolgál. A salétromossavat tartalmazó vizhez feniléndiamint adunk, akkor sárga szinezódés mutatkozik.

1. ábra.

2. ábra.

Griff (lat. *gryphus*), mitológiai állat, melyet a görögök oroszlántesttel, sasfejjel és sasszárnyakkal ábrázoltak. Valószinüleg a keletről származott át a G. fogalma, mert már a persepolisi maradványokon is előfordul. Az ókorban a G. a látnoki képesség és éleselméjüség szimboluma volt. (V. ö. az ókorra nézve *Stephani* cikkét, Compte rendu de la commission archéologique de St. Petersbourg, 1864). A középkor hitte a G. létezését és a természetrajzi művekben elő is fordul. Az ornamentikában sűrün használták, a renaissance plasztikájában is előfordul. A heraldikában a G.-et ép úgy, mint az oroszlánt, csak profilban ábrázolják. Feje, tollas nyaka, szárnya, karmai az elülábakon a sastól erednek, testének többi része az oroszlántól. Lépő v. ugró helyzetben ábrázolják (l. az *1.* és *2. ábrát*). Gyakran a felső testnek más színe van, mint az alsónak.

Griffenfeld, *Peder*, gróf, dán államférfiú, szül. Kopenhágában 1635 aug. 24., megh. Drontheimben 1699 márc. 12. Egy Kopenhágában letelepedett német borkereskedő fia, s eredeti neve *Schumacher* volt. Képzettségével és ügyességével csakhamar megnyerte III. Frigyes dán király bizalmát, kinek 1665. kabinettitkára lett. Mint ilyen dolgozta ki Dánia új alkotmányát (Kongelov), mely a királynak abszolut hatalmat biztosított. III. Frigyes utóda, V. Keresztély 1673. gróffá és birodalmi kancellárrá nevezte ki. E minőségében sok üdvös reformmal emelte Dánia belső rendjét és jólétét. Külső politikája azonban nem volt szerencsés, mert nem tudta megakadályozni 1675. a svédekkel való háború kitörését. E háború alatt kétszínű viselkedésével és megvesztegethetőségével előidézte bukását. 1676 márc. hazaárulás vétsége miatt halálra ítélték s csak a vérpadon kapott kegyelmet. Ezután 22 évig sínylődött a fogságban, melyből kiszabadulva, nemsokára meghalt. V. ö. A. D. *Jörgensen*, Peder Schumacher G. (Kopenhága 1893—94, 2 köt.).

Griffier, *Jan*, hollandi festő, szül. Amsterdamban 1656., megh. 1718. Saftleven Herman gondos modorában festette többnyire rajnaparti tájképeit, melyek egész sorozata (17 drb.) a drezdai képtárban látható; egy ilyen kép a budapesti Szépművészeti Muzeumban van.

Griffin, county-székhely Georgia északamerikai államban, Atlantától D.-re. Mezőgazdasági kisérleti állomás, gyapotszövők. Lak. (1910) 7478.

Griffinia *Ker.* (növ.), az Amaryllidaceae család génusza; 7—8 faja Braziliában, árnyékos helyen termő, hagymás növény. Viráguk leple zigomorf, tölcséralakú, szeletei hátrahajlók. Levelük nyeles, hosszúkás vagy tojásdad. Termésük tok. Egyes fajok, így a *G. Blumenavia* Carr., *G. hyacinthina* Ker. (virága fehér kéksávos, 10—12 cm. átmérőjű), *G. ornata* Ker., szép, de ritkán tenyésztett szobai növények.

Griffith, 1. *Samuel Walker*, *sir*, ausztráliai államférfiú, szül. 1845. Queensland gyarmatállam szolgálatában működött mint koronaügyész, később mint közoktatásügyi államtitkár. 1883—88-ig és 1890—93-ig Queensland miniszterelnöke volt. Nagy része volt ezután az ausztráliai államszövetség előkészítésében. 1903-ban Deakin összminisztériumának tagja lett, mint a szövetség főtörvényszékének elnöke.

2. *G.*, *William*, botanikus, l. *Griffth*.

Griffith-fehér (*cinkolith*), fehér anorganikus festék, melyet cinkszulfátoldatból és báriumszulfidból készítenek, olyképen, hogy a kiválasztott báriumszulfátot és cinkszulfidot kiizzítják. A G.-t ólomfehér helyett használják. Ha a kén eltávolítását vízgőzzel végezik, akkor mint *meisseni fehér* kerül forgalomba. Hasonló a *lithopon* (*lithophan*), mely 10—15% cinkszulfidot tartalmaz. Mind e festékek nagyon állandóak.

Griffith-féle propellercsavar, l. *Propellercsavar*.

Griffithides Dobsinensis *Ill.* (paleont.), A G.-ek a föld történetének első szakában, a paleozoikumban élt alsórendű rákfélékhez, a trilobitákhoz tartoznak. Főképen a devonban, karbonban s alárendelten még a permben is éltek. Hazánk karbon-képződményeiből eddigelé az első és egyetlen trilobita, a *G. Illés*, Dobsina környékén került elő.

Griff-madár, l. *Griff*.

Griffon (franc.) v. *griffonneur* (ejtsd: griffonnőr), trágár író: *griffonnage* (ejtsd: —ázs), szennyirodalom.

Griffon (ang.), vadászkutya, l. *Kutya*.

Griff-rend. Alapította 1884 szept. 15. Frigyes Ferenc mecklenburg-schwerini nagyherceg négy osztállyal: 1. nagykereszt; 2. *a)* nagyparancsnokkereszt, *b)* parancsnokkereszt; 3. tiszteletbeli kereszt; 4. lovagkereszt. Az 1. osztály kardokkal, az 1. és 2. gyémántokkal is adományozható. Jelvénye: aranyszegélyű nyolc-sarkú kereszt, középen arany medaillonnal, rajta egy jobbfelé lépdelő griff. Szalagja világossárga, a nagykereszteseké 9 cm. széles, keskeny vörös szegéllyel. Az 1. osztályhoz tartozó csillag nyolcágú, ezüstös, rajta a kereszt medaillonja, melyet aranyszegélyű vörösszománcos karika vesz körül, rajta aranyban a felírás: Altior adversis.

Griffth., növénynevek mellett *Griffith* William, angol botanikus nevének rövidítése; szül. 1810. Ham Commonban, megh. 1845., mint malakkai orvos. Ázsiai növényeket írt le.

Grifit *(griphit,* ásv.), veséded tömegek, gyantaüvegfényű, sötétbarna, átlátszó. Kémiailag a triplithez áll közel; lényegében mangánfoszfát, de tartalmaz még Al, Ca, Na, K, F és H-t is. Előfordul Harney City közelében (Dakota) a gránitba beágyazva.

Grifo *(Gripho)*, Martell Károly frank fejedelem fia. Atyja halála után 741. fellázadt bátyjai, Kis Pipin és Karlman ellen, de leveretett és fogságba került. Innen kiszabadulva 747. a szászokhoz, majd a bajorokhoz menekült. Pipin őt 12 grófsággal akarta kielégíteni, de G. újból fellázadt és a longobardokhoz menekült, hol 753. Pipin emberei megölték.

Grifózis *(gryphosis)*. Virchow a körömnek, nevezetesen a lábhüvelyk körmének elég gyakori elváltozását nevezte így el, amelynél a körömágy erősen elszarusodván, a köröm többé nem előre, de fölfelé nő; a beteg nem tudván azt levágni, évek alatt egy vastag, barna, a kos szarvához hasonlóan kunkorodott, néha 10—12 cm. hosszú karomszerű növedék keletkezik. A folyamat oka a körömágy gyuladása, melyet elősegíthet a szűk cipő, idegbajok, gyüjtőértágulatok, a köröm alá jutott szenny és idegen testek stb. Operativ kezelése szükséges.

Grigi (növ.), a *Dryobalanops camphora* (mely barosz-kámfort is szolgáltat) fehér, szagtalan, a vízben alámerülő gyantája, melyet a barosz-kámfor hamisítására használnak.

Grigioni, *Le*, Graubünden olasz neve.

Grignan, *Françoise Marguerite*, l. *Sévigné*.

Grignano (ejtsd: grinyáno), kisközség az osztrák tengerparton, a Déli vasút mentén, Miramare kastély tőszomszédságában, 1890 óta tengeri fürdővel.

Grignard (ejtsd: grinyár), *Victor*, francia kémikus, szül. Cherbourgban 1871 máj. 6. Főiskolai tanulmányait a lyoni egyetemen végezte. Előbb matematikával foglalkozott, csak mikor 1894. Ph. Barbier mellé került tanársegédnek, tért át kémiai tanulmányokra. 1909-ben a nancy-i egyetem tanára lett s 1910. a Sorbonne organikus kémiai tanszékére került. G. az organikus kémiai szintézist gazdagította munkásságával, felfedezvén (1901) a magnéziumalkilvegyületek egyszerű előállítási módját és megállapítván annak rendkívül sokoldalú alkalmazhatóságát az organikus vegyületek előállításában (l. *Magnéziumalkilvegyületek)*. A róla elnevezett reakció nemcsak a tudományos szintéziseknél (alkoholok, szénhidrogének, savak, terpének, kámforok stb. előállításánál) szerepel, hanem az iparban is (gyógyszerek, illatos anyagok stb. előállításánál) alkalmazást talál. G.-on kívül egész serege a kémikusoknak foglalkozik a G.-féle reakció alkalmazásával, az erről ezideig megjelent értekezések száma meghaladja az 500-at. G. számos kitüntetés mellett 1912. Sabatier-vel közösen a Nobel-díjat is megkapta.

Grigorescu, *Nikulé Joan*, román festő, szül. Bukarestben 1838 máj. 15., megh. Câmpinában (Románia) 1907 aug. 4. Kezdetben mint egyszerű templomfestő működött odahaza (a Zamfira és Agapia kolostorban) s csak azután ment ki Párisba és Olaszországba, hogy valódi művésszé képezze ki magát. Résztvett az 1877—78-iki román függetlenségi harcban és festményein megörökítette ennek jeleneteit. Később a román parasztok, hegyi pásztorok és munkások életéből meríti képeinek tárgyát, melyeken igen jellemzően tudta bemutatni a román föld és nép sajátosságait.

Grigoriopol *(Csernenka, Csorna)*, 1. város Kherszon orosz kormányzóságban, 43 km.-nyire Tiraszpoltól, a Dnyepr balpartján, kb. 8000 lak., bőrgyártással. A várost a XVIII. sz. végén Potemkin György alapította. — 2. *G.*, helység Sztavropol kaukázusi kormányzóságban, a Kuban folyó mellett, kb. 4000 lak.

Grigorovics, *Dmitrij Vasziljevics*, orosz író, szül. a szimbirszki kormányzóságban 1822 márc. 31. (19.), megh. Szt-Pétervárt 1900 jan. 3. (1899 dec. 22.). Tanulmányait a szentpétervári mérnöki iskolában kezdte, de innen átlépett a művészeti akadémiába és később a művészetek pártolására alakult társaság titkára lett. Legjobb művei a jobbágyság szomorú helyzetét ecsetelő paraszttörténetei; mindjárt az első kettő: A falu (Derevnja 1846) és A szerencsétlen Antal (Anton Goremyka 1847) mély benyomást tettek. Ilyen elbeszélések még, sok apró elbeszélésen kívül: A szántóvető; Húsvét vasárnapja (Svétloje Christovo voskresenije); A kompra való várás; A szmedovi völgy. Két regényt is merített a nép életéből: A halászok (1852) és A költözködők (Pereselency 1855), de itt már inkább csak egyes részletekben nyilvánul meg a falusi élet ügyes megfigyelése. Kevésbbé sikerültek egyéb elbeszélései és A falusi utak (Proseločnyja dorogi 1852) c. regénye, amelyben a régi kisbirtokosokat rajzolja. Azután hosszú szünet után újra kezdett írni, de ezek a városban játszó elbeszélések: A guttaperka-fiú; A jótékony-

ság akrobatái stb. már nem érték el akkora sikert. Összes művei megjelentek Szt.-Pétervárt 1890 (10 köt.) és 1897.

Grihaszta (szánszkrit) a. m. házban élő. A második fokozat a brahman vallásos életében.

Grill, 1. *Franz*, magyar származású zeneszerző, megh. 1795. Sopronban. 1790—95. megjelent 12 hegedű-zongora szonátája és 12 vonósnégyese (Haydn modorában). — 2. *G. Leo*, magyar származású zenetudós, szül. 1846 febr. 24. Pesten. Lachner tanitványa, a lipcsei konzervatórium tanára.

Grillade (franc., ejtsd: grillyád), vaj, tojás és zsemlyemorzsa keverékébe mártott és rostélyon piritott, főtt vagy sült hús. *Griller*, rostélyon világosbarnára piritani a húst; jelenti továbbá a csinozásnál a szövetbolyhok lepörkölését, nemkülönben az érc pörkölését.

Grill-féle könyvkereskedés. Egyike a legrégibb magyarországi könyvkereskedéseknek, mely különösen a XIX. sz. 50—60-as éveiben a külföldi tudományos irodalom terjesztésével tünt ki. A céget eredetileg *Geibel* Károly Frigyes alapitotta 1841. *Grill* Károly 1862. lépett be társul, de a cég jelenlegi nevét csak 1868-ban vette fel. Grill Károly halála után ennek özvegye, utóbb fia, Richárd vezette a könyvkereskedést. Ebbe az időbe esik a cégnek addig egyetlen nagyarányú kiadványa: Az ötvösség remekei c., két nagy folió kötetben közrebocsátott műtörténeti díszmű. A G. 1889. *Balázs* Adolf tulajdonába ment át vétel útján. Ennek halála után 1893. *Strasser* Lipót és Bertalan vették át a cég vezetését és azóta nagyarányú kiadói működést fejt ki a cég különösen a jog- és államtudományi irodalom terén. 1905-ben a könyvkereskedés és a könyvkiadóvállalat kettévált; az előbbit «Grill-féle udvari könyvkereskedés» cég alatt *Benkő* Gyula vette át, mig a könyvkiadóvállalatot «Grill Károly könyvkiadóvállalat» cég alatt az eddigi tulajdonosok, *Strasser* Lipót és Bertalan fejlesztették tovább. Nevezetesebb kiadványai: A Marschalkó-féle Igazságügyi Rendeletek gyüjteménye, a Magyar Törvények Grill-féle kiadása, a Közigazgatási Törvénytár, a Társadalomtudományi Könyvtár, Magyarország címeres könyve, valamint számos, gyakorlati szempontból értékes törvény-kommentár, döntvénytár és jogtudom. zsebkönyv.

Grillosz (gör., többes számban *grilli)*, szószerinti értelme malac; az ó-korban festészeti műkifejezés a karrikaturára, különösen a vegyes alakokra, melyek állat- és emberrészletekből vannak összetéve. Legelőször a Nagy Sándor korában élt Antiphilos festő foglalkozott ily tárgyakkal.

Grillparzer, *Franz*, német költő, szül. Bécsben 1791 jan. 15., megh. u. o. 1872 jan. 21. Jogot tanult s 1813. államszolgálatba lépett; 1823. udvari fogalmazóvá és 1832. az udvari kamara — a későbbi pénzügyminisztérium — levéltárának igazgatójává nevezték ki; 1856. udvari tanácsosi címmel nyugalomba vonult. Házasságra nem lépett, noha el volt jegyezve Kathi Fröhlichhel, s menyasszonyával holtig barátságban élt. G. a német dráma nagy mesterei közé tartozik. Első kisérlete, Blanca von Kastilien, Schiller hatása alatt áll. Die Ahnfrau c. tragédiája (Wien 1817), mely az ú. n. végzettragédiák körébe tartozik, de azoktól mesterien szerkesztett költői cselekvényével és költői nyelvével elüt, nagy szinpadi sikert aratott. Ezt követték: Sappho (Wien 1819); Das goldene Vliess (trilogia: Der Gastfreund, Die Argonauten és Medea, u. o. 1822); Des Meeres u. der Liebe Wellen (Wien 1840); Hero és Leander mondáját tárgyaló, lirai részletekben bővelkedő drámája; König Ottokars Glück und Ende (u. o. 1825); Ein treuer Diener seines Herrn (u. o. 1828) történelmi tragédiák; ez utóbbit, melynek tárgya Bánkbán története (v. ö. *Heinrich* G., Bánkbán a német költészetben, 1879), Ferenc császár eltiltotta a szinpadtól. Weh' dem, der lügt (u. o. 1840) c. szellemes vigjátéka, melyet később nagy sikerrel adtak elő, első előadásán megbukott és e balsiker után G. visszavonult a nyilvánosságtól. Der Traum ein Leben (u. o. 1840) cimü drámája Calderon hatása alatt keletkezett (v. ö. *Deseő* Irén, G., A z álom élet, Budapest 1910). A következő évtizedben írta meg Libussa, Die Jüdin von Toledo és Ein Bruderzwist im Hause Habsburg cimű drámáit, melyek csak halála után kerültek nyilvánosságra. Esther (Stuttgart 1877) töredék maradt. Das Kloster von Sendomir (1828) és Der arme Spielmann (1848) novellái is sikerültek. Az elkeseredett, gyakran búskomor költőt utolsó éveiben sok kitüntetés érte: a császári tud. akadémia tagjává választotta, a lipcsei tud. egyetem tiszteletbeli doktorává avatta; 1861. az osztrák urakházának tagja, 1864. Bécs díszpolgára lett; 80-ik születésnapját pedig 1871. nagy fénnyel ünnepelték meg. Mint politikus G. a régi Ausztria embere volt. A magyar nemzet törekvéseit sohasem értette meg s azért irányunkban rokonszenvvel nem viseltetett (innen számos magyarellenes epigrammja). Műveiből magyarul megjelent: Az ős-anya, szomorújáték 5 felvonásban, G. után írta Petrichevich Horváth Dániel (Pest 1824); Medea és Jázon, egy muzsikális duodram 1 felvonásban, ford. Ernyi Mihály (Debreczen 1808); Medea, ford. Ambrus Zoltán (Budapest 1898); Medea, ford. Hegedüs István (Budapest 1908); Sapho, ford. Inántsi Pap Gábor (Székesfehérvár 1820), továbbá Ivánfi Jenő (Budapest 1898) és Garay Alajos; A tenger és szerelem hullámai, ford. Ivánfi Jenő (Bpest 1898); A szegény muzsikus, ford. Márkus Miklós; A szendomiri kolostor, ford. Győri Lajos (Bpest 1910). Műveinek 25 kötetre tervezett kiadását A. Sauer adja ki Bécs városa megbizásából 1911-től. Szobrot szülővárosában (1883) és Brünnben (1892) emeltek neki. 1883-ban alakult meg a *G.-társaság*, mely 1891 óta évkönyvet ad ki. V. ö. G. önéletrajzát, továbbá Aug. *Ehrhard*, G., sein Leben und seine Werke (München 1902); Hans *Sittenberger*, G., sein Leben und Wirken (Berlin 1904); *Galamb* Sándor, G. és Magyarország (Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről, Budapest 1912.).

Grillparzer-díj. Grillparzer rendelkezése folytán örököse, Katharina *Fröhlich* 20,000 forintot adott át a bécsi tudományos akadémiának oly célból, hogy ezen összeg kamatjaiból három évenként a legjobb előadott német dráma jutalmaztassék. E díjjal, mely mindig jan. 15. kerül kiosztásra, eddig a következő drámákat koszorúzta a bécsi aka-

démia: Adolf Wilbrandt, Gracchus der Volkstribun (1875); Ernst v. Wildenbruch, Harold (1884); L. Anzengruber, Heimg'funden (1887); A. Wilbrandt, Der Meister von Palmyra (1890); G. Hauptmann, Hannele (1896); u. a. Fuhrmann Henschel (1899); O. E. Hartleben, Rosenmontag (1902); G. Hauptmann, Der arme Heinrich (1905); A. Schnitzler, Zwischenspiel (1908); K. Schönherr, Glaube und Heimath (1911).

Grill room (ang., ejtsd: grill rúm), Angliában vendéglő, melyben főkép rostélyon *(grill)* sült húst szolgálnak fel. Ujabban a kontinensen is elterjedt kifejezés.

Grim *András*, 1767—1783-ig kassai ötvösmester. 1767-ben polgárjogot nyert, a céh jan. 13. vette fel «Stückmeister» gyanánt kebelébe. Egy fehér ezüstszelencéjét a kassai evang. tót egyház őrzi. V. ö. *Mihalik* J., Kassa város ötvösségének története (Budapest 1899).

Grimace (franc., ejtsd: grimász) a. m. arcfintorítás.

Grimaldi, genovai nemes család, mely a XIV. sz.-ban megszerezte *Monaco* fejedelemséget (l. o.). Mikor a család milanói és nápolyi birtokai a spanyolok kezébe kerültek, XIV. Lajos *Valentinois* hercegséggel és *Baux* marquis-sággal kárpótolta a G.-akat. A család egyenes ága 1731. halt ki *Antonio G.* személyében, kinek összes címeit és birtokait veje, *Jacques François Léonor Goyon de Matignon*, a jelenleg uralkodó monacói fejedelmi család őse örökölte.

Grimaldi, 1. *Bernardino*, olasz államférfiú, szül. Catanzaróban 1841., megh. Rómában 1897 márc. 16. Jogtanár volt, aztán ügyvédkedett, 1876. tagja lett a képviselőháznak. 1879-ben Cairoli második kabininetjében pénzügyminiszter volt. 1884—88-ig Depretis kormányában a földmívelési és kereskedelmi tárcát viselte, melyet aztán ismét a pénzügyminiszterivel cserélt fel. 1889-ben visszalépett. Utóbb még két izben volt pénzügyminiszter (1890—91 és 1892—93).

2. *G., Francesco Maria*, olasz fizikus, szül. Bolognában 1618 ápr. 2., megh. u. o. 1663 dec. 28. A Jézus-Társaság szerzetébe lépett és annak kollégiumán a matematikát adta elő. Halála után (1665) adták ki Physico-Mathesis de Lumine, Coloribus et Iride, aliisque adnexis libri II. (Bologna 1665) c. művét, az egyedülit, mely G.-tól ránk maradt. Arról nevezetes, hogy benne van leirva a tőle fölfedezett szinszóródás és a szintén tőle fölfedezett és először tárgyalt fényelhajlás (diffrakció).

3. *G., Giovanni Francesco (il Bolognese)*, olasz festő és rézmetsző, szül. Bolognában 1606., megh. Rómában 1680. Bolognában a Carracciak műveinek hatása alatt képezte ki magát. Főként a tájképfestészetet művelte. 1648-ban Párisba ment és az ottani királyi palotát és Mazarin bíbornok palotáját (most nemzeti könyvtár) nagy dekorativ hatású freskó-tájképekkel diszítette. Hasonló festményeket festett Rómában, a Borghese- és a Quirinalis palotában. Függőképei olasz képtárakban, angol magángyüjteményekben és a párisi Louvreban vannak. Neki tulajdonítanak két szép tájképet is a budapesti Szépművészeti Muzeumban. Kitünőek rézkarcai, tájképek, többnyire a köznapi életből vett alakokkal.

Grimaldi-rassz, ős emberfajta, mely a neanderthali faj után, melegebb éghajlat alatt élt. Csontvázát a Grotte des Entfants-ban találták. *Verneau* szerint alacsonytermetű (1·54—1·58 m.), hosszufejű, kerek homlokú, kiálló pofacsonttal és lapos orral biró fajta volt. Valószinüleg a De Mortillet megjelölte solutréi korszak embere volt.

Grimani, velencei nemes család, mely 3 dogét adott a köztársaságnak: *G. Antoniót* (1521—23), *G. Marinót* (1595—1605) és *G. Pietrót* (1741—52). Ez utóbbi idejében választották ketté az aquilejai patriarchaságot az udinei és görzi érsekségre.

Grimesdike (ejtsd: grájmszdék), Buckinghamshire angol countyban elterülő római sáncok elnevezése.

Griming *Simon*, szobrász, megh. 1759. Kassán, ahol 1723-tól fogva tartózkodott. 1733. az eperjesi Ferencrendiek kolostora számára faragott szobrokat. Talán tőle való a kassai Mária-szobor is. V. ö. *Művészet*, 1910. évf.

Grimm *Rezső*, festő, szül. 1832. v. 1833. Budapesten, megh. u. o. 1885. Tanulmányait 1847. Marastoni iskolájában kezdte meg s az ötvenes években a bécsi akadémián Rahlnál folytatta. A hatvanas években Budapesten számos arcképet festett (pl. Paloczy Lászlóét, most a Történelmi Arcképcsarnokban) és kőre rajzolta Deák, Széchenyi arcképét, *Brocky* Károly *Ámor* és *Psyche*, *Than* Mór *Attila lakodalma* stb. műveit. Nyugtalan vére, vállalkozási kedve ismét Bécsbe vitte, de ott mindenét elvesztve, hazajött s előbb a vidéken, aztán Budapesten, majd Kecskeméten, Pécsett vállalt rajzoktatói állást. Itt üldözési mániába esett s utolsó éveit a lipótmezei tébolydában töltötte.

Grimm, 1. *Heinrich Gottfried*, német orvos, szül. Sargstedtben 1804 jún. 21., megh. Berlinben 1884 dec. 24. A katonai orvostan terén számos áldásos újítása által nagy érdemeket szerzett. Eltörölte a kirurgusok intézményét, betegápolókat és betegvivőket ő képeztetett ki legelőször a hadsereg számára. Neki köszönhető, hogy a porosz hadügyminisztériumban külön katona-orvosi osztály létesült, az egészségügyi csapatok szervezését is ő kezdeményezte. 1880-ban kiadta a Kriegssanitätsordnung c. művet.

2. *G., Hermann*, német író, *G. 6.* fia, szül. Kasselben 1828 jan. 6., megh. Berlinben 1901 jún. 16., mint a művészettörténelem rendes tanára. Mint iró először Armin (Leipzig 1851) cimű drámájával lépett föl, ezt követték Traum und Erwachen (Berlin 1854), Demetrius (Leipzig 1854) és Novellen (Berlin 1856, 2. kiad. 1862) c. költői munkái. Irodalmi és művészeti tanulmányait a kitünő Essays (Hannover 1859, 3. kiadás 1902); Neue Essays (Berlin 1865) és Fragmente (u. o. 1900—1902) c. műveiben tette közzé. Főműve: Leben Michelangelos (2 köt., Hannover 1860—63; 10. kiad. Stuttgart 1901). 1865—66. kiadta az Über Künstler und Kunstwerke c. folyóiratot. A berlini egyetemen Goethéről tartott kiváló előadásait Goethe c. könyvében adta ki (Berlin 1877, 2 köt., 7. kiad. 1903); fordításokkal is illusztrált Homeros-tanulmánya: Homer (Berl. 1890—95, 2 köt.). G. neje, *Gisela v. Arnim* (Bettina v. Arnim leánya, szül. 1827., megh. 1889.), a dráma terén próbálkozott néhány szindarabbal.

3. *G. Jakob* az újabb német filológia megalapítója, szül. Hanauban 1785 jan. 4., megh. Berlinben 1863 szept. 20. Tanulmányaiban Wachler és Savigny voltak reá legnagyobb hatással. 1814-ben a szövetségesek által megszállt Párisban, később a bécsi kongresszuson tartózkodott diplomáciai küldetéssel. Legtermékenyebb éveit mint könyvtárnok Kasselben s mint akadémikus Berlinben töltötte, közben 1830—37-ig göttingeni egyetemi tanár volt, mely állását liberális politikai pártállása miatt vesztette el; legjobb barátja s állandó munkatársa öccse, Wilhelm volt. A Magy. Tud. Akadémia külső tagjává választotta. G. nagy szorgalommal gyüjtött anyagát kiváló kritikával, geniális kombinációval és éles logikával dolgozta fel. A német nyelv, népköltészet, népszokások, mitológia, a germán jogélet terén egyként nagyértékű kutatásokat végzett. Alapvető nagy művei: Über den altdeutschen Meistergesang (Göttingen 1811); Die beiden ältesten deutschen Gedichte (u. o. 1812); Kinder- u. Hausmärchen (Berlin 1812–1822); Der arme Heinrich von Hartmann von Aue (u. o. 1815); Deutsche Sagen (u. o. 1816–18); Deutsche Grammatik (1. köt., Göttingen 1819, 2. kiad. 1822; 2.—4. köt. 1826–37; halála után újra kiadták többen 1870—98); Deutsche Rechtsaltertümer (u. o. 1828, 4. kiad. A. Heusler- és R. Hübnertől 1900); Deutsche Mythologie (u. o. 1835); Reinhart Fuchs (Kassel 1833); Weisthümer (Göttingen 1840—1863); Deutsches Wörterbuch (Leipzig 1852, többen folytatják). Kisebb dolgozatai: Kleine Schriften (Berlin és Gütersloh 1879—90, 8 köt.) címen jelentek meg. V. ö. W. *Scherer*, J. G. (2. kiad. Berlin 1885); *Riedl* Szende, Emlékbeszéd G. J. külső tag felett (Budapest 1873); *Bleyer* Jakab, Hazánk és a német philologia a XIX. sz. elején (u. o. 1910). G. meséit sokszor fordították és dolgozták át magyarra: *Nagy* István (Pest 1861), *Halász* Ignác (Budapest 1878, 1886, 1899), *Mikes* Lajos (u. o. 2. kiad. 1911), *Baróti* Lajos (u. o. 1911); *Koltai* Virgil, *Benedek* Elek, *Endrei* Zalán, *Dávid* Margit, *Zempléni* P. Gyula átdolgozásai Budapesten évszám nélkül jelentek meg.

4. *G., Julius Otto*, német zeneszerző, szül. Pernauban (Livland) 1827 márc. 6., megh. Münsterben 1903 dec. 7. 1851-ben a lipcsei konzervatórium növendéke, 1855. Göttingenben zenetanár, 1860. a münsteri Ceciliaverein vezetője, 1878. a münsteri kir. zeneakadémia igazgatója, 1897. a boroszlói egyetem díszdoktora lett. Kompozicióí közül megemlítendők: két suite vonós-zenekarra kánonformában, szimfónia (D-moll), szonáta hegedűre és zongorára, kantáte (An die Musik).

5. *G., Melchior*, báró, német származású francia író, szül. Regensburgban 1723 dec. 26., megh. Gothában 1807 dec. 19. Mint a szász-gothai örökös herceg felolvasója 1748. Párisba került, ahol kedves modorával és nagy műveltségével az irodalmi és politikai szalonokban igen megkedveltette magát. Később Friesen gróf, majd az orléansi herceg titkára, 1776. pedig a gothai herceg párisi ügyvivője lett s e minőségében a forradalom kitöréséig tartózkodott a francia fővárosban. 1753—89-ig, valószinűleg Diderot és Raynal közreműködésével, írta kéziratban szétküldött hiradásait a francia szellemi életről, melyek sok helyes és érdekes itéletet tartalmaznak. E kéziratos folyóiratot halála után Correspondance littéraire, philosophique et critique (Paris 1812—14; teljes kiadása Tourneuxtól u. o. 1877—82, 16 köt.) cím alatt nyomtatásban is kiadták s máig is megbecsülhetetlen forrás a kor irodalomtörténetéhez. V. ö. E. *Schérer*, M. G. (Paris 1887).

6. *G., Wilhelm Karl*, német régiségbúvár, *G. 3.* öccse, szül. Hanauban 1786 febr. 24-én, megh. Berlinben 1859 dec. 16. Előbb könyvtári titkár volt Kasselban, 1829. bátyjával Göttingenbe ment, azután együtt éltek Kasselban, majd együtt Berlinbe mentek, s G.-et a berlini akadémia tagjává választotta. Buvárlatainak tárgya különösen a középkori német költészet volt. Nevezetesebb munkái a testvérével irottakon kivül: Altdänische Heldenlieder, Balladen und Märchen (fordítás, Heidelberg 1811); Über deutsche Runen (Göttingen 1821); Hildebrandslied (u. o. 1830); Freidank (u. o. 1834, 2. kiad. 1860); Rosengarten (u. o. 1836); Rolandslied (u. o. 1838); Wernher vom Niederrhein (u. o. 1839); Goldene Schmiede (Berlin 1840) stb. Főműve: Die deutsche Heldensage (Göttingen 1829, 3. kiad. Gütersloh 1890). Kisebb dolgozatait Gustav *Hinrichs* adta ki (Berlin 1881—1886, 4 köt.), ennek első kötete rövid önéletirását is tartalmazza.

Grimma, az ugyanily nevű járás székhelye Lipcse szász kerületi kapitányságban. (1910) 11.440 lak., műmalmokkal, bőrgyártással, szép ültetvényekkel és sétahelyekkel. 1550-ben alapított és internátussal egybekötött iskolája, a Moldanum illustre, Szászországban nagy hírnek örvend.

Grimmelshausen, *Hans Jakob Christoffel von*, német prózairó, szül. Gelnhausenben 1625., megh. 1676 aug. 17. Badennek Renchen nevű községében, hol városbiró volt. Ifjú éveiben katonáskodott és csak később egészítette ki hiányos ismereteit utazással és tanulással. Műveit Samuel Greifensohn vagy Hirschfeld stb. álneveken írta. Főműve: Der abenteuerliche Simplicissimus, Teutsch, d. h. die Beschreibung des Lebens eines seltsamen Vaganten, genannt Melchior Sternfels von Fuchshaim (Mompelgart 1669), mely a XVII. sz. második felének legjobb német regénye. Ebben a 30 éves háború kalandos és iszonyú napjainak élethű képét adja és saját élményeit mondja el pompás, bár gyakran nyers humorral. Többen nép- és ifjúsági irattá dolgozták át. Egyéb munkái, melyek azonban a Simplicissimus-sal nem érnek fel, a következők: Trutz Simplex oder Lebensbeschreibung der Ertzbetrügerin und Landstörtzerin Courache (1669); Der seltsame Springinsfeld (1670); Das wunderbarliche Vogelnest (1671); Schwarz und weiss oder die Satirische Pilgerin (1666); Der teutsche Michel (1670); Das Rathstübel Plutonis (1672); Die verkehrte Welt (1673) stb. Összegyüjtött művei Nürnbergben jelentek meg 3 részben (1683—1713).

Grimmia (növ.), a lombos mohák fajokban gazdag génusza.

Grimming, a Salzburgi Alpok Dachstein-csoportjának 2351 m. magas hegye.

Grimm törvénye, Grimm Jakobról (l. o.) elnevezett német hangtörvény, mely megállapítja az

ú. n. *Lautverschiebung* módjait, vagyis azon változásokat, melyeket a néma mássalhangzók szenvedtek a német nyelvben. Két ilyen *Lautverschiebung* történt: egyik a germán alapnyelvben, a másik magában a németben. Az első szerint pl. az eredeti *d*-ből *t* lett, v. ö. lat. *dent(em)*, angol *tooth*, fog; a másik szerint ebből a germán *t*-ből lett a német *z* (vagyis *c*) hang: *Zahn(d)*. Grimm törvényének első felfedezője *Rask* dán nyelvész volt, Grimm csak kiegészítette, tüzetesen bebizonyította s alkalmazta. Azóta e törvénynek egész irodalma van s magyarul is egy jeles munka foglalkozik e kérdéssel: Grimm törvénye, *Petz* Gedeontól.

Grimoald, 1. *frank háznagy* (major domus), Landeni Pipin fia, 642. lett Ausztrázia háznagya és Sigbert király halála után 656. saját fiát, Childebertet akarta trónra emelni. De a frank nemesek ellene szegültek, kiszolgáltatták őt II. Chlodwignak, Neusztria királyának, aki őt kivégeztette. 2. *G., longobárd király* (662—671), Godebert meggyilkolása után került a trónra és erős kézzel uralkodott. Megverte az Itáliát háborgató avarokat.

Grimod de la Reynière (ejtsd: grimo d'la renyér), *Balthazar*, francia író, szül. Párisban 1758 nov. 20., megh. Villiers-sur-Orgeban 1837 dec. 25. Az asztal klasszikusai közé tartozik, aki életbe léptette az inyencek juryjét. Gasztronómiai művei: Almanach des gourmands (1803—12, 8 köt.); Manuel des Amphitryons (1808). V. ö. *Oelinger*, Un agathopède de l'Empire (Bruxelles 1854); *Desnoiresterres*, G. et son groupe (Paris 1877).

Grimsby *(Great G.)*, kikötőváros Lincolnshire angol countyban, (1911) 74,663 lak., kábel-, hajó-, bőr- és sörgyártással, virágzó halászattal. Kitünő kikötőjének kereskedelme nagyon élénk. A bevitel főcikkei: gabona, magvak, vaj, fagerendák és deszkák, tojás, hal, hús stb.; a kivitelé: pamutiparcikkek, szén, azonkívül vasúti sinek, acél és halak. 1911-ben kikötőjében összesen 3500 hajó fordult meg, 2,909.888 t. tartalommal. G.-ből rendes gőzhajójáratok indulnak Hull, London, Antwerpen, Rotterdam, Dieppe, Malmö, Göteborg és Hamburg városokba.

Grimsel, 2165 m. magas hágó a Berni Alpokban, az Aare völgyéből, Meiringen mellől a Rhône völgyébe, Obergestelenbe vezet át Bern és Wallis svájci kantonok határán.

Grimsey, kis sziget az Atlanti-oceánban, Izland szigete közelében.

Grinád, kisk. Pozsony vm. szempczi j.-ban, (1910) 1076 tót, német és magyar lak., vasúti megálló; u. p. és u. t. Bazin. Róm. kat. temploma a XV. sz.-ból való.

Grindelwald, falu Bern svájci kantonban, (1910) 3696 lak., klimatikus gyógyhely. Gyönyörü fekvésű környékét Svájc legszebb hegyei: a Faulhorn (2683), a Schwarzhorn (2930), Wetterhorn (3708), Scheidegg (2069), Schreckhorn (4080), Eiger (3975), Mönch (4104), Jungfrau (4166) stb. borítják.

Grindelwald-gleccser, a Berni Alpok Finsteraarhorn nevű részének két gleccsere, amelyek a Grindelwald-völgybe ereszkednek le. A nagyobbik az *alsó G.*, a Mönch, Schreckhorn és Viescherhorn közt nyúlik le, 37 km². területü, 7·5 km. hosszú; a kisebbik a *felső G.*, a Schreckhorn és Wetterhorn közt, 14·5 km². területü, 3 km. hosszú; az előbbi 1080 m., az utóbbi 1320 m. magasságban ér véget.

Gringore (ejtsd: greñgór), később *Gringoire, Pierre*, francia költő, szül. Caenben 1475-kör., megh. 1538 v. 1539. Mint az Enfants sans souci (l. o.) tagja, 1502—17-ig több misztériumot, moralitást és bohózatot írt, melyek közül száraz humorával s formás előadásával az 1512. szinre került s II. Gyula pápa ellen irányuló Jeu et sotie du prince des sots válik ki. G. a főhőse V. Hugo Notre Dame de Paris c. regényének és Banville egyik vígjátékának. Műveit Héricault és Montaiglon adta ki (Paris 1858—77, 2 köt.). V. ö. *Picot*, P. G. et les comédiens italiens sous François I. (u. o. 1878); E. *Badel*, P. G. (Nancy 1893); Ch. *Oulmont*, P. G. (Paris 1911).

Grinnell, város Iowa északamerikai államban, Des Moinestól ÉK.-re; kocsi- és keztyűgyárak, malmok. Lak. (1910) 5036.

Grinnell, *Henry*, amerikai kereskedő, északsarki expediciók támogatója, szül. New Bedfordban (Massachusetts) 1799., megh. New Yorkban 1874 jún. 30. 1818 óta New Yorkban élt. 1828. hajózási vállalatot alapított. 1850. fölszerelte a De Haven parancsnokságával Franklin keresésére indult expediciót, amely a G.-földet fedezte föl. Felerészben ő szerelte fel a Kane-expediciót (1853—55) és hozzájárult a Hayes- és Hall-féle amerikai expediciók (1860 és 1871) költségeihez. 1852—53. elnöke, 1854—72. tiszteletbeli alelnöke volt az American Geographical Society-nek.

Grinnell-föld, 1. North Devon északamerikai sarkvidéki sziget ÉNy.-i félszigete (é. sz. 77°). De Haven fedezte föl 1850. — 2. *G.*, az északamerikai sarkvidékhez tartozó terület. É.-on Grantföldjével, délen az Ellesmere-földdel való összefüggését Peary állapította meg. K.-en a Kennedy-csatorna választja el Grönland ÉNy.-i partjaitól. A G.-et Kane expediciója fedezte fel 1853-ban. Későbbi kutatói: Nares (1875—76), Greely (1881—1884), Peary (1899), Sverdrup (1898—1901).

Grinzing, azelőtt Bécs külvárosa, 1890 óta a XIX. kerület egy része.

Griotte (franc.), tarka márványféleség, tkp. veresbarna vagy vereses agyagpalába ágyalt nagyobb, lencseformájú, szürkés vagy sárgás mészkőtömegek. Gyakran találni benne kövületeket (Clymenia, Goniatites, Ortoceras). A Pireneusokban bányásszák és diszítésekre dolgozzák föl, különösen Bagnères de Bigorreban. Ugyancsak G.-nak vagy még *kampáni márványnak* is mondják a Kampán-völgyből származó tarka követ. A *G. d'Italie* lángvörösszinű; Narbonne vidékén bányásszák. A Garonne vidékéről való *rouge sanguin* és a *beau Languedoc* nevű kövek szintén G.-ok.

Gripenberg, *Alexandra*, bárónő, a feminista mozgalom egyik vezéralakja, szül. 1857. Atyja a finn szenátus tagja volt s leányát gondos nevelésben részesitette. Alexandra bárónő beutazta egész Európát s hazatérve 1889. egy radikális feminista lapot alapított, Otthon és Társadalom cimen. Ezóta szakadatlan harcot folytatott a nők választójoga érdekében és eszméit külföldi felolvasásaiban is terjesztette. 1907 márc., amikor

Finnországban az általános választói joggal együtt a nők is szavazati jogot kaptak, G.-et 18 női társával együtt a finn országgyűlésbe választották. A finn országgyűlés feloszlatása után 1908 tavaszán G. ismét külföldi körútra indult s akkor Budapesten is tartott előadást a feminizmus főbb kérdéseiről.

Griphit (ásv.), l. *Grifit.*

Griphus (gör.-lat.) a. m. háló, talányok és mindennemű fogas kérdések, minőket a görögök társas ebédjeik alkalmával egymásnak kitalálás v. megfejtés végett föladtak. V. ö. *Hagen*, Antike und mittelalterliche Rätselpoesie (Bern 1877).

Grippe, a franc. *gripper*-ből (megfogni, megragadni) származik, a. m. *influenza* (l. o.).

Gripsholm, a svéd királyok régi kastélya, nem messze Mariefredtől, a Mälar-tó egyik szigetén. 1537-ben I. Gusztáv építtette egy régibb kastély romjai fölé. Itt voltak fogva III. János (1563—67), XIV. Erik (1571—73) és 1809. IV. Gusztáv, kinek a svéd trónról le kellett mondania.

Griqualand, a délafrikai Fokföld 2 kerülete; mindkettő a Vaal- és Oranje-folyók mentén terül el. 1. *G. East*, területe 19,668 km² s lakóinak száma (1910) 152,618. K.-i és D.-i részén a Draken és Umzim hegyek borítják, míg a többi rész legelőkben gazdag s állattenyésztésre kiválóan alkalmas. A kerület székhelye Kokstad. — 2. *G. West*, területe 39,358 km², lakossága (1910) 83,375. Ny.-i része homoksivatag, míg a Vaal mentén húzódó K.-i része kitünő szántó és legelő. Ny.-i részén vannak a híres gyémántmezők.

Griqualandit v. népszerű nevén *tigrisszem* (ásv.), nem egyéb, mint átalakult krokidolit, amelynek szálai közé kvarc infiltrálódott és amelynek vastartalma hidratizálódott. Lelőhelye Doorn- és Griquostad-hegy (Griqualand, Dél-Afrika). Szép sárgásbarna színű és csillogó fényű, ezért ékkőnek használják.

Gris, növénynevek mellett *Gris* Arthur párisi botanikus tanár neve (megh. 1872 aug. 19.).

Grisaille (franc., ejtsd: grizáj), fekete és fehér vagy szürke színű festékkel, zománccal vagy üveggel előállított ábrázolás. L. *Camaieu.*

Grisar, *Albert*, francia zeneszerző, szül. Antwerpenben 1808 dec. 26., megh. Asnièresben (Páris mellett) 1869. jún. 15. Párisban Reichától, Nápolyban Mercadantetól tanult. Első sikerét 1833. Brüsszelben aratta Le mariage impossible c. dalművével. Tizennyolc operát írt.

Griseb., növénynevek mellett *Grisebach* A. H. R. (l. o.) nevének rövidítése.

Grisebach, 1. *August Heinrich Rudolf*, német botanikus, szül. Hannoverban 1814 ápr. 17., megh. Göttingenben 1879 máj. 9. Göttingenben és Berlinben tanult növénytant és orvostant. 1837-ben a göttingeni egyetemen magántanár lett. 1839-ben botanikai szempontból átkutatta a Török birodalmat, 1842. Norvégia, 1850. a Pyrenei hegység, 1852. Erdély és Krassó-Szörény vmegye flóráját vizsgálta. Már 1841. rendkívüli, 1847. pedig rendes tanár, 1875. a növénykert igazgatója lett Göttingenben. Szisztematikai és növénygeográfiai számos munkáiból a következőket említjük meg: Smilaceae, Dioscoreae und Malpighiaceae (*Martius* Flora brasiliensis-ében); Erläuterungen ausgewählter Pflanzen des tropischen Amerika (Göttingen 1860); Grundriss der systematischen Botanik für akademische Vorlesungen (u. o. 1854); Reise durch Rumelien u. nach Brussa im Jahr 1839 (u. o. 1841, 2 kötet); Spicilegium florae Rumelicae (Braunschweig 1843—46, 2 köt.); Flora of the British Westindian islands (London 1859—1864, 2 köt.); Die geographische Verbreitung der Pflanzen Westindiens (Göttingen 1865); Schenk Ágost würzburgi tanárral: Iter Hungaricum anno 1852 susceptum, Beiträge zur Systematik der ungarischen Flora (Wiegmann, Archiv für Naturgeschichte 18. köt., 1852); *De Candolle* Prodromusa részére a Gentiana-féléket dolgozta fel. Legtöbbet lendített a növénygeográfián. Az Archiv für Naturgeschichte-ben (1840—53), 1866 óta pedig *Behm* Geographisches Jahrbuch-jában a növényföldrajz előhaladásáról évenkint jelentést közölt. Die Vegetation der Erde nach ihrer klimatischen Anordnung (Leipzig 1872, 2 köt., 2. kiad. 1885., franciául is). Bruhns Biographie Humboldts részére a növénygeográfiát ő dolgozta fel.

2. *G.*, *Eduard*, német költő és irodalomtörténetíró, szül. Göttingenben 1845 okt. 9., megh. Berlinben 1906 márc. 22. Mint német konzulátusi tisztviselő, hosszabb ideig tartózkodott Rómában, Konstantinápolyban s Szmirnában; később Berlinben irodalmi működésének s bibliofil kedvteléseinek élt. Költői művei közül nagy sikere volt kettőnek: Der neue Tannhäuser (20. kiad. 1901) és Tannhäuser in Rom (9. kiad. 1904) címűeknek. Irodalomtörténeti főmunkái: Die treulose Witwe (5. kiadás 1886); Münchhausens wunderbare Reisen (1890); Bürger, Grabbe, E. T. A. Hoffmann, Schopenhauer műveinek kiadása: Schopenhauers Leben (1897).

Griseldis, l. *Grizeldisz.*

Grisette (franc., ejtsd: grizett), eredetileg szürke háziruha, továbbá kézimunkája után élő fiatal leány (varrónő, pipere- v. virágkészítőnő), aki független, de nem éppen kifogástalan életet folytat. Különösen ismertek voltak Párisban a deáknegyed G.-jei: Grisettes du quartier latin, kik mint a deákok, költők, művészek kedvesei ezekkel egészen házastársi viszonyban éltek s háztartásukat vezették. Francia regényekben, különösen Paul és Henri de Kocknál gyakran szerepelnek. A G.-ek e típusa egyébként ma már kiveszett.

Grisi, két olasz énekesnő, testvérek: *Giuditta*, szül. Milanóban 1805 júl. 28., megh. Cremona mellett, 1840 máj. 1. Világhírüvé lett Romeo szerepében, melyet *Bellini* Romeo és Juliájában egyenesen az ő számára írt. Fényes sikerek után 1832. nővérével együtt a párisi olasz operához szerződött, de már a következő évben visszavonult a színpadtól s Barni grófhoz ment nőül. — *Giulia*, a fiatalabb, szül. Milanóban 1811 júl. 28., megh. Berlinben 1869 nov. 28. Bolognában nyerte kiképeztetését Giacomellitól, s ott is lépett fel először 1820. Azután a párisi olasz operához szerződött, hol könnyed, tiszta hangjával, valamint klasszikus szépségével rendkívüli sikereket aratott. Legkiválóbb szerepe a Norma volt. 15 éven át felváltva Párisban és Londonban énekelt. 1836-ban férjhez ment Melcy marquishoz, majd ettől elválván, 1856. Mario Giuseppe tenoristának neje lett.

Gris-Nez (ejtsd: grí-né), a francia Pas-de-Calais département 50 m. magas előreugró sziklafoka a La-Manche partján, elsőrangú világítótoronnyal. Az angol parttól csak 32 km. távolságban van.

Griso, *Fredico*, olasz nemes, kiváló iskolalovas és szakíró, aki új életre keltette a nyugati lovaglóművészetet. A XVI. sz. elején élt Nápolyban, ahol lovaglóakadémiát alapított. A műlovaglásról írt könyve 1552. jelent meg. Leghiresebb tanitványa volt Pignatelli, a róla elnevezett kantár feltalálója, viszont ennek tanitványai közül került ki a XVII. sz. három leghiresebb lovasművésze: Antoine de Pluvinel, Salomon de la Broue és Chevalier Saint Antoine.

Grisonnit, l. *Robbanószerek*.

Grispán (a német *Grünspan)* a. m. rézrozsda, l. *Rézarctát*.

Grissia, Magyarország régi földrajzában, nevezetesen Jornandes VI. sz.-beli gót püspök irataiban a *Sebes-Körös* neve.

Grit (ásv.), a kőszénszisztémából való durvaszemű homokkő Angliában (Grandsandstein); kitünő malomkövet szolgáltat (Millstone).

Gritti *Lajos*, saját eredeti aláirása szerint *Lodovico* v. *Luigi*, kit a velencei és a magyar kútfők gyakran *Alajos*-nak írnak, szül. Konstantinápolyban 1480. G. András velencei doge természetes fia egy görög v. török nőtől. Mivel atyja nem törvényesitette, velencei szolgálatban magasabb polcra nem emelkedhetett. Mint ravasz, nagyravágyó és pénzsóvár ember, egyetemi tanulmányai végeztével 1507. Konstantinápolyba ment, hol kalmárüzletet nyitott s egyúttal a velencei köztársaság titkos ügynöke volt. 1528 január havában első sorban az ő ügyessége birta rá II. Szolimán császárt, hogy János magyar királlyal védés dacszövetségre lépjen I. Ferdinánd ellen, amiért János király őt portai követté nevezte ki. De a szultán is annyira bizott benne, hogy midőn 1529. Magyarországba tört, azt kivánta, hogy a vele jött G. Budán maradjon János király mellett, mint az ő megbizottja. G. ezzel úgyszólván gyámjává lett a királynak, aki kénytelen volt őt 1529 szept. 14. főkincstárnokává, kamarásává, helytartójává és egri püspökké kinevezni. G. ekkor dúskált a vagyonban: ő volt a hadsereg liferánsa, a leggazdagabb magyar püspökség tulajdonosa és a szultán dúsan fizetett diplomatája. 1530-ban, midőn Rogendorf, I. Ferdinánd vezére megszállotta Budát, G. vad erélye és bátorsága mentette azt meg János király részére. Ezért őt a király 1530 dec. 26. Magyarország kormányzójává és máramarosi főispánná nevezte ki, neki juttatva e vmegye minden királyi várának és sóbányáinak 25,000 aranyra menő jövedelmét. Ez nagy felháborodást idézett elő, mert a magyarság G.-t idegen kalandornak nézte, ki az országot a török kezére akarja játszani, s ha szerét ejtheti, ő maga lesz a király. Mindamellett 1532. János király Magyarország főkapitányává is kinevezte G.-t, aki még ez évben török hadak élén vette ostrom alá Esztergomot, azután pedig Konstantinápolyban közvetitette a békét Ferdinánd és Szolimán között, egyre jobban közeledve Ferdinándhoz, kinek végre 1534. felajánlotta, hogy Velence szövetségében rohanja meg a törököt. János király neszét vette G. ez újabb cselszövésének, s készséggel elnézte, hogy Czibak Imre erdélyi helyettes vajda az Erdély felé török és oláh sereggel közeledő G. ellen fölkelést szervezett. G. Brassóba érve, orozva meggyilkoltatta Czibakot, mire egész Erdély talpra állott. G. két fiával együtt Medgyesre futott, melyet Majláth István és Péter moldvai vajda ostrom alá vettek. Egy havi ostrom után G., bízva Péter vajda hitlevelében, az oláhok táborába menekült. Ezek azonban kiadták a magyaroknak, kik 1534 szept. 29. ott helyben, az országúton lefejeztették. Fiait Péter vajda magával vitte Moldvába, hol az egyiket, *Antalt* lenyakaztatta, a másikat, *Pétert* vizbe fojtatta. Monografiát írt róla *Kretschmayr* Henrik, G. élete cím alatt, mely a Magyar Tört. Életrajzok 1901. évfolyamában jelent meg.

Grittner *Albert*, vegyész, szül. Losonczon 1860. Egyetemi tanulmányainak végeztével a m. kir. államvasutak szolgálatába lépett s a vegyészeti laboratorium vezetője lett. Munkái: *Szénelemzések* (1895); *Szénelemzések* (1906), ez 180 oldalon 800 hazai és 100 külföldi szén teljes elemzését foglalja magában. A rendkívül becses elemzések értékét emeli az, hogy a szakszerüen vett szénpróbák mindig egész kocsirakományból származnak s így különösen a kőszén fűtőértéke, kalorimetrikus vizsgálattal meghatározott hőfejlesztő képessége a valóságos gyakorlati értéket tünteti föl.

Gritzner, *Maximilian*, német heraldikus, szül. Sorauban 1843 júl. 29., megh. Berlinben 1902 júl. 11. Katonatiszt volt s a königgrätzi csatában lábát vesztette. 1880-ban a porosz belügyminisztérium könyvtárosává nevezték ki. Főbb művei: Grundsätze der Wappenkunst (Nürnberg 1889—1890); Handbuch der Ritter- und Verdienstorden (Leipzig 1893). Hildebrandttal együtt adta ki a Wappenalbum der gräflichen Familien Deutschlands und Österreich-Ungarns (Leipzig 1883—1890) c. művet. Max *Fernand* álnév alatt több drámát adott ki, köztük: Die Brandenburger vor Ofen.

Grivasz, *Theodorakisz*, új-görög hadvezér, szül. 1796., megh. 1862 nov. 3. A görög szabadságharcban a rumelióta palikárok vezére volt s tagja lett az első görög nemzetgyűlésnek. 1834—62-ig a görög hadsereg felügyelője volt. Közben 1844. és 1847. sikertelen felkeléseket támasztott Ottó király ellen. 1854-ben az epirusi felkelők segítségére sietett, de a törökök megverték kicsiny seregét. 1862 okt. ő kezdte meg a katonai lázadást, mely Ottó királyt trónjától megfosztotta.

Grivegnée (ejtsd: grivenyé), város Liège belga tartományban, (1910) 11,927 lak., szénbányákkal, vaskohókkal, olvasztókkal, vasművekkel.

Grivna *(Grivenka)*, az orosz 10 kopekes ezüstpénz neve.

Grivois (franc., ejtsd: grivoá), eredetileg olyan katonát jelentett, ki burnótot szí, de víg legényt és vállalkozó fickót is jelentett; innen ered a *genre G.* vagy a *pièces grivoises*. Franciaországban a szinműnek az a neme, melyben a szereplők a köznépből valók és előadásukban saját tájszólásukat használják.

Gríz, l. *Dara*.

Grižane, adók. Modrus-Fiume vm. cirkvenicai j.-ban, (1910) 2442 horvát lak., posta- és táviróhiva-

tallal. G. állítólag egyike volt a horvát tengerpart «septem turres»-ének; várának romjai magas sziklafalon állanak. G. vára a Frangepánok birtoka volt; 1474. Frangepán Márton a várat és a G.-i uradalmat a tersattói ferencrendi kolostornak zálogosította el, 1544. pedig Frangepán István nőtestvérének, Katalinnak és férjének, gr. Zrinyi Miklósnak engedte át.

Grizeldisz (*Griseldis*), a Volter és Grizeldisz cimű *Istvánffi*-féle verses elbeszélés hősnője. A történetet a magyar énekszerző Petrarcából meritette, aki viszont a Boccaccio Decameronjából forditotta latinra. Nálunk nagyon el volt terjedve. A G. meséje egyébként — mint Boccaccio sok más elbeszélése is — az egész világirodalomban számtalan feldolgozóra talált.

Grizim, hegy, l. *Garizim*.

Grizon (*Galictis*, állat), a Menyét-félék családjába tartozó állatnem. A kis G. (*G. vittata* Schreb.) 65 cm. hosszú, melyből kb. 22 cm. esik a farkára. A nagy G. (*G. Allamandi* Bell.) görénynagyságú. Mindkettő Braziliában és Chileben honos, leginkább az emberlakta házak közelében tanyázik s a baromfiakban nagy károkat okoz. Dél-Amerikában a G.-ok helyettesitik a mi görényeinket.

Grizzly (állat), az amerikai rettentő medve (*Ursus horribilis* Ord.) amerikai neve. Grizzly a. m. rettentő. L. *Medve-félék*.

Grjaszovec, az ugyanily nevű járás székhelye Vologda orosz kormányzóságban, 45 km.-nyire Vologdától, vasút mellett, 3205 lak., len- és nyersbőrkereskedéssel.

Grjazi, vasúti csomópont Tambov orosz kormányzóságban, a Kozlov—Rosztov-i, Orel—G.-i és G.—Caricin-i vasutak mellett.

Grk, adók. Szerém vm. mitroviczai j.-ban, (1910) 2510 szerb és tót lak.; postaügynökség, u. t. Morović.

Grmušani, adók. Zágráb vm. dvori j.-ban, (1910) 221 szerb lak., u. p. és u. t. Dvor.

Groat (ejtsd: grót), angol ezüstérem 4 penny értékben.

Grober Unfug, a német büntető törvénykönyvben foglalt kihágás, mely szerint pénzbüntetéssel vagy elzárással büntetik azt, ki a közönségnek jó érzését bosszantja. Más büntető törvény e fogalmat nem ismeri.

Grobian (a német *grob* és *Jahn* a. m. Johann szó összetétele) a. m. durva, faragatlan ember. A német irodalomba Brant Sebastian vitte be a humorisztikus Narrenschiff regényében szerepeltetett szt. Grobianus alakjával.

Grobin, az ugyanily nevű járás székhelye Kurland orosz kormányzóságban, 12 km.-nyire a libaui kikötőtől, a *Grobina* és vasút mellett, 1489 lak., régi vár romjaival.

Grobnik, adók. Modrus-Fiume vm. sušaki j.-ban, (1910) 1077 horvát lak., hitelszövetkezet, u. p. Čavle, u. t. Sušak.

Grochauit (ásv.), proklorit-fajta, hatszöges, vékony táblák, amelyek jól hasadnak és igen lágyak. A proklorittól főkép abban különbözik, hogy benne a magnézium dominál a vas felett. Szerpentinben fordul elő Grochau mellett Sziléziában.

Grochov, falu Varsó orosz kormányzóságban, 2 km.-nyire Varsótól, a Visztula jobbpartján; ismeretes azon ütközetekről, amelyeket 1831 febr. 19—25-ig az oroszok itt a lengyelekkel vívtak és amelyekben a Chlopicki és Skrzynecki vezérlete alatt álló lengyelek az orosz Diebitschet megverték.

Grocka (törökül: *Hiszardzsik*, a rómaiak idejében *Triconium*), város Szerbiában, 25 km.-nyire Belgrádtól, (1910) 2200 lak. Az osztrákokat 1739 júl. 22. itt a törökök megverték.

Grod (lengyel) a. m. vár.

Groddeckit (ásv.), a gmelinitnek víztiszta változata, mely az Al_2O_3 helyett 8% Fe_2O_3-at és azonkívül 3·5% MgO-t tartalmaz. Lelőhelye: Andreasberg a Harzhegységben.

Grodecz *Menyhért*, bold., l. *Kassai vértanuk*.

Grodek *Jagiellonski*, az ugyanily nevű kerületi kapitányság székhelye Galiciában, Lemberg közelében, (1910) 13,382 lak., nagy lenkereskedéssel. G. látja el részben Lemberget élelmi szerekkel.

Grodno, 1. *kormányzóság* Oroszország Ny.-i részében, 38,669 km² területtel, (1910) 1.951,700 lakossal. Az egész kormányzóság homokból vagy alluviumból álló síkság; csak a Nyemen környékén dombos és az É.-i részén vannak mészkődombok. Délen a mocsaras vidék a tulnyomó; a talaj leginkább homokos, a fekete föld kevés, itt és egyebütt is sok a tó; ezek közt a legnagyobb a Nervel; a Caduvenszkoje-, Bjeloje-, Molocsnoje-, Szolockoje- és Lockoje-tavakat a Cenigovszki-csatorna köti egymással össze. A főfolyók: a Nyemen, a Saraval, a Narev és a Mukavec. Az éghajlat ködös, nedves és hűvös. Bár G. területének nagy része homokos, mégis csaknem felét eke alá fogják; főképen burgonyát, azután rozsot, buzát, árpát, lent és kendert termesztenek. A rétek mintegy 6000 km² területet, az erdők az egész felületnek ¼-ét foglalják el. A vaddisznók, farkasok száma nagy. Az állattenyésztés a szükségletnek megfelel. Az egyedüli jelentékenyebb ásványvizforrás G. mellett a Druszkeniki nevű. A főiparág a posztókészítés; e tekintetben csak Moszkva és Szimbirszk múlják felül; azonkívül szeszégetés, téglagyártás, cserépedénykészítés, bőr-, kötélgyártás és rézöntés. Az ipar összesen 3000 telepen 14,000 munkást foglalkoztat és évente 18 millió korona értéket termel. A kereskedelem elég élénk; a kivitel tárgyai: épületfa, állatok, gabona, len, kender, posztó és gyapjú; a bevitele: selyem-, fémáruk és só. Az összes vasutak hossza 931 km. A kormányzóság 9 járásra oszlik. Fővárosa: G. A X. sz.-ban még jatvjag nevű (némelyek szerint litván, mások szerint szarmata) nép lakta, amely a XVI. sz. elején már megsemmisült. A XIII. sz.-ban Litvániának volt része; ezután hol a tatárok, hol a német lovagrend, hol pedig a lengyelek voltak az urai. 1501-ben végleg egyesittetett Lengyelországgal. 1793-ban a második felosztáskor került Oroszországhoz. 1801-ig Szlonim kormányzóság volt a neve. Mostani nagysága 1842 óta van meg. — 2. G., az ugyanily nevű orosz kormányzóság *fővárosa*, a Nyemen jobb partján, vasút mellett, (1910) 53,340 lakossal, gyapjú-, pamut- és selyemszövéssel, dohánygyártással és puskakészitéssel; élénk fa-, gabona- és lenkereskedéssel, amit ké-

nyelmes kikötője is előmozdít. Egy püspök és a 2. hadtestparancsnokság székhelye. A részben egy magaslaton épült város nagyobbára nyomorult házikókból áll, amelyek közt csak itt-ott emelkednek nagyobb épületek. Ezek közül a régi erősség düledezőben, az újabb pedig, amelyet III. Ágost építtetett, jó karban van és katonai kórházul szolgál. G. már a XII. sz.-ban fennállott; 1241. a tatárok rombolták le, de még ugyanazon évben a litvánok foglalták vissza. Fénykorát *Báthory* István fejedelem korában élte, akinek 1576—86-ban kedvelt tartózkodási helye volt, ahol fényes udvart tartott. Itt is halt meg 1586 dec. 12. 1673 óta minden harmadik lengyel országgyűlést itt tartottak meg. 1793-ban itt történt meg Lengyelország második felosztása és 1795. itt köszönt le Ponyatovszki.

Grodnó, kisk. Vas vm. felsőőri j.-ban, (1910) 382 német lak., u. p. Máriafalva, u. t. Borostyánkő.

Grodzisko, Grätz (l. o.) lengyel neve.

Groeben, *August von*, osztrák tüzérkapitány, szül. Hannoverban 1841., elesett a königgrätzi csatában 1866 jul. 3. 16 éves korában lépett az osztrák hadseregbe. Midőn a poroszok Chlum falunál a legkomolyabban fenyegették az osztrákokat és magát a főhadiszállást, G. mint a VIII. (erdélyi) tüzérezred kapitánya, 100 emberrel együtt önként visszamaradt és életével fedezte a III. osztrák hadtest visszavonulását. 1893 okt. 3. díszes emlékszobrot emeltek neki a csatamezőn e felirattal: «Dem Helden der Batterie der Todten».

Groenlo (ejtsd: grúnlo) v. *Grol*, város Geldern hollandi tartományban, (1910) 2944 lakossal. Az 1550. megerősített várost 1577. Orániai Móric ostromolta meg; 1606. Spinola visszafoglalta, 1627-ben pedig hosszas ostrom után Frigyes Henrik helytartónak adta meg magát.

Groen van Prinsterer (ejtsd: grún), hollandi államférfiú és történetíró, szül. Voorburgban 1801., megh. Hágában 1876 máj. 19. Jogi tanulmányainak végzése után 1829—33-ig I. Vilmos király kabinettitkára volt. Ezután történelmi tanulmányainak élt s egy hatalmas munkában tette közzé az Orániai-ház fontos aktáit és levelezéseit (Archives, ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau, Leyden 1835—64, 15 köt.). Irt azonkívül egy népszerű hazai történetet: Handboek der geschiedenis van het Vaderland (5. kiad. Amsterdam 1876) címen. Mint politikus a konzervativ párthoz tartozott s 1840—65-ig tagja volt a második kamarának. Irt még számos politikai brosurát. V. ö. *Vos*, G. en zijn tijd (Dordrecht 1886—91, 2 köt.).

Gróf (a német *Graf* szóból, lat. *comes*, franc. *comte*, ol. *conte*, spany. *conde*, ang. *earl*, idegen G. *count)*, azokban az országokban, ahol több tagozatú nemesi osztály van, a nemességnek, sőt legtöbb helyütt a főnemességnek is magasabb fokát megadó örökös cím és méltóság. Nyugat-Európa germán királyságaiban a G. (l. *Comes)* igen sokáig felette számos tisztséget, állást jelölt, sokféle köz- és magánhivatal körében való elöljárói, főnöki, felügyelői szerepet: ilyen volt már a Merovingok korában a Stallgraf, comes stabuli (l. o.), akinek tisztéből a Connétable hivatala fejlődött; a Pfalzgraf, comes palatinus, palota-G., eleinte az udvari hivatalnokok feje, majd az udvari biróság elnökhelyettese; a középkori Németországban a Deichgraf, Holzgraf, Hansgraf (kereskedelmi testület elnöke), Freigraf (a Vehme biróságának [l. o.] tagja) stb. G. nevű hivatalnok állott — ez volt a legrégibb s egyúttal legnevezetesebb G.-i hivatal — a germán királyságok vidéki kormányzatának közigazgatási egységei *(Pagus, Gau*, innen *Gaugraf)* élén; már a VI. sz. elejéről való Lex Salica említi a királyi *grafiót*. A G.-ok közül korán kiemelkedtek a *Markgrafok*, marchiók (franc. *marquis*, ol. *marchese*, spany. *marquese)*, azaz a határgrófságok (marchia) élén állók; utóbb találkozunk Németországban *Landgrafokkal* is nagyobb grófságoknak, *Burggrafokkal* egy-egy várnak s kerületének birtokában, és *Pfalzgrafokat* is látunk kisebb-nagyobb területek élén. A G.-ok tiszte a VII. sz. óta hova-tovább örökletessé, sőt patrimoniális tartományurasággá vált; majd a XI. sz.-on túl a G.-i név egyszerű családi örökös címmé fejlődött: a névnek kiegészítő részévé, amelyet magával a születéssel szereznek meg; a XIV. sz.-ban ezt külön is kezdték adományozni. Németországban azonban a birodalmi főnemességhez (hoher Adel) csupán a tartományúr G.-okat számították, akik mint ilyenek közvetlenül a birodalom alá tartoztak és a birodalmi gyűlés tagjai (reichsständisch) voltak.

Magyarországon a comes névnek (l. o.) egyenértéke általában az ispán szó volt, ámbár akadunk, különösen németlakta vidékeken, magyarul is G.-oknak nevezett területi s más szűkebb körű hivatali elöljárókra (pl. kamara-G.-ok, szász G.). Az örökös G.-i címnek alakulása nálunk a délszlavoniai és horvátországi királyi ispánságoknak, amelyek, a magyarországi vármegyéktől eltérőleg, merőben a királyi várhoz tartozó és annak alávetett egységes birtokcomplexumok voltak, a XII. sz. vége óta gyakori örökletes eladományozásával függ össze. Vármegyei minóségük megszünt; egész terjedelmükben magánhatósági területekké váltak, amelyeknek a magánjog által szabályozott birtokával a régi comes név családi címül járt. A tulajdonképeni Magyarországon is voltak kivételesen igazi vármegyékké nem szélesedett királyi ispánságok; ezek urainak példájára a comes, G. nevével élnek a XIII. sz. vége óta a Dunántul egyéb oly birtokcomplexumok urai is, amelyek az illető vármegye hatósága alól ki voltak véve és közvetlenül a központi hatóságoknak alávetve. Ez a horvát- s magyarországi ősi fejlődésű G.-i osztály a XV. sz. derekán a király által grófsággá emelt birtokok adományozása kapcsán kreált G.-okkal bővült: ennek első esete Hunyadi Jánosnak és ivadékainak beszterczei G.-okká (comites liberi et perpetui) emelése 1453-ban. Utóbb királyaink már meglévő birtokairól ruháznak fel egy-egy családot a G.-i címmel: elsőknek az Erdődyek nyerték azt így 1565. ősi családi birtokuk, Monoszló után. 1623-ban találkozunk végül annak első esetével (iktári Bethlen István grófsága), hogy a király pusztán a comes, G. címet adományozza minden hozzátétel, illetve territoriális vonatkozás nélkül. Ily módon történik a G.-i cím adományozása mai nap is. Van egyébként olyan magyar család is, amely

nem a magyar G.-i címet kapta, hanem a római szt. birodalmi grófságot, így a széki Teleki-család. V. ö. *Schiller* Bódog, Az örökös főrendiség eredete Magyarországon (1900).

Grófi korona, l. *Korona*.

Grófnőpor (növ.), l. *Kinafa*.

Grófság (germán *gau*, latin *pagus*, ang. *shire)*, a germán királyságok területi alapfelosztása, amely eredetileg a germán törzsi felosztással volt összefüggésben; a G. nevét a gróftól (graf) nyerte, aki mint a király által kinevezett hivatalnok, a G. élén állott és a király nevében a hatalmat (Bann, l. o.), különösen az igazságszolgáltatás (Gerichtsbann) terén gyakorolta, a hadbahívást (Heerbann) kihirdette és a királyi jövedelmekről gondoskodott. A határokon (Marken) fekvő G.-ok (Markgrafschaften) grófjai nagyobb hadihatalommal voltak felruházva.

Grog, rum, cukor és meleg víz keverékéből álló ital. Különösen Angliában, Észak-Amerikában és Észak-Európa tengermelletti országaiban van elterjedve.

Grogan, *Ewart Scott, sir*, angol Afrika-utazó, katonatiszt, szül. 1874. Winchesterben. 1895-ben részt vett a Matabele-föld meghódításában. 1898—1900-ig elsőként utazta át Afrikát D.-től É.-nak. Útvonala a Nyassza-, Tanganyika-, Kivu- és Albert Edward-tó mentén vitt a Nilus mellé, föl Kairóig. Könyvét útitársával, Arthur H. *Sharp*pal együtt írta: From the Cape to Cairo; the First Traverse of Africa from South to North (London 1900, 2. kiad. 1902).

Gróh *István*, iparművész és író, szül. Nagybereznán (Ung vm.) 1867 jún. 2. Művészeti tanulmányait a Képzőműv. Főiskolán végezte Székelynél és Lotznál, aztán rajztanár volt Nyiregyházán és Rozsnyón s 1896 óta a budapesti Iparművészeti Iskolában. Élénk munkásságot fejtett ki a magyar díszítő stílus érvényesítésében, ezt a célt szolgálta két könyve is: *Magyar stílusú rajzminták* (Budapest 1904) és *Magyar díszítő művészet* (u. o. 1907). G. azonfelül magyaros zamatú szépirodalmi műveivel is feltűnt. Ilyenek: *Négy lélek*, regény (Budapest 1899) és *Nobel Árpád kalandjai*, regény (u. o. 1912).

Grohot, kisk. Hunyad vm. körösbányai j.-ban, (1910) 605 oláh lak.; u. p. és u. t. Körösbánya.

Grohovo, Fiuméhoz tartozó telep a Fiumara mellett. 1894. és 1895. földcsuszamlás érte, mely több házat megrongált.

Groisz, 1. *Gusztáv*, politikus, szül. Kolozsvárt 1811., megh. Budapesten 1874 ápr. 7. Az erdélyi királyi főkormányszék szolgálatába állott, 1837. Kolozsvár főjegyzőjévé választották meg; 1847-1849. a város főbírája volt s nagy része volt abban, hogy Kolozsvár 1848—49. a végelpusztulástól megmenekedhetett. 1850—61-ben kerületi főnök volt Marosvásárhelyt, Nagyszebenben, Szilágysomlyón, majd helytartósági tanácsos Nagyszebenben; később az erdélyi kir. főkormányszéknek alelnöke lett, a kormányszék feloszlatásakor pedig a belügyminisztériumba került (1872) helyettes államtitkárnak. 1848 előtt két ízben volt Kolozsvárnak az erdélyi országgyűlésen képviselője, 1872. Szászsebes országgyűlési képviselője lett. Politikai irodalmi téren is működött.

2. *G. Gusztáv*, jogtudós, az előbbinek fia, szül. Kolozsvárt 1840 júl. 15., megh. Budapesten 1899 jan. 21. Előbb a kolozsvári királyi jogakadémián, 1872 óta pedig a kolozsvári egyetemen a büntetőjog tanára volt; 1894. nyugalomba vonult. Értekezéseit, cikkeit részint a szaklapokban, részint a napilapokban tette közzé. Önállóan megjelent műve: *Magyar polgári törvénykezési rendtartás* (Kolozsvár 1870.).

Groitzsch, város Lipcse szász kerületi kapitányságban, (1910) 5838 lak., cipőgyárakkal, bőr- és sörgyártással; közelében régi kastély romjaival.

Groix (ejtsd: groá), Morbihan francia départementhoz tartozó sziget az Atlanti-Óceánban, 22 km.-nyire Lorienttól. A szárazföldtől a 6 km. széles Basse des Bretons vagy Coureaux de G. választja el. Területe 1476 ha., mintegy 5000 halász és tengerész lakja. Két világító torony és egy erősség van rajta.

Grojec, az ugyanily nevű járás székhelye Varsó orosz-lengyel kormányzóságban, 45 km.-nyire Varsótól, 5000 lak., bőr- és szeszgyártással.

Grói sajt, kemény sajt, mely eredetileg Gruyère környékén (Svájc), de jelenleg sokfelé készül ³/₄ zsírtartalmú tehéntejből. Az esteli tejet t. i. másnap reggel lefölözik s az ekkor nyert friss tejjel keverve dolgozzák fel. Készítése hasonlóan történik, mint az emmenthali sajté, de kevesebb gonddal. A G. malomkőalakú, 9—12 cm. magas, 60—70 cm. átmérővel, 35—40 kg. súllyal és mm.-ja Svájcban 120—160 korona áron kél el. 100 liter tejből 7—8 kg. nyers sajtot nyernek, mely 3—4 havi érés alatt 12—15 százalékot veszít még súlyából.

Grol, város, l. *Groenlo*.

Grolier, *Jean, comte d'Aguisy*, híres francia bibliofil és mecénás, szül. Lyonban 1479., megh. Párisban 1565 okt. 22. Családja Veronából eredt, apja, *G. Etienne*, kir. kincstartó volt a milanói hercegségben, utána 1509. fia foglalta el helyét; majd 1534. követ Rómában, 1545. Franciaország kincstartója, 1547. kincstartó s a király tanácsosa lett. Nevezetes tevékenysége mellett összeköttetésben állt francia és külföldi tudósokkal, támogatva őket, ezek könyveiket ajánlták neki s díszpéldányokat nyomattak részére. (Aldus Manucius s mások.) Híres könyvtára Párisban kb. 3000 kötetből állt, barna bőrbe kötve, a kötés mindkét oldala lapos szalag- és növény-arabeszkdísszel volt ékítve s e név volt rajtok: Io. Grolerii et Amicorum. Könyvtára 1675. eladásra került, eddig kb. 350 darabja ismert. Kötéseit utánozzák s ezért példányai nagy értékűek, 600—2200 frankon kelnek el. Kb. 60 van belőlük a Bibliothèque nationale-ban (Páris). Mint numizmata is kiváló volt, gyűjteményét IX. Károly vette meg, a liga alatt szétszóratott. V. ö. *Le Roux de Lincy*, Recherches sur Jean G. (Paris 1866).

Grolier-kötés, l. *Grolier*.

Groller, *Balduin*, magyar születésű német novella- és regényíró, szül. Aradon 1848 szept. 5. Bécsben hírlapíró; több budapesti (német) lapnak is munkatársa. Művei közül megemlítjük a következő regényeket és novellákat: Überspannt (1894);

Zehn Geschichten (1895); Schuldig (1897); Ganz zufällig u. and. hum. Novellen (1898); Die Doppelnatur (1900); Wie man Weltgeschichte macht (1900); Der olle ehrliche Lehmann (1901); Aus der weltlichen Komödie (1903); Major Barsay u. sein Kreis (1904); Die Ehre des Hauses (1906); Das Rätsel des Blutes (1906); Eine Panik u. a. hum. Nov. (1908); Detektiv Dagoberts Taten u. Abenteuer (1909).

Grolman, *Karl Wilhelm Georg von,* porosz gyalogsági tábornok, szül. Berlinben 1777 júl. 30., megh. Posenben 1843 szept. 15. 1806. Möllendorf szárnysegédeként vett részt a franciák elleni háborúban; 1809. osztrák zászló alatt harcolt Szászországban, majd angol lobogó alatt Spanyolországban, ahol a franciák öt 1812. elfogták. Mihelyt kiszabadult, megint résztvett a Napoleon elleni harcban, még pedig Blücher kiséretében. Nagy része volt a waterlooi diadal kivívásában. 1815—19-ig a porosz hadügyi minisztériumban működött, de 1819-ben Boyennal együtt elbocsáttatásáért folyamodott. 1825-ben újból hivatalt vállalt s előbb Glogau vár, majd a Posenben állomásozó hadtest parancsnokává lett. Posen városában 1845. emléket állítottak neki.

Grolmann, *Karl Ludwig Wilhelm von,* német jogtudós és államférfi, szül. Giessenben 1775., megh. Darmstadtban 1829 febr. 14. 1798. rendkívüli, 1800. rendes egyet. tanár lett Giessenben, 1819. hesseni államminiszter, 1821. belügy- és igazságügyminiszter, valamint miniszterelnök lett. Főbb munkái: Grundsätze der Kriminalrechtswissenschaft (Giessen 1798, 4. kiad. 1825); Theorie des gerichtlichen Verfahrens in bürgerlichen Rechtsstreitigkeiten (u. o. 1800, 5. kiad. 1826).

Groma (lat.), mérnöki szerszám neve a rómaiaknál, mely földméréseknél, táborok és kolóniák kitűzésénél játszott szerepet. A műszerről azután maga a metszési pont is a *G.* nevet nyerte.

Gromačnik, adók. Pozsega vm. bródi j.-ban, (1910) 372 horvát és szerb lak.; u. p. és u. t. Bród Sz./m.

Gromadki, a mazur nép (l. o.) csúfneve.

Gromatici (lat.), l. *Agrimensores.*

Gromia (állat), a Gyökérlábuak (Rhizopoda) osztályába, a Foraminiferák rendjébe, az Egykamrások (Monothalamia) alrendjébe tartozó véglénynem. Héja gömbölyű v. tojásalakú, puha; nagysága 26—300 μ; állábai fonálszerűek, elágazók. Édesvizekben és tengerben egyaránt előfordul. Legismertebb faja a *G. oviformis* Duj.

Gromitz, tengeri fürdő és kis falu a schleswigi porosz kerületben.

Gromo, olasz származású testőrkapitány János Zsigmond magyar király és erdélyi fejedelem udvarában, aki nem nagy terjedelmű, de értékes munkát írt János Zsigmond birodalmáról. Kitűnően jellemzi benne a XVI. század közepén Erdélyben szerepelt államférfiakat s az akkori erdélyi állapotokat. Munkája címe: Uebersicht des ganzen im Besitz des Königs Johann von Siebenbürgen befindlichen Reiches (megjelent: Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge II. köt. 38 l.).

Gromon *Dezső* báró, politikus, szül. Vajszkán 1838., megh. Budapesten 1912. júl. 25. Bácsbodrog vármegyében kezdte közéleti pályafutását, 1869. képviselővé választották, 1875—1880. Bácsbodrog vármegye, Zombor és Szabadka városok főispánja lett. Főispánsága alatt élénk figyelmet fordított a tiszai öblözetek ármentesítésére és a csángók visszatelepítésére. 1884-ben Fejérváry Géza báró honvédelmi miniszter mellé államtitkárrá neveztetett ki, 1894. titkos tanácsosi méltóságot kapott. 1905-ben megvált hivatalától, 1906. a fővárosi közmunkák tanácsának alelnökévé neveztetett ki s megkapta a magyar bárói rangot. 1908. öngyilkossági kisérletet követett el, de akkor fölépült s ő — a régi szabadelvűpárt egyik legrokonszenvesebb tagja — megérte még régi pártjának felülkerekedését.

Gron., növénynevek mellett *Gronovius* Johann Friedrich leideni szenátor (1690—1762) nevének rövidítése (Flora Virginica, Leiden 1739., Fl. orientalis, u. o. 1755).

Gronau, porosz város a münsteri közigazgatási kerületben, (1910) 10.079 lak. Fonó-szövő ipar.

Grondin, a szürke morgóhal *(Trigna gurnardus* L.) francia neve.

Grondzki *Sámuel,* lengyel származású, Erdélyben élt történetiró, aki a kozák-lengyel hadjárat történetét (1648—1657) megírta (Historia belli Cosacco-Polonici c. alatt), Apaffy Mihály erdélyi fejedelemnek ajánlva 1676. (megjelent Pesten 1789.). Lengyelországban született s a kir. udvarban szolgált. A lengyel király 1655. Lubomirszki Szaniszlóval Chmielnicki Bogdán kozák hetmanhoz küldötte követségbe. A lengyel disszidensek részéről Erdélybe küldetvén, II. Rákóczi György fejedelem udvarában telepedett meg. Részt vett Rákóczi 1657.-i lengyelországi hadjáratában, melyet munkája III. részében leírt. Munkája I. része a kozákok eredetét, szervezetét, függetlenségi harcuk okait és folyamatát írja le. II. részében leírja a tatárok által szorongatott kozákok szövetkezését a svédekkel és oroszokkal.

Gróni konvent *(Abbatia S. Benedicti de juxta Gron),* másképp garamszentbenedeki apátság, l. *Garamszentbenedek.*

Groningen, 1. *Gröningen* egykori friz grófság egy részéből alakult *németalföldi tartomány* a tenger, Friesland, Drenthe és a porosz Hannover közt, 2298 km² területtel, (1910) 328,045 lak. (1 km²-re 143). G. egészen sík föld, amelyet hatalmas töltések védelmeznek a tenger betörései ellen. Az éghajlat hűvös és nedves. A tartománynak legnagyobb része szántóföld és rét s így a talaj úgy földmívelésre, mint állattenyésztésre igen kedvező; emellett a halászat is jövedelmező. Ipara jelentéktelen s főleg sajt- és vajtermelésre szorítkozik.

2. *G.*, az ugyanily nevű németalföldi tartomány *fővárosa,* (1910) 74,613 lak., cukorfinomítókkal, dohány-, szivar-, bútor-, tükör-, gép-, hajó-, pótkávé- és sörgyártással, arany- és ezüstékszer-készítéssel. Kereskedelmét a mindenfelé szétágazó csatornák és jó kikötője, a Reitdiepen nagyon élénkítik; fő cikkei: a gabonanemüek, egyéb élelmi szerek, lovak, arany- és ezüstnemüek. A víz alá meríthető csatornákkal körülfogott város széles és egyenes utcákból áll; legszebb sétatere a Plantage. Jelentékenyebb épületei: a városháza, a

Szt. Mártonról elnevezett szép gót templom, a pénzverő, a vámház, a börze, a kat. Broederkerk, az egyetem, a szinház stb. 18 nagyobb hidja közül legszebb a Boteringhoog. Az egyetemen, többféle közép- és számos népiskolán kivül Minerva nevet viselő művészakadémiája, ipar- és hajósiskolája, többféle tudományos és művészeti egyesülete is van. G. már a IX. sz.-ban virágzó hely volt. A középkorban egy ideig az utrechti püspöknek volt a tulajdona. 1282-ben a Hanzához csatlakozott. 1514-ben Geldern hercegének oltalma alá helyezkedett. 1536-ban V. Károly császár uralma alá került. A németalföldi szabadságharcban, 1579., az utrechti unióhoz csatlakozott, egy időben attól elszakadt, de 1594. Orániai Móric újra meghódította.

Gronov (*Gronovius*). 1. *Johann Friedrich*, híres német filológus, szül. Hamburgban 1611 szept. 8., megh. Leidenben 1671 dec. 28. Tanulmányait Lipcsében, Jenában, Altdorfban, Leidenben és Groningenben végezte, itt G. J. Vossius és Salmasius tanítványa volt; beutazta Angol-, Francia- és Olaszországot, 1642. a történelem és szónoklat tanára Deventerben, 1659. D. Heinsius utódja a leideni görög tanszéken. Ő a hollandus latinistaiskola megalapítója. Jogtudósok és klasszikus írók (Livius, Sallustius, Tacitus, Plautus, Gellius, Statius stb.) kiadásával és magyarázatával (kivált Martialishoz, Quintilianushoz, Hesychioshoz, a két Pliniushoz) jutott nagy hírnévre. Egyéb művei: Observationum libri (Leiden 1639, Leipzig 1831); Commentarius de sestertiis (Deventer 1643); Lectiones Plautinae (Amsterdam 1740). V. ö. *Wilckins*, Leben des berühmten J. F. G. (Hamburg 1723).

2. *G., Jakob*, az előbbinek fia, szül. Deventerben 1645 okt. 20., megh. Leidenben 1716 okt. 21. Tanulmányait Deventerben és Leidenben végezte apja vezetése alatt, beutazta Angliát, Spanyol- és Olaszországot, Pisában a görög nyelv tanára lett, 1679. Leidenben a széptudományok tanára és egyetemi geográfus. Kiadta Polybiost, Macrobiost, Stephanus Byzantiust, Harpokrationt, Melát, Amm. Marcellinust, Phaedrust, Arrianost, Herodotost, Tacitust. Fő műve: Thesaurus antiquitatum Graecarum (13 köt., Leiden 1697—1702). Fia, *Abraham* (1695—1775) szintén jeles filológus volt.

Gronov., tud. állatnevek után *Gronovius* Lorenz Theodor nevének rövidítése, szül. 1730., megh. Leidenben 1777. Különösen a halak tanulmányozásával foglalkozott. Nevezetesebb művei: Museum ichthyologicum (Leiden 1754—56, 2 köt.); Zoophylacium Gronovianum (1763—81); Bibliotheca regni animalis atque lapidei (1760).

Groom (ang., ejtsd: grúm) a. m. inas, szolga, lovász. Egyszersmind angol udvari főtisztviselőknek is címe.

Groos, *Karl*, német filozófus, szül. Heidelbergben 1861 szept. 10. 1898-ban a filozófia r. tanára Baselben, 1901 óta Giessenben. Főmunkásságát az esztetika és lélektan terén fejtette ki. A művészi tevékenységet a benső utánzó ösztönnel látja kapcsolatosnak. Munkái: Die reine Vernunftwissenschaft (Heidelberg 1889); Einleitung in die Aesthetik (Giessen 1892); Die Spiele der Thiere (Jena 1896); Die Spiele der Menschen (u. o. 1899); Der aesth. Genuss (1902); Das Seelenleben des Kindes (1904).

Groot, 1. (*Groote*), *Geert*, lat. *Gerhardus (magnus)*, szül. 1340 Deventerben, megh. 1384 aug. 20. Mint utrechti és aacheni kanonok, világiasan élt, míg 1374. súlyos betegségbe esett. Ennek hatása alatt szülővárosában a karthauziak Mönnikhuyzen kolostorába vonult. Később Hollandia több városában mint hitszónok működött és Deventerben Radewyns Florenz nevű társával megalapította a «Közös élet testvérei» egyesületét (Fratres vitae communis v. Gerhardinusok). Mint a felebaráti szeretet áldozata pestisben halt meg. V. ö. *Bähring* (Hamburg 1849), *Bonet-Maury* (Paris 1878), K. *Grube* (Köln 1883) monográfiáit.

2. *G., Hugo de*, l. *Grotius*.

3. *G., Jan Jakob Maria de*, nyelvész, szül. Schiedamban (Hollandiában) 1854. A keletázsiai nyelveket tanulmányozta, többször tartózkodott Kínában, majd Hollandus-Indiában a kínai nyelv tolmácsa lett. Később a leideni, 1911. pedig a berlini egyetem kínai tanszékére hívták meg. Legfőbb munkája: The religious system of China (Leiden 1892—1910, 6 köt.).

Groote Eylandt (ejtsd: gróť ájlend) v. *Great Island*, a Carpentaria-öböl legnagyobb szigete, amely Dél-Ausztrália ausztráliai gyarmathoz tartozik; területe mintegy 4000 km², partjai kopárak, belsejét hegyek takarják, emberek állandóan nem laknak rajta.

Grootfontein, Német-Délafrika protektorátusa alatt álló önálló kerület, 1900. különítették el Outjótól.

Gropius, 1. *Karl Wilhelm*, német festő, szül. Braunschweigban 1793 ápr. 4., megh. 1870 febr. 20. Mint a berlini kir. szinház díszletfestője (1868-ig) nagy szerepe volt a szinpadi díszletek kifejlesztésében. 1827-ben a Daguerre-féle párisi diorama mintájára Berlinben nyitott ilyet.

2. *G., Martin*, német építész, az előbbinek unokaöccse, szül. Berlinben 1824 aug. 11., megh. 1880 dec. 13. Fiatal korában Schinkel és Boetticher hatása alatt fejlődött. Művei, melyeket nagyrészt Schmieden nevű társával együtt tervezett, a klasszicizmusnak modernebb formáját mutatják. A legismertebb közülök a berlini iparművészeti muzeum (befej. 1881) és a lipcsei új Gewandhaus (befej. 1884).

Gropper, *Johannes*, katolikus teológus és egyházjogász, szül. 1503 febr. 24. Soestben, megh. 1559 márc. 13. Rómában. Különösen 1540—41. a hagenaui, wormsi és regensburgi vallási vitatkozásokon elfoglalt mérsékelt, az ellentéteket kibékítő irányzatával tünt fel. Törekvéseinek támasza volt az ideális gondolkodású Contarini Gasparo bíbornok is. Mikor a hitszakadás áthidalhatatlan lett, G. a római inquizició előtt kényszerült tisztázni dogmatikus álláspontját az igazulás tanára vonatkozólag. V. ö. *Pastor*, Die kirchl. Reunionsbestrebungen (Freiburg i. B. 1879); *H. Laemmer*, Die vortridentinisch-katholische Theologie des Reformations-Zeitalters (Berlin 1858); *van Gulik*, Joh. G. (Freiburg i. B. 1906).

Groppit (ásv.), két ásványfajra is alkalmazták e nevet. Egyrészt átalakult pargasit, másrészt

egy hidroszilikát Al,Fe,Mg,Ca és K tartalommal. Barnás rózsaszínű, szilánkos törésű, áttetsző tömeg, mely hasadást is mutat. Mészkőben Gropptorp mellett (Svédország) találták.

Groppo, *gruppo, gropetto, grupetto* (ol.), zenei cifrázat. Azonos a *duplázó*-val vagy *kettőző*-vel (régebben paránytrilla), l. *Díszítés*.

Groroilit (ásv.) a. m. vád.

Grorudit, kőzet, kvarctartalmú tinguait. Teléreket alkot Krisztiánia környékén (Grorud közelében).

Gros (franc., ejtsd: gró) a. m. nagy, erős, durva, továbbá egyes dolgoknak sokasága, egy egésszé való összefoglalása; a katonaságnál valamely seregrész vagy csapat harcoló erejének a főrésze, tehát a. m. *zöm*. A gyári helyiség kitételével több selyem- és félselyemszövet megnevezése: *G. de Naples, G. de Tours* (l. *Selyem*). G. mint mérték nagytucat, kereskedelmi darabmérték = 12 tucat = 144 drb.

Gros (ejtsd: gró), 1. régebbi francia finom aranyérem (G. royal) 20·45 K értékben. — 2. *G.*, francia ezüstérem, mely liliomgaras (G. à la fleur de lys) és koronagaras (G. à la couronne) néven szép veretése által vált ki.

Gros (ejtsd: gró), 1. *Antoine Jean*, báró, francia festő, szül. Párisban 1771 márc. 16., megh. 1835 jún. 25. Davidnak volt tanítványa, 1793. Olaszországba ment és a francia hadsereghez csatlakozott, majd elnyerte Nepoleon kegyét, aki mint császár sok megbizásban részesitette. Festményeinek legjavát Napoleon és a francia hadsereg dicsőítésének szentelte. A párisi Louvreban vannak: Napoleon az arcolei hidon; Napoleon Jaffában meglátogatja a pestisbetegek kórházát (1804); Az eylaui ütközet (1808). Hasonló tárgyú egyéb képei: Napoleon a gúlák előtt; A wagrami csata; Madrid bevétele. A császárság bukása után G. a Bourbonoknak is kedves festője lett. Megfestette XVIII. Lajos elutazását a Tuileries palotából Napoleon közeledtének hírére (marseillesi muzeum); V. Károly és I. Ferenc látogatását a st.-denisi kriptában (Louvre); Angoulême hercegnő elutazását Pauillacból (bordeauxi muzeum). Nagy festménynyel diszitette a párisi Pantheon kupoláját: Szt. Genovéva a francia királyok hódolatát fogadja. Legjobb történeti képein G. a klasszicizmuson túlmenő mozgalmasságra, természetességre, drámai hatásra törekszik; festői eszközei is tökéletesebbek — Rubens hatása alatt is áll — és előkészítik a romantikus irány kolorizmusát. Napoleon korának megkapó dicsőítései. David számüzetése (1816) után a klasszicista iskola élére állt, de saját régibb műveinek szabadabb jellegével szemben már nem sikerült a régi irányt új életre keltenie és e fölött való kétségbeesésében öngyilkos lett. V. ö. *Dargenty*, Le baron G. (Paris 1887).

2. *G.*, *Pierre*, francia szobrász, l. *Legros*.

Grosbois, Páris mellett, kamalduli remeték tanyája, II. Rákóczi Ferenc kedvelt tartózkodó helye. A számüzött fejedelem 1713. Franciaországban telepedvén le, Párisban barátja, *Tessée* tábornagy palotájában lakott. Egy izben Clugnyben egy szerzetes, ki annak előtte Rákóczi tüzérkapitánya volt Magyarországon, arra kérte a fejedelmet, hogy mivel zárdájuk leégett, juttassa öt be a G.-i kamalduli zárdába. Rákóczi, mint maga írja Confessióiban, Isten ujját látta abban, hogy az idők változásával a tüzérkapitányból barát lett; az egykori vezérlő fejedelem is, ügyebukottan, miért ne lehetne remetévé? Hogy azonban Rákóczi ily kérdésekkel tépelődött, annak csak külső oka volt a csuhába öltözött kapitány esete: remetéskedését voltakép a kegyes gyakorlatokba mélyedt udvar, majd XIV. Lajos halála után beállott tarthatatlan helyzete az udvarnál idézte elő. Ezért húzódott barátjával, Tesséevel együtt a G.-i klastrom mellett épített mezei lakába. Itt éldegéltek, távol a nagy világ zajától, csekély számú szolgától környezve. Egy-egy vadászat, v. egy-egy régi barátjának, mint pl. Péter cárnak párisi látogatása alkalmával hagyta csak el a fejedelem csendes menedékhelyét, honnan végleg csak 1717. távozott Rodostóba. Vonzalma azonban G. és remete-népe irányában haláláig fenmaradt: végrendeletében úgy bebalzsamozott szívét, mint vallásos munkáinak kéziratait a G.-i kamalduliak őrizetére óhajtotta bízni. Ez utóbbiak közt legnevezetesebb a Confessio peccatoris című latinul írt műve, melyet 1716. G.-ban kezdett írni s Rodostóban fejezett be. Nagybecsű rajza ez a fejedelem lelkivilágának s egész életének. Gyónás alakjában fordul benne az Úr Istenhez. Eredeti kézirata jelenleg a párisi nemzeti könyvtárban van, hová 1792. került az akkor eltörölt G.-i zárda egyéb irományaival együtt. Ebből adta ki 1876. a M. Tud. Akadémia, II. Rákóczi Ferenc önéletrajza c. alatt.

Gros de Naples, l. *Selyem*.

Groseiller de Barbados (növ.), l. *Peireskia*.

Gros-romain (ejtsd: gró romeñ), l. *Betünemek*.

Gross, 1. *Ferdinand*, német tárcaíró, szül. Bécsben 1849 ápr. 8., megh. u. o. 1900 dec. 21. Mint tárcaíró a különböző bécsi és Ausztrián kivüli lapokban igen élénk munkásságot fejtett ki, amelyhez utazása és tartózkodása Egyiptomban, Francia- és Olaszországban bő anyagot szolgáltatott. Rajzait és tanulmányait összegyüjtötte: Kleine Münze (Breslau 1878); Nichtig und flüchtig (Leipzig 1880); Oberammergauer Passionsbriefe (u. o. 1880); Mit dem Bleistift (u. o. 1881) című kötetekben, melyeket később követtek: Aus der Bücherei (Wien 1883); Blätter im Winde (u. o. 1884) és Aus meinem Wiener Winkel, Bilder (Leipzig 1885). Mint drámaíró kiadta Geheimnisse (Wien 1877) c. egyfelvonásos csevegését és Die neuen Journalisten (Max Nordauval, Leipzig 1880); Der erste Brief (Wien 1883) és Die Tochter (1900) c. vígjátékát.

2. *G.*, *Hans*, osztrák büntetőjogász, szül. Grácban 1847 dec. 26. Birósági szolgálatba lépett, majd 1899. a czernowitzi, 1902. a prágai német, 1905. a gráci egyetemen lett tanár. Ő állította fel az első kriminalisztikus muzeumot Grácban. Főbb művei: Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik (Graz 1893, 4. kiad. München 1904; eddig hét nyelvre fordították le); Lehrbuch für den Ausforschungsdienst der Gendarmerie (2. kiad. u. o. 1895); Kriminalpsychologie (u. o. 1898); Encyclopädie der Kriminalistik (Leipzig 1900); Gesammelte kriminalistische Aufsätze (u. o. 1902, 2. köt. 1908).

1898 óta kiadja a Lipcsében megjelenő Archiv für Kriminalanthropologie und Kriminalistik c. folyóiratot.

3. G., *Hans*, német léghajóstiszt, szül. 1860 máj. 4. Samterben. 1882-ben utásztiszt lett, 1886. áthelyezték a léghajós-csapathoz és 1906. a léghajós-zászlóalj parancsnoka lett. Az ő vezetése alatt építették a német hadsereg első félmerev rendszerű motorléghajóit. Munkái: Der Luftballon im Dienste des Heeres und der Wissenschaft (Berlin 1904); Motorluftschiffe (u. o. 1905); Die Entwickelung der Motorluftschiffahrt im 20. Jahrhundert (u. o. 1906).

4. G., *Jenny*, német szinésznő, szül. Abaújszántón 1863 táján, megh. Berlinben 1904 máj. 8. Szini pályáját a bécsi Volkstheaternél kezdte 1878. 1885 óta berlini szinházaknál volt szerződtetve s a magyar születésű szinésznő nagy sikereket ért el úgy a szalon-szerepekben, mint a német népies szinművekben.

5. G., *Karl*, osztrák egyházjogász, szül. Zuckmantelben 1837 júl. 26., megh. Bécsben 1906 febr. 21. Az egyházjog tanára volt 1867. az innsbrucki, 1871. a gráci, 1888. a bécsi egyetemen. Főbb művei: Die Beweistheorie im kanonischen Prozess (Wien 1869 és Innsbruck 1880, 2 rész); Das Recht an der Pfründe (Graz 1887); Lehrbuch des katholischen Kirchenrechts (Wien 1874, 5. kiad. *Ledertől*, 1907).

6. G., *Karl*, író és műfordító, szül. Pesten 1838 máj. 24. Számos vigjátékot és drámát irt németül, többnyire *Carlo Dolce* álnév alatt. Ezek között van több magyar vonatkozású, ilyen: Pannonia (1860); K. Kolemann (szomorújáték 1885); Gödöllő (libretto); König Imre (operalibretto). Németre fordította Csiky Gergelynek Örök törvényét, Tennyson Enoch Ardenjét és Shakespeare Cymbelinjét. Operáiból fordított Radó Antal.

Gross-Auheim, porosz város a kasseli közigazgatási kerületben, (1910) 5365 lak. Vasművek; dohány- és parkettgyártás. Közelében van a porosz királyi puskapor- és dinamitgyár.

Gross-Batanga, Kamerun afrikai német gyarmat egyik parti telepe. Két községből áll.

Grossbeeren, falu Potsdam porosz kerületben, (1910) 1600 lak. Határában 1813 aug. 23. a szövetségesek és a franciák megütköztek s az utóbbiak, mintegy 75,000-en Oudinot vezérlete alatt, kénytelenek voltak a Bernadotte fővezérlete alatt álló 100,000 ember ellenében visszavonulni. A helyet, ahol az ütközet lefolyt, egy vas obeliszk jelöli meg.

Gross-Borstel, Hamburg egyik lóversenypályája. Itt futják a 80,000 márkás Hamburgi nagy díjat.

Grossbreitenbach (*Breitenbach*), német város Schwarzburg-Sondershausen fejedelemségben, 2898 lak. Jelentős iparművészeti rajzoló- és mintázóiskolája, három porcellángyára és porcellánfestője van.

Grosschmid *Béni*, jogtudós, szül. Máramarosszigeten 1852 nov. 6. Ifjúkorában régi nemesi nevét *Zsögöd*-re magyarosította, de később régi nevét ismét felvette. Művei legnagyobbrészt *Zsögöd* Benő név alatt jelentek meg. Több évi minisztériumi, birói szolgálat és ügyvédkedés után 1882. nagyváradi jogakadémiai, majd kolozsvári egyetemi tanár lett, 1890 óta pedig a magyar magánjog tanára a budapesti egyetemen. Tevékeny részt vett a házassági törvény tervezetének előkészítésében. Tagja a magánjogi törvénykönyv előkészítő bizottságának. A M. Tud. Akadémia 1901. levelező tagjának választotta. 1899-ben az udvari tanácsosi címet kapta. Mint tanár előadásaival nagy hatással van a jogászifjuságra. Fő művei: *Öröklött és szerzett vagyon* (2. kiad., Budapest 1894); *Fejezetek kötelmi jogunk köréből* (u. o. 1898—1899, 2 köt.); *Magánjogi tanulmányok, tervezetek és kisebb dolgozatok főként az öröklési, kereskedelmi és családi jog köréből* (u. o. 1901, 2 köt.); *Magánjogi előadások, Jogszabálytan* (u. o. 1905); *A házassági törvény* (u. o. 1909). Jogtanári működésének harmincadik évfordulóján volt tanítványai emlékkönyvet adtak ki (1912).

Grosse (franc., ejtsd: grossz), birói határozatok (idézés, itélet, stb.), valamint végrehajtható alakban kiállitott közjegyzői okiratok kiadmányának elnevezése.

Grosse (franc., ol. *grossa*, angol *gross*), a kereskedelemben a nagytucat neve = 12 tucat = 144 drb.

Grosse, 1. *Julius*, német költő, szül. Erfurtban 1828 ápr. 25., megh. Torboleban a Garda-tó mellett 1902 máj. 9. Költői működését Cola Rienzi (Leipzig 1851) c. drámájával kezdte. 1867-ig a Neue Münchener Zeitung szerkesztésében vett részt. 1870-ben a Schiller-alapítvány titkára lett Weimarban. Első költeményei 1857. (Göttingen) jelentek meg, ezt követték Aus bewegten Tagen (Stuttgart 1869); Wider Frankreich (Berlin 1870); Episoden und Epilogen (München 1880, 2. kiad. 1890); Gedichte des Grossfürsten Konstantin, frei nachgedichtet (1891); Am Walchensee (1892); Die Tochter (vigjáték 1900) stb. Válogatott művei Berlinben jelentek meg (1909). V. ö. H. *Ethé*, J. G. als epischer Dichter (Berlin 1874).

2. G., *Theodor*, német festő, szül. Drezdában 1829 ápr. 23., megh. u. o. 1891 okt. 12. Drezdában Bendemannak, Rómában Corneliusnak volt tanítványa. Az olasz renaissance hatása alatt festett művei közül a legjelentékenyebbek: Léda a hattyuval (1852, a drezdai képtárban); Dante és Vergilius a lelkek partraszállását nézik (1879, u. o.); nagy falképsorozatok a lipcsei muzeum loggiájában (1864—71) és a meisseni Fürstenschule dísztermében (Pauwelsszel együtt).

Grosse Alster, l. *Alster*.

Grossenehrich, város Schwarzburg-Sondershausen fejedelemségben, 961 lakossal. G. 1282. kapta városi kiváltságlevelét.

Grossenhain, járási székhely Drezda szász kerületi kapitányságban, (1910) 12,217 lak., gyapju- és selyemfonókkal, posztógyártással, szivar-, bőr-, gépgyárakkal, réz- és cinnárúkészítéssel. G. eredetileg Meissen őrgrófsághoz, 1312—16. Brandenburghoz tartozott; 1485 óta Szászország birtoka. 1813 máj. 16. itt oroszok és franciák ütköztek össze egymással.

Gross-Enzersdorf, l. *Enzersdorf*.

Grosse pièce (franc., ejtsd: grosz pjész), az a húsétel (relevé de boucherie), mely ebéd alkalmával, rendesen hal után, a 4-ik fogás. Többnyire

nagy darab húsból áll (roastbeef, ürühátgerinc, vad, nagy szárnyas, sonka stb.) és *pièce de résistance*-nak is nevezik.

Grosser, *Emanuel*, német arcképfestő, szül. Berlinben 1874 nov. 30. Kereskedőnek nevelték és csak hosszas küzdelmek árán tudta elérni, hogy a berlini, majd a müncheni akadémián festővé képezhesse ki magát. Sikereit különösen a képmásfestés terén aratta. Enemű művei közül nevezetesek: J. N. Sepp tanár, Friedrich Haase, Dürckheim gróf, Friedrich Spielhagen, Theodor Mommsen, Waldeyer tanár, Begas, Károly Ede szász-kóburg-gothai hg. arcképei. A német iskolai rajzoktatás újjászervezése körül is érdemeket szerzett (Reform im Schulzeichenunterricht, Berlin 1900).

Grosseria, nagy arany v. ezüst edények megmunkálása. Cellini a trébelést nevezte így, de a szó értelme változott, most nagy ezüst-arany tárgyakat neveznek így, ellentétben a kicsinyekkel, melyeknek *minuteria* a neve.

Grosser Preis von Baden (ném.), a baden-badeni nemzetközi lóverseny-meeting legjelentősebb futása. Díjazása a badeni nagyherceg aranyserlege és 60,000 márka, távolsága 2400 m., hároméves és idősebb lovak részére. 1850 óta áll fenn. Győzteseinek lisztáján német, francia, angol, osztrák lovak mellett több magyart is találunk; Kincsem háromszor nyerte meg. Lovaink közül utoljára Tokio győzött benne 1897., nem számítva az orosz tulajdonban levő, de nálunk trenirozott Ksiaze Pant (1910). Mostanában többnyire francia ló nyeri meg.

Grossesse nerveuse (franc., ejtsd: groszesz nervőz), ideges nők azon érzése, hogy teherben vannak, néha a terhességet utánzó külső testi tünetek is kifejlődnek: a has felfúvódása, az emlők duzzadása, szineződése, colostrum-elválasztás. Nőorvosi vizsgálat azután kideríti a valót.

Grosseto, 1. *tartomány* Toscana olasz compartimentóban, Pisa, Siena, Róma tartományok és a Földközi-tenger közt. A hozzátartozó Giglio és Giannutri szigeteket is beleszámítva, területe 4502 km², lakóinak száma (1911) 148,122. Az egész tartomány egy járást alkot. — 2. *G.*, az u. i. nevű tartomány *fővárosa* és püspöki székhely, (1911) 11,891 lak. Szép székesegyházának homlokzata sokszínű márványból készült; a városházán etruszk és római régiségek, valamint renaissancekori érmek, régi nyomtatványok és kéziratok láthatók. A város körül és tőle Ny.-ra síkság terül el, amelyet az ókorban még tó vize (Cicero Lacus Prelius) takart; később ez egészen eliszaposodott és kigőzölgéseivel környékét veszélyessé tette. Ujabb időben a mocsarakat lecsapolták, ami által a város is egészségesebb levegőjű, a mocsarak pedig termékeny földdé váltak. G. közelében vannak a régi etruszk városnak, Rusellaenek romjai és a kénesvizű *Bagno di Roselle* nevű fürdőhely.

Gross-Flottbek, porosz falu a schleswigi közigazgatási kerületben. Közelében, az Elbe egy kis szigetén van a látogatott *Parkhotel Teufelsbrücke* nevű gyógyfürdő.

Grossgartach, kis falu a württembergi Neckar kerületben, melynek közelében újabban hatalmas kőkorszakbeli telepet fedeztek fel.

Gross-Gerau, az ugyanily nevű járás székhelye Starkenburg hesseni tartományban, 5062 lak., cukor-, szesz- és olajgyárral.

Gross-Glockner, a Hohe Tauern legmagasabb csúcsa, l. *Glockner*.

Grossglogau, l. *Glogau.*

Grossgörschen, kis falu Merseburg porosz kerületben Lützen közelében. Határában folyt le 1813 máj. 2. a lützeni csata (l. o.) néven ismert ütközet.

Grossi, 1. *Luigi*, olasz zeneszerző, l. *Viadana*.

2. *G.*, *Tommaso*, olasz író, szül. Bellanóban 1791 jan. 20. megh. Milanóban 1853 dec. 10. Papnak nevelték, de megszökött a szemináriumból és ügyvéd lett. Csodálója és jó barátja volt Manzoninak. G. eleinte milanói dialektusban írt egy Prineide c. szatirikus költeményt s egy Fuggitiva c. verses novellát. Rövidebb verses elbeszélései (az említett Fuggitiva és az Ildegonda) nagy sikert arattak, de már a Lombardi alla prima Crociata c. 15 énekes szélső romantikus eposz az ő közönségének sem igen tetszett. Utolsó költői műve az Ulrico e Lida c. novella volt. Legfontosabb műve a Marco Visconti c., Manzonit követő történelmi regénye. Egy dala (Rondinella pellegrina) Olaszországban rendkívül népszerű lett és még ma is dalolják. Összes munkáinak legújabb kiadása: Milano 1862. V. ö. *Cantù*, Alcuni ital. contemp. I. köt. (Milano 1868); *Curti*, T. G. (u. o. 1862).

Grossinger, 1. *(Grossing) Ferenc Rudolf*, szül. 1751., megh. Grácban 1830 okt. 12. József császár kabinetjében alkalmazta, de mint megbizhatatlan embert nemsokára elbocsátotta. Hirhedt műve: Jus publicum Hungariae (Halle, illetőleg Pest [Eggenbergernél] 1786), melyben a magyar királyi hatalom abszolut voltát vitatja. Egyéb munkái: Ungarisches allgemeines Staats- und Regimentsrecht (Wien 1876); Refutatio juris publici Hungariae (Halle, ill. Pest [Eggenbergernél] 1791).

2. *G. János*, természettudományi író, sz. Komáromban 1728 szept. 27., megh. u. o. 1830. Mint a jezsuitarend tagja Nagyszombatban, a bécsi Theresianumban és Kassán tanárkodott. A rend eltörlése után Komáromban működött. Természetrajzi munkákat írt. V. ö. *Zelliger* A., Egyh. írók csarnoka; *Márki* értekezése a Természettud. füzetek 1882. évi kötetében: Dr. G. J., hazánk mult századbeli leirója.

Grossjägerndorf, kis falu Gumbinnen porosz kerületben, ahol 1757 aug. 30. az Apraxin vezérlete alatt 60,000 emberből álló orosz sereg a Lehwald vezérelte 20,000 poroszt megverte és visszavonulásra kényszerítette.

Grossl-féle színnyomó eljárás, Grossl Richard osztrák főmérnök által föltalált gép és eljárás több színes nyomatnak egyetlen nyomással való készítésére. A szinek mindenikéhez külön, sablonnak nevezett kemény és nem rugalmas formát, pl. cink-klisét készítenek. Ezek mindegyikét a gépben külön-külön festékező szerkezet látja el másmás színű festékkel. A festékes sablonokról rugalmas hengerek leemelik a festékréteget és a legpontosabb regiszter megtartása mellett egy ú. n. gyüjtőformára viszik át, amelyről aztán közvetlenül a papirosra nyomódik a kép. A kész nyomaton a gyüjtőforma valamennyi pontja meg vo-

nalkája megvan, de a sablonoknak megfelelően, más-más szinben. Az átvitel történhetik a sablonok meg a gyüjtőforma közé iktatott közbenső formára is, ahonnan aztán egy további henger a példának okáért autotip-hálózatos képet leveszi és a — mondjuk — guillosált gyüjtőformára átviszi. A nyomtató eljárást az jellemzi, hogy a különböző szinek nem következnek minden átmenet nélkül egymásra, mint pl. a Congreve-nyomásnál, hanem közöttük valami — bár még olyan keskeny — rész van a tőlük alkotott átmeneti szinből. Ha a Grossl nyomója erre a dologra egy kis figyelmet fordít, nyomtatványai a legpontosabb regiszterü könyvnyomdai v. litográfiai nyomástól is megkülönböztethetők. A háromszinnyomásos képek Grossl eljárása szerint közönséges gyorssajtón is nyomtathatók, föltéve, hogy a gép járata elég könnyű.

Grosslichterfelde, 1911 óta *Berlin-Lichterfelde*, porosz község és egyúttal Berlin (l. o.) külvárosa a potsdami közigazgatási kerületben, (1910) 42,513 lak. A Berlinnel csaknem összeépült s két villamos vasúttal összekapcsolt község a berlini középosztály kedvenc tartózkodási helye.

Grossliebental, német kolónia Kherzon orosz kormányzóság Odessza nevű kerületében, kb. 4000 lak. Mellette fekszik Kleinliebental, iszapfürdőkkel, 2342 lak., az odesszaiak kedvenc nyaralóhelye.

Grosslitzner, hegy, l. *Silvretta*.

Grossmann *Ignác*, fizikus, szül. Gönczruszkán 1823 febr. 16., megh. Budapesten 1866 máj. 21. Középiskolai tanulmányai után a prágai egyetemre ment. Eleinte mint tanító működött. 1857-ben a pesti kereskedelmi akadémia tanárává nevezték ki; 1862. mint telegráf-mérnök és pénzügyi ellenőr a pest-losoncz-zólyomi vasúttársaságnál vállalt szolgálatot. G. a higanylégszivattyu feltalálója s ebben megelőzte Sprengelt és Geisslert, de elsőségi jogát ezekkel szemben nem védelmezte és találmányát a külföldi tudományos közlönyökben közzé sem tette. 1854-ben új szerkezetü gazométert talált fel. 1865-ben szabadalmat nyert a telegráfvonalak berendezésére vonatkozó javításra, de ezt rövid idő mulva bekövetkezett halála miatt nem hasznosíthatta. 1864-ben a pesti árú- és értéktőzsde megbizásából táblázatokat készített, melyekből a gabonanemek mázsánkinti árát bizonyos gabonamennyiség súlyából azonnal megállapithatni.

Grossmann, 1. *Christian Gottlob Leberecht*, német prot. teológus, szül. Hamburg mellett Priessnitzben 1783 nov. 9., megh. Lipcsében 1857 jún. 29. Lipcsében szuperintendens volt, egyszersmind teológiai tanár és a Thomaskirche lelkésze. A Gusztáv Adolf-egyletnek ő volt az alapítója. Mint tudós sokat foglalkozott Philóval és az alexandriai zsidó vallásbölcsészettel; idevágó munkái: Questiones Philoniae (Leipzig 1830); Philonis anecdota (u. o. 1856). Továbbá nagy figyelmet keltett annak idejében Über eine Reformation der protest. Kirchenverfassung c. művével (1833).

2. *G., Gustav Friedrich Wilhelm*, német szinész és szinműiró, szül. Berlinben 1746 nov. 30., megh. Hannoverben 1796 máj. 20. Eleinte diplomáciai pályán működött, Berlinben megismerkedett Lessinggel s ez elhatározó volt pályájára. Fogadásból 3 nap alatt írta meg Die Feuerbrunst c. vigjátékát, Wilhelmine von Blondheim c. tragédiáját pedig 8 nap alatt írta; mindkét darab fényes sikert ért. A Minna v. Barnhelmben Gothában szinpadra is lépett s oly sikert aratott, hogy azontúl szinész lett. Volt szinigazgató is és több német városban működött, míg végül a francia forradalom idejében radikális elvei miatt hat havi fogságot kapott s a további működést megtiltották neki. — Felesége, *Hartmann Karoline Sophie Auguste*, szül. Gothában 1752 dec. 25., megh. 1784 márc. 28. Férjével együtt működött mint szinésznő és igazgatónő.

Gross-Meseritsch, az ugyanily nevű morvaországi kerületi kapitányság székhelye, (1910) 5301 lak., vászoniparral, bőrgyártással, jelentékeny gyümölcs- és zöldségkereskedéssel.

Gross-Moyeuvre (ejtsd: moájövr), falu Lotharingia német birodalmi tartományban, a francia határ közelében, (1910) 9536 lak., vaskohókkal és vasércbányákkal.

Gross-Ottersleben, falu Magdeburg porosz kerületben, (1910) 7227 lak., cukor-, pótkávé- és téglagyártással.

Grossörner, falu a porosz merseburgi kerületben, (1910) 4606 lak., rézbányákkal; közelében a *Gottesbelohnung* nevű kohó, rézfinomítóval.

Grossröhrsdorf, falu Bautzen szászországi kerületi kapitányságban, (1910) 7398 lak., jelentékeny vászon- és pamutszövéssel, fehérítőkkel, cérna- és szalagkészítéssel.

Gross-Salze (v. *Salze*), város Magdeburg porosz kerület Kalbe járásában, (1910) 8969 lak., mesterséges trágya-, gépolaj-, cikória- és szappankészítéssel; közelében van Elmen (l. o.) sósfürdő.

Gross-Schönau, falu Bautzen szászországi kerületi kapitányságban, (1910) 7431 lak., pamut-, vászon- és félvászonszövéssel, fehérítőkkel, üvegcsiszolással és festéssel, dohány- és sörgyártással.

Gross-Strehlitz, az ugyanily nevű járás székhelye Oppeln porosz kerületben, (1910) 5753 lak., gépgyárral és mészkőégetéssel.

Gross-Stresow *(Stresow)*, kis falu Stralsund porosz kerületben, a Rügeni Bodden egy kis öblénél, 70 lak. Közelében áll I. Frigyes Vilmos szobra, annak emlékeül, hogy 1715 nov. 15. ott szálltak partra a poroszok, dánok és szászok.

Grosstabarz, falu és klimatikus gyógyhely Gotha hercegségben, az Inselsberg É.-i lejtőjén, a Thüringiai-erdőben, (1910) 1200 lak.

Gross-Ullersdorf, fürdőhely Mährisch-Schönberg morvaországi kerületi kapitányságban, (1910) 2302 lak., jódot és gipszet tartalmazó kénes forrással (27·5° és 12° C.), vízgyógyintézettel; egy régi parkban fekvő kastéllyal.

Grossus (lat.) a. m. garas (l. o.); *G. denarius*, l. *Érmek*.

Grossvenediger, hegy, l. *Venediger*.

Grosszschocher-Windorf, szászországi község a lipcsei közigazgatási kerületben, (1910) 5658 lak. Vasöntő, téglagyártás, malomipar, villamos műszerkészítés.

Grosszulár (ásv.), l. *Gránát*.

Gros tournois, l. *Petit tournois*.

Gros-ventres a. m. nagyhasuak. Dakota és Montana államok ú. n. warestindiánusainak (más

néven algonkinok, l. *Algonquián)* csúfneve. Mivel e törzsek mind normális testalkatuak, házásra nem hajlandók, nem is pohosak, a nevet onnan kapták, hogy a férj-gyermekágy (l. *Couvade)* szokásának hódolnak, innen a G. név. Amerikai angol nyelven Big-Bellies a nevük.

Grósz, 1. *Albert*, orvos, szül. Nagy-Váradon 1819 jan. 12., megh. 1901 márc. 18. Egyetemi tanulmányait Bécsben végezte. 1845-ben orvosi oklevelet nyert. Orvosi működését külföldi tanulmányútja után Nagy-Váradon, Grósz Frigyes kórházában kezdte meg. 1848—49-ben az aldunai tábor törzsorvosa, majd a nagyváradi honvédkórházak igazgató főorvosa, 1852—1867-ig pedig Nagy-Várad város főorvosa volt. 1867-től kir. törvényszéki orvos, majd az országos közegészségügyi tanács rendkívüli tagja. 1858 óta haláláig a nagyváradi szemkórház igazgató tulajdonosa volt. 1896-ban 50 éves orvosdoktori jubileuma alkalmával magyar nemességet kapott. Művei: *Az egyiptomi szembetegségekről* (1865); *Az ujdonszülöttek szemlobjáról* (1868); A nagyváradi szemkórház működéséről szóló jelentések.

2. *G. Béla*, genre- és arcképfestő, szül. Miskolczon 1835 febr. 4. Tanulmányait Marastoni iskolájában kezdte, majd Bécsben Waldmüllernél és a müncheni akadémián folytatta. Számos arcképe közül feltüntek a hatvanas években: gróf Andrássy Gyula miniszterelnök és gr. Andrássy Gyuláné képmásai. A Szépművészeti Muzeumban van *Női arckép* (1887) és *Anyóka* című festménye; Klotild főhercegnő *Szt. Margit* c. művét szerezte meg.

3. *G. Emil*, szemorvos, *G.* 1. fia, szül. Nagy-Váradon 1865 szept. 30. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol 1887. avatták orvosdoktorrá. 1888-ban külföldi tanulmányutat tett, azután Schulek Vilmos tanár szemklinikáján lett gyakornok, asszisztens és utóbb adjunktus. 1894-ben az «elméleti és gyakorlati szemtükrözés tanából» magántanári képesítést nyert. Az 1893—1894-iki tanévben a szemklinikát mint igazgatóhelyettes vezette. 1900—1904-ig a Szent János, Szent István és Szent Rókus kórházak szemész-főorvosa volt. 1903-ban trachomaügyi kormánybiztos lett. 1905-ben nyilvános rendes tanárrá és az egyetemi I. sz. szemklinika igazgatójává nevezték ki. 1910 óta az orvosi továbbképzés központi bizottságának alelnöke. A Szemészet szerkesztője, az Orvosképzés társszerkesztője; a Zeitschrift f. Augenheilkunde és az Archiv für Augenheilkunde állandó munkatársa. A heidelbergi Ophthalmologische Gesellschaft, a Société Française d'ophthalmologie, az Ophthalmological Society of the United Kingdom tagja. G. mint az 1909. Budapesten tartott nemzetközi orvosi kongresszus főtitkára igen nagy munkásságot fejtett ki, miért is a magyar királyi udvari tanácsosi méltóságot kapta. Nagyszámú irodalmi dolgozatai felölelik a szemészet diagnosztikáját, patológiáját és therápiáját. Főbb munkái: *Szemészeti diagnostika* (1893); *A vasuti alkalmazottak látásáról* (1895); *Előadások a szemtükrözésről* (1897); *A szembajok összefüggése a szervezet egyéb betegségeivel* (1900); *A szem vizsgálásának módszerei* (1902); *A szemészet kézikönyve* (1909); továbbá: *Az egyetemek magántanári intézménye* (1896); *Az orvosképzés új rendje Magyarországon és külföldön* (1902).

4. *G. Frigyes*, orvos és író, szül. Nagy-Váradon 1798 nov. 16., megh. u. o. 1858 jan. 3. 1816-ban a pesti egyetem hallgatója lett s 1819. a filozófia doktorává avatták. Orvosi képzettségét Bécsben nyerte, hol 1825. avatták orvos- és sebészdoktorrá. 1825—1829-ig Teltschben, Morvaországban, Lang gyáros orvosa volt s itt kórházat létesített. Az ez idő alatt megtakarított pénzén külföldi tanulmányutat tett. 1829-ben a nagyváradi zsidókórház orvosává választották, 1830. pedig megalapította ott a szegény vakok gyógyintézetét, mely mai napig is fennáll. Ez alapításával s annak humánus szabályaival (mindenki ingyen nyert felvételt) a külföldet évtizedekkel megelőzte. A szemorvoslás tudományát ritka sikerrel művelte s fejlesztette oly időben, amidőn még más államokban is csak mellékes szaknak tekintették. Művei: *Jelentés a nagyváradi szemkórház működéséről*; Die Augenkrankheiten der grossen Ebenen Ungarns (1857).

5. *G. Gyula*, gyermekorvos, szül. Budapesten 1862 nov. 26. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol 1887. avatták orvosdoktorrá. Azután egy évig Ajtai tanár törvényszéki orvostani intézeténél volt gyakornok, majd a budapesti Stefánia-gyermekkórházban működött mint segédorvos 1892-ig. Ezután Német-, Francia- és Angolország gyermekgyógyító intézeteit tanulmányozta. 1893 óta a Ferenc József kereskedelmi kórház pénztárának rendelő gyermekorvosa, 1893—98-ig Tauffer tanár klinikáján az újszülöttek kezelésével bízták meg. 1896-ban a pesti izr. hitközség a Bródy Zs. és Adél gyermekkórház igazgató-főorvosává választotta. G. irodalmi dolgozatai a gyermekgyógyászat köréből valók, magyar és német nyelven jelentek meg.

Grosznaja, l. *Groszni*.

Groszni *(Grosznaja)*, járási székhely Terek orosz kormányzóságban, a Szunya és vasút mellett, kb. 16,000 lak. Nevét (a félelmes) azon vártól kapta, amelyet itt 1819. a csecsencek ellen építettek. Környékén ásványvíz- és nafta-források vannak.

Grot *(Grote)*, a garas elnevezése a Schelde és Elbe torkolatvidéke közötti területen. Értéke 5 fillér körül ingadozott.

Grot, 1. *Jakov Karlovics*, orosz nyelvész és irdalomtörténész, szül. Szt.-Pétervárt 1812 dec. 27. (15.), megh. u. o. 1893 jún. 5. (máj. 24.) A helsingforsi egyetemen az orosz nyelv és irodalom tanára volt s 1853. az akkori trónörökös gyermekeinek tanítója és a szentpétervári liceum tanára lett. 1855-ben a szentpétervári akad. tagjává választotta s 1889 óta annak alelnöke volt. Művei közül első sorban említendő Derzsavin műveinek páratlan kiadása (Szt.-Pétervár 1864—83, 9 köt., 1868—78, 7 köt.); nevezetesek II. Katalin cárnőnek irodalmi tevékenységére vonatkozó tanulmányai, amelyek a császári orosz történeti társaság Sbornik c. folyóiratában jelentek meg (XIII., XXII., XXXIII. k.); e cárnőnek Grimm Melchiorral (l. o.) folytatott levelezése (az akadémiai Sbornik XX., XXI. és XXXIII. köt.); Puskin, liceumi társai és tanárairól írt nagy tanulmánya (az akadémia nyelv- és irodalomtörténeti oszt. Sbornik c. kiad-

ványának XLII. kötetében 1887). Ezenkívül több irodalomtörténeti értekezést irt és az orosz nyelvről is sok szép, ámbár többnyire inkább gyakorlati fejtegetést (összegyujtve Filologičeskija razyskanija, Szt.-Pétervár 1873, 1 köt.; 2. kiad. 1876, 2 köt.; 3. kiad. 1885, 2 köt.). Közreműködött az akadémia orosz szótára új kiadásának 1. füzetében (1891), hasznos kézikönyvet adott ki az orosz helyesirásról is (Russkoje pravopisanije, Szt.-Pétervár 1885. 10. k. 1893). Műveit kiadta fia, *G. Konstantin* (Szt.-Pétervár 1898—1903, 5 köt.).

2. *G., Nikolaj Jakovlevics*, orosz filozófus, az előbbinek fia, szül. Szt.-Pétervárt 1852 ápr. 30. (18.), megh. Charkov mellett 1899 jún. 4. (máj. 23.). Tanulmányait Szt.-Pétervárt végezte, s előbb a nyezsini tört.-filológiai intézet, majd az odesszai, 1886 óta pedig a moszkvai egyetem tanára volt. Moszkvában pszichológiai társaságot alapított. Orosz nyelven írta egyebek közt a következő műveit: Psichologija čustvovanij (Az érzések lélektana, 1879); K voprosu o reformě logiki (A logika reformjához, 1882); O dušě (A lélekről, 1886); O svoboděv oti (A szabad akaratról, 1889); Ponjatije o dušě i psichičeskoj energii v psichologii (A lélek és pszichikai energia fogalma a lélektanban, 1897). Francia nyelven is irt: Nouvelles classifications des sentiments (1878); La causalité et la conservation de l'énergie (1890). 1889-ben alapította az első orosz filozófiai folyóiratot: Voprosy filosofii (A filozófia problémái), ennek 3. kötetében emlékszik meg róla Lopatin (1899). V. ö. Magyar Philosophiai Szemle (1886.)

Grote (ejtsd: grót), *George*, angol történetiró, szül. Beckenhamben (Kent) 1794 nov. 17., megh. Londonban 1871 jún. 18. Atyja banküzletébe lépett, de emellett folytatta klasszikus tanulmányait és élénk részt vett a politikai életben is. 1832—41-ig az alsóház radikális tagja volt. Ezután fogott nagy műve megirásához, mely a görög nép történetét tárgyalja Nagy Sándor haláláig: History of Greece (London 1846—56, 10 köt., 6. kiad. 1888). E munkája alapos kutatáson épült fel és szép előadásával tünt ki. Irt még nagyobb munkát Platonról: Platon and the other companions of Socrates (5. kiad. 1888, 4 köt.) és Aristotelesről: Aristotle (2. kiad. 1879, 2 köt., befejezetlen). A westminsteri apátságban Gibbon mellett van eltemetve. Életrajzát neje, *G. Harriet* adta ki.

Grotefend, 1. *August*, német nyelvész, szül. Ilfeldben 1798 dec. 12., megh. 1836 febr. 28. Tanulmányait Göttingenben végezte, 1821. tanár lett az ilfeldi pedagógiumon, 1831. a göttingeni gimnázium igazgatója és 1835. rendkivüli tanár az ottani egyetemen. Fő művei: Ausführliche Grammatik der lat. Sprache (2 köt., Hannover 1829—30); Lat. Schulgrammatik (2 köt., 2. kiad. 1842); Grundzüge einer neuen Satztheorie (u. o. 1827); Materialien zu lat. Stilübungen (u. o. 1824—28).

2. *G., Georg Friedrich*, német filológus és régiségbuvár, az assziriai ékirás megfejtője, szül. Münchenben 1775 jún. 9., megh. Hannoverben 1853 dec. 15. Göttingenben gimn. tanár, 1803. Majna-Frankfurtban gimn. prorektor, 1821—49-ig a hannoveri liceum rektora. Művei: Beiträge zur Erläuterung der persepolitanischen Keilschrift (Hannover 1837); Neue Beiträge stb. (u. o. 1840). Több munkája van az ó-itáliai nyelvekről, az umbriairól, az oszkusról s O-Itália földrajzáról.

3. *G., Hermann*, német történetiró, *G. 4.* fia, szül. Hannoverben 1845 jan. 18-án. A schwerini levéltár igazgatója. Főmunkája: Zeitrechnung des deutschen Mittelalters u. der Neuzeit (Hannover 1891—98, 2 köt.).

4. *G., Karl Ludwig*, német történetbuvár, *G. 2.* fia, szül. Majna-Frankfurtban 1807 dec. 22., megh. Hannoverben 1874 okt. 27. Fő műve: Imperium Romanum tributim descriptum (Hannover 1863). Irt még kisebb numizmatikai munkákat és kiadta Hannover város okmánytárát (1369-ig).

Grotenburg, 385 m. magas hegy a Teutoburgi erdőben, Lippe-Detmold hercegségben. Csúcsán áll az 57 m. magas Arminius-emlék. A hegy oldalán van a nagy- és kis-Hünenring, két régi falgyűrű, amelyet a cheruszkok épitette Teutoburgnak tartanak.

Grotenfelt, 1. *Arvid*, finn tudós, szül. 1863 ápr. 10. A bölcsészet egyet. tanára Helsingforsban. Főbb munkái: Az újabbkori bölcsészet története (az első finn nyelvű szakmunka, 1896—1899); német nyelven: Das Webersche Gesetz und die psychische Relativität (1888); Die Wertschätzung in der Geschichte (1903); Geschichtliche Wertmass-Stäbe in der Geschichtsphilosophie bei Historikern und im Volksbewusstsein (1905).

2. *G., Gustaf*, finn történetiró, *G. 1.* testvérbátyja, szül. 1861 ápr. 27. Helsingforsban. Munkássága Finn- és Oroszország, valamint az északi országok történetének kutatására terjed ki s e szaknak ny. rk. tanára a helsingforsi egyetemen. Költeményeket is irt. Több izben képviselő volt; az új-finnek egyik vezetőférfia.

Groteszk (olaszul: *grottesco)* a. m. furcsa; a könyvnyomdászatban egy betüfajt neveznek igy, amelyet merészen hajlott, csaknem mindenütt egyforma vastag vonalak jellemeznek. — A festészetben igy hívják a festett faldíszitésnek azt a faját, amely szimetrikusan elrendezett stilizált növényeket kever fantasztikus állatalakokkal (kentaurok, egyszarvuak, szatirok stb.). A G. eredetét az antik művészetre vezetik vissza, állitólag a XV. sz.-ban találták meg ezek előképét római festők az ősi Róma földalatti palotarészeiben *(grotte)*. Bőven élt G.-dísszel a Vatikán loggiáiban Rafael (l. az *ábrát* a 36. old.), Giovanni da Udine, Perino del Vaga, Mantuában Giulio Romano. V. ö. *Wright*, History of caricature and the grotesque in literature and art (London 1875).

Groteszk-ékítmény, l. *Groteszk*.

Groth, 1. *Klaus*, német költő, az új-alnémet (plattdeutsch) irodalom egyik főképviselője, szül. Heideben (Holstein) 1819 ápr. 24., megh. Kielben 1899 jún. 1. Hirnevét Quickborn (Hamburg 1853, 25. kiad. Kiel 1900; Specktertől illusztrált kiadás, Hamburg 1856, 2. kiad. 1868) c. versgyüjteményével alapitotta meg, melyben a népies lira és románc hangját kitünően találta el. Az elbeszéléseknek is egész sorozatát írta meg, melyek egyszerüségük és természetességük által tünnek ki. Egyéb alnémet nyelven írt munkái: Voer de Goern (gyermekversek, Leipzig 1858); Rothgeter-Meister Lamp und sin Dochder (Hamburg 1862); Ut

min Jungsparadies (1876); a Quickborn második része stb. Briefe über Hochdeutsch und Plattdeutsch (Kiel 1858) c. iratában azt állítja, hogy a felnémet nyelv győzelme az alnémeten a német irodalom veszteségére történt. Összegyüjtött munkái 4 kötetben jelentek meg (Kiel 1893). V. ö. Klaus G., Lebenserinnerungen (Kiel 1891), kiadta E. *Wolf*; *Bartels*, K. G. (Leipzig 1899).

2. *G., Paul von*, német mineralógus, szül. Magdeburgban 1843 jún. 23. Ásványtant, geológiát tanult s 1870. a berlini egyetemen magántanárrá habilitáltatta magát; 1872. Strassburgban, 1883. Münchenben az ásványtan tanára s egyszersmind az állami ásványgyüjtemény őre lett. Érdeme,

Groteszk részlet Rafael loggiáinak díszítményéből.

hogy a strassburgi és müncheni egyetemeken az első ásványtani laboratoriumokat rendezte be. Művei: Tabellarische Übersicht der Mineralien (Braunschweig 1898), ez idő szerint legtökéletesebb ásványrendszer; Über das Studium der Mineralogie auf den deutschen Hochschulen (Strassburg 1875); Physikal. Krystallographie (Leipzig 1905); Die Mineralsammlung der Universität Strassburg (Strassburg 1878); Grundriss der Edelsteinkunde (u. o. 1887). Korszakalkotó nagy munkája: Chemische Krystallographie, közeledik a befejezéshez. 1877 óta a Zeitschrift für Krystallographie-t adja ki. 1913. febr hóban a Magyarhoni Földtani Társulat tiszteleti tagjává választotta.

Grothe, *Hugo*, német utazó, szül. 1869 aug. 15. Magdeburgban. Előbb a Földközi-tenger körüli országokban, kivált Tripoliszban, Kirenaikában, Kis-Ázsiában és Transzkaukáziában utazott. 1906—7-ben a Taurus és Antitaurus vidékét járta be Kis-Ázsiában és a Tigris mentén Bagdadba, onnan Teheránba és az orosz Kaukázusba ment és útvonalán a török területen meteorológiai megfigyelő-állomásokat létesített. 1907 óta szerkesztője a Dove alapította Angewandte Geographie c. könyvsorozatnak. 1910-ben Orientalisches Archiv címen folyóiratot alapított Lipcsében. Munkái: Tripolitanien (Leipzig 1898); Die Bagdadbahn stb. (München 1902); Auf türkischer Erde (Berlin, 2. kiad. 1903); Zur Landeskunde von Rumänien (Halle 1907); Geographische Charakterbilder aus der Asiatischen Türkei (Leipzig 1909); Wanderungen in Persien (Berlin 1910); Meine Vorderasienexpedition 1906 und 1907 (Leipzig 1911).

Grothit (ásv.), barna szinű titanit, mely vasoxidot, agyagföldet és yttriumot tartalmaz. Drezda közelében a Plauen'scher Grund szienitjében fordul elő.

Grotius, *Hugo (de Groot)*, németalföldi tudós államférfiú, szül. 1583 ápr. 10. Delftben, megh. 1645 aug. 28. Rostockban. Zsenge korától kezdve jog- és hittudományi, valamint humanista tanulmányokkal foglalkozott. 1598-ban Oldenbarneveldt kiséretében Franciaországba utazott s Orléansban jogi doktorátust szerzett. Mint jogász Hágában és Rotterdamban működött. Irodalmi munkásságával ekkor vetette meg alapját a modern nemzetközi jognak. 1613-ban Angliában járt mint rendkívüli követ. 1619-ben az arminianus vitákban való részvételéért, mint Oldenbarneveldt párthívét, törvénytelenül halálra ítélték, majd Loevenstein várában élethossziglani fogságra vetették, ahonnan neje csellel szabadította ki. 1621-ben Franciaországba menekült, hol XIII. Lajos 3000 livres járadékot adott a tudósnak, melyet Richelieu alatt azonban elvesztett. 1631-ben visszatért hazájába, de egy évvel utóbb száműzték. Hamburgba ment, ahonnét Oxenstierna svéd kancellár rábeszélésére 1634. svéd szolgálatba lépett. Tíz évig, 1635—45-ig mint svéd államtanácsos és követ Párisban működött. Lemondása után Stockholmba ment s innét Németalföldre indult, de tengeri vihar következtében Pomerániába vetődött, ahol befejezte viszontagságos életét. Emlékét emberi és államférfiui kiválóságáért és mint alapos tudású teológusét, kitünő humanistáét, éleselméjű bölcselőét és jogtudósét, valamint kritikai szellemmel bíró történészét tiszteli az utókor. Delftben 1886. nagyszabású emlékművet állítottak neki. Legjelesebb műve: De jure belli et pacis (Paris 1625, Amsterdam 1720, 1735), H. Cocceji jegyzeteivel négy kötetben (Breslau 1745—1752); von Hamaker kiadásában (Haag 1869); németül v. Kirchmann kiadásában (Berlin 1869—1870, 2 kötet) jelent meg, a modern népjog alapvető munkája. Opera theologica (Amsterdam 1679. 4 kötet) c. munkái között legjelentősebb De veritate religionis christianae c. irata, mely a legjobb újabbkori hitvédő munkák egyike. Mint latin költő is kiváló volt és anyanyelvén is írt verseket. Életrajzát többek között Luden (Berlin 1806); Butler (London 1827); de Vries (Amsterdam 1827);

Caumont (Paris 1862); Neumann (Berlin 1884) irták meg. V. ö. *Hély,* Etude sur le Droit de la guerre de G. (Paris 1875); *Hartenstein*, Darst. d. Rechtsphilosophie des Hugo G. (Leipzig 1850).

Groto, *Luigi*, olasz költő, *il Cieco d'Adrianak* (az Adria vakja) nevezték, szül. Adriában, Velence mellett, 1541 szeptember 17., megh. Velencében 1585 dec. 13. Noha születése után nyolc nappal elvesztette szeme világát, mégis oly buzgalommal foglalkozott a tudományokkal, hogy már 15 éves korában mint nyilvános szónok léphetett fel s 1565. az Illustrati-k újonnan megalakult társaságának elnöke lett. Röviddel halála előtt a szinpadon a vak Oedipus szerepét játszotta. Művei: Orazioni volgari (Venezia 1586 és többször; újonnan kiadta Brocchi, u. o. 1817); La Caristo (pásztori dráma, u. o. 1575); tragédiák: L'Adliana (u. o. 1582); La Dalida (u. o. 1583) és Isaac (u. o. 1607); vigjátékok: L'Emilia (u. o. 1572); Il tesoro (u. o. 1583) és L'alteria (u. o. 1587); azonkívül: Rime (u. o. 1587); Lettere famigliari (u. o. 1616) stb.

Groton, város Connecticut északamerikai államban New Londonnal szemben, a Thames-torkolat balpartján, a Long Island Sound közelében. Hajó-, gép- és dohánygyártás. Várát, Fort Griswold-ot 1781. a britek bevették és a helyőrséget legyilkolták. A vár helyét emlék jelöli. Lak. (1910) 6495.

Grotta (olasz.) a. m. barlang, földalatti üreg. Az építészetben — különösen kertek diszitésénél — faragatlan sziklákból, cseppkövekből stb. mesterséges, boltozott üregeket készítenek, melyekből többnyire víz fakad. Ilynemü diszítések a mult évszázadban voltak divatosak.

Grotta azzurra *(kék barlang)*, 54 m. hosszú, 30 m. széles és kb. 12—15 m. magas, félig vízzel telt barlang az Olaszország Ny.-i partja mellett elterülő Capri szigetén. Egy nagy tengeralatti nyíláson behatoló, a G. fenekére eső s a víz által reflektált fény a félig vízzel telt barlangot gyönyörű kék szinnel ragyogja be s a mintegy 12 m. mélységű vízben minden belemártott tárgy ezüstfényben tündöklik. Hasonló tulajdonságú az ugyancsak Capri szigetén levő *Grotta verde;* ebben azonban a barlang falait napfényben gyönyörű zöld szinfátyol vonja be.

Grottaferrata, falu Róma olasz tartományban, 21 km.-nyire Rómától, (1911) 2555 lak. Ismeretes azon erődített apátságról, amelyet 1002. az arabok elől menekülő szt. Bazil-rendű szerzetesek alapítottak; kápolnáját Domenichino gyönyörű freskói és Carracci Annibale egy oltárképe ékesíti.

Grottaglie (ejtsd: grottallye), város Lecce olasz tartományban, (1911) 11,892 lak., bor- és méztermeléssel, selyemhernyótenyésztéssel és pamutiparral.

Grotta maravigliosa, gyönyörű cseppkőbarlang a természeti szépségekben gazdag Capri szigetén.

Grottamare, község Ascoli Piceno olasz tartományban, (1911) 4688 lak. V. Sixtus pápa szülőhelye.

Grottau, város Reichenberg csehországi kerületi kapitányságban, (1910) 4468 lak., pamutfonással, mechanikus szövőszékekkel és szénbányával; közelében a Clam-Gallas grófi család szépfekvésű kastélyával.

Grotta verde, l. *Grotta azzurra.*

Grotte, város Girgenti szicíliai tartományban, (1911) 10,383 lak., kénbányával.

Grottger, *Arthur*, lengyel festő, szül. Ottyniovicében (Galicia) 1837 nov. 11., megh. 1867 dec. 13. Krakkóban és Bécsben tanult. Nevét különösen rajzsorozataival tette ismertté, melyek reprodukciókban nagyon elterjedtek. A lengyel szabadságharcból merített rajzsorozata a Pálffy-féle hagyatékkal a budapesti Szépművészeti Muzeumba került; egy másik sorozat a krakkói nemzeti muzeumban látható.

Grotthuss, *Jeanot Emil*, báró, német író, szül. Rigában 1865 ápr. 5. Berlinben filozófiai, irodalmi s műtörténeti tanulmányokat folytatott. 1898 óta a Der Türmer c. havi folyóirat kiadója. Baltisches Dichterbuch (2. kiad. Reval 1895) címmel egy kötet verset tett közzé. Egyéb művei: Der Segen d. Sünde, Geschichte eines Menschen (novella, Stuttgart 1897, 4. kiad. 1898); Probleme und Charakterköpfe (irodalmi tanulmányok keresztény szempontból, 1897, 3. kiad. 1898); Gottsuchers Wanderlieder (versek, u. o. 1898); Die Halben (reg. 1900); Türmerjahrbuch (1901—1907), ennek folytatása: Am Webstuhl der Zeit (1908—1909); Aus deutscher Dämmerung (1909).

Grottkau, az ugyanily nevű járás székhelye Oppeln porosz kerületben, (1910) 4675 lak., sörgyárral, téglaégetővel és gőzmalommal.

Grouchy (ejtsd: grusi), *Emanuel*, gróf, francia tábornagy, szül. Párisban 1766 okt. 23., megh. Saint-Etienneben 1847 máj. 29. A királyi testőrségben szolgált s 1793. belépett a forradalmi hadseregbe, hol gyorsan emelkedett. 1798-ban Joubert alatt harcolt, a novii csatában megsebesült és fogságba jutott. Innen kiszabadulva, 1800. a hohenlindeni csatában volt győzelmes része. 1809-ben Wagramnál mint az összes lovasság fővezére tünt ki. 1814-ben ismét a lovasság fővezére volt s a craonnei csatában súlyos sebet kapott. 1815. az elsők közt volt, akik a visszatérő Napoleonhoz csatlakoztak. A császár ezért hálából tábornaggyá és hadtestparancsnokká nevezte ki. A lignyi csata után azt a parancsot kapta, hogy 35,000 főnyi hadtestével a poroszokat üldözze. 1815 jún. 18. a waterlooi csata napján G. a Wavre folyó mellett csatába bocsátkozott a porosz sereg egy részével, ahelyett, hogy a francia fősereg segítségére sietett volna. Napoleon ezért őt okozta a waterlooi csatavesztésért. Páris második bevétele után Észak-Amerikába ment számüzetésbe, honnan 1819. térhetett vissza. A júliusi forradalom után képviselő lett s Lajos Fülöp 1831. visszaadta neki tábornagyi rangját. Emlékiratait unokája adta ki: Mémoires du maréchal de G. (Paris 1873—74, 5 köt.).

Ground rattans, l. *Rhapis.*

Grouse, a skót hófajd *(Lagopus scoticus* Lath.) angol neve. L. *Hófajd.*

Grousset (ejtsd: grussé), *Pascal*, francia szocialista politikus és képviselő, szül. Korzika szigetén 1845., megh. Párisban 1909 ápr. 10. Az orvosi pályára lépett s azután több radikális lapnál dolgozott. 1870 szept. 4. után átvette a Mar-

seillaise c. lap szerkesztését. 1871 márc. 26. a communeba választották, annak leveretése után pedig rabságra ítélték s Új-Kaledoniába vitték (1872), ahonnan azonban két év multán megszökött. Azután Angliában tartózkodott, ahonnan 1881. tért vissza Párisba. *Daryl Philippe* s *Laurie André* álnév alatt többrendbeli munkát írt, így: La vie partout (9 köt.); Le Yacht (1890); Histoire de deux enfants de Londres; La vie de collège dans tous les pays (9 köt.); L'héritier de Robinson (1884); L'épave du Cynthia (1885); Le capitaine Trafalgar (1886); De New-York à Brest en sept heures (1889); Le secret du mage (1890). 1893-ban újra a politikai pályára lépett, amire Párisban be is választották a képviselőházba, melyben a szocialisták egyik vezérférfia lett. Munkái közül egyesek magyarul is megjelentek, így: Diákélet Angolországban (átdolg. *Hegedüs* Pál, Budapest 1897); A varázsló titka (Kolozsvár 1898); Francia diákélet (ford. *Hegedüs* Pál, Budapest 1900).

Groux (ejtsd: grú), 1. *Charles de,* belga festő, szül. Cominesben (Flandria) 1825., megh. Brüsszelben 1870 márc. 30. A brüsszeli akadémián tanult Navez mellett. Képeinek tárgyát a belga népéletből vette és festett néhány történeti kompoziciót is. Nevezetesebb művei: A lustálkodó; Korcsmai veszekedés; Séta; Asztali ima; A részeges stb.

2. *G., Henry de,* belga festő és kőrajzoló, Charles de G. fia, szül. Brüsszelben 1867 nov. 16. Tanulmányait a brüsszeli képzőművészeti akadémián végezte, ahol az intézet akkori igazgatója, Jean Portaels részesítette oktatásban. Művei közül megemlítendők: A gyilkosság; Szent Kolumbán zarándoklása; A menyasszony kisérete; Körmenet; Kirke; Szigfrid halála; továbbá Napoleon történetéből vett képei, mint: Austerlitz; Visszatérés Oroszországból; Ravin de Waterloo stb. Számos litográfiát és pasztellt is készített. Kőrajzai közül különösen Dante, Richard Wagner és Beaudelaire képmásai nevezetesek.

Grove, 1. *George,* angol mérnök és író, szül. 1820 aug. 13. Londonban, megh. 1900 máj. 28. Hidakat, világító tornyokat épített. 1850-ben a Society of Arts, 1852. a kristálypalota-társaság titkára, 1873. igazgatósági tagja lett. Szerkesztette a Macmillan's Magazine-t, kiadta a Dictionary of music and musicians-t (4 köt. 1890), melybe ő is értékes tanulmányokat írt. 1896-ban kiadta Beethoven and his nine symphonies c. művét; 1882. a Royal College of Music igazgatója lett. Fómunkatársa volt a Smith-féle Dictionary of the Bible-nek.

2. *G., William Robert, sir,* angol fizikus, szül. Swanseaban 1811 júl. 14., megh. Londonban 1896 aug. 2. Eleinte Londonban ügyvéd volt, később pedig 1841—46. a London Institution-on a fizika tanára. 1840 óta a Royal Society tagja volt. G. a drótok galvanikus izzásával s a galvánáram kémiai működésével foglalkozott és a galvánpolározáson alapuló gázbatteriát (l. *Galvánelem)* szerkesztette. Nevezetes művei: On the correlation of physical forces (London 1847) és On a new voltaic battery of great energy (Phil. Mag. Ser. III., XV. 1839), melyben a cinkplatina láncát írja le.

Grove-féle elem, l. *Galvánelem.*

Gröber, 1. *Gustav,* német romanista, szül. Lipcsében 1844 máj. 4., megh. 1911 nov. 6. Strassburgban. Zürichben, Boroszlóban s 1880-tól Strassburgban volt egyetemi tanár. Következő fontos művek szerzője: Die handschriftlichen Gestaltungen der Chanson de geste Fierabras (Leipzig 1869); Über die Liedersammlungen der Troubadours (Strassburg 1877); Vulgärlateinische Substrate romanischer Wörter (1884—90); Grundriss der romanischen Philologie (Strassburg 1886); Abriss der Geschichte der lateinischen Litteratur des Mittelalters Carmina Clericorum (5. kiad. 1888) stb. 1877 óta szerkesztette a Zeitschrift für romanische Philologie c. folyóiratot, mellyel évente a román nyelvészet bibliográfiája jelenik meg.

2. *G., Karl,* író, szül. Berzaszkán (Krassó-Szörény) 1847 jún. 18. Irodalmi művei a magyar népmondára és kultúrtörténetre nézve is becsesek. Ilyen a Königssohn Marko (1883); Die Schlacht auf dem Amselfeld (1885); Mehmeds Brautfahrt (Wien 1890); ennek a törökből fordított népies eposznak egyik főalakja Szapáry Péter, akit a törökök 1657. Csíkvárnál elfogtak.

Gröbming, kisk. és gyönyörű fekvésü nyaralóhely, az ugyanily nevű stiriai kerületi kapitányságban, a felső Enns völgyében, a Dachstein déli lejtőjén, 752 m. magasban.

Grödeni homokkő (geol.), a keleti Alpokban az alsó perm-formációban fellépő rétegcsoport lokális megnevezése.

Grödeni völgy *(Gördeina, Gardena),* a Gröden patak mentén elterülő gyönyörű völgy Bozen tiroli kerületi kapitányságban, amelyet D.-en a Seisser Alp (1400 m.) és a Langkofel (3178 m.), É.-on pedig a Peitlerkofel ágai fognak körül. A háttérben hatalmas dolomitcsúcsok (Geislerspitzen 3127 m., Plattkofel 2956 m.) merednek az égnek. A lakosok nagyobbára ladinok s főfoglalkozásuk a fakereskedés, csipkekészítés, állattenyésztés és fafaragás. A főhelye St. Ulrich, (1910) 2124 lak.

Gröditzberg, erdős bazalt-kúp Liegnitz porosz tartományban, szép kilátással. Tetején a Liegnitzkastély romjai vannak.

Gröger, l. *Gregr.*

Gröller, *Gustav,* osztrák-magyar tengerésztiszt, szül. Karinthiában 1829., megh. Ortenbergben 1894 jan. 10. Velencében végezte a tengerészeti akadémiát, 1848 óta pedig az osztrák tengerészetnél szolgált. 1866-ban sorhajókapitány volt és mint ilyen vezényelte a lissai csatában a Kaiser Max sorhajót, bámulandó hősiességgel, amint ezt Tegetthoff is elismerte. 1867. Miksa császár tetemét hozta vissza Mexikóból. 1870. a nápolyi tengerészeti kiállításon képviselte az osztrák-magyar monarchiát.

Grönland, az északi sarkvidék nagy földdarabja ÉK.-re Észak-Amerikától; K.-en az Atlanti- és a Jeges-tenger, Ny.-on a Davis-szoros, Baffin-öböl, Smith-Sound, Kane-öböl, Kennedy-csatorna, Hall-öböl és Robeson-csatorna határolja; a Farwel-fok és a 83° között terül el. Területe szigeteivel 2.143,200 km², amelyből 1.848,000 km² belföldi jég. A part hossza kb. 5000 km. K.-en a Bismarck-fokig (77½°), Ny.-on a Washington-fokig

(83$^{1}/_{2}$°) ismeretes, meredek, magas és csaknem mindenütt keskeny fjordoktól van megszakítva. G. szigeteinek száma igen nagy; a nagyobbak: Disco, Liverpool, Clavering, Kuhn, Shannon (1090—2775 km^2). A K.-i part a nagy jégtömegek miatt alig közelíthető meg; a Ny.-i part nagyobb részében hozzáférhető. G.-ot belföldi jég borítja, Ny.-i partjának csak 40—150, K.-i partjának csak 15—30 km. széles szegélye lakható. A kutatók a földet legalább 300 m. vastag jégréteggel borítottnak írják le, a jég a völgyeket betölti és csak itt-ott látszanak ki egyes hegycsúcsok, az ú. n. «nunatak»-ok. Széles, és néhol 30 m. mély gleccserhasadékok szelik át a jégárakat, másutt terraszok, medencék vagy rohanó vizű gleccserpatakok képződtek az egyenes felületűnek látszó jégkéregben. Legmagasabb pontja a K.-i part közelében a Petermann-csúcs, 3480 m.; a Payer-csúcs 2200 m. magasságot ér el. A hatalmas jégtakaró Ny. felé látszik hajlani s előrenyomulni és a nagy fjordokban napi 20 méter sebességgel vonulnak az egyes jégárak, melyek sok helyen leérnek a tengerig. Rink az é. sz. 68$^{1}/_{2}$° és 75° között 30 gleccsert számlált össze; ezeknek végei letörvén, óriási jéghegyekként úsznak a tengeren széltől v. áramlatoktól hajtva. A jakobshaveni jégár 21 km. hosszú és 4500 m. széles. G. alaphegysége gnájsz és csillámpala. A jégtől mentes partok és a szegélyhegységek gránit, diorit, szienit, diabáz tömegeiből állanak. Ismeretesek a szilur, devon, jura, kréta és terciér üledékei, amelyeket különböző kitörésbeli kőzetek jártak át és sok helyütt bazalt borít. Meleg (40° C) forrása van Unartoknál (é. sz. 60° 31′). Hasznos ásványai: a grafit, ólom-, réz-, cinn-, cink- és vasércek kis mennyiségben; a kriolitot Ivigtutnál bányásszák. A gleccsermentes partvidék völgyektől átszelt fensikokból áll, helyenként kisebb lapályokkal. Gleccsernyomok azt mutatják, hogy egykor ezek a területek is jéggel voltak borítva; Disco szigetének miocénkori flórája arra vall, hogy itt az évi középhőmérsék +15° volt, de G. egyéb helyein talált fosszil növények szerint +30°-nak is kellett lennie. Jelenleg sarki klímája van G.-nak, a K.-i part zordabb, mint a Ny.-i. A téli hideg és nyári meleg közti végletek —40 és +15°. (Upernivik évi köz. hőmérséklete: —8·4°, a februáriusi —23·4°, a júliusi 4·8°; Lichtenau: évi 1·1°, januáriusi —5·5°, júliusi 8·0°). Uralkodó szelei a K.-i és É.-iak, a fjordokban gyakori tünemény a föhn. Az északsarki fényt sokszor észlelik. G. növényélete nagyon csekély. A sziget belsejében növényzet alig van. A fjordok belső szegélyein, különösen D.-i G.-ban sovány rétek, törpe cserjék és mohlepte területek vannak. A dán gyarmatokban zöldséget (kelt, retket, zellert stb.) is termesztenek. Fái: a nyirfa, füzfa, égerfa, madárberkenye, törpe borókafenyő. Edényes növényeinek száma 377. Szárazföldi emlősei egy lemming- és egy nyulfaj, a mósusz-ökör, a rénszarvas, a sarki róka, menyét és a jegesmedve. A madárfajok száma 146, melyek közül 61 ott költ. Sokkal számosabbak a tengeri emlősök és vízi madarak, főképen pedig a halak. Ezek szolgáltatják a lakosság táplálékát és kereskedelmi kiviteli cikkét. G. őslakói az eszkimók (l. o.), akik a Ny.-i partokon É. felé egészen a 78°-ig, a K.-i partokon pedig a 75°-ig laknak, sőt Ny.-on nyomaik a 82°-ig nyúlnak föl. Az uralkodó nép G.-on a dán, számuk mintegy 300, az összes lakosságé pedig (1911) 11,893. G. két inspektorátusra van fölosztva, a kettőt egymástól az é. sz. 67° 20′ alatt fekvő Északi-Strömsfjord (Nerszutok) választja el. Az inspektorátusok járásainak elöljárói a szuperintendensek. A D.-i inspektorátus járásai: Julianehaab, Frederikshaab, Godthaab, Sukkertoppen, Holstensborg; az É.-ié: Egedesminde, Christianshaab, Jakobshavn, Godhavn v. Disco, Ritenbenk, Umanak és Upernivik. A járások némelyikében ker. hittérítő állomások vannak. A kereskedelem a dán kir. kormány kezében van, cikkei: halzsir, tőkehal, madárpelyhek, haltermékek és kis mennyiségű prém. Hajók csak június elejétől október elejéig juthatnak el G.-ba.

Története. A X. sz.-ban, így szólnak az izlandi krónikák, egy Gunbiörn nevű férfiu, Ulf Krakke fia, fedezte fel a Gunbiörn-skier sziklákat és egy nagy földet. Később a számüzött Erik Raude (Vörös Erik) Izlandról hajón Ny. felé evezett és G. keleti partjaira jutott, ezek mentén D.-nek indult. Három évet töltött az újonnan fölfedezett vidékeken (Eriksey), majd visszatért Izlandra. A fölfedezett és G.-nak keresztelt földre (Grönland = zöld föld) számos gyarmatossal tért vissza. Erik fia Leif den Hepne, Norvégiában felvette a keresztény vallást és azt G.-ban is (Kr. u. 1000) meghonosította. G. a XII. sz.-ban már két részből állott, ú. m.: Österbygd (keleti telepek) és Westerbygd (nyugati telepek), a közben fekvő lakatlan területeket Ubygder-nek nevezték. (A telepek helyére nézve v. ö. Malte-Brun, Précis de la Géogr.univ. I. köt. 393. l.) Európa és G. között az összeköttetés fönmaradt mintegy négy századon keresztül. A XV. sz. elején már teljesen megszünt. A XVI. sz.-ban angol és hollandi hajósok az északnyugati átjárót kezdték keresni. III. Keresztély dán király (1534—1559) volt az első, aki hajókat küldött ki G. fölfedezésére, de eredménytelenül; II. Frigyes Mogens Henisont bizta meg evvel a feladattal. Ezután sűrűbben fordultak meg európai hajók G. környékén; 1576—1578. Forbisher, 1585. John Davis, 1605. Godske Lindenow, 1606. James Hall, 1607. Rickardson és Hudson Henrik, 1619. Jens Munk, 1616. Baffin William és 1652. Danel Dávid, az izlandiak régi telepeit feltalálni azonban nem tudták. 1721-ben Egede hittérítő (l. o.) ment G.-ba s alapját vetette meg ott Godthaabnak. A benszülöttek fölvették a keresztény vallást, az első dán gyarmatok is megalapíttattak (Neu-Herrenhut 1733., Lichtenfels 1758., Lichtenau 1744. stb.). A keleti partok fölkeresésével foglalkozott 1752. Vallöi Olsen Peder, 1786. Löwenörn, 1787. és 1788. Egede hadnagy, a hittérítő unokája, 1823., 1824. és 1828—31. Graah dán hajóskapitány. 1751. Dalger. 1867. Wympher kisérelték meg először beljebb hatolni G.-ba. 1870. a német sarkvidéki expedició járt ott, 1870. Payer fölfedezte a Ferenc József-fjordot. A nyugati partok legkiválóbb kutatói: 1818. Ross John, 1852. Inglefield, 1853—1855. Kane, 1860. és 1861. Hayes, 1871. Hall, 1876. Nares és 1876. Beaumont; 1870. Nordenskjöld, Berggren természettudóstól kisérve, mintegy 60 km.-nyi távolságra hatolt be a jég-

mezőkre. 1876-ban Steenstrup kutatta át Julianehaab járást. 1883. Nordenskjöld az Auleitsivik-fjord partjáról nyomult be mélyen a szárazföldre és konstatálta, hogy ott nincsenek jégmentes területek; végre 1888. Nansen norvég utazónak sikerült áthatolnia G.-on a keleti parton lévő Gyldenlöve-fjordtól a nyugati parton lévő Godthaabig. 1892 júl. 4. Peary szánon eléri a 82° é. sz. alatti Independence-öblöt. Ryder 1891—92. a Scoresbysundot kutatta ki, Amdrup (1898—99. és 1900.) a K.-i partot a 60°—70° é. sz. alatt. A gleccserjég tüneményeit Drygalski (1892 jún.—1893 aug.) tanulmányozta. 1894. Bruun felásta a normannok régi telepét, Österbygdent. 1900. Kelthoff zoológiai megfigyeléseket, 1902. Erichsen néprajzi tanulmányokat végzett. 1905. Fülöp orléansi herceg Belgica expedicióját vezette A. de Gerlache és elkészítette G. első hiteles földrajzi és földtani térképét. 1906—1908. Mylius Erichsen és Wegener a K.-i partokat kutatták. Több fjordot felmértek; maga Erichsen elpusztult. 1907-ben Porsild dán mecénás biológiai állomást létesített Disco szigetén, ahol 1908. egy földrengési obszervatóriumot is rendeztek be. 1909-ben a dán G.-kutató bizottság kiküldötte Steensbyt és Thomsont régészeti és néprajzi kutatásokra, Heim és Ravn geológiai vizsgálatokat végeztek. Quervain és Stolberg G. felsőbb légköri viszonyait vették vizsgálat alá. Ugyancsak 1909. indult a Mikkelsen-Iversen expedició Erichsen holttestének és feljegyzéseinek keresésére. 1912. tértek vissza Erichsen gazdag jegyzeteivel, miután megállapították, hogy a Ny.-i és K.-i partot összekötő állítólagos Peary-csatorna nincs meg. 1912-ben indult új útjára Quervain. Nevezetes még, hogy a Ny.-i parton Kap Yorktól É.-ra egy dán telepet alapítottak, mely a föld legészakibb, európaiaktól állandóan lakott helye. L. még *Eszkimók.*

Irodalom. T. Torfaeus, Gronlandia antiqua, Hafniae 1706; Wheaton, Hist. des peuples du Nord, Paris 1844; Hans Egede, Det Gamle G.'s nye Perlustration, Kopenhága 1729; H. Rink, G. földrajzi és stat. leírása (dán nyelven) 1852—57; Helms, G. u. die Grönländer, Leipzig 1867; Brown, Die Säugethiere G's (Mittheilungen 1869 és 1870) és a fentemlített utazók leírásai. Peary, Northward over the Great Ice, London 1898; Nathorst, Tva somrar i norra ishafvet, Stockholm 1900; Meddelelser om G., Kopenhága 1878; O. Nordenskjöld, On the geology and physical geography of East G., Kopenhága 1908; A. Friis., Im Grönlandeis mit Mylius Erichsen, Die Danmark Expedition 1906—1908, Leipzig 1910; Trebitsch, Bei den Eskimos in West-G., Berlin 1910; A. de Quervain und A. Stolberg, Durch G.-s Eiswüste 1909, Strassburg 1911.

Grönlandi bálna. l. *Cetek.*

Grönlandi borjufóka, l. *Fóka-félék.*

Grönlandi cápa, l. *Cápa.*

Grönlandi nyelv. A bekebelező nyelvek közé tartozik. Igen hosszú szavai vannak, mert először is bekebelezi az igébe a névmási tárgyat (mint a magyar tárgyas ragozásban pl. *ir-já-tok)*, másodszor számos hosszú összetétele van. A képzők és ragok mindig hátul járulnak a szóhoz. V. ö. *Misteli*, Charakteristik der haupts. Typen des Sprachbaues (Berlin 1893); *Muller* Friedrich, Grundriss der Sprachwissenschaft II. k. Ügyesen jellemzi újabban a G.-et F. N. *Finck*, Die Haupttypen des Sprachbaues (Leipzig) 31—46. lapjain.

Grönlandit (ásv.), a. m. kolumbit.

Grönlandi tenger, az Északi jeges-tenger egy része Jan Mayen, a Spitzbergák és Grönland között.

Grönsund, tengerszoros Falster és Möen dán szigetek között.

Grönvold, *Markus,* norvég festő, szül. Bergenben 1845 júl. 5. A kopenhágai, majd a müncheni akadémián Diez, Seitz és Piloty vezetése alatt történeti és genreképfestővé képezte ki magát. Jelentékenyebb művei: A polgármester úr; Vigasz; Hivatlan vendégek; Vadorzók; Vasárnap reggel; Krisztus a magányban; Krisztus és anyja; A paradicsom őre; Munka nélkül; Utolsó napfény; Kertben; A dünákon; — továbbá a kölni muzeumban levő nagy kompoziciója, mely Wieland kovács mondájának egy jelenetét tünteti föl. Képmásokat is fest, közülök kiválik az, amelyet honfitársa, Knut Baade festőről készitett. Ezenkívül számos akvarellje és rajza jelent meg különböző folyóiratokban.

Gröpelingen, előbb önálló község, 1902 óta Bréma egyik városrésze.

Grtn., növénynevek mellett *Gärtner* J. nevének rövidítése. L. *Gärtner.*

Grubb (ejtsd: gröbb), *Howard, sir,* mechanikus, szül. Dublinben 1844 júl. 28. Több nagy asztronómiai távcső híres készitője (Melbourne, Greenwich, Bécs). 1887-ben nemességet kapott.

Grubber (ang., ejtsd: gröbbr), l. *Ekeszerű gépek.*

Grube, 1. *August Wilhelm,* német pedagógus, szül. Wernigerodeban 1816 dec. 17., megh. Bregenzben 1884 jan. 28. Tanító és nevelő volt. Elemi oktatási és földrajzi kérdésekkel foglalkozott. Főbb művei: Leitfaden für das Rechnen in der Elementarschule (Berlin 1842), mellyel a Grube; féle számtantanítási módszert népszerüsítette. Der Elementar und Volksschulunterricht im Zusammenhang dargestellt (Erfurt 1851); Characterbilder aus der Geschichte und Sage (1850); Geographische Characterbilder (1852). Művei számos kiadást értek.

2. *G., Max,* német szinész és író, szül. Dorpatban 1854 márc. 25. Mint kiváló intrikus és jellemszinész, nemkülönben rendező, a detmoldi udv. szinháznál, a berlini kir. szinháznál stb. működött; 1909. a meiningeni udv. szinház intendánsa, 1912. a hamburgi Deutsches Schauspielhaus igazgatója lett. Szinműveket és költeményeket is írt.

3. *G., Wilhelm,* német orientalista, szül. Szent-Péterváron 1855 aug. 17., megh. Berlin-Halenseeben 1908 júl. 3. A berlini néprajzi muzeumnak 1883—1900-ig asszisztense s az egyetemnek 1884-től tanára volt. 1897—98-ig nagy tanulmányokat tett Kinában. Főbb művei: Die sprachgeschichtliche Stellung des Chinesischen (Leipzig 1881); Reisen und Forschungen im Amurlande (Szent-Pétervár 1892); Die Sprache und Schrift der Jučen (Leipzig 1896); Pekinger Totengebräuche (Peking 1898); Zur Pekinger Volkskunde (Berlin 1901); Geschichte der chinesichen Literatur (Leipzig 1902). Fordított is kinai műveket.

Grubenhagen, egykori fejedelemség, amely a mai Hildesheim porosz kerületnek Einbeck és Osterode nevű járásait foglalta magában 738 km² területtel. 286-ban keletkezett, midőn Albrecht

braunschweig-wolfenbütteli herceg birtokait 3 fia közt felosztotta. 1596-ban II. Fülöp elhunytával megszünt.

Gruber. 1. *Fülöp*, az 1848—49-iki magyar szabadságharc vértanuja; mint honvéd-tüzérhadnagy vett részt a szabadságharcban s e minőségében az Ordódy Kálmán parancsnoksága alatt állott Lipótvár védelmezésében tünt ki. Ordódy látván, hogy a csekély őrséggel nem képes a várat Simunics osztrák altábornagy egész hadteste ellen megvédelmezni, az őrséget rábirta a vár feladására, de báró Mednyánszky László, kit a magyar kormány a gyanus magaviseletü Ordódy mellé ellenőrül rendelt, s hű bajtársa G. ellene szegültek a parancsnoknak. A vár feladatván, Mednyánszkyt s G.-t elfogták s 1849 júl. 19. reggel 4 órakor a pozsonyi vár mögötti Szamárhegyen felakasztották.

2. *G. Károly Antal*, magyar származású német iró, szül. Szegeden 1760 jún. 28., megh. Pozsonyban 1840 szept. 19. Tanulmányai végeztével hosszabb időt töltött Bécsben mint németországi folyóiratok levelezője. Majd a Széchenyi-könyvtárban irnoki, s később Apponyi gróf pozsonyi könyvtárában őri állást kapott. Nagy számmal irt németül szinműveket, elbeszéléseket és lirai, többnyire alkalmi költeményeket s latinul több nyelvészeti munkát, köztük Historia linguae ungaricae c. alatt (1830) egy fogyatékos kisérletet nyelvünk történetéről.

3. *G. Lajos*, csillagász, szül. Pécsett 1851 máj. 12., megh. Budapesten 1888 nov. 15. Oppolzer vezetése alatt az osztrák fokmérő hivatalban működött. 1876-ban Budapestre került a meteorológiai intézethez mint obszervátor. 1887-ben ez intézetnek igazgatója lett. Művei: *Útmutatás földrajzi meghatározásokra* (Budapest 1883) és számos értekezés.

4. *G. Lajos*, jogi iró, szül. Pesten 1855 máj. 24., megh. Budapesten 1907 aug. 12. Az ügyvédi pályára lépett, de 1891. a budapesti kir. ügyészségnél alügyészi hivatalt vállalt, majd ügyész lett. Levelező tagja volt a londoni Howard Associationnak és a párisi Société générale des prisonsnak. Főbb művei: *A feltételes elitélés* (Budapest 1891); *A közigazgatási biráskodás eszméje, kellékei és alakzatai Európában* (u. o. 1897, a budapesti tudomány-egyetem által jutalmazott pályamunka); *A javító intézetekről és az ifjukori bünösökről* (u. o. 1897).

Gruber. 1. *Johann Gottfried*, német történész, szül. Naumburgban 1774 nov. 29., megh. 1851 aug. 7. Jenában. Ersch-sel (l. o.) együtt adta ki az Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste c. munkát; társkiadója lett az Allgemeine Litteraturzeitungnak is.

2. *G., Max*, osztrák higienikus, szül. Bécsben 1853 júl. 6., orvosi tanulmányait Bécsben végezte. 1875. tanársegéd az egyetemi kémiai laboratoriumban, 1879—82-ig Münchenben egészségtani, élettani és bakteriológiai tanulmányokkal foglalkozott; 1882. Bécsben magántanári képesitést nyert. 1884-ben rendkivüli tanár Grácban, 1887. ugyanilyen minőségben Bécsbe nevezték ki s itt 1892. rendes tanárrá lett. 1902-ben Münchenbe az egészségtan és bakteriológia rendes tanárává nevezték ki. G. különösen az immunitástan fejlesztése körül szerzett elévülhetetlen érdemeket. 1896-ban felfedezte a baktériumok specifikus agglutináló képességét olyan állati vérsavóval szemben, amelyet már ugyanazon baktériummal immunizáltak. Ezen tapasztalatát azután diagnosztikus célra alkalmazta (l. *Vidal-féle reakció*). Sok bakteriológiai, szociálhigieniai stb. dolgozata van. Nevezetesebbek: Die Prostitution vom Standpunkt der Socialhygienie aus betrachtet (1900); Hygienie des Geschlechtslebens (1904).

3. *G., Wenzel*, osztrák anatómus, szül. Krukanitzban, Csehországban, 1814., megh. Bécsben 1890 okt. 1. Orvosi tanulmányait Prágában végezte, ahol utóbb proszektor volt Hyrtl mellett. 1846-ban a szentpétervári orvos-sebészeti akadémián proszektor, 1858. u. o. az anatómia rendes tanára. Ő alapította a pétervári anatómiai muzeumot. G. korának egyik leghiresebb anatómusa volt; nagyszámú önálló dolgozatot készitett, különösen a torzképződményeket tette tanulmánya tárgyává; nevezetesebb önálló művei: Anatomie eines Monstrum bicorporeum (1844); Beobachtungen aus der menschlichen und vergleichenden Anatomie (1879—89, 9 füzet).

Gruber-Vidal-féle reakció (orv.), l. *Vidal-féle reakció.*

Grubesov (lengyelül *Hrubieszów)*, az ugyanily nevű járás székhelye Lublin orosz-lengyel kormányzóságban, 115 kilométernyire Lublintól, a Huczwa mellett, 10,699 lak., sörgyárral és gőzmalommal.

Grubiczy *Géza (dragoni)*, gazdasági iró, szül. Kassán 1842 okt. 27., megh. Budapesten 1893. A baromfitenyésztés és irodalmának előmozdítása körül kiváló érdemeket szerzett. Ő alapította az első magyar baromfitenyésztési szakfolyóiratot *Gallus* c. alatt, azonkivül következő művei jelentek meg: *A tyukászat* (Budapest 1874), melynek 2-ik kiadása *Baromfitenyésztés* c. alatt jelent meg (u. o. 1875); *Jelentés a budapesti állatkertben rendezett orsz. baromfikiállítás tárgyában* (u.o. 1874); *Tyukok és egyéb szárnyas állatok tojásai mesterséges kiköltéséről* (Budapest 1874, Cantelo W. J. angol munkája után forditva); *Zöldségtermelés*, Bouché után franciából (u. o. 1875); *Tengeri nyulak* (u. o. 1875); *A földmivelés alapelvei*, Rendu után franciából (u. o. 1876). Ezeken kivül sok cikke jelent meg francia, angol és német szaklapokban, főleg a kisebb tenyésztési ágakról.

Grubišnopolje, adók. Belovár-Körös vm. grubišnopoljei j.-ban, (1910) 2653 szerb, horvát, magyar és német lakossal; a járás székhelye, van járásbirósága, telekkönyve, csendőrörse, 3 hitelszövetkezete, posta- és táviróhivatala.

Gruby *Dávid*, magyar származású francia orvos, szül. Kiskéren (Bács vm.) 1809., megh. Párisban 1898 nov. 14-én. 1836-ban Párisba ment, hol nagy hirre tett szert. Orvosa volt többek között id. és ifj. Dumasnak, Chopinnek, Balzacnak, Gambettának stb.; Heinet is kezelte. Sok tekintetben különc életet élt. Irók és művészek számára alapítványt tett, melynek kamataiból a híres G.-ebédeket rendezték; hetenkint egyszer ingyen rendelt. Élte végén sokat foglalkozott hipnotizálással. 1848. haza jött és a szabadságharcban

vett részt, de azután ismét visszatért Párisba. Sokat foglalkozott botanikával s latin nyelven irt egy idevágó munkát.

Grude-tűzhely, l. *Takaréktűzhelyek.*

Gruics, *Nikanor*, görög keleti szerb püspök, szül. Lipoviczán (Baranya vm.) 1810 dec. 13., megh. 1887 ápr. 29. Tanult Mohácson, Pécsett, majd a teológiát Karlóczán, u. o. 1842. tanár lett. Élénk részt vett a szerb mozgalmakban 1845. és 1848. A karlóczai gyűlésen (máj. 13.) ő indítványozta, hogy Suplikác Istvánt kiáltsák ki szerb vajdának. Rajasics kinevezte a kuvezsdini kolostor archimandritájának, majd 1861. püspökké szentelte. Ugyanekkor a szerb egyházi kongresszuson kiváló szerepe volt. 1872-ben a magyar kormány ajánlatára a karlóczai érsekség ideiglenes kormányzásával bizták meg s megkapta a belső titkos tanácsosságot. Irt költeményeket, egyházi és politikai műveket.

Gruidae (állat), l. *Darufélék.*

Gruiformes (állat), l. *Darualakuak.*

Gruinales (növ.), l. *Geraniales.*

Gruithuisen (ejtsd: hrajthajzn), *Franz von Paula*, német csillagász, szül. 1774., megh. Münchenben 1852., hol 1826 óta a csillagászat tanára volt. Az az állítása, hogy megfigyelései a holdlakók létezésének kétségtelen bizonyítékait szolgáltatták, annak idején nagy feltűnést keltett. Több munkát írt a Holdról, az üstökösökről, antropológiáról. A húgykőmorzsolás eszméje tőle származik.

Grujics *Mihály*, gör. kel. szerb püspök, szül. Kralyevcsánban (Zágráb vm.) 1861 aug. 9. Előbb joghallgató volt, majd szülei kivánságára a papi pályára lépett és a teológiai tanfolyamot Karlóczán 1882—1886-ig elvégezte. 1887-ben világi pappá avatták fel. 1890-ben a zárdai papok rendjébe lépett. 1890 őszén a karlóczai papnevelő intézetben tanárrá nevezték ki. 1891 dec. 15. károlyvárosi püspök lett.

Grujics, *Száva*, szerb államférfiú, szül. Kolareban (Pozsarevác mellett) 1840. A katonai pályára lépett s huzamosabb ideig volt Poroszországban és Oroszországban, hol tüzérségi tanulmányokat végzett. Hazatérve a kragujeváci arzenál vezetője lett, az 1876-iki török háborúban pedig a szerb tüzérség főparancsnoka volt. 1877—78-ig a hadügyminiszteri tárcát viselte, azután pár évig mint diplomata működött Athénben és Szent-Pétervárott. Milán király lemondása után a régensség alatt 1889—91-ig és 1893—94-ig miniszterelnök volt, 1897—99-ig ismét Szent-Pétervárott volt követ, de Sándor királynál kegyvesztett lett és visszahivatott. A Sándor elleni összeesküvésben nem volt része s Péter király 1903. új kormány alakításával bízta meg, melynek élén 1905-ig állott. Azután az államtanács elnöke lett.

Grulich (cseh ül: *Králiky*), város Senftenberg cseh kerületi kapitányságban, (1910) 3845 lak., pamutszövéssel és faragással; Maria maggiore nevű leánynevelő intézettel és fafaragó iskolával; a közeli Marienbergen (760 m.) látogatott búcsujáró-templommal.

Grumbach, *Wilhelm von*, frank lovag, szül. 1503., kivégezték Gothában 1567 ápr. 18. Szomszédtával, a würzburgi püspökkel viszályba keveredett s több lovagtársával valóságos háborút folytatott ellene. A harcok alatt 1558. a püspök megöletett, 1563. pedig G. hívei Würzburgot kirabolták. Ezért II. Miksa császár G.-ot birodalmi átokkal sujtotta. G. erre *János Frigyes* koburg-gothai herceghez menekült, akit teljesen megnyert felforgató terveinek. Ezért a herceg is átok alá került, melynek végrehajtásával Ágost szász választó bizatott meg. Kemény ostrom után Gotha megadta magát, G. foglyul esett s kínvallatás után Gotha piacán felnégyeltetett. János Frigyes fogságba került, hol 27 év multán halt meg. V. ö. *Ortloff*, Geschichte der G.-schen Händel (Jena 1868—70, 4 köt.).

Grumbkow, 1. *Friedrich Wilhelm von*, porosz hadvezér és államférfiú, szül. Berlinben 1678 okt. 4., megh. u. o. 1739 márc. 18. Fia volt *Joachim Ernst G.* brandenburgi miniszternek. A porosz hadseregben végig harcolta a spanyol örökösödési háborút. A béke után I. Frigyes Vilmos király legbizalmasabb tanácsadója lett. Ő vezette a porosz királyság pénzügyeit, 1737. pedig tábornaggyá nevezte ki a király.

2. *G.-pasa (Viktor Karl Ludwig von G.)*, német születésű török tábornok, szül. 1849 júl. 3., megh. útközben Herkules-fürdő közelében a vasúton 1901 júl. 1. Részt vett az 1866-iki és 1870—71-iki háborúban, utóbbiban mint tüzérkapitány. 1880-ban a 10. számú tüzérezrednek parancsnoka lett. 1892 februárban a török hadseregbe lépett, melynek tüzérségét azután mint pasa valósággal reformálta. Az 1898-iki görög háborúban Larissza közelében tüntette ki magát.

Grumentum, l. *Saponara di Grumento.*

Grum-Grsimajlov, *Grigorij Jefimovics*, orosz zoológus, szül. 1860 febr. 5. Szent-Pétervárott. Több Közép-Ázsiába vezetett expedicióban vett részt. 1883—84-ig a kalmük-steppet, a pamiri fensík északi részét és a Karategin völgyet, 1885—86-ig Bucharát és Tiensan nyugati részét, 1887. ismét Pamirt, 1888. Közép-Uralt, 1889—1890-ig Kelet-Tiensant, továbbá Kansu kinai provinciát és a Kuku-Nort tanulmányozta zoológiai szempontból. 1890 óta Szent-Pétervárott él mint valóságos államtanácsos. Számos munkát írt. Művei jobbára az Orosz Császári Földrajzi Társulat Közleményeiben (Izvestija) jelentek meg.

Grumo Appula, város Bari olasz tartományban, (1911) 13,405 lak., élénk borkereskedéssel.

Grumus merdae (lat.), a néphit lajstromozásánál a *Bakter* szó alatt (l. o.) említett tolvajfétist szokás e néven érteni. Az erdélyi cigányoknál (v. ö. *Wlislocki*, Volksglaube u. rel. Brauch der Zigeuner) *feris*, vagyis «pásztor» a neve, mert ők is azt tartják, hogy amíg a G. füstöl, illetőleg ki nem hül, addig a tolvaj garázdálkodása szinterén biztonságban van.

Grun., növénynevek mellett *Grunow A.* osztrák algológus nevének rövidítése. Az osztrák Novara-expedició gyüjtötte moszatokat ő dolgozta fel (Bécs 1868). Róla nevezte el *Rabenhorst* a *Grunowia* édesvízi moszatot.

Gruna, előbb önálló falu, 1901 óta *Drezda* egyik városrésze.

Grund, város Hildesheim porosz kerületben, (1910) 2234 lak., közelében a Harz leggazdagabb

ezüstbányáival (Hilfe Gottes és Knesebeck). Mint nyári üdülőhelyet is sokan keresik föl.

Grund, 1. *Franz Friedrich Alexander*, német mérnök, szül. a heinrichaui kolostorban (Szilézia) 1814 máj. 5., megh. 1892 máj. 16. Vízépítészeti inspektor volt a Rajna-vidéken, s később vízépítészeti tanácsos lett. A Wupper szabályozása Barmen és Elberfeld városok mellett az ő műve. 1873-tól kezdve csak a minisztériumban működött s ebből az időből valók a Rajna-Maas-csatorna s a ruhrorti kikötő kibővítési tervei stb.

2. *G.*, *Johann*, osztrák festő, szül. Bécsben 1808 máj. 19., megh. 1887 aug. 5. Bécsben, Münchenben, Düsseldorfban és Párisban tanult, Rómában és Karlsruheban is élt, végre Baden-Badenben telepedett le. Két képe: a Népe pusztulása fölött gyászoló Deborah és Pihenés az Egyiptomba való menekülés közben, a karlsruhei Kunsthalleban van. Nagyobb kedveltségnek örvendtek genreképei: A gyermek és védőangyala; A plébános születésnapja; A magyar üstfoltozó stb.

Grundelsee, halban gazdag tó Gröbming stájer kerületben, 709 m. magasan, 6 km. hosszú, 1 km. széles, 64 m. mély. Mellette a Todtes Gebirge vadregényes kopár sziklavidéke, a Toplitz-tó és a Kammer-tó teszik a vidéket széppé.

Grundemann, *Reinhold*, prot. teológus, szül. Bärwaldeban (Neumark) 1836 jan. 9. 1869-ben mörzi lelkész lett; kiváló missziói író. Főbb munkái: Missionsweltkarte (1886, Stuttgart, 3. kiad.); Allgemein. Missionsatlas (1867—71, Gotha); Die Entwickelung der evang. Mission 1878—1888 (Bielef. 1890); Missionsstudien und Kritiken (1894, Gütersloh); Missionstunden (1891, u. o. 2. kiad.); Neuer Missionsatlas (1903, Stuttgart 2. kiad.).

Grundi rétegek (geol.). Ezzel az elnevezéssel a fiatal harmadkorba tartozó felső mediterrán emelet legalsó, barnaszenet tartalmazó rétegeit jelöljük Grund ausztriai község után. A keleti Alpok egyes felső mediterránkori öbleiben fordulnak elő idetartozó homokos-agyagos tengerparti és félsósvízi lerakodások, továbbá hazánkban a Bakonyban (Herend), a Mecsekben (Hidasd), a krassószörényi nagy neogén-öbölben stb. fordulnak elő hasonló jellegű képződmények, amelyekben jellemző kövületekként a *Potamides bidentatus*, *P. Duboisi*, *Pereiraia Gervaisi*, *Pyrula cornuta* stb. fordulnak elő. Az ebbe a rétegcsoportba tartozó barnaszenet Köflachon, Eibiswaldon, Leobenen fejtik. Hazánkban pedig részben fejtik, részben csak fejtették: Hidasdon, Mehádián, Jablaniczán, Verendinen, Goleczen. A széntelepekben, v. az azokat kisérő rétegekben elég gyakran fordulnak elő szárazföldi gerincesek maradványai.

Grundirozás (a német *Grund*-ból) a. m. valamely alapszinnel való bevonás.

Grundtvig, 1. *Nikolai Frederik Severin*, dán protestáns hittudós és költő, szül. Udbyban, Seelandon 1783 szept. 8., megh. Kopenhágában 1872 szept. 2. Teológiai tanulmányainak befejezése után (1810) atyja mellett segédlelkész, 1813. kopenhágai lelkész lett, s egyszersmind a dán nép őstörténetével s mondáival foglalkozott. Midőn VI. Frigyes király az egyik főtemplom lelkészéül kinevezte, az egyre hódító szabadelvű teológia ellenében oly szenvedéllyel küzdött a lutheri igazhitüség mellett, hogy emiatt egyházi hatóságaival összeütközésbe jött; hivataláról lemondott, hogy az államegyházat annál szabadabban ostromolhassa, melynek helyébe ő népegyházat akart állítani, mely csupán az apostoli hitformát ismerné el szabályozóul. 1839-ben ismét elfoglalta Kopenhága egyik lelkészi állomását, de miután 1848. Dánia ellenséges viszonyba jutott Németországgal, ő is ellenségévé lett még a német földön született lutheri reformációnak is, és az államtól teljesen különválasztandó s az ős dán mitológia némely gondolatait magába felvevő egyház létesítése mellett buzgólkodott. Vallásos iratai közt nevezetesebbek: Christelig Söndagsbog (3 köt.); Sangverk til den danske kirke (5 köt.). Más költői és történelmi művei ritka szépséggel és erővel teljesek és maig is kedvencei a dán népnek. Legnagyobb érdeme G.-nak az ő nevéről elnevezett «magasabb népiskolák» megalapítása, amelyek azóta egész Skandináviában elterjedtek.

2. *G.*, *Svend Hersleb*, dán filológus, szül. 1824., megh. 1883. Az északi népköltészet alapos ismerője. Gyüjteményei és iratai közt a legtartalmasabb a Danmarks gamle Folkeviser (1853—1883), amelyet halála után A. Olrik fejezett be (1891). Ez a régi dán népénekek mintaszerüen kiadott gyüjteménye.

Gruner, 1. *Hans*, német Afrika-utazó, szül. Jenában 1865 márc. 10. 1894—95-ben a német kormány megbizásából Döring orvossal és Carnap hadnaggyal beutazta Togo-t, Dahomey-t és É.-Nigeria Ny.-i részét (Gando, Borgu). Az Alisahöhe-n felállított meteorológiai állomás vezetője.

2. *G.*, *Justus von*, porosz államférfiú, szül. Osnabrückben 1777 febr. 28., megh. Wiesbadenben 1820 február 5. 1802-ben lépett porosz szolgálatba, hol képességei folytán fokról-fokra emelkedett, s 1809. Berlin rendőrfőnöke lett. Buzgó hazafi volt és esküdt ellensége a franciáknak. Azért, amikor Poroszország 1812. kénytelen volt Napoleonnal szövetséget kötni, kilépett a porosz szolgálatból és Ausztriába ment. Itt Metternich, hogy ki ne kelljen őt szolgáltatnia, szinleg elfogatta és Péterváradon őriztette. A német szabadságharcban 1813—15-ig nagy tevékenységet fejtett ki s 1815. az ő felügyelete mellett történt Párisban a franciáktól elrabolt műkincsek visszaadatása.

3. *G.*, *Ludwig*, német rézmetsző, szül. Drezdában 1801 febr. 24., megh. 1882 febr. 27. Milanóban Longhinak és Anderloninak volt tanítványa. Olasz mesterek, kivált Ráfael festményei után készitett egyes metszeteken kivül még ma is becsben álló, részben szines reprodukció-sorozatokat adott ki olaszországi műemlékekről. Ilyenek: I mosaici della capella Chigi (Roma 1839); Fresco decorations and stuccos in Italy (2. kiad. London 1854); Specimens of ornamental art (u. o. 1850); Lo Scaffale, or presses in the sacristy of Santa Maria delle Grazie at Milan (u. o. 1859—1860); The terracotta architecture of North Italy (u. o. 1867).

Grunerit (ásv.), vasszilikát, az amfibol-csoport tagja, barna, selyemfényü, azbesztforma, rostos, sugaras ásvány, optikai viselkedése egészen

olyan, mint az amfibolé. Termőhelye Collobrières, dép. Var., Franciaország.

Grunert, *Julius Theodor*, német erdész, szül. Halleban 1809 jan. 31., megh. Trierben 1889 aug. 30. Szülővárosában és Eberswaldeban természettudományt és erdészetet tanult, 1866—78-ig főerdőmester volt Trierben, aztán nyugalomba vonult. Több értekezést írt az egyideig (1861—69., 1862—1872. Leo O.-val együtt) szerkesztésében megjelent Forstliche Blätter című lapba. Művei: Der Eichenschälwald im Regierungsbezirk Trier (Trier 1869); Der preussische Förster (2. kiad. Hannover 1883); Forstlehre (4. kiad. u. o. 1884); Die Jagdgesetzgebung in Preussen (u. o. 1886); Jägerlehre (u. o. 1879 és 1880).

Grunewald, 4676 ha.-nyi területet elfoglaló, tűlevelű fákból álló erdőség Berlin mellett, Charlottenburg, Spandau, a Havel és a Wann-tó közt; a berliniek kedvelt kirándulóhelye. 1899-ben leplezték le az 55 m. magas Császártornyot, melyet I. Vilmos császár 100. születésnapja évfordulója alkalmából Teltow kerületének közönsége építtetett az erdőség Ny.-i szélén.

Grunewaldi versenytér, 1909 tavaszán nyílt meg a Berlin mellett levő Grunewaldban, a német főváros legújabb és legnépszerűbb lóversenypályája, amely egyben a világ legmodernebb, legjobban berendezett enemű intézményeinek egyike. Van sík- és akadálypályája, pompás tribünjei stb. A síkpálya területe 2400 m. A versenytér belsejében talál elhelyezést a Stadion, amit az olimpiai játékok céljaira építettek.

Grúny, kisk. Krassó-Szörény vm. lugosi j.-ban, (1910) 905 oláh lak., u. p. Szapáryfalva, u. t. Kiszetó.

Grupp, olaszból vett kereskedelmi és postai szakkifejezés (gruppo), mely arany- vagy ezüstpénztartalmú csomagot jelent. Burkolata rendesen viaszos vászon vagy bőr és mindig gondosan le van pecsételve. A postai pénzküldés e módja igen jelentékeny. — G. a geológiában, l. *Csoport*; a zenében, l. *Groppo*.

Grupp, *Georg*, német művelődéstörténész, szül. 1861 máj. 25. Főbb művei: Kulturgeschichte des Mittelalters (Stuttgart 1894—95, 2. kiad. 1907); System und Geschichte der Kultur (Paderborn 1892); Kulturgeschichte der römischen Kaiserzeit (München 1903—4, 2 köt.); Kultur der alten Kelten und Germanen (u. o. 1905); Der deutsche Volks- und Stammescharakter (Stuttg. 1906).

Gruppe, *Otto Friedrich*, német költő, bölcsész és régiségbuvár, szül. Danzigban 1804 ápr. 15-én, megh. 1876 jan. 7. Előbb állami hivatalnok volt, 1844. a berlini egyetemen rendkív. tanár, s 1863. a képzőművészeti akadémia állandó titkára lett. Kezdetben műveiben Hegel ellen fordult, ezen iratai közül nevezetesebbek: Antäus (Berlin 1831); Wendepunkt der Philosophie im 19. Jahrhundert (u. o. 1834); Gegenwart und Zukunft der Philosophie in Deutschland (u. o. 1855) és Über die Fragmente des Archytas (u. o. 1840). Mint költő az epikában tűnt ki. 1850—55. kiadta a Deutscher Musenalmanach-ot, ezenkívül: Der deutsche Dichterwald (Berlin 1849); Sagen und Geschichten des deutschen Volks aus dem Munde seiner Dichter (u. o. 1854) c. gyüjteményeket, végül: Leben und Werke deutscher Dichter (5 köt., Leipzig 1864—70, 2-ik kiad. 1872); Reinhold Lenz, Leben und Werke (Berlin 1861) és Deutsche Übersetzungskunst (Hannover 1861) c. irodalomtörténeti munkákat.

Gruppetto, l. *Groppo*.

Grus (állat), l. *Daru*.

Gruscha, *Anton*, bécsi bibornok-hercegérsek, szül. 1820 nov. 3. Bécsben, megh. 1911 aug. 5. Miután 1843. pappá szentelték, mint lelkipásztor, a bécsi Theresianum hittanára és székesegyházi hitszónok működött. Zsófia főhercegasszonynak, I. Ferenc József édes anyjának, huzamosabb ideig gyóntatója volt. 1863-ban a bécsi egyetemen a lelkipásztorkodástan tanára, 1878. tábori püspök, 1890. jan. 30. mint Ganglbauer utóda bécsi érsek, 1892. bibornok lett. A katholikus legényegyesületek központi praesese volt.

Grusevszkaja, falu a Doni kozákok területén, 7 km.-nyire Novo-Cserkaszktól, a Tuszlova és vasút mellett, 4100 lak., ismeretes antracitbányáiról (évi termelés mintegy 22 millió pud).

Gruson, *Hermann*, német iparos, szül. Magdeburgban 1821 márc. 13., megh. u. o. 1895 jan. 31-én. A berlin—hamburgi vasútnál gépmester volt s a terjedelmes javítóműhely önálló vezetője. 1851. Berlinben a Wöhlert-féle gépgyár vezetését mint főmérnök vette át, 1854. a hamburg-magdeburgi gőzhajózási társaság igazgatója lett Buckauban, hol 1855. neve alatt egy hajógyárat és egy kis vasöntődét alapított; ez utóbbiban oly tiszta öntött vasat tudott előállítani, mely nagyon alkalmas volt a kemény öntésre (l. *Kérges öntés*). Öntvényeit erődítési célokra is alkalmazta. 1891. visszavonult és kizárólag a tudománnyal foglalkozott. V. ö. Geschichtliche und erläuternde Notizen über das G.-werk (II. kiad. 1890).

Gruson-fém, l. *Kérges öntés* és *Vas*.

Gruszinok *(grúzok)*, oroszos elnevezése a georgiai népnek általában, tulajdonképen csak a főtörzsek egyike a Suram-hegység Ny.-i lejtőin és az Aragva völgyében, Kachetia szomszédságában, mintegy 500.000 főnyi tömegben. Náluk fejlődött ki a ma használatos georgiai írás, valószínűleg az aramaeai ékírás nyomán.

Gruter *(Gruytère)*, *Janus*, hollandi latinista tudós, szül. Antwerpenben 1560 dec. 3., megh. Beerfeldenben (Odenwald) 1627 szept. 20. Atyja hite miatt Angolországba kényszerült menekülni és Cambridgeben, majd Leidenben tanult, 1589 óta a történelem tanára volt Wittenbergben; 1592. elhagyta az egyetemet s Rostockba, onnan pedig Heidelbergbe ment, hol 1602. könyvtárnok lett. Heidelberg ostroma alkalmával elvesztette magánkönyvtára egy részét. Kiadta Cicero, Ovidius, Plautus, Seneca, Livius stb. műveit; Scaligerrel együtt írt főműve: Corpus inscriptionum antiquae totius orbis Romanorum (Heidelberg 1802—3, 2 köt.; újabb kiad. Gudiustól, Grävetől és Burmanntól, Amsterdam 1707, 4 köt.).

Gruyer (ejtsd: grüjé), 1. *Anatole François*, francia művészeti író, szül. Párisban 1825 okt. 25., megh. 1909 okt. 27. 1872-ben a művészetek főfelügyelője, 1881. a Louvre képtárának őre lett. Legfontosabb művei: Essai sur les fresques de Raphaël

au Vatican (Paris 1858—59); Raphaël et l'antiquité (u. o. 1864); Les vierges deRaphaël et l'iconographie de la vierge (u. o. 1869); Les oeuvres d'art de la renaissance italienne au temple de Saint-Jean, baptistère de Florence (u. o. 1875); Raphaël, peintre de portraits (u. o. 1882); Voyage autour du salon carré au Musée de Louvre (u. o. 1890); La peinture au château de Chantilly (u. o. 1896).

2. *G.*, *Gustave*, francia művészeti író, az előbbinek öccse, szül. Párisban 1833. Főbb művei: Les illustrations des écrits de Jérôme Savonarole (Paris 1880); Fra Bartolommeo et Mariotto Albertinelli (u. o. 1886); L'art ferrarais à l'époque des princes d'Este (u. o. 1897).

Gruyère (ejtsd: grüjer), *Théodore Charles*, francia szobrász, szül. Párisban 1813 szept. 17., megh. 1885 márc. 1. Dumontnak volt tanítványa. Művei közül említendők: Marius Karthago előtt; Dávid és Saul; A hét hős Théba előtt; Chactas Atala sírjánál; Mucius Scaevola; Ezékiel próféta szobra a párisi St. Augustin-templomban, stb.

Gruyères, *La* (ejtsd: grüjer, németül *Greyerz)*, 1. *svájci vidék* Fribourg kantonban Bern és Waadt kantonok határán. A franciául beszélő lakosság főfoglalkozása az állattenyésztés, sajtkészítés, marha- és fakereskedés. Híres a sajtja (l. *Grójí sajt)*. Főhelye Bulle. — 2. *G., város* Fribourg kanton ugyanily nevű járásában (497 km² ter., (1910) 25,260 lak.), (1910) 1506 lak., szalmafonással és sajtkészítéssel. Az egykori G.-i grófok erőssége, Svájcnak a feudális korból fenmaradt egyik legnagyobb és legjobban konzervált emléke, maig is fennáll.

Grúzia, orosz elnevezése Georgiának (l. o.).

Grúziai országút, Vladikavkasztól a Kaukázuson keresztül Tifliszig visz, 213 km. hosszú, 1893. építették elsősorban stratégiai okokból.

Grúzok, l. *Gruszinok*.

Grübel, *Johann Konrad*, nürnbergi népköltő, szül. 1736 jún. 3., megh. Nürnbergben 1809 márc. 8. Bádogos és páncélműves volt. Költeményei: Gedichte in Nürnberger Mundart (újból Frommann adta ki 1857); Korrespondenzen u. Briefe in Nürnberger Mundart (Nürnberg 1808). Összes művei 4 kötetben jelentek meg (u. o. 1835). V. ö. *Priem*, K. G. und seine Nachfolger in der Nürnberger mundartlichen Dichtung (4. kiadás, u. o. 1891).

Grün, 1. *Anastasius, Auersperg* Antal Sándor grófnak írói neve, l. *Auersperg*, 2.

2. *G. (Grien)*, német festő, l. *Baldung*.

Grüna, falu a szászországi Chemnitz kerületben, (1910) 5443 lak., kötött- és szövöttárúk készítése, szivargyártás.

Grünauit (*bizmutnikkel*, ásv.), szabályos, az oktaéder szerint hasad; fémes fényű, világos acélszürke-ezüstfehér. Nikkel-, bizmut- és kénnek vegyülete. Lelőhelye Grünau, Sayn-Altenkirchen (Saynit) Németországban. Valószinüleg nem egyéb, mint tisztátalan polidimit.

Grünberg, az ugyanily nevű járás székhelye Liegnitz porosz kerületben, (1910) 23,168 lakossal, posztó- és félpamutárú-készítéssel, kötélgyártással, üveg-, papir-, cognacgyárral, gőzmalommal; szőllőkkel, málnaültetvényekkel; közelében barnaszénbányával.

Grünberg, *Karl*, osztrák jog- és gazdaságtörténeti író, szül. 1861 febr. 10. Romániában. Bécsben lett jogi doktor 1886., működött az ügyvédi, majd a birói pályán. 1897-ben a bécsi egyetemen a közgazdaságtan rendkívüli, 1909. rendes tanárává nevezték ki. Agrárpolitikai és történelmi kutatásai teszik nevezetessé. Egyik alapítója a Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte és szerkesztője a Studien zur Social-, Wirtschafts- und Verwaltungsgeschichte c. folyóiratnak. Főbb művei: Studien zur österreichischen Agrargeschichte (1901); Die handelspolitischen Beziehungen Österreich-Ungarns zu den Ländern an der unteren Donau (1902); Die Agrarverfassung und das Grundentlastungsproblem in Bosnien und der Herzegowina (1911).

Grünbergi kézirat, l. *Königinhofi kézirat*.

Gründer *Gottfried*, nyomdász, 1668. vette át a pozsonyi jezsuita kollégium nyomdájának vezetését, mely 1675. Zerweg György Jánosra bizatott. E hét év alatt a nyomdából számos (kisebb terjedelmű) nyomtatvány került ki, melyek legnagyobb része bibliográfiai tekintetből felette becses, mert csak egyetlen példányait ismerjük.

Gründner v. *Gründler* (ném.), a Szepességben, részben az ú. n. felsőbányavárosok területén, a szepesi német dialektustól eltérő nyelvet beszélő lakosság gyüjtőneve, csúfnéven «*mantaken*». A G. magva Gölniczbánya és vidéke; továbbá Merény, Meczenzéf, Szepesremete, Svedlér, Stósz, Korompa és Szomolnok. Részben idesorozható Merény, Óvíz és Dobsina vidéke, bár ez utóbbinak némileg eltérő nyelvjárása már az ú. n. *buleniá*-hoz tartozik. Ide sorozhatók még az ú. n. alsóbányavárosok, főleg Körmöczbánya vidékén lakó *krikehäuerek*. a kik nyelvileg ugyancsak felnémetek. Még a tulajdonképeni tájszólásai is lényegesen eltérnek egymástól. Területük, az ú. n. G.-Boden független volt Szepes vmegyétől, de a 24 szepesi várostól is, külön *comes montanus* vezetése alatt. Legrégibb telepítés valószinüleg Remete, mert már 1255. szerepel. A G.-városokat eredetileg Flandria, Thüringia és Alsó-Rajna vidékének népe lakta. Erre a jórészt elenyészett telepes rétegre jött a jóval később bevándorolt bajor, osztrák és sziléziai elem, legutóbb a Szudetákból jött bányásznép, melyek nyelvkeveredése adja a mai G. dialektust. Egykor jelentékeny szabadalmak birtokában virágzó bányászatot és kereskedelmet űztek, de később jelentőségük csökkent és a XVI—XVII. sz. folyamán a G.-Boden egyes főúri családok adományos birtoka lett. Amióta a szepesi bányaipar pang, a G.-ek tömegesen vándorolnak ki a Mátrába és az alsó magyar bányavidékre. Túlnyomólag evang., részben kat. vallásuak. Történelmüket l. a Szepes vm. tört. társ. kiadványaiban és a Szepesi emlékkönyvben (Szepesváralja 1888). Nyelvjárásukkal a Petz G. szerkesztette Német nyelvjárások (kiad. a Magy. Tud. Akadémia) füzetei foglalkoznak. V. ö. *Gedeon* A., Alsómeczenzéfi német nyelvjárás hangtana (Budapest 1905); *Mráz* G., Dobsinai német nyelvjárás (u. o. 1909). Általánosságban G.-nyelvjárások kialakulásával foglalkoznak Schröer tanulmányai a bécsi tud. akad. 1857—70. évi Sitzungsberichte-iben. V. ö. *Kaindl*, Gesch. der Deutschen in

den Karpathenländern (Gotha 1907—11); *Krones*, Zur Gesch. d. deutschen Volksthums in den Karpathen mit bes. Rücksicht auf die Zips (Graz 1878); *Weber*, Zipser Geschichtsbilder(Lőcse 1880); *Kliegl* Th., Die Gründler. Eine Entdeckungreise in das Ländchen der Mantaken (Budapest 1894).

Grüneberg, *Hermann Julius*, német technológus, szül. Stettinben 1827 ápr. 11., megh. 1894 jún. 7. Eleinte gyógyszerészettel, később kizárólag a kémiával foglalkozott. A krimi háború idején Stettinben az orosz állam kálisalétrom-szükségletének a fedezésére gyárat alapított, melyben a kálisalétromot chilisalétromból és hamuzsírból gyártották. Az ólomfehér előállítási módját tökéletesítette. A stassfurti kálisókat célszerüen felhasználta. A mesterséges trágyák előállítása és azok célszerű és általános alkalmazása körül nagy érdemeket szerzett.

Grüneisen, *Karl von*, német költő és művészettörténeti iró, szül. Stuttgartban 1802. jan. 17., megh. u. o. 1878 márc. 1. Teológiát tanult s 1835—68-ig udvari hitszónok volt Stuttgartban. Főbb művei: Lieder (1826); Über das Sittliche der bildenden Kunst bei den Griechen (1833); Ulms Kunstleben im Mittelalter (1840). Egyik megalapítója és kiadója volt 1858. a Christliches Kunstblattnak.

Grünewald, *Matthias*, ném. festő, sz. Aschaffenburgban 1485 körül, meghalt 1530 körül. Életéről mit sem tudunk, valószinüleg id. Holbein Hansnak volt tanítványa és Mainzban élt. Csak kevés művét ismerjük. Korábbiak: Krisztus kigúnyolása (München, egyetemi gyüjtemény); Krisztus a Kereszten (baseli muzeum); két oltárszárny Szt. Lőrinc és Ciriakus képével a frankfurti városi muzeumban. Ezeket követte G. fő műve, a német festészet legnagyszerübb emlékeinek egyike: az isenheimi Szt. Antal kolostor temploma számára már 1493. készített szárnyasoltár, melyhez G. utóbb szárnyképeket festett. Ezek a képek (ma a kolmari muzeumban) G. meglepő művészetét teljes fejlettségében mutatják. Szt. Antal és Sebestyén szoborszerüen festett alakjai, Szt. Antal kisértése és látogatása Remete Szt. Pálnál; Mária a kis Jézussal Dürer művészetével ellentétben mozgalmasak, festői jellegűek, erős individuális élettel teljesek és azok helyenként fantasztikus fölfogását meglepő fényhatások még fokozzák. G. későbbi művei: Máriakép, eredetileg egy aschaffenburgi szárnyasoltár részlete (ma a stuppachi templomban); Krisztus a kereszten (Karlsruhe, Kunsthalle); ugyanesak szárnyasoltárról való a Szt. Mauritius megtérése (München, Alte Pinakothek); Krisztus a kereszten (Aschaffenburg, Stiftskirche). Művészetének festői elemei miatt G.-ot már a XVII. sz.-ban német Correggiónak nevezték. V. ö. *Bock*, Die Werke des Matthias G. (Strassburg 1904); *Schmid*, Matthias G. (u. o. 1907); *Friedländer*, Matthias G. (München 1908).

Grünfeld *Vilmos*, hegedűművész és pedagógus, szül. Budapesten 1855 dec. 16. A Nemzeti Zenedében Huber Károly és Ridley Kohne, Bécsben Jacques Dont voltak a mesterei. 1869-ben a Nemzeti Szinház zenekarának tagja lett. Első nagy sikerét 1871. a Beethoven-Centenarfeieren aratta Beethoven hegedüversenyével. 1890-ben vonósnégyes társaságot alapított, amely húsz évig fennállt. 1895-ben az Operaház első versenymestere, 1893. a Zeneakadémia tanára lett.

Grünfeld, 1. *Alfred*, osztrák zongoraművész és zeneszerző, szül. Prágában 1852 júl. 4. Kullak tanítványa. Irt egy operettet (Der Lebemann, 1903) és egy vígoperát Mikszáth Kálmánnak A szelistyei asszonyok c. novellájából, Die Schönen von Fogaras címmel (Dresden 1907). — 2. *G. Heinrich*, Alfred öccse, német gordonkaművész és tanár, szül. Prágában 1855 ápr. 21.

Grünhagen, *Kolmar*, német történetíró, szül. Trebnitzben 1828 ápr. 2., megh. Boroszlóban 1911 jul. 28. Műveiben különösen Szilézia történetét ismertette és igen sok oklevélgyüjteményt bocsájtott közre erre vonatkozólag. Főbb művei: Geschichte Schlesiens (Gotha 1884—1886, 2 köt.); Schlesien unter Friedrich d. Grossen (u. o. 1890—1892, 2 köt.).

Grünhausi bor, l. *Mosel-bor*.

Grünhorn, hegy, l. *Tödi*.

Grünhut *Adolf*, orvos és spiritiszta, szül. Budapesten 1826 jún. 29., megh. u. o. 1906. Az 1848—1849-iki szabadságharcban katonaorvos volt s a szolnoki tifuszjárvány alkalmával delejességgel gyógyított. Később a hasonszenvi gyógykezelés híve lett, majd spiritiszta tanulmányokkal foglalkozott s megalapította a Budapesti Szellembuvárok Egyletét, mely a hetvenes években G. szerkesztésében két németnyelvű folyóiratot (Reflexionen über die Geisterwelt, Reformierende Blätter) adott ki. 1899-ben megindította a magyarországi spiritizmus lapját, az *Égi világosságot*, melyben igen népszerű, gyakran novellisztikus formában közölte a magnetizmusra, szomnambulizmusra és spiritizmusra vonatkozó tanulmányait.

Grünhut, *Karl*, osztrák kereskedelmi és váltójogász, szül. Burszentgyörgyön (Pozsony várm.) 1844 aug. 3. A bécsi egyetemen 1872. a keresk. és váltójog rendkívüli, 1874. rendes tanára lett. 1897-ben az urakháza tagjává nevezték ki. Nevezetesebb művei: Die Lehre von der Wechselbewegung nach Verfall (Wien 1871); Das Recht des Kommissionshandels (u. o. 1879); Wechselrecht (Leipzig 1897, 2 köt.); Lehrbuch des Wechselrechts (u. o. 1900); Grundriss des Wechselrechts (2. kiad. u. o. 1903). 1873 óta a tőle alapított Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht der Gegenwart c. folyóiratot adja ki.

Grünlingit (ásv.), fémfényű, szürke szinű, feketére befuttatódó tömeg és romboéderes kristályok; egyirányban kitünően hasad; bizmut, tellur és kén vegyülete, termőhelye Carrock Fell (Cumberland).

Grünne, Burgundból származó német család, mely a XVII. sz.-ban németalföldi és osztrák ágra oszlott. Utóbbit Hemricourt de Mozet Nicolaus Franz alapította, ki lotharingiai Ferenc kiséretében Bécsbe jött és 1745. német birodalmi grófi rangot kapott. *G. Karl Ludwig* gróf, osztrák tábornok, szül. Bécsben 1808 aug. 25., megh. u. o. 1884 jún. 15. 20 éves korában atyjának dzsidásezredébe lépett és 31 éves korában már ezredes volt, egyúttal István főherceg udvarmestere

lett; 1848. Ferenc József főherceg udvarába került mint udvarmester és azóta 1859-ig folyton annak benső környezetéhez tartozott. 1850-ben I. Ferenc József első szárnysegédévé, altábornaggyá és egyúttal a személyi ügyekben végtelenül fontos legfelsőbb katonai iroda főnökévé nevezte ki. Ez állásokban G. az abszolutisztikus kormányrendszer egyik főoszlopának bizonyult és személyi meg kegyelmi ügyekben sem működött úgy, mint a kibékülés és elnézésnek szószólója. Szóval nagy befolyása Ausztriára nézve csakúgy, mint hazánkra károsnak bizonyult, ámbátor ellenfelei több oly intézkedés miatt is vádolták, melyeknek nem ő volt értelmi szerzője.

Grünspan (német), l. *Rézacetát.*

Grünten, 1741 m. magas hegy Schwaben bajor kerületben, az Iller és Wertach vízválasztója.

Grünwald, 1. *Béla*, politikus és publicista, szül. a hontvármegyei Szentantalon 1839 dec. 2., megh. Páris mellett Courbevoisban 1891 máj. 4. Jogi és történelmi tanulmányokat végzett, azután hoszszabb külföldi utat tett, főleg Franciaországban tartózkodott huzamosabb ideig. Hazatérése után Zólyom vármegye szolgálatába állt, amelynek csakhamar főjegyzője, 1871. pedig alispánja lett. Mint vármegyei tisztviselő sokat tett a közigazgatás megjavítására. A közigazgatás államosításának, a nemzeti egység tudatos kiépítésének és energikus, de igazságos nemzetiségi politikának volt híve. 1878. Beszterczebánya képviselőjévé választotta, s minthogy az államosítás eszméjének a szabadelvű pártban propagandát csinálni nem tudott, a mérsékelt ellenzékhez csatlakozott. Ő volt a *Magyar közigazgatási jog* első teoretikusa s e címet viselő könyve (4 kötetben, 1889) nagy tudományos sikert aratott. Nevét híressé és személyét heves politikai s tudományos viták középpontjává azonban különösen két könyve tette: *A régi Magyarország* tendenciózus voltánál, kitűnő stíljénél és pompás pragmatikai csoportosításánál fogva nálunk egy új történettudományi iskola alapvető műve lett; az *Uj Magyarország, Széchenyi István gróf*, pedig főleg azért keltett visszahatást, mert a reformkorszak vezérét patológikusan terheltnek állította s elméjének kórosságát helyezte előtérbe. Mielőtt azonban G. publicisztikai és történeti eszméi megértek volna, a politikai küzdelmek, a csalódások, a félreértés, visszautasítás, a különben is ideges írót teljesen lehangolták. Közéleti pályájának sötét tragikuma öngyilkosságba kergette, ami az egész országban fájdalmas megilletődést keltett. Holttestét a Szajnában találták meg s a morgueban csak másnap ismerték fel az ott lakó magyarok. Megemlítendő még *Kossuth és a vármegye* c. műve. V. ö. *Halász* Imre, Egy letünt nemzedék (Bpest 1912); *Pethő* Sándor, Politikai arcképek.

2. *G. Béla*, festő, l. *Iványi Grünwald Béla.*

3. *G. István*, a budapesti állami felső ipariskola tanára, szül. 1859. Győrben, megh. 1907 febr. 24. Lussinpiccolóban. Működését a kir. József műegyetemen Fölser István tanár mellett kezdte meg, akinek 1880—1884 években asszisztense, majd repetitora volt; 1884-től a budapesti felső ipariskolában az ábrázoló mértan tanára. Több jeles munkát írt. Ezek között: *Geometriai testek ábrázolása*; *Geometria ipariskolák számára*; *Előlapok az iparostanonciskolák mértani rajzoktatásához* stb. a hazai ipariskolai szakirodalomban úttörők voltak.

Grünwedel, *Albert*, német archeológus és nyelvész, szül. Münchenben 1856 jul. 31. A müncheni egyetemen tanult klasszika filológiát és archeológiát Halm, Christ, Brunn és Bursian alatt, egyszersmind szanszkritot és pálit Kuhn E.-től. Már korán az indiai művészet tanulmányozását tűzte ki feladatául. 1881. Berlinben a királyi muzeum hivatalnoka lett. 1885-ben a muzeum néprajzi osztályának élére lépett és a Leitner-féle görög-buddhista művészeti gyüjteménynek megszerzésével annak nagy jelentőséget adott. Hogy a görög-buddhista művészet összefüggését kikutassa, beutazta 1902—1903 júniusig a kinai Turkesztánt. Levelező tagja a bajor királyi tud. akadémiának és Pétervárott az archeológiai társaság keleti osztályának. Kiadta a Rûpasiddhi 6 fejezetét 3 szingaléz pálma-kéziratból (Berlin 1883); egyéb munkái: Buddhistische Kunst in Indien (u. o. 1893); Mythologie des Buddhismus in Tibet u. der Mongolei (Leipzig 1900).

Grüssau, egykori, fejedelemségre emelt cisztercita-apátság Liegnitz porosz kerületben, a Zieder patak mellett, Grüssauisch-Hermsdorf nevű község határában. 1242-ben alapították; a huszita háborúban földúlták; 1810. világiasították.

Grütli vagy *Rütli*, mező Uri svájci kantonban, a Vierwaldstätti-tó Ny.-i partján. A monda szerint itt jöttek össze Schwyzből Stauffacher, Uriból Walter Fürst és Unterwaldenből Arnold Melchthal 30 társukkal 1307 nov. 7. és 8-ika közti éjjelen és megesküdtek, hogy hazájukat a habsburgi helytartók uralma alól fölszabadítják. A G.-mezőt 1859. a svájci tanuló ifjuság adakozása folytán összegyűlt pénzből megvették, elidegeníthetetlen nemzeti tulajdonná tették és rajta az említett eskü emlékére 1884 máj. 18. fölavatott emléket állították föl.

Grütli-egyesület, svájci munkásegyesület, melyet 1838. Genfben alapítottak a hazafias érzület ápolására. 1893-ban nyiltan szociáldemokrata elveket vallott s a svájci munkások központjává lett. Német lapja a *Grütlianer*, francia lapja: *Le Grutli.*

Grützmacher, német művészcsalád. Nevezetesebb tagjai: 1. *Friedrich Wilhelm Ludwig*, gordonkaművész és zeneszerző, szül. Dessauban 1832 márc. 1., megh. Drezdában 1903 febr. 23. A zeneelméletben Schneider, a gordonkajátékban Drechsler volt a mestere. 1879-ben a Gewandhausorchester első gordonkása és a lipcsei konzervatórium tanára lett. Sok kompozicióval gazdagította a gordonka-irodalmat. — 2. *Leopold*, gordonkaművész, Friedrich öccse és tanítványa, szül. Dessauban 1835 szept. 4., megh. Weimarban 1900 febr. 26. Számos szerzeményét ismerjük gordonkára. — 3. *Friedrich*, az ifjabb, Leopold fia, szül. Meiningenben. 1891-ben a budapesti Operaház tagja és a Nemzeti Zenede tanára lett. 1894-ben Kölnbe költözködött, ahol a konzervatórium professzorává nevezték ki.

Grützner, *Eduard*, német festő, szül. Grosskarlowitzban (Porosz-Szilézia) 1846 máj. 26. Mün-

chenben a Piloty-iskolában tanult. Első képeinek tárgyát Shakespeareből merítette; ilyenek: Falstaff a lebujban; Az újoncok szemléje, IV. Henrikben; illusztrációk a Vizkereszt-hez; Falstaff a ruhás kosárban stb. Tulajdonképeni tárgykörét azonban a szerzetesek életében találta meg. Népszerü, de olcsó és durva humorral ábrázolja őket borcsapolás, szüretelés, sakk-, kártya- és dominójáték vagy tilos olvasmány közben. Néhány képének tárgyát a vadászéletből merítette. Technikája kezdetben ügyes volt, de azt mindinkább elhanyagolta és adomaszerű ötletekkel igyekezett pótolni. Nevezetesebb művei: Borkóstoló; A kolostor ivószobájában; Víg olvasmány a kolostori könyvtárban; Borotválás napja a kolostorban; Kolostorkonyha; A régi krónika; Pihenő a kolostorban; Hangverseny a bibornok tiszteletére; Kolostori tekepálya; Kvartett; Tarokkjátszma; A szinházi ruhatárban; Vasárnapi ruhák; Pálinka, sör, bor (triptihon) stb. A Szépművészeti Muzeum modern képtárában is látható egy szerzetest ábrázoló festménye. V. ö. *G.-Album* (München, 1892, műveinek fényképi sokszorosítványai); *Ostini*, G. (Bielefeld 1902).

Grybow, az ugyanily nevű galiciai kerületi kapitányságnak székhelye, (1910) 3120 lak., vászonszövéssel, fürészmalommal és fakereskedéssel; közelében gazdag naftaforrásokkal.

Gryllidae (állat.), l. *Tücsökfélék.*

Gryllotalpa (állat), l. *Lótetü.*

Gryllus (állat), l. *Tücsök.*

Grynaeus *Alajos*, kat. író, szül. Hradeken (Liptó vm.) 1804., megh. 1889. Tanulmányait elvégezve 1833. Bécsben teológiai doktorrá avatták. Ungváron és Szatmárt mint tanár működött, utóbb beregi főesperes lett. 1850 óta Pesten a pedagogia és pastoralis egyetemi tanára és címzetes kanonok volt. Megirta *Nepomuki Szt. János életét* (Ungvár 1843); ünnepi egyházi beszédei két kötetben jelentek meg (Pest 1851), azonkívül egy pastoralis, egy pedagógiai és egy egyháztörténeti kézikönyvet is írt.

Grynaeus *(Gryner), Simon*, német ref. teológus, szül. a svábországi Vehringenben 1493., megh. Baselben 1541 aug. 1. 1521-ben a *budai iskola* tanára lett s e minőségében sokat tett a reformáció terjesztésére. 1536-ban Baselben az újszövetség tanszékére lépett. Ő vezette át a reformációra a tübingeni egyetemet, s részt vett az első helvét hitvallás szerkesztésében.

Gryphaea *Lam.* (*Pycnodonta Fisch.*, paleont.). Az osztrigákhoz tartozó kagylónem. A domború bal teknő búbja erősen be van csavarodva, a jobb teknő lapos. Legnagyobb mennyiségben a jura- és krétakorban éltek, a harmadkorban és napjainkban ritkábbak. Gyakori fajai a *G. arcuata* és a *G. obliqua*, melyek a liaszkorban éltek és a *G. vesicularis Lam.*, amely a krétakorban élt. A középső eocénben a *G. Esterházyi Pávay* nevű jellemző vezérlő kövület nagy mennyiségben élt az erdélyi medencében, valamint az ettől keletre eső eocéntengerekben egészen belső Ázsiáig. Jelenleg a *G. angulata Lam.* él.

Gryphius, 1. *Andreas* (tkp. *Greif*), német költő, szül. Grossglogauban (Szilézia) 1616 okt. 11., megh. u. o. 1664 júl. 16. Tanulmányait a görlitzi, glogaui és fraustadti iskolákban végezte. Beutazta Hollandiát, Francia-, Olasz- és Németországot, 1647. visszatért Fraustadtba, 1650. Glogau fejedelemség szindikusa lett. 1662-ben felvétette magát a Fruchtbringende Gesellschaft tagjai közé s ott «der Unsterbliche» melléknevet nyerte. Hírnevétdrámáival alapította meg. Tragédiái: Leo Armenius (1646); Katharina von Georgien (1647); Cardenio und Celinde, Papinianus (1663) és Carolus Stuardus (1649, átdolgozva 1663); népies vígjátékai: Peter Squentz (1650); Horribilicribrifax (1650) és Die geliebte Dornrose, melybe Das verliebte Gespenst c. művészi daljáték van szőve. Ezen utóbbi művei a XVII. sz. legjobb irodalmi alkotásai közé tartoznak. Egyéb művei: idegen nyelvekből átdolgozott szinművek, latinul írt Olivetum c. vallásos eposza stb. Műveit többször kiadták; újabban Halm P. a Litterarischer Verein könyvtárában (Stuttgart 1878—82) és Kürschner Deutsche Nationallitteratur (u. o. 1883) gyüjteményében; Tittmann a Deutsche Dichter des XVII. Jahrhunderts-ben (Leipzig, 4. és 14. köt., 1870—80). Szonettjeit Welti H. adta ki (Halle 1883). V. ö. Viktor *Manheimer*, die Lyrik des G. (Berlin 1904); Willi *Harrig*, A. G. u. das Drama der Jesuiten (Halle 1908); *Angyal* Dávid, G. magyar szinpadon, Philolog. dolgozatok a magyar-német érintkezésekről, szerk. Gragger Róbert, Bpest, 1912.

2. *G., Sebastian*, lyoni nyomdász, szül. Reutlingenben (mások szerint az Augsburg mellett levő falvak valamelyikében) 1493., megh. Lyonban 1556 szept. 7. Híres volt nyomtatványainak szépségéről és szabatosságáról. Kiadott egy latin bibliát 1550. és több más munkát. Halála után fia, *G. Antoine* vezette tovább a nyomdát. — G. Sebastiannak testvére, *François*, Párisban dolgozott, s többek közt kiadott egy Lexicon graecolatinumot is. 1540 körül abbahagyta mesterségét.

Gryphosis (gör.), l. *Grifózis.*

Gryphus (lat.), l. *Griff.*

Grystes (állat), a Sügér-félék családjába tartozó halnem. Legismertebb faja a fekete sügér (*G. nigricans* Günth.) és a pisztrángsügér (*G. Salmoides* Günth.). Mindkettő Észak-Amerika édesvizeiben igen gyakori, ezért húsa néptáplálék; angol neve: Black Bass. A pisztrángsügért mintegy 25 év óta Európában is meghonosították és sok helyen eredményesen tenyésztik. Húsa nagyon izletes; sokan izletesebbnek mondják a pisztrángnál. Hazájában 12 kg. súlyt is elér, Európában 3 kg.-nál súlyosabbra nem nő. Május—júniusban ívik; petéit a vizek fenekén fészkekbe rakja s a fészket a szülők védik.

Grzymałow, mezőváros Skalat galiciai kerületi kapitányságban, (1910) 3850 lak., gőzmalommal, szesz-, sör- és cukorgyárral.

Gsack, az ugyanily nevű járás székhelye Szmolenszk orosz kormányzóságban, a Gsat mindkét partján, vasút mellett, kb. 6300 lak., gabona-, lenmag- és faggyukereskedéssel.

Gschnas (ném.), bécsi szólásmód, amely eredetileg a festők műhelyében a paletta festékvakarcsát jelentette, később ezzel a szóval jelölték az értéktelen anyagból tréfásan rögtönzött képeket és szobrokat, amilyenekkel a bécsi festők far-

sangi mulatságaikat fűszerezték. Ebből ered a különösen Budapesten használatos *snassz* kifejezés, ami egyjelentőségű a *hitvány*-nyal, *értéktelen*-nel, *alsórangú*-val.

Gselj, falu Moszkva orosz kormányzóság bronnici járásában; róla nevezik így azon 16 községből álló gyárkerületet is, amely körülötte terül el és amely nagy porcellán- és agyagiparáról ismeretes.

Gsell Fels, *Theodor*, német művészeti és utazási író, szül. St.-Gallenben 1819 márc. 14., megh. Münchenben 1898 okt. 12. Művészettörténettel, majd orvostudománnyal foglalkozott. Levéltáros, gyakorlóorvos, 1870—80-ig pedig Baselben tanfelügyelő volt s az egyetemen olasz művészettörténetet adott elő. A Meyers Reisebücher c. gyüjteményben Olasz- és Dél-Franciaországról írt. Ismert művei még: Venedig (München 1875); Die Schweiz (1882); Die Bäder und klimatischen Kurorte der Schweiz (1898).

Gstatterboden, l. *Gesäuse*.

Gthr., növénynevek mellett *Günther* J. C. sziléziai flórista nevének rövidítése. Szül. Jauerban 1769., megh. Boroszlóban, mint orvostanár, 1833. Szilézia flórájának alapos ismertetője.

Gtt., orvosi rendeléseken a *gutta* (csepp) rövidítése.

Guacharo, a szuszók *(Steatornis caripensis* Humb.) nevű éjjeli madár venezuelai neve. Leggyakoribb a Caripe melletti nagy sziklabarlangban, az ú. n. zsírverem-ben, amelynek sötét belsejében e madarak ezrei pokoli lármát csapnak. A barlangot csak éjjel hagyják el s gyümölcsökkel és kemény magvakkal táplálkoznak. Nagyon elzsírosodnak, ezért a benszülöttek zsírt olvasztanak belőlük, innen származik főtartózkodási helyük népies neve is (zsírverem). L. még *Szuszók*.

Guachi (ejtsd: —csi), Brazilia benszülötteinek 1870 óta állítólag kipusztult ága, eredetileg Bolivia fensíkjain, később a Rio Miranda mocsarai között. Fajrokonaik a guaiakuruk. V. ö. *Kersten*, Indianerstämme des Gran-Chaco, Internat. Archiv (Leiden 1904).

Guaco (növ.), l. *Mikania* és *Farkasalma*.

Guad v. *Guadi* (sp.), spanyol helynevekben folyót jelent, az arab vadi-ból származik.

Guadagnini (ejtsd: gvadanyíni), olasz hegedükészítő család; legkiválóbb tagja *Lorenzo*, Stradivari tanítványa volt és 1695—1740-ig működött Cremonában.

Guadagnoli (ejtsd: gvadanyóli), *Antonio*, olasz költő, szül. Arezzóban 1798 dec. 15., megh. Cortonában 1858 febr. 14. Költeményei könnyed, vidám modorban vannak írva, szellemesek, élcesek és noha szatirikusak, mégsem sértők. Széltében ismert költeménye a Ciarla című. Raccolta di poesie giocose (Firenze 1838) c. költeménygyüjteménye teljesebben Raccolta completa delle poesie giocose edite ed inedite (Milano 1872, 1880) címen jelent meg.

Guadajoz (ejtsd: gvadáhoc), 120 km. hosszú folyó Jaen és Cordoba spanyol tartományokban; ered az Alcala la Real hegyen több patakból, mellékfolyója a Marbella; Cordoba mellett ömlik a Guadalquivirbe.

Guadalajara *(Guadalaxara*, ejtsd: —hára), 1. *spanyolországi tartomány*, Madrid, Segovia, Soria, Saragossa, Teruel, Cuenca és Toledo közt, 12,193 km² területtel, (1910) 208,447 lak., 1 km²-re 17 lak. A kasztiliai fensíkon fekvő tartomány aránylag hűvös klimájú. Földje sík és termékeny s főképen gabonaféléket terem. Az állattenyésztés virágzó. Setilesben vasérceket, Hiendelaencina-nál ezüsttartalmú galenitet bányásznak. 9 járásra oszlik. — 2. *G.*, az ugyanily nevű tartomány *székhelye*, (1910) 11,456 lak., serge- és flanelliszövéssel. Legnagyobb nevezetessége a téglából készült vízvezeték, amely állítólag a rómaiaktól ered.

3. *G.*, Jalisco mexikói állam fővárosa, Mexikó után a köztársaság legnagyobb városa a Rio Grande de Santiago közelében, 1100 m. tengerfeletti magasságban. Vasút visz Amecába, Mexikóba és Manzanillóba. Sok szép árnyas tere van; utcái merőlegesen metszik egy mást. Nevezetesebb épületei: kormánypalota, egyetem, művészeti akadémia, a Degollado-szinház, bikaviadaloknak való amfiteátrum, székesegyház (1618-ból; Murillo-képpel). Mexikó vas-, acél- és üvegiparának középpontja. Szövő-, fonóipar, papir- és bőrgyártás, kávétermelés. Alapíttatott 1531. Lak. (1910) 118,799.

Guadalaviar (az ókori Turis, innen neve néha Turia, arab Uadi-al-Abiad, Rio Blanco a. m. fehér folyó), Spanyolország K.-i részének folyója, ered a Tajo forrásához közel a Muela de San Juan (1610 m.) hegyen, Teruel tartományban. K.-nek tart 250—300 m. mély szakadékban, majd a Rio Alfambrát Teruel mellett fölvéve D.-nek fordul, a Chulilla szoroson át kiér Valenciába a síkságra, ahol Liria síkját és 8 csatornával Valencia huertáit öntözi, Grao mellett ömlik a Földközi-tenger kis öblébe. Hossza 240 km., vízterülete 8000 km².

Guadalaxara, l. *Guadalajara*.

Guadalcanal, város Sevilla spanyol tartomány É.-i végében, a Sierra Morena magas fekvésű völgyében, (1910) 5786 lak., olaj- és bortermeléssel; közelében visz át a vasút a Puerto de Sevilla nevű fontos hágón.

Guadalcanar, 6500 km² területű sziget a Salamon-csoportban, 60 km.-nyire Malayta-szigettől. Számos hegy takarja, amelyek némelyike a 2600 m.-nyi magasságot is eléri; működő vulkán is van rajta.

Guadalcazar, város San Luis Potosi mexikói államban, 65 km.-nyire San Luistól ÉK.-re, 1640 m. magasban, mintegy 5000 lak., kénesőbányászattal. Alapíttatott 1614.

Guadalcazarit (ásv.), valószinüleg nem egyéb mint cinktartalmú metacinnabarit; termőhelye Guadalcazar Mexikóban.

Guadalete, folyó a spanyol Cadiz tartományban, a Sierra de San Cristobalon (1716 m.) ered a Rio de Arcos és Majaceite összefolyásából Arcos de la Frontera közelében, két ágra oszolva ömlik a Cadizi öbölbe Puerto de Santa Maria mellett; 120 km. hosszú. A G.-be, mások szerint a kis Salado folyóba fulladt bele Roderich, a Ny.-i gótok királya a Jerez de la Frontera (711.) melletti csata után menekülés közben.

Guadalhorce, 160 km. hosszú folyó Malaga spanyol tartományban, az Alazores hágón Granada tartományban ered s Malaga várostól 4 km.-nyire a Földközi-tengerbe ömlik.

Guadalimar, a Guadalquivir jobboldali mellékfolyója, Spanyolország D.-i részében.

Guadalquivir (az arab *Uadi-al-Kebir*-ből, a.m. Nagy folyó, az ókori *Baetis)*, a Pireneusi félsziget 5 nagy folyójának egyike, a Sierra del Pozo és Sierra de Cazorla közt ered 481 m. magasban s eleinte EK.-nek folyik, de a Tranco de Monzoque DNy.-nak szorítja, fölveszi a Guadacebast, a Guadiana Menort, a Guadalimart s a Guabullont; Andujarnál medre 200 m., keresztültöri sellőkön a Sierra Morena végső kiágazásait, DNy.-nak, majd D.-nek fordulva keresztülfolyik az andaluziai síkságon, ahol felveszi a Jandula, Yeguas, Cuzna, Guadajoz, Guadiato, Bembezar, Viar stb. kisebb folyókat; Palma de Rionál veszi föl a főfolyóját, a Genilt, Sevillánál szélessége 150—200 m., de sekély és kis esésű. Coria alatt 7 km.-nyire két ágra oszlik, a K.-i 20, a Ny.-i ág 50 km. hosszú futás után ismét eggyé folyik össze Tablazo mellett, az Isla Mayort (140 km².) és Isla Menort (55 km².) fogva közre, mely szigetek mocsaras vidékeit Las Marismas néven ismerik. A Cadizi-öbölbe ömlik San Lucar de Barrameda mellett. Hossza 330 km., vízterülete 56,500 km². Az őszi és tavaszi esőzések idején 1½—3 m.-t árad, síkságát csaknem Sevilláig elönti. Régebben Cordobáig volt hajózható, elhomokosodása miatt 100—200 tonna tartalmú hajók Sevilláig mehetnek föl rajta, eddig hatol fel a folyón a tenger árja is. Hajózás tekintetében a Pireneusi félsziget legfontosabb folyója.

Guadalupe, 1. *város* Caceres spanyol tartományban, (1910) 3270 lak., a hieronimiták híres és egykor hatalmas klastromával, amelyben Szűz Máriának nagy tiszteletben álló képe látható. Sekrestyéjét egész Spanyolországban a legszebbnek tartják; a három hajóból álló templomban gazdag kápolnák, több híres spanyol férfiú síremléke és Zurbarannak Szt. Jeromos életét ábrázoló nyolc szép képe látható.

2. *G.*, 500 km. hosszú *folyó* Texas északamerikai államban; ered Texas DNy.-i részén hegyes vidéken, alsó része a nagy texasi síkságon kanyarog K.-i, majd D.-i irányban, s a San Antonioval egyesülve a Mexikói öbölbe ömlik.

3. *G.*, Mexikóhoz tartozó lakatlan sziget (208 km²) a Csendes-óceánban (é. sz. 29°), Baja California félszigettől 260 km.-nyire.

Guadalupe-hegység, Caceres spanyol tartományban, a Tajo és Guadiana vízválasztója, K.-en a Toledoi hegyekben, Ny.-on a Sierra Morenában folytatódik s a Sierra de San Pedroval az Alemtejói magaslatokhoz kapcsolódik. Legmagasabb csúcsa a Cabeza del Moro (1558 m.). Lejtőit erdők, gyümölcsösök és rétek borítják.

Guadalupe-Hidalgo, község Mexikóban, a fővárostól 5 km.-nyire É.-ra, 5834 lak. Búcsujáróhely. 1848 febr. 2. itt írták alá Mexikó és az északamerikai Egyesült-Államok azt a szerződést, amelynek értelmében az előbbi Észak-Californiát és New Mexico-t az Egyesült-Államoknak engedte át.

Guadalupe-rend, mexikói érdemrend, melyet eredetileg Iturbide császár alapított e név alatt, később a *Notre Dame di G.* nevét kapta s jelenleg is ezen név alatt ismerik. 1853 nov. 11. Santa Anna mexikói elnök új alapszabályokat adott ki. Ünnepe dec. 12. Jelvénye: sötétvörös zománcú, nyolcágú kereszt, mindkét oldalról arany szegélyű, fehér széllel, ágain arany golyócskákkal, négy szögletében arany sugarak. A kereszt középpajzsa tojásdad, fehér, melyen a Mi Asszonyunk képe látható zöldzománcos keskeny aranyszegélyű gyűrűvel körülvéve, melyen arannyal a felirat: Religion, Independencia, Union. Hátlapján hasonló medaillon, a zöld gyűrű felirat nélkül; a medaillonban: Al patriotismo heroico felirat. A császárság bukása óta nem osztogatják.

Guadalupe y Calvo, bányaváros Chihuahua mexikói állam DNy.-i sarkában, a Sierra del Duranzo K.-i lejtőjén, ezüst- és aranybányákkal.

Guadamacil (ejtsd: —szil), spanyol bőrkárpitok. Préselve, festve, aranyozva, ezüstözve voltak. A G.-t mórok honosították meg Spanyolországban s különösen Cordovában készítették. Nevük a tripoliszi Ghadames községtől származik. L. még *Bőrkárpit*.

Guadarrama *(Sierra de G.*, az ókori Montes Carpetani), a Kasztiliai választóhegység egy része Spanyolországban, Madrid tartományt (Új-Kasztiliát) Segoviától (Ó-Kasztiliától) választja el az Alberche völgye és a Somosierra (1430 m.) hágó között. K.-i részén a Lozoya-patak két párhuzamos gerincre bontja, amelyek egyesülve a 2405 m. magas Pico de Peñalaraban emelkednek legmagasabbra. Legnagyobbrészt ős kristályos tömegekből fölépült gránitból és gnájszból álló hegység, nagy részét tartós hó borítja. 3 műút vezet át rajta.

Guadeloupe (ejtsd: guadlúp), francia szigetcsoport Nyugat-Indiában, a Kis-Antillák Leeward Islands csoportjában (é. sz. 16°; ny. h. 61½°). A főszigetet (1602 km²) a Rivière Salée csatornája két szigetre vágja: a Ny.-i G., v. Basse-Terre (946 km²) és a K.-i Grande-Terre (656 km²) szigetre. Politikailag idetartozó kisebb szigetek (5 dépendence): Marie Galante 149·3 km²), Désirade (17·2 km²), Îsles des Saintes és Petite-Terre (17·6 km²) és messzebb É.-on St. Barthélemy és St. Martin (78 km²). Ezekkel együtt 1780 km², (1911) 212,430 lak. A Basse-Terre vulkáni hegyvidék (Grande Soufrière 1484 m.; kitörések: 1645., 1696., 1797., 1836.), sok apró patakkal; a Grande-Terre 108 m.-ig emelkedő halmos síkság, kevés folyóval. Éghajlata forró és nedves; évi középhőmérséklet 26°; csapadék 1600—2150 mm. Gyakoriak a pusztító viharok (1899.) és földrengések (1735., 1796., 1843., 1851., 1897.). Terményei: cukornád, kávé, kakaó, maniok, banána, burgonya, dohány, vanilia, rizs, gyapot, kaucsuk. Erdőségei (713 km²) kevéssé aknáztatnak ki. Állattenyésztése jelentékeny. A bevitel és kivitel értéke 1910-ben 38·9 millió K. Érkezett 1910-ben 283 hajó (291,044 t.), indult 287 (293,062 t.). Költségvetéséhez (1911-ben 4·4 millió K) Franciaország 1912. külön 285,000 K.-val járult. A népoktatást 1911-ben 1 liceum (396 tanulóval), 1 felsőbb leányiskola (294 tanuló), 105 népiskola (13,060 tanuló) szolgálja. G. 3 arrondissement-ra oszlik (Basse-Terre, Pointe-à-Pitre, Marie Galante). A kormányzó mellett 36 tagú tanács áll. Párisba G. 1 szenátort és 2 képviselőt küld. Fővárosa *Basse-Terre*, 8656 lak., legfőbb kikötő Pointe-à-Pitre (17,000 lak.). G.-ot

Kolumbus 1493. fedezte föl. 1635-ben a franciák foglalták el. 1759—63, 1794, 1810—13, 1815—1816-ig brit birtok, 1813—15 svéd, 1816 óta ismét francia. V. ö. Annuaire de la G. et Dépendences (Basse-Terre); *Bouinais*, G. physique, politique, économique (Paris 1881); *Pardon*, La G. depuis sa découverte (u. o. 1881); *Ballet*, La G. stb. (Basse-Terre 1894 óta); *Guesde*, La G. et dépendences (Paris 1900); *Blancau*, La crise de G. (u. o. 1904).

Guadet (ejtsd: guadé), *Marguerite Élie*, francia politikus, szül. St. Emilionban (Bordeaux mellett) 1758 júl. 20., kivégezték Libourneban 1794 jún. 18. A forradalom kitörésekor ügyvéd volt Bordeauxban s 1791. a törvényhozó gyűlés tagja lett. Itt Vergniaux és Gensonnéval együtt ő volt a girondei párt vezére. A konventben, bár a király halálára szavazott, hevesen támadta a jakobinusokat. Ezért az 1793 jún. 2-iki felkelés hatása alatt őt is kizárták a konventből. Ezután sikerült neki elmenekülnie Párisból szülőföldjére, de itt hosszú bújdosás után ellenei kezébe került és kivégeztetett. Életét unokaöccse: Joseph *G.* írta meg: Les girondins etc. (Paris, új kiad. 1890).

Guadiana, 1. (arab: *Uadi Ana*, az ókori *Anas)*, a Pireneusi félsziget 5 nagy folyója közül a vízben legszegényebb és legsekélyebb. Ered 17 kis tóból (Lagunas de Ruidera) 990 m. magasban a Campo de Montielen, Spanyolország és Portugália határán, majd Serpa és Mertola közt a Mariani hegységben a Pulo de Lobo nevű kataraktákon átfolyva Ayamonte és Villa Real közt 640 m. szélességben a Cadixi-öbölbe ömlik. Mellékfolyói: Jabalon, Zujar, Guadamez, Matachel, Bullague, Ruecas, Guadajira, Ardila és Chanza. Hossza 820 km., vízterülete 83,000 km². Kisebb hajók Mertolától (65 km.), nagyobbak Pomaraotól (45 km.) járnak rajta. — 2. *G.*, város Mexikóban, l. *Durango*.

Guadiana Menor, a Guadalquivir 150 km. hosszú baloldali mellékfolyója Granada és Jaen spanyol tartományokban; a Fardes (Rio de Guadix) és Guardal (Barbata) összefolyásából ered, amely utóbbi a Sierra Nevadában ered. A G. San-Bartolomé mellett torkollik.

Guadix, járási és püspöki székhely Granada spanyol tartományban, (1910) 12,652 lak., bortermeléssel; nehány régi házzal és mór erősségnek (alcazaba) romjaival; székesegyházzal. A város kapui előtt festői sziklák vannak, amelyeknek barlangjait cigányok lakják. 7 km.-nyire van Graena, kénes forrásokkal.

Guaduas, város Colombia délamerikai köztársaságban, Bogotától 72 km.-re ÉNy.-ra, a Hondába vivő út mellett, cukor-, kávé- és gyümölcstermelés, «panama»-kalap készítés; aszfaltbányák. Lak. kb. 10,000.

Guahan, sziget, l. *Guam*.

Guahibok, Dél-Amerikában az Orinoco forrásvidékein élő, izolált nyelvű nép. A szomszéd törzsek helotái.

Guai, folyó, l. *Zambézi*.

Guaiaba (növ.), l. *Psidium*.

Guaiakuru, Dél-Amerikában a Porto Murinho vidékén és a Rio-Paraguay mindkét partján lakó indiánus törzsek gyüjtőneve, bár ma a Matto Grosso D.-i részén és az argentinai Chaco területén is szerepelnek: mbaya, kadiuco, toba, payagua stb. néven. Ide tartoztak a kihalt abiponok is (l. *Abipon)*. A G. név tulajdonképen csúfszó: rossz bőrbetegséget jelent, amiben a nomád népek egykor sokat szenvedtek. V. ö. *Steinen*, Unter den Naturvölkern Centralbrasiliens (Berlin 1894). Bővebb irodalom és a G. nyelvek repertoriuma: *Koch*, Mitteil. der Anthropol. Gesellsch. (Wien, 1903-iki kötetében); *Kersten*, Indianerstämme des Gran-Chaco. Internat. Archiv für Ethnogr. (Leiden 1904).

Guaiana, l. *Gujána*.

Guaira, *La (Guayra)*, kikötőváros Venezuela délamerikai államban; Caracas (l. o.) kikötője, attól vasúton 38 km.-re. Keskeny parti síkon épült a Cordillerák lábánál. Hajóösszeköttetés NewYork, Liverpool, Southampton, Hamburg, Bréma stb. kikötőkkel. 1903-ban brit és német hajók bombázták, hogy a kormányt rákényszerítsék követeléseik teljesítésére. Lak. Maiquetia külvárossal kb. 14,000.

Guaja v. *Guajan*, sziget, l. *Guam*.

Guajacetin, *guacetin*, *pirokatechinmonoecetsavas nátrium*: $C_6H_4(OH)OCH_2.COONa$. Fehér szagtalan por. Vízben oldható. Gyermekek hörghurutjánál és erjedési v. rothadási folyamatokkal járó gyomor- v. bélhurutnál használják.

Guajacilkakodilát, l. *Guajakolkakodilát*.

Guajacilkarbonát, l. *Guajakolkarbonát*.

Guajacilszalicilát, l. *Guajakolszalol*.

Guajacilvalerianát, l. *Geozot*.

Guajacum *L.* (növ.), a Zygophyllaceae család génusza; 4 faja fa és cserje Észak-Amerika melegebb részeitől Dél-Amerika egyenlítői részéig. Levelük bőrnemű, 2—14 szárnyú, 2 pálhájuk háromszögletes, lehulló. Viráguk 4—5 tagú, kékes v. vöröses, hosszúnyelű és álernyőben áll v. magános. Termésük 2—5 (1—1 magvú) részből áll. Fájuk kemény és gesztjében gyantát tartalmaz. Kitűnik ezzel különösen a *G. officinale* L. és a *G. sanctum* L., mindkettő nyugatindiai szigeteken, de az előbbi főkép Dél-Amerikában, az utóbbi Guatemalában is. Fájuk a *guajak-* vagy *pokk* (pokk)-fa (lignum vitae v. guajaci, lignum sanctum, franciafa). A fa gesztje kemény, a víznél nehezebb, színe zöldesbarna, íze csípős, fűszeres, kesernyés. Gyantája a *guajakgyanta*. Az elsőnek legjobb minőségű fája St. Domingóból, az utóbbié a Bahama-szigetekről kerül a kereskedelembe.

Guajakfa (növ.) a. m. franciafa (l. *Guajacum)*.

Guajakfaolaj, a *Bulnesia sarmienti* fájából előállított, sűrűfolyós illó olaj. Szaga kellemes, az ibolyáéra és teáéra emlékeztető. Fajsúlya 30°-on 0·975. Közönséges hőmérséken lassacskán kristályos tömeggé merevedik, amely 40—50°-on megolvad. Főalkotórésze a szagtalan kristályos *guajakalkohol* v. *guajol*, amely 91°-on olvad és 288°-on forr és behatóbban még nem jellemzett illatos anyag. A G.-at az illatszergyárosok a tearózsa-illatszer készítésére használják. L. *Bulnesia* és *Illatszernövények*.

Guajakgyanta *(resina guajacum)*, a *guajacum officinale* gyantája, mely annak kérgéből magától, v. a kéreg bemetszésekor szivárog ki. Az előbbi módon nyert G. a *resina guajacum in granis (lacry-*

mis); leginkább azonban a *resina guajacum in massis* forog a kereskedésben, melyet úgy nyernek, hogy a szétfűrészelt fának hasábjait megfúrván, tűzre teszik; így izzad ki belőlük a gyanta. Melegítéskor benzoeszagot árasztó, mogyorónyi v. diónyi, zöldesszürke porral behintett feketésszínű törékeny gyanta, mely a levegőn állás közben oxidálódás folytán kék színű lesz. Alkoholban és lángban oldható. Főképen guajakonsavat, G.-savat, β gyantát, guajaksavat, guajaresinsavat és gummit tartalmaz. Gyakran fertőzik hegedűgyantával. Élettani hatása még nem biztosan ösmert; nagy dózisai állítólag gyomor- és bélhurutot, fejfájást és általános izgatottságot okoznak. Ma már orvosi célokra nem igen használják; annál híresebb volt szifilis-ellenes hatásáról a XVI. sz.-ban, mikor mindenféle köszvényes bajok, bőrkiütések, vízibetegség ellen is adták. Híg alkoholos oldatát megsárgult terpentinnel együtt vérnyomok kimutatására használják ma is az orvosi laboratoriumokban.

Guajáki (néha spanyolos ortográfiával *guavaqui)*, a tupi nyelvcsalád guarani ágának egyik törzse a délkeleti Paraguayban, a Monday és Acaray forrásai, a Parana, és Paraguay vízválasztó hegyláncai között. A G.-ak mint a tropikus erdővidék tipikus vadász-nomádjai élnek, kultureszközök nélkül, körülbelül a kőkorszakbeli ember fokán. Fejük nagy, szemük kicsiny és ferde, szakálluk nincsen, lábuk kicsiny. V. ö. *Steinen*, Steinzeitindianer in Paraguay (Globus, 67. köt. 1895); *Ehrenreich*, Neue Mittheilungen über die G. (Steinzeitmenschen) in Paraguay (u. o. 73. köt. 1898); *Vogt*, Material zur Ethnogr. der Guayaki-Indianer (Ztschr. für Ethnogr., Berlin 1903).

Guajakol, az *ortodihidroxilbenzol* v. *pyrocatechin* $C_6H_4<^{OCH_3}_{OH}$ összetételű *metilétere*. Keletkezik a guajakgyanta száraz desztillálásakor. A G. a bükkfakátrányból készült kreozot főhatóalkatrésze. A kreozotból úgy készül, hogy abból frakciós desztillálással elkülönítik, majd a párladékot éterben oldva, szeszes kálilúggal éterben oldhatatlan kálium-guajakoláttá alakítják, amelyet alkoholból átkristályosítva tisztítanak és kénsavval elbontanak, végül a kiválott G.-t megszárítva, újból ledesztillálják. Szintelen, aromás, olajszerű folyadék. Lehűtve szintelen, 1·143 fs.-ú, 28°-on olvadó kristályokká merevedik. Fs.-a 15°-on 1·117; 205°-on forr. 200 sr. vízben oldódik; alkohollal v. éterrel elegyíthető. Szeszes oldata ferriklorid-oldattól megzöldül. Kreozot helyett tuberkulózisnál sikerrel alkalmazzák. Néhány származéka, így pl. a *guajakolkarbonát* (l. o.) szintén gyógyszerül használatos.

Guajakolbenzoát, l. *Benzozól.*

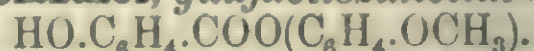
Guajakolkakodilát, *kakodiliakol*, *guajacylcacodylat* $(CH_3)_2As_1O_2(C_6H_4OCH_3)$. Fehér kristályok. Víz, szesz, glicerin oldja. Tüdővésznél használják.

Guajakolkarbonát, *duotál*, *guajacilkarbonát*, a *szénsav* $(C_6H_4.OCH_3)_2CO_3$ összetételű *guajacilésztere*. Készülhet guajakolnátriumból

$(NaO.C_6H_4.OCH_3)$

szénoxiklorid $(COCl_2)$ hatására. Csaknem szagtalan és íztelen, fehér, kristályos por. Vízben oldhatatlan, éter, kloroform és forró szesz bőségesen oldja. Szeszes oldata semleges kémlőhatású. Op. 90°. Mint szagtalan és íztelen guajakol-készítmény tüdővésznél gyógyszerül használatos.

Guajakolszalol, *guajacilszalicilát*:

$HO.C_6H_4.COO(C_6H_4.OCH_3)$.

Fehér kristályok. Op. 65°. Mint bélantiszeptikum, antirheumatikum és antituberkulotikum használatos.

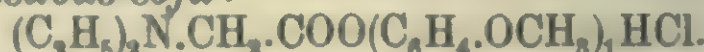
Guajakolszulfosavas kálium, *káliumszulfoguajakolát*, $C_6H_3(OH)(OCH_3)SO_3K$. Csaknem szagtalan, kesernyés-sós ízű, fehér, kristályos por. Előnye, hogy vízben bőségesen oldódik. Tüdőhurutnál, tüdővésznél használják. *Thiokol* néven is árúsítják. Narancs-sziruppal, kevés vízzel és szesszel készült oldata *szulfoguajakolos szirup (szirolin)* néven használatos gyógyszer.

Guajan, sziget, l. *Guam.*

Guajána, l. *Gujána.*

Guajaquil-kaucsuk (növ.), a *Castilloa elastica* kaucsukja. L. *Castilloa* és *Kaucsuk.*

Guajaszanol, a *dietilglikokoll guajacilészterének sósavas sója*:

$(C_2H_5)_2N.CH_2.COO(C_6H_4.OCH_3),HCl$.

Kissé guajakol-szagú, sós-keserű ízű, fehér kristályok. Vízben oldódik. A szervezetben guajakolra bomlik. Nem mérgező és nem maró, de érzéstelenítő, antiszeptikus és szagtalanító hatású gyógyszer. Bélférgek, giliszták elhajtására, úgyszintén higanyos kúráknál a beteg szájának és orrának szagtalanítására oldatát öblítőnek használják.

Guajavafa (növ.), l. *Psidium.*

Guajero (növ.), l. *Chrysobalanus.*

Guajira, félsziget Dél-Amerikában, l. *Goajira.*

Guakamfol, *guacamphol*, a kámforsav guajacilésztere. Íztelen és szagtalan, fehér kristálytűk. Vízben oldhatatlan, szesz, kloroform oldja. Op. 126—127°. Tüdővészes betegek éjjeli izzadása és hasmenése ellen jó hatással alkalmazzák. A belekben guajakolra és kámforsavra bomlik.

Gualandi, 1. *Anselmo*, Guerrazzi (l. o.) olasz író álneve.

2. *G.*, *Michel Angelo*, olasz művészettörténeti író, szül. 1793. Bolognában, megh. 1865. u. o. Főként a művészettörténeti vonatkozású oklevelek gyüjtésével és közzétételével szerzett érdemeket. Főművei: Memorie originali risguardanti le belle arti (Bologna 1840—47, 4 köt.); Nuova raccolta di lettere sulla pittura, scultura ed architettura (Bologna 1844—45, 2 köt.).

Gualberto, l. *Vallombrosa.*

Gualda (ásv.), spanyolul az arany-ezüst-tartalmú kalkopiritet nevezik G.-nak.

Gualdo Priorato, *Galeazzo*, olasz diplomata és történetíró, szül. 1606 júl. 23., megh. 1678. Mint katona szolgált a hollandi hadseregben, majd Németországban Wallenstein alatt, később a bajor hadseregben. 1635 után mint diplomata működött előbb Krisztina svéd királyné, majd Velence szolgálatában. 1664-ben I. Lipót udvari tanácsossá és történetírójává nevezte ki. Számos munkái közül megemlítjük: Historia delle guerre di Ferdinando II. e Ferdinando III. imperatori e del re Filippe IV. di Spagna contra Gustavo Adolfo etc. (Venezia 1640—1641); Historia di Leopoldo, cesare 1656—1670 (Wien, 3 köt., 1670—1674);

folytatása: Nella quale si descrive la ribellione d'Ungheria (Wien 1676).

Gualdo Tadino, város Perugia olasz tartományban, (1910) 10.055 lak., vasércbányával. Közelében volt az antik Tagina, amelynél 552. Narses a Totilas vezérelte keleti gótokat legyőzte.

Gualeguay, város Entre Rios argentinai provinciában, a Parana mellékfolyójába (Paranacita) ömlő hajózható G. jobbpartján, vasút mellett. Szappangyártás, malmok, húsipar. Lak. kb. 9000.

Gualeguaychu (ejtsd: gualeguaicsu), város Entre Rios argentinai provinciában, az Uruguayba ömlő hajózható G. jobb partján, torkolatától 18 km.-re. Fontos folyami kikötő. Malmok, húskivonatgyárak. Lak. kb. 15,000.

Gualt., tud. állatnevek után *Gualtieri* Niccolò nevének rövidítése, szül. 1688., meghalt 1744., mint a toscanai nagyherceg udvari orvosa. Különösen a kagylókkal és csigákkal foglalkozott s az Index testarum conchyliorum (Firenze 1742) cimű munkát irta.

Gualtieri, *Luigi*, olasz regényiró, szül. Bolognában 1826, megh. San-Remóban 1901 dec. Milanóban telepedett le és nőül vette Giacinta Pezzana ünnepelt szinésznőt, kit azon idő óta vendégszerepléseiben egész Olaszországon át kisért. Első regénye volt: Misteri d'Italia (Milano 1849, 12 köt.). Nevezetesebbek még: L'innominato (8. kiad. u. o. 1882, 6 köt.); La vita romana (1870); La figlioccia di Cavour (1881); Il dottore Malebranche (1883); Madame Adele (1885) és La gabbia di ferro (1887). Szinművei: L'amore di un'ora, Le fasi del matrimonio, La forza della coscienza, Gli studenti di Eidelberga, Il duello, Padroni e servi, I misteri dell'inquisizione di Spagna (Scalvinivel 1885) stb.

Guam *(Guahan, Guajan)* a Marianne-szigetcsoport (Oceániában) legnagyobbika és a legdélibb fekvésű, 514 km² területtel, 9000 lak. Agaña, mintegy 7000 lak., a kormányzó székhelye. 1898. óta az Egyesült-Államok birtokában van.

Guana, az aruak törzsének elszakadt ága Matto-Grosso-tól Chaso É.-i folyásáig. Délamerika tropikus erdőövének lakói, a helota népek egyike. Legközelebbi rokonai a terenok, szomszédai a guajakuruk, de még ezek szegényes kulturáját sem érték el. V. ö. *Schmidt*, G. (Ztschr. für Ethnographie, 1903).

Guanabacoa, város Cuba szigetén, Habanától K.-re 7 km.-re, a matanzasi vasút mentén. Szinház, liceum, kórház. Ásványvizforrások. Lak. mintegy 14,000.

Guanabaquit (ásv.), új ásványnak tartották, de nem egyéb, mint kvarc vagy kalcedon.

Guanaco (állat), l. *Lámák*.

Guanahani, nyugat-indiai sziget, l. *Watling-sziget*.

Guanaja, sziget, l. *Bahia-szigetek*.

Guanajuatit (ásv.), vele azonos a frenzelit, rombos (izomorf az antimonittal), hosszú oszlopos rostozott kristályok, finom szemcsés, leveles, rostos halmazok; ólomszürke. Bizmutszelenid, de bizmutszulfidot (Bi_2S_3) is tartalmaz izomorf alakban kötve. Termőhelye Guanajuato Mexikóban.

Guanajuato *(Guanaxuato*, ejtsd: *—haáto)*, 1. *Mexikó egyik belső állama* Michoacan, Jalisco, Zacatecas, San Luis Potosi és Queretaro közt, Mexikó fővárostól ÉNy.-ra, 28,363 km² területtel, (1910) 1.075,270 lak. DDK.-ÉÉNy.-i irányban a Gorda és a G. hegyláncok vonulnak rajta végig, ez utóbbiban a Cerro del Gigante (3075 m.) a legmagasabb csúcs. A hegyláncok között 1600—2300 m. magas fensíkok vannak. Az állam D.-i részében lévő vulkánsor (7) a termékeny Santiago völgyet fogja körül. DNy.-on van a termékeny Baxio síkság. A Lerma folyó öntözi, amely fölveszi a Lajat, G.-t és Turbiot. Főtermékek: a kukorica, rozs, bab, búza, szőllő, olajfa, cukornád, dohány, agave, füge, citrom és nagyban termelik a borsot stb. Bányái közül a G., a főváros mellettiek gazdagok ezüstben, Atargea pedig gazdag ólombánya. Az évenként kivitt ércek az állam legnagyobb jövedelmét teszik. Egyedül itt találják a guanajuatit (szelenium-biszmut) ásványt. Az állam négy járásra (distritos) oszlik: G., San Miguel de Allende, Celaya és Leon.

2. *G., fővárosa* G. mexikói államnak, a G. mellett, szűk hegyszorosban (Cañada de Merfil), 2045 m. magasban, (1910) 35,147 lak. (azelőtt 100,000). Virágzását kizárólag bányáinak köszönheti. A város melletti ezüstbányák ÉNy.-ról DK.-nek húzódnak a 12 km. hosszú, Veta Madre-nak nevezett főér mentén. Pénzverője van. Az 1554. alapított városban 1810. vívták ki a fölkelő mexikóiak első győzelmüket. Épületei közül megemlítendők: a kormányzósági palota, az egyetem, a katedrális, 8 kolostor, kórházak stb.

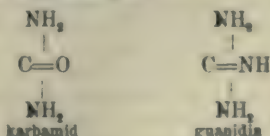
Guanapit (ásv.), egyrészt jelenti az oxammitet, másrészt egy guanoásványt. Utóbbinak tulajdonságai: alaktalan gömbök és erek, rombos hasadással; vízben oldható. Kémiai összetételére nézve káliumszulfát, ammoniumszulfát és ammoniumoxalát elegyéből áll. Guanape-sziget guanójában fordul elő.

Guanare, Zamora venezuelai állam fővárosa, körülbelül 11,000 lakossal, kávé-, kakao- és cukornád-ültetvényekkel. 1595-ben Fernandez Leon alapította.

Guanaxuato, Mexikó egyik állama, l. *Guanajuato*.

Guancsok *(Guanches)*, a Kanári-, Teneriffa- stb. szigetek őslakói; 1402 óta, mikor a conquistadorok elfoglalták, csaknem kipusztult, a maradék összeolvadt a spanyol lakossággal. Általánosan azt vélik, hogy a G. a berberekkel rokonok. V. ö. *Margey*, La conquête et les conquérants des Iles Canaries (Paris 1896).

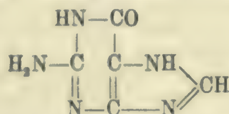
Guanidin, iminohugyany. A karbamidból származtatható az által, hogy annak oxigénjét iminocsoporttal helyettesitjük:

Vízben, alkoholban jól oldódó szintelen kristályok. Erős egysavú bázis. Oldata lúgos kémhatású. Savakkal jól kristályosodó, rendszerint vízben könnyen oldódó sókká egyesül. Salétromsavval alkotott sója a *G.-nitrát* CN_3H_5, HNO_3, vízben kevéssé

oldódik. Előfordul a cukorrépában. Keletkezik a guanóban előforduló guanin oxidációjakor, innen ered a neve. Előállítására rhodanammoniumot 180—190°-on melegítenek hosszabb ideig.

Guanin, 2—aminó—6—oxipurin. Rendszerint amorf, fehér, vízben, alkohol és éterben oldhatatlan por.

Savakkal nem állandó sókká egyesül. Nátronlúgban oldódik. Klórsavval oxidálva, parabansav és széndioxid mellett, guanidin keletkezik belőle. Előfordul az állati és növényi szervezetben. Nagyobb mennyiségben található a guanóban (kb. $^3/_4$%-nyi). Előállítására a guano szolgál, melyből sósavval vonják ki.

Guanit (ásv.), a struvitnak az a fajtája, melyet Ballarat (Ausztrália) közelében a Skipton-barlang guanorétegeiben és Afrika partjain szintén a guanóban találnak.

Guano vagy *huano* (spany.), tengeri halakkal élő madarak ürüléke, melyekhez különböző állati maradványok, csontok, döglött madarak, tengeri állatok stb. keveredtek. A G. rendszerint világosabb v. sötétebb barna port képez, mely nagyobb mennyiségben foszforsavas meszet és nitrogénvegyületeket tartalmaz s ennélfogva trágyázási célokra nagyon alkalmas. Nagy mennyiségben előfordul a G. különösen Dél-Amerikában Peru és Chile tengerpartjain, a Chincha és Lobos szigeteken, helyenként 20—30 m. vastagságban, Észak-Amerikában, Mexikó, Kalifornia és a Palos-szigetek partjain, úgyszintén Afrika DNy.-i és Ausztrália Ny.-i partvidékein és a Csendes-tenger számos szigetén. A G. összetétele nagyon eltérő nemcsak eredete, hanem keletkezési módja folytán is. Meleg, száraz éghajlat alatt, hol az ürülékek gyorsan megszáradnak s eső által ki nem lúgoztatnak, a G. foszforsavon kívül tekintélyes mennyiségű kálit és nitrogént is tartalmaz; ezen G.-félékhez tartozik a perui, a shay-i, a lobosi, az Ichaboe-G. s mások; a perui G.-ban van 15% víztartalom mellett 7—8% nitrogén, 15—18% foszforsav, 10—12% mész, 2—4% káli, azonkívül nátron s magnézia, klór, kénsav, vasoxid és homok. A meleg és csapadékos éghajlat alatt keletkezett G.-félék kevésbbé értékesek, mert itt a szerves anyagok felbomlásánál keletkező vegyek (ammoniák), valamint a könnyen oldható sók a tropikus nagy esők által kilúgoztatnak s a visszamaradt G. főkép már csak nehezen oldható ásványi alkatrészekből áll, melyek közül legértékesebbek a foszforsav vegyületei. Az ezen csoporthoz tartozó telepek közül legnevezetesebbek voltak a *Baker* 70—80%, a déli bolíviai *Mejillon* 65—75% foszfáttal; ezek a telepek azonban ma már kimerültek, de ezen nevek alatt még mindig kerülnek forgalomba G.-foszfátok más szigetekről. Mostanában a Howland, Malden, Aves, Jarvis, Sombrero, Navassa, Saldanha stb. nevek alatt különböző, 45—55%-ú és Sydney-Island 74%-ú G.-minőségek a nevezetesebbek. A G. értéke annak összetétele szerint nagyon eltérő; míg az első csoporthoz tartozó G.-félék természetes állapotban használva is kitünő hatást eredményeznek, addig a második csoporthoz tartozók csak feltárt állapotban, mint *G.-szuperfoszfát* nyernek célszerüen alkalmazást. A perui G. rendkívül hatékony trágyaszer, mely úgy a kalászos, mint a gyök-, gumós és fonalas növényekre a legtöbb talajban kitünő hatást szokott gyakorolni; belőle egy kataszt. holdra 100—200 kg.-ot szokás, lehetőleg a vetőszántás előtt, elszórni s a szántással a földbe juttatni; kiszóratása *trágyaszóró gépekkel* eszközlendő, mert kézzel kiszórva vérmérgezést okozhat. Eredménnyel alkalmazzák a perui G.-t továbbá a gyümölcs- és szőllőtermelésnél, szintúgy kerti veteményeknél és virágoknál.

A G. trágyázó hatása régóta ismeretes. Az inkák királyai szigorú rendeletekkel védelmezték a G.-szigeteket s halállal büntették azokat, akik a tengeri madarakat a költés idején háborgatták. Az egyes G.-telepeket az ország egyes részei közt osztották fel. Humboldt Sándor 1802. kereste fel a Chincha-szigeti telepeket s hozta az első G.-mintát Európába; az ő állítása szerint Peruban már a XII—XIII. sz.-ban alkalmazták trágyázási célokra nagy mennyiségben; azonban Európában csak 1840 óta kezdték alkalmazni, először Angolországban, később Német- és Franciaországban, honnét alkalmazása lassan a többi kulturállamokban, 1880 óta nálunk is elterjedt. 1843-ban Peruból csak 300,000 q. G. vitetett ki, 1858. már 3.120,000 q., s 1870. 5.220,000 q.-ra emelkedett a kivitel. Az Európába szállított összes G. mennyisége természetesen ennél sokkal nagyobb, de 1880 óta a G.-telepek kimerülésével alább szállott, mindazáltal még most is a G. és G.-szuperfoszfát a legkedveltebb foszfáttrágyák. A perui kormány 1900. a G.-kiaknázó társaságnak összesen 3 millió tonnára adott engedélyt; ennek már $^2/_3$-ét kiemelték; az évi termelés 100,000 tonnára megy, aminek $^1/_5$-e kivitelre kerül. A G.-képződés jelenleg is tart s azt egy Callesta-szigeten évi 2000 s egy déli Chincha-szigeten 5000 tonnára becsülik. A perui kormány a G.-képződés végett a G.-szigeteket a madarak költési ideje alatt teljes tilalom alá helyezte s úgy tervezik, hogy a szigeteket 4—5 éves turnusokban tartják tilalom alatt s ezután ilyen sorrendben is használják ki. A kereskedésben előforduló G. gyakran hamisított, földdel, fűrészporral s egyéb anyagokkal kevert, minélfogva G.-megrendeléseknél bizonyos foszforsav-, illetve nitrogéntartalmat ki kell a vevőnek kötni és előnyére válik, ha a kereskedőtől átvett G.-t valamely vegykisérleti állomás által megvizsgáltatja.

Készítenek G.-t halakból is, így Svédországban a Bohus-parton heringeket guanóvá és zsiradékká dolgoznak föl. Amerikai eljárás szerint a heringeket megfőzik és azután a vizet a zsiradékkal együtt leeresztik, a maradékot kisajtolják, megszárítják és azután még 10—15% zsiradékot nyernek. Angol eljárás szerint, mit azonban Svédországban ritkán alkalmaznak, a heringeket megsütik, sajtolják, megszárítják és újból pirítják.

Guano-szigetek, l. *Chinchas* és *Lobos*.

Guanovulit (ásv.), kristályos lerakódás, mely madarak tojásait tölti ki a perui guanóban. Sárgás-fehér, selyemfényű. Ammonium-káliumszulfát

Guanoxalát (ásv.), madártojások után való pszeudomorfóza. Fehér, gyöngyfényű, átlátszó. Káliumszulfátból, ammoniumoxalátból és vizből áll. Guanapa-sziget guanojában található.

Guantanamo, Cuba DK.-i részében fekvő hasonnevű kerület fővárosa, gazdagon termő sík vidéken a G.-öböl közelében: kikötője *Caymanera*, jelentékeny nádcukorkivitellel, kb. 8000 lak.

Guao (növ.), l. *Comocladia*.

Guaporé *(Itenez)*, a Mamore csaknem egészen a forrásaig hajózható jobboldali mellékfolyója Dél-Amerikában. A braziliai Matto Grosso tartományban ered; ÉNy.-i irányban kanyarogva, végigfolyik Brazilia és Bolivia határán s Madeira mellett torkollik. Hossza 1540 km. Mellékfolyói: a Paragau, Baures a Blancoval, az Itonamas, Rio Alegre és Rio Verde.

Guar, község, l. *Gór*.

Guara (állat), a sörényes farkas *(Canis jubatus* Desm.) népies neve Dél-Amerikában. L. *Sörényes farkas*.

Guarana *(pasta G.)*, gyógyszer, mely a Braziliában termő *Paullinia sorbilis* Mart. (Sapindusfélék) nevű kúszó cserje magvaiból úgy készül, hogy ezeket enyhén megpörkölik, porrá törik, vizzel tésztává gyúrják és a napon megszárítják; leginkább állatokat utánzó vagy hengeralakokban jut a kereskedésbe. Hatóanyaga a koffein (3—7%), sok csersav mellett. A G. Délamerika alsóbb néposztályai számára olyan közhasználatu élvezeti cikk, mint a koka, vagy nálunk a kávé. Orvosilag nem igen alkalmazzák, még legfeljebb gyermekek hasmenése és migrénes fejfájás ellen.

Guaranda *(Huaranda)*, város Ecuadorban, Bolivar tartomány fővárosa, a Chimborazzo D.-i lábánál 2694 m. magasságban, 6000 lak., élénk átmeneti forgalommal Guayaquil és Quito közt.

Guaranham (növ.), a *Chrysophyllum glyciphloeum* kérge, melyet Braziliában mint kitünő cserzőanyagot már hosszú idő óta használnak; azelőtt *Cortex Monesiae* néven orvosilag használták.

Guarani, a tupi indiánusok egyik ága Dél-Braziliában, Parana állam területén. A jezsuiták idejében virágzó állam volt, de kulturájuk 1768 óta ismét elveszett. A civilizált G.-k adják Paraguay népességének java részét, természetesen már asszimilálva az európaiakkal. Jellemző volt a G.-k temetkezése óriási urnákban (igacabas), melyekből néhány szép példány maradt fenn. A ezsuita uralom idejéből fenmaradt nyelvtanukat kiadta Seybold: Lexicon hispano-guaranicum (Stuttgart 1895) és Platzmann (Leipzig 1898). V. ö. *Pinart*, Notes de la famille Guarani-Guayamirs (Chartes 1900); *Quevedos*, Los Indios de la Plata en el siglo XVI. (Buenos-Aires 1900).

Guarastin, l. *Varasd*.

Guaraunok vagy *varra*, Dél-Amerikában az Orinoco deltái közt tengődő, kihalófélben lévő nép, e vidék őslakóinak egyik utolsó ága.

Guarda, az ugyanily nevű járás és püspök székhelye Beira portugál tartományban, 6092 lak., gót székesegyházzal és erősséggel, posztókészítéssel. 1199-ben a mórok ellen védelem céljából alapították.

Guardafui-fok *(Gardafui. Rasz Asszir*, arab. *Dzsard Hafun, Girdif, Yardarf*, a régiek Promontorium Aromatája), Afrikának azelőtt legkeletibbnek tartott kiugró hegyfoka az Adeni öböl D.-i bejáratánál. Jelenleg a *Rasz Hafunt* (l. o.) tartják Afrika legkeletibb csúcsának.

Guardi, *Francesco*, olasz festő, szül. 1712 okt. 5. Velencében, megh. 1793 jan. 1. u. o. Főként szülővárosában működött, ahol az Antonio da Canale (Canaletto) tanitványa volt. Mint mestere, ő is velencei látképeket festett, kevésbbé pontos rajzzal, de üdébb színezéssel. Műveivel Európa legtöbb képtárában találkozunk, így a budapesti Szépművészeti Muzeum régi képtárában is.

Guardiano (ol.), l. *Gvardián*.

Guarentia (újlatin) a. m. jótállás, kezesség, garancia.

Guari *(Gbari)*, angol gyarmat Szokotóban, Afrika ÉNy.-i részében, a Binue torkolatától É.-ra, Jauri és Szaria közt. Fővárosa Birni-n-Gbari. A Szudán felé vonuló karavánok kiinduló állomása.

Guariba (állat), a vörös bőgőmajom *(Alouata seniculus* L.) népies neve hazájában.

Guarico, 1.600 km. hosszú folyó Venezuelában; a Tacarigua tótól K.-re, Cura mellett ered, D.-i irányú folyásában egy ág az Apureval köti össze, legnagyobb mellékfolyója az Orituco; az Orinocóba ömlik Caicara mellett.

2. *G.*, 1901 óta Venezuela egyik állama, területe 66,400 km², (1909) 183,930 lakossal. Fővárosa Calabozo.

Guarini (ejtsd: gvaríni), 1. *Giambattista*, olasz költő, szül. Ferrarában 1538 dec. 10., megh. Velencében 1612 okt. 7. Már 19 éves korában tanár lett szülővárosa egyetemén, tíz évvel későbben pedig belépett II. Alfonz herceg udvari hivatalnokai közé. Mint ilyen számos diplomáciai küldetésben járt el Torinóban, Rómában, Lengyelországban. 1583-ban elhagyta Alfonzot s ez idő óta részint polesinei villájában dolgozgatott, részint Velencében, Padovában, Firenzében élt, közben rövid időre ismét hivatalt vállalva Ferrarában. Noha mint lírikus is előkelő helyet foglalt el kortársai között, nevezetességét majdnem kizárólag Il pastor fido c. pásztori szinjátékának köszönhette. Ezt Tasso Amintajá-nak hatása alatt irta meg, de mintaképénél nagyobb sikert tudott elérni. A darabot 1596. adták legelőször, s ez idő óta mind Olaszországban, mind majdnem az összes művelt országok szinpadjain sürün szerepelt. Még megemlítjük érdekes leveleit, valamint Il Segreterio, Trattato della politica libertà és Precetti per scriver lettere c. értekezéseit is. V. ö. *Rossi*, Battista G. ed il Pastor Fido (Torino, Loescher).

2. *G.*, *Guarino*, olasz építész, szül. Modenában 1624., megh. 1683. márc. 6. Theatinus szerzetes volt. A rendje számára szülővárosában épített konvent egyszerű, komoly épület. Annál szeszélyesebb a Messinában épített S. Gregorio templom, melyet Olaszország legbarokabb templomának neveztek és amely a Borromini-féle irány továbbfejlesztését mutatja. 1674 óta sokat épített Torinóban II. Károly Emánuel savoyai herceg és fia, I. Vittorio Amadeo számára. Itteni művei közül kiemelendők: a tudományos akadémia palotája, a nagyszerű Palazzo Carignano; egyházi épületei

közül a S. Lorenzo templom, a Madonna della Consolata, a székesegyház S. Sudario-kápolnája. G. tervei szerint épült a párisi (Ste Anne) theatinus templom is, amely azonban elpusztult. Elméleti műve Architettura civile cím alatt jelent meg (Torino 1737).

Guarinit (ásv.), rombos vékony táblák, kén- v. mézsárga, gyémántfényű; a Vezuv bombáiban található kalcium-alumoszilikát.

Guarino *(Varinus)*, olasz humanista, szül. Veronában 1370 dec., megh. Ferrarában 1460 dec. 14-én. Konstantinápolyban Chrysolorastól tanult görögül, azután tanított Italia több városában, 1429-től fogva Ferrarában. Tanítványa, Janus Pannonius, nagy panegyricust írt róla, mint a klassz. tanulmányok egyik leglelkesebb fölélesztőjéről. Irt görög nyelvtant (Compendium grammaticae ab E. Chrysolora digestae, Ferrara 1509), lefordította Strabon tíz első könyvét, Plutarchostól 10 életrajzot, kiadta Plautust, Liviust, Plinius Naturalis Historiáját és Catullust. V. ö. *Sabbadini*, Vita di G. Veronese (Genova 1891) és La Scuola degli studi di G. (Catina 1895); *Ábel* Jenő, G. Veronensis (E. Phil. Közl. IV., XI.).

Guarnaccia v. *Carnaccia, vernaccia*, olaszországi szöllőfajta, fürtje ágas, hengeres, bogyói hosszúkások, sötét kékes pirosak, hamvasak. Salerno, Ancona s az Abruzzok körül van legjobban elterjedve. Egyébként Olaszországban több szöllőfajtát is neveznek ugyane néven.

Guarnerius, olasz, cremonai hegedükészítő család. Nevezetesebb tagjai: 1. *Andrea*, szül. 1626 körül, megh. 1698 dec. 7. Amati-tanítvány volt. — 2. *Pietro Giovanni*, Andrea idősebb fia, szül. 1655 febr. 18., 1725-ig dolgozott eleinte Cremonában, majd Mantuában. — 3. *Giuseppe Giovanni Battista*, Andrea ifjabb fia, szül. 1666 nov. 25., megh. 1739 körül. — 4. *Giuseppe Antonio*, a család leghíresebb tagja, Andrea unokaöccse, *G. del Gesù* néven is ismeretes, mert hegedüit JHS jelzéssel látta el; szül. 1687 okt. 16. Cremonában, 1725—42-ig dolgozott. — 5. *Pietro*, Giuseppe Giovanni fia, szül. 1695 ápr. 14. 1740-ig dolgozott.

Guary *Miklós*, királyi udvarnok, földbirtokos és bölcseleti író, Vas és Sopron vármegyék táblabirája, szül. 1766., megh. Guarban (Vas) 1839 febr. 12. Munkája: Positiones ex universa philosophia quas in regia academia Jaurinensi anno 1783. publice propugnandas suscepit (Jaurini). Nevét irodalmunkban a *G.-kódex* tartotta fönn.

Guary-kódex v. *Góry-kódex*, nagybecsű magyar nyelvemlék 1483-ból. A kézirat az Akadémia könyvtáráé. 1835. födözték föl Guary Miklós birtokában. Először Horvát István ismertette. 1846-ban egy értekezés és rövid szótár kiséretében kiadta *Döbrentei* Gábor az Akadémia Régi Magyar Nyelvemlékek c. gyüjteménye 4. kötetében.

Guas-festészet *(gouache)*, l. *Fedőfesték*.

Guasparini, *Francesco*, olasz zeneszerző, l. *Gasparini*.

Guastalla, egykor külön hercegségnek, jelenleg Reggio nell' Emilia olasz tartomány ugyanily nevű járásának és egy püspöknek székhelye, (1911) 75,360 lakossal, selyemfonással és vászonszövéssel; a főtéren I. Gonzaga Ferdinándnak Leone Leonitól való bronzszobrával. A középkorban Vardistalla nevű városban II. Pascal pápa 1106. zsinatot tartott. G. területe a középkorban eleinte Reggióhoz, a XIV. sz. óta Cremonához, később Milanóhoz tartozott. 1406-ban Visconti Mária milanói herceg grófságra emelte és Torelli Guidónak adta hűbérül. 1538-ban a Torelliektől Gonzaga Ferrante, V. Károly vezére szerezte meg, akinek utódai 1621. hercegséggé alakították. 1708-ban Gonzaga Vincenzo hozzácsatolta a kis Sabbionetát és Bozzolót. 1746-ban a Gonzaga-család kihalta után Mária Terézia mint megüresedett császári hűbért elfoglalta, de az 1748-iki aacheni békében átadta Don Fülöp spanyol infansnak. 1796-ban elfoglalták a franciák. 1805-ben I. Napoleon testvérének, Borghese Paulinának adományozta. A bécsi kongresszus Sabbioneta és Bozzolo kivételével Parmával és Piacenzával együtt Mária Lujzának juttatta, akinek halála után 1847. Luccához és 1848. Modenához csatoltatott.

Guastallinák, l. *Angelikák*.

Guatavita, város Cundinamarca colombiai departamentóban, 43 km.-nyire Bogotától, 2900 m. magasban, 7000 lak. 1537. Quesada elfoglalta, ekkor az indiánusok egyik megerősített városa volt. 10 km.-nyire ÉK.-re van a G.-tó (3200 m. magasban), ennek partján egy indiánus templom állott, a benszülöttek innen drágaköveket és aranyékszert dobtak a tóba. Az elmerített kincsekből már sokat a felszínre hoztak.

Guatemala *(Guauhtematlan* a. m. erdőborította, v. *Uhatezmalha* a. m. vízokádóhegy), 1. *köztársaság* Közép-Amerikában Mexikó D.-i államai, Brit-Honduras, Honduras, San Salvador, a Csendes- és az Atlanti-óceán között, a 15° é. sz. alatt fekszik, területe 113,030 km², (1910) 1.992,000 lak. (15 jut 1 km²-re). A Csendes-óceán melletti partvidéke alacsony, homokos, számos lagunával. Meredeken emelkedik ki itt a köztársaság legnépesebb részét alkotó nagy fensík. A G.-i fensík a Csendes-óceán felé meredeken ereszkedik le, az Atlanti-óceán felé a távolság 3—4-szer hosszabb, lejtése szelidebb, de folyók össze-vissza szaggatják. G.-ban a lánchegységek az uralkodók. É.-on a Petén mészködombvidék emelkedik, középütt KNy.-i irányban húzódó hegysége az Altos Cuchumatanesben éri el legmagasabb csúcsát (3800 m.); D.-en vannak a vulkánikus hegyek, melyek nagyrésze működő, így: Ta Cana (3990 m.), Tajamulco (4120 m.), S. Maria (3800 m.), Atitlan (3572 m.), Fuego (3825 m.), Pacaya (2530 m.) stb. Lefolyás nélküli tavai az Atitlan-, Petén- és a Guija-tó. Hosszabb folyóvizei az Atlanti-óceánba torkollanak: a hajózható Motagua, a Laguna Dulce-vá kibővülő Polichic, a Rio de la Passion, amely az Usumacintába folyik és így kerül a Mexikói-öbölbe. Földje kitünően terem, fémekben és ércekben szegény, némi aranyat, ezüstöt és rezet termel. A D.-i part mentén sót főznek. Földrengés gyakran pusztítja az országot (1541., 1773., 1830., 1885. és 1902. amidőn Quezaltenango nagyrészt elpusztult). A különböző magasságok miatt éghajlata is különböző. Trópusi hőség uralkodik alacsonyan fekvő vidékein, a száraz évszak decembertől májusig tart, az év többi részében nagyrészt esőzések vannak. Az évi csapadékmennyiség Setalban 4898 mm., Cobanban 2422 mm. és G.

fővárosban 1248 mm. Az ÉK.-i passzát az esőt hozó szél. G. főváros évi közepes hőmérséklete 18·6°, a legnagyobb felmelegedés 30·8° és a legnagyobb lehülés 7·6°. Növény és állatvilága általában olyan, mint Közép-Amerikáé, a partvidék erdőiben a pálma, kaucsuk, mahagoni, akác, bambusz és banán az uralkodók. Az ország domborzati viszonyainak megfelelően nem csak a trópusi növényzet, hanem a magas helyek növényzete is képviselve van, amelyek az itteni alacsony földrajzi szélességek alatt nagy magasságokig feljutnak. G. állatvilágára felette jellemzők: a tapir, a lajhár, a páncélos-állat, a szélesorrú majmok és az erszényes patkány, melyek itt otthonosak; Észak-Amerika állatvilágából megtalálhatni a rókát, nyulat, szarvast, valamint a jaguárt és pumát, de már ezeket ritkábban. Madárvilága gazdag. Népessége közül mintegy 1 millió az indiánus, akik az aztek, toltek és maja törzsek utódai, a ladinosok (fehérek és indus nők keveredéséből származottak) főleg az iparosok, az indiánusok pedig a földmívelők. G. kulturális tekintetben Közép-Amerikában első helyen áll, a fővárosban egyeteme van. A tanítás ingyenes, de csak 40%-a az iskolakötelezeseknek részesül oktatásban. Az ország túlnyomó részben katolikus, a vallásszabadság törvénybe van iktatva. 1742 óta érseksége van. G. terményei közül első helyen áll a kávé, amely az azelőtt nagyon elterjedt kosenil (bíbortetű)-szedés helyébe lépett, mert nem olyan bizonytalan. A cukor, dohány, banán, búza, rizs, indigó, narancs, kakao, kukorica, szőllő és olajbogyó termelése számottevő. A lakosság ló-, öszvér-, szarvasmarha- és juhtenyésztést is űz. Ipara főleg gyapotárút, szalmafonatokat, aranyműves és bőrárú munkákat készít. Kereskedelme a jó kikötők hiánya miatt nem nagy. 1909-ben $5^1/_4$ millió dollár értékű volt a bevitel, a kivitel a 10 millió dollárt meghaladta. Fő kiviteli cikkei: kávé, állati bőrök, banán, cukor, kaucsuk és fa. Vasutainak hossza 1910-ben 724 km. Távíróvonalainak hossza 6753 km. és postahivatalainak száma 1910-ben 281 volt. Vasutai közül nemzetközi fontosságú az Atlanti-óceán melletti Puerto Barrios kikötőt G.-n át a Csendes-óceán mellett fekvő San Joséval összekötő vonala, amely 1908 jan. 10. nyilt meg. G. közgazdasága az új vasúti vonallal igen sokat nyert. A kereskedelem a fővárosban összpontosul, azonban évente januáriusban Esquipulas indiánus falu csodatévő faképe miatt híres búcsújáróhely és nagy vásároknak színhelye. A köztársaság élén a 6 évre megválasztott elnök áll, az állam ügyeit az államtanács intézi, a törvényhozótestület 69 választott tagból áll. G. 23 departementóra oszlik. Hadserege: békeállomány kb. 6000 ember, hadiállomány 87,000 ember. Az állami költségvetés (1911–12.) 15.000,000 arany peso bevételt és ugyanannyi kiadást tüntet fel. G. *színei* kék-fehér-kék, amely sávok lobogójában merőlegesen állanak. *Címerében* kék alapon fegyverek felett áll a király-madár (quesal) «Libertad 15 de Setiembre 1821.» feliràsú papirtekercset tartva karmai közt.

Története. G.-t a felfedezések előtt a maya-törzshöz tartozó indián quichék és kakchiquelék lakták, akik a műveltség elég magas fokára emelkedtek. A két törzs viszálykodását felhasználva, 1525.Pedro de Alvarado egész G.-t spanyol uralom alá vetette. Ettől kezdve G. a mexikói alkirály kormányzása alatt állott 1821-ig, amikor Mexikóval együtt elszakadt a spanyol uralomtól. Ezután Mexikótól is elszakadt és Salvador, Honduras, Costarica és Nicaragua köztársaságokkal egyesülve a *Középamerikai Köztársaság* tagja lett. Ennek felbomlása után 1839. kezdődött G. külön állami élete. Első elnöke az indiánus származású Rafael *Carrera* volt, ki több mint húsz éven át (1841–65.) igazgatta okosan, de erőszakos kézzel a kis államot. Halála után pártharcok dúlták G.-t, míg végre 1877. *Barrios* elnök rendet és nyugalmat teremtett kis időre. Befelé erőszakkal kormányzott, kifelé pedig kedves tervét, a középamerikai köztársaságok egyesítését akarta megvalósítani. Minthogy diplomáciával nem ért célt, fegyverrel akarta tervét kierőszakolni. Azért 1885 febr. megtámadta Salvadort, de mindjárt az első határváros ostrománál elesett. Utóda, *Manuel Barillas*, nem ejtette el elődje tervét, de előbb G. belső ügyeit hozta rendbe. 1889-ben aztán megegyezett az 5 köztársaság elnöke a szövetség megkötésében, de Salvadorban erre felkelés támadt, melynek vezére Ezeta megverte a G.-i sereget, mire a szövetség eszméje újból megbukott. 1891-ben *José Barrios* lett az elnök, ki a külföldiek pártolásával igyekezett G. gazdasági életén segíteni, de oly zsarnoki uralmat gyakorolt, hogy 1898. merényletnek esett áldozatul. Utóda, *Manuel Estrada Cabrera* szintén erőszakos eszközökkel tartotta fenn uralmát s 1905. újból megválasztatta magát elnöknek. 1906-ban felkelés támadt ellene, melyet Salvador köztársaság is támogatott, de Cabrera 1906 júl. megverte a betörő salvadori sereget. G. 1907. Mexikóval keveredett viszályba, mert kormánya nem akarta kiszolgáltatni Barrios volt elnök gyilkosait. Cabrera, akit 1911. újra megválasztottak elnökké s valóságos diktátori szerepet visz, teljesen az északamerikai Egyesült-Államok befolyása alá került.

Irodalom. O. Stoll, G., Leipzig 1908; Die Republiken Mittel-Amerikas, Zeitschrift f. Erdkunde, Berlin 1890; K. Sapper, Grundzüge der physikalischen Geographie von G., Gotha 1894; u. a. Über Gebirgsbau u. Boden d. nördl. Mittel-Amerika, u. o. 1899; Ch. H. Stephan, Le G. économique, Paris 1907; T. Maler, Explorations of the upper Usumacintla, Cambridge Mass. 1908; Winter, G. and her people of today, Boston 1909; Fuentes y Guzman, Historia de G., Madrid 1882.

2. *G. (Santiago de G. v. G. la Nueva)*, a G.-i köztársaság *fővárosa*, érseki székhely, 80 km.-nyire a Nagy-óceántól, 1480–1520 m. magasban, vasúttal, (1910) 125,000 lak., jelentéktelen posztó- és agyagiparral. Az egyenes utcákból álló város jelentékenyebb épületei: az egyetem, a cabildo (városház), a San Juan de Dios-kórház, az egykori jezsuita kolostor, a műegyetem, számos templom, a szinház és két erősség. A száraz évszakban igen poros és egészségtelen hely. G. a negyedik főváros. Az indiánusoké, Iximché, a jelenlegitől 60 km.-nyire volt; 1524. Alvaredo az Agua lábához tette át, ahol Ciudad Vieja (Almalonga) is áll; 1541. az Agua vulkán kitörése miatt a fővárost 4 km.-rel odább helyezték Antigua G. helyére. 1773 és 1874. földrengés pusztította. 1776 óta a mai város a kormány székhelye; 1902 ápr. 18-án hatalmas földrengés rázta meg.

Guateque (ejtsd: —téke), város Colombia délamerikai köztársaság Boyacá államában, a Kordillerák keleti lejtőjén, 6000 lak., arany-, ezüst- és rézbányákkal.

Guatimozin, Mexikó utolsó császára, Montezuma unokaöccse és veje. Bátyja halála után, 25 éves korában lépett a trónra. Ő védte Cortezzel szemben Mexikó fővárost hősies kitartással. Mikor azután a spanyolok 1521 aug. 13. azt rohammal bevették, G.-t menekülése közben elfogták. Cortez eleinte jól bánt vele, később azonban kínpadra vonatta, hogy kincseinek rejtekhelyét elárulja. Végre 1525 febr. 15. összeesküvés gyanuja miatt felakasztották.

Guatok, Felső-Paraguay mocsaras vidékén élő, nyelvileg izolált indiánus törzs, mely, bár területileg beleesik a csako (l. o.) kultúrába, attól sok tekintetben különbözik. Pl. agyaggolyólövő íjjaik szerkezetében, hajdíszük kötésében stb. Az Algarroba gyümölcséből és mézből részegitő italt készítenek. Lovon vadásznak. (L. *Csako.*) V.ö. *Kersten*, Indianerstämme der Gran Chaco (Leiden 1905).

Guatusok, Nicaragua területén és Hondurasban élő indiánus törzsek, a talamankák nyelvi rokonai. Ősrégi fejlett kultúrájuk emléke a legújabb időkben előkerült sok aranylelet, mai műveltségük az u. n. costaricai korba tartozik. Sapper szerint itt halad Észak- és Dél-Amerika etnográfiai határa, ezért a G. mindakettőnek hatását mutatják. Pl. a déliek palengue néven ismert házát nem vették át, oldalfalak nélküli fészerekben laknak, ruházatuk ellenben határozottan déli tipusú. A couvade (l. o.) náluk is divik. V. ö. *Ehrenreich*, Die Ethnogr. Süd-Amerikas (Braunschweig 1904).

Guauchos a. m. gauchos (l. o.).

Guavana-cédrus (növ.), l. *Protium*.

Guaviare *(Guajabero)*, az Orinoco mellékfolyója Colombia köztársaságban és Venezuela államban, Dél-Amerika É.-i részén; a Cordillera Oriental K.-i lejtőjén ered Unilla (Balsilla) néven s San Fernando de Atabapo mellett torkollik. Hossza 1500 km. Mellékfolyói az Inirida és Atabapo.

Guaximarost, l. *Guazuma*.

Guayaba (növ.), l. *Psidium*.

Guayacanit (ásv.) a. m. enargit.

Guayama, kikötő és G. departemento fővárosa Puerto-Rico szigeten, körülbelül 6000 lak.

Guayana, l. *Gujána*.

Guayana-áram, l. *Atlanti-oceán*.

Guayanok, 1. a tupi nyelvcsaládhoz tartozó törzs Paraguay állam területén, a Parana jobbparti mellékfolyói között. Mint az újabb kutatások kiderítették, a hasonlónevű állam területén sohasem laktak. — 2. *G.*, a szó szorosabb értelmében vett guayanai indiánusok, túlnyomólag karaibok, rucuyenne, makusi, guarahibo stb. törzsek; továbbá a nuaruák, vapiszi, atorai stb. Később beköltözött a tupik számos ága, de a mai G. nem voltak köztük.

Guayaquil (ejtsd: —kil), 1. *öböl*, Dél-Amerika csendes-oceáni nagy öble a Punta Santa Elena, Cap Blanco és Punta de Parinas között, az egyenlítő közelében. 225 km. széles, K. felé keskenyedik s a Puna sziget két részre osztja. Az öböl egy része Ecuador államhoz, másik része Peruhoz tartozik. Környéke száraz puszta. — 2. *G.* vagy *Santiago de G.*, főkikötővárosa Ecuadornak és Guayas tartomány fővárosa, a G. torkolatának jobb partján, forró éghajlattal; egészségtelen vidék, rossz ivóvízzel, 51,000 lak. (indiánusok, mulattok és mesztizek). Az ó-város a Santa Ana domb alján fekszik, az új-város 5—6 km. hosszú és számos rövidebb keresztutcából áll. Kiválóbb épülete a hajógyár (Astillero), a kormányzó, katonai parancsnok és a püspök székhelye. Fontos kereskedelmi hely. Ecuadornak és Peru egy részének külkereskedelme ebben a városban bonyolódik le. Rendes hajójáratok kötik össze Panamával, az Amerika Ny.-i partján fekvő s az európai nagyobb kikötőkkel. A kivitel főcikkei: kakao, azután kaucsuk, tagua, szalmakalapok és újabban kinafahéj. 1537-ben Francisco de Orellana alapította, 1693. jelenlegi helyére telepítették át.

Guayaquil-kalap, l. *Carludovica*.

Guayas, Ecuador tengermelléki tartománya a Guayaquil-öböl, los Rios, Chimborazo, Azuay és Loja tartományok közt, 29,795 km² területtel, 98,100 lak., fővárosa Guayaquil. A gazdag tartomány sík, öntözött terület, forró klímával, kitünő kakaó-, gyümölcs-, dohány- és rizs-termeléssel és panamakalap-készítéssel.

Guayava (növ.), l. *Psidium*.

Guaymas *(San José de G.)*, kikötőváros Sonora mexikói államban, a Kaliforniai-öbölnél és a Rio de G. torkolatánál, hegyektől körülvéve, 8648 lak., közelében két ezüstbányával. Osztrigahalászattal, élénk partmenti kereskedelemmel.

Guayos, l. *Babahoyo*.

Guayra *(La G.)*, l. *Guaira*.

Guayteca, a Chonos-szigetek (l. *Chonos*) legészakibbja, kikötője Melinca.

Guayule-gummi (növ.), kaucsukféle anyag, melyet a Mexikóban honos *Parthenium argentatum* (Fészkesek) növénynedvéből nyernek és amely a mostani nagy kaucsukszükséglet mellett újabban gyakorlati fontosságú; a növény azonkívül gyantát is szolgáltat.

Guaza (növ.), egyik neve az Indiában termő kenderből *(Cannabis sativa* var. *indica)* készített kábító anyagoknak, amelyeket «hasis» vagy «molak» gyüjtőnévvel jelölnek. Egy másik neve: «charas». L. *Bhang* és *Kender*.

Guazuma *Plum.* (növ.), a Sterculiaceae család génusza; 4 faja Dél- és Közép-Amerikában honos fa. Levelük osztatlan, fűrészes, néha csillagszőrös. Viráguk gazdag bugákat alkot, különben apró, hosszúkás szirmai kettéhasitottak. Termésük 5 kopácsú, sok magvú fás tok, felülete tüskés, v. tollas szőrű, magvait húsos belső rész veszi körül. Ezt a húst a *G. ulmifolia* Lam. tokjából kiszopogatják. E faj háncsrostjaiból *(guaximarost*, ejtsd: huaxima—) kötelet, hálót készitenek; e rostok a juta helyettesítésére alkalmasak, igen hosszúak, erősek, tartósak, vízállók. Hazájában, de az óvilágban is gyakran ültetik.

Guazzo (ol.) a. m. vízfesték, l. *Fedőfesték*.

Guba, többféle értelemben használt szó; jelent a köznép által viselt felsőruhát, továbbá ételt is; a növénytanban a. m. takaró, pl. az a lepel, amelyben a mogyoró gyümölcse megérik. L. még *Gubás*.

GUBACSOK.

1. Schizoneura ulmi L. okozta levélfodrosodás szilfa levelén. — 2. Tetraneura ulmi Deg. gubacsa szilfa levelén. — 3. Phemphigus spirothecae Pass. gubacsa fekete nyárfa levélnyelén. — 4. Rhodites rosae L. bozontos gubacsa vadrózsán. — 5. Rhodites Eglanteriae gubacsa rózsa levelén. — 6. Nematus pedunculi gubacsa fűzfa levelén. — 6b. Ugyanaz átmetszve, lárvával. — 7. Cynips Kollarii gubacsa tölgyfán. 8. Aphilothrix Sieboldi gubacsa tölgyfán. — 9. Neuroterus lanuginosus gubacsa tölgyfa levelén. — 10. N. numismaticus és 11. N. fumipennis gubacsa tölgy levelén. — 12. Spathegaster tricolor gubacsa tölgy levelén. — 13. Hormomyia Reaumuriana Löw. gubacsa nagylevelű hársfa levelén. — 14. Ugyanaz keresztmetszetben, lárvával. — 15. Hormomyia juniperina gubacsa borókán. — 16. Aphilothrix gemmae gubacsa tölgyön. — 17. Cynips polycera gubacsa tölgyfán. — 18. Cynips caput medusae Htg. gubacsa tölgyön. 19. Cynips Hartigi gubacsa tölgyön. — 20. Gubacsatkák gubacsai démutkán

Gubacs v. *gubics, guba, buga, bigolyó, fingagolyó, suska (cecidium, galla;* l. a *képmellékletet),* növények különböző részein keletkező képződmény, mely az illető növényrészen valamely növényi v. állati élősködő hatására megindult kóros, túltengő fejlődési folyamat következménye. Következésképen G. mindig csak fiatal, még fejlődésben levő növényrészeken (rügyeken, fiatal gyökér-, szár- és levélképleteken) képződhetik, de a rajta v. benne levő élősködőnek mindig hosszabb ideig képezi táplálékot is adó tartózkodási helyét. Közönségesen csak az állati eredetüeket (zoocecidia) mondják G.-nak, de az élősködő gombáktól (növény-G. = mykocecidium) okozottak sem különböznek azoktól lényegesen. Ilyen pl. a *Plasmodiophora Brassicae* okozta gyökérgolyva a legtöbb káposztafélén. Gyakoribbak az állati eredetüek, melyek különböző családbeli rovarok támadása folytán képződnek leginkább. Igy a különféle *G.-darazsak* (Cynipidae), *apró legyek* (Cecidomyidae), *levéltetvek* (Aphidae), *ugró tetvek* (Psyllidae), egyes bogár- és lepkelárvák, továbbá *G.-atkák* (Phytoptidae), mind okozhatnak G.-képződést. A rendellenesen fejlődő, sokféle alakú szövettömegek rendesen körülzárják az illető állatot s csak annak teljes kifejlődése és kirajzása után száradnak el teljesen. A G.-ot az azt előidéző állat szerint: légy-, darázs-, atka-, tetű- stb. G.-nak, keletkezésük helye, illetőleg a növényrész szerint, amelyen találhatók, gyökér-, szár-, levél-, rügy-, barka- stb. G.-nak nevezzük. A G.-ok néha csak bizonytalanul elhatárolt, eltorzult részei a növény egyik v. másik tagjának, sokszor azonban köröskörül zárt, különálló képződmények. Ha csak egy növényrészből (gyökérrész, szártag, levél) keletkeznek, *egyszerű G.-nak,* ha azonban összetett szervből (rügy, hajtásvég, virágzat) fejlődnek, *összetett G.-nak* nevezzük. Az elsők sorába tartozik a szőllő- és körtelevél nemezbetegsége, melyet atkák (Phytoptus) okoznak; továbbá a szőllő gyökerének filloxéra okozta csomósodása és sok más gyökér-, szár- és levél-G. (L. *a képmelléklet ábráit.)* A másikra szolgáljon például a boróka G.-a *(képm. 15. ábra),* a fűzön gyakori fűzrózsa vagy G.-rózsa, melyet a Cecidomyia rosaria Löw. G.-légy okoz, tov. az ú. n. moharózsa *(képm. 4. ábra).* Ez több megrövidült szártagnak bozontos eltorzulása, melynek számtalan kamarájában a Rhodites rosae L. fejlődik. G.-termelés tekintetében a tölgyfáé az elsőség, mert annak különböző részein, gyökerétől a csúcsáig, valami 200 különböző G. képződhetik. Gyakorlati tekintetben is azok a G.-ok a legfontosabbak, amelyeket a Cynips gallae tinctoriae, a Cynips Kollari és Cynips insana nevű G.-darazsak fejlesztenek bizonyos tölgyfajokon (Quercus infectoria, Quercus pubescens, Quercus sessiliflora, Quercus tauricola, Quercus tinctoria, Quercus cerris). A magyar G. a Quercus pedunculata-n terem a Cynips hungarica nevű darázs nyomán. A leghíresebbek az aleppói G.-ok, amelyek 60—70% csersavat tartalmaznak, míg a középeurópaiaké 7—17% között ingadozik. A kisázsiai és görög G.-ot már Hippokrates és Theophrastus idejében alkalmazták ipari és orvosi célokra. Ez az alkalmazása később is megmaradt, úgy, hogy a keresztes hadjáratok után a Kis-Ázsiában termelt G. rendes kiviteli cikk volt. Értékes a kinai G., melyet egy levéltetűfaj (Aphis chinensis Bell.) fejleszt a Rhus semialata Murray levelein és levélnyelein, mert 59—77% csersavat tartalmaz. A G.-ot pamut és bőr festésére, továbbá tintagyártásra használták, de mai nap leginkább csak a csersavgyártásnál nyer alkalmazást.

Gubacs, Soroksárhoz tartozó puszta volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben; 1865. a belga bank által parcelláztatván, rajta két nagyobb telep (Erzsébetfalva és Kossuthfalva) keletkezett, melyek Erzsébetfalva név alatt nagyközséggé alakultak.

Gubacsatkák, l. *Atkafélék.*

Gubacscsersav, l. *Tannin.*

Gubacsdarazsak *(Bugadarazsak, Gubabogarak, Cynipidae,* állat), a Hártyásszárnyú rovarok *(Hymenoptera)* egyik családja. Alig 2—4 mm.-es kis állatok, fonalas csápokkal és erős torral. Oldalt összelapított potrohukat rövid nyél köti az utótor alsó széléhez. A potroh hátsó részének alján a tojócső elrejtésére való csatornájuk van. A közismert különféle alakú gubacsok keletkezését azáltal okozzák, hogy gazdanövényük levelét, szárát v. gyökerét megszúrják s a sebbe helyezett pete, ill. az abból kikelő kis pondró azután az ottlevő szöveteket kórosan tultengő fejlődésre, gubacsképzésre izgatja. A gubacs belsejében fejlődik a petéből kikelő lárva bábbá s csak mint teljesen kifejlődött, szaporításra képes darázs hagyja el azt. Sok szűzen szaporodó gubacsdarazsat leírtak külön fajnak, de ezekről, ha nem is valamennyiről, kiderült, hogy ivaros nemzedékük is van, amelyet szintén különálló, más fajnak tartottak. Így a szárnyatlan Biorrhiza aptera Bosc. néven leírt faj a Teras terminalis faj ivartalan alakja. Az első a tölgy és néha a fenyő gyökerén fejleszt gubacsokat, az utóbbi pedig a tölgy csúcsrügyeiben. Az ismert G. 90%-ának a cser és a tölgy a gazdanövénye. Magán a tölgyön Közép-Európában 2 gyökér, 8 kéreg, 39 rügy, 34 levél, 9 barka és 4 termés gubacsfaj fordul elő. A mi tölgyeink közül a cserfán (Quercus cerris) 21, a kocsános tölgyön (Qu. pedunculata) 33, a kocsántalanon (Qu. sessiliflora) 45, a molyhoson (Qu. lanuginosa és Qu. pubescens) 33, a magyar tölgyön (Qu. conferta) 4 gubacsfaj közönséges. Más gubacsdarázsfajoknak a juhar, berkenye, csipkerózsa, szeder, pipacs, ökörfarkkóró a gazdanövénye, de az egyes gubacsok darazsai nem mindig ismeretesek. A kocsános tölgy makkjának a csészéjén levő szabálytalan, belül üreges, *suska* nevű, Pest vmegyében *zsíros gubának* nevezett gubacsot a Cynips calycis Burgs. faj okozza. A vadrózsán fejlődő és *bedeguár* néven ismert gubacsot a *Rhoditis rosae* L. nevű gubacsdarázs okozza. Érdekes és sokat emlegetett gubacsdarázsfaj a *fügenemesítő darázs* (l. o.). L. még *Gubacs.*

Gubacsfa, a fás növények fa és kérge között különböző gombák vagy állatok (pl. az almán a vértetű) megtelepülése folytán keletkező csomós vagy fürtszerű daganat, amely a sérülés v. fagy folytán keletkezett rákdaganatokhoz hasonlít, v. pedig a boszorkánysepróhöz hasonló elágazódást okozza.

Gubacslegyek, l. *Gubacslégyfélék.*

Gubacslégyfélék *(Cecidomyidae)*. Valamenynyien apró termetüek, aránytalanul nagy, elől elszélesedő, lekerekített, tövükön erősen megkeskenyedő s rendszerint szőrözött, szivárványszínben csillogó szárnyuk van. Fejük meglehetős nagy s ezen számos (13—36) golyó- vagy hengeralakú izből álló, pamatonként szőrökkel díszített csápot viselnek. Szívókájuk rövid, négy izből álló, mely részek azonban külön-külön nem vehetők ki mindenkor. Lábaik karcsuak, hosszuak és végükön csak egy-egy tapadókorongot viselnek. A potroh 8 gyűrűből álló, hengerded alakú ; a nőstény potroha kihegyesedik és egy eléggé kiálló tojócsőben végződik. A nőstények petéiket különféle növények különféle részeire tojják. A kikelő lárvák helyén a növényi sejtek kisebb-nagyobb mérvű sarjadzásnak indulnak, esetleg valóságos gubacsokat is képeznek. Innen e rovarcsalád neve. A gubacslegyek rendszerint élénk színezetüek, gyakran vörösek, néha sárgák, mely színt azonban haláluk után csakhamar elvesztik. A gubacslegyek különféle növényi részekben élősködő lárvái orsóidomuak, sárgás-fehérek, sárgák vagy vörösek. Ott bábozódnak be, ahol élnek ; ez rendszerint áttelelés után tavasszal következik be. Legfontosabbak a következő gubacslegyek: Az egyéves fűzfavesszőkben, nevezetesen a Salix purpurea hajtásaiban él a *Cecidomyia salicis* Schrk. ; az idősebb fűzfaágakban s a törzsekben a *C. saliciperda* Duf. ; többféle fűzfa rügyeiben a *C. rosaria* Frisch. ; bükkfalevelek gubacsaiban a *C. fagi* Htg. és a *C. piligera* Löw. ; a tűlevelüek tűiben a *C. brachyntera* Schwäg. ; fiatal körtefákon a *C. nigra* Meig. ; az ideje előtt összezsugorodó körtefaleveleken a *C. piri* Bouche ; a cseresznyefák eltorzult ághegyeiben a *C. cerasi* Löw. ; a szarvaskerep — Lotus corniculatus — hagymaszerű megvastagodásaiban a *C. loti* Deg. ; a borsóhüvelyekben a *C. pisi* Löw. ; a repce-becőkben a *C. brassicae* Wimmertz ; a búza virágzatában a *C. tritici* Kirby és a *C. aurantiaca* Balth. Wagner, a búza szárában a *C. eguestris* Balth. Wagner ; a búza és rozs szárában a hirhedt *hesszeni légy : C. destructor* Say, l. *Hesszeni légy*.

Gubacsrózsa, l. *Fűzrózsa*.

Gubacsvirág, a füge (Ficus) virágzatának az a virága, amelyet a korsóalakú virágzaton belül a gubacsdarázs felkereshet ; ez csak a rövid bibeszálú, szemölcstelen magházú, amelybe a G.-darázs rövid peterakó csöve beér, ahol azután a petét lerakva, a petéből az állat ki is fejlődik. Ez a G., ellentétben a magvas virággal. L. *Fugefa*.

Gubás vagy *gubaszabó*, ruházati iparos, aki a köznép által viselni szokott gubát készíti. Legnagyobb mértékben vannak elterjedve a magyar s tót vidékeken, ahol t. i. a nép gubát visel ; nevezetesen Hajdu, Bihar, Szatmár, Borsod és Zemplén vármegyékben. Nagyobb jelentőséggel ez az iparág hazánkban már nem bir. Némely vidéken háziipar.

Gubaševo, adók. Varasd vm. klanjeci j.-ban, (1910) 988 horvát lak. ; u. p. és u. t. Veliko-Trgovišće.

Gubasóczy *János*, kalocsai érsek 1685 óta. Megelőzőleg 1668. pécsi, 1676. váczi, 1680. nyitrai püspök volt s az utóbbi méltóságot mint érsek is megtartotta. Megh. Bécsben 1686 ápr. 10. Hazafias, áldozatkész főpap volt, kinek emlékét egy 12 növendék számára a pesti papnevelőben tett alapítványa is megörökíti.

Gubbadás, l. *Görbedés*.

Gubbio (az ókorban *Sguvium*, a középkorban *Eugubium)*, város Perugia olasz tartományban, (1911) 29.018 lak., a XIII. sz.-ból való dómmal és több értékes festményt tartalmazó templommal, szép gót palotával (dei Consoli), amelyet a XIV. sz.-ban Maffei Giovanelli épített. A residenza municipaleban őrzik egyéb értékes gyüjteményeken kívül az 1444. a városban föltalált híres eugubiumi táblákat (l. o.). A XV. sz.-ban a majolikái voltak nagyon híresek. Különösen nagy hírüek voltak a fémfényű s azok között az aranyos és rubinvörös mázú edények. Majolika-gyár még most is van néhány működésben, amelyek a régi szép majolikagyártmányokat sikerrel utánozzák.

Gubbiomajolika, l. *Agyagipar* (története) és *Lüszteres edények*.

Gubec *Mátyás*, az 1572-iki horvát parasztlázadás vezére. A lázadás Tahy Ferenc susedgradi birtokán kezdődött, tovább terjedt a Száva és Kulpa folyók közötti vidékre, sőt a szomszédos Krajnára is. Véget vetett a nagy pusztításnak Drašković György horvát bán serege, amely G. csapatait Stubicánál szétverte. G.-et Zágrábban, a Márk-téren, Dósa György módjára kivégezték.

Guben, az ugyanily nevű járás székhelye Frankfurt porosz kerületben, (1910) 38,485 lak., posztószövéssel és festéssel, bőrgyártással, cserépedénykészítéssel, fűrész-, gőz- és vizimalmokkal, gép-, kalap-gyártással ; közelében barnaszénbányákkal. 1462 jún. 5. II. Frigyes brandenburgi választó és Podiebrad György itt kötöttek egymással békét. 1815-ben került Poroszországhoz.

Guberálás, a kártya- v. egyéb játékoknál a tét ellenértékének tényleges kitevését jelenti.

Guberforrás, vas- és arzéntartalmú forrás Srebrenica (l. o.) bosznia város közelében, a szerb határ mellett.

Gubernaculum (lat.), kormány, kormányrúd ; *gubernátor*, kormányzó, kormányos is ; *gubernium*, a tartományi központi kormányszék, igazgatóság. E néven szerepelt az erdélyi főkormányszék is. L. *Erdély*.

Gubernaculum Hunteri v. *gubernaculum testis*, a nemi szervek fejlődésében fontos köteg, amely a fejlődése kezdetén magasan fekvő herét fejlődése folyamán úgyszólván levezeti a herezacskóba a lágyékcsatornán át ; kifejlett egyénben maradványa a lig. scrotale inferius. L. még *Nemi szervek*.

Gubernáth *Antal*, akad. tanár, szül. 1757. Rajkán (Moson vm.), megh. 1814 nov. 2. Pozsonyban. A jogot Győrött és Bécsben végezte, 1792. nevezték ki a pozsonyi akadémia tanárának. 1797. és 1805. a pozsonyi fölkelőseregben kapitányi rangot viselt. Alkalmi magyar és latin versein és fordításain kívül megjelent főbb műve : Institutionum linguae et litteraturae hungaricae, 2 tomi (1802—03).

Gubernatis, *Angelo de*, l. *De Gubernatis*.

Gubernátor, l. *Gubernaculum*.

Gubernija (orosz, a. m. kormányzóság), Nagy Péter óta a tartományok hivatalos elnevezése. Minden G. kerületekre (ujeszd) van felosztva.

Guberuium (ujlat.), l. *Gubernaculum*.

Gubitz, *Friedrich Wilhelm*, német író, szül. Lipcsében 1786 febr. 27., megh. Berlinben 1870 jún. 5. 1817-ben alapította meg a Gesellschafter c. folyóiratot, melyben Heine első versei jelentek meg. Hosszú időn át a Vossische Zeitung szinházi bírálója volt és kiadta a Jahrbuch deutscher Bühnenspiele (1835—1867) c. folyóiratot. A Deutscher Volkskalender (1839—69) megállapította népirói hírnevét. Nevezetesebb még Erlebnisse c. munkája, mely korára vonatkozó sok érdekes adattal szolgál (Berlin 1869, 3 köt.).

Gubó, 1. az *állattanban* azon burok, amelybe főleg a szövőlepkék hernyói, mielőtt bábbá alakulnának át, magukat beburkolják. A burok a hernyok fonómirigyeinek (l. *Fonómirigyek*) váladéka, amely a hernyó száján át kijőve, a levegőn csakhamar fonállá szilárdul meg. Némelyiknél ez igen finom, lefejthető és a selymet szolgáltatja. A G. az egyes fajok szerint változó alakú és szinű és a báb védelmére való. Selyem-G.-ra nézve l. *Selyemlepke*.

2. *G.* v. *bugó* a *botanikában*, növényrészt tekintve, valami csomós növekedés. Baribugó pl. a disznóbojtorján gyümölcse; zsiros G. v. zsiros gubacs a tölgynek használt gubacsa, l. *Tölgygubacs*.

Gubody *Sándor*, mérnök és politikus, szül. Nagykőrösön 1798 jul. 28., megh. u. o. 1885 aug. 28. Tanult szülővárosában és Késmárkon. A jogi pályát, melyre készült, utóbb a mérnökivel cserélte fel. 1848-ban a magyar vasutak építési igazgatójának, majd a közlekedésügyi minisztériumhoz tanácsosnak nevezték ki. Ezt az állást azonban nem foglalhatta el, mert Kossuth a zendülő horvátok ellen tervezett népfelkelés szervezését bízta rá a kecskeméti járásban. A 60-as évek közepén Nagykőrösön polgármesternek s országgyülési képviselőnek választották meg. Ezt a kerületet többször képviselte. 1875-ben a képviselőház korelnöke volt. Irt politikai és társadalmi cikkeket is.

Gubófulasztás. A feldolgozásra szánt selyemgubókat fulasztásnak vetik alá, azaz a gubóban levő bábot megölik, nehogy kikeljen. A fulasztást v. száraz meleggel végzik, mely célból a gubókat 10—12 órán át 70—80° C. hőmérsékletü levegőben tartják, vagy gőzöléssel, mely esetben 10 percig alacsony nyomásu góz behatásának teszik ki. A gőzfulasztást szárítás követi, nehogy a nedves gubó rothadásnak induljon. L. még *Selyem*.

Gubópöfeteg (növ.), l. *Pöfeteg*.

Gubóvirág (növ.), l. *Globularia*.

Gubóvirágfélék (növ.), l. *Globulariaceae*.

Gubuluvajo *(Buluvajo* v. *Bulavayo)*, a brit-délafrikai társaság kormányának székhelye. Közelében aranybányák vannak. 1897-ben nyitották meg a Mafekingtól idáig épített vasutat.

Gučani, adók. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1910) 330 szerb és horvát lak., u. p. Vilić selo, u. t. Pozsega.

Guccio (ejtsd: guccsó), *Giannino*, francia trónkövetelő, kiben sokan X. Lajos francia királynak s nejének, Klemenciának (Róbert Károly magyar király nővérének) fiát, és így a francia korona törvényes örökösét látták. G. 1357. Budára jött Nagy Lajos király udvarába, aki G.-nak a francia trónra emelt igényeit elismerte. G. azután Avignonban járt, de VI. Fülöp francia királlyal szemben nem volt képes igényeit érvényesiteni. V. ö. *Pór* Antal, Nagy Lajos magyar király viszonya Giannino di G. francia trónkövetelőhöz (Budapest 1892).

Gucsen, dzungáriai város, l. *Kucsöng*.

Gucskov, *Alexander Ivanovics*, orosz politikus, szül. Moszkvában 1862. Ifjusága nagyon kalandos volt. Először a mandzsuriai vasút őrségében szolgált. Azután a búrok oldalán harcolt s megsebesülve az angolok fogságába került. Innen kiszabadulva, hazatért s a legszélsőbb reakciós irányhoz csatlakozott. Egy ideig Moszkva város tanácsának volt a tagja. Az 1904—1905-i japáni háborúban a Vörös Kereszt-egylet megbizottjaként működött s Mukdennél ő is japán fogságba került. Hazatérve megalapította az *oktobrista pártot* (mérsékelt baloldal) s annak vezére lett a dumában. 1910 márc. Khomjakov visszalépése után a duma elnökévé választotta. E tisztségét 1911 márc.-ig viselte, amikor Sztolipin miniszterelnök alkotmányellenes viselkedése miatt leköszönt.

Gudar, *Sierra de G.*, l. *Pireneusi félsziget*.

Gudbrandsdalen, Krisztiánia norvég járás szük és meredek hegyfalaktól környékezett szép völgye, amelyen a Laagen folyik keresztül, 15,489 km² területtel és mintegy 50.000 lakossal. Északon a Dovrefjeld, nyugaton a Jötunfjelde látható.

Gudda *(gödde)*, arab folyadék- és gabonamérték = 7·57 l.

Gudden, *Bernhard von*, német elmegyógyász, szül. 1824 jún. 7., belefult 1886 jún. 13. a starnbergi tóba. Bonnban, Berlinben s Halléban tanult. 1851-ben segédorvos lett az illenaui elmegyógyító intézetben, 1869. Zürichben az elmegyógyászat tanára lett, 1872. Münchenbe hívták, ahol mintaszerű elmegyógyító intézetet alapított. Ezután Ottó bajor herceg, majd az elmebeteg II. Lajos bajor király orvosa lett, s utóbbival együtt beleveszett a starnbergi tóba. Nagy tanulmányozáson alapuló agykisérleteket tett és írt le. Összes műveit 1888. Grashey adta ki.

Gude, *Hans Frederik*, norvég festő, szül. Krisztiániában 1825 márc. 13., megh. 1903 aug. 17. Düsseldorfban Schirmernek volt tanítványa. 1854 óta Düsseldorfban, Karlsruheban, majd Berlinben műv. akadémiai tanár volt és sok tanítványa révén erős befolyást gyakorolt a német tájképfestésre. Művei túlnyomó részben norvég tájképek, gondosak, tárgyilagos hüségüek, de nem egyszer kemények, szárazak. Annak idején igen nagy becsben állottak és német képtárakban gyakran láthatók. Említendők: Norvég tó halászokkal; Viking hajók a Sognefjordban; A vihar után (Berlin, Nationalgalerie); Éjjeli halászat Norvégiában (Bécs, műv. akadémia); Kikötő halászok (drezdai képtár); Szélcsend a norvég tengerparton (kölni muzeum); Hazatérő halászok (boroszlói muzeum) stb.

Gudehus, *Heinrich*, német hőstenor, a Parsifal bayreuthi kreálója, szül. Altenburgban 1845 márc. 30., megh. Drezdában 1909 okt. 9. Schnorr von Carolsfeld asszony tanítványa. Először 1870. lépett fel a berlini Operaházban. 1880—1890-ig Drezdában kamaraénekes, 1891. a newyorki német opera tagja volt.

Gudenaa, Jylland (Jütland) dán félsziget legnagyobb folyója, Veile járásban ered, a Mos és több más kisebb tavon átfolyva 158 km.-nyi futás után Randers mellett a Randersfjordba ömlik; Silkeborgtól kezdve 83 km. hosszúságban a Silkeborg-csatorna segítségével hajózható, vízterülete 2620 km².

Gudenus, előkelő spalatói polgári család tagja, 1136. éppen akkor lett spalatói érsek, mikor a város a magyaroknak meghódolt. Az esztergomi érsek által szenteltette föl magát, mit II. Ince nagyon rossz néven vett, mert a fölszentelés jogát a pápa kiváltságának tekintette; vétségét azonban, tekintettel II. Bélára, ki érdekében több izben közbenjárt, 1138 máj. 24. megbocsátotta. G. azután többször megfordult II. Béla udvarában s mindvégig híve maradt a magyar fenhatóságnak.

Gudenusbarlang, Alsó-Ausztriában, a Krems völgyében fekvő, kőkorszaki leletekben gazdag barlang.

Gudermann, *Christoph*, német matematikus, szül. Winneburgban 1798 márc. 28., megh. Münsterben 1852 szept. 25. 1823-tól Clevében gimnáziumi s 1832-től Münsterben akadémiai tanár volt. Az elsők közé tartozott, kik az elliptikus függvényeknek Jacobi és Abel által alapított elméletét elsajátították. Művei: Theorie der Modularfunktionen und der Modularintegrale (Berlin 1844); Grundriss der analytischen Sphärik (Köln 1830); Theorie der Potenzial- oder cyklisch-hyperbolischen Funktionen (Berlin 1832); Lehrbuch der niedern Sphärik (Münster 1836).

Gudev *Péter*, bolgár államférfi, szül. Gradecben (Kelet-Rumélia) 1863. Szabó és szolga volt, mielőtt a szliveni gimnáziumot látogathatta. Azután tanító lett, részt vett az 1885-iki háborúban s az 1887-iki felkelésben. Külföldi egyetemeken befejezve tanulmányait, 1892. osztályfőnökké nevezték ki a közoktatásügyi minisztériumba. A szobranje tagjává, majd alelnökévé, 1903. elnökévé választották; 1905. kereskedelmi miniszter lett. 1907—08-ig miniszterelnök és belügyminiszter volt.

Gudia, Sirburla (Dél-Babilonia) papi királyai közül egyik legutolsó. Győzedelmes hadjáratot vitt a szomszéd elamiták ellen és Babilonia É.-i részét is hatalmi befolyása alá juttatta. Hanna istennő tiszteletére alapította Hanna városát, a későbbi Ninivét, mint a sumir kultúra egyik legszélsőbb előőrsét.

Gudin (ejtsd · güdeñ), *Théodore*, francia festő, szül. Párisban 1802 aug. 15., megh. 1880 ápr. 11. Girodet-Trioson tanítványa volt, de csakhamar szakított a történeti festészettel és kizárólag tengeri képeket festett. A francia tengerészet hőstetteit ábrázoló 90 képe közül, melyeket a kormány megbízásából festett, 67 a versaillesi muzeumban van. Jelesebb művei: A Kent hajó égése (1827, Páris, Musée du Luxembourg); Szélroham az algeri kikötőben (1835, u. o.); A Kolumbus hajó utasainak megmentése (1831, bordeauxi muzeum); Bretagnei tengerpart és Csempészek (1844, Berlin Nationalgalerie); Francia hajó pusztulása a genovai part mellett (1837) és a Tenger vihar után (1839, lipcsei muzeum); Francia és hollandi hajók ütközete (1852, drezdai képtár).

Gudok, orosz húros hangszer, alakja a gordonkáéra emlékeztet. Fedőlapja sima, hangnyílások sincsenek rajta. Három húrja közül kettő ugyanegy hangon szólal meg, a harmadik pedig — mint alsó ötöd — ezekhez búgó basszust szolgáltat.

Gudovac, adók. Belovár-Körös vmegye belovári j.-ban, (1910) 872 horvát, szerb és cseh lak., hitelszövetkezet; u. p. és u. t. Belovár — Bjelovar.

Gudrun, l. *Kudrun*.

Gudsö, kis falu Veile dán j.-ban (Jütland). 1849 máj. 3. és 7-én itt a Bonin vezérlete alatt álló schleswig-holsteiniak visszaverték a Bülow vezérelte dánokat.

Gudzserát (*Gudzsrát*, ang. *Goojart*, *Gujerat*, *Guzerate*), 1. *Bombay* britindiai presidency egyik *tartománya*, amely magában foglalja Kathiavar-félszigetet és a vele határos részeket, a tenger, Radzsputana, Malva, Kandes és Konkan közt, 26,606 km² területtel és (1901) 2.700,719 lak. Kathiavar-félsziget, amelyet 110 km. széles földszoros köt Elő-Indiához, a Rann és a Cambayi-öböl közt fekszik. Hozzátartoznak még Kaco, Kambay, Narukot és Kathiavar hűbérállamok, továbbá Mahi Kantha, Rewa Kantha, Palanpur és Surat ügynökségek. Az összes terület ezekkel s a szintén ide tartozó Baroda állammal együtt 182,824 négyszögkilométer, (1901) 9.088,138 lak. A szárazföldi részt a Mahi folyó osztja ketté. A vidék nagyrésze hegyes és a vael gránitból épült Girnarhegység eléri az 1117 m. magasságot. Ennek K.-i végén emelkedik ama kettős bazaltkúp, mely a dzsainok legszentebb hegye. É.-on a vidék sík és mocsaras. Az É.-i részeken az éghajlat forró, az esők gyérek; a D.-i rész hüvösebb, a júliustól októberig tartó musszon enyhíti a hőséget. G. egyike India legtermékenyebb részeinek; D.-en a rizs, É.-on és a belsőbb részeken a búza, a holcus sorghum, a holcus spricatus a nép főtápláléka. A kókuszdió és a palmirapálma a partok közelében nagy mennyiségben található; az artocarpus integrifolia, a banána, a bassia latifolia bőven terem; a cukornádat és pamutcserjét nagyban termelik. A fauna is igen gazdag. Ásványai közül a vasércet és a karneolt bányásszák. A legelterjedtebb háziállatok a ló, a bivaly, a zebu és a szamár. Az ipar 1872 óta némi lendületet vett; Brotchban, Surateban, Ahmedabadban a pamut-, selyem- és szőnyegszövés elég jelentős. A lakosság uralkodó része mahratt; azonkivül számos különböző hindu-törzs (radzsput, bania, kunbi stb.), parszik, azután kolok, bhilek, maharok stb. laknak G.-ban. G. csak részben brit birtok, részben hűbéres fejedelemségekből áll, amelyek közt a jelentékenyebbek: Baroda, Dharampur, Palhanpur stb. G., Ptolemaios Szurasztrene-je, 1294. lett része a delhii nagy mogul birodalmának. 1563. fordult meg benne az első európai, egy velencei kereskedő. 1611 után több euró-

pai telep keletkezett rajta. 1720. Gaikovar Piladzsi önálló mahratt állammá tette. 1802. nyertek rajta az angolok először nagyobb területeket, amelyeket azóta több izben kiterjesztettek. Az angol főügynök székhelye Radzskot, fontosabb városok ezenkivül még Surat, Baroes, Cambay és Patan. — 2. *G., Ravalpindi egyik kerülete* a Pendzsabban (l. o.); Kasmir, a Dzsilam, Sahpur és Csinab folyók közt. — 3. *G.* az ugyanily nevű pendzsabi kerület *fővárosa*, a Csinab egy kis mellékfolyója és vasút mellett, (1901) 18,743 lak., szőnyegszövéssel, arany- és ezüstékszerkészítéssel. 1849-ben közelében az angolok legyőzték a szikeket és ezzel a második pendzsabi háborúnak véget vetettek.

Gudzseráti, a modern árja, azaz indogermán eredetü ind nyelvek egyike. Gudzserát tartományban mintegy $7^1/_2$ millió ember beszéli. A Zarathustra hitét valló parszik újabbkori iratai is ezen a nyelven vannak írva. Tehát a zend tanulmányokra igen fontos. G. nyelvtant irtak: *Shapurji* Edalji, Grammar of the Gujarati Language (Bombay 1867); *Kaikobad* és *Tisdall*, A simplified grammar of the Gujarati (London 1892).

Guébriant (ejtsd: gebriañ), *Jean Baptiste Budes*, gróf, francia tábornagy, szül. 1602 febr. 2., megh. 1643 nov. 24. Nemes breton családból származott, 1635–39. Bernát weimari herceg hadseregében a francia segédcsapatokat vezette. Bernát halála után (1639) rábirta ennek hadseregét, hogy francia szolgálatba álljon s 1640-től, mint e hadsereg fővezére, többnyire szerencsével harcolt a császári hadak ellen. 1643. Rottweilnál megsebesült s e sebében halt meg. V. ö.: Vicomte *de Noailles*, Le maréchal de G. (Paris 1912).

Guebwiller, város, másként *Gebweiler* (l. o.).

Guédel, l. *Belle-Isle*.

Guejarit (ásv.), rombos prizmák, egy irányban kitünően hasad, acélszürke, opak-fémfényü. Alkatrészei réz, antimon és kén. Termőhelye Guejar a Sierra Nevadában, Andaluziában.

Guelfek, a pápaság híveinek és a császárság elleneinek pártneve Olaszországban, ellentétben a ghibellinekkel, kik a német császárok párthívei és a pápák ellenségei voltak. Eredetét e név a Hohenstaufen-családból származott császárok német ellenségeitől, a Welf hercegektől vette a XII. sz.-ban s használata a pápaság híveire fenmaradt a XIII. és a XIV. sz.-ban is. L. még *Ghibellinek*.

Guelf-rend, l. *Welf-rend*.

Guell y Renté (ejtsd: guely), *José*, spanyol író, szül. Habanában (Kuba) 1818 szept. 14., megh. Madridban 1884 dec. 20. Jogot tanult, sok évig ügyvédeskedett Habanában, aztán Spanyolországba ment. 1848. nőül vette Jozefa infánsnőt, Ferenc király hugát. 1854. ő vezette a forradalmi mozgalmat. Az 1856-i forradalomban is résztvett, de aztán visszavonult a politikai élettől és leginkább Párisban tartózkodott. 1879-ben szenátorrá nevezték ki. Nagy irodalmi munkásságot fejtett ki. Irt költeményeket: Lagrimas del corazón; Duelos del corazón (Valladolid 1854); Poesias (Paris 1881); drámát: Don Carlos (1879); prózát: Pensamientos cristianos, filosóficos y políticos (Valladolid 1854); Traditions américaines (Paris 1861); Légendes du Montserrat (1886); Légende de Cathérine Ossema (1873); Les deux folies (1879); Philippe II et don Carlos devant l'histoire (Paris 1878); Los restos de Colón (u. o. 1884).

Guelma, helység Algeriában, l. *Gelma*.

Guelph (ejtsd: gelf), város Brit-Kanada Ontario tartományában, a Speed-folyó vízesései (9—10 m. magas) mellett, 11,496 lak., pamutszövéssel, varró- és gazdasági gépgyártással, földmíves iskolával.

Guer., tud. állatnevek után *Guérin-Méneville* F. E. (l. o.) nevének rövidítése.

Guérande (ejtsd: gerañd), város Loire-Inférieure francia départementban, (1911) 6913 lak., jelentékeny tengerisó-főzéssel, a XIV. sz.-ból való, majdnem egészen ép sáncokkal és falakkal, 1348. épült, Notre-Dame la Blanche nevet viselő szép kápolnával.

Guéranger (ejtsd: gerañzsé), *dom Prosper*, szül. Sablé sur Sartheban 1805 ápr. 4., megh. Solesmesben 1875 jan. 30., ahol a bencések kolostorának apátja volt. Ő volt megindítója a solesmesi bencések nagyjelentőségü és eredményes munkájának, amely a gregorián ének restaurálását tüzte ki céljául.

Guerche (ejtsd: gers), város Ille-et-Vilaine francia départementban, (1911) 3254 lak., vászonszövéssel; az egykori templariusok kápolnájával, egy XIII. sz.-ból való templommal.

Guercino a. m. a kancsal (tkp. *Giovanni Francesco Barbieri)*, olasz festő, szül. 1591 febr. 8. Centóban, megh. 1666 dec. 22. Bolognában. Szülővárosában Benedetto Gennari és G. B. Cremonini, majd Bolognában Paolo Zagnoni tanítványa volt; az utóbbi helyen fejlődésére erős hatással volt Lodovico Carracci és Guido Reni művészete. Bolognai tanulmányévei után 1642-ig szülővárosában élt, s közben 1619—20. Ferrarában és Velencében, 1621—23. Rómában, 1626. Piacenzában és 1632. Modenában működött. 1642-től haláláig Bolognában tartózkodott, hol virágzó iskolát tartott fenn. Működésének első szakában Caravaggio nyers realizmusának hatása alatt állott, míg később kivált Guido Reni műveinek hatásán az idealizáló formai felfogás hívéül szegődött, s ezzel beilleszkedett a bolognai iskola sajátos helyi fejlődésébe, melyben mint kiváló kolorista előkelő helyet vívott ki. Nagy dekorativ erő jellemzi a római Villa Ludovisi egyik termének mennyezetére és a piacenzai székesegyház kupolájába festett freskóit. A budapesti Szépművészeti Muzeum négy képét őrzi.

Guéret (ejtsd: géré), Creuse francia département székhelye, (1910) 7082 lak., a XVI. sz.-ból való kastéllyal, s a városházán kis muzeummal.

Guereza (állat), l. *Colobus*.

Guericke, 1. *Heinrich Ernst Ferdinand*, német prot. teológus, szül. Wettinben 1803 febr. 25., megh. Halleban 1878 febr. 4. A hallei egyetemen volt teológiai tanár, s élénken küzdött a németországi két protestáns egyház uniója ellen, ami miatt egyidőre tanári állásától is felfüggesztette a kormány. Művei: De schola, quae Alexandriae floruit, catechetica (Halle 1824—25, 2 köt.); Beiträge zur historisch-kritischen Einleitung ins Neue Testament (1828—31, 2 köt.); Historisch-kritische Einleitung in d. neue Testa-

ment (a 3. kiadás ily c. a.: Neutestamentliche Isagogik 1867); Handbuch der Kirchengeschichte (9. kiad. 1867, 3 köt.); Allgemeine christliche Symbolik (3. kiad. 1861); Lehrbuch d. christ. Archeologie (2. kiad. 1859).

2. *G., Otto von*, német fizikus, sz. Magdeburgban 1602 nov. 20., megh. Hamburgban 1686 máj. 11. Tanult Lipcsében, Jenában. 1623. Leidenbe ment, hol matematikával, mechanikával és erődítéstannal foglalkozott. 1646-ban Magdeburg polgármestere lett. Vizsgálta a levegő mechanikai tulajdonságait, föltalálta a légszivattyut és azzal sok kisérletet végzett. A róla elnevezett félgömböket 1654. Regensburgban az egybegyült fejedelmek előtt mutatta be. A légritkított térre vonatkozó kisérleteiből azt következtette, hogy a levegő nehéz. Föltalálta a barométert, csakhogy higany helyett vizet használt. Kimutatta, hogy a barométer állása ingadozik s hogy a levegő az alsóbb rétegekben sűrűbb, mint a felsőbbekben. Meghatározta a levegő nyomását is. Léghőmérőt is írt le, mely a Galilei-félével lényegében egyezik. G. szerkesztette az első dörzsölési elektromos gépet. Ez kéngolyó volt, melyet kézzel dörzsölt. Azt is megállapította, hogy a dörzsölt kéngolyó kisebb tárgyakat vonz s hogy egynemüen elektromos testek egymást taszítják. Nagy munkájának címe: Experimenta nova, ut vocantur, Magdeburgica, de vacuo spatio (Amsterdam 1672. Németül az Ostwald-féle Klassiker der exakten Wissenschaften című gyüjteményben). Csillagászattal is foglalkozott és első volt, aki azt állította, hogy az üstökösök visszatérését ki lehet számítani. Föltétlen híve volt a Coppernicus-féle világnézetnek. V. ö. *Slavy*, Otto v. G. (Berlin 1907).

Guericke-féle félgömbök. Két, egymásra légmentesen illeszthető, üres félgömb, amelyek által bezárt térből a levegőt kiszivattyuzzák, mire a két félgömb csak a kivülről ható, a két félgömböt egymásra préselő légnyomás legyőzése után választható el egymástól.

Guericke-féle időjósló alakok, belül üres üvegalakok, melyek a légnyomás változásakor a vízben emelkednek vagy leszállnak; időjóslásra használták.

Guericke-féle űr, a légszivattyuval létesíthető légüres tér, ellentétben a teljesen légmentes Torricelli-féle űrrel, mely a barométerben a higanyoszlop felett van.

Guéridon (franc., ejtsd: geridoñ), kicsiny asztal, mely a XVII. sz.-ban többkarú gyertyatartó, virág v. váza elhelyezésére szolgált. A mellékelt *ábra* egy XV. Lajos korabeli G.-t ábrázol.

Guéridon.

Guérigny (ejtsd: gerinyi), város Nièvre francia départementban, (1911) 2966 lak., forges de la Chaussade nevű vasművekkel, amelyek 1781 óta az állam tulajdonában vannak.

Guerillaharc, l. *Guerrillas*.

Guérin (ejtsd: gereñ), 1. *Charles*, francia költő, szül. Lunevilleben (Meurthe et Moselle), 1873 dec. 29., megh. u. o. 1907 márc. 17. Első verskötetét: Fleurs de neige (Nancy 1893) *Heirclas Rügen* álnév alatt adta. Egyike a legkiválóbb francia lirikusoknak; a halál gondolatát, a testi kéjt s a rajongó vallásosságot egyaránt ragyogó képekbe öltöztetve fejezi ki úgy szabadabb ritmusú, mint klasszikus formákban tartott verseiben. Költeménykötetei: L'art parjure (München 1894); Joies grises (Paris 1894); Le sang des crépuscules (1895); Le coeur solitaire (1898); L'Eros funèbre (1900); Le semeur des cendres (1901); L'homme intérieur (1906). V. ö. J. *Viollis*, Ch. G. (Paris 1909).

2. *G.*, *Eugénie* (szül. Cayla kastélyban, Albi mellett, 1805., megh. 1848) és *Maurice de* (szül. u. o. 1810., megh. 1839), francia író testvérpár, akiknek emléke együtt él a köztudatban. Eugénie álmodozó lirikus tehetség (Reliquiae, Caen 1855), Maurice viszont főleg erős természetérzékével válik ki (Reliquiae, Paris 1861, 2 kötet; Oeuvres 1869, 3 köt.), de naplóikban egyformán erős testvéri szeretet és mélyen érző vallásos lélek nyilatkozik meg. V. ö. *Pautre*, Mission d'E. de G. (Paris 1873); A. *Saint Marc*, E. de G. (u. o. 1894); A. *Lefranc*, M. de G. (u. o. 1910).

3. *G.*, *Jules*, francia orvos, szül. Boussuben 1801 márc. 11., megh. Hyèresben 1886 jan. 25. 1821—1826-ig Löwenben és Párisban tanult. Ő alapította 1839. a nagyhírű testegyenészeti intézetet: La Muette de Passy. Számos testegyenészeti irat szerzője s a Gazette de la Santé (jelenleg Gazette Médicale) megalapítója és szerkesztője. 16 kötetnyi és 400 táblával ellátott testegyenészeti munkája az akadémiától kitűzött díjat nyerte; e műből csak egyes részletek jelentek meg.

4. *G., Jules*, francia politikus, szül. Madridban 1860 szept. 14. Eleinte kétes üzleti vállalkozásokban vett részt, aztán a politika terére lépett s a nacionalista párthoz csatlakozott. 1899-ben az orléansi herceg javára a köztársaság ellen felkelést akart támasztani és Loubet elnök ellen merényletet követett el. Mikor el akarták fogni, G. a Rue Chabrol egyik házában valósággal elsáncolta magát és csak 38 napi ostrom után adta meg magát a rendőröknek. Ezért 1900 jan. 3. tíz évi fogságra ítélték, de a francia kormány 1901 júl. száműkivetésre változtatta G. fogságát és őt Svájcba vitette.

5. *G., Léon de*, francia író, szül. Mortagneban (Orne) 1807 nov. 29., megh. Hyèresben 1886 jan. 25. Több ifjusági folyóiratot alapított s Léonide de Mirbel álnév alatt számos ifjusági regényt és elbeszélést írt. Ilyenek: Le tour du monde (1840—1841); Les jeunes navigateurs (1844); Veillées du vieux matelot (1848) stb. Történelmi művei: Histoire maritime de France (1842—43); Histoire de la dernière guerre de Russie (1858, a krimi háborúról) stb.

6. *G., Pierre Narcisse*, báró, francia festő, szül. Párisban 1774 máj. 13., megh. 1833 júl. 16. Regnaultnak volt tanítványa. 1822-ben a francia École de Rome igazgatója volt. A XIX. sz. 1. negyedében David mellett a klasszicista festészet legszigorubb és legtekintélyesebb képviselői közé tartozik. Műveinek egész sora látható a párisi Louvreban: Phaedra és Hippolytus; Andromache és Pyrrhus; Aeneas és Dido; Klytemnaestra. A legnagyobb sikert a Marcus Sextius hazatérését ábrázoló képe (1799 u. o.) aratta, hatásos, de szinpadias pátoszával.

7. *G., Victor*, francia utazó és régész, szül. Párisban 1821., megh. 1891 szept. 21. A Földközi tengermelléki helyeken sokat utazott és nevezetes régiségeket fedezett föl. Főbb művei: Études sur l'île de Rhodes (1856); Description de l'île de Patmos et Samos (1856); Voyage archéologique dans la régence de Tunis (1862); Voyage dans l'île de Rhodes (1866); Description ect. de la Palestine (1880); La Terre sainte, son histoire, ses souvenirs (1881—1883); Jérusalem (1889).

Guérinière (ejtsd: gerinièr), *François Robichon de la*, XV. Lajos francia király istállómestere, a régi Pluvinel és Cavendish, Európában csakhamar elterjedt lovaglási módok reformátora. Az általa inaugurált lovaglási metódust École de cavallerie (1733) c. munkájában fejtette ki. A fősúlyt a vállak és a fej tartására fektette. A lovakat, ellentétben az addig divó szokással, csak 6—8 éves korukban vette dresszura alá. Ő volt az első, ki a ló járásának különböző módjait helyesen leírta, élesen megkülönböztetve a járás természetes és művészileg kiképzett fajait. A lóversenysportnak mindvégig határozott ellensége volt. V. ö. B. v. *Oettingen*, Über die Geschichte und die verschiedenen Formen der Reitkunst (Berlin 1885).

Guérin-Méneville (ejtsd: gerĕñ ménvil), *Félix Edouard*, francia természetbúvár, szül. Toulonban 1799 okt. 12., megh. Párisban 1874 jan. 26. Sokat tett a selyemhernyótenyésztés előmozdítása és új selyemhernyófajok meghonosítása ügyében. Művei: Iconographie du Règne animal de Cuvier (Paris 1830—44, 7 köt.); Genera des insectes (u. o. 1835); Spécies et iconographie générique des animaux articulés (u. o. 1843); Guide de l'éleveur de vers à soie (u. o. 1856). Ő adta ki a Magasin de zoologie, d'anatomie comparée et de paléontologie c. művet (u. o. 1831—44, 26 köt.).

Guernica (ejtsd: gernika), város Vizcaya spanyol tartományban, (1910) 3250 lak. Arról nevezetes, hogy benne egy tölgyfa alatt jöttek össze mindig a baszk tartományok követei, hogy régi kiváltságaik védelmére esküt tegyenek.

Guernsey (ejtsd: gernszi), a rómaiak *Sarmia*-ja, az angolok birtokában levő *Normann-szigetek* (l. o.) egyike, 68 km.-nyire Cherbourgtól. A háromszögalakú sziget területe 61·5 km², (1911) 42,687 lak. DNy.-ról ÉK. felé lejtősödik. Ny.-on barlangokkal telt magas sziklafalak nyúlnak ki a tengerbe. Éghajlata nedves és nagyon egyenletes; a mirtus és narancsfa a szabadban is tenyésznek; földje nagyon termékeny; főtermék a búza, rozs és a gyümölcs, különösen az alma. A gazdag legelőkön kitünően tejelő szarvasmarhákat tenyésztenek. Kiviteli cikkül szolgálnak a St. Samson melletti gránitbányák termékei. Főhelye: St. Pierre. A szigeten számos a dolmen, menhir és cromlech.

Guernsey-szarvasmarha, kiváló angol tejelő fajta, mely a hasonló nevű szigetről származik és amelynek tenyésztésével az amerikaiak is foglalkoznak. A híres jersey-marhával rokon fajta, csakhogy benne van a borzderes-marha vérén kívül a normandiai lapálymarha vére is. Sárgás, barnás, v. veresesfakó-tarka, testalkata erőteljesebb és durvább a jersey-marháénél. Kiváló tejelő állat, 450 kg.-os tehenek évi hozama 3000—3400 l. zsírdús tej. A G. egyszersmind jó hízómarha is.

Guéroult (ejtsd: gerú), *Adolphe*, francia publicista, szül. Radepontban (Eure) 1810 jan. 29., megh. Vichyben 1872 jul. 21. Saint-simonista irányú dolgozatait eleinte a Journal des Débatsban közölte; 1842—48. többfelé megfordult mint konzul, azután szociáldemokrata cikkeket írt a Crédit és La République c. lapokba, 1857. a Presse főszerkesztője lett, 1859. a császársági demokraták lapját, a L'opinion nationalet alapította meg, 1863—69. ellenzéki képviselő volt, a császárság bukása után pedig a mérsékelt köztársaság hívei közé állott. Fontosabb cikkeit Études de politique et de philosophie religieuse (1862) címen gyüjtötte kötetbe.

Guerra-Junqueiro (ejtsd: gerra-zsunkéiru), *Abilio*, portugál költő, szül. Freixo de Espada-Cintában 1850 szept. 15. Még tanuló korában adta ki Lira dos quatorze annos (1866) és Poemetos című költeménykötetelt. Több izben megjelent A morte de D. João (Porto 1874) című költeménye nagy dicsőséget szerzett neki, melyet a Musa em ferias (1879) és a Tragedia infantil (1878) címűek még növeltek. Hatalmas szatirikusnak, a babona és a konvencionális hazugságok kíméletlen ostorozójának mutatkozik A velhice do Patre Eterno (Porto 1887) c. művében; Finis Patriae (u. o. 1891) című költeménysorozatában a radikális politikus, de egyszersmind az igaz hazafi érzése nyilatkozik meg. Os Simples (1892) és Oração ao Pão (1902) c. művei a nép- és gyermekhit idealizmusát hirdetik.

Guerrazzi, *Francesco Domenico*, olasz politikus és író, szül. Livornóban 1804 aug. 12., megh. u. o. 1873 szept. 23. Mazzini barátja volt s mint ügyvéd élt Livornóban. 1827-ben jelent meg nagyszabású történeti regénye: La battaglia di Benevento (4 köt.), melyet elbai számüzetésében irt második műve: L' assedio di Firenze követett (Paris 1836, 5 köt., Anselmo Gualandi álnév alatt). Az 1848-iki forradalom kitörése után Toscana belügyminisztere lett, de ellenezte hazájának a római köztársasághoz való csatlakozását. A nagyherceg visszatérése után G. fogságba került s itt írta meg önigazolását: Apologia della vita politica di G. (Firenze 1851) címen. Fogságát később számüzetésre változtatták s G. azután Korzikában, majd Genovában tartózkodott. 1859-ben visszatért szülővárosába, de nem tudván megbarátkozni az új helyzettel, a politikai élettől teljesen visszavonult. Művei közül megemlítendők még: Orazioni funebri d' illustri Italiani (Palermo 1861, 8. kiad.); Beatrice Cenci (Firenze 1854, 2 köt.); L' asino, un sogno (Milano 1863, 6. kiad.); Vita di Andrea Doria (u. o. 1874, 3. kiad.).

Guerre (franc., ejtsd: gerr) a. m. háború, harc. — *G. à outrance* v. *G. à mort*, harc mindhalálig. — *Nom de guerre* (harci név), eleinte az a név, melyet a katonának besorozott a maga tulajdon neve helyébe vett föl; később valamely szinész, művész v. író álneve is. *A la guerre comme à la guerre* (v. így is: c'est la guerre) a. m. a harcban harci szokás dívik, azaz harcban már így járja.

Guerrero (ejtsd: gerréro), Mexikó egyik állama a Csendes-oceán, Oajaca, Michoacan, Mexikó, Morelos és Puebla közt, 66,477 km² területtel, (1910) 605,437, többnyire indiánus lak. Nagyobbára erdős hegyek borítják. A Rio de las Balzas az államot K.-ről Ny.-ra szeli át. A partmenti lagunák közül a Tecpan és Mita jelentékenyebbek, sok sót főznek belőlük. Tropusi és mérsékelt égövi növények teremnek rajta. Ezüst-, arany- és rézbányái vannak. Fővárosa *Chilpancingo*, (1910) 7848 lak.; főkikötője *Acapulco*, 1902. sokat szenvedett a földrengéstől.

Guerrier de Dumast (ejtsd: gerjé dő dümá), *Prosper*, francia író, szül. Nancyban 1796 febr. 26., megh. u. o. 1883 jan. 26. Előbb ügyvéd, majd katona volt s csak azután csapott fel írónak. Főbb művei: La maçonnerie (1820, költemény); Chios, la Grèce et l'Europe (1821, lírai költ.); Foi et lumières (1838); Les Psaumes traduits en vers français (1858); Couronne poétique de la Lorraine (1874); Jacques Callot (1875) stb.

Guerrieri-Gonzaga, *Anselmo*, *marchese*, olasz költő és politikus, szül. Mantovában 1817 máj. 19., megh. a Mantova melletti Paludano nyaralóban 1879 szeptember 24. A város legrégibb családjából származott. 1848-ban a lombardiai ideiglenes kormány tagja volt. 1849 után Genovában és Párisban tartózkodott, később Maninhoz, azután Cavourhoz csatlakozott. 1860—1876-ig országgyűlési képviselő, majd egy ideig a külügyi minisztérium főtitkára volt. G. lefordította Goethe Faustját (Milano 1862, 2. kiad. 1872), Iphigenie auf Tauris-t, Hermann és Dorothea-t stb. Lefordította Horatiust is; mint dalköltő is jó nevet vívott ki.

Guerrillas (spanyol, ejtsd: gerilyász), önkéntes, fegyveres polgárokból esetről-esetre alakult kis csapatok, melyek arra törekednek, hogy az ellenség kisebb csapatait, szállítmányait, raktárait stb. megtámadják, az ellenség seregrészei közötti, valamint az egész hadseregnek anyaországával v. a hadászati alapul berendezett vidékkel való összeköttetését megszakítsák, vagy legalább az ellenséget arra kényszerítsék, hogy az összekötő utak, vasutak stb. biztosítása végett sok őrséget hagyjon hátra s ezzel működő seregét gyengítse. A G. elnevezést csakis e század eleje óta használják, amikor ugyanis Spanyolországban így nevezték a spanyol országgyűlés (junta) felhívása következtében a franciák ellen fölkelt spanyol népnek fegyveres bandáit, melyek a francia hadseregnek igen sok veszteséget okoztak s nagy részük volt abban, hogy Napoleon haditervei nem sikerültek. Az 1814-iki békekötés után a G.-csapatok nagyobbára rablóbandákká alakultak át. A mexikóiak 1863—66. a franciák ellen, valamint a lengyelek 1863—84. az oroszok ellen szintén alkalmaztak G.-csapatokat. 1848—49-ben Magyarországon is keletkeztek G.-csapatok, azonban honunkban sem a terep, sem a lakosság gondolkozási módja nem olyan, hogy G.-k sikerrel működhetnének; azok vagy *csapatokká* alakultak át, vagy mihamar elszéledtek.

Guerrini, *Olindo*, olasz költő, l. *Stecchetti*.

Guers., növénynevek mellett *Guersent* L. B. (1776—1848) párisi orvos nevének rövidítése.

Guesclin, *Bertrand du*, l. *Duguesclin*.

Guesde (ejtsd: géd), *Jules Basile*, francia szocialista politikus és hirlapíró, szül. Párisban 1845 nov. 11. A német-francia háború idején Montpellierben a Droits de l'Homme című lapot szerkesztette s egy cikke miatt öt évi fogságra ítélték. A büntetés elől Svájcba szökött. Az amnesztia után 1880. visszatért Franciaországba s ekkor több hirlapnál dolgozott. 1892-ben képviselő lett. 1894 tavaszán egy interpellációjával a Périer-kabinet bukását idézte elő. Önállóan megjelent művei: Essai de catéchisme socialiste (1878); Collectivisme et révolution (1879); La loi des salaires (1879); Le collectivisme au Collège de France (1883); Le programme du Parti ouvrier, son histoire, ses articles (Lafargue közreműködésével, 1883); Services publics et Socialisme (1885); Collectivisme (1891); Le Socialisme au jour le jour (1899); Quatre ans de lutte de classe (1901); État, Morale et Politique de Classe (1901); Questions d'hier et d'aujourd'hui (1911); En Garde! (1911).

Guesdisták, a forradalmi kollektivista Jules *Guesde* (l. o.) hívei, kik a *Partie ouvrier français*-t alkotják.

Guessard (ejtsd: gesszár), *François*, francia nyelvész, szül. Passyban 1814 jan. 29., megh. Ménil-Durandban (Calvados) 1882 máj. 7. Eleintén Raynouard titkára volt, később az École des Chartes tanára, hol az ó-franciát tanította. Kiadványai közül megemlítendő az általa szerkesztett Anciens poètes de la France című gyüjtemény (1859—73, 10 köt.), melyben 14 chanson de geste jelent meg.

Guestyai főesperesség, l. *Csázmai főesperesség*.

Gueterbock, *Karl Eduard*, német jogtudós, szül. Königsbergben (Oroszország) 1830 ápr. 18. Szülővárosában 1861. magántanár, 1863. rendkívüli, 1865. rendes egyetemi tanár lett. Művei közül említést érdemelnek: De iure maritimo, quod in Prussia saeculo XVI. et ortum est et in usu fuit (Königsberg 1866); Die Entstehungsgeschichte d. Carolina (Würzburg 1876); Römisch-Armenien u. die römischen Satrapien im IV–VI. Jahrhundert (Königsberg 1900).

Guettée, *Aimé François*, utóbb, mikor a görögkeleti vallásra tért, keresztnevén *Vladimir*, francia egyháztörténész, szül. 1816 dec. 1. Bloisban, megh. Párisban 1892 ápr. 8. Histoire de l'Eglise de France (1847–56, 12 köt.) c. munkájának 7–10 köteteit janzenizmusa miatt 1852 és 1855. az indexre tették, ami erős visszatetszést keltett és az ultramontanizmus ellen irányuló agitációra adott alkalmat. G., aki 1862. a görögkeleti hitre tért, 1866-ig az Observateur Catholique, 1859 óta haláláig az Union chrétienne hasábjain védte álláspontját. Egyéb munkái: Histoire des Jésuites (3 köt., 1858–61); La Papauté schismatique (1863); Exposition de la doctrine de l'Église orthodoxe (1866); Souvenirs d'un prêtre romain devenu prêtre orthodoxe (1890).

Gueule (franc., ejtsd: göl), a húsevő állatok szája; később az emberi szájra is átvitték, különösen a mocskos beszédű, úgynevezett nagyszájú emberekre. Átvitt értelemben még *íny* is; pl. *science de G.* a. m. szakácsmesterség; Montaignes híres műve, mely az evés és ivás művészetéről szól, szintén La science de la G. címet visel.

Gueux (franc., ejtsd: gö) a. m. koldusok, a spanyol uralommal elégedetlen németalföldi nemesek pártneve. Az elnevezés onnan származott, hogy amikor 400 nemes 1566 ápr. 5. átnyujtotta Pármai Margit hercegnőnek, II. Fülöp helytartónőjének a Compromissum nevű tiltakozó emlékiratot, a helytartónő egyik tanácsosa, Barlaimont gróf, koldúscsapatnak nevezte a kérvényezőket. Ettől kezdve az elégedetlenek magukat koldusoknak (gueux) nevezték és koldusjelvényeket kezdtek viselni. Emlékérmet is verettek, melynek egyik oldalán II. Fülöp király képe, másik oldalán pedig egy koldustarisznya és két összefogott kéz volt látható a következő körirattal: En tout fidèles au roy — Jusque à porter la besace (Mindenben hívek a királyhoz — egész a koldustarisznyáig). Alba rémuralma alatt léptek fel a vízi-G.-k, akik mint vakmerő kalózok sok kárt okoztak a spanyoloknak. 1572 áprilisban elfoglalták Briel városát s ezzel kezdődött a németalföldiek szabadságharca.

Guevara (ejtsd: gevára), *Antonio de*, spanyol író, szül. Vizcayában a XV. sz. vége felé, megh. mint mondoñedói püspök 1545 szept. 10. Izabella királynő udvarában nevelkedett, aztán belépett a ferencrendiek szerzetébe. Elkisérte V. Károlyt Olaszországba s egyéb utazásaiban, aztán udvari hitszónok, a császár krónikása és cadizi és mondoñedói püspök lett. Tanító irányú műveit kortársai széltében olvasták, noha stílusuk keresettsége, melynek révén G.-t kortársai az «aranyos» melléknévvel tisztelték meg, a XVI. sz. spanyol prózájára kedvezőtlen hatással volt. Nevezetes Marco Aurelio o el relox de principes (Valladolid 1529) c. műve, mely több ízben jelent meg s majdnem minden európai nyelvre lefordították, magyarra is: Fejedelmek serkentő órája címen. Az ifju V. Károly számára írt s az uralkodásra oktató könyv. Többi műve is tanító irányú, ilyenek: Una decada de los Cesares (Valladolid 1539); Aviso de privados; Menosprecio de la Corte y alabanza de la aldea (1591) stb. Epistolas familiares-ei (u. o. 1539–45, 2 köt.) a Biblioteca de autores españoles 13. köt.-ben is megvannak.

Guevara y Dueñas (ejtsd: gevára i duényasz), *Luis Velez de*, spanyol vígjátékíró, szül. Ecijában 1570 jan., megh. Madridban 1646 nov. 10. Jogot tanult s mint ügyvéd telepedett le Madridban, ahol szellemes és kitünő vígjátékaival csakhamar megnyerte IV. Fülöp kegyét. Állítólag 400 darabot írt, melyekből azonban csak 70 maradt fenn. Nevezetesebbek: Mas pesa el rey que la sangre és Reinar despues de morir. Ez utóbbinak Ines de Castro a tárgya. Drámai műveinek válogatott kiadása megjelent Rivadeneyra Dramáticos contemporáneos de Lope de Vega című gyüjteményében (Madrid 1857–58, 2 köt.). Széltében híressé tette G.-t El diablo cojuelo (Sánta ördög) (u. o. 1641 és több ízben, legutóbb Rivadeneyra: Novelistas posteriores á Cervantes c. gyüjteményében, u. o. 1851–54, 2 köt.) c. szatirikus erkölcsrajza, melyet Lesage Le diable boiteux c. művében dolgozott át és tett ismertté egész Európában.

Guffens, *Godefroi*, belga festő, szül. Hasseltben 1823 júl. 22., megh. 1901 júl. 11. Az anversi akadémián de Keysernek volt tanítványa, azután Olasz- és Németországban tanult. Az irodalmi irányú német falfestészet, kivált Cornelius és Overbeck hatása alatt G. Swerts Jannal együtt igyekezett azt Belgiumban meghonosítani. Közösen festettek falképeket az Anvers melletti St. Nicolas és az anversi Szt. György templomban (1859–71), valamint az ypresi és courtraii városházban.

Guffervonalak (geol.) a. m. középmorénák, l. *Gleccser* és *Moréna*.

Gug nemzetségéből Benkad 1216. s Márk 1233. királyi pristaldus, Konrád pedig, Gugi Kölcsey fia, 1262. már comes volt. Konrád comes és neje szerzetbe akarván lépni, 1267. gugi törzsjószágaikat a szentmártoni apátságnak ajándékozták s nemzetségüket sírba vitték.

Guga, népies elnevezése a fej és a nyak összeszögellése táján kifejlődő különböző daganatoknak (l. *Golyva*). Állati betegségek közül különösen ide tartoznak: a sertések görvélykórja (l. *Tuberkulózis*) és a szarvasmarhák sugárgombabetegsége, l. *Aktinomikózis*.

Guga, kisk. Szolnok-Doboka vm. dési j.-ban, (1910) 444 oláh lak.; u. p. és u. t. Dés.

Gugahalál, népies neve a keleti pestis egyik alakjának, a mirigypestisnek, melynél a nyakon keletkeznek kisebb-nagyobb daganatszerű kelések, amiket a nép gugának mond.

Gugel (a lat. *cucullus*-ból), eredetileg a régi egyiptomi szerzetesek fövege, mely a keresztes hadjáratok alkalmával Európában is elterjedt, hol

eleinte szintén csak szerzetesek viselték. A G. oly föveg volt, melynek hátulsó része a vállra lelógott és a köpenyeghez gombolták. A XIV. sz. óta az előkelő körökben férfiak és nők egyaránt viselték. A XV. sz.-ban e viselet végleg kiment a divatból; jelenleg csak a bajor uralkodó család elhalt tagjainak temetésekor viseli 24 férfi, akik gyertyát és a királyi ház címerét viszik.

Gugernok (helyesebben *Cugerni)*, germán néptörzs, kiket Tiberius császár az alsó Rajna védelmére telepített le; de már Julius Civilis rábirta őket, hogy a batavusok lázadásához csatlakozzanak. Némely tudós a szikamberekkel (l. o.) azonosítja őket.

Guggol (ném. *achterlastig*, ol. *impoppato*, franc. *sur cul*, ang. *by the stern*, a. m. *tatterhes)* az a hajó, melynek hátulsó része jobban megterheltetvén, mélyebbre merül a vízbe, mint az eleje.

Guggoló bab a. m. gyalog bab, l. *Bab*.

Guggoló temetkezés. Az újabb kőkorban, de már elvétve a régibb kőkorban is találkozunk azzal a szokással, hogy a holtakat nem kinyujtva és hanyatt fekve, hanem zsugorított helyzetben temették el. Általános ez a szokás a régi bronzkorban is. A zsugorított vázat vagy oldalt fekve, vagy ülőhelyzetben temették el, ez utóbbiakat értik G. alatt.

Guglia, *Eugen*, német történetíró, szül. Bécsben 1857 aug. 24. Több becses munkát írt és mint műbiráló és kritikus is tekintélyes nevet vívott ki magának. Munkái: Friedrich von Gentz's Manifeste vom Jahre 1809 und 1813 (Wien 1888); Geschichte der Stadt Wien (1892); Leopold von Ranke (1893); Kaiserin Maria Ludovica (1894); Freiherr von Gentz. Eine biographische Studie (1901); Das Buch von der Nachfolge Goethes (1911).

Guglielmi (ejtsd: gulyi—), *Pietro*, olasz zeneszerző, szül. Massa-Carrarában 1727 máj., megh. Rómában 1804 nov. 19. Zenei tanulmányait atyjánál kezdte, aki karmester volt, és a nápolyi konzervatóriumon Durantenál fejezte be. 1755-ben Torinóban, 1762. Drezdában, 1772. Londonban lett karnagy; 5 év mulva hazatért. 1793-ban Rómában a Szt. Péter bazilikában lett karnagy. A közönség kegyeltje lett és az is maradt, Cimarosa és Paisiello mellett is. 115 operát írt, azonkívül misét, zsoltárt, kamarazeneműveket nagy számmal. Fia, *Pietro Carlo*, szül. Nápolyban 1763., megh. Massa-Carrarában 1827 febr. 28. mint a hercegnő karnagya; 41 dalművet szerzett.

Gugorala, l. *Baba*, 4.

Gugorázás, az aldunai és a tiszavidéki hajósok nyelvén egyértelmű a *kukázással*, l. o. és *Kapaszkodó hajózás*.

Guhl, *Ernst*, német művészeti író, szül. Berlinben 1819 júl. 20., megh. u. o. 1862 aug. 20. Olaszországi tanulmányútja után 1848. a berlini egyetemen magántanár, később a művészeti akadémián a műtörténet tanára lett. Főbb művei: Ephesiaca (1843); Künstlerbriefe (1853—57); Leben der Griechen und Römer nach antiken Bildwerken dargestellt (1860—64).

Guhns, l. *Goonze*.

Guhra, Zay Mineralogiájában a poralakú gipsz neve; tulajdonképen kovaliszt *(kieselguhr)*.

Guhrau *(Gora)*, az ugyanily nevű járás székhelye Boroszló porosz kerületben, (1910) 4873 lak., cukorgyárral, gőzmalommal és orgonakészítéssel.

Guiana, l. *Gujána*.

Guiart des Moulins (ejtsd: giár dé mulen), francia író, szül. Aire-en-Artoisban 1251., megh. u. o. mint kanonok és dékán 1313 után. 1191—95 közt dolgozta át Petrus Comestor Historia scholasticáját Bible historial címen. V. ö. S. *Berger*, La bible française du moyen-âge (Paris 1884).

Guibert (ejtsd: gibér), 1. *Jacques Antoine Hippolyte*, gróf, francia tábornok és katonai író, szül. Montaubanban 1743 nov. 12., megh. Párisban 1790 máj. 6. 1762—63-ig Németországban harcolt a poroszok ellen, később pedig (1766) Korzika elfoglalásában vett részt. Első művében: Essai général de tactique oly hevesen támadta meg a francia tábornokokat, hogy művét csak Poroszországba való menekülése után Londonban (1772) adhatta ki. 1775-ben Franciaországba visszahívták s ezután gyorsan előléptették. Az említett művén kívül még sok katonai értekezést írt, melyeket I. Napoleon 1803. összegyüjtve adatott ki (Oeuvres mil. du Maréchal de Camp J. Guibert); nevezetesebbek ezek közül: Défense du système de guerre moderne (Neuchat. 1779); Traité de la force publique (Paris 1790).

2. *G.*, *Joseph Hippolyte*, bíbornok és párisi érsek, szül. 1802 dec. 13. Aixben, megh. 1889 aug. 15. A franciaországi katolikus mozgalom feje volt. A Sacré coeur de Jésus-nek szentelt nagy templomnak a Montmartre-en G. vetette meg alapját. Életrajzát Gagnelle de Follenay írta meg (Paris 1896, 2 köt.).

Guibert de Nogent, bencésrendi apát, szül. 1053. Clermontban, megh. 1124 körül. Történeti és sokoldalú teológiai munkái d'Achéry gyüjteményében (Paris 1651) jelentek meg. Önéletrajzát Georges Bourgin (u. o. 1908) adta ki.

Guicciardini (ejtsd: gviccsardini), 1. *Francesco*, olasz történetíró, szül. Firenzében 1483 márc. 6., megh. 1540 máj. 23. Padovában tanult, azután szülővárosában volt ügyvéd. 1513—34-ig pápai szolgálatban állott, mint Modena és Reggio, később Romagna kormányzója. 1534-ben visszatért Firenzébe s a Medici-párt főemberei közé tartozott. Mikor azonban a hercegi hatalmat alkotmányos korlátok közé akarta szorítani, kegyvesztett lett s visszavonult a politikai élettől. Fő történeti műve a *Storia d'Italia*, mely az 1492—1534-ik évek történetét foglalja magában, 1561—64. jelent meg Firenzében. E munka 50 év alatt 10 kiadást ért és a legtöbb európai nyelvre lefordították. Újabb kiadásai közül a legjobbak *Rosinié* (Pisa 1819, 10 köt.) és *Bottaé* (Paris 1832, 6 köt. és Milano 1875, 4 köt.). V. ö. *Benoist*, Guichardin, historien et homme d'État (Marseille 1862); A. *Rossi*, Francesco G. e il governo fiorentino (Bologna 1896—1900, 2 köt.).

2. *G.*, *Francesco*, gróf, olasz államférfiú, szül. Firenzében 1851. Az olasz képviselőházba 1882. választották be, hol a centrumhoz tartozott. Azután egy ideig Firenze polgármestere volt. 1896 márc.—1898 jún.-ig Rudini kabinetjében a kereskedelmi- és földmívelésügyi tárcát viselte, majd Sonnino kormányában két izben volt külügymi-

niszter (1906 febr.—máj. és 1909 dec.—1910 márc.).

Guich., állatnevek mellett *Guichuier* Adolphe, francia ichthyologus nevének rövidítése.

Guichard (ejtsd: gisár), *Karl Gottlieb*, német hadtörténeti író, szül. Magdeburgban 1724., megh. Potsdamban 1775 máj. 13. A hollandi seregben szolgált 1747—51-ig, azután Angliában tartózkodott, ahol Mémoires militaires sur les Grecs et les Romains cimű művét írta (2 köt., 1757—60), mellyel II. Frigyes porosz király figyelmét magára vonta. A király 1758. udvarába fogadta és többek között a rómaiak taktikájáról folyó vita alkalmával a pharsalusi csatában szerepelt Quintus Caeciliust tévesen Quintus Icilius-nak mondta. Miután G. a királyt tévedésére figyelmeztetni merészkedett, utóbbi félig bosszusan elrendelte, hogy G. ezentúl a Quintus Icilius nevet használja. 1759-ben önkéntes csapatot vezényelt, 1761–62-ig pedig Henrik herceg alatt harcolt az osztrákok ellen. 1773-ban adta ki a Mémoires critiques et historiques sur plusieurs points d'antiquités militaires c. művét (4 köt., Berlin), melyben Caesarnak hispániai hadjáratát birálgatta; ekkor ezredesi rangot kapott a királytól. A hétéves háború bevégezte után a kir. könyvtár- és levéltárnak az első őre volt.

Guiche (ejtsd: gís), *Diane*, grófné (a szép *Corisande)*, szül. 1554., megh. 1620., Paul d'Andouins, Louvigny vicomte-jának egyetlen leánya. Férje, *Philibert Gramont-G.* gróf, La Fère város ostrománál 1580. esett el. Nemsokára ezután Henrik navarrai király (a későbbi IV. Henrik francia király) kedvese lett és hathatósan segítette őt a kath. liga elleni harcaiban. Henrik sokszor követte tanácsait, de amikor szépsége már elhervadt, el kellett hagynia az udvart.

Guichenbach, falu a trieri porosz kerületben, (1910) 5667 lak.; kőszénbányászat.

Guida (ol., ejtsd: gvída; franc. *guide)*, így nevezik a *fugában* (l. o.) a témát (Dux) vagy általában a kánon és az imitáció főmotivumát.

Guide (franc., ejtsd: gíd), a. m. vezető, útmutató; mint könyvcím vezérfonalat, kézikönyvet jelent. *Katonai* értelemben lovasküldönc. I. Napoleon előbb saját személyének biztosítására, később a császári főhadiszálláson fontos parancsok stb. kézbesítésére ilyen G.-ekből lovascsapatot szervezett. Némely európai seregben (pl. az olaszban) még most is vannak ilyen, főleg lovas-küldönc szolgálatra kiképzett élite lovas-csapatok.

Guidi (ejtsd: gvídi), 1. *Alessandro*, olasz költő, szül. Paviában 1650 jún. 14., megh. Frascatiban 1712 jún. 12. Hosszabb időt töltött a pármai udvarban, azután Rómában, hova Krisztina svéd királynőt kisérte el. G. lírai költő és drámaíró. Lírai költeményeinek életrajzzal ellátott teljes kiadása jelent meg Velencében 1751 és Rivában 1821. Legnevezetesebb drámája: Endimione (1692). Írt pásztorkölteményeket is. V. ö. *Carini*, L'Arcadio (Roma 1891); *Capsoni*, Alessandro G. (Pavia 1897).

2. *G.*, *Ignazio*, olasz orientalista, szül. Rómában 1844 júl. 31. 1871-ben a vatikáni könyvtár numizmatikai osztályának igazgatója lett, 1876 óta tanítja a római egyetemen a semita filológiát, 1878. rendkívüli, 1879. rendes tanárrá nevezték ki. Számos munkát írt az arab filológia köréből, később hazájának politikai viszonyai az étióp nyelv és ennek dialektusai felé terelték; a keleti filológia e részének G. ez idő szerint legjelesebb művelői közé tartozik. G. az Accademia dei Lincei tagja és egyik titkára; e tudós társaság kiadványai közt jelent meg számos munkája.

3. *G.*, *Tommaso*, olasz festő, l. *Masaccio*.

Guidiccioni (ejtsd: gvidiccsóni), *Giovanni*, olasz költő, szül. Luccában 1500 febr. 25., megh. Maceratában 1541 aug. A papi pályára lépvén, gyorsan ment előre és már 34 éves korában püspök és pápai nuncius lett. Volt romagnai kormányzó és főhadbiztos is. Verseivel előkelő helyet foglalt el korában a petrarchisták táborában; különösen hazafias szonettjei kiválóak; leveleinek gyüjteménye érdekes. Munkáit újabban (1867) a Barbera-cég adta ki Firenzében, Minutoli egy jeles életrajza kiséretében.

Guido *(Wito)*, 1. *spoletoi herceg* (883—894), Lambert herceg fia. Sokat küzdött friauli Berengárral az olasz királyságért. 889-ben aztán Páviában olasz királlyá koronáztatta magát, 891 febr. pedig V. István pápa Rómában császárrá koronázta. Arnulf német király elől azonban Dél-Itáliába kellett hátrálnia, hol nemsokára meghalt.

2. *G. (de Lusignan)*, *jeruzsálemi, később ciprusi király*. Poitoui főnemesi családból származott. Neje, Sybilla, Amalrich jeruzsálemi király leánya volt s ezen a réven előbb sógorának, IV. Balduinnak helytartója, majd 1186. jeruzsálemi király lett. Ő vívta Szaladin szultánnal 1187 júl. 3—4. a szerencsétlen *hittini* csatát, melyben a keresztény sereg megsemmisült s maga G. fogságba került. Innen kiszabadulva egy ideig Akkon ostromát vezette. 1192-ben lemondott a jeruzsálemi királyságról s Oroszlánszívű Richárd angol királytól a ciprusi királyságot kapta hűbérbe. Megh. 1195. Családja 1473-ig uralkodott Ciprusban.

Guido d'Arezzo *(Arezzói Guido*, lat. *Aretinus)*, olasz zenetudós, a mai hangjegyírás feltalálója. Az újabb kutatások szerint nem a toscanai Arezzóban született, amint sokáig hitték, hanem Páris mellett 995 táján, megh. valószinüleg 1050 máj. 17. A St. Maur des Fossés kolostorban nevelkedett, ezért *Guido de Sancto Mauro* néven is említik. Rágalmazó irigyei miatt a Ferrara melletti Pomposa kolostort el kellett hagynia, Arezzóba vonult, s 1029. Avelianóban a kamalduli-kolostor priorja lett. Ő találta fel a hangjegyvonalak mai használati módját (l. *Arezzói szótagok)*. A transzponálás (mutálás, mutáció), valamint a *Guido-kéz* (l. o.) az ő találmánya. Zeneelméleti iratai: Micrologus de disciplina artis musicae, előszó gyanánt az arezzói püspökhöz írt levéllel; Regulæ de ignoto cantu (ez egy antifonarium előszava); Epistola Michaeli Monacho de ignoto cantu directa; mind megjelent Gerbertnél (Scriptores, II. 2—50).

Guido de Cauliaco, l. *Chauliac*.

Guido-féle szótagok, l. *Arezzói szótagok* és *Szolmizáció*.

Guido-kéz. A zenetörténetben *arezzói Guido* (l. *Guido d'Arezzo)*, a XI. sz. nagy zenereformátora után nyerte e nevet. Mechanikus segédeszköz a régi szolmizáció (l. o.) megtanulására. Rendeltetése az volt, hogy a tanítványoknak a balkéz öt

ujjának 14 izülete és öt ujjhegye segítségével az akkoriban használt 20 énekhangot (G—e²) szemléltetőleg feltüntesse s jól az emlékezetükbe vésse. Minden izületet és ujjhegyet elneveztek egy hangról; a huszadik hangot úgy képzelték, hogy a középujj hegye fölött lebeg.

Guidon (franc., ejtsd: gidón), annakelőtte kis jelzőzászlót jelentett. Irományokban v. nyomtatványokban a közbeszúrások eszközlésére használt jeleket (⊢, ⊢ stb.) szintén G.-nak nevezik.

Guido Reni, olasz festő, l. *Reni.*

Guienne, l. *Guyenne.*

Guiffrey (franc., ejtsd: gifré), *Jules*, francia iparművészeti író, szül. Párisban 1840. nov. 29. Jogot végzett s azután a pénzügyminisztériumban, majd 1866-tól a nemzeti levéltárban nyert alkalmazást. Fő művei: L'oeuvre de Charles Jacque (1886); Histoire de la réunion du Dauphiné à la France (1866); Les Caffieri, sculpteurs et fondeurs-ciseleurs (1877); Histoire générale de la tapisserie (1885); Comptes des bâtiments du roi sous Louis XIV. (1879—1901); Antoine van Dyck, sa vie et son oeuvre (1881); Inventaire général du mobilier de la couronne sous Louis XIV (1886); La tapisserie depuis le moyen-âge jusqu'à nos jours (1885).

Guignes (ejtsd: giny), 1. *Joseph de*, orientalista, szül. 1721 okt. 19. Pontoiseban, megh. 1800 márc. 19. Párisban. 1757. a szir nyelv tanára lett a Collège Royalon, 1769. a Louvre régiségtárának felügyelője, 1773. az Akadémia tagja. Állását a forradalomkor elvesztette. Főleg a kinai nyelvvel és történelemmel foglalkozott. Fő munkája: Histoire générale des Turcs, des Mogols etc. (Paris 1756—58, 4 köt.); továbbá a Su-King fordítása (1771).

2. *G.*, *Louis Joseph de*, az előbbinek fia, szül. 1759 aug. 20., megh. 1845. Kinában járt 1784—1801-ig, s visszatérte után kiadta Voyage à Pekin c. munkáját (1809, 3 köt.), valamint egy kinai-francia-latin szótárt (1813, új kiadása 1843).

Guignet-zöld, l. *Krómhidroxid.*

Guija *(Laguna de G.)*, Közép-Amerika San Salvador és Guatemala államainak határán levő tó, 1000 m. magasban. Kialudt vulkánok veszik körül; két szigetén, valamint partjain sok városrom van; halakban gazdag tó. Lefolyásából keletkezik a Rio Lempa, San Salvador állam főfolyója.

Guikmon, japán porcellánon használatos bélyeg, a chrysanthemum virágát ábrázolja és állítólag a japán uralkodóház jelképe. Egyéb agyagárukon mint diszítmény fordul elő.

Guikovar, l. *Gaikovar.*

Guilbert (ejtsd: gilber), *Yvette*, francia énekesnő, szül. Párisban 1869. A Variétés-szinházban mint kardalosnő lépett föl először 1889. Később különböző café concert-ekben mint magánénekesnő szerepelt s rövidesen nagy hírre tett szert. Sokat vendégszerepelt külföldön s Budapestet is többször fölkereste. Mint chansonette-énekesnő külön genre-t alkotott: a fősúly nem az énekművészeten, hanem a szöveg elmondásán, hangsúlyozásán van, melynek különös bájt és élénkséget tud adni. Mint e genre megalkotója, ő volt az első *diseuse*. Műsora is érdekes, dalai közé fölvette a régi francia dalokat, románcokat is. Irodalmi téren is működik; regényei: La Vedette (Paris 1902); Les Demi-vieilles (u. o. 1902). Magyarul megjelent: *A deszkák hősei* (Egyetértés 1902).

Guilbert-sziget *(Valise-sziget)*, kis korallsziget Vilmos-föld előtt (Új-Guinea), az Új-Guinea-Társaság állomásával.

Guildford (ejtsd: gillford), Surrey angol county székhelye, (1911) 23,823 lak., élénk búza- és komlókereskedéssel, több régi épülettel, egy régi normann erősség romjaival. G. a westsexi angolszász királyoknak volt székhelye és I. Jakab koráig az angol korona birtoka.

Guildhall (ang., ejtsd: gildhal), kereskedők szövetkezetének, egyesületének, iparosok céheinek háza, az összejövetelek számára tágas, nagy helyiségekkel, gyűléstermekkel, levéltárral stb. A londoni városházat szintén G.-nak hívják.

Guilford Court House (ejtsd: gillförd kört hausz), község North Carolina északamerikai állam G.-i countyjában. 1781 márc. 15. a Cornwallis vezérelte angol seregek itt győztek Greene amerikai seregei felett.

Guilhem Anelier, l. *Provençal irodalom.*

Guilhem de Cabestanh, l. *Cabestanh.*

Guilhem de Tudela, l. *Provençal irodalom.*

Guilhem Figueiras, l. *Provençal irodalom.*

Guilhem Riquier (ejtsd: gilyem rikjer), az utolsó nevezetesebb troubadour, szül. Narbonneban s 1254—1294. működött. Komoly, részben tanítóirányú költeményeit Pfaff adta ki (Berlin 1853).

Guilielma *Mart.* (növ.), l. *Bactris.*

Guilielmus (lat.) a. m. Vilmos.

Guill., természetrajzi nevek után *Guillemin* Antoine (l. o.) nevének rövidítése.

Guillaume (franc., ejtsd: gijóm), a. m. Vilmos.

Guillaume (ejtsd: gijóm), 1. *Albert*, francia festő, rajzoló és karrikaturista, szül. Párisban 1873 febr. 14. Gérôme növendéke volt az École des Beaux-Arts-ban. Különösen a Gil Blas, Petit Parisien, Gaulois, Saint Nicholas, Musée des Familles és más lapokban megjelent rajzaival és sikerült plakátjaival aratta diadalait. Festményei közül megemlítendők: Az én 28 napom; Madame est servie; Örök szerelem; Kettesben stb.

2. *G.*, *Eugène*, francia szobrász, szül. Montbardban 1822 júl. 4., megh. 1905 márc. 1. Pradiernek volt tanítványa. 1845-ben elnyervén a Prix de Rome-ot, Olaszországba ment. 1868—75-ig a párisi École des Beaux-Artsnak, utóbb a francia École de Romenak volt igazgatója. Művei a római szobrászat hatását árulják el és szigoruan antikizáló jellegüek. Kiemelendők: Az arató (Paris, Musée du Luxembourg); A Gracchusok (1853); Colbert emlékszobra Reimsben, Bernard Claudeé a párisi Collège de France előtt, I. Napoleon több szobra, stb.

Guillaume de Lorris (ejtsd: gijóm dö loriss), francia költő a XIII. sz. első felében. 1235 körül írta meg a Roman de la Rose (új kiad. Marteautól, Orléans 1878—80, 5 köt.) c. allegórikus költemény lélektani finomságokban gazdag, első 4068 versét s ezzel egyik megalapítója lett a kései középkor egyik legkedveltebb irodalmi műfajának. V. ö. E. *Langlois*, Origines et sources du roman de la rose (Paris 1890).

Guillaume de Machaut (ejtsd: gijóm dö masó), francia költő és zeneszerző, szül. Machaultban (Seine-et-Marne) 1282 és 1284 között, megh. mint kanonok Reimsben 1377 körül. Közel 80,000 sorra terjedő költeményeinek java részét balladák, rondeauk és virelaik teszik, melyek közt új formák és ritmusok is akadnak. Eustache Deschamps G.-ban mesterét tiszteli. Érdekes La prise d'Alexandrie (1370 körül) c. elbeszélő költeménye, melyben I. Péter cyprusi király életét mondja el. Válogatott költeményeit P. *Tarbé* (Reims 1849); a Voir dit c. ciklust pedig P. *Paris* (1875) adta ki. V. ö. G. *Hanf*, Über G. de M.'s Voir dit (Halle 1898).

Guillaume d'Orange (ejtsd: gijóm doranzs), vagy *Guillaume au court nez*, minthogy egy óriással vívott küzdelemben elvesztette orra hegyét, a Nagy Károly alakjához fűződő középkori francia epika egyik legnépszerűbb hőse, aki 24 chanson de geste-ben szerepel. Az öregkorára vonatkozó monda (Le moniage de G.) részben a magyar Toldi-monda motivumaival rokon. A Vilmos-monda kialakulására valószinüleg befolyt Vilmos toulousei gróf történeti alakja is, aki 812 máj. 28. halt meg az általa alapitott St. Guilhem kolostorban. V. ö. P. A. *Becker*, Die altfranzösische Wilhelmsage (Halle 1896); u. a., Der südfranzösische Sagenkreis (u. o. 1898); W. *Goecke*, Die historischen Beziehungen in der Geste von G. d'O. (u. o. 1900).

Guillaumet (ejtsd: gijomé), *Gustave*, francia festő, szül. Párisban 1840 nov. 26., megh. 1887 márc. 14. Abel de Pujol, Picot és Barrias tanítványa volt. Fiatal korában Algerba tett utazásának hatása alatt az orientalista festők sorába lépett és ismételt északafrikai tartózkodásai szolgáltatták az anyagot képeihez, amelyek finom, intim hatásukkal a 70-es, 80-as években oly kedvelt műfaj legbecsesebb termékei közé tartoznak. Említendők: Az esti ima; La Seguia; Laghuat látképe (mindhárom a párisi Musée du Luxembourgban); Duári nők a folyó mellett (dijoni muzeum); Lovat marcangoló kutyák (carcassonnei muzeum), stb.

Guillaumin (ejtsd: gijomeñ), 1. *Armand*, francia festő, szül. Párisban 1841 febr. 16. Leginkább párisi látképeket festett az impresszionisták modorában, akikkel a párisi svájei festőakadémián ismerkedett meg. Mint Claude Monet, ő is a nap különböző szakainak világitási hatásait tanulmányozza. Képei közül megemlítendők: Havas utca; Quai Saint-Bernard; Billancourt-i mosóház; Clamart-i utca; Kap Long a Földközi-tengeren; Olvasó nő a mezőn, stb. Rézkarcolással is foglalkozott és mintegy 30 lapot készített.

2. *G., Émile*, francia iró, szül. Ygrandeban (Allier) 1873. Csak elemi iskolát végzett s a tollat, meg az eke szarvát fölváltva tartja kezében. Művei, melyekben a parasztság érzés- és gondolatvilágát fejezi ki: Tableaux champêtres (1901); Ma cueillette (versek, 1903); La vie d'un simple (1904); Près du sol (1905); Rose et «sa Parisienne» (1907).

Guillemeau (ejtsd: gijmó), 1. *Jacques*, IX. Károly, III. és IV. Henrik udvari sebésze, szül. Orléansban 1550., megh. Párisban 1613 márc. 13. Hippokrates, Celsus, Galenus tanaival foglalkozott. Tanítványa volt Riolan-, Courtin- és Parénak, kinek műveit ő ismertette. Nagy hirt szerzett mint sebész és szülész. Ő hozta legelőször javaslatba, hogy a lőtt sebet tágitani és az idegen testet extrahálni kell; ő volt az első, aki az aneurizmás véredényt az aneurizma felett és alatt alákötötte és exstirpálta. 1609-ben szülészeti könyvet irt, melyben Paré tanait nemcsak magáévá teszi, hanem azokat továbbfejleszteni igyekszik. A terhességi jeleket alaposan írja le, nevezetesen hosszasabban értekezik a moláról. Főbb művei: Traité des maladies de l'oeil (Paris 1585; Lyon 1610); La chirurgie française etc. (u. o. 1595); L'heureux accouchement des femmes (u. o. 1609, 1621); Tables anatomiques etc. (u. o. 1571—1586).

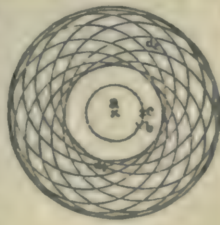
2. *G., Charles*, az előbbinek fia, szül. Párisban 1588., megh. 1656 nov. 21. Mint XIII. Lajos király udvari sebésze főleg sebészettel foglalkozott, később a belgyógyászatot művelte. 1634-ben a párisi orvosi fakultás dékánja lett s mint ilyen nagy szerepet játszott a montpellieri iskola ellen folytatott harcban. Művei: Histoire des muscles du corps humain; Aphorismes de chirurgie (Paris 1622); Ostomyologie, ou discours sur les os et les muscles (u. o. 1615).

Guillemin (ejtsd: gijmeñ), *Antoine*, francia botanikus, szül. Pouilly sur Saôneban 1796 jan. 20., megh. Montpellierben 1842 jan. 13. Báró *Delessert* Benjamin növénygyüjteményének őre volt Párisban, 1838. a kormány megbizásából Braziliába ment. Munkái: Florae Senegambiae tentamen (Perrottet-vel és Richarddal, u. o. 1830—1833). Ezenkívül *Delessert* Icones selectae plantarum (1820—46, 5 köt.) részére is dolgozott s az Archives de botanique-ot adta ki (1833, 2 köt.).

Guilleminot (ejtsd: gijminó), *Armand Charles*, gróf, francia tábornok, szül. Dunquerqueben 1774 márc. 2., megh. Baden-Badenban 1840 márc. 14. Részt vett az összes harcokban 1792—1815-ig. Bár Waterloonál Napoleon oldala mellett harcolt, a Bourbonok visszatérése után megtartotta állását. 1823-ban az angoulêmei herceget Spanyolországba kisérte s ő volt tulajdonképen e hadjárat vezetője. Később Konstantinápolyban volt követ. A spanyol hadjáratot megirta: Campagne de 1823 (Paris 1826) címen.

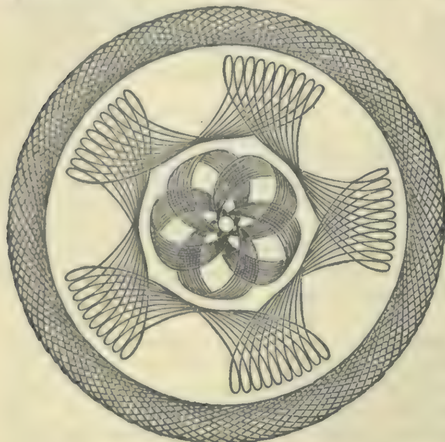
Guilli-patagua (növ.), l. *Villaresia*.

Guillosálás (ejtsd: gijo—, franc. *guillochage*, ejtsd: gijosázs), görbe vonalakból álló diszítményeknek fémbe, csontba, fába, üvegbe, kőbe vagy más anyagba való bekarcolása. A G. elvét az *1. ábra* láttatja. Legyen a munkagép tengelyének középpontja *c*, a megmunkálandó tárgyé pedig *a*. Ha a forgó tárgy fölszinének *d* pontjára rányomjuk a kést, akkor az a dd_1d_1 kört rajzolja le; ennek megtörténte után a tárgyat *a* tengelye körül kissé elfordítjuk, úgy hogy most a *c* pont *b* pontba esik, mire a kés más köröket karcol a forgó tárgy fölszinére. Többször ismételve ezt,

1. ábra.

egyenlő körü elforditás esetén a tárgy fölszine az *1. ábrabeli* rajzot kapja. Hogyha forgás közben a tárgy vagy a kés helyét folytonosan változtatja, különféle görbe vonalak (l. a *2. ábrát)* keletkeznek. Ha a kés mozgása szabálytalan, a vonalak is szabálytalanokká lesznek. Hogy a kés és a tárgy mozgása szerint a kombinációknak minő tág tere s ennek következtében a rajznak minő nagy változatossága érhető el, ezt a következő kimutatás bizonyíthatja be. *A tárgytartó*: 1. Állandóan egy helyben marad. 2. Időközönkint vízszintesen mozog. 3. Időközönkint merőlegesen vagy ferdén mozog. 4. Időközönkint bizonyos szög alatt fordul. 5. Folytonosan forog körben v. ellipszisben. *A késtartó*: 1. Állandóan egy helyben marad. 2. Egyenes irányban vízszintesen mozog. 3. Egyenes irányban időközönkint merőlegesen mozog. 4. Oszcillál. 5. Hullámos vonalban mozog. A G.-t végezhetjük az esztergán, de vannak e célra különféle gépek (guillosáló gépek). A használtabbak közé tartozik Wagner, Altmüller, Darier és Richter gépe. V. ö. *Ledebur*, Die Verarbeitung der Metalle (1879); *Karmarsch* und *Heeren*, Technisches Wörterbuch (3. kiad., IV. köt., 1880).

2. ábra.

Guillotière, *La*, Lyon elővárosa, l. *Lyon*.

Guillotin (ejtsd: gijoteñ), *Joseph Ignace*, francia orvos, szül. Saintesben (Charente-inf. departement) 1738 máj. 28., megh. Párisban 1814 márc. 26. Eleinte jezsuita tanár volt, utóbb az orvosi pályára lépett. 1770-ben orvosdoktorrá avatták és tanár lett a párisi orvosi fakultáson. Tagja volt a Mesmer-ellenes bizottságnak. 1788-ban emlékiratot adott ki a harmadik társadalmi osztályról való nézeteiről, ami nagy érdeklődést keltett és a nemzetgyülés tagjává választották, ahol igen okos reformoknak volt szóvivője. Az 1789-iki tanácskozmányban az új büntető törvény készítésénél hangoztatta a büntetésben való egyenlőséget, vagyis azt, hogy ha valaki bünös, mindegy, akárminő is volt a társadalmi állása. A halálbüntetés végrehajtásánál, humanitás szempontjából, egy egyszerü szerkezetü eszközt, a *guillotine-t* hozta javaslatba. 1791-ben orvosképzési reformtervezetet dolgozott ki, melyet azonban a nemzetgyülés nem fogadott el. Később mint orvos nagy barátja volt a Jenner-féle himlőoltásnak.

Guillotine (ejtsd: gijotin), lefejezésre használt kivégző eszköz, melynek célja a halálos itéletet gyorsan és kinzás nélkül végrehajtani. Két függélyes gerendaoszlopból áll, melyeket fent egy keresztgerenda tart össze. A függélyes gerendák bevágásában egy súlyos, ferdén elhelyezett bárd mozgatható fel és alá. Lent a két oszlop közt deszka van, melyhez az elitéltet szorosan hozzákötik, fejét pedig egy kerek nyilásba szorítják úgy, hogy a leeső bárd azt egy csapásra elmesse. Borzalmas hirre jutott a G. a francia rémuralom idején, amikor a tömeges és gyors kivégzések eszközéül szolgált; akkor is kapta elnevezését, állítólagos feltalálója, *Guillotin* Joseph Ignace (l. o.) után. Franciaországban és néhány német államban ma is használatos. V. ö. *Lenotre*, La G. (Paris 1893).

Guilmant (ejtsd: gilmañ), *Félix Alexandre*, francia orgonaművész és zeneszerző, a Schola Cantorum alapítóinak és tanárainak egyike, szül. 1837 márc. 12. Boulogne-sur-Merben, megh. 1911 márc. 29. Meudonban. Atyja, Carulli Gustave és Lemmens voltak mesterei. 1871-ben a Trinité-templom orgonása lett Párisban. Az orgona-irodalmat számos kitünő kompozicióval gazdagította. Elméleti művei is nagy jelentőségüek.

Guilty (ang., ejtsd: gilti) a. m. bünös. Ezzel a szóval történik a vádlott részéről a beismerés, az esküdtek részéről az elitélés.

Guimarães (ejtsd: gimaraeñs), város Entre Douro e Minho portugál tartomány Braga nevü járásában, (1910), 8863 lak. A falakkal körülvett régi városban láthatók ama kastélynak romjai, melyben Alfonso, Portugália első királya született; a São Miguel de Castillo igen régi templom; az 1387—1400. I. João által épített Nossa Senhora da Oliveira templom, Portugália leggazdagabb és legérdekesebb egyházi kincseivel és a Padrão nevü gyönyörü gót kápolna. Környékén kénes források vannak, melyeket már a régi rómaiak Aquae Levae néven ismertek.

Guimarães, *Bernardo Joaquim da Silva*, braziliai költő és regényiró, szül. 1827., megh. 1885. Művei: Cantos da solidão (São Paulo 1852; később Inspirações da tarde, Rio 1858; majd Poesias, 1865 cimmel); Novas poesias (1876) és Folhas do outomno (1883). Legkiválóbbak ifjusági költeményei, melyek tartalmukban és alakjukban a tiszta és nemes braziliai szellemet tükröztetik. Regényei közül ismertebbek: O Garimpiro (1872); O Jeminarista (1872); Mauricio (1877) és A Escrava Isaura (1882).

Guimbarde (franc., ejtsd: geñbárd), régi francia kártyajáték, melyben a coeur-dáma játssza a főszerepet.

Guimerà (ejtsd: gimerá), *Don Angel*, katalán költő és drámairó, szül. 1849 máj. 6. Santa Cruzban (a Kanári-szigeteken). Szüleivel 4 éves korában Barcelonába költözött, hol 1875. a Virágjátékokon dicséretet nyert egyik költeményével. Költeményei közül legszebb és leghiresebb az Ezerév (ford. Kőrösi A.). Eddig két kiadást értek. Drámairói hirnevét Gala Placida c. tragédiájával alapította meg (1879), melyet többi darabjai, számra nézve

vagy 24, egyre növeltek. Legkitünóbb drámái a Mar y Cel, meg a Terra Baixa (Alföld, Hegyek alján). Ez utóbbit több európai nyelvre fordították le s előadták Prágában, Párisban és Amerikában is. D'Albert Jenő német zeneiró ebből operát irt, mely Európa számos szinpadán jelentős sikereket aratott, nem annyira zenéje, mint drámai szövege alapján. Híres a Pecadora c. darabja is (1903). Egyébként nevezetes szerepet visz Barcelona irodalmi életében, melynek izlését mint a Renaixensa szerkesztője irányítja. Kőrösi közvetitésével lefordította Petőfi Reszket a bokor és Te voltál egyetlen egy virágom cimű verseit katalánra.

Guimpe (franc., ejtsd: gẽnp), az apácák mellfátyla; továbbá a nőknek ruha alatt hordott ujjnélküli mellénye.

Guinánok, l. *Ginánok*.

Guinea (ejtsd: ginea), 1. *Afrika* Ny.-i részének tengerparti *vidéke*. E néven szükebb értelemben a Sierra Leone öböltől, illetőleg a belé torkolló Szeli folyótól a Gabun torkolatáig terjedő, kb. 3300 km. hosszú partvidéket, tágabb értelemben pedig a Kongón túlig, a d. sz. 18°-ig terjedő területet értik. Ez utóbbi esetben az egész vidéken Felső G.-t (az egyenlítőig) és Alsó-G.-t (az egyenlítőtól D.-re) szoktak megkülönböztetni. Mivel az előbbi az elterjedtebb, e cikkben csak arról lesz szó. A partok egész G.-ban rendkivül egyhanguak, a szigetek jóformán hiányoznak, mindössze a Biafra-öbölben emelkedő G.-szigetek birnak jelentőséggel, mint a Fernando Po, Principe São Thomé és Annobom; az egyedüli bemélyedések a folyók torkolatai. A meleg igen nagy; az esős évszakban, mely általában júliustól októberig tart és némely helyen évenként kétszer is megjelenik, valamivel csekélyebb. A növényzet trópusi és legbujább a Niger és Gabun torkolatai közt. Igazi nagy őserdők, melyekben ezerszámra élnek a kisebb és nagyobb vadak, vannak G.-ban. A különböző pálmák, kaucsuk-, banán- és fügefák, valamint kávé, dohány és rizs óriási mennyiségben fordulnak elő s a kivitelben is jelentős összeggel szerepelnek. A lakosok négerek és számos törzsre oszlanak. A partmellékiek az európaiakkal való érintkezés folytán satnyábbak; akik beljebb laknak a szárazföldön, erősebbek és harciasabbak és néhány nagyobb országuk is van (Asanti, Dahomé, Benin és Joruba). A XIV. sz.-ban kezdett Európában elterjedni a móroktól forgalomba hozott azon hir, hogy Marokkó karavánkereskedést űz egy Ginija vagy Ginöa nevü középafrikai, aranyban gazdag országgal. Leo Africanus ezt az országot le is írja olyképen, hogy belőle Afrika azon része ismerhető föl, ahol Dzsenne városa van (G. tehát valószinüleg a Dzsenne név korrumpálásából eredt). Ez országnak hirét hallhatta Henrik portugál infáns is 1415. Ceuta elfoglalása alkalmával és ez birhatta őt rá, hogy hajósait fölkeresésére kiküldje. 1446-ban Diniz Fernandez volt az első, aki elhagyva a Szenegál torkolatát, a Verde-fokig nyomult; a következő évben Nuño Tristão eljutott e folyóig. Kevéssel később Pedro de Cinta és Soiro da Costa Sierra Leoneig s az utóbbi még tovább az Isszini folyóig hajózott. 1471-ben João de Santarem és Pero Escovar fölfedezték a Szt. Katalin-fokot. 1484-ben Diego Cam megtalálta a Kongó torkolatát és 1485. a Negro-fokig jutván, végig hajózott G. partjain. — 2. *G.* (Francia-G., Guinée française), 1892 óta hivatalos neve a Rivières du Sud (l. *Szenegambia*), Nagy-Basszam és a Benin-öböl mellékén fekvő *francia gyarmatoknak*. (239.000 km² ter., (1911) 1.736,090 lakossal). — 3. *G.* (Portugál-G.), Cacheo, Bissão és Bolama járásokból álló *portugál tartomány* Casamance és Compony közt Nyugat-Afrikában, 33,900 km² területtel, 820,000 lak., Bolama fővárossal. — 4. *G.* (Uj-G.), l. *Uj-Guinea*.

Guinea (ang., ejtsd: ginni, franc. *guinée*), régi angol aranypénz, melyet 1662. kezdtek verni 8·3879 g. súllyal 11/12 finomság mellett. Értéke 21 shilling = 25·21 korona. 1816-ban a G. helyét a 20shillinges sovereign foglalta el, de mint számitási egység még ma is szerepel Angliában.

Guineabors (növ.), 1. a paprikának egyik neve; 2. a *Xylopia (Habzelia) aethiopica* és *Xylopia aromatica* termése, melyet «piper aethiopicum»-nak és szerecsenborsnak is neveznek.

Guineaféreg v. *medinaféreg*, a *Filaria medinensis* L. egyik neve. L. *Filaria* és *Filariasis*.

Guineai áram, tengeráram Afrika guineai partjai mellett, l. *Atlanti-oceán*.

Guineai fű (növ.), l. *Köles*.

Guineai öböl, az Atlanti-oceán Felső- és Alsó-Guinea (l. *Guinea*) közt levő része, a Niger deltatorkolata két kisebb részre választja: a Benin- és Biafra-öbölre; ez utóbbiban fekszenek Fernando do Po (spanyol), do Principe, São Thomé és Annobom (portugál) szigetek. Sok folyó ömlik beléje (l. *Afrika* folyói).

Guinealáz, a sárgaláz egy faja.

Guinea-magvak v. *szemek* (növ.), az *Amomum granum paradisi*, Guineában (Afrika) termő növény magvai, melyek kellemes illatú és borsizű fűszert adnak. Paradicsom-szemek (grana paradisi v. grana malagueta) néven is emlitik.

Guinea-zöld, etilbenzilanilinből előállitható zöld kátrányfesték, a dietildibenzildiamidotrifenilkarbinolszulfosav nátriumsója.

Guinée (franc.), aranypénz, l. *Guinea*.

Guinegatte (ejtsd: gingat) v. *Enguinegatte*, falu Pas-de-Calais francia départementban. 1479 aug. 17. I. Miksa a Philippe de Crèvecoeur vezérlete alatt álló franciák ellenében itt hősiesen védekezett; 1513 aug. 16. pedig VIII. Henrik és I. Miksa győzedelmeskedett e helyen a francia hadakon.

Guines (ejtsd: gin), *város* Pas-de-Calais francia départementban, (1910) 4120 lak. Egykor jelentékeny grófságnak volt székhelye, amely időből való torony romjai maig is láthatók. 1520 jún. 6. és 1546 jún. 7. I. Ferenc és VIII. Henrik e helyen egy-egy szerződést irtak alá; a második szerint Boulogne visszakerült Franciaországhoz.

Guines (ejtsd: ginesz) v. *San Julian de los G.*, járási székhely Cuba szigetén, Habanától DK.-re, vasúttal, 8119 lak., cukor-, dohány- és kávéültetvényekkel.

Guingamp (ejtsd: gẽgaũ), járási székhely Côtes-du-Nord francia départementban, (1911) 9233 lak., pamutfonással; XIII—XIV. sz.-beli háromtornyú templommal, amely egész Bretagnenak legjelen-

tékenyebb búcsújáró helye; a XI. sz.-ból való hatalmas kastéllyal, amelyben gyakran laktak Bretagne hercegei. G. a XIV–XVII. sz.-ig Penthièvre hercegségnek volt fővárosa.

Guinguette (franc., ejtsd: gengett), francia kártyajáték, melyben a káro dáma játssza a főszerepet.

Guinicelli (ejtsd: gvinicselli), *Guido*, olasz költő, szül. Bolognában a XIII. sz. közepe táján, megh. 1276 körül. Előkelő családból származott. 1274-ben Veronába ment számkivetésbe. Élete egyéb körülményeit homály fedi. G. egyik jelentős alakja kora irodalmi életének, a bolognai iskola feje, a «dolce stil nuovo» egyik megalapítója. Az ő nyomában járt maga Dante is, aki «apjának» nevezi. G. műveinek legjobb kiadása a Casini-féle: Le rime di poeti bolognesi del secolo XIII. (Bologna 1881). V. ö. *Ercole*, G. G. e le sue rime (Livorno) és *Arnone*, Le rime di G. G. (Firenze).

Guiot de Provins (ejtsd: gió dő provefi), ó-francia költő a XII. sz. végéről s a XIII. sz. elejéről. Főműve egy öreg korában írt szatira a különböző társadalmi osztályokra (Bible). Műveit kiadta Wolfart (Halle 1861). V. ö. A. *Baudler*, G. von P. (u. o. 1902).

Guipure (franc., ejtsd: gipür), ném. *Gimpe*, húrszerű zsineg, selyemmel befonódott többszörös pamutfonal, paszomántok (szegélyző és díszítő galandok) és csipkék készítésére használják.

Guipuzcoa (ejtsd: gipusszkoa), spanyol tartomány a Biscayai-öböl, Franciaország, Navarra, Alava és Biscaya közt, 1885 km² területtel, (1910) 225,271 lak. A Pireneusok Ny.-i kiágazásai ágazzák be s apró, parti folyók öntözik. G. Spanyolország legkisebb tartománya és 4 járásra oszlik; fővárosa San-Sebastian.

Guiraud (ejtsd: giró), 1. *Alexandre*, báró, francia költő, szül. Limouxban 1788 dec. 25., megh. Párisban 1847 febr. 24. Első sikerét Les Machabées (1822) c. tragédiájának köszönhette. A maguk idejében szívesen olvasták az őskeresztényság korából vett regényeit is: Césaire (1830); Flavien (1835), de legkiválóbb a lírában volt: Élégies savoyardes (1823); Poèmes et chants élégiaques (1824); Le petit Savoyard c. költeménye ma is kedvelt darabja az antológiáknak. V. ö. A. *Vinet*, Études sur la littérature française, III. (Paris 1851).

2. *G., Ernest*, francia zeneszerző, szül. 1837 jún. 23. New Orleansban, megh. 1892 máj. 6. Párisban. Zenei tanulmányait atyjánál kezdte. 15 éves korában a Conservatoire-on Marmontel, Barbereau és Halévy tanítványa lett. 1859-ben megnyerte a Prix de Rome-ot. 1891-ben az Académie des Beaux-Arts tagjai sorába választotta. Irt több operát, balettet és egy hangszereléstant.

Guiraut de Bornelh (ejtsd: giró dő bornely), kiváló troubadour Excideuilből (Dordogne), 1175—1220 között. Költeményeit, melyekről Dante is elismeréssel nyilatkozott, még nem gyüjtötték össze. V. ö. *Kolsen*, G. von B. (Berlin 1894).

Guiraut de Cabreira, l. *Provençal irodalom.*

Guiraut de Calanson, l. *Provençal irodalom.*

Guiraut Riquier, l. *Provençal irodalom.*

Guirlande (franc., ejtsd: girlañd) a. m. virágfüzér; két végén fölfüggesztve, lobogó szalaggal élénkítve, az antik és a renaissance építészet széltében alkalmazza, különösen frizek díszítésére. L. még *Feston.*

Guisborough (ejtsd: giszboro), város Yorkshire angol countyban, (1911) 7062 lak. Bányászata jelentős.

Guiscard (ejtsd: giszkár), *Robert, Apulia* és *Calabria hercege*, Hautevillei Tankréd, normandiai lovag hatodik fia, szül. 1015 körül, megh. Kefallenia szigetén 1085 júl. 17. 1046-ban követte bátyjait Alsó-Itáliába s a normann lovagok 1057. Apulia grófjává választották. II. Miklós pápa hercegi címmel tüntette ki s neki adományozta egész Alsó-Itáliát, mint pápai hűbért, mely azonban még a görögök kezén volt. G. 1071. teljesen véget vetett Itáliában a görög uralomnak, sőt 1081. a görög birodalomba tört s Durazzónál fényes győzelmet vívott ki Alexios császár hadain. További előnyomulásában az alsóitáliai zavarok akadályozták meg. Hazatérve 1084. az Angyalvárban ostromolt VII. Gergely pápa segítségére sietett s a szorongatott pápát magával vitte Salernóba. 1085. új hadjáratot tervezett a görög birodalom ellen, de egy fényes tengeri győzelme után nemsokára meghalt. V. ö. *Heinemann*, Geschichte der Normannen in Unteritalien (Leipzig 1894, 1. köt.).

Guise (ejtsd: güíz), város Aisne francia départementban, (1910) 7298 lak., kályhagyárral, sál-, pamutkelme- és posztószövéssel, vasöntőkkel. G., amelyet a XVI. sz.-ban a nevét viselő család híressé tett, már a XI. sz.-ban megerősített hely volt és XIV. Lajos koráig gyakrabban ostromolták, utoljára a spanyolok 1650. sikertelenül. Hercegségre 1528. emelkedett; e címnek első viselője, Claude de Lorraine 1549. építtette azt a kastélyt, amely máig is fennáll.

Guise (ejtsd: güíz), lotharingiai származású francia hercegi család, mely a XVI. sz.-ban fontos szerepet játszott a francia vallásháborúk alatt. Megalapítója *G. Claude*, II. René lotharingiai herceg harmadik fia volt (szül. 1496., megh. 1550). Ő szerezte meg 1527. a G. hercegi címet. Legidősebb leánya: *Mária*, V. Jakab skót király felesége lett. Fiai közül *Ferenc* (l. *G. 1.*) és *Károly* bíboros (szül. 1525., megh. 1574.) jutottak vezérszerephez. Legifjabb fiától, *Renétől* származtak a G.-család mellékágai: az *Elboeuf* (kihalt 1763.), a *Harcourt* (kihalt 1747.) és a *Harcourt-Armagnac* (kihalt 1825.) családok. A család nevezetesebb tagjai:

1. *G. Ferenc, (le Balafré,* «a sebhelyes»), hadvezér, szül. Barban 1519 febr. 15., megh. 1563 febr. 18. Ő védelmezte 1552—1553-ig hősiesen Metz városát V. Károly császár túlnyomó ostromló serege ellen. 1558-ban Calaist foglalta vissza az angoloktól. II. Henrik halála után (1559.) a fiatal II. Ferenc király alatt testvérével, Károly bíborossal együtt korlátlan hatalomra jutott. II. Ferenc korai halála (1560.) a G.-eket megfosztotta eddigi befolyásuktól. G. Ferenc erre a kat. párt élére állott s az ő emberei idézték elő a vassy-i mészárlással (1562) az első hugenotta háborút. Ferenc több csatában győzedelmeskedett, de 1563 febr. Orléans város ostroma alatt egy hugenotta nemes, *Poltrot de Meré* agyonlőtte.

2. *G. Henrik (I.)*, az előbbinek legidősebb fia, szül. 1550 dec. 31., megh. 1588 dec. 23. Már ifjú kora

óta engesztelhetetlen ellensége volt a hugenottáknak s főrésze volt a Szent-Bertalan éjszakáján (1572 aug. 23–24.) rendezett vérfürdőben. A francia katolikusok őt ismerték el vezérüknek s amikor a gyermektelen III. Henrik király egyetlen testvére, az anjoui herceg meghalt (1584.), őt jelölték a francia trónra a hugenotta Bourbon Henrik, navarrai királlyal szemben. G. Henrik, mint a «szent liga» feje, 1585. a spanyolokkal kötött szövetséget a hugenották és III. Henrik király ellen. 1588-ban Párisban támasztott felkelést s rávette a királyt, hogy az öreg Bourbon Károly bíborost jelölje utódjának. Végre is III. Henrik, hogy a G.-család nyomasztó hatalmától szabadulljon, elhatározta annak kiirtását. Mikor a G.-testvérek Bloisban megjelentek, a király testőrei G. Henriket és öccsét, *Lajos* bíborost (szül. 1555.) felkoncolták. Csak a harmadik testvér, *Károly, mayennei herceg* (szül. 1554., megh. 1611.) menekült meg. Testvéreinek halála után ő állott a kat. liga élére s változó szerencsével harcolt IV. Henrik ellen. Végre 1596. meghódolt s a király őt Isle de France kormányzójává nevezte ki.

3. *G. Henrik (II.)*, az előbbinek unokája, szül. Bloisban 1614 ápr. 4., megh. Párisban 1664 jún. Richelieu kormánya ellen több főúrral titkos szövetséget kötött. De a terv kitudódott s G. Henrik Flandriába menekült, mire 1641. halálra ítéltetett. Richelieu halála után visszatért Franciaországba és visszakapta javait. Mikor Nápolyban 1647. lázadás tört ki a spanyol uralom ellen, G. Henrik, ki mint az Anjou-ház leszármazottja, igényt tartott a nápolyi trónra, Nápolyban termett és a felkelés élére állott. De a spanyolok leverték a mozgalmat, G. fogságba került és csak Condé herceg közbenjárására kapta vissza 1652. szabadságát. V. ö. *Bouillé*, Histoire des ducs de G. (Paris 1850, 4 köt.); *Forneron*, Les ducs de G. et leur époque (u. o. 1893, 2 köt., 2. kiad.).

A *G. hercegi* címet jelenleg (1899 óta) *Jean*, orléansi herceg (szül. 1874.), *Robert* chartresi hercegnek, a párisi gróf öccsének fia viseli.

Guitare (franc.), l. *Gitár.* — *G. d'amour*, hangszer, l. *Arpeggione.*

Guiteau (ejtsd: gitó), *Charles*, Garfieldnek, az északamerikai Egyesült-Államok elnökének gyilkosa, szül. 1840. Mint zugprókátor tengődött Chicagóban és midőn Garfield vonakodott őt konzullá kinevezni, 1881 júl. 2. rálőtt az elnökre és halálosan megsebesítette. Emiatt 1882 jún. 30. Washingtonban felakasztották. Némelyek elmebetegnek tartották.

Guitermanit (ásv.), kékes-szürke, gyengén fémfényű, ólom, arzén és kén vegyülete $Pb_3As_2S_6$; a zunyitot tartalmazza benőve. Lelőhelye Zuni-Mine, Silverton közelében Coloradóban.

Guitry, *Lucien*, francia színész, szül. Párisban 1860. Színi pályáját 1878. kezdte. 1880—90. Szent-Pétervárott játszott, azóta állandóan Párisban működik, különböző színházakban. Jellemzőerejével és reális játékával a legkiválóbb francia színészek egyike. Főbb szerepei: Kean, Flambeau, Canhtecler, Portal (A tribun) stb.

Guittone d'Arezzo, rendesen *Fra Guittone*, olasz költő, született az Arezzo melletti S. Firminában, a XIII. század közepe táján, meghalt Firenzében 1294. Kicsapongó, könnyelmű élet után ő is, mint korában annyi más, megtért és beállva a Mária-lovagok rendjébe, többé nem anynyira verseket írt, mint teológiai elmélkedéseket és prédikációkat. Prózai művei a korabeli olasz próza mintaképei; versei ellenben nehézkesek, művészi érzék híján valók. Csupán néhány politikai verse válik ki művei közül, így kivált az a canzonéja, melyet a firenzei guelfek 1260-iki leveretése alkalmából szerzett. V. ö. *Romanelli*, G. d'A. (Campobasso, 1875) és *Vigo*, Delle Rime di Fra G. (Giorn. d. Filol. Rom., II. 19.).

Guizot (ejtsd: gizó), *François Pierre Guillaume*, francia államférfiú és történetíró, szül. Nîmesben 1787 okt. 4. protestáns szülőktől, megh. Val-Richer jószágán (Normandia) 1874 szept. 12-én. Atyja a rémuralom alatt vesztette életét, mire G. anyjával Genfbe költözött, hol tanulmányait is végezte. 1805-ben visszatért Párisba. 1812-ben nőül vette a nálánál 15 évvel idősebb *Pauline de Meulan* írónőt (l. alább). Nemsokára a Faculté des lettres főiskolán a történelem tanára lett. Első figyelmet keltő munkája volt a Nouveau dictionnaire universel des synonimes de la langue française (1809, 2 köt., 8. kiad. 1874, Girard munkájának átdolgozása). Napoleon 100 napi uralkodása alatt XVIII. Lajossal együtt Gentbe menekült. Ezután a hazatérő király az államtanács tagjává tette buzgó és kiváló képességű hívét. Ekkor alapította meg G. Decazes-sal és Royer-Collard-al a *doctrinaire* pártot (l. o.). Decazes bukása után újból elfoglalta régi tanszékét s 1820–22-ig tartott előadásai később Histoire des origines du gouvernement représentatif (1851, 2 köt., 4. kiad. 1880) címen jelentek meg. Ez időben még több liberális szellemű jogtörténeti és büntetőjogi könyvet írt és éles ellentétbe került X. Károly reakcionárius kormányaival, úgy, hogy előadásait is betiltották. G. ekkor állott népszerűsége tetőpontján s a kormány 1828. kénytelen volt őt visszahelyezni tanári állásába. 1828—30-ig tartott előadásai is megjelentek hatalmas és alapvető könyvek formájában. Ezek: Cours d'histoire moderne (1828—1830, 6 köt.); Histoire de la civilisation en France etc. (1828—30, 4 köt., 14. kiad. 1880) és Histoire de la civilisation en Europe (1828, 19. kiad. 1883). Ugyanekkor mások társaságában egy nagyszabású kútfőgyüjteményt indított meg, mely a francia királyság alapításától a XIII. sz.-ig terjedt (1823-tól 31 köt.). E mellett nagy buzgalommal fogott az angol forradalom és Cromwell korának tanulmányozásához. Előbb bő kútfőgyüjteményt tett közzé e korra vonatkozólag (1823-tól 26 köt.), azután megírta klasszikus munkáját Histoire de la révolution d'Angleterre címen. E nagy mű első része: Histoire de Charles Ier 1625—49, 1828. jelent meg 2 köt.-ben s azóta 12 kiadást ért.

1830 jan. G. a képviselőház tagja lett s a balközépen foglalt helyet. A júliusi hírhedt rendeletek ellen ő fogalmazta meg a képviselőház tiltakozását s ezáltal megadta a lökést a forradalomhoz, mely X. Károly bukását idézte elő. Azután tagja lett az ideiglenes kormánynak, Lajos Fülöp király pedig 1830 aug. belügyminiszterré nevezte ki. De állását már nov.-ben elhagyta s csak Ca-

simir Périer halála után 1832 okt. vállalta el a közoktatásügyi tárcát Soult kabinetjében. E minőségében majdnem öt évig sokat tett a francia iskolaügy javítására. 1837 ápr.-ban visszalépett. 1839-ben Londonba ment követnek, hol szívesen fogadták ugyan, de kevés diplomáciai sikert ért el. Thiers visszalépése után 1840 okt. Soult újjáalakított kormányában külügyminiszter lett, majd 1847 szept. a kabinet valóságos feje s ez maradt az 1848-iki febr.-i forradalom kitöréséig. E nyolc évi kormányzása alatt elhibázott kül- és belügyi politikájával teljesen aláásta a júliusi királyság népszerűségét és főokozója lett Lajos Fülöp bukásának. Makacs, erőszakos és rövidlátó politikusnak bizonyult, aki sem a külügyi helyzetet, sem a belső reformok szükségességét nem tudta felismerni. 1848 febr. 24. el kellett menekülnie Párisból, hová csak 1849 nov. tért vissza. Az 1851 dec. 2-iki államcsiny után végleg befejeződött G. politikai pályája s ezután tisztán történelmi és irodalmi tanulmányainak élt. Az Egyesült-Államok megbízásából megírta Washington életrajzát: Vie, correspondance, écrits de Washington (1839—40, 6 köt.) és az Egyesült-Államok megalapítását: Histoire de Washington et de la fondation de la république des États-Unis (1850, 3. kiad.). Azután kiadta az angol forradalom történetének folytatását: Histoire de la république d'Angleterre et d'Oliver Cromwell 1649—1658 (1854, 2 köt., 6. kiad. 1871) és Histoire du protectorat de Richard Cromwell (1856, 5. kiad. 1869) címen. Irt még számos irodalomtörténeti és vallásbölcseleti művet s átdolgozta Franciaország történetét az ifjuság számára: Histoire de France, racontée à mes petits-enfants (1870—75, 5 köt.) címen. E művét G. második nejétől született leánya, *Madame de Witt* (megh. 1908 máj. 6.) egészítette ki 1789-től 1848-ig. Ugyanő adta ki atyja életrajzát (1880) és levelezéseit (1884 és 1902). Bármilyen szerencsétlen politikus volt is G., mint történetiró elévülhetetlen érdemeket szerzett óriási munkássága, lelkiismeretes kutatásai, objektiv és pragmatikus előadása által. Műveiből magyarul megjelent: Az angol forradalom története I. Károly haláláig, ford. *Fésüs* György (Pest 1866); Az európai polgárosodás története a római birodalom rombadőltétől a francia forradalomig 2 köt., ford. *Grubiczy* György (u. o. 1867); A demokratia Franciaországban, ford. *Hohlbauer* Ferenc (Bpest 1898).

G. első felesége, *Pauline de Meulan*, írónő, szül. Párisban 1773 nov. 2., megh. u. o. 1827 aug. 1. Néhány regényt és gyermekeknek szánt elbeszélést írt. Legjelentékenyebb munkája: Lettres de famille sur l'éducation (Paris 1827, 2 köt., 6. kiad. 1881). — Második felesége, *Elisa Dillon*, szül. 1804 márc. 30., megh. 1833 márc. 11., verses és prózai elbeszéléseket írt, melyek közül legismeretesebb Caroline (új. kiad. 1840) c. ifjúsági irata. — Fia, *Guillaume*, szül. 1833., megh. 1892.; a Collège de France tanára volt. Munkái: Ménandre. Étude sur la comédie et la société grecques (1855); Alfred le Grand (3 kiad., 1864); Montaigne (1899). — V. ö. *Crozal* (1893) és *Bardoux* (1894) G.-ról írt életrajzait; *Balla* Antal, G. mint történetiró (Urania 1911. évf.).

Guizotia *Cass.* (növ.), a Compositae (Fészkesek) csöves virágú génusza; 5 faja egyéves fű Afrikában. A *G. abyssinica* Cass.-t *(G. oleifera* DC.) Abessziniában nagy mennyiségben termesztik. Magva az u. n. *ramtilla-*(v. niger-)*mag* s ennek sajtolással kivonható olaja a *ramtilla-*(vagy verinnua-)*olaj*, mely ételolajnak és világítóolajnak használatos. Kelet-Indiában is nagyban termesztik. L. *Gingelli-magvak*.

Gujan (ejtsd: güzsañ), város a francia *Gironde* départementban, (1911) 4136 lak. Tengeri fürdő. Vegyészeti gyárak; fakereskedelem.

Gujána *(Guayana, Guiana, Guaiana, Guyane)*, Dél-Amerikának az Orinoko, az Amazonas és az Atlanti-oceán közt fekvő EK.-i része, területe 1.760,000 km². Hegyláncai: Brazilia határán az Orinokót kisérő Sierra Parima, a leereszkedő Pacaraima és a Tumuk Humak. E láncokból ÉÉNy. felé egyes ágak nyulnak ki. Legmagasabb csúcsai Venezuela határán a hatalmas táblahegy: Roraime (2250 m.), a Parimében a Pico Duida (2475 m.) és a Cerro Yamari (2258 m.). Alaphegysége archaikus kőzetekből áll, csillámpala, gnájsz és ritkábban gránit és diorit annak főtömege. Vízszintesen rétegezett paleozoós és krétakori homokkövek települnek arra, áttörve vulkánikus anyagok által. A tenger felé a föld fokozatosan, lépcsők alakjában ereszkedik le. K. felé a hegyek szintén alacsonyabbak lesznek és a Francia-G. alatti Tumuk Humak lánc magassága 400—800 m. körüli. A tenger melletti mély alföldet a folyók és a tengeráramok által odahordott iszap folytonosan növeli. A folyók a föld lépcsőzetes alakja miatt számos vízesést és sellőt alkotnak. Folyóvizei: az Amazonas (Trombitas, Paru, Dori, Araguary mellékvizekkel), a Rio Negro (Branca) és az Orinoko (Bentuari, Caura), valamint a közvetlenül az Atlanti-oceánba torkolló Essequibo, Demerara, Berbice, Corentyne, Saramacca, Suriname, Maroni és Mana. Éghajlatát igen magas hőmérséklet, nedvesség és így erős fülledtség, valamint csapadékbőség jellemzik. Az átlagos hőmérséklet 27° körüli, a hőmérő a 20° alá ritkán száll le. Két esős és két száraz évszaka van, évi esőmennyisége 2000—3000 mm. körüli, uralkodó szele az ÉK.-i passzát. D.-i részeit őserdők takarják, amelyek pálmákban, festőanyagot, olajat, gyümölcsöt és épületanyagot szolgáltató fákban gazdagok. A hasznosítást az utak hiánya akadályozza meg. Az alacsonyabb részeken a fűvel borított puszták, szavannák vannak. A megművelt föld mindenféle tropusi kulturnövényt szolgáltat. Állatvilága igen gazdag: majmok, ragadozók (jaguár, puma, medvefajták), bőregér (vampir), a tapir, a pekaris, a lajhár, a hangyászó, az aguti, stb. az őserdők és puszták lakói. Madárvilága is népes, számos papagájfaj és kolibri van erdőiben, továbbá igen gazdag hüllő- és rovarvilága. A benszülött gyér lakosság a tupi, karik és aravak indiánus törzsekből való. Vannak behurcolt rabszolganéger-utódok is, az ú. n. busnégerek. G. birtokában Venezuela (Bolivar állam), Brazilia (Amazonas állam), továbbá Anglia, Franciaország és Hollandia osztozkodnak. Az egyetlen európai gyarmatterület Dél-Amerikában. Az utóbbi években G.-ban számos tudomá-

nyos expedició fordult meg, feltárva még mindig sok ismeretlen területet.

I. *Brit-G.*, az európai birtokok közt a legnyugatibb és a legvirágzóbb; Ny.-on Venezuela, D.-en Brazilia, K.-en a Corentyn és É.-on a tenger határolja. Területe 233.810 km², (1911) 296.041 lak., túlnyomó részben kelet-indiai kuli és néger. Az 500 km. hosszú partján az Essequibo, Demerara, Berbyce és a Corentyn torkolata jó kikötőkül szolgálnak. A parti részek jól meg vannak művelve. A főtermék, különösen a Demerara és a Berbyce közt, a cukornád, ezzel kapcsolatban áll a cukor-, rum-, melasszkészités. A kasszave, a banána, kukorica, édes batáta a kenyértermékek. Aranyat is mosnak, vannak vasércei is. A pusztákon az állattenyésztésre is gondot fordítanak. Az összes kivitel értéke 1910—11-ben 1.628,000, a bevitelé 1.750,000 font sterling. 283 nyilvános iskolát 26,339 tanuló látogat. A kormányzás a kormányzóra és 10 (5 kinevezett, 5 választott) tagból álló Court of Policyra van bizva. A pénzügyre vonatkozó törvényeket a combined court (a kormányzóból, a court of policyból és 6 választott tagból áll) szabja meg. A gyarmat 3 countyja: Demerara, Essequibo, Berbyce; fővárosa és főkikötője Georgetown (l. o.) v. Demerara; jelentékenyebb helység még New Amsterdam.

II. *Francia-G. (La Guyane française. Cayenne)*, a Tumuk Humak hegység, a Maron és Oyapock folyók és az Atlanti-óceán között 78,900 km²-nyi területet foglal el, (1911) 49,009 lak. A Mana, Aporuague és Szinnamari torkolatuknál kikötőkül, folyásuk mentén utakul szolgálnak. Hegyei őserdőkkel boritvák, a fensíkok prérii, valamint időnként mocsaras vidékei nyáron jó legelőhelyek, a partmenti mocsárterületek nagyon egészségtelenek; ezeket csatornázással javitják. Főbb terményei a kávé, kakaó, kukorica, rizs, gyapot és dohány. 1853 óta aranytermelése is van. Az állattenyésztés jelentéktelen. Francia-G. a legszegényebb francia gyarmat. Az utak hiánya az aranytermelést is megnehezíti. 1 km. hosszú vasútja van, amelyik St. Laurentben a cukorgyárhoz vezet. Az állami bevételek és kiadások 1909-ben 3.407,000 frankot tettek ki. 1910-ben a bevitel értéke 12.233,000, a kivitelé 11.567,000 frank volt. A gyarmat élén a kormányzó áll, melléje van rendelve a kinevezett tagokból álló conseil privé és a választott tagokból álló conseil général. A gyarmat 14 községre (commune) oszlik. Fővárosa Cayenne (l. o.), amelyet 1852. tettek a deportáció főhelyévé.

III. *Németalföldi G.* vagy *Surinam*, a Corentyne és Maroni folyók közt 129,100 km² területtel, (1910) a benszülöttek nélkül 92,142 lakossal. Belsejében a Saramacca és a Surinam a legnagyobb vizek. A mocsaras partvidéket mangroveerdők szegélyezik, csatornák és töltések segítségével meglehetősen kiszárították és a művelésre alkalmassá tették. A legfontosabb kulturnövény a cukornád, amelyből évenként mintegy 9 ezer tonna cukrot nyernek. A kávé- és pamut-termelés igen megcsökkent a rabszolgák fölszabadítása (1863) óta. A rum- és melasszkészítés még elég jelentékeny. Aranymezői sok aranyat szolgáltatnak. A gyarmatok kormányzója mellé 6 tagból álló kinevezett tanácsadó-testület van rendelve. A főváros Paramaribo (34,000 lak.), amelyben csaknem az egész külkereskedelem összpontosul. A bevitel értéke (1910) 7.424,000, a kivitelé 8.345,000 hollandi forint. 1912-ben a gyarmat bevételei 2.929,600, kiadásai 6.992,637 hollandi forintot tettek ki.

IV. *Venezuelai G.*, áll a Bolivar államból, a Yuruari területből és az Amazonas vidékének egyik részéből, 600,000 km², 90,000 lak., akik indiánusok, fehérek és mesztizek.

V. *Braziliai G.*, őserdőkkel borított, részben mocsaras szavanákkal, 900,000 km²-nyi lakatlan terület, Para állam és az Amazonas északi vidékeit foglalja magában.

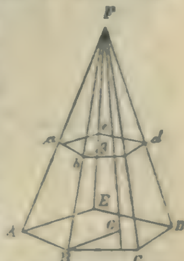
Története. G. partjait Alonso de Hojeda fedezte fel 1499. Egy évvel később Vincente Yañez Pinzon délről jövet az egész partvidéket felkutatta. G. belsejébe eleinte csak egy-két kalandor hatolt, hogy a Parima-tó mellett a képzelt aranyország (Eldorado) fővárosát megtalálják. Az első gyarmatokat itt a hollandiak alapították a XVI. sz. végén. Őket az angolok és a franciák követték a XVII. sz. közepe táján. Az első angol gyarmatokat 1667. a bredai békében a hollandiak kapták meg cserében az átengedett északamerikai gyarmatokért (New Amsterdam). Mikor Hollandia, mint Batáviai köztársaság francia uralom alá jutott, az angolok 1803. a hollandiak összes G.-i gyarmatait elfoglalták és csak 1814. adták vissza G. keleti, kisebbik felét a hollandiaknak. Azóta az angolok, hollandiak és franciák osztozkodnak G. területén.

Irodalom. Crookall, British G., London 1893; Bassière, Notice sur la G., Paris 1900; Du Bois, Geologisch-bergmännische Skizzen aus Surinam, Freiberg 1901; Surinaamsche Almanak (Paramaribo, évente); Sievers W., Der Grenzstreit zwischen Brasilien und Französisch-G., Petermanns Geogr. Mitteilungen, Gotha 1902; J. Rodway, Guiana: British, Dutch and French, The South Am. Series, London—Leipzig 1912.

Guk, az Amazon folyó és Paria-öböl vidékén lakó ú. n. aravak népek egyik nyelvcsoportja. Martius önkényesen adta nekik e nevet azért, mert a guk közös szavuk vérrokonság jelölésére. A csoportosításnak nincs komoly alapja, mert az így összegezett népek sem nyelvileg, sem fajilag nem rokonok.

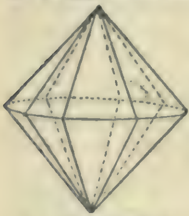
Gúl a. m. *ghúl* (l. o.).

Gúla (gör. *pyramis)*, 1. a geometriában oly test (l. az *1. ábrát*), melynek egyik lapja (az alap) egy tetszőleges sokszög, a többi lapjai (az oldalok v. oldallapok) pedig háromszögek. Ábránkban *ABCDE* az alap, *ABF*, *BCF*, *CDF*, *DEF* és *EAF* pedig az oldallapok. Ezeknek *F* metszőpontjuk a *csúcs*. A csúcsból az alapra bocsátott *FG* merőleges a *magasság*. Ha az alap szabályos sokszög és a magasságnak *G* talppontja éppen e sokszög középpontjába esik, akkor a G.-t *szabályosnak* mondjuk. Ha a G.-t az alappal párhuzamos síkkal metsszük, akkor metszetül az alaphoz hasonló sokszöget nyerünk.

1. ábra. Ötoldalú gúla.

Az alap területe és e metszet területe úgy aránylanak egymáshoz, mint a csúcstól számított távolságaik (FG és Fg) négyzetei. A G.-nak e metszettől a csúcs felé eső része (Fabcde) egy kisebb G. A G.-nak e metszet és az alap közt levő részét *csonka G.-nak* hívjuk. A G. köbtartalma egyenlő az alapterület és a magasság szorzatának harmadrészével. A csonka-G. köbtartalma

2. ábra. Nyolcoldalú kettős gúla.

$$\frac{m}{3}(T+t+\sqrt{Tt}),$$

hol *T* és *t* a csonka G. két egymással párhuzamos lapjának (ABCDE és abcde) területe, *m* pedig e két lapnak egymástól való merőleges távolsága (gG). Két közös alapú G., melyek egymásnak erre az alapra vonatkozólag tükörképei, együtt kettős G.-t alkot. A kristálytanban piramis alatt mindig ily kettős G.-át *(2. ábra)* értenek.

2. *G.-k*, ókori épitmények, l. *Egyiptomi művészet.*

Gulack *(kulack)*, jávai súlymérték = 4·46 kg.

Gulács, kisk. Bereg vm. tiszaháti j.-ban, (1910) 1373 magyar lak.; postaügynökség, u. t. Tarja. A Gulácsi-család ősi fészke, mely már a XIV. sz.-ban virágzott. G. határában ősi urnákat és arany karikákat találtak. L. még *Nemesgulács.*

Gulácsi-hegy, a Balaton vidékének egyik nevezetes bazalt-kúpja (393 m.), Zala vmegyében Nemesgulács mellett, gyönyörű szabályos alakjáról ismeretes.

Gulácsy *Lajos*, festő, szül. 1882. Budapesten, ahol első művészeti oktatását kapta a mintarajziskolában. Azután néhány évet töltött Olaszországban, leginkább Firenzében, ahol főképp a régi mestereket tanulmányozva, sajátságos régiesen intim festési módot formált magának. Már 1900. megvette *Dombvidék* c. képét a Szépművészeti Muzeum, 1909. pedig megkapta a főváros jubiláris díját a *Schubert-dal* c. képéért. *Dante találkozása Beatricevel* c. festménye a Székesfővárosi Muzeumba került.

Gula-elf, 125 km. hosszú folyó Norvégiában, Röraas közelében a Storskarvenen ered, Ny., majd ÉNy. irányú folyásában több vízesése van, Gulosennél ömlik a Throndhjem fjordba. Völgyében vezet a Christiania-Throndhjem vasút.

Gúlafa, l. *Alakfa.*

Gúlák, 1. ókori építmények, l. *Egyiptomi művészet.* — 2. *G.*, társas tornagyakorlatok. Kettőnél több tornász egymásra állva különféle alakzatokat képez. Lehet tornaeszközöket is segédeszközül használni (mászórudak, kötelek, létra stb.). Megkülönböztetünk *hegyes*, *kör* és *lapos* gúlát. *Hegyes* gúlánál az alapot is, az egyes emeleteket is egy-egy tornász képezi. *Kör*-gúlánál az alapot körben álló három v. több tornász képezi. Az emeletek számával fogy az egyének száma is. A *lapos* gúlánál úgy az alapot, mint az emeleteket alkotó tornászok egy sorban (síkban) állnak. Szaffka Manó tornatanár adott ki egy füzet gúlatervezetet.

Gulam (perzsa) a. m. ifjú; szolgálattevő apród.

Gulárd-víz *(Goulard-víz, Aqua vegetomineralis Goulardi)*, 2 sr. lúgos ólomecet-oldat, 5 sr. híg borszesz és 93 sr. víz keveréke. Kezdetben tejszerű zavaros folyadék, amelyből hosszabb idei állás után fehér csapadék ülepedik le és a folyadék megtisztul. Alkalmazása előtt felrázandó. Összehúzó, gyuladást oszlató borogatásokra használják. Hivatalos gyógyszer.

Gúlaszárító, a széna készítésénél alkalmazzák. Három, 2—3 méter magas, 6—8 cm. vastag póznát gúlamódra állítanak össze s fent csapszeggel vagy gyűrűvel összekötik. A póznákat alulról mintegy 60 cm.-re s efölött 80—80 cm.-re ferdén lefelé átfurják, a furatokba csapszegeket vernek s ezekre botokat fektetnek. Erre a célra szolgálhatnak az egyszerű ágcsapos rudak. (L. *Lobor,Ösztörü.*) Az ily gúlára rakják fel a lekaszált füvet vagy takarmányt száradás végett, mely, miután a levegő itt minden oldalról éri, elég hamar szárad. Különösen esődús hegyes vidéken alkalmazzák.

Gúla-tükör, négy, gúlává összeállított tükör. Ha a csúcsára nézünk, az olyan képből, melyen a G. áll, négy részt látunk, melyek új, másként alkotott képpé egyesülnek. A látott kép tehát nem felel meg a valóságnak.

Gulba *(Gulva)*, folyó Ausztráliában, l. *Murray.*

Gulbranson *(Norgen), Ellen*, norvég drámai énekesnő (szoprán), szül. 1863 márc. 3. Stockholmban. 1880-ban a stockholmi konzervatorium növendéke, 1883. Párisban Kenneth Elena és Marchesiné tanítványa volt. 1890-ben G. norvég tiszt neje lett. 1896-ban Bayreuthban lépett fel és csakhamar világhírre tett szert.

Gulbransson, *Olaf*, norvég karrikaturista, a müncheni Simplicissimus c. élclap rajzolója, szül. 1873 máj. 26. Különösen nagy mester az arc néhány vonással kifejezett torzításában. Rajzainak egy sorozata önállóan is megjelent: Berühmte Zeitgenossen; Karrikaturen von Olaf G. (München 1905). Münchenben működik.

Guldberg, *Ove*, dán államférfiú és történetiró, szül. Horseusben 1731. szept 1., megh. Viborgban 1808 febr. 8. Mint Frigyes dán trónörökös nevelője nagy befolyásra tett szert s 1772. ő volt a vezetője a palotaforradalomnak, mely a mindenható Struensee minisztert megbuktatta. Ezóta fokról-fokra emelkedett s 1784. elnyerte a miniszterelnökséget, de pár nap mulva a Frigyes trónörököstől támasztott palotaforradalom megbuktatta. Mint kormányférfiú határozott ellensége volt minden liberális reformnak és idegengyűlöletével tűnt ki. Irt egy világtörténelmet: Verdens Historie (Kopenhága 1768—72, 3 köt.) és több teológiai munkát. V. ö. *Giessing*, Struensee og G. (1849).

Guldborgsund, Falster és Laaland dán szigetek közti tengerszoros; Rykjöbingnél 1875 óta az Orehoved-Rakskov vasút 300 m. hosszú hídja vezet át rajta.

Guldin, *Paul* (áttérése előtt *Habakuk)*, svájci matematikus, szül. St. Gallenben 1577 jún. 12. protestáns szülőktől, megh. Grácban 1643 nov. 3. Eleinte aranyművességet tanult, de húsz éves korában a katolikus hitre térvén át, utóbb Münchenben a jezsuita-rendbe lépett. Azután Rómában, Bécsben és Grácban tanított. A gyakran G.-féle

szabálynak nevezett *baricentrikus szabály* (l. o.) Centrobaryca című művében foglaltatik, mely 4 kötetben Bécsben jelent meg 1635., 1640. és 1641-ben.

Guldin-féle szabály, l. *Baricentrikus szabály.*

Gulipán v. *Gulipán-szalonka (Recurvirostra avocetta* L.), a szalonkafélék családjába tartozó, fehér és feketén tarka madár; hosszú csőre hegyén felfelé hajlott. Nálunk nagyobb vizek, szikes tavak mentén található; tavaszi átvonuláskor leggyakoribb, helyenként költ. L. *Szalonkafélék.*

Gulisztán, l. *Gülisztán.*

Gulliver utazása, Swift (l. o.), angol író egyik híres munkájának címe.

Gullstrand, *Allvar*, svéd szemész, szül. 1862. jun. 5. Landskronában, tanulmányait Upsalában, Bécsben és Stockholmban végezte. 1891. a stockholmi egyetemen magántanári képesítést nyert; 1894. pedig Upsalában lett a szemészet professzora és a szemészeti klinika igazgatója. A stockholmi tudományos akadémiának, valamint az akadémia Nobel-bizottságának tagja. 1911-ben Nobel-díjat nyert mint orvos. Legnagyobb érdemeit a fiziológiai optika terén szerezte, különösen az ophthalmometriában és az asztigmatizmus vizsgálata terén alkotott újat. A szemorvosi gyakorlat számára új ophthalmometert szerkesztett, továbbá hályogoperáltak számára távcső szemüveget, új szemtükröt stb. Főbb művei: Allgemeine Theorie der monochromatischen Aberrationen und ihre nächsten Ergebnisse für die Ophthalmologie (Upsala 1900); Die reelle optische Abbildung (u. o. 1906); Die optische Abbildung in heterogenen Medien und die Dioptrik der Kristallinse des Menschen (u. o. 1908); Einführung in die Methoden der Dioptrik des Auges des Menschen (Leipzig 1911). Ezenkívül Kries és Nagel társaságában rendezte sajtó alá Helmholtz Handbuch der physiologischen Optik c. művének III. kiadását.

Gulner *Gyula*, politikus, szül. Válon 1842., megh. 1909 dec. 18. Budapesten. Jogi tanulmányai befejeztével 1867. Pest vmegye szolgálatába lépett s Beöthy Lajos alispán oldalán mint főjegyző működött. 1872-ben az abonyi kerület orsz. képviselőjévé választotta s azóta állandóan tagja volt a képviselőháznak. 1900-ban belügyminiszteri államtitkár lett; Széll Kálmán lemondása után 1903. ő is lemondott, 1904 nov. a függetlenségi pártba lépett be s mint ilyent választották meg újra Abonyban. 1906-ban Pest-Pilis-Solt-Kiskun vmegye és Kecskemét főispánjává nevezték ki s ezt a tisztet haláláig viselte.

Gulo (állat), l. *Rozsomák* és *Torkos borz.*

Gulussa, Massinissa numidiai király fia, kit atyja halála után (Kr. e. 149.) P. Cornelius Scipio a numidiai segítőhadak fővezérévé nevezett ki. Nemsokára ezután meghalt. Fiát, *Massivát* Jugurtha ölette meg római tartózkodása alatt Kr. e. 111.

Gulya v. *gula*, oly magyar marhából álló falka, melyet kora tavasztól késő őszig a szabad ég alatt a legelőn tartanak, a telet pedig akolban tölti, v. ha istállóban van is, nem kötik a jászolhoz, a tehenet nem fejik s a borjak késő őszig anyjukkal vannak. Megkülönböztetnek *szilaj* és *szelíd G.-t*; utóbbi már némileg az istállóhoz van szoktatva. Gulyáknak nevezik helyenkint az üsző-, tinó-, tehén- és bikafalkákat. — *Gulyás* az a pásztor, ki a G.-t őrzi. Ez lehet öreg- vagy számadó-gulyás és gulyás-bojtár; utóbbi az előbbinek alá van rendelve.

Gulyamadár *(Agelaeus pecoris* Gm., állat), az Éneklők *(Passeriformes)* rendjébe és a Csirögefélék *(Icteridae)* családjába tartozó madárfaj; kúpalakú csőre van, tollazata egyszínű barna; hosszúsága 19 cm. Hazája Észak-Amerika. Rendszerint a gulyák közelében szokott tartózkodni, tojásainak kiköltését, mint a kakuk, más madarakra bízza.

Gulyás, 1. l. *Gulya.* — 2. *G.* v. *gulyáshús*, jellegzetes magyar étel apróra vágott marhahúsból (legjobb hozzá a szívcsap és a vesepecsenye lebenye); úgy készül, hogy az apróra vágott húst vöröshagymával, vízzel, esetleg paradicsommal pároljuk, paprikával és köménnyel fűszerezzük, majd negyedekbe vágott burgonyát és csipetkét főzünk a félig puhára főtt hús levében. A G. készülhet disznóhúsból is. Minél többféle hús van benne, annál ízletesebb. A *székely G.* (melyet első készítőjéről neveznek így, s nem a székelyek eledele) káposztával készül burgonya nélkül, tejföllel.

Gulyás *Pál*, irodalomtörténész, szül. Budapesten 1881 jan. 5. Tanulmányait Budapesten végezte s 1912 óta magyar nemzeti muzeumi őr. A Muzeumok és Könyvtárak Orsz. Szövetségének jegyzője, a Magyar Könyvszemle szerkesztője. Számos cikket írt magyar, német, francia és olasz nyelven hazai és külföldi folyóiratokba és szaklapokba. Önálló művei: *Id. Péczeli József* (Budapest 1902); *Baïf verstani reformkisérlete* (u. o. 1904); *A könyvkötés technikája* (u. o. 1904); *De Maistre József gróf* (u. o. 1905); Les bibliothèques populaires de la Hongrie (Besançon 1907); *A Magy. Nemz. Muzeum könyvtárának címjegyzéke, III. Aldinák* (Budapest 1908); *Északnémet népkönyvtárak* (u. o. 1908); *A népkönyvtárak szervezése* (u. o. 1909); *Népkönyvtári intézmények Párisban és Londonban* (u. o. 1909); *Népkönyvtári címjegyzék* (u. o. 1910 és 1912); *Voltaire és Shakespeare* (u. o. 1910); *Balsac és a heraldika* (u. o. 1911); *Az olasz népkönyvtárügy fejlődése és jelen állása* (u. o. 1911); *Könyvészeti tanulmányok I—III.* (u. o. 1911—12); Le biblioteche popolari ungherese e l'attività dello Stato (Milano 1911). E Lexikonnak is munkatársa.

Gulyáshús, l. *Gulyás*, 2.

Gum, l. *Goum.*

Gumal, folyó, l. *Gomal.*

Gumbert, *Ferdinand*, német zeneszerző és zenei író, szül. 1818 ápr. 22. Berlinben, megh. 1896 ápr. 6. u. o. 1840—42-ig Kölnben énekes (baritonista) volt. A szinpadtól azonban csakhamar visszavonult és Berlinben énektanítással, zeneszerzéssel és zenekritikával foglalkozott. Több dala népszerű.

Gumbinnen, 1. Kelet-Poroszország legészakibb kerülete, 10,965 km² területtel, (1910) 606,587 lak. A részben dombos, nagyobbára sík kerületben földmivelés és állattenyésztés a főfoglalkozás. 14 járásra oszlik. — 2. *G.*, az ugyanily nevű porosz kerület fővárosa, (1910) 14,540 lak., gyapju-, pamut-

és lenszövéssel, sör- és szeszgyártással, I. Frigyes Vilmosnak Rauchtól való bronzszobrával.

Gumi, l. *Gummi*.

Gumma, helyesebben *gummi* (gör.) az orvostudományban olyan fertőző eredetű daganatnak neve, mely a fertőző csira körül lerakódó kivándorlott sejthalmazokból keletkezik, degenerál és elfolyósodva ragadós, nyákos folyadéktömeget tartalmaz. Főleg a szifilisnél, a tuberkulózis némely alakjánál (scrophuloderma), takonykórnál stb. fordul elő; ezeknél gyakran feltör a bőr felszinére és ott tova kúszó fekélykoszorúkat okozhat.

Gummersbach, az ugyanily nevű járás székhelye Köln porosz kerületben, (1910) 16,044 lak., pamutfonással és szövéssel, papir- és gépgyártással.

Gummi *(mézga,* növ.). A G. szót különféle növényi anyagok jelzésére használják és aztán jelzők által különböztetik meg a különböző G.-fajtákat: így *G. arabicum* (arab mézga, l. o.), *G. elasticum* (kaucsuk, l. o.), *G.-gutt* (l. *Festéknövények*), *G.-lakk*, stb. Újabban mindinkább sűrűbben használják a G. szót magában a kaucsuk jelzésére, mint: G.-cső, G.-talp, G.-árú stb. A tulajdonképeni természetes G.-fajták a szénhidrátokhoz közel álló növényanyagok, melyek a legismertebb G.-fajtával, az arab G.-val (arab mézga) külsőleg többé-kevésbbé megegyeznek s úgy, mint ez, vízben vagy feloldódnak, vagy csak elnyálkásodnak, de borszeszben, éterben s hasonló folyadékokban nem oldódnak. Minőségük szerint lehetnek: *arabin-G.* (Acacia-, Feronia- és Anacardium-G.); *cerazin-G.* (cseresznye-G.); *basszorin-G.* (traganth-, basszora- stb. G.).

Gummi ammoniacum (ammoniákmézga), l. *Ferula*.

Gummi arabicum, l. *Arab mézga* és *Acacia*.

Gummiáruk, l. *Kaucsuk*.

Gummi bensoe a. m. *benzoegyanta* (l. o. és *Styrax*).

Gummi copal (növ.) a. m. *Copal*.

Gummicsövek, l. *Cső*.

Gummicukor *(bőrcukor, pasta gummosa s. althaeae)*, gummiarabikum-nyákból v. althaeanyákból és felvert tojásfehérjéből cukorral készült anyag, melybe különböző ízeket szoktak keverni s melyet cukor helyett különösen Amerikában a szájban tartanak és rágnak.

Gummi elasticum, l. *Kaucsuk*.

Gummi elemi, l. *Elemi*.

Gummiérc v. *gummit* v. *urángummi* (ásv.), az uránszurokérc mállási terméke; amorfnak tetsző, de azért kristályos; behintve, finom erekben, néha vesealakban fordul elő, vörösessárga vagy jácintpiros, vörösbarna, zsírfényű, alig áttetsző v. át nem látszó. Lelőhelyei: a Cseh-Szász Érchegység, Johanngeorgenstadt (ú. n. Eliasit), Schneeberg, Joachimsthal és Przibram; Észak-Carolinában Flat rock-Mine. A rádium felfedezése óta igen nagy fontossága van.

Gummifa (növ.). l. *Ficus*; — kék és vörös G., l. *Eucalyptus*.

Gummifolyás (növ.). l. *Mézgafolyás*.

Gummi galbanum, l. *Ferula*.

Gummi Gettania a. m. *guttapercha*.

Gummigutt v. *gummigutti* és *G.-fa*, l. *Festéknövények* és *Garcinia*.

Gummigyanta a. m. mézgagyanta, l. *Gyanták*.

Gummiharisnya, rugalmas, szövött gummiból készült harisnya, melynek célja az alsó végtag egyenletes befűzése gyüjtőértágulás esetében.

Gummikő a. m. hialit.

Gummi kutera, vagy *G. kutira*, l. *Cochlospermaceae*.

Gummilabda, l. *Kaucsuk*.

Gummilakkfák (növ.), a gummilakkot leginkább a *Croton lacciferus (Aleurites laccifera)* nevű, Kelet-Indiában otthonos fától kapjuk. E fa fiatal ágaiból egy pajzstetű *(Coccus lacca)* szúrása folytán tejnedv folyik ki, amely az állatkát bevonva, apró szemecskékké szárad össze. Ezeket vagy az ágakkal együtt gyüjtik (lacca in baculis, németül Stocklack), v. a szemecskéket leszedik az ágakról, ez a *szemcséslakk* (lacca in granis), melyet megolvasztanak és vékony lemezkékké alakítanak, ez a *táblás lakk* (lacca in tabulis) vagyis a *sellakk*, mely rubin-, vér- és barna szinű fajtákban fordul elő a kereskedelemben. A sellakk lakkfirnászok, pecsétviasz, politur és ragasztók előállítására való. Dammar-gyantával és copallal összeolvasztva adja a porcellánragasztót. A sellakk készítésénél vörös festéket (festőlakk, Lac-Lac, Lacdye) is nyernek. Mint G. említtetnek még: a *Ficus indica, laccifera, religiosa* és *bengalensis*, az *Urostigma rubescens*, a *Schleichera trijuga* és azonkívül az *Anona squamosa*, a *Ziziphus Jujuba* és a *Butea frondosa*.

Gummiléggömbök, l. *Aerologia*.

Gummi nostras (növ.) a. m. *cseresznyegummi* (l. o.).

Gumminyomás, l. *Fotográfia*.

Gummi-resina (növ.) a. m. *mézgagyanta*, l. *Gyanták*. — *G. asae foetidae*, l. *Ferula*. — *G. gutti*, l. *Garcinia*. — *G. olibanum* a. m. tömjén, l. *Boswellia*.

Gummisav, l. *Arabin*.

Gummiszalag, l. *Kaucsuk*.

Gummiszivacs, l. *Kaucsuk*.

Gummiszövet, kaucsuklapokkal bevont pamutszövet, leginkább ágybetétnek használják. E célból a kaucsukot, amelyhez kevés ként és földes töltőanyagot is adtak, melegen vékony lapokká hengerlik s e lapokat ugyancsak melegen szövetre nyomják (reáhengerlik) s végre kismértékű vulkanizálás céljából gőzölik.

Gummi-szurrogátum, a drágább gummi pótlása olcsóbb anyagokból gyártott, hasonló tulajdonságu anyaggal. *Walton* a lenolajat enyvsűrűségig befőzi s hasonló súlyrész sellakkal elkeverve megolvasztja, végül pedig vashengerek között kihengerli. L. még *Kaucsuk-szurrogátum*.

Gummit (ásv.), l. *Gummiérc*.

Gummitapasz *(emplastrum Lithargyri compositum)*, l. *Tapasz*.

Gummi tragacantha, l. *Tragánt*.

Gummon, l. *Szigetelő anyagok*.

Gummosis (növ.), l. *Mézgásodás*.

Gumó *(tuber)*, a növények tartaléktáplálékát felhalmozó és a vegetativ szaporodást elősegítő földalatti szárának egyik vaskos, gömbölyded alakja, fejlődésükben visszamaradt alleveleket

és ezek hónaljában rügyeket (szemeket) visel, amelyekből új földfeletti vagy földalatti hajtások keletkeznek. A G. e tulajdonságainál fogva *szárképlet* és *nem gyökér*. A G. lehet *ág-G.*, amikor a szár alsó részéből keletkező földalatti ágak rügyei alakulnak át G.-vá (pl. burgonya, l. a *4-ik kötet 118. oldalán levő ábrát)*, v. *szár-G.*, amikor maga a szár szíkalatti v. szíkfeletti része alakul G.-vá. Ilyen a *Corydalis* gömbölyű, a *kunrépa* lepényalakú G.-ja (l. az *ábrát)*. Az ily G. alsó felén sok járulékos gyökeret fejleszt. A szíkfeletti szárból keletkező G.-k felső részében allevelek vannak, amelyeknek hónaljából fejlődő rügy válik hajtássá; a szíkalattiból fejlődő G.-n allevél és rügy nincs, hanem a csúcsán van törpeszártagú tőhajtás, mely a földfeletti szárat hozza létre. A G. a növények életében fontos szerv, amely által a földfeletti részek elpusztulása után a növény tovább él (áttelel). Alkalmas időben a G. rügyei

A kunrépa gumója.

sarjadzásnak indulnak és az új sarjakat egyideig a G.-ban levő tartalék táplálékanyagok táplálják. Nagy vaskos G.-kat (burgonya) a növény szaporítására is fel lehet használni, mert a G.-n levő minden rügyből (szem) új növény alakul, miért is a G.-t a szemek szerint darabokra vágva lehet elültetni. A G.-hoz hasonló szár a sarj-G. (l. o.) és a hagyma-G. (l. o.), ; a gyökér alakjai közül a gyökér-G. (l. o.).

Gumócska, l. *Sarjgumó*.

Gumómosógép, máskép *gyökérmosógép* (l. o.).

Gumósarj, l. *Sarjgumó*.

Gumósodás. A fák alvó rügyeinek rendellenes fejlődése következtében a törzsön v. az ágakon gömbölyded, fás, kéreggel bevont dudorok keletkeznek s e jelenséget nevezik G.-nak (Knollenmaser). E gumók gyakoriak a gyümölcsfákon s a törzsről könnyen leválnak.

Gumós takarmány, máskép *gyöktakarmány* (l. o.).

Gumótörzs (növ.), a földalatti szár alakja, mely rövid, gumószerűen vastagodott (pl. a Cyclamené).

Gumpelzhaimer, *Adam*, német egyházi zeneszerző, szül. 1560 körül Prostbergben, megh. 1625. Több egyházi dalt írt és Compendium musicae latinum-germanicum (1595) címen egy zeneelméleti művet az éneklés művészetéről.

Gumplowicz, *Ludwig*, osztrák jogtudós és nemzetgazdász, szül. Krakóban 1838 márc. 9., nejével együtt öngyilkos lett Grácban 1909 aug. 18. Ügyvédségen kívül hírlapírással is foglalkozott s a Kraj hírlapot 1871—74-ig szerkesztette. 1876-ban Grácban az államtudományokból habilitáltatta magát s 1882. rendkívüli, 1893. rendes tanárrá lett. Műveiben az állam alakulását a fajok harcából származtatta. Ez elméletét többen követték (Ratzenhofer). Több lengyel munkán kívül tőle valók: Rasse und Staat (Wien 1875); Philosophisches Staatsrecht (u. o. 1877, 2. kiad. 1897. Allgemeines Staatsrecht); Rechtsstaat und Socialismus (u. o. 1881); Der Rassenkampf. Sociologische Untersuchungen (u. o. 1883); Grundriss der Sociologie (u. o. 1885); Das österreichische Staatsrecht (u. o. 1891); Sociologie und Politik (Leipzig 1892); Die sociologische Staatsidee (Graz 1892); Sociologische Essays (Innsbruck 1899); Geschichte der Staatstheorien (u. o. 1905); Socialphilosophie im Umriss (u. o. 1910).

Gumpoldskirchen, község Mödling alsóausztriai kerületben, (1910) 3072 lak. Fehér bora egyike a legjobb osztrák boroknak.

Gumppenberg, *Hanns*, báró, német író, szül. Landshutban (Bajorország) 1866 dec. 4. A Münchenben megjelenő Jugend munkatársa. Termékeny drámaíró: Thorwald (1888); Apollo (1890); Der Messias (1891); Alles und nichts (1894); Der erste Hofnarr (1899); Die Verdammten (1901); Die elf Scharfrichter (1901); Überdramen (1902); König Konrad I. (1904); König Heinrich I. (1904); Die Einzige (1905); Herzog Philipps Brautfahrt (1909). Regénye: Der fünfte Prophet (1895); versei: Aus meinem lyrischen Tagebuch (1906); nagyhatású parodisztikus műve: Das teutsche Dichterross in allen Gangarten vorgeritten (1901, 6. k. 1908).

Gumprecht, *Otto*, német zenei író, szül. 1823 ápr. 4. Erfurtban, megh. 1900 febr. 6. Obermaisban Meran mellett. Boroszlóban, Halleban és Berlinben tanult jogot. 1849-ben a berlini Nationalzeitung zenekritikusa lett. A nyolcvanas években teljesen megvakult. Művei: Musikalische Charakterbilder (1869, 1876); Unsere klassischen Meister (1883—85); Neuere Meister (1883).

Gumrij v. *Gumri*, így nevezték régebben Alexandropol orosz erődöt Transzkaukáziában.

Gumti (ang. *Goomty*), két előindiai *folyó*: 1. a Gangesz 770 km. hosszú baloldali mellékfolyója, ered Pilibhit kerületben a Terai egy kis mocsarából, D.-nek, majd DK.-nek folyik, Lakno (ang. Lucknow) városnál válik hajózhatóvá, fölvéve a Sait, Benaresztől 27 km.-nyire torkolik; — 2. *folyó*, ered a Tripura (Tipperah) Hillsen két forrásból, Tripura kerületen (Bengália) átfolyva 106 km. hosszú folyás után a Megnába ömlik Daudkandi mellett.

Guna (szanszkrit szó), alapjelentése cérna, fonal, kötél, átvitt értelemben erény, jelesség, magas

rang. Nyelvtanban a magánhangzó erősbülésének egy neme.

Gunár, a lúdnem hímje. A G. poligam, de egy nősténnyel is beéri. Tenyésztésre csak négyéves korig alkalmazandó. A párzás néha decemberben kezdődik, de rendszerint csak januárban, szigorú télen még később. Leghelyesebb minden 4 nősténynyhez egy G.-t venni, de ott, hol a párosodás vízben történhetik, mely általában eredményesebb, 1 G.-ra 6 nőstényt számítanak. A gondos tenyésztő bátor kinézésű, erőteljes, tagbaszakadt G.-t választ.

Guncel, németül s magyarul jól tudó kém volt, ki 1146 szept. 10. II. Gézát és Belus nádort pontosan értesítette a Bruck közelében álló Jasomirgott Henrik osztrák határgróf és bajor herceg seregéről, melyet másnap meg is támadtak és megvertek. Róla nevezhették el a Lajtán vagy Ennsen levő *hidat*, mely a Névtelen Jegyző szerint (57. fejezet) Németország felé hazánk határa volt, *Pons Guncilnak* (Guncil hídjának). Szabó Károly szerint ez a mai Gunzelsdorf Alsó-Ausztriában, a Triesing-patak partján. Guncil falut Baranya vmegyében 1296—1308 közt mint a Győr-nemzetség birtokát említik.

Guncil hidja, l. *Guncel*.

Gunda (állat), az ágasbelű Örvényférgek (Turbellaria, Dendrocoela) rendjébe tartozó tengeri féregnem. 3 faja ismeretes. Messzina partvidékén közönséges a *G. lobata* O. Schm.; hossza 6 mm., szélessége 0·5—0·7 mm.

Gundebald, l. *Gundobad*.

Gundelfinger *Gyula*, festő, szül. 1833 ápr. 28. Krompachon, megh. 1894 máj. 3. Bécsben, Rahlnál kezdett tanulni 1855., aztán Düsseldorfban, végül Münchenben munkálkodott. 1866. állította ki első festményét Budapesten, egy tájképet. A gazdálkodás és családi ügyei annyira elfoglalták, hogy kevés ideje jutott a festésre, pedig 1891. sikere volt Budapesten Árva vára c. képével, amelyet az állam megvett a Szépművészeti Múzeum számára. Ugyanott őrzik Csobáncz és vidéke c. képét. V. ö. Művészet, 1906. évf.

Gundestrup, Jütlandban, Aars mellett fekvő hely, ahol tőzegvágás alkalmával 1891. egy közel 9 kg. súlyú figurális díszű ezüstüst került elő, mely a Kr. u. II. sz.-ban készülhetett kultuszcélra.

Gundi (*Ctenodactylus G.* Pall., fésűspatkány, állat), a Rágcsálók rendjébe, a Csalipatkányok (Octodontidae) családjába tartozó állatfaj. Teste zömök; feje vaskos, tompa orrú; füle rövid; szeme középnagyságú; bajuszsertéi hosszúak és merevek; hátulsó lábai hosszabbak az elülsőknél és karmaik mögött fésűfogakra emlékeztető szarufogak vannak, melyeket egy sor merev és e fölött egy másik sor hosszú és hajlékony sörte borít. Törzse 17·5 cm., farka 1·5 cm. hosszú. Gereznája barnás rozsdaszínű feketés-barna, hoszszanti sávokkal és a háton fekete pettyekkel. Észak-Afrika sziklás vidékein honos. Húsa ízletes; prémjéből pénzes-zacskókat készítenek.

Gundicarius, burgund király, l. *Gunther*.

Gundinci, adók., Szerém vm. županjai j.-ban, (1910) 2101 horvát lak.; gőzmalom, u. p. Velika Kopanica, u. t. Šamac.

Gundioch, burgundi király, ki népének maradványait a Rajna mellől a Rhône vidékére vezette s megalapította a burgundi királyságot Galliában (443-ban); megh. 473-ban. Országán három fia osztozkodott.

Gundling, *Jakob Paul*, báró, szül. Hersbruckban 1673 aug. 19., megh. Potsdamban 1731 ápr. 11. A történelem és jogtudományok tanára volt a berlini nemesi akadémián, mikor 1713. I. Frigyes Vilmos porosz király udvari tanácsossá és történetíróvá nevezte ki. Állása azonban inkább az udvari bolondéhoz hasonlított s a király bizalmas mulató társaságában, az ú. n. Tabak-Kollegiumban állandó céltáblája volt a gúnyolódásoknak és durva tréfáknak. A király később megtette őt a tud. akadémia elnökének és 1724. bárói rangra emelte. Egy boros hordóban temették el. Könyvet adott ki e címen: Leben u. Taten Friedrichs I. (Halle 1715).

Gundobad (*Gundebald*), burgundi király, Gundioch fia. Atyját 473-ban követte az uralkodásban s miután két testvérét, Chilperichet és Godegiselt megölette, egyedül uralkodott népén. Jó törvénykönyvet adott ki és sokat fáradozott az arianus burgundok és a katolikus rómaiak kibékítésén. Megh. 516-ban. Fia, *Zsigmond* követte a trónon.

Gundobada lex (lat.), l. *Burgundi törvénykönyv*.

Gundui-rost (növ.), az Indiában termő *Cordia Rothii* háncssejtjeiből álló rost.

Gunduk, folyó, l. *Gandak*.

Gundulić, *Ivan* (olaszosan: *Giovanni Gondola*), híres horvát költő, szül. Raguzában 1588 jan. 8., megh. u. o. 1638 dec. 8. G. a régibb horvát (szerb) irodalom legkiválóbb képviselője. Vele érte el a raguzai horvát költészet fejlettségének legmagasabb fokát. Mint államférfiú is elismerésben részesült szülővárosa részéről, amennyiben a köztársaság rektorává választották. Lirai és epikus költeményei, valamint drámái tartalmuk és külső alakjuk tökéletessége és a nyelv szépsége folytán ma is kiváló irodalmi becsű munkák. G. a szlávok első drámaírója. 11 drámát írt, de teljesen csak 3 maradt ránk: Arijadna, Proserpina ugrabljena és Dubravka, amelyet ma is előadnak. Lirai költeményei között első helyen áll: Suze sina razmetnoga (A tékozló fiú könyei) című elegiája. Legnagyobb alkotása az Osman c. éposz 20 énekben (Raguza 1626., Buda 1827., Zágráb 1844., 1854., 1877. és 1887., Belgrád 1889). Ebben G. megénekli az 1621-iki lengyel-török háborút, nevezetesen II. Ozmán török szultán és Ulászló lengyel király viselt dolgait. A 14. és 15. ének elveszett, vagy pedig G. soha meg se írta. Pótolták ezt a két hiányzó éneket: Sorkočević, Zlatarić, de igazán sikerülten Mažuranić Ivan horvát epikus. G. fenmaradt munkáit Pavić Armin rendezte sajtó alá (Zágráb 1877, Délszláv akadémia kiadása: Régi horvát írók, 9. köt.). Az Osman Appendini olasz fordításában 1827. jelent meg Raguzában. Tanulmányokat írtak róla: Pavić A., Zore L., Marković J. (horvátok), Brandt R., Lipowskij (oroszok), Jensen A. (svéd).

Gungl *József*, magyar származású tánckomponista, katonakarmester, szül. 1810 dec. 1. Zsámbékon, megh. 1889 jan. 31. Weimarban. Helyet-

testanitóból oboista lett egy katonabandában, nyolc évig a 4. osztrák tüzérezred zenekarát vezette, 1848. Strauss és Lanner példája után egy vándor tánczenekart szervezett, amellyel Amerikában is hangversenyezett. 1858—64-ig a 23. osztrák gyalogezred zenekarának lett a karnagya. Később Majna-Frankfurtba, majd Weimarba vonult vissza. Keringői, polkái népszerűek. Leánya, *G. Virginia*, énekesnő és énektanárnő Frankfurtban.

Gungus, Magyarország középkori vízrajzában a. m. a *Gyöngyös* vize, még pedig: 1. a Rába mellékfolyója, mely Sárvárnál torkollik; 2. Hevesmegyében.

Gunib, vár és az ugyanily nevű járás (58.594 lak.) székhelye Dagesztan orosz-kaukázusi tartományban, a Karakoi-szu balpartján emelkedő G.-hegy egyik meredek terraszán, 825 lak. Ez volt a cserkesz Samilnak (l. o.) utolsó menedékhelye, itt volt kénytelen 1859 aug. 25. magát az orosz Barjatinszkinek megadni.

Gunja, adók Szerém vm. županjei j.-ban, (1910) 1415 horvát, magyar és szerb lak., vasúti állomás, posta- és távirióhivatal, gőzmalom. G. állomástól a Száva áthidalásával Brčkáig folytatása van a vinkovce-brčkai helyi érdekű vasútnak (1894. évi IV. t.-c.). G.-ban székel a szlavoniai tölgyfakivonatgyár részvénytársaság.

Gunja (növ.), a keletindiai kendernek elvirágzása után szedett és hosszú csomókba kötött csúcsai, melyeket hasis-hatásuk miatt dohányzásra használnak.

Gunjavci, adók. Pozsega várm. újgradiskai j.-ban, (1910) 500 horvát lak.; u. p. és u. t. Nova-Gradiška.

Gunnar, l. *Gunther*.

Gunnarit (ásv.), ónfehér, sárgás-barnára befuttatódó érc, a pirrhotinba beágyazva fordul elő. Nikkel vasszulfid. Termőhelye Rud (Östergötland). Nemrég fedezték fel.

Gunner., latin növénynevek után *Gunnerus* Joh. Ernst (1718—1773) norvég püspök nevének rövidítése. Megírta Norvégia flóráját.

Gunnera *L.* (növ.), a Halorrhagidaceae család génusza, 30 faja elszórtan fordul elő többnyire a D.-i félgömbön, a legtöbb Délamerikában és környező szigetein terem. Földalatti szárral v. rövid földfeletti törzzsel biró, évelő füvek. Egyesek kicsinyek, mások igen nagyok, többnyire csak tőlevelük van. Viráguk 1—2 ivarú, igen apró füzérekben áll, termésük 2 termőlevélből alakul 1 magvú, csonthéjas. A *G. chilensis* Lam. (*G. scabra* R. et P.) Peru és Chile mocsaras helyein nő, levele csaknem 2 m. széles, a *Rheum*-éhoz hasonlít és többedmagával hosszú nyélen emelkedik a talaj fölé. Szép lombjával pompás kerti dísz, télre igen jól be kell takarni. Tőkéjében a *Nostoc* nevű moszat koloniái élnek. Levélnyele meghámozva eledel, gyökere kissé összehúzó, vérelállítónak, cserző- és festőanyagnak használják.

Gunnisonit (ásv.), vaskos, bíborpiros, késsel karcolható; valószínüleg tisztátalan fluorit. Termőhelye Gunnison, Coloradóban.

Gunnlaug Ormstunga, izlandi szkáld (költő), szül. a X. sz. utolsó negyedében, megh. 1008. Első fiatalságát Norvégiában töltötte, majd II. Ethelred angol király udvarába ment, ahonnan 1005. szülőföldjére visszatérve Hrafn Önundarson szkálddal a szép Helge kezéért verekedett meg. E párbaj következtében mind a kettőjüknek menekülniök kellett. Három évvel később újra találkoztak Norvégia földén, s a harcban, amit egymással vivtak, mind a ketten életüket vesztették. G. költeményei közül csak jelentéktelen töredékek maradtak ránk. Nevéhez fűződik a *Gunnlaugssaga*, amely életét és Helge iránt való szerelmét írja le.

Gunnlöd, a skandináv mitológiában Suttung óriás leánya, aki atyja parancsára egy sziklában őrzi a bölcseséget hozó italt. Odin kígyó alakjában a sziklába furakodik és megissza az italt. G.-nak Odintól fia születik: *Bragi* (l. o.).

Gunny fibre (G.-rost, növ.), a juta-rostnak egyik régibb neve, l. *Corchorus* és *Rostnövények*.

Gunong-Api (*Gunnung-Api*), l. *Banda-szigetek*.

Gunpowder (ang.) a. m. puskapor; G.-nak nevezik még a tea egyik faját.

Gunsberg *Izidor*, magyar születésű angol sakkjátszó, szül. Pesten 1854. 1876-ban Londonban telepedett meg. Győzelmei: 1885. Hamburgban és 1888. a bradforderi nemzetközi versenyen első díj; az 1889-iki new-yorki nagy versenyen harmadik díj. 1890-ben elnyerte a világbajnokságot. Csigorinnal szemben eldöntetlenül végezte játszmáját.

Gunter-skála v. *Gunter-számoló-léc*, l. *Számoló-léc*.

Gunther (*Gundicarius*), a Nibelung-énekben Burgundia királya, Brunhild férje, Kriemhild bátyja, Siegfrid meggyilkolásának részese, ki Kriemhild boszuja által Etzel udvarán, övéivel együtt, elpusztul. Az északi mondában *Gunnar* felel meg neki.

Guntia, l. *Günzburg*.

Guntram, frank király, l. Chlotar fia, ki atyjától 561. Burgundot örökölte Orléans fővárossal. Sokat harcolt a longobárdokkal és a nyugati gótokkal, kiktől több izben vereséget szenvedett. 593-ban halt meg örökösök nélkül. Az egyház őt jámborsága miatt a szentek közé sorozta.

Guntramsdorf, alsóausztriai község a mödlingi közigazgatási kerületben, (1910) 5488 lak. Szőllőművelés, téglagyártás.

Gúny, *szatira* (eszt.) — enyhébb formájában közönségesen *csúfolódás*-nak is nevezzük — a nevetségesnek egyik faja. Míg a tiszta komikum ártalmatlan játék, mely földerít, mulattat, addig a G.-nak komoly, többnyire erkölcsi célzata van. Éles, támadó fegyver, mely sebeket oszt. A G.-dal és szatirikus vígjáték személyek, társadalmi osztályok, korok hibáit s félszegségeit ostorozza. Irodalmi vonatkozású is lehet. A szatira kivált nagy társadalmi átalakulások idején virágzik s a gondolkozás v. izlés fordultának jele s egyúttal hatékony eszköze. A G. számtalan változatai a könnyed, csipős szellemességtől a keserű páthoszig az erő és árnyalat mindenféle fokait mutathatják. L. még *Irónia, Parodia, Travesztia*.

Gúnya, népiesen a. m. ruha.

Gúnydalok, l. *Tréfás dalok*.

Gúnyfeszület (lat. *crux illusoria*) neve a Palatinuson 1856. talált és a Kircher-Muzeumban őrzött művészietlen falkarcnak, amely egy szamárfejű keresztrefeszitettet ábrázol, valószinűleg a

III. sz. elejéről. Balról egy emberi alak kezét felemelve imádást fejez ki, azért az aláírás görögül: Alexamenos imádja Istent. Hihetőleg egy pogány gúnyolta így keresztény társát, amire ez a szomszédos terem falára karcolta: Alexamenos fidelis. Haupt és Wunsch a keresztrefeszítettben Typhon-Seth-et látják, de nézetüket alig osztja valaki. V. ö. *Garrucci*, Il crocefisso graffito (1857); *Kraus*, Das Spottcrucifix vom Palatin (1872); *Brébier*, Les origines du Crucifix (1904).

Gunyhó, l. *Kunyhó*.

Gúnyirat, magánegyének vagy a nyilvánosság alakjai ellen intézett irat, mely tárgyilagos okok helyett az ellenfél személyi kisebbítésével, való vagy koholt hibáknak kiszínezésével igyekszik ártani. Amennyiben az irat kiválóan terjesztésre van szánva (például nyomtatvány), a neve *pamflet*.

Gúnynév v. *csúfnév*, olyan név, melyet gúnyból adnak egyes emberekre s mely aztán állandóan rajtuk ragad (azért ragadványnévnek is mondják). Sok helységben minden embernek van valami ragadványneve; egész ilyen gyüjtemények találhatók a M. Nyelvőr egyes köteteiben. A gúnynevekben tág tere van a nép humorának, s néha alakjuk is szeszélyesen van képezve. Ime egy pár példa: *Csirke Pali*, egy baromfipásztor gúnyneve; *Szipoly*, egy uzsorásé; *Kupurci*, kis ember; *Tálszemű*, nagy, kidülledt szeme van stb. Néhol még a helységeknek is van gúnynevük, pl. Göcsejben *Eghasító-kontyu Dobronak*, mert ott az asszonyok csúcsos nagy fakontyot viselnek, *Kutyamája-evő Külső-Sárd, Birkalábszopogató Káloczfa, Összefutott Szilvágy, Széjjelszaladt Pórszombat.*

Gúnyvers a. m. szatira, paskvillus.

Gunzenhausen, az ugyanily nevű járás székhelye a bajorországi Közép-Frank kerületben, (1910) 5278 lakossal, sör- és malátagyártással, gazdasági gépgyárral, komlótermeléssel.

Guotfalu, kisk. Liptó vm. liptószentmiklósi j.-ban, (1910) 107 tót lak., u. p. Királylubella, u. t. Németlipcse.

Gura, *Eugen*, német baritonista, szül. Pressernben (Csehország) 1842 nov. 8., megh. Starnberg mellett Aufkirchenben 1906 aug 26. Bécsben elvégezte a politechnikumot, Münchenben festő lett, majd a konzervatoriumon az énektannak hallgatója. 1865-ben Münchenben, 1867. Boroszlóban, 1870. Lipcsében volt operaénekes, 1876. Bayreuthban Gunther szerepét személyesítette a Nibelungenringben. 1883-ban a müncheni Hoftheater tagja lett. Nagy sikereit a szinpadon Wagner és Marschner zenedrámáiban, a hangversenyteremben pedig Löwe és Schubert dalaival aratta. 1905. kiadta emlékiratait Erinnerungen aus meinem Leben cimmel.

Guradobra, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1910) 512 oláh, magyar és cigány lak., u. p. Hunyaddobra, u. t. Marosillye.

Gurage, Abessziniától D.-re fekvő, hegyekkel takart tartomány; a Zobahe nevű nagy tó van a tartomány közepén. Állítólag keresztény gallák lakják. Nagyobbrészt még ismeretlen.

Gurahoncz, község, l. *Honcztő*.

Gurahumora, 1. 1893 óta *kerületi kapitányság* Bukovinában, 751 km² ter., (1910) 62.278 lak., G. és Solka járásokból áll. — 2. *G.*, az ugyanily nevű ker. kapitányság *székhelye* a Humora és Moldova összefolyásánál, (1910) 5312 lak.

Gurámi (Állat, *Osphromenus olfax* Commers.), a Labyrinth-kopoltyús halak *(Labyrinthibranchii)* csoportjába tartozó halfaj, mely Jáva, Szumátra, Borneo édesvizeit lakja. Apró állatkákkal és növényekkel táplálkozik. A hím és nőstény növényekből és iszaprészekből közösen tojásalakú fészket épít. Húsa ízletes. 1 méternél hosszabbra is nő és súlya a 10 kg.-ot is meghaladja. Rokonai közül a foltos G. (O. Trichopterus Pall. var. Noelreuteri Cuv. Val.), a sávos G. (Trichogaster fasciatus [Bl.] Schn.) és a törpe G. (Trichogaster lalius [Ham.-Buch.] Day.) Indiában honosak, de akváriumokban Európában is gyakran tartják.

Guramidák, királydinasztia Georgiában.

Guránok, a kurdoknak (l. o.) perzsa területen élő ága, szokottabb nevük a *tat* (l. o.).

Gurány, kisk. Bihar vm. vaskohi j.-ban, (1910) 1056 oláh lak., u. p. Dombrovány, u. t. Szudrics.

Gurara, oázis-csoport a Szaharában, Tuattól É.-ra, amelyhez számítani szokták és a Szauravaditól Ny.-ra, összesen mintegy 2800 km² területtel és 200,000 lak. Főhelye Timmimun. 1895. a franciák megszállották.

Guraró, nagyk. Szeben vm. szelistyei j.-ban, (1910) 2698 oláh lak., u. p. és u. t. Orlát; a nagyszebeni posztó-ipartársulatnak itt nagy fonódája van. A Szeben folyó itt nagy zuhatagot képez.

Guraszáda, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1910) 735 oláh és magyar lak., van vasúti állomása és postahivatala, u. t. Marosillye. G. mellett román stílű templom eltorzított maradványai láthatók.

Gurba, község, l. *Garba*.

Gurczyn, l. *Gurtschin*.

Gurd, Brit-Gujána számára Londonban készülő ezüstérem à 100 cent = 4·03 K.

Gurdély, a *diverticulum* (l. o.) magyar neve. Ma már nem használatos.

Gurdézi, másként *Gardézi*, perzsa földrajzi író a XI. sz.-ban. Mint azt neve is mutatja, Gurdézben, Ghaknitól vagy ötven mérföldre fekvő városban született. Kr. u. 1051. v. 1052. írta földrajzát, melyben kissé bővebben emlékezik meg a magyarokról, mint Ibn Roszteh, az arab geográfus, ki őt több mint egy századdal megelőzte. Műve, mint a legtöbb keleti tudományos munka, mások kutatásain alapszik. Ibn Rosztehhel együtt Dzsaiháni szamanida nagyvezér Maszalik v'al Mamalik (utak és országok) című, reánk nézve elveszett művéből vett át sok adatot. V. ö. Gr. *Kuun* Géza, G. szövege a magyarokról (Akad. Ért. 52. évf. 1894 ápr.).

Gurdzsisztán, Georgia perzsa neve.

Gureba a. m. idegenek (az arab *garib* szónak többes száma). Voltak: *gureba-i jemin* (jobbszárnyi G.) és *gureba-i jeszár* balszárnyi G.). A zsoldos lovasság két hadteste, mely onnan vette nevét, hogy eredetileg átszökött arabokból és perzsákból állott. Csatában a szent zászlótól jobbra és balra foglaltak állást, az *ulufedzsik* mellett.

Gurena, l. *Kyrene*.

Gurgemei, l. *Kurkuma*.

Gurgueia, *Serra*, a braziliai magasföld egy része; a Parnahyba forrásainál kezdődik, a Serra Boqueirão-ban folytatódik a Rio São Francisco partjain, kb. 1000 m. magas, Piauhy és Bahia tartományok határán húzódik végig, leginkább krétakorú homokkővel takart archaikus palákból áll.

Gurgula v. *gurula* (ném. *Klote*, ol. *conduttore*, franc. *margouillet*, ang. *bull's eye*), gömb- v. hengeralakú fadarabok, melyeket középen átfúrva, kötélre húznak azon célból, hogy a kötél a G.-n át bizonyos irányban vezettessék, v. a más testhez, kötélhez, szálfához stb. való surlódástól megóvassék. — A pásztorok a magukfaragta sótartót is G.-nak nevezik.

Gurguria, *folyó*, Piauhy braziliai államban a Serra Gurgueián ered, ahonnan és a Serra de Piauhy vidékéről sok patakot vesz föl, a Parnagua nagy tó alatt 600 km. hosszú folyás után ömlik a Parnahyba folyóba.

Gurhofián (ásv.), hófehér, tömött dolomitféleség, Ausztriában Gurhof mellett ereket alkot a szerpentinben.

Gurhwal, l. *Garhval*.

Guria, az orosz Transzkaukáziában fekvő egykori tartomány, a Fekete-tenger K.-i partján Rion és az alsó Csorok közt; amott Mingreliával, emitt Lazisztánnal határos. É.-i része (Kutaisz kormányzóság Ozurgeti nevű járása) 1810., D.-i része pedig 1878. került Oroszországhoz.

Gurilakk, kinai eredetű, japán lakkművészet. Különböző színű lakkrétegeket raknak egymásra, s az így keletkezett vastag lakkrétegbe díszítményeket metszenek bele. A ferde vágási-lapokon a különböző színű lakk egymás feletti sávokban mutatkozik.

Gurítás, az osztrák és bajor Alpokon *tüzifatönkök* szállításának igen kedvelt módja. A munkás e célra gajmó v. pedig csáklya segítségével a tönköket mozgásba hozza, mire ezek részint gurulva, részint ugrálva, részint pedig csúszva lefelé haladnak. L. még *Hengergetés*.

Guritó akna, l. *Akna*.

Gurító pálya *(görpálya)*, 7—25% esésben épített, főleg erdei vasutak, melyeken a rakott kocsik szabadon eresztve, külön vonóerő nélkül önsúlyuknál fogva nyert eleven erővel guríttatnak lefelé. Az üres kocsikat rendesen lóerővel vontatják ismét föl. L. még *Rendező pályaudvarok*.

Gurító targonca, épület belsejében, pl. gyári-helyiségekben, szakiskolákban stb. arra szolgál, hogy ott, ahol nem érdemes szállító darukat alkalmazni, nehezebb gépészeket és kisebb gépeket a műhely v. az intézet kemény padlóján könnyebben és gyorsabban tovább lehessen szállítani. Rendesen erős fával takart, födött fa- v. vasrámából áll, amely alatt 3 csap körül forgó kisebb kerék van. Az alapráma alakja többnyire négyszögletes, néha háromszögletes.

Gurjev (azelőtt *Uszt-Jaiszk*), az ugyanily nevű járás székhelye Uralszk orosz tartományban, az Ural főágának jobbpartján, 17 km.-nyire a torkolatától, 9316 lak., akik főképen halászattal, kereskedéssel és földmiveléssel foglalkoznak.

Gurjun-balzsam (*Gardzsan-balzsam*, *wood-oil*, *faolaj* növ.), több délkeletázsiai *Dipterocarpus* faj anyaga, mely közel áll a Copaiva-balzsamhoz, de tőle dichroizmusa által tér el, amennyiben ráeső fényben zöldes, átmenő fényben pedig vörösesbarna színű. A G. Indiában és Jávában régóta használatos, de Európában csak 40 év óta általánosabban ismeretes kereskedelmi cikk, melyet technikailag (lakk és firnászok készítésére), továbbá orvosilag és illó olajok hamisítására is használnak.

Gurk, 1. a Dráva karinthiai *mellékfolyója*, ered a Kaltenebenkopfon, D.-i, majd K.-i irányú folyás után Sirmitz mellett egy szakadékon folyik át, majd ismét D.-nek fordulva, felveszi balról a Metnitzet és Görtschitzet, jobbról a Glant, 105 km. hosszú folyás után a Drávába torkollik. — 2. *G.*, a Száva 63 km. hosszú jobboldali *mellékfolyója* Krajnában, Weixelburgnál ered, DK.-i majd ÉK.-i irányú, Rann átellenében torkollik.

3. *G.*, *falu* St. Veit karinthiai kerületi kapitányságban, (1910) 900 lak., régi pompás bazilikával, melyben II. Henrik császárnak és osztrák Lipótnak szobrai láthatók; régebben püspöki székhely volt.

Gurka-*nemzetség*, őse Gurka (talán Gyurka) comes, kinek nemzetségéből Péter fia, Otomány, vitézségének jutalmául IV. Bélától 1252 ápr. 22. Pest vmegyében Oszlár helységet kapta; e helység iránt a Nyulakszigetén levő apácákkal 1274. kötött egyezséget a nemzetség, melyet ekkor említnek utoljára.

Gurka, nepáli néptörzs, l. *Gorkha*.

Gurkfeld *(Krško)*, az ugyanily nevű kerületi kapitányságnak székhelye Krajnában, (1910) 5416 lak., közelében az Auersperg grófok «Thurn am Hart» nevű szép kastélyával és a római Noviodunum romjaival.

Gurkha, néptörzs Nepalban, l. *Gorkha*.

Gurko, *Osszip Vladimirovics*, orosz tábornok, varsói katonai kormányzó, szül. régi orosz nemes családból 1828 nov. 15., megh. szaharovi birtokán 1901 jan. 28. A szentpétervári apródiskolában növekedett s 1846. mint tiszthelyettes lépett be a gárda-huszárezredbe. 1860-ban a cár szárnysegéde s 1861. ezredes lett. 1863-ban résztvett a lengyel fölkelés leverésében s 1866. egy lovas gránátos ezred parancsnokságát bizták rá, 1876. pedig hadosztályparancsnok lett. Az 1877-iki orosz-török háborúban egy nagyobbrészt lovasságból összeállított előhadat vezérelt, mellyel előbb Tirnováig, majd a Balkánon át Drinápolyig nyomult előre. Ez a vakmerő hadimenet azonban, melynek révén az oroszok a Sipka-szoros birtokába jutottak, nem volt oly döntő befolyással a háborúra nézve, mint amilyennek kezdetben látszott, mert előretolt hadait a török déli hadsereg mihamar visszaszorította. Miután G. okt. 24. az elsáncolt Gornji Dubnikot rohammal bevette s a szintén elsáncolt Tikist heves lövetéssel megadásra kényszerítette, dec. végén átkelt a Balkánon, 1878 jan. 4. megszállta Szófiát, innen Filippopol ellen ment, ott Szulejman pasa hadseregét három napi csata után (jan. 15—17.) szétszórta, mire az orosz főhadsereggel Drinápolynál egyesült s ezzel együtt egész Konstantinápoly közeléig haladt előre. A háború befejezése után G. lovassági tábornoki rangot kapott és a cár főhadsegéde lett, 1879 ápr. 14. pedig

Szt.-Pétervár teljhatalmú kormányzójává nevezték ki. Minthogy azonban az erre következő télen a cár ellen intézett merényletet G. megakadályozni nem tudta, 1880. állásától és minden más katonai szolgálatától felmentették. Csak III. Sándor cár hívta őt vissza 1882. aktiv szolgálatba s 1883. a varsói katonai kerület kormányzóságát bízta rá. Ez állásában világszerte ismeretessé vált, mint a lengyelek kegyetlen sanyargatója. 1894. tábornagyi raggal vált meg a szolgálattól.

Gurkthali Alpok, l. *Alpok*.

Gurlitt, 1. *Cornelius*, német művészettörténetíró, szül. Nischwitzben (Szászország) 1850 jan. 1. Berlinben, Stuttgartban és Drezdában építészetet tanult, de csakhamar a művészettörténet művelésére tért át. 1893 óta a drezdai technikai főiskola tanára. Igen nagy irodalmi tevékenységet fejtett ki. Legfontosabb művei: Geschichte des Barockstils, des Rokoko und des Klassizismus (3 köt., Stuttgart 1886—89), mely úttörő jelentőségű; Andreas Schlüter (Berlin 1891); Die Baukunst Frankreichs (Dresden 1899—1900); Geschichte der Kunst (Stuttgart 1902); Kirchen (a Durm-féle Handbuch der Architekturban, u. o. 1906); Die deutsche Kunst des neunzehnten Jahrhunderts (3. kiad. Berlin 1907); Die Baukunst Konstantinopels (1907—1911) stb. Nagy szerepet játszik a műemlékek védelme terén és az ő vezetése alatt jelenik meg Szászország műemlékeinek leíró lajstroma.

2. *G., Ludwig*, német festő, az előbbinek atyja, szül. Altonában 1812 márc. 8., megh. 1897 szept. 19. Hamburgban, Münchenben és Kopenhágában tanult. Úgyszólván egész Európát beutazta és így gyüjtötte tájképeinek gondosan megfigyelt motivumait. Említendők: Tájkép az albanói hegységből (1850 Berlin, Nationalgalerie); Este a Busaco kolostorban, Portugáliában stb.

3. *G., Ludwig*, német pedagógus, *G. 2.* fia, szül. 1855 máj. 31. Bécsben. Gimnáziumi tanár volt, legutóbb Berlinben. 1907 óta csupán eszméi terjesztésének él s megfordult Budapesten is. Élesen támadja a mai nevelési rendszert; főként a porosz közoktatást. Művei több kiadást értek. Irányáról leginkább tájékoztató műve: Erziehungslehre (Berlin 1909).

Gurlt, 1. *Ernst Friedrich*, német állatorvos, szül. Drentkauban (Szilézia) 1794 okt. 13., megh. Berlinben 1882 aug. 13. A boroszlói egyetemen végzett orvosi tanulmányok után a berlini állatorvosi iskola repetitorává, 1826. tanárává, 1849. igazgatójává nevezték ki. Anatomiai és kórboncolástani kézikönyvei alapvetők voltak; írt azonkívül élettani szakmunkát is. Legnevezetesebb az Állatok fejlődési rendellenességeiről szóló, 1877. megjelent műve és nagy képes atlasza, mely még ma is értékes forrásmunka. Hertwiggel együtt a Magazin für Thierheilkunde c. folyóiratot alapította meg.

2. *G., Ernst Julius*, német sebész, *G. 1.* fia, szül. Berlinben 1825 szept. 13., megh. u. o. 1899 jan. 8. Tanulmányai végeztével 1853. magántanár lett, 1852—1856-ig Langenbeck asszisztense volt, 1862. a berlini egyetemre a sebészet rendkívüli tanárává nevezték ki. Az 1848. és 71-iki háborúkban mint katonaorvos vett részt. Irodalmi művei a sebészet és különösen a hadisebészet körébe tartoznak, nevezetesebbek: Über den Transport Schwerverwundeter und Kranker im Kriege (Berlin 1859); Handbuch der Lehre von den Knochenbrüchen (u. o. 1860—65); Leitfaden für Operationsübungen am Kadaver (u. o. 1862, 7. kiad. 1889). Magyarul is megjelent Útmutatás sebészi műtétek gyakorlására és alkalmazására. Ford. *Varró* Indár (Budapest 1880). Szerkesztette 1867-től a Kriegerheil című folyóiratot, 1885—88-ig kiadta a Biografisches Lexicont (6 kötet).

Gurma, néger ország Közép-Szudánban, a Nigertől Ny.-ra, More, Borgu és Gando közt, mintegy 50,000 km² területtel, melynek D.-i része köves, növényzetnélküli pusztaság, míg Ny.-i fele termékeny és állat- és növényzetben igen gazdag. Jelentősebb helyei: Nungu és Kulfela. 1895 óta francia birtok.

Gurnah, l. *Téba*.

Gurnard, a szürke mozgóhal *(Trigla gurnardus* L.) neve. L. *Mozgóhal*.

Gurnigelbad, fürdőhely Bern svájci kantonban, 21 km.-nyire Berntől, a Gurnigelhubel (1550 m.) ÉNy.-i lejtőjén, 1153 m. magasan, 3 ásványvízforrással, mintaszerű berendezéssel. Évenként mintegy 2000 fürdővendég látogatja. V. ö. *Verdat*, Eaux minérales sulfureuses du G. (Paris és Bern 1879).

Gurok, néptörzs, l. *Georgiaiak*.

Gurolit (ásv.) a. m. *girolit* (l. o.).

Gursay, súlyegység Madraszban = 4536 kg.

Gurtschin *(Gurczyn)*, előbb önálló község, 1900 óta Posen (l. o.) egyik városrésze.

Guru, szánszkrit szó, a. m. nehéz, súlyos, tekintélyes; tiszteletreméltó egyének címe: atya, anya, tanító. A buddhistáknál és a szikkeknél: vallásos tanító, mester.

Gurudió (növ.), l. *Cola*.

Gurulat (kat., ném. *Geller)*, akkor támad, ha a lövedék kemény tárgyat, követ, fagyott földet, vasat stb. érve, erről lepattan és csak ezután találja el a célt. Az ily találatok rendszerint veszedelmesebbek a lövedékek rendes átütődéseinél, miután utóbbiak a kemény tárgyakhoz ütődve, kisebb-nagyobb mértékben deformálódnak s így nem okoznak síma lőcsatornát, hanem felszakítják a húst s azonkívül gyakran tisztátalan anyagot, földet, rozsdát stb. is visznek be a sebbe, miáltal az nehezebben gyógyulhat. L. *Guruló lövés*.

Guruló golyók (németül *Laufkugeln)*, 3—3·5 gr.-ot nyomó vasgolyók, melyekből egyszerre többet töltöttek a régi nagy ürméretü puskákba, hogy azok, kemény talajon szökdécselve, hosszabb vonalon pásztázzák a terepet.

Guruló lövés (ném. *Gellschuss)*, a simacsövű ágyúkból csekély lőportöltettel kilőtt tömör vasgolyó a földre való ütődése után felszökött s mindig rövidebb ívekben tovább repült, ekként igen hosszú vonalon veszélyeztetve az ellenséges csapatokat. A vontcsövű ágyúkból lőtt hengeres lövedékekkel guruló lövés nem tehető. A kézi lőfegyverekből kilőtt lövedékek, ha kemény talajra találnak, rendszerint szintén tovagurulnak, amit katonai nyelven *gurulatnak* (l. o.) neveznek.

Gurunga, nép, l. *Gurunszi*.

Gurunszi, Francia-Szudán egyik vidéke, Gurma, Mosszi, a Fekete- és a Vörös-Volta folyók között. A termékeny, de nagyobbrészt mocsaras terület egészségtelen. Lakói a gurungák. 1896 óta francia birtok s jelentősége abban áll, hogy Francia-Szudánt Dahoméval összeköti.

Gurunszi v. *gurunga*, a francia Szenegál D.-i részén, a Fehér- és Fekete-Volta folyók közötti termékeny terület néger népeinek gyüjtőneve. Fajilag és nyelvileg különböző törzsek laknak itt, közelítőleg azonos kultúra birtokában, mely megfelel az asantiaknak. Kultusz tekintetében a szomszéd törzsektől annyiban különböznek, hogy bálványok helyett a napot imádják. Agyagtemplomaikat festik. 1896-ban francia uralom alá kerültek, azóta gummigyüjtéssel, sőt aranymosással is foglalkoznak. V. ö. *Lebon*, La politique de la rance en Afrique (Paris 1901).

Gurus, a török piaszter. A XVI. sz.-ban 40 akcse volt benne s értéke egy tallér. $1^1/_4$ G. = egy arany, úgy hogy az ú. n. honorárium, vagyis harmincezer arany, melyet I. Ferdinánd fizetett a a szultánnak, harmincötezer G.-t tett. *Kara-G.* a német tallérral és a spanyol reállal egyenlő értékü pénz; *kizil-G.* az olasz forint. A mai G., mely a magyar *garas* szóval is összefügg, 40 parának felel meg, azaz körülbelül tíz krajcárnak. — *G. aszláni*, l. *Aszláni*.

Gurwhal v. *Gurhwal*, l. *Garhval*.

Gury, *Jean Pierre*, jezsuita morálteológus, szül. 1801 jan. 23., megh. 1866 ápr. 18. A jezsuiták kollégiumaiban Vals-ban, Le Puy-ben 1847. egy évig a *Collegium romanum*-ban és ismét Vals-ban mint a katolikus erkölcstan tanára működött. Liguori Alfonz szellemében a probabilismus elvei alapján megirt kézikönyve (*Compendium theol. moralis*, Lyon és Paris 1850, 2 köt.; Ant. Ballerini jegyzeteivel 6. kiad. Roma 1882), mely mint tankönyv is elterjedt, sok kiadást ért casuista munkájával (*Casus conscientiae*, Lyon és Paris, 2 köt., 8. kiad. 1891) együtt erősen előmozdította a katolikus morálteológia mechanizálódását. V. ö. A. *Keller*, Die Moraltheologie d. Jesuitenpaters G. (2. kiad. Aarau 1870).

Gurzófalva, kisk. Szilágy vármegye zilahi járásában, (1910) 331 oláh lakossal; u. p. és u. t. Zilah.

Gusakovec, adók. Zágráb vm. stubicai j.-ban, (1910) 987 horvát lak.; u. p. Gornja Stubica, u. t. Stubica.

Gušće, adók. Zágráb vm. sziszeki járásában, (1910) 1423 horvát lakossal; u. p. Topolovac, u. t. Sunja.

Gušćerovec, adók. Körös vm. körösi j.-ban, (1910) 365 horvát lak.; u. p. Sveti-Petar-Orehovec, u. t. Körös.

Gušić, Lika-Korbava vm. otočaci j.-ban, Brlog község közelében, a Simonovac hegyen fekvő vár, mely a G.-család, egyik ős horvát nemesi család fészke volt. 1575-ben a törökök elfoglalták. 1656-ban a zenggiek az uszkókokkal együtt itt megverték a törököket. A várnak ma már csak romjai állanak fenn.

Guspini, község Cagliari szárdiniai tartományban, (1911) 7889 lak., vasércbányával és posztószövéssel.

Guss., növénynevek mellett *Gussone* Giovanni, szicíliai flórista nevének rövidítése. Szül. Villamainában 1787 febr. 8., megh. Nápolyban, mint a botanika tanára, 1866 jan. 14. Egy ideig a bocco di falcói kert igazgatója volt Palermo mellett, s főleg Szicilia flóráját (Flora Sicula 1827—1828, 1842—45) s más szigetekét ismertette.

Gussenbauer, *Karl*, osztrák orvostanár, szül. Obervellachban (Karinthia) 1842 okt. 30., megh. Bécsben 1903 jún. 18. Bécsben végezte tanulmányait és Billroth asszisztense volt hosszabb ideig. 1878-ban a sebészet tanárának nevezték ki a prágai egyetemre, hol mint kitünő műtő hamar nagy hírnévre emelkedett. 1894 őszén Bécsbe került, mint Billroth utóda. Számos értekezést írt a szaklapokba. Önálló művei: Die traumatischen Verletzungen (1880); Sephthämie, Pyohämie stb. (1882); Beitrag zur Extirpation von Beckenknochengeschwülsten (1891). Prágában mint politikus is szerepelt a cseh tartománygyülésen, a szabadelvű balpárt soraiban.

Gusserow, *Adolf*, német nőorvos, szül. Berlinben 1836 júl. 8., megh. u. o. 1906 febr. 6. Tanulmányait Berlinben, Prágában és Würzburgban végezvén, 1859. doktorrá avatták; 1865. magántanár lett. Utrechtben, Zürichben és Strassburgban való tanárkodása után 1878. Berlinbe hívták, ahol haláláig, mint a szülészet rendes tanára működött. Munkái többek közt: Geburtshilfe und Gynäkologie in Grossbritannien. Ein Reisebericht (Monatschr. für Geburtsk., 1864); Ueber Carcinoma uteri (Volkmann's Samml. klin. Vorträge, 1871); Ueber Menstruation und Dysmenorrhöe (Volkmann's Samml. klin. Vorträge, 1874); Die Neubildungen des Uterus (Stuttgart 1878, Pitha-Billroth, Handb. der allgem. u. spec. Chirurgieban). G. 1884 óta az Archiv für Gynäkologie társkiadója volt.

Gussmann, *Otto*, német festő, szül. Wachbachban, Mergentheim mellett (Württemberg) 1869 máj. 22. Kezdetben a stuttgarti és berlini iparművészeti iskolákat látogatta és csak 1896. lépett be a berlini akadémia festészeti osztályába. Tanulmányait később Olaszországban és Párisban egészítette ki. Különösen a dekorativ falfestészet terén tünt ki; ilyen művei: a drezdai Lukácstemplom mennyezete; a szász belügyminisztérium mennyezete; a drezdai városháza kupoláján és főlépcsőházában levő falképei stb. Atyjának általa festett képmása a drezdai királyi képtárban látható. A drezdai akadémián a díszítőfestészet tanára.

Gussone, *Giovanni*, l. *Guss.*

Gussow (ejtsd: gusszó), *Karl*, német festő, szül. Havelbergben 1843 febr. 25., megh. 1907 márc. 27. Weimarban Ramberg és Pauwelsnek volt tanítványa. 1870—1892-ig Weimarban, Karlsruhéban, majd Berlinben akadémiai tanár volt. Erősen realisztikus képmásaival és genreképeivel nagy sikereket aratott. Ez utóbbiak közül említendők: A honvéd elbeszélése; A cicus; A virágok barátja; Elvesztett boldogság; Isten hozott; Venusmosás; Az osztrigás leány; A falusi párkák stb. A festészeti eljárásokra vonatkozó tanulmányait Maltechnische Winke und Erfahrungen c. könyvében (München 1907) foglalta össze.

Gustatio (lat.) a. m. kóstolás, izlelés, a római ebédnél az első tál étel, étvágygerjesztőkből (saláta, osztriga, hal, tojás, pikáns mártás s effélék).

Gustatio salis, l. *Keresztség.*

Gustavia, St. Barthélemy (l. o.) francia sziget fővárosa.

Gustavia *L.* (növ., *Japarandiba* Adans.), a Lecythidaceae család génusza; 21 faja Észak-Braziliától és Perutól az Antillákig és Közép-Amerikáig van elterjedve. Levele nagy, váltakozó; virága pompás, fehér, fürtös, termése kissé húsos, almaforma. A *G. augusta* L. (Japarandiba augusta O. K.) 6—9 m. magas fa Guaianában, 2—3 dm. hosszú levelekkel, nagy, fehér, a csucsán pirosas virágokkal. Fája halottszagú s *guaianai büdösfa* néven ismeretes (l. *Büdösfa*). A *G. speciosa* H. B. K. (Japarandiba speciosa O. K.) colombiai cserje. Ha a gyermek a gyümölcsét gyakrabban eszi, a bőre megsárgul, de néhány nap mulva ez a szín magától eltünik. Több faj szétzúzott levelét máj- és egyéb daganatok esetében borogatásnak alkalmazzák. A *G. brasiliana* DC. (Japarandiba brasiliana O. K.) keserű gyökere hathatós oldószer altesti bántalmaknál, gyümölcse hánytató, a halászatban szerepel. Több közülök pompás melegházi növény.

Gustavsson, *Gusztáv Adolf* svéd király neve bukása után, l. *Gusztáv*, 4.

Gustavsvärn, erősség, l. *Hangö-Udd.*

Gustavus Selenus, l. *Ágost*, 2.

Gustelnica, adók. Zágráb vm. nagygoricai j.-ban, (1910) 228 horvát lak.; u. p. és u. t. Velika-Gorica.

Gustoso v. *con gusto* (ol.), zenei kifejezés, a. m. izléssel.

Gustus (lat.) a. m. izlés.

Guszj, orosz gyártelep, l. *Melenki.*

Guszl, l. *Abdeszt.*

Guszli, orosz népies hangszer, szerkezetére nézve a citerához hasonlít. $2^1/_2$ oktáv terjedelmű hangsorát népies dalok kisérésére használják.

Guszmann *József*, orvos, szül. Budapesten 1875 szept. 16. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol 1898. avatták orvosdoktorrá, azután 4 évig volt Mihálkovics és Lenhossék tanárok anatómiai intézetében gyakornok, majd első tanársegéd. 1902—1908-ig Nékám tanár klinikáján működött. 1908-ban a munkásbiztosító pénztár budai rendelőjének dermatológusává, 1910. az új Szt. János-közkórház bőrgyógyászati rendelőorvosává nevezték ki. 1912-ben a *bőr- és bujakórtanból* magántanári képesítést nyert. G. irodalmi dolgozatai az anatómia, dermatológia és szifilidológia körébe tartoznak s magyar és német nyelven jelentek meg.

Guszona, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszécsi j.-ban, (1910) 864 magyar lak.; u. p. Osgyán, u. t. Balogfala.

Gusztál (lat.) a. m. izlel; a kártyajátékban a. m. sóváran les, t. i. hogy milyen kártyalapot kap a játszó.

Gusztáv, *svéd királyok.* 1. *I. G. (Eriksson Wasa), svéd király* (1523—60), szül. Lindholmenben (Upland) 1497 máj. 3., megh. Stockholmban 1560 szept. 19. A Wasa-családból való *Erik Johansson* országtanácsos fia volt s anyai rokonának, az ifj. Sten Sturenek házában nevelkedett. II. Keresztély király 1518. hamis gyanuból fogságba vetette, honnan 1519. Lübeckbe, majd Svédországba menekült. Itt felkelésre szólította honfitársait a dán uralom ellen, de a *stockholmi vérfürdő* után, melyben atyja is életét vesztette, Dalekarliába menekült. A dánok üldözését paraszt-ruhába öltözve kerülte ki és sok veszedelmes kalandon ment keresztül. 1521 jan. a dalekarliai parasztok élére állva, új szabadságharcot kezdett a dán uralom ellen s több győzelem után Svédország nagy részét kiragadta a dánok kezéből. Erre a svéd országgyűlés előbb kormányzóvá, majd *Strengnäsban* királlyá választotta 1523 jún. 6. Ezzel véget ért a három skandináv állam szövetsége. Az új királyság szorult pénzügyi helyzete arra bírta G.-ot, hogy a *västeråsi* országgyűlésen a reformációt juttassa diadalra a régi vallással szemben. Az egyház lefoglalt javaiból aztán rendbehozta a pénzügyeket. Kifizette a Lübecknek járó adósságot és tekintélyes flottát szervezett. Több izben leverte a régi jogaikért felkelő dalekarliaiakat, azután a belső nyugalmat biztosítva, sokat fáradozott Svédország jólétének s egyúttal a királyi hatalomnak emelésén. Legidősebb fia, *XIV. Erik*, követte a trónon, többi fiainak: *Jánosnak*, *Magnusnak* és *Károlynak* egyes hercegségeket hagyományozott. V. ö. *Forssell*, Sveriges inre historia från Gustav I. (Stockholm 1869—75, 2 köt.); E. *Hildebrand*, Gustaf Wasa, hans personlighet och hans betydelse (u. o. 1896).

2. *II. G. Adolf, svéd király* (1611—1632), IX. Károly fia, szül. Stockholmban 1594 dec. 19. (9.), elesett a lützeni csatában 1632 nov. 16. (6.). Rendkívül gondos nevelésben részesült s fényes tehetsége már korán megnyilvánult. 1611 dec. foglalta el atyja halála után a trónt és három veszedelmes háborút örökölt tőle. Először a dánokat szorította ki Svédország déli részéből s bár súlyos áldozatok árán, békét kötött velük (Knäröd 1613 jan.). Azután az oroszok ellen harcolt szerencsésen s a *stolbovai* békében megszerezte tőlük Karéliát és Ingermanlandot (1617 márc.). A harmadik ellenség *Zsigmond* lengyel király, G. unokabátyja volt, ki a svéd trónra is igényt tartott. A lengyelektől két győzelmes hadjáratban (1621—22. és 1625—1826) elhódította Livlandot, Kurlandot és Esztlandot. Ezen hadi sikerei közepette sokat tett Svédország belső jólétének, rendjének és erejének emelésére. 1617-ben megállapította az országgyűlés szervezetét s különös jogokat biztosított a nemességnek, mely ezentúl a közhivatalokban és a hadseregben a király támasza lett.

Mint egy belsőleg megerősödött és kitűnő hadsereggel rendelkező ország ura avatkozott aztán G. a 30 éves háborúba. Erre a nagy vállalkozásra részint személyes sérelmei, részint a protestáns vallás megvédése sarkalták a vitéz svéd királyt. 1630 júl. 15. jelent meg kicsiny, de harcedzett seregével a német földön. Itt eleinte a protestáns fejedelmek tartózkodóan fogadták s csak a császár részéről növekedő veszély hatása alatt szövetkeztek vele. Első nagy diadalát Breitenfeld mezején aratta a győzelmekben megőszült Tilly császári vezér felett 1631 szept. 17. Azután diadalmenetben vonult végig Közép-Németországon, majd

Bajorországra csapott, melynek fővárosát, Münchent is elfoglalta a Lech mellett kivívott győzelme után (1632 ápr.). II. Ferdinánd császár a végső veszedelemben újból Wallensteint állította a császári sereg élére. A két nagy hadvezér előbb Nürnberg közelében mérte össze erejét (1632 szept.), majd *Lützen* mellett találkoztak a döntő ütközetre. G., ki csekély kiséretével vigyázatlanul előrenyomult, egy ellenséges lovascsapattal találkozott, mely őt és kiséretét felkoncolta. A hős király halála a svéd sereget oly bosszuvággyal töltötte el, hogy rendkívül véres harc után kicsikarta a győzelmet a császáriak kezéből. De G. halála pótolhatatlan veszteség volt a német protestánsokra és a svéd népre egyaránt. Svédország legnagyobb királyát, a protestánsok pedig legnagyobb hősüket gyászolták benne. G. neje *Mária Eleonóra*, brandenburgi hercegnő volt, kitől egyetlen leánya és utóda, *Krisztina* született. V. ö. *Cronholm*, Sveriges historia under Gustaf II. Adolfs regering (Stockholm 1857—72, 6 köt.); *Droysen*, G. Adolf (Leipzig 1869—70, 2 köt.); *Stevens*, Life and times of Gustavus Adolphus (New York 1885); *Stavenow*, Gustaf Adolf, hans personlighet och betydelse (Stockholm 1894); *Forssel*, *Weibull*, *Ålund* életrajzai; *Egelhaaf*, G. Adolf in Deutschland 1630—32 (Halle 1901).

3. *III. G., svéd király* (1771—92), Adolf Frigyes király és Lujza Ulrika királyné, Nagy Frigyes nővérének fia, szül. Stockholmban 1746 jan. 24., megh. 1792 márc. 29. A francia felvilágosodás szellemében nevelkedett. Már trónörökös korában el volt határozva, hogy véget vet a nemesség uralmának és korlátlanná teszi a királyi hatalmat. 1771 febr. 12. lépett a trónra s egy év mulva 1772 aug.-ban a megnyert katonaság és polgárság segítségével megdöntötte a régi nemesi alkotmányt. Helyébe látszólag népképviseleti országgyűlést hívott egybe, de valójában minden hatalmat a király kezébe tétetett. G. ezen korlátlan hatalmával kezdetben sok üdvös reformot valósított meg az igazságszolgáltatás, a pénzügyek, az ipar és kereskedelem terén és közszeretetben állott népe előtt. De később pazarlásával és szerencsétlen külső politikájával elidegenítette magától híveit is. 1788-ban az országgyűlés beleegyezése nélkül kezdett háborút Oroszországgal. Ezért a finnországi tisztek lázadásban törtek ki s G. csak bajjal menekült meg a veszélyből. Hazatérve újból megnyerte magának az alsóbb rendeket a nemesség ellen és új királyi jogokat szerzett magának (1789). 1790-ben néhány kisebb győzelem után békét kötött az oroszokkal veszteség nélkül. Ettől kezdve minden figyelmét a francia forradalomra irányította. Minthogy a szorongatott francia királyi párhoz régi barátság fűzte, azt tervezte, hogy egy európai koaliciót hoz össze a forradalom leverésére. E tervezgetései közben néhány nemes összeesküdött ellene s e tervét 1792 márc. 16—17 éjjelén a stockholmi Operaházban rendezett álarcos bálon hajtotta végre. Az összeesküdtek megbizottja, *Anckerström* kapitány egy pisztolylövéssel halálosan megsebesítette a királyt, ki 12 nap mulva belehalt sebeibe. G. mint szónok és író is kitünt; politikai és szépirodalmi műveit francia nyelven írta, melynek irodalmában kiválóan jártas volt. V. ö. *Geffroy*, Gustave III. et la cour de France (Paris 1867, 2 köt.); *Odhner*, Sveriges politiska historia under Gustaf III.'s regering (Stockholm 1885—96, 2 köt.); *Mellin*, Verschwörung und Mordattentat gegen G. III. (1890); *Bain*, Gustavus III. and his contemporains (London 1894, 2 köt.).

4. *IV. G. Adolf, svéd király* (1792—1809), az előbbinek fia, szül. Stockholmban 1778 nov. 1., megh. Sankt-Gallenben (Svájc) 1837 febr. 7. Atyja halála után eleinte nagybátyja, *Károly* herceg gyámsága alatt volt. 1796 nov. átvette az uralkodást s 1797 okt. nőül vette *Friderika* badeni hercegnőt. Atyja szeszélyes és kalandos természetét örökölte. Mikor 1804. Napoleon Enghien herceget a népjog megsértésével Badenből elhurcoltatta, elkeseredett ellensége lett neki és 1805. a harmadik koalicióhoz csatlakozott. E politikájának az lett a következménye, hogy a franciák 1807. Svéd-Pomerániát, az oroszok pedig 1808. Finnországot szállották meg. A háború szerencsétlen lefolyásáért a közvélemény G.-ot tette felelőssé s 1809. márc. katonai forradalom tört ki ellene. Néhány tiszt *Adlercreutz* tábornok vezetése alatt G.-ot saját palotájában elfogta és a trónról való lemondásra kényszerítette (márc. 13.). Nemsokára a májusban összeült országgyűlés G.-ot és utódait örökre trónvesztettseknek nyilvánította és a koronát Károly hercegnek ajánlotta fel (l. *XIII. Károly*). G. ezután Németországba ment, hol előbb *Gottorp* gróf, később *Gustavsson* ezredes neve alatt kalandos életet élt, sokszor szegényes viszonyok közt. Nejétől még 1812. elvált.

Egyetlen fia volt *G. (Wasa herceg)*, szül. Stockholmban 1799 nov. 9., megh. Pillnitzben 1877 aug. 4. Atyja száműzetése után az osztrák hadseregbe lépett, hol az altábornagyi rangig emelkedett. 1829 óta *Wasa* hercegnek nevezte magát. Tulajdonosa volt a 60. gyalogezrednek. Egyetlen leánya volt *Karola*, Albert szász király neje (megh. 1907.). V. ö. *Brissman*, Sveriges inre styrelse under Gustaf IV. Adolfs förmyndarregering (Lund 1888); *Kleinschmidt*, Die Irrfahrten G. IV. Adolfs (Hist. Taschenbuch 1887); *Hjelmérus*, Gustaf IV. Adolfs frierier (Lund 1891).

5. *V. G., svéd király*, II. Oszkár legidősebb fia, szül. Drottningholm kastélyban 1858 jún. 16. 1875-ben a svéd hadseregbe lépett, hol 1898. a tábornokságig emelkedett. 1884—91. Norvégia alkirálya volt. 1899 óta atyját több ízben helyettesítette, mint régens. II. Oszkár halála után 1907 dec. 8. lépett a trónra. Elődjeitől eltérőleg, nem koronáztatta meg magát. 1908-ban hivatalos látogatásokat tett Szent-Péterváron, Párisban és Bécsben. 1909 júl. Trelleborgban találkozott II. Vilmos német császárral a sassnitz-trelleborgi tengeri (komp) vasút megnyitása alkalmából. 1881-ben nőül vette *Viktória* badeni nagyhercegnőt (szül. 1862), kitől három fia született: 1. *G. Adolf, trónörökös, Schonen hercege* (szül. 1882); neje 1905 óta *Margit* connaughti hercegnő; gyermekeik: *G. Adolf* (szül. 1906); *Sigvárd* (szül. 1907); *Ingrid* hercegnő (szül. 1910) és *Bertil* herceg (szül. 1912). 2. *Vilmos*,

Södermanland hercege (szül. 1884); neje 1908 óta *Mária Pavlovna* nagyhercegnő (szül. 1890); gyermekük *Lénárt* herceg (szül. 1910). 3. *Erik, Westmanland hercege* (szül. 1889).

Gusztáv Adolf, svéd királyok, l. *Gusztáv*.

Gusztáv Adolf-egyesület. Alapításának eszméjét Gusztáv Adolf svéd király halálának 200 éves emlékünnepén (1832 nov. 6.) pendítették meg, de véglegesen 1842. alakult meg Lipcsében ez egyesület. Célja, hogy oly protestáns hitrokonoknak, akik számuk csekélysége miatt saját erejükből gyülekezetté szervezkedni nem képesek, valamint az oly gyülekezeteknek, melyek egyházuk és iskolájuk fentartására erőtlenek és máshonnan segélyre nem számíthatnak, egy vagy több meghatározott évre anyagi segélyt nyujtson és pedig nemcsak Németországban,de ennek határain kivül is. Az egylet élén a közgyűlés által választott 24 tagú központi bizottság áll, mely 3 évenként harmadrészében újra választatik, s melynek tagjai közül kilencnek Lipcsében kell lakni, ez lévén az egylet központja. V. ö. *Pank jun.*, Gustav Adolf-Verein (Leipzig 1904).

Gusztinyi *János*, nyitrai püspök, szül. 1718., megh. 1777. Előbb egri kanonok, majd 1766-ban nyitrai püspök lett. Mint hitvitázó *Üdvösség mannája* c. könyvével (Eger 1759) Helmeczy István kőrösi prédikátor *Igasság paisa* c. munkája ellen lépett fel.

Gut (ang., ejtsd: göt), a selyemhernyó fonómirigyeiből készült fonal, amelyet sporthorgászok patony gyanánt használnak, l. *Horgászat*.

Guta, l. *Gutaütés*.

Gúta *(Gutta)*, nagyk. Komárom vm. csallóközi j.-ban, (1910) 1371 házzal és 8912 magyar lak. G. a Vágnak az érsekújvári Kis-Dunába való ömlésével szemben fekszik s jelentékeny halászatot űz; van postahivatala és telefonállomása. A tutajozás itt igen jelentékeny. 1349-ben Mária királynő a Vág és Duna összefolyásánál földvárat (Békevár, utóbb Békavár) emeltetett, mely később megerősíttetett és a XVIII. sz. elejéig fennállott. Utóbb temetkezőhelyül szolgált. V. ö. *Fényes* Lajos, G. ágostai hitv. evang. anyaegyház története 1543—1900. (Balassagyarmat 1902).

Gutach (felső részén *Wutach)*, a Kinzig jobboldali mellékfolyója a badeni Schwarzwaldban, Triberg fölött ered, a Fallbach nevű vízesése 7 szakaszban 150 m.-rel szállítja alacsonyabbra; igen szép vidéken folyva át, Hausach mellett torkollik.

Gutaháza, kisk. Vas vm. vasvári j.-ban, (1910) 191 magyar lak., u. p. és u. t. Rum.

Gutaütés *(apoplexia, haemorrhagia cerebri, szélhüdés, agyszélütés)*, az agyvelő ereinek megrepedése folytán az agyvelő szöveteiben történő vérzés. Az érrepedés oka többnyire az agyvelő ereinek elmeszesedése (l. *Érelmeszesedés)*. Az elmeszesedett falú erek rugalmasságukat elvesztik és bármily okból származó vérnyomásfokozódás esetén megrepednek. Az iszákosság, a bujakór hajlamosít leginkább G.-re. A G.-t főleg a felnőtt korban látjuk, nőket ritkábban ér. A gutaütött hirtelen eszméletét vesztve elvágódik. Megelőzőleg gyakran erős szédülésről panaszkodik. Eszméletét rövidebb-hosszabb idő mulva nyeri vissza, gyakran azonban már előbb meghal. Ha életben marad és visszanyeri eszméletét, többnyire egyideig még zavart, tájékozatlan s féloldalára megbénul (hemiplegia). Ha a jobb testfél bénult meg, akkor baloldali agyvelővérzés történt, s ilyenkor beszédzavart (l. *Afázia)* találunk. Az eleinte súlyos tünetek csak lassan javulnak, a láb bénulása előbb javul, mint a kézé. A bénulás sohasem tűnik el nyom nélkül, legjobb esetben javul, de lehet, hogy fokozódik, sőt a bénult izmok zsugorodhatnak, az ilyen beteg a karját hajlítva tartja, a lábát mereven maga után vonszolja s úgy jár. Gyakran az arcizomzat is féloldalt bénult. A beszédzavar csak lassan múlik, vagy az is állandósul. Ha G. ér valakit, azt minden szoros köteléktől, ruhától megszabadítjuk, fejére jeges borogatást rakunk, beleit erős hashajtóval vagy beöntéssel kitisztítjuk, vizeletét kiürítjük, ha szükséges, érvágással vért bocsájtunk ki. Azután olyan helyre fektetjük, ahonnan többé el nem mozdítjuk, mert teljes mozdulatlanságra és nyugalomra van szüksége. A rendes vizelésre és a székletételre tovább is ügyelni kell, ezért könnyű ételrendet rendelünk. A beteg négy hétig ágyban marad teljes nyugalomban. Csak ekkor kezdjük az orvossággal (jód, kéneső) való kezelést. Körülbelül 8 hét mulva kezdhetjük a bénult izmok rendszeres passziv működtetését (masszázs, villamozás). Az ételrend azután is betartandó, szeszes italok, dohány, fekete kávé teljesen eltiltandó.

G. a *növényeknél* is előfordul; különösen a gyümölcskertészek által felpanaszolt azon jelensége a fáknak, ill. növényeknek, hogy a növény gyökerei nem tudtak annyi vizet szolgáltatni, amennyit a nagyobb melegben a levelek elpárologtattak, úgy hogy végül a levelek elveszítették nemcsak a szállított vizet, de a sejtek életét fenntartó vizet is, tehát elszáradtak, elhaltak és úgy maradtak a fán, mint ahogy a gutaütötte fán a száraz levelek megmaradnak. Megeshetik, hogy a gyökér elég vizet szerez a talajból, de a fa egyik-másik ágába bizonyos akadályok (pl. belső sérülés) miatt nem juthat be a víz, amikor is a G. csak a fa egyik-másik ágán mutatkozik; vagy pedig a víz nem tud eljutni a párologtató levelekbe olyan gyorsan, amint aminő a párolgás. A G. különben sok esetben gyógyítható is, ha idejekorán észrevehető, és pedig vagy az által, hogy a gyökerekhez kellő mennyiségű vizet juttatunk, vagy pedig az által, hogy a párolgás mértékét és mennyiségét csökkentjük, esetleg a G. jeleit mutató ágak eltávolításával.

Gutavíz *(Spiritus rosismarini compositus, aqua hungarica, aqua reginae Hungariae)*, köszvény és bénulás ellen használt, elavult gyógyszer, mely 20 r. lavandula- és zsályaszesznek 60 r. rozmaringszesszel való keveréke. A németek *magyar víz*-nek is nevezik, mert állítólag Nagy Lajos felesége, Erzsébet találta fel.

Gutberlet, *Konstantin*, katolikus bölcselő és hitvédelmi író, szül. 1837. Tudományos kiképeztetését 1856—62-ig a jezsuiták római *Collegium germanicum*-ában nyerte. Fuldában mint papnevelői tanár működött. 1900-ban kanonok lett. Német nyelven írt bölcseleti munkáival a neoscolasticismusnak elterjedését igyekezett előmozdí-

tani és ennek az iskolának álláspontjából a modern filozófia és antropológia által felvetett apologetikus problémák fejtegetését kisérlette meg. Legelterjedtebb művei: Lehrbuch d. Philosophie (Münster 1878—85, 6 köt.; 3. kiad. 1896—1900); Lehrbuch d. Apologetik (u. o. 1888—94, 3 kötet; 3. kiad. 1903—4); Die Willensfreiheit u. ihre Gegner (Fulda 1893); Der mechanische Monismus (Paderb. 1893); Der Mensch. Sein Ursprung u. s. Entwicklung (u. o. 1896, 3. kiad. 1911); Der Kampf um d. Seele (Mainz 1899; 2. kiad. 1903, 2 köt.); Kosmos (1908); Gott u. d. Schöpfung (1910).

Gutedel, l. *Gyöngyszőlő*.

Gutenberg, falu a württembergi Duna-kerületben. Határában terül el a G.-er Höhle néven ismert gyönyörű cseppkőbarlang.

Gutenberg, *Johann Gensfleisch zum G.*, a könyvnyomtatás feltalálója, szül. Mainzban 1394 és 1400 között, megh. 1468 febr. 24. A mainzi Gänsefleisch patricius-családból származott s a XV. és XVI. sz.-beli krónikások említik csak G.-nek, ami temérdek zavarra adott okot. A föltaláló valószinüleg G. Elsének és Gensfleisch Frielének második fia volt. Ifjuságáról semmit sem tudunk; még 1430 előtt kivándorolt Mainzból s valószinüleg Eltvillebe ment, ahol testvére Friele lakott. Később Strassburgba került, itt Dryzehn Andrással és másokkal szerződést kötött 1436., melyben kötelezi magát, hogy összes «titkos és csodálatos művészeteire» megtanítja szerződő társait s az azokból eredő haszonból részelteti őket. Dryzehnnek 1438. bekövetkezett halála azonban meghiusította ezt a vállalkozást, amelynek első pontjául a könyvnyomtatás volt felvéve, s G. pörbe keveredett az elhunyt egyik testvérével, Dryzehn Györggyel. A pört elvesztette; az erre vonatkozó okmányokban fordul elő először a könyvnyomtatás művészetének említése. Ugy látszik, hogy 1444. G. elhagyta Strassburgot s visszatért Mainzba, hol nagybátyjának, Gensfleisch Hennének házában, a «Hof zum Jungen»-ben állíthatta föl nyomtató műhelyét, mint azt az 1856. ott talált sajtódarabkák gyanítani engedik. 1450-ben szerződést kötött *Fust* (l. o.) v. Faust János aranyművessel, amelynek értelmében Fust János adta a pénzt a vállalathoz. Ekkor nyomta első művét, a latin bibliát. A szerződés néhány esztendő mulva fölbomlott. Fust túlságos követelésekkel állott elő s a dolog pörre került, melynek az lett a vége, hogy G.-et kizárták a nyomda tulajdonjogából. Fust ekkor a gernsheimi Schöffer Péterrel dolgozott tovább s nyomdájából került ki 1457. a szépen nyomott latin Psalterium, zsoltárokkal és ünnep- s vasárnapokra való karénekekkel. G. mindazáltal Hummer Konrád mainzi tanácsos segélyével ismét fölállított egy könyvnyomtató sajtót s ezen nyomta bünbocsátó leveleit, a 36-soros bibliát, egy 1460-ra szóló kalendáriumot (egyetlen egy példánya a darmstadti udvari könyvtárban van) és a Catholicont. A nyomda 1465-ig állott fönn. Ebben az időben a már előregedett G. Adolf nassaui érsek szolgálatába lépett s azt székhelyére, Eltvillebe követte. Emlékének szobrot állítottak Mainzban, Strassburgban, Majna-Frankfurtban és Bécsben. Születésének 500. évfordulóját Mainzban 1900 jún. 24. nagy fénynyel megünnepelték. Ugyanakkor ott *G.-muzeumot* nyitottak meg, melynek gondozására s a nyomdászat történetének kutatására *G.-társaság* alakult. A budapesti nyomdászok ugyanakkor szintén megünnepelték az 500-as évfordulót.

Irodalom. Schaab, Die Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst, Mainz 1830; Wetter, Kritische Geschichte der Erfindung d. Buchdruckerkunst, Mainz 1836; van der Linde, Gutenberg, Stuttgart 1878; Faulmann, Illustrierte Geschichte der Buchdruckerkunst, Wien 1882; Hesselo, Gutenberg, London 1882; Schmidt, Nouveaux détails de la vie de G., Strassburg 1841; Klein, Sur G. et le fragment de sa presse, Mainz 1856; Dziadtzko, Beitr. zur G.-Frage, 1889; u. a., G.-s früheste Praxis, Berlin 1890; Schwenke, Untersuchungen zur Geschichte des ersten Buchdrucks, Berlin 1900; Zedler, Gutenberg-Forschungen, Leipzig 1901.

Gutenberg-muzeum, l. *Gutenberg*.

Gutenberg-társaság, l. *Gutenberg*.

Gutenstein, község Wiener-Neustadt alsóausztriai kerületi kapitányságban, (1910) 1900 lak., vas- és rézhámorral, malmokkal. Határában a Habsburg-család egyik ősi várának romjai láthatók.

Guteša *Illés*, horvát politikus, megh. 1894 szeptember 12. Zágrábban községi tanácsos és Bosznia és Hercegovina okkupációja idejében a felkelők egyik kiválóbb embere volt. G. szerkesztette a felkelő bosnyákok emlékiratát, valamint ő volt a közvetítő a kiküldött európai biztosok és a felkelők közt. Már 1848. is mint a horvát közjogi ellenzék híve szerepelt.

Gutgesell *Dávid*, nyomdász, 1578. állította fel nyomdáját Bártfán, melyet 1599-ig, haláláig maga vezetett. A műhelyéből kikerült nyomtatványok közül említést érdemelnek: Stöckel Leonhart, Formulae tractandarum Sacrarum etc. (1578); Kulcsár György, Postilla (1579 és 1597); Balassa Bálint, Beteg lelkeknek való füves kertecske (1580); Judicium magyar nyelven (1581) és Huszti Péter, Aeneis (1582); Wagner Márton, Apologia Examenis Ecclesiae et Scholae Bartphensis (1590); Énekes könyv (1593); Stöckel Leonhart, Postilla (1596).

Guthe, *Hermann*, német prot. teológus, Palesztina-kutató, szül. 1849 máj. 10. Westerlindeben, 1884 óta lipcsei egyetemi tanár. 1881-ben Palesztina vidékén ásatásokat végzett. Munkái: Palästina in Bild und Wort (2 köt., 2. kiad. Stuttgart 1886—87); Ausgrabungen bei Jerusalem (Leipzig 1883). Szerkeszti a Zeitschrift des Deutschen Palästinavereins c. folyóiratot.

Gutheil-Schoder, *Marie*, német operaénekesnő (mezzoszoprán), szül. 1874 febr. 10. Weimarban. Gungl Virginia növendéke volt. 1891—1900-ig a bécsi Hofoper tagja. Férje, *Gutheil* Gustav, a Hofoper karnagya.

Guthi *Soma*, ügyvéd, író, szül. Tállyán 1866. A Pesti Hirlapnak hosszú időn át volt munkatársa. Ebben az ujságban jelentek meg törvényszéki humoros karcolatai, amelyek hét kötetben külön is, azonkívül német fordításban is megjelentek. Irt számos novellát, amelyek közül a Pesti Napló-ban megjelent bünügyi novellákat *Fekete Könyv* cimmel öt kötetben adta ki. Vigjátékai és bohózatai a Nemzeti Szinházban, a Vigszinházban és a Népszinházban kerültek színre. Darabjai: *Doktor Szeleburdi*, *A zsadányi boszorkány*, *Házasodjunk*, *Egy nap a paradicsomban*, *A szaharai konzul*, *Jupiter és társai*, *A brezo-*

váci hős, Smólen Tóni, A mádi zsidó, A kormánybiztos, A mozgópostásné, Az éjjeli ügyész, Az utolsó Mohikán; továbbá Rákosi Viktorral együtt: *Napoleon öcsém, Tartalékos férj, Képviselő úr, A Sasok.*

Gúthi-Ország-*család*, a Gutkeled nemzetségből származó Guthy-család egyik ága, melyből János, Gáspár fia használja először 1427-ben a G. nevet. *G. Mihály* Zsigmond király olaszországi útjában mint kincstárnok vagy főasztalnok volt a kiséretben. Résztvett az Ulászló lengyel királyt a magyar trónra hívó 1440. krakói követségben. 1447-ben Bécsben járt a Frigyes császárral békealkudozásokat folytató küldöttséggel. V. László alatt kir. főudvarmesterként szerepel. 1459-ben nádorrá lőn. Midőn 1471. az elégületlenek pártja Kázmér lengyel királyfit hívta meg a magyar trónra, *G. Mihály* nagyban küzdött e fondorlatok ellen. 1473-ban Ulászló lengyel követeinek Neisse, majd Oppeln városában előterjesztette Mátyás követeléseit és feltételeit a cseh ügyekre vonatkozólag. 1476-ban résztvett Fehérvárott Beatrix királyné megkoronázásában. Meghalt 1482. Négy fia és két leánya maradt. *G. János*, előbbinek öccse, I. Ulászló buzgó párthíve volt. Felesége halála után Fehérvárott keresztes barát lett. Leányát Giskra János (l. o.) vette el. *G. László*, Mihály nádor fia. 1490-ben a II. Ulászlót meghívó küldöttség tagja. Királyi főlovászmester. A legtöbb békekötés és törvény létrehozatalánál szerepelt, bár írni sem tudott. Fiai közül említendők: *G. János*, szerémi, majd váczi püspök, résztvett a mohácsi ütközetben; *G. Imre*, II. Lajos főkamarása, I. Ferdinánd főajtónállója. A család *G. Kristóf* országbiróban 1567. halt ki.

Guthkeled-nemzetség, l. *Gutkeled.*

Guthrie (ejtsd: götri), Oklahoma északamerikai állam fővárosa Logan countyban, a Cimarron folyó mellett, (1910) 11,654 lak., jelentékeny terménykereskedelemmel; 1889. alapították.

Guthrie (ejtsd: götri), 1. *Frederick*, angol kémikus és fizikus, szül. Londonban 1833 okt. 15., megh. 1886 okt. 21. Tanulmányait Londonban, Heidelbergben és Marburgban végezte. 1860-ban a Royal Collegen Mauritius szigetén a kémia és fizika tanára volt. 1867-ben hazájába visszatért és a Royal school of mines és a School of sciences nevü tanintézetekben a fizika tanárává nevezték ki. Különösen szerves kémiával foglalkozott. Fizikai vizsgálatai a hajcsövességre, folyadékok hullámmozgására és hővezető képességére vonatkoznak. Munkái közül említjük a következőket: An examination of the waters of Mauritius. Elements of heat and non metallic chemistry (1868); Magnetism and electricity (1875); An introduction to physics (1877); Practical physics (1879); The first book of knowledge (1881); Outline of experiments and apparatus for illustrating elementary instruction in sound, light, heat, magnetism and electricity (1881). *Frederic Cerny* álnéven költeményeket s egy drámát is adott ki.

2. *G., James*, angol sebész és katonaorvos, szül. Londonban 1785 máj. 1., megh. u. o. 1856 máj. 1. Mint tábori orvos résztvett az angol-spanyol háborúban, azután mint a College of Surgeons tanára működött 5 éven át. G. kitünő szemész is volt. Ő ajánlotta a véredények alákötését a vérzés helyén és ő gyakorolta a katarakta felső lebenyes extrakcióját. Szeretettel foglalkozott a hadi sebészettel és e tapasztalatainak eredményét az On gunshot wounds of the extremities, requiring the different operations of amputation and their aftertreatment, etc. c. korszakalkotó művében tette közzé (6. kiadás 1855).

3. *G., James Cargill*, skót költő, szül. 1814 aug. 27. Airniefoul Farmban, megh. 1893. Edinburghban tanult teológiát; 1868. könyvtárnok lett Dundeeben. Legjobb művei: Village Scenes (1851); Wedded love (1865); Summer flowers (1867); Rowena (1871); Woodland echoes (1878); Old Scottish customs (1885).

4. *G., Thomas Anstey*, angol regényiró, szül. Londonban 1856 aug. 8. Tanulmányait Cambridgeben végezte. Első regénye: Vice Versa (1882) kedvező hatást tett. Ezt követték: The Giant's Robe (1883); The Black Poodle (1884); The Tinted Venus (1885); The Fallen Idol (1886). Különösen nagy sikert ért el Voces Populi (1892) c. regényével, amely a műveletlen londoni nép gyermekének (cockney) gondolat- és érzésvilágát juttatja kifejezésre. Humoros művei: Lyre and Lancet (1895); The Statement of Stella Maberly (1896); The Brass Bottle (1900). G. a Punch című élclap munkatársa.

Guti (állat) a. m. *aguti* (l. o.).

Gutierrez, 1. *Antonio*, l. *Garcia Gutierrez.*

2. *G., José* és *Manuel*, l. *Concha.*

Gutin, a Vihorlát-Gutin trachithegylánc egyik legkeletibb tagja, Mármaros és Szatmár vmegye határán. A hegységet az Avasújfalu és Técső közti mély hágó (583 m.) választja el az Avas csoportjától; a hegység innen DK.-i irányban huzódik s főgerince összeesik a két vármegye határával. Nevezetesebb csúcsai: a Fenyőhegy v. Fenyér (1093 m.), a Verfu rotundiloru (1241 m.), a Plesca mare (1291 m.), azután a fernezelyi hágón túl a Rozsály (1307 m.) s a Felsőbánya és Krácsfalu közti nyergen túl maga a G. (1447 m.), melyen túl a Kapnikbánya és Büdfalu közti hágó (1039 m.) a hegycsoportot a Láposhegységtől (l. o.) választja el. Ezen hegység hossza mintegy 45 km., oldalágai, melyek É.-on a Tiszáig, D.-en a Kapnik, Lápos és Szamos folyókig terjednek, szintén jelentékenyek s az 1200 m.-en túl is emelkednek. A hegységnek a Fenyőhegy és Rozsály közé eső részét *Kőhát*-nak is nevezik. A G.-ban fakadó nagyobb patakok: É.-on a Mára, mely az Izába ömlik, D.-en a Tur (a Tisza mellékvize), a Fernezelyi-patak és a Kapnik (mindkettő a Lápos mellékvize). A G. egészen trachitból áll s leginkább a zöldkőféle régibb trachitok túlnyomók; a trachittufa csekély kiterjedésben mutatkozik, helyenkint homokkő is fellép. Benne dús arany- és ezüsttelepek vannak, a bányászat főhelyei: Nagybánya, Felsőbánya, Fernezely, Kapnikbánya, Láposbánya és Misztbánya. Ez okból számos járható út szeli a hegységet s völgyei sűrűn vannak benépesítve.

Gutius, *Guthi* Soma (l. o.) irói álneve.

Gutkeled *(Cletgut, Gledguth, Guthkeleth, Guthkeled* v. *Kutkeled)* nemzetség ősei, Keled és Gut — Kézai szerint — a svábok földéről, Hohenstauf

várából Péter király idejében vándoroltak be. A nemzetség első tagjaiul és névadóiul Gut és Keled ispánokat tekinthetjük, kik 1093—1111 között említtetnek. A nemzetségnek Bereg, Bihar, Gömör, Sopron, Szatmár, Zemplén és más vármegyékben 1205—1435 közt összesen 267 birtoka volt. Belőle 18 ág és család vált ki. Igy a Felsőlindvay, Marczaltövy, Maróthy, Pelbárthidy, Abonyi, Diószegi és Doby, az Ecsedi és Somlyai Báthory, a Rakamazy, Buthkay, Szakolyi, Zelenéry családok. V. ö. *Wertner*, Nemzetségek (I. 243—288); *Karácsonyi*, A magyar nemzetségek (II. köt.); *Csergheő*, A Guthkeled-nemzetség címere, 63 címerrajzzal (Turul 1891, 9—15. l.); *Kállay* Ubul, A G. nemzetség nemzedékrendjéhez (u. o. 1901. évf.).

Gutkeled-biblia, l. *Gebhárd-féle biblia.*

Gutmann *János Pál*, magyar nyomdász, 1798. állította fel nyomdáját Nagy-Váradon, mely neve alatt 1802-ig működött, mikor 1803. *Gottlieb* Antal tekintélyes váczi nyomdász tulajdonába ment át.

Gutonya (azelőtt: *Kuttina)*, kisk. Krassó-Szörény vm. bégai j.-ban, (1910) 969 oláh lak.; u. p. és u. t. Betlenháza.

Gutor (Gutern, Gutora), kisközség Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1910) 603 magyar lak., postahivatallal; u. t. Somorja. Régi kis csúcsíves temploma a XIV. sz.-ból való.

Gutorfölde, kisk. Zala vm. novai j.-ban, (1910) 850 magyar lak.; vasúti állomás, posta- és táviróhivatal.

Gutschmid, *Alfred*, báró, német történetiró, szül. Loschwitzban 1835 júl. 1., megh. Tübingenben 1887 márc. 2. Egyetemi tanár volt Königsbergben, Jenában és Tübingenben. Különösen a keleti óskor és a hellenisztikus kor történetét tanulmányozta. Főműve: Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander d. Gr. bis zum Untergang der Arsaciden (Tübingen 1887).

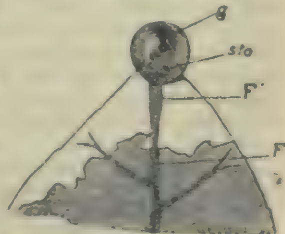
Guts Muths, *Johann Christoph Friedrich*, német pedagógus, szül. 1759 aug. 9. Quedlinburgban, megh. 1839 máj. 21. Ibenhainban. 1785-től fogva Salzmann schnepfenthali intézetében működött. Nagyon értékes tanítói tevékenységén kívül terjedelmes irodalmi működést is fejtett ki, főként a testnevelés ügyében, melynek németországi történetében egyik legkülönb név az övé. Főműve: Gymnastik für die Jugend (Schnepfenthal 1793), az első német mű a testi nevelésről. A tornázás célja eszerint a test és szellem összhangja; a tornázás az ifjúságnak örömet szerző munka. Ugyanez a szelleme másik fontos művének: Spiele zur Übung und Erholung des Körpers u. Geistes für die Jugend (u. o. 1796). Számos kiadást ért. V.ö. *Euler*, Die Gesch. des Turnunterrichts (Gotha 1891).

Gutta, rövidítve *gtt.*, orvosi recepteken a. m. csepp. A Magyar Gyógyszerkönyv harmadik kiadása előírja, hogy a cseppek arra szolgáló készülékkel, a *cseppszámlálóval* méressenek ki s hogy egyforma nagyságuak legyenek, a cseppszámlálásra oly cseppszámláló használandó, melynek cseppentő fölülete az 1902-iki évben tartott brüszszeli nemzetközi konferencia értelmében 3 mm. Ezen cseppszámlálóval leolvasott 15 C°-nyi lepárolt víz 20 cseppjének súlya 1 g., azaz 1 csepp lepárolt víz 5 cg. súlyú. Kényelmes az u. n. cseppentő csőrös üvegek használata is, aminőben a gyógyszertárak expediálják a cseppeket. — *G.* az építészetben, l. *Cseppek.*

Gutta cavat lapidem (lat.), szószerint a. m. a csepp kivájja a követ; Ovidius Pontusi leveleiből; «lassu víz partot mos».

Guttáció (növ.), a víznek a növényekből cseppfolyós alakban való eltávozása (csepegésnek is mondják). A növényekből a víz leginkább párolgás útján távozik el; bizonyos körülmények között, nevezetesen a páratelt levegőben a növényből a víz pára alakjában nem távozhatik el, ebben az esetben, kivált ha a vizet a gyökerek a meleg és vízben bővelkedő talajból nagy mennyiségben vehetik fel, ez a bőséges víz cseppek alakjában jelenik meg. A jelenség könnyen összetéveszthető a harmatképződés cseppjeivel, jóllehet a G. csak fiatalabb leveleken jelentkezik és ezeknek is csak a hegyén, élének fogain. A G. bemutatható könnyen a zab v. egyáltalán a füvek levelein (l. az *1. ábrát)*, de jól látható a fuchsia, palástfű, boglárka, nenyúljhozzám, sarkantyuvirág, szőllő, philodendron, calla levelein is. A G. vízcseppjeit erre a célra külön alakult szervek, az ú. n. víznyílások (hydathoda) választják ki (l. a *2. ábrát)*, amelyek a levegőnyílásokból alakultak, csakhogy zárósejtjeik mozdulatlanok és a közöttük levő nyílás: a sejtközti nyílás állandóan nyitva van. A nyílás alatt nagyobb sejtközti üreg van, amelyet vékonyfalu parenchima sejtek (epithema) vesznek körül és amelyek alatt végződnek az edénynyalábok vízszállító elemei. A G. különben a könnyezés, tehát a filtráció (l. o.) módjára alakul és legészrevehetőbben az esőfákon (l. o.) jelentkezik.

1. ábra. Fiatal búzanövény vízcseppkiválasztásának bemutatása: *a* a levelek hegyén a hydathoda kiválasztotta vízcsepp.

2. ábra. A réti boglárka levelének foga, amelynek hegyén levő hydathoda *(sto)* egy cseppet *(g)* választott ki. *F* levélér, amely a hydathoda alatt szétterjed *(F')*. 10-szer nagyítva.

Gutta-Gentzsch, *Gentzsch* által készített keveréke a gumminak pálmaviasszal, mely viasznak az olvadási pontja azonos a gummi olvadási

pontjával, úgy, hogy melegítés által sem lehet a két anyagot egymástól elkülöníteni. Főkép telegráfkábelek szigetelésére használják a guttapercha helyett; 60°-ot elbír, anélkül, hogy meglágyulna.

Gutta girek (növ.) a. m. *guttapercha* (l. o.).

Gúttamási, kisk. Fejér vm. móri j.-ban, (1910) 538 magyar és német lak.; u. p. Isztimér, u. t. Fehérvárcsurgó.

Guttapercha (ejtsd: —percsa, növ.), több, a Sapotaceae családba tartozó fa tejnedvéből nyert, a kaucsukhoz hasonló anyag. Eddig ez anyagot általánosan a *Palaquium gutta (Isonandra gutta)* fától származtatták, de újabb vizsgálatokból kitünt, hogy ez a fa jelenleg Szingapur- és Szumatraszigeteken vadon már nem fordul elő s legfeljebb csak mívelve található; azok a fák pedig, amelyekből most nyerik a G.-t, a *Palaquium oblongifolium, P. gutta, P. borneense* és *P. Treubii*, azonkívül a *Payena Leerii*, melyek mind az indomaláj szigeteken teremnek. A G. nyerése céljából most a fákon V alakú bevágásokat tesznek s így egy fáról évente 1400 g. nyerhető s ez 3—4 éven keresztül a fa kára nélkül folytatható. Újabban a G.-t a fák leveleiből kivonják, s mivel az ily módon nyert G. a levelek zöld anyaga, a klorofill által zöldre van festve, azért *zöld G.*-nak nevezik. A zöld szín azonban a klorofill oldószerei (borszesz, aceton, éter, kloroform) által kivonható és az így nyert G. semmiben sem különbözik a más úton nyert G.-tól. A kereskedelemben a G. 10—20 kg.-nyi tömbökben vagy lepényekben fordul elő és majdnem fehér, vöröses, sárgás árnyalattal, vagy ha nem tiszta, vörös, sőt sötét színű.

A G. ízetlen, melegítve kellemes, jellemző szaggal. Nagy előnye a kaucsukkal szemben, hogy könnyen vágható; 0—25° C. közötti hőmérsékletnél bőrnemű, szívós, hajlítható, de kevésbbé ruganyos, mint a kaucsuk; 62—65° C. mellett megpuhul s könnyen formákba önthető és fonalakba, lemezekbe, csövekbe kihúzható s ezen tulajdonságán alapszik egyik fő alkalmazása. Kloroformban és szénkénegben már a rendes hőmérsékletnél könnyen oldódik. A G.-t igen sokféleképen és kiterjedten alkalmazzák s mivel épúgy, mint a kaucsuk, vulkanizálható és keményíthető (a szarusított kaucsuk, v. ebonit módjára), alkalmazása sokban a kaucsukéhoz hasonló, mint gép-hajtószíjaknak, cipőtalpnak, csöveknek és különféle edényeknek és tartóknak; de kiválólag alkalmas a tengeri kábelek készítésére és izolálására, mert a tenger vizében megkeményedik s úgy annak, mint a tengeri állatok támadásainak jobban ellenáll, mint a kaucsuk. Kloroformban oldva kollodiumféle anyagot, a traumaticin-t adja, melyet orvosilag sebek elzárására alkalmaznak. Más G.-oldatok vízáthatlan szövetek és különféle firnászok készítésére valók. A G. főkiviteli helye Szingapúr, s mivel jelenleg a kaucsukféle anyagok utáni kereslet rendkívüli mérvben emelkedett, a G.-t is folyton emelkedő menynyiségben hozzák be, kivált Angliába, ahova a bevitel évenkint több millió kg.-t tesz ki, holott 1845. még csak 11,000 kg. volt. A G. termőhelyei szerint a kereskedelemben igen sok, minőségre különböző fajtákat különböztetnek meg, a legfontosabbak: a *Gutta tuban* (v. *taban)* Szingapurból; a borneoi árút egyszerüen G.-nak nevezik, más forrásokból valót pedig *Gutta girek* névvel jelölnek. A G. vegyi főalkatrészei: a *gutta* — $(C_5H_8)n$ —, mely az értékes rész és ez a kaucsukban, valamint a «balata»-ban is előfordul, azonkívül az *alban* és a *fluavil*.

Guttapercha-csövek, l. *Cső*.

Guttapercsa, *guttaperka*, a. m. guttapercha (l. o.).

Gutta rosea (orv.), helytelen elnevezés *rosacea* helyett (l. o.).

Guttatim (lat.) a. m. cseppenkint.

Gutta tuban (v. *taban*), l. *Guttapercha*.

Guttempler, l. *Good Templar-rend*.

Guttenberg, 1. *Emil*, lovag, cs. és kir. altábornagy, volt osztrák vasútügyi miniszter, szül. Tamswegben 1841. Részt vett az 1859-iki olaszországi hadjáratban s a solferinói csatában kitüntette magát. 1866-ban főhadnaggyá nevezték ki s részt vett a Poroszország elleni háborúban. 1866-ban megjelent: Die österr.-ung. Eisenbahnen c. munkája, mely úgy katonai, mint szakkörökben föltünést keltett. 1880-ban alezredessé lépett elő, 1883. a vasúti és gőzhajózási osztály élére állították. 1884-ben ezredes, 1890. pedig vezérőrnaggyá lépett elő. 1894-ben a vezérkar főnökének helyettese lett. 1895-ben altábornaggyá nevezték ki. 1896-ban az osztrák vasútügyi minisztérium felállítása alkalmával G. lett az első vasútügyi miniszter. A Badeni-minisztérium lemondásával G. is megvált állásától. G. irodalmilag is működött; *Obauer* Hugó századossal együtt kiadott műve: Das Train-, Communications- und Verpflegswesen vom operativen Standpunkte (1869) és az Administrativer Generalstabsdienst und Heeresverwaltung (1884) című önálló munkája úttörő volt ezen a téren.

2. *G.*, helyesen: *Gutenberg*, a könyvnyomtatás feltalálója, l. *Gutenberg*.

Guttenberg *Pál*, pedagógus, szül. Nagykállóban 1860 szept. 15. Filozófiai tanulmányainak befejezése után Skandináviában és Angliában szerzett tapasztalatai nyomán a nép technikai nevelése érdekében folytatott gyakorlati és irodalmi agitációt. A kilencvenes évek elején kézimunkatanító szlöjd-tanfolyamokat szervezett s 1895 óta 80-at meghaladó tanítótanfolyamot tartott, ahol 4000-nél több tanítót képzett ki kézimunkaművelési és gazdasági gyakorlatokban. Behatóan foglalkozott az University Extension, a parasztegyetemek kérdésével is, újabban pedig a földmívelésügyi miniszter megbízásából az élelmezési problémákkal. Művei: *Dán parasztegyetemek* (1895); *Magyar városok élelmiszerpiaca*.

Guttensteini mész (geol.), az Alpokban és Kárpátokban sokat használt kifejezés sötétszínű bitumenes középtriaszkorú mészkőkomplexusoknak megnevezésére.

Gutti (a maláji *getah*-ból), *gummiguttae, gummi resina gutti, gutti cambogium* stb., Garcinia-fajok beszáradt gyantája. Drasztikus hashajtó. L. *Garcinia* és *Festéknövények*.

Guttiferae (növ.), *Orbáncfűfélék, Gyantatermők, Mézgatermők*, a szabadszirmú kétsziküek

családja a Parietales sorozatban. 820 faja legnagyobbrészt a forró övre szorítkozik, ennek határain kívül csak a *Hypericum* (Orbáncfű) fajai érnek el nagy elterjedést, de sarkköri tájakig ezek sem hatolnak el. Fák, cserjék, ritkán füvek. Levelük csaknem kivétel nélkül átellenes, épszélű osztatlan. Rendesen szép nagy viráguk 2 ivarú v. poligamikus és kétlakú, számos porzója van s ezek v. szabadok, v. igen változatos csoportokká egyesülnek (pl. *Garcinia*). Magházuk felső állású, 5—8 üregű, kevés v. sok magkezdeménnyel. A termés lehet csonthéjas, bogyószerű v. tok, de másféle is. E család neve arra utal, hogy számos faja mézgagyantát és gyantát szolgáltat, melyet a levelek, ágak v. más részek olajtartó üregeiben és járataiban foglalt olajjal nyernek. Fájuk és soknak bogyószerű gyümölcse is értékes.

Guttinguer (ejtsd: güttëgér), *Ulric,* francia író, szül. Rouenban 1785., megh. Párisban 1866 szept. 21. Bár az idősebb költő-nemzedékhez tartozott, nyiltan a romantikusok mellé állott s egyik munkatársa lett a Muse française c. folyóiratnak. Legjobb verskötete: a Mélanges poétiques (1824) azonban inkább Millevoye, semmint a romantikus iskola bélyegét viseli magán. Arthur (1836) c. regényében önmagát s teozofus hajlamait rajzolja. V. ö. *Séché,* Sainte-Beuve I. (Paris 1904); u. a. A. de Musset (u. o. 1907).

Guttmann *Jakab,* szobrász, szül. Aradon 1811. v. 1815., megh. Bécsben 1861. Kiskorában egy aradi fegyverkovács-műhelyben dolgozott, 1833. ugyanily munkát végezett Bécsben, ahol eközben szorgalmasan tanult rajzolni. Ügyessége feltünt Metternichnek, akit 1841. meg is mintázott. Ennek révén egészen a szobrászati tanulmányoknak szentelhette magát s követve a kor szokását 1845. Rómába költözhetett. Itt rögtön hozzáfogott Chorin Áron márványszobrához (most az aradi zsidótemetőben). Bécsi összeköttetései révén 1848. felkereste a nápolyi Rothschildot, akinek megrendelésére 1849. megmintázta IX. Pius pápa szobrát. Már 1847., aztán 1852. résztvett a pesti műtárlaton. Rómából Londonba, onnan Párisba ment, ahol Rachel szinésznő iránt érzett szerencsétlen szerelmébe beleőrült. Igy hozták haza Pestre, ahonnan később Bécsbe vitték. V. ö. Művészet (1904 évf.).

Guttstadt, város a poroszországi Königsberg közigazgatási kerületben, (1910) 5037 lak. Vasöntés. 1807 jún. 6. az oroszok itt verték meg a francia hadsereget.

Guttur (lat.) a. m. torok, nyeldeklő, csak összetételekben használatos kifejezés.

Gutturális a. m. torokhang, tulajdonkép az iny hátsó részén képezett hangok, minők *k, g.* L. *Hangok.*

Gutwasser, fürdőhely, l. *Budweis.*

Gutzkow, *Karl Ferdinand,* német író, szül. Berlinben 1811 márc. 17., megh. Sachsenhausenben 1878 dec. 16. Előharcosa volt az «Ifjú Németország»-nak nevezett mozgalomnak, mely liberális politikától vezetve az irodalomban is új utakat tört. Wally die Zweiflerin c. novellája (Mannheim 1835) miatt, Wolfgang Menzel feljelentésére, börtönfogságot szenvedett, onnan kiszabadulva Majna melletti Frankfurtban, Drezdában, Weimarban élt. Nagy hatású főbb művei a következők: Maha Guru, Geschichte eines Gottes (Stuttgart 1833), a pápaság ellen irt szatirikus regénye; Goethe am Wendepunkte zweier Jahrhunderte (Berlin 1836); Die Zeitgenossen (Stuttgart 1837); Aus der Zeit und dem Leben (Leipzig 1844); Börnes Leben (Hamburg 1840); König Saul (u. o. 1839); Richard Savage (Leipzig 1842; magyarra fordította *Lukács* Lajos); Die Ritter vom Geiste (u. o. 1850—52); Zauberer von Rom (u. o. 1859—61); Hohenschwangau (u. o. 1867); Die Söhne Pestalozzis (Berlin 1870); Fritz Ellrodt (Jena 1872); drámai munkái közül nevezetesek: Uriel Acosta (1847); Zopf und Schwert (1844; Czaff és kard. Históriai vigjáték. G. után ford. *Szilágyi* Sándor, Kolozsvár 1845); Das Urbild des Tartuffe (1847); Königslieutenant (1852); stb. Önéletrajzát Rückblicke auf mein Leben cimen kezdte irni. V. ö. *Prölss,* Das junge Deutschland (Stuttgart 1892) és H. H. *Houben,* G.-Funde (Berlin 1901); Jungdeutscher Sturm und Drang (Leipzig 1911). G. válogatott műveit Houben rendezte sajtó alá (u. o. 12 k., 1908).

Gutzmann, *Albert,* német gyógypedagógus, szül. Gross-Gluschenben (Németország) 1837., megh. Teupitzben 1910. G. előbb elemi iskolai, majd felsőbb leányiskolai tanító volt, mignem a szükséges szakvizsgák letétele után 1875. a siketnémák Berlin-városi iskolájánál nyert alkalmazást; 1897. ugyanez intézet igazgatója lett. G. úgy a siketnémák oktatása, mint főleg a beszédhibások gyógykezelése terén igen kiváló érdemeket szerzett s nevét a külföldön is ismertté tette. Tőle származott a siketnémák előkészítő és továbbképző iskolái létesítésének eszméje, melyet meg is valósított. Híve volt a siketnémák externátusi nevelésének és sürgette a siketnémák helyesebb irányú testgyakorlását. Elvei érdekében élénk irodalmi működést is fejtett ki és azokat intézetében gyakorlatban is keresztülvitte. Különösen nagy érdeme, hogy a beszédhibák gyógykezelését munkáival és tanférfiak részére állandóan rendezett tanfolyamokkal általánossá tette. Módszere oly alapvető volt, hogy azt nemcsak Németországban, hanem más országokban, igy hazánkban is, általánosan alkalmazzák. 1891-ben alapította a Medezinisch-pädagogische Monatsschrift für Sprachheilkunde c. havi folyóiratot, melyet haláláig szerkesztett és melyben számos értékes cikke jelent meg. Önálló nagyobb művei: Das Turnen der Taubstummen (Berlin 1878); Anleitung für den Turnunterricht bei Taubstummen (u. o. 1886); Vor- und Fortbildung der Taubstummen (u. o. 1899); Kleine Streiflichter auf die kirchliche, sociale und gesetzliche Stellung der Taubstummen (u. o. 1899); Das Stottern und seine gründliche Beseitigung (u. o. 1870); Übungsbuch für stotternde Schüler (u. o. 1891); Die Gesundheitspflege der Sprache (Breslau 1895).

Guvat (állat), l. *Guvatfélék.*

Guvatdaru *(Rhinochetus),* l. *Kagu.*

Guvatfélék (állat, *Rallidae),* a Guvatalakú madarak egyik családja. Karcsú testük oldalt erősen összenyomott; szárnyuk és farkuk rövid; lábaik izmosak; ujjaik hosszúak, néha úszásra alkalmas lebenyekkel; hátsó ujjuk magasabban

fekszik az elülsőknél. Csüdjük középhosszúságú. Csőrük a fejnél valamivel hosszabb, gyengén hajlott. Körülbelül 200 faja ismeretes, melyek az egész földön el vannak terjedve. Mocsaras nádasok rejtekében élnek és fészkelnek, vizi állatokkal és növényekkel táplálkoznak. Fészekhagyók. Hazánkban hat nem 7 fajban él, ú. m. a *szárcsa (Fulica atra* L.), feje és nyaka fekete, egészben sötét palaszürke, fehér homlokpaizzsal; karélyos lábakkal; csirkenagyságú; hazánkban mindenütt előfordul, nagyobb tavainkon roppant mennyiségben, márc.-tól okt.-ig. A *vízityúk (Gallinula chloropus* L.), hazánk mocsaraiban közönséges. Nedves réteken máj.-tól okt.-ig gyakori a haris *(Crex crex* L.). A kisebb vizicsibék közül hazánkban közönséges a pettyes vizicsibe *(Porzana porzana* L.), míg a törpe vizicsibe *(P. pusilla* Pall.) leginkább Pest megyéből ismert. A kis vizicsibe *(Zapornia parva* Scop.) és a guvat *(Rallus aquaticus* L.) mocsarainkban közönséges költöző madarak.

Guvatfürj, l. *Guvatfürj-félék*.

Guvatfürj-félék *(Turnicidae*, állat), a Guvatszerű madarak *(Phalaridornithes)* rendjének egyik családja. Az idetartozó madarak aprók, kb. fürjnagyságúak v. még kisebbek. Jellemző tulajdonságuk, hogy csak 3 szabad lábujjuk van, a hátulsó hiányzik; csupán egy fajnak lába négyujjú, de ennek is hátulsó ujja csenevész. Földünk keleti felén honosak, a nyugatin nem fordulnak elő. Harcias természetük miatt az ázsiaiak fogságban tartják és kakasviadalokhoz hasonló játékokat rendeznek velük. 20-nál több fajuk ismeretes. Legközönségesebb az európai guvatfürj *(Turnix sylvatica* Desf.), mely Dél-Európában és Észak-Afrikában honos és kisebb a fürjnél. A spanyolok *torillo*, az arabok *semmana* néven ismerik. Rovarokkal és magvakkal táplálkozik.

Guvatgém *(Eurypyga helias* Pall.), a Darualakúak *(Gruiformes)* rendjébe tartozó madárfaj, amely mintegy közbülső helyet foglal el a darvak, guvatok és gémek közt. Csőre hosszú, vékony, egyenes, szárnyai hosszúak és kerekítettek, farka hosszú és széles, csüdje hosszabb, mint a középső ujj; 42 cm. hosszú, feje és tarkója fekete, álla és torka fehér, nyaka, háta és válla barnán és feketén csíkozott, farka feketén és fehéren csíkozott. Dél-Amerika É.-i részében honos, folyó- és tengerparton; rovarokkal táplálkozik. Majorságokban gyakran tartják szelidítve, ahol a gyermekek kedves játszótársa. Fészkét fákra rakja; sárgásvörös, barnán foltozott tojásokat tojik.

Guvatgém-félék *(Eurypygidae*, állat), a Darualakuak *(Gruiformes)* rendjébe tartozó madárcsalád. Egyetlen faja a Dél-Amerikában honos *guvatgém* (l. o.).

Guxen, Svájc némely vidékén a viharos É.-i szél neve.

Guyana, l. *Gujána*.

Guyaquillit (ásv.), amorf; nagyobb tömegeket vagy rétegeket alkot; porrá dörzsölhető, halványsárga; vízben kevéssé, alkoholban könnyen oldódik. Szén-, hidrogén- és oxigénből áll. Dél-Amerikában Guyaquil környékén kiterjedt lerakódásokat alkot.

Guyau (ejtsd: güjó), *Jean Marie*, francia filozófus, szül. 1854 okt. 28-án, megh. Párisban 1888 márc. 31-én. Anyja, aki *G. Bruno* néven irodalmilag is működött, másodizben *Fouillée* Alfrédhez (l. o.) ment férjhez. A Condorcet-liceum tanára lett, de e pályán csak rövid ideig maradt meg. Munkái: Manuel d'Épictète (fordítás, 1875); La première année de lecture courante (1875); La littérature chrétienne du II. au IV. siècle (1876); La morale d'Épicure et ses rapports avec les doctrines contemporaines (az akadémia pályadíját nyerte, 1878); La morale anglaise contemporaine (1879); Vers d'un philosophe, recueil des poésies philosophiques (1881); Problèmes de l'esthétique contemporaine (1884); Morale, connaissances usuelles (1884); Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction (1884, a pozitiv erkölcstannak az a priori fogalmak elvetésével való alapvetése); L'irréligion de l'avenir (1886). Ez utóbbi munkában szociológiai szempontból vizsgálja a vallás kérdését és arra a következtetésre jut, hogy a vallásos dogmák, melyeknek ereje egyre gyengül, végképpen el fognak tünni. Megjelent magyar fordításban *Rudas* Lászlótól a Szoc. Könyvtárban. L'art au point de vue sociologique (1889); Education et hérédité (1889); La genèse de l'ideé du temps (1890). Egyike azoknak, kik nagy hatással voltak a francia filozófiai mozgalomra. Ujabban a németek is sokat foglalkoznak vele. Az idő című értekezését átdolgozta *Szentmiklóssy* A. a Magyar Philosophiai Szemle VII. évf. 1. füzetében. V. ö. *Fouillée*, La morale, l'art et la rèligion d'après G. (3. kiad. 1897).

Guy de Maupassant, francia író, l. *Maupassant*.

Guyenne *(Guienne*, ejtsd: güienn), a régi Franciaország egyik nagy tartománya Saintonge, Aunis, Angoumois, Limousin, Auvergne, Languedoc, Gascogne és a tenger között, 40,925 km² területtel. A G. szó Aquitania korrumpálásából keletkezett és csak a XIII. sz. végén jött szokásba.

Guyer-Zeller, *Adolf*, a Jungfrau-vasút kezdeményezője, szül. 1839 máj. 1., megh. 1899 ápr. 3. Miután a Gotthard-vasút részvényein nagy vagyont szerzett, a Schweizer Bahnen c. szaklapjában heves, de sikertelen küzdelmet folytatott a svájci vasutak államosítása ellen. A Jungfrauvasút első részét saját költségén építette meg 1898. A vasutat azután első munkatársa, *Wrubel* Frigyes építette tovább.

Guyet (ejtsd: güjé), *François*, francia filológus, szül. Angersban 1575., megh. Párisban 1655 ápr. 12-én. Rómában és Párisban élt, a párisi Collège de Bourgogneban teljesen visszavonulva, a tudományoknak szentelve idejét. A görög és római klasszikusoknak egész sorozatához írt magyarázatokat (kül. Hesiodoshoz, Lukianoshoz, Plautushoz, Terentiushoz, Horatiushoz, Phaedrushoz stb.), melyek halála után és csak részben láttak napvilágot. Éleselméjü, de egyoldalú szövegkritikus. Életrajzát *Uri* írta meg (Páris 1886).

Guy Fawkes, l. *Fawkes*.

Guyon (ejtsd: gájen) *Richard* gróf, tábornok a magyar szabadságharcban, szül. Bath városában (Anglia) 1812., megh. Konstantinápolyban 1856 okt. 12. Ifjú korában Don Miguel ellen harcolt Portugáliában, 1832. az osztrák hadseregbe lépett, de 1839. mint főhadnagy kilépett s Magyarország-

ban telepedett meg, hol Pulszky nemzetgazdasági terveit s Kossuth politikai céljait előmozdítani iparkodott. Midőn a magyarok 1848. fegyvert fogtak, G. egy honvéd-zászlóalj parancsnoka lett, melynek élén a schwechati ütközetben kitünt; 1848 dec. 18. Nagyszombatot védelmezte Simunics tábornok ellen. Mindenütt kitünt hősies bátorságával. Mint Görgey hadserege egyik hadosztályának parancsnoka, 1849 febr. 5. rohammal elfoglalta a branyiszkói szorost, de ezután, mivel Görgeyvel viszálykodott, az osztrákoktól szorosan körülzárt Komárom várának parancsnoka lett; a legkalandosabb események egész sorozata után végre az ostromlók sorain keresztülhatolva, eljutott a várba, melyet hősiesen védelmezett mindaddig, amig a magyar hadsereg fel nem szabadította. Görgey ápr. végével felmentette a parancsnokság alól, mire G. elbocsáttatását kérte, de rábeszélés folytán a Vetter alatti déli hadseregbe lépett, melyben egy tartaléksereget szervezett; ezzel jul. 1. elfoglalta Aradot, résztvett Vetter győzelmében Hegyesnél júl. 14., de a titeli fensík ellen intézett roham alkalmával Mosorinnál vereséget szenvedett s a Szőreg és Temesvár melletti szerencsétlen ütközetek után (aug. 5. és 9.) török területre menekült, ahol *Kursid* pasa névvel török szolgálatba lépett. Damaszkusban a főparancsnoksággal bizatván meg, 1850. egy felkelést csirájában elfojtott s lecsillapította az aleppói zendülést. A keleti háború kitörésekor Oroszország ellen Anatoliába küldetett, de ott, mint a gyenge Ahmed pasa vezérkari főnöke, nem igen vált be, miért is a török kormány visszahívta. Neje, szül. *Splényi Mária* bárónő (megh. Párisban 1869 szept. 8.), férjét bolyongásaiban híven elkísérte.

Guyon (ejtsd: gijoñ), 1. *Félix*, francia orvostanár, szül. St. Denisben 1831 jul. 21. Orvosi tanulmányait Nantesban és Párisban végezte. 1862-ben Párisban sebész-főorvos, 1863. magántanár, 1877. a sebészeti patologia professzora, 1890. az ujonnan felállított urologiai tanszéken rendes tanár lett. Nagyszámú irodalmi dolgozatai a sebészet és urológia körébe tartoznak, francia nyelven és német fordításban jelentek meg. Nevezetesebbek: Leçons cliniques sur les maladies des voies urinaires (1881, 4. kiad. 1903, 3 kötet), németre fordították Kraus és Zuckerkandl (Wien 1897—1899); Diagnostique des affections chirurgicales des reins, semeiologie, exploration (1891).

2. *G., Jeanne Marie Bouvier de la Motte-G.*, francia misztikus rajongónő, szül. 1648 ápr. 13. Montargisben, megh. 1717 jún. 9. Bloisban. A quietizmusnak (l. o.) hazájában egyik megalapítója. Már mint gyermek aszkétikus rajongásra hajlott. Férje korán elhalálozván, gyóntatójának, Lacombe atyának vezetése alatt elkezdte Párisban, Genfben és Dél-Franciaországban terjeszteni a quietizmust, amiért először egy zárdába vitték, majd később a Bastilleba zárták. Iratai Amsterdamban jelentek meg (1713—22); önéletrajza Kölnben (1720). V. ö. *Upham*, Life, religious opinions and experience of Madame G. (London 1870); *Heppe*, Geschichte der quietistischen Mystik in der kath. Kirche (Berlin 1875); *Guerrier*, Madame G. (Orléans 1881).

Guyot (ejtsd: gijó), 1. *Arnold Henry*, svájci természettudós, szül. Neuchâtelben 1807 szept. 28., megh. New Jerseyben 1884 jan. 30-án. Berlinben tanult, azután Párisba ment; 1839-ben tanár lett szülővárosa akadémiáján s ottani tanártársaival: Agassizzal és Desorral együtt a Système glaciaire (Paris 1848) c. művet adta ki. 1848-ban Észak-Amerikába ment, Bostonban előadásokat tartott, melyeket Earth and man (új kiadás 1875, németül Leipzig 1873) címmel adott ki. Kutatásokat végzett az Alleghany-hegységben geológiai szempontból s erre vonatkozólag két értekezést bocsátott közre (1861 és 1880). Egyéb művei: Meteorological and physical tables (Washington 1858); Physical geography (London 1873); Creation, or biblical cosmogony in light of modern science (New York 1884). V. ö. *Faure*, Notice sur A. G. (Genf 1884).

2. *G., Yves*, francia publicista és nemzetgazda, szül. 1843 szept. 6. Több ízben volt republikánus programmal képviselő; 1889—1892. közmunkaügyi miniszter, 1892—1903 között a Siècle szerkesztője. E minőségben erős tollharcot vívott a szocialista párt több kiváló képviselőjével. A francia közgazdasági társaság alelnöke: 1909 óta a legkiválóbb francia közgazdasági szemle, a Journal des Économistes szerkesztője. Tudományos működésében különösen a gazdasági liberalizmust és a szabadkereskedelmi rendszert szolgálja. Főbb művei: Études sur les doctrines sociales du christianisme (1892, 3. kiad.); Études de physiologie sociale (1882—85, 3 köt.); La science économique (1887, 2. kiad.); La tyrannie socialiste (1893). Raffalovich A.-val kiadta: Dictionnaire du commerce, de l'industrie et de la banque (2 köt., 1898—1901).

Guys (ejtsd: gis), *Constantin*, francia rajzolóművész, szül. Vlessingenben (Hollandia) 1802 dec. 3., megh. Párisban 1892 márc. 15. Kevéssé ismert életének eseményei közül nevezetes, hogy mint az Illustrated London News levelezője és rajzolója résztvett a krimi hadjáratban. Később 1865. Párisban telepedett le, ahol rendkívül jellemző toll- és ceruzarajzaival és gyönyörű akvarelljeivel a második császárság erkölcseinek, szokásainak krónikása lett. Különösen gyakran örökítette meg a párisi félvilág alakjait. Művei nagy számban találhatók a párisi műkereskedők üzleteiben. Egyike volt a modern művészet úttörőinek, de jelentőségével csak újabban kezdenek tisztába jönni. Fejlődéstörténetileg Gavarni és az impresszionisták közé helyezhető. Baudelaire róla írta a Le peintre de la vie moderne c. tanulmányát. V. ö. Gustave *Geffroy*, Constantin G., l'historien du second empire (Paris 1904); Georges *Grappe*, Constantin G. (Berlin é. n.).

Guz várispán, l. *Géza*, 5.

Guz, mérték, l. *Gösz*.

Guzerate, l. *Gudzserát*.

Guzla, szerb vonós-hangszer, melynek rezonátora állatbőrből készül; húrjait lószőrből gyártják.

Guzman *(Ciudad de G.)*, város a mexikói Jalisco államban, 17.374 lakossal; ezüstbányákkal.

Guzman, 1. a Domonkos-rend alapítója, l. *Domonkos*.

2. *G., Gasparo de*, l. *Olivarez*.

Guzman Blanco *(Aragua)*, régebben Venezuela egyik állama; 1890 óta Merida (l. o.) államba van beosztva.

Guzman Blanco, *Antonio*, venezuelai államférfiu, szül. Caracasban 1830., megh. Párisban 1899 júl. 28. Mint liberális ujságíró kezdte pályáját. Az 1866—67-iki harcokban a föderálisták oldalán küzdött. 1870 ápr. forradalmat támasztott s előbb ideiglenes, majd 1873. végleges elnöke lett a köztársaságnak. E minőségében erős kézzel rendbehozta az államot és sok üdvös intézkedéssel emelte az ország jólétét. 1877-ben visszavonult, de a pártharcok hatása alatt még két izben választották meg elnöknek (1879 és 1883). 1887-ben végleg visszavonult és Párisba ment követnek, hol meg is halt.

Guzmics *Izidor László*, benedekrendi apát, iró, szül. a vámoscsaládi malomban (Sopron vm.) 1786 ápr. 7., megh. 1839 ápr. 7. Iskolái végeztével belépett a szt. Benedekrendbe, tanárkodott, majd a pesti központi papnevelőben teológiát hallgatott, s ugyanitt megalapította a Magyar Társaságot. 1815—1832-ig a pannonhalmi főiskolán dogmatikát tanított, 1832. bakonybéli apáttá neveztetett ki. G. a reform-korszaknak egyik legideálisabb lelkü és legmunkásabb tagja volt. Erős szeretettel hazája, vallása, a tudomány és irodalom iránt, egész életét a magyar szellemi élet fejlesztésére szentelte. Műveltsége és képzettsége is volt hozzá, de tehetsége nem állott arányban buzgalmával. A magyar kultúra érdemes munkása volt, de maradandó értéküt alkotni nem tudott. Legértékesebb még egyházirodalmi munkássága. Buzdított a keresztény felekezetek uniója mellett, polemizált Strauss Dáviddal *(Szentirás iránti legújabb nézetek)*. Megindította (1832) s jóformán egészen maga irta az *Egyházi Tár* c. folyóiratot, s benne egy pár alapos, nagytudományú tanulmányt tett közzé *(Religio, Hit)*. Már igen korán s egyre fokozódó mértékben művelte a magyar nemzeti irodalmat is, úgy hogy alig volt e korban folyóirat vagy zsebkönyv, melyet értekezésekkel, prózai vagy költői dolgozatokkal ne gazdagított volna. Nyelvészeti fölfogása közel állott Kazinczyéhoz, akihez kilenc éven keresztül őszinte barátság kötötte. A nagy nyelvújítási küzdelemben nagyobb szerepet nem játszott, inkább csak magánleveleiben hirdette elveit, de szenvedélyes nyelvújító s a harcnak érdeklődő szemlélője volt. Költeményei s prózában írt elbeszélései, valamint drámái nem jelentősek. Csekély becsü alkalmi költeményeket írt Kazinczy szellemében, eszményi fölfogással, de többnyire a deákosok technikájával, ezenkivül több dalt, szonettet és epigrammát, azonban sem elég erős ihlete nem volt, sem a kifejezés és verselés művészetével nem rendelkezett. Igen jól tudott görögül s mind jobban belemerülve a görög szellem tanulmányozásába, vállalkozott, hogy a görög szellem legértékesebb alkotásait átülteti magyarra. Terve nem valósult meg a maga egészében, de Theokritos idilljeit, Anakreont, Aischylos, Sophokles és Euripides egy-egy darabját lefordította. Tagja volt az Akadémiát előkészítő bizottságnak s magának az Akadémiának is mindjárt fölállítása óta (levelező, majd 1838. tiszteleti), s haláláig egyik legszorgalmasabb munkása; birálatain és értekezésein kívül az Akadémia szótári munkásságában vitt jelentős szerepet. Élete végén egy nagy tudományos munkába kezdett: *Az erkölcsi világ története*, amelyhez éveken át gyüjtötte az anyagot, de már nem fejezhette be. V. ö. *Zoltvány* Irén, G. I. életrajza (1884).

Gúzok v. *ghúzok*, l. *Kunok* és *Uzbék*.

Gúzs, szívós fanemek suhángjaiból párolás és csavarás útján előállított kötélszerü kötőszer, melyet többféle célra, legnagyobb mennyiségben azonban a tutajok kötésénél szoktak használni. Ezen célra a G. 3—4—6 m. hosszú és 3—5 cm. vastag elnyomott jegenye- és lucfenyő-törzsecskékből, továbbá nyir- és mogyorófából a G.-kunyhókban, vagy pedig csak a szabadban, nyilt tüz mellett készül. A suhángokat tüz mellett megpuhítják, azután egyik végöket fába szorítva, a másikat egy irányban csavarják, mi által a farostok egymástól elválnak s kötélszerü alakot vesznek fel. A jó minőségü G. még a kenderkötélnél is erősebb és e helyett használják is. — *G.* a halászcsónak oldalához erősített, kötélből vagy vesszőből készült hurok, amelybe az evezőt akasztják evezés közben. — *G.* mint büntetésnem, l. *Gúzsbakötés.*

Guzsaly, 1. az a fonóeszköz, melynek szárára a fonandó kendert v. lent rácsavarják. Néhol az egész rokkát is G.-nak nevezik. L. *Fonás.* — 2. *G.* (növ.) a. m. bábaguzsaly; *guzsalyos széna* a. m. bábaguzsalyos széna; a ló kedveli, a szarvasmarha nem eszi; l. *Zsurló.*

Guzsalyos, Erdélyben a. m. fonóház, azaz oly hely, ahol téli estéken a fonó leányok összegyűlnek.

Gúzsbakötés. A katonaságnál azelőtt szakaszvezetők és ezeknél alantosabb legények fegyelmi úton 6 órai G.-sel voltak megfenyíthetők. Ez akként történt, hogy a jobb alkart a kézcsuklón felül és a bal alsó lábszárt a bokán felül egy-egy vasgúzsba foglalták és a két gúzst a gúzskengyelek lyukaiba akasztott lakattal egymásba kapcsolták. A G.-t 1908. eltörülték.

Gúzsfenyő v. *búsfenyő* (növ.), a boróka népies neve Dunántúl; l. *Boróka.*

Gúzskötél vagy *cejte*, a talptutajozásnál használják, a kenderkötelet pótolja, l. *Gúzs.*

Gúzs-szaru. A mozgó tutajkötésnél a merev gúzs vastagabb végének megfogására s emeltyü gyanánt használják. 60 cm. hosszú, a vastag végén 10 cm. vastag, belül kifúrt és vasabroncscsal ellátott szarudarabhoz hasonló fa.

Gübbenős fenék, a székelyföldi halászok mesterszava a váratlanul gödrös helyek megjelölésére, kivált ha a víz különben nem mély.

Gübü, a halaknak a kövek közül való kiüzésére használt rúd, amelynek egyik végére talpszerü bőrdarabok vannak rászegezve.

Gübüskemence, l. *Kemence.*

Güdemann, *Moritz*, bécsi főrabbi, szül. 1835 febr. 19. Hildesheimben. Tanulmányait a boroszlói rabbiszemináriumon végezte. 1862. magdeburgi, 1866. bécsi rabbi és 1890. a bécsi hitközség főrabbija lett. Nagy irodalmi tevékenységet fejtett ki a zsidó nevelésügy története terén. Főbb művei: Jüdisches im Christenthum des Reformationszeitalters (1870); Jüdisches Unterrichtswesen während der spanisch-arabischen Periode (1873); Geschichte des Erziehungswesens u.

der Kultur der abendländischen Juden (1880—88, 3 köt.); Quellenschriften zur Geschichte des Unterrichts und der Erziehung bei den deutschen Juden (1894); Das Judenthum im neutestamentlichen Zeitalter in christlicher Darstellung (1902).

Gül-Baba (a. m. *rózsák atyja*). Budán a Rózsadombon egy török sírbolt (türbe) áll, amelyhez az a monda fűződik, hogy a mohammedán prófétának egyik bajnoka, *Gül-baba* itt halt volna meg hősi halállal és mert a porai itt nyugszanak, el is nevezték G. mecsetjének. A török hagyományok e mondának ellentmondanak. Ők is ösmernek egy olyan mohammedán szentet, aki Budinban (Buda) halt meg, csakhogy ennek a neve nem *Gül-*, hanem *Kel-baba*. A *kel* szó kopaszt, tarhajut jelent és azért nevezték el így, mert nem volt egy hajaszála sem. Valószinű, hogy a *kel* szó népetimologiai hatás folytán vált *gül*-lé, amit az a körülmény is elősegíthetett, hogy a Rózsadombra, vagyis a *gül* dombjára került a sírhely.

Gülden (német), régi szász pénzegység, a. m. 21 garas. Értéke körülbelől $3^1/_4$ korona.

Güldenst., természettudományi neveknél *Güldenstädt* Anton Johann (szül. 1745., megh. 1781.) német természettudós és utazó nevének rövidítése.

Gülek-Boghaz *(Pylae Ciliciae)*, a Tauruszhegységnek (Bulghar Dagh) körülbelül 1200 m. magas szorosa Adana (Kilikia) ázsiai török pasalikban. Tarzoszból rajta visz át a Kis-Ázsia belsejébe vezető út.

Gül-háne (török, a. m. rózsaház, rózsalak). Egy kioszk neve, mely a konstantinápolyi Jeni-szeráj kertjében van. E kioszkot az a szultáni rendelet tette nevezetessé, melyet 1839 nov. 3. *hátti-serif* vagyis *gül-hánei hátti-serif* néven tettek közzé és amelyben a keresztény vallás szabadságáról van szó.

Gülisztán (perzsa) a. m. rózsáskert. Sza'adi perzsa költő egyik művének cime.

Gül-jágh v. népiesen *gül-já* (török) a. m. rózsaolaj. Hosszukás, keskeny palackokban árulják a sztambuli bazárokban; a leghiresebbjét *Kazanlik* nevű bolgár helységben és környékén levő rózsákból készitik.

Güll, *Friedrich Wilhelm*, német gyermekdalköltő, szül. 1812 ápr. 1., megh. Münchenben 1879 dec 24. Kedélyes gyermekdalai, melyekhez rendesen Taubert W. írta a zenét, széles körben elterjedtek. Művei: Kinderheimat in Liedern und Bildern (1875); Weihnachtsbilder (Berlin 1840); Neue Bilder für Kinder von Tony Muttenthaler, mit Liedern von G. (München 1848); Perlen aus dem Schatze deutscher Lyrik (u. o. 1851); Leuchtstern auf der Lebensfahrt. Ein Spruchbrevier für jeden Tag des Jahres (Leipzig 1881); Rätselstübchen (Glogau 1882). V. ö. Fr. *Gärtner*, F. G. (München 1890).

Güllü *Ágob*, egy konstantinápolyi híres örmény-török szinésznek a neve. Abdul-Aziz szultán idejében ő volt a legkiválóbb drámai szinésze a török fővárosnak és neve sok török drámával van szoros kapcsolatban.

Gümbel, *Karl Wilhelm von*, német geológus, szül. Dannenfelsben (Rheinpfalz) 1823 febr. 11., megh. 1898 jún. 18. Münchenben, hová 1851. hívták és az állami geológiai felvételek vezetésével bízták meg. 1879-ben a bajor bányászakadémiának lett az igazgatója. A müncheni egyetemen és technikán is működött mint tanár. Számos geológiai műve jelent meg. Leginkább az Alpoknak és Bajorországnak geológiai és paleontológiai viszonyait tanulmányozta; idevágó dolgozatai: Beiträge zur Foraminiferenfauna der nordalpinen Eocängebilde (1868); Über das Vorkommen von Eozoon im Ostbayerischen Urgebirge; Über den Riesvulkan und über vulkanische Erscheinungen im Rieskessel (1870); Geologische Mittheilungen aus den Alpen cimen több közleménye jelent még meg. Geologie von Bayern I—II. köt. (1887—93) cimű geológiai kézikönyve elsőrendű munka Európa földtani viszonyainak összefoglaló megismerésére.

Gümbelit (ásv.), a pirofillittel rokon. Nordhalben mellett (Oberfranken) az agyagpalában vékony rostos rétegeket alkot; a lágy rostok azbeszt módjára hajlithatók, zöldesfehérek, selyemfényüek és átlátszók. Lényegében viztartalmú aluminiumszilikát kevés kálium-, magnézium- és vastartalommal. Vele azonos az a fehér lágy anyag, amely a graptoliteket megkövesíti, valamint a tarentaise-i karbonnövények fényes ezüstszerű bevonata.

Gümő (orv.), mint betegségek kórbonctani tünete egy, a kór-ok körül keletkező sejthalmaz, amely részben bevándorlott, részben ottani sejtek burjánzásából származó sejtekből épül fel. Általánosságban ú. n. óriás sejtek képezik a közepét, amelyek a kór-okot, pl. a tuberkulózisbacillust felveszik és ez esetben a körül, koszorú alakban rendezik el magjaikat (Langhans-féle sejtek). E körül ülnek a bevándorlott egymagvú, apró sejtek, melyek mindjobban egy közös külső, a plazmasejt-tipust veszik fel. Legkívül reakciós sejtek ülnek, és az egésznek tűszúrásnyi, tűgombnyi göbös alakot adnak. Noha G.-k előfordulhatnak fertőző csirák nélkül is, pl. mikor operációknál még spongyát használtak az orvosok, az azokban levő parányi kovalemezkék a beteg hártyáira esve, ott steril G.-k ezreinek létrejöttét okozták, mégis a legnevezetesebbek a fertőző eredetű G.-k, nevezetesen a tuberkulotikusok. L. *Tuberkulózis*.

Gümőkór. l. *Tuberkulózis*.

Gümős bélfekélyek. l. *Bélfekélyek*.

Gümős izületi gyuladás *(arthritis tuberculosa, arthrokace)*, az izületi gyuladás azon alakja, amely az izület üregének gümőbacillusok (tuberkulózisbacillusok) általi fertőzése révén jön létre. Krónikus lefolyású betegség, amely rendesen egyébként is tuberkulózisban szenvedő egyéneknél lép fel azáltal, hogy a bacillusok a véráram által a beteg területről az izülethez sodortatnak. Előfordul azonban a G., bár ritkán, egyébként teljesen egészséges egyéneknél is. A betegség keletkezése szempontjából két alakját különböztethetjük meg: lehet a G. csonteredetű, amikor az elsődleges góc az izület alkotásában résztvevő csontvégekben lép fel s a gyuladás csak másodlagosan terjed át az izület üregére; de lehet a betegség synovialis eredetű, amikor az elsődleges elváltozások a savós tokszalagon (synovia) lépnek fel.

Külső megjelenését illetőleg is két alakját különböztetjük meg: 1. az izület gümős vizenyője (hydrops tuberculosus) a ritkább (23%), enyhébb alak, amely rendesen a savós tokszalagból indul ki. Főleg a térdizületen fordul elő; az izület megduzzad, a tokszalag körvonalai előtünnek a bőr alól, de a porc és a csont ép, nincsen megtámadva. 2. A fungózus gyuladásnál a tokszalagokban szürkésvörös, gümős gócokkal telített, szivacsszerű sarjszövet (fungus) keletkezik. A gyuladás a savós tokszalagról átterjed a rostos tokszalagra, az izület többi szalagjaira, sőt a bőr alatti kötőszövetre és a bőrre is. Ha a betegség ennyire előrehaladt, az izület tájéka orsóalakban megduzzad, a konturok teljesen elmosódnak s az izületet fedő bőr halvány, feszes. A G.-nak ezt az alakját tumor albusnak nevezik. A sarjszövet végül a bőrt át is marhatja s így sipolyok jönnek létre, amelyek idegen baktériumoknak az izületbe vándorlását teszik lehetővé s a betegségnek egészen más fordulatot adhatnak. A fungózus gyuladásnál található izzadmány rendesen igen zavaros, fibrincafatok, sejt-és szövettörmelékek úsznak benne. Gyakran találunk az izzadmányban lapos, ovális képleteket, az ú. n. rizsszemeket (corpora oryzoidea), amelyek részben a sarjszövet levált darabjaiból, részben kicsapódott fibrinből keletkeznek. A G. rendes következménye az izületi végek elroncsolása; a porc-boríték elpusztul, a csont megszúvasodik, az izületi felszínek ellaposodnak stb.

A G. leggyakoribb a fiatal korban (5—20 év), amikor általában sokkal enyhébb lefolyású és jobbindulatu, mint a felnőtteknél. Leginkább a térdizületen (gonarthrokace) fordul elő, aztán a csipő, boka, könyök, kéz, váll, gerincoszlop következik, bár a különböző korú egyéneknél más és más gyuladások fordulnak inkább elő. A betegség klinikai képe egyébként igen változatos. Rendesen elég korán fájdalom lép fel, vagy hirtelen, vagy még inkább fokozatosan, lassan erősödve; néha a fájdalom teljesen hiányzik. Az izület mozgatása korlátolt s bizonyos állandó helyzetet vesz fel, amelyben a fájdalom legkisebb (középállás). A gyuladás kifejlődésekor a fájdalom enyhül, de kisugárzik a beteg végtagba; az izület megduzzad, a roncsolás előrehaladása folytán rendellenes mozgások végezhetők benne. Tályogok keletkezhetnek az izület szomszédságában, amelyek az izmok között messze lesülyedhetnek s az izülettől távol jelenhetnek meg a bőr alatt. Ha gennyedés lép fel, lázak jelentkeznek.

A G. meggyógyulhat, néha minden utókövetkezmény nélkül, máskor több-kevesebb roncsolással; de lappangva tovább folytatódhat, sőt halálos is lehet. Kezelése lehet konzervativ, ami a kezdődő, enyhébb gyuladásoknál jó eredményre is vezet, de lehet műtéti, operativ is, amely a beteg részek eltávolításából áll. A konzervativ eljárások közé tartozik az izület tehermentesítése és nyugalmának biztosítása gipszkötésekkel, gépekkel; jó eredményei vannak a Bier-féle hiperémiás eljárásnak (káliumjodid adagolásával), amely az izületben létesítendő vérpangásból áll; ide sorozhatók még azok az eljárások, amelyek az izzadmánynak kibocsátásából s különböző gyógyszereknek befecskendezéséből állanak.

Gümrükcsal *(Jumrukcsal)*, a Balkán legmagasabb csúcsa (2374 m.) a Trojan- és Sipka-hágók között.

Gümüldzsina, török város Drinápoly vilajet egyik közigazgatási kerületében, 20 km. távolságra az Égei-tengertől, 7—8000 lak., élénk kereskedéssel.

Gümüs *(gömüs)*, török szó, ezüstöt jelent. Gyakran fordul elő hely- és folyónevekben, pl. *Gümüs-szu*, ezüstfolyó.

Gümüs-Khane (a. m. ezüst ház), járási székhely Trebizond (Trapezunt) kis-ázsiai vilajetben, a Karsit-szu magas völgyében, mintegy 3000 lak., akiknek több mint fele keresztény, illetőleg örmény. Az amfiteátrumszerüen, szürke agyagból épített város lakóinak főfoglalkozása a gyümölcstermelés, szárítás és kereskedés (körte, alma, cseresznye, mandula stb., évenként mintegy 200,000 piaszter ért.); továbbá az agyagedénykészítés (évenként 30—40,000), prém- és bőrkereskedés.

Gümüs-Tepe *(Gumis-Tepe)*, kis kikötőhely a Kaspi-tenger partján, a Gurgan torkolatánál. Innen indult el Vámbéry turkesztáni utjára. Helyén állott valószinüleg a XI. és XII. sz.-ban a híres kereskedelmi város: Abuszkun.

Günderode, *Karoline von*, német költőnő, szül. Karlsruheban 1780 febr. 11., megh. 1806 júl. 26. Rajongásra hajló természet volt, s midőn a híres régiségbúvár, Creuzer, a vele folytatott szerelmi viszonyt felbontotta, öngyilkos lett. *Tian* név alatt írta műveit: Gedichte u. Phantasien (Hamburg 1804); Poetische Fragmente (Frankfurt 1805); Aufsätze und Gedichte (Bachmann A. közölte a Sommertaschenbuch-ban és más almanachokban). Emlékét Bettina Arnim örökítette meg Die Günderode című művében (Grünberg 1840, 2 köt.). Költeményeinek egy gyüjteményét Götze adta ki (Mannheim 1857). V. ö. E. *Rohde*, Friedrich Creuzer und G. (Heidelberg 1896); Geneviève *Bianquis*, C. de G. (Paris 1910); Karl *Preisendanz*, Die Liebe der G. (München 1912).

Günik, l. *Xantosz*.

Günnigfeld, porosz város az arnsbergi közigazgatási kerületben, (1910) 9901 lakossal. Szénbányászat.

Günther (*Günter*, ó-ném. *Guntheri* a. m. harc ura), 850 óta kölni érsek, II. Lothar karoling király kivánságának engedve, annak eltaszított feleségét, Theutbergát 861-ben hamis bűnvallomásra birta és ennek alapján 862-ben a király házasságát érvénytelennek jelentette ki. A lateráni zsinaton 863-ban I. Miklós pápa megfosztotta G.-t püspökségétől. 873-ban Itáliában halt meg.

Günther, 1. Thüringiából származott gróf, remete lett a herzfeldi, majd az altahi kolostorban, de három év mulva már a csehországi Rinchnackba vonult remetéskedni. Rokonát, Szent Istvánt, 1012 óta többször meglátogatta, s ilyenkor a király ajándékait szétosztotta a szegények és az egyházak közt. Végre Szent István hívására benmaradt az országban s a Bakony erdejében ő építtette a benedekrendiek *béli* monostorát. A király halála (1038) után visszament Csehországba, hol 1046. végezte életét. Emlékét az egyház okt. 9. üli meg. V. ö. *Wolfher*, Vita

Guntheri eremitae (Pertz, Monumenta Germ. IV., 277.).

2. *G.*, Bambergből 1066. a Szentföldre zarándokló németeknek egy csapatával indult útnak, de útközben Székesfehérvárott meghalt.

Günther, 1. *schwarzburgi gróf, német ellenkirály*, szül. 1304., megh. 1349 jún. 18. Mint vitéz katona tűnt ki s buzgó híve volt Bajor Lajos királynak. 1349 jan.-ban négy vál. fejedelem IV. Károllyal szemben királlyá választotta. De Károly egymásután elvonta tőle híveit, mire G. Eltville várában magára hagyatva, 1349 május 26. pénzbeli kárpótlás fejében lemondott a koronáról.

2. *G.*, *Schwarzburg fejedelme*, szül. Rudolstadtban 1852. aug. 21. Részt vett az 1870—71-iki francia háborúban, majd a lipcsei egyetemen jogot végzett s ujból a hadsereghez tért vissza. György fejedelem halála után (1890. jan. 19.) átvette a schwarzburg-rudolstadti kormányt s 1891. dec. 9. nőül vette *Anna* schönburg-waldenburgi hercegnőt. Károly G. fejedelem halála után, 1909. márc. 28. reászállott Schwarzburg-Sondershausen is és a két fejedelemség azóta perszonálunióban él.

Günther *Antal*, a m. kir. Kúria elnöke, szül. Székesfehérvárott 1847 szept. 23. A papi pályára készült és még mint gimnazista belépett a piarista-rendbe, de a kisebb rendek felvétele előtt a rendből kilépett és jogot tanult. 1874-ben ügyvéd lett. 1867 óta az országgyűlési gyorsirodában is működött s később ott revizor lett. 1871-ben gyorsírási oktató leveleket adott ki. A hirlapirással is állandóan foglalkozott; 1871 óta a Pesti Napló dolgozótársa és jogi cikkirója volt. Ezt az állását, valamint revizori állását 1894. otthagyta, amikor is a nemzeti párt új lapjának, a Nemzeti Ujságnak, felelős szerkesztője lett. Ennek a megszünése (1896) után a Hazánkba írt cikkeket és a nemzeti párt álláspontját képviselte a Bánffy-kormány ellen, melyet különösen az 1899-iki parlamenti viharok idejében hevesen támadott. 1901-ben szabadelvűpárti programmal képviselővé választották. Mint azelőtt is, képviselő korában is törhetetlen híve volt Apponyi Albert gróf politikájának és híven követte vezérét a szabadelvű pártból való kilépése után is. 1906-ban a koalíciós kormány megalakulásakor igazságügyminiszteri államtitkár, majd Polónyi lemondása után igazságügyminiszter lett. Minisztersége idején fontos szerepet töltött be, mint a karlóczai gör.-kel. szerb nemzeti egyházi kongresszus királyi biztosa. A koalíció felbomlása után, 1909 szeptember 23. a miniszterségről lemondott és a m. kir. Kúria elnökévé nevezték ki. G. nemcsak a hirlapirodalomban, hanem a jogi irodalomban is jó nevet vivott ki magának, számos cikke jelent meg a jogi szaklapokban is.

Günther, 1. *Albert*, német zoológus, szül. Esslingenben 1830 okt. 3. Teológiát tanult, de azután az orvosi tudományokhoz szegődött: 1858. segéd, 1875. igazgató lett a British Museum állattani osztályánál s itt kidolgozta a siklókigyók (1857), kétéltüek (1857) és csúszómászók (1864), valamint a halak katalógusát (1859—70, 8 köt.). Ezeken kivül több nagy munkát írt a halakról. Ilyen az Introduction to the study of fishes (1880), német nyelven is megjelent Hayek fordításában (Wien 1886). A Record of zoological literature c. becses vállalatot is ő indította meg (1865) s első 6 kötetét szerkesztette. Kiadója az Annals and Magazine of natural history-nak.

2. *G.*, *Anton*, katolikus bölcselő és dogmatikus, szül. 1783 nov. 17. Lindenauban, Csehországban, megh. 1863 febr. 24. Bécsben, Prágában jogot tanult, majd Bécsben nevelősködött, végre a teológiát Győrött elvégezvén, 37 éves korában pappá szentelték. A hit és tudás ellentétének kiegyenlitését a belső tapasztalat alapján célzó filozofiko-dogmatikai működésével, melynek első irodalmi földolgozását Vorschule zur spekulativen Theologie des positiven Christentums (1. Abt.: Die Kreationslehre; 2. Abt.: Die Inkarnationslehre; Wien 1828, 2. kiad. 1848) c. művében adta ki, különösen a rajnavidéki, württembergi és osztrák klerus körében számos követőre találva, iskolát alapitott. A «güntherianusok» a Kant-féle kritikával szemben törekedtek a dogmatikus álláspont szilárditására, de a jezsuiták által terjesztett neoscolasticismussal ellentétben az értelmiségnek a hit dolgában tágabb teret akartak engedni. Törekvésük az index-congregatiónak 1857 jan. 8. kelt ítélete következtében, mely G. összes munkáit tilalom alá helyezte, meghiusult. G. alávetette magát az egyházi itéletnek és visszavonultságban, szűkös viszonyok között élte napjait. Bölcseleti munkásságának, melynek rendszertelensége nehezítette térfoglalását, ma főleg történeti értéke maradt fenn. Életrajzát *Knoodt* (Wien 1881, 2 köt.) írta meg. V. ö. *Flegel*, G.-'s Dualismus von Geist u. Natur (Breslau 1880).

3. *G. (von Andernach)*, *Johann*, német orvos, szül. Andernachban 1487., megh. Strassburgban 1574 okt. 4. Előbb filozófiával foglalkozott, 1525. Párisba ment orvostant tanulni, azután I. Ferenc király orvosa volt, de lutheránus lévén, kénytelen volt állását elhagyni és Strassburgba költözni, hol nagy praxisra tett szert. Kiváló anatómus és szülész volt. Anatómiai munkái össze vannak állítva az Anatomicarum institutionum libri quatuor (Paris 1536) cimű gyüjteményben, szülészeti tapasztalatai pedig a Gynaecicorum commentarius de gravidarum, parturientium, puerperarum et infantium cura (Strassburg 1606) cimű könyvben.

4. *G.*, *Johann Christian*, német költő, szül. Strigauban, Sziléziában 1695 ápr. 8., megh. Jenában 1723 márc. 15. Hányatott életet élt; féktelen természete és szerencsétlen szerelme sodorta züllésbe. Dalai és ódái, melyeket Goethe is nagyra tartott, korának összes ilynemű termékei közül a legértékesebbek. Első költeménykötete Boroszlóban jelent meg 1723., összes költeményei összegyüjtve csak halála után láttak napvilágot (4 köt., Breslau 1724—35, 6. kiad. 1764); újabban Tittmanntól a Deutsche Dichter des 17. Jahrh. (Leipzig 1874) c. sorozatban, Litzmanntól a Reclams Universal-Bibliothek-ban és Fuldától Kürschner Deutsche Nationallitteratur-jában jelentek meg. V. ö. Günther's Leben auf Grund seines handschriftlichen Nachlasses von A. *Heger* und A. *Hoffmann* (Leipzig 1909).

5. *G.*, *Karl*, német állatorvos, szül. Hannoverben 1822 júl. 28., megh. Winnében, Wernhausen mellett, 1896 júl. 14. 1845-ben a berlini és 1846. a hannoveri állatorvosi iskolán magántanár volt, 1867. rendes tanár, 1870 óta igazgató. Jeles állatorvosi anatómus és sebész volt. Nevezetesebb művei: Die topographische Myologie des Pferdes (Hannover 1866); Beiträge zum Situs des Rindes (u. o. 1875); Die königl. Tierarzneischule in Hannover, in den ersten 100 Jahren ihres Bestehens (u. o. 1875); Die Wutkrankheit der Hunde (Berlin 1880); Studien über d. Kehlkopfpfeifen der Pferde (Karlsruhe 1884).

6. *G.*, *Siegmund*, német matematikus, geográfus és meteorológus, szül. Nürnbergben 1848 febr. 6. Résztvett az 1870—71-iki német-francia háborúban, azután gimnáziumi tanár volt s 1886. a müncheni műegyetemre hívták a földrajz tanárának. Az 1878-tól 1884-ig terjedő időben képviselő volt a birodalmi gyűlésen, 1894—99. pedig a bajor tartományi gyűlésen. G. különösen a matematika történetében kiváló. Művei közül a következőket említjük: Lehrbuch der Determinantentheorie (Erlangen 1879); Vermischte Untersuchungen zur Geschichte der mathematischen Wissenschaften (Leipzig 1876); Grundlehren der mathematischen Geographie und Astronomie (München, 5. kiad. 1900); Studien zur Geschichte der mathematischen und physikalischen Geographie (Halle 1877—79); Die Lehre von den gewöhnlichen und verallgemeinerten Hyperbel-Functionen (u. o. 1881); Parabolische Logarithmen und parabolische Trigonometrie (Leipzig 1882); Lehrbuch der Geophysik und physikal. Geographie (Stuttgart, 2. kiad. 1897—99, 2 köt); Geschichte des math. Unterrichtes im deutschen Mittelalter (Kehrbach, Monumenta Germaniae paedagogica, 3 köt., Berlin 1887); Joh. Keppler (Wien 1888); Die Meteorologie dem neuesten Standpunkte gemäss dargestellt (München 1889); Handbuch der math. Geographie (Stuttgart 1890); Die Phanologie, ein Grenzgebiet zwischen Biologie und Klimakunde (Münster 1895); Ziele, Richtpunkte und Metoden der modernen Völkerkunde (Stuttgart 1904); Geographische Studien (u. o. 1907).

Günz, a Duna 75 km. hosszú jobboldali mellékfolyója Bajorországban, Kempten mellett ered a K.-i és Ny.-i G. patakok összefolyásából, É.-i irányban folyva Günzburgnál torkollik.

Günzburg (régi neve *Guntia)*, az ugyanily nevű járás székhelye Schwaben bajorországi kerületben, (1910) 5143 lak., mechanikus szövőszékekkel, sör- és malátagyárral. 1805 okt. 9. és 10. a Ney vezérlete alatt álló franciák itt győzték le Ferdinánd osztrák főherceget.

Günzburg-féle reagens, legmegbízhatóbb szer a gyomornedvben levő sósav kimutatására. 2 grm. phloroglucin és 1 grm. vanillin oldata 30 grm. alkoholban; ha a reagensből és a vizsgálandó gyomornedvből 1—1 cseppet porcellánlemezen beszárítunk (vigyázni kell, hogy el ne égessük), akkor, ha volt a gyomornedvben sósav, piros folt keletkezik.

Güssfeldt, *Paul*, német utazó és földrajzi író, szül. Berlinben 1840 okt. 14. és u. o. végezte az egyetemet. 1868-ban magántanár lett a bonni egyetemen, 1872—75. a Loango-parti német expedicióban vett részt és becses gyüjteménnyel tért vissza. 1876-ban Schweinfurthtal az egyiptomi sivatagokon kutatott; 1882. a chilei Andokban tett úttörő utazást és feljutott a Maipo tüzokádó csúcsára, az Aconcaguát is megmászta (6560 m. magasságig). 1883-ban Boliviában kutatott. 1884 óta több utat tett (tél idején) az Alpokban, II. Vilmos német császárt északvidéki utazásaira kisérte. 1892-ben a berlini egyetemen a fizikai földrajz tanára lett. Művei: Die Loango-Expedition (1879); In den Hochalpen (1886); Reisen in den Andes von Chile und Argentinien (1888); Kaiser Wilhelms II. Reisen in Norwegen in d. Jahren 1889—1892 (1893).

Güssingiek, l. *Kőszegiek*.

Güsten, város Anhalt grófság bernburgi közigazgatási kerületében, (1910) 5000 lak. Sóbányászat, cukorgyártás.

Güstrow, járási székhely Mecklenburg-Schwerin nagyhercegségben, (1910) 17,805 lak., vasöntéssel, gép-, dohány-, szappan-, cukor- és sörgyártással; élénk gyapjukereskedéssel. 1219-ben II. Borwin Henrik herceg, akinek szobrot is emeltek, székhelyévé tette; de e jellegét 1695. elvesztette.

Gütersloh, város Minden porosz kerületben, (1910) 18,336 lak., mechanikai szövőszékekkel, szalagkészítéssel, selyemszövéssel és kötélgyártással.

Gützlaff, *Karl*, orientálista és hittérítő, szül. Pyritzben 1803 júl. 8., megh. Hongkongban 1851 aug. 9. Eleinte a hollandi misszió szolgálatában állott és 1826. Bataviában működött. Kilépve a hollandi hittérítőtársaság kötelékéből, Szingapurba s később Sziámba ment, hol a biblia sziámi nyelvre való fordítása körül buzgólkodott. 1831-ben Kinába ment, ahol térítői céllal nagy területeket járt be. Számos kinai nyelven írt vallásos értekezésén kivül főbb művei: Journal of three voyages along the coast of China in 1831 1832 and 1833 (kiadta Ellis, London 1834., németül Basel 1835); Geschichte des chinesischen Reichs von den ältesten Zeiten bis zum Frieden von Nanking (kiadta Neumann, Stuttgart 1847); China opened (London 1838, 2 köt.); The life of Tao-Kuang (u. o. 1851).

Güzel-Hisszár, l. *Ajdin*.

Güzü v. *gözü*, l. *Egérfélék*.

Gvadányi *József* gróf, lovas generális és író, szül. Rudabányán (Borsod vm.) 1725 okt. 16., megh. Szakolczán 1801 dec. 21. Atyai ágon olasz eredetű családból származott, mely azonban 1687. indigenátust nyervén, teljesen elmagyarosodott; anyai ágon a Forgáchok tősgyökeres vére folyt ereiben. G. csintalan, de tehetséges fiú volt s mint első végezte középiskoláit Egerben s a nagyszombati egyetemen, s már ekkor könnyen verselt latinul. 1744-ben elnyervén a baccalaureusi fokozatot, katonának állott, végigküzdötte az örökösödési háborút, harcolt Csehországban a poroszok, Olaszországban a franciák ellen, itt az ellenség kezébe került (Toulonban volt fogva), majd kiszabadulása után bal lábán megsebesült. A zászlótartóságból fokozatosan a kapitányságig emelkedve, 1752. nőül vette Horeczky Franciska bárónőt, akitől három gyermeke született. Neje nem-

sokára meghalt, ő meg újra a hadba vonult, vitézül harcolt a hétéves háborúban s részt vett 1757. Hadik alatt, mint az előcsapat kapitánya, Berlin megsarcolásában. A hubertsburgi béke után (1763) őrnaggyá lépett elő s az állandó béke garnizon-szolgálatra kényszeritette. Előbb a beregvármegyei Badalón, azután 1766-tól Szatmárt, majd Máramarosban, végül 1775. Galiciában állomásozott, itt már mint ezredes. A szolgálat unalmát olvasással és irogatással enyhitette, mignem 1783. generálisi ranggal nyugalomba vonult. A csatában bátor, a békében szigorú katona volt, de emberséges bánásmódja és nyájas modora miatt katonáinak bálványa. Mint magánember Szakolczán lakott, kényelmes, renaissance-stílű kastélyt építtetett magának és újra családot alapitott. Vidám, munkás öregséget élt. Vadászott, bejárt a megyei ülésekbe s részt vett az országgyüléseken, fölkereste köszvénye ellen a pöstyéni fürdőt; szerette a megye urainak jókedvű társaságát s még késő öregségében is egész hölgytársaságot el tudott mulattatni jókedvű tréfáival, gáláns bókjaival.

G. a maga mulatságára már Badalón irogatott, versbe foglalta mindennapi élményeit, falusi magányának apró szórakozásait (*Időtöltés*, 1795), üdvözlő meg gúnyoló verseket írt tiszttársaihoz. Arra azonban, hogy verseit kinyomassa, nem is gondolt; de mikor az irodalmi föllendülés mind nagyobb hullámokat vetett, ő is a munkások közé állt, levelezést kezdett a kor íróival és írónőivel (Pétzeli Józseffel, Baróti Szabó Dáviddal, Fábián Juliannával stb.) s egymásután bocsátotta ki műveit. Első nyomtatásban megjelent műve, a *Pöstyéni förödés* (1787), még a régi nyomon halad, mulatságos, de mindennapi személyes jellegű kalandok, nem valami finnyás izléssel. Hirnevét egy csapásra megalapitotta *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* c. művével (1790). Richter József szatirájából (Briefe eines Eipeldauers, 1785) és Heufeld egy bohózatából véve a gondolatot s a keretet, a maga személyes tapasztalatait is fölhasználva (a nótárius alakjára hatott egy szatmári barátjának, a Budára utazó Becsky Györgynek emléke) irta ezt a szatirikus célzatu munkát, melynek első felében a lóháton utazó nótárius mulatságos kalandjaival nevetteti meg az olvasót, a második felében a nótárius erkölcsbirónak csapván föl, kegyetlenül gúnyolja az író a fővárosban lábra kapott idegen divatot és erkölcsöket. A magyar viseletet dicsőítő célzata s konzervatív felfogása rendkivül kapóssá tették, s pompás népjelenetei, éles megfigyelései, erős érzéke a realitás iránt, valamint főhősének sikerült típusa ma is értékessé teszik. Ujabban is többször megjelent, s Gaal József bohózata is rajta alapszik. Megirta, de kisebb sikerrel, G. a nótárius folytatását is. *A falusi nótáriusnak elmélkedései, betegsége, halála és testamentoma* (1796), míg *A peleskei nótáriusnak pokolba menetele* c. szatirát alaptalanul tulajdonították G.-nak. Mind költőiségre, mind népszerűségre nézve méltán sorakozik a nótárius mellé G. *Rontó Pálja (Rontó Pálnak és gróf Benyovszki Móricnak életek*, 1793), melyet G. Benyovszky útleirása s magának az állítólagos főhősnek szóbeli értesitései alapján foglalt versekbe. Mulatságosabb, fordulatosabb elbeszélést alkotott belőle, mint az eredeti útleirás. A verses munka csakhamar ponyvára is került s népünknek ma is kedves olvasmánya, hőse pedig ép oly sikerült típus, mint Zajtay uram, a peleskei nótárius. Említésre méltó még G.-nak egy verses röpirata: *A mostan folyó országgyűlésnek satyrico-critice való leirása* (1790), amelyben a szerző egy furfangos palóc képében számol be a híres országgyűlés tárgyalásáról. Egyéb verses munkái közül nevezetesebbek: levelezése Molnár Borbálával (1795), Fábián Juliánnával (1798), Dugonics Andrással (1834). E verses munkái alapján irodalomtörténetünk G.-t Dugoniccsal és P. Horváth Ádámmal együtt az ú. n. magyaros iskola neve alatt foglalja össze, s Gyöngyösi István követői közé sorozza. Mesterétől azonban inkább csak a formát tanulta, a négyrímű Zrinyi-sort, melyet csak kedvetlenül, kora izlésének engedve cserélt föl a divatos párrímű verssel. A *magyaros* elnevezés azonban joggal megilleti. Eszejárása, fölfogása, szelleme és nyelve egyaránt tősgyökeresen magyar, tárgyait a magyar életből meritette s a romlatlan szivű magyarok számára írt jóízű, de kissé vaskos humorral, zamatos nyelven. Prózai munkái kevésbbé jelentősek. Van egy hadtudományi munkája: *A mostan folyó török háborúra célozó gondolatok* (1790), s két történeti: *Tizenkettődik Károly svéciai király élete* (1792), mely tulajdonképen fordítás Voltaireből, s egy nagy hatkötetes világtörténete, *A világnak közönséges históriája* (1796—1803), melyet hoszszú évek munkájának eredményeként több külföldi íróból (elsősorban a francia Millotból) kompilált. A maga idejében sokat olvasott munkát, melyet G. a XV. sz. elejéig vitt, halála után Kis János és Sikos István folytatták, de a IX. kötettel így is megrekedt a vállalat.

Irodalom. G. legtöbb művének modern, jó kiadása nincs. Főműve azonban megjelent az Olcsó és a Magyar Könyvtárban s a legjobb szöveggel a Magyar Remekirók című vállalatban. A Rontó Pálnak kissé megrövidített kiadása az esztergomi Mulattató zsebkönyvtárban olvasható. Irói működéséről Arany János adott művészi jellemzést irói arcképei között (Összes művek V. k.); pályájának és működésének legrészletesebb méltatását Széchy Károly adta a Történelmi Életrajzok 1894. évfolyamában; legmélyebben és legalaposabban Négyesy László irt róla a Remekirók idézett kiadásának bevezetésében; Kovács Dénes 1887. egy G.-albumot adott ki G.-ra vonatkozó dolgozatokkal.

Gvalior (*Gwalior*), 1. *hűbérállam* Elő-Indiában, a Szindia-család birtoka, a Malva táblás hegyvidéken összefüggő területrészből és néhány elszórt tartozékból áll. 75,281 km² és (1901) 2.933,001 lak., 90% közülök hindu. A vidék sok helyt kopár és terméketlen. Alacsony dombvidékei homokkőből valók. Főfolyója a Csambal és a Szid. Klimája forró és esős időszakban egészségtelen. Az uralkodó néptörzs a mahratt, de csak 15.000 embert számlál. Főtermények a gabona, kukorica, indiai mák, pamut, rizs, indigo és igen jó vasérc. Az államot vasút szeli át. Az uralkodó maharadzsa 2000 fontot fizet évente az angoloknak. — 2. G., az ugyanily nevű hűbérállam *fővárosa*, 105 kilométernyire Agrától, a Szavanrika és vasút mellett, (1901) 89,154 lak. Két, egymástól 3 km.-nyire fekvő részből áll, a régi és új városból. Amaz, amely meglehetősen aláhanyatlott, egy 100 m. magas szikla alján épült; e meredek bazaltszikla mintegy 2500 m. hosszu és 300 m. széles

rajta van az erősség és a XV. sz. végén, vagy a XVI. sz. elején, a hindu művészet virágzása korában épített igen érdekes palota, amelyhez más hasonló házak csatlakoznak és együttvéve India egyik legfestőibb háztömegét alkotják. Dzsain, Visnu és Szivaita templomok egészítik ki ezt az architekturai muzeumot. Az új város (G.-Laska) Mahdadzsi Szindia mahratt generális táborából keletkezett és ez szolgál tulajdonképen a fejedelemnek székhelyéül; itt van a kereskedelemnek is a fészke, nagy papir-, fegyver-, stb. gyárakkal.

Gvalpara a. m. Goalpara (l. o.).

Gvardián *(guardián*, az olasz *guardiano* a. m. őr, felügyelő szóból), a ferencrendiek, kapucinusok és minoritáknál a kolostor főnöke, kit a tartományi főnök (provincialis) javaslatára a tartományi konventen, ahol a G.-oknak helyük és szavazatuk van, választanak 3 évre. Három év után a G. visszalép az egyszerű társak sorába, de egy év elmultával újra megválasztható. A G.-nak kötelessége a rendszabályok megtartását ellenőrizni, az áthágásokat megbüntetni. A G.-ok a tartományi főnökökkel választják a rendfőnököt.

Gvastallinák v. *guastallinák*, l. *Angelikák.*

Gvozdanska, adók. Verőcze várm. verőczei j.-ban, (1910) 252 szerb és magyar lak.; u. p. és u. t. Pivnica.

Gvozdansko, adók. Zágráb vm. dvori j.-ban, (1910) 487 szerb és horvát lak.; u. p. Bešlinac, u. t. Dvor.

Gyaros, sziget, l. *Giura.*

Gye (ejtsd: zsí), *Marie Emma*, családi nevén *Lajeunesse*, madame *Albani* néven ismert amerikai énekesnő, szül. Chamblyban (Kanada) 1851. francia szülőktől. Párisban és Milanóban tanult. Az őt támogató amerikai város iránti tiszteletből az Albani nevet vette föl. Bejárta egész Európát s útja diadalút volt. 1878. férjhez ment *Gye* Ernesthez, a Covent-Garden szinház igazgatójának fiához és azóta Londonban úgy az olasz operákban, mint oratoriumokban ragyogtatta művészetét.

Gyes v. *Gyges*, l. *Hekatoncheirák.*

Gyges, Lidia első királya a Mermnada családból, előbb kedvelt testőre Kandaulesnek, az utolsó Heraklida-családbeli királynak (l. *Kandaules).* Herodotos szerint ez utóbbi feldicsérte G.-nek neje testi szépségét, s hogy meggyőzze, neje hálószobájában elrejtette, honnan azután G. kiosont. De a nő észrevette a dolgot s G.-t másnap maga elé idézve, két dolog közt engedett választást: vagy megöli Kandaulest vagy ő veszti el életét. G. az előbbit választotta és így jutott trónra. A nép csak akkor ismerte el urául, mikor a delphibeli jóshely is helyeselte a dolgot. G. 33 évig uralkodott (Kr. e. 687—654), országát a tengerpart felé növelte, Miletost és Szmirnát hiába ostromolta ugyan, de Kolophont elfoglalta. Platon úgy adja elő G. történetét (az Államban), hogy varázsgyűrűt talált egy barlangban, mely láthatatlanná tette, ha ékkövét befelé fordította. Ezzel a gyűrűvel nyerte meg a királynő kegyét, mire urát megölte.

Gygis (állat), l. *Tündér-csér.*

Gyl. vagy *Gyll.*, természetrajzi nevek után *Gyllenhall* Leonhard nevének rövidítése, szül. 1754., megh. 1842. mint svéd őrnagy; entomologiával foglalkozott. Legnevezetesebb műve: Insecta suecica (Stockholm 1808—28, 4 köt.).

Gylas, l. *Gyula.*

Gyldén (ejtsd: jildén), *Johan August Hugo*, svéd csillagász, szül. Helsingforsban 1841 máj. 29., megh. Stockholmban 1896 nov. 9. 1871. óta a stockholmi obszervatórium igazgatója s az akadémia asztronómusa. Munkálataiban az elméleti asztronómiával, főleg a perturbációk problémájával foglalkozik. Főbb művei: Studien auf dem Gebiet der Störungstheorie (Petersburg 1871); Die intermediäre Bahn des Mondes (Stockholm 1883); Untersuchungen über die Konvergenz der Reihen, welche zur Darstellung der Koordinaten der Planeten angewendet werden (u. o. 1887); Séries employées dans les théories des planètes (u. o. 1891—93); Traité analytique des Orbites absolues des huit planètes principales (u. o. 1893, folytatása Backlundtól 1910); Hilfstafeln zur Berechnung der Hauptungleichungen in den absoluten Bewegungstheorien der kleinen Planeten (Leipzig 1896).

Gyldenstolpe, l. *Wexonius.*

Gylippos, spártai hadvezér, Kleandridas és egy helota asszony fia, kit Kr. e. 414. az athéniektől ostromolt Szirakuza védelmére küldöttek és Nikias ügyetlenkedése miatt sikerült neki 4 hajóval a városba hatolni. Itt több szicíliai város segítségét vonta össze és bátorságot öntött az ostromlott polgárokba. Több kisérlet után hatalmába kerítette az athéniek ostromsáncait, 413. visszavonulásra kényszerítette őket és Asinaros mellett seregüket megsemmisítette. Spártába visszatérve nem tudott vezérszerephez jutni, sőt azon vád alapján, hogy Athén elfoglalásakor pénzt sikkasztott, számkivetésre ítélték.

Gyllembourg, *Thomasine Christine (Buntzen)*, dán írónő, szül. Kopenhágában 1773., megh. 1856 jul. 2. 1790. nejévé lett *Heibergnek.* Ettől 1799 elvált és férjhez ment *Ehrensvärd* Károly Frigyes svéd államférfihoz, kinek halála után tisztán az irodalomnak és fia nevelésének élt. Ötvennégy éves korában, G. név alatt jelentek meg első művei. Nevezetesebb munkái: Familien Polonius (A Polonius család 1827); En Hverdagshistorie (Egy hétköznapi történet 1828); Extremerne (A szélsőségek 1835) stb. Összes művei 1867. jelentek meg Kopenhágában. G.-t Dániában a polgári életet tárgyaló novella megalapítójának tekintik. Finom jellemzései és találó megfigyelései állandó nagy hatást biztosítanak elbeszéléseinek.

Gyllenborg (ejtsd: jüllenborh), *Karl*, gróf, svéd államférfiú, szül. Stockholmban 1679 márc. 11., megh. u. o. 1746 dec. 9. Eleinte XII. Károly seregében harcolt, majd 1703. Londonba ment diplomáciai küldetésben. Itt részt vett a Jakab-párti mozgalmakban, mire az angol kormány 1717. fogságba vetette. 1718-ban hazatért s részt vett a stockholmi és nystadti békealkudozásokban. 1723-ban a «Kalap»-párt vezére volt s *Arvid Horn* bukása után vezető miniszter lett. Mint ilyen idézte elő az 1741—43-iki szerencsétlen orosz háborút. Kitünt mint költő és prózairó is. Ő írta az első svéd vigjátékot (Den svenska Sprätthöken 1737).

Gyllenhall, *Leonhard*, l. *Gyl*.

Gyllenstierna (ejtsd: jüllen—), *Johan Karl*, gróf, svéd államférfiú, szül. Stockholm közelében 1635 febr. 18., megh. Landskronában 1680 jún. 10. Bár főnemes volt, az országgyűléseken mégis a nemesi jogok korlátozása mellett harcolt. 1676-ban *De la Gardie* bukása után XI. Károly mindenható minisztere lett. Mint ilyen sokat fáradozott egy állandó skandináv szövetség létrehozásán.

Gymir, l. *Egir*.

Gymnadenia *R. Br.* (növ.), az Orchidaceae (Kosbor-félék) család génusza; mintegy 11 faja Európában és Észak-Ázsiában van elterjedve. Ajkuk 3 karélyú, többnyire lefelé áll, sarkantyújok szintén. Az egész területen elterjedt faj a *G. conopea* R. Br. (szunyoglábú bibircsvirág, szunyoglábú tarbibircs). Főkép meszes talajon fordul elő a hegy- és dombvidéken, de tőzeges réten is. Félméter magas, levele hosszukás, keskenylándzsás, gumója tenyeresen osztott, virága bíborvörös, ritkábban fehér, hengerded fürtben áll. Sarkantyúja fonalszerű, íves, a magháznál jóval hosszabb. Gumója (radix palmae christi majoris), a szalep officinális. A *G. odoratissima* Rich. hegyi réten ritkább. Gumóját (palma Christi minor) vérhas ellen használták; a kincskeresők sokat babonáskodtak vele.

Gymnarchus niloticus *Cuv.* (állat), a Csőrösszájuak *(Mormyridae)* családjába tartozó nilusi csontos hal, mely 1·8 m. hosszuságot ér el. A G.-nak farkán oldalt a bőr alatt, mint a Mormyrus-féléknek általában, szalagalakú kocsonyás szerve van, melynek szerkezete nagyon hasonlít az elektromos szervekéhez (l. *Elektromos halak*), de elektromos ütésekre nem alkalmas.

Gymnasium, l. *Gimnázium* és *Középiskola*.

Gymnit (ásv.), l. *Gimnit*.

Gymnocladus *Lam.* (növ., franc. *chicot*), a Leguminosae (Hüvelyesek) génusza a Caesalpinioideae alcsaládban, 2 fajjal. Kétszer szárnyas levelű, tövistelen fák. Viráguk poligamikus, közepes nagyságú; ágtetőző fürtben v. fürtös csomókban áll, a szirmoknál rövidebb 10 porzója van. Hüvelyük hosszas, kissé sarlóalakú, vastag, felfúvódott, telebélü. A *G. canadensis* Lam. *(G. dioeca* Baill.) 16—22 m. magas törzsű fa, levele 1 m. hosszú, 6 dm. széles. Virága fehéres, kevéssé feltűnő. Ha lombja lehullt, ágazata szarvasagancshoz hasonlít. Észak-Amerika K.-i részén honos; kérgét itt szappannak (mosásra) használják, magvával a kávét pótolják, ezért *kentucky kávéfa* a neve *(Kentucky coffetree)*. Fája becses építőfa. Európában mint díszfa ismeretes. A kinai *(G. chinensis* Baill. szintén hatalmas fa. Ennek a hüvelyét használják szappannak, fáját pedig értékesítik.

Gymnocyta, csupasz sejtek, melyeknek protoplazmája sem hártyával, sem pelliculával nincs ellátva. Ellentéte a lepocyta (l. o.).

Gymnodontes (*Csupaszfoguak*, állat), a Forrtállkapcsu halak rendjének egyik családja, rövid testtel, úgyszólván csőrt alkotó, elefántcsontszerű zománccal bevont élesszélű állkapcsokkal. Az idetartozó mintegy 82 halfaj 10 nemre oszlik, csaknem valamennyi tengeri, egy-kettő édesvizi, kivált a forró övet lakja. Rákokkal, csigákkal és kagylókkal táplálkoznak s ezeket csőrszerü állkapcsaikkal morzsolják össze. Egynémelyiknek húsa mérges. Ismertebb fajok a tengeri sünhal *(Diodon hystrix* L.), a fahak *(Tetrodon fahaka* Hasselqu.), a naphal *(Orthagoriscus mola* L.). L. *Sünhal*, *Fahak*, *Naphal*.

Gymnogenys (állat), l. *Kígyászkarvaly*.

Gymnogramme *Desv.* (növ.), *tarpáfrány*, a Polypodiaceae (Páfrányfélék) génusza. Rhizomás harasztok, levelük általában többször szárnyasan osztott, sporangium csoportjai a mellékerek futását követik, kivéve a lomb szélén levő végződéseit. 20 faja fátyol nélküli, Közép-Amerika harasztja, többnyire száraz helyen és magas hegyi tájakon, a *G. leptophylla* Desv. azonban el van terjedve tropikus és szubtropikus tájakon más földrészeken, a Földközi-tenger mellékén is. Egyes fajok levélfonákját fehér v. sárgás viasz vonja be. Ilyen a délafrikai *G. argentea* Mett., mely finoman osztott, 4-szer szárnyas leveleivel és sárgás (var. *aurea* Mett.), rózsaszínű v. fehér viaszbevonatával a génusz legszebb faja.

Gymnolaemata (állat), l. *Stelmatopoda*.

Gymnopaidiai, l. *Gimnopédia*.

Gymnophiona (állat), l. *Lábatlan kétéltüek*.

Gymnophthalmi, l. *Rövidnyelvű gyíkok*.

Gymnorhina (állat), l. *Simaorrú denevérek*.

Gymnosoma (állat), a Szárnyascsigák *(Pteropoda)* egyik csoportja, melyeknek héja visszafejlődött.

Gymnospermae (növ., *Archispermae*). *Fedetlen magvuak*, a virágos növények ama csoportja, melynek magkezdeményei nincsenek magházba zárva, hanem a termőlevélen (termőpikkelyen) v. látszólag egy hajtásvégen szabadon állnak, a virágpor ennélfogva közvetlenül rájuk kerül. A ma élő családok közül a *Cycadaceae*, *Ginkgoaceae*, *Coniferae* (Tűlevelüek) és a *Gnetaceae* család tartozik ide, a kihaltak közül a *Bennettitaceae* és a *Cordaitaceae*. Viráguk egyivarú, csak egyes Gnetaceáké látszólag kétivarú. A termővirág 1 v. több termőlevélből állhat s minden termőlevélen 1 v. több magkezdemény lehet. A magkezdemény magába zárja az embriózsákot (l. o.), mely a heterospor Harasztformájuak (Pteridophyta) makrospórájának felel meg. Az embriózsákot kitöltő szövet, mely a termékenyítés után *endospermiummá* (magfehérje) lesz, megfelel amazok nőprothalliumának s benne szintén archegoniumok fejlődnek, melyek a petesejtet tartalmazzák s hasonlóképen amazokéival teljesen egyenértékű képletek. A porzós virág rendesen számos porzólevélből áll és egy barka- v. tobozalakú képződmény. A porzólevél pikkelyszerű s a rajta levő portokok megfelelnek a heterospor Harasztformájuak mikrosporangiumának, a bennük fejlődő virágpor pedig a mikrospórájuknak. A virágpor a növényről való leválásakor többsejtű és áll egy nagyobb sejtből, melyből későbben a virágportömlő lesz és 2—4 kisebb sejtből, a csökevényes himprothalliumból. A virágpor a szél által jut a magkezdeményre s itt a nagyobb sejtje tömlőt hajt a magkezdemény szövetén keresztül a petesejthez. A virágpor kisebb sejtjeinek egyike (a legbelső) nagyra nő és antheridiumsejtté lesz, ez két részre oszlik, amelyből a *Cyca-*

daceae és *Ginkgoaceae*-nél két feltünő nagy és különös alakú mozgóspermatozoid lesz és termékenyíti meg a petesejtet. Ez a legjelentősebb megfigyelés, amelyet a növénytan terén egyáltalában valaha tettek, mert ebből világosan kitünt, hogy a virágpor a heterospor Harasztformájuak mikrospórájának felel meg, amennyiben benne ép úgy, mint a mikrospórában spermatozoidok fejlődnek és mert ezzel végkép elenyészett az az éles határ, melyet eddig a Virágtalan és Virágosnövények között felvettek. Ezen fontos megfigyelést először a japáni *Ikeno S.* a *Cyras revolutanál* tette (1896), majd utána (1897) *Webber H. J.* a *Zamia-* és a japáni *Hirasé S.* (1898) a *Ginkgo*-nál. A G. két másik családja, a *Coniferae* és *Gnetaceae* virágporában a legbelső prothalliumsejt szintén nagyra nő és két részre oszlik, de belőle nem keletkezik spermatozoid, hanem két mozdulatlan mag — a generativ mag — s ez végzi a megtermékenyítést. A megtermékenyült petesejtből kifejlődik az embriófüggesztőhöz kapcsolt csira (embrió) két v. több sziklevéllel, miközben a magkezdemény *maggá* lesz. Ennek száraz, fás v. húsos héja és egyes tűlevelüeknél szárnya is van. A mag érésével lépést tartva számos tűlevelű termővirága fásodott *tobozzá* alakul. A mag $^1/_2$, 1, 2, 3 stb. év mulva csirázhatik, sziklevelei ekkor mindig a talaj fölé emelkednek és elzöldülnek. A G. a fentvázolt sajátság (spermatozoid) alapján átmenetet létesítenek a magasabbrendű Harasztformájuak és a fedett magvú virágos növények (*Angiospermae*, l. o.) között. Amazokhoz a fentemlített sajátságokkal kapcsolódnak, az utóbbiakhoz a Gnetaceae család révén, mert itt már kezdetleges virágtakaró, a virág kétivarusága, a porzók alakja és elhelyezkedése, a hálós erezetü, lemezes levél, másodlagos fájukban a valódi edények (a többi G. fájában csak tracheidák vannak) különböztethetők meg. A leírt sajátságok szerint a G. a Harasztformájuaktól származtak le. Az *Archispermae* elnevezés arra vonatkozik, hogy a G. a legrégibb magvas növények. Már a devonkorszakban (Cordaitaceae) és a karbonkorszakban (Cycadaceae, Ginkgoaceae, Tűlevelüek) kezdődnek.

Gymnospermia (növ.) a. m. fedetlen magvuak. Linné XIV. osztályának (kétfőporzósak) egyik rendje. Ajakos növények tartoznak ide, melyeknek termése 4 makkocskára esik szét. Linné e makkocskákat tévesen magvaknak nézte s innen a fenti (hibás) elnevezés. Ez osztály másik rendje az *Angiospermia* (l. o.).

Gymnosporangium *Hedw. f.* (növ.), a Rozsdagombák génusza, melyet az jellemez, hogy a téli spórák (teleutospórák) nyálkás, kocsonyás anyagba vannak zárva. A teleutospórák rendszerint kétsejtüek. Uredospórák nincsenek. Az aecidiumspórák csőszerü tartókban keletkeznek. Míg a teleutospórák csak a Cupressineae-féléken fejlődnek ki, addig az aecidiumalak csak az almafélék rokonain jelenik meg. Az aecidiumalaknak régebben *Roestelia* nevet adtak, mert önálló génusznak tartották. Nevezetes fajok: A *G. juniperinum* (L.) Wint., melynek téli spórája a borókán, aecidiuma a veres berkenye levelén él. A *G. tremelloides* A. Br. (l. az *ábrát*) téli spórája szintén a borókán él, nagy kocsonyás tömegekben, aecidiuma az alma levelén és a lisztes berkenyén. Különösen nevezetes a *G. sabinae* (Dicks.) Wint., mert ennek aecidiuma a körtefa levelét pusztítja, téli spórája különféle borókafélén (Juniperus sabina, J. oxycedrus stb.) él.

Gymnosporidia (állat), l. *Vérbenélő spórásállatkák.*

Gymnosporangium tremelloides a Juniperus communison. *aa* a téli spórák kocsonyás telepe; *bb* ennek a helye a nyálkás anyag leesése után.

Gymnothorax muraena *Bl.*, a közönséges muréna (*Muraena helena* L.) ma már nem használatos neve. L. *Muréna.*

Gymnotus (állat), a Csupaszhátú halak (Gymnotidae) családjába tartozó halnem angolnaszerű, hosszúra nyúlt testtel. Amerika trópusi részeinek édes vizeiben honosak. 20 faj ismeretes. Legérdekesebb faja az elektromos ángolna v. délamerikai sajgató hal (*G. electricus* L.). L. *Elektromos halak.*

Gymnura (állat), l. *Patkánysün.*

Gympie, város Queensland ausztráliai gyarmatban, a Mary-river forrása közelében, (1911) 11,959 lak. Környékén vannak Queensland leggazdagabb aranybányái, amelyeket 1867 óta művelnek.

Gynaeceum (gör.-lat.), a keleti egyházban a nők számára fentartott emporiumok a templom oldalhajói fölött. L. még *Ginaikeion.* — *G.* a botanikában, l. *Termőkör.*

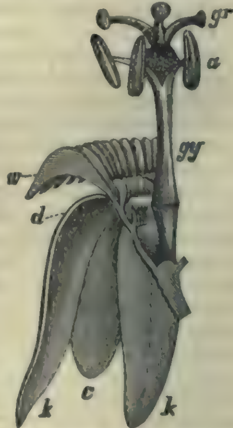
Gynaecologia (görög), l. *Ginekológia.*

Gynaecomania (görög), l. *Nimfománia.*

Gynaecomastia (gör.), l. *Ginekomasztia.*

Gynaecophorus (állat), a *Schistosomumnak* Diesingtől származó neve, melyet a prioritás törvénye alapján a *Schistosomummal* cseréltek fel. L. *Schistosomum.*

Gynandrae (növ.), egyes rendszerekben az egyszikü Burmanniaceae (l. o.) és Orchidaceae (l. o.) család összefoglalása, annak alapján, hogy a porzók a bibeszállal összenőttek. Engler rendszerében, mint alsorozat, csak az utóbbi családot tartalmazza.

A Passiflora Engleriana virágjának egy része hosszmetszetben; *k* csészelevél, *c* sziromlevél, *w* mellékpárta, *d* mézfejtő, *gy* gynandrophorum, *a* portok, *gr* bibe. Természetes nagyság.

Gynandria (gör.), l. *Ginandria.*

Gynandromonoecia vagy *coenomonoecia* (növ.), az a jelenség, amidőn ugyanazon a növényegyénen hím, nő és kétivarú virágok vannak.

Gynandromorphia (gör.), l. *Ginandromorfia.*

Gynandrophorum (növ.) a virágtengelynek a párta és a porzókör közötti megnyúlt része, amely eszerint a porzókat és a termőkört a párta fölé emeli (pl. a Passiflora virágjában, l. az *ábrát*).

Gynanthropos (gör.) a. m. hímnős, csira.

Gynerium *Humb. et Bonpl.* (növ.) a Gramineae (Pázsitfélék) család génusza; 3 faja Amerika forró övi és szubtropikus részén élő magas, nádszárú, kétlakú pázsitfű nagy, tömött bugákkal. Termősvirágú kalaszkájuk szőrös, a porzósvirágú kopasz. A *G. argenteum* Nees (pampaszfű, selyemnád) Dél-Braziliában és Argentinában honos, 3—6 m. magas, levele 1—3 m. hosszú, merev, éles élű; bugája félméternél hosszabb, gúlaalakú, tömött ezüstfényű. Mint gyönyörű díszpázsit terjedt el, de száraz bokrétába (Makartcsokor) is szívesen kötik. Hazájában papirost készítenek belőle. Rhizomájának forrázata húgyhajtó.

Gynocardia *R. Br.* (növ.), a Flacourtiaceae család génusza; egyetlen faja a *G. odorata* R. Br. fa Hátsó-Indiában. Magvának zsíros olaja a *G.-olaj* (kaulmugraolaj), melyet Kínában lepra gyógyítására használnak, igen hatásos szer, más bőrbetegségek ellen is való. Termése igen nagy, fás héjú tok, melynek belével halat bódítanak el a halászok; a méreg kifőzése után e bél táplálék.

Gynocardia-olaj, l. *Gynocardia*.

Gynodimorphismus (növ.), a gynodioikus növények között kisebb nővirággal bíró egyének fellépése (l. *Gynodioecia*). Ilyen a *Cerastium arvense*, *Stellaria graminea*, *Echium*.

Gynodioecia (növ.), az a jelenség, amidőn ugyanazon növényfajon belül vannak kétivarú virággal bíró egyének és csak nővirággal bíró egyének (*Thymus*, *Salvia*, *Knautia*). L. *Gynodimorphismus*.

Gynoeceum (növ.), l. *Termőkör*.

Gynoecia (növ.), az a jelenség, midőn valamely növényegyén összes virágai tisztán női ivarszervekkel bírnak.

Gynomonoecia (növ.), az a jelenség, midőn ugyanazon az egyénen nő és kétivarú virágok vannak.

Gynophor (növ.), a virágban a porzókör és a termőkör közötti megnövekedett tengelyrész.

Gynopogon *Forst.* (növ.), az Apocynaceae génusza, örökzöld, tejelő cserjék. 50 faja él Ausztráliában, Madagaszkáron és a csendes-oceáni szigeteken. A *G. laurinus* K. Sch. és a *G. stellatus* Forst. kérgét, mely illatos és zamatos keserű ízű, a lakosok orvosságnak és illatszernek használják.

Gynostegium (növ.), az Asclepiadaceák (Asclepias-félék) virágjában a porzók és a termő egyesüléséből keletkező test.

Gynostemium (növ.), a Kosbor-félék virágjában az az oszlopalakú test, mely a porzók és a bibe összenövéséből keletkezik (*ivaroszlop*, *bibeoszlop*).

Gyp (ejtsd: zsip), francia írónő, valódi nevén *Gabrielle de Riqueti de Mirabeau*, férjezett *Martel de Janville* grófné, szül. Koëtsal kastélyban (Bretagne) 1850. 1882 óta egész sereg, jobbára szellemes párbeszédekben írt elbeszéléseket és regényeket írt, melyekben eleinte a hagyományok ellen támadt, sokszor igen éles hangon, míg az utóbbi években a Dreyfus-ügy hatása alatt antiszemita és soviniszta irányba csapott át. Említhetők: Petit Bob (1882); Autour du mariage (1883); Sac à papier (1886); Autour du divorce (1886); Une passionette (1891); Pas Jaloux (1893); La mariage de Chiffons (1894); Le baron Sinaï (1897); Les femmes du colonel (1899); Jaquette et Zouzou (1902); Un ménage dernier cri (1903); Maman (1904); Journal d'un casserole (1905); Entre la poire et le fromage (1910); stb. Magyarul megjelentek: Pipiske házassága, ford. *Cserhalmi H(echt)* Irén (Budapest 1897, 2 köt.); A szeleburdi (u. o. 1898); Ginette boldogsága, ford. *Heltai* Jenő (u. o. 1900); Ő nem féltékeny (u. o. 1902); Baba nénike, ford. *Gerő* Atilla (u. o. 1903); Boldogító szerelem (Pesti Napló, 1897); A tündér (Egyetértés, 1902—903); Sinai báró családja (Egyetértés, 1904). V. ö. A. *France*, La vie littèraire II—IV. (Paris 1890—92); *Faguet*, Propos littèraires (u. o. 1902).

Gypaetus *Storr* (állat), l. *Keselyűfélék*.

Gypogeranidae *(Serpentariidae*, állat), l. *Serpentariidae*.

Gypogeranus *(Serpentarius*, állat), l. *Serpentarius*.

Gyps (állat), l. *Keselyű*.

Gyps a. m. *gipsz* (l. o.).

Gypsophila *L.* (növ.), *dercefű, gipszfű*, a Caryophyllaceae (Szegfűfélék) család génusza; 50 faja Európában és Ázsiában van elterjedve, legnagyobb számban a K.-i mediterrán vidéken. Füvek v. félcserjék. Csészéjük kehely- v. harangalakú, tokjuk fogasan reped fel, benne vesealakú magvak. A *G. paniculata* L. (fátyolvirág) pusztai, ördögszekértermetű növény. Hazánk dombos vidékein és homokos mezőin, főkép homokbuckákon gyakori, egyúttal Keleteurópa és Szibéria steppéinek is jellemző növénye. Szép, apró, fehér virágai vékony nyélen nagyon csinosak, egyegy csomó egészen fátyolszerű. Virágkereskedésekben is látható. Úgy gurul a pusztákon, mint az ördögszekér (l. *Eryngium*). Más hazai faj a *G. muralis* L., köves helyeken, falakon, dombokon. Virága rózsaszínű. Az előázsiai *G. elegans* M. B.-t kertben gyakran ültetik. A. *G. struthium* L. spanyolországi faj (spanyol, levantei v. egyiptomi szappangyökér). Tőkéje hüvelyknyi vastag, 30 cm. hosszú, szaponintartalmú. A mai alkáliás szappan feltalálása előtt mosásra, nevezetesen a gyapjú tisztítására használták. Termesztették is (radix saponariae levanticae, aegypticae v. hispanicae). Most selyemárút és sált tisztítanak vele.

Gypsy (ang., ejtsd: dzsipszi) a. m. cigány.

Gypsy-Lore Society (ang.), l. *Folklore*.

Gyrantes (állat), *Turbékolók*, a Galambok *(Columbiformes)* rendjének régebbi neve. L. *Galambfélék*.

Gyrenbad *(Girenbad)*, két fürdő Zürich svájci kantonban. Belső-G. 5 km.-nyire van Waldtól, 781 m. magasban, sárgaság és vizibetegség ellen használják. Külső-G. 10 km.-nyire van Winterthurtól, vasút mellett; köszvényes és reumatikus, ideg- és bőrbajokban használják és sokan látogatják.

Gyrenspitze, hegy, l. *Säntis*.

Gy . . . alatt nem talált görög eredetű szók Gi . . . alatt keresendők!

Gyri (lat.) a. m. agytekervények, l. *Agyvelőféltekék.*

Gyrinidae (*Keringőbogarak*, állat), az Ötlábtőizes bogarak Adephaga alrendjének egyik családja; ahová többnyire kis, vizben élő bogarak tartoznak, melyek nevüket onnan kapták, hogy az álló v. folyóvizek szinén köröket befutva, gyorsan úsznak. Az egész földön el vannak terjedve s mintegy negyedfélszáz fajuk ismeretes. Hazánkban 12 faj él. Közönségesebb fajok: *Gyrinus natator* L., *G. colymbus* Erichs., *G. marinus* Gyllh.; ritkábbak: *Aulonogyrus concinnus* Klug, *Gyrinus minutus* Fabr., *G. bicolor* Payk., *Orectochilus villosulus* O. F. Müll.

Gyrinus (*Keringőbogár*), l. *Gyrinidae.*

Gyrodactylus elegans (állat), a Szivóférgek (*Trematodes*) rendjébe tartozó féregfaj, melyre jellemző a teste végén levő sajátságos kapaszkodó készülék. Utóbbi két nagyobb, középütt álló, és 16 kisebb szegélyhorogból áll. Szeme nincs. Hossza 0·5 mm. Édesvizi halak kopoltyúján él. Szaporodásmódja miatt sokat emlegetik. Ugyanis a G. méhében fejlődik a fiatal G., melynek szervezete teljesen olyan, mint az anyaállaté; ennek a fiatal G.-nak testében egy másik, szintén hasonló jön létre, sőt az unoka még egy dédunokát is rejt méhében úgy, hogy anya, leány, unoka és dédunoka egymásba mintegy be vannak skatulyázva.

Gyroeder (ásv.), l. *Giroéder.*

Gyrolit (ásv.), l. *Girolit.*

Gyromitra *Fr.* (növ.), l. *Papsapka.*

Gyrophora *Ach.* (növ.), a Zuzmók génusza, melynek mintegy 35 faja az őskőzetek szikláin él. Testük levélszerű. A *G. esculenta* Miyoshi zuzmót Japánban eszik. Más G.-fajokat a kanadai prémvadászok esznek, de csak inség idején. Ezek a zuzmók (*tripe de roche* néven ismeretesek) táplálók, izük azonban kellemetlenül keserű és könnyen okoznak gyomorbántalmakat és más betegséget.

Gyroporella *Gümb.*, kövült növény. A búvárok sokáig állati szervezetnek tekintették és a foraminiferákhoz számították, de az újabb kutatásokból kitünt, hogy meszet kiválasztó alga. Gyűrűkből álló mészcsöveik a triaszkoru mészkövekben nagy mennyiségben fordulnak elő, különösen az alpi és kárpáti dolomitokban és mészkövekben. Leggyakoribb faj a *G. annulata Schafh.*

Gyrowetz, *Adalbert*, cseh zeneszerző és karmester, szül. Budweisban 1763 febr. 19., megh. Bécsben 1850 márc. 19. Prágában jogot és zenét tanult. A német udvarnál követségi titkár lett. 1804—31-ig a bécsi Hofoper karnagya volt. Művei: misék, kamarazeneművek, 40 ballet és 30 opera, amelyek közül Agnes Sorel és a Der Augenarzt a legnevezetesebbek. Önéletrajza 1804. jelent meg.

Gyrus (lat.) a. m. agytekervény, l. *Agyvelőféltekék.*

Gysis, *Nikolaos*, görög festő, szül. Tinos szigetén 1842 márc. 1., megh. 1901 jan. 4. Münchenben Pilotynak volt tanítványa, 1872—74-ig Görögországban és Kisázsiában utazott, azután állandóan Münchenben telepedett le, ahol a művészeti akadémia tanára lett. Nyilvános gyüjteményekben levő művei: Csirkefogó büntetése Smyrnában (drezdai képtár); Athéni farsang (München, Neue Pinakothek); Tavaszi szimfónia (u. o.); Bavaria diadalmenete (nürnbergi iparmuzeum).

Gythium, l. *Githion.*

Gy.

Gy, *gy.* Ez a betü a magyarban lágy inyhangot jelöl, mely a *d* foghanghoz ép úgy viszonylik, mint a megfelelő kemény inyhang, a *ty*, a *t* foghanghoz (l. *Hangok*). E hangot régi nyelvemlékeink korában egyszerüen *g*-vel is jelölték, pl. a Halotti beszédben *gimils* a. m. gyimilcs, vagyis gyümölcs. Némely szók régente *gyi*-vel kezdődtek s a mai köznyelvben *di*-vel ejtjük: *gyió, gyisznó*, ma *dió, disznó.* Sok *gy* eredetibb *j*-ből lett, pl. a *gyarló* e h. *jarló, gyürü* e h. *jürü, gyün* e h. *jün, jön, gyere* e h. *jere.* A hosszú vagy kettős *gy* hang igy irandó: *ggy*, pl. *meggy, poggyász* (tehát nem *podgyász*).

Gyagyovszky *Emil*, hirlapiró, szül. Budapesten 1881 jan. 7. Az elemi iskola hat osztályának elvégzése után inasnak ment, majd sokáig vasgyárakban dolgozott. 1904 óta a Népszava cimü napilap belső dolgozótársa. Sok verset, novellát és egy felvonásos szinművet irt és ezeknek tárgyát legnagyobb részt a munkások világából meritette. Önállóan megjelent művei: *Az utca* (1906); *Halüzenet* (1908); *Ünnepet várok* (1912, mind a három verses könyv); *Polyp* (1913), négyfelvonásos szinmű.

Gyakorító ige, olyan ige, mely a cselekvésnek gyakori ismétlését, vagy folytonosságát, vagy pedig elaprózását fejezi ki, pl. *fogdoz, hallgat, faragcsál* stb. Ilyenféle igék különböző nyelvekben vannak, pl. a latinban is (dicit: mond, dictat és dictitat, mondogat, diktál), de sehol sem találhatók olyan nagy számmal, olyan sokféle alakban és jelentésben, mint a magyar nyelvben és rokonaiban, a többi ugor nyelvekben. A magyar gyakorító képzők közül legközönségesebb a *-gat, get*, mely többnyire tárgyas gyakorítókat képez, pl. *nézeget, hajtogat, rejteget, olvasgat* stb. Van azután *-gál gél* és *-dogál degél: adogál, mendegél* stb.; *-ál él* és *-kál kél: ugrál, mászkál* stb.; *-dal del: rugdal, lépdel; -dos dös* és *-doz döz: fogdos*, v. *fogdoz* stb.

Gyakorlás, valamely cselekménynek többszörös ismétlése. Minél nagyobb mértékü a Gy., az illető

Gy . . . alatt nem talált görög eredetü szók Gi. . . alatt keresendők!

munka annál pontosabban, kevesebb erővel és rövidebb idő alatt végezhető. Ugyanis minden működésünk először sokkal nagyobb erőpazarlással és fáradással jár, mint amikor már ismételten végezzük azt. Ennek az az oka, hogy kezdetben az illető működés elvégzéséhez több izom lép akcióba, mint amennyi ahhoz szükséges, ezenkívül az izomműködések ereje is túl nagy. A Gy. által azonban elsősorban az idegsejtekben olyan elváltozások jönnek létre, amelyek az illető működés szabatos és gyors kivitelét teszik lehetővé; ezekhez járul meg az is, hogy a Gy. folytán az illető működésben érdekelt izmok megerősödnek és fürgébbek lesznek. A Gy. révén az ember «megtanulja» az illető működést, az úgyszólván önkéntelenül, reflektorikusan folyik le benne. — A Gy. a lelki életben is nagy jelentőségű, ezért a nevelés minden irányában (testi, értelmi, erkölcsi tekintetben) tudatos és tervszerű Gy. szükséges. A szellemi fejlődés érdekében fontos követelmény, hogy a Gy. ne váljék soha értelmetlen gépiességgé s ne folytassuk a kifáradásig, ami az eredményt koczkáztatná. L. még *Gyakorlat*.

Gyakorlással való gyógyítás, l. *Gyakorló gyógymód*.

Gyakorlat, valamely tudomány, művészet alkalmazása, ellentétben azok elméletével. Gy. a *katonaságnál* a csapatoknak a fegyverek használatára s a szükséges hadmozdulatokra való tanítása. A római állam hatalmát főleg az alapította meg s fejlesztette ki annyira, hogy az aránylag csekély számú római nép néhány század alatt összes szomszédait legyőzte s a brit szigetektől az Eufráteszig és a Majnától a Nilus felső völgyéig uralkodhatott, hogy fegyverviselésre hivatott fiatalságát a *csapat* kötelékében végrehajtandó hadműködésekre rendszeresen oktatta s gyakoroltatta, míg a szomszéd népeknél elegendőnek vélték, ha a harcosok egyenként saját tetszésük szerint gyakorolták magukat fegyvereik használatában. Az ilyen harcosok rendetlen tömege nem harcolhatott sikerrel az *összműködésre* oktatott és begyakorolt rómaiak ellen. A római sereg neve: *exercitus* (gyakorolt) is mutatja, mily súlyt helyeztek a katonai Gy.-okra. A római katona gyakorolta az *ambulatio*-t, azaz rendben s sorban való rendes menetet az egyenként megtanult *pedatura*-val, azaz ütemszerű lépéssel, mellyel mintegy 70 lépést tett egy percben; gyakorolták továbbá: a gyors lépést (decursio) s futást teljes hadifelszereléssel; fakardokkal vívtak fabálványok ellen (dimicatio ad palum); ugróbakon tornáztak (salitio) és egyenként, valamint csapatba állva a lándzsa (pilum) használatára taníttattak. Az újoncok és a fiatal katonák naponta kétszer, a régen szolgálók naponta egyszer gyakoroltak; minden tizedik nap teljes hadi felszereléssel legalább 5 órát igénybe vevő menet-Gy.-ra (ambulatus) vezették a csapatokat. Minden században egy ügyes öreg katona (campidoctor) oktatta és gyakoroltatta az újoncokat. A középkorban a *csapatok* begyakorlását 1473. Károly (a Merész) burgundi herceg kezdette rendszeresen. A legrégibb Gy.-i szabályzatot nassaui Móric gróf adta ki (1611). A XVIII. sz. vége felé a katonai Gy.-oknál mindinkább a háborúban nem alkalmazható, csakis díszkivonulások stb. alatt látványosságul szolgáló műveleteket tanítottak és csakis a legújabb időben, Napoleon korszakától kezdve, küszöbölték ki minden felesleget a Gy.-i szabályzatokból, hogy a Gy.-ok megtartására rendelkezésre álló összes idő a katonának és a csapatnak harcra való kiképzésére legyen fordítható. — *Gy.* a *zenében*, l. *Etude*.

Gyakorlati filozófia, l. *Erkölcstan*.

Gyakorlati Mezőgazda, heti szaklap. Alapította és szerkesztette id. Sporzon Pál 1872—74-ig Keszthelyen s azután 1886-ig Magyaróvárt. Ekkor átvette Kovácsy Béla és 1907-ig szerkesztette és adta ki Kassán, mikor is 25 évi fennállás után megszűnt.

Gyakorlati szabályzatok, így nevezik a különféle fegyvernemek katonáinak, osztagainak és csapatainak harcra való kiképzését és harcra való alkalmazását fejtegető szabályzatokat, amelyeknek pontos követését szigorral követelik, mert csakis ez biztosítja a csapatok harcászati kiképzésének egyöntetűségét. L. *Gyakorlat*.

Gyakorlati teológia, l. *Practica theologia*.

Gyakorlati vizsga, l. *Birói vizsga*, *Igazságügyi kezelői vizsga*, *Közigazgatási vizsga*, *Ügyvédi vizsga*.

Gyakorló főgimnázium (*mintagimnázium*-nak is nevezik), a budapesti középiskolai tanárképző intézettel kapcsolatos, eleinte 4, most 8 osztályú főgimnázium, melyet a tanárjelöltek gyakorlati kiképzése céljából Eötvös kezdeményezésére 1872. létesítettek, s amely közvetlenül a miniszternek van alárendelve. A gyakorló tanárokat a miniszter veszi fel s azok a tanárjelöltek pályázhatnak, kik a tanári szakvizsgát már letették. Vannak rendes tagok — számuk 15 — és rendkívüli tagok, kiknek száma nincs meghatározva; az előbbiek 1000 K. ösztöndíjban részesülnek. Megbízatásuk a tanévre szól. A gyakorló tanárok a Gy. tanárainak vezetése mellett szerzik meg a tanításban való gyakorlatot olymódon, hogy eleinte mint hallgatók vesznek részt vezető tanáruk előadásán, később pedig próbaelőadásokat tartanak. Vezető tanáraikat szabadon választják. A Gy. magyar intézmény, szervezete Kármán Mórtól való.

Gyakorló gyógymód, a gyógyító torna egyik speciális alakjának mondható gyógyító eljárás, melynek célja bizonyos idegbetegségek folytán rendetlenné vált mozgások elvégzésére a beteget újra megtanítani. Megalapítói Leyden, Frenkel, Goldscheider, stb. Leggyakrabban s a legnagyobb eredménnyel a hátgerincsorvadás kezelésében alkalmazzák. Lényege, hogy a tájékozatlanul (ataxia) történő mozgások elvégzésére ismét megtanítjuk a beteget, úgy, hogy kezdetben egészen egyszerű, majd összetettebb mozgásokat végeztetünk vele, kezdetben minden érzék és figyelem koncentrálásával. A hátgerincsorvadásos beteg megtanulja elvesztett izomérzését más érzési benyomásokkal pótolni, vagy más idegösszeköttetések használatával pótolni az elromlottakat.

Gyakorló iroda (ném. *Mustercontor*, *Übungscontor)*. A kereskedelmi oktatás haladásával mindig jobban és jobban érvényesül az a kettős irányzat, hogy a tanulás általános intelligenciájának emelésével kapcsolatosan minél közelebb vihető

legyen a valóságos élethez, a kereskedelmi gyakorlathoz. Ennek a célnak szolgálatában áll közvetlenül a Gy. vagy, mint másképp nevezik, *mintairoda*. A Gy. kérdése a kereskedelmi oktatás terén különösen most aktuális, mikor a középfokú kereskedelmi oktatás teljes átalakulás előtt áll. Ugyanis Apponyi Albert gr. volt vallás- és közokt.-ügyi miniszter elvben hivatalosan kimondotta, hogy az eddig 3 évfolyamos keresk. iskolák 4 évfolyamra bővíttessenek ki. Ennek a IV. évnek volna legfőbb feladata a Gy. megvalósítása. A külföld igen különböző mintákat ad a Gy. berendezésére. Főkép 3 irány látható: 1. a svájci, mely annyira közel férközik a gyakorlathoz, hogy jóformán teljesen önálló üzletet alkot, úgy, hogy az valamely létező árú- és banküzlettel közvetlen kapcsolatban van; 2. a francia és részben német rendszer, mely az iskola keretében ugyan, de teljesen üzlet módjára működik. A hallgatóság több üzletbe van beosztva s ezeken belül főnök, könyvelő, levelező stb. megnevezve. Ezek a képzelt üzletek kötik egymás közt ügyleteiket és bonyolítják le azokat minden adminisztrativ munkával együtt; 3. az osztrák és részben német rendszer (Stern Róbert tanár Lipcsében) a Gy.-t tulajdonképen nem tekinti egyébnek, mint a külön-külön tanult szaktárgyak egyesítésének. Tanítási szempontból ez utolsó rendszer főelve az, hogy a hallgatóság állandóan együtt dolgozzék és közösen végezze el az irodában előforduló legfőbb teendőket. A tanítás gerince a könyvelés, amelyhez csatlakozik a keresk. számtan, levelezés és egyéb szaktárgyak. V. ö. Rob. *Stern*, Leitfaden für ein Mustercontor (Wien 1897); M. *Wolfrum*, Das internationale Übungscontor (Olmütz 1901); u. a., Das Mustercontor. Aufgabensammlung (Aussig 1910).

Gyakorló iskola, a tanítóképző-intézetekkel egybekapcsolt oly népiskola, amelyben a tanítónövendékek gyakorlati kiképzésüket nyerik. Ez az iskola módot nyújt a tanítójelölteknek, hogy a nevelés és tanítás elveit gyakorlatilag megvalósítva szemlélhessék, továbbá arra is, hogy a tanításban és fegyelemtartásban maguk is önálló kísérleteket tehessenek. A magyarországi állami tanítóképző-intézetek mellett fennálló Gy.-k nagyrészt úgynevezett osztatlan népiskolák, vagyis oly tanintézetek, amelyekben egy tanító vezeti és tanítja egy teremben az elemi népiskola mind a hat osztályát. De vannak több tanítós Gy.-k is. Újabb időben pedig mindinkább tért hódít az a meggyőződés, hogy a Gy.-nak általában több osztályúnak kell lennie, mivel az osztatlan iskola nem nyújt elegendő alkalmat a tanítójelöltek gyakorlati kiképzésére.

Gyakorló lovaglás, tisztek több napra terjedő kilovaglása a terepre harcászati és egyéb kérdések megbeszélése céljából.

Gyakorlótábor, l. *Gyakorlótér*.

Gyakorlótér, minden állomáson, ahol katonaság állomásozik, a csapatok begyakorlása céljából megfelelő nagyságú és csapatgyakorlatokra minden időben rendelkezésre álló szabad terület. Ez v. kincstári tulajdon, v. bérlet útján biztosított magánterület. Nagyobb csapatok begyakorlására a Gy.-nél jóval nagyobb kiterjedésű úgynevezett gyakorló táborok biztosíttatnak, amelyek közelében a csapatok elhelyezése céljából sátortáborok építtetnek. Ilyenek többek között nálunk: a piliscsabai, kassai, nyitrai stb. sátortáborok.

Gyakornok, állami és magánalkalmazásban az az alkalmazott, aki még nem rendes hivatalnok, hanem főként a hivatali tennivalók gyakorlati elsajátítása végett előkészítő szolgálatot teljesít, mint pl. joggyakornok, irodagyakornok, fogalmazógyakornok stb.

Gyákos, kisk. Kisküküllő vm. erzsébetvárosi j.-ban, 373 többnyire oláh és német lak.; u. p. Erzsébetváros, u. t. Eczel.

Gyakovár v. *Gyorkovár*, l. *Diakovár*.

Gyakovica v. *Djakovica*, l. *Djakova*.

Gyála, nagyk. Torontál vmegye törökkanizsai j.-ban, (1910) 2782 szerb és magyar lak. Posta, távíró és vasútállomás helyben.

Gyalakuta, l. *Gyulakuta*.

Gyálakuta, kisk. Hunyad vmegye marosillyei j.-ban, (1910) 357 oláh lak.; u. p. Marosillye, u. t. Branyicska.

Gyalán, l. *Kisgyalán*.

Gyalány, kisk. Bihar vármegye belényesi járásában, (1910) 425 oláh lakossal; u. p. és u. t. Magyarremete.

Gyalár (Gyelár), kisk. Hunyad vm. vajdahunyadi j.-ban, (1910) 1900 oláh lak., postahivatal, u. t. Vajdahunyad. Igen dús vasércteleppel, nagy erdős határral. Itt vannak a vajdahunyadi m. kir. vasgyár legjelentékenyebb vasércbányái. A vasércet innen a vajdahunyad-vadudobri-i sodronypályán szállítják a vajdahunyadi kohókba. Gy.-on a vaskő hatalmas tömzzsé tömörül, mely az altárna szintjén 80 m. mélységben 160 m. vastagságú. Az itteni vaskő vastartalma 51—52%. A Bánffy-üreg nevű hatalmas külfejtésben kissé mangántartalmú barnavasércet, az u. n. kékércet fejtik, mely azonban ezidőszerint fogytán van. A tömzs fillites paláktól határolva tölcséralakulag lefelé folytatódik ugyan, de anyaga a mélyben már csak kevésbbé dús sziderit. Az ugyanitt létezett ploclkai vasmű vasérctelepei 1890. a nadrági vasipartársaság tulajdonába mentek át, mely az ott termelt vaskövet beolvasztás és további feldolgozás végett nadrági (Krassó-Szörény vármegye) gyártelepére szállítja.

Gyalázása állami intézményeknek, mint kihágás, az a cselekmény, amelyet az követ el, aki az ország, a társországok v. az osztrák-magyar monarchia nyilvánosan kitűzött címerét, zászlóját, úgyszintén, ki a polgári v. katonai hatóságok által ezen minőségük jelvényéül nyilvánosan használt zászlót v. címert meggyalázó szándékból bemocskolja, megrongálja v. leszakítja. E kihágás büntetése két hónapig terjedhető elzárás és hatszáz koronáig terjedhető pénzbüntetés.

Gyalázat, a becsület (l. o.) ellentéte, tehát erkölcsi értékünknek mások által való megtámadása (gyalázás), és ami erre okot szolgáltat vagy jogot ád: erkölcsi értékünk megromlása.

Gyalázka (halászat), a csapások tisztántartására használt, kurta nyélre könyökszerűen ráerősített kaszadarab.

Gyalázó kifejezések, ezeknek más ellen való használata becsületsértés (injuria verbalis). Meg-

gyalázónak az emberi méltóságot sértő kifejezéseket kell tekinteni; a Gy. sértő természete tekintetében a határvonalakat a sértett és a sértő társadalmi állásához képest a biróságnak kell esetenkint megvonnia.

Gyalla, l. *Ógyalla*. *Újgyalla*.

Gyalmár, kisk. Hunyad vm. szászvárosi j.-ban, (1910) 381 oláh lakossal; u. p. Szászváros, u. t. Algyógy.

Gyalmász, a gyalommal (l. o.) halászó neve.

Gyalog (növ.) névvel oly növényfajt jelzünk, amelynek rokonságába (génuszába) hozzá képest magasabb termetű fák vagy felfutók is tartoznak. Pl. bodzafa és gyalogbodza.

Gyalogbab, *bokorbab*, *guggonülő* v. *törpebab* (növ.), a közönséges paszuly (*Phaseolus vulgaris*) azon fajta csoportja, melynek szára alacsony, nem kapaszkodó. Számos fajtáját a kertekben, szántóföldön s szőllőkben is termesztik. Legelterjedtebb a fehér bab termelése. L. *Bab*.

Gyalogbéres, nem az igás ökrökhöz, hanem kézi munkák végzésére fogadott cseléd, l. *Béres*.

Gyalogbodza (növ.), l. *Bodza*.

Gyalogborsó a. m. mezei borsó, l. *Borsó*.

Gyalogcsapat, l. *Csapat* és *Gyalogság*.

Gyalogdeszka. A hajósok azt a könnyű deszkát nevezik így, melyen teher nélkül a hajóról kis bejárnak.

Gyalogezred, l. *Ezred* és *Gyalogság*.

Gyalogfenyő, l. *Boróka*.

Gyaloghadosztály, l. *Hadosztály*.

Gyalogháló, kisebb fajta olyan húzóháló, melylyel két ember szélvizen a part felé húzva halászik.

Gyaloghid, l. *Bürü* és *Híd*.

Gyaloghintó, keletről származó szállítóeszköz, amelyet v. emberek, v. öszvérek vittek. Már a babiloniak és egyiptomiak is használták s ma is általánosan használják Indiában (palankin), Kinában és Japánban. A rómaiak az öszvérek által hordott Gy.-t *basternának* nevezték, ennek födele és ablaka volt s főleg nők számára szolgált. Annak a Gy.-nak, melyet rudak segélyével rabszolgák vittek a vállukon, *lectica* volt a neve. Csak Alexander Severus alatt szorították ki a lovaktól vont szekerek. A középkorban ismét felkapták s a városokban megmaradt a rokoko-korig. Európában ma még Spanyolországban fordul elő, ahol a mór uralom idejében kapott lábra.

Gyaloghirnök, l. *Herold*.

Gyalogkötél, oly kisebb fajtáju kötél, melyet folyókon uszáknak embererővel a partról való vontatására használnak.

Gyaloglás, a járás egy neme, melyet mint sportgyakorlatot versenyként is űznek. A verseny-Gy.-nál az egyik lábnak mindig a földön kell lennie (ebben különbözik lényegében a futástól). A kilépő láb sarkának előbb kell a talajt érintenie, mintsem a hátul levő láb a hegyével elrugaszkodnék. Mikor a kilépő láb a talajt éri, a térdnek feszítve, nyujtva kell lennie. Ha a versenyző nem ezen előírás szerint, tehát hibásan gyalogol, úgy az ellenőrző biró kétszer figyelmezteti, harmadszor kiállítja a versenyből. Ha ez azonban a pálya utolsó 200 m.-énél történik, a versenyzőt előzetes figyelmeztetés nélkül rögtön kiállítják. Egyébként a futóversenyek szabályai itt is érvényben vannak.

Gyalogok v. *darabantok*, a székelység három társadalmi osztályának legalsóbb fokozata: az alsóbb székely köznép; az elnevezés onnét eredt, hogy gyalog tettek eleget katonai kötelezettségüknek, l. *Székelyek*.

Gyalogorsó, l. *Fonás*.

Gyalogos, a gyalog csapatok egyes katonáit hívják így; a honvédségnél az egyes katona neve: honvéd.

Gyalogos tüzérség, l. *Vártüzérség*.

Gyalogposta, l. *Postai szállítás*.

Gyalogság, a három főfegyvernem legfontosabbika, miután az a nap bármely szakában, bármily időjárás mellett, bármilyen — ember által még egyáltalában járható — terepen alkalmazható, legegyszerűbben és a legcsekélyebb költséggel kiállítható s egyszersmind harcra a legrövidebb idő alatt képezhető ki. Míg a lovasság lóháton csakis mozogva, szálfegyverrel támadhat, a tüzérség pedig csakis helyben állva működtetheti lövegeit, addig a puskával és szuronnyal felfegyverzett gyalogos akár védőleg helyből, akár támadólag mozogva, akár lődözéssel távolra, akár szuronyával közvetlen közelből is működhet. Ezen kiváló tulajdonságainál fogva a Gy. már kezdettől fogva mint fegyvernem első helyen állott, kivéve egy, a lőfegyverek behozatala előtti igen rövid időszakot, melyben átmenetileg úgy számra, mint fontosság tekintetében a lovasság dominált. A Gy. felszerelése, felfegyverzése és harcmódja az egyes időszakokban igen különböző volt, mindazonáltal a kultúrnépek, vagyis az egyiptomiak, perzsák, görögök, föniciaiak és rómaiak egyformán különbséget tettek a távoli és közeli harcra szolgáló könnyű és a nehéz Gy. között. Előbbi paritytyákkal, dárdákkal és íjjakkal volt felfegyverezve és könnyen felruházva, rendszerint védő fegyverek nélkül és a harcot fegyvereinek tulajdonságához képest egyenként hajtotta végre; utóbbi, a nehéz Gy., nehéz v. könnyű kopjával (pilum) és rövid karddal volt felfegyverezve, vértet és páncélt viselt, tömött sorokban nyomult előre és hatalmas lökeme által rendítette meg ellenfelét, hogy aztán kézi tusában végkép tönkre tegye azt. A könnyű Gy. bevezeti a harcot s az ellenség oldalát és hátát veszélyezteti; a nehéz Gy. ellenben eldönti a harcot. Ugyanígy harcolt a XV—XVIII. sz. gyalogsága is, csakhogy a könnyű Gy. most már a tüzi lőfegyvert használta és a muskétának nevezett könnyű fegyverrel felszerelve, miért is *muskétásoknak* nevezték, a nagy tömeg szárnyain v. annak arcvonala előtt alkalmaztatott. A vértezettel és hosszú pikával felszerelt nehéz Gy., az úgynevezett *pikások*, 3—4000 emberből álló négyszögekben állottak fel és ezen alakzatban hajtották végre a harcot is.

A XVII. sz. végén a Gy. már egyöntetűen fel volt szerelve szuronyos puskákkal és tölténytáskákkal és ekkor nyerte beosztását ezredekbe, zászlóaljakba és századokba. A rendszeres kiképzés és gyakorlatozás is csak most vette kezdetét. A könnyű csapatok alkalmazása abbamarad s helyettük csak egyes kiválasztott emberek, a *gránátosok*, használtatnak fel kézi gránátok dobására.

A régi mély 6—8 soros felállítást egy sekélyebb vonalalakzat váltja fel, melyből lassanként Nagy Frigyes kétsoros vonalharcászata nőtte ki magát. Anhalt-dessaui Lipót az egyenletes lépés és a töltővessző behozatala által tökéletesítette a Gy.-ot, miáltal a tüzelő gyorsaság percenként 8 lövésre emelkedett. A francia forradalom gyalogsága, nem lévén ideje embereit a vonalharcászat sablonos és nehezen elsajátítható harcformáira kioktatni, egészen új alapra, a kis és mozgékony tömegek tűzharcának elvére helyezkedett, melyet azután Napoleon csakhamar a tökély igen magas fokára emelt. Ő állapította meg nagyjában véve a Gy. harcának még mai napig is érvényes főbb alapelveit, melyek csak a fegyvertechnika haladása által előidézett változásokat, ill. fokozatos fejlődést öltötték lassanként magukra. Jelenleg a Gy. főharceszköze a jól és gondosan előkészitett és ugyanígy végrehajtott tűzharc s ha kell, annak végső folyománya gyanánt a rövid távolságra vívandó szuronyroham. V. ö. *Rüstow*, Geschichte der Infanterie (2. kiad. Nordhausen 1864, 2 köt.); *Jähns*, Handbuch der Geschichte des Kriegswesens (Leipzig 1880); *v. Boguslawski*, Die Hauptwaffe in Form und Wesen (Berlin 1880); *Hohenlohe-Ingelfingen*, Militärische Briefe (u. o. 1890); *v. d. Goltz*, Das Volk in Waffen (5. kiad. u. o. 1899); Infantry-Training (London 1902); *Breit*, A gyalogság harcászata (Budapest 1904).

Gyalogsági ágyú, könnyű, közönségesen 1—3 fontos vasgolyót lövő ágyúk, melyek a XVII. sz. 30-as évei óta a gyalogcsapatoknak adattak, s gyalogosok által kezelve, a gyalog zászlóaljak v. ezredek szárnyain állva, onnan támogatták a gyalogságot. 1809 után mindenütt dandáronként ütegekké állították össze s a dandár tüzérségét képezték.

Gyalogsági ásó, ásásra, vágásra és fűrészelésre alkalmas rövid nyelű szerszám, melyet minden első vonalbeli katona bőrtokban az oldalfegyverhez erősítve hord hogy szükség esetén avval kisebbfajta erődítési és tábori munkálatokat végezhessen. Feltalálója után annakelőtte Linemann-ásónak is nevezték.

Gyalogsági lőszeroszlop, l. *Lőszeroszlop*.

Gyalogsági tábornok, békében a legmagasabb rendfokozatu tábornok, az altábornagy elöljárója. Aki a lovasságnál teljesített szolgálat után emelkedett erre a tábornoki állásra, az *lovassági tábornok* lesz, aki pedig a tüzérségnél v. a műszaki csapatoknál szolgált, az *táborszernagyi* cimet kap. Ezen három elnevezés nem jelent semmiféle rangkülönbséget, csupán címbeli megkülönböztetést. A Gy.-ok békében hadtestparancsnokok v. hadseregfelügyelők, háborúban hadtest- v. hadseregparancsnokok.

Gyalogsági utászok. Hadierőink gyalogságánál minden századtól 4, egyszerű utászmunkákra külön kiképzett ember puskája mellett még utászszerszámot is visz. Háborúban ezek a Gy. az ezred egyik utászmunkák vezetésére begyakorlott tisztje, az ezred utásztisztjének parancsnoksága alatt osztaggá állíttatnak össze, s ezt ezred-utászosztagnak (1 tiszt, 8 altiszt és 64 utász) nevezik. A dandár- v. hadosztályparancsnokok az utászosztagoknak felét a csapatkötelékeu kívül is nagyobb műszaki munkákra használhatják föl.

Gyalogsulyok, l. *Cölöp*.

Gyalogsül-félék *(Hystricidae*, állat), a Rágcsálók egyik családja, melynek tagjaira jellemző, hogy az összes emlősök között ők vannak a leghatalmasabb tüskeruhával ellátva. Az ó-világ mérsékelt és forró vidékein honosak. Növényekkel táplálkoznak. Húsukat eszik; szépszínű tarka tüskéiket különböző célokra használják. Eddig 18 faj ismeretes. Legismertebb a tarajos sül *(Hystrix cristata* L.) és a bojtosfarkú sül *(Atherura africana* Gray); az előbbi a mi borzunknál valamivel nagyobb, de nem hosszabb s a Földközi-tenger mentén Dél-Európában, Észak-Afrikában és Kis-Ázsiában honos; az utóbbi a borznál kisebb (törzse 40 cm., farka 20 cm. hosszú) s Nyugat-Afrikában él.

Gyalogszán, l. *Kézi szán*.

Gyalogtőr, foglyok, szalonkák, császármadarak fogására lószőrből készült hurok, melyet a madarak által járt ösvények fölé hajlított fákra aggatnak. Az *ábrán* három hurok van egy ívben hajlított fára erősítve, de szokás egyenkint is felállítani a keskenyebb utakon.

Gyalogtőr.

Gyalogtűzharc, a *lovasság* azon harcmódja, midőn lóról leszállva, karabéllyal igyekszik feladatát megoldani. Az angolok lovasított gyalogsága és a búrok rendszerint a harcnak ezen nemével éltek az angol-búr háborúban. Ennél a legnagyobb nehézség a lovaknak biztos elhelyezésében rejlik, hogy egyrészt elég közel legyenek a lóról leszállt legénységhez és másrészt az ellenséges puskatűz ellen is eléggé védve legyenek a harc alatt.

Gyalogút, a házak mentén elvonuló, közterületet képező keskeny útvonal, melyet a kocsiúttól rendszerint vízfolyókákkal választanak el. A Gy.-akat a városokban kővel, téglával vagy aszfalttal borítják. Tisztántartásuk, nyáron fellocsolásuk, télen a hó és jég letakarítása, síkosság esetén azok felhomokozása stb. a háziurak kötelessége. A Gy.-ak a nagyközönség személyközlekedésére szolgálván, azok állandó elfoglalását, különösen nagyvárosokban, a rendőrség szigorúan szokta tilalmazni s néhol még az időleges elfoglalásukat is engedélyhez kötik, így Budapesten is. L. még *Ösvény*.

Gyalóka, kisk. Sopron vm. csepregi j.-ban, 312 magyar lak., u. p. Felsőszakony, u. t. Csepreg.

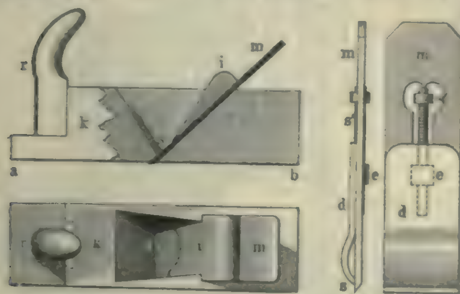
Gyalókay *Lajos*, 1848—49-iki honvédőrnagy, szül. a bihar vármegyei Szalacson 1825 nov. 13., megh. Nagyváradon 1899 febr. 2. A szabadságharc idején eleinte Beöthy Ödön erdélyi kormánybiztos titkára volt, majd az 55. honvédzászlóalj tisztje, utóbb vezérkari őrnagy és Bem segédtisztje. A segesvári csatában egyike volt azoknak, akik látták Petőfi menekülését. 1860-ban vármegyéje szolgálatába állt; 1861. ügyvéd, 1868. orsz. képviselő, utóbb a nagyváradi kir.

törvényszék elnöke s a bihari Deák-párt alelnöke volt.

Gyalom (török eredetü szó, tatár *jälem*, jakut *ilim* stb., a vogul nyelvben is *jalem*. V. ö. *Munkácsi* B., A m. népies halászat műnyelve 34.), leginkább állóvizekben használt, 70—100 méter hosszu, közepén zsákkal ellátott kerítő öregháló. L. *Halászat*.

Gyalu, fejedelem, l. *Gyelo*.

Gyalu. Fűrésszel a fából készülő tárgyat közelitőleg ki lehet alakitani, de fölületeit nem lehet kellőleg kisimitani. Erre szolgál a Gy. Alkotó részei: a tok, a talp, a forgácslyuk, a száda v. forgácsrés, a Gy.-vas és ennek tartó készüléke: az ék v. sróf. A tok többnyire fából, néha vasból is, a talp fából, vasból, csontból stb. készülhet. A kés élének alakja szerint van egyenes, íves, tört élü s egyenes és íves vonalakból vegyest összeállított Gy. A vas szerkezete szerint van egyszerü és fedővassal fölszerelt Gy. (dupla Gy. l. az *1.* és *2. ábrát).* A fedővas arra való, hogy az a fa-Gy. jó forgácsolásra beállított késétől elválasztott forgácsokat, mielőtt még a fa rugalmassága folytán a munkafelület irányában tovább kihasadhatnának, eltörje. A fedővas mindig egy kissé hajlott kovácsvasból való vaslemez, melyet sróffal v. más módon a Gy.-kés fele elé eléállíthatni. Működésmódja és rendeltetése szerint sokféle a Gy. Egyenes sikfölület finomra való gyalulásánál a művelet a következő: A keskeny, íves élű vassal ellátott *nagyoló*-Gy.-val eltávolítjuk nagyjában a fölület durvaságait és fölösleges anyagának legnagyobb részét; folytatólagosan az egyszerü *simító*-Gy.-val v. *simító eresztő*-Gy.-val egyengetjük, még inkább pedig a *fedővasas* (dupla) Gy.-val v. *fedővasas* (dupla) *eresztő*-Gy.-val. A *párkány*-Gy.-t éles sarkok kitisztítására, a *fogas* Gy.-t az összeenyvezendő fölületek fölborzolására, a *színtalpu* Gy.-t homoru fölületekhez, a *fenék*-Gy.-t

1. ábra. Egyszerű gyalu. 2. ábra. Kettős (fedővasas) gyalu.

mélyedések fenekének simitására, az *aj- vagy fánc*-Gy.-t aj-ak készitésére, a *szádacsap*-Gy.-t szádacsap (Feder), a *száda*-Gy.-t száda készitésére használják. *Falazat*-Gy. hátfalak, *lemezelő* Gy. ajtó- stb. bélletek széleinek alakítására; *tapaszaj*-Gy. ablakok rámafáinak egyszeri gyalulásra való alakítására. Utóbbi Gy.-k gyakran lényeges méreteikkel eléállíthatók. Ráma- és párkánylécek készitésére egyes v. összetett párkányelemek szerint alakított, késsel fölszerelt Gy.-kat használunk. Ezenkívül van számos különleges célra szolgáló Gy., pl. *gyujtószálka*-Gy. (Römer-féle Gy., magyar találmány), *csöves* Gy., *tollszár*-Gy., *skatulyaforgács*-Gy., *talpkéreg*-Gy. stb. Más faipari ágakban szintén különleges alaku és elnevezésü Gy.-k vannak; így pl. a kádár használ: *hántó-*, *porzó-*, *homorító-*, *bütü-*, *takarító-*, *aj-*, *csinvágó-*, *kecske-* (v. eresztőpad-), *fenék-*, *himző-*, *iker*-Gy.-t. Észak-Amerikában a kézi Gy. tokját finom öntött acélból v. vasból készitik, az egész Gy. pedig néha a finom mechanikai iparnak remek-

3. ábra. Amerikai fedővasas gyalu.

müve (l. a *3. ábrát).* A Gy. főrészén, a késen, mint minden szerszámon, háromféle szöget különböztetünk meg: az élszöget, az elhelyezési és (a kettő együttvéve) a metszőszöget. Ezen szögek közönséges Gy.-knál következő határok között váltakoznak: Az élszög $\sphericalangle \gamma = 19^\circ - 34^\circ$; az elhelyezési szög $\sphericalangle \beta = 15^\circ - 28^\circ$; a metszőszög $44^\circ - 57^\circ$. Fogas Gy.-nál a metszőszög $63^\circ - 79^\circ$ között van. Különleges Gy.-kések a Skriván-félék, hol a párkányelemeket jelző kés keresztmetszete a gyalulandó párkányléc profilját adja, amellett pedig még ívben meg van hajlítva. L. még *Gyalugép* és *Famunkáló gépek*.

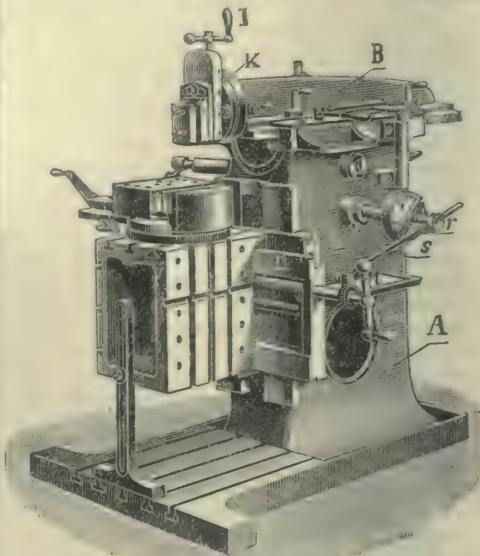
Gyalu (Gelou, Zsileu), nagyk. Kolozs vm. gyalui j.-ban, (1910) 2972 oláh és magyar lak.; a járási szolgabirói hivatal székhelye; van m. kir. erdőgondnoksága, nagy gőzfürésztelepe *Bellentelep* (l. o.) néven, több fürészmalma, nagy fakereskedése, hitelszövetkezete, két mezőgazdasági szeszgyára, posta- és távíróhivatala és telefonállomása. Díszes kastélyát gr. Esterházy Kálmán a régi Rákóczi-vár helyén s annak maradványaiból építtette. Gy. régi várkastélyát Szt. László király a nagyváradi püspöknek adományozta; I. Rákóczi György lakhellyé alakította át. Mária Terézia királynő a várat Erdély akkori kormányzójának, gr. Bánffy Györgynek adta zálogba s mint a zálogbirtokosok egyik örököse, Komáromi Györgyné tulajdonába került; jelenleg Barcsay Tamás birtokában van. Gy. a gyalui havasok meglátogatására a legalkalmasabb kiinduló pont; vidéke igen szép s azért a turisták gyakran felkeresik.

Gyaluforgács, a gyalulás műveleténél eleső hulladék. Ennek alakja változik a fa neme és állapota, a fa szálának iránya, a szerszám különböző szögei és állapota szerint. Rendesen tüzelésre, néha azonban mellékgyártmányok készitésére v. más célokra is (alom, tégla, müdeszkák stb.) szolgál.

Gyalugép (l. a *képmellékletet*), oly szerszámgép, amely síkok, esetleg hosszrovatékok megmunkálására alkalmas. A kés a befogott tárgyon egyenes vonalu főmozgást végez, egyenes alkotó mentén forgácsol s ha a tárgy végére ért, ugyanazon egye-

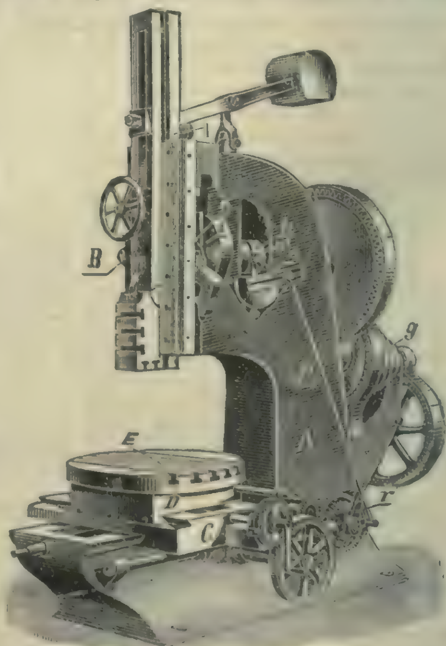
nesen kiindulási helyére tér vissza. Ekkor a főmozgás irányára merőleges beállító mellékmozgást kap s az előbbi úttal párhuzamosan újra megkezdi egyenesvonalú főmozgását. Az egymást fölváltó alternativ főmozgás és lökésszerű mellékmozgás mindaddig ismétlődik, míg a sík megmunkálva nincs. Úgy a főmozgás, mint a mellékmozgás viszonylagosak, akár a kés, akár a befogott tárgy végezheti azokat. Ezen elrendezési eltérések szerint megkülönböztetünk különböző Gy.-et. Igen nehéz tárgyak megmunkálására használatos a *verem-Gy.*, amelyen a tárgy mozdulatlanul áll s úgy a főmozgást, mint a mellékmozgást a szerszám végzi azáltal, hogy a szerszámtartó szán egy hosszirányú, s rajta a szerszám egy keresztirányú vezetékben önműködően mozoghat. Sokkal elterjedtebbek azonban a *hossz-Gy.-ek*, amelyek közepes, általában 1—3 m. széles és magas öntvények megmunkálására alkalmasak. Ezeken a főmozgást a tárgytartó asztal végzi, míg a mellékmozgást a kés. A szerszámtartó szán rendesen két, néha 1 oszlopra van erősítve s a tárgy méreteihez képest emelhető v. sülyeszthető, A közönséges v. kétoszlopos *hossz-Gy. (képm. 1. ábra)* mozgását rendesen transzmisszióról, újabban gyakran elektromótorról nyeri. A szíjdob az *A* ágyazat tulsó oldalán van elhelyezve s forgó mozgását fogaskerekek áttételével átadja egy fogasrúdnak, amely a *B* tárgyasztal aljára van erősítve. Aszerint, amint a kerekek jobbra v. balra forognak, a tárgy is előre vagy hátra halad. Minden löket után szükséges tehát, hogy a mozgás irányát váltsuk. Ezt az asztalra erősített *k* ütközők eszközlik azáltal, hogy a löket végén az *l* emeltyűkarba ütköznek, s azt *o* körül elforgatják. Ugyanezen emeltyű *m* karja *n* vonórudat rántja meg, amely a hajtószíjat átváltja, s így a gép irányát megváltoztatja. A gépen két szerszámtartó szán *E* látható, amelyek a *D* szerszámtartó jármon vízszintes irányban elmozgathatók. Utóbbi a két *C* oszlopon az *x* tengely és *y* kúpkerekek, s az oszlopokban lévő csavarorsó segélyével emelhető v. sülyeszthető. A szerszámtartó szán lökésszerű vízszintes mellékmozgását a *p* csavarorsó által nyeri, amelynek csavaranyja reá van erősítve. A *k* ütközők az *l* emeltyűkarok által forgásba hozzák a *q* fogaskerék-, illetőleg *r* forgattyutengelyt, s az utóbbin eláll ítható *s* csap magával rántja a *t* vonórúdat, amely ezt a lökést az *u* fogas-szegmensnek adja át. A *p* csavarorsó tengelyvégére egy fogaskerék tehető, amely az *u* szegmenssel kapcsolódik, de a mozgást csak egy irányban adja át az orsónak, míg a másik irányban lazán forog. A szerszámtartó szán olyan elrendezésű, hogy a *v* ékelt rúd s a szánban levő kúpkerékáttételek segélyével a késnek függőleges és egy tetszőlegesen ferde mellékmozgást is adhatunk. Hasonlókép kapja mozgását az *egyoszlopos hossz-Gy.* is *(képm. 2. ábra)*. A állványon *B* a tárgyasztal. *C* oszlopon *D* a szerszámtartó járom, míg *E* három szerszámtartó szán. A főmozgást az *F* szíjdobról fogaskerék-fogasrúd szerkezet adja az asztalnak. A mellékmozgást és az irányváltást ennél is a *k* ütközők eszközlik, az *o* körül elforgó *l* emelyűkar és *n* vonórúd segélyével. A gép előnye, hogy a tárgy szélességében nem vagyunk úgy korlátozva, mint a kétoszlopos Gy.-eknél.

Kisebb tárgyak gyalulására alkalmasabbak a *haránt-Gy.-ek* v. shaping-gépek *(1. szövegábra)*,

1. ábra. Harántgyalugép.

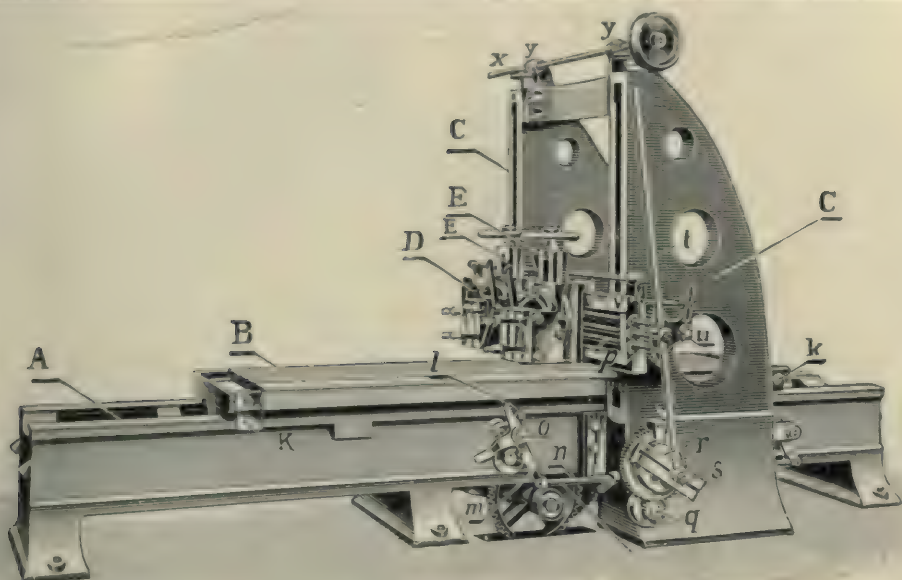
melyeken az alternativ főmozgást a szerszám végzi. A hajtás rendesen transzmisszióról történik

2. ábra. Függőleges gyalugép.

s a szíjdob forgását a *h* tengely körül forgó forgattyunak adja át, amelyet egy hajtórúd egyenes ide-oda való mozgássá alakít. A szerkezet az *A*

GYALUGÉPEK.

1. Hosszgyalugép.

2. Egyoszlopos hosszgyalugép

állvány belsejében van s ugyanabban nyeri vezetését a *B* szerszámtartó szán is. A szerszám a *k* fejben elforgatható s így ferde síkok gyalulására is alkalmas. A minden periodus után lökésenként megismétlődő mellékmozgást kézzel eszközölhetjük az *l*, illetőleg *m* kézi forgattyuk s a megfelelő *n* csavarorsó és csavaranyák segítségével, vagy pedig önműködően. Az önműködő mellékmozgást a *h* forgattyutengelyről *r* forgattyu, *s* vonórúd és *t* kilincskerék segélyével az *n* csavarorsó létesíti, mely a tárgyasztalt vizszintes irányban elmozgatja. Vannak haránt-Gy.-ek, ahol az önműködő mellékmozgást is a szerszám végzi.

Ékhornyok, valamint hengerfelületek, s általában oly általános felületek gyalulására, amelyeknek alkotói párhuzamos egyenesek, használatosak a *függőleges Gy.-ek* v. *vésőgépek (2. szövegábra)*. A szerszám főmozgását függőleges egyenesben kapja, míg a tárgytartó asztal vizszintes síkban két keresztszánon előre és hátra, valamint jobbra és balra is elmozdítható, s azonkívül körben elforgatható. Az *A* állványon vezetett *B* szerszámtartó szán mozgását a *g* lépesős szíjdobról fogaskerekek áttételével a *h* tengelyen lévő *i* forgattyútárcsa által nyeri, amely, a *k* hajtórúd segélyével, a szánba erősitett *l* csapot föl s alá mozgatja. A mellékmozgás eszközölhető kézzel vagy önműködően az *m* bütykös tárcsáról, *n* emeltyű, *p* vonórúd és *r* kilincskerék segélyével, fogaskerékáttételeken át a megfelelő csavarorsókról. A *C* szán a *h* tengellyel párhuzamosan, a rajta levő *D* arra merőlegesen mozdítható el, míg fölöttük az *E* tárgyasztal el is forgatható. L. még *Famunkáló gépek*.

Gyalui *Farkas*, író és tanár, egyetemi könyvtárigazgató, szül. Gyaluban (Kolozs vm.) 1866 nov. 24. 1891-ben könyvtártisztnek nevezték ki a kolozsvári egyetemi könyvtárhoz, 1892. bölcseletdoktori oklevelet nyert, 1896. könyvtári őrré nevezték ki. 1911. pedig a könyvtárigazgatói címet és jelleget kapta. 1901 óta a kolozsvári egyetemen a könyvtári tudományok magántanára. Önállóan megjelent szépirodalmi művei: *Nálunk vidéken*, elbeszélések (Kolozsvár 1895); *A szabadító* (Budapest 1896); *Látomány az éjszakában s más elbeszélések* (u. o. 1905). A kolozsvári Nemzeti Szinházban 1889., s később a Vigszinházban, valamint németre fordítva Németországban előadták 1889. *Mézeshetek után* c. egyfelvonásos vígjátékát. *Alhambra rózsája* c. regényes dalműve 4 felvonásban (zenéjét *Serly* Lajos irta) 1895. került szinre először a kolozsvári Nemzeti Szinházban: *Lin ... János* c. történelmi szinműve 1898.; *Az atitárs*, *A vámos*, *A boldogság* c. egyfelvonásos szinművei u. o. 1909. Irodalomtörténeti tárgyú és a könyvtári szakra vonatkozó önállóan megjelent művei: *Az első erdélyi hirlap* (Kolozsvár 1890); *Egy székely katonaköltő a mult században* (u. o. 1895); *Kolozsvár 200 év előtt* (u. o. 1896); *Az igazság a szinpadon* (u. o. 1897); *Vajda Jánosról* (u. o. 1897); *Külföldi közkönyvtárakról*. Tanulmány (u. o. 1900); *Die Bibliotheken in Ungarn u. im Ausland* (Wien 1901); *Adatok a könyvnyomtatás történetéhez Magyarországon* (Budapest 1902); *Legkedvesebb könyveim* (34 magyar író- és művésznek e könyv számára írott cikke olvasmányairól, Bpest 1904); *A magyar könyvtárak jövőjéről* (u. o. 1904). Szerkesztette 1894. és 1895-ben az *Erdély* c. folyóiratot. Szerkesztője volt továbbá 1906—1907-ig az *Erdélyi Hirlap* c. kolozsvári napilapnak.

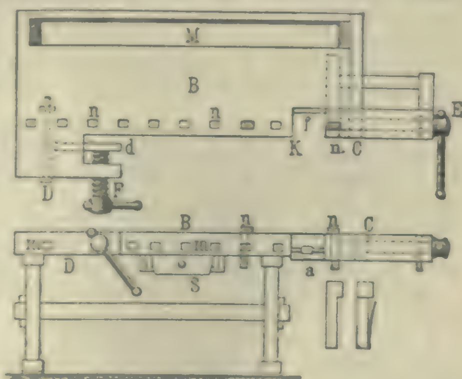
Gyalui havasok v. *Andrássy-havasok*, a Bihar-hegység Sebes- és Fehér-Körös közötti részének K.-i tagja, a Meleg-Szamos és Aranyos völgye közt Kolozs és Torda-Aranyos vármegyékben terül el. A hegység közvetlenül a Bihar főgerincéhez csatlakozik s az említett két folyó közt egészben véve Ny.-ról K. felé terül. Hosszú, magas hegysorokat képez, melyek közt a völgyek igen meredekek, mélyre vannak bevájva s gyakran valóságos hasadéki jelleget öltenek. Gerinceik többnyire nagyon egyforma alakuak s földtani szerkezetüket tekintve is egyhanguak. Leginkább rengeteg erdőségek (fenyvesek) fedik s csak Ny.-i részükben lépnek fel havasi legelők és sziklacsoportozatok. Főcsúcsai: a Verfu Verfului (1672 m.), Verfu Muntyelui vagyis Öreg Havas (1829 m.) és Andrássy-havas v. Dobrin (1477 m.). A hegységben ered a Meleg- és Hideg-Szamos, Kis- és Nagy-Aranyos, a Jára, Hesdát és Tur patak, itt van a tordai és turi hasadék is. A Gy. magva gránitból áll, melyet jegócös palák, kloritpala, faggyúpala, agyag- és csillámpala övez. A Gy.-ban van a szkerisórai jégbarlang is (l. o.). Természeti szépségei miatt gyakran keresik fel e hegységet. Nagy fabőségének kiaknázására a Neuschloss-cég nagy fűrésztelepet létesített a Gy.-ban. V. ö. *Emke*, Uti Kalauz.

Gyalulás, az a művelet, mellyel valamely nagyobb, többnyire sík felületet, mely még durva, simábbra, finomabbra készítünk; történhetik kézi gyaluval és gyalugépekkel. Gyalulásnál mindig csak egy használható részt, a kívánt munkafelülettel, kapunk.

Gyaluló gép, l. *Gyalugép* és *Famunkáló gépek*.

Gyalumare, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1910) 445 oláh lak.; u. p. és u. t. Boicza (Déva mellett).

Gyalupad, számos faipari ágnál a legfontosabb tartószerszám, melybe a fát fűrészelés, fúrás, gyalulás, vésés, ráspolyozás, csiszolás, polirozás stb. alkalmával erősen befogjuk (l. az *ábrát*). Részei: 1. a *lap (B)*, hátul *M* mélyedéssel a szerszám elhelyezésére; ez 70—78 cm. magas, 450—500

Gyalupad.

mm. széles és 1·0—2·0 m. hosszú; 2. *állványa* fenyőfából; 3. a *mellső D* és 4. a *hátsó E sróf*. A lap elülső éle mentén és a hátsó srófba több négyzetes lyuk van készítve a padvasak elhelyezésére, melyekkel a rövidebb munkadarabokat rögzítjük. Nálunk kevésbbé ismert készülék még befogásra a *padhorog;* ez erős rugós vaskampó, melyet hosszabb szárával a padlapnak egy lyukába beverünk, míg rövidebb szára a tárgyat a laphoz leszorítja.

Gyalupuszta, Szelevényhez tartozó puszta Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai alsó j.-ban, (1910) 566 magyar lak.; vasút mellett, u. p. és u. t. Szelevény.

Gyalutok, l. *Gyalu.*

Gyám, 1. törvényes képviselője az atyai hatalom (l. o.) és gondnokság (l. o.) alatt nem álló kiskorunak minden peres és azon nem peres ügyekben, amelyekben a képviselet nincs kizárva. A képviseletnél nem saját, hanem gyámoltja nevében a szorgalmas családapa gondosságával jár el és felelős mindazért a kárért, amelyet akár cselekvéssel, akár mulasztással okozott. A kártérítésről a biróság határoz. A Gy. jogait és kötelességeit a Gy.-i rendelvény tartalmazza. A kezelés végett átvett vagyonról a Gy. pontos leltárt készít és a vagyonkezelésről rendszerint okmányolt számadást köteles tenni az árvaszéknek, amelyben a gyámolt érdekében felmerült saját költségeit is felszámítja. A Gy.-ot a gyámoltnak tiszta jövedelméből jutalom illeti meg, amelynek a tiszta jövedelem százalékaiban kifejezett legnagyobb mértékét a kezelendő vagyon minőségéhez képest a törvény meghatározza s mely a tiszta jövedelem 10%-ánál nagyobb soha sem lehet. Ha a jövedelmet a gyámolt tartási s nevelési költségei felemésztik, a Gy.-ot rendes évi jutalom nem illeti, de tisztének bevégzésekor a Gy.-hatóság részére végjutalmat állapíthat meg. Köteles mindazon esetekben, amikor Gy.-hatósági jóváhagyás szükséges, a rokonokat meghallgatni. Tisztétől elmozdítható, ha a kiskorú tartását elhanyagolja, jólétét veszélyezteti, vagyonát hanyagul vagy hűtlenül kezeli, ha a kiskorunak kárt okoz és számadásainak beadása körül nagyobb mérvű hanyagsággal jár el. A megbizhatatlanság miatt elmozdított Gy. újból Gy.-ságot nem viselhet (1877 : XX. t.-c.).

2. *Gy.*(franc. *console)*, a fal síkjából kiugró épületrészek, erkélyek, főpárkányok, függő folyosók stb. alátámasztására szolgáló szerkezet. Készülhet fából, vasból, vasbetonból v. kőből *(gyámkő)*. Néha csak dísz s így védett helyen gipszből is önthető. Szerkezetileg: csak egyoldalt befalazott tartó (gerenda), melynek másik vége szabadon áll s a terhelés következtében hajlításra van igénybe véve. (L. az *1—3. ábrákat).*

3. *Gy.*, a bányászatban, l. *Bányagyám.*

Gyámajánlás. Az a gyám, akire e tiszt mint legközelebbinek vélt rokonra bizatott, jogosítva van maga helyett később kitudott közelebbi rokont ajánlani. Egyébként a Gy. a halálesetet felvevő községnek feladata.

Gyámfal, az a fal, melyre valamely bolthajtás támaszkodik, s ennek nyomását felfogja. L. *Boltozat.*

Gyámhatóság, elsőfokulag teljes jogkörrel a törvényhatóság — azaz a vmegyék s törvényhatósági joggal biró városok — és a rendezett tanácsú városok, árvaszékeik által gyakorolják. Egyes községeket, amennyiben arra elegendő szellemi és anyagi képességgel birnak, a közigazgatási bizottság meghallgatásával a belügyminiszter a Gy.-i jog gyakorlatával felruházhat. Fellebbviteli hatóság az árvaszék határozatai ellen másodfokban a törvényhatósági közigazgatási bizottság, harmadfokban a belügyminiszter.

1. ábra. Gyámkő az athéni Erechtheion ajtaján.

2. ábra. Rokokó gyámkő elölnézete.

A Gy. a jogkörébe eső bizonyos csekélyebb jelentőségű ügyeknek ellátásával a községi elöljáróságot megbizhatja; ennek ily minőségben hozott határozatai másodfokban a törvényhatósági árvaszékhez, harmadfokban a közigazgatási bizottsághoz fellebbezhetők. Gyámügyekben továbbá a *községnek* egyéb, a törvény által meghatározott teendői vannak, melyeket részint a községi, illetőleg kör-

3. ábra. Római gyámkő.

jegyző, részint a községi közgyám lát el s melyek tekintetében a községek a szolgabiró felügyelete alatt állanak. A Gy. jelentékeny részének gyakorlására vonatkozik a rokonoknak, mint családi tanácsnak közreműködése (l. *Családtanács*). A Gy. *illetékessége* azokra az egyénekre terjed ki, akiknek hatósági területén községi illetőségük van. Az illetékesség a gyámoltak vagy gondnokoltak, törvényes képviselők vagy rokonok

keremére más árvaszékre ruházható át; vitás esetekben a belügyminiszter dönt. A Gy. és a biróság közt felmerülő hatásköri összeütközéseket a hatásköri biróság (l. o.) dönti el. A Gy. jóváhagyásának eseteit a gyámügyi törvény taxative sorolja fel. Különösen fontos ez a felelősség szempontjából a vagyonkezelés-, szerzés- és elidegenítésnél, továbbá a hagyatéki tárgyalásoknál létrejött, kiskoruakat v. gondnokoltakat érdeklő megállapodásoknál. A kiskoruak házassági és kivándorlási ügyeiben a Gy. jóváhagyása szintén kötelező. A Gy. a gyám működését megfelelő szervei által ellenőrzi, felügyel rá és abból kifolyólag a gyámot törvényes kötelessége teljesítésére figyelmeztetheti, utasíthatja, a mulasztót birságolhatja, elmozdíthatja. A Gy. jogerős határozatait közigazgatási úton és pedig saját területén közegeivel, más Gy. területén megkeresés útján hajtatja végre. A Gy. végrehajtó közegei: a szolgabirák és a községi elöljáróság, rendezett tanácsú városokban az árvaszék kiküldött tagjai, törvényhatósági városokban a tanács erre kirendelt tagja v. tagjai, Budapesten a kerületi elöljáróság (1877: XX. t.-c.).

Gyámív, rendesen valamely boltozatnak oldalnyomását egy szilárd támaszra átvivő ív, amilyent pl. a csúcsíves stílus alkalmaz a *contreforts*-nál (l. *Támasztó pillér*).

Gyámkő, l. *Gyám*, 2.

Gyámlyuk (bány.), a tető biztositására rendelt feszitőgerendának elhelyezésére szolgáló mélyedés, amelyet a vágat feküoldalában a közetbe kivágnak, hogy a gerenda a fekü és fedő közé szorosan beverhető legyen.

Gyámmegerősités. A gyámhatóság a nevezett v. törvényes gyámot, ha ellene törvényes kizárási esetek fenn nem forognak, megerősiti s ebbeli végzését az illetőnek irásban adja ki.

Gyámnevezés joga csakis az atyai hatalmat gyakorló atyát illeti meg, aki a törvényben megszabott alakszerüséggel ellátott végrendeletben vagy közjegyzői okiratban bárkit, aki ellen törvényes kizárási ok nincs, gyámul nevezhet. Nevezett vagy végrendeleti gyám ugyanaz. Ha több gyámot neveztek, a gyámhatóság meghallgatásuk után közülök egyet a tulajdonképeni gyámi teendőkkel biz meg, a többit az ellenőrzési jog illeti meg. Gy. esetében az anya követelheti, hogy kiskorú gyermekeit magánál tarthassa, személyi és vagyoni ügyeikben meghallgattassék.

Gyámolt (lat. *pupillus*, *pupilla*), a gyámság (l. o.) alatt álló kiskorú v. az, akinek kiskorúságát a biróság meghosszabbította. A Gy.-akat a gyámhatóság (l. o.) és a közgyám (l. o.) tartja nyilván. A Gy. hatóság előtt a maga személyében nem járhat el, de 14. életévének betöltése után személyi és vagyoni fontosabb ügyeinek rendezésénél meghallgatandó, önjoguságának elértével pedig a gyámi számadásokat az árvaszéknél megtekintheti és észrevételeit előterjesztheti.

Gyámpénztár. A gyámoltak és gondnokoltak pénzeinek és értékeinek kezelése a Gy.-ban egyénenkénti v. összesített rendszer mellett történik. A Gy. a nála levő készpénzt részben magánosoknak kölcsön adja, részben pénzintézetekben gyümölcsözőleg helyezteti el. A kölcsönök kamatlábát, legnagyobb és legkisebb összegét, a törlesztési időt stb. a törvényhatóságok, városok és községek a belügyminiszter jóváhagyásával maguk állapítják meg. A Gy. évi számadásait a törvényhatósági bizottság vizsgálja meg. L. még *Gyámhatóság* alatt.

Gyámpillér, 1. a csúcsíves, román, mór s a Lechner-féle «magyar» stilusban az épületek külső felületén alkalmazott falvastagítások, pillérek, melyek a falat erősítik, gyámolítják s a keresztboltozat oldalnyomásának felvételére szolgálnak. L. *Boltozat*.

2. *Gy.* (bány.), az a része az érnek vagy telepnek, melyet a bányában a vágat biztonosítása végett ácsolat helyett gyámul meghagynak. L. *Bányagyám*.

Gyámrendelés szüksége akkor áll elő, ha a törvény szerint gyámságra hivatottak nincsenek. Ilyenkor a rokonok meghallgatásával a gyámhatóság rendel oly alkalmas és megbizható gyámot, akinek a magyar állam területén állandó lakóhelye van. Kivételt csak a belügyminiszter engedhet. Oly esetet, amikor Gy. szükséges, kötelesek a gyámság alá helyezendőnek rokonai vagy más vele közeli viszonyban álló egyének, valamint a községi elöljáróság is a gyámhatóságnak bejelenteni.

Gyámrés (bány.). Midőn a fedő biztonosítása végett feszítékkel akarják felfogni a beomlással fenyegető kőzetet, a feszíték egyik végét a szilárdan álló kőzetbe vájt lyukba, a Gy.-be állítják, másik vége számára pedig a megtámasztandó kőzet lapjába csekély mélységű Gy.-t vágnak és a feszítéket a fészekbe állítva, a rés helyén leverik annyira, hogy a fedő lapjára majdnem merőlegesen álljon.

Gyámság. A római jog szerint megvolt a *tutela* és a *cura*. A tutela (Gy.) kiskorúaknak és pedig fiúknak 14 és leányoknak 12 éves koráig tartott; ettől kezdve minden kiskorú cura vagyis gondnokság alatt állott. A magyar jog (l. *Gyámügy*) szerint Gy. alatt csak azok a kiskorúak vannak, akik atyai hatalom alatt nem állanak. Nagykoruakra nézve tehát Gy.-nak nem, csak — a törvény által meghatározott esetekben — *gondnokságnak* lehet helye. Másrészt a kiskorúak is, habár atyai hatalom v. Gy. alatt állanak, a törvény által meghatározott esetekben, nevezetesen vagyonuk kezelésére nézve s érdeköszeütközés esetében gondnokság alá helyeztethetnek. — A Gy. négyféle, még pedig: *a)* nevezett Gy.; *b)* természetes és törvényes Gy.; *c)* törvényes Gy. és *d)* rendelt Gy. Ezek az előadott sorrendben követik egymást, úgy hogy a sorban későbbi Gy.-nak csak a sorban előtte álló gyám hiányában lehet helye. Nevezett gyám az, akit az atyai hatalmat gyakorló atya érvényes végrendeletben v. közjegyzői okiratban gyámul kinevezett. A Gy. első sorban ezt illeti. Ilyennek nem létében a Gy. az anyára, mint a természetes és törvényes gyámra száll. A törvényes Gy. illeti első sorban az atyai, utána az anyai nagyatyát s ezután a finembeli oldalrokonokat, unokatestvérekig bezárólag. Az oldalrokonok között a rokonsági fok közelsége dönt. Több hasonló fokú rokon közt a gyámhatóság (l. o.) választ. Rendelt gyám az, kit más gyám

hiányában a gyámhatóság rendel. — Törvénytelen gyermeknek természetes és törvényes gyámja a teljeskorú anya. Kiskorú anya törvénytelen gyermeke részére a gyámhatóság rendel gyámot; ha azonban az anya teljeskorúvá lesz, a természetes és törvényes Gy. őt illeti. A törvénytelen gyermekek érdekeinek és jogainak hathatósabb védelme szempontjából külföldön az úgynevezett tömeges gyámság (Generalvormundschaft) intézményét honosították meg, mely szerint több törvénytelen kiskorút egy különösen megbízható egyén Gy.-a alá helyeznek. Gy. viselése polgári kötelesség s azt, a törvényben megállapított okokon kívül, pénzbirság terhe alatt visszautasítani nem lehet. Bizonyos személyek Gy.-t egyáltalában nem viselhetnek, így nevezetesen a nők, az anya és házastárs kivételével, mások ismét csak egy bizonyos Gy. viseléséből vannak kizárva. Az eseteket a törvény taxative határozza meg. A Gy. megszünik, ha a kiskorú teljeskorúságát eléri vagy atyai hatalom (l. o.) alá kerül. A Gy. azonban a nagykorúságon túl is tarthat, ha a kiskorúság meg lett hosszabbítva. A Gy. nemzetközi jogi viszonyait pedig az 1902. és az 1905. évi hágai egyezmények rendezik, amelyeket az 1911: XXIII. és az 1912: LII. t.-c. törvényeink közé iktattak. L. *Nemzetközi egyezmények.*

Gyámügy, a gyámhatósági felügyelet alatt álló kiskorúak személyi és vagyoni viszonyainak rendezésére vonatkozó, a családi joghoz tartozó jogszabályok összessége. Kezdetben a *gyámolítás* nálunk is, mint mindenütt, a család ügye volt, de már Szt. István király törvényeiben van oly rendelkezés, amely szerint az özvegyek, árvák és más gyámoltalan személyek a király különös védelme alatt állanak. A nemesekre vonatkozó királyi főgyámhatóság már e korban elismerve és onnan kezdve 1848-ig számos törvényben szabályozva volt. A jobbágyokra nézve a földesúri hatóság, mint szintén az államhatalomtól leszármazott politikai jogosítvány, illetőleg kötelezettség foglalta magában a főgyámsági teendőket, melyek teljesítése a vármegye és a központi hatalom ellenőrzése alatt állott. A történelmi fejlődés szerint nálunk a gyámhatósági tevékenység nem bíráskodási, hanem szorosan vett közigazgatási funkció volt. Az 1877. évi XX. t.-c. a Gy.-et szintén mint közigazgatási ügyet fogta fel, de némely jogfosztó aktus (pl. a kiskorúság meghosszabbítása, gondnokság alá helyezés bizonyos esetekben) a bíróság hatáskörébe tartozik. E törvény, az 1885. évi VI. t.-c. által tett módosításokkal, ma is hatályban van. A Gy.-i ügyvitelt és ügykezelést, továbbá a törvényes képviselők, gyámoltak és gondnokoltak önjogúságáról szóló nyilvántartásokat a belügyminiszter az egész országra nézve 1902. és 1903. egyöntetüen szabályozta és pedig a vármegyei és városi árvaszékekre nézve a 128,000/902., Budapest székesfőváros árvaszékére és kerületi elöljáróságaira nézve az 57,600/903., a községekre és járásokra nézve pedig a 129,000/902. sz. alatt kiadott szabályzatokkal. A gyámoltak és gondnokoltak pénzét 1902 óta a vmegyékben az állampénztárak (adóhivatalok) kezelik. A gyámpénztári kezelés módozatairól, az árvapénzek gyümölcsöztetéséről, a gyámpénztári tartalékalapról és az elhagyott gyermekek segélyalapjáról a vármegyékre nézve a 123,000/902., a városokra nézve az 55,200/903. és a községekre nézve az 55,300/903. számú belügyminiszteri szabályzatok intézkednek.

Gyanafa, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, 423 vend lak.; u. p. Péterhegy, u. t. Péterhegy-Tótkeresztur.

Gyanafalva (Jennersdorf), kisk. Vas vm. szt.-gotthárdi j.-ban, (1910) 2106 német lak.; van takarékpénztára, téglagyára, vasúti állomása, posta- és távíróhivatala.

Gyanakodás, *gyanakvás, gyanu,* általában puszta vélekedés, hogy valaki valamit elkövetett, vagy valamit rejteget lelkében; az illető *gyanus.* Minthogy a rosszat szoktuk rejtegetni, rossz cselekedetet, rossz indulatot: a Gy. rendesen a rossznak föltevésére vonatkozik, különben csak gyanítás, sejtés. Ami a gyanura okot szolgáltat: *gyanuok* (l. *Bünjelenségek).* Aki, mielőtt bizonyosságot szerzett róla, valakit valamely lealázó dologgal vádol, az *gyanusít* (régi nyelven: gyanul, meggyanul). Akiben a gyanakvás állandó lelki szokássá merevedett meg, főleg pedig aki másokról eleve földteszi, hogy ellene áskálódnak, neki ártani akarnak: *gyanakvó, gyanakvós.* L. *Gyanu.*

Gyangce, város D.-i Tibetben, a Szikkim Himalajában levő dardzsiling-lhasszai út mellett, 3920 m. magasságban a Nyangcsu, a Brahmaputra jobboldali mellékfolyója balpartján.

Gyanó, kisk. Vas vm. vasvári j.-ban, (1910) 222 magyar lak.; u. p. és u. t. Dömötöri.

Gyanta, a növények óvó- s védőszeréül szolgáló vegyületek sorába tartozik és ezért a növény testének olyan részein van, amelyen a megtámadó állattal leghamarább jut érintkezésbe, pl. a levelekben, a kéregben. Különben a Gy. mint sebelzáró anyag is szerepel, amennyiben a megsebzett kéregből a Gy. kifolyik s azután megmerevedik, befedve a seb felületét. A Gy. a váladéktartókban gyülik meg, de a mirigyszőrök is leválasztják, pl. a vadgesztenye rügypikkelyein, ahol a vízbehatolás ellen szolgál védelmül, de a növények tejnedvében is előfordul. Azokból a növényekből, amelyekben sok Gy. alakul, pl. a fenyőkben, ipari célokra is összegyüjtik.

A *Gy.-nyerés* erdészeti mellékhaszonvétel, amely az erdei- és feketefenyő, a lúc-, jegenye- és vörösfenyő, végül Franciaországban a *Pinus maritima* Gy.-jának gyüjtését és forgalombahozatalát célozza. A Gy.-nyerés céljából a fatörzset hosszában felhasítják s az így keletkező sebet fokozatosan tágítják. A sebből csurgó Gy.-t alul alkalmazott edénybe gyüjtik. A Gy.-nyerés a fatörzsek növekedését rendkívül csökkenti s ha hosszabb ideig tart, a törzsek elhalását is okozza. A Gy.-nyeréssel járó haszonnal szemben tehát nagy erdőgazdasági károk állanak szemben (növedékveszteség, a fatörzs legértékesebb részének sérülése, a talaj romlása). Leginkább a feketefenyő bírja el a Gy.-nyerést (Wienerwald), legkevésbbé a lúcfenyő, amely csakhamar korhadt lesz. A lúcfenyő Gy.-jának nyerése a rendszeres erdőgazdasággal nem egyeztethető össze. Az erdei fenyő Gy.-ját a tus-

kók száraz lepárlása által nyerik. L. még *Gyanták.*

Gyanta, kisk. Bihar vm. tenkei j.-ban, (1910) 2043 magyar és oláh lak.; vasútállomás, posta, táviró, távbeszélő.

Gyantaedény (növ.), l. *Gyantavezeték.*

Gyantaelektromosság a. m. negativ elektromosság, l. *Elektromosság.*

Gyantafa (növ., ném. *Kienholz*), az erdei fenyőnek gyantával átivódott, könnyen gyujtható fája. Ezért gyujtónak használják; azelőtt a fenyvesvidék szegény népe világító fáklyát hasogatott belőle.

Gyantafolt, l. *Folttisztitó szerek.*

Gyantafolyás (növ., *resinosis*), némely fa, különösen a fenyőfélék betegsége. Ilyenkor a gyantafejtés bennök tetemes, s a torzs vagy az ágak külsején kifolyik. A növényben ez a váladék mint balzsam (terpentinolajban feloldott gyanta) képződik. A Gy. leginkább a felnótt fában s legelőször a fa elgyantásodásával kezdődik. Ekkor t. i. a fatest némely helyén a fasejtek fala gyantával átitatódik, sőt a sejtek belseje is gyantával telik meg. Midőn a sejtekben a gyanta gyarapodik, a sejtfal eltünik, mert az anyaga, mint a faparenchima keményítője is, gyantává alakul. A tönkre ment faszövet helyén gyantával telt kisebb-nagyobb hézag (gyanta-odu) támad s ha a gyantaképzés tovább tart, végre a kéregbe jut s innen a fa felszínére kifolyik. Ilyenkor a fatest újabb rétegeit részben rendellenes faparenchima alkotja, azután Gy.-sá bomlik. A fa hársa meg kérge is gyakran hozzájárul ehhez a betegséghez s a betegségnek leginvesebb fokát a nagyobbfokú *gyantaömlés* árulja el. Gy. útján a törzs normális szövetrészei elpusztulnak, a fa hársa és kérge annyira gyantás lesz, hogy életműködése megakad. E bomlástermék nem pusztán a tönkremenő szövetek rovására keletkezik, hanem a képződésre való új táplálék odaáramlása is folyvást gyarapítja. Nagyobb Gy. tehát a fát sok tápláléktól fosztja meg. Ezért a nagyon gyantázó fa nyomoruságosan fejlődik, sőt teljesen el is pusztulhat. A Gy.-t megsebesítéssel is elő lehet idézni, pl. a fenyőféléken (mesterséges Gy.). Erre a célra a kérget csík alakjában lefejtjük v. megfúrjuk, mire a gyanta sokáig a sebbe folyik. A seb körül a Gy.-t bogár szúrása is öregbítheti. Azonban a részek elhalását belső okból gyakran a fának elgyantásodása és a Gy. is megelőzheti, pl. a vén erdei fenyő koronájának elszáradásakor, továbbá vén galytuskók elhalásakor, sőt a kivágott fák élő és álló tuskóin is.

Gyanták (növ.), e névvel a természetben gyakran előforduló és gyakorlati célokra is alkalmazott, valamint több igen jellemző sajátság által kitünő növényi anyagokat jelölünk, melyek vagy szilárdak és ekkor merevek, vagy félig szilárdak; külsőleg a mézgákhoz (gummi) hasonlók, de vízben oldhatatlanok, ellenben éter, borszesz és szénkénegben többnyire oldhatók, sok szén és hidrogén mellett kevés oxigént és semmi nitrogént sem tartalmaznak, kormozó lánggal égnek. A Gy.-at jelenleg három csoportra osztják, úgy mint: 1. *közönséges Gy.*, ilyenek a *fenyő-Gy.*, melyek a fenyőből magától v. bevágás folytán kiszivárgó, sűrű folyadékból: a *terpentin*-ből oly módon keletkeznek, hogy ez a levegőn könnyen illanó alkatrészét, a *terpentinolajat* elveszítvén, a benne feloldott gyanta szilárd állapotban kiválik vagy pedig lepárlás útján a terpentinből állíttatik elő, így a hegedűgyanta (colophonium). Ide tartoznak még a *szandarak-Gy.* (l. *Callitris*), a *dammargyanta* (l. o.), a *copal* (l. o.), a *guajak-Gy.* (l. *Guajacum*), a *masztix* (l. *Pistacia*); azonkívül a *lakk, gummilakk, sellakk* és *sárkányvér* nevű anyagok (l. *Rhus, Croton, Ficus, Dracaena* és *Calamus*), valamint az *Icica heptaphylla*-tól származó *conima*-Gy. és a *borostyánkő*; 2. *gummi-Gy.* (mézga-Gy.), ezek a közönséges Gy.-tól csak gummitartalmuk által térnek el. Ilyenek az *asa foetida* (l. *Ferula*), a *galbanum* és a *sagapenum*; az *oppoponax* (l. o.), az *ammoniákgummi* (l. *Dorema*), a *tömjén* (olibanum, l. *Boswellia*), a *mirha* (l. *Commiphora*), a *bdellium* (l. o.), az *euphorbium* (l. *Euforbium-gyanta*), a *gummigutti* (l. *Festéknövények*), a *takamahaka* (l. *Calophyllum*), a *ladanum* (l. *Cistus*), a *scammonium* (l. *Convolvulus*) stb.; 3. *balzsamok*, ezek v. közönséges Gy., melyek, mint a terpentin és a kanadabalzsam, sok illó olajat tartalmaznak és ezért gyantás alkatrészeik v. mind, v. nagy részben oldva maradnak, miáltal szirupsűrűségű anyagok keletkeznek; vagy pedig oly testek, melyek gyantában szegények, de főtömegükben folyékony gyantaféle anyagokból állnak (pl. a perubalzsam). L. *Balsamum* és *Balzsamok.*

Gyantakászu (növ.), összehajtott lúcfenyő-kéregből készült kosár, melybe a gyantaszedők a fáról lekapart gyantát tömik.

Gyantakő, Zay Mineralogiájában így nevezi a gipszet.

Gyantamirigy (növ.). A Gy. oly belső mirigy, mely többnyire lysigen úton keletkezik (l. *Sejtközök*). A szövetek belsejében egyes sejtcsoportok elgyantásodnak, a sejtek fala fölszívódik és a tartalmuk összefolyik. Gy.-ek elég gyakoriak a fenyőkben és a borostyánkő is, amely nem egyéb, mint a *Pinus succinifera* gyantája, hasonló eredetü.

Gyantanövények, l. *Gyanta* és *Gyanták.*

Gyantaolaj, a kolofonium száraz desztillációjakor nyert anyag. A gyantából a terpentinolaj legnagyobb részét ledesztillálják, végül olyan párlatot kapnak, mely ecetsavat, hangyasavat és még kevés terpentinolajat tartalmaz. Legvégül, ha a hőmérsékletet emeljük, a gyantaesszencia (pinolin) desztillál át. Ezt az olajat a terpentin hamisítására használják.

Gyantáros, Zenta rt. városhoz tartozó puszta Bács-Bodrog vm.-ben, (1910) 630 lak., u. p. és u. t. Zenta.

Gyantasav, l. *Abietinsav.*

Gyantaszappan (*rezinátok*), előállítható a gyantából, ha arra bázisok, nevezetesen alkáliák hatnak. A Gy. nem egyéb, mint a bázisoknak gyantasavval létesített vegyülete. A gyantasavas alkáliák vízben és alkoholban oldhatók és vizes oldatuk úgy habzik, mint a szappanoldat. A Gy.-t vizes oldatából nem lehet úgy kisózni, mint a zsírsavas szappanokat. Tiszta gyantasavas alkáliát elő lehet állítani, ha kolofoniumot szóda- és faoldattal főzünk; ez és az aluminiumrezinát a pa-

piros ragasztóanyaga. Közönséges szappanba is szokták keverni Gy.-t.

Gyantatermők (növ.), l. *Guttiferae*.

Gyantatömlők (növ.), különböző növények szöveteiben levő kisebb-nagyobb izodiametrikus, v. gömbölyű sejtüregek, melyeknek kivezető nyilásuk nincs és tartalmuk gyanta. Egyes esetekben a kész Gy.-ben még a sejtmag és a fal mellett a plazmaréteg is megvan. Ezeknek tehát, szemben a gyantavezetékekkel, saját faluk van.

Gyantavezeték (növ.), *gyantajárat, gyantaedény*, gyantatartalmú csatornák, amelyek különösen a fenyőfélékre jellemzők, ahol a levelekben, gyökerekben, a kéregben és kevés kivétellel (tiszafa, boróka) a fában is megvannak. Schizogen eredetüek (l. *Sejtközök)*, mert a gyantavezető csatorna nem a sejtfalak föloldódása útján, hanem a sejteknek egymástól való eltávolodása folytán keletkezik. A vezeték falát parenchima sejtek alkotják, ezek választják ki az üreg felé a gyantát. A fenyők fájában a Gy.-ek rendesen az évgyűrű (l. o.) szük tracheidás övében, az ú. n. nyári fában vannak (l. *Fa)* és a fa hossztengelyével párhuzamosan futnak, ezenkívül a bélsugarakban vízszintesen haladó Gy.-ek is vannak. A hossz és haránt Gy.-ek egymással összeköttetésben állnak, ezért tart a gyanta kifolyása mindaddig, míg a nyílás a gyanta megkeményedése folytán be nem dugul. Gy.-ek vannak még némely kopált szolgáltató Leguminosában is *(Hymenaea)*.

Gyanu. A gyanakodás inkább magát a lelki folyamatot, melynek folytán gyanakszunk, jelenti, Gy. pedig ennek a folyamatnak az eredményét. *Gyanus* a nyelvészetben a bizonytalanság általános jelentését kapta; gyanus lehet valamely szó, melynek értelme nem bizonyos; valamely mű, melyről nem tudjuk bizonyosan, hogy az az író írta-e, kinek tulajdonítjuk. Közmondás: Aki miben tudós, abban gyanus.

Gyanubüntetés (lat. *poena suspicionis, poena extraordinaria*, ném. *Verdachtsstrafe)*, a törvény által megállapítottnál enyhébb büntetés alkalmazása a vád tárgyát képező bűncselekmény miatt oly vádlottra, kinek bűnössége a bizonyítási szabályok szerint beigazolást ugyan nem nyert, de akivel szemben elegendő gyanuok merült fel arra, hogy kinvallatásnak vettessék alá. A Gy. — amilyen pl. a halálbüntetés helyett az életfogytiglani szabadságvesztésbüntetés — épp a kinvallatás alkalmazása alól ment fel. A XVIII. sz.-ban még igen gyakran kiszabták e büntetést a bíróságok; a bizonyítási rendszer átváltozása s az anyagi büntetőjognak új alapokra helyezése óta, tehát a XIX. sz. kezdetétől fogva a Gy. a törvénykönyvekből és gyakorlatból eltünt.

Gyanus haláleset, akkor forog fenn, ha bizonyos körülmények arra engednek következtetni, hogy a halál büntetendő cselekmény következménye. Ily körülmények: az elhalálozás rögtönössége, szokatlan volta, az ú. n. nem természetes halál, külsérelem nyomai stb.; Gy.-ről szokás beszélni akkor is, ha ismeretlen egyén holttestét találták. Minden Gy. esetében jelentést kell tenni a kir. ügyészségnek vagy a legközelebbi járásbiróságnak. Ily esetekben a holttestet csak a kir. ügyészség vagy a biróság engedelmével szabad eltemetni; az e szabály ellen vétő kihágást követ el s 100 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.

Gyanusított, a bünvádi eljárásban az a személy, aki ellen a nyomozás folyamán a büncselekmény elkövetésének gyanuja irányul. L. *Terhelt* és *Vádlott*.

Gyanus tanuk azok, akiknek hiteltérdemlőségéhez alapos kétség fér. A törvény meghatározza azokat az eseteket, amelyekben a tanu hivatalból vagy az ellenfél kifogása folytán tanuságtételre vagy eskütételre nem bocsátható. A szabad bizonyítás rendszere mellett a biró különben ezeken az eseteken kívül is jogosítva van a fenforgó körülmények tekintetbevételével a tanu hitelt érdemlőségét mérlegelni. Igy mint Gy.-at elzárhatja a biróság az eskütételtől a terhelt hozzátartozóját, azt, akinek vallomása ingadozó, aki nyerészkedő szándékból elkövetett büntett v. vétség miatt vizsgálat vagy vád alatt áll vagy az ily bűncselekmény miatt reárótt szabadságvesztésbüntetést még nem töltötte ki.

Gyapa, Pakshoz tartozó puszta Tolna vmegye dunaföldvári j.-ban (székh. Paks), (1910) 396 magyar lak.; u. p. Paks, u. t. Németkér.

Gyapár v. *gyopár* (növ.), l. *Leontopodium*.

Gyapár (azelőtt: *Gyapalócz)*, kisk. Zemplén vm. sztropkói j.-ban, (1910) 307 tót lak.; u. p. és u. t. Kelcse.

Gyapjasbőr, prém, továbbá suba és kabátbélés készítésére szolgál. Legértékesebb a néhány napos *karakul-* (l. o.) bárányok Gy.-e, melyből a híres *perziana-prém* készül. Az erdélyi és a moldovai racka bárányok Gy.-ét ruhabélés készítésére használják.

Gyapjas csincsilla (állat), l. *Csincsilla*.

Gyapjasmadárfélék *(Eriodoridae*, állat), az Éneklők (Passeriformes) rendjének Clamatores alrendjébe tartozó egyik családja. Hátuk alján s a farcsíkon a tollazat gyapjas. Csőrük kampósan hajlott, némileg hasonlítanak a rigókhoz. Körülbelül 350 fajuk ismeretes, Közép- és Délamerikában, egyes fajok azonban Ausztráliában is előfordulnak. Egyik legismertebb faja a nuráng *(Coloburis brachyurus* L.*)*, rigónyi nagyságú, tömzsi, igen kurtafarkú madár, háta és szárnyfedői kékeszöldek, farcsíkja világoskék, torka és melle fehér, alsó részei barnássárgák. Indiában és Ceylonban közönséges, hozzáférhetetlen sűrűségekben tartózkodik. Leginkább a földön szökdelve keresi rovarokból álló táplálékát.

Gyapjas majom *(Lagothrix*, állat), a Körmösmajmok (Cebidae) családjának egyik neme. Gömbölyű nagy fejük, zömök termetük és hatalmasan fejlett ötujjas végtagjaik alapján könnyű őket a hozzájuk hasonló pókmajmoktól megkülönböztetni. Nevüket feltünően lágy és gyapjas bundájuktól kapták. Dél-Amerikában társasan élnek és gyümölcsökkel táplálkoznak. Két fajuk ismeretes: a *Lagothrix lagotrica* Humb. és *Lagothrix infumatus* Spiz.

Gyapjaspille *(Lymantria dispar* a. m. *Ocneria dispar* L.), a Lymantriidae lepkecsaládba tartozó pillangófaj, melynek hernyója, elszaporodása esetén, lombos erdőinknek és gyümölcsöseinknek egyaránt veszedelmes ellensége. Hímje

és nőstenye annyira különbözők, hogy a tájékozatlan bizvást külön fajnak nézheti őket. A karcsú és kisebb hím szárnya szürkésbarna, élesebb v. elmosódottabb rajzzal és zegzugos sötétebb haránt-csikokkal diszitve és hosszú fogú fésüs csápokkal. A termetes, pohos nőstény szárnya fehéres v. agyagsárga szinű, hasonló csikokkal tarkitva. Rajzásuk július—augusztusba esik. A tojásokból tavasszal kikelő hernyók szürkés vagy barnás szinűek, hátukon végig 5 pár kék és 6 pár piros, szőrcsomós szemölccsel. Május végén, június elején utolsó legelőhelyükön átalakulnak. A bábból 3 heti pihenés után rajzik ki a pille. Kártevése ellen a védekezés a tojáscsomók megsemmisitésében áll kátrányolajjal (anthracénolaj) való bekenés v. lehorzsolás és elégetés által. Hazánkbeli följegyzések 1887. a temesvármegyei szilvásokban, 1890. a szatmár- és tolnavmegyei gyümölcsösökben tett nagyobb mértékű pusztitásáról emlékeznek meg. 1891-ben Temes és Krassó-Szörény vm.-kben lepte meg a szilvásokat. Utóbbinak Ogradena községében és annak környékén úgyszólván az egész gyümölcstermést megsemmisitette, sőt még 1892. is tetemes károkat okozott.

Gyapjas rák (*Dromia*, állat), a Tizlábú rákok (*Decapoda*) rendjébe, a Rövidfarkú rákok (*Brachyura*) alrendjébe tartozó ráknem. Számos faja az összes tengerekben megtalálható. Legközönségesebb az 5—7 cm. hosszú Gy. (*Dr. vulgaris* M. Edw.), mely a Földközi- és Északi-tengerben 20—35 fonálnyi mélységben honos. Nevezetes arról, hogy testén különböző szivacsfajokat (*Suberites*) hordoz s ezek védelme alatt indul rabló útjaira. Teste és lába sűrűn szőrös, innen neve.

Gyapjasszőrű pókmajom (*Brachyteles*, állat), a Körmösmajmok (*Cebidae*) családjába, a Csuklyásmajomfélék alcsaládjába tartozó majomnem. Egy élő (*Brachyteles arachnoides* E. Geoffr.) és egy kihalt (*Brachyteles brasiliensis* Lund.) faja ismeretes Braziliából. 1·4 m. hosszú. Gereznája fakó, szürkés, v. barnássárga; a fiatalok arca feketés, az öregeké húsvörös sötétszürke pettyek-kel; farka jól fejlett, vége összepöndörithető; hasa puffadt.

Gyapjas tőzeg (növ.), jobbfajta tőzeg a Balaton mellékén, a felsőbb rétegből. Benne az alkotó növények gyökérzete mint hajzat v. gyapju látható.

Gyapju, tágabb értelemben az állatok olyan szőrköntöse, mely összefüggő darabokban nyirható le; szűkebb értelemben véve a juhok szőrzete. A juhok gyapját *valódi Gy.-szálak* és *felszőrök* formálják, egyes testrészek pedig, pl. a fej és a végtagok alsó része, *fedőszőrökkel* vannak boritva. A valódi Gy.-szálak finom, 1½—12 cm. hosszú göndör szőrképletek, amelyek a bőrből ferdén és csoportosan nőnek ki. A Gy.-szálak kisebb csoportjai *pászmákká*, a pászmák pedig *fürtökké* egyesülnek, amelyeket ferde növésű Gy.-szálak, az ú. n. *kötőszálak* és a *Gy.-zsir* tartanak össze. Ha sok a kötőszál, a Gy. nehezen szedhető szét és a belső szerkezete *fátyolos*, mig ellenben a kevés kötőszál *laza fürtszerkezetűvé* teszi a Gy.-t. A Gy.-szál mikroszkóp alatt a rendes szőrtől abban különbözik, hogy nincsen velőállománya és hogy a kutikuláris hámsejtek nem egymás mellé, hanem zsindelyszerüen egymásra vannak helyezve, vagyis részben fedik egymást. A felszőrök 20—50 cm. hosszú, a ló sörényszőreire emlékeztető, hullámosan hajlott szőrképletek, melyek szabályos csoportokban majdnem függőlegesen nőnek ki a bőrből. Mikroszkóp alatt a felszőrökön a szőrre jellemző velőállomány rendszerint felismerhető. A juhok egyrésze kizárólag valódi Gy.-t termel, ezek a *valódi-* v. *fürtös-gyapjas juhok*; minők pl. a merino, a cigája és a southdown-juh. Más juh bundája valódi Gy.-szálakat és felszőröket együtt tartalmaz, ezek a *kevert-gyapjas juhok*, ilyen pl. a racka, a frizlandi és a karakul-juh. Végül olyan juhokat is ismerünk, melyek kizárólag felszőröket termelnek, minő pl. az angol leicester-juh. A Gy. értékét első sorban az azt alkotó Gy.-szálak sajátosságai határozzák meg, mint: a finomság, a szilárdság, a rugalmasság, a nyujthatóság és a hűség. A Gy. értékére befolyással van továbbá a kiegyenlitettség stb. (l. *Bunda*). A Gy.-szál *finomsága* alatt hosszúságának súlyához való viszonyát értjük, de ez a keresztmetszet átmérőjének négyzetével forditott viszonyban áll. Ez átmérőt mikroszkóppal határozhatjuk meg a leghelyesebben. A Gy.-szál átmérője 10—15 μ. A finomságra a göndörödésből vagyis a hajlások számából is szokás következtetni (l. *Göndörödés*). A *szilárdság* v. tartósság a Gy.-szál ellenállóképességét fejezi ki a hossztengely irányában ható nyujtóerővel szemben. Egy Gy.-szál elszakitásához 3—46 gr. szükséges. A *rugalmasság* a Gy.-szál azon tulajdonsága, hogy a túlnyujtott Gy. eredeti helyzetét igyekszik visszanyerni. A rugalmas Gy.-ból készült posztó és szövet egykönnyen nem gyürődik. A rugalmatlan és megfelelő szilárdságot nélkülöző Gy. az ú. n. *cérnás Gy.*, mely értéktelen. A Gy. *nyujthatósága* szintén kivánatos tulajdonság; a Gy. eredeti hosszának 10—40%-ával nyujtható. A nyujthatóság különösen a sima, fésült fonal készitéséhez szükséges kelléke a Gy.-nak, mivel a kevéssé nyujtható Gy.-szálak fésülés közben elszakadoznak és az értéktelen kóc-Gy.-ba kerülnek. A nyujtható Gy. simulékony, míg ellenben a kevéssé nyujtható merev. A Gy. *színe* rendszerint fehér, ritkábban szürke, sárgás, barna, rőt vagy fekete. A Gy.-nak *fénye* is van; a nemes- v. selyemfényű Gy. a legértékesebb, hibás ellenben az üvegfényű. Egyes juhfajtákat az élénk fényű Gy. jellemzi (fényes gyapjas juhok, minők az angol juhok), ilyen Gy.-ból készül a lüszter-szövet. A gyári feldolgozás szerint *posztó-*, *szövet-* és *fésüs-Gy.-t* szokás megkülönböztetni. A posztó készitésére a finom, rövid, jellegzetes hajlású és rugalmas, vagyis kiváló zsugorodó képességű Gy. alkalmas. A szövet-Gy. hosszabb a posztó-Gy.-nál, egyébiránt hasonló Gy.-féleség. A fésüs Gy.-ból sima fonal, ebből pedig sima szövet készül, mihez hosszabb, tágabb hajlású, nyujtható és könnyen idomitható Gy. szükséges. A gyárosok mind a posztó- és szövet-Gy., mind pedig a fésüs-Gy. többféle finomsági fokozatát, szortimentumát szokták megkülönböztetni. A Gy. valódi értékét a gyári feldolgozás közben ismerik fel. A kereskedelem tárgyát alkotó Gy.-ból csak a *Gy.-anyag* értékesül. A szennyes Gy.-ban 12—46% Gy.-anyag, kb. 12% viz, 14—20% zsir és 40—50% tisztátalanság, így föld, homok, polyva, bogáncs stb. foglal-

tatik. A magas értékű Gy. termeléséhez a juhok okszerű tartása és megfelelő takarmányozása szükséges; a külső káros befolyások főképen a finom gyapjas juhok bundáját értéktelenítik el nagy mértékben.

Gy.-termelés és forgalom. A hazai juhállomány 1911-ben 7,697.719 drbot tett ki, melynek kétharmadrésze a finomabb gyapjasokhoz tartozik (1895. volt 7,526.783 drb). Az ezen állomány után nyert Gy. óvi mennyisége 140.000 q. körül jár.

Gy.-forgalmunk volt és pedig:

Behozatal:

1910. évben 40.120 q., 10·7 millió korona értékben.
1911. « 39.243 « 10·8 « « «

Kivitel:

1910. évben 75.565 q., 19·6 millió korona értékben.
1911. « 66.948 « 16·4 « « «

Gy.-ból, Gy.-fonalakból és Gy.-árukból való forgalmunk és ennek iránya volt az 1911. évben és pedig:

Behozatal: 238.540 q., 174,449.000 kor. értékben. Ebből jött:

Ausztriából	196.449 q.,	155·2	millió kor. értékben
Németországból	11.784 «	6·3	« « «
Romániából	10.016 «	1·6	« « «
N.-Britanniából	6.787 «	5·5	« « «
Belgiumból	4.433 «	1·9	« « «
Franciaországból	4.002 «	2.0	« « «

Kisebb mennyiségek más országokból és világrészekből.

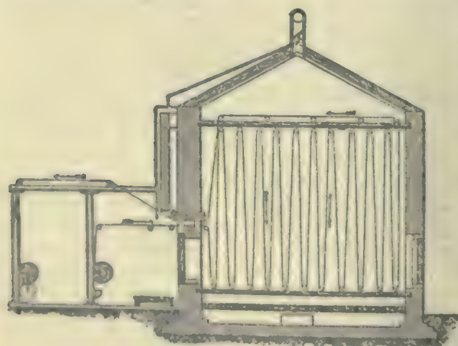
Kivitelünk volt 99.112 q., 38,396.449 millió kor. értékben. Ebből ment:

Ausztriába	70.903 q.,	28·4	millió kor. értékben
Németországba	16.459 «	3·6	« « «
Szerbiába	3.088 «	0·8	« « «
Romániába	1.971 «	1·4	« « «
Bosznia-H.-ba ...	1.318 «	0·7	« « «
Oroszországba ...	1.250 «	0·7	« « «

Kisebb mennyiségek más országokba.

A gyapju fehérítése.

A nyers Gy.-t vízzel, gyenge alkalikus oldatokkal (huggyal, ammonium-karbonáttal, kálium- v. nátrium-szappannal, szódával, szappangyökérrel, quillaya saponariával) stb., s végre ismét víz-

Kénező kamara.

zel mossák. Ezekhez a műveletekhez igen elmés szerkezetű gépeket szoktak használni (l. *Gyapjumosó gép*). Az első vízzel való mosás által nyert oldatot hamuzsirra és ferrociankáliumra dolgozzák fel. Újabb időben a nyers Gy.-nak illékony oldószerekkel való mosása kezd lábra kapni. Ilyen oldószerek: a kozmás olaj, éter, petroleuméter, benzin, szénszulfid stb. Ezek az oldószerek azonban csak a zsírokat oldják, a zsírsavas alkaliákat (szappanokat) nem; ezeket vízzel kell lemosni. A Gy.-t csak akkor fehérítik igazán, ha azt akarják, hogy tiszta fehér legyen vagy ha világos szinekre festik. A Gy.-t rendszerint kénessavval fehérítik. A nedves Gy.-t erre a célra a falazott kénkamarába akasztják, ahol vasserpenyőben ként égetnek. A Gy. ebben az így keletkezett kéndioxid légkörben nehány óráig marad, mire kiszedik s alaposan mossák. A Gy.-szöveteket az ilyen kamrán alkalmas vezető hengereken végigvonszolják. (Ilyen berendezést l. az *ábrán.*) Kéndioxid helyett gyakran nátriumbiszulfitoldatot használnak. A kénessav a festőanyagokra részben redukálólag hat, részben szintelen és oldható vegyülékké egyesül azokkal. Igy magyarázzák ki fehérítő hatását. A fehérítés nem tökéletes; a szín idővel ismét — legalább részben — helyreáll. A Gy.-t s általában véve az állati rostanyagokat jobban fehéríti a hidrogénszuperoxid. Gyengén ammoniakális oldatban használják. Gy.-ból és pamutszálakból szőtt árúnak a mosása annyiban okoz nehézséget, hogy ezek a különböző szálak a száradásnál egyenlőtlenül huzódnak össze.

A gyapju festése.

A Gy.-t laza állapotban, fonalak és szövetek alakjában festik meg. A pácolást és festést lehetővé teszi a gyapjunak feltünő adszorpciós képessége, melynél fogva a pácok egyes alkotórészeit és a festéket, illetőleg festőanyagot, ezeknek az oldatából könnyen felveszi. Ezt az adszorpciós folyamatot a pác- és festőanyagoldatok felmelegítése lényegesen elősegíti, azért a Gy.-t melegen v. forralás közben szokták pácolni és festeni is. Mint a többi textilanyagok festésénél, a Gy.-nál is a festési eljárás első sorban a festőanyag természetétől függ. *A savas festőanyagokkal* az eljárás az, hogy a Gy.-t savak v. savas hatású sók jelenlétében festjük. *A bázikus festőanyagok* a Gy.-t közvetlenül, mindenféle adalékok nélkül festik meg. *A sós festékek* alkalmazásánál a festékesbe sókat, ú. m. Glaubersót, konyhasót, hamuzsirt és másokat adunk. Legváltozatosabb és legnehezebb az eset a *pácot igénylő* festőanyagoknál. Ezek a festőanyagok különböző fémgyökökkel oldhatatlan, szines lakkokat alkotnak. A Gy.-nak pácfestékekkel való festésénél a következő eljárásokat különböztetjük meg:

1. Festés előzetesen pácolt Gy.-n.
2. Festés és pácolás ugyanazon oldatban.

Ezt az eljárást kétféleképen végzik: *a)* a pác és festék ugyanazon oldatban együtt van. A lakk a festékesben képződik és azért az oldatba savat is teszünk, amely a lakkot feloldja; *b)* a Gy.-t kifestjük a festőanyag oldatában és utólagosan fémsókat (vasgálic, rézgálic, krómsók) adva hozzá, főzzük.

Festés csávafestékekkel, pl. indigóval, indanthrén festőanyagokkal stb. Az eljárás az, hogy csávát, azaz olyan oldatot készítünk, amely a festéket redukált állapotban tartalmazza. Ha a Gy. ebből a csávából kikerül, a levegőn oxidáció következtében kifejlődik a szín (l. *Indigó).* A Gy.-t

GYAPJUFONÓ GÉPEK.

1. ábra. «Lisseuse» fésültgyapju-mosógép.

2. ábra. Francia előfonó.

3. ábra. Farkas néven ismert gyapjubontógép.

4. ábra. Hengeres kártológép.

5. ábra. Szijrendszerű osztókészülék kártológépeken.

6. ábra. Kártoltfonál megnyujtása.

7. ábra. Folytonos fonógép, kartoltgyapju fonására.

nemcsak kátrányfestőanyagokkal, hanem igen gyakran természetes festőanyagokkal festik. Legfontosabb színek a *kék*, a *vörös* és a *fekete*. A legtartósabb kék szín indigóval állítható elő. Gyakran átfestik az indigótól kék árút timsóval, rézgáliccal és borkővel való pácolása után kékfával. Igen elterjedt, de nem állandó kékszínű árú az, amelyet úgy nyernek, ha a Gy.-t előzetesen timsó, káliumbikromát, rézgálic, borkő és oxálsav keverékével pácolják és befejezésül kékfával kifestik. A vörös színek közül legkedveltebb a cochenille-bíborszín, amelyet cochenille-al és ónsóval v. ponceau-festékekkel nyernek. Legállandóbb a krappvörös, amelynek előállításához a timsóval, ónsóval, káliumbikromáttal, borkővel és oxálsavval pácolt Gy.-t alizarinnal kifestik. A Gy.-nak feketére való festéséhez azelőtt kizárólag természetes növényi festőanyagokat használtak. Újabban azonban a kátrányfestőanyaggyárak annyi jó, sőt kitünő mesterséges fekete festőanyagot produkálnak, hogy az ú. n. kékfa-fekete mindinkább háttérbe szorul.

A Gy.-festés annyira terjedelmes iparág, hogy e helyen részletesen nem tárgyalható. Utalunk a nagyszámban rendelkezésre álló speciális szakmunkákra és a kátrányfestőanyaggyárak részéről kiadott prospektusokra és egyéb kiadványokra.

A gyapjufonal gyártása.

(L. a képmellékletet).

A Gy.-fonalgyártásnak két módja szokásos, ú. m. a fésült és a kártolt fonalgyártás.

1. *A fésülsgyapjufonal gyártása* (Kammgarnspinnerei). A Gy.-fajok közül az 50 mm.-nél hosszabbakat, ha simák v. tágan íveltek, fésűs v. *gyaratolt* gyapjuknak nevezik. Minél simább és hosszabb a Gy., annál alkalmasabb a fésülésre (l. o.). A fésűs Gy.-fonal gyártásához hátonmosott Gy.-t használnak, mert ennek teljes kimosása gyorsan s a Gy. összekuszálódása nélkül végezhető. A mosást szappannal, mosógépen végzik. A szappanfürdőből a Gy.-t kiemelve, langyos vízben öblögetik, azután hengerekkel a fölösleges vizet kisajtolják s kissé szárítják. A megszikkadt, tehát még nyirkos Gy.-t azonnal kártolják, még pedig rendszerint oly gépen, melyen két födob van s mely a kártolt anyagot szalaggá egyesíti és csévére felhengerli. Ezt követőleg a szálak egyenletesebb elosztása és párhuzamosítása céljából nyujtógépen egyesitik s nyujtják a szalagokat. Ezután a nyujtott szalagot fésülik, még pedig az anyag minősége szerint hidegen v. melegen. A finom göndör Gy.-t, főleg ha vékony fonalat akarnak belőle készíteni, melegen fésülik, mert ily állapotban a Gy. a fésüknek csekélyebb ellentállást fejt ki, minthogy göndörségének nagyrészét elveszti. A meleg fésülés költségesebb és ezért közepes finomságú és durvább Gy.-t hidegen szokás fésülni. A fésülőgépek számos rendszerei közül hideg fésüléshez leginkább a Heilmann-félét, meleg fésüléshez pedig a Holden- és Nobel-félét használják (l. *Fésülés*).

A kifésült szalagokat egyenletességük fokozása céljából többszörös egyenesítésnek és nyujtásnak vetik alá. E célra a hosszú Gy.-kat a nyujtóhengerek közt tűs lécekkel, a kurta Gy.-kat pedig tűs hengerrel támasztják. A fésűs Gy.-t rendszerint festetlenül fonják, de keverék színű fonalak gyártásánál a nyujtott anyagot festik, festés után ismét nyujtják és egyesítik. A fésűs Gy. további feldolgozása három csoportra osztható, ú. m. az angol, francia és német eljárásra.

Az *angol eljárás* szerint a hosszú sima Gy.-kat fonják. Ennél a nyujtott szalagot olajos állapotban dolgozzák fel, még pedig az előfonógépeken és fonógépeken. Az előfonógépek is nyujtanak, de a nyujtott anyag összefüggésének növelésére némileg össze is sodorják az anyagot, mely most már előfonatnak neveztetik. Az előfonógépek e célból egyszerű szárnyas, ú. n. waterorsóval vannak felszerelve (l. *Fonás)*. Az első előfonógépről nyert előfonatot még további 3—4 előfonógépen kezelik. A fonógép szintén *water* rendszerű orsóval bír, mely az előfonótól csak abban különbözik, hogy orsója sokkal kisebb méretü.

A *francia* rendszer a legfinomabb merino-Gy.-nál nyer alkalmazást. Ezen Gy.-kat zsírtalanul fonják s azért a nyujtott szalagot a *Lisseuse* néven ismert gépen mossák (l. az *1. ábrát)*. Ennél a szalag szappanfürdőkön áthalad, hengerek között sajtoltatik és gőzzel fűtött dobokon száríttatik. A kiszáradt zsírtalan szalagot csévére gombolyítják és ismételten nyujtják és egyesítik. Ezt követőleg előfonatot készítenek belőle, mely célra *a 2. ábrán* bemutatott gépet használják. Ezen előfonógép a nyujtó részen kívül göngyölgető készülékkel is el van látva, amely az anyagot összébbnyomja, miáltal az előfonat kezelhetővé válik. Az előfonást 4—6-szor ismétlik, ezt követőleg végleg megfonják a szálakat. A szorosabb értelemben vett fonást (végleges fonás), ha csekély sodratu fonalat készítenek, a selfaktoron, vagyis a sima orsójú fonógépen végzik, míg az erős sodratu fonalakat gyűrűs orsóju gépen fonják (l. *Fonás)*.

A *német* vagy *vegyes rendszer* középfinom és durvább minőségű merino-Gy.-nál nyer alkalmazást. Ezeket göndörségük csökkentése céljából a *Lisseuse*-gépen mossák, de mosás után ismét olajozzák. Ezután tűshengerű nyujtógépen és ezután a *flyer* rendszerű előfonógépen kezelik. A flyer rendszerű előfonógép (l. *Pamut)* oly szárnyas orsóból áll, amelynél a cséve külön lesz forgatva, hogy csévélése feszültséget ne okozzon. Az előfonógépek száma 3—4. A végleges fonást csekély sodratu fonalaknál selfaktorral, kemény sodratu láncfonalaknál pedig water vagy gyűrűs orsójú fonógépen végzik (l. *Fonás)*.

2. *A kártoltfonalgyártás* (Streichgarnspinnerei). Az 50—60 mm.-nél rövidebb Gy.-fajokat, ha tágan, szabályosan v. túliveltek, kártolt Gy.-knak nevezik. A göndörebb, kurtább s összezsugorodó Gy. posztógyártásra, a hosszabb s kevésbbé ívelt pedig szövetgyártásra alkalmas. Kártoltfonalgyártáshoz zsírban nyirt Gy.-t használnak, amelyet szódával a Leviathan nevű mosógépen (l. *Gyapjumosógép)* szoktak mosni. Mosás után e Gy.-t teljesen kiszárítják, mert ily állapotban kereskedelmi cikket képez s jól raktározható.

A fonódákban kellő keverés után olajozva és vizezve lesz közel 10%, olajjal és 10—15%, vízzel, ezután pedig a *3. ábrán* látható farkason lazítva. A farkas *a* etetőasztalból, *b* etető-

hengerből és *e* farkasfogakhoz hasonló szögekkel borított dobból áll. A Gy.-t a *b* henger az alatta levő vájuval közösen tartja, illetőleg igen lassan továbbítja, az *e* dob pedig gyorsan forog s így a felületén levő szögek a fogva tartott Gy.-t kefélik s ezáltal a csomókat bontják. A csomók további felbontását és a szálak párhuzamosítását kártológépen végzik, mely célból háromszoros kártolást alkalmaznak. Az első és második kártoláshoz a *4. ábrán* látható hengeres kártolót használják. A Gy.-t a *c* etetőasztalra helyezik, ahonnan az etetőhengerpár lassan továbbítja a *T* dobhoz. Ezen dob, valamint az ezt környező hengerek drótkajmókkal (kártokkal) vannak borítva. A *T* födob kajmói elragadják a Gy.-t, tovahaladva az *a* hengerek kajmói útját állják s így a csomók az *a* hengerbe akadnak; miuthogy *a* lassan forog, a fődob kajmói hosszabb időn át kefélik az ebbe akadt csomókat, vagyis bontják s párhuzamosítják a szálakat. A felbontott szálak a kártok közé helyezkednek el, ahonnan *p* segélyével kissé kiemeltetnek, hogy továbbhaladva a *B* henger kártjaiba akadjanak. A *B* leszedő hengerről a szálak *e* rezgőpengével veretnek le s összeálló fátyolszerű hálózatot alkottnak. Ezen fátyol a *g* dobon sokszorosan rétegeztetik s ez a bundát (vattát) adja. A csomókat felfogó *a* hengert *munkásnak*, a vele érintkező *w* hengert pedig *tisztítónak* mondják, mert ez utóbb folyton leszedi a munkásra akadt felbontatlan csomókat és újból a fődobnak adja át. A második kártolásnál nyert bundát a harmadik kártolóra helyezik, amely az etetőasztaltól kezdve a rezgőpengéig teljesen azonos szerkezetü, de a rezgőpenge után követő dob helyett az *5. ábra* szerinti szerkezettel van ellátva.

Ezen ábrán a leszedő henger *P*-vel, a rezgőpenge *H*-val van jelezve. A rezgőpenge által levert fátyolszerű szálréteg *TT* hengerpárok közé jut, amelyek *RR* szíjakkal olykép vétetnek körül, hogy az alulról jövő szíj a hengerek érintkezési vonalán túl a felső hengerre s viszont a fölülről jövő szíj az alsó hengerre illeszkedjék, ami által a fátyolszerű szálréteg a szíjak szélességével egyező szélességű szalagokra oszlik szét. Ezen szalagok a szíjakhoz tapadnak, ahonnan érdes felületü hengerrel távolítják el és az NN_1 göngyölgetőkbe bocsátják, hogy kezelhető előfonattá váljanak. A nyert előfonat vastag s egyenlőtlen és közönséges nyujtásra alkalmatlan. Egyenletességének növelése céljából sodrás közben nyujtják, mert a vékonyabb helyek erősebben sodródnak össze, miként ez a *6. ábrán* látható, s ezért a nyujtóerőnek jobban is állanak ellent, mint a vastagabb helyek. Az előfonat fonását selfaktoron v. gyűrűsorsójú gépen végzik (l. *Fonás*). Az itt alkalmazott selfaktor a *Fonás* cikkben ismertetett pamutselfaktortól csak abban különbözik, hogy az etetőkészülék csak egy hengerpárból áll és hogy az orsók változó sebességgel birnak, még pedig az etetés időszakában leglassabban, a nyujtás időszakában már gyorsabban és ezután leggyorsabban forognak.

Az itt használható gyűrűsorsójú fonógép a *Fonás* cikkben ismertetett fonógéptől nagyon elüt, mint ez a *7. ábrából* kitünik. A *V* előfonat a *b* részben nyujtva lesz, de ugyanekkor az *r* fonócsövön áthaladva, az *ra* darabon megsodortatik, míg ezentúl kisodortatik. A nyujtásnak alávetett *f* fonalrész tehát folyton sodrott állapotban van. A nyujtott előfonat *b* hengerpárból kiérve, teljesen sodratlan s most rendszeres megsodrása céljából gyűrűs orsóval hozzák kapcsolatba, l. *Fonás*.

Balesetvédelem. I. *A fésüsgyapjufonal gyártásánál*. A nyujtógépeken baleset történhetik: 1. adagolásnál, amikor a munkás keze véletlenül a tűk közé kerül. Léces nyujtógépeken egy lemezzel, hengeres nyujtógépeken pedig egy ékalakú deszkával töltik ki azokat a hézagokat, amelyeken át a munkás a tűkhöz érhet; 2. a gép tisztításakor. Elkerülhető önműködő tisztítókészülék használatával; 3. a gép véletlenül megindulásakor. A gépet kéziemeltyüvel vagy forgattyuval kell megindítani, amelyek a nyugalmi helyzetben rögzíthetők, úgy, hogy véletlen lökés folytán sem kerülhetnek az indító helyzetbe.

Fésülőgépeknél a nyujtógépekéhez hasonlók a védőkészülékek.

Előfonók (flyerek) minden veszedelmes helye (főtengely, kupos áttétel, fogaskerekek) a kikapcsoló szerkezettel összeköttetésben levő burkolattal van befödve, úgy, hogy a gépet csak akkor lehet megindítani, ha a védőburkolatok rá vannak erősítve.

II. *A kártoltfonalgyártásnál*. A farkasnál baleset keletkezhetik: *a)* ha az adagoláskor a munkás keze az etetőhengerek közé kerül, amelyek azt összezúzzák. Ezt önműködő etetőkészülékkel v. az etetőhenger elé helyezett védőhengerrel meg lehet előzni. A védőhengert u. i. a munkásnak a veszedelmes helyre került keze felemeli. A védőhenger felemelésekor egy külön szerkezet a gépet és így az etetőhengereket is megállítja; *b)* a farkas dobja eleven erejénél fogva még a hajtószíjnak a laza korongra áttolása után (a gép megállítása után) is tovább forog. Ha ilyenkor tisztítás céljából a dobfedelet felcsapják és eközben, vagy ha a munkás véletlenül a hátsó dobnyilásba benyul és így a munkás keze véletlenül a dobhoz kerül, azt a tövises dob összemarcangolja. Ez elhárítható, ha a farkast felszereljük úgy, hogy a szíjáttoláskor egy önműködő fékkel tényleg meg is állítjuk a dobot.

A kártoknál tisztításkor, de különösen a kidobott piszoknak üzemközben való eltávolításakor történik baleset. Ennek elkerülésére önműködő tisztítószerkezeteket és a szennygyüjtő vályukat önműködően kiürítő készüléket alkalmaznak.

A selfaktor minden fogaskereke, a quadránsok és kötelek burkolva vannak. A vágányokon futó kerekek elé biztosító papucsot szerelnek, amely nem engedi, hogy a kerék a munkás lábára gázolhasson.

Gyapju, nagyk. Bihar vm. cséffai j.-ban, (1910) 1621 oláh és magyar lak.; van hitel- és fogyasztási szövetkezete, vasúti megállója, postahivatala és telefonállomása. József főhercegnek itt szép kastélya van.

Gyapjuárúk, oly szövészeti cikkek, melyeknek nyersanyaga gyapju. Ilyenek a posztók, női szövetek, daróc stb. A Gy. készítésénél műgyap-

jut is használnak, különösen olcsóbb árúknál. Gy. készülnek hazánkban az erdélyi részekben (Brassó, Nagyszeben, Segesvár és Nagydisznód), a felvidéken (Zsolna, Rajecz, Csacza, Beszterczebánya, Losoncz, Gács, Privigye, Németprona) és a Dunántúl (Veszprém, Pápa, Pinkafő). Legrégibb termelési helye a Gy.-nak hazánkban Erdély, míg legnagyobb gyapjuárú-(posztó-)gyárunk Zsolnán van, ahol a női gyapjuszövetek készitését is sikerrel honosították meg. Ezen iparág terén hazánk piacain Ausztria uralkodik, mely különösen cseh- s morvaországi gyáraival versenyez; a finomabb Gy. hozzánk Francia- és Angolországból hozatnak be. Az utolsó évtizedben ez az iparág is igen szép fejlődésnek indult nálunk, hatalmas új gyárak keletkeztek, de azért az ország fogyasztásának több mint 80%-a még mindig külföldről hozatik be.

Gyapjuárverés vagy *gyapjuaukció*, a gyapjunak nagy tömegben, hivatalos személyek közbenjöttével való bizományi eladása. Nálunk a gyapjuárverési vállalat a kereskedelemügyi minisztérium fenhatósága és ellenőrzése alatt áll s árverésein a földmívelésügyi minisztérium, Budapest székesfőváros tanácsa és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület kiküldött által képviselteti magát. Az árverésre kerülő árúk kikiáltási árát, az eladó meghallgatásával, a *becslési bizottság* állapítja meg, mely kivánatra az eladónak már az árverés előtt a beraktározott árú 80%-a erejéig kölcsönt folyósít. Az eladó az elárverezett árú készpénzértéke után számított következő illetékeket fizeti: $^1/_2$% árverező jutalék és $1^1/_2$% bizományi és alkuszdíj. Nov. 1. és április 30. közt beraktározott árúkért raktárbér és biztosítás fejében q-kint 1 korona; szállítás, betárolás és mérlegelés címén q-kint 60 fillér fizetendő.

Gyapjuaukció, l. *Gyapjuárverés.*

Gyapju-bársony, l. *Bársony.*

Gyapju fehérítése és *festése*, l. *Gyapju.*

Gyapjufekete, kátrányfesték, mely előállítható paratolil β-naftilamin és azobenzoldiszulfosav diazovegyületéből. Kékesfekete, vízben oldható por, mely a gyapjut savanyú fürdőben kékesfeketére festi.

Gyapjufésű, l. *Fésülés.*

Gyapjufinomságmérő *(ericometer, ericoscop)*, olyan eszköz, mellyel a gyapjuszál átmérőjét meg lehet határozni. A mult század második évtizedétől kezdve többféle Gy.-k voltak alkalmazásban, így a Dollond-, Pilgram-, Koehler-, Gravert- stb. félék. Újabban a mikroszkóp segítségével határozzák meg a gyapju finomságát. A finomságra a göndörödésből is következtetnek, minthogy bizonyos hosszúságra eső hajlások száma a finomsággal vonatkozásban áll. Ezen az alapon *Pabst* és *Hartmann* szerkesztettek finomságmérőket. E készülékek fogazott szélű, sokszögű fémlemezek, melyeknek fogas oldalait a pászmák hajlásaiba illesztik.

Gyapjufonal, l. *Fonál* és *Gyapju.*

Gyapjufonás, l. *Gyapju.*

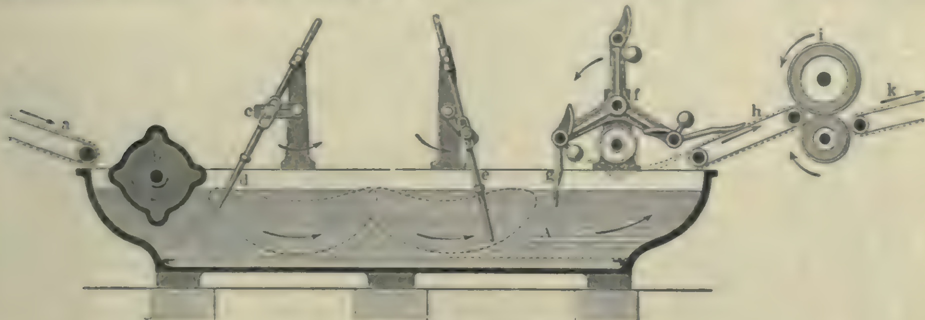
Gyapjufű (növ.) a. m. *Verbascum thapsus* L. és *Eriophorum.*

Gyapjufürt, l. *Gyapju.*

Gyapjuipar, l. *Gyapjuárúk.*

Gyapjukóc v. *kócgyapju*, a fésülés művelete segélyével elkülönített rövid szálak. Ezen anyag a kártolt fonalgyártáshoz igen jól használható, de különösen a posztószövetekhez, mert a rövid szálak igen jól kallódnak.

Gyapjuminősítő intézet. Feladata a gyapjutermelésre és értékesítésre vonatkozó kérdésekben az érdekelt feleknek szakvéleményt adni; továbbá a gyapjuismeretet tudományos irányú vizsgálatokkal fejleszteni, minélfogva nemcsak a gyapjutermelésnek és kereskedésnek, hanem a textiliparnak is kiváló szolgálatokat van hivatva tenni. Hazánkban ilyen intézetet a földmívelésügyi miniszter 1898. állított fel, mely a belföldieknek ingyen, külföldieknek mérsékelt díj mellett áll rendelkezésére. L. *Kondicionáló intézetek.*

Leviathan-gyapjumosógép.

Gyapjumosás, l. *Gyapjumosógép.*

Gyapjumosógép. A zsírban nyírt és hátmosott gyapjut még gyári mosásnak vetik alá. A kártolt fonalgyártáshoz való zsírban nyírt gyapjut szódával, a fésüs fonalgyártáshoz való hátmosott gyapjut pedig szappannal mossák. A gyári mosást a *Leviathan* néven ismert mosógépen végzik, melynek vázlatát az *ábra* mutatja. E gép 3—4 medencéből áll. Mindegyik medencében, ha zsiros gyapjut mosnak, 50—60 C. fokú higított szódafürdő (1000 liter vizbe 4—6 kg. szóda), míg ha hátmosott gyapjut mosnak, 30—45 C. fokú szappanfürdő (1000 l. vizbe 2 kg. szappan) van. Minden medencének folyton ide-oda járó gereblyeszerkezete van, mely a gyapjut a fürdőben továbbítja s mintegy öblögeti, ezenkívül kiemelő

szerkezete, mely a gyapjut a fürdőből kiemeli és végnélküli etető asztalra teszi, hogy a szomszédos medencék között elhelyezett hengerpár behatása alá kerüljön. A hengerek kisajtolják a gyapjuban levő folyadékot és vele a feloldott piszkot. A hengerből kikerülő gyapju a következő medencébe esik. Az utolsó medencéből kikerülő gyapjut, ha szódában mosták, hideg vízben öblítik s ezután teljesen kiszárítják, ha pedig szappannal mosták, langyos vízben öblítik. Az ily mosógép hossza 9—12 m., szélessége 1 m., munkabirása naponként átlag 2500—3000 kg. mosatlan gyapju. Hazánkban (Budapesten) 2 gyapjumosógyár van.

Gyapjurágás, a juhoknak az a beteges szokása, hogy egymás gyapját lerágják. Jelentősége a némelykor igen tetemes gyapjuveszteségben áll, amellett, hogy fiatal bárányok beleiben a gyapju csomókká összeverődve emésztési zavarokat okozhat. A Gy. leginkább csak finomabb juhászatokban és mindig csak a téli istállózás idejében észlelhető. A nyájban többnyire egy birka kezdi meg a rágást, de csakhamar több társa akad, melyek azután közösen az először kikezdett birkát egész a kopaszságig lerágicsálják, azután pedig új áldozatot szemelnek ki maguknak. A rossz szokás gyorsan terjed a nyájban. Bárányok némelykor már 1—1½ hónapos korukban kezdik anyjuk gyapját a hason és a combokon rágicsálni; társaik hasonlóképen csakhamar követik a példát és később nemcsak anyjukról, de más birkákról is szedik le a gyapjut. Eközben az idősebb állatok egészsége alig szenved, csak kivételes esetekben észlelhetők egyiken-másikon lesoványodás és kevésvérüség jelei, míg ez a bárányoknálazok elhullására is vezethet. Amint a nyájat tavasszal a legelőre kihajtják, az állatok a Gy.-t azonnal abbahagyják. A baj elhárítása végett tanácsos a juhokat, megfelelő takarmányozás mellett, még téli időben is, amennyire azt az időjárás engedi, a nap egy részében a szabadba bocsátani. A már fellépett baj további terjedése ellen a rágcsáló és a megrágott birkák azonnal való elkülönítésével és a takarmányban netalán hiányzó nitrogéntartalmú anyagok és sók pótlásával kell védekezni. Ha bárányokon észlelhető a baj, akkor anyjuk megfelelő etetésére kell gondot fordítani, esetleg a netalán kevés anyatejet tehéntejjel pótolni; azonkívül célszerű olyankor anyjuktól különválasztani és csak szopás végett hozzája bocsátani. Végül Lemke a Gy.-t űző birkák bőre alá a sósavas apomorfin fecskendését ajánlja, három egymásutáni napon 0·10—0·20 g.-t.

Gyapjusás (növ.), l. *Eriophorum*.

Gyapjuszövés. A férfi-ruhaszöveteket 1·50—1·80 m. szélességben szövik. A Gy.-nél a felvetés előtt a láncfonalakat állati enyvvel telítik a bolyhok lekötése céljából (l. *Felvetés*). A vetüléket divatcikkeknél szárazon, posztószerű szöveteknél ellenben nedvesen verik be, mert nedvesen jobban lehet beverni s így tömöttebben szőni. L. *Szövés*.

Gyapjuzsák (ang. *woolsack*), annak a bíborszínű posztóval bevont négyszögletes vánkosnak, tágabb értelemben magának az ülőhelynek is elnevezése, melyen a lordok házában a lordkancellár az ülés alatt elnökölni szokott.

Gyapjuzsír, a bőr faggyumirigyeinek váladéka, melynek feladata, hogy a gyapjut bevonva, a külső káros befolyásoktól megvédje és konzerválja. A Gy. mennyisége a gyapju hosszától, a juhfajtától és a takarmányozástól változóan 4—21% között ingadozik. Posztó-gyapju átlag 16, fésűs-gyapju 13, a racka-juh gyapja 4% zsírt tartalmaz. Megkülönböztetünk könnyen kivonható és nehezen oldódó Gy.-t; a nagyon ragadós Gy., melyet szurkosnak hívnak, a gyapju értékét csökkenti. A Gy. többféle szinű, így világossárga, rozsdabarna, zöldes stb.

Gyaponc (állat) névvel szokták jelölni a régibb szerzők a fonó-(szövő-)lepkék *Lymantriidae* (Liparidae) családjába tartozó nemek fajait, melyeket a vaskos és erősen gyapjas test jellemez. Egyes fajok a potrohuk végéről leváló szőrökkel takarják be petecsomóikat, mint az *aranyfarú pille* (Porthesia chrysorrhoea L.), vagy a *gyapjas pille* (Lymantria dispar L.); mindkettő ismert gyümölcsfakártevő. Mint mező-, kert- és erdőgazdasági kártevők említendők még: a *réti gyapjas pille* (Hypogymna morio L.), a *párhordó pille* (Orgyia antiqua L.), a *fűzfa-Gy.* (Stilpnotia salicis L.), az *apácapille* v. *fenyves-Gy.* (Lymantria monacha L.).

Gyapot (növ.), több *Gossypium*-faj (gyapotnövény) magvának héjából kinőtt szőr. A Gy. a nyers anyagot jelenti, a belőle készített anyagokra inkább a *pamut* v. *pamuk* szó használatos (pamutcérna, pamutvászon, pamutkelme stb.), bár újabban mindinkább a pamut elnevezést használják általánosan, úgy a nyers anyagra, mint a belőle készített árúra nézve. A Gy. (ang. *cotton*, franc. *coton*, ol. *cotone*, ném. *Baumwolle*) nemcsak a legfontosabb fonható rost, hanem egyenesen a világkereskedelem és ipar legelső árúja s azért mondja az angol, hogy: «cotton is King» (a Gy. a király). A Gy., a szén és a vas uralják a világ kereskedelmét és iparát. S bár a Földön termesztett búzának az értéke négyszeresen fölülmúlja a Gy. értékét, utóbbinak fontossága kitűnik abból, hogy termesztése 15 millió embert foglalkoztat, feldolgozása 4 millió embernek nyujt keresetet, s ezeknek munkabére 3000 millió koronánál többet tesz ki, a Gy.-ból készített árúkkal pedig 1200 millió ember ruházkodik. A Gy. termesztése, feldolgozása és értékesítése évenként sokkal több, mint 10,000 millió korona értéknek felel meg.

1. ábra. A gyapot-növénynek egy ága (⅓ nagyságban).

A Gy.-növényt *(1. ábra)* igen számos változatban termesztik, amelyek a következő 5 fajra vezethetők vissza: 1. *Gossypium barbadense* (Barbados-szigeti Gy.), hazája Nyugat-India; főképen Amerikában termesztik, de mivel kiváló hosszúszálú Gy.-ot szolgáltat, másutt is kezdik mívelni.

2. *G. herbaceum*, hazája valószinüleg India s kivált ott, de Egyiptomban és másutt is mivelik. 3. *G. arboreum*, hazája valószinüleg Afrika, de úgy ott, mint régi idő óta Elő-Indiában s azonkivül egyebütt is mivelik. Fraas szerint már a régiek ismerték s Plinius *arbor laniferának* v. *xylonnak* nevezte. 4. *G. hirsutum*, hazája Közép-Amerika s ott,

2. ábra. A gyapotnövény kinyilt termése (természetes nagyságban).

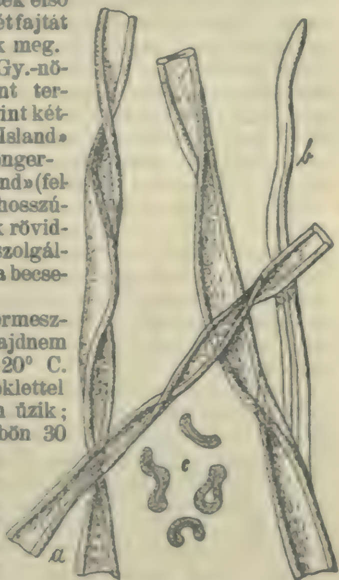
valamint másutt is mivelik. 5. *G. religiosum* Kinában otthonos és kivált ott, de másutt is mivelik. E faj Gy.-ja (Nanking-Gy.) eredetileg sárgás szinü, s belőle készül a valódi «nanking»-szövet, melyből Kinában csak mandarinoknak való ruházatot készitenek, ellenben a nálunk készülő nanking festett pamutkelme, melyet leginkább bélésnek s most már csak ritkábban könnyű nyári férfiruhának is használnak.

3. ábra. A gyapotnövény magja (hosszmetszetben) s rajta levő szőrökkel (gyapot); természetes nagyságban.

A Gy. szedése szept. végén v. okt. elején történik és pedig oly módon, hogy a 3—4 részre nyiló érett termésből a belőle kilátszó Gy.-ot *(2. ábra)* kiszedik úgy, hogy a termés falrészei visszamaradnak. A kiszedett szöszös anyagot megnyomkodva, érezhetők benne a kemény magvak, melyeket azután különös gépekkel kiszednek (amit nemzetközileg elfogadott francia kifejezéssel: «egrener»-nek mondanak). A kiszedett gyapotot, mivel nagy térfogattal bir, ezután hidraulikus sajtókban összepréselik és rendszerint 250 kilogrammos csomagokban (bál, l. o.) jutavászonba varrják s rendesen ilyen bálokban szállitják, amiért is gyakran a gyapot mennyiségét bálokban fejezik ki. A mag rendesen tojásdad alakú és köröskörül szőrökkel van ellátva, de ezek leginkább a mag tompább vége felé vannak irányítva s ott hosszabbak is *(3. ábra)*. A rendes hosszú szőrök mellett gyakran jóval rövidebb, a maghoz erősen tapadó, gyengén sárgás, vagy más szinű szőrök is vannak (alapi Gy., Grundwolle), amelyek nehezen válnak le a magról s azért ezek fehéres vagy más szinben látszanak, míg a másik esetben a magvak feketék. E sajátság alapján, dacára a sok termesztett Gy.-növény-fajtáknak, a gyakorlatban csak kétféle Gy.-növényt különböztetnek meg, u. m.: 1. *indiai* Gy.-növény, leginkább a *Gossypium herbaceum* és változatai; ennek Gy.-ja mindég rövid szálú («kurzstapelig») és magvai mindenkor a fehéres v. sárgás alapi Gy.-tal födvék, tehát soha sem feketék; 2. *amerikai* Gy.-növény, azaz a *G. barbadense* és *hirsutum* fajok; az elsőnek magvai rendesen kopaszok és feketék, a másikéi pedig többnyire élénkzöld v. szürke szinűek. Felemlitendő azonban, hogy az indiai és amerikai Gy.-növények között éles határ nem vonható, de az ültetvényesek első sorban ezt a két fajtát különböztetik meg. Az amerikai Gy.-növények megint termőhelyük szerint kétfélék: «Sea Island» (szigeti és tengerparti) és «Upland» (felföldi); az első hosszúszálú, a másik rövidszálú Gy.-ot szolgáltat és az első a becsesebb.

A gyapottermesztést jelenleg majdnem minden, 15—20° C. középhőmérséklettel biró országban űzik; a D.-i félgömbön 30 foknyi d. sz.-ig, az É.-i félgömbön pedig 41, sőt Krimiában egész 46 foknyi é. sz.-ig. A Földön összesen 3300 millió kg. Gy.-ot termelnek, több mint 3000 millió K értékben. Ebből legtöbb terem Észak-Amerika D.-i államaiban, t. i. 66%: azután következik India 15%, Kina 8%, Egyiptom 7—10%-kal s utánuk a többi ország.

4. ábra. *a* a gyapotszál közepe táján *b* a hegye; *c* a keresztmetszete.

A Gy. a mag héjából kinőtt szőr, mely a felbőrsejttel, amelyből fejlődött, együregű. A magról való leszakitása folytán az egyes Gy.-szál alsó végén kissé cafrangos és a maghéj festékétől többé-kevésbbé sárgás. A nanking-Gy.-nál e szin a szálon végig megvan. A szálak hossza 1—5 cm.; szélessége az alsó végén 16—29 μ (mikron), onnan fölfelé szélesedik, a középen alul legszélesebb *(4. ábra)*, még pedig átlag 18—37 μ, tovább lassan keskenyedik, mignem rendesen tűhegyben végződik. Az egész szálban végigfutó üreg alul keskeny, közepe felé szélesedik, majd megint keskenyebb lesz és a hegye felé egészen eltünik. A fal vastagsága a szál közepe táján rendesen $^1/_3$-a a szál szélességének. Kedvezőtlen körülmények (idő-

járás stb.) alatt egyes szálak fala vékony marad, az ilyen szálak gyengék, könnyen szakadók és holtszálaknak neveztetnek; ha valamely Gy.-ban sok ilyen holtszál van, az silány minőségű. Keresztmetszetben nézve a szál piskóta- v. félholdalakú, tehát lapított s ez az oka annak, hogy összeszáradáskor könnyen csavarodik, ami a Gy.-szál jellemző sajátsága, kivált a lenrosttal s egyéb rostokkal szemben. Mivel a Gy.-szál felbőrképződmény, az azokra jellemző kutikulával van borítva, mely erősebb nagyításnál, a szál felületére beállítva, finom, szabálytalan rajzolatban tűnik elő, jeléül annak, hogy a kutikula kissé ráncos.

A Gy.-szál majdnem tiszta cellulózból áll és rézhidroxid-ammoniákban v. töménykénsavban feloldódik, s ekkor a kutikula, oldhatatlan lévén e szerekben, gyenge foszlányokban válik le. Ezen sajátsága által a Gy. minden egyéb rosttól különbözik. A Gy.-szál üregében a sejttartalom csekély maradéka (protoplazma) van, mely az előbb említett oldószerek alkalmazása után mint szabálytalanul ráncosodott tömlő marad vissza. A Gy.-szál fent említett csavarodottsága, valamint a kissé ráncosodott kutikulából eredő gyenge érdessége, főképen okai annak, hogy a Gy.-szálak a fonásnál könnyen és erősen összekötődnek s így belőlük oly vékony fonalak fonhatók s oly finom szövetek (fátyol stb.) szőhetők, aminőket semmi más rostból nem lehet késziteni. E tekintetben már a régiek is használták azokat a lenge szöveteket, melyek Nagy Sándor hadjáratakor Indiából jutottak Európába, s melyeket finomságuk miatt képletesen «szövött lehelet»-nek neveztek.

A Gy. alkalmazása igen sokféle és rendkívül fontos. Már közvetlenül csomagolásra és kitömésre, de kivált vékony rétegekben ragasztva *vatta* néven nagy mérvben alkalmazzák; tisztítva és fertőtlenítve, mint karból-, Bruns-féle stb. vatta orvosilag, kivált a sebészetben nagyfontosságú. Főjelentősége a fonó- és szövőiparban van, a különféle cérnák, fonalak és szövetek készítésében (l. *Pamutkelmék*). A pamutkelmék rongyaiból, ritkábban közvetlenül a Gy.-ból elsőminőségű papirosok készülnek, így a svéd filtrálópapiros, a finom rajz- és irópapirosok stb. Salétromsav és kénsav keverékébe bemártva a Gy.-ból *lőgyapot* (pyroxylin, nitrocellulóz) lesz, mely robbantószerül szolgál. A lőgyapot éterben (vagy éter és borszesz keverékében) feloldva adja a kollodiumot (l. o.), melyet a fotográfozásban, sebészetben, kertészetben (az oltásnál) stb. használnak; újabban pedig a kollodium a mesterséges selyem gyártásában nyert fontosságot. A lőgyapotból kámforral erősen összenyomva lesz a celluloid (l.o.).

Az óvilág Gy.-ja kétségkívül indiai eredetű és az első erre vonatkozó adatok Kr. e. 500—600 évre mennek vissza, amennyiben pamutkelmékről először a legújabb «ved» irásokban (az úgynevezett «Satras»-ban) történik említés. Éppen olyan régi a délamerikai Gy.-termesztés, mert mikor a spanyolok 1532. Perut meghódították, a Gy.-termesztés ott már nagyban virágzott. A Gy. földolgozása, a pamutipar azonban Európában a XVIII. sz. végén kezdődött. Addig a kész pamutárút hozták Indiából, kivált Angliába s ott csak 1772. készültek az első pamutkelmék; 1782. már $8^1/_4$ millió kg. Gy. hozatott be Angliába. Észak-Amerikában az első kisérletek a Gy.-termesztésben már 1770. indultak meg, de csak 1800 óta mutatnak mindinkább fokozódó eredményt, míg jelenleg, mint már fentebb említve volt, e tekintetben Észak-Amerika első helyen áll.

A Gy. feldolgozását végző iparban, fokának megítélésében valamely ország gyáraiban forgó orsók számát veszik figyelembe s e tekintetben Nagy-Britannia az első ország 45 millió orsóval; azután következnek: Észak-Amerika Egyesült Államai 16 millió, Németország 9 millió, Franciaország 6 millió, Ausztria és Magyarország 3·4 millió, India 3·5 millió, Olaszország 2 millió, Svájc 1·4 millió és Japán 780 ezer orsóval. Újabban Magyarországon is némi lendület tapasztalható a pamutiparban, s jelenleg pamutfonó- és szövőgyárak vannak Pozsonyban (2), Rózsahegyen, Temesvárott, Ujpesten; csak szövőgyárak vannak Iglón, Győrött, Szombathelyen és Lugoson. L. *Pamutipar.*

Gyapotfa (növ.), l. *Ceiba.*

Gyapotfonás, l. *Pamut.*

Gyapotkék, l. *Bajor-kék* és *Fenilénkék.*

Gyapotmag-olaj (ang. *cotton-olaj).* A gyapotnövény *(Gossypium)* különböző fajainak magjai 15—25% zsíros olajat adnak, ez a Gy., amely mostanában fontos szerepet játszik, míg azelőtt (egész 1852-ig) a gyapotmagvakat értéktelennek tartották. Most Európában és Észak-Amerikában nagy mennyiségben nyerik ezt az olajat és Ausztria- és Magyarországba 1897. már 6·7 millió korona értékű mennyiséget hoztak be Észak-Amerikából. A Gy. nyersen zavaros, sűrű és barna, sőt fekete is; tisztított állapotban pedig világossárga és dióízű. Ételolajnak, valamint művajkészítésre, az olivaolaj és a disznózsír hamisítására és szappangyártásra használják. Az Észak-Amerikában olivaolaj néven árult táblaolaj 9%-ban Gy.-ból áll. Az olajsajtolás után megmaradó pogácsák jó állati erőtakarmányt szolgáltatnak. L. *Olajok* és *Gyapotpogácsaliszt.*

Gyapotmagpogácsaliszt *(takarmány)*, hámozott vagy hámozatlan gyapotmagvak olajának kisajtolása után nyert gyapotmagpogácsából készül őrlés és szitálás segítségével. A hámozott Gy. élénksárga, kellemes szagú és dióra emlékeztető ízű takarmány, a hámozatlan Gy. sötétbarna maghéjakat és fehér gyapotszálakat tartalmaz. A hámozott Gy. 40·7% emészthető fehérjét és 73·1% keményítőértéket, a hámozatlan pedig 17·1% emészthető fehérjét tartalmaz és keményítőértéke 39·2. A Gy. olcsóbb olajgyári hulladék, mellyel főleg Németországban etetnek kifejlődött szarvasmarhákat.

Gyapotolaj, l. *Gyapotmag-olaj.*

Gyapotszállító jegyek biztosítása, l. *Biztosítás.*

Gyár. A gyár fogalmának meghatározása igen nagy nehézséggel jár. Majd a termelés módját, a használt eszközöket, majd a munkások számát, az eladás rendszerét, a tőke nagyságát tekintik a meghatározásnál. Ahol könnyebben vagy statisztikai felvételek céljából szükségessé vált a fogalom

meghatározása, leginkább a munkások számából indultak ki, mint a legkényelmesebb meghatározási módból, azonban a munkások számát tekintve ismét nagy elterés van a felfogásban; majd 20-, majd 10-nél kezdődik a gyár, sőt van állam, mely zárt terulethez és 5 munkáshoz köti a gyár fogalmát. Összefoglalva a gyári üzemre nézve legfontosabb elemeket, az mondható, hogy a gyár nagyobbszámu munkásoknak egy megfelelő nagyobb helyiségben (tehát nem otthon) iparcikkeknek gepek segitségével nagyban és kiterjedtebb piac számára való előállitása céljára szolgáló egyesitése oly vállalkozó részéről, ki mint tőkés a vállalathoz szükséges termelési eszközökkel rendelkezik, maga a vezetésre szoritkozik inkább. *Magyarországon* az 1907. III. t.-c. végrehajtási utasitásának 1. §-a szerint gyárnak tekintendők mindazok az ipartelepek,melyeken rendszerint zárt helyiségekben, legalább 20 munkás állandó foglalkoztatása mellett, gépek vagy készülékek segitségével és tömeges gyártásra alkalmas munkamegosztással iparcikkeket állitanak elő. A 20 munkás állandó foglalkozásától el lehet tekinteni, ha az előállitásnál alkalmazott eljárások minemüsége és a termelt iparcikkek mennyisége és értéke ezek nélkül is kétségtelenné teszik a gyári jelleget, mint pl. az elektromos áramfejlesztő telepeknél, vegyészeti gyáraknál, mechanikai fonóés szövőgyáraknál, tejet gépek igénybevételével iparcikkekké feldolgozó telepeknél, mezőgazdasági szeszgyáraknál stb. Magyarországon a kereskedelemugyi minisztérium 1898. és 1906. vétetett fel gyáripari termelési statisztikákat, akkor 2515, utóbb 4251 gyárat véve fel. Ez azonban nem meriti ki a gyárak számát; e számok csak a jelentősebb gyárakat mutatják.

Gyarak, kisk. Nyitra vm. érsekújvári j.-ban, (1910) 704 tót és magyar lak.; u. p. Szentmihályur, u. t. Nagymánya.

Gyárak és ipartelepek biztositása, l. *Biztositás.*

Gyaratás v. *gyaratolás*, l. *Fésülés.*

Gyárbiztositás, l. *Biztosítás.*

Gyárbiztositási egyezmény, l. *Biztosítás.*

Gyárfás, győri püspök volt 1158. s II. Géza király Henrik udvarbiróval együtt őt küldte Barbarossa Frigyeshez. Sikerült is kibékitenie Frigyest a királlyal, ki azután Milano ostromához magyar segitőhadakat küldött. (Freisingeni Ottó, Gesta Friderici, III. 12.)

Gyárfás, 1. *István*, jogi és történeti iró,szül. Kiskunhalason 1822 júl. 21., megh. 1883 júl. 16. Ügyvéd volt, majd közigazgatási szolgálatba lépett, 1862. pedig jászkun-keruleti törvényszéki tilnök, 1872. szabadkai kir. ügyész, 1875. budapesti kir. itelőtáblai biró lett. A M. Tud. Akadémiának levelező tagja volt. A jászkunok jogára vonatkozó munkái közül legnevezetesebb: *A jászkunok személyes és birtokviszonyainak történelmi és jogi fejtegetése* (a Magyar Igazságügy 19. és 20. kötetében). Legnagyobb munkája: *A jászkunok története.*

2. *Gy. István Tihamér*, archeológus, szül. Lóván 1863 dec. 14. A budapesti egyetemen teológiát végzett, s 1887. fölszentelték papnak. 1889-ben bölcseletdoktori oklevelet szerzett és 1893 óta a brassói főgimnázium rendes tanára. A Müemlékek Országos Bizottságának tagja, a *Batthyáneum* és a *Művelődéstörténeti Monografiák* szerkesztője. Müvei: *Őskeresztény müemléki tanulmányok* (Budapest 1887); *Pannonia őskeresztény emlékei* (régész. tanulm., u. o. 1889); *Brassói-e vagy brassai?: Az isk. szinjátékokról* (Brassó 1896); *A brassai ötvösség történetéből* (Kolozsvár 1908); *Comoedia Erdély siralmas állapotjáról* (Gyoma 1909); *Régi brassai ötvösművek* (Budapest 1909); *Faludi Ferenc élete* (u. o. 1911); *Batthyáneum* (I. k. Brassó 1911); *Brassai címeres levelek és nemes családok* (Budapest 1912); *A brassai ötvösség története* (Brassó 1912).

3. *G. Jenő*, festő, szül. Sepsiszentgyörgyön 1857 ápr. 6. Tanulmányait a budapesti Mintarajziskolában kezdte s 1877—1880-ig a müncheni képzőművészeti akadémián folytatta. 1881-ben lépett fel nagyméretü *Tetemre hivás*-ával a Műcsarnokban. A festmény rendkivüli feltünést keltett, Gy. megkapta a művészi nagy dijat, a képet megvette az állam s most a Szépművészeti Muzeumban van. E mű után a legnagyobb várakozással tekintettek a művészre, aki azonban elvonult Sepsiszentgyörgyre. Későbbi képei közül felemlitjük *A tél öröme* (1883); *Az első bál* (1884); *Pax* (1895); *V. László esküje a Hunyadi-háznak* (1896) cimüeket.

4. *Gy. József*, gazdasági iró, szül. 1875 aug. 7. Garanyban (Zemplén vm.). A magyaróvári gazd. akadémiát 1896. végezte. Azután akadémiai tanársegéddé, majd 1899. az országos növénytermelési kisérleti állomáshoz asszisztenssé neveztetett ki, 1901. az állomás aradi kirendeltségének vezetésével bizatott meg, 1909. pedig a magyaróvári főállomás vezetőjévé nevezték ki. Önálló művei: *A Hermann-féle gazdálkodási rendszer* (1907); *A rétek trágyázása* (1908); *Hazai öntözött réteken és legelőkön nyert újabb tapasztalatok* (1909); *Hazai öntözött rétjeink bajai és orvoslásuk* (1903); *Hazai öntözött rétek felujitása* (1905). A rendszeres vizgazdálkodásról 1904. németül irt munkájával az Illustr. Landw. Zeitung pályadiját nyerte el. Kisebb cikkei a Kisérletügyi Közleményekben s más hazai és német szaklapokban jelentek meg.

Gyárfelügyelet. A gyári v. munkásvédő törvényeknek a munkások érdekében történt létesitésével az a szükség is éreztette magát, hogy e törvények alkalmazása és megtartása külön erre hivatott közegek által ellenőriztessék. Igy keletkezett a gyári felügyelet intézménye, Factory Inspectors, mint Angliában nevezik. A Gy.-ról intézkedik nálunk az 1893. XXVIII. t.-c. Bővebben l. *Iparfelügyelet.*

Gyárfelügyelő v. *iparfelügyelő*, az az állami közeg, aki a gyárvizsgálatokat eszközli. Némely államban Gy. a neve, másutt — mint nálunk is — iparfelügyelő, másutt ismét munkafelügyelő, akinek ügyköre csak a női és fiatal munkásokra terjed ki. Nálunk többnyire minden vármegyében van külön iparfelügyelői hivatal, csak a kisebb vármegyék képeznek kivételt, melyek közül kettő szokott egy kerületet alkotni. A gyárfelügyelettel a kazánvizsgálat is kapcsolatos nálunk, ezt is a

Gy. látja el. Ezidőszerint három főfelügyelőségre van a gyárfelügyelet nálunk beosztva: Budapest, Pozsony és Kolozsvár, melyeknek élén egy-egy ipari főfelügyelő áll, akinek kerülete iparfelügyelői alá vannak rendelve.

Gyári arany, l. *Fémfüst.*

Gyári bélyeg a. m. *gyári jegy* (l. o.)

Gyári betegségek, l. *Ipari betegségek.*

Gyári biztosítás, l. *Biztosítás.*

Gyári egészségügy, l. *Iparegészségügy.*

Gyári gazdaság, l. *Ipargazdaság.*

Gyári hulladékok, a gazdasági termékek ipari feldolgozása közben keletkeznek. Gyakorlatilag terimés és koncentrált Gy.-at különböztetnek meg, mely utóbbiakat *kereskedelmi takarmányoknak* is szokás nevezni. A kereskedelmi takarmányokat gyakran hamisítják, célszerű ezért a vásárláskor tiszta és romlatlan voltukat garantáltatni. Takarmányozásukat megokolttá teszi, hogy keményítőértékük olcsóbb a gazda termelte magvakénál. Többféle Gy. ismeretes, így az olajgyári, malomipari, keményítőgyári, sörgyári, szeszgyári, élesztőgyári és cukor-Gy. Az *olajgyári hulladékokat*, minők az olajpogácsa, az olajpogácsaliszt és az olajliszt, az olajmagvak sajtolása illetőleg kivonása útján nyerik az olajgyártás melléktermékeképen. A hulladék értéke az olajgyártás módjától függ, vagyis attól, hogy mennyi olaj marad a hulladékban vissza és hogy vajjon az olajmagvakat a héjtól megfosztják-e vagy sem. Az olaj-Gy. általában értékes takarmányfélék, melyek sok fehérjét tartalmaznak, táplálóértékük körülbelül az árpáéval megegyező. Nagy fehérjetartalmuk miatt főképen fejőstehenek és növendékállatok táplálására alkalmasak. Legtermészetszerübb olajgyári hulladék a lenmagpogácsa. Külföldön sok olajpogácsát etetnek, nálunk főleg a repce-, tökmag- és napraforgópogácsa használatos. A *malomipari hulladékok* a gabonamagvak őrlése alkalmával nyeretnek, így a *korpa* és a *takarmányliszt* (8-as liszt v. vörösliszt). A korpa nálunk a háziállatok takarmányozására legelterjedtebben használatos kereskedelmi takarmány, melyet a magyar gazdák gyakran értékén felül becsülnek. A *keményítőgyári hulladékot pülpének, törkölynek* v. *mosléknak* nevezik, mely vízdús, romlékony takarmány. A tengerikeményítőgyári hulladékot szárított állapotban is hozzák a forgalomba. *Sörgyári hulladék* a *malátacsira*, melyet az árpa csiráztatásánál nyernek, továbbá a *sörtörköly*; utóbbi frissen vízdús takarmány, de szárítani is szokták. A *szeszgyárak hulladéka* a *moslék*, mely igen sok vizet tartalmaz. A friss moslékot a szeszgyárak szarvasmarha-hizlalásra használják. Nagy víztartalma és romlékonysága miatt messzebbre nem szállítható, szárított állapotban azonban hosszabb ideig eltartható kereskedelmi takarmány. A *cukorgyártás* közben *cukorrépaszeletet* és *melasszét* nyernek melléktermékül. A cukorrépaszeletet a gyárak közelében frissen v. bevermelve szokás főleg szarvasmarhákkal értékesíteni. A gyárak a felesleges szeletet szárítva mint kereskedelmi takarmányt hozzák a forgalomba. A másik cukorgyári hulladékot, a melasszét, lóval, szarvasmarhával és sertéssel szokták etetni.

Gyári iparcikk az, mely oly ipartelepen készült, mely gyárnak minősíthető, l. *Gyár.*

Gyári iskolák, oly iskolák, melyeket egyes nagyobb gyártelepeken a munkások gyermekei és a gyári tanoncok részére létesítenek. Külföldön csaknem kivétel nélkül minden tekintélyesebb gyártelepen vannak Gy. A tanítás ezen iskolákon felöleli részben a népiskolák, részben az illető iparágak igényeihez alkalmazkodó szakszerű tanonciskolák tananyagát.

Gyári jegy. A gyárak, gyártmányaik felismerhetőségének elősegítésére, minden gyári készítményüket (produktum) megfelelő jelzéssel látják el. E jelzés nagyobb tárgyakon legtöbbször a cégfelirat szokott lenni, valami csekély díszítéssel, allegórikus rajzzal stb. A kisebb készítményeken csak a cég nevének kezdőbetűi vagy csak az allegórikus rajz van meg. A gyártmány minéműsége szerint különféleképen jelennek meg a Gy.-ek. Öntvényeknél veretesen, dombormű vagy véset formájában, papirnemüeknél mint víznyomás, stb. A hazai ipar védelmében különös jelentősége van a Gy.-nek. Hasonlóképen fontos a Gy. a szabadalmaknál, ahol a valódi és eredeti gyártmányt a Gy.-ről lehet felismerni. Ilyenkor a Gy. a védjegy (l. o.) szerepét veszi át. A műipar terén az egyes mestereknek is megvan a külön-külön jelzésük, melyekről műveik felismerhetők. Ezeket már inkább *műjegyeknek* vagy *mesterjegyeknek* nevezik.

Gyári jegyzék v. *munkásjegyzék*, az a nyilvántartás, melyet az 1884. évi XVII. t.-c. 112. §-a értelmében minden gyáros köteles vezetni munkásairól. E jegyzéknek tartalmaznia kell minden munkás nevét, születésének évét és helyét, foglalkozását és bérét.

Gyári jelzés, l. *Gyári jegy.*

Gyári munkások, l. *Munkások.*

Gyáripar, l. *Gyár* és *Ipar.*

Gyáripari statisztika v. *termelési statisztika* kimutatja a gyárak számát, azok felszerelését, a felhasznált nyers, félkész és kész gyártmányokat, a termelés nagyságát és a foglalkoztatott munkások számát. A magyar gyáriparról az első ilyen nagyobbszabású statisztika 1901. jelent meg: Címe: *A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben*, kiadta a kereskedelemügyi m. kir. miniszter; szerkesztette *Szterényi* József (20 köt.). A második iparstatisztikai felvételek 1906. történtek, melyek eredményei az 1909—1911. évi törzskönyvi adatok felhasználásával még feldolgozás alatt állanak.

Gyáriparosok Országos Szövetsége, l. *Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége.*

Gyáriparosok szervezete, azok az egyesületek, melyekbe a gyárosok érdekeiknek védelmére és képviseletére egyesülnek. Ezek szabad egyesülések. A legjelentősebb ily országos jellegű egyesület a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége (l. o.); kívüle szakok szerint csoportosított ily egyletek működnek, melyekben kizárólag egy-egy szakmához tartozó gyárosok egyesültek. A nagyobbak és jelentősebbek ezek között: a Vegyészeti gyárosok orsz. egyesülete; a Vasművek és gépgyárak orsz. egyesülete; a Textilgyárosok orsz. egyesülete; a Bőriparosok orsz. egyesülete;

Magyar fővárosi malomegyesület; Vidéki malmok egyesülete; Magyar czukorgyárosok orsz. egyesülete.

Gyári pénztárak, l. *Munkásbiztosítás*.

Gyári rend, helyesebben *gyári munkarend*, azok a rendszabályok, amelyeket a gyáros az ipartörvény keretében a munkaidő szabályozására, a gyári üzemre s a belső rendre vonatkozólag megállapít. E rendszabályokat az iparhatóság láttamozza. Minden gyárban kell ilyen szabályzatnak lenni s az látható helyen kifüggesztendő. Ez az alapja a munkaadó és munkások között való viszony szabályozásának, melyet az 1894. évi XVII. t.-c. 113. §-a ír elő és szabályoz. Ily Gy. vagy másképen munkarend alkalmazását minden egyes állam ipartörvénye előírja, annak hiánya mulasztás és büntetést von maga után. A Gy.-nek a következőket kell tartalmaznia: *a)* a munkások osztályozását és foglalkozásának megjelölését; *b)* a munkaidő tartamát; *c)* a leszámolás idejére és a munkabér kifizetésére vonatkozó határozmányokat; *d)* a felügyelő egyének jogait; *e)* a munkásokkal való bánásmodot megbetegedés vagy szerencsétlenség eseteiben; *f)* a munkarend áthágóira szabott pénzbirságokat; *g)* a felmondás határidejét és azokat az eseteket, melyekben a szerződési viszony azonnal felbontható.

Gyári takarékpénztárak. Mind az állam, mind a társadalom törekvése arra irányul, hogy a takarékosságot a legalsóbb néposztályban, a legkisebb vagyonnal rendelkezőknél is felébressze s alkalmas modot nyujtson annak gyakorlására. A postatakarékpénztár lehetővé tette azt, hogy 10 fillérnyi összeget is el lehet már helyezni. A Gy. a postatakarékpénztár gyujtóhelyeiként szerepelnek, ahol a munkások fizetésük felvétele alkalmával azonnal elhelyezhetnek egy csekély részt, amelyet a Gy. a postatakarékpénztárhoz, vagy amennyiben egy-egy alkalommal nagyobb összegek gyülnek össze, más takarékpénztárakhoz fizetnek be. Az így felgyülemlő tőkéket és kamatokat időnként a betétek arányában osztják szét.

Gyári törvényhozás, l. *Munkásvédő törvények*.

Gyári tűzoltóság, a gyárak tűzbiztonsága szempontjából szervezett tűzoltócsapat, mely v. fizetett, állandó tűzőrökből áll, kik tisztán ezen hivatásnak élnek, avagy a gyári munkásokból soroztatik, vagy végül vegyes összetételű. Legmegbizhatóbb a fizetett állandó tűzőr, kevésbbé a nappal munkában állott, őrködéseért esetleg rosszul fizetett önkéntes tűzoltó. Financiális okokból a gyárak 4—6 állandó tűzőrt és azután még egy csapat önkéntes tűzoltót tartanak fenn azért, hogy tűz esetén a tűzőröket támogathassák. A gyárakban főfontosságú a preventiv tűzrendészet, vagyis a tűzőröknek az üzemet meg kell figyelni, a munka abbahagyásával a műhelyeket átvizsgálni s azután éjjel-nappal az egész telepet bejárni, hogy a tűz még keletkezésében észrevétessék. Az ily Gy.-nak megbizható, fegyelmezett testületnek kell lenni, mely a helyi körülményeknek megfelelő felszereléssel is el van látva. Rendszerint a gyári mérnök v. másféle hivatalnok vezetése alatt áll.

Gyarlóság, asszony a neved! l. *Frailty, thy name is woman*.

Gyarmat (lat. *colonia*), l. *Gyarmatügy*.

Gyarmat, nagyk. Győr vm. sokoróaljai j.-ban, (1910) 1627 magyar lak.; vasútállomás, posta; u. t. Tét. L. még az *összetételek* alatt.

Gyarmata, l. *Csigérgyarmat*.

Gyarmatárúk, a melegebb égöv államainak, főkép az európai államok gyarmatainak behozott termékei. Ezek főkép kávé, tea, kakaó, rizs, cukor (nádcukor), fűszerek, festőanyagok, gyógyszerárúk, kaucsuk, pamut stb.

Gyarmatbankok. A fejlődött kereskedelem a bankok szerepét is differenciálja. Az angol bankok nem foglalkoznak mindannyian az összes bankügyletekkel, hanem csupán azok egy részével. Igy főkép a következő csoportok különböztethetők meg: 1. *a jegybank*, 2. *a hitelbank*, 3. *a betétbankok*, 4. *a kereskedelmi bankok*, 5. *clearing-house* (l. o.). Ezek közül a kereskedelmi bankok (Merchant-Bankers) főkép magáncégek, melyek különösen az üzletalapításokkal és az árúüzletekből származó bankügyletekkel foglalkoznak. Igy tartozik működési körükbe a gyarmatügyi kereskedelem kapcsán keletkező kiegyenlítések közvetítése. A Gy. nemcsak az illető állam gyarmatügyi kereskedelmét támogatják, hanem szolgálataikat a külföld is igénybe veszi, annál is inkább, mert bizonyos gyarmatterületekkel csupán egynéhány gyarmatbank áll összeköttetésben. Anglián kívül természetesen Németországban, Franciaországban, Hollandiában stb is vannak Gy.

Gyarmatcsapatok, a gyarmatok biztosítására állandóan odarendelt csapatok. Szervezetük és számuk úgy a gyarmat, mint az anyaország nagyságától, fekvésétől, politikai és gazdasági jelentőségétől stb. függ. Minden állam törekvése odairányul, hogy a Gy. emberanyagát és egyéb szükségleteit lehetőleg a gyarmatban magában födözze, ami azonban nem igen szokott sikerülni s így azokat, főleg zavaros viszonyok beálltával, rendszerint honi csapatokkal és szükségletekkel kell kiegésziteni. A gyarmatok nagyságához képest legtöbb gyarmatcsapatja van Angolországnak: létszámuk Gibraltárban 5000, Maltán 8000, Hongkongban 3500 főre rúg stb. Németalföld is tekintélyes Gy. fölött rendelkezik. A németalföldi-keletindiai hadsereg egészen független a honi hadseregtől és toborzott európaiakból, továbbá Celebes, Amboina, Madura és Jáva benszülötteiből nyeri kiegészitését. Az északamerikai Egyesült-Államoknak Puerto Ricón egy ideiglenes gyalogezrede, mely két 4—4 századból alakuló zászlóaljból áll és a Fülöp-szigeteken egy 60,000 főnyi gyarmathadserege van, melyből mindössze 5000 fő a benszülött. Azonkívül Kinában, Alaskán és a Havai-szigeteken kisebb különítmények vannak. V. ö. *v. Bremen*, Die Kolonialtruppen der Hauptmächte Europas, ihre geschichtliche Entwicklung und ihr gegenwärtiger Zustand (Bielefeld 1902); *Schwabe*, Dienst und Kriegführung in den Kolonien (Berlin 1903); *Ditte*, Observations sur la guerre dans les colonies (Paris 1905); *Ferradini*, Essai sur la défense des colonies (u. o. 1905).

Gyarmathi *Sámuel*, iró és nyelvész, szül. Kolozsvárt 1751 júl. 15., megh. u. o. 1830. Bécsben az orvosi tudományokat hallgatta s 1782. orvosi

oklevelet nyert. Ezután Németországba utazott, hol megismerkedett a legjelesebb német tudósokkal. Igy nevezetesen 1795–96. Göttingenben tartózkodott, hol erős hatással volt rája Schlözer. Visszatérése után Pozsonyban nevelő lett, s a Révai által szerkesztett Hírmondó részére dolgozott. 1787-ben Hunyad vm. rendes orvosául választották. 1794-ben Kolozsvárt kiadta *Magyar nyelvmester* c. 2 kötetes, igen tartalmas nyelvtanát, melynek 2. kötete egészen a mondattannak volt szentelve. Még nevezetesebb munkája: Affinitas lingvae Hungaricae cum lingvis Fennicae originis grammatice demonstrata. Nec non vocabularia dialectorum tataricarum et slavicarum cum hungarica comparata (a magyar nyelvnek a finn eredetű nyelvekkel való rokonsága nyelvtanilag bebizonyítva, Göttingen 1799). Ez a könyv Révai nyelvészetére is nagy hatással volt. Német nyelvtudósok is elismerik (így nevezetesen Gabelentz), hogy Gy.-t kell a tudományos nyelvhasonlítás megalapítójának tekintenünk. Egyéb művei: *Campe Robinsonja* és *Amerika felfedezése.*

Gyarmathy *Zsigáné* (családi nevén: *Hóry* Etelka), írónő, szül. M.-Gyerőmonostoron (Erdély) 1845 máj. 28., megh. Kolozsvárt 1910 ápr. 10. Atyja, Hóry Farkas ref. lelkész, vezette be a komoly ismeretekbe, többek közt a latin nyelvbe és az irodalom szeretetébe. Korán jelentkező írói hajlamát önmaga fékezte; miután azonban férjhez ment Gy. Zsigmond földbirtokoshoz s jó feleségnek, anyának és háziasszonynak bizonyult, felküldte egyik elbeszélését a Fővárosi Lapokba. Zamatos nyelve és könnyed, meleg hangja feltűnést keltett s Gy. hamarosan kedves írója lett a közönségnek. A Petőfi-társaság és az Erdélyi muzeum-egylet tagjaik közé választották. Állandóan Bánffyhunyadon élt s a Kalotaszeg népművészetének megismertetése és pártolása érdekében társadalmi tevékenységével és tollával rendkívül sokat tett. A kalotaszegi varrottast ő tette jóformán világhírűvé, s e cikknek sokfelé piacot szerzett. Házában sok író, művész és előkelőség megfordult, külföldről is, főleg angolok. Önálló művei: *Hegyek közül,* beszélyek és apróságok (Budapest 1887); *A havasok alján* (József főherceg előszavával u. o. 1891); *Akiknek nincs szivük* (regény), *A regényes feleség* (reg.), *Az ifjú pap* (reg., u. o. 1885); *Monostori Katinka* (regény, 1890); *Asszonyokról asszonyoknak* (elbeszélések, u. o. 1895); *Régi urak, új parasztok* (elb., u. o. 1896); *Tarka képek a kalotaszegi varrottasvilágból* (u. o. 1896); *Három leány regénye* (u. o. 1898); *Zúdorék* (reg., u. o. 1897); *Önkéntes martirok* (elb., u. o. 1898); *Mari néni mankója, A remete* (két elb., 1899); *Erdélyország, Tündérország* (mesék, 1900); *Az új hajtások* (reg., 1902); *Bánék. Andrisék* (reg., 1904); *Kalotaszegi bokréta* (1907). Elbeszéléseiből sok le van fordítva németre, egy pár svédre és angolra is. Specialitása kedves szülőföldje, a Kalotaszeg, melynek természeti szépségét, jó magyar népét és úri osztályát egyforma melegséggel és jeles megfigyelő tehetséggel rajzolta.

Gyarmati békekötés. 1625 máj. Hidasgyarmaton köttetett a szultán és a magyar király között. Mivel e békekötésre az adott okot, hogy a zsitvatoroki és a bécsi békét egyik fél sem tartotta meg, a Gy. hét artikulusa azzal kezdődik, hogy a zsitvatoroki és a bécsi békét megerősíti. Nincs is egyéb új határozmánya, mint hogy a mindkét félről felmerült sérelmek orvoslására vegyes bizottságokat küld ki, melyek a török-magyar végeken az előbbeni békekötések szellemében intézzék el a panaszokat. II. Ferdinánd szentesítette e békét, de a szultán szentesítése elmaradt. A két fél biztosai magyar, török és latin eredetiben állították ki a békeokmányt. Eredeti szövegét kiadta *Gévay,* A Gy. cikkelyei cím alatt (Bécs 1837); újra lenyomatta *Salamon* F., Két magyar diplomata a XVII. sz.-ból c. munkájának toldalékában (Pest 1867).

Gyarmati kereskedelem (ném. *Kolonialhandel),* e címen elsősorban az európai országok tengerentúli gyarmatainak kereskedelmét értik, mely magában foglalja a belkereskedelmet, a szomszédos államokkal és az anyaországgal folytatott kereskedelmet. Szorosabb értelemben Gy. alatt csupán az anyaországgal való kereskedést, behozatalt és kivitelt kell értenünk s így az anyaország szempontjából a Gy. az anyaországnak a gyarmataival folytatott kereskedelme. Mivel hazánknak szorosabb értelemben vett gyarmata egyáltalában nincs, nálunk Gy.-ről tulajdonképen beszélni nem lehet. Csupán átvitt értelemben használatos a kifejezés s azt a behozatali és kiviteli kereskedést jelenti, mely hazánkban a tengerentúli idegen gyarmatokkal folyik. Ezért helyesebben mi nálunk *gyarmatárú*-kereskedelemről kell beszélni. Európának legnagyobb gyarmatokkal rendelkező államai, Angolország, Németország és Franciaország, más és más szempontból vezetik Gy.-üket. A Gy.-et legjobban jellemzi az a körülmény, hogy az anyaország exportjának hányadrésze irányul a gyarmatok felé, vagyis mennyiben fogyasztója a gyarmat az anyaország termékeinek, másrészt pedig az, hogy a gyarmat kivitelének hányadrésze folyik be az anyaországba, vagyis mennyire tudja az anyaország a gyarmat kereskedelmi és gazdasági előnyeit a maga céljaira felhasználni. Az anyaország és gyarmat között létrejött efajta kereskedelmet *közvetlen* Gy.-nek nevezik, szemben a gyarmatok *szabad kereskedelmével,* melyet a szomszédos államokkal folytatnak. A Gy.-nek iránya Franciaország kivételével a többi államokban (Anglia, Németország, Hollandia) mindenütt az, hogy szabad teret — *nyilt ajtót* — engednek az idegen tőke letelepedésének. Igy a gyarmatok kereskedelmének és gazdasági életének fejlődésében, de egyszersmind annak gyümölcseiben is nemcsak az anyaország részes, hanem mindazok az államok, amelyek befektetett tőkéjük, vagy letelepedett kereskedőik által összeköttetésbe tudtak lépni a gyarmattal.

A három legnagyobb gyarmatállamnak viszonya gyarmataival a következőképen alakult:

1. *Anglia.* Angliának bevitele a saját gyarmataiba aránylag csekélyebb ma, mint volt régebben. Alig haladja meg a bevitel felét, míg a többi behozatal részben az Unióra, részben európai exportállamokra esik. Igy van ez Dél-Afrikában, Ausztráliában és Új-Zélandban. Még kedvező-

lenebb a helyzet Angliára nézve Kanadában, ahol a kereskedelem, különösen az újabb vámszerződés alapján, az Egyesült-Államokkal oly szorossá vált, hogy az anyaország teljesen másodhelyre szorult. Kanadának kivitele is teljesen megoszlik az Unió és Anglia között. E tekintetben viszont Ausztráliával szemben van Anglia kedvezőtlenebb helyzetben, mert kivitelének alig egy negyedrésze irányul az anyaország felé. Ez a helyzet mindenesetre a gyarmatok teljesebb önállóságában, valamint az anyaországtól való nagy távolságban leli magyarázatát. Az *Indiával* való összeköttetésnél más arányokat találunk. A behozatal kétharmada Anglia árúiból kerül ki, míg az idegen államokra csak egyharmadrész marad. Ezek között eléggé tetemes összegeket tesz ki hazánk cukorexportja. India kivitelét nagyrészt Kina foglalja le az Egyesült-Államokkal és Németországgal egyetemben. Angliára a kivitelből csak egy negyedrész jut. A legkisebb érdekeltsége van Angliának mind a kivitel, mind a behozatal szempontjából a koronagyarmatoknál, ahol a gyarmati behozatalnak alig egy ötöde jut az anyaországra, a kivitelből pedig egy negyedrész.

2. *Franciaország* gyarmatai nagyrészt jó vevői az anyaországnak, úgy hogy a gyarmatok behozatala felerészben Franciaországból, felerészben a többi államokból származik. Kivétel csak Hátsó-India, hol alig egyharmadrész jön az anyaországból. Ha ezt is beleszámítjuk az átlagba, úgy az összes gyarmatok behozatalának csupán kétötöd része esik Franciaországra. Egészen hasonló arányokat találunk a kivitelre nézve. Hátsó-India inkább Kelet-Indiát látja el termékeivel, mint az annyira távoleső anyaországot, ahova alig egyharmadrész jut. Mivel a többi gyarmatok a kivitelre nézve is felerészben Franciaországnak és felerészben a többi államoknak szállítanak, a végső arány itt is kétötöd, amiből a kisebbik rész esik az anyaországra.

3. *Németország* viszonya gyarmataihoz sokkal szorosabb, mint a két másik legnagyobb gyarmatállamé. Általában mind a behozatalra, mind a kivitelre vonatkozóan az anyaországra több mint kétharmadrész jut, míg a többi államokra alig egyharmad. Ez természetesen nem minden gyarmatnál egyenlő, hanem Délnyugat-Afrikában, Kamerunban a háromnegyedrészt is meghaladta, míg viszont az Ausztrália környékén levő szigetgyarmatokon az egynegyedrészt is alig érte el. Itt igen természetesen a behozatal és kivitel legnagyobb része Ausztráliára esik s ez igazolja azt, hogy főkép a nagy távolság okozza az eltérést az egyes gyarmatok között. A legteljesebben lefoglalja Németország a maga számára Délnyugat-Afrikát, amelynek exportja 95%-ban az anyaország felé irányul, utána Kamerun következik, ahonnan 80%-ot tart Németország.

Végeredményben tehát Anglia, Franciaország és Németország közül a legszorosabb viszonyt Németország tartja gyarmataival, a legszabadabban kereskednek az angolok, míg Franciaország a középúton halad. Ez látszólag azt mutatná, hogy a legkedvezőbb helyzet Németországban van. Azonban igen kétséges dolog az, hogy a gyarmatok kereskedelmére és az általános gazdasági viszonyaira nézve az-e a legkedvezőbb, ha az anyaországgal állanak összeköttetésben vagy sem. Mint az egy államhoz tartozó különböző gyarmatok helyzete mutatja, inkább azt kell igazságkép elfogadnunk, hogy a behozatal és kivitel viszonyait nem az anyaországhoz való jogi, ill. politikai helyzet, hanem a földrajzi és gazdasági konstellációk állapitják meg. Ezt igazolja különben az a viszony is, mely az anyaországok összkivitele és gyarmatkivitele között fennáll. Az 1910. évi statisztikai adatok alapján a gyarmatokkal való kereskedelem:

Angolországban az összkivitelnek 29%-át, az összbehozatalnak 25%-át;

Franciaországban az összkivitelnek 10%-át, az összbehozatalnak $12^1/_2$%-át;

Németországban az összkivitelnek $^2/_3$%-át, az összbehozatalnak $^1/_2$%-át tette ki. Igy tehát az anyaország szempontjából épen ellenkezőleg alakulnak a számviszonyok, mint a gyarmat szempontjából és itt Németország aránylagos feltünő rossz helyzetét csakis az a körülmény igazolja, hogy aránylag nem régi gyarmataiban még egyáltalában kevés a lélekszám, de még kevesebb az anyaországból kivándorolt képzettebb elem. Külön kell még röviden megemlékezni az anyaország és gyarmatai között fennálló vámviszonyokról. Itt 4-féle eljárás van szokásban: 1. *Vámegység*, vagyis teljes vámmentes közlekedés az anyaország és a gyarmat között. Ezt csakis az északamerikai Egyesült-Államok és Japán gyarmataiban találhatjuk. 2. *Egységes vámtarifa* mind az anyaországban, mind a gyarmatokban a többi államokkal szemben, míg egymás között egész csekély vámot állapitanak meg. Ez főkép a francia gyarmatoknál van ekképen, az ú. n. *asszimilált* tartományoknál. 3. *Egyszerű vámkedvezmény* a gyarmat és anyaország között. Ez Spanyolországban, Portugáliában, nagyrészt Angliában és Franciaországban van így. 4. *Autonom vagy szerződéses vámrendszer* minden különösebb kedvezmény nélkül található Németországban, Hollandiában, Belgiumban. Mai napig még nagyon kétséges, vajjon célravezető-e a vámkedvezmény a gyarmatokkal való kereskedelem fellendülése szempontjából.

Gyarmatiskolák, európai államokban az afrikai gyarmatokba készülő tisztviselők, orvosok, kereskedők, gazdálkodók stb. kiképzésére létesült intézetek. Vannak tudományos készültséget nyujtók, valamint teljesen gyakorlati, gazdasági célzatuak Angol-, Francia-, Németországban és Hollandiában.

Gyarmatjog, a gyarmatállamok jogviszonyait szabályozó jogszabályok foglalatja. A *nemzetközi* Gy. azon jogelvek foglalatja, melyek az egyes államoknak gyarmatbirtokaikra vonatkozólag egymás között való viszonyait szabályozzák.

Gyarmatkereskedés, l. *Gyarmati kereskedelem.*

Gyarmatosítás, l. *Gyarmatügy.*

Gyarmatpolitika, *gyarmatrendszer*, l. *Gyarmatügy.*

Gyarmattársaságok. Gy. lehetnek: 1. kereseti társaságok, amelyek a gyarmatokkal való kereskedelem fejlesztésére, a gyarmatok gazdasági kincseinek kiaknázására alakulnak; 2. olyan Gy.,

amelyeknek feladata a társadalom érdeklődését felkelteni a gyarmatok iránt és a gyarmatok ismeretét terjeszteni az anyaországban. Régebben a Gy. működése sokszorosan túlment az egyszerű kereskedelmi és tudományos célokon; egyenesen gyarmatok alapítására és megszerzésére alakultak és az anyaállam kormánya által messzemenő felségjogokkal ruháztattak fel, mint katonaság tartása, háború indítása és béke kötése stb. Az államokat e jogok átruházásában az vezette, hogy a drága bürokratikus szervezetet kereskedelmi szervezettel akarták helyettesíteni. Az angol gyarmatbirodalom alapjait nagyrészt ilyen Gy. vetették meg és a német kormány is a német gyarmatosítás első időszakában messzemenő jogokat ruházott a Gy.-ra. Mióta azonban tért hódított az a felfogás, hogy a gyarmatpolitika teljesen állami feladat, az államok ezeket a Gy.-at egymásután feloszlatták v. megváltoztatták. A két leghatalmasabb gyarmattársaság, a Holland-Keletindiai Társaság és a Brit-Keletindiai Társaság 1795., illetőleg 1858. szünt meg. Egyes régi Gy., mint a Hudson-öböl társaság és a Nigeria-társaság, mint közönséges kereskedelmi társulatok még ma is fennállanak.

Gyarmatügy. Gyarmatok alatt a mai fogalmak szerint olyan tengerentúli területeket értünk,amelyek valamely előrehaladottabb államnak igazgatási fensősége alá, illetőleg az utóbbitól függő viszonyba kerülnek.Régen a gyarmatosítás abban jelentkezett, hogy a gyarmatosító állam népe valamely lakatlan területet benépesített, sőt ott esetleg önálló állami szervezetet is létesített. Ez az eset a modern gyarmatpolitikában nem fordul elő. Ma a gyarmatpolitika az állami tevékenység körébe tartozik; a gyarmatosító állam a tengerentúli területeket gazdasági vagy katonai túlsúlyával vonja fenhatósága alá világgazdasági és világpolitikai céljai érdekében. Gyarmatosító államokat már a legrégibb időben találunk; különösen nagy tevékenységet fejtettek ki a gyarmatosítás terén a föniciaiak és a görögök. A középkorban az olasz városok, továbbá a német Hanza alapítottak számos gyarmatot. Igazán nagy jelentőségre a gyarmatpolitika a XVI. sz.-tól kezdve emelkedett, mikor különösen Amerika, Ázsia, majd Ausztrália voltak a gyarmatosítás célpontjai. Az újkori gyarmatosításban először a spanyolok és portugálok vitték a vezérszerepet, akik Amerikában és Kelet-Indiában óriási gyarmatbirodalmakat alapítottak. Később a hollandok, franciák és angolok nyomultak előtérbe, akik közül az utóbbiak ma az első helyen állanak. Németország a mult század utolsó negyedében lépett a gyarmatosító államok sorába. Sorrendben az utolsók a gyarmatokkal biró államok közöttOlaszország, Belgium, az Egyesült-Államok és Japán. A gyarmatosítás hasznát különösen a merkantilisták (l. *Merkantilizmus)* hangsúlyozták; későbben a gyarmatosítást mint költséges vállalkozást sokan rosszalták, újabban azonban ismét mindenfelé nagy buzgalom észlelhető a gyarmatosítás terén. A gyarmatokat fekvésük és az anyaországhoz való viszonyuk szempontjából igen különbözően szokták osztályozni. Rendeltetésük szerint meg szokták különböztetni a mezőgazdasági, kereskedelmi és tropikus gyarmatokat, melyek gazdasági célokat szolgálnak; ezeken kívül vannak katonai, büntető, hittérítő stb. gyarmatok is. Megjegyzendő, hogy ezek a megkülönböztetések a modern gyarmatpolitikában mindinkább elmosódnak és elvesztik gyakorlati jelentőségüket.

Az anyaállamhoz való viszony szempontjából megkülönböztetjük: 1. a tulajdonképeni gyarmatokat, ezek valamely államnak olyan tengerentúli birtokai, amelyek adminisztrativ szempontból az utóbbinak teljesen alá vannak rendelve; 2. védőterületeket, ezek magánosok, vagy benszülött fejedelmek igazgatása alatt álló országok, melyek az anyaállam messzemenő ellenőrzése alatt állanak; 3. érdekterületeket, melyeknél közigazgatási felsőség nélkül nemzetközi egyezmények biztosítják a gyarmatosító állam igényeinek elsőségét. Régebben a gyarmatosításnak gyakori formája volt, hogy az anyaállam felségjogainak gyakorlását magántársaságokra bízta (l. *Gyarmattársaságok)*, újabban azonban a gyarmatosítás és a gyarmatok igazgatása csaknem kizárólag az állami tevékenység körébe tartozik. A gyarmatok igazgatása a legtöbb gyarmatosító államnál külön szervek, gyarmatügyi minisztériumok, hivatalok útján történik. Kivétel Angliánál India, melynek közigazgatása az indiai hivatal kezében van összpontosítva, Franciaországnál Algeria és Tunisz, melyek közül az első a belügyminisztérium, a második pedig a külügyminisztérium hatásköre alá tartozik. Németországban a Gy.-i hivatal a külügyi hivatal egyik főcsoportja. A gyarmati közigazgatás külön tipusa gyanánt említendők meg az úgynevezett önkormányzati gyarmatok, melyeket az anyaország széleskörű politikai jogokkal ruház fel és amelyek az anyaországgal szemben mindinkább egyenrangúsági, szövetségi viszonyba kerülnek. Ilyenek az angol gyarmatok közül Kanada, Ausztrália, Új-Zéland és Dél-Afrika. Egyes önkormányzati gyarmatoknál, mint pl. Kanada, az önállóság addig megy, hogy külállamokkal is kötnek külön szerződéseket.

A gyarmatok haszna leginkább azon forgalomban rejlik, amely az anyaország és a gyarmat között kifejlődik. A viszony alapja a legtöbb esetben az, hogy a gyarmatok élelmiszereket v. nyersterményeket szállítanak az anyaország számára, utóbbi pedig a gyarmat fejlődésével ott ipari termékeit helyezi el. Igy az anyaállam gazdasági tekintetben bizonyos mértékig önállóságra tesz szert a külállamokkal szemben. A gyarmatalapítás sikerének egyik főbiztosítéka a gyarmatosítás kellő előkészítése. Eltekintve a fölméréstől és a földbirtok felosztásától, egyik legfontosabb feladat az utak építése. Gondoskodni kell továbbá a kellő bevándorlásról, a tulajdonrendszerről, valamint a benszülöttekkel szemben fennálló viszony rendezéséről is.

Ezidőszerint az egyes államok gyarmatbirodalma (1910) a következő:

Anglia...	29.122.149	km².	351.268,097	lélek
ebből Kelet-India	4.860,000	»	295.613,000	»
többi ázsiai gyarmatok	332,290	»	6.827 383	»
afrikai »	5.310,070	»	32.325,176	»
amerikai »	10.384,085	»	9.885,935	»
ausztráliai »	8.226,034	»	6.121.761	»

Franciaország...	6 835.787	km².	39.659,758	lélek
ebből Algéria	890,000	«	5.158,051	«
Tunisz	167,400	«	1.926,650	«
Hatsó-India	663,700	«	16.315,063	«
Németbirodalom	2.657,204	«	10.801,200	«
Belgium (Kongo)	2.382,800	«	19.000,000	«
Hollandia	2.045,647	«	39.078,894	«
Portugalia...	2 092,867	«	7.235,313	«
Egyesült Államok	1.886,839	«	8.908,365	«
Olaszország	454,650	«	679,551	«
Japan	288,706	«	13.358,747	«
Dánia	228,515	«	120,890	«
Spanyolország	222,728	«	301,228	«

Irodalom. Roscher und Samasch, Kolonien, Kolonialpolitik u. Auswanderung, 2. kiad. 1885; Morris, The history of Colonisation, 1900; Leroy-Beaulieu, Colonisation au XIX. siecle, Nouveau dictionnaire d'économie politique; Rohrbach, Die Kolonie, 1907; Zoepfl, Kolonien und Kolonialpolitik, Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 3. kiad.

Gyarmatügyi kongresszus, gyarmatügyi vonatkozású, részint tudományos, részint politikai érdekű kérdéseket tárgyaló kongresszus. Németországban Berlinben gyűlt össze három Gy. az 1902., 1905., 1910 évben.

Gyármunkások, l. *Munkások.*

Gyáros, valamely gyár vagy ipartelep tulajdonosa.

Gyártási számla, l. *Uzemszámla.*

Gyártmányadó jár az olyan adótárgyak után, amelyek nagyban és kevés helyen termelhetők, hogy az ellenőrzés és adóbeszedés könnyű és olcsó lehessen. Kivethető nyers anyag, félgyártmányok vagy kész ipari termékek után. A nyers anyag utáni Gy.-nak az a nagy előnye, hogy az adóköteles tárgy mindjárt a termelés elején esik adó alá és a további ellenőrzés a termelést nem terheli, ellenben hátrányosan befolyásolja az iparcikkek minőségét, mert a gyáros inkább a nagyobb mennyiségre, mint a jobb minőségre törekszik. A kész termékek utáni Gy. azonban lehetővé teszi az adótételeknek a termékek minőségéhez is igazodó megállapítását. Gyártmányadóval találkozunk az italadóknál (szesz, söradó), ásványolaj-, cukor-, dohányadóknál stb.

Gyász, valamely közelálló v. tisztelt egyén elhunytakor az emberben támadó veszteségérzet kedélyállapota, valamint az ebből eredő szokások, viselet, stb. megállapodott formái. Úgy a kedélynyilvánulás, mint a hagyományok legerősebb kifejezést a kiterített holttest előtt és a nyilt sírnál öltenek, de később is, hosszabb időre jelét adjuk veszteségünknek. Amott *siratóénekekel* hallatnak az elmaradt népek épúgy, mint a polgárosultak. A görögségben fenmaradt az Adonis-, Linos- és Maneros-dalok emléke; sziriaiak és egyiptomiak szertartásos dalai belekerültek a kat. egyházba, mint *requiemek* (l. o.). Az egyszerű nép sirató asszonyokat szerződtet, kiknek esetenkint módosított énekei a népköltés legmegragadóbb lirai termékei: híresek a dél-olasz larmiento-k és a korzikai vocero-k szilaj fájdalomkitöréseikről. Általában minél primitivebb a nép, Gy.-a annál szenvedélyesebben tör ki belőle. Ennek oka abban rejlik, hogy kezdetleges fokon a halált nem tartják mindenkit érő, közös sorsnak, hanem valamely gonosz szellem v. ellenséges indulatú egyén megrontó hatásának. Utóbbiból ered javarészt a *vérbosszú* szokása (l. o.), mikor a vesztesek bűnbakot keresnek s babonás szertartások utalásával találnak is; vagy ha nem találnak, a bűnös helyett más valakit: boszorkánynak tartott vénasszonyokat, rabszolgát v. javas kuruzslót áldoznak fel. Nem zavarandó ezekkel össze a barátságból, tiszteletből történő halotti áldozat, mikor mintegy kisérőül, környezetkép, az elhunyt jövendő élete sorának kellemessé tételére hozatnak emberáldozatok; északamerikai indiánus törzseknél gyakori, hogy puszta barátságból lesznek az elhalt sírján öngyilkosokká a társai. Az indus özvegyek máglyahalála férjük elhamvasztásával egyidőben szintén idetartozó szokás. A visszamaradottak mindenütt gyilkost kereső gyanuja néha annyira megy, hogy saját magában leli meg okát egynémely családtag a halálesetnek; ilyenkor vagy feláldozza magát, v. ha vétkét kisebbnek látja, *öncsonkítást* végez magán. Ennek töredékes formái a ruhák megszaggatása, mell és arc véresre karmolása, stb., ami kivált a régi Egyiptomban és nyilván tőlük átvéve, a zsidóknál volt széltében elterjedve; de a görögök és rómaiak is ismerték. Keleten és a görögségben, hol a szakáll és haj férfidísznek tekintetett, mindkettőt lenyírták, viszont az ellenkező divatú Rómában megnövesztették Gy.-uk jeléül. A Gy. *színei* különfélék: a görög és római nép sötét köntösben gyászolt, ezzel szemben a kat. egyház oly érveléssel, hogy a fekete szín viselője mintegy tüntet azzal, hogy nem hisz a jövendő üdvezülésben, a lila színt rendelte annak; az ó-egyiptomiak sárga, az indusok fehér, a kínaiak is fehér és kék szinekben gyászolnak. A mai Európában is, bár általános a feketében gyászolás, különösen a szlávok s ezek hatásának kitett népek (nálunk is!) vidékenkint a fehér színt tekintik a Gy. színének. A Gy. *időtartama* szintén különböző. Attikában 30 napos, Spártában 2 hetes volt a magánfelek Gy.-ideje; az özvegyi Gy.-évet a rómaiak honosították meg, főkép arra való tekintettel, hogy az elhalt utódai pontosan megállapíthatók legyenek. V. ö. W. *Tegg*, The last act being the funeral rites of nations and individuals (London 1878); R. *Andree*, Ethnographische Parallelen I. k. (Stuttgart 1878); *Bátky* Zsigmond, Adatok a fehér gyászviselet elterjedéséhez (Ethnographia, 1910. évf.).

Gyászbeszéd. A protestáns egyházban minden vallásos cselekvénynél egyik elmaradhatatlan kellék lévén az oktatás, alkalmazzák ezt a temetéseknél is; ma ugyan már, kivált a városi gyülekezeteknél, többnyire csak a háznál és sirnál mondanak alkalomszerű imát és beszédet, de még a mult század első felében is majdnem kivétel nélkül minden meglett korú egyén koporsója felett, és pedig néhol a templomban, néhol a temetőben épített színekben rendes prédikációkat tartottak; hajdanta az erdélyi fejedelmek és országnagyok koporsója felett, avagy azok emlékünnepein pedig két-három prédikációt is mondtak. Az ily beszédeket vagy halotti prédikációkat szokták Gy.-nek nevezni, de úgy nevezik a halottas háznál manapság tartani szokott, rövidebb s nem prédikációszerű beszédeket is.

Gyászbogarak *(Melanosomata*, állat), a különizesek alrendjébe tartozó, sok fajból álló bogárcsalád. Szinük többnyire igen sötét, vagy fekete, szárnyfedeleik gyakran össze vannak nőve, sőt

soknak csak durványosan kifejlett szárnyai vannak. Sötét helyeken, szemét és rothadó anyagok között élnek s többnyire kellemetlen bűzt terjesztenek. Ide tartoznak a *bűzbogarak* (Blaps) és az általánosan ismert *poszogó* (Blaps mortisaga L.), mely házainkban, pincékben s más sötétebb helyeken alkalmatlankodik; valamint az álca állapotában az éneklő madarak etetésére szolgáló, de különben az éléskamarában kártékony *lisztbogár* (Tenebrio molitor) is.

Gyászcincér (*Morimus funereus* Muls., állat), 2·5—3 cm. hosszú, zömök termetű, testhosszánál alig hosszabb csápú bogár. Színe fekete, testét igen finom szürkésfehér szőrözet borítja. Szárnyfedői durván szemcsézettek s feltünő rajtuk kétkét bársonyos sötét-fekete fénytelen folt. Meglehetős gyakori hazánkban is, főleg tölgy- és csererdeinkben.

Gyászciprus (növ.), l. *Dacrydium*.

Gyászév (*annus luctus*), a római jogban és ennek mintájára a kánonjogban, a házasság megszünése után következő egy év, melynek tartama alatt a nő nem mehet férjhez, nehogy az esetleg születő gyermek atyja kétséges legyen. Mai házassági jogunkban a Gy.-nek a várakozási idő akadálya felel meg (l. *Házassági jog)*.

Gyászévtized, igy szokták nevezni a magyar prot. egyház történetében az 1671—81 között levő tiz évet, amidőn a magyarországi prot. lelkészeket és tanítókat azon ürügy alatt, hogy a Nádasdy-Zrinyi-féle összeesküvésnek ők is részesei voltak, Kollonics Lipót a pozsonyi kiküldött biróság elé idéztette, s azok egy részét hitök vagy hivataluk és házajuk elhagyására kényszerítette, más részét a nápolyi gályákra rabokul elhurcoltatta és az ekként lelkipásztorok nélkül maradt protestáns gyülekezetek különféle módon nyomorgattattak, — mígnem az 1681-iki soproni országgyűlés ezen zaklatásokat, legalább nagyjából, megszüntette.

Gyászfák, *szomorú fák* (növ.), csüngőágú fák, melyeket mint szimbolumot sir fölé szokás ültetni. Hatás v. változatosság kedvéért parkban és kertben is láthatni Gy.-at. A Gy. főleg termetükkel, lombjukkal és nem a virágjukkal hatnak. Legszebbek a vékonyvesszős és keskenylevelü Gy. Klasszikus példa a szomorú vagy bánatos fűz (*Salix babylonica* L.) s néhány más fajrokona, valamint az égfelé tornyosodó ciprusfa is, mely nem csüngő ágával, hanem komor külsejével hasonló hatást kelt. A ciprust most a temetőben a thuja is pótolja. Szép a *gyásznyirfa*, a *gyászfenyő*, különösen pedig a fehér szomorú rózsa, míg a gyászkőrisfa csak vénebb korában veszti el merevségét. A kerti Gy.-at közönségesen *pendula* (a. m. csüngő) névvel jelölik. Ilyen még a *Sophora Japonica pendula*, az aranyzápor (Laburnum), galambborsó, lepényfa, a meggy és cseresznye, galagonya, berkenye, kecskerágó, a rezgő nyárfa, bükkfa, gyertyánfa, mogyoró, mocsártölgy, a kecskefűz, a szil és boróka. A kerti Gy. többnyire idomítás útján támadtak.

Gyászfátyol, katonaságnál a tisztek, lelkészek és katonai tisztviselők a fő-, udvari és országos gyász elrendelése után a bal felsőkart körülfogialo, 10 cm. széles Gy.-t a szolgálati szabályzat I. részének 413. és 414. pontjai szerint v. csak szolgálaton kívül, vagy szolgálatban is viselik. A rokonaikat gyászoló tisztek a Gy.-t csakis szolgálaton kívül viselhetik. Ezenkívül szintén a szolgálati szabályzatban említett esetekben a kardbojtok, illetőleg a kardhüvelyek (kardbojtot nem viselő katonai tisztviselőké) és a tábornokok aranyos övei Gy.-lal vonatnak be. Bizonyos esetekben a csapatok zászlóira és a vár, erőd vagy laktanya lobogóira is Gy. függesztendő.

Gyászinduló, l. *Induló*.

Gyászjelek, l. *Gyász*.

Gyászkeszeg, a fekete keszeg (*Tinca vulgaris* Cuv.) népies neve a Balaton vidékén. L. *Compó*.

Gyászmagyarok, *magyarkák* vagy *gyászvitézek*, azok a menekültek, kik a 955 aug. 10. vívott augsburgi csatából megfutamodtak. Csak heten érkeztek haza. Mivel a többivel együtt hősiesen halni nem akartak, a nemzet minden javaiktól megfosztottan szolgaságra kárhoztatta és csúfnevekkel illette őket. Nemcsak maguknak, hanem még gyermekeiknek, unokáiknak is sátorról sátorra járva kellett koldulniok, míg végre Szt. István megszánta s Esztergomban a Szt. Lázár klastromába helyezte őket. Ezentúl *Szent Lázár szegényeinek* nevezték a Gy.-kat. V. ö. Chronicon Budense, 1838. évi kiadás, 45. l.; *Tóth* Béla, Mendemondák.

Gyászmező, l. *Kis-Küküllő*.

Gyászmise, l. *Requiem*.

Gyászos (esst.), a fenséges egy neme, rokon a tragikussal.

Gyászoska (növ.), l. *Nonnea*.

Gyászpillangó (*Vanessa antiopa* L.), a nappali lepkék *Nymphalidae* családjába tartozik. Bársonyszerű szárnyai sötét kávébarnák, széles kénsárga szegéllyel, ez előtt végig egy sornyi kék foltokkal, az elülső szárnyszegélyen a csúcshoz közel két fehér folttal. Szárnyterjedelem: 55—76 mm. A Közép-Európában mindenütt előforduló pille nálunk is országszerte gyakori jún.-tól októberig, majd áttelelvén, tavasszal márc.—áprilisban. Hernyója fekete színű, rozsdavörös háti foltokkal és fekete tüskékkel; a nyir-, nyár- és fűzfán él. Bábja barna v. szürke színű.

Gyászpirító, az édesvizi szivacs népies neve. Az édesvizi szivacsokat hazánk sok helyén összegyüjtik, kiszárítják s zsiradékkal összekeverve arcpirosítónak és csúz ellen orvosságnak használják. L. még *Vizigyöngy*.

Gyászruha, l. *Gyász*.

Gyászvirágok (növ.), általában sötétlila v. egészen fekete színű virágok, melyeknek a látása bizonyos szomorkodó v. bánatos érzést támaszt. Ilyen az árvácska, a gyászvirág (l. *Scabiosa)*, a gyászoska, fekete mályva, sötét georgina stb. Gyászkoszorúba kötik.

Gyászvitézek, l. *Gyászmagyarok*.

Gyász-zsolozsma, l. *Nagyhét*.

Gyaur (arab-tör.), ebből: *kafir* a. m. istentagadó, hitetlen; a törökök igy gúnyolják a nem-mohammedánokat.

Gyaur-dag, l. *Amanus*.

Gyávaság. A veszélyektől, bajoktól való félelemnek az a foka, midőn, ha egyébként kötelességünk volna szembeszállni velük, leküzdésükre

törekedni, ahelyett meghátrálunk s inkább eltürjük a gyalázatot. A félelem még nem Gy., inkább tőlünk nem függő érzelem; a Gy. ott kezdődik, midőn a félelem akaratunkat, cselekvő erőnket oly esetekben is megbénítja, melyekben a becsület, a kötelesség azt parancsolja, hogy a félelem ellenére is cselekedjünk. Legnagyobb humorral festi Shakespeare a Gy.-ot Falstaff alakjában.

A *katonaságnál* Gy.-ban válik bünössé az, aki saját biztonsága iránti aggodalomból az ellenséggel szemben nem oly fokú ellentállást fejt ki, mint amilyenre szolgálati kötelmeinél fogva köteles és amilyenre képes, vagy aki a veszélyt kötelességellenesen kerüli, vagy — bár csak szavak vagy jelek által is — oly érzületeket nyilvánít, melyek másokban bátortalanságot előidézni alkalmasak. Háborúban a magát gyáván viselő katonákra vagy csapatokra mérendő büntetési nemek a IX. hadicikkben soroltatnak fel.

Athénben a gyávát rendszerint arra ítélték, hogy 3 napig női ruhában kelfett a vásártéren ülnie. Spártában spártai nőnek nem volt szabad gyávához férjhez mennie s azonkívül mindenki, akivel találkozott, megüthette anélkül, hogy ez ellen védekeznie szabad lett volna. Könnyebb felismerhetés céljából tarkán foltozott ruhát kellett viselnie s szakálát csak félig volt szabad megnyirnia. A rómaiak megtizedeléssel büntették a gyávákat, valamint a gyáván viselkedő egész osztagokat is. A germánok a gyáva embert élve temették el.

Gyegyesény (azelőtt: *Gyigyiseny*), kisk. Bihar vm. vaskohi j.-ban, (1910) 1514 oláh lak.; u. p. és u. t. Rény.

Gyehenna, l. *Gé-Hinnom* és *Pokol*.

Gyejcsa, l. *Géza*.

Gyeke, kisk. Kolozs vm. nagysármási j.-ban, (1910) 839 oláh és magy. lak.; u. p. Mocs, u. t. Kissármás.

Gyékény (növ.), l. *Typha*.

Gyékényes, kisk. Somogy vm. csurgói j.-ban, (1910) 2427 magyar lak., fontos vasúti csomópont a m. kir. államvasutak budapest-fiumei vonalán, ahová a déli vasút csomópontja Zákányból helyeztetett át; van posta- és távíróhivatala. L. még *Alsógyékényes*, *Felsőgyékényes*, *Kisgyékényes*.

Gyékényes háló, gyékényből készült úszókra függesztett öreghálö.

Gyékényfélék (növ.), l. *Typhaceae*.

Gyékényfonás, nagyon elterjedt háziipari ág, mely sást és hánesot dolgoz fel, részint dísztárgyakra, részint gyékényponyvákra és ú. n. szatyrokra. E háziiparág hazánkban leginkább Maros-Torda, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Beszterce-Naszód és Szatmár vm.-ben van elterjedve. Maros-Torda vm.-ben különösen Fele, Szabéd, Csávás és Mezőkölpény községekben űzik ezen iparágat igen nagy mértékben, leginkább szatyrok készítésével, melyek nagy kiviteli cikket képeznek Németországba és Amerikába. Finomabb cikkeket készítenek Szatmár vármegyében, melyek országszerte nagyon el vannak terjedve. A gyékényfonatokat különféleképen kombinálva használják kosárfonásra is, valamint műiparilag feldolgozva dísztárgyakra. L. még *Háziipar*.

Gyékényszár (*tolma*, *palkaszár*, lat. *calamus*, növ.), a szalmaszárhoz hasonló hosszú szár, de belsejében laza szövet van, nem csöves, leveleket csak az alsó részén fejleszt, miért is feljebb bütykei nincsenek. Ilyen a káka, gyékény szára.

Gyekés, község, l. *Gyökös*.

Gyelekovec, község, l. *Gjelekovec*.

Gyelo (*Gelo*, *Gyalu*), a Névtelen Jegyző szerint az erdélyi vlachok ura, kit a 25. fejezetben Gy.-nak, azaz gyarlónak nevez (Dux ... Gelou minus esset tenax). Ghélo azonban avar nyelven sót jelentett (Ethnographia, 1897, 259.). A Névtelen szerint Tuhutum a Meszes-kapun át Erdélyre törvén, Rákos és Hidalmás közt Gy.-t tökéletesen megverte, s a Kapus vize mellett megölte, mire a vlachok Esküllőnél hűséget esküdtek Tuhutumnak. Bizánci és más források nem szólnak róla.

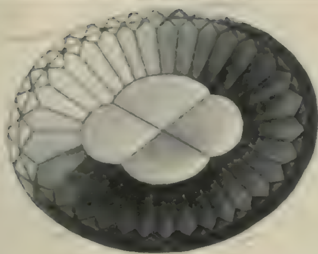
Gyémánt (lat. és gör. *adamas* vagyis legyőzhetetlen, nagy keménysége miatt; l. a *képmellékletet* és a *Drágakövek* cikk *színes képmellékletét*), a szabályos rendszerben kristályosodik (oktaéder, rombdodekaéder, negyvennyolcas), többnyire legömbölyödött lapokkal; szabad v. benőtt kristályok; ritkán vaskos rostos v. szemcsés v. porózus halmazok és ekkor többnyire sötétre színezve (bort és karbonado). Kitünően hasad az oktaéder lapjai szerint. A legkeményebb ásvány. Víztiszta, szürke, barna v. sárga, fekete, vörös, kék és zöld. Fénytörése igen erős, törési együtthatója n = 2·40735 vörösre, n = 2·46476 ibolyára, diszperziója 0·05741 igen tekintélyes; erős fénytörésének és diszperziójának köszöni tüzét és szinjátékát. Tisztára szénből áll, a közönséges vegyiszerekben oldhatatlan és ellentálló; a levegőn széndioxiddá ég el; oxigéntől mentes légkörben hevítve lassan grafittá alakul. Hosszabb ideig tartó megvilágítás után némely Gy. a sötétben foszforeszkál. Többnyire másodlagos fekvőhelyen találják korund, epidot, anatász, cirkon, rutil, andaluzit, spinell, gránát és nemesfémek társaságában; a kőzet, amelyben előfordul, rendesen homok, homokkő, konglomerát. Legrégebben ismertek az indiai fekvőhelyek, a Dekán-hegység keleti lejtőjén; ezek a bányák most már meglehetősen kimerültek. Régi, valószínűleg szilur-kori homokkőben, konglomerátokban és a folyótörmelékben találják. Madras tartományban, Bellary vidékén pegmatitban (gnájszban) is előfordul rubin és zafir társaságában. Jóval jelentéktelenebb a Borneo-szigeti előfordulás. Braziliában Minas Geraes és Bahia tartományokban találják a Gy.-ot (felfedezték 1727); ma már itt is csökkenőben a bányászat. A Gy. anyakőzete Braziliában az itakolumit nevű hajlítható homokkő és az ebből keletkezett konglomerát (cascalhao, tapanhoacanga). Kisérő ásványok barna titán- és vastartalmú ásványok (u. n. *favas*, a. m. barna borsó és bab), kvarc, jászpisz, turmalin, krizoberill, rutil, cirkon, magnetit, pirit, arany, pszilomelán, monazit. A *karbonado* v. *fekete Gy.* szürkésfekete zsirfényű, finomszemű tömött, nem jó hasadással és nagyobb keménységgel (fúró- és csiszolókorongok számára különösen alkalmas), főkép Bahiából származik. A *bort* gömbös kristályos durva felületű Gy. Braziliában 150 év alatt 13 millió karát (26 q) Gy.-ot bányásztak 400 millió K értékben. A homok- és kavics-

ból iszapolás, mosás és válogatás útján keresik ki a Gy.-ot. Újabban Brit-Gujánaban (Dél-Amerika) is akadtak Gy.-mezőkre, még pedig a braziliaiakhoz hasonló körülmények között. Lappland és Oroszország határán is találtak Gy.-ot a homokban, számos más ásvány társaságában; kereskedelmi szempontból ez előfordulás igen jelentéktelen, de annál nagyobb a tudományos fontossága, mert a Gy. csakis a gnájszt átszelő számos gránit és pegmatittelérből származhat. Sötét színű Gy.-ot találtak sok meteorkő- és meteorvasban is. Igy a Novo-Urei (1886 szept. 10., Oroszországban), Carcote (Atakama, Chile), Magura (Árva vm.), Canyon Diablo (Arizona), Cubella (Spanyolország)-meteorhullások mind tartalmaznak Gy.-ot. A meteoritokban található grafit gyakran a Gy. kristályalakját mutatja (ú. n. Cliftonit); valószínű, hogy esés közben a Gy. a nagy felhevülés miatt grafittá alakult át.

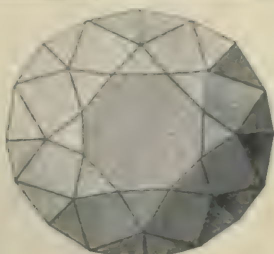
Az Ural-hegységben Adolphskoi aranymosóban Bissersk közelében a homokban eddig vagy 150 víztiszta Gy.-ot találtak. Elszórtan az Uralnak még más pontjain is akadtak Gy.-ra. Eddig 16 ponton 222 Gy.-ra bukkantak. 1850 óta ismeretes a Gy. az északamerikai Egyesült-Államokból. A legnagyobb $23^3/_4$ karát súlyú. Aranytartalmú homokban másodlagos fekvőhelyen találják Kaliforniában, az Appalachok láncában, a Felső- és Michigan-tó között, Arkansasban eredeti fekvőhelyén van (felfedezték 1906 aug. 1.), a kőzete peridotit (mint Dél-Afrikában). Némileg számbavehetők az ausztráliai Gy.-mezők, amelyeket 1851 óta ismernek. Egyrészt az aranymosókon, másrészt az ónkőmosókban találják a Gy.-ot. A mosók Új-Dél-Walesben és Bingera környékén vannak, utóbbi helyen szerpentinnel függnek állítólag össze, épúgy, mint a Kapföldön. Legfontosabbak ez idő szerint a délafrikai Gy.-mezők. A forgalomban levő Gy.-ok $^9/_{10}$ része onnan kerül ki. Ezek az ú. n. kapkövek. Dél-Afrikában a Gy. nemcsak a folyótörmelékben, hanem a karooformációban kürtő- vagy kráterszerű mélyedésekben is terem, amelyek az Eifel-hegység maarjaira emlékeztetnek. Ezek a kráterek sárgás-kékesbarna földdel vannak kitöltve. Ennek tömege túlnyomórészt szerpentinszerű anyagból áll, amely egy peridotit(kimberlit)-eruptivkőzet mállásából keletkezett, cementje hasonló anyag és közte sok karooformációbeli törmelék van. Ez az ú. n. bloue ground, amely tehát egy mállott eruptiv kőzet törmelékéből (kimberlit) és az áttört kőzetek darabkáiból áll. Ez a Gy. anyakőzete. Az még kérdéses, hogy a Gy. ebben a kőzetben eredeti kiválás-e, vagy pedig a mélységben van a Gy. anyakőzete és az eruptiv kőzet az erupció alkalmával a Gy.-ot magával felhozta-e, vagy pedig az áttört karooformációbeli széntartalmú palákból keletkezett-e a Gy. A bloue ground-tól áttört rétegek vízszintesen települnek és alulról felfelé a következő rétegekből állanak: fekete, kénben gazdag pala, kvarcit, amelyekbe diabáztelérek törnek be. A Gy. eloszlása meglehetős szabálytalan a bloue groundban; kisérő ásványai ilmenit, magnetit, kromit, gránát, ensztatit, olivin, cirkon, topáz, stb. A kap-Gy.-ok tekintélyes nagyok és kissé a sárgás-barnásba hajlanak. A feketések emlékeztetnek a bortra, szövetük kristályos, a hasadásuk kissé rosszabb. A bányák 2 félék: 1. vizes bányák, vizek közelében kavicsrétegekben, amelyek néha tekintélyes vastagok (12 m.) és a 2. száraz bányák, amelyekben iszapolás nélkül, szárazon szemelik ki a Gy.-okat a törmelékből. Az 1892. évig 51 millió karát (10500 kg.) Gy.-ot aknáztak ki. Ez a mennyiség megtöltene egy ládát, amelynek hossza, magassága és szélessége körülbelül $1^1/_2$ m. lenne; értéke pedig körülbelül 1500 millió koronát tesz ki. Azokat a Gy.-okat, amelyeknek nyers alakja olyan, hogy nagyobb veszteség nélkül lehet őket csiszolni, brilliánsokká dolgozzák fel, a vékonyabb darabokból rózsákat (rozetta) csiszolnak. A technika jelenleg sok helyen alkalmazza a Gy.-ot: mikroszkóplencséknek, üvegvágásra, az üvegen való írásra, csiszolásra, kemény kőzetekben való fúrásra. *Híres nagy Gy.-ok*: Az *indiai* Gy.-ok között legnagyobb a Nagy-Mogul, amelyet 1655. Tavernier látott Indiában; súlya 280 karát (eredeti súlya azonban 787 karát volt); jelenleg állítólag a perzsa sah birtokában lenne. A Kohinoor jelenleg az angol korona kincsei között foglal helyet, súlya 186 karát volt, de célszerütlen alakja miatt átcsiszolták, jelenleg 106 karát, értékét 2 millió koronánál többre becsülik. Az orosz koronakincsek legértékesebbje az Orlow, 194 karát súlyú, azután a Hegyek Holdja (120 karát), a Sarkcsillag (40 karát), a Sah (86 karát). A híres Tavernier táblája (242 karát) még a XVII. sz.-ban eltünt. A Regens súlya 410 karát volt, most a csiszolás folytán 136; a francia koronakincsek egyike. A Florentiner a bécsi Hofburg kincsei között foglal helyet, súlya 133 karát (27 gr.). A Hope-Gy. gyönyörű zafirkék színű, 44 karát súlyú, sok gazdát változtatott. A zöld Gy.-ok között leghíresebb a drezdai, 40 karát súlyú. A *Braziliából* származó nagy Gy.-ok között leghíresebb a Dél csillaga, eredeti súlya 254, csiszolva 125 karát; a *délafrikaiak* között nevezetesebbek: Dél-Afrika csillaga 83 karát súlyú, megcsiszolva 46 karát; a Stewart 288, csiszolva 120 karát; a Viktoria (Nizam-Gy.) 457 karát; az Excelsior 971 karát, 20 millióra becsülték, 10 részre vágták szét; a Reitz-Gy. eredeti súlya 640, csiszolva 239 karát. A leghatalmasabb afrikai Gy.-ot 1905 jan. 26. találták Transvaal államban Pretoria mellett a Premier-bányában. Ez a Cullinan-Gy., méretei 10, $6^1/_2$ és $3^7/_{10}$ cm., súlya 3024 karát (610 gr.), értékét 9 millió fontra becsülték; a transvaali kormány Eduárd angol királynak adományozta, aki azt szétdaraboltatta; a legnagyobb darabja 516 karát súlyú, a második 309 karát; az összes megcsiszolt darabok súlya 980 karát. A Gy. értéke függ a tisztaság-, átlátszóság-, szín- stb.-től. A sárgásak a legkevésbbé értékesek. A nagysággal rohamosan nő az érték. Az elsőrendű Gy. értéke: 1 karát súlyú 250 K., 2 karát súlyú 800 K., 4 karát súlyú 2400 K., 10 karát súlyú 13,000 K. körül van. A Gy.-ot mesterségesen is sikerült előállítani. Moissan francia kémikus az elektromos ívfényben a vasban szént oldott fel és azután az olvadékot igen hirtelen lehűtötte: ekkor az olvadék külsején szilárd kéreg keletkezett, míg a belseje igen nagy nyomás alatt

HIRES GYÉMÁNTOK

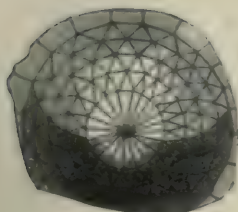
EREDETI NAGYSÁGBAN.

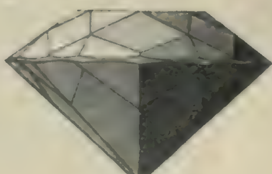
Kohinur (régi alak).

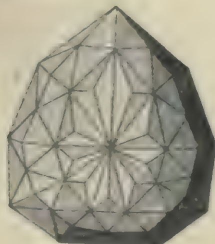
Kohinur (uj alak).

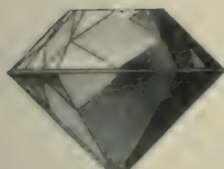
Orlov.

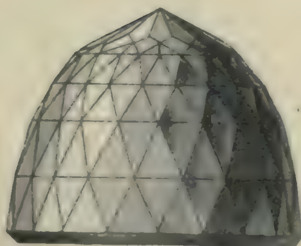
Dél csillaga.

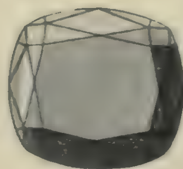
Florentin

Regent.

Nagymogul.

Sark-csillag.

Cullinan.

merevedett meg, a szén ilyen körülmények között Gy.-alakban kristályosodott ki; sikerült ily módon $^{1}/_{2}$ mm.-nyi kristályokat is előállítani. Friedländer igen magas hőmérsékleten olivinban szént oldott fel, ekkor is Gy. alakban vált ki a szén: ez különösen fontos, mert a Gy. anyakőzete Dél-Afrikában egy olivines eruptiv kőzet. Ludwig A.-nak 1901. sikerült 1300 atmoszféra nyomás alatt a szént magas hőmérsékleten közvetlen Gy.-tá átalakítani. A Gy.-ot hamisitják más szintelen ékkövekkel (topáz, spinell, turmalin, hegyi kristály, stb.), valamint Strass-üveggel, az utóbbit már az acélkés is megkarcolja és az étető tinta (folysav) könnyen megtámadja.

Gyémánt, a könyvnyomdászatban igy nevezik a használatos betünemek legapróbbját, nagysága 4 pont (felpetit), l. *Betünemek*.

Gyémántárok. Régente erődítéseknél a lőrésekkel ellátott árokfalak és árokvédőcölöpzetek előtt levő, aránylag csekély szélességű, de mély árkok, melyek arra szolgáltak, hogy a támadó a lőréseket meg ne közelithesse.

Gyémántfácán, l. *Fácánfélék*.

Gyémántfekete, a gyapju fekete festéke, mely előállítható amidoszalicilsav diazotálása által nyert anyagnak a naftilaminnal való kapcsolása által. L. *Azofekete*.

Gyémántfémragasz, l. *Ragasz*.

Gyémántflavin, sárga pácfesték, melynek képlete $HO.C_6H_4NNC_6H_3OHCOOH$ és előállítható tetrazodifenilnek szalicilsavval való kapcsolása által. Gyémántsárga diazobenzoesavból és szalicilsavból előállítható sárga festék.

Gyémánthegyű fúró (bány.), l. *Mélyfúrás*.

Gyémánthó, sarki tájakon a levegőben lebegő finom, fényes jégkristályok.

Gyémántmenyegző, a házassági frigy megkötésének 60. évfordulója.

Gyémántmezők (ang. *diamond-fields*), azok a területek Afrikában a Fokföldön a Vaal és az Oranje folyók között, ahol gyémántot bányásznak.

Gyémántpát, a korund nem átlátszó, barna változata.

Gyémántpinty, l. *Aurora-madarak*.

Gyémántquader, l. *Quaderozás*.

Gyémántsor, az építészetben késői román és anglo-normann díszítmény, mely szorosan egymás

Gyémántsor.

mellé sorakozó négyszögletes kisebb piramisokból áll (l. az ábrát).

Gyémánttinta, folysavnak és baritnak a keveréke, mely üvegtárgyaknak állandó jelzésére használható.

Gyenda, Tiszaroffhoz tartozó puszta Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai közép j.-ban, (1910) 1029 magyar lakossal; postaügynökség, u. t. Tiszaroff.

Gyenes *László*, szinész, szül. Monostoron (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) 1857 márc. 7. Iskolái elvégzése után Párisban tanult, 1879 óta a kolozsvári, 1882 óta a budapesti Nemzeti Szinház tagja, intrikus és jellemszinész. Főbb szerepei: Lucifer, Mefisztó, Jago, Biberach, Baracs Imre (A bor) stb.

Gyenesdiás, kisk. Zala vm. keszthelyi j.-ban, (1910) 1272 magyar lak., vasúti megállóhely, posta, távbeszélő.

Gyenge ... összetételű szókat l. *Gyönge* ...

Gyep, *pást*, *pázsit* (növ., caespes), teljesen vagy legalább főképen pázsitfüvekkel egyenletesen és sűrűen benőtt mező vagy térség. A gyökérfej vagy megkurtult törzsek sűrű levélzete alkotja. Rétek, legelők s kerti pázsitok alakításánál több módon alkalmazzák; ilyenek a természetes *begyepesítés*, a *gyeplerakás* s a *gyep vetése*. Természetes módon úgy létesítünk gyepet, ha a gyep keletkezését egyszerüen a természetre bizzuk; a begyepesítendő területet e célból valamely kalászossal vetik el s ennek letakarítása után magára hagyják; a legelőváltó gazdaságnál gyakran előforduló ezen eljárás csapadékos éghajlat alatt sikerrel alkalmazható ugyan, csakhogy az ily módon létesített gyep nem felel meg mindig a gazda követelményeinek. Legbiztosabban és leggyorsabban elérjük a célt, ha a begyepesítendő területet más gyepes területről lehántott gyephasábokkal vagy gyeptéglákkal befedjük, csakhogy ez a módozat nagyon költséges s nagyban ki nem vihető. Ennélfogva legáltalánosabb mód és a gyepvetés sikerülésének főfeltétele, hogy a magvak csiraképesek legyenek és a vetésre alkalmazandó különféle fű- s lóherfélékből álló magkeverékben azok a növények legyenek megfelelő arányban képviselve, amelyektől az adott viszonyok között a legjobb gyep várható, minélfogva a gyepesítés e módja alapos szakismeretet tételez fel. V. ö. *Balás* Árpád, A rétmívelés s legelőkezelés alapvonalai (Budapest 1879); *Károly* Rezső, Rét- és legelőmívelés (u. o. 1905); *Gáspár* J., A kaszálók és legelők ápolásáról (1910).

Gyepes, kisk. Udvarhely vm., homoródi j.-ban, (1910) 578 magyar lak.; kik kőiparral (épületkövek, lépcsők stb.) foglalkoznak; u. t. Székelyudvarhely, u. t. Kénos.

Gyepesfalu (azelőtt: *Priszaka*), kisk. Krassó-Szörény vm. temesi j.-ban, (1910) 712 oláh lak., u. p. és u. t. Zaguzsén.

Gyepesítés, *gyeptéglaburkolat*. A földfeltöltések és bevágások rézsüit gyepesíteni kell, vagy gyeptéglával kell burkolni, hogy vízmosások, lehámlások ne keletkezzenek. A Gy. perje-, here- és lucerna-félék magjával való bevetéssel történik. Hektáronkint 1—2 kg. fűmagot szokás vetni. Ha a feltöltés v. bevágás anyaga nem termő, úgy a rézsűre utólag kell mintegy 15 cm. vastag termőréteget hordani. Erre a célra a munka megkezdésekor az anyagárok illetve a bevágás felső termő rétegét leásva külön készen kell tartani. A Gy.-ek fentartása érdekében ügyelni kell arra, hogy a rézsüket csak idejében kaszálják és rajtuk marhát ne legeltessenek. A gyeptéglaburkolat a rézsük G.-ének gyorsabb, de költségesebb módja. A gyeptéglákat gyepesterületek lemetszésével állitják elő. A téglák 25 cm. szélesek és hosszuak és 8 cm. vastagok. Bevágások rézsüit lapjukra fektetett gyeptéglákkal lehet burkolni. Töltések burkolása azonban tartósabb élükre állított gyepté g-

lákkal, v. lépcsőzetesen egymásra lapjukkal rakott téglákkal. A gyeptéglákat faszegekkel erősítik a földre.

Gyepfedél, az őskorból származó primitiv fedél. Agyagos vidéken, a városon kívül ma is használják szegényebb emberek félig földbe vájt odujuk befedésére. A tetőgerendázatot husángok, vékonyabb fatörzsek alkotják. Erre rőzse-fonatot, galyfát fektetnek s kívülről 8—10 cm. vastagon leagyagozzák. Végül kirakják gyeptéglával. Előnye az olcsóság, s hogy ki-ki maga készítheti el. Ha az agyag jó, a vizet nem ereszti át. Kecskemét körül számos Gy.-es lakás (putri) látható — de egészségtelen voltánál fogva számuk egyre fogy. Pincék, vermek lefedésére azonban igen jó szolgálatot tesz.

Gyepföld, l. *Földek.*

Gyephamu, kedvelt trágyaszer, mely a földestől leszedett gyephantdarabok elégetése által készül. A gyephántó eszközök segélyével leszedett négyszögletü hantdarabok a napon jól kiszáríttatván, száraz gallyakkal, rőzsével vegyesen, rétegesen kupacba rakatnak és elégettetnek. Az így nyert Gy. oltatlan mész tartalmából származó maró hatását a levegőn néhány hét alatt elveszti s a kertek, v. erdei csemetekertek trágyázására használható fel.

Gyephántó eszközök, a gyep felszedésére szolgálnak. Ilyen a *gyephasogató eke* (szkarifikátor), mely a gyepet — egymás után két egymással keresztező irányban húzva — négyszögletes darabokra hasogatja fel; ezeket a négyszögletü hantokat aztán a *gyephántó ekével* forgatják fel. A kézzel való gyephántásra szolgál a *gyepvágó kés.* Ez a gyepet ugyancsak négyszögletü darabokra hasogatja, amelyeket aztán a *gyepválasztó lapáttal*, vagy *gyepszedő kapával* hántanak le a földről. L. még *Gyepnyiró.*

Gyephockey (sport), l. *Hockey.*

Gyepkorall (állat), l. *Cladocora.*

Gyepkönyvek, a Magyar Lovaregylet (régebben Pesti Lovaregylet, azt megelőzőleg Pesti Versenyző Társaság) évkönyvei a 90-es évek elejéig ezen a néven jelentek meg.

Gyeplő, lószerszám, az a szíj v. kötél, mely a zabla karikájára van erősítve, s a befogott ló vezetésére szolgál.

Gyeplős, l. *Nyerges.*

Gyepmester, *sintér*, városokban és nagyobb községekben az állati hullák szabályszerű eltakarításával hatóságilag megbizott egyén. A Gy.-i szolgálat hatósági felügyelet alatt áll és a Gy. alkalmaztatását és teendőit, továbbá a Gy.-i telepek elhelyezését és berendezését az 1888. VII. t.-c. és az e törvény végrehajtására kibocsátott földmívelés-, ipar- és kereskedelmi miniszteri rendelet 60—69. §. szabályozza. A Gy. régebben a *hóhér* teendőit is ellátta, sőt jelenleg is egyes helyeken ez utóbbi teendők a Gy.-séggel, ha nem is hivatalból, kapcsolatosak.

Gyepnövények v. *gyepező növények* (plantae caespitosae), nem annyira a gyepesen vagy bokrosan növő füvek (árvalányhaj, Festuca, *Dechampsia caespitosa*), mint inkább azok, amelyeknek tőkéje a földben messze szétterjed v. pedig tarackra ágazik s egyenletes pázsitgyepet vagy mezőt növeszthet. Ilyen az Alopecurus pratensis, Poa pratensis, P. trivialis, P. fertilis, P. nemoralis, a Festuca elatior és F. rubra, az angol perje és olasz vadóc, az Agrostis stolonifera, Phleum stoloniferum stb.

Gyepnyiró, kertekben, parkokban alkalmazzák. Azelőtt csak nagyobb ollókat, ú. n. Gy.-ollókat v. sarlót használtak e célra, újabban a dobos szerkezetü Gy.-gép van elterjedve. Ennek metszőkészüléke csavarvonal alakban megerősített késekkel biró dobból áll, mely kések a rögzített ellenkés éle előtt gyorsan forgatva, az álló fűszálakat lecsapják. A késesdob forgatását 1—2 járókerék és megfelelő fogaskerék-áttétel eszközli; a járókerekek előtt kis vezetőkerekek is vannak s az egész gépet a munkás maga előtt tolja. A gép vágószélessége 28—40 cm. között van, súlya 30—35 kg. Magas fű lekaszálására nem való. Legújabb szerkezetüek a Reform, Excelsior, Newburgh jegyüek.

Gyepöntöző, a gyepszőnyegek állandó öntözésére szolgáló készülék, mely áll a földön álló talpból, az ebbe elhelyezett rövidebb csőből, mely alant gummitömlővel van a víztartó medencével vagy a vízvezetékkel összekötve; a cső felső végén van a vízszórócsillag, amely vékonyabb, de végükön zárt, egyik oldalukon azonban kis lyukakkal ellátott fémcsövekből készült, amelyekből a víz az oldalnyomás törvénye szerint (Segner-féle vízkerék) finom sugarakban kiömlik és a csillagot körforgásba hozza. Mikor a pázsit egy része már elég vizet kapott, az egész készüléket tovább helyezik, amiértis a gummitömlőnek megfelelő hosszunak kell lennie. Ilyen készülék a vízvezetéki tömlő végére alkalmazott 2—3 m. hosszú s egyik oldalán egy sorban sűrű lyukakkal ellátott s végén elzárt vas cső, amelyből a víz finom sugárban ömlik ki.

Gyeptégla, a fűvel benőtt területekből kivágott hasábok vagy téglák, amelyeket a kertészetben útszegélyeknek, kisebb területen pázsitnak, gyeppamlagnak s egyéb célokra használnak. Szükséges, hogy a Gy.-k oly vastagok (15—20 cm.) legyenek, hogy azokban a füvek gyökereinek nagy része megmaradjon; alájuk a földet jól művelve kell elkészíteni és lerakás után sokszor öntözni, különben kiszárad. Költséges volta miatt nagy területen nem alkalmazható az ilyen begyepesítés.

Gyeptőzeg, l. *Tőzeg.*

Gyepü (növ.) a. m. kerítés, még pedig *eleven Gy.*, ha élő fák (Gy.-bodza) vagy bokrok (eleven gát, Lycium) alkotják, *fonott Gy.*, ha mesterségesen, levagdalt ágakból alakították.

Gyepüfüzes (Kohfidisch), kisk. Vas vm. felsőőri j.-ban, (1910) 934 német lak., postahivatal, u. t. Nagyszentmihály. Gy. az Erdődy grófok uradalmának feje, kiknek itt régi kastélyuk és szép parkjuk van.

Gyepükaján, kisk. Zala vm. sümegi j.-ban, (1910) 705 magyar lak., u. p. Káptalanfa, u. t. Sümeg.

Gyepüpataka (azelőtt: *Preszáka)*, kisk. Bihar vm. belényesi j.-ban, (1910) 576 oláh lak., u. p. és u. t. Belényesújlak.

Gyepüsolymos (azelőtt: *Solymos-Petrász)*, kisk. Bihar vm. belényesi j.-ban, (1910) 735 oláh lak., u. p. és u. t. Magyarremete.

Gyepvasérc, l. *Limonit.*

Gyepvetés, l. *Rétalakítás.*

Gyér, nagyk. Torontál vm. módosi j.-ban, (1910) 1281 német, szerb és magyar lak. Vasútállomás, posta, távíró, távbeszélő. L. még *Tógyér*.

Gyéres (erdészeti), fákkal csak gyéren, hézagosan benőtt terület.

Gyéres (újabban: *Aranyosgyéres*, Ghirisiu), kisk. Torda-Aranyos vm. tordai j.-ban, közel az Aranyos folyóhoz s a kolozsvár-tövisi vasút mellett, melyből itt a tordai szárnyvonal ágazik ki, (1910) 1815 magyar és oláh lak., posta- és távíróhivatallal, telefonállomással, hitelszövetkezettel, s szép róna határral, melyen jó gabonát, kukoricát s bort termesztenek. L. még *Körösgyéres*, *Mezőgyéres*.

Gyéresszentkirály, kisk. Torda-Aranyos vm. tordai j.-ban, az Aranyos folyó s a kolozsvár-tövisi vasút mellett, (1910) 704 oláh s magyar lak., két szép kastéllyal, melyek közül a Wesselényi-féle angol modorú épület, gyönyörű kerttel; u. p. és u. t. Aranyosgyéres.

Gyergyai, 1. *Albert*, XVI. vagy XVII. sz.-beli verselő, az *Argirus* c. híres népkönyv szerzője. Teljes címe szerint: *Historia egy Argirus nevű királyfiról és egy tündér szüzleányról.* Életéről semmit sem tudunk, nevét a versfejekből olvashatjuk ki. Toldi Ferenc (Költészettörténet 1855) *Görgeinek* írja; mások (pl. Szinnyei, Magyar Írók) *Gergeinek* magyarázzák, Volf György szerint (Egyetemes Philol. Közlöny 1882) *Gyergyai* olvasandó. A költemény egyike a legszebb széphistóriáknak. Rendkívüli kedveltségét mutatja, hogy Szinnyei 35 kiadását tudta összeállítani (a legrégibb egy 2 levélnyi töredék, a XVII. sz. második feléből, egy régi kötésből kifejtve a nemzeti muzeumban), s még maig is a ponyván forog. Anyagát költőink is gyakran felhasználták: egyebek közt ez a história ihlette Vörösmartyt is a Csongor és Tünde írására. Gy. valószinüleg olasz vagy latin verses novella után dolgozott, ez a forrás azonban még ismeretlen. Csupán az bizonyos, hogy a mese az ú. n. Melusina mesetipushoz tartozik, mely az egész világon el van terjedve. V. ö. Magyar Könyvszemle (1894, 353); *Heinrich* G., Argirus (Budapesti Szemle LIX. 1889); *Binder* Jenő, Gy. Árgirusának forrása (Philologiai Közlöny 1894); *Visnovszky* Rezső, Széphistóriáink olasz-latin csoportja (Budapest 1907).

2. *Gy. Ferenc*, szül. 1799. Kolozsvárt, megh. u. o. 1874., a mult század közepén nagy szerepet játszott Erdély közéletében, volt országgyűlési követ, bíró a hétszemélyes táblán, a szabadságharc után fogságot szenvedett, majd főbíró s királybíró lett. Igen szép hangja volt (magas tenor) s mint műkedvelő énekelt is néhányszor a kolozsvári szinházban. Két nyelvészeti munkája: *A magyar nyelv sajátságairól* (1856) és *Magyarosan* (1872) egyoldaluak, de fölfogásuk eredeti.

Gyergyó, Csik vm. gyergyószentmiklósi járásában, a Maros folyó két partján, a Görgényi- és Gyergyói havasok közt elterülő gyönyörű fensík, mely Vaslábtól kezdve Ditróig terül el; hossza DÉ.-i irányban mintegy 25 km., szélessége közepe táján 20, két végpontján 5—8 km., tenger feletti magassága 700 és 780 m. közt változik. A magas hegyektől övezett fensík, melyet a Maroson kívül mellékvizei, a Somlyó, Nagy- és Kis-Borzon, Belkény és Ditró öntöznek, Csik vm. legtermékenyebb részei közé tartozik s rajta vagyonos és népes községek keletkeztek. A Gy. lapályának nemcsak a Maros mentén, de a hegyeken át is jó közlekedési utjai vannak, így a Bucsin hágón át Parajdra, a Kereszthegy hágón át Görgényszentimrére, a Közrezen át Borszékre és Romániába; továbbá vannak még átjárások Ditróról Tölgyesre és Gyergyószentmiklósról Békásra. Gy.-ról 1463. történik említés, mint Csíkszék legtekintélyesebb fiúszékéről.

Gyergyóalfalu, nagyk. Csik vm. gyergyószentmiklósi j.-ban, (1910) 1359 házzal és 6442 magyar lak., közel a Maroshoz fekszik, a Belkény patak mellett, szép rónán; van csendőrörse, takarékpénztára, téglagyára, postahivatala; u. t. Gyergyószentmiklós; állami népiskolával, melynek gazdászati szakosztálya van, továbbá állami műasztalos és esztergályos tanműhelye van.

Gyergyóbékás, nagyk. Csik vm. gyergyótölgyesi j.-ban, (1910) 3878 magyar, oláh és német lak.; van hitelszövetkezete, kereskedelmi hitelintézete, kölcsönpénztára, fűrészgyára, posta- és távíróhivatala, mellékvámhivatala a békási szorosban.

Gyergyóbélbor, l. *Bélbor.*

Gyergyóborszék, l. *Borszék.*

Gyergyócsomafalva, nagyk. Csik vm. gyergyószentmiklósi j.-ban, (1910) 3917 magyar lak.; van fogyasztási és értékesítőszövetkezete és fűrészgyára; u. p. Gyergyóalfalu, u. t. Gyergyószentmiklós.

Gyergyóditró, l. *Ditró.*

Gyergyóholló, nagyk. Csik vm. gyergyótölgyesi j.-ban, 1396 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Gyergyótölgyes.

Gyergyói havasok, a Kárpátok erdélyi K-i határláncolatának legészakibb tagja, Csik vmegye É.-i részében. A hegység a Toplicza és Kis-Besztercze forrásai közt emelkedik s egészben véve DK.-i irányt követ, a vízválasztót jelölve egyfelől a Maros (gyergyói lapály), másfelől az Aranyos-Besztercze mellékvizei közt. Legjelentékenyebb csúcsai É.-ról D.-felé a Bükkhavas (1346 m.) Borszék fölött, az Oroszbükk (1186 m.) és a Közrezhavas (1463 m.) Salamás fölött, a Tatár hágó (1456 m.), míg legmagasabb csúcsa 1545 m. Ditró fölött. A Gyergyószentmiklós és Békás közti nyereg a fögerinc D.-i végét jelöli, melyen túl az Olt és a Békás forrásain túl a Csiki hegycsoport (l. o.) következik; Gy.-hoz szokták azonban még számítani az Olt jobb partján emelkedő Siposkőt (1571 m.) és Feketerezet (1545 m.), míg a Maroson túl emelkedő hegyek már a Hargitához tartoznak. A hegység közepes magassága 1400—1500 m., mellékágai szintén tetemes magasságot érnek el. Hazánk legérdekesebb hegységei közé tartozik; legnagyobb részét rengeteg erdők, leginkább fenyvesek fedik, a cser és tölgy gyéren fordul elő, a bükk gyakoribb. Völgyei igen mélyen vannak bevágódva s azokban csak kevés községet találni. A Gy.-ban számos folyóvíz ered. A völgyeket jól járható országutak kötik össze. A Gy.-at leginkább homokkő, jegőcös palák, kivált csillámpala és gnájsz, helyenként gránit, jura, mészkő és trachit alkotja; neve-

zetes a ditróit (l. o.) és a szárhegyi (l. o.) fehér márvány fellépése.

Gyergyói hegység, l. *Gyergyói havasok.*

Gyergyókilyénfalva, l. *Kilyénfalva.*

Gyergyóremete, nagyközs. Csik vm. gyergyószentmiklósi járásában, (1910) 6207 magyar lakossal; u. p. és u. t. Ditró. A XVII. sz. vége felé a Moldvából beköltözött örmények itt letelepedési jogot nyertek, de azóta teljesen beleolvadtak a magyarságba.

Gyergyósalamás, l. *Salamás.*

Gyergyószárhegy, l. *Szárhegy.*

Gyergyószentmiklós, rend. tan. város Csik vm.-ben, (1910) 1339 házzal és 8905 magyar (székely) lakossal. Gy. a Belkény patak mentén, a Gyergyói lapály szélén s a Gyergyói havasok tövében, igen szép vidéken fekszik. Gy. a járási szolgabirói hivatal székhelye, van járásbirósága, közjegyzősége, adóhivatala és pénzügyőrsége, posta- és táviróhivatala, Máv. osztálymérnöksége, két járási erdőgondnoksága, postatakarékpénztára. Gy. Csik vm. egyik legélénkebb és legvárosiasabb községe, itt van a gyergyói I. takarékpénztár, tov. hitelintézet, népbank, az osztrák-magyar banknak mellékhelyisége, ipartestület; községi polgári fiuiskola, r. kat. polg. leányiskola, iparostanulók iskolája, gazd. ismétlőiskola, márványbánya részv.-társ., továbbá állami gyermekjátékszer-tanműhely, 2 fűrészgyár. Gy. kereskedelme is igen jelentékeny, marhavásárai élénkek, fakereskedése is nagy. Határa 47,179 ha., túlnyomóan erdőség; itt fekszik a Gyilkos-tó és a 4 km. hosszú békási szoros. Gy. már 1332. említtetik, mint Gyergyó (l. o.) szék legtekintélyesebb községe; itt székelt a gyergyói alkirálybiró s itt tartotta üléseit a székgyűlés. 1562-ben Báthory Zsigmond Lázár Andrásnak adta zálogba, de a község csakhamar felszabadult és 1607. mint mezőváros országos vásár tartására adott engedélyt. 1669-ben az örménység tömegesen telepedett le és élénk kereskedelmet fejtett ki. 1908-ban rend. tan. várossá alakult.

Gyergyótekerőpatak, l. *Tekerőpatak.*

Gyergyótölgyes, nagyk. Csik vm. gyergyótölgyesi j.-ban, (1910) 3878 magyar, oláh és német lak., a járási szolgabirói hivatal székhelye, van takarékpénztára, hitelszövetkezete, fűrészmalma, élénk fakereskedése, posta- és táviróhivatala és telefonállomása. Határa 35,246 ha. Gy. a Tölgyesi-szorosban (l. o.) fekszik, van mellékvámhivatala s magyar királyi belépő állomása.

Gyergyóújfalu, kisk. Csik vm. gyergyószentmiklósi j.-ban, a Maros mellett, (1910) 4225 magyar lak. Határa 12,921 ha., mely gabonát és sok fát szolgáltat. Itt kezdődik a Maroson a tutajozás.

Gyergyóvárhegy, kisk. Csik vm. gyergyószentmiklósi j.-ban, (1910) 2729 oláh és magyar lak.; vasútállomás, postaügynökség, u. t. Ditró.

Gyergyóvasláb, l. *Vasláb.*

Gyergyó-Zsedánpatak, előbb önálló kisk., jelenleg Gyergyóbékáshoz tartozó puszta.

Gyérháló, nagy zsákalakú háló, melyet két ladik között használnak.

Gyérités v. *ritkitás*, a filloxera elleni védekezésnek egyik módja, mely abban áll, hogy a szőllő talajába a tőkék körül négyszögméterenkint körülbelül 24 gr.-nyi szénkéneg fecskendeztetik be. A talajba lövelt szénkéneg gőze a talajt át- meg átjárja s a filloxerák tetemes részét elöli. Gy.-nek neveztetik ez eljárás onnét, hogy általa a filloxerák száma meggyérül, ellentétben az irtó szénkénegezéssel, melynél nagyobb adagolást (négyszögméterenként 200—400 gr.-ot) alkalmazva a szőllő gyökérzetén élősködő tetvek teljesen kiirtatnak, de amely eljárásnál egyszersmind a szőllő is kipusztul. L. *Filloxera.* — Gy. az erdőgazdaságban, l. *Erdőgyérítés.*

Gyerk, kisk. Hont vm. ipolysági j.-ban, (1910) 567 magyar lak.; postaügynökség, u. t. Kistompa.

Gyermek. 1. Gy.-nek nevezzük a közfelfogás szerint az embert születésétől a nemi fanosodás (pubertás) koráig. Azonban a *gyermektanulmány* (l. o.), amely a Gy. összes életjelenségeinek kutatásával foglalkozik, a Gy. fogalmát egyrészt a születés előtti korra, másrészt a pubertáson túl, a 25 éves korig kiterjeszti. E tudomány újabban a következőkép állapítja meg a gyermek fejlődésének korszakait: A *foetalis* (a születés előtti) korszakot követi az *újszülött-kor*, amely a köldök beeséséig, 6—7 napig tart. Ezt követi a *csecsemőkor*, az első év végéig, a járni tanulás kezdetéig. Az 1—3 éves kor a *kisded-kor*, az öntudat teljes kifejlődésével fejeződik be. A 3-tól a 8. évig tart a nemileg közömbös *első Gy.-kor.* Ezt követi a 15. évig a *második Gy.-kor*, amelyben a nemi elkülönülés érzése már többé-kevésbbé jelentkezik. A 15—18. év a *serdülés kora* s a 18-tól a 25-ig tart az *ifjúkor*. A Gy.-tanulmányi kutatások szerint a Gy. nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is különbözik a felnőttől. Ez a meghatározás egyaránt áll a testi és a lelki szervezetre. A testi szervezetben a következő nevezetesebb különbségek állanak fenn: a fej és törzs aránylag nagyobb, a lábak és karok kisebbek, mint a felnőttnél. Különösen jellemző a fejnagyság. Míg a felnőttnél a test hosszusága a fejhosszuságnak 8-szorosa, addig az újszülött Gy.-nél annak csak 4-szerese. A belsőszervek, ú. m. a máj, a szív, a tüdő, a vese, a gyomor, bél aránylag szintén nagyobbak, mint a felnőttnél. Azonban működésük kevésbbé energikus. A Gy. izmainak viztartalma több, az inai gyengébbek, vékonyabbak, nedvben dúsabbak, mint a felnőttéi. Nevezetes különbségeket találunk az agyszerkezetben. Nagy agyának térfogata és viztartalma általában nagyobb, mint a felnőtté. E bonctani különbségeknél fogva a Gy. szervezete másképp is működik, mint a felnőtté.

A *Gy.-i lélek* fogalma megállapitásának ugyanazon nehézségei vannak, mint a fiziológiában. A Gy. lelki életének képe időszakról-időszakra, sőt évről-évre változik. A Gy.-tanulmány jelenleg a következő legfontosabb különbségeket állapítja meg: a Gy. lelki életét a felnőttel szemben mindenek felett jellemzi a *kisebbfokú öntudatosság.* A Gy. az ő fejlődésében egymásután fellépő ösztönök szerint cselekszik, amelyeket részint a fejlődés belső erői, részint a külső behatások indítanak működésre. Ezért a Gy. cselekedeteit jellemzi a külső behatások, körülmények által való meghatározás, a külső megkötöttség, ezzel szemben a felnőtt belső motivumok alapján cselekszik.

Ebből származik a Gy.-i cselekvés számos tulajdonsága, közvetlensége, változékonysága, de makacssága is. A Gy. érzelemvilágát a nagyfokú szubjektivitás jellemzi a felnőtt objektivitásával szemben. A Gy. a külvilággal szemben a saját énjéhez tapad, mindent a maga érzelmeire vonatkoztat s mindent ezek szerint itél meg. Ebből az egocentrikus nézletből származnak a Gy. kellemetlen önzései, de bájos megszemélyesítései is. E megszemélyesítések teszik az alapvonását hitéletének is. A Gy. e szubjektivitásával, nemkülönben értelme fejletlenségével szorosan függ össze *szemléleteinek* ***tartalma***. A Gy. a dolgokban inkább látja az ő képzeleti képzeteit, mint magukat a dolgokat. Ezért a Gy. felfogása a szuggesztiónak nagyon alá van vetve, amit a vallomási kisérletek is bizonyítanak. A Gy. szemléletei tervszerütlenek, mert akarata és figyelme csapongó. Ugyanis míg a felnőtt *figyelmét* a belső képzetkapcsolatok, az érdeklődés kötik le, addig a Gy. figyelmét a külső behatások irányítják s változtatják. Ezért a Gy. figyelme szétszóródó s inkább aktiv, a cselekvésekhez kapcsolódó, mint passziv, a gondolatfolyamatok által lekötött, tov. könnyen kifáradó s nem tartósan rögzítő. A Gy. *képzettársitásai* is külső természetüek, a külső körülmények szerint létrejövők. Ennek megfelelőleg a Gy. *emlékezete* mechanikus, az adott külső viszonyok szerint végbemenő. *Gondolkozását* jellemzi a konkrétizmus. A Gy. inkább konkrét, mint absztrakt képzetekkel gondolkodik s inkább konkrét célok, mint elvont szempontok szerint cselekszik. V. ö. *Ranschburg* Pál, A gyermeki elme (II. kiad., 1908); *Nagy* László, A gyermek érdeklődésének lélektana (1908); u. a., Fejezetek a gyermekrajzok lélektanából (1905); *Nagy-Szidon*, Psychologie des kindlichen Interesses (1912); *Meumann*, Vorlesungen zur Einführung in die experimentelle Pädagogik (II. kiad., Leipzig 1911–1913); *Claparède*, Psychologie de l'Enfant (Genève 1909); *Binet*, Les idées modernes sur les Enfants (Paris 1909); *Schuyten*, L'Éducations de la femme (Paris 1907); *Groos*, Die Seele des Kindes (1912).

2. *Gy.*, a szónak magánjogi értelmében a leszármazó a nemzőihez (szüleihez) való közvetlen viszonyában. A Gy.-nek és szülőinek egymáshoz való viszonyát jogunk eltérően szabályozza ahhoz képest, hogy a Gy. törvényes vagy törvénytelen születésű. Törvényes az a Gy., aki érvényes házasság tartama alatt a házasság megkötését követő első hat hónap után vagy a házasság megszünésétől számított 10 hónapon belül született, de az érvényes házassággal a Gy. törvényessége szempontjából egy tekintet alá esik az ú. n. vélt házasság, vagyis az a házasság is, amelynél legalább is az egyik fél jóhiszemű volt, azaz nem tudott az érvénytelenség okáról. Minden más esetben a Gy. törvénytelen. A törvényes Gy. atyja családnevét viseli, megilleti őt atyja nemessége és a rangja, amennyiben nem kizárólag az atya személyéhez fűződik. Az ilyen Gy.-et, ha saját vagyonának jövedelme eltartására nem elegendő, a szülők, végsőleg a nagyszülők kötelesek eltartani. Végrendelet hiányában ők öröklik szüleik vagyonát, sőt törvényes örökrészük felét köteles részként a végrendelet eltérő intézkedése ellenére is igényelhetik (l. még *Kitagadás*). Az előadottak szerint törvényesnek tekintendő Gy. törvényességét csak szűk korlátok között és csak annak bizonyításával lehet birói úton lerontani, hogy a férj a Gy. anyjával a Gy. fogantatása idejében (vagyis a Gy. születése napját megelőző 180-ik és 300-ik nap közötti, ú. n. kritikus időben) nem közösülhetett. A törvényes Gy. e jogállását nyerik a szülők utólagos házasságával törvényesített, valamint, ha nem is minden vonatkozásban, a királyi kegyelemmel törvényesített Gy.-ek. A törvénytelen Gy. anyja nevét viseli és csak anyjával áll a fentebb körülírt öröklési kapcsolatban. Keresetképes (rendesen 15 éves) koráig azonban elsősorban a természetes atya köteles őt eltartani, de addig, amíg eziránt a biróság határoz, valamint akkor is, ha a természetes atya őt tartani nem képes, az eltartás kötelessége az anyát terheli. Természetes atyának az vélelmeztetik, aki az anyával a fentemlített kritikus időben közösült. Az a körülmény, hogy a Gy. anyja a kritikus időben másokkal is közösült, nem ok a tartás iránti kereset elutasítására, kivéve, ha az anya ebben az időben feslett életmódot folytatott. Szülési, Gy.-ágyi költségeket — csábítás vagy erőszak esetét kivéve — jogunk szerint a nő nem követelhet attól, aki őt házasságon kivül teherbe ejtette. A kort tekintve Gy. alatt érti az osztrák polgári törvénykönyv, amely hazánk több részében ma is hatályban van, a 7 éven aluli kiskorút. Büntetőjogunk értelmében Gy.-számba megy az, aki nem haladta meg a 12-ik életévét.

Gyermekágy *(puerperium)*, az a 6—8 heti időszak, amikor a szülés befejezése után a nő nemi szerveinek a terhességgel bekövetkezett elváltozása visszafejlődik és a szüléssel járó sebzés meggyógyul. Azoknál, akik nem szoptatnak, a havi tisztulásnak első beállta jelzi a Gy. végét. Szoptatóknál rendszerint csak az elválasztás után jelentkezik újra a havibaj. A Gy.-ban kezdődik az emlőmirigyek tejelválasztása is, az újszülöttnek első táplálkozását szolgáltatva mintegy 9 hónapon keresztül. A nemi szervek közül a méh szenvedi el a legnagyobb elváltozást, amennyiben annak tömege az első 7 nap alatt körülbelül a felére, 14 nap alatt a negyedrészére sülyed le. Ez úgy jön létre, hogy a szülés befejeztével a méh erős és tartós összehuzódásba jut, ennek folytán kiszorul véredényeiből a vér s ezért a méh izomsejtjei sorvadnak, protoplazmájuk részben zsirosan szétesik; az izomsejtek között levő kötőszövet is kevesbedik, a vér- és nyirokedények nagy sokasága a vér megalvadása (trombózis) folytán eldugul s igy elpusztul, aminek következtében a méh egészében rohamosan kisebbedik, míg régi nagyságát s alakját vissza nem nyeri. A méhvel egyszerre a méhkürtök is, a petefészkek a méhszalagokkal lelohadnak, nedvtartalmuk alászáll s régi helyükre, a kis medencébe kerülnek vissza. A méh belső felszine pedig a méhlepény és a pete burkainak leválása és megszületése után egy sebhelyet képez, amely a Gy.-ban gyógyul, miközben a *gyermekágyi folyás* (lochia) tart. Ez a folyás alvadt és folyékony vérből, genyből (fehér vér), a méh nyálkahártyáinak elzsírosodott sejtjeiből és a pete burkainak még ott tapadt foszlányaiból áll.

Amig a nagy sebfölszin meg nem tisztul, hámmal be nem borul, egyenetlen sok gödrével és résével veszedelmes tenyésztőhelyéül szolgálhat az oda bejutott és a megrekedt, széteső vérben kifejlődő fertőző csiroknak; ezek okozzák az annyira rettegett *gyermekágyi lázt*. A Gy.-i folyás az első 2—3 napon át véres, azután halaványabb, higabb, vizesebb s a 10-ik naptól kezdve sárgásfehér. De néha a 2-ik hétben is véressé lehet újra a folyás, annak jeléül, hogy a méhlepény helye még nem gyógyult be, s hogy a Gy. 2-ik hetén túl is nagy óvatosságra, nyugalomra és kiméletre van szüksége a Gy.-as asszonynak.

A placenta helyénél gyorsabban gyógyulnak azok a sérülések, amelyek a szülésnél a méh száján, a hüvelyben v. gáton keletkeznek. A külső nemi részek a Gy.-ban gyorsan visszanyerik azokat a színöket és állapotukat, amelyben a terhesség előtt voltak. A hüvely azonban tágasabb marad, falai simábbak, redői elsimultak; a szűzhártyának pedig csak apró részletei lelhetők most fel. A zúzódások és repedések helyén fehéres hegesedési nyomok látszanak. Nagyobb elváltozást szenvedtek még a terhességben a has falai, amennyiben erősen kitágultak. A Gy.-ban s utána a hasfalak régi merevségöket csak nagy ritkán nyerik vissza. Ennek elősegítésére a hasfalakat a fekvés idejében széles flanellpólyába tanácsos szorítani; a felkelés után pedig a Gy.-as asszony viseljen megfelelő haskötőt. A rendes Gy. láz nélkül telik el; ha a hőmérsék 38 fok fölé emelkedik, akkor a Gy.-ban való megbetegedés van jelen, amit nem szabad könnyen venni s talán a tej rohamosabb elválasztásának tulajdonítani. *Tejláz* nem létezik. Az érverések száma a Gy.-ban, különösen az első hét végén, rendesen nagyon alászáll; 60—50-ig, sőt 35-ig egy percben. A légzések száma 14—20. A Gy.-asok könnyen izzadnak. A vizelet mennyisége bő; a kiürítés néha akadályozva van, úgy hogy katéterrel kell elvenni. A székelést rendszerint elősegíteni szükséges, amire a ricinusolaj és a keserüviz a legalkalmasabbak. A Gy.-as testének súlyából tetemesen veszít, de jó táplálkozásnál igen hamar pótolja a veszteséget, sőt súlyban gyarapodik s színben javul. A Gy.-as ápolását nálunk a bábára (l. o.) bizzák, aki a szülésnél is segedelmet nyujtott. A Gy.-ban a fődolog, amit biztosítani kell, a testnek és léleknek nyugalma, amiben a legszigorúbban kell rendelkezni a bábának vagy az orvosnak. Ezenkivül a legnagyobb tisztaság és az étkezésben rend és mértékletesség szükséges.

A Gy.-ban zavarok is léphetnek fel. Ezek a zavarok a nő nemiszerveinek hiányos visszafejlődéséből származhatnak, vagy a szülés okozta sebesüléssel járó komoly lázas és gyuladásos megbetegedések lehetnek; továbbá az emlőkre vonatkozhatnak és végül véletlenül a Gy.-hoz csatlakozó bajok lehetnek. Legkomolyabbak azok a Gy.-i zavarok, amelyek a szüléssel járó sebesülés folytán jönnek létre és e sebes helyeknek fertőző anyagokkal való érintése következtében keletkeznek. Ezek a *gyermekágyi láz* neve alatt összefoglalható megbetegedések. A Gy.-i láznak ily világos meghatározását 1847. *Semmelweis* Ignác adta, aki nem érhette meg ez epochális tanításának diadalát, mert életében alig 2—3 nagyobb hírű szülész-tanár ismerte el ez igazságot, a többiek tagadták, elvetették s évtizedek voltak szükségesek, amíg az ő tanításának alaptétele az egész orvosi világban elfogadásra és elismerésre talált. És Semmelweis a Gy.-i láz kikerülésének útját is megmutatta, követelvén a kezek és műszerek mosását klóros vízzel, mielőtt a vajudóhoz hozzányulunk, mert ujjainkon és műszereinken visszük be a szülő nő testébe, vérébe a fertőző csirokat, amelyek gyuladást, vérmérgezést okoznak. Ezt a feltevést a bakteriológia igazolja, kimutatva azokat a *mikroorganizmusokat* vagy azok anyagcseréjéből eredő mérgeket, amelyek az emberi test szerveibe jutva, a szervezetet megbetegítik. Ezeket a fertőző csirokat az orvos magával viheti, ha tetembontással foglalkozott, ha beteg Gy.-asnak bűzös lochiájával jutott érintkezésbe, ha difteriás, vörhenyes vagy orbáncos beteggel volt dolga stb.

A *Gy.-i* vagy *felszivódási láznak* könnyebb eseteiben a nemi szerveken elváltozást néha nem találunk, néha egy piszkos fekély jelzi a méreg belépésének helyét. A fertőzés egyes esetekben lokalizálva marad, máskor azonban tovaterjed a nyirokerek vagy a vérerek útján s a megbetegedés általánossá s így igen súlyossá lesz (l. *Vérkeringés*). Ezek a súlyos Gy.-i megbetegedések a magas hőemelkedés mellett a szív erejének rohamos csökkenésében nyilvánulnak, amihez rendesen agyi tünetek is csatlakoznak. Legfontosabb a szív állapota; minél szaporább az érverés és minél kisebb, gyengébb a pulzus, annál nagyobb a mérgezés és az életveszély. Orvoslás tekintetében pedig ezekben a súlyos esetekben kevés kilátással követünk el minden lehetőt.

Gyermekágyas beavatása, l. *Egyházkelő*.

Gyermekágyi láz, l. *Gyermekágy*.

Gyermekáldozat, gyermekek megölése az istenek vagy rontó szellemek kiengesztelésére. A szokás keleten, kivált az izraelitáknál volt elterjedve; a bibliában a zsidónép istene Ábrahámtól engedelmessége jeléül kivánja fiának, Izsáknak feláldozását; ismert szokás volt még a föniciai, karthagói, ammonita, szír és moabit népnél. A rómaiak *Ver sacruma* (l. o.) is erre vezethető vissza. Később az európai építőszokások babonái juttattak a Gy.-nek gyászos szerepet. L. *Emberáldozat* és *Építési áldozat*.

Gyermekaszkór, l. *Sorvadás*.

Gyermekbalesetbiztositás, l. *Biztosítás*.

Gyermekbálok, l. *Táncvigalom*.

Gyermekbarát, szűkölködő és gondozás nélküli iskolás-gyermekeket gyámolító egyesület, alakult Budapesten 1887 nov. 6. Jelszava: Az örök szeretet nevében! Az egyes iskolai igazgatók kijelölik azokat a gyermekeket, kiknek legnagyobb szükségük van a pártfogásra. Az egyesület azután anyagi erejéhez mérten, ezek sorából kiválogatja azokat, kik leginkább rászorulnak a jótéteményre. Az 1911—12. iskolai évben az egyesület 4205 gyermeket látott el az év legzordonabb részében naponkint meleg ebéddel. Étkező helyeinek száma 91 volt és összesen 251.015 ebédet szolgáltatott ki. A gyermekek táplálására pedig kiadott 23.049·86 K-át. Az egyesület vagyona készpénzben és papirokban 61.556·90 K és 380 K értékű berendezés. A király 2000 K-val, a főváros szintén nagyobb

összegekkel segélyezi. Az alapító tagok egyszer s mindenkorra 100 K-át, a rendes tagok évenként 4 K-át fizetnek.

Gyermekbénulás, l. *Heine-Medin-féle betegség.*

Gyermekbetegségek, azok a megbetegedések, amelyek v. kizárólag, v. főleg a gyermekkorban fordulnak elő. Ilyen megbetegedés elsősorban az angolkór, a köldökmegbetegedések, a hangrésgörcs stb. A fertőző megbetegedések, mint a kanyaró, a szamárhurut, a skarlát stb. azért fordulnak elő főleg a gyermekkorban, mert az ember nagy fogékonysággal bír irántuk és ezért már a legtöbb ember gyermekkorában kapja meg őket; mivel pedig immunitást hagynak hátra, a felnőtt már nem kapja meg. E betegségeken kívül vannak olyan betegségek, amelyek máskép folynak le a gyermekkorban, mint a felnőtt korban, ilyen például a tuberkulózis. A Gy.-kel külön tan, a *gyermekgyógyászat* (paediatria) foglalkozik. Hazánkban a gyermekgyógyászat megalapítója Schöpf-Mérei volt, aki az első gyermekkórházat alapította, ő volt az első magyar gyermekorvos (pediater).

Gyermekbiróság, amerikai eredetü intézmény, amely az utolsó évtizedben majdnem minden európai kultúrállamban vagy adminisztrativ úton vagy már törvényhozási úton meg is valósult, vagy legalább is a megvalósulás küszöbéig jutott el. Gy. alatt a szó legideálisabb vonatkozásában oly birói szervezetet óhajtottak létesíteni, amely a gyermeket, v. fiatalkorút inkább gyógyításra szoruló betegnek, mint büntetésre reá szolgáló bűnösnek tekinti; ahol a gyermekek ügyeivel külön erre a célra hivatott birák foglalkoznak, mint ahogy a különféle betegséget ma külön orvosok (specialisták) kezelik; ezek a birák inkább a gyermek egyéniségét, mintsem büntetendő cselekményét tanulmányozzák, amely Gy.-gal kapcsolatban a gyermek erkölcsi bajai rendszeres és tartós, huzamos kezelés útján orvosoltatnak s amely kezelés során a gyermek megmentésére a szülők is az okszerű helyes gyermeknevelésre kitaníttatnak.

Az amerikai Gy. és az európai kontinentális hasonló intézmények között lényeges különbségek vannak.

Az *amerikai Gy.* (Juvenile Court) csak alakjában biróság, lényegében azonban — a birói és a közigazgatási tevékenységnek az amerikai jogban beállott szoros kapcsolata folytán — a gyermek és a fiatalkorú védelmében működő közigazgatási, főleg gyámhatósági intézkedések elrendelése és foganatosítása. Egyes államokban a gyermekbiró nem is szakbiró, hanem laikus, akit emberismerete, körültekintő okossága és gyermekszeretete képesít erre a tisztségre. Nemcsak a jogsértő cselekményt elkövető, hanem erkölcsileg elhagyott és a környezetükben erkölcsileg veszélyeztetett gyermekek és fiatalkorúak is a Gy. elé tartoznak. Büntető hatásköre annyiban van, amennyiben a büntetendő cselekmény miatt vádolt fiatalkorú is eléje kerül, de a büntetés alkalmazásában hatásköre rendszerint csak negativ: büntetést nem szab ki, de azáltal, hogy intézkedik, a fiatalkorú vádlottat elvonhatja a rendes büntetőbiróságok hatásköréből, viszont ha célszerűnek látja, az ügyet hozzájuk teszi át. A védő és nevelő intézkedések megválasztásában a birót mi sem köti, majdnem azt mondhatnók: tehet amit jónak lát, intézkedéseinek csak egy korlátja van: a gyermek érdeke, de amit a gyermek érdekében szükségesnek lát, megvalósítandó és megvalósítható. Egyes államokban kivételesen fogház vagy pénzbüntetést is szabhat a fiatalkorura. *A szülőt is megbüntetheti*, ha az ő hanyagsága volt az oka a gyermek züllésének; viszont pl. az 1912. évi illinoisi törvény szerint elrendelheti, hogy a szülő anyagi támogatásban részesüljön, ha ezáltal véli biztosíthatni a szülőknek gondozás végett visszaadott büntettes vagy züllött gyermek megfelelőbb nevelését. Ennek az anyagi jogi rendezésnek felel meg az eljárásnak a szabályozása is, amely lehetőleg alakszerütlen, amely a birósági eljárásnak csak kereteit mutatja. Rendszerint sem ügyész, sem védő nem vesz részt a tárgyaláson, de fontos szerep jut e helyett a pártfogó tisztviselőnek, aki mint a gyermekbiró segédszerve működik közre és a tárgyalás előkészítésében a fiatalkorú egyéniségének, tette elkövetése indokainak, családi és anyagi körülményeinek kikutatása útján a fiatalkorú züllésének, erkölcsi veszélyezettségének fokát állapítja meg s tájékoztatja a gyermekbirót s a tárgyaláson a fiatalkorú érdekét képviselve segédkezik a gyermekbirónak intézkedései, különösen a próbárabocsátás végrehajtásában. A biró személyének rátermettségén kívül az amerikai Gy.-nál jellegzetes még a törekvés, hogy a fiatalkoruakat a rendőrség, a büntetőbiróság helyiségeitől és a fogházaktól távoltartsák. Nem kevésbbé jellegzetes, hogy a nevelő intézkedéseket a bűnrészesekkel szemben előnyben részesítik s különösen gyakori a megfelelő felügyelet melletti szabadon hagyás. Ezzel szemben a *kontinentális Gy.-nál* megvan 1. a specializált biráskodásra való törekvés, 2. a fiatalkoruaknak biróságok előtti eljárás során felmerülhető rontó befolyásoktól való megóvására irányuló törekvés, 3. a nevelési szempontnak előtérbe helyezése, a szabadságvesztés-büntetések és az előzetes letartóztatás valamint vizsgálati fogság lehető mellőzése az utólagos (kényszer) nevelés vagy feltételes elitélés (másutt próbárabocsátás) alkalmazása képében. A Gy.-ok szervezésére irányuló törekvések a vezető nyugati államokban nem egyöntetüen érvényesültek. Az *angol* 1908. évi Childrens Act Gy.-ot, mint külön biróságot csak a londoni rendőrbirósági kerületben szervezett; míg a többi sommás biróságoknál csak a fiatalkoruak ügyeinek idő s hely szerint való elkülönítését és a vizsgálati fogságnak megszorítását rendelte el. Jobban megközelítik az északamerikai Gy.-i intézményt az *olasz* és a *francia* törvényjavaslatok; amelyek közül a francia törvényjavaslat 1912. évi július 22. törvénnyé is vált.

A legújabb *belga* törvény a fiatalkorú büntetteseket teljesen kiveszi a büntető törvény hatálya alól és a züllésnek indult fiatalkoruakkal együtt különleges elbánásban részesíti. A *német birodalmi* bünvádi perrendtartásnak 1908. beterjesztett s 1912. visszavont javaslata fiatalkoruak biróságának felállítását csak az Amtsgerichtnél tervezte.

Ausztriában az 1908. évi október hó 21. kelt IM. rendelet a 18 évnél fiatalabb vádlottak ügyeiben az itélőbiróság specializációját mondta ki. A törvényszéknél és a kizárólag büntető hatáskörben eljáró járásbiróságoknál a fiatalkoruak biróságának elkülönitése abban áll, hogy a fiatalkoruak bűnügyeit a törvényszéknél külön itélő és fellebbviteli tanács, a járásbiróságoknál külön büntető biró látja el.

Magyarországon a fiatalkoruak biróságát s annak eljárását előbb 1909 jan. 1-étől kezdődő hatállyal ideiglenesen a 20,003/908. I. M. sz. rend., majd a Bn. életbelépésével (l. *Fiatalkoruak büntetési rendszere)* 1910 jún. 1-ével a 27,100/909 I. M. sz. rend., utóbb pedig az 1913. VII. t.-c. szabályozza. Eszerint minden törvényszéknél, melynek büntető hatásköre van, fiatalkoruak biróságát kell alakitani, de az igazságügyminiszter ily biróságot alakithat a törvényszék székhelyén kivül levő egyes járásbiróságoknál is, amelyeknél arra a fiatalkorú terheltek nagyobb száma miatt vagy más fontos okból szükség van. A fiatalkoruak birósága mint egyesbiró jár el s a fiatalkoruak biráját az igazságügyminiszter jelöli ki. Joghatósága alá tartozik minden fiatalkorú, aki 15-ik életévének betöltése előtt a kir. biróságok hatáskörébe tartozó bárminő súlyú büntetendő cselekményt követett el, továbbá a 15—18-ik évek között ily büntetendő cselekményt elkövető fiatalkoruak is, kivéve azokat, akik a cselekményt nyomtatvány útján követték el, vagy akik halállal vagy életfogytiglani fogházzal büntetendő cselekményt követtek el. A közigazgatási hatóságok elé utalt kihágások közül a fiatalkoruak birósága itél a csavargási, koldulási s más olyan kihágások esetében, melyek a fiatalkorú erkölcsi veszélyezettségét vagy züllöttségét szokták jelezni. Kiterjed e joghatóság a szülők és gondviselők oly vétségeire és kihágásaira is, amelyek a reájuk bizott gyermekek és fiatalkoruak erkölcsiségét, testi épségét vagy más érdekét sértik vagy veszélyeztetik. Végül a fiatalkoruak birósága intézkedik a bűncselekményt elkövető gyermekek, úgyszintén a környezetükben erkölcsi veszedelemnek kitett vagy züllésnek indult nem bűntettes gyermekek és fiatalkoruak érdekében is. A fiatalkoruak birája által alkalmazandó anyagi jogszabályokat a Bn. II. fejezete tartalmazza (l. *Fiatalkoruak büntetési rendszere* és *Fiatalkorú bűntettesek),* melyeket a jelen törvény több pontban tovább fejleszt. Az alapgondolat az, hogy a büntetendő cselekmény csak alkalom arra, hogy a biró a fiatalkoruval foglalkozzék; ha a biró úgy találja, hogy annak megmentése érdekében intézkednie kell, erre akkor is módja van, ha a büntetőjog általános szempontjai szerint nem intézkedhetnék. A vád és a védelem feladatainak körülirása ehhez a gondolathoz simul. A fiatalkorú érdekeinek oltalmazása cimén áttöri a törvény a nyilvánosság elvét, korlátozza bizonyos fokig a szóbeliséget és a közvetlenséget, kevesbiti az alakszerüségeket, egyszerüsiti a perorvoslatokat s a birót a fiatalkorú személye tekintetében széleskörű rendelkezési joggal ruházza fel, úgy hogy a fiatalkorú lényegében inkvizitorikus eljárásnak objektuma, amelyben egyéniségének minden szimptomája a szükséghez képest szakértők által megvilágitva, elemző és összefoglaló tárgyalás és birálat alá kerül.

Irodalom. Leonce André, La Lutte contre la criminalité juvénile 1912; Edouard Julhiet, Les Tribunaux spéciaux pour enfants, 1906; Balogh Jenő, Fiatalkoruak és Büntetőjog, 1909; Angyal Pál, A fiatalkoruakra vonatkozó büntető jogszabályok magyarázata, 1911; J. M. Baernreither, Jugendfürsorge und Strafrecht in den Vereinigten Staaten von Amerika, 1905; B. Maennel, Das amerikanische Jugendgericht, 1909; Max Lederer, Amerikanische Jugendgerichte, 1908; The Problem of the Children and how the State of Colorado cares for them. A Report of the Juvenile Court of Denver, 1904; August Bitser, Ueber Jugendgerichte und Fürsorgeausschüsse, 1909; Käthe Schirmacher, Das Jugendgericht (Denver, Deutschland, Oesterreich, Niederland, Frankreich, Schweiz) 1910; Engelberg, A fiatalkoruak biróságairól, Büntetőjogi kodexek, 1909; M. Liepmann Kiel, Die Kriminalität der Jugendlichen und ihre Bekämpfung, 1909; Zentralblatt für Vormundschaftswesen, Jugendgerichte und Fürsorgeerziehung, IV. Jahrgang 1912., Nummer 13.

Gyermekbirósági kongresszus, a gyermekbiróságok rendezésének kérdéseit, szervezetét, eljárását, a társadalmi patronázst stb. tárgyaló nemzetközi kongresszus. Az első 1911. volt Párisban, amelyen Németország, Belgium, Ausztria, az Egyesült-Államok és Magyarország is részt vettek.

Gyermekbiztositás, l. *Biztositás*.

Gyermekbüntettesek. A kor befolyását a kriminalitásra több izben tették mélyreható tanulmányok tárgyává. Kiindulva abból, hogy az egyénnek koronként változó szükségletei, hajlamai s törekvései minden irányú cselekvőségén nyomokat hagynak, már Quételet felállitotta azt a tételt, hogy a bűncselekmények korszerinti skálája nem kevésbbé megbizható, mint a halandósági táblázat s hogy nem csak abban a tekintetben mutatkozik szabályszerüség, hogy a bűnözési hajlam emelkedése és hanyatlása az emberi szervezet fejlésével és visszafejlésével párhuzamos, hanem abban is, hogy a bűnös hajlam korosztályok szerint változó irányzatot mutat. A *római jog* szerint az infáns, a 7 éven aluli, akaratának nem ura, azért cselekménye neki be nem számitható. A *középkori jogfejlődést* vizsgálva az angolszász jogban egy kb. 690-ből kelt törvényben emlitve találjuk a 10 éves kort, mint a bűncselekvési képesség kezdő korát. A *régi magyar jogban* a gyermekkor mint a beszámitást kizárt mentő ok vétetett figyelembe azon a cimen, hogy az ily korban levőknél az értelmi tehetségnek megkivántató érettsége még ki nem fejlődött. A XIX. sz. folyamán keletkezett európai Btk.-ek és közöttük a magyar is a gyermekkorú, ill. a fiatalkorú bűntettesekre nézve majdnem kivétel nélkül az 1810-iki francia Code Pénal intézkedéseit veszik mintául. A *francia Code Pénal* abból indult ki, hogy a serdülő korban levő (16 évesnél fiatalabb) egyén, amennyiben eléggé értelmes volt ahhoz, hogy cselekményének «bűnösségét» beláthassa, büntetés alá veendő, de enyhébb tételek szerint büntetendő, mint a felnőtt (büntető jogi szempontból nagykorú) egyének. A fiatal kor tehát csak enyhitő körülmény. Ha azonban a fiatalkorú nem birt a cselekmény bűnösségének felismerésére szükséges belátási képességgel (discernement), felmentendő, azonban szükség esetén javitóintézetbe helyezendő, ahol a 20-ik életéve betöltéséig tartható. A francia Code e felfogását tették magukévá egy-

másután a XIX. sz. Btk.-ei (a német partikuláris, majd a német birodalmi, a belga, spanyol, magyar Btk.-ek) azzal a módosítással, hogy a legtöbb európai Btk. a gyermekkort (legtöbb helyen a 12. éven alul) kifejezetten mint a beszámítást kizáró okot állapította meg.

Az európai Btk.-ek eme kézzelfoghatóan túlszigorú, lehet mondani inhumánus rendelkezése méltán hívta ki maga ellen a modern büntetőjogászok éles bírálatát. Hogy egy 8—9 vagy akár 12—13 éves gyermek fegyházzal, börtönnel, esetleg (mint Angliában többször megtörtént) halállal legyen büntethető, ez beillhetett a középkor kegyetlen századaiba, de a XIX. sz.-ban, mely a népnevelést, az emberiességet hirdette uralkodó eszmék gyanánt, kirívó anakronizmus volt. A Liszt Ferenc berlini jogtanár által alapitott Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület vette fel a harcot e rendelkezések eltörlése érdekében. Vita tárgyává tették a korhatárok kérdését, sürgetve az alsó korhatár felemelését (legalább is a betöltött 14. évre). Megtámadták a «belátási képesség» fogalmát, a helyett az «értelmi és erkölcsi fejlettséget» kívánva a büntethetőség kriteriumának. Megtámadták a fiatalkoruak egész büntetési rendszerét, kimutatva, hogy igazságtalan, embertelen és célszerűtlen a tulajdonképeni «fiatalkoruakat» a felnőtt bűntettesekre megállapított büntetésekkel sujtani. Különösen oktalan és veszedelmes eljárás őket — habár csak a legrövidebb időre is — a felnőtt bűntettesekkel együvé zárni (ugyanabba a fogházba, fegyházba). A fiatalkorú bűntettesekre tehát, ha fenyítésre, büntetésre szorultak, egészen más jellegü büntetési eszközöket, egészen új büntetőjogot sürgettek, amelynek vezérelve a megelőzés, az erkölcsi megmentés, a javító nevelés legyen.

A Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület lelkes agitációja Európaszerte csakhamar népszerűvé tette a fiatalkorú bűntettesek kérdését s alig pár év alatt a tudományos körök közkívánalma lett: 1. a korhatárok felemelése, 2. a discernement eltörlése, 3. a fiatalkorú bűntettesekkel szemben az erkölcsi büntetések, ill. a büntetést pótló más intézkedések sürgetése.

E mozgalommal karöltve indult meg az utolsó évtizedben, egyes kiváló emberbarátok buzgalma folytán, a gyermekvédelem, a patronázs rendszeres felkarolása. Az állam és társadalom tudatára ébrednek annak, hogy a bűntettesek, a társadalom belső ellenségei elleni küzdelemnek legeslegbiztosabb fegyvere a még nem bűntettes, de az erkölcsi romlás lejtőjére került, vagy előreláthatólag odakerülő, elzüllésnek indult és elhagyott gyermek megmentése a további erkölcsi romlástól és ezzel a bűnözés útjától. Igy születik meg az egységes gyermekvédelmi törvényhozás s indul meg a gyermekvédelmi akció, amelyre nézve ugyan Anglia már több évtizeddel előbb megmutatta az utat, de a többi európai államokban csak a legutobbi évtized alatt sikerült a kérdés törvényhozási szabályozása s a szükséges intézetek létesitése.

E téren hazánk is az elsők között áll. Az 1908. XXXVI. t.-c. az ú. n. Büntető Novella (Bn.) II. fejezete a gyermek- és a fiatalkorú bűntettesek kérdésében a legmodernebb eszméket fogadja el s oly helyes alapokra fekteti hazánkban is a fiatalkoruak büntető jogát, melyeken előreláthatólag évtizedekig megállhatnak. Norvégia (1896 és 1902), Hollandia (1901), Svédország (1902), Dánia (1905) és egyes északamerikai államok csupán azok, melyek e téren megelőztek bennünket. A Bn. alapeszméje: a gyermeket és fiatalkorút, ha bűntettet követ is el, nem büntetni, hanem megmenteni kell! Nem a megtorlás, hanem a megelőzés, a fiatalkorú erkölcsi megjavítása a fő. A Bn. reformjai fővonásokban a következők: 1. A gyermekkorra nézve — ami a jövőre is a 12. életév betöltéséig tart — a Bn. 15. §-a fentartja a Btk. szabályát, hogy a «gyermek» ellen «sem vád nem emelhető, sem bűnvádi eljárás nem indítható», azonban részletesen gondoskodik arról, amit a Btk. elmulasztott, hogy mi történjék a bűntettet vagy vétséget elkövetett gyermekkel további erkölcsi romlásának megakadályozása végett. Ha a gyermek eddigi gondozói erkölcsileg megbízhatók, a hatóság, amely elé a gyermek került (rendőrség, ügyészség, biróság), átadhatja a gyermeket megfenyítés végett a házi fegyelemre jogositott egyénnek, vagy ha a gyermek iskolába jár, az iskolai hatóságnak. Az iskolai hatóság a gyermeket megdorgálhatja vagy iskolai elzárással büntetheti. Ha a gyermek eddigi környezetében erkölcsi romlásnak van kitéve, vagy züllésnek indult, a törvény imperative rendeli, hogy a gyermeket ki *kell* ragadni a mételyező környezetből. Az illető hatóság azért értesiti a gyámhatóságot és ha a gyermek érdekében halaszthatatlanul szükséges, a gyermeket ideiglenes felvétel végett a legközelebbi állami gyermekmenhelybe szállítja. A gyámhatóság intézkedik azután véglegesen a gyermek javítónevelése iránt.

Fiatalkorú alatt a Bn. a 12—18 éves korban levő bűnelkövetőket érti. Erre nézve a Bn. a felső határt tehát az eddigi 16-ról a 18-ra emelte. A «belátási képesség» helyett pedig a fiatalkorú «értelmi és erkölcsi fejlettségének» fenforgásától teszi függővé a büntetőjogi felelősségrevonást. A büntethetőséghez szükséges értelmi és erkölcsi felelősséggel nem biró fiatalkorú büntetőjogilag felelősségre nem vonható ugyan, de a biró ilyen fiatalkorúval szemben elrendelheti *a)* a házi felügyelet alatt tartást, *b)* a házi fenyítést, *c)* az iskolai fenyítést, *d)* a javító nevelést. A bírónak tehát a fiatalkorú vádlottnál annak egész egyéniségét, testi, szellemi és erkölcsi fejlettségét vizsgálat tárgyává kell tennie, s ha a fiatalkorút felelősségre vonhatónak nem tartja is, megmentése érdekében intézkedhetik.

A büntethetőséghez szükséges értelmi és erkölcsi fejlettség esetén a biró (szemben az eddigi Btk.-vel, amelynek alapján a bűncselekmény súlya szerint csak a börtön, államfogház, fogház, elzárás és pénzbüntetés között lehetett választani) a Bn. alapján a következő intézkedéseket teheti: dorgálás, próbárabocsátás, javító nevelés, fogház- v. államfogházbüntetés. Pénzbüntetés, úgyszintén hivatalvesztés és politikai jogok gyakorlatának felfüggesztése nem állapitható meg. Más mellékbüntetés (foglalkozástól eltiltás, elkobzás) nincs

kizárva. Rendkívül fontos újítása a törvénynek (18. §.), hogy a négy intézkedés közül a bírónak *nem a fiatalkorú által elkövetett cselekmény súlya, hanem az illető egyénisége szerint lehet és kell választania.* A törvényben meghatározott korlátok között azt kell alkalmazni, amelyik a fiatalkorú terhelt jövőbeli magaviselete és erkölcsi fejlődése szempontjából kívánatosnak mutatkozik. A bírói dorgálást a régi magyar szokásjog ismerte s az 1843-iki javaslat mint rendes büntetési eszközt kívánta behozni. A próbárabocsátás lényege abban áll, hogy a bíróság a fiatalkorút ítélet hozatala nélkül megfelelő figyelmeztetés után egy évi próbaidőre, szigorú szabályokhoz kötött felügyelet mellett, feltételesen szabadlábon hagyja. A próbárabocsátás sikere első sorban az alkalmas és buzgó pártfogókon fordul meg, akik a felügyeletet gyakorolják. A Bn. szerint a felügyeletet a bíró a fiatalkorú «törvényes képviselőjére, ha pedig erkölcsi fejlődése szempontjából kívánatos, állami gyermekmenhelyre v. más evégből szervezett hivatalra, valamely gyermekvédő egyesületre v. erre alkalmas egyénre bízza és szükség esetén a fiatalkorú megfelelő elhelyezése felől is intézkedik». A javító nevelés elrendelése mindig határozatlan időre történik s legfeljebb az illetőnek 21-ik életéve betöltéséig terjedhet. A beutalt *legalább egy évig* okvetlenül az intézetben tartandó, ezután, ha teljesen megjavultnak látszik, a felügyelő hatóság véleménye alapján az igazságügyminiszter által 2 évi próbaidőre feltételesen szabadon bocsátható (l. *Javító nevelőintézetek).* A Bn. megengedi a fogházbüntetésre ítélt fiatalkorúnak *utólagos,* a fogház kitöltése utáni javítóintézetbe helyezését. A bíró azt akár már a fogházbüntetést megállapító ítéletben, akár később a felügyelő hatóság javaslatára elrendelheti, ha ettől a fiatalkorú gyökeres erkölcsi átalakítását reméli. A fogházbüntetést mint legvégső intézkedést a Bn. csak akkor kívánja alkalmazni, ha az értelmileg és erkölcsileg fejlettebb fiatalkorúval szemben az állami beavatkozásnak szigor alakjában kell jelentkeznie. A 26. §. azért kifejezetten elrendeli, hogy a 15 évesnél fiatalabb büntettesre fogházbüntetés csak a legsúlyosabb esetekben állapítható meg. Míg eddig a fiatalokra 1 naptól 2 évig terjedő fogházbüntetés volt szabható, a Bn. szerint a fogház legkisebb tartama 15 nap, leghosszabb tíz, illetve 5 év. A fogházbüntetés végrehajtására külön «fiatalkorúak fogháza» létesíttetett (l. *Fiatalkorú bűntettesek).*

Irodalom. Dr. Balogh Jenő, Fiatalkoruak és Büntetőjog, 1909; u. a., Adalékok a fiatalkorú bűntettesek psychologiájához; dr. Finkey Ferenc, Fiatalkorú bűntettesek és a modern törvényhozás, 1909; dr. Eugen Hasler, Die jugendlichen Verbrecher im Straf- und Strafprozessrecht, 1908; dr. Appelino H., Die Behandlung jugendlicher Verbrecher und verwahrloster Kinder, 1892.

Gyermekcsempészet, a családi állás elleni bűntett egyik neme, mely abban áll, hogy valaki gyermeket idegen családba csempész azzal a szándékkal, hogy az ő családi állását megváltoztassa. A Gy. célja rendszerint a gyermekhiány elpalástolása, némelykor örökségi igények biztosítása. A Gy. büntetése 1 évig terjedhető börtön, nyerészkedési szándékkal történt elkövetés esetében 5 évig terjedhető fegyház. L. *Családi állás.*

Gyermekcsere történik különböző nyelvű családok között az idegen nyelv könnyebb és díjtalan megtanulása céljából. Német- és Franciaország között 1910. 212 (12—20 éves) fiút és leányt cseréltek ki több-kevesebb időre. L. *Tanulók kicserélése.*

Gyermekdalok, *gyermekversikék*, l. *Gyermekjátékeszközök.*

Gyermekek ellátása, l. *Nyugdíj.*

Gyermekek öngyilkossága, legnagyobbrészt a hibás nevelés és nem az iskola rovására irandó. Igen gyakran öröklés útján terhelt (degenerált) v. kifejezetten elmebajos gyermekek lesznek öngyilkosok, így az iszákos szülők gyermekei igen nagy számmal szerepelnek. Gyakran jellembeli fogyatkozás, helytelen életmód, felnőttek utánzása, koruknak meg nem felelő olvasmány a Gy.-nak oka. A statisztika szerint a 4—10 év közti korban kevésbbé, mint inkább a 10—15. években látjuk a Gy.-t, ami a serdülés és vele járó idegrendszerbeli zavarok befolyására utal. Az iskolától, a büntetéstől való félelem, a túlterhelés ritkán ok a Gy.-ra. A városokban gyakoribb a Gy., mint vidéken. A Gy.-nak szaporodása nem valószínű. V. ö. A. *Eulenburg,* Schülerselbstmorde (Zeitschr. f. paed. Psychologie, Pathologie u. Hygiene, IX. köt.).

Gyermekek vallása. Az egyvallásuak házasságából született gyermekek természetszerüleg szüleik közös vallását követvén, a törvény (1894. XXXII. t.-c.) csupán a vegyes házasságból származó Gy.-t szabályozza. E törvény szerint: *a)* a házasulók házasságuk megkötése előtt egyszer s mindenkorra megegyezhetnek arra nézve, hogy gyermekeik valamennyien az atya vagy az anya vallását kövessék; *b)* ily megegyezés hiányában a fiuk az atya, a lányok az anya vallását követik. Ettől a megegyezéstől, illetőleg ettől a szabálytól eltérésnek utóbb csak akkor van helye, ha a házasfelek közül az egyik a másik vallására tér át. Ebben az esetben: *a)* a megegyezést úgy lehet megváltoztatni, hogy a születendő és már született gyermek, de a 7—18 évesek csak a gyámhatóság beleegyezésével, a szülők közös vallását kövessék; *b)* ha pedig megegyezés eredetileg nem volt, a születendő és 7 éven aluli gyermekek szüleik közös vallását követik, a 7—18 éves gyermekek pedig erre a vallásra a gyámhatóság beleegyezésével áttérhetnek. Ezek a szabályok csak az 1895. okt. 1. előtt kötött házasságokra vonatkoznak, az azelőtt kötött házasságból származott gyermekekre az 1868. LIII. t.-c. 12. §-ának az a szabálya áll, hogy a fiuk atyjuk, a lányok anyjuk vallását követik. A különböző ritusú (római, görög, örmény) katolikusok házasságát a törvény ma sem tekinti vegyes házasságnak, hanem az ilyen házasságból származott gyermekek atyjuk ritusát követik.

A törvénytelen gyermekek anyjuk vallását követik, de az atyjuk által törvényesített vagy elismert 7 éven aluli fiuk az atya kívánságára ennek vallását követik.

Gyermekelcserélés, a családi állás elleni bűntett egyik neme, amely abban áll, hogy valaki egy gyermeket más családba tartozó gyermekkel felcserél azzal a szándékkal, hogy ezeknek családi állását megváltoztassa. A Gy. büntetése 1

évig terjedhető börtön, ha pedig a cselekményt nyerészkedési szándékkal követték el, 5 évig terjedhető fegyház.

Gyermekelhajtás, l. *Magzatelhajtás*.

Gyermekfekvés, l. *Szülés*.

Gyermekfogak v. *tejfogak*, l. *Fog*.

Gyermekgondozónő. A panaszra képtelen kis gyermek, főleg a csecsemő gondozása, csak felette megbizható s szakképzett személyekre bizható. Ennek ellenére azt látjuk, hogy még igen jó társadalmi körökben is gyakran műveletlen, vén asszonyokra bizzák a kis gyermekek ápolását. Angliában s Németországban már régóta a legműveltebb társadalmi körök lányai vállalnak, egy sőt több évi tanfolyam után, kórházakban s családokban Gy.-i állásokat (nurse, Kinderpflegerin). Nálunk néhány állami gyermekmenhelyben képeztetnek ki az uri osztályhoz tartozó nők egyéves tanfolyamban hivatásos Gy.-kké. Ezek a tanfolyam befejezése után az állami gyermekmenhelyek betegosztályain gondozzák a gyermekeket, vagy az állami gyermekmenhelyek gyermektelepein vállalják a gyermekek ellenőrzését mint állami gyermektelepfelügyelőnők. Egyesek magáncsaládokban is vállalják gyermekek, főleg csecsemők gondozását. Jelenleg a budapesti állami gyermekmenedékhely tanfolyamában képeznek ki évente 20 hivatásos Gy.-t.

Gyermekgyógyászat, l. *Gyermekbetegségek*.

Gyermekhadjárat név alatt ismeretes az a keresztes hadjárat, melyet 1212. rajongó francia és német gyermekek serege inditott meg a Szentföld visszafoglalására. Marseilleből és Itáliából indultak el, de útközben részint elpusztultak, részint tengeri rablók kezébe kerülve, rabszolgaságba jutottak. A Gy. eszméjét az a vallásos balhiedelem szülte, hogy a Szentföldet annyi szerencsétlen kisérlet után csak ártatlan gyermekek foglalhatjak vissza.

Gyermekhalálozás. A gyermekkor halandósága jóval nagyobb, mint a késöbbi koré. Igy Magyarországon 1910-ben száz elhalt ember között 48·24 volt a 10 éven alul. Mig ezer élő, egy éven aluli gyermekre körülbelül 200 haláleset esik évente, ezer egy és 15 év közötti gyermekre már csak körülbelül 30 haláleset esik. Legkisebb a tizenkettedik s 13-ik év halálozása. A 13-ik évtől kezdve a halandóság megint lassan nő, de még csak a 80 éven felüli emberek halandósága oly nagy, mint a csecsemőké. A gyermekkor halandóságának legnagyobb tényezője tehát a csecsemőhalálozás és így rendszerint a csecsemőhalandóságot tárgyaljuk, midőn a gyermekkor halandóságáról beszélünk. A jólét következményei kevésbbé érvényesülnek a csecsemőkorban, ha az ezeket előidéző gazdasági viszonyok az anyák nagy tömegét a szoptatás lehetőségétől elvonják. De végeredményben a jómód és az ezzel rendszerint járó műveltség a mesterséges táplálás veszélyeit is ellensúlyozhatják. Igy Berlinben a magasabb körökben a csecsemőhalálozás kisebb, mint az alacsonyabb körökben, pedig az utóbbiakban a szoptatás sokkal gyakoribb. Berlinben egyáltalán csökken a csecsemőelhalálozás, jóllehet a szoptató anyák száma csökken. A népjólét mellett tehát a népműveltség s főleg a helyes csecsemőtáplálás ismereteinek elterjedtsége befolyásolják a csecsemőhalálozást. Ha az anya általi szoptatás általános elterjedése folytán a csecsemőkor erős védelemben részesül, úgy a halálozás a magasabb korosztályokban nagyobb (Groth), némelyek szerint a tuberkulózis pusztit ilyenkor jobban (Raths). Ezzel épenséggel nincs az mondva, hogy mindenütt, ahol alacsony a csecsemőhalálozás, a magasabb korosztályokban a halálozás nagyobb. Mert erre kizárólag az mérvadó, vajjon arányban van-e a népesedési szám a rendelkezésre álló s a fentartáshoz szükséges eszközökkel. Ha ezek kellő számmal megvannak, úgy alacsony csecsemőhalálozás dacára sem fognak a többi korosztályok a természetes mértéknél nagyobb számban meghalni. Mindenesetre bizonyos, hogy a szülések magas száma csak relativ, gyakran kétes szociális érték, míg a halálozás alacsony száma abszolut és kétségtelen értékű szociális birtok (Rümelin). Ezekből látjuk tehát, hogy a csecsemőhalálozás kérdésénél mindenekelőtt a szülések száma vizsgálandó. Minthogy a népek vagyonosodása, főleg pedig a nép nagy tömegét tevő vagyontalan népréteg kereseti viszonyai rendszerint igen lassan javulnak, azt látjuk, hogy a szülések és a csecsemőhalálozás arányszámának változása között az egyes országokban és még jobban az egyes városokban parallelizmus (párhuzamosság) van.

Magyarországon a szülések arányszáma és a csecsemő-, illetve Gy. arányszáma a következőkép változott az utolsó években:

	1000 lélekre esett élveszülött	100 élveszülöttre esik elhalt gyermek: 1 éven aluli	100 élveszülöttre esik elhalt gyermek: 5 éven aluli
Az 1891—1895. évek átlagában	41·7	25·6	39·9
« 1895—1900. « «	39·2	22·2	34·0
« 1901—1905. « «	36·8	21·3	32·4
« 1906—1909. « «	36·0	20·8	31·0
« 1910. évben	35·6	19·4	29·0

Az egyes ország népének rétegeiben a halálozás az illető népréteg vagyonosságával is összefügg. Mutatják ezt a következő számok:

Poroszországban 1902-ben esik 100 élve születettre meghalt csecsemő (0—1 év):

Tisztek, hivatalnokok, szabad foglalkozásuak gyermekei között	10·5
Önálló mezőgazdák gyermekei között	14·8
Önálló kereskedő és iparosok gyermekei között	15·2
Tanult ipari és gyári munkások gyermekei között	16·2
Tanulatlan ipari és gyári munkások gyermekei között	17·9
Mezőgazdasági cselédek és napszámosnők gyermekei között	19·7

Még élénkebben mutatják a vagyon befolyását Prausnitz vizsgálatai. Azt találta, hogy 1895—1899-ig száz gyomor- és bélbajban meghalt csecsemő között tartozott:

	Gras	Salzburg	Berlin
a nyomorgókhoz	59·9	64·6	57·4
a szegényekhez	35·9	28·3	36·6
a középosztályhoz	4·2	6·6	5·6
a gazdagokhoz	0·0	0·5	0·4

Ismert dolog, hogy a szegények között a szülések száma is nagyobb. Az egyes szociális rétegek csecsemőhalálozása nem kizárólag a vagyonnal függ össze, hanem azzal, hogy az illető osztályban, szociális konstrukciójának kifolyásakép

a szoptatás lehetséges-e és meg is történik-e? Még a legnagyobb nyomor közegészségügyi ártalmait is ellensúlyozhatja a kizárólagos szoptatás. Igy Magyarországban a rutének csecsemőhalálozása a legkisebb, ismert szegénységük dacára, mert a nők munkába nem járnak, hanem csak szoptatnak. Párisban a németek által való ostrom alkalmával a csecsemőhalálozás igen erősen csökkent. Londonban az orosz zsidók ghettójában a nagy nyomor ellenére a halálozás majdnem oly kicsi, mint a leggazdagabb mezőgazdasági kerületekben.

A szociális helyzet kifolyásának tekinthető, nagyrészt a házasságon kívül született gyermekek nagyobb halálozása. A házasságon kívül született gyermekek ugyan élettani okokból is valószinüleg gyengébbek, mint a házasságban születettek, mert egyrészt az anyák fiatalabbak, továbbá sokkal több köztük az elsőszülött, mint a házasságban szülötteké, az elsőszülöttek pedig átlag gyengébbek. A házasságban szülöttek és a házasságon kívül születettek halálozása közti különbséget a következő számok mutatják:

Berlinben 1898—1900-ig meghalt:

100 házasságban született közül	19·3
100 házasságon kívül született közül	39·0

ha pedig a házasságon kívül születetteket és később törvényesítetteket tekintetbe vesszük:

100 házasságban született közül meghalt	19·4
100 házasságon kívül született közül meghalt	46·2

Budapesten 1909-ben:

100 házasságban született gyermekre esik 0—1 éves haláleset	13·76
100 házasságon kívül született gyermekre esik 0—1 éves haláleset	20·54

Mindkét esetben tekintetbe veendők, hogy a házasságon kívül születettek közül igen sok falura adatott dajkaságba s ott hal el. Igy tehát a házasságon kívül szülöttek halálozása még nagyobb, áll ez különösen Budapestre, hol az elhagyatott gyermekek állami védelme folytán igen sok házasságon kívül született csecsemő kerül falura. A csecsemőhalálozás azelőtt mindenütt a városokban volt nagyobb, mint a falvakban. Ma már igen sok helyen ellenkezőleg a falvakban nagyobb, mint a városokban. Ez adatok vizsgálatánál azonban mindig csak a házasságban szülötteket vizsgálhatjuk, mert a házasságon kívül szülöttek száma falu s város között igen változó s a városokból a házasságon kívül szülöttek elhurcolkodása nagy, a falvakban pedig ezek behurcolkodása nagy. Az első életév halálozása nem egyformán oszlik meg az egyes hónapok között, hanem annál nagyobb a csecsemőhalálozás, minél *fiatalabb* a csecsemő. Legnagyobb a halálozás az első tíz napban.

Budapesten az 1895—1906-ban elhalt csecsemők közül meghalt:

0—2 óra alatt	2·5%
2 óra—1 nap alatt	4·3%
1—7 « «	10·1%
7—30 « «	12·8%
0—1 hó «	29·7%
1—2 « «	9·6%
2—3 « «	8·6%
3—6 « «	21·6%
6—9 « «	16·9%
9—12 « «	13·4%

A csecsemőhalálozás mindenütt a fiuknál nagyobb, mint a leányoknál. 100 leány halottra esik 111—124 flú halott. Ennek oka ismeretlen. Valamennyi betegség jobban pusztít a fiúk között.

Az évszakok szerint a halálozás legnagyobb nyáron, sőt egyes városokban, különösen oly városokban, ahol a szoptatás ritka, a nyári hónapokban, júliusban és augusztusban hal meg a csecsemők legnagyobb része és az augusztusi halálozás némelykor a többi hónapok átlagos halálozásának háromszorosát teszi ki. Gyomor- és bélbetegségekben meghalt Berlinben (1905) júliusban, augusztusban és szeptemberben 2754 csecsemő, ezek között szoptatott csecsemő csak 57 volt, a többi 9 hónapban összesen 1417 csecsemő halt meg, ezek között csak 95 volt szoptatott csecsemő. Ha az összes csecsemőhalálozásokat együtt nézzük júliustól szeptemberig, a nem szoptatott csecsemő hatszor oly nagy veszélyben van, mint a szoptatott (Tugendreich). Megjegyzendő, hogy a nyári nagy halálozásban majdnem kizárólag a túlnyomóan mesterségesen táplált gyermekek szerepelnek. A kizárólagosan szoptatott gyermekek halálozása alig emelkedik e hónapokban. A csecsemőhalálozást a gazdasági viszonyok keretén belül befolyásolják még a csecsemők táplálása és ápolása körüli helyes ismeretek elterjedtsége, illetve ily irányban való ferde szokások elterjedése. Ezek között a legveszélyesebb a csecsemők korai etetése. Magyarországon, hol a szoptatás igen elterjedt, oly vidékeken, hol a népvagyonosodás sokkal több gyermek fentartására is elegendő, erős a csecsemőhalálozás a csecsemőtáplálás tekintetében uralkodó ferde népszokások, nevezetesen a korai etetés folytán. Bizonyos, hogy kellő felvilágosítás itt a csecsemőhalálozás csökkenését idézheti elő.

Ha a különböző országok halálozási arányát vizsgáljuk, azt látjuk, hogy 100 élve szülöttre esik 0—1 éves csecsemőhalálozás:

Oroszország (1901)		27·2
Szászország	(1901—1905 átlag)	24·6
Bajorország	« « «	24·0
Württemberg	« « «	21·7
Ausztria	« « «	21·3
Magyarország	« « «	21·2
Németbirodalom	« « «	19·9
Poroszország	« « «	19·0
Olaszország	« « «	16·7
Szerbia	« « :	14·9
Franciaország	« « «	13·9
Anglia	« « «	13·8
Dánia	« « «	11·9
Irország	« « «	9·8
Svédország	« « «	9·2
Norvégia	« « «	8·1

Magyarország, ha a Németbirodalmat egynek vesszük, sajnos, harmadik helyen áll; ha a német birodalom egyes országait külön vesszük, hatodik helyen áll. 1905 óta a legtöbb országban többékevésbbé javult a csecsemőhalálozás aránya. Ezt természetesen csakis a szülések arányszámának csökkenésével, a gazdasági s vele járó népműveltségi viszonyokkal lehet megmagyarázni, mert egyetlen egy országban sem történt oly csecsemővédelmi akció, melynek ezt tulajdonítani lehetne. L. még *Gyermekvédelem.*

Gyermekhalandóság, l. *Gyermekhalálozás.*

Gyermekhang, l. *Énekhang.*

Gyermekházasság, a gyermekek jogérvényes összeházasítása egymás között, vagy leányé éltesebb férfival, fiué öregebb nővel, mielőtt még a kifejlődési kort elérték volna. Ez a szokás több ázsiai, afrikai és ausztráliai népnél el van terjedve. A szülők választják ki a párokat, megtartják a lakodalmi szertartásokat, megfizetik a szokásos vételösszeget, stb. Némelykor a fiú, ha öreg felesége van, éltesebb férfi által helyettesítheti magát, kinek gyermekeit a magáénak kell elismernie. A Gy.-ot korábban a primitiv társadalmi és csoportházasságból származtatták, de valószinűbb, hogy inkább patriarchális szokásokból és intézményekből ered, amennyiben ezáltal a szülők egymás között akarták a viszonyt szorosabbra fűzni. Indiában véteknek tartották, ha aháznál felnőtt leányt tartottak, ki még nincs férjnél. A leányok férjhezmenetelének utolsó határideje a 12-ik, a legkorábbi a 4-ik év, de az érettség koráig a leány szülei házánál marad. Csak ezután tartják meg a második, tulajdonképeni lakodalmat (garbhadhana a. m. termékenyítő). Ha a férj meghal, mielőtt nejét érintette vagy csak látta volna, az özvegy viseli a hindu özvegység minden következményét. V. ö. *Post*, Studien zur Entwickelungsgeschichte des Familienrechts (Oldenburg 1889); u. a., Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz (u. o. 1894—95, 2 kiadás); *Garbe*, The redemption of the Brahman (Chicago 1894).

Gyermekistentisztelet v. *ifjúsági istentisztelet*, a még nem konfirmált, sőt részben még nem is iskolaköteles gyermekek felfogási képességéhez és látköréhez alkalmazott istentisztelet, amilyenre már 1533. utal a nürnberg-ansbachi egyházi rendelet. Szilárd alapra azonban a mult század második felében a Skóciából, Angliából és Északamerikából elterjedt *vasárnapi iskolák* (l. o.) révén helyezkedett. Németországban a protestáns egyházak, mint külön kultuszformát, ma már nélkülözhetetlennek tekintik, míg más országokban a szabad belmissziói egyleti tevékenység v. lelkészi működés terére tartozó munkának fogják fel. V. ö. *Dibelius*, Der Kindergottesdienst (Leipzig 1881); *v. d. Goltz*. Das Bedürfniss besonderer Jugendgottesdienste (Stuttgart 1888). Magyarul: *Csiky* Lajos, Egyházszertartástan (Debreczen 1892).

Gyermekjátékeszközök, különböző anyagból készülő, emberi és állati alakokat, gazdasági és háztartási eszközöket, valamint más tárgyakat ábrázoló tárgyak, amelyekkel a gyermekek játszanak. Háromféle Gy.-et különböztetünk meg: ú. m. 1. olyan Gy.-et, amelyeket a gyermekek játszóösztönük kielégítésére önmaguk teremtenek, alkotnak; 2. olyan Gy.-et, amelyeket felnőttek, de nem iparszerüleg, készítenek rendszerint gyermekeik számára s végül 3. az ipari, a gyári úton előállított Gy.-et. A két első csoportba eső Gy.-et fejlődéstani szempontból a legprimitivebb játéktól kezdve igen szép gyüjteményekben mutatja be a *Gyermektanulmányi Muzeum* (l. o.). E Gy. azonban nemcsak fejlődéstani szempontból szolgáltatnak becses adatokat, hanem a néprajznak is fontos és számos nagy tanulságot rejtő tárgyai. A játékokkal járó mondókák, *versikék* a népek szóbeli hagyományait gyüjtő és elemző *folklore* (l. o.) alkotórészei. A gyermekjátékok és azok eszközei némelyikének ősrégi volta és számos, egymással nem is rokon népnél meglevő közössége a legérdekesebb etnológiai jelenségek egyike, amennyiben a közösség az emberi nemnek szinte ősi korába vezet vissza. E feltünő közösség részben analóg lélektani diszpoziciókban birja az okát s csak kisebb részében lesz átvételek és kölcsönzések eredménye. E diszpoziciók közt pedig egyik sem erősebb az *utánzási hajlamnál*, amely a legtöbb gyermekjáték éltető principiuma. A gyermekjátékok ugyanis nagyobbrészt a gyermek lelkére leginkább ható környezet utánzásából, mimeléséből, fejlődtek, mint ezt legtöbbjük világosan elárulja, kisebb részük pedig legalább is sejteti. Már ez túlnyomóan utánzó jellegükből is következik a gyermekjátékok néprajzi és művelődéstörténelmi nagy fontossága. Jó részükben ugyanis megbecsülhetetlen emlékei rejlenek rég letünt korok vallási szertartásainak, társadalmi intézményeinek és szokásainak, sőt nevezetesebb történelmi eseményeknek is. Az antik római kiolvasó mondókákból egyéb adatok hiján is bizvást következtetni lehetne, hogy a köztársaság korát a Tiber-parti város államéletében királyság előzte meg. Már pedig hány oly néppel van az etnográfiának dolga, amelynek multjáról irott emlékek és feljegyzések hiján csak ilyenféle adatok szólnak. Nem csoda tehát, ha a gyermekjátékoknak egész irodalmuk van, amely a hozzájuk tartozó mondókák és versikékkel együtt aránylag igen tetemes részét teszi a néprajz s ezenkivül a folklore anyagának. Nálunk *Kiss* Áron gyüjtötte egybe nagy szorgalommal a mi gyermekjátékainkat s az egyes játékokhoz irt jegyzeteiben a fönt kidomborított szempontok némelyikére is rámutalt (Magyar gyermekjáték-gyüjtemény, Budapest 1891). Első felében a felnőtteknek ölbeli gyermekekkel való játékait és a játék-mondókákat (gyermekversikéket) tartalmazza, második, nagyobb felében pedig a Magyarországon divó gyermekjátékoknak jóformán teljes leirását adja. A *mondókák* közt a legszámosabbak és legfontosabbak az imént felsorolt tanulságok szempontjából az ú. n. *kiolvasó* versikék (counting-out rhymes), amelyekben sokszor nem is sejtett ősi mitológiai és szertartásos elemek rejlenek. A Gy.-et e művelődéstörténeti és néprajzi vonatkozásuk mellett kiválóan alkalmazzák a nevelésben (l. *Gyermekkert*), sőt az egyes tárgyak tanitásában is.

Végül a Gy.-nek közgazdasági jelentőségük is van, amennyiben előállításuk jól jövedelmező iparág. Igy külföldön, nevezetesen Németországban és Ausztriában, úgyszintén Svájcban igen nagy iparágat képeznek, ahonnan elviszik azokat az egész világba. A tökéletesség legmagasabb fokára emelték ezt az iparágat a grödeni völgyben, nemkülönben a cseh Érchegységben, mindenütt mint háziipart. Hazánkban a Gy. készítésének meghonosítására sokirányú intézkedés történt, az állam nagy áldozatokat is hozott, de jelentősebb eredmény nélkül. L. *Gyermekjátékszerkészítő iskola*.

Irodalom. Kiss Áron idézett művén kivül lásd különösen: Ploss H., Das Kind im Brauch und Sitte der Völker,

2. kiad., Leipzig 1884; Scholler I., Das Spiel und die Spiele, Weimar 1865; Scherer, Illustr. deutsches Kinderbuch, Stuttgart 1868; Zingerle, Das deutsche Kinderspiel im Mittelalter, 2. kiad. Innsbruck 1873; Karup O., Frankreichs Kinderwelt in Lied und Spiel, Wiesbaden 1878; Rollaud, Rimes et jeux de l'enfance, Paris 1883; Sébillot, Littérature orale de la H.-Bretagne, Paris 1881; Pitré G., Guochi fanciulleschi, Biblioteca delle Trad. pop. Sicil. A legdúsabb nemzetközi kiolvasó-versike gyüjtemény: Carrington, Bolton, The Counting-out Rhymes of children, London 1888.

Gyermekjátékok, l. *Gyermekjátékeszközök*.

Gyermekjátékszerkészitő iskola, háziipari irányú intézmény. Célja a gyermekjátékszer-készitésnek a nép körében háziipari foglalkozásként való meghonositása és tovább fejlesztése. Az oktatás súlypontja a műhelyi gyakorlat. A tanulók az alapismeretek elsajátitása után gyakorlatilag értékesithető tárgyak készitésére térnek át. A tanidő három év, napi nyolc órai tanítással. A felvétel feltételei: betöltött 12 éves életkor és az elemi népiskola elvégzése. Műhelyi gyakorlaton kivül rajzot és mintázást tanulnak. Állami támogatás mellett régebben egyesületek és községek létesítettek Gy.-t (Körmöczbánya, Zágony, Bánffyhunyad, Bártfa, Marosvásárhely), de ezek idővel megszüntek. 1886-ban Hegybánya-Szélaknán az állam állitott fel ily iskolát, mely jelenleg is működik és kereseti műhelye útján tanulók képzésén kivül háziiparosok rendszeres foglalkoztatására is kiterjeszkedik. L. *Kézművesiskolák*.

Gyermekjegy. A közlekedési vállalatok által rendszeresitett olcsóbb menetjegy gyermekek részére. Magyarországon, Ausztriában, Németországban 4—10 éves, Olaszországban 3—7 éves gyermekek a menetdij felét fizetik a vasúton.

Gyermekkéfogadás, l. *Örökbefogadás*.

Gyermekkert, 3—6 éves gyermekek nevelő intézete. Alapitója *Fröbel* Friedrich (l. o.). Az első 1837. nyilt meg Blankenburgban. Fröbel szerint a Gy. a gyermekeket nemcsak óvja, hanem foglalkoztatja is, nekik való módon. Tehát első sorban nem a szegényeket kisegitő, a családi gondját könnyitő intézmény, hanem az a célja, hogy erősitse a testet, gyakorolja az érzékeket, táplálékot adjon az ébredező szellemnek s főként az érzület helyes irányitására törekedjék. Mindezeknek eszközei: állatok, növények s általában a természet tárgyainak megfigyeltetése, hogy igy a természet megismerésére rávezessék a gyermekeket; a minden erőnek foglalkozást adó, mozgást kivánó, észt fejlesztő játék, amely közben kellemesen, ártatlan vidámságban készülnek elő a kicsinyek az iskolára s általában az élet további feladataira. Rajzolás, beszélgetés, éneklés kiséri a játszást, amely egyszersmind a gyermek közösségi érzésének kifejlesztője és megerősitője. A Gy. feladatának ilyetén kijelölése mutatja, hogy ez az első tagja Fröbel rendszerének s a helyes ember-nevelésre vonatkozó terveinek. Alapja az a gondolat, hogy az embert legkisebb korától fogva bele kell nevelni a közösségbe, mert annak a tagja. Mivel pedig erre maga a házi nevelés nem elég, mert ott nincs mód több gyermek összegyüjtésére és rendszeres foglalkoztatására, ezért van szükség a Gy.-re.

Hazánkban Pestalozzi és az angol Wilderspin hatása alatt K. *Brunswick* Terézia grófnő (l. o.) még 1828. létesitette Budán az első kisdedóvóintézetet, melyet ő «angyalkert»-nek nevezett. Ezen intézetekben a kisdedekkel való foglalkozás módja is önálló csapáson fejlődött ki. Az első, ki ez irányban tudatosan munkálkodott, *Wargha* István (l. o.), az első (tolnai) kisdedóvóképző intézet igazgatója volt (v. ö. Terv a kisdedóvóintézetek terjesztése iránt a két magyar hazában, 1843), aki a magyar kisdedóvásba bevitte a nemzeti irányú és természetszerű nevelés elveit. Később Fröbel rendszerét is behozták, de az megkötöttsége, verseinek, meséinek és a foglalkozási eszközök alkalmazásának túlságos tanitási törekvése miatt a magyar kisdedóvók között nem nagyon terjedt el. Eszméit és eszközeit a magyar gyermek vérmérsékletéhez formálták és igy fejlődött ki az ú. n. *«magyar iskola»*, melynek munkásai és hivei és Fröbel magyar hivei között utóbb kemény küzdelem keletkezett, mely azonban a «magyar iskola» győzelmével végződött. A «magyar iskola» Fröbel eszközeit részben elhagyta, részben módositotta és kiegészitette az illető vidéken található természetes anyaggal, mint pl. gyékénnyel, cirokkal, mákfejjel stb. Foglalkozási módja is szabadabb, a kisdedgyermek aktivitásának több tért engedő s beszélgetése, «társalgása» is közvetlenebb, verseiben és meséiben több a kisdedgyermek értelmi fejlettségéhez közelebb álló népiesebb elem. A «magyar iskolá»-ból napjainkban gyermektanulmányi hatások alatt az ú. n. *«ösztönszerű foglalkozás»* (l. o.) egészséges módja alakult ki, mely, mint elnevezése is mutatja, a kisdedgyermek ösztöneit, képességeit természetes módon törekszik kifejleszteni. A kisdedóvóintézetek felállitásáról és fentartásáról a mult század végéig társadalmi úton gondoskodtak. E téren nagy, lelkes és eredményes működést fejtett ki az *Országos kisdedóvó egyesület*, mely 1836. alakult, de egyik gyökérszála 1828-ig nyúl vissza. Ez egyesület lelkes vezetőségének fáradhatatlan agitációjára 1891-ben országos törvény *(1891. XVI. t.-c.)* gondoskodik kisdedóvóintézetek felállitásáról, mely törvény megalkotásával Franciaországot és a svájci Genf kantont kivéve egész Európát megelőztük. Ma Magyarország kisdedóvásügye a kontinensen az elsők között van. V. ö. E. *Heerwart*, Einführung in die Theorie u. Praxis des Kindergartens (Leipzig 1901); u. a., Die Mutter als Kindergärtnerin (u. o. 1904); *Kobány* M., Gyakorlati kézikönyv Fröbel foglalkoztató eszközeihez (Budapest 1880). Továbbá a Kisdednevelés c. folyóirat évfolyamai. L. még *Kisdednevelés*.

Gyermekkitétel. Az ókorban az atyai hatalom jogköréhez tartozott, s államilag megengedett cselekmény volt, mint beteges és satnya gyermekektől való szabadulásnak eszköze. A cselekmény bűnösségének s büntetendőségének felismerése a kereszténység érdeme. A magyar Btk. a Gy.-t az emberi élet elleni bűntettek fejezetében tárgyalja (287. §). A tényálladékhoz az ölési szándék nem tartozik. Ölési szándék esetében a cselekmény nem Gy., hanem bevégzett vagy megkisérlett szándékos emberölés vagy gyilkosság, aszerint amint a halál bekövetkezett v. nem. A szándék tehát tisztán úgynevezett veszélyeztetési

szándék, vagyis a tudat, hogy a gyermek testi épsége s élete a véletlen esélyeinek van kitéve. A büntett közvetett tárgya a koránál vagy állapotánál fogva önsegélyre képtelen saját gyermek, akár házasságban, akár házasságon kívül született; alanya a szülő; a cselekmény a gyermeknek *a)* félreeső v. rendszerint járatlan helyre való kitételében, vagy *b)* olyan körülmények között elhagyásában áll, hogy megmentése a véletlentől függ. A kitétel vagy elhagyás bevégzett büntett akkor is, ha a gyermek épen megmenekült. A Gy. büntetése 3 évig, ha azonban a kitett vagy elhagyott gyermek súlyos testi sértést szenvedett, 5 évig, s ha végül a cselekmény a gyermeknek halálát okozta, 5 évtől 10 évig terjedhető fegyház. A Gy.-lel rokon bűncselekmény az önsegélyre képtelen személynek kitétele v. elhagyása.

Gyermekkor, l. *Életkor* és *Gyermek*.

Gyermekkórház. 1802-ig a beteg gyermekek a felnőttekkel közös kórházakban ápoltattak. 1802-ben alapították az első speciális Gy.-at Párisban (Hôpital des Enfants malades), 1834. a szt.-pétervári Nicolai Gy.-at, 1837. a bécsi Szt. Anna Gy.-at és 1839. a pesti Stefánia Gy.-at. Schoepf-Mérey Ágost volt az első magyar Gy. és a magyar gyermekgyógyászat megalapítója. Az általa elültetett magot azután id. Bókay János növesztette hatalmassá. A Stefánia Gy.-on kívül Budapesten még a Bródy Adél Gy. és a Fehérkereszt Gy. áll a beteg gyermekek rendelkezésére. Magyarországon van még Nagyváradon, Aradon, Pozsonyban és Szegeden is modern, jól vezetett Gy. A külföldiek közül a legszebb a strassburgi városi Gy., a lipcsei és müncheni Gy., amelyek ép úgy, mint a Stefánia Gy., az egyetemi gyermekklinikával kapcsolatosak. Nagyság tekintetében első helyen áll párisi Hôpital des Enfants malades.

Gyermekkori agyvelőgyuladás, l. *Agyvelőgyuladás*.

Gyermekköztársaság, gyermekeknek olyan közössége, melyben lehetőleg minden ügyüket maguk intézik. Az önkormányzatnak nevelési céllal való felhasználását W. R. George szervezte 1890., New York államban, elhanyagolt newyorki gyermekek szünidei telepén, melyből azóta mintegy 200, ilyen sorsú, 8—16 éves fiúból s leányból álló község fejlődött (*Juniors Republic*). Tagjai maguk állapították meg alkotmányukat, törvényeiket, választják különböző tisztviselőiket, van bíróságuk, rendőrségük, fogházaik, postájuk stb. Ebben az alkotmányos életben a nyiltság, becsületesség, szorgalom, kölcsönös megbecsülés, általában a közösségben élés minden feltétele kifejlődik a tagokban. Ugyanez az alapgondolata a *Schoolcity-System*-nek, mely az iskolát demokratikus szervezetté akarja alakítani, hogy ne a tanító egyeduralma, hanem a tanulók önkormányzata legyen alapja a rendnek és fegyelemnek. A tanító csak felügyelője az önmagát kormányzó osztálynak mindaddig, amíg ez a szabadságot rosszul nem használja; ekkor a káros következmények megértéséről gondoskodik. Az osztályok együtt iskola-államot alkotnak. E gondolat európai államokban is terjed. E rendszertől alapítója, W. Gill, a politikai közömbösség és züllöttség fokozatos megszűnését, a közügyek iránt való felelősségérzet kifejlődését várja. A XVI. sz.-ban Trotzendorf (l. o.) hasonló módon vonta be a tanulókat az iskola kormányzásába. V. ö. *Kemény F.*, A tanulók önkormányzata (Orsz. Középisk. Tanáregy. Közl. 1912).

Gyermekkút (ném. *Kinderbrunnen*), egy-egy nagyobb városi kút széles víztartó kagylója, ahonnan a régi germánok mondái szerint az újszülöttek előkerültek. Mai mesékben is a csorgó források tündére őrzi a még meg nem született kisdedeket, akik a víz körül vidám gondtalanságban várják az emberek közé kerülésüket. Ugyanez a mitikus felfogás egyes tavakról, náddal benőtt víztócsákról is, ahonnan a *gólya* emeli ki s hozza a szülőkhöz az új csemetét.

Gyermekláncfű v. *pitypang* (növ., *Taraxacum* Hall.), a Compositae (Fészkesek) család nyelves

1. Gyermekláncfű. 2. A fészek vacokja elvirágzás után, két terméssel, a többi lehullott. 3. és 4. A termés és hosszmetszete. 5. Egy virág. 6. A bibeszál felső része két bibéjével. 7. A portokok csöve felhasítva és szétterítve.

virágú génusza; 25 faja közül a legtöbb Európa és Ázsia mérsékelt és hideg tájain él. Füvek, levelük épszélű v. öblösen szárnyas, kacuros tőlevél. Száruk egyfészkű és rendesen csöves tőkocsány. A fészek hosszukás v. harangalakú, alsó murvái több sorban állanak, rövidebbek és rendesen hátrahajlók, a felső murvák 1 sorban állnak. A virág sárga. A kaszat lapos, 10 bordás, csúcsa aprón tüskézett, hosszúcsőrös, a csőr tetején van az ernyőalakú bóbitája. A *Taraxacum officinale* Wiggers (pongyola pitypang, l. az *ábrát*) levele kacúrosan fogas, ritkán épszélű. Tőkocsánya csöves, megtörve tejet ereszt. Közönséges, de nagyon változó fű, úgyszólván mindenütt, a havasokig, gyakori. Gyökere és friss levele (radix et folia Taraxaci) mint kivonat nem ritkán idült székrekedés ellen használatos. Fiatal, halavány levele jóízű tavaszi saláta, de télre melegágyban is könnyen lehet szaporítani. A franciák nagyon ked-

velik. Füve marhának és kecskének jó takarmány, gyepen alkalmatlan gyom, másutt a nagyobb fű elnyomja.

Gyermeklisztek. A csecsemőket 6 hónapos korukon túl nem táplálhatjuk kizárólag tejjel, mert e kortól kezdve lisztekre is van szükségük. Ezenkívül bizonyos táplálkozási megbetegedéseknél már a 6-ik hónap előtt gyógyítólag is adunk liszteket a csecsemőknek. E célra teljesen megfelel a rendes búzaliszt is, de mivel ezt sokáig kell főzni, úgynevezett Gy.-et állítanak elő, amelyek diastase (lisztemésztő ferment) hatásának voltak kitéve. A diastase hatására a liszt keményítője dextrinné alakul, vagyis a liszt emésztésének első stádiuma már a szervezeten kívül megtörténik. Másik eljárás, amellyel a lisztek könnyebb emészthetőségét akarják elérni, abban áll, hogy magas nyomás mellett túlhevített gőz hatásának teszik ki a lisztet, vagy csekély mennyiségű savval hevítik, aminek az eredménye, hogy a keményítő egy része dextrinné alakul. A Gy. egyrésze szárított és porított tejet is tartalmaz, másik része zsírt (vaj, tejszín). Határozottan veszedelmes, hogy egyes gyárosok lisztjeiket mint a női tejet teljesen pótló táplálékot ajánlják az élet első heteitől kezdve is. Ez pedig nem igaz. Egészséges csecsemőnek az élet első három hónapjában nem szabad lisztet adnunk és ha a táplálkozási betegségek nem kényszerítenek, az 5 hó előtt ne is kezdjük el adagolását. Az 5-ik hótól kezdve bátran adhatjuk, de tudnunk kell, hogy a rendes búzaliszt felett csak az az előnyük van, hogy nem kell oly soká főznünk, mint a rendes lisztet és így a csecsemő tápláléka hamarább készül el. A legelterjedtebb Gy. a Kufeke-, a Theinhardt-féle és a tejjel készült Nestle-féle liszt. L. még *Lisztártalom.*

Gyermekmenedékhely-Egyesület *(Országos Első Gy.)*, alapszabályszerű feladata oly szegény gyermekek, különösen pedig árvák és elhagyatottak ápolása és gondozása, akiknek szülei vagy elhaltak, vagy kórházakban sinylődnek, vagy büntetőbirósági ítélet joghatálya alatt szabadságvesztési büntetésüket szenvedik. Emellett segélyez gyermekes családokat és így elhárítja a családi kötelék felbomlását, a család elzüllését. Figyelemmel van a külföldi honosságú magyarországi gyermekekre és ily gyermekek közül többet saját költségére gondoz. Az egyesület 1912. vette át a székesfővárostól Vécsei János és hitvese Szathmáry Borbála alapítványának hasznosítását. Az alapítványnak évi 8000 K-t kitevő kamataiból köteles az egyesület 20 oly újonszülött csecsemőt gondozni, kiket a hozzátartozók a gyermek származásának teljes eltitkolásával olyképen adnak át az egyesületnek, hogy még azzal sem érintkezhetik, ki a gyermeket az intézetnek átadja. A régi lelencházrendszernek ez az intézmény a legutolsó maradványa. Ha a 20 alapítványi hely egyike megürül, ezt a külvilágnak az intézet ablakába helyezett lámpa jelzi. A csecsemőt az intézet kivilágított ablakfülkéjébe helyezik el. A Budapesten IX., Vendel-utca 3. sz. alatt lévő mintaszerűen berendezett intézet 115 gyermek befogadására alkalmas, a nagyobb gyermekeket azonban magáncsaládokhoz helyezik ki. Az 1870. évtől az 1911. év befejezéséig az egyesület 5489 fiú, 5114 leány, összesen 10603 gyermeket gondozott. Az egyesület tiszta vagyona az 1911. év végén 875,892 korona volt. Az egyesületet 1869. gróf Károlyi Sándorné, Korniss Klarissza grófnő fáradozása és áldozatkészsége hozta létre.

Gyermekmenhely, l. *Gyermekvédelem.*

Gyermekmunka, hivatásos foglalkoztatása rendesen 14—12 év alatti gyermekeknek, sokszor a gyermek testi és szellemi erejének olyfokú kihasználása, mely testi szervezetének fejlődését gátolja és ezáltal ennek elkorcsosodását előmozdítja. A Gy. lehet gazdasági, háziipari, vagy gyáripari munka, lehet idegennél bér fejében, vagy a saját családi körében végzett munka. Tekintettel a gyermek korára, a Gy. lehet *a)* az iskolakötelezettség előtti, *b)* az iskolakötelezettség tartama alatti és *c)* az iskolakötelezettség tartamát követő Gy. A Gy. okozta hátrányok lehető megszüntetését az újkori szociális törvényhozás egyik legfőbb feladatául ismerték fel. L. bővebben *Munkásvédő törvények.*

Gyermeknap, a Gyermekvédő Liga által rendesen tavasszal a fővárosban és az ország nagyobb városaiban rendezett nyilvános pénzgyüjtés, melyre az előkelőbb körök asszonyai szoktak vállalkozni. A kereskedők is rendeznek ilyenkor Gy.-ot és bevételük bizonyos részét a Gyermekvédő Liga céljaira áldozzák.

Gyermeknevelés, l. *Nevelés.*

Gyermeknyelv, a kis gyermekek beszéde, mely sok tekintetben eltér a felnőttekétől s melynek egyik alfaja a dajkanyelv (l. o.). A Gy.-nek egész irodalma van, nevezetesebbek: *Preyer* munkája, Die Seele des Kindes (7. kiadás 1908), továbbá nálunk: *Balassa* Józsefé (a Nyelvtudományi Közlemények 1893-iki évfolyamában), *P. Thewrewk* Emilé a Természettudományi Közlönyben; *Vértes* József, A gyermeknyelv hangtana (Nyelv. Füz. 22. sz.).

Gyermekölés (lat. *infanticidium)*, házasságon kívüli gyermeknek az anya által a szülés alatt vagy közvetlenül a szülés után szándékos megölése. Eredetileg a szándékos emberölésnek legsúlyosabb esetei közé tartozott, s büntetése a halál volt. A bűntettnek tárgya a «házasságon kívüli», a magyar Btk. szerint (284. §) házasságon kívül született gyermek. A gyermeknek az ölés idejében életben kell lennie. Az «életképesség» ellenben nem lényeges kellék, s csak a büntetés kimérésénél jöhet figyelembe. Alanya a bűntettnek az anya, az anyán kívül közreműködők szándékos emberölésben v. gyilkosságban bűnösek, viszont ha a gyermeket extraneus öli meg, az anya mint felbujtó v. bűnsegéd is a Gy. törvényszakasza alapján büntetendő. A szándék általában ölési szándék; az előre megfontolás csak a büntetés kimérésénél jöhet figyelembe. Az ölési cselekedet pozitiv cselekvésben v. mulasztásban állhat. Lényeges az elkövetésnek időpontja. Az elkövetésnek a szülés alatt v. közvetlenül a szülés után kell történnie. A cselekménynek összszerű indoka s célja a tényálladék szempontjából közömbös, — az enyhébb minősítés tehát akkor is alkalmazandó, ha bizonyos, hogy az anya nem annak az indoknak hatása alatt cselekedett, amelyre való tekintettel

a törvényhozó a Gy.-t a szándékos emberölésnek általános tényálladékából kivette s enyhébben büntetni rendelte. Angliában a Gy. külön büntettét nem ismerik, s a gyilkosság (murder) általános fogalma alá esik. A gyakorlat itt is illuzóriussá teszi a törvénynek túlszigorát; Gy. fogalma alá eső esetekben az anya rendszerint a szülés eltitkolásának (The misdemeanour of concealing the birth) enyhe büntetésével menekül. A Gy. büntetése hazánkban 5 évig terjedhető börtön és hivatalvesztés.

Gyermekporok, a gyermekkorban hashajtóknak használt poralakú keverékek. Hatóanyaguk szénsavas magnézia és rheum. Ma már nem használatosak.

Gyermekrablás. A magyar Btk.-ben a személyes szabadság ellen irányzott büntett. Tárgya 14 éven aluli gyermek, nemi különbség nélkül. Elkövetője az, aki ily gyermeket akarata ellenére szülője, gondnoka v. felügyelője hatalmából erőszakkal, fenyegetéssel v. ravaszsággal elvisz vagy letartóztat. Minthogy 12 éven aluli korban a gyermek akaratának nyilvánítására képtelen, az ily korú gyermeknek elvitele v. letartóztatása mindig «akarata ellenére» történik. A Gy.-t a gyermeket magához visszavevő szülő is elkövetheti, ha a szülői hatalomtól v. a gyermek felett való rendelkezéstől a hatóság megfosztotta és a gyermeket meghatalmazott gondviselőjétől elveszi. A cselekmény célja a tényálladék szempontjából közömbös, de bizonyos különösen aljas célok súlyosabb büntetési tételt vonnak maguk után. Így a magyar Btk. 317. §-a szerint a Gy. rendszerinti büntetése 5 évig terjedhető fegyház; de 5 évtől 10 évig terjedhető fegyházzal büntetendő a Gy. akkor, ha avégett követtetik el, hogy a rablott gyermek koldulásra, nyerészkedési v. erkölcstelen célra használtassék (318. §). Ha azután a gyermeken súlyos testi sértés, erőszakos nemi közösülés v. megfertőztetés követtetett el, a büntetés 10 évtől 15 évig terjedhető fegyház (319. §). Nem Gy., hanem azzal rokonnemű a Btk. 320. §-ában meghatározott bűncselekmény, a *leányrablás* (l. o.). L. még *Személyes szabadság elleni büntettek*.

Gyermekrendőrség. A gyermekvédelmi ügyek egységes és hathatósabb ellátása céljából 1908. Budapesten az állami rendőrség keretében, a dunai kapitányságon Gy.-et szerveztek. Ez ügyel fel a fővárosban a züllött és elhagyott gyermekekre, környezetüket tanulmányozza. Szükség esetén elhelyezteti őket. 1910-ben a Bn.-nak a fiatalkoruakra vonatkozó intézkedései folytán a fiatalkoruak felett való biráskodást is ideutalta a Btk., s így a Gy. gyermekrendőrbirósággá lett. Működése összefügg a gyermekvédő liga és a felekezeti patronázs-egyletek működésével. Hogy mennyire szükség volt erre az intézményre, legjobban igazolja, hogy az 1911. évben meghaladta az ötezeret az esetek száma, amelyekben eljárt és hogy a menhelybe ötszáz, a patronázsokba 260 elhagyott gyermek elhelyezéséről gondoskodott.

Gyermekrész, a gyermeket a szülő hagyatékában a törvényes öröklési rend értelmében megillető örökrész.

Gyermeksorvadás, l. *Sorvadás*.

Gyermekszanatórium-Egyesület (*Országos Gy.*), célja, hogy az ország különböző vidékein szanatóriumokat építsen és azokba vagyontalan szülők beteg gyermekeit befogadja. Felkutatja családokban a beteg gyermeket, hogy azt gyógyítóházaiba elhelyezze. Küzd az alkoholizmus ellen, mely egyik oka a gyermek öröklött betegségének. Egyes beteg gyermeknek gyógyulására segélyt ad. Ismertető felolvasásokat rendez; az ország egyes városaiban és községeiben szanatórium-bizottságokat szervez és felkarolja a gyermekhalandóság apasztása céljából a védekezésnek és az óvóintézkedéseknek minden alakulatát. A Gy.-et *Hohenberg* Zsófia hercegnő fővédnöksége alatt gróf *Zichy* János vallás- és közoktatásügyi miniszter alapította. Alakuló közgyűlését 1910 febr. 27. tartotta. Az egyesület első szanatóriuma a balatonparti Almádi fürdőhelyen épült és 1911. évi jún. 27. adatott át rendeltetésének. Ez a szanatórium oly gyermekeket vesz fel, akik angolkórban, görvélykórban, vérszegénységben és lokális zárt gümőkóros betegségben szenvednek. Az első évben a szanatórium 43 gyermeket gondozott, az ápolási napok száma 1937 volt. Az 1912. évben 123 gyermek állott a szanatórium gondozásában, s az apolási napok száma 7679-re emelkedett. Budapesten a Rózsadombon 7786 □ öl területen gyüjtő szanatórium épül, melynek költségeit az egyesület a telekvétel árán kívül 885,000 koronával irányozta elő. Az egyesület vagyona az 1912. évi vagyonmérleg szerint 817,633 k. 98 f.

Gyermekszinház, részint oly szinház, melyben a gyermekek értelméhez szabott darabokat szoktak előadni, részint olyan, melyben gyermekekből szervezett társulat tart előadást. Már a régi időkben tartott *iskolai drámák* (l. o.) is ilyen célokat szolgáltak. Nevezetesebb Gy. számára való gyüjtemények: a francia Moissy példabeszédei; Genlis grófné, Théâtre d'éducation (Paris 1779); *Kannegiesser*, Schauspiele für die Jugend (Berlin 1844—49); *Bischoff*, Jugendbühne (Leipzig 1872—93); *Hirt*, Theater für die Jugend (u. o. 1877). A magyar irodalomban csak szórványos ilyennemű munkák jelentek meg. Az 1890-es években Budapesten Feld Zsigmond tartott állandó Gy.-at. Nagyobb szinházak is szoktak egy-egy este gyermekelőadást tartani. Gyermekekből szervezett szintársulat is szerepelt több izben. 1906-ban nagy föltünést keltett fővárosunkban is a Guerra-féle olasz gyermekopera-társulat.

Gyermektakarékpénztárak, l. *Iskola-takarékpénztárak*.

Gyermektanulmány (*pedológia*), a XIX. sz. második felében a fejlődéstani kutatások során az antropológiai tudományokból sarjadt. Feladata a gyermek testi és szellemi kifejlődésének vizsgálata, a fejlődés törvényeinek kutatása. A felnőtt ember tipusával szemben a normális gyermek tipusának megállapitása. A Gy. ezen általános feladatain kívül különös feladatai a gyermek egyes szellemi képességeinek, a beszéd, a képzetkincs, az egyes érzékszervek fejlődésének, a figyelem, az emlékezet, a gyermek akarat- és ösztönéletének vizsgálata és felderitése. A Gy. művelé-

sében három irányt különböztethetünk meg, úgymint: 1. a gyermek egyes tehetségeinek, általában testi és szellemi fejlődésének vizsgálata, feltételeinek, törvényeinek megállapitása (gyermekfejlődéstan); 2. a gyermek egyéni fejlődésének törvényeiből a fajfejlődés törvényeire való következtetés; 3. a nyert ismereteknek gyakorlati értékesitése, mint pl. az orvostudományban, a jogi gyakorlatban, a pedagógiában, a művészettörténetben stb. A Gy. módszerei: 1. a *megfigyelő* módszer, amellyel a gyermek minden életmegnyilvánulását megfigyelik s a nyert adatokat bizonyos szempontokból rendezik és feldolgozzák. Alfajai az alkalomszerű, az összehasonlitó, az életleiró (biografikus), a monografikus s végül a kisérleti megfigyelő módszer, melyet *Nagy* László alkalmazott először *A gyermek érdeklődésének lélektana* c. művében. 2. *A kisérleti* módszerrel előre meghatározott célból mesterségesen idéznek elő bizonyos folyamatokat s az eredményt matematikai módon törekszenek kifejezni. E módszerrel hazánkban igen kiváló eredményeket ért el *Ranschburg* Pál egyet. m. tanár, a Magy. Gy.-i Társaság kisérleti osztályának segitségével *(A gyermeki elme,* II. kiad. 1908). 3. *A kérdőives* v. *statisztikai* módszer a Gy. legsajátosabb módszere. Bizonyos irányban előre meghatározott kérdéseket intéznek a gyermekhez, amelyekre a gyermekek minden idegen hatás kiküszöbölésével felelnek.

A Gy. önálló művelésének *története* a XVIII. sz.-ban kezdődik ugyan, azonban a tudósok figyelme a XIX. sz. második felében fordul a gyermek életjelenségeinek vizsgálata felé, amikor Németországban Sigismund (1856), Franciaországban Pérez (1878) s Angliában Darwin (1887) művei megjelentek. Legkiválóbb művelői voltak eddig, az említetteken kívül, Németországban *Preyer* Vilmos (Die Seele des Kindes 1881), *Meumann* Ernő (Vorlesungen zur Einführung in die Experimentelle Pädagogik 1907, 2. kiad. 1911—13); Franciaországban *Compayré*; *Binet* (Les Idées modernes sur les enfants, 1909); Angliában *Sully* Jakab, *Romanes*; Svájcban *Claparède*; Belgiumban *Schuyten, Joteyko, De Croly,* kiknek nevéhez füződik az első nemzetközi Gy.-i kongresszus létrehozása (1911). Oroszországban *Sikorsky, Necsajev*; Bulgáriában *Gheorgow*; Amerikában *Stanley Hall.*

Magyarországon a Gy.-i mozgalom megindítása *Nagy* László nevéhez füződik, kinek lelkes agitációjára létesült 1903. a *Gy.-i Bizottság,* mely három évi intenziv munka után 1906. *Magyar Gy.-i Társasággá* alakult át. E társaság céltudatos és alapos tevékenységével mind a hazai pedagógiai életben, mind a nemzetközi Gy.-i munkásságban számottevő elsőrangú tényező lett. A M. Gy. T.-nak 1913. évben a központi adatgyüjtő, kisérleti és pedagógiai, jogi és gyermekvédelmi szakosztályain kívül Szolnokon, Nagy-Váradon, Nagybecskereken, Pécsett, Szegeden, Lőcsén (egész Szepes vármegyére kiterjedő), Szombathelyen fiókköre van és tagjainak száma meghaladta az 1300-at. Nyilvános Gy.-i értekezleteket rendez; folyóiratot (A Gyermek) ad ki, könyvkiadó és füzetes vállalatot inditott Gy.-i művek kiadása végett s végül pedig *Gy.-i Muzeumot* (l. o.) tart fenn. Vizsgálataival a hazai Gy.-i irodalmat fellendítette és ebben az időszakban számos nagyon értékes munka jelent meg. A Magyar Gy.-i Társaság működésének 10 évéről országos Gy.-i kongresszuson számolt be. Ez első nemzeti kongresszus az 1913. év tavaszán a pedagógiai, orvosi, birói és más társadalmi körök élénk részvételével folyt le igen értékes eredménnyel. V. ö. *Nagy* László, A Gy.-ozás mai állapota (1907); *A Gyermek* havi folyóirat, kiadja a Magyar Gy.-i Társaság, szerkeszti *Nagy* László; *Ballai* Károly, A Gy.-ozás módszerei különös figyelemmel a kisdedkorra (1911, 2. kiad. 1913); Ier Congrès International de Pédologie (I—II volume, Bruxelles 1912); *Répay-Ballai,* Az Első Magyar Országos Gy.-i kongresszus naplója s a vele kapcsolatos kiállítás leirása (Bpest 1913).

Gyermektanulmányi Muzeum. A világ első Gy.-át a kormány támogatásával a *Magyar Gyermektanulmányi Társaság* alapította 1910. Célja a magyar gyermek egyéni (ontogenetikus) és faji (filogenetikus) fejlődésének bemutatása, továbbá a magyar gyermek tipusára vonatkozó adatok összegyüjtése; e végből összegyüjti mindazokat a tényeket, adatokat, stb., amelyek a gyermek életére, fejlődésére vonatkoznak s a gyermek minden ösztönszerű alkotását, amelyeket tudományos szempontokból rendezve bemutat. A Gy. tudományos céljai mellett a gyakorlatot is kivánja szolgálni, amennyiben a gyermek testi és szellemi kifejlődését elősegitő és gátló tényezők bemutatásával mind a társadalomra, mind a pedagógiára hatni óhajt. A Gy.-nak négy osztálya van: 1. *a gyermektanulmányi* osztályban a gyermek ösztönszerű alkotásai, így rajzai, mintázásai, játékeszközei stb. vannak összegyüjtve; továbbá mindazok a tudományos adatok, amelyek a gyermek testi, szellemi általános és különös kifejlődésének, e kétirányú fejlődés összefüggésének feltüntetésére alkalmasak. 2. *A néprajzi* osztálynak a primitiv műveltségű (analfabéta) felnőttek és gyermekek szellemi fejlődése között, főképen a rajzban, mintázásban megállapitható vonatkozások bemutatása a feladata. 3. *A pedagógiai* osztályban az újabb pedagógiai és didaktikai reformtörekvések eredményei láthatók, különösen a gyermek azon alkotásai, amelyeket valamely tantárgy tanulásával módszeres kapcsolatban készített. Végül 4. *az ipari* osztályban a játékeszközök oly mintasorozatait állitják ki, amelyeknek tárgyai mind alkalmazhatóságuknál, mind előállitásuk szolidságánál és művésziességénél fogva a gyermekek számára ajánlhatók. V. ö. *Nagy* László és *Ballai* Károly, A Gy. szervezete és anyaggyüjtésének szabályai (1910; u. a. németül); *Ballai* K., A Gy. gyüjteményeinek leirása (Budapest 1912, u. a. franciául).

Gyermektanulmányi Társaság, l. *Gyermektanulmány.*

Gyermektáplálás. Ha Gy.-ról szólunk, akkor általában a gyermek táplálását a második év végétől értjük alatta. Eddig a korig a tudnivalókat l. a *Csecsemőtáplálás* cikkben. A 2 éven felüli gyermek táplálása általában megegyezik a felnőttével. Elsősorban vegyesnek kell lennie. Tej, hús, főzelék, gyümölcs és lisztből álljon. Igen elterjedt nézet,

hogy a tej, a tojás és a hús erősítő táplálék. Pedig teljesen egyoldalú, mert főleg fehérjéből áll. A gyermeknek, bár a fehérjére is feltétlenül van szüksége, az fontos, hogy ezen kívül elegendő szénhidrátot (liszt, főzelék, gyümölcs) és zsírt is kapjon. A főleg fehérjéből álló diéta egy idő mulva székrekedésre, étvágytalanságra vezet, azonkívül, a tapasztalat azt mutatja, hogy a főleg fehérjéből álló táplálkozás korai nemi érésre vezet. Az embert fogazata, bélrendszerének anatómiai és fiziológiai berendezése a vegyes táplálkozásra predesztinálja. Az étkezések számát illetőleg a leghelyesebb, ha a gyermek négyszer eszik napjában. Pl. kapjon reggelire tejes kávét, kakaót v. tejet zsemlyével, délben levest, főzeléket, húst, tésztát, uzsonnára tejet és gyümölcsöt, vacsorára főzeléket vagy tésztát felváltva és utána párolt gyümölcsöt. Az ötszöri étkezés általában túlgyakori, és igen sok esetben étvágytalanságra vezet. Igen helyes, ha a gyermekek 6 éves korukig külön esznek, a felnőttek társasága esetleg elvonja figyelmüket az étkezéstől. Vigyáznunk kell az elfogyasztott folyadékmennyiségre is. A gyermek leike könnyen hajlik a szertelenségre. Eleinte játékból egyik pohár vizet a másik után hajtja le, és végre hozzászokik a túlságos sok folyadékhoz, ami a szívre és a vesére fölösleges munkát ró. Ép így könnyen sóevővé neveli önmagát a gyermek. Tréfából kezdi nyalogatni eleinte a sót és végül megkívánja nagy mennyiségben. Az egészséges gyermek mindenféle ételt kaphat, ha az nem túlságosan fűszerezett. De igen gyakoriak az olyan gyermekek, akik, ha sok tejet, tojást és különösen vajat esznek, a csalánkiütéshez hasonló kiütést kapnak. E gyermekek az exsudativ gyermekek, akiknek diétájuk főleg növényi legyen. E gyermekek naponta egyszer kaphatnak tejet, de sem tojást, sem vajat ne egyenek. Az étrendjük pl. ilyen legyen: reggel kávé zsemlyével, délben leves, zöldfőzelék, hús és párolt gyümölcs: délután lekváros kenyér, v. gyümölcs (télen narancs, alma) és kenyér, este főzelék hús és párolt gyümölcs.

Gyermektartás, l. *Gyermek* és *Atya*.

Gyermektejek. A csecsemők mesterséges táplálása minden időkben nagy nehézséget okozott és ezért számos kísérlet történt, hogy a tehéntejet a legkülönfélébb eljárással alkalmasabbá tegyék a csecsemő és a gyermek táplálására. E kérdést egyesek úgy akarták megoldani, hogy arra törekedtek, hogy a tehéntejet a női tejjel hasonló összetételűvé tegyék, mások pedig úgy, hogy emésztő nedvekkel, enzymekkel hozták össze a tehéntejet és úgy bizonyos fokban mesterségesen előre megemésztették. Mindkét eljárás kudarcot vallott. Az első csoportba tartozik a Gärtner-féle tej és a Székely-Kovács-féle mesterséges anyatej. Az utóbbiba a Backhaus-féle és a Volhus-féle, amelyekben a mesterséges emésztést a hasnyálmirigy enzymjével végezték. Mindkét eljárás elvben hibás. A Gärtner-féle és a Székely-Kovács-féle tejnek nincs gyakorlati haszna, mert mindkét féle tejben csak a fehérjére, a zsírra és a cukorra voltak tekintettel, a tej sóira pedig nem; a Backhaus- és a Volhus-féle tejben pedig a tejfehérje, a kazein van megemésztve, pedig ma már tudjuk, hogy a kazeint igen jól emészti meg a csecsemő is. Fel kell még említenünk a Lahman-féle vegetábilis tejet, amely mandulából, dióból készül és 7% fehérjét, 25% zsírt és 42% cukrot tartalmaz. Víz- és tehéntejkeverékhez szokták adni. Teljesen fölösleges készítmény. Nagyobb jelentőségük van a gyógytejeknek, amilyen a Finkelstein-féle fehérjés tej, és a Hein-John-féle túrós tej. E két tejet a csecsemők hasmenése ellen adjuk, kiváló hatással. Úgy készülnek, hogy a tejből gyomoroltóval kicsapott kazeint, zsírt, meszet és foszfort vízben elkeverjük, és a Finkelstein-féle tejnél íróban adjuk, a Hein-John-féle tejnél pedig tehéntejben. E két tej a hasmenést gyorsan gyógyítja, mert a csecsemőkori hasmenések oka az, hogy a bélben a cukrok és a zsír erjedése folytán zsírsavak keletkeznek, amelyek izgatják a bélfalat és így fokozott bélmozgásokat váltanak ki. E két tejben nagy mennyiségben levő kazein meggátolja az erjedést, a mégis netán képződő zsírsavakat a nagy mennyiségű mész mészszappanok alakjában megköti. (L. még *Tejártalom*).

Gyermektelep, l. *Gyermekvédelem*.

Gyermekvédelem, az a munkásság, melyet a zsenge korát élő nemzedék megóvása érdekében az állam és társadalom együttesen kifejtenek. A Gy. gondoskodik a gyermekről, megfogamzásának első percétől; megtartja oltalmában mindaddig, míg annyira fel nem serdül, hogy az élet minden veszélyével szemben magát a saját erejéből eltartani képes legyen. A gyermek megszületése előtti védelem az anya oltalmára szorítkozik. Az állam és a társadalom által fenntartott szülőházak arra vannak berendezve, hogy az anya magzatát kellő felügyelet és segítség mellett világra hozza.

A *csecsemővédelem* a gyermek születésétől első életévének betöltéséig tart. A csecsemő iránti gondosság mérvét a nemzetek csecsemőhalálozási statisztikája megdönthetlen számadatokkal állapítja meg. A kir. központi statisztikai hivatalnak az 1901—1910. évekről gyüjtött adatai szerint az európai államok csecsemőhalálozása a következő:

Csecsemőhalálozás az európai államokban.

Állam	Év	Száz élveszületésre esik egy éven aluli elhalt gyermek
Norvégia	1909	7·1
Svédország	1909	7·2
Irország	1910	9·5
Dánia	1909	9·8
Angolország (és Wales)	1910	10·6
Skótország	1909	10·8
Németalföld	1910	10·8
Svájc	1909	11·5
Belgium	1909	13·8
Franciaország	1906	14·3
Szerbia	1906	14·3
Bulgária	1907	15·4
Olaszország	1909	15·7
Spanyolország	1905	16·1
Némethirodalom	1910	16·2
Magyarbirodalom	1910	19·4
Románia	1910	19·9
Ausztria	1909	20·9
Oroszország (európai)	1901	27·2

E számadatok igazolják, hogy a népesedés arányszámát legelső sorban a csecsemőhalálozás elleni küzdés sikerének mérve befolyásolja. Ha azonban a népesség szaporodásánál a csecsemőhalandóságnak vonatkozásait keressük, figye-

lembe kell vennünk a születések számát is. A központi statisztikai hivatal adatai szerint:

Természetes szaporodás az európai államokban.

Állam	Év	Természetes szaporodás 1000 lélekre
Szerbia	1910	16·6
Németalföld	1910	15·1
Dánia	1910	14·7
Románia	1910	14·6
Bulgária	1909	13·9
Németbirodalom	1910	13·6
Finnország	1910	13·6
Olaszország	1910	13·3
Oroszország (európai)	1905	13·0
Norvégia	1910	12·5
Magyarbirodalom	1910	12·1
Portugália	1909	11·4
Anglia (és Wales)	1910	11·4
Ausztria	1910	11·3
Svédország	1910	10·8
Skótország	1910	10·5
Svájc	1910	9·9
Spanyolország	1910	9·8
Belgium	1909	7·9
Irország	1910	6·2
Franciaország	1910	1·8

A gyermekhalandóság elleni küzdelem tehát elsőrangú államigazgatási feladat. Hazánkban a csecsemőhalálozás elleni társadalmi küzdelem a XIX. sz. utolsó negyedében lendült fel, midőn *Szalárdy* Mór a napi sajtóban és röpiratokban a közfigyelmet arra a nagy pusztításra irányította, mely a dajkaságba kiadott és a legtöbb esetben házasságon kívül született csecsemőket irtja. Ő alapította a *Fehér Kereszt Országos Egyesületet*, ő volt a gyermekvédelmi törekvéseknek egyik legelső úttörője.

A Gy. a gyermek életszaka szerint: *a)* fogamzás utáni, *b)* szülés alatti, *c)* csecsemőkorbeli, *d)* gyermekkorbeli, *e)* a serdültségkorabeli Gy.

A Gy. az azt gyakorló tényezők szerint: *a)* egyéni, *b)* társadalmi, *c)* állami Gy.

Az *állami Gy.* megelőző és büntető rendelkezések által a Gy. minden ágazatára kiterjed — vagyis általános. Különösen az állami Gy. alatt az államigazgatásnak azt az ügykörét értjük, melyet az elhagyatott gyermekek megmentése érdekében a saját intézményeivel kifejt az által, hogy a gyermek teljes ellátásáról és neveltetéséről saját maga gondoskodik.

I. *Történeti előzmények.* Az elhagyatott gyermekek (lelencek) érdekében a képviselőház már az 1871. évben utasította a belügyminisztert, hogy a következő év állami költségvetésében gondoskodjék egy állami lelencház létesítésének költségeiről. Az 1876. XIV. t.-c. elrendeli, hogy annak, aki a saját lakásán valamely csecsemőt, avagy kisdedet elvállalni akar, tartozik ehhez a község elöljáróságának engedélyét megszerezni.

A talált és hatóságilag elhagyatottnak nyilvánított gyermekeknek állami gondozása iránt első ízben az 1908. XXI. t.-c. rendelkezik, mely törvény 3. §-ának *d)* pontjában kimondja, hogy a talált, valamint a hatóságilag elhagyatottnak nyilvánított gyermekek után 7 éves korukig felmerült gondozási, ápolási és nevelési költségeket az országos betegápolási alap fedezze. A törvénynek ezt a rendelkezését a belügyi kormány úgy foganatosította, hogy az elhagyatott gyermekek gondozását — a tartási költségek megtérítése mellett — a Fehér Kereszt Országos Lelencház Egyesületre és a Budapesti Országos Első Gyermekmenedékhely Egyesületre bízta.

Széll Kálmán, a belügyminisztérium vezetésével megbízott miniszterelnök nem tartotta felelősségével összeegyeztethetőnek, hogy az *állami Gy.* magánjellegű társulatok közvetítésével oldassék meg és ezért az 1901. évben két törvényjavaslatot terjesztett a törvényhozás elé, melyek rendeltetése volt, hogy az *állami gyermekmenhelyek* intézményét szervezzék és az állami ellátás korhatárát a 15-ik életév betöltéséig kiterjesszék. E két törvényjavaslat közül az első: «*Az állami gyermekmenhelyekről*», mint 1901. VIII. t.-c., 1901 jún. 5.; a második: «*A községélyre szoruló 7 éven felüli gyermekek ellátásáról*», mint 1901. XXI. t.-c., 1901 júl. 17. nyert szentesítést. E két törvény végrehajtása iránt a belügyminiszternek 1903 jún. 24-én 1. sz. alatt kelt rendeletével kiadott *Gyermekvédelmi Szabályzat* intézkedik.

II. A magyar állami Gy. alapelvei. A hatóságilag elhagyatottnak nyilvánított gyermeket az állam eltartani és nevelni köteles. Ez az elhagyatott gyermek joga szemben az állammal. Az állami Gy. a gyermek születésétől a 15-ik életév betöltéséig tart. Az állami Gy. csak a gyermekért van. Csak egy érdeket gondoz — a gyermek érdekét. Családi, egyéni vagy helyi tekintetek intézkedéseit nem befolyásolják, nem irányítják. Minden a gyermek egyéni érdekén kívül álló érdek csak akkor érvényesülhet, ha azt a gyermek érdeke megkívánja vagy megengedi. Az állami gyermekmenhely az egyetlen társadalmi igazgatási intézmény, mely a gyermeket minden előzetes tárgyalás, minden igazoló okirat nélkül, minden közbenjárás kizárásával nyomban felveszi, amint annak elhagyatottsága vélelmezhető. A gyermek oltalomba helyezése az első feladat, a többi hivatalos eljárás csak akkor indul meg, midőn a gyermek már az állam oltalmát a maga teljességében elnyerte.

Elhagyatott az a gyermek, aki nélkülözi azokat a természeti és etikai szükségleteket, melyeket az ő természetes fejlődése megkövetel. Az e jogi elven kialakult gyakorlat az elhagyatottságnak három osztályát különbözteti meg és pedig:

a) Az anyagi elhagyatottság, midőn a gyermek nélkülözi a megélhetéséhez szükséges anyagi feltételeket (lakás, étel, ruha, ápolás). Ez az ínségben szenvedő gyermek.

b) Az erkölcsi elhagyatottság, midőn a gyermek rossz nevelése, vagy veleszületett hajlamainál fogva züllésnek indult, vagy abban a környezetben, amelyben él, az elzüllésnek van kitéve. Ez az erkölcsi züllésnek kitett, züllésnek indult, vagy a már büntetett gyermek.

c) Részben az anyagi, részben az erkölcsi elhagyatottság fogalma alá esik az a gyermek, kit hozzátartozói üldöznek, kínoznak, vele erejét meghaladó munkát végeztetnek, megrontására vannak. Vagyis a gyermek szeretetnélküli, a gyermek életére törő rossz bánásmódban részesül. Ez a sanyargatott, ez a mártir-gyermek. L. *Gyermekmunka* és *Munkásvédő törvények*.

Az elhagyatottság megállapítása annak a gyámhatóságnak jogkörébe tartozik, melynek fenhatósága területén az elhagyatottság bekövetkezett. Halaszthatlanul sürgős esetekben, ha az árvaszéki intézkedés bevárásával járó késedelem veszélylyel jár, ideiglenes beutalásnak vagy felvételnek van helye (l. alább: *Gyermekmenhely*). Addig, míg az elhagyatott gyermeket a menhely át nem vette, annak eltartásáról az a község tartozik gondoskodni, melyben az elhagyatottság bekövetkezett.

A hatóságilag elhagyatottaknak nyilvánított gyermekek az állami gyermekmenhelyekbe utalandók (l. alább: *Gyermekmenhely*). Az állami Gy. a családi nevelés rendszerén épült. Az állam az elhagyatott gyermeket nem helyezi el intézetekbe, hanem számára az ő egyéniségének megfelelő családokat, nevelőszülőket választ ki és ezeknek családi körében gondoskodik a gyermek neveltetéséről. A családi nevelés, ez a szabály, minden ettől eltérő nevelés a kivétel.

Az állami Gy. a belügyminiszter jogkörébe tartozik, aki a Gy. ügyeit a gyermekvédelmi főosztály által intézi. A belügyminiszternek külső szakközege a gyermekmenhelyek országos felügyelője. Minden egyes menhely élén az igazgató áll, kinek a Gyermekvédelmi szabályzat széles hatáskört és bizalmi alapon nyugvó rendelkezési jogot adott. A menhely igazgatója mellett, ennek vezetése alatt munkálkodnak a közegészségi szakközegek, az orvosok, a gyermekgondozónők és a gazdasági személyzet.

A telepek egészségügyi és gazdasági igazgatását a teleporvosok és a telepfelügyelőnők látják el. Az ellenőrző felügyeletet a telepbizottságok gyakorolják. Minden menhely székhelyén a telepbizottságok kiküldötteiből és a közigazgatási hatóságok tagjaiból alakul a menhelybizottság.

A menhelyek bizottságainak kiküldötteiből és a belügyminiszter által kinevezett tagokból alakult a gyermekvédő országos bizottság, melynek rendeltetése, hogy a gyakorlati tapasztalatokból leszűrt minden eredményt felhasználjon s a Gy. terén észlelt helytelenségek eltávolítása iránt, a Gy. egészséges fejlődése érdekében a belügyi kormányzatnak javaslatokat tegyen.

III. *Költségek.* Az állami Gy. fenntartási költségeit, valamint az ezekben és ezek közvetítésével elhelyezett gyermekek gondozási, ápolási és nevelési költségeit az országos betegápolási alap fedezi. (1901. VIII. t.-c. 5. §.) Az állami gyermekmenhelyek kötelékébe tartozó 7—15 éves gyermekek gondozási (eltartási, nevelési és kiképzési) költségei az illetőségi községet terhelik (1901. XXI. t.-c. 3. §.). Az állami Gy. költségeinek fedezésére az állam a következő összegeket fordította:

az 1899. évben	310.628	K	08	f.
« 1900. «	966.192	«	96	«
« 1901. «	2.476.068	«	13	«
« 1902. «	2.962.381	«	33	«
« 1903. «	3.344.738	«	62	«
« 1904. «	2.784.124	«	36	«
« 1905. «	3.185.694	«	54	«
« 1906. «	4.450.965	«	59	«
« 1907. «	5.088.279	«	—	«
« 1908. «	6.409.483	«	—	«
« 1909. «	7.935.124	«	—	«
« 1910. «	8.550.855	«	—	«
« 1911. «	7.850.972	«	01	«
« 1912. «	8.035.504	«	68	«

IV. *Állami gyermekmenhely.* Az állami gyermekmenhely az az intézmény, mely az elhagyatott gyermeket a saját kezdeményezéséből, vagy mert az arra illetékes hatóság odautalta — felveszi, a számára körülhatárolt területen elhelyezéséről gondoskodik és a reá bízott hatáskörben teljesíti a gyermekvédelmi törvény és szabályzatok alapján reá ruházott feladatát. Eredetileg 18 állami gyermekmenhely épült, ezek közül azonban a nagyszőllősi menhely nevelőintézetté alakíttatott át. Jelenleg az állami gyermekvédelemnek tizenhét állami gyermekmenhelye van. Ezek elosztása olyképen történt, hogy egy részük a Budapestet környékező belső körletben, egy részük pedig az ország határán elvonuló külső periferiákon helyeztetett el. Menhelyeink vannak az ország központjában Budapesten, az ország belső körletében: Debreczen, Nagyvárad, Gyula, Kolozsvár, Arad, Szeged, Kecskemét, Veszprém; a külső periferiákon: Rimaszombat, Kassa, Munkács, Marosvásárhely, Temesvár, Szabadka, Pécs, Szombathely városokban.

A Gy. területi rendszerének központja a budapesti állami gyermekmenhely. A legtöbb gyermek felvételre a budapesti menhelyben jelentkezik. A budapesti menhely a felvételre jelentkező gyermekeket a vidéki menhelyek között, ezek befogadó- és elhelyezőképességének arányában elosztja.

A 16 vidéki gyermekmenhely kisebb vagy nagyobb méretekkel, de teljesen egyenlő beosztás szerint és rendeltetéssel épült. Egyemeletes főépületből és két pavillonból áll, melyek egyike a beteg gyermek befogadására van berendezve, másika pedig az intézet gondnokának a lakása. A főépület földszintjén vannak az összes hivatalok, az alagsorában a konyha és egyéb gazdasági helyiségek, az emeletén pedig a gyermekek elhelyezésére berendezett szobák, kórszobák, fürdő- és műtőszobák a beteg gyermekek gyógyítására.

A budapesti menhely, mely a X. ker., Üllői-út 86. sz. alatt épült, nagyobbszabású építkezés. Van kétemeletes főépülete, melyet egészen a hivatalos helyiségek és a hivatalnokok lakásai foglalnak el. Van kétemeletes nagy belgyógyászati pavillonja 170 gyermek befogadására; sebészeti pavillonja 40 gyermek befogadására, a megfelelő műtőhelyiségekkel; fertőtlenítő pavillonja 17 gyermek befogadására; és gazdasági épülete, melynek első emeletén vannak az átmeneti gyermekek, vagyis azok a gyermekek, akik csak ideiglenesen tartózkodnak a menhelyben, arra az időre, míg őket vagy nevelőszülőkhöz ki nem adják, vagy a vidéki menhelyekbe nem irányítják. A nagyszőllősi menhely betudásával a 18 állami gyermekmenhely felépítése és berendezése a következő költségbe került:

a budapesti menhely felépítése	1.067.308	K
a vidéki 17 menhely felépítése — —	3.112.133	«
a budapesti menhely berendezése —	218.755	«
a vidéki 17 menhely berendezése —	594.950	«
összes építési és berendezési kiadás:	4.993.146	K

Minden állami gyermekmenhelynek háromféle rendeltetése van: vezeti a gyermekvédelmi igazgatást, gyógyítja a hozzá felvételre betegen került, vagy a telepekről behozott beteg gyermeke-

ket és ideiglenesen elszállásolja azokat a gyermekeket, akiket telepre adnak ki arra az időre, míg számára alkalmas nevelőszülő nem jelentkezik, vagy más megfelelő elhelyezése iránt a menhely igazgató főorvosa nem intézkedett.

A gyermekmenhely kötelékébe a *felvétel* vagy végérvényes, vagy ideiglenes hatósági rendelkezés alapján történik. Végérvényesen a menhely kötelékébe gyermeket csakis a gyámhatóság vehet fel. Az ideiglenes felvétel joghatálya csakis a gyámhatóság végérvényes határozatának meghozataláig terjed. Ideiglenes felvételnek helye van akkor, ha a felvétel esete sürgős, ha a gyermek létérdeke ezt megköveteli, ha az árvaszéki intézkedés bevárásával előállható késedelemben veszély van. Ideiglenes *beutalásra* jogosult: a főszolgabíró, városokban a polgármester, Budapesten pedig a kerületi elöljárók. Ideiglenes *felvételre* jogosult: a menhely igazgató-főorvosa, ha a gyámhatóság, vagy az első fokban eljárni hivatott közigazgatási hatóságok intézkedése előtt gyermeket felvételre hoznak az intézetbe.

A menhelyben csak a hatóságilag elhagyatottnak nyilvánított, vagy elhagyatottnak vélelmezhető gyermeknek van helye. Felvehető azonban a menhelybe oly gyermek is, kit az árvaszék a menhely kötelékébe — bár nem elhagyatott — beutal, vagy annak felvételét valamely, a Gy.-mel foglalkozó jótékony egyesület kéri. Mivel azonban az országos alap csakis a hatóságilag elhagyatottnak nyilvánított gyermek tartási költségeit viselheti, ily címen beutalt gyermek költségeit az árvaszék, vagy a jótékony egyesület viseli. A menhely kötelékébe felvehetők a külföldi honos gyermekek is, ezek tartási költségeit azonban a külföld illetőségi községe a menhelynek megtéríti s a gyermekeknek haza szállításáról gondoskodik. A külföldi honos gyermek a menhely kötelékében megmaradhat, ha a külföldi illetőségi község a gyermek tartási költségeit viseli, vagy valamely jótékony intézmény (l. *Gyermekvédő Liga)* a gyermektartás költségeit elvállalja.

Csecsemőgyermek minden előzetes hatósági intézkedés nélkül a menhelybe azonnal felveendő. Minden csecsemő anyjával együtt veendő fel, hogy gyermekét táplálja és anyai kötelességét ezáltal teljesítse. Minden szoptató anya, kinek gyermekét a menhely felvette, köteles a gyermeknek vidékre elhelyezése után, vagy ha a gyermeket már elválasztotta, 2 hóig a menhelyben másnak a gyermekét táplálni. Ez az egyetlen szolgálat, melyet az anya a Gy.-nek teljesít, viszonzásul azért, mert gyermekét az állam nevelteti. Mivel pedig némely esetben az anyák a szoptatás kötelezettsége alól úgy térnek ki, hogy gyermeküket megszületése után magándajkaságba adják, tejüket elapasztják és csak akkor jelentkeznek a menhelyben, ha többé nem szoptathatnak, az állami gyermekmenhely az ily anyát is visszatartja, a háztartás körül foglalkoztatja, hogy így a saját gyermeke kijátszásának elejét vegye. Az oly anya, ki csecsemőjét a menhelybe hozta, idegenbe sem szoptatódajkának, sem cselédnek be nem állhat és rendőri beavatkozással is visszaállitandó a menhelybe. A menhely a csecsemőt anyjával együtt is kiadhatja a saját telepeire, az erre alkalmas nevelőszülőkhöz, s ily esetben a tartásdijat, mely havonként 18 korona, az anyáért fizeti (elhelyezés az anyával). Csecsemő gyermek a szoptatás és a szoptatást követő egy hónak tartamára meghagyható az anyánál és a menhely az anyának fizeti a tartásdijat (elhelyezés az anyánál).

Az állami gyermekmenhelyekben az évi gyermekfelvétel a következő volt:

Az 1903	évben	felvétetett	12836
« 1904	«	«	13482
« 1905	«	«	12038
« 1906	«	«	11100
« 1907	«	«	11640
« 1908	«	«	17322
« 1909	«	«	19551
« 1910	«	«	15765
« 1911	«	«	13935
« 1912	«	«	15252

A gyermekállomány fejlődése az 1903. évi jan. 1-től 1912 december 31-ig a következő:

1903	december	31-én	16697	gyermek
1904	«	«	20969	«
1905	«	«	25900	«
1906	«	«	30154	«
1907	«	«	35159	«
1908	«	«	44499	«
1909	«	«	52724	«
1910	«	«	54413	«
1911	«	«	53442	«
1912	«	«	53928	«

A gyermeklétszámnak elosztása az egyes menhelyek szerint 1912 dec. 31-én a következő volt:

1. Arad	2036	gyermek
2. Budapest	8796	«
3. Debreczen	3652	«
4. Gyula	2349	«
5. Kassa	3072	«
6. Kecskemét	3322	«
7. Kolozsvár	2180	«
8. Marosvásárhely	1592	«
9. Munkács	2248	«
10. Nagyvárad	2384	«
11. Pécs	2604	«
12. Rimaszombat	2134	«
13. Szabadka	2473	«
14. Szeged	4088	«
15. Szombathely	4241	«
16 Temesvár	2602	«
17. Veszprém	4155	«
Összesen	53928	gyermek

A menhely által felvett gyermekek közül volt:

Év	Házasságbeli ezek %-a	Házasságon kivüli ezek %-a
1903	39·82	60·18
1904	38·43	61·57
1905	45·66	54·34
1906	45·14	54·86
1907	46·54	53·46
1908	52·69	47·31
1909	53·36	46·64
1910	53·83	46·17
1911	49·68	50·32
1912	51·81	48·19

Vallás szerint az 1906—1912. években százalékszámítással:

	1906—1910. átlag	1911	1912
róm. kat.	65·34	64·37	62·45
ref.	15·14	13·84	15·61
ág. ev.	3·98	4·23	5·42
gör. kat.	4·75	4·54	5·24
gör. kel.	3·69	3·57	3·58
unit.	0·20	0·29	0·38
izraelita	6·15	8·03	8·04
ismeretlen	0·75	0·31	0·17

Az anyák családi állapota az 1906—1912. években százalékszámítással:

	1906—1910. átlag	1911	1912
hajadon	48·67	49·30	48·46
férjezett	36·83	34·86	36·49
elvált	1·06	1·46	1·32
özvegy ...	12·44	12·48	13·10
ismeretlen..	1·00	1·90	0·73

Az anyák foglalkozása az 1906 - 1912. években százalékszámítással:

	1906—1910. átlag	1911	1912
felsőbb képzettséggel bir ...	0·82	1·37	1·95
kereskedelmi szakbeli	1·02	2·65	3·22
iparos szakbeli	7·28	8·41	9·68
nagyobb kézi ügyességgel bir	0·58	0·26	0·30
családbeli...	18·26	17·85	16·73
házi alkalmazott	40·29	40·13	40·08
napszámos	24·85	24·62	24·08
foglalkozás nélküli	1·14	1·07	1·05
rendőri felügyelet alatt álló	0·29	0·19	0·18
foglalkozása ismeretlen ..	5·47	3·29	2·73

Az anyák legnagyobb kontingense (64·16%) tehát a nőcselédosztályhoz tartozik, ezektől származik a házasságon kívül szülötteknek legnagyobb hányada.

A gyermek 15 éves koráig részesül az állami gyermekvédelem gondozásában. Ha e korhatár elérése előtt a gyermek elhagyatottságának okai megszűnnek, a gyermeket a menhely (hozzátartozóinak, jótevőknek, vagy jótékony intézményeknek) azonnal kiadja.

Igy a menhelyek kiadtak:

az	1903	évben	7976	gyermeket
«	1904	«	6800	«
«	1905.	«	4573	«
«	1906.	«	4190	«
«	1907.	«	3876	«
«	1908.	«	5622	«
«	1909.	«	8406	«
«	1910	«	11827	«
«	1911.	«	11564	«
«	1912.	«	11428	«

Ha azonban a gyermek 15. életévét már betöltötte, a menhely megelőzőleg gondoskodni tartozik, hogy az a számára megkezdett életpályán boldogulását megtalálja.

A menhelyek az 1907—1911. években elbocsátottak és pedig 1907-ben 262, 1908-ban 424, 1909-ben 797, 1910-ben 1381, 1911-ben 1511, 1912-ben 2477 serdült gyermeket. Ezeknek 37·97%-át a hozzátartozók, 59.44%-át a nevelőszülők tartották meg, vagy intézetek, jótevők fogadták otthonukba; 1·54% hazai vagy külföldi illetőségi községének adatott vissza. Helyéről önjogulag távozott: 1·05%.

Az állami gyermekmenhely intézetében a gyermek csak ideiglenesen marad. Amint a gyermek életérdeke megköveteli, a menhely magáncsaládhoz, nevelőszülőkhöz *telepre* azonnal kiadja (l. alább: *Gyermektelep*).

A menhely különös figyelemmel van, hogy gyermeket csak erkölcsileg teljesen kifogástalan családhoz helyezzen el.

Az 1912. év végén 34,920 nevelőszülő állott az állami Gy. kötelékében. Az állami gyermekek 69·75%-a földmíveseknél, 16·67%-a iparosoknál, 4·49%-a a magasabb értelmi osztályhoz tartozó, vagy saját vagyonuk jövedelméből élő nevelőszülőknél volt gondozásban. Más foglalkozásból élő nevelő szülőknél 6·09% volt gondozásban, ezek legtöbbje csecsemő s maga az anya gondozza.

V. Állami gyermektelep. Telep az a község, melyben valamely állami gyermekmenhely legalább 30 gyermeket gondoz. Csak oly községben szervezhető telep, melynek orvosa van, mely a menhelyről, mint közigazgatási központból könnyen elérhető, melynek gyermektartásra alkalmas legalább 30 családja van és melyben az iskola a kihelyezett gyermekeket befogadni képes.

A menhely telepeket csak oly községben szervez, amelynek lakossága a gyermeket nemcsak felnevelni, de azt a község kötelékében megtartani is képes. Azért egy községben a menhely csak annyi gyermeket helyez el, amennyi ott életérdekét akkor is megtalálja, ha az állami gondozás kötelékéből kilép. A telepítésnek tehát első és alapfeltétele, hogy a helyi társadalom az oda kihelyezett gyermeket a saját szervezetébe mint vele rokon elemet teljesen befogadni, a saját szerves életébe felszívni képes legyen.

Azért a nevelőszülőket a Gy. elsősorban a földmíves családok sorából választja ki. Azokat a gyermekeket, kik az ipari pálya iránt hajlandósággal birnak, iparos szülőknek elhagyatott gyermekeit a menhely iparos nevelőszülőkhöz adja, hogy nevelőatyjuk környezetében megszeressék ennek foglalkozását, mesterségét eltanulják, munkájukat folytassák.

A nevelőszülő a gondozásába fogadott gyermek után díjazásban részesül. Ez a díjazás fölötte mérsékelt, az a nevelőszülőnek keresetforrását nem képezheti. Ennek előnye, hogy gyermeket senki sem azért fogad otthonába, hogy a tartásdíjakból élősködjék; ez nem lehet a Gy. érdeke. A nevelőszülők díjazása a következő:

0—1	éves korig	havi	14	K.
1—2	«	«	10	«
2—7	«	«	8	«
7—15	«	«	10	«

Ez a díjazás mérve megokolt esetekben másfélszeresre felemelhető.

A telep fölötti felügyeletet a teleporvos, a telepfelügyelőnő és a helyi társadalom kiválasztottaiból alakított telepbizottságok gyakorolják. A *teleporvosok* legnagyobb részét a községi és körorvosok sorából a belügyi igazgatás választja ki.

A *telepfelügyelőnő* kötelessége, hogy a telepre kihelyezett gyermekeket állandóan látogassa, a csecsemőt és beteg gyermeket lehetőleg naponként. Érdeklődjék a gyermek ruházata iránt, ellenőrizze a gyermek élelmezését, a nevelőszülők családjának beléletét, iparkodjék a nevelőszülők körében maga iránt bizalmat kelteni, legyen a nevelőszülő családjának megbízható, őszinte, bizalmas tanácsadója.

A telepfelügyelőnőket a Gy. leginkább a községben lakó tisztességes családanyák, özvegyek, tanítónők sorából választja. A Gy. minden egyes községben, ahol telepe van, a község vezető elemeinek sorából *telepbizottságot* alakít. A telepbizottság tagjai, kiket a község elsősorban a nőtagok sorából választ, látogatják a nevelőszülőket, ellenőrzik azoknak családi beléletét, ügyelnek a gyermek egészséges fejlődésére, hajlamaira és a kihelyezett gyermekek felügyeletét egymás

között felosztva, a pártfogói, patronázs-szerű tiszt munkakörét ellátják.

Az állami gyermekmenhelyeknek összesen 372 telepe van.

VI. Társadalmi Gy. Már maga a gyermekvédelmi törvény utal a társadalom részvétteljes munkájára, midőn kimondja, hogy állami gyermekmenhelyek oly helyeken állíttatnak fel, ahol annak életképes működését a helyi társadalom emberbaráti tevékenysége megfelelően biztosítja (1901. évi VIII. t.-c. 1. §). A társadalom munkája nélkül az állami Gy. tartalmas munkásságot nem lenne képes kifejteni. A társadalmi Gy., melynek munkásságát a részvét érzete hatja át, amellett, hogy a saját szerves intézményei által önálló munkásságot fejt ki, az állami Gy.-től elvállalja annak a munkának teljesítését, melyet a társadalom jutányosabban, a gyermek egyéni értékét tekintve jobban képes foganatosítani.

Az állami Gy.-nek szüksége van oly kisegítő intézményekre, melyek befogadják az oly, az állami Gy. kötelékébe tartozó gyermeket, aki családnál el nem helyezhető. Oly gyermekek ezek, akik szellemi v. testi fogyatkozásban szenvednek, v. az a környezet, melybe beállíthatók lennének, az ő lelki igényeiknek többé meg nem felel, v. mert a nevelőszülőnek utánzott családi kötelékébe belefejlődni képesek nem voltak, v. mert oly nagyobb szellemi kincset birnak, melynek kiművelése nemcsak a gyermeknek, hanem a társadalomnak is érdekében van.

A társadalom által fentartott intézmények tehát a legmélyebb munkakörből fokozatosan emelkednek a legmagasabb szellemi műveltséget nyujtani tudó munkakörig. Vannak intézeteik a hülyék, az epilepsziások, a vakok, a siketnémák, a nyomorék, a vérszegény, angolkóros, tuberkulótikus gyermekek számára. Intézményeket állít a züllésnek indult, szigorított nevelést igénylő gyermekek számára. Állít gazdasági és háztartási intézeteket, iparosképző intézeteket fiuk és leányok számára, különösen pedig, mivel a 15-ik életévét betöltött leánygyermek szorul a legbehatóbb oltalomra, gondoskodik arról, hogy az ipari szakban kiképzett és 15-ik életévüket betöltött leányok mint iparos munkásnők számára ipari munkásotthonok állíttassanak, amelyekben ezek mérsékelt ellátási díj fejében nemcsak teljes ellátásban részesülnek, de erkölcsi felügyelet alatt továbbképeztetésük feltételeit is megtalálják.

A társadalmi intézmények közé sorozzuk azokat a nagyobb iparvállalatokat is, melyek, hogy a saját vállalataik számára a teljesen megbízható, szakképzett munkaerőt megszerezzék, vállalataik mellett az állami Gy. oltalma alatt álló gyermekek számára iparosképző otthonokat állítanak s azokban az állami Gy. közegeinek felügyelete alatt teljes erkölcsi kezességgel ipari munkásokat nevelnek.

Azokat a gyermekeket, kik magasabb szellemi fejlettséget tanusítanak, az állami Gy. részben jótékony intézetek gondozásába adja, részben további taníttatásukról az állami gyermekmenhelyek által maga gondoskodik. Ezek a gyermekek gimnáziumokba, reáliskolákba, polgári iskolákba, ipari és kereskedelmi szakiskolákba járnak.

Irodalom. Karsai Sándor, Az elhagyott gyermekek védelme, Budapest 1903; Ruffy Pál, L'Assistance publique de l'enfance en Hongrie, publié par le Ministre roy. Hong. de l'intérieur, u. o. 1906; Bosnyák Zoltán és Edelsheim-Gyulay L. gróf, Le droit de l'enfant abandonné et le système hongrois de protection de l'enfance, u. o. 1909; Balogh Jenő, Fiatalkoruak és büntetőjog, u. o. 1909; Az állami gyermekmenhelyek orsz. felügyelőjének jelentései az 1903., 1904., 1905., 1906., 1907—10. évekről; Berend Miklós, A csecsemőhalálozás »magyar« okai, a csecsemővédelem eddigi eredménye és útja a jövőben, u. o. 1910; Szana Sándor, Az elhagyatott csecsemők magyar állami védelmének rendszere és eredménye, u. o. 1911; A Gy. Lapja, 1905 óta, az Országos Gyermekvédő Liga kiadványa; Magyar Közigazgatás, szerk. Boncza Miklós, 1903 óta; Arthur Keller, Kinderschutz und Säuglingsfürsorge in Ungarn, Leipzig und Wien 1911; Kun Béla, Marschalkó János és Rottenbiller Fülöp, Jótékonycélú intézmények Magyarországon, Budapest 1911; Keller és Klumker, Säuglingsfürsorge und Kinderschutz in den europäischen Staaten, Berlin 1912; Schopf Kálmán, A hivatásos gyámság és a törvénytelen gyermek, Lugos 1912.

Gyermekvédő Liga *(Országos Gy.)*, az állami gyermekvédelmet a társadalom szerves munkája által kiegészítő társadalmi intézmény. Célja: a társadalmi gyermekvédelem minden ágazatának felkarolása, hathatós támogatása és a gyermekvédelem érdekében kormányzati, birói, hatósági és egyéb intézkedések kezdeményezése és megvalósítása. *Gróf Edelsheim-Gyulay* Lipót alapította 1906. A Liga munkássága kiterjed a külföldi honos gyermekek eltartására is. Az országos jogvédő egyesülettel együttesen szervezte a jogvédelemnek gyermekügyi osztályát. Úttörő az iparostanonc-otthonok szervezésében; segélyez jótékony egyesületeket; inségbe sodort gyermekes családoknak segélyt nyujt. Előmozdítja a magyar gyermekvédelem szakirodalmát s a Gyermekvédelem Lapja címen folyóiratot ad ki. Küzd a tüdővész ellen s nyári üdülőhelyeket tart fenn.

Szeretetházi nevelésre berendezett intézetei:

Leányok számára:

az ecseri intézet	30
a makói «	100

leány számára.

Fiunevelő intézetei:

a nagyszőllősi intézet	100
a rákoskeresztúri intézet	36
a szegedi Árpád-otthon	66
a szalonczai Szilágyi-otthon	35
a soproni « «	50

fiugyermek számára.

Iparostanonc-otthonai:

a kolozsvári	45
a nagyváradi	40
a szegedi	45
a pozsonyi	35

gyermek befogadására.

A Ligának alapitó és rendes tagjai vannak. Jövedelmét azonban leginkább a minden év tavaszán rendezett Gyermeknap (l. o.) jövedelmeiből szerzi be:

az 1906 évben	1,000	korona
« 1907 «	13,300	«
« 1908 «	33,700	«
« 1909 «	46,600	«
« 1910 «	207,771	«
« 1911 «	149,892	«
« 1912 «	198.439	«

Vagyoni állása:

1911 dec. 31-én	845,117	kor.
1912 dec. 31-én	1.102,032	«

Gyermekversikék, l. *Gyermekjátékeszközök.*

Gyermely, kisközség Komárom vmegye tatai j.-ban, (1910) 1598 magyar lakossal; postaügynökség, u. t. Zsámbék.

Gyermeteg, mesterkéletlen, kiszámított tartózkodás nélküli. *Gyermetegség*, természetesség, mesterkéletlenség, néha az együgyüség mellékfogalmával.

Gyerőfalva(azelőtt: *Pányik*). kisk. Kolozs vm. gyalui j.-ban 651 oláh lak., u. p. Magyarkapus. u. t. Magyargyerőmonostor.

Gyerőffi-*család (gyerővásárhelyi)*.Erdély egyik legrégibb családja, mely férfiágon 1718. halt ki. Nevezetesebb tagjai: 1. *Gy. Miklós* (Kalotai) mester, öreg barátja és külföldi bujdosásaiban hű kisérője volt III. Andrásnak, mindaddig, míg a herceg 1290. végre trónra jutott. 1292. urával együtt őt is fogságba vetette Németújvári Henrik; ő azonban módot talált rá, hogy keresztültörjön a lázadók csapatain s más hű urakkal egyetértve, kiszabadítsa fogságából Andrást. Jó szolgálatokat tett 1294. is, Loránt erdélyi vajda lázadásának leverésében; azért 1297. a vajdának elkobzott javait neki ajándékozta a király. — 2. *Gy. Mihály*, János Zsigmondnak hű embere, kinek részére 1562., midőn Balassi Menyhárt Ferdinándhoz pártolt, nagy sereget toborzott össze. — 3. *Gy. János*, kincstárnok, 1575. kolozsvármegyei főispán. Báthory István őt küldte a budai pasához, hogy tőle Békés Gáspár ellen segítséget kérjen. A küldetés eredménnyel járt, a temesvári pasa hadosztálya részt vett a kerellőszentpáli ütközetben, melyben Békés G. seregét szétverték.

Gyerőfidongó, kisk. Kolozs vmegye gyalui j.-ban, (1910) 357 oláh lak., u. p. Magyarkapus, u. t. Magyargyerőmonostor.

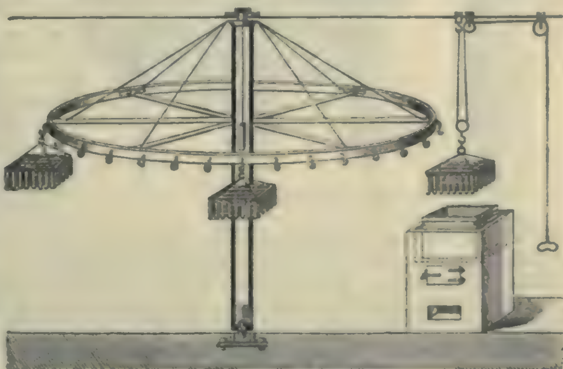
Gyerőmonostor, l. *Felsőgyerőmonostor, Magyargyerőmonostor*.

Gyerővásárhely, kisk. Kolozs vmegye gyalui j.-ban, (1910) 877 magyar és oláh lak., u. p. Magyarkapus, u. t. Egeres.

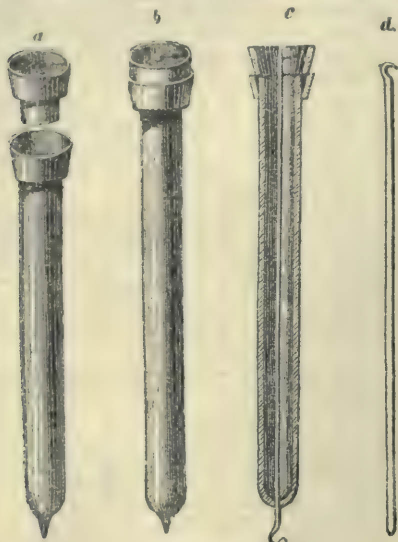
Gyertya, faggyúból, sztearinból, paraffinból, viaszból, cetvelőből készült hengeralakú világító eszköz, melynek tengelyét bél képezi. A Gy. anyaga szerint változik a bél minősége, melyet a Gy. olvadási pontja és a Gy. vastagsága szerint kell késziteni. Aránylag vastag Gy.-nál meg nem olvadt karima marad, melyen belül sok folyékony zsír gyűlik össze, mi a Gy. lángját csökkenti. Ha pedig a Gy. a bélhez képest vékony, akkor a zsiradék gyorsan olvad, lecsurog és nem képez medencét, melyből a bél egyenletesen felszívja a lánghoz szükséges anyagot. A Gy.-bél gyapotból készül és vagy sodrott, vagy egymásba fonott szálakból áll. A sodrott belet csakis faggyú- és viasz-Gy.-knál, a fonottat pedig sztearin-, paraffin- és cetvelő-Gy.-knál használják. Hogy a bél tökéletesen elégjen és szénrészecskék ne maradjanak hátra, a Gy.-bélt bórsavval és foszforsavas ammoniák-oldattal telitik.

A *faggyú-Gy.* kétféle eljárás szerint készíthető, még pedig bemártás v. öntés által. A mártott Gy. készítésénél úgy járnak el, hogy a kifeszített bélt megolvasztott faggyúba többször alámerítik. Kis üzemnél az eljárás a következő: a teknőt megolvasztott faggyúval töltik meg és 16—18 bélt hosszú, fából készült boton (bélnyárs) egymástól egyforma távolságra helyeznek és 10—12 ilyen bélnyársat először forró, azután ismételten csaknem a megszilárdulási ponthoz közel álló faggyúba mártanak, mindaddig, míg a Gy. a megkivánt vastagságú lesz, ezután valamivel magasabb hőmérsékletü faggyúba mártják, hogy egyenletes felületet nyerjenek. A munka egyszerüsitése az *1. ábrán* feltüntetett készülékkel történik. Egy kerékre ugyanis több Gy.-bélnyársat tartalmazó rámát akasztanak, melyek könnyen sülyeszthetők és emelhetők és a kerék forgása által a faggyút tartalmazó edény fölé hozhatók. Az öntött faggyú-Gy. készítése megolvasztott faggyúnak formákba való öntése által ugyanúgy történik, mint a sztearin-Gy.-é.

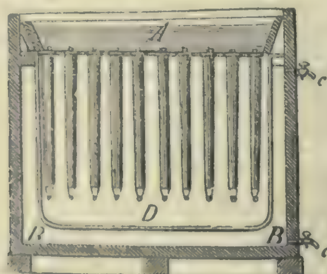
A *sztearin-Gy.* sztearin- és palmitinsavból készül, melyeket a zsíroknak mésszel való elszappanositása és a mészszappannak savval való megbontása által állitanak elő. A sztearinsav és palmitinsav 10—20°-kal magasabb hőmérsékleten olvad, mint a faggyú, de a kihüléskor kristályos állapotban szilárdul meg, úgy hogy ezen anyagból készült Gy. törékeny lesz és égésénél a megolvadt sztearinsav könnyen lefolyik. E hátrány elkerülése végett az említett anyagokhoz 20%-ig kevernek paraffint, ami a kristályosodást megakadályozza. A sztearin-Gy. készítése formákba való öntés által történik. A formák ónólomötvözetből v. ólom-, ón-bizmutötvözetből készülnek, melyek szűk, kissé konikus alakú, belül igen sima felületü csövek. A csövek felül egy karimával vannak ellátva, hogy megkönnyitsék az öntést és egy kengyelt alkalmaznak, hogy a bélt felül megerősithessék. A bél alsó részét a cső alsó nyílásán erősitik meg, s az egyúttal el is zárja a cső alsó nyilását. A felső tölcsérszerű karimán át öntik be a megolvasztott masszát. Az anyagnak az öntésnél nem szabad nagyon melegnek lennie, hanem oly hőmérséklettel kell birnia, hogy felületén éppen kezdjen megszilárdulni. Ez azért fontos, mert ha nagyon meleg, akkor a Gy.-k a formából nehezen vehetők ki. Sztearin- és paraffin-Gy.-k öntésénél a formákat oly szekrényben kell elhelyezni, mely gőzzel vagy meleg vízzel melegithető. A gyárakban leginkább használt for-

1. ábra. Gyertyamártó készülék.

mák a *2. ábrán* láthatók. *a* a csövet és a tölcsért, *b* az egész forma nézetét, *c* ennek hosszmetszetét és a bél elhelyezését mutatja, végül *d* azt a drótkampót, melynek segítségével a bélt áthúzzák. Az általánosan használt összetett formák rendesen 30 egyes formából állanak egy tölcsérrel *(3. ábra)*. A *D* nagy pléhszekrény, melyben a forma van. Ez a szekrény egy másik szekrénybe van befoglalva BB_1 melyet vízgőzzel 100°-ig felmelegíthetnek. Ha a formák 45° hőmérséklettel birnak, akkor *AD* szekrényt *BB*-ből eltávolitják és megolvasztott sztearinsavval megtöltik. Ezután a formákat magukra hagyják, míg a Gy.-k kihülnek és ekkor kiveszik. A nagyiparban öntőgépekkel végezik a Gy. öntését, melyek közül nagyon elterjedt a Montan-féle öntőgép, melyet Kendall tökéletesitett. A Gy.-nak alsó részét levágják és posztó között hengerelve fényesitik. A kereskedelemben a Gy.-t szintelen volta és keménysége szerint értékelik; elsőrendű Gy. 52–54°, másodrendű Gy. 48–50°, harmadrendű Gy. 46—47°-on olvad. Az osztrák sztearin-Gy.-k Milly-Gy. (az első gyáralapitóról elnevezve) vagy Apolló-Gy. (a bécsi Apolló-gyárról elnevezve) név alatt kerülnek a forgalomba. Azokat a sztearin-Gy.-kat, melyek

2. ábra. Gyertya-formák.

3. ábra. Gyertya-formák.

pálmaolajból készülnek, pálmaviasz-Gy.-nak nevezik. Könnyen olvadó a kompozit-Gy., mely sok kókuszdióból készült sztearint tartalmaz. A paraffin-Gy.-kat ugyanúgy öntik, mint a sztearin-Gy.-kat, de ezekhez is kb. 3—15% sztearinsavat adnak, hogy a kellő olvadási pontot megkapják. A Gy.-kat kizárólag szerves festékekkel festik, mert a szervetlen festékek a bél működését megakadályozzák. A viasz-Gy. egyszerüen úgy készül, hogy a viaszt meleg vizben megpuhitják, jól átgyúrják, míg az egész tömeg egynemű lesz, ezután vastag fonalakat formálnak belőle és ezeket a kifeszitett bélre csavarják. Öntéssel is szokták késziteni a viasz-Gy.-t. Újabb időben a viasz-Gy.-kat paraffin és viasz keverékével is készitik. Cetvelő-Gy.-t Angolországban és Amerikában használnak. A tisztitott cetvelő kristályosodását 3% viasz vagy paraffin hozzáadásával akadályozzák meg. Igen szép, átlátszó szinű, nagy világos lánggal ég, de igen gyorsan fogy.

Története. A rómaiak Gy. helyett szurok- v. viasszal itatott lenfonalat használtak. Zsirral beitatott nád a halott mellett éjjeli fény gyanánt szolgált. A mostanihoz hasonló Gy. a keresztény üldözések idejére terelhető vissza. Apulejus a II. sz. végén már viasz- és faggyú-Gy.-t különböztet meg. A középkorban fonott kócból készült béllel formákba öntött viasz-Gy.-t és viaszfáklyákat használtak. A XIV. sz.-ban a fejedelmi udvaroknál még a viasz-Gy. használata nem igen volt elterjedve. A XV. sz.-tól kezdve a faggyú-Gy. használata általános lett. 1818-ban Simonin, 1820. pedig Manjot Párisban először állitott elő sztearin-Gy.-t. 1831-ben Angliában pálmaolajból állitottak elő Gy.-t. 1821-ben Chevreul a zsirok szappanositását feltalálta és 1825. Gay-Lussac-kal együtt szabadalmat vett sztearinsavból való Gy. előállitására. A gyártás tökéletesitve csak akkor lett, midőn Milly a mésszel való szappanositást alkalmazta. A bélnek sókkal való impregnálását, a sztearin kristályosodásának meggátlását, a gőzfűtést és hidraulikus sajtó alkalmazását és az öntést a sztearin-Gy.-gyártásban Milly hozta be. 1837-ben Bécsben állitott fel nagyszabású gyárat és ugyanezen időben Berlinben is. Hazánkban 1868. egy részvénytársaság Budapesten a külföldön is jó hirnévnek örvendő Flóra-Gy.-gyárat alapitotta. 1870-ben Temesvárott alapitottak egy sztearin-Gy.-gyárat, de ez megszünt. Nagyszebenben ma is működik egy sztearin-Gy.-gyár. Az újabb időben is alakult egy-két nagyobb Gy.-gyár.

A kat. egyház az istentiszteletnél az evangélium világitó fényének jeléül Gy.-kat használ, melyekre nézve rendeli, hogy tiszta viaszból készüljenek. A Gy.-kra vonatkozólag már a 4. karthagói zsinat intézkedik, Szt. Jeromos pedig bizonyitja, hogy az evangélium olvasásakor a templomban fényes nappal is gyertyák gyujtatnak, «nem — úgymond — a sötétség elüzésére, hanem az öröm nyilvánitására». III. Honorius pápa rendelete szerint legalább két gyertyának kell égni az oltáron. A Gy. jelképezi Jézus Krisztust, a világ világosságát. V. ö. *Lonovics*, Egyh. Archaeologia, II. k.

Gyertyaadó, a sztearin és a gyertyák fogyasztóira kivetett adó. Franciországban van életbe léptetve 1873 óta, bevétele jelentéktelen.

GYERTYÁNFA. (CARPINUS BETULUS.)

Gyertyánfa. (*Carpinus betulus.*)

1. A virágzó hajtás, *a* porzós és *b* termős barkával. 2. A porzós virág. 3. Két termős virág. 4. A termésfüzér egy hajtás csúcsán. 5. A termés keresztmetszete. 6. A csiranövény.

«Gyertyánfa» cikkhez.

Gyertyabél, l. *Gyertya*.

Gyertyafa (növ.), l. *Parmentiera*.

Gyertyalángzó, l. *Gázlángzók*.

Gyertyámos, nagyk. Torontál vmegye csenei járásában, (1910) 2775 német lak., van takarékpénztára, gazd. hitelszövetkezete, takarék- és előlegező egylete, téglagyár-részvénytársulata, vasúti állomása, posta- és távíróhivatala és telefonállomása.

Gyertyánfa (növ.), *Carpinus* L., *gyurtyánfa, irmesfa* (l. *a képmellékletet*), a Betulaceae (Nyírfafélék) család génusza: 18 faja fa v. cserje Közép- és Dél-Európában, Közép- és Kelet-Ázsiában, Észak-Amerika K.-i részén Mexikóig. Levelük osztatlan, redős, porzós barkájuk rövid hajtás végén, termőbarkájuk hosszhajtás végén csüngő. A két portokfél a porzószál egy-egy ágán ül, csúcsuk szőrös. Termésük egymagvú makk, egy 3 karélyú vagy mélyen fogas, nyitott kupacsban, mely később a makk szállítója. A közönséges Gy. Európa közép- és déli tájain nő. Svájcban már ritkul, DK.-en a Kaukázusig és Perzsiáig. D.-en a hazánk D.-i részein is gyakori keleti Gy. (*C. duinensis* Scop.) váltja fel. Ugyanolyan helyet szeret, mint a bükkfa, de a száraz földben is megterem. Fiatal korában soká bokrosan nő, korán és bőven hoz termést. Ez októberben érik meg, de gyakran csak jövő tavaszkor csirázik. 300—400 esztendeig is elél, száraz meleg helyen már 80—100 esztendős korában hanyatlik. Betegsége és ellensége alig van, a késő fagy sem árt neki. Közép-Európában tiszta zárt erdőt ritkán s csak helyenként alkot, hazánkban is inkább a dombos és alacsonyabb hegyeken a tölgyfával keveredik, de itt-ott a bükk övébe is, egész 600—1000 m.-ig felhat. A Visztulától keletre erdőt alkot, s itt a bükkfát pótolja. Szívós természetü; jól tűri az árnyékot, azért olyan helyen értékes, ahol a tölgyes nyilt helyét talajvédő fával kell betültetni. Sarjakat és bujtó ágakat ereszt, azért célszerü a vágás vagy sarjerdő üres helyeit vele befásítani. Kerítésnek is jó, mert jól eltűri a nyirást. Fája nagyon világos, csaknem fehér (Weissbuche), a hazai fák közt a legkeményebb és legnehezebb, azért tüzelőnek és mint műfát nagyra becsülik. Az asztalos, esztergályos és kerékgyártó szereti; csavart, kereket, gyalut, hengert, sajtót, cölöpöt, kalapács- és szekercenyelet csinálnak belőle, malomkerék-fognak pedig nélkülözhetetlen. Kérgével cserzeni lehet. Parkba is szívesen ültetik.

A közönséges gyertyánfa makkja *(a)* a 3 karélyú kupaccsal *(b)*.

Gyertyánfa, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, (1910) 1092 tót lak.; u. p. és u. t. Felsőhámor.

Gyertyánffy *István (bobdai)*, pedagógus, szül. Tibódon 1834 dec. 25. A kolozsvári orvos-sebészeti intézet hallgatója volt, majd tanár lett a székelyudvarhelyi r. kat. gimnáziumban. 1869-ben báró Eötvös József miniszter a svájci tanítóképző intézetek tanulmányozására küldte ki, s a svájci népoktatás ügyéről a Pesti Naplóba írt cikkeket. 1870-ben a székelykeresztúri tanítóképző szervezésével és igazgatásával bízták meg; 1873. a budapesti tanítóképző igazgatójává nevezték ki. Vezetése alatt az intézet folytonosan emelkedett s polgári iskolai képzővel, gyakorló polgári iskolával és képezdei tanári tanfolyammal bővült. Ő vetette meg a Paedagogium főiskolai rangjának alapját is. A Tanszermuzeum szintén neki köszönheti mai szervezését. 1878—98-ig, nyugalomba vonulásáig, tagja volt az Orsz. Közoktatási Tanácsnak s több éven át elnöke a Polgári iskolai tanítók országos egyesületének; 1874—97-ig a *Néptanítók Lapja* szerkesztője. A Magyar Paedagogiai Társaság 1912. tiszt. tagjául választotta. Érdemei elismeréséül kir. tanácsosi címmel tüntették ki. Tankönyvein kívül megjelent főbb munkái: *Jelentés és emlékirat a tanítóképezdék reformjáról* (1872); *Az ellenzéki szellem az iskolában* (1876); *A budapesti állami elemi és polgári iskolai tanítóképezde multja és jelene* (1882); *Az Országos Tanszermuzeum a magyar népoktatásügy szolgálatában* (1895); *Emlékirat az Orsz. Tanszermuzeum és Paedagogiai könyvtár ügyében* (1896); *A tanítóképzőintézeti tanárok képzésének és képesítésének kérdése* (1898).

Gyertyánliget (Kabola-Polyána), kisk. Máramaros vm. tiszavölgyi j.-ban, (1910) 1832 magyar, rutén és német lak., postahivatallal, u. t. Nagybocskó. Van vasgyára, 22,655 ha.-nyi, túlnyomóan erdős határa. A községtől negyedórányira és a nagybocskói vasúti állomástól $^3/_4$ órányira, a Szoporkavölgyben fekszik a hasonnevű fürdő, 510 m.-nyire a tenger szine felett, gyönyörű erdőségek s nagy angol park közepett. Számos ásványforrása részint ivásra, részint fürdésre és hidegvízgyógyításra szolgál; az itteni Irén-forrás a vasas savanyúvizek közé tartozik s mint ilyen kitünő hatású vérszegénységben, női bajokban, idegbetegségekben s a légzőszervek bajaiban. Gy. mint klimatikus gyógyhely is figyelmet érdemel.

Gyertyános, kisk. Hunyad vm. algyógyi j.-ban, (1910) 298 oláh lak.; u. p. Nagyrápolt, u. t. Piski. L. még az *összetételek* alatt.

Gyertyánpatak (azelőtt: *Hrabovcsik)*, kisk. Sáros vm. felsővízközi j.-ban, (1910) 349 rutén lak.; u. p. és u. t. Felsővízköz.

Gyertyánvölgy, Répáshutához tartozó üveggyári telep Borsod vm. miskolci j.-ban; Gy. a Bükk-hegységben, igen szép vidéken fekszik.

Gyertyaszén, bitumenben leggazdagabb, törési felületén bágyadt fényességü kőszén, mely meggyujtva, lobogó lánggal ég, innen ered a Gy. név; angolul *cannel-coal* vagy *candle-coal* (candle a. m. gyertya, coal a. m. szén), magyarosan *kannel-szén*. Nagy-Britanniában, különösen Skóciában bányász-

szák és gombokat, tintatartókat, gyertyatartókat meg egyéb tárgyakat is faragnak belőle, sőt éppen úgy, mint a gagátot vagy jetet, gyászoló ékességgé is földolgozzák.

Gyertyaszentelő Boldogasszony, vagyis Szűz Mária tisztulásának ünnepe. Azért neveztetik Gy.-nak, mert az egyház a szentmise előtt gyertyákat szentel, jelképezendő az Üdvözítőt, akit az agg Simeon a templomban való bemutatásánál a világ világosságának nevezett. Ez ünnepet a gör. egyházban kezdték elsőben megülni, a VI. sz. közepe táján, Justinianus császár rendeletéből a Konstantinápolyban kiütött ragály megszüntetésére febr. 2. Mária tisztulásának emlékére. A nyugati egyházban I. Gelázius pápa hozta be 494-ben, hogy ekkép a Rómában divatozó lupercaliák ünnepét kiküszöbölje. Az I. Gergely-féle Sacramentarium-ban és Antiphonarium-ban (590—604) ez ünnep a többi ünnepek közé van sorozva. A *gyertyaszentelés* későbbi eredetű. Gyertyát szentel még az anyaszentegyház febr. 3., Szt. Balázs napján, és Nagyszombaton. — 1912 óta X. Pius pápa rendelete folytán a Gy. nem nyilvános ünnep, a gyertyaszentelés pedig a rákövetkező vasárnapon megy végbe.

Gyertyatánc, l. *Magyar táncok.*

Gyertyaünnep, l. *Ünnepek* (zsidó ünnepek).

Gyertyavivők, l. *Acoluthi.*

Gyeszár, a bihari Érczhegységben fekvő szkerisórai jégbarlang (l. o.) neve.

Gyetva (Dettva), nagyk. Zólyom vmegye nagyszalatnai j.-ban, (1910) 857 házzal és 7339 tót lak., posta- és távíróhivatallal, vasúti állomással és élénk marhakereskedéssel.

Gyévér, az olyan kopó vagy tacskó, mely a vadat, ha kell, marakodással is hajtja.

Gy. F., mint magyar pénzverdei jegy a. m. Gyula-Fehérvár, hol a pénzverde 1871-ig állott fenn.

Gyík *(Lacerta,* állat), l. *Gyíkok.*

Gyík (lat. *Lacerta)*, csillagkép az ég északi felén, az Andromeda és a Cygnus között, 48 szabad szemmel látható csillaggal, köztük egy ötszörös csillag s egy csillaghalmaz.

Gyíkfarkú madár, l. *Archaeopteryx macrura.*

Gyíkfélék (állat), l. *Gyíkok.*

Gyíkfű (növ.), l. *Brunella.*

Gyíkleső, gúnyneve a német és francia stb. díszöltözettel, vagy tisztviselői egyenruhával viselt keskeny, egyenes díszkardnak.

Gyíkok *(Lacertilia,* állat, l. a *képmellékletet)*, a Csúszómászók egyik rendje. Testük majdnem mindig megnyúlt, többnyire meglehetősen karcsú és vagy mindenütt egyenlően vastag és hengeres, vagy a törzs oldalán többé-kevésbbé duzzadt, ritkán háthas-irányban lapított, kivételesen kígyószerű. Fejük különböző alakú s majd fokozatosan megy át a törzsbe, majd pedig nyak v. a hasoldalon mély harántredő választja el a törzstől. Orrnyílásuk kicsi, szemük szabad és különböző alakú szemhéjjal védett (az ásó-Gy.-nál a szemet a külső bőr fedi); fülnyílásuk szabad, némelyiknél a külső bőr elfedi (Amphisbaena); szájuk nagy, nem tágítható; fogazatuk rendesen csupán az állkapcsokra szorítkozik; fogaik kúpalakuak s acrodontok (l. o.) v. pleurodontok (l. o.), csatornás méregfoga csupán az Észak-Amerikában honos *Heloderma*-fajoknak van, a többiek méregtelenek. Nyelvük különböző alkotású; a Rövidnyelvűeknél *(Brevilinguia)* rövid, vastag, csak alig kiölthető; a Féregnyelvűeknél *(Vermilinguia)* féregalakú és messzire kiölthető; a Hasadtnyelvűeknél *(Fissilinguia)* hosszú, vékony, kiölthető és villáshegyű; a Vastagnyelvűeknél *(Crassilinguia)* vastag, húsos, ki nem ölthető. Farkuk hosszú és vékony s csak kivételesen kisebb a test hosszánál. Lábuk rendesen két pár van, néha azonban v. az elülső, vagy a hátulsó pár, vagy éppenséggel mindkét pár csenevész; a lábak különböző célra valók, majd járásra, futásra, majd kúszásra, kapaszkodásra és ásásra; többnyire hatalmas karmokkal vannak ellátva, melyek a gekkóknál visszahúzhatók. Testüket pikkelyek (squamae) és nagyobb pajzsok (scuta) fedik, melyeknek alakja, nagysága, elrendezkedése (pholidosis) rendszertani szempontból nagyon fontos; különösen jellemző a fejet fedő nagyobb pajzsok alakja és elrendezkedése. Egyiknek-másiknak fején, állán, hátán bőrlebeny vagy taraj emelkedik, sőt van olyan is, melynek oldalain hártyás bőrlebeny van. Néhánynak combján a belső oldalon és a végbélnyílás körül bőrmirigyek vannak. Egyesek testük színét meg tudják változtatni, e tehetségéről különösen híres a Kaméleon. A nőstények tojásokat raknak, de vannak elevenszülők is. Valamennyien ragadozók; rovarokkal, férgekkel, csigákkal, kisebb gerinces állatokkal táplálkoznak, de az édes és puha gyümölcsöt is megeszik. Táplálékukat nappal szerzik meg; csak egyesek folytatnak éjjeli életmódot. Télen álomba merülnek. Nagy többségük szárazföldi állat a szó legigazibb értelmében és már a nedves helyeket is kerüli; nagyon kevés faj él vízben. A hideg égöv kivételével az egész földön el vannak terjedve. A nagyobb testű és ragyogóbb színű fajok a forró földövet lakják. Körülbelül 1300 faj ismeretes. Hazánkban 12 faj él.

Rendszertani beosztásuk:

I. alrend. Gekkó-félék *(Geckones).* 1. család: Gekkók *(Geckonidae).* Pl. Korongos ujjú gekkó *(Hemidactylus turcicus* L.), fali gekkó *(Tarentola mauritanica* Gray). L. *Geckonidae.*

II. alrend. Gyík-félék *(Lacertae).*

1. család. Agáma-félék *(Agamidae).* Nevezetesebb fajok: repülő sárkánygyík *(Draco volans* L.), díszes gyík *(Calotes versicolor* Gray), agáma (l. *Agama)*, galléros gyík (l. o.), vitorlás gyík *(Lophura amboinensis* Schloss.), tüskésfarkú gyík *(Uromastix,* l. *Tüskésfarkú gyík)*, moloch (l. o.).

2. család. Leguán-félék *(Iguanidae).* L. *Leguán-félék.*

3. család. *Xenosauridae.* Pl. a Dél-Mexikóban honos *Xenosaurus grandis* Gray.

4. család. Örvösfarkú Gy. *(Zonuridae).* L. *Örvösfarkú gyík-félék.*

5. család. Kígyóalakú gyík-félék *(Anguidae).* L. *Kígyóalakú gyík-félék.*

6. család. Kérgesbőrű gyíkfélék *(Helodermatidae).* L. *Kérgesbőrű gyík-félék.*

7. család. Váránusz-félék *(Varanidae).* L. *Váránusz-félék.*

8. család. Tejugyík-félék *(Tediiae).* L. *Tejugyík-félék.*

Leguán (*Iguana tuberculata*).

Repülő sár

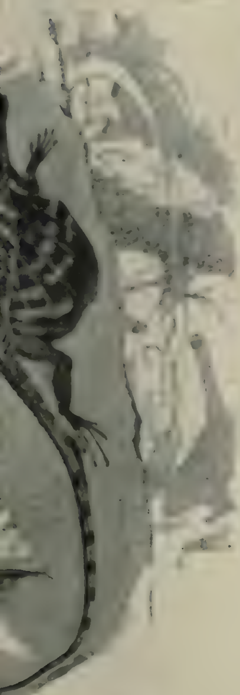

Korongosujjú gekkó (*Hemidactylus turcicus*)
és lent fali gekkó (*Tarentola mauritanica*).

Közönséges agáma

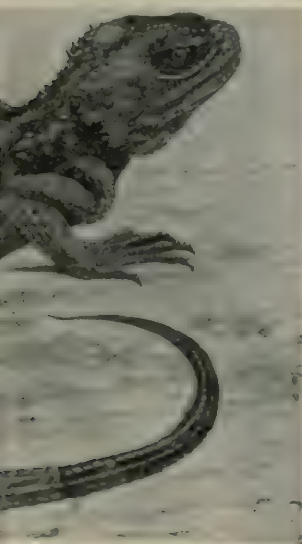
«Gyíkok» cikkhez.

gyík (*Draco volans*).

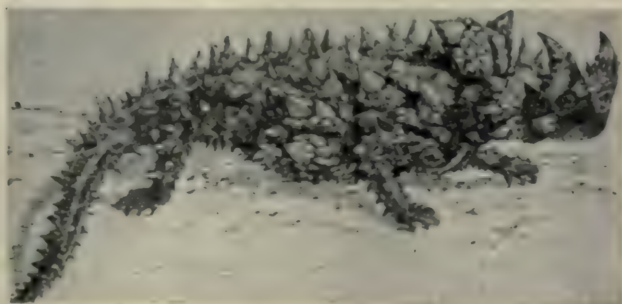
Zöld gyík (*Lacerta viridis*).

ama stellio).

Törékeny kuszma (*Anguis fragilis*).

Moloch (*Moloch horridus*).

9. család. Nyakörvös gyík-félék *(Lacertidae)*. Ide tartoznak a hazánkban élő közönséges Gy. Testük többé-kevésbbé karcsú, v. zömök; fejük piramisalakú s oldalain függőlegesen, elül többé-kevésbbé meredeken van lecsapva; nyakuk nem különül el élesen a fejtől és a törzstől s a fejnél nem hosszabb; farkuk karcsú, hengeres, vége felé vékonyodó, a törzsnél mindig hosszabb; végtagjaik a testhez képest arányosak, az elülsők legfeljebb az arcorr végéig érnek, a hátulsók pedig csak ritkán nyúlnak a hónalji tájékon túl; az ujjak közül az elülső végtagon legrövidebb az első ujj, azután következnek nagyság szerint az 5., 2., 3. és 4. ujj, a hátulsó végtagon a négy első ujj fokozatosan nagyobbodik, az ötödik nem hosszabb a másodiknál. Törzsüket gyűrűkbe rendezett apróbb, farkukat örvösen összeállított nagyobb pikkelyek, hasukat és fejüket pedig pajzsok fedik. A pikkelyek a nyak alsó részén nagyok és kerek örvvé (gallérrá) egyesülnek (innen nevük).

Egytől-egyig mozgékony állatok. Legörömestebb szabad és száraz vidékeken tartózkodnak. Főleg rovarokkal táplálkoznak és csak a nagyobb termetü fajok támadnak meg kisebb gerinceseket. Némely fajaik (pl. a *Lacerta serpa* és *L. fiumana)* nyár derekán és végén szöllőbogyókkal táplálkoznak, ezért károsak. Európában *Schreiber* szerint 25 faj él. Európán kívül még Észak- és Nyugat-Ázsiában, Észak-Afrikában s az Atlanti-óceán szigetein fordulnak elő Lacerta nembe tartozó gyíkfajok.

A hazai fajok közül legismertebb a *zöld gyík (L. viridis* Gesm.); a hegyvidéken 28—32 cm., másutt 45 cm., igazi hazájában (a Földközi-tengertől É.-ra és K.-re) 63 cm. hosszúra is megnő, e hosszúságnak kétharmada azonban a farkra esik. Színe kor, nem és tartózkodási hely szerint változó. Az egészen fiatal zöld gyík felül barna, szürke, v. szürkésbarna, oldalán zöldes, később ehhez az egyhangú szinhez hosszanti sorokba rendezett sötétebb színű foltok és az oldalon két világosabb szinü hosszanti sáv társul. A hímeken a hát alapszíne zöldbe csap át, a fekete foltok egyre kisebbek lesznek s öreg példányokon teljesen eltünnek. A fekete foltok a nőstényeken feltünő számban jelennek meg, úgy, hogy hátoldaluk barnaszínű. A test hasoldala mindkét nemen foltnélküli, világoszöldes, sárgás v. éppenséggel kénsárga, a torok tájéka nem ritkán kékszínű. A kékszínű torok nem mindig a hímek nászruhájának jellemzője, mert bizonyos helyeken az öszszes felnőtt példányoknak kivétel nélkül tavasztól őszig kék a torkuk, míg másutt sohasem, vagy pedig csak a hímeken és nász idején lehet a torok kékségét észlelni. Dél- és Közép-Európában és Elő-Ázsiában honos; Luxemburgban, Belgiumban és a Németalföldön, Angliában és Irországban már nem fordul elő. A *fürge gyík (L. agilis* L.) az előbbinél kisebb, hossza 15—25 cm.; farka csak másfélszer hosszabb testénél. Színezete nagyon változó s ennek alapján több változatot (varietást) írtak le (v. ö. *Schreiber*, Herpetologia Europaea, Jena 1912, 473—485. lap). Észak- és Közép-Európában ez a gyíkfaj a legközönségesebb. Európa legészakibb részét, a Pirenei-félszigetet, Olaszországot és Görögországot kivéve egész Európában előfordul; Angliában csak a D.-i részekben honos, Skóciából és Irországból hiányzik. Fogságban hamar megszelidül. Ritkább gyíkfaj hazánkban a fali gyík *(L. muralis* Laur.); hossza 16—25 cm.; színezete nagyon változó s ennek alapján sok változata ismeretes. Igazi hazája a Földközi-tenger melléke, ahonnan a folyók mentén É.-ra és K.-re nagyon elterjedt, úgy, hogy ma Európában az 53—35 szél. fokok közé eső nagy területen megtalálható; a Pireneusi-félszigeten és Franciaországban helyenként nagyon gyakori. A hegyi gyík *(L. vivipara* Jacq.), 12—16 cm. hosszú; jellemző reá, hogy elevenszülő. Európában a három D.-i félsziget kivételével mindenütt előfordul, azonkívül Észak-Ázsiában az Amur folyóig és a Sachalin-szigetig honos; hazánk összes hegységeiben (legalacsonyabban 800 m. magasságban) megtalálható; a Magas-Tátrában nagyon gyakori. Ritkább gyíkfajaink a felsoroltakon kívül a homoki gyík *(L. taurica* Pall.), a réti gyík *(L. praticola* Eversm.), a mozori gyík *(L. mosoriensis* Kolomb.) és a Horvátország DNy.-i részein élő *Lacerta Horváthi* Méh., melyet Méhely Lajos 1904. fedezett fel.

10. család. Vakondokgyík-félék *(Scincidae)*. L. L. *Vakondokgyík-félék.*

11. család. Ásógyík-félék *(Amphisbaenidae)*. L. *Amphisbaena.*

12. család. Úszólábúgyík-félék *(Pygopodidae)*. L. *Úszólábúgyík-félék.*

Irodalom. Schreiber, Herpetologia Europaea, Jena 1912; Werner, Die Reptilien und Amphibien Oesterreich-Ungarns, Wien 1897; The Cambridge Natural History: Gadow, Amphibia and Reptiles, London 1909. A magyarországi gyíkokra vonatkozólag számos dolgozatot tett közzé Méhely Lajos az Állattani Közleményekben, a Magyar Tud. Akadémia kiadványaiban és az Annales Historico-Naturales c. folyóiratban. Művészi kivitelü, remek színes képekkel ellátott összefoglaló nagy műve a magyarországi csúszómászókról a K. Magy. Természettud. Társulat kiadásában fog az 1913—1914. év folyamán megjelenni.

Gyíkpohár (növ.), l. *Chlora.*

Gyíksárkány *(Draco volans* L.), l. *Sárkánygyík.*

Gyíktársulat. E társulatot, mely nevét a jelvényül használt gyíktól vette, 1397. alapították Poroszországban a tartományi nemesek, hogy a német lovagrendtől, mely akkor Poroszországot uralta, rendi jogokat nyerjenek. 1411-ban Plauen Henrik nagymester ellen összeesküvést szőttek, mely azonban felfedeztetett s az összeesküvés feje, Renys Miklós, a Gy. elnöke lefejeztetett.

Gyil, hegység, l. *Borló-Gyil hegység.*

Gyilkos, l. *Gyilkosság.*

Gyilkos csomorika (növ.), l. *Cicuta.*

Gyilkosdarazsak, l. *Crabronidae.*

Gyilkos galóca, *Amanita phalloides* (Fr.) Quél. a. m. *A. bulbosa* Bull. (növ., l. a *Gombák* cikk *II. képm.)*. A legmérgesebb gomba, mely már sok szerencsétlenséget okozott. Alakja és színe változó, ezért gyakran cserélik össze ehető gombákkal. Kalapja eleinte tojásalakú, majd harangalakú, végül laposan boltozott, 6—8 cm. széles. Színe lehet fehér, sárgás v. zöldes. Bőre nehezen válik le, nedvesen kissé ragadós, gyakran a burok foszlányai fedik, melyek a kalap közepéről hamar lehullanak, a kalap szélén levők tovább maradnak és hol fehérek, hol pedig citromsárgák. Tönkje

eleinte tömött húsú, később odvas, 8—10 cm. magas, fehér. *Tövén gumósan duzzadt.* A gumó tetején tág, hártyás hüvely foglal helyet. A tönk közepén vagy kissé feljebb fehér v. sárgás színű, rojtos szélű hártyás gyűrű van. A lemezek szabadok, *fehérek,* finoman fűrészeltek. Ize és szaga nem kellemetlen. Különsen lombos erdőkben terem. Fiatal csiperkegombával szokták összetéveszteni. Az érettebbel már nem lehet összetéveszteni, mert ennek lemezei pirosak, később feketék.

Gyilkoskő (geol.), hatalmas jura-mészkőszikla a Nagy-Hagymás-hegységben Györgyszentmiklós közelében. E rétegeivel a völgy felé lejtő mészkőtömeg fekvőjét puha s vízben könnyen felázó középjura korú agyagrétegek alkotják. Ez volt az oka annak, hogy mintegy 60 évvel ezelőtt a mészkőszirtnek egy tetemes része levált és a völgybe csúszott, ahol a patak vizét tóvá duzzasztotta. Ez a mai Vörös-tó, melyben még most is látszanak a valamikor itt állott erdei fák csupasz törzsei.

Gyilkosság (ném. *Mord),* előre megfontolva elkövetett (premeditált) szándékos emberölés. A Gy.-ot a szándékos emberöléstől az előre megfontolt szándék (l. *Szándék)* különbözteti meg. Büntetése Btkünk 278. §-a értelmében a halál, mely túlnyomó enyhítő körülmények esetében életfogytig tartó fegyházra változtatandó át (Btk. 91. §). 15 évi fegyháznál kisebb büntetés még az ú. n. rendkívüli enyhítő körülmények esetében (Btk. 92. §) sem állapítható meg. Mellékbüntetés a hivatalvesztés. Az *apa-Gy.:* a törvényes apán, vagy törvényesítés esetében a természetes apán elkövetett Gy.; a *bér-Gy.*: a Gy.-nak bérért elkövetése, a törvényben nincsenek külön minősítve, de mint a gonoszság nagyobb fokára mutató bűncselekmények, szigorúbb mérlegelés alá esnek. Gy. esetében megfelelő kártérítést kell ítélni, ha a megölt után oly személy maradt, akinek tartásáról gondoskodni köteles volt.

Gyilkostó, Csík vármegyében, Gyergyószentmiklós és Békás közt elterülő hegyitó, 995 m. magasságban. A tó az 1838-iki hegycsuszamlás által keletkezett, mely a Likas patak völgyét elzárta. A tó hossza 2200 m., szélessége 150 m. Benne galóca és pisztráng tenyészik. Itt menház van. Gyönyörű fekvésénél fogva a Gy.-t gyakran keresik fel.

Gyilok, l. *Tőr.*

Gyimbor (növ.), l. *Loranthus.*

Gyimesbükk, nagyk. Csík vm. felcsíki j.-ban, (1910) 5456 magyar és oláh lak., u. p. és u. t. Gyimes.

Gyimesfelsőlok (azelőtt: *Csík-Gyimes-Felsőlok),* nagyk. Csík vm. felcsíki j.-ban, (1910) 2288 magyar lakossal, posta- és távíróhivatallal.

Gyimesi szoros, Erdélynek Románia felé egyik nevezetes szorosa, melyen át az út a Felcsíkről Romániába vezet. Szépvíz felől az út a Tekerőhágón (1020 m.) átkel a Csíki-hegycsoport gerincén s a Tatros völgyébe vezet le; ez képezi a Gyimesi völgyet, mely eleintén ÉÉK-felé húzódik, majd Gyimesbükknél DK.-re fordul s az ehhez tartozó gyimesi mellékvámhivatalnál és vesztegintézetnél éri el (720 m. magasságban) Románia határát. A Tatros völgye a Csíki-hegység egyik legnagyobb völgye, melytől Ny.-ra a Kerekhavas (1376 m.), K.-re a Bothavas (1374 m.) emelkedik; míg a gyimesi vám fölött a Tarhavas (1662 m.) tornyosul; természeti szépségeiből azonban e szoros az erdők letarolása által sokat veszített. Benne Gyimesfelsőlok, Gyimesközéplok és Gyimesbükk községek (l. o.) feküsznek. A Gy.-on át vezet a vasút Madéfalváról a romániai Palancára.

Gyimesközéplok (azelőtt: *Csík-Gyimes-Középlok),* nagyk. Csík vm. szépvízi j.-ban, (1910) 3080 magyar lak.; vasútállomás, posta, táviró, távbeszélő.

Gyimótfalva, kisk. Vas vmegye felsőőri j.-ban, (1910) 291 német és magyar lak.; gr. Batthyány-féle kastéllyal; u. p. Tarcsa, u. t. Felsőlövő.

Gyirmót, kisk. Győr vm. sokoróaljai j.-ban, (1910) 764 magyar lakossal; u. p. Ménfő, u. t. Koroncó. Hajdan német község volt, most egészen elmagyarosodott.

Gyirót, kisk. Sopron vm. felsőpulyai j.-ban, (1910) 847 horvát-magyar lak.; u. p. Locsmánd, u. t. Szabadbáránd. L. még *Bakonygyirót, Németgyirót.*

Gyiva, kisk. Esztergom vm. párkányi j.-ban, (1910) 223 magyar lak.; u. p. és u. t. Köbölkút.

Gyócsé (növ.), l. *Hóvirág.*

Gyód, kisk. Baranya vm. pécsi j.-ban, (1910) 528 német lak.; u. p. Keszü, u. t. Görcsöny. L. még *Diósd.*

Gyógy, községek, l. *Felgyógy, Feredőgyógy* és *Algyógyalfalu.* — *Gyógyvölgye*, Hunyad vármegyében a Csetrás hegységből a Marosra lehuzódó nagy völgy, melyben az említett községek feküsznek. Geológiai és tájképi szempontból egyaránt nevezetes, különösen sziklaszorosai. V. ö. *Téglás* Gábor, A Gyógyvölgy és annak sziklaszorosai (Földrajzi közlemények, XV. évf., 1887).

Gyógyászat, orvosi szaklap, mely hetenkint egyszer Budapesten jelenik meg. *Poor* Imre alapította 1860-ban. 1886-ban *Kovács* József tanár tulajdonába ment át; szerkesztő-kiadója *Schächter* Miksa dr., főmunkatársa *Szénásy* Sándor dr. Mellékletei a *Honvédorvos* és a *Medikus.* Előbbi a katonai kar ügyével és a hadegészség tudományával foglalkozik, utóbbi az orvosi oktatásügyet szolgálja. 1888 óta az orvosi rend törvényes szervezéséért, az orvosi kamarákért küzd.

Gyógydíj, gyógyfürdőben a fürdővendégektől és hozzátartozóiktól hatósági engedély alapján szedhető díj, amelyet csakis a fürdő emelésére szabad felhasználni. A Gy. szedését a törvényhatóság első tisztviselője (alispán, polgármester) engedélyezheti (1876. XIV. t.-c. 105. §., 157. §. l. p.).

Gyógyecetek. Ma már kevéssé használt gyógyszerek. Különféle növényrészeket ecetben több napon át áztatnak, majd a kapott folyadékot leszűrik. A magyar gyógyszerkönyvben az *illatos ecet* (Acetum aromaticum), továbbá a *scilla-ecet* (Acetum scillae) hivatalosak.

Gyógyforrások, l. *Ásványvizek.*

Gyógyfűpárna, l. *Pulvinar.*

Gyógyfürdők, l. *Ásványvizek* és *Gyógyhelyek.*

Gyógyfüvek a. m. *gyógynövények* (l. o.).

Gyógyfüves fürdők, részleges vagy teljes fürdők valamely gyógynövény forrázatában v. pácában. Elavult gyógyszerelési forma; ma már csak a nép között használatos (diófalevélfürdő, széna-

Hazai és a megfelelő külföldi gyógyhelyek átnézete.

Klimás gyógyhelyek.

1. Subalpin gyógyhelyek 300—1000 m.-ig.

Hazaiak:

Alsótátrafüred (900 m.), Baldócz (486 m.), Bálványos (924 m.), Barlangliget (739 m.), Bártfa (319 m.), Borszék (882 m.), Előpatak (624 m.), Feketehegy (632 m.), Fenyőháza (450 m.), Gánócz (635 m.), Gyertyánliget (510 m.), Iglófüred (580 m.), Koritnyicza (850 m.), Korond (534 m.), Lőcsefüred (610 m.), Lubló (556 m.), Lucsivna (800 m.), Málnásfürdő (545 m.), Marilla-völgy (714 m.), Ránkfüred (392 m.), Savanyukút (330 m.), Stubnya (518 m.), Szklenó (382 m.), Szliács (400 m.). Szováta (560 m.), Taresa (347 m.), **Tátraháza** (730 m.), Thurzófüred (572 m.), Tusnád (656 m.), Vihnye (310 m.), Virágvölgy (757 m.).

Külföldiek:

Ausztriában: **Achensee (930 m.), Aussee (650 m.), Gmunden (417 m.), Ischl (484 m.), Marienbad (640 m.), Mondsee (470 m.), Pörtschach (479 m.), Rohitsch (883 m.), Tobelbad (330 m.), Semmering (800—1000 m.),** Velden (430 m.), **Zell am See (752 m.).**

Németországban: **Badenweiler (420 m.), Berchtesgaden (580 m.), Falkenstein [téli tart.] (420 m.), Görbersdorf [téli tart.] (540 m.), Kreuth (850 m.), Tegernsee (732 m.), Triberg (714 m.), St. Blasien [téli tart.] (800 m.).**

Svájcban: **Luzern (437 m.), Interlaken (568 m.),** Spiez (560 m.), Weggis (437 m.), Viznau (437 m.), Brunnen (437 m.).

2. Alpin gyógyhelyek 1000 m.-en felül.

Hazaiak:

Biharfüred (1063 m.), Csorba-tó (1356 m.), **Felsőhági (1085 m.), Keresztényszigeti [téli tart., Kurhaus auf der hohen Rinne, Nagyszeben mellett]** (1475 m.), Tatrafüred [téli tart.] (1020 m.), **Tátralomnicz [téli tart.] (1030 m.),** Tátraszéplak [téli tart.] (1010 m.), Újtátrafüred [téli tart.] (1005 m.).

Külföldiek:

Tirolban: Innichen (1332 m.), **Toblach (1250 m.),** Madonna di Campiglio (1803 m.).

Svájcban: Adelboden [téli tart.] (1356 m.), Arosa [téli tart.] (1850 m.), Beatenberg (1150 m.), Bormio (1396 m.), **Davos [téli tart.] (1625 m.),** Grindelwald [téli tart.] (1050 m.), Klein-Scheidegg (2064 m.), Leysin [téli tart.] (1450 m.), **Mürren (1642 m.),** Riffelalp (2213 m.), Pontresina (1803 m.), **St. Moritz [téli tart.] (1775 m.), Rigi Kaltbad (1450 m.), Wengern [téli tart.] (1273 m.).**

3. Enyhe klimáju helyek téli tartózkodásra (téli átlagos hőmérsék 2—4° C).

Hazaiak:

Cirkvenica (5·6°), Fiume (3·7°).

Külföldiek:

Ausztriában: Abbazia (4·9°), Arco (3·7°), Bozen (2°), Chigale (5·5°), Gries (2°), Lovrana (4·4°), Lussingrande (7·9°), Lussinpiccolo (7°), Ragusa (7·5°).

Svájcban: **Montreux, Territet, Vevey (2·5°),** Lugano (2·6°), Locarno (3·1°).

Olaszországban: Bordighera (11°), Capri (9·4°), Catania (11°), Gardone-Riviera (4°), Nervi (9·4°), Palermo (11·7°), Pegli (9°), San-Remo (10·5°), Sorrento (7·9°), Taormina (12·1°).

Franciaországban: Ajaccio [Corsica] (10·7°), Beaulieu, Biarritz (9°), Cannes (9·5°), Nizza (9·5°).

Tél nélküli helyek: Alger és Biskra (12·6°), Cairo (14·5°), Corfu (10·4°), Heluan (14·5°), Madeira (16·9°), Kanári-szigetek (17·2°).

Hidegvízgyógyintézetek.

Hazaiak:

Budapesti szanatoriumok. Marilla-völgy, Feketehegy, Iglófüred, Stoósz, Tátraszéplak, Tátralomnicz, Újtátrafüred, Kőszeg, Pozsonyi vízgyógyintézet.

Ezenfelül minden nagyobb fürdő be van rendezkedve hidegvízgyógymódra,

Külföldiek:

Ausztriában: Giesshübel-Puchstein, Gräfenberg, Helenenthal, Kaltenleutgeben, Kreuzen, Priessnitzthal, Radegund.

Németországban: Boppard, Elgersburg, Godesberg, Ilmenau, Königstein, Lauterberg, Liebenstein, Nerothal, Wilhelmshöhe, Wörishofen.

Továbbá minden nevesebb külföldi gyógyhelyen.

Tóparti üdülőhelyek.

Hazaiak:

Balatoniak: Balatonalmádi, Balatonföldvár, Balatonfüred (glaubersós savanyuvíz), Keszthely, Siófok, Szemes. *Palics* a hasonnevű szíksós tó mellett. *Ruszandai* sóstó (iszapfürdők); *Nyiregyházi* sóstó.

Külföldiek:

Ausztriában: Attersee, Mondsee, Millstättersee, Traunsee, Wörthersee.

Németországban: Bodensee, Tegernsee, Chiemsee, Stahrenbergersee, Titisee.

Svájcban: Bodensee, Genfersee, Vierwaldstättersee, Zürichersee, Thunersee, Brienzersee.

Délen az *olasz tavak.*

Tengeri fürdők.

Adriaiak: Dagály alig észlelhető, hullámverés gyenge, sótartalom 0·3—2%. nyári hőmérséke 22—27° C: *Abbázia, Cirkvenica, Lovrana, Lussin grande* és *Lussin piccolo, Lido, Rimini, Zelenice.*

Földközi tengeriek: Dagály 0·5—1 m. hullámverés gyenge, sótartalom 0·3—2·6%, hőfok 22—30° C: *Livorno, Viareggio, Castellamare, Sorrento, Nizza, Cannes.*

Atlanti oceánbeliek: Dagály 3—4 m., hullámverés gyakran erős, sótartalom 2·5%. hőmérséke 20—23° C: *Biarritz, St. Sebastian, Arcachon, Dinar, Cabour, Houlgate, Trouville, Dieppe, Étretat, Brighton, Eastbourne, Wight szigete.*

Az Északi tengerben: Dagály 1—2 m., hullámverés erős, szelek élénkek, sótartalom 3—3·9%, hőmérséke 16—20° C: *Blankenberghe, Norderney, Helgoland, Ostende, Sylt, Schereningen.*

A Keleti tengerben: Dagály 0·5—1 m., hullámverés közepes, szelek élénkek, sótartalom 0·6—2%, hőmérséke 18—22° C: *Heringsdorf, Cranz, Misdroy, Kolberg, Zoppot, Warnemünde, Rügen szigete.*

Hévvizek.

(Hőmérsék legalább 22° C.)

1. Egyszerű hévvizek.

Gázokat, oldott alkatrészeket alig tartalmaznak, legfeljebb 1000 g.-ban 1 g.-ot, lágyak, néha a desztillált vízhez közelállnak. Többnyire radioaktivak.

Hazaiak:

Daruvár (42—45°) [iszap és láp is], Félixfürdő (49°), Héviz (33°) [radioaktiv iszap], Krapina-Teplicz (41—43°), Menyháza (32°), Püspökfürdő (41°), Rajecz (35°), Topuskó (49—56°).

Külföldiek:

Ausztriában: Neuhaus (34°), Römerbad (38°), Teplitz-Schönau (28—48°), Tobelbad (25—29°), Tüffer (35—39°), Wildbad-Gastein (50°).

Németországban: Badenweiler (26—28°).

Svájcban: Pfäfers és Ragaz (34—37°).

Franciaországban: Luxeuil (30—56°), Plombières (16—72°).

2. Földes hévvizek.

(Mész- és magnézia-tartalommal.)

Hazaiak:

Budapest [Gellért-fürdő 44·2°, Rác-fürdő 43·5°, Rudasfürdő 45°], Feredőgyógy (30—32°), Gánócz (24·2°), Stubnya (41—46·5°), Szklenó (37—53·5°).

Külföldiek:

Svájcban: Lenkerbad (34—51°).

Franciaországban: Bagnères de Bigorre (18—51°).

Olaszországban: Bagni di Lucca (25—54°, iszap is), Bagni di San Giuliano (33—41°).

3. Alkális hévvizek.

(Natr. bikarbonát-tartalommal.)

Hazaiak:

Lipik (64°).

Külföldiek:

Németországban: Neuenahr (40°).
Franciaországban: Le Mont-Dore (42—47°); Vichy (12—45°).

4. Sós hévvizek.

(Főalkatrészük jelentékenyebb konyhasó.)

Hazaiak:

Herkulesfürdő (47—56°) kénes hévforrásai 1·8—3·7 g. konyhasót, 0·97—2·3 g. klórkalciumot tartalmaznak. Szováta sóstavainak hőmérséke 1·3 m. mélységben 65°.

Külföldiek:

Németországban: Nauheim (27—37°) 21—28 g. konyhasó, Oeynhausen-Rehme (26—33°) 28—33 g. konyhasó, Baden-Baden (45—68°), Wiesbaden (49—69°).

5. Vasas hévvizek.

(A vasbikarbonát mellett egyéb sókat és szabad szénsavgázt tartalmaznak.)

Hazaiak:

Lueski (29·5—32·5°), Szliács (25—33°), Vihnye (35—38°).

Külföldiek:

Még leginkább *Franciaországban:* Bagnères de Bigorre, Barbolan, Rennes.

6. Kénes hévvizek.

Jellegüket a kénnek alkáli- v. földkénegek, továbbá kénhidrogéngáz v. karbonilszulfid (COS) alakjában jelenléte adja meg; emellett tartalmuk szerint lehetnek szénsavas-kénes, konyhasós-kénes, meszes-kénes, alkális-kénes vizek.

Hazaiak:

Alvácza (40°), Budapest meszes kénes forrásai [Artezi fürdő (73·9°), Császárfürdő (59—65°, iszap is), Szt. Lukács fürdő (60°, iszap is), Szt. Margitszigeti fürdő (43°)]. Harkány (62·2°) egyszerű kénes víz. Herkulesfürdő konyhasós-kénes forrásai (48—56°, konyhasó 1·8—3·7°/₀₀), Pöstyén meszes-kénes (61°, iszap is), Trencsenteplicz meszes-kénes (38—40°, iszap is), Varasd-Toplicza meszes-kénes (57°).

Boszniában: Ilidže (57°) meszes-kénes víz, iszap is.

Külföldiek:

Ausztriában: Baden b. Wien (27·5—36°), S. Stefano konyhasós-kénes (36—38·5°).

Németországban: Aachen sós-alkalis-kénes (47—55°).

Svájcban: Baden (49°), Schinznach (33°, iszap is).

Franciaországban: Aix les Bains (47°), Bagnères de Luchon (12—66°), Barèges (45°), Cauterets alkalis (58°), Eaux-Bonnes (32°), Eaux-Chaudes (36°).

Iszapfürdők.

Hazánkban:

Bázna, Császárfürdő, Daruvár, Gellértfürdő, Hévíz, Lukácsfürdő, Pöstyén, Buszanda, Szobráncz, Trencsenteplicz.

Külföldön:

Eilsen (Németorsz.), Battaglia (fango) (Olaszorsz.).

Lápfürdők.

Hazánkban:

Alsótátrafüred, Borszék, Lubló, Rajecz, Tarcsa.

Külföldön:

Ausztriában: Franzensbad, Marienbad, Karlsbad.
Németországban: Elster, Kissingen, Spaa, Pyrmont stb.

Hideg fürdők.

(Felmelegítve is használtatnak.)

1. Szénsavdús földes fürdők.

Hazaiak:

Balatonfüred, Borszék.

Külföldiek:

Ausztriában: Krynica.
Németországban: Inselbad, Lippspringe, Wildungen.
Franciaországban: Contrexéville.

2. Alkális sósfürdők.

(Szénsavdúsak.)

Hazaiak:

Bártfa, Bikszád, Kovászna.

Külföldiek:

Ausztriában: Gleichenberg, Luhatschowitz, Rohitsch (szulfátos magnéziás), Sczawnica.

3. Jódos sósfürdők.

Hazaiak:

Bázna (35–47 g. só), Csiz (18·2 g. só).

Külföldiek:

Ausztriában: Hall [Felső-Ausztriai] (12·5 g. só).
Németországban: Dürkheim (8—12 g. só), Kreuznach (10–14 g. só).

4. Erős konyhasós fürdők.

Hazaiak:

Korond (153 g. só), Marosújvár (260 g. só), Polhora (43 g. só), Szováta (193–307 g. só), Vizakna (157 g. só).

Külföldiek:

Ausztriában: Aussee (344 g. só), Ischl (270 g. só), Hall (255 g. só).
Németországban: Harzburg (67 g. só), Reichenhall (250 g. só).

5. Vasas fürdők.

(Bennük a vas 0·03 g.-nál több 1000 g.-ban.)
Lehetnek egyszerű-, meszes-, sós-, alkális-, timsós-, vasas-fürdők. Rendesen sok szabad szénsavat tartalmaznak.)
(Számokban a vas egy literben.)

Hazaiak:

Bálványos (0·09—0·13 g., egyszerű, konyhasós és timsós), Bártfa (0·04—0·09 g. alkális-sós), Buziás (0·1 0·15 g. egyszerű), Gyertyánliget (0·087 g. földes), Előpatak (0·07—0·09 g. alkális-földes), Koritnyicza (0·09–0·15 g. szulfátos), Korond (0·05 g. földes), Lubló 0·04—0·12 g. földes), Parád (0·05 g. egyszerű), Tarcsa (0·03—0·07 g. alkális-földes), Tusnád (0·03—0·12 g. sós-földes és egyszerű), Zsögöd (0·05—0·13 alkális-földes).

Külföldiek:

Ausztriában: Franzensbad (0·07 g. szulfátos-konyhasós), Königswart (0·11 g. egyszerű), Marienbad (0·04–0·16 g. egyszerű és szulfátos-alkális), Pyrawarth (0·10 g. egyszerű).
Németországban: Elster (0·05–0·08 g. szulfátos), Homburg (0·03–0·09 g. konyhasós-alkális). Pyrmont (0·07 g. egyszerű). Schwalbach (0·08 g. egyszerű).
Belgiumban: Spaa (0·05–0·11 g. egyszerű)

6. Hideg kénesfürdők.

Hazaiak:

Balf (földes), Büdöskő (sós-jódos). Parád [Csevicze] (egyszerű sav. viz), Szobráncz (konyhasós).

Külföldiek:

Németországban: Eilsen (meszes-szulfátos), Neuendorf (meszes).
Franciaországban: Enghien.

fürdő stb.), főleg bőrbajok gyógyítására. Alig van egyéb hatása, mint az ugyanolyan hőmérsékletü viznek.

Gyógygimnasztika. l. *Gyógytornázás.*

Gyógyhelyek, gyógyítási célból orvosilag is kellően fölszerelt helyek, amelyek különösen krónikus betegségek v. egyszerüen túlfeszített szellemi munkálkodásból, idegességből stb. eredő általános gyöngeségi állapotok gyógyítására szolgálnak. Eltekintve azoktól a fizikai és kémiai tényezőktól (a gyógyforrások vizének, a fürdőknek, a talajnak, tej-, kumisz-, savó-, szőllő- stb. kúráknak hatása), melyek ilyen helyek berendezésének lényeges kiegészítő részét szokták tenni, főképen a higiéniai tényezők befolyására számitunk a Gy.-en való tartózkodáskor. Ezek pedig 1. a lelki befolyások, melyek a beteget v. gyengélkedőt azon új életviszonyok közt, melyek közé jut, elvonják megszokott napi életének kimerítő izgalmaitól a megváltozott természeti és társadalmi környezet jótevő befolyása által; 2. a szabályozott diéta és életrend, az alvásnak, pihenésnek tervszerü beosztása; 3. a levegőváltoztatás, rendszeres mozgás a szabadban. Mindezek a tényezők a megfelelő orvosi ellátással és segédeszközökkel karöltve adják meg a fürdők gyógyító erejét. A Gy.-re vonatkozó törvényes intézkedéseket l. *Fürdő* alatt. Minden gyógyhelyen a törvényhatósága által saját területére megállapított és a belügyminiszter által jóváhagyott «szabályrendelet» van érvényben, aminek megtartására a kirendelt «fürdőbiztos» felügyel, ki csakis szolgabiró lehet. Ez szabályozza a lakbérleti viszonyokat, vendéglői árakat, a fürdés rendjét, a zenélést, a közcsendet, köztisztaságot, a fürdőárakat, a gyógy- és zenedijat. A gyógyfürdő-jelleggel felruházott Gy.-en állandóan ottlakó fürdőorvos és legalább is házi v. kézi gyógyszertár van; kell lenni továbbá elkülönített helyen 2 szoba és konyhás háznak fertőző betegek részére. A magyarországi (Horvát-Szlavonorsz. nélkül) Gy. vendégforgalma az utóbbi években a következő volt (v. ö. az Orsz. Balneológiai Egyesület évkönyveit):

A Gy. magaslati viszonyaik és gyógytényezőik szerint csoportokba oszthatók, de szigorú határt vonni ezek között nem lehet, mert a legtöbb gyógyhely nem egy, hanem többféle gyógytényezővel is rendelkezik. A magyarországi és a velük párhuzamba állítható külföldi nevesebb és mi felénk ismertebb Gy.-et *a mellékelt táblázat* tünteti fel.

Gyógyintézetek, általában az emberek gyógyítására szolgáló intézetek: kórházak, szanatóriumok, üdülőhelyek, dispensaire-ek, ambulatóriumok. Szorosabb értelemben azonban Gy.-nek az olyan zártkörü, többnyire orvosi vezetés alatt álló intézeteket nevezik, amelyek speciálisan egy-egy hosszadalmas lefolyású betegség speciális szakismeretet és berendezést kivánó gyógyítására szolgálnak, ami a beteg otthoni körülményei között kivihetetlen. Ilyenek az elme- és ideggyógyászati szakintézetek, az alkoholisták, morfinisták számára szolgáló intézetek, a tuberkulózis-szanatóriumok, a skrofulózis, csonttuberkulózis ellen küzdő gyermekszanatóriumok, erdei és hajó-szanatóriumok.

A Gy. létjogosultsága annak a megismerésén alapul, hogy sok betegség, pl. az itt említettek is, nem gyógyítható meg orvosszerekkel, hanem ennél sokkal többet ér, ha a beteg életviszonyait, táplálkozását úgy rendezzük s oly fizikális gyógymódokat alkalmazunk nála, amelyek a természetes gyógyulást elősegítik. A tapasztalat fényesen igazolta ez elvet, mert a Gy.-kben való kezelés fényes eredményekkel jár a régi gyógyszeres gyógyítással szemben, különösen a tuberkulózis elleni küzdelem terén.

Ez utóbbi főkép azóta eredményes, mióta a korai felismerés pontosságára épen a Gy.-ben való kezelés eredményessége szempontjából rájöttek és amióta a gyermekek eddig elhanyagolt tuberkulózisára irányult a figyelem. A korai diagnózisban áldásos szerepe van az iskolaorvosoknak. Mivel valamennyi betegnek Gy.-ben elhelyezése lehetetlen, segítségül állították fel az *erdei* v. *tengeri üdülőhelyeket*, hol a betegek egyrészt

	Állandó vendégek			Ideiglenes vendégek			Összes vendégek		
	belföldi	külföldi	Összesen	belföldi	külföldi	Összesen	belföldi	külföldi	Összesen
				1910-ben					
I. Hévvizek (36)	38,094	11,792	49,886	29,846	3,090	32,936	67,940	14,882	82,822
II. Hideg ásványv. (88)	38,232	3,368	41,600	30,007	2,207	32,214	68,239	5,575	73,814
III. Tóparti fürdők (27)	28,315	670	28,985	30,361	1,994	32,355	58,676	2,664	61,340
IV. Magaslati gyógyhely (31)	10,966	1,519	12,485	11,008	4,577	15,585	21,974	6,096	28,070
V. Vízgyógyint. (23)	6,153	360	6,513	1,928	140	2,070	8,081	502	8,583
205 fürdőben összesen	121,760	17,709	139,469	103,150	12,010	115,160	224,910	29,719	254,629
				1911-ben					
I. Hévvizek (36)	43,461	11,907	55,368	35,637	4,348	39,985	79,098	16,255	95,353
II. Hideg ásványv. (86)	38,966	4,222	43,188	39,268	4,195	43,463	78,234	8,417	86,651
III. Tóparti fürdők (27)	37,747	777	38,524	40,891	1,634	42,525	78,638	2,411	81,049
IV. Magaslati gyógyhely (29)	13,791	1,884	15,675	10,300	4,683	14,983	24,091	6,567	30,658
V. Vízgyógyint. (23)	5,841	142	5,983	1,459	60	1,519	7,300	202	7,102
201 fürdőben összesen	139,806	18,932	158,738	127,555	14,920	142,475	263,164	33,349	301,213
				1912-ben					
I. Hévvizek (85)	39,390	13,381	52,771	36,471	4,879	41,350	75,861	18,260	94,121
II. Hideg ásványv. (87)	39,118	5,604	44,722	34,375	3,297	37,672	73,493	8,901	82,394
III. Tóparti fürdők (27)	27,937	284	28,221	33,045	394	33,439	60,982	678	61,660
IV. Magaslati gyógyhely (30)	13,127	1,733	14,860	11,086	3,802	14,888	24,213	5,535	29,748
V. Vízgyógyint. (23)	5,921	286	6,207	1,653	60	1,713	7,574	346	7,920
202 fürdőben összesen	125,493	21,288	146,781	116,630	12,432	129,062	242,123	33,720	275,843

sátrak alatt tanyáznak, másrészt naponta reggel oda kiszállíttatnak, ott üdülnek, iskolai tanulmányaikat is elvégzik s estére hazatérnek. A tiszta levegő a legfontosabb gyógytényező, míg a kedvező klimatikus viszonyok csak másodrendűek. Sőt az a helyes elv, hogy a beteget olyan klimában gyógyítsuk meg, amilyenben élnie kell. Ezért ma nem törekszünk a Gy.-et okvetlen alhavasi fenyves klimájú v. délszaki helyeken felállítani, hanem ott, ahol a betegeknek arra legnagyobb szükségük van. Csupán pormentes, tiszta levegőjű, zord széltől védett, napsütésnek kitett helyet keresünk számukra. A tiszta levegőt úgy tesszük fokozottan élvezhetővé, hogy a beteg egész nap, sőt ha lehet éjjel is kint a szabadban, esetleg egy védett sátorban tartózkodik. Csont- és bőrtuberkulózisnál igen fontos még a napsütés gyógyítóerejének kihasználása is; a betegek órák hosszat feküsznek meztelenül, vagy beteg részeiket meztelenítve, a napon. A betegek táplálkozása bőséges, könnyű és olcsó kell hogy legyen. A meghűléssel szemben ellentállásukat hidegvízkúrával, légfürdőkkel fokozzuk.

A Gy.-ben kezelés nagy hordereje abban is van, hogy a *fertőző* tuberkulotikus betegeket kivonja az egészségesek közül, s kitaníttatván a nekik megfelelő helyes életmódra, onnan kikerülve sem lesznek többé ártalmasok az egészséges társadalomra és hű terjesztőivé válnak a tuberkulózis elleni helyes küzdelemnek.

Míg nálunk ilyen szegénysorsuaknak is hozzáférhető tüdőbeteg-gyógyintézet csak kevés van (a budakeszi *Erzsébet-szanatórium*, az alföldi *József-főherceg-szanatórium*, a *Wodianer-üdülőház* Szentendrén, *a balaton-almádi gyermekszanatórium)*, addig Németországban több mint 100 ilyen intézet van a nép számára és ott a tuberkulózis valóban csökkenőben van. Jómódúak számára a klimás gyógyhelyeken felállított ily Gy. szolgálnak, mint pl. az *Újtátrafüredi szanatórium*; külföldön a *görbersdorfi Brehmer-intézet, Falkenstein, St.-Blasien, Davos, Leysin, St.-Moritz, Nervi* stb.

Gyógyítás *(therapia)*. Arra irányuló törekvés és cselekvés, hogy a beteg szervezet meggyógyuljon. Számos eszköze és módja van (l. *Betegség, Betegápolás*), melyek célja a betegséget okozó tényezőt eltávolítani (causalis therapia) és távoltartani (prophylaktikus therapia vagy prophylaxis); a szervezet gyógyulásának zavartalan menetét biztosítani, s ezt közvetve vagy közvetlenül elősegíteni; a veszedelmes vagy kellemetlen tüneteket elnyomni s a betegség okozta állandó hiányosságokat pótolni. Ahol ismerjük a betegség okát, a Gy. ezt az okot akarja megszüntetni. A szervezetbe jutott idegen testet — ha kell — eltávolítjuk, a mérgeket ártalmatlan vegyületekké tesszük s eltávolítani törekszünk; a baktériumokat elölni törekszünk, a szervezetet immunizáljuk, antitoxinokat adunk stb. Olyan orvosság alkalmazása, mely a parazitákat, baktériumokat egy csapásra kiirtja, anélkül, hogy a szervezetet magát is bántaná, volna az *Ehrlich*-féle «therapia sterilisans magna». Gyógyításunk igen gyakran csak az egyes tünetek ellen irányul, így csillapítjuk a lázat, fájdalmat, köhögést stb., anélkül, hogy a baj lényegére befolyással volnának. A Gy. eszközei igen sokfélék s így a therapiának igen sokféle faját különbözteti meg. Fő csoportjai: 1. a sebészet (chirurgia); 2. Gy. természeti erőkkel (fizikai gyógymódok); 3. Gy. orvosságokkal (pharmakotherapia, chemotherapia).

Gyógyítástan, l. *Gyógytan.*

Gyógyító sugarak. Gyüjtőneve azoknak a sugárzásoknak, melyeket a gyógyítás céljaira felhasználni szokás. Igy: Gy. a fénysugarak, különösen a rövidhullámú, ibolyántuli sugarak; a Röntgen-sugarak, a radioaktiv anyagok sugárzásai.

Gyógyjavallat, l. *Indikáció.*

Gyógykovács, kizárólag az osztrák-magyar hadseregben és a honvédségben alkalmazott egyének, kiknek feladata a lovak patkolásán kívül a betegek ápolása is, kiket azonban nem ritkán a betegek önálló kezelésével is megbíznak. A Budapesten és Bécsben rendszeresített kétéves Gy.-i tanfolyamra katonai szolgálatban álló egyéneket vezényeltek, kik a tanfolyam elvégzése után bizonyítványt kaptak, mely őket patkolóműhely nyitására jogosította. A csapatoknál mint Gy.-ok szakaszvezetői minőségben teljesítenek szolgálatot a patkoló-műhelyekben és mint az állatorvosok segédjei a kórházakban; egyharmaduk azonban őrmesteri rangba léphet elő. Közülök a kiválóbbakat később az állatorvosi tanfolyamra vezényelték, melynek elvégzésével elnyerhették az állatorvosi oklevelet. A polgári életben a Gy.-ok állatorvosi gyakorlatot nem űzhetnek, mert az 1888. VII. törvénycikk erre kizárólag az állatorvosokat jogosítja fel. Utóbb megszüntették a Gy.-i tanfolyamokat s ehelyett patkolómesteri tanfolyamokat szerveztek. L. *Állatorvostan* és *Patkolómester.*

Gyógynövények *(orvosi növények; három képmelléklettel)* azok, amelyek a bennük rejlő olajok, nyálkás anyagok, csersav, fűszeres anyagok vagy a szervezetre erősebben ható alkatrészeik miatt szárított állapotban nyers gyógyszerül v. a tiszta hatóanyag előállítására szolgálnak. Gyüjtésük meghatározott időben és módon történik, amikor a legtöbb bennük a hatóanyag. A gyógyárú-nagykereskedők ügynökei szedik azokat össze a termelőktől és gyüjtőktől; minőség szerint osztályozva fontos külkereskedelmi cikket képeznek és nemcsak gyüjtésük lehet jövedelmező mellékfoglalkozása a szegény népnek, hanem termelésükkel kicsinyben és nagyban is érdemes foglalkozni. A jól termő gyógynövényföld kétszer, illetve háromszor többet jövedelmez, mintha kerti, illetve gabonaművelés alatt volna. Vannak Gy., melyek művelés alatt nem szolgáltatnak oly értékes árút, mint a vadon termők; ezeket nem érdemes termelni.

Hazánkban sokféle gyógynövény terem vadon. Ilyenek: 1. az *orvosi székfű* (Matricaria chamomilla), amely az Alföld szikes legelőin legtömegesebben terem. Virágai adják a kamillateát, herbateát. Az alföldi székfűvirág a legzamatosabb s azért igen kedvelt a külföldön is. Minden évben nagy tömegben szállítják külföldre. 2. Az *orvosi ziliz* v. fehérmályva (Althaea officinalis) az alföldi folyók

1. Smilax ornata (sarsaparilla).

2. Uragoga ipecacuanha (hánytatógyökér).

3. Orchis militaris (vitéz kosbor).

6. Cinnamomum camphora.

7. Althaea officinalis (ziliz), a résztermés.

8. Aloë succ

»Gyógynövények« cikkhez.

VÉNYEK I.

4. Arnica montana (hegyi árnika).

5. Citrullus colocynthis (sártök).

irágzat.

Virag
hosszmetszetben.

Virág.

Termes.

Virág.

Termés.

a (aloé).

9. Rheum officinale (rebarbara).

10. Myroxylon pereirae (balzsamfa).

GYÓGYNÖ

«Gyógynövények» cikkhez.

Virág.
3. Cinchona Ledgeriana. (Kinafa.)
Termés.
Virág.
Virág hosszmetszetben.
4. Exogonium purga (jalapagyökér).
Virág.
6. Cassia acutifolia (Szennacserje).
Termés.
Termés.
Mag.
a
mmunis.
10. Crocus sativus (sáfrány), a egy a 3 bibe közül.
11. Glycyrrhiza glabra (édesgyökér).

Virág.
Termés.
a
A termő
keresztmetszetben.
3. Pilocarpu
Termés.
Virág
hosszmetszetben.
1. Eucalyptus globulus
(Kék gummifa).
a fiatal, nem virágzó ág.
2. Podophyllum peltatum.
A termő
hosszmetszetben.
Mag.
Termő
hosszmetszetben.
Termések.
Termés
hosszmetszetbe
Termő
Termés.
6. Physostigma venenosum (kalabárbab).
7. Strophanthus hispidus.
8. Carica

ÉNYEK III.

natifolius (jaborandi).
Termés.
4. Hagenia abyssinica (kusszófa).
Virág.
Termés.
5. Marsdenia condurango.
Virág.
Virágzat.
Termős virág.
Virág.
Virág.
Termés.
aya (dinnyefa).
9. Aspidosperma quebracho blanco.
Termés keresztmetszetben.
Termések.
Virág.
10. Mallotus philippinensis (kamalafa).

árterein terem legtömegesebben. Ennek a növénynek első sorban a gyökerét, továbbá a levelét és a virágait is használják. Gyökeréből apró fehér kockákat vágnak. 3. A *nadragulya* (Atropa belladonna) a bükkösök irtásaiban terem. Levele keresett drog. 4. A *maszlag* (Datura Stramonium) levele szintén nagyon keresett. A maszlag a községek határában, főleg sertéslegelőkön terem. 5. Ugyanolyan becsült drogot ad az úton-útfélen termő *beléndek* (Hyoscyamus niger), továbbá 6. az *orvosi kálmos* (Acorus calamus) is, mely utóbbi vizes helyeken terem. A beléndeknek a leveleit, a kálmosnak a gyökerét használják. Értékesíthetők még a következő mezei gyomok is, ú. m. a búzavirág, a pipacs, a szarkalab és az ökörfarkkóró virágai, a papsajt, a fehér üröm, a keskenylevelű útifű levelei, a keserűlapu, a gilicetüske, a macskapökés, a báránypirosító gyökere, az ezerjófű, a fehér pemete hajtásai stb. A bodza és a hársfa virágai szintén igen keresettek. A hazánkban termeszthető Gy. sorából megemlítendők: 1. A *borsmenta* (Mentha piperita) és 2. a *fodormenta* (Mentha crispa), amelyek lapályos helyen, laza, kövér, fekete földben teremnek legzamatosabban. Az alföldi menták kiválóan jól sikerülnek és a külföldön is nagy becsben állanak. A magyar fodormenta a legtartalmasabb valamennyi fodormenta közül. 3. Igen jól sikerül hazánkban a *méhfű* vagy *citromfű* (Melissa officinalis). 4. A *zsálya* (Salvia officinalis). 5. A *ruta* (Ruta graveolens) és 6. Az *izsóp* (Hyssopus officinalis) is, de ezek a szárazabb helyeket kedvelik. 7. Nagyon háládatos a *benedekfű* (Cnicus benedictus) termesztése, amely mindenféle talajban megterem. 8. Az *ökörfarkkóró*, az *orvosi angyélika*, a *léstyán*, a *festőmályva*, a *fehér mályva*, a *koriandrom*, az *édes ánizs* és a *valódi ánizs* szintén felkarolásra érdemes gyógynövények, amelyek termesztése hazánkban jól sikerül.

A növényt a talaj és éghajlat szerint kell megválasztani és próbaként jobb kicsiben 1—2 ha.-on kezdeni. A gyüjtés és szárítás igen fontos és arra jól be kell rendezkedni. Nehézség csak kezdetben van, amíg az árúnak biztos vevőt találunk. Hogy mily nagy a kereslet, mutatja, hogy egyetlen német gyár (Schimmel et Co. Leipzig) évente 7000 q édesköményt, 1000 q iriszgyökeret, 3000 q köményt, 3000 q borsmentát, 2500 q rózsalevelet dolgoz fel.

A földmív. minisztérium Kolozsváron kisérleti telepet is rendezett be, mely eredményesen működik és felvilágosításokkal szolgál. Magyarországnak verbascumból, borsmentából, kamillából, nadragulyából jelentékeny kivitele van.

A nevezetesebb Gy.-et a *képmellékletek* mutatják. Az egyes növények leírását l. az illető címszó alatt. V. ö. *Páter* Béla, Milyen gyógynövényeket termesszen a kisgazda? (Budapest 1909); A vadon termő gyógynövények (1911); A gyógynövények termesztése (1911); Rövid útmutatás a vadontermő gyógynövények értékesítésére (1908).

Gyógypatak, község, l. *Kisgyógypatak*.

Gyógypedagógia, tágabb értelemben a testileg és szellemileg rendellenes gyermekek tanulmányozásával és nevelés-tanításával foglalkozó tudomány; szűkebb értelemben azonban inkább az érzéki és értelmi fogyatkozásban szenvedők oktatási eljárásának módját jelenti. A Gy. ennélfogva főleg a siketnéma, a vak, a siket-vak, a gyengeelméjű és gyengetehetségű, továbbá az idegrendszerbeli könnyebb abnormitásokban szenvedő gyermekek oktatására, valamint a beszédhibákban szenvedők szakszerű kezelésére terjed ki. Szoros összefüggésben áll a gyermektanulmányozással (l. o.), mely tudomány Magyarországon a gyógypedagógiai intézményekből és az ezekkel kapcsolatos pszichológiai laboratoriumból indult ki. A Gy.-ban az orvos és pedagógus közös működésének nagy tere van és ez együttműködés már is kiváló eredményeket mutat fel, minek következtében a Gy. úgy a külföldön, mint hazánkban nagy fejlődésnek indult. Hazánkban az érzéki és szellemi fogyatkozásban szenvedők száma az 1900. évi népszámlálás szerint 65,266 volt s a Gy.-i oktatást igénylő tanköteleskorú gyermekek száma ez időszerint meghaladja a 13,000-et. Miután a Gy. segélyével az ilyen gyermekek általában a társadalom hasznos és munkás tagjaivá képezhetők, általános a törekvés, hogy e különleges oktatás minél több ily fogyatékosra kiterjesztessék. Ezt célozza az immár tárgyalás alatt álló törvényjavaslattervezet is, mely — miként a külföld legtöbb államában — a tankötelezettséget az érzéki és értelmi fogyatékosokra hazánkban is kiterjeszteni kívánja. A Gy. minden ágára kiterjeszkedő irodalom: *Sarbo*, A beszéd; *Ranschburg* Pál, A gyermeki elme és rendellenes működése, egészségtana és védelme (Bpest 1908); *Schreiner* Ferenc, Magyar Gyógypedagógia, havi folyóirat (u. o. 1909—1912); *Heller* Th., Grundriss der Heilpädagogik (Leipzig 1904); *Schreiber* A., Das Buch vom Kinde (u. o. 1907); *Weigl* F., Kurs für Heilpädagogik und Schulhygiene (Donauwörth 1908); *Dannemann*, *Schober* és *Schulze*, Enzyklopädisches Handbuch der Heilpädagogik (Halle 1911); Heilpädagogische Schul- u. Elternzeitung (Wien); *Gutzmann* H., Medizinisch-pädagogische Monatsschrift für die gesamte Sprachheilkunde (Berlin). L. még *Siketnémák*, *Vakok*, *Szellemi fogyatékosok*, *Gyöngeelméjüek és gyöngetehetségüek*, *Idegesek oktatása*.

Gyógypedagógiai állami intézet. Szellemileg fogyatékos gyermekek tanítására és foglalkoztatására létesített intézet. Ily intézet van a gyöngeelméjű és gyöngetehetségű gyermekek nevelés-tanítására Budapesten, a gyöngeelméjüek tanítására és foglalkoztatására Borosjenőn. Előbbi 1897., utóbbi 1903. létesült. L. *Gyöngeelméjüek és gyöngetehetségüek oktatása*.

Gyógypedagógiai intézetek, a régebben emberbaráti tanintézeteknek nevezett siketnémák, vakok és szellemileg fogyatékosok, továbbá az ideges gyermekek intézeteinek közös elnevezése. Ily intézet van hazánkban harmincnyolc, melyekben az 1912—13. tanévben összesen 3113 növendék volt; a siketnémák részére van tizenhat intézet 1628, a vakok részére tíz 769, a szellemi fogyatékosok részére tizenegy 690 és az idegesek részére egy 24 növendékkel. Az intézetekben alkalmazott tanerőket — 3 magánintézetet kivéve — az állam fizeti; a rendes tanerők száma 227, az

óraadóké 114. A Gy. externátusok és internátusok; a siketnémák intézetei közül 12, a vakok intézetei közül 3, az ú. n. kisegitő-iskolák pedig kivétel nélkül externátusok. A Gy. ily nagy arányú fejlődése Náray Szabó Sándor államtitkár nevéhez fűződik. Hét intézet állami lévén, fenntartásukról az állam gondoskodik, a többi intézetek pedig községek, törvényhatóságok, egyéb hatóságok segélyeiből és magánosok adományaiból tartatnak fenn.

Gyógypedagógiai intézetek orsz. szaktanácsa. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium hatásköre alá tartozó s a gyógyped. ügyekben a szakfelügyelői állás megszüntetése után 1908. alakitott véleményező-testület. Elnöke a minisztériumban szervezett gyógypedagógiai ügyosztály mindenkori vezetője, rendes tagjai a budapesti és váczi gyógypedagógiai intézetek igazgatói és kiválóbb tanárai, rendkívüli tagjai a miniszter által kinevezett kiválóbb igazgatók és tanárok. A Gy.-nak adminisztrativ ügyeit a miniszter által évről évre megbizott előadó intézi. A gyógypedagógia körébe tartozó összes nevelési, tanitási és személyi ügyekben a szaktanács illetékes véleményt nyilvánitani, miért is az intézetek közvetlenül ide terjesztik be a minisztériumhoz intézett pedagógiai vonatkozású beadványaikat. Ezeken kivül a Gy. hivatott a gyógypedagógiai oktatásügy fejlesztése érdekében az illetékes hatóság elé saját kezdeményezéséből javaslatokat is terjeszteni. Tagjai mint külön kiküldött miniszteri biztosok az intézetek tanitási eredményeit is ellenőrzik.

Gyógypedagógiai pszichológiai m. kir. laboratórium, a budapesti áll. kisegitő iskolával kapcsolatban szervezett részben gyakorlati, részben tudományos célokat szolgáló intézmény. Alapitója és vezetője Ranschburg Pál dr. egyet. m. tanár. Célja, hogy beható tanulmányozás és a kisérleti pszichológia alapján az általános lélektant és főleg a gyermeklélektant gazdagitsa, a gyermeki elme tényleges exakt megismerésére használható módszereket létesitsen és hogy az ezek által megejtett vizsgálatokat általában a gyermekek tanulmányozása és a modern pedagógia érdekében érvényesitse.

Gyógypedagógiai tanitóképző, a siketnémák, vakok, gyöngeelméjüek, továbbá a beszédhibákban szenvedők részére szaktanerők képzése céljából szervezett intézmény. Székhelye Budapest, igazgatója a gyógypedagógiai intézetek országos szaktanácsának mindenkori előadója. Felvétetnek 30. életévüket még be nem töltött nép- vagy polgári iskolai tanitók, okleveles középiskolai tanárjelöltek és tanárok, továbbá teológusok és lelkészek, ha pedagógiai képzettségüket megfelelőleg igazolják. A képzés tartama két év. Az elméleti oktatás tárgyai: 1. A központi idegrendszer és az összes érzékszervek bonc- és élettana. 2. Fonetika és nyelvalaktan. 3. A siketnémák lélek- és neveléstana. 4. A siketnémák oktatásának módszertana. 5. A siketnémák oktatásának története és irodalma. 6. A vakok élet-, lélek- és neveléstana, oktatásuk módszertana, története és irodalma. 7. A szellemileg fogyatékosok élet-, lélek- és neveléstana, oktatásuk módszertana, története és irodalma. 8. A beszédszervek bonc- és élettana és a beszédhibák javitása.

Gyógyrendőrség, l. *Közegészségügy*.

Gyógysegély megtagadása a magyar büntetőjogban kihágás, amelyet elkövet az a gyakorló orvos és sebész, aki veszély esetében az első orvosi segélynyujtást alapos ok nélkül megtagadja v. elhalasztja, továbbá, aki járvány idejében rendes működési területén a hatósági kirendelést el nem fogadja v. a járvány folytán megbetegültek részéről kért első orvosi segélyt és amennyiben lakhelyén más orvos a gyakorlatot nem űzi, a további gyógykezelést alapos ok nélkül megtagadja v. elhalasztja; e kihágás büntetése 200 koronáig terjedhető pénzbüntetés. Hasonló büntetés éri azt a szülészt vagy szülésznőt, aki sürgős esetekben a hivatásával járó s igénybe vett szolgálatot, — valamint azt a gyógyszerészt is, aki az orvosilag rendelt gyógyszer kiszolgáltatását alapos ok nélkül megtagadja vagy elhalasztja. Súlyosabb, 600 koronáig terjedhető pénzbüntetés állapitandó meg, ha a Gy.-t az állam, törvényhatóság v. község által alkalmazott orvos, sebész, szülész vagy szülésznő hivatalos alkalmaztatásával egybekötött orvosi, sebészi, illetve szülészi szolgálatában követi el. Ha ez utóbbiak járványos betegség idején, habár lemondás folytán, de lemondásuk szabályos elfogadtatása előtt hivatalukat elhagyják vagy egyébként a Gy.-t követik el: 2 hónapig terjedhető elzárással és 600 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendők. Ugyanez a büntetés éri a járvány idején gyógyszertárát elhagyó v. az orvosilag rendelt gyógyszer kiszolgáltatását alapos ok nélkül megtagadó v. elhalasztó gyógyszerészt, továbbá azokat az állami, törvényhatósági v. községi kórházakban gyógyszerészekként, felügyelőkként, ellenőrökként v. betegápolókként meghatározott időre alkalmazott egyéneket is, kik járvány idejében hivatalukat v. szolgálatukat ezen idő lejárta előtt elhagyják. A Gy.-nak kihágását követi el, de lényegesen enyhébben büntetendő az az állatorvos is, ki sürgős esetekben a hivatásával járó szolgálatot alapos ok nélkül megtagadja v. elhalasztja (1879. XL. t.-c. 93—98. §§.).

Gyógyszer, l. *Gyógyszerek*.

Gyógyszeralak. A gyógyszerek különféle alakban kerülnek alkalmazásba, melyeknek készitésmódjával, rendelésével és rendeltetésével az *ars formulandi* v. rendeléstan foglalkozik. A főbb Gy.-ok a következők: *I. Szilárdak:* teák (species), osztatlan és adagokra osztott porok (pulveres), labdacsok (pilulae, boli), szemerkék (granulae), táblácskák (tablettae), korongok (rotulae), szeletkék (pastilli, trochisci), ostya- és gelatin- v. keratin-tokocskák (capsulae), gyógyszeres gelatinák, végbél és hüvelykúpok (suppositorii), hüvelygolyók (globuli vaginales), gyógyszeres pálcikák (cereoli v. bacilli medicati), tapaszok (emplastra), nátron-szappanok (sapones natronati). *II. Félfolyékonyak:* nyalatok, izek (electuarii), tészták (pastae), kenőcsök (unguenta), kenetek (linimenta). *III. Folyékonyak:* oldatok (solutiones), elegyek (mixturae), áztatások (macerationes), pállitások (digestiones), forrázatok (infusi), főzetek (decocti), cseppek (guttae), fejetek (emulsiones).

Gyógyszerbelélegzés, l. *Belélegzési orvoslás.*

Gyógyszerek (lat. *medicamen* v. *medicamentum* : gör. *farmakon)*, olyan anyagok, melyek kémiai v. fizikai alkotásuknál és hatásuknál fogva a beteg emberi test egyes szerveinek v. szöveteinek kórosan megváltozott működését a helyes (élettani) útra terelni képesek. A Gy. fogalmát magában véve is bajos jól körülírni, de még inkább amiatt, mert nehéz élesen elkülöníteni a határt a Gy. és *méreg* között. Ezért már a görög elnevezés, a *farmakon* mérget és orvosságot felváltva jelentett. A Gy. fogalmának u. i. fontos meghatározó része annak a *mennyisége* (dosis, adat v. adag); a dózis nagyságának emelkedése v. csökkenése szerint lehet a gyógyszer szoros értelemben vett méreggé és fordítva. A Gy. gyüjtésének ős eredeti módja természetesen az ítélet nélküli durva empiria volt, mely halomba foglalt össze minden szert, ami *egyes* elvétett esetekben is gyógyitó erejünek látszott, s ezért az idők folyamán a Gy. száma rendkívül felszaporodott. Közibök jutottak olyan szerek is, amelyek hatástalansága nem maradhatott ismeretlenül, és e tapasztalatok vezették rá idővel (különösen a mult század első felében és közepén) az orvosok egy részét a nihilizmusra, mely tagadta, hogy a Gy.-től valamit várni lehessen a testi bajok orvoslásában. Ez a szkepticizmus sokáig lenyügözte az orvosi tudományt az igazi haladásban, de haszna is volt, mert első oka volt a beváró (exspectativ) kezelésnek, mely nem nyúlva mindjárt Gy.-hez, a betegségek rendes lefolyásának ismeretére vezetett és megválogatta a Gy. birodalmában az érdemest. De még szigorúbb ez a rostálás, amióta nemcsak a betegágy mellett történik a Gy. hatásának megfigyelése, hanem amióta a modern gyógyszertannak módszereivel, kisérleti állatokon, gondos megfigyelés alá kerül a Gy. élettani hatása, mielőtt az a beteghez kerül. Igaz, hogy a kisérleti állat és a beteg ember szervezete közt olyan távolság van, hogy a gyógyszeres kisérlet mindig csak irányadásul vehető egy gyógyszer értékének megitélésekor, de ez az itélet nem marad el, amióta elvvé lett, hogy a farmakológiai kutatásnak igazi döntőhelye a klinika. Gy.-et szolgáltat az állat-, növény- és ásványvilág; ezek az ú. n. *nyers gyógyanyagok* v. ***drogok.*** Már Galenus, római orvos ezekből vizes és szeszes kivonatokat készített, amelyek a hatóanyagokat koncentráltabb és bevételre alkalmasabb formában tartalmazták s amelyek ma is használatban vannak és *galenusi készítményeknek* neveztetnek. A ma alkalmazott Gy.-nek legnagyobb része részint a nyers drogokból előállitott tiszta kémiai anyag, az ú. n. *hatóanyag* v. annak sói, részint a modern gyógyszer-kémia által gyárilag előállitott tiszta *vegyi termék*, ami kipróbálva használhatónak bizonyult.

A Gy. hatása végső elemzésben kémiai vagy fizikai hatás, melynek részletes ismerete azonban még sokáig ismeretlen marad előttünk; aminthogy ismeretlenek előttünk a molekuláris változások is, melyek az életnek normális jelenségeit okozzák. A gyógyszerhatásokat nagy általánosságban *helybeliekre* és *általánosakra* oszthatjuk; az előbbiek csak a Gy. alkalmazásának helyére szorítkoznak, az utóbbiak pedig a test egyéb részein is megjelennek. Van *direkt* és *indirekt* gyógyszeres hatás is; pl. a pikrotoxin közvetlen a nyultvelőnek izgatása által az egész testre kiterjedő görcsöket okoz; de vannak oly szerek is, melyek indirekte lélegzési zavarok előidézése által okoznak ilyen görcsöket. Némely Gy.-nek *mellékhatásai* vannak; így a klorálhidrát, mely kitünő bódító szer, egyszersmind a szivet is megtámadja. Más szereknek *utóhatásaik* vannak; így fejlődnek ki a krónikus mérgezések bizonyos szerek huzamos használata után. Azoknál, melyeknek hatása nem gyorsan múló, *kumulativ* (halmozódó) hatás tapasztalható, úgy hogy az előbb beadott dózisnak hatása még részben fennáll, mikor már az utóbb beadottnak hatása hozzászegődik (a sztrichnin, digitalis, ólom). Némely gyógyszer iránt bizonyos emberek különös fogékonysággal, *idioszinkráziával* birnak, így némelyek a jódkáli iránt; különösen fontos a gyermekek idioszinkráziája a morfin iránt; másrészt vannak bizonyos szerek (különösen a bódítók: morfin, paraldehid stb., továbbá az alkohol, a nikotin, az arzén), melyekhez az emberi szervezet igen könnyen *hozzászokik*, úgy hogy többszörös használat után idők folyamán a szervezet akkora dózist bir el, amelyekből sokkal kisebbek is halálosak lennének hozzá nem szokottak számára; így a morfinevők némelyike 2·5 g. morfint is fogyaszt egy nap alatt, míg a megengedett legnagyobb dózis (melyet az orvos betegének napjára írni szokott) ebből 0·12 g.

A Gy. rendelésekor az orvos figyelemmel van a beteg nemére és korára; apró gyermekeknél hónapok, nagyobbaknál évek szerint változik a Gy. dózisa; nőknek és idős férfiaknak rendesen a felnőttek dózisának ²/₃-át adják. De figyelni kell a Gy. alakjára és alkalmazásuk helyére is; jól oldható, finomporrá tört vagy oldatban lévő szerek jobban szívódnak fel és gyorsabban fejtik ki hatásuk egészét, mint amelyek rosszabbul oldódnak természetük v. gyógyszeres formájuk (pilulák stb.) szerint. A bőr alá fecskendezett Gy. gyorsabban és tökéletesebben szívódnak fel, mint azok, amelyeket a gyomorba, végbélbe stb. adnak be; még gyorsabb azon szerek fölszívódása, melyeket finoman elporlasztott (spray) folyadék v. gáz alakjában (kloroform) lehelnek be, vagy amelyeket oldott állapotban Pravatz-tű segítségével egy gyüjtőérbe fecskendeznek.

A Gy. a szervezetben változásokat szenvedhetnek, sokszor már az alkalmazás helyén, sokszor csak a szervekben. Oxidálódhatnak, redukálódhatnak, szintétizálódhatnak, dekomponálódhatnak, több molekulára hasadhatnak. Ez élettani vegytani folyamatokat legtöbbször úgy tekinthetjük, mint amelyekkel a szervezet védekezik a szer ártalmas hatása ellen. (A fenol mint nem mérgező fenolkénsav ürül ki; a morfin hatástalan oxidimorfinná oxidálódik). De lehet, hogy egy gyógyszer éppen e reakciók egyike után válik csak hatásossá. (A colchicin heves méreggé: oxidicolchicinné oxidálódik; az oldhatatlan eszterek a belekben hatásos alkotórészeikre hasíttatnak: a salol fenolra és szalicilsavra). A Gy. kiválasztásában legfőbb része van a veséknek és bélmirigyeknek; de a nyállal, izzadással, tejjel is ürül ki csekély mennyiségben.

Tankönyvek: Vámossy, Fenyvessy, Mansfeld, Gyógyszertan 1913, 3. kiad.; Gottlieb és H. Mayer, G. Schmiedeberg, Tappeiner, Penzold, Poulson Pouchet, Custiny gyógyszertani tankönyvei.

Gyógyszerelés, az orvos azon működése, melynélfogva gyógyítószereket, orvosságokat rendel a betegnek.

Gyógyszeres fürdő, l. *Fürdő.*

Gyógyszeres kiütések. Az emberi bőr nagyon élénken reagál az őt érő ingerekre, nevezetesen a vegyi behatásokra. Az ilyenek a bőrt kívülről és belülről érhetik. Kívülről, ha pl. a bőrt mosás, ápolás, festés stb. céljából, gyógyító szerekkel stb. érintjük, ha ipari foglalkozás közben maró szerek, kátrány, terpentin, festékek, mész, gipsz, fotográfiai anyagok, étel-, cukorhulladékok, továbbá állati és növényi eredetű maró váladékok, pókok, hangyák, bogarak, meduzák, primula, csalán, gombák, gyanták stb. bántják, paraziták csipik meg, vagy az illető ember saját váladékai, pl. a veríték, bomlása közben hosszabb ideig sértheti a bőrt. Belsőleg a vér- és nyirokkeringés útján juthatnak a bőrre részben kórtermékek, pl. májbajosoknál epeanyagok, cukorbajosoknál a cukor, aceton stb., vesebajosoknál fehérjék, bélbajosoknál indikán- és purinanyagok stb., másrészt fűszerek, gyümölcsök, húsok stb. evése után keletkezhetnek bőrt izgató bomlási termékek, végre különösen gyakran látni orvosságok bevétele után (jód, arzén, antipirin, szalicil, kinin, higany, bróm, klorál, szérumok stb.) ilyeneket végtelen változatban (akne bromica, jodica, picea, erythema toxicum stb.) fellépni és sokszor más betegségek utánzása miatt komoly nehézségek merülhetnek fel a kórisme terén. Általános szabály ilyenkor az ingernek megszüntetése, tehát pl. a gyógyszernek elhagyása — ami már gyógyszernél is sokszor lehetetlen — azután az egész szervezetnek tervszerű rendbeszedése.

Gyógyszerész, l. *Gyógyszerészet.*

Gyógyszerészet. Régi időben a gyógyszereket maguk az orvosok készítették; az erről szóló legrégibb munkát Kr. e. 1552. írták. Az orvosok, akik nemcsak betegek gyógyításával, hanem egyszersmind gyógyszerek eladásával is foglalkoztak, boltot is tartottak e célra, mely rekeszes butorzatánál fogva *apotheka* nevet viselt. Az első gyógyszertár Bagdadban nyilt meg 754. Hazánkban a budai jogkönyv (melyet 1244. kezdtek szerkeszteni) 102. pontja meghagyja, hogy a gyógyszerészek mást mint gyógyszert nem árulhatnak. Ez időben nálunk még az orvosok többnyire egyszersmind gyógyszertárakat is tartottak, de önálló gyógyszerészeket is ismerünk már e korban. Igy egy 1346 dec. 2. kelt okiratban magister *Gelminus* (apothecarius domini regis) nevére akadunk, 1375. *Synock* és *Barauch* nevű budai gyógyszerészekről van szó, 1392. *Rauchar* Zsigmond és Péter gyógyszerészek házairól van említés. Bártfán 1442. *Johannes* apothecarius neve fordul elő. Körmöczbányán *Kristof*, der Apotecer 1499—1505. tanácsos volt, 1494. *Engerhard*, 1495. pedig *Valentinus* mint budai gyógyszerészek említtetnek.

A XV. sz.-ig a gyógyszerészek kiképzésére rendeleteket nem találunk; valószínűleg a gyógyszerészek maguk képezték ki az általuk gyakorlatra felvett egyéneket, s ők képesítették önálló üzlet nyitására. Nagyobb városainkban ez időben többnyire találunk gyógyszertárakat, ezek a városok tulajdonát képezték. Brassó gyógyszertárában 1523-ban 25 frt évi fizetése volt a gyógyszerésznek; Lőcsén 1563. *Sophus* Frigyes gyógyszerész kéri a hatóságtól a már évek óta fennálló gyógyszertárt. Selmeczbánya tanácsa 1581. figyelmezteti a városi gyógyszerészt, hogy az orvosságot a megszabott árban szolgáltassa ki. 1596-ban Lőcsén a magisztrátus a városi gyógyszertárt *Arandia* Ágoston doktornak átadta; a leltárban az egyes gyógyszerek árai is fel vannak véve. A gyógyszerészekre nálunk az osztrák örökös tartományokra vonatkozólag kiadott rendeletek voltak érvényben. Ezek közül a gyógyszerészi gyakorlatot szabályozza III. Ferdinánd rendelete, mely I. Ferdinándnak 1564-iki és I. Rudolfnak 1602-iki szabályzatait megerősíti és kibővíti. A XVIII. sz. első felében hazánkban a gyógyszerészek képzése céhszerű volt. A nagyszombati egyetem szervezéséig nálunk ritka volt az egyetemet végzett gyógyszerész; ilyenek voltak azonban azok az orvosok, akik gyógyszertárt tartottak. Az 1759 máj. 29-iki királyi rendelet úgy intézkedett, hogy a gyógyszerészeket a városi, ahol olyan nincsen, a megyei tiszti orvosok vizsgálják meg, bizonyítványukat terjesszék fel a helytartó-tanácshoz s ez esetről-esetre adja meg az engedélyt a gyakorlatra. A nagyszombati egyetem orvosi karának felállításával egyidejüleg 1769. szerveztetett a gyógyszertan (materia medica) tanszéke is. Az 1799 márc. 15-iki kir. rendelet alapján a helytartótanács az újonnan alapítandó gyógyszertárakat reál- és személyjoguakra osztotta. A helytartótanács a gyógyszertárak vizsgálatát is elrendelte és ahol szükségesnek mutatkozott, erélyes intézkedésre hívta fel az illető hatóságokat; 1749. szabályozta a gyógyszerekkel való házalást is, mely a gyógyszertárak csekély száma mellett ugyancsak virágzott. Az olajos tótok (olejkárok) berendezett gyógyszertárral hátukon és szekereken bejárták hazánkat, Német-, Lengyel- és Oroszországot. E házalás csak 1835. szünt meg.

Az alkotmány visszaállítása óta a hazai Gy. is fellendült és az állam részéről is egyre nagyobbodó figyelemben részesül. Igen üdvös tevékenységet fejtett ki e tekintetben a *Magyar országos gyógyszerész-egylet*, mely soha el nem múló érdemeket szerzett a magyar Gy. rendezése körül.

Az 1876. XIV. t.-c. 16. fejezetének 124. szakasza szerint «a gyógyszertár mint közegészségi intézmény az állam felügyelete alatt áll». Ez a felügyelet kiterjed továbbá: a Gy.-i személyzet tudományos képzettségére, a gyógyszertárak kezelésére, az államilag meghatározott árszabályzat megtartására, a berendezésre, felszerelésre stb. Gyógyszertárt csak az kezelhet, ki az ország területén érvényes gyógyszerésztudori, v. gyógyszerészmesteri oklevéllel van felruházva. A gyógyszertár tulajdonosa vagy kezelője nem okleveles személyzetének működéseért felelős, az okleveles segédek első sorban maguk felelősek. Hitelezni a gyógyszerész csak sürgős veszély esetén köteles, ennek igazolása a rendelőorvos által történik.

Legújabban a *gyógyszerészek kiképzését* kormányunk a következőképen szabályozta: *A gyakornokká* való felvétel kellékei: hatósági orvosi bizonyítvány, ujraoltási bizonyítvány, erkölcsi bizonyítvány, érettségi bizonyítvány. A gyakornoki idő két évre terjed. A gyógyszerész a gyakornoknak a nála töltött tanidőről a tiszti főorvos által láttamozott bizonyítványt tartozik kiállítani. A gyógyszerész köteles gyakornokát fokozatosan beavatni a Gy. gyakorlati részébe, köteles gondoskodni, hogy növendéke a Gy.-i könyv- és ügyvitellel, s a Gy.-et szabályozó hatósági rendeletekkel, törvényekkel megismerkedjék, hogy a vények árszabványozásába magát begyakorolja, s a gyógyszerisme elemeit elsajátítsa. A gyakornoki vizsgálatok Budapesten és Kolozsvárt tartatnak. A vizsgálatra való jelentkezés a magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter által kinevezett vizsgáló bizottság elnökénél szóval vagy írásban történik, ki a jelentkező okmányait megvizsgálván, ha azokat rendben találja, a vizsgálat helyét és napját kitűzi. A vizsgálat gyakorlati és szóbeli részből áll. A vizsgálat eredményét a bizottság elnöke az illetékes törvényhatóságnak bejelenti. A gyakornoki végbizonyítvány tulajdonosai a magyarországi gyógyszertárakban segédi minőségben alkalmazhatók.

A *segédi idő* három év, amelyből egy év a diploma megszerzése után töltendő ki. Az *egyetemi tanulmány* két évre terjed, amelynek sikeres befejeztével a gyógyszerészjelölt két évi segédi idő kimutatása után approbációs vizsgát tesz. A *gyógyszerész-doktori oklevelet* elnyerheti az a gyógyszerész, ki a gyógyszerészmesteri szigorlatok után még négy félévet hallgat az orvosi fakultáson, azután szóbeli és írásbeli szigorlatokat tesz. A katonaságnál eltöltött önkéntesi év a segédi időbe beszámíttatik.

A hadsereg gyógyszertárintézetében alkalmazott gyógyszerészek katonai tisztviselők, ú. m. VII. rangosztályú gyógyszerész-igazgató, VIII. r. o. gyógyszerész-gondnok, IX. és X. r. o. gyógyszerész-számtisztek, XI. r. o. gyógyszerész-járulnokok (Medicamenten-Accessisten) és XII. r. o. gyógyszerész-gyakornokok.

Irodalom. Linzbauer X. Ferenc, Magyarország nemzetk. egészségügye, Buda 1868; Felletár Emil és Kátai Gábor, A Gy.-i tudományok alapvonalai; Balogh Kálmán, A magyar gyógyszerkönyv kommentárja, Budapest 1879; Schédy Sándor, Gy. törvények és szabályok, u. o. 1887 Demkó Kálmán, A magyar orvosi rend története, u. o. 1894; Varságh Zoltán, Gyógyszerészi Hetilap (l. o.); K. Karlovszky Geyza, Gyógyszerészi Közlöny (l. o.); Gyakornoki tankönyv, u. o. 1883; K. Rácz Károly, Gyógyszerészeti Real-Encyclopedia, u. o. 1891.

Gyógyszerészi Hetilap, 1862 jan. indította meg *Schédy* Sándor gyógyszerész, aki 1897-ig szerkesztette. 1897-ben *Varságh* Zoltán dr. vette át a lap vezetését. A Gy. állandó kiadványa a *Gyógyszerészek Zsebnaptára.*

Gyógyszerészi Közlöny, 1885. alapította Csurgay Kálmán, akinek halála után, 1892. K. Karlovszky Geyza, volt egyetemi tanár vette át a szerkesztést.

Gyógyszerész-kamarák. Magyarországon Gy. nincsenek, de a magyar országos gyógyszerészegylet működése részben helyettesíti ezt az intézményt. — Németországban a Gy. 1901. létesültek. Céljuk a gyógyszerészek érdekeinek előmozdítása, továbbá a kari tisztesség minden tekintetben való megóvása. A kamarai tagokat záradékkal ellátott oklevéllel bíró gyógyszerészek választják; minden negyven szavazó után egy kamarai tag választható.

Gyógyszerész-súly. A régi Gy. alapegysége volt a font (libra); amelynek hányadosai az obon (uncia); a nehezék (drachma); a terecs (scrupulus); a szemer (granum). Az osztrák font 420, az angol font 373·2, a nürnbergi font pedig 357·9 grammnak felel meg. A régi magyar-osztrák Gy.-egységek grammokra átszámítva a következő értékeket adják:

Jele		Libra	Uncia	Drachma	Scrupulus	Granum	Gramm
℔	Libra… …	1	12	96	288	5·760	420·0
℥	Uncia… …		1	8	24	480	35·0
ʒ	Drachma…			1	3	60	4·37
℈	Scrupulus				1	20	1·45
gr.	Granum …					1	0·07

Gyógyszerhatástan *(farmakodinamika),* a gyógyszerek hatásával élettani és kórtani alapon foglalkozó tudomány, mely alapját képezi a gyógyszerekkel való gyógyításnak *(farmakotherapia).* Tárgyalása már bizonyos kémiai, fizikai, élettani és kórtani ismereteket feltételez és igazságait pontos fizikai és kémiai, illetve állatkisérletek alapján állítja fel és igyekszik azokat a betegágynál tett tapasztalatokkal összhangzásba hozni, néhol kiegészíteni. Az orvosi tanulmány egyik alapvető tudománya, amely az élettani és kórtani tudományt is sokszor előbbre vitte.

Gyógyszerisme *(farmakognózia),* a gyógyszerek és a nyers gyógyanyagok, valamint a belőlük készülő galenusi praeparatumok ismertetésével és azok fizikai és kémiai, növénytani, állattani, illetve ásványtani tulajdonságainak kutatásával, sőt a nyers anyagok eredetének, termelésének, kereskedelmének tanításával foglalkozó tudomány. Mint ilyen, számos alapvető előismeretet tételez fel (fizika, kémia, botanika, mikroszkópia) és a gyógyszerészeti tanulmányok koronája, — de főbb vonásaiban az orvosi tanulmány sem nélkülözheti. Lényeges, az illető állam gyógyszerészeit és orvosait legközelebbről érdeklő része az ú. n. *Gyógyszerkönyvben* (l. o.) van letéve.

Gyógyszerjelek. Az általánosan előforduló gyógyszereket az orvosok régente szimbolikus jelekkel írták a vényekre. E jelek a következők:

🜊 Acetum, ecet.
🜋 Acetum destillatum, lepárolt ecet.
♁ Antimonium, antimon.
☽ Argentum, ezüst.
🜄 Aqua, víz.
☿ Argentum vivum, Mercurius, higany.
o-o Arsenicum, arzén
☉ Aurum, arany.
Cinnabaris.
♀ Cuprum, réz.
♂ Dies, nap (idő).
♂ Ferrum, vas.
Destillare, lepárolni.

⧗ Hora, óra.
△ Ignis, tűz.
ℳ Magnesia.
☿ Mercurius sublimatus.
☿ Mercurius praecipitatus.
℘ Nox, éjjel.
℘ Oleum, olaj.
Praecipitatio.
♄ Plumbum, ólom.
Pulvis, por.
Q.Pl. Quantum placet, amennyi tetszik.
Q.S. Quantum satis, amennyi kell.
Q.V. Quantum vis.
℞. Recipe.
Sal alkali.
Sp. Spiritus, szesz.
Sulphur, kén.
Tartarus.
T: Tinctura, festvény.
V: Vini spiritus, borszesz.
Vitriolum, kénsav.

Gyógyszerkönyv *(Pharmacopoea).* A Gy. a gyógyászatban általánosan használt gyógyszerek leírását foglalja magában. Mivel ezt a könyvet a legtöbb államban a felsőbb hatóságok adják ki, azért utasításai törvényszerű erővel birnak. A hivatalos gyógyszerek tartása minden nyilvános gyógyszertárban kötelező. A Gy. célja az, hogy a gyógyszerek készítésének módját, minőleges és mennyileges vizsgálatát, továbbá azok vényekre történő kiszolgáltatását egyöntetüen szabályozza.

Minden államnak van külön Gy.-e, bár az újabb törekvések egy internacionális Gy. szerkesztését helyezik kilátásba. Igy az 1902-ik évi brüsszeli nemzetközi megállapodás az erősebb hatású összetett gyógyszerek töménységét az összes államokra kötelezővé teszi.

A Gy. alapját Galenus Claudius (Kr. u. 131—210.) római orvos vetette meg, ki a gyógyszerek készítéséről irt munkájában a gyógyszereket rendszeresen csoportosította s azokat egyszerüekre és összetettekre osztályozta. Az összetett gyógyszereket jelenleg is galenikus gyógyszereknek nevezik.

A IX. sz.-ban *Sabur ben Sahl* Gy.-et adott ki, mely a gyógyszerek leírását s azoknak készítési módját magában foglalta.

A XVI. sz.-ban jelentek meg: Valerius Cordus marburgi tanár Dispensatorium pharmacorum omnium (Nürnberg 1535) c. műve, az augsburgi Gy. (1564), a kölni (1565), a bonni (1574), és a bergamói (1580). Hazánkban hasonlókul tekinthető *Melius Juhász* Péter Herbariuma, *Beythe* István lelkésznek Németujvárott 1595. megjelent füveskönyve, mely a növények gyógyító erejét ismerteti.

A XVII. sz.-ban már nagyszámú Gy.-et adtak ki; nevezetesebbek; *Libavius Andrásé* (1606); *Jean de Renoné* (1615); *Minderer* tábori Gy.-e (1621); az első londoni (1618); az első párisi (1639); a *Ludwig Dánielé* (1625—80); a *Zwelfer*-féle augsburgi (1652).

Magyarországon *Ruland János Dávid* pozsonyi orvosé volt az első: Pharmacopoea nova in qua reposita sunt stercora (Lőcse 1664). 1745-ben jelent meg *Torkos Justus János* Taxa pharmaceutica Posoniensise, ellátva a gyógyszerészek, sebészek és szülésznők részére kiadott utasításokkal; ez volt a helytartótanács és az egészségügyi országos bizottság által elfogadott és hosszú időn át használatban volt első magyar Gy. Az 1775. megjelent Pharmacopoea Austriaca provincialis az 1779 márc 20. rendelettel hazánkra is kötelezőnek mondatott ki. Ez ellen azonban felszólalt a pesti egyetem orvosi kara 1799., de eredmény nélkül; sőt egészen 1871-ig a hazai gyógyszerészeknek az osztrák kormány által kiadott Gy.-eket és árszabályokat kellett használniok. Ilyenek voltak: Pharmacopoea Austriaca (Bécs 1812, 1814, 1820, 1821, 1834, 1836, 1855, 1869). továbbá Taxa medicamentorum (Buda 1822, német és latin nyelven, Egyetemi nyomda); Gyógyszerek árszabása (Buda 1829. Egyetemi nyomda); Gyógyszerek árszabása (Erdélyországra alkalmaztatva, Kolozsvár 1836); Gyógyszerek árszabása (Buda 1838); Supplementum Taxae medicamentorum pro Regn. Hungariae (u. o. 1843). Az első hivatalos magyar Gy. (Pharmacopœa Hungarica) 1871. adatott ki, melynek használata 1872 márc. 14-én kötelezővé tétetett; ezt követte 1883. egy függelék és 1888. az újonnan átdolgozott második kiadás.

Az 1871-iki Gy. a régi orvosi súlyrendszer helyett a méter-rendszert hozta be, mely súlyrendszernek használata 1876 jan. 1-től fogva belügyminiszteri rendelet által kötelezőnek mondatott ki. Ugyancsak a magyar Gy.-höz gyógyszerárszabványok is adattak ki, melyeket a m. kir. belügyminiszter erősített meg és látott el szabályrendeletekkel. Ilyenek jelentek meg 1872, 1876, 1883, 1884, 1888, 1889. stb. A harmadik magyar Gy. a belügyminisztérium 1910 jan. 1-én léptette életbe.

Gyógyszertan *(farmakologia)*, a gyógyanyagok és gyógyszerek ismeretével, részben előállításával és azoknak hatásával, alkalmazásával foglalkozó tudomány. Két főrészből áll, ú. m. *gyógyszerisméből* (l. o.) és *gyógyszerhatástanból* (l. o.), melyekhez a gyógyszerek helyes alkalmazásának indikációját tárgyaló *farmakoterápia* és annak célszerű módjával foglalkozó *vényszerkesztéstan* v. *rendeléstan* és *dosologia* (l. *Ars formulandi*) csatlakozik.

Gyógyszertani intézet. 1. A *budapesti egyetem* Gy.-ét még 1770. alapították, amikor az egyetem még Nagyszombatban székelt. 1884 óta az orvosi kar központi épületének második emeletén van elhelyezve, a szintén hozzátartozó Egyetemi gyógyszertár, valamint a méregtani és farmakognóziai laboratórium ugyanazon épület harmadik emeletét foglalja el. Az intézet első tanára Balogh Kálmán (1871—1888) volt, utána két évig (1888—1890) Tóth Lajos (helyettesi minőségben), végül 1890-től Bókay Árpád vezetése alá került; az utóbbinak köszönheti az intézet mai modern felszerelését és berendezését. Az intézetben gyógyszertani (farmakodinamikai és farmakoterápiai), valamint méregtani előadások folynak az orvostanhallgatók számára, továbbá itt nyernek a gyógyszerészhallgatók elméleti és gyakorlati kiképzést a gyógyszerisméből (farmakognózia).

2. A *kolozsvári egyetem* Gy.-e az általános és kisérleti kórtani intézettel együtt van; alapítása összeesik az egyetem alapításával. Első tanára Ajtai K. Sándor (1872—1875) volt, utána Högyes Endre (1875—1882), Bókay Árpád (1882—1889) következtek. 1890-ben rövid ideig Tóth Lajos vezette az intézetet, azután Lőte Lajos igazgatása alá jutott. Mostani helyére, a Karolina-kórházba 1897—98. került.

Gyógyszertár. A Gy.-ak állami engedélyek folytán létesített közegészségügyi intézmények. A magyar törvények szerint ötféle jogú Gy. van.

Reáljogú Gy.-ak, amelyek szabadon eladhatók, örökölhetők, hagyományozhatók, igy magánjogi szerződések alapján bárkire átruházhatók. Ha a tulajdonosnak nincs gyógyszerészmesteri oklevele, vagy nem gyógyszerész, úgy köteles a Gy. élére okleveles gyógyszerészgondnokot állítani.

A személyjogú Gy. üzleti joga az 1876. XIV. t.-c. 131. §-a szerint a Gy.-i jogosítvánnyal felruházottnak személyéhez van kötve; ily jogosítvány el nem adható s nem hagyományozható, a jogosítvány le nem foglalható, csakis a szerek és szerelvények, de ezek is csak az erre rendelt szabályok megtartásával. A m. kir. belügyminiszter azonban a jognak átruházását oly okleveles gyógyszerészre, aki a törvényszabta képességgel bir, mindkét fél kérelmére engedélyezheti. A gyógyszerész elhunytával a személyes gyógyszerészeti jogosítvány haszonélvezete az özvegyre száll; ha az özvegy gyermekei kiskorusága alatt újra férjhez megy, vagy elhal, a jogosítvány haszonélvezete a gyermekeké nagykoruságukig. Ugy az özvegy, mint a kiskorú gyermekek gyámja okleveles kezelőt köteles tartani.

Fiók-Gy.-ért a gyógyszerész csak oly helyre folyamodhatik, mely Gy.-a forgalmi köréhez tartozik. Ha azonban valaki erre a helyre egy önálló Gy. engedélyezéséért folyamodik és adatokkal kideríti, hogy ez az anya-Gy. fennállását nem veszélyezteti, a kért önálló Gy. engedélyezhető, s a fiók-Gy. megszünik azon a napon, melyen az új Gy. a forgalomnak átadatott. Köteles azonban az új Gy. jogosítványosa a fiók-Gy. szerelvényeit az előbbeni tulajdonostól egyezség útján, ennek hiányában szakértőileg megbecsült értékben átvenni.

Házi Gy.-t a belügyminiszter engedélyez intézeteknek, kórházaknak, uradalmaknak, gyógyintézettel biró orvosoknak, vállalatoknak stb. Házi Gy.-nak teljesen fel kell szerelve lennie, szereket csupán azon kör személyeinek szolgáltathat ki, mely kör számára engedélyeztetett. Házi Gy. vezetését köteles vagy orvos, v. gyógyszerész vinni. A házi Gy. a törvényhatóság felügyelete alatt áll, a házi Gy. tartására jogosított orvosok tartoznak minden néven nevezendő megrendeléseiket megrendelési könyv alapján nyilvános Gy.-ból hozatni, s ezt a kiadó gyógyszerész által igazoltatni, az ármérséklet az illető orvos és gyógyszerész kölcsönös egyezkedésének hagyatik fenn.

Ott, ahol Gy. nincs, az orvosok *kézi Gy.* tartására feljogosíthatók, de ők is kötelesek az e részben fennálló szabályokhoz alkalmazkodni; ennek folytán oly helyeken, hol nyilvános Gy. van, saját kézi Gy.-aikból sem helybeliek, sem idegenek számára gyógyszereket ki nem szolgáltathatnak. Belügyminiszteri rendelet alapján csak bizonyos számú gyógyszer tartására van engedély (44 gyógyszer és 9 kötszerféleség). A szereket a törvényhatóság területén levő valamely Gy.-ból kell beszerezni; külföldről v. droguistától beszerezni tilos. Hasonszervi orvosok a gyógyszerek ősanyagait és oldatait rendes Gy.-kból tartoznak hozatni.

Új Gy. felállításáért folyamodhatik valamely község, v. okleveles gyógyszerész; ha az új Gy. felállítása szükségesnek nyilváníttatik és ennek felállíthatásáért a község folyamodott, a jogra pályázat hirdettetik; a felterjesztett pályázók személyére nézve a belügyminiszter határoz. Ezt az eljárást újabb időben a magánkérvényezőkkel szemben is gyakorolják. A jogot nyert gyógyszerész a Gy.-t egy év lefolyása alatt tartozik felállítani, mert különben a jogosítványa elévültnek tekintetik; a megnyitásnál a tiszti főorvos és az arra rendelt hatóság egy képviselője jelenti ki, hogy előzetes vizsgálat alapján a Gy. a forgalomnak átadható. A Gy.-ak engedélyezése napjainkban Ausztriában és Németországban ugyanazon módon történik, mint hazánkban; Németországban azonban minden alkalommal a Gy.-i jogot nyilt pályázat utján adományozzák; szabad ipar tárgyát képezi, természetesen qualifikációhoz kötve, Francia-, Angol- és Olaszországban. Magyarországon az 1912. év végén a nyilvános Gy.-ak száma 1860. Budapesten az 1912. év végén a nyilvános Gy.-ak száma 113, azonkivül van még 9 házi és 3 katonai gyógyszertár.

Gyógyszertári árszabályok, a gyógyszerek eladási árait meghatározó hatósági szabványok. A szabad verseny kizárása, mely a gyógyszereknek kicsinyben, illetve az orvosi vényre való kiszolgáltatására nézve a közegészségi törvények értelmében helyt foglal, továbbá a közegészségi érdek teljesen indokolja, szükségessé teszi a hatósági árszabályozást. Magyarországon az 1876. évi XIV. t.-c. értelmében a gyógyszerek árát a belügyminiszter szabályzatilag limitálja, s ehhez minden gyógyszerész vagy kézi gyógyszertár tartására jogosult orvos köteles alkalmazkodni, ellenesetben közegészségi kihágást követ el. A Gy. gyakori változtatásainak szükségét magyarázza az a körülmény, hogy a gyógyszerek ősanyagok, mint egyéb piaci áruk, forgalmi értékük ingadozásnak van alávetve.

Gyógyszérumok v. gyógyító savók, bizonyos eljárásokkal szerzett vérsavók, amelyek a megfelelő betegségre gyógyító hatással vannak. Ilyen Gy. vannak a difteria, merevgörcs, sárgaláz, stb. ellen. L. *Immunitás* és az egyes betegségeknél.

Gyógyszolga, a működő katonaorvosoknak segédkezet nyujtó és erre különösen kiképzett katonák, kik háti böröndben és külön e célra szolgáló kötőszertáskában gyógy- és kötözőszereket visznek az orvosok után.

Gyógytan, *gyógyítástan (therapia* v. *therapeutika)* a betegségek kezeléséről szóló orvosi tan. Feloszlik *általános* és *különös* Gy.-ra; az utóbbi sorra veszi az egyes betegségeket és azok gyógyítását, természetét külön-külön részletekre írja le; mig az előbbi a gyógyításnak általános sémáját adja.

Gyógytápszerek, táplálóanyagokat koncentráltan és könnyen emészthető alakban tartalmazó készítmények, melyek kis térfogatban nagy tápláló erőt képviselnek és az emésztőszerveket minden felesleges munkától megkimélik és így hatalmas eszközök az orvos kezében az elgyengült szervezet roborálására. Magukban, vagy az ételekbe és italokba keverve veszik be őket, mindig csak mérsékelt adagokban, mert túlnagy adagban ártalmasak is lehetnek. Gyógytápszereink éppúgy, mint a rendes tápanyagaink, a szénhidrátok, zsírok és fehérjék osztályába tartozhatnak. Nevesebb szénhidrátok: a *maláta*-készítmények, a *gyermeklisztek*, a diabetikusok *inulin-* és *aleuronkenyere*. Zsírok közül: a *csukamájolaj*, a *lipanin*. A fehérjék között vannak a legfontosabbak: *húskivonatok, peptonok, kazeinkészítmények* (nutróz, eukazin, plazmon), az olcsó *tropon*, az *albumózok* (somatose) stb. Bizonyos gyengeségi állapotoknál alkalmazzák őket v. hosszas betegségek után, midőn a gyógyuló nem tud még sok táplálékot magához venni, nehezen emészthető anyagokat értékesíteni, mindamellett fokozott mértékben van szüksége könnyen elégethető fűtőanyagra és a test sejtjeinek rekonstruálására szükséges fehérjére. Vannak oly Gy. is, melyek a fehérjét már előre megemésztett, tehát egyenest felszívódásra alkalmas formában tartalmazzák. Ezek még az emésztés munkáját is feleslegessé teszik és még a gyomorműködés teljes szünetelése v. a gyomor hiánya esetén (gasztrektomia után) is fenn tudják tartani a szervezet energiáját. Sokszor célszerűen köthetjük össze a Gy. rendelését egyéb gyógyszerek, különösen a vas, arzén, jód, bróm stb. rendelésével, ha ezeknek az anyagoknak fehérjeösszeköttetései közül választjuk a rendelendő gyógytápszert. L. még *Fehérjekészítmények*.

Gyógytejek, l. *Gyermektejek*.

Gyógytornázás *(kinesitherapia*, κίνησις a. m. mozgás), az a gyógyító eljárás, melynek célja, hogy egyes vagy összetett mozgások rendszeres gyakorlása útján a szervezet bizonyos megbetegedéseit megelőzze, v. a már beteg szervet meggyógyítsa. A tornázásnak gyógyító célokra való alkalmazása a rendszeres mozgás élettani (helybeli és általános) hatásán alapszik. Gyakorlás útján az izomzat vérben dúsabb lesz, ezáltal jobban táplálkozik, az izomsejtek száma szaporodik, a mi az izomerő fokozódását jelenti. Az izommunka az anyagcserét fokozza, az étvágyat emeli, növeli a test melegét s a feles mennyiségű zsiradék elégését siettetí (soványító gyógymódok). A rendszeres mozgás, gyakorlás a csontok és izületek alakját is befolyásolja s ezért az elferdítések gyógyításánál jelentős szerepet játszik. Az által, hogy a gyakorlatok végzésénél azok pontosságára is figyelünk s mozgásainkat a központi idegrendszer s érzékszerveink ellenőrzése mellett végezzük, egyúttal ezek mindegyikének működését is fejlesztjük. Ily értelemben az idegek gimnasztikájáról is beszélhetünk. A testgyakorlás lehet *aktiv*, mi lőn a mozgást minden külső segítség nélkül végezzük. *Passziv* mozgást egy második személy (pl. az orvos) végez a teljesen nyugodtan viselkedő betegen. Ha a mozgást egy második személy végezi, ezt *manuális* tornáztatásnak nevezzük, ha pedig a mozgatást gép végezi, ez a *géptornászat (Lander, Herz, Krukenberg, Schulthess)*. Ha a mozgás végzésekor egy külső erő által feltételezett erőt győzünk le, ezt *ellentállási mozgásnak* nevezzük, mely ismét manuális vagy géptornászat lehet. Ez ellentállási gyakorlatok összeségét nevezzük *svéd gimnasztikának (Ling)*. A Gy. legeredményesebben az erre berendezett (mechanotherapeutikus) intézetekben végezhető. A Gy. a szervezet majdnem minden funkciójára hatással van, s ezért mint megelőző és gyógyító eljárás kiterjedt alkalmazást nyer a mozgató, az emésztő, lélegzési, vérkeringési (szívbajok) szervek betegségeinél, valamint az idegrendszer (bénulások, tabeses ataxia stb.) s az általános anyagforgalom zavarainál. A testegyenesítés (orthopaedia) körébe tartozó bántalmak (elferdülések, zsugorodások) gyógyításában nélkülözhetetlen.

Gyógytudomány, l. *Orvostudomány*.

Gyógyulás. A betegnek egészségessé válása. Miként a betegség v. egészség fogalma, úgy a Gy.-é sem egységes természettudományi fogalom. Értjük alatta azt a folyamatot, mely által a szervezet működése zavartalanságát, tökéletességét és életképességét visszanyeri. A Gy. alapját az élő szervezet azon képessége adja, hogy bizonyos ártalmak, illetőleg az azok által okozott változások és ezek következményei ellen védekezni tud, sőt a változást esetleg el tudja tüntetni. A szervezet ily működése főképen a következő formákban nyilvánul meg:

1. *Kiküszöbölés (eliminatio)*, mellyel a szervezetbe jutott idegen anyagot vagy a szervezetben idegenné vált részt eltávolítani tudja. Pl. elhalt rész összeköttetése az egészségessel megszünik s a rész egyszerű leválással, v. genyedés útján támadó nyílással a szervezetből kilökődik. A szervezetbe került idegen test környékén a test szövete elgenyedhet s az idegen test a fölszinen v. más úton a testet elhagyhatja. Ide tartozik a szervezet állandó képessége is idegen anyagok és szervezetek behatolásának meggátolására. Ha a kiküszöbölés a szó szoros értelmében nem jöhet létre, gyakori, hogy az idegen test a szervezetben «eltokolódik». Kötőszövetből álló, rostos heg veszi körül, mely meggátolja, hogy az idegen test a szervezetre újabb bajok forrása legyen. Így záródnak el néha a testbe került idegen testek, pl. puskagolyó; élősdiek, pl. trichinák, fertőzött gócok, pl. genyesztők vagy gümőkórbacillus okozta betegségek.

2. *Méregtelenítés (desintoxicatio)*, számos méreg a szervezetben nem mérges vegyületté válik, úgy hogy kisebb mennyiségeit a szervezet ártalmatlanná tudja tenni. Különös fontosságú a szervezet ellenméregtermelő képessége idegen fehérjék, speciálisan a baktériumok fehérjéi és mérgei ellen. Ezeken alapszik az immunitás (l. o.).

3. *Újrafejlesztés (regeneratio)*, az elszenvedett megfogyatkozás pótlása. Ilyen pl. a seb Gy.-a, a hiány kitöltődése. A regenerálóképesség fajonkint és a kortól függően nagyon különböző. Az emberi szervezet regenerálóképessége — kivéve talán az embrionális élet legelső idejét — igen korlátolt és sokszor pótolja az értékes szövet hiányát értéktelen kötőszövet.

4. *Kiegyenlítés (kompenzálás).* Valamely szerv v. szervrész fokozott működésével kiegyenlíti a más szerv működésében beállott zavart. Pl. a szív valamely billentyűjének tökéletlen működéséből beállott zavart a szív nagyságának, izomerejének, működésének stb. megfelelő megváltozása hosszú időre kiegyenlítheti.

A Gy. mint gyakorlati fogalom lehet *tökéletes*, mikor a test épsége a maga teljességében visszaáll (restitutio ad integrum), *teljes*, mikor maradnak ugyan változások, de a működés nem szenvedett (restitutio ad functionem completam) s *tökéletlen* (restitutio imperfecta). Más szempontból lehet a Gy. *valódi* v. *látszólagos*, mely utóbbira példa a gyógyíthatatlan betegségek folyamán is gyakran észlelhető remisszió (l. *Betegség*), vagy a betegségek különböző lappangási idői (pl. syphilisnél). Egy-egy szimptoma elmúlását, valamint a látszólagos Gy.-t, gyakran *tüneti* Gy.-nak mondjuk.

Gyógyvizek, l. *Ásványvizek.*

Gyógyvölgye, l. *Gyógy.*

Gyolcs, len-, pamut- és vászonárú gyüjtőneve.

Gyom, *gaz* v. *dudva*, általában hasznavehetetlen növény; különösebben a termelésre használt területeken előforduló oly növény, mely a termelt növények fejlődését akadályozza s igy a termés mennyiségét vagy minőségét, illetve értékét csökkenti; ezen értelemben tehát különben hasznos növény is lehet egymásra nézve gaz, pl. a rozs a búza, zab az árpa között, v. pl. a nyirfa a tölgyesben. A mivelési ágak szerint megkülönböztetnek kerti, szántóföldi, réti, legelői s erdei Gy.-okat. Minthogy a Gy. a kultúrnövény rovására él, attól a táplálékot, nedvességet, világosságot elvonja, azt gyakran elnyomja, a termést csökkenti, annak minőségét rontja (konkoly, aranka), a kertész, a gazda s az erdész egyik legfontosabb feladata területeiről a Gy.-okat lehetőleg távol tartani, annál is inkább, minthogy a Gy.-ok általában rendkívül gyorsan terjednek. V. ö. *Wagner* J., Magyarország gyomnövényei. L. még *Gyomnövények*, *Gyomirtás.*

Gyoma, nagyk. Békés vm. Gy.-i j.-ban, az egyesült Körös mellett, (1913) 2614 házzal és 12.034 magyar lak. (csak 596 német és 101 tót), közte 8625 református. Gy. a járási főszolgabirói hivatal székhelye; van 3 takarékpénztára, hitelszövetkezete, alsófokú ipariskolája, Wodianer-féle árvaháza, könyvnyomdája, 2 téglagyára, vasúti állomása (itt ágazik ki a szolnok-aradi vonalból a Gy.—nagy-váradi vonal), posta- és táviróhivatala és telefonállomása. Lakói leginkább földmívelők, kik sok gabonát, gyümölcsöt termelnek s állattenyésztéssel foglalkoznak. Kereskede'me is élénk. Termékeny határa 22,399 kh. Gy. már a XIV. sz. elején falu volt s plébániával birt. 1421. Zsigmond király Neczpáli Györgynek és iktári Bethlen Miklósnak és Péternek adományozta a husszita háborúkban szerzett érdemeikért; a XV. sz.-ban a Dóczyak lettek Gy. urai. A XVI. sz.-ban a vármegye legnépesebb falui közé tartozott. A XVII. sz.-ban nagy határán még 3 helység volt: Ege, Pó és Nyárszeg, ezek azonban 1682. egészen elpusztultak s ma csak a hasonnevű pusztákban maradt fenn nevük. 1705. a rácok egészen elpusztították, lakói elszéledtek s csak 1719. szállingóztak vissza. 1830. mezőváros lett. V. ö. *Haan* Lajos, Békésvármegye hajdana (Pest 1870).

Gyomai *Zsigmond*, jogi iró, szül. Gyomán 1861 okt. 29. Tanulmányai végeztével Budapesten ügyvédi irodát nyitott és jogi irodalommal foglalkozik. 1902-ben alapította a Jogállam c. jog- és államtudományi havi folyóiratot, amelynek felelős szerkesztője. 1904-ben alapította a Grill-féle Döntvénytárt és annak első 15 kötetét *Vavrik* Bélával ő szerkesztette. Szépirodalommal is foglalkozott. Dolgozatai *Álmok* (költemények és rajzok, Budapest 1896) c. alatt összegyüjtve jelentek meg. Önálló jogi műve: *A Curia biráskodása képviselőválasztási ügyekben* (Budapest, 2. kiad. 1903); sajtó alá rendezte *Bánfi* Zsigmond (u. o. 1895) és *Edvi Illés* Károllyal *Csemegi Károly* (u. o. 1903, 2 köt.) műveit.

Gyom-alom, többféle erdei gyomnak, u. m. a hangának, áfonyának, jeneszternek, páfrányfűnek, stb.-nek alomszerül való felhasználása olyan vidéken, ahol nincsen szalma, vagy olyan évben, amikor kevés szalma termett. Különben ezen erdei növények elvonása az erdei talajnak kárára van. L. *Alom* és *Erdei alom.*

Gyomirtás, közvetlenül *gyomlálás*, *sarabolás*, *kapálás* s *töltögetés* által történik, de minthogy ezek a műveletek sok költséggel járnak, sokkal fontosabb a gyomok fellépését s terjedését megfelelő óvintézkedések által megakadályozni. Ezek sorába tartozik a talaj okszerű előkészítése s trágyázása, helyes vetés-forgás és tiszta vetőmag alkalmazása. Valamely növény letakarítása után tehát a tarlót minél előbb sekélyen fel kell szántani, hogy az ott levő gyommagvak kikelhessenek; évelő gyomoknál a gyöktörzsek eltávolítása válik szükségessé. Gond fordítandó arra, hogy a trágyával gyommagvak ne jussanak a földbe. A vetés-forgásban gyomnövelő növények, minők különösen a kalászos gabonafélék, gyomirtó s gyomfojtó növényekkel felváltva következzenek egymásra; gyomirtóknak a kapás-, gyomfojtóknak a talajt erősen beárnyékoló takarmánynövények tekintendők. — Hogy tisztátlan vetőmaggal mennyire gazosíthatók a földek, a következő számokból itélhető meg: egy katasztr. hold bevetésére 100 kg. búza szükséges, egy kg.-ban van átlagosan 26.000, egy q-ban tehát 2.600.000 mag; 5% gyommagot feltételezve, mi még tisztának tetsző vetőmagnál is gyakran előfordul, a vetőmaggal egy holdra 100,000—200,000 s több gyommag kerülhet. Ennélfogva vetésre csak a legnagyobb gonddal tisztított mag alkalmazandó.

A felsorolt óvintézkedésekkel nem áll ugyan módunkban földünket gyommentessé tenni, de nagyon lényegesen megkönnyíthető azáltal, hogy a gyomok lehető korán, fejlődésük első szakában pusztíttassanak. E célra a közönséges gyomláláson s kapáláson kivül *gyomlálógépek* is állanak rendelkezésre. — Réteken s legelőkön az egynyári gyomok legegyszerűbben azáltal pusztíttatnak, hogy megérés előtt lekaszáltatnak, az évelő gyomokat gyökerestül kell kiirtani; de sok esetben még ez sem vezet célra, nevezetesen ott, hol a talaj túlnedvessége a gyomnak kedvez;

ilyen esetben a terület lecsapolása szükséges. Végül vannak gyomnövények, melyek természetüknek megfelelő speciális irtást igényelnek, miről az illető növényeknél szólunk. L. még *Aszat, Gyomláló gépek.*

Gyomlálás, l. *Gyomirtás.*

Gyomláló gépek, gaznövények irtására szolgáló készülékek, melyeket egyes vidékeken akkor alkalmaznak, mikor a gabonavetésben nagy mértékben fellépő gyom irtását a vetés sűrűsége miatt kapálógéppel vagy extirpátorral eszközölni nem lehet. Többféle kivitelben készülnek, legjobban megfelelnek a gereblyerendszerű gépek; ezeknek lényeges alkotórészét több sorban elhelyezett, közös tengely körül forgó élesfogú gereblyesor képezi, melyeket egy hengerpalást burkol s melyek olyformán működnek, hogy haladásközben a gereblyesorok legmélyebb helyzetükben a burkoló palástból kinyúlva a gyomot a földből kitépik és a sima gabonaszálakat sértetlenül hagyva, emelkedésközben a palástba visszahúzódnak s a gazt leejtik. Kevésbbé felelnek meg erre a célra a *sarlógépek*, melyeknél a járókerekek által hajtott két vagy több tengelyre csavarmentesen ráerősített sarlók forgás közben a vetésből kiálló gyomok ágait és virágait levágják. Aránylag nagy teljesítőképességüktől eltekintve, a Gy. hátránya, hogy csak a vetésnél magasabb, ágas-bogas gazt tépik ki gyökerestől s a többit v. egyáltalán nem, v. csak részben távolítják el, továbbá, hogy a gabonát is többé-kevésbbé megsértik és használhatóságuk időhöz kötött.

Gyomlay *Gyula*, tanár és író, szül. Nagy-Váradon 1861 júl. 29. Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte, hol 1882—83. tanári és bölcsészetdoktori oklevelet szerzett. Még 1883. a budapesti középiskolai tanárképző gyakorló főgimnáziumához került, hol mint vezető tanár 23 évig működött. 1906 óta az Eötvös-kollégium vezető tanára. 1910-ben az ógörög filológiából magántanárrá habilitálták a budapesti egyetemen. 1898 óta a M. Tud. Akadémia levelező tagja.Tagja az Országos Közoktatási Tanácsnak. Főbb művei: *Az attikai köztisztviselők ellenőrzése* (Bpest 1883); *Homeros Odysseiájának prózai fordítása* (szemelvényekben, jegyzetekkel, 1901, 4. kiad. 1912); *Platon válogatott műveinek fordítása* (a Fil. Irók Tára, XI. köt., 1893, 2. kiad. 1913); *Szemelvények Tacitus műveiből* (bevezetéssel és jegyzetekkel, 1894, 3. kiad. 1911); *Demosthenes beszédei* a hűtlen követség és a koszorú ügyében (bevezetésekkel és jegyzetekkel. M. Tud. Akadémia, 1896); *A görögök története a római hódítás koráig* (Nagy Képes Világtörténet, II. köt., 1899); *Szent István veszprémvölgyi donációjának görög szövegéről* (1901); *Bölcs Leó taktikája, mint magyar történeti kútforrás* (1902); *Az ú. n. igeidők elméletéhez* (Nyelvtud. Közl. 1906—1912).

Gyomnövények (növ., *2 képmelléklettel*), szántóföldeken, kertekben, utak mentén, házak körül nőnek és egyesek a mezőgazdaságban és kertészetben igen alkalmatlanok, minélfogva irtásuk (l. *Gyomirtás*) szükséges. Ilyen pl. a mezei mustár (Sinapis arvensis), a vetési aszat (*Cirsium arvense*), az apró szulák (*Convolvulus arvensis*), a betyárkóró (*Erigeron canadensis*), néhol kertekben az apró gombvirág (*Galinsoga parviflora*), mely utóbbi kettő Északamerikából származott hozzánk. Gyakori gyomnövény még a porcsin keserűfű (*Polygonum aviculare*), a madársóska lórom (*Rumex acetosella*), a lókörmű szattyú (*Tussilago farfara*), a repcsén retek (*Raphanus raphanistrum*), a tavaszi aggófű (*Senecio vernalis*), az apró csalán (*Urtica urens*). Ezek képe a *két képmellékleten* látható. Rajtuk kívül igen elterjedt Gy. egyes *Chenopodium, Atriplex, Lamium, Ballota, Datura, Hyoscyamus, Lactuca, Centaurea, Taraxacum, Arctium, Conium, Agropyrum, Bromus* stb. fajok. L. még *Gyom.*

Gyomor (lat. *ventriculus, venter*; gör. *gaster, stomachos*; l. a *képmellékletet*), a tápláló csatornának legtágasabb része. Az ételek a szájból a garatba, onnan a nyelőcsövön át a Gy.-ba jutnak. A Gy. közvetlen a rekeszizom (diafragma) alatt fekszik, a hasüreg felső részében, amely az alsó bordák közé esik. Jobbra a Gy.-tól találjuk a májat, balra a lépet; a kettő között fekszik a Gy., de úgy, hogy a Gy. egyes részeit a máj elülről is takarja. A máj hatalmas fejlettsége miatt a Gy. tekintélyes része a középvonaltól balra esik (l. *Hasi zsigerek*).

A Gy.-nak hozzávetőleg hajlott körte alakja van, melynek tágabb részén oldalt nyílik be a nyelőcső; ezt a bevezető kaput, nyílást *Gy.-szájnak, kardiának* nevezik; a körte hegyes csúcsának, amely jobbra és hátrafelé néz, folytatása a *patkóbél*, ez t. i. a vékonybél kezdete. A Gy.-ból kivezető kaput, vagyis azt a nyílást, amely a patkóbélbe vezet, *pilórusnak, Gy.-zárónak* vagy *Gy.-csukónak* nevezték el.

A Gy.-szájat (kardia) és a Gy.-zárót (pylorus) egyaránt gyűrűszerű izom veszi körül. A test gyűrűszerű izmait, amelyek nyílásokat zárnak el, általában szfinktereknek nevezzük. Az említett *gyűrűizmok* állandó összehúzódása (tonusa) zárja el a Gy. két nyílását. Bizonyos ingerekre a gyűrűizmok tonusa fokozódik, a nyílások zárása sokkal erőteljesebb lesz; ismét más ingerekre a gyűrűizmok elernyednek és ilyenkor a kapuk megnyílnak s tovább eresztik az ételeket, a tartalmat.

A Gy. ürege két részre oszlik: a körte tágabb része, amely a nyelőcső folytatásába esik, a *fundus*, a körte csúcsa az *antrum*. A nagy fundus és a kis antrum között a határ nem éles, néha sekély behúzódás jelzi (ez a Boldireff-féle határ), a két rész működése nagyon eltérő. A Gy. felső szélét kis görbületnek (curvatura minor), az alsó szélét nagy görbületnek (curvatura major) nevezték el. A Gy. falát három réteg alkotja: a középső az izomréteg, ettől kifelé van a savós réteg; az izomrétegtől befelé következik a mirigyes belső bélés, a mukóza, azaz nyálkahártya.

Az üres Gy. nem tátong, nem lötyög, hanem egész kicsire össze van húzódva, ilyenkor a belső nyálkahártyaréteg számtalan redőt, ráncot vet. Ha a redőket kézzel elsimítjuk, azaz a nyálkahártyát kifeszítjük, a felszíne apró dombordad mezőcskékre beosztottnak látszik, mindenik mező tele van apró kis gödröcskékkel (l. a *képmellékletet*).

Ezekbe a gödröcskékbe nyílnak a Gy.-mirigyek. A Gy.-mirigyeket felosztjuk fundus- és piló-

GYOMNÖVÉNYEK I.

1. *Equisetum arvense* (mezei zsurló). *a* sporangiumtartó, *b*, *c* spóra, *d* a szár keresztmetszete. (L. *Zsurló.*)

2. *Rumex acetosella* (madársóska lórom). *a* virág, *b* magház, *c* termés (L. *Rumex.*)

3. *Convolvulus arvensis* (apró szulák). *a* virág hosszmetszetben, *b* termés, *c* mag. (L. *Convolvulus.*)

4. *Erigeron canadensis* (betyárkóró). *a*, *b* levél, *c* bóbitás kaszat. (L. *Erigeron.*)

5. *Polygonum aviculare* (porcsin keserűfű). *a* szárrészlet a kürttel (ochrea), *b* virág, *c* termés. (L. *Polygonum.*)

6. *Tussilago farfara* (lókörmű szattyú), *a* sugárvirág, *b* bibeszálának vege, *c* belső virág, *d* bibeszála, *e* bóbitás kaszat. (L. *Tussilago.*)

GYOMNÖVÉNYEK II.

7. *Raphanus raphanistrum* (repcsén retek). *a* szirom, *b* becő, *c* mag. (L. *Retek.*)

8. *Sinapis arvensis* (mezei mustár). *a* virág, *b* becő, *c* mag. (L. *Sinapis.*)

10. *Cirsium arvense* (vetési aszat). *a* porzós, *b* termős virág, *c* bóbitás kaszat. *d* a bóbita egy sertéje. (L. *Aszat.*)

9. *Senecio vernalis* (tavaszi aggófű). *a* sugárvirág, *b* bóbitás kaszat. (L. *Senecio.*)

11. *Urtica urens.* (apró csalán). *a* fulánkszőr, *b* virág, *c* termés. (L. *Csalán.*)

12. *Galinsoga parviflora* (apró gombvirág). *a* fészek, *b* sugárvirág, *c* belsővirag. (L. *Galinsoga.*)

rusmirigyekre; ezek nemcsak elhelyezkedésükben, hanem szerkezetük- és működésükben is különböznek egymástól. A fundusmirigyek nagyobb területen fordulnak elő; egyszerű csöves mirigyek, melyeket kétféle sejt bélel ki: fősejtek és fedősejtek. A fősejtek nagyobb számuak: kisebb, köbalakú, világos szemecskés protoplazmával és kerek maggal biró sejtek; ezzel szemben a fedősejtek nagyobbak, sokkal sötétebbek s kerekded alakuak. Jellemző, hogy a fedősejtek anilinfestékekkel sokkal jobban festhetők, mint a fősejtek, ezért festett készitményeken sokkal élesebben tűnnek szembe (delomorf sejtek), mint a fősejtek (adelomorf sejtek). A fedősejtek főleg a mirigy nyakán fordulnak elő, s bizonyos állatoknál (disznó) ott működéskor duzzanatot okoznak. Váladékuk levezetéséről külön hajszálcsöves hálózat gondoskodik. A pilorusmirigyek csak az antrumban fordulnak elő, szétágazó csövesmirigyek, amelyekben azonban csak fősejteket találunk. Mivel állítólag a fedősejtek készítik a Gy.-nedv sósavát (l. *Gyomornedv*), a pilórusmirigyek váladékában ez hiányzik. A Gy.-mirigyek termelik a Gy.-nedvet, míg a nyálkahártya sejtjei nyálkát termelnek. Az antrumban találunk külön nyálkamirigyeket is.

Az üres Gy. összehúzódik és nyugalomban van; mozgásokat csak olykor-olykor végez (korog az üres Gy.). A táplálékok felvétele után azonban egészen rendszeres mozgások indulnak meg rajta, amelyeknek célja a táplálékok és az emésztőnedv elkeverése, valamint a megemésztett táplálékok továbbítása a patkóbélbe. A Gy. testén, a funduson csak igen felületes kontrakciós hullámokat látunk, amelyeknek mechanikai hatása alig számbavehető; a fundus feladata inkább csak abban áll, hogy izomzatának állandó tonusával (peristole) a Gy.-tartalomra bizonyos nyomást fejtsen ki, s azt az antrumba sajtolja. Igazi, erőteljes mozgásokat csak az antrumon látunk, amelynek határán bizonyos időnként (20—25") lefűződések lépnek fel, s ezek végigvonulnak egész a pilórusig (perisztaltika); így a pilórus megnyitása után a táplálék bejut a patkóbélbe. Úgy a Gy.-száj (kardia), mint a Gy.-záró (pilórus) azonban a Gy.-mozgásoktól függetlenül működnek; nyílásukat és záródásukat egészen különleges reflexberendezés szabályozza, amely úgy a záróizom fölötti, mint az az alatti bélrészletek felől s a legkülönbözőbb ingerekkel befolyásolható. A kardia rendesen csak felülről, a bárzsingból jövő ingerekre nyílik meg; de a Gy. felől is megnyitható, pl. ha a nyomás a Gy.-ban túlmagas lesz (hányásnál), viszont a bárzsingot érő túlerős ingerek (maró anyagok) a kardia záródását váltják ki. A pilórus megnyílik, ha az antrum nyálkahártyáját szabad sósav éri; viszont azonnal bezáródik, ha a savanyú Gy.-tartalom a patkóbélbe jutott, s nem is nyílik meg addig, míg az ott teljesen nem közömbösíttetett. Már ez az egy berendezés is elég lenne arra, hogy a pilórus csak időnként nyíljék meg, ehhez azonban még mások is járulnak, amelyeknek célja, úgy mint az említettnek is, a vékonybél megvédése. Így a savhoz hasonlóan a zsír is a patkóbélbe jutva, beteszi maga után az ajtót, pilórus-záródást vált ki, amely addig tart, míg meg nem emésztődött. A mondottakból érthető, hogy miért «rontja» el az ember a zsíros étellel olyan könnyen a gyomrát. A zsír miatt t. i. a Gy.-tartalom oly lassan ürül ki, hogy végül már bomlásnak indul, s ez hányásra stb. vezet. Hatással van a Gy.-tartalom kiürülésére az ételek halmazállapota, konzisztenciája; darabos, érdes dolgokat ugyanis nem ereszt át a pilórus, bezáródik előttük.

Ezért az ételek nem is abban a sorrendben hagyják el a Gy.-t, mint ahogyan oda beérkeztek; folyékony, híg táplálékok csaknem azonnal átjutnak a patkóbélbe, míg a darabos táplálékok, még ha előbb is vétettek fel, órákkal tovább időzhethetnek a Gy.-ban. Elősegíti ezt még az a körülmény is, hogy a Gy. izomrostjainak sajátos összehúzódása folytán a kis görbület mentén a kardiát a pilórussal összekötő vályú alakul ki, amelyben a felvett folyékony anyagok a Gy.-tartalom fölött közvetlenül a pilórushoz juthatnak. Befolyásolja a pilórus tónusát a táplálék hőmérséklete is; úgy a túlmeleg, mint a hideg ételek a Gy.-ban maradnak, amíg a test hőmérsékletét fel nem veszik. Ezzel magyarázható, hogy a langyos, meleg ital mért oltja könnyebben az ember szomját; a víz ugyanis csak a bélből szívódik fel, a meleg ital pedig hamarább jut a bélbe, mint a hideg.

Mindezektől eltekintve, az egészséges Gy. 6 órával az étkezés után rendesen üres.

A Gy.-mozgások a Gy.-tartalom összekeveredésére nincsenek valami nagy hatással; Grützner, aki festett táplálékokat etetett meg patkányokkal, aztán emésztés közben a patkányokat megölve gyomrukat megfagyasztotta és szétfűrészelte, bebizonyította, hogy az egyes tápanyagok egymás fölé rétegezve még az emésztés igen előrehaladott stádiumában is jól megkülönböztethetők. Az egyes táplálékok a Gy.-ban úgy helyezkedtek el, hogy közvetlenül a nyálkahártya mellett a legrégebben beadott anyagok feküdtek, míg a később felvettek a legbelsőbb réteget képezték. A híg ételek természetesen kivételt képeznek.

Úgy a Gy. testének, mint a záróizmainak működését az idegrendszer közvetíti; a nyúlt, közép és közti agyvelőben vannak olyan idegközpontok, amelyek ezeket a mozgásokat befolyásolják; az összekötő idegrostok a bolygó idegben, valamint a szimpatikusban futnak. Azonban az idegeitől teljesen megfosztott gyomron is láthatunk mozgásokat.

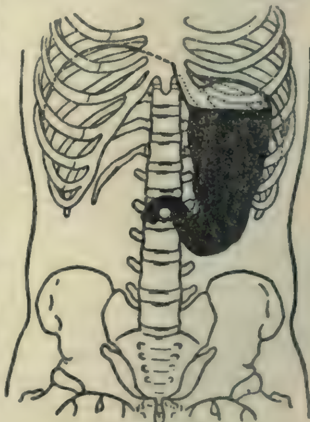
A Gy., azonkívül, hogy a beleket különböző inzultusoktól védi s táplálékrezervoárul szolgál, a mirigyei által termelt Gy.-nedv (l. o.) segítségével a tápanyagok emésztését is megkezdi (l. *Emésztés*). Az üres Gy. mirigyei nem választanak el Gy.-nedvet; emésztés közti időben a Gy.-ban csak kevés alkalikus nyálka van. A Gy.-nedv elválasztása csak bizonyos behatásokra indul meg; ezek közt első helyet foglal el a táplálékoknak a Gy.-falra való közvetlen hatása. A Gy.-nedv elválasztása egyébként igen komplikált folyamat: már pszihikus hatások is megindíthatják, így valamely étel látása, elgondolása, valamint különböző érzékszervi reflexek, így az ételek szaga, de még inkább az íze. Az ezekre a hatásokra elválasztott Gy.-nedvet étvágynedveknek nevezzük; ennek nagy szerepe van a normális Gy.-emésztés elkez-

désénél (bár az egész Gy.-emésztés lebonyolítására nem elegendő). Mennél magasabb az ember intelligenciája, annál nagyobb szerephez jutnak nála a pszihikus hatások, az emésztés szempontjából nem közömbös tehát, hogy az ember milyen környezetben, hogyan elkészített s felszolgált ételeket eszik. Amint a pszihikus hatások a Gy.-nedv elválasztását előmozdíthatják, akként meg is gátolhatják; valami bosszuság, kellemetlenség a már megindult Gy.-nedvelválasztást s vele az emésztést is megállíthatja, az embernek «elmegy az étvágya». Gy.-sipolyos gyermekeken közvetlenül tapasztalhatták, hogy a Gy.-nedvelválasztás azonnal megszünt, mihelyt étkezés közben kedvenc játékát elvitték, vagy édesanyja mellőle elment; hasonló jelenséget láthatunk kutyán, ha neki macskát mutatunk.

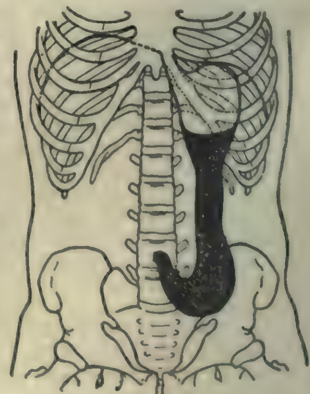
Azonban a Gy.-nedv javarésze csak akkor kerül elválasztásra, ha a táplálék már a Gy.-ba jutott. Ilyenkor az egyes tápanyagokból olyan speciális anyagok (hormonok) hasadnak le, amelyek felszívódása a Gy.-nedv elválasztását nemcsak megindítja, hanem annak mennyiségét és összetételét (erjesztőtartalmát) is megszabja. Az elválasztott Gy.-nedv ugyanis szigoruan olyan, amilyen az illető tápanyag megemésztésére legalkalmasabb. Az elmondottakból érthető, hogy a Gy.-nedv normális összetételének tanulmányozása nehéz feladat. Az étvágynedv gyüjtésénél úgy járunk el, hogy a Gy.-sipollyal ellátott kutyának nyakán kikeressük a bárzsingját, s azt elvágva, kivarrjuk a bőrhöz. Amit az ilyen kutya megeszik, bárzsingjából visszacsöpög a tálba (áletetés, l. a *képmelléklelet)*, közben Gy.-sipolyán pedig folyik az étvágynedv. A táplálékoknak megfelelő Gy.-nedvet legcélszerűbben az ú. n. kis-Gy. készítésével szerezhetünk; ugyanis komplikált operációval a Gy. egy kis részét úgy zárhatjuk el a többitől, hogy azért vérellátása és beidegzése a két résznek azonos maradjon. Ilyenkor a kis-Gy.-ban, amelybe táplálék nem juthat, ugyanolyan emésztőnedv választódik el, mint a fő-Gy.-ban; ezt aztán sipolyon levezethetjük. A Gy.-nedv ilyetén gyüjtését ma már gyárilag is űzik; az ilyen úton nyert disznó-Gy.-nedvet árúba bocsátják, mint gyógyszert.

Régóta foglalkoztatja a vizsgálókat az a kérdés, hogy az elő-Gy. miért nem emészti meg önmagát. Hulla gyomrán ugyanis gyakran látjuk az emésztés nyomait (gastromalacia), sőt élő egyénben is bizonyos betegségeknél (Gy.-fekély). A kérdés ma sincsen megoldva, vannak, akik a gyomrot bevonó nyálkának tulajdonitanak szerepet, mások a vér antienzimtartalmának, ismét mások a vér lúgosságának, stb.

A Gy. működésének, alakjának, valamint beteges elváltozásainak vizsgálata terén nagy szerepet visz a röntgen. Maga a Gy. normális viszonyok közt nem látszik, mert a röntgen-sugarak ép úgy átjárják, mint a környező szerveket; legföljebb a levegővel telt része (Gy.-hólyag) jelenik meg világosabb folt alakjában. Hogy a Gy. látható legyen, meg kell töltenünk valamivel, ami a röntgen-sugarak számára több, esetleg kevesebb akadályt szolgáltat. Így fel lehet a gyomrot levegővel egészen fújnunk, ilyenkor a Gy. világosabb lesz a környezeténél; ez a metódus azonban nem mindig használható, továbbá semmikép sem alkalmas a normális viszonyok tanulmányozására. Sokkal nagyobb horderejű a Röntgen-sugarakat át nem bocsátható oldhatatlan bizmut-sók alkalmazása (bismuthum subnitricum, bismuthum carbonicum), amelyet vízben elkeverve v. még inkább Rieder módszere szerint tejbefőtt darába elegyítve juttatunk a vizsgálandó Gy.-ba.

1. ábra.

Az ilyen bizmutos darával megtöltött Gy. mint fekete árnyék jelenik meg az átvilágító ernyőn *(1. ábra)*; a fekete folt fölött egy világosat is látunk, ez a Gy.-nak levegővel telt legfelsőbb része, a Gy.-hólyag. A vizsgálatnál az első pillanatban már szemünkbe ötlik, hogy az egész Gy., a Gy.-záró (pilórus) kivételével, a test baloldalán foglal helyet, hossztengelye pedig függélyes, nem pedig vízszintes, amint azt régebben a boncleletek alapján felvették. A Gy. kis görbülete körülbelül összeesik a gerincoszlop árnyékának baloldali szélével, nagy görbülete a külső oldalon fut nagy ívben. A Gy. alsó széle kb. a köldöktájig ér; már normális viszonyok között is nagy eltéréseket mutat; a Gy. sülyedésénél (ptózis) a szeméremcsontig leterjedhet *(2. ábra)*. Az ilyen lesülyedt Gy.-nál a Gy.-kapu is rendesen mélyebben fekszik, ezenkívül a jobboldalról áthúzódik a baloldal felé. Az egészséges Gy., melynek fala jó tónussal bir, minden irányban egyenletesen tágul a felvett táplálék hatására, s megtöltve egyforma vastag minden részén, míg az olyan Gy.-ban, amelynek fala rugalmasságát elvesztette, a felvett bizmutdara a fenéken gyülik össze, azt kitágítja s ott mint sarlóalakú árnyék jelenik meg, míg a Gy. többi része üres. Az ép Gy. röntgenárnyékképen «szifon» alakú, amennyiben a Gy.-kapu nem a legalsó ré-

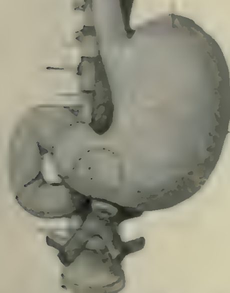

2. ábra.

GYOMOR.

A gyomor elülről, természetes elhelyezésben.

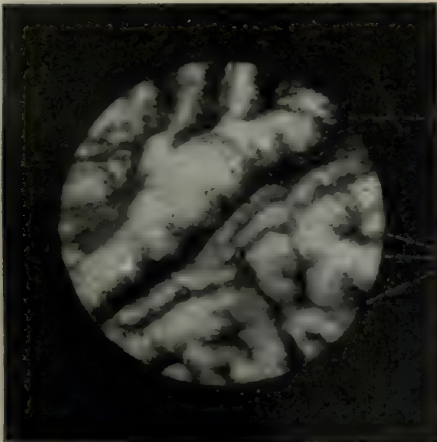
Kettészelt gyomor belső felszíne azaz nyálkahártyabélése látható. A kardia a gyomorba vezető kapu, a pylorus a kivezető kapu.

A nyelőcső és gyomor elhelyezése. Leghátul látható a gerincoszlop. A nyelőcső a gége mögött kezdődik, érintkezik az aortával, a fő verőérrel. A gyomor a patkóbélbe folytatódik.

Operált kutya, amelynek evés közben folyik a gyomornedve. A nyelőcsöve ugy van kettévágva, hogy a megrágott ételek visszaesnek a tálba és nem jutnak a gyomorba.

A gyomor belső felszíne lupe nagyításban. Nyálkahártyaráncok és kiemelkedések láthatók. (5-szörös nagyítás.)

A gyomor belső felszíne 16-szoros nagyításban. A sűrűn fekvő gyomorgödröcskék között vékony válaszfalak maradnak vissza.

A gyomorfisztulás kutyákat az áletetes alatt elhelyezik a kutyalogatóba, a gyomornedv literszám gyüjthető.

szén foglal helyett, hanem valamivel magasabban van. A Gy.-kapu mögötti részt (antrum) befűződés választja el a Gy. testétől (fundus). Az antrumon igen élénk perisztaltikus mozgást látunk; a mögötte levő befűződés időnként végig húzódik rajta s tartalmát az ilyenkor megnyíló Gy.-kapun keresztül a patkóbélbe sajtolja. A perisztaltikus hullámok mélysége, gyorsasága és szaporasága szintén nagyjelentőségű a Gy. különböző betegségeinek felismerésében. A röntgen ezenkívül a Gy.-fekély, továbbá a Gy. daganatainak korai felismerésére is felhasználható, sőt sok esetben a daganat természetéről is felvilágosítást ad. A Gy. belsejében kiemelkedő daganatok a bizmuttöltésben hiányokat, defektusokat okoznak.

Az *emlősök* gyomra, a kérődzők gyomrát kivéve, alapszerkezetében megegyezik az emberével. A kérődzők gyomra négy részből áll; ezek: a bendő (rumen), a recés vagy lépes Gy. (reticulum), a leveles vagy százrétű Gy. (omasus vagy psalterium) és az oltó (abomasus). A lenyelt táplálék először a bendőbe s innen a recés Gy.-ba jut, hol a recés Gy. váladékában meglágyul. Ezután a táplálék ökrendezés útján ismét visszakerül a szájba, az állat újból megrágja és összekeveri a nyálmirigyek váladékával. Erre ismét lenyeli, de most a táplálék egyenesen a leveles Gy.-ba s végül a tulajdonképeni emésztő Gy.-ba, az oltóba, majd innen a belekbe jut (l. még *Kérődzők)*. A madarak gyomra nagyon izmos, azért zúzó-Gy.-nak, vagy röviden zuzának nevezik; ehhez csatlakozik a bárzsingnak az izmos Gy. előtti kitágult, mirigyes része, melyet mirigyes Gy.-nak szokás nevezni. A csúszómászók, kétéltüek és halak gyomra a bélcsőnek tömlőalakú megduzzadt része és hossztengelye rendesen a bélcső hossztengelyének irányába esik (az emlősöknél és az embernél a bél és Gy. hossztengelye egymásra merőleges). A gerinctelen állatok gyomrán rendesen az előbél v. a középbél valamelyik nagyobb tágulatát értik. Az előbél tágulatai rágó-Gy.-ként szerepelnek, a középbél tágulatai pedig, melyeket gyakran chylus-Gy. névvel jelölnek, az emésztés főszervei s nem egyértéküek a gerincesek gyomrával.

Gyomorbélhurut *(gastroenteritis)*, a gyomor és belek nyálkahártyájának hirtelen támadt hurutos gyuladása. Megromlott táplálék bevétele után hevenyen lép fel. Tünetei: hányás, hasmenés, gyomor- és bélfájdalmak, kisebb-nagyobb láz. Csecsemőknél különösen nyáron gyakori. Gyógykezelésében legfontosabb a táplálkozás lehetőség szerint való megszorítása és a bél kiürítése kalomellel v. ricinussal. Ha ez megtörtént, adható ópium, vagy más fájdalomcsillapító. Helyes kezelés mellett a Gy. tartama rövid.

Gyomorbélpróba, a. m. *Breslau-félepróba* (l. o.).

Gyomorbetegségek. A Gy.-nek két egymástól teljesen különböző csoportja van, ú. m. szervi elváltozással járó gyomorbajok és csupán csak működésbeli zavarokban megnyilvánuló Gy. (ezek az ú. n. funkcionális gyomorbajok v. másként gyomorneurózisok). *Szervi*, jobban mondva *anatómiai elváltozással járó gyomorbajok:* 1. a gyomor nyálkahártyájának megbetegedései: akut és idült gyomorhurut; a gennyes és mérgezéses eredetü gyomorgyuladás; a gyomorfekélyek, gyomordaganatok (leggyakoribb a gyomorrák); 2. a gyomor izomzatának megbetegedései: atonia és gyomortágulás (l. o.); 3. a gyomor helyzetváltozásai (gyomorsülyedés, l. o.). A *funkcionális gyomorbajok* egyrészt érzésbeli zavarok: az éhség rendkívüli fokozódása (farkaséhség, telhetetlenség: bulimia v. hyperorexia v. acoria), v. az étvágy csökkent volta: ideges étvágytalanság (anorexia); gyomortúlérzékenység (hyperesthesia) és az ideges gastralgia; másrészről zavarok a gyomormozgások körül: ideges hányás, böfögés, kérődzés, regurgitatio. Végül pedig igen fontosak a gyomornedv elválasztásában jelentkező zavarok, ú. m. túlbő sav, speciális sósavelválasztás (hyperaciditas és hyperchlorhydria); ennek ellentéte a hypaciditas és anaciditas: elégtelen v. szünetelő savelválasztás; azonkívül idetartozik a gasztroszukorrea (l. o.). Többféle ilyen funkcionális gyomortünet keveréke az ideges dyspepsia.

Gyomorcsonkolás, l. *Gasztrektomia*.

Gyomorcsukó *(pylorus)*, a. m. gyomorzáró, l. *Gyomor*.

Gyomordaganatok, a gyomor falában ülő körülírt szövetképződmények kiindulhatnak: 1. a nyálkahártyából, 2. az izomrétegből és 3. a savóshártya alatti kötőszövetből. A legfontosabbak, a nyálkahártya daganatai, v. a nyálkahártya, v. a mirigyek hámjából indulnak ki, mint egészen ártatlan jóindulatú nyálkahártyapolipusok és mint beszűrődve növő, a nyálkahártya alatti kötőszövetre s az izomrétegre is átterjedő rákok. A gyomorrák, a gyomor leggyakoribb daganata s egyszersmind a leggyakoribb rák is az egész szervezetben, előfordul mint valóságos daganat, mint beszűrődés és mint rákos fekély; többnyire a pilóruson ül; ritkább a kardia rákja s a gyomor többi részeinek rákos megbetegedése. Kezdetben a rák körülírt daganatot alkot, utóbb szétesik és kifekélyesedik, a rákos fekélyt vaskos, sáncszerüen kiemelkedő, beszűrődött tömör széle és egyenetlen dudoros alapja jellemzik. Ha a rák bizonyos nagyságot elért, szűkíti a gyomrot, főleg a pilórust, s a pilórus-szűkület tünetei árulják el a rákos megbetegedést; a szűkület következtében a gyomor izomrétege utólag megvastagszik, túlteng. Olykor a rák a gyomorfal terjedelmes megvastagodását és a gyomor zsugorodását okozza minden szétesés, kifekélyesedés nélkül. Szövettanilag a gyomorrákok hengerhámrákok szoktak lenni, igen ritka a laphámrák; előfordul úgy a medulláris rák, mint a rostos rák, skirrhus és az adenocarcinoma, mely olykor elnyálkásodik: carcinoma mucosum. Az izomréteg leggyakoribb daganata az olykor tetemes (ököl, sőt emberfőnyi) nagyságot elérő myoma; a gyomorsarkoma, a zsírdaganat, a rostos daganat (fibroma) ritkán fordulnak elő. A Gy. kezelése kiirtásukban áll; a már nem operálható rákok tüneteit olykor a gasztroenterosztomiával szüntethetjük meg, máskor tisztán a tüneti kezelésre vagyunk utalva. A Gy.-ok korai fölismerésében nagy szerepet visz a röntgen.

Gyomorégés *(pyrosis)*, sajátságos, mint neve is mutatja, égető jellegű fájdalom a gyomorban (sokszor a mellcsont mögött is); többféle gyomor-

baj (sósavtúltermelés, hyperchlorhydria, krónikus gyomorhurut) tünete. Oka a normálisan képződő gyomorsósavnak v. pedig a kóros erjedés folytán képződő savaknak (tejsav, vajsav, ecetsav) megszaporodása. Jellemző, hogy gyorsan megszűnik, ha e savak közömbösíttetnek, pl. szódabikarbonával, fehérjével vagy tejjel.

Gyomorémelygés, l. *Emelygés*.

Gyomoremésztés, l. *Emésztés*.

Gyomorerősítő szerek alatt rendesen keserű anyagokat (amara) tartalmazó szeszes kivonatokat, cseppeket v. éppen italokat szoktak érteni, melyek kis adagban fokozzák az étvágyat, elősegítik az emésztést és a gyomormozgásokat (l. *Keserű anyagok)*. Sok visszaélés történik velük s az alkoholizmus terjesztésében részük van.

Gyomorfájás, l. *Gasztralgia*.

Gyomorfekély *(ulcus ventriculi, Magengeschwür)*, a leggyakrabban előforduló betegségek egyike. Vannak a gyomornyálkahártyának apró, lapos anyaghiányai véresen beivódott alapon, ezek az ú. n. vérzéses felmaródások, amelyek igen heveny gyomorhurutoknál, vagy nagyon forró ételek élvezete után vagy általános fertőzés folyamán keletkeznek. Nincs nagyobb jelentőségük, nyom nélkül gyógyulnak. Fontos és néha súlyos megbetegedés a lassan fejlődő, sőt néha átfúródáshoz is vezető *kerek Gy.* (ulcus rotundum). Rendesen olyan módon keletkezik, hogy a gyomor nyákhártyájának valamely kisebbfokú sérülését, vérzését v. elhalását a savanyú gyomornedv hosszabb ideig emészti és így a gyomor nyálkahártyájában egyre szélesebb és mélyebb anyaghiány jön létre. Minél erősebb a gyomornedv savtartalma és minél csekélyebb a gyomor ellenállóképessége, annál hamarább keletkezhetik és annál gyorsabban terjed a Gy. Vérszegény fiatal nők ennélfogva nagyon hajlamosak. Lehet, hogy az általános vérszegénységen kívül még bizonyos ellenerjesztőnek a hiánya is szerepel, mely rendes körülmények között a gyomrot az öneméesztés ellen védi. Gyakori megbetegedés, körülbelül minden 10. hullán megtaláljuk a kiállott Gy. már gyógyult nyomait. Leggyakoribb a középkorú egyéneknél. A fekély székhelye akárhol lehet a gyomorban, de leginkább található a gyomor kis görbületén és a gyomorzáró (pilórus) közelében. Rendesen csak egy fekélyt találunk, de néha több is lehet, amelyek azután a fejlődés legkülönbözőbb stádiumait mutatják. A Gy. élesen határolt feneke egészen tiszta, nincs benne váladék, sem elhalt szövetrész, a gyuladás is majdnem mindig hiányzik. Formája kerekded, néha olyan, mintha lyukasztóvassal készült volna. Régibb fekélyek lefelé mindinkább keskenyedve, a gyomor falába tölcsérszerűen hatolnak be. A fekély lehet lencsekicsinységű, de találunk olykor tenyérnagyságuakat is. A fekélyek legnagyobb része gyógyul, mielőtt még a mélységbe való terjedésükkel a gyomor egész vastagságát áthatolták volna; a gyógyult fekély helyén csillagos heg képződik; ha a fekély igen nagy volt, akkor a heg helyén a gyomor behúzódik, szűkül. Ha ez a szűkület a gyomorzáró (pilórus) közelében fekszik, akkor a gyomorzáró szűkületének általános tünetei fognak előállani; ha azonban valahol a gyomor közepén van a fekély, akkor kétszeres, ú. n. homokóragyomor keletkezik.

A kerek Gy. főtünetei: 1. *fájdalom* az étkezés után, különösen kemény v. fűszeres ételeknél; 2. körülírt nyomási érzékenység a gyomortájék valamelyik helyén, sőt néha a ballapocka alatt is; 3. gyomorégés, sőt néha hányás; 4. lassú lesoványodás. Kétségtelenné válik a kórjelzés akkor, ha a beteg friss vért hány. Kisebb vérnyomokat néha vérhányás nélkül is lehet találni a beteg székében, de ezt csak vegyi úton, néhány napon át betartott húsmentes diéta után lehet kimutatni. A röntgen-vizsgálat friss fekélyeknél csak ritkán mutat eltérést. Csak régi, a gyomorfalba vagy környezetébe mélyen bevájuló fekélyek v. a hegképződésekből származó szűkületek lesznek röntgennel láthatóvá. A vérhányás aránylag ritka; erősen savanyú gyomortartalom kihányása gyakoribb. A Gy. ugyanis a sósavas pepszin emésztő hatása révén keletkezik, de viszont a fekély a maga részéről a gyomrot egyre erősebb savtermelésre izgatja. A fájdalom és a hányás ennélfogva az emésztés tetőfokán, midőn a savkiválasztás legintenzivebb, a legerősebb. Éhgyomorra ritkán vannak fájdalmak, ez utóbbi inkább a patkóbél (duodenum) fekélyesedésénél észlelhető. A betegek étvágya néha feltünően jó, de a fájdalomtól és hányástól való félelmükben tartózkodnak az étkezéstől. A Gy. az esetek legnagyobb részében simán gyógyul, máskor a gyógyulás csak látszólagos, a betegek hónapokon vagy éveken át nem szenvednek, de a fekély idült formában mégis fennáll. Veszélyes szövődmények az erős vérzés, valamint a Gy. átfúródása. Ha az átfúródás a szabad hasüregbe vezet, akkor általános hashártyagyuladás keletkezik, mely sürgős sebészi beavatkozást kíván. Máskor az átfúródás körülírt hasüri genyedésekhez vezet. A keletkező homokóragyomor vagy a gyomorzáró heges szűkülete a gyomortartalom kiürülését akadályozhatják és gyakran vezetnek gyomortáguláshoz.

A Gy. gyógykezelése, az étrend szigorú megszorítása mellett, kezdetben a teljes nyugalom, amit fekvéssel érünk el. A legszokásosabb étrend a Leube-féle diéta, mely igen kis mennyiségű tejjel kezdődik és fokozatosan szilárdabb ételekre, pépekre, lágy tojásra, vagdalt húsra tér át. A Leube-féle diétához forró gyomorborogatások is tartoznak. Erős vérhányás alatt vagy után a gyomron át való táplálkozás teljesen megszüntetendő és a beteg a végbélen át táplálandó. Újabban a régi Leube-diétát úgy módosítják, hogy már a kezelés kezdetén is összeállóbb, táplálóbb ételeket (lágy tojást, vagdalt húst) adnak. Ez a Lenhartz-féle diéta gerince. Előnye az, hogy a betegek vérszegénysége hamarább javul és a fekély gyógyulási hajlama így növekszik. A gyógyszerkezeléshez tartozik a bizmut- és az ezüstnitrátkezelés és a belladonna-kúrák. Az utóbbiak a túlságos gyomorsav ellen irányulnak, mely a fekély gyógyulásának útját állja. Szükségessé válik a gyomorsavtöbbletnek alkáliákkal való semlegesítése. Erre szolgál a szénsavas nátrium, az égetett magnézia, a karlsbadi v. bikszádi víz igen kis mennyiségben. A Gy.-t átfúródása esetén azonnal operálni kell. Ép úgy ajánlatos a műtét gyakran

és erősen vérző fekélyeknél, továbbá akkor, ha több belgyógyászati kúra nem jár eredménnyel és a beteg általános állapota nagyon rossz. A műtét a gyomor és a bél új mesterséges összeköttetéséből áll (gastroenterostomia). Az ételek és a savanyú gyomornedv gyorsabb levezetése a bél felé a fekélyt hamarább engedi gyógyulni. Gyökeresebb, de ritkán vihető keresztül a fekély sebészeti eltávolítása. Szükségessé válhatik ugyane műtét a fekély utáni heges szűkületnél.

Gyomorférgesség, főképen a fiatal bárányok és kecskék betegsége. Előidézője legtöbbször a *Strongylus contortus*, ritkábban a *Str. filicollis vicarius* stb. nevű fonalféreg, melynek álcái valószínűleg az ürülékkel szennyezett takarmánnyal és vízzel jutnak az állatok gyomrába. Gyakran tüdőférgességgel (l. o.) együtt lép fel s leginkább ősszel és telen okoz elhullásokat. Jellemző tünetei nincsenek, súlyos táplálkozási zavar és vérfogyottság alakjában folyik le. A betegek kezelésekor első sorban arra kell törekedni, hogy a férgeket elhajtsuk; e célból *Chabert*-féle olajat rendelünk (naponta minden betegnek egy kávéskanállal), vagy pedig a *Chabert*-féle olajnak és terpentinolajnak egyenlő arányú keverékét (naponta 1—2 kávéskanállal minden betegnek). Ajánlják azonkívül a pikrinsavas káliumot is, melyből 3 egymásután következő napon 0·12 g. adandó lenmagfőzetben. Gondoskodni kell a betegeknek megfelelő tartásáról és erőteljes takarmányozásáról. Hasonló betegség fiatal szarvasmarhák között is előfordul, amelyet a *Strongylus convolutus, retortaeformis, ventricosus* stb. idéz elő azáltal, hogy az oltó-gyomor nyálkahártyáján tartózkodva, izgatást és gyuladást hoz létre. Orvoslására a már említett orvosszerek használhatók, megfelelő nagyobb adagban. Védekezésül kerülni kell a nedves, mocsaras legelőt s el kell különíteni a betegeket. A sertések Gy.-ét a *Gnathostoma hispidum* okozza, mely a gyomor nyálkahártyájába fúrja be magát s vérzéseket és súlyos gyuladást hoz létre. A gyomor falának az a része, ahol megkapaszkodik, már kívülről is felismerhető a savós hártyán látható vörös foltokról. A *Spiroptera strongylina* és *Simondsia paradoxa* szintén a sertés gyomrában él és néha gyuladást okoz. Magyar sertésekből *Rátz* írta le e férgeket. Ló gyomrában a *Spiroptera megastoma* és *microstoma*, kutyában a *Spir. sanguinolenta* fordul elő. A baromfiak közül tyúkban a *Dispharagus nasutus*, kacsában a *D. uncinatus*, lúdban a *Strongylus nodularis* él a gyomorban s okoz néha betegséget. L. még *Strongylosis* és *Szőrféregkór*.

Gyomorfisztula v. *gyomorsipoly*, oly nyílás, mely a gyomor üregét a hasfalon át a külvilággal összeköti. Ritkán fejlődik sérülés vagy betegség következtében (pl. a hasfalon át a gyomorba hatoló lövés vagy szúrás, illetve a gyomorfalnak a hasfalon áttörő fekélyes szétesése folytán). Gyakrabban sebészeti beavatkozásnak eredménye, melynek célja a betegnek a Gy.-on át való mesterséges táplálása. L. *Gasztrosztomia*.

Gyomorgödör v. *szívgödör* (*scrobiculus cordis*), a hasnak a bordaívek közötti legfelsőbb, közvetlenül a szegycsont alatt levő része, amelyet a fokozott szívműködés rezgésbe hoz.

Gyomorgörcs, l. *Gasztralgia*.

Gyomorgyengeség, nem tudományos kifejezés, a gyakorlati életben a gyomorhurutra való hajlamosságot jelenti.

Gyomorgyuladás (*gastritis, Magenentzündung*). A *gasztritisz* legkönnyebb formája a gyomorhuruttal egyezik, de míg a gyomorhurutnál csak a legfelszínesebb nyálkahártyaréteg beteg, addig a gasztritisznél a gyomorfal legmélyebb rétegei is betegek. Van mérgezési Gy. (gastritis toxica), melyet maró mérgek, savak, lúgok, fémsók idéznek elő. A gyuladás annyira mehet, hogy a gyomor összes rétegei fekete, törékeny vagy kocsonyás tömeggé alakulnak át, melyek folyamán a gyomorfal beszakad, a gyomortartalom a hasüregbe ömlik és halálos hashártyagyuladást okoz. Könnyebb esetekben a gyomorfal később zsugorodással és hegképződéssel gyógyul. E mérgezési gasztritiszek felismerése könnyű, az előzmények kiderítése, az első hányadék megvizsgálása és a szájnyálkahártya megtekintése útján. A kénsav pl. fehér, a salétromsav sárga pörköket okoz, a lúg rendkívül erősen duzzasztja a száj és torok részeit. Savaknál krétát v. égetett magnéziát vízben, lúgmérgezéseknél ecetet adnak. Hánytatót v. gyomormosót alkalmazni nem szabad. A Gy. legsúlyosabb formája a gennyes Gy. v. gastritis phlegmonosa, amelynél a gyomorfal belsejében tályogok képződnek. Oka többnyire ismeretlen eredetű fertőzés. Előzmények nélkül heves gyomorfájdalmakkal, rázó hideggel és lázzal kezdődik. A gennyes gyuladás a gyomorfal rétegei közt állandóan terjedvén, a gyomor áttörésére vezet és ehhez halálos hashártyagyuladás társul. Szerencsére rendkívül ritka betegség, amellyel szemben az orvosok tudománya tehetetlen. A Gy. enyhébb, idültebb formái: a *gastritis parenchymatosa* és *interstitialis* a gyomorfal mirigyeinek lassú elpusztulásával és a köztük lévő kötőszövet megszaporodásával járnak. Idült fertőző betegségek, gümőkór, szifilis folyamán gyakran találkozunk vele, továbbá az idült alkoholistáknál. A gyomormirigyek tönkremenésével az emésztő képesség mindinkább csökken, az izomréteg sorvadása folytán pedig a gyomor kiürülése lesz egyre rosszabb. Következményes állapotok: a gyomortágulás, ritkábban a gyomor kötőszövetes zsugorodása.

Gyomorhurut (*status gastricus, gastricismus, Magenkatarrh*), a leggyakoribb betegségek közé tartozik. Köznyelven a legkülönösebb heveny és idült gyomorzavarokat nevezik Gy.-nak, az orvostudomány azonban csak akkor beszél róla, ha a gyomorfunkciók zavara egyszersmind nyálkatúltermeléssel jár. A betegség hol heveny, hol idült. Tulajdonképen nem egyéb, mint a gyomorgyuladás legenyhébb formája, melynél csak a nyálkahártya legfelületesebb rétegei gyuladásosak, vérdúsak, erősen nyálkatermelők, miközben a nyálkahártya mirigyei vagy túlizgattatnak és a rendesnél több és savanyúbb emésztőnedvet produkálnak, v. pedig csökkent működéssel sav- és pepszintermelésüket leszállítják. Ezen csökkenés majdnem mindig előáll akkor, ha a Gy. idültté válik, sőt a gyomor nyálkahártya-mirigyei idült esetekben teljesen elsorvadhatnak. Az

elválasztó funkciókon kívül igen gyakran hibás lesz a gyomor mozgatóképessége is, úgy hogy nehezebben ürül ki a bélbe. A heveny Gy. oka többnyire túlságosan bőséges étkezéstől és romlott ételekből származik. Ha a gyomor elleni diétás merényletek állandóak, akkor a hurut idültté válik. Igy keletkezik az idült Gy. állandóan gyors evés, nagyon forró és nagyon hideg ételek váltakozó bevétele, rossz fogsorok miatt való tökéletlen rágás következtében, továbbá túlzott szeszélvezet v. erős dohányzás miatt a garatnyálka lenyelése folytán. Mint kisérő jelenséget találjuk szív- és májbajoknál, midőn a vivőeres vérpangás a gyomrot hurutra diszponálja. Idült fertőző betegségeknél, pl. gümőkórnál is találunk idült Gy.-ot.

A *heveny Gy. tünetei:* a gyomorfájdalom, emésztetlen ételrészeknek a kihányása, rosszszagú böfögések, vastagon bevont fehér nyelv, néha láz. Ha a gyomortartalom nem ürül ki elég gyorsan, akkor a romlott ételek a bélbe jutván, hasmenéshez vezetnek. Tehát tulajdonképen *gyomorbélhurut* forog fenn (l. o.).

Az *idült Gy. tünetei* bizonytalanok. Néha a heveny Gy.-ból maradnak vissza, néha önállóan, lassan, az emésztést kisérő kellemetlenségekkel, gyomornyomással, felböfögésekkel, gyomorégéssel kezdődnek. Hozzájuk csatlakozik időnként hányás (iszákosok rendesen reggel, éhgyomorra hánynak),gyomorfájdalmak, székrekedés, étvágytalanság, rossz szájíz és kellemetlen szájszag. A betegek levertek és gyakran szédülnek, munkaképességük csökken. A betegek egy része nem veszíti el az étvágyát és mindig újabb és újabb étrendi hibát követ el. Mint önálló megbetegedés nem veszélyezteti az életet, de igen hosszantartó, visszaesésekre hajlamos betegség.

A heveny Gy. megállapítása nagyon könnyű, de az idült Gy. gyakran más betegségekkel összetéveszthető. A gyomorrák tünetei gyakran szintén hasonlítanak a Gy.-éihoz, ép ezért idősebb, addig egészséges emberek Gy.-jainál a gyomortartalom és a székletét vizsgálata feltétlenül szükséges. Tüdőbajok és vesebajok néha szintén a Gy. álarca alatt folynak le.

A heveny Gy. *kezelésénél* előmozdítjuk a romlott ételek eltávolítását hánytatóval és gyomormosóval. Ha a hányás nem volt kielégítő, hashajtót (ricinus, kalomel) is adunk. Eleinte csak szódavizet, jéglabdákat, hideg teát, húslevest adunk és csak lassanként térünk át a szilárdabb ételekre.

Az idült Gy. kezelésénél az ok kiderítése és eltávolítása a legfontosabb, pl. a szeszes italok eltiltása, a rossz fogak javítása, célszerű étkezési szabályok meghonosítása. Az ételeket nagy gonddal kell kiválasztani és elkészíteni. Általános érvényű étrendeket nem lehet megállapítani, mert minden betegnél más-más ételek árthatnak. Egészben véve azt mondhatjuk, hogy a folyékony vagy félfolyékony, pépes, fűszernélküli ételeket (levesek, rizskása, burgonyapép, lágytojás. később nem zsíros hal, húsfélék, fiatal főzelék, kétszersült, pirított zsemlye, puddingok) a legjobban tűrik el. Az ételeket csak kis mennyiségban szabad elfogyasztani. A tejkúra néhány betegnek jót tesz, másoknál viszont árt. Pepszin és sósav hiánya mellett lehet ezeket mesterségesen pótolni, túlságos sósavtermelésnél vagy pedig rendellenes erjedési savak megkötésére adunk alkáliákat (pl. kettedszénsavas nátriumot, kis mennyiségben karlsbadi, vagy bikszádi vizet), az étvágy emelésére keserű anyagokat, vagy orexint. Ajánlatosak az ivókúrák Karlsbadban, Bikszádon, savhiány mellett Koritnyiczán, Homburgban vagy Wiesbadenben. Gyomormosást csak ritkán alkalmaznak, tudniillik ott, ahol sok a nyálka és ahol a gyomorizom rendszerének gyengülése folytán másodlagos gyomortágulás állott be. Egyidejű székrekedés mellett ajánlatos Rohits, Marienbad, és a bél masszálása. A gyomortartalom rendellenes erjedése ellen gyenge dezinficiáló szerek ajánlatosak (resorcin, magnéziumperoxid).

Gyomorkimetszés, *gyomorcsonkolás,* l. *Gasztrektomia.*

Gyomorkövek, 1. a madarak gyomrában (zuzájában) levő idegen tárgyak neve. A madarak kisebb kövecskéket nyelnek el, hogy segítségükkel a zuzában levő táplálék szétmorzsolását megkönnyítsék. Különösen a Futómadarak tűnnek ki e sajátságukkal; a struc nemcsak nagyobb kődarabokat, hanem vasszegeket, késnyeleket s más hasonló tárgyakat nyel el e célból. A kihalt madarak maradványai a mellett tanuskodnak, hogy a madarak ezen tulajdonsága ősi jellemvonás. A kihalt újzélandi óriásmadarak *(Moa)* csontmaradványai közt egész halom kő, ú. n. *Moa-kő* (l. o.) található, melyek kétségkívül a gyomrukból származnak. Bizonyos fajú csúszómászók (pl. a krokodilusok) is elnyelnek hasonló célból kődarabkákat. Sok kihalt csúszómászó (pl. *Polycotylus)* gyomortájékán találtak hasonló Gy.-et.— 2. *Gy.*, a lovak beleiből rendellenes bélmozgások következtében a gyomorba került bélkövek. Leginkább az ú. n. kólikás megbetegedések alkalmával találhatók. L. még *Bélkövek* és *Bezoár.*

Gyomorkutató, orvosi műszer, l. *Gyomormosás.*

Gyomorlágyulás *(gastromalacia),* a gyomorfal ellágyulása önemésztés miatt, amely csak a hullában következik be a halál utáni első négy órában. Régebben kóros eltérésnek tartották és nagy jelentőséget tulajdonítottak neki. Oka, hogy a gyomormirigyek bizonyos ideig a halál után is tovább működnek s az így termelt gyomornedv az elhaló gyomor falát megemészti.

Gyomorlipáze, zsírhasító erjesztő, l. *Gyomornedv.*

Gyomormetszés, l. *Gasztrotomia.*

Gyomormirigyek, apró kis mikroszkópikus mirigyek, amelyek a gyomor belső rétegében, a mucosában helyezkednek el, két fajtájuk van a fundus- és pilórusmirigyek; ezeknek együttes savanyú váladéka a gyomornedv. L. *Gyomor.*

Gyomormosás, célja a gyomor tartalmának kiürítése, pl. a gyomortartalom pangásánál (gyomoratonia, gyomortágulás), egyes mérgezéseknél. E célra ú. n. gyomorkutatót, gyomorszondát használnak, mely ca. 70 cm. hosszú, 12—14 mm. külső átmérőjű, igen sima felületű gummicső, mely vakon végződik s vak vége közelében többnyire két ovális alakú nyílással, ablakkal van

ellátva. A szonda vak vége le van gömbölyítve. A cső végére nagy üvegtölcsért ($^1/_2$ l. tartalmat fogadjon be) illesztünk s ennek segítségével a gyomrot ki is öblíthetjük oly módon, hogy a gummicsövet a beteg szája előtt összeszorítva, a tölcsért langyos vízzel (esetleg valamely oldattal) megtöltjük, azután a csőben maradt levegőt kibugyborékolni hagyván, a tölcsért emeljük és az összeszorított gummicsövet eleresztjük. Ekkor a víz befolyik. Mielőtt teljesen kiürült volna a tölcsér, ezt hirtelen lesülyesztjük a föld felé, ami által a szivornya elve alapján a gyomortartalom a vízzel együtt kiürül. A tölcsérbe mindig új vizet öntve, addig ismételjük ezt az eljárást, míg a mosóvíz tisztán nem folyik vissza. A Gy.-t a gyógyászatba Kussmaul vezette be, míg Leube diagnosztikai célokra is kezdte alkalmazni, t. i. előre megállapított ételt adva a betegnek (ú. n. próbareggelit, próbaebédet, próbavacsorát), ezt a gyomorszondán át bizonyos idő mulva ($^1/_2$—1, $2^1/_2$, $6^1/_2$ óra mulva) kiürítette; ebből egyrészt a gyomoremésztés kémiai lefolyását állapíthatjuk meg, másrészt pedig a gyomor kiürülésének rendes vagy rendellenes voltát (pangás, l. *Gyomortágulás)* is felismerhetjük. A tömör gyomorkutatók tulajdonképen nem a gyomor, hanem a nyelőcső vizsgálatára és tágítására szolgálnak. Bizonyos marómérgek, pl. lúg ivása után a nyelőcső heges szűkülése áll ugyanis be; vagy pedig a nyelőcső daganatos elváltozása, esetleg daganat stb. által való összenyomatása is szűkületet idéz elő, ezt és ennek fokát a különböző vastagságú gyomorszondákkal állapíthatjuk meg és egyes heges szűkületeket is evvel újból kitágíthatunk.

A gyomorszivattyú nem más, mint a gyomorszondára alkalmazott szívófecskendő; manapság alig van használatban. A szivornya elve alapján könnyebben és veszély nélkül kiüríthetjük a gyomrot.

Gyomormozgás, l. *Gyomor.*

Gyomorműtétek, sebészeti beavatkozások a gyomron. Ilyenek: a gyomor megnyitása (gasztrotomia), a gyomorsipoly készítése (gasztrosztomia), a gyomor csonkolása (gasztrektomia), a gyomorbélszájadzás (gasztroenterosztomia).

Gyomornedv, a gyomormirigyek váladéka. Tiszta, vagy csak kevéssé zavaros, csaknem színtelen folyadék, melynek szaga savanykás, íze igen savanyú. Fajsúlya 1·001—1·01, igen kevés szilárd maradékot tartalmaz. Szabad sósav van benne, kb. 0·1—0·2%, maximum 0·5%-ban; az egyes állatok Gy.-e változó mennyiségben tartalmazza; legtöbb van bizonyos halak gyomornedvében (pl. csukánál 2·3%). A sósavon kívül nagy jelentőséggel birnak a benne lévő erjesztők: a pepszin, mely a sósavval együtt a fehérjéket emészti, az oltó, mely a tejet alvasztja s a gyomorlipaze, mely a zsírokra hat (l. *Emésztés).* Tartalmaz ezenkívül a Gy. kevés szerves alkatrészt és sókat. Napi mennyisége rendkívül változó, átlag 500—1000 cm^3-re tehető. Csak bizonyos behatásokra választódik el (l. *Gyomor)*, ezek közt első helyet foglal el a felvett táplálékok mennyisége és minősége. Az elválasztás időtartama, az elválasztott nedv savanyúsága és emésztőképessége is elsősorban ettől függ. Ha a hús, kenyér és tej hatására elválasztódó nedveket összehasonlítjuk, úgy a következő, csökkenő sorrendet kapjuk:

Savanyuság	Emésztőképesség	Időtartam
1. hús	kenyér	kenyér
2. tej	hús	hús
3. kenyér	tej	tej

A Gy.-elválasztás egyébként a bélrendszer felől is befolyásolható, a bélbe jutott zsír pl. gátló hatással van. A Gy.-et tiszta állapotban nehéz nyerni (a módszereket l. *Gyomor*-nál); a vizsgálatra kerülő emberi Gy.-ek rendesen keveredve vannak a lenyelt nyállal, esetleg táplálékokkal; ezek természetesen a nedv karakterét megváltoztathatják.

Gyomorneurózis, a gyomorműködés ideges zavara, többnyire csak részlettünete az általános idegességnek, így a neuraszténia, a hisztéria, a gerincvelősorvadás s más idegbaj tünete lehet. Meg szokás különböztetni a gyomor mozgási, érzési és elválasztási neurózisait. Az első csoportba a gyomorgörcsök, a gyomor perisztaltikus nyugtalansága, az ideges böfögés és hányás, a kóros kérődzés, a gyomorpetyhüdtség tartozik. A második csoportba a gyomorfájás, az ökrendezés, a kóros éhséginger s ellentéte, az étvágytalanság tartoznak. Végül a harmadik csoportba a gyomornedv és gyomorsav túlságos v. csökkent elválasztása (gastroxynsis). Megemlítendő még a diszpepszia nervóza, mely mind a három csoport zavarait egyesíti, de főképen az érzési zavarok uralkodnak. A Gy. orvoslásában az ideges alapbántalom gyógyítása szükséges, másrészt pedig diétás eljárások.

Gyomoroltó *(chymosin)*, a gyomornedv egyik erjesztője, a tejet megalvasztja; ez a folyamat a sajtgyártásnak kiindulási pontja. L. *Gyomornedv, Emésztés.*

Gyomorpép *(chymus)* alatt a gyomor tartalmát értjük étkezés után. Rendes körülmények között meglehetősen száraz pépes tartalom.

Gyomorrák *(carcinoma ventriculi)*, a gyomorfal nyálkahártyájából kiinduló rosszindulatú daganat. Aránylag gyakori betegség. A test egyéb szerveiben fejlődő rákos daganatokhoz viszonyítva $^1/_3$-nál magasabb számarányban szerepel a Gy. Férfiakon gyakoribb, mint nőkön. Rendesen magasabb életkorban fejlődik, elvétve a 30. életév előtt, leginkább a 40. és 60. év között. A Gy. végső okát ép oly kevéssé ismerjük, mint a többi rákos daganatét. Csak annyi bizonyos, hogy fejlődése aránylag gyakran indul meg régi gyomorfekélynek alapjából. A gyorsan növő, puha velősrákon és a zsugorodó rostos rákon kívül ritkábban előfordul a kolloidos, enyves rák a gyomorban. Kiindulhat a gyomor minden pontjáról. Mégis leggyakoribb a gyomorvég közelében, a kisgörbületen. Innét egyrészt lap szerint terjed és többnyire gyűrű alakjában beszűri a gyomor kerületét, másrészt a gyomor falát átjárva, az üreg felé kiboltosodó, kemény, göbös daganatot alkot. Amint a rák a nyálkahártyát elpusztította, rendesen kifekélyesedik. E fekélyből származik az a vér, mely egyrészt a hányadékhoz keveredve, annak kávéaljszerű üledékét alkotja, másrészt emésztett állapotban a bélsárhoz keveredik. A rákos fekélyből származó vérzés ritkán nagyobb fokú. Nem is ez, hanem annak gyakori megismét-

lődése okozza a néha nagyfokú szegényvérűséget, a halványságot. A beteg leromlását ezenkívül nagyban fokozza a táplálkozás hiányossága. Az étvágytalanság, rendetlen emésztés egyrészt, a gyomrot beszűkítő daganat okozta hányás másrészt, gyors lesoványodást okoz. A bőr fakó színét, mely az előbbiekkel együttesen a rákos senyvedés képét kiegészíti, valószinüleg a fekély szétesésébből származó bomlástermékek okozzák. A Gy. közvetlen tovaterjedés útján beszűrődhetik a szomszédos szervekbe, főleg a májba, hasnyálmirigybe, vastagbélbe vagy a hashártyába. Az utóbbin kiterjedt daganatokat, savós izzadmányt okozhat (karcinózis peritonei). Ritkább az átfúródás a hashártya üregébe, ami gyorsan halálos hashártyafertőzést okoz. A tovaterjedés a nyirokutak mentén közeli és távoli szervezetben okoz áttételeket (metasztázisokat).

A Gy. *tünetei* főleg aszerint alakulnak, okoz-e a rákos daganat szűkületet a gyomron, vagy sem. A szűkületet okozó rák mellett korán mutatkozik a hányás és a szűkület előtt levő gyomorrésznek tágulása. A pangó gyomortartalom erjedésnek indul, benne tejsav vagy egyéb illó zsírsavak képződnek. Ezzel szemben a normális sósavmennyiség megfogy vagy teljesen hiányzik. A gyomor egész falát lassan beszűrő, de szűkületet nem okozó rostos rák mellett a hányás néha egyáltalán nem, vagy csak későn mutatkozik. Ennél az étvágytalanság, a lassú senyvedés áll a kórkép középpontjában. A gyomornedv az előbbihez hasonló viszonyokat mutat. A Gy. felismerésére az említett jeleken kívül az utóbbi években igen fontos és megbízható segédeszközzé vált a gyomornak X-sugaras vizsgálása. A többi vizsgáló eljárással összevetve, aránylag korán sikerül a Gy. felismerése és nem kell, sőt nem szabad bevárnunk, míg a gyomor daganata tapinthatóvá válik. A Gy. *gyógyítása* ezideig csakis sebészeti kezeléssel lehetséges. Minél korábban történik a kimetszés, annál jobbak nemcsak a közvetlen eredmények, de egyuttal annál nagyobb a valószinüség a tartós, végleges gyógyulásra. A rákos gyomor csonkolása, kimetszése nagy és súlyos beavatkozás, de veszélyessége az utolsó évtizedek alatt egyre kisebbedett. Igy Kocher anyagán a halálozás 36%-ról 9%-ra esett, dacára annak, hogy a technika és az eredmények javulásával mind kiterjedtebb eseteket operáltak radikálisan. Igy több esetben sikerült az egész gyomor kimetszése és kellő táplálkozás mellett a betegeknek éveken át való életben tartása. Ha a kimetszés már nem lehetséges, mert a rák egyéb szervekre is ráterjedt, a szűkületet okozó rák mellett a táplálkozás biztositására és a hányás megszüntetésére gyomor-bélszájadzást (gasztroenterosztomiát, l. o.) végezhetünk. Ezzel nemcsak az életet hosszabbítjuk meg, de a beteg fájdalmait is enyhítjük. Ha ez sem végezhető, mert a rák az egész gyomrot elpusztította, vékonybélsipolyon át táplálhatjuk a beteget.

Gyomorrepedés *(gastrorrhexis)* bekövetkezhetik a hasat érő tompa erő (hasbaütés, rúgás stb.) hatására; átlyukadhat a gyomor maró mérgek hatására és fekélyek átfúródása miatt. Ha a Gy. lassan támad, az átlyukadás körül gyuladás következik be: hirtelen repedéseknél gyomortartalom kerül a hasüregbe, aminek hashártyagyuladás a szokott következménye. Szúrás, lövés is okozhat Gy.-t.

Gyomorsavtúltermelés *(hyperchlorhydria)*, szekréciós gyomorneurózis (l. *Gyomorbetegségek)*, lényege az, hogy a gyomorban a normálisnál több sósavat tartalmazó gyomornedvet találunk étkezés után (l. *Próbareggeli)*, míg mennyisége látszólag nem több. Oka egyrészt a gyomormirigyek abnormis ingerlékenysége, másrészt ú. n. reflexneurózis lehet, melyet más szervek anatómiai vagy funkcionális anomáliái váltanak ki. Tünetei: gyomorégés (l. o.), savanyú felböfögés, nyomásérzés a gyomortájon; mindezek a tünetek az emésztés tetőpontján, 2—3 órával az étkezés után a legerősebbek és a gyomornedv megkötése v. higítása által (tejivás, fehérjetartalmú táplálékok evése által) enyhül, sőt el is múlik.

Gyomorsérv *(gastrokele, hernia ventriculi)*, oly hasfalsérv, melynek tartalma a gyomor. L. *Sérv.*

Gyomorsipoly, l. *Gyomorfisztula.*

Gyomorsülyedés *(gastroptosis, descensus ventriculi)*, a gyomor topográfiai helyzetének megváltozása (l. a *Gyomor* cikknél a *2. szövegábrát)*. A Gy. a gyomor függesztő szalagainak ellazulása által, vagy pedig egyéb, a helyéből elmozdult hasüregi szerv (pl. a colon) húzása folytán jön létre. Legtöbbnyire csupán részjelensége az általános hasüregi szervdiszlokációnak, az ú. n. enteroptózisnak (Glénard-féle betegség), ami viszont a konstitucionális aszténiában leli okát. Éppen ezért már a világra hozott állapot is lehet. Lesoványodás, a hasfalaknak ellazulása (szülés után) előmozdítják a gyomor függesztő szalagjainak meglazulását; nőknél ez okból gyakrabban is fordul elő. Gyakran vérszegénységgel és emésztési zavarokkal jár együtt, miknek oka a gyakran velejáró gyomoratóniában és gyomortágulásban (l. o.) keresendő.

Gyomorszáj *(kardia)*, az a nyilás, amely a gyomorba vezet, a nyelőcső és gyomor határán, l. *Gyomor.*

Gyomorszédülés, l. *Szédülés.*

Gyomorszivattyú, orvosi műszer, l. *Gyomormosás.*

Gyomorszonda, orvosi műszer, l. *Gyomormosás.*

Gyomortágulás *(gastrektasia, dilatatio ventriculi)*, a gyomor rendellenes kitágulása. Mint *hevenybetegség* hasműtétek után néhány óra alatt fejlődik ki, ami ritka, de igen veszélyes szövődmény. Leggyakrabban mint *idült* baj a gyomorzáró szűkületének a következménye. Eleinte a gyomorfal túltengésével és erőltetett működésével igyekszik az akadályt legyőzni, későbben azonban az izomrendszer elfárad, a gyomor nem képes az összes emésztett ételeket a bélbe továbbítani, a gyomorban visszamaradó pangó ételek ezután mindinkább kitágítják a gyomrot, mely végre mint nagy, petyhüdt zsák, egészen a medencéig leérhet. A pangó ételek bomlása a gyomor nyálkahártyáját hurutos izgalomba hozza. Ilyen betegek általános rosszulléten, gyomorégésen és savanyú böfögésen kívül igen bőséges há-

nyásban szenvednek; hányadékukban néha a napokban bevett ételek maradványait fel lehet ismerni. A hányadék többnyire erősen savanyú és bőségesen tartalmaz sósavat. A Gy. kezdeti stádiuma csak rendszeres gyomorszonda-vizsgálat és röntgenezés útján ismerhető fel. Ritkábban fejlődik az idült Gy. a gyomorfal vele született vagy szerzett gyengesége folytán, midőn is többnyire gyomorsulyedéssel párosul. (Astheniás alkati betegség. *Stiller*). A gyógykezelés elve, hogy kevés térfogatu, de erősen tápláló ételeket adjunk, nagyobb étkezések és erősebb italfelvétel mellőzésével. Ajánlatos a gyomormosás is, a pangó ételmaradványok eltávolításánál. Ha a betegség oka a gyomorzáró erősebb szükülete, akkor nagyobb kockázattal nem járó műtéti beavatkozással (gasztroenterosztomia), mely a gyomor és bél között új összeköttetést létesít, alaposan kigyógyítható.

Gyomortükör, a gyomor belsejének megtekintésére szolgáló eszköz. Lényegében három részből áll: 1. kb. ujjnyi vastag, alsó felén hajlítható, majd kiegyenesíthető csőből, mely a szájon és nyelőcsövön át vezethető a gyomorba; 2. a gyomorba érő végén alkalmazott kis villamos lámpából és 3. forgatható optikából. Az utóbbi két prizmából áll, melyek a gyomorfalról jövő sugarakat a cső irányába térítik. Mai, sokszorosan javított alakjában is csak ritkán nyujt a kórhatározásra értékesíthető adatokat.

Gyomorvágás, l. *Gasztrotomia*.

Gyomorvégi bél, helyesebben *patkóbél* (duodenum), a vékonybelek legfelső része, amely a gyomor folytatásában fekszik. L. *Patkóbél*.

Gyomorvérzés, többféle betegség jelensége lehet, leggyakoribb a gyomorfekélynél, gyomorráknál és nyombélfekélynél, továbbá májzsugorodásnál, májszifilisnél, a vena portae eldugulásánál, skorbutban és néhány infekciózus betegségben is előfordul. Azonkívül bizonyos marómérgek ivása után s végül külső, mechanikus behatásokra is előállhat. Vagy a hajszálerekből (felületes nyálkahártyakifoszlások ú. n. erózióiból), vagy nagyobb erekből, gyomorartériákból ered, melyek fekélyesedés folytán nyílnak meg. Kisebb vérmennyiségek észrevétlenül is távozhatnak a bélsárral s a beteg így is sok vért elveszíthet lassanként, úgy hogy feltünő halvány lesz egy idő mulva. Ezek az ú. n. rejtett, okkult vérzések igen fontosak éppen azért, mert a beteg nem vesz sokszor mást észre, mint gyengülését vagy halványságát s baja ezalatt rosszabbodhatik. Az orvos ilyenkor ismételt bélsárvizsgálattal keresi a gyanított vérzést. Nagyobb tömegű, hirtelen beállott vérzésnél a vér hányással távozik, ami sokszor teljes jólét közepette lepi meg a beteget. A kihányt vér aszerint, amint hosszabb v. rövidebb ideig volt érintkezésben a gyomornedvvel, élénkpiros vagy barna, kávealjszerű lehet. Fontos egyéb, a szájon át történő vérzésektől, pl. tüdővérzéstől megkülönböztetni, mi néha nehézségekbe is ütközik. Nagy mennyiségű Gy.-nél az akut vérszegénység jelei tapasztalhatók s ez ellen is kell az orvosnak első sorban küzdenie, egyébként gyógykezelése a vérzést előidéző baj mineműségétől függ. Vért hányó beteget azonnal le kell fektetni hanyatt, szükséges, hogy abszolut mozdulatlanul maradjon s az orvos megérkeztéig se ételt, se italt, se valamely gyógyszert ne vegyen be. L. még *Gyomorfekély*, *Gyomorrák*.

Gyomorzáró *(pylorus)*, a gyomorból kivezető nyílás a gyomor és vékonybél határán, l. *Gyomor*.

Gyomorzuhany olyan gyomorszondával alkalmazható, melynek vak vége előtt nem két, hanem sok kisebb nyílás van alkalmazva, melyeken át a beöntött folyadék zuhanyszerüen ömlik a gyomorba. A gyomornyálkahártya mechanikus izgatására szolgál, manapság alig van alkalmazásban.

Gyón, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. alsódabasi j.-ban, (1910) 2827 magyar lak.; vasúti állomás, u. p. és u. t. Alsódabas. Itt hajdan római telep volt.

Gyónás (lat. *confessio)*, szószerint mindennemű vallomás, keresztény értelemben a megbánással és a javulás szándékával egybekötött bűnvallomás, melyet a bűnbánó a pap előtt végez, hogy bűneitől megtisztuljon. A katolikus hittan szerint a bűnbánat vagyis a penitencia szentségének lényeges alkotórésze. A részletes bűnvallomás, a *fülbe-Gy.* (confessio auricularis) Krisztus és az apostolok idejében keletkezett. Kálvin, Dalläus és mások szerint csak később, névleg III. Ince pápa alatt hozatott be a IV. lateráni zsinaton. A katolikus egyház tanítása szerint a keresztség után elkövetett bűnök bevallása a bűnök bocsánatának Istentől rendelt elengedhetlen föltétele (Trid. can. 6—8.). A bűnvallomás nyilvános vagy titkos jellege (fülbe-Gy. kizárólag a pap előtt) a fegyelem kérdése. A tridenti szent zsinat véleménye szerint nem tanácsos a bűnbánókat nyilvános Gy.-ra kötelezni. A *bűnbánat* szentségének szükséges föltétele és alkotórésze a szóval, gondolattal és cselekedettel elkövetett halálos bűnöknek megvallása. Csakis a fölszentelt, approbált és joghatósággal fölruházott pap oldozhat föl a bűnök alól. A Gy. helye a templom, a gyóntatószék. A pap föltétlenül hallgatásra van kötelezve és a gyóntatásért pénzt elfogadni tiltva van. A görögkatolikus egyház a rómainak gyakorlatát követi. Minden kat. keresztény köteles évenkint legalább egyszer (húsvét táján) szent Gy.-t végezni, de az egyház a többszöri Gy.-t igen ajánlja. Tanácsos ezenkívül *egyetemes Gy.*-t végezni, mely több Gy. ismétléséből áll: 1. érvénytelen Gy. után; 2. első szent áldozás előtt; 3. új életpálya kezdetén és 4. halálra való készület előtt.

A *lutheránus egyház* kezdettől fogva ellene volt a papok előtt való fülbe-Gy.-nak, mint amelyet a szentírással egészen ellenkező lelkiismereti kinzó eszköznek tartott, de a magán-Gy.-t, vagyis a bűnöknek, a különösebb esetekben kivül pl. az úrvacsora vétele előtti bevallását szükségesnek tartotta; hasonlóképen gondolkozik e tárgyról a *ref.* egyház is, míg az *angol püspöki egyház* liturgiájában minden vasárnapi istentiszteletnél előjő a bűnbevallás s az abszolució. A *skót presbiteri egyház* ellenben elvet minden állandó bűnbevallást, Gy.-t és abszoluciót. A zsidóknál is van és pedig úgy nyilvános, mint magán istentiszteleteiknél egy kisebb és egy ünnepélyes nagyobb Gy.-formula. V. ö. *Fischer*, Zur Geschichte der evang. Beichte (Leipzig 1902).

Gyónási titok (lat. *sigillum confessionis*, a. m. gyónás pecsétje). A kat. egyházban a lelkésznek kötelessége titokban tartani azt, amit vele a gyónó felek a gyónás alkalmával közöltek. A polgári és a bűnvádi eljárást szabályozó törvényeink szerint a lelkészt nem lehet tanuként kihallgatni olyan tényre nézve, amelyet gyónásban v. egyébként a titoktartás egyházi kötelessége alatt közöltek vele. (Pp. 298. §. 1. pont; 1893. XVIII. t.-c. 85. §. 1. pont; Bp. 204. §.). L. még *Gyónás*.

Gyónási tükör, a közönségesebb bűnöknek a tízparancsolat, az egyház öt parancsolatának sorrendje és a bűnök különféle fajtái szerint való összeállítása. A lelkiismeret vizsgálatának könnyebbítésére szolgál, különösen azok részére, akik vallásos kötelmeiknek kellő ismeretével nem rendelkeznek. A katolikus imakönyvekből sohasem hiányzik. A XV. és XVI. sz.-ban nyomtatott lapokat használtak és ezek vezérfonalat nyujtottak a gyónáshoz. Krisztus, Szűz Mária, a bűnbánó lator és egyéb alkalmi képekkel voltak díszítve.

Gyónás pecsétje, l. *Gyónási titok*.

Gyónfalva (azelőtt: *Hrisócz)*, kisk. Szepes vm. gölniczbányai j.-ban, (1910) 252 tót lak., u. p. Kluknó, u. t. Korompa.

Gyónócédula *(schedula confessionis)*, bizonyítvány az elvégzett gyónás és áldozásról, melyet a husvéti időben a gyóntató atya ad a gyónónak. E szokást az 1549. tartott kölni zsinat hozta be.

Gyónólevél, l. *Búcsúlevél*.

Gyónópénz (lat. *oblatio confessionis)*, a kat. egyházban régente a plébánosnak a gyónás (kivált husvétkor) után nyujtott adomány, mely a plébános jövedelmének egy részét alkotta. Amióta a saját plébánosnál való husvéti gyónás kötelezettsége kiment a gyakorlatból, a Gy. szokása is megszünt. A lutheránusoknál egyes egyházakban ma is létezik. A reformátusoknál Kalvin szüntette meg.

Gyóntató atya (lat. *confessarius)* a neve a kat. egyházban az áldozópapnak a gyónóval, gyónógyermekével szemben. A Gy. ennek atyja, tanítója, orvosa és birája, amik szeretetet, tudományt, okosságot és igazságosságot követelnek tőle. A lelkipásztorkodási tankönyveken kivül számos külön kézikönyv ad utasítást a Gy.-i tisztség helyes gyakorlására.

Gyóntatószék (lat. *sedes confessionatis)*, az a jobbról v. balról v. mindkét felől rácsozattal ellátott ülőhely, amelyben a kat. pap a bűnös gyónását hallgatja. Alakja trónhoz hasonló, mert abban a pap mint Isten helyettese hoz ítéletet a bűnös fölött. A régi egyház nem ismert Gy.-et; férfiak az oltár tövénél, az asszonyok valószinüleg a szentélyrácsnál végezték gyónásukat. A sevillai zsinat (1512) említi első ízben a Gy.-t. A trienti zsinat óta általánosan elterjedt. Újabban oly Gy.-eket használnak sok helyütt, amelyekben a gyóntató atya és a gyónógyermek egymást nem láthatják.

Gyóny *János*, előbb Telekesi Imre seregében, majd Báthory Bonaventura hadaiban vitézkedett. 1565-ben Tokaj, Szatmár és Erdőd elfoglalásában Schwendi Lázárral együtt nevezetes részt vett, s Erdőd kapitánya lett, melyet János Zsigmond és Hasszán bég ellen hősi haláláig vitézül oltalmazott. Félszemű volt.

Gyopár v. *gyapár* (növ.), l. *Leontopodium*.

Gyopárhalma, Orosházához tartozó puszta Békés vm. orosházi j.-ban, (1910) 1345 magyar lak., u. p. és u. t. Orosháza.

Gyopárosfürdő, Orosházához tartozó gyógyfürdő, Békés vm. orosházai j.-ban, a községtől félórányira, (1910) 139 magyar lak.; vasúti állomás. Szállójában 88 szoba áll a vendégek rendelkezésére. A fürdőül szolgáló tó vize nátriumtartalmú. Postaügynökség (csak nyáron), télen u. p. és u. t. Orosháza.

Gyorgyevics, *Vladan*, szerb államférfiú és író, szül. Belgrádban 1844 nov. 21. 1869-ben Bécsben orvossá avatták. Részt vett az 1871-iki francia-német háborúban mint a frankfurti kórház vezetője. Hazatérve, a katonai főiskolán tanárkodott, szervezte a katonai egészségügyi osztályt, megalakította a szerb orvosegyesületet, a szerb vörös keresztet, részt vett a szerb-török háborúban mint egészségügyi főnök s 1879. a belügyminisztérium egészségügyi osztályának főnöke lett. Szerbia közegészségügyét porosz minta szerint szervezte. A bolgár-szerb hadjáratban fényesen kitünt mint fő egészségügyi tanácsos. 1888—89-ig a közművelődési és vallási ügyek minisztere volt; 1892. athéni szerb konzullá nevezték ki. Nemsokára azután párisi szerb követ lett. 1897-ben Sándor király pártonkívüli minisztérium alakításával bízta meg; 1900 júl. azonban visszalépett, mert helytelenítette Sándor király házasságát Masin Drágával. 1902-ben a szkupstina vádalt emelt ellene a rendelkezési alap elprédálása miatt s később hat havi fogságra ítélték. Ezután visszavonult és csak az irodalomnak él. Orvosi művei: Vojnolekarszka piszma (Belgrád 1872); Isztorija szrpszkog vojnog szaniteta (u. o. 1879); Szanitetszki zbornik (1879); Zdravlye u Szrbije (1879—80); Die Entwicklung der öffentl. Gesundheitspflege im serb. Königreiche vom XII. Jahrhunderte bis 1883 (Berlin 1883). Műveli e mellett a történet- és rokontudományokat is; fontosabb munkái: Isztorija naših ratova; Isztorija szpolyne politike nove szrpszke drzsave, újabban: Das Ende der Obrenovitsch (Leipzig 1905); Istorija srpsko-bugarskog rata (a szerb-bolgár háború, Belgrád 1908); Die Albanesen und die Grossmächte (Leipzig 1913). Szépirodalmi műveket is írt, különösen ifjabb korában, elbeszéléseket, regényeket, utitárcákat, két drámát; emellett sokat fordított franciából, németből, olaszból; legutóbbi szépirodalmi műve: Golgotha, ein Balkanroman (Stuttgart 1909).

Gyóró, kisk. Sopron vm. kapuvári j.-ban, (1910) 740 magyar lak., kik jó lótenyésztők; u. p. Cziráki, u. t. Beled.

Gyorok, nagyk. Arad vmegye aradi j.-ban, (1910) 2392 magyar és oláh lak.; vasúti állomással, posta- és távíróhivatallal, telefonállomással. Az aradi Hegyalja egyik legkiválóbb bortermő helye, mely élénk borkereskedést űz. Ide telepítették le a Bukovinából beköltözött csángók egy részét. Van itt amerikai szőllőtelep és gőzmalom.

Gyorsárú (ném. *Eilgut*, franc. *marchandises en grande vitesse*, ang. *dispatch-good)*. A vasutaknál a szállításnak két módját különböztetik meg, ú. m. a Gy.-kénti és a teherárúkénti szállítási módot. Az előbbi szállítási mód szerint szállított árúkat Gy.-nak nevezik. A szállítási módot a fel-

adó választhatja meg a fennálló azon korlátozások figyelembevételével, hogy Gy.-ként csak oly árúk vétetnek fel, melyek alakjuk, terjedelmük, súlyuk v. egyéb minőségüknél fogva a vasút belátása szerint Gy.-ként való szállításra alkalmasak. A feltételesen szállítható tárgyak közül azokra nézve, melyekre korlátozások vannak, a korlátozások a vasúti üzletszabályzat (') mellékletében és az ahhoz tartozó végrehajtási határozmányokban foglaltatnak. Bővebben l. *Vasúti díjszabások*.

Gyorsárú-raktárak, l. *Állomás*.

Gyorsaság v. *sebesség*, valamely mozgás erejének mértéke. Ha a mozgó test bármily csekély, de egyenlő időközökben ugyanannyival mozdul el, akkor a mozgást *egyenletesnek* mondjuk. Ez esetben a Gy. az elmozdulás viszonya a ráfordított idővel. Számértékét kifejezi az egy másodpercre eső elmozdulás nagysága cm.-, m.- vagy km.-ben kifejezve. Ez azonban nem út, hanem csak az út viszonya az időhöz. Ha a mozgás nem egyenletes, hanem változó, akkor Gy. valamely időpontban azon időegységre eső elmozdulás, mely akkor érvényesülne, ha a Gy. tovább nem változnék. Ilyenkor lehet átlagos Gy.-ról is beszélni, mellyel a testnek haladnia kellene (egyenletes mozgással), hogy a megtett utat ugyanazon idő alatt fussa be, mint amilyen a valóságos mozgásnak megfelel. Egyes sebességek:

	Méter mp. ként
csiga	0,0016
teknősbéka	0,002
halak	0,2—0,3
alig érezhető mozgó levegő	1,0
teherkocsi	1,1
ló lépésben	1,1
gyalogos	1,04—1,22
úszó ember	0,99—1,05
gyorsan járó gyalogos	1,7
postakocsi	2,2
távgyalogló	2,37
gyorsfutó	2,6
kerékpár (mérsékelt menet)	4,4
ügető ló	4,5
gyors vitorláshajó	4,6
könnyű szél	6
motorkerékpár	8
ügyes korcsolyázó	8,39
vágtató paripa	12,37
friss szél	12,5
gyorsjáratú gőzös	13,1
személyvonataink	9,5—11
gyorsvonataink	14—16
postagalamb közepes sebessége	18
nyúl	18
torpedóhajó	18,9
léghajó	22,7
kerékpár legnagyobb sebessége	23,5
sas	24
vadászkutya rövid úton	25
angol versenyló	25,3
motorkerékpár legnagyobb elért sebessége	30
motorkocsi	33,56
heves vihar	40
elektromos gyorsvasút	58,3
repülő gép	59,7
fecske	68
hang 0°-on és 760 mm. barometerállásnál	330
az aequator egy pontja a föld forgása következtében	465 11
ágyulövedék	4[illegible]2 610
a föld napkörüli útjában	29761
elektromosság a távíróvezetékekben	1169[illegible]0
a fény	3 56[illegible]4636
elektromosság 1,7 mm.-nyi rézdrótban	[illegible]

Gyorscserzés. Mivel a bőr cserzése igen hosszú ideig tart, azért oly eljárásokat kutattak, melyekkel a bőr cserzését rövid idő alatt, lehetőleg néhány nap, sőt néhány óra alatt el lehessen végezni. A cserzés gyorsabb lefolyására különböző körülmények hatnak; ilyenek: a fokozott hőmérséklet, a bőröknek cserzés közben való mozgatása, oly cserzőanyagok használata, melyek a bőr belsejébe gyorsan hatolnak be, stb.

Ezek között az eljárások között különösen a *Durio-féle* eljárás magaslik ki. Durio forgatható vagy más módon mozgatható, részben cserzőlével megtöltött edénybe (ványoló dobba) teszi a póret (a cserzéshez előkészített bőrt) és mintegy 36 óra alatt teljesen kicserzi, úgy hogy a lé sűrűségi foka a cserzés egész időtartama alatt meg ne változzék. Ezen eljárásnál lényeges az, hogy Durio a nyers póréket közvetlenül az áztatásuk és tisztításuk, azaz szőrtelenítésük és húsolásuk után körülbelül 8° Bé, sőt még sűrűbb cserlevel kezeli és az edényt (a ványoló dobot) a póreknek a lével való érintkezése után azonnal forgásnak indítja.

A gyorscserző eljárásokhoz tartozik a *Worms*- és *Balé*-féle eljárás is, mely abban áll, hogy a bőröket a forgó dobban terpentinolajjal kevert cserzőanyagkivonatokkal forgatják és egyidejűleg *a villamos áramot* a dobban levő anyagokon keresztülvezetik. A terpentinolaj használásának célja az, hogy jelenlétében meglehetősen erős cserssavas oldatokat alkalmazhatnak anélkül, hogy a bőr barkája veszélyeztetnék. A villamosságnak semminemű a cserzést elősegítő hatása nincs, hacsak a megmelegedést nem vesszük annak, amit azonban olcsóbb módon is el tudunk érni.

Ide tartozik *Groth* J. H. (Londonban) eljárása is. (V. ö. Groth's Gerbe-System, Stuttgart 1895, Greiner und Pfeiffer.) Groth elektromosság felhasználásával a rámákban kifeszített bőröket a cserzőlébe akasztja és cserzés közben folyton ide-oda mozgatja; így a nehéz bőröket 3—4 hét, a borjúbőröket 48 óra alatt készen cserzi. *Abon* és *Landin* a váltakozó áramot akarják értékesíteni. *Kornacher* Fr. (O. m. Frankfurt), *Diesel* és *Weise* a bőröket gyenge cserlével előcserzik s fémsókkal kicserzik. *Fils H.* (Schlettstadt) a bőröket egyenkint 4 órán át beakasztja oly cserléoldatokba, amelyeknek sűrűségét fokozatosan növeszti. Ezekhez a cseroldatokhoz naftalint ad.

Gyorségés, l. *Égés*.

Gyorsfejlődés. Backewell ideje óta ismeretes állati jellemvonás, mely a növendékállatoknak fehérjedús takarmánnyal való etetése s kitűnő ápolása, valamint megfelelő tenyészkiválasztás által szerezhető meg, s tehető fajtatulajdonsággá. A Gy.-ü állatok tenyészérettségüket s kifejlődöttségüket aránylag korán érik el; a vemhesség időtartama is rövidebb. A Gy.-ü állatok a külső testalakulásról ismerhetők fel. A fej, különösen a fej orr-arci részlete rövid, úgyszintén a nyak is: a törzs igen fejlett, mély és öblös; a gerinc egyenes, széles és deszkaszerű; a far széles, hátrafelé csak kevessé elkeskenyedő; a végtagok alsó része rövid. Gy.-ü állatok nagyigényűek s ennek folytán és kis belterjes gazdaságba valók, az intenziv tartást azonban igen meghálálják, rendkivül hizékonyak s vágósúlyuk kedvezően alakul. A legkiválóbb Gy.-ü állatfajtákat az angolok tenyésztették.

Gyorsfényképezés (*ferrotipia*). Fekete aszfaltlakkal bevont vaslemezen közönséges nedves kollodium-eljárással (l. *Fényképezés)* készül. A fekete alapon az ezüstcsapadék nem feketének látszik, mint a rendes üveglemezen, hanem fehérnek s ezért a kép sem negativ, hanem mindjárt pozitiv; másolás tehát nem szükséges.

Gyorsforrasz, l. *Forrasz.*

Gyorsfúrógép, l. *Fúrógép.*

Gyorsgőzös, l. *Gőzhajó.*

Gyorsírás (gör. *sztenográfia* vagy *tachigráfia*, l. a *mellékletet)*, szószerinti jelentésében szűk- v. rövidírás. Szorosabb értelemben véve bármely írás leggyorsabb kivitelére vonatkozik. S amennyiben a szószerinti utánírás vagy a szóbeli értekezések és előadások (mint parlamenti viták) nyomdai vagy gépírási úton sokszorosíttatnak, a Gy.-i felvételek úgynevezett *Gy.-i jelentések* (franciául Bulletin stenographique), avagy *Gy.-i jegyzőkönyvek* címen ismeretesek. A Gy. szót legelőször Kovács Imre 1821. jegyzi fel. A Gy.-sal foglalkozó: *gyorsíró.* Tulajdonképeni jelentésében a Gy. oly írásmód, mely a közönséges betüktől egészen eltérő ábécé (leginkább sajátképi rövidítések) összeállítása és ezeknek alkalmazása alapján lehetővé teszi azt, hogy a közönséges írásnál mintegy ötszörte gyorsabban írhassuk le akár gondolatainkat, akár pedig az élőszót az elhangzás pillanatában. A Gy.-nak tehát a tulajdonképeni célja és legfőbb előnye az idő- és munkamegtakarítás. Lényegét tekintve nem egyéb, mint *műírás* különös jelekkel és az általános írás rövidítése céljából készített különös írásbeli utasításokkal E tulajdonságai folytán különbözik a közönséges írástól, a közönséges írás által használt rövidítési jelektől és más műírásoktól, pl. a titkos írástól is. Hangjegyeire nézve a közönséges írást veszi mintaképül, anélkül, hogy ezáltal a kínálkozó rövidítési előnyöket célszerüen fel ne használhatná. A Gy.-i ábécé-jegyeknek összeállítására nézve kétféle rendszer ismeretes. Az egyik a *geometriai*, a másik a *grafikai.* A geometriai rendszer a legegyszerübb geometriai jeleket (mint pl. az egyenes vonal, a kör, a kör részei stb.) alkalmazza; a grafikai rendszer ennek ellentéteül a közönséges betük egyes részeiből alkotja jegyeit, miáltal az író kéz irányának megfelelőbb vonásokat eredményez. Magától értetődik, hogy mind a két módszer, rendelkezésére álló betüinek számával, célját el tudja érni. A most említett két módszer alapján különböző Gy.-i rendszerek keletkeztek a multban és vannak érvényben a jelenben is. A grafikai módszerhez az ó-római tachigráfián kívül majdnem az összes német és ezek alapján kifejlődött magyar Gy.-i rendszerek tartoznak. A többi (francia, angol) Gy.-i rendszerek a geometriai alapokon nyugosznak.

Története. Az írás művészete kezdetben nagyon tökéletlen volt. Legelőször a képírás volt ismeretes, ezt az ékírás követte. A görög és latin betüírás és ennek átmeneteként a folyékonyabb írás úgy a kép-, mint az ékírást kiszorította helyéből, mignem a könyvnyomtatás feltalálásával a folyékony írás is kezdett veszteni eredeti jelentőségéből. Amint azonban az írás tökéletesbült, használata is mindinkább terjedt. Lassanként az egyes szavak írásának rövidítési elve is mintegy öntudatlanul kifejlődött. A rövidítési elveknek öntudatos használata a Gy. feltalálását tette szükségessé, kivált akkor, mikor már az írásnak az a szerep jutott, hogy vele a műgonddal készült v. rögtönzött beszéd az elhangzás pillanatában följegyeztessék. És mikor az utóbbi jelenség előállott, akkor már külön is vált az írástól a Gy. és önálló írásnemmé fejlődött. A Gy. első jegyeit már az *ókorban* a görögöknél és rómaiaknál feltalálhatjuk. A legrégibb adatot a görög Gy.-ra vonatkozólag egy Kr. e. 104. kelt, görög nyelven fogalmazott adás-vevési szerződésen találták, melyet Ptolemaios és Cleopatra írtak alá oly jellegű vonásokkal, melyek a későbbi görög Gy.-i kéziratokban láthatók. A görögöktől a Gy. eszméje Alsó-Itálián át juthatott a rómaiakhoz, hol azt sok irányban alkalmazták. Suetonius, a római császárok híres életírója *Enniusnak* (Kr. e. 239—169) tulajdonítja mintegy 1100, a közönséges írás kezdőbetüiből álló rövidítésnek feltalálását. Enniustól Ciceróig egyes kötőszók, képzők, ragok jellegzetes alakot nyertek. Az újítások főrésze *M. Tullius Tiro*-tól (szül. 103., megh. Kr. e. 4.) származik, ki Cicerónak rabszolgája volt. Tullius nemcsak a betüt, hanem a szótagot is rövidítette. Jegyeit «Notae Tironianae» vagy «Notae compendariae»-nek nevezték el. Hivatásszerüen a Gy. Kr. e. 63. szerepelt a dec. havában tartott szenátusi ülésen, melyen határozni kellett a felett, mi történjék a Catilina-féle összeesküvésnek elfogott és bebörtönzött cinkosaival. Plutarchos szerint ez volt tulajdonképen kezdete a Gy.-nak Rómában. Octavianus, Augustus, Vespasianus is foglalkozott a Gy.-sal. A Gy. a császárok korában tehát nagyon el volt terjedve. Tiro után Vipsanius Philargyrus és Aquilla (Maecenas szabadosa) fejlesztették a Gy.-t, míg végre a cordubai *M. Annaeus Seneca* valamennyi ismeretes rövidítést összegyüjtött s azok számát 5000-re egészíté ki. Ez az állapot a Kr. u. X—XI. sz.-ig tartott. A XI. sz.-on túl a római Gy.-t kiváló gonddal csak az egyházi téren alkalmazták az egyházi atyák munkálatainak kidolgozásánál, a zsinati tárgyalások feljegyzésénél, majd a kolostorokban. A római világuralom letüntével a Gy.-nak is nyoma veszett. Csak századok mulva találunk ezután újabb Gy.-i törekvéseket. És pedig 1176-ból, mikor is *Tilbury* János angol szerzetes megmaradt Gy.-i rendszerének ily címet adott: Ars notaria Aristotelis, amiből alighanem az következik, hogy Tilbury rendszere egy Aristoteles neve alatt fenmaradt görög Gy.-i rendszernek latin nyelvre való alkalmazása.

A Gy. első rendszerei az újabb nyelvek részére a XVI. sz.-ban keletkeztek. *Bright* Timotheus (1588) és *Bales* Péter (1590) kisérletei nyitják meg a sort, kik számos szótag- és szó-jegyet találtak fel, anélkül azonban, hogy megközelítették volna ezáltal a Gy.-nak valódi célját és rendeltetését. Az első sztenográfiai ábécé-vel csak 1602. találkozunk ugyancsak az angoloknál, amikor is közrebocsátotta *Willis* János Ars of stenografie or Short Writing c. munkáját, melyben annak kimutatása érdekes, hogy a Gy. betükből állítható össze. Utána 1620. *Schelton*, 1672. *Mason* lépett fel. A következő sz.-ban 1767. *Byrom* John (l. o.), majd

GYORSÍRÁSI RENDSZEREK.

I. Tiro római gyorsírása.

a b c ch d e f g h i k

m n o p ph q

r s t v x y z

ib int ni ir Hominem consequitur aliquando nunquam comitatur divinitas. Obsequio mitigantur imperia, ubi vero reverentia excessit animis et summa imis confundimus, vi opus est ut vim repellamus.

II. Pitman angol gyorsírása.

p b t d ch j k g f v th dh s z sh zh l r m n ng

h kn gn mp w pt bd cht jd kt gd ft vd sht zhd mt md nt

nd nch nj pl tl chl kl pr lr spr schr rks sm ns. ē ā ah ĭ

ĕ ă au ō oo ŏ ŭ ŏŏ yē ya yah yĭ yĕ yă yau yo wē wi wau wo

ī vi ou pel pale. In England the stenografic art may be considered a national blessing and thonoands who look with the utmost indifference upon it, are daily reaping the fruits of its cultivation.

III. Gáti.

Legrégibb magyar gyorsírás 1820-ból.

a á b c cs, ts d e é f g gy h i í j k l ly m n ny

o ó ö ő p r s sz t ty u ü ű v z zs; Csak azon kérést vagyok bátor intézni a tisztelt házhoz, hogy a mai jegyzőkönyvben méltóztassék azt is kimondani, hogy az általam bemutatott bevételi és kiadási kimutatásoknak kinyomatása is elrendeltetik, mert a Bécsből érkezett számadások egyenesen a pénzügyi bizottsághoz jönnek, de az általam említett és bemutatott kiadásokat szükséges, hogy minden tag birja.

IV. Dobrossy-Taylor.

(1843.)

b d f és v g és gy j és ly h k l m n p r s t z ny

sz cs, ts cz, tz a e i o ö u ü; Hányszor kell a fennragyogó czélnak nyom és remény nélkül leszállnia, midőn az érette vívó lelke elkeseredésében állott s honának és korának érzéketlenségét átkozza.

V. Markovits-Gabelsberger.

(1863.)

a á b c cs d e é f g gy h i j k l ly m n ny o

ó ö ő p r s sz t ty u ü v z zs x qu ts ott.

Elnök: Mélyen Tisztelt Országos Bizottság! Szabad legyen mindenekelőtt köszönetet mondani a bizottság nevében a tisztelt korelnök és korjegyző uraknak a bizottság megalakítása körüli fáradozásaikért és aztán úgy megválasztott tiszttársaim, mint a magam nevében kifejezést adni hálás köszönetünknek a kitüntető bizalomért, melylyel megtisztelni méltóztattak (éljenzés).

VI. Fenyvessy-Stolze.

(1863.)

a á o ó u ú i í e é ö ő ű ű r l m n

h v f j b p d t g k s zs ds cs sz z c

ly ny ty gy au eu y w ph ch th x; Nehéz idők, vészteljes évek mentek el fölöttünk. Végenyészet szélén állott nemzetünk.

VII. Dohnányi-Arends.

(1873.)

a o u e i ö ü ei ai uj áj ea d t ty f n ny

l ly m g gy k s j b v p h s zs r

sz cs cz ssz ds io éé dt tt dr pr ty lv;

Ha az emberek méltónak tartanák komolyabb vizsgálatot vetni szivök érzelmire, úgy találnák, hogy helyzetökben boldogok lehetnének azok nélkül, miket oly epesztő gondok közt hajhásznak.

1786. a Gy. történetében korszakot alkotó *Taylor* Samuel neve méltó a feljegyzésre. Elismeréssel találkozott végül Anglia részéről *Pitmann* Isaac fonográfiai (hangírási) rendszere 1837., mely még ma is egyike a világ legelterjedtebb Gy.-i rendszereinek. Legújabban angol Gy.-i rendszereket tettek közzé: *Everett* 1877., *Pocknell* 1881., *Beale* 1896., *Janes* 1904. *Franciaországban* a XVII. sz.-ban kezdett legelőbb érdeklődés mutatkozni a Gy. iránt. Az itt megjelent első munka az 1651. fellépő *Cossard* Jacquesé (l. o.), kit követett 1665. az angol befolyás alatt álló *Ramsay*. Majd fellépett 1788. *Coulon de Thevenot*, kinek munkáját, bár 20 kiadást ért, a forradalom első éveiben beszüntették. Több sikert ért el 1792. *Bertin*, majd 1820. a nagyhírű *Prévost*, 1829. *Fossé*, 1852. *Fayet*, majd 1868 óta Prévost rendszere mellett *Duployé* (l. o.) ma is érvényben levő rendszere. *Olasz- és Spanyolországban Molina* 1797., *Amanti* 1809., *Visetti* 1853., *Moretti* 1850. és *Noe* 1863. *Németalföldön és Belgiumban Reyner* 1673., *Goudhaal* és *Bussmann* 1885. Gy.-i rendszerek ismeretesek. *Németországban* a Gy.-i rendszerek kezdetben angol és francia minták szerint készültek. Taylor-Bertin rendszerét *Mosengeil* és *Horstig* 1797. dolgozták át. Ezek után a hazánkban is ismert *Danzer*, *Leichtlen* 1819. és *Nowak* 1830. léptek föl. A Gy. élénk lendületet 1834. a világhírü *Gabelsberger* Franz Xav. (l. o.) felléptével vett, kinek egészen új és eredeti rendszere a Gy. történetében korszakot alkotott. Mellette 1840. föltünt a még 1839 óta ismeretes *Billharz* után *Stolze* (l. o.) is eredeti rendszerével. E két utóbbi rendszer van hazánkban is leginkább elterjedve. Gabelsbergeren és Stolzén kívül, részint az ő tanaik nyomán, részint önállóan, rendszert állítottak elő különösen 1849. *Rahm*, 1850. *Arends* (l. o.), 1851. *Albrecht*, 1855. *Däniker*, 1859. *Faulmann* (l. o.), 1875. *Roller*, 1876. *Velten*, 1877. *Adler*, 1879. *Schrey* és *Braun*, 1880. *Merkes*, 1881. *Weiler*, 1882. *Behrens*, 1885. *Fischer*. A többi államokban a Gy. angol, francia v. német források nyomán készült annyira, hogy az itt észlelt eredetiség külön tárgyalást nem igényel. V. ö. *Faulmann*, Historische Grammatik der Stenografie (Wien 1887).

A magyar Gy.-ra vonatkozólag a legelső kisérletet 1769-ből jegyezzük fel, mert ennek előtte sem szóhagyományból, sem más uton nem tudunk senkiről, ki e hazában Gy.-sal foglalkozott volna. A mondott évben *Gáti* István (l. o.) lépett fel önálló magyar Gy.-i rendszerével. A legfőbb ok, hogy előbb a magyar Gy. nem fejlődhetett, az, hogy az országgyűlés tárgyalásainak nyelve latin volt és mert a hivatalos és nem hivatalos vezető körökben a magyar nyelv mellett a németet, majd latint is beszélték. Gáti rendszere is csak kisérlet maradt. A tulajdonképeni Gy. 1802. kezdődik hazánkban, mikor is *Danzer* József kapitány Taylor angol rendszerét latinra, majd németre átültetve teszi közzé. Ebből tanulta meg *Hajnik* Károly (l. o.), az első magyar gyorsiró, a Gy.-t, ki éveken át gyakorolta magát benne, mielőtt Pozsonyba ment. 1821-ben Danzer művét *Kovács* Imre (l. o.) biharmegyei esküdt kevés változtatással magyar nyelvre fordította s munkáját legelőször a Tudományos Gyüjteményben tette közzé. Ez időtájt Andrássy és Károlyi György grófok száz darab arany pályadíjat tűztek ki egy legjobb gyorsírói rendszerre és az egyes megyék közgyülésein is felszólalások történtek gyorsírók kiképzése iránt. A pályadíjat *Borsos* Márton (l. o.) nyerte meg, a munkának azonban gyakorlati értéke alig volt. Az 1832—36-iki országgyülés kerületi üléseiről, mint ahol a viták súlypontja volt, Kossuth Lajos szerkesztett irott tudósításokat. Ezeket az 1839—40-iki országgyűlésen folytatta Stuller Ferenc. E tudósításokra a megyék és egyesek fizettek elő. Ekkor tünt fel Kossuth Lajos azon bámulatos tehetségével, hogy anélkül, hogy a Gy.-hoz értett volna, a tárgyalásoknak hű képét birta adni. Azután a magyar országgyülésen legelőször a főrendiházban 1840. használtak gyorsírót. A napló szerkesztője Pompéry János volt. Ez időben Hajnik mellett Taylor rendszere szerint Sárcsevics, Béres Elek, Szily Dániel, Váry és Pásztory dolgoztak, míg az ugyanezen időben nálunk szintén ismeretes Nowak-féle rendszernek Lukács János (l. o.) volt a legbuzgóbb hive. A 40-es években, mikor a megyei élet nagyon megélénkült, egyes megyékben (p. Zala vm.-ben) is alkalmaztak gyorsírókat, s itt mai nap is megvannak a közgyülési tárgyalásokról hivatalos gyorsírótól kidolgozott, de a cenzura miatt nyomtatásban meg nem jelenhetett naplók. Azonban úgy Taylor, mint Nowak rendszere alig bizonyult eléggé alkalmasnak a Gy.-i felvételekre, mely helyzeten még az sem segített sokat, hogy Hajnikot főuri barátjai, köztük Batthyány Lajos, elküldték Münchenbe a világhírű gyorsíróhoz, Gabelsbergerhez (l. o.), hogy az ő rendszerét — melynek híre Magyarországra is elterjedt — tanulmányozza.

Élénk lendületet a Gy. az 1865-iki országgyülés megnyitásakor vett, mikor is *Kónyi* Manó (l. o.) és *Fenyvessy* Adolf (l. o.) szervezték az országgyülési gyorsirodát, mely jelenleg a fejlettségnek igen magas fokán áll, miben a szervezőkön kivül *Markovits* Iván (l. o.) volt másodfőnöknek is nagy része volt, ki éppen úgy, mint Fenyvessy, megteremtője a róla elnevezett magyar Gy.-i rendszernek. Az országgyűlési gyorsirodán kivül a magyar Gy.-t Budapesten *Markovits* rendszere szerint jelenleg az Országos Magyar Gyorsíró-egyesület, a Gyakorló Gyorsírók Társasága és a Gyorsírástudományi Társulat terjeszti és fejleszti, míg Fenyvessy módszere szerint a Magyar Gyorsíró Társaság. Markovits és Fenyvessy rendszerein kívül *Nagy* Sándor (l. o.) Gy.-i rendszerét a Magyar Gyorsírók Egyesülete terjeszti. E három rendszeren kívül hazánkban Arends (l. o.) Gy.-i rendszerének *Dohnányi* Frigyes tanár magyar átültetésében 1873 óta alig van követője. 1880-ban *Kele* Antal, 1890. *Szalágyi* Aurél tették közzé magyar rendszereiket, míg 1894. Faulmann (l. o.) Gy.-i rendszerét magyar nyelvre *Erdélyi* Viktor alkalmazta. Budapesten kívül az ország több nagyobb városában: Szeged, Debreczen, Nagyvárad, Pozsony, Kolozsvár, Pápa, Ungvár stb., gyorsíróegyletekben és körökben, majd az újabban létesült női gyorsírókörökben és iskolákban is terjesztik a Gy.-t. A gyorsíró-egyleteken kívül versenyírások, szaklapok, tan- és olvasókönyvek, tanfolyamok és szakiskolák a Gy. legnevezetesebb terjesztői. Az

1910—1911. tanévi kimutatások szerint Magyarországon a Gy.-t tanították a Markovits-rendszer szerint 306 tanintézetben 13,844 tanulónak, Fenyvessy rendszere szerint 12 tanintézetben 306 tanulónak, Nagy Sándor rendszere szerint 7 iskolában 197 tanulónak. Összesen tehát 14,347 növendék tanulta a magyar Gy.-t, amiből

M. rendszerére 96·48 százalék
F. « 2·14 «
N. « 1·38 « esik.

V. ö. *Gopcsa* László, A Magyar Gy. Története (Budapest 1893); *Boros* Gábor, A Gy. Történelme (u. o. 1895); *Téglás* Géza, Új adatok a magyar Gy. történetéhez (Szeged 1908) és *Navarre*, Hist. Gén. de la Sténogr. (Paris 1909).

Gyorsírás-tanítókat vizsgáló bizottság. Ezt az intézményt 1870. Fenyvessy Adolf kezdeményezésére a közoktatásügyi minisztérium léptette életbe. A bizottság a Gabelsberger-Markovits, Stolze-Fenyvessy és Nagy Sándor-féle rendszerek alapján a gyorsírás tanítására képesítő okleveleket állít ki. 1893-ban a közoktatásügyi miniszter újjászervezte e bizottságot, mely gyorsíró nők részére is állít ki érvényes okleveleket. A bizottság, amelynek elnökét a közoktatásügyi miniszter nevezi ki, az említett rendszereknek megfelelő 3—3 tagból alakulva tartja meg a vizsgálatokat. A legújabb kimutatás szerint eddig a Markovits-rendszerből 547, a Fenyvessy-rendszerből 118 és a Nagy Sándor-rendszerből 29-en tettek gyorsírás-tanítói vizsgálatot.

Gyorsírászati Lapok, az Első Magyar Gyorsíróegylet-nek 1863 febr. 1-től Szombathy Ignácz szerkesztésében és kiadásában Budán, havonként háromszor megjelent Gyorsírászat című szaklapból létesült. A Gyorsírászat című szaklapot 1864. már Bécsben szerkesztette és adta ki Markovits István. 1865-ben ugyancsak Bécsben, de már Gyorsírászati Közlöny címen Gidófalvy Géza szerkesztette és adta ki. 1866-tól a lap Gyorsírászati Lapok címen jelenik meg. Ez idő szerint az 50-ik évfolyamban *Máté* Lajos tanár szerkeszti.

Gyorsiroda, az a gyorsíró-hivatal, melyet az országgyűlési beszédek gyorsírására szerveztek. Magyarországon az országgyűlési Gy. szervezésével 1865. Fenyvessy Adolfot és Kónyi Manót bízták meg. A Gy. a főnökön, másodfőnökökön, revizorokon, gyorsírókon és gyorsírógyakornokokon kívül két turnusvezetőből áll, kiket a két ház elnöke egyetértőleg nevez ki. Nálunk a Gy. úgy működik, hogy minden beszédet egy gyorsíró és egy revizor jegyez; a gyorsírók 5 percenként váltakoznak, míg a revizorok félóráig írnak. A gyorsíró 5 percének letelte után egy írnoknak közönséges írásba diktálja turnusát, mi rendesen 3/4 órát vesz igénybe, minthogy pedig 10 gyorsíró és két gyakornok van a turnusba beosztva, eszerint egy gyorsíróra csak egy óra mulva kerül a sor újra. Amint a revizor félórai turnusát bevégezte, mindjárt hozzáfoghat a gyorsírói turnusok átnézéséhez, mert míg turnusa tart, már az első gyorsírói turnusok elkészültek. A főnökök a revizoroknak segédkeznek s leginkább a miniszterek és pártvezérek vagy kiválóbb szónokok beszédeit írják. Olykor pedig, midőn az ülések egy órával megnyujtatnak, egész revizori turnusokat vállalnak magukra. Ha az országgyűlés mindkét háza egyszerre tart ülést, az egyik főnök a főrendiházban, a másik a képviselőházban működik megfelelő számú gyorsírókkal. A turnusvezetők egyike a turnuskönyvvel van elfoglalva, másika pedig az Országgyűlési Tudósítónál alkalmazott másolók munkálatait állítja össze a kőnyomda részére. A Gy.-k a legtöbb államban mint állami jellegű hivatalok vannak szervezve, szemben a magán gyorsíróhivatalokkal és irodákkal, melyek szintén abból a célból létesülnek, hogy a hosszabb és állandó jellegű szóbeli tárgyalásokról gyorsírási felvételeket készítenek. V. ö. *Gopcsa* L., A magyar gyorsírás tört. (1893) és Gy. Lapok XXIII. évf.

Gyorsírókongresszus. A gyorsírás ügyének megvitatása céljából gyorsírók összegyülekezése. Amennyiben egy ország részéről v. egy gyorsírási rendszer érdekében jelennek meg a gyorsírók, úgy kongresszusuk nemzeti v. rendszeri, amennyiben pedig több ország részéről, vagy több rendszer érdekében, úgy nemzetközi vagy rendszerközi. A legelső nemzetközi Gy.-t 1887. Londonban tartották meg. Magyarországon három ízben volt gyorsírókongresszus. És pedig az első nemzetközi Gabelsberger-kongresszus Budapesten 1896 szept. 26—29-ig folyt le. Ekkor létesült az első nemzetközi Gabelsberger gyorsírószövetség is. A második, ú. n. első országos magyar kongresszus 1907. volt Szegeden. A harmadik Gy. 1913 aug. 6—15-ig Budapesten folyt le. Ez a kongresszus a XI. nemzetközi Gy. volt. Ezzel kapcsolatban tartották meg a VI. nemzetközi Gabelsberger-, a nemzetközi Stolze-, valamint a nemzetközi Arends-kongresszust is. E kongresszusok idejében 1913 aug. 7. a budapesti iparművészeti muzeumban magyar gyorsírási kiállítást is rendeztek.

Gyorsíró-Tanács. A magyar gyorsírási ügyek intézésére az 1911. évi 58089. sz. rendelettel gróf Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter egy elnökből, egy helyettes elnökből, egy előadóból és 15 rendes tagból Budapesten székelő országos Gy.-ot léptetett életbe. Ez az intézmény nemcsak nálunk új, hanem egész Európában is. Létesítésére azért volt szükség, hogy a gyakorlati élet fejlődésével mind nagyobb fontosságúvá lett magyar gyorsírási ügy központi intézésére alkalmas szerv legyen. A szervezet a tanács feladatait részletesen megszabja és a gyorsírásnak eddig elágazó vonatkozásait egységes mederbe tereli.

Gyorsítás, valamely cselekvény vagy jelenség lefolyásának siettetése. Így beszélünk a vonatok menetsebességének, valamely gép járásának, a zenei ütemeknek stb. Gy.-áról. A latin *acceleratio* e folyamat jelzésére is használható, de a fizikában csak a sebesség másodpercenkénti növekedését, az ú. n. *gyorsulást* jelenti (l. o.).

Gyorslépés, a katonaságnál az a menetütem, mellyel a katona percenként 160, de nem közönséges 75 cm., hanem 90 cm. hosszúságú lépést tesz.

Gyorslövészek (ném. *Scharfschützen)*, 1859-ig a katonaságnál főleg a rajharcban gyakorlott katonák, kik jó céllövők voltak, jobb fegyverrel harcoltak; többnyire minden századnál volt egynéhány Gy., akikből azonban néha ezredenként osztagokat képeztek. L. *Lövész* és *Mesterlövész*.

Gyorsmérleg, l. *Mérleg*.

Gyorsmunkagép. A Gy.-ek alatt azokat a gépeket értjük, melyek segítségével a vas- és gépiparban az eddig divó munkasebességnél jóval gyorsabban lehet fémanyagokat megmunkálni. Keletkezését az onedző Mushet-acélnak köszönhetjük, mely acél összetételénél fogva (1·8 karbon, 1·7 mangán, 0·9 szilicium, 10·5 wolfram, 0·05 foszfor, 0·007 szulfur, 0·008 cuprum) vörös melegen történt megmunkálása alkalmával rendkívüli keménységet nyer a levegőn lehűtve. Ez volt indító oka más acélnemek előállításának, melyek hasonló tulajdonságokkal birtak. Eleinte a természetes keménységű krómacélok tüntek fel, míg Taylornak, Whitenek sikerült egy nagy metszősebességű szerszámacélt létesíteni. Amíg a legjobb öntött acélból készült szerszámacélok már 150° C.-nál veszítenek keménységükből, addig ez újabb acélok felmelegíthetők 700°-ig is anélkül, hogy élük legkisebb sérülést szenvedne metszés közben. Ezek az acélfajok ennélfogva nemcsak nagy metszősebességre alkalmasak, hanem eddig szokatlan nagyságú fogások vételére is jók és ugyancsak bebizonyosodott, hogy éleik lényegesen tovább tartanak, mint a közönséges acélkéseké, mely körülmény természetesen együtt jár azzal az előnnyel, hogy nem kell oly gyakran kifogni a munkából élesítés végett, hogy a metsző munkára kisebb erőt igényelnek, a metszőerőszükséglet változása nem oly nagy, mint a közönséges acéloknál a gyors eltompulás folytán. A gyorsmetsző acélszerszámokat leginkább nagyforgácsok vételére használják. Vastag forgácsok mellett nemcsak az acélkés, hanem a forgács maga is, nagy keresztmetszeténél fogva, jól és gyorsan vezeti a vágásból származó meleget, miért is a szerszám tulságos felmelegedésétől nem kell tartani. De gyakran kihasználhatjuk a megengedhető legnagyobb sebességet gyengébb forgácsok vételére is, noha itt a kisebb forgácstömeg hátráltatóan hat a meleg elvezetésére, úgy hogy itt ezeknek az acéloknak használhatósági határa nem tolható ki oly messzire, mint a nagy forgácsvételnél. Ezek az acélok az általuk végzendő nagy munkára való tekintetből rendkívül erős szerszámgépeket igényelnek s itt leginkább az esztergapad, a marógép s fúrógép jöhet tekintetbe. Gyalugépeknél a metszősebességet másodpercenként 200 mm.-nél nagyobbra ezeknél az acéloknál sem szabad venni (közönséges acélnál 95—115 mm. pro sec.), mert a gyorsított visszamenésnél erős nyomások lépnek fel. Főképen az esztergapadoknál bizonyult be az összefüggés a vágósebesség és a forgácskeresztmetszet között, mely összefüggést Taylor és Nicholson egész kísérletsorozatból bizonyították. Ezek a kísérletek a következő középértékeket szolgáltatták mm. pro sec.

Esztergapadnál:

Anyag	Forgács mm³			
	2·5	7·5	15	20
Puha öntöttvas	550	435	320	260
Középkemény öntöttvas	290	240	175	130
Kemény öntöttvas	190	155	120	95
Puha acél	660	510	345	250
Középkemény acél	535	380	260	190
Kemény acél	290	210	160	100

Az az ellenálló erő, melyet az anyag a szerszámkéssel szemben kifejt, az ú. n. metszőnyomás, a köv. értékeket nyujtotta:

Anyag		Keresztmetszet mm³			
		2·5	7·5	15	20
Öntött vas	puha	220	470	1,130	2,000
	középkemény	390	840	1,630	3,250
	kemény	470	950	1,680	2,530
Acél	puha	460	1,190	2,400	4,870
	középkemény	400	1,150	2,500	4,690
	kemény	600	1,760	3,200	6,890

A kitünő gyorsvágó acélszerszámok tökéletes kihasználása kényszerítette a szerszámgép-szerkesztőket e Gy.-ek megszerkesztésére. Itt kétféle feladat megoldása vált szükségessé. Először a gyorsvágó acélokkal elérhető vágó gyorsaság gyakorlati lehetővé tétele, másodszor az erős forgácsok okozta nagy vágónyomással szemben oly erős gépet kellett szerkeszteni, amelyik e nagy munkát rezgések nélkül nyugodtan végezhette. Az első feladat a hajtószíjnak a lépcsős szíjkerekeken való gyakori átváltását tette szükségessé; eleinte ezt a kézzel nehezen végezhető munkát különféle szijdobókészülékekkel próbálták megkönnyíteni, később azonban a lépcsős szijdobókat fogaskerék-áttételekkel helyettesitették és olyan gépeket szerkesztettek, melyek egy szíjkerékről nyerték hajtásukat. A sebesség változtatására pedig az automobiloknál is használatos fogaskerékrendszert használtak. A második feladat megvalósítása céljából pedig a gépek agyait tetemesen növelték, s a késtartó szánkókat szélesebbre és erősebbre készítették.

Gyorsposta, *gyorskocsi*, l. *Postai szállítás* és *Staféta*.

Gyorssajtó (l. a *két képmellékletet*), sokszorosító gép, mely ellentétben a kézi sajtóval, maga végzi a nyomásnak minden műveletét, kivévén a papirívek berakását. Már 1790. szabadalmat kapott az angol *Nicholson* William egy Gy.-nak nevezett találmányra, mely azonban hasznavehetetlennek bizonyult. A feltalálás érdeme tehát a német *König* Friedrichet illeti, aki *Bauer* Andreas Friedrich segítségével 1810. készítette el az első Gy.-t. Ez a gép még nagyjában hasonlított a régi kézisajtóhoz s leginkább abban különbözött tőle, hogy a festékes lapdát hengerek helyettesítették. A nagyobb javítások csak azután következtek s König megérte azt, hogy találmánya az egész világon elterjedt. König sikerei másokat is buzdítottak a kisérletezésre s ez időtől fogva egymást érték a javítások a Gy.-kon; *Bacon* és *Donkim* pedig a festékező hengerek bőranyagát cserélték föl a sokkal jobb és jelenleg is használt, szirupból és enyvből összetett hengeranyaggal.

A Gy.-k szerkezete három főrészből áll: az ú. n. nyomóalapból, a nyomóhengerből és a festékező műből. Az alapon, mely vízszintesen fekvő, egyenletesen sima vaslap, nyugszik a forma. A nyomóalap szerkezetét idővel tökéletesítették, van forgattyú-, vasutas- és körjáratú-Gy. Az alap nyomásközben előre és hátra mozog s annak az útnak a közepén, amelyet ilyenkor az alaprész megtesz, van beágyazva a vasból készült,

papirossal és posztóval bevont nagy nyomóhenger, mely az alapra alkalmazott fogas rúdba kapaszkodva, az alappal egyforma gyorsasággal mozog. A nyomóhenger és a fával borított papirkivezető-henger körül szalagok futnak végig; ezeknek az a rendeltetésük, hogy az íveket a nyomóhengerről a nyomás után elvezessék. A nyomóhenger előtt van még a festékező mű. Ennek főrésze a vashenger, melyre minden egyes fordulásnál egy tartányból megfelelő mennyiségű festék kerül, s ezt, miután szétdörzsölődött, a festékező hengerek továbbítják a szedésre. Ez eljárástól eltérő az *asztalfestésü sajtó* (ném. Tischfärbungsmaschine), az olyan Gy., amelyen a festék szétdörzsölését a hengerek a taliga ki- és bejárásával kapcsolatosan működő asztalon végzik. Az asztal a taligával egybe van kötve s ennélfogva annak mozdulatait is követi. Jókora teret foglal el, s így az asztalfestésű sajtók rendesen hosszabbak a hengerfestésüeknél, azonkívül pedig nyomótaligájuk is nehezebben hozzáférhető. Az asztal egyszerű s kettős festékezésű lehet.

Midőn a Gy.-n a nyomást megkezdik, a nyomóalap pályája legelején áll. A nyomandó ívet ráteszik a forgó nyomóhengerre, melynek kampói az ívet megfogják s az ezalatt már befestékeződött szedésre viszik, melynek képét a nyomóhenger nyomása folytán visszaadja. Nyomás után a vezető szalagok vezetik az ívet a gép hátulján levő ú. n. kirakó asztalra. Az így működő Gy.-k óránkint 1000—1200 nyomást tesznek s az ívnek csak egy oldalát nyomják. Nemsokára azonban megvalósították a kettős Gy.-k eszméjét. Ezeknek két nyomóhenger mellett egy nyomóalapjuk van és óránkint átlagosan 2400 ívet nyomnak. Ezenkívül az úgynevezett komplett gépeket is gyártják, amelyek az ívet a nyomóalapnak előre és hátra menetele alatt mindkét oldalán nyomják, de azt egyszersmind be is piszkítják s e hátrányuk miatt csak kevés nyomdában használtatnak. Igen fontos a nyomásnál a festékrészecskék finoman való szétdörzsölése. Mivel pedig a már leírt módon való festékeződés mellett bajos dolog az illusztrációknak tisztán és egyenletesen való nyomása, sok helyt olyan Gy.-t használnak, amelynél a festék a formárajutás előtt a hengeres festékdörzsölő szerkezeten kívül még egy vasasztalon a hengerek által finoman szétdörzsöltetik. Ilyenformán történik a festékeződés az *amerikai sajtónál* is, csakhogy ezeknél az asztalt egy körben mozgó gömbölyű vaslap helyettesíti.

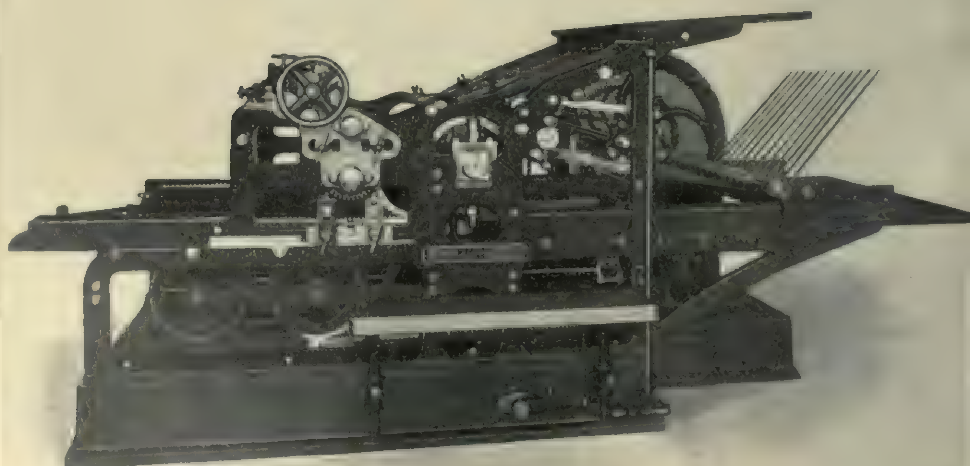
A Gy.-knak még számos faját gyártják, de valamennyiben egyesülnek a már fölsorolt részek. Így vannak pl. lábbal hajtható fejnyomógépek, tégelynyomású sajtók, ilyenek a *Liberty*, *Phönix* és *Victoria*, egyszerű és kettős Gy.-k, kettősjáratú gépek, ilyenek a *Windsbraut* és *Miehle*-rendszerű, sík formáról végnélküli papiron nyomó gép, a *Heuréka*, a két és több szint nyomó sajtók, az *Orloff*-féle gyorssajtó és a körforgó Gy.-k (rotációs gépek). A két szint nyomó sajtókat, mivel a *Congreve* által feltalált sajtók nem feleltek már meg a kívánalmaknak, *König* Wilhelm tökéletesítette. Ez utóbbiak nagyobb kiadványok és hírlapok nyomására használatosak s hengerekre fektetett gömbölyű stereotiplemezekkel az ú. n. végtelen papirra óránkint 16—20,000 példányt nyomtatnak mindkét oldalon. A legelső *rotációs gépet* a Times nyomdájában állították föl 1865., utána 1873. Bécsben a világkiállítás alkalmával; azóta úgy elterjedt, hogy hazánkban is alig van napilap, melyet ne azzal nyomtatnának. Említésre méltók még az *iker-rotációs* gépek; az ezek által óránkint nyomható példányszám megüti a 30—35,000-et. Legújabban több szint nyomó *körforgó* gépeket is készítenek. Hazánkban csak a Wörner J. és Társa gépgyáros cég foglalkozik a Gy.-k különféle fajainak gyártásával és nemcsak a hazai napilapokat látja el rotációs gépekkel, de a külföldre is szállítja azokat. Gyártanak ezenkívül rotációs gépeket illusztrációs és többszínű nyomáshoz is, melyeken különböző nagyságú alakok nyomtathatók, míg a rendes ujság-rotációsok csak bizonyos megszabott alaknagyságra használhatók és pedig 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16 oldalas lapokhoz, melyek aszerint bővülnek, amilyen a gép nagysága, mely lehet iker, avagy négyszeres is. Az első rotációsgépet *Cowper* és *Applegath* alkották meg 1815 körül, ezt követte a XIX. sz. közepén *Bullock* William, majd a *Wilkinson* és *Walter*-féle, a *Marinoni-*, *Siegl-*, *Augsburgi*, *Kaiser*-gépek stb. A legújabb rendszerű a «*Vogtländische*» gyár gépe szalagvezeték nélkül. A körforgó-gépeket már annyira tökéletesítették, hogy egész füzeteket fűzve, külön borítékkal ellátva készítenek el; ily gépek eddigelé Német- és Angolországban voltak működésben, de már hazánkban is látható ily szerkezetű gép, a Tolnai Világlap nyomdájában, mely 80 oldalt nyom egyszerre és fűzve adja ki a lapot. A *kőnyomdai Gy.-k* nagyjában megegyeznek a könyvnyomdaiakkal. Ép úgy mint azoknál, vannak: nyomóhenger, alapzat és festékező hengerek, csakhogy ez utóbbiak, ellentétben a könyvnyomdaiakkal, nem szirup és enyv összetételéből állanak, hanem bőrrel vannak bevonva. Még egy külön szerkezete is van a litográfiai gyorssajtóknak: a törlőkészülék, mely a követ minden nyomásnál vízzel megnedvesíti, hogy ezáltal a festék csak a kövön levő rajzra tapadjon. Az első litográfiai Gy.-t Siegl készítette Berlinben. A kőnyomdai rotációs-gépet *Guillot* találta föl 1876., ő utána *Schlotke* javított a gépen 1882., 1898-ban pedig a mainzi *Scholtz* szerkesztett algráfiai rotációs-gépet, mely cinklemezek helyett aluminium-lemezekről nyomtat. A fénynyomáshoz szintén Gy.-t használnak s ezek a kőnyomdai Gy.-kkal csaknem azonosak, a fénynyomó rotációs-gép szintén az újabb idők találmánya. A legújabb szerkezetű ilyfajta gép az *Offset*-féle, melyen aluminium- vagy cinklemezekről nyomnak.

Irodalom. Wittig és Fischer, Die Schnellpresse, Leipzig, 3. kiad. 1878; Bachmann, Leitfaden für Maschinenmeister an Schnellpressen, 2. kiad., Braunschweig 1873; Waldow, Hilfsbuch für Maschinenmeister, u. o. 1886—92, 3 rész; Fuchs Zsigmond, A Gépterem, egyetemes kézikönyv, 1910.

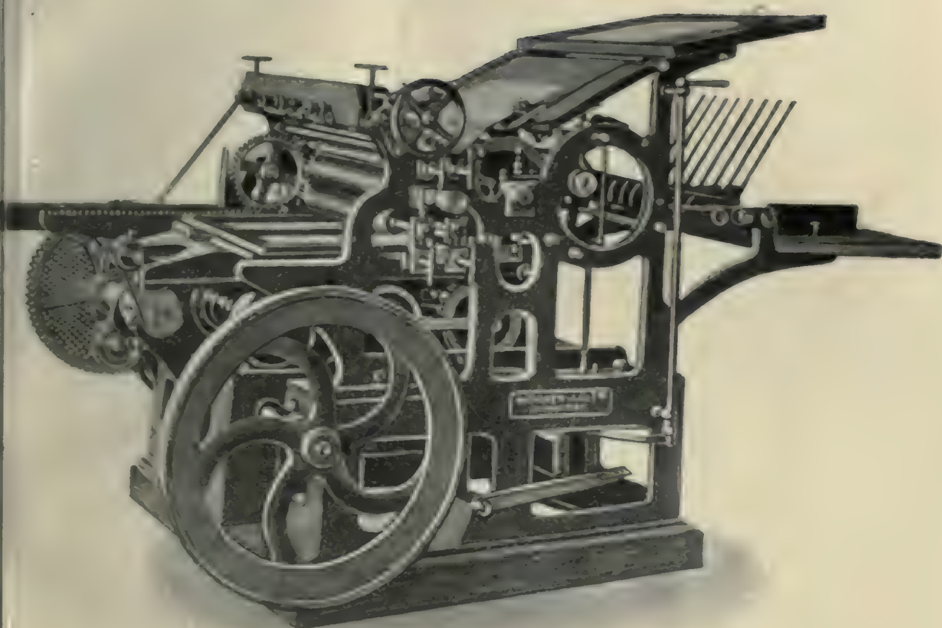
Gyorsszámoló, számoló-virtuóz, aki összetett számtani feladatokat gyorsan, leginkább fejből képes megoldani, néha a megfelelő előiskolázottság nélkül is. Utóbbi időben nálunk Frankl Móric tűnt fel e képességével, melyet a nagyközönség előtt is bemutatott.

Gyorstávíró, l. *Telegráf.*

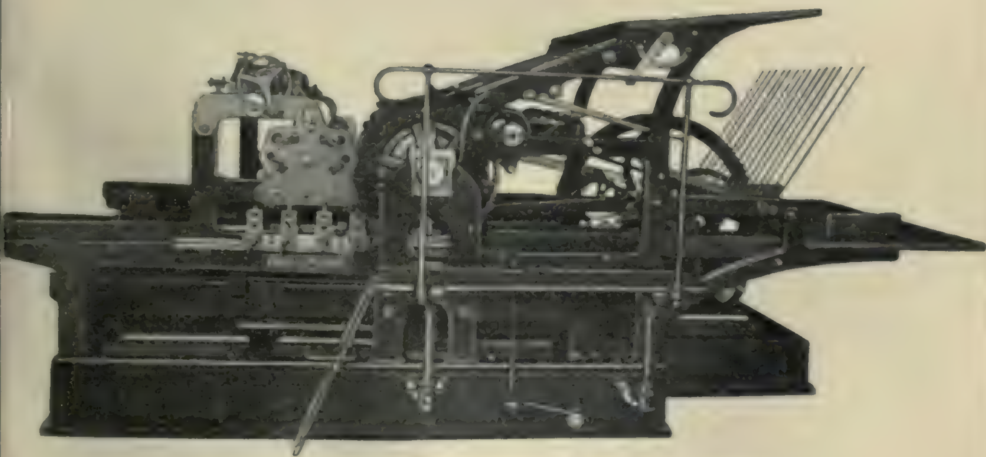
Tégelynyomású taposó sajtó.

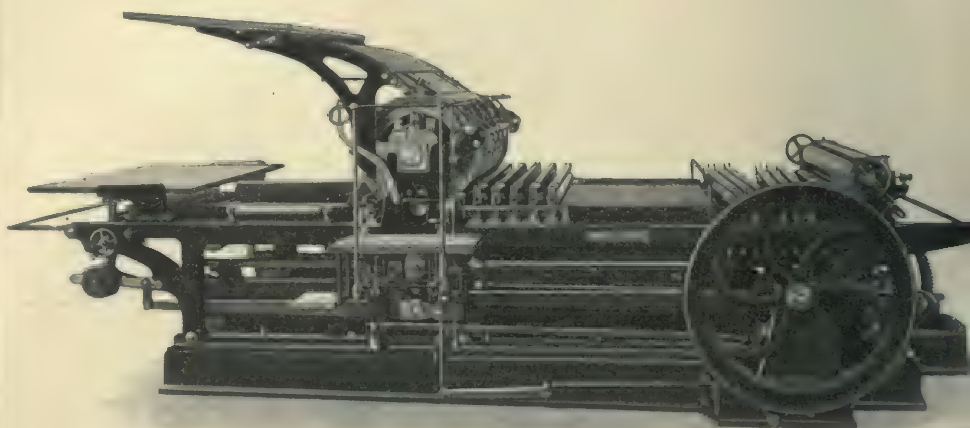
Könyvnyomdai gyorssajtó, vasúti rendszerű járattal, két felrakó hengerrel.

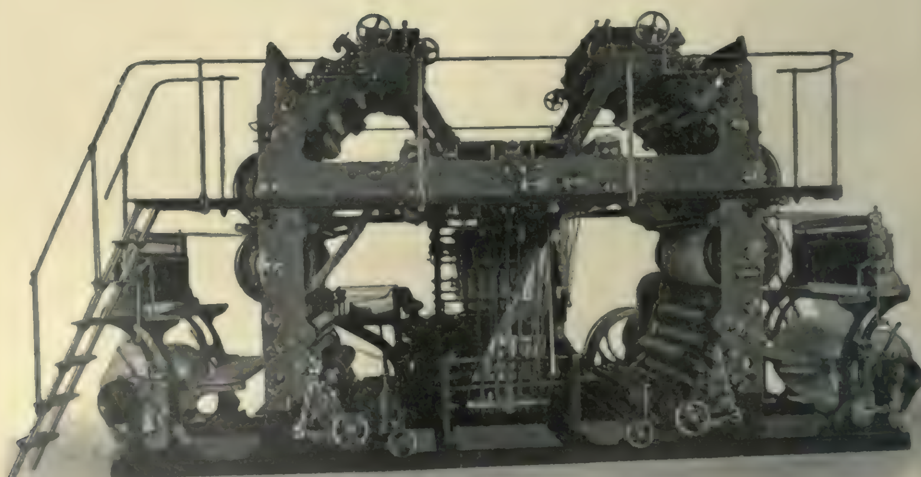
Akcidens-gyorssajtó.

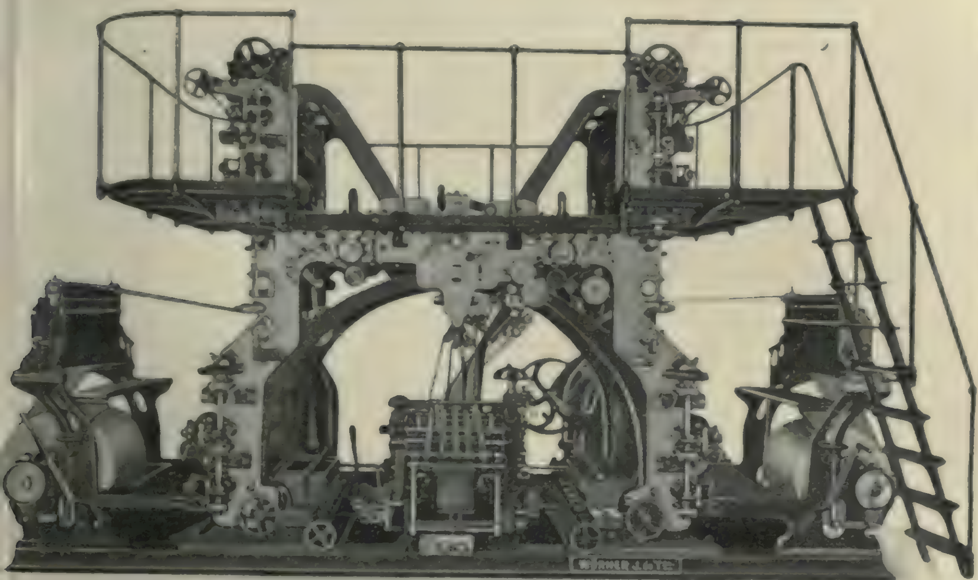
Könyvnyomdai gyorssajtó négy görgőpályával, négy felrakóhengerrel.

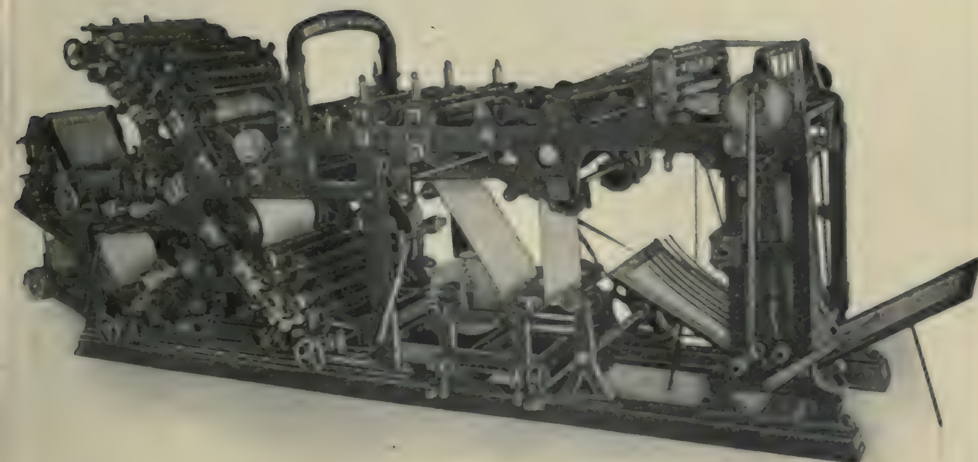
Könyomdai gyorssajtó.

Harminckét oldalas iker-körforgógép.

Tizenhat oldalas iker-körforgógép

Kétszíntnyomó körforgógép.

Gyorstehervonat, élő állatok, romlandó és egyéb gyors szállítást igénylő árúk továbbítására szolgál. Ez okból a többi tehervonatoknál gyorsabban közlekedik és az elágazási állomásokon a személyszállítóvonatokhoz hasonlóan közvetlen csatlakozásokat talál.

Gyorstöltő ágyú, oly löveg, melynél a töltények könnyen kezelhetősége, a visszafutás mesterséges csökkenése és egyéb berendezések által a töltés a rendesnél jóval gyorsabban eszközölhető s így a tüzelő gyorsaság is lényegesen fokoztatik. A Gy. átmeneti tipus a régi rendszerű és a modern gyorstüzelők között.

Gyorstüz, l. *Lövés*.

Gyorstüzelő ágyú, a legmodernebb löveganyag, melynél lövés után a cső önműködőleg a gázok feszítő ereje folytán jut ismét eredeti lövőhelyzetébe vissza. L. *Löveg*.

Gyorstüzelő lövegek, l. *Löveg*.

Gyorsulás, a nem állandó sebességgel mozgó test sebességének változása az időegységben. Ha ez a változás a sebesség növekedését okozza, a Gy.-t pozitivnak vesszük s a mozgás *gyorsuló*; ha a változás a sebességet csökkenti, a Gy.-t negativ előjellel használjuk s a mozgás *lassudó*. Ha a Gy. értéke állandó, tehát a sebesség az időegységben mindig ugyanannyival növekedik vagy fogy, a mozgás *egyenletesen gyorsuló* vagy lassudó. Ha a Gy. nem állandó, akkor értéke pillanatról pillanatra más és csak bizonyos időpontra érvényes; ekkor a sebesség végtelen kis változását viszonyítjuk azon végtelen kis időhöz, amelyben a változás végbe megy. Az egyenletesen gyorsuló mozgás legismertebb példája a testek szabad esése (légüresnek gondolt térben) és a testek esése a lejtőn. Változó a Gy. az ingamozgásnál, rezgőmozgásnál. Egyenes vonalú mozgás esetében a sebesség iránya állandó s így a Gy. számításakor csak a sebesség nagyságának változására kell tekintettel lenni; a görbevonalú mozgásnál a hozzájáruló sebesség irányára is. A körpályán egyenletesen mozgó testnek is van Gy.-a, de ez nem növeli a sebességet, csak az irányváltozást eszközli. A Gy. is irányitott mennyiség (vektor); iránya megegyezik a hozzájáruló sebesség irányával. Ép úgy felbontható összetevőkre, mint bármely más irányitott mennyiség, pl. az elmozdulás, sebesség. A dinamika alaptörvényei szerint a Gy. arányos az erővel, mely azt létrehozza. A nehézségerő Gy.-a pl. Budapesten 9·81 m. mp.-ként. A Gy. latin neve *acceleratio*.

Gyorsügető *(harttraber)*, az egyenesen a gyorsügetésre tenyésztett s erre a célra az ügető versenypályákon kihasznált lovak neve.

Gyorsvasút. A vasúti menetsebesség tetemes fokozására irányuló törekvés terén a *Ganz és társa* budapesti cég tette az első lépést, midőn 1891. olyan elektromos Gy.-at tervezett, mellyel a Budapest-bécsi 260 km. hosszú utat 1 óra alatt gondolta megtehetni. Az 1897. évi *brüsszeli világkiállításon* bemutatott próbavasúton 495 m. sugarú körívek mellett óránkénti 136 km. volt a sebesség. Később tényleg számbajövő eredményt mutatott fel a *Studiengesellschaft für elektrische Schnellbahnen* Berlinben, mely a *Marienfelde-zosseni* 23 km. hosszú, e célra átalakított katonai vasúton 1903. tényleg 210 km. óránkénti sebességet ért el. E tanulmányok megmutatták, hogy ilyen nagy sebesség elérésére, kedvező emelkedési és kanyarulati viszonyokon kívül, pályaszinben fekvő útátjárók és keresztezések nélküli, tehát teljesen külön pályatest, erős al- és felépitmény és kitünő biztositóberendezés szükséges. A lassabban járó egyéb vonatok zavaró hatásának elkerülésére pedig a Gy.-akat ezektől teljesen el kell különiteni. Újabban többen az *egysínü vasútban* (l. o.) keresik a Gy.-ak megoldását. A külön pályatesten, tehát a föld alatt v. viadukton fekvő *városi vasutat* (l. o.) is, a lassan járó közúti vasúttal szemben, Gy.-aknak nevezzük, ámbár az ilyenen az említett nagy menetsebesség kifejtéséről természetesen szó sem lehet. L. még *Elektromos vasút*.

Gyorsvetélő. A házi iparosok a vetélőt a láncfonalak közé az ú. n. szádba kézzel dobják be, míg a szövőiparosok a munka gyorsítása céljából külön szerkezettel, amelyet Gy.-nek neveznek. Ennek lényege egy egyenesbe vezetett bórdarab *(vetőfej)*, amely zsinórral v. szíjjal (az ostorral) megrántható, hogy az előtte álló vetélőt a szádon átdobja. Az ostor megrántását kézi szövéskor a munkás végzi, gépszövéskor pedig külön excenterrel mozgatott karok.

Gyorsvonat. A nagyobb távolsági személyforgalom lebonyolítására szolgál. E jellegénél és rendeltetésénél fogva rendszerint a megengedett legnagyobb menetsebességgel közlekedik, csak a legszükségesebb tartózkodásokkal és lehetőleg az összes elágazási állomásokon közvetlen csatlakozásokkal bir. Hazai gyorsvonataink egyes vonalakon már 100 km. megengedett legnagyobb sebességgel közlekednek, Franciaországban ez a maximális sebesség 120 km., Amerikában 140 km. Régebben a Gy.-ot *futárvonat*-nak nevezték, de ma már ez az elnevezés nem használatos.

Gyótapuszta, Marczalihoz tartozó puszta Somogy vm. marczali j.-ban, (1910) 399 magyar lak.; vasúti megállóhely; u. p és u. t. Marczali.

Gyovad *nemzetség*, őse Tivadar bán, ki IV. Béla idejében élt. Az 1284—1468 közt emlegetett nemzettség 11 ösmert birtoka Zala, Somogy és Bihar vmegyében feküdt. Ebből a nemzetségből vált ki a Kányaföldi *Kerecsényi*-család (l. o.).

Gyök. 1. *Gy.*, *gyökér* (a nyelvészetben), a szóknak az a része, melyet egyszerübb v. eredetibb alakra nem lehet visszavinni, pl. a *halhatatlanság* gyökere *hal*, a *földelödés* Gy.-e *él* stb. (L. *Alapszó* és *Szófejtés*). Jelentésükre nézve megkülönböztetnek *predikativ* vagyis állító, és *demonstrativ* vagyis mutató Gy.-öket; pl. *ő* csak rámutató, ellenben *kő* vagy *él* predikativ Gy.-ök. Az utóbbiak ismét vagy *apellativ*, azaz nevező Gy.-ök (minő *kő, vér*), vagy *verbális*, azaz igei Gy.-ök (minők *él, hal*). V. ö. *Wundt*, Völkerpsychologie (2. kiadás, I. 583. l., Leipzig 1904).

2. *Gy.*-nek v. *alkatrész*-nek nevezzük a *kémiában* a vegyületek molekuláját összetevő atomokat v. atomcsoportokat, melyek minőségük és mennyiségük megmaradásával egyik vegyületből a másikba átvihetők. A Gy. vagy *egyszerű* v. *összetett*. Az egyszerű vagy elemi Gy.-ök tábláját az *Elemek* szónál közöltük; ugyanott az elemi Gy.-ök vegyértékét és kémiai jellemét is megtaláljuk. Az

összetett Gy.-ök atomcsoportok, melyek két v. több egyszerű Gy.-ből állanak; ezek is tehát a különböző kémiai átalakulásoknál egyik vegyületből a másikba változatlanul átvihetők, szóval egészen úgy viselkednek, mint az elemi Gy.-ök. Az elemi Gy.-öktől abban különböznek, hogy alkalmas módon fel is bonthatók. A kémiai képletekben az összetett Gy.-öt zárjelbe írjuk, hogy ezzel az őt alkotó elemi Gy.-ök összetartozóságát kitüntessük. Ilyen összetett Gy.-ök:

(H_4N) ammoniumgyök	pozitiv,	1	vegyértékü
(NH_2) amidogyök	«	1	«
(NO_2) nitrogyök	negativ,	1	«
(CO) karbonilgyök	«	2	«
(CN) ciángyök	«	1	«
(OH) hidroxilgyök	«	1	«
(CH_3) metilgyök	pozitiv,	1	« stb.

Az összetett Gy.-ök jelleme az őket alkotó elemi Gy.-ök jellemétől függ, és pedig pozitiv vagy negativ jellemüek aszerint, amint az őket alkotó elemi Gy.-ök közül a pozitivek, avagy negativek vannak többségben. Ha az összetett Gy.-öt alkotó különböző jellemű egyszerű Gy.-öknek egyike sincs túlnyomó számban, úgy azon Gy. jelleme szabja meg az összetett Gy. jellemét, melynek szabad vegyértéke van. E szabályok nem egészen szigoruak és általános érvényüek, mégis a legtöbb esetben irányt szabnak az összetett Gy.-ök jellemének megitélésére. Az összetett Gy.-ök vegyértékét megkapjuk, ha az őket alkotó elemi Gy.-ök vegyértékeit egymással páronkint kapcsoljuk; a fönmaradó vegyértékek száma az összetett Gy. vegyértékét adja.

3. *Gy. a matematikában*, l. *Gyökvonás, Egyenlet.*

Gyökelmélet, *radical-theoria*. Hogy a vegyületek kémiai tulajdonságairól kellő felvilágosítást nyerjünk, szükséges azok molekuláinak alkotásába, azaz a vegyületek szerkezetébe bepillantást nyernünk. A XIX. sz. elején kezdtek e kérdéssel behatóan foglalkozni. Különösen a szénvegyületek beható vizsgálatai útján ismerték fel azt a a tényt, hogy ezek számos kémiai átváltozásánál bizonyos atomcsoportok egyik vegyületből a másikba változás vélkül átvihetők. Az ilyen összetartozó csoportokat összetett gyököknek nevezték és azt az elméletet, mely ez összetett gyökök segitségével igyekezett a vegyületek kémiai sajátságait magyarázni és azokat rendszerbe foglalni, nevezték el Gy.-nek. Fő művelői voltak *Berzelius, Liebig* és *Dumas*. Hogy a vegyületekben foglalt gyököket feltüntessék, a tapasztalati képletet szétszedték és a vegyület képletét az őket alkotó összetett gyökökkel fejezték ki. Ilyen módon keletkeztek az ú. n. *észszerű* v. *racionális* képletek, melyek már mélyebb bepillantást engedtek meg a vegyület szerkezetébe, mint a tapasztalati képletek. A későbbi vizsgálatok azonban kiderítették, hogy sok esetben az alkalmazott reakciók minőségétől függ az, hogy milyen összetett gyökökre bomlik szét az illető vegyület, vagyis a vegyületek sajátságainak jellemzése bizonyos kémiai reakciók szolgáltatta gyökök alapján nem általános és elégséges. Az ismeretek fejlődésével az 1830—45-ig általánosan használt Gy.-et a magasabb fejlettségű *tipus-elmélet* (l. o.) váltotta fel.

Gyökelvonás, l. *Elvonás.*

Gyökér. 1. *Gy. (radix*, növ.). A növények tengelyének az a része, amelyen levél és rügy rendes körülmények között nem fejlődik, ágai endogén eredetüek, csúcsát *Gy.-süveg* (l. o.) borítja, többnyire a növény oldott tápanyagait veszi fel és raktározza is és a növényt a talajhoz és alzathoz rögzíti. E tulajdonságain kívül a szártól szövettani szerkezetében is eltér. A fiatal Gy. *elsődleges szövetei* közül az epidermisz a csúcs közelében gyakran *Gy.-szőröket* fejleszt (Gy.-haj), az endodermisz és perikambium fejlett, ezen belül a középponti hengerben a háncsrész, a farész különkülön váltakozva sugarasan helyezkedik el, a középpontot rendesen bélszövet tölti ki. A farészek száma szerint két-három-négy-soksugarú a Gy. (di-, tri-, tetr-, poly-arch). A fanyalábok kifelé és a háncsrészek befelé eső oldalán összefüggő gyűrűt alkotó kambium fejlődik, amely a *másodlagos szöveteket* hozza létre. Az epidermisz és endodermisz közötti elsődleges kéreg elpusztul, helyét paraszövet tölti ki, mely a Gy.-t elborítja. A Gy. azembrión mint *gyököcske* és *csirázás* jelenik meg, az ebből fejlődő és a szár folytatását alkotó Gy. a *fő-Gy.*, mely sokféle, fonál, henger,

A paszuly csiranövénye. *p* főgyökér, *n* gyökérág.

A búza bojtos gyökere.

kúp, répa, orsó, retek stb. alakú, gumós, csomós, gyűrűs, barázdált, bütykös, leharapott lehet. Legfelső része a *Gy.-fej*, vagy *Gy.-nyak* (a fáé tuskó). A fő-Gy. monopodiálisan (l. *Elágazás)* ágazik el, *Gy.-ágakat* fejleszt (I., II., III... X. rangú Gy. ágak) a tenyészőkúp alatt, a fasugarak számának megfelelő vagy kétszerannyi egyenes sorban (ortostichon), akropetális sorrendben. A *Gy.-ágak* a harasztokon az endodermiszből, a virágosokon a perikambiumból erednek *(endogén eredet)*. A fő-Gy. és a Gy.-ágak együtt a *gyökérzetet* alkotják. Azok a *Gy.-ágak* vagy *Gy.-ek*, amelyek előre meg nem határozott helyen és sorrendben (pl. száron, levélen, gyökéren) lépnek fel a szükség szerint, *járulékos* Gy.-nek neveztetnek. Ilyenek a *pázsitfélék bojtos* gyökerei, a *hagymák gyökerei*, ahol fő-Gy. nincs, vagy a dugványok, homlított vesszők hajtotta Gy., a *levegő-* v. *lég-Gy.*, a *lélegző-Gy.* (l. *Levegőgyökér, Lélegzőgyökér)*, a földalatti és földre terülő szárak gyökerei. Ha a Gy. rendes alakjától eltérő alakban jelenik meg, *módosult Gy.* keletkezik. Ilyen a *Gy.-gumó, Gy.-tövis, lélekző-Gy., szívó-Gy.*

A földi Gy. a növényt a talajhoz köti sajátszerű kialakulásával és a talaj részecskéivel való

egybekapcsolódásával. A Gy.-ek húzási szilárdsággal birnak, amennyiben belső részeiknek alakulása olyan, hogy meglehetősen kinyujthatók és azután ismét összehúzódnak, pl. a fű, sás gyökerei. Újabban sokan úgy vélik, hogy sok növénynek kétféle gyökere van (heterorhizia), olyanok, amelyekben a szilárdító szövetek inkább kialakulnak és amelyek főképen a talajba erősítik a növényt, azután olyanok, amelyek inkább a táplálkozás érdekeit szolgálják. Különben közvetve az előbbiek is azt szolgálják, különösen azáltal, hogy a növényt a táplálkozásra kedvező helyzetben megtartják. A Gy. a csirázás után növekedve megalkotja a növény Gy.-zetét, ill. Gy.-rendszerét. Ezen belül minden Gy.-ág a növényeknek megfelelő módon növekedik és igy a Gy. minden része keresztülmegy a növekedés nagy időszakán. A Gy. növekedő öve a csúcstól 1—2 mm.-nyire esik, amelytől távolabb a növekedés mind lassúbb lesz és végül megszünik. A Gy. oldalágai a csúcstól távolabb már a nem növekedő részben endogén módon fejlődnek, ami lehetővé teszi, hogy a növekedő Gy., mint ék furakodjék növekedésével a talaj többé-kevésbbé összeálló részecskéi közé. Azoknak a növényeknek gyökere, amelyek bőven találnak a talajban táplálékot, aránylag kevéssé ágazik el, mint pl. a vizi növényeké vagy a kevéssé párologtató növényeké, pl. a hagymáé. A fák és a lágy szárú növények hatalmas Gy.-zetet fejlesztenek, amely ugyan nem fejlődik ki a szár tömegével egyenlő nagyságban, de a jól tenyésző növények vizszükségletét fedezni biró mértékben. Ezért a Gy.-zet a talajban széjjelterpeszkedve, a talajt lehetően egyenletesen járja át. Első sorban a vastagabb, erősebb Gy.-ágak alakulnak ki, ezekről ágaznak azután ki a rendes Gy.-ágak és a járulékos Gy.-ágak, amelyek vékonyabbak maradnak és amelyekkel a növény a táplálékot veszi fel a talajból. Ezeket a vékony ágakat szivógyökereknek is mondják; növekedésük korlátolt és rövid életüek; végső, tovább már el nem ágazó részeiket Gy.-rostoknak nevezik. Némely növény-Gy., pl. a lucerna, lucfenyő gyökere mélyre hatol és a mélyebben fekvő talajretegeket használja ki, mások, mint a jegenye, erdei fenyő és nyárfák Gy.-zete nem hatol mélyen. A Gy.-rendszer terjedelmét számos vizsgáló mérte meg. Nobbe szerint a sekély gyökerű erdei fenyő egyéves növényei gyökereinek összessége 12 m., a lucfenyőé 2 m. hosszuságú; egy gabonanemű növény összes gyökereinek hossza 500 – 600 mm. Általában száraz talajban, különösen homokban a Gy. hoszszabbra fejlődik.

Ha valamely növény, pl. paszuly csiranövénykéjét felmangánsavas káliumoldatba mártjuk, úgy a Gy.-rész felülete a reá lecsapódó mangánhiperoxidtól barna lesz, ami annak a jele, hogy a Gy. felülete savanyú és e sajátságánál fogva a Gy. a talajnak bizonyos fel nem oldott, de a növényre nézve fontos anyagait fel tudja oldani és a növénynek tudja juttatni. Ellenben a növény földfölötti részének szine változatlan marad. A Gy. még fejlődő részén, azaz a csúcs és az elparásodó rész közt levő növekedő űrben a felületi sejtek veszik fel a vizet s ezek együttesen alkotják a felszivó szövetet. Ennek sejtjei azonban kis felületükkel nem képesek a vizet és a vizben oldott sókat kellő mennyiségben felvenni, azért, hogy ez lehetővé váljék, meglehetősen hosszú, néhány milliméternyi szőrökké nőnek ki (Gy.-haj). A Gy.-szőrszálak csúcs felé haladó sorrendben fejlődnek és mindig csak a csúcs közelében találjuk őket. Életük is rövid, néha csak 2—3 hétig élnek. A Gy. növekedő csúcsával azonban mindig előbbre jutva, mindig új meg új talajrészecskékkel jutnak összefüggésbe. A legtöbb növény gyökerén minden sejt képes szőrré kinőni, másokon csak bizonyos sejtek nőnek ki (pl. békatutaj, nyilfű) és még mások egyáltalában nem fejlesztenek szőröket. A Gy.-szőr a Gy. felszivó sejtjeinek ága, vékony plazmaréteggel és a csúcsa közelében elhelyezkedő sejtmaggal. A Gy.-szőrszál hosszusága 8—10·5 mm., a talajban rövidebbek, mint páratelt levegőben, ahol bőségesen fejlődnek és hosszabb életüek. A Gy.-szőrök által a Gy. felülete 5—12-szeresen nagyobbodik, miáltal nagyobb mennyiségű táplálék képesek felvenni. A növekedő Gy.-rel a szőrszálak a talaj részecskéi közé jutnak, azok közé növekednek, azokhoz hozzásimulnak és minthogy külső felületük nyálkás, a talaj részecskéivel összetapadnak, azokra ránőnek, miáltal eltorzulnak, de egyúttal a talajrészecskékből a tápláló anyagokat jobban felszivják. A Gy. felszivó sejtjei azonban bizonyos savas vegyületeket is kiválasztanak és pedig valószinüleg savas káliumfoszfátot, amiről meggyőződhetünk, ha fiatal gyökeret lakmuszpapiroson vagy sima márványlapon növesztünk, előbbit veresre festi, utóbbit kimarja a növekvő Gy. Különben ennek az exoszmózisnak megfelelőleg az endoszmózis folytán a vizet és a benne oldott tápláló sókat nagyobb mennyiségben veszik fel és igy biztosítják a növény táplálkozását. Némely növény-Gy. meg is rövidül és a növényt, illetőleg annak szárát a talajba húzza (pl. a hagymás növények). A Gy.-nek nagy a visszaszerző képessége. Ha a Gy. csúcsának hegyét lemetszük, úgy a seben callus (l. o.) keletkezik, amely a süveg helyét pótolja és az alatta keletkezett osztódó szövetből alakul az új Gy.-csúcs, amely a gyökeret tovább növeszti. A Gy. elveszett ágait is könnyen pótolja a járulékos gyökerek fejlesztése által. A gyökerek élettani sajátságai is jellemzők, nevezetesen többnyire pozitiv geotropok; továbbá negativ heliotropok és pozitiv hidrotropok. A Gy. ingerelhetőségét még inkább bizonyítja, hogy inger folytán a táplálékot bővebben tartalmazó részek felé nő (trofotropismus) és ép igy növekedik a melegebb részek felé is (thermotropismus). Sérülések, vagy kemény, szilárd tárgyakkal való érintkezés folytán növekedésének irányát is megváltoztatja (traumatropismus). A Gy. ingerelhető része a mintegy 1—1·5 mm.-nyi hosszú csúcsa.

2. *Gy.*, a nyelvészetben, l. *Gyök*. 1.

Gyökérásó (nőv.), l. *Rhizotomus*.

Gyökérburok (*velamen radicum*, nőv.), a fánlakó növények, pl. Orchideák léggyökereinek epidermiszéből származó elég terjedelmes réteg, amelynek sejttartalommal nem biró sejtjei spirálisan vannak megvastagodva, sőt még nyilásokkal is birnak. A Gy. segitségével a növények a pára-

ban bővelkedő levegőből a párát felveszik, lecsapódásra birják és azután mint vizet a gyökér belsejébe juttatják az exodermisz áteresztő sejtjein át. Ha a Gy. sejtjei vizzel teleivódnak, úgy a gyökér zöld szinü az exodermisz és endodermisz közti kéregsejtek chlorophylljától, ellenben, ha csak levegővel vagy kevés párával telvék, úgy fehérek. A Gy. a vizet illetőleg tehát ugyanazt a munkát végzi, mint a gyökérszőrök.

Gyökérdugvány, l. *Dugványozás.*

Gyökérélősködők (növ.), l. *Élősködő növények.*

Gyökeres, kisk. Szatmár vm. nagysomkúti j.-ban, (1910) 661 oláh lak., u. p. és u. t. Nagynyires.

Gyökeres jog (lat. *jus radicale)*, 1848 előtti jogunk szerint fekvő javakat kétféle jogon lehetett birni, ú. m. *örök jogon* (jus perpetuum, perennale, irrevocabile) és *ideiglenes jogon* (jus temporaneum). Egyedül az első, az örökjogu birtok adott tulajdont; az ideiglenes jogu birtok minden fajának zálogtermészete volt. Nemesi javakban örökjogú birtokot csak közhitelü pecsét alatt lehetett szerezni, a magyar jognak elve levén az, hogy «sigilla privatorum nihil perpetuitatis in se continent». Az örökjogu birtok szerzésének két módja volt: a királyi adomány (donatio regia) és az örökvallás (fassio perennalis). Gy.-ot azonban csak az előbbi adott, az örökvallás nem. A Gy.-nak hiánya azt jelentette, hogy az örökvallás örök jogot, tulajdont adott ugyan, azonban csak az átruházóval (valló, fatens), jogutódaival és harmadik személyekkel, de nem a koronával szemben. Az örökvallás a kir. jogot nem érintette s a koronát nem kötelezte. A vallományos (fassionarius) és jogutódjai tehát az örökvallás alapján csak addig maradtak a szerzett birtok tulajdonában,amig abban a családban, amely a birtokot adományul nyerte, az adománylevél értelmében magszakadás (defectus seminis) esete be nem állott. Magszakadás beállta esetében a birtok a szt. koronára visszaszállt s a fiskus a birtokot elvette attól, akinek kezén találta. Ennek jogi indoka az, hogy senki több jogot másra át nem ruházhat, mint a mennyivel maga bir. (Nemo plus juris in alterum transferre potest, quam ipse habet.) A vallományos ez ellen az eshetőség ellen úgy biztosíthatta magát, ha az örökvalláshoz kir. jóváhagyást (consensus regius) kért és nyert, amely által ő vált a birtoknak adományosává, adományi tulajdonosává Gy.-gal. A Gy.-ot tehát nem az örökvallás, hanem a kir. jóváhagyás adta, ami természetes folyománya a kir. jognak (jus regium), vagyis a szent korona hatóságának (jurisdictio sacrae regni coronae), melynél fogva a fennálló összes földbirtokot képviseli s minden magánbirtoknak alapul szolgál. Polgári javaknál a Gy. a privilegiumok alapján szab. kir. városokban a községnél, szab. kerületekben pedig a kerületi közönségnél van. Az egyesek tehát Gy.-gal polgári javakat nem birhatnak. Örökjogu birtokot természetesen szerezhettek és pedig szintén csak közhitelü pecsét alatt kiállított birtoklevél mellett, amely leveleket városokban litterae guerales-eknek — Gewehrbrief — nevezték. Paraszti birtoknál a föld tulajdona a földesurat illetvén, örökjogu birtokról v. Gy.-ról szó nem lehetett. Gy.-ot bizonyítani annyit jelentett, mint gyökeres levelek (adománylevél s ezzel összefüggő okmányok) alapján a tulajdonjogot bizonyítani. Ennek jelesül akkor volt helye, ha valaki per útján oly birtokot akart visszanyerni, amelynek tulajdona régi adománynál fogva őt illette, de amelyet elődei ismeretlen okokból elvesztettek s az más család kezén volt. Az ily Gy.-ból (ex jure radicali) való pernek illetékes birája Magyarországon a kir. itélőtábla, Erdélyben a kir. tábla és az ú. n. productionale forum volt. Az *ősiségi nyilt parancs* (l. o.) mindezt megszüntette.

Gyökérevők *(Rhizophaga, Phascolomyidae,* állat), a növényevő erszényesek egyik családja. L. *Vombát-félék.*

Gyökérfa, a kiirtott fák gyökereinek megfelelően apróra rövidített fája. E különféle alakú darabokat mindig oly hosszura készítik, mint a hasábfát és ugy is rakják szabályos rakásokba. — Gy.-nak mondják még néhol a csomorosfát (l. o.) is. Különösen szép Gy.-ja van némely lombos fának, p. a nyir-, nyár-, dió-, szil-, ritkán a tölgyfának is; híres a thujafa és az amboina Gy. is.

Gyökérfejü rák *(Sacculina,* állat), a Kacslábú rákok (l. o.) rendjébe, a Gy.-ok *(Rhizocephalidae)* alrendjébe tartozó élősködő ráknem. Teste zacskóalakú, az izeltségnek nyoma sem látható rajta, végtagjai nincsenek s az a nyél, mellyel a szabadon élő Kacslábú rákok (pl. Lepas) fölületesen különböző tárgyakra v. állatok bőrére szoktak megkapaszkodni, erősen megnyulik és gyökérszerüen elágazik. Különböző tengeri rákokon élősködik s most említett gyökérszerű függelékeivel, melyek a gazdaállat testébe nőnek bele, szerzi meg táplálékát. 20-nál több faja ismeretes. Legközönségesebb a *S. carcini* Thomps.; különböző fajú tarisznyarákokon élősködik s pl. a francia partvidéken oly gyakori, hogy a tarisznyarákok kétharmadrészét ellepi.

Gyökérfejü rákok *(Rhizocephala,* állat), a Kacslábú rákok (l. o.) egyik alrendje.

Gyökérfene (*gyökérrák, földi rák, földi rákfene,* növ.), lombos és tűlevelű fák gyakori betegsége, amitől a törzs a tövén többé-kevésbbé megdagad, kérge felhasadozik, a fenyőféléken pedig ezenfelül gyantát ömleszt ki. A kéreg és a fatest között a kártevő kalapos gombának (mézes galóca, *Agaricus = Armillaria mellea)* a kezdetben fehér, később barna és kemény szálas kötegei (rhizomorpha) láthatók (l. az *Élősködő növények* cikk *II. képmellékl. 3. ábráját).* Ezek a hússzerű szálak egyik fától a másikhoz kúsznak és az egészségeseket ezzel megfertőzhetik. A Gy.-s fák kiirtandók. Terjed a betegség a gombakalapok aljáról elszabaduló spórák által, amelyek a nedves őszi hónapokban csoportosan jelennek meg az illető fák tövén. A spórákat a szelek és a rovarok hordják szerteszét.

Gyökérfojtó (növ.), l. *Rhizoctonia.*

Gyökérfuladás a. m. gyökérrothadás (l. o.).

Gyökérfuró (állat), l. *Komló-szövőpille.*

Gyökérgolyva, a fák gyökérnyakán található bibircses daganat. Leggyakrabban található fiatal fákon, hol körülbelül diónagyságú szokott lenni; idősebb fákon ritkább, de ezeken ökölnyi nagyságot is elér. Oka valószinüleg a fa hiányos táplálkozásában rejlik.

Gyökérgumó (növ.), a szár gumóival össze nem tévesztendő. A kéreg növekedése folytán a gyökér vastagságában terjeszkedhetik s a főgyökér répa- vagy orsóalakú lesz. A Gy. mint a tartalékeleség kamarája szerepel, vastagsága a kéreg parenchimájától van s a gyarapodó sejtekben a keményítő bőven képződik s a vegetálás ébredésekor annak a rügynek kifejlődését segíti elő, amely a Gy.-val kapcsolatban van. Gy. a kosborfélék heregumója is. L. még *Gumó.*

Gyökérgumócska (növ.) név alatt főképen a hüvelyesek, de az ezüstfa és égerfa gyökerein is megjelenő kisebb-nagyobb dudorodásokat, gumószerű megvastagodásokat foglalják össze, amelyek a gyökérrel együttélő baktériumok *(Bacillus radicicola)* lakásai (l. *Domatium).* E baktérium a gazdanövény részére nitrogént szolgáltat, viszont tőle szénszükségletét szerzi be. A Gy.-val biró hüvelyesek nagy talajjavító gazdasági jelentősége főképen a nitrogéngyüjtésen alapul.

Gyökérgyűszű *(rhizomitra,* növ.), a *Lemnaceae* gyökércsúcsán levő süvegszerű szövet, melyet azért különböztetnek meg a gyökérsüvegtől, mert nem a gyökér tenyésző kúpjából fejlődik, hanem abból a hüvelyből, mely a fiatal gyökeret beborítja.

Gyökérhaj (növ.), l. *Gyökérszőrök.*

Gyökérhüvely *(gyökérköpönyeg, coleorrhiza,* növ.). A pázsitfélék termésében levő vastagabb zacskóalakú szövetréteg, amelybe az első gyökér be van zárva. Csirázáskor ezt a gyökér áttöri, és a Gy. a gyökér tövét gallérként fogja körül. Gy.-lyel biró növény *endorrhizus.*

Gyökérképlet *(rhizicoma,* növ.), a tengelyképletnek a szárképlettel ellenkező tagja, olyan képlet, amely levélképletet (rügy, levél, pikkely) létre nem hoz. L. *Gyökér.*

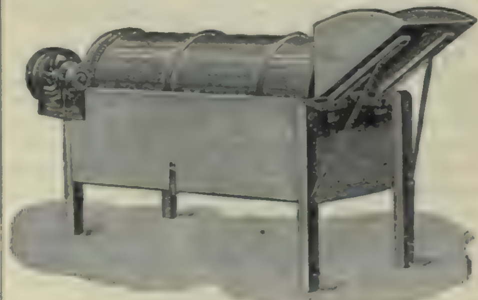
Gyökérkirothadás v. *gyökérkisavanyosodás.* A gabonafélék egyik betegsége, mely nedves években az olyan földeken mutatkozik, amelyeknek altalaja nehéz, a nedvességet át nem eresztő agyag. A gyökerek a nedvességben elrothadva elhalnak s ilyenkor a tövek a talajból könnyen kihuzhatók. A baj elkerülésére a fentemlített talajok alagcsövezése vagy más módon való vízmentesítése volna ajánlható. L. még *Gyökérrothadás.*

Gyökérköpönyeg, l. *Gyökérhüvely.*

Gyökérlábúak *(Rhizopoda* v. *Sarcodina,* állat), a véglények *(Protozoa)* állatkörének egyik osztálya. Parányi, csak erős nagyítással látható egyetlen sejtből álló állatkák, melyek vízben és nedves helyeken, kövek, mohák alatt élnek. Testük nyálkás, tojásfehérjéhez hasonló anyagból, a protoplazmából álló cseppher hasonlít, amely alakját folytonosan változtatja, hol erre, hol amarra folyik és gyökérformájú nyúlványokat, ú. n. állábakat (pseudopodium) bocsát, amelyekbe testének anyagát beleöntve tovább mozog. Az állábak szolgálnak a táplálék felvételére is, mert körülfolyják s egészen körülzárják az apróbb állati vagy növényi szervezeteket, azután feloldják a használható részeket és saját testük felépítésére használják fel. A legtöbb Gy. protoplazmateste egy külső hígabb (ektoplazma) és egy belső, sűrűbb (entoplazma) részre különült el. Igen gyakran telve vannak különböző szemecskékkel, zsírcseppecskékkel és elnyelt táplálóanyagokkal. Kiválasztó szervül a bomlástermékek eltávolítására az ú. n. lüktető űröcskék szolgálnak, apró hólyagocskák, amelyek megtelve a bomlástermékeket tartalmazó nedvvel, időről-időre összehúzódnak s kiürítik tartalmukat egy ideiglenes kis nyiláson át a szabadba. Igen sok Gy.-nak meszes, kovasavas vagy bőrszerű anyagból álló héja, háza van, melynek a nyílásain át dugja ki az állat az állábait. Némely fajoknak a tengerfenékre lesülyedő héjai hatalmas rétegeket alkotnak s hozzájárulnak a kőzetképzéshez (kréta) (l. *Foraminifera).* A Gy.-t négy osztályba szokás osztani. 1. *Amoebina,* melyeknek nincsen határozott alakjuk, és házuk sincs; alakjukat folytonosan változtatják, s majd hegyes tűalakú, majd ujjalakú, majd pedig karéjos állábakat bocsátanak. Ilyenek az *Amoebák.* 2. *Foraminifera* vagy *Thalamofora.* Ezt a rendet két alrendre osztják. *a)* Egykamrás Foraminiferák *(Monothalamia)*: idetartoznak az *Arcella, Quadrula, Euglypha, Cyphoderia, Gromia* stb. nemek. *b)* Többkamrások *(Polythalamia)*: idetartoznak a *Miliola, Polystomella, Rotalia, Globigerina* stb. nemek, továbbá a kihalt *Nummulitek*; l. *Foraminifera.* 3. *Heliozoa* v. *Napállatocskák* (l. o.), s végül 4. *Radiolaria* (l. o.). Hazánkból 66 fajt írtak le. V. ö. Fauna Regni Hungariae. Protozoa. *Bronn-Bütschli,* Klassen u. Ordnungen des Thierreichs. Protozoa, I. köt. — Amint ma helyenkint nagy mennyiségben halmozódhatnak fel a tenger fenekén e Gy. héjjai, ugyanígy történt ez a geológiai multakban is. Egyes kőzetekben gyakoriak, sőt néha hatalmas rétegeket uralkodólag vagy kizárólag rhizopodák épitenek fel. (L. bővebben *Foraminifera).* Minthogy csakis a Foraminifera és Radiolaria rendnek vannak szilárd vázrészei, csakis ezeket leljük kövülve is.

Gyökérlevelek (növ.), a szár legalsó részén, a gyökérfej felső része felett keletkező levelek, helyesebben *tőlevelek.*

Gyökérmosógép *(répamosógép),* a mezőgazdaságban a takarmányrépának és burgonyának a rátapadt földtől és piszoktól való megtisztítására

Gyökérmosógép.

szolgáló készülék. Lényeges alkotórészét egy fa-, vas- v. betonmedencében elhelyezett s a vízszinteshez szög alatt hajló tengellyel biró forgatható henger képezi, melynek palástja sűrűn egymás mellé helyezett rudakból v. lécekből áll (l. az *ábrát).* A henger alsó fele a medencében levő mosóvízbe merül. A megtisztítandó terményt egy

etető vályuból a henger belsejébe vezetik, hol az a vízzel érintkezve és a henger forgása közben lassan lefelé haladva megtisztul s a henger alsó végén eltávolítható; a hátramaradó földes részek és tisztátalanság a hengerlécek közötti réseken átesve a medence fenekén gyűlnek össze. A Gy. hajtása kézi erővel vagy géppel történik.

Gyökérnyak (növ.), a gyökér legfelső része, ahol a gyökér és szár egymásba átmegy.

Gyökérnyomás (növ.), l. *Könnyezés.*

Gyökérpenész (növ.), a *Rosellinia* Ces. et de Not. gombagénusz nehány faja. A termőtest parányi, gömbös, fekete, belsejében sötétbarna spórákkal. Nagy részük ártalmatlan, fán élő gomba. Káros: a *Rosellinia quercina* R. Hartig, mely a tölgyek gyökerét pusztítja és különösen a faiskolákban tehet kárt. Még károsabb a két szőllőpusztító Gy., nevezetesen a *bunkós Gy.* (*Dematophora glomerata* Viala) és a *gömbösfejű Gy.* (*Rosellinia necatrix* [R. Hart.] Berl. = Dematophora necatrix Hart.). *Istvánffi* szerint hazánk szőllőiben a *bunkós Gy.* az elterjedtebb. A Gy. jelenlétét a vesszőkön szénfekete foltok árulják el. Jellemző, hogy a fekete szín a kéreg alatti fatestben is jól látható. A gyökerek is foltosak lesznek, állományuk szivacsossá válik s nyomásra vizenyős folyadékot bocsátanak. A Gy.-es tőkek a földből könnyen kihúzhatók, daganatok nem keletkeznek a gyökéren. A beteg tőkék levelei fodrosodnak, szélük beszárad és megfeketedik. A tőhajtások elszaporodnak, sárgulnak, törékenyek, a tőkét a káposztafejhez teszik hasonlókká. A Gy. elleni védekezés módjai: a beteg tőkék csoportja körül védőárkok vonása, a talaj víztelenítése, a beteg tőkék kiirtása s elégetése; a tőkék helyén a megforgatott föld oltott mésszel szórandó tele v. vasgáliccal hintendő meg. Ha a betegség csak elszórtan jelentkezik, akkor ajánlatos a 3%-os rézgáliccal v. 7%-os vasgáliccal való öntözés.

Gyökérrák, l. *Gyökérfene.*

Gyökérrendszer, egy növény gyökereinek összessége vagyis a főgyökér összes ágaival együtt; mondják *gyökérzetnek* is.

Gyökérrost (*fibrillae* növ.), a gyökér legvégsőrost- vagy fonálszerű elágazásai.

Gyökérrothadás, a fák, különösen a gyümölcsfák betegsége, mely akkor áll be, ha hosszantartó nagy esőzések után a fák gyökereit vízzel telített föld veszi körül, mely a gyökereket a levegőtől elzárja s így azok lélegzését meggátolja. Beállhat különben a Gy. akkor is, ha a fák oly helyre ültettették, ahol a talajvíz állandóan magas; az ilyen helyre ültetett fák eleinte szépen fejlődnek, de mikor gyökérzetük a vízzel telített rétegbe ér, elkezdenek hanyatlani, mi a fejlődő Gy. következménye. A levegőtől teljesen elzárt gyökérzet alkoholos erjedésnek, sok esetben vajsavas erjedésnek indul, s tönkre megy. A Gy. kezdetén a fák lombozata, a bő nedvesség dacára, lankadni kezd, később a levelek elsárgulnak, megvörösödnek vagy elbarnulnak, végül a lombozat, majd pedig az egész fa kiszárad. A Gy. gyakori a kajszin- és őszibarack-, az alma-, cseresznye- és körtefáknál, ritkább a szilvafáknál. A kezdődő Gy.-on a talaj szellőztetésével segíthetni. V. ö. *Barna* Balázs, A gyümölcsfák fontosabb ellenségei és betegségei (Kolozsvár 1907). L. még *Gyökérkirothadás.*

Gyökérrügy v. *gyökérsarj*, l. *Járulékos rügyek.*

Gyökérsüveg v. *gyökvért* (*spongilla* vagy *calyptra*, növ.; l. az *ábrát*), a gyökérnek leghegyén lévő s a tenyészőkúpjából származó, korán elhalt

A a spárga nyúlárnyék, *B* a Cattleya, *C* a békalencse és *D* a Pandanus gyökérvége a gyökérsüveggel.

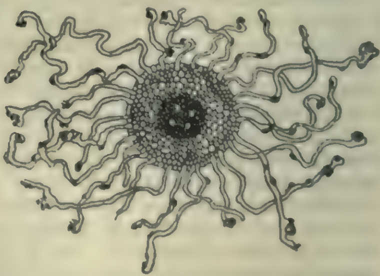
sejteknek süvegszerű halmaza, mely a gyenge tenyészőkúp tovább képződő sejtjeit hüvely módjára takarja és a földben lenövésekor is védelmezi. Az arankának Gy.-e nincs. Azt a merisztemaszövetet, amelyből a Gy. lesz, kaliptrogénnek nevezik.

Gyökérszájú medúza (*Rhizostoma*, állat), l. *Korongos medúzák.*

Gyökérszó, l. *Gyök*, 1.

Gyökérszőrök, *gyökérhajszál*, *gyökérhaj* (*pili radicales*, növ.). A gyökér felbőréből kinövő több milliméternyi hosszú, egysejtű szőrök, melyek a vizet és vízben oldott sókat szívják föl a talajból (l. az *1–2. ábrát*). Csak ritkán hiányoznak a gyökerekről, pl. némely vízi növénynél (*Hippuris*, *Lemna*, *Menyanthes*, *Stratiotes*), amelyeknek felbőre Gy. nélkül is tud vizet felvenni. A mycorrhizával (l. o.) ellátott növények gyökerein szintén nincsenek Gy. A Gy. csak néhány napi életűek, azután elfonnyadnak és helyettük újak képződnek a tovább növekedő tenyésző csúcs mö-

1. 2.
1. ábra. Gyökérszőrök egy fiatal repce-növény gyökerén.
2. ábra. Vékony gyökér keresztmetszete (erősebben nagyítva), a gyökérszőrök végén a hozzájuk tapadó földrészecskék.

gött. A Gy. a talajrészecskékkel oly szorosan összetapadnak, hogy azoktól alig vagy csak igen nehezen szabadíthatók meg. Gy. csak akkor kép-

ződnek ki, ha már a tenyészcsúcs legkülső sejtrétege nem osztódik tovább, ezért Gy. csak a gyökér csúcsától bizonyos távolságra találhatók.

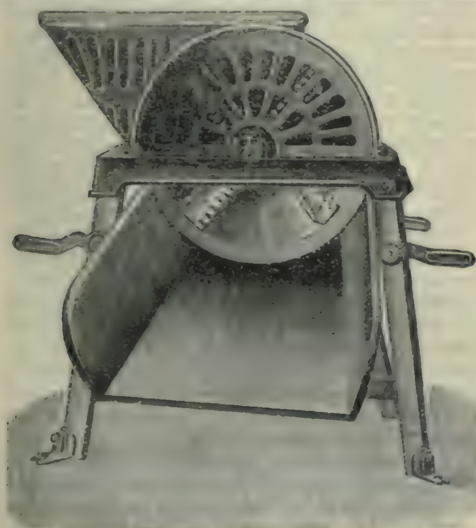
Gyökértörzs, l. *Gyöktörzs.*

Gyökértövis (növ.), átalakult gyökérág (l. *Gyökér*), amely gyökérsüveget levetve, csúcsán kemény, szúrós szövetet fejleszt, mint némely pálma (*Acanthorrhiza, Iriartea*) gyökere.

Gyökértőzeg, l. *Tőzeg.*

Gyökérüszök, *gyökérüszkösödés* (növ.), bizonyos élősködő penészgombáktól támad különféle termesztett csiranövényeken, különösen a Keresztesvirágúak (Cruciferae) családjában. Gy. esetén a száracska a sziklevelek alatt összezsugorodik, megfeketedik és azután a növényke eldől és elpusztul. Ilyen kártevő gombák: *Olpidium Brassicae, Pythium De Baryanum, Botrytis cinerea;* a répának a Gy.-ét a *Rhizoctonia* idézi elő.

Gyökérvágógép *(répavágógép*; l. az *ábrát)*, takarmányrépának könnyebb etetés céljából

Gyökérvágógép.

történő felaprítására szolgál. A vágókészülék vagy lapos, függőleges síkban forgó korongra, vagy hengeres dobra felszerelt kicserélhető acélkésekből áll, melyek megfelelő alakú vasszekrényben mozogva, a garatba adagolt és önsúlyánál fogva lefelé haladó répát szeletekre vágják. A répaszeletek alakja és nagysága a kések kivitelétől függ. Egy középnagyságú, kézzel hajtható Gy. óránkénti teljesítőképessége kb. 300—500 kg.

Gyökérzet, l. *Gyökér.*

Gyökérzúzógép *(répazúzógép)*, takarmányrépának pépszerű alakba való aprítására szolgáló készülék s célja az, hogy a takarmányrépa etetés céljából más eleséggel könnyebben keverhető legyen. A Gy. a takarmányrépát egy vasszekrényben elhelyezett, kampós fogakkal ellátott forgó hengerdob segítségével apró, mogyorónagyságú darabokra aprítja és azután egy forgó csigahengerpárral szétzúzza. Óránkénti teljesítőképessége 500—1000 kg. között változik.

Gyökhajtás, *gyökgally (malleolus,* növ.), l. *Járulékos rügyek.*

Gyökige, oly ige, mely magában véve gyökszó, mely nem származik más szótól, pl. *ír, lát* Gy.-k, melyekből erednek: *író, irka, irodalom, látszat, látvány* származékok.

Gyökkitevő, l. *Gyökvonás.*

Gyöklábuak (állat), a. m. *Gyökérlábuak* (l. o.).

Gyöknév, l. *Gyök*, 1.

Gyököcske *(radicula,* növ.), a csirának az a része, melyből a gyökér lesz.

Gyökönke (növ.), l. *Valeriana.*

Gyökös (azelőtt: *Gyekés)*, kisk. Hont vm. báti j.-ban, (1910) 535 tót lak., u. p. Hontbagonya, u. t. Bakabánya.

Gyökös iparjog (ném. *radicirte Gewerbe)*, az olyan iparjog, amely bizonyos ingatlanhoz úgy van hozzákapcsolva, hogy máshol mint ott (pl. egy bizonyos házban) nem gyakorolható. Ma már Gy. nem keletkezik, de a régiek közül több fennáll. L. *Reáliparjog.*

Gyökrost *(fibrilla,* növ.), l. *Gyökérrost.*

Gyökszó, oly szó, melyhez semmi képző nem járult, pl. *ó, új, ad, ír, ül, ég, te, ő.*

Gyöktakarmány v. *gumós takarmány*, ilyen a répa, burgonya, csicsóka stb. Ezek főleg sok vizet és szénhidrátot, de kevés fehérjét, zsírt és növényi rostot tartalmaznak, ennek folytán nagyon egyoldalú összetételüek s kevésbbé természetszerüek; házi állataink nem is takarmányozhatók kizárólag csak velük, hanem oly takarmányt is kivánnak még, mely több fehérjét és zsírt tartalmaz, a fűevő állatokkal pedig még okvetlenül szálas takarmányt is kell etetni. Fontosságuk különben abban rejlik, hogy lehetségessé teszik állatjainkkal télen némi vizenyős takarmány etetését, mi részint egészségi szempontból, részint bizonyos termelésekre (tejelésre, hízásra) való tekintettel előnyös. Ezért a Gy.-ok nem nélkülözhetők oly gazdaságokban, ahol más vizenyős takarmány nincs, ellenben mellőzhetők ott, ahol elegendő zöld takarmányt vermelnek be, vagy ahol vizenyős gyári hulladékok vannak.

Gyöktörzs, *gyökértörzs, tőke (rhizoma* növ.), a *föld alatti szár* egyik alakja rendesen járulékos gyökerekkel (l. *Gyökér)*, ritkán főgyökérrel és gyökérágakkal, néha jól fejlett lomblevelekkel (tőlevelek) és allevelekkel, amelyek hónaljában ősszel rügyek jelennek meg és ezekből tavasszal a sarjak, hajtások fejlődnek. A függőleges irányú, *orthotrop Gy.* rendesen főgyökérrel bír, törpeszártagú (l. *Szár)*, allevelei hónaljából elágazik és a *sokfejű gyökérnek* (radix multiceps) nevezett képletet alkotja. A vízszintes v. ferde, *plagiotrop Gy.* rendesen nyúltszártagú, v. nyúlt és rövidszártagú, vastagabb, húsos, dorziventrális (l. *Szimmetriai viszonyok)*, lehet vízszintes (rhizoma horizontale), ferde (rhizoma obliquum), görbült (rhizoma flexum), kígyózó (rhizoma bistortum), egyenes (rhizoma rectum) stb. Külső alakja szerint lehet hengeres (rhizoma cylindricum), gumós (rhizoma tuberosum), fonálszerű (rhizoma filiforme), ha leveles, úgy szárszerű (rhizoma cauliforme), ha fejletlen levelű, úgy gyökérszerű (rhizoma radiciforme). Elágazása szerint lehet *fürtös* (l. *Elágazás* és *Fürt)*, amikor a Gy. növeke-

dése *korlátlan*, csúcsa folyton megmarad, a föld alatt tovább növekedik és csak ágai lesznek földfeletti virágzó szárrá (pl. a *Gyöngyvirágé)*; *bogas* (l. *Elágazás)*, amikor a Gy. növekedése *korlátolt*, mert csúcsa földfeletti virágzó szárrá lesz, oldalrügye marad a föld alatt és veszi át a Gy. tengelyének szerepét a következő tavaszig *(Sympodium*, l. *Elágazás)*, ilyen a *Polygonatum, Acorus, Nymphaea* Gy.-e; végül *bogas-fürtös*, mikor a kétféle elágazás kombinálódik *(Epipogon, Coralliorriza)*. Minden esetben a Gy. legöregebb hátsó része fokozatosan elhal, abban a mértékben, amint a csúcsa fejlődik, tehát a Gy. ilyképen tovább is kúszik. A Gy. fontos szerepe a növény életének biztosítása kedvezőtlen életviszonyok között (pl. télen), a tartaléktáplálék felhalmozása. A Gy. feldarabolása révén a növény szaporítható is.

Gyökvért (növ.), l. *Gyökérsüveg.*

Gyökvonás v. *gyökfejtés*, adott A szám n-dik gyökeinek meghatározására szolgáló művelet. Az A szám n-dik *gyökének* minden oly számot nevezünk, mely n-dik hatványra emelve, az adott számot adja. Pl. 4-nek második gyökei 2 és —2. Csakugyan $2^2 = 4$ és egyszersmind $-2^2 = 4$. Már ezen egyszerű példa mutatja, hogy valamely számnak több mint egy n-dik gyöke lehet. Ezek közös jele: $\sqrt[n]{A}$, olvasva: n-edik *gyök* A(-ból). A $\sqrt{\ }$ jelét, mely a XVI. sz.-ban a radix szó kezdőbetűjének átalakulásából keletkezett, *gyökjelnek* nevezzük, a föléje írt n-et pedig *gyökkitevőnek*. Ha a gyökkitevő 2, akkor nem írjuk ki, tehát pl. $\sqrt{4}$ négynek második gyökét jelenti. Az A számot, melyből gyököt vonunk, röviden *adott számnak* szoktuk mondani, régebben *gyökzendőnek* (radicandus) hívták. A második és harmadik gyökre szokásos a *négyzetgyök* és *köbgyök* elnevezés, épúgy, mint a hatványozásnál a második s harmadik hatványra a *négyzet* és *köb*. Valamely pozitiv A szám részére csak egy oly *pozitiv* szám található, mely n-dik hatványra emelve A-t adja. E pozitiv n-dik gyököt gyakran $A^{\frac{1}{n}}$-nel jelöljük *(A* az 1 törve n-re) s gyakorlati számításoknál rendesen csak ennek meghatározását kívánjuk. E meghatározás legkényelmesebben logaritmusok segítségével történik. Csupán a négyzetgyököt és köbgyököt szokás elemi gton is kiszámítani. Valamely tetszőleges szám *összes* gyökeinek meghatározása az $x^n - A = 0$ egyenlet megoldását kívánja. Az ily alaku egyenlet neve *binom-egyenlet*. Ha A zérus, akkor $x = 0$; minden más esetben azonban a binom-egyenletnek n egymástól különböző x érték felel meg, vagyis A-nak n egymástól különböző n-dik gyöke van. Ha A trigonometriai alakja (l. *Komplex szám)*

$$A = r\,(\cos\varphi + i\sin\varphi)$$

hol $0 < \varphi < 2\pi$, akkor $\sqrt[n]{A}$ *főértéke*

$$(\sqrt[n]{A}) = r^{\frac{1}{n}}\left(\cos\frac{\varphi}{n} + i\sin\frac{\varphi}{n}\right),$$

melyből $\sqrt[n]{A}$ valamennyi értéke azáltal nyerhető, hogy rendre megszorozzuk az egység n-edik gyökeivel (l. *Egység gyökei)*.

A pozitiv számok pozitiv négyzetgyökének és köbgyökének említett elemi meghatározása az

$$(a+b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$$
$$(a+b)^3 = a^3 + 3a^2b + 3ab^2 + b^3$$

képleteken alapszik. Egy *egész* számnak, pl. 611524-nek *négyzetgyökét* a következő szabályok szerint kapjuk: 1. Az adott számot az egyesektől kezdve két-két számjegyből álló osztályokra bontjuk (v. ö. az A alatti számítást), csak a legmagasabb osztály áll esetleg egy számjegyből.

A

```
√ 61,1 5,24 = 782
  12 1,5 : 14,8
     3 1 2,4 : 156,2
           0
```

2. A négyzetgyök legmagasabb számjegye a legnagyobb szám lesz, melynek négyzete még nem nagyobb, mint a legmagasabb osztály, ha ezt külön számnak olvassuk. (Példánkban e számjegy 7, mert $7^2 < 61$, de már $8^2 > 61$.) 3. E négyzet (49) kivonása után a maradékhoz (12-hez) hozzátesszük a legközelebbi osztály magasabb számjegyét (1-et, így adódik ki 121), osztónak pedig a négyzetgyök már meghatározott részének kétszeresét (14) vesszük. A hányados (8) *általában* (a kivételes esetet l. 6. alatt) a négyzetgyökben a legközelebbi számjegy. Most a maradékhoz (121) hozzáírjuk az illető osztály másik számjegyét (5, így adódik ki 1215), az osztóhoz pedig a négyzetgyöknek új számjegyét. Az így átalakított osztót (148) szorozzuk az utoljára nyert számjeggyel (8) s kivonjuk az átalakított maradékból (1215-ből így marad 31). 4. Ezt az eljárást ismételjük, míg az adott szám minden osztályát kimerítettük, a négyzetgyök kiszámított részét mindig egy számnak olvasva. 5. Ha ekkor a maradék 0, akkor az adott szám teljes négyzet volt, ha pedig nem, akkor a négyzetgyökből ily módon csak az egészszámú részt nyertük. 6. Néha e meghatározási mód kelleténél nagyobb számjegyet ád a négyzetgyökben. Ezt abból vesszük észre, hogy a levonás negativ eredményhez vezet. Ekkor a legközelebbi kisebb számjegyet próbáljuk, míg végre pozitiv maradékot nyerünk. 7. Ha az adott

B

```
3
√ 109,215,352 = 478
   64
   ----------
   452,15 : 48
   336 ..  = 3.4².7
    58 8 .  = 3.4.7²
     3 43  = ... 7³
   ----------
     53923,52 : 6627 (= 3.47²)
     53016 .. = 3.47².8
        902 4  = 3.47.8²
          5 12 = ... 8³
        --------
            0
```

szám nem teljes négyzet és a négyzetgyök értékét k tizedes helyre akarjuk meghatározni, akkor a számhoz az egyesek után még k két-két zérusból álló osztályt csatolunk és úgy járunk el, mintha az így nyert egész számmal volna dolgunk. Csakhogy a hozzácsatolt osztályokból nyert számjegyek már nem tartoznak a négyzetgyök egész számú részéhez, hanem a tizedes törtrészt adják. Ha *tizedes törtrészt tartalmazó* szám négyzetgyökét kell vonni s a tizedes pont után esetleg páratlan számú számjegy áll, akkor e számot min-

denek előtt a zérus hozzácsatolása által kiegészítjük párosra. Azután éppen úgy járunk el, mintha nem volna ott a tizedes pont, de a végeredményben a tizedes pont után következő osztályoknak megfelelő számjegyek elé ismét tizedes pontot teszünk. Hasonló módon járunk el egy pozitiv szám pozitiv *köbgyökének* meghatározásánál. Ha az adott szám *egész* (a *B* alatti példában 109.215,352), akkor a következő szabályok iranyadók:

1. Az adott számot az egyesektől kezdve három-három számjegyből álló osztályokra bontjuk; csak a legmagasabb osztály állhat esetleg kevesebb (egy v. két) számjegyből. 2. A köbgyök legmagasabb számjegye a legnagyobb szám lesz, melynek köbe még nem nagyobb mint a legmagasabb osztály, ha ezt külön számnak olvassuk. (Példánkban 4, mert $4^3<109$, de már $5^3>109$.) 3. E köb (64) kivonása után a legközelebbi osztály legmagasabb számjegyét hozzáirjuk a maradékhoz (így adódik 45 maradékból 452), osztónak pedig a köbgyök már meghatározott részének háromszoros négyzetét vesszük ($3.4^2=48$). A hányados (9) *általában* (példánkban a 6. alatti módon a nálánál kettővel kisebb 7) a köbgyökben a legközelebbi számjegy. Most a maradékhoz hozzáirjuk az illető osztály többi jegyeit (15) és a $3a^2b$, $3ab^2$, b^3 alakoknak megfelelő számokat (mindegyiknek helyét eggyel tovább tolva jobbfelé) kivonjuk a maradékból. 4. Ezt az eljárást addig ismételjük, míg az adott szám minden osztályát kimerítettük. 5. Ha akkor a maradék 0, az adott szám teljes köb volt, ha pedig nem, akkor a köbgyökből ily módon csak az egész számú részt nyertük. 6. Néha a meghatározásnak e módja kelleténél nagyobb számjegyet ad. Ezt abból vesszük észre, hogy a levonás negativ eredményre vezet. Ekkor a legközelebbi kisebb számjegyet próbáljuk, míg végre pozitiv maradékot nyerünk. 7. Ha az adott szám nem teljes köb és a köbgyök értékét k tizedesre akarjuk meghatározni, akkor a számokhoz az egyesek után még k három-három zérusból álló osztályt csatolunk és úgy járunk el, mintha az így nyert egész számmal volna dolgunk. Csakhogy a hozzácsatolt osztályokból nyert számjegyek már nem tartoznak a köbgyök egész számú részéhez, hanem a tizedes törtrészt adják. Ha *tizedes törtrészt tartalmazó* szám köbgyökét keressük s a tizedes pont után álló jegyek száma nem osztható hárommal, akkor e számot zérusok hozzácsatolása által ilyenné kiegészítjük. Azután úgy járunk el, mintha a tizedes pont nem volna ott, de a végeredményben a tizedes pont után következő osztályoknak megfelelő számjegyek elé ismét tizedes pontot teszünk.

Gyökzendő (matem.), l. *Gyökvonás*.

Gyömbér (növ., *Zingiber* Adans), a Zingiberaceae család génusza; 55 faja Ázsia tropikus részén Kinában, Japánban, a maláji és a csendesoceáni szigeteken és a Maszkarénákon van elterjedve. Húsos, kúszó, tagolt rhizomával, évelő kórós növények. Levelük a 2 m.-t is elérő szárat hüvelyével körülfogja, a szár végét a fehér, sárga v. vörös virágokból álló virágzat foglalja el. Porzószáluknak a portokokon túli szarunemű csöves folytatása körülveszi a bibeszálat. Termésük 3 üregű, bogyószerű tok. Legfontosabb a *Z. officinale* Rosc. (l. a *Fűszer-növények mellékletén).* Tropikus tájakon mindenütt termesztik, vadon nem is ismeretes. Virága zöldessárga, ajkán bíborpettyek vannak, virágzata külön, a rhizomáról eredő kocsányon áll. Rhizomája ágas, gumósan tagolt, lapított; mint orvosság ismeretes (rhizoma zingiberis), használatos továbbá mint fűszer, a cukrászatban, készül belőle likőr és Angliában Gy.-sör. Fajtái: a hámozatlan, a *fekete* v. *barbadoszi* Gy., a lapos oldalán hámozott, a *bengáliai* Gy., a teljesen hámozott, a *fehér* v. *jamaikai* Gy. Kinából, Jamaikából és Barbadoszból cukorral befőzött Gy. is kerül a kereskedelembe. Már a görögök és rómaiak is használták fűszernek. 2·2% Gy.-olajat (illanó olaj) és egy fűszeres ízű gyantát tartalmaz. Étvágyjavitónak már nem igen használják. Más fajok rhizomája csekély értékű. Páris körül termesztik a *Z. Mioga* Rosc. japán fajt. Termése és rhizomaágai ehetők. Télálló.

Gyömbér (Djumbir), az Alacsony-Tátra legmagasabb tagja, Zólyom és Liptó vármegyék határán emelkedik. A hegység főgerince közvetlen folytatása a Prassiva gerincének, melytől csak a Vaiszkovi patak völgyétől É.-ra, a Kotlicska és Polana csúcsok közt levő magas (1850 m.) nyereg választja el. A gerinc innen egyenesen K.-re vonul s főbb csúcsai a Polana (1890 m.), Chopek (2004 m.) és maga a Gy., melynek legnagyobb magassága 2045 m. A gerinc e része É. felé szaggatott óriási sziklafalakkal esik alá, míg D.-i lejtői enyhébbek s nagyobbára havasi legelőkkel vannak borítva. A Gy. főcsúcsától kezdve a sziklás gerinc K. felé huzódik, de a csúcsból DK. felé egy alacsonyabb, kevésbbé zord, keskeny gerinc ágazik ki, mely az 1238 m. magas Csertovicza hágóban a Vapenicza-csoporthoz csatlakozva, az Alacsony-Tátra főgerincének szerepét veszi át. A főgerinchez ugy É. mint D. felé jelentékeny mellékágak csatlakoznak, az északiak a Vág liptói lapályára, a déliek a Garam völgye felé ereszkednek. A völgyek közt legjelentékenyebb az É.-i oldalon a deménfalvi, styavnicai, Bisztra- és boczai völgy, a D.-i oldalon a Vaiszkovi patak, a Bisztra és Styavnicska völgye. A völgyek igen keskenyek, a gerincek igen meredekek. A Gy. hazánk legegységesebb tömegű hegységei közé tartozik, melyet hágók alig rovátkolnak. Lejtőit buja erdők borítják, É.-on túlnyomóan fenyvesek, D.-en bükkösök és tölgyesek; a gerincek nagyobbára havasi legelők, váltakozva nagy kiterjedésű sziklaképződményekkel. A hegység leginkább gnájszból épült fel, É. felé vörös homokkőöv szegélyzi, helyenként mészkő; ebben van a deménfalvi jég- és cseppkőbarlang (l. *Deménfalu).* Királyboeza (l. o.) vidékén arany-, ezüst- és antimónbányászat folyik. A hegységen keresztül közlekedési út nem visz, csakis a Csertovicza hágón át; ez az egyetlen átjáró a Garam völgyéből az Alacsony-Tátrán át a Vág völgyébe. V. ö. *Mihalik* József, A Gy. (Turisták Lapja, I. évf. 1889).

Gyömbérfélék (növ.), l. *Zingiberaceae*.

Gyömbérgyökér (növ.), l. *Geum*.

Gyömbérolaj (növ.), a gyömbér szagának az okozója, mely gőzzel való lepárlás útján nyerhető (2—3%-ban), sűrű sárgásszinű, 0·875—0·885 fajsúllyal; phellandrent és camphent tartalmaz. Or-

vosilag, valamint likőrök és cukorárúk készítéséhez használják.

Gyömbérsör, gyömbérnek cukorral, mézzel és citromlével való főzete, melyet alkoholos erjedésnek vetünk alá.

Gyömbérszilva (növ.), l. *Parinarium.*

Gyömli, a hódoltság korabeli magyar nyelvben a zsoldos lovasság egyik jól díjazott előkelő faját jelentette. Az egykorú forrásokban *gyömlünek* is nevezik és eredetére nézve nem más, mint az oszmánli *gönüllü* szónak magyaros kiejtése. A délszlávos közvetítésre valló *gyumlia* néven is gyakran fordul elő.

Gyömöre (azelőtt: *Gyömörő),* kisk. Győr vm. sokoróaljai j.-ban, (1910) 1421 magyar lak., vasútállomás, posta, távíró, távbeszélő.

Gyömöszölés *(petrissage, Kneten),* a masszás egyik fogása.

Gyömrő, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. monori j.-ban, (1910) 4065 magyar lak.; vasúti állomás, posta- és távíróhivatal, telefonállomás. Gy. gyorsan fejlődött a főváros közelsége, a fővárosi lakók kitelepedése és parcellázása folytán. Református anyaegyháza már 1698 előtt fennállott; 1727. Starhemberg gróf, Ráday Pál és mások birták.

Gyöngéd az, akit szavaiban, tetteiben másokra való tekintet: kímélet és figyelem vezérel. Gy.-ség a nyerseség, durvaság, kíméletlenség ellentéte.

Gyöngeelméjüek és gyöngetehetségüek oktatása. A mult század második negyedében fordult a figyelem a gyöngeelméjüek és gyöngetehetségüek felé. Az első, aki tanításukkal kisérletezett, Guggenbühl svájci orvos volt. Az emberbarátok figyelme felkeltetvén, egymás után létesültek intézetek és iskolák, melyek a csekélyebb értelmi képességű gyermekeknek a gyakorlati élet számára való megmentését tűzték ki célul. Német-, Francia- és Angolország kötelezővé tette e gyermekek oktatását is és a gyöngeelméjüek számára zárt intézeteket, a gyöngetehetségüek számára úgynevezett kisegítő iskolákat állítottak fel. Hazánkban Frim Jakab létesítette az első intézetet gyöngeelméjüek számára, melyet 1897. az állam vett át s Gyógypedagógiai nevelő-intézet címen rendezett be. Hasonló intézet alapíttatott 1903. Borosjenőn, mely egyúttal foglalkoztató intézetül is szolgál. A gyöngetehetségüek számára Budapesten létesült az első Kisegítő iskola 1900. s azóta létesültek az egri, szatmári, debreczeni, kecskeméti, csongrádi, brassói és nagybecskereki kisegítő iskolák. A székesfővárosban is több kisegítő iskola és kisegítő osztály működik az utóbbi időkben. A gyöngeelméjüek számára szolgáló intézetek 2 előkészítő és 6 felmenő osztályban nyujtják azokat az ismereteket, melyeket a népiskolában tanítanak. Ezenkívül különös gondot fordítanak a kézügyességi oktatásra, mivel a képzés végcéljaként valamely könnyebb iparág elsajátítása szerepel. A növendékeknek azonban csak kisebb százaléka fejlődik annyira, hogy némi keresetképességgel bír. A nagyobb rész inkább a kerti és mezei gazdálkodásban képes segédkezni. A kisegítő iskolák növendékei szintén 6 felmenő osztályban tanulják az elemi népiskola tananyagát s részint valamely iparágban, részint napszámos-munkákkal keresik kenyerüket. Fogyatékos értelmük miatt képzésük nem éri el az elemi iskolai képzettség fokát s különösen a számolásban és fogalmazásban állandóan gyöngék maradnak. L. még *Gyógypedagógia.*

Gyöngeelméjüség alatt a kóros okok folytán keletkezett csökkent értelmességet értjük. A szűk látókörrel biró, csökkent ítélőképességű értelmességet, amilyen az egyszerű emberé, korlátoltságnak nevezzük. Míg a nép a csökkent értelmiségre sokféle elnevezést (butaság, bárgyuság, hülyeség, esztelenség, dőreség, bambaság, ostobaság stb.) használ, teljességgel nincs tekintettel az ép vagy kóros viszonyokra. A Gy. lehet kétféle: 1. veleszületett és 2. szerzett. A veleszületett Gy. fajai: az imbecillitás, az idiotizmus, a kretinizmus. Ezen esetekben a Gy. v. a méhenbelüli életben, vagy csecsemőkorban lefolyt agyvelőbántalom, fejlődési zavar, v. mint a kretinizmusban, a pajzsmirigyműködés zavarának következménye. Ezért a veleszületett Gy.-et rendesen a testifejlődés rendellenességeik; isérik ú. n. degenerált egyének. A szerzett Gy. (dementia) mindig a szellemi élet kifejlődésének kezdete után támadt agyvelőbántalmak következménye; így tudjuk, hogy az agyvelőnek különböző orgános megbetegedése (gutaütés, szklerózis, lágyulás, bujakór, daganat stb.) eredményezheti, azután még legkülönbözőbb elmebajok után marad vissza szerzett Gy. (dementia paralytica, dementia praecox, aggkori Gy., nyavalyatöréses Gy., alkoholos Gy.). A Gy. orvoslása egyrészt az alapbántalom kezelésével történik, másrészt a fiatalabbkoruakat külön erre a célra alkalmazott orvospedagógiai módszerek szerint és erre berendezett iskolákban nevelik. L. *Gyöngeelméjüek és gyöngetehetségüek oktatása, Gyógypedagógia.*

A Gy.-re, mint a gondnokság alá helyezés okára nézve l. *Gondnokság.*

Gyönge gyökér (növ.), l. *Polygonatum.*

Gyönge kéz, tőzsdei megjelölése az olyan spekulánsoknak, akik tőkeszegénységüknél fogva nem soká tarthatják meg a vásárolt értékpapirosokat, illetve gabonaneműt, hanem baisse esetén minél hamarabb szabadulni igyekeznek engagementjaiktól, de még hausse esetén is érdekük, hogy be nem várva az árfolyamok emelkedésének teljes kialakulását, kis haszonnal lebonyolítsák kötéseiket.

Gyöngelátás, a látóképesség meggyöngülése bármily okból. L. *Ambliopia.*

Gyöngélkedő-szoba. Hadseregünkben és a honvédségnél, hogy könnyű betegeket, kik előreláthatólag rövid idő mulva felgyógyulnak és különös ápolásra nem szorulnak, ne küldjenek a kórházakba, minden laktanyában és sátortáborban lehetőleg csapattestenként elkülönítve a gyöngélkedők számára szobák rendezendők be. Még a polgároknál való beszállásolás esetén is — ha csak lehetséges — Gy.-k jelölendők ki és rendezendők be.

Gyöngeség *(debilitas).* Orvosi kifejezés, mely valamely élettani erőnek v. képességnek a rendesnél csekélyebb voltát jelzi. Az *általános Gy.*, mely v. veleszületett, v. nagy betegség, kimerü-

lés, v. magas életkor folytán áll be (l. *Aggkori gyöngeség)*, az összes szervezeti képességek rendesnél kisebb voltát jelenti. A szó szoros értelmében vett Gy. az izomerő kicsiny voltát jelzi, de beszélünk a gyomor, a belek, a tüdők, a gondolkodás, a nemi képesség Gy.-éról is, hol csökkent működésképességet, hol csökkent ellenálló képességet értvén alatta.

Gyöngy, néhány, a *Gyöngytermő kagylók* cikkben felsorolt, különböző családokba tartozó kagylónak a terméke. A Gy.-ök szabadon az állatban előforduló s a kagylóhéj anyagából álló megszilárdult váladékok. A Gy.-ök szerves alapanyagból állanak, amely koncentrikus réteget alkot; ezek közé és ezekbe pedig mészsók rakódtak le. A Gy. ugyanazokból a rétegekből áll, mint maga a kagylóhéj, legtöbbször azonban a felső bőrréteg, amely a héjat kivülről bevonja, nincsen kifejlődve, csak az oszlopos és a lemezes vagy gyöngyházréteg jól fejlett. A hibátlan, kifogástalan Gy.-nek saját szine nincsen, csak szinjátéka van. Szine és fénye a mészlerakódás módjától és alapanyaga átlátszóságától függ, az előbbitől kapja csillogó szinjátékát, az utóbbitól enyhe fényét. Azon Gy.-öknek, amelyeknek az oszloprétegei majdnem teljesen szintelenek, s így átbocsátják a fényt, nagyobb a fényük és szinpompájuk. A folyami Gy.-kagylók Gy.-eiben az oszloprétegek nem szintelenek, azért az ilyen Gy.-ök nem is oly szépek.

A Gy. koránt sem oly kemény, mint a drágakövek és nem is oly ellentálló. A Gy. fénye nem állandó, idővel eltünik, különösen, ha gyakori hőmérsékletváltozások érik, vagy a viselésnél a test verejtékével érintkezik. A legkisebb Gy.-ök homokszemese nagyságúak, a legnagyobb ismert Gy. 35 mm. hosszú és 27 mm. széles és körtealakú. A legpompásabb keleti Gy.-ök egyike a moszkvai Zosima testvérek gyüjteményében van; tökéletesen gömbölyü, nincsen átfúrva, gyönyörü ezüstfénye van és 27$^1/_8$ karát nehéz.

Minthogy a Gy. mintegy 90%, szénsavas mészből áll, savak pezsgés közben feloldják, már erős ecetben való főzéssel is fel lehet oldani a Gy.-öket.

Már a régiek is ismerték a Gy.-öt. Különösen az arabok hozták őket a Perzsa-öbölből, ahol még ma is halásszák. Indiában a Gy.-öt már az őskorban ismerték, a biblia is említi és Egyiptomban is igen régen ismerték. Jóval később ismerték meg Európában, ahol Theophrastus említi legelőször. A görögöktől elkerült a rómaiakhoz. Rómában különösen Pompejus idejében igen nagy fényt űztek a Gy.-gyel s nagyobb Gy.-ért hihetetlen összegeket fizettek. De ismerték a Gy.-öt Amerika benszülöttei is. Kolumbus már ott találta a Gy.-öt az indiánusok nyakán. Venezuela partjain maig halásszák a Gy.-öt. Ezek a nyugati Gy.-ök, bár rendesen nagyok, mégis jóval kisebb értéküek, mint a keletiek, mert ólomszürke szinárnyalatuk van.

A legtöbb nagy Gy. a perzsiai és amerikai termőhelyekről való. Az európaiak, kiváltképen a bajor (édesvizi) Gy.-ök csak igen ritkán érik el a borsónagyságot, legtöbbször csak gombostűfej nagyságuak vagy még kisebbek. A Gy.-t, miként a drágaköveket, ékszerül használják. L. *Gyöngytermő kagylók.*

A *mesterséges Gy.*-öt csontból, kövekből (alabástrom, korall, borostyánkő stb.) és fémekből is készítik. Leginkább az üveg-Gy.-ök vannak használatban, melyek fehér vagy szines, könnyen olvadó üvegből készülnek. Van többféle, még pedig: *Repesztett Gy.* Ez hosszukás üvegcsődarabkákból áll. A különböző alakú üvegcsöveket a szecskavágóhoz hasonló késsel rövidebb-hosszabb darabokra vágják szét. A repesztett Gy. szélei élesek. Hosszú Gy. széleit egyenként a fúvólámpa előtt olvasztják meg. *Velencei Gy.* (himzőgyöngy). A repesztett Gy. módjára vágott, rövid csődarabkákat szenes agyagporral összekeverik és ezt a keveréket a kávépörkölőhengerhez hasonló hengerekben forgatás közben addig hevítik, míg a csődarabkák élei meg nem olvadnak. A szénagyagpor megakadályozza a Gy.-ök összeolvadását. Lehülés után a Gy.-öket szitálják és zsákban először homokkal, későbben korpával rázogatják, hogy fényt kapjanak. *Fúvott Gy.* Ezt üvegcsövekből a fúvólámpás előtt egyenként fujják és pedig minta nélkül, ha csak gömbalakú Gy.-öket készítenek, vagy kis fémminták segítségével, ha más alakut akarnak késziteni. A fúvott Gy. vékonyfalú és igen könnyü. *Sajtolt Gy.* Ezt üvegrudakból préselik. Az üvegrúd végét felmelegítik és egy fogóval, melybe a sajtolandó Gy. alakját vésték, lecsiptetik a lágy üveget. A fogóban acéltü van, mely sajtoláskor a Gy.-öket át is lyukasztja.

A sajtolt Gy. felszine nem fényes és a formavarrat nyomai is látszanak rajta. A formavarratnál kidudorodott felesleges üveget letördelik és ezután egyenkint csiszolják a Gy.-öket; kevésbbé finom árút nyernek, ha a Gy.-öket annyira felhevítik, hogy az üveg felszine megolvad (tüzben fényesített Gy.). Az *olvasókhoz* való nagy tömör Gy.-öket akképen is készítik, hogy az olvasztott üveget hegyes vasrúdra csavarják, miáltal gyürüszerű üveg-Gy.-öket nyernek. A finom Gy.-öket rendszerint cérnára fűzve hozzák a kereskedelembe. A *szines Gy.*-öket vagy a megfelelő szines üvegből készitik, v. a szintelen üvegből készített Gy.-öket szines lakkfestékkel töltik meg. Az *ezüstös Gy.*-öket lakkal kevert fehér fémfestékkel töltik meg; ha ezzel a festékkel sárgaszinü üveggyöngyöt festenek meg, aranyszinü Gy.-öket *(aranygyöngy)* kapnak. A *valódi* Gy.-utánzat fúvott üveggyöngy, melyet a fehérhal pikkelyeiből leválasztott és zselatinnal kevert fémfényü anyaggal, az ú. n. Gy.-esszenciával töltenek meg. A himző Gy.-öket leginkább még Velencében, Murano szigetén készitik, a többi Gy.-félék legnagyobb része Gablonzból (Csehország) kerül a kereskedelembe, melynek vidékén a Gy. a mesterséges drágakövek és az üveggombok készítése (Quincaillerie) háziipar, l. *Drágakövek* és *Üveggombok.*

Gyöngy, kisk. Szatmár vm. erdődi j.-ban, (1910) 730 oláh és magyar lak.; u. p. Géres, u. t. Ákos.

Gyöngy-achát (ásv.), l. *Kasolong.*

Gyöngyajak (növ.), l. *Leonurus.*

Gyöngyakác (növ.), l. *Sophora.*

Gyöngybagoly, l. *Baglyok.*

Gyöngybetü, apró betü a könyvnyomdászatban; nagysága 5 pont Didot szerint. L. *Betünemek.*

Gyöngybogyó (növ.), l. *Lonicera.*

Gyöngydaganat a. m. *Cholesteatoma* v. *margaritoma*, sajátságos gyöngyházfényű, réteges daganatszerű képződmény, amely elszarusodott, magnélküli laphámpikkelyekből áll. Leginkább a dobüregben fordul elő idült gyuladással kapcsolatban, esetleg a dobüreg csontos falának átfúródását, vagy a sinusok trombózisát okozhatja. Másik alakja a valóságos Gy. az agyburkolaton képződik, az embrionális életben lefűződött hámcsirokból, nem nő nagyra, áttételt nemokoz s így nincs is gyakorlati jelentősége. Olykor a dermoid tömlők is Gy.-szerű, gyöngyházfényű hámtömegekkel vannak kitöltve.

Gyöngydara (növ.), l. *Árpa.*

Gyöngyfehér, l. *Bizmut kloridjai.*

Gyöngy-folyó, 1. Kinában, l. *Hszi-kiang;* 2. az Egyesült-Államok D.-i részén, l. *Pearl-river.*

Gyöngyfű (növ.), l. *Melica.*

Gyöngyhagyma v. *kígyóhagyma* (növ.), a foghagyma (l. o.) testvérfaja *(Allium Ophioscordon* Don.), kerektojásdad vagy csaknem gömbölyded, a foghagymáénál vastagabb és rövidebb, gyöngyforma fiókhagymával. Szára 0·3—0·6 m. magas, a virágzata alatt rendesen gyűrű módjára csavarodik. Virága sárgapirosas. Ennek a terméke a *Gy.* v. *rokambola* (rozshagyma). Csak hagymasarjakról lehet szaporítani. Szeptemberben ültetik, tavaszkor kihajt és Szt. Iván napja körül apró fehér síma hagymája van.

Gyöngyhal (állat), az ezüstös balin *(Blicca björkna* L.) népies neve.

Gyöngyhalászat, l. *Gyöngytermő kagylók.*

Gyöngyház, a kagylók, valamint néhány tengeri csiga héjának legbelső rétege, amely gyönyörű szép színjátékával tűnik ki. Ez a színjátszás azonban nem különböző festékek keveredésének eredménye, hanem a héj szerkezetének és az ezzel kapcsolatos fénytörésnek a következménye. A Gy.-réteg finom, hullámosan futó rétegekben elrendezett pikkelyszerű lemezkékből áll, amelyek a fényt különbözően törik és verik vissza, úgy hogy a réteg a szivárvány minden színében csillog, ha rátekintünk (l. *Interferencia).* Ezeknek a pikkelyeknek az állománya szerves anyaggal összekötött szénsavas mész. A legtöbb Gy.-at a gyöngyhalászat melléktermékeként a gyöngykagylóból nyerik a Perzsa-öbölben, a Vörös-tengerben, a Panama-öbölben és Ausztrália É.-i partjain. A legjobb minőségű Gy. manzanillai, makasszári és déltengeri Gy. néven kerül a kereskedelembe. Ezek között aztán még megkülönböztetnek fehér és fekete Gy.-at. De az édesvízi kagylók is igen sok Gy.-at szolgáltatnak. Sok Gy.-at ad a *Nautilus* (l. o.), a *Haliotis* (l. o.) és a *Turbo* (l. o.) fajok háza is. A kikészítésnél darabokra fűrészelik a kagylóhéjat, eltávolítják külső, értéktelen rétegeit, a megmaradt Gy.-fényű részt kicsiszolják és gombok, késnyelek, tárcák készítésére v. pedig mintákat vágva belőle bútorok berakására, díszítésére használják fel. A Gy.-at hamisítják az ú. n. mesterséges Gy.-zal. Ez úgy készül, hogy gelatinlemezeket *gyöngyszesszel* (l. o.) vonnak be s ezt a réteget ismét gelatinoldattal öntik le és az egészet megszárítják. L. még *Gyöngy* és *Gyöngytermő kagylók.*

Gyöngyházas pillék, a nappali lepkéknek az *Argynnis* F. nemébe tartozó fajai. Kisebb-nagyobb pillék, szárnyaik felül vörhenyes színűek fekete foltokkal, alsó szárnyaik fonákja legtöbbnyire élénk ezüstszínű foltokkal v. csikokkal díszített. Hazánkban 15 faj repül, melyek között legszebb és egyúttal legnagyobb az *A. paphia* L. és az *A. pandora* Schiff., alsó szárnyaik fonákján zöldes és ibolyás alapon ezüst sávokkal és pontokkal; leggyakoribbak a kisebb *A. dia* L. s a középnagy A. *latonia* L. Szőrös tüskékkel felfegyverzett hernyóik főleg az ibolyaféléken élnek.

Gyöngyházpapir, a színezett papirosok egyik faja, melynek készítésmódja a következő: A papirost gyöngyszínű (szürke) alappal látják el s erősen fényesítik, ezután pedig bevonják (ecsettel) oly keverékkel, amely összeőrölt keszegpikkelyből és ammoniakkal oldott kazeinből áll, s végre az ammoniak elpárolgása után ismételt fényesítésnek vetik alá.

Gyöngyhím (növ.), l. *Leonurus.*

Gyöngyhimzés. Már a IX. sz.-tól kezdve előfordul sziciliai templomi ruhákon, melyeken az aranyszövetekre igazgyöngyök és aranyba foglalt v. átfúrt drágakövek vannak ráerősítve. Későbbi időből származik a Bécsben őrzött, 1133. Palermóban készült koronázó palást. A csúcsíves stílus idején az alapszövet gyönggyel való himzése ritkább, de bibliai alakok még gyakran vannak gyöngyökkel elborítva. Már a középkorban megjelennek az üveggyöngyök. A Gy.-t a renaissance korában teljesen háttérbe szorítják a más felrakott munkák. De a XVIII. sz.-ban teljesen önállóan is fellép s később a horgolással és kötéssel is társul, a szálakra bizonyos távolságban gyöngyszemeket erősítenek, úgy hogy azok bizonyos mintát adnak ki. A Velencében igen nagy gyakorlatnak örvendő Gy. a XIX. sz.-ban már a művészietlen képhimzéssé fajul, t. i. egész képeket varrnak ki kanavászra színes gyöngyökkel. A Gy. művészies maradt keleten, hol a bársony- és aranyszövetre felvarrott gyöngyök mozaikszerűen hatnak. V. ö. *Dieger*, Künstlerische Entwickelung der Weberei u. Stickerei (Wien 1904).

Gyöngyi *Izsó*, szinész és író, szül. Miskolczon 1860 márc. 1876-ban lépett a szini pályára s a vidéki nagyobb városokban működött, mint bonvivant és operett-buffo. 1891-ben vidéki szinigazgató lett, majd a fővárosban tagja volt a Népszinháznak, Vígszinháznak és Királyszinháznak s emellett vendégszerepelt a nyári szinkörben és a Magyar Szinházban. Irt szinműveket: *Irma öröksége*; *Hortobágyi virtus*; s ifjúsági elbeszéléseket: *Jolánka mesél.* Kivált a népszerű életképek komikus szerepeivel ért el nagy sikert, de játszott komoly szerepeket is.

Gyöngyike (növ.), l. *Muscari.*

Gyöngyjácint (növ.), l. *Scilla.*

Gyöngykagylók, l. *Gyöngytermő kagylók.*

Gyöngyképződés, l. *Gyöngytermő kagylók.*

Gyöngykór, elavult elnevezése a szarvasmarhák gümőkórjának, l. *Tuberkulózis.*

Gyöngykő *(perlit*, ásv.). A savanyú vulkáni kőzeteknek, főkép a riolitnak üveges módosulata; a hialin alapanyagból kisebb-nagyobb gyöngy-

fényű gömbök (gombostűfej- és diónagyságuak is) válnak ki, melyek gombhéjasok és sima felületüek. A gömbök vagy földpát- vagy kvarcszem körül képződnek, néha azonban üresek. Ha az alapanyag is ily szögletesen gömbös halmazokból áll, *perlit-porfir* a neve, máskor az alapanyag szurokköves, majd tajtköves. Színük legtöbbnyire szürke, de nem ritkák a barna, lavendulakék, vöröses, sőt fekete színüek is. A perlites és egyéb üveges módosulatú kőzeteket legjobban kifejlődve Magyarországon találjuk: a Geletneki völgyben Selmeczbánya közelében és a Tokaj-Hegyalján.

Gyöngymadár (*Trachyphonus margaritatus* Rüpp.), a Rikácsolók rendjébe tartozó Bajuszosmadár-félékhez (*Capitonidae*) tartozó madárfaj. A Harkályok (*Pici*) alrendjébe sorolják. Felül barna alapon fehéren gyöngyözött és csikos, nyaka sárga, melle vöröses, homloka és fejbúbja fekete, farcsikja vörös. Hosszúsága 19 cm. Északkelet-Afrikában él, a fatörzseken rovarokkal, magvakkal és gyümölccsel táplálkozik.

Gyöngymenta (növ.), l. *Nepeta*.

Gyöngymoszat v. *gyöngymoha* (carragho, caragen, caraghen, carrageen, carraghen, Chondrus Lam. a. m. porcogómoszat, növ.), l. *Chondrus*.

Gyöngyopál (ásv.), l. *Kasolong*.

Gyöngyök, így nevezik a vadászok a szarvas és őz agancsain a gyöngyszerű kidudorodásokat, melyeknek sokasága széppé és értékesebbé teszi az agancsot.

Gyöngyös, 1. folyócska Heves vármegyében, Gy.-től É.-ra a Mátra-hegységben ered s Gy. és Jászárokszállás érintésével Tarnaörs közelében a Tarnába ömlik. Hossza mintegy 50 km.

2. *Gy.* (Güns), a Rába baloldali mellékvize, ered Vas vmegye É.-i határán, Vasvörösvágás község közelében, eleintén DK., azután a Zöbern felvétele után K. felé folyik, Kőszegnél DDK. felé, Szombathelynél ismét K., majd ÉK. felé fordul és Sárváron alul a Rábába ömlik. Hossza 90 km.

Gyöngyös, rend. tanácsú város Heves vármegyében, a Gy. patak jobb (s részben bal) partján s a Mátra hegység tövében, 171 m. tenger feletti magasságban. Gy. az Alföld szebb városai közé tartozik. A város épületei közül említendők a szt. ferencrendieknek a Báthory-család által épített csúcsíves temploma a XIV. sz.-ból (benne Vak Bottyán sírja és 1906. emelt emléktáblája), a szintén csúcsíves, bár átváltoztatott Szt. Bertalan templom, a Szt. Urbán temploma, a vármegye régi háza (most laktanya), a nagy lovaslaktanya stb. Gy. a Gy.-i járási szolgabirói hivatal székhelye, van kir. járásbirósága, telekkönyve, adóhivatala, közjegyzősége, pénzügyőri biztossága, két lovassági kaszárnyája, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala, telefonállomása. Tanintézetei közül említendő az áll. főgimnázium, az áll. polg. leányiskola, a közs. keresk. és iparostanonciskola, állami felekezeti elemi iskolák és kisdedóvók. Van itt továbbá alapítványi nyilv. közkórház és elmebetegosztály, városi szegénymenház, szegény asszonyok intézete, 2 árvaház. Közvetlenül a város Ny.-i szélén van gr. Forgách-Jeszenák Alojzia kitünő timsós-vasas gyógyfürdője, mely szép kertjével a Gy.-iek kedvelt kiránduló és mulató helye. Gy. még ma is, bár a vasúti fővonaltól (Budapest-Kassa) való elszigeteltsége (a Vámosgyörk—Gy.-i szárnyvonal végpontja) bénítólag hat reá, igen élénk kereskedelem és forgalom székhelye s azért ma is nagy vidék központjául tekinthető. Kereskedelmének főcikkei a gabona és bor; a Gy.-i néven forgalomba hozott árpa külföldön vetekedik a Hanna-árpával, a Gy.-i bab mint ilyen a hamburgi piacon is jegyeztetik. Jelentékeny azonkívül a külföldre irányuló cserkereskedés. Borait, melyek előbb rendkívüli mennyiségben és kitünő minőségben termettek, egyenesen Bordeauxba szállította; régi híres szőllői nagyobbára elpusztultak már, de az új szőllőkultúrában a város Közép-Magyarországban első helyen halad. Az üzleti életet élénkítik pénzintézetei, melyek közül a Gy.-i takarékpénztár, Gy.-i takarék- és hitelbank, Gy.-i bank részv.-társaság és Gy.-i forgalmi bank, Gy.-i keresk. és gazd. bank, népbank, Hevesmegyei ált. takarékpénztár említendő; az osztr.-magy. bank itt mellékhelyiséget tart fenn, van itt továbbá kereskedelmi csarnok, gőzmalom, gőzfürész és műmalom, agyagipartelep, gőzekevállalat, több téglagyár, könyvnyomda. Virágzó a csizmadiaipar. Kőbányái kitünő gránit- és egyéb követ szolgáltatnak. Társadalmi intézményei közül említendő a hevesvármegyei gazdasági egyesület, a kaszinó (1836 óta), a társadalmi kör és számos közhasznú, jótékony és iparostársulat és egylet, köztük a Mátra-egylet, mint a magyar turista-egylet osztálya. Szellemi életének nyilvánulásai az itt fennálló négy hetilap s néhány szaklap. Gy.-nek már 1820. 15,400, 1850. 13.258 lakosa volt, azután emelkedett, de utóbb teljesen stagnált. Az utolsó évtizedben kissé fellendült s 1910. 18,314 lakosa volt, köztük 17,934 magyar, 182 német s 118 tót, hitfelekezet szerint 15,136 r. kat., 149 ág. ev., 516 ref. és 2312 izrael. A házak száma 2499. Határa 8321 ha. Kiterjedt erdőségeit a Mátra-egyesület kultiválja; ezek aljában *Bene* pusztán (l. o.) nyaralótelep létesült szállóval, vendéglővel s hegyivizuszodával.

Gy. története valószinüleg visszanyúlik a magyarok bejöveteléig; abban a korban a Mátra őserdői kétségtelenül biztos menedéket nyujtottak az ellenség elől menekülő lakosságnak. Eredetileg az Aba nemzetségből származott Csobánka-család birta, de 1312. Csobánka Samu és Dávid Csák Máté pártjára állván, birtokaikat Róbert Károly 1327. Farkas Tamás erdélyi vajdának adományozta, ki a Gy.-ieket 1335. jobbágyi szolgálataik alól felmentette s kieszközölte, hogy a polgárok várat épithessenek s a várost fallal bekerithessék. (Innen a város címerében a farkas, csillag és hold.) A mohácsi vész után a város szabadalmai elvesztek s a lakosság egy része ismét jobbágyi szolgálat alá került. Gy. másfélszáz évig török uralom alatt volt. A vallási viszályoktól Gy. sem maradt ment s a templomok foglalása ügyében gyakran az egri, hatvani és budai pasák biráskodtak. A háborús időkben a város többször elpusztult, de szenvedéseit gyorsan kiheverte. 1904-ben nagy tűzvész pusztitotta a várost. Heves vármegye gyűléseit 1682-től kezdve itt tartotta mindaddig, mig a vármegyeháza Egerben fel nem épült. 1643. jezsuiták telepedtek le, kik a mai

gimnáziumot alapították. II. Rákóczi Ferenc alatt Gy. volt a megyei felkelési mozgalomnak főhelye s itt tartották a vármegyei közgyűléseket. 1715-ben VI. Károly országos és heti vásárok tartását engedélyezte. 1806-ban a francia háború idején a magyar szent korona itt szállt meg 36 koronaőr őrizete alatt.

Irodalom. Ethei Sebők László, Gy. és vidéke története, Gyöngyös 1880; Horner I., Gy. városának történeti, statisztikai és geografiai leirása, Budapest 1863; Schweizer A., A Gy.-i gőzfürdő leirása, Gyöngyös 1871; Thaly Kálmán, Bottyán tábornok haláláról s temető-helyéről, Századok 1867, 167. l.; Vahot Imre, Gy. szabadalmazott mezőváros, Magyarf. és Népei 1846, V. 11.; Sebők László, Gy. és vidéke 300 év előtt, Gyöngyös 1879. évf. 17—33. sz.; Városunk és vidéke árpádházi okmányai, u. o. 1879. évf. 40—52. sz.; u. a., A Gy.-i kaszinó 50 éves multja, u. o. 1886; u. a., A farkasmályi pincék multja, 1891; Spetykó Gáspár, Heves vm. leírása, 1870; Heves vármegye (Magyarország vármegyéi és városai); Hanák Kolos, Mátrai kalauz, Gyöngyös 1897; Hanák Kolos, Stiller János és Széky István, Mátrai és Gy.-i kalauz, Gyöngyös 1909; Skytha sírleletek Gy.-ön, Arch. Ertesítő 1908.

Gyöngyösapáti, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 230 magyar lak.; gr. Széchenyi Rezső kastélyával; u. p. Nagygencs, u. t. Szombathely.

Gyöngyösfő, kisk. Vas vm. kőszegi j.-ban, (1910) 229 német lak., postahivatallal, u. t. Borostyánkő.

Gyöngyös hal *(Leuciscus Meidingeri* Heck.), a Ponty-félék (l. o.) családjába tartozó halfaj. Nagyon hasonlít a leánykoncérhoz *(Leuciscus virgo* Heck.), de szine és mustrázata pompa dolgában nem vetekedhetik vele. Nevét gyöngyalakú bőrkinövéseitől kapta. Rendesen a tavak mélyén él s csak ívás idején keres fel sekélyebb vizeket. 60 cm. hosszú. A bajor tavakban fordul elő. Gy.-nak nevezik még a leánykoncér *(Leuciscus virgo* Heck.) hímjét ívás idején.

Gyöngyöshalász, nagyk. Heves vm. gyöngyösi j.-ban, (1910) 1750 magyar lak., vasúti megálló, posta- és telefonállomás, u. t. Gyöngyös.

Gyöngyöshalmaj (azelőtt: *Halmaj)*, kisk. Heves vm. gyöngyösi j.-ban, (1910) 703 magyar lak.; u. p. Visonta, u. t. Ludas.

Gyöngyöshermán (azelőtt: *Hermán)*, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910), 517 magyar lak.; vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Szentkirály.

Gyöngyösi, 1. *István*, híres költő, nemes Gy. Jánosnak, egy ref. vallású eperjesi gazdag prókátornak fia, szül. 1625 táján Radvánczon (Ung vm.), megh. 1704 szept. havában Csetneken (Gömör vm.). Fiatal koráról keveset tudunk. 1652-ben már házasember volt és felesége, Baranyai Ilona révén borsodi és gömöri birtokos. 1653-ban a gömöriek táblabiróvá választották, utóbb a füleki őrség seregbirája lett s végre 1663. komornyik (titkár) Wesselényi nádornál, Murányvárában. Mint ilyen írta és bocsátotta közre *Márssal társalkodó Murányi Vénus* (Kassa 1664) c. költeményét, melynek tárgya: «miképpen az méltóságos gróf hadadi Wesselényi Ferenc... az tekintetes és nagyságos gróf rimaszécsi Szécsi Mária asszonnyal jövendő házasságokról való titkos végzése által megvette az híres Murány várat.» 1667. meghalt Wesselényi, de Gy.-t az özv. grófné továbbra is megtartotta hivatalában s mindössze 1668. küldötte rövid számkivetésbe Balogvárába kapitánynak valami szóbeszéd miatt, mely azonban csakhamar rágalomnak bizonyult. A Wesselényi-összeesküvés ügye Gy.-t is komoly bajba keverte. Bár több nem bizonyult rá, mint hogy a királytól betiltott 1670-iki kassai gyűlésen megjelent, fogságba került, amelyből csupán Szelepcsényi érsek segítségével szabadult; valószínű, hogy ref. vallását ekkor cserélte föl a katolikussal. Asszonya mellől azonban ennek szerencsétlenségében sem tágított. Saját szántából követte Bécsbe, hogy törvénytudásával segítségére lehessen és sokat fáradozott érdekében. Wesselényiné végre 1671. visszanyerte szabadságát; a költő új pártfogók után láthatott. Már akkor híres ügyvéd és az Andrássy-család készséggel fogadta jogtanácsosává. Ettől fogva Csetneken és Krasznahorkaváralján lakott. Már túl járt az ötvenen, mikor elvette második feleségét, Görgei Juditot, kitől nyolc gyermeke született. Családjával együtt szaporodott vagyona, mivel nagy szerző ember volt és a legelőkelőbb személyek — Zrinyi Ilona, Koháry István, Balassa Bálint gróf — szívesen bízták rá ügyeiket. Népszerűsége a megyén is egyre növekedett. A gömöriek az 1681-iki országgyűlésre követökké választották; ekkor írta Esterházy Pál herceghez intézett hízelgő versezetét, mely azonban csak később, 1696. látott napvilágot *(Palinódia)*. 1686—93-ig Gömör alispánja volt s közben, 1687. újra országgyűlési követe. 1693-ban nyugalomba vonult; ám 1700. megint ráerőszakolták az alispánságot s úgyszólván hivatalából szólította el a halál. Főbb művei a már említett Murányi Vénuson kívül: *Poraiból megélemedett Phoenix, vagy... Kemény János erdélyi fejedelemnek Lónyai Anna asszonnyal levő házasságának, tatárországi rabságának, a török ellen viselt hadi dolgainak... emlékezete* (Lőcse 1693), továbbá a Thököly Imre és Zrinyi Ilona házasságáról 1683 körül írt, *Az ki régen fegyvert fogott hazájáért* kezdetű elbeszélés, mely nyomtatásban csupán 1884-ben, Hahn Adolf kiadásában látott napvilágot. A Murányi Vénus, de a Phoenix is rendkívül kedvelt olvasmányai voltak a XVIII. sz. közönségének, amely Gy.-t a legnagyobb magyar költőnek hirdette. Gy. csakugyan kiváló költő volt, bár elbeszélései jellemzés tekintetében gyengék s szerkezet dolgában nem egyebek antik költői és mitológiai reminiszcenciákkal díszített krónikáknál. Azonban meglepően folyamatos, színes, költői nyelven és rendkívül zengzetes ősi tizenkettesekben vannak írva, pompás, sőt néha művészi leírásokkal díszeskednek és ami fő, számos lírai részletet tartalmaznak, melyek a régi magyar szerelmi líra legkitűnőbb termékei közül valók s költőjük népszerűségének fő okai. Kevesebb értékűek Gy. egyéb művei: a *Palinódia*, melynek címe újraéneklést jelent (mivel a költő a kiadással mintegy ismétli régi énekét a nádorhoz); a *Rózsakoszorú* (Lőcse 1690), mely a szent olvasó tizenöt titkáról szóló vallásos költemény; az *Az új életre hozott Chariklia* (Lőcse 1700), Heliodorus híres görög regényének, az Aethiopicanak átdolgozása, melyet Gy. egy száz éves magyar fordításnak (Czobor Mihály?) «rongyaiból» készített. Csupán a költő halála után jelent meg nyomtatásban: *A csalárd Cupidónak kegyetlenségeit megismerő... tiszta életnek géniusa* c. buja, erotikus részekkel átszőtt versezet (legújabban s legjobban Rupp Kornél adta ki, Budapest 1898);

Cumae városában építtetett Dedalus temploma c. elbeszélés, a Thököly Imre és Zrinyi Ilona házasságáról írt költemény (először Hahn Adolf adta ki u. o. 1884) s végül Philosthenes és Hermiás története, amely kéziratban, s nyomtatva Zólyomi Szabó János, rimaszombati ref. tanítónak kiadásában (*Philosthenes és Hermias v. igaz barátságnak és szíves szeretetnek tükre*, Pozsony 1762) jutott az utókorra. Gy. fő műveinek egyedüli megbizható újabb kiadása: a Badics-féle (Magyar Remekirók 1905). V. ö. *Nagy* Iván, Gy. életrajzi adatainak megállapítása (Irodalomtört. Közlem., 1897); Oklevelek Gy. István életéhez (Irodalomtört. Közlem., 1898); *Gyöngyösy* László dolgozatai (Irodalomtört. Közlem., 1904) és Gy. István élete és munkái (Budapest 1905); *Dézsi* Lajos (Irodalomtört. Közlem., 1904. 8. l.); *Simai* Ödön, Gy. István nyelvújításához (Magyar Nyelv 1906); *Rupp* Kornél, Ovidius és Gy. (Egyetemes Philol. Közl. 1891); *Csűrös* Ferenc, Gy. István műfordításai (Debreczeni ref. főgimn. Ért. 1902); Arany János, Próz. Dolg.; *Badics*, Gy. főműveinek új kiad. (Budapesti Szemle 1905); u. a., Gy ismert és ismeretlen költeményei (Budapest 1912).

2. *Gy. Pál (petényi)*, református lelkész, szül. Gyöngyösön 1668., megh. Odera-Frankfurtban 1743. Hazai tanulmányainak bevégeztével 1695. külföldre ment és angol, holland, német egyetemeket látogatott. Angliában teol. doktorságot szerzett. 1700-ban tért haza, amikor is derecskei pap lett. Minthogy azonban a tiszántúli egyházkerület nem ismerte el külföldön nyert lelkészi képesítvényét, 1709. meg kellett válnia Derecskétől s a tiszáninneni kerületben keresett alkalmazást. Három évi bolyongás után az 1713. év elején aztán Kassára választották meg. 1725-ben elhagyta hazáját s Odera-Frankfurtba ment, hol 1727. az egyetem teol. fakultásán tanári állást nyert, melyen haláláig megmaradt. Művei: Dissertatio in μνημονευτικον amoris Christi et christianorum (Franeker 1700); Altare pacis pro votis irenicis erectum (Basel 1722); Sanctissimi Dei contra theologos zeli theatrum (Odera-Frankfurt 1727); Chorea castrorum sub tessera Gedonis militari (u. o. 1730); Tuba sanctuarii (u. o. 1736). V. ö. *Paikoss* Endre, A kassai helvét hitv. egyház megalakulásának története (Sárospatak 1889).

3. *Gy. Pál (petényi)*, orvos, szül. Kassán 1707 ápr. 26., megh. Szt.-Pétervárott 1770. Eleinte Debreczenben tanult, később atyja tanulmányai folytatására Leidenbe küldötte, hol orvostudori oklevelet nyert, de szakmáján kívül a keleti nyelvekben is kiképezte magát. Boerhaave közbenjárása folytán Szt.-Pétervárra hívták, hol eleinte tengerészorvos lett, 1766. pedig a cárnő felvette udvari orvosai közé. Nyomtatásban megjelent művei: Index locorum S. Codicio et vocum Hebraearum, Arabum, itemque Graecarum et Latinarum etc. (Leiden 1748); Dissertatio inaug. medica de remediis empiricis (2. kiad., Lausanne 1760); Chorea Castrorum sub tessera Gedeonis militari (Odera-Frankfurt 1730).

Gyöngyösi kávé (növ.), l. *Lupinus*.

Gyöngyösi-kódex, kisebb terjedelmű magyar nyelvemlék a XVI. sz. első harmadából. Kiadta Volf György az akadémiai Nyelvemléktár 2. köt.

Gyöngyös kova (ásv.) a. m. *hialit* (l. o.).

Gyöngyösmellék, kisk. Somogy vm. szigetvári j.-ban, (1910) 656 magy. lak.; vasúti megállóhely Gyöngyösmellék-Szentmihálypuszta, posta, távíró.

Gyöngyösoroszi, nagyk. Heves vm. gyöngyösi j.-ban, (1910) 1130 magyar lak., nem művelt arany- és ezüstbányákkal, okkerfestékbányával; u. p. és u. t. Gyöngyös.

Gyöngyöspata, nagyk. Heves vármegye gyöngyösi j.-ban, (1910) 2673 magyar lak., postahivatallal, u. t. Gyöngyös. A község Pata vezérről vette nevét, ki a várat (melyet már Anonymus említ) azon a hegyen építette, mely alatt később a község keletkezett. Gy. hajdan nevezetes hely volt, melyről az itt alakult főesperesség is nevét vette. A XV. sz.-ban a csehek (husziták) elfoglalták s itt várat építettek, melyből a vidéket nyugtalanították; a vár csak fából volt építve, de fekvésénél és építési rendszerénél fogva igen erősnek bizonyult, úgy hogy Rozgonyi Sebestyén 1459. hiába ostromlá s csak Mátyás király személyes vezetése alatt megujított ostrom után — kinek ez volt első hadi tette — sikerült bevenni.

Gyöngyöspüspöki, nagyk. Heves vm. gyöngyösi j.-ban, (1910) 1116 magyar lak.; u. p. és u. t. Gyöngyös.

Gyöngyössi *János*, versszerző, a fölújulás korának hírhedt leoninistája, szül. Krasznán (Erdély) 1741 nov. 4., megh. Újtordán 1818 márc. 14. Kiváló képzettségű és általános műveltségű férfiú volt, aki egyetemi tanulmányait Belgiumban végezte s ugyanott megismerkedett az angol teológusok műveivel. Hazatérte után Alsórákoson, majd Ujtordán lett lelkész. Rendkívül sokat olvasott, nemcsak a modern írókat (németeket, franciákat, angolokat), hanem az ókori klasszikusokat és a közép- meg újlatin költőket, még pedig mind eredetiben. Tehetsége azonban nem volt s így költeményei teljes ellentétben állanak mind műveltségével, mind a maga idejében híres szeretetreméltóságával. Szerencsétlenségére már az iskolában észrevette, hogy nyelvünkön lehet mértékes verseket írni, s a korabeli latin költészet (főként Constantin piarista író) példájára, az antik formákat (distichonok, sapphói és alkaiosi strófák) próbálta megrímelni:

Nemzetek anyjának, kit egész Európa csudának
Tart vala, kit kesereg köz, nemes, úri sereg...

E barbár formákat, az ú. n. leoninusokat a legnagyobb könnyedséggel írta, s mikor a deákos iskola megindult, nyilvánosan is föllépett verseivel a korabeli lapokban. Versei között akad egy pár sikerült, a többi mind szellemtelen, szójátékon épülő, dagályos és üres, teljesen élvezhetetlen. Szerencsére Kazinczy és Ráday kegyetlen támadásai csakhamar kiirtották e fattyuhajtásokat. Gy. összegyűjtött versei két ízben is megjelentek: 1790. és javítva, bővítve, két kötetben 1802—1803. Életrajzírója eddig még nem akadt.

Gyöngyössolymos (azelőtt: *Solymos*), nagyk. Heves vm. gyöngyösi j.-ban, (1910) 2393 magyar lak.; u. p. és u. t. Gyöngyös.

Gyöngyössy *Sámuel*, ref. lelkész, szül. Miskolczon 1833 nov. 22., megh. Tiszanánán 1886

máj. 20. Tanult Sárospatakon és Debreczenben; azután több helyen lelkészkedett, végül tiszanánai lelkész lett. Az Egyházi könyvtár (1858) c. vállalatban *Jeruzsálem végnapjai* s *Az önkény áldozatai* c. egyháztörténeti tanulmányai jelentek meg. Hat kötetben s néhány külön füzetben kiadott egyéb művei mind a gyakorlati lelkészet körébe vágnak: prédikációk, imádságok.

Gyöngyösszentkereszt (azelőtt: *Szentkereszt-Péteriborotszeg)*, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 525 magyar lak.; vasúti megállóhely, posta, táviró.

Gyöngyösszőllős (azelőtt: *Szőllős)*, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 1460 magy. lak.; u.p. és u. t. Szombathely.

Gyöngyöstarján, nagyk. Heves vm. gyöngyösi j.-ban, (1910) 2538 magyar lak., postai ügynökséggel, u. t. Gyöngyös. Bortermő község, óriási pincével.

Gyöngyösy *László*, iró, szül. Ungvárt 1861 ápr. 13. Gyöngyösi István (l. o.) családjából származik. Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte. 1882—86-ig a Pesti Hirlap munkatársa volt, azután a tanári pályára lépett. Irodalmi művei: *Hazulról*, elbeszélések (1888); *Arany János élete és munkái* (1901); *Belső emberek* (1902); *A régi ösvényen*, költemények (1903); *Fiatal házasok*, regény (1903); *Gyöngyösi István élete és munkái* (1905); *Mikszáth Kálmán* (1911). Ezenkívül *Az igazi* cimű népdrámája szinre került a kolozsvári Nemzeti Szinházban.

Gyöngypát (ásv.), gyöngyfényű kristályos dolomit.

Gyöngyperje (növ.), l. *Melica*.

Gyöngysor, a klasszikus görög és római építészet diszítménye; egymás mellé sorakozó gömbökből (a gyöngyszemekből) vagy legömbölyitett végű hengeralakú testecskékből áll; sokszor csupa

Gyöngysordíszítmény.

egyforma egymás mellett, sokszor hengerek és gömbök váltakozva, majd ismét korongokkal egymástól elválasztva (l. az *ábrát)*. Különösen az ión oszloprend alkalmazza asztragálok, oszlopfők, koszorupárkányok diszitésére.

Gyöngyszágó, l. *Szágó*.

Gyöngyszem, l. *Gyöngy*.

Gyöngyszesz *(Essence d'Orient)*, a mesterséges gyöngyök készitésére szolgáló folyadék, mely a Cyprinus alburnus ezüst fényű pikkelyeiből készül oly módon, hogy a pikkelyeket vizzel elkeverjük és a viz aljára hagyjuk leülepedni. Ezt azután ammóniával kimossuk és zselatin-oldattal keverjük. 0·5 kg. pikkely kimosására 18—20,000 drb hal szükséges. Az ezüstfényű anyag mikroszkópikus kristályokból áll, összetételére nézve a guanin mészvegyülete.

Gyöngyszigetek *(Archipelago* v. *Islas de las Perlas)*, Colombiához tartozó, korallépitményekből álló szigetcsoport (39 nagyobb, 63 kisebb és 81 igen kicsiny sziget) a Panama-öbölben, területe 400 km². A legnagyobb a San Miguel, 307 km² területtel. Az egykor virágzó gyöngyhalászat egészen megszünt. Lakói jelenleg rizs-, kókuszdió- és kukoricatermelésből élnek. — 2. *Gy. (Cayos de las Perlas* v. *Pearl Cays)*, szigetcsoport a Karaibi-tengerben a moszkitópart mellett. — 3. *Gy.*, l. *Tuamotu*.

Gyöngyszőllő, fehér borszőllőfajta középnagy, laza fürtökkel, kerek, vékony héjú bogyókkal. Korán érik. Egy változata van, a fekete Gy.

Gy.-nek nevezik nálunk a chasselas fajtákat is, melyek mint csemegeszőllő-fajták a filloxera után a felújitás alkalmával nagyon elterjedtek, s korai érésük, tetszetős külsejük s általában szállitásra alkalmas voltuk mellett a legjobb asztali és csemege fajták. Legjelentékenyebb alakok: 1. a *Chasselas rouge* (egyéb nevei: Ch. rose, Schönedel, Rotedel, roter Gutedel, roter Süssling, rote Süsstraube, roter Spanier; Svájcban: Fendant roux, Tramontaner, Tramündler), melyet Magyarországon *piros saszlasznak, piros Gy.-nek* v. *piros Fábián-szőllőnek* neveznek. Egyike ez a legelterjedtebb s a legkedveltebb csemegeszőllő-fajtáknak, melyet majd minden szőllővidéken termelnek. Piros szinű fürtjei nemcsak tetszetős kinézésüek, jóságuk mellett igen tartósak is, amiért e szőllőfajtát, főleg nagyvárosok közelében, piaci szőllőül termesztik. Amellett, hogy tőkéje korán terem, termőképességét vén korában is megtartja; mély, száraz, erőteljes talajt kiván, de a metszésmód iránt meglehetősen közönyös. Változatai közé tartoznak a *Ch. de Negrepont*, meg a *Ch. rose de Falloux*, *Ch. Fontainebleau rouge*. — 2. *Ch. blanc* (egyéb nevei: Doucet, Marlenche, Mornain blanc, Bournet, Valais blanc, Ch. doré, Ch. de Fontainebleau, hâtif de Teneriffe, Bar-sur-Aube, Ch. croquant, Ch. de Mornain, Ch. de Montauban; Svájcban: Fendant blanc, Wälsche Rosmarintraube; Ausztriában és Németországban: weisser Gutedel, Krach-Gutedel), melyet hazánkban *fehér ropogószőllőnek, fehér Gy.-nek, spanyol szőllőnek* vagy *fehér Fábiánszőllőnek* neveznek. Az előbbitől, melynek jó és rossz tulajdonságait osztja, csupán fürtjének szine által különbözik; bogyója sárgászöld, áttetsző, erezett, a napos oldalon foltos. A bogyó húsa a termőhely szerint többé-kevésbbé leves és ropogós; szárazabb, lazább talajban s szabad fekvésben bogyói húsosabbak, a bogyó héjai vastagabbak (evés közben ropogósak) lesznek, mig nedvesebb, kötöttebb talajban s magas (lugas) mivelésnél inkább levesek és vékony héjuak. E fajtát Svájcban, a genfi tó mellékén borszőllőül is termelik s belőle szürik a «la côte» név alatt ismert bort. — 3. *Ch. musqué* (Ch. blanc musqué, Ch. musqué le vrai, Muskat-Gutedel), melyet hazánkban *passza tuttinak* neveznek, a 2. alattitól gyengébb növésű tőkéje, lazább fürtje s kellemes muskotályzamatu bogyói által különbözik. — 4. *Ch. Coulard* (Gros Coulard, Ch. de Montauban à gros grains, Fendant, früher Gutedel, Diamant, Diamanttraube, Perltraube), mely a 2. alattitól csak csipkésebb levelei s korábbi érése által különbözik; két, tőle alig eltérő változata van: a *Ch. Duhamel* s a *Ch. Vibert*. — 5. *Ch. Ciotaut* (Cieutal, Ciotat, Africana, Malmsey,

spanischer Gutedel, Petersilientraube, Petersilienweinstock); e fajtát hazánkban *fehér petrezselyemszöllőnek* v. *csipkéslevelü Fábián-szöllőnek* nevezik. A Ch.-félék között ezt hozták be legelőbb hozzánk. Fő jellegét e fajtának kicsiny, vékony, sokszorosan osztott és szaggatott, a petrezselyemlevélhez hasonló levelei teszik; bogyói középnagyok, gömbölyűek, sárgás-zöldek, fehéren erezettek, ropogósak, édesek. — 6. *Ch. rouge royal* (Ch. violet, Ch. rose de Montauban, Ch. rose de la Meurthe, Cerèse, Fendant rose, Königs-Gutedel, frühester Krach-Gutedel, königlicher Gutedel). Tőkéje erős, venyigéi violaszínűek vagy vörösbarnák sötétebb sávokkal; hajtásvégei fénylők, vörösbarnák; fürtje nagy, elágazó, hengerdedalakú; bogyói középnagyok, kerekdedek, világospirosak vagy pirosbarnák, áttetszők, fehéren harmatoltak, meglehetősen koránérők.

Gyöngyszövet, gyöngyhimzést utánzó, tarka gyöngyökből előállított szövet. Készítéséhez külön szövőszék szükséges.

Gyöngyszulák (növ.), l. *Ipomoea.*

Gyöngytermő kagylók (állat), általában mindazok a kagylók, amelyek a (valódi) gyöngyöt termelik. A legnevezetesebb Gy. az *Aviculidae* családba tartozó *valódi gyöngytermő kagyló*, tudományos néven *Avicula (Meleagrina) margaritifera L.* és az *Unionidae* családba tartozó *édesvizi gyöngytermő kagyló*, tudományos néven *Margaritana (Unio) margaritifera* L. A legtöbb gyöngyöt (l. o.) az előbbi szolgáltatja, meleg tengerekben él és nagyon gyakori a Perzsa-öbölben, Ceylon partjain, a Vöröstengerben, de az ausztráliai tengerekben, sőt a Mexikói öbölben is előfordul. Az öreg példányok héjának átmérője kb. akkora, mint egy leveses tányér. A héj belső oldalán igen vastag *gyöngyház* (l. o.) réteggel van bevonva.

A vastag héj az, amely a gyöngyhalászatot gyümölcsözővé teszi, mert belőle készül a gyöngyházgomb és sok egyéb s ebben terem a gyöngy, amely azonban olyan ritka, hogy sokszor száz meg száz héjat felnyitnak, anélkül hogy gyöngyöt találnának benne.

A *gyöngyök keletkezésének* kérdése olyan régi, mint amióta létezésükről tudunk. Számos régi gyönyörű rege, monda és mithosz foglalkozik evvel a kérdéssel. Összegyüjtve megtaláljuk őket *Pethő* Gyula lenti munkájában. Mai tudásunk szerint a gyöngy a kagyló testének a kagylóhéj anyagából álló megszilárdult váladéka, amely kétféle módon fejlődhetik. Az egyik, a régebben általánosnak hitt oka a gyöngy kifejlődésének az, hogy idegen testek, leggyakrabban élősködő férgek vagy féreglárvák furakodnak bele a Gy. testébe. Ezek körül azután mint egy mag körül a héj anyagai rétegenkint lerakódva gyöngyöt alkotnak. A legtöbb gyöngy azonban másképen keletkezik. Különösen *Rubbel*-nek és *Hein*-nek legújabb vizsgálataiból tudjuk, hogy az édesvizi Gy. gyöngyei nem ily behatolt élősködő körül keletkeznek. Mindig kis sárga mészszemecskék alkotják a gyöngy magját, amelyek eredetileg a héj felépítéséhez tartalékanyagul szolgálnak, ezek köré aztán rétegekben rakódtak le a gyöngyházlemezkék. A fejlődő kis gyöngyök kezdetben szabadon a kötőszövetbe vannak beágyazva. Ha tovább növekedve mész oszlopocskák is rakódnak rájuk újabb rétegeket képezve, akkor a gyöngyszem külön kis zacskóval van körülvéve, melynek a fala mirigyes hámsejtekből áll. Ezek választják el rétegenkint azokat az anyagokat, amelyek a gyöngyre rakódva azt növelik. Vannak gyöngyök, amelyeken a héjnak minden rétege fellelhető, a héjat kívül bevonó bőrszerű réteg azonban rendesen nincsen kifejlődve s a gyöngy ilyenkor csak az oszlopos mészrétegekből és a gyöngyházrétegekből áll. Egymáshoz közel fekvő gyöngyszemek, amint rétegenkint növekednek, összeolvadhatnak s ilyenkor összetett gyöngyök keletkeznek, amelyek közös gyöngyházrétegekkel vannak körülvéve. A test lágy részeinek a belsejében kifejlődő gyöngyök egészen gömbölyűek és szabályosak, ha azonban a köpenyhez, a héjhoz közel vannak elhelyezve, bizonyos nagyságot elérve hozzánőnek a héjhoz, melynek gyöngyházrétege a héjat és a gyöngyöt is közös rétegekkel vonja be. A Gy.-kat azokon a helyeken, ahol tömegesen fordulnak elő, buvárok hozzák föl a tenger fenekéről.

A gyöngyhalászat különösen a Perzsa-öbölben, a Bahrein-szigetek környékén virágzik, ahol mintegy 30,000 halász egész nyáron át a gyöngyhalászattal foglalkozik. A Szuakin és Masszaua közti sziklákon, valamint Dzsedda körül az arábiai parton szintén áprilistól szeptemberig tart a gyöngyhalászat. A halász egy követ víve magával nehezékül, meztelenül lebukik a tenger fenekére s annyi kagylót választ le egyszerre késével a padról, amennyit csak bír. Ritka az olyan halász, aki egy percnél tovább víz alatt tud maradni. A vöröstengeri gyöngykagylónak a héja igen vastag, azért jól is fizet. Egy kilogrammért átlag 5 koronát fizetnek. V. ö. *Pethő* Gyula, A kagylókról és gyöngyökről (Népsz. term.-tud. előadások gyüjteménye 2 köt., Budapest 1878); *Rubbel* A., Die Entstehung der Perlen bei Margaritana margaritifera (Zool. Anzeiger, 37 köt.); u. a., Über Perlen und Perlenbildung bei Margaritana nebst Beiträgen zur Kenntniss ihrer Schalenstructur (Zool. Jahrb. Abth. Morph., 32 köt.); *Hein* W., Zur Frage der Perlbildung in unseren Süsswassermuscheln (Allg. Fisch. Zeit. München, 36-ik évf.).

Gyöngytrilla (ném. *Pralltriller)*, némelyek *féltrillának* is nevezik. Azonos a pattanóval, l. *Díszítés.*

Gyöngytyúk (állat, *Numida)*, a tyúkfélék rendjében a fácánfélék családjába tartozó madárnem, melyet zömök termet, csupasz, gyakran húsos kinövésekkel diszitett fej, rövid fark és sötét alapon fehér gyöngyfoltokkal tarkázott tollazat jellemez. A Gy.-oknak 20 faja ismeretes, amelyek Afrikában és Madagaszkár szigetén laknak. Legismeretesebb faj az Afrikából származó közönséges Gy. (*Numida meleagris* L.), melyet szép tollazata és izletes húsa miatt nálunk is tenyésztenek; közel rokona a Nyugat-Afrikában honos üstökös v. bóbitás Gy. *(Numida cristata* Pall.). L. *Tyúkfélék.*

Gyöngyvér, *gólyasneff* vagy *székiszarka* (állat, *Himantopus himantopus* L.), l. *Himantopus.*

Gyöngyvessző (növ.), l. *Spiraea.*

Gyöngyvirág, *Convallaria* L., a Liliaceae (Liliomfélék) család génusza, egyetlen faja a *Conval-*

laria majalis L., évelő, tarackoló fű, a tarackról 2 elliptikus lándzsás tőlevél és a levéltelen féloldali fürtvirágzat emelkedik. Virága leple szép fehér, rövid levelek összenövéséből alakul, metszetei kihajlók; kellemes erős illatú. Bogyója piros, gömbölyded, háromrekeszü. Árnyékos helyen erdőben, ligetekben nő, de gyakran kertbe is ültetik. Van teltvirágú kerti változata *(var. flore pleno)* és rózsaszin-virágú változata *(var. rosea)*; van ezenkívül még tarkalevelű gyöngyvirág is, még pedig fehérszegélyű *(var. albomarginatra)* és csíkoslevelű *(var. albostriata)*. Szabadföldi tenyésztésén kívül elterjedt a gyöngyvirág-hajtatás. A hajtatással kapcsolatos «jegeltetés» által az esztendőnek bármelyik szakában lehetséges a gyöngyvirágot virágoztatni, ami a virágdiszités s a kötészet szempontjából értékes jelenség. Mérges növény és officinális (herba convallariae), keserű és csipős izü, porrá törve tüsszentésre ingerel, ezért a fehér *schneebergi tubákmak* a főrésze, melyet legelőször Szászországban (Schneeberg) készítettek; a megszárított virágon kivül még a vadgesztenye porrátört magva alkotja. A virág alkotó része a konvallarin és konvallamarin, főfájás ellen *Gy.-ecetet* is csinálnak belőle.

Gyöngyvirágfa (növ.), l. *Halesia* és *Prunus.*

Gyöngyvirág-parfüm (franc. *Extrait de Muguet)*, kizárólag linaloe és kevés ylang-ylang olajnak jázminparfümben való oldása által készül. Lohse G. berlini parfümgyáros hozta először forgalomba. Gyöngyvirágból magából eddig nem sikerült parfümöt előállítani.

Gyönk, csinos nagyk. Tolna vm. simontornyai j.-ban, (1910) 3291 német és magyar lak., a simontornyai járás szolgabirói hivatalának széke, van járásbirósága, ev. ref. algimnáziuma, takarékpénztára, két hitelszövetkezete, gőzmalma, kastélya s jó gyümölcstermelése. Vasúti állomás (helyi érdekű vasútelágazással Keszőhidegkútra), posta- és táviróhivatal.

Gyönyör, magasfokú öröm érzés, mely eredete és jellege szerint érzéki vagy szellemi lehet. *Gy.-ködni* már csak az utóbbi, főleg esztetikai értelemben lehet. *Gyönyörű*, ami a szem és fül útján magasfokú esztetikai élvezetet nyujt.

Gyöp, a pirók v. süvöltő *(Pyrrhula pyrrhula* L.) népies neve.

Győr *nemzetségének* őse — Kézai szerint — lébényi Pót vagy Erneszt, ki sok vitézzel jött be Magyarországba s tőle származik Konrád altenburgi gróf. Oklevelesen ismert első tagja István fia Csépán (István), 1205—9. Bács vmegye főispánja s az ország nádora, testvére Pót pedig mosoni főispán, majd nádor. Kérésökre II. András 1208. megerősítette a lébényi benedek-rendi apátság alapítólevelét. Pót nádor fia, Pót, II. András uralkodásának utolsó éveiben sok hatalmaskodást követett el. A család több tagja viselt azután comesi méltóságot. Kitűnt közülök *Konrád*, ki 1282 táján várat építtetett az ország határán. Unokájának, Csálának, Jakab leányának Szerecsen Miske v. Mizse fiával történt eljegyzését 1318. felbontotta Tamás esztergomi érsek, mert ez a leánynak 7 éves korában és szüleinek beleegyezése nélkül történt, s mivel a legény messze utazván, az időközben felserdült leány nem is ösmerte. A nemzetséget 1375. említik utoljára. Belőle vált ki a szerdahelyi Dersffyek, Imreffyek és Gyulayak családja. A nemzetség birtokai jobbára Baranya- és Mosonvm.-ben feküdtek. V. ö. *Wertner*, Nemzetségek.

Győr *vármegye*, hazánk dunántúli részében, a Duna jobb- és csak igen csekély részében annak balpartján; határai É.-on Pozsony, K.-en Komárom, D.-en Veszprém, Ny.-on Sopron és Moson vármegyék. Területe 1480 km². A vármegye legnagyobb része mély fekvésű lapály, melybe csak D.-felől nyulnak be alacsony dombsorok. A lapály, mely a kis magyar Alföld része, a Duna mentén legmélyebb fekvésű s ezt a részét három folyamköz, ill. sziget képezi. Legészakibb a Duna balpartján a Csiliz folyóig terülő Csilizköz (l. o.), melynek tengerfeletti magassága csak 108—109 m. Tőle D.-re az Öreg Duna és a Mosoni Duna közt a Szigetköz terül el (111—117 m.), míg a Rábától és Rábczától körülfogott lapály Tóköz nevet visel (114—122 m.). Mind a három közt a már szabályozott Duna és mellékfolyói, valamint ezeknek már elzárt, de teljesen még be nem iszaposodott kanyargó ága hasogatják, melyeknek partjait helyenkint (leginkább a Sopron vmegyével szomszédos Tóközben) terjedelmes mocsarak kisérték, ma azonban e mocsarakat a Rába és Rábcza szabályozása egészen megszüntette. A Dunától és Rábától D.-re elterülő lapály általában magasabb fekvésű s ezért szárazabb és termékenyebb. D. felé 140—150 m. magasságig emelkedik s közepét a Bakony legészakibb tagját képező szentmártoni dombcsoport foglalja el, melynek legmagasabb csúcsai a Szt. Pálhegy (318 m.) és Magoshegy (315 m.). E három, egymással párhuzamosan DK.-ről ÉNy.-ra csapó láncolatból álló csoportozattól Ny.-ra, a Bakonyéren túl a Sokoróalja emelkedettebb területe csatlakozik. A vármegye talaja a Rába és Rábcza közti vidéken alluviális völgytalaj, K.-i felében a lösz uralkodik, melyet helyenként homokos és tőzeges talaj vált fel.

Győr vármegye címere

Folyóvizekben a vármegye túlságos gazdagnak mondható s annak É.-i és Ny.-i része árvizektől, míg a Rába és mellékvizei szabályozva nem voltak, sokat szenvedett. Főfolyója, az Öreg Duna, ÉNy.—DK.-i irányban hasítja a vármegye legészakibb részét s számos ágaival Ásvány és Vének közt szövevényes szigetlabirint közt barangolt és a hajózás is nehézségekkel küzdött. A felső Duna szabályozásának megkezdése (1886) óta azonban a víz folyása a hajózás és a parti birtokosok hasznára teljesen megváltozott. Gönyűnél veszi fel a rendkívül kanyargós folyású, de egységes medrű Mosoni- v. Kis-Dunát, mellyel a Szigetközt alkotja, míg baloldal felől már Szőgyével szemben ömlik belé a Csiliz, melyről a Csilizköz vette nevét. A Kis-Dunába Győr város területén ömlik bele az áradásairól ismeretes Rába, mely Ómalomsok tá-

ján éri el a vmegye határát s Rábaszentmihályig É. felé irányuló folyásával Győr vmegye határát jelöli, onnan ÉK.-re fordulva, azon terület D,-i határát jelöli, melyet Tóköznek neveznek. Ezt É. felé a Rábcza határolja, mely eleintén Moson és Győr vármegyék közt képezi a határt s 1910. ásott csatornában jóval a Rábának a Kis-Dunába való torkollása felett önti habjait a Rábába. A Rábába Ikrényen alul ömlik a vele párhuzamos folyású, jelenleg már szintén szabályozott Marczal. A vármegye régi mocsarai közül még csak a Szigetközben a Ladoméri-tó és a Tóközben a mélyebb fenekű Fehér-tó s kis részben a Kónyi-tó van meg.

Éghajlata általában az alföldi éghajlat sajátságait mutatja s ekként nagy nyári meleg s nagy téli hideg jellemzi, a csapadékok aránylagos csekélységével. Pannonhalmán, mely azonban magasabb fekvésénél fogva nem tekinthető a tulnyomó részben lapályos vármegye éghajlatának jellemzőjéül, az évi közepes hőmérséklet 9·4° C., a legmelegebb hónap az augusztus, 20·3° C, a leghidegebb a január és december —1·5° C. hőmérséklettel. Az észlelt hőmérsékleti szélsőségek 33·2 és —20·8° C., az abszolut ingadozás tehát 54° C. A csapadék évi mennyisége Pannonhalmán 623 mm., a vármegye lapályos részeiben azonban 600 mm.-nél kevesebb.

Terményei az ásványországból nincsenek; a *növényvilág*, dacára a szük határok által korlátolt csekély területnek és a jelentéktelen függélyes tagoltságnak, elég változatos. A művelési ágak szerint a vármegye területe ekként oszlik meg: szántóföld 95,125, kert 1716, rét 16,486, legelő 20,128, nádas 896, szőllő 1665, erdő 11,676, nemtermő terület 11,214 ha. A földmívelés legjobban fizet a vármegye déli, magasabb fekvésű részeiben és a Rábcza folyó kiszárított nagy ingoványai helyén nyert gazdag termő talajon. Legjelentékenyebb (1911) a buza, rozs, árpa, zab, köles és burgonya termelése. A szőllőmívelés, bár a vármegye déli részében a szőllőterület elég jelentékeny, nem mondható fejlettnek. A mezőgazdaság szolgálatában áll a Győrvármegyei Gazdasági Egyesület, Csanak-ménfői Szőllőbirtokosok Egylete, továbbá a Rábaszabályozó társulat.

Az állatvilág emlősökben kevéssé változatos. Az állattenyésztés elég fejlett; az 1911. évi összeírás szerint volt az állatállomány: 5309 drb magyar, 36.007 drb pirostarka, 558 borzderes és 2955 egyéb szarvasmarha, 293 bivaly, 11,694 ló, 164 szamár, 66.984 sertés, 28.781 juh és 731 kecske. A vármegyében 5 fedezési állomás van; nagyobb állattenyésztések: gróf Lamberg Ferenc ménese az ikrényi uradalomban, a győri püspökség hazai fekete kondorszőrű tenyésztése Pinnyéden, Khuen-Héderváry gróf ménese és tehenészete Héderváron, Lippay Géza tehenészete Gáspárházán.

A lakosság száma (Győr sz. k. város nélkül) 1890-ben 85,798 volt, 1910-ben 91.995 lélek; az utolsó 10 évi szaporulat 3350 lélek, vagyis 3·8%. Egy km^2-re jelenleg 62·2 lélek esik s igy Győr vármegye hazánk közepes sűrűségi vármegyéi közé tartozik. Nemzetiség szerint van (1910) 90.952 (98·9%) magyar, 856 (0·9%) német s néhány száz egyéb; Győr vármegye tehát egyúttal hazánk legmagyarabb vármegyéi közé tartozik. A magyarság tiz évi szaporulata 3598 lélek, vagyis 4·1%. Hitfelekezet szerint van a vármegyében 71,548 római kat. (77·8%), 12,110 ág. evang. (13·2%), 6825 ref. (7·4%), 1463 izr. (1·6%) és 49 egyéb. A népesség *főfoglalkozása* a földmívelés és állattenyésztés, kisebb mértékben ipar és kereskedelem. A népesség foglalkozások szerint következőképen oszlik meg (1900): értelmiségi kereset 1141, őstermelés 29.067, ipar 4899, kereskedelem és hitel 781, közlekedés 620, járadékból élők 1609, napszámosok 1248, házi cseléd 1623, egyéb foglalkozású 636. Az eltartottak összes száma 57,450. Az ipar legjelentékenyebb ágai a malom-, szesz-, élelmiszer-, fa-, bőr- és kályhaipar; a legtöbb iparvállalat Győr városában van (l. o.), a vármegyében csak kisebb ipartelepek vannak. A kereskedelem főtárgyai állatok, gabona, gyümölcs, liszt, bőrnemüek, faárúk s az iparvállalatok készítményei; a kereskedelem egészen Győr városában összpontosul. Az üzleti élet szolgálatában áll (a Győr városi hitelintézeteken kivül) 2 takarékpénztár és 24 hitelszövetkezet.

Közlekedésének főeszközei a vasutak, melyek Győr városában összpontosulván, azt a Dunántúl legélénkebb forgalmi pontjává emelték. Fő vonala a m. kir. államvasutak budapest-királyhidai vonala, melybe itt a győr—szombathelyi, a győr—sopron—ebenfurti, a győr—pápai és győr—ujdombóvári vonalak torkolnak; e vonalak hossza 94 km., miből 51 km. állami vasút. Jelentékeny továbbá a dunai gőzhajózás is, mely a Nagy-Dunán, valamint a Kis-Duna-ágon Győrtől Gönyőig (16 km.) folyik. Állami útja 43 km., törvényhatósági útjainak hossza 202 km. A vármegyében 34 posta-, 32 távirőhivatal és 147 távbeszélő állomás van.

A közoktatás magas fokon áll; csak 199 tanköteles gyermek nem jár iskolába. A vármegye területén (Győr városa nélkül) van összesen 7 kisdedóvó 762 növendékkel, 120 mindennapi elemi, 115 ált. ismétlő és 4 gazd. népiskola, összesen 18,443 tanulóval (ebből 13,759 a mindennapi elemi iskolákban); közép- és szakiskola a vármegye területén nincs. A 6 éven felüli lakosságból irni és olvasni tud 63,926 lélek, vagyis 83·4% (1900-ban 79·1).

Közigazgatása. Győr vármegye 3 szolgabirói járásból áll, ú. m.:

Járás	Községek száma	Lakosság száma	Ebből magyar	Ebből német	Lakott házak száma
Pusztai	20	26,883	26,823	41	4896
Sokoróaljai	26	28,421	28,281	76	4799
Tósziget-csilizközi	39	36,662	35,848	739	5454
Összesen	85	91,884	90 952	856	15,149

A községek közt van 15 nagy- és 70 kisközség; a körjegyzőségek száma 23, a pusztáké 152. A községek középnagyságuak; 2000-nél több lakosa 6 községnek van: legnépesebb Tét 4117 és Győrszentiván 4014 lakossal. Székhelye *Győr*.

Az országgyülésbe 3 képviselőt küld.

Egyházi tekintetben a vármegye 31 róm. kat. község a győri püspöki, 8 az esztergomi érseki egyházmegyéhez tartozik, mig a pannonhalmi fő-

apátsághoz tartozó 7 anyaegyház közvetlenül a római szentszéknek van alárendelve; a vármegyében létező 1 gör. kel. egyház a budai püspöki egyházmegyébe, a 15 ág. ev. s a 10 helv. egyház a dunántúli egyházkerületekbe van beosztva; izr. anyakönyvvezetőség 7 van.

Törvénykezési tekintetben a vármegye a győri kir. törvényszék és kir. tábla területének részét képezi; kir. járásbirósága 3 van (Győr, Győrszentmárton és Tét, utóbbi telekkönyvvel); pénzügyi biróság, kir. közjegyzőség és ügyvédi kamara Győrött.

Hadügyi szempontból az egész vármegye a pozsonyi hadtestparancsnokság területéhez tartozó 19. hadkiegészítő parancsnokság alá, a 17. sz. honvéd-gyalogezred és a 4. sz. honvéd-zászlóaljhoz s a Komáromban székelő 4. sz. vegyes felülvizsgáló bizottsághoz tartozik.

Csendőrségi szárny- és szakaszparancsnoksága, pénzügyigazgatósága, adóhivatala s pénzügyőrsége, fővámhivatala, kereskedelmi és iparkamarája, államépitészeti hivatala, erdőfelügyelősége, állami állatorvosa Győrött van. Közúti kerületi felügyelője Budapesten, posta- és táviróigazgatósága Sopronban, m. kir. folyammérnöki hivatala Komáromban van. A vármegye területén (Győr város nélkül) 6 gyógyszertár, 9 orvos, 2 sebész és 85 szülésznő van; kórháza nincs.

Története. Minthogy Győr vm. földrajzi viszonyaiban mindazon feltételek megvannak, amelyek az ősember megélhetésére szükségesek, története visszanyúlik az őskorba. Ez időkből a vm. területe a kő-, réz-, bronz- és vaseszközök gyakori lelőhelye. A leletek egy része a M. N. Muzeum régiségtárában külön szekrényt tölt be, a jelentékenyebb rész pedig a győri szentbenedek-rendi főgimnázium muzeumának világhírű, külföldi tudósok által is csaknem évenként tanulmányozott kincseit képezi. Legelső ismert lakói a kelták, kiknek már a mai Győr város helyén városuk volt, mely a római hódoltság alatt *Arrabona* néven nagyobb fejlődést vett. A rómaiak alatt négy hatalmas hadi út szelte át a vármegyét. A virágzó, finomult életről e korban számtalan becses archeológiai lelet (köztük a híres római tükör) tanuskodik. Mindennek a népvándorlás vetett véget. A rómaiak útjai, melyek addig a műveltség áldásait terjesztették, egymásután vezették oda a hunokat, longobárdokat és avarokat. Az utóbbiak uralma tartósabb. Győr város fekvésének előnyeit felhasználva, gyűrűvárat alakítottak itten s ezáltal nevet adtak a városnak és vármegyének (Győr: *Gewr*, *Girew* kétségtelenül a gyűrű szóval függ össze). A fejedelmi leletek e korból kétségtelenné teszik, hogy itt székelt az avarok khagánja. Újabb fejlődés következik az avarok legyőzése után a frank uralom alatt, mely a kereszténységet is bevozette Győr vm. területére.

E fejlődést egyidőre a magyar honfoglalás szakította félbe. A vm. területe Árpád birtoka lett, aki bizonyára gondoskodott a honvédelmi szempontból oly fontos győri vár fentartásáról. A hódoltak között fenmaradt a kereszténység a vezérek korában. Ezért Szent István a győri püspökséget az elsők között (1001) alapítja. A pannonhalmi apátságot pedig, melyet még atyja, Géza fejedelem kezdett építtetni, nagy adományokkal és kiváltságokkal látta el. Az újabban alakuló kolostorokkal, — különös figyelmet érdemelnek e tekintetben a domokosok — a pannonhalmi főapátság és győri püspökség a vármegyét a középkori művelődés hatalmas gócpontjává tették. Szent László egyik törvényhozó gyűlését is Pannonhalmán tartotta. De nagy figyelmet érdemel Győr vm. *honvédelmi szempontból is.* Mivel a szigoruan vett határokat Árpádkori királyaink nem erős őrséggel, hanem akadályokkal (gyepü, elárasztás) védelmezték, nyugatról jövő támadás ellen a Rába vonala volt az első hadállás. A vm. területén tartották fel az akadályokon átkinlódott ellenséget. Innen van az, hogy a vm. a német császárok általánosan ismert hadjárataiban, de kisebb határszéli csetepatékban is kimondhatatlan sokat szenvedett. A győri és pannonhalmi erősség a szerencsétlen lakosságnak kevés menedéket nyujtott. Annyira ki is pusztultak, hogy már I. Endre kénytelen ide oly népet telepíteni, melynek eleme, életfeltétele volt a harc: *a bessenyőket.* Sokat szenvedett a vm. a tatárjárás alatt, bár ellenállhatatlannak hitt ostromukat Pannonhalma győzedelmesen kiállotta. Azért is maradhattak meg itt legrégibb és legbecsesebb Árpádkori okleveleink. A tatárjárást nyomban követte az újabb, valószinüen szláv kolonizáció, melyet az osztrák, majd a makacs cseh háborúk (Ottokár!) tettek tönkre. Egy ideig a vm. cseh uralom alatt is állott. Az annyiszor sujtott nép ellen a külellenség után a hatalmaskodó főurak, a Héder nemzetség tagjai támadtak, úgy hogy a vm. a nyugalom áldásait annyi idő után csak az Anjou-korban élvezhette.

Ez idő alatt népe szaporodik, Győr város pedig, mely V. István alatt kiváltságlevelet nyert (1271), kedvező helyzeténél fogva kezébe keríti a Duna-vonal egyre fejlődő kereskedelmének közvetítését; hatalmas, gazdag emporium lesz. Békés ügyekben nem egyszer világtörténeti jelentőségű események szintere (szerződések, fejedelmi házasságkötések tárgyalásai). A város szabadalmait úgy I. Károly, mint Nagy Lajos megerősítik. Mivel a német császárok, cseh királyok és osztrák hercegek hatalma aláhanyatlott, a magyar királyoké pedig ellenállhatatlanul emelkedett, sok iparos és kereskedő telepedett le. A vár alján kiterjedt város alakult. Az Albert király halála után kitört viszály csak kedvezett a városnak. Albert özvegye kis fiával ide menekült és a vár alját is bekeríttette. Az erős falak jól megrakott cseh őrségükkel még Hunyadi János ostromának is ellenállottak. Az özvegy királyné megtartotta Győrt, itt is tartotta a békealkudozásokat pártja I. Ulászló királlyal.

Erzsébet korai halála miatt azonban a kiskorú V. László gyámja, az álnok III. Frigyes német császár, az egyezséget nem tartotta meg. Győrt német őrséggel rakta meg. Úgy látszik, innen akarta az ország meghódítását megindítani. Zsoldosai rengeteg kárt okoztak a vármegyében.

A nagyobb harcnak I. Ulászló halála vetett véget. Hogy mily alaposan berendezkedett ott Frigyes császár, az mutatja, hogy az országtanács,

illetve Hunyadi János kormányzó kénytelen volt tőle *pénzen* visszaváltani. V. László szintelen uralkodását Mátyás fényes korszaka követte. Alatta ismét ellentétben van Magyarország a német császársággal, de Mátyás nagyon értett ahhoz, hogy a harc szinterét az ellenség területére helyezze át; így e harcokban a vmegyét nagyobb veszteségek nem érték. A Jagellók alatt dél felől, a török részéről fenyegette veszély az országot; a nyugati határon béke honolt. A török vész csak a mohácsi vészt követő fejetlenség és megoszlás miatt terjedhetett oly hamar ide; de Győr vára sokáig védelmezte a vármegyét. Még Szulejmán bécsi expediciója alkalmával sem vette meg. Naplójában ki is emeli, hogy mily szép és erős e vár. A respektust mutatja az is, hogy a török nagyvezér, mintegy elrettentésül, a szigetvári hős, Zrinyi Miklós levágott fejét a győri várparancsnoknak küldötte. I. Ferdinánd és Miksa királyunk fel is ismerték a vár fontosságát, ezért óriási áldozatokkal újjáépitették. De hasztalan! 1594-ben elesett a bevehetetlennek tartott vár és ezáltal a vármegye egy része meghódolt a töröknek. Érdekes, hogy azért a vármegye, mint önkormányzati testület, megtartotta egységét. Kimondhatatlan sokat szenvedett a török zsarolásaitól a hódoltsági terület. Erről tanuskodik a *Pusztai járás* elnevezés, mely onnan származik, hogy a lakosság a török zsarnoksága miatt elmenekült és e területet pusztán hagyta. Nagy szerencse volt, hogy a győri várat eleste után négy évvel visszafoglalta gróf Pálffy Miklós. A győri vár őrsége korlátozta ezután a fosztogató török csapatok kóborlásait; de sajnos, önmaga sem tartózkodott a nép kiszipolyozásától. A békés polgárságnak, melynek védelmezésére lettek volna rendelve, annyit ártottak, hogy sérelmeiket vaskos kötetbe gyüjtötték össze. A szörnyü állapot országgyüléseinken is állandó gravamen gyanánt szerepel.

A győri vár visszafoglalásától jó száz esztendeig a vármegyének tkp. csak belső története van, mert a nemzet függetlenségéért és alkotmányáért vívott harcok szinterétől messzi esett. Elpusztult területeire németeket és horvátokat telepitettek a török kiüzése után. Az idegen községek csak a legújabb időkben magyarosodtak meg. A vármegye további történeti szereplése csak II. Rákóczi Ferenc alatt kezdődik. A kuruc idők közismert csatája a szerencsétlen koronczói ütközet. A szatmári béke megkötése után hosszas békés időkre a francia háborúk hoztak sok pénz- és véráldozatot követelő változást. Közismert a nemesi felkelő sereg győri futása (l. *Győri csata, 1.*). Győr várát bevették a franciák és a francia hódoltság központjává tették. Mint a török idők alatt, ismét két urat uralt, kétfelé oszlott a vármegye. A város és a francia uralom alatt lévő rész (a Rábától Ny.-ra) rengeteget szenvedett és szörnyen elszegényedett. Még össze sem szedhették magukat, mikor a szabadságharc követelt újabb áldozatokat. Ez alkalommal is több ütközet volt a vmegye területén. Az újabb békés viszonyok között úgy a vmegye, mint a Mária Terézia által szabad királyi rangra emelt város hatalmas fejlődésnek indult. Különösen az utóbbi felismerte és ki is használta fekvésének, földrajzi viszonyainak előnyeit.

Különben a vármegye ma is, de különösen a multban szociológiai szempontból is nagy figyelmet érdemel. Aránylag kicsiny területén a Héderváry-, majd Viczay-család, a püspökség és szerzetesrendek osztozkodtak. Csak néhány nemes község őrizte meg szabadságát, melyek mind a reformációhoz csatlakoztak. Igy az újkor szociális harcai a vallás köpönyegében jelentek meg a XVI. sz.-tól kezdve a mai napig. Hogy e harcban igen sokszor a «köznemesség» győz, az kizárólag Győr városának köszönhető. A városnak u. i. minden időben fejlett ipara és kereskedelme (kül. gabonakereskedelme) a megélhetést és boldogulást kereső földönfutó nemeseket ide gyüjtötte, akik mint egyszerű polgárok is gyakorolták nemesi jogaikat s erejükkel és összetartásukkal majdnem állandóan irányitólag hatottak a közügyekre.

Irodalom. Győr vármegye és város (Magyarország vármegyéi és városai Budapest 1907); Czech J., A győri vidék a legrégibb időben és a rómaiak alatt (Magyar tud. társ. évk., I. 319. l.); Ráth Károly, A győrmegyei hódoltságról (Történelmi Tár VII. kötet), Budapest 1860; Ebenhöch Ferenc, Győr vidékének kőkorszaki leletei, (Győr 1877; Győr vmegye nemes familiáinak emlékezete; Fehér, Győr vármegye és város egyetemes leirása, Budapest 1874; Győr, Pannonhalma, Hédervár, 1874; Villányi, Győr vármegye és város anyagi müveltségtörténete 1000—1301, Győr 1881; Kovács Ignác, A győri püspökség alapitása, 1865; Ráth, Győrvárosa neveiről (Uj magy. muz. 1858); u. a., Győr vmegyei hodoltságról és Győr vmegyének 1642. összeirt sérelmi jegyzőkönyve (Magy. tört. tár VII); Ráth-Rómer, Győri tört. és rég. füz. 1861—1868; Szombathy, Győrvidék hajdankorából, Győr 1879; Récsey Viktor, Győr és Pannonhalma nevezetességei, 1897; Szávay Gyula, Győr város monographiája I. köt. (több nem jelent meg), 1896; R. Kiss István, Az utolsó nemesi felkelés, I—II. k. Az őskorra nézve sok becses értekezés a Győri Közlönyben és újabban Börzsönyi Arnoldtól az Archeologiai Értesítőben. Egyháztörténelemre: A győri karmeliták története: Ruschek Antal, Győr aranymisés püspökei; Liszkay József, A nagy győri ev. ref. egyház története, 1868; Nagy Olivér, A Győr sz. k. városi evangelikus egyházközség története, Győr 1905. Közművelődésre: Német Ambrus, A győri jogakadémia története; Acsády, A Szt. Benedek-rend győri főgimnásiumának története; Vargyas Endre, A győrmegyei népiskolák; u. a., A győrvárosi elemi népiskolák tanügyi állapota és Emléklapok a győri kiállításról, mindhárom 1874; Koltai Virgil, Győr szinészete, I—II. köt. A győri kereskedelmi és iparkamara jelentései (1891 óta). A vizszabályozó és Szigetközi ármentesítő társulat évkönyvei, ill. jelentései. V. ö. továbbá a Győr városára vonatkozó irodalmat.

Győr (Raab; l. *a mellékelt térképet*), törvhat. jogú szab. kir. város Győr vármegyében, legnagyobbrészt a Kis-Duna jobb partján, ennek a Rába és Rábczával való egyesülésénél fekszik a tenger szine felett 119 m. magasságban. Területe 5447 ha. A lakosság száma az újabb időben rohamosan emelkedik, míg 1785. alig 13,000, 1890. 22,795, addig 1905. (a hozzácsatolt 2 községgel együtt) 40,100 volt a lélekszám. 1910-ben a katonasággal együtt 44,300 lakosa volt; ezek közül 42,039 magyar, 1167 német, 579 tót és 107 horvát; vallás szerint 31,744 róm. kat., 4546 ág. ev., 2255 ref. és 5508 izr. A házak száma 3287.

Középpontja az *I. Ferenc József-város* (azelőtt: Belváros), mely a Káptalandomb (a régi fellegvár) körül keletkezett V. István alatt; ez a várbástyák lebontása után 1820. keletkezett *Ferenc*- és *Ferdinánd-város*-okkal együtt alkotja az I. kerületet. Tőlük D.-re a vasúton túl fekszik Győr legrégibb külvárosa, *Nádorváros* (III., 1271), melyet az előbbiekkel a pályaudvart áthidaló hatalmas Baross-hid köt össze. Nádorvárostól 2 km.-nyire

a falusias jellegű *Szabadhegy* (IV.) terül el. A Rába és Rábcza közét a török uralom elején (1550 körül) a vármegyebeli menekülők alapították *Újváros* (II.) és *Győrsziget* (1567.) foglalja el, mely utóbbi a Kis-Duna balpartján fekvő Révfaluval az V. kerületet alkotja.

Gy. egyenes utcáival, élénk üzleti életével, különösen díszes épületeivel teljesen nagyvárosias jellegű. A pályaudvarról azonnal szembetűnik a tornyos városháza (1896—98-ig Hübner Jenő terv.), előcsarnokában a város jótevőjének, Bisinger Józsefnek márványszobrával (Mátray Lajos). A városház előtt elhúzódó Vásártér-szer Ny.-i részére néz a Szabadság-tér a szabadság-oszloppal (Csányi Károly 1902.) és az áll. főreáliskolával; ugyancsak ide néz a kir. törvényszék és a most épült áll. felsőbb leányiskola is; ez előtt készül Karácson Imre orientalista tudós emlékműve. K.-i részén van az újonnan keletkezett szép Bisinger-park és a pénzügyigazgatóság palotája. A Vásártér-szerről szép sugárutak nyílnak a város közepébe. A Deák Ferenc-utca a pályaudvarról az Erzsébet-téren át egyenesen a Káptalan-dombra

Győr város címere.

visz. Itt áll a régi fellegvár helyén a püspökvár, melynek a Kis-Duna és Rába torkolatára néző magas bástyafalai egykori várjellegét mind máig megőrizték, ma azonban rajtuk belül a szépen rendezett püspöki kert terül el Paksi Balázs volt győri püspök és Pálffy, Schwarzenberg győri hősök (1598) emlékével. A püspöki palotában a csúcsíves Dóczy-kápolna érdemel említést. Vele szemben az eredetileg román-csúcsíves, majd 1639—1645-ig Giovanni Battista Rana építésztől renaissance stílusban átalakított, majd 1774. még barokk díszítéssel is ellátott püspöki székesegyház áll (legújabban külsejét [1910—13] román stílusban renoválták), belsejében Maulpertsch Antal freskóival és oltárképével, Donner Rafael két dombormüvével és egy minden művészi értéket nélkülöző kegyképpel, mely a hagyomány szerint 1697 márc. 17. vért izzadott. D.-i oldalához van építve a Héderváry- vagy Szt. Háromság-kápolna (építtette 1404. Héderváry János püspök, átalakíttatta 1861. Simor János) Szt. László király remekmívű ezüst hermájával (XIV. század), mely Kolozsváry Márton és György műve. A Héderváry-kápolnával szemben levő oldalon van a sekrestyében elhelyezett kincstár, mely az esztergomi után a legszebb és leggazdagabb egész Magyarországon. A székesegyháztól É.-ra a Duna partján áll a püspöki papnevelő intézet új palotája értékes könyvtárral. Innen gyaloghíd (most épül új vashíd) vezet át a Dunán, melynek mindkét partján szépen kiépített rakodópart van. A Dunapartról a Jedlik Ányos-utcán át a Káptalandomb tövében emelkedő Frigyszekrény szobor mellett (építtette III. Károly 1731) a Széchenyi-térre visz az út, melynek D.-i oldalát a bencések (azelőtt jezsuiták rendháza 1667) főgimnáziuma, s barokkstílű kéttornyú temploma (1641, Troger Pál freskóival) foglalja el. K.-i oldalán a Lloyd keresk. társ. épülete (redout), előtte a Kollonics püspök emeltette (1686) Mária-emlék; vele szemben az ú. n. Apátur-ház, a régi püspöki kisebb papnevelő intézet, ma a kat. tanítóképző internátusa. Ezt a Szt. László-köz választja el a renaissance ízlésű régi városház épületétől (1562); ma a rendőrség hivatalos helyisége. A Széchenyi-térről nyíló Megyeház-utca legnevezetesebb épületei a renaissance-stílusú, árkádos udvarú elemi fiúiskola (1684), ahol Révai Miklós lakott és tanított (emléktáblával Horváth Adorjántól); majd kissé távolabb a vármegyeház (1618), mely 1786-ig ferencrendi zárda és templom volt. Vele majdnem szemben van a Józsa (ma Balogh-)ház, melyben Fejér György történetíró, Deák Ferenc és Batthyány Lajos gr. laktak huzamosabb ideig. A Széchenyi-térről a Megyeház-utcával ellenkező oldalon a Kazinczy-utca vezet az Erzsébet-térre, ahol a Karmeliták barokk temploma áll (1721—1725-ig), egybeépítve a Rábára néző rendházzal. Ny.-ra tőle a Gy. S. E. vasút rakodója van. Az Erzsébet-térről felemelhető szerkezetű vashíd vezet át a Rába két ága közt elterülő, gyönyörűen parkozott Sétatéri szigetre, melyen balra a színház, csónakázóegylet pavillonja, jobbra Kisfaludy Károly szobra (Mátray) és kioszk van. A sziget É.-i csúcsát kis vashíd köti össze a Duna és Rába közt levő kis félszigettel. Ezen áll a Rábaszabályozó társulat által egykori elnöke emlékére emelt obeliszk-formájú monumentális Cziráky-emlékmű (Horváth Adorjántól), előtte a városi Dunafürdővel. A Sétatérről vashíd vezet át Újvárosba, hol az ág. ev. konventépület és templom, kissé tovább a Kossuth Lajos-utcában a mór stílusú izr. imaház, a csúcsíves ref. templom (Csányi Károly 1906) és a Szt. József-templom áll. Ez utóbbi háta mögött a régi Rábczameder helyén elterülő parkon át Győrszigetbe visz az út.

Győr ma nemcsak a Dunántúlnak, hanem egész hazánknak egyik legélénkebb városa. Székhelye Győr vármegye törvényhatóságának, a tószigetcsilizközi járásnak, a győri püspöknek, székeskáptalannak; kir. ítélőtáblának, törvényszéknek és járásbíróságnak; kir. főügyészség- és ügyészségnek; ügyvédi kamarának és 2 közjegyzőnek, tanker. kir. főigazgatóságnak, tanfelügyelőségnek; keresk. és iparkamarának, kir. iparfelügyelőségnek, erdőfelügyelőség- és gazdasági felügyelőségnek; dandárparancsnokságnak; a 19. hadkiegészítő kerületnek, csendőrparancsnokságnak. Van itt továbbá m. kir. államépítészeti hivatal, kataszt. felmérési felügyelőség, Máv. osztálymérnökség;

GYŐR

MAGYARÁZAT

vasút — [illegible] — hajóállomás

Nevezetesebb épületek

1 Városháza	15 [illegible] képezde
2 Posta	16 [illegible]
3 Kir. tábla	17 Nagy kaszárnya
4 [illegible]	18 [illegible] kolostor
5 [illegible]	19 [illegible] kat. és főgymn.
6 Törvényszék	20 [illegible]
7 [illegible]	21 Seminarium
8 Keresk. ip. kamara	22 Megyeház
9 [illegible]	23 [illegible]
10 Takarékpénztár	24 [illegible] kórház
11 Royal szálloda	25 Tanítónői képezde
12 Fehérhajó szálloda	26 Színház
13 Felső keresk. iskola	27 Zsidótemplom
14 Pénzügyigazgatóság	28 [illegible] templom
14a Székesegyház	29 Rendőrség

Rövidítések

RPU. Rendezőpályaudvar TPU. Teherpályaudvar

Mérték 1: 24.000

méter

Nagy Takó
Budai úti dűlő
Fehérlaposi dűlő
Szabadhegy
Jáki lapos
Sánci dűlő
Szérűskert
Kálvária dűlő
Marcal
Marcalmenti dűlő
Fazekasvermek
Mákos dűlő
Rábca
Rába
Duna
I.
II.
III.
IV.
V.
VI.
RPU.
TPU.
Budapest felé
Szombathely Graz és Veszprém felé
Győr-Sopron-Ebenfurti vasút végállomása
Magyar Waggon- és gépgyár
Állatvásártér
Olajgyár
Vászongyár
Téglagyár
Erzsébet liget
Andrássy út
Árpád út
Baross út
Külső Baross út
Kürtmenti út
Erzsébet liget út
Szent háromság út
Kórház

RÉVAI-LEXIKON

Rajzolta és metszette Holik József

RÉVAI-KARTOGRAFIA

pénzügyigazgatóság, adóhivatal, fővámhivatal, pénzügyőri felügyelőség és biztosi állomás; áll. állatorvos; posta- és távíróhivatal, telefonállomás, vasúti és gőzhajóállomás. Tanintézetei: püspöki hittudományi főiskola (1688), bencés főgimnázium (1630); áll. főreáliskola, kath. tanítóképző- és áll. tanítónőképző-intézet, áll. felsőbb leányiskola, felső keresk. iskola, áll. polgári fiú- és leányiskola, női keresk. tanfolyam, az Orsolya szüzek polgári leányiskolája, áll. fa- és fémipari szakiskola, iparos- és kereskedő-tanonciskola, 2 (magán) zeneiskola, számos elemi iskola, árvaház és óvodák; 3 fiú és 3 leányinternátus. Győrött van több nagy és értékes közkönyvtár (a város közkönyvtára 35,000 köt., nagyszeminárium, bencés rendház könyvtára), a főgimnázium muzeuma; 8 könyvnyomda, s a közművelődés szolgálatában álló 197 egylet és társulat. Időszaki sajtója is igen nagy; van 4 napi-, 3 hetilapja, azonkívül 6 szaklap és folyóirat.

Ipara és kereskedelme ma is igen élénk, habár Győr már régóta megszünt Magyarország gabonakereskedésének központja lenni, ami a hatvanas években volt. Kereskedelmének főcikkei a gabona, bor, disznózsír és szalonna, nyersbőr, gyapju, toll, tojás. Igen forgalmasak marha- és lóvásárai, továbbá sertéspiaca. A győri Lloyd keresk. testület 1856 óta áll fenn s kereskedelmi bírósága jó hírnevű; a kereskedelem előmozdítását szolgálja hatalmas árúraktára s a dunai kikötő.

Győr nagy vasúti csomópont; a Máv. győr—budapest—bécsi vonalához itt csatlakozik a szombathely—gráci s a veszprém—dombóvári vonal, továbbá a győr—sopron—ebenfurti vasút. A Dunán a Dunagőzhajózási társaság bonyolítja le a személy- és árúforgalmat Gönyőn át Bécs- és Budapesttel. Különösen gyáripara virágzó. A budai országút két oldalán terül el Győr hatalmas gyárvárosa. Itt van a magyar waggon- és gépgyár (2000 munkás), a szeszgyár és szeszfinomító, mely Európa szesziparában az egyik első helyet foglalja el; Győr sz. kir. város villamosműve és légszeszgyára, a Gráb-féle viaszos-vászongyár, a Leon-szövőgyár-telep és Taussig-gyár; itt épül 40 kat. hold területen az első magyar ágyúgyár, van azonkívül még gazdasági gépgyár, cukorka- és bisquit-gyár, bőrdíszműárúgyár, Zeiss-féle optikai gyár, 2 olajgyár, 3 gőzmalom, gyujtógyár, selyemfonó stb. Gyárainak száma majdnem eléri az 50-et. Pénzintézetei: az osztr.-magyar bank fiókja, győri első-, győrvárosi és megyei takarékpénztár; a magyar általános hitelbank fiókja, győri általános takarékpénztár és 2 hitelszövetkezet.

Említést érdemelnek még Győr árvédelmi munkálatai. Győrött, illetve határában 4 folyó (Kis-Duna, Rába, Rábcza, Marczal) egyesülnek egymással s ennélfogva nagyon sokszor volt árvízveszedelem színhelye. Ma azonban a Rábaszabályozó-társulat és a Szigetközi ármentesítő társ. hatalmas gátakkal védik meg a várost az árvízveszély ellen.

Története: Győr (Jaurinum, a török hódoltság alatt Janik) az Arrabona nevű római municipium helyén épült. Már a rómaiak korában elég fontos állomása a légióknak; az avarok uralma alatt elsőrangú erősség, mely ellen Nagy Károly személyesen vezeti hadait. Az avarok leverése után Győr a nyugatrómai birodalom határvárosa lesz. A IX. sz. közepén Szvatopluk a morva fejedelemség számára szerzi meg; tőle a magyarok foglalják el. Szent István püspökséget alapít itt s várispánság székhelyévé teszi, később megyei székhely is lesz. A tatárok 1242. elpusztítják, de újra felépül. 1271-ben V. István itt aratja fényes győzelmét Ottokár cseh királyon; e csatában szerzett érdemekért a győri polgárság kiváltságlevelet kap V. Istvántól, mely kiveszi őket a várispán hatásköre alól. III. Endre, Károly Róbert, Nagy Lajos újra megerősítik a város kiváltságait. A mohácsi csata után Lamberg várparancsnok a török közeledtének hírére a várat és várost felgyujtja, Ferdinánd király azonban felismervén Győr fontosságát Bécs védelme szempontjából, a várat újra megerősíti. 1594-ben Hardeck Ferdinánd gróf várparancsnok árulása folytán török kézre jut, de 1598 márc. 29. Pálffy Miklós gróf és Schwarzenberg Adolf herceg véres küzdelem után visszafoglalják. II. Mátyás (1609), majd II. Lipót (1679) újabb szabadságlevelet adnak a városnak, Mária Terézia pedig 1743. a szabad királyi városok sorába emeli. Az ettől kezdve megindult békés fejlődést a francia háború zavarja meg. Az inzurgens hadak Győr alatt gyülekeznek s a város határában Kis-Megyerpusztán mérik össze fegyvereiket a franciákkal (l. *Győri csata*, 1.). A győztes francia sereg Győrt is elfoglalja (1809) s 300,000 frt hadisarcot vet ki a városra. A franciák rövid uralma alatt Napoleon maga is megfordult Győrött (a Király-utcában emléktábla jelöli a házat, ahol lakott). 1820-ban megkezdik a bástyák bontását. 1826-ban és 1830. borzalmas árvíz és tűzvész dönti nyomorba a várost. 1849 jún. 28. Haynau 66,000 emberrel megverte Pöltenberg 17,000 főnyi seregét s Győrt is elfoglalta (l. *Győri csata*, 2.). Az osztrák önkényuralom megszünte után újra visszanyerte régi jogait és kiváltságait. 1905-ben egyesítették a várossal Győrsziget és Révfalupataház községeket.

Irodalom. Fehér Ipoly, Győrmegye és város egyetemes leírása, Budapest 1874; Szávay Gyula, Győr város monographiája, Győr 1896; Győr város és vármegye (Magyarország vármegyéi és városai), Budapest 1907; Jani Arrabonensis, Dissertatio de Jaurino, Bécs 1782; Scherer, Lob und Dankpredig wegen glückseliger Eroberung der Haubtvoestung Raab, Augspurg 1598; Ráth Károly, Győr város története, Győri Közlöny 1864; Kovács Ignác, A győri püspökség megalapítása, Magyar Sion 1865, 161 l.; Czech János, A győri vidék a legrégibb időben és a rómaiak alatt, M. Tud. Társ. Évk. I. 314—346; Győri tört. és régészeti füzetek; Villányi Szaniszló, Győr megye és város anyagi műveltségtörténete, Győr 1881; Gaár Vilmos, Győr város népességi viszonyai az 1870. és 1881. népszámlálások alapján, Győr 1885; Lisskay János, A nagygyőri ev. ref. egyház multja és jelene, u. o. 1868; Villányi Szaniszló, Győr vár és város helyrajza, erődítése, háztelek és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. sz.-ban, u. o. 1872; Ebenhöch Ferenc, Győr vidékének kőkorszaki leletei, u. o. 1877; Karácson Imre, Győr város multjára vonatkozó török tört. adatok, Győri Hirlap 1892; Vargyas Endre, A györmegyei népiskolák, Győr 1874; A győri elemi iskolák tanügyi állapota, u. o. 1874; A győri káptalan viszonya a győrbelvárosi kat. elemi fiuiskolához, u. o. 1898; Szávay Gyula, A győri első takarékpénztár 50 éves története, u. o. 1894; Acsay F., A győri főgimn. története, u. o. 1901; Lasz Samu, A m. kir. áll. főreáliskola tört., Győr 1889; Börzsönyi Arnold, Győri temető a régibb középkorból, Archeológiai Értesítő Római emlékek Győr területéről, u. o.; P. Antal

A győri karmelita rendház 200 éves története, Győr 1897; Sefcsik Ferenc Győr történetére vonatkozó cikkei, Győri Hirlap, Győri Napló, Dunántuli Hirlap 1899—1913; Récsey Viktor, Győr és Pannonhalma nevezetességei; Németh Ambrus, A győri tudományakadémia története, Győr 1904; Zoltán Vilmos, Győr viránya; Koltai Virgil, Győr szinészete, 1889.

Győrasszonyfa, kisk. győr vm. pusztai j.-ban, (1910) 503 magyar lak.; vasúti állomás, posta.

Györe, kisk. Tolna vm. völgységi j.-ban, (1910) 944 magyar és német lakossal; u. p. Máza, u. t. Szászvár.

Győrffy, 1. *István*, botanikus, szül. Hidasnémetiben 1880 dec. 19. Túrkevén, Sárospatakon, Aradon és Kolozsvárott tanult. Azután a kolozsvári egyetemen mint tanársegéd működött, 1904. a makói főgimnáziumhoz került, 1909. lőcsei főreáliskolai tanár, 1913-ban a kolozsvári egyetemen magántanár lett. A mohok szövet- és élettanával, különösen a Magas-Tátra moháival foglalkozó közel másfélszáz értekezése és apróbb közleménye magyar, német, francia és dán folyóiratokban jelent meg. 1907 óta a Magyar Botanikai Lapok főmunkatársa.

2. *Gy. Iván*, pedagógiai író, primási főtanító, szül. Mezőmócson (Kolozs vm.) 1830 dec. 28., megh. Esztergomban 1883 jún. 13. Végigküzdötte a szabadságharcot, azután Sepsiszentivánban kántortanító lett. Később székesegyházi karnagy volt Gyulafehérvárott, majd Zentán főelemi tanító. 1867-ben Simor primás meghívására Esztergomba ment, hol mintaiskoláját külföldi pedagógusok is gyakran fölkeresték. Székelymagyar nyelvészeti gyüjteményével, melyet özvegyétől a M. Tud. Akadémia vásárolt meg, nagy szolgálatot tett a magyar nyelvtudománynak. Tagja volt az erdélyi Kemény Zsigmond-társaságnak és egyik megalapítója az Eötvös-alapnak. A lapokban számos cikke jelent még és munkatársa volt az Egyetemes Magyar Encyclopediának. Önálló művei: *Mennyei manna* (1883, 3. kiad.); *Ötven magyar népdal és dallam; A kath. hitvallástan kézikönyve* (Zeumer N. után, 2 köt.); *Tréfás versek; Garabonciás diák; Magyarország története* (25 kiad.); *Természetrajz* (21 kiad.); *Természettan* (10 kiad.) stb. V. ö. *Zelliger* A., Esztergommegyei írók.

3. *Gy. János, Gy. 2.* fia, pedagógiai író, székesfővárosi iskolaigazgató, szül. Gyulafehérváron 1859 jan. 8. Tanító volt Sárváron, Nagyperkátán, 1882 óta Budapesten, hol az ő munkássága eredményezte, hogy a székesfőváros elemi iskoláinak tanítási tárgyai közül a német nyelvet elhagyták. Az Orsz. Kat. Tanügyi Tanácsnak kezdettől fogva tagja. Legnagyobb tevékenységet a népiskolai tankönyvírás terén fejtett ki s azért számos kitüntetésben részesült. Száznál több könyve rendkívül el van elterjedve. Nevezetesebbek: *Falusi iskolások olvasó és tankönyve* (12 kiadás, németül 5 kiad.); *Iskolai ünnepélyek; Karácsonyi pásztorjáték; Új pénz; Természetrajz* (10 kiad.); *Földrajz* (19 kiad.); *Történet* (16 kiad.); *Egészségtan* (14 kiad.); *Alkotmánytan* (18 kiad.) Átdolgozta a Szent István Társulat *Olvasókönyveit* az új miniszteri tanításterv értelmében.

Győrfiszeg, kisk. Zala vm. novai j.-ban, (1910) 260 magyar lak.; u. p. Barabásszeg, u. t. Nova.

György *(Georgiosz*, gör. a. m. földmíves), *szent*, lovag, vértanú, a legenda szerint kappadóciai előkelő családból származott és Diocletianus császár idején, mint római tiszt a kereszténységért vértanuságot szenvedett. A görög egyházban mint a győzelem védszentjét tisztelik, ennyiben emlékeztet Mithras isten alakjára. Tisztelete valószínűleg keletről származott s nyugaton is hamar elterjedt. Angliának már a normann királyok alatt védőszentje lett, a moszkvai nagyhercegség és később az egész orosz birodalom pedig címerébe vette föl képét. Több lovagrend is védőszentül tiszteli. Emléknapja ápr. 23.

György (gör. *Georgiosz*; lat. *Georgius;* ném. *Georg;* franc. *George* vagy *Georges;* ang. *George)*, férfinév; számos fejedelmi személyiség neve.

Országok szerint:

Bolgár cár 1.	Nagy-Britannia 10—14.
Brandenburg 2—3.	Poroszország 15.
Braunschweig 4—5.	Schaumburg-Lippe 16
Csehország 6.	Szász-Meiningen 17.
Dánia 7.	Szászország 18—19.
Görögország 8.	Szerbia 20.
Hannover 9.	Waldeck 21—22.

[Bolgár cár.] 1. *Gy., bolgár cár* (1280—92), kún nemesi családból származott és egy új dinasztiának volt a megalapítója. Először a görög császárral Andronikosszal hadakozott, azután Nogáj tatár kán tört az országába, ki őt el is űzte a trónról. Unokájában: II. Gy.-ben (1322—23) kihalt a családja.

[Brandenburg.] 2. *Gy., brandenburg-ansbachi őrgróf*, Frigyes ansbachi őrgróf, Albrecht Achilles választófejedelem második fiának a fia, szül. 1484 márc. 4., megh. 1543 dec. 27. Anyja *Zsófia* II. Ulászló magyar-cseh király nővére volt s e rokonság révén került Gy. Magyarországba (1508). Itt csakhamar nagy vagyonra tett szert Korvin János özvegyével, Frangepán Beatrixszal kötött házassága által. II. Ulászló őt nevezte ki Lajos fiának egyik gyámjává s a fiatal király nevelése egészen az ő kezébe került. A királyi udvarban mint idegen és később mint Luther tanainak pártfogója gyülöletessé tette magát a nemzeti köznemesi párt előtt. Hazánkat még a mohácsi vész előtt hagyta el. Németországba visszatérve, a reformáció legbuzgóbb terjesztője lett. Ő vette rá öccsét, *Albrechtet*, a német lovagrend főnökét, hogy a reformációhoz csatlakozva, a lovagrend birtokát szekularizálja. Vallási buzgalmáért a *Jámbor* v. *Hitvalló* nevet kapta.

3. *Gy. Vilmos, brandenburgi választófejedelem* (1620—40), János Zsigmond választófejedelem fia, szül. 1595 nov. 3., megh. 1640 dec. 1. Atyját 1620 jan. 2. (az új naptár szerint) követte az uralkodásban. Gyenge és pazarló fejedelem volt. Katolikus tanácsosa, Schwarzenberg Ádám gróf egészen II. Ferdinánd császár pártjára hajlította. Sógorával, Gusztáv Adolffal csak kényszerüségből szövetkezett, mikor ez 1630. Németországban megjelent. 1635-ben ki is békült a császárral, mire a svédek országát rettenetesen elpusztították. Egyetlen fia és örököse *Frigyes Vilmos*, a *Nagy Választó* volt.

[Braunschweig.] 4. *Gy., braunschweig-lüneburgi herceg*, szül. 1582 febr. 17., megh. 1641

ápr. 12. Cellei Vilmos és Dorottya dán hercegnő hatodik fia volt. Hadi szolgálatba lépett; résztvett a harmincéves háborúban, 1627—30-ig Wallenstein alatt, azután pedig a svédekhez pártolt át. 1635-ben testvére, Lüneburgi Ágost, átengedte neki Kalenberg birtokát; a prágai békét elfogadta, de ezután is hol a svédek, hol a császáriak táborában harcolt egészen a wolfenbütteli táborban bekövetkezett haláláig. Tőle származott le a későbbi hannoveri ház. V. ö. *Decken*, Herzog G. von Braunschweig-Lüneburg (Hannover 1833—1834, 4 köt.).

5. *Gy. Vilmos, braunschweig-lüneburgi herceg*, az előbbinek második fia, szül. 1624 jan. 26., megh. 1705 aug. 28. Wienhausenben. 1648-ban Kalenberg fejedelemségnek, 1675. Celle hercegségnek jutott birtokába. Jeles katona volt; részt vett 1674—1675. a Franciaország elleni háborúban, hol kitüntette magát vitézségével, ezután pedig a svédek elleni hadjáratban. 1685-ben csapatokat küldött I. Lipótnak Magyarországba a törökök ellen, 1688. pedig Orániai Vilmos helytartót segítette II. Jakab angol király ellen. 1665. a francia Eleonore d'Olbreuze-t vette feleségül; e házasságból származott Zsófia Dorottya hercegnő, ki 1682. I. György angol király felesége lett és Ahlden hercegnő néven ismeretes (l. *Zsófia*).

[Csehország.] 6. *Gy., cseh király*, l. *Podjebrád*.

[Dánia.] 7. *Gy., dán herceg*, III. Frigyes dán király legifjabb fia, szül. 1653 ápr. 23., megh. 1708 okt. 28. 1683-ban nőül vette Annát, Jakab yorki herceg, a későbbi II. Jakab angol király ifjabbik leányát. Neje 1702. az angol trónra jutott, de Gy. sohasem avatkozott a politikába.

[Görögország.] 8. *I. Gy., a hellének (Görögország) királya*, IX. Keresztély dán király második fia, eredeti nevén *Vilmos*, szül. Kopenhágában 1845 dec. 24. megh. Szalonikiban 1913 márc. 18. A görög nemzetgyűlés 1863 márc. 30. felajánlotta neki a koronát, mire Gy. 1863 okt. 31. trónját el is foglalta. Ugyanekkor engedte át Anglia az Ióni szigeteket Görögországnak, hogy az új király trónját biztosítsa. Gy. azonban mégsem tudta magát megkedveltetni népével, mert a nagyhatalmak nyomása alatt nem tehetett eleget a túlzó harcias párt kívánságainak. 1897-ben azután engedett a nemzeti áramlatnak s a krétai felkelők támogatásával belekeveredett a szerencsétlen török háborúba, melyben a görögök szégyenletes vereségeket szenvedtek. A háború után Gy. tekintélye még jobban hanyatlott s bele kellett nyugodnia abba is, hogy a nemzetgyűlés a kir. család tagjait a hadseregből kizárta. Már attól kellett tartania, hogy egy katonai forradalom megdönti trónját, amikor a legújabb balkáni bonyodalmak helyzetét jobbra fordították. A balkáni királyok szövetségébe Törökország ellen ő is belépett s a trónörökös vezetése alatt álló görög sereg váratlan sikerei, Szaloniki és Janina bevétele népszerűséget szereztek Gy.-nek és családjának. Ezután nem sokára egy Skinaz nevű görög Szalonikiban orvul reátámadt és agyonlőtte. 1867 okt. 27. nőül vette *Olga Konstantinovna* orosz nagyhercegnőt (szül. 1851). E házasságából hat gyermeke született: 1. *XII. Konstantin görög király* (szül. 1868); neje *Zsófia* porosz hercegnő, II. Vilmos császár húga (szül. 1870); gyermekeik: *György* trónörökös (szül. 1890); *Sándor* herceg (szül. 1893), *Heléna* hercegnő (szül. 1896), *Pál* herceg (szül. 1901) és *Iréne* hercegnő (szül. 1904). — 2. *György* hg., szül. Korfuban 1869. Az 1897-iki török háborúban a görög flotta egy osztályát vezette, de nem sok sikerrel. Minthogy 1891 ápr. ő mentette meg az orosz trónörökös, a későbbi II. Miklós cár életét egy fanatikus japáni merénylete alkalmából, Oroszország ajánlatára az ú. n. védőhatalmak 1898. dec.-ben őt nevezték ki Kréta sziget főbiztosának. De mivel az európai udvaroknál hiába járt Kréta teljes függetlenítése érdekében, 1906. állásáról lemondott. 1907-ben nőül vette *Bonaparte Mária* hercegnőt, kitől két gyermeke született: *Péter* herceg (szül. 1908) és *Eugenia* hercegnő (szül. 1910). — 3. *Miklós* herceg (szül. 1872); neje *Heléna* orosz nagyhercegnő, kitől 3 leánya született. — 4. *Mária* hercegnő (szül. 1876.) 1900. férjhez ment *György Mihajlovics* orosz nagyherceghez. — 5. *András* herceg (szül. 1882); neje *Battenberg Alice*, kitől 3 leánya született. — 6. *Kristóf* herceg (szül. 1888.).

[Hannover.] 9. *V. Gy. Hannover királya* (1851—66), Ernő Ágost király fia, szül. Berlinben 1819 máj. 27., megh. Párisban 1878 jún. 12. Egy baleset következtében 1833. elvesztette szemevilágát. Ezért atyja egy 1842. kelt leiratával elrendelte, hogy jövendőbeli utódjának aláírását mindig tanuk igazolják. 1851 nov. 18. lépett a trónra s 1855. felfüggesztette az 1848-iki liberális alkotmányt. Csak 1862 óta tért ismét vissza a liberálisabb irányhoz. Külső politikájában Poroszország kérlelhetetlen ellenfele volt s 1866. saját környezetének ellenzése dacára Ausztriával szövetkezett. Seregének langensalzai kapitulációja után Bécsbe ment s innen tiltakozott Hannovernek Poroszországba való bekebelezése ellen. Azután Párisban egy lapot indíttatott meg, melyben heves támadások jelentek meg Poroszország ellen. 1867-ben menekült hannoveriekből az ú. n. *welf-légiót* szervezte országának visszafoglalására. A porosz kormány hajlandó lett volna őt bizonyos összeggel és évi járadékkal kárpótolni, de Gy. makacsul ragaszkodott uralkodói jogaihoz s a megegyezés nem sikerült (1868). Ezóta Gmundenben élt, majd felváltva Párisban és Biarritzban tartózkodott. Windsorban van eltemetve. Felesége *Mária* szász-altenburgi hercegnő volt (szül. 1818., megh. 1907.). Fia *Ernő Ágost* (szül. 1845.) *cumberlandi herceg* (l. *Cumberland*). V. ö. O. *Klopp*, König Georg V. (Hannover 1878); O. *Theodor*, Erinnerungen an Georg V. (Bremerhaven 1878).

[Nagy-Britannia.] 10. *I. Gy. Lajos, Nagy-Britannia királya* (1714—27), Ernő Ágost hannoveri választófejedelem és Zsófia pfalzi hercegnő, I. Jakab angol király unokájának fia, szül. Hannoverben 1660 márc. 28., megh. Osnabrück közelében 1727 jún. 22. Atyját 1698 jan. követte a választófejedelmi méltóságban. Az angol trónt Anna királyné halála után 1714 aug. 12. foglalta el az 1701-iki örökösödési törvény értelmében, mely a Hannover-ház örökösödését mondotta ki. Trónralépése után elbocsátotta elődjének tory-minisztériumát s whig-kormányt nevezett ki. Ezért a tory-ak titkon támogatták Jakab pretendenst,

az elűzött II. Jakab király fiát, kit 1715 dec. Skótországban királynak kiáltottak ki. De Gy. vezérei 1716. véres kegyetlenséggel nyomták el ezt a mozgalmat. 1719-ben a stockholmi békében megszerezte Hannover számára Bremen és Verden hercegségeket. 1725-ben Herrenhausenben szövetséget kötött Poroszországgal, hogy a spanyol és osztrák szövetséggel szemben Gibraltárt megtarthassa. Sokat járt Hannoverben s egy ilyen utazása alkalmával hirtelen halállal mult ki. Bár nagyon fukar volt, azonkívül erkölcsi élete sem volt kifogástalan és angolul sohasem tanult meg, mégis bizonyos népszerűségre tett szert Angolországban. Felesége *Zsófia Dorottya* cellei hercegnő volt, kit házasságtörés gyanuja miatt 1694—1726-ig fogságban tartott.

11. *II. Gy. Ágost, Nagy-Britannia királya* (1727—60), az előbbinek fia, sz. 1683 okt. 30., mh. Kensingtonban 1760 okt. 25. 1706-ban cambridgei, 1714. walesi hercegi címet kapott. Mint uralkodó békés politikát folytatott. 1741-ben az osztrák örökösödési háborúban Mária Terézia mellé állott s 1743 jún. 27. Dettingen mellett fényes győzelmet vívott ki a franciákon. Uralmát megzavarta *Károly Eduárd* pretendens fellépése Skótországban, de 1746. a cullodeni vereség véget vetett a Stuartok utolsó reménységének is. 1756-ban a franciákkal keveredett gyarmati háborúba, azért a 7 éves háborúban Hannover megvédése végett Nagy Frigyes porosz királlyal kötött szövetséget és őt pénzsegéllyel támogatta. Ő alapította Hannoverben a göttingeni egyetemet 1734. és a British Museumot 1753. Nejétől, *ansbachi Karolinától* 8 gyermeke született. V. ö. *Lord Hervey*, Memoirs of the reign of George II. (új kiad. London 1884, 3. köt.).

12. *III. Gy. Vilmos Frigyes, Nagy-Britannia és Irország királya*, az előbbinek unokája, Frigyes Lajos walesi herceg fia, sz. 1738 jún. 4., mh. 1820 jan. 29. A párisi békében 1763. befejezte a francia gyarmati háborút, mely Anglia számára megszerezte Kanada, Florida és még néhány kisebb amerikai sziget birtokát. De viszont az ő makacssága okozta, hogy a 13 amerikai gyarmat elszakadt az anyaországtól. A politikába való önkényes beavatkozásai miatt oly népszerűtlenné vált, hogy több összeesküvés támadt élete ellen. A francia forradalom éveiben szigorú törvényeket hozatott a parlamenttel a felségsértők ellen és felfüggesztette a Habeas Corpus törvényt (1794). 1800-ban az ír lázadás leverése után felvette a *Nagy-Britannia és Irország királya* címet. Már 1765 óta az az elmezavar jelei mutatkoztak rajta, 1788 után pedig állapota mindig súlyosabb lett s 1810. végleg elborult az elméje. Erre a parlament 1811 jan. a walesi herceget régensnek kiáltotta ki, Gy. pedig neje és egyik fia, a yorki herceg felügyelete alatt a windsori palotában töltötte hátralévő éveit. Neje *Zsófia Sarolta* mecklenburg-strelitzi hercegnő volt, kitől hét fia született: *Gy. Ágost*, walesi herceg (*IV. Gy.*), *Frigyes yorki* herceg (megh. 1827.), *Vilmos clarencei* herceg (IV. Vilmos), *Eduárd kenti* herceg (megh. 1830., *Viktória* királynő atyja), *Ernő Ágost cumberlandi* herceg (később *hannoveri* király), *Ágost Frigyes, sussexi* herceg (megh. 1843.) és *Adolf Frigyes, cambridgei* herceg (megh. 1850.). V. ö. *Hor. Walpole*, George III., memoirs of his reign (új kiad. London 1894); *Buckingham*, George III., his court and cabinets (u. o. 1853—55, 4 köt.); *Jesse*, Memoirs of George III. (1866, 3 köt.); *Anderson*, History of George the third's reign (1891).

13. *IV. Gy. Ágost Frigyes, Nagy-Britannia és Irország királya, Hannover királya*, szül. 1762 aug. 12., megh. 1830 jún. 24. Gondos nevelésben részesült, de rossz szenvedélyei csakhamar erőt vettek rajta. Kártyajátékokban és szerelmi kalandokban töltötte fiatal éveit. Titokban nőül vette a szép *Fitzherbert* Mary Anne-t (l. o.) s csak 1794. vált el tőle, amikor a parlament megígérte adósságainak kifizetését. Erre 1795. nőül vette unokahugát, *Karolina* braunschweigi hercegnőt. De már két év mulva felbomlott e házasság Gy. botrányos életmódja miatt. 1811 jan. régens lett elmebeteg atyja helyett, de ekkor sem hagyott fel ledér életmódjával. Oly nagy volt az elkeseredés ellene, hogy 1817. a dühös nép kocsijában megtámadta és majdnem megölte. 1820 jan. 29. lépett a trónra s mint király 1821. válópert indított szerencsétlen neje ellen. Ez a per végleg aláásta Gy. tekintélyét. Népszerütlenségét azzal igyekezett enyhíteni, hogy derék férfiakat hívott a kormányra (Canning, Peel, Wellington), kik korszerű reformokkal segítettek a bajokon. 1819 dec. Hannover királyságnak alkotmányt adott. V. ö. *Wallace*, Memoirs of the life and reign of George IV. (London 1832, 3 köt.); *Croly*, Personal history of George IV. (1846, 2 köt.); *Fitzgerald*, The life of George IV. (1881, 2 köt.); *Mac Carthy*, History of the four Georges (1884—1901, 4 köt.).

14. *V. Gy. Frigyes, Nagy-Britannia és Irország királya, India császárja*, VII. Eduárd király második fia, szül. Marlborough-Houseban 1865 jún. 3. 12 éves korában az angol tengerészetbe lépett, melyben fokról fokra emelkedett az ellentengernagyi rangig. 1892-ben bátyja, a *clarencei* herceg halála után prezumptiv trónörökös lett s a *yorki* hercegi címet kapta. 1893 júl. 6. nőül vette *Teck Mary* hercegnőt (szül. 1867), kinek nagyanyja Rhédey Claudine grófnő volt. 1901-ben atyja trónralépésekor *Cornwallis* hercege lett, aztán feleségével együtt beutazta az angol gyarmatokat s haza térve nov. megkapta a *walesi hercegi* címet. Atyja halála után 1910 máj. 6. lépett az angol trónra. Koronázása 1911 jún. 22. volt fényes ünnepségek közt, melyeken az angol gyarmatok is nagy küldöttségekkel képviseltették magukat. Még ez év végén Indiába utazott, hol dec. 13. Delhiben az összes indiai fejedelmek gyűlésében India császárjává kiáltották ki. Összegyűjtött beszédei megjelentek e címen: The king to his people (London 1911). Gy. gyermekei: *Eduárd Albert, walesi herceg* (szül. 1894), *Albert* (szül. 1895), *Viktória* (szül. 1897), *Henrik* (szül. 1900), *György* (szül. 1902) és *János* (szül. 1905).

[Poroszország.] 15. *Gy., porosz herceg*, szül. 1826 febr. 12. Düsseldorfban, megh. 1902 máj. 2. Berlinben. Frigyes herceg és Lujza anhalt-bernburgi hercegnő fia, III. Frigyes Vilmos porosz király unokája. Ifjúságát nagyrészt a Rajna vidékén töltötte, azután hosszabb utazáso-

kat tett Angol-, Francia- és Olaszországban, közben történelmi és művészeti tanulmányokkal foglalkozott. *Georg Conrad* álnéven többnyire történelmi tárgyú drámákat írt, amelyeknek nagy része a szinpadon is sikert aratott. Drámai munkáinak egy gyüjteménye 4 köt. jelent meg (Berlin 1870). Vergilbte Blatter, ein Tagebuch aus fruherer Zeit c. művét névtelenül adta ki (Berlin 1872). Irt néhány nemzetgazdasági és történelmi munkát is.

[Schaumburg-Lippe.] 16. *Gy., Schaumburg-Lippe fejedelme*, szül. 1846 okt. 10. Bückeburgban, megh. u. o. 1911 ápr. 29. Adolf fejedelem és Hermina waldecki hercegnő fia volt. 1882-ben nőül vette Mária Anna szász-altenburgi hercegnőt (szül. 1864 márc. 14.) és 1893 máj. 8. követte atyját az uralkodásban. Utódja legidősebb fia, *Adolf* (szül. 1883 febr. 23.).

[Szász-Meiningen.] 17. *II. Gy., Szász-Meiningen hercege*, Bernát herceg fia, szül. Meiningenben 1826 ápr. 2. A porosz hadseregben szolgált 1850-ig. Atyja lemondása után 1866 szept. 20. lépett a trónra. 1868-ban porosz tábornok lett s részt vett az 1870—71-iki háborúban. Nagy barátja a szinművészetnek, ő teremtette meg a mintaszerű összjátékáról és rendezéséről híres meiningeni szinpadot. Fiai: *Bernát* trónörökös (szül. 1851), *Ernő* (szül. 1859), ki mint festőművész él Münchenben és 1892. nőül vette Jensen iró leányát, Katalint (gyermekei a Saalfeld bárói cimet viselik); *Frigyes* (szül. 1861).

[Szászország.] 18. *Gy. (a Gazdag), szász herceg*, Albrecht herceg fia, szül. 1471 aug. 27., megh. 1539 ápr. 17. Eleinte papi pályára készült, de 1496. nőül vette Borbálát, Kázmér lengyel király leányát. 1500-ban átvette atyai örökségé, a szász hercegség fölött az uralkodást s feszült viszonyban volt unokatestvéreivel, a szász választófejedelmekkel. 1519-ben jelen volt Luther és Eck vitáján Lipcsében s mint Luther kérlelhetetlen ellensége távozott onnan. Országába nem is engedte be a reformációt, amiért Luther hevesen korholta őt. Fiai egymásután elhaltak, mire nagy fájdalmára országát protestáns érzületü öccse, *Henrik* örökölte.

19. *Gy., Szászország királya*, János király második fia, szül. 1832 aug. 8., megh. Pillnitzben 1904 okt. 15. Részt vett az 1866-iki és 1870—1871-iki háborúkban. Mint a szász hadtest parancsnoka kitünt a sedani csatában és Páris ostromában. Mikor bátyja, *Albert*, a szász trónra lépett, ő lett a szász hadsereg főparancsnoka, 1888. pedig tábornaggyá nevezte ki őt II. Vilmos császár. 1891-ben feltünést keltő rendeletet bocsátott ki a katonák bántalmazása ellen. 1902 jún. 19. követte bátyját a trónon, de rövid két évi uralkodás után elhalt. 1859-ben nőül vette *Mária Anna* portugál hercegnőt, kitől 4 fia és 2 leánya született. Ezek: *III. Frigyes Ágost* király (l. *Frigyes*, 74.), *János György* (szül. 1869), *Miksa* (szül. 1870), ki a papi pályára lépett s jelenleg kölni szemináriumi tanár, *Albert* (szül. 1875., megh. 1900), *Matild* (szül. 1863), *Mária Jozefa* (szül. 1867), néhai Ottó főherceg özvegye.

[Szerbia.] 20. *Gy., szerb herceg*, Péterb szer király idősebbik fia, szül. Rjekában (Montenegró) 1887 aug. 27. (ó-naptár sz.). 18 éves korában 1905 szept. nagykorúnak nyilvánította őt atyja és hadnaggyá nevezte ki. Az 1908-iki annexiós mozgalomban ő volt a szerb háborúpárt lelke és éles beszédeket mondott Ausztria-Magyarország ellen. 1908 okt. Pasics miniszterrel együtt Szent-Pétervárra utazott, hogy a cár támogatását megszerezze, de hasztalanul. Mikor Szerbia a nagyhatalmak közös nyomása alatt kénytelen volt meghátrálni, Gy. 1909 márc. 15. lemondott trónörökösi jogáról. Ezután egy ideig vidéki helyőrségekben szolgált, de indulatos természete és botrányos erőszakoskodásai miatt atyja őt egy időre eltávolította Szerbiából. A saint-cyri katonai iskolát látogatta, mikor 1912. a balkáni háború ismét haza hívta. A háborúban mint ezredparancsnok vett részt.

[Waldeck.] 21. *Gy. Frigyes, Waldeck fejedelme*, a XVII. sz. jeles hadvezére, szül. 1620 jan. 31., megh. 1692 nov. 19. Előbb a hollandi, majd a brandenburgi hadseregbe lépett. 1651—1658-ig ő volt a Nagy Választó legbefolyásosabb tanácsadója s az volt a terve, hogy Brandenburgot a protestáns német államok élére állítsa. Ő szorgalmazta a X. Károly svéd királlyal való szövetséget is a lengyelek ellen. De mikor ura a lengyelekkel kibékült, ott hagyta a brandenburgi szolgálatot s 1658—60-ig a svédeknél volt. 1664-ben mint a birodalmi hadak altábornagya a szentgotthárdi csatában harcolt a törökök ellen. 1672-ben újból hollandi szolgálatba lépett és kitünő szolgálatokat tett Orániai Vilmosnak az ország védelmében. 1674-ben a seneffei csatában súlyos sebet kapott. A nymwegeni béke után minden igyekezetét a német fejedelmek egyesítésére fordította XIV. Lajos ellen s az ő műve volt az 1686-iki augsburgi szövetség. 1683—88-ig Magyarországon harcolt a törökök ellen. Nagy érdemeiért fejedelmi és tábornagyi rangra emelte őt I. Lipót császár. Utoljára Belgiumban harcolt a franciák ellen, de itt Fleurus mellett vereséget szenvedett Luxembourg tábornagytól (1690 júl. 1.). Életét titkára, *Rauchbar* írta meg: Leben und Taten des Fürsten Georg Friedrich von Waldeck cimen. Kiadta *Curtze* és *Hahn* (Arolsen 1867—72, 2 köt.).

22. *Gy. Viktor, Waldeck fejedelme* (1845—93), II. György fejedelem fia, szül. 1831 jan. 14., megh. Marienbadban 1893 máj. 12. Atyját 1845 máj. 15. követte az uralkodásban s 1852-ig anyja gyámsága alatt volt. Az 1866-iki háborúban Poroszország pártjára állott, 1867. pedig országát egészen porosz kormányzás alá helyezte. Legidősebb fia és utóda: *Frigyes* fejedelem (szül. 1865). Egyik leánya, *Emma* (szül. 1858). III. Vilmos hollandiai király özvegye, egyideig (1890—1898) Hollandia régensnője volt.

György, több nevezetesebb magyar ember neve. 1. *Gy. herceg*, szül. 1050 táján Maróton, I. András királynak házasságon kivül született fia. A Drummond-család e Gy. (Yourick) hercegtől származtatta magát. Életének körülményei teljesen ismeretlenek. V. ö. *Wertner*, Árpádok, 136.

2. *Gy., kalocsai érsek* (l. *Kalocsai érsekség*) 1050. I. András XI. Leo pápához küldte. Jelen volt 1050 okt. 3. Besançonban, midőn a pápa ünnepie-

sen helyeztette el Szt. István vértanú ereklyéit a besançoni székesegyházban. V. ö. *Weiser* Frigyes, a kalocsai gimnáziumi értesítőben, 1879—80.

3. *Gy. mester,* Simon fia, a sóvári Sós-család őse, IV. László hadvezére volt 1277., midőn csatában elejtette a lázadó *Loránd* szepesi ispánt, egy másik ütközetben pedig elfogta Gergő urat, Loránd halála után a lázadás fejét. 1278-ban a király 8000 magyar és kún lovassal őt küldte a Laa várát ostromló Ottokár hadállásának kikémlelésére. Harmadnap, aug. 19. Ottokár visszaverte ismételt támadásait, melyeknek azonban megvolt az a hasznuk, hogy kicsalták erődített táborából a cseh királyt, ki azután aug. 25. Stillfried és Dürnkrut között Kun László és Habsburg Rudolf ellenében a döntő csatával együtt életét is elvesztette.

4. *Gy. mester (Georgius de Hungaria),* magyar születésü pap, ki Németalföldön, alkalmasint Gröningenben tartózkodott és 1499. egy aritmetikát adott ki, melynek kéziratát a hamburgi városi levéltárban őrzik. Ott *Hellebrant* Árpád 1893. felfedezte, az Akadémiában pedig *Szily* Kálmán ismertette (v. ö. Akadémiai Értesítő 1893. 47. füz.). Gy. e müve a legrégibb matematikai munka, melyet magyar ember írt; 80 évvel korábban jelent meg, mint az 1577. Debreczenben megjelent aritmetika, melyet addig e szakban a legelsőnek tartottak.

5. *Gy., bosnyák püspök* a XIV. sz. második felében, ki politikai okokból a pápai udvarban volt kénytelen mint menekült tengetni életét. 1403-ban a szentszék kinevezte veszprémi püspöknek, de javadalmát ekkor sem foglalhatta el. 1416-ig élt. V. ö. Hazai Okmánytár VII., 435.; Mon. Vatic, S. I. 3. és 4. köt.

György, 1. *Aladár,* kultúrpolitikus, szül. Huszton, Máramaros vmegyében, 1844 ápr. 11., megh. Budapesten 1906 jan. 16. Tanult Mármarosszigeten, Késmárkon, Szatmárnémetiben, Debreczenben, Budapesten, Tübingenben és Berlinben. 1871 őszén visszatérve, a Hon napilap munkatársa lett és az maradt a lap megszünéseig 1882., midőn az orsz. statisztikai hivatal beltagjának nevezték ki. Rendkívül tevékeny részt vett a közművelődési egyesületek s az emberbaráti intézetek működésében, sokat fáradozott a nőnevelés előmozdításán. Főbb önálló művei: *Az egyetemes művelődéstörténelem vázlata* (Budapest 1875); *Magyarország köz- és magánkönyvtárai* (u. o. 1885); *Eszményi világ* (u. o. 1891); *A föld és népei, népszerű földrajz* (többek közreműködésével 1897, 2. kiad. 1905); *Magyarország vidéki városai ipari szempontból* (1895); *Emberbaráti tan- és nevelőintézeteink* (1896). Az Akadémia 1898. megbízta a munkásvédelemről és munkásbiztosításról szóló munka megírásával. Ezenkívül írt és fordított mintegy 30 kötetet, szerkesztette 20 éven át a Tanítók zsebnaptárát s írt számos cikket. V. ö. *Farkasfalvy* Imre, Gy. A. emlékezete (Földr. Közl. 1907).

2. *Gy. Endre,* volt földmívelésügyi miniszter, közgazdasági író, *Gy. 1.* testvéröccse, szül. Huszton 1848 márc. 18. Mint jogász szerkesztette az *Uj nemzedék* c. ifjúsági lapot, 1870. fogalmazó lett a közmunka- és közlekedési minisztériumban s több izben tett tanulmányutat külföldre. 1878-ban képviselővé választották s az országgyülésen főleg mint közlekedési szakember szerepelt. 1876-ban tagja lett az Akadémiának, utóbb szerkesztője a *Nemzetgazdasági Szemlének* és a *Vasúti és Közlekedési Közlönynek.* Mint gazdasági szaktudósító bejárta a külföldet s alapos ismerője a Balkánnak és a Romániában élő magyarok szociális viszonyainak. 1905 júniusában a Fejérváry kabinetben földmívelésügyi miniszter lett, de már ugyanezen év októberében lemondott, mert nem volt reménye a békés kibontakozásra. Főbb művei: *Keletre magyar* (Budapest 1876); *Angol államférfiak és szónokok* (u. o. 1874). *A középbirtokos hitele és a szövetkezeti raktár kérdése* (1902). Lefordította Malthus művét a népesedés elméletéről és *Escott*-tól a *A mai Angliá*-t. 1905-ben jelentek meg egy kötetben *Közgazdasági tanulmányai.*

György barát, *Fráter* György (l. o.) ismert históriai megnevezése.

Györgye, l. *Sajkásgyörgye, Tápiógyörgye.*

Györgyfalva, kisk. Kolozs vmegye kolozsvári j.-ban, (1910) 2087 magyar és oláh lak.; postaügynökség, u. t. Ajton.

Györgyföldе (azelőtt: *Jedlinka),* kisk. Sáros vm. felsővízközi j.-ban, (1910) 232 rutén lak.; u. p. Felsőodor, u. t. Felsővízköz.

György hárfája, Hell Miksától III. György angol király tiszteletére bevezetett, ma már nem használatos csillagkép.

Györgyháza, kisk. Torontál vm. bánlaki j.-ban, (1910) 1134 német és magyar lak.; vasúti állomás, posta- és távíróhivatal.

Györgyi, kisk. Abaúj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1910) 199 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Magyarbőd.

Györgyi, 1. *Alajos,* festő, szül. 1821 márc. 15. Pesten, megh. 1863 szept. 22. Első tanítója Pesky volt Budapesten, azután a bécsi akadémiára ment 1845. s 1855. állította ki Budapesten *Olasz nő* c. festményét, amely most a Szépművészeti Muzeum tulajdona. Egy olaszországi tanulmányút után Budapesten telepedett le, ahol 1861. a főváros megbízásából Deák Ferenc arcképét festette. Életének egyik utolsó műve a király arcképe, amelyhez az uralkodó Bécsben ült modellt Gy.-nek. Arcképeken kívül oltárképeket is festett.

2. *Gy. Dénes,* építész, szül. Budapesten 1886. 1908-ban a Technológiai iparmuzeum, 1909. az iparművészeti iskola tanári székére hívták meg. Számos középületet, iskolát, templomot épített s munkáit magyaros törekvés jellemzi. A turini világkiállítás magyar házára kiírt pályázaton Töry Emillel és Pogány Móriccal együtt első díjat nyert.

3. *Gy. Kálmán,* rajztanár, szakíró, *Gy.* 1. fia, szül. 1860 márc. 7. Budapesten, hol tanulmányait végezte. 1884-ben a székesfővárosi iparrajziskola tanára lett. A Magyar Iparművészeti Társulat titkárának, majd vezértitkárának, 1908. igazgatójának választotta, 1897 óta az országos iparktatási tanács tagja. Az elemi iskolák rajzoktatásának reformja érdekében hatásos agitációt kezdett, számos nyilvános előadást tartott. 1903 óta rajzoktatási szakfelügyelője a székesfővárosi elemi iskoláknak. 1906. tanítási tervét az Orsz. Közoktatási Tanács elfogadván, az azóta kiadott

újabb rajztanítási tervek az ő közreműködésével készültek. Sok önálló értekezést, bírálatot írt a szaklapokba. 1895 óta egyik szerkesztője a Mintalapoknak; 1897 óta főmunkatársa, 1911 óta pedig szerkesztője a *Magyar Iparművészet* c. folyóiratnak.

Györgyiketündérlak-Nemesbükkösd, l. *Tündérlak.*

Györgyike-virág (*georgina*, növ.), l. *Dahlia.*

Györgylaka (azelőtt: *Jurcsevecz*), kisk. Zala vm. perlaki j.-ban, (1910) 421 horvát lak.; u. p. és u. t. Kisszabadka.

György mester, l. *György*. 3. és 4.

Györgyös, kisk. Sáros vm. girálti j.-ban, (1910) 208 tót lak.; u. p. Remenye, u. t. Tapolyhanusfalva.

Györgypuszta, Nagybaracskához tartozó puszta Bács-Bodrog vm. bajai j.-ban, (1910) 510 magyar-német lak.; u. p. és u. t. Regőcze.

György-rendek. 1. *Bajor*: Szt. György házi és lovagrend. Alapította Miksa Emánuel bajor választófejedelem, felujítva a régi Szt. György lovagrendet. Alapszabályait Miksa fiától, Károly Alberttől (a későbbi VII. Károlytól) nyerte 1729 ápr. 24., XIII. Benedek pápa megerősítette, 1778. Károly Tivadar választófejedelem újból megerősíti, épp úgy IV. Miksa József választófejedelem, ki a bajor rendek között a 2-ik helyre állította. 1827 febr. 25. új szabályokat nyert. Ezek szerint a rend nagymestere a király, első nagyperjele a trónörökös, a második a következő kir. herceg. A rend 6 nagyparancsnokból, 12 parancsnokból és lovagból áll. A rendnek egy papi osztálya is van. 1871 ápr. 14. új alapszabályokat nyert, melyek szerint az irgalmassággal szerzett érdemekért adományozzák. A rend tagjainak katolikus vallásuaknak, 25 évesnek kell lenniök, azonkivül régebben 34 alapítványképes őst kellett kimutatni, kivéve a rend idegen nyelvű tagjait, kik az összám $^1/_3$-át tehették. 1871 óta csak 8 őst kell kimutatni. A rendjellel együtt idegen rendjelt csak nagymesteri engedéllyel lehet hordani. A rend ünnepe: ápr. 24. és dec. 8. Jelvénye: fehérszegélyű, égszínkék kereszt, négy sarkában a bajor ruta, valamennyi csücson arany gombocskákkal. A kerek középpajzson az előlapon az immaculata conceptio képe. A négy rutában a következő arany betűk: V(irgini) I(mmaculata) B(avaria) I(mmaculata). Hátlap vörös, fehér szegéllyel, szintén a négy kék bajor rutával, melyekben a jelmondat kezdőbetűi aranyban: I(ustus) V(t) P(alma) F(lorebit). A medaillon hátlapján zöld koszorúban Szt. György képe aranyban. A kereszt fölött oroszlánfő aranyból, a félhold és a többi ékítmények kékek. Szalagja világoskék, sötétkékbe átmenő fehér széllel.

2. *Orosz* katonai érdemrend. Alapította II. Katalin cárnő 1769 nov. 26. (dec. 7.), tengeren és szárazon szerzett katonai érdemek jutalmazására. 1807-ig a rend csak négy osztályból állott, a mondott évben I. Sándor cár még egy ötödiket, a György-keresztet csatolta hozzá. Jelvénye aranyszegélyü, fehérzománcos, végén széles kereszt, aranyszegélyü vöröses középpajzzsal, rajta a fekete sárkányt ölő Szt. György képe fehér lovon. Pajzs és sisak világoskék, toll, köpeny, ruházata és a lótakaró vörös; hátlapján a szent monogrammja, úgy mint a csillagon, fekete.

3. *Hannoveri* rendjel. Alapította 1839 ápr. 23. Ernő Ágost király, egyuttal hannoveri házirendnek nyilvánittatott. Csak egy osztálya volt.

4. *Sziciliai* érdemrend, melyet Napoleon József nápolyi király 1808 febr. 24. alapított 3 osztályban. A rendjel ma már megszünt.

5. *Angol* érdemrend, l. *Térdszalagrend.*

György-sziget, l. *Santorin.*

Györgytallér, a XVI. sz. óta a katonák által amuletként viselt, különböző értékű ezüstpénz, melynek egyik oldalán a sárkányt megölő Szent György képe, a másik oldalán pedig Jézusnak az apostolokkal a viharból való menekülése látható. Bűbájos célra legalkalmasabbnak vélték a XVI. és XVII. sz.-ban Magyarországon és a Mannsfeld gróf által veretett Gy.-okat; ezeket utánozták is azóta folytonosan és majd babonából, majd a divatnak hódolva, főleg lovas-katonák óraláncon most is viselik a vágás, döfés és lövés ellen megóvó Gy.-okat.

Györgyvályа, l. *Szentgyörgyvälya.*

Györgyvár, l. *Szentgyörgyvár.*

Györgyvölgy, l. *Szentgyörgyvölgy.*

Győri *Jakab*, szalontai hajdu-hadnagy. A rettenthetlen bátorságú, amellett kegyetlen és agyafúrt XVI. és XVII. sz.-beli *hajdunak* valódi példaképe, kit a nép mitosza is szárnyára vett. Mint lelkes magyar és református, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem pártjára állott vakmerő csapataival. 1636. a Szalonta szomszédságában levő Madarásznál a fejedelmi és a török hadaknak kemény mérkőzése volt. Bár a török ereje túlnyomó volt, a csata estig eldöntetlen maradt. Erre mindkét fél visszavonult s egymással szemben helyezkedett el az ú. n. Testhalomnál, melyet Arany is megénekelt. De a cselvetésben jártas Gy. 300 hajdujával megkerülte a török tábort, melyre így hátulról dobpergés, puskadurrogás, hangos csatakiáltás («Jézus, Jézus!» és «Hozzá, hozzá vitézek!»), meg a közelben felrebbenő darvak sipítása között vad rohamban támadt. A megrémült török azt hivén, hogy megérkeztek Rákóczi segédcsapatai, a tábor hátrahagyásával eszeveszett futásnak eredt. Aki nem pusztult el a közeli mocsarakban, Gy. vitézeinek esett áldozatul. V. ö. Az Osztrák-magyar monarchia írásban és képben. Magyarország II. köt.; *Szivos* Béla, A hajduság; *Ballagi* Aladár, A bihari sikság.

Győri csata, 1. *1809. június 14.* A wagrami döntő csatára készülő Napoleon, nehogy a Grácon át Győrbe visszavonult János főherceg seregével az említett csatában szintén részt vehessen, a Bécs-Újhelynél álló Jenő olasz alkirályt Magyarországba rendelte. János főherceg jún. 13. ért Győr alá, ahol 18.000 gyalogost és 2000 lovast számláló hadát a már ott álló, József nádor vezérelte magyar nemesi fölkelő csapattal egyesitette, melynek létszáma 10.000 gyalogosra és 9000 lovasra tehető. Ezzel szemben a francia hadsereg mintegy 42.000 gyalogosból és 13.000 lovasból állott. János főherceg seregét jún. 14-én következőleg állította csatarendbe: Jobb szárny Frimont altábornagy alatt Győrszabadhegy délnyu-

gati csúcsánál; a középhad a főherceg személyes vezénylete alatt egészen Kismegyerig terjeszkedett, a balszárny pedig Mecséry altábornagy alatt Kismegyer és a Viczay-árok között foglalt állást. A csata d. u. 1 óra tájban kezdődött a franciák támadásával. Délután 3 és 4 óra között a két fél gyalogsága közt elkeseredett harc keletkezett, melynek folyamán a franciák lassan tért nyertek s a védőket, kiknél már a töltény is fogytán volt, néhány száz lépésre visszaszorították. Ekkor azonban János főherceg előrerendeli a tartalékban állott Alvinczy gyalogezred 3 zászlóalját, mire a már kritikussá vált harchelyzet ismét jobbra fordul. Ezalatt Montbrun a francia lovassággal d. u. félnégy óra tájban támadásra indul Mecséry ellen, aki a 3 nógrádi fölkelő századból álló Gosztonyi-dandárt a Viczay-árkon át ellentámadásra rendeli előre. Ámde a már ekkor teljesen felfejlődött francia lovasság túlerővel reáveti magát és a magyar fölkelőket visszaveti. A Gosztonyi-dandárt egymás után a többi osztagok is követték és a patakon való átkelésükhöz mérten egyenként nekimentek az ellenségnek, melynek rendezett túlerején azonban e részleges támadások sorjában kudarcot vallottak s így nem csoda, hogy a fegyelmezetlen és gyakorlatlan csapat d. u. 4 óra tájban teljesen felbomolva futásnak eredt. Egyrészük a Sashegyen ugyan ismét rendbe volt hozható, de a többi vagy a harctéren maradt, vagy úgy elszaladt, hogy Budáig, illetőleg hazáig meg sem állapodott. Az osztrák és magyar hadak balszárnya ilyenformán fedezetlenül maradván, János főherceg nem aknázhatta ki a francia gyalogsági támadás visszaveretésének előnyeit. Viszont Jenő alkirály, lovasságának sikereit látva, kevéssel 4 óra után a támadás megujítását rendelte el. Erre a legnagyobb szívóssággal és elkeseredéssel újból lángra lobban a gyalogsági harc, míg végre János főherceg belátván, hogy Montbrun további térnyerése folytán oldala és visszavonulási vonala is veszélyeztetve van, d. u. 5 órakor elrendelte a visszavonulást Ács, illetőleg Komárom felé. A Gy.-ban János főherceg serege 114 tisztet, 6121 embert, 571 lovat, továbbá 2 zászlót és 2 ágyut, a magyar fölkelő sereg pedig, mely e csatában szerepelt utoljára, 26 tisztet és 765 embert vesztett. A francia sereg vesztesége csak hozzávetőleg állapítható meg, de alig tett ki többet 3000 embernél. Az elesettek emlékére *Ottó* főherceg védnöksége alatt Győr város és vármegye közönsége Kismegyeren emlékművet állított, melynek tervét *Ottó* főherceg készítette. A leleplezés 1897 okt. 17. történt meg. V. ö. *Breit*, Az egyetemes hadtört. vázlata, II. köt. és *Bodnár* István, A győri csata c. értekezését (Hadtört. Közlem. 1897).

2. *Gy. 1849 június 28.* A sikeres támadó tavaszi hadjárat és Buda bevétele folytán az osztrák részről elvben már elhatározott orosz beavatkozás csakhamar ténnyé vált és a szövetséges kormányok megállapodása szerint az osztrák főseregnek a Duna mindkét partján, az orosz főseregnek pedig Duklán, Kassán és Miskolczon át kellett Pest felé előnyomulnia. A magyar hadsereg Buda bevétele után Komárom irányában húzódott vissza; Pöltenberg hadteste még mindig Győrnél állott, Kmetty önálló hadosztálya pedig a felső Rábához küldetett. Görgey mindenekelőtt a Duna balpartján előnyomuló osztrák seregrészeket akarta tönkretenni. Az e célból a Váczon át intézett támadó előtörések jún. 9. a *szeredi*, 16. a *zsigárdi*, 20. és 21. pedig a *peredi* ütközetekre vezettek, melyek végeredményükben a magyar csapatoknak Komárom alá való végleges visszavonulásával végződtek. Ezek után Haynau seregét a Duna jobb partján összpontosítván, az I. és IV. hadtestet Pöltenbergnek Győrnél álló VII. hadteste ellen arcban, a III. hadtestet pedig a győri állás baloldalának megkerülése végett Árpáson át Kmetty hadosztálya ellen indította. Utóbbi Ihászinál vívott rövid ütközet után a főseregtől Pápa felé szoríttatott, mire az osztrák III. hadtest Pöltenberg baloldalába került s azt Komárom felé visszavonulni kényszerítette. Pöltenbergnek a Győr és a Rába-vonal megtartását célzó feladata teljesítésében, az 5700 embert és 17 ágyut számláló Kmetty-hadosztályt is beleszámítva, 17,000 ember és 61 ágyú állott rendelkezésére, míg Haynau ellene 28-án 66,000 embert és 290 löveget hozott működésbe. Rendelkezésre álló erejét Pöltenberg következőleg osztotta el: a Csallóközben fekvő Révfalut 2 zászlóalj, 2 lovas század és 8 löveg szállotta meg; ugyanennyi foglalt állást a Szigetkülváros előtt, 2 zászlóalj, 6 lovas század és 9 löveg pedig a bécsi külváros előtt állott fel; 4 zászlóalj, 5 lovas század és 4 üteg a Belvárosban tartalékviszonyban maradt. Végül a pápai útról leendő megkerülhetés ellensúlyozása céljából Lipthay alatt 4 zászlóalj, 8 lovas század és 10 löveg a ménfői állásba s innen később egészen Szemeréig tolatott előre. A Rábán Árpásnál átkelt és Szemere felé előnyomuló osztrák III. hadtest támadásának Lipthay annál kevésbbé állhatott sokáig ellen, miután hírül vette, hogy a közte és a győri fővédelmi állás között fekvő Ménfő irányában az osztrák Schneider-dandár nyomul előre, mellyel Lipthay Csanak és Ménfő között rövid ideig tartó harcot folytatott. Ezalatt az osztrák IV. hadtest, melynek eredetileg Rába-Patonánál kellett volna a Rábán átkelnie, a hidverés nehézségei miatt lemondott ezen szándékáról és ahelyett a Rába és Rábcza között nyomult támadólag előre. Egyidejüleg az I. hadtest az abdai híd felé, az ahhoz tartozó, tüzérséggel és lovassággal megerősített Reischach-dandár pedig a Kis-Duna balpartján Révfalu felé nyomult előre. A Schlick altábornagy intézkedései szerint hatalmas túlerővel támadásra induló osztrákokkal szemben Pöltenberg csapatai nem sokáig tarthatták magukat s délután 4 óra tájban megkezdték a visszavonulást a város előtt emelt elsáncolt állásból a város szegélye felé. Erre különben Pöltenberg már Görgeytől is kapott volt a visszavonulásra parancsot, aki déltájban Győrnél megjelenve, utóbb Ménfőre sietett, hogy ott a vezetést személyesen átvegye. Az Ács felé visszavonuló magyarokat az osztrákok csak gyengén üldözték s az odahagyott Győrt este 6 óra felé, a királlyal az élén, a Benedek-dandár szállotta meg, míg a IV. hadtest többi része egészen a szabadhegyi magaslatokig tolatott előre. A Gy.-ban az osztrákok 9 tisztet, 286 főnyi legénységet és 78 lovat, a magyarok pedig 5 tisztet, 478 főnyi legénységet és 56 lovat vesztettek.

V. ö. *Breit*, Magyarország függetlenségi harcának katonai története III. köt.

Győri emlékkeresztek. Győr várának Schwarzenberg és Pálffy által 1598 márc. 28. történt visszafoglalása oly nagy hatást idézett elő Alsó-Ausztriában, hogy ezen örvendetes esemény emlékére igen sok faluban és az utak mellett kőkereszteket állítottak, melyeket Raaber Kreuzenek nevezett a nép. Idővel a köznép azok eredetét elfelejtette és mai nap ferdítéssel élve: *Rauber-Kreuze*-nek nevezi e kereszteket. A Gomóry G. által (Hadtörten. Közlem. 1893. 279. l.) közölt felirat bizonyítja, hogy e kőkeresztek csakugyan Győr visszavívását jelentették.

Győri káptalan, keletkezése a püspökséggel egyidejüleg Szt. István korára vihető vissza. Kezdetben hat tagból állott, kik szerzetesi közös életett folytattak s meg a XIII. sz.-ban is megtartották egyes ünnepeken a közös étkezés szokását. A XVI. sz.-ban 34 kanonok volt a káptalanban, melynek jelenleg 14 valóságos és 6 címzetes tagja van.

Győri püspökség, alapítását Szt. István korára teszik. Az egyházmegye elő kiterjedésében magában foglalta Moson, Sopron, Győr és Vas vmegyéket, míg egyes részeit 1777. a veszprémi és az ujonnan alapított szombathelyi püspökséghez csatolták. A Gy. jelenleg Sopron, Moson vármegyék, továbbá Győr vm. nagyobb részére és Komárom vmegye területének nagy részére kiterjed. A török hódoltság idején a Gy. csak négy évig (1594—98) szenvedte a rabságot s ennek következtében gazdag javadalmai zavartalan birtokában maradt. A jelenlegi püspök, Várady L. Árpád, a győri püspököknek névsorában a 68-ik helyen áll. A három elsőnek neve a felsorolásban csupán a hagyományra hivatkozással igazolható. Az első győri püspök, kiről biztos tudomásunk van, Arduinus v. Hartvicus 1096—1110-ig. Nevezetes utódai voltak Bakócz Tamás (1487—1494), később esztergomi bíbornok-érsek, Zacharia Delfino bíbornok (1566—1572), aki I. Ferdinánd és II. Maximilián királyok kedves embere volt és mint pápai nuncius szerzett érdemeket, Széchényi György (1658—1685), később esztergomi érsek, aki nagy összegeket áldozott a papnevelés céljaira. Kollonich Lipót bíbornok (1685—1695), Keresztély Ágost, szász herceg (1695—1725), akik utóbb esztergomi érsekek lettek, Schwarzenberg Ernő hg., aki a püspöki lakok fényét emelte nagy anyagi áldozatok árán és Simor János, később esztergomi bíbornok-hercegprimás.

Györk, l. *Galgagyörk, Hévizgyörk, Vámosgyörk.*

Györke (Gyurkov), kisk. Abauj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1910) 623 magyar és tót lak., u. p. Magyarbód, u. t. Alsómislye. 1672 okt. 26. Kobb és Spankau osztrák tábornokok itt megtámadták a kurucokat s győzelmet arattak felettük. L. még *Szepesgyörke.*

Györkefalva (azelőtt: *Györkefalu*), kisk. Szatmár vm. nagybányai j.-ban, (1910) 504 oláh lak., u. p. és u. t. Felsőbánya.

Györkeháza (azelőtt: *Gyurcsina*), kisk. Trencsén vm. zsolnai j.-ban, (1910) 81[illegible] tót lak., u. p. és u. t. Rajecz.

Györköny, nagyk. Tolna vm. dunaföldvári j.-ban, (1910) 2643 német és magyar lak., postahivatal, u. t. Nagydorog.

Győrladamér (azelőtt: *Ladamér*), kisk. Győr vm. tószigetcsilizközi j.-ban, (1910) 384 magyar lak., u. p. Győrzámoly, u. t. Győr.

Győröcske, kisk. Ung vm. nagykaposi j.-ban, (1910) 258 magyar lak., u. p. Záhony, u. t. Csap.

Győröd (azelőtt: *Giroda*), kisk. Temes vm. központi j.-ban, (1910) 1419 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Temesremete. L. még *Alsógyőröd* és *Felsőgyőröd.*

Györök, l. *Balatongyörök, Szőllősgyörök.*

Györök *Leó,* festő, szül. Pápán 1847 ápr. 22., megh. 1899 dec. 15. Budapesten. Tengerésznek készült, de áttért a festői pályára s Angliában és Párisban tanult. Itt érte őt a commune vihara, amelyben Gy. élénk részt vett, úgy hogy csak bajjal birt menekülni a rámért halálos ítélet elől. 1871. hazajött s előbb mint mérnök, majd mint tanár működött. 1882. állította ki először *Zappuntello* c. képét a Műcsarnokban s attól fogva sűrűn voltak láthatók tengeri tájképei a kiállításokon. Saját vitorlás hajóján évenkint bejárta az Adriát s onnan hozta kisméretű képeinek motivumait. Nyughatatlansága kinzó idegbetegséggé fajult, életét végre önkezével oltotta ki.

Győrös, l. *Feketegyőrös.*

Győrösd (azelőtt: *Zsurest*), kisk. Krassó-Szörény vm. lugosi j.-ban, (1910) 308 oláh lak., u. p. Szárazány, u. t. Bozsor.

Győrrévfalupataház, l. *Révfalupataház.*

Győrság (azelőtt: *Ság*), kisk. Győr vm. pusztai j.-ban, (1910) 1126 magyar lak., u. p. Pázmándfalu, u. t. Győrszentmárton.

Győr-sopron-ebenfurti vasút. Győrtől Lajtaújfalu országhatárig, illetőleg Ebenfurtig terjedő rendes nyomtávolságú, gőzüzemű, 120·26 km. hosszú magánvasút. Megnyilt Győrtől Sopronig 1876 jan. 3., innen Lajtaújfaluig 1879 okt. 28., Győrtől a Rába partjáig terjedő s csak árúforgalomra berendezett 1·9 km. hosszú rakodó-vágánya 1891 máj. 1., a Győr Máv. pályaudvarig terjedő 1·7 km. hosszú, valamint a Soprontól a soproni délivasúti pályaudvarig vezető 1·3 km. hosszú összekötő vonala 1876 jan. 3. A felszerfalvi, czinkfalvi és nagyczenki cukorgyárakhoz egy-egy vontató vágánya van. Csatlakozik: Győrnél a Máv. és győr-veszprém-dombovári hév.-hoz; Csornánál a pápa-csornai és dunántúli hév.-hoz; Sopronnál a délivasút-, sopron-kőszegi és sopron-pozsonyi hév.-hoz; Ebenfurtnál a wien-pottendorfi és wittmannsdorf-ebenfurti hév.-hoz; Eszterházánál a fertővidéki hév.-hoz; Vulkapardánynál a sopron-pozsonyi hév.-hoz. Az igazgatóság Budapesten, az üzletigazgatóság Sopronban van.

Győrsövényház (azelőtt: *Sövényház*), kisk. Győr vm. tószigetcsilizközi j.-ban, (1910) 128[illegible] német és magyar lak.; postahivatal; u. t. Lébény

Győrszabadhegy (azelőtt: *Szabadhegy*) előbb önálló puszta, jelenleg Győr városának IV. kerülete. Népessége (1910) 2041. Vasútállomás, posta, távíró, távbeszélő.

Győrszabadi (azelőtt: *Szabadi*), kisk. Győr vm. tószigetcsilizközi j.-ban, (1910) 379 magyar lak.; u. p. és u. t. Bácsa.

Győrszemere (azelőtt: *Szemere)*, nagyk. Győr vm. sokoróaljai j.-ban, (1910) 1696 magyar lak.; vasútállomás, posta, táviró, távbeszélő.

Győrszentiván (azelőtt: *Szentiván)*, nagyk. Győr vm. tószigetcsilizközi j.-ban, (1910) 4014 magyar lak.; vasútállomás, posta, távbeszélő.

Győrszentmárton, nagyk. Győr vm. pusztai j.-ban, (1910) 3068 magyar lak., a járási szolgabirói hivatal és járásbiróság székhelye, takarékpénztárral, hitelszövetkezettel, posta- és távíróhivatallal és távbeszélővel. Határában van *Pannonhalma* (l. o.) bencés apátság.

Győrsziget, azelőtt község, most Győr városával van egyesítve.

Győrtelek, kisk. Szatmár vm. mátészalkai j.-ban, (1910) 1023 magyar lak.; vasútállomás, posta, táviró, távbeszélő. L. még *Hadadgyőrtelek* és *Somlyógyőrtelek*.

Győrújfalu (azelőtt: *Ujfalu)*, kisk. Győr vm. tószigetcsilizközi j.-ban, (1910) 572 magyar lak.; u. p. és u. t. Győrzámoly.

Győrvár, kisk. Vas vm. vasvári j.-ban, (1910) 770 magyar lak.; vasútállomás, posta, táviró.

Győr-veszprém-dombóvári h. é. vasút. A Máv. Győrszabadhegy állomásától Újdombóvárig terjedő fő- és Jutastól Veszprémig kiágazó szárnyvonalból álló, 203·2 km. hosszú, rendes nyomtávolságú gőzüzemű h. é. v. A Máv. győrgyőrszabadhegyi és újdombóvár-dombóvári vonalát peage-ban használja. Megnyilt Hajmáskértől Újdombóvárig 1895 dec. 30., Győrtől Bakonyszentlászlóig 1896 aug. 10. és innen Jutas-Veszprémig 1896 dec. 16. Csatlakozik: Győrszabadhegy, Jutas, Hajmáskér, Újdombóvár és Veszprémnél a Máv.-hoz; Lepsénynél a déli vasúthoz; Tamási-Majsamiklósvárnál a hidegkúttamási-i h. é. v.-hoz; Veszprémvarsánynál a pápa-bánhidai h. é. v.-hoz és Győrnél a győrsopron-ebenfurti vasúthoz. A v.-t. székhelye: Budapest. A Máv. üzemében van.

Győry, 1. ***Elek***, jogtudós, szül. Győrött 1841 máj. 1., megh. Budapesten 1902 febr. 6. Az ügyvédi pályára lépett, s a budapesti ügyvédi kamarának 15 évig ügyésze volt, 1894. pedig elnöke lett. Az 1889-iki jogászgyűlés alelnöke volt. Pauler igazságügyminiszter megbizásából a polgári törvénykönyv általános és családjogi részéről tervezetet készített, 1891—92. pedig a házassági jogról készített tervezetet. Élénk részt vett az ág. ev. egyház ügyeiben is. Több izben volt képviselő.

2. *Gy. Ilona*, irónő, *Gy. 7.* leánya, szül. Orosházán 1868 dec. 13. A budapesti tanítónőképző intézetben nyert 1887. oklevelet és kilenc évig működött a fővárosnál. 1903-ban férjhez ment *Ginever* Arthurhoz, a londoni University College tanárához és Angliába költözött. Irt költeményeket, tanulmányokat és hét éven át szerkesztette a Párisi divat c. női divatlapot, de különösen kitünt jeles műfordításaival. Ezeken kivül kiváló érdemeket szerzett a magyar kultúra és közviszonyok külföldi ismertetésével. Állandó előadója lett a legnagyobb angol városok Corporation-Lecture-einek, vagyis a városi hatóságok rendezte irodalmi és néprajzi előadásoknak. A nemzetközi erkölcsnevelő kongresszuson tartott előadásának sikere folyán az angol Parent's National Educational Union is előadói közé választotta, melynek egyetlen idegen származású tagja. Gy.-t az ily jellegű szónokok legjobbjai közé sorozzák. Fordításai: Byron: Kain, kiadta a Kisfaludy-Társaság, több Byron-, Moore- és Victor Hugo-költemény. Regényfordításai: Thackeray, Hiúság vására; Walter Scott, Ivanhoe; Dickens, Dombey és fia; Mark Twain, Az amerikai örökös; Bret Harte, Cressy; Gerard, Lady Baby; Paul Margueritte, Szeret? Nem szeret? Egyéb fordításai: Andersen regéi; Stanley és Emin pasa. Megirta Mme de Maintenon, Nightingale Florence és Harriet Beecher-Stowe életrajzát s a budapesti Uránia Szinház részére Skócia c. nagysikerű darabját (1905). Férjével együtt fordította angolra gr. Andrássy Gyulának A magyar állam fenmaradásának és alkotmányos szabadságának okai c. munkáját The Development of Hungarian Constitutional Liberty címen; Ajtay művét a nemzetiségi kérdésről The Hungarian Question, Riedl Frigyes Magyar irodalomtörténetét a Gossféle Literatures of the World sorozat számára. Hungarian Grammar címen angolok számára írt magyar nyelvtant adott ki. Több angol nyelven tartott magyar irodalomtörténeti előadása nyomtatásban is megjelent.

3. *Gy. István*, kémikus, szül. Debreczenben 1861 júl. 15. Tanulmányait a budapesti, heidelbergi s müncheni egyetemen végezte. Lengyel tanár mellett előbb gyakornok, 1887—1894. tanársegéd volt. 1894-ben a budapesti m. kir. kertészeti tanintézet kémia tanárává nevezték ki; 1913 óta a földmiv. miniszterium kertészeti osztályába is be van osztva. Borsavmeghatározó és szeszpárló készüléke általánosan ismeretes. Fontosabb dolgozatai: *Uj nitrogéntartalmú vegyületről* (két közlemény, Matematikai és Természettudományi Értesítő IX. és X. köt.); *Uj térfogatos módszer a solutio arsenicalis Fowleri és a hánytató borkő vizsgálatára* (két közlemény, a Gyógyszerészeti Hetilap XXXII. évf., németül a Fresenius Zeitschriftben); *Az antimonsulfid mennyiségi vizsgálata; A cyanhidrogén oxidatiója kalium permanganáttal*; azonkivül a *Győry, Schilberszky, Ströcker Gyógyszerészgyakornoki tankönyv* (Budapest 1902) fizikai és kémiai részét irta. Tevékény működést fejtett ki a kertészeti irodalomban is; hosszabb ideig résztvett a *Gyümölcskertész* c. lap szerkesztésében; társszerkesztője a földmiv. min. kiadásában megjelenő *Kertészet* c. lapnak. Szerkesztette még *A kis kertész* c. tankönyvet és annak talajtani részét irta. Munkatársa e Lexikonnak is.

4. *Gy. Loránd*, gazd. szakiró, *Gy. 7.* fia, szül. Orosházán 1871 ápr. 11. Jogi tanulmányait Budapesten elvégezvén, 1894. a földmiv. minisztériumba lépett, ahol 1907. min. oszt. tanácsossá nevezték ki. A földmiv. minisztérium kereskedelempolitikai főosztályának h. főnöke. Mint ilyen számos kereskedelmi szerződés és az Ausztriával való szerződés munkálataiban vett részt s több kitüntetésben részesült. A római nemzetközi mezőgazdasági intézet szervezési munkáját is intézi s az intézet által kiadott francia nyelvű közlemények-nek magyar nyelven való közzétételére a földmivelésügyi miniszter által megindított folyóiratnak

szerkesztője. *Az Anyaföld* c. darabját, melyet a budapesti Uránia-szinház 1913 febr. mutatott be, az ország több nagy városában is előadták. Munkatársa e Lexikonnak is.

5. *Gy. Sándor*, mérnök, szül. Tarjánban (Komárom) 1795., megh. Pesten 1860 márc. 9. 1825. a pesti egyetemen mérnöki oklevelet nyert. 1832. a Magyar Tud. Akadémia rendes tagjává választotta. Művei: *A Buda és Pest közt építendő álló hidról* (Pest 1832); *A felsőbb analysis elemei* (Buda 1836–40. 2 füz.); *A hangrendszer kiszámitásáról és zongorák hangolásáról* stb. (Buda 1858, Pest 1864).

6. *Gy. Tibor (nádudvari)*, orvos, szül. Budapesten 1869 máj. 9. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol 1893. avatták orvosdoktorrá. Azután a Szt. Rokus-kórházban képezte tovább magát s 1902. az orvosi történelemből magántanári képesitést nyert. 1905-ben az állatorvosi főiskolán az állatorvostan történelmének, mint kötelező tárgynak, előadásával bízták meg. A közoktatásügyi miniszter mintegy 12-szer küldte külföldre orvostörténelmi tanulmányok gyüjtése céljából, többek között a lipcsei orvostörténelmi intézetbe is. Elnökségi tagja Gy. a Deutsche Gesellschaft für Geschichte der Medizin-nek, a Société française d'histoire de la Mèdicine-nek; a berlini kir. orvosi akadémiának, a hallei Academia Leopoldino-Carolinának levelező tagja. A budapesti kir. orvosegyesületnek éveken át könyvtárnoka, háznagya és igazgatótanácsának tagja volt. Irodalmi dolgozatai főleg orvostörténelemi tárgyúak, magyar és német nyelven jelentek meg. Gy. zenével is foglalkozik; dalainak nagy része nyomtatásban is megjelent.

7. *Gy. Vilmos*, evang. lelkész és iró, szül. Győrött 1838 jan. 7., megh. Budapesten 1885 ápr. 14. Irói tehetségének első jelei már a budapesti kegyesrendi gimnázium felső osztályaiban kitüntek, hol Horváth Cyrillben talált nemes buzditóra. A budapesti teológiai akadémián s a berlini egyetemen (1856–1861) hittudományi előadásokat hallgatva, már korán az idegen nyelvek tanulmányozásával foglalkozott s ritka nyelvtehetséggel megáldva, csakhamar sokoldalú nyelvismeretekre tett szert. Egy évig Pesten Székács József mellett segédlelkész, 1862–1876-ig Orosházán, majd haláláig Budapesten rendes lelkész volt. Mint egyházi szónok nagy hirre tett szert (Szónoklatai halála után összegyüjtve: *Gy. egyházi beszédei*, 1886) s egyéniségének értékes és szeretetreméltó vonásai által hívei körében páratlan népszerüségre. Példaképe volt az igaz embernek és a jó papnak. Fiatal korától kezdve állandóan érdeklődött az irodalom iránt s tevékeny részt vett irodalmunk életében mint a Petőfi- és Kisfaludy-Társaságok (1868), majd az Akadémia (1872) tagja. Irt egyházi műveket, átdolgozta a Károli-féle biblia-fordítás újtestámentomi részét, de munkásságának java részét a világi szépirodalomnak szentelte. Dolgozott az ifjuságnak (mesék, képeskönyvek; *Balassa János*, történeti elbeszélés, 1858, 1872, 1873; *Legujabb Robinson* 1869, 1873, 1907), s e műveivel ifjusági irodalmunk egyik megalapitója lett, irt lirai költeményeket, jobbára a 60-as években, melyekben vallásos áhitatának, szerelmének, családi boldogságának ad hangot (megjelentek halála után *Költemények* c. alatt 1886), elbeszéléseket nagy számmal a szépirodalmi folyóiratokba, melyek közül *Elbeszélések* c. alatt 1886. egy, 1888. és 1909. két kötet jelent meg, s egy vigjátékon kivül három népszinművet: *Nótás Kata* (1879); *Az öreg béres* (1881); *A jeles kompánia* (1883); melyek a Népszinházban színre is kerültek, s az első kettő nyomtatásban is olvasható. Eredeti munkásságánál sokkal jelentősebb műforditói tevékenysége, amire nyelvismeretein kivül verselő készsége, formaérzéke és könnyed stílusa miatt egyenesen rátermett s valóban egyike volt legjelesebb műforditóinknak. Forditott angolból (Shakespeare), franciából (Molière), svédből (Tegnér, *Frithiofmonda*; vegyes költemények); de legtöbbet spanyolból: Moreto, *Közönyt közönnyel*; Calderon, *Az állhatatos fejedelem*, *Az élet álom*, *A zalameai biró*; Cervantes, *Don Quijote*; A ganzul-románckör; Alarcon y Mendoza, *A hazug*. Életrajzát megirta *Rudnai* Rezső bevezetésül Gy. költeményeinek 1886-iki kiadása elé.

Győrzámoly (azelőtt: *Zámoly*), kisk. Győr vm. tószigetcsilizközi j.-ban, (1910) 1338 magyar lak.; posta, távbeszélő.

Győzelem. Az ellenfél hadierőinek fegyveres erő alkalmazásával oly mérvü gyengítése, hogy legközelebbi hadicélunk elérésében meg nem gátolhat. Döntő a Gy. akkor, ha az ellenség hadierői oly állapotba jutottak, hogy nem képesek többé az egész hadjárat főcéljának elérésében megakadályozni. A harctéren való Gy. annál becsesebb, mennél inkább megrendíti a legyőzött fél katonai rendjét (erélyes üldözés) és mennél inkább nehezíti a legyőzött fél veszteségeinek gyors pótlását (a hadászati alappal való összeköttetéseinek megszakítása). L. még *Diadal, Diadalív, Diadalkocsi*.

Győző, személynév, l. *Magyar személynevek*.

Győzős agár, mely a hajtott vadat kitartó erővel s fokozódó sebességgel hajtja, ellentétben a sebes agárral, mely kezdetben hajt gyorsan s végül lassul.

Gyubákó, község, l. *Vágó*.

Gyúcső, l. *Gyujtódugó*.

Gyufa, l. *Gyujtó*.

Gyufaadó. Az állami bevételek fokozásának a szükségessége sok államban a Gy. behozatalára vezetett. Tisztán pénzügyi célt szolgál, mivel fennmaradását tűzrendészeti szempontok nem teszik megokolttá. Végeredményében a gyufa vevőit, fogyasztóit terheli, ez adónem tehát tisztán fogyasztási adó és hol egyedáruság alakjában, hol pedig a gyártási és elárusitási jog bérbeadása útján honosítják meg. *Olaszországban* a Gy.-t az 1895. évi júl. 28-iki törvénnyel hozták be, az adót itt részint bélyegek alkalmazásával, részint a gyárosok által fizetendő engedélyilletékkel róják le. *Franciaország* a háború után 1871. évben létesítette a Gy.-t, eredetileg bélyegadó alakjában, azonban már 1872. a gyártási és elárusítási jognak kizárólag az állam részére való biztosítása útján. Az évi bevétel meghaladja a 30 millió frankot. *Oroszországban* a Gy. 1848. év óta áll fenn, időleges szünetelés után 1888. évben ismét behozták. Van még Gy. *Görögországban* (1884.

év óta), *Spanyolországban* (1892. év óta), *Venezuelában*, újabban pedig a birodalmi pénzügyi reform létesítésekor 1909. évben behozták a *Németbirodalomban* is (Zündwarensteuer). A Gy.-t a gyáros rója le, még mielőtt a gyufát a gyárból kiviszik illetőleg a forgalomnak átadják. A gyufa csak szabályszerű csomagolásban hozható forgalomba és az egyes dobozokon a gyáros neve kitüntetendő. Az egész üzem pénzügyi ellenőrzés alatt áll. Az 1909. évi jún. 1. után üzembe hozott, valamint az olyan gyáraknál, melyeknek egy évi gyártási eredménye bizonyos mennyiséget meghalad, a Gy. a törvénynek életbeléptetésétől számított 5 év mulva $20^0/_0$-kal emelkedik. *Magyarország és Ausztria* szintén foglalkozik a Gy. eszméjével.

Gyugy (azelőtt: *Tót-Gyugy),* kisk. Somogy vm. lengyeltóti j.-ban, (1910) 1066 magyar lak., u. p. és u. t. Szőllősgyörök.

Gyujtó 1. *Gy., gyufa,* rendesen 50 mm., ritkán 30 mm. vagy 100 mm. hosszú, 2 mm. vastag hengeres, recés, négyzetes vagy lapos négyszögű pálca, viasszal bevont pamutbél, újabban papirhenger is, melynek egyik vége paraffinnal vagy kénnel, majd pedig foszforral (esetleg amorf) van fölszerelve. A Gy.-hoz használt fának, a *Gy.-szálnak* puhának, szivacsosnak, hasadékonynak, amellett azonban elég szilárdnak, rugalmasnak és lehetőleg fehérnek kell lennie. Legalkalmasabb erre a jobb fajta nyárfa, másodsorban a lucfenyőfa, végre kivételesen még a bükkfa.

A legrégibb Gy. az 1815. feltalált ú. n. *Congreve*-féle. Ezen a Gy.-n 3 sr. klórsavas kálium, 1 sr. kén- és gummi arabicumból álló keverék volt, mely keverék kénsavba mártva meggyuladt. A hozzá szükséges kénsavat azbeszttel bevont kis palackokban tartották. 1832. Trevani és Romer bécsi cég az első, dörzsölés által meggyuló Gy.-t klórsavas kálium- és antimonkénegből készítette. 1833—35 között terjedt el a foszfor-Gy., melyet a debreceni születésű *Irinyi* János talált föl. Ezt a találmányt Romer szabadalmaztatta és forgalomba hozta. Az első Gy., mely foszfor, klórsavas kálium, antimonkéneg és gummiból készült, igen gyulékony volt s azért a klórsavas káliumot nemsokára salétrommal, később pedig salétromsavas ólom és ólomhiperoxid keverékével helyettesítették. A mérges, sárga foszfort újabban az alaktalan, vörös foszforral helyettesítették (svéd Gy.). Foszformentes Gy.-t is készítettek, de ezek a foszforos Gy.-t még nem pótolhatják.

A legtöbb Gy.-gyár a Gy.-szálkákat (fadrótot) készen veszi. A szálkákat mindenekelőtt az ú. n. rámákba rakják. A ráma rovátkás falécekből áll, melyek vasrudakra tolhatók és ékkel összeszoríthatók. A ráma megtöltése akképen történik, hogy a munkás egy csomó pálcikát a lécen végighúz, mialatt a rovátkák megtelnek. Jelenleg a berakásra leginkább a *Sebold*-féle gépet (l. *Berakó gép)* használják. A Gy.-kon alkalmazott gyulékony foszforkeverék oly gyorsan ég el, hogy a fa tőle nem gyuladhat meg, azért a pálcikákat előbb valami gyulékonyabb közvetítő anyagba mártják. Rendszerintként alkalmaznak (kénes gyujtó), de mivel az kellemetlen szagú kéndioxidot fejleszt, a finomabb Gy.-t paraffin, stearin és kolofonium keverékébe mártják. A ként v. a stearint lapos vasüstben megolvasztják. Hogy a pálcikákra mártáskor sok kén v. stearin ne ragadjon, megmelegítik a pálcikák végét úgy, hogy a rámát rövid ideig meleg vaslemezre teszik. A fölmelegített végü pálcikákat ezután bemártják és a felesleges ként lerázogatják. A Gy.-kon alkalmazott Gy.-szer foszfornak, oxigént elbocsátó anyagoknak, valami ragasztóanyagnak és esetleg töltő anyagoknak keveréke. Az utóbbi közé sorozható a teljesen fölösleges festőanyag is, melyet finomabb Gy.-kon találunk. Az oxidáló anyag lehet klórsavas kálium, salétrom, salétromsavas bárium, krómsavas kálium, barnakő, salétromsavas ólom, ólomhiperoxid stb. A ragasztó anyag lehet enyv, gummi arabicum és dextrin. Az enyves keveréknek az a hátránya, hogy mártogatáskor föl kell melegíteni, a gummi arabicum pedig drága, azért leginkább az olcsó dextrinnel pótolják. A keverékek összetétele nagyon különböző. Jó keverékben csak $5—7^0/_0$ foszfor van és robbanás nélkül, lassan ég el. Egyszerű Gy.-keverék készül: 4 lit. vizből, 5·6 kg. dextrinből, 1·8—2·0 kg. foszforból és 22·5 kg. ólomkeverékből (salétromsavas ólom és ólomhiperoxid). A közönséges ólmos Gy.-keverék barnaszínű a benne levő ólomhiperoxidtól, azért a színes keverékeket salétrommal, salétromsavas báriummal vagy klórsavas káliummal készítik, pl. kék keverék: 15 sr. szenegálgummi, 5 sr. foszfor, 15 sr. klórsavas kálium, 10 sr. üvegpor, 5 sr. ultramarin.

A klórsavas kálium és vörös foszfor keveréke dörzsöléskor rendkívül könnyen meggyulad. Ezen alapszik a *svéd Gy.*, melynek Gy.-keveréke főképen klórsavas káliumból és gummi arabicumból áll, melyhez krómsavas káliumot, barnakövet, ólomhiperoxidot, vaskéneget, antimonkéneget stb. is kevernek. A doboz felülete pedig enyvvel kevert vörös foszforral van bekenve, melyhez némelyek üvegport, antimonkéneget stb. is kevernek. Főképen a foszfor mérgessége miatt igyekeztek foszformentes Gy.-keveréket készíteni, de mindeddig nem sikerült oly keveréket összeállítani, mely a foszfort teljesen nélkülözhetővé tette volna. Az alkalmazásba jött keverékek vagy nagyon robbanók és veszélyesek, vagy nem gyuladnak meg oly biztosan, mint a foszforkeverékek. A foszformentes keverékek leginkább alkénessavas ólmot, klórsavas káliumot, pikrinsavas káliumot, antimonkéneget és krómsavas káliumot tartalmaznak.

A *Vulkán-Gy.* fejnélküli pálcikákból áll, melyek a svéd gyujtóhoz hasonlóan a vörös foszforral bekent dobozon meggyuladnak. A pálcikákat 30 sr. víz, 20 sr. klórsavas nátrium, 4 sr. kénsavas ammonium és 2 sr. mézgából készített oldatban áztatják. A doboz felületén 1 sr. vörös foszfor, 1 sr. antimonkéneg és gummi arabicum keveréke van. *A fidibusz és szivar-Gy.-k* salétrommal és ólomcukorral áztatott papirból v. papirlemezből készülnek, mely a taplóhoz hasonlóan parázssal ég. A fidibusz összehajtott papirszelet, melynek egyik végén kevés Gy.-keverék van, a szivar-Gy.-k pedig papirlemezből vágott romboéderek, melyeket alkalmazáskor a szivarba dugnak és dörzsölés által meggyujtják. A papir parázsánál szélben, esőben is meggyulad a szivar. Az ú. n. *matróz-*

Gy. a közönséges Gy.-énál nagyobb fejű s lassan égő keverékből készül, úgy hogy szélben és esőben is meg lehet vele a szivart gyujtani. Ez a keverék ½ sr. szenegálgummi, 1 sr. salétrom és 1 sr. hársfaszénből készül, melyet szegfűolajjal illatosítanak. A fapálcikákat először ebbe a keverékbe mártják és csak azután a közönséges Gy.-keverékbe, hogy dörzsölés által meggyujthatók legyenek. *A viasz-Gy.-k* közönséges Gy. hosszuságára vágott vékony viaszgyertyácskákból készülnek, melyeket kézi munkával a rámákba raknak és úgy, mint a közönséges Gy.-t, a Gy.-keverékbe mártják. A gyujtófej mártóanyagát, amelynek lényeges alkotórésze a fehér foszfor, nyilt tüzön és nyilt edényben túzveszélyessége és mérgező hatása folytán nem szabad főzni. A mártóanyagot tehát egy kettős falú, gőzzel fűtött edényben főzik (l. az *ábrát*), amelynek fedele *P* lehetőleg legmentesen jár. Az anyagot *M* forgólapáttal keverik. A keletkező foszforgőzöket a keverőlapát tengelye mögött pontozva jelölt nyiláson át szívják el keletkezésük helyéről, hogy a műhelybe ne jussanak. Hazánkban a Gy.-ipar az utolsó évtizedben némi hanyatlást mutat, amit a nagy külföldi verseny okoz. Újabb időben különösen az ú. n. svéd Gy.-k gyártása vett nagyobb lendületet. Kormánykörökben már nálunk is foglalkoznak a Gy.-adó eszméjével, mely külföldön már több országban régebben be van hozva, l. *Gyufaadó.*

2. *Gy.*, az a készülék, amely a tüzérség lövedékének, srapnelnek és gránátnak felrobbanását okozza. Általában kétféle *Gy.*-t különböztetünk meg, időzített és csapódó Gy.-t. Előbbi bizonyos idő elteltével, utóbbi csak akkor robbantja fel a töltényt, ha az kemény tárgyba ütődik. Legújabban már csak kettős gyujtót, vagyis olyat használnak, mely mindkét előbb említett funkcióra képes. A kettős Gy. metszetét az *ábra* mutatja.

Gyujtó *Izabella*, írónő, l. *Fanghné.*

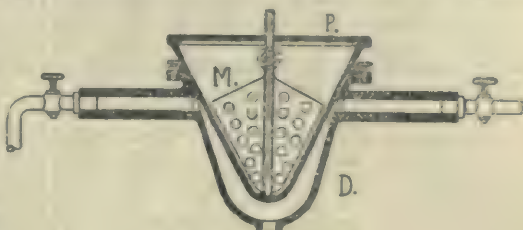
Gyujtóadó, l. *Gyufaadó.*

Gyujtóakna, a német és olasz szenítő módnál a szenítő tér közepétől a tetőig felérő hasábalakú nyilás, mely a szenítőrakás meggyujtására szolgál, l. *Szénégetés.*

Gyujtóbomba, az ellenség által elfoglalt tárgyak felgyujtására szolgáló lövedékek, melyek e célra gyulékony anyaggal vannak megtöltve.

Gyujtódugó, *gyucső* (ném. *Brandel*), rézből vagy sárgarézből készített, szemesés lőporral megtöltött csövecske, melybe zsinór van elhelyezve akként, hogy annak érdes részével való dörzsöléssel a Gy. csövébe tett robbanó anyag lángot vet s a lőport fellobbantja.

Gyujtóelegyek, *gyúkészítmények* (ném. *Brandsatz*), kénből, salétromból, gyantából, lőporlisztből s néha még összeaprított szöszből is összeállított, könnyen meggyujtható s nehezen elolthatö anyagok, melyek lángjának oly nagy hőmérséklete van, hogy minden éghető testet meggyujt. Gyujtólövedékek megtöltésére használják. Az északamerikai polgárháborúban *Fenian-fire*-t (l. o.) használtak Gy.-ként. A *lotharingiai tűz* két vegyüléknek

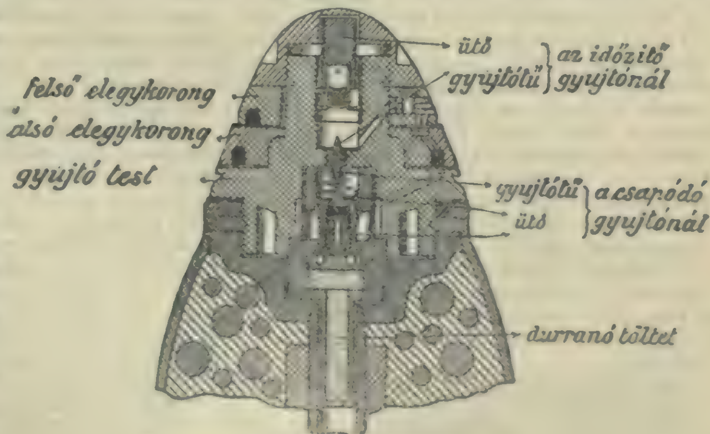

Gyujtófejkeverék-főző.

egymással érintkezésbe jutásakor vet rendkívül hosszú, nagy hőmérsékletű lángot; az egyik klóros kénnek foszforos kénnel való vegyüléke, a másik híg ammoniak. Vizek felületén égő tüzet úgy idéznek elő (hajók meggyujtására), hogy 1 gr. káliumot 600 gr. benzinnel dobnak a vízbe; a kálium a vízzel érintkezve meggyulad s ez meggyujtja a szétfolyó benzint.

Gyujtófelület, l. *Gyujtóvonal.*

Gyujtogatás, törvényben meghatározott tárgyaknak szándékos felgyujtása. A Gy. alanya bárki lehet, a tulajdonos is; de ha a felgyujtott tárgy a felgyujtó tulajdona s a felgyujtás nem jár mások veszélyeztetésével, úgy a Gy. a Btk. 422. § utolsó bekezdése értelmében nem büntethető; ebből nyilvánvaló, hogy a Gy. tulajdonképen közveszélyű bűntett, melynek lényege nem annyira a bekövetkezett káros eredmény, hanem a mások személyére vagy vagyonára veszélyes tűzvesz szándékos előidézése. A Gy. tárgyai általában az ingatlanok (emberek lakául szolgáló, erre rendelt, vagy több ember összejövetelére szol-

A kettős gyujtó metszete.

gáló épületek, továbbá raktárak, gazdasági épületek) és bizonyos a törvényben felsorolt ingók (szabad téren fekvő nagyobb mennyiségű árú- v. terménykészlet, a földtől el nem vált vagy garmadában, illetve halomban levő gabona, nagyobb mennyiségü építési vagy tüzelésre szolgáló anyagkészlet). A Gy. büntetése 5—10 évi fegyház, a minősített esetekben (épületeknek oly időben való szándékos felgyujtása, midőn azokban ember tartózkodik, — bizonyos közérdekü épületeknek pl. templom, közkönyvtár stb. felgyujtása — oly tárgyak felgyujtása, melyek nagymérvű veszélyt idéznek elő, pl. lőporraktár felgyujtása) 10—15 évi fegyház, végül: ha a felgyujtott helyiségben volt személy a tűz által életét vesztette s a gyujtogató azt, hogy a helyiségben valaki van, beláthatta, amennyiben cselekménye Gy.-t nem képez, továbbá ha a gyujtogató egy időben vagy rövid időköz alatt több Gy.-t, vagy egy Gy.-t, de többek szövetségében követett el, úgyszintén a csapatosan rablás vagy rombolás céljából elkövetett Gy. büntetése életfogytig tartó fegyház. Büntetlen a Gy., ha a tűz továbbterjedését a tettnek felfedezése s nagyobb kár okozása előtt a tettes maga v. intézkedései következtében mások megakadályozták. A törvény bünteti még a szövetséget, ha ahhoz előkészületi cselekmény is járul és pedig 2 évig terjedhető börtönnel. L. még *Robbanó szerekkel elkövetett büncselekmények*, *Tűzvészokozás vétsége*.

Gyujtogató levél (ném. *Brandbrief*), egyesekhez v. egész községekhez intézett oly levél, mely gyujtogatással való fenyegetést tartalmaz. Zsarolási célból történt elküldése a zsarolásnak minősített esetét állapítja meg, mely mint bűntett 5 évig terjedhető fegyházzal, hivatalvesztéssel és a politikai jogok gyakorlatának felfüggesztésével büntetendő. Zsarolási cél hiányában a cselekmény közcsend elleni kihágás, amely egy hónapig terjedhető elzárással és 400 kor.-ig terjedhető pénzbüntetéssel, ha pedig a Gy. valamely községnek v. vidéknek lakosait fenyegeti, 2 hónapig terjedhető elzárással és 600 kor.-ig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.

Gyujtogató madár (*Avis incendiaria*), a havasi csóka (*Pyrrhocorax pyrrhocorax* L.) neve a klasszikus irodalomban.

Gyujtogató téboly, gyujtogatási téboly, l. *Pirománia*.

Gyujtógép, a gyufa felfedezése előtt gyujtásra használt gépek, minő pl. a Döbereiner-féle Gy.

Gyujtógömb v. *gyujtógolyó*, két vasabroncsból alkotott gömb, melyet gyujtóanyagokkal megtöltenek, erős vászonnal bevonnak, kenderszalagokkal körülfonnak és azután híg szurokba mártanak. A Gy.-öket csekély lőportöltéssel mozsarakból hajítják felgyujtandó tárgyakra, hajókra stb.

Gyujtógyártás, l. *Gyujtó*.

Gyujtóhajó (ném. *Brander*; ol. *bruloto*; franc. *brûlot*; ang. *fire-ship*), hajózási célokra többé már nem használható régi hajó vagy más vizi jármű, mely könnyen égő, gyulékony anyagszerekkel megrakva és meggyujtva, régi időkben tengeri ütközetek alkalmával a szél felőli oldalról v. az árammal az ellenséges hajókra bocsáttatott, hogy azokat szintén meggyujtsa. Bizonyos hírnévre tettek szert Gianibellinek 1585. Antwerpen ostrománál a spanyolok ellen használt Gy.-i, melyek a Schelde folyamot elzáró híd ellen működtek sikerrel. Nevezetes eredménnyel használták az angolok 1588. a spanyol armada (l. o.) ellen, továbbá a görög szabadságharcban Miaulis szabadsághős a török flotta ellen, melyet 2 ízben megsemmisített, valamint Cochrane és Exmouth lordok Algir bombáztatásánál. Az ágyúk tökéletesítése és a gőzhajók fellépése óta Gy.-kat használni mind nehezebbé vált. Utoljára 1849. Velence körülzárolása alkalmával az osztrák hajóhad által alkalmaztattak.

Gyujtókészülék, a katonaságnál töltények lőporának vagy lövedékek robbantó anyagainak meggyujtására szolgáló készülék. A töltények lőporának meggyujtására szolgálnak puskáknál a töltényhüvely aljába helyezett gyujtóelegyek s a gyutacsok, ágyuknál és mozsaraknál pedig a gyujtódugók (l. o.). Az ürlövedékek és srapnellek robbantó töltésének meggyujtására háromféle Gy.-et használnak: olyant, amely a lövedék megindításakor keletkezett lökem által gyujtatik meg s amely előre meghatározott számú másodperc alatt ég le a robbanó anyagig; vannak továbbá oly Gy.-ek is, amelyek a löveg falai és a lövedék közötti ürön átcsapó lőporlángok által gyujtatnak meg s gyujtócsatornájuk hosszának tetszésszerinti módosítása szerint több v. kevesebb másodperc mulva gyujtják meg a robbanó anyagot; más Gy.-ek kemény tárgyhoz való ütődés következtében gyujtatnak meg gyutacs segítségével, és végre vannak oly Gy.-ek is, amelyeknél a lövedéknek hirtelen megállításakor két üvegtartány törik össze s ezek tartalma egymással érintkezésbe jövén, lángot vet. L. még *Gázgyujtók* és *Tűzszerszámok*.

Gyujtólencse, l. *Gyujtóüveg*.

Gyujtólövedék. A lőfegyverek feltalálása előtti időkben gyujtó nyilakat és gyujtó anyagokkal megtöltött kosarakat, edényeket stb. hajítottak az ellenséges erődítésekbe, hajókra v. táborokba. A XVII. sz. óta a vasból készített tömör golyókat az ágyúk közelében hevenyészett tűzhelyeken izzóvá tették s rövid ágyúból vagy mozsárból lőtték vagy hajították oda, ahol valamit fel akartak gyujtani. Legutóbbi időben oldalaikon lánglyukakkal ellátott s gyujtóeleggyel (l. o.) megtöltött ürlövedékeket használnak. L. *Lövedék*.

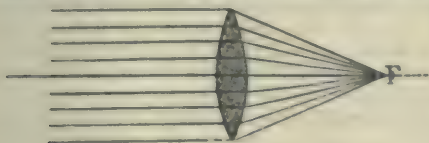
Gyujtómérgezés, l. *Foszformérgezés*.

Gyujtónyil (lat. *malleolus*), a lövőfegyverek alkalmazása előtt alkalmazott oly nyil, amelyre vagy gyujtóanyagba mártott csepüt erősítettek meg (l. *Falarika*), v. pedig csövet képező nyelüket töltötték meg gyujtóanyaggal, amelynek lángja a cső oldalán levő lyukakból tört ki. A Gy.-at meggyujtva v. nyilazó ijjal, v. hajítógéppel lőtték az ellenség várába, városába vagy táborába, v. néha lovassága vagy h di elefántjai közé.

Gyujtópalackok, a hajóharcokban azelőtt — különösen a törökök által a Dunán is — használt, gyujtóanyagokkal megtöltött s gyujtókanóccal ellátott nagy palackok, melyeket az ellenséges hajókra hajítottak.

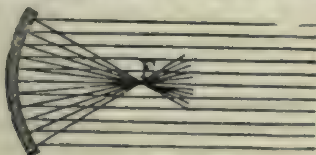
Gyujtópapir, lisztnek és alkoholnak keverékével bemártott szürőpapiros.

Gyujtópont *(gócpont, focus)*, az optikában az a pont, melyben egy lencsére v. gombtukorre annak fötengelyével párhuzamosan eső sugarak a törés, illetőleg visszaverődés után v. maguk találkoznak, v. legalább visszafelé való meghosszabbításaik. Gyujtólencsénél (gyujtóüveg, l. az *1. ábrát*) és vájt tükörnél (gyujtótukor, l. a *2. ábrát*) maguk a sugarak találkoznak a Gy.-ban, jobban mondva

1. ábra.

annak egy igen kis környezetében ; szóró lencsénél és domború tükörnél ellenben a sugaraknak visszafelé való meghosszabbításai. Ha egy gyujtóüveget v. gyujtó-tükröt úgy tartanak a Nap felé, hogy a sugarak a fötengellyel párhuzamosan essenek be, akkor a Gy.-ban találkozó megtört, illetőleg visszavert hősugarak ott oly hőséget képesek kifejteni, hogy gyulékony tárgyakat meggyujtanak. Innen a Gy. neve. A geometriában egy pontot akkor hivunk egy síkgörbe Gy.-jának, ha az illető pontból a végtelenben levő körpontokhoz húzott egyenesek a görbét érintik. Ellipszis, hiperbola és a parabola Gy.-jait illetőleg, l. *Kúpszeletek.*

2. ábra.

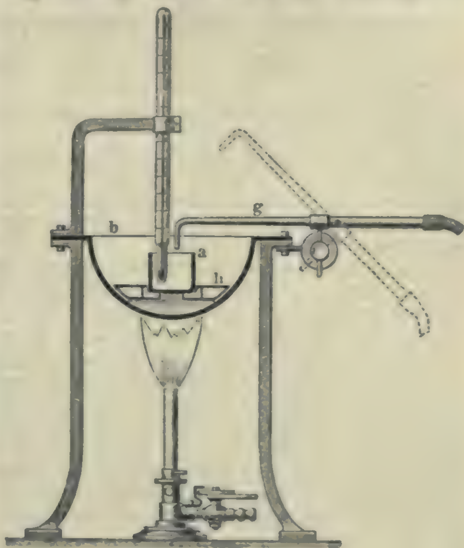
Gyujtópontkészülék, Marcussontól eredő műszer, olajok gyulási hőmérsékletének meghatározására. Háromlábon félgömbalakú csésze nyugszik, melybe fövenyt tesznek (l. az *ábrát*). Erre helyezik a pontosan 4 cm. magas tégelyt, mely az olaj fölvételére szolgál, s melyet a *h* mellékszerkezet kellő helyzetben tart meg. Az olaj hevítését skálával ellátott, szabályozható égővel eszközlik. Ha ezzel néhány kisérlet révén meghatározták a hőmérséklet növekedését, s a skálán megállapitották a langzó beállítását, későbbi vizsgálatoknál könnyű ugyanazon hőmérsékletemelkedést elérni, föltéve, hogy a gáznyomás nincs alávetve nagy ingadozásnak és elkerülhető a huzat. Az olajba merülő hőmérő jelzi az olaj hőmérsékletét. Hogy meg lehessen határozni azt a hőfokot, amelyen az olaj meggyulad, kis lángot közelítenek hozzá. Mivel a gyulási hőfok alacsonyabbnak mutatkozik, ha a láng nagyon közel jut az olajhoz és magasabbnak, ha távolabb van tőle, a *g* gyujtócsőnek szilárd vezetést biztositanak, melyet használat előtt jól meg kell olajozni. A gyujtócső csúcsa derékszög alatt hajlik úgy, hogy a láng vertikálisan nyúlik be a tégelybe. A félgömbalakú csésze helyett az olaj minősége szerint laposat is használnak s a lángot akkor vizszintesen irányítják az olaj fölött.

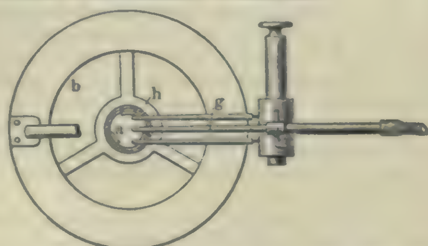
Gyujtóponyvák, a hajóharcokban azelőtt az ellenséges hajók meggyujtására használt, gyulékony és nehezen oltható gyujtóanyagba mártott vitorlavásznak.

Gyujtórajka, az egyik végén golyóval, a másik végén gyujtóeleggyel megtöltött tölténnyel ellátott rajka, amelyet puskával v. karabéllyal lőttek a felgyujtandó helyiségbe.

Gyujtórés. Az alulról begyujtandó szenítő rakásoknál a rakás alján alkalmazott nyilás, melyen át a szénégető meggyujtja a szenítő rakás belsejét.

Gyujtóröppentyűk, oly tüzérségi lövedékek, melyek főleg arra valók, hogy az ellenség által

Gyujtópontkészülék, hossz- és keresztmetszet.

elfoglalt helységeket, erődítéseket stb. felgyujtsák. Régebben külön Gy.-ket gyártottak, jelenleg a srapnellel és gránáttal is ugyanazon hatást érhetjük el.

Gyujtószál, l. *Gyujtó.*

Gyujtószer gyanánt rendszerint könnyen gyúló anyagokat, így taplót, puhafa-forgácsot, néha benzint, alkoholt stb. használunk. A gyujtógyártásban a foszfor különböző nemei s a kén játszanak nagy szerepet. L. *Gyujtó* és *Gyujtóelegyek.*

Gyujtótaplógomba. *Fomes fomentarius* (L.) Fr. (növ.). A Polyporaceae családba tartozó gomba, mely főképen a bükkfa törzsén él. Barna színű, puha, fonalas szövetű belső részéből készítik a gyujtószernek használt gyujtótaplót. A hozzá ha-

sonló *Fomes igniarius* (L.) Fr. belső állománya keményebb és ezért a belőle készült gyujtótapló rosszabb.

Gyujtótávolság, valamely optikai lencse v. tükör gyujtópontjának távolsága a lencsétől, illetve tükörtől. A homorú tükör Gy.-a egyenlő azon gömb sugarának felével, melynek felületéhez a homorú tükör, mint rész tartozik. Az optikai lencsék Gy.-a függ a két lencsefelület görbületi sugarától és az anyag törésmutatójától, melyből a lencse készült. Ha r és r' a két görbületi sugarat jelenti, n a lencse anyagának törésmutatóját, f a Gy.-ot, akkor $\frac{1}{f}=(n-1)\left(\frac{1}{r}+\frac{1}{r'}\right)$. Ha a lencse kétszer domború és a görbületi sugarak egyenlők, tehát $r'=r$, akkor $\frac{1}{f}=\frac{2(n-1)}{r}$, tehát $f=\frac{r}{2(n-1)}$. Ha az anyag pl. közönséges üveg, melyre nézve $n=\frac{3}{2}$, akkor $f=r$, vagyis a Gy. egyenlő a lencsefelület görbületi sugarával. Ha valamely lencsefelület homorú, a görbületi sugár negativ jellel veendő.

Gyujtótükör, homorú tükör, mely a reája eső napsugarakat úgy veri vissza, hogy azok egy pontban, a gyujtópontban kereszteződnek s ezért e helyen nagy hőhatásokat idéznek elő. Az az ismeretes elbeszélés, hogy Archimedes a római hajókat gyujtótükrökkel gyujtotta volna meg, igen valószinütlen. A nagy távolságból való gyujtogatás lehetőségét legjobban bizonyitja *Buffon* kisérlete, ki 168 drb 16 cm. magas és 21 cm. széles síktükröt akként rakott össze óriási homorú tükörré, hogy ez 47 m. távolságból vékony, szurokkal áztatott fenyőfadeszkát meggyujtott. 40 tükörrel 15·7 m. távolságban szurokkal bevont bükkfadeszkát volt képes meggyujtani, 6 m. távolságban pedig könnyen éghető testeket lángra lobbantott. Állitják, hogy *Proklos* a Konstantinápolyt ostromló Vitelinus hajóit szintén tükrökkel gyujtotta meg (Kr. u. 514.). *Villette* (megh. 1698.) 0·8 átmérőjü és 0·9 gyujtótávolságú Gy.-rel a legnehezebben olvadó fémeket megolvasztotta s olvasztótégelyeket, földnemeket, kőzeteket megömlesztett.

Gyujtóüveg, egyik v. mindkét oldalán domborúra csiszolt üvegdarab, mely a reája eső napsugarakat úgy töri, hogy azok a napnak kis képévé egyesülnek. Az egyesülés helyet erős melegitő, sőt gyujtó hatása miatt gyujtópontnak nevezik. A hatás annál nagyobb, mennél több sugarat fog fel a lencse és mennél kisebb a létesitett napkép, azaz mennél kisebb a gyujtótávolság. Vizzel v. más átlátszó folyadékkal megtöltött üveggolyó, vagy lencsealakura formált jégdarab szintén Gy.-ként használható. A Gy.-et valószinüleg már az ókorban ismerték. A XVII. sz.-ban *Tschirnhausen* készitett hatalmas Gy.-eket. Egyik üvegének átmérője 86 cm., gyujtótávolsága 2·2 m. volt. Ezzel nedves fát lehetett lángra lobbantani, egyes fémeket megolvasztani. *Brisson* és *Lavoisier* 1774. két óraüvegalakú üveget lencsévé ragasztottak össze és tisztitott terpentinolajjal töltötték meg. Ez még hatásosabb volt, mint az előbb említett Gy. Mivel nagy Gy. készitése nehéz, *Buffon* javaslatára több gömbövből kezdték gyártani. Ezeket az *öves* (zónás) lencséket *Fresnel* vitte be a gyakorlatba a világitótornyokon, hol nagyon jól beváltak.

Gyujtoványfű (növ.), l. *Linaria*.

Gyujtóvonal. Ha fénylő pontból fénysugarak érkeznek valamely görbült visszaverő- vagy törőfelülethez, a legritkább esetekben verődnek vissza v. töretnek úgy, hogy ismét egy pontban találkozzanak. A visszaverő- v. törő-felület egymásra következő pontjaiból kiinduló sugarak legtöbbször olyan pontokban metszik egymást, melyek egymásutánja gyujtófelületet, vagy ha a visszaverődés vagy törés ugyanazon síkban történik, Gy.-at alkot. A Gy.-ak és felületek *kausztikáknak* is neveztetnek, még pedig *katakausztikáknak* vagy *diakausztikáknak*, aszerint, amint az illető optikai rendszerben csupán visszaverődés történik vagy törés. Kausztikus felület keletkezik, ha erősen görbült homorú tükröt, v. gyüjtőlencsét a Nap, v. más, elég erős fényforrás felé tartunk.

Gyujtózsineg, l. *Löveg*.

Gyujtózsinór, dinamit- és egyéb robbanótöltények felrobbantására szolgáló eszköz, mely akként hat, hogy egyik végén meggyujtatván, bizonyos idő mulva végig ég, mignem a robbanó töltennyel összefüggésben levő másik vége ez utóbbit felrobbantja.

Gyúkészitmények, l. *Gyujtóelegyek*.

Gyula vagy *gylas*, Konstantin görög császár szerint a magyarok főbirája, Ibn Roszteh szerint ellenben (*dzsila* néven) hadvezér, kinek minden magyar engedelmeskedni tartozott. Magyarosan kétségkivül *gyulának* ejtették s a birói és hadvezéri egyesitett hatalmat értették alatta, körülbelül abban a mértékben, ahogy az a gylast a keresztény korban fölváltó nádori méltóságban egyesült. Emléke fenmaradt az úgyszólván alkirályok gyanánt szerepelt erdélyi Gyuláknál, kiknél ez a méltóság alkalmasint a nemzetségben maradt s azért lassankint nemzetség-névvé alakult át; székhelyüket is Gyulafehérvárnak nevezték. A Gy. épp úgy tulajdonnévvé vált, mint pl. a Király, Herceg, Kenéz stb. Számos család viselte s eredeti vagy összetett alakjában ma is 22 magyar helység viseli ezt a nevet.

Gyula, 1. Horka fia s Erdély meghóditójának, Töhötömnek unokája, 950 táján utazott Konstantinápolyba, hol csakhamar megkeresztelkedett, patricius lett és vendégbarátja Konstantinos császárnak (Kedrénosz görög iró Γυλας-nak, a Névtelen Jegyző *Geulának* nevezi). *Hierotheos* szerzetest, kit Theophylaktos Turkia (Magyarország) püspökévé szentelt, magával vitte Erdélybe. Maga Gy. vajda mindvégig megmaradt a keresztény hitben. A magyar krónikások (a Névtelen s Kézai) szerint csodálatos szépségű leányát, Saroltát, Géza fejedelem (l. o.) vette el s ebből a házasságból származott Szt. István.

2. *Gy., vajda*, az előbbinek unokaöccse, Zombor fia, a pogányság és a törzsszerkezet érdekében 1002. fegyvert fogott Szt. István ellen. Kán v. Keán moldvai besenyő fejedelem szövetségében egészen a Tiszáig nyomult. István személyesen

ment ellene (1003), legyőzte s feleségével és két fiával, Buával (Bolya, Baja ?) és Buknyával (Bonyha, Bajna ?) együtt elfogván, a kereszténység fölvételére kényszerítette, de azontúl fiúi tiszteletben tartotta. Gy. volt az utolsó magyar törzsfőnök.

3. *Gy.*, magyar főúr, 1030). Ajtony levágott fejével sietett Szt. István udvarába, hol nagy kitüntetésekkel fogadták; midőn azonban Csanád vezér bebizonyította, hogy ő vágta le Ajtony fejét, a király elűzte udvarából Gy.-t.

4. *Gy.*, Keán nemzetségéből. 1191—1234 közt a legnagyobb méltóságokat viselte. 1201-ben már vajda, azután udvarbiró, bán s több vármegye főispánja, 1219—1222. s ismét 1224—26. nádor. IV. Béla őt mint felségsértőt elítélte s a hatalmas főúr 1240 előtt börtönben végezte életét. Gy. nevű fiától származnak a Siklósyak.

Gyula, tkp. *Julius*, három pápa neve: 1. *I. Gy.*, 337—352. ült a pápai széken, melynek tekintélyét növelte a sardicai zsinat atyáinak 343. a pápa döntőbirói ítéletéhez való felebbezése. Gy. egyébként hevesen küzdött az ariánizmus ellen.

2. *II. Gy.*, családi nevén *Giuliano della Rovere*, szül. 1443 dec. 5. Albissolában, megh. 1513 febr. 20. Egyike volt a renaissance nagy egyházfejedelmeinek. Mint IV. Sixtus pápa unokaöcscse 1471. bibornok és püspöki javadalom élvezője lett. III. Pius halála után 1503. választották pápának. Uralkodása a pápaság elvilágiasodottságáért részben legalább az egyházi hatalom külső fényét növelő, művészetekre és tudományokra kiterjedő bőkezűségével és erélyességével, politikai és hadiszerencséjével kárpótolt. Az egyházi állam, amint a mult század második feléig fennállott, az ő alapítása volt. Fel akarta szabadítani Itáliát az idegen uralom alól s e célját Cesare Borgia elűzése, továbbá Bologna, Perugia és más városok meghódítása után a pártok állásának Macchiavelli elveit követő kihasználásával igyekezett elérni. Ez a magyarázata, hogy a harcias pápa pártállását, melyet a cambrai-i ligában I. Maximilián császár, aragoniai Ferdinánd és a francia XII. Lajos szövetségében Velence ellen elfoglalt, egyszeriben megváltoztatta, mikor a köztársaság a Romagna városainak átengedésével, a klérus adómentesítésével és más engedményekkel szolgálta érdekeit. Ekkor, 1511 október havában, megkötötte a szent ligának nevezett szövetséget Velencével Franciaország ellen és személyesen átvette a szövetséges hadak vezényletet. Az egyház reformálását célzó pisai zsinat ellensúlyozására, melynek tanácskozásait a császár és a francia király igyekeztek befolyásolni (1511), a következő évben a római Lateránba hívott össze zsinatot. Nagy tervei kivitelében megakadályozta a halál. V. ö. *Brosch* (Gotha 1878) és *Grassi* (ed. L. Frati, Bologna, 1886) II. G. politikai, illetve hadi viselt dolgairól írt monografiáit. Továbbá *Pastor*, Gesch. d. Päpste, 3 köt. (4. kiad. Freiburg, 1899) sok új adatot tartalmazó, de nem elfogulatlan jellemzését; *Klaczko*, Rome et la Renaissance: Jules II. (2. kiad., Paris, 1912).

3. *III. Gy.*, családi nevén *Gianmaria del Monte*, szül. 1487. Rómában, megh. 1555 márc. 23. A bibornoki testületnek 1536 óta volt tagja. 1545-ben, a tridentinum első időszakában, mint a pápai legátusok feje szerepelt. Féltékenyen őrködött a pápai tekintély csorbítatlanságán és e törekvésben gőgös fellépésével nagy ellenhatást is keltett. 1550-ben választották pápának. Politikai szövetsége V. Károly császárral, mely Ottavio Farnesenek Parmából elűzését célozta, csakhamar felbomlott. A trienti zsinatnak második ülésszaka (1551) uralkodása alatt folyt le. Hogy ellenfelei nem vádolták indokolatlanul természetellenes kicsapongásokkal, tagadhatatlan. V. ö. *Pastor* i. m. és *Merkle*, Acta Conc. Trid. (Freiburg 1911).

Gyula, rendezett tanácsú város Békés vmegyében, a Fehér-Körös mellett. Egyike az Alföld legcsinosabb városainak, régen egy Körös-ág két részre (Magyar- és Német-Gy.) osztotta, utcáit a Körösnek több csatornája szelte. Főépületei a régi vár, melynek csonka tornya még e század elején is börtönül szolgált, az igen díszes vármegyeháza (becses muzeummal és szép kerttel), a gróf Wenckheim-féle, ma gr. Almásy Dénes-féle kastély, több templom stb. 1896-ban leplezték le Erkel Ferenc emlékszobrát, aki Gyulán született (a szobor Kallós Ede és Kann Gyula műve). Gy. a vármegye törvényhatóságának, a Gy.-i járás szolgabirói hivatalának, pénzügyigazgatóságnak széke; van itt királyi törvényszék, telekkönyv, ügyészség, járásbiróság, királyi közjegyző, tanfelügyelőség, államépítészeti hivatal, kir. folyammérnöki hivatal, kir. iparfelügyelőség, alsó-fehérkörösi ármentesítő társulat, hordójelző hivatal, 2-ik honvédgyalogezred, pénzügyőrség, állami állatorvos, munkásbiztosító pénztár, adóhivatal, csendőrszakaszparancsnokság, vasúti állomás, posta- és távíróhivatal, telefonállomás. Két lapja van. Iparvállalatai: kötöttszövőgyár (700 munkás), melynek egy 800 munkással dolgozó fiókgyártelepe van Temesvárott, s így ez a vállalat az országnak e minőségben legnagyobb vállalata, nagyobbára külföldi exporttal; 2 téglagyár, 3 cementárú- és cserépgyár, 4 gőzmalom, koporsógyár, bakancsgyár, cserépkályhagyár, villamosmű és jéggyár, gyufagyár; pénzintézetei a békésvármegyei és I. Gy.-városi és Gy.-vidéki takarékpénztár. Van püspöki főgimnáziuma, állami polg. leányiskolája, alsófokú ipariskolája, Wenckheim-féle árvaháza, női keresk. tanfolyama, esti keresk. továbbképző tanfolyama, áll. el. fiu- és leányiskolája, r. kath., ref., gör. kel. és izr. felekezeti elemi iskolája, 8 tanyai el. iskolája, a békésmegyei Patronage-egyesületnek 140 növendék részére felszerelt reneк szeretetháza, vmegyei muzeuma, 1200 beteg befogadására képes és az országnak ma legmodernebbül berendezett közkórháza és elmegyógyintézete, József főherceg tüdővész-szanatóriuma, áll. gyermekmenhely, számos egyesülete és társulata. Lakóinak száma 1850-ben 11,843 volt, jelenleg (1910) 24 284, közöttük 19,808 magyar, 1581 német, 363 tót és 2540 oláh, hitfelekezet szerint 12.094 róm. kat., 3391 gör. kel., 764 ág. ev., 6975 ref. és 921 izraelita. A házak száma 3949. A lakosság mezőgazdasággal, barom-, ló-, sertés- és juhtenyésztéssel és kereskedéssel foglalkozik. Heti piacai és marhavásárai igen élénkek, termékeny határa (33 000 kat. hold) nagymennyiségű gabonát és gyümölcsöt szolgáltat, mellyel élénk kereskedés folyik. — Gy. nevét állítólag Töhötöm uno-

kájától, Gyula erdélyi fejedelemtől vette. 1241-ben a mongolok egész idáig pusztítottak. Vára, amely Mátyás király tulajdona volt, hová Világos előtt nagybátyját, Szilágyi Mihályt záratta, később Corvin Jánosra szállt. Corvin János felesége, Frangepán Beatrix Gy.-n van eltemetve. Mátyás király a városnak jelentékeny kiváltságokat adományozott, szab. kir. városi rangra emelte. Az erre vonatkozó okmányok az állandó török háboruk alatt elkallódtak, azonban az élvezett jogok szabad kir. városi minőségét igazolják. Gy. várát, amely jelentékeny erősség volt, Kerecsényi László vitézül védelmezte a törökök ellen, de 1566 szept. 1. Pertaff török pasa kezébe került s csak 1694 dec. 21. szabadult fel a török iga alól. Ekkor Gy. az állami kincstár birtokába kerülvén, III. Károly 1720. a hozzátartozó nagy uradalommal együtt Haruckern János Györgynek adományozta, ki azután Békés vm. főispánjává lett. Fimaradékainak kihalta után 1775. jószágai leányágon a gróf Wenckheim-családra szálltak. V. ö. *Mogyoróssy* János, Gy. hajdan és most (Gyula 1858); Gy. (Arch. Értesítő 1871—1872); Gy. város rövid leírása (Gyula 1898). L. még *Kisgyula, Kolozsgyula, Szőllősgyula.*

Gyuladás, *lob (inflammatio, phlogosis)*, egyike a leggyakoribb és legfontosabb kórfolyamatoknak, amely lényegileg az erek megbetegedését követő körülírt szövetelfajulásban áll s a szövet elpusztulása után új szövet képződésével gyógyul. A Gy. oka, helye, megjelenése, időtartama nagyon különböző, de minden Gy.-nak vannak bizonyos közös jellemző tünetei, amelyeket már Celsus (Kr. u. 45.) felismert, ezek a vér odatódulásából eredő bővérűség (rubor), a duzzadás (tumor), a hőemelkedés (calor), a fájdalmasság (dolor) s legvégül a működési zavar (functio laesa). A Gy. okai a legkülönbözőbb külső ingerek, fizikai (trauma, hő, fény, elektromos áram stb.) vegyi behatások, legfőképen pedig a mikroorganizmusok termelte mérgek. A külső inger hatására az erek kitágulnak, a véráramlás élénkül, utóbb meglassúbbodik, sőt a hajszálerekben meg is áll a keringés (stasis), miután az érfal is megbetegszik, csakhamar savó szivárog ki a beteg erekből és színtelen vértestek vándorolnak ki az erek környezetébe (exsudatio). Ez az izzadmány vagy lobtermék. Az izzadmány fehérjedús folyadék, több fehérjét tartalmaz, mint a pangáskor kiszivárgó savó; az izzadmány egyrészt a szövetrésekben, nyirokutakban halmozódik fel (lobos vizenyő), másrészt a sejteket is áthatja, amelyek emiatt felduzzadnak, súlyos esetekben elhalnak és ellökődnek, máskor elfajulásokba esnek (zavaros duzzadás, zsiros elfajulás stb.). A tönkrement sejtek pótlására utólagosan új sejtek képződnek. A míg csak izzadmány képződött, izzadmánytermelő *exsudativ Gy.-ról* beszélünk, ezzel szemben áll a szövettermelő *produktiv* v. *plasztikus Gy.* Az exsudativ Gy. a kiszivárgott lobtermék szerint nagyon különböző lehet: *savós Gy.* (serosus), ha csak savó szivárog ki az erekből (ilyen pl. az orbánc), *genyes Gy.* (purulens) ha a kiszivárgott savóhoz sok színtelen vértest (genysejt) csatlakozik, *rostonyás Gy.* (fibrinosus), ha a kiszivárgott savóból több-kevesebb rostanyag (fibrin) csapódik ki, *eves Gy.* (ichorosus), ha a genyedés üszkös szövetelhalással jár. Mindezek a Gy.-ok lehetnek felületesek, a felületes szövetrétegekre szoritkozók, v. mélyre, a szervek állományába terjedők. A Gy. kardinális tüneteit a szövettani elváltozásokból úgy magyarázhatjuk, hogy a véráramlás fokozódása miatt a hajszálerek erősen megtelnek, a beteg testrész élénkvörös lesz. A vér nagy melegelbocsátó felületet ad, ezért a testrész melegebbnek tetszik, de ez csak látszólagos, mert a gyuladt testrész nem haladja túl a test hőmérsékét, sőt azt el sem éri, a daganatot részint a nagy vérbőség, részint az erekből kiszivárgó izzadmány okozza, utóbbi az idegekre is nyomást gyakorol, ezért fájdalmas a lobos terület s ez az oka a működés zavarának is.

A Gy.-t osztályozzuk a helye szerint, pl. agyhártya-Gy., tüdő-Gy. stb., terméke szerint: exsudativ és productiv Gy., időtartama szerint: *heveny, akut Gy.*, mely néhány napig, pár hétig tart, *szubakut Gy.* 6 hét usque 3 hónapig tartó Gy. és *idült, krónikus Gy.*, mely három hónapnál is tovább tart. A Gy. tartama egyébként az okától, a behatás súlyosságától s a megbetegedett rész szöveti szerkezetétől függ. A nyálkahártyák felületes Gy.-akor az izzadmány lefolyik a felületről: *katarrális Gy.* v. hurut, amilyen pl. a nátha, amelynek izzadmánya kezdetben savós, utóbb nyálkás folyadék; ha geny ömlik a felületről, *genyes hurutról* (blenorrhoea) szólunk. A nyálkahártyák felületén sokszor rostonyás Gy. keletkezik, amelynek izzadmánya összefüggő lepedéket alkot; ha ezt a lepedéket hártya alakjában le lehet választani a felületről, *croupos Gy.*-ról szólunk, ha a fibrinkicsapódás a mélybe terjed s a nyálkahártya szövete elhal, keletkezik a *difteriás Gy.* A nyálkahártya mélyében vagy a szervek belsejében levő kötőszövet Gy.-a is lehet savós: *lobos vizenyő*, vagy genyes: *phlegmone.* Ha a kötőszövet ellágyulása miatt körülírt üreg képződik s ebben halmozódik fel a geny, keletkezik a *tályog*: *abscessus.* A szervek kötőszövetének Gy.-t *interstitialis Gy.*-nak nevezzük, ennek terméke leggyakrabban az idült Gy. termelte kötőszövet s ezért interstitialis Gy. alatt rendszerint az idült kötőszövetet termelő Gy.-t értjük. Evvel szemben a szervek speciális sejtjeinek Gy.-át *parenchymás Gy.*-nak nevezzük, ennek elég gyakori következménye a sejtek levedlése, a desquamatio: *desquamativ Gy.* A testüregeket bélelő savós hártyák Gy.-a savó, rostonya vagy geny felhalmozódásához vezet (utóbbit nevezzük *empyaemának)*, a lobtermék ilyenkor körülírt helyen halmozódik fel (eltokolt izzadmány) vagy az egész üregre elterjed a Gy.: *diffuz Gy.* A Gy. terméke heveny Gy. után rendszerint felszívódik, nyomtalanul eltűnik, sok esetben azonban kötőszövet fejlődik a lobos felületen, amely az izzadmány helyét elfoglalja s összenövésekhez vezet: *adhaesiv Gy.*; sokszor az összenövést nagyon kérges szivós szövet okozza (callosus összenövés). A Gy. rendes kisérője a láz (l. o.). A Gy. kezelését l. *Antiphlogistica* és *Gyuladás elleni szerek.*

Gyuladás elleni szerek, a gyuladt testrészen alkalmazva az edényeket és szöveteket zsugorítják, ezért a duzzadást okozó savó- és genysejtkivándorlást csökkentik, sőt a már ott vizenyőt

okozó lobtermék felszivódását is előmozditják. Ezzel együtt csökken a pirosság és a fájdalom. Ezt az eredményt hűtő borogatásokkal (jeges, alkoholos), összehúzó szerekkel (csersav és ólomecetoldatok stb.) érhetjuk el legegyszerübben. Szokás még piócák, köpölyök, a test távolabbi közömbös részein (láb) forró vagy mustáros fürdők alkalmazása, hogy az ott előidezett vérbőség elvonja a gyuladás helyétől a vért. Régi eljárás vezat, hogy agybántalmaknál drasztikus hashajtókat alkalmaznak ugyanezen elvonó célból.

Gyuladási hőmérséklet alatt értjuk azt a hőmérsékletet, melynél a felhevitett anyag oxigén jelenlétében lángra lobban. Hidrogénnek és oxigénnek a keverékében az egyesülés már alacsonyabb hőmérsékleten is, bár nagyon lassan, de végbe megy és a hőmérséklet emelkedése oly kicsi, hogy nem lehet megmérni. 530—600°-on azonban a reakciósebesség oly nagy, hogy láng képződése mellett explózió következik be. Nem szükséges azonban a gázkevereknek egész mennyiségét erre a meghatározott hőmérsékletre felheviteni, mert elegendő pl. egy elektromos szikra is, hogy csak egy ponton felmelegitse a keveréket a kellő hőmérsékletre, amely meginditja a folyamatot és az már magától tovább terjed. A Gy. független a gázoknak reakciómelegétől, a hővezető vezetőképességétől és a diffuzióképességétől, a környezet hőmérsékletétől. A szilárd anyagoknál általában Gy.-nek azt a hőmérsékletet mondjuk, melynél az illető szilárd anyag éghető gázokat fejleszt. L. *Eges*.

Különféle gázok Gy.-e a közönséges légköri nyomáson a következő:

	oxigénben	levegőben
Hidrogén	580—590°	580—590°
Szénoxid	637—658°	644—658°
Cián	803—818°	—
Etilén	500—519°	542—547°
Acetilén	400—440°	406—440°
Kénhidrogén	220—235°	346—379°
Metán	556—700°	650—750°
Etán	520—630°	520—630°
Propán	490—570°	—
Ammoniák	700—860°	—

Gyulafalva, 1. kisk. Turócz vm. turóczszentmártoni j.-ban, (1910) 205 tót lak.; u. p. és u. t. Neczpáll. — 2. *Gy.*, Papolcz (l. o.) Háromszék vármegyei községhez tartozó puszta, (1910) 722, legnagyobbrészt magyar lak.; u. p. és u. t. Kovászna. L. még *Bácsgyulafalva* és *Máragyulafalva*.

Gyulafehérvár (Karlsburg), rendezett tanácsú város szab. kir. város cimmel és erősség Alsó-Fehér vármegyében, az Ompoly jobb partján, utóbbinak a Marosba való torkolatához közel fekszik. Gy. az Ompoly mellett szélesen elterülő (alsó) városból s az attól Ny. felé emelkedett helyen fekvő erősségből vagy várból áll. Az alsó város többé-kevésbbé párhuzamos és egyenes utcáival s tágas tereivel (Hunyadi-, Novák Ferenc-, Szent István-, Mátyás-tér) kevés látnivalót nyujt; nevezetesebb épületei a templomokon kivül a városháza, kórház, leánynevelő, szeszgyár stb. A sáncokkal körülvett várba a bejárat a hatalmas kettős Károly-kapun át visz, melyet III. Károly impozáns lovasszobra diszit. A vár belseje csekély terjedelmű, de épületeinél és belső elrendezésénél fogva igen érdekes. Központja a szép sétatér, melyen az 1849-ben elesett Losenau ezredes emlékszobra áll, míg körülötte a tiszti pavillon, a kir. törvényszék (előbb pénzverő), hadkiegészitő parancsnokság és laktanya, kat. gimnázium és finevelő, laktanya (hajdan Bethlen Gábor híres kollégiuma) és a jezsuitatemplom helyén épült kat. főgimnázium sorakoznak. A tiszti pavillonon túl a tábornoki palota (előbb Mikó-ház) és a püspöki lak következik, a kettő közt a híres Szent Mihály (püspöki) székesegyház, mely hazánk legnevezetesebb építményei közé tartozik. Az eredetileg XIII. sz.-beli román stilü és elrendezésénél s részleteinek művészi szépsége folytán kiváló templomot Hunyadi János 1443—1444. gót izlésben állittatta helyre s utóbb is sokszor változtattak rajta, miáltal eredetiségéből sokat veszitett, de belseje s nevezetesen pillérei és diszitményei ma is igen szépek. Ide temetkeztek Erdély fejedelmei s itt láthatók a Hunyadi Jánosnak, Hunyadi Lászlónak és ifj. Hunyadi Jánosnak (a kormányzó öccsének) tulajdonitott sirtumbák (csak az utolsó feltétlenül hiteles); itt vannak továbbá Izabella királyné, János Zsigmond, Bocskay István, I. Apaffy Mihály, továbbá Báthory András bibornok, Martinuzzi György és Brandenburgi János őrgróf siremlékei, illetve szarkofágjai. A templom most stilszerű restaurálás alatt áll (Möller István vezetése alatt). A vár É.-i részében a hajdani trinitárius templom és kolostor épületében van elhelyezve a Batthyáneum (könyvtár, érem-, régiség- és ásványgyüjtemény) és az elhagyott csillagvizsgáló.

Gy. ma Erdély egyik jelentékenyebb városa; itt van az erdélyi róm. kat. püspök, káptalan, szentszék, kir. törvényszék, bányabiróság, járásbiróság, ügyvédi kamara, közjegyzőség, Máv. osztálymérnökség, járási erdőgondnokság, ker. munkásbiztositó pénztár, állami állatorvos székhelye; van benne állandó vegyes felülvizsgáló bizottság, dandárparancsnokság, vártüzérség, adóhivatal, pénzügyőrbiztosi állomás, vasúti állomás, posta- és táviróhivatal és postatakarékpénztár. Van továbbá r. kath. főgimnázium, püspöki papnevelő intézet, püspöki polgári leányiskola, az irgalmas nővérek leánynevelőintézete, ipari és keresk. tanonciskola, 2 kisdedóvó, több kórház, 2 takarékpénztár, népbank, 3 nyomda, az alsófehérmegyei történelmi és természettudományi társulat muzeuma, a Batthyáneum (l. fentebb), számos más egyesület és társulat, két heti és két szaklap. Gy. azonkivül élénk kereskedő város. Állatvásárai látogatottak. Van 2 gőzmalma, szeszgyára és villamos világitótelepe. Lakóinak száma 1850-ben 5054 volt, jelenleg (1910) 11.616, közte 5226 magyar, 792 német és 5170 oláh, hitfelekezet szerint 2613 r. kat., 2820 gör. kat., 2846 gör. kel., 503 ág. evang., 1106 ref. és 1586 izr. A katonaság száma 1759. A házak száma 1782. Területe 3529 ha.

Gy. *Apulum* név alatt már a rómaiak idejében virágzó város volt, a középkorban *Alba Julia* volt a neve. A római romokon a magyarok betelepedése után felépült város már a Szt. László által alapitott erdélyi püspökség székhelye lett. A mongolok 1241. elpusztitották, de újra fölépült s azután az erdélyi fejedelmek székhelyévé vált. Miután a

tordai országgyűlés 1542. Izabella királynét és fiát, János Zsigmondot Erdélybe befogadta, a Gy.-i püspökség uradalmát fejedelmi udvartartásra rendelte. Bethlen Gábor itt alapítá 1629. híres főtanodáját, melynek Opitz Márton is tanára volt. Rákóczi György alatt (1658) a török-tatár hadak ismét elpusztították s a kollégium Nagyenyedre költözött át. A püspökség csak 1715. állíttatott helyre s ugyanakkor (1715—35) épült III. Károly parancsára s Szavojai Jenő tervei szerint a vár, mely azért (németesen) Károlyfehérvárnak is neveztetik. A magyar szabadságharc alatt is sokat szenvedett a város; Bem öt hónapig ostromolta s 1849 aug. 2. Lüders orosz tábornok szabadította fel az ostrom alól.

Irodalom. Király Pál, Gy. története, Gyula-Fehérvár 1891; Avéd Jákó, A Gy.-i meteor. állomás 1875—84. észlelései, az u. o. gimnázium Értesítőjében 1886; Cserni Béla, Gy. környékének növényzete, 1879; Bunyitay Vince, A Gy.-i székesegyház későbbi részei, Budapest 1893; Beke Antal, A Gy.-i káptalani levéltárról, Századok 1880, 857. l.; A Gy.-i palota története, u. o. 1890, 368. l.; Cserni Béla, Alsófehér vm. a rómaiak alatt, Nagyenyed 1901.

Gyulafehérvári hitviták. Az *első* 1566 ápr. 24—27. folyt le egyfelől Melius, másfelől Dávid Ferenc és Blandrata vezérlete alatt. Itt terjesztették elő ez utóbbiak a Tordán már előzőleg megállapított tételeiket, melyek fölött aztán nagyszabású vita indult meg, amely következményeiben a reformátusoknak szolgált előnyére. Melius a hitvita után fejedelmi adományban részesült. A *második* 1568 márc. 8—18-ig folyt le a fejedelem és udvara jelenlétében s mindkét fél részéről számos hittudós részvételével. Ez a vita semmi eredményre nem vezetett; egyik fél sem tudta meggyőzni a másikat.

Gyulafehérvár-zalatnai h. é. vasút. A Máv. Gyulafehérvár állomásától Kénesdig terjedő, 42·1 km. hosszú, keskenyvágányú, gőzüzemű síkpálya. Megnyílt Gyulafehérvártól Zalatnáig személy- és korlátolt árúforgalomra, innen Kénesdig csak árúforgalomra 1895 szept. 22-én. A Máv. üzemében van.

Gyulaffy-*család (ráthóti)*, Dunántúl, hol Csobáncz várát is birta és később Erdélyben játszott szerepet. Kiválóbb tagjai: *Gy. László* (a családban e néven harmadik), 1549. Fehérvárnál kevés számú lovassal legyőzte a törököt, 1551. Lippa, 1562. Hegyesd ostrománál vitézkedett. 1563-ban már aranysarkantyús vitéz volt. 1566. tihanyi kapitány; a töröktől, akinek túlnyomó többségén Győrnél is diadalt aratott, visszavívta Turi György segítségével Tatát és Veszprémet. Később Erdélybe költözött, hol csakhamar János Zsigmondnak, majd Báthory Istvánnak kedves embere lett. Ez utóbbinak mint ügyes hadvezér a Békés Gáspár elleni küzdelemben is (1575) jó szolgálatokat nyujtott, melyek gazdag adományokkal jutalmaztattak. 1599-ben Gyulafehérvár parancsnoka lett. — *Gy. Eustach v. Lestár*, Báthory Zsigmond (1586—1598) meghitt embere s jeles képzettségű tanácsosa. Többizben követségben járt a török udvarnál. Erdélynek korabeli történetéről munkát is írt, mely azonban egészében elveszett. Bethlen Farkas történelmi művében sokszor idézi s más erdélyi iróknál is találhatunk belőle, különösen Básta Györgyre vonatkozó, érdekes töredékeket. Irodalmi hagyatékát kiadta *Szilágyi* Sándor, Gy. L. történeti maradványai (Budapest 1894, A Magyar Történelmi Évkönyvek és Naplók a XVI—XVIII. századokból, II. köt.). A család férfiága a XVIII. sz. közepén halt ki. V. ö. Századok (1869. Gy. László III.); Siebenbürgische Quartalschrift (VII. 1801.) és Budapesti Szemle (III. 1858. Gy. Lestárról); Gy. Lestárról *Szinnyei*, (Magyar Irók, IV. köt.); H. G. D., A kihalt Ráthóti Gy.-család eredeti grófi diplomája és címere (Turul 1893. évf.)

Gyulafirátót (azelőt: *Rátót)*, nagyk. Veszprém vm. veszprémi j.-ban, (1910) 1415 magyar és német lak.; postahivatal, u. t. Hajmáskér.

Gyulaháza, nagyk. Szabolcs vm. kisvárdai j.-ban, (1910) 1452 magyar lak., posta- és táviró.

Gyulai, 1. *Ágost*, irodalomtörténész, szül. 1868 febr. 14. Filozófiai tanulmányait a budapesti egyetemen végezte s tanár lett a budai II. ker., majd az I. ker. főgimnáziumban, 1902. pedig a polgáriskolai tanítóképzőintézetben, ahol magyar irodalomtörténeti szemináriumot szervezett. Irodalomtörténeti cikkei különböző folyóiratokban, költeményei és műfordításai a szépirodalmi lapokban jelentek meg. Tagja a Kisfaludy-Társaság Shakespearebizottságának. 1902 óta a Magyar Paedagogiai Társaság titkára. Több tankönyvön kívül önállóan megjelent művei: *A budetini monda* (irodalomtört. tanulm., Budapest 1891); *A magyar Shakespeare-irodalomról* (u. o. 1902); *Legendák könyve* (műfordítások, u. o. 1906); *Shakespeare Magyarországon* (u. o. 1908).

2. *Gy. Ferenc*, szinész, Gy. Pál testvérbátyja, szül. 1817., megh. Kolozsváron 1866 dec. 6-án. A 40-es évek végén tünt föl, több vidéki szintársulatnál szerepelt, szinigazgató is volt többször, élete nagyobb részét mégis Kolozsvárott töltötte. Kortársai tanusága szerint egyike volt kora legkiválóbb művészeinek, mint hős és jellemszinész. Főbb szerepei voltak: Bánk bán, Petur bán, a Cigány, Harpagon stb.

3. *Gy. László*, festő és illusztrátor, szül. 1843 szept. 6. Békésgyulán, megh. 1911 máj. 7. Budapesten. Előbb a bécsi akadémián, majd 1868-tól Münchenben tanult Wagner Sándornál egy évig. 1870-ben a kormány Nürnbergbe küldte, hogy rajztanárrá képezze ki s Gy. 1874-től fogva mint ilyen működött Selmeczbányán, Újvidéken, Budapesten, ahol 1897. kinevezték a Képzőművészeti Főiskola tanárává. Nevét különösen tollrajzai tették ismertté, számos illusztrációt készített a hetilapok számára, illusztrált regényeket és költeménykötateket is. V. ö. Az Orsz. Képzőműv. Főiskola Évkönyve 1910—11.

4. *Gy. Pál (nagyváradi)*, költő és kritikus, a XIX. sz. második fele magyar irodalmának egyik vezéralakja, szül. Kolozsvárt 1826 jan. elején (jan. 14. keresztelték), megh. Budapesten 1909 nov. 9. A kolozsvári református kollégiumban tanult, ahova 8 éves korában lépett be, ott végezte a jogot is 1843—45-ig s az akkori szokás szerint még a teológiára is benmaradt (1846-ig). Iskolai dolgai mellett nagy kedvvel olvasgatott s különösen rajongott a szinészetért, szerette eljátszani a híres kolozsvári szinházban látott darabokat és leírni meséjüket; csak kis termete miatt nem követte bátyja, Ferenc példáját, aki

jeles szinész volt. Ellenben megismerkedett az akkori szépirodalom organumaival és az újabb költőkkel, akik közül Vörösmarty tette rá a legnagyobb hatást; megtanult németül és franciául, forditgatta Goethét, Schillert és Heinét, olvasgatta Voltairet, Rousseaut, Lamartinet és Molièret. Eredeti dolgozatai közül is egy már 1841. megjelent, egy verse pedig az Athenaeum 1842-iki évfolyamában látott napvilágot, tehát a Petőfi első kiadott versével egy kötetben. Ezt a következő években újabb versei és kisebb dolgozatai követték egyéb lapokban is, s ő mint félig még gyermek megismerkedett az erdélyi írókkal, Krizával, Brassaival és báró Kemény Zsigmonddal. Korai megpróbáltatások is ereje kifejtésére utalták. Atyját, az erdélyi kormányszék egy klasszikus műveltségű számvevőségi tisztviselőjét, már 14 éves korában elvesztette s ő, hogy nagycsaládú édesanyja gondjain könnyitsen, kisebb gyermekek tanítását vállalta a kollégiumban, 17 éves kora óta pedig egészen maga tartotta fenn magát. Jogász korában egy előkelő erdélyi családnál volt nevelő. Mint teológust gróf Bethlen János meghívta gyermekei mellé mentorul s Gy.-nak e nevezetes államférfiú házánál alkalma nyilt az erdélyi arisztokrácia kiválóbb tagjaival, szellemével és hagyományaival megismerkedni s a maga politikai műveltségét gyarapitani. Irói pályája is emelkedőben volt. 1844—46-ig három pályadijat nyert Kolozsváron; a *Férj és nő* c. novellája 1846. a Pesti divatlapban élénk figyelmet ébresztett, irt a Jókai *Életképek* c. lapjába is, s szinbirálatokkal is foglalkozott.

1847-ben a kollégium költészeti osztályának köztanitójául választották meg; ugyanakkor belépett az Erdélyi Hiradó szerkesztőségébe. Az 1848-iki mozgalmak kezdetekor a kolozsvári ifjuság egyik vezére volt és lelkes cikkeket irt az unió mellett; ekkor adott ki Mentovich Ferenccel és Szász Károllyal együtt egy füzet politikai költeményt *Nemzeti szinek* címmel (Kolozsvár 1848). Majd mint gr. Teleki Domokos titkára a gróffal együtt Pestre ment. A szabadságharc ügyét a sajtóban szolgálta költeményekkel és cikkekkel. A katasztrófa után az első írók közt volt, akik a nemzetben a hitet fentartani siettek. Lírai költeményei a nemes hazafi-bánat, a férfias és gyöngéd szerelmi érzés és a szülőföld iránti szeretet megható és összhangos kifejezésével népszerűbb költőink közé emelték. 1850-ben a Szilágyi Sándortól szerkesztett Forradalmi Emléklapokban jelent meg «Hadnagy uram» c. híres költeménye, 1851. irta és a Losonczi Phoenixben adta ki «A vén szinész» c. elbeszélését, 1854. irta «Az első magyar komikus» c. rajzát, «Pókainé» c. balladája először a Budapesti Visszhangban jelent meg. Novellái előadásuk egyszerűségével s kor- és jellemrajzuk igazságával új irány jelenségei voltak. Ugyanakkor kezdte meg kritikai működését is Szilágyi Röpiveiben és a Pesti Naplóban. 1852-ben elhagyva titkári állását Pestre költözött, ahol egy nevelőintézetben vállalt tanári állást. Pákh Alberttel 1853. alapitotta az emelkedett szinvonalú Szépirodalmi Lapokat, amely azonban nemsokára megszünt. Résztvett Pákhkal együtt az Újabbkori Ismeretek Tára szerkesztésében s kritikákat irt az Új Magyar Muzeumba és a Budapesti Hirlap c. hivatalos lapba. 1855-től kezdve Kemény mellett a Pesti Napló munkatársa volt. Kritikai munkásságában elvek vezették, melyeket szokatlan bátorsággal, egyenességgel és következetességgel érvényesitett. Üldözte az elvtelenséget, a pártosságot, a nemzeti hiuságnak való üres tömjénezést és az önteltséget; műveltebb izlést, helyesebb önismeretet, valódibb irói értékre törekvést sürgetett. Izlése, alapossága, igazságossága és tekintetet nem ismerő bátorsága époly tanulságossá, mint félelmessé tette kritikáját és nyiltsága sok ellenséget szerzett neki. Ekkor vivta nevezetes polemiáit a régibb költőkben elfogult Toldyval Petőfi és Arany nemzeti irányának esztetikai elismerése érdekében s ő volt az első, aki tudományosan megvilágitotta Petőfi költői nagyságát és igaz jelentőségét. Másfelől azonban kérlelhetetlenül üldözte az értetlen Petőfi-utánzók sekélyes és pongyola irányát. Irodalomtörténeti fontosságú dolgozatai ez időből: *Petőfi Sándor és lirai költészetünk* (Új Magyar Muzeum 1854): *Az újabb epikusok és lirikusokról* (Budapesti Hirlap 1855) s egy pár évvel későbbről: *A Nemzeti Szinház és drámairodalmunk* (Budapesti Szemle 1857).

1855. és 1856-ban külföldi úton volt gróf Nádasdy Tamással; ez alkalommal egy évet Berlinben és Párisban töltött, majd Münchenben tartózkodott. Hazatérte után irta *Egy régi udvarház utolsó gazdája* és *Glück-Szerencse úr* c. híressé vált rajzait és számos erős birálatot (pl. Jókai Dózsa Györgyéről a Budapesti Szemlébe); a pesti ref. teológián pedig magyar irodalmi előadásokat tartott. 1858-ban nőül vette Szendrey Máriát, Petőfiné testvérhúgát, s Kolozsvárra költözött, ahova a kollégium tanárul hívta meg. Ugyanakkor az új életre kelt Akadémia levelező tagjául választotta; székét itt *Katona József és Bánk bánja* cimű értekezésével foglalta el, melyből később a hasonló cimű könyv nőtte ki magát. Kolozsváron a százados Kazinczy-ünnepen (1859) mondotta kiváló emlékbeszédét Kazinczy Ferenc fölött; részt vett az Erdélyi Muzeum munkálkodásában, sürgette a székely népballadák és dalok gyüjtését s az ő eszközlésével jelentek meg Kriza híres Vadrózsái 1863. A Kisfaludy-Társaság 1860. rendes tagjai közé iktatta. Amint a 60-as évek elején mind több jeles iró gyülekezett Pestre, Gy. is visszatért 1862 elején a fővárosba, ahol Arany Szépirodalmi Figyelőjének segédszerkesztője lett, egyszersmind buzgó titkára a magyar írók segélyegyletének (1876-ig); e társaság megbizásából szerkesztette legjobb iróink közreműködésével a *Részvét könyvét* (1863), melybe ő a *Széchenyieskedők* című szatirát irta. Tanára volt a pesti ref. gimnáziumnak is 1864-ig, amikor a sziniképző aligazgatójává és dramaturgiai tanárává nevezték ki, egyszersmind a Nemzeti Szinház drámabirálója is lett. Az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság drámapályázatainak is rendszerint előadója volt.

Gy. ettől fogva mindvégig a fővárosban maradt s hatásának tetőpontjára emelkedett. Aranynyal, Csengeryvel, Keménynyel nemcsak az irodalmi irány és politikai meggyőződés közössége, hanem

személyes barátság is összefűzte. Barátságába jutott Deák Ferencnek is. Ekkor jelent meg önálló köteteinek és kiadványainak hosszú sorozata is. 1863-ban kiadta Petőfi vegyes műveit 3 kötetben, bevezetéssel, majd Vörösmarty minden munkáit 1863—64., 12 köt. (irodalmunkban a kritikai kiadások első mintái), s megírta *Vörösmarty életrajzát* (Pest 1866 és még sokszor), melyben a tudományos alaposság és módszeresség eredményei a szépíró művészetével vannak előadva, s a rajz biztosságára és elevenségére nézve maig legelső irodalmi jellemzésünk. Az 1866-iki kolera elragadta hitvesét s e veszteség fájdalma és az apai gond számos szép költeményre ihlette (*Éji látogatás* stb.). Újra többé nem nősülve, a munkában keresett enyhületet. Kiadta válogatott elbeszéléseit: *Vázlatok és képek* címmel (2 kötet, Pest 1867); külön is megjelent novellái: *A vén szinész* (2. kiad. 1877); *Egy régi udvarház utolsó gazdája* (5. kiad. 1912); *Nők a tükör előtt* (4. kiad. 1908). Ez elbeszélések többnyire megjelentek német, részben angol és dán nyelven is. Kiadta tov. *Költeményeit* (Pest 1870, 2. bővített kiad. arcképpel Budapest 1882, 3. bőv. kiad. u. o. 1894; díszkiadás Hirsch Nelli rajzaival 1894, 6. kiadás 1904). A Kisfaludy-Társaság megbizásából kiadta Pákh Albert humoros életképeit (1870) s Kemény Zsigmond tanulmányait (2 köt., 1870), később barátja, Arany László munkáit (5 köt.). Ezalatt jelent meg *A népszerűség* c. szatirája (Bécs 1868). Az Akadémia Vörösmarty életrajzát 1868-ban, Gy. Költeményeit pedig 1873. a Marczibányi-díjjal koszorúzta, őt magát 1867. rendes taggá, 1870. pedig a nyelv- és széptudományi osztály titkárává választotta. E minőségében szerkesztette az I. osztály Értekezéseit. A Kisfaludy-Társaság az ő mozgatásaira karolta fel újra a népköltési termékek gyüjtését s Gy. szerkesztette Arany Lászlóval együtt a Magyar Népköltési Gyüjteményt, melynek I. kötetében becses jegyzeteket közölt a dalokról, balladákról és misztériumokról. 1873-ban a Kisfaludy-Társaság alelnöke lett és átvette a Budapesti Szemle szerkesztését, melyet azután haláláig folytatott, épúgy, mint az Olcsó Könyvtár c., szintén 1876. megindított vállalat szerkesztését is. 1876-ban 50-ik születése napja alkalmával a kolozsvári egyetem doktori oklevéllel tisztelte meg. 1876-ban a budapesti egyetem meghívta a Toldy Ferenc halálával megüresedett magyar irodalmi tanszékre, ahol 1902-ig működött s a magyar irodalomtörténet és kritika művelésére egész nemzedékeket nevelt. Működésének súlypontja azóta itt, az Akadémiában, a Kisfaludy-Társaságban és a Budapesti Szemlében volt. A Kisfaludy-Társaság 1879. elnökévé választotta. A társaság évi közgyűlésein mondott megnyitó beszédei többnyire időszerű irodalmi kérdést tárgyaltak s élénken foglalkoztatták a közvéleményt. Még nevezetesebbek voltak azonban emlékbeszédei, melyeket az Akadémiában és a Kisfaludy-Társaságban tartott (pl. 1872. b. Eötvös Józsefről, 1883. Arany Jánosról stb.), s amelyek magvas jellemzésükkel és magyarosan művészi prózájukkal e műfaj legjelesebb képviselői közé tartoznak; összegyüjtve *Emlékbeszédek* címmel 1879. jelentek meg (és többször). Egyéb önálló művei: *Katona József* és *Bánk bánja* (1883, 2. kiad. 1907); *Szilágyi és Hajmási* (költői beszély, 1883); *Széchenyi István mint író* (1892 stb.). Irói érdemeiért 1883. az újjászervezett főrendiház tagjává nevezték ki. 1895 febr. 10. a Kisfaludy-Társaság országraszóló ünneppel ülte meg Gy. 50 éves irói jubileumát; ez alkalommal alapították a Gy.-serleget. A király ekkor a Szent István-rend kiskeresztjével tüntette ki. 1898-ban az Akadémia Bulyovszky-jutalmát nyerték költeményei. 1899 okt. 18. lemondott a Kisfaludy-Társaság elnökségéről ama támadások miatt, melyeket a társaság egyes fiatalabb tagjai és a sajtó egy része indítottak ellene, amiért ellene volt annak, hogy az aradi vértanuk ünnepén a társaság képviseltesse magát, de 1903. mégis megválasztották e Társaság gazdasági és könyvkiadó bizottságának tagjává. 1906-ban 80-adik születésnapját nagy melegséggel ülte meg az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság, ez alkalommal tiszteletére a Műbarátok Köre emlékérmet készíttetett. Élte utolsó éveiben is dolgozott. 1905-ben kiadta báró Kemény Zsigmond és Vörösmarty munkáit a Magyar Remekirókban, s megindította saját kritikai munkáinak gyüjteményeit: *Kritikai dolgozatok*, 1854—1861 (Budapest 1908) és *Dramaturgiai dolgozatok* (2 köt., 1908). Halála után jelent meg: *Birálatok*, 1861—1903 (Budapest 1912).

Gy. egyik jelesebb költője s mindenesetre legkimagaslóbb kritikusa volt Petőfi és Arany nemzeti irányának, melynek koncepciójában a széles, népies és történeti alapú magyar szellem és izlés európai kultúrával egyesül. Munkássága fontos tényezője a magyar szellemi élet történetének a XIX. sz. egész második felében. Költészete hatalmasabb és gazdagabb versenytársak mellett is meleg és nemesítő hatással volt a nemzet érzületére és izlésére, részint eszméivel és hangulataival, részint művészi belső formájával. Félbenmaradt Romhányija, e byronias költemény, mutatja, mennyire tudott erős magyarsága mellett is alkalmazkodni az egyetemes irodalom művészi törekvéseihez. Kritikai működéséhez fogható terjedelemre és jelentőségre nézve nincs irodalmunkban. Itélete mindenkor biztos, találó és bátor volt, izlése majdnem sohasem hagyta cserben. A magyar irodalmi izlés nevelésére rendkivül nagy hatással volt. Toldy alapvető munkássága után irodalomtörténet-írásunkat is hatalmas lépéssel vitte előre, főleg a kritikai értékelés, a történeti háttér és a pszichológiai megvilágítás, valamint a kompozició és előadás művészete tekintetében. Az irodalomtörténeti értékmegállapítások ma is legnagyobbrészt az ő fejtegetésein, illetőleg felfogásán alapúlnak. Érzéseit, itéletét és izlését realitás és pártatlan igazságérzet mellett keresetlen emelkedettség jellemzi. Egyik főtörekvése volt a magyar prózai előadást is természetessé és mégis művészivé tenni. Prózája a képzelet feltünőbb ereje nélkül is a legnemesebb és tisztább, egyszerűségében is művészi próza, melynek fődisze a világosság, elevenség, határozottság és magyarosság. Jókai mellett a magyar próza fejlődésében Gy.-nak is korszakos érdemei vannak. — V. ö. *Beöthy* Zsolt, *Riedl* Frigyes és *Angyal* Dávid tanulmányait.

Gyulai pálos kolostor, Baranya vmegyében Gyula falu táján Ováry Konrád alapította 1292. A törökök pusztították el 1543 körül.

Gyulaj (azelőtt: *Gyula-Jováncza*), nagyközség Tolna vm. dombóvári j.-ban, (1910) 2787 magyar lak., postahivatallal, u. t. Kurd-Csibrák.

Gyulakeszi, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1910) 1179 magyar lak., bortermeléssel, postahivatallal, u. t. Tapolcza. Fölötte emelkedik *Csobáncz* (l. o.) vára.

Gyulakuta (azelőtt: *Gyalakuta*), kisk. Maros-Torda vm. marosi alsó j.-ban, (1910) 1154 magyar lak.; vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Erdőszentgyörgy.

Gyulamező, Békéssámson községhez tartozó puszta Békés vm. orosházi j.-ban, (1910) 235 magyar lak.; vasútállomás, u. p. Békéssámson, u. t. Tótkomlós.

Gyulas, kisk. Kis-Küküllő vm. radnóti j.-ban, (1910) 555 oláh és magyar lak.; u. p. Marosugra, u. t. Marosesapó.

Gyulási hőmérséklet, l. *Gyuladási hőmérséklet* és *Égés*.

Gyulaszeg, kisk. Szolnok-Doboka vm. nagyilondai j.-ban, (1910) 293 oláh lak.; u. p. Kocsolátfalva, u. t. Letka.

Gyulatelep, kisk. Krassó-Szörény vm. temesi j.-ban, (1910) 419 német lak.; u. p. Szákul, u. t. Gavosdia.

Gyulatelke (*Zsulatelek*), kisk. Kolozs vm. mócsi j.-ban, (1910) 528 oláh és magyar lak.; 1881 febr. 3. itt meteorkő hullott le.

Gyulatő (azelőtt: *Gyulicza*), kisk. Arad vm. máriaradnai j.-ban, (1910) 1148 oláh lak.; u. p. és u. t. Totvárad.

Gyulavári, nagyk. Békés vm. gyulai j.-ban, (1910) 3526 magyar lak., postahivatallal és telefonállomással, takarék- és önsegélyzőegylettel, gőzmalommal, gr. Almássy Dénes-féle uradalommal.

Gyulavarsánd, nagyk. Arad vm. eleki j.-ban, (1910) 2802 magyar és oláh lak., postahivatallal és telefonállomással.

Gyulavidéki h. é. vasút. A Máv. Gyula állomásától Nádasmajoron át Simonyifalváig s Nádasmajortól elágazólag Agyáig vezető keskenyvágányú, gőzüzemű, 47·5 km. hosszú síkvasút. Megnyilt 1906 dec. 12. A Máv. üzemében van.

Gyulay-*család*, I. (*abafáji*), Erdélyben játszott szerepet, különösen a XVI. sz. folyamán. Kiválóbb tagjai:

1. *Gy. Mihály*, már Szapolyai János alatt gyakran adta tanujelét diplomáciai képességeinek. Izabella királynő megbizásából 1559. Konstantinápolyban járt Szulejmán török császárnál az I. Ferdinánddal való békekötés érdekében. János Zsigmond erdélyi fejedelemnek több izben tett fontos szolgálatokat, melyekért dús adományokban részesült; ugyancsak ez uralkodóval együtt volt Szulejmán zimonyi táborában 1566. Ismét Konstantinápolyban volt Várfalvy Györgygyel és Tompa Istvánnal 1571., hogy Báthory István erdélyi fejedelemnek Szelim szultántól megszerezze a fejedelemségben való megerősítést; ez fényesen sikerült is neki.

2. *Gy. Pál*, államférfiú és történetíró. Olaszországban végezte felsőbb tanulmányait, pártfogója, Békés Gáspár anyagi támogatásával. Midőn Erdélybe visszatért, Báthory Istvánnal szemben Békésnek pártjára állott, szóval és tettel védve trónkövetelési igényeit. Igy többek között 1573. a Báthorytól ostromolt fogarasi vár védelménél is vitézkedett. A vár elfoglalása után Báthory az eszes ifjút meg akarván nyerni, titkárává és tanácsosává tette. Midőn pedig 1576. elnyerte a lengyel királyi koronát és Erdélyből Lengyelországba távozott, magával vitte Gy.-t is. Megírta Báthory Istvánnak Iván orosz cár ellen folytatott győzelmes hadjárata történetét e címen: Commentarius rerum a Stephano Rege adversus magnum Moscoviae ducem, anno 1580 (Kolozsvár 1581). 1585-ben Géczi János utódjának, *Sibrik* György nagyváradi kapitánynak latinnyelvű utasító-levelet írt. Ebben hosszasan, kiváló szakismerettel értekezik e hivatal jelentőségéről és teendőiről. E levél ezentúl minden újonnan kinevezett váradi kapitánynak felolvastatott. *Bethlen* Farkas történelmi munkájában Consilii speculum néven közli; *Csepregi* Mihály pedig magyar fordításban Tanácsi tükör cím alatt adta ki (Szeben 1663). Midőn Báthory István 1586. meghalt, Gy. visszatért Erdélybe s lakóhelyéül Abafáját választotta, hol főleg a tudományoknak szentelte idejét. 1591. résztvett a gyulafehérvári tanácskozásban, melyen a főurak elhatározták, hogy véget kell vetni a versengésnek és viszálykodásnak, mely a fejedelem, Báthory Zsigmond és unokatestvére, a nagyravágyó Báthory Boldizsár között fenforog. Ha egyébként nem volna lehetséges, Boldizsárt ki kell űzni az országból vagy kivégeztetni. A gyülésnek eme titkos határozatáról Gálfi Jánostól és Gy.-tól értesült a fejedelem. Ettől később megtudta Boldizsár is; a haragjától tartó urak ravaszul mindent Gálfira és Gy.-ra hárítottak. Ennélfogva Báthory Boldizsár 1592. hallgatag fejedelmi beleegyezéssel Abafáján katonáival összevagdaltatta Gy.-t. Mint latin nyelven írt leveleiből kitünik, többször játszott közvetítő szerepet írók és Erdély bőkezű főurai között. Tragikus életét Kemény Zsigmond dolgozta fel Gyulai Pál c. regényében. V. ö. Budapesti Szemle (1858, III.); Századok (1877); Felsőmagyarországi Minerva (1832).

II. *Gy.* (*marosnémeti és nádaskai gróf*), körülbelül a XVII. sz. elején vándorolt a tulajdonképeni Magyarországból Erdélybe, hol csakhamar nagy hírnévre tett szert. *Gy. István*, Ferenc fia, Kemény János erdélyi fejedelem főasztalnoka 1662. Vitézül harcolt a szerencsétlen kimenetelű nagyszőllősi csatában. Felesége volt Pécsi Simon dúsgazdag kancellár Margit nevű leánya. Ettől született fia, *Gy. Ferenc*, küküllői főispán, udvarhelyszéki királybiró, ki 1694. bárói, 1702. magyarországi és osztrák örökös tartományi grófi méltóságra emeltetett. *Gy. Sámuel*, cs. kir. altábornagy, a hétéves háborúban (1756—1763) tünt ki. A család utolsó férfitagja *Gy. Sámuel* gr., cs. kir. kamarás, altábornagy (1803—1886). Mostoha fiát, *Javorzik* Adolfot, örökbe fogadta, ki 1887. *Gy.-Javorzik* névvel grófi méltóságra emeltetett. — Nevezetesebb tagjai még a családnak:

1. *Gy. Ferenc* gróf, cs. kir. táborszernagy, szül. Pesten 1798., megh. Bécsben 1868 szept. 1. Már

1806. az atyja nevét viselő gyalogezredbe lépett s gyorsan emelkedvén, 1846. altábornagy, 1847. pedig az osztrák partvidék ideiglenes parancsnoka lett. Az 1848. kitört olasz forradalom idejében átvette az osztrák hajóhad parancsnokságát is és rövid idő alatt annyira rendbeszedte és megerősíté a hajóhadat, hogy annak egy részét már Velence felé lehetett indítani. Az ellenség máj. 23. Triesztet is fenyegette, de Gy. visszavonulásra kényszerítette. Gy. érdemei nem maradtak méltánylás nélkül; több kitüntetésen kivül az ifjú császár bizalmával tisztelvén meg, 1849 jún. 1. a minisztertanácsba hívta s a hadügyminiszteri tárca vezetésével bizta meg; 1850. Milanóban lett hadtestparancsnok és több izben diplomáciai küldetésben is eljárt. Az 1859-iki francia-olasz háború kitörésekor fővezérnek és a lombard-velencei királyság kormányzójának neveztetett ki. A hadüzenet után átment a Ticinón, de sem Torino ellen nem sietett, sem a franciák útját állani nem törekedett, hanem tétlenül vesztegelt Mortara és Casale vidékén. Ezalatt a franciák időt nyertek a megérkezésre, Montebellónál és Palestrónál győztek, úgy hogy Gy. kénytelen volt visszavezetni seregét Milano oltalmára. Magentánál csatára került a dolog, melyben a franciák az osztrák sereg minden vitézsége dacára győztek, amit ismét Gy. rossz hadi intézkedéseinek tulajdonítottak. Milano és egész Lombardia elveszett, Gy. a Mincio mögé hátrált. Jún. 16. megfosztatott a vezérségtől és nyugalomba vonult. Több izben igyekezett az ellene emelt vádakat megcáfolni. Kimutatta, hogy bécsi parancsok írták elő eljárását a hadjárat elején, a magentai csatavesztés okát pedig alvezérei fegyelmezetlenségében találta meg. Gyermeke nem lévén, unokaöccsét, Edelsheim tábornokot fogadta fiául, ki aztán fölvette a Gy. nevet is.

2. *Gy. Ignác* gróf, szül. Nagyszebenben 1763 szept. 11., megh. 1831 nov. 11. 1781-ben a hadseregbe lépett, mint őrnagy a törökök elleni háborúban, majd a franciák elleni háborúban is részt vett, 1797. vezérőrnagy, 1799. és 1800. mint az utóvéd (arrière-garde) parancsnoka fontos szolgálatokat tévén, altábornagy lett. Miután 1805. Ferdinánd főherceg hadseregében Liechtenstein herceggel egyetemben a pozsonyi békét megkötötte volt, 1806. Horvát-, Tót- és Dalmátország bánjává neveztetett ki. 1809-ben a 9-ik hadosztálynak volt parancsnoka Olaszországban, azután János főherceg visszavonulása fedezetét képezvén, Krajna védelmét vette át. Az 1813-ik évi hadjárat elején tábornaggyá neveztetvén ki, Drezdánál a balszárny parancsnoka volt. A lipcsei csatában Schwarzenberg és Blücher seregeinek összeköttetését kellett volna helyreállítania, a franciáktól megszállott Lindenaut azonban nem volt képes elfoglalni. 1814-ben a Brienne melletti csatában dicső részt vett s az Aube-hidfőt rohammal elfoglalta (febr. 1.). 1815-ben Ausztriában a főparancsnoksággal megbizatva, báni állomására visszatért, 1823. csehországi, 1829. bécsi parancsnok, 1830. pedig az udvari haditanács elnöke volt.

Gyulay *Béla*, pedagógus, szül. Sellyén (Somogy vm.) 1844 júl. 11., megh. Budapesten 1909 júl. 25. 1871-től polgári iskolai igazgató volt a főváros szolgálatában; szervezte az első női kereskedelmi tanfolyamot s élénk részt vett közművelődési mozgalmakban. Tankönyveken kivül pedagógiai dolgozatokat is írt: *Népszerű neveléstan* (1872); *Nőnevelés az ókorban* (1883); *Nőnevelés* (1884); Neveléstörténeti s más tanulmányok a Magyar Paedagogiában.

Gyulazombor nemzetségét, mely Gyula erdélyi vajdától és testvérétől, Zombortól származott, Zólyom és Hont vármegyében 1280–1300 közt említik. Őse Sibrid comes, kinek fiától, Erdő comestől IV. László 1281. egy lovat vevén, ennek fejében ráíratta a zólyommegyei Németit.

Gyulicza, l. *Gyulatő*.

Gyúló pala v. *égő pala* (ném. *Brandschiefer)*, olyan fekete agyag- v. márgapala, mely szenes anyagokkal erősen impregnálva van és erősen kormozó lánggal ég. Minden geológiai formációban előfordul. Néhol olajat párolnak le belőle.

Gyumlia, l. *Gyömli*.

Gyúpont a. m. *gyujtópont* (l. o.).

Gyurátz *Ferenc*, a dunántúli evang. egyházkerület püspöke, szül. Alsóbükön (Sopron vm.) 1841 ápr. 30. Középiskolai és teológiai tanulmányait a soproni evang. liceumban s teológiai intézetben és a hallei egyetemen végezte; hazatérve Kővágóeörsön volt egy évig segédlelkész, 1868–1872. Beleden, 1872 óta Pápán rendes lelkész, majd megválasztatott a veszprémi ev. egyházmegye esperesévé, a dunántúli kerület fő jegyzőjévé, az egyházkerületi gyámintézet egyházi elnökévé, egyetemes gyűlési aljegyzővé és zsinati egyházi jegyzővé. 1905 óta a dunántúli evang. egyházkerület püspöke és 1907 óta a főrendiház tagja. Művei: *A hit oltára, imakönyv ev keresztyének számára* (1887); *Kézi agenda* (templomi és halotti imák, szertartási beszédekkel 1888)' *Luther Márton* (Életrajz 1888); *Gusztáv Adolf svéd király élete* (1892); *A szabadkőművességről* (1881); *Lelkivezér* (imakönyv 1894).

Gyurcsina, l. *Györkeháza*.

Gyurgyalag, *gyurgyóka* v. *méhészmadár (Merops apiaster* L.), a Rikácsolók *(Coraciaeformes)* rendjébe és a méhészmadárfélék családjába tartozó tarka tollú madár. Homloka fehér, zöldes csikkal határolt, nyakszirtje, tarkója és köpenye élénk gesztenyebarna, szemén keresztül a fülig fekete sáv fut, torka kanárisárga, fekete szegélylyel, melle és hasa zöldeskék, szárnya és farka zöld. Testhossza 27, farkáé 11·5, szárnya 15 cm. Déleurópától Középázsiáig terjed; hazánkban nagyobb folyók és vizek partszakadékai körül gyakori és kolóniákban fészkel. Május második felében érkezik és szeptember elején költözködik. Tápláléka rovarokból, különösen méhekből áll, amelyeket röptében rendkívül ügyesen kapdos el; a méhészetre káros.

Gyurgyalagfélék v. *gyurgyókafélék* (állat, *Meropidae)*, l. *Méhészmadárfélék*, *Gyurgyalag*.

Gyurgyevácz, község, l. *Gjurgjevac*.

Gyurgyevó, községek, l. *Sajkásgyörgye* és *Székelykeve*.

Gyurgyevó *(Giurgiu, Dzsurdzsevo)*, romániai város, kerületi székhely és dunai kikötő a Duna balpartján Ruszcsukkal szemben, vasút mellett, (1909) 15,839 lak., akik közt számos a mesterember (cipőkészítő, kosárfonó és rézműves), több gö-

rögkeleti templommal, prefekturával, törvényszékkel, egy gimnáziummal, 3 kaszárnyával, két nyilvános kerttel, több gőzmalommal, fővámhivatallal és élénk kereskedéssel. Benne osztrák-magyar vicekonzulátus is van. Környékén láthatók a Romániában széltében szokásos földalatti, sással v. náddal fedett lakások. G.-t a XIV. sz.-ban San Zorzo néven a genovaiak alapították. 1426-ban elfoglalta Zsigmond király, aki megerősíttette. 1595 okt. 28. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem itt Szinán török nagyvezér seregeit szétverte. A XVII. sz. elején végleg török kézre került. Az oroszok és törökök közt meg-megújuló háborúkban többször (1771, 1790, 1811, 1822 és 1828) fontos szerepet játszott; 1829. a drinápolyi békében a török vár lerombolása után Oláhországhoz került. 1877-ben innen, illetőleg Szloboszia felől bombázták az oroszok Ruszcsukot.

Gyurgyóka (állat), l. *Gyurgyalag.*

Gyurgyove, l. *Gergőfalva.*

Gyurikovits *György*, statisztikus és topográfus, szül. Ivanoczon, Trencsénmegyében 1783., megh. 1848. 1818 óta a budai országbirói hivatalnál alkalmazták s 1823. pozsonyi törvényszéki biró lett. Ebből az időből ered nagy történeti, régészeti és diplomáciai gyüjteménye, melyet Fejér is fölhasznált nagy művében. Gy. számos történeti és statisztikai cikket írt a Tudományos Gyüjteménybe és a bécsi folyóiratokba s ezenkívül 33 vaskos foliókötetnyi kéziratot hagyott hátra. Egyetlen önállóan megjelent műve: De situ et ambitu Slavoniae et Croatiae (Pest 1844). A Magy. Tud. Akademia 1832. választotta tagjává.

Gyurits *Antal*, író, szül. Szombathelyen 1819 máj. 29., megh. 1891. Tanulmányait szülővárosában végezte. Pesten a jogtudományokat hallgatta. Az 1843-iki országgyülés alatt Pozsonyban megtanulta a gyorsírászat egy könnyü rendszerét, amelyről tankönyvet is irt: *A gyorsírásról elméleti és gyakorlati tekintetben.* Az 1847—48-iki országgyülésen mint hivatalos gyorsíró működött. 1848. ügyvédi oklevelet nyert. Majd a Religió dolgozótársa lett. Miután 3 évig a Szt. István-társulatnál mint titkár működött, 1859. Szatmárra gimnáziumi tanárnak nevezték ki, hol különösen a nyelvtudományokkal foglalkozott. Legjelentékenyebb irodalmi sikert Cantù Caesar nagy világtörténelmének magyar fordításával ért el. Jó nevet vívott ki klasszika-filologiai munkásságával is; ide tartoznak latin, görög és magyar nyelvtanai, Horatius- és Cicero-kiadásai, Horatius- és Vergilius-fordításai.

Gyurkapataka, kisk. Szolnok-Doboka vm. csákigorbói j.-ban, (1910) 160 oláh lak.; u. p. és u. t. Csákigorbó.

Gyurkovics *György (rózsa-lehotai)*, horvát-német író, szül. Klasznicson 1845 febr. 24., megh. 1908 máj. 25. Régi felső-magyarországi család sarja. Eleinte a katonai pályara lépett és a mérnöki akadémián végezte tanulmányait. 1864-ben hadnagy volt a 46. sz. gyalogezredben, 1868—1870-ig a vezérkarhoz volt beosztva. 1870-ben a bécsi Presse főmunkatársa lett. 1896-ban belépett a Pester Lloyd szerkesztőségébe. 1882-től 1905-ig horvát-szlavonországi képviselő s a magyar országgyülés delegált tagja volt. Önálló művei: Studien über Lessings Laokoon; Die Wiener Schauspielschule; Das Ehebruchsdrama; Bosnien (1879); Albanien (1880); Bosnien und Kroatien (1886). Szerbből sokat fordított németre.

Gyurkucza, l. *Magyarvalkó.*

Gyurmán, 1. *Adolf*, hirlapíró, szül. Szászvárosban (Erdély) 1813., megh. Pesten 1869 szept 15. A gimnáziumot Gyulafehérváron, a bölcsészetet Kolozsváron végezte. 1832-ben a pesti egyetemre ment jogi tanulmányait végezni. Nemsokára a hirlapírói pályára lépett. 1840-ben *Negyedik László* c. 5 felv. szomorújátékával akadémiai második pályadíjat nyert. Kossuth Pesti Hirlapjának megindulásától belső munkatársa volt s a Külföld c. rovatot vezette. A radikális párt megbizásából több röpiratot írt, melyek külföldön jelentek meg (Magyar szózatok stb.). A szabadságharc alatt a kormány hivatalos közlönyének volt szerkesztője és 1849. min. tanácsosi címet nyert. Világos után ő is menekült Kiutahiába, 1851. pedig Amerikába, New-Yorkba kisérte Kossuthot, ott is irogatott az angol nyelvű lapokba; szerkesztett egy német lapot is. 1854-ben Londonba ment át, hol francia és német leckék adásával kereste kenyerét, majd egy irlandi gimnáziumban tanárkodott hosszabb ideig. Angliában is nősült. 1863-ban hazajött, a Pesti Napló szerkesztőségébe lépett s több éven át a külföld-rovatot vezette, ugyszintén a magyar kormány visszaállítása után a Budapesti Közlönynél is dolgozott. A Vasárnapi Ujságba élet- és jellemrajzokat írt. Egész írói pályáján névtelenül dolgozott. Egyike volt a legkészültebb és legtapasztaltabb hirlapíróinknak.

2. *Gy. Andor (podolini)*, gyorsíró, szül. Podolinban 1828 nov. 28., megh. 1900. A gyorsírással 1847. kezdett foglalkozni s legelőbb a Taylor-, majd a Gabelsberger-Markovits- és Stolze-Fenyvesy-féle gyorsírási rendszereket tanulta meg. Az utóbbi rendszer szerint 1883. a Magyar Gyorsíró szaklap szerkesztését vette át. E szaklapban a Stolze-rendszert saját, önalkotta rendszerével igyekezett összeegyeztetni. E törekvésének eredményeként 1887. *A magyar gyorsírás kimerítő tankönyvét* adta ki. 1861—93-ig a budai főgimnáziumban mint tanár működött.

3. *Gy. Emil*, orvos, szül. Kalocsán 1859. jan. 18. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol 1881. avatták orvosdoktorrá. Azután előbb Plósz Pál tanár, majd Korányi Frigyes tanár belgyógyászati klinikáján működött. 1886-ban a Szent János-kórház idegbetegei számára rendelő orvossá, 1891. pedig belgyógyászati osztályos főorvossá nevezték ki. Irodalmi dolgozatai az ideg- és belgyógyászat körébe vágnak, magyar és német nyelven jelentek meg.

Gyúró, kisk. Fejér vm. váli j.-ban, (1910) 1149 magyar lak., postahivatallal, u. t. Vál.

Gyurtyánfa (növ.), l. *Gyertyánfa.*

Gyutacs, *csappantyú*, a lövőfegyverekbe töltött lőpor és ezenkívül robbanó szerek meggyujtására szolgáló tokocska, melybe kevés, ütés vagy szúrás által könnyen fellobbantható gyujtóanyagot tesznek. A tokocskákat v. vörös- v. sárgarézből készítik s a gyujtóanyagot főleg lobbanó higanyból s kevés lőporlisztből állítják össze. Gy.-okat 1819 óta használnak, l. *Töltény.*

Gyutacslövés, a katonák előkészítésére szolgál az éles tölténnyel való lövésre. A gyutacstöltény körülbelül olyan, mint a *Flobert-puska*-töltény s így még elegendő erővel rendelkezik, hogy az embert súlyosan megsebesítse, ennélfogva kellő óvatossággal és körültekintéssel szabad csak használni. A Gy. 15, 20, 30, 50, 75—80 és 90 lépésnyi távolságokról gyakoroltatik, ami az éles tölténnyel való lövés 300, 500, 600, 800, 1000 és 1200 lépéses irányzék-távolságának felel meg. A Gy.-hez egyszerű és hordozható céltáblakészülékek vannak használatban, melyeket az időjáráshoz képest szobában, folyóson vagy a laktanyaudvarokon lehet felállítani. L. a *Lőutasítás* a m. kir. honvédség számára című szolgálati könyvet.

Gyútűs puska, oly hátultöltő puska, amelynél a töltényfémhüvely fenekét egy rúgó által előre lökött tű szúrja át s dörzsölésével a hüvely fenékalján levő robbantószert fellobbantja, amely ismét a töltény lőporát gyujtja meg. A Gy.-kat Dreyse német puskaműves találta fel s a poroszok ily fegyverekkel vívták az 1866-iki és 1870-iki győzedelmes hadjárataikat. L. *Lövőfegyverek*.

Gyűd *(Mária-Gyűd)*, kisk. Baranya vm. siklósi j.-ban, (1910) 700 magyar lak., postahivatallal, u. t. Siklós. Itt van a Szt. Ferenc-rendiek kolostora és temploma, melyet II. Géza király 1148. épített s mely ma igen látogatott búcsújáróhely.

Gyügy (Dudinci), kisk. Hont vm. ipolysági j.-ban, (1910) 140 tót és magyar lak., postaügynökséggel; u. t. Egeg-Szalatnya. Közelében számos savanyúforrás fakad; kénes vizű fürdője is van.

Gyügye, kisk. Szatmár vm. fehérgyarmati j.-ban, (1910) 338 magyar lak.; u. p. Czégény, u. t. Jánk.

Gyüjtés az a tevékenység, amely az emberi javak egyes reprezentativ jellegű példányait tudományos szempontból felkutatja, bizonyos rendszer szerint csoportosítja és megőrzi. Közönségesen a Gy. (vagy a helytelen képzésű mű-Gy.) szóval a művészeti, történelmi és kulturális Gy.-t jelöljük. A Gy.-sel foglalkozókat *gyüjtőknek, amatőröknek* nevezzük. A Gy. eredménye a gyüjtemény, mely lehet magán- és közgyüjtemény. A sokoldalú, szigorúan tudományos rendszerű és oktató célú gyüjteményt muzeumnak (l. o.) nevezzük.

A görög klasszikus kor után találjuk a magán-Gy. első nyomait. Nagy Sándor, Mausolos özvegye Artemisia, a Ptolomaeusok voltak az úttörők. A rómaiak közül a hírhedt Verres, Julius Caesar, de különösen Augustus voltak a művészetek áldozatra kész barátai. Augustus alatt nyilt meg az első közkönyvtár. A bizáncinak épp úgy, mint a többi középkori fejedelmi Gy.-nek főkép a luxus volt a motivuma, csak a középkor vége felé lehet komoly Gy.-ről, különösen könyv-Gy.-ről, bibliofilizmusról szó. Petrarca, francia földön pedig János, Berry hercege (1340—1146) az első modern értelemben vett gyüjtők. A renaissance, főkép az ókori, de az egykorú művészeti s iparművészeti tárgyakat s kéziratokat is a legnagyobb megbecsülésben részesítette. Előljártak ebben a Mediciek s példájukat követték a Gonzaga, Este, Doria, Grimani, Visconti és Sforza családok, de az uralkodókon kívül magángyüjtők is: Poggio Bracciolini, Niccolo Niccoli, Francesco Squarcione, Pietro Bembo, Scarampi bíboros, stb. Nagystílű gyüjtő a két renaissance-pápa: II. Gyula és X. Leo. Az olasz példát az európai fejedelmek sorban utánozták. I. Ferenc alapította a Louvret, I. Ferdinánd a bécsi muzeumot, tiroli Ferdinánd az Ambras-gyüjteményt, IV. Albert bajor herceg a müncheni gyüjteményeket. A XVII., XVIII. sz. híres gyüjtői: Welser Károly és Praun Pál nürnbergi polgárok, Jabach kölni bankár, Angliában Buckingham herceg, Lely Péter festő és Howard Tamás, Arundel grófja; Franciaországban a Lajosok s az udvarhoz közel állók, mint Mazarin, Richelieu, Colbert, Marolle, Lumagne Montarsis, Cozat, Mariette, Choiseul. A XVII. sz.-ba nyúlik vissza Ausztriában a Liechtenstein-, Schwarzenberg-, Harrach-gyüjtemények keletkezése, melyekhez a Schönborn- és Czernin-gyüjtemények csatlakoznak. Híres gyüjtő Savoyai Jenő. Gyüjt a hollandi polgárság; Rembrandt e szenvedélyének áldozata is lett. A XIX. sz. elején Napoleon mérhetetlen kincseket hord Franciaországba, de ezek legnagyobb része a császár bukása után visszakerül eredeti helyére. Ezután ellanyhul a Gy., csak a XIX. sz. végén kezdődik különösen amerikai (Pierpont Morgan) hatás alatt egy nagyarányú gyüjtő-mozgalom, melyből a bécsi Figdor, a párisi Rouart, André, Rothschild, Pellerin, a prágai Lanna, a hamburgi Weber s végül a Layard-féle gyüjtemények emelkednek ki.

A *magyarországi* Gy.-nek is meg van a maga története. *Szent Gellértet, Könyves Kálmánt, Gutkeledi Videt, Kinizsi Pálnét* szokták felsorolni, mint a magyar Gy. előfutárjait. A renaissance legjobb értelmében vett gyüjtő és amatőr volt *Mátyás* királyunk, kinek könyvtára, a *Corvina* a legszebb korabeli könyvtár volt, de gyüjtött ő minden egyebet, amit csak a korabeli művészet produkált; lelkes gyüjtők voltak az ő udvarában *Vitéz János* és *Csezmicei János* (Janus Pannonius). Híres könyvtár volt az *Illésházy* és *Zrinyi* családok birtokában. (Ez utóbbi jelenleg Zágrábban van.) Gyüjtőknek nevezhetjük *Bakócz Tamást, Zsámboky Jánost, Bethlen Gábort, I. Rákóczi Györgyöt, I. Apafi Mihályt, Szécsi Máriát*, az *Esterházy, Andrássy* és *Hédervárу* családok számos tagját, kik elvezetnek a XIX. sz.-ba, hol *Széchenyi* korában már rendszeresebb gyüjtő tevékenységgel találkozunk. *Széchenyi Ferenc* gróf, a Nemzeti Muzeum megalapítója, *Wiczay Mihály* gróf, *Nagy István, Jankovich Miklós* (gyüjteménye jelenleg a Nemzeti Muzeumban), *Fejérváry Gábor, Pyrker László, Luzsénszky Pál* báró e kor legnevezetesebb gyüjtői.

Az *abszolutizmus* ideje mintha megfojtott volna minden gyüjtő-tevékenységet, azonban a kiegyezéstől kezdve napjainkig e téren oly lelkesedést tapasztalhatunk, melynek bármely kultúrállam örülhetne. Buzgó apostolai voltak a Gy.-nek *Pulszky Károly, Ráth György* és *Szana Tamás*. Tisztán magángyüjtőknek köszönhetik létüket az esztergomi *Simor*-gyüjtemények, az *Országos Ráth György-Muzeum*, az *Ernst-Muzeum*, az *Állami Darnay-Muzeum*, az *Elischer*-féle *Goethe*-gyüjtemény a Magyar Tudo-

mányos Akadémiában, a nagyszebeni *Brueckenthal-képtár*. *Divald Kornél* páratlan odaadással nem egy vidéki muzeumot hozott létre. *Wartha Vince* összegyüjtötte a *József-műegyetem keramikai gyüjteményét*. *Zichy Jenő* gr. gazdag gyüjteménye a Fővárosi Muzeum és a Néprajzi Muzeum közt oszlik meg. *Pálffy János* gr. antik képgyüjteménye és *Andrássy Dénes* gr. krasznahorkai külön képtára a Szépművészeti Muzeumba került. *Nemes Marcell* vidéki városokat juttat modern képanyaghoz. *Enyedy Lukács* gyüjteménye Szeged városáé lesz.

Az összegyüjtött kincsek nem egyszer hamarosan ki is vándorolnak az országból, ami a nemzeti vagyon jelentékeny csorbulását jelenti. Igy *Pulszky Ferenc* elefántcsontfaragványait Londonban (1869), *Lanfranconi Enea* pozsonyi képtárát Kölnben (1895), *Tarnóczy Gusztávné* gyürügyüjteményét és *Szemere Miklós* kollekcióját Bécsben (1910), *Elischer Gyula* metszeteit Lipcsében (1911), *Scholtz Gusztáv* grafikáit Münchenben (1912), *Gerhardt Gusztáv* gyüjteményét Berlinben (1911), *Nemes Marcell* képtárát Párisban (1913) árverezik el. Különösen e két utóbbi gyüjteményért óriási kár, hogy nem sikerült őket magyar földön megtartani.

A Gy. szervezetlensége és műtárgyainknak szemmellátható kivándorlása inditotta 1909 végén gyüjtőinket arra, hogy egyesületbe tömörüljenek. *Siklóssy László* kezdeményezésére *Andrássy Gyula* gr. elnöklete alatt megalakult a *Szent-György-Czéh Magyar Amatörök és Gyüjtők Egyesülete*, melynek célja, hogy a gyüjtőknek mindenképen segitségére legyen, nekik szakvéleménnyel szolgáljon, közöttük a cserét lehetővé tegye, művészeti aukciókat, kiállitásokat, látogatásokat (Kunstwanderung) rendezzen. Az egyesület, melynek jelenleg ezer tagja van, három év alatt 15 aukciót rendezett; kiadja ezenkivül *A Gyüjtő* c. szakfolyóiratot. Újabb lendületet fog adni a Gy. ügyének, ha megvalósul a fővárosi árverési csarnok terve, mely előreláthatolag a Szent-György-Czéhvel együttesen fogja művészeti aukcióit rendezni. A Szent-György-Czéhből indult ki egy a párisi Société des Amis du Louvrehoz hasonló intézmény terve, mely 1913. *Andrássy Gyula* gr. elnöklete alatt *Muzeumbarátok Egyesülete* néven alakult meg. A Gy. speciális céljait szolgálják még a *Numizmatikai Társulat* és az *Éremkedvelők Egyesülete*.

Az alábbiakban adjuk azoknak a gyüjtőinknek névsorát, kiknek Gy.-e valóban közfigyelemre tarthat számot: Andrássy Gyula gr. (régi mesterek), Andrássy Géza gr. (antik képek, fegyverek), Apponyi Sándor gr. (hungarica), Ary Pál (általános), Ágoston József (bibliophilia), Babes Titusz (általános), Back Bernát (antik képek), Badiny Zoltán (magyar keramika), Bakonyi Károly (általános), Balassa Istvánné (általános), Báczy Emil (magyar keramika), Báczy István (antik butor, kisplasztika), Baumgarten Nándor (régi mesterek, csipkék), Batthyány Lajos gr. (régi mesterek), Baross János (Széchényi kora), Bischitz Gyula (Meissen és Wien), Breitner Imre (modern magyarok), Bissingen Rudolfné gr.-né (általános), Dirner Gusztáv (Exlibris), Dessewffy Miklós gr. (numizmatika), Delmár Emil (exotica), Dirsztay Béla báró (bibelot), Egerer Gedeon, Emich Gusztáv (bibliophilia), Faragó Ödön (általános), Feleky Géza (grafika), Gábor Ignác (antik plakettek), Géber Antal (általános), Giergl Kálmán (szőnyeg), Glück Frigyes (antik művészet), Hatvany Ferenc báró (modern franciák), Hatvany Józsefné báróné (Wien és régi mesterek), Hatvany Károly báró (francia és angol művészet), Hermann Béla (általános), Herzog Mór Lipót báró (régi mesterek), Hopp Ferenc (exotica), Horánszky Lajos (hungarica, biedermeyer), Hültl Dezső és Hültl Hümér (általános), Jánossy Béla (n.-bányaiak), Jeszenszky István (antik iparművészet), Károlyi József gr. (általános), Kellner Adolf (modern magyarok), Kilényi Hugó (régi mesterek, primitivek, numizmatika), Kilényi Pál (keramika), Kiszely Géza (általános), Kohner Adolf báró (modern franciák, kisplasztika), Kohner Jenő báró (gemmák), Keszler József (általános), Krisztinkovich Béla (magyar keramika), Malonyay Dezső (általános), Majovszky Pál (grafika, modern északi festők), Nyáry Albert báró (magyar gyári fayence), Nyáry Alfonz báró (keramika, fegyver), Neumann Miksa (modern plakett), Sarbó Arturné (keramika), Radvánszky Antal báró (ötvösnemüek), Rakovszky Antal (kisplasztika), Ring Géza (modern magyarok), Schiffer Miksa (modern magyarok), Schossberger Lajos báró (népies keramika), Siklóssy László (általános), Sonnenfeld Zsigmondné (franciák, Munkácsy), Strasser Sándorné (keramika), Szalay József (bibliophilia, autogrammok), Szászy-Schwarz Gusztávné (modern plakett), Szemlér Lőrinc (bibliophilia), Szivák Imre (általános), Szokoly Alajos (néprajz), Teleki Domokos gr. (szőnyeg), Thomka Gyula (régi iparművészet), Todoreszku Gyula (bibliophilia), Vázsonyi Vilmosné (biedermeyer), Ujhely Kálmán (Ferenc József-pénzek), Wertheim Pál (Napoleon), Wildner Ödön (régi könyvek), Wodianer Arthur (általános), Zichy Tivadar gr. (miniatürök). A most felsoroltakon kivül főuraink kastélyai tartalmaznak nem egy becses családi régiséget. V. ö. *A. Donath*, Psychologie des Kunstsammelns (Berlin 1911); *Radisics–Szendrei–Szana*, Magyar Műkincsek (Budapest 1896–1901); *Siklóssy* L., A Gyüjtő (1912–13).

Gyüjtőakna, viz felfogására és tárolására szolgáló akna. Sok esetben egyúttal deritésre is szolgál. L. *Deritő-akna*.

Gyüjtőcsatornák vagy *táplálócsatornák* (erdészet). Minthogy különösen a völgyek felső része szokott vizhiányban szenvedni, valamely úsztatópatakot úgy lehet gyakran vizzel olcsón és állandóan táplálni, hogy a szomszédos völgy vizét valamely magasabb ponton kis zsilippel felfogják s egyszerü, földbe ásott csatornában az úsztatópatak azon pontjáig vezetik, honnét kezdve annak hasznát akarják venni.

Gyüjtőcsövek, az alagcsövezésnél alkalmazott olyan csövek, amelyek a szivócső-vonalaktól a vizet átveszik és tovább vezetik; az utóbbiaktól csak abban különböznek, hogy nagyobb átméretüek. L. *Alagcsövezés*.

Gyüjtőerek v. *vivőerek (vénák)*, a szivből a verőerek révén a szervekhez jutott s ott hajszál-

erekben szétoszló vért ismét összegyüjtik s a szívhez visszavezetik. A kisebb Gy. egymással számos oldalág útján vannak összekötve, az ú. n. gyüjtőeres fonatokat képezik; ezekből veszik kezdetüket a nagyobb Gy., amelyekben már billentyük is vannak, hogy a vér visszafolyását megakadályozzák. A Gy. fala 3—4-szer vékonyabb mint a megfelelő átmérőjü verőereké, rugalmasságuk is kisebb. A szervezetben majdnem minden verőeret két gyüjtőér kisér. Szövettani szerkezetüket l. *Vérerek*. A Gy. betegségei részben gyuladásos eredetüek (flebitisz), részben az érfal táplálkozásának zavaraira vezethetők vissza. Igen nagy jelentőséggel bir a Gy. tágulása (l. *Gyüjtőértágulás)*. L. még *Vérérbetegségek*.

Gyüjtőeres angioma, l. *Angioma*.

Gyüjtőértágulás *(varices, varikozitás, flebektázia, flebektázis)*, főleg ott fejlődik, ahol a gyütőeres vérnek visszafolyása akadályba ütközik, különösen olyan helyen, ahol a környező lágyrészek csekély ellenállása az értágulásnak kedvez. A leggyakoribb oly helyen, ahol a nehézkedés erejével szemben kell a vérnek visszafolynia, így főleg a végbél alsó részén (aranyér, l. o.), az ondózsinórban (varikokéle, l. o.) és az alsó végtagon a rózsagyüjtőér (vena safena) ágain (görcserek). Az alsó végtag Gy.-át leginkább nőkön látjuk, akik többször szültek, továbbá nehéz, álló foglalkozású embereken (mosónők, kovácsok, lakatosok stb.). Az értágulás folytán a gyüjtőerek billentyüi, melyek a vér visszaáramlását szabályozzák, elégtelenekké válnak. Ezáltal az egész véroszlopnak súlya az ér falára nehezedik, ami által a tágulás egyre nagyobb mértéket ölt. A megfeszülő erek állandó, húzó, tompa fájdalmakat okoznak. Veszélyessé és kinzóvá válhatik a Gy., ha szövődmények járulnak hozzá. Ilyenek: a gyüjtőér gyuladása, a tágult ér megrepedése és a lábszárfekély. A gyüjtőérgyuladás egyrészt alvadékképződésnek vagy apró sérülésnek, másrészt a bőr felől behatoló fertőzésnek lehet következménye. A gyuladás néha igen makacs, kiújulásra hajlamos. Az ér megrepedése gyakran minden előjel nélkül, fájdalmatlanul történik. Az egyre táguló ér elvékonyítja a bőrt, majd megpattan és igen erős vérvesztést okozhat. Kellő segítség nélkül elvérzés követheti. Legelső teendő a beteg hanyatt fektetése, a vérző láb magasra polcolása, esetleg enyhe nyomó kötés, mire a vérzés rögtön eláll. A legkellemetlenebb szövődmény a lábszárfekély (l. o.). A Gy. kezelésére ajánlatos a beteg végtagnak egyenletes pólyázása. A gummiharisnya, amíg eléggé rugalmas, jó. De gyorsan lazul és nem minden beteg türi, mert melegít és izzaszt. Jobb ennél a lábszár egyenletes pólyázása fölkelés előtt, rugalmas pólyákkal (flanell, ideálpólya). Kezdődő esetekben, amikor csakis billentyüelégtelenség mutatható ki, a rózsaér (vena safena) lekötése megállíthatja a Gy. fejlődését. Körülírt, de előhaladott esetekben nagyobb műtéttel (többszörös lekötés, kimetszés stb.) gyógyítható a betegség.

Gyüjtőfogház, átmeneti (transport-) intézet a letartóztatottaknak az ország központján való egybegyüjtésére és onnan az ország különböző vidékein fekvő büntető intézetekbe továbbszállítására. Magyarországon a Gy. az 1896. évben Budapesten épült két nagy magánzárkaépülettel és egy kis fogházzal, összesen 800 főnyi befogadóképességgel. A Gy.-i rendszer azonban nem vált be a gyakorlatban, mert a letartóztatottak számtalan kategóriája került együvé és a büntetés végrehajtásának legfontosabb elvét, az osztályozást, nem lehetett végrehajtani. Ezért, de meg mert a büntető novella értelmében a fogházra ítélt fiatalkoruak részére országos fogházról kellett gondoskodni (l. *Fiatalkoruak büntetési rendszere)*, az igazságügyi kormány az 1912. évben a budapesti gyüjtőfogházat fiatalkorúak orsz. fogházává alakíttatta át.

Gyüjtőforgalom, l. *Gyüjtőszolgálat*.

Gyüjtőimádság (lat. *Collecta)*, neve a szentmiséjében a lecke (epistola) előtt mondott imádságnak, mely az illető ünnepre való vonatkozást tartalmazza. Az első századokban e helyen a hívőkért való imádság (oratio pro fidelibus) állott, amelyben a diakonus a híveknek összegyüjtött kérelmeit (innen a neve) adta elő.

Gyüjtők, l. *Gyüjtés*.

Gyüjtő könyvelés akkor keletkezik, ha a kereskedelmi könyvelésben a folyó üzleteseményék nyilvántartására több első feljegyzési könyvet alkalmaznak és ez első feljegyzési könyvekbe vezetett tételeket csoportosítják alkalmas módon, vagy alkalmas könyvekben ú. n. *gyüjtő könyvekben, gyüjtőnaplóban*, bizonyos időszakok, pl. minden hét, vagy minden hónap végén. A gyüjtés módja és a gyüjtőkönyvek berendezése mindig az illető üzlet természetétől, nemkülönben a könyvelő tetszésétől, vagy jobban mondva, belátásától függ.

Gyüjtőlencse, l. *Lencse*.

Gyüjtőnév, a nyelvtanban olyan főnév, mely gyüjtőfogalmat jelöl, vagyis olyan tárgyakat, melyek több v. számos egyénből állanak, pl. *nyáj, nép, sereg, legénység, nádas* stb. L. *Főnév*.

Gyüjtőpénztár, l. *Pénztári szolgálat*.

Gyüjtőpersely, l. *Betéti bank*.

Gyüjtőszekrény, postai levélgyüjtőszekrény; továbbá a biróság épületében könnyen hozzáférhető helyen elhelyezett szekrény, amely arra szolgál, hogy a felek beadványaikat a bírósági irodára meghatározott hivatalos időn kívül is beadhassák.

Gyüjtőszolgálat. A szállítmányozó cégek a hozzájuk érkező kisebb szállítmányokat fél vagy egész kocsirakományokká gyüjtik össze, hogy így olcsóbb szállítási díjtétellel szállíthassák azokat. Ezt a műveletet nevezik Gy.-nak. A felek a darabáruk (l. o.) szállítási díját fizetik s így a szállítmányozó a Gy. révén tetemes haszonra tesz szert. A forgalomnak Gy. révén való lebonyolítását elősegítik a közraktárak, melyek a darabárukat már nagyobb mennyiségben gyüjtve adják át a szállítmányozónak. Az ilyen módon gyüjtött árúk forgalmát nevezik *gyüjtőforgalomnak*.

Gyüjtőtipusok *(Collectivtipusok*, paleont.) elnevezésén azokat a kihalt állat- és növényalakokat értjük, amelyeken olyan jellegek vannak egyesítve, amelyeket a ma élő vagy geológiailag fiatalabb állatok vagy növények közül több fajon

vagy családon szétosztva lelünk fel. Ilyenek pl. a legrégibb amphibiák, reptiliák, emlősök, trilobiták stb. A fejlődéstan szempontjából a Gy. törzsalakoknak tekintendők, amelyekből fokozatosan haladó differenciálodás következtében a jobban elkulönült tipusok fejlődtek. Igy pl. a Tillodonták még a ragadozok és rágcsálók jellemvonásait, a silur és devon palaestrakák pedig a rákok és pókfélék jellegeit egyesitik.

Gyüjtőverem (bány.), l. *Aknáspest.*

Gyülekezés (kat.), pihenés céljából szétszórtan álló katonák sorba és rendbe való egyesitése. L. még *Sorakozó.*

Gyülekezési és egyesülési jog, l. *Egyesülési és gyülésezési szabadság.Egyesülési jog* és *Egyesületi jog.*

Gyülekezet, 1. több embernek együttes jelenléte, amely nem véletlen összetalálkozás, hanem valamely cél által meghatározott összejövetel eredménye s amelynél az együtt jelenlevők között szerves kapcsolat támad. A gyülekezés általában szabad; a rendőrség joga a Gy.-ekkel szemben csupán arra terjedhet, hogy tervezésükről bejelentés által tudomást szerezhessen, azokon jelen lehessen, időleges szervezetüket, helyiségeiket, eljárási módjaikat, lefolyásukat ellenőrizhesse s azokat, ha a közrend zavarására vezetnek, feloszlathatja. A Gy. büntetőjogilag annyiban jelentős, amennyiben a felbujtáshoz több tekintetben hasonló, akár eredményes, akár eredménytelen felségsértés, illetőleg bűntett vagy vétség elkövetésére irányuló akár eredményes, akár eredménytelen felhívás csak akkor büntetendő, ha az Gy.-ben nyilvánosan szóval eszközöltetett. L. *Felhívás, Tömegjelenségek.*

2. *Gy.* a. m. egyházközség, vagyis valamely vallásfelekezetnek egy ugyanazon községben lakó tagjai. — 3. *Gy.*, az isteni tiszteleten vagy valamely vallási ünnepélyen megjelent hívők összessége.

Gyülep v. *jülep,* a. m. szirup, gyümölcslé, pl. rózsa-Gy., málnajülep v. málnaülep. (Előfordul a *Gy.* XVI—XVIII sz.-beli forrásokban, a *jülep* pedig mai erdélyi nyelvjárásokban.)

Gyülés, tágabb értelemben több embernek egy helyre, egy csoportba való összejövése (l. *Gyülekezet*); szorosabb értelemben: értekezés, tanácskozás végett való összejövetel. L. *Egyesülési és gyülésezési szabadság.*

Gyülésezési szabadság, l. *Egyesülési és gyülésezési szabadság.*

Gyülevész, különféle vidékről összegyült, különböző fajú emberekből álló népcsoport. *Gy.-had,* szedett-vett emberekből összeállított rendezetlen hadsereg.

Gyülevész, kisk. Zala vm. zalaszentgróti j.-ban, (1910) 550 magyar lak.; u. p. Zalaszentlászló, u. t. Kehida-Kustány.

Gyüleviz, kisk. Sopron vm. csepregi j.-ban, (1910) 208 magyar lak.; u. p. Zsira, u. t. Sopronhorpács.

Gyülölet, a szeretet ellentéte. Érzelmi világunk két főiránya: hogy ami kedves nekünk, megkivánjuk, ami kellemetlen, elutasitjuk. Ha ez emberekre vonatkozik és ösztönszerüleg történik, akkor rokon- és ellenszenv támad bennünk. Ha határozottan és tudatosan történik, akkor szeretünk és gyülölünk. A Gy. tehát tudatos és határozott elutasítása annak, ami nekünk bizonyos okoknál fogva kellemetlen. Mennél kellemetlenebb, annál Gy.-esebb. A gonosz ember gyülöli a jót, a boldogot; az irigy a szerencsését. Ha valaki megsért bennünket, elveszi ami a mienk, akkor mennél fájóbb volt a sértés, mennél jobban szeretjük, amitől meg akarnak fosztani, annál mélyebb lesz Gy.-ünk. A Gy. rendesen meg akarja rontani a Gy. tárgyát. A gyönge ember rendesen nem tud igazán gyülölni. A Gy. ezért aktiv szenvedély, egyike a legvadabb, legártalmasabb mozgató erőknek az emberi életben. A Gy. igazságtalan s mint minden szenvedély elvakítja az értelmet, egyebet se tekint, mint a Gy. tárgyának megrontását. Az a társadalom, melyben a Gy. uralkodik, maga magát pusztítja. Ezért tanítja minden fejlett vallás a bocsánatot, a szeretetet, mint az erkölcsi élet legfőbb eszményét.

Gyülöletre való izgatás. A magyar Btk. 172. §-ának 2. bek. szerint aki valamely gyülekezeten, nyilvánosan szóval v. aki nyomtatvány, irat, képes ábrázolat terjesztése v. közszemlére kiállítása által valamely osztályt, nemzetiséget v. hitfelekezetet gyülöletre a másik ellen izgat, törvény ellen való izgatás vétsége miatt két évig terjedhető államfogházzal és 2000 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő. A tettes célja mindig a társadalmi rend és béke megzavarása. A tulajdon és a házasság jogintézménye elleni izgatás általános jellegű; az egyesek tulajdonának v. egyes házasságoknak megtámadása nem tartozik ide. A magyarság szintén a nemzetiség fogalma alá esik s így a magyarság elleni izgatás is Gy. és a Btk. 172. § 2. bek. alapján büntetendő.

Gyülvész, l. *Sósgyülvész, Torontálgyülvész.*

Gyümölcs. 1. A növényeknek azon terméseit nevezzük Gy.-öknek, melyeket nyers állapotukban szoktunk táplálékul fogyasztani. L. *Termés, Gyümölcsfa.*

2. *Gy. a jogban.* A jog ismeri a dolgok és ismeri a jogok Gy.-ét. A dolog Gy.-ei első sorban annak a terménye: az állat fajzata, a Gy.-fa termése stb., szóval nagyjában ugyanaz, amit közönségesen is, tágabb értelemben, Gy. alatt értünk. Gy.-e a dolognak azonkívül a belőle rendeltetésszerű használata útján nyert egyéb dolog, amenynyiben hozadék gyanánt jelentkezik, így a tehén teje, a juh gyapja, az erdőnek vágásra érett fája stb. Ezek a dolognak természetes Gy.-ei (fructus naturales), szemben azzal a haszonnal (polgári Gy. = fructus civiles), amelyet a dolog jogviszonynál fogva nyujt; példa erre a dolog bérjövedelme. Ami ezekkel szemben a jognak a Gy.-ét illeti, ez alatt a jognak (pl. a szerzői jognak) rendeltetésszerű hozadékát értjük. Más jogi felosztásai a Gy.-öknek: a függő Gy. (fructus pendentes) és az elválasztott Gy. (fructus separati). Függő Gy.: a lábon álló termés (függő termés), az alma a fán stb.; de függő Gy.-ről szólhatunk a polgári Gy.-öknél is, ilyen pl. a fel nem vett bér. Az elválasztott Gy. lehet ismét: beszedett (fructus percepti) és be nem szedett Gy. (fructus percipiendi); az előbbi alatt értve azokat, amelyeket a jogosult már birtokba vett. A jog végül külömbséget tesz a meglévő

(fructus exstantes) és elfogyasztott (fructus consumpti) között. Ha a termő dolgon nincsen harmadik személynek olyan dologi joga (pl. haszonélvezete), amelynél fogva a Gy. őt illeti, a Gy. tulajdona az elválasztás után is megmarad a termő dolog tulajdonosánál, ellenesetben az elválasztással a tulajdont a harmadik szerzi meg.

Gyümölcsaszalás. Az aszalás alatt mérsékelt melegben való szárítást értünk, melyet addig kell folytatnunk, míg a víz tetemesebb részét elvontuk, elpárologtattuk a gyümölcsből, mindenesetre annyit, hogy azon többé se a penész, se az erjedés v. rothadás fel ne léphessen. Túlságosan kiszárítani azonban nem szabad az aszalványt, mert ez az íz és a súly rovására, vagyis a minőség és a mennyiség csökkentésére vezetne. Meleg és esőtlen nyarú vidékeken, pl. az északamerikai Kaliforniában, egyszerűen a napon szárítják a gyümölcsöt, mely ekképen puhább és húsosabb marad; esős nyarú helyeken — nálunk is — aszaló-kemencékben történik az aszalás, mely költségesebb eljárás ugyan, de mégsem szolgáltat olyan egyenletes eredményeket. Legtömegesebben aszalják világszerte a szilvát; és pedig nálunk leginkább a magvaváló beszterczei- vagy házi szilvát, Boszniában és Szerbiában ugyanezt és még az olasz kék szilvát is, Franciaországban a kissé vernyegesebb agen-i szilvát (mely igen édes és vékony héjú), Kaliforniában pedig ezeket és még egyebeket is. Nálunk szilvaaszalásra jelenleg leginkább a Cazenille-féle aszalókat használják. A szilvát előbb 50, majd — ha fonnyadt lett — 60 és később 70 C. fokon kell aszalni az aszalóban, addig, míg egészen ráncos nem lett és szorításra nem jön ki a leve, de azért még eléggé puha; az eredmény mintegy 30%. Görz vidékén hámozott és magvától megtisztított szilvát is aszalnak; ez a prünella. Kaliforniában felezett kajszi- és őszibarackot, továbbá hámozott és karikákra szeletelt almát és felébe vágott körtét is aszalnak. Nálunk a lehámozott alma és a felezett körte aszalása kevéssé terjedt el; ez úgy lesz szép, ha aszalás előtt az almát és a körtét vigyázva meg is forrázzák, mert ha ezt elmulasztják, megbarnul aszalás közben; ha pedig kenyérsütő-kemencében aszalják, könnyen megég és el is piszkolódik, tehát csekély értékűvé lesz.

Gyümölcsbefőzés. Ez alatt leginkább a gőzbenfőzést és a sűrű cukorban való befőzést értjük. A gőzbenfőzéshez nem kell okvetetlenül cukrot is adni a gyümölcshöz, de mégis szokás az íz javítása végett. A sűrű cukorban való befőzéshez a nyers gyümölccsel egyenlő súlyú cukrot alkalmaznak. A gőzben való főzést feltalálója, a francia *Appert* neve után, Appert-féle eljárásnak is mondjuk és ennek lényege az, hogy az apróbb gyümölcsöt egészben hagyva, a nagyokat pedig felezve v. több részre vágva, továbbá részben hámozva és kimagvazva, híg cukoroldattal (v. csak vízzel) berakjuk légmentesen lezárható üveg- v. ónozott bádogedényekbe, v. oly palackokba, melyeket bedugaszolunk v. hólyaggal, hólyagpapirossal lekötözünk; azután 100—115 C. fokon 10—30 percig hevítjük és végül hűvös helyen eltartjuk. Ha a hevítés megfelelően történt, akkor nem marad a gyümölcsön fejlődésre képes penészesítő, erjesztő v. rothasztó gomba, mert ezeket a hevítés megölte; ha pedig a lezárás után szüretlen levegő se jut többé hozzá, akkor ilyen gombaszervezetek hiányában romlás nélkül elmarad a gyümölcs, mindaddig, míg fel nem bontják az edényt, v. míg a lezárás tökéletes. A sűrű cukorba való főzésnél pedig a gyümölcsöt előbb hígabb, majd naponként sűrűbb cukorban forralják fel v. ilyen cukoroldattal öntik le, míg végre egészen sűrű cukorszörpbe kerül bele. Ekkorra már a víztartalom nagy része kivonódott belőle és a cukor teljesen átitatta; ezután ugyancsak sűrű cukor-szörpbe rakják bele és úgy tartják el. Ha jól készítették, légmentes zárás nélkül is elmarad az ilyen sűrű cukorba főzött gyümölcs. L. még *Befőzés*.

Gyümölcsbonbon, l. *Bonbon*.

Gyümölcsbor. Érett gyümölcsök levéből, szeszes erjesztés útján készül. Az egészséges, érett gyümölcsöt összezúzzák, kisajtolják, a kisajtolt gyümölcsmustot vagy magában, vagy mesterségesen tenyésztett borélesztőfajtákkal erjesztik; utóbbi esetben a bor zamatosabbá lehet. Legelterjedtebb az *almabor* készítése, főleg Franciaország É.-i hűs vidékein, tov. Németországban, Svájcban, Ausztriában; nálunk kisebb mértékben a stájer határszélen. Borkészítésre legjobbak az ú. n. cidrefajták (boralma-fajták), melyek lehetnek nyáriak, őszieк, téliek, továbbá az ú. n. gazdasági fajták, melyek bőtermők, de aprógyümölcsüek; íz tekintetében lehetnek édesek, savanyuak és fanyarok (kesernyések), melyeket keverten legjobb feldolgozni musttá, minthogy ekképen ízesebb (harmonikusabb izű), jobban tisztuló és tartósabb bort kaphatunk. A nyári fajtákból (édes almákból) nem lesz olyan jól tisztuló és tartós bor, mint azősziekből és téliekből. A nyári és koraőszi almákat a leszedés után mindjárt feldolgozhatjuk borrá; a télieket pár hétig összehalmozva füllesztjük, vagyis utóérésnek vetjük alá. Azután gorombán összezúzzuk vagy malmozzuk és félnapi állás után ismételten kisajtoljuk, de az ismételt sajtolás előtt kevés langyos vízzel meglocsolva pár óráig áztatjuk, hogy a levét jobban kinyomhassuk. A mustot kotyogóval ellátott hordóban (zártan) megerjesztjük és ha kierjedt, többheti ülepítés után lefejtjük. Többszöri lefejtés mellőzendő, mert az almabor csak úgy ízletes, ha bőven van benne szénsav, ami pedig a sok fejtéstől elillanna, veszendőbe menne. Éppen ezért a friss almabor jobb, mint a régi, amiért is legjobban szeretik — a sör módjára — csapról fogyasztani. Az almabor kevés szesztartalma (4—6%) folytán könnyű ital és állítólag egészséges, kivált vízzel elegyítve; de hamar romlik, vagyis hosszas eltartásra nem való. A körtéből is lehet *körtebort* készíteni, de e célra jobb, ha almával, kivált savanyuval, keverve dolgozzák fel. A berkenye, birs, lasponya, vadalma, vadkörte szintén csak almával együtt dolgozható fel borrá, mert magukban felette fanyar bort adnának.

Ribizkebor készítésére legjobb a piros színű jól megérett ribizke, melyet meg kell zúzni, a levét (mustját) kisajtolni és egy liter ribizkeléhez két liter vizet és egy kiló cukrot kell adni; ha ezt zártan (kotyogóval ellátott edényben) kierjesztik,

a letejtések után szép piros és édes bort kapnak, mely erős is. Az édes ribizkebort állandositás végett legjobb palackozni és vizbe állitva 70 C.-fokra melegiteni; igy nem fog újból erjedni, sem megromlani.

Köszmétéből hasonló módon lehet bort késziteni, de ennek a levéből egy literhez egy liter vizet és 60 deka cukrot ajánlatos adni, azután éppúgy erjeszteni, mint a ribizkebort.

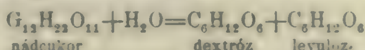
Áfonyabor az érett áfonya kisajtolt levéből készül kierjesztéssel. Igen szép sötétpiros szinű bor ez, mely azonban nagyon fanyar és ez okból csak 4—5 éves korában fogyasztandó. Akkor is inkább gyógyitó (összehúzó) hatásánál fogva használják orvosi szerül.

Meggybor az érett meggy kinyomott levéből készül vizezés, cukrozás és erjesztés útján. Egy liter meggylére ajánlatos egy liter vizet és 70—80 deka cukrot venni. Szép piros szinű édes bort kapunk így, melyet a ribizkebor módjára 70 C°-on való kimelegítéssel állandósíthatunk. Lehet a meggy levét fekete cseresznye levével keverten is borrá elkésziteni, amikor egy liter meggyléhez egy liter cseresznyelevet elegyítünk és 70 deka cukrot oldunk fel benne, azután pedig kierjesztjük és lefejtjük.

Málnából, földi szederből, szilvából és még egyéb gyümölcsből is lehet bort késziteni, de ezeket éppen úgy, mint a többi Gy.-t, nem szabad szőllőborral összeelegyiteni (házasitani), sem szőllőtörkölyt vagy szőllőseprőt nem szabad a Gy.-ok készítésénél alkalmazni.

Gyümölcscsomagolás és szállítás. A gyümölcsöt, ha törődés, zúzódás nélkül akarjuk elszállitani, igen gondosan és nagyon jól összeszoritva (szorosan) kell egybecsomagolni. Kosarak is jók a szállitásra, kivált ha ezek nem nagyon hajlósak, hanem jó erősek és belül eléggé simák, nem szurósak a kiálló vesszővégektől. A kosarakat legjobb belülről köröskörül puha fagyapottal kibélelni, a nagyobb gyümölcsöt egyenként tiszta papirosba göngyölni, szorosan egymás mellé fektetni és rétegenkint vastag papiroslappal és fagyapottal egymástól elválasztani. Almát, körtét még jobb ládákba csomagolni, hasonló eljárással: ez esetben az egyenként begöngyölt gyümölcsöt vagy egyenes sorokba (négyes kötésben) rakjuk egymás mellé a ládába, vagy pedig ferde sorokban (hármas kötésben: diagonális csomagolásban), amikor is az egyes rétegek közé puha, vastag papiroslemezt és fagyapotot fektetünk. Postai szállitáshoz ötkilós kosarak és ládácskák, vasúti szállitáshoz 25 kilós ládák célszerüek. Közönséges olcsóbb almát és körtét 50—60 kilós puhafahordókba, egyszerü berakással is szokás (az ú. n. forditott, vagyis a fenéken át történő csomagolással) csomagolni; a legértékesebbeket pedig egészen lapos ládákba, egyszeres rétegben jó berakni. Ugyanigy ajánlatos egyszeresen rakni lapos ládába az őszibarackot is, egyenkint papirosba göngyölve és puha fagyapot közé beszoritva. Bogyós gyümölcsöket csak apró kosárkákba vagy dobozokba rakunk és több ilyet helyezünk közös léckereszekbe. A bornak való olcsó almát csak vasúti kocsikba ömlesztve (à la rinfusa) szokás szállitani.

Gyümölcscukor (*levulóz, fruktóz*). Az édes gyümölcsökben kétféle cukor van; e kétféle cukor százalékos összetétele azonos, képletük $C_6H_{12}O_6$ vagy $CH_2OH(CHOH)_3CO.CH_2OH$. De nagyon különböznek a poláros fényre gyakorolt hatásukban; míg ugyanis az egyik a poláros fény síkját jobbra, a másik balra téríti. Az előbbi cukor neve *dextróz* vagy *szőllőcukor*, az utóbbié *levulóz*, de egyszerüen Gy.-nak is nevezik. A Gy. a nádcukorból invertálás folytán szőllőcukorral együtt képződik; e cukorelegyet invertcukornak nevezik. Az invertcukor a nádcukorból híg savak, erjesztők stb. hatására képződik.

$$\underset{\text{nádcukor}}{C_{12}H_{22}O_{11}} + H_2O = \underset{\text{dextróz}}{C_6H_{12}O_6} + \underset{\text{levulóz}}{C_6H_{12}O_6}$$

A tiszta Gy. előállítása az invertcukorból úgy történhetik, hogy ennek erősen lehűtött oldatát mésztejjel elegyitik, amidőn a Gy.-nak kalciumvegyülete leválik. Az így leválasztott vegyületet a kisajtolás után oxálsavoldattal elbontjuk, a Gy. oldatát az oxálsavas mészről leszűrjük. Előállítható továbbá inulinból úgy, hogy annak oldatát híg kénsavval hosszabb időn át melegítik, azután e kénsavat a folyadékból báriumkarbonáttal eltávolítván, a Gy.-oldatot leszűrik. Az erős besűrítés után színtelen, szirupsűrűségű folyadékot kapunk, amely a Gy. tömény oldata. E szirupot hideg, vízmentes alkohollal több izben rázogatva, vízelvonás folytán a tiszta Gy. színtelen, tűalakú rombos kristályokban kiválik, amelyek op.-ja 95°. A Gy. kémiai sajátságaira nézve a szőllőcukorhoz hasonló. Szintén redukálja a Fehling-oldatot. Erjesztő hatására elerjed, de lassabban mint a szőllőcukor. Salétromsavval való oxidációkor borkősav és oxálsav keletkezik. Erős redukáló szerek (nátriumamalgám) manittá alakítják. Leglényegesebben abban különbözik a szőllőcukortól, hogy a poláros fény síkját balra téríti. 100°-on való melegítéskor vízvesztés következtében gummiszerű higroszkópikus tömeggé, levulozánná ($C_6H_{10}O_5$) lesz. Fenilhidrazinnel glukosazon keletkezik. Glicerinoxidáció termékéből, a glicerózból, nátronlúggal végzett alkoholkondenzáció által a akróz (inaktiv fruktóz) keletkezik.

Gyümölcsecet. Gyümölcsborokból lehet késziteni ecetes erjesztés útján. Evégből a gyümölcsbort (pl. az almabort) tágszájú üvegedénybe v. nyitott hordókba kell $^2/_3$-áig tölteni, kevés kész ecetet adni hozzá és elég meleg helyre állítani. A levegő hozzájárultával az ecetesedés lassacskán megindul, minek jeléül a bor szinén bőrszerű áttetsző nyálkás hártya képződik, melyben az ecetkészítő baktériumok nagy sokasága oxidálja a szesztartalmat ecetsavvá. Ha már jó erős lett az ecet, egy része kivehető és helyére bor töltendő. Igy megy folytonosan az ecetkészités, bor pótlásával. De a kész ecet, bor hozzáadása nélkül, ne álljon a meleg levegőn, mert akkor az ecetbaktériumok az ecetsavat is elpusztitanák. Vagyis a kész ecetet teletöltött, bedugózott edényekben (palackokban) kell továbbra eltartani.

Hullott gyümölcsből is lehet ecetet késziteni, ha az már legalább félérett volt. Az ilyet összezúzzák, azután a levét kisajtolják és ebből csinálják az ecetet.

Gyümölcseltartás. Nyári gyümölcsök nem valók hosszabb idei eltartásra; pár hétig azonban eltarthatók ezek is a közel 0-fok hőmérsékletü hűtőházakban. Téli eltartásra az alma és a körte télen érő fajtái és még a szőllő való. A téli eltartásra való almát és körtét gondosan kell szedni, jól megválogatni és csak a teljesen hibátlanokat rakni el. Eltartásra egészséges levegőjű, nem túlnedves, sem túlszáraz, állandó v. csak kevéssé változó hőmérsékletü, hűvös, de fagytól mentes sötét helyiség (pince, kamara, lakatlan szoba, v. sajtóház stb.) való; szoktak erre külön épületet is emelni. Ennek igen rossz hővezető anyaggal kell kibélelve lennie, pl. parafakővel és ezenkívül tanácsos a falát és a mennyezetét üregesre készíteni. Az almát és a körtét v. polcokra rakjuk el, alája tiszta, puha papiroslaskát v. fagyapotot teregetve, v. lehet ládákba rakva v. szállításra készen csomagolva elhelyezni; utóbbi módon szokták azt a hűtőházakban elraktározni. A nagyon késón érő körte eltartására nem jó a túlságos hideg (0—2 C°), mert akkor kemény marad, nem érik jól meg; jobb ennek a legalább is 6—8° C melegségü helyiség, ahol jól megérik. A szőllőfürtöket madzagra felkötözve is szokták eltartani, de így a bogyók hamar megtöppednek, nyirkos és meleg helyiségben penészesednek. Legszebben marad el a szőllő a francia (Thomery-i) eljárás szerint, mely szerint a hibátlan és ritkás fürtöket még az őszi esők előtt venyigéstől vágják le és a venyigét vízzel telt edényekbe állogatják bele, hogy a bogyókból elpárolgó víz a venyigén át felszívott víz által pótoltassék. Ennél az eljárásnál igen fontos, hogy a helyiség levegője ne legyen se meleg, se túlnedves, be legyen sötétítve és a penész távoltartassék tőle.

Gyümölcsénes (Giumalcisiu), kisközség Szilágy vármegye krasznai járásában, (1910) 1448 oláh lakossal; postaügyn., u. t. Szilágynagyfalu.

Gyümölcsény, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1910) 262 magyar lak., u. p. Felsőmindszent, u. t. Sásd.

Gyümölcsényerdő, a Körtvélytó mellett, a mai Csongrád vmegyében Dócz és Körtvélyes közt feküdt. Zalán legyőzetése után Árpád — a Névtelen szerint — 34 napon át tanácskozott ezen a tájon a nemzettel s az itt hozott törvényekről a tanácskozás helyét Szernek nevezték.

Gyümölcsesszencia, l. *Gyümölcséterek.*

Gyümölcséterek *(gyümölcsesszencia, gyümölcsolaj)*, gyümölcsszagú és ízü organikus savéterek. Mesterségesen a savkloridoknak az alkoholokra vagy pedig a halogénalkiloknak a savak sóira való behatása által nagy mennyiségben készülnek és italok meg ételek zamatosítására, gyógyszerek és parfümökhöz használják. Ilyenek: vajsavas etiléter: *ananászzamatú;* ecetsavas amiléter: *körtezamatú;* ecetsavas és benzoësavas etiléter keveréke: *cseresznyezamatú* stb. A Gy. az 1851. londoni kiállítás óta ismeretesek; először Hofmann A. W. vizsgálta meg őket alaposan.

Gyümölcsevők *(Carpofaga,* állat), az Erszényesek (l. o.) egyik csoportja, mely az erszényes medvefélékeket *(Phascolarctidae)* és az erszényes mókusféléket *(Phalangistidae)* egyesíti.

Gyümölcsfa, gyümölcsmagvakról (ivaros úton), továbbá sarjakról, dugványokról, bujtásokról v. magcsemeték beoltása útján (ivartalan úton) nevelt fák, melyeket táplálkozásunkra alkalmas gyümölcseikért szaporítunk. Az egyes gyümölcsnemek (pl. almák, körték, szilvák stb.) önmaguktól is tenyésző ősalakjait *vad* Gy.-knak mondjuk; ezeknek gyümölcsei többnyire nem, vagy csak alig alkalmasak táplálkozásunkra; ezeket mint edzett, ellenálló és hosszabb élettartamú növényeket oly célból szaporítjuk, hogy azokat a szép nemes gyümölcsöket termő fajtákat és változatokat, amelyek másképen jól nem szaporíthatók vagy amelyek fajtaazonosságukat magvetés útján nem tartják meg, a vadfákra mint *alany*-okra valamely oltási móddal ráolthassuk és így őket mint *nemes* fákat tovább tenyészthessük. A Gy.-kat vagy állandó helyükön neveljük fel, vagy faiskolában neveljük előre és innen ültetjük ki állandó helyükre, a gyümölcsösökbe vagy egyéb helyekre. Törzsnevelés tekintetében vannak magastörzsű Gy.-k (150—180 cm. magas sőt még magasabb törzsön álló koronával), közepestörzsüek (80—140 cm.-es törzszsel), alacsonytörzsüek (40—80 cm. magas törzszsel) és bokorfák (40 cm.-es vagy még alacsonyabb törzszsel). Törzs- és koronaképzés szempontjából pedig vannak a természetestől elütő formájú ú. n. *alakfák* v. alakított fák; ilyenek pl. az 1 és 2 karú füzérek, a szárnyasok, a kehelyalakok, a gömbalakok, a piramisok és így tovább, melyek főleg díszítési célokat szolgálnak (l. *Alakfa).*

Gyümölcsfaiskola, gyümölcsfák és cserjék szaporítására és nevelésére szolgáló bekerített és megmívelt terület. A faiskolában a fákat és cserjéket csak akkorákká neveljük, hogy azokat állandó helyükre ültethessük. A jó faiskola helyéül legalkalmasabbak a szelíd esésű déli vagy délnyugati lejtők, valamint a keletről és észak felől védett rónák és lapályok. A faiskola berendezése előtt a talajt legalább 40—50 cm. mélyen felforgatjuk. A gyümölcsfákat magról vagy különböző oltás útján szaporítjuk. A magvetést legcélszerűbb a beérés után mindjárt, de lehetőleg még őszig megtenni; ha ez nem lehet, akkor tavaszig nedves homok közé rétegezzük s edényestül a kert valamely nyirkos helyén a földbe ássuk v. a pincébe állítjuk. Amint az idő tavasszal enyhébbre fordul, hozzáfoghatunk a vetéshez. A magvakat az e célra már az előző őszön megtrágyázott ágyakba rendesen sorokba vetjük s mintegy 8 cm. mély barázdákba, de csak vékonyan takarjuk be földdel. Az ágyakat a magnak csirázásáig nedvesen tartjuk s a kiszáradás ellen mohával, fűrészporral vagy rövid trágyával betakarjuk. A magról kelt csemetéket 1—2 évig hagyjuk ott, ahol kikeltek, gondoskodván arról, hogy a gaz el ne nyomhassa őket. A nagyon sűrűen kelt csemetéket megritkítjuk, amint harmadik v. negyedik levelük megjelenik és átültetjük. Az átültetésnél a csemetéket óvatosan kiemeljük a földből, karógyökerüket megkurtítjuk, s úgy ültetjük mintegy 15 cm. sortávolságban, egymástól 10—14 cm.-re.

A csemeték *oltásának* (l. o.), különböző módjai közül a gyümölcsfáknál többnyire a javított hasítékba való oltást, párosítást és szemzést, a héj

alá oltást alkalmazzuk. Olthatunk pedig: almát erdei és szelid almafába, doucinba és paradicsomi almába; körtét erdei és szelid körtefába, birsbe és galagonyába és almafába; cseresznyét cseresznyefába és sajmeggybe; meggyet meggyfába és sajmeggybe; szilvát szilvafába, kajszibarackfába és kökénybe; őszibarackot mandula- és szilvafába, mirabellába és kökénybe; kajszibarackot saját fájába, dobzó szilvába, damaszcénba és mirabellába; birset és naspolyát körtefába, birsbe és galagonyába; mandulát saját fájába és szilvafába; diót, gesztenyét és mogyorót csak saját fájukba; köszmétét ribes aureumba. Az első évben nem igen van különbség az oltványok kezelésében, kivévén, hogy a magas törzsüeket bizonyos tekintetben máskép kezeljük, mint az alacsony törzsüeket. A nemes hajtás az első évben kedvező viszonyok közt 0·95—1·20 m. hosszúra nő, s ha elég erős és jó csúcsrügye van, úgy tavasszal tovább hagyjuk nőni, ellenkező esetben egy vagy két harmadára visszavágjuk. A nagyon gyengén fejlődő fácskákat rövidre vágjuk. Amint a törzsek kellően megerősödtek s a megfelelő magasságot elérték, hozzáfogunk a korona alakításához, úgy, hogy a fölösleges oldalhajtásokat eltávolítjuk s csak 4—5 hajtást hagyunk meg, hogy a középső a törzs folytatását képezze. A hajtásokat megkurtítjuk, arra ügyelve, hogy mindig oly szem fölött vágjuk el, melynek hajtása nem fogja a korona szép alakját megzavarni.

Gyümölcsfák ápolása. A faiskolában felnevelt és kellően idomított gyümölcsfákat állandó helyükre ültetjük (l. *Faültetés*). A kiültetett gyümölcsfákat az első évben száraz időben néhányszor jól megöntözzük, a fa alját tisztán tartjuk s a vízhajtásokat eltávolítjuk. A további ápolás a korona tisztításából, a trágyázásból, a talaj porhanyításából és öntözéséből, a tisztogatásból s a betegségek elhárításából áll. A rosszfajtájú fákat átoltjuk s az elvénülteket megifjítjuk v. pótoljuk. A korona kitisztítása végett a száraz ágakat, csapokat, a nagyon sűrű, egymáshoz dörzsölődő és egymást keresztező, a korona belsejében növő és nagyon lelógó, valamint a gyenge és nagyon kimerült ágakat és azokat a vízhajtásokat, amelyekből jó ágakat nem nevelhetünk, eltávolítjuk. Néhány évig minden évben, később csak minden harmadikban kell a koronát kitisztítani. A cseresznye- és kajszinbarackfákról csak szükség esetén és ekkor is nyáron távolítunk el vastagabb ágakat, mert mézgafolyás származhatik belőle. A fölösleges ágakat közvetlenül az ágalapnál vágjuk el, a metszési sikot éles késsel elsimítjuk s bekenjük. A koronatisztítást ősszel és tavasszal végezhetjük. Tavasszal a mohát és az öreg kérget levakarjuk, hogy az alatta tanyázó rovarok és petéik elpusztuljanak s az új kéreg jobban fejlődhessék. A télire való bemeszelést is hasznosnak tartják. A fiatal fákat kefével és lúggal mossuk meg s ezt mindannyiszor ismételjük, ahányszor paizstetvek jelennek meg rajtuk. A kimerült vagy más okoknál fogva terméketlenné vált fák ágait megifjítjuk, vagyis úgy vágjuk el, hogy csak annyit hagyunk meg belőlük, amennyiből az új korona alakításához szükséges hajtások fejlődhetnek; ama fákon pedig, amelyek ilyen nagyobb csonkítást nem tűrnek meg, az ágaknak felsőbb, fiatalabb részét vágjuk le. A következő évben tavasszal és nyáron az új hajtások közül csak azokat hagyjuk meg, amelyekből új koronát akarunk nevelni; a többit pedig, még mielőtt megfásodnának, eltávolítjuk. Ha rossz gyümölcsöt termő fába jobb fajtákat oltunk, ezt átoltásnak nevezzük. A vastagabb ágaknál a héjalást, a vékonyabbaknál pedig a javított hasítékoltást és az őzlábékezést szokták alkalmazni. Minthogy a gyümölcsfák, éppen úgy mint bármely más növény, a talajt bizonyos idő mulva kimerítik, szükséges, hogy azt időnkint megtrágyázzuk, mely célra minden trágya alkalmas, de legjobb mégis az istállói trágya és a trágyalé, melyet a fa törzse körül, a korona szélének megfelelő körben terítünk el, illetve az ott fúrt lyukakba öntünk. A komposzt is igen jó hatással van a gyümölcsfákra, különösen, ha a rossz földet a gyökerekig eltávolítjuk. Az istállói trágyát nem szabad közvetlenül a gyökerekre teríteni; legcélszerübb, ha azt ősszel a korona alatt kiterítjük és aláássuk. Nyáron a gyümölcsfák öntözéséről sem szabad megfeledkeznünk; különösen, ha már a természeténél vagy fekvésénél fogva száraz talajban állnak. Végül a gombabetegségek és káros rovarok ellen védelmezzük.

Gyümölcsfák hajtatása. Ha bizonyos gyümölcsfákat arra kényszerítünk, hogy a gyümölcsözés rendes idején kívül korán tavasszal vagy télen is gyümölcsöt hozzanak s azt meg is érleljék, ezt *gyümölcshajtatásnak* nevezzük. Ez rendesen erre a célra külön épített és fűtéssel ellátott hajtató házakban történik. Leginkább őszi barackot, szöllőt, szamócát, cseresznyét, kajszit stb. szoktak hajtatni.

Gyümölcsfák nevelése. A gyümölcsfák és cserjék szaporítása és nevelése történik magvetés, dugványozás, bujtás, tőosztás és oltás útján. Magvetéssel szaporítanak alanyokat, vadcsemetéket, továbbá diót, szelidgesztenyét, mandulát, besztercei szilvát, némely kajszi- és őszibarackot és ugyanigy létesitenek új fajtákat. Dugványról a szöllőt, ribizkét, köszmétét, fügét, földiszedret és málnát (utóbbi kettőt gyökérdugványról). Bujtás útján szaporítják a törpe alanyokat, a ribizkét, köszmétét, szöllőt, fügét, mogyorót, somot és földiszedret; tőosztással a málnát, ribizkét, köszmétét és mogyorót. Oltás útján szaporítjuk a legtöbb szemes gyümölcsfajtát. A szaporítás és nevelés helye rendszerint a faiskola. L. *Gyümölcsfaiskola*.

Gyümölcsfalva, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 208 horvát lak., u. p. Viziszentgyörgy, u. t. Csáktornya.

Gyümölcsfanemesítés, l. *Gyümölcsfa* és *Oltás*.

Gyümölcsférgek, a gyümölcsök belsejében élő rovarlárvák, leginkább hernyók, így pl. az alma- és körte-gyümölcs férgesedését az *almamoly (Carpocapsa pomponella* L.), a szilva férgesedését a *szilvamoly (Grapholitha funebrana* Tr.), a szöllő férgesedését a kétféle *szöllőmoly (Polychrosis botrana* Sch. és *Cochylis ambiguella* Hb.) hernyói okozzák.

Gyümölcsfestészet, a festőművészetnek régóta gyakorolt műfaja. Izlésesen elrendezett, többnyire ritka szép gyümölcsfajok a kép tárgya s ezt ren-

desen ebédlők diszitésére használják. Már a rómaiak is széltében gyakorolták, néhány ily tárgyú mozaikképük a római kapitoliumi gyüjteményben látható. A legnagyobb virágzást Hollandiában érte el a Gy. L. még *Csendélet*.

Gyümölcsfészek (növ.), gyümölcsfáink felduzzadt, vaskos, idomtalan termővesszője, l. *Termővessző*.

Gyümölcshegy, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 545 horvát lak.; u. p. Viziszentgyörgy, u. t. Csáktornya.

Gyümölcsismeret *(pomologia)*. A gyümölcsészetnek az a része, melynek célja a gyümölcsfajok, fajták és változatok beható tanulmányozása, ilyeneknek előállitása, szakszerű ismertetése és a fajtaazonosság megállapitása. L. *Pomologia*.

Gyümölcsiz. A gyümölcsök összezúzott vagy puhára főzött és szitán átnyomott bele (húsa), többnyire cukorral megédesitve és sűrűre összefőzve. Ezt másképen *lekvár*-nak is nevezik. Megegyezik ezzel a németek és franciák *marmelade*-ja, mely szintén erősen cukrozva van; továbbá az angol népek *jam*-je, mely nagyon édes, sok cukorral készitett Gy.; ez utóbbiba még a gyümölcsök magvaiból is beletesznek egy keveset, hogy természetesebbnek látszassék. Nálunk legtömegesebben készitik a szilvaizt, még pedig cukor nélkül, úgy, hogy az érett szilvát feltörve szorgos kavarás közben összefőzik, rostán átnyomják, hogy a magva visszamaradjon és azután egészen sűrűre főzik, végül pedig kisebb fahordókba vagy bádogvedrekbe csomagolják. Barackízt is sokat főznek nálunk kajszibarackból, de ezt erősen cukrozzák és rövid ideig főzik, hogy szép világossárga szinű maradjon. Főznek még izeket málnából, ribizkéből, rózsacsipkéből, köszmétéből, szamócából, sőt szőllőből is, mindannyit erősen cukrozva. Olcsó almát is szoktak vízben puhára főzni és szitán (rostán) átnyomva kevés cukorral vagy a konzervgyárak édes maradványaival együtt besűriteni (a gyárakban ú. n. vákuum-üstökben); pirosra szinezve ez szolgáltatja az ú. n. vegyes izt, mely az édes izek közt a legolcsóbb. Délvidéken az olcsó narancsot is felhasználják izfőzésre.

Gyümölcskenyér, füge, datolya, aszaltszilva, citronád és egyéb száritott cukortartalmú gyümölcs összedarabolt részeiből, cukorból és lisztből készült sütet. Déltiroli és olaszországi kedvelt csemege.

Gyümölcskereskedelem. Hazánk gyümölcskereskedelmének egyik főcikke a szőllő, melyet az ország legkülönbözőbb helyein termelnek. Körülbelül 500,000 kataszt. hold terület van szőllővel beültetve. Természetszerűen a szőllőtermelés fontosságát nem a friss gyümölcs adja meg, hanem a belőle készitett bor, bár szőllőnket a külföld is kedveli, úgy hogy kivitelünk 100,000 q körül van (l. *Szőllőtermelés*). A szőllőn kivül egyéb legkülönbözőbb fajú gyümölcs terem az ország minden részében és pedig oly minőségben és mennyiségben, hogy az exportra is alkalmas. A friss gyümölcsök importja főkép a déli gyümölcsökre terjed ki, úgy hogy azokból a gyümölcsökből, melyek az országban teremnek, alig van behozatal. A behozatal és kivitel aránya 1906—1911-ig következőképen alakult:

	Behozatal		Kivitel	
évben	q	1000 K	q	1000 K
1906	227.206	4.660	442.460	10.956
1907	266.086	4.861	551.277	14.921
1908	220.286	4.169	568.121	11.321
1909	463.425	5.101	448.420	11.340
1910	284.586	6.731	420.703	13.114
1911	231.509	6.960	750.701	20.192

A kivitel legnagyobbrészt *alma*, *körte*, *kajszibarack*, *szilva*, *dinnye*, míg a behozatal főkép déligyümölcs. Gyümölcskereskedelmünket az állami támogatás annyiban segiti elő, hogy faiskolákat létesit a nemes fajok termelésére, amelyek azután különösen alkalmasak az exportra.

Gyümölcskocsonya (franc. *gelée*). Egészséges, érett vagy félérett gyümölcsöknek kisajtolt levét, mielőtt szeszes erjedésnek indulna, egyenlő súlyú vagy valamivel kevesebb cukorral óvatosan be kell sűriteni főzés közben, mindaddig, míg a kanállal kimeritett és visszacsurgatott lé nyúlós kezd lenni; ekkor rögtön el kell venni a tűztől, habját leszedni és még forrón kis poharakba tölteni, ahol az a kihűléskor a gyümölcs pektintartalma folytán átlátszó kocsonyává megmered. Kiválóan finom édes csemege ez, melyet főleg az angolok és németek a reggelihez fogyasztanak, de sült (zsiros) tésztákhoz is igen jó izesitő. Legkönnyebb késziteni az *alma-* és a *birskocsonyát*. Ezeket ép úgy, mint a körtéket, tisztára mosva, fel kell néhány szeletre vágni és annyi vizzel, amennyi ellepi, puhára főzni, de nem keverni; ekkor szőrszitán át le kell a levét szűrni és cukorral besűriteni (a fent leirt módon). Ekképen még a féléretten lehullott alma is jól felhasználható.

Gyümölcskúra, bizonyos gyümölcsök nagy mennyiségének rendszeres fogyasztása gyógyitó célból. Emésztési zavarok, vérszegénység, köszvény stb. ellen használatosak. Van citrom-, eper-, szőllő-, málna-, dió- stb. kúra.

Gyümölcslé alatt értjük a tisztitott és élvezhető gyümölcsökből szétzúzás után felfőzött pépes anyagszűrletet. Gy.-k hosszabb ideig eltarthatók, ha gyenge alkoholtartalmúak. Ezeket olyképen készitik, hogy a zúzott gyümölcsöt egy néhány napig pincében hagyják állani, míg az erjedés befejeződött, azután préselik, felfőzik és szűrik. Az ilymódon készitett Gy.-t leginkább fagylalthoz, konzervekhez, gelée-hez (gyümölcskocsonya) használják. Likőrökhöz a Gy.-t úgy készitik, hogy 4 l. gyümölcspéphez legkevesebb 1 l. kozmásolajoktól mentes 80 tér%-os alkoholt adnak, 3—6 napig hagyják állani többszöri rázás mellett, ezután 3 napig nyugodtan hagyják állani és az oldatot a pépes résztől óvatosan elválasztják. A maradékból még alkohollal való kezelés által lehetséges kevés Gy.-t kivonni. A Gy.-k rendesen csak egy évig tarthatók el, mert azután szinüket és izüket elvesztik. A forgalomba a következő Gy.-k kerülnek: citromlé, málnalé, cseresznyelé. Az ú. n. alkoholmentes italok, melyek szintén Gy.-t tartalmaznak, hogy állandóbbak legyenek, 60–65°-on sterilizáltatnak.

Gyümölcsmolyfogó-kötelék, a különféle gyümölcsmoly, de főképen az almamolynak (Carpocapsa pomonella) hernyó- és bábalakjában való összefogdosására szolgál. E célra legcélszerübben üreges, hullámos, kemény papirlemez alkalmazandó; ennek hiányában száraz fagyapot, szalma, széna, rongy v. egyéb, a bábozódó molyhernyó részére alkalmas búvóhelyül szolgáló anyag használható. A molyfogókötelék a fa derekán 15 cm. széles övben köröskörül helyezendő el. Fagyapot, szalma, rongy v. egyéb anyag kivülről még vizhatlan papirral is boritandó, mely azonban csak felül kötözendő szorosan a törzshöz; alul pedig, mint a nyitott ernyő, tágasan körülvéve a köteléküt alkalmazott anyagot, védi azt az esőtől, de a molyhernyónak szabad bejárást enged. Ily köteleket junius közepétől kezdve tél elejéig kell alkalmazni és nálunk különösen a szöllő égöve alatt minden 2 hétben megújitani. Ezen eljárást első izben *Goethe*, a geisenheimi pomologiai tanintézet volt igazgatója alkalmazta.

Gyümölcsnemek. Gyümölcsöknél *«nem»*-ek alatt mást értünk, mint a növények és állatok tudományos csoportositásában a *«génusz»* alatt. Nevezetesen a tipikus vadgyümölcsöt, a belőle leszármazott hasonló alapjellegű nemes fajaival, fajtáival és változataival együtt egyazon Gy.-nek vesszük. Gy. pl. valamennyi alma együttvéve; másik Gy. az összes körte mind együtt; ismét külön Gy.-et képeznek a szilvák, a szöllők, a cseresznyék, a meggyek, a kajszibarackok, az őszibarackok, a diók, a mogyorók stb.

Gyümölcsolaj a. m. gyümölcséter.

Gyümölcsoltó Boldogasszony *(annuntiatio)*, a katolikus egyházban márc. 25-ére eső ünnep, melyet az egyház az angyali üdvözlet vagyis Krisztus fogantatásának emlékére ünnepel. A müncheni kodex szerint *Mária hirdetésének napja*, a Döbrentei-kodex szerint Gy. Mivel a faoltások ideje ekkor veszi kezdetét, azért hívja a magyar Gy.-nak. Belgiumban Notre Dame de la Prosperité-nek nevezik, mivel azt hiszi a nép, hogy amit e napon vetnek, ültetnek vagy oltanak, bizton kikel és jó termést ad. X. Pius pápa 1911. Supremi kezdetü rendelete folytán a Gy. nem nyilvános ünnep, vagyis a hívek a misehallgatás és munkaszünet alól fel vannak mentve.

Gyümölcsöskert, bekeritett és gyümölcsfákkal rendszeresen beültetett terület, melynek főjövedelmét a benne elhelyezett gyümölcsfák termése szolgáltatja. L. *Gyümölcsfa* és *Gyümölcstermesztés*.

Gyümölcspálinka. Jól megérett, néha selejtes gyümölcsökből, cefrézés, szeszes erjesztés és lepárlás útján készülnek a gyümölcspálinkák. Legalkalmasabbak erre a célra a csonthéjas gyümölcsök: szilva, kajszibarack, őszibarack, cseresznye, meggy, továbbá a bogyósak közül a szeder, stb. A cefrézés abban áll, hogy a gyümölcsöt összezúzzák (de a csonthéjasok zúzásakor azok magvait épségben hagyják) és ajtós hordókban, vagy nyitott kádakban, félfenekű hordókban, meleg helyen megerjesztik. Ha az erjedés véget ért és az előbb puffadozó cefre higgadni kezd, levegőmentesen lezárják (letakarják és jól betapasztják) mindaddig, míg a lepárolásra sor kerülhet. Lepárolásra gazdaságilag legelőnyösebbek az ú. n. kis üstök, mert ezeknek adózását a szeszadó-törvény (1909. évi XXVII. t.-c.) 24 óránként átalányozás útján bizonyos kedvezéssel állapitja meg. Az ilyen kis-üstök közt igen kiváló párlatot eredményez a Góry-féle, melynek buktatással kiüríthető vizfürdős üstje van. Az első párlatot a tisztázó második lepárlással erősiteni kell és 50—55 térf. %-fokra szabályozni. A friss pálinka szintelen, kissé karcos izű folyadék, mely hordóban eltartva, a fától sárga szint kap és az ize simább lesz. A csonthéjasok lefőzésekor kevés magot előbb össze kell zúzni, hogy a pálinka a keletkező ciánhidrogéntől és keserü mandulaolajtól zamatosabbá legyen.

Gyümölcsrohadás (növ.), létrejöhet úgy a fákon, valamint a leszedett és elrakott gyümölcsökön (kamarákban, pincékben). A rohadás többnyire kivülről befelé halad a gyümölcsben, de vannak esetek, amikor az a kocsányon keresztül halad a gyümölcs húsába. A gyümölcsrohadást többféle penészgomba idézi elő, amelyek között a leggyakoriabbak ezek: közönséges ecetpenész *(Penicillium)*, fejes penész *(Mucor)*, szürke penész *(Botrytis)* és a vánkospenész *(Monilia)*. E penészek a sérült gyümölcsök sebzett helyein fertőzik a gyümölcsöt, ezért ajánlatos az óvatos gyümölcsszedés, azaz ütődések és horzsolások elkerülése. Fokozza a gyümölcsrohadást a levegőnek tetemesebb páratartalma.

Gyümölcssajt. Igy nevezik a gyümölcsöknek szitán áttört és többnyire erősen megcukrozott belét (húsát) egészen vastagra főzve és azután vagy lapos tálcákba, vagy egyéb formákba töltve és végül megszikkasztva. Leggyakrabban a birsből és az almából szoktak Gy.-okat késziteni: birssajtot és almasajtot. Ezek készitése végett az összeapritott birset vagy almát annyi vizzel, amennyi ellepi, jól szétfőzik, azután szitán átnyomják és a birset egyenlő súlyú, az almát pedig csak ½—¼ annyi cukorporral összekeverve, folytonos kavarás közben olyan sürüre főzik, hogy a kanál megálljon benne és tovább már kavarni se igen lehessen. Ekkor azután a fentemlitett módon kiformálják és ha megszikkadt, a formából kiveszik és a másik oldalán is megszikkasztják. A táblákba formált Gy.-ot kisebb darabokra fel is szeletelik. A szilvasajtot többnyire cukor nélkül készitik, mert ez így is elég édes izű lesz.

Gyümölcssav, a gyümölcsökben keletkező sav, különösen a borsav, almasav és citromsav.

Gyümölcsszedés. Legjobb ezt akkor végezni, amikor a gyümölcs már majdnem teljesen megérett. A szedést legtökéletesebben lehet kézzel végezni, mert a különféle gyümölcsszedőktől (gyümölcsszakitóktól) a gyümölcs könnyen nyomódást, foltosodást, sérülést kaphat. A szedő egyénnek a fára mászni nem szabad, mert abban kárt tenne; kellő magas, szabadon felállitható, támasztórudakkal kipeckelhető könnyű létrákra kell állania, a fakorona belsejében pedig a fa mellé kétoldalt felállitott létrákon vizszintesen keresztbe fektetett harmadik létrán (deszkán) állva dolgozhat. A gyümölcsöt egyenkint kézbe véve, szárastól kell gyenge emeléssel és csavarintással leszakitani és kipárnázott kosárba, vagy 10—15 literes

bádogedénybe rakni. A leszedett gyümölcsöt az átrakáskor is egyenként kell kézbe venni és ütődés nélkül vigyázattal helyezni át. A fán áthevült vagy esőtől vizes gyümölcsöt nem kell leszedni; meg kell várni, míg lehült, vagy megszikkadt. Melegen szedett gyümölcsöt hűvös helyen vékonyan el kell teregetni. Legjobb szedési idő a nyári gyümölcsre a kora-reggel; de késő őszi vagy téli almát, körtét egész nap is lehet szedni, csak esőben nem. A diót sohase szabad póznával verni, mert ettől a fában esnék nagy kár; ellenben meg kell várni, míg jól megérett és a zöld burka felhasadozva száradni kezd, a dió pedig magától is hullani kezd; ilyenkor rázogatásra könnyen lehull a dió vagy kézzel leszedhető, melyet még szellős helyen jól meg kell szárítani, hogy ne penészesedjék. Az idő előtt szedett dió nemcsak penészesedik, hanem a bele nagyon össze is aszik, de meg is avasodik.

Gyümölcsszesz, l. *Gyümölcspálinka*.

Gyümölcsszörp v. *gyümölcsszirup*. Érett gyümölcsök kisajtolt levéből cukorral való összefőzés útján készül. Az egészséges gyümölcsöket össze kell zúzni, levüket kisajtolni, a pektin (növényi kocsonya) eltávolitása végett szeszes erjesztés alá vetni és a tisztára megszűrt levet 3 : 5 arányban (3 liter lé, 5 kiló cukor) megfőzni, tisztára mosott flanellen forrón átszűrni és palackokba töltve eltartani. Legkedveltebb nálunk a *málnaszörp*, de készitenek fekete fái szederből, ribizkéből és köszmétéből is; némelyek még szamócából és gyalogszederből is.

Gyümölcstermesztés, a gyümölcseikért szaporitott gyümölcsfáknak állandó helyükön történő továbbtenyésztése gyümölcshozam céljából. Megkülönböztetjük a kicsiben (házi szükségletre) való és a nagyban való Gy.-t (tömegtermesztést). A *tömegtermesztés* hazánkban erős fejlődést mutat. Fontos a tömegtermesztés szempontjából, hogy minden gyümölcstermesztő vidéken csak az oda alkalmas gyümölcsnemet és annak is igen kis számú (alig néhány) piacos és ottan jól díszlő fajtáját termesszük. Ilyen fajták tömeges elszaporítása végett alakultak az állami faiskolák. Ugyane célt kívánják szolgálni különböző állami intézkedések, pl. az érdemes fajtáknak vidékenként való megállapítása, a gyümölcsészeti tanfolyamok és jutalmazások, a nem megfelelő fajtájú termőfák tömeges átoltásai, a helyes védekezési és értékesítési eljárások megismertetése és támogatása, a közutak befásitása gyümölcsfákkal stb. Jeles gyümölcstermesztő vidékek hazánkban: Kecskemét, Czegléd, Nagykőrös és vidékük a nyári gyümölcsökre (meggy, kajszibarack, szilva és nyárialma); Nagybánya és vidéke, Máramaros vármegye, Erdélynek több völgye őszi és téli gyümölcsre (alma, dió, szilva); Budapest és környéke, Pécs (őszibarackra); Badacsony és vidéke (cseresznyére és őszibarackra); Ujvidék (korai cseresznyére); a Dunántúl és északnyugati Magyarország (alma, körte, szilva); a DK.-i részek (szilva); Rétfalu (szamóca); Szentendre (köszméte, cseresznye, szamóca) stb.

Irodalom. Magyar Pomologia, magyar gyümölcsfajtákat ismertető mű, megjel. füzetekben, a földmív. minisztérium kiadványa; Bereczki Máté, Gyümölcsészeti vázlatok; Molnár István, A fatenyésztés Gyürky Antal, A gyümölcs értékesítése; Ritter Gusztáv, Gyümölcsértékesítés; Semler után Gamauf V., Gyümölcsértékesítés; Jenei Ernő, Útmutatás a gyümölcsfák tenyésztésére, 1897; Molnár István, A mezőgazdasági gyümölcstermelés és értékesítés, 1907. Lapok: Gyümölcskertész (1891—1912); Kertészet; A kert.

Gyümrük, a hódoltság korabeli török szó, a. m. vám, árúvám, melyet úgy a vízi, mint a szárazföldi utakon szállított árúk után kellett fizetni. Az oszmánli szó *gömrük*-nek hangzik. Már Mikes említi a *gyümrükcsi*-t, ami nála a. m. vámszedő.

Gyűnév a. m. *gyüjtőnév* (l. o.).

Gyüre, kisk. Szabolcs vm. tiszai j.-ban, (1910) 913 magyar lak.; vasútállomás, posta, táviró.

Gyüreg (azelőtt: *Gyirok)*, nagyk. Temes vm. központi j.-ban, (1910) 2361 oláh és német lak.; vasútállomás, posta, táviró.

Gyürki, kisk. Hont vm. ipolynyéki j.-ban, (1910) 206 magyar lak.; u. p. Kőkeszi, u. t. Balassagyarmat.

Gyürki-*család (losonczi)*. Eredetét a család *Istvántól* vette, ki gróf Forgách Ádámtól Losoncz városában egy házat kapott adományba és abba magát 1634. királyi beleegyezéssel beiktattatá; innen vette a család előnevét. Címerlevelét 1652. nyerte. A családtagok közül kiemelkedett:

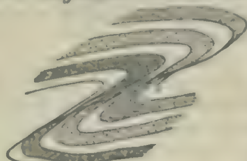
Gy. Ábrahám gróf, szül. Kis-Terennén 1836 jan. 29., megh. 1901 dec. 15. A katonai pályára lépve, 1856. Morva- és Oláhországban a 8. sz. dzsidásezredben mint hadnagy szolgált. 1866-ban a porosz és olasz háborúban mint önkéntes huszárfőhadnagy vett részt. Itt szerzett érdemeiért 1867. grófi rangra emeltetett. 1872 ápr. 6-án Nógrád vmegye főispánjává neveztetett ki. 1884-ben v. b. titkos tanácsossá lett. Egy ideig Nyitra vmegye főispánja is volt. 1891-ben a losonczi kerületben képviselővé választatott. A szabadelvű párthoz csatlakozott, de a közigazgatási vita alkalmával kilépett a pártból. Az 1892—1897-iki országgyűlésen szintén a losonczi kerületet képviselte. Fia *Viktor* (szül. 1870 szept. 11.) 1909. vagyoni képesítés hiánya miatt a főrendek jegyzékéből töröltetett.

Gyürki *Antal*, gazda, szül. Felső-Szelényben (Hont vm.) 1818., megh. Doroghon 1890 júl. 31. Előbb katona volt, azután Hont vmegyében hivataloskodott 12 éven át. Később elnyerte az ügyvédi oklevelet s Pesten megtelepedvén, kizárólag a gazdasági szakirodalomnak élt. Önállóan megjelent művei: A *tagosításról* stb. (Pest 1843); *A vincellérek könyve* (u. o. 1856); *Cselédbarát* (Balassa-Gyarmat 1856); *Borászatunk reformjai* (Vácz 1879); *Borászati szótár* (Pest 1861); *Gyakorlati útmutatás* a szőllődézsmaváltság keresztülvitele körül (u. o. 1869); Népszerű magyarázata a *földadó szabályozására* vonatkozó 1875. VII. t.-c.-nek (Budapest 1875); *A szőllő mint kincsbánya* (u. o. 1888); *Gazdasági mellékiparágak és gazdasági háziipar* (2. javított kiadás, u. o. 1888); *Az előhaladt borkezelés és pincegazdászat ismertetése* (u. o. 1889); *Védekezés a filloxera s a szőllőgomba ellen* (u. o. 1890); *Kisbirtokosok kátéja* (u. o. 1889); *A gyümölcs értékesítése* (u. o. 1889). Szerkesztette a Szőllészeti Füzeteket s számos cikket közölt a gazdasági szaklapokban.

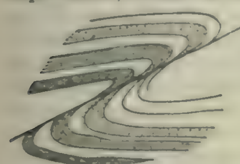
Gyűrődés (geol.). Tangenciális oldalnyomás következtében a kezdetben többé-kevésbbé vízszintes és simalapú rétegek fölráncosodhatnak. Leg-

egyszerübb formája a vertikális irányban történt földudorodása a rétegnek, vagyis az ú. n. *álló ránc*. Ennek kiemelkedő tetejét *nyeregnek* nevezzük, oldalait *szárnyaknak*; két ránc közé esik a réteg behajlása vagyis a *rétegteknő*. A ránc ten-

1. ábra.

2. ábra.

gelye azonban nem mindig vertikális, hanem sokszor *ferde*, s ekkor ferde vagy *dült ránc* a neve *(1. ábra)*. Ennek kialakulása áttolódó mozgással kapcsolatos, amikor is az áttolódó nyereg és az áttolt teknő közé eső szárny, vagyis a *középszárny* erősen kivékonyodhatik *(2. ábra)*, v. végül teljesen meg is szakadhat. Ekkor ú. n. *ráncvetődés* keletkezik *(3. ábra)*, melyet, ha az elmozdulás nagyobb távolságra történt, *áttolódásnak, áttolódott takarónak* nevezünk (l. *Charriage)*. Az effajta jelenségek gyűrődött hegységekben gyakoriak.

3. ábra.

Gyürönke v. *gyürüs dárda* (növ.), a meghosszabbodott, részben nyult, részben törpeszártagú *termőresszö* (l. o.).

Gyűrű, 1. karikaalakú, rendesen nemes fémből, néha vasból, szarv- vagy csontból készült tárgy, melyet rendesen díszül vagy szimbolikus jelül az ujjon szokás viselni. Céljára vonatkozólag megkülönböztetnek *jegy-Gy.-t* (házassági frigy jelképeül), *pecsét-Gy.-t, varázs-Gy.-t;* azonkívül van még ú. n. birok-Gy. is, mely nehéz vas-Gy.-t a középkorban a hadjáratok alkalmával a közlegénység birkózásnál használta. Sok keleti néptörzsnél a lábon és lábujjakon is viselnek Gy.-t, vadnépek az orrcimpán is. Kar-, nyak- és láb-Gy.-k Európa barbár népeinél is divatosak voltak az ó-korban. Különös alakú halánték-Gy.-ket a régi szlávok viseltek. A régi zsidók pecsét-Gy.-t (chotham) nemcsak az ujjon viselték, hanem szalagra kötve a nyakon is; e Gy.-re a tulajdonos neve és egy bibliai jelmondat volt vésve. Az arabok és lidiaiak ismerték az ú. n. varázs-Gy.-t, melyet ma is sokan viselnek baj elhárítására vagy a szerencse elérése végett. Arábiában és Perzsiában még nemrég előkelő emberek smaragdos Gy.-iket útlevél gyanánt kölcsönbe adták alattvalóiknak. Görögországban Solon idejekor minden szabad embernek Gy.-t kellett viselnie, aranyból, ezüstből vagy bronzból; a nők elefántcsontból vagy borostyánkőből készült Gy.-ket viseltek; haldoklók gyakran átadták Gy.-iket hátramaradottaiknak. A rómaiak a legrégibb időben csak vasból készült Gy.-ket viseltek s csak a szenátoroknak és a velük egyenrangú tisztviselőknek voltak arany-Gy.-k ujjaikon. A császárok korában drágakövekkel kirakott Gy.-kkel nagy fényüzés történt; az időjáráshoz mérten vékonyabb v. vastagabb Gy.-ket viseltek. A pogányoknál és zsidóknál a Gy. a házasság jelképe volt, ezt a szokást a keresztény népek is átvették és tovább terjesztették. A népvándorláskori Gy. egyszerű kigyó- v. spirális alakú. Román-kori Gy.-k közül igen kevés maradt ránk. A gótikus korban a Gy. kövét igen magas foglalatban alkalmazták s igen gazdagon diszítették, ekkor kezdenek használatba jönni a mennél nagyobb Gy.-k. Valódi óriás-Gy.-k jöttek ekkor létre, amelyeket állandóan nem is lehetett hordani. A renaissance-Gy.-t éppen úgy, mint a renaissance-kor minden ötvösművét finom forma és a részletek pontos apró kidolgozása jellemzi, a foglalat díszes és erős. Antik mintákat is felhasználnak. A profilok finom rajzuak. Niello, zománc és vésett dísz egyaránt használatos. A renaissance után következő korszakok egyrészt nehéz és gazdag, másrészt könnyű és bájos formákkal gazdagították a Gy. fejlődését. Ámde a brilliáns és más drágakőnek mindig nagyobb uralma a Gy. formai gazdagságának majdnem teljesen véget vetett. A foglalat teljesen mellékes volt a kő mellett hosszú ideig. Legújabban néhány év óta részben régi minták utánzása, részben egészen uj formák és sok apró kő dekorativ elhelyezése által megint igen változatos Gy.-ket találunk. — A Gy. már az V. sz.-ban a püspöki hivatal jelvénye, mely annak az egyházzal való frigyét jelképezi *(pásztor-Gy.)*, minden bibornok kineveztetésekor Gy.-t kap a pápától. A jegy-Gy. az egyházi szertartásban is szerepel; Mózes I, 38, 28 és II, 35, 22 szerint házasságkötésnél a Gy.-t megáldja a pap. A jegy-Gy.-t a balkéz negyedik ujján kell viselni, mivel a régi hiedelem szerint ezen ujjból az ütér egyenesen a szívbe vezet. V. ö. *Szendrey* János, A Gy., történeti és műtörténeti szempontból (Bpest 1890); *Edwards*, History and poetry of finger-rings (New York 1880); W. *Jones*, Finger-ring lore (London 1898); *Kutschmann*, Ring und Kranz (Berlin 1896).

2. *Gy. (annulus*, növ.). A kalaposgombák tönkjén megmaradó Gy.-alakú foszlánya annak a vékony hártyának (velum v. velum partiale), mely eleinte a kalap szélétől a tönk közepéig terjed, később azonban szétszakadozik. A gomba Gy.-jét *perec*-nek is nevezik. Gy.-nek mondjuk a mohafélék spóratokjának azt a keskeny övét, amely közvetetlenül a fedő alatt van. A spórák megérése idején a Gy. sejtjei elnyálkásodnak s ezzel elősegítik a fedő leválását. Gy.-nek mondjuk továbbá a zsurlók termőfüzérének alján levő meddő, pajzsalakú levélkék Gy.-sen elhelyezett sorát. Végül a harasztok sporangiumának falán húzódó, vastagfalú sejtekből álló sejtsort is.

Gyűrűfegyverzet *(armatura)*, l. *Dinamoelektromos gépek*.

Gyűrűfű (növ.), l. *Solidago*.

Gyűrűfű, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1910) 283 magyar és német lak., u. p. és u. t. Ibafa.

Gyűrűgallér (ném. *Ringkragen)*, eredetileg a vért fölött a nyak körül viselt pléhgallér (ném. Halsberge); később félholdalakú, az illető államfő névjegyével, illetve címerével díszített ércpajzs, melyet a német tisztek II. Frigyes alatt szolgálati jelvény gyanánt viseltek. Franciaországban 1882-ig volt használatos a Gy. viselése.

Gyűrűhinta, tornaszer, l. *Függőszerek.*

Gyűrű-öklelés, a középkori lovagi tornák egy kedvelt játéka, mely abból állt, hogy a lovas egy felakasztott gyűrűbe szúrt lándzsájával.

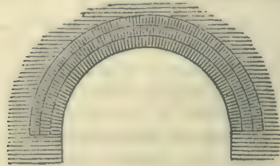
Gyűrűporc, l. *Gége.*

Gyűrűs, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1910) 346 lak., u. p. és u. t. Szepetk. L. még *Oláhgyűrűs.*

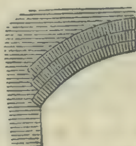
Gyűrűs armatura, l. *Dinamoelektromos gépek.*

Gyűrűs boltozás, a lapos donga vagy a porosz süvegboltozat falazási módja, mely abból áll, hogy a boltozat álló hézagai egyik gyámfaltól a másikig nem képeznek egyenes vonalat, hanem ívesen futnak. Efféle boltozatot tolható alakzókon készíthetünk, melyet minden új téglasor alá léceken csúsztatunk; nincs tehát szükség szilárdan álló deszkázott íves állványra. — Ha egy kerek, a középen oszloppal biró helyiséget dongaboltozattal födünk be, úgy, hogy az az oszlopon támaszkodik, akkor *gyűrűs boltozatot* kapunk.

Gyűrűs boltöv, több, egymással kötésben nem levő, egymás fölé feszített boltövből áll. Ha t. i. két téglánál vastagabb és hirtelen görbülő boltívet kell szerkesztenünk, akkor vagy a téglákat kellene nagyon megfaragnunk, vagy a boltiv ex-

1. ábra.

2. ábra.

tradosának hézagait igen szélesre hagynunk. Ezt elkerülendő, több ½ vagy 1 téglahossz erősségű övet boltozunk függetlenül egymás fölé (l. az *1.* és *2. ábrát).* Megjegyezzük azonban, hogy az így készült boltöv nem olyan teherbiró, mint az ugyanoly vastagságu, de kötésben szerkesztett boltöv, amiért a Gy. vastagságát már kezdettől fogva nagyobbra kell szabnunk, mint a kötésben egy tagból készült boltöv vastagságát.

Gyűrűs csap, l. *Csap.*

Gyűrűs fácán, l. *Örves fácán.*

Gyűrűsférgek *(Annulata, Annelides),* a *Férgek* állatkörének egyik osztálya, melynek legfőbb ismertető jele a test többé-kevésbbé szembetűnő izeltsége, továbbá a garatideggyűrű, a hasdúcláncolat és az érrendszer jelenléte. A test legtöbbször hosszúra nyúlt, lapított vagy hengeres; a jól elkülönült fej után több egynemű szelvény következik, de a külső szelvények nem mindig a belső szelvényezettség kifejezői; a Piócafélékben 3—5 külső szelvény felel meg egy belső szelvénynek. Bőrükön sokféle függelék van, különösen pedig horgok és szivókorongok. Idegrendszerük a garat fölötti és alatti dúcon, meg a garatgyűrűn kivül a hasoldal középvonalában fekvő, tagolt hasdúcláncolatból áll, belőle erednek a szelvényeket beidegző idegek; gyakran azonban ezenkívül együttérező idegrendszerük is van. Az érzékszerveket az agydúc látja el idegekkel. A szájnyilás a test elülső végén és leggyakrabban a hasoldalon fekszik; a garat izmos falazatú s a majdnem mindig egyenes bélcsövön vakbelek lógnak le; a végbélnyílás hátul és a hátoldalon nyílik. Érrendszerük mellett a testüreg öblei is a vérkeringés szolgálatában állnak. A lélegzést a bőrfelület mellett sok esetben kopoltyuk is végezik. A nitrogéntartalmú bomlástermékeket az ú. n. szelvényszervek választják ki.

Ivaros úton szaporodnak s vagy himnősek, vagy váltivaruak; petéiket vagy szabadon, vagy kokonba rakják le. Fejlődésük vagy egyszerű, vagy átalakulással történik. Néha ivartalan úton is szaporodnak. Legnagyobb részben tengerekben élnek, egyesek azonban édesvizben, a szárazföldön tartózkodnak; némelyek külső paraziták. Két alosztályra osztatnak: 1. *Sörtelábuak* (Chaetopoda), melyeknél minden egyes külső szelvénynek egy belső felel meg, a szelvényeken páros sörtecsoportok vannak, még pedig vagy a bőrben, vagy lábcsonkokon. Rendjei: az Ős-Gy. (Archiannelida), a Kevéssörtéjűek (Oligocheta) és a Soksörtéjűek (Polychaeta), amelyek kivétel nélkül a tengerben laknak. Nevezetesebb családjaik: az átlátszó testű nyilt-tengeri Alciopidák, az ú. n. tengeri hernyók (Aphroditidae); a rendkívül változatos testszelvényekből összetett Chaetopteridák, a Csőlakó-férgek (Sedentaria), amelyek mészből, iszapból csinos csöveket épitenek maguknak s abból kopoltyupamatot viselő fejüket kidugják. A kevéssörtéjüek (Oligochaeta) édesvizekben és a földben laknak. L. *Földigiliszta.* 2. *Piócafélék* (Hirudinea), melyeknél 3—5 külső szelvénynek egy belső felel meg, sörték és lábcsonkok nincsenek, a test hátulsó végén szivókorong van. Ide tartozik az édesvizekben élő orvosi pióca (Hirudo medicinalis L.). L. *Pióca* és *Férgek.* V. ö. *Claparède*, Recherches sur la structure des Annélides sédentaires; *Vejdovszky*, System u. Morphologie d. Oligochaeten (Prag 1884); *Beddard*, A monograph of the order of Oligochaeta (Oxford 1895); *Moquin-Tandon*, Monographie de la famille des Hirudinées (Paris 1846).

A férgek általában lágytestű állatok lévén, kövülve ritkán maradtak fenn a megelőző geológiai korszakokból. Egyedül a Gy. között vannak kövesülésre alkalmas vázú alakok. A Gy.-hez tartozó kövült *Tulicola*-k legnagyobb részét *Serpula* néven foglalják össze. Ezek szabálytalan, néha spirálisan csavarodott meszes csöveket választanak el, amelyek legtöbbször helyhez kötöttek. Már a silurban fellépnek, de nagyobb számban a jurában, krétában és a harmadkorban szerepelnek. Néha egész rétegeket is megtölthetnek (szerpulás mészkő). A palaeozoikus rétegekben még az *Ortonia* és *Cornulites* stb. fordul elő, a *Spirorbis* ma is él.

Gyűrűs fonógép, l. *Fonás.*

Gyűrűs korsók. Rajnamelléki szürke, többnyire sötétkékkel diszitett kőcserépkorsók, melyek a XVI. sz.-ban voltak divatosak. A lábuk kerek, a nyakuk szűk s testük gyűrű formájú, a gyűrű közepén rendszerint emberi alak v. feszület van. Vannak Gy., melyek két egymást derékszögben metsző gyűrűből állanak (l. az *ábrát).*

Gyűrűs lövedék. Ágyúból lőtt, hengeralakú, csúcsban végződő, robbantó anyag felvételére szolgáló belső űrrel ellátott lövedék, melynél a hatás

fokozása végett több egymásra rakott gyűrű alkotja a belső falat, melyre a külső fal akként van öntve, hogy a lövedék csúcsát és fenekét is alkotja. A lövedék hengerded részének külső oldalába 4, rézből készített vezető-gyűrű (Führungsringe) van besajtolva. Ily gyűrűs lövedék a hadseregünk tábori tüzérsége által használt ürlövedék.

Gyűrűs mérőrúd, l. *Alakzó.*

Gyűrűs orsó, a pamut- s fésüs gyapjuiparban használt orsók egyike, l. *Fonás.*

Gyűrűs páncéling, l. *Páncél.*

Gyűrűs pecsét, l. *Pecsét.*

Gyűrűs pille (állat), l. *Pohók.*

Gyűrűs pohók (állat), l. *Pohók.*

Gyűrűs potrohuak *(Arthrogastra,* állat), l. *Izeltpotrohú pókok.*

Gyűrűs rákok *(Arthrostraca)*, a magasabb rendű rákok *(Malacostraca)* egyik alcsoportja, melyre jellemző, hogy 1. az idetartozó rákok szeme nem nyeles, 2. testüknek csak 6 első szelvénye olvadt egybe, ellenben az ezután következő

Egyszerű és kettős gyűrűs korsó.

7 szelvény megőrizte önállóságát, ami a testnek feltünő izeltséget biztosít, 3. egyetlen egy pár állkapcsi lábuk van. Két rákrend tartozik ide, az *Egyenlőlábú rákok* v. *Ászkafélék (Isopoda)* és a *Bolharákok (Amphipoda)*. L. *Ászkafélék. Bolharákok.*

Gyűrűsujj, a kéz második ujja a kisujjtól számítva.

Gyűrűs vasing, l. *Páncél.*

Gyűrűs vegyületek, l. *Aromás vegyületek.*

Gyűrűtetem, lovak csüdcsontjának a csont egész kerületére vagy legalább annak nagyobb részére kiterjedő kemény megvastagodása. Leggyakoribb helye a csüdcsont alsó, a pártaizülettel szomszédos végének elülső felülete s vele egyidejüleg sokszor a pártacsont felső, amavval érintkező vége is meg szokott vastagodni. Mindig csonthártyagyuladás következménye.

Gyűrűváltás, l. *Eljegyzés.*

Gyűrűzés, az almástermésű gyümölcsfáknál és a szőllőnél alkalmazott műtét, aminek a célja a termés fokozása és az egyes gyümölcsök hizlalása (főleg körtéknél), más fásnövényeknél pedig a gyökérfejlődés fokozása. A Gy.-t erre a célra készült ollóval, fogóval, kertikéssel, sőt még fürésszel is végzik oly módon, hogy 2 mm. széles csíkban leszedik a héjat a gyűrűzendő részről, leginkább az ágakról, ritkábban a törzsről egészen a kambiumrétegig. Ennek következtében a nyers táplálékok akadálytalanul áramolhatnak a sebzett rész fiatal faszövetében a felső ágrészekbe, onnan azonban a már áthasonított anyagok csak a

Gyűrűzés.

gyűrűig ereszkedhetnek le a héjban s itt megtorlódván, erős növekedést indítanak meg.

A szőllőművelésben csak ritkán és kivételesen alkalmazzák a Gy.-t, mely abból áll, hogy a szőllő valamely termőhajtásáról közvetlen a fürt alatt a kérget és a háncsot gyűrűalakban (l. az *ábrán A*-nál) leválasztják. Célja az, hogy a fürt bogyói nagyobbra nőjjenek és a rendesnél korábban érjenek meg. Legfeltünőbb a Gy. hatása akkor, ha a termőhajtáson a gyűrű felett csak egy fürt van; ha kettő, úgy a hatás sokkal csekélyebb. A Gy. a tőkét nagyon gyengíti, miért is nem tanácsos ugyanazon tőke több hajtását gyűrűzni, vagy a gyűrűzést ugyanazon a tőkén több éven át gyakorolni. A Gy.-t legjobb mindjárt a virágzás után végezni, a késeinek csekély a hatása. L. még *Fagyűrűzés.*

Gyűszűvirág, külön a termővel és alatta a gyümölcs átmetszetével.

Gyűszűfű (növ.), l. *Gyűszűvirág.*

Gyűszűvirág, *gyűszűfű* (növ., *Digitalis* L.), a Scrophulariaceae (Tátogatók) család génusza; 22

faja Európában, a Földközi-tenger vidékén és Nyugat-Ázsiában van elterjedve. Félcserjék vagy nagyobb füvek. Száruk legfeljebb alsó részében elágazó, levelük hosszukás, váltakozó. Viráguk sárga v. vörös, rendesen nagy, öblös, harang- v. hosszukás harangalakú pártája van 2 ajkú, ferde szegéllyel. Tokjuk sokmagú. Virágzatuk féloldali fürt. Valamennyi faja, de főképen a *piros* Gy. és főleg a levele csípős, narkotikus, mérges. Az állat nem eszi, de a virágát a méhek látogatják. Több faja kerti virág. A *D. purpurea* L. (piros Gy., nyugateurópai. Szép piros virágú, pártája belsejét fehérszegélyű bíborszínű foltok díszítik. Nálunk csak kertben díszlik, de van fehér virágú fajtája is (var. *lactiflora)*. Nyugaton tömegesen is nő s a fenyőültetvényeknek ártalmára lehet. Tanácsos tehát onnan, főleg virágzása előtt, kigyomlálni és a patikában eladni. Száraz, kissé köveces helyet szeret, kertben alig kiván valami ápolást. Magról szaporítják. Minden része igen mérges. Orvosi célra a vad növény leveleit (folia digitalis) szedik.

A Gy.-félékben, különösen pedig az orvosi célra használt piros Gy.-ban, többféle glikozid természetü méreg van (l. *Digitalin)*. A Gy.-gal történő mérgezések szimptomái: hányás, heves hasmenés és kólika, lassú érlökés, görcsök, szédülés, később szapora pulzus, majd halál. A Gy. főképviselője az ú. n. szívmérgeknek, de egyszersmind a legbecsesebb gyógyszere a kifáradt szívizomnak és megszünteti mindazon kellemetlen, sőt sok szenvedéssel járó, néha életveszélyes tüneteket, amelyek szívbajosoknál végeredményben a szív kifáradására és megromlott táplálati viszonyaira vezethetők vissza. Ugyanis a Gy. forrázatának (infusum) használata közben a szív egyes összehuzódásai erőteljesebbek, a pulzus gyérebb, de teltebb lesz s a vér nyomása emelkedik, a normális vérkeringés az egész testben helyreáll, mi fokozódott vizeletelválasztással s az esetleg fennálló bőralatti vízkórság fogyásával jár. Használata azonban csak elővigyázattal történhetik, minthogy a testben alattomosan felhalmozódik s hirtelen mérgezést okozhat.

H.

H, h, a magyar ábécének 12-ik, a latinnak 8-ik *betüje*. Ez a latin betü nem egyéb, mint a görög *H*, mely a klasszikus görögségben az *é* hang jele, de a régibb görög ábécékben hehezetet jelölt s a többi görög betükkel együtt Feniciából származott. A német helyesírásban sokszor csak a megelőző magánhangzónak hosszúságát jelöli, pl. *Hahn, Ehre, ihn, Uhr*. A román nyelvekben rendesen néma ez a betü; pl. a francia *homme: om*-nak hangzik; azért *l'homme*, nem pedig *le homme*.

H a polgári felfolyamodási ügyek lajstroma a kúrián és a királyi táblán.

H a kémiában a hidrogén jele.

H a német pénzeken azt jelenti, hogy az érmét Darmstadtban verték.

Növénynevek mellett Humboldt Sándor nevének rövidítése.

Római föliratokban a. m. Honestus, Hic, Hæres, Homo, Hora, Hadrianus stb.

Néha számjegyül használták CC helyett = 200.

h lovaknál (lóversenyprogrammokon stb.) a. m. herélt.

H *hang*, a magyar mássalhangzók közül az egyetlen igazi torokhang vagy inkább gégehang. A görög grammatikusok kemény hehezetnek nevezték (spiritus asper), szemben a lágy hehezettel (spir. lenis-szel). A magyar *h* az eredeti finn-ugor szavakban (mélyhangú szók elején) *k*-ból keletkezett, pl. *hall* a. m. vogul *χol-*, finn *kuule-; hal* a. m. finn *kala* stb. A német (s általában a germán) *h* is *k*-ból lett, pl. *Horn* a. m. latin *cornu* stb. A tót és cseh *h* rendesen a régibb *g* helyett áll, pl. *golub* helyett *holub*, galamb; *gromada* helyett *hromada*, garmada. A román nyelvek többnyire elvesztették a *h* hangot.

H (ol. és franc. *si)*, a törzs-skála 7. foka. Angolok, hollandok, svédek B-nek mondják ezt a hangot (l. *B)*. A XVI. sz. orgonatabulaturáiban a *h* betüt a feloldó jel (♮) helyett és ennek értelmében használták.

ha, a hektár rövidítése.

Haáb *mester*, 1291. pozsonyi prépost, 1297. már mint váczi püspök jelent meg a ferenciek pozsonyi kolostorának fölszentelésén. 1298. Bécsbe kísérte III. András királyt, kinek legfőbb párthívei közé tartozott.

Haacke, *Wilhelm*, német zoológus, szül. 1855 aug. 23. Klenze-ben (Hannover). Egyetemi tanulmányai befejeztével a jenai, majd a kieli egyetem zoológiai intézeténél tanársegéd, 1882—84. az adelaidi muzeum igazgatója, 1888—93. a majnafrankfurti állatkert igazgatója volt, 1889-ben a darmstadti műegyetem magántanárrá habilitálta. 1897 óta mint magánzó él. 1882-ben Ausztráliába és Új-Guineába nagyobb utazást tett s eközben felfedezte, hogy a csőrös emlősök közé tartozó hangyászsün tojásokkal szaporodik. Nagyobb művei: Die Schöpfung d. Tierwelt (Leipzig 1893); Gestaltung und Vererbung (u. o. 1893); Die Schöpfung d. Menschen (Jena 1895); Grundriss d. Entwicklungsmechanik (Leipzig 1897); Aus der Schöpfungswerkstatt (2. kiad., Berlin 1898); Bau u. Leben d. Tiere (Leipzig 1899); Das Tierleben d. Erde (Berlin 1900—02, 3 kötet).

Haag, 1. Hollandia fővárosa, l. *Hága*. — 2. *H.*, *helység* Amstetten *alsóausztriai* kerületi kapitányságban, vasút mellett, (1910) 4278 lak., gabona-, gyümölcs- és almaborkereskedéssel. Tőle délre van *Salaberg* kastély. — 3. *H.*, *helység* Ried *felsőausztriai* kerületi kapitányságban, (1910) 2018 lak., mellette egy dombon a Starhemberg hercegek ősi kastélya; közelében barnaszénbánya.

Haag, *Karl*, német festő, szül. Erlangenben 1820 ápr. 20. Eleinte Reindel vezetése alatt tanult Nürnbergben, majd Cornelius tanítványa lett Münchenben és kiképeztetését Rómában fejezte be. 1847-ben Angolországba ment, megismerkedett az ott virágzó aquarellfestészettel és 1850. tagja lett az

aquarellfestók királyi egyesületének. 1853-ban Viktória királynő meghívása folytán Skóciába ment és megfestette az angol királyi család képét, amint az megmássza a Loch-no-Gart. Sokat utazott a keleten. Legjelesebb képei: Dalmát énekes Salona romjain; Citerázó zergevadász az alpesi kunyhó előtt; Keselyű megtámadja a pusztában egy utazó tevéjét; Ellenséges támadás a pusztában; Baalbek romjai; Palmyra panorámája; Beduinok ájtatossága; Montenegrói előőrs; A korán olvasása.

Haakon (svéd. *Håkon*, ejtsd: hókon), több norvég király neve. Nevezetesebbek:

1. *I. H., a Jó*, Széphajú Harald fia, szül. 915 körül, megh. 961. Bátyját, Eriket, 934 körül elűzte a trónról s országa javára uralkodott. Az Erik fiai elleni küzdelemben esett el.

2. *IV. H., az Öreg*, III. H. fia, szül. 1204., megh. 1263. A pártharcoknak véget vetve, 1240 óta önállóan uralkodott és biztosította az ország nyugalmát és felvirágzását. 1262-ben meghódította Izland szigetét.

3. *V. H.*, az előbbinek unokája (1299—1319). A királyi hatalmat emelni igyekezett, de a Hanzavárosok térfoglalását Norvégiában nem tudta megakadályozni. Benne kihalt Széphajú Harald családja.

4. *VI. H.*, Magnus Eriksson svéd és norvég király fia, szül. 1339., megh. 1380. Az atyjával elégedetlen norvégek 1343. királyukká választották; rövid ideig (1362—63) svéd király is volt. Felesége, *Margit*, Valdemár dán király leánya volt s e házassága előkészítette a három skandináv állam unióját.

5. *VII. H., Norvégia királya*, VIII. Frigyes dán király második fia, eredeti nevén *Károly*, szül. Charlottenlund kastélyban 1872 aug. 3. A dán haditengerészetbe lépett; 1896. nőül vette *Maud* hercegnőt, VII. Edvárd angol király leányát, s azóta inkább az angol udvarban tartózkodott. A norvég kormány és nép az 1905 jún. 7-iki forradalom után neki ajánlotta fel Norvégia koronáját. Trónját 1905 nov. 18. foglalta el s nov. 25. Krisztiániában esküt tett az alkotmány megtartására. Koronázása 1906 jún. 22. történt Drontheimban. Egyetlen fia *Olav* (eredeti nevén *Sándor*) trónörökös (szül. 1903).

Haan, porosz község a düsseldorfi közigazgatási kerületben, (1910) 9841 lak. Selyem- és bársonyszövő ipar.

Haan, 1. *Antal*, festő, szül. Békéscsabán 1827 jan. 5., megh. Capri szigetén 1888 máj. 9. Két évig a bécsi képzőművészeti akadémián tanult; 1848. mint őrmester küzdötte végig a szabadságharcot. Ettől fogva felváltva Olaszországban és Békéscsabán lakott, majd végleg megtelepedett Capri szigetén, hol magának kedves tusculanumot építtetett. H. leginkább vallásos festményeket és oltárképeket készített, a Nemzeti Muzeum megbízásából Rafael stanza-freskóit eredeti nagyságban másolta. A Szépművészeti Muzeum *IX. Pius pápa arcképét* (1857), *Leda a hattyúval* (1861) és *Levelet olvasó férfi* c. festményeit őrzi. Testvérével, H. Lajos békéscsabai lelkésszel együtt nagyrétű reprodukcióban tette közzé az *Időszaki tábla a magyar prot. egyház történetéhez* c. allegorikus kronológiát, mely oly tetszésre talált, hogy 2 hét alatt két kiadást ért meg.

2. *H. Lajos*, evangélikus lelkész és egyházi író, szül. Sámsonházán (Nógrád vm.) 1818 aug. 13., megh. Békéscsabán 1891 aug. 12. Eperjesen, Jenában, Gothában és Berlinben tanult; 1842. selmeczi, 1848. nagylaki, 1855. pedig békéscsabai lelkész lett; majd a bányai evang. egyházkerület főjegyzőjévé, a Tud. Akadémia pedig 1877. levelező tagjává választotta. Kiválóbb művei: Jena hungarica, sive memoria hungarorum a tribus proximis saeculis acad. jenensi adscriptorum (Gyula 1858); *Időszaki tábla a magyar prot. egyház történetéhez* (1860); *Énekes könyv* ág. hitv. hívek számára (Pest 1871); *Időszaki tábla Magyarország történetéhez* (Pest 1866); *A keresztény egyház történetei* (u. o.); *Békés-Csaba hajdanáról s mostani állapotáról* (2. kiad. Pest 1866); *Békés vármegye hajdana* (u. o. 1870). V. ö. *Márki* Sándor, H. életrajza (Századok 1893).

Haanen, *Remi van*, hollandi festő, szül. Oosterhoutban 1812 jan. 5., megh. 1894 aug. 13. 1837-ben Bécsbe költözött és onnan beutazta Európa nagy részét, Magyarországot is több izben. Költői felfogású tájképei közül legsikerültebbek téli tájképei. Legismertebb művei: Kárpáti tájképek; Tiszaparti táj; Hollandi csatorna; Gelderlandi táj; Erdő; Zivatar naplemente után; Erdei táj. 40 eredeti rézkarcot is készített.

Haaparanta, l. *Haparanda*.

Haar (*Die H.*, *Haarstrang*), 75 km. hosszú, 380 m.-ig emelkedő, K.-Ny.-i irányú dombsor Vesztfáliában, a Ruhr és Möhne mellett, Unna körül; az Ardey hegységben folytatódik, egyik legmagasabb pontja a Bischofshaar (308 m.).

Haar *Alfréd*, egyetemi tanár, szül. Budapesten 1885 okt. 11. Főiskolai tanulmányait a budapesti és göttingeni egyetemeken végezte, utóbbi helyen doktorátust szerzett, melyet a budapesti egyetem nosztrifikált. 1907-ben asszisztens lett Hilbert tanár mellett. 1910-ben a göttingeni egyetemen a matematika és matematikai asztronómia magántanára, 1911. a zürichi egyetem helyettes és 1912. a kolozsvári tud. egyetem nyilvános rendkívüli tanára lett. Művei: Die Randwertaufgabe der Differentialgleichung $\triangle\triangle u = 0$. (Göttingen); Zur Theorie der orthogonalen Functionensysteme (u. o.); Über die Legendre'sche Reihe (Palermo); *Egyszerűen rendezett halmazokról* (*König* Dénessel, Budapest).

Haar, *Bernard ter*, németalföldi tudós és költő, szül. Amsterdamban 1806 jún. 13., megh. Velpben, Arnhem mellett 1880 nov. 19. Teológiát, filozófiát tanult és egyideig Amsterdamban prédikátoroskodott; 1854. az utrechti egyetemen az egyháztörténet tanára lett. Egyháztörténeti műveken kívül írt költői munkákat is, minők: Joannes en Theagenes (4. kiad. Arnhem 1856); Huibert en Klaartje (3. kiad. Haarlem 1858); költeményei öszszegyűjtve Kompleete gedichten (Leiden 1883. 3 köt.) címmel jelentek meg. Mint egyháztörténetírónak főműve: De historiographie der kerkgeschiedenis (1870—73, 2 köt.). V. ö. *Beets*, Levensbericht van Bernard ter H. (Leiden 1881).

Haardt, hegység a bajor Rajnai-Pfalzban, l. *Hardt*.

Haardti borok. A Rajnai-Pfalzban a Haardthegység lejtőin ültetett szőllőkben termett borok. Tágabb értelemben pfalzi borok.

Haaren, porosz falu az aacheni közigazgatási kerületben, (1910) 5368 lak. Vászonszövés, gép- és sörgyártás, malomipar.

Haarlem *(Harlem)*, Észak-Hollandia németalföldi tartomány fővárosa és püspöki székhely, 18 km.-nyire Amsterdamtól, a Spaarne mellett, (1911) 69,988 lak., vászon- és pamutfehérítőkkel, szövéssel, csipkekészítéssel, betüöntéssel és vasúti kocsigyártással. Világhirű virágtermelése (tulipán, jácint stb.). Legjelentékenyebb épületei: a ref. Groote Kerk, keresztalakú, gót stílusú bazilika, 80 m. magas toronnyal és Müller Keresztélynek a XVIII. sz.-ban fölállított világhírű orgonájával (4 klaviaturával, 5000 síppal); a városháza; egy terén áll Coster Lőrinc ércszobra. Tudományos gyüjteményekben igen gazdag; kiválóbbak: a püspöki muzeum egyházi régiségekkel; a Teyler-muzeum érdekes természetrajzi, fizikai és képgyüjteménynyel, könyvtárral; a műipar-muzeum; a gyarmatmuzeum, a hollandi gyarmatokból származó érdekes tárgyakkal; a városi könyvtár; az 1752. alapított holland tudományos társulat, az obszervatórium, botanikus kert; van több nemzetgazdasági, irodalmi és más egyesülete is. H.-ban van Németalföld legrégibb nyomdája és itt jelenik meg több mint 200 éve az ország legrégibb lapja: De opregte Haarlemmer Courant. Érdekes a városházán a képgyüjtemény, amelyben Hals F. több képe látható. H. szülővárosa Wouwerman, Ostade, Berchem és Ruysdael híres festőknek. H. mellett vannak Brederode erősség romjai. A XII. sz.-ban már virágzó város volt. A keresztes háborúkban H. volt az egyedüli résztvevő németalföldi város. A németalföldi szabadságharcban a szövetségesek pártján állott. 1573-ban héthónapi ostromot kellett a spanyolok részéről kiállania, amikor a H.-i nők, Kenau Hasselaarral élükön, hathatósan támogatták a csekély őrséget. 1577-ben az orániai herceg a spanyoloktól visszafoglalta. A XVI. sz.-ban érte el virágzása legszebb korát.

Haarlemi balzsam v. *hollandi balzsam* néven kéntartalmú, különböző összetételű balzsam értendő. Igy tartalmaz ként, terpentinbalzsamot, faolajat, azonkívül még a fenyő, szegfüszeg, rozmarin, fahéj illatos olajait.

Haarlemi tenger, egykori nagy tó Hollandia németalföldi tartományban, Haarlem, Leiden és Amsterdam városok közt. 1531-ben még csak négy kis tó volt, melyek rohamosan nőttek s az akkori 5333 ha. területük 1806. 16,200 ha. volt, 1836. már Amsterdamot fenyegette hullámaival s ezért 1840—1853-ig Leeghwater mérnök tervei szerint kiszárították 25 millió korona költségen, a kiásott földből köréje töltéseket raktak s ezen át vizét kiszivattyuzták. Ma helyén van a *haarlemi polder* 183 km² terület, elég termékeny; rajta van *Haarlemer-Meer* község, (1909) 19,440 lak. V. ö. *Boekel*, Het Haarlemmermeer (Amsterdam 1872).

Haarlingen, város, l. *Harlingen*.

Haas *Mihály*, szatmári püspök, szül. Pinkafőn (Vas vm.) 1810 ápr. 8., megh. Pesten 1866 márc. 17. A teológiát Bécsben végezte. 1834-ben már mint bölcsészetdoktort áldozópappá szentelték. Tanár volt a pécsi liceumban, plébános Pécsett. 1858-ban szatmári püspök. Igen buzgó püspök volt; tanítani járt az iskolákba, a papnevelőintézetben levő irodalmi kört ő maga vezette. Irodalmilag is működött.

Haas, 1. *Hippolyt*, német geológus, szül. Stuttgartban 1855 nov. 5. A kieli egyetemen 1887 óta a paleontológia és a geológia rendes tanára, egyúttal a kieli ásványtani muzeum őre. Művei: Die Brachiopoden der Juraformation von Elsass-Lothringen (Petrivel, Stuttgart 1882); Beiträge zur Kenntniss d. liasischen Brachiopoden-Faune von Südtirol u. Venetien (Kiel 1884); Étude monographique et critique des brachiopodes rhétiens et jurassiques des Alpes vaudoises et des contrées environnantes (Zürich 1892); Katechismus der Geologie (7. kiad. 1901); Die vulkanischen Gewalten der Erde (1908); Was uns die Steine erzählen (1912).

2. *H., Johann Hubert Leonard de*, hollandi festő, szül. az északbrabanti Hedelben 1832 márc. 25., megh. Brüsszelben 1880 aug. 16. Haarlemben tanult van Osnál. Az állat- és tájfestés terén tüntette ki magát. Nevezetesebb képei: Árviz után; Szamár a dünákon; Közelgő zivatar (a müncheni Pinakothekában); Folyópart tehenekkel (Stuttgart, kir. muz.); Legelő tehenek (Berlin, nemz. képtár); Az Yssel partján (Brüsszel, muzeum) stb.

3. *H., Philipp*, osztrák nagyiparos, szül. Bécsben 1791 jún. 7., megh. Vöslauban 1870 máj. 31. 1810. alapította szőnyeg- és bútorszövetgyárát; 1818. átvette atyja szövőgyárát. H. főleg a keleti szőnyegminták utánzására, a keleti formák tetszetős stilizálására helyezte a fősúlyt, s ez iparágat világhírüvé tette. Ausztriában és külföldön nevezetes gyárakat alapított és számos nagy városban fiókokat létesített. A szőnyegminták művészi tervezése körül oly jeles szakférfiak művészi tehetségét is igénybe vette, mint Hansen, Ferstel, Storak, Fischbach stb. Utána fia, *Eduard* (szül. 1826., megh. 1880.) s azután ennek fia, *Philipp* (szül. 1858.) vette át a nagykiterjedésű üzletet, mely 1883. részvénytársasággá alakult át. A cég Budapesten 1841. telepedett le, régebben Aranyosmaróton létesített szőnyegszövőtelepet, mely azonban nem tudott ott meggyökeresedni; 1907. annak megszüntetése után Sopronban létesített több mint másfél millió K tőkebefektetéssel új szőnyeggyárat, mely Magyarországnak e nemben legnagyobb gyára.

4. *H., Wilhelm*, betüöntő, szül. Baselben 1741 aug. 23., megh. 1800 jún. 8. Könyvnyomdai gyorssajtót szerkesztett vasból, mely az akkori fasajtókat lett volna hivatva pótolni, mivel azonban nem volt céhbeli könyvnyomtató, nem tudta találmányát értékesíteni. Később hasonló nevű fia, mint céhbeli tanult könyvnyomtató értékesítette atyja találmányát, melyet még tökéletesített is.

Haase, németországi folyó, l. *Hase*.

Haase, 1. *Friedrich*, német filológus, szül. Magdeburgban 1808 jan. 4., megh. Boroszlóban 1867 aug. 16. Viszontagságos évek után 1840. a boroszlói egyetemen a filológia tanára lett. Több klasszikust kiadott (Xenophont, Thukydidest, Senecát, Tacitust stb.) s nyelvészeti kérdé-

sekkel foglalkozott. Kiadta Reisignek latin nyelvészeti felolvasásait becses jegyzetekkel. Hagyatékából jelent meg: Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft (1874—1880). V. ö. *Fickert*, Fr. Haasii memoria (Breslau 1868.).

2. *H., Friedrich*, porosz udvari szinész, szül. Berlinben 1825 nov. 1., megh. 1911 márc. 17. 1846 óta haláláig állandóan a szini pályán működött, felváltva különböző német szinpadokon vagy külföldön vendégszerepelve. Szerepköre főkép a bonvivant és vigjátéki jellemszerepek (drámai alakításai kevésbbé sikerültek), melyekben elsősorban eleganciájával vált ki. Vendégszerepelt Magyarországon is. Visszaemlékezéseit kiadta Was ich erlebte 1846—1898. címen (Berlin 1898).

Haast, *Julius von*, német geológus, szül. Bonnban 1822 máj. 1., megh. Wellingtonban 1887 aug. 15. Hochstetterrel együtt tanulmányozta Új-Zéland geológiai viszonyait és ennek elutazása után az angol kormány megbizásából maga vezette a geológiai kutatást, melynek folyamán a Dinornis és Palapterix nevű kihalt óriás madárfajok maradványait fedezte fel. Ő alapította Christchurchben a Philosophical Institute of Canterbury és Canterbury Museum nevű intézetet és ez utóbbiban a geológia és paleontológia tanára volt. Művei: Geology of the provinces of Canterbury and Westland, New-Zealand (London 1879).

Haász *István*, humorisztikus iró, szül. Budapesten 1877 jún. 11. Jogot a budapesti egyetemen végzett s 1906. letette az ügyvédi vizsgát. Mint joghallgató megalapította az Ügyvédsegédek Orsz. Egyesületét. Több napi- és élclapnak állandó munkatársa. 1897 óta száznál több egyfelvonásos bohózatot irt, többnyire *Satyr* és *Stephanus* álnév alatt, melyek a budapesti és külföldi varieté-szinpadokon kerültek szinre. E szinpadok műsorának megmagyarositása nagyrészt az ő érdeme. Nyomtatásban megjelent: *Szégyen, gyalázat!* c. népies bohózata (Gyoma 1913).

Hab, apró léghólyagocskák halmaza, melyeket vékony folyadékhártyák választanak el egymástól. Habot úgy lehet késziteni, ha némileg nyúlós folyadékon át légbuborékokat engednek fölszállani; ezek a felületen tömörülnek, folyadékhártyával határolva. Alakjuk először gömbszerű metszetekéhez hasonló, melyek kölcsönös érintkezéskor sokszögüekké változnak át. Nagyon bőven képződik a hab, ha folyadék nagy nyomás alatt gázt tartalmaz feloldva s a nyomás hirtelen megszünik. Ekkor a folyadékban számtalan gázbuborék keletkezik. Ily módon habzik az ásványviz, pezsgőbor, sör stb. A hab annál összeállóbb, mennél nyúlósabb a folyadék. Hasonló módon habzik sok folyadék melegitéskor, miközben a folyadékban sok gőzbuborék képződik. Úgy is lehet habot késziteni, hogy folyadékot félig megtöltött edényben levegővel összeráznak. A hab képződését elősegitik a fehérjenemű testek, mézga stb., melyek a folyadékot nyálkássá teszik; különösen elősegiti a szappan. A habzás igen alkalmatlan a technikában, pl. a cukorrépa nedvének főzésekor. Elnyomása végett kevés vajat vagy paraffint kevernek a léhez, vagy forró gőzt bocsátanak vizszintesen a folyadék felszine felé sok nyilással ellátott csőből. A konyhában a tejszint vagy tojásfehérjét úgy verik habbá, hogy verővel vagy gyorsan forgó drótkerettel a folyadékot a levegővel benső keveredésre inditják.

Hab (vagy *pikol)*, sziámi súlyegység = 50 xang vagy csang (sziámi font) = 60·48 kg.

Habab *(hababin)*, afrikai néptörzs, a bedzsák, szomalik, gatták rokona a hamiták etiópiai családjából. A Vöröstenger Ny.-i partján, Szuakin és Masszaua közt nomád életet élnek, tevét, szarvasmarhát, juhot és kecskét tenyésztenek. A mohamedán vallás hivei. V. ö. *Heuglin*, Schilderungen aus dem Gebiete der Beni Amer und H. (Braunschweig 1877, 2 köt.).

Habach-völgy, a Salzach völgyének mellékvölgye Salzburgban.

Habakuk, próféta, akinek beszédei az ú. n. «kis próféták» könyvében foglaltatnak. Életéről biztosat nem tudunk, csak egyes mondák szólnak róla. Mindenesetre oly időben élt, amidőn Judában a khaldeusok mindinkább növekedő hatalmától kellett tartani. Többnyire Judaország Jójákim nevű királyának idejébe helyezik. Könyve költői és erőteljes nyelvezete által válik ki az ószövetségi iratok közül. V. ö. *Nowack*, Kleine Propheten (Göttingen 1897); *Happel*, Das Buch H. (Würzburg 1900); *Marti*, Dodekapropheten (Tübingen 1903).

Habana *(San Cristobal de la H., La Havana)*, Cuba sziget fővárosa, Cuba kormányának és egy püspöknek székhelye, a sziget É.-i partján, több vasúti vonal kiindulópontjánál, nagyszerű kikötővel, amelyet számos erődités védelmez, (1910) 319.884 lak. (köztük sok néger és idegen), 100-nál több dohánygyárral (Cabaños, Upman, Cabargos stb.), csokoládégyárral, hajóépitéssel és rumégetéssel. Kereskedelme biztos és terjedelmes kikötője és kiváló fekvése miatt egész Közép-Amerikában a legélénkebb. Kábel Key-Westen át az Egyesült-Államokkal és Európával, Vera-Cruzon át pedig Mexikóval és Közép-Amerikával köti össze. A régi város utcái szükek; az újé (Extra-muros) szélesek, szabályosak; a Cerro városrészben a gazdagok laknak. A jelentékenyebb épületek és terek: Plaza de Armas, VII. Ferdinánd fehérmárványszobrával és a kormányzói palotával; a székesegyház, amelyben 1794—1899-ig Kolumbus Kristóf hamvai nyugodtak; a San Felipe, las Mercedes, Nostra Señora de Belen stb. templomok; a Tacon-szinház (4000 néző részére); a meteorológiai obszervatórium, a jezsuiták kollégiuma, a dominikánusok alapitotta (1728) és általuk ellátott egyetem (5 fakultással), több kórház, a vámház stb. Több, trópusi növényzettel ékesitett sétatere van. Éghajlata kellemes (évi középhőmérsék 25°), a sárgaláz, vérhas és aszkór sok áldozatot kivánt, azonban az amerikai katonai uralom óta az állapotok javultak. Ivóvizét a Ventóból, az Almendarez egy kis mellékvizéből kapja. H.-t 1515. Diego Velasquez alapitotta a Rio Mayabeque torkolatánál, későbben az Almendarez torkolatához tették át és 1519. jutott a mai helyére. Már ekkor kapta a Llave del Nuevo mundo (az új világ kulcsa) nevet. Morro erősségét az angolok 1762. elfoglalták, de már 1763. a spanyolok visszafoglalták. 1898 dec. 10-én a spanyol-amerikai háború után az északamerikai Egyesült-

Államok fenhatósága alá került. V. ö. *Norton*, Complete Handbock of Havana and Cuba (Chicago 1900).

Habán-fayence. A habánok (l. o.) igen ügyes fazekasok voltak, kik a XVII. és XVIII. sz.-ban ónmázas edényeket (durva fayencet) készítettek. A rendesen sárga-, kék- és zöldszínű virágdísz domboruan van felrakva. V. ö. *Szendrei* János, A habánok története Magyarországon és a habán-majolika (Művészi ipar 1889) és *Diener* cikkét a Zeitschrift für bildende Kunst-ban (1890 dec. füzet).

Habánok, hazánkban Pozsony, Trencsén és Nyitra vármegyében nagy számmal élnek a tót ajkú pórnép között. 1547 körül említtetnek először hazánkban a Holics felől Morvaországból bevándorló H., mint a Thurzó püspök sürgetésére I. Ferdinánd által Ausztriából és Morvaországból kiüzött eretnekek utódai. Anabaptisták voltak, de Mária Terézia uralkodása alatt kénytelenek voltak katolizálni. A H. mint ügyes iparosok, főleg agyagművesek érdemelnek említést. L. *Habán-fayence*.

Habár *Mihály*, hirlapíró, szül. Bolhón (Somogy vm.) 1874 szept. 1. Előbb a Magyar Hirlap munkatársa volt, majd az újonnan megindult Friss Ujság szerkesztője lett. Annak idején a koalíciós kormány gazdasági politikáját éles hangú cikkekben támadta és vádjait *A Wekerle-Kossuth-kormány panamái* c. röpiratában közzé is tette. Az emiatt indított sajtópörben a törvényszék H.-t 9 hónapi fogházra ítélte, de büntetése egy részének kitöltése után királyi kegyelmet kapott.

Habarc, az orvostudományban a *polip* (polypus) elavult, rossz magyar elnevezése.

Habarcs (épít.), valamely *kötőanyag*-nak (fehérmész, románcement, portlandcement stb.) és *homok*-nak (v. mesterséges zuzaléknak) *vízzel* készült keveréke, mely a készítéskor lágy, plasztikus, úgy, hogy könnyen lehet vele falazatok építésénél a kő- (tégla)-rétegek felszin-egyenetlenségeit kitölteni és a kiterített H.-rétegbe a rákövetkező réteg köveit elhelyezni. Bizonyos idő mulva a hézagokat kitöltő H. megszilárdul s a falazatot alkotó köveket összetartja. A betonnak is (l. o.), amely lényegileg cement-H. és kavics (zúzott kő) keveréke, a megkeményedett H. adja meg a szilárdságát. Ezenkívül fontos még a H.-nak alkalmazása *vakolásra*, ami alatt a falak és menyezetek felületének H.-réteggel való bevonását és síkra kiegyengetését értjük.

A H.-fajták következőképen osztályozhatók: I. A *nem vízálló* H.-ok, vagyis olyanok, melyek vízben nem szilárdulnak meg, illetőleg feláznak, tehát csakis szárazon (levegőn) álló falak építéséhez és vakolásához használhatók. Ide tartoznak: *a)* a *fehérmész*-H., amely rendszerint oltott-mész-pépből készül úgy, hogy ezt vízzel feleresztik s az így nyert mésztejhez a szükséges homokot hozzákeverik; újabban porított oltott mészből (mészhidrát-porból) is készítik, amelyet szárazon kevernek össze homokkal s azután adják hozzá a vizet; *b)* a *gipsz*-H., melyhez gyorsan-kötő (stukó) gipszet használnak (l. *Gipsz)* és pedig vagy tisztán, vagy pedig fehérmész-H.-csal keverve; főkép menyezetek s belső falak burkolására és díszvakolásokra használják; *c)* az *agyag*-H., mely nem egyéb, mint megnedvesített és szecskával vagy szőrrel kevert sovány agyag; vályogtégla-falakhoz, továbbá tűzhelyek (sütőkemencék) falazásához használják.

II. A *vízálló* (hidraulikus) H.-ok, melyek valamely hidraulikus, vagyis vízben is megkeményedő kötőanyaggal készülnek. Elnevezésüket a kötőanyagtól nyerik: románcement-H., portland-cement-H., trasz-H., stb. Ezeket azonban nemcsak vízi építkezésekhez használják, hanem levegő-építkezésekhez is, mert velük így is — különösen a portlandcement-H.-csal — nagy szilárdságú falazatok (ill. betonok) készíthetők. Újabban nálunk is elterjedt az ú. n. portlandcementtel *javított fehérmész-H.* használata, amely nem egyéb, mint közönséges fehérmész-H., melyhez portland-cementet kevertek, s amellyel a nem eléggé megbizható románcement-H. helyettesíthető célszerüen. Fehérmésszel egyébként még az ú. n. hidraulikus pótlékok (l. *Cement)* hozzáadásával is készíthetők vízálló H.-ok. Ezek közül nálunk, tekintettel bőségesen előforduló jóminőségű trasz anyagainkra, legfontosabb a *trasz-H.*, melyet vagy csupán fehérmésszel (és homokkal) keverve használnak (tiszta trasz-H.), vagy pedig portland-cement-H.-csal keverve, mint portlandcement-trasz-H.-ot. A trasz-H.-ok és trasz-beton alkalmazása különösen a vízi építkezéseknél előnyös.

III. A *tűzálló* H.-ok, amelyek ott szükségesek, ahol a falazat magas hőmérsékletnek van kitéve, mint pl. az olvasztó vagy égetőkemencék falai. Ekkor használjuk a *chamotte*-H.-ot, amely chamotte-lisztnek és agyagpornak megnedvesített keveréke. Kevésbbé magas hőmérséklet esetén a föntebb említett közönséges agyag-H. tűzállósága is megfelel.

Habarnica, a hidrának régi, Grossinger Jánostól származó, elavult neve, l. *Hidra*.

Habarovka *(Chabarowka)*, most *Habarovszk*.

Habarovszk (1895-ig *Habarovka)*, az ugyanily nevű, azelőtt *Szofijszk*-nak nevezett kerület fővárosa, az amuri kormányzó székhelye az Amur mellett, vasúttal, majdnem teljesen faházakból épült kinai negyeddel, számos kultúrintézménnyel, két vasöntődével ellátott hajógyárral, (1910) 41.050 lak. Prémkereskedelme nevezetes.

Habberton (ejtsd: hebbertn), *John*, amerikai író, szül. 1842 febr. 24. Brooklynban. A Christian Union, Godey's Magazine és a New York Herald hasábjain kezdte meg írói munkásságát. Helen's Babies c., a gyermekéletből merített bájos elbeszélése világszerte óriási sikert aratott (magyarul: *Kovács* Zoltán, Lelkem kicsikéim, Budapest 1892; *Alszeghy* János, Isi és Misi, Nagyszombat 1896; *Gábor* Andor, Helén fiacskái, Budapest 1903). Egyéb művei: The Barton Experiment (1877); Other People's Children (1877); Deacon Cranket (dráma); The Chantanguans (1891); All He Knew (1900); The Tiger and the Insect (1902).

Habcsók, tojáshabból és cukorból készült apró sütemények, melyekbe néha diót v. mogyorót is kevernek.

Habda, bőszárú lábbeli, különösen a bocskor fölött a lábszárat fedő bőr, továbbá nagy téli csizma térdig érő szárral.

Habdala, l. *Havdala*.

Habdalatartó, l. *Havdala*.

Habdelić (ejtsd: –ics), *György*, horvát író. Életéről csak annyi ismeretes, hogy 1670 körül jezsuita pap volt Zágrábban. Fő érdeme az, hogy ő írta a legrégibb horvát-latin szótárt Dictionar ili rechi szlovenszke stb. cím alatt, mely 1670. Grácban jelent meg és ma már nagy bibliográfiai ritkaság. Azonkívül írt néhány kisebb és jelentéktelen vallásos munkát.

Habdeszka, tölgyfahajókon a hajóteknő és a hajótető között lévő erős deszkafal, mely a hombárokat a haboktól védi. Általában minden, a nyitott hajók v. ladikok szélére függélyesen illesztett deszka, mely a habokat feltartja, hogy azok a hajóba ne csapjanak. Fedélzet nélküli (nyitott) hajók, melyeknek oldala rendes terhelés mellett a víz fölött legalább 30 cm. magasságra ki nem emelkedik, a H. alkalmazására törvényesen kötelezve vannak.

Habeas corpus (lat.), eredeti jelentése szerint az angol jogban az a parancs *(writ of H.)*, amelyet az illetékes biró intéz más hatósághoz, illetve hivatalnokhoz az utóbbi által fogva tartott személynek előállítása végett, hogy a biró a foglynak személyes kihallgatása után határozhasson a letartóztatás törvényessége, annak fenntartása v. megszüntetése tárgyában. A H. tehát egyfelől bűnvádi ügyekben a vizsgálati fogságot illetőleg használható perorvoslat, másfelől — minthogy a közigazgatási hatóságok intézkedéseinek Angliában a letartóztatás a rendes szankciójuk — a közigazgatási hatóságok eljárása elleni általános jogorvoslat a kényszervégrehajtás szakában. H.-nak, illetve *H.-Aktának* nevezik továbbá a II. Károly uralkodása alatt 1679. alkotott törvényt (31 Car. II. c. 2), amely szerint a H.-parancsnak bárki feltétlenül engedelmeskedni köteles és amely ennélfogva egyike az angol alaptörvényeknek, fő védőbástyája az angol polgár személyes szabadságának (the principal bulwark of the English liberty). Noha már (az Arany Bullánknál hét évvel régibb) Magna Charta kimondotta volt, hogy szabad embert csak törvényes ítélet alapján szabad letartóztatni s fogva tartani (ugyanezt a rendelkezést tartalmazza tudvalevőleg az Arany Bullánk II. cikke), I. Károly uralkodásának első éveiben a *King's Bench*, a királyi legfőbb törvényszék több izben úgy döntött, hogy a királynak egyenes parancsára vagy a titkos tanács (privy council: a tulajdonképeni kormány) rendeletéből az elfogatási ok megjelölése nélkül letartóztatottnak ügyében H.-parancsnak helye nincs. E felfogást a parlamentnek 1627. hozott és I. Károly király által sok huza-vona után megerősített ünnepélyes nyilatkozata, az ú. n. *Petition of Right*, a leghatározottabban visszautasította. Mindazonáltal a restauráció után a király kegyeltjeiből álló King's Bench újra talált módot megszorító értelmezésekre, a H.-parancsok hatálytalanítására; ez vezetett a H.-Akta megalkotására, amely súlyos pénzbirsággal és ismétlés esetén hivatalvesztéssel sujtja egyrészt az illetékes birót, aki a letartóztatott által vagy annak érdekében előterjesztett írásbeli kérelemre a H.-parancsot ki nem bocsátja, másrészt azt a birói vagy közigazgatási tisztviselőt, aki a hozzá intézett parancsnak ellenszegül. A H.-Akta csak az állam biztonságának súlyos veszélyeztetettsége esetén függeszthető fel külön parlamenti határozattal, a miniszterek felelősségét azonban ez az előzetes felhatalmazás nem szünteti meg teljesen: e végett utólagos felmentésre (Bill of indemnity) van még szükség. A H. szellemében a modern törvényhozások mindenütt pontosan megállapították azokat az okokat, melyek miatt büntető ítéletnek jogerőre emelkedése előtt letartóztatásnak (vizsgálati fogságnak) helye van. V. ö. a magyar Bűnvádi Perrendtartás (1896 : XXIII. t.-c.) 141. §-át.

Habeas tibi (lat.) a. m. legyen a tied vagy tartsd meg magadnak.

Habeat sibi (lat.), szószerint: legyen meg neki, azaz legyen meg az ő akarata, legyen neki igaza.

Habelschwerdt, porosz község a boroszlói közigazgatási kerületben, (1910) 6156 lakossal, gyufa-, skatulya- és faszegkészítéssel. 1745 febr. 14. Lehwaldt porosz vezér itt győzedelmeskedett Wallis osztrák vezéren.

Habelschwerdti hegység, a németországi Szudeták egy része, l. *Glatzi hegység*.

Habemus (lat.) a. m. nekünk van; *H. papam*, van pápánk; a pápaválasztás eredményének szokásos kihirdetése.

Habeneck, *Antoine François*, francia hegedüs és karmester, szül. 1781 jan. 23. (v. jún. 1.) Méziéresben, megh. 1849 febr. 8. Párisban. 1821—24. a Nagyopra igazgatója, 1828—49-ig a Conservatoire professzora és zenekarának vezetője volt. Ő mutatta be és tette népszerüvé Párisban Beethoven zenekari műveit. Kiváló karmester volt és jeles pedagógus. Tanítványai közül Alard és Leonard tettek szert nagy hírnévre. Irt hét hegedüversenyt és sok hegedüdarabot.

Habenicht, *Hermann*, német térképész, szül. Gothában 1844 márc. 3. Petermann tanítványa J. Perthes földrajzi intézetében. Számos térképet készített és adott ki. Különös említést érdemel 1 : 4.000,000 méretű Afrika-térképe (1892). Dolgozatai különböző folyóiratokban jelentek meg és különösen a «Theorie der sphärischen Kraterbecken» és az «Eisberg- und Wettertheorie» címüek nevezetesek, mert élénk vitákra adtak alkalmat.

Habent sua fata libelli (lat.) a. m. a könyveknek megvan a maguk sorsa, története. Idézet Terentius Maurus «De litteris» c. költeményéből.

Haber, *Fritz*, német vegyész, szül. 1868 dec. 9. Boroszlóban. Tanulmányait Berlinben, Heidelbergben és Charlottenburgban végezte. 1896-ban Karlsruheban magántanár, 1898. rendkívüli tanár és 1906. rendes tanár lett. Ugyancsak ő lett a fizikai és elektrokémiai intézet igazgatója a karlsruhei műegyetemen. 1911-ben átvette a berlini Kaiser Wilhelm-Gesellschaft fizikai-kémiai intézetének a vezetését. H. különösen technikai és fizikai kémiával foglalkozott, nevezetesen a gázreakciókkal, égési folyamatokkal, szerves anyagok elektrolitikus redukciójával, kóboráramok hatását tanulmányozta a földbe fektetett vascsövekre. Kidolgozott egy szintetikus eljárást az

ammoniák előállítására. Főbb munkái: Experimental-Untersuchungen über Zersetzung und Verbrennung von Kohlenwasserstoffen (München 1896); Grundriß der technischen Elektrochemie auf theoretischer Grundlage (u. o. 1898); Thermodynamik technischer Gasreaktionen (u. o. 1905).

Habere facias (lat.), az angol jogban bizonyos birói parancsok, melyeknek közelebbi nevét a parancs tárgya határozza meg.

Haberern, 1. *Jonathán*, Aristoteles magyar fordítója, szül. Felkán 1818 jan. 17., megh. 1880 ápr. Tanult Késmárkon, Miskolczon, majd (1838) Jenába ment, onnét Tübingenbe, Berlinbe. 1852-ben tanár a szarvasi gimnáziumban, melynek 1854. igazgatója lett. 1858-ban a protestáns teologiai intézet tanára Pesten. 1866-ban visszalépett, 1871. magántanár lett a budapesti egyetemen a görög filozófia történetéből. Az Akadémia 1867. választotta meg levelező tagnak. H. főleg Aristoteles műveinek fordításával foglalkozott. Főbb művei: Aristoteles Három könyve a lélekről (1865); Aristoteles Politikája (1859); Aristoteles Nikomachoshoz cimzett etikája (1873); Aristoteles és befolyása az uj bölcsészetre és az életre (akadémiai székfoglaló 1867). Lefordította Aristoteles metafizikáját is, de ez a mű kéziratban maradt. V. ö. *Hunfalvy* Pál, Emlékbeszéd H. fölött (Akad. bölcs. Értekezések 1881. II. kötetében).

2. *H. J. Pál*, orvos, szül. Szarvason (Békés vm.) 1855 nov. 30. 1879–1882-ig Volkmann hallei, valamint Billroth és Albert bécsi sebészeti klinikáján dolgozott. Hazaérkezve, Lumnitzer mellett volt tanársegéd. 1892-ben a csont- és izületi bántalmak sebészetéből, 1908. az urológiai sebészetből is magántanár, 1903. a Szt. Rókus-kórház urológiai osztályának főorvosa lett. A XVI. internacionális orvosi kongresszuson 1909. ő volt az urológiai szakosztály ügyvivő elnöke. H. irodalmi dolgozatai a műtősebészet és urológia körébe vágnak, magyar, német és francia nyelven jelentek meg. 1913-ban udvari tanácsosi cimet kapott.

Haberfeldtreiben (ném.), a népigazságszolgáltatásnak egy — nem véres — neme, mely felső Bajorországban a hatóságok erélyes fellépése ellenére most is előfordul a törvények szerint büntetlen, de a nép jogérzetét sértő aljasságok megtorlásául. Ha az illető ismételt figyelmeztetés után magaviseletét meg nem javította, rendesen sötét éjjeli időben hatalmas tömeg jelent meg háza előtt s azt körülvéve, a bűnöst az ablakhoz vagy az ajtó elé idézte, mire a «mester» előlépett s a bűnös bűneinek felsorolását tartalmazó verset olvasott fel. Minden versszak felolvasását gúnykacaj és macskazene követte. Ezt a bűnösnek végig kellett hallgatnia. Más baja nem történt.

Háberkó, l. *Vizhányó*.

Haberl, *Franz Xaver*, német zenetudós, szül. 1840 ápr. 12. Oberellenbachban, Straubing mellett, megh. 1910 szept. 5. Regensburgban. 1874-ben megalapitotta a regensburgi egyházzene-iskolát, amely világhirű lett. 1862-ben befejezte Palestrina összes műveinek Th. de Witt szerkesztésében megindult kiadását, folytatta Proske és Schrems gyüjteményét, a Musica sacra-t. H. a Congregatio sacrorum rituum megbizásából egyházi énekeskönyvek új kiadását rendezte sajtó alá és megirta a gregorián-ének tankönyvét (Magister choralis). A zenetörténet szempontjából fontos műve: Bausteine für Musikgeschichte.

Haberlandt, 1. *Frigyes*, gazdasági iró, szül. Pozsonyban 1826 febr. 21., megh. 1878 máj. 2-án. 1845—46-ban a pozsonyi jogakadémián tanult, 1847—48. a magyaróvári gazdasági tanfolyamot végezte, 1851. u. o. tanársegéd és 1853—69-ig rendes tanár. Ezután Görzben az ő javaslatára alapitott cs. kir. selyemhernyótenyésztési kisérleti állomás vezetője lett, ahonnét a bécsi gazdasági főiskola rendes tanárául hivatott meg. Főbb művei: Beiträge zur Frage über die Akklimatisation d. Pflanzen und den Samenwechsel (Wien 1864); Die seuchenartige Krankheit der Seidenraupe (u. o. 1866), e munka úttörő volt a selyemhernyó betegségei ellen való küzdelemben s az e téren elért siker H. nevéhez fűződik; Aufgaben und Hilfsmittel zur Gewinnung verlässlicher Eier des Maulbeerspinners (u. o. 1869); Studien über die Körperchen der Cornalia (u. o. 1869); Der Seidenspinner des Maulbeerbaumes, etc. (u. o. 1871); Wissenschaftlich-praktische Untersuchungen auf dem Gebiete des Pflanzenbaues (u. o. 1875—77, 2 kötet); Die Sojabohne (u. o. 1878); Der allgemeine landw. Pflanzenbau (1878).

2. *H. Gottlieb*, botanikus, az előbbinek fia, szül. Magyaróvárott 1854 nov. 28. Középiskoláit Görzben és Bécsben végezte, ahol egyetemi tanulmányai után 1876. doktor és asszisztens lett, 1877. Tübingenben tanult, 1879. a bécsi egyetem magántanára, 1880. a gráci műegyetem helyettes, 1884. rendkívüli, 1888. rendes tanára és a botanikus kert igazgatója lett. Mint ilyen az új kertet és intézetet szervezte. Meghívták a prágai, boroszlói és bécsi tanszékekre, de ő 1910. Schwendener tanszékét foglalta el Berlinben, akinek irányát követve főképen az élettani szövettant emelte több felfedezéssel magas tökélyre. 1907-ben a bécsi, 1911. a berlini akadémia rendes, a londoni Linnean Society külső, az edinburgi botanikus társaság tiszteletbeli tagjává választotta. Számos értekezésében és tanulmányában az ingerfiziológia és ennek szövettani vonatkozásai nyertek új irányú és korszakalkotó feldolgozást. Fontosabb munkái: Die Schutzeinrichtungen in der Entwickelung der Keimpflanze (Wien 1877); Entwickelungsgeschichte des mechanischen Gewebesystems der Pflanze (Leipzig 1879); Vergleichende Anatomie des assimilatorischen Gewebesystems der Pflanzen (Pringsheims Jahrbücher 1881); Die physiologischen Leistungen der Pflanzengewebe (Schenks Handbuch 1., 1882); Physiologische Pflanzenanatomie (Leipzig 1884, 3. kiad. 1904); Das reizleitende Gewebesystem der Sinnpflanze (u. o. 1890); Eine botan. Tropenreise (u. o. 1893); Anatomisch-physiologische Untersuchungen über das tropische Laubblatt (Wien 1892—95, 2 köt.); Sinnesorgane im Pflanzenreich (Leipzig 1901); Zur Statolithentheorie des Geotropismus (Pringsheims Jahrbücher 1903); Perzeption des Lichtreizes durch das Laubblatt (Ber. d. Deutsch. Bot. Ges. 1904).

Haberle *Károly Konstantin Keresztély*, meteorológus, mineralógus és botanikus, szül. Erfurtban 1764 febr. 11., meggyilkolták Pesten 1832 jul. 1.

Mainzban végezvén filozófiai és jogi tanulmányait, nevelősködött, majd a szász-freiburgi bányászakadémiát három éven át látogatta; Erfurtban 1805. filozófiai doktor lett. Itt és Weimarban örökségéből élve, idejét írással töltötte. 1813-ban Pesten mint magántudós telepedett le. Növényeit Kitaibelnek adogatta és az ő buzdítására botanikai tanulmányokba mélyedt. Kitaibel után ennek tanszékét 1817 ápr. 23. kapta meg. Székfoglaló értekezése: De progressibus scientiae botanicae, tempore recentiore et recentissimo. Előadásaiban De Candolle rendszerét követte. De Stipa capillata c. ismertetése ekkor jelent meg, magyar és német nyelven. 1818-ban a füvészkert igazgatását átvevén, arról gondoskodott, hogy ott hazai növényeinket tenyészthesse. A herbariumot *Rochel*, *Bouchard*, *Sadler*, *Láng*, *Heuffel*, *Fuchs* Vilmos, *Kralovanszky*, *Graf*, *Mauksch* és mások hozzájárulásával és 5000 példányú saját gyüjteményével megalapította. Az újjáalakított egyetem fennállásának 50-ik évfordulójára írta: Succincta rei herbariae Hungariae et Transsilvaniae historia (Buda 1830). Életrajzát többen írták meg. V. ö. *Sadler*, a Természettudományi Társ. Évkönyve. I. és *Kanitz*, Versuch einer Gesch. der ungar. Botanik (Halle 1865). Halála beleszövődik *Abonyi*nak Az egyetem pallosa c. regényébe.

Haberlea *Frivaldszky.* (növ.), a Gesneriaceae család génusza, Haberle Károly után elnevezve. Egyetlen faja a *H. rhodopensis Friv.* a Balkán hegységein terem. Alacsony növény, tőálló levélrózsával, megnyúlt, kevés virágú tőkocsánnyal; virágja kék, 5 osztatú, kétajakos, egy sík szerint részarányos (zigomorf) pártával, 4 (két hosszabb, két rövidebb) porzóval.

Häberlin. 1. *Franz Dominikus*, német történetíró és publicista, szül. Grimmelfingenben 1720 jan. 31., megh. Helmstedtben, ahol a történelem, majd az államjog tanára volt, 1787 ápr. 20-án. Művei: Auszug aus der allgemeinen Welthistorie (Halle 1767—73, 12 kötet) és Neueste deutsche Reichshistorie (u. o. 1774—86, 20 köt.) alaposságukkal tűnnek ki.

2. *H.*, *Karl Friedrich*, német jogtudós, *H. 1.* fia, szül. Helmstedtben 1756 aug. 5., megh. u. o. 1808 aug. 16. Előbb Erlangenben, később Helmstedtben volt a német államjog tanára. Művei: Handbuch des deutschen Staatsrechts (Berlin 1794—97, 2. kiad. 1797, 3 köt.); Deutsches Staatsarchiv (Helmstedt 1796—1808, 16 köt.).

3. *H.*, *Karl*, német festő, szül. Oberesslingenben (Württemberg) 1832 dec. 16. Stuttgartban, majd Düsseldorfban képezte ki magát Hildebrand és Schadow vezetése alatt. Utóbb Münchenbe, Pilotyhoz került. 1864-ben Olaszországban járt, 1866. Stuttgartban telepedett le, hol 1869—1885. a művészeti iskola tanára volt. Sikerült képei: Württembergi ujonccozás; Jelenet a parasztháborúból; Jelenet a schleswig-holsteini háborúból; A svédek Alpirsbach kolostorban (Stuttgart, állami képtár); A schorndorfi asszonyok (barmeni képtár); Jelenet a szicíliai lázadásból (freskokép a bajor nemzeti muzeumban); Tetzel; Savonarola; Rablóbanda a törvényszék előtt; Stralsund megszállása; A péterváradi csata stb. Az illusztrálás terén is nagy tevékenységet fejt ki.

Habermann, *Hugo*, báró, német festő, szül. Dillingenben 1849 jún. 14. Művészeti tanulmányait a müncheni akadémián és Pilotynál végezte és miután Olaszországot, Párist és Brüsszelt meglátogatta, Münchenben telepedett le. A müncheni különkiállítók (szecesszionisták) egyesületének egyik alapítója s újabban első elnöke. Festményeit a rajz elegáns, lendületes könnyedsége és a szinek tüze tünteti ki. Nevezetesebbek: Vörösbarettes hölgy (München, Secessionsgalerie); A beteg gyermek (Berlin, Nationalgalerie); A bacchánsnő (Halle, F. Weise-gyüjt.); A művész anyja (München, Pinakothek); Atyai házam (u. o., Moderne Galerie); Frau Geheimrat Becker; Hoyos grófné stb. V. ö. *Fritz von Ostini*, Hugo von H. (München 1912).

Habert, *Johannes Evangelista*, német egyházi zeneszerző és karnagy, szül. 1833 okt. 18. Oberplanban (Csehország), megh. 1896 szept. 1. Gmundenben, ahol karigazgató és orgonás volt. Megalapította és szerkesztette a Zeitschrift für Katolische Kirchenmusik c. zenei lapot. Számos elméleti művet hagyott hátra, közöttük orgonaiskolát és zongoraiskolát. Életrajzát megirta Hartl Alois (1900).

Habes a. m. Abesszinia (l. o.).

Habfi, tengerben tartózkodó mesés lény, melyet a régiek férfialakban képzeltek és ábrázoltak. L. *Hableány*.

Habib ben Ausz, l. *Abu Temmám*.

Habib Ullah, *Afganisztán emirje*, Abd ur Rahman fia, szül. 1872. Atyját 1901 okt. követte az uralkodásban. Mellőzött rokonai kezdetben sok nyugtalanságot okoztak neki, de H. egy év alatt megszilárdította uralmát. 1903 őszén erődöket emelt a Pesavár-Kabul közt vivő fontos hadiút mentén. Inkább az oroszokhoz húz, mint az angolokhoz.

Habich, *Ludwig*, német szobrász, szül. Darmstadtban 1872 ápr. 2. Eleinte Karlsruheban, majd Münchenben tanult, ahonnét 1900. a hesseni nagyherceg a darmstadti művésziskolához hívta meg, ahol különböző monumentális szobrokat, kutakat és más efféléket készített és J. M. Olbrich-hal együtt felépítette az ú. n. H.-házat. 1906 óta Stuttgartban működik, újabban mint az ottani művészeti akadémiai szobrászati tanára. Főművei: a giesseni német egység-emlékmű; az Alice-szobor; a Gottfried Schwab-emlék; a Bismarck-szobor; Erzsébet hercegnő síremléke és a Goethe-templom Darmstadtban; a ludwigsburgi D. Fr. Strauss-emlékmű. Kisebb művei a brémai és a darmstadti muzeumokban láthatók. Mint kisplasztikus, éremvéső és agyagműves is eredményes tevékenységet fejt ki.

Habicht, a Stubai-Alpok 3280 m. magas csúcsa.

Habicht, *Ludwig*, német regényíró, szül. Sprottauban 1830 júl. 23., megh. Amalfiban 1908 dec. 29. Kezdetben, mint egy ügyész segédje, csak pihenő óráiban foglalkozott az irodalommal, de Gutzkow 1857. bevezette őt az irodalmi életbe s azóta kizárólag tollának élt. Első nagyobb regénye: Der Stadtschreiber von Liegnitz (1865, 2. kiad. 1881) sikert aratott. Számos regényt és elbeszélést írt, közöttük nevezetesebbek: Das Grafenhaus (Pozsony 1896); Falschmünzer (u. o.

1896); Das Geheimnis des Waldes (Berlin 1900); Besondere Kennzeichen (u. o. 1902); Wahrheit (Reutling 1902) stb.

Habilis (lat.) a. m. ügyes, jártas, gyakorlott, alkalmatos, képesített; *habilitas,* valamire való képesség; *habilitálni* (magát) vmely állásra, hivatalra való képességét kimutatni; különösen valamely tantétel fölött való vitatkozással azt a jogot elnyerni, hogy az egyetemen előadásokat tarthasson, l. *Egyetemi magántanár.*

Habinghorst, gyors fejlődésnek indult bányatelep és község az arnsbergi porosz közigazgatási kerületben, (1910) 6884 lak. Kőszénbányászat.

Habit (franc., ejtsd: abí), ruha. öltözet, viselet. — *H. à brevet,* XIV. Lajos alatt divatos udvari ruha. Hosszú, testhezálló, elől nyitott kék selyem öltöny volt, pirossal bélelve. Gazdag hímzés és csipkedísz borította.

Habita, a hullám által partra vetett nádtörek s egyéb giz-gazféle, mit a halász tüzelőszernek használ.

Habitabilis (lat.) a. m. lakható; *habitabilitas,* lakhatóság; *habitatio,* lakás, lakásjog v. szabad lakás joga idegen házban. Személyes szolgalom.

Habituális, sokszor ismétlődő, már megszokottá vált betegségekre használják e kifejezést, így pl. beszélünk *H. székrekedésről,* amellyel éveken keresztül küzködik az illető, v. *H. abortusról,* mikor valaki, ha teherbe jut, rendesen elvetél. Vannak *H. ficamodások,* amidőn az illetőnek minduntalan egészen kificamodik pl. a karja vállban stb.

Habitude (franc., ejtsd: abitűd), szokás, ügyesség, testi alkalmasság.

Habitué (franc., ejtsd: abitüé) a. m. gyakori látogató, törzsvendég.

Habitus (lat.), 1. a. m. külső alak, testalkat; magatartás; ruházat (különösen papi ruha); viselet; *habitus non facit monachum,* a ruházat nem teszi a papot (barátot), azaz a ruhája után nem kell az embert megítélni.

2. *H.* orvosi értelemben azt fejezi ki, midőn a beteg külseje bizonyos betegségre való hajlandóságot árul el, pl. tüdővészes külsejű, H.-ú ember: sovány, sápadt ember, hosszú, vékony nyakkal, feltűnően lapos mellkassal. Más példa az apoplexiás, azaz gutaütéses H.: rövid, vastag nyakú, vérmes külsejű ember, stb. A H. mindenesetre mást fejez ki, mint az erős testalkatú ember stb. kifejezés. L. *Alkat* és *Konstitució.*

3. *H.,* a növénytanban használatos kifejezés, mellyel a növények külső alakjának jellegzetességét jelzik. A növény H.-a egyrészt *faji,* másrészt *egyéni* sajátság lehet. Az első mélyebb, belső fejlődéstörténeti és alaktani kifejlődés, az utóbbi inkább a környezet v. egyéb külső ok eredménye. Így más és más H.-sal bír minden egyes nagyobb önálló fejlődéstörténetü rokonsági körhöz tartozó növény (pl. a baktérium, gomba, vörösmoszat, moha, haraszt, fenyő, virágos növény stb.), de más H.-úak a kisebb körökhöz, *fajokhoz* tartozók is. A virágos növények H.-át főképen a termet, az elágazás, az egyes szervek eloszlása, száma és kifejlődése (alakja, nagysága, színe és helyzete) adja meg, amelyekre a külső okok (megvilágítás, táplálékmennyiség) is hatással vannak. Ugyanazon körülmények között élők v. hasonló életmódot folytatók sokszor hasonló H.-úak lehetnek, ha nem is rokonok (pl. *Lathraea* és *Orobanche, Kaktusz* és *Euphorbia).*

Habjanovac, Farkaševac pk.-hez tartozó adók. Belovár-Körös vm. belovári j.-ban, (1910) 405 horvát és szerb lak., u. p. Farkaševac, u. t. Gradec.

Habjanovci, adók. Horvát-Szlavonországban, Verőce vm. eszéki j.-ban, (1910) 1446 horvát lak., u. p. és u. t. Bizovac.

Habkő *(bimszkő)* alatt többféle ásványt és kőzetet értünk, l. *Tajtékkő, Szépiolit, Horzsakő* és *Tufa.*

H., mesterséges. Minthogy a természetes H. egyenetlen szövetű s így a benne lévő keményebb kövek és jegecek a csiszolandó tárgyat fölkarcolják, arra törekedtek, hogy zúzás, osztályozás és mesterséges összeköttetés útján teljesen egynemű csiszolószert, mesterséges H.-t készíthessenek. Készítésének lényege a következő: A természetes H.-vet megfelelő zúzókban finomabb és durvább porrá törik, ezt szitás hengerekkel osztályozzák és aztán vízüveggel, magnéziacementtel vagy enyvlével péppé gyúrják, mintákba sajtolják és alacsonyabb vagy magasabb hőmérséklet mellett szárítják. Másképen még úgy is készítik, hogy tűzben összezsugorodó és ömlő ásványokat kellő arányokban összekevernek (pl. izzított kvarchomokot s égetett és porrátört agyagot), péppé gyúrnak és agyagformákba rakva kiégetnek. Legjobb a Schuhmacher-féle és a Hardtmuth-féle.

Habláb, a fahajó bókonytalpának tompa szöglet alatt fölhajló toldott vége. Tiszai hajósok *pipának* is nevezik.

Hableány, amint volt a régiek képzelete szerint habfi, úgy volt hableány is, csakhogy a fölül szép nő alul halfarkban végződött (Horatius) s így torzalak volt; ilyeneknek képzelték a sziréneket is. Magyarul *sellő*-nek is nevezik.

Hableány *(Halicore,* állat), l. *Dugong.*

Háborgatások v. *perturbációk,* az asztronómiában a bolygók mozgásának apró eltérései a szigoruan elliptikus mozgástól. Ha egy központi test körül csak egyetlen egy bolygó keringene, úgy ennek pályája a Newton-féle törvény alapján Kepler-féle ellipszis lenne. Ha azonban két v. több bolygó kering egyszerre egy középponti test körül, akkor ugyancsak a Newton-féle törvényből következik, hogy e bolygók egymás mozgását kölcsönösen befolyásolják és így a tiszta elliptikus mozgás kisebb-nagyobb változásokat, ú. n H.-at v. perturbációkat szenved. Ezek a H. nem rendellenességek, hanem épen szigoruan következnek a Newton-féle törvényből. Szigorú matematikai tárgyalásuk az égi mechanika feladata. A legegyszerübb eset az, mikor egy középponti test körül csupán két bolygó kering. Az így előálló mozgások tanulmányozása a «Három test problémája» (l. o.) elnevezés alatt ismeretes. A Naprendszerben a bolygók háborgatásai igen kicsinyek, minek oka abban rejlik, hogy tömegeik a Nap tömegéhez képest nagyon csekélyek (Jupiternek, a legnagyobb bolygónak tömege a Nap tömegének alig egy ezredrésze), hogy egymástól és a Naptól igen messze vannak és hogy csaknem

gömbalakuak. A H. elméletével szoros összefüggésben áll egy másik nevezetes és érdekes probléma, mely a «Naprendszer stabilitása» néven ismeretes. A H.-at t. i. úgy lehet felfogni, hogy hatásuk következtében minden egyes bolygó eredeti pályaellipszise folyton változik; vagyis megváltozik a pálya excentricitása, a nagy tengely hossza, a perihélium és a csomó helyzete s a pálya hajlása. Ha most pl. lehetségesek lennének oly H., amelyeknek következtében valamely bolygó pályájának nagy tengelye folyton nagyobbodnék, úgy ez a bolygó végleg eltávoznék a Naprendszertől; vagy ha e tengely folyton kisebbednék, úgy végre belezuhanna a Napba. Ily folyton egy irányban ható s ennélfogva folyton nagyobbodó H. létezése a Naprendszerben valószinütlen. A Naprendszerben fellépő H. kicsinyek és periodikusak, azaz időközönként ismétlődnek. A gazdag irodalmat illetőleg l. az *Asztronómia* és *Három test problémája* cikkek irodalmát. Népszerű módon Laplace az Exposition du Système du Monde és Newcomb a Popular Astronomy-ban (németül is) tárgyalják a H.-at; kívülük még Gyldén, Die Grundlehren der Astronomie (Leipzig 1877), valamint Mädler és Littrow-Weisz népszerű csillagászatai és Airy, Die Gravitation, eine elementare Erklärung der hauptsächlichsten Störungen im Sonnensystem (Leipzig 1891).

Háború alatt a nemzetközi viszályok erőszakos elintézési módját (ultima ratio) értjük. Erre azért van szükség, mert az önálló, egymástól független államok fölött nincs oly közös főhatalom, amely a sértett jogrendet helyre tudná állítani. Ha ekként az örök béke gondolata manapság még utópia is, a fejlődés iránya az, hogy a H. a lehető legszükségesebb, legszélsőbb esetekre szoríttassék, szigorú szabályokkal szűk mederbe tereltessék és hogy a H. fogalmában a jogi felfogásnak minél erősebb térfoglalás engedtessék. E gondolat szerint a H. jogviszony a hadviselő felek és a semleges hatalmak (l. *Semlegesség*) közt. Ezeket a H. állapota mind külön jogokkal ruházza fel és külön kötelezettségekkel terheli. A H. tehát nem a jogtalanság állapota, hanem más jogállapot, mint amilyen békében uralkodik. A H.-nak szűkebb mederbe szorítását célozzák a kötelező választott biráskodás gondolata s a H. szabályainak megállapítása (l. *Hadi szabályok*). A H. joga csak a szuverén államokat illeti meg. A szuverén államok közül ki kell venni a tartósan semlegesítetteket (l. *Semlegesség*). A H. felosztásai közül legfontosabb a szárazföldi és tengeri H.-ra való felosztás azért, mert a szárazföldi H. más szabályok alatt áll, mint a tengeri H. Legnevezetesebb különbség, hogy a szárazföldi H.-ban a magántulajdon sérthetetlen, a tengeri H.-ban azonban zsákmányolás tárgya lehet (l. *Zsákmányjog*). A H. hadüzenettel kezdődik s békekötéssel vagy az ellenségeskedések megszüntetésével, illetőleg az ellenfél leigázásával (debellatio, subjugatio) végződik. A szintere (théâtre de la guerre) a szárazföldi H.-ban a hadviselő felek egész szárazföldi területe, az ahhoz tartozó belvizek s az efölött lévő légür. A tengeri H. szintere a nyilt tenger, a hadviselő felek parti vizei; a belvizek csak annyiban, amennyiben azokba a tengeri hadihajók behatolhatnak. A H. szinterét külön egyezményekkel meg lehet szorítani. A hadviselő fél csak a másik hadviselő fél (ellenség) haderejével szemben használhatja az erőszakot, a békés állampolgárokkal szemben fegyveres erőszakot alkalmazni nem szabad. A H. folyamán az ellenség hatalmába került katonákra nézve l. *Hadi fogoly*. A H. jogállapota magánjogi viszonyokban is eltolódásokat hozhat létre. L. *Háború esetére szóló kivételes intézkedések, Hadi szolgáltatások.*

Ha egy és ugyanazon állam polgárai támadnak egymásra, akkor *polgár-H.* keletkezik. *Nép-H.* az olyan, amelyben nemcsak a katonai szolgálatra rendesen kiképzett egyének, hanem a nép szélesebb rétegei is részt vesznek. Hajdan az egyes uralkodók gyakran családi és magánérdekből is viseltek H.-t; ezeket *kabinet-H.-knak* szokták volt nevezni. A különféle indokok szerint megkülönböztetünk még *támadó, vallási, keresztes, függetlenségi, örökösödési* stb. H.-kat. A hadviselés módja szerint lehet beszélni *támadó* és *védő* H.-ról. *Hadállásos* H. az, amidőn az egyik fél erősen elsáncolt állásokban vívja meg csatáit. *Kis* H. v. *guerillaharc* keletkezik, ha csak kisebb erők törnek váratlanul az ellenfélre. A hely vagyis hadi szintér szerint, amelyen a H. lejátszódik, beszélhetünk *szárazföldi* v. *tengeri, hegyi, partmenti* és *vár-H.*-ról.

Háború esetére szóló kivételes intézkedések célja az, hogy az államhatalom teljes mértékben és minden állampolgárt kötelező módon biztosítsa azt a támogatást, amelyre a fegyveres erőnek a polgári hatóságok és az állam egész lakossága részéről szüksége van. A H. azonban nemcsak a katonai műveletek, hanem a polgári lakosság, a közgazdasági élet, a jogbiztonság, a személy- és vagyonbiztonság szempontjából is különösen fontosak, amelyeket minden háború nagy veszéllyel fenyeget és ez intézkedések arra irányulnak, hogy a jogrendnek és a közbiztonsági állapotoknak fokozottan hatályos eszközökkel való megvédésével e veszélyeket és károkat lehetőleg enyhítsék. A külföldi törvények egy része (német, francia tv.) ostromállapot (état de siège), hadi állapot kihirdetésére hatalmazza fel az államfőt, amely állapot egyes polgári alapjogok felfüggesztésével, a végrehajtó hatalomnak a katonai parancsnokra átszállásával jár; az olasz törvény minden kormányzati hatalmat a katonai parancsnok kezébe összpontosít. Hazánkban az 1912. LXIII. t.-c. felhatalmazza a minisztériumot arra, hogy háború idején, sőt a háború fenyegető veszélye esetében is kivételes hatalmat vehessen igénybe, melynek mértékét a törvény határozza meg. E hatalom a háború befejezésével megszünik, ha pedig a háború négy hónap alatt nem tör ki, a H.-et hatályon kívül kell helyezni, hacsak fentartásukhoz az országgyűlés hozzá nem járul. Az e törvényen alapuló közigazgatási feladatok végrehajtására a minisztérium kormánybiztosokat nevezhet ki, akik a megyei, városi, községi közegekkel és a rendészeti közegekkel közvetlenül rendelkezhetnek; a minisztérium továbbá az útlevélkiállítás jogát, idegeneknek itt tartózkodását, a hadviselés érdekeit veszélyeztető tárgyak tartását és forgalmát

korlátozhatja, a fogyasztási, különösen élelmicikkek legmagasabb árát megállapíthatja, a posta, távirda, távbeszélő forgalmát ellenőriztetheti, az egyesülési, gyülekezési jogot és a sajtószabadságot korlátozhatja; korlátozhatja s fel is függesztheti az esküdtbiróságok működését; a hadviselés érdekeit érintő bűncselekményekre gyorsított bűnvádi eljárás alkalmazását, a katonai büntetőjognak a katonaállományú egyénekre vonatkozó szigorúbb rendelkezéseinek a nem katonaállományú katonai egyénekre (pl. hadbirákra, hadbiztosokra, orvosokra stb.) való kiterjesztését elrendelheti és a magánjogi követelések érvényesítése s általában a polgári igazságszolgáltatás, végül a jegybank ügyvitele tekintetében is rendkívüli intézkedéseket tehet (1912 : LXIII. t.-c. 1—17. §§). A törvény továbbá fennálló büntetőjogi szabályainkat kiegészíti és módosítja azoknak az állami érdekeknek kellő védelme céljából, amelyeknek hathatós büntetőjogi védelme háború idején különösen fontos; ilyen kiegészítéseket és módosításokat tartalmaz a törvény a kémkedés, az izgatás, a magánosok elleni erőszak, a hadviselés érdekét sértő munkabeszüntetés, a távirda megrongálása, a fegyveres erő vagy a csendőrség tagjának katonai bűntettre csábítása, a hivatali kötelesség megtagadása, sajtótermék tilalomellenes szétküldése, fegyverek, lőszerek tartása, lovak külföldre szállítása tekintetében (1912 : LXIII. t.-c. 18—30. §§).

Háborújog (jus belli, droit de la guerre), a modern hadviselés nemzetközi jogelveinek és szabályainak foglalatja. L. *Háború.*

Habosfa (növ.), l. *Dúcos növés.*

Habosítás (franc. *moiré)*, eljárás hullámszerű fényszóródással biró szövetek gyártására. A H. legkiterjedtebb mértékben selyemszöveteken nyer alkalmazást, amikor is kivitele abban áll, hogy a felében összehajtott ripszkötésű szövetet feszesen, meleg kalanderen átbocsájtják; ekkor ugyanis a szövet az oly helyeken, ahol e két réteg kötőpontjai egymás fölé kerülnek, erősebb lapítást szenved, vagyis fényes kis tükrök állanak elő, amelyek szétszórt fekvésük folytán hullámszerű fényszóródást okoznak. A H. egyes sávok mentén is eszközölhető; e célból a kalander papiroshengere gyűrűszerüen kiesztergálandó. Pamut- és lenszövetek H.-ához mángorlót használnak. Az ily szövetek (vászonkötéssel birók) rendes mángorlással fényesítendők, ezután fényes felületükkel befelé összehajtandók s újból mángorlandók. Gyapjuszövetek H.-ához mintázott fémhengerrel biró kalandert használnak.

Habos szövet (ásv.), némely márványon, szalagos jáspison, márgákon megfigyelhető szöveti módosulat, amelyet különös hullámos rajzok idéznek elő.

Habos tészta, van többféle, t. i. tojáshabos, mit csak sütve élvezhetünk és tejszinhabos, ami izletesebb és kedveltebb, de könnyen romlik.

Habovka, kisk. Árva vm. vári j.-ban, (1910) 891 tót lak.; u. p. Zuberecz, u. t. Podbjel.

Habrekesz (ném. *Wasserback*; ol. *lavarello*; franc. *gatte*; ang. *manger)*, régi hajók elején a fedélzeten, közvetlen a horgonylánc-rések mögött fekvő, palánkgerendával elzárt kis tér, mely arra szolgál, hogy a hajó bugdálásánál a láncréseken betóduló vizet felfogja és levezesse, nehogy az egész fedélzet átnedvesedjék vagy a viz a fedélzetet elöntse.

Habr el kélab, l. *Afrikai őskulturák.*

Habropyga (állat), l. *Díszpintyek.*

Habrózsa (növ.), l. *Nuphar.*

Habsburg (a. m. *Habichtsburg*, héjavár), vár a svájci Aargau kantonban, az Aare és Reuss folyók egybeömlése által alkotott szögben. *H.*-ot Werner strassburgi püspök építtette 1020 körül. A várnak egy restaurált része áll még. A hegy tövében van *Schinznach* fürdő.

Habsburg, alemann eredetü grófi, majd német császári, spanyol, magyar és cseh királyi család, (l. *a mellékelt leszármazási táblázatot)*. Első ismert őse *Guntram*, elszászi gróf volt, akitől I. Ottó 952. árulás miatt javainak egy részét elvette. Guntram fiának, *Lanzelinnek* négy fiában folytatódott a család. Ezek közül *Werner*, az 1002. év óta strassburgi püspök, építtette *H.* (eredetileg *Habichtsburg)* várát az Aare és Reuss összefolyásánál, amelyről a család később magát nevezte. Werner öccse *Radbot* volt, ennek fia *Werner*, kinek fia, *II. Ottó* nevezte magát először H. grófjának (1090). Ennek unokája, *III. Albrecht* a Hohenstauf-családdal került rokonságba s neje révén több birtokot szerzett Elszászban és Svájcban. Ennek fia, *II. Rudolf* a Hohenstaufok pártján harcolt Fülöp és II. Frigyes királyok mellett; megh. 1232. Fiaiban, *IV. Albrechtben* és *III. Rudolfban* a H. család két ágra oszlott. Az idősebbik ág örökölte az észak-svájci és elszászi javakat, az ifjabbiknak a közép-svájci birtokok jutottak. Ez az ifjabb, ú. n. *laufenburgi* ág ismét két ágra szakadt, melyek 1408. illetve 1415. haltak ki. IV. Albrecht fia volt *Rudolf*, kit 1273. német királlyá választották. Anyja révén megszerezte a *Kyburgi* grófok gazdag örökségét, mely őt a sváb föld leggazdagabb főurai közé emelte.

H.-i Rudolf alapította meg családja nagy tekintélyét és jövendő emelkedését azáltal, hogy a magyarok segítségével a Morvamezőn legyőzte II. Ottokár cseh királyt s a tőle elvett Ausztriát és Stájerországot fiának, *Albrechtnek* ajándékozta (1283). Másik fiának, *Rudolfnak* a cseh koronát szánta, de ezen ország állandó megszerzése akkor még nem sikerült a H. családnak. Nem sikerült a német királyság örökössé tétele sem, s H.-i Rudolf fia, *Albrecht* (1298—1308) és unokája, *Szép Frigyes* (1313—30) választás útján jutottak a német királyi trónra. Ezután a H.-család egyidőre háttérbe szorult a Luxemburgok mellett. Erre az időre esett a svájci nép szabadságharca (Morgarten 1315, Sempach 1386), melynek eredménye az volt, hogy a H.-ok majdnem összes svájci birtokaikat elvesztették. Viszont a XIV. sz.-ban megszerezték *Karinthiát*, *Krajnát* (1336) és *Tirolt* (1363) s így hatalmuk súlypontja egészen Németország keleti szélére tolódott. A Luxemburgok kihalta után a H.-család fénye és hatalma újból emelkedni kezdett. Zsigmond veje, *Albrecht* megszerezte a családnak végleg a császári méltóságot s egy időre a magyar és cseh királyságot. Ő volt az első H. a magyar trónon (1438—39), melyet aztán utószülött fia, *V. László* is örökölt

A Habsburg-ház leszármazási táblái.

Áttekintés:

A) Laufenburgi és osztrák ágra való szakadásig.
B) A laufenburgi ág a kihalásig, 1415.
C) Az osztrák ág a spanyol és német ágra való szakadásig és a spanyol-habsburgi ág a kihalásig, 1700.
D) A német Habsburg-ház Mária Teréziáig.
E) Habsburg-Lotharingiai ház.
F) Modenai (Estei) mellékág.
G) Toscanai mellékág.

A) Laufenburgi és osztrák ágra való szakadásig.

I. Hugo,
Nordgaui gróf, az elszászi Etichónok nemzetségéből

Eberhard, az Egisheimi és Dagsburgi grófok ősapja | II. Hugo | Guntram, valószinüleg azonos a Gazdag Guntrammal, első hiteles őse a Habsburgoknak

I. Lanthold (Lanzelin) felesége Nellenburgi Liutgard (?)

II. Lanthold (Lanzelin) | I. Werner 1001—28, strassburgi püspök, Habsburg épitője | Radbot, † 1045 előtt 1023 kletzeni gróf, felesége Lotharingiai Ita, Muri kol. alapitója | I. Rudolf, † 1063 előtt, felesége Zollerni Kunigunda (?), Othmarsheim kol. alapitója

N leány (férje Villingeni Bezelin) Berthold gróf, † 1024, a Zähringeni hercegek őse | III. Lanthold Reichenau vogtja † 1024 körül, a Winzelni és Entringeni Lanthold család őse

I. Ottó, † 1045 és 1056 között | I. albrecht, † 1045 és 1056 között | II. Werner, † 1096 felesége Reginlint | Richenza, Badeni Ulrich (Lenzburg-Baden) gr. felesége

II. Ottó, † 1111 nov. 8., felesége Hilla | II. Albrecht, † 1141 felesége Ortenberg-Hirrlingeni Judenta | Ita, Thierstein felesége

III. Werner, † 1167, felesége ismeretlen | Adelhaid Huneburg felesége | Ulrich, 1154 körül élt

III. Albrecht, † 1199, felesége Pfullendorfi Ita | Gertrud, Mömpelgarti III. Theoderich gróf felesége | Richenza, Pfirti I. Lajos gr. felesége

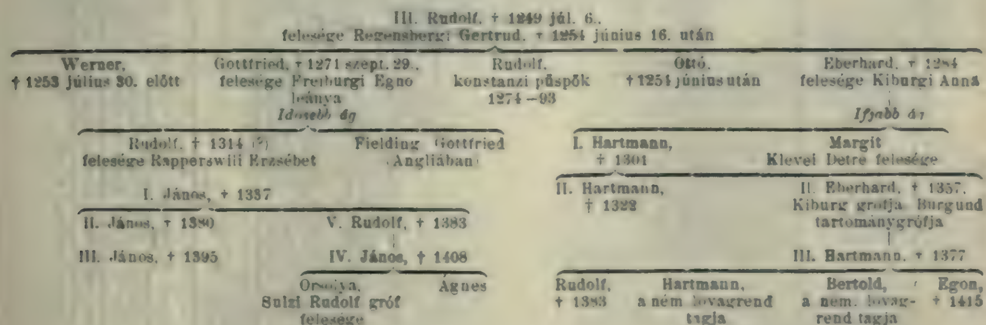
II. Rudolf, † 1232, felesége Staufeni Agnes | (leánya) Leiningen gr. felesége

IV. Albrecht † 1239 v. 1240, fel. Kiburgi Heilwig **a főág alapitója** | Heilwig, Froburgi Hermann gróf felesége | Gertrud, Froburgi Lajos gróf felesége | **III. Rudolf, † 1249 júl. 6., felesége Regensbergi Gertrud, † 1254 jún. 16. után, a laufenburgi ág alapitója** (l. a *B) családfát*) | Werner, † mint ifjú

IV. Rudolf, † 1291, mint német király I. Rudolf, **az osztrák ág alapitója** (l. a *C) családfát*) | Albrecht, † 1256, baseli és strassburgi kanonok | Hartmann, † 1253 előtt | Kunigunda 1. férje Kussenbergi Henrik, † 1251 előtt, 2. férje Ochsensteini Ottó | N adelhauseni apáca

---

B) A laufenburgi ág a kihalásig, 1415.

III. Rudolf, † 1249 júl. 6.,
felesége Regensbergi Gertrud, † 1254 június 16. után

Werner, † 1253 július 30. előtt | Gottfried, † 1271 szept. 29., felesége Freiburgi Egno leánya (*Idősebb ág*) | Rudolf, konstanzi püspök 1274—93 | Ottó, † 1254 június után | Eberhard, † 1284 felesége Kiburgi Anna (*Ifjabb ág*)

Idősebb ág:

Rudolf, † 1314 (?) felesége Rapperswili Erzsébet | Fielding (Gottfried) (Angliában)

I. János, † 1337

II. János, † 1380 | V. Rudolf, † 1383

III. János, † 1395 | IV. János, † 1408

Orsolya, Sulzi Rudolf gróf felesége | Ágnes

Ifjabb ág:

I. Hartmann, † 1301 | Margit Klevei Detre felesége

II. Hartmann, † 1322 | II. Eberhard, † 1357, Kiburg grófja, Burgund tartománygrófja

III. Hartmann, † 1377

Rudolf, † 1383 | Hartmann, a ném. lovagrend tagja | Bertold, a nem. lovagrend tagja | Egon, † 1415

C) Az osztrák ág a spanyol és német ágra való szakadásig és a spanyol-habsburgi ág a kihalásig, 1700.

I. Rudolf, szül. 1218 május 1., † 1291 július 15.
1. felesége (1253 óta) Hohenbergi Gertrud (1273 óta Anna), † 1281 febr. 16., 2. felesége (1284 óta) Burgundi Erzsébet, † 1323

I. Albrecht, sz. 1255 júl. 3 után, † 1308 május 1. ném. király, fel. (1274) Tiroli Erzsébet — Mechtild, † 1304, Lajos bajor hg. felesége (1273) — Heilwig (Hedwig), † 1303, Ottó brandenburgi őrgr. fel. (1279 óta) — Gertrud (1273 óta Ágnes), † 1322, Albert szász hg. fel. (1273 óta) — Hartmann, szül. 1263, † 1281 dec. 21., jegyese Jolán spanyol hercegnő — Katalin, † 1282 ápr. 4., Ottó bajor hg. felesége (1279) — Guta (Jutta), † 1297 jún. 18., II. Vencel cseh király felesége (1278) — Clementia, † 1295, III. Károly nápolyi király felesége (1281) — II. Rudolf, szül. 1271., † 1290 május 10., felesége cseh Ágnes (1278) — Károly, sz. és † 1276 — N. fia, sz. és † 1277 és 1280 között

II. Rudolf fia: Parricida János † 1313

I. Albrecht gyermekei: Anna, 1. Hermann brandenburgi őrgr., 2. VI. Henrik boroszlói hg. felesége — III. Rudolf, † 1307, cseh király, első felesége francia Blanka, második Erzsébet, IV. Vencel cseh király özvegye — Ágnes, III. Endre magyar kir. felesége — Szép Frigyes, † 1330., 1314 óta német király, felesége Aragoniai Erzsébet — Lipót, † 1326, felesége Savoyai Katalin — Erzsébet, Frigyes lotharingiai hg. felesége — II. Albrecht, † 1358, 1339 óta az összes örökös tartományok birtokosa, felesége Pfirti Johanna — Henrik, † 1327 — Katalin — (Víg) Ottó, † 1339., első fel. Bajor Erzsébet, második cseh Anna — Guta, Öttingeni Lajos gr. felesége

Szép Frigyes gyermekei: Erzsébet — Anna, Henrik János görzi gr. felesége — Frigyes

II. Albrecht gyermekei: IV. Rudolf, † 1365., fel. Katalin, IV. Károly császár leánya — Margit, 1. Meinhard tiroli hg. és 2. János morva őrgr. felesége — III. Frigyes, † 1362 — III. Albrecht, † 1395., első fel. Erzsébet, IV. Károly császár leánya, második Hohenzollern Beatrix — III. Lipót, † 1386. a sempachi csatában, fel. Milanói Viridis

(Víg) Ottó gyermekei: II. Frigyes, † 1344 — II. Lipót, † 1344

III. Albrecht: *Albert-ág*

IV. Albrecht, † 1404, fel. Bajor Johanna

III. Lipót gyermekei: Vilmos, † 1406, fel. Nápolyi Johanna — IV. Lipót, † 1411., fel. Burgundi Katalin — (Vas) Ernő, † 1424, 2. felesége Masoviai Cimburga, *Stájer ág* — IV. Frigyes (üres zsebű), † 1439, más. fel. Braunschweigi Anna, *Tiroli ág*

IV. Frigyes fia: Zsigmond, † 1496, (kihalt)

V. Albrecht, † 1439, mint német király II. Albrecht, 1422 óta morva őrgróf, felesége Erzsébet, Zsigmond magyar király leánya

V. Albrecht gyermekei: Anna, Vilmos meisseni őrgr. felesége — Erzsébet, Kázmér lengyel király felesége — László (Posthumus), magyar és cseh király, † 1457 (kihalt)

(Vas) Ernő gyermekei: V. Frigyes, † 1493, 1440-től III. (v. IV.) Frigyes néven német király, 1452-től III. Frigyes néven német császár, 1490-től birtokosa az összes osztrák örökös tartományoknak, felesége Eleonora portugál hercegnő — VI. Albrecht, † 1463 — Katalin, † 1493, Károly badeni őrgróf felesége — Margit, † 1486, Szász Frigyes választó fej. felesége

V. Frigyes gyermekei: I. Miksa, szül. 1459, † 1519, első felesége Burgundi Mária, † 1484, második (1494) Mária Bianca, a milanói Sforzák családjából — Kunigunda, † 1520, a Wittelsbach-ok törzsanyja, IV. Albrecht bajor hg. fel.

I. Miksa gyermekei: Szép Fülöp, Kasztilia királya, † 1506, felesége (1496) Aragoniai (őrült) Janka, † 1555 — Margit, † 1530 (jegyese VIII. Károly francia király), Németalföld helytartója, 1. férje 1497. Asturiai János, 2. férje Philibert savoyai hg.

Szép Fülöp gyermekei: Eleonora, † 1558, férje Emánuel portugál király — **A spanyol-habsburgi ág**: V. (I.) Károly spanyol kir. és német császár, lem. 1556, † 1558, felesége Portugáliai Izabella — Izabella, Keresztély dán király felesége — **Német Habsburg-ág**: I. Ferdinánd, † 1564 (*I. a D) családfát*) — Katalin, III. János portugál király felesége

V. (I.) Károly gyermekei: II. Fülöp, † 1598, első felesége: Portugáliai Mária, második: Tudor Mária, harmadik: Valois Erzsébet, negyedik: Osztrák Anna — Johanna, János portugál infáns felesége — Mária, II. Miksa felesége — Természetes gyermekei: Margit, németalföldi helytartó, † 1586 — Don Juan d'Austria, † 1578

II. Fülöp gyermekei: (1) Don Carlos, † 1568 — (3) Klára Eugenia, † 1633, VII. (osztrák) Albrecht felesége — (4) III. Fülöp, † 1621, felesége Margit osztrák főhgnő, † 1611 — (2) Katalin, † 1630, Savoyai Károly Emánuel fel.

III. Fülöp gyermekei: Anna Mária, † 1666, XIII. Lajos felesége — IV. Fülöp, † 1665, 1. felesége Bourbon Izabella, 2. Mária Anna, III. Ferd. császár leánya — Mária Anna, III. Ferd. császár felesége — Ferdinánd, toledoi érsek

IV. Fülöp gyermekei: Károly Boldizsár, † 1646 — Terézia, XIV. Lajos felesége, † 1683 — Margit Terézia, I. Lipót császár és király felesége — II. Károly, † 1700, 1. fel. Orléansi Mária Lujza, 2. Pfalz-neuburgi Mária Anna

D) A német Habsburg-ház Mária Teréziáig.

I. Ferdinánd, † 1564, 1526-tól magyar és cseh király, 1531. német király, 1558-tól német császár, felesége Anna magyar hercegnő

- II. Miksa, † 1576, német császár, felesége Mária, V. Károly leánya
  - Anna, † 1580, II. Fülöp spanyol kir. felesége
  - II. Rudolf, német császár, † 1612
  - Ernő, † 1595
  - Erzsébet, IX. Károly francia kir. felesége
  - Mátyás német császár és magyar király, † 1619, fel. Anna
  - Miksa, † 1618
  - Albrecht, † 1621
  - Wenzel, † 1578
- Anna, † 1590, Albrecht bajor hg. felesége
- Tiroli Ferdinánd, † 1595, 1. fel. Welser Filippina, 2. Mantuai Anna Katalin
  - András, burgaui őrgróf
  - Károly, burgaui őrgróf, † 1618
  - Anna, † 1618, Mátyás ném. cs. fel.
- Katalin, Ferenc mantuai hg., majd Zsigmond Ágost lengyel kir. felesége
- Stájer Károly, † 1590, felesége Bajor Mária
  - II. Ferdinánd, † 1637, első felesége Bajor Mária Anna, második Mantuai Eleonora
    - János Károly, † 1619
    - III. Ferdinánd német császár és magyar király, † 1657, feleségei: 1. Spanyol Mária Anna, 2. Tiroli Mária Leopoldina, 3. Mantuai Eleonora
      - IV. Ferdinánd, † 1654, magyar és cseh király, 1653-tól német császár
      - Mária Anna, IV. Fülöp király felesége
      - I. Lipót, † 1705, német császár és magyar király, feleségei: 1. Spanyol Margit Terézia, 2. Tiroli Claudia Felicitas és 3. Pfalz-neuburgi Eleonora Magdolna
        - Mária Antonia, † 1692, Bajor Miksa Emanuel fel.
        - I. József német császár és magyar király, † 1711, felesége Braunschweigi Vilma Amalia
          - Mária Jozefa, Ágost szász választó és lengyel kir. felesége
          - Lipót József, † 1701
          - Mária Amália, Károly Albert bajor választó fej. (VII. Károly német császár) fel.
        - Mária Erzsébet, Németalföld helytartója
        - [16 gyermek]
        - Mária Anna, V. János portugál kir. fel.
        - VI. (III.) Károly, † 1740, német császár és magyar király, fel. Braunschweigi Erzsébet Krisztina
          - Lipót, † 1716
          - **Mária Terézia** (l. az E) családfát)
          - Mária Anna, † 1744, Lotharingiai Károly fel.
          - Mária Amália
      - Károly József, † 1664, passaui és olmützi püspök
      - Eleonora, Mihály lengyel király, majd Lipót lotharingiai hg. felesége
    - Mária Anna, † 1651, Miksa bajor választó felesége
    - Cecilia Renata, Ulászló lengyel király felesége
    - Lipót Vilmos, passaui püspök, † 1662
  - Miksa Ernő, † 1616
  - Lipót, † 1632, fel. Toscanai Claudia
    - Ferdinánd Károly, Tirol grófja, † 1662
      - Claudia Felicitas, I. Lipót császár felesége
    - Izabella Klára
    - Zsigmond Ferenc, † 1665
    - Mária Leopoldina, III. Ferdinánd fel.
  - Károly, † 1624, boroszlói és brixeni püspök
- 10 leánya

E) Habsburg-Lotharingiai ház.

Mária Terézia, † 1780, férje Lotharingiai Ferenc német császár, † 1765 (16 gyermek)

- II. József, † 1790, német császár, fel. 1. Pármai Mária Izabella, 2. Bajor Mária Jozefa
  - Mária Terézia
  - Mária Krisztina
- Mária Krisztina, † 1798, Albert szász hg. felesége
- Mária Amália, † 1745, Ferdinánd pármai hg. († 1802) fel.
- II. Lipót, † 1792, ném. császár és magyar király, fel. Spanyol Mária Lujza, 16 gyermek
  - Mária Terézia, Antal szász kir. felesége
  - II. Ferenc, † 1835 (Folyt. a IV. oldalon)
  - Ferdinánd, † 1824, fel. Szicíliai Mária Lujza és Szász Mária (l. Toscanai ág)
  - Károly, † 1847, felesége Nassau-Weilburgi Henrietta, † 1829
    - Albrecht, † 1895, teschenI hg., fel. Bajor Hildegard
      - Mária Ter. Anna, * 1845, férje Fülöp württembergi hg.
    - Károly Ferd., * 1818, † 1874, fel. Erzsébet, József nádor leánya
      - Frigyes, * 1856, fel. Croy Izabella — 6 leánya és 1 fia van
      - Mária Kriszt., * 1858, XII. Alfonz sp. kir. felesége
      - Károly Istv., * 1860, fel. Már. Ter. főhgnő — 3 fia és 3 leánya van
      - Jenő, * 1863
    - Mária Karolina, * 1825, Rainer főhg. felesége
    - Vilmos főhg., 1827–1894, a ném. lovagrend nagymestere
  - Sándor Lipót, * 1771, † 1795, Magyarország nádora
  - József Antal János, † 1847, Magyarország nádora, 1. fel. Alexandra Pavlovna orosz nagyhercegnő, 2. fel. Hermina, anhalt-bernburgi hercegnő, 3. fel. Mária württembergi hercegnő
    - Erzsébet, * 1821, † 1903, Mod. Ferd. († 1849), majd Kár. Ferd. († 1874) fhg. fel.
      - Erzsébet, * 1865, † 1866
      - Mária Dor., * 1867, Fülöp orléansi hg. felesége
      - Margit, * 1870, Turn Taxis Alb. hg. felesége
      - József, * 1872, fel. Auguszta bajor hgnő
        - József Ferenc, * 1895
        - Zsófia, * 1899
        - László, * 1901
        - Magdolna, * 1909
      - László, sz. 1875, † 1895
      - Erzsébet, * 1883
      - Klotild, * 1884, † 1903
    - József, * 1833, † 1905, fel. Klotild Szász-Koburg hgnő, * 1846
    - Mária Henrietta, * 1836, † 1902, II. Lipót belga kir. felesége
  - János, † 1859, a német birodalom kormányzója, fel. Plochl Anna
    - Meran grófok
  - Rainer, † 1853, Lombardia és Velence alkirálya, fel. Savoyai Erzsébet
    - Adelaide, † 1855, II. Viktor Em. ol. kir. fel.
    - Lipót, 1823–1898
    - Ernő, 1824–1891
    - Zsigmond, 1826–1891
    - Rainer, 1827–1913, fel. Mária Karolina osztrák fhgnő
    - Henrik, 1828–91, fel. Hoffmann Leopoldina 1842–91 — 1 leánya van (Waldeck grófnő)
  - Lajos, sz. 1784, † 1864
  - Rudolf, olmützi érsek, sz. 1788, † 1831
- Mária Karolina, Ferdinánd szicíliai király felesége
- Ferdinánd, † 1806, fel. Modenai Mária Beatrix. A **modenai és estei ág alapítója**
- Mária Antoinette, † 1793, XVI. Lajos felesége
- Miksa, † 1801, kölni választó, a német lovagrend nagymestere

E) Habsburg-Lotharingiai ház (folytatás).

II. Ferenc, † 1835, német-római császár 1806-ig, 1804-től I. Ferenc néven Ausztria császárja, 1792-től magyar király,
feleségei: 1. Württembergi Erzsébet, † 1790, 2. Sziciliai Mária Terézia, † 1807, 3. Modenai Mária Ludovika, † 1816, 4. Bajor Karolina, † 1873

[13 gyermeke volt, 12 a 2. házasságából]

Ludovika, 1790–91 · Mária Lujza, 1791—1847, I. Napoleon felesége · I. Ferdinánd, † 1875, uralk. 1848-ig, felesége Anna Karolina Pia, Viktor Emánuel savoyai király leánya · Leopoldina, † 1826, I. Pedro braziliai császár († 1834) fel. · Karolina, † 1832, II. Frigyes Ágost szász kir. fel. · Ferenc Károly, † 1878, felesége Zsófia bajor hgnő

I. Ferenc József, * 1830, fel. Erzsébet bajor hgnő (1837–98) · Ferdinánd Miksa mexikói császár, 1832–67, felesége Mária Sarolta belga hgnő, * 1840 · Károly Lajos, 1833—96, feleségei: 1. Margit szász hgnő, † 1858, 2. Sziciliai Mária Annunciata, † 1871, 3. Mária Terézia portugál hgnő, * 1855 · Lajos Viktor, * 1842

Zsófia, † 1857 · Gizella, * 1856, Lipót bajor hg. felesége · Rudolf, 1858—89, fel. Stefánia belga hgnő, * 1864 · Mária Valeria, * 1868, Ferenc Szalvátor főhg. (a toscanai ágból) felesége · Ferenc Ferdinánd, * 1863, felesége Hohenberg Zsófia hgnő (sz. Chotek grófnő), * 1868 · Ottó, * 1865, † 1906, fel. Mária Jozefa szász hgnő, * 1867 · Ferdinánd, (Burg Ferdinánd), * 1868 · Margit Zsófia, 1870—1902, Albrecht württembergi hg. felesége · Mária Annunciata, * 1876 · Erzsébet, * 1878, férje (1903 óta) Liechtenstein Alajos hg.

Rudolf gyermeke: Erzsébet, * 1883, Windisch-Grätz Ottó hg. felesége

Ferenc Ferdinánd gyermekei: Hohenberg hercegek

Ottó gyermekei: Károly Ferenc József, * 1887, fel. Zita Bourbon-pármai hgnő · Miksa Jenő, * 1895

Károly Ferenc József gyermeke: Ferenc József * 1913

F) Modenai (Estei) mellékág.

Ferdinánd főhg., Breisgau hercege, † 1806,
felesége Estei Mária Beatrix, † 1829

Mária Terézia, † 1832, I. Viktor Emánuel szárdiniai király felesége · Leopoldina, † 1848, férje Károly Tivadar bajor-pfalzi választó fej., † 1799 · IV. Ferenc (Estei), † 1846, fel. Szárdiniai Beatrix, † 1840 · Ferdinánd, 1781—1850 · Miksa, 1782—1863 · Károly, 1785—1809 · Mária Ludovika, † 1816, I. Ferenc császár és király fel.

IV. Ferenc gyermekei: Mária Terézia, † 1886, férje Henrik chambordi gróf, † 1883 · V. Ferenc, † 1875, fel. Adelgunda bajor hgnő, * 1823 · Ferdinánd, 1821–49, felesége Erzsébet fhgnő, † 1903 · Mária Beatrix, 1824–1906, férje János spany. infáns, † 1887

V. Ferenc gyermeke: Anna Beatrix, † 1849. Az Estei név Károly Lajos hg. ágára (Ferenc Ferdinándra) ment át.

Ferdinánd gyermeke: Mária Terézia, * 1849, férje Lajos bajor regens-herceg

G) Toscanai mellékág.

III. Ferdinánd, * 1769, † 1824, 1. felesége Mária Lujza, I. Ferdinánd sziciliai király leánya, † 1802., 2. fel. Mária szász hgnő, † 1865.

II. Lipót, 1797—1870, 1. fel. Mária Anna szász hgnő, † 1832, 2. fel. Mária Antonia sziciliai hgnő, † 1898 · Mária Ludovika, † 1857 · Mária Terézia, † 1855, férje Albert, Szárdinia kir., † 1849

II. Lipót gyermekei: Auguszta, † 1864, Luitpold bajor regens-hg. fel. · IV. Ferdinánd, * 1835, † 1908, első fel. Anna szász hgnő, † 1859, második Pármai Alice, * 1849 · Károly Szalvátor, † 1892, fel. Mária Immaculata sziciliai hgnő, † 1899 · Mária Lujza Annunciata, * 1845, férje Isenburg Károly hg. · Lajos Szalvátor, * 1847 · János (Orth János), * 1852, eltünt 1890

IV. Ferdinánd gyermekei: Lipót Ferdinánd (Wölfling Lipót), * 1868 · Lujza, * 1870, (1903-ig Frigyes Ágost szász trónörökös fel.), Montignoso grófnő, 2. férje 1907-ben Enrico Toselli · József Ferdinánd, * 1872 · Péter Ferdinánd, * 1874, fel. Bourbon Mária Kriszt. · Henrik Ferdinánd, * 1878 · Anna Mária Terézia, * 1879, férje Hohenlohe-Bartenstein-Jagstberg János hg. · Margit, * 1881 · Germana Mária Terézia * 1884 · Ágnes Mária Terézia, * 1891

Péter Ferdinánd gyermekei: Gottfried, * 1902 · Helena, * 1903 · György, * 1905 · Róza, * 1906

Károly Szalvátor gyermekei: Mária Terézia, * 1862, Károly István főherceg felesége · Lipót Szalvátor, * 1863, fel. Bourbon Blanka · Ferenc Szalvátor, * 1866, fel. Mária Valéria · Karolina Mária Immaculata, * 1869, Szász-Koburg Ágost Lip. hg. fel. · Albrecht Szalvátor, 1871—96 · Mária Immac. Raineria, * 1878, Róbert württembergi hg. fel.

Lipót Szalvátor gyermekei: Mária de los Dolores, * 1891 · Mária Immaculata, * 1892 · Margit, * 1894 · Rainer Károly, * 1895 · Lipót, * 1897 · Mária Antonia, * 1899 · Antal, * 1901 · Assunta, * 1902 · Ferenc József, * 1905 · Károly Pius, * 1909

Ferenc Szalvátor gyermekei: Erzsébet, * 1892, férje Waldburg-Zeil György gr. · Ferenc Károly Szalvátor, * 1893 · Hubert Szalvátor, * 1894 · Hedvig, * 1896 · Tivadar Szalvátor, * 1899 · Gertrud, * 1900 · Mária Erzsébet, * 1901 · Kelemen Szalvátor, * 1904 · Matild, * 1906

(1452—57). A császári trónra Albrecht halála után az ifjabb ágból való *III. Frigyes* (1440—93) jutott. Hosszú uralkodása kudarcok és szerencsés fordulatok váltakozásában telt el. A magyar és cseh korona megszerzése sehogysem sikerült neki, sőt Mátyás királyunk elvette tőle székvárosát, Becset és Ausztria nagy részét. De viszont fia, *Miksa, burgundi Máriával* kötött házassága által hozzájutott a gazdag burgundi örökséghez (Németalföld és Franche Comté) és Mátyás halála után a pozsonyi békében (1491) szerződésileg biztosította a H.-család öröklési jogát Magyarországra. Miksa fia, *Szép Fülöp* (megh. 1506) nőül vette *Johannát*, Kath. Ferdinánd és Izabella leányát s így megszerezte családjának a spanyol koronát. Ez a két szerencsés házasság a H.-házat Európa leghatalmasabb dinasztiájává tette (Bella gerant alii, tu felix Austria nube!). Szép Fülöp idősebbik fia, *V. Károly* a spanyol királyságot 1519. a német császári méltósággal egyesítette s korának első uralkodója lett. Tőle származott a H.-család idősebbik, *spanyol* ága, mely négy királyt (*II. Fülöp* 1556—98, *III. Fülöp* 1598—1621, *IV. Fülöp* 1621—65, *II. Károly* 1665—1700) adott Spanyolországnak és 1700. halt ki.

V. Károly öccse, *I. Ferdinánd* a H.-ház *német* v. *osztrák* ágát alapította meg. Felesége, *Anna*, II. Ulászló magyar és cseh király leánya volt s e házassága révén szerezte meg a mohácsi vész után (1526.) a magyar és a cseh koronát. V. Károly lemondása után (1556.) a császári méltóság is Ferdinándra szállott és az ő családjában maradt meg állandóan. Összes koronáinak birtokában legidősebb fia, *II. Miksa* (1564—76.), majd ennek fiai, *II. Rudolf* (1576—1608.) és *II. Mátyás* (1608—1619.) követték. Ezek után a H.-ház *stájer ága* következett, mely Ferdinánd legifjabb fiától, *Károly* hercegtől (megh. 1590.) származott. Károly fia *II. Ferdinánd* (1619—37.), ennek fia *III. Ferdinánd* (1637—57.) volt. Károly második fia, *Lipót* (megh. 1633.) Tirolban alapított mellékágat, mely 1665. halt ki. III. Ferdinánd fia *I. Lipót* (1657—1705.) volt, kinek két fiában, *I. Józsefben* (1705—11.) és *VI.* (III.) *Károlyban*, kihalt a H.-ház *férfi-ága*.

VI. Károly leánya, *Mária Terézia* (1740—80.) *Lotharingiai Ferenc* hercegghez (megh. 1765.) ment nőül s tőlük származik a nálunk és Ausztriában uralkodó *H.-Lotharingiai* dinasztia. Mária Terézia első fia, *II. József* (1780—90.) gyermektelenül halt el. Második fia, *II. Lipót* (1790—92.) a jelenleg élő összes osztrák főhercegek és magyar kir. hercegek őse. Első fia *II.* (I.) *Ferenc* (1792—1835.) az uralkodó ág alapítója. Fiai: *V.* (I.) *Ferdinánd* (1835—48) és *Ferenc Károly* (megh. 1878.). Ez utóbbinak fiai: *I. Ferenc József* (szül. 1830 aug. 18.), *Miksa*, mexikói császár (megh. 1867.), *Károly Lajos* (megh. 1896.) és *Lajos Viktor* (szül. 1842.). Ferenc József egyetlen fia *Rudolf trónörökös* volt (megh. 1889 jan. 30.). Károly Lajos fiai: *Ferenc Ferdinánd*, trónörökös (szül. 1863.), *Ottó* (megh. 1906.) és *Ferdinánd Károly* (szül. 1868.), ki 1911. a *Burg* nevet vette fel. Ottó fiai: *Károly Ferenc József* (szül. 1887.), a prezumptív trónörökös, ki 1911. Bourbon Zita hercegnőt vette nőül, és *Miksa* (szül. 1895.).

II. Lipót *második* fia, *Ferdinánd* (megh. 1824.) a *toscanai* ág alapítója lett. Fia *II. Lipót* (megh. 1870.) volt. Ennek fiai: *IV. Ferdinánd* (megh. 1908.), *Károly Szalvátor* (megh. 1892.), *Lajos Szalvátor* (szül. 1847.) és *János Szalvátor*, a szerencsétlen véget ért *Orth János*. IV. Ferdinánd fiai: *Lipót Ferdinánd* (szül. 1869.), ki a *Wölfling Lipót* nevet vette fel, *József Ferdinánd* (szül. 1872.), *Péter Ferdinánd* (szül. 1874.) és *Henrik Ferdinánd* (szül. 1878.). Péter Ferdinánd fiai: *Gottfried* (szül. 1902.) és *György* (szül. 1905.). Károly Szalvátor fiai: *Lipót Szalvátor* (szül. 1863.) és *Ferenc Szalvátor* (szül. 1866.).

II. Lipót *harmadik* fia *Károly* főherceg (megh. 1847),a híres hadvezér. Ennek fiai: *Albrecht* (megh. 1895.), *Károly Ferdinánd* (megh. 1874.), *Frigyes* (megh. 1847.) és *Vilmos* (megh. 1894.). Károly Ferdinánd fiai: *Frigyes* (szül. 1856.), *Károly István* (szül. 1860.) és *Jenő* (szül. 1863.). Frigyes fia: *Albrecht* (szül. 1897.). Károly István fiai: *Károly Albrecht* (szül. 1888.), *Leo Károly* (szül. 1893.) és *Vilmos* (szül. 1895.).

II. Lipót hetedik fia *József* nádor (megh. 1847.) volt. Ez utóbbinak fiai: *István* nádor (megh. 1867.) és *József* (megh. 1905.). Ennek fiai: *József (Ágost)* (szül. 1872.) és *László* (megh. 1895.). József fiai: *József Ferenc* (szül. 1895.) és *László* (szül. 1901.).

II. Lipót tizedik fia *Rainer*, lombardiai alkirály volt (megh. 1853.). Ennek fiai: *Lipót* (megh. 1898.), *Ernő* (megh. 1899.), *Zsigmond* (megh. 1891.), *Rainer* (megh. 1913.) és *Henrik* (megh. 1891.).

II. Lipót többi fiai: *Sándor* nádor (megh. 1795.), *Antal* (megh. 1835.), *János* (megh. 1859.), *Lajos* (megh. 1864.) és *Rudolf* (megh. 1831.) örökösök nélkül haltak el.

Mária Terézia harmadik fia, *Ferdinánd* (megh. 1806.), az utolsó Este-fejedelem leányát, *Beatrixot* vette nőül s megalapította a *Modena-Este* mellékágat. Fiai voltak: *IV. Ferenc* (megh. 1846.), *Ferdinánd* (megh. 1850.), *Miksa* (megh. 1863.) és *Károly Ambrus* (megh. 1809.) esztergomi érsek. IV. Ferenc fiaiban, *V. Ferencben* (megh. 1875.) és *Ferdinándban* (megh. 1849.) fiágon kihalt ez az ág.

Habsburg-ház színei: a vörös-fehér. L. *Fekete-sárga*.

Habtej, a legsűrűbb tejszín habbá verve, melyet néhány csepp kávé- v. csokoládé-esszencia hozzátételével zamatosítva, finom torták töltelékе gyanánt vagy ostya, piskóta s más efféle apró sütemény v. áttört gesztenye, ú. n. püré szegélyezése mellett mint csemegét adnak fel.

Habtejszín, a tej mesterséges fölözésével nyert olyan tejszín, mely 20—25% zsírt tartalmaz s ennek folytán habbá verhető.

Habura, község, l. *Laborczfő*.

Habüst, jórészt sárgarézből készült, a tojáshab felverésére szolgáló félgömbalakú edény.

Habverő, a tojás v. tejszínhab felverésére szolgáló, drótból készült eszköz, mellyel a légbuborékokat a tojásfehérje v. tejszín részecskéi közé keverjük. Most már fogaskerékre járó H.-k vannak, melyekkel gyorsabban és kényelmesebben végezhetjük a habverést.

Habvető, a hab visszavetésére szolgáló, a ladik peremére erősített deszka v. rúdkeret.

Habzelia *DC.* (növ.), l. *Xylopia*.

Habzó (bány.) a. m. az aknák legmélyebb, rendesen víz alatt álló része; *zsomp*-nak is mondják. Utóbbi kifejezés használatosabb.

Hacha *(La H.*, ejtsd: ácsá), város Colombiában, l. *Riohacha*.

Haché (ejtsd: hasé, tkp. franc. *hachis)*, húsvagdalék, finom vajas tésztában, pogácsa-alakban sütve, amelyet elő ételként (assiette) szoktak asztalra adni. Általában vagdalt v. őrölt hús.

Hachette (ejtsd: —asett), 1. *Jeanne*, francia hősnő, szül. Beauvaisban 1454. Oly vitézül védelmezte 1474. szülővárosát, hogy Merész Károly burgundi herceg kénytelen volt a város alól szégyennel elvonulni. 1851-ben emlékszobrot állítottak neki a város főpiacán és évenkint jún. 27. ünnepélyt rendeznek tiszteletére.

2. *H.*, *Louis Cristophe François*, francia könyvkiadó, szül. Rethelben (Ardennes) 1800., megh. Plessis-Piquet-ben 1864. Jogi tanulmányokat végzett és 1826. megvette Párisban a Brédif-féle könyvkereskedést. Kezdettől fogva klasszikus munkákat adott ki és megalapította a Revue de l'instruction publique c. folyóiratot és a Manuel général de l'instruction publique c. vállalatot. Legnevezetesebb kiadványai: Bibliothèque des merveilles, Bibliothèque des chemins de fer, Les Grandes Écrivains de la France, Le Tour du monde, stb. Vállalata ma is az ő nevén szerepel s a legtekintélyesebb francia könyvkiadóhivatalok egyike.

Hachure (franc., ejtsd: asür) a. m. csíkozás (l. o.); továbbá a masszázs olyan módja, mikor a nyitott kezek élével (kisujj-oldalával) váltogatva ütjük a megfelelő helyet.

Hacienda (spany.) a. m. majorság, falusi ház; továbbá vagyon. — *H. publica*, közvagyon, államvagyon. *Ministerio de la H.*, pénzügyminisztérium.

Hack (ang. ejtsd: hek) a. m. ló, gebe; így nevezik a közönséges lovat, ellentétben a faj- v. versenylóval, de tágabb értelemben így nevezik azt a fajlovat is, amely nincs versenytréningben.

Hackaert (ejtsd: hákkárt), *Jan*, hollandi festő, szül. Amsterdamban 1629., megh. 1699 körül. Sokat utazott Svájcban, Német- és Olaszországban, azután szülővárosában telepedett le. Képei hol É.-i, hol D.-i jellegű erdei képek, melyekbe rendszerint mások festették az alakokat. Az amsterdami, müncheni, drezdai, szentpétervári stb. képtárakban találhatók.

Hackel, *Eduard*, osztrák botanikus, szül. Haidában (Csehország) 1850 márc. 17. A reáliskolát Prágában, a kémiai szakiskolát pedig Bécsben a technikai főiskolán végezte. 1869 óta St. Pöltenben, majd Atterseeben tanár. Főleg a pázsitfélék vizsgálatával foglalkozik. Több kisebb cikkén kívül nagyobb munkái: Monographia Festucarum Europaearum (Cassel és Berlin 1882), ennek a kezdete a Természetrajzi Füzetekben jelent meg (1878); Catalogue raisonné des Graminées du Portugal (Coimbra 1880); Untersuchungen über die Lodiculae der Gräser (Engler, Botan. Jahrbücher 1881); Monographia Andropogonearum, a De Candolle Monographiae Phanerogamarum-nak VI. kötetét alkotja (716 l., 2 tábl., Paris 1869); A pázsitfélékről írt Engler és Prantl: Natürl. Pflanzenfamilien II. köt.-ben (1887).

Häckel, *Ernst*, német zoológus, l. *Haeckel*.

Hackelberg *(Hackelnberg)*, észak-német mondák szerint a *Wilde Jagd* (szilaj vadászat) vezetője, állítólag braunschweigi vadász volt, ki 1521. szül. és 1581. megh. Wülperode faluban, hol ma is mutatják sírkövét, melyen egy lobogó köpönyegű lovas látható. A nép azt tartja, hogy H. halála előtt lemondott lelki üdvösségéről, hogy örökké vadászhasson.

Hackensack, Bergen county székhelye New-Jersey észak-amerikai államban, a H. partján, vasút mellett, (1910) 14,050 lak., folyami kikötővel és téglagyártással; new-yorkiak nyaralóival.

Häcker *Valentin*, zoológus, szül. 1864 szept. 15. Magyaróvárott. Egyetemi tanulmányait Tübingenben végezte. A freiburgi egyet. zool. intézet tanársegédé választotta, ugyanitt magántanár, majd 1895. rendkívüli tanár lett. 1900-ban a stuttgarti műegyetem tanárává nevezték ki s később a stuttgarti állatorvosi főiskolán és a hohenheimi mezőgazdasági akadémián is tanított. 1909. a hallei egyetemen a zoológia rendes tanára lett. Előbb sejttannal és az átöröklés kérdéseinek tanulmányozásával, majd a tengermélyi állatokkal, főleg radioláriákkal, újabban a madarak színének, énekének és vándorlásának kutatásával foglalkozik. Nagyobb művei: Die pelag. Polychäten u. Achätenlarven d. Plankton-Expedition (Ergebn. d. Plankton-Expedition, Kiel 1898); Die Vogelwelt d. südl. Baden und d. Anwendung d. Vogelschutzverordnung (Freiburg 1896); Der Gesang d. Vögel (Jena 1900); Praxis u. Theorie d. Zellen- u. Befruchtungslehre (u. o. 1899); Über das Schicksal d. elterlichen und grosselterlichen Kernanteile (u. o. 1902); Bastardierung u. Geschlechtszellenbildung (u. o. 1904); Naturwissenschaft u. Theologie *(Häcker* Wilhelm-mel közösen, Tübingen 1907); Tiefseeradiolarien (Ergebn. d. Tiefsee-Expedition Valdivia, Jena 1908); 1908 óta kiadja a Zeitschrift f. induktive Abstammungs- u. Vererbungslehre c. folyóiratot.

Hackert, *Jakob Philipp*, német festő, szül. Prenzlauban 1737 szept. 15., megh. 1807 ápr. 28. Berlinben tanult. Sokat utazott, főleg Olaszországban tartózkodott és uralkodók elhalmozták megrendelésekkel. Híres műve volt az orosz hajóhadnak a törökök fölött Csezménél aratott diadalát, valamint egyéb haditetteit ábrázoló, 12 nagy képből álló sorozat, amelyet az orosz udvar számára festett. Hatásos, de fölületes látképei egykor igen kedveltek voltak; Goethe dicsőítő könyve (Philipp H., eine biographische Skizze, Tübingen 1811) nélkül ma feledés borítaná nevét.

Hackl *N. Lajos*, karmester, énektanítási szakfelügyelő, szül. 1868 jún. 11. Szikrán, Sopron mellett. A budapesti zeneakadémián Kössler János tanítványa volt. Több daloskör karnagya. Irt több művet férfi- és női karra. Szerkeszti és kiadja a Zenevilág c. zenei hetilapot. Művei: *Énektan*; *Vezérkönyv* dalosok és karnagyok részére.

Hackländer, *Friedrich Wilhelm von*, német író, szül. Burtscheidben, Aachen mellett, 1816 nov. 1., megh. a Starnbergi-tó mellett levő Leoni villában 1877 jul. 6. Korán árvaságra jutván, a ke-

reskedői pályára lépett. Majd a porosz tüzérségnél katonáskodott, de minthogy előképzettség hiján előhaladásra kilátása nem volt, visszatért előbbi pályájához. Első sikereit Vier Könige és Bilder aus dem Soldatenleben c. munkáival aratta (1841), melyeket Das Soldatenleben im Frieden (1844) c. könyve követett. E rajzok jóízü humora általános érdeklődést keltett s ennek köszönhette, hogy Taubenheim báró magával vitte keleti utazására, minek eredménye három újabb könyve: Daguerreotypen (1842), Reise im Orient (1846) és Pilgerzug nach Mekka (1847). Ez utóbbi keleti mondák gyüjteménye. 1843-ban a württembergi trónörökös titkára lett, kit utazásaiban elkisért. 1849-ben elbocsáttatván állásából, Olaszországba ment, hol Radetzky táborában résztvett a piemonti hadjáratban; 1859. Vilmos württembergi király a királyi épületek és kertek igazgatójává nevezte ki. Még ugyanazon évben Ferenc József osztrák császár meghivására visszatért Olaszországba s az osztrák táborban maradt a solferinói ütközetig. 1865-ben Károly király trónraléptével hivatalától fölmentették s ezután hol Stuttgartban, hol Leoniban, a Starnbergi-tó partján tartózkodott és nagy irodalmi tevékenységet fejtett ki. Igen sok regényt s vidám katonai történetet írt, Der geheime Agent c. vígjátékával pedig az 1850. Laube által hirdetett pályázaton pályadíjat nyert. E vígjáték a szinpadon is sikert aratott, de bohózataival (Schuldig 1851, Der verlorene Sohn 1865 stb.) nem volt szerencséje. Europäisches Sklavenleben (1854) c. irány-regényét magyarra fordították *Szabó* Rikárd és *Rózsaági* Antal (Európai rabszolgaélet, Pest 1865, 5 köt.); Die Zauberinsel címüt pedig *Ribényi* Antal (A varázs-sziget, Budapest 1875). Regényei közül a Namenlose Geschichten (1851) és Eugen Stillfried (1852) címűek voltak a legolvasottabbak. H. alapította Zoller Edmunddal 1859. az Über Land u. Meer c. képes folyóiratot. Összes munkái 1855—1874. jelentek meg 60 kötetben, válogatott munkái 1881-ben 20 kötetben. 1878-ban jelent meg érdekes önéletrajza: Der Roman meines Lebens (2 köt.). V. ö. H. *Morning*, Erinnerungen an F. W. H. (Stuttgart 1878).

Hackmanit (ásv.), rokon a szodalittal, de 6·44% klór mellett még 0·39% ként is tartalmaz; máskülönben a két ásvány kémiai összetétele ugyanaz. Kockákban kristályosodik, friss törési lapon világos vöröses ibolya szinü, a napfényen megfakul. Sósavban kénhidrogén fejlődése mellett oldódik. A nefelinszienitben a Tawa-völgyében, Kola-félszigeten (Oroszország) található.

Hackney (ejtsd: hekkne), Londonnak egyik ÉK.-i része és kerülete, (1911) 222,587 lak.

Hackney-ló, világhírű angol lófajta. A H. tetszetős, magasan ügető luxus kocsilófajta; színe pej, sárga, fekete vagy szürke, mar-magassága 158—162 cm. A testalakulás erőteljes és nemes, a lábak aránylag rövidek. E tetszetős állatok ügetés közben a láb valamennyi izületét, különösen az elülső lábtő és a csánkizületet erősen behajlítva magasra emelik és azután erélyesen előrenyujtva helyezik a lábat a talajra. A hackney-mének jó tulajdonságaikat, különösen pedig a jellemző magas akciót, más fajtájú kancákkal való keresztezés esetében is hűen örökítik át az utódokra. A H. angol tenyésztési területe Norfolk, Cambridge, Huntingdon, Lincoln és York countykban van.

Hack stakes (ejtsd: hak szték'sz), olyan verseny, amelyben a propoziciók szerint csak azok a lovak vehetnek részt, amelyek legalább egy bizonyos idő óta nem állanak trainer gondjai alatt. Többnyire katonatiszti meetingekben szokásos verseny.

Hac lege (lat.) a. m. azon föltétel alatt.

Hacoka, *hacuka*, régente a. m. felöltő, különösen főúri palást; néhol ma is igy hija a nép a kurta felső kabátot.

Hács, kisk. Somogy vm. lengyeltóti j.-ban, (1910) 496 magyar és német lak.; u. p. és u. t. Lengyeltóti.

Hacsak *Géza*, hirlapíró, szül. Budapesten 1875. Politikai belmunkatársa volt több budapesti napilapnak, majd A Nap szerkesztését vette át. 1912-ben A Naptól megvált.

Hacsava, község, l. *Hacsó*.

Hacsér, régente a. m. poroszló, fogdmeg (a német *Hatschier*, *Hartschier*, melynek eredetije, az olasz *arciere*, tulajdonkép a. m. íjas).

Hacsó (azelőtt: *Hacsava)*, kisk. Gömör- és Kis-Hont vm. rimaszombati j.-ban, (1910) 577 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Nyustya.

Hacuka, l. *Hacoka*.

Haczazsel, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1910) 399 oláh lak.; u. p. és u. t. Demsus.

Had, a régi magyaroknál a családhoz tartozóknak összessége. A családhoz pedig nemcsak a nő és a gyermekek, hanem a cselédek is tartoztak. — *H.* továbbá a. m. csoport; sereg; háború (hadat üzenni, hadat viselni).

Hadács, tolvajnyelven besugót jelent.

Hadad, kisk. Szilágy vm. szilágycsehi j.-ban, (1910) 2249 magyar és német lak., posta- és távíróhivatallal, távbeszélővel, takarékpénztárral és 2 hitelszövetkezettel; br. Wesselényi-féle kastéllyal s a Wesselényi-család birtokában lévő angol félvérménessel, tehenészettel, juhászattal és sertéstenyésztéssel. H. a Wesselényi-család ősi fészke. Régi várának ma már nyomai is alig láthatók; e vár volt a kusalyi Jakcsiak ősi fészke. A vár története igen viszontagságos volt; 1562. Balassa Menyhért, 1564. Sennyei Mátyás védte János Zsigmond ellen, de ekkor elfoglaltatott. Jakcsi Boldizsárral a család 1584. kihalván, H.-ot Wesselényi Ferenc nyerte el. A Rákóczi-korszakban Wesselényi Pálné hősiesen védte a várat, 1710. azonban Csáki István feladta s ekkor német őrséget kapott. Utóbb rombadőlt. H. mellett a Törvény-dombon a monda szerint az ős-magyarok igazságot szolgáltattak.

Hadadgyőrtelek (azelőtt: *Győrtelek)*, kisk. Szilágy vm. szilágycsehi j.-ban, (1910) 1301 oláh lak.; u. p. Lele, u. t. Hadad.

Hadadnádasd, kisk. Szilágy vm. szilágycsehi j.-ban, (1910) 844 magyar lakossal; u. p. és u. t. Hadad.

Hadak útja, a *Tejút* székely neve, melyhez az a monda fűződik, hogy midőn a székelyeket irtó háborúval támadták meg szomszédaik, segítségükre mentek az égből őseik. Csaba hunn vitézei s lovaik patkóinak nyomából lett a másképp

Tejút-nak nevezett halvány fénysáv (Ipolyi A., Magyar Myth. 581). Egyéb magyar népies nevei e csillagképnek: *Országút, Isten-, Jézus-, Szt. Mihály-* v. *Tündérek útja* (járása, fordulója). A reá vonatkozó mondák egy része (így az Országúton elszórt szalma eredetét magyarázó monda) közös más népekével.

Hadállás, valamely seregrésznek oly szándékkal való felállítása, hogy a terep s esetleg erődítések által nyujtott előnyök felhasználása végett az ellenség működését helyben bevárja s csak azután és csak ott lépjen fel támadólag, amikor és ahol a harcviszonyok szerint ez előnyös. Átvitt értelemben a hadászatilag fontos vidékeken a hadiállások elfoglalására előnyös terepészeket is H.-oknak nevezik. Azon helyeket, ahol a csapatok harc céljából állanak fel, *harcállásoknak* nevezik. A harcoló csapatok rendeltetéséhez képest *elővéd-, utóvéd-, előörs-* stb. *állásokat* különböztetünk meg. *Felvevő állást*, visszavonuló csapatok hátrálásának megkönnyítésére, utóbbiaktól oldalt hátul szokás foglalni. *Tűz-* v. *tüzelőállás* az, melyet a csapatok tűz kifejtése céljából foglalnak el. *Oldalállásból* az arcvonal előtt elhaladó ellenség oldalába törnek.

Hadállásos háború (ném. *Positionskrieg)*, oly háború, melyben az egyik fél rendszerint megerősített állásokban várja be a másik félnek támadását. A harmincéves háború idején gyakran találkozunk a H. jelenségével. Ujabb időben az 1877—78-iki orosz-török, legújabban pedig az 1904—905-iki orosz-japán háborúban is sokszor öltötték a küzdelmek a H. jellegét magukra.

Hadaly *Károly (de Hada)*, magyar matematikus, szül. Nagy-Szigeten (Somogy vmegye) 1743., megh. Pesten 1834 jul. 19. A felsőbb matematika tanára volt, 1781-ben Nagy-Szombaton, 1786-tól Győrött, Pécsett és Pozsonyban tanított. Végül 1809. a pesti egyetemre került. A göttingeni akadémiának levelező tagja volt. Művei közül említendők: Elementa hydrotechnicae (Pozsony 1783, 7 kiadásban jelent meg); Ars delineandi, coloribusque localibus adumbrandi cadem (Győr 1784); Anfangsgründe der Mathematik (Pozsony 1791); Elementa Matheseos puræ (u. o. 1798); Mechanica solidorum (Buda 1808); Toxotomia stb. (u. o. 1820).

Hadamard, *Jacques*, francia matematikus, szül. Versaillesben 1865 dec. 5. A Collège de France és l'École politechnique tanára, 1912 óta a tudományos akadémia vál. tagja. Matematikai munkássága e tudománynak csaknem minden ágára kiterjeszkedik. Nevezetesek függvénytani és számelméleti, továbbá a mechanika és fizika differenciálegyenleteinek integraciójára vonatkozó dolgozatai. Művei, melyek őt korunk első matematikusai közé emelik, a Leçons de géometrie kivételével a Comptes rendus de l'Académie des sciences, a Journal des sciences mathématique, az Annales de l'École normale, a Revue générale des sciences stb. folyóiratokban jelentek meg 1892-től folytatólag. Számuk meghaladja a 200-at.

Hadamar von Laber, l. *Laber*.

Hadapród (franc. *cadet)*, régebben, különösen Franciaországban, az oly nemes ifjakat nevezték így, akik katonai pályára készültek. Nálunk most oly katona, aki az aktiv tiszti rang elnyerésére szükséges elméleti és gyakorlati vizsgát letette s H.-nak kineveztetett; mint ilyen, rangszámot kap, amely szerint tisztnek léptetik elő. A H.-ok lehetnek rendfokozat nélküliek, de kinevezhetők tizedesekké, szakaszvezetőkké, őrmesterekké v. zászlósokká (azelőtt: tiszthelyettesekké) is. A zászlósok ugyanazt a szolgálatot teljesítik, mint az alantos tisztek.

Hadapród-iskolák, feladatuk oly ifjaknak hadapródokká leendő kiképezése, akik a katonai pályát választották hivatásukká. A közös hadsereg jelenleg 18 *gyalogsági* (Budapest, Bécs (2), Prága, Károlyváros, morvaországi Königsfeld, Lobzsow, Triest, Nagyszeben, Karthaus, Liebenau, Pozsony, Innsbruck, Marburg, Kamenitz, Kassa, Lemberg és Temesvár), egy *lovassági* (Morva-Fehértemplom), két *tüzérségi* (Bécs és Traiskirchen) és a hainburgi *utász* hadapród-iskolában képezi ki leendő hadapródjait. A *vonatcsapat* hadapródjait a prágai gyalogsági H.-ban, az *egészségügyi* hadapródokat pedig a pozsonyi gyalogsági H.-ban képezik ki. A honvédségnél két hadapród-iskola van: Pécsett és Nagyváradon. A H.-ban a tanulók nemcsak azonnal gyakorlatilag alkalmazható csapattisztekké képeztetnek ki, hanem oly tudományos kiképzésben is részesülnek, mely magasabb katonai kiképzés alapját is képezheti. A hadapróddá való kiképzés négy évig tart. A H. első évfolyamába való felvételhez a testi és erkölcsi kellékeken kívül szükséges, hogy az illető legalább 14 éves, de 17-nél idősebb ne legyen és — ha gyalogsági H.-ba akar belépni — valamely középiskola 4-ik osztályát, ha pedig tüzérségi vagy az utász H.-ba akar belépni, akkor valamely középiskola 5-ik osztályát legalább elégséges eredménnyel elvégezte legyen. A növendékek, ha a 4. évfolyamot elvégezték, mint hadapródok lépnek az aktiv szolgálatba; azok, akik «kitünő» vagy «jó» eredménnyel végezték a 4. évfolyamot, a tüzérségnél és az utászoknál mindig, a gyalogságnál azonban csakis akkor, ha az állomány-viszonyok azt megengedik, rögtön zászlósokká neveztetnek ki. Nálunk legújabban a hadvezetőség a H. fokozatos felhagyását, illetve katonai főreáliskolákká való átalakítását határozta el s nemsokára csakis akadémiai képzettségű tiszti sarjadékunk lesz.

Hadaria (növ.), l. *Ádám-alma*.

Hadaró, a csép felső része, ostora.

Hadárulás, bűntény, melyet a hadsereg kötelékébe tartozó egyén akkor követ el, ha az ellenség működését támogatja, vagy a saját seregének vagy szövetségeseinek szándékosan árt, vagy ártani akar. Háború idején a hadi cikkek értelmében halállal bünteti. L. *Áruló*.

Hadas (azelőtt: *Hostina)*, kisk. Trencsén vm. puhói j.-ban, (1910) 485 tót lak.; u. p. Dohány, u. t. Puhó.

Hadastyán a. m. rokkant katona.

Hadastyán-egyletek, kiszolgált katonákból alakított társulatok, melyek a kölcsönös segélyezést és tagjaiknak tisztességes eltemetéséről való gondoskodást tűzték ki főcéljukul. Ausztriában az első ilynemű egyletet már 1821. Müller József alapította Reichenbergben. Az 1866-iki háború

után mindig több és több városban alakult egy-egy hadastyán-egylet, úgy hogy számuk 1905. már a 2000-et is túlhaladta s tagjaiknak száma több mint 180.000 volt. Újabban úgy az egyletek, mint a tagok száma még mindig növekedőben van. Német-, Olasz- és Spanyolországban, legfőkép azonban Északamerikában, szintén igen kiterjedt H. vannak.

Hadászat (ném. *Strategie*), a seregvezetés tudománya és tana, mely a háború nagy kérdéseivel és nagyban való vezetésével foglalkozik. A H. körébe tartozik pl. annak megállapítása, hogy az ország erői minő csoportosításban, hány hadseregben és esetleg mellékcsoportban és hol vonuljanak fel; ez utóbbit nevezzük *H.-i felvonulásnak*. Hogy e H.-i felvonulásból a hadseregek hány oszlopban, milyen irányban és minő feladatokkal induljanak meg és hogy az erők hol, mikor és hogyan csoportosíttassanak a döntő mérkőzésekhez, továbbá, hogy ezek után az eredményhez képest mi történjék, az szintén a H. körébe vág. Csapattestekig (ezredekig) terjedő kisebb részeknek minden téren, valamint a nagy seregtömegeknek tisztán csak a harcban való vezetési módjával már a *harcászat* foglalkozik. A két tan, H. és harcászat, tehát egymással szoros kapcsolatban van és szorosan véve egymástól nem igen választható külön.

Hadászati egység, l. *Egység*.

Hadbiró *(auditor)*, a hadseregnél és a haditengerészetnél az igazságügyi szolgálatot teljesítő tisztikar tagja. A legalsóbb rangú H.-k főhadnagyok, a legmagasabb ranguak altábornagyok (tábornok-főhadbirák). A tábornok-főhadbirák a katonai főtörvényszékhez és a legfelsőbb katonai törvényszékhez vannak beosztva és egyikök a közös hadügyminisztérium 4. osztályának főnöke. Az ezredes-H.-k a katonai főtörvényszéknél működnek és egyikök a tengerészeti ügyosztályban van alkalmazva. Az alezredes- és őrnagy-H.-k a hadtestparancsnokságoknál igazságügyi előadók, s az őrnagy-H.-k a helyőrségi katonai törvényszékek vezetői. A százados- és főhadnagy-H.-k az első folyamodású katonai törvényszékeknél vizsgáló birák v. mint fogalmazók működnek a hadügyminisztériumnál és a hadtestparancsnokságoknál. A *honvédségnél* ugyanazon rendfokozatú és rangú hadbirák látják el az igazságügyi szolgálatot. A tábornok-fő-H. a honvédelmi minisztérium X. csoportjának és mint ilyen egyúttal a honvéd-H.-i tisztikarnak főnöke. A tábornok-H.-k (tábornoki ranggal) a főparancsnoksághoz és a honvéd-főtörvényszékhez nyernek beosztást. Minden honvéd hadosztálynál 1—1 hadosztálybiróság végzi az igazságügyi szolgálatot, melynek élén H.-ezredesek (alezredesek) állanak.

Hadbiztos *(katonai intendáns)*, a hadsereg hatóságainál és parancsnokságainál, valamint a hadrakelt seregnél az élelmezési, ruházási és elhelyezési ügyekre vonatkozó teendőket végzi és ellenőrzi. A hadbiztosság élén a cs. és k. közös hadügyminisztérium gazdászati ügyosztályának főnöke áll. Minden hadtestparancsnokságnál egy hadtesthadbiztosság és minden gyalog-hadosztálynál hadosztályhadbiztosság működik. A *honvédségnél* a H.-sági tisztviselők a honvédelmi minisztériumban és a kerületi, illetve hadosztály-parancsnokságoknál végeznek a fentihez hasonló szolgálatokat.

Hadbiztosítás. Úgy a kár-, valamint az élet- és balesetbiztosításnál a biztosítás rendesen nem terjed ki ama károkra, amelyek közvetlenül vagy közvetve hadi események vagyis háború következtében támadtak. E szabály alól a szállítmánybiztosítás engedélyezte legelőször a kivételeket, mert a szállítmánybiztosítók bizonyos körülmények között régibb idő óta magukra vállalják a hadi kockázatot és felelnek azért, ha a külön e célból, külön díjjal biztosított hajó- vagy hajórakományok kárt szenvednek. A díj attól függ, hogy a befutandó út milyen messze esik a harctértől, milyen nemzetiségű a hajó, amely szóban forog és milyenek a háború esélyei. Különösen az utóbbi körülmény miatt néha a fizetendő biztosítási díj napról-napra változik, de néha az új biztosítások felvétele heteken át szünetel is. A közelmult (1912) balkáni háború alkalmával az angol Lloyds a tűzbiztosítást is kiterjesztette a háború esetére, de ez nem annyira biztosítás, mint fogadás volt arra az esetre, hogy lesz-e vagy sem háború és hogy vajjon a biztosított tárgy meg fog-e sérülni vagy sem. Ujabb időben az életbiztosításnál e kockázatra nézve igen jelentékeny változás állott be. Néhány életbiztosító-társaság ugyanis érvényben tartja a biztosítást, ha a biztosított törvényszerüleg reá háramló népfelkelési kötelezettségénél fogva hadi szolgálattételre behivatik. Hivatásos katonáknál és oly személyeknél, akik önkéntesen teljesítenek hadi szolgálatot, továbbá az állandó hadsereghez, a honvédséghez és a hadi tengerészethez tartozóknál több biztosító-társaság a hadi kockázatért szintén szavatosságot vállal, ha erre nézve vele a háború kitörése, illetőleg a mozgósítás előtt előzetes megállapodás létesül.

Hadbiztosság, l. *Hadbiztossági kar*.

Hadbiztossági kar *(intendantura)*, tagjai hadbiztossági katonai tisztviselők, kik a hadsereg és a hadrakelt sereg élelmezése, ruházása és elhelyezése körül előforduló ügyek gazdászatkezelési részének ellátására és e szolgálati ágaknak közigazgatási tekintetben való ellenőrzésére vannak hivatva. A kar élén áll a közös hadügyminisztérium csoportfőnöke (IV. rangosztály), ezenkivül vannak: *vezérfő-*, *vezér-* és *fő*-hadbiztosok, hadbiztosok és *al*-hadbiztosok. Alhadbiztosokká oly tiszteket és katonai tisztviselőket neveznek ki, kik a Bécsben lévő hadbiztossági tanfolyamot (2 év) jó eredménnyel elvégezték és a gyakorlatban is beváltak.

Hadcsoport. Hadműködések alatt az ugyanazon hadi úton (mellékutainak felhasználásával) haladó seregrészek egy-egy H.-ot képeznek.

Haddington (ejtsd: heddingtn), 1. *H.-shire* v. *East Lothian*, tengermelléki county Skóciában, a Firth of Forth, az Északi-tenger, Edinburg és Berwick között, 725 km² területtel, (1911) 43,253 lak. Termékeny földjének kb. 64%-a szántóföld; a halmos része legelőkül szolgál. Tranentnél régóta művelt szénbányák vannak. A partokon virágzó a halászat. Az ipar jelentéktelen. Fővárosa H. — 2. *H.*, az ugyanily nevű skót county szék-

helye, (1911) 4140 lak., nagy búza- és gyapjukereskedéssel.

Haddon Hall, a XV. sz.-ból származó, gyönyörű vidéken fekvő várrom Derbyshire angol countyban, Bakewell város közelében.

Haddzs v. *hadzs* (arab), a mohammedánok azon vallásos kötelessége, hogy, ha módjukban van, legalább is egyszer életükben Mekkába zarándokoljanak és ott a vallásos szokástól megkövetelt ceremóniákban részt vegyenek. E ceremóniák közül a legelőkelőbbek: a Ka'ba (l. o.) körül végezett ünnepélyes körmenet, a fekete kőnek (l. *Hadzsar*) megcsókolása, a Khutba (l. o.) meghallgatása az Arafat hegy mellett, az áldozati állatok leölése a Miná völgyben stb. E szertartásokat minden évben a Zú-l-hiddzsa hónap tiz első napján végezik; minden napra el van rendelve az azt megillető szertartás. Amint a zarándokoló a szent terület határához ér, rendes ruházatából kivetkőzik és fehér zarándok-ruhát *(ihrám)* ölt magára, melyet az összes szertartások bevégezéseig használ. Aki a H. vallásos kötelességének eleget tett, a *haddzsi* disznevet viseli. A H. ceremóniák eredetét és történetét kutatta *Snouck Hurgronje:* Het Mekkaansche Feest (Leiden 1882). A XVII. sz. óta több európainak sikerült mohammedán képében a mekkai zarándokolásban részt venni és tapasztalatairól számot adni. V. ö. *Goldziher*, Mekkai utazások (Budapesti Szemle 1889. LVII. köt. 1—31. l.).

Hadegészségügy, l. *Egészségügyi szolgálat* és *Hadosztályegészségügyi intézet.*

Hadeland, D.-Norvégia vidéke a Randsfjord mellett, Krisztiánia kerületben, 1282 km² területtel, 16,000 lak., nagy erdőségekkel és jelentékeny fakereskedéssel.

Hadeln, járás Stade porosz kerületben 326 km² területtel, (1910) 16,648 lakossal, Otterndorf székhellyel. A lakosok azon kevesek közé tartoznak Németországban, akik legtovább, a legújabb időkig megtartották régi német községi kiváltságaikat.

Haden (ejtsd: héd'n), *Francis Seymour*, angol rézkarcoló, szül. Londonban 1818 szept. 16., megh. u. o. 1910 jún. 1. Eleinte az orvosi pályán működött és csak negyvenéves korában kezdett behatóbban foglalkozni a rézkarcolással. Különösen tájképeket karcolt sikerrel. Karcainak egy része a Szépművészeti Muzeum grafikai gyüjteményében is megvan. Nagy érdeme van az eredeti karcolás művészetének fellendítése körül Angliában. Elnöke volt az angol rézkarcolók egyesületének. A művészeti irodalom terén is dolgozott: About Etching (3. kiad. London 1881); The relative claims of etching and engraving to rank as fine arts (u. o. 1879); Etched work of Rembrandt (u. o. 1879—80, francia nyelven is megjelent) stb. V. ö. *Drake-Harrington*, The etched work of Francis Seymour H. (2 köt. London 1880, 1903).

Hadena *Schrk.* (állat), a Bagolylepkék (l. o.) családjának egyik neme, melyet a csupasz szem, a négyszögű, elől-hátul búbos, durván szőrös tor, a végük felé kiszélesedett elülső szárnyak és ezek csúcsának derékszögű hajlása jellemez. Hazánkban 28 faj él. Hernyóik a gabonaféléket is pusztítják, ezért károsak.

Hadendoa v. *bivarim*, arab neve a közönségesen bedzsa néven ismert népeknek.

Haderő, az állam érdekeinek fegyverrel való megvédésére hivatott intézmények összessége. Ausztria és Magyarország hadi erejének alkatrészei: a cs. és k. közös hadsereg, a cs. és k. hadi tengerészet, a cs. k. Landwehr, a m. kir. honvédség és a népfölkelés.

Hadersdorf, falu Hietzing alsó-ausztriai kerületi kapitányságban, Bécs közelében, (1910) 3696 lak. A mellette fekvő Weidlingauval (988 lak.) a Bécsi-erdő egyik leglátogatottabb nyári lakóhelye. Itt van Laudon és neje eltemetve. A H. melletti Mariabrunnt III. Ferdinánd alapította (1636), a régi kolostorban van most a híres erdészeti kisérleti állomás.

Hadersleben, az ugyanily nevű járás székhelye Schleswig porosz kerületben, (1910) 13,050 lak. Vas- és gépgyártás.

Hades (gör.), az antik görög istenhitben az alvilág istene (l. *Pluton*), v. maga az *alvilág* (l. o.).

Hadfegyelem, l. *Fegyelmi eljárás.*

Hadfenség, az állam legfőbb hatalma a hadi ügyek körül, igy a haderő kiállítása, szervezése, fölötte való rendelkezés, a hadüzenet és a háború joga. Köztársaságokban a H. gyakorlása több alkotmányos szerv között oszlik meg; Svájcban az elnök és a szövetségtanács, Észak-Amerikában az elnök és a kongresszus, Franciaországban pedig az 1848-iki alkotmány szerint az elnök rendelkezett a hadsereggel, de személyesen nem lehetett annak főparancsnoka; az 1875-iki alkotmány értelmében a hadüzenéshez a két kamara beleegyezése is szükséges. Monarchiákban a H. joga a fejedelmet illeti, de alkotmányos formákban és igy nálunk is, csak a törvények korlátai között és a felelős minisztérium ellenjegyzése mellett gyakorolható. L. még *Felségjogok* és *Hadúr.*

Hadfenyíték, l. *Fenyítő hatalom.*

Hadfogadás. Régente és némely államokban, mint pl. Angolországban, még jelenleg is, a haderő állandóan fegyver alatt tartott csapatait önkéntesen beálló egyénekből képezik. Ezen egyéneknek a csapatokhoz való fogadását nevezik H.-nak, l. *Toborzás.*

Hadgyakorlat, a háború alatt végrehajtandó működésnek a valósághoz lehetőleg hasonló képet nyujtó gyakorlat, melynek rendeltetése az, hogy a vezérek, tisztek és legénység a terepviszonyoknak, a csapatok nagy létszámának, a parancsok és jelentések szállítására szükséges időközök által előidézett surlódásoknak tevékenységükre való befolyásával már béke idején megismerkedjenek; a H.-ok alkalmával különben néha még nagy hadi erőknek gyors összpontosítását és aránylag kis téren összegyüjtött embertömegnek és állatoknak fennakadás nélküli élelmeztetését is gyakorolják. A H.-ok annál hasznosabbak, minél hivebb képei az ellenséggel szemben lefolyó eseményeknek; ezért a H.-ok az újabb időben majdnem minden államban fokozatosan mindig hadszerűebbekké tétetnek. A H.-ok rendszerint ősszel, amidőn már gyakorlatozásra elég szabad learatott terület áll rendelkezésre, tartatnak meg s az azokban szereplő erők nagyságához képest dandár-, hadosztály-, hadtest-, illetve hadsereg-H.-ok-

nak is neveztetnek; az utóbbiakat addig, míg Ő Felsége vezette azokat, *királygyakorlatoknak* is nevezték.

Hadgyüjtés, régente a csapatoknak toborzása és szervezése. Jelenleg H. alatt nagyobb seregrészeknek béke idején a hadműködések megkezdésére képes állapotban való összegyüjtését értik, amivel az állam valamely politikai követelésének a háborúval való fenyegetéssel nagyobb súlyt akar adni.

Hadház, község, l. *Hajduhadház.*

Hadházivid, Hajduhadházhoz tartozó puszta, Hajdu vm. hajdúböszörményi j.-ban, (1910) 418 magyar lak.; u, p. és u. t. Hajduhadház.

Hadhirdetés, a kormánynak vagy az államfőnek az állam népeihez intézett szózata, amelyben a háború kitörését közhirré teszi s a hadkötelesekeket a hadi szolgálatra pontos bevonulásra kötelezi, a többi lakosokat pedig a sebesültek és betegek számára szervezett vagy szervezendő intézetek támogatására s egyéb segélynyujtásra felszólítja. L. még *Háború.*

Hadi adag, l. *Hadi élelemadag.*

Hadi adó, a hadviselés költségének fedezése céljából az állam hatalmi körébe eső adóalanyokra kivetett adó. Olykor az ellenséges alattvalókkal szemben is alkalmazzák. A H. kivetésére rendesen a már létező adónemeket és pedig úgy az egyenes, mint a fogyasztási (közvetett) adókat veszik alapul olyformán, hogy ezek kulcsát egyszerüen felemelik. A hadviselő államok a H.-t az újabb időkben is alkalmazzák. Igy pl. az Egyesült-Államok a Spanyolországgal viselt háború idejében (1898) a söradó tételét a kétszeresére emelték, továbbá Anglia a délafrikai háború idejében, Japán az oroszokkal viselt háború idejében, Törökország és a hadviselő balkáni államok pedig az 1912. évi háború idejében szintén felemelték az egyenes adókat.

Hadi akadémia (ném. *Kriegsakademie)*, Németországban katonai főiskola, melyben különösen tehetséges tisztek három év alatt a vezérkari és a hadsegédi szolgálatra, valamint magasabb rangú csapatvezetőkké kiképeztetnek. A H.-t II. Frigyes király állította fel, mint «Általános hadi iskolát». Csak 1858 óta nevezik H.-nak.

Hadi alakulás, az összes parancsnokságok és csapatok alakulásának és beosztásának módja és formája háború esetén. Ez többé-kevésbbé elüt a békealakulástól, de minél nagyobb az összhang a kettő között, annál könnyebb és simább az átmenet a békeállapotból a hadiállapotra.

Hadi álarc, l. *Álarc.*

Hadi állapot (ném. *Kriegszustand*, franc. *état de guerre)*, azon különleges viszonyok összessége, melyek valamely háború kitörésétől kezdve a hadakozó államok s ezek polgárai közötti érintkezésekben nyilvánulnak. *Aktiv* H.-nak nevezik az ellenséges támadásoknak közvetlenül kitett egyének különleges viszonyait, míg a nem harcolók személyére és vagyonára vonatkozó különleges viszonyok összessége alkotja a *passziv* H.-ot. A H. ellentéte a *békeállapot.* A H.-tól megkülönböztetendő az *ostromállapot*, mely alatt a katonai hatóságok sokkal nagyobb hatáskörrel és hatalommal vannak felruházva, mint az egyszerű H.-nál. L. *Háború, Háború esetére szóló kivételes intézkedések* és *Hadi szabályok.*

Hadi állomány, az egyes törzseknek és csapatrészeknek a háború idejére megállapított állománya. Ez jóval magasabb a békében szolgálatot teljesítő úgynevezett *békeállománynál.* A kettő között középúton jár a *felemelt állomány*, mely abból áll, hogy zavaros időkben a békeállomány kiegészítésére, főkép a határmenti csapatoknál, meghatározott számú tiszteket és legénységet hívnak be.

Hadi betegségek, l. *Katonabetegségek* és *Járvány.*

Hadi büntetőjog *(martialis törvény)*, azon alapelvek összfoglalata, melyek szerint az ellenséges területet megszállva tartó csapatok v. az azok által alkalmazott hatóságok ellen irányuló büntetendő cselekmények elbírálandók és megtorlandók.

Hadi cikkek (ném. *Kriegsartikel)* a katonai büntető törvényeknek rövid kivonata, melyben az utóbbinak leglényegesebb és legfontosabb határozmányai röviden és minden katona által érthető módon foglaltatnak. Az ujoncoknak az eskütétel előtt a H.-et anyanyelvükön megmagyarázzák s a csapatoknál szolgáló katonáknak időnként (többnyire hetenkint egyszer) anyanyelvükön felolvassák.

Hadi csaplár, l. *Markotányos.*

Hadi csel, oly eljárás, mellyel az ellenséget reá nézve hátrányos cselekedetre akarják csábítani, ami főleg azzal érhető el, ha őt ellenfelének helyzete és szándéka felől tévedésbe ejtik. A jelenkorban legfeljebb egyes különítmény, helyőrség stb. parancsnoka alkalmazhat H.-t. A hadvezérek azt már nem igen tehetik, mert a hadseregek nagy állományánál és a közlekedési eszközök bőségénél és kitünőségénél fogva az ellenség tévútra vezetése alig lehetséges.

Hadi csempészet, a hadviselésre szükséges tárgyaknak (fegyvereknek, lőszereknek, a hadsereg élelmezésére szükséges terményeknek, továbbá a hadi eszközök készítésére szükséges nyersanyagoknak, valamint a hajóhadak számára szükséges kőszénnek) és harcosoknak titkon, semleges területről a harctérre való szállítása.

Hadi cséplő, a XV. sz. első felében a husziták, később a német birodalom paraszthadai által is használt hadi fegyver, mely erős, rövid nyélből és lánccal ráfüggesztett vascséplőből állott. A cséplőt néha tüskés vasgolyóval pótolták. Ha a cséplő helyett 3—4 vaskarika csüngött a nyélen, akkor az ilyen hadifegyvert *skorpiónak* nevezték.

Hadi díszítmény (német. *Kriegsdekoration).* Az ellenség előtt szerzett rendjeleket H.-nyel szokták adományozni, ami abból áll, hogy a rendes rendjelek köré ezüst v. arany cserkoszorú fonódik.

Hadi dugárú (franc. *contrebande de guerre).* A tengeri háborúban a tengeren lefoglalható H. fogalmát eleinte a fegyverre, lőszerre, lovakra és nyergekre szorították. Később a H. fogalmát kiterjesztették oly tárgyakra is, amelyek békés és háborús célokra egyaránt használhatók, ha a fenforgó esetben kimutathatólag háborús célra voltak rendeltetve (contrebande relative). A H. fo-

galma ingadozó lévén, a szokás az volt, hogy a háború kitörésekor a hadviselő felek köztudomásra hozták, mily tárgyakat fognak az illető háborúban H.-nak tekinteni. A londoni tengeri hadijogi értekezlet 1909. három irányban határozta meg a H. fogalmát, nevezetesen megjelölte azokat a tárgyakat, amelyeket nem lehet H.-nak minősíteni (nyersgyapjú, nyersselyem, nyersjuta, nyerslen, kaucsuk, gyanta, gummi, divatáruk stb.), megjelölte továbbá az abszolut és relativ H.-t. Absolut H. mindenféle fegyver, fegyveralkatrész, löveg, töltény, ezek alkatrészei, lőpor, robbantó anyagok, ágyutalpak, tölténykocsik, élelmezési szekerek, tábori kovácsműhelyek, katonai ruházati és felszerelési tárgyak, a háborúban használható hátas, igavonó és teherhordó állatok, a tábori felszerelési páncéllemezek, hadihajók, ezek felszerelési tárgyai s minden oly szerszám és eszköz, amelyet csak hadi célra lehet használni. Ezek a tárgyak mindenesetre H.-t képeznek, e sorozatot azonban a felek kiegészíthetik. Relativ H.: élelmiszer, takarmány, katonai célokra alkalmas ruházati cikk, cipő, arany, ezüst, papirpénz stb. Ez a sorozat külön nyilatkozattal szintén kiegészíthető. Abszolut H.-t akkor szabad lefoglalni, ha beigazolható, hogy annak rendeltetési helye az ellenséges terület v. az ellenség által megszállott terület, v. ha az magának az ellenséges haderőnek használatára van szánva. Relativ H.-t akkor szabad lefoglalni, ha beigazolható, hogy az ellenséges haderőnek v. az ellenséges állam közigazgatási hatóságainak van szánva, feltéve, hogy a H.-t akkor fedezik fel, amikor az azt szállító hajó útban van az ellenséges kikötő felé v. az ellenség által megszállott terület felé s ha a rakományt nem kell egy közbenső kikötőben kiraknia. A lefoglalás csak a H.-ra vonatkozik, ha azonban ez a rakománynak több mint a felét teszi ki, a hajó is lefoglalható. Contrebande par analogie, quasi contrebande v. unneutral services alatt azt értjük, ha semleges állam csapatokat vagy híreket szállít az ellenség érdekében. (L. *Semlegesség, Unneutral services.*)

Hadi egyezmények, barátságos vagy szövetséges államok között kötött államszerződések, melyekben meg van állapítva, hogy háború esetén az egyes szerződő felek mily haderővel, mily hadi célok elérésére kötelesek közreműködni, v. — ha az ellenségeskedésben aktiv részt nem vesznek — a háború alatt mily politikai magatartásra köteleztetnek.

Hadi élelem, háborúban vagy esetleg más különleges viszonyok között a hadügyminiszter rendeletére a zsoldot húzó egyéneknek a H.-adag (l. o.) jár. A természetben ki nem adott élelmi cikkekért a váltságot (relutum) fizetik ki. Háborúban a mozgósított seregrészekhez tartozó havidíjasoknak *egy* élelmi adagra van igényük, de az élelemadag helyett annak pénzértékét is felvehetik (váltságolás).

Hadi élelemadag, a háború idején emberenként és naponként kijáró étkezési cikkek mennyisége. Nálunk háromféle H. van rendszeresítve: a teljes, az utánszállító és a tartalék H. A *teljes* valamivel többet tartalmaz, mint amennyi a testi erő fentartására okvetlenül szükséges; az *utánszállító* H. éppen még elegendő a csapatok állandó táplálására, a *tartalék* H. pedig szükség esetén egyes napokon szolgáltatható ki, amidőn a másik kettő rendelkezésre nem áll. A csapatoknak rendszerint a *teljes* H.-ra van igényük; ez áll: 25 g. kávéból és 25 g. cukorból, 36 g. leveskonzervből, 400 g. húsból, 140 g. főzelékből, 20 g. zsírból, 30 g. sóból és 0·5 g. paprikából, 700 g. kenyérből v. 500 g. kétszersültből, 40 cl. borból v. 9 cl. pálinkából és 35 g. dohányból. Minden ember 1 utánszállító és 3 tartalék H.-ot visz állandóan magával; a gyalog élelmező-oszlopokban fejenként még 4 utánszállító és 3 tartalék-H., a tábori élelmező raktárakban szintén ugyanennyi élelmi készlet foglaltatik, úgy, hogy a működő sereg összesen 18 napi élelemmel van ellátva. A lovak hadi lótápadagja hasonló elvek szerint 5·5, 5, illetve 2·5 kg. zabból és 3 kg. szénából áll, mely szintén a fenti kiméretben szállíttatik a csapatok után.

Hadi emlékérmek, seregünkben ágyúércből, a többi hadseregeknél többnyire ezüstből készült érmek, amelyeket mindazon egyének megkapják és színes szalagon mellükön viselhetik, akik valamely hadjáratban részt vettek. L. még *Rendjelek*.

Hadi ének. Az ókorban némely népnél, mint pl. a görögöknél s a germánoknál, a harcosok, mikor támadásra indultak, többnyire harcra buzdító dalt énekeltek, amelynek minden nemzetnél külön neve volt. Jelenleg azokat a dalokat nevezik H.-nek, amelyek a harcra buzdítanak, haditényeket dicsőítenek vagy hadivereségek fölötti búnak adnak kifejezést.

Hadi építészet, mindennemű, a háborúviselésre szükséges építményeket tárgyaló tudomány, melynek három főrésze: a várépítészet, a katonai útépítészet s a katonai hidépítészet. A hadi építészet bármely kérdésénél a harcász jelöli ki a főcélt, melyet az építészmérnöki tudományok segélyével iparkodni kell minél teljesebben elérni.

Hadi érem, az a bronz emlékérem, melynek előlapján I. Ferenc József császár- és királynak körirattal övezett képe, hátlapján pedig babér- és cserkoszorúval körülfont és az alapítás keltét jelző e fölirat van: *2. December 1873.*

Hadi eszközök, mindazon rendszabályok összessége, melyeket vmely állam a másikkal szemben azon célból alkalmazhat, hogy a háború végcélját, az ellenfél legyőzését elérhesse. A legfőbb eszközök az erőszak és a csel. Erőszakos eszközök: az ellenséges harcolók megsemmisítése, megölése, megsebesítése v. foglyul ejtése; várak, erődített helyek, sőt még erődítetlen városok és helységeknek körülzárása és lövetése is, ha azokat az ellenség megszállva tartja, illetve védelmezi. A csel körébe tartozó eszközök: váratlan megrohanások, akadályok alkalmazása, szinleges támadások és visszavonulások, látszólagos nyugalom és tétlenség, erőre, szándékra és állásra vonatkozó hamis hírek, ellenséges ismertető jelek használata, ellenséges polgári és katonai egyének megvesztegetése katonai előnyök nyerése érdekében, szökevények felvétele, trónkövetelők segélyezése stb. A hűtlenséggel, csalással és adott szó meg nem tartásával kapcsolatos eszközök használata ellenben nemzetközijogilag nincs megen-

gedve: ilyenek: előzőleg engedélyezett szabad elvonulásnak v. fegyverszünetnek visszavonása, hogy meglepő támadás által az ellenséggel szemben előnyök vivassanak ki; látszólagos megadás a gondatlanul közeledő ellenfél meglepő megrohanhatása céljából; a hadikövetek által használatos lobogókkal v. a genfi kereszttel való visszaélés; felbujtás az ellenséges hadvezér megöletésére; gyujtogatás stb.

Hadi év. Hadi erőnk minden hadviselt egyénét azon előnyben részesítik, hogy minden évet, mely alatt hadjáratban vett részt, a nyugdíjaztatás alkalmával szolgálati idejébe két évnek számítják. Az ekként a valódi szolgálati időn felül nyert szolgálati éveket nevezik H.-eknek.

Hadi flotta, l. *Flotta.*

Hadi fogoly a. m. háborúban az ellenség hatalmába került katonai egyén. Az ókorban a győztes fél a hadi foglyokat rendszerint rabszolgákká tette s azok egy részét nem ritkán ki is végeztette. A harmincéves háború idején a hadi foglyokat kölcsönösen kicserélték vagy kiváltották. Jelenleg a hadifogság ténye csupán a háborúban való további részvételtől tartja távol a hadi foglyokat, akik jogaikat nem, hanem csakis szabadságukat vesztik. A hágai nemzetközi békekonferencia többek között a hadi foglyok jogi állását is körvonalazta. E szerint a hadi foglyok nem egyes személyek v. csapatok, hanem az illető állam foglyai, melynek törvényei alá tartoznak. A hadi foglyok fegyvereket, lovat és katonai tartalmú iratokat kivéve, összes magánvagyonukat megtartják; kielégítően és rangjukhoz mérten kell őket élelmezni és lehetőleg egészséges és tisztességes módon elhelyezni, de semmi esetre sem börtönökben avagy fogházakban. A betegek orvosilag kezelendők. Hazájával és hozzátartozóival mindenki szabadon levelezhet és látogatásokat is fogadhat. Szóval nagyjában úgy kell velük bánni, mint saját katonáinkkal. A rangjuknak és foglalkozásuknak megfelelő munkára alkalmazhatók, de csak olyanokra, amelyek a hadműveletekkel összefüggésben nem állanak. Az ebből származó kereset részben sanyarú helyzetük javítására, részben ellátási költségeik fedezésére fordítandó s az esetleg megmaradt összeg szabadonbocsátásuk alkalmával szolgáltatandó ki nekik. Fegyelmi és büntetőjogi tekintetben ugyanolyan elbánás alá vonandók, mint a saját katonaság egyénei. Szökési kisérletek csak fegyelmileg torlandók meg. Hivatalosan hozzá intézett kérdésre a H.-nak nevét és rendi fokozatát meg kell mondania, ellenkező esetben bajtársainál szigorúbb elbánásban részesítendő. Hadi foglyok becsületszóra, hogy a folyó háborúban többé nem vesznek részt, szabadon bocsáthatók. Minden hadviselő félnél egy-egy tudakozódó iroda állítandó fel, mely a hadi foglyok és azok vagyonának nyilvántartásával foglalkozik és az azokra vonatkozó felvilágosításokkal úgy hivatalos, mint magánszemélyeknek szolgál és a hadi foglyok számára szóló adományokat is elfogadja felhasználás és szétosztás céljából. Hadi fogságba a következő egyének eshetnek: az ellenséges állam feje és fegyverképes családtagjai; a miniszterek és egyéb főbb állami hivatalnokok, még ha nem is tartoznak a működő hadsereg körébe; a fegyveres erőhöz tartozó összes egyének; a sereget kisérő összes diplomaták és polgári hivatalnokok; minden a hadvezetőség engedélyével a sereg körében tartózkodó és tevékenykedő egyén, mint kocsisok, markotányosok, szállítók, haditudósítók stb.; valamely vidék v. tartomány lakosságának zöme, ha országának védelmére fegyvert ragad. A hadi fogság megszünik: 1. a háború befejezte, elhalálozás, szökés által; 2. az ellenséges állam kötelékébe való átlépés által; 3. elbocsátás és 4. kicserélés által. V. ö. Grosser Generalstab, Kriegsbrauch im Landkrieg (Berlin 1902); *Romberg,* Des belligérants et des prisonniers de guerre (Bruxelles 1894); *Cros,* Condition et traitement des prisonniers de guerre (Montpellier 1900).

Hadigazgatás, a katonai közigazgatási teendők összefoglalása.

Hadige, tábori jelszó, melyet táborozások alkalmával titok gyanánt közölni szokás a katonákkal, hogy a barát és ellenség, ki előtt a kiadott H. ismeretlen, felismerhető legyen. L. *Ismertető jelek.*

Hadi gépek, általában mindazok az eszközök, amelyekkel az ellenség vagy annak harceszközei a technika segítségével harcképtelenné tehetők. Különösen pedig így nevezték a lőpor feltalálása előtt — részben egészen a XV. sz. végéig — nehéz kövek, gerendaszerű nyilak, gyujtóanyagok stb. vetésére vagy lövésére, továbbá a várfalak rombadöntésére használt gépeket s a várvívókat az ellenség lövedékei ellen biztosító szerkezeteket. Voltak a tárgyakat lapos ívalakú pályán *lövő* és erősen hajlott ív alatt *vető* H. Az előbbieket *katapultáknak* nevezték s a mi ágyuinkat pótolták, az utóbbiak — a *balliszták* — a mi mozsaraink helyét foglalták el. A katapulták tulajdonképen állványos nagy íjas puskák, míg a ballisztták szintén állványokra fektetett nagy *parittyák* voltak. A várvívásnál alkalmazták az *ariest* (l. o.) s a *tollenót* (l. o.); előbbit a falak rombadöntésére, utóbbit harcosoknak a várfalakra való emelésére használták; végre ide sorozandók még a mozgó várvívó tornyok (helepolis), melyek 3—6 emeletesek voltak s kerekekre v. hengerekre fektetve, egyengetett úton egészen a vár v. város faláig tolattak, hogy annak lövőrésein át a várat védők fölött uralkodó helyzetből ezek ellen harcolni s a vár mellvédére le- vagy átszállani lehessen. Míg a ballisztákat főleg erődítések ellen alkalmazták, addig a katapulták a nyilt mezőn vívott csatákban is körülbelül oly szerepet játszottak, mint manapság az ágyuk. Mátyás királyunk is Bécs ostromlása alatt ágyukon kívül a «saját embereink által bárhol készíthető» katapultákat és ballisztákat is használta, a «sokba kerülő és csakis morális hatása által a katapultáknál előnyösebb ágyuk helyett». A lőpor hadi célokra való alkalmazásának elterjedésével a H.-et mindinkább ágyukkal és mozsarakkal helyettesítették, de majdnem harmadfélszáz esztendeig tartott, míg ezek a katapulták, ballisztták és onagerek helyét teljesen elfoglalták, mert az ágyúöntés, lőpor- és golyógyártás sokkal nehezebb volt, mint a H. készítése, amit egy-egy szakértő férfiú közönséges ácsokkal, kovácsokkal stb. is elvégezhetett.

Hadihajó (ném. *Kriegsschiff*; ol. *bastimento da guerra*; franc. *bâtiment de guerre*; ang. *man-of-war)*, oly állami hajó, mely a tengeri hadviselés céljaira épült és csakis e célra szolgál. A H.-k az állam katonai hatalmának szerves alkotórészei. Ezek megerősítésére és kiegészítésére szolgálnak oly (kereskedelmi) magánhajók, melyek háború esetén — szerződés alapján — ágyú és egyéb hadi felszereléssel ellátva, mint *segédcirkálók* (ném. Auxiliarkreuzer), valamint *szállítóhajók* (ném. Transportschiffe) nyernek alkalmazást. Ezen hajók is H.-jelleggel birnak, haditengerésztiszt által vezényeltetnek s a legénység kat. fegyelem alatt áll; kötelesek a H.-k külső nemzeti jelvényeit viselni, melyek: a tat fölött felvonandó hadi lobogó (l. *Lobogó)* azon államoknál, hol külön-külön hadi és kereskedelmi lobogó van, az árboc-szalag (l. o.), valamint a H.-kon használatos orr- és csónaklobogók.

H.-k a nemzetközi jog szerint *exterritoriális* jelleggel birnak, vagyis úszó részei az államnak és idegen államok vizi területein belül sincsenek alávetve azon állam jogi fensőbbségi hatalmának, kivévén egészségügyi rendészetből kifolyó intézkedéseket.

Ami a H.-k *történelmi kifejlődését* illeti, az nem választható el a hajók kifejlődésétől általában, minthogy a történelmi korszak elején állandó, külön H.-k nem is voltak. Erre nézve tehát l. *Hajó*. A H.-k mint gőzhajókra nézve l. *Gőzhajó*.

A H.-k jelenlegi felosztását l. *Flotta* alatt; az egyes H.-nemeket pedig *(csatahajó, cirkáló, torpedó-járóművek, torpedónaszádok, tengeralatti naszádok, különleges célokra szolgáló hajók, avult hajók, monitorok, scoutok, sorhajók, vértes* vagy *páncélhajók, kórházhajók, műhelyhajók, segédcirkálók, szállítóhajók, partivédő hajók, kikötőhajók, iskolahajók)* l. a megfelelő címszók alatt. A régebbi hajónemekre *Hajó* alatt történik utalás.

Misszióhajó (ném. Missionsschiff), oly H., mely külpolitikai, kereskedelempolitikai v. tudományos célokra tengeren túl fekvő partokra, szigetekre kiküldetik és többnyire hosszabb ideig utazik.

Állomáshajó (ném. Stationsschiff) oly H., mely v. egy kikötőben v. pedig egy meghatározott szűkebb tengerrészben állandóan állomásozik, az állam és esetleg kint élő polgárai érdekeinek védelmére.

Hadi híd, oly híd, melyet a csapatok, hadműködés alatt, a magukkal hozott hídkészlettel v. a helyszinen talált építőanyaggal készítenek. Nálunk a Birago-rendszerű H.-készleteket használják, melyek mindegyike 53 méter hosszú könnyű H. verésére alkalmas. Minden H.-készlet 10 elő- és 6 középrész pontonból és 8 bakból áll, melyet 8 gerenda-, 4 bak- és 2 pontonkocsin szállítanak *(1—3. ábra)*. A könnyű H. 8 hídmezőből készül 5—5 gerendaaljjal. Az ugyanezen anyagból készülő nehéz H. csak 5 hídmezőből áll, de 7—7 gerendaaljjal s hossza csak 33 m. Azonkívül építhető még a H.-készletekből egy 0·84 m. széles, 132 m. hosszú gyalogbürü v. egy 1·58 m. széles, 84 m. hosszú lovasbürü. Egy szabályos könnyű H. *(4. ábra)* körülbelül 2—2½ óra alatt készül el.

4. ábra. Hadi híd.

Hadi iskola, a cs. és kir. közös hadsereg vezérkari főnöke alá rendelt bécsi katonai főiskola, melyben külön előképzettségű és tehetségű, közös hadseregbeli és m. kir. honvédségbeli tisztek, kik a csapatszolgálatot már jól ismerik, 3 évi tanfolyammal a vezérkari tiszteknek és a magasabb rangú csapatvezetőknek szükséges tudományokat elsajátíthatják. Az első ilynemű iskolát V. Károly alapította Toledóban; Wallenstein ugyanilyet alapított 1624. Gitschinben, mely azonban már 10 év mulva megszünt. A porosz H.-t II. Frigyes 1756. alapította. Németországban jelenleg két H. van, az egyik Berlinben, a másik Münchenben. Az oroszok H.-ja a szentpétervári Miklós vezérkari akadémia, az angoloké a sandhursti Staff College, az olaszok H.-ja Torinóban, a franciák École supérieure de guerre-je pedig Párisban van.

1. ábra. Gerenda-kocsi.

2. ábra. Bak-kocsi.

3. ábra. Ponton-kocsi.

Hadi járóművek v. *társzekerek*, békében és háborúban a csapatok szükségleteinek utánszál-

litására szolgálnak és általában 3 csoportra oszthatók: 1. olyanokra, melyek a csapatokat mindenkor és mindenüvé kell, hogy követni tudják; ilyenek a lövegek, továbbá a lőszer- és egészségügyi kocsik; ezeknek könnyüeknek és igen ellentállóknak kell lenniök; 2. olyanokra, melyeknek csak harc után a rendelkezésre álló utakon kell, még pedig lehetőleg gyorsan, a csapattal egyesülniök; ilyenek az élelmező oszlopok, tábori kórházak stb. kocsijai; 3. olyanokra, melyeknél a gyorsaság mellékes, hanem jó közlekedési útvonalakon nagy és nehéz terheket képesek vinni; ilyenek a nagy élelmi társzekerek, az ostromlövegek és a várostromhoz szükséges egyéb szereket vivő járóművek. Az 1. és 2. csoportba tartozókat rendszerint állatok (lovak, öszvérek) húzzák, a 3. csoportbeliek utóbbi időben mindinkább mótorkocsik által helyettesíttetnek.

Hadi játék, midőn valamely taktikai feltevés alapján nagyobb arányban (1 : 25,000 v. 1 : 12,500 stb.) rajzolt térképen törzseket, csapatokat, intézeteket stb. jelképező ólomalakokat épp oly intézkedések szerint mozgatnak, amilyeneket ellenség előtt kellene tenni s az ólomalakoknak egy helyről a másikra való mozgatásánál is azt az időt veszik tekintetbe, amely a valóságban eltelnék, míg az intézkedést az illető megkapná s míg a csapat a kijelölt pontra menne. Végre a fegyverhatás által előidézett veszteségeket is, e célra szerkesztett tabellák szerint, figyelembe veszik, valamint a «szerencsét» is, melynek befolyását kockavetéssel állapítják meg. A jelenlegi H. már nem annyira játék, mint inkább térképen végrehajtott hadgyakorlat számba vehető s főcélja a tisztek elméleti és gyakorlati továbbképzése, mely ügyes vezetés mellett alkalmat nyujt a fennálló utasítások alapos tanulmányozására és az egyes parancsnokok gyors elhatározó és intézkedési képességének fokozására.

Hadi jelszó, l. *Hadige.*

Hadi jog, l. *Hadi szabályok.*

Hadi jogszolgáltatás, részben eltér az általános jogtól. Igy az összes fenyítendő cselekmények fölött kizárólag kartársak itélnek s a kihágások és bűntények a katonai büntető törvények szerint büntettetnek. L. *Katonai biráskodás.*

Hadik *(futaki)*, magyar *grófi család*, mely Túrócz vármegyéből veszi eredetét. Első ismert őse, *Boldizsár*, 1585 körül tót-prónai evangélikus lelkész. Címeres levelét a család 1720. kapta, a grófi rangot 1763. *H. András* tábornagy, a család legnevezetesebb tagja (l. *H. 1.)* szerezte, ugyanő szerezte meg a futaki és csernovici uradalmakat is. A magyar grófságon kívül H. András még 1777. II. József császártól birodalmi grófi rangot nyert. A család, mely jelenleg r. kat., két ágra oszlik, megalapítói az ágaknak a grófságot szerző András fiai: *János*, kitől a ma is virágzó I. ág, és *András*, akitől az 1873. kihalt II. ág származott. Az I. ágból származó H. *Béla* (l. *H. 2.)*, cs. kir. kamarás, v. b. t. t. és ellentengernagy, Szalai *Barkóczy* János gróf egyetlen fiusított leányát, *Ilonát* véve nőül, a Barkóczy-család birtokait is örökölte. E házasságból született legidősebbik fiú, *Endre* (szül. 1862), az 1887. kelt legfelsőbb elhatározás alapján a gróf Barkóczy János által alapított hitbizomány birtokosa, a *H.-Barkóczy* kettős nevet viseli. Testvérei közül *János* (l. *H. 3.*) belügyminiszteri államtitkár volt, *Miksa* (szül. 1868.) a diplomáciai pályán szolgált és 1909—1911-ig mexikói követ volt, *Béla* (szül. 1870., megh. 1912.) a Magyar Földhitelintézetnél mint igazgató működött. — Nevezetesebb tagjai a családnak:

1. *H. András*, szül. Kőszegen 1710 okt. 16., megh. 1790 márc. 12. Eleinte a jezsuiták rendjébe akart lépni, de szándékát csakhamar megváltoztatva, 1730. huszár lett s a Ghilányi-, majd a Dessewffy-ezredben szolgált. A török elleni háborúban 1738. már mint kapitány vitézkedett. Rettenthetetlen bátorságáról, a csodaszerüvel határos huszár-bravourjairól számos adoma kerengett az országban. Mária Terézia alatt még inkább növekedett hírneve. Az aacheni békéig (1748) folyó hadjáratban s később a hétéves háborúban (1756—1763) is, mind magasabbra emelkedve, a legkülönbözőbb csatatereken tünt ki. Neisse várába, a túlnyomó számú ellenségen áttörve, 400 katonát vitt be. Frankenstein mellett 350 vakmerő huszárral, cselvetést használva, megfutamított egy porosz ezredet. Németalföldön különösen Antwerpen ostrománál tett kiváló szolgálatokat. 1757-ben váratlanul Berlinben terem Mária Terézia nevenapján, szétveri a csekély számú, megrémült őrséget és a városra 310,000 tallér adót ró, melyet még Nagy Frigyes seregének megérkezése előtt magával visz. 1758-ban Torgau, Strehlen, Meissen és Wittenberg mellett mint a seregnek másodparancsnoka működik nagy sikerrel. Ez évben kapta a Mária Terézia-rendnek nagykeresztjét. 1763-ban két francia, egy török és három porosz hadjáratban szerzett érdemeiért Mária Teréziától a csernovici és futaki uradalmakat s a budai főparancsnoki méltóságot kapta. Ez évben magyar *grófi* rangra is emeltetett. 1764—68-ig Erdélyben vezénylő tábornok és teljhatalmú kormányzó. Humánus, tapintatos eljárásával megkedveltette magát a lakosságnál. 1774-ben tábornagy és a főhaditanács elnöke, 1776. pedig bácsvmegyei főispán. II. József 1777. a római szt. birodalom grófjává tette. Az 1789-iki török háborúban a fővezérletet lábán kapott sebe miatt Laudonnak volt kénytelen átengedni. Futakon van eltemetve. A cs. és kir. 3. huszárezred örök időkre az ő nevét viseli. V. ö. Magyar Kurir toldalékja 1790; Felsőmagyarországi Minerva 1825.

2. *H. Béla* gróf, ellentengernagy, szül. Homonnán 1821., megh. Kassán 1880. A tengerészeti kollégiumnak volt növendéke, tengerészeti hadapródi ranggal 1840. lépett a hadi tengerészet szolgálatába. 1847. sorhajózászlós volt, midőn a Velence ellen intézett tengerzárnál az ellenség által elfogatván, Velencében egy évig fogságban tartatott. Kiszabadulása után fokozatosan előlépett, egy ideig mint a Velencét körülzáró hajóraj törzsfőnöke működött és később, 1852. mint korvetta-kapitány Miksa főherceg altengernagy (későbbi mexikói császár) személyéhez volt szolgálattételre beosztva. 1860—1861-ig a tengerészeti főparancsnokság tanácsüléseinek elnökévé és ellentengernaggyá nevezték ki. Az 1861. év végével katonai rangjáról önként lemondott és

haláláig Kassán és nagykiterjedésű birtokain tartózkodott.

3. *H. János* gróf, politikus, szül. 1863 nov. 23. Nádason (Abauj vm.). A bécsujhelyi katonai akadémia elvégzése után mint huszárhadnagy különböző ezredek kötelékében szolgált, mint főhadnagy elhagyta a katonaságot s nádasi birtokán gazdálkodott. 1901-ben szabadelvüpárti programmal képviselővé választották, de ezt a pártot az Andrássy-féle disszidens csoporttal az 1904 nov. 18-iki szavazás miatt elhagyta. Ezután Andrássy Gyula oldalán résztvett a nemzeti küzdelemben, majd a Wekerle-kormány kineveztetésekor elfogadta a belügyminiszteri államtitkárságot (1906 ápr. 19.). 1908-ban titkos tanácsos lett, 1910. a Wekerle-kabinet lemondásakor megvált hivatalától s azóta mint az ú. n. Andrássy-csoport tagja vesz részt a politikai küzdelmekben a főrendiházban.

Hadi károk, azok a vagyonveszteségek, amelyeket a hadakozó feleknek egymás elleni működése idéz elő. H. megtérítésére vonatkozó törvény nincsen. Van azonban törvényünk a hadiszolgáltatások által okozott károk megtérítésére (1912. LXVIII. t.-c.), l. *Hadi szolgáltatások.*

Hadi kárpótlás, az a pénzösszeg, amelyet a háborúban legyőzött fél a győztes félnek fizetni tartozik. A H.-t rendszerint a békeszerződésben állapítják meg. Előfordul, hogy a H. biztosítására a győztes fél oly területet is megszáll, amely a békeszerződés értelmében a legyőzött félé marad. (Az 1815. évi november 20. kötött párisi béke V. cikke; az 1871. évi február 26. kötött versaillesi béke-praeliminare III. cikke; az 1871 máj. 10. kötött frankfurti béke VII. cikke).

Hadik-Barkóczy-*család*, l. *Hadik.*

Hadi kém, l. *Hadi szabályok.*

Hadi készenlét, a csapatok vagy seregrészek helyzete, midőn mindaz az előkészület megtörtént, amely szükséges arra, hogy esetleg a teljes mozgósítás lehetőleg rövid idő alatt befejeződhessék. Feszültebb viszonyok között a határszéleken elhelyezett csapatok a H. fokozására a rendesnél állandóan magasabb állományon vannak; így pl. nálunk a Bosznia-Hercegovinában levő csapatok.

Hadikfalva *(Dornestic)*, a bukovinai csángó telepes községek egyike a serethi közigazgatási kerületben, (1910) 5600 lakossal. 1785-ben II. József császár parancsára Enzenberg tábornok alapította a moldvai határőrvidék kóbor katonaszökevényeiből s a hozzájuk önként csatlakozó, Moldvában lakó kivándorolt székelyekből. A mintegy 40 családból álló telep a H. nevet kapta s a következő évben már 226 család, 685 lélekkel lakott benne. Számuk időről időre folyton változott; ma már alig 200 család lakja s félő, hogy elszakadt véreink a nagy idegen nyelvtengerben előbb-utóbb elvesznek a magyarság számára. A magyarországi telepítési kérdéssel kapcsolatban sok szó esett az aldunai és bukovinai csángók hazatelepítéséről, de a legtöbb kisérlet eredménytelen maradt. V. ö. *Polek*, Die magyarischen Ansiedelungen in der Bukovina (Czernovitz 1899).

Hadi kikötő (ném. *Kriegshafen*), hadihajók felszerelésére, többnyire építésére is v. legalább kijavítására a szükséges berendezésekkel (tengerszertár v. arzenál, l. o.) ellátott, lehetőleg mélyvizű és már a partalakulás által is védett, hadászatilag fontos ponton fekvő kikötő, melyet ellenséges támadások ellen háború idején erődök, tengeri aknasorok, a bejáratnál felállított torpedó-állomások és a kikötőbe való erőszakos behatolást gátló úszó torlaszok védenek. L. *Flottaállomás* és *Flottatámpontok.*

Hadi kincs, l. *Államkincs.*

Hadi kórház, így is nevezik a háború alatt felállított katonai kórházakat, ú. m. a tábori kórházakat, a tábori betegápolóhelyeket és a tábori tartalék-kórházakat. L. *Katonai kórházak* és *Tábori kórházak.*

Hadi kormány, e század elejéig törvényeinkben e szót használták a «katonai parancsnokság» kifejezés helyett.

Hadi költség, az az összeg, amellyel valamely állam többet költött seregére a háború következtében, mint amennyibe az, ugyanazon időtartam alatt, békében került volna, mely összeghez még hozzászámítják a fegyverzetnek és felszerelésnek a háború viszontagságai folytán való értékveszteségét és az elesettek hozzátartozó, valamint a háború következtében nyugdíjazandók nyugdíjának megfelelő tőkét. A győző fél rendszerint követeli, hogy a legyőzött fél térítse meg neki H.-eit. A háború által a népélet minden ágában okozott kár természetesen szinte kiszámíthatatlan nagyságú, de ez győztes hadjárat után a minden téren rohamosan föllendülő ipar és kereskedelem révén gyorsan megtérül, illetve kiegyenlítődik. A legutóbbi háboruk H.-e hozzávetőleg a következő volt: az 1870—71-iki német-francia háborúban a németek részén 2000 millió, a franciák részén 1800 millió K; ehhez hozzászámítva az 5 milliárd frank hadikárpótlást és egyéb kiadásokat, a franciák összes kiadása 9300 millió K-ra rúgott. A búr háború előrelátható költségeit az angol hadügyminiszter 250 millió K-ra irányozta elő, míg azok a valóságban 5000 millió K-t tettek ki. Az orosz-japán háború az oroszoknak 3400, a japánoknak 3000 millió K-jukba került. Az 1866-iki háború a poroszoknak csak 440 millió K-ba került, mivel a csapatok nagyrészt harácsolásból éltek. Az olasz-török háborúban az olaszok mintegy 300, a törökök 200 millió K-t költöttek. Az 1877—78-iki orosz-török háborúban egy-egy ember napi költsége 10, a német-francia háborúban 8 K-ra rugott.

Hadi követ (ném. *Parlamentär)*, a hadakozó felek egyikének megbizottja, aki fontos küldetéssel a fehér zászló védelme alatt bántatlanul mehet át az ellenség táborába.

Hadi kutyák, hadicélokra kitanított és alkalmazott kutyák. Már a görögök, rómaiak, gallok, cimberek és egyéb ókori népek is alkalmazták a H.-at. A középkorban a spanyol vérebek váltak híresekké, de az angolok és franciák is használtak H.-at. Újabb időben ismét tettek kisérleteket a H.-kal, kivált a földerítő, biztosító és jelentő szolgálatban, továbbá lőszerpótlásra, sebesültek felkeresésére (egészségügyi kutyák) stb.

Hadiláb, a seregrészek és a csapatok azon helyzete, amelyben az emberek, a lovak, a járóművek (kocsik, szekerek, ágyúk stb.) és a had-

felszerelések abban a mennyiségben vannak meg, amelyben háborúban meg kell lenniök. *H.-ra való helyezés*, a tartalékos tisztek és legénység létszámának behívása és a hiányzó lovaknak és esetleg felszerelési cikkeknek bevásároltatása.

Hadi laboratórium, l. *Laboratórium*.

Hadi lázadás, a hadsereghez nem tartozó egyéneknek az országot megszálló ellenséggel szemben kifejtett fegyveres ellentállása. L. *Hadi szabályok*.

Hadi léghajózás, l. *Katonai léghajózás*.

Hadi levéltár (ném. *Kriegsarchiv*), a hadjáratokra vonatkozó okmányok és feljegyzések tára, rendszerint az illető állam vezérkarának kezelése alatt.

Hadi lobogó, l. *Lobogó*.

Hadi lövésziskola, a Lajta melletti Bruckban levő gyakorlótáborban minden esztendőben felállított tanfolyam, melyen közös hadseregbeli és honvédtisztek a katonai lövészetben és a fegyverismében képeztetnek ki.

Hadi művészet és *hadvezetés*. A hadak, seregek célszerű és eredményes vezetése már a legrégibb idők óta egyike a legnehezebb, de egyszersmind legszebb művészeteknek. Egyes jeles hadvezérek, amellett, hogy nevüket aranybetükkel vésték be a népek és országok történetébe, egyúttal hazájuknak jelentékeny anyagi hasznot is biztosítottak. A történelem tanusága szerint a nyert csaták és háboruk nyomán az illető ország ipara, kereskedelme, művészete, szóval boldogulásának és felvirágzásának minden jelentékenyebb tényezője új és hatalmas lendületet nyer, míg vesztett hadjáratok ép az ellenkező hatásokat szokták előidézni. Egy Hannibalnak, Caesarnak, Nagy Frigyesnek, Napoleonnak, Moltkenak, Oyamának stb. nemcsak szűkebb értelemben vett hazája, hanem az egész világ is sokat köszönhet, mert tetteik eredménye serkentőleg és átalakítólag hatott az összes állami és társadalmi intézményekre és azoknak további célszerű alakulására. L. még *Hadi tudomány*.

Hadi napló, a seregrész-parancsnokságoknál vezetett naplók, melyekbe az avval megbízott vezérkari tiszt naponta leírja a napi eseményeket abban a sorrendben, amelyben megtörténtek.

Hadingue (v. *Hading*, ejtsd: adeñg), *Jane*, francia szinésznő, szül. Marseilleben 1861 nov. 25. Eleinte operette-énekesnő volt; Koning, a párisi Gymnase-szinház igazgatója — kinek felesége is lett 1884., de elvált tőle — képezte ki drámai tehetségét, mely kivált a társadalmi dráma terén érvényesült. Volt a Gymnase, a Comédie Française stb. tagja. Coquelin társaságában körutat tett Amerikában, a 90-es évek végén vendégszerepelt Budapesten is. Főbb szerepei: Claire (Vasgyáros), Sappho (Daudet darabja), Frou-frou stb.

Hadi önkéntesek, a háború kitörésekor annak tartamára felavatott idegen v. saját állambeli önkéntesek, akik a hadjárat befejeztével ismét elbocsáttatnak.

Hadi őrhad (ném. *Kriegsbesatzung*), valamely erődített helynek háború esetére megállapított védőrsége.

Hadi pajzsok rendszere. A középkori Németországban a hadi pajzs, *Heerschild*, jelképezte a hűbéres állapotot, a hűbérre való képességet (Lehensfähigkeit), lovagi módra (nach Rittersart) teljesítendő hadkötelezettség járván a hűbérrel. Ehhez képest a hűbéri hierarchia a hadi pajzsok (clipei militares) fokozataiban, sorrendjében jutott kifejezésre; de a H.-nek a jogi elméletben való kialakulására a hűbérjogi kapcsolaton kívül más, közjogi rendi szempontok is voltak — igazában nagyobb — befolyással. A XIII. sz.-beli jogkönyvek, a Szász és a Sváb Tükör, részletesen ismertetik a H.-t, de lényeges eltérésekkel. Az egykorú oklevelek adatainak figyelembevételével a következő sorrend állapítható meg: Az első hadi pajzs a királyé; a másodikat képviselik az egyházi fejedelmek; a harmadikat a világi fejedelmek, akik t. i. zászlós hűbért birnak a királytól; a negyediket és ötödiket a grófok és bárók; a hatodikat az eredetileg szolgai állapotú nagybirtokos ministerialisok; a hetediket a nem szabad származású vitézek (milites). Minthogy a király az összes hűbérurak hűbérura, vagyis főhűbérúr, mind a hét hadi pajzsot a király hadi pajzsainak *(scuta regis)* is mondják. Gyakorlati jelentősége a H.-nek csak annyiban volt, hogy a hadi pajzs lealacsonyitásának tekintették s «tiltották» azt, hogy valaki a vele egy fokon álló személytől, v. éppen alsóbb fokon lévőtől fogadjon el hűbért.

Hadi pénztárak, magasabb parancsnokságok pénztárai háború idején.

Hadi posta, l. *Tábori posta*.

Hadi pótdij, az a fizetéskülömbözet, amely a tiszteknek és legénységnek háború idején a rendes illetékeken felül kijár. Ez nálunk kitesz naponta: alantos tisztnek 5 K, századosnak 8, őrnagynak és alezredesnek 12, ezredesnek 15, tábornoknak 20, altábornagynak 24, hadtestparancsnoknak 30 koronát.

Hadi rendőrség, l. *Tábori csendőrség*.

Hadi robbanó zselatin, l. *Robbanó-szerek*.

Hadi röppentyűk, oly röppentyűk, melyeknek végére gránát van erősítve. A röppentyűt a hengeridomú tok hátulsó nyilásán kitóduló s a levegő ellentállását legyőzni kénytelen lőporgázok hajtják előre addig, amig az összesajtolt lőporlisztből álló röppentyű-töltés el nem égett, azután a röppentyű pályája lefelé fordul s a gránát kemény tárgyra való csapódásakor szétrobban. H. segélyével az angolok 1855-ben 60 fontos bombákat dobtak 1800 m. távolságból Szebasztopolba. A vontcsövű és a hátultöltő ágyúk használata óta H.-et többé nem használnak.

Hadi sarc alatt azokat a pénzbeli szolgáltatásokat értjük, amelyeket a megszálló sereg parancsnoka a megszállott terület népességére a rendes köztartozásokon felül kivet. Régebben H. alatt azt a pénzösszeget értették, amellyel valamely terület lakossága magát a fosztogatástól megváltotta. A szárazföldi háború törvényei és szokásai szerint H.-ot csakis a hadsereg szükségletének v. az illető terület közigazgatási szükségletének kielégítése céljából lehet kivetni (Loi et coutumes de la guerre sur terre, 49. szakasz), egyes egyéneknek cselekményei miatt azonban nem lehet az egész népességre pénzbüntetést kiszabni (50. szakasz). Ily kényszertartozások csak írásbeli paranccsal, önállóan parancsnokló tábornok

által vethetők ki. A beszedésnek az illető területen érvényes törvények és szabályok szerint kell történnie. Az átvett szolgáltatásról nyugtát kell adni (51. szakasz). L. még *Hadi kárpótlás.*

Hadi sárkány, Baden-Powell őrnagy által feltalált, hadi célokra szolgáló repülőgép, mely állítólag az angol-búr háborúban alkalmazást nyert.

Hadi sebészet v. *tábori sebészet*, a gyakorlati sebészettudománynak az a része, mely a háborúban ejtett sérülésekkel, tehát lőtt, szúrt és vágott sebekkel és ezek gyógyításával, továbbá ilyen sebek gyógyulásának lefolyását megzavaró tényezők tanulmányozásával, sebesültek szállításával stb. foglalkozik. L. *Katonai egészségügyi szolgálat.*

Hadisten, l. *Hadúr.*

Hadi szabályok, a háború viselésének szabályai. Ezek tekintetében az egyes államok között csak a XIX. sz.-ban jöttek létre részszerű megállapodások (1868-ik évi pétervári nyilatkozat, 1856-ik évi párisi tengerjogi nyilatkozat). Az 1874-ik évben Brüsszelben összegyült nemzetközi értekezlet azonban már a háború szabályainak v. jogának kodifikációját célozta. Az ekkor kiadott brüsszeli nyilatkozat alapján dolgozta ki az Institut de droit international a szárazföldi háború szabályainak kézikönyvét (Manuel des lois de la guerre sur terre) s ez a dolgozat vetette meg az alapját azoknak a szabályoknak, amelyek e tárgyban a hágai békeértekezleteken jöttek létre. Már az első hágai békeértekezleten (1899) létrejött oly egyezmény, amely szerint a szerződő felek a köztük felmerült háborúban az egyezményhez csatolt szabályok (Lois et coutumes de la guerre sur terre) megtartására kötelezik magukat, a második hágai békeértekezleten (1907) létrejött egyezmény pedig e szabályokat nemcsak kiegészítette, hanem megtartásukat azzal is szankcionálta, hogy az államokat az alájuk tartozó személyek által e szabályok megsértéséért felelőssé tette, amely felelősség kártérítés adásában is nyilvánulhat. Ezek a szabályok elsősorban a hadviselő felek fogalmát határozzák meg. Hadviselő felekhez tartoznak nemcsak a hadseregek, hanem a népsereg (milicia) és az önkéntes csapatok is, ha felelős személy áll élükön, külső jelről felismerhetők, a fegyvert nyiltan viselik s a háború törvényeit és szokásait betartják. Hadviselő félnek tekintendő még a meg nem szállott területnek az a népessége is, amely az ellenség betörésekor hazája védelmére fegyvert ragad, ezt nyiltan viseli s a szabályzathoz alkalmazkodik. A második fejezet a hadifoglyokkal szemben követendő elbánásról szól (l. *Hadi fogoly).* A harmadik fejezet a sebesültekkel és betegekkel szemben követendő bánásmód tekintetében a genfi egyezményekre (l. o.) utal. A szabályzat második részében az ellenségeskedésekről van szó. Ki van itt mondva az az elv, hogy a hadviselő feleknek nincs korlátlan joguk arra, hogy ellenfelük károsítására bármily eszközt használhassanak. Igy nevezetesen tilos méregnek, mérgezett fegyvernek használata, orgyilkos módra történő ölés, a magát megadó ellenség megölése, annak kihirdetése, hogy kegyelemnek helye nincs, oly fegyverek használata, amelyek szükség nélkül nagy fájdalmat okoznak, a békeköveti lobogóval vagy katonai jelvénnyel, ruhával való visszaélés, a genfi egyezmény jelvényének jogosulatlan használata, stb. Az ellenfél állampolgárait tilos kényszeríteni arra, hogy hazájuk ellen irányuló hadműveletekben részt vegyenek. Hadicselt használni szabad. Tilos védtelen városokat, helységeket, épületeket megtámadni vagy lövetni. A bombázásról, roham esetét kivéve, a hatóságot előre értesíteni kell. Ily bombázásnál az isteni tiszteletre szánt, a tudománynak, jótékonyságnak szentelt épületeket, műemlékeket, kórházakat kimélni kell, ha ezeket a lakosság megfelelőleg megjelöli. Tilos a helységeket fosztogatásra kiszolgáltatni. A magántulajdont csakis akkor szabad elvenni vagy szétrombolni, ha a háború érdeke sürgősen követeli. Hadikém a szabályzat szerint az, aki titokban v. álürügy alatt törekszik az ellenfél hadműveleteiről értesülést szerezni azon célból, hogy azt a másik féllel közölje. A kémet előző itélet nélkül megbüntetni nem szabad. A további fejezetekben a békekövetekről (l. o.), a kapitulációról (l. o.) s a fegyverszünetről (l. o.) van szó. Harmadik részében a szabályzat a katonai hatalom által megszállott területre vonatkozó közigazgatási természetü szabályokat tárgyalja. Nevezetes rendelkezései, hogy a család becsületét és jogait, a polgárok életét, a magántulajdont és a vallást, istenitiszteletet kimélendőknek jelentik ki a szerződő felek. Amint a fentiekből látszik, a háború szabályainak kodifikálása csakis a szárazföldi háború tekintetében történt meg. L. *Tengeri háború.*

Hadi szekerek, azok a járóművek, melyeket hajdan a városok, zárdák, községek az uralkodónak hadjáratok alkalmával rendelkezésére bocsátottak s melyek hadiszerek és élelmicikkek szállítására szolgáltak; megkülönböztetendők az ókorban használt kaszás és csatakocsiktól, valamint a husziták és Mátyás királyunk által használt harcszekerektől.

Hadi szemle, valamely hadsereg egyes részeinek a hadúr vagy más magasrangú tiszt által való megszemlélése.

Hadi szertár, l. *Arzenál.*

Hadi szervezet, l. *Hadrendszer.*

Hadi szerződések v. másként *kartellek*, azok az államszerződések, amelyek a háborúba keveredett felek közt a háború tartamára bizonyos állandó magatartás biztosítása (bizonyos helységek semlegesítése, foglyok kicserélése, stb.) céljából köttetnek. Szükebb értelemben azonban H.-nek nevezzük a két hadviselő fél parancsnokai közt ideiglenes természetű magatartásra vonatkozólag kötött szerződéseket (halottak eltakarítása, kapitulációk, stb.). Ide tartozik a fegyverszünet is. L. *Kapituláció, Békekonferenciák, Háború.*

Hadi szintér (ném. *Kriegsschauplatz),* az a terület, melyen a háború folyik. Tágabb értelemben véve nemcsak az a területrész tartozik ide, melyen a csapatok mozognak és harcolnak, hanem az is, ahonnan és amelyen keresztül a különféle seregszükségletek a csapatokhoz előretolatnak. H.-ül csak a jó közlekedő vonalakkal biró, elég vízbő és nem túlságos hegyes terület alkalmas. L. *Csatatér* és *Ütközettér.*

Hadi szokás (ném. *Kriegsgebrauch, Kriegsmanier, Kriegsraison*) alatt azokat a szabályokat értjük, amelyek szerint a háborúban az ellenféllel bánni kell. Ezeket a szokásokat a hágai békeértekezleteken létrejött egyezmények körvonalozzák. L. még *Háború* és *Hadi szabályok*.

Hadi szolgálat, régebben a. m. tábori szolgálat, azaz tágabb értelemben a hadcsapatok tevékenysége háborúban, szűkebb értelemben pedig a biztosítási és kémszemle-szolgálat az illető hadcsapatok mozdulatainak biztosítására és az egymással való folytonos összeköttetés fentartására.

Hadi szolgáltatások, azok a kötelezettségek, amelyeket az állampolgárok az adó és a védkötelezettség lerovásán felül ingyen, vagy a szolgáltatás teljes ellenértékéül nem tekinthető kárpótlás fejében a hadierő szükségleteinek kielégítése céljából teljesíteni tartoznak. A H. egy része béke idejében is fennáll; ilyen különösen a beszállásolás, a katonai műveletekre szükséges földterületek átengedése (1879:XXXVI. és 1895:XXXIX. t.-c.), a katonai előfogatok szolgáltatásának kötelessége. Mozgósítás, sőt már hadiállományra való kiegészítés esetében is a H. köre sokkal kiterjedtebb: ily esetben minden munkaképes, 50 éven aluli férfit személyes szolgálatok teljesítésére lehet kötelezni s minden ingatlannak, azonkívül a járóműveknek, állatoknak, közlekedési tárgyaknak, üzemeknek, ipartelepeknek, élelmicikkeknek, takarmánynak, stb. átengedése követelhető. A H. teljesítésére vonatkozó kötelezettség kezdetének és megszűnésének időpontját a honvédelmi miniszter hozza köztudomásra (1912:LVIII. t.-c.). A lovakat lóállítási járások szerint már béke idején összeírják, osztályozzák és nyilvántartják; a járművek szintén állandóan össze vannak írva (1912:LXIX. t.-c.).

Hadi szövetség, államoknak valamely hadjárat tartamára való szövetsége. Ilyen pl. a balkáni államoknak 1912. évi H.-e a Törökország ellen viselendő háború tartamára. L. még *Szövetség* és *Állam*.

Haditanács v. *főhaditanács*, 1850-ig Ausztriában a legfőbb katonai hatóság, mely a hadviselést s általában az egész hadügyet intézte. Az udvari haditanács elnöke a fejedelem v. ennek képviselője volt. Háborúban néha a vezérek a főbb tiszteket H.-ra hívják össze, hogy fontos elhatározások előtt alárendeltjeik nézeteit megtudják, v. hogy azokat merész vállalatok végrehajtására lelkesítsék. Várparancsnokok bizonyos viszonyok között kötelesek a szabályzatok által kijelölt egyéneket haditanácskozásra összehívni.

Hadi tánc a. m. *fegyvertánc* (l. o.)

Hadi táskalőszer, a katona által háborúban testén magával hordandó töltények. A gyalogságnál az altiszt részére 40, az őrvezető és gyalogos részére 120; ennek kiegészítésére a lőszerkocsikon lőfegyverenként még 40 töltény van. A lovasságnál a H. karabélyonként 50, forgópisztolyonként 30, a tüzérségnél forgópisztolyonként 30, az utászcsapatoknál az altiszt számára 30, az őrvezető és utász számára szintén 30 töltény van H.-ül rendszeresítve. A tüzérségnél lövegenként 126 lövés áll rendelkezésre. Ezen első töltényszükséglet pótlása a hadosztály-lőszertelepekből történik, mely 4 gyalog- és 4 ágyúlőszeroszlopra tagozódik; ezekben lőfegyverenként 160, lövegenként 370 töltény van s így összesen rendelkezésre áll: lőfegyverenként 320, lövegenként mintegy 500 töltény, ami egy csatanapra éppen még elegendőnek mondható.

Hadi táviró v. *tábori táviró*, katonai célokra szolgáló táviró, melynek legelől levő részeit maga a csapat, a hadsereg- és hadtápkörletben levő részt pedig a különböző táviró- és telefonosztagok állítják fel; utóbbiaknak feladata háborúban a szükséges távirdai vonalakat és állomásokat felállítani és forgalomba venni, esetleg a meglevőket hasznavehetetlenné tenni és az ellenséges országban levő távirdai vonalakat használatba venni vagy elrontani.

Hadi tengerészet v. *hadtengerészet*, l. *Flotta* és *Tengerészet*.

Haditengerészeti akadémia, l. *Tengerészeti akadémia*.

Hadi terhek a. m. hadi szolgáltatások (l. o.). L. még *Hadi adó*.

Hadi térképek oly méretekben vannak felvéve, melyekkel minden katonailag fontos tárgy feltüntethető. Erre a természetes hossz $^1/_{100000}$ mérete elég. A talaj emelkedései vagy az egyes pontok magasságának megjelölése által valamely sempont fölött v. egyenlő távolságú vízszintes rétegvonalak által ábrázoltatnak. E térképeken kívül még tájrajzi térképek szükségesek (nagyobb méretekben $^1/_{50000}$, $^1/_{25000}$ stb.) ütközet-, ostrom- stb. tervek készítésére.

Haditerv, a sereg főparancsnoka által összeállított terv, mely az egész hadjáratnak mily módon való viselését szabályozza. Ez a terv a kölcsönös erő- és egyéb viszonyok alapján mindenekelőtt megállapítja, hogy a hadjárat támadólag avagy védőleg viseltessék-e; szabályozza az erők csoportosítását a hadászati felvonulás területén és az azt követő első hadműveletekre az első döntő összecsapásig. A további működés az utóbbinak kimenetelétől függ, mely esetleg az eredeti haditerv megváltoztatását is vonhatja maga után.

Hadíth (arab) a. m. elbeszélés, különösen a vallás körében oly hagyományos és a hitelesség külső formáját mutató elbeszélés, melynek tárgyát Mohammed próféta cselekvései vagy mondásai képezik; a H.-ot a Korán (l. o.) mellett a mohammedán vallás legelőkelőbb forrásának tekintik. Az iszlám II. századában kezdték a vallásos életre vonatkozó H.-ok rendszeres gyüjtését; a legrégibb gyüjtemény e téren Málik ibn Anasz medinai vallástudós (megh. 795.) *Al-Muvaita* (Az egyengetett út) c. gyüjteménye. Minthogy nagyon korán kezdtek a prófétának mindenféle hamis és hitelnélküli mondást tulajdonítani, már a III. sz.-ban kezdik a H.-hagyomány óriási módon összegyült anyagát megrostálni és a kritikailag igazolt H.-okat külön gyüjteményekbe foglalni. A leghíresebb (*Szahih*, azaz hibátlan-nak nevezett) gyüjtemények szerzői *Al-Bukhári* (megh. 869.) és *Muszlim* (megh. 874.). Ezeken kívül még számos H.-gyüjtemény keletkezett; de kánoni érvényt a két említetten kívül csak négynek tulajdonítanak, melyeknek szerzői *Abú-Dávúd* (megh. 888.), *Al-*

Tirmidzi (megh. 892.), *Ibn-Mádzsa* (megh. 896.) és *Al-Naszái* (megh. 915.) E hat H.-gyüjteményt együtt «a hat könyv» (al-Kutub al-szitta) nevezet alatt foglalják össze és a vallástörvény kánoni forrásának tekintik. Mind a hat gyüjtemény keleten eszközölt kiadásokban hozzáférhető. Európai kiadásban csak Al-Bukhári gyüjteménye jelent meg *Krehl*-től (Le Recueil des traditions mahométans, Leiden 1862—1868, 3 kötet; 4. kötet *Juynboll*-tól u. o. 1908); Al-Bukhári gyüjteményéből Houdas és Marcaistól francia fordítás készül (eddig 3 köt. Paris 1906 és kk.); egy későbbi gyüjteményt teljesen lefordított *Matthews* (Kalkutta 1809, 2 köt.). V. ö. *Goldziher*, Az iszlám (Budapest 1881, II. fejezet); ugyanattól Muhammedanische Studien II. köt. (Halle 1890).

Hadi tifusz a. m. *háborútifusz*, l. *Járványok*.

Hadi tisztelgés, tisztelgés valamely vár átadásánál, az ellenség fegyverletételénél, elesett ellenséges főtiszt temetésénél stb. A H. utóbbi esetben katonai kíséretből s a sír fölötti üdvlövésekből, az előbbi esetekben pedig azon engedélyből áll, hogy a legyőzött ellenség zeneszóval s kibontott zászlókkal, esetleg néhány ágyúval vonulhasson el.

Hadi törvények, csakis a háború idejére szóló büntető határozatok a sereg és annak kíséretét képező személyek számára, melyek a béketörvényeknél jóval szigorúbbak.

Hadi törvényszék, l. *Katonai biráskodás*.

Hadi tudomány, *hadi művészet*, mindannak összefoglalása, ami a háború művészetére, tudományos fejlődésére és történetére vonatkozik. A H. a következő ágakra oszlik: 1. *a hadi célok tana* (hadi-politika); 2. *a hadieszközök tana* (hadseregszervezés, katonai közigazgatás, a csapatok felfegyverzése és felszerelése, a várépítészet, a haditengerészet stb.) és mindkettőre támaszkodva: 3. *a hadieszközök háborúra való alkalmazásának tana*. Utóbbi a *hadászatra* (a hadjárat nagyban való vezetésének elvei) és a *harcászatra* (a magasabb rendelkezések gyakorlati kivitele a csapatok által) tagozódik. Úgy a hadászat, mint a harcászat tanulságait a *hadtörténelemből* (l. o.) meríti. A H. mellékágai: a fegyvertan, erődítészet, katonai földrajz, tereptan és katonai felvétel stb. V. ö. *Clausewitz*, Vom Krieg (5. kiad. Berlin 1905); *v. Bloch*, Der Krieg (u. o. 1899, 6 köt.); *Henry*, L'esprit de la guerre moderne (2. kiad. Paris 1894); *Willisen*, Theorie des grossen Krieges (2. kiad. Leipzig 1869, 4 köt.); *Rüstow*, Die Feldherrnkunst des XIX. Jahrhunderts (3. kiad. Zürich 1878, 2 köt.); *v. d. Goltz*, Das Volk in Waffen (5. kiad. Berlin 1899); u. a., Krieg- u. Heerführung (u. o. 1901); *Verdy du Vernois*, Studien über den Krieg (u. o. 1892. még befejezetlen); *Cardinal v. Widdern*, Der Kleine Krieg u. der Etappendienst (2. kiad., Berlin 1899, 3 rész); *v. Boguslawski*, Der Krieg in seiner wahren Bedeutung für Staat und Volk (Berlin 1892); *Scherff*, Von der Kriegführung (u. o. 1883); *Woinovich*, Elemente der Kriegführung (2. kiad. Wien 1901); *Jähns*, Handbuch der Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance (Leipzig 1880).

Hadi tűzszerészet, az a tudomány, amely a tüzérség által használt és a szertüzérség által készített mindenféle lövő, robbanó, világító stb. szerek összeállításával és készítésének legelőnyösebb módjával foglalkozik.

Hadi utak, nagyobbára és elsősorban katonai célokra készült utak. A rómaiak által épített H. még most is méltán bámulat tárgyai; ezek közül a legrégibb a 312. évben Appius Claudius cenzor által épített Via Appia, mely Rómából Capuáig vitt. A rómaiak által épített összes H. hossza állítólag 6650 km.-t tett ki. Újabban a vasutak fokozatos fejlődése folytán a seregszükségletek utánszállításánál ezek vették át a főszerepet, anélkül azonban, hogy a kocsiutak katonai szempontból fontosság tekintetében bármit is veszítettek volna, sőt ellenkezőleg, a modern mótorkocsi és automobil-hadiforgalom lebonyolíthatása szempontjából a jó országutak még nagyobb fontosságra tettek szert, mint annak előtte.

Hadi üzem lép életbe a vasutaknál a hadi színtéren v. ahhoz közel katonai közegek és hatóságok felügyelete alatt. Ha a forgalom lebonyolítását kizárólag katonai közegek végzik, akkor *katonai üzem*-nek is szokás nevezni. Igy pl. nálunk a bosnyák vasutak sokáig katonai üzem alatt állottak.

Hadi zászló, l. *Zászló*.

Hadizenet, l. *Hadüzenet*.

Hadjab, l. *Adiabene*.

Hadjárat (franc. *campagne*) a. m. egy hadi szinhelyen egyfolytában végrehajtott hadműködések összessége.

Hadjárati emlékjelek, hadjáratok és nevezetesebb hadi események emlékére készített díszjelek azok számára, kik az illető hadjáratban tényleg részt vettek. Ausztriában és Magyarországon az 1813—14-iki francia hadjárat emlékére alapítottak emlékjelet (l. *Hadsereg-kereszt*). Később az 1848. és az 1866. Tirol védelmében, továbbá az 1864. Dánia elleni hadjáratban részt vett katonák számára vertek H.-et. I. Ferenc József uralkodásának negyedszázados évfordulója alkalmával 1873. szintén alapított egy hadjárati emlékjelet, az uralkodása alatt viselt hadjáratokban részt vett katonák számára (l. *Hadi érem*.)

Hadjer, Stankovac pk.-hez tartozó adók. Zágráb vm. glinai j.-ban, (1910) 272 horvát lak.; u. p. és u. t. Glina.

Hadjog, helyesebben *hadi szokásjog*, a nemzetközi jognak azon, háború alatti viszonyokra vonatkozó tételei, melyek szerint a civilizált népek hadvezérei adandó alkalmakkor eljárnak. Ma H. alatt azokat a szabályokat kell érteni, amelyek a hágai békeértekezleteken jöttek létre s amelyek a szárazföldi háború törvényeit és szokásait foglalják magukban. L. *Hadi szabályok*, *Háború*, *Hágai békeértekezletek* és *Nemzetközi hadijog*.

Hadkiegészítés, az a hatósági tevékenység, amely a haderő (közös hadsereg és honvédség) megalkotására, szervezésére vonatkozik. Legnevezetesebb mozzanatai a haderő, mint külön szervezett test kötelékébe való felvétel, nevezetesen a besorozás és a felavatás. A haderő kiegészítése Magyarországon a véderőről szóló 1912: XXX. t.-c. értelmében első sorban az általános és személyes védkötelezettség alapján történik, de a meghatározott fizikai és szellemi kellékek igazo-

lása mellett önkéntes belépésnek is helye van. A hadkiegészítési ügy nem tartozik a hadügynek azon részei közé, amelyek Ausztriával közösek, hanem az 1867. évi XII. t.-c. rendelkezései szerint mind törvényhozási szabályozása, mind pedig kormányzati — közigazgatási — intézése külön ügye Magyarországnak.

Hadkiegészítő hatóságok, azok a hatóságok, amelyek a közös haderő és a honvédség kiegészítésénél közreműködnek. A legfelső fokú hadkiegészítési hatóság Magyarországon a m. kir. *honvédelmi miniszter*, aki a közös hadsereg kiegészítésére nézve a védtörvény (1912 : XXX. t.-c.) és végrehajtási rendelete által meghatározott ügyekben részben önállóan, részben a hadügyminiszterrel egyetértőleg jár el. A honvédelmi miniszter vezetése alatt részt vesznek a hadkiegészítési ügy intézésében a hadtesti vagy hadterületi parancsnokságok (Corps-Commanden), a honvédségre a honvédkerületi parancsnokságok ; továbbá a törvényhatóságok és a községek tisztviselői, nevezetesen a járási tisztviselő, a városokban az ú. n. katonaügyi előadó, a községekben az elöljáróság. Ezeken felül vannak hatósági orgánumok, melyeknek kizárólagos vagy legfőbb rendeltetése a hadkiegészítés intézése lévén, speciálisan vagy szorosabb értelemben véve H.-nak neveztetnek, ezek: *a)* a császári és királyi hadkiegészítési parancsnokságok: az egész monarchiában 112 ilyen parancsnokság van szervezve ; *b)* a honvédkiegészítő parancsnokságok, szám szerint 32 ; ezekkel kapcsolatosan működnek a népfölkelési kiegészítés előkészítésére rendelt népfölkelési nyilvántartási közegek ; *c)* a *sorozó bizottságok* ; ez utóbbiak háromfélék, ú. m. mozgó, állandó és rendkívüli sorozó bizottságok. A mozgó sorozó bizottság feladata a rendes újoncállítás (fősorozás) végrehajtása. Számukat a honvédelmi miniszter a szükséghez képest állapítja meg, de minden hadkiegészítési kerületben legalább egy ilyen bizottság szervezendő. Az állandó sorozó bizottságok minden hadkiegészítési kerület székhelyén, szükség esetén a székhelyen kívül szerveztetnek ; feladatuk az *utóállítás*, vagyis a fősorozásról, akár vétlenül, elmaradott hadkötelesek, valamint a családtagoknak megvizsgálása. Rendkívüli sorozó bizottság az, melyet a honvédelmi miniszter a védtörvény 17. §-a alapján oly sorozó járásokba küldhet ki, hol a hadkötelezettség elólí szökés nagyszámban fordul elő.

A sorozó bizottságokat elemeiknél fogva *vegyeseknek* nevezik ; bennük ugyanis a közös hadsereg s a magyar királyi honvédség tisztein kívül polgári, nevezetesen törvényhatósági tisztviselők is részt vesznek. Megjegyzendő azonban, hogy a sorozó bizottságok határozataikat bizottságilag hozzák. Különös hadkiegészítési szervek : a *vegyes felülvizsgáló* bizottságok, melyek a hadképesség és családtagok keresetképessége kérdésében másodfokulag és rendszerint véglegesen döntenek ; tov. a *miniszteri felülvizsgáló bizottság*, mely a honvédelmi minisztériumban működik és az állandó vegyes felülvizsgáló bizottságok által besorozott hadkötelesek hadképessége tekintetében határoz.

Hadkötelezettség a. m. katonakötelezettség, az állam véderejében résztvétel kötelezettsége ; a H. általános és azt minden állampolgárnak személyesen, a véderőről szóló törvény (1912 : XXX. t.-c.) rendelkezései szerint kell teljesítenie. A H. magában foglalja : az állítási kötelezettséget (l. *Állítás*), a szolgálati kötelezettséget és a népfölkelési kötelezettséget.

Hadkötelezettség alól való mentesség, a tényleges békeszolgálat alóli mentességek. A védtörvény az alkalmas és segédszolgálatra alkalmas hadkötelesekre háború esetére szolgálati mentességet nem ad, hacsak a nélkülözhetetlen közhivatalnokok s a forgalmi intézetek nélkülözhetetlen alkalmazottainak mentességét (Védtörvény 57. §.) ilyennek nem tekintjük. A tényleges békeszolgálat alóli mentességet a következők élvezik : *a)* Azok a hadkötelesek, akik az újoncszükséglet fedezésére már nem szükségesek, tehát a tényleges szolgálatra igénybe nem is vehetők. Hogy kiket mentesítenek ezen okból, azt a méltánylásra való érdemesség foka szerint a vegyes bizottságok döntik el. *b)* A bevett és elismert vallásfelekezetek papjelöltjei, papnövendékei és lelkészei, segédlelkészei, szerzetesei. *c)* Örökölt mezei gazdaságok birtokosai, ha birtokukon maguk gazdálkodnak s ha annak jövedelme elegendő egy öttagú család önnálló eltartására, de viszont nem haladja túl az ily mérvű jövedelem négyszeres összegét. *d)* Családi viszonyai folytán mentes : 1. a keresetképtelen apának vagy özvegy anyának egyetlen fia, v. ha fiu nincs, egyetlen veje, ha azok a körülmények, melyek a vő igényét megállapítják, nősülése időpontjában még fenn nem állottak ; 2. az apa halála után a keresetképtelen nagyapának vagy özvegy nagyanyának egyetlen unokája, ha azoknak fiuk nincs ; 3. teljes árvaságra jutott testvéreknek egyetlen fitestvére vagy féltestvére, valamint atyátlan árváknak egyetlen féltestvére. *e)* A teljes törvényes igénnyel nem biró családfentartók és mezőgazdák, ha különös méltánylást érdemlő körülmények forognak fenn. Mindezek általában a póttartalékba jutnak és a póttartaléki kiképzési és fegyvergyakorlati békeszolgálatnak eleget tenni tartoznak, kivételével a papjelölteknek, papnövendékeknek, noviciusoknak, kik ez alól is mentesítve vannak.

Hadl *Rikárd*, szobrász és grafikus, szül. 1877 jan. 11. Bécsben Zumbuschnál tanult mintázni, aztán Rothschild báró támogatásával Olaszországban folytatta tanulmányait, főképp a grafikára helyezve súlyt. 1900-ban Bécsben megkapta az osztrák nagydíjat, 1909. gyüjteményes kiállítása volt Budapesten a Nemzeti Szalonban.

Hadlaub *(Hadloup), Johann*, középkori német lantos költő, megh. 1340 előtt. Dalait kiadták Ludwig Ettmüller (1841) s Karl Barthl (Schweizer Minnesänger 1886). Életét megirta J. A. Schleicher 1889. Egyik költeményében megemlíti Manesse Rüdiger (1252—1304) zürichi polgárt és fiát Jánost (megh. 1297), kik daloskönyveket gyüjtöttek, s ezért a minne-dalok egyik legszebb (heidelbergi) kéziratát e családtól származtatták és Manesse-félének nevezték el. Emlékét G. Keller újította fel egyik zürichi novellájában.

Hadley (ejtsd: heddli), 1. *George*, angol fizikus. Életéről alig tudunk valamit, csak annyit, hogy a londoni akadémia tagja volt. Tőle származik a

passzátszelek helyes elmélete, melyet a Philosophical Transactions című akadémiai kiadvány 1735-iki évfolyamában ír le (l. *Hadley-féle elv).*

2. *H., Henry,* amerikai zeneszerző, szül. 1871. Sommervilleben, Chadwich és Dvorak tanítványa, Garden-Cityben (Long-Island) orgonás. 1902-ben megnyerte a Paderevszki-díjat. Művei: Kantáték, szimfonikus költemény, operett, ballettsuite, dalok, zongoradarabok.

3. *H., James,* amerikai filológus, szül. Fairfieldben (New York állam) 1821 márc. 30., megh. New Havenben 1872 nov. 14. 1845-ben a new haveni Yale-College-ben az ókori történelem rendkívüli tanára, 1851. u. o. a görög nyelv rendes tanára lett. Nemcsak kiváló nyelvész, hanem kitünő jogász is volt és a Common Lawról is tartott előadásokat. Fő munkái: Greek Grammar (1860); A Brief History of the English Language (1864, Webster's American Dictionary of the English Language bevezetése); Elements of the Greek language (1869). Összegyüjtött tanulmányait Philological and Critical Essays c. 1873. William D. Whitney adta ki.

4. *H., John,* angol mechanikus, a londoni akadémia tagja és később alelnöke. Születési évét nem ismerjük, megh. valószinüleg Londonban 1744 febr. 15. Ő írta le először a szextánsnak nevezett fontos szögmérő műszert: New instrument for taking angles (Philosophical Transactions 1731) c. értekezésében.

Hadley-féle elv megállapítja a légáramlás irányának eltérítését a föld forgása következtében. Hadley törvényét 1735. közölte a Philosophical Transactions-ban és arra alapította, hogy valamely test, midőn a délkör mentén mozog, eredeti forgási sebességét is igyekezik megtartani és ez által az északi félgömbön jobbra, a déli félgömbön balra téríttetik.

Hadmentességi adó, l. *Hadmentességi díj.*

Hadmentességi díj, másképp *hadmentességi adó* alá az olyan védköteles korban levő férfiak tartoznak, akiket a katonai szolgálat alól valamely okból felmentettek. A H. tehát a katonai szolgálatnak méltányos gazdasági egyenértéke gyanánt jelentkezik. Fennáll Svájcban, Franciaországban, Romániában, Szerbiában, Bulgáriában, Törökországban, Görögországban, Oroszországban, Portugáliában, Ausztriában és hazánkban. Nálunk a H.-at az 1880. XXVII. t.-c., az 1883. évi IX. t.-c. és az 1909. X. t.-c. szabályozza. H.-at kötelesek fizetni: 1. a hadi szolgálatra végleg alkalmatlanoknak talált védkötelesek; 2. azok, akiket a 12 évi katonai szolgálati idő eltöltése előtt oly testi fogyatkozás miatt bocsájtanak el, amely nem tette őket keresetképtelenekké s akiknél a testi fogyatkozás nem a katonai szolgálat teljesítésének következménye; végül 3. azok a védkötelesek, akik a törvényes szolgálati idő letelte előtt az osztrák-magyar monarchiából kiköltöznek. A H. fizetése alól fel vannak mentve: 1. a keresetképtelenek, amennyiben egyszersmind vagyontalanok is; 2. a községélyben részesített szegények; 3. háború esetén a nem katonai, hanem egyéb hadi célokat előmozdító szolgálatra és a népfelkeléshez behivottak a szolgálatteljesítés éveiben; 4. papok, papjelöltek, papnövendékek, hitoktatók, néptanítók és néptanítójelöltek; 5. a póttartalékosok. A H.-fizetési kötelezettség a végleges felmentés évétől kezdve a védkötelezettség egész idejére vagyis 12 évig, illetőleg időközbeni elbocsátás esetén a védkötelezettség hátralevő idejére terjed. A H. tételei 6 K-tól progresszive 240 K-ig emelkednek, ennél magasabb adótétel nincs. A magasabb adótételek a kivetett összes állami egyenesadók nagyságához igazodnak. A H. minden év október hó 1-én esedékes és legkésőbb november hó 15-ig egyszerre fizetendő. A fizetés rendszerint közvetlenül a védkötelest terheli, azonban a cselédek, segédek és segédmunkások H.-át a munkaadó tartozik megfizetni, ki a fizetett összeget azután az illetők béréből levonhatja. A H. fizetésének kötelezettsége *megszünik: a)* a díjköteles egyén halálával; *b)* ha a díjköteles a közellátásban részesített szegények sorsára jut; és végül *c)* a monarchia egyik államterületéről a másikba való költözés által arra az államterületre nézve, amelyből az illető kiköltözött. Addig, amíg a díjfizetési kötelezettség tart, tartozik a haddíjköteles legkésőbb minden év március havában annál a községnél (városnál), ahol állandóan tartózkodik, az erre a célra ingyen kiszolgáltatott nyomtatványon a H. kivetéséhez szükséges adatokat bejelenteni. Aki ezt elmulasztja, a reá jogerősen kivetett díj 3—6-szorosában megállapítandó pénzbirsággal büntetendő. A H. egy része az ú. n. H.-alap képzésére szolgál, mely a rokkantak eltartásának javítására, továbbá a háborúban meghalt katonák gyámoltalan özvegyeinek és árváinak ellátására használandó fel, ezenkívül béke idejében elhalt tisztek és legénység özvegyeinek és árváinak ellátására is igénybe vehető. Másodsorban a H. egy része a mozgósítás esetében behívottak gyámoltalan családjainak segítésére van szánva. Az ezeken felül még fennmaradó összeg az államkincstár javára esik. H. címén Magyarországban az 1913. évre 4.800,000 korona bevétel irányoztatott elő.

Hadmérnök, l. *Mérnök, Műszaki csapatok és intézetek.*

Hadmérnökigazgatóság, minden hadtestparancsnokságnál van egy-egy, a hadmérnöki szolgálat ellátására és vezetésére. Az igazgatóságok vezetői mérnökkari törzstisztek.

Hadmester, eredetileg hadvezér, a középkorban valamely lovagrendhez tartozó tartomány főnöke, ki tartománya lovagjait háborúban vezényelte; nevezetesen a János-rendi lovagok (Johanniták) nagymestere.

Hadmező, régente az a hely, vidék, tartomány, melyen az ellenséges felek hadat viseltek. Megfelel a mostan használt *hadiszinhely* szónak.

Hadműködés (ném. *Operation),* a hadiszinhelyen levő seregrészek meneteinek, ütközeteinek és csatáinak összessége képezi a hadiszinhelyen levő hadierők H.-ét.

Hadműveletek (ném. *Operationen)* alatt nagyobb seregtestek vállalatait értjük. A csapatok és seregtestek tevékenysége nyugvásban, menetekben és harcban nyilvánul s ezen tevékenységek összessége adja a H.-et, ezek összessége valamely háború egész tartama alatt a *hadjárat* fogalmát. Vannak támadó, védő, várvívó stb. H.

Hadműveleti alap (ném. *Operationsbasis*), az a terület, amelyből a hadműveletek kiindulnak.

Hadműveleti iroda (ném. *Operations-Kanzlei*), a vezérkarnak egyik osztálya, mely békében a hadgyakorlatok tervezését végzi, háborúban pedig a hadműveletek terveit készíti és azok végrehajtásánál közreműködik, illetve azokat ellenőrzi.

Hadműveleti szünet, mindkét fél egyetértésével a hadműveletek közben halottak eltemetése, sebesültek ellátása v. egyéb célból beálló szünetek bizonyos előre meghatározott időtartamra, melynek leteltével az ellenségeskedések vagy újból kezdetüket veszik, vagy a megkötött békével teljesen abbahagyatnak.

Hadműveleti tárgy (ném. *Operationsobjekt*) az, amely ellen a seregek és seregrészek hadműveletei intéztetnek. Ez rendszerint az ellenség ereje, illetve az azt körülvevő futólagos, tábori v. állandó erődítések, várak stb.

Hadműveleti terv (ném. *Operationsplan*), a magasabb parancsnokok, seregvezetők elhatározásából eredő azon alapgondolat, mely szerint az egyes hadműveleteket végrehajtani szándékoznak. Ez az alárendelt csapatokhoz kivitel végett intézkedések és parancsok alakjában jut. L. *Haditerv*.

Hadműveleti vonalak (ném. *Operationslinien*), a hadműveleti alapból kiinduló mindazon vasutak, vizi és szárazföldi utak, amelyeket a sereg saját céljaira felhasznál.

Hadnagy (franc. *lieutenant*, az olasz *luogotenente* [helyettes] szóból alkotva), 1. legrégibb és legeredetibb értelemben a nemzetség feje, ki a nemzetség harcosait harcba is vezette; 2. több nemes család, vagy egész nemes helységek, közbirtokosságok által választott főnök, pl. a nemesek hadnagya; 3. némely alföldi vidéken községi vagy megyei rendőr; 4. városokban rendőrségi tisztviselő, ki rangra nézve az alkapitány után következik; 5. katonaságnál a tiszti rang legalsóbb foka. Régente hadvezért is jelentett.

Hadnagyőrmester (ném. *Feldwebelleutnant*), a német hadseregben mozgósítás esetén tartalékos altisztekből a hiányzók pótlására kinevezett tartalékos tisztek.

Hadnép, régente a. m. fegyverviselők csapata, sereg és egyáltalában katonaság.

Hadolt, l. *Haholt*.

Hadonázás, a végtag szabálytalan előrevitele, amikor az állat nem ingaszerűen viszi előre a végtagját, hanem a lába végével kifelé irányuló ívet ír le. A H. olyan rendellenes lábállás következménye, melynél a végtag tengelye befelé csavarodott, minő pl. a lócsállás és a hegyfaltipróállás. Minthogy a H. felesleges energiapazarlással jár, ennek folytán ilyen állat hamarabb fárad, mint a szabályos járású.

Hadoszlop. Több egymásután haladó, egy közös vezér alá rendelt seregrész egy H.-ot képez.

Hadosztály (*divisio*), a legkisebb, önálló hadműködésekre képesített seregrész. Vannak gyalog és lovas H.-ok. A gyalog H.-t alkotják: 2 gyalogdandár-parancsnokság, 14—15 gyalog- (vadász-) zászlóalj, 2—4 lovas-század, egy ágyusezred és egy tarackosztályból álló tüzérdandár, egy vonatszázad, a törzscsapatok, egy vagy több utász-század, továbbá a hadosztály-lőszertelep, egy gyalog H.-egészségügyi intézet és megfelelő számú tábori élelmező oszlop. Egy-egy gyalog H. 11—15 ezer gyalogharcossal, 400—600 lovassal és 24 ágyúval vonul a hadszinhelyre, élelmezési létszáma mintegy 20,000 ember és 2400 ló. A lovas H. elvileg csak két fegyvernemből: lovasságból és tüzérségből állíttatik össze és a lőszertelep kivételével hasonló módon szereltetik fel a szükséges élelmezési és egészségügyi intézetekkel, mint a gyalog H. 24 lovas-század és egy lovagló ütegosztály képezik harcra hivatott részeit. 2—3 H. hadtestet alkot.

Hadosztályegészségügyi intézet. Feladata a menet-, nyugvás- és harcközben megbetegedett és megsebesült katonák gyógykezelése és biztonságba helyezése; minden gyalog- és lovashadosztályhoz 1—1 H. nyer beosztást, mely a következő részekre tagozódik: a betegek és sebesültek szállítására szolgáló és 9 járóműből álló *segélyhelykocsilépcsőre*, melyből két segélyhely alakítható. Ezek közelében létesül a *könnyű sebesültek állomása*, mely, mint neve is mutatja, a könnyen sebesülteket fogadja magába. Valamivel hátrább van a *kötözőhely*, ahol a sebesültek kötéssel láttatnak el. Evvel rendszerint helyileg egyesítve állíttatik fel az *ambulance*, mely a nehéz sebesülteket fogadja magába. A 11 kocsit számláló *sebesültszállító oszlop* a szállítható betegek visszaszállítására szolgál a vasúti vagy gőzhajó-állomásokig, illetve közvetlenül a kórházakba.

Hadosztálygyakorlat, oly gyakorlat, amelynél dandárok v. hadosztályok gyakorlatoznak egymás ellen.

Hadosztálylovasság. A gyalog hadosztályokhoz a felderítő, biztosító és összekötő szolgálatra beosztott 2—3 lovas századot nevezik H.-nak.

Hadosztályparancsnok (*divisionarius*), altábornagy v. vezérőrnagy; ő reá van bizva a gyalog v. lovas hadosztályhoz tartozó összes csapatok katonai vezénylése és a gazdászatkezelési szolgálat vezetése.

Hadosztályparancsnokság, áll: 1. a vezérkari osztályból, melynek élén egy vezérkari törzstiszt áll; 2. a hadosztály hadbiztosságából, a csapatok gazdászatkezelési szolgálatának ellenőrzésére. A H.-hoz tartozik továbbá egy törzsorvos, mint hadosztályorvosfőnök, a katonai törvényszék és a katonai lelkészet. A H. személyzete képezi a H. törzshadiszállását (Divisions-Stabsquartier), mely megjelölés azonban újabb időben már nem használatos.

Hadosztálytüzérség, az egy hadosztályhoz beosztott tüzércsapatok összessége; rendszerint 1 tábori ágyúezred és azonkivül esetleg még egy tarackütegosztály.

Hadow (ejtsd: hédó), *William Henry*, angol zeneszerző és zenetudós, az Oxford history of Music kiadója, szül. 1859 dec. 29. Elsingtonban. Darmstadtban és Oxfordban tanult. Művei: Kantáték, himnuszok, hegedű- és zongoraszonáták, kamarazeneművek és több értekezés a zenetörténet köréből.

Hadöv v. *vitézöv*, szolgálati jelvény, melyet a tisztek a váll, csipő v. kar körül hordanak.

Hadra kelt sereg, az állam serege azon pillanattól kezdve, midőn hadműveleteit már megkezdte.

Hadramaut, Dél-Arábia egyik országa, amelyet D.-en 400—500 km. hosszúságban az Arab-tenger, Ny.-on Jemen, K.-en Sir és Mahrah, É.-on a sivatag határol. Általában hegyes ország, amely termékeire és klimájára nézve olyan, mint Jemen. A szelid lejtőjű tengermelléket számos izolált kopár domb és kis hegylánc takarja, amelyeknek legmagasabb csúcsai 450—500 m. magasak; ahol alluvium van, ott vannak az oázisok. E déli zóna egy, a tengerparttal egyenlőközüen vonuló hegyláncig terjed, amelynek legmagasabb csúcsait Wrede 2400 m.-re becsüli. E hegylánctól É.-ra egy 12—15 napi járásnyi széles fensík terül el, amely 300 m. magas gránitfal alakjában hirtelen ereszkedik le a sivatag felé. A belső fensíkon félköralakú termékeny és népes völgy huzódik végig. A lakosok Beni-Kahtan, Beni-Amud és Beni-Korais-ra vezetik vissza eredetöket; mindnyájan ekkili nyelven beszélnek; külön seikek uralma alatt élnek; névleg Sibam szultánja gyakorol rajtuk fenhatóságot. Török források a lakosság számát közel 2 millióra becsülik. Nagyobb városok: Sibam, Terim és Ainad.

Hadranum, l. *Adranum*.

Hadrend (ném. *Kriegsgliederung*, franc. *ordre de bataille)*, a csapatok tagozásának és magasabb kötelékekbe való sorolásának táblázatos kimutatása. Van *béke* és *háború* esetére szóló H. Utóbbit a hadügyminisztériumnak és a vezérkar főnökének előterjesztésére minden hadiszinhelyre nézve külön-külön Ő Felsége hagyja jóvá. Ezen H.-del állapíttatik meg, hogy a különböző ellenségekkel szemben a saját haderő hány hadseregre tagozódjék s hogy azok mindegyike hány hadtestből, utóbbiak ismét hány hadosztályból stb. álljanak s hogy kik legyenek azok parancsnokai. A H.-et, amennyire csak lehet, szigoruan titokban tartják.

Hadrendőrség, l. *Tábori csendőrség*.

Hadrendszer, valamely állam védőügyei berendezéseinek összessége. A H. függ az ország politikai és földrajzi fekvésétől s a legjobban van jellemezve azáltal, hogyan szervezi haderejét, hogyan állítja ki a csapatokat s mily kötelességeket ró az állampolgárokra, milyen jogokat enged azoknak a hadszolgálat teljesítése tekintetében. Némely államban a katonai szolgálatra alkalmas egyének összeiratnak és sorsot húznak, hogy kik szolgáljanak az állandó hadseregben és kik a csak a legnagyobb szükségben alakítandó hont védő haderőnél. Ezt a rendszert *konskripcionálisnak* nevezik és ezzel közönségesen meg is van engedve az, hogy a hadköteles maga helyett egy kiszolgált katonát állíthat; néha az állam maga veszi át a katonai szolgálat alól felmentő díjat s ezzel kiszolgált katonákat fogad további szolgálatban való maradásra. Oly államok, amelyek előreláthatólag egykönnyen nem kényszeríthetők nagy szárazföldi háboruk viselésére s amelyek ennek folytán csekély számu állandó katonasággal is megelégedhetnek, csakis önkéntesen belépőkkel egészítik ki csapataikat (Angolország, É.-amerikai Egyesült-Államok stb.), melyeket főleg a gyarmatokban, vagy a barbár népek közelében fekvő vidékeken alkalmaznak.

Hadrév (azelőtt: *Hadareu)*, kisk. Torda-Aranyos vm. marosludasi j.-ban, (1910) 935 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Aranyosgerend.

Hadria, olasz városok, l. *Adria* és *Atri*.

Hadrián *pápák*, l. *Adorján*.

Hadrianea, ókori város Kis-Ázsiában a mai Balat (Chodavendikjar) vilajetben.

Hadriani moles, l. *Angyalvár*.

Hadriani vallum, l. *Agri decumates*.

Hadrián mauzoleuma, l. *Angyalvár*.

Hadrianopolisz a. m. Hadrianus városa, több ókori város neve: 1. a legnevezetesebb az, mely a mai *Drinápoly* (l. o.) helyét foglalja el. — 2. *H.* Közép-Egyiptom déli határán, a Nilus K.-i partján, a régi egyiptomi Besa; Kr. u. 130. itt ölte magát a Nilusba Hadrianus császár kedvence, Antinoos (l. o.), amiről az Antinoea, Antinoupolis (l. o.) nevet is kapta.— 3. *H.* Cariában, Kis-Ázsiában, melyet Antiochos Soter neje nevéről Stratoniceának nevezett el; ma Eszki Hiszár.

Hadrianus, *Publius Aelius*, római császár (Kr. u. 117—138), Traianus unokatestvérének fia, kit ez halálos ágyán fiává fogadott és utódává nevezett ki. 76-ban született, korán árvaságra jutott és így neveléséről is Traianus gyámsága gondoskodott. Alapos irodalmi tanulmányai után katonai pályára lépett és részt vett a dáciai hadjáratban is. Rómában a legelőkelőbb hivatalokat viselte, Pannoniának pedig kormányzója is volt (108). Mint konzuljelölt 117. Sziriában maradt a hadsereg élén a tartomány kormányzójaként s Traianus halálakor a hadseregtől császárrá kikiáltva, csak akkor fogadta el az uralmat, midőn a szenátus ebben megerősítette és elődje diadalaiért neki triumfust szavazott meg. Elődjének keleti hódításairól lemondott s a parthusokkal békét kötvén, itt ismét az Eufráteszt tette meg a birodalom határává. Egyáltalán nem kivánt hódításokat tenni és inkább a határok megerősítésére törekedett. Ezért kevés háború volt uralkodása alatt; főleg a zsidók lázadása emelendő ki, kik felháborodtak H. szándékán (132), hogy Jeruzsálem romjain római gyarmatot, Aelia Capitolinát, Salamon templomának helyén Juppiter templomát akarta felépíteni. Ezért kétségbeesésükben Bár-Kochbá (l. o.) vezérlete alatt három éven át küzdöttek a rómaiak ellen. Nagy sikereket ért el H. a belső közigazgatás terén. Az adóhátralékosok tartozását elengedte, a szegény itáliaiakat támogató alapítványokat szaporította; lovagi családokból derék tisztviselői kart nevelt föl; a római jog alapforrásait, a praetori edictumokat összegyüjtötte, az állami postát rendezte és egyáltalán Julius Caesarra emlékeztető élénk tevékenységet fejtett ki. Üldözte az emberáldozatokat és megtiltotta, hogy a rabszolgákat uraik ok nélkül megölhessék. Egy összeesküvés elfojtása után (120) H. a birodalom összes provinciáit beutazta és egy hosszabb római pihenőtől eltekintve, útja 12 évig tartott, mindenütt békés állapotokat szorgalmazva és emlékszerű alkotásokat teremtve. Legszívesebben és leghosszasabban Athénben tartózkodott, hol nagy műveltségének, művészi és archeologiai hajlamainak megfelelő társaságot talált. Ő fejezte be a Peisistratidák által megkezdett olymposi Zeus-templomot, melyet egy új városrésszel vett

körül. Megalapította Thrakiában Hadrianopolist (ma Drinápoly). Rómát is nagy épületekkel díszítette: saját terve alapján épült Venus és Róma temploma, továbbá a nagy «moles», mely hamvait befogadta s melynek alsó része a híres «Angyalvár» néven Rómának sokáig főbástyája volt (l. *Angyalvár*). A keresztényeket nem bántotta, mert a zsidóktól megkülönböztetve jó alattvalókat látott bennük. Athéni tartózkodása alatt a keresztény tanítók hozzá mint az igazság kutatójához intézték szózatukat, mert Athénben a kereszténység a görög filozófiai iskolák hatása alatt keletkezett vallás színében tünt fel. Utolsó éveit Rómában és környékbeli villáiban, főleg tiburi villájában töltötte el, hol 10 km. kerületen belül a régi világ igen sok exotikus épületének hasonmását építtette meg. Utolsó éveiben betegsége nagyon szeszélyessé tette és sok kegyetlenséget követett el. Áldásos intézkedése volt azonban, hogy gyermektelensége miatt az 52 éves Antoninus Piust fogadta fiává és tette meg örökösévé. Megh. 138 júl. 10. Bajaeben. V. ö. *Gregorovius*, Der Kaiser Hadrian (Stuttgart 1884, magyar ford. megj. a M. T. Akadémia kiadásában); *Dürr*, Die Reisen des Kaisers Hadrian (Wien 1881); *Plew*, Quellenuntersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrian (Strassburg 1890).

Hadrianus fala, másképen a *piktek fala*, jelentékeny ókori védőmű, melyet Britanniában Hadrianus császár 122. Kr. u. építtetett a mai Skócia területén lakó piktek ellen. A birodalmi limes-erődítmény módjára épült kőfal előtte levő árokkal, 17 castrummal, 80 castellummal és 320 toronnyal bírt, mögötte műút húzódott; a Solway-öböltől a Tyne torkolatáig terjedt és így Észak-Angliát egész hosszában keresztülmetszette. Ma is jelentékeny nyomai és maradványai vannak még.

Hadrianus villája, híres ókori kéjlak a Tibur (Tivoli) dombjain, melyet Hadrianus császár építtetett s amelyben mindazon nevezetes műemlékeknek utánzatait összegyüjtötte, melyekkel birodalmában utazásai alkalmával találkozott. Egykoru írók (különösen Spartianus) szerint a nyaralónak kerülete nem kevesebb mint 7 mérföld volt. Volt benne liceum, akadémia, pritaneum, egyiptomi szentély, festett csarnok (az athéni stoa poikilé utánzata), a tesszáliai Tempe-völgy hasonmása, sőt az árnyékvilág utánzata is. A romokból kitünik, hogy a nyaraló nagykiterjedésű kertjeiben színházak, fürdők és más jelentékeny épületek voltak. A kutatások sikerrel jártak, amennyiben nagykiterjedésű építészeti maradványokon kívül számtalan kisebb-nagyobb művészi értékű tárgyat hoztak napvilágra. Jeles mozaikokon (különösen a Capitolium galambmozaikján) kívül említendő a császár kedveltjének, Antinoosnak nagyszámu szoborképe (a római Capitoliumban, a müncheni gliptotékában, az Albani-féle villában). V. ö. *Nibby*, Villa Adriana (Roma 1827); *Winnefeld*, Die Villa des Hadrian bei Tivoli (Berlin 1895); *Gusman*, La villa impériale de Tibur (Paris 1903).

Hadrocentrikus edénynyaláb v. *amphicribralis edénynyaláb* (növ.), az olyan koncentrikus edénynyaláb, melynél a háncsrész a farészt körülfogja, pl. *harasztoknál*.

Hadrom (növ.), az edénynyaláb farésze, ha nem vesszük hozzá a mechanikai elemekot, libriformot. H. összefoglaló neve tehát a farészben lévő edényeknek, tracheidáknak és faparenchimának v. hadromparenchimának.

Hadrumetum *(Adrumetum)*, ősrégi tirusi város Afrika északi partján, délre Karthagótól, melynél állítólag régibb volt; Trajanus óta római gyarmat és Kr. u. a IV. sz.-tól külön tartomány főhelye. Justinianus megerősítette; később *Sozusa* nevet kapott, melyet az arabok is meghagytak neki. Most *Susa*.

Hadsegéd *(adjutáns)*. H.-ek azok a tisztek, kik uralkodók és magasállású tábornokok mellé azért vezényeltetnek, hogy — főleg a harctéren — a vezérek által kiadott intézkedések igen értelmes, teljesen megbízható és igen jó lovakon járó egyének által minél gyorsabban az alvezérekhez és csapatparancsnokokhoz vitessenek.

Hadsegélyszerződések, l. *Állam*.

Hadsereg (franc. *armée*). Több, egységes vezénylet alá helyezett és a hadjárat viselésére szükséges intézetekkel stb. ellátott hadtest (esetleg hadosztály is) a szükséges számú lovas hadosztályokkal együtt egy H.-et képez. Minthogy a jelenkorban a nagyhatalmak hadierői oly nagyszámuak, hogy azokat egyetlen egy hadsereg képzésére alkalmazni már nem lehet, minden nagyhatalom háború esetére hadierőiből több H.-et képez. *H.-parancsnoksággal* táborszernagyot v. lovassági tábornokot bíznak meg, kinek vezérkari főnöke egy magasabb rangú tábornok. A H. főhadiszállásán kívül van még a H. *vezérigazgatósága* (Armee-General-Commando), mely a gazdászat-közigazgatási teendőket végzi és azon tartalékintézetekkel rendelkezik, melyek nem tartoznak valamely hadtest vagy hadosztály kötelékébe.

Hadseregfelügyelő, magasabb rendfokozatú tábornok, ki béke idején bizonyos számú hadtest egyöntetű kiképzését vezeti, háborúban pedig hadseregparancsnokságot van hivatva átvenni. Nálunk jelenleg 6 H. van.

Hadseregi akadályverseny *(Armee-Steeplechase)*, a bécsi derbymeeting egyik népszerű látványossága, amelyben az uralkodó tiszteletdíjáért, 4000 korona díjazásért, 4000 méter távolságon katonatiszti úrlovasok mérkőznek katonatisztek tulajdonában levő lovakon az elsőségért. Május utolsó v. június első napjaiban kerül döntésre.

Hadseregkereszt (ném. *Armeekreuz)*, alapította I. Ferenc 1815., az 1813—14. évi francia háborúban tényleg résztvett katonák számára. A hadseregben (nem hivatalosan) *Kanonenkreuz*-nak is nevezték. A H. tulajdonosainak megengedték, hogy a kereszt szélébe nevüket bevéssék.

Hadseregközponti gazdasági alap. Ő Felsége 80-ik születésnapja alkalmából 1910. létesült katonai jótékony egylet, mely megszorult tiszteknek és tisztviselőknek előnyös feltételek mellett kölcsönöket folyósít.

Hadseregszervezet, a hadsereg szervezésének és miként való alakulásának tana.

Hadsics, szerb írók, l. *Hadzsics*.

Hadszer, az élelmiszereket kivéve mindazok a tárgyak, amelyekkel a háborút viselő sereget el kell látni.

Hadszergyár (ném. *Arsenal)*, kézi lőfegyverek, ágyúk és egyéb hadiszerek gyára. *Hadszertárnak* is nevezik, l. *Arzenál*.

Hadszertár, l. *Arzenál*.

Hadszervár, l. *Erődítés*.

Hadtáp, *hadtápkörlet*; a harcoló csapatok és a *felvonulási körlet* között fekvő területet nevezzük H.-körletnek. Ezen játszódik le az elhasznált anyagok, sebesültek és betegek visszaszállítása, illetőleg az ezek pótlására szükséges anyagok, továbbá a lőszer-, élelmi- és egyéb cikkek előretolása a működő hadsereg körletébe. *H.-vonalak* azon utak, folyóvizek és vasutak, amelyeken ez az előre- és visszaszállítás eszközöltetik. A H.-körlet és a H.-vonalak biztosítására rendszerint másodvonalbeli (népfölkelő) csapatokat alkalmaznak.

Hadtápállomások (franc. *étape)*, katonailag berendezett helységek a katonai utak mentén, melyek az átvonuló csapatok ellátási, felszerelési s betegápolási szükségleteinek kielégítésére rendelvék. A H.-ok béke idején csupán a csapatoknak külföldön való átvonulása esetében állanak fenn s körülbelül egynapi járásra feküsznek egymástól. Háborúban a *hadtápvonalak* a hadsereg összeköttetéseit képezik; ezek mintegy az életerek, s gondosan őrizendők. Minden hadtápállomásnak van hadtápparancsnoka, minden hadsereg részére van egy hadtápfelügyelő, kinek feladata az illető vonalakon az utánszállításoknak s ezek őrzésének vezetése. A vasutak csaknem kizárólag hadtápvonalak gyanánt használtatnak.

Hadtartalék, magában foglalja mindazon hadkötelezetteket, akik háború esetében a béke idején fennálló haderő kiegészítésére és szaporítására felhasználhatók.

Hadtest, több (2—3) hadosztály egyesítése által keletkezett seregrész. A H.-hez beosztott hadosztályokon kívül a H.-hez tartozik még: a *H.-parancsnokság*, a *H.-tüzérség, műszaki csapatok*, egy *vonatszázad*, a *törzscsapatok* (1 gyalogszázad és 1 lovas-törzs-szakasz), továbbá a *H.-lőszertelep*, a *H.-vonattelep* és a *hadműveleti pénztár*. A H. hadiállománya: körülbelől 25 zászlóalj, 12 lovasszázad és 24 üteg; élelmezési állománya: 36,000 ember és 10—11,000 ló. Nálunk 16 H. van; székhelyük számszerinti sorrendben: Krakkó, Bécs, Grác, Budapest, Pozsony, Kassa, Temesvár, Prága, Leitmeritz, Lemberg, Przemysl, Nagyszeben, Zágráb, Innsbruck, Sarajevo, Ragusa.

Hadtestbiróság, a minden hadtestnél felállított katonai biróság.

Hadtestgyakorlat az, melyben hadosztályok v. hadtestek gyakorlatoznak egymással szemben.

Hadtesthadbiztosság, minden hadtestnél van egy-egy az alárendelt csapatok gazdászatkezelési ügyeinek elintézésére, vezetésére és ellenőrzésére.

Hadtestparancsnok: táborszernagy, gyalogsági v. lovassági tábornok.

Hadtestparancsnokság, ehhez tartozik: a *vezérkari* osztály, a *H.-hadbiztosság*, a *tüzérdandárnok*, a *H.-hadmérnöki főnök* és az utászcsapatok parancsnoka, a *H.-orvosfőnök* és egy *polgári* biztos, végre a német lovagrendnek egy kiküldöttje.

Hadtestraktárak, l. *Élelmező intézetek*.

Hadtest-tiszti iskolák, 1894 óta évente felállított iskolák a hadtestek körletébe tartozó minden fegyvernembeli főhadnagyok további katonai kiképzésére. Azok, akik a hadiiskolát v. a felsőbb tüzér- v. hadmérnöki tanfolyamot sikerrel elvégezték, a H.-ba nem vezényeltetnek. Parancsnok gyanánt egy tábornok, tanárok gyanánt törzstisztek és századosok vannak beosztva. A tanfolyam tartama 6 hónap.

Hadtesttüzérség, rendszerint egy tüzérdandár. Németországban jelenleg már nincs H., hanem az egész tüzérség hadosztályok szerint osztatott fel.

Hadtörténelem, részint egyes hadjáratok v. korszakok katonai történetének leírását, részint pedig valamely korszaknak (pl. a napoleoni korszak) katonai méltatását foglalja magában. A H.-nek, mint a haditudományok egyik igen fontos ágának, hogy hivatásának megfeleljen, lelkiismeretesen és pártatlanul kell az eseményeket leírnia és eközben az illető hadi szintér földrajzi és egyéb viszonyait, továbbá az egymás ellen hadakozó erőket, csapatokat is röviden, de találóan jellemeznie. A modern H. már nem elégszik meg az események kronológikus felsorolásával, hanem a történtek okai után fürkészve, a győzelem vagy vereség körülményeit lehetőleg tökéletesen fel kell tárnia, ez pedig csakis elemző és biráló tárgyalási mód mellett lehetséges, mely egyszersmind a legtanulságosabb is.

Hadtudomány, l. *Hadi tudomány*.

Hadubrand, a német hősmonda egyik híres alakja, Hildebrand mesternek, berni Detre fegyverhordozójának fia, aki atyjával, midőn ez a húnok országából hazatér, párbajt vív és elesik. L. *Hildebrand-dal*.

Hadúr. 1. A magyar hadisten költői neve, mely először Aranyosrákosi Székely Sándor: A székelyek Erdélyben c. kis eposzában (1823) fordul elő. A krónikásainknál elszórtan fellelhető vonásokkal jellemezve s ezeket a saját képzeletéből kiegészítve, Vörösmarty is átvette Zalán futása c. hőskölteményébe s ellenlábasával, *Ármánynyal* (l. o.) együtt ezen eposz nagyrészt saját költésű mitológiájának egyik főalakjává tette.

2. *H.*, közjogi értelemben a király, mint a haderő vezére, legfőbb parancsnoka. A H.-i jog a királynak nem valami különös természetű jogköre, hanem az 1867 : XII. t.-c. értelmében a királyt megillető alkotmányos fejedelmi jogkörnek az a része, amely a hadsereg *vezérletére*, *vezényletére* és *belszervezetére* vonatkozik. A vezérlet a béke és háború idején való vezetés, amit a király akár személyesen, akár általa kinevezett hadvezér által érvényesíthet. Legrégibb időktől fogva gyakorolják ezt a jogot királyaink, mint az ősvezérek utódai, sőt azt régi alkotmányunk mint a király által személyesen teljesítendő kötelességet fogta föl s a nemesség, különösen az ország határain túl, csak a király személyes vezetése alatt volt köteles hadakozni. A vezénylet (Commando) a legfőbb parancsadás jogát jelenti, melyet a király akár egyes esetre szóló, akár általános szabályt alkotó parancsok által, illetőleg alakjában gyakorolhat. Vezénylő hatalmában a király természetesen köteles az alkotmány és a törvények határai között maradni, de parancsainak érvényéhez írásbeli kiadás és miniszteri ellenjegyzés nem kívántatik s az azok

iránti engedelmesség a katonai fegyelmi és büntetőjog súlyos határozmányai által van szankcionálva. A belszervezeti jog a kiegészített véderőnek belső beosztását, nevezetesen fegyvernemekre, csapatokra, hadi intézetekre való tagolását, a tiszti, altiszti állások rendszeresítését, megszüntetését, betöltését stb. jelenti. Terjedelme a véderőnek nem mindhárom alkatelemére, nevezetesen a közös hadseregre, magyar kir. honvédségre és népfölkelésre nézve egyenlő, amennyiben a két utóbbira az illető törvényekben (1890. V. és 1886. XX. t.-c.) tartalmazott belszervezeti rendelkezések a királyi önálló szervezeti hatóságot lényegesen megszorítják. A magyar alkotmány szellemével nem fér össze az a felfogás, mintha alkotmányjogilag a királyi hadúri jog lényegesen különböznék más királyi személyes hatóságtól, és mintha a törvényhozó hatalom köréből ez a hatalom egyszersmindenkorra el lenne vonva.

Hadusfalva, község, l. *Edösfalva.*

Hadút, az az útvonal, mely az Árpádok korában Székesfehérvárról Spalatóig vezetett s melyet hadi vállalataikban a magyarok többször követtek. Fehérvártól tulajdonképen kétfelé ágazott. Az egyik a Balatontól É.-ra, a mostani budapest-zágrábi országúton ment a Zala-folyó torkolatáig, honnan DK.-re fordult Somogyba s ott egyesült a másik ággal, mely Fehérvártól a Balaton D.-i partján haladt. Az egyesült útvonal azután Segesd érintésével Vaska táján szegte a Drávát, melyen túl szintén H.-nak nevezték s a folyó jobb partján a monoszlai s rékamelléki hegyek aljában Ny.-on a Bednyáig, onnan pedig a kemleki (kalniki) hegyeken át DNy.-nak, a Krapina völgyének érintésével, csavarodott Zágráb alá. A Száva zágrábi Király-révén túl a Turmezőn keresztül Petrinjánál érte el a Kulpát, honnan DNy.-nak Topuszkóig (a Glina felé) egyre emelkedett, bekanyarodott a boszniai Bihács alá s úgy a Gozd erdőn át Dalmáciában Knin, Zára és Spalato felé vezetett. Ez út nyomait kimutatta *Pauler* a Századokban (1888, 212 l.) és Magyarország Történetében (I. 203 l.).

Hadügy, a hadseregre vonatkozó intézkedéseknek összessége. A fegyveres erő s a H.-i szerkezet legcélszerübb szervezésére vonatkozó főelvek kutatása és kifejtése a *H.-i politikának* a feladata. Hazánkban az 1867 : XII. t.-c. alapján és az ott megállapított határok között a H. Ausztriával közös ügy. E t.-c. 11. §-a szerint közös, ill. Ő Felségének a H. körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai folytán Ő Felsége által intézendőnek elismertetik mindaz, de csakis az : «ami az egész hadseregnek, és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészítő részének egységes vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkozik». Ellenben nem közös, hanem mind a törvényhozás, mind a kormányzat körében az országnak van fenntartva : *a)* a hadseregnek időnkénti kiegészítése ; *b)* az ujoncok megajánlásának joga ; *c)* a megajánlás föltételeinek és a szolgálati időnek meghatározása ; úgyszintén *d)* a katonaság elhelyezését, élelmezését illető intézkedések (12. §). Nem közös és a magyar törvényhozásra tartozik : «a védelmi rendszernek megállapítása vagy átalakítása». Hogy ez a megállapítás, illetve átalakítás a törvény elismerése szerint is csak egyenlő elvek szerint eszközölhető célszerüen, a tényen, hogy a védelmi rendszer megállapítása v. átalakítása nem közös ügy, mit sem változtat. A célszerüség érdekeit szem előtt tartva, a törvény azt rendeli, hogy ily esetben mindkét állam minisztériuma előleges megállapodás után egyenlő elvekből kiinduló javaslatot terjeszt a maga törvényhozása elé. A törvényhozások nézeteiben netán felmerülhető különbségek kiegyenlítése végett a két törvényhozás egymással küldöttségek által érintkezik (13. §). Közösek ellenben a törvény által előirt módon megállapitandó arányban a hadügy költségei (15. §). Viszont a magyar hadsereg egyes tagjainak mindazon polgári viszonyai, jogai és kötelezettségei fölött, melyek nem a katonai szolgálatra vonatkoznak, kizárólag a magyar törvényhozás és a magyar kormányzat intézkedik (14. §).

Hadügyész, l. *Honvédügyész. Katonai ügyész.*

Hadügyi igazgatás, a közigazgatásnak az a része, amelynek feladata az állam véderejének létesítése, megfelelő kiképzése, ellátása, felszerelése és alkalmazása felől gondoskodni, s az ezekre vonatkozó törvényeket és más szabályokat végrehajtani. A H. vezetésére az ügy nagy fontosságánál fogva még a kisebb államokban is külön minisztérium van szervezve. Néhol a haditengerészet ügyét is külön minisztérium vezeti. Magyarországon a H. közös részének ügyét a cs. és kir. hadügyminiszter, a Magyarország számára fentartott ügyeket pedig a magyar kir. honvédelmi miniszter vezeti ; mindazonáltal az utóbbi ügyekre is befolyást engedett a magyar törvényhozás bizonyos mértékben a hadügyminiszternek, mert a monarchia közös védelmének célirányos intézése bizonyos egységet, egyöntetüséget igényel a két állam külön katonai igazgatásában is. L. *Hadkiegészítő hatóságok.*

Hadügyi költségvetés, a hadügyi kormányzat és közigazgatás céljaira bizonyos időszakra (nálunk egy-egy évre) előirányzott kiadások, valamint az ezen igazgatásból várható bevételek rendszeres összefoglalása. Nálunk a H. két elemet foglal magában, ú. m. a közös hadügyi és a magyar honvédségi és népfölkelési költségvetést. Az első a közös költségvetés része, s mint ilyen a delegációk megállapítása és megszavazása alá esik ; a másodikat a magyar törvényhozás állapítja és szavazza meg, budgetjogánál fogva. A közös költségvetésnek a kvóta arányában Magyarországra eső része a magyar állami költségvetésbe szintén felvétetik ugyan, a fedezetet a magyar országgyülés szavazza meg, de a költségeknek a delegációk által megállapított összegén nem változtathat. Természetes, hogy amennyiben a magyar törvényhozás a költségvetést általában elveti, megszavazását en bloc megtagadja, a közös költségekre szükséges fedezet sem szedhető be.

Hadügyi politika, azon államtani elvek rendszeres foglalata, tudománya, amelyek a honvédelmi ügynek egyrészről az államélet természetére, másfelől az állam tényleges helyzetére tekintettel szükséges és célirányos kormányzását, intézését meghatározzák. Azon főkérdések, melyek körül a

H. tanai főleg forognak, a következők: 1. A véderő szervezési módjai, különösen a zsoldos v. toborzási rendszer; a védkötelezettség elvén alapuló néphadsereg és a milicia rendszere. 2. A véderő belső szervezése, különösen a katonai szolgálat alapelvei. 3. Az államfő és a haderő viszonya; a hadsereg felesketése az alkotmányra. Ezenfelül némelyek bevonják a H. körébe a haderő kiképzésének, felszerelésének, elhelyezésének, ellátásának, sőt alkalmazásának kérdéseit, amelyek bár közvetlen érdekkel birnak az államéletre, a legszorosabban összefüggnek e speciális haditudományokkal. A politikai rendszeres művek általában foglalkoznak a hadügy kérdéseivel, de önálló műveket erre a politikai irodalom körében kis számmal találunk. Alapvető mű *Stein* Lorenztól, Die Lehre vom Heerwesen, als Theil der Staatswissenschaft (1872); továbbá *Rüstow*, Über die Organisation der Heere (1868); *Knies*, Das moderne Kriegswesen (1867).

Hadügyminisztérium, általában az állami katona- és hadügy szervezésére és igazgatására hivatott központi hatóság. Hazánkban az 1867: XII. t.-cikk alapján a H. közös minisztérium, azért hatóságának határait a hadügy közösségének határai határozzák meg. L. *Hadügyi igazgatás* és *Közös hadügyminisztérium*.

Hadüzenet. A hágai második békeértekezleten létrejött harmadik egyezmény, amely az ellenségeskedések megkezdéséről szól, a H. kérdésével foglalkozik. Kimondja, hogy az ellenségeskedések csak akkor kezdődhetnek meg, ha erről az ellenfél kétséget kizáró értesülést nyert .Ez az értesités vagy megokolt H., vagy feltételes H. (ultimátum) alakjában kell, hogy történjék. A hágai egyezményt megelőzőleg a H. kérdése nem volt rendezve, nevezetesen a nemzetközi szokásjog szerint a háború az ellenségeskedések tényleges megkezdésével is megindul. Ezért nem lehet a japánoknak azt az eljárását, hogy az orosz flottát előzetes H. nélkül megtámadták (1904 febr. 8—9.), a nemzetközi jogba ütközőnek mondani.

Hadvadász, régente igy nevezték az ezredekbe beosztott ügyes lövőket, kiket előcsatározásokra szoktak volt használni.

Hadvezér, a sereg legfőbb parancsnoka a háborúban, egyszersmind az államhatalom képviselője, úgy a hadsereggel, mint az ellenséggel szemben. Saját hadseregének, valamint az ellenséges vezéreknek és seregeknek teljes ismerése, hadi tapasztalat, v. ennek hiányában a háború sajátságainak alapos hadtörténelmi tanulmányokból meritett ismerete, nagy emberismeret, hogy minden főtisztjét oly állásba helyezhesse, amelyben legjobban megfelelhet feladatának, hidegvérüséggel járó nyugodtság, hogy váratlanul bekövetkező események helyes itélőképességét meg ne zavarhassák, határozott jellem, mely ingadozástól megóvja és képessé teszi még a legkétségbeejtőbbnek látszó viszonyok között is a kitüzött főcél felé való törekvésről le nem mondani, anélkül azonban, hogy a cél elérésére választott, de be nem váló eljáráshoz makacsul ragaszkodnék és végre nagy munkaképesség képezik a minden H.-tól követelhető tulajdonságokat.

Hadviga, község, l. *Hedvigfalva*.

Hadviselés. A hadi erőnek háborúban való működését H.-nek is nevezik.

Hadviselő felek, l. *Hadi szabályok*.

Hadvizsgáló, fejedelem vagy magasrangú tiszt, aki valamely seregrész kiképzésének, felszerelésének és egyáltalában harcképességének fokáról személyesen meggyőződik.

Hadžić, *Osman Nuri*, boszniai horvát iró, szül. Mostarban 1869. A bosnyák népéletből irt elbeszéléseket, amelyeket 3 kötetben a zágrábi horvát Matica adott ki. Megalapitója a Behar cimü muzulmán szépirodalmi lapnak.

Hadzics *Lázár*, kúriai biró, szül. Mellenczén (Torontál vm.) 1814 ápr. 1., megh. 1884 aug. 1848-ban, mint Nagybecskerek város főbirája, erélyes fellépésével csirájában elfojtotta a kitörni készülő lázadást. Néhány hétre rá képviselőnek választották; mint ilyen kormánybiztos volt az alsó hadseregnél. A szabadságharc után fogságba került. 1867-ben Torontál vmegye első alispánjává választotta; 1872—1882-ig a budapesti kir. itélőtáblán, 1882-től a magyar kir. Kurián biró volt.

Hadzs, l. *Haddzs*.

Hadzsar (arab) a. m. *kő*, különösen a ka'ba délkeleti szögletébe beillesztett *fekete kő*, mely már az arab pogányoknál vallásos tisztelet tárgya volt. A mohammedánok, kik e tiszteletet a pogányság idejéből átvették, azt a legendát fűzik hozzá, hogy a paradicsomból származik és eredeti fehér szinét az emberiség bűnei miatt vesztette el. A haddzs (l. o.) alkalmával a zarándokok e fetisszerű követ megcsókolni, vagy legalább is megérinteni óhajtják.

Hadzsi (helyesebben *haddzsi*), igy nevezik a mohammedánok azokat, akik a *haddzs* (l. o.) kötelességének eleget tettek. A törökországi keresztények H. néven azon keresztényeket is nevezik, kik valamely távoli búcsujáróhelyre, különösen pedig Jeruzsálembe zarándokoltak.

Hádzsib (arab) a. m. *ajtónálló*, aki a fejedelmektől vagy főuraktól audienciát kérőket bebocsátja. A khalifátusban ezt az eredetileg alsóbbrendű hivatalt jelző cimet nagy méltóságokra vitték át; a spanyol-arab fejedelmeknél veziri rangot jelölt. Ilyen H. volt pl. Ibn Abí Ámir Almanzor, l. *Hisám*.

Hadzsics, 1. *Antal*, szerb iró, szül. 1831. Szabadkán. Tanulmányait Szabadkán és Budapesten végezte. 1859-ben a Szerb Matica, a legrégibb hazai szerb irodalmi és művelődési társulat, mely akkor Pesten székelt, titkárának választotta és Letopis c. folyóiratának szerkesztésével bizta meg. Nevét csakhamar egyéb irodalmi munkássággal is egyre ismertebbé tette. Meginditotta a Matica és Mlada Srbadija c. szépirodalmi lapokat, továbbá a szerb szinpad és szinműirodalom előmozditására szolgáló Pozorište, Zbornik pozorišnih dela és Zabavnu biblioteku c. gyüjteményes vállalatokat. Legtovább, majd 40 évig szerkesztette a Letopist s 30 évig a Pozorištet. E lapokban igen sok érdekes cikke, értekezése, birálata stb. jelent meg. Munkásságának jelentékeny részét teszi a magyar irók, költők ismertetése és forditása. Idevágó tanulmányai az emlitett lapokban és más szerb folyóiratokban jelentek meg. Munkatársa volt a Magyar Sajtó-, a Hon-, a Fővárosi Lapok-,

és a Vasárnapi Ujságnak s ezekben viszont a szerb életet ismertette. A két irodalom érdekében szerzett érdemeiért a Kisfaludy Társaság már 1867. tagjává választotta. E társaság Évlapjaiban található nagy tanulmánya Jovánovics Zmajról, a híres Petőfi- és Arany-fordítóról. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben c. munkában ő írta meg a szerbek ismertetését, Bács vm. monografiájában a bácsvmegyeiekét. Első fellépése óta élénk részt vett a hazai szerbek minden kulturális mozgalmában. 14 évig a Matica elnöke volt, 1870 óta a hazai szerb szintársulat intendánsa. H.-ot mindenkor a szerb-magyar érintkezések harcosának tekintették.

2. *H. János* (írói nevén *Szvetics* Milos), szerb író, szül. Zomborban 1799 szept. 8., megh. 1869. Tanult Karlóczán és Pesten, hol jogot végzett; 1837. Milos fejedelem meghívására átment Szerbiába s elkészítette a szerb polgári törvénykönyvet (Gradjanski zakonik), melyet 1845. hirdettek ki. 1847. Újvidék követe a pozsonyi országgyűlésen; 1850. miniszteri biztos a szerb vajdaság (Vojvodina) törvénykezésének szervezésére, majd meg újvidéki törvényszéki elnök. Leginkább az ő fáradozásának köszönhető a Szerb Matica alapítása Budapesten 1826. Sokat írt, költészettel is foglalkozott, de nevét a szerb irodalomtörténetben az a makacs ellentállása tette ismertté, melyet a tiszta nemzeti nyelv irodalmi használata ellen fejtett ki. Azt akarta még 1865 körül is, hogy a szerbek tartsák meg a régi egyházival kevert nyelvet s az etimológiai helyesírást.

Hadzsikak, szoros Afganisztánban, a Hindukuson, 2715 m. magasságban; a Bokhara felé irányuló kereskedelem szempontjából fontos.

Hadzsi Khalifa *(Khalfa), Musztafa ibn Abdalláh,* e néven: *Kátib Cselebi* híres török történetíró, földrajz- és irodalomtörténettudós, szül. Konstantinápolyban 1600., megh. u. o. 1658. Hosszú ideig IV. Murád szultán titkára volt. Számos munkája közül legismeretesebbek: a Takvim al-tavárikh c. kortani munkája (Konstantinápoly, 1146 hidzsra; olaszul Rinaldo Carlitol, Velence 1697, latinul Reiskétől, Leipzig 1766); Dzsihánnumá c. földrajzi könyve (Konstantinápoly, 1145 hidzsra; latinul Norbergtől, 2 kötet, Lund 1818). A mohammedán irodalmak bibliográfiájára nézve alapvető munkáját, melyből azóta keleti kiadások is megjelentek (Bulák 1274, Konstantinápoly 1311 hidzsra), *Flügel* adta ki Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum cím alatt arabul és latinul (7 köt., London 1835—58). H. a törökök tengeri háborúiról is írt könyvet (Konstantinápoly 1141 hidzsra), melyet angol fordításban (London 1831) Mitchell tett közzé.

Hadzsi Loja, teljes nevén *Hadzsi Háfiz Szálih efendi Lojó,* a boszniai okkupáció ellen fellázadt sarajevói nép vezére, szül. 1841. v. 1842. Sarajevóban, hol atyja szegénysorsú szabó volt, megh. Mekkában 1887 jún. 30. Hiányos nevelésben részesült. Néhány éven át látogatta a mektebet (elemi iskola-féle) s azután napszámoskodott. Körülbelül 18 éves korában tanulmányainak folytatására szánta el magát s a sarajevói ú. n. kursunli medreszében (felsőbb iskola) tanult. Eleinte muezzin volt a Pacsadzsi Neszuh-féle mecsetben, később ugyane mecset imámja lett. Első nyilvános fellépése 1872-re esik. Ez évben ugyanis nagy izgalom támadt a sarajevói mohammedánok közt, mert a görög nem egyesült lakosok új templomot akartak fölszentelni s a toronyba új harangokat állítani. A mozgalomnak H. állott az élén. Az akkori kormányzónak, Mehmed-Aszim pasának katonai karhatalom kirendelésével sikerült a szertartás rendes lefolyását biztosítania, de hogy H.-t ártalmatlanná tegye, csendőr-imámmá nevezte ki s a csendőrlaktanyában felügyelet alá helyezte. 1876-ban elszökött Sarajevóból, de a boszniai okkupáció hírére hirtelen ismét ott termett. 1878 júl. 5. kitört a forradalom s ekkor H. volt a helyzet ura; halállal fenyegetett mindenkit, ki a harc védelmére föl nem kel, fölfegyverezte a törököket s a keresztényeket, Mahzar pasát megfosztotta a kormányzói méltóságtól, de lehetővé tette neki és tisztjeinek, hogy békében elmeneküljenek Konstantinápolyba, sőt embereivel egész a határig kisértette. Midőn az osztrák-magyar hadsereg a városhoz közeledett, H.-nak szöknie kellett. Sarajevó bevétele után elfogták s kötél általi halálra ítélték, Vilmos württembergi herceg táborszernagy azonban megkegyelmezett neki, az ítéletet 5 évi börtönre változtatva. Büntetését Josefstadtban töltötte ki s midőn 1884. fogságából kiszabadult, családjával Mekkába költözött.

Hadzsin, város Adana kisázsiai tartományban, a Gökszu egy mellékfolyója mellett, 8500 örmény és 3500 mohammedán lakossal, akik a közeli vasércbányákat művelik, fegyvereket kovácsolnak és vasedényeket készítenek; püspöki székhely.

Hadzsi-Oglu-Bazardzsik *(Pazardzsik, Dobrics),* l. *Pazardzsik.*

Hadzsipur, város Kelet-Indiában, l. *Patna.*

Haeberlin, l. *Häberlin.*

Haebler, *Konrad,* német történetíró, szül. Drezdában 1857 okt. 29-én. 1879 óta a drezdai királyi könyvtár tisztviselője. Több izben bejárta Spanyolországot s egész munkásságát spanyol történelmi kutatásoknak szentelte. Főbb művei: Die wirtschaftliche Blüte Spaniens im XVI. Jahrhundert u. ihr Verfall (Berlin 1888, spanyolul Madrid 1899); Die Religion des mittleren Amerika (Münster 1899); Typographie ibérique du quinzième siècle (Haag 1901—1902). Azonkívül ő írta meg *Helmolt* Világtörténetében Amerika történetét (1899).

Haeck., természetrajzi és kivált állatnevek után *Haeckel* Ernst (l. o.) nevének rövidítése.

Haeckel, *Ernst,* német zoológus, szül. Potsdamban 1834 febr. 16. Orvosi pályára készült, de egyetemi tanulmányainak ideje alatt is nagy kedvvel tanulmányozta a természettudományokat. Egyetemi tanulmányait Berlinben és Würzburgban végezte. 1857 márc. 7. orvosdoktorrá avatták, mire klinikai ismereteinek kiegészítése céljából Bécsbe ment. Az orvosi államvizsga letétele után rövid ideig Berlinben orvosi gyakorlatot folytatott. 1859 jan. havában egy évi tartózkodásra Olaszországba ment, s itt, főleg Messinában, szorgalmasan gyüjtögette első zoológiai művéhez a Radiolariákat. 1861-ben Gegenbaur ösztönzésére Jenában az állattanból magántanárrá ha-

bilitáltatta magát s a következő évben rendkívüli tanárrá nevezték ki. Tudományos tevékenysége teljesen Jenához fűződik. 1865-ben a zoológia rendes tanárává nevezték ki s ezt az állását nyugalomba vonulásáig (1909 febr.) megtartotta, jóllehet számos más nagyobb egyetem is igyekezett őt tanárának megnyerni. Doktori aranyjubileuma alkalmával 1907 márc. a valóságos titkos tanácsosi méltóságot kapta. Több nagyobb tudományos utat tett, így Lisszabonba, Madeirába, Teneriffába, Gibraltárba, Norvégiába, Korzikába és Szardiniába, Ceylonba, Algériába, Oroszországba, Jávába és Szumatrába. Tudományos működése a legszorosabban a darwinizmushoz fűződik. Ő volt az első tudós Németországban, aki 1863. teljes határozottsággal a darwinizmus pártjára kelt és számos népszerűsítő és tudományos munkájával igyekezett e tant terjeszteni és megerősíteni. Kitartó munkásságával sikerült neki a darwinizmust s vele a fajok vérrokonságáról és természetes fejlődéséről szóló tant diadalra juttatni. Számos alapvető, sok évet igénybevevő tudományos vizsgálaton alapuló, művészi képekkel díszített zoológiai művet köszön neki a tudomány, melyek emlékét még akkor is maradandóan megőriznék, ha azon lángészre valló művei, melyekben merészen, sokszor túlzással monista eszméit hirdeti, a tudományban túlhaladott álláspontra jutnának.

H.-nek legfontosabb tana az ú. n. biogenetikai alaptörvény, mely a biológiai ismeretek kialakulására rendkívül termékenyítő hatással volt. E tan szerint az egyes növények és állatok egyéni fejlődése nem egyéb, mint a törzs fejlődésmenetének gyors és rövidített ismétlődése. (L. *Biogenetikai alaptörvény).* Sokat emlegették H. állattörzsfáit is, melyek ellen föltevéses voltuk miatt nagyon sok zoológus kikelt. Értékük megítélésekor nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a törzsfák rendesen nem befejezett, végleges alkotások, hanem új vizsgálatokat kihívó munkatervek. Rendkívül becses alkotása még H.-nek a jenai Törzsfejlődéstani Muzeum (Phyletisches Museum), melyet H. a jenai egyetem 350 éves jubileuma alkalmával 1908 júl. 30. adott át a jenai egyetemnek. Ebben a muzeumban célszerű csoportosításban láthatók mindazok a természeti tárgyak, készítmények, rajzok, modellek stb., melyek a származástan tételeit bizonyítják és magyarázzák. H. főbb művei: Die Radiolarien (Berl. 1862 és 1887—88, 4 köt.); Beiträge zur Naturgeschichte der Hydromedusen (Leipz. 1865); Generelle Morphologie der Organismen (Berlin 1866, 2 köt.); Natürliche Schöpfungsgeschichte (u. o. 1868, 10. kiad. 1902; megjelent francia, angol és olasz nyelven is); Studien über Moneren und andre Protisten (Leipz. 1870); Über die Entstehung und den Stammbaum des Menschengeschlechts (Berlin 1870, 4. kiad. 1881, magyarra *György* Aladár ford. Az emberi nem eredete és törzsfája c., Pest 1871); Zur Entwicklungsgeschichte der Siphonophoren (Utrecht 1869); Über Arbeitsteilung in Natur u. Menschenleben (Berlin 1869); Das Leben in den grössten Meerestiefen (u. o. 1870); Die Kalkschwämme, eine Monographie (u. o. 1872, 3 köt.); Anthropogenie, Entwickelungsgeschichte des Menschen (Leipz. 1874, 5. kiad. 1903; franc. ford. Paris 1877); Ziele und Wege der heutigen Entwickelungsgeschichte (Jena 1875); Arabische Korallen (Berl. 1876); Die Perigenesis der Plastidule (u. o. 1876); Studien zur Gasträa-Theorie (Leipz. 1877); Die heutige Entwickelungslehre im Verhältniss zur Gesamtwissenschaft (Stuttgart 1877): Das Protistenreich, eine populäre Übersicht über das Formengebiet der niedersten Lebewesen (Leipz. 1878; francia ford. Paris 1880); Gesammelte populäre Vorträge auf dem Gebiet der Entwickelungslehre (Bonn 1878—79, 2 füzet, 2. kiad. 1902, 2 köt.); Das System der Medusen (Jena 1880—81); Die Naturanschauung von Darwin, Goethe und Lamarck (u. o. 1882); Indische Reisebriefe (Berlin 1883, 4. kiad. 1903); Ursprung und Entwickelung der tierischen Gewebe (u. o. 1884); Planktonstudien (u. o. 1890); Der Monismus. Glaubensbekenntnis eines Naturforschers (Bonn 1892, 10. kiad. 1900); Systematische Phylogenie (Berl. 1894—96, 3 rész); Die Welträtsel (Bonn 1899, 10. kiad. Stuttgart 1908; népies kiad. Das Glaubensbekenntnis d. reinen Vernunft c. utószóval 1903; újabb népies kiad. Nachträge zur Begründung d. monistischen Weltanschauung c. pótlékkal Leipz. 1908; magyar nyelven Világproblémák címen Budapesten 1905-ben jelent meg, ford. *Iván* Imre és *Szabó* Sándor); Über unsere gegenwärtige Kenntniss v. Ursprung d. Menschen (Bonn 1898, 10. s 11. ezer Stuttgart 1908); Die Amphorideen u. Cystoideen (Leipz. 1896, 5 táblával); Kunstformen der Natur (Leipz. 1899—1904. 100 színes táblával); Aus Insulinde, Malayische Reisebriefe (Bonn 1901); Die Lebenswunder (Stuttgart 1904, népies kiad. 1906; magyarul Az élet csodái címen Budapesten 1911. jelent meg, ford. *Czóbel* Ernő, *Fülöp* Zsigmond és *Veres* Mihály, 2 köt.); Der Kampf um den Entwicklungsgedanken (Berlin 1905); Über die Biologie in Jena während d. 19. Jahrhunderts (Jena 1905); Ernst Haeckels Wanderbilder (1905, 40 tábla); Das Menschenproblem und die Herrentiere von Linné (Frankfurt a/M. 1907); Unsere Ahnenreihe (Progonotaxis hominis, Jena 1908); Alte und neue Naturgeschichte (Jena 1907). A Challenger-expedició által gyüjtött Radioláriákat, Medúzákat, Szivacsokat és Siphonophorákat ő dolgozta fel s erről szóló alapvető munkája a Reports of the scient. results of H. M. J. Challenger c. gyüjtőmunkában jelent meg (London 1881—89). Életrajzát többen megírták. V. ö. W. *Bölsche*, Ernst H. (Leipz. 1900); *Breitenbach*, Ernst H. (Odenkirchen 1904); W. *May*, Ernst H. (Leipz. 1909); *Péterfi* T., H. (Huszadik Század, Bpest 1902).

Haeckelizmus, e néven foglalják össze *Haeckel* Ernst-nek (l. o.) az állatok és az ember származásáról szóló tanait. *Haeckel* ellenfelei rendesen e névvel jelölik Haeckelnek túlmerész, merőben föltevéses törzsfákon alapuló származástani spekulációit.

Haelschner, *Hugo Philipp Egmont*, német kriminalista, szül. 1817 márc. 29-én Hirschbergben (Szilézia), megh. Bonnban 1889 márc. 17. A bonni egyetemen 1843. magán-, 1847. rendkívüli, 1850. rendes tanár, 1868. a porosz urakháza tagja lett. Hegel filozófiájának hatása alatt álló büntetőjogi műveiből említjük: System des preussischen Straf-

rechts (Bonn 1858 és 1869, 2 rész); Das gemeine deutsche Strafrecht (u. o. 1881—87, 2 köt.). Irt államjogi müveket is.

Haem-, vagy *Haemat-*, *Haemato-*, *Haemo-* (gör. *haima* a. m. vér) szerepel számos összetételben, vért jelent. L. *Hem-*, *Hemat-*, *Hemato-*, *Hemo-* alatt.

Haemamoeba, l. *Plasmodium* és *Malária*.

Haemanthus *Tourn.* (növ., a. m. vérvirág), az Amaryllidaceae (Hóvirágfélék) család génusza; 60 faja Afrika növénye, főkép fokföldiek. Bőrnemű levelekkel biró hagymás növények. Virágaik kicsi és a vastag virágzati kocsány végén ernyősen csoportosul. fehér, rózsaszinü v. piros, alattuk nagy, gyakran tarka buroklevelek. Magházuk 3 üregű, üregenkint legfeljebb 2 magkezdeménnyel. Termésük bogyó. Csinos kerti virág a *H. coccineus* L., virága égőpiros, kocsánya piros foltos; a *H. puniceus* L. virága narancssárga, buroklevele zöld; a *H. cinnabarinus* Dcsn. virága cinóberszinü, stb. Hagymasarjakkal szaporítják. Hagymájuk olyan hatású, mint a tengeri hagyma (l. *Urginea*), a Fokföldön használatos.

Haemapophysis, a gerincesek csigolyájának hasi ivét (arcus ventralis) körülzáró nyujtványok. L. *Csigolya*.

Haematinon, l. *Hematinon*

Haematococcus *(Ag.) Wille* (növ.), a Volvocaceae moszatcsalád génusza. Az ide tartozó fajok parányiak, egysejtüek és magányosan élők, azaz nem alkotnak sejtkolóniákat. Legnevezetesebb faja a *H. pluvialis* Flot., melynek milliónyi tömege a kisebb állóvizek felszinét pirosra festi. Néha hirtelen jelenik meg. Alkalmat szolgáltatott a *véres eső*, a *vérzápor* babonájára. A hómezők pirosságát, a «piros havat» egy más parányi növényi szervezet okozza, a *Chlamydomonas nivalis* (a. m. Sphaerella nivalis v. *Chlamydococcus nivalis* A. Br.).

Haematopinus (állat), a tetvek egyik neme. 20-nál több faj ismeretes, melyek különböző emlősállatokon élősködnek. 1·5—4·5 mm. hosszúak. Legismertebb a kutyatetü *(H. piliferus* Denny), a disznótetü *(H. urius* Moufet), a ló- és szamártetü *(H. macrocephalus* Nitzsch.), a szarvasmarhatetü *(H. eurysternus* Denny és *H. tenuirostris* Burm.).

Haematopota *Mg.* (állat), a Kétszárnyú rovarok *(Diptera)* rendjébe tartozó *Pöcsöklegyek* (Tabanidae) családjának egyik neme. Az idetartozó fajoknak erős szúró és szívó szájszervük van, mellyel az állat és ember vérét is szívják. Legismertebb és legközönségesebb faj az *esőthozó pöcsök (H. pluvialis L.)*, mely különösen eső v. zivatar előtt a legtolakodóbb. Szürkeszínü; szeme zöldes; alsó részén bíborszinü. Hátán vonalak, potrohán pontsorok és az izbemetszések táján keresztsávok ékesitik. Az állatok közül különösen a lóra válhatik veszedelmessé, amennyiben csipésével megvadítja. Lárvái a réti talajban, valószinüleg a füvek gyökerén élnek. Itt alakulnak át múmiabábbá is.

Haematopus *L.* (állat), a Lilealakúak *(Charadriiformes)* rendjébe tartozó madárnem, melynek tiz ismert faja közül a tengeriszarka *(H. ostralegus* L.) vonulás közben hazánkba is ellátogat. Nyaka fekete, farktövén és alul fehér, a nagyobb szárnyfedők csúcsai fehérek. Csőre, lábai narancsveresek. Hossza 42 cm., szárnyh. 25, farkh. 11 cm. Nyáron Európa északi tengerpartjain közönséges, télen délre vonul.

Haematoxylin, l. *Haematoxylon* és *Campêche-fa*.

Haematoxylon *L.* (növ.), a Leguminosae (Hüvelyesek) génusza a Caesalpinioideae alcsaládban. Egyetlen faja a *H. campechianum L. (kampesfa, vér-* v. *kékfa)*. Hazája Mexikó és Közép-Amerika, másutt pedig, mint Nyugat-Indiában, különösen Jamaikán, Dél-Amerika É.-i részén és Ázsia D.-i részén, ültetik. Párosan szárnyas levelű, 10—12 m. magas fa. Virága sárga, virágzata laza fürt a levelek hónaljában. Hüvelye lándzsás, lapított, rendesen 1 magvú; nem a varratok, hanem a kopácsok középvonala mentén hasad fel. Fája nevezetes festő- és bútorfa; festőanyaga a *haematoxylin*, l. *Campêche-fa*.

Haematozoa, azon élősködő állatok gyüjtőneve, melyek a vérben élősködnek.

Haementaria (állat), az Ormányos piócák *(Rhynchobdellidae)* egyik amerikai neme. L. *Piócák*.

Haemerythrin, a Sipunculus nevű férgek vérében levő vöröses, a hemoglobintól eltérő festőanyag.

Haemin a. m. sósavas hematin v. Teichmann-féle kristályok.

Haemocyanin, a tintahalak *(Cephalopoda)*, csigák *(Gastropoda)* és rákok *(Crustacea)* vérében levő réztartalmú festőanyag, mely ezekben az állatokban a hemoglobin (l. o.) szerepét tölti be.

Haemocystidium, l. *Vérbenélő spórásállatkák*.

Haemodipsa, l. *Ceyloni pióca*.

Haemoglobin, l. *Hemoglobin*.

Haemoglobinvérűség *(haemoglobinaemia)*, l. *Hemoglobinvérüség*.

Haemogregarina, l. *Vérbenélő spórásállatkák*.

Haemolysis, l. *Hemolizis*.

Haemopis (állat), l. *Lópióca*.

Haemoproteus, l. *Vérbenélő spórásállatkák*.

Haemorrhoidarius (gör.-lat.) a. m. aranyeres, hipochondrikus ember.

Haemorrhois (gör.), l. *Aranyér*.

Haemos *(Haimos)*, l. *Haemus*.

Haemosporidia (állat), l. *Vérbenélő spórásállatkák*.

Haemostatica (gör.), l. *Vérzéscsillapító szerek*.

Haemus *(Haemos, Haimos)*, ókori neve a Balkán-hegyláncnak, mely Trácia É.-i határát teszi.

Haen, *Anton*, németalföldi származású orvos, szül. Hágában (Hollandia) 1704., megh. 1776. 1754-ben Bécsbe hivták, hol megalapitotta híres klinikáját. Swieten halála után Mária Terézia első udvari orvosa lett. H. volt a régibb bécsi orvosi iskola tulajdonképeni megalapítója. Számos műve tartós értékkel bir. Leghíresebb köztük a Ratio medendi in nosocomio practico stb. (Wien 1758—1773, 15 rész, folyt. 1771—79, 3 köt.). Opuscula omnia medico-physica stb. c. műve Nápolyban

1780. jelent meg. A fehér himlő gyógyításáról írt művét *Szeli* Károly magyarra fordította (Bécs 1775).

Haendel *Vilmos*, debreczeni jogakadémiai tanár, szül. Selmeczbányán 1874 júl. 29. A jog- és államtudományi tanfolyamot Budapesten és Berlinben végezte; 1900. Debreczenben tanár, 1904. pedig a budapesti egyetemen habilitált magántanár. Számos ujságcikkén kívül önálló művei: *A parlamentarismus* (Budapest 1900); *Bevezetés a jog- és államtudományba* (Selmeczbánya 1905); azonkívül a debreczeni jogakadémia megbízásából: *Szakvélemény az alapítványok állami felügyeletére vonatkozó törvényjavaslatra nézve* (Debreczen 1906) és *Szakvélemény a választójog reformja tárgyában* (u. o. 1911); *Mese a boldogságról* (u. o. 1913). A jogakadémiának kétizben volt dékánja, a főiskolának 1906—1907. rektora.

Haereditas (lat.) a. m. örökség, l. *Hereditas.*

Haeres (lat.), l. *Heres.*

Haeresis, l. *Eretnekség.*

Haering, *Theodor*, német szinész, l. *Döring.*

Haerlebeke, l. *Harelbeke.*

Haesitatio (lat.) a. m. hebegés, dadogás.

Haesti, l. *Aestii.*

Haff, a Keleti-tenger mellékén lévő németországi nagy lagunáknak dán elnevezése.

Haffkine-féle védőoltás pestis ellen, l. *Pestis.*

Haffner, 1. *Karl*, német regény- és szinműíró, szül. Königsbergben 1804 nov. 8., megh. Bécsben 1876 febr. 29. Előbb mint vándorszinész tengődött, 1830. Pesten is működött egyideig, utóbb mint szinműíró nyomorgott. 300-nál több darabot írt, közöttük a legismertebb a Therese Krones című. Schwarzenberg und Pálffy c. szinművének Győr visszavétele szolgál tárgyául. Említendő, hogy Ein Staatsmann oder der gerechte Minister c. 4 felvonásos szinművét *Kossuth* Lajos fordította le magyarra 1826. A darabot Debreczenben (Mándoki társulata) és más városban elő is adták. Kossuth kéziratát az aradi muzeumban őrzik. Magyarul megjelent Apáca és kegyencnő, *Szabó* Antal fordításában (Debreczen 1871).

2. *H.*, *Paul Leopold*, német katolikus hittudós és püspök, szül. Horb helységben (Schwarzwald) 1829 jan. 21., megh. Mainzban 1899 nov. 2-án. 1852-ben pappá szentelték s Tübingenben repetens lett. 1855-ben a mainzi papnevelőintézet bölcseleti tanára, 1866. kanonok, 1886. mainzi püspök. Ő alapította a Görres-társaságot (l. o.) és 1876. a Frankfurter zeitgemässe Broschüren c. füzetes kat. vállalatot. Főbb művei: Grundlinien der Philosophie (Mainz 1881—84. 2 köt.); Die deutsche Aufklärung (3. kiad. Mainz 1864); Der Materialismus in der Kulturgeschichte (u. o. 1865); Eine Studie über G. E. Lessing (2. kiadás Köln 1878) és több röpirat.

Háfiz (arab) a. m. *őrző*, a mohammedánok közt oly emberek, kik az egész koránt könyvnélkül tudják.

Háfiz, *Semsz eddin Mohammed*, perzsa költő, szül. Sirázban valószínűleg 1318., megh. 1389. Ruknabád közelében temettetett el. Moszlim ember létére a hittudományt tanulva, mely az összes mohammedán ismeretek alapja, megszerezte a H. címet. Eleinte a teológiával és annak gyakorlati alkalmazásával, a jogtudománnyal foglalkozott, később, mikor erőt vett lelkén a misztikus vallási rajongás, egy szufik- és dervisekből álló társulathoz szegődött. Mint kitünő korán-ismerő, a mozafferidák udvaránál és egy, a nagyvezir, Hadzsi Kavámeddin által Sirázban számára alapított iskolában tanított. Eleinte a vallásos miszticizmusnak hódolva, rajongó hitét visszatükröző versekben nyilatkozott költői tehetsége. Ghazeljeit és egyéb költeményeit csak halála után gyüjtötte össze Mohamed Gulendám egy divánba (verskötet). Számos kiadást ért; a nevezetesebbek: Kalkutta (1791—1826), Khanpur (1831), Bombay (1828—1850). A bulaki (1834, 3 köt.) és a konstantinápolyi (1841) Szudi török magyarázatát is tartalmazzák, melyek részben a legjobb európai kiadásban (Leipzig 1857—61, 3 köt. és 1863. 1 köt.) is ki vannak adva. Magyarra először *Fábián* Gábor fordította: Hafiz persa költő divánjából ghazelák s töredékek c. (1824); újabb időben *Erődi* Béla az eredeti perzsa szövegből (2. kiad. Budapest 1877). Németre *Hammer*, *Nesselmann* és *Rosenzweig* fordították le. Ez utóbbinak kitünő kiadásában együtt találja az olvasó a perzsa szöveget is (Wien 1858—64, 3 köt.). Angol legújabb prózai fordítása *Clarke*, Hafiz The Divan (2 köt., Kalkutta 1891). V. ö. *Vullers*, Vitarum poetarum persicorum fasciculus 1. (Daulet sah perzsa szövege).

Hafka, község, l. *Hóka.*

Hafnarfjord, helység Izland szigetén (l. o.).

Hafner, *Philipp*, osztrák bohózatíró, szül. Bécsben 1731., megh. u. o. 1764. Jogot tanult s egy ideig hivatalnok volt, de csakhamar egészen tollának élt. Egyik megteremtője a bécsi népszinműnek és bohózatnak. Darabjai közül néhányat Perinet operetté dolgozott át s nagy sikert aratott velök. Összegyüjtött munkái Bécsben jelentek meg 1812., 3 köt.

Hafnia, latin neve Kopenhágának.

Hafren, a *Severn* (l. o.) felső folyásának neve.

Hafstein, *Hannes*, izlandi politikus és költő, szül. 1861 dec. 4. Dániában tanult, aztán hazatérve, Reykjavikban ügyész volt, majd 1896. Isafjord polgármestere és kerületi főnöke lett. 1890 óta az izlandi függetlenségi párt élén állott s nagy része volt az 1903-iki alkotmánymódosításban. 1904—9-ig ő viselte először az izlandi miniszteri tisztséget. 1909-ben bankigazgató lett, de 1912. újra kinevezték izlandi miniszterré. Mint költő is kiváló s költészete nagy rokonságot mutat *Holger Drachmann* dán költővel.

Hafsza, Mohammed felesége, l. *Mohammed.*

Haftárák, a próféták könyveiből vett egyes szakaszok, amelyeket szombaton és más ünnepnapokon a pentateuchusból vett részek után szoktak felolvasni.

Hag., természetrajzi nevek mellett *Hagen* Hermann August, német entomológus (szül. 1817, megh. 1893) nevének rövidítése.

Hága *(Haag, s' Gravenhage, s' Hage, the Hague)*, a németalföldi királynő, a kormány, a parlament és a legfőbb törvényszék székhelye, Dél-Hollandia tartomány fővárosa, 4 km.-nyire az Északi-tengertől, csatorna és vasút mellett, (1911) 288,577 lak., ágyú-, vas- és rézöntéssel, kocsi-,

kalap- és bútorgyártással, ezüst- és aranyékszerkészítéssel. A város Európa egyik legrendesebben és legszabályosabban épült helye. Utcái közül némelyiket fákkal szegélyezett és szép hidakkal áthidalt csatorna szeli át; ezek közt a legszebb a Voorhout. Legfontosabb része H.-nak a Binnenhof, amely különböző stilusban épült régi házakból áll. Terei közül a Vijverberg egyik felét faültetvények, másikat tiszta vízzel telt medence alkotja. A legjelentékenyebb épületek: a régi kir. palota, 400.000 kötetből álló könyvtárral, kép-, érem- és ritkaságok gyüjteményével; az új királyi palota, a nassaui Móric-palota (Mauritshuis), gazdag képtárral; a városháza, a szinház, a gótízlésű Groote Kerk (Szt. Jakab temploma). A Műemlékek: a Binnenhof egy kútján Hollandiai Vilmos szobra; a Pleinen I. Vilmos, a Buitenhofon II. Vilmos király érceszobra; a kir. palota előtt I. Orániai Vilmos lovasszobra; Spinoza érceszobra és a nemzeti emlék a Nederlandsche Magd-dal (a Németalföldeket személyesítő női alak). Nagyobb gyüjteményei még: a városi muzeum, Steengracht báró gyüjteményei és a Meermanno-Westreenianum (régi nyomtatványok, kéziratok, vázák és szobrok gyüjteménye), az etnográfiai muzeum és a gazdag nemzeti könyvtár. Kiválóbb tanintézetek és tudományos egyesületek: a felsőbb zene- és rajziskola, tengerhajózási akadémia, a fizikai társulat, a festő-egyesület, az Indische Genootschap és az Institut voor de Taal-, Land-enVolkenkunde von Nederlandsch-Indie. Környéke villaszerűen van beépítve; 5 km.-nyire van a gyönyörű Hágaierdő (het Haagsche Bosch) és ebben az Oranienzaal nevű kir. kastély, szép képgyüjteménnyel. E kastély körül van Európa egyik legszebb parkja. ÉNy. felé gyönyörű fasor vezet el Scheveningen tengeri fürdőhöz. H. Secundus J., Huygens Constantin költő és Huygens Christian híres matematikus szülőhelye. DK.-re van a Riswyckkastély, amelyben 1697. egyrészt Franciaország, másrészt a német császár, Spanyolország, Anglia és Hollandia kötöttek egymással békét. H. eredetileg a hollandi grófok vadászkastélya volt. 1250-ben V. Florens gróf itt palotát építtetett és székhelyéül választotta; a XVI. sz.-ban már az ország székhelye. 1710 márc. 31. itt kötötték meg a német császár és a tengeri hatalmak az első hágai egyezményt és máj. 4. a másodikat. 1717 jan. 4. a hármas szövetséget Francia-, Angolország és Hollandia, 1717 febr. 17. pedig a békét Spanyolország, Szavója és Ausztria itt kötötték meg. Bonaparte Lajos a kormány székhelyét áttette Utrechtbe, majd Amsterdamba. Az Orániai uralkodócsalád alatt fényes kir. székvárossá fejlődött. H.-ban 1899 májusától júliusig az első békekonferencia ülésezett és a választott békebíróságok székhelyéül választatott. 1907-ben a II. békekonferencia szinhelye, a békepalotának ekkor volt az alapkőletétele és 1912. a felavatása.

Hagáda a. m. *haggada* (l. o.).

Hágai állandó választott biróság (franc. *cour permanente d'arbitrage)* alatt értjük a hágai első békeértekezleten (l. *Békekonferenciák)* létrejött első egyezmény (Convention pour le règlement des conflits internationaux) által létesített és a hágai második békeértekezleten létrejött első egyezmény (hasonló című, mint a fenti) által fentartott azt az intézményt, amely a nemzetek közt előforduló vitás kérdésekben határoz. (Határozott pl. a Németország és Franciaország között 1909. felmerült casablancai viszály ügyében.) A H.-ot nem kell úgy képzelni, mint állandóan együttlevő törvényszéket, mert mostani szervezetében a H. csak névsor, amelyből a viszálykodó államok birákat választhatnak. A H.-ból állandóan csak egy iroda áll fenn, amely az adminisztrativ ügyeket előkészíti s intézi. A H.-ba minden hatalom 4 birót jelöl ki. Részünkről ki voltak jelölve: *Berzeviczy* Albert és *Apponyi* Albert gr. Apponyi Albert megbizatása lejárván, új magyar biróként *Nagy* Ferenc ny. államtitkár jelöltetett ki. Osztrák részről kijelölték: *Lammasch* Rudolfot és *Plener* Henriket.

Hágai békebiróság, l. *Hágai állandó választott biróság.*

Hágai békeértekezletek. A magyar országgyűlés az 1913. év nyarán elfogadta az igazságügyminiszter által előterjesztett törvényjavaslatot a hágai két első nemzetközi békeértekezleten (l. *Békekonferenciák)* megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. Ezzel a törvénnyel a második nemzetközi békeértekezleten megállapított egyezmények közül az ország törvényei közé iktattattak az 1907. évi október hó 18. napján Hágában kelt következő egyezmények: 1. Egyezmény a nemzetközi viszályok békés elintézéséről. 2. Egyezmény a szerződéses követelések behajtása végett igénybe vett fegyveres erő alkalmazásának korlátozásáról. 3. Egyezmény az ellenségeskedések megkezdéséről. 4. Egyezmény a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól. 5. Egyezmény a semleges hatalmak és személyek jogairól és kötelességeiről szárazföldi háborúban. 6. Egyezmény az ellenséges kereskedelmi hajókra vonatkozó elbánásról az ellenségeskedések kitörésekor. 7. Egyezmény a kereskedelmi hajóknak hadihajókká való átalakításáról. 8. Egyezmény a tenger alatti önműködő ütközőaknák elhelyezéséről. 9. Egyezmény a bombázásról tengeri haderővel háború idején. 10. Egyezmény a Genfi Egyezmény elveinek alkalmazásáról a tengeri háborúra. 11. Egyezmény a tengeri háborúban gyakorolt lefoglalási jog egyes korlátozásairól. 12. Egyezmény a semleges hatalmak jogairól és kötelességeiről tengeri háborúban.

Az első nemzetközi békeértekezleten megállapított egyezmények fenmaradván azokkal a szerződő államokkal szemben, amelyek az 1., 4. és 10. pontban említett egyezményeket nem erősítették meg, az 1899. évi július hó 29. napján Hágában kelt egyezmények is az ország törvényei közé iktattattak. Ezek az egyezmények a következők: 1. Egyezmény a nemzetközi viszályok békés elintézéséről. 2. Egyezmény a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól. 3. Egyezmény az 1864. évi augusztus hó 22. kelt Genfi Egyezmény elveinek alkalmazásáról a tengeri háborúra. Az első nemzetközi békeértekezleten megállapított nyilatkozatok közül, mint még fennállók, az ország törvényei közé iktattattak az 1899. évi július hó 29. napján Hágában kelt következő nyilatkozatok: 1. Nyilatkozat oly lövedékek alkal-

mazásának tilalmáról, amelyeknek egyedüli célja fojtó vagy mérges gázok terjesztése. 2. Nyilatkozat oly golyók alkalmazásának tilalmáról, amelyek az emberi testben könnyen szétmennek vagy ellapulnak.

Hágai nemzetközi államértekezlet a váltójog és a csekkjog egységesítése tárgyában. *I. Történeti előzmények a váltójog egységesítése tárgyában.* A váltójog nemzetközi egyenlősítésének eszméje hosszú idő óta foglalkoztatta a jogász- és a kereskedői köröket. Az első magyar jogászgyűlés is (1870.) kívánatosnak tartotta az európai kereskedelmi és váltótörvényeknek Európaszerte nemzetközi kongresszus által megállapitandó egyenlő alapelvekre fektetését. A váltójog egyenlősítésére irányuló törekvést azok a különbségek igazolják, amelyek az egyes államok váltójogai közt a jogfejlődés folyamán létesültek. Minthogy újabb időben a kereskedelmi összeköttetések nagy fellendülésével a váltóforgalom a különböző nemzetek között mind sűrűbbé vált, ezek az eltérések az egyes nemzetek váltójogai között részben a váltójogi szabályok számos öszszeütközésére vezettek, részben azzal a hátránynyal jártak, hogy a kereskedelmi köröket a külföldről érkező váltókkal szemben sok esetben bizalmatlanokká tették. A váltójog nemzetközi egyenlősítésének érdekében ez okból egyes jogi testületek különböző tervezeteket dolgoztak ki. Igy az Association for the reform and codification of the laws of nations (amely egyesület újabban az International Law Association nevet viseli) az 1875. Hágában tartott tanácskozáson bizottságot küldött ki a nemzetközi váltótörvény alapjául veendő elvek kidolgozására és az előkészítő munkálatok alapján 1876. Brémában tartott konferenciáján húsz ilyen elvet állapitott meg, melyekhez az 1877. Antwerpenben és 1878. Frankfurtban tartott konferenciáján még további hét szabályt csatolt. Ezek az ú. n. *brémai szabályok,* amelyeket azután a nevezett jogi egyesület 1908. Budapesten tartott konferenciáján újabb revizió alá vett s új szövegezésben 27 tételben, mint *budapesti szabályokat* fogadott el. (Az 1912. évben Párisban tartott konferencia ezeken némi csekély módosításokat tett.) Az Institut de Droit International 1885. Brüsszelben már teljes törvénytervezetet dolgozott ki. Az egyenlősítési törekvések elől a kormányok sem zárkózhattak el. A belga kormány 1885. Antwerpenben és 1888. Brüsszelben kereskedelmi jogi kongresszust rendezett, amely a váltójog nemzetközi egységesítésére törvénytervezetet is dolgozott ki.

II. Az 1910-ik évi első hágai nemzetközi államértekezlet a váltójog egységesítése tárgyában. Ily előzmények után a németalföldi kormány 1908. a Német birodalom és Olaszország kormányainak indítványára az 1910-ik évre Hágába nemzetközi államértekezletet hivott össze a váltójog egységesítése végett. A magyar királyi igazságügyminisztérium a Hágában tartandó államértekezlet előkészítésével kapcsolatban kezdeményező lépést tett a közös külügyminisztérium közvetítésével abban az irányban, hogy Magyarország, Ausztria, a Német birodalom és Olaszország, miután váltótörvényeik ugyanazon váltórendszer alapján állanak, a lehetőséghez képest előzetes megállapodásra jussanak egymás közt arra az egységes jogi álláspontra nézve, amelyet a németalföldi kormány által megküldött kérdőpontok tekintetében elfoglalniok kellene. Ez az előértekezlet az 1910-ik év febr. havában Bécsben meg is tartatott és azt eredményezte, hogy a nevezett államok a kérdőpontokra adandó válaszok lényegére nézve nagyrészt megegyeztek. Az államértekezlet 1910-ik év júl. hó 23-án a következő államok képviselőivel ült össze Hágában: Magyarország (kiküldöttei dr. Nagy Ferenc nyug. államtitkár, egyet. ny. r. tanár, dr. Sichermann Bernát ügyvéd, a Magyar Általános Hitelbank jogtanácsosa és dr. Fodor Ármin, az igazságügyminisztériumban alkalmazott kir. itélőtáblai biró), Argentina köztársaság, Ausztria, Belgium, Brazilia, Bulgária, Chile, Costa Rica, Dánország, Ecuador, az északamerikai Egyesült-Államok, Franciaország, Görögország, Haiti, Kina, Japán, Luxemburg, Mexikó, Montenegro, Nagybritannia, Németalföld, Németbirodalom, Nikaragua, Norvégország, Olaszország, Oroszország, Paraguay, Portugália, Spanyolország, Svájc, Svédország, Szalvador, Szerbia, Sziám, Törökország és Uruguay. Az értekezleten elfogadott egyezménynek és egységes váltójogi törvénynek tervezetét tartalmazó zárójegyzőkönyvet az államok kiküldöttei 1910 jún. hó 23-án aláirták.

III. Az 1912. évi második hágai nemzetközi államértekezlet a váltójog és a csekkjog egységesítése tárgyában. Az 1910. évi államértekezlet óhajához képest az 1912. évi jún. hó 15-én összeült második államértekezleten ugyanazok az államok voltak képviselve, amelyek az első értekezleten résztvettek, Haiti és Uruguay kivételével; mint új résztvevők pedig a következő államok kiküldöttei jelentek meg: Guatemala, Panama és Románia. Magyarországot ugyanazok a kiküldöttek képviselték, akik az 1910. évi államértekezleten is résztvettek. Az államértekezlet teljes ülése az egyezményt és az egységes váltójogi szabályzatot letárgyalván, azokat elfogadta. Az egyezmény aláírása 1912 júl. 23. történt. Az egyezményt Magyarország képviseletében Ő Felségének meghatalmazása alapján hágai követünkön kívül dr. *Nagy* Ferenc írta alá. Nagybritannia és az északamerikai Egyesült-Államok már előzetesen kijelentették, hogy az egyezményt az angol különleges viszonyokban rejlő okokból nem fogják aláírni. Az 1912. évi államértekezlet egyúttal a *csekkjog* egységesitését is tárgyalta és az 1912 júl. 1 ó 23. tartott záróülésen az értekezleten résztvevők aláírták a zárójegyzőkönyvet, amely a határozatokat tartalmazta. Az értekezlet azt az óhaját fejezte ki, hogy a németalföldi kormány a csekkjog egységesitésére vonatkozó egyezménynek és egységes szabályzatnak megszövegezése és aláírása végett új államértekezletet hívjon össze. Az államértekezlet egyúttal nemzetközi biróság felállításának eszméjével is foglalkozott és a résztvevő államok kormányaihoz azt a kérelmet intézte, hogy tegyék megfontolás tárgyává azt a kérdést, vajjon lehetséges volna-e közös birói hatóságot szervezni a közös váltójogra vonatkozólag. Az államértekezlet ezt az óhajt szin-

tén belefoglalta 1912 júl. 23. aláírt zárójegyzőkönyvébe.

IV. Az egységes váltójogi szabályzat tartalma. A szabályzat »Egységes szabályzat (Réglement Uniforme) az idegen és a saját váltóról«, amely 80 cikkből áll, két címre oszlik. Az első cím az idegen váltót, a második cím a saját váltót szabályozza.

Ami az egységes váltójogi szabályzatnak az 1876. XXVII. t.-c.-ben foglalt magyar váltótörvényhez való viszonyát illeti, mindenekelőtt ki kell emelni, hogy mindkettő elvileg ugyanazon az alapon áll, még pedig a német váltójog rendszerének alapján. Ép úgy, mint váltótörvényünk, a hágai szabályzat is a váltó lényeges kellékének tekinti, hogy a *váltó* elnevezés magában a váltó szövegében foglaltassék; az egyezmény azonban feljogosítja az egyes államokat, hogy nemzeti törvényhozásuk útján ezt a kelléket is elejthessék és érvényes váltónak tekinthessenek olyan okiratot, amely kifejezetten rendeletre szól. Lényegesebb eltérések eddigi váltótörvényeinktől a következők: A fizetés idejének a megjelölése nem lényeges kellék annyiban, hogy hiánya esetében a váltó nem érvénytelen, hanem látra szólónak tekintendő; szorosan véve nem lényeges kellék továbbá a kiállítás helye sem, mert a kibocsátónak neve mellett megjelölt hely azt helyettesíti. Az intézvényezett saját váltónál a kiállítás és a fizetés közti helykülönbség nem kívántatik meg. Telepített váltó az is, amely az intézvényezett lakóhelyén harmadik személynél fizetendő; ez az ú. n. Zahlstellenwechsel, amelyet a magyar jog eddig nem ismer. A látra v. lát után bizonyos időre fizetendő váltóban kamat is kiköthető, amely a kamatláb megjelölésének hiányában 5%. A zálogforgatmányt, amely eddigi jogunkban ismeretlen volt, a hágai szabályzat elismeri ugyan, az egyezmény 4. cikke azonban megengedi, hogy mindegyik szerződő állam területén az ily forgatmány keletkezését meggátolja olykép, hogy az nem irottnak tekintendő. A lejárat utáni forgatmánynak ugyanaz a hatálya, mint a lejárat előttinek, az óvás felvétele vagy az óvási határidő után keletkezett forgatmány azonban csak a magánjogi engedmény hatályával bir. A kibocsátó kikötheti, hogy a váltót elfogadás végett vagy egyáltalában, vagy bizonyos határidőig ne mutassák be; továbbá mind a kibocsátó, mind a forgató kikötheti, hogy a váltót bizonyos határidőn belül mutassák be elfogadás végett. Az intézvényezett nem köteles a váltó bemutatásakor azonnal nyilatkozni, hogy a váltót elfogadja-e v. sem, hanem követelheti, hogy a váltót neki a következő köznapon újból mutassák be. Eltérőleg az eddigi magyar jogtól, amely szerint a megtörtént elfogadást visszavonni nem lehet, az egységes váltójog szabályai szerint abban az esetben, ha az intézvényezett, aki a váltót elfogadásával ellátta, az elfogadást törli, mielőtt a váltót birtokából kiadta, az elfogadás megtagadottnak tekintendő; mindazonáltal az intézvényezett elfogadásának tartalma szerint kötelezve marad, ha azután törölte azt, miután a váltóbirtokossal vagy bármely váltóaláíróval közölte, hogy a váltót elfogadta. A vásárra szóló váltót a hágai szabályzat nem ismeri ugyan, de az egyezmény 6. cikke megengedi a szerződő államoknak, hogy nemzeti törvényhozásuk útján azt saját területükön szabályozzák. Lényeges újítás, hogy a hágai szabályzat a biztosítási visszkeresetet elejti. A hágai szabályzat elfogadás hiánya esetében, valamint az elfogadónál a biztonság hiánya miatt szintén fizetési visszkeresetet ad. A visszkereset feltétele az óvás; az óvásnak alakját azonban, valamint a váltójogok gyakorlása vagy fentartása végett szükséges egyéb cselekmények alakját a nemzeti törvények fogják szabályozni. Az egyezmény 9. cikke ezenfelül megengedi, hogy mindegyik szerződő állam kimondhassa, hogy az óvás a váltóbirtokos beleegyezésével az intézvényezett által a váltón aláírt és nyilvános lajstromba bevezetett magánnyilatkozattal is pótolható. Fontos újítás eddigi jogunkkal szemben, hogy a hágai szabályzat az erőhatalom kérdését, amelynek az 1876. évi törvényünk nem tulajdonít a váltójogban hatályt, szabályozza, még pedig olykép, hogy abban az esetben, ha az erőhatalom harminc napnál rövidebb ideig tart, a váltó bemutatásának és az óvás felvételének határideje meghosszabbíttatik ugyan, de utólag a bemutatás és az óvásfelvétel szükséges; ha azonban az elháríthatlan akadály harminc napnál hosszabb ideig tart, a visszkereset bemutatás és óvás nélkül is gyakorolható. A névbecsülés intézményét a hágai tervezet egyszerüsíti és kimondja, hogy a váltóbirtokos névbecsülési elfogadást senkitől sem köteles elfogadni még akkor sem, ha a váltón szükségbeli utalványozottként megjelölt személy ajánlja azt. A váltómásodlatok kiállítására vonatkozó kötelezettség, amely a magyar váltótörvény szerint minden esetben fennáll, úgy, hogy az ellenkező ki se köthető, a hágai szabályzat szerint kizárható a váltón annak felemlítésével, hogy a váltó egyetlen példányban van kiállítva. Eltérőleg van szabályozva az elévülés is abban a tekintetben, hogy a váltóbirtokosnak váltókeresete a forgatók és a kibocsátó ellen az óvás felvételétől számított egy év alatt, a forgatónak a többi forgatóval és a kibocsátóval szemben indítható visszkeresete pedig a váltó visszaváltásától, vagy a forgató ellen indított kereset indításától számított hat hó alatt évül el. A váltó elveszése esetében követendő eljárást a hágai szabályzat nem tartalmazza; az egyezmény 15. cikke a szerződő államok törvényhozásának tartja fenn, hogy e részben az eljárást akár a megsemmisítési eljárás alakjában, akár más alakban szabályozza.

A fentiekből kitűnik, hogy a hágai egységes váltójogi szabályzat, ámbár a váltójog szabályainak nagy részét tartalmazza, nem teljes és a nemzeti törvényhozások által kiegészítendő. A nemzeti törvényhozás által szabályozandó kérdések: a váltóképesség kérdése, a váltóóvás alakjára és a megsemmisítési eljárásra vonatkozó rendelkezések. Ennélfogva a magyar törvényhozás feladata lesz, hogy az egyezmény becikkelyezése után az azzal megalkotott váltószabályzatot kiegészítve, a váltójogot teljességében új törvénnyel szabályozza (l. *Váltójog* alatt).

Irodalom. Nagy Ferenc, A magyar váltójog kézikönyve 13. §; Plósz Sándor, A magyar váltójog kézikönyve 12. §; Nagy Ferenc, A váltójog nemzetközi egyenlősítése, A Magyar Igazságügy XIX. és XXV. köt.; Hantos Elemér, Nemzetközi

egységes váltójog, Budapest 1908; Grecsák Károly, A váltójog egységesítése, Jogállam X. évfolyam; Fodor Ármin, A hágai váltójogi államértekezlet, Jogállam X. évfolyam; dr. Meyer Felix és dr. Schermann Bernát előadásai a hágai váltókonferenciáról, Jogászegyleti értekezések, Új folyam VI. köt. 29. füzet; Nagy Ferenc, A hágai váltójogi nemzetközi egyezmény, A Magyar Jogászegyletben 1912 nov. 10-én tartott előadás; Fodor Ármin, A hágai váltójogi nemzetközi államértekezlet eredményei a nemzetközi jog szempontjából, a Magyar Jogászegyletben 1912 nov. 16-án tartott előadás; Cohn G., Beiträge zur Lehre vom einheitlichen Wechselrecht, Heidelberg 1880; Meyer Felix, Weltwechselrecht, Die Verschiedenheiten der geltenden Wechselrechte und deren Vereinheitlichung, Denkschrift im Auftrage der Aeltesten der Kaufmannschaft von Berlin, Berlin 1906; u. a., Das Weltwechselrecht. I. Die geltenden Wechselrechte in vergleichender Darstellung. II. Der Entwurf eines einheitlichen Wechselgesetzes nebst Begründung, Leipzig 1909; Simons, Die Haager Wechselrechts-Konferenz, Weltwechselrecht und Wechselordnung, Deutsche Juristenzeitung XV. Jahrgang; Wieland, Die Haager Wechselconferenz, Zeitschrift für das gesammte Handelsrecht 68 köt.; Norsa, Sur le projet de loi uniforme en matiere de lettre de change, Roma 1888; Busatti, L'unification du droit relatif a la lettre de change et au cheque, Revue de droit international, Tome XIII. 492. lap. Az 1910. évi, valamint az 1912. évi nemzetközi államértekezlet irományait és tárgyalásait a németalföldi kormány két-két kötetben közzétette: Conférence de La Haye pour l'unification du droit relativ a la lettre de change etc. Documents Actes 1910 és 1912.

Hágai nemzetközi magánjogi konferenciák. Ismételten indultak meg diplomáciai tárgyalások oly célból, hogy nemzetközi megegyezések — akár államszerződések, akár azonos törvények alakjában — megfelelő megoldásra juttassák a különféle jogterületeken érvényes magánjogi szabályok összeütközéseinek és a perjogi jogsegélynek kérdéseit. Németalföld kormánya már 1874. megkisérlette egy ily tárgyú nemzetközi államértekezlet egybehívását, amely elsősorban a birói ítéletek nemzetközi végrehajtásával foglalkozott volna. 1881-ben az olasz kormány közölt a többi hatalmakkal emlékiratot, amely Mancini jogtudóstól és minisztertől származott s a személyekre, a dolgokra és a jogügyletekre vonatkozó jogszabályok összeütközéseinek kiegyenlítését biztosító nemzetközi megállapodások előkészítését célozta; a megindult tárgyalások nem jártak sikerrel. 1889-ben a délamerikai államok Montevideoban tartottak államértekezletet, amelyen sikerült is Dél-Amerika főbb államai részére — több államszerződéssel — a nemzetközi magánjog és perjog számos ágában egységes szabályokat megállapítani.

A nemzetközi magánjog és a perjogi nemzetközi jogsegély kodifikálásának terén nevezetes sikereket értek el a H., amelyeket a németalföldi kormány hív időnkint össze. Eddig négy ilyen konferencia volt: az első 1893. szeptember havában, a második 1894. június és július havában, a harmadik 1900. május és június havában és a negyedik 1904. május és június havában. Általános jellemvonása e konferenciáknak, hogy nem foglalkoznak általános, elvontabb természetű szabályok megállapításával, hanem oly speciális kérdésekkel, amelyekre nézve az összeütközések kiegyenlítésének szükségét a gyakorlatban leginkább érzik.

Az *1893. évi hágai I. nemzetközi konferencián* Magyarországon kívül résztvettek: Ausztria, Belgium, Dánia, Franciaország, Luxemburg, Németalföld, Németország, Olaszország, Oroszország, Portugália, Románia, Spanyolország és Svájc. A meghívást Norvégország és Svédország is elfogadták, de képviselőket csak a későbbi államértekezletekre küldöttek. Nagybritannia, hivatkozással a brit jog speciális természetére, a nemzetközi magánjogi konferenciákon eddigelé még nem vett részt. Az I. konferencia megállapodásait a zárójegyzőkönyv a következő címfeliratok alatt tünteti fel: 1. a házasságra, 2. a peres és nem peres ügyek iratainak közlésére (kézbesítésére), 3. a megkereső levelekre, 4. az öröklésre vonatkozó rendelkezések. Ezek a megállapodások azonban még nem mutatkoztak alkalmasaknak arra, hogy az érdekelt államok azokat, mint nemzetközi szerződéseket, aláirassák.

Az *1894. évi hágai II. konferencia* öt tervezetet állapított meg, úgymint 1. a házasságról: *a)* a házasság érvényességének előfeltételei, *b)* a házasság következményei a feleség és a gyermekek személyi állapotára, *c)* a házasság felbontása és az ágytól és asztaltól való elválás; 2. a gyámságról; 3. a polgári eljárásról: *a)* kézbesítések, *b)* megkereső levelek, *c)* perbeli biztosíték, *d)* szegénységi jog, *e)* személyfogság; 4. a csődről; 5. a törvényi öröklésről, a végrendeletekről és a halálesetre szóló ajándékozásokról. A II. konferencia megállapodásai közül a polgári eljárásra vonatkozó tervezet nemzetközi egyezmény erejére emelkedett és a hozzátartozó pótjegyzőkönyvvel, valamint csatlakozási jegyzőkönyvekkel együtt (Magyarországon az 1899. XIII. t.-cikkbe iktatva) hatályban volt 1899 május 25-től kezdve hallgatólagos megújulás következtében 1909 ápr. hó 27-ig. Ezen a napon az említett egyezményt, valamint a végrehajtása tárgyában 1899 május hó 20-án 30021. I. M. szám alatt kibocsátott magyar igazságügyminiszteri rendeletet (1899. évi Rend. Tár. 1022. l.) az 1909: XIV. t.-cikkbe iktatott új nemzetközi egyezmény és a végrehajtása tárgyában 1909 április 26-án 9000 I. M. szám alatt kiadott magyar igazságügyminiszteri rendelet váltotta fel, mely utóbbi egyezményről és rendeletről alább is lesz szó.

Az *1900. évi hágai III. konferencia* négy tervezetet állapított meg, úgy mint: 1. egyezménytervezetet a házasság érvényességére vonatkozó törvények összeütközéseinek kiegyenlítése végett; 2. egyezménytervezetet a házasság felbontására, valamint az ágytól és asztaltól elválásra vonatkozó törvények és az ily tárgyú biráskodás terén támadható összeütközések kiegyenlítése végett; 3. egyezménytervezetet a kiskoruak gyámságára vonatkozó törvények és gyámhatóságok terén támadható összeütközések kiegyenlítése végett; 4. egyezménytervezetet a törvényes öröklést, a végrendeleteket és a halálesetre szóló ajándékozásokat illető törvények terén támadható összeütközések kiegyenlítése végett. A III. konferencia most említett megállapodásai közül az első három csekély módosítások után nemzetközi egyezmények erejére emelkedett s (az 1911: XXI., XXII. és XXIII. t.-cikkekbe iktatva) Magyarországon is hatályban van.

Az *1904. évi hágai IV. konferencia,* amelyen Japán is képviselve volt, öt tervezetet dolgozott ki, ú. m.: 1. a polgári eljárásra vonatkozó egyezmény tervezetét; 2. a törvényi öröklésre és a vég-

rendeletekre vonatkozó törvények összeütközéseiről szóló egyezmény tervezetét; 3. a házasságnak a házastársak személyes viszonyából folyó jogaira és kötelességeire, valamint a házastársak vagyonára gyakorolt hatásait rendező törvények összeütközéseiről szóló egyezmény tervezetét; 4. a teljeskoruak gyámságára és hasonló védelmi intézkedésekre vonatkozó egyezmény tervezetét; 5. csődjogi egyezmény tervezetét. Ezek közül a tervezetek közül az 1. és a 4. tervezet nemzetközi egyezmény erejére emelkedett s (az 1909 : XIV. és az 1912 : LII. t.-cikkekbe iktatva) Magyarországon is hatályban van. A 3. (a házastársak személyes és vagyoni viszonyaira vonatkozó) tervezet alapján készült nemzetközi egyezményt egyes államok szintén aláírták, de ez az egyezmény még hatályba nem lépett; Magyarország ezt az egyezményt nem írta alá. A IV. konferencián kidolgozott csődjogi egyezménytervezet (fent 5. alatt) nem általános egyezmény tervezetének készült, hanem olyannak, amely két-két állam között kötendő ily tárgyú egyezménynek alapjául szolgálhat.

A hágai III. és IV. konferencia munkálatainak előkészítése, intézése és rendezése körül kiváló érdemeket szerzett az 1897. szervezett *németalföldi királyi nemzetközi magánjogi bizottság.* Ez a németalföldi királyi bizottság járt el a németalföldi kormány megbízásából az 1910. és 1912. Hágában a váltójog és a csekkjog egységesítése végett tartott I. és II. nemzetközi államértekezletek előkészítésénél és rendezésénél is. (Bővebben l. *Hágai nemzetközi államértekezlet a váltójog és a csekkjog egységesítése tárgyában* alatt.)

Magyarország mind a négy hágai nemzetközi magánjogi konferencián képviselve volt s a magyar állam kiküldöttjei (az I. és a II. konferencián Korizmics Antal, a III. és a IV. konferencián dr. Tóry Gusztáv) tevékeny részt vettek a konferencia munkálataiban. A III. és a IV. konferencián a magyar kiküldöttet a konferencia egyik alelnökévé választották meg.

A konferenciák munkálatai alapján létrejött és *hatályban levő nemzetközi egyezmények* vázlatos tartalma és az ezen egyezményekre vonatkozó egyéb fontosabb adatok a következők:

I. A polgári eljárásra vonatkozólag 1905 július 17-én Hágában kelt nemzetközi egyezmény (1909 : XIV. t.-c.) hat fejezetből áll.

Az első fejezet (1—7. cikk) és a második fejezet (8—16. cikk) *a peres és nem peres ügyiratok közléséről* és a *megkeresésekről* szólnak. Az egyezmény a kézbesítendő ügyiratok és a megkeresések továbbítására az azelőtt irányadó hosszasabb diplomáciai út helyébe általában a konzuli közvetítés rendszerét állapítja meg, mely abban áll, hogy az ügyiratokat a megkereső államnak a megkeresett államban működő konzula juttatja el ahhoz a hatósághoz, amelyet a megkeresett állam kijelölt; de a szerződő államok bármelyikének szabadságában áll a többi szerződő államokhoz intézett értesítésben azt kérni, hogy a területén teljesítendő kézbesítések vagy megkeresések teljesítésére irányuló kérelmet diplomáciai úton intézzék hozzá. A kézbesítendő ügyiratokat csak akkor szükséges a megkeresett hatóság nyelvén v. külön nemzetközi megállapodásban megállapított nyelven készült fordítással ellátni, ha a kézbesítés kényszer alkalmazásával vagy valamely különös eljárás szerint történik. A kézbesítés teljesítése csak akkor tagadható meg, ha a kézbesítésnél eljárni hivatott állam azt szuverénitására vagy biztonságára sérelmesnek tartja. A kézbesítésekért díj vagy költség megtérítésének általában nincs helye. A megkereséseket a megkeresett hatóság nyelvén vagy külön nemzetközi megállapodásban megállapított nyelven kell szerkeszteni, avagy ily nyelven készült fordításokkal felszerelni. A megkeresés teljesítése csak akkor tagadható meg: 1. ha az okmány hitelessége kétséges; 2. ha a megkeresett államban a megkeresés teljesítése nem tartozik a birói hatalom hatáskörébe; 3. ha az az állam, amelynek területén a megkeresést teljesíteni kellene, azt szuverénitására vagy biztonságára sérelmesnek tartja. A megkeresések teljesítéseért díj v. költség megtérítésének általában nincs helye.

A harmadik fejezet (17—19. cikk) a szerződő államok polgárait, ha ez államok egyikében laknak, kölcsönösen felmenti a *perbeli biztosíték* adása alól és ennek következményeként a kölcsönös végrehajtás kötelezettségét állapítja meg az eljárási költségek és kiadások tekintetében hozott oly elmarasztaló határozatokra, amelyek perbeli biztosíték adása alól felmentett felperes vagy beavatkozó ellen keletkeztek.

A negyedik fejezet (20—23. cikk) a szerződő államok polgárai részére a biróságok előtt kölcsönösen biztosítja a belföldiekkel egyenlő *szegénységi jogot* s az evégből szükséges szegénységi bizonyítványok és nyilatkozatok kellékeit állapítja meg.

Az ötödik fejezet (24. cikk) *a személyfogságnak,* mint végrehajtási eszköznek vagy egyszerű biztosítási rendszabálynak alkalmazását a szerződő államok valamelyikéhez tartozó idegenekkel szemben csak azokban az esetekben engedi meg, amikor az belföldiekkel szemben is alkalmazható.

A hatodik fejezet (25—29. cikk) az egyezmény megerősítésére, hatálybalépésére és felmondására vonatkozó *zárórendelkezéseket* tartalmazza.

Az egyezmény 1909 április 27-ike (Luxemburgra nézve 1909 okt. 4-ike) óta *hatályban van* Magyarországon kívül a következő államokban: Ausztria, Belgium, Dánország (beleértve Izlandot, továbbá a dán Antillákat), Franciaország, Luxemburg, Németalföld, Németország, Norvégia, Olaszország, Oroszország, Portugália, Románia, Spanyolország, Svájc és Svédország.

Az egyezmény becikkelyezéséről szóló 1909. évi XIV. t.-c. *végrehajtását* kimerítően szabályozza az 1909 évi április hó 26-án 9000/1909 I. M. szám alatt kelt s 52 §-ból álló igazságügyminiszteri rendelet (Igazságügyi Közlöny XVIII. évf. 119. l.); ezt kiegészítik a 22,500/1909 és 34,400/1912. I. M. számú rendeletek.

II. A házasság érvényességének előfeltételeire vonatkozó törvények összeütközéseinek kiegyenlítése végett 1902 jún. 12-én Hágában kötött nemzetközi egyezménynek (1911 : XXI. t.-c.) egyik főelve az, hogy a házasság kötésének jogát a há-

zasulók mindegyikének hazai törvénye szabályozza, kivéve, ha e törvény valamely rendelkezése kifejezetten más törvényre utal (1. cikk); másik főelve pedig, hogy mindenütt érvényesnek kell elismerni alaki tekintetben azt a házasságot, amelyet annak az országnak törvénye szerint kötöttek, ahol a házasság létrejött (5. cikk). E két főelv alól kivételeknek van helye: A házasságkötés helyének törvénye ugyanis megtilthatja a külföldiek házasságát, ha az ellenkeznék a rokonságra, sógorságra, házasságtörésre v. a házastárs élete ellen törésre alapított belföldi házassági akadályokkal (2. cikk), de viszont a házasságkötés helyének törvénye megengedheti, hogy külföldiek hazai törvényük akadályainak ellenére is házasságot kössenek, ha ezek az akadályok kizárólag vallási jellegű okokon alapszanak (3. cikk); továbbá a házasságot, amely alaki tekintetben érvénytelen abban az országban, ahol megkötése végbement, érvényesnek lehet elismerni a többi országokban, ha az alakiságot, amelyet a házasulók mindegyikének hazai törvénye megszab, megtartották (7. cikk). Szabályozva vannak a külföldiek házasságkötéséhez szükséges előfeltételek igazolásának módjai (4. cikk) és a diplomáciai v. konzuli tisztviselő előtt kötött házasságok elismerésének feltételei (6. cikk).

Az egyezmény ezidőszerint *hatályban van* a következő államokban: Belgium, Franciaország, Luxemburg, Magyarország, Németalföld, Németország, Olaszország, Portugália, Románia, Svájc és Svédország. A magyar állam területén az egyezmény 1911 november 22-én lépett hatályba (6326/1911. M. E. számú m. kir. minisztériumi rendelet, Igazságügyi Közlöny XX. évf. 327. l.).

III. A házasságok felbontására, valamint az ágytól és asztaltól való elválásra vonatkozó törvények és az ily tárgyú bíráskodás terén támadható összeütközések kiegyenlítése végett 1902 jún. 12-én Hágában kötött nemzetközi egyezmény (1911: XXII. t.-c.) szerint a házasság felbontása v. az ágytól és asztaltól való elválás csak akkor kérhető, ha a hazai törvény és a kérelem helyének törvénye általában és a kérdéses esetben — bár különböző okok alapján — egyaránt megengedik a házasság felbontását vagy az ágytól és asztaltól elválást (1. és 2. cikk); egyedül a hazai törvény nyer alkalmazást, ha a kérelem helyének törvénye ezt rendeli v. megengedi (3. cikk). Az állampolgárság megváltoztatása nem ruházhat fel bontó v. elválasztó ok jellegével oly tényt, amelynek az előbbi hazai törvény szerint nem volt ily jellege (4. cikk). A bontó- v. válókereset beadható a házastársak hazai törvénye szerint illetékes hatóság v. lakóhelyüknek illetékes hatósága előtt, de mindegyik állam fenntarthatja saját állampolgáraira nézve a hazai bíróságoknak kizárólagos illetékességét (5. cikk). Az egyezmény értelmében illetékes bíróság bontó v. elválasztó ítéletét, ha az egyezmény kikötései megtartattak, a többi szerződő államoknak el kell ismerniök (7. cikk). Ha a házastársak állampolgársága nem ugyanaz, utolsó közös törvényhozásukat kell hazai törvényük gyanánt tekinteni (8. cikk).

Az egyezmény ezidőszerint ugyanazokban az államokban van *hatályban*, mint a II. alatt tárgyalt házassági egyezmény. A magyar állam területén az egyezmény 1911 nov. 22. lépett hatályba (6326/1911. M. E. számú m. kir. minisztériumi rendelet, Igazságügyi Közlöny, XX. évf. 327. l.).

IV. A kiskoruak gyámságának szabályozása végett 1902 jún. 12. Hágában kötött nemzetközi egyezmény (1911: XXIII. t.-c.) szerint a kiskorú gyámságát az ő hazai törvénye szabályozza (1. cikk), de ha a hazai törvény szerint a gyámság — esetleg diplomáciai vagy konzuli tisztviselő útján (2. cikk) — nincs szervezve vagy nem szervezhető, a gyámságot a tartózkodóhely törvénye értelmében kell elrendelni és gyakorolni (3. cikk). Ily esetben is utólagosan bármikor lehet a hazai törvény szerint új gyámságot szervezni (4. cikk). A gyámság megnyílására és megszűnésére nézve föltétlenül a kiskorú hazai törvénye irányadó (5. cikk). A gyámság szervezéséig szükséges, valamint általában a sürgős intézkedéseket a helyi hatóságok is megtehetik (7. cikk). A tartózkodási hely hatóságai értesíteni kötelesek a kiskorúnak hazai hatóságait arról, hogy szükséges volna a gyámságot elrendelni (8. cikk).

Az egyezmény ezidőszerint *hatályban* van a következő államokban: Belgium, Franciaország. Luxemburg, Magyarország, Németalföld, Németország, Olaszország, Portugália, Románia, Spanyolország, Svájc és Svédország. A magyar állam területén az egyezmény 1911 nov. 22. lépett hatályba (6326/1911. M. E. számú m. kir. minisztériumi rend., Igazs. Közl., XX. évf. 327. l.).

V. A teljeskoruak gyámságára és hasonló védelmi intézkedésekre vonatkozó egyezmény (1912: LII. t.-c.) szerint a teljeskorú gyámságát (a gondnokságot) általában a gyámság alá helyezendő személy hazai törvénye szabályozza (1. cikk) s a gyámságot (gondnokságot) általában csak az állampolgárság szerint illetékes hatóságok rendelhetik el (2. cikk), de a helyi hatóságok a személy és vagyon védelmére szükséges minden ideiglenes intézkedést megtehetnek (3. cikk), s ha a hazai hatóságok a helyi hatóságok részéről nyert értesítés (4. és 5. cikk) után kijelentik, hogy nem kivánnak eljárni, vagy ha hat hónapon belül nem válaszolnak, a rendes tartózkodóhely hatóságának kell a teljeskorúak gyámsága felől határoznia (6. cikk). Ebben az utóbbi esetben a teljeskorú személyére és vagyonára vonatkozó ügyvitelre és a gyámság hatásaira a helyi törvény irányadó, de a hazai törvénynek azt a rendelkezését, hogy a gyámság alá helyezett teljeskorúra vonatkozó felügyelet meghatározott személyre bizandó, amennyire csak lehet, figyelembe kell venni (8. cikk). Az egyezménynek megfelelően elrendelt gyámság (gondnokság) minden végrehajtási engedély nélkül hatályos az összes szerződő államokban (9. cikk). A tartózkodóhely hatóságai által elrendelt gyámság nem akadályozza, hogy utólagosan a hazai törvénynek megfelelő új gyámságot szervezzenek (10. cikk) s a hazai hatóságok a tartózkodóhely hatóságai által elrendelt gyámságot is saját törvényük értelmében megszüntethetik (11. cikk).

Az egyezmény ezidőszerint hatályban van a következő államokban: Franciaország, Magyar-

ország, Németalföld, Németország, Olaszország, Portugália és Románia. Az egyezmény mindezekben az államokban 1912 aug. 24. lépett hatályba (4723/M. E. számú m. kir. minisztériumi rendelet, Igazságügyi Közlöny XXI. évf. 319. l.).

Hivatalos Közlöny: La Codification du droit international privé, Bulletin des Conférences de la Haye, publié sous les auspices du Gouvernement des Pays-Bas, La Haye, 1907-től kezdve.

Irodalom. Anedt, Das internationale Privatrecht und seine organische Fortentwicklung durch die Haager Kongresse, Arch. f. Wirtschaftsphilosophie, 1909; Asser, La Codification du droit international privé, Harlem 1901 (azonkivül számos cikke, különösen a Revue de droit internat. et de législ. comp. különböző évfolyamaiban); Baldwin, The beginnings of an official European code of private international law, Yale Rewiew 1903; Bettelheim, Das internationale Eherecht nach den Haager Konventionen, Zeitschrift f. intern. Privat- und Strafr., 1907; Bogeng, Die Haager Abkommen über internationales Privat- und Zivilprozessrecht, Berlin 1908; Buzzati, Intorno al projet de programme della III. Conferenza dell'Aja, Rivista ital. delle scienze giur., 1899; u. a., Les projets de Conventions de la Haye, Revue de droit internat. et de législ. comp., 1901; u. a., Trattato di diritto internazionale privato secondo le convenzioni dell'Aja, Vol. I. Introduzione. Il matrimonio, Milano 1907; Cluzel, Commentaire de la Convention de La Haye de 1905 sur la procédure civile, Journal du droit internat. privé 1910, 1911; Contuzzi, Commentaire théorique et pratique des conventions de La Haye concernant la codification du droit international privé, Tome I. Paris 1904; u. a., Le conferenze di diritto internazionale privato all'Aja, Napoli 1904; Czyhlarz, Die Haager Ehekonventionen und das österreichische Recht, Wien 1907; Dove, Die vertragsmässige Fortbildung des internationalen Privatrechts durch die Haager Konventionen, Berlin 1909; Dungs, Sechs Haager Abkommen über internationales Privatrecht, u. o. 1910; Esperson, Il divorzio e la seconda Convenzione dell'Aja del 1902, Giurispr. ital., Vol. LIX.; Guillaume, La mariage en droit international privé et la Conférence de la Haye, 1894; Harder, Drei Staatsverträge über internationales Privatrecht, Zeitschr. f. Rechtsverf. im Ausl. I.; Hevesi, Jurisdiction in divorce, Comment on the third Conference of the Hague on Marriage, Divorce and Judicial Separation, Report of the XXVI. Conference of the Internat. Law Association, London 1910; Kahn, Die dritte Haager Staatenkonferenz, Zeitschr. f. internat. Privat- und öff. Recht 1902; u. a., Die Haager Staatenkonferenzen. Kritische Studien, Zeitschr. f. internat. Privat- u. öff. Recht 1903; u. a., Die einheitliche Kodifikation des internationalen Privatrechts durch Staatsverträge, Leipzig 1904; Kaufmann, Die neuen Haager Abkommen über das internationale Privatrecht, Deutsche Juristenzeitung 1908; Kluzsinszky, A hágai IV. nemzetközi magánjogi értekezlet munkálatai, Jogállam, 1904; u. a., A házasságokra és a kiskoruak gyámságára vonatkozó hágai nemzetközi egyezmény törvénybeiktatása és hatálybalépése Magyarországon, Jogt. Közl. 1911, 1912; Lainé, La Conférence de La Haye relative au droit international privé, Journal du droit internat. privé, 1894; u. a., La Conférence de La Haye relative au droit international privé. Régime matrimonial, Journal du droit international privé, 1907; Legrand, La conférence de droit international privé de la Haye, Recueil de l'Académie des sciences morales et politiques, 1894; Meili, Der erste europäische Staatencongress über internationales Privatrecht, Allg. österr. Gerichtszeitung, 1894; Meili, Das internationale Privatrecht und die Staatenkonferenzen im Haag, Zürich 1900, u. a., Der Gegenstand und die Tragweite der vier europäischen Staatskonferenzen über internationales Privatrecht, Berlin 1905; Meszlényi, A hágai nemzetközi egyezmény, Jogt. Közl. 1900; Neumeyer, Das Haager Abkommen über internationales Privatrecht, Zeitschr. für internat. Privat- u. Strafrecht 1899; Oberschall, A hágai nemzetközi IV. konferencia napirendjére tűzött csődjogi egyezmény tervezete, Jogállam 1904; Olivi, Les dernieres conventions de La Haye concernant le mariage et la tutelle, Revue de droit internat. et de législ. comp. 1904; Renault, Le droit international privé et la Conférence de La Haye, Annales de l'école libre des sciences polit., 1894; u. a., Les Conventions de La Haye (1896 et 1902) sur le droit international privé, Paris 1903; Schwartz, Ungarns Anschluss an die Haager Familienrechtskonventionen, Zeitschr. f. internat. Privat- u. öff. Recht 1908; u. a., Ungarns Anschluss an die Haager Konvention vom 17. Juli 1905 über die Entmündigung und gleichartige Fürsorgemassregeln, Zeitschr. f. internat. Privat- u. öff. Recht, 1909; u. a., Ungarns Anschluss an die Haager Konvention vom 17. Juli 1905 über den Zivilprozess, Zeitschr. f. internat. Recht, 1910; Sztehlo, A házassági jogszabályok összeütközésének kiegyenlítése, (Hágai egyezmény) Budapest 1908; Töry, A hágai III. nemzetközi magánjogi konferencia határozatairól, u. o. 1901; u. a., A hágai IV. nemzetközi magánjogi konferencia határozatairól, u. o. 1904; Travers, Les Conventions de La Haye relatives au divorce et à la réparation de corps, Paris 1903; Zeballos, La Codification du droit international privé aux conférences de La Haye, Bulletin argentin de droit international privé 1905, 1906.

Hágai társaság a keresztény vallás védelmére, Hollandiában 1785. keletkezett társulat, melynek célja, hogy tudományos műveknek latin, holland, francia vagy német nyelveken való iratása és kiadása által a kereszténységet a különféle oldalról eredő támadások ellenében védelmezze. Az ily szempontból irandó művekre évenként 400 forint pályadíjat szokott kitűzni.

Hágár (héb.) a. m. szökés; Ábrahám patriarcha egyiptomi szolgálója és Iszmaél anyja, akitől a biblia az arabok egy részét származtatja.

Hagariták, arab törzsek, amelyek Arábia É.-i részén laktak és amelyeket a Krónika könyveinek elbeszélése szerint az izraeliták Saul király idejében lakóhelyükről kiszorítottak (Krón. 5, 10.). A zsoltárok könyvében mint Izrael ellenségei említtetnek.

Hagar-ország, az újhéberben Magyarország elnevezése, innen *hagri* a. m. magyar. V. ö. *Kohn* S., Héber kútforrások (Budapest 1881).

Hágatás *(fedeztetés, pároztatás)*, a női ivarú állat megtermékenyítését célzó szaporító eljárás. A H. elnevezés elsősorban a lovakra vonatkozólag használatos. A H.-ra használt hímet hágónak, pl. hágóménnek, hágóbikának stb. nevezzük. A hím állat mindenkor kész a közösülésre, a nőstény azonban a hímmel csak akkor párosodik, ha ivarzik. A H. módjai a következők: 1. *A szabad párzás*, amikor a női ivarú állatokkal a hímeket együtt járatjuk és a szaporodást a természetre bizzuk. E legprimitivebb szaporító eljárás vad ménesben, szilaj gulyákban stb. használatos és hátrányos, mivel a hímet rosszul használja ki, minthogy a hímek nyugtalanítják egymást és egyazon nősténnyel egymásután többször közösülnek, továbbá mivel tenyészkiválasztás nem gyakorolható, végül hátrányos ez az eljárás azért is, mivel az utód apai származása felől nem tájékoztat. 2. A *csoportos H.*, amikor az anyaállatok egy kiválasztott csoportjával, a fedeztetési idő alatt, megfelelően kiválasztott elegendő számú hímet járatunk. Ezt a szabad párzásnál tökéletesebb szaporító eljárást a juhászok vezették be. 3. A *háremszerű H.*, mely az utód származása felől már tájékoztat, mivel az anyák egy jól elkülönített csoportjában csak *egy* megfelelő hím fedez. 4. A *kézből való H.*, mely legtökéletesebb szaporító eljárás, abban áll, hogy a rendszeres felügyelet alatt tartott nőstények közül az ivarzó állatokat a kiválasztott hímhez vezetik és pároztatják. A kézből való H. az apaállatot kímélő, a vemhességi százalékot előnyösen befolyásoló szaporító eljárás, mely az utód eredete felől biztosan tájékoztat és a legtökéletesebb tenyészkiválasztást teszi lehetővé. Telivéreknél kizárólag ez a 4. mód használatos.

Hágcsófa (bány.), gerenda v. rövidebb lekérgezett szálfa, melybe lépcsőfokok vannak bevágva.

Régebben a bányák fejtőműhelyeiben, létrák helyett használták.

Hágcsópórázok (ném. *Webeleinen;* ol. *griselle;* franc. *enfléchures;* ang. *ratlines),* a csarnakkötelekre keresztbe fektetett és azokhoz egy bizonyos kötéssel (öltéssel) erősített vékony kötelek, melyek a matrózoknak az árbocra való kuszásnál hágcsó gyanánt szolgálnak.

Hagedorn, 1. *Friedrich von,* német költő, szül. Hamburgban 1708 ápr. 23., megh. 1754 okt. 28. 1728—31-ben a dán követnek titkára volt Londonban, 1733 óta pedig az English Court (angol kereskedők társulata) titkára Hamburgban. Költeményeinek első gyüjteményében: Versuch einiger Gedichte (1729, újra kiadta Aug. Sauer, 1883) még a régi izlés híve; eredetisége csak később megjelent dalaiban és meséiben érvényesült. H. nem volt mély, önállóan alkotó tehetség; a német költészet fejlődésére mégis kiváló hatást gyakorolt. A korában uralkodó dagályosság ellenében dalaiban igazságra és dallamosságra törekedett. Főtárgyai: anakreoni életbölcseség, a természet és barátság dicsőítése. E téren Chaulieu és Prior, az elbeszélésben és állatmesében Lafontaine, a költői levélben Horatius voltak mintái. V. ö. *G. Witkowski,* Die Vorläufer der anakreonischen Dichtung und Fr. v. H. (1889).

2. *H., Christian Ludwig von,* az előbbinek testvéröccse, szül. Hamburgban 1713 febr. 14., megh. 1780 jan. 24. Drezdában, hol titkos követségi tanácsos és a művészeti intézetek főigazgatója volt. Méltán tekintik Winckelmann elődjének, ki a képzőművészetek helyesebb felfogását előkészítette. Főművei: Betrachtungen über die Malerei (1762, 2 köt., franciául 1775, 2 köt.) és Briefe über die Kunst (1797, franciául: Lettres à un amateur de la peinture, 1755). Tehetséges tájképfestő és karcolóművész is volt.

Hageh-lámpa, egyik fajtája a higanygőz-lámpáknak.

Hageladas *(Ageladas),* görög szobrász a Kr. e. V. sz. első feléből; az argoszi szobrászi iskola feje, Myron és Polykletos tanítómestere. Atlétaszobrai főként Olympiában állottak, egy nagyobb szoborcsoportja pedig, mint a tarentumiak győzelmi ajándéka, Delphiben. Hiteles műve egy sem maradt ránk. Művészi irányáról a Villa Albaniban (Róma) levő ú. n. Stephanos-atléta adhat fogalmat.

Hagemann, *Karl,* német dramaturg és szinigazgató, szül. Harburgban 1871 szept. 22. A heidelbergi egyetemen megszerezvén a filoz. doktori oklevelet, előbb szini és zenekritikus volt, 1906. a mannheimi nagyhercegi szinház intendánsa, 1910. pedig a hamburgi Deutsches Schauspielhaus igazgatója lett. Különösen mint rendező kiváló. Művei: Geschichte des Theaterzettels (Heidelberg 1901); Regie. Die Kunst der szenischen Darstellung (Berlin 1902, 3. kiad. 1911); Schauspielkunst und Schauspielkünstler (u. o. 1903, 2. kiad. 1910); Oskar Wilde (1904); Wilde-Brevier (1908); Wilhelmine Schröder-Devrient (Berlin 1904); Aufgaben des modernen Theaters (u. o. 1906); Oper und Szene (u. o. 1905); Dialoge über Kultur und Kunst (u. o. 1906).

Hagemannit (ásv.), okker- v. viaszsárga erek a kriolitban; valószinüleg nem egyéb, mint tisztátalan thomsenolit.

Hagen, az ugyanily nevű járásnak székhelye Arnsberg porosz kerületben, (1910) 88.605 lak., igen virágzó vas- és szövőiparral; vas-, acél- és hengerező művekkel, vasöntőkkel, pamutfonókkal, szövőkkel, festőkkel és fehérítőkkel, továbbá papir-, bőr-, dohány-, sör- és szeszgyártással; kereskedelme jelentékeny.

Hagen, l. *Hagen von Tronege.*

Hagen, 1. *Bernhard,* német antropológus és utazó, szül. Germersheimben 1853. nov. 23. Hollandi-Indiában és Polinéziában volt orvos, ahol gazdag tudományos anyagot gyüjtött. 1896-ban visszatért hazájába, 1901. megalapította a frankfurti antropológiai társaságot s 1904. u. o. a néprajzi muzeumot. 1905-ben tanulmányutat tett Ázsiában. H. Keletázsia emberfajtáinak egyik legjobb ismerője. Főművei: Pflanzen u. Thierleben von Deli; Anthropologische Studien aus Insulinde (Amsterdam 1891); Antropologischer Atlas ostasiatischer und melanesischer Völker (Wiesbaden 1899); Unter den Papuas (u. o. 1899); Kopf- und Gesichtstypen ostasiatischer und melanesischer Völker (Stuttgart 1908). Az embertani kutatásokon kívül rovartani megfigyelésekkel is foglalkozott.

2. *H., Ernst August,* német író, szül. Königsbergben 1797 ápr. 12., megh. u. o. 1880 febr. 15. Mint königsbergi tanár művészegyletet és városi muzeumot alapított. Munkái: Wunder der St. Katharina in Siena (Leipzig 1840); Leonardo da Vinci in Mailand (u. o. 1840); Geschichte des Theaters in Preussen (u. o. 1854); Die deutsche Kunst in unserm Jahrhundert (Berlin 1857); Acht Jahre aus dem Leben Michelangelo Bonarrottis (u. o. 1869); Max Schenkendorfs Leben, Denken und Dichten (u. o. 1863).

3. *H., Friedrich Heinrich von der,* német germanista, szül. Schmiedeberg porosz faluban 1780 febr. 19., megh. 1856 jún. 11. Berlinben. 1810-ben Berlinben s 1811. Boroszlóban lett rk. egyetemi tanár, 1821. mint rendes tanárt Berlinbe helyezték át. Ő volt a germán filológia első egyetemi tanára s Lachmann föllépteig e szaknak legtekintélyesebb képviselője. Igen sok ó-német szöveget adott ki; a főbbek: Das Nibelungenlied (1810, 4. kiad. 1842); Minnesinger (1838—1856, 5 köt., még ma is nélkülözhetetlen főmüve); Lieder der älteren Edda (1812); Gottfried von Strassburgs Werke (1823, 2 köt.); Gesammtabenteuer (ó-német kisebb verses elbeszélések, 1850, 3 köt.); Heldenbuch (1855, 2 köt.) stb.

4. *H., Gotthilf,* vízépítő mérnök, szül. Königsbergben 1797 márc. 3., megh. Berlinben 1884 febr. 3. 1826-ban Pillaubau kikötőépítési felügyelő, 1831. az építési bizottság tagja lett és később a tüzér- és mérnökiskolán s az építészeti akadémián vízépítészetet adott elő. 1869-ben országos főépítészeti igazgató lett. Főbb művei: Handbuch d. Wasserbaukunst (10 kötet, Berlin 1841—65); Grundzüge der Wahrscheinlichkeitsrechnung (u. o. 1841, 3. kiad. 1882); Über Form und Stärke gewölbter Bogen (u. o. 1844); Über den Einfluss der Temperatur auf die Bewegung des Wassers in

Rohren (u. o. 1862); Über die Ausdehnung des Wassers unter verschiedenen Wärmegraden (u. o. 1855); Über die gleichförmige Bewegung des Wassers (u. o. 1876).

5. *H.*, *Karl Gottfried*, porosz botanikus, szül. Königsbergben 1749 dec. 24., megh. u. o. 1829 márc. 2. mint orvosügyi tanácsos, királyi udvari gyógyszerész és tanár. A zuzmókról és Poroszország flórájáról irt. Művei: Lehrbuch der Apothekerkunst (8. kiadás, 2 kötet, Königsberg 1829); Grundriss der Experimental-Chemie (2. kiad., u. o. 1791); Grundsätze der Chemie durch Versuche erläutert (u. o. 1796).

6. *H.*, *Karl*, német történetiró, szül. Dottenheimben (Franken) 1810 okt. 10., megh. Bernben 1868 jan. 24. A heidelbergi egyetemen tanította a történelmet s 1848. tagja lett a frankfurti parlamentnek. Itt a legszélsőbb baloldalhoz csatlakozott, amiért állását elveszitette. 1855-től haláláig a berni egyetem tanára volt. Főbb művei: Deutschlands litterarische und religiöse Verhältnisse im Reformations-Zeitalter (Erlangen 1841—1844, 3 köt.); Deutsche Geschichte von Rudolf von Habsburg bis auf die neueste Zeit (Frankfurt 1854—1858, 3 köt.).

7. *H.*, *Otto von*, német erdész, szül. Ilsenburgban 1817 febr. 15., megh. Berlinben 1880 szept. 10. Erdészeti akadémiai és berlini egyetemi tanulmányai után 1845. porosz királyi szolgálatba lépett, 1863. országos főerdőmester volt és 1877. valóságos belső titkos tanácsos, 1880. pedig a földmívelésügyi minisztérium erdészeti osztályának miniszteri igazgatója lett. Az erdészeti szakiskolák elvének határozott híve volt s neki köszöni létrejöttét a mindeni erdészeti akadémia is. Az 1871-iki események után ő szervezte Elszászban az erdészetet. Műve: Die forstlichen Verhältnisse Preussens (Berlin 1867; 3. kiad. 1894).

8. *H.*, *Theodor*, német festő, szül. Düsseldorfban 1842 máj. 24. Szülővárosa művészeti akadémiáján tanult, mint Oswald Achenbach növendéke; 1871. a weimari művészeti iskola tanára lett, 1877—1881. annak igazgatója volt. Régebben különösen alpesi vidékeket, hegyi tájakat festett romokkal, régi városokkal, újabban thüringiai réteket, folyópartokat stb. Szigoruan naturalista felfogás híve. Mintaképei Lessing, a két Achenbach és a régi hollandusok. Művei közül Zons város látképe a drezdai képtárban van.

Hagenau, város Elszász német birodalmi tartomány alsó-elszászi kerületében, (1910) 18.868 lak., jelentékeny komlótermeléssel, pamut- és gyapjufonással, szappangyártással és fayence-kályhakészitéssel. A XIII. sz.-ból való Szt. György-templomban pompás, 1523. készült tabernakulumot, a Szt. Miklós templomban pedig a XV. sz.-ban faragott szent sírt őriznek. H. a XII. sz.-ban keletkezett; Barbarossa Frigyes gyakran lakott benne. 1255-ben birodalmi várossá lett. A vesztfáliai békében Franciaországhoz került. 1675-ben a császáriak, 1677. a franciák, 1705. megint a császáriak és 1706. újra a franciák foglalták el.

Hagenaui vallásos értekezlet, 1540 jún. 12-től júl. 16-ig tartották V. Károly császár kivánságára, oly célból, hogy itt az 1539. Frankfurtban tartott értekezlet folytatásaként kisértsék meg a katolikusok és protestánsok egyesitését. A hosszas értekezlet eredménye csak az a határozat lett, hogy mindkét fél képviselői, az elősorolt rendek által egyenlő számban megválasztva, mielőbb jőjjenek össze Wormsba és a vitás pontokra nézve igyekezzenek kiegyezni.

Hagenbach, *Karl Rudolf*, svájci református teológus, szül. Baselben 1801 márc. 4., megh. u. o. 1874 jún. 7. Teológiai tanulmányait Berlinben végezte és szülővárosa egyetemén 1828. rendes tanár lett. Egyházi beszédein kívül kiválóbb művei: Encyclopädie u. Methodologie der theologischen Wissenschaften (Leipzig 1833; 12. kiad. 1889); Lehrbuch der Dogmengeschichte (6. kiad. 1888); Vorlesungen über die Kirchengeschichte (újabb kiad. 1885—87., 7 köt.); Grundlinien der Liturgik und Homiletik (1863). Encyclopediáját magyarra fordította *Révész* Imre, kiadták Pesten 1857., mint a Protestáns teol. könyvtár I-ső kötetét; dogmatörténelmét pedig iskolai használatra, kézirat gyanánt ily cím alatt: Hitnézetek történelme, fordította *Balogh* F. (Debreczen 1878).

Hagenbach-Bischoff, *Eduard*, svájci fizikus, szül. Baselben 1833 febr. 20.; a baseli egyetemen a fizika tanára. Számos értekezést közölt a Poggendorff-Wiedemann-féle Annalen der Phys. und Chemie c. folyóiratban, a baseli természettud. társulat folyóiratában és az Archives de Genève-ben. Fontosabb dolgozatai: Übertragung hoher Töne durch das Telephon (Wiedem. Annalen, 6. köt.); Das Stokes'sche Gesetz (u. o. 8. köt.); Fortpflanzung der Elektricität im Telegraphendraht (u. o. 29. köt.); Johannes Bernouilli und der Begriff der Energie (Verhandl. der naturforsch. Ges., Basel, 8. köt. stb.). Foglalkozott a gázok diffuziójával zselatinrétegen át (Wied. Ann. 65. k.); a folyadékok belső súrlódásával (u. a. 109. köt.); folyadékokban mutatkozó hőelektromos jelenségekkel (u. a. 53. köt.).

Hagenbeck, *Karl*, német állatkereskedő, szül. Hamburgban 1844 jún. 10., megh. Stellingenben 1913 ápr. 14. Atyja (megh. 1887.) állatkereskedését nagyon felvirágoztatta; az állatokkal való kereskedés ébresztette benne azt a gondolatot, hogy különböző népfajokat, házieszközeikkel, háziállataikkal stb.-vel együtt kiállítson és a közönségnek bemutasson. 1893-ban ezernél több állattal, melyek közt 80 szelidített vadállat volt, a chicagói világkiállítást látogatta meg. Külön expediciókat rendezett, főképen Afrikába, vadállatok szerzése végett. Stellingenben, Hamburg közelében nagyszerű állatkertet rendezett be, ez szolgált mintául az új budapesti állatkert berendezéséhez is. Irodalmi műve: Von Thieren und Menschen (Berlin 1908).

Hagen-hegy, karsztos, É. felé hajló mészkőplató, része a Salzburgi-Alpoknak, legmagasabb csúcs a Grosser Teufelshorn 2361 m. és a Rauchech 2391 m.

Hagenia *Willd.*, *kusszóvirág* (növ.), a Rosaceae család génusza. Egyetlen faja, a *H. abyssinica* Willd. (l. a *Gyógynövények* III. tábláján) abesszíniai, páratlanul szárnyas levelű nagy fa. Virága poligamikus, kétlakú. A porzós virágban körülbelül 20 porzó van. A virágoknak van külső csészéjük, ez a termős virágon nagyobb a rendes csé-

szénél, a termésen megmarad, erősen megnövekedik és szárnyassá teszi azt. A virágok nagy, dús bugában állanak. A termős virágú buga az ú. n. *kozó* (koso) v. *kusszó* (kusso), patikai neve *flores koso*. Hathatós galandféreghajtó szer. Legfontosabb alkotórésze a *kozein* (kussin), mely kristályos, kénsárga, íztelen, szagtalan, vízben nem oldódik; a magyar gyógyszerkönyvben *kusseinum crystallisatum* a hivatalos neve. Friss állapotban biztos a hatása. Kellemetlen, hogy olykor émelygést, hányást, kólikát és hasmenést okoz.

Hagenj, Farkaševac pk.-hez tartozó adók. Belovár-Körös vm. belovári j.-ban, (1910) 897 horvát és szerb lak.; u. p. Farkaševac, u. t. Sveti-Ivan-Žabno.

Hagen von Tronege, a német hősmonda és a Nibelung-ének egyik leghatalmasabb alakja. Ifjukorát a Waltharius (X. sz.-i eposz) szerint mint túsz Etzel király udvaránál töltötte, honnan hazaszökött. Túsztársa, Aquitaniai Walter, ki szintén hazamenekül, megvív vele és félszemét kiszúrja. H. Gunther burgund király és Brunhild burgund királyné leglelkesebb híve. Ura és urnője iránti végtelen ragaszkodásból meggyilkolja Siegfriedet, Kriemhild férjét, mivel ez Brunhildot megsértette volt. Kriemhild, hogy ura halálát megbosszulja, a burgundokat Etzellel a húnok országába hívatja meg, Etzelburgban elpusztíttatja a burgundokat s H.-t, ki hősiesen küzdött, saját kezével, Siegfried kardjával öli meg.

Hager, 1. *Hermann*, német gyógyszerész, szül. Berlinben 1816 jan. 3., megh. Neuruppinban 1897 jan. 26. Kiadója volt a Pharmaceutische Centralhalle-nek. Sok, különösen gyógyszerészi szempontból fontos munkát írt. Nagy érdeme továbbá, hogy a titkos gyógyszerek haszontalanságát bebizonyította. Az árúcikkek és élelmiszerek vizsgálatával is sokat foglalkozott. Fontosabb művei: Handbuch der pharmaceutischen Receptierkunst (Lissa 1850); Kommentar zur Pharmacopoea germanica, ed. II. (Berlin 1884, 2 köt.); Handbuch der pharmaceutischen Praxis. Az Industrieblätter folyóiratot 1864—1880. szerkesztette *Jakobson* társaságában.

2. *H., Johannes*, Johann *Hasslinger von Hassingen* német zeneszerző művészi neve, szül. Bécsben 1822 febr. 24., megh. u. o. 1898 jan. 9. Művei: kamarazeneművek, operák: Jolantha (Wien 1849; Marfa (u. o. 1886); oratorium: Johannes der Täufer. H. udvari tanácsos volt a külügyminisztériumban.

Hagerstown (ejtsd: hegersztaun), Washington county székhelye Maryland északamerikai államban, a Potomac és vasút mellett, (1910) 16,507 lak., paszománt-iparral. A közeli Antietam patak partjain 1863. véres csatát vívtak egymással az É.-i és D.-i államok.

Hagerup, *George Francis*, norvég jogtudós és államférfi, szül. Hortenben 1853 jan. 22., mint Henrik Steffens H. tengerészeti miniszter fia. A krisztiániai egyetemen 1879. magán-, 1885. rendes tanár lett. 1893. Stang kabinetjében igazságügyminiszter lett, majd ennek visszalépése után 1895. maga alakított egy konzervativ-radikális ügyvivő kormányt. 1898-ban visszalépett és az egyetemre visszatért, de mint az unionista konzervativ párt storthingi vezetője, 1903. újból szabadelvű-konzervativ koaliciós kabinetet alakított. Visszalépése (1905) után ismét egyetemi tanár, majd még ugyanabban az évben kopenhágai követ lett. Az 1907-iki hágai békekonferencián Norvégiát ő képviselte. Főbb művei: Am kjöt og salg (Chistiania 1883, 2. kiad. 1884); Den norske panteret (u. o. 1889, 2. kiad. 1898); Et blik paa vor politiske udoskling i det sidste aar (u. o. 1892); Foreläsninger over den norske straffeproces (u. o. 1892); Foreläsninger over den norske civilproces (u. o. 1896—99., 2 köt.).

Hägg (v. *Haig), Axel Herman*, svéd származású angol rézkarcoló, szül. Gottland-szigeten 1835. Hajóépítőmesternek készült, de Angliába kerülvén, építészettel és vízfestéssel kezdett foglalkozni, később pedig a karcolásban ért el sikereket. Leginkább nagyméretű műépítményeket szokott karcolni. Ilyenek: A chartresi székesegyház; Rothenburg a Tauber mellett; Mont St. Michel; Sziciliai utca; Az upsalai székesegyház. H. tagja a svéd művészeti akadémiának.

Haggada (héb., aram. *agáda)* a. m. elbeszélés, kijelentés; a zsidóknál a szentírásból levont vagy hozzáfűzött olyan elméletek, tanítások, vagy elbeszélések, melyeket vallásos hangulatok teremtettek, amiért, ellentétben a *halakhá*-val (l. o.), nem alkalmazhatók a vallás vagy a törvény gyakorlatára. A szentirás magyarázata mellett etikai tanok és életszabályok, történelmi adatok, régi hagyományok és mondák, valamint az ókorban dívó tudományos nézetek alkotják főtartalmát. Előadása nem ritkán túloz, gyakran használ példázatokat és olykor merész képes beszédeket. talmudban a *halakhával* vegyest fordul elő, később a szentirás egyes könyveihez csatolva, külön munkában foglaltatott össze (l. *Midrás)*. A H. úgy etikai, mint művelődéstörténeti, régészeti v. nyelvészeti szempontból tekintve fontos és érdekes. V. ö. *Bacher* V., Die Agada der palästinischen Amoräer (I. 1892, 1896, 1899).

Haggai, próféta, l. *Chaggáj*.

Haggard (ejtsd: heggörd), *Henry Rider, sir*, angol regényíró, szül. 1856 jún. 22. Beadenhamban (Norfolk). Hosszabb időt töltött Dél-Afrikában (1875—1879). Irói hírnevét King Solomon's Mines című regényével (1885) alapította meg, melyet a következő évben She (1886) c. regénye követett. Ezzel is nagy sikert aratott és regényei gyors egymásutánban követték egymást. 1912-ben báró lett. Műveit ragyogó fantázia és kiváló elbeszélőképesség jellemzi. Főbb művei a már említetteken kívül: Allan Quatermain (1887); Jess (1887); Mr. Meeson's will, Maiwa's revenge, Colonel Quaritch (1888); Cetewayo and his white neighbours (1889); Cleopatra (1889); Beatrice (1890); Heart of the world (1896); A farmers year (1899); Lysbeth, Black heart and white heart (1901); Rural England (1902); Pearl Maiden (1903); Ayesha (1905); The Poor and the Land (1905); A gardener's year (1905); The Way of the Spirit (1906); Benita (1906); Fair Margaret (1907); Ghost Kings (1908); The Yellow Gold (1909); Queen Sheba's Ring (1910). Magyarul megjelentek: Ő (ford. *Csepreghyné Rákosi* Ida, Budapest 1888); Kleopatra, Egyiptom asszonya (ford. *Fái* J. Béla, u. o. 1890); Salamon király

kincse (2 köt., ford. *Fái* J. Béla, u. o. 1896); Az ősök kincse (ford. *Cserhalmi* H. Irén, u. o. 1897); Ismeretlen ország (2 köt., ford. *Lándor* Tivadar, u. o. 1898); Náda a liliom (2 köt., u. o. 1899); A hamis próféta (u. o. 1900); Lizbet (ford. özv. *Csepreghy* Ferencné, u. o. 1902); Beatrice (u. o. 1904); Wingfield Tamás (u. o. 1907); Hajnalcsillag (ford. *Pantl* Kálmán, u. o. 1911).

Hagi, Nagato japán tartomány fővárosa, Nippon sziget DNy-i végében, a Japán-öböl partján, 22,000 lak. 1876. a szamurai lázadásban, a mikádo hatalmának megalapításában jelentékeny szerepet játszott.

Hági, kisk. Szepes várm. szepesófalui j.-ban, (1910) 192 tót lak.; u. p. Hanusfalva, u. t. Szepesófalu. Közelében *Felső-H.* (l. o.) nyaralótelep.

Hagia Mavra, l. *Leukadia*.

Hagiaszma (új-gör.) a. m. szentelt víz; szent forrás.

Hagia Triada (a. m. *Szent Háromság)*, a Szent Háromságnak szentelt bizánci kápolnáról elnevezett hely Kréta-sziget déli partjának közepén, körülbelül 6 km.-nyire a tengertől, a Lethaios (ma Mitropoli) folyó partján a Messara síkságban. Nevezetességre azóta tett szert, hogy olasz archeológusok a jelen század elején a kréta-mykenei művelődés korszakába tartozó palotának és házaknak tetemes maradványait tárták föl, amelyekből igen fejlett művészetről tanuskodó leletek kerültek elő, pl. gyönyörű reliefdíszű steatit-vázák, pompás naturalisztikus freskók. Híres a H. területén talált szarkofág, melynek színes képei a kornak vallási képzeteire vetnek világot. V. ö. *Baikie,* The Sea-kings of Crete, (1910); *Hawes,* Crete (1909); Monumenti antichi 19. köt., Arch. Értesítő (1909).

Hagii Szaranta (ol.: *Santi Quaranta*; törökül: *Szerande)*, Delvino kikötőhelye a janinai vilajetben, 10—12 — fallal körülfogott — házból áll. Az Epirusz és az Adriai-tenger mellékén fekvő egyéb országok közt folyó személyforgalom itt összpontosul. 1897 ápr. 23. a görög flotta összelövöldözte.

Hagiografák (héb. *Ketubim)*, azok az iratok, melyek az ó-szövetség harmadik részét alkotják; ezek a következők: Zsoltárok, Példabeszédek, Job könyve, Énekek éneke, Ruth könyve, Jeremiás siralmai, Prédikátor könyve, Eszter könyve, Dániel, Esdrás, Nehémiás és a Krónikák könyve.

Hagiográfia (gör.), a szentek életének leírása. A szentek életére vonatkozó okmányokat és történeti adatokat legkimeritőbben az ú. n. bollandisták (l. o.) gyüjtötték össze.

Hagiolatria (gör.) a. m. szentek tisztelete (l. o.).

Hagion Orosz (gör.) a. m. szent hegy, l. *Athosz*.

Hagiopneumatika (gör.), a Szentlélekről szóló tan, l. *Szentlélek*.

Hagiosz (gör.), szent; a görög városnevek előtt gyakori, mint nálunk és a nyugaton a Szt. (Szent), St. (Sanct) és S. (San).

Hagioszkóp (gör.), szentképek vetítésére használt bűvös lámpa.

Hagiosz-Nikolaosz, Tenos fővárosa (l. o.).

Hagiosztrati, kristályos kőzetekből álló, 43 km² területű sziget az Égei-tengerben, 43 km.-nyire Limnitől; kb. 1000 lak.; Törökországhoz tartozik.

Hagiotika (gör.), tan arról, hogy miként lehet szentté lenni.

Hagmatana, város, l. *Ekbatana*.

Hagn, 1. *Charlotte von*, német szinésznő, szül. Münchenben 1809 márc. 23., megh. u. o. 1891 ápr. 23. 1826-ban aratta első sikerét a müncheni udvari szinháznál. Tehetsége első sorban a vígjátéki és társalgási szerepekre utalta. Hazájában és külföldön sokat vendégszerepelt s megfordult Budapesten is. 1846-ban férjhez ment *Oven* földbirtokoshoz s visszavonult a szinpadtól. *Augusta* nevű huga (szül. 1818, megh. 1882.) szintén jónevű szinésznő volt.

2. *H., Ludwig von*, német festő, *H. 1.* testvéröccse, szül. Münchenben 1820 nov. 23., megh. 1898 jan. 15. Münchenben, majd Wappers és E. de Block vezetése alatt Antwerpenben tanult. Berlinben Menzel hatása alatt a rokokó korából merített képeket kezdett festeni és Párisban, Rómában is ez irányban képezte tovább magát. Jelesebb művei: Rokokójelenet (Potsdam, Orangerie); Hangverseny a parkban (München, Neue Pinakothek); hasonló tárgyú kép a müncheni Schack-féle képtárban; Római könyvtár; XVII. sz.-beli gavallérok párbaja.

Hágó, egyik folyóvölgyből a másikba átvezető út valamely vízválasztó hegység gerincének legalacsonyabb pontján át.

Hágó mén, tenyésztésre használt ménló; ilyenek: az *állami törzsmének*, melyek az állami ménesintézetekben vannak felállítva, továbbá az *országos fedezőmének*, melyek télen az állami méntelepeken vannak felállítva és a fedeztetési idény alatt községekben, a fedező állomásokon a lótenyésztők rendelkezésére állnak mérsékelt fedeztetési díjért; vannak azután *bérmének* és *vállalkozó tartásra kiadott* állami *mének*, végül pedig *magánmének*, melyek magántenyésztők tulajdonai. A köztenyésztésre csak engedélyezett, tenyészigazolvánnyal ellátott magánmént szabad használni. Magyarország területén az 1912. óvben 3452 állami mén fedezett.

Hágop Melik *Hágopián*, örmény költő és regényíró, szül. Perzsa-Örményország Pájadzsuch falujában 1838., megh. 1888 máj. 11. Első regénye Dzsáláleddin név alatt jelent meg. Chent (Bolond), Dávid bej, Sámuel, Kaidser regényeiben bő anyagot talál az európai arra, hogy azokból Kelet különböző népeit pontosan megismerje. Phunds c. alatt két kötet versgyüjteményt is adott ki. Ezenkívül számos cikket írt, leginkább *Ráffi* álnév alatt.

Hague, *Cap de la* (ejtsd: ág), hegyfok Cotentin félsziget ÉNy.-i végén, szienit-sziklából áll, legkimagaslóbb része a Nez de Jobourg (128 m.). A Gros du Raz sziklán 47 m. magas világítótorony áll. Fénye 33 km.-re terjed.

Hague (ejtsd: hég), *Arnold*, geológus, szül. 1840 dec. 3. Bostonban; iskoláit Sheffieldben, Göttingenben, Heidelbergben és Freibergben elvégezve, 1867. visszatért Amerikába, ahol a 40. szélességi fok kikutatására küldött expedicióban vett részt. Később Guatemala ércbányáinak felvételével foglalkozott, 1878-ban pedig Észak-Kina arany-,

ezüst- és ólombányáit tanulmányozta, 1880. az északamerikai Egyesült-Államok geológiai intézetéhez Washingtonba került. Főmunkája a Yellowstone-park monografiája, amely az U. S. Geological Survey 32. kötetében térképpel és 27 táblával jelent meg. Számos kisebb-nagyobb munkáján kívül fölemlítjük még a Yellowstone-parkhoz csatlakozó Absaroka geológiai leírását, amelyet Early tertiary volcanoes of the Absaroka-Range címen 1899. a washingtoni geológiai társulat adott ki.

Hagyáros, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1910) 132 magyar lak.; u. p. Alsóbagod, u. t. Zalaegerszeg.

Hagyás, a varsánál a kávaközök mennyiségét és nagyságát jelentő fogalom.

Hagyásfa, helytelen megjelölése az erdők vágásterületein visszahagyott törzseknek, amelyek v. nem értékesíthetők, v. arra hivatottak, hogy a következő vágásforduló végéig kiválóan erőteljes és értékes törzsekké fejlődjenek. Ha a vágásokban sok ily fát hagynak állva a következő vágásforduló végéig, keletkezik a *kétkorú szálerdő*.

Hagyaték (lat. *hereditas)*, az elhalt személy aktiv és passziv vagyonának összessége. Az osztrák polgári tkv 531. §-ában a hagyaték fogalmát akként határozza meg, mint «valamely elhalt jogainak és kötelezettségeinek összességét, amennyiben azok nem csupán személyes viszonyokon alapulnak». Mert a személyes viszonyon alapuló jogok és kötelezettségek az illető személy halálával megszünvén, nem tárgyai a H.-nak. A H. tehát mindig természeti személynek halálát tételezi fel, mert: viventis nulla successio. Azt, aki meghalt, örökhagyónak, azokat, akikre a H. egészben vagy bizonyos hányadrészben átmegy, örökösöknek nevezzük. L. *Hagyomány, Örökség.*

Hagyaték elleni csőd. Csődtörvényünk (1881: XVII. t.-c.) szerint az adós elhalálozása esetében a csődöt az ő hagyatéka ellen is meg lehet nyitni. A hagyaték elleni megnyitott csőd lényegileg ugyanazon szabályok szerint bonyolíttatik le, mintha azt az adós ellen nyitották volna meg. Habár az örökös a hagyatéki tartozásokért a magyar magánjog szerint amúgy is csak öröksége erejéig felel, mégis érdeke lehet neki is, hogy a csőd a hagyaték ellen megnyittassék, mert a csőd kérése által szabadul minden felelősség alól, amely őt az alapon terhelhetné, hogy a vagyon elégtelensége esetében a kellő gondosság elmulasztásával az egyik hitelezőt teljesen kielégítette és ezzel a kielégítési alapot a másik elől elvonta.

Hagyatéki adó, l. *Örökösödési adó.*

Hagyatéki adósságok, l. *Hagyatéki tartozások.*

Hagyatéki biróság, l. *Örökösödési eljárás.*

Hagyatéki gondnok. H.-ot rendel ki a biróság az örökösödési eljárásban az 1894: XVI. t.-c. értelmében akkor, ha tudvalévő örökös nem maradt (114. §.). H. a hagyaték zár alá vétele esetében kirendelt zárgondnok (90 §.) és a hagyatéki követelések behajtására a 79. §. alapján kirendelt ügygondnok is. A hagyaték gondnoki felszámolásának van helye a magyar ált. polgári törvénykönyv 1900. évi tervezetének 2018—2023. §-ai értelmében, ha ezt az örökös vagy az örökhagyó hitelezője kéri, valamint akkor is, ha az örökhagyó egész vagyonáról rendelkezett, de örököst nem nevezett.

Hagyatéki leltár, l. *Örökösödési eljárás.*

Hagyatéki tárgyalás, l. *Örökösödési eljárás.*

Hagyatéki tartozások *(adósságok)*, az örökhagyónak tartozásai, valamint azok az egyéb tartozások, amelyek az örököst örökösi minőségében terhelik, így különösen az általa kifizetendő kötelesrészek és a hagyományok, az örökhagyó gyógykezelési és temetési költségei. Mindezekért a tartozásokért az örökös a magyar magánjog szerint csak a neki valósággal jutott örökség erejéig felel. Az osztrák polgári törvénykönyv szerint, amely a magyar állam egy részében még hatályban van, az örökös a hagyatéki tartozásokért korlátlanul felel, kivéve, ha az örökséget a leltár kedvezményének fentartásával fogadta el.

Hagyatéki zárlat, l. *Zárlat.*

Hagyma. 1. *H., Allium* L. (növ.), a Liliomfélék génusza; 250 faja van, elterjedésük területe főkép Közép- és Dél-Európa, Észak-Afrika, azután Ázsia mérsékelt öve, Észak-Amerika, Mexikó. Hagymás növények. H.-juk külső levelei hártyásak. Tőleveleik keskenyek, szálasak, hengeresek s ekkor néha csövesek, ritkán szélesebbek és laposak. Virágukon 6 szabad lepellevél, 6 porzó van, az utóbbiak alapjukon odanőttek a lepellevelekhez. Magházuk 3 üregű, a termés hártyásfalú tok, magvai (üregenkint rendesen 2) szögletesek v. laposak, feketék. A virágok a szár végén látszólag ernyőben v. fejecskében állnak, kinyílás előtt a virágzat 2—3 fellevélből álló burokba van zárva. Az ernyő alján v. minden virág helyén néha sarj-H.-k fejlődnek, mag helyett ezek szaporítják a növényt.

Az *eledeli célokra* használatos konyhakerti fajok a következők: *vörös-H. (Allium Cepa* L.), mely a legbecsesebb faj, ősrégi tenyésztésű növény, hazája valószinüleg Közép-Ázsia. Kétnyári; levele meg a szára gordós, azaz csöves, a közepetáján pedig felfúvódott. Virágzata nagy, sarjatlan, virága zöldesfehér, H.-ja gömbölyű, lapos-gömbölyded v. körte alakú. Magvetéssel és fiók-H.-k duggatásával szaporítják (l. alább: *H. termesztése).* Magvai csak két évig tartják meg csírázóképességüket. Dél-Európában, Egyiptomban és keleten zölden v. pörkölve kenyérrel v. mellékételnek eszik, É.-felé inkább csak konyhai fűszer. Kénes illanó olaja a gyomrot ingerli. Fajtája a *baksa* H. Ajánlatosabb fajtái a következők: 1. nagyban való termesztésre: erfurti halaványvörös, hollandi laposkerek, kemény vérvörös és sárga, zittaui kerek óriás-H., braunschweigi sötétvörös, makói; 2. konyhakerti termesztésre: James ovale, portugál csemege-H., Magnum bonum, Nocera; 3. hasonló célokra, különösen befőzésre alkalmasak: Barletta, ezüstfehér májusi H., Queen Onion, Medira-H., Tripoli-óriás-H. (Della Rocca), *fog-H.* (l. o.), *gyöngy-H.*; a *metélő-H. (Allium Schoenoprasum* L.) hengeres, vékony csöves leveleit lemetélik és levesbe vagy mártásokba főzik. Tőosztással szokták szaporitani. *Rocambol* v. *kigyófog-H. (Allium Scorodoprasum* L.), fog-H.-ra emlékeztető szaga és íze van, fiatal H.-it nyersen eszik. *A téli* vagy *csöves* H. (örök H., Jákob- vagy János-H., *Allium fistulosum* L.) többnyári. H.-ja több apró, hosszú-

kás és egymás mellett levő fiók-H.-ból alakul, különben a vörös H.-hoz hasonló.

A *dísznövények* sorába tartoznak a következők: *Allium coerulescens* Don. (*Allium azureum* Ledeb.) szibériai kékvirágú faj; *Allium fragrans* Vent. nagy, jóillatu északamerikai faj; *Allium Moly* L. aranysárga virágokkal (Dél-Európa); *Allium narcissiflorum* Vill. nagy, rózsaszín virágokkal (Dél-Európa); *Allium Mac-Nabianum* Hort. rózsaszín virágokkal; *Allium Murrayanum* Hort. lilaszín virágokkal; *Allium acuminatum* Hook. (Észak-Amerika) a génusz legszebb faja, előkelően csoportosuló sok rózsaszín virággal; *Allium neapolitanum* Cyr. nagy fehér virágokkal, tél végén virágzik, levágott virágaiból sokat szállitanak a délvidéki országokból. Általában száraz, homokos talajt kedvelnek, szaporításuk magvetéssel és hagymákkal történik. A melegebb vidékekről származó fajok téli védelmet követelnek.

A *havasi* v. *fátyolos* H. (*All. Victorialis* L., a Mons victorialisról Provenceban) hazánk havasain is nő. Hengerded, ferdén felemelkedő tőkéjének hálózatos rostú burokja van. Levele lándzsás v. kerülékalakú, virága sárgásfehér. H.-ja (radix Victorialis longae) babonás szer, mely sebesítéstől, szerencsétlenségtől megóvna. Mindenféle babonaságra felhasználták, emberi alakra is formálták, felöltöztették és drága pénzért árulták. Azt gondolták, hogy a rossz lelket visszatartóztatja az embertől; porrá törve abba a szerbe is keverték, amellyel az állítólag megboszorkányozott tehenet füstölni szokták. Sőt ezt a hagymát hálózatos héja miatt páncéltermészetűnek is tartották, s azon hiedelemben hordozták magukkal, hogy tulajdonosának a viaskodásban erőt ad. V. ö. *Regel*, Alliorum monographia (Szent-Pétervár 1875). — Tengeri H., l. *Urginea*.

A H. termesztése. A vörös-H.-t kétféleképen termesztik: *magvetés* v. *duggató-H.* ültetése útján. A *magról termesztett* H. többnyire másodrendű piaci árút ad, jó minőségű H.-t csakis a duggató mivelés útján nyerhetünk. Mag után termesztett H.-t még márciusban 15—20 cm. sortávolságra kell elvetni. Kikelés után a H.-t meg kell ritkítani és 2—3-szor megkapálni.

Duggató-H.-ról termesztik a vörös-H.-t oly módon, hogy duggató H.-t beszereznek v. pedig a magról első évben duggató-H.-t termesztenek és ezt ültetik ki a következő tavasszal. A magot — duggató-H. nyerése céljából — már március első felében szórva el kell vetni. Az elvetett magot könnyű boronával be kell takarni és jól lehengerelni. Kikelés után a vetést meg kell 2—3 cm.-re ritkítani. Az ápolás gyomlálásból áll. A duggató H. augusztus vége felé megérik, amikor levelei elszáradnak, héja pirosszínű lesz. Kézzel aratják vagyis a földből kihúzkodják, szellős pajtába hordják, rostával osztályozzák, nagyság szerint négy osztályba sorozzák. A duggató-H.-t télen át meg kell aszalni, mert különben a második évben könnyen szárba megy. Kistermelő a mestergerendán aszal, a nagytermelőnek aszalóhelyiségre van szüksége. A duggató-H.-t jól elkészített földbe március havában kell kiültetni. Az ültetés 20 cm. sor- és 12 cm. növénytávolságra történjék. A H. ápolása gyomirtásból, illetve 2—3 kapálásból áll. A Planet-kapa erre a célra kiválóan alkalmas. A H. akkor érett, ha levelei elszáradnak és a külső levelek megpirosodnak. Az aratás kézzel történik augusztus vége felé. Kistermelő a H.-t füzérekbe köti, a nagytermelő kell, hogy szellős pajtába helyezze és a fagy ellen esetleg szalmatakaróval megvédje. A duggató-H. után való termeléssel kat. hold-ként 80—100 q. termés várható.

A vörös-H.-nak számos fajtája van, melyek egymástól alakra, színre, érés idejére stb. különböznek. Nagyban való termesztésre alkalmas: a makói hosszukás alakú és a halaványpiros-színű, az ulmi, braunschweigi, erfurti, hanaui. A vörös-H. legjobban díszlik a meleg, száraz klíma alatt. Ha hideg az idő, a H. csípős lesz, aromatikus H. csakis a száraz melegben terem. Talajigénye nagy. Csakis jó erőben lévő humózus vályogtalajban ad szép termést. A H.-t könnyű a vetésforgóba beállítani, mert két gabona közé besorozható. Legjobb előveteménye mégis a trágyázott kapás növény, mert így kerül a H. jó erőben lévő talajba. A közvetlen trágyázás a H. minőségét rontja. Hazánkban Csanád vmegyében Makó környékén termesztik a legtöbb és legjobb H.-t, ahonnan sok megy külföldre.

A H. legnagyobb veszedelme a *H.-légy*, melynek álcái a H. belsejében élnek. Legcélszerűbb a beteg H.-kat kibuzogatni és megsemmisíteni. A légy bábja a földben telel át. Ha a H.-földet aratás után mélyen megszántjuk, a bábok mélyre kerülnek és elpusztulnak.

Úgy a *vörös-*, mint a *fog-H.* a főzésben fontos szerepet játszik csípős olajtartalma miatt. A párolt húsételek és a berántott főzelékek az édeses ízű *vörös-H.* nélkül el sem képzelhetők. A *fog-H.*-val csinján kell bánnunk, mert erős illata kellemetlen. Spékelésre és pácolásra használják. A metélő-H.-t levesbe és salátákra szokták alkalmazni, a *gyöngy-H.-t* besavanyítva apró uborka, paprika, sárgarépa stb. társaságában (mixed pickles). A *vörös-H.-t* száraz, szellős, nem túlhideg helyen kell tartani, akkor eláll tavaszig. Legjobb ú. n. fentőkbe kötve a kamrába akasztani. A fiatal H. sóval és vajjal csemege.

A tulipán hagymájának hosszmetszete.

2. *H.*, mint növényszerv (*bulbus*), a *földalatti szár* egy neme, amelyben, nem annyira a szárban, mint inkább az ezt borító allevelekben, a H. húsos pikkelyleveleiben gyűlik meg a tartalék táplálékanyag (az *ábrán sh*). A H. szára lapos korongalakú tengely (*H.-tönk* vagy *H.-tányér*, az *ábrán k*), melynek csúcsán a csúcsrügy (*sl*) foglal helyet, ezt a húsos pikkelyek, ezeket pedig kívül a hártyás héjak (*h*) veszik körül. A csúcs-

rügy alatt a kifejtett lomblevelek hüvelyei *(b, l, l', l'')*, foglalnak helyet. A pikkelylevelek hónaljában hónaljrügyek is keletkezhetnek, melyek fiók-H.-kat *(z)* alkothatnak. Az ábrázolt tulipánhagyma csúcsrügyének virágbimbója is látszik a lepellel *(p)*, porzókkal *(a)*, termővel *(c)* együtt. A H.-nak főgyökere nincs, csak sok járulékos gyökere *(w)*. A H. alakja sokféle lehet, pl. a tulipáné tojásalakú, a vörös-H.-é gömbös. A száraz héjakkal burkolt H.-t *héjasnak* (vörös-H.), a szárazhéj nélkülieket, amelyeket kívülről csak a húsos pikkelyek védnek, *csupasznak* v. *pikkelyesnek* (fehérliliom) nevezik. A H. felhalmozott táplálékával egyrészt az új hajtást táplálja, másrészt új rügyeivel a fajt vegetativ úton szaporítja. L. *Szaporodás*.

Hagymácska, l. *Sarjrügy*.

Hagymádfalva, kisk. Bihar vm. szalárdi j.-ban, (1910) 886 oláh és magyar lak., posta- és telefonállomás.

Hagymafedél, tornyokra alkalmazott sisakfedél (l. o.), a hagyma alakjához hasonló görbe felülettel.

Hagymafélék (növ.), l. *Zöldségfélék*.

Hagymafiók a. m. *fiókhagyma* (l. o.).

Hagymagomba (növ.) a. m. *foghagymaszagú gomba* (l. o.).

Hagymagumó *(bulbotuber* növ.), a földalatti szár egy neme, a földfeletti szárnak alsó, vastag, húsos, törpeszártagú része a föld alatt s főképen tartaléktápanyagok felhalmozására való. Ellentétben a hasonló gumóval, pikkelylevelei kifejlődnek (l. az 1. *ábrát)* és hártyaszerű burkot alkotnak, de viszont a hagymával ellentétben a tápanyagok nem a pikkelyekben, de a szárrészben (l. a 2. *ábrán* az átmetszett gumó vaskos részét) halmozódnak fel. A H. csak egy tenyészeti időszakot él át, táplálékát átadja a belőle keletkező hajtásoknak és új oldalsó H.-knak. Ilyen H.-ja van a kikericsnek, sáfránynak.

1. ábra. A sáfrány hagymagumója egészben. 2. ábra. A sáfrány hagymagumója hosszában metszve.

Hagymahéj *(tunica*, növ.), a hagymát kívülről burkoló barna héj, l. *Hagyma*.

Hagymalégy néven a 6·5 mm. hosszú, feketés színű *Anthomyia antiqua* Meig. és az előbbinél valamivel kisebb sárgásszürke *Anthomyia furcata* Bché. légyfajokat foglaljuk össze, amelyeknek fehér nyűvei a hagyma belsejében élősködnek s néha nagy károkat okoznak.

Hagyma-mustra, eleinte csak a meisseni kékesfehér használati porcellánon, később más gyárak gyártmányain is előforduló dísz. A XVIII. sz. 40-es éveiben tányérokon és csészéken gyakori. Kinai minták nyomán a pünkösdi rózsának és indiai virágoknak az átformálása.

Hagymás *(Fekete* v. *Nagy-H.)*, a csiki hegycsoport legmagasabb csúcsa (1793 m.) Csik vármegyében, Gyergyó-Szt.-Miklóstól K-re, közel az Olt forrásához.

Hagymasarj, l. *Sarjrügy*.

Hagymásbodon, kisk. Maros-Torda vm. marosi alsó j.-ban, (1910) 342 magyar lak.; u. p. és u. t. Maros-Vásárhely. A Tatárszállás nevű hegyfok alatt kezdődő kies völgyecskében a marosvásárhelyiek csinos nyaralói s híres Unumáj és Bodon szöllői vannak.

Hagymási, *Tolnai* Lajos költő családi neve.

Hagymáskér, község, l. *Hajmáskér*.

Hagymáslápos (azelőtt: *Hazmás)*, kisk. Szatmár vm. nagysomkúti j.-ban, (1910) 1319 oláh és magyar lak., vasútállomás, posta; u. t. Kővárhosszúfalu.

Hagymássy-*család (szent-giróthi és beregszói)*, régi család, mely előnevét a Temes vmegyében fekvő Beregszótól és a zalavgyei Szt.-Giróthtól (ma Szt.-Grót) vette. Őse a XIV. sz. első felében élt *Pál*, kinek *Dezső* nevű fia vitte tovább a családot. — *Kristóf* a Szapolyaiak pártjára állván, Huszt várának kapitánya lett (1557—1564). Midőn János Zsigmond 1566. Belgrádba ment Szolimán szultán üdvözlésére, erdélyi hadainak főparancsnokává H. Kristófot tette, ki ekkor is érdemeket szerzett a közrend s biztonság fentartása körül. A hálás fejedelem, ki kényes ügyekben gyakran vette igénybe tanácsát, máramarosi kamaragróffá is tette és Petrovics Péternek az aradvármegyei Csúcsfaluban lévő birtokait neki adományozta. 1571-ben megszerezte Békés Gáspárral és Csáky Mihállyal együtt, 30,000 frt zálogösszeg fejében, a Huszt várához tartozó uradalmakat. János Zsigmondnak halála után (végrendeletének is egyik végrehajtója volt), bár a székelyek nagy része őt magát óhajtotta erdélyi fejedelemnek, Békés Gáspár érdekében használta fel Erdélyben és Bécsben birt befolyását. Utóbb azonban Báthory Istvánhoz csatlakozott. — H. *János*, Kristóf fia, Nádasdy Pál és Thurzó Gy. udvarnoka volt. 1632. Szt.-Péternél, majd Kapornaknál vitézkedett a törökkel szemben. Kanizsánál hősi halállal esett el. Nagy birtokai voltak Huszton, Démán, Kővárott, Lugoson, Karánsebesen és másutt. *Miklós* nevű fiában a H.-családnak magva szakadt. V. ö. *Rupp* Jakab, Magyarország helyrajzi története I. köt.; *Szádeczky* Lajos, Békés Gáspár; *Wertner* Mór, Családtörténeti adalékok III. (Turul 1897. évf. 127. l.).

Hagymaszagú növények, a hagyma szagához hasonló v. azzal azonos szagúak; ezzel a szaggal kevés más növény bir, így pl. a hagymagomba, az *Alliaria officinalis* Andr., a *Thlaspi alliaceum* L., a *Teucrium Scordium* L. és az amerikai *Petiveria* Plum.

Hagymatorzsa v. *hagymatönk* (növ.), l. *Hagyma.*

Hagymáz, l. *Tifusz.*

Hagyomány. 1. *H.* (lat. *traditio*), közértelemben nemzedékről-nemzedékre átszálló, szájról-szájra adott történet, tan. A katolikus egyházban a H. a hitelveknek olyan rangú forrása, mint a szentírás.

2. *H.* (lat. *legatum*), az öröklési jogban oly végintézkedés, mellyel az örökhagyó vagyoni előnyt nyujt valakinek, anélkül, hogy örökösévé tenné, még pedig úgy, hogy a H.-os közvetlen kereseti jogot kap a H. tárgyára nézve a H.-nyal terhelt személy ellen. H.-nyal terhelni lehet az örököst és a H.-ost (al-H.). A H. tárgya lehet valamely hagyatéki tárgy v. valamely teljesítés, mellyel a H.-nyal terhelt a kapott részesítés rovására, annak terheképen tartozik. Az örökhagyó az örökösnek is rendelhet H.-t; ez az ú. n. *elő-H.*, melyre nézve az örökös a többi részesítettel szemben H.-osnak tekintendő. A H.-os különleges jogutód (singularis successor) az örökössel, mint egyetemes jogutoddal (universalis successor) szemben. Azt, hogy valaki örökös-e v. H.-os, nem a végrendelkezőtől használt kifejezés, hanem az dönti el, hogy a végrendelkező a részesítettnek minő jogállást szánt. Aki hányadra van kinevezve, az mindig örökös; akinek a hagyatékból csak egyes tárgyak jutnak, rendszerint H.-os; de azért örökös lehet az is, akire az örökhagyó csak egyes tárgyakat hagyott ha azok a hagyatéknak nagyobb vagy tetemes részét teszik, melynek jelentőségénél fogva feltehető, hogy az örökhagyó az így készesített személyt végakarata végrehajtójává kívánta tenni és a hitelezők iránt közvetlen felelősséggel terhelni. H.-os tehát az, akinek a hagyatékból vagy valamely részesített rovására egyes vagyontárgyak jutnak, anélkül, hogy a hagyaték általános terheiben osztoznék. Lehet a H. úgy rendelve, hogy a H.-os csak követelési jogot kap a terhelt ellen a H. kiszolgáltatására (közönséges, kötelmi H., legatum per damnationem); de lehet a H. úgy is rendelve, hogy a H.-tárgy közvetlenül száll az örökhagyóról a H.-osra (dologi H., legatum per vindicationem). Dologi H. esetében a H.-os a H. megnyiltával a H.-ozott dolgot azonnal tulajdonul szerzi meg, a H.-ozott jog reá törvénynél fogva átszáll. Az örökhagyó a H.-osnak ugyanily hatállyal idegen dologbeli jogot rendelhet (pl. haszonélvezetet) valamely hagyatéki tárgyon, vagy a H.-os tartozását közvetlenül beálló hatállyal elengedheti. Kötelmi H.-ul rendelheti az örökhagyó azt is, hogy a H.-nyal terhelt a hagyatékba nem tartozó tárgyat szolgáltasson a H.-osnak. A H.-os nem helyezkedhetik önhatalommal a H.-tárgy birtokába, hanem csak a vele terhelt örököstől vagy H.-ostól követelheti annak kiszolgáltatását. A H.-os az örökhagyó tartozásaiért közvetetlenül nem felelős és a H.-t csak annyiban tartozik a hagyatéki hitelezőknek kiadni, amennyiben a hitelezők a hagyatékból kielégítést nem kapnak. A H.-os az örökösödési eljárás megindítását csak akkor kívánhatja, ha ingatlan a H.; de követelheti a leltározást, a H. biztosítását és H.-i bizonyítványt (1894: XVI. t.-c. 3., 36., 82., 106. §§.).

Egyetemes H. (ném. *Universal-Fideikommiss,* lat. *hereditas fideicommissaria)* alatt a római jog azt az örökhagyói intézkedést érti, mely az örökösnek meghagyja, hogy akár az egész örökséget, akár annak egy hányadrészét harmadik személynek, a H.-osnak, szolgáltassa át (restituálja). Az ily rendelkezés voltaképen átlépi a H.-ozás határát és tulajdonképen burkolt örökösnevezést tartalmaz, miáltal a H.-t egyetemes jogutódlás (universalis successio) jellegével ruházza fel. Az ilyen rendelkezés a római jog szerint eredetileg érvénytelen volt, a *Senatusconsultum Trebellianum* (62. a. D.) azonban a H.-nyal megterhelt örökös (heres fiduciarius) e kijelentésének «restituo» azt a joghatályt adta meg, hogy az egész hagyaték, avagy annak kérdéses hányadrésze egységesen, aktivákkal és passzivákkal egyetemben megy át a H.-osra. Ezt a jogállapotot a *Senatusconsultum Pegasianum* (75. a. D.) akként módosította, hogy az örökös csak a lex *Falcidia* (l. o.) által előírt egy negyedrészen felül (quarta Falcidia), vagyis csak a hagyaték háromnegyed részét restituálhatja.

Hagyományi szerződés, az a szerződés, amelyben valaki halála esetére másnak hagyományt (l. o.) rendel. Ezekre a szerződésekre lényegileg ugyanaz áll, mint az öröklési szerződésekre (l. o.).

Hagyományos, l. *Hagyomány.*

Hahn, 1. *August,* német protestáns teológus, szül. Grossosterhausenban 1792 márc. 27., megh. Boroszlóban 1863 máj. 13. Előbb Königsbergbe (1819), majd Lipcsébe hivatott meg (1826) rendes tanárnak és lelkésznek. Az utóbbi helyen tartott székfoglaló beszédében, valamint egy másik, ugyanezen évben kibocsátott iratában, azt a tanácsot adta a racionalistáknak, hogy lépjenek ki az egyházból; ennek folytán Bretschneiderrel heves harcba keveredett; nézetei támogatására egy újabb munkát adott ki: Sendschreiben über die Lage des Christenthums in unserer Zeit, und das Verhältniss christl. Theologie zur Wissenschaft überhaupt (1832). A következő évben Boroszlóban lett rendes tanár és a főegyháztanács tagja, 1844-ben egész Szilézia főszuperintendensévé neveztetett ki s mint ilyen elrendelte, hogy a lelkészi hivatalra felavatandók kötelesek ismét az ágostai hitvallásra az esküt letenni. Hittani rendszerét Lehrbuch des christlichen Glaubens (2. kiad., 1857—1859) c. művében adta ki.

2. *H., Elise,* l. *Bürger,* 1.

3. *H., Friedrich von,* német jogtudós, szül. Hamburgban 1823 jún. 7., megh. Lipcsében 1897 márc. 3. 1847-ben magán-, 1850. rendkívüli, 1862. rendes tanár és fellebbezési főtörvényszéki bíró lett Jenában. 1872-ben a lipcsei birodalmi keresk. főtörvényszék, 1879. a Reichsgericht bírája, 1891. az utóbbinak tanácselnöke lett. Főműve: Kommentar zum allgemeinen deutschen Handelsgesetzbuch (Braunschweig 1862—1867, 2 köt.; 1. köt. 4. kiad. 1894; 2. köt. 2. kiad. 1875—83).

4. *H., Friedrich,* német geográfus, szül. Glauzigban (Anhalt) 1852 márc. 3. Königsbergi egyetemi tanár 1886 óta. Főbb munkái: Ueber die Beziehungen der Sonnenfleckenperiode zu meteorologischen Erscheinungen (Leipzig 1877); Das Aufsteigen und Sinken der Küsten (1879); Topographischer Führer durch das nw. Deutschland (1895); Afrika (a Sievers-féle munkában 1901) és

számos értekezés a Geographisches Jahrbuchban és Petermanns Mitteilungenben.

5. *H., Helene*, l. *Blavatszkij*.

6. *H., Hermann*, német szobrász, szül. a szászmeiningeni Kloster-Veilsdorfban 1868 nov. 28. A müncheni iparművészeti iskolában és művészeti akadémián, továbbá Francia-, Olasz-, Angol-, Görögországban, Németalföldön és a Keleten tett tanulmányútjain képezte ki magát. Hazatérve, Münchenben telepedett le, ahol 1903. tanárrá nevezték ki. A Hildebrand vezetése alatt álló német szobrászok csoportjához tartozik, kik mesterük elméleti és gyakorlati tanításait követve, minél nagyobb egyszerüségre, klasszikus formatökélyre és anyaghűségre törekszenek. Monumentális emlékművein kívül számos kitűnő mellszobrot, szobrocskát, domborművet, plakettet, érmet is készített. Művei közül említendők: Chemnitzben a Moltke-emlék; Weimarban a Liszt-szobor; Speyerben a Luther-szobor; Max Schilling és Wölfflin (nyelvtudós) mellszobra stb.

7. *H., Johann Georg von*, osztrák utazó, *H. 3.* testvérbátyja, szül. Majna-Frankfurtban 1811 júl. 11., megh. Jenában 1869 szept. 23. Syrában osztrák főkonzul volt; Albániának és az albán nyelvnek ismertetésével tünt ki. Művei: Albanesische Studien (Jena 1854); Das albanesische Alfabet (Wien 1851); Reise von Belgrad nach Salonichi (u. o. 1861 és 1868); Reise durch die Gebiete des Drin u. Wardar (u. o. 1867). Halála után jelent meg: Sagwissenschaftliche Studien (Jena 1872—1879).

8. *H., Johann Michael*, délnémetországi teozófus, szül. Altdorfban 1758 febr. 2., megh. Sidlingenben 1819 jan. 20. Már mint gyermek igen fogékony volt a vallásos behatások iránt, később a szentirást és misztikus tartalmú munkákat olvasgatva, szigorú aszkétaéletet élt. Vallási gondolatait s érzelmeit részint írásban, részint népes összejöveteleken élőszóval terjesztette. Az ő szemléleti teozóf-rendszere főként abban tért el a protestáns igazhitüségtől és a pietisták irányától, hogy ő a vallásos élet súlypontját a bennünk élő Krisztusra és a kegyes, becsületes életre helyezte. Nagyszámú követői, az ú. n. *Micheliánusok*, jól szervezett s messze szétágazó egyesületet alkotnak, de anélkül, hogy az egyháztól különszakadtak volna. V. ö. *Staudenmeyer*, Michael H., sein Leben und seine Lehre (Karlsruhe 1893).

9. *H., Karl von*, német utazó, szül. Friedrichsthalban (Württemberg) 1848 ápr. 29., 1872—81-ig Tifliszben Nikolajevics Mihály nagyherceg udvarában tanított, 1874 óta egyúttal gimn. tanár volt, 1896. orosz nemességet nyert, 1888 óta többször beutazta a Kaukázust és az örmény felföldet földrajzi, néprajzi, nyelvészeti stb. tanulmányok céljából. A Kaukázusról számos munkája és értekezése jelent meg. Transz-Kaspiába való utazásának leírása megjelent a Geographen-Kalenderben.

10. *H., Karl Hugo*, német prot. hittérítő, szül. Rigában 1818 okt. 18., megh. Fokvárosban 1895 nov. 24. 1841-ben Dél-Afrikába ment, hol 1844-ig Nama tartomány néger lakói között, azután a damarák földjén működött mint első európai hittérítő s ez utóbbi helyen Új-Barmen állomást alapította; 1874-től haláláig a fokvárosi német gyülekezet lelkésze volt. Missziói tevékenysége mellett a benszülöttek nyelvét tanulmányozta s 1857. (Berlin) kiadta a herero nyelv grammatikáját és szótárát.

11. *H., Ludwig Ernst*, német történetíró, szül. Boroszlóban 1820 szept. 18., megh. Berlinben 1888 szept. 30. A porosz belügyminisztériumban szolgált 1855—84-ig. Nevezetesebb művei: Geschichte des preussischen Vaterlandes (Berlin 1895, 24. kiad.); Kaiser Wilhelms Gedenkbuch (u. o. 1880, 5. kiad.); Fürst Bismarck (u. o. 1878—1886, 4 köt.); Geschichte des Kulturkampfes in Preussen (u. o. 1886).

12. *H., Ludwig Philipp*, német költő, szül. Trippstadtban 1746 márc. 22., megh. Zweibrückenben 1814. Irt drámákat: Der Aufruhr zu Pisa (Ulm 1776); Graf Karl von Adelsberg (Leipzig 1776); Robert von Hohenecken (u. o. 1778); Wallrad und Evchen oder die Parforcejagd (daljáték, Zweibrücken 1782) és lírai költeményeket, melyek gyüjteménye (Lyrische Gedichte 1786) legjelesebb művét, Kunigunde c. prózai elbeszélését is tartalmazza.

13. *H., Reynaldo*, zeneszerző, szül. 1874 aug. 9. Caracasban (Venezuela). A párisi Conservatoireon Dubois, Lavignac és Massenet voltak a mesterei. Művei: Chansons grises (Verlaine verseire), több zongoradarab, szimfonikus költemény, kisérő zene a következő szinművekhez: C. Mendès: Scarron; Racine: Esther; Hugo V.: Angelo (1905); pantomimia; Fin d'amour; opera: La Carmélite.

14. *H., Werner*, német író, szül. 1816 máj. 13. Marienburgban, megh. Sakrowban (Potsdam mellett) 1890 dec. 1. Teológiát és bölcsészetet hallgatott a berlini és hallei egyetemen, majd Berlinben megtelepedve, irodalmi tanulmányokkal foglalkozott. Számos hazafias irányú népszerű munkát írt, minők: Kurprinz Friedrich Wilhelm, Geschichte der Kindheit des nachmaligen Königs Friedrich Wilhelm I. (Berlin 1867); Der Krieg Deutschlands gegen Frankreich (Leipzig 1871). Irodalomtörténeti munkái közül említendők: Geschichte der poetischen Literatur der Deutschen (10. kiad. Berlin 1883); Edda, Lieder germanischer Göttersage, bearbeitet und erläutert (u. o. 1872); Deutsche Poetik (u. o. 1879); Odin u. sein Reich (u. o. 1886). Utolsó munkája a Nibelung-ének átdolgozása: Kriemhild (Eisenach 1889).

Háhn *Adolf* (írói nevén *Havas* Adolf), irodalomtörténeti és széptani író, szül. Hódmezővásárhelyen 1859 nov. 28., megh. Nagytétényben 1904 jan. 16. Magyar és francia irodalmi tanulmányokat végzett a budapesti egyetemen s 1882-től kezdve tanárkodott, 1883. Párisban a Collège de France, Sorbonne és az École des hautes études nyelvészeti és irodalmi előadásait látogatta, 1884-től helyettes tanár volt az aradi, 1888-tól a székelyudvarhelyi, 1889-től rendes tanár a székesfehérvári állami főreáliskolában. A munka és tanulás korán megőrölte idegeit s 1902 elején elméje elborult. Értékes irodalmi tanulmányokat, szinbírálatokat és tanügyi cikkeket írt 1877-től kezdve számos folyóiratba és ujságba. Kiadta eredeti forrásokból jeles bevezetésekkel Dugonics *Tárháziját* és Gyöngyösi István *Énekét* Thököly

Imre és Zrinyi Ilona házasságáról. Legnevezetesebb munkásságot a Petőfi-kritika terén fejtett ki. Az Athenaeum újabb Petőfi-kiadásait 1890-től fogva ő szerkesztette, ezek közt az 1892-ben megkezdett első végleges teljes kiadást, bevezetéssel, jegyzetekkel és variánsokkal. Külön megjelent tőle: *Emlékbeszéd Vörösmarty M. felett* (Székesfehérvár 1893).

Hähnel, *Ernst Julius*, német szobrász, szül. Drezdában 1811 márc. 9., megh. 1891 máj. 22. Drezdában, Münchenben és Rómában tanult. Első nagy sikereit a drezdai szinház számára készített szobraival és Bacchus menetét ábrázoló dombormüvével aratta, ez utóbbi azonban a szinház leégése alkalmával (1869) elpusztult. Tevékeny részt vett a Semper által épített drezdai muzeum szobrászati diszitésében és ide készitett szobrai közül Ráfaelé igen népszerűvé vált. Egyéb műveinek hosszú sorából kiválnak: Beethoven szobra Bonnban (1845); IV. Károly császár emlékszobra Prágában (1846); III. Frigyes Ágost királyé Drezdában (1867); Körner Theodoré u. o. (1871); Leibnizé Lipcsében (1883); Schwarzenberg herceg lovasszobra Bécsben; Frigyes Vilmos hercegé Braunschweigban; szobrászati művek a bécsi operaház számára, stb. Mint a klasszicista-renaissance irány híve, az újabb, realista áramlat ellen küzdött.

Hahnemann, *Samuel Christian Friedrich*, német orvos, a homeopátia megalapítója, szül. Meissenben 1755 ápr. 10., megh. Párisban 1843 júl. 2. Saját elhatározásából lépett az orvosi pályára, atyja akarata ellenére, ki porcellánfestő volt. Tanult Lipcsében, Bécsben, Erlangenben, majd Bruckenthal báró erdélyi helytartótanácsos háziorvosa lett. Innen Németországba visszatérve, Hettstedtben és Dessauban orvosi gyakorlatot folytatott, emellett az ásvány- és vegytannal foglalkozott behatóbban. Feltalálta a *mercurius solubilis Hahnemanni* oldható higanykészitményt. 1784-ben Drezdába, 1789. Lipcsébe ment. Itt írta: Über Arsenikvergiftungen (1786), Über venerische Krankheiten (1788) s Apothekerlexikon (1793—1799, 2 köt.) c. műveit. Majd Cullen: Materia medicáját fordította le; önmagán vizsgálta a kinakéreg hatását és azon tapasztalatra jutott, hogy egy nagy adag kina váltólázat idéz elő, míg a kis adag a váltólázat meggyógyítja; ebből azt következtette, hogy a betegségek, melyek oly (hasonló) tüneteket mutatnak, aminőket bizonyos orvosságok (nagyobb adagok belsőleg bevéve) előidéznek, azáltal is meggyógyulnak, ha azon (hasonló, homoios) orvosságok csak kis adagokban nyujtatnak. Ezt az alapelvét Hufeland lapjában (1790) Kisérlet az orvosság gyógyereje feltalálásának újabb elvét illetőleg c. értekezésében bővebben kifejtette és ezáltal a hasonszenvi gyógymód megalapítójává lett. Majd 1810. Drezdában megjelent Organon der rationellen Heilkunde-jában felállította a homeopatia tantételeit. Ezt az új tant azonban sokan hevesen megtámadták és csak 1819 óta terjedt el inkább, mikor több neves orvos hozzá csatlakozván, H. szerint gyógykezeltek. A heves küzdelmeket megúnva, de meg a megélhetés gondjaival is küzködve, egyik helyről a másikra költözött, míg végre 1811. újra Lipcsébe tért vissza, hol előadásokkal igyekezett tanait megkedveltetni. De mivel ott nem engedték meg gyógyszereinek készítését és árusítását, Köthenbe ment, hol Ferdinánd herceg háziorvosává, majd udvari tanácsossá nevezte ki. 1835-ben Párisban tanai divatossá váltak. Özvegye, *d'Hérvilly* Melanie, ki férjének a betegek kezelésében segédkezett, férje halála után annak szellemében önállóan folytatta a gyógykezelést. H. kisebb műveit Stampf összegyüjtötte és kiadta 2 kötetben (Leipzig 1851). 1855-ben Köthenben, 1900. Washingtonban szobrot emeltek neki. Magyarul megjelentek: A kávé munkálatjai. Ford. *Almási Balogh* Pál (Buda 1829); H. organona (életműve) a gyógyművészségnek vagy homoeopathiája. A 4. jobbított és bővített kiadás után magyarítva (Pest 1830).

Hahnemann-féle tan a. m. *homeopátia* (l. o.).

Hahnenklee, porosz falu és klimatikus gyógyhely a hildesheimi közigazgatási kerületben, az Oberharzban, nagykiterjedésü erdők és mezők között, 500 lak. Közelében van *Bockswiese* klimatikus gyógyhely.

Hahn-Hahn, *Ida*, grófnő, német regényirónő, szül. Tressowban (Mecklenburg-Schwerin) 1805 jún. 22., megh. Mainzban 1880 jan. 12. Leánya a szinházakkal és szinészekkel sokat foglalkozó *Hahn* Karl Friedrich grófnak (kit szinházgrófnak neveztek); 1826. férjhez ment *Hahn* Adolf Friedrich grófhoz, de 1829. elvált tőle s az utazásban és a költészetben keresett vigasztalást. Előbb költeményeket adott ki, amelyek nem keltettek figyelmet. Sokkal nagyobb sikert aratott társadalmi regényeivel, melyekben az előkelő társadalmat festi. E regényekben az ifjú Németország és a francia műveltség hatása nyilvánul; koholt tárgyak sajátszerű modorban, bár minden mélység nélkül, de sok szellemmel vannak feldolgozva. Utazásainak eredménye néhány szellemes, de felületes felfogással irt útirajz. Benső barátjának (Bistram) elhunyta mély nyomot hagyott izgatott kedélyében s más irányt adott lelkének. A vallásban keresett megnyugvást, s Ketteler mainzi püspök tanácsára a kat. vallásra tért át. Ezentúl új vallásának ügyét szolgálta számos iratában, költeményeiben és regényeiben egyaránt. 1852 novemberében belépett az angersi kolostorba, majd résztvett a mainzi Jó pásztorhoz címzett kolostor megalapításában, s itt is halt meg. Életének első korszakából való regényei összegyüjtve is megjelentek Berlinben (1851, 21 köt.). Ezek közül említendők: Aus der Gesellschaft (Berlin 1838, 2. kiad. Ida Schönholm cimmel); Gräfin Faustine (1841); Ulrich (1841) stb. A második korszak regényei közül több magyar fordításban is megjelent: Maria Regina (Mainz 1860, magyarul Pest 1864); Doralice (u. o. 1861, magyarul Győr 1864); Peregrin (u. o. 1864, magyarul Pécs 1874); Zwei Schwestern (u. o. 1863, magyarul: Két nővér, Győr 1865); Lady Bird (Temesvár 1869); Egy szegény kisasszony története (u. o. 1873). Ezeket növendékpapok irodalmi egyesületei fordították. Azonkívül megjelent magyarul: Az iskolamester leánya, ford. *Nagy* Antal (Budapest 1876). V. ö. *Haffner*, Gräfin Ida H. (Frankfurt 1880); Alinde *Jacoby*, Ida Gräfin H. (Mainz 1894).

Hahnia *Medic.* (növ.), l. *Pirus.*

Hahnke, *Wilhelm von,* porosz tábornok, szül. Berlinben 1833 okt. 1., megh. u. o. 1912 febr. 8. 1866-ban Frigyes Vilmos akkori trónörökös vezérkarában résztvett a csehországi hadjáratban, azután II. Ernő szász-koburg-gothai herceg hadsegéde volt, s az 1870—71-iki hadjáratban mint vezérkari őrnagy működött; 1872. a 3. hadtest vezérkari főnökévé neveztetett ki, 1875. alezredes, 1878. ezredes lett, ezután gyorsan haladt felfelé, míg 1890. gyalogsági tábornok lett. 1888-ban a katonai irodának főnöke és II. Vilmos császárnak főhadsegéde lett. 1903-ban Berlin kormányzójává nevezték ki.

Haholt, *Hahót* vagy *Hadolt* ivadékai a Bécsi Krónika szerint Szent István idejében jöttek Magyarországba s ők alapították a Buzád-nemzetséget (l. o.).

Hahót, nagyk. Zala vm. pacsai j.-ban, (1910) 2228 magyar lak., postahivatal, u. t. Gelse. — *H.* benedekrendi *apátságát* Szent Margit vértanú tiszteletére a Hahold nemzetségéből való Buzád fia, Arnold comes alapította s alapítását, utódainak kérésére, 1234. II. András király is megerősítette, 1270. azonban Arnold comes fiától, Miklóstól, hűtlensége miatt egyéb jószágokkal együtt a monostor kegyuraságát is elvette és azt Ponith bánnak ajándékozta. A kegyúri jogot a XVII. sz. óta királyaink, végre 1772-től a tolnai Festetics grófi család gyakorolta s összekapcsolta a keszthelyi plébániával.

Hahót-*nemzetség,* l. *Haholt.*

Hai (kinai) a. m. tenger.

Hai, mértékegység Sziámban. Mint pénzegység = 4000 bat (l. o.). Mint súlyegységnek *hab* a neve (l. o.).

Haiczl *Kálmán,* egyházi író, szül. 1866 okt. 14. Selmeczbányán. A teológiát Esztergomban végezte. 1888-ban gyorsírástanár lett. Pappá szentelték 1889 márc. 22. Udvari szertartó és levéltáros, 1892. hercegprímási és érseki szentszéki jegyző Esztergomban, 1893. Budapesten; 1894. plébános Garamszentbenedeken. Különböző lapok- és folyóiratokban megjelent cikkein és értekezésein kívül önálló művei: *Simor János szent beszédei* (Kolányi Ferenccel, 1892); *Simor János kisebb alkalmi beszédei* (1894); *A szentszéki holttányilvánítási eljárás* (1894); *Boissarie, Lourdes története orvosi szempontból* (1896); *Páduai szent Antal* (1899); *Felfüggesztés ex informata conscientia* (1902); *A szeplőtelen Szűz Mária tisztelete* (1904); *Alexovics Vazul ünnepnapi prédikációi* (1911); *Adatok a garamszentbenedeki muzeum létesítéséhez* (1911); *A garamszentbenedeki szentvérereklye története* (1912).

Haida, város Böhmisch-Leipa cseh kerületi kapitányságban, (1910) 3256 német lak., porcellánkészítéssel, élénk üvegkereskedéssel és ipariskolával. H. környéke (Steinschönau, Arnsdorf, Parchen, Blottendorf, Langenau, Falkenau) a cseh üvegkészítés és az üvegkivitel székhelye.

Haida, indiánus törzs Amerika ÉNy.-i partvidékén, a Sarolta királyné-szigeteken. Házai építésében, csónakjai és háziszerei készítésében művészi ügyességével tűnik ki. V. ö. *Dawson,* On the Haida Indians of the Queen Charlotte Islands (Montreal 1880); *Harrison,* H. Grammar (Ottava 1895).

Haidenhof, előbb önálló község, 1909 óta Passau egyik városrésze.

Haider, *Karl,* német festő, szül. Münchenben 1846 febr. 6., megh. 1912 okt. 29. Schlierseeben. A müncheni akadémián tanult, ahol különösen Ramberghez csatlakozott. Később nagyobb tanulmányutakat tett Olaszországban, ahonnét hazatérve, a felsőbajorországi Schlierseeben telepedett le. Leginkább hegyi tájképeivel tűnt ki, melyeket a régi német mesterekre, különösen Altdorferre emlékeztető aprólékos gonddal, szeretettel festett meg. Ezen műveinek mély költői hangulata rokonságba hozza őt egy másik német festő-poétával, Hans Thomával. Genreképeket is készített. Nevezetesebb festményei: Dorgálás; A laboráns; Nagymama és unokája; Este (a müncheni kir. képtárban); Esti táj hazatérő lovaggal (a drezdai kir. képtárban); A Mühlsturzhörner Berchtesgadennél (a lipcsei muzeumban); Schliersee (a berlini nemzeti képtárban); Charon. Műveiből 1909. a budapesti Nemzeti Szalonban is gyüjteményes kiállítást rendezett, amikor az állam egyik szép tájképét megvásárolta a Szépművészeti Muzeum számára.

Haiderabad *(Hyderabad, Heiderabad).* 1. A brit-indiai birodalom *hűbérállama,* amelyben a nizam uralkodik (l. *Nizam országa).* — 2. Az ugyanily nevű brit-indiai hűbérállam *fővárosa,* a Muszi és vasút mellett, terjedelmes tavakkal teleszórt síkságon, (1911) 500,623 nagyobbára mohammedán lak., pamutiparral és papirmalmokkal. A jelentékenyebb épületek a Csar Minar, hatalmas nagy karavánszeráj; a Dzsemma Maszdzsid, a mekkai nagy mecset mintájára épült templom, amelynek fedeléről a várost egészen beláthatni; a nizam lakóhelye, minden különös karaktert nélkülöző palotatömeg; a falakon kívül az angol politikai ágens rezidenciája, India egyik legfényesebb európai épülete. A várost, amelyet 1589. Mohammed Kuli Khán Golkonda, Dekan egykori fővárosa közelében alapított, palotákkal és szép kertekkel környékezett két tó látja el vízzel. 1908 okt. e két tó nagy esőzések következtében kiáradt és a várost rombadöntötte. Az áldozatok száma több ezer volt. — 3. Sind tartomány *fővárosa* Bombay brit-indiai presidencyben, 5 km.-nyire az Alsó-Indus balpartjától, az Indus és Fulaili által alkotott szigeten, vasút mellett, (1901) 69,378 lak. 9·6 km.-nyire van Miani (Meanee) falu, ahol először 1843 febr. 17. és azután márc. 24. kivívott győzelmével Napier a Szindh-államnak véget vetett, illetve ez angol gyarmattá lett.

Haider Ali, l. *Hajder Ali.*

Haidhausen, München (l. o.) külvárosa.

Haidinger, *Wilhelm,* lovag, osztrák geológus, szül. 1795 febr. 5. Bécsben, megh. 1871 márc. 19. Dornbachban, Bécs mellett. A hírneves Mohs tanítványa volt, Grácban és Freibergben főkép mineralógiával foglalkozott. 1822—1826 között Edinburghban élt, 1827—1840 között a csehországi Elbogenben porcellángyártással foglalkozott, 1840. az osztrák ipar- s földmívelésügyi minisztériumban osztálytanácsossá s 1849. az akkor alapított cs. kir. geológiai intézet igazgató-

jává nevezték ki. H. készítette az Osztrák-magyar monarchia első geológiai térképét 1847. Nevéhez fűződik a bécsi geológiai intézet megalapítása s kitünő szakerőkkel való benépesítése. Számos becses szakmunkája közül kiemeljük ásványtani könyvét: Handbuch der bestimmenden Mineralogie (Wien 1850). H. Bécsben az összes természetvizsgálókat társulatba tömörítve, 1847—1851 között kiadta a Berichte über die Mittheilungen von Freunden der Naturwissenschaften in Wien cimű folyóiratot. Tevékeny része volt továbbá a becsi Földrajzi Társulat, a Werner-Egyesület, a milanói Societa Geologica, sőt a Magyarhoni Földtani Társulat (1850) megalapításában is.

Haidinger-féle fénytünemény v. *dikroizmus*, l. *Pleokroizmus*.

Haidinger-féle lupa, l. *Dikroszkópikus lupa*.

Haidingerit (ásv.), rombos apró oszlopok, többnyire csak bekérgezés alakjában; kristályai egy irányban kitünően hasadnak; lágy, vékony levélkéi hajlithatók, szintelen v. fehér és átlátszó. Kémiai összetételére nézve savanyú kalciumarzenát, képlete: $HCaAsO_4 + H_2O$. Igen ritka ásvány; lelőhelye Joachimstal (Csehország) és Wittichen (Németország).

Haidschnucke (ném.), l. *Hangajuh*.

Haifa *(Chaifa)*, város Dél-Sziriában, 13 km.-nyire Acretól, a Nar-el-Mukutta torkolata közelében, a Karmel-hegy lábánál, pálmaligetek közt, 9900 lakossal, akiknek fele muzulmán. H.-ból, szent Jeromos és Eusebius Scaminumjából indulnak a zarándokok a karmelhegyi klastrom látogatására; a Hedzsasz-vasút kiindulópontja. Élénk kereskedőhely.

Hai-fong, a francia Tongking gyarmat egyik legjelentékenyebb kikötője a Tongkingi-öböltől 10 km.-nyire, 27,000 lak. (5000 kinai); kereskedelme gyarapodóban. Hanoi felé vasút vezet innen.

Haig, *Axel Herman*, rézkarcoló, l. *Hägg*.

Haik (arab), köpenyszerű felsóruha a Keleten.

Hail, Sámmár arab királyság székhelye Közép-Arábiában, 1064 m. magasban, kb. 10,000 lak., erős körfalakkal, a szultán nagy kiterjedésű palotájával, bazárokkal, nagy mecsettel és terjedelmes kertekkel.

Hailes, *lord*, l. *Dalrymple*.

Haimo *(halberstadti)*, püspök, egyházi iró, szül. 778 körül, megh. 853 márc. 27. Eleinte a fuldai, majd a hersfeldi iskola rektora és (839.) apátja volt, 840. halberstadti püspök. A szentirásmagyarázat, homiletika és történelem terén szerzett magának nevet. Kiválóbb művei: Comment. in libros sacr. scripturae et pericopas evang. dominic. (Paris 1531—35); De christianarum rerum memoria, másképp: Breviarium Hist. eccl. lib. X. (u. o. 1531 s többször.); De varietate librorum seu de amore coelestis patriae (Köln 1531). V. ö. *Migne*, Patres latini (CXVI—CXVIII. köt.).

Haimonfiak, Haimon vagy Aimon (Aymon) dordognei grófnak, Nagy Károly sógorának négy fia: Adelhart (Alard), Ritsart (Richard), Witsart (Guichard) és Reinolt (Renaut) de Montalban (Montauban), egy régi francia (karoling) monda hősei, kik Nagy Károly hűbéresei, de atyjukkal együtt föltámadnak a császár ellen és hosszas harcokat vivnak ellene, melyekben (főleg Reinolt, Bayard nevű lovával) hőstetteket visznek végbe. A tárgy első költői földolgozása a XII. sz.-i chanson de geste: Renaut de Montauban (kiadta Michelant 1862), mely utóbb prózai regénnyé alakíttatott át (Lyon 1493, újra kiadta Tarbé 1861; németül Simmern 1535). Igen ismertté lett a mondának németalföldi földolgozása is (Antwerpen 1619), melyből a XV. sz.-beli német regény (Rainald von Montalban, Köln 1604, ujra kiadta Pfaff 1886) és a kis német népkönyv származik, melyet Simrock modernizálva kiadott (Deutsche Volksbücher 1845, VII. köt.) és Ludwig Tieck önállóan földolgozott (Peter Lebrechts Volksmärchen 1797, II. köt.). A népszerű monda megjelent spanyol (1536), angol (1554) s egyéb földolgozásokban is.

Haimos, l. *Haemus*.

Hain *Gáspár*, a lőcsei krónika szerzője, szül. Kassán 1632., megh. Lőcsén 1687. Fia volt H. Miklósnak, ki Lőcse város birája és több izben országgyülési követe volt. Működött mint rektor a kassai és lőcsei iskolánál, később pedig Lőcse városának tanácsnoka és birája lett. Művének cime: Zipserische oder Leutschauerische Chronika. Krónikája szól Lőcse, a Szepesség és a felvidéki városok történetéről a legrégibb időktől kezdve 1684-ig. Művének megirásában felhasználta Sperfogel, Türk D., Henisch J., Cramer G., Czak P., Hain M., Frölich M. kiváló lőcsei férfiak feljegyzéseit és naplóit. V. ö. *Demkó*, H. és krónikája (Századok 1882); u. a., Lőcse története I. rész (Lőcse 1897).

Hai-nan (kinaiul: *Kiung-csou-fu)*, nagy sziget a Tongkingi-öböl K.-i szélén a Kinai-tengerben, Kuang-tung kinai tartomány egy része, ennek Lei-csu nevű félszigetétől csak 28 km. széles csatorna választja el. Ovális alakú, kb. 36,000 km² területű, $2^1/_2$ millió lak. (1 millió kinai). D.-i és K.-i része hegyes, itt jó kikötők vannak, É.-i részén 70 km. hosszú síkság van. Legmagasabb hegycsúcsát, a Vu-csi-sant (a. m. «ötujjú hegy») télen hó födi, kb. 2000 m. magas. Legnagyobb folyója a Posang-ho. *Növényzete* hátsóindiai jellegű, őserdők, kókusz- és areka-pálmák találhatók rajta, rizst, cukornádat, banánt, dohányt termesztenek lakosai. *Állatai:* tigris, rinocerosz, kigyók (Boa) és egy orangutángféle majom. Partjain gyöngykagylókat, korallokat halásznak, halban gazdag. *Éghajlata* trópusi, buja esős, meleg. Lakói benszülött kinaiak («li»), vagy ezeknek s a malájoknak keverékei («csu-li»); szép emaillozott fémedényeket készitenek. Főkiviteli cikkek: cukor, betelbors, kókuszdióolaj, állati bőrök, agar-agar stb. Fővárosa *Kiung-csu*, 35,000 lak., kikötője *Hoi-hu* 1876 óta az európai kereskedelem számára is nyitva van. Jelenleg a sziget a franciáké; újabban jelentős kiviteli cikke a sertés, az apró szárnyasok tenyésztése és tojás-exportja is föllendül. Kivitele és hajóforgalma igen jelentékeny. V. ö. *Madrolle Cl.*, L'empire de Chine. H. et la côte continental voisine (Paris 1900); *Hirth* F., Chinesische Studien (München 1890).

Hainau, porosz város, l. *Haynau*.

Hainaut (ejtsd: enó, lat. *Hannonia*, ném. *Hennegau)*, 1. az Escaut felső medencéjét és a középső

Maas vidékét magában foglaló *egykori grófság*, amely jelenleg részben Franciaországhoz (Nord dép. részei), részben Belgiumhoz tartozik. Nevét a Haine folyócskától kapta. H. lakói a római hódítás korában a nerviek voltak. A rómaiaktól a frankok foglalták el és egyideig Tournay volt a fővárosa. A karolingi birodalom fölosztásakor Kopasz Károly kapta. A IX. sz.-ban örökös grófsággá lett; első grófja Rénier volt. 1052-ben IV. Rénier leányának, Richildének kezével együtt Flandria grófja nyerte el. Arnou, Richilde idősebbik fia elnyerte Flandriát, Balduin, az ifjabbik pedig H.-t. V. Balduin 1191. házassága által e két grófságot újra egyesítette és azok egy uralom alatt maradtak 1279-ig. Ekkor H. d'Avesnes Jánosnak jutott osztályrészül. 1356-ban azonban ismét IV. Lajos, a bajor ház tagja nyerte el. Ennek egyik utóda, Jakobea átengedi 1433. Jó Fülöp burgundi fejedelemnek. 1477-ben Burgundi Máriával való házassága folytán H.-t Miksa német császár és utána V. Károly és a spanyol királyok örökölték. 1678-ban a nimwegeni békében H. egy része Franciaországhoz csatoltatott, többi részei pedig a badeni béke (1714) értelmében a Habsburg-házra szállottak. 1793-ban az egész H. egyesíttetett Franciaországgal és Jémappes département-t alkotta. 1814—30-ig a franciaországi rész kivételével a németalföldi királysághoz tartozott, azóta pedig belga tartomány. — 2. *H.*, *belga tartomány* a két Flandria, Namur, Brabant és Franciaország közt 3722 km² területtel, (1910) 1.232,867 lak., nagyobbrészt vallonok. Legnagyobb kincse a tartománynak a szén; 3 nagy szénmedencéje van: a Borinage, a Centre és a charleroii. A bányászat szolgáltat azonkívül épület- és kövező köveket, márványt és agyagot. A nagy széntelepek különösen jelentékeny vas- és üvegipart teremtettek. A tartomány járásai: Ath, Tournai, Mons, Soignies, Thuin és Charleroi; fővárosa: Mons. — 3. *H.*, Franciaország egyik vidéke, amely 1789-ig Cambrésis-vel együtt külön generalitást alkotott. Fővárosa Valenciennes. Területe 200,000 ha. Jelenleg Nord départementhoz tartozik.

Hainbund, l. *Göttinger Hainbund.*

Hainburg, város Lajta-Bruck alsó-ausztriai kerületi kapitányságban, a Duna és vasút mellett, festői vidéken, (1910) 7304 lakossal, nagy dohánygyárral (2300 munkás), régi vár romjaival; a városházban egy római oltár látható. H. helyén az ókorban hatalmas erődítmények voltak, amelyek a régi kelta városhoz, Carnuntumhoz (l. o.) tartoztak és romjai részben még láthatók. A várromot a Nibelungenliedben említett Heimburc romjainak tartják. A honfoglalás után magyar kézen volt; III. Henrik császár 1042. Aba Sámueltól elvette. 1482-ben Mátyás király ismét megszerezte. 1683 júl. 7. a törökök feldúlták. 1827-ben leégett. H. fönnállásának ezeréves ünnepét 1894 szept. 1—2. ülte meg. V. ö. *Maurer*, Gesch. der Stadt H. (1894); *Gömöry* G., H. magyar határváros hadtört. szereplése 805—1803-ig (Hadtört. Közl. 1896). H. és Németóvár között emelkedik az a tumulus, melyet némelyek Attila, mások pedig (így Lanfranconi Enea is) Árpád sírdombjának tartanak.

Haindorf, cseh falu a friedlandi kerületben, az Iser-hegység lábánál, 370 m. magasságban, (1910) 2998 német lakossal. Szövő-, fonó-, porcellán- és papirgyárakkal. Ferencrendi zárdájának temploma búcsújáróhely. *Weissbach* faluval együtt az Iser-hegység kirándulóhelyeinek kiinduló pontja. H.-tól É.-ra fekszik *Liebwerda* fürdő (l. o.).

Haine (ejtsd: én), a Schelde 70 km. hosszú jobboldali mellékfolyója Belgium Hainaut tartományában; Anderlues-nál ered, Condé alatt torkollik, mellékfolyói a Trouille és az Ogneau.

Hainfeld, mezőváros Lilienfeld alsó-ausztriai kerületben, (1910) 4199 lakossal. Fejlett vasiparral, árpagyöngy-készítéssel, fűrészmalmokkal. 461 m. magasan fekvő kedvelt nyaralóhely. H.-tól D.-re a Ramsau völgyében *Adamstal* (648 m.), *Unterberg* (1341 m.), a Halbach völgyében *Kleinzell* és *Salzerbad* üdülőhelyek fekszenek.

Hainichen, város Lipcse szászországi kerületi kapitányságban, (1910) 7500 lak., bőr-, plüs- és flanelgyártással. H. *Gellert* német költő szülővárosa.

Hain in der Dreieich, város, l. *Dreieichenhain.*

Hainiss *Géza*, gyermekorvos, szül. Budapesten 1857 aug. 26. 1886-ban a központi védhimlő-intézet orvosa. 1896. a védhimlőoltás elméletéből és gyakorlatából magántanár. 1907-ben a Szt. István-kórház gyermekosztályának főorvosa lett. A millenniumi kiállítás gyermekegészségügyi előadója volt. Megalapította 1900. a Józsefvárosi orvostársaságot, melynek mintájára a többi kerületekben is hasonló orvostársaságok alakultak. Az 1909-iki nemzetközi orvoskongresszus gyermekgyógyászati osztálya társelnökévé választotta. Orvosirodalmi dolgozatai főleg a gyermekorvoslás és a balneológia körébe vágnak. Nagyobb munkája: *A védhimlőoltás (vaccinatio) kézikönyve* (1895). 1912-ben udvari tanácsos lett.

Hainit (ásv.), háromhajlású tűk és táblák; üveggyémántfényű, színtelen vagy mézsárga; pontos kémiai összetétele még nem ismeretes, fémes alkatrészei a nátrium és kalcium, nem fémesek a titán, cirkon és szilicium. Legújabban fedezték fel a Hohe Hain (Észak-Csehország) fonolitközetében.

Hainuchi v. *heniochi*, még az ókor folyamán elenyészett, közelebbről nem ismert tengeri rablók a Kaukázus vidékén.

Haireddin, l. *Barbarossa.*

Haisszin, orosz város, l. *Gaisszin.*

Hai-thao, a japáni agar-agar (l. o.) egyik neve. Ez az árú Japánban a *Gelidium corneum*, *G. cartilagineum*, *Gloeopeltis tenax* és más piros tengeri moszatokból oly módon készül, hogy azokat 200—300 rész vízben főzik s az így keletkező kocsonyát kihűlése után csíkokba vágják. Ez az árú 60% *gelóz*-t tartalmaz s azért egyenesen *gelóz*-nak *(gelose)* is nevezik.

Haiti *(Hayti*, *Santo Domingo*, régente *Hispaniola)*. 1. A Nagy-Antillák második legnagyobb, és felszínét tekintve legmagasabb szigete, amely a 17° 37' (Cap Beata) —19° 57' é. sz. (Cap Izabela) és a 68° 21' (Cap Engaño) —74° 30' ny. hossz. (Cap les Irois) között fekszik, hossza 638 km., szélessége 264 km. É.-on az Atlanti-óceán, D.-en a Karibi-tenger mossa partjait; Portoricótól a 110 km. széles Monza-szoros, Jamaikától a 185 km.

és Cubától a 87 km. széles Paso de los Vientos választja el. Területe 77,253 km², (1912) 3.175,000 lak. Partja nagyon szakadozott, és hossza 2900 km. Ny.-on Cuba felé S. Nicolas, Jamaika felé a Tiburin félsziget nyúlik ki, amelyek közt egy 150 km. széles öböl van. Jelentékenyebb kikötők: Port-au-Prince, Gonaives, Santo-Domingo, Puerto Plata, Cap-Haitien és Liberté. H.-hez tartozó nagyobb szigetek: Saona, Beata, la Gonave, és Tortuga. Partjai előtt zátonyok és korall-szirtek vannak, de kikötői mégis jobban hozzáférhetők, mint Cuba szigetén. A sziget nagyon hegyes és magvát alkotja az Antillák Cordillera-láncának; főhegysége, a Cibao, végigvonul a szigeten; legnagyobb csúcsai: a Monte entre los Rios (2440 m.), a Pico de Yaqui (2955 m.), a Loma Tina (3140 m.) és a Loma Rucillo (Gabb szerint 4155 m.). É.-on van a Sierra de Monte Cristi (a Loma Diego Campo 1220 m. magas csúcsával), melynek D.-i lábánál Santiago körül a termékeny Vega Real síkság terül el. A D.-i parton végighúzódó hegység 400 km. hosszú és a Sierra de la Sellében (2712 m.) éri el legnagyobb magasságát. Sík földje még a Neyba lapály, melyen az Enriquillo és Fondo nevű lefolyástalan sóstavak vannak. Folyói közül legnagyobb a Guayayuco és Cañas összefolyásából eredő Artibonite, kisebbek a Yaqui, a Yuna, az Ozama és a Neyba. A Cibao hegység legnagyobb része archaikus és régi vulkáni eredetű kőzetekből áll, egyes hegyei óharmadkorbeli és krétakori mészkő-, homokkő- és konglomerátumokból állanak. Kőzetei nemes fémeket és érceket is tartalmaznak, széntelepei is vannak, de számbavehető bányászata nincs. Éghajlata forró és nedves, Port-au-Princeben a legnagyobb meleg 38·0°, a legnagyobb hideg 13·6°; az évi esőmennyiség 1560 mm.; két száraz és két nedves évszaka van (nedvesek októbertől december végéig és áprilistól junius közepéig); évente átlag 115 zivataros és összesen 153 esős napja van; a passzát szelek járta É.-i part csapadékosabb (Cap Haitien 3250 mm.). A sárgaláz gyakran nagyban pusztít. A növényzet teljesen tropikus. Erdői a hegyek csúcsáig érnek és a magas hegyi növényöv 2300—2900 méternél kezdődik; állatvilága Cubáéval nagyban egyezik, különlegessége egy hatalmas gyíkfaj, a Metopocerus cornutus. A lakosság $^{9}/_{10}$-e néger, $^{1}/_{10}$-e mulatt, az uralkodó nyelv Ny.-on a francia, K.-en a spanyol. Jelenleg két köztársaság közt oszlik meg, ezek *Haiti* és *Santo Domingo* (l. o.).

2. *H.*, a Ny-i néger-köztársaság az ugyanily nevű szigeten, 28,676 km² területtel, (1912) 2.500,000 francia nyelvű és $^{9}/_{10}$ részben néger lak. A lakosság tápláléka a maniok, a banána, a batáta és néhány hüvelyes növény. A cukornádtermelés nagyon aláhanyatlott és ma már csak a belső szükségletet fedezi. Fő kiviteli cikke a kávé (évi termés átlag 32 millió kg.), amelyből 30 millió kg. a kivitel; fontos terméke a dohány (1 millió kg.), az akazsu- és kampes-fa. A külföldi forgalomban (1910) a bevitel értéke 7·7 millió dollár, a kivitele 7·7 millió dollár. 1910-ben 31 postahivatala volt, vasútja (1911) 103 km., távíróvonala 198 km. hosszú. Kábel köti össze Le Mole St. Nicolast Puerto Platával és Santiago de Cubával. Az 1889. alkotmány szerint a nemzetgyűlés az alsóházból (99 három évre választott tag) és a szenátusból (39 hat évre választott tag) áll, minden 21 éves H.-i polgár választó, az elnököt a kamarák együttesen hét évre választják. H. 5 départementra oszlik, fővárosa Port-au-Prince. H.-n a fehérek az elnyomottak (földbirtoktilalom, nagyobb adók). Az állami költségvetés szerint a kiadások összege $4^{1}/_{2}$ millió papiros és 3 millió arany dollár, a bevételek közel ugyanannyit tesznek ki. A hadsereg 14.000 főből áll. Az állam vallása a katolikus, de a vallásszabadság törvénybe van iktatva; még sokan vannak, akik a négerek ős vallását (baudou) követik. Az általános iskolakötelezettség is fennáll, de iskolaügye felette gyenge. Az ország *címerében* pálma van a szabadság sipkájával, ezt hadi jelvények veszik körül, alatta L'union fait la force jelmondat (l. a *Címer* cikk *színes képmellékletét*); az ország színei kék, vörös.

Története. H. szigetére Kolumbus először 1492 dec. 6. jutott el, az indiánusok Quisqueya-nak (a. m. nagy föld) vagy H.-nak (a. m. magas, hegyes föld) nevezték, itt a Puerto Real partján alapította a La Navidad erősséget, amelyet Kolumbus, midőn másodszor jött a szigetre (1493 nov. 28.), feldúlva találta. Ekkor H.-n, melyet ő Hispaniolának keresztelt el, az Izabella-foknál új erősséget építtetett, 1496. a D.-i parton Nueva Izabelát alapították, amellyel Santo Domingónak vetették meg alapját. A spanyolok kegyetlenségei folytán 1750. a benszülöttek (számukat Kolumbus 900.000-re becsülte) teljesen kipusztultak és így négereket telepítettek le. 1632 körül a sziget Ny.-i részén franciák telepedtek le és el is foglalták azt, a K.-i rész spanyol birtok maradt. 1789-ben a francia forradalom alatt a francia birtokon $^{1}/_{2}$ millió néger, 27,717 fehér és 21,808 mulatt volt. A forradalom kitörésének hírére a mulattok, majd 1791. Ogé vezetése alatt a négerek fogtak fegyvert szabadságukért. Az iszonyú kegyetlenséggel folytatott háborúban a fehérbőrűek részben kipusztultak, részben kivándoroltak. A baseli béke (1795.) a spanyol részt is a franciáknak adta, akik Toussaint L'Ouverture négert tették meg a sziget kormányzójává; ez igen eredményesen kormányzott a sziget lakossága érdekében és végül magát a francia uralom alól függetlenítette. A franciák a szigetet nem tudták visszafoglalni, mire 1804 jan. 1. Gonaivesban tartott nemzetgyűlés kimondotta H. függetlenségét és okt. 8. Dessalines tábornok I. Jakab néven császárrá kiáltatta ki magát. 1805. a franciák újra elfoglalták a sziget egy részét, 1806. a császár megbukott és délen mulatt, északon néger államfő alatt volt a sziget s mindkét uralkodó európai mintára alkotmányt adott népének. 1808-ban az angolok a spanyol Santo Domingót elfoglalták, amelyet a bécsi kongresszus meg is hagyott nekik, egyebütt a négerek uralkodtak, akik 1822. az egész szigetet birtokukba vették és köztársaságot alkottak Boyer elnöklete alatt. 1842-ben hatalmas földrengés pusztított, 1843. új forradalmak dúltak és 1844. Santo Domingo köztársaság végleg elszakadt H.-tól. Ez idő óta mindkét köztársaságban a néger elnökök gyakran váltakoz-

tak és leggyakrabban erőszakos úton. H. elnöke 1847 febr. 27-én Soulouque Faustin tábornok lett, alatta a fehérekkel szemben legdurvább és legellenségesebb négerek jutottak kormányra. 1849 aug. Port au Princeben császárrá koronáztatta magát. I. Faustin napoleoni rendszerben szervezte birodalmát és fényes császári gárdát tartott. Több háborút viselt Santo Domingo ellen (1850., 1855., 1856.), de nagy vereségeket szenvedett. Midőn Geffrard népszerű tábornokot el akarta fogatni és kivégeztetni, az 1858 dec. 31. Gonaivesbe menekült és ott elnöknek proklamálta a sereg. 1859 jan. 19. bevonult Port au Princebe és I. Faustin Jamaikába menekült. 1867-ben a lizardok (gyíkok) pártja Geffrardot megbuktatta és Salnave jutott elnökségre; két évi polgárháború után Saget követte, ki 1869. elfoglalta a fővárost és 1870. Salnave-ot agyonlövette. 1874-ben Domingue tábornok lett az elnök, 1876. felkelés után Boisroud Canal tábornok, de már 1879 júl. a liberálisok megbuktatták véres utcai harcok után. Soká uralkodott az új elnök, Salomon tábornok, kitől 1888. Hyppolite tábornok ragadta magához az uralmat; alatta valóságos rémuralom volt, 1896. megmérgezték és alkotmányos módon San Simon választatott elnökké. 1902 máj. 5. megbuktatták és az új kormány alatt új forradalom ütött ki. A feketék a fehérek ellen fordultak és a konzulok államaiktól védelmet kértek. A felkelést Firmin Artur volt párisi követ elnökjelöltsége még szította, de véres harcok után *Nord*-ot 1902 dec. a köztársaság elnökévé választották. 1908 márciusában ismét véres forradalmi mozgalom volt H.-n, vezetőit agyonlőtték, de főmozgatója, *Firmin*, megmenekült. A mozgalom veszedelmes volt és a nagyhatalmak alattvalóik védelmére kénytelenek voltak hajókat küldeni H. elé. 1908 dec. 2. *Nord* elnök elmenekült és utódja *Simon* tábornok lett. 1909 májusában is volt forradalom. Az 1911. év elején H. a nagyhatalmakkal is ellentétbe került, mert államadósságainak záros határidőn való rendezését megtagadta. 1911 aug. 2. *Simon* elmenekült és aug. 16. *Lecomte* tábornok lett az egyhangulag megválasztott elnök. A forrongás azonban egyre tartott. 1912 aug. 8. Port au Prince-ben az elnöki palotát felrobbantották és Lecomte elnök is ott veszett. Aug. 9. Tancrède *Auguste* tábornok, volt belügyminisztert választották meg elnökké, ki 1913 ápr. 9. visszalépett. Röviddel ezután, máj. 2. meghalt és temetésekor nagy zavargások törtek ki. Utódjává máj. 4-én Michel *Oreste* szenátort választották meg.

Irodalom. Fortunat, Abrégé de la géographie de l'île d'H., Paris 1894; Rouzier, Dictionnaire géographique et administratif universel d'H., Port au Prince 1892; Saint John, H. or the Black Republik, London 1889; Ardouin, Etudes sur l'histoire d'H., Paris 1853—61, 11 köt.; Marcelin, H., ses guerres civiles, leur causes etc., u. o. 1898; Sundstral, Aus der Schwarzen Republick, Leipzig 1903; Firmin, Haiti, Paris 1891; Grichard, Where Black rules White, Westminster 1900; Aubin, En H. planteurs d'autrefois, négres d'aujourd'hui, Paris 1910; N. de Moya, Mapa de la Isla de Santo Domingo y H., 1 : 400.000, Hamburg 1907.

Haiti, *Le Cap,* város, l. *Le Cap Haiti.*

Haizinger *(Haitzinger), Anton,* német operaénekes, szül. Wilfersdorfban 1796 márc. 14., megh. Bécsben 1869 dec. 31. Tanító volt, mikor Pálffy gróf, a bécsi Theater an der Wien akkori igazgatója szerződtette 1821. Kiváló tenorista volt s kivált párisi föllépései jártak nagy sikerrel. — Felesége, *H. (Neumann-H.) Amelie,* családi nevén *Morstadt,* szül. Karlsruhéban 1800 máj. 6., megh. Bécsben 1884 aug. 11. Főszerepköre a finomabb vigjáték volt s mikor férjével Párisban vendégszerepelt, a német Mars néven ismerték. Első férjétől való leánya *Neumann Luise* (szül. 1818., megh. 1905), szintén jónevű szinésznő volt, aki 1857. vált meg a szinpadtól *Schönfeld* Karl gróffal kötött házassága következtében.

Haj, kizárólag az emlős állatok bőrfüggeléke, mely a bőr hámjának a mély rétegekbe türemkedése és rúdalakban való visszafordulása útján jön létre. Jellemző szerkezete: hogy több rétegbe rendeződött és elszarusodott sejtekből áll. L. *Szőr.*

A haj gyökere

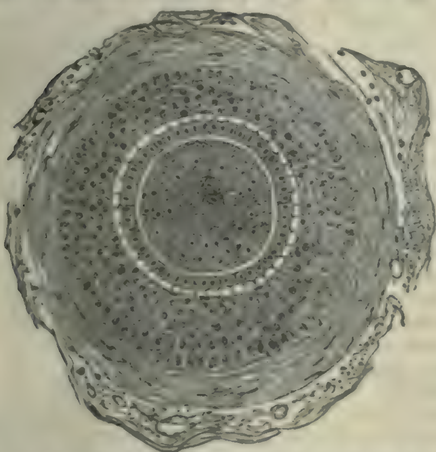
A haj gyökerenek, hagymájának és tüszőjének hosszmetszete, látható lent a gyökér bunkószerü kiszélesedése, amelybe alulról belenő a hajszemölcs. A hajat több rétegből álló hámhüvely és legkivül kötőszövet (hajtüsző) veszi körül.

Az emberi hajak és szőrök (lat. *pili, pilus,* gör. *crines, triches)* hengeres, hajlékony, rugalmas, elszarusodott hámfonalak, amelyek bemélyednek a bőrnek úgy külső hámrétegébe (epidermis), mint a mélyebb kötőszövet rétegébe, az irhába (cutis), tulajdonkép helyesebben kifejezve a bőrnek ez a két rétege mélyen visszatüródik, visszahajlik és kettős falú hüvelyt (hajtüsző vagy szőrtüsző) alkot a haj bőrben fekvő része körül (lásd *Bőr* és ott a *képmellékletet).* A haj szabad részét *hajszálnak* v. *hajszárnak (scapus pili),* a bőrben fekvő részt *hajtőnek, hajgyökérnek (radix pili)* nevezik. A hajgyökér alsó vége bunkóalakra kiszélesedik, olykor 3-szor oly vastagra, mint a haj szára, ez a *hajhagyma (bulbus pili).* A hajhagymába alulról érdús kötőszövet, bimbó: a *hajpapilla, hajszemölcs (papilla pili)* nyúlik bele. A hajszemölcs táplálja a rajtafekvő hámréteget, az ú. n. hajcsirát (matrix), amelyből folytonos sejtoszlás révén nő ki a haj. A hajszemölcs tulajdonképen azonos az irharéteg egyéb szemölcseivel (l. *Bőr).*

A haj gyökerét körülvevő kettős réteg az ú. n. *közös hajtüsző,* amelynek belső rétege a bőr hámrétegének folytatása; ez az ú. n. *hámhüvely* vagy *gyökérhüvely,* külső rétege az irha kötőszövete.

Az irha kötőszövetéből alkotott hüvely tulajdonkép az igazi *haj-* v. *szőrtüsző (folliculus pili)*. A haj maga velő- és kéregállományból áll megfelelő szegéllyel (kutikula); a hámtüszőnek és a kötőszövetes tüszőnek is több rétege van. (L. a *szövegközti ábrákat*). A tüszőbe 2—5 faggyumirigy nyilik (glandula sebacea), a faggyumirigyek alatt a tüsző oldalához kis sima izmocska (musculus arrector pili) tapad, amely a hajszált mozgatni tudja (l. *Bőr képmellékletét*). A magzat haja és szőrei a terhesség 3-ik hónapjában kezdenek fejlődni: ilyenkor tömött hámcsapok nőnek be a bőr kötőszövetébe.

A tömött hámcsapok elkülönülő sejtcsoportjaiból lesz a gyökérhüvely, a faggyumirigyek, a haj gyökere. A hámcsapok végén alulról benőnek a kötőszövetes szemölcsök. A magzat bőrében keletkező első hajat és szőrt *gyapjuhajnak*, *gyapjuszőröknek (lanugo)* is nevezzük; ezeket majd felváltják a *maradó hajak és szőrök*. A

A haj gyökerének és tüszőjének keresztmetszete. A középpontból kiindulva a következő rétegeket látjuk: a középpontban van 1. a haj velőállománya, ezt körülveszi 2. a kéregállomány, 3. szerkezetnélküli vékony világos gyűrű adja a haj határát, amelytől kifelé következik 4. a három rétegből álló hám vagy gyökérhüvely (Huxley-réteg, Henle-réteg, külső hámréteg), ezt körülveszi 5. a kétrétegű kötőszövetes hüvely azaz hajtüsző.

gyapjuszőrök kihullása a magzaton már a terhesség 6-ik hónapjában megkezdődik, de csak a születés után fejeződik be. A fejen születés után következik be a *hajváltás*. A gyapjuszőröknek kicserélése újakkal, az ú. n. hajváltás, sajátságos folyamat, ahol úgylátszik a kihulló hajjal a régi szemölcs és a matrix is tönkre megy és új szemölcs és új hajcsira (matrix) keletkezik s ebből nő ki az új haj. A haj természetes kihullását is sajátságos változások kisérik a hajtüsző fenekén; a kihullott átváltozott végü hajakat bunkóhajaknak nevezik. A természetes hajhullás és pótlása újakkal az egész életen át tartó folyamat; nem periodikusan, vedlésszerüen jön létre, hanem folytonosan tart; 60 éves koron túl is megtalálták a hajváltás jeleit. A haj élettartama 2—6 év, amikor minden káros külső hatás nélkül is kihull és helyébe lép az új.

Ily, észrevétlen csere útján regenerálódik az egészséges embernél úgy a szőrözet, mint a hajzat; hirtelen tömeges hajhullások csak olyankor szoktak előfordulni, ha a szervezet táplálkozását v. idegrendszerét valami súlyosabb megpróbáltatás, pl. fertőző betegségek, terhesség, idegbajok stb. érik. Előfordul, hogy a modern ember fején bőségesen tanyázó baktériumok elhatalmasodnak és lassankint csenevészszé teszik, végre elpusztítják a hajzatot. Ennek legközönségesebb alakja az ú. n. *Seborrhoea*, mely korpázás, zsirosság, viszkető vörös foltok stb. keletkezése mellett a közönséges kopaszodást idézi elő, rendesen a fejbúbon és a halántéktájakon. L. *Hajápolás*, *Hajbetegségek*.

Ha a hajhullást nem kiséri újaknak keletkezése, az kopaszságra (gör. *alopécia*, lat. *calvities*) vezet, l. *Kopaszság*. Előrehaladott korban a hajszálak megfehérednek, megőszülnek, sokszor ez fiatal korban is kezdődhetik. Tulajdonkép nem a meglevő haj őszül, hanem váltáskor új ősz hajszál nő ki, l. *Őszülés* (lat. *canities*).

Embernél a szőrzet csak bizonyos helyeken mutat erősebb fejlődést, de ebben is igen nagyok a faji, nemi és egyéni eltérések. Fejlett a fej felső és hátulsó részén, ez a tulajdonképeni *haj* (capillitium vagy *capillus*, rövidítés capitis piliből), továbbá a szemöldök-tájon *(szemöldökszőrök* a. m. *supercilia)*, a szemhéjjak szélein *(pillaszőrök* a. m. *cilia)*, az orrnyilásban *(orrszőrök* a. m. *vibrissae)*, a fülnyilásban *(fülszőrök* a. m. *hirci pili*, *hirci barbula)*, férfiaknál a felsőajkon az orr alatt a *bajusz (mystax)*, az állon, az arc alsó és oldalsó részein a *szakáll (barba*, kecskeszakáll, *pappus)*. Fejlettebb szőrzetet találunk még a hónaljárkokban *(hónaljszőrök* a. m. *glandebalae)*, a szeméremtájékon *(szeméremszőrök* a. m. *pubes crinosa)* és férfiaknál a mellen (mellszőrök).

A megjelölt területeken kivül az egész testet felnőtt korban is mindenütt, még nőknél is finom, alig látható, halvány szőrzet boritja, ez az úgynevezett meztelen részeket boritó *pihe* vagy pehelyszálak v. *gyapjuszőr* a. m. *lanugo* (ez a szó kétféle értelemben használatos, megjelöli az embrionális szőrzetet és a felnőttek pihéjét). A szó szoros értelmében teljesen síma, szőrtelen, azaz igazán mezítelen terület kevés van; ilyenek a tenyér, talp, az ujjak tenyéri oldala, a harmadik ujjperc, ú. n. körömperc háti oldala, a pirosajak, az orr oldalai.

Férfiakon a szőrzet mindenütt erősebb, nőknél gyengébb, a bajusz, szakáll, mellszőrök nőknél hiányoznak, a fejhajak speciálisan hosszabbak. A déli és keleti népek dúsabb és sötétebb hajuak, mint az északiak. Az egyéni különbségek igen nagyok; ismerünk teljesen szőrtelen és rendkivül szőrös embereket (Miss Pastrana stb.) A haj színe s vele együtt vastagsága nagyon változó. Az albinóké fakó kenderszinű, ez a legvilágosabb, van világos szőke, sötét szőke, barna és hollófekete haj. Minden raszban előfordulnak vörös hajuak, pl. a négereknél is, bár feltünően ritkák. A hajszál alakja roppant sokféle lehet: síma, hullámos, fürtös, göndör, gyapjas, csomós stb. A hajak gyorsabban nőnek nappal, mint éjjel. A borotválás elősegiti a szőrzet növését. Meleg évszakban, nyáron gyorsabban nő a haj, mint télen.

A gyermekkorban a szőrzet kevéssé fejlett. A pubertas idején indul meg a bajusz-, szakállfejlődés és a szőrzet mindenütt erősödik. Hajlottabb korban a szemöldökszőrök, fül- és orr-szőrök igen megerősödhetnek és durvákká lehetnek, nőknél pedig a gyapjuszőrök megerősödésével bajusz, szakáll keletkezhetik. A fejen 1 cm^2-re átlag 150—200 hajszál jut. A hajak vízszívó fonalak, vízfelvétellel 2·5%-al nő a hosszúságuk. Dörzsölés útján a haj villamossá lesz. Rothadásnak igen soká ellenáll a haj és így hullafelismerés körül jelentősége van. Főalkotórésze vegyileg keratin anyag.

Faji tekintetben az ember haja, valamint egész szőrözete meglehetősen nagy különbségeket mutat, úgy hogy ezt az emberfajok beosztására is felhasználják. Az ősember mindenesetre dúsabb szőrözettel birt, de ez a szőrözet is a maihoz volt hasonló, nem pedig az emberszabású majmokéhoz, amelyeknek éppen ott nincsen szőrük, ahol az ember szőrözete éppen a legdúsabb: a mellen és a hason. Hogy a szőrözet egyes helyeken (a hónaljban és a szeméremdombon) miért maradt meg leginkább, arra egységes magyarázatunk nincsen. A hajzat alakja igen változó; három főtipust különböztethetünk meg: az őstipusnak az ausztrálo-kaukázusi fajnál található hullámos, fürtös hajzatot kell tartanunk, ebből származtathatjuk a mongoloid fajokra jellemző sörteszerű, merev hajakat, valamint a negroid-tipusú gyapjas hajat. Az ugyanazon hajzattal biró népek azonban igen nagy, más antropológiai különbségeket mutathatnak föl. A legtöbb szinnuance az ausztrálo-kaukázusi tipusnál van, ahol a világosszőkétől az éjfeketéig minden árnyalatú hajzattal találkozhatunk, míg a másik két tipus fekete. Egészen külön szempontból itélendő meg a vörös haj, amely a négereknél is előfordul, bár sokkal ritkábban, mint az európaiaknál. A szakáll kifejlődése szoros kapcsolatban áll a hajzatéval s az ausztrálo-kaukázusi fajokra jellemző.

Az *állatok* hámképződményeire vonatkozólag l. a *Gyapju*, *Szőr*, *Szőrme* és *Szücsárúk* címszókat.

Háj, az állatok testében a beleket fedő zsiradék, mely sokkal több zsirt és kevesebb kötőszövetet tartalmaz, mint a szalonna, zsirja tehát jobb, de töpörtyüje kevesebb.

Háj, község, l. *Túróczliget*.

Hajadon, a még férjhez nem ment nőszemély neve.

Hajadonjog *(jus capillare)*, az 1848. év előtti magyar jogban a *fiági javaknál* a hajadon leányoknak (quae capillos adhuc velamine nudatos gestant) az a jogi kedvezménye, amelynél fogva atyjuk halála után annak örököseitől lakást, tartást és kiházasítást követelhettek. A H. tekintetében különben három esetet kellett megkülönböztetni, ahhoz képest, amint az atya jószágai a fiukra, vagy a testvérekre, vagy magszakadás folytán a fiskusra szállottak. A fiuk Werbőczy szavai szerint (I. R. 67. c. 2. §) a hajadonokat «kiházasításuk ideje előtt éppen azon joggal és módon, miként a meghalálozott atya, midőn életben vala, eleséggel és ruházattal, s az életre minden megkivántatókkal, a jószágok erőjéhez képest nevelni, ellátni, tartani és majdan tisztességesen férjhez adni tartoztak». Werbőczy szerint ugyanez áll akkor is, ha a jószág az atya testvéreire szállt. A m. k. Kuria azonban ebben az esetben férjhezmenetelökig v. halálukig a hajadon leányoknak itélte oda az atyai javak birtokát. A fiskussal szemben szintén férjhezmenetelökig vagy halálukig a leányok maradtak birtokban. Az orgb. ért. I. 3. §-a a fi- és leányági javak közötti különbséget s az annak kifolyását képező H.-ot az ősiség eltörléséről szóló 1848. XV. t.-c. szellemében eltörölte.

Hajagos (azelőtt: *Klokocsó)*, kisk. Ung vm. szobránczi j.-ban, (1910), 648 rutén lak., vasútállomás, u. p. Józsa, u. t. Nagymihály.

Hájál, arab eredetü török szó, jelent árnyképet, árnyék- azaz bábjátékot. — Innen *hájáldzsi*, ez árnyékjátékok mestere, l. *Karagöz*.

Hajalóhenger, l. *Rostahenger*.

Hajápolás. A hajszálnak csak legmélyebb része, ú. n. hagymája érintkezik vérkeringéssel biró szövetekkel, úgy, hogy a hajszálban már alig van anyagcsere. A haj ápolásánál tehát csak arra törekedhetünk, hogy tisztán tartsuk, konzerváljuk, szívósságát, simaságát, színét, fényét megtartsuk, esetleg az azt termelő papillát gyorsabb munkára serkentsük. Mindezeknek eleget tenne a hajzatnak szappannal való gyakori megmosása és valamely ártalmatlan zsírral való bekenése, esetleg gyenge spiritusszal való bedörzsölése. A gyakorlatban azonban ennek sok hátránya van, pl. könnyen megfázik a fej, összeesik a haj és keveset mutat a frizura, úgy hogy akik a haj díszes voltát kívánják, kisegítő eljárásokhoz, meleg levegővel való szárításhoz, brillantinek, puderek, beszáradó és merevítő pedrők használatához, végre a haj színének megváltoztatására festékekhez szoktak fordulni és e szereket, hogy tetszetősebbek legyenek, sokszor illatszerekkel, színes anyagokkal stb. keverik, magát a hajszál megmosást pedig csak 2—4 hetenkint egyszer végzik. Maga a haj mosása sem a színnek, sem a növési gyorsaságnak nem árt; zsíros hajúaknál még pár csepp ammoniákot, egy késhegynyi boraxot vagy pár csepp benzoë-tinkturát lehet a lavorba önteni, vagy mosás után $^1/_2$ liter mészvizet egy nyers tojássárgájával összehabarva, ezzel bekenni a hajzatot. Sokan, főleg a szőkék székfűvirág- vagy szalmafőzetet használnak abban a hitben, hogy ez hajuk színét élénkíti. A haj növésének gyorsítására bizonyos izgató anyagok (hajnövesztők) használhatók, de csak orvosi rendeletre, mert e szerek a bőr izgalmát okozzák. A hajnak tömegesebb kinézést adandó, álhajat (vendéghaj, paróka, frisette, porliche, toupé stb.) semmi esetre se használjunk, mert e betéteket nem lehet dezinficiálni és így azok előbb-utóbb baktériumok melegágyaivá lesznek. Valamivel többet ér megkenni a hajat egyenlő rész víz, alkohol és ricinusolaj keverékével, melyhez kevés benzoë-tinkturát adunk. Puderek, hajporok használata rontja, szárítja, mocskossá teszi a hajat; elősegíti a trichorrhexis (hajmoly) és a trichoptilózis (hajrepedezés) nevű betegségek felléptét. A haj festésénél részben a meglevő természetes festeny elroncsolására (szőkítés) törekszenek, majdnem kizárólag *hidrogénszuperoxid* hasz-

nálatával, melyet a legkülönbözőbb nevek alatt árusitanak és a mi erősebb töménységben nagyon árt; részben barnára, vörösre, feketére festik a hajat, amikor többnyire parafeniléndiamin-t tartalmazó anyagokat, részben ásványi sókat, pl. ezüst-, ólom-, kadmium-vegyületeket, részben végre *hennát* és *indigót* (wreng) használnak. Mindezek veszélyes szerek; alkalmaztatásuk nagy óvatosságot és ügyességet igényel, az elért szin nagyon ritkán természetes és folytonos megújitást követel legalább az utána nővő részeken.

Hajasd (azelőtt: *Voloszánka)*, kisk. Ung vm., nagybereznai j.-ban, (1910) 1586 rutén és magyar lak., vasutállomás, posta, távirda.

Hájasfű (növ.), l. *Senecio.*

Hajasodás, l. *Szőrösödés.*

Hajazat, l. *Haj.*

Hajbetegségek. A H. nagy tömegében meg lehet különböztetni: 1. túlságosan bő hajszőr-fejlődést (l. *Hipertrichózis)*, hajszegénységet vagy hiányt (l. *Hipotrichózis)*, szinbeli zavarokat, igy részleges őszülést (l. *Poliózis)*; kopaszodást (alopecia), fertőző betegségeket (favus, trichophyton, lepothrix, piedra stb.); táplálkozási és idegbajokat stb.; 2. a hajtüszőnek betegségeit, amelyek megint igen sok okból, de különösen fertőzések és külső ártalmak miatt léphetnek fel; végre 3. a fejbőrnek bántalmait, amelyek között majdnem az összes bőrbetegségek előfordulhatnak és kihatással lehetnek a haj állapotára. Ezek között a leggyakoribb a *seborrhoea* (l. o. és *Haj)*.

Hajcsár, az olyan egyén, ki a kereskedelmi forgalomban lévő állatokat, ökröt, ürüt, disznót stb. a vásárra vagy a vásárról hajtja.

Hajcsira *(matrix)*, l. *Haj.*

Hajcsövesség, l. *Kapillaritás.*

Hájdaganat, l. *Zsírdaganat.*

Hajdamákok (a. m. felkelők), azon zaporog kozákok és ukrajnai parasztok neve, akik Ukrajnában és Podoliában a lengyel nemesség ellen több izben felkeltek. Mozgalmuk akkor érte el tetőfokát, mikor 1768. Humanban 15,000 embert lemészároltak. Orosz segitséggel a Branickitól vezérelt lengyel csapatok verték le őket.

Hájdár-pasa, egy városrész neve Konstantinápolynak kisázsiai partjain, a Marmara-tenger mellett. Innen indulnak ki a kisázsiai vasutak, melyek egész Angoráig visznek. Nevét egy Hájdár nevű pasától vette.

Hajder Ali, *Majszur rádzsája* Kelet-Indiában, szül. 1728., megh. 1782 dec. 10. A majszuri hadseregben szolgált mint tiszt és fővezér s 1761. megszerezte az uralkodói méltóságot. Eleinte jóbarátságban élt az angolokkal, akiknek átengedett egy kikötőt (Honovar) országában. 1767-ben azonban háborúba keveredett velük s francia tisztektől betanitott seregével az angolokat visszaszoritotta, úgy hogy ezek az 1769-iki békében lemondtak összes hóditásaikról. Ezután a franciák ösztönzésére és támogatásával egy nagy szövetséget hozott létre az angolok ellen, kiknek keletindiai uralma akkor nagy veszélyben forgott. H. több győzelme után azonban 1782 jún. 2. Csittur mellett nagy vereséget szenvedett és nemsokára hirtelen meghalt. Fia és utóda, *Tippu Szahib* az angolokkal békét és szövetséget kötött 1784.

Hajdina (növ.), l. *Tatárka.*

Hajdísz, l. *Hajviselet.*

Hajdu, l. *Hajduk.* — *H.*, a szó ma használatos értelmében (vármegyei H., városi H.) a törvényhatóságnak hivatalszolgai, díszőrségi, fogházőri vagy közbiztonsági szolgálatot teljesitő egyenruházott szolgája és altisztje.

Hajdu *vármegye*, hazánk tiszabalparti részében, területe (Debreczen városa nélkül) 2386 km², határai É.-on és K.-en Szabolcs, D.-en Bihar, Ny.-on Jász-Nagykun-Szolnok, Heves és Borsod vm. H. földje teljesen sik lapály, mely K.-ről Ny. felé lassan aláereszkedő lejtőt képez; K.-i része Debreczen és Hadház táján helyenként 150 m.-ig emelkedik, középső része átlag 110—120 m.-nyire van a tenger felett, Ny. felé pedig (a Tisza felé) 90 m.-ig száll alá. Az ezen lapályból kiemelkedő több mint 200 halom — valószinüleg valamely ős nép alkotásai — mind viz mellett fekszik, rendesen kúpalaku, 6—7 méter magas, alapjában 40—60 méter átmérőjü. A talaj a vmegye D.-i részében alluviális, Ny. felé lösz, egyébként homokos, de általában a legtermékenyebbek közé tartozik és sok helyen a kövér fekete televényföld $1^1/_2$—2 m. vastagságu; helyenként azonban szikes a föld s a Tisza és a Hortobágy mentén mocsaras vidékek is vannak, váltakozva apró tócsákkal, melyekben a föld árja meggyűl.

Hajdu vármegye címere.

Folyóvizekben H. meglehetősen szegény; a Tisza csak a vármegye ÉNy.-i határát érinti, igy egyetlen nagyobb folyóvize a Hortobágy (l. o.), mely a vmegye Ny.-i részén kanyarog végig, a róla nevezett pusztát öntözve, míg alsó része részben csatornázva van. A Nádudvaron alól belé ömlő Kösüly v. Kösely ér, melynek kacskaringós medre a vmegye D.-i részét hasitja, inkább nádas ér, mint folyó s hasonlók azon többi vizerek, melyek helyenként feltalálhatók (Kallóér Földesnél, Peczeér Balmazújvárostól D.-re stb.); a belvizek lefolyása által képződött medrek ezek, melyek nedves években a meggyült hó- és esővizet levezetik s irányukat gyakran változtatják. Ásványai s ásványforrásai nincsenek, egyedül a Debreczenhez tartozó telegdi sziksósfürdő érdemel emlitést.

Termőterülete 317,104 ha. s ebből 150,623 ha. szántóföld, 874 ha. kert, 33,209 ha. rét, 89,200 ha. legelő, 2518 ha. nádas, 3017 ha. szőllő s 6985 ha. erdő, míg a földadó alá nem eső (terméketlen) terület 17,098 ha. A földmivelés a lakosság főfoglalkozása s a termékeny talaj, melyet régebben trágyázni sem szoktak, rendkivül bő terméseket hozott. Főterméke: a búza, rozs, árpa, zab, köles, tengeri, repce, dohány. A földbirtokok legnagyobb részben négyfordulós rendszerrel kezeltet-

nek. Jelentékeny a dinnyetermelés is. A mezőgazdaság emelésére szolgál a H. vmegyei gazdasági egylet, a debreczeni gazdasági egylet, kertészeti egylet s gazdakör, a dorogi gazdakör, továbbá a debreczeni gazdasági akadémia és földmívesiskola. A rétek legkiterjedtebbek a Hortobágyon, mely Debreczen marhatenyésztésének gócpontja, de egészben véve sok rétje nincs H. vmegyének; a takarmánynövények tenyésztése sem nagyon sok. A legelők részint lapályok, részint sziktartalmu földterületek (utóbbiak csak tavasszal használhatók). A mezőgazdaság azonban sokat szenved a gyakori szárazság, valamint a késői fagyok által, melyek különösen a gyümölcstermést sujtják. Az erdők kiterjedése csekély és csakis a vmegye ÉK.-i részére szorítkozik; a Hortobágyon azelőtt fának nyoma sem volt s csak újabban ültettek helyenként fákat. Korábban jól művelt, termékeny szőllőiben a filloxera nagy pusztítást tett.

Állattenyésztése elég jelentékeny; az 1911. évi összeírás szerint volt H. vmegyében 44,989 drb túlnyomóan magyar fajtájú szarvasmarha, 139 bivaly, 23,459 ló, 105 szamár, 4 öszvér, 78,955 sertés, 101,903 juh és birka és 376 kecske. A szarvasmarha tenyésztése az erdélyi magyar fajtára irányul, a vmegyének legnemesebb lófaja a debreczeni ménesből kerül ki, mely faj országszerte ismeretes. A nevezetesebb állattenyésztések Debreczen városában vannak. Az aprómarhából (tyúk, lúd, réce) sok kerül a kereskedésbe. A méhészet jelentékeny s a kabai méz jó hírben áll. A mocsarakban és vizerekben a vízimadarak nagy mennyiségben tanyáznak, köztük daru, túzok.

Lakóinak száma (a vármegye mostani terjedelmét véve alapul) 1890-ben 130,090, 1900-ban 148,606 és 1910-ben 161,134 volt, az utolsó tiz év szaporulata 12,528 lélek, vagyis 8·4%. Egy km²-re átlag 67 lélek esik. Lakossága tiszta magyar (99·7%), a legmagyarabb az egész országban, a magyarokon kívül mindössze 349 német, 36 tót, 90 oláh, s néhány egyéb nemzetiségű van. A magyarság a vármegye régebbi német (Balmazújváros) és rác lakóit teljesen megmagyarosította. A férfiak középtermetü edzett alakok, a nők kissé alacsonyabbak, viseletük a többi alföldi magyarságétól nem különbözik; a nép általában jómódú s igen értelmes és életrevaló. Hitfelekezet szerint van 18,475 róm. kat., 12,681 gör. kat., 296 ág. evang., 122,330 ref. és 6895 izraelita. A népesség *foglalkozása* szerint (1910) ekként oszlik meg: őstermelés 79·0, ipar 8·0, kereskedelem és hitel 2·8, közlekedés 1·2, közszolgálat és szabad foglalkozások 2·7, napszámosok 3·1, házi cselédek 1·6%; a tényleg kereső népesség 59,948, ú. m. értelmiségi kereset 1683, őstermelés 47,042, ipar 4641, kereskedelem és hitel 1435, közlekedés 510, napszámos 2000, házi cseléd 2086. Az eltartottak összes száma 88,658. A népesség főfoglalkozása a földmívelés és állattenyésztés, mely utóbbi azonban azóta, hogy a Tisza szabályozása következtében sok vizjárta és legfeljebb legelőnek használt föld mivelés alá vétetett, lényegesen csökkent. Ipart a vmegye csak kis mértékben s csak saját szükségletének fedezésére űz, a háziiparnak csak egy ága (a szalmakalapfonás) virágzik (Hajdunánás, Hajduböszörmény); igen jelentékeny azonban Debreczen városának ipara (l. o.). A kereskedelem is Debreczenben központosul, mely az Alföld egyik főempóriuma. Az üzleti életet támogatja 20 bank és takarékpénztár és 55 szövetkezet.

Közlekedésének főeszközei a vasutak, melyek a vármegyét minden irányban szelik; Debreczenből hétfelé indul vasúti vonal s az összes vonalak hossza a vármegye területén (Debreczen nélkül) 173 km. Az állami utak hossza csak 133 km., a törvényhatósági utaké 278 km., miből csak 38 km. kiépítetlen. A vármegyében van 24 pósta-, 43 távíró- és 190 távbeszélőhivatal.

Közművelődési állapota elég kedvező; a vármegye tanköteles gyermekei közül 4501 nem jár iskolába s az írni-olvasni tudók aránya 79·4%. A vármegyében (Debreczen tanintézeteitől eltekintve) van 32 kisdedóvó 3218 növendékkel, 77 mindennapi elemi és 26 ismétlő, 3 iparosinas- és 2 polgári iskola összesen 22,702 tanulóval (ezek közül a mindennapi elemi iskolákba 17,903, a polgáriakba 286 jár), 2 ref. főgimnázium 338 tanulóval (Hajduböszörmény és Hajdunánás), 1 katonai intézet 209 tanulóval, összesen tehát 143 tanintézet 26,467 tanulóval.

Közigazgatás. H. vármegye 3 járásból áll s van benne 3 rend. tanácsú város, ú. m.:

Járás és város	Községek száma	Lakosság száma 1910.	Ebből magyar	Lakott házak száma
Hajduböszörményi járás	5	29,925	25,870	5,532
Hajduszoboszló ... «	6	40,245	40.108	8,546
Központi ... ... «	6	33,931	33,707	6,296
Hajduböszörmény r. t. v.	1	28,159	28,136	5,768
Hajdunánás r. t. v.	1	16,781	16,713	4,473
Hajduszoboszló r. t. v. ...	1	16,093	16,079	4,065
Összesen	20	161,134	160,613	34,680

A községek közt van 15 nagy- és 2 kisközség, a községek mind igen népesek, 9-nek van 5000-nél több lakosa s a legkisebbnek is 1056 lakosa van. Székhelye *Debreczen*. Az országgyülésbe a vármegye 4, Debreczen városa 3 képviselőt küld.

Egyházi tekintetben a vármegye 7 róm. kat. anyaegyháza az egri érseki, 1 a nagyváradi püspöki, 2 gör. kat. anyaegyháza a munkácsi, 7 fiókegyháza a nagyváradi püspöki, 2 gör. kel. fiókegyháza az aradi püspöki egyházmegyéhez, 1 ág. ev. egyháza a tiszai, 21 ref. anyaegyháza a tiszántúli egyházkerülethez (székhelye Debreczen) tartozik, az izr. anyakönyvvezetőségek száma 12.

Törvénykezési szempontból az egész vmegye a debreczeni kir. ítélőtábla s kir. törvényszék területéhez tartozik, kir. főügyészség, sajtó- és pénzügyi biróság Debreczenben van, járásbiróság u. o., Hajduböszörmény, Hajdunánás, Hajduszoboszló, Püspökladány és Derecskén van, mind telekkönyvi hatáskörrel felruházva.

Hadi tekintetben H. a 39. sz. hadkiegészítő parancsnokság s a 3. sz. honvédgyalogezred területéhez tartozik, Debreczen egy honvédhuszárezred s állandó vegyes felülvizsgáló bizottság székhelye; u. o. székel a VIII. csendőrkerületi parancsnokság.

Pénzügyi szempontból H. a debreczeni pénzügyigazgatóság területét alkotja; adóhivatala Debreczenben, Hajduböszörményben és Hajduszoboszlón, pénzügyőrsége Debreczenben van; u. o.

van fővámhivatal s keresk. és iparkamara, államépitészeti hivatal, állami erdőfelügyelőség, állami mentelep s állatorvos. A vmegyében 22 gyógyszertár, 31 orvos, 177 bába és 1 kórház van (24 ággyal). H. az 1876. XXXIII. t.-c. által alkottatott a régi kiváltságos H.-kerületből (l. o.), Szabolcs vmegyének 9 és Bihar vmegyének 3 községéből, valamint Debreczen városának területéből.

Története. A megye politikai története Bocskay István koráig nyúlik vissza, ki Korponán 1605 dec. 12. kelt oklevelében gyalogos hajdu katonáinak (l. *Hajduk*) adományozta a Szabolcs vármegyében fekvő Kálló város, Nánás, Dorog és Varjas, továbbá Hadház, Vámospércs, Sima és Vid helységeit, illetve pusztai és részbirtokait, egyszersmind valamennyit — szám szerint 9254-et — nemesi jogokkal és kiváltságokkal ruházta fel. Később 1606 szept. 2. Kassán kelt oklevelében pedig a lovashajdu katonáknak adományozta a szintén Szabolcs vmegyében fekvő Szoboszlót, e helységben lévő összes egész és rész birtokait. Az ide telepitetteket szintén nemessé tette. Mivel a Kálló városába telepitett hajduk és a kállói várőrség között folytonos volt a viszálykodás, Báthory Gábor fejedelem 1609 szept. 13-án Váradon kelt levelében Böszörmény várost és Pród falut csere és vegyes adomány cimén a kállói hajduknak adományozta ugyanolyan jogokkal, kiváltságokkal és kötelezettségekkel, mint amilyennel Kállót birták. A kállói hajduknak Böszörménybe történt áttelepitése után alakult ki az ú. n. *Hajdu-kerület*, mint a vmegyékkel egyenlő rangú, önálló törvényhatóság Böszörmény, Nánás, Hadház, Szoboszló, Dorog és Vámospércs helységekkel. Követei által résztvett az országgyülés rendi tábláján, a nemesi fölkelésekhez katonát állitott, közadót nem fizetett, csak subsidiummal (segély) járult az országos katonai terhekhez. A végrehajtó hatalmat és biráskodást választott tisztviselői által — kiknek feje a hajdukerületi kapitány volt — önmaga gyakorolta. Fővárosa Böszörmény lett, mint legnépesebb s a többi között meglehetősen központi fekvésű hely.

Az 1876. XXXIII. és 1877. I. t.-c. a vármegyék területét szabályozván, a Hajdu-kerülethez csatolta Bihar vmegyéből Kaba, Mikepércs és Sámson, Szabolcs vmegyéből Csege, Balmazújváros, Téglás, Egyek, Nádudvar, Püspökladány, Szovát, Tetétlen és Földes községeket, Debreczen város területéből pedig Alsó- és Felsőjózsa községeket. Az igy megnagyobbitott kerület névszerint is vármegyévé szerveztetett át s székhelyét Böszörményből Debreczenbe helyezték. A hajduvárosok ugyan ragaszkodtak ahhoz, hogy a székhely továbbra is Böszörményben maradjon, győzött azonban Debreczen jelentősége és központi fekvése, amennyiben az újjáalakitott törvényhatóság mindegyik helységéből Debreczen közelithető meg legkönnyebben és legrövidebb idő alatt. A vmegye székházául Debreczen felajánlotta a történelmi nevezetességű Fehérló szállodát, amelyet átalakitva 1911-ig használtak e célra. 1912-ben költözött be a vmegyei hatóság a Fehérló helyén épült új diszes székházba.

Irodalom. Varga Géza, H. vmegye leirása, Debreczen 1882; Az osztr. magy. monarchia, Magyarország II. kötete; A debreczeni keresk. és iparkamara jelentései; l. továbbá az irodalmat *Debreczen* és *Hortobágy* alatt.

Hajdu, 1. *József*, a Nemzeti Szinház tagja, szül. Debreczenben 1884 szept. 30. A szini akadémia elvégzése után a budapesti Nemzeti Szinházhoz szerződtették, mint jellemszinészt. Főbb szerepei: Gloster (Lear király), Bartholo, Pantaleone, Fidelio (Csók) stb.

2. *H. Miklós*, hirlapiró, szül. Göllén 1879 jan. 28. A budapesti egyetemen jogi és államtudományi doktorátust szerzett. Már 1897-től dolgozott fővárosi és vidéki hirlapokba, majd a Budapesti Napló belmunkatársa s 1904. A Nap egyik szerkesztője lett. Az izraelita vallás önkormányzati mozgalmának publicisztikai propagandáját H. vezeti. Művei: *Képek és rajzok; Menyegző után* (1898); *A hadnagy úr házasodik* (1898); *Derű szárnyán; Konfesszionális vizeken; A hitelesités, a kereskedelmi tulakozódás szervezete és jogrendje* (1904).

3. *H. Tibor*, pannonhalmi főapát, szül. 1858 okt. 22. Pakodon (Zala vm.). Középiskoláit Kőszegen és Szombathelyen végezte. 1874 szept. 8. a Szt. Benedek rendjébe lépett. A teológiát Innsbruckban hallgatta, ahol hittudományi doktor lett. Pappá szentelték 1881. Ezután egy évet még külön egyetemi tanulmányokkal töltött el. Huszonhárom éven át volt a pannonhalmi főiskolán az egyházjog, történelem és a hittudományokra előkészitő rendszeres bölcselet tanára. Ez időben a Szent István-Társulat tudományos és irodalmi osztálya rendes tagjává választotta. 1905-ben főmonostori perjel, a rendi levéltár őre, konzisztoriumi ülnök és főapáti cenzor lett. 1909 dec. 22. a rendtagok első helyen őt jelölték a főapáti méltóságra, mire a király 1910 jan. 10. főapáttá nevezte ki. Irodalmi munkássága: *Lélektan és gondolkodástan* (Dr. Zoltvány Irénnel, Budapest 1894, IV. kiadás 1910); *Teremthette volna-e Isten a világot öröktől fogva?* (Győr 1896); *Erkölcsi tökéletesedéstan* (u. o. 1908).

Hajdubagos, nagyk. Bihar vm. derecskei j.-ban, (1910) 1977 magyar lak., vasútállomás, posta, táviró, távbeszélő.

Hajdúböszörmény, rend. tan. város Hajdu vármegyében, azelőtt a Hajdu-kerület székhelye, van szolgabirói hivatala, járásbirósága telekkönyvi hatáskörrel, közjegyzősége, adóhivatala. Kulturális intézetei: ref. Bocskay főgimnázium, ref. polgári leányiskola, számos elemi iskola, 2 kisdedóvó, gyermekmenhely, egy alsófokú ipariskola. A közjótékonyságot számtalan egylet és gazdag alapitványok szolgálják; van azonkivül városi szegény-menháza, kórháza. Nagyszabású Báthory Gábor közkórháza javára eddig 120 ezer koronás városi alap kamatozik. Forgalmát rendkivül élénk vasútja, hat különböző irányba menő kóút, posta- és táviróhivatala, telefonállomása bonyolitja le. Ipari tevékenysége: nagy kötő-szövő gyár, fakoporsógyár, villamosmű, villamos téglagyár, több gőzmalom, tejszövetkezet. Mezőgazdasága rendkivül virágzó. Termékeny határa 32,647 ha. (57 ezer kat. hold) kiterjedésű. Szántóföldjei mellett van 6000 hold legelője, 2000 hold homoki szőlője, 4000 hold erdeje. Termel igen sok búzát, kukoricát, gyümölcsöt. Dinnyéje igen jó-

hirű. Bor- és csemegeszőllő-kivitele a felföldre és Galiciába irányul. Állattenyésztése (különösen a sertés-, szarvasmarha- és baromfitenyésztés) virágzó. Sertéspiaca országos jelentőségű. Az élénk gazdasági forgalmat hat pénzintézet (köztük 1 városi) szolgálja. Házainak száma (1910) 5768, lakóié 28,159, akik valamennyien magyarok. Legnagyobb részük, 23,547 ref. A róm. kat.-ok száma 1361, a gör. kat.-oké 2119, az izraelitáké 915. A város főterét Bocskay fejedelem szép bronzszobra díszíti (1907., Holló Barnabás műve).

Története: H. 1405-ben Zsigmond királyé volt; 1426. Brankovics György szerb fejedelem birtokába jutott; 1450. azonban elvették tőle és Hunyadi Jánosnak adták, majd Mátyás királyra és Korvin Jánosra szállt. Korvin János halálával (1504) a Báthory családhoz került. 1609-ben Báthory Gábor fejedelem a várost a Bocskay által Kállóba telepített hajduknak adta, akiket a kállói várból H.-be helyezett át. A város mellett levő Pród falut a böszörményi hajduk pénzen vették meg a telepítéssel egyidőben. H. az önálló kerületté alakult hat hajduvárosnak 1699—1875-ig székhelye volt; ekkor elvitték a törvényszéket és a Hajdukerület megszüntetésével Hajdu vármegyébe kebelezték be. H. D.-i határszélén van a Zeleméri csonkatorony, amelyet újabban (1907) a műemlékek országos bizottsága is oltalmába vett. Ez a rom a híres nagyszalontai csonkatoronnyal együtt az egyetlen építészeti emlék a hajdukorból. Vid nevű határrészében (az elpusztult Vidmonostor község helyén) van egy sziksós tó, amelynek vizét csúzos bántalmak ellen sikerrel használják gyógyfürdőül. H. régebbi neve Rácz-böszörmény, s a «Böszörmény» név valószinüleg a szerb *bisser moj* (gyöngyöm) szókból ered, ahogy Brankovics ezt az értékes birtokát nevezte. A «Böszörmény» név eredetének egy másik magyarázatát l. *Böszörmény* címszó alatt.

Hajdudorog, nagyk. Hajdu vm. hajduböszörményi j.-ban, 2178 házzal és 10,468 magyar és túlnyomó részben (9030) gör. kat. (csak 428 róm. kat., 511 ref. és 447 izrael.) lakóval. Van takarékpénztára, hitelbankja, kölcsönsegélyző egyesülete, gazdasági hitelszövetkezete, csendőrörse, vasúti állomása, posta- és távíróhivatala és telefonállomása. H.-ról van elnevezve a gör. kat. magyar püspökség, melynek felállítását az 1912 júl. 8-iki pápai bulla rendelte el (l. *Görög katolikus magyarok.*) Első püspökévé *Miklóssy* István sátoraljaujhelyi főesperest nevezték ki.

Hajduhadház, nagyk. Hajdu vm. hajduböszörményi j.-ban, (1910) 2181 házzal és 9821 magyar (és túlnyomóan ref.) lak.; van takarékpénztára, gazd. bankja, önsegélyző egylete, csendőrörse, vasúti állomása, posta- és távíróhivatala és telefonállomása. H. a 6 hajduváros egyike volt; lakói túlnyomólag földmívelést űznek. A községhez tartozó Bocskay-kertben szőllőtelep létesült vasúti állomással.

Hajduk (lat. *Haydones*, ném. *Haiduken*). A szarvasmarhakereskedésnek a XV. sz. végén való fellendülésével keletkezett foglalkozási nem űzői *hajtók*, *abactores*, *bubulci*, *Ochsenknechte* elnevezés alatt külön társadalmi osztállyá fejlődtek. Veszedelmes foglalkozásuk, marháknak külföldre hajtása, nagy testi erőt és ügyességet igényelt s az állandó küzdelem, melyben rablókkal és vadállatokkal állottak, annyira elvadította őket, hogy, különösen a szarvasmarhakereskedés megcsappanása után, veszedelmes csavargókká lettek, miért azután őket az 1514: LX. t.-c. a fegyverviseléstől eltiltotta, elrendelvén, hogy a fegyveresen talált hajdut bárki elfoghassa s első esetben megbüntettessék, ismétlés esetében lenyakazzák vagy a halálbüntetés más nemével büntessék őket. Az 1514: LXI. t.-c. pedig tiltja, hogy marhaőrizet céljából idegen földeken szállásokat (tuguria) tartsanak. A mohácsi vész után Szapolyai János pártjára állanak a H. s az ő halála után Ferdinánd zsoldjába kerülnek s kitünő harcosoknak bizonyulnak. Azok a H., akik ily módon katonákká nem lettek, állandóan veszélyeztették a közbiztonságot s törvényeinkben a *szabad H.* (*liberi haydones*) elnevezés alatt ismeretesek. Ellenük törvényeink, mint a haza fekélyei (patriae pestes) ellen a legszigorubb intézkedéseket tartalmazzák, így jelesül: 1604: XII. kor. ut., 1608: XX., 1609: XIX., mely ellenük a nemesi felkelésnek s a végvárak katonáinak is szükség esetében igénybevételét elrendeli s ellenük, bűnpártolóik s azok ellen, kik H.-at tartanak, halálbüntetést szab; az 1613: XXII., a szabad H.-at tartókat — intertentores — a hűtlenség büntetésével sujtja; az 1625: XIII., az 1647: XIII. szerint összeirandók, s katonáskodásra és katonai fegyelemre kényszerítendők, v. földmívelésnél alkalmazandók, különben az országból eltávolítandók, s bárki által szabadon üldözhetők. A törvényből kitünőleg leginkább Veszprémben, Tihanyban, Keszthelyen, Váczon, Szigliget és Devecser vidékén garázdálkodhattak; az 1601: XXVII. a mágnásokat 600 frt, a nemeseket 300 frt büntetés terhe alatt a szabad H. ellen való felkelésre kötelezi, ebből az akkor legrettegettebb fővezéreknek neveit is megtudjuk. Ezek voltak a már akkor a komáromi várban letartóztatott Saárosy István, Kun György és Buday Mátyás, továbbá Konkoly Péter, Révész Mihály és a Tisza mentén Sennyey Miklós, kit azonban, miután magát kellően igazolnia sikerült, az 1604: XXI. rehabilitált. Ide vonatkoznak továbbá az 1557: XXIII., 1563: XXIII., az 1596: XXIII., 1597: XXIII., XXXI. és XXXII., az ezeket megújító 1603: XIX., és az 1635: XLV. t.-cikkek. Sokan a H. közül a végvárakban, míg némelyek nem privilégiált városokban és községekben laktak: és nem ritkán szövetkeztek a kóborlókkal, miért is a fentidézett törvények részben ezekre is vonatkoznak. A szabolcsvmegyei hajduk, kik már régi királyainktól privilégiumokat nyertek abból a célból, hogy az országot a török ellen védelmezzék, az 1659: LXXIII. t.-c. értelmében a katonai végvidékre szorítkoztak. Említendők végül az 1635: LXVIII., 1647: LXVIII. és 1649: XLIII. a hajduvárosokra (circa oppida Hajdonicalia) vonatkozó törvénycikkek azok ellen a városok ellen, amelyek a privilegiált hajduvárosok jogait törvény ellenére igénybe venni kezdették. Ilyenek voltak Tiszántúl: Nyiregyháza, Téglás, Szent-Mihály, Dob, Bőd, Ujfehértó, Bátor; Tiszáninnen: Hidvégh, Hernád-Némethi, Keszteļ, melyeknek lakosait a törvény úrbéreseknek nyilvánította. L. még *Szabad*

hajduk és *Hajduvárosok*. V. ö. *Komáromy* Andr., A szabad H. történetéhez (Akad. értek. 1898); *Dudás* György, A szabad H. tört. a XVI. sz. (Szeged 1887); *Takáts* Sándor, A magyar gyalogság megalakulása (Budapest 1908).

Hajdukáposzta, ugy készul, hogy cseréplábasba felváltott retegekben füstolt szalonnaszeleteket tesznek, majd savanyitott káposztát, sült hust, v. kolbaszt, amig a lábas megtelik; mindezt paprikás tejfelel leont k s a sutóben megsutik.

Hajdu-kerület, azelőtt a hajduknak önálló törvényhatósága, melynek terulete 966·2 km², lakóinak száma (1870) 62,914 voit. A kerület 6 városból állott, l. *Hajdu* vm. tort. és *Hajduvárosok*.

Hajduk közös címeres nemeslevele 1605-ből. Bocskay István fejedelem a vele szövetkezett hajdukat vitezi tetteik jutalmául egyenként és együttesen nemesekké tette és Kálló városát, a Szabolcs vmegyei Nánás, Dorogh és Varjas birtokokat, továbbá Hadház, Vámospércs, Sima és Vid részeit adományozta nekik. Névleg felsorolt 13 hajdukapitány és névleg fel nem sorolt 9254 hajdu vált ekként nemessé, mely nemességet azonban a törvényhozás el nem ismerte. A címeres nemeslevél 1605 dec. 12-én kelt, a korponai országgyülés rendeinek 1605 nov. 10-iki hozzájárulása alapján (eredetije Hajdu vmegye levéltárában). Ez a közös cimer lett Kálló városának is a címere. 1609-ben Báthory Gábor erdélyi fejedelem kitelepítette a hajdukat Kállóból, Böszörményt és Boda birtokot adományozta nekik, akik ide is elvitték a maguk címerét, mely ekként Hajduböszörmény címerévé is lett. Később ez a város a hajdukerület székhelyévé lón s pecsétje az egész hajdukerület pecsétje lett, melyet a király 1838. magyar körirattal ellátva megerősített. Ezt a címert — némi eltéréssel — átvette az 1876. XXXIII. t.-c. által megalkotott Hajdu vmegye. A közös címeren látható sárkányt Bocskay a saját címeréből adományozta a vitéz hajduknak. (A címerkép leírását és az adománylevél teljes szövegét közli *Horváth* Sándor, H., Turul, XXIII. köt. 174 l.). L. *Hajduvárosok*.

Hajdunánás, rend. tan. város Hajdu vm.-ben, (1910) 4473 házzal és 16,781 tiszta magyar lakossal (közte 14,402 ref., 1116 róm. kat. és 999 izr.). Van járásbirósága, telekkönyve, ref. főgimnáziuma, polg. leányiskolája, iparostanonciskolája, takarékpénztára, gazdasági bankja, gőzmalma, 30 szalmakalapgyára, melyek külföldre is szállitják termékeiket (évenként több millió kalapot gyártanak), szalmafonatfehérítő és festőgyár részv.-társasága, vasúti állomása, posta- és távirőhivatala és telefonállomása. Lakói túlnyomóan földmiveléssel és állattenyésztéssel foglalkoznak, szarvasmarhaállománya messze vidéken híres. H. már a honfoglalás idejében meg volt Nánásmonostora néven, valószinüleg szláv lakossággal. Később Hajduböszörménnyel volt közös sorsa, 1605. Bocskay István a hajduknak adományozta, 1676. Wesselényi Pál, 1707. a császári hadak pusztitották, 1876. Hajdu vármegyébe olvasztották be.

Hajdunánás-miskolczi h. é. v., a debreczen—hajdunánási h. é. v. Hajdunánás állomásából kiágazólag a tiszapolgár—nyiregyházai h. é. v. Tiszapolgár állomásáig s innen a Tisza áthidalásával Miskolcz, esetleg Zsolczáig rendes nyomtávolsággal és gőzüzemmel 62·1 km. hosszúságban tervezett h. é. v.. A közigazgatási bejárás 1912 augusztusban megtörtént.

Hajdusámson, nagyk. Hajdu vm. központi j.-ban, (1910) 5381 magyar lak., takarékpénztár, csendőrörs, vasúti állomás, posta- és távirőhivatal, telefonállomás.

Hajdu-icza, község, l. *Istvánvölgy*.

Hajduszoboszló, rend. tan. város Hajdu vm.-ben, a Kösély nevű kis vízfolyás két partján, (1910) 4065 házzal és 16,093 tiszta magyar lakossal (közte 14,161 ref., 1226 róm. kat., 554 izr.). Van szolgabirói hivatala, járásbirósága, telekkönyve, adóhivatala, kir. közjegyzője, pénzügyőrsége, csendőrörse, áll. polg. iskolája, 2 takarékpénztára, gazdasági bankja, kórháza, gőzmalma, vasúti állomása, posta- és távirőhivatala, telefonállomása. Lakói földmiveléssel és állattenyésztéssel foglalkoznak, híresek jól hízó fekete mangalica sertései. H. ősi lakói szlávok voltak; 1213. Szoboszlóvár (castrum) volt. A XIV. sz.-ban a Dósa-család birta; 1450. Hunyadi Jánosra, majd Corvin Jánosra szállt; 1515. Szapolyai, 1530-tól fogva az enyingi Török-család birta. 1606-ban Bocskay István hajdukat telepített ide, kiknek kiváltságait később is megerősítették. A hajdukerület főkapitányi székében mindig szoboszlóiak ültek, minek folytán H. lett az egész szabad hajdukerület fejévé. H. régi hajduvárának egyik bástyája még megvan, ahol 1660. a hajduság 300 vitéz lakója szembeszállt Ahmed Szejdi pasa seregével és hősi halált lelt.

Hajduszovát (azelőtt: *Szovát)*, nagyk. Hajdu vm. hajduszoboszlói j.-ban, (1910) 3646 magyar lak., postahivatal és telefonállomás, u. t. Hajduszoboszló.

Hajduvárosok: Nánás, Dorog, Böszörmény, Hadház, Szoboszló és Vámospércs; szabadságuknak alapítói, a 9254 hajdu vitéz és 13 kapitányuk, kiket Bocskay István erdélyi fejedelem 1605 dec. 12. (Korponán) megnemesített. Azonban sem ez, sem több erdélyi fejedelemtől nyert privilégiumaik a magyar törvényhozás részéről nemesi jogok törvényes alapjául el nem ismertetvén, a H. kerületének lakosai nem nemesek ugyan, de különösen a fölkelés, adózás, továbbá az öröklési és birtokjogi viszonyok tekintetében sajátságos szabadságnak birtokában voltak, mely a jászok és kunok szabadságához nagyon hasonlított. Municipális statutumaikat a H. az 1791: LXVII. törv.-cikk által kiküldött bizottmánynak (deputatio publico-politica) mutatták be, ily cím alatt: Haydonicalium Oppidorum Statuta et vigentes consuetudines circa emptiones et venditiones jurium possessionariorum introductae (a fekvő birtok eladására és vételére vonatkozó statutumok és szokások) és Statuta et municipales consuetudines Districtus Oppidorum Haydonicalium in foris eorum judiciariis observari solitae. A fekvő birtokra vonatkozólag különösen megjegyzendő, hogy az nem nemesi, de szabad és pedig (a 9254 hajdunak és 13 kapitányuknak Bocskay által adományozott) közös tulajdona volt, melyből különös statutumok által szabályozott egyéni szabad birtok alakult; s hogy miután a H.-ban az adományozás mindig mindkét ágra szállott (militibus nostris haydonibus

haeredibusque et posteritatibus ipsorum utriusque sexus universis), örökösödési viszonyaikban a H. a mindkét ágbelieket illető nemesi vagyon szabályozását követték.

Az említett hat város együtt alkotta az ú. n. *hajdukerületet* (l. o.). A H. partikuláris jogát utoljára az 1848 : XXVI. t.-c. erősítette meg. Az ősiségi nyiltparancs a H. magánjogát is megszüntette s az országbirói értekezlet sem állította azokat többé vissza. Törvénykezési szempontból ugyanazon külön jogot élvezték, amelyet a jász, kún és szepesi kerületek. Ezt a jogot még az 1868 : LIV. t.-c. 1. §. *a), b)* és *c)* pontjai is fenntartották és csupán az 1871 : XXXI. t.-c. 1. §. folytán szünt meg.

Hajék, l. *Hajviselet.*

Hájek *Vencel (libočani)*, cseh krónikás, megh. Prágában 1553 márc. 9. Megírta cseh nyelven Csehország krónikáját 1527-ig. E krónika sokáig legfontosabb kútforrás volt a cseh történelemre nézve, míg végre Palacky 1830. bebizonyította, hogy az csaknem minden kritika nélkül való, mesékből és ferdítésekből álló tákolmány.

Hajfestés, *hajfestőszerek*, l. *Hajápolás.*

Hajfollikulusz a. m. hajtüsző, l. *Haj.*

Hajfonatlevágók, l. *Fetisizmus.*

Hajfű (növ.), az *elymus* (l. o.).

Hájg, az örmények törzsatyja, l. *Hájk.*

Hajgyökér *(radix pili)*, a hajszálnak a bőrben levő része, mely alul a bunkószerű hajhagymában (bulbus pili) végződik. L. *Haj.*

Hájgyökér (növ.), l. *Tamus.*

Hajhagyma *(bulbus pili)*, a haj gyökerének bunkósan megvastagodott vége, amely a hajszemölcsöt körülveszi. L. *Haj.*

Hajhullás, l. *Haj.*

Hajhullató (állat), l. *Aplysia.*

Haji posztó v. *hay posztó*, a németalföldi Hága városban készült posztó középkori magyar neve.

Háji prépostság, Szt. Lőrinc tiszteletére Ágnes királyné (III. Béla felesége) **1173—1183.** között tett alapításából keletkezett. A kalocsai egyházmegyében feküdt. Egyházában többször választották a kalocsai érseket. A hiteles helyek közé tartozott. Utóbb plébánia lett belőle és címét 1494-ig viselték plébánosai.

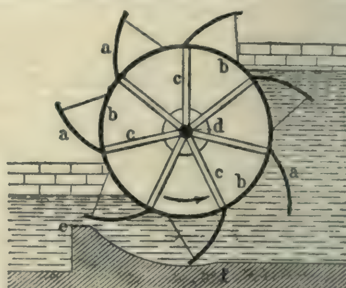
Hajítás, l. *Hajító mozgás.*

Hajító dárda, a lándzsához hasonló támadó fegyver, mely a lövő fegyverek feltalálása és általános alkalmazása előtt mind a gyalog, mind a lovas harcosok egyik főfegyvere volt. Általában kétféle H.-kat alkalmaztak: csakis hajításra és hajításra meg döfésre is alkalmazhatókat. Némely H.-ra zsineg vagy szíj is volt alkalmazva, melynél fogva az elhajított dárdát vissza lehetett rántani.

Hajító erő, az az erő, mely a hajító mozgást végző testnek a kezdősebességet adja. Ez lehet a kéz izomereje, vagy lövegek esetében a puskaporból fejlődő gázok feszítő ereje, vagy vízsugár esetében a víztartóban levő víz nyomó ereje, stb. A kezdősebesség annál nagyobb, mennél nagyobb a H. L. *Hajító mozgás.*

Hajító gépek, l. *Hadi gépek.*

Hajító kerék, olyan vízemelő kerék, melynek kerületére hajlított lapátok vannak erősítve (l. az *ábrát: a a)*, egy gelyvás csatornában nagy sebességgel vízszintes tengely körül forog s a vizet a gelyva alacsonyabban fekvő részéből a magasabban fekvő részbe emeli. Hollandiában használatos, ahol szélkerékkel forgatva a mélyedések

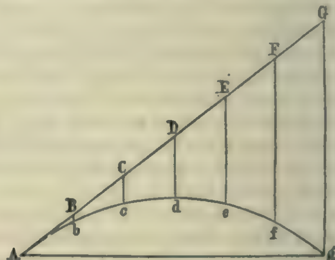

Hajító kerék.

lecsapolására használják. Körülbelül 1·5 m. emelőmagasságig hasznosan dolgozik.

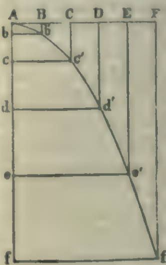
Hajító löveg, a tarack és mozsár.

Hajító mozgás, az oly test mozgása, melynek valamely módon bizonyos kezdősebességet adtak s azután magára hagyták, amidőn is a test a nehézségerő behatása alatt mozog. Ha a testet függélyesen fölfelé hajítják, kezdeti sebessége

1. ábra. Ferde hajítás.

másodpercenként 9·8 m.-rel csökken; mozgása egyenletesen lassudó. Legmagasabb helyzetében sebessége elfogyott s azontúl egyenletesen gyorsuló mozgással esik lefelé a szabad esés törvényei szerint (l. *Esés*). Mivel a test sebessége a lefelé való eséskor éppen úgy növekedik, mint a hogyan előbb fogyott, a leesésre éppen annyi idő szükséges, mint az emelkedésre s a pálya minden pontján éppen olyan sebességgel halad át, mint amilyennel előbb fölfelé haladt. Kiindulási pontjába a test ugyanazon sebességgel érkezik, amellyel fölfelé hajíttatott. A legnagyobb magasság, melyet a test elér, egyenlő azon magassággal, melyről leesve, éppen olyan sebességre tesz szert, mint amilyennel elindult. Ezt az esés törvényei szerint megkapjuk, ha a kezdő sebesség négyzetét elosztjuk a nehézségi gyorsulás (g = 9·8 m.) kétszeresével. Ha valamely testet ferdén löknek fölfelé (l. az *1. ábrán AG* vonalt), ezen irányban

2. ábra. Vízszintes hajítás.

egyenletesen haladna, ha a nehézségi erő nem hatna. (*AB*, *BC*, *CD* stb. legyenek az egyes másodperceknek megfelelő utak). A nehézségi erő azonban a testet ezen egyenes pályáról folytonosan lefelé húzza, úgy, hogy az 1, 2, 3, 4. időközökben a test a *Bb*, *Cc*, *Dd* ... utaknak megfelelően esik lefelé. Ezen utak úgy növekednek, mint az idők négyzetei, tehát mint 1, 4, 9, 16 s ennyivel esik a hajított test az *AG* vonal alá. A hajítás valódi pályája tehát az *Abcdefg* görbe vonal, melyet parabolának neveznek. Ez a ferdén hajított test esetében emelkedő és leszálló ágból áll, melyek egyenlők volnának, ha a levegő ellenállása nem módosítaná a pályát. A valóságban a leszálló rész meredekebb esésű és a görbe az ú. n. ballisztikus görbe, melynek meghatározása felső mennyiségtannal végezhető és elég bonyodalmas számításra vezet. A hajítási távolság függ a kezdő sebességtől és a hajítási szögtől. Ugyanazon kezdősebesség esetében akkor legnagyobb, ha a hajítás szöge 45°. Az eddigiekből érthető, hogy az ilyen mozgás egyenletesen gyorsuló. A gyorsulás függélyesen lefelé irányított és értéke 9·8 m. mp.-ként. A vízszintes hajításkor a test egy parabola leszálló részén halad (l. a *2. ábrát)*, mely annál laposabb, mennél nagyobb a kezdősebesség.

Hajítóvonal, az a pálya, amelyen az elhajított test halad. Vízszintes v. ferde hajítás esetében a H. általában parabolás, a függélyes (felfelé v. lefelé irányuló) hajítás esetében egyenes vonal.

Hajk, a fának fejszével való le- v. átvágásánál képződő bevágás, berovás. *Hajkolni* még annyit is tesz, mint a fát fejszével, egy darab kéreg levágása által megjelölni; továbbá gyantanyerésnél a fekete fenyő (Pinus austriaca) tövén tett bevágásokat is H.-oknak nevezzük.

Hájk v. *Hájg*, az örmények törzsatyja, Örményország alapítója, kinek neve Kr. e. 2350. fordul elő. Az örmény monda szerint a babiloni torony építése idejében Babilonban Bel (Neproft) uralkodott, ki szomszédait mind iga alá hajtotta. H. háromszáz emberével (fiai-, unokái- és szolgáival) elment, hogy megnézze a csodálatos tornyot. Innen — mivel nem akart Belnek alattvalója lenni — visszatért hazájába, Dáronba; a tengerparton megállapodott s hadat izent Belnek, kit nyilával leterített. A csatatér Hájoc-cor (örmények völgye), az ország Hájászdán és nemzete Háj (örmény) nevet nyert. H. Thorgomtól, Jáfet fiától vette eredetét. Sok várost alapított, melyeket Horckávár (Atyáink kerülete) névvel jelzett. Ezek ma is egy kerület alkotnak. Utódai alatt, kik Örményországban uralkodtak, a kormányforma 1050-ig patriarchális volt. H. utódai közül mindegyik Örményország emelésén fáradozott. Az örmények ma is tisztelik H.-nak, legendás hősüknek, törzsatyjuknak emlékét.

Hajkarika, l. *Halántékgyűrű*.

Hajkefe, l. *Kefe*.

Hajkenő, l. *Hajápolás*.

Hajkolni, l. *Hajk*.

Hájkór *(obesitas, adipositas)*, l. *Elhízás*.

Hajkorona, l. *Tonzura*.

Hajkovand (ásv.), l. *Millerit*.

Hajkövek v. *mohkövek* (ásv.), olyan átlátszó kvarcok (hegyi kristályok és ametiszek), amelyekben hajszálszerű rutil-, turmalin- stb. ásványzárványok vannak.

Hajlam v. *hajlandóság*, rokon a kívánsággal, az ösztönnel; állandó, mint az ösztön, de míg az ösztön a szervezet alkatában találja meg okát, addig a H. pszichológiai természetű és az egyénnek valaki v. valami iránt való nagyobb vonzódását jelenti, amely v. velünk születik, v. szokás útján jő létre, de a korral és egyéb körülményeknél fogva módosulhat.

Hajlamosság *(fogékonyság, dispozició)* az ellenállóképesség megfordítottja, az a jelenség, amidőn az egyes fertőző csírák sokkal könnyebben betegítik meg a szervezetet, mint különben. A H. lehet együtt született, midőn az egyes fertőző betegségekkel szemben való H. átöröklődik a szülőkről az utódokra (pl. tuberkulózisnál), továbbá szerzett, amidőn a környezet, az általános életviszonyok megváltozásai, bizonyos kiállott betegségek, sérülések stb. a szervezet ellenállását leszállítják. Más szempontból a H.-ot feloszthatjuk általánosra, amidőn a szervezet mindenféle betegséggel szemben csökkent ellenállóképességet mutat, és részlegesre, amidőn a H. csak bizonyos betegségekkel szemben áll fenn. A H. részben előttünk még ismeretlen okok folytán az egész életen át folyton változik, és ez teszi érthetővé az egyes emberek oly különböző viselkedését a fertőző betegségekkel szemben. L. még *Fertőző betegségek*.

Hajlás *(inclinatio)*, minden eltérés a vízszintes (horizontális) iránytól. A lejtő H.-át az a szög méri, melyet a ferde sík a vízszintessel alkot. A geometriában két egyenesnek v. két síknak a H.-án a párhuzamos helyzetüktől való eltérésüket értjük. Ennek mértéke két egyenesre vonatkozóan az általuk bezárt szög; két síkra nézve pedig az a szög, mely úgy keletkezik, hogy a két sík metszéséből származó egyenesre (él) egyik pontjában mindkét síkon merőlegest állítunk. Ez a *lapszög*. Egy egyenesnek valamely síkkal való *H.-szögén* azt a szöget értjük, melyet a térbeli egyenes a projekciójával alkot.

Hajlásmérő, olyan műszer, mellyel a hegyalkotó kőzeteknek a vízszinteshez való hajlását mérik. L. *Klinométer*.

Hajlat. 1. (tengt., ném. *Gillung*; ol. *forno*, *lunata*; franc. *voûte d'arcasse*, *échancrure*; ang. *counter*, *gorring)*, a hajó hátuljának, farának befelé hajlított része, valamint a vitorla szegélyeinek, különösen alsó szegélyének ívalakú szabása. Az első esetben *far-H.-nak*, a másodikban *vitorla-H.-nak* hívják. — 2. *H.*, *tető-H.* az építészetben, l. *Vápa*.

Hajlék, lakóhely; kisebb lakóház.

Hajlékonyság, a szilárd testek azon általános tulajdonsága, hogy az eredeti irány, amelyben a részecskék egymással összefüggnek, külső erő behatására megváltoztatható. Rugalmas testek a hajlítás után visszakapják eredeti helyzetüket és alakjukat.

Valamennyi fa többé-kevésbbé hajlékony és a fának ez a tulajdonsága ugyanazon fafajnál is külső körülmények szerint nagyon változó. Fiatal fa, melynek sejtfalai még nem fásodtak el, hajlékonyabb, mint az öreg fa. A sejtfal elfásodott részének eltávolítására, mint az a cellulóz-gyártásnál tör-

ténik, a farost hajlékony lesz. A H.-nak van határa, ott t. i., ahol az anyag összefüggése megszünik, vagyis a szakadás határa egyúttal a H. határa is. Száraz állapotban merev és törékeny fákat könnyen és nagy mértékben hajlékonnyá lehet tenni. Gyakorlatilag ez egy virágzó iparágnak, a *hajlított bútorok* gyártásának alapját képezi, hol a fát hajlítás előtt gőzölik. Ha a H. szilárdsággal és rugalmassággal párosul, a fát *szivósnak* mondják, ami a H. egy külön neme. L. *Fagőzölés, Hajlítás, Rugalmasság.*

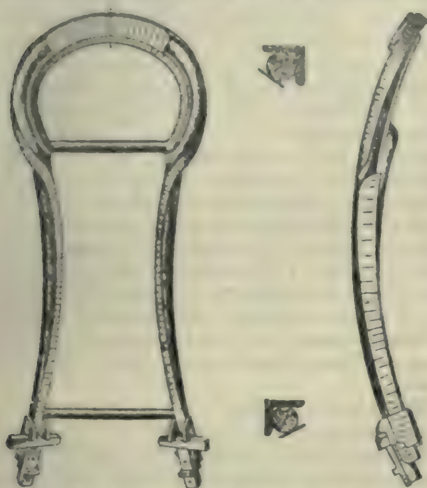
Hajléktalanok menedékhelye. Nagy városokban és sűrű népességű ipartelepeken az alsó néposztályoknak számos tagja nem rendelkezik állandó lakással. Az ilyen hajléktalanok nagy része ü. i. egész napját keresete után látva tölti el s így voltaképen csak éjjeli szállásról kell gondoskodnia. Ez éjjeli menedékhelyeket v. magánvállalkozók rendezik be, v. társadalmi és közigazgatási támogatással mint intézetek jönnek létre. Magánvállalkozással e menedékhelyek és éjjeli szállások legtöbbnyire a piszoknak, nyomornak és erkölcstelenségnek barlangjaivá válnak. A legutóbbi idők közegészségügyi és rendőri intézkedései ugyan jelentékenyen javítottak ez állapotokon; csakhogy azért a tényleges szükség még mindaddig fenn fogja azokat tartani, amíg más hatósági v. társadalmi úton bizonyos humánus intézkedésekkel feleslegesekké nem válnak. Igen célszerüknek bizonyultak e téren a községi menedékházak, amelyekben közegészségi és rendőri felügyelet alatt vétetnek fel a szállást keresők. Ezek berendezésénél két rendszer van elterjedve, t. i. a *barakk-* v. *kaszárnyarendszer* és a *családi rendszer.* Az előbbiek gyakoriabbak és úgy vannak berendezve, hogy a férfiak és nők elkülönítve nagy hálótermekben, elkülönített fekvőhelyeken, de mégis együtt alusznak; természetesen egyszerre kell lefeküdniök és ugyancsak egyszerre kell felkelniök. A családi rendszer szerint berendezett menedékhelyeken a jelentkező hajléktalan családok tagjai nem választatnak szét egymástól, hanem együttesen szállásoltatnak el a megfelelő kisebb helyiségekbe. Mind a két rendszerű menedékhelyeken nagy gondot fordítanak a lakók tisztaságára és egészségére; így p. a legtöbb menedékháznál fürdők vannak berendezve és némely helyen a fürdés kötelezőleg van kiszabva; ragályos betegségben levőket nem vesznek fel stb. Sok helyen a menedéket keresők este meleg vacsorát kapnak, másutt pedig a menedékház munkaközvetítéssel is foglalkozik. A hajléktalanok menedékhelyeinek kérdése nagyon szorosan összefügg a jótékonyság és a szegényügy kérdésének megoldásával. Nálunk a fővárosban a Rottenbiller-utcában van egy hatósági menedékház, amely barakk-rendszerben van szervezve. Az első menhely 1876. létesült, megpendítője *Feszty* Adolf építész volt. Egy szerény kis lakásban volt, a felügyelő lakásán, mosdó- és öltözőhelyiségeken kívül 23 ággyal felszerelt két szobából állt. A látogatók 8 krajcárt fizettek naponként. Még ugyanez évben 45 ágyas új helyiségbe költözött a menhely s ekkor összesen 8434 személyt szállásoltak el; a bevétel 671 frt 60 krajcár volt. 1877—79-ben a látogatók évente 16 ezerre szaporodtak. A H. azonban állandó pénzügyi válsággal küzdött. Ekkor a Pester Lloyd kezdeményezésére gyüjtés indult. Ebből nyílt meg a másik menhely 43 ággyal. 1883-ban saját épületet emelt az egylet 28,378 frt 4 kr. költséggel, 130 ággyal. 1887-ben megszavazott a főváros az egyletnek 30 évre évi 5000 frtot, ezen kívül telket is adott, hogy azon 380 ágy befogadására alkalmas menhelyet építsen. 1888-ban épült fel az új menhely s ekkor a napi használati díjat 6 krajcárra szállították le. 1889-ben használta 201,821 egyén, köztük 8326-an ingyen. 1891-ben épült a budai menház 185 ággyal. 1893-ban 240,908-an használták a menhelyet, s alapítása óta 1.398,964. Ezidőszerint 400 ággyal bír az egylet s azóta újból két menhelye nyílt meg. Hasonló szolgálatokra épülnek a községek által emelt ú. n. *Népszállók,* de ezek, modern felszerelésükkel, üzleti alapra, bár nem nyereségre fektetett szervezetükkel elsősorban a tehetősebb szegények, a jobban kereső iparos és kereskedő népesség számára szolgálnak. Budapest székesfőváros VI. kerületi Népszállójának leírását l. *Népszálló* alatt.

Hajlítás, 1. valamely szilárd test azon alakváltozása, mely beáll, ha az egyik végén megerősített testnek másik, szabad végére olyan erő hat, melynek iránya merőleges a test hosszanti tengelyére, vagy ha ilyen erő a test mindkét szabad végére hat.

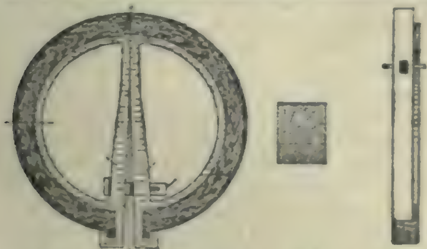
2. *H., a faiparban* hat évtized óta külön foglalkozás. Hajlított fából az ismeretes Thonet-féle bútort, kocsi- és hajóalkotórészeket készítenek. A fahajlítás lényege abban áll, hogy gőzölés v. pedig vízben való főzés útján a rideg fát hajlékonnyá teszik, aztán iziben, mielőtt még kihülne, külső felületén vaslemezt erősítenek föl, mely a fa külső szálának megnyúlását megakadályozza és ezzel együtt megfelelő fa- v. vasmintára ráhajtják. Fontos a fa-H.-nál, hogy a külső rétegek épenséggel nem, vagy csak igen kevéssé nyúljanak. Tapasztalták t. i. erre vonatkozó kisérleteknél, hogy a legtöbb nyúló rostszál szakad, míg azok, melyek hajlításnál összenyomódnak v. csak keveset nyúlnak, nem szakadnak. Különös tulajdonsága a gőzölt és meleg állapotban hajlított fának, hogy száradás után is megtartja a H.-nál neki kölcsönzött alakot még akkor is, ha mérsékelten megnedvesítik. Ipari célokra való H.-ra legjobb faanyagnak a bükkfa bizonyult, mely Európában aránylag nagy mennyiségben fordul elő és így még olcsó áron be is szerezhető. Kevésbbé alkalmas H.-ra különböző körülmények folytán a kőris-, nyir-, dió- és tölgyfa. A bükkfát döntés után lehetőleg azonnal a gyárba hozzák, fölvágják rácsfürészgépen kellő vastagságú pallókra, körfürészen pedig a pallókat négyzetes keresztmetszetü lécekre. A nyert léceket aztán rendeltetésük szerint vagy kellően alakítják (forgási testekké) vagy pedig négyzetes, kivételesen vékonyabb lemez alakjában meghagyják. A léceknek forgási testté való alakítására a hengerpálca-gyalu és a másoló esztergák szolgálnak. Alakítás után a fát gőzölik (l. *Fagőzölés*). Kellő gőzölés után a fát egyesével, de legfeljebb hármasával a gőzölőből kiveszik és mielőtt teljesen kihült volna, hajlítják.

A H. a kisebb keresztmetszetü sík- és az összes térbeli görbéket alkotó munkadaraboknál sza-

bad kézzel történik az ú. n. *hajlítótőkén*, melyre a mintát egyszerűen ékkötéssel kényelmes helyzetben fölerősítik. Oly síkbeli görbéknél, melyeknél keresztmetszetük nagysága folytán a kézzelhajlítás nehezen menne, a munkadarabot hajlító gépeken alakítják. A hajlításnál arra kell ügyelni, hogy a farostok a test domború részein meg ne nyúljanak; a test külső felületén alkalmazott vaslemezt tehát H. előtt úgy kell hozzákötni,

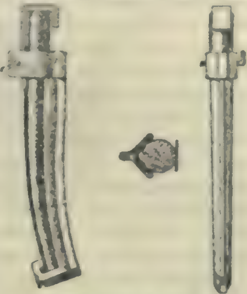

1. ábra. Székháttámla mintával és sinnel fölszerelve elül- s oldalnézetben és keresztmetszetben.

hogy hajlítás közben ne engedjen. A munkadarabot hajlítás közben is, annak befejezése után végeit is, külön szorítókkal hellyel-közzel vaslemezestül együtt a mintához kell megerősíteni. A minta öntöttvasból készül és régebben a fa befogadására keresztmetszetének megfelelően volt alakítva, újabban azonban L alakú keresztmetszetű (l. az *1.*, *2.* és *3. ábrát)*. H. után a munkadara-

2. ábra. Kerek ülésráma mintával és sinnel fölszerelve elül- s oldalnézetben és keresztmetszetben.

bot mintástól együtt a jól szellőzött és 50–60° C.-ra fölmelegített szárítóba teszik 48 órára. Innen kihozva, leszerelik a mintát, szükség esetén összekapcsolják a munkadarab végeit ujból és egy 30° C. meleg második szárítóban véglegesen kiszárítják 1—3 nap alatt. Most már a szükséges illesztésekre és kötésekre, majd pedig a felület finomítására, ráspolyozására, reszelésére, csiszolására, megfestésére és végre kifényesítésére kerül a sor. Miután ezek a műveletek is megvannak, az egyes alkotórészeket hol csapolással, hol srófokkal kész butorrá összeillesztik. A kikészítő műveleteknél használt készülékek és gépszerkezetek száma rendkívüli nagy.

Ami ennek az iparágnak történetét illeti, megemlítjük, hogy a fának tűz fölötti hajlítása már régtől fogva ismert művelet. *Fink* Menyhért volt tudomásunk szerint az első, aki 1810 körül osztrák szabadalmat nyert kocsikeréktalpaknak egy darabból való hajlítására; a mult század 20-as és 30-as éveiben az angol *Sargent* Izsák és néhány francia vett szabadalmat hajlító gépekre. Ezektől egészen függetlenül foglalkozott a fa hajlításának eszméjével *Thonet* Vilmos, boppardi asztalosmester a mult század 30-as éveiben. Metternich kancellártól Bécsbe híva, Thonet

3. ábra. Első székláb hajlítás után való fölszereléssel.

számos küzdelmes év kísérletezései után végre az 50-es évek elején kitalálta azt az eljárást, melyet e cikk elején a hajlítás lényege gyanánt fölemlítettünk. Thonet találmánya tulajdonkép nem a vassín használatában áll, mert ezt már előtte is ismerték, hanem abban, hogy ennek a vassínnek végeit hajlítás előtt a munkadarabhoz helytállóan megerősítette, ugy hogy a fának külső szálai meg nem nyúlhattak. V. ö. *Exner*, Das Biegen des Holzes.

3. *H.*, a *lóidomításnál* arra szolgál, hogy a ló a szárak meghuzásának engedelmeskedni tanuljon és nyakszirtje hajlékonnyá váljék; miután két cél érendő el, két eljárás követendő: a *lófejhajlítás* és a nyakszirtnek *jobbra* és *balra* való hajlítása.

4. *H.*, *hajtogatás (flektálás*, lat. *flexio)*, a nyelvtani alakításnak az a módja, mely szerint a fogalmak módosítását v. viszonyítását a szótő magánhangzóinak változásai fejezik ki, pl. a németben *bind-en* kötni, *das Band* szalag, *er band* ő kötött, *gebunden* kötött. Ez a jelenség legjellemzőbb s legáltalánosabb a sémi nyelvekben, pl. a héberben: *kātal* ő ölt, *kotel* ölő, *hiktil* ő megöletett valakit stb. — Tágabb értelemben még most is néha flexiónak nevezik a hajlítást általában, vagyis mindazt a nyelvtani változást, mely a mondatbeli viszonyok kifejezésére szolgál. Ezek közül a legközönségesebb a ragozás (l. o.), vagyis a szóknak ragokkal való ellátása. Némely nyelvekben előragok is vannak, melyek tehát elül járulnak a szókhoz; így a sémi nyelvekben, de pl. a kaffer nyelvekben is. *Hajlító* vagy *flektáló nyelvek* az olyan nyelvek, melyeknek szerkezetére a H. különösen jellemző. Ilyenek pl. az indogermán nyelvek.

Hajlító gép, oly készülék, amellyel lemezeket v. rudakat szegletes alakba vagy ívbe meghajlíthatunk változtatható vonalzóval v. forgó hengerrel, hogy a lemez síma maradjon s hogy a rúd a kívánt profilt megtartsa.

Hajlító inak a ló végtagjainak általában a hátulsó felületén találhatók, kivéve a csánk hajlítóit, melyek a hátulsó végtagok elülső felületén foglalnak helyet. Ezen izmoknak és inaknak hajlításon kívül más fontos sztatikai jelentőségük is van. A ló ugyanis igen hosszú ideig képes állni anélkül, hogy kifáradna. Erre főleg a lábait hajlító izmok és inak elrendezése teszi alkalmassá. Az izmok egy része sok ínnal átszőtt és ezért szinte szalagszerű, passziv működést fejt ki, másfelől az izmok és az inak az izületeket adott esetben rögzíteni képesek minden különösebb erőkifejtés nélkül is. A patás állatok többsége ujjhegyen jár és járásuk, különösen a szarvasféléké, de a lovaké is, igen könnyednek mondható. Ezt a könnyed járást jórészt az ujjhajlító inaknak köszönhetik, melyek a végtag erősebb megrázkódtatását a csüdizületben enyhítik. Hibás lábállások, túleröltetés, kemény utakon való tartós munkáltatás esetén ezek az inak erősebben vétetnek igénybe és könnyebben megbetegednek.

Hajlító izom (*flexor*), l. *Izom*.

Hajlító nyelvek, l. *Hajlítás*.

Hajlító nyomaték, a hajlításra igénybe vett tárgyak hajlító erejének a hajlító karral való szorzata. Ha pl. valamely rudat 100 kg. erő a tartó ponttól 100 milliméterre támad hajlításra, akkor ezen erőokozta hajlító nyomaték $100 \times 100 = 10,000$ kilogrammilliméter értékű.

Hajlított bútor, l. *Hajlítás*.

Hajma (növ.) a. m. hagyma.

Hajmás, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1910) 429 magyar lak., vasuti megállóhely, táviró; u. p. Gálosfa. L. még *Kishajmás* és *Nagyhajmás*.

Hajmáskér, kisk. Veszprém vm. veszprémi j.-ban, (1910) 959 magyar lak., vasuti állomás, posta- és távíróhivatal. A m. kir. államvasutak székesfehérvár-czelldömölki vonalát itt keresztezi a győr-dombóvári h. é. vasút. H. mellett épült az 1908—1911. években 5·6 millió K költségen és 1911 júl. 13. nyilt meg az a nagyszerű tűzérségi telep, mely az osztrák-magyar monarchia legnagyobb tüzérségi lövőterét foglalja magában. A telep 60 épületből áll és 2260 embert fogadhat be; vannak kiterjedt istállói (1000 ló részére), lövegszinei 100 ágyú elhelyezésére, léghajócsarnoka és nagy parkja. Az egész telep berendezése a legmodernebb, a vízellátás két artézi kút segélyével történik, melyeknek vize hatalmas víztoronyban gyűlik össze. A lövőtér 5200 ha. terjedelmű.

Hajmoha (növ.), Baumgarten a *Polytrichum* L.-t (l. o.) nevezi így.

Hajmoly (*trichorrhexis nodosa*), a hajszálnak, szőrszálaknak betegsége, melynél a szálak valamely ponton fellazulnak, sejtjeik szálasan szétállanak, úgy hogy a kép hasonlít ahhoz, mintha két ecsetet szálaikkal egymásba tolnánk. Főleg száraz, vérszegény bőrön nőtt, gondozatlan szálakon fordul elő; egyesek szerint baktériumok okozzák. A legtöbbet ér szorgalmasan megmosni alkohollal és utána jól bekenni valamely kenőccsel (l. *Hajápolás*).

Hajnácskő, l. *Ajnácskő*.

Hajnal, a Nap kelte körüli idő s az égen akkor lejátszódó jelenségek, melyek alkonyatkor megfordított sorrendben ismétlődnek.

Hajnal, 1. *Antal*, mérnök, szül. Makón 1838., megh. Fiuméban 1907. Kezdetben magánmérnöki működést folytatott, s részint tagosítással, részint vízszabályozási munkálatokkal foglalkozott Békés vmegyében, hol megyei tiszteletbeli mérnöki állást viselt. Az állam szolgálatába 1867. lépett. Mint miniszteri főmérnök a vízépítési szakosztályban volt alkalmazva, hol a fiumei kikötőépítés előadója volt. 1877-ben a kikötőépítés közvetlen vezetésével bízták meg s a fiumei kikötői m. kir. építészeti hivatal főnökévé nevezték ki. Azóta vezette a kikötő építését. 1884-ben dolgozta ki a kikötő építésére, illetve kiegészítésére vonatkozó újabb tervet, melyet a kivitel alapjául elfogadtak.

2. *H. Mátyás*, Jézus társ. egyházi író, szül. Nagyszombatban 1578., megh. Bécsben 1644. Esterházy Miklós nádor nagyon kedvelte, udvari papjává tette. H. térítette a katolikus egyházba a nádor nejét, Nyáry Krisztinát, Thurzó Imre özvegyét, kinek buzdítására írta meg H. szép imakönyvét. Kereszturi Pál református prédikátor ellen 1640. replikát írt *Kitett cégér* c. könyvében «egy keresztény orvosdoktor» álnéven. V. ö. *Bodnár* Zs., A magyar irodalom története (1891.)

Hajnalcsillag, a Venus bolygó neve, mikor reggel a Napnál korábban kel fel. L. *Esthajnalcsillag*.

Hajnali dal, l. *Alba*.

Hajnalika (növ.), l. *Ipomoea*.

Hajnali lövés v. *reggeli lövés*, vak ágyúlövés, melyet horgonyzó hajórajok v. más kötelékek lobogós hajóján (l. o.), hadi kikötőkben rendesen a kikötőparancsnok lobogós hajóján nyáron 5 órakor, télen 6 órakor adnak, ami ébresztő jelül szolgál az összes hajók számára.

Hajnali mise, a kat. egyházban advent első vasárnapjától karácsony előnapjáig hajnalban mondott mise a b. szűz Mária tiszteletére és a Messiás eljövetele után való vágy kifejezésére, mely Roraténak is neveztetik, a mise bevezető szavai után: Rorate coeli desuper etc. (Harmatozzatok egek felülről stb.). Angyali misének is neveztetik, részint mert az angyali üdvözlet nyilvános elmondásával fejezik be, részint mert evangeliuma Máriának az arkangyal által való köszöntését foglalja magában.

Hajnali pír, l. *Esti pír*.

Hajnalka, l. *Magyar személynevek*.

Hajnalka, *Rózsa* (előbb *Rózsaági*) Antal özvegye, szül. *Bálintffy* Etelka, írónő, szül. 1844 márc. 24. Borosjenőn (Arad várm.), megh. 1906 jan. 28. Zilahon. Már fiatal leánykorában verselgetett s költeményeit szívesen közölték a fővárosi szépirodalmi lapok. Pesten, mint kedvelt írónő és Deák Ferenc pártfogoltja, nyilt házat vitt és szalonjában gyakran látta vendégül irodalmi életünk jeleseit, sőt külföldi írók (Dumas père) is fölkeresték Pesten jártukban. Kötetei, melyeket különösen a hölgyközönség fogadott szeretettel: *H. dalai* (1864); *H. újabb dalai* (1866); *A kandalló mellett* (1875) és *Hölgyek asztalára* (1882) beszélygyüjtemények; *H. összes költeményei* (1888).

Hajnalka (növ.), l. *Calystegia* és *Ipomoea*.

Hajnalmadár (*Tichodroma muraria* L., állat), az Éneklők (Passeriformes) rendjébe és a Famászófélék (Certhiidae) családjába tartozó madár-

faj. Csőre hosszú, hajlott, árforma, szárnya hosszú, farka rövid és egyenesen elvágott. Színe hamuszürke, szárnyai karminvörössel és fehérrel tarkázott barnásfeketék. Farktollai barnásfeketék, a szélsők fehér csíccsal. Nyári tollazatban a hím torka és begye fekete. Hosszúsága 14—16 cm. Közép- és Dél-Európa és Ázsia hegyvidékein lakik, nálunk a magas hegységek mészsziklás területein, a Kárpátok-, Erdélyi havasok- és a Karsztban. Télen mélyebben fekvő helyeket is felkeres; a budai Szt. Gellért-hegyen is megfigyelték. Rovar-táplálékát a sziklákon fölfelé kúszva szedegeti, fészket néha elérhetetlen magas sziklafal hasadékaiba rakja. Hegyek kolibrijának, pillangómadárnak v. lepkemadárnak is nevezik.

Hajnalszépe, *szavanna-* v. *auróravirág* (növ.), *Echites* L., az Apocynaceae család génusza, 40 fajjal Amerika trópusi vidékein. Tejelő, kúszó v. felfutó cserjék, liánok. Az *E. suberecta* Jacq. Jamaikának 2—3 m. magas cserjéje, tejnedve nagyon mérges, ezért a H.-t az iszonyú *woorara*-méreg törzsnövényének tartják.

Hajnevelőfű (növ.), l. *Aranka*.

Hajnik, kisk. Zólyom vm. zólyomi j.-ban, (1910) 696 tót és magyar lak., postahivatal, távbeszélő.

Hajnik, 1. *Béla*, ügyvéd és író, *H. 7.* fia, szül. 1851. szept. 28., megh. 1910 ápr. 23. Budapesten. A hetvenes években több lapba írt költeményeket, szerkesztette a Békésmegyei Hiradót; 1878. költeményeit külön kötetben is kiadta. Budapesten a magyar dalművészet terjesztése és a dalegyesületek magyarosítása terén jelentékeny szolgálatokat tett.

2. *H. Imre*, jogtörténetíró, *H. 6.* unokája, szül. Pesten 1840 ápr. 5., megh. Budapesten 1902 aug. 30. Tanulmányait részben Bécsben, ahol atyja lakott, részben Pesten végezte. Korán lett tanár, 1863. a pozsonyi jogakadémián tanársegéd és könyvtárnok, 1865. a nagyváradi jogakadémián a történet és statisztika rendkívüli tanára lett; 1866. Kassára helyezték át, 1867. Győrbe, ahol a jogakadémia igazgatója lett. 1872-ben a budapesti egyetemen az egyetemes európai és a hazai jogtörténet tanára lett. A M. Tud. Akadémia 1871. levelező, 1880. rendes tagjává választotta. Számos cikkén és kisebb értekezésén kívül önálló művei: *Magyarország az Árpád királyoktól az ősiség megállapításáig és a hűbéri Európa* (Pest 1867); *Magyar alkotmány- és jogtörténelem* (1. köt. Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt, Budapest 1872, a Marczibányi-jutalommal tüntették ki); *A nemesség országgyűlési fejenként való megjelenésének megszűnése* (u. o. 1873); *Egyetemes európai jogtörténet a középkor kezdetétől a francia forradalomig* (1. köt. Alkotmány és jogfejlődés a középkorban, u. o. 1875, több kiadást ért, a Marczibányi-jutalommal tüntették ki); *A királyi könyvek a vegyes házakbeli királyok korszakában* (u. o. 1879); *A perdöntő eskü és az előzetes tanubizonyítás a középkori magyar perjogban* (u. o. 1881); *Okirati bizonyítás a középkori magyar perjogban* (u. o. 1886); *Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben* (u. o. 1886); *A király birósági személyes jelenléte és ennek helytartója a vegyesházakbeli királyok korszakában* (u. o. 1892); *A magyar birósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt* (u. o. 1899). Az Akadémia kiadásában jelentek meg: *Az 1621-iki nagyszombati gyülés és Pozsony meghódolása Ferdinándnak* és *A zsidók Magyarországon a vegyes házakbeli királyok alatt* c. művei.

3. *H. János*, gazda és gazdasági író, szül. Váczott 1811 jún. 22., megh. Czeglédberczelen 1887 jún. 25. Pesti egyetemi jogi tanulmányai után 1831. ügyvédi vizsgát tett. A mezőgazdaság iránti vonzalmát követve, 1832. a gróf Károlyi-féle tótmegyeri uradalomban szolgált. Rohonczon az 1839. keletkezett gazdasági tanintézeten H. a juhtenyésztést és gyapjuismeretet adta elő. 1848-ban Sina Simon báró érdi uradalmának vezetését vette át, 1852. pedig Széchenyi István gróf meghívására Czenkre ment főtisztnek, hol 1864-ig működött, az ott most is fennálló cukorgyár keletkezéséhez hozzájárult és egy gazdasági gépgyárat is állított fel. 1865—68-ig H. az akkoriban a belga bank tulajdonában lévő gödöllői, szentlőrinczi és hatvani uradalom vezetését vette át. 1868-ban m. kir. jószágigazgató Temesvárott, 1875. kataszteri felügyelő Pécsett. A gazdasági szaklapokban élénk irodalmi működést fejtett ki és fontosabb cikkeit *Gazdasági és nemzetgazdasági dolgozatok* (Budapest 1875) cím alatt összegyüjtve külön adta ki. A délmagyarországi lakosság számára Praktische Anleitungen zu einem rationellen Wirthschaftsbetrieb c. füzetet adott ki.

4. *H. Károly*, hirlapíró és gyorsíró, *H. 6.* fia, szül. Pozsonyban 1806 dec. 10., megh. Budán 1866 szept. 21. Jogi tanulmányait Pesten végezte. 1832-ben a pozsonyi országgyűlésen szerepelt, mint *első magyar országgyűlési gyorsíró* s ettől fogva 1866-ig ő szerkesztette valamennyi magyarországi és erdélyi országgyűlés gyorsírási naplóit. 1848-ban a magyar minisztérium állandó országgyűlési főnökké nevezte ki s politikai kiküldetésekre is alkalmazta. Jelen volt az 1848-iki erdélyi országgyűlésen s ő hozta meg Pestre az unió kimondásának hirét. A szabadságharc után az irodalomnak élt, a *Vasárnapi Könyvtár*, majd a *Hirmondó* és *Képes Ujság* címü néplapok és 1857—1862-ig a *Magyar Sajtó* szerkesztője volt.

5. *H. Miklós*, író, *H. 2.* fia, szül. Budapesten 1889 márc. 10. Jogot végezvén, hosszabb időt töltött Német- és Franciaországban, azóta csak az irodalom terén működik. Irt verset és prózát, erősen a francia szimbolista költői irányt követve s fantáziájának mind erejére, mind termékenységére nézve fiatalabb iróink között az értékesebbek egyike. Kötetei közül nevezetesebbek: *Különös történetek* (1911); *Mesék mosolygó halottakról* (1912); *Mindennapi versek* (1912); *Rejtelmes történetek* (1913).

6. *H. Pál*, idősb, szül. Váczott 1774 febr. 20., megh. Pesten 1809. dec. 12. 1801-ben a pozsonyi jogakadémián a magán- és büntetőjog, 1809. a pesti egyetemen a statisztika és bányajog tanára lett. Műve: *Historia Juris Hungarici* (Budae 1808. 3 rész), a magyar jog története Szt. Istvántól I. Ferencig.

7. *H. Pál*, pesti rendőrfőnök, *H. 3.* testvérbátyja, szül. 1808 jan. 18., megh. Pesten 1864 ápr. 28. Tanulmányainak elvégzése után Pesten folytatott ügyvédi gyakorlatot, 1848-ban ország-

gyűlési képviselővé választották s az első népparlamentben az ú. n. mérsékeltebb csoporthoz tartozott. Perczel Móric visszalépése után H.-t a Batthyány-minisztérium Pest rendőrségének parancsnokságával bízta meg, amely állását lelkiismeretes pontossággal és mindenkor mérsékelt szigorával kitünően betöltötte. Mikor az ügyeket a felelős kormány lemondása után a honvédelmi bizottmány vette kezébe, H.-ot Madarász László váltotta fel, míg ő az államrendőrség közp. osztályának lett a vezetője. H. mindvégig kitartott a szabadságharc ügye mellett. Utolsó hivatalos funkcióját Lugoson végezte a menekülő kormány oldalán s ő szerkesztette a hivatalos közlöny utolsó két számát. Világos után Kossuthot követte az emigrációba s vele járta meg Amerikát is. Visszatérése után Párisban egy nagy borexportügynökség vezetője lett, míg barátai közbenjárására hazatért. 1861-ben Váczott újból képviselővé választották. Érdekes naplójegyzetei nyomtatásban nem jelentek meg.

Hajnóci *Rajmond József*, pedagógus, szül. Derecskén 1854 febr. 15. Bölcsészetdoktori és középisk. tanári oklevelet szerzett Budapesten. 1888-ban Szepes vm. tanfelügyelője lett. Sok pedagógiai cikket és több elemi iskolai tankönyvet írt. Ezeken kívül fontosabb művei: *Hajnóczy József élete* (1894); *Tanulmányok a népoktatás és közművelődés körében* (1902—1904); *Lőcsei Kalendáriomok* (1905—1909); *A magyar királyi tanfelügyelet fejlesztése* (1908); *A magyar zsidók közjoga* (1909).

Hajnóczy, 1. *Dániel*, szül. 1690 ápr. 29. Vágbeszterczén, megh. 1747 febr. 26. Sopronban, hol az evang. főiskola igazgatója volt; a hazai prot. egyháztörténelemnek kiváló szolgálatot tett egy 1742. megjelent üdvözlő iratával, melyet Sipkovics Tóth Jánosnak dunántúli ev. püspökké lett beiktatása alkalmával írt, s melyben a dunántúli evang. püspökök névjegyzékét közli. Több más önálló műve is jelent meg.

2. *H. József*, kitünő jogtudós, a magyar jakobinusok egyik legkiválóbbika, szül. Aszódon 1750., lefejezték 1795 máj. 20. A jogot Pozsonyban elvégezvén, előbb gr. Forgách Miklós, majd gr. Széchenyi Ferenc titkára és ügyvédje lett. II. József alatt, mint a császár reformtörekvéseinek híve, elvállalta Szerém vm. alispánságát. Ez állását 1790 ápr. 29. az alkotmány helyreállításakor nehéz szívvel hagyta el s egy ideig tisztán csak történelmi meg jogi tanulmányainak élt s nyelveket tanult (hat nyelven beszélt folyékonyan). 1792 júl. I. Ferenc kamarai főtitkárnak nevezte ki. Ez időben Pesten, a Magnanimitas nevű szabadkőműves páholyban megismerkedett Martinovics apáttal, ki őt 1793 máj. 10. beavatta titkos szövetségébe s annak egyik igazgatói tisztét is reáruházta. H. ekkor az ember és polgár forradalmi kátéját franciából németre fordította. Összes műveit névtelenül írta. Ezek közül főműve: Dissertatio de regiae protestatis in Hungaria limitibus és De comitiis regni Hungariae c. 1791-ben megjelent műveinek irányát a kancellária veszedelmesnek nyilvánítván, megindult ellene a nyomozás. 1794 aug. 16. elfogták és katonai födözet alatt Bécsbe vitték, majd lehozták Budára, hol 1795 ápr. 27. halálra ítélték s egy hó mulva, máj. 20. a budai Vérmezőn társaival együtt lefejezték. H. radikális volt, de nem felforgató, mint elvtársainak nagyobb része. A magyar alkotmánynak mindazon részét, mely nem ellenkezett a haladással, fenn akarta tartani és továbbfejleszteni. Különösen nagy súlyt fektetett arra, hogy a sajtószabadságot törvény biztosítsa, hogy a törvényes eljárás a nem-nemesekre is kiterjesszessék és hogy a parasztnak is legyen birtokjoga. Monográfiát írt róla *Hajnóci* R. József (Győr 1894).

3. *H. József*, ev. lelkész, szül. Modorban 1759 márc. 13., megh. Kiskéren (Bács) 1809 nov. A wittenbergi egyetemről 1788. hazajőve, Kiskérre hívták meg lelkészül s itt működött haláláig. Művei: (kéziratban) Theologia Dogmatica, magyarázatokkal ellátva; Theologiae Prolegomena; Observationes. Családjáról s a lefejezett *H. Józsefről* tett 21 lapnyi jegyzeteit ismerteti Mokry Ferenc (Budapesti Hirlap 1899. 194. sz.). Egyik fia s a kiskéri lelkészi hivatalban utóda, *Sámuel* az 1848. szabadságharc idején egész lélekkel a nemzeti ügy mellett buzgott, minek folytán a hadi törvényszék által halálra ítéltetett, de kegyelmet nyert.

4. *H. Lajos*, *Hentaller* Lajos (l. o.) írói álneve, melyet először a Függetlenség 1880. évfolyamában használt.

Hajnövesztő, l. *Hajápolás.*

Hajnyirat, l. *Tonzura.*

Hajó. 1. *H.* (ném. *Schiff*; ol. *nave, bastimento, legno*; franc. *navire, bâtiment*; ang. *ship, vessel*; l. a *két képmelléklet*), általában minden, élőlények és tárgyak hordozására szolgáló, mozgatható, vízen úszó építmény. A H. kisebb nemeit *járóműveknek* (ném. Fahrzeug) nevezik, még kisebb formái a *naszád, bárka, dereglye, csónak,* végül a fatörzsek-, gerendák-, hordók- v. tömlőkből összerótt legprimitivebb lapos szerkezetek *tutaj* (ném. Floss) elnevezés alatt ismeretesek.

A célnak megfelelőleg, melyre szolgálnak, meg lehet különböztetni *kereskedelmi* v. *szállító H.-kat, hadi-H.-kat* és *kéj-H.-kat* vagy *jachtokat* (yacht). Alkalmazásuk területe szerint vannak *folyam-, tó-* és *tengeri H.-k,* mely utóbbiak ismét *parti* v. *partjáratú,* valamint *síktengeri H.-kra* oszlanak fel (ném. Küstenfahrer, illetve Hochseeschiffe). A mozgató eszközhöz képest a H.-k feloszthatók *evezős, vitorlás, gőz-H.-kra* (kerekes és csavargőzösök) és *mótoros H.-kra*; megemlítendő még a Linden-féle *autonaut* mint kísérlet, hogy a hullámok erejét egy csónak uszonyainak és evvel magának a csónaknak továmozgatására használják fel, de még csónakoknál sem vált be.

Mindezen válfajok közt vannak azonban átmeneti formák, melyek kétféle osztályba sorolhatók. Igy a kereskedelmi H.-kon belül vannak H.-k, melyek úgy a személy-, mint az árúszállításra használatosak; a nagyobb, gyorsjáratú kereskedelmi H.-k ágyúkkal s egyébként felszerelve háború esetén mint *segédcirkálók* és mint hadianyagot szállító H.-k, tehát mint hadi-H.-k is szolgálnak. Az evezős H.-k, melyek most már csak csónak alakban léteznek, a vitorlázásra is be voltak rendezve. Midőn a gőz-H.-k építése megkezdődött, azok inkább gőzgéppel is ellátott vitorlá-

sok voltak és jelenleg is a jachtok, árúszállító gőzösök, cet- és fokahalász-H.-k és a halászgőzösök úgy vitorlákkal, mint gőzgéppel vagy mótorral vannak ellátva, mely előbbiek kedvező szél esetén v. a takarékosság szempontjából használtatnak. A *tengeralatti naszádok* feltalálása és elterjedése óta *víz színén* és *víz alatt járó* H.-kat is lehet megkülönböztetni.

A *vitorlás H.-k* különböző nemeit, mint: *teljes H.*, *bark*, *brigg*, *sóner*, *brigantin*, *sónerbark*, *ág-sóner*, *kutter*, *lugger*, *galjasz*, *kuff*, *ewer*, *klipper*, *karavella*, *yawl*, stb. l. általában *Árbocozat*, *Vitorlás hajók* és az egyes megfelelő címszók alatt. A hadi-H.-k régi és új nemeit mint: *triera*, *liburna*, *dromones*, *gálya*, *galliona*, *galeassza*, *kogge*, *sorhajó*, *fregatta*, *korvetta*, *csata-H.*, *cirkáló*, *torpedónaszád* stb. illetőleg l. e cikknek *A H. történelmi kifejlődése* című részét, továbbá általában *Flotta*, *Hadihajó*, valamint az egyes megfelelő címszók alatt. A *gőz-H.-kat* l. *Gőzhajó* címszó alatt.

Mint a tó- és folyam-H.-k különleges nemei, megemlítendők az *usza* v. *vontaték-H.* (ném. Schlepp), valamint az *álló-H.* v. *kikötő-H.* (ném. Steg v. Stehschiff). Előbbinek nincs saját mozgató készüléke, hanem helyváltoztatását mindig más H. vagy a parton haladó emberek által vontatva végzi; tömegárúk szállítására szolgál. Az álló- v. kikötő-H., mely össze nem tévesztendő a tengeri kikötőkben őrszolgálatot végző ugyanily nevű H.-kkal, a kikötésre szolgál ott, ahol a tó- vagy folyam-H.-k rakpart híján nem köthetnek ki közvetlenül a sekélyvizű part mentén.

A *komp* (ném. Fähre) emberek, állatok, kocsik és árúk átszállítására szolgál valamely folyón v. tengerszoroson. Kisebb dereglyéken kívül vannak H.-nagyságú kompok, olykor gőzüzemre berendezve. Ily *gőzkompok* (ném. Dampffähre v. Trajektschiff) szállítják át pl. a Kopenhágába vezető vasútvonal vonatait Nyborg (Fünen) és Korsör (Seeland) között. Kompok közlekedése részben a két part között kifeszített kötelek v. láncok mentén történik. Ettől különbözik az ú. n. *lánc-hajózás* (ném. Kettenschleppschiffahrt), mely abból áll, hogy egy vontató-H., mely egy v. több uszát vontat maga után, egy a folyó fenekén fektetett láncot felvesz fedélzetére és azt gőzgép segélyével bevonja s így a lánc mentén tovább mozog; a lánc a hajó mögött ismét a vízbe sülyed; ily lánchajózás divik pl. az Elbén Drezdán felülig.

A saját erejükből haladó folyam-H.-k jelenleg mind gőz-H.-k és olykor tekintélyes nagyságuak. Így az északamerikai folyamokon közlekedő személyszállító gőz-H.-k valóságos úszó paloták, 2–3 emelettel a víz fölött (l. a *Gőzhajó* cikkhez csatolt *képmellékletet*).

A H.-k alakja rendeltetésüktől és azon vízterületek természetétől függ, ahol közlekednek. Gyorsgőzösök, cirkálók és versenyjachtok hosszúak, keskenyek és nyulánkok, ellenben árúszállító gőzösök és vitorlások inkább telt, széles alkatuak és aránylag rövidek. Síktengeri H.-k mélyjáratuak, tővel építvék, ami szilárd alkatot ad nekik. Partjáratú, tó- és folyam-H.-k többnyire lapos fenekuek, sekélyjáratuak.

Hogy valamely H. a rendeltetésénél fogva támasztható összes követelményeknek megfelelhessen, helyesen kell építve lennie, minek alapja a helyes tervezés és minden alkatrésznek nagyság, súly, szilárdság, hordképesség és rugékonyság tekintetében hibátlan kiszámítása.

Azon helytől, ahol a H. keresztmetszetben a legszélesebb és bókonyának a felülete a legnagyobb (az ú. n. *főbókony*-tól, ném. Hauptspant), a H. két részre oszlik, az *elő-* és *hátsó H.-ra*. Az elő- és hátsó H.-nak alakja lényegesen különböző, amennyiben az elsőnek célja a H.-nak előre menetelénél a vizet könnyen hasítani, az utolsónak pedig a víznek utánnyomulását megkönnyíteni és ezáltal a kormánynak, valamint gőz-H.-knál és mótoros H.-knál a csavaroknak hatását is biztosítani. Minden, a víz tükréhez párhuzamosan fekvő síkmetszetet vízvonalnak (ném. Wasserlinie) neveznek és azt a vonalat, ameddig a H. teljes megterheltetéssel merül, a legfelső v. *terhelési vízvonal*-nak (ném. Ladewasserlinie) hívják. Azon metszetek, melyek a H. hossztengelyére függőlegesen esnek, a bókonyvonalakat és ezzel együtt szélességre nézve a H.-nak vázát alkotják meg. A H. vízbe merülő részének térfogatát, mely tehát egyenlő a kiszorított víz köbtartalmával, déplacementnak *(vízkiszorításnak)* nevezik, és a H. által helyéből kiszorított víznek súlya a H.-nak és terhének együttes súlyával egyenlő. A szerkezeti tervrajzokon kívül még az egyes H.-részek, különösen a homlok- és tatrészek elkészítésére külön szerkezeti, berendezési és más részletező tervrajzok vannak, melyek a gépeknek, kazánoknak, lövegeknek, csónakoknak stb. elhelyezését, továbbá a kőszénnek, fűtőolajnak, élelmi szereknek, ivóvíznek stb. miként való raktározását szabályozzák.

Hogy egy H.-val a hajózás biztos legyen, szükséges, hogy a H. állékony (stabil) legyen, meghatározott hordképességgel, férhetősséggel bírjon, jól kormányozható legyen, megfelelőleg gyorsan fusson, továbbá hogy erős szerkezetű legyen, mert viharos időben, a tenger hullámzása által okozott mozgásainál csak erős szerkezettel állhat helyt. A meghatározott férhetősséget és hordképességet a H.-n elhelyezendő mozgó és holt súlyok teszik szükségessé. A H.-nak összsúlya vagy déplacementja tehát a H.-testnek magának és a H.-ra vett tárgyaknak súlyából áll. Ez utóbbit a H. hordképességének vagy megterhelési képességének nevezik és hasonlóképen a déplacementhoz, súlytonnákban à 1000 kg. fejezik ki. A H. déplacementja és hordképessége tehát két különböző dolog. A H.-k hordképességének pontos meghatározása a *köbözésnél* történik (l. *Hajóköbözés*).

A H.-ra veendő áruk elhelyezésénél a férőhelynek célszerű kihasználása mellett még a H.-nak *állékonysága* is szigoruan figyelembe veendő, amennyiben egy rakodott H.-nak sulypontja csak egy bizonyos mértékig emelhető. E követelménynek szem előtt tartása a H. árurakhelyének tökéletes kihasználását, különösen sulyban könnyű, de terjedelemben nagy áruknál, sokszor nem engedi, v. ha ez még megtörténnék, úgy sulyos *terhek* v. ballaszt-tárgyaknak bevételével kell a meg-

bontott súlyegyent ismét helyreállítani. A H. változó megterheltetésének megfelelő H.-súly az ú. n. *«tehermérlőből»* mindig leolvasható.

A H.-nak állékonyságára, e nélkülözhetetlen tulajdonságára nézve a következő alapelvek mérvadók: Az egyensúly megköveteli, hogy a H.-nak vízbe merült felületére okozott víznyomások, melyeknek felhajtó ereje a H. által kiszorított víznek súlypontján át függélyesen hat fölfelé és amely függélyesnek metszőpontját — ha a H. meg van dűlve — a H. hossztengelyén át a H. egyenes állásában fektetett függélyes síkkal *metacentrumnak* (l. a *szövegábrán: M)* nevezzük, egyenlők legyenek a H. által kiszorított víznek súlyával és következetesen a H.-súlyponton (az ábra *g* pontja) át lefelé ható H.-súllyal magával is. A hidrosztatika törvényeinek megfelelőleg egy *a* szögben megdült H.-t az előbb említett és immár erőpárként hatásba jövő erők (t. i. a H.-súly

g Hajósúlypont. *D* Déplacement-súlypont. *M* Metacentrum.

és a víznek felhajtó ereje) ismét eredeti álló helyzetébe térítenek vissza.

A H. állékonyságát a két erő alkotta erőpár forgató nyomatéka méri, mely

$$St = h . \sin a . D$$

egyenletben talál kifejezést, hol St = stabilitás v. állékonyság, D = déplacement, vagyis a kiszorított víz súlya tonnákban, *h* a metacentrum távolsága a H. súlypontjától (a *szövegábrán: g M)*. Már most a metacentrum viszonylagos helyzete szerint 3 eset lehetséges: 1. «M» a «g» fölött van; ekkor g M = h pozitiv: a H. eredeti helyzetébe visszatér (a szövegábra ezt az esetet ábrázolja). 2. «M» a «g»-vel egybeesik; ekkor h = 0, tehát St is = 0; a H. dült helyzetében megmarad, állékonyság tekintetében indifferens. 3. «M» a «g» alá esik; ekkor g M = h negativ: az erőpár a H.-t az 1. alatti iránnyal ellenkező irányban, tehát tovább forgatja, azaz a H. felborul.

A stabilitásról többnyire egy diagrammot készítenek, melyből minden dőlési szögnél a sztatikai állékonyság, illetve azon erő, mely a H.-t ismét álló helyzetének elfoglalására kényszeríti, könnyen kivehető. Rokon ezzel a dinamikai állékonyság, vagyis azon erő, mely a H.-nak egy bizonyos fokig való megdőlésére szükséges.

Ami a szerkezetnek erősségét illeti, bízvást azt lehet mondani, hogy alig van hasonló alkotmány, amelynek egyes részei és e részek összeköttetései oly nagy és változatos erőkifejtésnek legyenek kitéve, mint éppen a H.-nál. Az oceán hullámaitól hordozva, melyek fenékrésze alatt szünet nélkül tovasiklanak, oldalait erősen csapdossák, fedélzetét elöntik, egyik percben felemelkedik és megint a peremfáig alásülyed, a másikban egyik oldalról a másikra dülöng vagy pedig egyszer a hátsó részével, másszor az orrával merül a víz felszinéig, a H. a meghajlítás, megtöretés, nyomás, lökés, húzás és elcsavarodás minden kombinációjának ki van téve és ennélfogva, hogy mindezen erőltetéseknek ellent tudjon állani, szükséges, hogy főleg a H. váza, mely a H.-tőből, a bókonyokból, az orr- és fartőkéből, a burkonypalánkok- v. lemezekből, a fedélzetekből és az ezeket támasztó cobrokból áll, szilárd és erős legyen (l. *Hajóépítés)*.

A H.-n állandóan v. időlegesen szolgáló, azon behajózott, helyesebben «H.-ra szállott» emberek a *H-személyzetet* (ném. *Schiffsbemannung)* alkotják. A többiek utasok.

A H. történelmi kifejlődése.

A H. mindenütt, hol emberek folyóvizek mentén, tengerpartokon és szigeteken laktak, a közlekedés legősibb eszközeihez tartozott és a kultúra hordozója, terjesztője volt. Legrégibb formái hasonlóak lehettek, mint amelyek a primitiv kulturáju népeknél manapság is használatosak (l. a *képmellékleten* az *1—3. ábrákat)*, tehát v. faágakból, törzsekből, bambuszrudakból, pálmabordákból összerótt, esetleg gyékénnyel födött, felfújt állatbőrökön úszó *tutajok* voltak, v. pedig kivájt nagyobb *fatörzsek* (ilyen pl. a *canoe)*, melyek ott, ahol hullámjárás volt, mihamarább deszkákból készített oldalfalakat és felfelé kunkorodó orrokat kaptak. Több ember szállítására esetleg *ikercsónakok* szolgáltak, amilyeneket a malájok és polinéziaiak most is használnak (l. a *4. ábrát)*; az ácsmesterség kifejlődésével pedig a csónakokból nagyobb űrtartalmú H.-k fejlődtek ki. Az első mozgató eszköz mindenütt az evező volt; a vitorla alkalmazása csak később lépett fel.

A legrégibb nép, melyről feltehető, hogy rendszeres hajózást űzött, még pedig már Kr. e. 5 évezreddel, a kaldeusok voltak. Bizonyos azonban, hogy a babiloniaiak és egyiptomiak már 4500—3600 Kr. e. sekélyjáratu H.-kkal birtak, melyekkel evezők, kedvező szél esetén vitorlák segélyével is folyókon és a tengerpart mentén közlekedtek; *5. ábránk* egy *babiloni* folyamhajót mutat, mely egy Ninivében talált ködombormű után van vázolva. E H. már félreismerhetetlenül hadi-H., 2 sor evezővel egymás fölött, a fedélzeten harcosokkal, kik pajzsaikat a párkány mentén egymáshoz illesztik s ekkép oldalvértet alkotnak; az árboc egy vitorlafa mentén felgöngyölt vitorlát hordoz, a H.-tő hegyes ékben végződik elől s ekként döfőkosként használható ellenséges H.-k oldalbadöfésére. E tipus tehát már hosszú fejlődés produktuma és az egész ó- és középkor e tipust már csak tökéletesbítette és variálta; lényegileg nem változott. Az *egyiptomiak* már a Kr. előtti XVII. sz.-ban tekintélyes hadi flottával birtak, melyet Makara-Hacso királyné a Vörös-tenger

K.-i partjára küldött ki, hol akkor a föniciaiak laktak. II. Ramses alatt a flotta állítólag már 400 H.-ra rúgott. A *6. ábrán* látható ó-egyiptomi hajó műszakilag már magas szinvonalon áll, sőt a szakszerű berendezést kecses, elegáns alkattal egyesíti. A széles harántvitorla csak hátsó szeillel volt használható, a szabadon felkunkorodó H.-végek erős kötelekkel fel voltak függesztve, a kormányzás a hajótatnál kinyúló evezővel történt, a H. két végen már kiemelkedő építmények voltak, hol a vezető személyek és a harcosok helyezkedtek el. Míg a babiloniak és egyiptomiak inkább a folyam- és parti hajózásra szorítkoztak, addig a *föniciaiak* már a nyilt tengert is felkeresték. 1500—1100 közt Kr. e. a föniciai tengeri kereskedelem Sidon városának vezetése mellett már szépen virágzott. Midőn Tyrus városa vette át a vezetést 1100 és 800 között, a föniciaiak kiterjesztették H.-járataikat a Ny.-i Földközi-tengerre, sőt már az Atlanti-oceán partjaira is. Ennek megfelelően ők eleinte csak kereskedelmi H.-kat építettek, melyek vitorlákkal, de evezőkkel is el voltak látva. A hadi-H.-kat azonban később ők sem nélkülözhették, mert a kereskedelmi terjeszkedés és gyarmatalapítás akkor is érdekellentéteket és ellentállást szült és folytonos védelmet igényelt. Hadi-H.-ik főleg az evezésre voltak berendezve, minélfogva hosszuak és nyulánkak voltak, míg a kereskedelmi H.-k alakja tömörebb, gömbölyded volt. Hogy az evezős hadi-H. mennél gyorsabban és erősebb hullámjárás mellett is haladhasson, mind nagyobb és mind több evezővel felszerelt H.-kat építettek. Igy az *ó-görögök*, kik 1000 körül Kr. e. a föniciai H.-khoz egészen hasonló H.-kat építettek, a csak 18 m. hosszú és 22 tonna vizet kiszorító, 26 egy sorban levő evező által hajtott *pentekontér*-ról csakhamar átmentek oly formákra, ahol az evezők 2, végül 3 sorban voltak egymás felett elrendezve; így keletkeztek a *dierák* és *trierák*. Utóbbiakat állítólag a korinthusiak építették először 700 körül Kr. e., de magas tökélyüket az athéniek alatt érték el, kik főleg e H.-nemmel harcoltak a perzsa és a peloponnézusi háborúkban. Bárha 1834. Pireusban 17 márványtábla került felszinre, melyek a Demosthenes-korabeli (375—323 Kr. e.) trierák felszereléséről evezőkkel, árbocokkal és más kellékekkel pontos adatokat tartalmaztak, és bárha a francia Lenormant 1852. az akropoliszi Erechtheion lépcsőin egy Phidias-korabeli (kb. 450 Kr. e.) márványdombormürészletet talált, mely egy triera oldalnézetét ábrázolta, mégis a triera szerkezete évtizedeken át tudós viták tárgya volt, mert nem tudták a trierát elfogadható módon rekonstruálni akkép, hogy 3 egymás feletti sor evezhetett volna egymás akadályozása nélkül. Sőt III. Napoleon, e vitáknak véget vetendő, Dupuy de Lôme által — Jal adatai alapján — egy trierát építtetett, mely Cherbourgban kipróbáltatván, nem vált be.

A triera rekonstruálása csak újabban sikerült Haack német hajóépítő mérnöknek teljesen elfogadható alakban. Ezt a *7—8. ábrák* mutatják be. A *7. ábrán* a triera oldalnézete és fedélzeti tervrajza látható, a *8. ábrán* pedig a keresztmetszet. E szerint a triérának tényleg 3 egymás fölötti sor evezője volt; a fedélzeten 2 sor evezős ült, a külső sor magasabban, evezői a H. oldalfalából kiugró gyámokra voltak fektetve, a belső sor a fedélzet nyílásaiban, a legalsó a fedélzet alatt ült és rövid evezőket kezelt. A *7. ábra* szerint a trierák is el voltak látva vízalatti döfőkossal, továbbá a víz felett egy az orrból előrenyúló gerendával, mely az ellenséges H. evezőinek és oldalainak összetörésére szolgált, a fedélzetnek az evezősök közötti részén, valamint elől és hátul az íjjas harcosok álltak, a peloponnézusi háború után pedig már vetőgépek és katapulták is. Az eddigi leleteket a Dörpfeld német archeológus által Pireusban felásott hajóhangáralapzatok méreteivel összehasonlítva, a trierák méretei a következők lehettek:

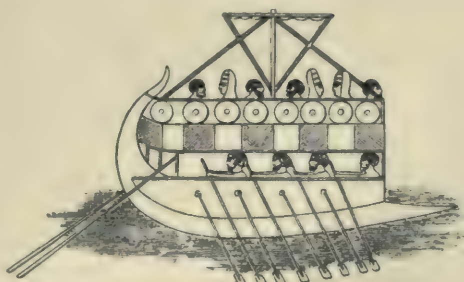
teljes hossz	36·5	m.
vízvonal hossza	35·0	»
legnagyobb szélesség	4·3	»
merülés teljes felszerelés- és személyzettel	0·9	»
vízkiszorítás	82	tonna

A görög H.-építészet evvel az adott viszonyoknak és fegyvereknek (kos, íjj, vetőgép) és az azok által megkövetelt közeli harcnak, azaz hajótusának tökéletesen megfelelő típust teremtett. Azonban, valamint napjainkban a hatalmak egymást mind nagyobb és nagyobb Dreadnoughtokkal akarják felülmúlni, úgy az ókorban is hasonló igyekezet a fürge trierák után penterákat (5 sor evezővel egymás fölött), septerákat, sőt dekerákat és még nagyobb evezős hajóóriásokat hozott létre, melyek azonban inkább egyes fejedelmeknek díszhajókul, mint a háború céljaira szolgáltak. Ilyen esetlen dísz-H. volt a szirakuzai Hiero Alexandria nevű H.-ja is (l. a *9. ábrát*), mely egy meglehetősen bizonytalan hagyomány szerint közepén egy világító tornyot és toronyalakú árbocokat hordozott. Az attikai triera legmagasabb kifejlődése idején *Karthago* már magához ragadta a nyugati Földközi-tenger fölötti hatalmat; a karthagóiak a föniciaiaktól vették át a hajóépítészet művészetét és úgy ők, mint a *siciliai görög városok*, azt tovább fejlesztették. H.-ik nagyobb méretűek, magasabbak, erősebbek és így tengerképesebbek voltak, mint az inkább parthajózásra szolgáló trierák. Szirakuza hatalmas flottaállomás volt, melynek öblét Dionysius alatt 160 H.-hangár, 2—2 H. befogadására építve, vette körül. Abban a korszakban ugyanis a használatban nem levő H.-kat felvonták a partra és lehetőleg fedél alá helyezték. E hangárok 6—7 m. széles H.-k befogadására voltak képesek. A *rómaiak* a pún háborúkig keveset foglalkoztak H.-építéssel és tengeri hadviseléssel. Midőn azonban Szicilia miatt kitört az első pún háború, csakhamar belátták, hogy flotta nélkül nem lehet Karthago hatalmát Sziciliában megtörni. A véletlen kezükre játszott az által, hogy a messinai szorosban partra vetődött egy karthagói hadi-H., melyet a rómaiak mintául használhattak fel. Szokott erélyükkel látván a munkához, már 60 nap alatt felépítettek egy 100 penteráből és 20 trieráből álló H.-hadat, melynek legénységét azalatt a szárazföldön felállított állványokon az evezésben kiképezték. Bárha a rómaiak az idők folyamán, hajlamuk dacára, kénytelenek voltak

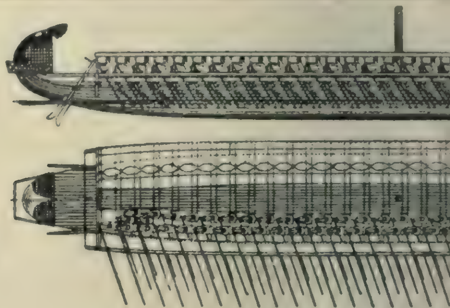
Karthago legyőzése után is tekintélyes flottákat építeni és fentartani, így Gnejus Pompejus 500 H.-val megtisztította a tengermelléket az elhatalmasodott tengeri rablóktól, mégis a H.-építészet a rómaiak révén csak keveset haladt. A tengermelléki népek, melyekkel hadat viseltek, e tekintetben, valamint a H.-zásban is felülmúlták őket, úgy hogy a rómaiak, hogy e fölényt ellensúlyozzák, kénytelenek voltak fortélyokhoz folyamodni. Ismeretes Cajus Duilius *corvus* nevű lecsapódó kamós hídja, mellyel magát az ellenséges H.-kkal összekötötte s így a harcot úgyszólván szárazföldi kézitusára változtatta át, miben a római katonák képzettebbek voltak. Hasonlóan fortély által győzte le Julius Caesar a veneteket a gall háborúk folyamán. A venet H.-k igen erős és magas falazatu, gyors vitorlások voltak, melyeknek sem az oldalbadöfés nem igen ártott, sem az alacsony római hajókról megcsáklyázhatók nem voltak, különösen mozgás közben. Julius Caesar tehát, kinek a Loire torkolatánál épített H.-iról sajnos ő maga sem közöl közelebbi adatokat, hosszú póznák végére erősített éles sarlókat készíttetett, melyekkel a közeli harcban a venetek vitorláinak köteleit elvágatta, úgy, hogy azok a fedélzetre estek, nagy zavart okoztak és a venet H.-k mozgató eszközüktől így megfosztatván, a rómaiak által a H.-tusában legyőzettek. Többet tudunk a későbbi *liburnákról*, melyekkel már Octavianus harcolt Actium mellett s amely tipusról különösen a Claudius és Domitianus alatt vert érmek hű képet nyujtanak. Mint a *10. ábra* mutatja, ezek magas párkányzatú s minden esetre tengerképes H.-k voltak, egy sor evezővel és egy nagy vitorlával; az árbocon egy kosár volt, melyből harcosok nyilakat lőttek v. köveket dobtak az ellenséges hajó fedélzetére. Sajátságosak a hattyunyakszerű végek; elül és hátul döfőkos van. A H.-építés a népvándorlás alatt még a keletrómai birodalomban is annyira hanyatlásnak indult, hogy Justinianus alatt (527–565.Kr.u.) Narses képtelen volt seregét az Adrián át Olaszországba szállitani, mert nagy H.-k alig voltak. E sötét korszak csak az *arabok* hódításai folytán virradt új kulturára, kik elfoglalván a Földközi-tenger D.-i, K.-i és Ny.-i mellékét, új művelődés terjesztőivé és ápolóivá váltak, hatalmas lendületet adván az összes tudományoknak, művészeteknek és általában az összes emberi tevékenységeknek. A H.-építés új virágzása is nekik köszönhető, mint akik hódításaikban és kereskedelmi terjeszkedésükben — az arabok jóval Marco Polo előtt elérték a Vörös-tengerből elindulva Kelet-Indiát és Kinát — a flottát nem nélkülözhették. A föníciai parti városok meghódítása után előbb monereket s triereket, később azonban a görögök által *dromónesz*-nek (l. o.) nevezett hadi-H.-kat építettek, melyeket az attikai triera és a késő római liburna egyesítéséből alkottak. Ezek evezős H.-k voltak 1 vagy 2 evezősorral és alakjukra nézve valószinüleg hasonlók a későbbi arab *dzsauokhoz*, melyeknek messze kiugró orrozatuk volt az elővitorlák kényelmesebb kezelhetése és a tengeri rablásnál alkalmazott csáklyázás céljára; a dzsauoknak 2 árboca volt, mindegyiken 1–1 rézsutos vitorlafára erősített ú. n. latin vitorlával. Bárha az arab flottákat Konstantinápoly előtt a bizánciak által alkalmazott ú. n. *görög tűz* ismételten elpusztította, mégis évszázadokon át az arabok majdnem korlátlanul uralkodtak a Földközi-tenger felett, míg végre 1000 körül Kr. u. a felvirágzó felsőolaszországi köztársaságok: Venezia, Genova és Pisa magukhoz ragadták a hatalmat. Az ezen új hatalmi gócpontokból kiinduló tengeri kereskedelem és a vele egybekötött hadjáratok a H.-építésnek hatalmas impulzust adtak. Igy fejlődött ki a velencei *gálya* (l. a *11. ábrát*), mely a nagyobb *galeassza* és *gallionéval* a középkori földközi-tengeri flották tipikus alkotórésze volt. Ezek is lényegileg még evezős H.-k voltak, mert a velencei és genovai H.-zás is csak a Földközi-tenger mellékére kiterjeszkedő parti H.-zás volt. Az oceánra nem bocsátkozhattak, már csak azért sem, mert a delejtűnek mint hajótájolónak alkalmazása csak a XIV. sz. folyamán terjedt el.

A föniciaiaknak az Északi-tengerre kiterjesztett járatai dacára ott és a Keleti-tengeren egészen függetlenül és már igen korán fejlődött ki a H.-építés. A római történészek szerint a *germánok* evezős H.-kat használtak, mivel megegyezőleg egy, az Alsensund lápjában Nydam mellett talált s most a kieli hazai régiségek muzeumában őrzött ó-germán H., melynek építése körülbelül 300-ra (Kr. e.) tehető, csakis evezésre van berendezve. Az északi tengerek merész tengerésznépe, a *vikingek* szintén még főleg evezőkkel hajtották járóműveiket, azonban a H. közepén felállított árboc már egy haránt állítható, tehát csak hátsó szél mellett használható vitorlát viselt. A Sandefjord lápjában talált s most a krisztiániai néprajzi muzeumban kiállított *viking*-H., melyet a *12. ábra* mutat be, a maga nemében tökéletes s emellett művészi eleganciával kidolgozott H. Ez nemcsak parti hajózásra volt alkalmas, hanem biztosan és könnyedén szelte az oceán magas hullámait is. Ily hajókon kelt át Vörös Erik 986. Norvégiából Grönlandba, valamint Hódító Vilmos 1066. Angliába. E tipus tengerképességének bizonyítására egy, egészen a krisztiániai viking-H. mintájára épült járómű 1894. a chicagói világkiállítás alkalmából csakis 13 főből álló személyzettel vitorla alatt átkelt az Atlanti oceánon.

A *Hanza-városok* felvirágzása újabb lendületet adott az északi H.-építésnek is. Nagyobb H.-kat építettek, mint a vikingek, a H. elejét és tatját magas építményekkel látták el a harcosok és a hajóvezető számára, magasabb párkányzatot építettek és 2 majd 3-ik árboccal látták el a H.-t, mely árbocok mindegyike 1—1 négyszögletes, a leghátulsó árboc pedig egy latin (3 szögletes) vitorlát hordozott; orrmányárbocot is alkalmaztak, bár egyelőre vitorla nélkül; az árbocok sudarai kosarat hordoztak, honnét, mint a liburnák árbockosaraiból, nyilakat, köveket hajitottak. E tipust *koggé*-nak nevezték. A *13. ábrán* ilyen *hanza-kogge* van ábrázolva. E főleg már vitorlázásra berendezett H.-nak úgyszólván korszakalkotó újítása azonban a *kormánylapát* alkalmazása volt az addig mindenütt használt kormányevezők helyett. Csak a hosszú és erős, előrenyúló fogantyúval ellátott kormánylapáttal lehetett annyi erőt kifejteni, hogy az *oldalszéllel* vitor-

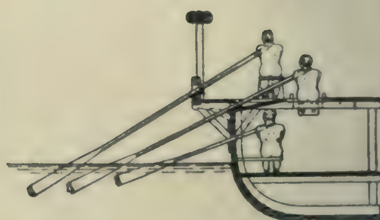
5. sz. ábra. Babyloni folyamhajó.

7. sz. ábra. Attikai

11. sz. ábra. 16. századbeli gálya.

8. sz. ábra. Az evezősök elrendezése az attikai trierán.

12. sz. ábra. Viking hajó.

6. sz. ábra. Ó-egyiptomi hajó.

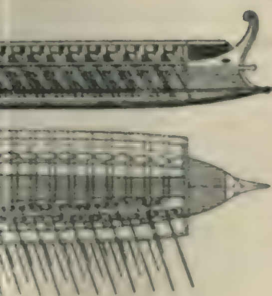
13. sz. ábra. Hanza-Kogge.

17. sz. ábra. »Victory«, Nelson tengernagy vezérhajója (1765).

14. sz.

OK I.

9. sz. ábra. Szirakuzai Hiero hajója.

18. sz. ábra. Vitorlás korvetta (1843).

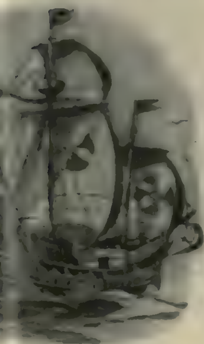
15. sz. ábra. «Henry Grace à Dieu», VIII. Henrik korabeli 2 ütegfedélzetes sorhajó (1512).

10. sz. ábra. Római liburna.

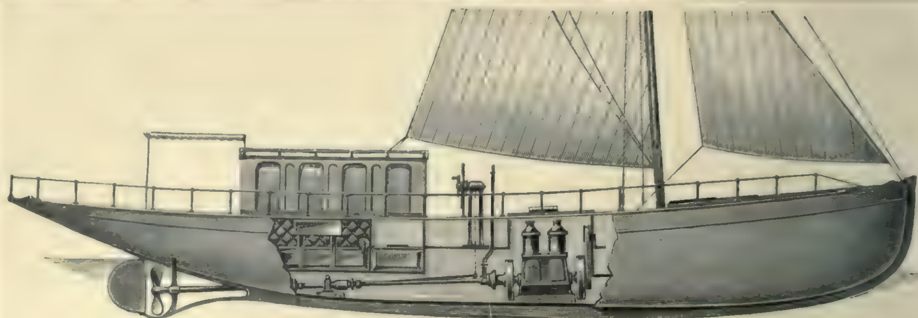
16. sz. ábra. «Royal Sovereign», 3 ütegfedélzetes angol sorhajó (1637).

...umbus «Santa Maria» nevű karavellája.

19. sz. ábra. «Saida» osztrák-magyar csavaros fregatta.

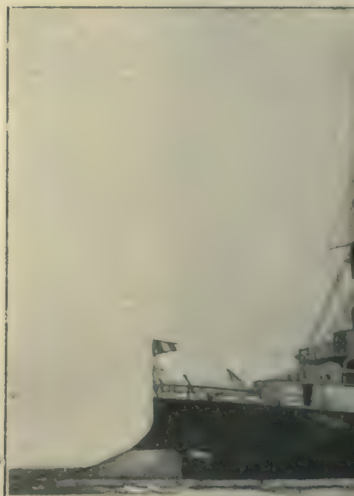
25. sz. ábra. Mótoros jacht hosszmetszete.

27. sz. ábra. »Viribus Unitis« osztrák-magyar 20300 tonnás csatahajó.

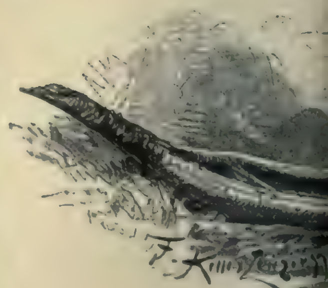

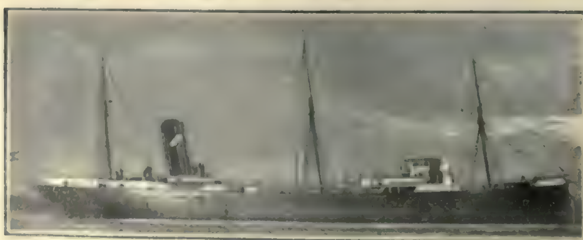
23. sz. ábra. Jégtörő hajó.

20. sz. ábra. Modern ötárbocos vitorlás acélhajó.

22. sz. ábra. Árúszállító gőzhajó.

2. sz. ábra. Ausztráliai ben

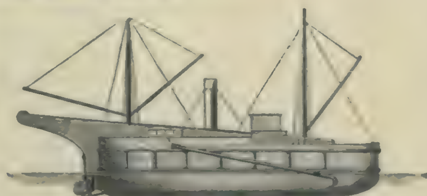
1. sz. ábra. Eszkimó kajak.

21. sz. abra. Nagy modern személyszállító gőzhajó.

abra. Kos-hajó.

24. sz. ábra. Emelőhajó.

4. sz. ábra. Fidzsi-szigetek lakóinak vitorlás ikercsónakja.

ak fakéreg-csónakja.

3. sz. ábra. Salamon-szigeti benszülöttek csónakja.

lázó H. nem tért el irányából. Midón a Hanza járatait a Földközi-tengerre is kiterjesztette, e célirányos berendezés ott is ismertté vált és ennek révén elterjedt a vitorlázás. Viszont az északiak megismerték a gályákat. E korszakban, midón meg lövőfegyverek nem szerepeltek, tehát a tengeriharc még mindig közeli harcból, H.-tusából állott, e célra a széltől független, mozgékony evezős gályák sokkal alkalmasabbak voltak, mint a nehézkes vitorlás H.-k. Igy mindkét tengeren elterjedtek a vitorlások és az evezősök, a messzejáratú kereskedelemre inkább előbbiek, a harcra inkább utóbbiak, de vitorlásokkal vegyest szolgáltak. Igy Oroszlánszivü Richárd 1190—99-ig tartó keresztes hadjáratára 150 vitorlás hadi-H.-t és 50 gályát vitt magával. A Sluys melletti tengeri csatában (1340), hol az angolok már majdnem kizárólag vitorlák alatt hadakoztak, a franciák nagyobb számú vitorlások mellett genovai gályákat is alkalmaztak.

A majdnem kizárólag vitorlás H.-kat alkalmazó korszak kialakulását a *lövőfegyverek* feltalálása idézte elő, egyetemben az azt követő nagy *tengerentúli felfedezésekkel*. Az első lövegek a XIV. sz. elején állíttatnak fel H.-kon, de csak a XV. sz. folyamán terjedtek el általánosan, miért is hatásuk a H.-építésre eleinte csekély volt, utóbb azonban egészen új tipusokat hoztak létre. Eleinte csak a H. kiemelkedő orr- és farépítményein helyeztettek el, később azonban alkalmazásuk nagyobb számban, tehát a H. oldalainak mentén is kivánatossá vált; de ez csak az evezők elhagyásával vált lehetővé. Igy aztán mind több vitorlával ellátott H.-t építettek. Még Columbus *karavellái* is, melyekkel Amerikát felfedezte (l. a *14. ábrát)*, igen szerény méretű, 30—40 m. hosszú H.-k voltak. A tengerentúli új világ felé megindulό, mind sűrűbb H.-zás erős, nagy H.-kat kívánt meg. Ugyanily irányban hatott *Descharges* francia építőmester felfedezése, ki oly *lövegréseket* szerkesztett a H. oldalfalaiba, melyek vízmentesen elzárhatók voltak. Ez lehetővé tette *oldalütegeknek* egészen alacsonyan a víz szine felett és fedélzet alatt való felállítását és *több egymás felett levő ütegnek elhelyezését*. Minthogy ezáltal a H. fegyvereinek zöme az oldalakon volt felállítva, megváltozott a harcászat is: a H.-k nem egymás mellett rontottak neki az ellenségnek, keresve a H.-tusát, hanem egyelőre ágyúlőtávolságra az ellenségtől, egymás mögött haladtak rendezett *csatasorban*. Ezért a 2 v. 3 egymás feletti üteget, tehát legtöbb löveget hordozó H.-kat *sor-H.-nak* nevezték el. Ilyenek a *15. ábrán* feltüntetett «Henry Grace à Dieu» VIII. Henrik korabeli (1512) két ütegfedélzetes angol sor-H., valamint a *16. ábrán* látható «Royal Sovereign» 3 ütegfedélzetes angol sor-H. 1637-ből. E nehéz csata-H.-kon kívül a felderítésre és kobozásra könnyebb, gyorsabban vitorlázó *fregattákat* is alkalmaztak a flottákban, valamint még kisebb *korvettákat*, melyeknek egyetlen ütege v. fent a fedélzeten v. az alatt volt felállítva s e szerint fedett v. fedetlen korvettáknak neveztettek. Mind e H.-tipusok az orrmányárbocon kívül többnyire 3 árbocot hordoztak, mindeniken 3—5 vitorlával s azonkívül ág- és tarcs-vitorlákkal.

Ily H.-kból állott még Nelson flottája is, midőn 1805. a szintén csupa sor-H.-kból és fregattákból álló egyesült francia és spanyol flottát Trafalgar fok közelében legyőzte (l. a *17. ábrát)*. Sőt még történt ezután is kizárólag a vitorla használata mellett vívott tengeri ütközet: 1827. Navarino mellett. Azonban már akkor a XIX. sz. elején feltalált *gőz-H.* bebizonyította használhatóságát s kezdett tért hódítani. Még építettek ezután is kereskedelmi és hadi vitorlás H.-kat (pl. még 1850. a 130 ágyús Duke of Wellington angol sorhajót), azonban a gőz, mely századok multán megint visszaadta a H.-knak az evezősök óta elveszett szabad mozgékonyságot, mindinkább kiszorította a vitorlát. Eleinte a gőzgép csak mellékes hajtóeszköz volt a H.-kon, melyek főleg vitorlák alatt haladtak, miért is megtartották teljes árbocozatukat, valamint tömör, telt idomaikat (l. a *18—20. ábrákat)*. Mindinkább azonban a gőzgép mint biztos és olcsó (mert időt kímélő) hajtókészülék kerekedett felül, a vitorla vált mellékessé és jelenleg mindinkább eltűnik még a kereskedelmi flottákból is. Teljes mellőzése még a parti és a kéjhajózásban (jachtok, kutterek) is valószinüleg már csak rövid idő kérdése.

A *gőzhajók (21—24. ábrák)* fejlődését l. *Gőzhajó* alatt.

A gőzgép alkalmazásán kívül a XIX. sz. utolsó harmadában még a vasnak és röviddel reá az *acélnak* építőanyagul való alkalmazása idézett elő nagyobb változásokat. Acélból sokkal szilárdabb és könnyebb H.-váz készíthető, mint fából, és az acélnak bármely alak adható, úgy hogy gyorsjáratu gőz-H.-k, melyek szükségképen hosszuak és elől élesen végződők, fából nem is volnának építhetők. Valószínű, hogy a *mótor* általános alkalmazása (l. a *25. ábrát)* a gőzgép helyett szintén nagyobb változásokat fog előidézni. A hadi-H.-építészet terén (l. a *26—27. ábrákat)* a H.-k *vértezése*, a *forgó lövegtornyok* alkalmazása, a *monitor* tipus, a *torpedónaszádok* és végül a *tengeralatti naszádok* fellépése okozott lényeges változásokat, melyekre nézve l. *Vérteshajók, Hajóvért, Hajólövegek, Monitor, Torpedónaszád* és *Tengeralatti naszád* címszókat.

Jogi szempontból a H.-k törvényünk szerint ingó dolgok, de az eladónak tartozásaiért, különösen a törvény által privilegiáltaknak nyilvánított tartozásokért szavatolnak. Hasonlít tehát bizonyos tekintetben a H. helyzete az ingatlanokéhoz.

2. *H.*, a keresztény templomépítészetben az egyháznak jelképesen a H.-hoz való hasonlításából eredő elnevezés, a templom belső légterének ama részét jelenti, amely a toronytól, illetve főbejárattól a főoltárig terjed, a hívők befogadására szolgál s magában foglalja a szószéket és az orgonát is. Alaprajzilag a H.-t a főfalak, v. pillér- és oszlopsorok s az ezeken nyugvó boltozatok határozzák meg, s ha ezek tengelye párhuzamos a templom főtengelyével: *hossz-H.-nak*, ha arra merőlegesek: *kereszt-H.-nak* nevezzük. Az egymásmellé párhuzamosan elhelyezett H.-k száma szerint 1—2—3—5 H.-s templomokat különböztetünk meg. Méreteinél fogva a középső rendesen a *fő-*, a többi a *mellék-H.* Két-H.-s templomok ritkák. A katedrálisok rendesen öthajósak.

3. *H.*, *hajónyelv*, a nyomdászatban, l. *Szedőhajó.*

Hajó *Sándor*, író, szül. Budapesten 1876 febr. 11-én. Hivatalnok volt, de irodalmi sikerei után otthagyta a hivatalt, hogy kizárólag írói munkásságának éljen. Első darabjait *Dombai úr felesége* (1899) és *Éjfél után* (1900) címmel a Nemzeti Szinház adta elő; *A holnap*, továbbá *Fiúk és Lányok* c. vígjátékait a Magyar Szinház, a *Lakájok* c. vígjátékát pedig 1913. a Vígszinház hozta szinre.

Hájó, kisk. Bihar vm. központi j.-ban, (1910) 522 oláh és magyar lak., hozzátartozik Püspökfürdő (l. o.); u. p. Félixfürdő, u. t. Nagyvárad, nyáron Püspökfürdő.

Hajóács van vitorlás hajókon és hajógyárakban.

Hajóalkusz (ném. *Schiffsmäkler)*, aki az árúknak tengeren szállítását iparszerüleg közvetíti.

Hajóalmester, l. *Hajómester.*

Hajóátkutatási jog (franc. *droit de visite, droit de recherche).* Az állam hadihajói béke idejében csak külön szerződések v. nemzetközi egyezmények alapján vannak jogosítva arra, hogy más államok kereskedelmi hajóit átkutathassák, azaz megvizsgálhassák, milyen személyek és milyen rakomány van az illető hajón. Ebből a szempontból a következő nemzetközi egyezmények jöhetnek figyelembe: 1. a rabszolgakereskedés meggátlására Brüsszelben 1890. júl. 2. kötött egyezmény (1892:IX. t.-c.), amely szerint a szerződő hatalmak jogosítva vannak 500 tonna tartalmon alul lévő minden hajót átkutatni, amellyel a gyanus zónában találkoznak, ha erre a gyanus hajó állama őket külön feljogosította; 2. az 1882 máj. 6. Hágában létrejött halászati egyezmény, amely szerint a szerződő felek hadihajói fel vannak jogosítva az Északi-tengeren halászó hajókat átkutatni abból a célból, hogy a személyzet által elkövetett bűncselekményeket, ha a halászat űzésére vonatkoznak, megállapítsák; 3. a tengeralatti kábelek védelme céljából 1884 márc. 14. Párisban kötött egyezmény (1888. X., XI., XII. t.-c.), amely szerint a szerződő felek az egyezmény ellen vétő hajókkal szemben hasonló jogot gyakorolhatnak; 4. a korcsmahajók visszaéléseinek meggátlására Hágában 1887 nov. 16. kötött egyezmény, amely szerint a szerződő felek hasonló jogot élveznek, mint a hágai halászati egyezmény szerződő hatalmai. Háborúban a hadviselő felek nemcsak az ellenfél kereskedelmi hajóit, hanem a semleges kereskedelmi hajókat is átkutathatják (l. *Tengeri háború, Londoni tengeri hadijogi nyilatkozat).* A londoni nyilatkozat 63. cikke szerint a jogszerűen gyakorolt átkutatási joggal szemben kifejtett ellentállás a kereskedelmi hajó lefoglalását vonja maga után, melynek rakománya úgy tekintetik, mintha ellenséges hajó rakománya lenne, sőt a hajóskapitánynak s a hajó tulajdonosának árui is ellenséges árukként jönnek számba. L. még *Hajókiséret.*

Hajóbak v. *kötélbak*, l. *Bak.*

Hajóbalesetbiztosítás, l. *Biztosítás* (szállítmánybiztosítás).

Hajóbér (ol. *nolo)*, a bérbe vett hajó után fizetendő bérösszeg. Irányadó a bérszerződés. Bizonyítására a bérszerződés v. a hajófuvarlevél (l. o.) szolgál. Meghatározható az egész hajó v. egy része után, egész utazásra v. meghatározott időre s másképen, ha a hajóbérlet hónapszámra szólt.

Hajóbérlet (ol. *contratto di noleggio)*, megkülönböztetendő a chartertől (l. *Charte partie)*, mert a H.-nél a hajó birtoka és a hajó fölötti hatalom átszáll a bérlőre, akinek nevében a hajóparancsnok jár el, míg az egész hajóra kötött árúfuvarozási ügyletnél a hajóparancsnok a hajótulajdonos nevében jár el.

Hajóbiztosítás, l. *Biztosítás* (szállítmánybiztosítás).

Hajócímer, ékesség a hajó orrán, mely rendesen a hajó védszentjét vagy azon egyént ábrázolja, akiről a hajó nevét kapta. H. inkább csak vitorlás hajókon szokott lenni.

Hajócsapat (ném. *Geschwader)* elnevezés alatt az osztrák-magyar haditengerészetben oly harcászati kötelék értendő, melyben csatahajókból alkotott hajóosztályok (l. o.) egyéb hajónemekből képzett osztályokkal egyesíttetnek.

Hajócsavar, l. *Gőzhajó.*

Hajócsiga (ném. *Schiffskreisel)*, oly készülék, mely a hajónak egyik oldalról a másikra való dülöngését van hivatva mérsékelni. Egy Cardan-féle felfüggesztésben (l. o.) levő, megfelelő súlyú csigát (gyroscop) úgy helyeznek el a hajó belsejében és annak hossztengelyében, hogy tengelye az utóbbira merőleges. A csigát egy gőzturbina v. dinamógép igen gyors forgásba hozza, minek következtében a csiga tengelye helyzetének minden megváltoztatása ellen megfelelő ellenállást fejt ki, melyet tőle átvesz a hajótest. Ez tehát a meglévő állékonyságán felüli ellenállást fog tanusítani a hullámok okozta dülöngés ellen. Egyelőre csak egy 60 tonnás járóművel, melybe egy 480 kg. nehéz H. volt beépítve, tettek kisérletet. Csak az ezután nagyobb hajókkal következő kisérletek fogják bebizonyítani, hogy a H. alkalmas eszköz-e a hajómozgások mérséklésére, mi a tengeri betegség szempontjából, hadihajókon pedig a lőszabatosság szempontjából fontos.

Hajócsúszda (ném. *Helling)*, ferde sík 1:10—1:20 eséssel, melyen a hajó épül; a H. fejét gyakran úszó pontonnal elzárják, melyet a hajó vízrebocsátása előtt eltávolítanak. Nagy hajógyárak fedett H.-val vannak ellátva, mely az építési anyag emelésére futódarukkal van berendezve.

Hajóégés, a hajókon előforduló tűzeset. Többnyire a hajókazánok közelében, vagy pl. kőszén-, jutaszállító hajóknál a kőszén, juta öngyúlása folytán, a rakodóban szokott keletkezni és ha gyorsan elejét nem veszik, a hajóra végzetessé válhatik. Addig, amíg a tűz kisebb mérvű, annak elfojtását az ily esetre előzetesen beosztott legénység a hajón található fecskendőkkel kisérelheti meg, főleg arra törekedvén, hogy a tűz oly hajórészek felé ne terjedhessen, ahol tűzveszélyesebb anyagok, ú. m. kőszén, petroleum, gyapot, fa, stb. rakományok vannak, v. ahol a hajót mozgató és kormányozó gépek vannak elhelyezve. A tűz zárt helyen pusztítván, nemcsak a hőséggel, hanem a füsttel is számot kell vetni, miért is légzőkészülék alkalmazása igen előnyös. Ha a tűz oly mérveket öltött, hogy a hajó többé meg nem menthető, akkor

első sorban a rajta levők megmentéséről kell gondoskodni, másodsorban pedig — ha a hajó kikötőben állván, más hajókra, vagy kikötői épületekre veszélyes lehet (pl. petróleumrakománya miatt) — vontató gőzös által a szabad tengerre vontatandó. Némely esetben a nagyobb mérveket öltött H. eloltása is sikerülhet, ha pl. valamely tüzoltoság más hajókon, csonakokon segélyül jön, az ezen hajókon felállitott és nagy viztömegeket szolgáltató fecskendők sugarait az égő hajóra átvezeti és oly erővel tud fellépni, mely az égés elfojtására kivántatik; így pl. 1893. sikerült Fiuméban egy már majdnem teljesen lángba boruló gőzhajót megmenteni. Újabban a H.-ek elfojtására fojtógázokat (kén, nitrogén, szénsav) fejlesztő készülékeket rendeznek be, amelyekből a levegőnél nehezebb gáz csővezetéken át vezettetik az égő hajórészbe és kiszoritván a levegőt, az égést is lehetetlenné teszi. Bréma kikötőjében pl. van egy mentőhajó, amelyen a nagy szivattyu mellett ilyen Clayton-féle készülék is van. Ez eljárásnak előnye még az is, hogy az árú nem megy tönkre (mint a víztől) és a hajó dezinficiáltatik is (patkányok, férgek elpusztulnak).

Hajóegészségügy (ném. *Schiffshygiene)*, a hajón teendő mindazon egészségügyi intézkedéseknek összessége, melyek a hajószemélyzet jó egészségi állapotának fentartását biztosítják s így elsősorban a ragályos betegségeknek (mint pestis, kolera és sárgaláz) fellépését, illetve tovaterjedését megakadályozzák. Ehhez képest a H.-be sorolandók: a hajószemélyzet és utasok elhelyezésére és ellátására vonatkozó előírások, az egészségre ártalmas hatású rakományok felvételére és szállitására vonatkozó tilalmak, a hajó szellőztetésére, megvilágitására, tisztántartására és esetleges fertőtlenitésére vonatkozó rendelkezések stb. A H. keretébe tartozó előírások természetesen igen eltérők, aszerint, hogy árú- vagy személyszállitó, hadi- vagy kereskedelmi hajóról van-e szó. Mindazonáltal különösen a ragályos betegségek elleni védekezés szempontjából úgyszólván az összes tengeri államokban egyöntetü rendelkezések vannak érvényben, melyek főleg az illető ragályos betegség által fertőzött kikötőben tartózkodó vagy ily kikötőből más, egészséges kikötőbe érkező hajókon foganatositandó fertőtlenitési eljárást szabályozzák. A három legelterjedtebb s legveszélyesebb ragályos betegség, a pestis, kolera és sárgaláz elleni nemzetközi védekezést részletesen megállapitó rendelkezéseket az 1903. évi párisi nemzetközi egyezmény tartalmazza. A kérdéses egyezmény a legutóbb 1912. s 1913. Párisban tartott egészségügyi kongresszus alkalmával gyökeresen átdolgoztatván, az új egyezmény előreláthatólag rövid időn belül életbe fog lépni.

Hajóeladás, a hajótulajdon átruházásának egyik módja. Jelenlegi jogunkban létrejöttéhez nem kell írásbeli szerződés. Nagy Ferenc tervezete szerint (12. §.) a hajó tulajdonjogának átruházására vonatkozó szerződés írásban kötendő.

Hajóemelés. Elsülyedt v. megfeneklett hajók felemelésével külön *hajómentőtársulatok* foglalkoznak, melyek megfelelően kiválasztott kikötőben külön e célra berendezett mentőhajókat tartanak; ezeket oda irányítják, ahol vmely hajó megfeneklett v. elsülyedt. E mentőhajók igen erős szivattyukkal vannak ellátva, melyek az elsülyedt hajóból a vizet kiszivják és így a H.-t lehetővé teszik. A legtöbb esetben búvárokat kell leküldeni, kik láncokat v. igen erős acélsodronyköteleket húznak át a hajótest alatt. Minthogy búvármunkálatok 30 m.-nél mélyebb vízben már kockázatosak és általában legfeljebb 50 m. mélységig s csak akkor hajthatók végre, ha a tengerfenék eléggé szilárd és felette nem folynak erős áramlatok, ennélfogva H. csak aránylag csekély mélységből lehetséges. Miután a búvárok az elmerült hajó összes nyilásait elzárták v. a hajóra vízhatlan faaknát épitettek fel a víz szinén felülig, a hajó kiszivattyuztatik, azután lehetőleg a víz szinéig emeltetik. Ez utóbbi célra sajátszerü *kompok* szolgálnak, melyek rekeszekre vannak osztva, hová vizet bocsátanak be, míg a komp néhány méterrel mélyebbre sülyed, mint rendesen; ha most az elsülyedt hajó alatt áthúzott láncok és kötelek két végét, feszesre meghúzva, ily kompokhoz erősitik és a kompokból a vizet kiüritik, a hajó felszáll. Újabb időben az emelést nem ily kompok, hanem erős darukkal ellátott *emelőhajók* (l. a *Hajó* cikkhez csatolt *II. képmelléklet 24. ábráját)* v. *mentő dokkok* végzik. Ily mentődokk van alkalmazva pl. a Vilmos császár-csatornában. E dokk 2 úszó pontonból áll, vízhatlan rekeszekkel, melyek vízzel megtölthetők és mótoros üzemü szivattyukkal kiüríthetők. A 2 ponton vasszerkezettel össze van kötve. A dokk sülyesztett helyzetben a felemelendő hajó fölé megy, mellyel erős kötelekkel összeköti magát; a pontonokban lévő víz kiszivattyuzása által a hajó a 2 ponton közé emelkedik. Végül az ekkép némileg felemelt hajót egy kikötőbe vontatják, hol úszó dokk vagy úszó daruk segélyével teljesen kiemelik. Oly kikötőkben, hol az apály és dagály közt nagy a különbség, ezt a körülményt fel lehet használni a H.-re. Az elsülyedt hajót apály idején kötik össze a mentőhajóval, komppal v. dokkal s a láncokat és köteleket megfeszitik. A beálló dagály felemeli a mentő járóművekkel együtt a rajta függő hajót is. Kompok helyett ú. n. *tevéket* is lehet alkalmazni: ezek vaslemezekből légmentesen készitett ládák, melyek kellő számban, kötelek- és láncokkal a hajóhoz kötve, azt fölemelik. Ily tevék a folyamhajózásban arra is használatosak, hogy erősen rakodott, mély járatú hajókat annyira emeljenek, hogy sekély vízrészeken is áthaladhassanak. Partra v. zátonyra felfutott hajónál is a mentés főleg emelésből áll. Ha azonban a hajó alatti fenék puha iszap v. homok, akkor a hajót mélyebbre is lehet sülyeszteni felszabadítás céljából, azáltal, hogy két kotróhajó közül az egyik igen erős szivattyuk vízsugarával a hajó alatti fenékanyagot felkavarja, míg a másik azt felszivja.

Ide vág a tengeralatti naszádok épitésével foglalkozó (amerikai) Lake-cég azon vállalkozása, hogy az ang. «Lutine» hadihajót, mely 1799. Terschellingnél, a Zuider-tó bejárata előtt 29 millió korona értékű arany- és ezüstrúddal elmerült, a homokból kiássa és a kincseket felszínre hozza. A külön e célra épült hajó egy búvárharangszerű tengeralatti dolgozókamrával van ellátva, mely sűritett levegőüzemre van berendezve és fény-

szóróval felszerelve; a búvár egy zsilipes ajtón ki- és bejárhat. E kisérlet után a hajó a gyöngyhalászatnál fog alkalmaztatni.

Újabban a H. még nagyobb jelentőséget nyert azáltal, hogy az összes haditengerészetek mind több és több tengeralatti naszádot építenek. E járóművek még messze vannak a megbízhatóság kellő fokától és balesetek, melyek a naszád nem szándékolt elmerülését okozzák, gyakoriak. (Pl. a franc. «Pluviose» 1910 máj. 26., a ném. «U3» 1911 jan. 17. stb.). Ezért már néhány haditengerészet egész különleges mentőhajókkal v. dokkokkal látta el magát e naszádok felemelésére. A naszádok is az emelés és mentés megkönnyítésére többféle berendezésekkel vannak ellátva, milyenek: nagy karikák az oldalokon kötelek befűzésére, emelő bóják, melyek önműködőleg felbocsáthatók az elsülyedt naszádról stb.

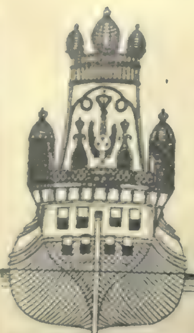
Hajóemelő mű, l. *Kamarazsilip*.

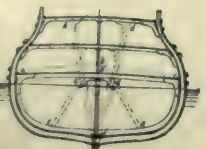
Hajóépítés (l. a *képmellékletet)*, az a tudomány, mely matematikai és fizikai, főleg mechanikai alaptételeket állít fel a hajók építésére. E tudomány csak a XVIII. sz. óta létezik, addig a H. empirikus tudás volt, a hajóácsoknak tapasztalatokon alapuló mestersége. A H. elméletét Chapman svéd tengernagy dolgozta ki s azóta számos tudós és technikus által minden részletében megállapíttatott. Mielőtt egy hajó építtetik, a hajóépítő mesternek az általános és különleges feltételeknek egész sorozatát kell tekintetbe vennie; az általánosak közé tartoznak: megfelelő úszóképesség, a szerkezet szilárdsága, állékonyság (l. *Hajó)*, tengerképesség, lakhatóság és egyebek; a különleges feltételek, melyek minden egyes esetben a hajó rendeltetésének megfelelőleg a hajótulajdonos által állapíttatnak meg, főleg a következők: a hajó nagysága, kifejezve a vízkiszorítás (déplacement) által tonnákban, kereskedelmi hajókon hordképesség, hadihajókon a tüzérségi felszerelés és a vért, hajósebesség, továbbá az a berendezés, mely a rakomány különleges természetének (pl. kábel-gőzös, raktár-, kórház-, ciszternahajó) v. a személyszállítás követelményeinek felel meg; az előirányzott építési és üzemköltségek természetesen mindezre módosító befolyást gyakorolnak. Az egyes alkatrészek és a feltételeknek megfelelő mindenféle rakomány (melybe nemcsak árúk és személyek, hanem gépek, fűtőanyag, felszerelési anyag, esetleg ágyúk, lőszer stb. is bele számítandók) súlyából az építőmester kiszámítja a hajó összsúlyát és ebből a hajó méreteit, mely különben a hajó céljának megfelelően is módosul (pl. gyorsjáratu hajó keskenyebb, tehát hosszabb és az erős gépek az összsúlynak nagyobb részét veszik igénybe, mint mérsékelt sebességű hajón). A hajó formáját, vagyis vonalait és méreteinek viszonyát, még nem is oly régen csakis a hasonlócélú eddigi hajókon szerzett tapasztalatok alapján állapították meg, pl. a Normand-féle képletek alkalmazásával. Most már sokkal biztosabban járnak el az építendő hajó mintáján végzett kisérletek útján; megfelelőleg berendezett vízmedencékben a hajómintát vontatják és a vízellenállást megmérik, miből a hajó helyes alakjára lehet következtetni (hidrologikus kisérleti intézetek).

A hajó szerkezeti tervrajzai főleg a hosszmetszetekből, alaprajzok v. vízszintes metszetekből és a bókonymetszetekből (a hajó hossztengelyére merőleges síkokban) állanak. Azonkívül részletes fedélzeti és egyéb tervrajzok a hajó minden egyes részletének berendezését, természetes nagyságát, szerkezetét pontosan meghatározzák.

Mielőtt a hajó építése megkezdődnék, a tervrajzok alapján az egyes hajóalkatrészek természetes nagyságban megrajzoltatnak. Ez az ú. n. «mintapadozaton» (nagy terem, ném. Mallboden) történik, melynek fényes, feketére festett, síma padlózata nagy táblához hasonlít és amelyre az építés előrehaladottságához mérten az egyes hajóalkatrészek a természetes nagyság méreteiben felrajzoltatnak. E rajzok után készülnek a minták, modellek, hajlat-táblák stb., melyek segélyével az egyes műhelyekben a hajóváz alkatrészeit készítik. Miután azon helyek, ahol az egyes alkatrészek készülnek, sokszor nagyon távol vannak egymástól, sőt nagyobb tárgyak gyakran más hajógyárakban is készülnek, a modellek és minták stb. helyességétől függ a már elkészült alkatrészek összeilleszthetősége, amiért is nagy fontossággal birnak, mint a H.-nek előmunkálatai. A hajók a hajógyárban a sólyán a part közelében oly lejtős helyeken épülnek, ahonnan elkészülésük után könnyen a vízre bocsáthatók. Ily sólyahelyek néha fedél alatt állanak, hogy az épülőben lévő hajó némileg az idő viszontagságai ellen védve legyen. Mielőtt a H.-t megkezdenék, a sólyán egymástól bizonyos távolságra fatuskókat fektetnek, melyek a hajónak talapzatát képezik és amelyekre a hajónak legfőbb részét, az egész hajóváznak mintegy hátgerincét képező *hajótőt* (ném. Kiel) fektetik.

A tő *(1.* és *2. ábra*) az egész hajótestnek alapgerendája, mely legalul fekszik és a hajó egész hosszára kiterjed. Fahajóknál több hosszú, erős szil- v. tölgyfából készült gerendából áll, mely részek rálapolás és szögezés által egyesíttetnek. Mindkét oldalán egész hosszában ki van vájva *(1. ábra a)*, hogy abba a fenékpalánkok *(m* legalsóbb menetei) beilleszthetők legyenek. A vas-, acél- v. composit- (fa- és vas-) hajóknál a hajótő vaslemezekből és rudakból, mint külső vagy belső tő, vagy pedig mint mind a kettőnek kombinációja különféleképen készül *(2.* és *3. ábra a)*. Az elő- és fartőkék azon erős, fahajóknál több egymással egyesített részből álló vastag fák, melyek a hajó elejét, illetve hátulját elzárják és a hajótövet felfelé folytatják *(1. ábra b, c)*. Vas- és acélhajóknál a far- és előtőkék egy-egy darabból (vas vagy acél) állanak *(2. ábra c, d)*. Hadihajóknál az előtőke (orrtőke) többnyire igen erős méretekben «sarkantyut» v. «döfőkost» alkotva készül, mely az ellenséges hajó oldalfalazata ellen, mint döfőeszköz használtatik (l. a *Hajó cikk II. képmellékletének 26. ábráját)*. Vitorlás és ikercsavarhajók csak egy fartőkével birnak, míg egy csavarral biró gőzhajók két fartőkével láttatnak el, melyek közül a mellső a csavartőke, a hátulsó a kormánytőke. A bókonyok képezik a hajó bordázatát, mely a hajótőre haránt feküdvén, a hajónak alakját, formáját adja, a transzverzális összeköttetést létesíti és úgy a külső, mint belső bur-

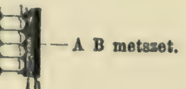

6. sz. ábra. «La Couronne» francia sorhajó tatja és főbókonya.

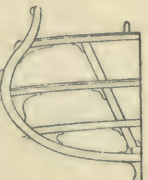

5. sz. ábra. Attikai triera keresztmetszete.

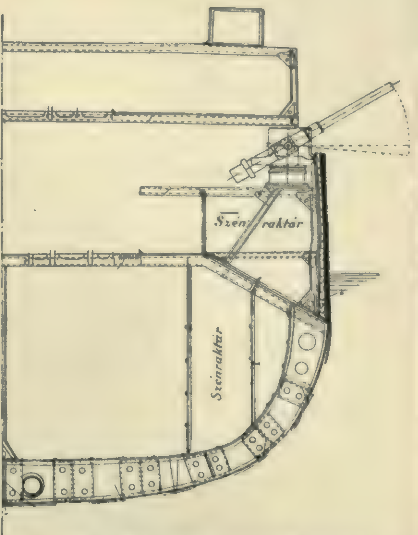

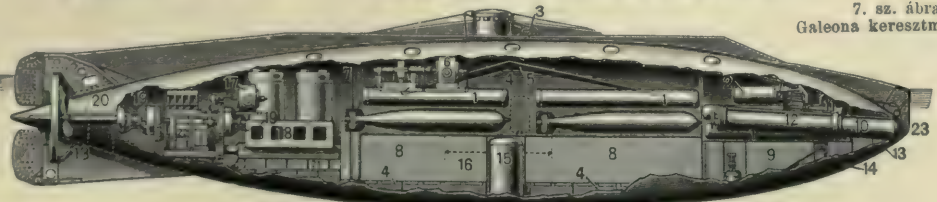
3. sz. ábra. Egy kazamata hajó főbókonya. *a* hajótő, *b* buroklemezek, *c* ellenbókony, *d* szénraktár válaszfala, *e* hosszpántok, *f* fedélzeti gerendák, *g* fedélzetpalánkok, *h* vért, *i* párnatuskók, *l* bókonyok, *v* löveg, a_3 szénraktár.

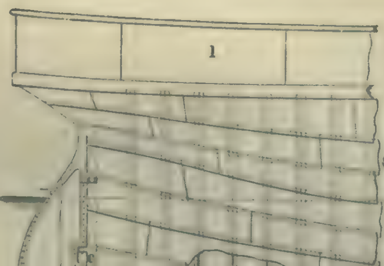
7. sz. ábra. Galeona keresztmetszete.

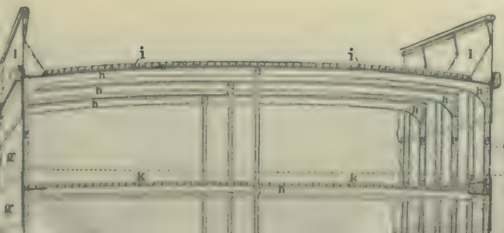

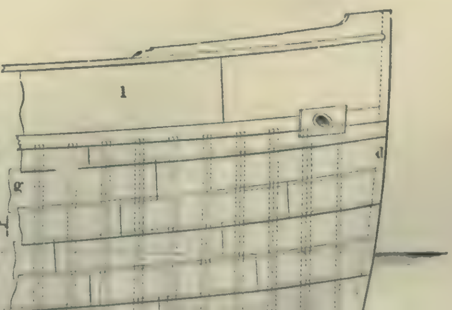
4. sz. ábra. Modern csatahajó főbókonya

8. sz. ábra. Tengeralatti torpedónaszád hosszmetszete.

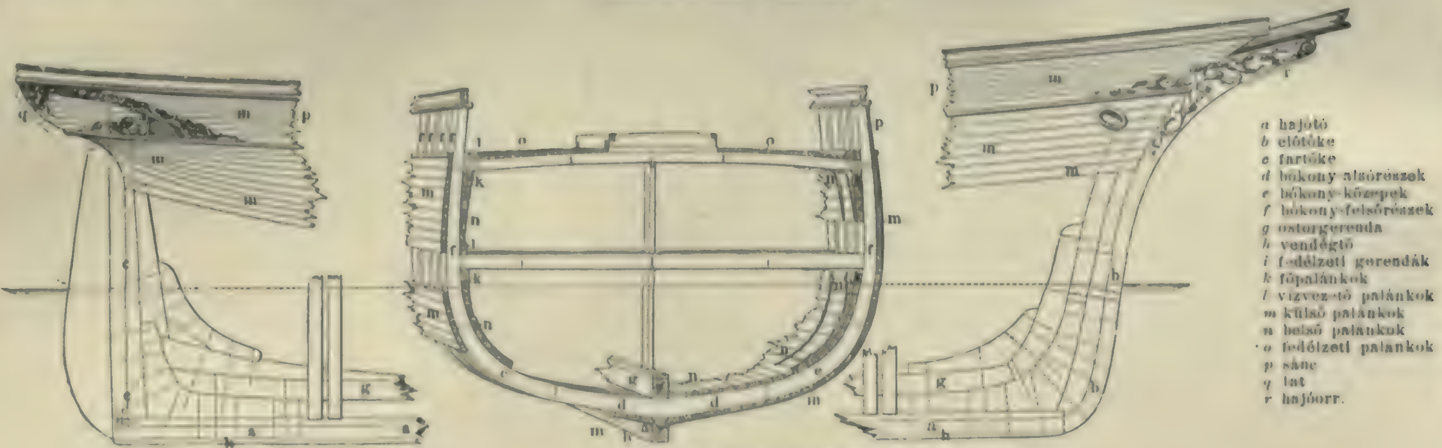

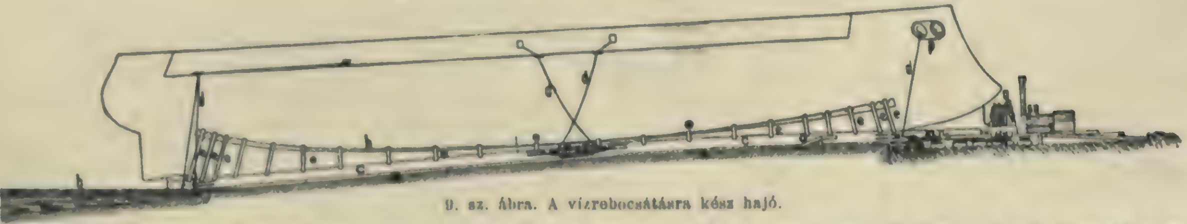
«Hajóépítés» cikkhez.

2. sz. ábra. Kereskedelmi vashajó alkatrészei.

a hajótő, *b* ostorgerenda, *c* fartőke, *d* elótőke, *e* haránt bókonyok, *f* oldal ostorgerendák, *g* külső lemezburkolat, *h* fedélzeti gerendák, *i* felső fedélzet palánkjai, *k* alsó fedélzet palánkjai, *l* sánc, *m* kormánylapát.

1. sz. ábra. Fahajó alkatrészei.

9. sz. ábra. A vízrebocsátásra kész hajó.

a sikló-pálya, *b* víz, *c* szántalpak, *d* szántalpak tartó kötelei, *e* összekötő, pecek-fák, *f* összekötő lánc, *g* csúsztató- vagy sikló-gerendák, *w* vizi- vagy nedves sikló, *h* párnázati tuskók, *i* tekercsek, *l* hajótest, *n* visszatartó lánc, *o* ellenlábas cünkök, *p* láncrészek, *q* hidraulikus gép.

konypalánkokat, deszkákat hordja (l. az *1. ábrán d, e, f, m, n)*. Fahajóknál a bókonyok mindegyike több megfelelőleg görbe fából áll (l. az *1. ábrán d, e, f)*, míg közönséges vashajóknál mint *«transzverzális bókonyrendszer»* L és T alakú vasrudakból készül (l. a *2. ábrán e* és a *3. ábrán c, l)*. Nagyobb hajók bordázatát a *«longitudinális bókonyrendszer»* szerint építik, vagyis akként, hogy a hajótőhöz hasonló és ettől bizonyos távolságokra, a hajó egész hosszában futó hosszösszeköttetéseket létesitenek, melyek a hajó hullámok által okozott esetleges megroppantásának vannak hivatva elsősorban ellentállani *(3. ábra e* hosszpántok). Ezen *hosszbordák* közé ékelt haránt bókonyrészek az egész hajóvázat több négyszögletes részre, *rekeszekre* v. cellákra osztják, melyek belső és külső burkonyzattal elzáratván (kettősfenék), vízmentes kamarákat képeznek és a hajót esetleges megsérülése esetén az elsülyedés ellen védik. A kettősfenék vagy csak a bókonyok felfelé irányuló hajlásáig terjed v. pedig, mint hadihajóknál, csaknem a vízvonalig v. az övvért ágyazatáig ér (l. a *3.* és *4. ábrát)*. Hogy a víz a kettős fenékkel biró hajónál a hajó belsejébe tódulhasson, mind a két feneknek meg kell sérülnie, különben csak a sérült rekesz telik meg vízzel, ennélfogva az ily *cella-* v. *rekeszrendszer* a hajó biztonságát és *úszóképességét* nagy mértékben növeli. Ehhez járul még, hogy a hajó belseje a vízveszély elleni további biztosítás céljából (ha mindkét fenék megsérülne) úgy keresztben, mint hosszában vastag vaslemezekből, sőt bizonyos helyeken vértlemezekből készült *válaszfalakkal* van ellátva, melyek az előbb említett rekeszektől függetlenül, megint magukban vízmentesen elzárt helyiségeket képeznek és a hajónak úszóképességét a víz betódulása esetén is (miután az lokalizálható) biztosítják. A rekeszeket és a fenékürt egy külön *csővezeték (drainage)* köti össze, hogy a betódult víz onnan góz- és kéziszivattyuk, valamint ejektorok által eltávolítható legyen (l. *Cellarendszer* és *Drainage)*.

A hajó hosszösszeköttetéseinek megerősítésére szolgál továbbá az *ostorgerenda* és az *oldal-ostorgerendák*, melyek fahajóknál egyszerű gerendákból, vashajóknál pedig vaslemezekkel készült rudakból állanak *(1. ábra g*; *2. ábra b, f)*. Gőzhajóknál ehhez még más összekötő darabok jönnek, melyeknek kizárólagos célja a hajógépeknek alapzat (fundamentum) gyanánt szolgálni, amelyre ez súlyával nehezedik. Magasság szerint a hajó nagyságának megfelelőleg egy vagy több *fedélzet* által ugyanannyi emeletre oszlik, mely fedélzetek célszerüen kihasználva, rakodó- v. lakhelyül, mindenféle gépek és szerek, ágyúk stb. elhelyezésére, de a hajótestnek további erősbitésére is szolgálnak, amennyiben a hajó két oldalfalazatát összekötik (l. bővebben *Fedélzetek* alatt, továbbá az *1., 2., 3., 4., 6.* és *7. ábrákon)*. A fedélzetet a *fedélzeti gerendák* és az azokra a hajó hosszában fektetett *fedélzetpalánkok* képezik (l. *1. ábra i, s*; *2. ábra h, i, k* és *3. ábra f, g)*. A fedélzeti gerendák egymástól bizonyos távolságra álló, a hajó egyik oldalfalától a másikig érő négyszögletes favagy I alakú vasgerendák, melyek könyökalakú vaspántokkal vagy megfelelőleg szögben vágott vaslemezdarabokkal erősíttetnek a hajó oldalfalazatához.

A fedélzetek kissé domborúan készíttetnek és pedig főleg azon célból, hogy nagy súlyokat jól elbirjanak, és hogy a hajóra csapódott vagy más módon a fedélzeten gyülemlett víz a hajó oldalfalai felé könnyen lefolyhasson és onnan a vízréseken át tovább vezethető legyen *(1. ábra, l.)*. Az egész hajószerkezet további megerősítésére (függőleges irányban) a *fedélzeti cobrok (oszlopok)* szolgálnak, melyek egymás fölé állítva, az egyes fedélzeteket és a hajó fenekét kötik össze (l. az *1.* és *2. ábrát)*. A fahajók oldalfalazatát *(hajófalazatok)* erős *fapalánkokból*, a vashajókét hosszában fektetett *vaslemezekből* készítik (l. *1. ábra m, n, 2. ábra g, 3. ábra b)*. Előbbiek olykor 3 rétegből állanak, a 2 belső 45° alatt hajlik a víz színéhez és egymást keresztezi (átlós rendszer). Az ilyen fapalánkburkolat az által lesz vízhatlanná, hogy a palánkok között lévő eresztéket kóccal kitömik és szurokkal bekenik *(dugacsolják)*, míg a vashajók lemezeinek széleit egymásra fektetve *szegecsekkel* lekalapálják. A fedélzetekben a szükségnek megfelelő számban négyszögletes nyílások (vékek) vannak, melyek lépcsővel ellátva, mint lejáró helyek az egyes fedélzetekre vagy ablak gyanánt világításra s végre rakodásra is szolgálnak.

Tapasztalat szerint a palánkok, illetve burkonyok, a furdancsféreg által megtámadtatván, igen hamar romlásba mennek, e végből a fahajók víz alatti külső felülete vékony rézlemezekkel boríttatik. E buroknak további előnye az, hogy reája kagylók és tengeri növények nem egykönnyen tapadnak, következőleg a külső fenékrész huzamosabb ideig tiszta és síma maradván, a hajó gyorsaságából keveset veszít. Vashajóknál ezen burok rendesen hiányzik s a lemezeket a kagylók és egyebek lerakodása, de főleg az elrozsdásodás ellen bemázolás által védik, mely célra többnyire arzént tartalmazó, mérges festékkeverékek szolgálnak, melyek nem sok ideig tartanak s így a hajók fenekét legalább is évente egyszer (dokkban) le kell kaparni s újra befesteni. E költséges műveletet elkerülendő, megpróbálták a rézburoknak előnyeit a vashajóknál is értékesíteni, még pedig akkép, hogy a hajónak külső burkonylemezeit, amelyek a vízzel közvetlen érintkezésben vannak, még fapalánkokkal borították, melyre aztán a rézburok jött, v. pedig a burkonylemezeket mellőzték és a vasbordázatra egy vagy két rétegben fapalánkokat szögeztek. Ez utóbbinál tehát fa és vas együttesen jön használatba, amiért is az ily módon épített hajókat vegyes- v. compositrendszer szerint épített hajóknak hívják. A hajó többi főalkatrészei: a *kormány* (l. o.), a gőzgépek (l. *Gőzhajó*) v. mótor (l. *Mótoros hajó)*, a kazánok (l. *Gőzhajó)*, a csavarok (l. *Gőzhajó)*, a szénraktárak, melyek a hajó oldalai mentén elhelyezve a hadihajókat némileg az ellenséges lövedékek ellen is védik (a vérttel együtt), a többi raktárak és az árbocok (l. *Árboc)*, vitorlás hajókon még a vitorlák és az árbocozat (l. *Vitorláshajó* és *Árbocozat)*.

Az elkészült hajó *vízrebocsátása* (l. a *9. ábrát)* céljából a *sólyapálya*, ahol a hajó építtetett,

egy *siklószerkezettel (sólyasikló)* bír, mely sikló egymásra hossz- és harántfektetett és összeácsolt gerendákból áll, melyeknek felső részén levő számos haránt és egymáshoz közel fekvő négyszögletes gerenda alkotja a tulajdonképeni siklót, amelyen a hajó a vízbe csúszik. A sikló maga a víz felé lejtősen épül és felső felülete vagy egy síkot képez, vagy pedig az esésnek megfelelő arányban ivezett, hogy ez által a hajó úszásához szükséges vízmélység rövidebb út után legyen elérhető és azonkívül a csúszásnak utolsó pillanatában a víz ellentálló hatásának könnyebb legyőzésére, a hajó mozgósebessége is lehetőleg fokoztassék. A hajók rendesen hossztengelyük irányában, a tatrészükkel a víz felé és függélyesen a part mentére feküsznek a sólyán és ennek megfelelőleg a vízrebocsátás alkalmával először tatrészükkel érintik a vizet. Helyi viszonyok azonban a hajók építését és vízrebocsátását más fekvésben is igényelhetik, sőt folyamhajók többnyire hossztengelyükkel a folyam irányához párhuzamos fekvésben építtetnek és bocsáttatnak a vízre.

A sólyasiklónak alsó vége, amely még a szárazon látszik, a vízben egy bizonyos mélységig folytatódik, miután a hajónak addig kell a *szántalpakon* a vízben is csusznia, mígnem a víz által emeltetvén, úszni kezd. A sólyasiklónak tehát két részét lehet megkülönböztetni és pedig a *száraz- és a nedves- vagy vízisiklót (w)*. Hogy a hajó súlyával az építésnél használt fatuskókról a siklópályára nehezedjék, egy ágynak (hajóágyazás) készítése szükséges, amelyben a hajó mindaddig nyugszik, míg vízrebocsátás után a víznek felhajtó ereje belőle ki nem emeli. Ezen ágyazást akként csinálják, hogy a hajó hosszvonalában és annak mindkét oldalán, a siklóra külön e célra ácsolt ú. n. *szántalpakat (c)* fektetnek és ezen szántalpakra gerendákból, szálfák- és fatuskókból álló, a hajófenék alakjának megfelelő *ágyazatot (h)* készítenek. Ezen ágyazatot alkotó részek, mint gerendák, szálfák és tuskók, külön *pecekfákkal (e)* és egyik oldalról a másikra a hajó-tő alatt áthuzott erős kötelekkel és láncokkal *(i, tekercs)* vannak összekötve, mely láncokra és kötelekre a hajótő nehezedik. A szántalpak hossza a hajó hosszának megközelítőleg $^5/_6$ része, sőt vashajóknál még rövidebb. A szántalpak és a siklógerendázat egymáshoz való surlódásának és az ebből keletkező hőképződésnek csökkentésére úgy a szántalpakat, mint a siklópályát faggyuval és szappannal erősen bekenik.

Miután a hajó az ágyazatban fekszik, az építésnél szükségelt *támgerendák* eltávolíttattak, a hajó a vízrebocsátás mindenkor ünnepélyes aktusára készen áll. Nehogy azonban futását előbb kezdje meg, mint annak ideje meghatároztatott, a szántalpak az utolsó pillanatig erős kötelek v. láncok *(n)* által tartatnak és oldalonkint azonkívül még *ellenlábas cönkök (o)* által is biztosíttatnak. Az ünnepélyes *keresztelés* (l. *Hajókeresztelés*) után, melynél a hajó nevét kapja, az ellenlábas cönkök kiüttetnek, a visszatartó láncok v. kötelek megoldatnak, mire a hajó megkezdi mozgását, először lassan, azután mindig sebesebben, míg végre elemébe érve úszni kezd és ágyazata a szántalpakkal együtt a nedves siklón marad. Azon eshetőségre, ha az ágyazatában szabadon fekvő hajó csúszását meg nem kezdené, gerendákból készített emeltyükkel, járgányokkal vagy e célra felállított hidraulikus nyomógépekkel *(q)* segítenek a bajon. A hajónak vízrebocsátása után történik annak további felszerelése, mint a gépeknek beillesztése, az árbocok felállítása, hadihajóknál a páncélozás és a lövegek elhelyezése, a belső berendezés stb.

A H. fejlődése szoros kapcsolatban van a hajótipusok kifejlődésével, minthogy a médiumnak, a hajtóeszköznek, a célnak megfelelő hajótipusok megalkotása a H.-t mindig előmozdította s ha e fejlődés a legrégibb időktől kezdve egész a XIX. sz.-ig igen lassú volt is, a gőzgépnek mint hajtóeszköznek és az acélnak mint építőanyagnak fellépése óta, a modern technika minden vívmányát alkalmazva, rohamos haladásnak indult, míg mai fejlett stádiumában ott tartunk, hogy modern, jól berendezett nagy hajógyárakban egy-egy 20—40,000 tonnás hajóóriás egy év alatt felépül és a H.-i ipar a nagy tengeri államoknak egyik legfontosabb iparága. E fejlődés tekintetében l. a *Hajó* cikknek *A hajó történelmi kifejlődése* című fejezetét, továbbá a *Hajók I.*, *II.* és *Hajóépítés* képmellékleteket.

Irodalom. Steinhaus, Die Konstruktion und Bemastung der Segelschiffe, Hamburg 1869, Der Eisenschiffbau, 2 kiadás u. o. 1870 és Abhandlungen aus dem Gebiete des gesamten Schiffbauwesens, 2 köt., u. o. 1888 és 1899; Schlick, Handbuch für den Eisenschiffbau, 2. kiad., Leipzig 1902; Klepsch, Der Flusschiffbau, 2. kiad., Weimar 1893; Dick és Kretschmer, Handbuch der Seemannschaft, 3. kiad., Berlin 1902, 2 köt.; Bauer, Berechnung u. Konstruktion von Schiffsmaschinen, 2. kiad., München 1904; Middendorf, Bemastung u. Takelung der Schiffe, u. o. 1903; Walton, Know your own ship, 9. kiad., London 1906; Peabody, Naval architecture, New York 1904; White, Manual of naval architecture, 5. kiadás, London 1900; Bohnstedt, Praktischer Schiffbau, Hannover 1907; Schwarz és Halle, Die Schiffbauindustrie in Deutschland u. im Auslande, Berlin 1902, 2 köt.; Jahrbuch der Schiffbautechnischen Gesellschaft, u. o. 1900 óta; Revue maritime et coloniale, Paris; Rivista marittima, Róma; Mittheilungen aus dem Gebiete des Seewesens, Pola.

Hajóépítési oklevél, az 1879. XVI. t.-c. értelmében a magyar korona területén épült hajó tulajdonjogának igazolására szolgál. Külföldön épült hajó tulajdonjoga az illetékes konzuli hivatal által hitelesített H.-lel bizonyítandó. A H., melynek az építési hely révhivatala által hitelesítettnek kell lennie, tartalmazza: a hajó nevét, alkatát (nemét), építési idejét és helyét, hosszát, szélességét és mélységét, tonnatartalmát, az anyagnak, melyből készült, megjelölését, a szegelés és borítás nemét, a tulajdonos nevét, születés- és lakhelyét, tulajdonosok többsége esetében a tulajdonrészleteknek (karátokban kifejezett) megjelölését (l. *Hajótulajdonos)* s azt, hogy a hajó mikor bocsájtatott a tulajdonos birtokába.

Hajóépítészet, l. *Hajóépítés.*

Hajófal v. *hajófalazat* (ném. Bordwand; ol. *murata di nave*; franc. *muraille, côté de navire;* ang. *ship's side, wall)*, a hajónak oldalai, melyeket a bókonyok (bordák) és fahajókon az arra szögezett burkonydeszkák, vashajókon a burkonylemezek alkotnak. L. *Hajóépítés.*

Hajófar, a hajó hátsó része, l. *Far.*

Hajófecskendő, oly fecskendőgép, melyet hajón, tutajon helyeznek el és főleg folyamok part-

jain, kikötőkben használnak a tűz oltására. Ujabban ily hajófecskendők direkt e célra épitett csavargőzösökön elhelyezett stabil gőzszivattyuk, melyek oly nagy méretüek, hogy percenkint 3—10 ezer liter vizet szállitanak és külön állandó tüzoltói kirendeltséggel birnak.

Hajófelszerelési tárgyak (ném. *Schiffsausrüstungsgegenstände*), a biztositó készülékeken (l. o. 2. alatt) kivül a hajó kezelésére, üzemére szolgáló, rendeltetésének megfelelő összes ingó alkatrészek és tárgyak, valamint az anyagkészlet. Ilyenek gőzösökön a tartalékgépreszek, szén, olaj, gépészszerszámok, vitorlásokon a vitorlák, vitorlafák, kötélzet. bármily hajón pedig a hajózási műszerek (l. o.), horgonyok, láncok, lobogók, lámpák, kóc, kátrány, festékek, mindenféle mesteremberi szerszámok, vödrök, csöbrök, ruházati cikkek, konyha- és asztalfelszerelés stb. Hadihajókon tágabb értelemben még ide számitható az egész tüzérségi, torpedó-, akna- és egyéb különleges felszerelés.

Hajófenék, l. *Fenék*.

Hajóféreg v. *hajófúró (Teredo navalis* ; hívják *Calamitas marium*-nak is, a. m. tengeri csapás, állat), l. *Fúrókagylók*.

Hajófoglár, hadihajón az általános rendre való felügyelettel megbizott altiszt, nálunk rendesen őrmesteri v. törzsaltiszti rendfokozattal, ki egyszersmind mint szolgálatvezető magasabb rangú altiszt a legénységnek a katonai őrszolgálatra való vezényeltetését, a napi kihallgatásokra való elővezetését, a büntetések előjegyzését és foganatositását eszközli. A H. közvetlen a legidősebb tisztnek van alárendelve.

Hajófogság (ném. *Bordarrest)*, hadihajókon a fegyelmi fenyités egy neme, mely megfelel a szárazföldi hadsereg laktanyafogságának. A H. azon kötelezettséggel jár, hogy a fenyitett a hajót el nem hagyhatja és a felső fedélzet hátsó részén nem tartózkodhatik. Kiszabható úgy tisztekre, mint legénységre.

Hajófont, szárazföldi szállitásoknál is használatos régebbi kereskedelmi súlymérték. Értéke 140—200 kg. között változott.

Hajófőmester, l. *Hajómester*.

Hajófúró (állat), l. *Fúrókagylók*.

Hajófuvardíj, a hajó bérbevételeért fizetett illeték, mely a felek kölcsönös megegyezése alapján állapittatik meg. A H. az egész hajóra v. csak annak egyes részeire s egy v. több utazásra vagy meghatározott időtartamra szól ; az árúszállitást illetőleg az árú darabszáma, súlya v. térfogata szerint igazodik. A szállitásokért megállapitott H. a rakomány átadásának befejezte után azonnal fizetendő, a hajóparancsnoknak v. meghatalmazott helyettesének azonban a kirakott és átadott részmennyiségek arányában számitandó fuvardijrészletfizetésekre van igénye. A H.-nak egy különös neme a *távolsági fuvardíj* (ném. Distanzfracht), mely a feladó által abban az esetben fizetendő, ha a hajó útközben erőhatalom következtében elpusztul, vagy ha a szerződő felek egyike a fuvarszerződést indokolt kényszeritő körülmények (háború, vesztegzár stb.) fenforgása miatt felmondja. A távolsági fuvardij a hajó által tényleg megtett útnak a kilátásba vett utazáshoz való arányában számittatik.

Hajófuvarlevél (franc. *Connaissement, Police de cargaison, Nolissement*, ang. *Bill of lading*, rövid. *B. L.*, ol. *Polizza di carico*, spany. *Conocimiento)*, a tengeri hajózásban használt hajóokmány, mellyel a hajóparancsnok a rakománynak átvételét elismeri és magát kötelezi, hogy azt a rendeltetési kikötőben a címzettnek kiszolgáltatja. A H.-ben feltüntetendők: 1. a feladó neve; 2. az átvevő (címzett) neve és tartózkodási helye; 3. a hajóparancsnok neve; 4. a hajó neve, nemzetisége és hordképessége; 5. a rakomány a feladási és rendeltetési helynek megjelölésével; 6. a fuvardij. A H.-et nálunk négy példányban szokás kiállitani és pedig a hajóparancsnok, hajótulajdonos, feladó és átvevő (címzett) részére. Az első kettőt a feladó, a két utóbbit pedig a hajóparancsnok vagy esetleg a hajótulajdonosnak más meghatalmazottja irja alá. A H. névre vagy rendeletre szólhat; ez utóbbi esetben, mint bármely értékpapir (pl. váltó), forgatható. A H-et minden fenntartás nélkül vagy *bemondás szerint* záradékkal ellátva irják alá. Az első esetben a hajóparancsnok a H.-ben jelzett rakomány (árúk) mennyiségeért teljes mértékben felelős, míg az utóbbi esetben csak a hajójára berakott és a H.-ben megnevezett darabárúknak száma és azonossága tekintetében szavatol, ellenben az árúk súlyának és térfogatának helyességeért felelősség nem terheli (Code Napoleon és a Fiumei kereskedelmi és iparkamara által kiadott üzleti szokások.)

Hajófuvarozás. A hajót akként értékesitik, hogy dolgok vagy személyek szállitására használják. Azt a szerződést, amelynek alapján a dolgok, árúk fuvarozása történik, árúfuvarozási szerződésnek nevezzük. Az ily szerződésben valamely személy arra kötelezi magát, hogy egy egész hajót vagy annak meghatározott részét v. helyiségét árúfuvarozásra egy másik személynek díj (fuvardíj) ellenében rendelkezésére bocsátja, vagy ily díj fizetése ellenében egyes árúkat fuvarozásra átvesz. Jelenlegi jogunk szerint a H.-i szerződés kötéséhez irásbeli alak nem szükséges. Nagy Ferenc tervezete (85. §) az irásbeli alakot — az 50 tonnán aluli v. csak kisparthajózásra jogositott hajóktól eltekintve — megkivánja. A hajóárúfuvarozási szerződésben a be- és kirakodás ideje is szerepelni szokott. L. még *Hajófuvardíj* és *Hajófuvarlevél*.

Hajófülke, a hajószemélyzet tisztikarának, valamint az utasoknak elhelyezésére és elszállásolására szolgáló helyiség. Személyszállitó gőzhajókon a H.-k száma természetesen jóval nagyobb, mint a teherszállitó hajókon. A fülkék berendezése a hajó rendeltetése és az utasosztály szerint (1., 2. és 3. oszt , fedélközi utasok), a legegyszerűbb kiviteltől a legdiszesebb berendezésig, igen változik.

Hajógépek, l. *Gőzhajó* és *Mótoros hajó*.

Hajógyár (ném. *Werft* v. *Seearsenal* ; ol. *cantiere di costruzioni navali* v. *arsenale marittimo* ; franc. *chantier de construction navale* v. *arsenal maritime* ; ang. *ship-* v. *dock-yard, wharf)*, a tenger v. valamely folyó partján, alacsonyan a viz felett fekvő hely, mely hajóknak épitésére, kijavitására és miután a hajók már vizre bocsáttat-

tak, azoknak felszerelési helyül is szolgál. A hajókat a *dokkban* (l. o.), v. pedig a *hajócsúszdán* (sólyán) (ném. Helling) építik. Ez utóbbi egy lejtős, gerendázattal ellátott pálya, ahonnan a hajó elkészülése után, szántalpakra fektetve, csúsztatás által könnyen a vízre bocsátható, s hasonlókép a javítandó hajó a partra is húzható. A sólyának ezen lejtős, a csúsztatásra alkalmas részét *sólyasiklónak*, a gerendázatot *sikló-gerendázatnak* v. *csúsztató gerendázatnak* hívják (l. *Hajóépítés)*. A hajók felszerelési munkálatához tartozik a gépeknek a hajóba való rakása, összeillesztése, a csavaroknak, kormányrúdnak helyretétele, árbocok felállítása, a hajó belsejének palánkozása, a mázolás, árbocfelszerelés, hadihajókon a páncéllemezeknek megerősítése, a tornyok és a lövegek felállítása, általában az egész belső berendezés. Egy H.-ban tehát sokféle műhelyek, a hajók kikötésére szolgáló rakpartok, vízmedencék, száraz és uszó dokkok, mellékhajók, kőszén-, élelmezési- és építőanyagraktárak stb. vannak. A H.-ak v. magán-, v. állami (hadi) H.-ak, amikor is többnyire *tengeri arzenáloknak* v. *tengerszertáraknak* neveztetnek. Személyzetük, mely nagyobb H.-akban több ezer főre rúg, vezető- és munkásszemélyzetből áll, ezek magán- H.-akban polgári egyének, míg tengerszertárakban részben tengerésztisztek és tisztviselők (mérnökök, művezetők, mesterek). Egy H. több üzemszakcsoportra v. *igazgatóságra* oszlik fel. Igy a *polai cs. és kir. tengerszertár*, melynek parancsnoka egy ellentengernagy, feloszlik a felszerelési, kötélzeti, hajóépítési, gépépítési, tüzér- és torpedó-igazgatóságokra; az első kettő és az utolsó élén mint igazgató 1—1 tengerész törzstiszt áll. Megjegyzendő, hogy a polai tengerszertár 2 részre oszlik fel: a (hajó) építési és a felszerelési arzenálra (ném. *Construktions-Arsenal, Ausrüstungs-Arsenal)*, melyeknek rendeltetését elnevezésük megjelöli.

Ausztriának és Magyarországnak a következő H.-ai vannak: *a)* magyar tengerparton fekszik: 1. a fiumei Danubius, Ganz és Tsa-féle H., mely a régi Howaldt-féle H.-at felváltva, állami segéllyel most már a legnagyobb hadihajók építésére is vállalkozik (1912. egy 20,000 tonnás csatahajót épít), egy fiókgyára Porto-Réban van, hol torpedonaszádok épülnek; 2. a Whitehead-féle H., mely tengeralatti naszádok építésével foglalkozik. Tengeri H.-ainkon kívül folyami hajók építésére Ujpesten és Ó-Budán van több nagyszabású H.-unk, melyek közül legjelentékenyebbek a Dunagőzhajózási r.-t. és a Danubius-Hartmann-cég H.-a. *b)* osztrák partokon fennállnak — a már említett polai tengeri szertáron kívül, melynek Teodóban egy kis fiókgyára van — mint magán-H.-ak: 1. a trieszti Stabilimento tecnico sólyái; 2. az Osztrák Lloyd trieszti arzenálja; 3. a Cantiere navale triestino Monfalconeban; 4. Lussinpiccolóban és a dalmát partok mentén néhány kisebb H., melyek azonban csak parti gőzösök, vitorlás bárkák, jachtok és csónakok építésére vannak berendezve. Ezenkívül még Bécsben és Linzben vannak a Dunagőzhajózási r.-t. tulajdonában nagy H.-ak.

Ujabban francia mérnökök egy *úszó H.* építését vették tervbe, mely hasonlatos lesz az úszó dokkokhoz, azonban saját gépeivel fog haladhatni és hajóalakú elő- és hátsó résszel, szénnel, hajóépítőanyaggal, emelődarukkal ellátva szabadon mozoghat egyik kikötőből a másikba. Az ilyen úszó H. oly hatalmaknál, melyek az anyaországtól messze fekvő gyarmatokkal bírnak, háború esetén mint mozgó flottatámpont (l. o.) esetleg fontos szerepet fog játszani.

Hajóhad, l. *Flotta*.

Hajóhadgyakorlatok v. *flottagyakorlatok*, a tisztek és legénység gyakorlati kiképzését béke idején a hajónak és a hajó fegyvereinek és egyéb berendezéseinek használatában, a hajók együttműködésének gyakorlását háborúban előfordulható feladatok megoldására célozzák. Ide tartoznak tehát: mozgási gyakorlatok menet- és harcalakzatokban, éles lőgyakorlatok, torpedógyakorlatok, különösen éjjeli torpedónaszádtámadások és azok elleni védekezés, tengeralatti naszádok támadásai és azok felfedezése és elhárítása, aknavető és aknakereső gyakorlatok, partraszállások, szénrakodó gyakorlatok a sík tengeren, felderítő gyakorlatok a szikratávíró és aeroplánok használatával egybekötve, harcgyakorlatok és végül hadászati (sztratégiai) műveletek.

Utóbbiakhoz mennél nagyobb keretek, lehetőleg sok hajó és torpedónaszád szükséges. Minthogy még a legnagyobb tengerészetek flottái sincsenek az egész éven át felszerelve, hanem csak kisebb-nagyobb részei, ennélfogva sztratégiai hadműveletek csak akkor tartatnak, midőn a flotta legnagyobb része szolgálatban áll. Ez rendszerint a nyári évszakban v. kora ősszel történik, midőn még az Északi-tengeren is többnyire kedvező az időjárás. A többi évszakokban egyéb gyakorlatokat tartanak.

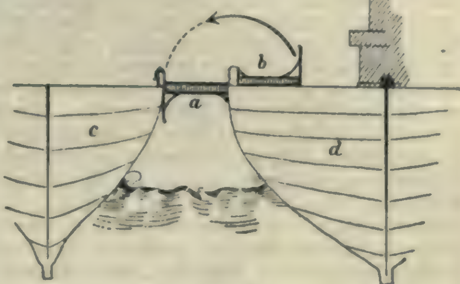
Az osztrák-magyar hajóhadból az egész éven át többnyire csak egy hajóraj áll szolgálatban, melyet a legújabb csatahajók (rendszerint 3), néhány cirkáló és egy kisebb torpedóflottilla alkotnak, egy ellentengernagy vagy altengernagy parancsnoksága alatt. A tavasznak 2 hónapját kivéve, midőn reprezentációs utat tesz a Földközi-tengeren, a hajóraj folyton gyakorlatozik. A nyári hónapokban megerősítik a tartalék hajórajjal, mely különben csak lövő-, torpedó- és kisebb harcgyakorlatokat végez, számos cirkáló és torpedónaszáddal (újabb időben a tengeralattiakkal is) és most a nagyobb stílű gyakorlatok kerülnek sorra, olykor a szárazföldi hadsereg részeivel együtt, midőn is csapatszállítások a tengeren és partraszállások ellenséges partvidéken képezik a megoldandó feladatokat. E gyakorlatok csúcspontja a több napon át egyfolytában tartó ú. n. »harcszerű gyakorlat« viszonossággal, melynél a hajóraj 2 részre oszlik (kék és vörös fél). Ennél az uralkodóház valamely tagja, többnyire a trónörökös, jelen szokott lenni. — A *dunai flottilla* is szokott H.-at tartani, melyek részben önállóak, részben a hadsereg és honvédség őszi fegyvergyakorlataival kapcsolatosak.

Hajóhadnagy, fedélzeti tiszti rangfokozat a kereskedelmi tengerészetnél, l. *Hajóparancsnok*.

Hajóhíd. 1. A rendes hídszerkezetektől lényegileg abban különbözik, hogy a szerkezet közbenső alátámasztására nem a szilárd talajba épített pillé-

rek, hanem vizen úszó fa- v. vashajók (pontonok), esetleg hordók, tutajok, pléh-hengerek stb. szolgálnak. Az ilyen úszó alátámasztás, helyének biztosítása végett, a vízfolyás irányát tekintve felülről, esetleg alulról is a vízfenékhez van horgonyozva s a szomszédos alátámasztások (hajók) egymás közt is keresztirányú láncokkal vannak összekötve. A H. rendesen több tagból áll, amennyiben két v. három hajó, a rajta nyugvó hidszerkezettel együtt, külön egészet képez s a szomszéd, hasonló csoportokkal arra való szerkezetek által van összekapcsolva. A felső Duna mentén egy-egy ilyen tagot *glédának* neveztek. A H. járópályája a dolog természeténél fogva a víz szine fölött csak csekély magasságban lehet s így az áthidalás helyén átmenő hajóközlekedés átbocsátása csupán a hid egy részének ideiglenes eltávolítása: a H. *kinyitása* által lehetséges. A kinyitás úgy történik, hogy a H.-nak az átbocsátandó jármű nagyságához képest egy vagy több tagját kikapcsolják s a felső horgonyláncok megeresztésével, illetve az alsónak meghúzásával (folyóviznél a víz sodrának közreműködésével) a vizen annyira lebocsátják, hogy e tagok a hidon támadt nyilás tengelyéből oldalt eltávolíthatók. A H.-nak a parttal való csatlakozása többnyire szilárd (cölöp-) építmény közvetítésével történik. Változó vízállású folyón a H.-nak a vízszinnel együtt változó pályamagasságú részét a parton lévő szilárd, változatlan magasságú építménnyel olyan lejáró köti össze, amely a végein alkalmazott csuklós, illetve kerekes szerkezet segélyével, a változó magasságkülönbségnek megfelelően különböző lejtőbe képes helyezkedni. A H.-ak régebben egész terjedelmükben fából készültek s mint ilyenek, csak ideiglenes jellegű hidaknak tekinthetők, amennyiben jégzajlásnak nem tudnak ellentállni, miért is jégzajlás előtt el kell őket távolítani. Éppen ezért a hidépítés fokozatos fejlődésével a H.-aknak, ez egyik legrégibb keletü áthidalási módnak, szerepe mindig alárendeltebb lett. Hazánkban is a jelentékenyebb dunai és tiszai H.-ak fokozatosan állandó vashidaknak adtak helyet. Azonban újabban is épülnek H.-ak, még pedig vasból, oly kivételes esetekben, midőn igen mély viz fölött kell áthidalást létesiteni, vagy pedig az altalaj teljesen megbizhatatlan, úgy, hogy szilárd támaszok építése nem lehetséges. Ilyen vasból készült H.-nak nagyszabású példája Konstantinápolyban az Aranyszarv fölött épült galatai hid, mely 472 m. hosszú és 20 m. széles, helyenkint azonban még 37·6 m.-re is kibővül. A hid középső 54 m. hosszú része nagy tengeri hajók átbocsátására szabaddá tehető és ezenkívül vasszerkezete akként készült, hogy a középső részen, a hid csukott állapotában is marad a vízszin és a hidszerkezet alsó éle között 12 m. széles és 5 m. magas szabad tér, mely kisebb hajók áthaladását lehetővé teszi. Még mai nap is nagy jelentősége van azonban a H.-aknak a hadviselésben; amennyiben igen gyorsan összeállíthatók és szétszedhetők, alkatrészei könnyen szállíthatók s az ellenség tüzelésének aránylag csekély felületet nyujtanak. Katonai célokra fahajók helyett tüzbiztonság szempontjából előnyösebb vaspontonokat alkalmaznak. Ilyen vaspontonokkal az 1894. évi őszi hadgyakorlatok alkalmával a Dunát Nagymarosnál egy óra alatt áthidalták.

2. *H.* (l. az *ábrát*), csapó hid, mely két hajó összekapcsolására szolgál. A rómaiak a tengeri hadakozással először a pún háboruk alatt ismerkedtek meg. Eleinte a púnok, mint akik évtizedeken át tengeri kereskedelemmel foglalkoztak, fölényben voltak; a rómaiak azonban csakhamar,

Hajóhid.
a hajóhid működésben; *b* hajóhid nyugalomban; *c* ellenséges hajó; *d* római hajó.

egy partravetett pún háromevezős hajó mintájára, számottevő hajóhadat szereltek fel. Ennek segélyével már a siker reményével vehették fel a harcot ellenfeleikkel. Ekkor találták fel a rómaiak azt is, hogy minden egyes hajójukat csapóhidakkal szerelték fel, melyet az ellenséges hajóba kapcsoltak és így a H.-ak által a tengeren is szárazföldi csatákkal tudták a háborút a maguk javára eldönteni.

Hajóhitelező. A hajózás természetével jár, hogy kölcsön nyujtása esetén nem a hitelező, hanem az adós van a zálog (a hajó) birtokában. A hajók emellett szavatolnak bizonyos tartozásokért, különösen azokért, amelyeket a törvény elsőbbségi joggal ruház fel. E szerint a H.-knek két fajtáját lehet megkülönböztetni: 1. a tulajdonképeni H.-t, akinek kiváltságos állása van s akinek zálogjoga az összes többi zálogjogokat megelőzi és 2. a hajózáloghitelezőt, aki csak a H. után jön rangsorban. A hajózáloghitelezők rangsora olyanformán sorozódik, mint a telekkönyvben a jelzáloghitelezők rangsora. A minden más hitelezőt megelőző követelések a következők: 1. hajózási költségek; 2. a hajóparancsnok és hajószemélyzet illetményei az utolsó utazásra; 3. a hajó őrzési díja; 4. raktárdíj a hajózási szerekre vonatkozólag; 5. a hajófentartási költségek — az utolsó utazáson előfordult javítási költségek kivételével; 6. a hajóparancsnoknak a hajó fentartása céljából az utolsó utazás alatt kölcsönzött összegek; 7. a hajó eladásánál fenmaradt tartozások; 8. a hajó útnak indulása előtt a hajófelszerelésre felvett kölcsönök; 9. az utolsó utazás biztosítási díjai a hajótestre stb. vonatkozólag; 10. a berakott árúk át nem adásából eredő kártérítési követelések.

Hajóhomlok (ném. *Bug*; ol. *prora*; franc. *proue*; ang. *bow*), a hajótestnek elől lévő része, melynek alakja a legnagyobb befolyással van a hajó menetsebességére, amennyiben a víznek ellentálló nyomása egyenesen a H.-ra hat. A hajó

hivatásának megfelelőleg a H. széles, telt v. keskeny, éles, előretolt v. visszahuzott stb. A vitorlás hajóknak teltebb, szélesebb, a gőzhajóknak keskenyebb, élesebb H.-uk van.

Hajóinas (ném. *Schiffsjunge ;* ol. *mozzo ;* franc. *mousse ;* ang. *boy),* így neveznek oly 14—17 éves fiukat, kik a tengeren való hajózásnak ösmereteit gyakorlatilag óhajtják elsajátítani és e végből hajóra v. külön e célra szolgáló iskolahajóra szállanak, hogy ottan matróz-szolgálatot teljesítsenek. Két-három évi gyakorlati szolgálat után matrózok lesznek, később teljes matrózok, végre pedig, ha elméletileg is kiképeztettek (Németországban csak a megfelelő vizsga letevése után), kormányosok v. kisebb hajókon vezetők. Nálunk a haditengerészetnél a H.-ok a Sebenicóban horgonyzó H.-iskolahajóra jönnek, hol 2—3 évig úgy gyakorlatilag, mint elméletileg iskoláztatván, mint 1-ső osztályú matrózok soroztatnak be a haditengerészet állományába, hol megfelelő különleges továbbképzés (tüzér-, torpedó-, akna-oktatótanfolyam stb.) után aránylag gyorsan altisztekké lépnek elő és idővel a legmagasabb törzsaltiszti rendfokozatot is elnyerhetik.

Hajójárás, java víz, hol a hajók rendes útja van.

Hajójelzések (ném. *Schiffssignale* ; ol. *segnali di bordo* ; franc. *signaux de navire ;* ang. *ship's signals)* hajóknak egymás közt v. parti jelzőállomásokkal való összeköttetésére szolgálnak. Általában *optikai* (látható) és *akusztikai* (hallható) jelzésekre oszlanak fel. Az előbbiek adhatók nappal és rövid távolságra e célra készült különféle szinű, rajzú és alakú jelzőlobogók kombinációinak segélyével, kézi lobogókkal adott intő jelekkel ; nagyobb távolságokra valamely árboc sudarán v. a parancsnoki hidon, hajópárkányon stb. alkalmazott szemaforral, különféle mértani testek (gömb, gúla, henger) kombinációival, igen erős fényvillanásokkal (fényszóró, heliográf) a Morse- v. más rendszer szerint. Az éjjeli optikai H. természetesen csupán csak fényjelzések vagy jelfények, melyek adhatók mindenféle világító testekkel, tehát fáklyákkal, magnéziumfénnyel, röppentyűkkel, gyertya-, kőolaj-, villamos lámpákkal, fényszórókkal stb. Nagyobb modern hajók csakis villamos jelzőlámpákat használnak, még pedig v. állandó fényű, különböző szinű (fehér, piros, zöld és kék, de legtöbbnyire csak fehér és piros) lámpák kombinációit (Sellner-féle rendszer) v. pedig egy erős fényű lámpa hosszú és rövid villanásait a Morse- v. más rendszer szerint. Igen nagy távolságokra, ha szikratáviró nincs a hajón, erős fényszórókkal lehet jelezni.

A ködös időben adandó akusztikai H.-re szolgálnak gőzsípok, jelzőkürtök, közönséges kürtök, hajóharangok, végül vak ágyúlövések ; török hajók dobjelzéseket, japán és kinai hajók gongjelzéseket alkalmaznak. Újabb időben a *szikratáviró* és a *drótnélküli távbeszélő* a legtöbb jelzési eszközt pótolja, bárha különösen rövid távolságokra és oly hajókkal szemben, melyek nincsenek távíróra, illetve távbeszélőre berendezve, valamint ezen eszközök működési zavara esetén a régibb eszközök nem nélkülözhetők. Parti állomások és hajók közötti összeköttetésre újabban *vízalatti hangjelzések* (l. o.) jöttek használatba.

Mindezen H. használata különféle jelzőrendszerek (ném. *Signalsystem*) szerint lehetséges. A mindinkább kifejlődött tengeri forgalom szükségessé tette, hogy bármely nemzetiségű hajók érintkezésének lehetővé tétele céljából *nemzetközi jelzőrendszer* (ném. internationales Signalsystem) állapíttassék meg, mely hajók és parti jelzőállomások közt is használatos. Az ezen rendszer szerint adandó jelzések a *nemzetközi jelzőkönyvben* vannak megállapítva, mely az összes nemzetek nyelvére le van fordítva. A nemzetközi jelzőrendszer szerint zászlókkal kb. 8 km.-ig, bizonyos mértani alakok kombinációival kb. 20-ig nappal, éjjel pedig fehér és vörös lámpások kombinációival lehet jelezni.

Az egyes haditengerészetek azonban saját használatukra még külön-külön jelzőrendszerekkel és hozzávaló jelzőkönyvvel is birnak, mely azonban csak az illető flottán belül használható. Minden rendszeren belül rejtjelekkel is lehet jelezni.

Hajójog. A nemzetközi jog szerint a hajók úszó területrészei (portion du territoire) annak az államnak, amelyhez nemzetiségök szerint tartoznak és amelynek lobogóját viselik. A nyilt tengeren lèvő hajóknál ennek az elvnek minden következményeivel elismerése nehézségbe nem ütközik. Ennek egyik folyománya, hogy a nyilt tengeren levő belföldi hajón elkövetett büncselekmények belföldön elkövetetteknek tekintendők s a belföldi törvény alá esnek. Komplikáltabb az eset akkor, midőn a belföldi hajó külföldi területen, kikötőben, folyóban van, mert itt két állam területfelsősége követel elismerést. Egyes hajók területenkívüliségétől eltekintve (l. *Területenkívüliség)* a területi hatóságok az idegen hajón elkövetett cselekmények miatt csak akkor lépnek közbe, ha az ügyben a hajóhoz nem tartozó személy, vagy a kikötőnek közrendje van érdekelve. A hajón a hajó személyzete között felmerült s a szárazföld belrendjét nem érintő ügyekben a hajó nemzeti hatósága általános elismerésben részesül. Kikötőrendészeti szempontból persze a külföldi hajók alá vannak vetve a kikötő fölött rendelkező állam törvényeinek. A hajók nemzetisége v. honossága alatt a hajónak valamely államhoz tartozását értjük. Ennek bizonyos feltételei vannak. A német törvény, melyet a legszabadelvűbbnek mondanak, csak azt követeli, hogy a hajótulajdonos német állampolgár legyen s hogy a hajó a hajólajstromba beiktattassék. Pedig ennél is szabadelvűbb a magyar 1879 : XVI. t.-c., mely szerint nemzeti hajó lehet minden kereskedelmi tengeri hajó, mely a hajólajstromba be van iktatva, illetőleg bizonyos esetekben ideiglenes útlevéllel ellátva, s arra, hogy a hajó a hajólajstromba beiktatható legyen, elegendő, ha az $^2/_3$ részben magyar állampolgárnak birtokában van. Az a további megszorítás, hogy nemzeti kereskedelmi hajónak parancsnoka csak magyar állampolgár lehet, s hogy hosszújáratu hajón a magyar parancsnokon kívül belföldi hajóhadnagynak is kell lennie, nem nemzeti szűkkeblüség, hanem fiatal tengerészetünknek elutasíthatatlan követelménye. A hajó nemzetiségének igazolására a *hajóokmányok* (l. o.) szolgálnak. Idegen lobogónak használata, az illető állam en-

gedélye nélkül, tilos. Ily engedély megadása nemzetközijogilag nehézségekbe nem ütközik, feltéve, hogy justa causa képezi alapját s a szándék nem csalásra v. egyéb visszaélésekre irányul.

Hajókalauz v. *kalauz* (ném. *Lootse*, ol. *Pilota*, ang. *Pilot)*, tengerész v. hajós, aki a helyi viszonyokkal ismerős lévén, nehezen hajózható, szirtes v. zátonyos vizeken kikötőkbe való evezésnél a hajónak vezetésére felfogadtatik és ezen szolgálatáért megfelelő díjazásban részesül. Szolgálatuknak minősége szerint vannak: *tengeri H.-ok*, kik a hajókat nagyobb területű tengerrészeken kalauzolják és a hajókat a sík tengerről a külső kikötőkbe vagy a folyamok torkolataihoz vezetik; *belvízi H.-ok*, a hajóknak a belvizeken való kalauzolására, és *kikötő- vagy rév-H.-ok*, kiknek hivatásuk a hajókat a belső kikötőbe vezetni. Rév-H.-ok alatt nálunk a révhivataloknak az egész kikötői szolgálatot ellátó altiszti személyzete is értendő. Bizonyos nehezen hajózható helyeken, mint pl. a La Manche-csatornán, külön *csatorna H.-ok* vannak, kik a hajókat a veszélyes és egyszersmind élénk forgalmú vízi-utakon vezetik. A tengeri H.-ok sokszor igen messzire kimennek a sík tengerre, hogy ott a kikötő vagy csatorna felé közeledő hajókat felkeressék és e célra ú. n. kalauzcsónakokat, kalauzkuttereket használnak, mely járművek sajátszerű építésüknél fogva a legnagyobb viharral is dacolhatnak és sokszor mentőcsónakok gyanánt is használtatnak. Hivatásukra nézve a H.-ok e foglalkozást vagy mesterségből űzik, vagy pedig e nehéz és életveszélyes szolgálatot mint állami, kikötővárosi vagy egy e célra alakult társaság hivatalnokai végezik.

Hajókapitány, a *kereskedelmi tengerészetnél* fedélzeti tiszti rangfokozat, melynek elnyeréséhez az előírt hajózási időnek beigazolása és a H.-i vizsgának sikeres letétele kívántatik meg. Az alább idézett minősítési rendelet a teng. keresk. hajók rendeltetésének megfelelőleg *kisparthajózású*, *nagyparthajózású* és *hosszujáratú* H.-okat különböztet meg. Az egyes rangfokozatoknak megfelelőleg az előírt hajózási idő és vizsga tekintetében támasztott követelmények is különfélék. A H.-ok a m. kir. tengerészeti hatóság által oklevéllel láttatnak el, mely őket rangjuknak megfelelőleg a különféle hajózási nemekben foglalkoztatott hajók vezetésére is feljogosítja. (L. 1902. évi 10,479. sz. m. kir. keresk. miniszt. rend.). L. még *Hajóparancsnok*.

A *folyamhajózásnál* a H.-t állására nálunk a m. kir. Vasúti és Hajózási Főfelügyelőség megfelelő vizsga után, oklevél kiadása mellett képesíti. A vezetése alatt álló hajóért, annak helyes terheléséért, szakszerű kezeléséért, a fennálló rendszabályok pontos követéséért, a hajón levő személyek és árúk biztonságáért s általában mindazért, mit vezetői minőségében művel vagy mulaszt, személyesen felelős.

Hajókár (ol. *avaria;* ném. *Havarie;* franc. *avarie;* ang. *average, anchorage)*, általában a hajó v. az árú, v. mindkettő érdekében tett minden rendkívüli kiadás; továbbá mind az a kár, amely a hajót és az árút a berakodás- és elindulástól a visszatérésig és kirakodásig éri. A hajókár kétféle: *nagy* vagy *közönséges* és *kis* vagy *különös* H. *Az első osztályba* tartoznak: 1. váltságdíj címén tett fizetés; 2. tengerbe dobott ingók (getto); 3. elszakadt vagy levágott horgonykötelek vagy árbocfák; 4. közös megmentés érdekében elhagyott horgonyok és egyéb ingók; 5. a getto által a hajón maradt árúkon okozott károk; 6. a hajó védelmében megsérült matrózok gyógyítási s élelmezési költségei, a matrózoknak fizetése s élelmezési költségei a letartóztatás tartama alatt, ha a hajót valamely államhatalom elfogta, s ugyanaz a közös megmentés érdekében önként szenvedett károk kijavításának idejére, ha a hajó hónapszámra volt bérelve; 7. ha a hajó vihar v. üldöző ellenség elől valamely öbölbe vagy folyóba menekülni kénytelen és ebből a célból a hajó terhén könnyíteni szükséges, a kirakodásnak költségei; 8. a zátonyra jutott hajónak elindítása érdekében a hajó megmentésének szándékával tett kiadások; s általában közös jó és a hajónak s az áruknak megmentése érdekében indokolt határozatok folytán tett kiadások s önként szenvedett károk. *A második osztályba* tartoznak: 1. az árúkon természetes minőségük, vihar, rablás, hajótörés vagy zátonyrajutás folytán esett kár; 2. az árúk megmentése érdekében tett kiadások; 3. horgonykötelek, horgonyok, vitorlák, árbocfák, köteleken szenvedett veszteség vihar v. más tengeri baleset folytán; a kikötéssel járó költségek, ha a kikötést a most nevezett tárgyakon véletlenségből szenvedett veszteség, élelemmel ellátás v. a meghasadt hajónak kijavítása teszi szükségessé; 4. a matrózoknak úgy mint fent 6. alatt a letartóztatás, illetőleg a kárkijavítás idejére járó fizetés és élelmezés, ha a hajó utazásra volt bérelve; 5. a matrózoknak fizetése és élelmezése a vesztegidő (quarantaine) idejére, ha a hajó hónapszámra v. utazásra van bérelve. És általában kizárólag a hajó által, vagy kizárólag az árúk által (tehát nem a hajó és az árúk által) tett költségek vagy szenvedett károk a berakodás és elindulás időpontjától a visszatérés és kirakodás időpontjáig. A közönséges H.-t viselik az érték arányában: az árúk, a fél hajó és a fél hajóbér; a különös H.-t a kárt szenvedett vagy a költséget okozott dolognak tulajdonosa. A hajóparancsnok v. a legénység gondatlansága által az árúkban okozott kár szintén különös H., melyet az árúnak tulajdonosa viselni tartozik, de visszkereseti joga van a hajóparancsnok, a hajó s a hajóbér ellen. Véletlen hajóösszeütközés folytán történt károsodást a károsodott hajó viseli, kártérítési igény nélkül (casus nocet domino), ha az összeütközést az egyik hajóparancsnok gondatlansága okozta, ennek hajója; ha kétséges, ki vagy mi okozta az összeütközést, az összeütközött hajók közösen s egyenlő arányban viselik a kárt. H.-ból igénynek nincs helye, ha a közönséges H. a hajó és az árúk értékének 1%-át, a különös H. a károsított dolog értékének 1%-át meg nem haladja.

Hajókárbiztosítás, l. *Biztosítás* (szállítmánybiztosítás).

Hajókaró (halászat), erős, hegyes cölöp, amelyhez a hajót akkor erősítik, amidőn a tanyavetés a tó színén a hajóhoz történik.

Hajókazán, l. *Gőzhajó*.

Hajók biztonsága. Az 1912. évi aug. 21-én 60,805. sz. alatt a kereskedelemügyi miniszter rendeletet adott ki (R. T. 1912. év 153. sz.), amely a tengeri kereskedelmi hajók üzembehelyezésének engedélyezésére, az azokon teendő biztonsági intézkedésekre és a hajószolgálat ellátására vonatkozik.

Hajókeresztelés (ném. *Schiffstaufe*; ol. *battesimo di una navere*; franc. *baptême d'un navire*; ang. *to name a ship*), a vízrebocsátással (l. *Hajóépítés*) kapcsolatos és azt közvetlenül megelőző ünnepélyes aktus, melynél a hajó nevét kapja. Mennél nagyobb, jelentősebb a hajó, annál nagyobb méreteket ölt a H.-i ünnepély. Nagy kereskedelmi v. más magánhajók keresztelésére a helyi hatóságok és testületek képviselői hivatnak meg; keresztanya vmely előkelő hölgy. Nagy hadihajók keresztelése országos ünnep, melynek díszét olykor az uralkodóház több tagjának megjelenése is növeli. A haditengerészet parancsnokának meghívására részt vesznek a mindkét állambeli főrendek, országgyűlési képviselők, a székesfővárosok képviselői, a hadtengerészet, hadsereg és honvédségek tábornokai és egyéb tisztjei, valamint azok hozzátartozói, a helyi méltóságok, a hatóságok fejei, testületek stb. A felszerelt hajóraj teljes lobogódíszben várja az új hajótársat. Keresztanya egy főhercegnő.Kevéssel a H.-re kijelölt időpont előtt a hajót a hadtengerészet superiora beszenteli. Miután a vízrebocsátásra minden készen áll, a hadtengerészet parancsnoka jelentést tesz az uralkodót helyettesítő főhercegnek, ki megfelelő beszéddel válaszol és a vízrebocsátásra az engedélyt megadja. Erre a keresztanya az Ő Felsége által elrendelt névre kereszteli a hajót, egy villamos gomb nyomására a felfüggesztett pezsgősüveg a hajó homlokához csapódik és a kiömlő pezsgő a hajót megkereszteli.Egy másik villamos gomb nyomása megadja a jelt a vízrebocsátásra. Az utolsó támaszok és visszatartó berendezések eltávolíttatnak és a hajó az egybegyült meghivottak és a néző tömeg örömkiáltásai, a katonai zenekarok játszotta himnus hangjai, a hadihajók ágyúdörgése mellett új elemébe siklik. A megtörtént vízrebocsátásról és keresztelésről Ő Felségének távirati jelentés tétetik, ki a jelentésre szintén távirati választ küld. A H.-t díszebéd, délutáni réunionok a hadihajókon v. a helyi legfőbb méltóságnál, este általános kivilágítás követik. Természetes, hogy oly államoknál, melyek nagy tengerészettel bírnak, tehát ahol évente több nagyméretű csatahajó és cirkáló bocsáttatik vízre, a H.-i ünnepély megfelelőleg csekélyebb jelentőséggel bír és szűkebb keretekben mozog.

Hajókiséret v. *hajófedezet (convoi)* joga a londoni tengeri hadijogi nyilatkozat 61. és 62. szakasza szerint abban áll, hogy a saját államuk hadihajói által kisért semleges kereskedelmi hajók a hajóátkutatástól mentesek. A kisérő hadihajó parancsnoka köteles a hadviselő felek vmely hadihajója által hozzáintézett felszólításra a kisért hajó minősége és rakománya tekintetében írásbeli nyilatkozatot kiállítani. A hadviselő felek hadihajói figyelmeztethetik a kisérő hadihajó parancsnokát arra, hogy őt tévedésbe ejtették a hajó rakománya tekintetében. A kisérő hadihajó parancsnoka erre maga kutattatja át a kisért hajót s az átkutatásról jegyzőkönyvet vesz fel, amelyet a hadviselő felek hadihajójának parancsnokával közöl. Ha a kisérő hadihajó parancsnokának nézete szerint a lefoglalás indokolt lenne, a kisérő hadihajó a kiséretet a kisért hajótól megvonni tartozik. A londoni tengeri hadijogi nyilatkozat létrejötte előtt Nagybritannia kétségbe vonta a kiséret jogát. Több állam egymással kötött szerződéseiben a kiséret jogáról is rendelkezett. Franciaország az 1870—71. évi háború alatt a kiséret jogát elismerte.

Hajókonyha (ném. *Schiffsküche, Kombüse*; ol. *cucina*; franc. *cuisine*; ang. *kitchen*), kis hajókon rendesen csak egy van, még pedig a felső fedélzeten. Mennél nagyobb a hajó,annál több H.van rajta, még pedig a fedélzet alatt. Igy nagyobb óceánjárókon minden utasosztály számára többnyire külön H.-ban főznek. Nagy hadihajókon külön H. van a legénység, külön a tisztikar (hivatalnokok és hadapródok) számára és ha tengernagy van a hajón, akkor külön konyhában főznek a tengernagy, a parancsnokok és a tengernagyi törzskar számára is. Modern nagy hajókon a legénység levesét gőzzel fűtött nagy üstökben főzik, amenynyiben az üstök körül kigyószerű csövekben forró gőzt vezetnek. A H.-kon kívül külön sütőkemencék is vannak ily hajókon, hol naponta friss kenyeret sütnek.

Hajókórház, a tengeri kereskedelmi hajókon a betegek elhelyezésére és gyógykezelésére szolgáló helyiség. Minthogy a hajón, különösen a személyszállító gőzösökön az utazások folyamán néha igen sok személy van aránylag szűk helyen összezsúfolva, a hajóegészségügy céltudatos elláthatása végett H.-ra feltétlenül szükség van. Ily helyiségként természetesen a rendelkezésre álló férőhelyek szűk méreteinél fogva csak kisebb hajószobák v. fülkék jelölhetők ki, melyekben aránylag csak kis számban helyezhetők el betegek, úgy hogy tömegesebb megbetegedések esetén a betegek v. ezeknek egy része a legelső kikötő érintése alkalmával a kikötői kórházaknak adatnak át. A H. kijelölésénél, illetve beépítésénél figyelemmel kell lenni arra, hogy e helyiség lehetőleg oly helyen rendeztessék be, mely a legkevésbbé van a hullámzás által okozott mozgásnak vagy a hajócsavar rezgésének kitéve. Ennélfogva különösen nagy oceánjáró hajókon a H.-t lehetőleg a hajó súlypontja közelében építik. Nagy hajókon a rendes H.-on kívül külön izoláló helyiség is van berendezve, mely a ragályos betegségben szenvedő személyek elhelyezésére és ápolására szolgál. Nálunk a H.-ra vonatkozó rendelkezéseket az 1912. évi 60.805. sz. keresk. min. rendelet írja elő. E rendelet értelmében általában csak hosszújáratú és nagyparthajózású hajók látandók el H.-zal, illetve izoláló helyiséggel s kisparthajózású hajók csak abban az esetben, ha nagyobb számban utasokat is szállítanak. A rendelet szerint a nagyparthajózású teherszállító hajókon rendszeres H. létesítésétől el lehet tekinteni, ha a betegek részére külön e célra kijelölendő közönséges hajófülke bocsáttatik rendelkezésre. Az említett rendelet részletesen előírja a

H. méreteit és légtérfogatát, annak berendezését és felszerelését s határozmányokat tartalmaz továbbá az ápolószemélyzet elhelyezését és szolgálatát illetőleg. A H. és izoláló helyiség célszerű el- és berendezésére s tisztántartására különösen a kivándorlókat szállító hajókon forditandó a legnagyobb figyelem, mert nagy tömegszállitásoknál a betegség kellő óvintézkedések hiányában gyorsan tova terjedhet. Nagyobb méretű hajókon a H.-on és izoláló helyiségen kivül külön rendelőhelyiség (ambulatorium) és boncolóterem is elő van irva.

Hajókos v. *döfőkos* (ném. *Ramme* v. *Sporn*; ol. *sperone* v. *rostro*; franc. *éperon*; ang. *ram*), hadihajók orrtőkéjének orralakulag kiugró, igen erősen szerkesztett vizalatti része, mely ellenséges hajók oldalbadöfésére és ekkép elmeritésére szolgál. A H. ősrégi fegyver, melyet már az asszir hadihajókat ábrázoló dombormüveken feltaláIunk. Használatos volt a görögök és rómaiaknál is. Eleinte a viz szine felett kinyuló gerendából állott, melynek végét fémből készitett állatfej képezte (gör. embolos). Később egymás felett több hegyes, fémmel kivert gerendát alkalmaztak és az ó-korban hosszú időn át a tengeri harcászat főleg a H. ügyes használását célozta. Különösen *Formiones* athéni tengernagy tüntette ki magát a peloponnesosi háborúban e harcmódban, *anastrofénak* nevezett miveletét alkalmazván, mely abból állott, hogy hajóival az ellenséges harcvonalon áttört, azután pedig összes hajóival rögtön ugyanazon oldal felé hátrafordult. Az ellenfél ezt észrevevén, szintén megfordult, de fordulatát később kezdvén meg, még nem végezte be, midőn a már teljesen hátrafordult athéni hajók H.-ukkal oldalába rést ütöttek. Később e harcmód mind ritkábban, a vitorlás hajók korszakában pedig többé egyáltalában nem használtatott és csak a vértes gőzhajók korszakában, tehát a XIX. sz. második felében éledt fel újra. Tegetthoff tengernagy a lissai csatában (1866) egész harctervét a H. alkalmazására alapitotta s tényleg sikerült is az olasz Rè d'Italia vértes hajót elmeritenie. E harcászati elv jó ideig uralkodott, midőn is a döféssel való harcolásra külön tipusok: a *koshajók* (ném. Rammschiffe) keletkeztek. Midőn azonban a hajólövegek mind tökéletesebbek lettek, úgy, hogy még vértes hajókat is mind nagyobb távolságról lehetett harcképtelenné tenni, továbbá a torpedó fellépése folytán a H., mely csak a közeli hajótusában alkalmazható, megszünt szerepelni. A legutóbbi tengeri ütközetben (cu-simai ütközet, 1905) már csak a löveg és a torpedó működött, mint fegyver. Ennélfogva legújabban a hadihajókat sok esetben H. nélkül épitik. L. a *Hajó* cimszóhoz csatolt képmellékletet.

Hajóköbözés (ném. *Schiffsvermessung*; ol. *stazzatura di una nave*; ang. *measurement of a ship*), a hajó űrtartalmának a rakodhatóság megitélése céljából eszközölt kiszámitása. Ha egy hajó a szabályszerű vizvonalig merül, úgy a hajó által kiszoritott viz éppen annyit nyom, mint a hajó maga, terhével együtt. A hajó által, a szabályszerű vizvonalig való merülésénél, a helyéből kiszoritott vizmennyiséget köbméterekben kifejezve, *déplacement*-nak (viz-súly) nevezik, és miután 1 m³ viz 1000 kg.-ot vagy 1 tonnát nyom, a déplacementnak köbméterekben kifejezett száma egyenlő a hajónak súlyával tonnákban. A rakománynak súlya, melyet egy hajó szabályszerű vizvonal mellett felvehet, vagyis a hajónak hordképessége tonnákban tehát egyenlő az önsúlyának és a déplacementnak különbözetével. Ez lenne tehát a hajó hordképességének mértéke, ha a hajó mindig a szabályszerű vizvonalig rakodnék. A hordképességnek megállapitása, ami a H.-nek tulajdonképeni célja, a tengeri hajóknál általában nem ezen az alapon, hanem a rakomány felvételére alkalmas helyiségek térfogatának bizonyos képletek segélyével való kiszámitása által történik. A köbözési eljárásnál zsinórmértékül szolgál, hogy első sorban a hajótestnek egész űrtartalma számittatik ki s a nyert eredményből, mely a hajónak vegyes tonnatartalmát szolgáltatja, az árúk elhelyezésére fel nem használható helyeknek levonása által, a *tiszta tonnatartalom* levezettetik. A köbözési eljárásnál majdnem minden hajózást űző nemzet a Moorsom-féle rendszert követi. A kiszámitás e rendszernél köblábokban történik, mely köblábok 100-zal osztva, a vegyes regisztertonna számát eredményezik. Ennek megfelelőleg egy *regiszter*- v. *Moorsom-féle tonna* egysége gyanánt 100 angol köbláb tekintendő. A többi államokban a H. e szabály értelmében a méterrendszer szerint számittatik, és a köbméterek összege 2·83-dal osztva adja a regisztertonnát. A hajók köbözését a köbözési hivatalok eszközlik. A köbözésről az ú. n. köbözési bizonyitvány állittatik ki, mely a hajó által fizetendő rév- vagy hajózási illetékek kiszabásánál alapul szolgál.

Hajókölcsön (*Bodmerei*, franc. *contrat* v. *prêt à la grosse*, ang. *bottomry*, ol. *prestito a cambio marittimo*; a római jogban *foenus* v. *fenus nauticum*) alatt oly kölcsönügyletet értünk, amelyet a hajó- v. rakománytulajdonos v. a hajóparancsnok a hajónak, rakományának v. részeinek zálogul lekötése mellett meghatározott dij kikötésével bizonyos utazásra v. időre köt akként, hogy a kölcsönösszeg és dij csak a hajónak v. rakományának a rendeltetési kikötőbe való szerencsés megérkezte esetén, illetőleg a meghatározott időnek szerencsés elmulása esetén fizetendő. A H. tehát a kölcsönügylet és biztositási ügylet keveréke. A H.-nak két fajtáját lehet megkülönböztetni: 1. a hajótulajdonos v. rakománytulajdonos által a hajó felszerelése céljából (Beilbrief) v. a rakományra felvett H.-t (nem tulajdonképeni H.) és 2. a hajóparancsnok által az utazás alatt ennek keresztülvitele céljából felvett H.-t (Notbodmerei). *Nagy* Ferenc tervezete szerint (214—232. §.) a H.-t egyedül a hajóparancsnok mint ilyen utazás közben s csakis oly esetekben veheti fel, midőn azt az út folytatása, v. a hajó v. a rakomány fentartása elkerülhetetlenül szükségessé teszi. Ha a hajó v. rakománya tönkremegy, a kölcsönadó minden igényét elveszti. A nem tulajdonképeni H. megkötéséhez külön alakszerűségek nem kellenek, a tulajdonképeni H. megkötéséhez *H.-levél* (l. o.) kiállitására van szükség (Bodmereibrief). A H.-levél névre, bemutatóra v. rendeletre szólhat.

Hajókölcsönlevél (ném. *Bodmereibrief*, *Beilbrief*), a hajókölcsönről (l. o.) kiállitott okirat. Tar-

talmaznia kell: a kölcsöntőkét s a tengerészeti %-címén kikötött összeget; a kölcsön biztosítékául lekötött tárgyaknak megjelölését; a hajónak, a hajóparancsnoknak, az adósnak s a hitelezőnek nevét; a visszafizetés idejét; ha a kölcsön egy meghatározott utazásra adatott, az utazásnak s az időnek meghatározását. Az okirat keltétől számított 10 nap alatt az illetékes törvényszéknél, külföldön a konzuli hivatalnál bejegyzés végett bemutatandó, aminek elmulasztása esetében a kölcsön a törvény által biztosított elsőbbségét elveszti. A hajókölcsönkötvény rendeletre v. bemutatóra szólhat és akkor forgatható. Ha a kölcsön a lekötött tárgyak értékét meghaladja, s az adóst ebben a tekintetben csalás terheli, a hajókölcsönügylet a hitelező kivánatára megsemmisíthető. Ha az adóst csalás nem terheli, a hajókölcsönügylet érvényes, de csak a lekötött árúknak kölcsönös egyetértéssel elfogadott vagy megállapított becsértéke erejéig. Hajótörés esetében a hajókölcsön csak a lekötött s megmentett árúk értéke erejéig érvényes, a mentési költség levonásával. Ha a kockázat időtartamát (vagyis azt, hogy mióta és meddig tartozik a hitelező a kockázatot viselni) illetőleg a szerződés nem intézkedik, az a hajó elindulásának napjától a rendelkezési helyre történt megérkezés napjáig, árukra adott hajókölcsönnél a berakodás napjától a szárazföldön történt kiszolgáltatás napjáig terjed.

Hajókötél-díszítmény, l. *Kötéldíszítmény*.

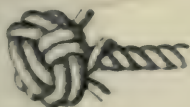
Hajókötélzet (ném. *Tackelage*, ol. *attrezzatura*), mindazon kötelek, melyek a hajóárbocok megerősítésére, továbbá a vitorlafák (ném. *Raaen*) kezelésére és a vitorlák kifeszítésére és bevonására szolgálnak. A H. aszerint, hogy mily célból alkalmazzák, *álló* és *futó* H.-re oszlik. A gőzhajók kötélzete jelentőséggel nem bír, minthogy azok csak a legritkább esetekben hajtatnak vitorlák segélyével és ennélfogva árbocozatuk sincs rendes H.-tel felszerelve. A H. az egyes árbocok szerint külön-külön is meg van jelölve csoportonkint, de a következő általános elnevezések bármilyen árbocozatu hajóra nézve érvényesek. Az álló H.-hez, mely kizárólag az árbocok megerősítésére zolgál tartoznak: A *csarnakok* (ném. *Wanten*, ol. *sartie*), azon kötelek, melyek az árbocot és ennek szárait a hajó oldalai felé tartják és így az egész árbocozatnak oldaltámaszát képezik. A hajó nagyságának, valamint az árboc minőségének megfelelőleg, minden árboctörzsnek több v. kevesebb csarnakja van. A csarnakok hosszának meghatározása a vitorlázat tervének alapján bizonyos szabályok szerint történik és rendszerint egy darab kötélből két, azaz egy pár csarnak készül. E célból a két kötélvéget egymáshoz tévén, a kötél közepét kimérik és ottan az árboctörzs ormának megfelelően tág szemet kötnek és azt az árboctörzs ormán átvetik. A csarnakokhoz számítandók a *csatló-csarnakok*, melyek az árbockosár párkányzatát az árboctörzzsel rézsútosan összekötik. A *patrácok* (ném. *Pardunen*) azon vassodronykötelek, melyek az árboctörzseket, illetve sudárárbocokat a hajó oldalaihoz hátrafelé s a *tarcsok* (ném. *Stage*), melyek ezeket a hajó orra felé megerősítik. A futó H.-hez tartoznak a vitorlafáknak az árbocokhoz, illetve árboctörzsekhez való megerősítésére szolgáló *nyaklók* (ném. *Racks*), az azoknak felhúzására és leeresztésére szánt *lejtők* (ném. *Fall*), a vitorlafákat felfelé karok módjára megerősítő *karkötelek* (ném. *Toppenants*) és végül a vitorlafáknak a szél irányának megfelelő vízszintes beállítására szolgáló *fékek* (ném. *Brassen*). A vitorlák kezelésére alkalmazott futó kötelek közül a legfontosabbak: a *szarvkötelek* (ném. *Schotten*), melyek segélyével a kereszt- vagy orrvitorlák sarkai kifeszíttetnek, vagyis a vitorla kifeszítésére szolgálnak; a vitorlák bevonására, illetve az árbocokhoz erősítésére használt *záró kötelek* (ném. *Geitane*) és végül a vitorlák széleinek a szél jobb kihasználhatása végett való kifeszítésére szolgáló kapicányok (ném. *Bulinen*). A vitorlás hajókon alkalmazott számos kötél célszerű megerősítésére és összefonására a legkülönfélébb *csomók* vannak használatban (l. a *képmellékletet*). A legismeretesebbek: *a)* gyémántcsomó *(1. ábra)*, *b)* feszítőszálcsomó *(2. ábra)*, *c)* fékcsomó *(3. ábra)*, *d)* angol gyémánt-csomó *(4. ábra)*, *e)* amerikai gyémántcsomó *(5. ábra)*, *f)* törökfej *(6. ábra)*, *g)* csarnakcsomó *(7. ábra)*, *h)* félcsat (kettős *8. ábra*, hármas *9. ábra)*, *i)* tűzőcsat *(10. ábra)*, *j)* lánc-csat *(11. ábra)*, *k)* fék-csat *(12. ábra)*, *l)* halászcsat *(13. ábra)*, *m)* hollandi csat *(14. ábra)*, *n)* szoros csat *(15. ábra)*, *o)* horogcsat *(16. ábra)*, *p)* karika v. tolnai csat *(17. ábra)*, *r)* fogás-csat *(18. ábra)*, *s)* lobogó-csat *(19. ábra)*, *t)* kereszt-csat *(20. ábra)*, *u)* nyolcas csat *(21. ábra)*, *v)* trombitacsat *(22. ábra)*, *x)* szerencse-csat *(23. ábra)* stb. A vitorlás hajókon alkalmazott összes kötelek az *Árboc* cikkhez csatolt *képmellékleten* részletesen fel vannak sorolva.

Hajók szénnel való ellátása jelenleg, midőn még csak kevés mótoros hajó van és a tengeri forgalmat legnagyobbrészt szénnel fűtött gőzhajók bonyolítják le, a legfontosabb kérdések egyike. Minden, csak némileg forgalmas tengeri kikötőben megfelelő szénmennyiség van raktáron, mely nagy világkikötőkben több 100,000 tonnára rúg. Minthogy a hadihajók is csak részben vannak olajfűtésre berendezve, ennélfogva minden hadikikötőben, általában minden flottatámponton is nemcsak a hadihajók békefogyasztásának, hanem a háború szükségletének megfelelő szénmennyiségnek kell lennie. Oly tengeri hatalmak, melyek az anyaországtól távol fekvő gyarmatokkal birnak, egész láncolatát biztosítják a *szénrakodó állomásoknak*.

A H. többféle módon eszközölhető. Kereskedelmi gőzhajók mindig kikötőben v. védett révben látják el magukat szénnel. Hadihajók többnyire szintén kikötőben rakodnak; háború idején azonban többször előfordulhat, hogy a hadihajó — a helyzetre való tekintettel — nem hagyhatja el helyét (pl. körülzárolás), nem keresheti fel a legközelebbi szénállomást v. legalább is előnyös, ha útját e célból félbe nem kell szakítania, illetve arról letérnie. Ilyenkor hadihajók lehetőleg kint a tengeren, útközben rakodnak szenet.

a) *Kikötőben* a szénrakodás v. akkép történik, hogy a horgonyzó hajóhoz szénraktárhajók hozzák a kőszenet, amelyekből a szén zsákokban, kosarakban v. darabonként szállíttatik át a gőz-

CSOMÓK.

1. ábra.

2. ábra.

3. ábra.

4. ábra.

5. ábra.

6. ábra.

7. ábra.

8. ábra.

9. ábra.

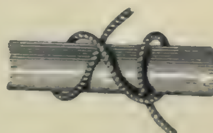

10. ábra.

11. ábra.

12. ábra.

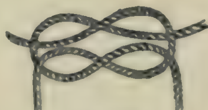

13. ábra.

14. ábra.

15. ábra.

16. ábra.

17. ábra.

18. ábra.

19. ábra.

20. ábra.

23. ábra.

21. ábra.

22. ábra.

hajó széntartányaiba, v. pedig a hajó kiköt a rakpart azon részen, hol a szénraktárak vannak, némely kikötőkben e célra külön rakpartok vagy rakodó hidak vannak, sőt igen forgalmas kikötőkben külön kikötőrészek vannak a szénrakodásra. Más kikötőkben úszó szénraktárhajók horgonyoznak, melyek oldalain a hajók kikötnek. A rakpartok- v. rakodóhidakról a rakodás ismét zsákokban, kosarakban v. darabonként történhetik; modern berendezésű nagy kikötőkben azonban síneken lórik, kocsik futnak, melyek szénrakományukat automatikusan ürítik ki a hajóba és az üres lórik stb. más síneken térnek vissza a szénraktárakba. Ugyane célra villamos v. gőzüzemre berendezett mozgó rakodó daruk is szolgálnak. A legmodernebb ily berendezések közé tartozik a Norddeutscher Lloyd bremerhaveni szénraktárolója, mely egy meredek sínpályára géperővel felemelt vasúti kocsiból óránként 150 tonna szenet szállít hajókra; e raktároló üzemét csakis 2 ember vezeti.

b) A *tengeren* hajóról hajóra való rakodás műszaki megoldása különösen a hullámjárás következtében sokkal nehezebb és manapság is még a kisérletezés stádiumában van. A rakodó hadihajó vagy maga után vontatja a szénszállító gőzhajót v. pedig a 2 hajó egymás mellett halad. Előbbi esetben a hadihajó hátsó árbocát a szénszállító előárbocával egy megfeszített huzalkötél köti össze, melynek mentén futnak a szenes zsákok az egyik hajóról a másikra; a legjobb ilynemű berendezésnél, hol egy végtelen kötél van alkalmazva, óránként 70 tonna szén szállíttatott hajóról hajóra. Ha a 2 hajó egymás mellett fut, akkor az átrakodás többnyire a Temperley-féle szállítóval történik, mely lényegileg a szénszállító hajóból oldalvást kinyúló, lejtős vasgerendából áll, mely a szenes zsákok számára siklópályáúl szolgál. Az átrakodás hosszú hajókon több ilyen készülékkel eszközölhető egyidejüleg és a nagyobb hadtengerészetek külön *hadi széngőzösökkel* birnak. Igy az északamerikai Egyesült Államok jelenleg (1912) 26 ily gőzössel birnak; a legnagyobbak (még épülőfélben) 19.360 tonna nagyságnak lesznek és óránként legalább is 100 tonna szenet lesznek képesek átrakodni.

Hajók szövetkezete, oly szövetkezet, melyben a közös megvédés céljából (különösen kalózok vagy háborúban az ellenség ellen is) egy és ugyanazon utat tevő kereskedelmi hajók egymással szövetkeztek, és ennek megfelelőleg a fővezényletet a hajókapitányok egyikére bizták, kinek engedelmeskedni kellett.

Hajolaj, l. *Hajápolás*.

Hajólajstrom, azon hajók névszerinti kimutatása, melyek a nemzeti kereskedelmi lobogó viselésére jogosítva vannak. A magyar keresk. hajók lajstromozásáról az 1879. XVI. t.-c. intézkedik. A három hajózási osztályba, t. i. a hosszújáratu, nagyparthajózási és kisparthajózási hajóállományba tartozó hajók külön-külön H.-ban vezettetnek, melyek közül a két első a tengerészeti hatóság, az utóbbi pedig a hajónak anyakikötőjében székelő révhivatal által állíttatik ki. A H.-ba beiktatandó a hajó neve, neme, vegyes és tiszta tonnatartalma, hordképessége, mozdító készüléke, építési helye s ideje, nemzetközi megkülömböztetési jele és anyakikötője, továbbá a hajóra vonatkozó tulajdonviszonyok, nevezetesen: a hajótulajdonosnak, illetve minden részbirtokosnak neve a karátokban megjelölendő tulajdonrészeknek feltüntetésével, megjegyezvén, hogy az egész hajóérték 24 eszmei karátrészre van felosztva; a tulajdonos v. részbirtokosra vonatkozó közelebbi személyi adatok; végül a hajót illetőleg támasztható állami v. magánkövetelések, mint pl. zálogjog stb. A H. úgy, mint a telekkönyv, nyilvános s a foglalt bejegyzéseknek jogerejük van. A H. alapján a hajók számára lajstromozási okmány állíttatik ki, melyben a H.-ban előfordult minden változás szintén bejegyzendő.

Hajólobogó, l. *Lobogó*.

Hajólövedékek oly lövedékek, melyeket hajókon felállított lövegek használnak. L. *Hajólövegek*.

Hajólövegek (ném. *Schiffsgeschütze*, ol. *cannoni di bordo*, franc. *canons de bord*, ang. *ship's guns*) azok, melyek hadihajókon és tüzérséggel felszerelt kereskedelmi hajókon (segédcirkálók) vannak felállítva. Mióta a Cu-Sima-szigetek mellett vívott tengeri csatában (1905) a japán hajók már 5—6000 m. távolságról pusztító tüzet fejtettek ki és azóta lőgyakorlatok alkalmával a legújabb csatahajók és cirkálók nagy kaliberű modern ágyúikkal 8500, sőt 14.000 m. távolságból kitünő lőeredményeket értek el, általánosan elismert elv, hogy a H. képezik a hadihajók főfegyverét, míg a torpedó, bár hatásos körlete újabban már kb. 6000 m.-ig terjed, csak másodsorban szerepel.

A H.-nek a hajón úgy, mint a parti erődök lövegeinek, állandó felállítási helyük van. A jelzett óriási lőtávolságokat elérni és azon vértezett célok ellen rombolóhatást kifejteni csakis sok nagy kaliberű, igen hosszú, a legkitünőbb különleges készítésű acélcsövekből megfelelően nagy lőportöltéssel lőtt kemény páncélgránátokkal lehet és ezt is csak gyors és pontos tüzelés mellett, minthogy a tengeren úgy a lövő hajó, mint a lődözött cél gyors mozgásban vannak és így a lőtávolság és a lőirány folyvást változnak. Ezen meggyőződést pregnánsan az 1906. vízrebocsátott «Dreadnought» nevű csatahajó testesítette meg 10 drb. 45 kaliber hosszú $30^1/_2$ cm.-es ágyújával. Azóta csatahajókat és vértes cirkálókat 8—13 ilyen és még hatalmasabb löveggel szerelnek fel. Míg röviddel ezelőtt a $30^1/_2$ cm. volt a legnagyobb kaliber, addig jelenleg (1912) egymás után térnek át az egyes tengerészetek még nagyobb kaliberekre. Angliának legújabb hajói 34·3 cm.-es, az északamerikai Egyesült-Államoké 35·6 cm.-es lövegeket hordoznak, sőt utóbbi hatalom hadtengerészetében már egy 40·6 cm.-es ágyúval kisérleteznek. Franciaország és Japán szintén a 34—34·3 cm.-es, Németország pedig a 35·5 cm.-es ágyúk rendszeresítését határozta el jövőben építendő nagy hajói számára, amely úton a többi hadtengerészetek bizonnyára követni fogják őket. A jelenleg már alkalmazásban levő legnagyobb H., t. i. az amerikai 35·6 cm.-es lövegek hatóképességét a *Hajóvért* címszónál közölt diagramm mutatja. A kaliberek e növekedésének azonban határt fognak szabni azok a hátrányok, melyek vele

múlhatlanul egybe vannak kötve. Ugyanis mennél nagyobb a kaliber, annál kevesebb ily ágyút lehet egy hajón felállítani, annál nehezebb oly ágyúcsövet előállítani, mely az óriási arányban fokozódó lőporgáznyomásnak ellentáll és annál lassúbb az ágyú tüzelése; főhátrány azonban a cső élettartamának rohamos rövidülése: míg egy 15 cm.-es ágyúból 300 preciz lövést lehet adni, addig valószínű, hogy egy 30·5 cm.-es ágyúcső már kb. 90 lövés után annyira elhasználódott, hogy találati valószinüsége meg nem felel. Ehhez járul még, hogy egy nagykaliberű ágyú csövét a háború folyamán újjal felcserélni sokkal nehezebb, mert nagyobb munka, mint egy kisebbét, egészen eltekintve attól, hogy egy nagykaliberű ágyú csöve oly összegbe kerül, hogy abból tartalékot még a leggazdagabb állam is alig tarthat.

A kezelhetőség és azon célok szerint, amely ellen hatniok kell, a H.-et általában 3 osztályra lehet osztani:

1. *Nagykaliberű*, 20 cm.-nél nagyobb ürméretü H. Ezek a legerősebb vért (övvért, ágyútornyok és parancsnoki tornyok vértje, l. *Hajóvért)* átütésére valók; a csövek és a lőszer súlya oly tetemes, hogy csakis gépek (villamos, hidraulikus és pneumatikus üzemű gépek) segélyével mozgathatók és tölthetők.

2. *Középkaliberű H.*, 10—20 cm. közt váltakozó ürmérettel; ezek a gyengébb vérttel borított vagy általában nem vértezett hajók v. hajórészek ellen működnek; kezelésük főkép már kézerővel, bár némi gépberendezések segélyével történik; irányításukra és megtöltésükre néhány ember szükséges.

3. *Kiskaliberű könnyű H.*, 10 cm.-nél kisebb kaliberrel, minden gépsegély nélkül kezelhetők, 1—1 ember által irányíthatók, ill. tölthetők; ezek főkép torpedójáróművek ellen tüzelnek; minthogy azonban jelenleg már a torpedótámadás is 5—6000 m. távolságból történhetik, szükséges tehát az ellenséges torpedónaszádokat, melyek mindinkább tekintélyes hajókká növekednek, lehetőleg már egy teljes találattal harcképtelenné tenni, mielőtt a jelzett távolságra érkeznek és onnét egy torpedót lansziroznak; ezt csakis igen gyorsan (5—6 lövéssel percenként), nagy távolságra is precizen lövő és meglehetősen nagy kaliberű löveggel lehet eszközölni, miért is az újabb hajókat e célra 7—10 cm.-es, sőt még nagyobb kaliberű (12 cm.) ágyúkkal látják el, úgy, hogy a kis- és középkaliberű H. határa mindinkább eltolódik.

Az osztrák-magyar hadtengerészet összes modern hajólövegei gyorstüzelésre vannak berendezve, mely célból könnyen kezelhető ék-zárókkal vannak ellátva és a lőszer — fel egész a 12 cm.-es kaliberig — egységes töltényt képez, mint a kézi lőfegyvernél (lőportöltet és lövedék egy közös sárgarézhüvelyben); a 15 cm.-es kalibertől felfelé csak a lőportöltet van hüvelyben és a lövedék külön töltetik. A csövek, melyek egy belső csőből és rája húzott acélköpenyből és szorító gyűrűkből állanak, ú. n. *bölcsőtalpakban* fekszenek, vagyis az ágyúcső a lövés után egy szintén csőalakú bölcső belsejében fut vissza anélkül, hogy a talp e mozgásban részt venne. A visszafutást egy hidraulikus fék állítja meg; a fékhengerben elhelyezett csigarúgó a csövet ismét eredeti állásába előrelöki; a nagykaliberű H. előrelökésére sűrített lég nyomása szükséges, mi szintén automatice működik.

A modern nagy lótávolságokra lőni csakis igen finom irányítással lehetséges, mi végből az összes újszerű H., már 7 cm.-től felfelé, *távcsöves irányzékokkal* vannak ellátva. Éjjeli lövészet alkalmával az irányzékot gyönge fényű, apró villamos lámpácskákkal világítják meg, míg a célra erős villamos fényszórók sugárkévéjét irányítják.

Kis- és középkaliberű H. ott, ahol nem állnak vértezett hajófalazat mögött, *védőpajzzsal* láttatnak el, mely akkép van az ágyútalpra erősítve, hogy mindig vele forog, tehát az ágyút mindig a cél irányában födözi.

Nagykaliberű H. mindig, olykor már középkaliberüek is egyesével, párosával, sőt legújabban hármasával is (pl. a Viribus Unitis osztrák-magyar csatahajón és társain) *vértezett tornyokban* forgó lövegpadokon vannak felállítva. Egy ilyen lövegtorony nagyjában a legfelsőbb fedélzetről egész a hajó belső fenekéig lenyúló és lefelé mindinkább szűkülő aknából áll, mely több emeletre van osztva és felülről egészen a vértes fedélzetig, a benne lévő szerkezetek védelmére, megfelelő vastagságú vérttel van körülvéve. A torony legfelsőbb részében vannak felállítva a lövegek és talpaik, melyeket a lövegekkel forgó páncélkupola föd be, rajta egy tornyocskával, honnét a lövegirányzó lövegeit irányozza és az e célra szolgáló gépezeteket kezeli. Az osztrák-magyar hadihajók tornyaiban a lövegek oldal- és magassági irányítása, valamint a lőszer felvonása az akna legmélyét körülvevő lövedékkamrából villamos mótor hajtotta gépezetekkel, a lőszer töltése többnyire sűrített lég- v. villamos üzemű gépekkel történik. Biztonság okából ugyane célokra kézihajtású tartalékberendezések is vannak. A lőszer felvonása egy szűkebb belső aknában történik, mely a lövegekkel együtt akkép forog, hogy a lövegeket minden lőirányban lehet tölteni. A lövegek elsütése villamos szikrával, egyszerre v. egymásután történik.

Hadtengerészetünkben a következő H. vannak rendszeresítve:

1. nagykaliberüek: 21, 24, 26 és $30^1/_2$ cm.-esek;
2. középkaliberüek 12, 15 és 19 cm.-esek;
3. kiskaliberüek: 8, 25, 37 és 47 mm. ürméretü golyószórók, továbbá 37, 47 mm., 7, 9 és 10 cm. ürméretü ágyúk.

Minthogy a kaliberszerű éles lövés igen költséges és túlságosan igénybe veszi a csöveket, céllövészetek alkalmával többnyire *betétcsöveket* illesztenek az ágyúcsövekbe, mely előbbiekből kisebb kaliberű lőszerrel tüzelnek, az ágyú különbeni rendes kezelése mellett.

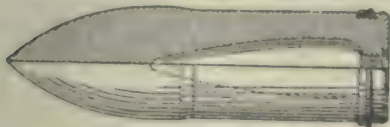
A H. mind *ágyúk*, azaz hosszúcsövüek, kivévén a dunai monitorokon ágyúkkal vegyest felállított 12 cm.-es *tarackokat.*

A H.-en kívül minden nagyobb hajón többnyire két 7 cm.-es *partraszálló löveg* is van kerekes talppal, melyek partraszállások alkalmával a kiszállított különítmény tüzérségét képezik.

A H. számára nálunk 4-féle *lövedék* van rendszeresítve: 1. a *vérttörő gránát* (ném. Panzergra-

nate; l. az *1. ábrát)*; ez keményített acélból készült, *erős falazatú*, hegyes csúcsban végződő ürlöveg, melynek ürege igen brizáns robbanó anyaggal van megtöltve; ez az ellenséges vért átütése után a felcsapódás okozta rázkódtatás és hőség által robban fel és pusztítja el a vért mögötti hajórészeket és embereket (más tengerészeteknél a felrobbanást egy lassan működő fenékgyujtó eszközli);

2. a *gyujtós gránát* (ném. Zündergranate; l. a

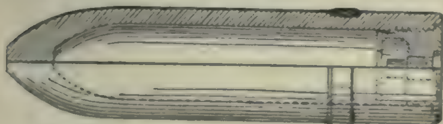

1. ábra. Vérttörő gránát.

2. ábrát) szintén ürlövedék, gyengébb fallal, nagyobb robbanó töltettel; nem vértezett, az acélból készült gyujtós gránátok pedig gyengébb vért borította célok szétrombolására valók;

3. *srapnelek* (l. a *3.* és *4. ábrát)*, melyek töltelékük szerint v. torpedónaszádok, v. élő célok ellen használtatnak;

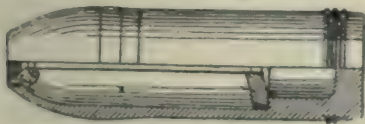
4. végül *kartácsok* (l. az *5. ábrát)*, csakis élő célok ellen.

2. ábra. Gyujtós gránát.

Az 1. és 2. alatt felemlített lövedékek minden löveg számára rendszeresítve vannak, mely páncél ellen alkalmazható; srapnelek csakis a torpedónaszádok elleni könnyű lövegeknél, kartácsok pedig csakis a partraszálló lövegeknél használatosak, valamint a dunai monitorokon az összes lövegeknél.

A páncél ellen alkalmazott lövedékek mint ú. n. ***süveges lövedékek*** (l. a *6. ábrát)* vannak szer-

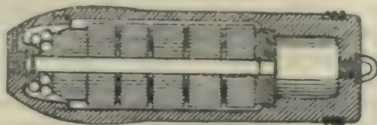

3. ábra. Közönséges srapnel.

kesztve; a lövedék csúcsára ugyanis egy hengeralakú süveg van ráforrasztva, mely szívós, nem keményített acélból van. A lövedék felcsapódásakor e süveg a rázkódtatást a lövedék felületének nagyobb részére elosztja, a csúcsot a letöréstől megóvja s úgyszólván mint vezetőanyag szolgál, minek következtében az ily süveges lövedékek átütőképessége 25—30%-kal nagyobb, mint a süvegnélküliéké.

Lőpornak csakis gyérfüstü *nitroglicerint* használnak különféle alakban.

Hajómalom. Alulcsapó vízimalom, mely két hajóból, az úgynevezett házhajóból és völgyhajóból áll, melyek gerendákkal vannak egymással összekötve s közöttük van a lapátos hajtókerék elhelyezve. A házhajó felső építményes s ebben van a malommű, a völgyhajó kisebb és fedetlen s a malom gerendelyéül, illetőleg a kerék második támpontjául szolgál. A lapátoskerék a folyó tükre felett keresztben fekszik és a víz folyása által mozgásba hozatva hajtja a gerendellyel össze-

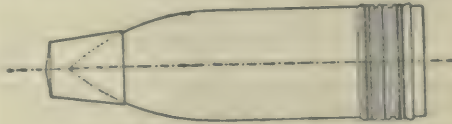
4. ábra. Szeletes srapnel.

köttetésben levő fogaskerekek közvetítésével a malomművet. A H. a mederben levert karókhoz, v. pedig vasmacskákhoz lánccal, néha közvetlenül a parthoz kötéllel van kikötve s lehetőleg úgy elhelyezve, hogy kedvező vízsodorban legyen; hajózható folyón azonban az elhelyezésnél elsősorban mérvadó az, hogy a H. a hajózást ne akadályozza. A H. felállítása és üzemben tartása hatósági engedélyhez van kötve s a H. háromféle jog-

5. ábra. Kartács.

viszony szerint különböztethető meg, aszerint, amint az először: 1851 febr. 15. előtt engedélyeztetett és engedélyezésekor szabad forgalom tárgya volt; másodszor: 1851 után, de 1888 szept. 1. előtt és harmadszor: 1888 nov. 1. után engedélyeztetett. Első esetben a jogosítvány reális minősége változatlanul fenmaradt s ily H., vagy ha az elpusztult volna, az arra vonatkozó reális jog szabad forgalom tárgya. Második esetben a H. csak

6. ábra. Süveges lövedék.

az engedélyes személynek vagy özvegyének életére szóló jogosítvány és másra át nem ruházható. A harmadik eset, vagyis új engedélyezés, csak kivételesen és csak különösen indokolt körülmények közt fordul elő s az engedély mindenkor csak tetszésszerinti visszavonásig adható és a jog gyakorlata az engedélyes személyéhez van kötve, minélfogva az ily H. a közforgalom tárgyát nem képezheti. A hajómalmok rendtartását az 1888. évi 33.477 sz. közmunka- és közlekedésügyi miniszteri rendelet szabályozza. Ha-

zánkban a mult század közepéig mintegy 96.000 H. volt, ezek száma azonban máig mintegy 12.000-re apadt s a mótorikus és gőzüzemű malmok elterjedésével hova-tovább etűnik.

Hajómester (ném. *Bootsmann*; ol. *nostromo*; franc. *maître d'équipage*; ang. *boatswain)*, 1. hadihajón a fedélzetszolgálatbeli legidősb törzsaltiszt v. altiszt, ki az árbocozat, vitorlák, kötélzet, csolnakok, horgonyok és horgonyláncok, a hajó külsejének és belsejének felügyeletével, jókarbantartásával, minden vonatkozó műveletnek az illető tiszt vezénylete v. felügyelete szerinti vezetésével van megbízva és általában közvetlenül a legidősb tisztnek van alárendelve; azonkívül rendfokozati elnevezés; az osztrák-magyar haditengerészetben a H.-ek 3 rendfokozatban vannak: fő-H., H. és al-H., az előbbi kettő törzsaltiszt. 2. Kereskedelmi hajókon az az altiszt, ki a legénység munkáit, a rakodást stb. vezeti; 3. jachtokon a tulajdonos helyettese.

Hajóművelet (ném. *Schiffsmanöver*; ol. *manovra*; franc. és ang. *manoeuvre)*, minden mozdulat, mely a hajóval v. annak egyes részeivel történik és amelyet a rendes hajózás, a hajó rendeltetése és az ezt célzó gyakorlatok megkövetelnek. Tehát H. két hajó kitérése, a hajó be- és kifutása, kikötése, a horgony vetése és felvonása, a vitorlák fel- és bevonása, állítása, több hajónak együttes gyakorlatai, minélfogva a *Hajóhadgyakorlatok* alatt felsorolt összes gyakorlatok is H.-ek. Az ágyúkkal, torpedókkal, csolnakokkal végrehajtott gyakorlatok szintén műveletek. Partraszálló művelet egy tengerészkülönítménynek partra szállítása és így tovább.

Hajónapló (ném. *Schiffsjournal*; ol. *giornale di bordo*; ang. *ship's log-book)*, napló, melynek vezetésére minden hadihajó, valamint hosszújáratú és nagyparthajózású keresk. hajó köteles. A H.-t az őrtiszt vezeti, de a bevezetésekért mindenkor a hajó parancsnoka vagy vezetője felelős. A H.-ba bevezetendő minden esemény, mely a hajót csak legkevésbbé is érinti, az időnek, szélnek minősége, a hajónak iránya, megtett útja, a személyzetben történt változás stb. (l. *Hajóokmányok)*.

Hajónyilatkozatok, l. *Vámnyilatkozatok*.

Hajónyomdok, l. *Hajósodor*.

Hajóokmányok, oly nyilvános okmányok, melyek a tengeri hajónak a hajólajstromba való bevezetését, a hajó osztályozását, a hajószemélyzet előírt számát és rangfokozatait, a hajó nagyságát és hordképességét, a hajón levő egészségügyi viszonyokat, valamint az utazás folyamán előfordult fontosabb eseményeket és a rakomány minőségét feltüntetik. A legfontosabb H.: 1. *A lajstromozási okmány* (l. *Hajólajstrom)*; 2. *az egészségügyi nyilt levél*, mely a hajó által érintett kikötőkben székelő révhatóságok által állíttatik ki és arra szolgál, hogy az érkezési kikötő révhatóságát az indulási kikötőben uralkodó egészségi viszonyokról tájékoztassa; 3. a *hajónapló* (l. o.); 4. a *köbözési okmány* (l. *Hajóköbözés)*; 5. a *személyzeti jegyzék*, melybe a szegődtetett hajószemélyzet a szegődtetés időtartamának és a kikötött bérnek feltüntetésével bejegyzendő s amely az egyes kikötők konzulátusi v. révhivatalai által láttamozandó; 6. a *hajóosztályozási bizonyítvány*, mely a hajónak az illető osztályozó intézet által eszközölt osztályozását és ennek révén tengeri utazásokra való alkalmasságát igazolja; 7. a *hajózási engedély*, mely a magyar keresk. hajókra nézve a tengerészeti hatóság által állíttatik ki s mely okmány nélkül a hajó üzembe nem helyezhető; 8. a *hajóraklevél* v. *hajófuvarlevél* (l. o.), mely a szállított rakománynak darabszám, súly és rendeltetés szerint való bejegyzésére szolgál.

Hajóóra (ném. *Bord* v. *Schiffsuhr*; ol. *orologio di bordo*; franc. *horloge de bord*; ang. *ship's time piece)*, a fedélzeten elhelyezett rúgós óra, mely szerint az egész belszolgálatot vezetik. Kikötőben az ott rendszeresített idő (nálunk középeurópai) szerint igazítják, tengeren, útközben a valódi időt mutatja, mely célból naponta délelőtt a hajó helyzetének megállapítása után, a megtett földrajzi hosszúságváltozatnak megfelelőleg igazíttatik. Össze nem tévesztendő a kronométerekkel, melyek sohasem igazíttatnak és a földrajzi hosszúság meghatározására szolgálnak. L. *Hajózási műszerek*.

Hajóorr v. *gallion*, l. *Gallion*.

Hajóorvos van minden nagyobb kereskedelmi v. hadihajón egy v. kettő. Kereskedelmi hajókon polgári orvosok vannak, kik szerződés alapján vállalják szolgálatukat, esetleg csak egy utazás tartamára. A hajótisztek közé soroltatnak és a hajón nyujtott segélyükért nincs igényük külön tiszteletdíjra. Hadihajókon az illető haditengerészet orvosai látják el a szolgálatot, az osztrák-magyar haditengerészetben fregatta- és sorhajóorvosok. Ha 2 orvos van a hajón, akkor az idősebbik a hajóorvosfőnök (ném. Schiffs-Chefarzt), ki a hajókórházban (ném. Schiffs-Spital) a szolgálatot vezeti. Hajórajokon a hajórajparancsnok törzskarához többnyire egy törzsorvos is tartozik, mint egészségügyi főnök (ném. Sanitätschef), ki a parancsnok egészségügyi referense.

Hajóosztály (ném. *Schiffsdivision)* elnevezés alatt értendő két v. több hajó, melyek egy vezérhajó vezetésével egy harcászati köteléket és egységet alkotnak. Aszerint, hogy a H. milynemű hajókból áll: csata-, cirkáló-, nehéz, könnyű H.-t stb. különböztetünk meg. Egy és ugyanazon osztályban rendszerint lehetőleg egynemű hajók egyesíttetnek. A H. többnyire nem több, mint hat hajóból áll, különben vezetése túlnehézkessé válnék. A H. lehet önálló, de többnyire a hajóraj (l. o.) része.

Hajóosztályozás, l. *Biztosítás* (szállítmánybiztosítás).

Hajóosztályzatok. A magyar tengeri kereskedelmi hajózásnak, a határok szerint, melyekben űzik, az 1879: XVI. t.-c. szerint három osztályzata van: 1. kisparthajózású hajók (bastimenti al piccolo cabotaggio); 2. nagyparthajózású hajók (bastimenti al grande cabotaggio); 3. hosszujáratú hajók (bastimenti al lungo corso). A kisparthajózás az Adriai-tengerre szorítkozik, még pedig Ny. felé Santa Maria di Leuka hegyfokig, K. felé Cap Clarenzáig, ide értve a lepantói öblöt az ióni szigetekkel, Zante kikötőjét és csatornáját, s az említett vizekbe ömlő folyókat. A nagyparthajózás az Adriai- és a Földközi-tengerre terjed, de a Gibraltar-

szoroson túl menni nem szabad; tov. a Fekete- és az Azovi-tengerre, a Suez-csatornára, a Vörös-tengerre, az Adenig terjedő partokra és az említett vizekbe ömlő folyókra. A hosszújáratu hajózás korlátlan. A kis- és a nagyparthajózású hajóknak megengedhető, hogy minőségük megváltoztatása nélkül a megszabott határokon túl is űzhessék a parthajózást. A törvény által megállapitott határoknak tullépése kisparthajózásnál 200, nagyparthajózásnál 1000 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.

Hajóőrszolgálat (ném. *Schiffswachdienst*; ol. *servizio di quardia à bordo*; franc. *service de garde* v. *de quart*; ang. *watch duties*). Kereskedelmi és hadihajókon a hajószemélyzetnek egy meghatározott része váltakozva H.-ban áll és a hajóőrséget alkotja. Mint ilyen a hajón mindazon periodikus szolgálatokat latja el, melyek folytonos tevékenységet v. éberséget, vagy legalább is készenlétet igényelnek. Ez a hajóőrség állít ki tehát biztonsági őröket a hajó orrára (figyelő matrózok, kik mindent, mit a hajón kívül meglátnak, jelentenek), a mentőkészülékhez, a legénység ruhazsákjaihoz, a fogdákhoz, a lőszerkamrákhoz, díszőrt a parancsnoki lakás elé stb., ez kezeli a vitorlákat, a gépeket, fűti a kazánokat, evez a csónakokban, végzi a jelzéseket (l. *Hajójelzések*), ez ád kormányost stb. Minthogy tengeren mindezen ténykedések sokkal több embert igényelnek, mint kikötőben, tengeren a legénységnek fele, a gépüzemszemélyzetnek rendesen csak 1/3-ad része H.-ban áll, mi végből a legénység két őrségre oszlik fel: a jobboldali v. kormányféli őrséghez a páratlan számú emberek (ugyanis hajón minden legénységi személynek meghatározott száma van), a baloldalihoz a páros számuak tartoznak. E 2 őrség 4 óránként váltja fel egymást: éjjel a szolgálattól mentes őrség a fedélzet alatt függőágyakban v. kabinokban alszik, míg a szolgálatban levő őrségből csak azok, kik nem állnak tényleg őrt, nyugodhatnak a fedélzet meghatározott helyein. Az őrség az *őrtiszt* (ném. *Wachoffizier*) közvetlen parancsa alatt áll, ki a parancsnoki hídon tartózkodik, a parancsnok v. kapitány utasításai szerint a hajózást, az első tiszt (hadihajókon) rendelkezései szerint pedig a belszolgálatot vezeti, ellenőrzi és a hajó vezetéséért teljes felelősséget visel. A tisztek e szolgálatot 3—5 turnusban végzik, szintén 4 órai felváltással. Nagyobb hadihajókon, hol sok a tiszt és a parancsnoki hidról nem is lehet az egész fedélzetet áttekinteni, még egy 2-ik őrtiszt is vezényeltetik, ki az első alá van rendelve és főleg a belszolgálatot vezeti. A parancsnok nem végez őrszolgálatot, nagyobb hadihajókon az első tiszt és a hajózási tiszt sem.

Kikötőben rendes viszonyok közt 1—1 hajóőrség 24 órán át van szolgálatban, melynek csak fele van mindig a fedélzeten, illetve egyéb szolgálati állomásán. Ezen őrszemélyzetnek egy része tényleg mint **katonai őrség** (ném. *Postenquantum*; ol. *picchetto armato*; franc. *garde*; ang. *marine's guard*) puskával és oldalfegyverrel van fel szerelve; ez a szó szoros értelmében vett hajóőrség állítja ki a hajó oldalfeljáróihoz, a hajó orrára és egyéb pontokra a figyelő, biztonsági és más őrszemeket.

A nap 24 órája 6 (helyesebben 7, mert az estéli őrszolgálat 2 részre van osztva) őrszolgálati szakra van felosztva, ezek:

déli	12^h — 4^h	d. u.-ig	a délutáni őrszolgálat
«	4^h — 8^h	d. u.-ig	az esti «
«	8^h — 12^h	éjjel	az 1. éjjeli «
éjjel	12^h — 4^h	reggel	a 2. « «
«	4^h — 8^h	reggel	a reggeli «
«	8^h — 12^h	délig	a délelőtti «

A gépőrszolgálatot az *őrségi gépüzemvezető* (ném. *Wach-Maschinenbetriebsleiter*, más tengerészetekben *Wachhabender Ingenieur* v. *Maschinist)* vezeti, mely szolgálatban a hajó gépüzemvezetői és a gépész törzsaltisztek (nagy hajókon a legidősb kivételével) szintén 4 órai időközökben váltakoznak.

A H.-ban elkövetett minden vétség v. mulasztás szigoruan, hadihajókon a katonai Btk. szerint büntettetik.

Hajópalló, l. *Palló*.

Hajópáncél, l. *Hajóvért*.

Hajóparancsnok, a hadihajónak legfőbb tisztje, parancsnoka, legyen az bármily tiszti rangfokozatban. Alárendeltjei nem rendfokozata szerint, hanem a «parancsnok úr» szavakkal szólítják. Csatahajók és vértes cirkálók H.-ai nálunk sorhajókapitányok, kisebb cirkálóké fregatta-kapitányok, torpedónaszádrombolóké korvetta-kapitányok; míg a kisebb hajókat (torpedónaszádok, dunai monitorok) sorhajóhadnagyok vezénylik.

A magyar kereskedelmi hajókon H. gyanánt alkalmazható keresk. teng. tisztek minőségét az 1902. évi 10.479 sz. keresk. min. rendelet írja elő. Eszerint: a *kisparthajózású kapitány* — mely minősítéshez legalább 20 éves életkor, három évi szolgálat teng. hajón és a kisparthaj. kap. vizsga kívántatik meg — jogosítva van a kisparthaj. vitorlás hajók vezetésére; a *nagyparthajózású kapitány* — mely minősítéshez legalább 20 éves életkor, teng. úton töltött 36 havi szolgálat és a nagyparth. vizsga kívántatik meg — nagy- és kisparthaj. vitorlás hajókat s egyes esetekben ily osztályzatú gőzösöket is vezényelhet; a *hajóhadnagy* — mely minősítéshez legalább 19 éves életkor, valamely teng. iskola záróvizsgálati bizonyítványa, 18 havi szolgálat tengeri úton és a hajóhadnagyi vizsga letétele szükséges — a hosszujáratú hajók parancsnokait ideiglenesen helyettesítheti s 20-ik életévének betöltése után nagy- és kisparthajózású hajókat vezényelhet; a *hosszujáratú kapitány* — mely minősítés megszerzéséhez 22 éves életkor, hajóhadnagyi vagy nagyparthajózású kapitányi alkalmazásban tengeri úton töltött 16 havi szolgálat s a hosszujár. kapitányi vizsga van előírva — minden rendű tengeri hajót vezethet.

Hajópark (ném. *Schiffspark*), vmely hajózási társaság v. haditengerészet összes hajóállománya.

Hajópárkány v. *hajóperem*, tulajdonképen a hajó oldalfalazatának a vizből kiemelkedő része (holt résznek is hívják). Magas párkányú hajók viharos időben a hullámoknak a fedélzetre való felcsapódásától lehetőleg mentesek, tehát az oceánon való hajózásra alkalmasabbak.

Hajóraj (franc. és ném. *Escadre* és *Eskadre*, ol. *squadra*, ang. *squadron)*, a hajóhadnak vagy flottának egy része, mely ha több mint 3—4 hajó-

ból áll, többnyire 2—4 egységből összetett *hajóosztályokra* (ném. *Schiffsdivision)* v. *flottillákra* oszlik fel. A H. elnevezés független az egységes vezetés alatt egyesített hajók számától és nemétől és nem harcászati, hanem katonai fogalom. A H. és a hajóosztályok parancsnokai tengernagyok vagy kommodórok. A H.-parancsnok többnyire egyszersmind a legnagyobb hajókból álló osztály parancsnoka is. A vezetés és ügyködés különböző teendőinek ellátására tengerésztisztekből és hivatalnokokból álló *vezértörzs* (ném. *Flaggenstab* vagy *Geschwaderstab)* van alája rendelve, melynek legmagasabb rangú tisztje (többnyire törzstiszt) a *törzsfőnök* (ném. *Stabchef)*. Hogy egy szolgálatba állított hajóhadrész mily elnevezést, egy H. mily közelebbi megjelölést (pl. mint gyakorló-, cirkáló-, keletázsiai H. stb.) kapjon, az monarchikus államokban, így nálunk is, a fejedelem elhatározásától függ. Az osztrák-magyar hajóhadból most már évek óta a következő H.-ok állanak állandóan szolgálatban: 1. a *gyakorló H.* (ném. *Übungseskadre)*, melyben a legmodernebb egységek vannak egyesítve és mely mindenképen teljesen fel van szerelve; 2. a kevésbbé új egységekből alkotott *tartalék-H.* (ném. *Reserveeskadre)*, mely különben harckész, csak személyzete van kereten. A gyakorló-H. tavasszal a Földközi-tengeren cirkál, különben az Adriában gyakorlatozik. A tartalék-H. a polai kikötőben tartózkodik, olykor lövő- és más gyakorlatokat végez, nyáron pedig nagyobb hadgyakorlatok végzésére az előbbivel egyesül.

Hajóraj-parancsnok (ném. *Escadrecommandant, Geschwaderchef;* ol. *comandante in capo di una squadra;* franc. *commandant en chef d'une escadre;* ang. *admiral commanding a squadron)*, a hajórajnak rendesen altengernagyi, ellentengernagyi vagy kommodóri rangban levő parancsnoka, ki hajórajával vagy önállóan, vagy pedig a hajóhadkötelékben felsőbb parancs szerint működik.

Hajóraklevél a. m. hajófuvarlevél (l. o.).

Hajórakodás. A tengeri kikötők mindinkább növekedő árú- és személyforgalmának lebonyolítása céljából szükséges berendezések tekintetében — különösen az utóbbi években — rendkívül nagy fejlődést tapasztalunk. A rakodási eszközök munkaképességének ezen fokozása közgazdaságilag igen fontos, mert ezáltal lehetővé válik a hajóknak a kikötőben való tartózkodási idejét lényegesen megrövidíteni s ily módon egyúttal a kikötőnek teljesítőképességét is tetemesen fokozni. A H. módja a közlekedési igényektől, valamint a szállítandó árúk rendeltetésétől, minőségétől stb. függvén, az egyes kikötők szerint igen eltérő. Mások pl. a csak kivitelre és behozatalra szánt kikötők berendezései, mint az átmeneti (tranzito) árúforgalom lebonyolítására szolgáló kikötőké; úgyszintén igen nagy a különbség e berendezések szempontjából a szerint, hogy a kikötőben főleg személyszállítás közvetíttetik-e, v. pedig az árúszállítás játsza-e a főszerepet, mely utóbbi esetben megkülönböztetendő, vajjon az árú vasúttal, vízi csatornákon v. közúti kocsikkal (esetleg karavánnal) lesz-e továbbítva. Az éghajlati viszonyok ugyancsak figyelembe vétetnek a kikötőberendezések létesítésénél. Így a nagy esőzéseknek kitett kikötőket rendszerint nagyobb számú és jobban épült tárakkal látják el, mint azokat, amelyekben az esőzések ritkák. A H. célszerű eszközlésének alapfeltételei: tágas rakpartok az árúk tárolására és kezelésére, valamint a vasúti közlekedés zavartalan lebonyolítására szükséges vágányok lefektetésére.

Jóformán elengedhetetlen kellék, hogy a hajók hosszoldalukkal legyenek a rakparthoz v. mólóhoz kiköthetők, mert csak ily módon biztosítható az árúknak gyors be- és kirakása és ezt követőleg a kikötői tárakban való elhelyezése, illetve továbbszállítása vasúttal v. közúti kocsikkal. Minden modern kereskedelmi hajó be- és kirakási szerelvényekkel, *rakodóárbocokkal* van ellátva, melyeknek száma a hajó neme és nagysága szerint változik. Egy közepes nagyságú teng. keresk. hajón 2—3 rakodóárboc van, de a nehéz tömegárúkat, mint érceket és szenet szállító hajók több (néha 6 kettős) árboccal is el vannak látva. A rakodóárbocok felszerelését a rakodórudak vagy daruk (ném. *Ladebäume)* képezik, melyekhez gőzerővel hajtható csigasorok erősíttetnek. Minden egyes rakodóárboc előtt és mögött egy-egy rakodó nyílás van elhelyezve, melyen át az árú a hajóraktárból kiemeltetik, illetve abba leeresztetik. Az egyes rakodónyílások 2—4 gőzjárgány által lesznek kiszolgálva. A járgányok, illetve az ezek által hajtott csigasorok a darabárút a hajópárkány magasságára emelik s azután oldalt kilódítják és pedig akként, hogy az árú a hajóhoz támasztott rakodóhídra s onnan lecsúszva a rakpartra kerüljön. Amennyiben a kirakás dereglyék segélyével történik, az árú a hajó rakodórúdjain csüngő csigasorok által közvetlenül a hajó hosszoldalához erősített dereglyébe lesz lebocsátva, illetve a hajó berakodásánál innen kiemelve és a rakodónyíláson át a hajóraktárba sülyesztve. A most leírt H.-i mód csak oly kikötőkben szokásos, melyek nincsenek külön rakodási berendezésekkel ellátva. Oly kikötőkben, hol az emberi munkaerő még igen olcsó, a hajórakományokat nagyrészt munkások és teherhordók szállítják partra, illetve a rakpartról a hajóba. Laza árúk, mint pl. szén, gabona, ércek stb. nem ritkán ferde talpfákon csúsztatva továbbíttatnak a szárazra vagy közvetlenül a vasúti kocsikba. A modern, óriási méretű árúszállító gőzösöknél különösen fontos, hogy a kikötőben való tartózkodás lehetőleg rövidre szabassék; ez pedig csak úgy lehetséges, ha a H.-i műveleteket nem a hajón levő rakodóeszközök, hanem a kikötő szerelvényei végzik. Ily hajóknál a rakodóárbocok és rudak csak arra szolgálnak, hogy az árút a mélyen fekvő raktárhelyiségből a hajópárkány magasságáig emeljék, míg a kirakás a rakpartokon elhelyezett darukkal (l. o.) történik. Ezek a szállítmányt a hajó felett átveszik és azt egyenesen a tárakban v. a parton helyezik el. Ma már ily berendezésekkel napjában gőzösönként 3000 tonna árút lehet kirakni, mely munka 25 év előtt legalább egy hetet vett igénybe. Amint az árú ki van rakva, az nyomban rendezendő és minőség, valamint a címzett szerint csoportosítandó. Ez gyorsan csak úgy végezhető, ha a rakpart kellő szélességű.

Ez okból a modern kikötők rakpartjai 100–150 m. szélességben építtetnek, míg a régi rakpartok csak ritkán érték el az 50 m. szélességet. A kikötői tárak többnyire emeletes tűzálló kőépítmények, melyek megfelelő emelőgépekkel és gőzpályákkal vannak berendezve. Liverpoolban pl. a tárak kétemeletesek s a daruk a tetőn vannak elhelyezve; a földszinten a kiviteli árúkat helyezik el, míg az emeletekre a behozott árú kerül. Manchesterben a tárak 5 emeletesek, míg nálunk (Fiuméban), valamint a német nagy kikötőkben többnyire egy- és kétemeletes tárak vannak. Nehéz darabárúk ki- és berakására villamos, gőz- v. hidraulikus daruk szolgálnak, melyek a legkülönfélébb hordképességgel (3, 6, 40, sőt 200 tonna is) birnak.

A gabonanemüek be- és kirakására, valamint kezelésére és tárolására *elevátorok* szolgálnak. A fiumei elevátor több év előtt leégvén, új, teljesen modern berendezésű elevátor létesítése tekintetében jelenleg tárgyalások folynak. Végül megemlítendő, hogy a kőolajszállító hajók megtöltése és kiürítése csővezetékek segélyével történik.

Hajórakomány, mindaz az árú, amelyet a hajó szállít. A hajók — különféle osztályzataik szerint — a hajóosztályozási intézetektől szabadmerülési bizonyítványt (ang. Freeboard-Certificate) nyernek, melyben a felső fedélzettől számított azon vízvonalak (merülési vonalak) is fel vannak tüntetve, ameddig az illető hajó a különféle évszakok és utazások szerint rakodhat. A szabadmerülési bizonyítvány adatainak megfelelően a különféle merülési jelek (ang. Freeboard marks) a hajó oldalain is bevésetnek. E jelek tehát zsinórmértékül szolgálnak a megengedett legnagyobb rakomány megállapítására. A hajó raktárain kívül a felső nyilt fedélzeten is vehető fel rakomány és pedig rendesen könnyebb árúk, mint dongák, deszkák stb., melyek veszély esetén a vízbe dobhatók. A fedélzeti rakományokat a ker. tengerészetnél fedélzeti terheknek (ol. camito) is hívják. Több államban fedélzeti rakományoknak felvétele az ezzel járó veszély miatt nincs megengedve.

Hajórakomány-biztosítás, l. *Biztosítás* (szállítmánybiztosítás).

Hajóra szállás, l. *Beszállítás*.

Hajóroncs (ném. *Wrack*; ol. *nave naufragata*; franc. *navire naufragé*; ang. *wreck*), hajótörés v. más baleset, v. pedig magas kor folytán használhatatlanná vált hajó. Ily H.-ok, ha sekély vízben merültek el v. ha szabadon úsznak, a hajózást veszélyeztetik, miért is lehetőleg eltávolítandók. Míg ez meg nem történt, feltünő módon megjelölendők, hogy a hajók kikerülhessék.

Hajós, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kiskőrösi j.-ban, (1910) 4480 német és magyar lakossal, posta- és távirőhivatallal. Látogatott búcsujáróhely. Régi érsekuradalmi kastélya hajdan a kalocsai érsek kedvelt nyárilaka és mulatóhelye volt, vadaskerttel.

Hajós, 1. *József (dömsödi)*, gazda, szül. Dömsödön (Pest vm.) 1819 nov. 11., megh. Budapesten 1888 dec. 28. 1843-ban ügyvédi vizsgát tett. 1845-ben Pest vmegye szolgálatába állott s 1849. másodfőjegyző volt, ezután dömsödi birtokára vonult vissza. 1852-ben ismét Pestre költözött, hol mint a Pesti hazai első takarékpénztár választmányi tagja s utóbb igazgatója ez intézet érdekében, melynek 27 évig volt élén, kiválóan sikeres tevékenységet fejtett ki. Az Orsz. m. gazdasági egyesület alapító tagja s 1870—76-ig másodelnöke volt, a kertészeti szakosztálynak pedig egész haláláig elnöke maradt s főtényezője volt annak, hogy 1858. Magyar kertészeti társulat keletkezett. Dömsödi birtokán nagy mintagyümölcsöst, konyhakertészetet és 24 holdas nemes asztali szőllőtelepet létesített s ezekkel nagyban hozzájárult e termelési ágak fejlesztéséhez. V. ö. *Galgóczy* K., Emlékkönyv 6-ik füz.

2. *H. József (dömsödi)*, közgazda, *H.1.* fia, szül. Dömsödön 1853 szept. 2. Pesten, Berlinben és Párisban végezte jogi tanulmányait s 1877. doktor lett; szolgabiró, majd bankhivatalnok volt s 1886. a Pestmegyei hitelszövetkezeti központ vezérigazgatójává választották. 1887-ben kezdte meg az első községi hitelszövetkezetek szervezését, majd 1898. a szövetkezeti ügy törvényhozási szabályozása után az Orsz. központi hitelsz. alelnöke lett. 1892-ben a Pesti hazai takarékpénztár igazgatójává, majd alelnökévé, 1911. elnökévé választották. 1892—96-ig orsz. képviselő volt, 1913. főrendiházi taggá nevezték ki.

3. *H. Lajos*, idegorvos, szül. Petőszinnyén (Abaujtorna vm.) 1870. Laufenauer tanár klinikáján volt tanársegéd, majd Weigert tanár majnafrankfurti intézetében végzett idegszövettani tanulmányokat. 1909-ben a budapesti egyetem jogi karán a bűnügyi lélektanból és elmekórtanból magántanári képesítést nyert. H. a budapesti kir. törvényszék megbizott elmeorvos-szakértője. Irodalmi dolgozatai a funkciós idegbetegségek köréből valók, a degeneráltak elmebetegségeiről, az epilepsziáról stb. szólnak s magyar és külföldi szakfolyóiratokban jelentek meg. Nagyobb munkái: *Neurasthenia és hysteria* (Budapest 1899); *Általános psychopathologia* (u. o. 1902).

4. *H. Sámuel*, mérnök, szül. Baranya-Mágocson 1855. Iskoláit Pécsett, Budán és a budapesti József-műegyetemen végezte, hol 1882. mérnöki oklevelet nyert. Állami szolgálatba 1880. lépett s előbb a tokaji, később a vásáros-naményi folyammérnöki hivatalnál működött s itt az ecsedi láp kiszárításának és a Szamos szabályozásának tervezésében vett részt. 1886-tól kezdve Budapesten a vízrajzi osztálynál van. 1889-ben a kormány Párisba küldötte tanulmányútra. Kiváló érdeme, hogy a folyóvizek sebességének megmérésére igen célszerű készüléket és módszert talált föl, mely külföldön is nagy elismerésben részesült; említésreméltó egy másik készüléke is, mely a víztartók vízállását elektromos úton mutatja s melyet a budapesti vízműveknél is alkalmaztak. Széleskörű irodalmi tevékenységet is fejtett ki.

5. *H. Zsigmond (dömsödi)*, operaénekes, szül. Czegléden 1839., megh. Ujpesten 1911 jún. 25. Az utrechti és heidelbergi egyetemen teológiát végzett s mint ref. lelkész kezdte pályáját. De szinpadra vágyott, kiképeztette szép hangját s 1868. mint tenorista szerződött a Nemzeti Szinházhoz. 1874. megvált innen s külföldön működött, olasz, francia és hollandi szinházaknál, egyaránt fényes

sikerrel. 1882-ben visszatérve, újból tagja lett a Nemzeti Szinháznak, majd az Operaháznak, míg 1899. nyugalomba vonult. A 90-es évek végén még vendégszerepelt néhányszor az Operaházban s ekkor is méltónak mutatkozott régi híréhez. Legkiválóbb szerepei a Wagner-operák hőstenor szerepei voltak.

Hajóscsiga (állat), l. *Argonauta.*

Hajósebességmérő, l. *Hajózási műszerek.*

Hajós-iskola, szaktanfolyam hajósok elméleti kiképzésére. A tanítás rendszerint a téli hónapokra, a hajózás szünetelési idejére szorítkozik. Nálunk az első ily szaktanfolyam 1868-tól 1875-ig állott fenn, mint «hajózási téli iskola», *Kenessey* Albert igazgatása alatt. Az iskola kétosztályú volt; az alsó a kormányosi, a felsőbb a gőzhajóvezetői, kapitányi állásra adta meg az elméleti kiképzést. Különösen fennállása első éveiben, amikor egymásután keletkeztek a hazai gőzhajózási vállalatok, nagy szolgálatot tett a hajózás ügyének, rövid idő alatt kellő képzettségü egyéneket adván a keletkezett vállalatoknak. A hazai gőzhajózási vállalatok tönkremenése, illetőleg a Dunagőzhajózási társaság birtokába jutása után, érdeklődés és pártfogás hiánya miatt megszűnt. 1895-ben kelt új életre mint *hajóstiszti tanfolyam*, a m. kir. közlekedési tanfolyamokba beillesztve. Célja a gőzhajó-vezetői (hajóskapitányi) képesítéshez való elméleti előkészítés. A rendes hallgatóul való beiktatás kelléke érettségi bizonyítvány vagy kivételes esetekben fölvételi vizsga sikeres letétele. Tantárgyai: Hajóvezetés, Hajózási jog- és törvényismertetés, Hajóépítés és Hajógéptan, Kereskedelmi szolgálat, Számtan és Árúisme, Földrajz, Vízrajzi ismeretek, Egészségügyi szolgálat és Hajós kézimunkák. Németországban, különösen az Elbementi kikötővárosokban már évtizedek óta, újabban a Rajna és az Odera mentén is számos hajósiskola van, a téli idényben 10 heti tanítási tartammal. A tanítási anyag alsóbbrendű s ahhoz van mérve, hogy a gyermekkoruk óta hajósszolgálatban levők elemi ismereteit gyarapítsa.

Hajóskapitány, l. *Hajókapitány.*

Hajósköböl, régebbi súlymérték hajóterhek számára, mely rendesen 4000 fontot, körülbelül 2000 kg.-ot tartalmazott.

Hajóskölcsön a. m. *hajókölcsön* (l. o.).

Hajóslegény, l. *Matróz.*

Hajósmadár, l. *Fregattamadár.*

Hajósnap, l. *Hajózási nap.*

Hajósodor v. *hajónyomdok* (ném. *Kielwasser*; ol. *scia*; franc. *sillage d'un navire*; ang. *wake*), a haladó hajó nyomában keletkező forgós habzás. Nyugodt és mély vízben igen tartós és néha több kilométernyi hosszú sávban húzódik el s teszi felismerhetővé a hajó útirányát. E víz-sávban úszkálnak a hajóból eltávolitott étel- és egyéb hulladékok, a gépek által elhasznált olaj, az eltüzelt kőszén salakja, stb., úgy hogy egy haladó hajóraj mögött visszamaradt nyom olykor napokig felismerhető. Minthogy ez háború esetében a saját hadműveleteket is elárulhatja, ennélfogva újabban oly eszközökre gondolnak, melyekkel e nyomokat legalább kevésbbé felismerhetővé lehetne tenni (pl. hulladékok elégetése egy égető kemencében). Menetközben egy hajóhad v. hajóraj hajói 1 v. 2 oszlopban, az oszlopokon belül egymás H.-ában haladnak; ezért ezen alakzatot *nyomdokvonalnak* lehet nevezni (ném. Kielwasserlinie). Ez különben a leghasználatosabb harcalakzat is, mert lehetővé teszi a hajók oldalai felé tüzelő, tehát a legtöbb löveg alkalmazását.

Hajósoklevél, hajó önálló vezetésére jogosító okmány, melyet megfelelő vizsga alapján a hatóság ad ki. L. *Hajókapitány.*

Hajóssereg, régente Magyarországon, különösen a Hunyadiak idejében a Dunán és Száván, folyamhajókon (csajkákon) működő fegyveres erő, mely ezen járóművek fegyveres őrségét, illetve katonaságát képezte.

Hajós-szigetek, l. *Szamoa-szigetek.*

Hajósúlypont (ném. *Schiffsschwerpunkt* és *Systemschwerpunkt*; ol. *centro di gravità*; franc. *centre de gravité*; ang. *centre of gravity*), az egész hajóépítménynek és súlytartalmának súlypontja. A H. fekvésének előzetes meghatározása a hajóépítészetben a hajó állékonyságára való hatásánál fogva nagy fontossággal bir. L. *Hajó.*

Hajószék, a hajók fedélzetén használt, összecsapódó székek, melyeknek ülése többnyire vitorlavászonból van. A hajóéttermekben és egyéb közös helyiségekben, valamint nagyobb kabinokban az asztalok mentén függélyes tengely körül forgó, el nem mozdítható székek használatosak, melyeket a hajó dülöngése fel nem borithat.

Hajószemélyzet (ném. *Schiffsbesatzung*, ol. *personale di bordo*), a hajón alkalmazott személyek összessége. A H. áll: a fedélzeti- és géptiszti személyzetből és a legénységből, mely utóbbi kormányosokra vagy tengerészekre, közmatrózokra és hajóinasokra, továbbá fűtőkre és szénkihordókra oszlik. A tulajdonképeni (szegődtetett) legénységen kívül a pincér- és konyhaszemélyzetet is a H.-hez számítják.

Hajószobor, a hajó orrán lévő s a hajó nevére vonatkozó vagy azt jelképező faragvány, l. *Gallion.*

Hajószolgálat (ném. *Schiffsdienst*), magában foglalja valamely hajó személyzetének összes szolgálati ténykedéseit. A hajó és a rajta lévők biztonsága jórészt a H. célszerű szabályozásától és e szabályok szoros betartásától függ. Mennél nagyobb a hajó — modern személyszállító gőzhajókon az utasokkal együtt 2—3000, modern nagy csatahajókon és vértes cirkálókon 1000—1200 ember van — annál szükségesebb, hogy e tömeg együttélése szigorúan rendezve legyen. A legszigorúbb határozmányok hadihajókon vannak érvényben, hol az általános rend és biztonság követelményeit még a feltétlenül megkövetelendő katonai fegyelem, a fokozott tisztaság, a lövegek és egyéb fegyverek szakszerű karbantartása, a lőszer és egyéb robbanó v. gyúlékony anyag megőrzése fokozzák. Az osztrák-magyar hadtengerészetben a H.-ot a Szolgálati szabályzat III. része (Szolgálat a tengeren) szabályozza. E szabályzat mindenre nézve pontos és részletes határozmányokat tartalmaz. A nap 24 órájában végzendő összes szolgálati ténykedések, a hajórend a hajó minden egyes részében, a különféle tisztelgések, a hajón belül és a kifelé nyilvánuló szertartásos

tisztelgések (lobogódisszel, ágyúlövésekkel, a legénység díszfelállításával stb.), a hajóőrszolgálat (l. o.) és az ügyeleti szolgálat, a fegyelmi fenyítő hatalom, magatartás ünnepségek, balesetek, hajótörés, tűzeset alkalmával és egyebek külön-külön fejezetekben tárgyaltatnak. Az egyes fegyverekkel (lövegek, kézi fegyverek, torpedók, aknák), a jelző berendezésekkel, a csónakokkal, a partraszálló különítménnyel stb. végzendő gyakorlatok ezenfelül külön szabályzatok által vannak körülírva.

Hajószurok, szurok, kátrány, gyanta s faggyú keveréke, melyet a hajók dugacsolására használnak.

Hajótakarékpénztárak azt teszik lehetővé, hogy a hajószemélyzet, melynek a rendes takarékpénztárak nehezen hozzáférhetők, a takarékosság előnyeit szintén élvezhesse. E célzattal legelőször az angol haditengerészet kebelében keletkezett (1866.) egy takarékpénztár Naval Savings Bank cimen, mely a matrózok és katonák zsoldjából a hajón megtakarított összegeket befizetéskép elfogadta és gyümölcsöztette. Azóta lassanként más haditengerészetekben is rendszeresítették a H.-at és összeköttetésbe hozták a postatakarékpénztárakkal. A H. szervezete nálunk a következő: Az egyes hadihajókon a budapesti m. kir. és a bécsi cs. kir. postatakarékpénztárak egy-egy együttes gyűjtőhivatala van felállítva, melyet a hajószámvevő kezel; a forgalom úgy a takarék, mint a csekkszolgálatra kiterjed. Különben is minden hadihajó, hol a számviteli és közgazdasági szolgálat élén egy számvevő áll, teljes, úszó postahivatal levél- és postautalvány-felvétellel és leadással; a közvetítésből csak értékküldemények és csomagok vannak kizárva.

Hajótársaság, az, ha többen közösen mint társtulajdonosok (részbirtokosok) vesznek részt valamely hajó vállalatában. Minden H.-nál (a magy. teng. magánjog szerint) a közös hajóbirtok 100 részre oszlik, de az egyes társaknak több részbirtokuk is lehet. Ha egy részbirtok többek tulajdona, ezek társasági jogaikat csak közös képviselő útján gyakorolhatják. A H. belső viszonyait szerződés szabályozza. Ügyeinek vezetésére képviselőt választ. A nyereség és veszteség a részbirtokok arányában osztatik fel. V. ö. *Nagy* Ferenc, Törvényjavaslat a teng. magánjogról (1909).

Hajótat a. m. hajófar, l. *Far*.

Hajóteknő, a *hajótest*, felszerelés és berendezés nélkül, azaz a lemezekkel v. deszkákkal borított bordázat, a hajó külső héja.

Hajóterv (ném. *Schiffsplan*), a hajónak tervrajza, mely az egyes hajórészek egymáshoz való viszonyát, arányát, az alkatrészek hosszát, szélességét, vastagságát, sulyát tünteti fel és e méreteken kívül az alkotórészek egymással való összeköttetésének minőségét, a súlypontok fekvését stb. ismerteti és meghatározza. A hossz- és keresztmetszeten kívül a hajónak tervrajzához még az egyes fedélzetek tervrajza, a bókonyok hajlatainak rajza és az egész hajó megterheltetésének grafikus kimutatása is tartozik.

Hajótest, l. *Hajóteknő*.

Hajótestbiztositás, l. *Biztosítás* (szállítmánybiztosítás).

Hajótiszt (ném. *Schiffsoffizier*; ol. *ufficiale di bordo*; franc. *officier du bord*; ang. *naval officer belonging to the ship*), *kereskedelmi hajókon* a kapitányon kívül az ennek támogatására rendelt, a hajó vezetésére hivatott egyének; kisebb hajókon a kormányos és a hajómester is ide számít; a nagy gőzhajótársaságok hajóin 1—4 tulajdonképeni tiszt van; tiszti ranggal birnak a hajóorvos, a hajóbiztos és a gépészek is, bárha a hajóvezetésre nincsenek hivatva. A H.-ek képesítésüket megfelelő szakkiképzés által nyerik, mely más-más a különböző államokban. A magyar kereskedelmi tengerészet H.-ei a fiumei m. kir. tengerészeti akadémiából vagy a buccarii hajózási iskolából kerülnek ki. Az osztrák kereskedelmi tengerészet tisztsarjadéka a trieszti, lussinpiccolói vagy cattarói hajózási iskolákon nyeri kiképzését. A hajóskapitányi minősítés még külön vizsgához van kötve. A *hadihajók* H.-jei hivatásos hadtengerésztisztek (ném. Seeoffiziere), kik nálunk a fiumei cs. és kir. hadi tengerészeti akadémiából vagy a tengerészjelöltek (ném. Seeaspiranten) pólai iskolájából kerülnek ki mint tengerész-hadapródok (ném. Seekadetten); bizonyos hajószolgálati idő és a tengerésztiszti vizsga letétele után tengerész-zászlósokká lesznek (ném. Seefähnriche) s csak azután lépnek elő tengerésztisztekké; itt a legalsóbb fok a főhadnagyi rangban lévő fregatta-hadnagyé. A H.-ek száma és szolgálati alkalmazása a hadihajó nagyságától és nemétől függ; míg a legkisebb hadi járóművön, a dunai őrjáró naszádon általában csak 1 tiszt van, addig a most (1912) épülő 20,000 tonnás csatahajókon 13 H. lesz. Egy nagy hadihajón van a részlettiszten (ném. Gesamtdetailoffizier) kívül, ki korvettakapitányi rangban van, 1 hajózási tiszt (ném. Navigationsoffizier), 1—2 hajómíveleti tiszt (ném. Manöveroffizier), 1 tüzértiszt (ném. Artillerieoffizier), kinek azonban minden lövegtorony és minden üteg számára 1—1 torony-, ill. ütegtiszt van alárendelve, 1 torpedótiszt (ném. Torpedooffizier), 1 aknatiszt (ném. Minenoffizier), 1 hajóűrtiszt (ném. Raumoffizier) és esetleg 1 jelzőtiszt (ném. Signaloffizier). Ahol nincs elég tiszt, hogy mind e szolgálatokra külön-külön tiszt alkalmaztassék, ott több alkalmazás ruházható egy tisztre. Tiszti ranggal birnak a hajón lévő orvosok és hadbirák is, anélkül, hogy a H.-ek közé tartoznának. Az esetleg a hajón lévő tengernagy v. kommodor törzskarához tartozó tisztek nem tartoznak az illető hajó H.-jei közé.

Hajótonna = 1000 kg.

Hajótő (ném. *Kiel*; ol. *chiglia*; franc. *quille*; ang. *keel*), fahajókon egyenszögű gerenda, mely keskenyebb oldalával élbe állítva, a hajó fartőkéjétől annak homloktőkéjéig terjed és a hajónak legmélyebben fekvő főrészét, alapgerendáját, úgyszólván gerincét képezi, melyhez oldalvást a hajó bordáit alkotó bókonyok (l. *Hajóépítés*) illesztetnek. Hogy a hajó esetleges zátonyra kerülése alkalmával a H. a megsérülés ellen némileg védve legyen, egész hosszában egy aránylag sokkal gyengébb gerenda szögeztetik reá, melyet *vendégtőnek* (ném. Loskiel) hivnak. Vasból v. acélból épült hajókon a H. is ez anyagból van, még pedig egy v. több egymásra szegecselt függélyes

és a hajó fenekéből kinyúló lemezből, v. pedig egy v. két erős vízszintes teknőszerű lemezből, mely a hajó lapos fenekét alkotja, erre egy függélyes tőlemez erősíttetik, mely végig fut a hajó egész hosszában; a tőlemez a belső fenékig ér fel, melyhez szögletvasakkal erősítik.

Hajótörés, szorosabb értelemben a hajónak szirtbe való ütődés vagy hullámlökések következtében való elpusztulása; tágabb értelemben minden a hajót ért oly szerencsétlenség, melynek folytán a személyzetnek a hajót el kell hagynia. A H.-től megkülönböztetendő a *megfeneklés*, melynél a hajó a sekély víz következtében a zátonyra fut, de csak csekély kárt szenved s helyéről többnyire ismét a mély vízbe húzható. H. bekövetkezhetik: a tájék hiányos ismerete v. a hajó helypontjának hibás meghatározása (ködbenv. hóviharban stb.) következtében. Viharos időben a H. akkor áll be, ha a személyzet a hajó fölött már elvesztette hatalmát és ennekfolytán a hajó a hullámok és a szél játékává lesz. A H. és a megfeneklés elkerülésére intőjelek gyanánt a hajózási jelek szolgálnak, ú. m. a világító tornyok, köd-, vihar- és vészjelek, valamint a kalauzoknak segítségül való hívása. H. azáltal is beállhat, hogy két hajó a sík tengeren vigyázatlanság v. hibás kitérés folytán, továbbá a nemzetközi kitérési szabályzat szerint viselendő jellámpáknak téves kitűzése, a szolgálattevő őrszem v. a hajó vezetésével megbízott személy színvaksága, végre ködös időben senkinek hibául föl nem róható véletlenség következtében összeütközik. Az összeütközés elhárítására a kitéréseknek mikénti foganatosítását nemzetközi egyezmények szabályozzák. A H.-sel tönkrement hajók számáról a tengerészeti folyóiratok részletes kimutatást közölnek.

Az elfogadott nemzetközijogi elvek szerint veszélyben forgó hajókat s legénységüket a szárazföldre való menekülésben s a mentésre szolgáló közintézmények igénybevételében akadályozni nem szabad. A partjog (Strandrecht), amelynek értelmében a partlakosok a hajótöröttek vagyonát, hajdanta magukat a hajótörötteket is prédának tekintették, a civilizált világban meg van szüntetve. A hajórom (Wrack) és a partravetett tárgyak a foglalásnak nem tárgyai, hacsak a jogosult kétségtelen módon tulajdonáról le nem mondott. Az angol 1854. évi hajózási akta az egyes partlakosok által okozott károkért az egész községet teszi felelőssé. A mentőknek azonban mérsékelt mentési díjra (salvage) van igényük. A partállamoknak is nemzetközijogi kötelességük a veszélyben forgó külföldi hajóknak, nemzetiségre, vallásra való tekintet nélkül, segítségére sietni; az 1913. évi I. t.-c.-be iktatott brüsszeli szerződés ezt a kötelezettséget a szerződő államokra nézve egyenesen kimondja.

Hajótulajdonos (ol. *armatore;* franc. *armateur;* ném. *Rheder;* ang. *owner),* az a személy v. több személyek összessége, akinek v. akiknek nevére a hajó belajstromozva van. Ha a hajó tulajdonjoga többeké, a közös érdeket illető ügyekben a többség határoz. A többséget oly érdekrész képezi, mely a hajó értékének felét meghaladja. Az osztrák-magyar kereskedelmi hajók karátoknak nevezett 24 eszményi részre vannak felosztva. A maga eszményi részéről minden társtulajdonos szabadon intézkedhetik.

Hajótüzérség (ném. *Schiffsartillerie),* alatt értendők egy hadihajónak v. háború idején segédcirkálóúl alkalmazott kereskedelmi hajónak összes lövegei (l. *Hajólövegek)* a hozzávaló gépberendezésekkel, parancsadási készülékekkel és lőszerrel, valamint a tüzérségi személyzet, mely utóbbi különleges tanfolyamokban kiképzett tengerésztisztekből és tengerészlegénységből áll.

Hajótüzértiszt (ném. *Artillerieoffizier an Bord),* valamely hadihajónak az a tisztje, ki a hajó tüzérségi ügyének élén áll és mint ilyen, közvetlenül a hajóparancsnoknak van alárendelve. Ő vezeti a hajó tüzérszemélyzetének szakszerű továbbképzését, így az összes lövőgyakorlatokat is, harcban pedig a parancsnoki toronyból a hajóparancsnok utasításai szerint a lövegtüzet. Ő felelős az egész tüzérségi anyag helyes kezeléséért és jókarbantartásáért. Alája több alantos tiszt van rendelve, kik a lövegtornyokhoz és az ütegekhez vannak beosztva.

Hajóút, ahol valamely folyóban a zátonyok sűrűn váltakoznak egymással v. ahol szirtek állanak ki a meder fenekéből, ott olyan vízállások mellett, melyek elborítják, tehát láthatatlanná teszik ugyan a zátonyokat vagy sziklákat, de nem oly magasságban, hogy fölöttük a hajók és egyéb vízi járművek veszély nélkül elhaladhassanak, szerencsétlenségek elkerülése céljából szükséges messziről látható jelekkel (rikító színűre festett úszók, zászlók, lámpások s több efféle kkel) kijelölni azt az utat, melyet a hajóknak követniök kell.

Hajóügynök, azon egyén, kit a hajótulajdonos v. hajótársaság hajózási üzletek lebonyolításával vagy teljes képviseletével megbíz.

Hajóür (ném. *Schiffsraum;* ol. *stiva;* franc. *cale;* ang. *the hold),* a hajónak legmélyebben fekvő rakodó helye, mely a legalsó fedélzettől lefelé egész a felső tőig (a Tiszán ostorgerendáig) és a homloktőkétől a tattőkéig terjed. Kereskedelmi hajókon a rakománynak legnagyobb részét a H.-be rakják. Hadihajókon a H.-ben vannak az élelmi- és hadiszerek, valamint más hajószükségleti tárgyak elraktározva. A H.-nek legalsó részét a felső tőnek mindkét oldalán *fenéknek* v. *gödörnek* (ném. Sodraum) nevezik, melyben a hajóba szivárgott víz összegyűl, ahonnan szivattyuk által távolíttatik el.

Hajóüzlet, a hajó kereskedelmi foglalkoztatása v. hajóadás-vevési ügy.

Hajóváz (ném. *Schiffsgerippe;* ol. *ossatura;* franc. *membrure d'un navire;* ang. *framing),* a hajótőnek, a bókonyoknak és más összekötő fa- v. vasrészeknek összeállított alakja. L. *Hajóépítés.*

Hajóvért v. *hajópáncél* (ném. *Schiffspanzer;* ol. *corazza;* franc. *cuirasse* és *blindage;* ang. *armour)* alatt értendők a jelenleg acélból készült lemezek, melyeket vérteshajók (l. o.) oldalfelületein és belsejében alkalmaznak azon célból, hogy a hajó vitális részei, tehát a hajtógépezet és a lövegek, valamint lehetőleg a hajó személyzete, v. legalább a vezérlő személyek ellenséges lövedékek romboló hatása ellen meg legyenek védve.

A H. eszméje már az ókorban felmerült, amenynyiben a görög trierák és római liburnák, sőt

a még régibb földközi-tengeri népek hadihajóinak döfő orra vas- v. rézlemezekkel volt borítva; a hajó pereme mentén egymáshoz fűzték a csatárok pajzsait, mi némileg az oldalfalakat védte. Tulajdonképeni H.-et alkalmazott egy koreai tengernagy, ki az 1592. és 1597. Hidejosi japán hadvezér ellen viselt háborúkban a koreai hajókat hosszú tüskékkel ellátott vaslemezekkel fedte be.

Az újkorban a H. csak a XIX. sz. közepén lépett fel újra. A krimi hadjáratban alkalmazott francia úszó ütegek és az északamerikai polgárháborúban résztvett vérteshajók H.-je kovácsolt v. hengerelt vaslemezekből volt, mi az akkori ágyúk ellen hathatós védelmet nyujtott. Azonban az ágyúgyártás csakhamar fellendült, az ágyúknak mind nagyobb kalibert, hosszabb csövet adtak, szilárdabban készült és rombolóbb hatású lövedékeket nagyobb és jobb lőportöltettel lőttek belőlük és végül minden ágyút a gyorstüzelésre rendeztek be. A romboló fegyver eme rohamos haladásával szemben a H.-gyártás felvette ugyan a versenyt, de nem tudott vele lépést tartani. A puha vas helyett a kemény acélt alkalmazták; ez azonban túlmerev és repedékeny volt, miért is a *compound-* (ang.) vagyis összetett lemezekkel próbálkoztak. Ezek két rétegből állottak, a belső réteg puha vasból, a külső acélból volt, a kettőt összeforrasztották és erős csavarokkal egymáshoz erősitették; a cél az volt, hogy a külső acélréteg a lövedékek behatolását lehetőleg meggátolja, míg a belső szivós vasréteg az acél merevségét ellensúlyozza. Ezt ismét egységes acéllemezek követték, melyeket szénpor, nikkel és króm belevegyítésével szivósabbá és különféle gyártási módszerek alkalmazásával külső felületükön keményebbé tették. Ilyen volt a *Harvey*-féle vért, melyet azonban *Kruppnak K C* jelzésű lemezei, melyekkel körülbelül 1900. lépett fel, még fölülmúltak. Ennél egy szabadalmazott módszer szerint az acéllemez keménysége akkép van szabályozva, hogy az az ellenség felé fordítandó felülettől a másikig fokozatosan csökken, amellett az acél nem merev. Ez a módszer azonban csak 10 cm.-nél vastagabb lemezeknél alkalmazható. Minthogy hajókon vékonyabban vértezett felületek is vannak, ily vékony lemezek minőségének javítására újabban az amerikai *Carnegie Steel Company* kisérleteket tett vanadiumnak belevegyitésével az acélanyagba; e kisérletek mutatták, hogy bár e *vanadiumos acéllemezek* felülete nem olyan kemény, mint a Krupp-féle lemezeké, az anyag mégis rendkívül szivós, miért is az északamerikai Egyesült-Államok újabb vértes hajóin e lemezeket alkalmazni fogják. Szintén újabb rendszer a *Simpson*-féle, mely a compoundlemezek felújítása tökéletesebb kivitelben; Simpson ugyanis az acéllemezt a vaslemezzel egy közbenső rézréteggel összeforrasztja, mely bizonyos vegyülék alkalmazásával 1000° C. hőségben teljesen elvegyül a szomszédos rétegekbe; ezen módszer szerinti vastagabb lemezek is kisérletezés alatt vannak.

A witkowitzi vasműben újabban villamos üzemű kohókban készitik a vértlemezeket *(elektro-acél)*; e kohók egyenletesen tartható hősége jobb minőségű acélt eredményez, mint más üzemű kohók.

Mindezen haladások dacára a H. nem biztos védelem, különösen a *süveges lövedékek* (l. *Hajólövegek)* feltalálása óta (körülbelül 1903.), melyek áthatoló képessége annyira fokozódott, hogy a legerősebb vérttel (345 mm.) ellátott legmodernebb vérteshajók is hasonló ellenséges hajók 35·6 cm. kaliberű lövedékei ellen csak 8—10,000 m. távolságra vannak megvédve, akkor is csak a vastag öv- és toronyvért mögötti hajórészek. Kisebb távolságokra védelmet nyujtandó, sokkal vastagabb H.-et kellene alkalmazni, mi oly megterhelése volna a hajónak, hogy e miatt egyéb súlyokban kellene megtakarításokat eszközölni, tehát gyengébb gépeket, kevesebb v. kisebb lövegeket alkalmazni, mi a hajó támadó harcértékét csökkentené. Igy is a jelenleg (1912) épülő 20,000 t.-s csatahajóinkba beépitett vértanyag súlya majd 4500 t.-t, tehát a hajó súlyának 22·5%-át teszi.

Modern vérteshajókon a következő felületek, részek vannak vértezve: 1. az ú. n. *övvért* (ném. Gürtelpanzer) által a vízvonal, még pedig többnyire a hajó egész hosszában, vagy az orr és a tat kivételével; ez többnyire a legerősebb vért (jelenleg 345 mm. a maximum az egyesült-állami Nevada-tipuson; szélessége 3—4 m., melynek felerésze, vagy valamivel több a vízvonal alatt van;

2. a *vértes fedélzet* (ném. Panzerdeck); ez többnyire a hajó egész hosszában és körülbelül a vízvonal magasságában befödi a vízalatti részeket; alakja v. a cethal hátához hasonlóan domború, v. pedig vízszintes síkot alkot, többnyire rézsút aláhajló szélekkel; vastagsága a középen, hol legvastagabb, 70—76 mm.

Az övvért és a vértes fedélzet, valamint a hajó oldalain raktározott *kőszén* képezik együttvéve a hajó legvitálisabb vízalatti részeinek védelmét, hol a víz beömlése a hajót elmerítené v. megbénítaná, vagy pedig a gépek, kazánok megsérülése a hajót mozgási képességétől fosztaná meg;

3. *oldalvért* (ném. Seiten-, Citadell- v. Kasemattpanzer); ez az övvért fölött a hajó oldalainak azon részeit boritja, melyek mögött ütegekben vagy külön reteszekben, kazamatákban a középkaliberű lövegek állanak; jóval vékonyabb, mint az övpáncél; az ütegek végén harántvértfalazatok egészitik ki zárt helyiséggé;

4. a *tornyokban* felállított nehéz lövegek hengeralakú *mellvédje*; olyan vastag, vagy még vastagabb mint az övvért (pl. az észak-amerikai Nevada csatahajó lövegtornyainak homloklemezei 457/406 mm.) s lenyúlik a vízvonal alá, hogy a lőszer felvonása a tornyokba védve történjék;

5. a *parancsnoki tornyok* (többnyire 2); ütközet idején itt tartózkodnak a parancsnok, a tüzértiszt, a hajózási tiszt és a parancsnok egyéb közegei és itt vannak egyesítve a vezetésre szükséges mechanikai, optikai és villamos készülékek, melyeknek védelmére az övvérthez hasonló vastagságú vért szolgál;

6. a *hajó belsejében* fontos *válaszfalak* és az ezeken átvezető *ajtók* szintén vértezve vannak, valamint újabban a torpedók és aknák robbanásai elleni hathatósabb ellentállás céljából a hajó *belső feneke* is.

A H. nyujtotta védelem mérvét szemlélhetővé teszi a mellékelt *diagramm*, melynek rendezőit a vért vastagsága mm.-ekben, metszékeit a lövőtávolság méterekben képezi; egyszerűség kedvéért csak a jelenleg leghatékonyabb hajólöveg, a 45 kaliber hosszú 35,6 cm. kaliberű amerikai gyorstüzelő ágyú áthatolási adatai vannak felvéve, még pedig a felső vékony vonal azon esetre vonatkozik, ha a lövedék merőlegesen (90° alatt) csapódik fel a vértlemezre, az alsó vastagabb vonal 60° alatti rézsutos felcsapódás esetére vonatkozik; modern Krupp-féle vértanyag és, mint lövedék, legjobb minőségű, keményített acélból készült páncélgránát tételeztetik fel.

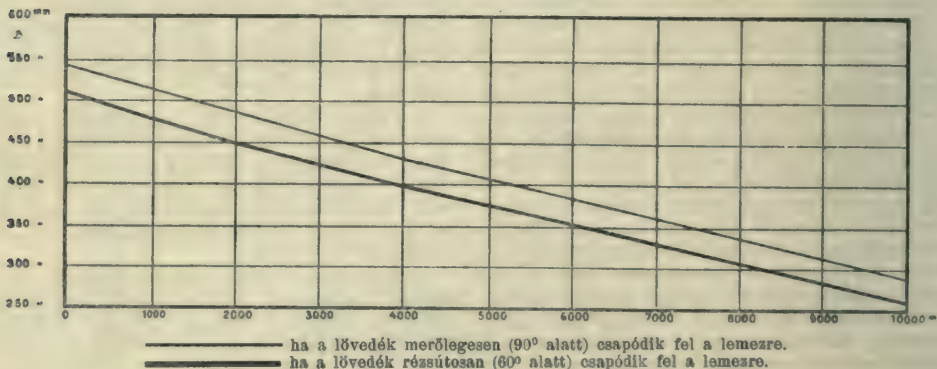
Hajóvizsgáló bizottság, a fiumei tengerészeti hatóság azon szakközegeinek összessége, mely a magy. keresk. tengeri hajókat üzemképes állapotuk szempontjából időszakilag megvizsgálja.

Hajóvontatás, a hajók mozdítása, továbbítása rájok kivülről ható erővel. Természetes és legősibb módja az emberi és állati erő alkalmazása olyképen, hogy a hajón megerősített kötelet a víz partjain menve húzzák. Élénkebb forgalmú folyóvizeken — eltekintve a helyi jellegű forgalomtól — általában a mesterséges géperővel, gőzhajóval való vontatás van elterjedve. A vontató gőzösök kétfélék, ú. m. szabadon járó kerekes v. csavaros gőzösök és láncon v. sodronykötélen kapaszkodó hajók. Kisebb vizeken és különösen hajózócsatornákon még ma is legelterjedtebb, mondhatni kizárólagos, a partról kötélen igás állatokkal való vontatás. Vontató gőzös és általában mesterséges vontatási berendezés csatornákon csak kivételesen s mindezideig csak kisérletképen található. Ennek oka abban rejlik, hogy a csatornák szűk határú medrében kellő vontatóerő mellett is csak mérsékelt haladási sebesség érhető el, alig nagyobb, mint az igásállat rendes járása. A szállítás ennélfogva nagyobb vontatási erő alkalmazásával sem gyorsitható. A nagyobb vontatóerőt tehát csak abban az irányban lehetne értékesiteni, ha ugyanazon alkalommal a hajókat tömegesen vontathatnák. Ez azonban ismét nehézségekbe ütközik, egyrészt amiatt, mert a hosszú hajóvonatok vezetése a keskeny és kanyarodásokkal biró csatornákban sok bajjal jár és gyakori a fennakadás; másrészt amiatt, mert a zsilipelésnél torlódás áll be s az együtt csoportosan érkező hajók és vontatójuk az út leforgása alatt sok felesleges időveszteséget szenvednek. A mesterséges vontatóerőnek a csatornákon való alkalmazásával különösen a gazdag csatornahálózattal biró Francia- és Németországban, valamint Amerikában számos kisérletezés történt és folyik ez idő szerint is, eddigelé anélkül, hogy valamelyik módszer végleg bevált volna.

A H. a szabadságvesztés-büntetésnek súlyosbítására használt közmunkáknak legsúlyosabb neme volt és abban állott, hogy az elitéltek a hajókat, jelesül a Dunán, fölfelé húzni tartoztak. A H.-t egy helytartótanácsi intézmény 1777 körül honosította meg. II. József császár a halálbüntetés helyettesítéséül rendelte. Az elitélteket Szegeden, Péterváradon, Zimonyban, Mitroviczán, Sziszeken, Bródban és Gradiskában felügyelet alatt tartották. II. Lipót megszüntette.

Hajózálog, l. *Hajókölcsön*.

Diagramm, mely a 45 kaliber hosszú 35,6 cm. kaliberű hajólöveg átütőképességét mutatja Krupp-féle KC vértlemezekre vonatkozólag.

Hajózár. Minden hajó birói zár alá vehető s birói úton eladható. Az eladott hajó tulajdonosának hitelezői igényeiket a vett értesítés után 3 nap alatt érvényesíteni tartoznak, ellenkezőleg a vételár, követeléseikre való tekintet nélkül, felosztás alá kerül.

Hajózás (ol. *navigazione*, gör. *nautika*), személyeknek és árúknak a vizen való szállítása. Van *belvízi* H., *csatorna*-H., *folyam*-H., *parti* H. és *síktengeri* H. A H. fejlődését l. *Hajó, Gőzhajó, Gőzhajózás, Belvízi hajózás.*

A H.-i vizhasználatot, a H.-i üzlet biztonságát és közérdekü rendjét, továbbá a H.-i út és kikötő műveinek kíméletét hatóságilag kiadott szabályzatok rendezik. melyekhez minden H.-i vállalat, hajótulajdonos, a hajók vezetői és személyzete kihágási büntetések terhe alatt alkalmazkodni kötelesek. A H.-i rendszabályok kibocsájtása nálunk a kereskedelmi kormány (miniszter) joga, de állandó miheztartásul szolgáló utasítások kibocsátására a belvízi H.-t és tutajozást illetőleg a m. kir. vasúti és H.-i főfelügyelőség, a tengeri H.-t illetőleg pedig a fiumei m. kir. tengerészeti hatóság is jogosult. Jelenleg legfőbb forrása a magyar korona országaiban gyakorlott belvízi közlekedés rendszabá-

lyainak az 1869 ápr. 11. 2362 sz. a kelt közlekedési miniszteri rendeletben foglalt »Folyó-, csatorna- és tó-H.-i rendszabály». Ezenkívül egyes víziközlekedési vonalakra azok különleges helyzetéhez képest külön rendszabályok vannak hatályban, így pl. a vaskapui H.-ra (47081/1899. sz.); a Ferenccsatorna H.-ára 1890. speciális rendszabályt bocsájtott ki a kereskedelmi miniszter. Különös szabályzatok rendelkeznek a vízijáróművek hivatalos köbözéséről (3870/1896. sz.), a hajókon és egyéb úszó járóműveken alkalmazott gőzkazánokról, valamint a gépereiű hajók megvizsgálásáról, (59963/95. sz.) stb. A tengeri H.-t illető rendszabályok némely része törvényben foglaltatik, így: az 1883: XXX. t.-c. szól a tengeri kikötői illetékről, az 1879: XVI. t.-c. a tengeri kereskedelmi hajók lajstromozásáról; az 1871: XVI. t.-c. a tengeri kereskedelmi hajók köbözéséről; az 1907: VI. t.-c. a tengeri H.-ban foglalkoztatott kereskedelmi hajóknak, valamint a tengeri hajók építésének állami segélyben és kedvezményekben való részesítéséről; az 1913: I. t.-c. a hajóösszeütközésekre, továbbá a tengeri segélynyujtásra és mentésre nézve bizonyos szabályok egyesítése céljából 1910. Brüszszelben létrejött két nemzetközi egyezmény becikkelyezéséről. Jelentős rendelkezés a 60805/912. sz. ker. min. rend. a tengeri kereskedelmi hajók üzembehelyezésének engedélyezése, az azokon teendő biztonsági intézkedések és a hajószolgálat ellátása tárgyában. Főforrása azonban még ma is a tengerészeti H.-i rendtartásnak az 1774 ápr. 25. kibocsátott Editto politico di navigazione mercantile, mely bár korához képest jeles alkotás, ma már sok irányban elavultnak mondható. L. *Gőzhajózási jog, Tengeri jog.*

Hajózási hosszmértékek (ném. *nautische Längenmasse*) azok, melyek a hajózásnál, a tengeri térképeken, hajózási kézikönyvekben használatosak. Ezek az illető nemzeteknél különben használatos mértékeken kívül:

1. a *tengeri mérföld* (ném. Seemeile), mely általános meghatározás szerint egyenlő a földellipszoid egy ívpercével 45° szélesség alatt mérve, tehát 1852 m. Csekély különbséggel az összes tengerészeteknél egyenlő;

2. a *kábel-hossz* (ném. Kabellänge), általában mint $^1/_{10}$ tengeri mf. határoztatik meg, tehát = 185 m., azonban hossza a különböző nemzeteknél ettől tetemesen eltérő, még pedig 180 és 258 m. között váltakozik;

3. a *csomó* (ném. Knoten) azon hossz, mely a hajónak 1 teng. mf. óránkénti gyorsasággal való haladása mellett a közönséges sebességmérő (l. *Hajózási műszerek*) mérőzsinórjából $^1/_2$ perc alatt (addig tart ugyanis a homokórával való mérés) kifut; elméletileg 15·43 m. volna, praktikus mérések alapján azonban csak 14·62 m. A sebességmérő zsinórja csomókra van beosztva. Sokszor a csomó kifejezés tengeri mf. helyett használatos;

4. a *tengeri öl* (ném. Faden) a víz mélységének mérésére szolgált a most e célra is rendszeresített méterrendszer előtt, még pedig egyenlő volt 6 bécsi lábbal, tehát = 1·9 m. Még sok tengerészetnél használatos mérték s a lábhossz szerint különböző;

5. a *lánc-hossz* (ném. Schäkel) a horgonylánc hosszának jelzésére szolgál. Nálunk a horgonylánc 25 m. hosszú láncdarabokból van összetéve, miért is a lánchossz = 25 m. Az egyes tengerészeteknél 21·95 és 30 m. közt váltakozik.

Hajózási illetékek, azon illetékek, melyek a hajóktól és szállítmányaiktól a kikötőkben v. más vízi utakon szedetnek. Ide tartoznak az ú. n. világítási, vesztegzár-, csatorna- és kikötői illetékek, melyek állami jóváhagyás alapján egyes társulatok v. állami tengerészeti hatóságok által, esetleg törvény útján is beszedhetők. A H. öszszege a hajózást fentartó és elősegítő intézmények létesítéséhez s évi karbantartásához és üzeméhez igényelt kiadásoknak felel meg. A leglényegesebb H. az egyes kikötőkben tartózkodó, valamint a mesterséges hajózócsatornákon (l. o.) áthaladó hajók után tonnatartalmuk arányában fizetendő rév- és csatornailletékek.

Hajózási iskolák v. *nautikai tanintézetek* (ném. *Navigations- oder nautische Schulen)*, oly tanintézetek, melyekben a tengerészek a hajó vezetésében oktattatnak és kereskedelmi tisztekké való elméleti kiképeztetésüket nyerik. Ily H. a magyar állam területén a fiumei m. kir. tengerészeti akadémia és a buccarii tengerész-tanoda; az osztrák államterületen a trieszti kereskedelmi tengerészeti akadémia és ugyanott egy magán-H., továbbá a lussinpiccolói, kattarói, raguzai, spalatói H.

Hajózási jelek (ném. *Seezeichen;* ol. *marca, segnale;* franc. *marque;* ang. *sea-mark)*, látható v. hallható jelek, melyek nagyobbára a tengerpartok mentén, kikötők bejáratánál, vagy más szűk közlekedésű vízi utakon, a zátonyok, szirtek, hajóromok, vagy más hajózási akadályoknak megjelölésére és a hajósoknak tájékoztatására szolgálnak. A H.-et általában optikai és akusztikai jelekre lehet felosztani; az előbbiek ismét mint nappali és mint éjjeli jelek különböztethetők meg. A nappali optikai H.-hez tartoznak: a világító tornyok (mint építmények), színesre festett (többnyire veres) világító hajók (tűzhajók); a szilárdan álló H., mint kőoszlopok, gúlák stb. különféle ismertetőjelekkel, több facölöpből gúlaalakban épült és különböző ismertető jelekkel ellátott alkotmányok (Dückdalben, mely Alba hercegtől, mint feltalálójától [duc d'Alba] vette nevét); a tengerfenékbe vert karók, seprőalakú póznák; továbbá úszó H., amelyek többnyire a betartandó útnak kijelölésére szolgálnak, mint bóják, hordók, fatuskók stb. Az éjjeli H.-hez tartoznak a világító tornyok (mint világító eszközök) és más szárazra v. zátonyra épített jeltüzek (ném. Leuchtfeuer) v. jelfények, a világító hajók és a világító uszorok. Ez utóbbiak oly lámpával láttatnak el, hogy azt a felcsapó hullám ki nem olthatja (gáz, villam stb). Ködös időben hallható jeleket adó készülékek csaknem minden világító toronyban vagy hajón találhatók; e célra 3 m. hosszú és megközelítőleg 60 cm. széles torkolattal bíró kürtök v. gőz-szirénák szolgálnak, melyek vagy sűrített levegő által, v. pedig gőzerővel hozatnak működésbe és kedvező atmoszféra idejében 6 tengeri mérföldre, de minden körülmények között 3 tengeri mérföldre hallhatók. A legmodernebb akusztikai H. közé tartoznak a *vízalatti hangjelzések* (l. o.) haranggal, továbbá a *radiophare*, mely a szikratávírászat útján ad meghatározott, minden szikra-

távíró-felvevőállomás telefonkészülékében hallható hangokat. Ködös időben, más eszköz híján, az ágyú is használható hajózási jelül, különösen ha több ágyú áll rendelkezésre, hogy a lövések egymásután gyorsan következhessenek; emellett még azon előny is mutatkozik, hogy a lövés fénye, tüze, a ködön áthatolván, gyakran látható is. Harangok kongatása, haranggal ellátott v. búgó bóják (az előbbieket a hullámzás hozza működésbe) szintén a ködben adott H. közé tartoznak. Az összes tengereken használatos, v. csak bizonyos tengereken található világító- és ködjelek, továbbá időjelzések jegyzékét külön könyvekbe írják, mely könyveknek minden hajón meg kell lenniök. Ilyen könyv a Verzeichniss der Leuchtfeuer, Nebel- u. Zeitsignale aller Meere, évenként megjelenő adatokkal; a sailing directions; mindezek, valamint az összes H. minden hajózási kézikönyvben (l. o.) és tengeri térképen is fel vannak sorolva, illetőleg tüntetve.

Hajózási jog, l. *Hajózás*, *Gőzhajózási jog*, *Tengeri jog*, *Duna*.

Hajózási kamra (ném. *Navigationskabine* v. *Navigationskammer*; ol. *camerino delle carte ed istrumenti nautici*; franc. *chambre des cartes et instruments nautiques*; ang. *chart and instrument cabin)*, hajókon többnyire a parancsnoki híd közelében lévő kamra, hol azon térképek, hajózási műszerek, könyvek és egyéb segédeszközök, melyeknek kéznél kell lenniök, el vannak helyezve. Mindig el van látva egy megfelelően nagy asztallal, hol a térképek kiteríthetők. A hajózási tiszt (l. o.) többnyire itt végzi számításait.

Hajózási kézikönyv (ném. *Segelhandbuch*; ol. *portolano*; franc. *instructions nautiques*; ang. *sailing directions)*, kötetekből álló, több nyelven kiadott könyv, mely a hajózásnak megkönnyebbítésére szolgál és az egyes tengerpartoknak, szigeteknek stb. hajózási sajátságait, megvilágítását és egyéb megjelölését hajózási jelekkel (l. o.), a tengerfenék talajának minőségét, az uralkodó szeleknek irányát, erejét és az ezt megelőző felhőzetnek minőségét, az áramlatokat, ezek gyorsaságát, az esetleges horgonyzó helyeket, kikötőknek érintésénél a bejárat megközelítésénél betartandó irányt, a kikötőben található élelmicikkeket, fűtőanyagokat és egyéb kellékeket ismerteti. E H. adatai külön körözvények által, melyeket minden hajós megszerezhet és amelyekről az észlelt változásokat bejelenteni tartozik, mindig nyilvántartatnak. A legjobb és legelterjedtebb H.-ek az angol tengerészet által kiadottak, melyek angol nyelven az egész föld összes partjait leírják. A német tengerészet ettől függetlenül saját H.-eket szerkeszt, melyek szintén használatosak. Ezenfelül minden állam a saját tengerpartjáról maga is készít H.-et.

Hajózási kongresszusok, a hajózási üzemben előforduló nemzetközi jelentőségű kérdéseknek tárgyalására időszakonként egyes világvárosokban egybehívott nemzetközi értekezletek. A hajózás óriási fejlődésével kapcsolatosan a H. is mindnagyobb jelentőségre tettek szert, miért is manapság jóformán minden évben tartatnak H.

Hajózási műszerek (ném. *nautische Instrumente*; ol. *istrumenti per la navigazione*; franc. *instruments de navigation*; ang. *nautical instruments*, l. *a képmellékletet)* azok, melyek a hajózáshoz szükséges v. kivánatos adatokat mérés által megszerzik. Feloszthatók: *a)* olyanokra, melyek a hajó *földrajzi helyzetének* meghatározására szolgálnak és *b) meteorológiai* műszerekre, melyek az időjárás elemeit határozzák meg.

Az *a)* alattiak közé tartoznak a hajótájoló a rajta alkalmazott vagy külön felállított arányozóval, a Pott-féle tükrös goniográf (szögmérő), a dromoszkóp,a hajósebességmérők, a mélységmérők, az időmérő vagy kronométer, az égitestek magassági szögének mérésére szolgáló műszerek és tágabb értelemben a tengeri térképek.

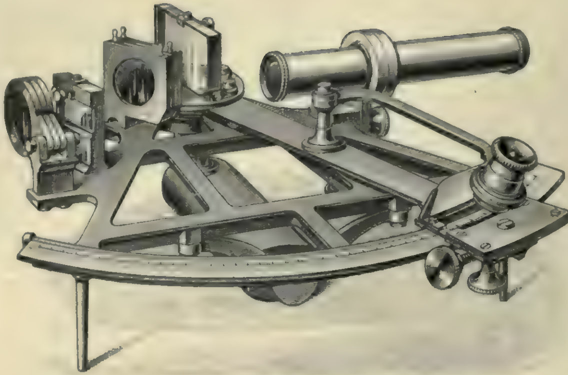
A *tájolóval* (l. az *1—4. ábrákat)* meg lehet határozni a földrajzi délkörhöz viszonyított azt az irányt, melyben a hajó halad. Minden a hajó felső részein szabad látókörrel elhelyezett tájolóra felilleszthető az *arányozó* (ném. Peilinstrument), mellyel valamely földi tárgy v. égitest irányát, még pedig v. a délkörre v. pedig a hajó hossztengelyére viszonyítva, meg lehet állapitani. Az arányozó (l. az *1. ábrán)* nagyjában a tájoló középpontja körül forgatható vízszintes sárgaréz vonalzóból áll, melynek 2 végén diopterek vannak alkalmazva; ezeken a napfigyelések céljából színes üvegek vannak. Az arányozóval, ha oly part mentén hajózunk, melyen a térképből ismert tárgyak láthatók, a hajó helye akkép állapitható meg, hogy 2 v. több tárgy irányát, melyben a hajótól feküsznek, meghatározzuk és az irányvonalakat a tárgyakon átfektetve a térképbe berajzoljuk; ahol e vonalak egymást metszik, ott volt a megfigyelés időpontjában a hajó.

Ugyane célra szolgál a *Pott-féle goniográf*, mely a Pottenott-féle probléma (hátrametszés) alkalmazásával határozza meg a hajó helyét. Tükörképek segélyével 2 külső tárgynak egy középsővel alkotott szögeit határozza meg; ha azután a műszer 3 rögzített vonalzóját a térképre fektetjük, úgy, hogy minden vonalzó a maga tárgyára mutat, akkor a műszer középpontja a hajó fekvését határozza meg.

A *dromoszkóp* segédműszer a tájoló mutatta hajóirányok mechanikai úton való átváltoztatására valóságos, t. i. a föld és a hajó delejessége okozta eltérésektől mentes irányokra. Ez számítás által is eszközölhető, miért is nincsen általános használatban.

A hajó sebességét már állítólag a rómaiak is műszerrel, az ú. n. *hodométerrel* mérték; ez a hajó külsejére erősitett lapátos kerék volt, melynek minden forgására egy dobszerű tartányból egy kavics esett ki, a kiesett kavicsok számából a megtett útra lehetett következtetni. Később, úgy látszik, hosszú időn át csak becslés által határozták meg a megtett utat, miben a régi hajósok igen jártasak voltak. A XV. sz. első feléből származik a Cusanus bibornok javasolta módszer, amely abból az időből, mely egy vízbe dobott tárgynak a hajó mellett való elhaladására szükséges, számította ki a hajó sebességét.

A *közönséges sebességmérőt* (ném. *Logg*), mely még manapság is használatban van vitorlás hajókon, Bourne William írta le először 1577. Ez az egyszerű műszer egy körszelvényalakú, egyik

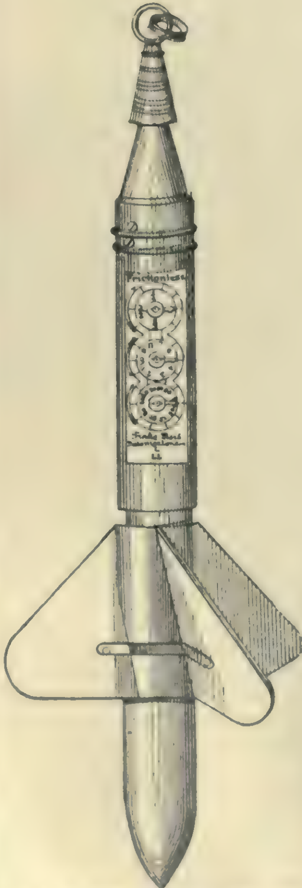
8. sz. ábra. Tükrös-szeksztáns.

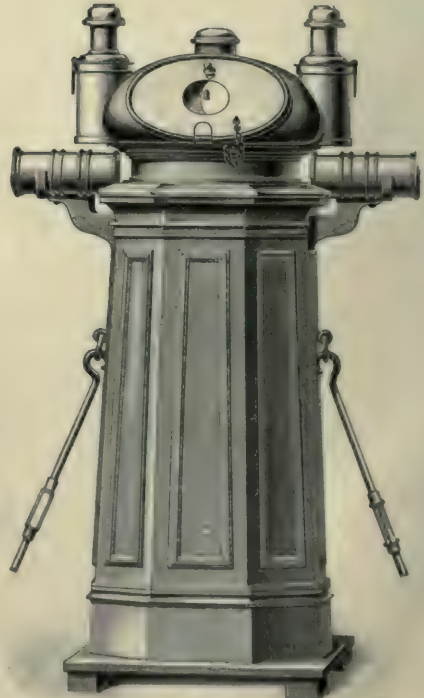
4. sz. ábra. Anschü
külön

7. sz. ábra. Mélységmutató cső.

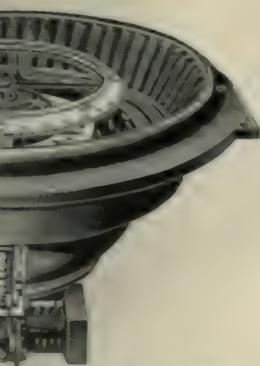
5. sz. ábra Massey-féle szab. csavaros sebességmérő (mérföldszámláló az orsóban).

3. sz. ábra. Hechelmann-féle tájoló kereskedelmi hajók számára.

«Hajózási műszerek» cikkhez

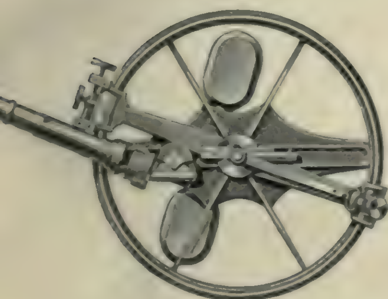
ÜSZEREK.

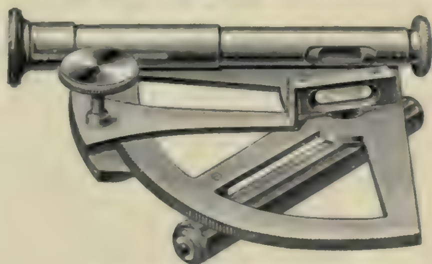
…pörgettyűs (gyroscop) tájolója.
…es hajók számára.

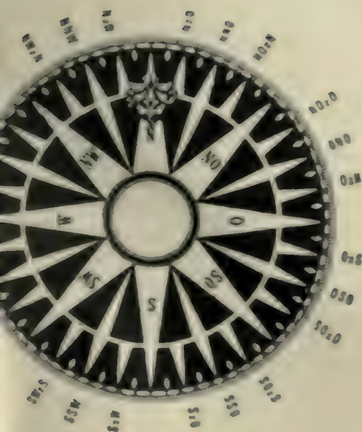
1. sz. ábra. Bamberg-féle folyadékos (fluid) tájoló arányzóval, Cardan-féle felfüggesztésben.

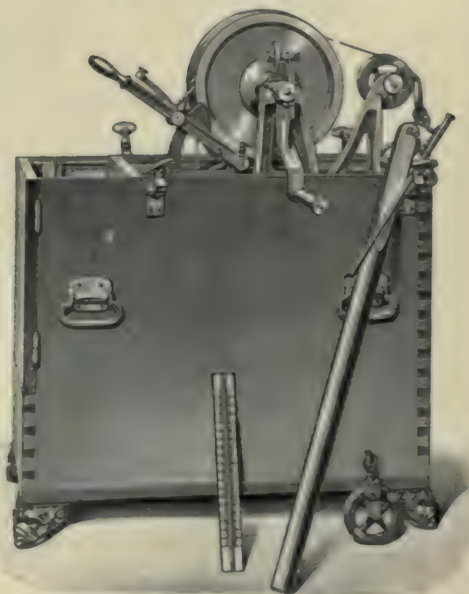
10. sz. ábra. Prizmás kör

9. sz. ábra. Libellás quadrans.

2. sz. ábra. Tájoló rózsája.

6. sz. ábra. Mélységmutató gép.

szélén ólommal nehezített deszkadarabból és ahhoz erősített mérőzsinórból áll. A vízbe dobott deszkadarab egy helyen marad és a hajó haladását a homokórával megállapított $^1/_4$ v. $^1/_2$ perc alatt a megfeszült zsinóron lemérik, még pedig ú. n. csomókban, miből a hajónak óránkenti sebességére lehet következtetni. Újabb hajókon, különösen gőzhajókon, ú. n. *szabadalmazott sebességmérőket* (ném. *Patentlogg)* használnak. Ezek (l. az *5. ábrát)* egy csavarból állnak, melyet a hajó maga után vontat; a víz ellenállása folytán forgó csavar forgásait egy óramű számlálója, melynek mutatója a mérőnek vízbebocsátása óta megtett hajóutat (teng. mérföldekben) közvetlenül mutatja.

A tenger mélységének meghatározása különösen kikötők, általában a part megközelítésénél és elhagyásánál, továbbá általában sekély vizekben, zátonyok, szirtek közelében fontos; ily mérések nélkül a hajó könnyen megfeneklik. A sík tengeren, ha a mélységek jellegzetesen változnak, a mélység megmérése — különösen ködben — módot nyujthat a hajó helyzetének bizonyos fokig való megállapítására. Nagy mélységek megmérése csak tudományos értékkel bír. A mélységet már az ó-görög hajósok is mérték; *thalassométerrel*, mérő rúddal mértek csekély mélységeket, mely eszköz — különösen folyóvizekben — még ma is használatos, valamint a *mérőón* (ném. *Lot* v. *Senkblei)*, mely a mérőzsinór végére kötött ólomdarabból áll. Modern gőzösök *mélységmérő gépeket* használnak. E gépek óraművel kapcsolatos hengerből állanak, melyre megfelelő hosszuságú zongorahúr van felgombolyítva, végén mérősúllyal (l. a *6. és 7. ábrát)*.

Sík tengeren, ha partot nem látunk, a hajó helyzetét *pontosan* csak *csillagászati* megfigyelések segélyével lehet megállapitani, nevezetesen, ha a *kronométer* szerint megállapitott greenwichi időpontokban a napnak v. más csillagzatnak a tenger látóhatára (ném. Kimm) fölötti magassági szögét v. a hold és valamely más csillag közti szögtávolságot megmérjük. Mihelyt tehát, különösen a nagy felfedezések korszakában, a hajózás megszűnt parti hajózás lenni, szükségessé váltak oly műszerek, melyekkel a szögeket meg lehet mérni. Már a XIII. sz.-ban a hajókon is használatos volt az *astrolabium*, amelyet a *látógyűrű*, a *quadráns* és *Jákob botja* követett; utóbbit Behaim Márton ismertette meg a portugál tengerészekkel. E műszer, mellyel szögeket $^1/_4$ foknyi pontossággal lehetett mérni, majd 3 századon át a legfontosabb H. volt. E mellett a XVII. sz.-ban a *Davis-féle quadráns* jött használatba. Az 1731. Hadley John által feltalált *tükrös oktánsból* idővel a manapság is általánosan használt, legfontosabb asztronómiai H. fejlődött ki, t. i. a *tükrös szekstáns* (l. a *8. ábrát)*, mellyel gyakorlott figyelő 10—20″-nyi pontossággal mérhet szögeket. Minthogy e műszer használata ködpárák által el nem födött látóhatárhoz van kötve, párás időben a mérések az ú. n. *libellás quadránssal* eszközöltetnek (l. a *9. ábrát)*, melyen a mérés alapját képező vízszintes irányt a libella adja meg. A szekstáns helyett olykor a *prizmás kört* (l. a *10. ábrát)* használják, melynek teljes köre van.

Nélkülözhetetlen eszközei sokszor úgy a parti, mint a síktengeri hajózásnak a *tengeri térképek* (ném. Seekarten). E térképekbe, melyeknek leghasználatosabbjai Mercator vetítése szerint vannak szerkesztve, a partnak minden a tengerről látható jellegzetes és tájékozásra alkalmas tereptárgya, alakulása és domborzata be van rajzolva, szintúgy a szigetek, szirtek, szóval minden szárazföldi részlet, továbbá a tengerfenék alakulásából és minőségéből (homok, iszap, szikla stb.) mindaz, ami a hajózásra fontos, így a zátonyok, a sekély mélységek mind, nagyobb mélységek csak hellyel-közzel; továbbá fel vannak tüntetve a hajózási jelek, még el nem távolított hajóroncsok, világítótornyok és más világítóeszközök, jelzőállomások, a dagály és apály mérve, tengeri áramlatok, úszó növényfelületek és egyéb tünemények. A délkörök és szélességi körök hálózata, a föld delejessége okozta iránytűeltérés (declinatio) és megfelelő számú szélrózsák szintén minden tengeri térkép kellékei.

Fontos, hogy e térképek adatai utánmérések, reambuláció által folyton ellenőriztessenek és helyesbíttessenek. E célra minden nagyobb tengerészetben külön *felmérő hajók* (ném. Vermessungsschiffe) szolgálnak. A legpontosabb és leghasználatosabb tengeri térképek az angol térképek; jelenleg azonban már a világtenger nagy részéről igen jó német térképek is vannak. Az Adriai-tengert az osztrák-magyar és az olasz tengerészetek is felmérték közösen; e térképek az osztrák-magyar tengerészetben használatosak.

A térképeken kívül a *hajózási kézikönyvek* (l. o.), a *parti világító berendezések lajstromai*, a *nemzetközi jelzőkönyv* (l. *Hajójelzések)* és az *efemeridák*, melyek a csillagászati hajózáshoz szükséges asztronómiai számadatokat tartalmazzák, szintén a H.-et kiegészítő, sőt nélkülözhetetlen hajózási segédeszközökhöz tartoznak.

b) A meteorológiai műszerek közül *hőmérő* és *barométer* (még jobb a *barográf)* minden hajón van, *szélmérő* és egyebek csak ritkán találhatók. A hőmérő különösen a jéghegyek által veszélyeztetett tengervidékeken bír nagy fontossággal, mert a hőmérséklet rögtöni sülyedése ily jéghegy közeledtére figyelmeztet; meleg és hideg áramlatok közelségét is jelzi úgy a léghőmérő, mint a vízhőmérő. A *légnyomás* gyakori megfigyelése a tengeren, melynek egyszerűbb meteorológiai viszonyai közt rosz időjárás közelgését már a barométer sülyedése többnyire elárulja, mindig fontos, de különösen oly tengerrészeken, hol ciklónok gyakoriak, mert ily forgó vihar közeledtével a barométer egészen szabályszerű sülyedéseket mutat.

Végül felemlítendő, hogy a hajók a *föld delejességi elemeinek* meghatározására olykor *inclinatoriumot* és *declinatoriumot* is visznek magukkal. A *hajótávcső* is a H. közé számítható.

Hajózási nap v. *hajósnap*, déltől délig számított 24 óra.

Hajózási segélyek (ném. *Schiffahrtsprämien*; ol. *premio di navigazione*; ang. *shippingspremium)*, az államok által a hajóépítésnek és megfelelő felszerelésnek könnyítése és előmozdítása, valamint a kereskedelmi forgalom fellendítése

céljából kiosztott díjak, vagy adott engedmények, melyek a hajó tonnatartalmához mérten szabatnak ki és főleg a hosszújáratu hajók javára esnek. A H. különfélék és nem minden államban egyformák, de engedélyeztetésük mindenütt állami törvényeken alapszik. Nálunk a tengeri keresk. hajóknak hajózási segélyben való részesítése iránt az 1907 : VI. t.-c. intézkedik. Ennek értelmében a hajók kétféle, ú. m. beszerzési és járatsegélyben részesülnek; az előbbi — mely a hajó tonnatartalmának alapján számíttatik — a hajók beszerzésének könnyítésére, az utóbbi pedig — mely a teljesített utazások és a szállított árúk arányában fizettetik — a kereskedelmi forgalomnak fellendítésére szolgál.

Hajózási szerződések, a hajózás szabadságának biztosítása érdekében az egyes államok között kötött nemzetközi szerződések. Tárgyukat különösen a hajótörés, zátonyrajutás esetében nyujtandó segély, a hajóroncs, a hajótöröttek s a rakománynak megmentése érdekében tett kiadások megtérítésének szabályozása, a hajókról megszökötteknek kiadatása stb. képezi. A magyar állam ily szerződései: Angolországgal 1869 : VIII. t.-c.; Argentinával 1871 : XLVIII. t.-c.; Portugáliával 1872 : XXX. t.-c.; Spanyolországgal 1881 : XVI : t.-c.; Franciaországgal 1885 : XXVI. t.-c.; Dániával 1887 : XXXVI. t.-c.; Zanzibárral 1889 : III. t.-c.; Olaszországgal 1892 : VI.; Belgiummal 1892 : VIII.; Svéd- és Norvégországgal 1893 : XXV.; Koreával 1893 : XXVII. t.-c.; Oroszországgal 1908 : XXI. t.-c.; Montenegróval 1912 : IX. t.-c.

Hajózási tiszt (ném. *Navigationsoffizier*, ol. *ufficiale di rotta*, franc. *officier des montres*, ang. *navigating officer)*, hadihajókon a hajózást a parancsnok utasításai szerint vezető és ezért felelős tiszt, kit a parancsnok választ ki a hajóra rendelt tisztek sorából. Köteles naponta a hajó földrajzi helyzetét annyiszor megállapítani, amennyiszer ez a hajó biztos haladására nézve szükséges, mindenesetre — a sík tengeren is — naponta megállapítandó a déli helyzet. A H. felelős a kronométer és a többi hajózási műszerek szakszerű karbantartásáért. A H.-nek alá van rendelve többnyire egy hajózási hadapród (ném. Navigationskadett) és az egész kormányszolgálati legénységi személyzet, melynek szolgálati beosztását és kiképzését vezeti. Nagy hajókon az őrtiszti szolgálattól (l. *Hajóőrszolgálat)* mentes.

Hajózási törvények alatt a hajózás űzésére vonatkozó törvényeket értjük. A mi jogunk szempontjából főleg az 1871 : XVI., 1879 : XVI., 1897 : IX., 1907 : VI., 1908 : XV., 1908 : XLIX., 1912 : XII. és 1913 : I. t.-cikkeket kell érteni H. alatt.

Hajózási utak, a tengeri keresk. hajók által a hajólajstromozási törvény szerint teljesíthető utazások gyüjtőfogalma. Megkülönböztetünk: *kisparthajózást*, mely az Adriai tengeren, *nagyparthajózást*, mely a Közép-, Fekete és Vöröstengeren és *hosszujáratú hajózást*, mely az öszszes tengereken folyik.

Hajózási vállalat, vízi fuvarozással, teherszállítással és hajóvontatással foglalkozó üzlet. Lehet egyes egyén, jogi személy, közkereseti vagy részvénytársaság. Közönséges, nem géperejű hajókkal fuvarozó vállalat alakításához az ipartörvény rendelkezései szerint az elsőfokú iparhatóságnál való egyszerű bejelentés, vagyis iparigazolvány, elégséges; míg *gőz-H.* létesítéséhez a kereskedelmi törvény rendelkezéseinek érvényesítésén kívül külön engedély (gőzhajózási engedélyokirat) is szükséges, amelyet a létesítendő vállalat székhelyére (a vállalkozó lakhelyére) illetékes törvényhatósági közigazgatási bizottság útján a kereskedelmi miniszternél kell kérelmezni. A G.-ok háromfélék, ú. m.: rendes szállítmányozási üzletet gyakorló, átkelési szolgálatot teljesítő és folyamszabályozási vagy egyéb építési munkákkal foglalatoskodó vállalatok. Nevezetesebb H.-aink a *gőzhajózás* (l. o.) cikkben felsoroltakon kívül: az I. cs. k. szab. Dunagőzhajózási társaság (l.o.), a M. kir. Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság (47 gőzhajó, 257 uszályhajó), Magyar Belhajózási R.-t. (10 gőzhajó, 45 uszályhajó), Balatontavi Gőzhajózási R.-t. (4 gőzhajó, 19 uszályhajó). Az átkelési vállalatok között legnevezetesebb a Budapesti Csavargőzös átkelési és hajózási R.-t. 13 csavargőzösével. Ezidőszerint (1912 végén) 48 hazai gőzhajózási engedélyes tulajdonában összesen 161 gőzhajó mintegy 36.000 lóerővel, 427 vasuszályhajó 180 ezer t. hordképességgel és 247 fahajó 50 ezer t. hordképességgel van üzemben.

Hajózástan v. *nautika* (ném. *Nautik* és *Schiffahrtskunde*; ol. *nautica*; franc. *navigation*; ang. *navigation)*, az a tudomány, mely a hajónak a tengereken való vezetését, a hajó helyének minden időben való pontos meghatározását tanítja. A H. két részre oszlik, t. i. a *földrajzi* v. *geográfiai* H.-ra és az *asztronómiai* v. *csillagászati* H.-ra. A geográfiai H.-nál a hajó helyének meghatározása azon irányok megállapítása által történik, melyekben a hajó terresztrikus, vagyis a földgömbön látható tárgyaktól van, mihez még a hajó által megfutott távolság és a betartott irány is számítandó. A geográfiai H. számításainak alapját a síkháromszögtan képezi, a következtetések azonban a matematikai földrajzt is érintik. Az asztronómiai H. az égboltozaton látható égitestek mozgásának ismeretét foglalja magában, a hajó helye, az egyes műszereknek hibái, az áramlatoknak iránya és sebessége főleg az égitestek magassági szögének megmérése által határoztatik meg. A számítások a gömbháromszögtannak alaptételei szerint, valamint a csillagászat tanainak figyelembevételével történnek. A H. céljaira és feladataira szolgáló eszközökre nézve l. *Hajózási műszerek*. Mindkét H.-nak főfeladata azon pont *szélességének* és *hosszuságának* meghatározása, amelyen a hajó a megfigyelések pillanatában áll.

Hajózászló, l. *Lobogó*.

Hajózó csatorna (ném. *Schiffahrtskanal*: franc. *canal de navigation)*. A szárazföldi közlekedés költséges és nehéz volta már az ókorban arra kényszerítette az emberiséget, hogy a természetes víziutak (folyók, tenger) hiányát mesterséges víziutakkal, H.-ákkal pótolja. Marius a Rhône folyótól a tengerig csatornát ásatott, Galerius császár csatornával kötötte össze a Dunát és Balatont. A Vaskapunál még ma is láthatók a nyomai egy római csatornának, melyet a zuhatagos és szirtes meder megkerülése céljából kezd-

tek építeni. Már Hollós Mátyás királyunk foglalkozott a Dunát a Tiszával összekötő mesterséges csatorna gondolatával.

Egészen a XVI. századig a H.-ák tulajdonképen mesterséges folyók voltak: egy magasabban fekvő vízfolyást (folyót) egy másik alacsonyabbal kötöttek össze. E két vízfolyás közt létesített mesterséges mederben, csatornában rendszerint a talaj és csatorna esése szerint kisebb-nagyobb sebességgel folyt a víz. A XVI. sz.-ban azonban felfedezték a hajózó vagy kamarazsilipet (l. o.) és ezzel megtalálták a módját annak, miképen lehet a csatornákkal nagyobb magasságkülönbségeket is legyőzni: hogyan lehet a hajókkal felmenni a dombokra, sőt hegyekre és átkelni a vízválasztó gerincek másik oldalára.

A mesterséges H. (zsilipes csatorna) vízszintes fenekű csatornaszakaszok egész sorozatából áll. Az egyes szakaszokban (bögék, tartányok; franciául: bief; németül: Haltung) a víz szine is vízszintes, mert a szakaszok mindkét vége el van zárva és így a víz azokban nem folyhat, hanem áll. Az egymásután következő szakaszokban azonban már sem a csatorna fenekének, sem a víznek a színe nem ugyanaz, hanem lépcsősen nagyobb vagy kisebb. Vagyis a H. lépcsősen egymásután rakott medencék egész sorozatából áll. Két medence közé egy kamarazsilip van beiktatva. Ennek az a célja, hogy az egyes medencék végeit elzárja, a víz kifolyását megakadályozza, másrészt pedig a hajóknak átjutását az alacsonyabb medencéból a magasabba vagy viszont, lehetővé tegye. A kamarazsilipeket eleinte csak csekély, 2—3 m. vízszínkülönbségre merték szerkeszteni, vagyis a felső medence (böge) vízszine csak 2—3 m.-rel lehetett magasabb az alsónál. Ennek az volt a következménye, hogy nagyobb terepkülönbségeknél a zsilipek sűrűn következtek egymásután, vagyis a bögék rövidek, néhány km.-esek voltak csak. Pl. ha egy 100 m. magas dombvidékre akartak felemelkedni, erre a célra 40—50 kamarazsilipet is kellett építeni. Az új kamarazsilipekkel azonban 10—15 m.-es eséseket is le lehet már győzni és így — ha pl. a csatorna kezdő- és végpontja közt 100 m. a magasságkülönbség — ezt, ha egyéb körülmények is megengedik, már 10—20 kamarazsilippel is le lehet győzni. Ennek megfelelően az újabb bögék már sokkal hosszabbak, általában 5—10 km.-esek, sőt néhol 40—50 km. hosszuak.

Az első zsilipes csatornát, mely a Loiret a Szajnával köti össze: az 59 km. hosszú Briare-csatornát 1605. kezdték építeni és 1642. adták át a forgalomnak. Az új közlekedési rendszer olyan kitünőnek bizonyult, hogy a franciák a XVII. sz. végéig már közel 2000 km., mai napig pedig 5000 km. mesterséges (zsilipes) csatornát építettek. Már a XVIII. sz.-ban kezdték csatornahálózatuknak kiépítését Németország és Európa többi államai is. Amerikában is a XVIII. sz. végén kezdték meg a Nagy-Tavaktól New Yorkig vezető, közel 600 km. hosszú zsilipes Erie-csatorna létesítését. Ugyanabban az időben épült hazánkban a *Ferencz-csatorna* (l. o.).

Az első francia csatornák olyan csekély méretekkel épültek, hogy azokon csak 100—150 tonnás kis hajók közlekedhettek. Később azután fokozatosan növelték a méreteket, átépítették a csatornákat, de nagyrészükön még ma is csak 2—300 tonnás hajók közlekedhetnek. Ezeken a kis csatornákon a szállítás tonnakilométerenként 1·5—2 fillérbe kerül, vagyis csak $^1/_{10}$—$^1/_{20}$-részét teszi ki az országutakon való szállítás költségének. Ezért a kis csatornák a közutakkal szemben versenyképesek voltak és sok helyen azokat pótolták. Ez a magyarázata a csatornák intenziv kiépítésének, mely stádium körülbelül 1860-ig tartott. Ezen időtájban a csatornaügy még a csatornák hazájában, Franciaországban is háttérbe szorult, mert a csatornákkal szemben hatalmas versenytárs lépett fel: a vasút, melyet a XIX. sz. 60—70-es éveiben már annyira tökéletesítettek, hogy majdnem olyan olcsón szállított (tömegárúknál 2·0—2·5 f/tkm körül), mint a kiscsatornák. A vasútak tényleg sikeresen versenyeztek a *kiscsatornákkal*, megkezdődött a vasút és a csatorna közti harc, mely mintegy 3 évtizeden át tartott. Az erős küzdelem eredménye az lett, hogy a kiscsatornák, melyeken a szállítás aránylag költséges, részben teljesen elvesztették gazdasági jelentőségüket, részben pedig erősen háttérbe szorultak. Helyükbe léptek a modern *nagycsatornák*, melyeken már 800—1000—2000 tonnás hajók közlekednek, melyek tonnakilométerenként 0·5—1·0 fillérért képesek szállítani. Az új nagycsatornákon a tényleges szállítási költség $^1/_3$—$^1/_4$-részét teszi ki a vasúti szállítási költségeknek. A Roosewelt által kiküldött csatornabizottság tanulmánya szerint ez az arány állandónak tekinthető. Amint a vasút képes üzemét tökéletesíteni és olcsóbban szállítani, ugyanígy képes ezt a csatorna is megtenni. Viszont amilyen arányban drágítja meg a munkabérek stb. emelkedése a csatorna-hajózást (belhajózást), ugyanolyan arányban drágítja meg a vasúti szállítást is. Jelenleg már tisztázva van, hogy a csatorna és a vasút nem versenytársak, hanem egymást kiegészítő közlekedési eszközök. A csatornák, csatornázott (l. *Folyók csatornázása*) és természetes folyók a nagy tömegárúk forgalmát, a vasút pedig az értékesebb és sürgősebb árúk forgalmát és a személyszállítást bonyolítja le.

A víziutak óriási közgazdasági jelentősége kétségtelenül meg lévén állapítva, a természetes nagy folyókhoz csatlakozó hálózat (csatornázott folyók és csatornák) kiépítése az egész világon nagy arányokban folyik. Németországban a legnevezetesebb mesterséges csatornák: a Vilmos-császár-csatorna, a Dortmund-Ems-, a berlin-stettini csatorna, a Rajna Herne-, az Elbe-Trave-, a Teltow-csatorna, stb. Franciaországban: Canal de l'Est, Marne-Rajna, Marne-Saône-csatorna, Canal du Centre, stb. Az északamerikai Egyesült-Államoknak legnagyobb alkotása az építés alatt álló Panama-csatorna (tengeri hajózásra), azután az ugyancsak épülő és már a befejezéshez közelálló Erie-csatorna (3000 tonnás belhajózó forgalomra), mely a régi Erie-csatorna vonalán haladva, a Nagy-Tavakat köti össze az Atlanti-oceánnal. Hazánkban a kormány első sorban a Duna—Tisza- és Duna—Száva-csatornák kiépítését tervezi. Ausztriában a törvényhozás már

évek előtt több száz milliót szavazott meg mesterséges csatornákra (l. *Duna-Odera-*, *Duna-Elbe-csatorna* alatt is), de a nagy költségek miatt eddig nem került kivitelre a sor. Míg Ausztria hegyes ország és ott a csatornák létesítése óriási (km.-enként 1—2 millió K) költséget igényel, hazánkban az Alföldön már 2—300,000 K/km. költséggel lehet csatornákat építeni és így nálunk már $^1/_5$—$^1/_{10}$ annyi forgalom biztosíthatja a csatorna rentabilitását, mint Ausztriában.

A 800—1000 tonnás hajók számára épült újabb csatornák fenékszélessége mintegy 20 m., vízmélysége pedig 2·5—3·0 m. körül van. Az új csatornákat helyenként már gyakran a terep szine felett 10—15 m.-nyire, magas töltések tetején, folyók vagy vasutak felett pedig hidakon (csatornahidakon, aquaduktokon) vezetik át. A hegységek vízválasztóit sok helyen alagutak segélyével lépik át. A vontatás a régebbi csatornákon emberi erővel vagy lovakkal történt. Ezzel szemben az újabb nagy csatornákon úgyszólván kizárólag csavargőzösök vagy a parton vágányokon haladó villamos lokomotivok vontatják a hajókat, óránként 4—6 km. sebességgel. Nagyobb sebességnél a hullámzás rongálja a partokat és a csatornák fenekét.

Mivel minden zsilipelésnél (hajónak a kamarazsilip segélyével való felemelésénél vagy leeresztésénél) több ezer köbméter (ez függ az illető zsilip vízszinkülönbségétől) víz folyik le a magasabb bögéből (tartányból) az alacsonyabba, a mesterséges csatornák legmagasabb bögéit állandóan vízzel kell táplálni. Ez sok esetben vmely magasabban fekvő folyó vagy patak vizével — a patakok vizét néha völgyzárógátak segélyével raktározzák — érhető el, vagy pedig azáltal, hogy a legfelső tartányba állandóan szivattyuzzák fel a vizet.

Az új csatornák nagy és komplikált műtárgyai (zsilipek, esetleg hajóemelőművek, csatornahidak, szivattyutelepek, hegyvidéken alagutak, azután biztonsági elzáró kapuk stb.), valamint a nagyarányú földmozgósítás (mederkiásás), kisajátítás stb. nagy költségeket igényelnek. Sík vidéken 800—1000 tonnás hajókra készülő csatornák nagy átlagban 2—500,000 K-ba, dombos vidéken 5—800,000 K-ba, hegyes vidéken pedig 1—2 millió K-ba kerülnek km.-enként. Részben a nagy költségek, másrészt pedig az a körülmény, hogy a csatornák forgalmának kifejlődéséhez 10—20 év is kell, okozzák, hogy a csatornákat az érdekeltségek hozzájárulásával majdnem kizárólag maguk az államok építik. A beruházás amortizálására és a fentartás céljaira *illetékeket* (tonnakilométerenként a különböző áruosztályok szerint 0·1—0·2 fillér körül) szednek. Mivel a nagy tömegárúk megmozdulása lassú, a csatornák az első 1—2 évtizedben rendszerint — legalább directe — nem rentabilisek. Ezt a hosszú fejlődési időt ellensúlyozza a csatornák nagy időtartama. Úgy a meder, mint a műtárgyak évszázadokra szóló alkotások. A bácskai Ferencz-csatorna 100 év előtt készült zsilipei is még egészen jó karban vannak.

Újabban a csatornázott folyókat is (l. *Folyók csatornázása*) a *csatorna* elnevezés alá kezdik vonni.

Hajózó zsilip, l. *Kamarazsilip*.

Hajpor, l. *Hajápolás*.

Hajsz v. *hajsza*, indítószó, mellyel a jobbról befogott ökröt szólítják, hogy balfelé kanyarodjék. Ennek ellentéte a csálé (l. *Csa*).

Hajsza, a vadnak kutyákkal való üldözése, hogy a vadat elfogassuk velük v. megállíttassuk. Az első eset az agarakkal való *nyúlhajszánál* történik, a második a falkavadászatnál.

Hajszálalakú, oly kifejlődési formája az *ásványoknak*, amikor azok oly finom, hosszura nyult alakban képződtek ki, mintha csupa hajszálakból állanának. A H. tulajdonképen vagy erősen megnyult oszlop, pl. az azbesztnél vagy heteromorfitnál, vagy egysorban egymás mellé sorakozott mikroszkópos kicsinységű kristályok halmaza, pl. az ezüstnél meg aranynál.

Hajszálcsipő v. *hajszálfogó*, már a legrégibb bronzkori sírokban gyakran előforduló toiletteeszköz, mely a közönséges csipeszektől abban különbözik, hogy erős végei finoman össze vannak csiszolva, úgy hogy velük a szőrszálakat ki lehet tépni. Az orvosok főleg a szakállnak fertőző bajaiban ma is használják; igazi elterjedését azonban ama divatnak köszöni, mely számtalan változatban, hol az egyik, hol a másik testrésznek szőrtelenségét kívánta és kívánja egyes népeknél még ma is. Művelt népek ma már a *hipertrichózis* ellen sem használják, mert ismeretes, hogy a kitépett szőrök annál gyorsabban ujranőnek.

Hajszálcsövesség, l. *Kapillaritás*.

Hajszálecset, l. *Ecset*.

Hajszáledények, l. *Hajszálerek*.

Hajszálerek *(capillarisok, vasa capillaria)*, mikroszkópikus finomságú, szabad szemmel nem látható erek, melyek igen vékony faluak, jóformán csak egyrétegű lapos hámból (endothelium) állanak. Átmérőjük oly kicsi, hogy egy-egy vértest (7·5 μ) is nehezen fér át rajtuk. Fontos szerepük a szervezet minden részében a vérrel odaérkező tápláló anyag elosztása, ami átszivárgás (diffusio) útján történik; itt történik az oxigén átadása a szöveteknek, s azokból a szénsav felvétele, úgy, hogy a H.-ből összeszedődő gyüjtőerekben (vénák) már szénsavas vér van. A tüdő hajszálereiben viszont a vér oxigént kap a benne levő szénsav helyett (lélegzés). H. mindenütt vannak, kivéve a hámszövetet s annak képződményeit (haj, köröm), a porcot s a szem szaruhártyáját (cornea). A vér-H.-en kívül nyirok-H. és epe-H. is vannak, utóbbiak a májsejtek között.

Hajszálfű (növ.), l. *Nardus*.

Hajszálhigrométer, l. *Higrométer*.

Hajszálképlet (növ.), l. *Szőrképlet*.

Hajszálkereszt (bány.), bányamérői és földmérői távcsöves mérőkészülékek felszereléséhez tartozik az irányítás lehetővé tételére. Vannak egyszerű és távolságmérésre használatos H.-ek. Régebben pókhálószálakból készültek. Újabban a H. lemezre metszett finom karcolások. L. *Szintező készülékek*, *Távolságmérő készülékek*, *Teodolitok*.

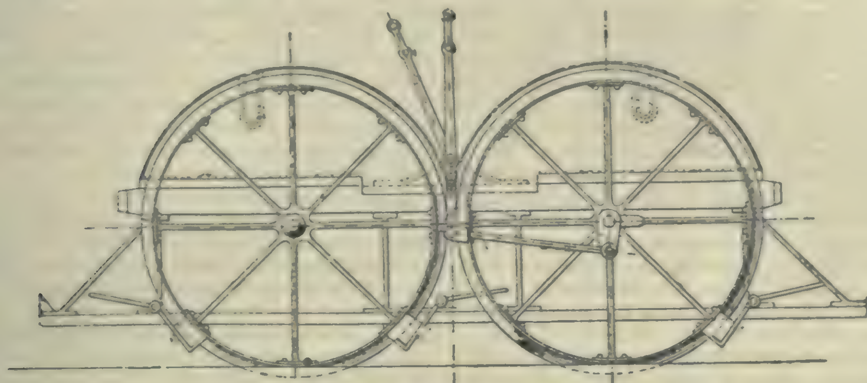
Hajszálkörző, l. *Körző*.

Hajszár *(scapus)*, a hajszálnak a bőrön kívül levő szabad része.

Hajszemölcs *(papilla pili)*, l. *Haj*.

Hajtalék, l. *Kúpszelet.*

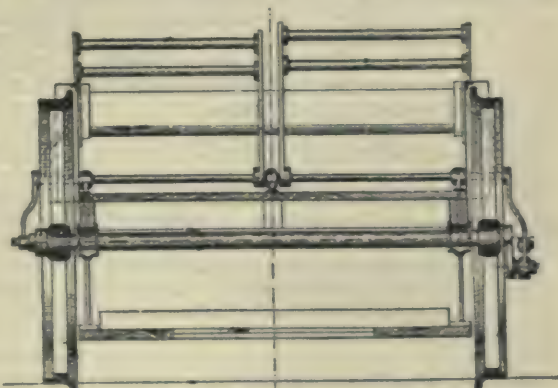
Hajtány *(draisina, dresszina)*, így hívják azt a négykerekű könnyű vasúti járóművet, amelyen a vasút fentartását vizsgáló mérnökök a vonalakat beutazzák. A jármű kerekeinek hajtását az *1.* és *2. ábrán* látható emeltyűk segélyével a középen ülő négy munkás végezi. A vizsgáló közegek ülései a jármű két végén vannak elhelyezve. A H.-nak csak oly sebesen szabad haladnia, hogy bármikor 80 méteren belül meg tudjon állani fékeinek segélyével. Rendesen mintegy 10 kilométert halad egy óra alatt. Vonatok előtt már 15 perccel korábban ki kell tenni a vágányból. Némely vasútnál benzinmótoros H.-t is használnak. A H.-t kivételesen pályaorvosok is használhatják.

1. ábra. A hajtány oldalnézete.

Hajtás, 1. (növ.), a növények része, amely a gyökérrel ellentétben rügyből keletkezik és általános értelemben a növénynek gyökéren kívüli testét, anyagát képviseli; *tengelyből* vagy *szárból* és az ezen elhelyezett oldalképletekből *(levélből)* áll, szaporodó ivar-szerveket (virágokat) hoz létre. A H. fiatal, fejletlen állapota a *rügy*, amely megjelenése kezdetén mint szöveti kiemelkedés jelentkezik és tenyészőcsúccsá alakul. Ennek folytonos fejlődéséből keletkezik a rügy és ennek feslése után a H. A virágos növények csírázásakor megjelenő első rügyecskéből keletkezik az elsőrendű H., amely el is ágazhatik. A H. levelet viselő pontja a csomó, *nodus*, a csomók közötti rész a csomóköz *(internodium*, l. *Szár)*. A levelek hónaljában elhelyezett rügyekből a rendes oldal-H.-ok vagy ágak, egyebütt fellépő esetleges rügyekből a járulékos oldal-H.-ok keletkeznek, melyek gyökéren is eredhetnek *(reparativ-H.)*. Bizonyos H. a vegetativ szaporodás szolgálatában áll, mint az *inda* (l. o.), ez a *szaporító-H.* (L. még *Hajtássorrend, Rövidhajtás, Hosszúhajtás, Törpehajtás, Tengely, Szár)*.

2. *H.*, a kocsiba fogott ló igazgatása, kormányzása, fékentartása. Erős és egyben finom kezet igényel s valósággal művészetté fejleszthető. Nagy jelentősége volt már az ókorban a harci szekerek hajtásánál, később a római cirkuszi kocsiversenyeknél. Az új és legújabb korban a közhasználattól eltekintve, különösen mint úri passzió s mint sport különböző kocsi- és ügetőversenyeken, sportünnepélyeknél (concours hippiqu, l. o.) jut nagy szerephez. Gyakoribb fajtája a rendes egyes és kettős fogatok hajtása, az egymás elé fogott két lóé (tandem), az egymás mellé fogott három lóé (orosz trojka), s a páronként egymás elé fogott négy lóé (négyes). Ez a négyes fogat magyar specialitás. A H. mesterségének legnehezebb része a még kocsihoz nem szokott fiatal lovak betanítása. L. még *Hajtási jogosítvány* és *Hajtási szabályok*.

3. *H.* Vadászatnál a vadat emberekkel (hajtók) v. kutyákkal (kopók, tacskók) hajtják a vadászok felé (l. *Hajtóvadászat)*. Mikor a kutya a vad nyomán csaholva fut: *hajt*.

2. ábra. A hajtány hátulnézete.

4. *H.* (bány.), elavult bányászati tájkifejezés, amelyet különösen a sóbányászok használnak az aknán át való szállítás egy-egy járatának megjelölésére. H. a tárók, folyosók, bányavágatok kivágása.

Hajtási jogosítvány. Budapesten a bérkocsi- és teherkocsitulajdonosok csak olyan egyént al-

kalmazhatnak kocsisul, aki a 16. évét betöltötte, a magyar nyelvben járatos, józan életű, a rendőrség előtt kifogástalan, undort gerjesztő testi hibája nincs. Elegendő helyiismerettel, a hajtásban kellő jártassággal is kell birnia. Ha e kellékeknek megfelel, az iparhatóságtól munkakönyvet s a rendőrségtől H.-t kap. E jogositvány a gazdája nevét, lakását s a kocsisnak nevét és személyleirását tartalmazza.

Hajtási szabályok. A személyszállító és a teherhordásra szolgáló különböző közlekedési eszközökre vonatkozó szabályrendeletek szabják meg egyúttal a hajtás rendjét is. Főbb pontok: Hajtás és kitérés balra, előrekerülés jobbra. Házból ki, házba be, szük helyeken és hidakon csak lépésben, lejtős helyen dörzsfékkel szabad hajtani. Udvari-, mentő-, tüzoltókocsiknak, valamint temetési-, vallási- v. más ünnepi- v. katonai menetnek föltétlenül ki kell térni. Üres v. személyszállító kocsi a terheltnek, lejtőről lejövő a felmenőnek kitér. Vasútvágányon, gyalogjárón hajtani tilos. Utcakeresztezésnél, hidakon megállni nem szabad. Este a kocsin lámpás, télen a lovakon éles patkó legyen. Tilos még a sebes, vigyázatlan hajtás, a kocsi felügyeletnélkül hagyása, túlterhelése. Közveszélyes v. sebesült lovat befogni nem szabad.

Hajtásról való oltás, l. *Oltás*.

Hajtássorrend (növ.). Ha már a csiranövény első rügyecskéjéből fejlett *hajtás* ivarszervek (virág) fejlesztésére képes, a növény *egytengelyű (haplocaulicus)*. Rendesen csak a 2.-, 3.-, 4.- v. számt. rendű hajtás képes erre, amikor a növény *kéttengelyű (diplocaulicus)* v. *háromtengelyű (triplocaulicus)*, illetőleg *n-tengelyű*. A hajtások ilyen egymásra következését nevezik H.-nek. A H.-et szükségképen kitevő *lényeges* hajtásokon kivül azokat a hajtásokat, amelyek a meglévő H.-et csak ismétlik, *lényegtelen* hajtásoknak nevezik. Ezek v. a meglévő szervek mennyiségét *gyarapítják*, pl. az egyéves növényeken, v. évenkint a növény testének *megújításáról* gondoskodnak, mint az évelő növényeken; ezek az *újító hajtások*.

Hajtástörő eszelény, l. *Eszelény*.

Hajtatás, l. *Gyümölcsfák hajtatása*.

Hajtatással való oltás, l. *Oltás*.

Hajtatóház, l. *Növényház*.

Hajtić, Maja pk.-hez tartozó adók. Zágráb vm. glinai j.-ban, (1910) 476 szerb lak.; u. p. Maja, u. t. Glina.

Hajtó, az ügetőversenyeknél a versenyzők hajtásával foglalkozó professzionátus. Megfelel a galoppversenyeknél a jockeynak. Vadászatnál H. az az ember, aki a vadat felveri s a vadászok felé hajtja.

Hajtóeb, a vadnak felkeresésére s lőtávolba való hajtására használt ebeink közül figyelmet érdemelnek a kopók, tacskók, foxterrierek, kundász (nyájőrző, juhász) kutyák és bullterrierek, mely két utóbbi fajtát különösen vaddisznók s medvék hajtására szokták használni. Rókának, borznak s vadmacskának földalatti üregeikből *(kotorékok)* való kizavarására alacsony testű tacskókat és foxterriereket szokás használni.

Hajtóengedmény, az ügetőversenyeken a növendékhajtók részére engedélyezett térelőny. Nálunk 20 méter.

Hajtófa a. m. *higlófa* (l. o.).

Hajtogatás, l. *Hajlítás*. — *H. (falcolás)*, a nyomdászatban és könyvkötészetben az egyes nyomtatott ívek összehajtogatása a megfelelő alakra; a H. kézzel v. újabban már a legtökéletesebb gépekkel történik.

Hajtogatógép, a nyomdatermékek, ujságok, könyvek, képnyomatok stb. összehajtogatására való gép. A H. v. különálló gépként használtatik v. a nyomdagéppel kapcsolatban s annak kiegészítő része, mint pl. a rotációs gépek hajtogatói, midőn a mindkét oldalon kinyomtatott ujságot a végtelen tekercstől elvágva négy vagy több rétre automatikusan összehajtogatja és elszállításra kész állapotban dobja ki magából.

Hajtó gyógyszerek háromfélék, ú. m. hashajtó, vizelethajtó és epehajtó szerek (l. o.).

Hajtóhalászat, l. *Halászat*.

Hajtóka, 1. az egyenruhákon az ujjak legalsó részei s a gallér, amelyek más színüek, mint maga az egyenruha s az osztrák-magyar hadseregnél az ezredek és fegyvernemek egymástól való megkülönböztetésére szolgál.

2. *H.* (vasút). A vasúti pályafelvigyázók vonalszakaszukat H.-n szokták beutazni. A H. a kerékpárhoz hasonló, de háromkerekű együléses jármű, melyet lábbal, vagy lábbal és kézzel hajtanak.

Hajtóka (azelőtt: *Hajtuvka)*, kisk. Sáros vm. héthársi j.-ban, (1910) 207 rutén lak.; u. p. és u. t. Palonсza.

Hajtókerék, a gépeknél minden mozgató kerék, pl. lokomotivoknál, mótorkocsiknál minden oly kerék, melyre valamely hajtószerkezet hat és a gépet mozgásba hozza.

Hajtómű, a mozgás átvitelére szolgáló szerkezet, mint a forgattyu s a kerékhajtóművek.

Hajtópénz, oly pénzösszeg, melyet jogtalan legeltetés v. valamely állatnak idegen erdőbe való jogtalan behajtása esetében, a kártérítésen és pénzbüntetésen felül az állatok darabja után a kihágó fizetni tartozik (1879: XXXI. t.-c. 100. §.). A H. nagyságát minden állat-nemre nézve a közigazgatási bizottság az érték- és árszabályzatban állapítja meg. L. *Behajtás*.

Hajtórúd, az egyenes irányban mozgó géprészek mozgásainak forgómozgásra való alakítására használt kapcsolórúd. Végein kapcsolásra alkalmas, ú. n. H.-fejek vannak, melyekkel a H. egyik vége az egyenesen, a másik pedig a körben mozgó géprészhez csatoltatik.

Hajtórúdfej, a hajtórúd végeire alkalmazott csapágy (l. *Hajtórúd)*. Vannak nyitott H.-ek és zárt H.-ek. Előbbiek görbített tengelyhez is alkalmazhatók, míg az utóbbiak csak a homlokcsapokkal biró forgattyukhoz s olyan keresztfejekhez, melyeknek csapjai kivehetők. Az egy rúdra tartozó H.-ek megválasztásakor szem előtt tartandó a H. csészéinek összereszelésével beálló hosszváltozás. Úgy válasszák ugyanis azokat össze, hogy amikor a kikopott csészék összereszeltetnek, az egyik fej annyit hosszabbítson a rúdon, amennyit a másik rövidít.

Hajtórúgó, l. *Rúgó*.

Hajtószerkezetek alatt oly mechanizmust értünk, mely valamely mozgás átvitelére szolgál, pl. forgattyuszerkezet, különböző fogaskerékmű-

vek, dörzskerékmű, továbbá váltómű, hajlítómű és differenciálmű. Az utóbbi több fogaskerékből álló szerkezet, amelyeknek összmunkája differenciális hatást ad. H.-nek nevezik az órákban lévő, acélból készült szélesfogú fogaskerekeket is.

Hajtószíj, a szíjhajtáshoz való erőközlőrészt rendesen marhabőrből készítik, de gyakran készítik kenderből, teveszőrből v. pamutból font hevederekből is. A teveszőrszíj különösen nedves helyekre alkalmas, mert ennek a nedvesség nem árt annyira, mint a marhabőrnek. Újabban nagy erők átvitelére jó eredménnyel használják a finom, speciális acélból készült, vékony szalaggá hengerelt acél- H.-akat is. Ezeknek különös előnye a bőrszíjakkal szemben az, hogy csekély nyúlékonyságuk folytán nem tágulnak meg és így nem kell megfeszíteni. Hatásfoka sokkal nagyobb (99%). Továbbá igen kis méretűek lehetnek mert egy 10 mm. széles és 0·5 mm. vastag acél-H. 145 lóerőnek megfelelő munkát bír el; jóval kisebb tengelytávolságot kíván, mint a bőrszíjak és nagy sebességeket enged meg. Ára nagy munkagépekhez tetemesen kisebb, mint a bőrszíjé.

Hajtóvadászat, a vadnak emberekkel (hajtókkal) való terelése a vadászok felé. A vadászok azon oldalon állnak, mely felé a vadnak szokott járása van, a hajtók velök szemben, egymástól lehetőleg nem nagyon távol, hogy a vad vissza ne törjön. Az ekként meghajtott vadászterület *hajtás*, maga a mívelet *hajtatás*. A hajtatást azonban hajtóebekkel (kopók, tacskók, foxterrierek) is lehet végezni s ez esetben az ebeket azok vezetője a vad tartózkodási helyén bocsátja szabadon. Az ebek a vadat felriasztva, üldözik, a vad pedig megszokott ösvényét (váltóját) betartva, menekül. E váltók alkalmas pontjain a vadászok elhelyezkednek s lövésre készen várják a hajtott vadat. Az ebekkel való hajtatás módja mind kevesebb hívekre talál, mert az ebek által meghajszolt vad, különösen az őz és apró vad, végzetes betegségeknek lehet áldozatává s igen gyakran az ebeknek martalékává.

Hajtő a. m. hajgyökér, l. *Haj*.

Hajtű, a legrégibb ékszerek közé tartozik, nemes, fémekből, bronzból, elefántcsontból és fából készült s a haj megerősítésére szolgált. Sírleletek bizonyítják, hogy a H.-k már az egyiptomiaknál, később az etruszkoknál, görögöknél és főkép a rómaiaknál nagy fényűzés és művészi megmunkálás tárgyai voltak (l. az *ábrákat*). Japánban, Kínában és egyáltalában a Keleten még mindig nagy az ezüst, réz, csont, teknősbékahéj és lakkból készült H.-k divatja. Európában is a díszített H. fentartotta magát a középkoron és renaissanceon keresztül napjainkig.

Antik hajtűk.

Hajtüsző *(folliculus pili)*, l. *Haj*.

Hajtüszőatka *(bőr- vagy szőrtüszőatka, Demodex*, állat), az Atkák rendjébe, a Szőrtüszőatkák *(Demodicidae)* családjába tartozó állatnem. Testük kicsi, féregalakuan megnyúlt; négy pár végtagjuk csenevész, három ízből áll és karmokban végződik; szemük és tracheájuk nincsen. Egyenként v. társasan az emlősállatok szőrtüszőiben és faggyúmirigyeiben élnek. Legismertebb az ember bőr- vagy szőrtüszőatkája *(Demodex folliculorum* Sim.), mely az ember szőr- és hajtüszőiben, továbbá faggyú- és Meibon-mirigyeiben él. Rendesen bajt nem okoz, olykor azonban a mirigyek kivezetőcsövét eldugaszolja és ezáltal gyuladást okoz (comedo); a Meibon-mirigyekbe telepedett szőrtüszőatkák gyakran szemhéjszélgyuladást (blepharitis) idéznek elő. A hím 0·3, a nőstény 0·4 mm. hosszú; petéi 0·06—0·08 mm. hosszuak és 0·04—0·05 mm. szélesek. Egyik kisebbtermetű változata *(Demodex folliculorum* var. *canis* Leyd.) gyakori a kutyán és veszedelmes, rühösségre emlékeztető bőrbajt okoz, melyben a kutya sokszor elpusztul. Hasonló atkája van még a lónak, disznónak, szarvasmarhának, juhnak, kecskének, macskának és egérnek.

Hajvágás ünnepe. Legtöbb ősállapotú népnél az ünnepélyes ceremóniákkal kisért első hajvágás a pubertás (nemi érettség) idejére esik és a felnőttek közé való iktatás szertartásának egyik epizódja szokott lenni. Még az ókori népek is ezt követték s a levágott fürtöket az isteneknek ajánlották fel. Az albánok a gyermek haját egyéves korában metszik le; az aktust ünnepségek kiséretében egy meghívott ismerős: a *kumbár* végzi, aki a keresztapához hasonlóan rokonsági viszonyt tart fenn a családdal: a gyermek atyai barátja lesz. A H. olybá vétetik, mintha a gyermek második keresztelője lenne. Hasonló ceremóniák találhatók a többi szláv hatású v. tiszta szláv törzseknél is. V. ö. *Wilken*, Über d. Haaropfer (Revue coloniale, 1887. évf.).

Hajváltás, l. *Haj*.

Hajván béji (szószerint állatok eladása, vétele), értik alatta a törökországi közvetett adók egy nemét, mely szarvasmarháknak és lovaknak eladásánál szedetik. A török községi törvény szerint e jövedelem a községeket illeti s a vételárnak $2^1/_2$ százalékából áll.

Hajviselet. A H.-et már a legrégibb népek is természetes dísznek tekintették s gyakran a H. szerint lehetett őket egymástól megkülönböztetni. A régi *egyiptomiak* teljesen lenyírták hajukat, az előkelők parókát viseltek; az *asszír* és *babiloniai* királyok és előkelők vagy sodort vékony hajtincsekbe, vagy varkocsba fonták a hajat; a régi *zsidóknál* a H. dísz volt. Zsidó nőre nem volt nagyobb meggyalázás, mint hajának levágása és a haj lenyírása volt a rabszolgaság jele is. A *görögök* a hőskorban hosszú hajat viseltek, csak a gyász alkalmával nyírták le és tiszteleti ajándékul halott barátjuk kezébe tették. Az athéniek nem nyírták a hajat s a tarkón szalaggal összekötve és tűvel átszurva viselték. Ez a viselet volt divatos a peloponnézusi háború koráig. A hajfodorítóknak külön céhük volt. Mint a perzsa és karthagói, úgy a görög nők és férfiak is viseltek már vendéghajat. A *spártaiak* gyer-

mekkorukban rövid, de férfikorukban hosszú hajat viseltek; a leányoknak még menyasszonykorukban is rövidre vágva kellett hajukat viselniök. A *rómaiak* is természetes állapotában viselték a hajat s csak Kr. e. a III. sz.-ban lett divattá annak fodorítása, nyírása és illatosítása. A nők fodorították és fürtökben viselték a hajat. Az illatosításon kívül később lábrakapott az a szokás is, hogy a hajat fényesítés céljából befestették és aranyporral hintették be. A császárok korában már varkocsban és fonatban is viseltek díszül vendéghajat (capillamentum) és főként Augustus császár idejében kezdett divatba jönni a nagyobb hajdísz. A *germánoknál* különösen a férfiak viselték nagy gondját hajuknak. A *kelták* a tarkón egy csomóba kötötték a hajat (innen Gallia comata). A *frankoknál* eleinte a királyi hercegeknek, később a nemeseknek is kiváltsága volt a hosszú haj viselése; ha egy királyt megfosztottak trónjától, haját is lenyírták. Nagy Károly ellenben és általában a Karolingok rövid hajat viseltek, míg az előbb hajukat lenyíró szászok utóbb hosszúra növesztették azt, épp úgy, mint a nők, akik azonban felkötötték és tűkkel erősítették meg. A középkorban a legkülönfélébb H.-ek voltak divatosak; a tisztes emberek rövidre vágva, később hosszúra növesztve, ill. fodorítva viselték a hajat, a nők mindig a szokásos föveggel. IV. Károly divatba hozta a férfihajnak teljesen rövid viseletét, mely azonban csak a XV. sz. vége felé honosult meg. A nők a nyakszirtjükön megkötött hajat főkötővel födték be. Még I. Ferenc korában is *Franciaországban* az udvarnál a hosszú H. volt a divatos; I. Ferenc azonban, aki szerette mutogatni fején kapott sebét, az olasz és svájci divat mintájára kurtára nyírott hajat kezdett viselni, amely H. azután mindenütt elterjedt. XIII. Lajos alatt ismét lábrakapott a hajnak hosszú, fürtökben való viselése, ami a *parókák* (l. o.) divatba hozására vezetett. A nők H.-e a divat szerint változott. A királysággal és arisztokráciával együtt Franciaországban a fodrászt is megbuktatta a forradalom, mely nemsokára a rövid H.-et segítette győzelemre; a nők még hajuk viseletében is utánozták a római köztársasági nőket. A forradalom korában a nők tarkójukon egy csomóban vagy fonatban viselték a hajat, homlokuk körül pedig fürtöket növesztettek; nemsokára a jelenleg ismét kedvelt Titusz-fő divatozott, amelyre az *à l'enfant* H. következett. Nemsokára a hosszú hajat ismét felkötötték és koszorúszerű fonatokba fonták, a halántékok körül pedig fürtöket viseltek. A görög H. felélesztésére tett újabbi kísérlet egyszerűbb H.-ekre vezetett, de a modern női frizurák extravaganciája ismét felülkerekedett.

Az *Európán kívüli* népeknél a H. már kevésbbé változatos. Az arab nők számtalan kis fürtbe fonják hajukat és aranyszálakkal, gyöngyökkel stb. díszítik; a japán, kínai nők fejük közepére fésülik, a török és perzsa nők hosszú fonatokban viselik. Az egyháziak H.-ét illetőleg l. *Tonzura*. V. ö. *Bysterveld*, Album des coiffures historiques (4 köt., Paris, 1863—65); *Krause*, Plotina oder die Kostüme des Haupthaares bei den Völkern d. alten Welt (Leipzig 1858); *Villermont*, Histoire de la coiffure féminine (Bruxelles 1891).

Hajzat, l. *Haj*.

Hákán, l. *Khákán*.

Hakata, japán város, l. *Fukuoka*.

Hakatisták, így nevezték el a Németországnak Lengyel- s Oroszországgal határos tartományaiban (Ostmarken) élő németség támogatására alakult egyesületet, három alapítója: *Hansemann*, *Kennemann* és *Tiedemann* nevének kezdőbetűi után.

Hakeldama v. *vérmező* néven nevezi az uj testamentom (Máté 27, 8) azt a földet, melyet a Krisztus elárultatásáért Judásnak fizetett, de általa későbben a jeruzsálemi templomban elszórt 30 ezüstpénzen egy fazekastól a Jeruzsálembe jövő idegenek temetkezési helyéül a zsidó papifejedelmek vásároltak.

Hakem, 1. *I. H., kordovai kalifa* (796—822). Atyját, *Hisámot* 25 éves korában követte a trónon. Sokat kellett küzdenie a fanatikus papoktól támasztott lázadások ellen, melyeket véres kegyetlenséggel fojtott el. — 2. *II. H., kordovai kalifa* (961—976). III. Abder-Rahman fia volt. Alatta érte el Kordova virágzásának tetőpontját. Ő alapította a kordovai híres könyvtárat (állítólag 400,000 kötettel) és tette világhírűvé a kordovai főiskolát.

Hákim, arab eredetű török szó, a. m. ítélő, biró. Össze nem tévesztendő a *hekim* szóval, mely orvost jelent.

Hákim, *egyiptomi kalifa* (996—1021) a Fatimidák családjából. Szeszélyes és vérengző zsarnok volt, aki nagyban hozzájárult családjának bukásához. Valószínű, hogy meggyilkolták, bár rajongó hívei, a *drúzok* azt hiszik, hogy nem halt meg s a világ végén újból elő fog jönni.

Hakit, egyiptomi istennő, a kosfejű Khnum felesége; a neki szentelt állat a béka volt, amiért is békafejjel ábrázolták.

Hakki *pasa*, török államférfiú, szül. 1863. Teljesen európai nevelésben részesült s mint kitűnő jogtudós a konstantinápolyi főiskolán tanított. Bár nem tartozott az újtörök párthoz, mégis az 1908-iki forradalom után az első alkotmányos kabinetben a közoktatásügyi tárcát bízták reá. Rövid minisztersége után Rómába ment nagykövetnek, honnan 1909. dec. visszahivatván, 1910 jan. mint nagyvezér az új kormánynak élére állott. Majdnem két évig vezette nagy ügyességgel Törökország kormányát válságos helyzetekben, de az újtörök komité izgatásai és a kabinetjében beállott ellentétek következtében 1911 okt. 1. beadta lemondását.

Hakluyt (ejtsd: heklüt), *Richard*, angol földrajzi író, szül. Eytonban 1553., megh. Herefordshireben 1616. Főműve The principal navigations, voyages and discoveries of the English nation etc. (London 1598—1600, 3 köt.; u. o. 1809, 5 köt., új kiad. 1903, 12 köt.), ennek függeléke: A selection of voyages and hist. of interesting discov. ect. (u. o. 1812). H.-ról nevezték el a *H. Societyt*, melyet 1846. alapítottak Londonban; ez a társaság régibb útleírásokat ad ki, eddig vagy 100 jelent meg.

Hakman, *Eugeniu*, csernovici gör. kel. érsek-metropolita, szül. Vazlauc községben Bukovinában 1793., megh. 1873 ápr. 12. Bécsi teológiai ta-

nulmányai végeztével hittanító lett a csernovici gör. kel. triviális iskolában, 1827-ben pedig a bibliai tanulmányok tanára a gör. kel. teológiai tanintézetben. 1835-ben csernovici püspökké nevezték ki, 1848. a bukovinai ortodox keleti egyházban keletkezett reformmozgalom élére állott, s eleinte b. Saguna András erdélyi román püspök programmját segítette, mely az ausztriai és magyarországi román elemek politikai és adminisztrativ központosítása céljából Erdély, Magyarország és Bukovina számára egy gör. kel. román érsekség létesitését kivánta. Az abszolutizmus alatt a fenti aspirációk lecsillapodtak. Mikor azonban 1861. Rajacsity József szerb patriarcha az erdélyi, dalmáciai és bukovinai püspökségeket szorosabban akarta székéhez füzni, H. a bukovinai klérussal ellenkező kivánságát fejezte ki, sőt Bukovina számára külön érsekséget keresett; egyúttal generális synodust ajánlott az összes ausztriai és magyarországi ortodox keleti hivek részére, amely synodus a legfelsőbb instanciában képviselné az egész ortodox-keleti v. görög-keleti egyházat a monarchiában. Ez ellen azonban Bukovinában a világiak keltek fel, kik Saguna programmját akarták életbeléptetni. Saguna maga is Anthorismus című híres röpiratában H. és a külön bukovinai román ortodox keleti érsekség ellen ír. De H. végül mégis célhoz jutott. A bukovinai püspökség érsekségi és Bukovina és Dalmácia részére autokefális metropoliai rangra emeltetett; a császár 1873 jan. 23. H.-t érseknek és metropolitának nevezte ki. Mielőtt azonban az új metropoliát megszervezték volna, H. meghalt.

Hakodate, kikötőváros Jesszo-sziget D.-i végében, a Macmai- v. Szangar-szorosnál, félkör-alakú pompás kikötő partján, (1908) 87,875 lak. 1859 óta áll nyitva az európai kereskedőknek. Teljesen biztos kikötője miatt Jesszo-sziget egész külkereskedelme itt bonyolódik le. A kivitel főcikkei állati bőrök, szárított és friss halak és tengeri algák, amelyekből a Japánban és Kinában keresett zselatint készítik. A város nagyobbára elszórt és rosszul épített házakból áll. Közelében kénforrások vannak.

Hakon, norvég királyok, l. *Haakon*.

Hal (állat), l. *Halak*.

Hal, az *ó-keresztény képzőművészetben*, melynek számos műemléke a katakombákban maradt reánk, Jézus Krisztusnak volt jelképe; síremlékeken, gemmákon gyakran látható s hátán gyakran hajót visz, mely az egyházat ábrázolja. Eredete a következő szójátékon alapul: «Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτήρ» (Jézus Krisztus, Isten Fia, Megváltó); a kezdőbetűk e szót képezik: ΙΧΘΥΣ, ami halat jelent a görögben. E szót a keresztények ivópoharakra, gyűrűkre, tálakra, pecsétekre is vésették. V. ö. *Becker*, Darsteilung des Fisches (1866); *Achelis*, Das Symbol des Fisches u. die Fischdenkmäler (1888); *Pischel*, Der Ursprung des christl. Fisch-Symbols (1905).

Hal, *déli (Piscis austrinus)*, csillagkép az ég déli felén. 44 szabadszemmel látható csillaggal, köztük egy elsőrendű, a Fomalhaut.

Hal (flamandul: *Halle*), város Brabant belga tartomány brüsszeli járásában a Senne mellett, (1910) 14,789 lak., porcellán-, cukor- és papirosgyárral. A XIV. sz.-ból való gót stílusú Miasszonyunk temploma híres búcsújáróhely.

Hala *(Brahui, Djalavan, Hara)*, a Beludzsisztáni hegylánc egy része; kezdődik a Pik Tokatunál Quettától É.-ra, D.-i irányban húzódik 560 km. hosszuságban a tengerpartig, az é. sz. 29° 40′ alatt vezet át rajta az angolok 1839 és 1878-ki hadjárataiból ismeretes Bolan-szoros; D.-i részén a Mula-szoros körül éri el állítólag legnagyobb magasságát a Csihiltanban (4000 m.), ettől kezdve D.-felé Kirtar- és Pabb-hegység a neve.

Hála, Spinoza definiciója: «a szeretetnek az a vágya v. törekvése, melynélfogva, aki a szeretet hasonló indulatából velünk jót tett, azzal mi is jót iparkodunk tenni». E definicióban érzelmi s akarati mozzanat foglaltatik. Az érzelmi az, hogy viszonozzuk a jóindulatot, az akarati az, hogy a jótéteményt is, amennyire lehet, viszonozni akarjuk. A hála tehát a szeretetnek és jótéteménynek hasonlóval való viszonzása. Minthogy azonban jótétemények gyakorlása bizonyos önmegtagadással jár, minthogy továbbá jótéteményeket elfogadni saját magunk előtt is, de még inkább mások előtt megalázhat: nyilvánvaló, hogy a háladatosság érzelmének sokszor más ellentétes érzelmek fogják útját állani. Már Spinoza is megjegyzi, hogy az emberek sokkal készebbek a bosszúállásra, mint a jótétemények viszonzására.

Hálaadás, l. *Eucharistia*.

Hálaadó zsoltárok, l. *Zsoltár*.

Halábor, kisk. Bereg vm. tiszaháti j.-ban, (1910) 508 magyar lak.: u. p. Vári, u. t. Nagyborzsova-Nagymuzsaly.

Halacha (új-héber), l. *Halakha*.

Haláca, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1910) 178 tót lak.; u. p. és u. t. Bán.

Halácsy *Jenő*, botanikus, szül. 1842 nov. 11. Bécsben. Másféléves korában a Veszprém vármegyei Palotára került. Az orvosi tanulmányokat Bécsben végezte. 1865-ben doktor lett, az 1866-iki hadjáratban mint sebész vett részt. Állandóan foglalkozott botanikával, különösen Görögország flórájával. Főművei: Botanische Ergebnisse einer Forschungsreise in Griechenland (4 r. Akademie, Wien 1894—95); Conspectus Florae Graeciae (3 köt. és függelék, Leipzig 1901—08). Ehhez pótlék a Magyar Botan. Lapok XI. kötetében (Budapest 1912).

Haladék, l. *Elhalasztás*, *Késedelem*, *Moratórium*.

Haladó mozgás *(translatio)*. H.-a van vmely testnek, ha minden pontnak ugyanoly irányú és nagyságú sebessége van, ellenben *forgást* (rotatio) végez, ha az egyes pontok sebessége arányos egy bizonyos egyenestől v. tengelytől való távolsággal s merőleges a ponton s a tengelyen át fektetett síkra. Szilárd testek bármely mozgása minden pillanatban felbontható egy H.-ra s egy forgásra. Földünknek a Naphoz képest való mozgásánál pl. megkülönböztetjük a Nap körül való keringést (ez a H.) és a Föld tengelye körül való forgást. De maga a Nap is mozog; H.-a a Hercules csillagzat felé van irányítva s másodpercenként mintegy 50 km.-nyi sebességgel történik.

Haladó néppárt (ném. *Fortschrittliche Volkspartei)*, német birodalmi párt, mely 1910. ala-

kult meg a *szabadelvű néppárt*, az *egyesült szabadelvüek* és a *délnémet néppárt* egyesüléséből. Már Eugen *Richter* halála óta (1906) felmerült a szükségessége annak, hogy a baloldali német liberálisok a centrum és a szocialisták túlsúlya következtében tömörüljenek. Az egyesülés következtében a H. az 1912-iki választásokon 41 mandátumhoz jutott.

Haladópárt, 1. l. *Magyar országgyülési pártok*. 2. *H.* (ném. *Fortschrittspartei)*, német politikai párt, mely 1861. a porosz képviselőházban alakult s annak 1866-ig többségét alkotta. Bismarck hadügyi költségvetését sohasem szavazta meg, de 1866 után változás állott be a H. magatartásában. Egyik része *nemzeti szabadelvű párttá* különült és engedett ellenzéki álláspontjából. Másik része megmaradt az ellenzéken, de a Kulturkampf idején a kormánnyal szavazott. 1884 óta a H. a nemzeti szabadelvű párt töredékével gyarapodva, mint *szabadelvű párt* szerepel a porosz képviselőházban és a német birodalmi gyűlésen.

Haladvány *(progressio)*. 1. Az oly számsort, melyben bármelyik két egymásután következő tag *különbsége* ugyanaz, *számtani* v. *aritmetikai* H.-nak, ha pedig bármelyik két egymásután következő tagnak a *hányadosa* ugyanaz, akkor *geometriai* H.-nak mondjuk. Ha egy n tagból álló számtani H. az a számmal kezdődik s két egymás után következő tagjának különbsége d, akkor a H. tagjai rendre a következők:

$$a, a+d, a+2d, a+3d \ldots;$$

a H. utolsó (n-edik) tagja

$$u = a + (n-1)d;$$

n tagjának összege pedig

$$s = n\frac{a+u}{2}$$

Ha egy n tagból álló geometriai H. az a számmal kezdődik s két egymásután következő tagjának hányadosa q, akkor a H. tagjai rendre:

$$a, aq, aq^2, aq^3 \ldots;$$

a H. utolsó (n-edik) tagja

$$u = aq^{n-1};$$

n tagjának összege pedig

$$s = a.\frac{q^n-1}{q-1} = a.\frac{1-q^n}{1-q}.$$

Végtelen geometriai H.-nak a következő végtelen sort nevezzük:

$$1 + q + q^2 + \ldots + q^{n-1} + \ldots$$

Ennek összege, ha q abszolut értéke kisebb, mint 1, a következő:

$$s = \frac{1}{1-q}.$$

Ha ellenben q abszolut értéke 1, vagy még nagyobb, úgy a végtelen geometriai H.-nak nincs véges és meghatározott összege (széttartó).

A számtani H. fogalmának általánosításai a *magasabbrendű számtani* H.-ok. A másodrendű számtani H.-ban az egymásután következő tagok különbségei nem egyenlők, hanem egy közönséges számtani H.-t alkotnak. Csak ha e különbségek sorában újból mindegyik tagból kivonjuk a megelőzőt, az így nyert második különbségek lesznek állandók. Általánosságban *m-ed rendű számtani* H.-nak a számok oly sorát mondjuk, hol az *m-edik* különbségek állandók. Pl. a közönséges egész számok 4-ik hatványai negyedrendű számtani H.-t alkotnak. E H. és különbségi sorai a következők:

1, 16, 81, 256, 625, 1296, 2401, ...
15, 65, 175, 369, 671, 1105, ...
50, 110, 194, 302, 434, ...
60, 84, 108, 132, ...
24, 24, 24, ...

Általában az egész számok *m*-edik hatványai *m-ed* rendű számtani H.-t alkotnak.

2. *H. a poetikában* a gondolatritmus egyik formája, mikor a párhuzamos mondatok közt tartalmi emelkedés vagy legalább haladás van. Pl. Szilágyi Miklós a népballada szerint a török seregben:

Egy elmenetibe gyalogösvényt vágott,
Visszajövetibe szekérutat csapott.

L. *Gondolatritmus*.

Halaesa, város, l. *Halesa*.

Halage (franc., ejtsd: álázs), a. m. hajóvontatás.

Halaisos *(Falesus)*, Agamemnon természetes fia v. bajtársa, aki a monda szerint Agamemnon meggyilkoltatása után Etruriába menekült s ott Falerii városát alapította.

Halak *(Pisces*, állat; *három képmelléklettel)*, a Gerinces állatok *(Vertebrata)* egyik osztálya, melynek fajai abban különböznek a régebben szintén a H.-hoz számított Csőszivüektől (Leptocardii) és Körszájuaktól (Cyclostomata), hogy gerincoszlopuk, továbbá a páratlan végtagokon kívül még páros végtagjaik vannak, azonkívül, hogy bőrük pikkelyekkel fedett, orrnyilásaik párosak és vénás vért tartalmazó szívük egy kamrából és egy pitvarból áll. A magasabbrendű gerincesektől pedig abban különböznek, hogy kopoltyukkal lélegzenek és hogy végtagjaik úszókká módosultak. Az összes gerinces állatok között a H. alkalmazkodtak a legjobban a vizi élethez, minek hatása szervezetüknek minden részén meglátszik. Testük többnyire megnyúlt, oldalt összenyomott, csónakalakú, néha hólyagalakuan duzzadt (Diodon), kigyószerű (ángolna), v. hát-has irányban erősen lapított (Torpedo). Rendesen kétoldali részarányosak; a részaránytalanság (pl. Félszegúszók) mindig másodlagos és a sajátszerű életmód eredménye. *Bőrük* lágy és nyálkás. A bőr epidermisze többrétegű s nem szarusodik el, ezért a bőr szilárdításának feladatát a bőr másik rétege, az irha teljesíti. E célból az irhában pikkelyekből álló bőrváz fejlődik. A pikkelyek alakja és szerkezete különböző s a H. rendszertani beosztásánál is felhasználható. Négyféle pikkelyt szokás megkülönböztetni: 1. A *placoid-pikkely* az ős-H.-on fordul elő. Két részből áll, jelesen kerek v. rhombus alakú, valódi csontszövetből álló lemezből és ennek közepéből kiálló tüskeszerű fogból, mely fogszövetből (dentin) áll és epidermisből származó zománccal van bevonva. 2. A *ganoid-pikkely* a Vértes H. sajátja. Rhombusalakú, vagy teljesen kerek csontlemezkéből áll, melyet gyöngyházszerüen csillogó vastag *ganoin* réteg borít. 3. A *cycloid- és ctenoid-pikkely* a Csontos H.-ra jellemző. Mindkét pikkelyféleségnél az egyes pikkelyek cserépzsindelyszerüen fedik egymást. A cycloid-pikkelyek kerekek, rajtuk a kerülettel párvonalos sávozottságot és a középpontból sugár irányában haladó vonalakat láthatunk. A ctenoid-pikkelyeken a most említett szerkezeten

HALAK I. (ÉDESVIZIEK.)

1. Fogas süllő. — 2. Veresszárnyú koncér. — 3. Dévér keszeg. — 4. Tavi pisztrang. — 5. Csuka.
6. Harcsa. — 7. Réti csík

HALAK II. TENGERIEK (PIACON SZEREPLŐK).

1. Merlan (*Gadus merlangus*). — 2. Fekete kabeljau (*Gadus virens*). — 3. Tengeri lazac vagy pollack (*Gadus pollachius*). — 4. Tengeri csuka (*Merluccius vulgaris*). — 5. Tengeri ángolna vagy leng (*Molva molva*). — 6. Lub vagy torsk (*Brosmius brosme*). — 7. Tengeri ponty (*Sebastes marinus*). — 8. Gurnard vagy szürke morgóhal (*Trigla gurnadus*).

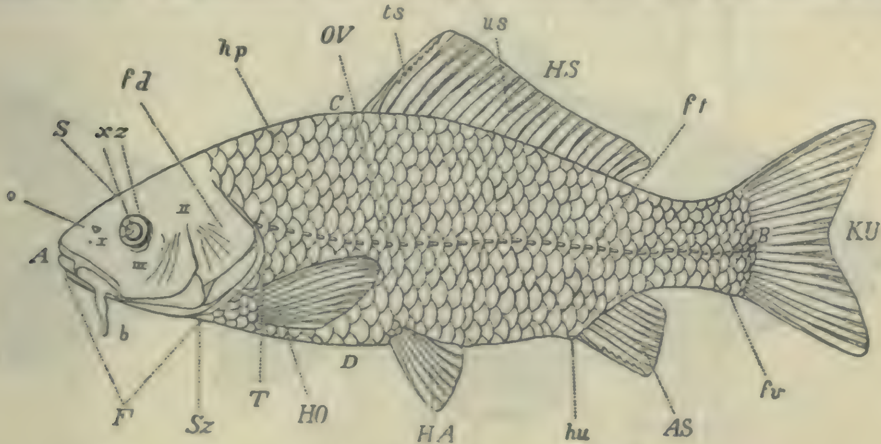
HALAK III. TENGERIEK (PIACON SZEREPLŐK).

1. Közönséges tüskés cápa (*Acanthias acanthias*). — 2. Sárkányhal vagy Pétruszhalacska (*Trachinus draco*). — 3. Közönséges morgóhal (*Trigla hirundo*). — 4. Pásztás farkashal (*Anarrhichas lupus*). — 5. Ályelvhal (*Hippoglossoides platessoides*). — 6. Zeugopterus (*Lepidorhombus*) megastoma. — 7. Lepényhal (*Pleuronectes microcephalus*) — 8. Egy lepényhal úszómozdulata.

kívül még a fedetlen részeken fésűalakú fogak vannak. A *bőr színét* az irhában levő soknyulványú festéksejtek, színes zsírsejtek és a pikkelyek szerkezetén alapuló fizikai okok okozzák. A H. jellemző ezüstszíne guanin-kristályoktól ered. A H. testének jellemző tagozódása a mellékelt vázlatos rajzon látható.

A H. *belváza* v. porcogós, v. csontos. Az alsóbbrendűeknél a gerinchúr (chorda dorsalis) is megmaradt. A gerincoszlop hát- és farkcsigolyákból áll; a csigolyák a Lepidosteus kivételével amphicoelek, vagyis elől és hátul homorúak s a két-két csigolya közti helyet a gerinchúr maradványa tölti ki. A bordák csupán a hátcsigolyákkal ílnak összefüggésben, de ezek kivétel nélkül álbordák, mert szegycsontja egyetlen halnak sincs. A bordákon kívül nagyon sok halnak még Y-alakú csontocskái is vannak, melyek a bordákkal többé-kevésbbé összefüggnek; ezek a *szálkák*, amelyek voltaképpen csak megcsontosodott inak, tehát nagy izomköteget, két felsőt és két alsót lehet megkülönböztetni. Az izmok sajátságos alkotásuak, amennyiben a bennük levő inas szalagok (lig. intermuscularia) izomszelvényekre (myocommata) tagolják. A H. *úszószárnyai* kétfélék: párosak és páratlanok. A párosak átalakult végtagok és a magasrendű gerincesek végtagjaival egyértékűek, a páratlanok pedig a H. sajátságos, különös szervei. A páros úszók a test hasfelén, rendesen a mell és a has táján foglalnak helyet. A mellrészen levő a *hónaljszárny* v. *mellúszó*, a hasrészen levő a *hasszárny* v. *hasúszó*. A mellúszók sohasem hiányoznak s mindig a kopoltyufedő közelében erednek, míg ellenben a hasúszók hiányozhatnak s különböző helyeken fekhetnek, nevezetesen majd a has hátulsó harmadában, majd a mell táján, majd pedig a nyakon, ami arra indította *Linnét*, hogy a Csontos-H.-kat három csoportba ossza: *mellparásak* (Thoracici), *hasparásak* (Abdominales) és *torokparásak* (Jugulares).

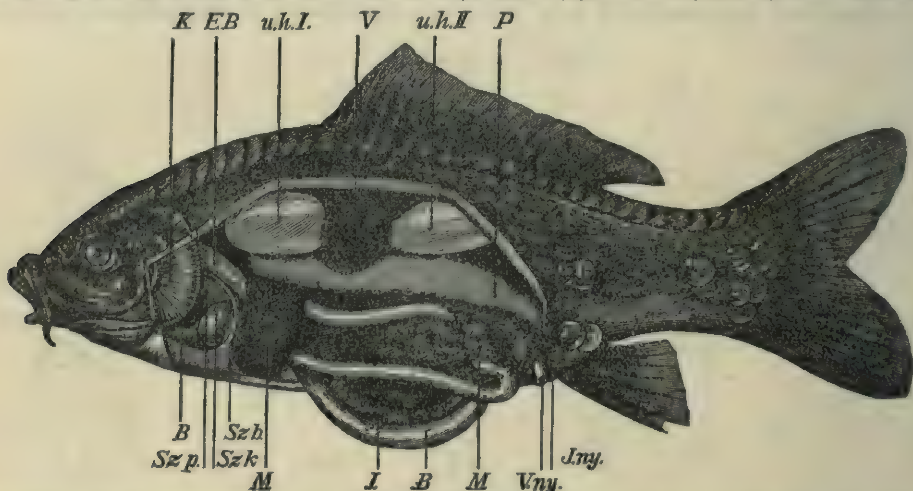

A ponty testének főbb részei.
F feje; *Sz—hu* törzse; *ft* farkatöve; *fv* farkavége; *o* orra; *S* szemköze; *fd* kopoltyúfedője; *hp* pikkelye (halpénze) *OV* oldalvonala; *ts* bognártüskéje; *HS* hátúszója v. hátsörényúszója; *KU* kormányúszója; *AS* alsó sörényúszója; *hu* végbélnyílása; *HO* mellúszója v. hónaljúszószárnya; *HA* hasúszója v. hasúszószárnya; *b* bajusza; *I* szemelőtti, *II* szemmögötti *III* szemalatti tájék; *AB* test hossza; *CD* test magassága; *x* szembogara; *s* szemcsillaga; *T* kopoltyúfedelének széle

nem is részei a csontváznak. A fejváz két részből áll: az egyik az agyvelővel és az érzékszervekkel szoros kapcsolatban fejlődik ki (agykoponya), a másik az állkapcsok és a kopoltyuk vázát képezi (zsigerívek). A H. fejvázára különösen jellemző a zsigerívek nagy száma és hatalmas fejlettsége, továbbá az, hogy a zsigerívek függetlenek az agykoponyától és attól könnyen elválaszthatók. Az agykoponya az alsóbbrendű H.-nál (Os-H.) egyszerű porcogós tok, a Vértes-H.-nál ehhez a tokhoz ganoidpikkelyek járulnak, a Csontos H.-nál pedig e porcogós tokot csontos tok pótolja s az eredeti porcogós részeknek csak jelentéktelen maradványai maradnak fenn. A Csontos-H.-ra jellemző a koponyacsontok nagy száma. Sok olyan csont, mely a magasabbrendű gerinces állatok koponyáján egymással összenőve egyetlen csontot alkot, a H. koponyáján különváltan marad. A gerincoszlop mindkét oldalához hatalmas *izmok* tapadnak, melyek mindegyik oldalon két csoportban helyezkednek el, úgy, hogy összesen négy

A páratlan úszók mindig a test középső tengelyvonalában, vagyis a test élében fekszenek. Elhelyezésük szerint *hát-*, *fark-*, *alsó úszó* névvel jelöljük azokat. A hátúszót felső sörénynek, a farkúszót kormányúszónak, az alsó úszót alsó sörénynek is nevezik. Az úszók porcogós vagy csontos izelt sugarakból, ú. n. parasugarakból s ezek közt kifeszített hártyából állanak. Az úszósugarak alapján régebben a Csontos-H.-at két csoportra osztották, jelesen *Lágyparásakra* (Malacopteri) és *Tüskeparásakra* (Acanthopteri); az előbbieknek úszósugarai hajlékonyak, porcogósak, az utóbbiakéi pedig csontosak, merevek. Ez a beosztás rendszertani tekintetben azonban nem teljesen kielégítő. A kormányúszó szintén sugaras, és alak szerint hol elkerített, hol lándzsás, néha felszárnyú, vagyis asszimmetrikus (heterocerk), majd kétszárnyú, vagyis szimmetrikus (homocerk). Az *idegrendszer* középponti része az agyvelő és a gerincvelő. Az agyvelő a gerincvelővel egy síkban fekszik s a koponya üregét sem tölti

ki teljesen. A nagy agyvelő fejletlen; féltekéit vékony, idegsejtek nélküli hámréteg képviseli. Az agyvelő ismert 5 része közül különösen fejlett a középagyvelő és a kisagyvelő. A gerincvelő a törzs hatalmas izomzatával összhangzásban erősen fejlett. Az agyvelőből 12 ideg indul ki; a gerincvelői idegek száma a csigolyák számával egyezik meg. Az együttérző idegrendszer a gerincvelői idegekkel áll kapcsolatban s páros kötegei az aorta mentén találhatók. A *külérzéki szervek* minden halon megvannak. A *szem* nagy s a fej két oldalán foglal helyet. Feltünő szivárványhártyájának fémes csillogása és széles szembogara; lencséje teljesen gömbalakú. A *hallószerv* egyszerű szerkezetü. A fülkagyló teljesen s a belső hallójáratban a csiga majdnem egészen hiányzik, viszont a hallószerv tömkelegrésze az egész állatvilágban a legfejlettebb. A kisérletek azt igazolják, hogy a H.-nak ez a hallószerve nem rabban elől, ritkábban a fej hasoldalán fekszik (Cápák). A szájpadot a leggyakrabban fogak fegyverzik, de néhány halnak egy foga sincs (Csikóhal, Kecsege). A *fogak* az állkapocscsontokon, szájpadon és kopoltyuíveken feküsznek s azokra reánőttek, kúpformájuak, rendesen csupán a zsákmány megragadására valók, csak ritkán alkalmasak rágásra. A *bélcső* több részletre különült s az egyes részek egyikével-másikával vakbelek függnek össze. A vékonybél egyenes lefutású s belsejében a Vértes-H.-nál és Ős-H.-nál csavarmenetes hosszirányú hártya vonul végig. Az alfelnyilás kloaka gyanánt szerepel, leggyakrabban a test hátsó harmadában nyilik, csupán a Torokparásoknál, valamint a hasúszótlan Ős-H.-nál nyilik a garat közelében. A máj és a lép rendesen megvan s többnyire az epehólyag és hasnyálmirigy is. Sok halon a gyomor és vékonybél határán sajátszerű függelékek (appendices pyloricae) vannak, melyek

A ponty szervezete.
K kopoltyú; *EB* előbél; *u.h.I.* az úszóhólyag elülső fele; *V* vese; *u.h.II.* az úszóhólyag hátulsó fele; *P* petefészek; *B* a főosztóér hagymaszerű duzzanata (bulbus arteriosus); *Szp* a szív pitvara; *Szk* a szív kamrája; *Szb* szívburok; *M* máj; *I* lép; *B* bél; *Vny* végbélnyílás; *Jny* ivarnyílás.

a hanghullámok felfogására való, hanem tisztán helyzetérző szerv. A *szaglószervek* páros mélyedések a fejen, melyek szaglóhámmal vannak kibélelve; a kettőslélegzetű H.-nál az orrnyílások tágasabb üregbe vezetnek, melynek vezetékei a szájba nyilnak. *Tapintóérzéke* minden halnak van, székhelye az egész bőr. Legérzékenyebbek a húsos ajkak és a bajuszszálak. Különösen sok érzéksejt van a szájszéleken és a szájüregben; ezeket ízlőszerveknek tartják. Az ismert öt érzéken kívül a H.-on megtaláljuk a *hatodik érzéket* is, mellyel a víz sodrának sebességét és irányát, idegen testek közellétét, valamely hal v. más vízi állat közeledésének irányát és gyorsaságát érzik meg. Némelyek szerint a hatodik érzékszerv közvetíti a hanghullámok megérzését is. A hatodik érzéknek szervei a test két oldalán végighúzódó oldalvonalban és a fejen lévő érzékzacskókban és lombikszervekben vannak elrejtve. *Emésztőszervük* egyszerű szerkezetü, de részleteiben nagyon változatos. A szájnyilás leggyakrabban elől... emésztőnedveket termelnek. Az *úszóhólyag* páros vagy páratlan szerv s majd a gyomorral, majd pedig a garattal közlekedik, de néha egészen zárt is; a kétlégzetü H.-nál a tüdők szerepét játssza. A *lélegzés* a kopoltyuk közreműködésével történik s ezek a garat közelében emelkedő kopoltyúíveken feküsznek; majd szabadon állanak, majd pedig a kopoltyuüregben rejtőznek s ezt a mozgatható kopoltyufedő takarja. A lélegzés úgy történik, hogy a hal vizet vesz be a száján s ez a kopoltyuüregen keresztülhajtva, az oldalt nyiló kopoltyuréseken ismét a külvilágba jut, ez alkalommal a kopoltyulemezek hajszálereiben levő vér a vízben oldott levegő oxigénjét felveszi, a szénoxidot pedig kibocsátja. Az ily módon oxigénhez jutott és széndioxidtól megszabadult vér egyenesen a gerincoszlop alatt lévő nagy vérérben gyűl meg s innen megy aztán a test minden részébe. A *vér* mindig piros és változó hőmérsékletű; keringése zárt erekben történik. A garat közelében fekvő szív egy pitvarból és egy kamrából áll csu-

pán, az első felveszi a testből hozzáigyekvő vénás vért,a második azt a kopoltyukba szállitja. A Kétlégzetű halak szive és vérkeringése a Kétéltüekére emlékeztet. A *húgykiválasztó szervek* páros vesék s ezek meglehetős hosszúra nyúltak, vezetékeik közös csővé egyesülnek, amely a kloakába nyilik.

A *szaporodás* kivétel nélkül ivaros úton történik s egy-ket kivétellel valamennyien váltivaruak. A himek es a nőstények csak ritkán különböznek egymástól, sőt az ivarszervek is annyira hasonlítanak egymáshoz, hogy csak a csirasejtek alapján ismerhetők fel és különböztethetők meg. Az érett petek leggyakrabban a testuregbe jutnak s a termekenyités idején v. a kloakán át, v. pedig a hasnyiláson (porus abdominalis) jutnak a külvilágba. Külső közösülő szervet csak a cápák hímjeinél ismerünk. A H. legnagyobb része petéit íváskor egyszerűen a vizbe bocsátja; a termékenyítés a vízben történik, de vannak eleventszülők is (pl. a cápák). Az ívás általában egyszer történik egy évben, még pedig rendesen tavasszal, csak a lazacfélék ívnak télen. Az ívás idején a himek nászruhát öltenek, szinük rendesen élénkebbé válik. A himek és nőstények nagy csoportba verődnek össze s igy keresik fel az ívásra alkalmas helyeket, folyopartokat stb.; egyesek nagy vándorutat is tesznek, a tengerekből a folyókba, v. megfordítva. A peték kiköltésétа vízre és a Nap melegére bízzák, de vannak olyanok is, amelyek utódaikról gondoskodnak, sőt fészket is épitenek; a csikóhal hímje a lerakott petéket költőzacskóba gyüjti s magával hordozza, mig kifejlődnek; a *Chromis paterfamilias* nevű hal elnyeli a lerakott petéket és kopoltyu-lemezei között hordozza. Az embriók magzatburkok nélkül fejlődnek. Az Ős-H.-nál a méhlepény egy nemét találjuk meg.

A H. kivétel nélkül valamennyien vízben élnek, de van nehány olyan is, amely hosszabb ideig a szárazon is megelhet, így a keletindiai *Anabas scandens* úszósugarainak segítségével a fákra is felkapaszkodik, míg a repülő halak a levegőben nagyobb utat is megtehetnek. Szervezetüknél fogva legnagyobbrészben húsevők, egyesek éppen veszedelmes rablók (pl. a cápa, csuka) s a mikroszkopi kicsinységű állatoktól kezdve mindenféle nagyobb állatokra vadásznak, amelyeket aztán rendesen egészben, rágás nélkül nyelnek el; egyik-másik bajuszát használja a zsákmány csalogatására (harcsa), de Indiában oly H. is vannak, amelyek rovarokból álló zsákmányukra vízsugarak lövöldözésével vadásznak. Ismerünk oly H.-at is, amelyek életüknek egy bizonyos szakát más állatok belsejében töltik el, pl. a *Fierasfer* a tengeri ugorkák kloakájában. Vannak földalatti vizekben élő fajok is, ezek rendesen vakok. Legnagyobb részük néma, semmiféle hangot nem ad, de ismerünk néhány olyant is, amely különböző módokon hangot is ad, nevezetesen vagy uszóinak sugaraival, vagy kopoltyufedőcsontjaival stb. *Értelmi tehetségük* általában igen alacsony, de egyik-másikat mégis meg lehet szoktatni arra, hogy egy bizonyos hang hallatára előkerüljön az etetéshez. Általában igen hosszú életüek; a pontyról és csukáról biztosan tudjuk, hogy 100 évnél hosszabb ideig is élhet. A hőmérséklet változásai iránt nem nagyon érzékenyek, van rá eset, hogy a megfagyott hal életre ébredt; a forró öv vizeiben élő halak a víz elpárolgásakor az iszapba ássák magukat s itt mintegy tetszhalálba esnek, amelyből csak az esős évszak beállta költi fel.

Az ember háztartásában a H.-nak kiváltképen mint tápláléknak van nagy szerepük. Egyes nemzetek majdnem kizárólag haltáplálékra szorulnak (eszkimók, csukcsok stb.); de több helyen a halászat éppen oly fontos gazdasági művelet, mint a gabonatenyésztés és több ezer embernek ad kenyeret. Húsuk majdnem mindig finom, ízletes, könnyen emészthető. Petéikből az úgynevezett kaviárt készitik (l. *Kaviár*). Uszóhólyagukból kitünő enyvet készitenek (vizahólyag). Egyik-másik hal (Alburnus) pikkelyeit a hamis gyöngyök készítésére használják. A cápák bőrét chagrinnak készitik ki. Az emberre nézve csak a nagyobb cápák veszélyesek, de néhány fajnak (Trygon) mérges tüskéi is vannak. Tartózkodásuk szerint általában édes-, félig sós- és tengerviziekre oszthatók, de azért vannak olyanok is, amelyek az év különböző szakaiban majd tengerben, majd édesvízben tanyáznak. Az eddig ismert mintegy 10,000 halfajnak mintegy $^{3}/_{4}$-e tengeri és csak $^{1}/_{4}$-e édesvízi.

Rendszertani beosztásuk.

I. Rend. *Ős-H. (Selachii, Chondropterygii, Elasmobranchiata, Plagiostoma).* 1. Alrend. *Cápa-félék (Squalidae).* Ide tartoznak: Emberevő cápák *(Carchariidae)*, Cetcápák *(Lamnidae)*. Érdes cápák *(Rhinodontidae)*, Fésüsfogú cápák *(Notidanidae)*, Macskacápák *(Scylliidae)*, Szelindekcápák *(Cestraciontidae)*, Tüskés cápák *(Spinacidae)*, Angyalcápák *(Rhinidae)* és Fürészes cápák *(Pristiophoridae)*. 2. Alrend. *Rája-félék (Batoidei).* Ide tartoznak: Fürészes ráják *(Pristidae)*, Hegedüráják *(Rhinobatidae)*, Zsibbasztóráják *(Torpedinidae)*, Közönséges ráják *(Rajidae)*, Tüskés ráják *(Trigonidae)*, Sasráják *(Myliobatidae)*. 3. Alrend. *Tömörfejüek (Holocephala).* Ide tartoznak a Macskahal-félék *(Chimaeridae)*.

II. Rend. *Vértes-H. (Ganoidei).* 1. Alrend. *Porcogós vértes H. (Chondrostei).* Pl. Tok-félék *(Acipenseridae)*. 2. Alrend. *Csontos vértes-H. (Holostei).* Pl. Iszaphal-félék *(Amiidae)*. Csontos csuka-félék *(Lepidosteidae)*. Sokszárnyú H. *(Polypteridae)*.

III. Rend. *Csontos H. (Teleostei).* 1. Alrend. *Tüskésszárnyuak (Acanthopterygii).* Idetartozó nagyobb családok: Sügér-félék *(Percidae)*, Pikkelyesszárnyú H *(Squammipinnes)*, Árnyékhal-félék *(Sciaenidae)*, Tüskésfarkú H. *(Acronuridae)*. Álmakrélák *(Carangidae)*. Makréla-félék *(Scombridae)*, Sárkányhal-félék *(Trachinidae)*, Kölönték *(Cottidae)*. Géb-félék *(Gobiidae)*, Nyálkás H. *(Bleniidae)*. Pikó-félék *(Gasterosteidae)*. Labyrinth-H. *(Labyrinthici)* stb. 2. Alrend. *Forrtgaratcsontuak (Pharyngognathi).* Pl. Korallszirti H. *(Pomacentridae)*. Ajakoshal-félék *(Labridae)*, Chromis-H. *(Chromidae)* stb. 3. Alrend. *Lágyszárnyú H. (Anacanthini).* Pl. Tőkehal-félék *(Gadidae)*. Kígyóhal-félék *(Ophidiidae)*. Félszegúszók *(Pleuronectidae)* stb. 4. Alrend. *Nyiltúszóhólyaguak (Physostomi).* Pl. Harcsa-félék *(Siluridae)*, Ponty-félék *(Cyprinidae)*, Csík-félék *(Acanthopsidae)*. Csuka-félék *(Esocidae)*, Lazac-

félék *(Salmonidae)*, Hering-félék *(Clupeidae)*, Angolna-félék *(Muraenidae)* stb. 5. Alrend. *Bojtkopoltyusok (Lophobranchii)*. Pl. Tűhal-félék *(Syngnathidae)* stb. 6. Alrend. *Forrt-állcsontuak (Plectognathi)*. Pl. Keménybőrű H. *(Sclerodermi)*, Csupaszfoguak *(Gymnodontes)*.

IV. Rend. *Kettőslélegzetű* vagy *Tüdős H. (Dipnoi)*. Pl. Gőtehal-félék *(Lepidosirenidae)*. Mindössze három élő faj ismeretes: *Protopterus annectens* Owen (afrikai gőtehal), *Lepidosiren paradoxa* Fitz. (carámurú) és *Ceratodus Forsteri* Krefft (barramunda).

H. (paleont.). A geológiai értelemben vett legidősebb gerincesmaradványok a H. rendjéhez tartoznak. A H. a felső-szilur időszakban jelentek meg először s Anglia, Podolia, Galicia és Pennsylvania ezidőből származó rétegeiben biztos nyomokat hagytak hátra. A legrégibb halmaradványok az ős-H. (Selachii) s a vértes-H. (Ganoidei) alrendjéből valók s a Hybodus, Cestracion, Pteraspis, Cephalaspis stb. nemekhez tartoznak. Sokkal gazdagabbak halmaradványokban a devon-időszak rétegei, melyek különösen Skóciában, Podoliában, Galiciában, Oroszországban és Észak-Amerikában tartalmaznak bőven az ős-H.-hoz, a kettős légzésüekhez (Dipnoi) s a vértes-H.-hoz tartozó fajokat (Asterolepis, Bothriolepis, Coccosteus, Diplopterus, Holodus, Conchodus, Oracanthus, Psammodus stb.). A karbon- és perm-formáció már igen gazdag H.-ban. A karbonrétegek különösen Nagy-Britanniában, Németországban, Belgiumban, Észak-Amerikában és Ausztráliában, a perm-időszak üledékei pedig Csehországban, Németországban, Franciaországban, Angolországban, Texasban és Új-Mexikó földjén tartalmaznak igen változatos halfaunát, melyben a cápa- és rája-félék (Cestracion, Psammodus, Xenacanthus stb.) s a vértes-H. (Acanthodidae, Crossopterygii, Heterocerci) viszik a főszerepet. A mezozoikum elején, a triaszidőszakban lépnek fel az első csontos-H. (Teleostei), melyek a vértes-H.-hoz tartozó csontos csukákkal (Lepidosteidae), Coelacanthus és Palaesniscus-félékkel, a kettőslégzésüek közül a ma is élő Ceratodusszal s az ős-H.-hoz tartozó harántszájú (Plagiostom) Hybodus- és Cestracion-félékkel ennek az időszaknak jellemző halfaunáját szolgáltatják. Triaszkori halmaradványok leginkább Németországból és Angliából ismeretesek. A juraidőszakban lépnek fel először a cápa-félékhez tartozó Notidanus, Scyllium, Lamna, Squatina stb. nemek, a rája-félék közül a Pristiophorus, Rhinobatis és Rája, a vértes-H. közül a porcogósak (Chondrostei), az Amia- és Pycnodus-félék. Ugyancsak a jurában már javában tenyésznek a csontos-H.-hoz tartozó hering-félék (Clupeidae) is. Legtöbb halmaradvány, részben bámulatos jó karban, ebből az időszakból Németország (Solnhofen, Eichstätt, Kelheim stb.) területéről származik, eléggé gazdagok azonban halmaradványokban Franciaország, Spanyolország és Nagybritannia juraidőszaki rétegei is. A krétaszisztéma kezdetével a halfauna képe nagy átalakuláson megy át, amennyiben az addig uralkodott vértes-H.-at a csontos-H. mindjobban háttérbe szorítják. Ekkor lépnek fel a nyilthólyaguak (Physostomi) közül először a világító H. (Scopelidae), a lazac-félék (Salmonidae) s az ugyancsak a csontos-H.-hoz tartozó összenőtt garatcsontuak (Pharyngognathi) közül a Labrus és Chromis-félék, valamint a tüskésszárnyuak több családja (Berycidae, Sparidae, Xiphidae, Carangidae stb.). A legszebb krétaidőszaki halmaradványok Dél-Olaszországból (Castellamare, Torre d'Orlando) és a Libanonról valók, míg hiányos maradványok, fogak, csigolyák, egyes csontok igen sok helyről (Isztria, Dalmácia, Kárpátok, Csehország, Svájc, Németország, Hollandia, Anglia, Franciaország, Észak-Afrika, Észak-Amerika stb.) ismeretesek. Az eocén időszak legrégibb halmaradványai a délangolországi Londonclayból kerültek napvilágra. Az innen ismeretes fajoknak mintegy kétharmadrésze a csontos-H.-hoz tartozik. Legnevezetesebb eocén-időszaki haltermőhely az olaszországi Monte Bolca, Verona mellett, ahonnan már 1874. (Zigno) 170 faj volt ismeretes, közöttük 3 cápa, 10 rája és 3 vértes-halfaj (Pycnodus stb.), a többi 154 pedig egytől-egyig a csontos H. közül való. Számos eocén halmaradvány ismeretes a párisi medencéből, Svájcból, Németországból, Galiciából, Magyarországból, Európán kívül pedig Észak-Amerikából is. Az oligocén időszakban lépnek fel először a valódi csukák (Esocidae), a ponty-félék (Cyprinidae) s a fogasponty-félék (Cyprinodontidae). Oligocén-H.-ban Franciaország a leggazdagabb, itt Rouzon, Aix, Apt, Ménat, St. Céreste, Montmartre híres termőhelyek. Oligocénhalmaradványok ismeretesek azonkívül Észak-Németországból, a mainzi medencéből, Csehországból s Magyarországról (Eger vidékéről). A miocén időszak halfaunája a maival szemben már kevés eltérést mutat. A csontos-H. már teljesen vezetőszerepre jutottak. Híresebb termőhelyek a mainzi, bécsi és aquitániai-medencék, Oeningen, Steinheim, Radoboj stb. A pliocén és pleisztocén időszakokban végül már csakis olyan nemekkel találkozunk, melyek napjainkban is élnek.

Irodalom. I. Idegennyelvű: Bloch, Allgemeine Naturgeschichte der Fische, Berlin 1782—95, 12 köt.; Lacépède, Histoire naturelle des poissons, Paris 1798—1805, 6 köt.; Cuvier és Valenciennes, Histoire naturelle des poissons, Paris és Strassburg 1829—49, 22 köt.; Joh. Müller, Über den Bau und die Grenzen der Ganoiden und das natürliche System der F., Berlin 1846; Günther, Catalogue of the fishes in the British Museum, London 1859—70, 8 köt., 1. köt. 2. kiad. 1895; u. a., Introduction to the study of fishes, u. o. 1880, németül, Handbuch der Ichthyologie, Wien 1886; Heckel und Kner, Die Süsswasserfische der österreichischen Monarchie, Leipzig 1858; Siebold, Die Süsswasserfische von Mitteleuropa, u. o. 1863; Grotte, Die Süsswasserfische von Mitteleuropa, kiadta Hofer, u. o. 1904; Moreau, Histoire naturelle des poissons de la France, Paris 1881—90, 4 köt.; Goode, American fishes, New York 1888; Harris, The fishes of North America caught on hook and line, u. o. 1888, 40 rész; Günther, Deep-sea fishes, Challengerexped., London 1887; Goode und Bean, Oceanic ichthyology, Cambridge 1896; B. Dean, Fishes living and fossil, New York 1895; Vaillant, Poissons, Paris 1888; S. Garman, Fishes, Cambridge 1899; Nitsche, Süsswasserfische Deutschlands, 2. kiad., Berlin 1898; Bade, Die mitteleuropäischen Süsswasserfische, u. o. 1901; Agassiz, Recherches sur les poissons fossiles, Neuchâtel 1833—42, 5 köt.; Pictet, Traité de paléontologie, 2 köt., 2. kiad. Paris 1854); Woodward, Catalogue of the fossil fishes in the British Museum, London 1889; Palacky, Verbreitung der Fische, 2. kiad., Prag 1895; Boulenger, Syst. Account of Teleostei, The Cambridge Natural History, Vol. 7, 1904; Brauer, Die Tiefseefische, Leipzig 1906; Bridge, Fishes, The Cambridge Nat. Hist., Vol. 7, 1904; Bade, Die mitteleuropäischen Süsswasserfische, 2 köt., Stuttgart. — *II. Magyarnyelvű*: Herman O., A magyar halászat könyve, 2 köt., Budapest 1887; Vutskits Gy., A magyarországi H. katalógusa, Fauna Regni Hungariae, u. o. 1913; Kohaut R., Halak, Brehm, Az állatok világa, 8. köt., u. o. 1905.

Halak *(Pisces)*. 1. az állatkör utolsó jegye, melynek jelzése ♓. — 2. *Csillagkép* az ekliptikán, 154 szabad szemmel látható csillaggal, amelyek közül a legfényesebbek is csak harmadrendüek.

Halakha (uj-héb.) a. m. járás, eljárás; a zsidóknál törvény, mely a vallásos vagy polgári életet szabályozza, általában a biblia-utáni irodalomban foglalt irott és szóbeli törvények összessége, mely törvények majd hagyományon alapulnak, majd pedig bizonyos exegetikai elvek (middósz) nyomán a bibliából leszármaztattak. Kiemelendők a Mózesre visszavezetett «szinai H.-k» (héberül: *lemóse miszinai*).

Halak királya, a sőreg tok *(Acipenser stellatus* Pallas) népies neve.

Halál, a szervezet életének végleges megszünése. Élettudományi szempontból megkülönböztetjük a *természetes H.-t*, mely az élő szervezetben magában rejlő okok következményeképen áll be és a *nem természetes* v. *pathológikus-H.-t*, melynek keletkezésében a külvilág káros, pl. betegségokozó hatásainak része van. Természetes H. előfordul a természetben, vannak pl. élőlények, melyek kifejlődésük tetőfokán az élet föntartására szükséges szervek nélkül valók s így a szervezetben magában rejlő ok folytán is elpusztulnak. Igen sok állat s az ember is csak nagyon ritkán hal természetes H.-t, mert még az aggkori végelgyengülés is sok tekintetben kóros jelenség. A mindennapi életben megkülönböztetjük az aggkor vagy betegség folytán beálló H.-t az erőszakos H.-tól.

A halál elterjedtségét az élők világában nem könnyü megállapitani, különösen azért, mert az individuum fogalma határozatlan. A kettéoszlással szaporodó lények világában voltaképen nincsen H. (Weiszmann). Gyökérhajtás vagy indák útján «szaporodó» növényeken bizonytalan fogalom a H. Minthogy a csirasejt voltaképen az előd életét folytatja, az individuum csak fázisa a H.-t nem ismerő, bár átalakuló élő anyagnak.

Az élet és H. közt nem éles a határ. Az individuumnak, mint egésznek élete megszünhetett, mikor még csaknem minden szerve, minden sejtje él. Pl. az idegek, izmok a H. után hosszú ideig ingerelhetők; a csillósejtek csillószőrei mozognak, stb.

A meghalás sokféle lehet. Megsemmisitő erők — villámcsapás, összezúzódás, szétrobbanás, stb. — szempillantás alatt véget vetnek az életnek, máskor a H. beköszöntése lassubb és jellemző tünetek közt folyik le. Ez a jelenség a *haldoklás* (agónia). A lélegzés egyre gyérebb és felületesebb lesz, gyakran kiséri jellemző zörej, melyet a légcsőben és bronchusokban meggyült nyálka és savós izzadmány okoz, ez a *H.-hörgés*. Előfordul, hogy a lélegzés egyre fölületesebb, majd szinte megszünik s ismét fokozatosan erősödik, azután újra gyöngül (Chayne-Stokes lélegzés), máskor az egyre hosszabb lélegzési szüneteket mély sóhajtások szakitják meg. A szivműködés egyre gyöngébb; gyakori, hogy a pulzus kezdetben igen szapora és kishullámú, majd rendetlen és kihagyó lesz s végre megszünik. A bőr elhalványodik *(holthalványság, holtraválás)* és rendes duzzadtsága, turgeszcenciája megszünik. A szaruhártyák fénye megtörik (a szem megüvegesedik); ilyenkor az arc jellegzetes (facies Hippokratica, l. *Facies)*. A testet gyakran veriték födi (H.-veriték). Az idegrendszer működése fokozatosan — bár néha időnkint visszatér — megszünik s az öntudat elvész. Gyakran ez a legelső tünet, máskor csak későn következik be, de a H. pillanata öntudatra sohasem jut. Az izomzat elveszti rendes feszültségét. Ennek következménye, hogy a száj legtöbbször kinyilik (leesik az álla). Kivételesen előfordul az önkéntelen szék- és vizeletürülés.

Ha az öntudat megvan s a lélegzés igen nehézzé vált és a haldokló küzd a levegőért, *H.-tusáról* v. H.-küzdelemről szólunk. Előfordul, hogy görcsök is kisérik a haldoklást, ilyenkor a hőmérséklet még a H. után is szokatlanul magasra emelkedhetik.

A H. beálltát az utolsó szivdobbanástól vagy az utolsó lélegzetvételtől szokás számitani. Rendesen a sziv áll meg utoljára (ultimum moriens) s a sziv megállása okozza csalhatatlanul a H.-t. A sziv a H. kapuja: «atrium mortis».

A *H. diagnózisa* nem mindenkor könnyü. A jelenségek, melyek alapján a H. diagnózisát föláilitjuk, kétfélék. Egyrészről kimutathatjuk az életre jellemző tünetek elmaradását (nincs szivdobogás, nincs pulzus, nincs lélegzés, a megvágott ér nem vérzik, nincsenek reflexek stb.), másrészről megfigyeljük olyan jelenségek beköszöntését, melyek csak holttesten mutatkozhatnak. Ezek a *hullajelenségek* (l. o.). Ilyenek a holttest fokozatos kihülése, a hullafoltok megjelenése, a hullamerevség stb.

Mind e jelenségek figyelembe vételével a H. diagnózisa csaknem mindenkor biztosan kimondható s a *tetsz-H.* (l. o.) rendesen csak hanyag halottkémlés okozta jelenség. Igazi tetsz-H. végtelenül ritka, talán nincs is.

H. jogi szempontból. Az ember jogképessége a H.-lal szünik meg (a polgári H. (l. o.) intézménye a mi jogunkban ismeretlen); aki valakinek a H.-ából jogot kiván érvényesiteni, az a H. bekövetkezését és időpontját bizonyitani tartozik. A bizonyitás rendszerint anyakönyvi kivonattal vagy más közokirattal, ha ilyen nincs, tanuvallomással történik, amikor, épúgy, mint eltünt egyén halálának megállapitása céljából is, holtnaknyilvánitásnak (l. o.) van helye. Az ember jogai azonban — kivéve az ú. n. legszemélyesebb jogokat — a H.-lal nem szünnek meg, l. *Hagyaték*.

A *szentirás* három H.-ról tesz emlitést: természeti, lelki és örök H.-ról. A *természeti* vagy *testi* H.-t: feloszlásnak (dissolutio), álomnak, nyugalomnak nevezi. A *lelki* H. a H.-os bün (l. *Bün)*, a megszentelő kegyelem elvesztésének állapota. Az *örök* H.: az örök kárhozat, örök büntetés. A testi H. az ember természetes állapota. A testi halhatatlanság a természeten kivül való adomány volt a paradicsomi ősállapotban, amelyet bünük miatt az ősszülők és utódaik elvesztették (l. *Eredeti állapot)*. Azóta a H. általános törvény. Krisztus a megváltás által megszabaditotta az emberiséget a lelki és az örök H.-tól, de nem a testi H.-tól, a keresztség és a bünbánat szentsége által. A H.-lal

befejeződik a földi élet, az üdvösség munkálásának ideje és kezdetét veszi a másik élet, ahol további érdem v. érdemtelenség szerzése lehetetlen.

A *görög művészek* a H.-t (Thanatos), az éj fiát, az álom testvérét, legtöbbnyire derültebb felfogás alapján ábrázolták szárnyas ifjú vagy férfi képében, később komoly ifjunak, aki kezében lefelé fordított fáklyát tart. Ez az ábrázolás semmikép sem felelt meg a görög költészet felfogásának, mely a H. «kemény szívű» istenében az alvilág egy sötéten öltözött, pallossal felfegyverzett papját látta. A későbbi római költők a H.-t fogait vicsorító szörnyetegnek ábrázolták, mely véres körmökkel tépi szét áldozatát. Az etruszk vázákon és sarkophagokon is komor, sötét, gyászos démonnak látjuk feltüntetve a H.-t. A középkor művészete a H.-t iszonyú, denevérszárnyas szörnyalaknak rajzolta. Németországban a H. a *haláltánc* (l. o.) első ábrázolataiban lépett fel többedmagával. V. ö. *Wessely*, Die Gestalten des Todes und des Teufels in der darstellenden Kunst (Leipzig 1876); *Robert*, Thanatos (Berlin 1879); *Ubell*, Vier Kapitel vom Thanatos (Wien 1902).

Halál általi hitelesítés ma (1913.) még hatályban lévő polgári rendes perbeli eljárásunkban az a bizonyítási mód, mely szerint a biróság a fél részére jogérvényesen odaítélt esküt letettnek tekinti, ha ez a fél az esküt nem tehette le, mert meghalt (1868. LIV. t.-c. 244. §.).

Halálangyal, keresztény kép, mely a halált oly szellemnek tünteti fel, amely a lelket ez életből egy jobb világba kiséri el. Megfelel a görög Hermesnek, aki mint Psychopompos az elhunytak lelkeit a Hadesbe vezette.

Halálbogár *(Anobium*, állat), l. *Kopogóbogár*.

Halálbüntetés. A H. egyidős a társadalommal. Az emberiség őskorában maga a sértett vagy a törzs tagjai rendszerint megölték a támadót; a teokratikus államban a sértett istenség kibékítésére szolgált a H.; a despotizmus sem nélkülözhette azt, különösen az uralkodó fölségét érintő esetekben; az elrettentési elv uralma pedig H. nélkül el sem képzelhető. Végrehajtása részint egyszerű (fejvétel, akasztás stb.), részint minősített volt, pl. előbb a kéz v. a nyelv levágása, izzó fogókkal való szaggatás, továbbá kerékbetörés v. nyársrahúzás stb.

Hazánkban Szt. Istvántól kezdve a közönséges bűntettekre is kiterjesztették s legtöbbnyire minősített módon hajtották végre. Még a XVIII. sz.-ban is több mint hatvan bűntettnek H. volt a büntetése. Minősített végrehajtása még az újabb időkben is előfordult. Igy pl. 1782. Hont vármegye emberevéssel vádolt 42 rablót kegyetlenül kivégeztetett; 1827. pedig Csanád vmegyében egy rokongyilkost azzal ítélték halálra, hogy előbb jobb keze levágassék. Időközben II. József 1786. megszüntette a H.-t, de az 1791 : XL. t.-c. azt ismét visszaállította. Azóta a mai napig fennmaradt.

A magyar Btk. H.-t csak két esetben alkalmaz. Egyik a felségsértésnek az az esete, midőn valaki a királyt meggyilkolja, szándékosan megöli, v. e cselekmények valamelyikét megkisérli (126. §. 1. pont és 128. §.), másik a gyilkosság (278. §.). De még e két esetben sem abszolut büntetés a H.: mert a biróságnak joga van e helyett túlnyomó enyhítő körülmények esetében életfogytig tartó fegyházat (91. §.), rendkívüli enyhítő körülmények esetében pedig 15 évi fegyházbüntetést kiszabni (92. §.). 20-ik évét még be nem töltött egyén H.-re nem ítélhető; e helyett az ellen, aki 18-ik évét már meghaladta, de 20-ik évét még be nem töltötte, 10—15 évig terjedhető fegyházbüntetés állapitandó meg, amely a Btk. 92. §. esetében 3 évi fegyházra szállitható le. (Btk. 32. §.). Kisérlet és bűnsegítés eseteiben sem szabható ki a H., hanem e helyett határozott ideig tartó fegyház állapitandó meg, amely azonban 5 évnél kisebb tartamú nem lehet (Btk. 66. és 72. §§.).

A H. végrehajtása zárt helyen kötél által történik (Btk. 21. §.). A végrehajtás közelebbi módozatait, valamint a H.-t kimondó itélet meghozásának és kihirdetésének szabályait a Bp. 496—503. §-ai határozzák meg. Ezek szerint: *a)* a H. csak akkor foganatosítható, ha a király az elitéltnek nem adott kegyelmet (496. §.); *b)* az esküdtbiróság birói tanácsa a H. kimondása után megkérdezi az elitéltet, hogy kíván-e kegyelemért folyamodni, meghallgatja a kir. ügyészt s ez után saját véleményét a kir. Kúriához felterjeszti, habár semmiségi panasz nem is volt bejelentve, emellett pedig utasítja a védőt, hogy a kegyelmi kérvényt 3 nap alatt adja be (497. és 498. §§); *c)* a kir. Kúria is véleményt ad a megkegyelmezés tárgyában és pedig a koronaügyész meghallgatása után, s véleményét az igazságügyminiszterhez teszi át, aki azután azt a kir. Kúria véleménye által nem korlátozott, saját javaslata kiséretében terjeszti fel a királyhoz (499. és 500. §§); *d)* a H. kihirdetését az ügyben eljárt elsőfokú biróság nem nyilvános ülésben eszközli akként, hogy az elitélt és a kir. ügyész előtt a kegyelmi kérvényre vonatkozó királyi elhatározást felolvastatja (501. § 1. és 2. bekezdés); *e)* a H. végrehajtása a kihirdetést követő nap reggelén történik meg; időközben az elitélt mellé vallásának lelkésze rendelendő, a hivatalos személyen kívül csak hozzátartozói, védője és azok látogathatják meg őt, akikkel maga kíván találkozni (501. § 3—5. bek.); *f)* elmebeteg elitélt és teherben levő nő előtt felgyógyulásukig a H.-t kimondó itélet s a kegyelmi kérvény eredménytelensége nem hirdethető ki, sem rajtuk a H. végre nem hajtható (502. §); *g)* a H. végrehajtásánál a hivatalos személyeken kívül jelen lehetnek az elitélt rokonai és védője, valamint azok, akiknek a kir. ügyész a belépést megengedte; a kivégzett holtteste egyszerű és feltűnést nem okozó eltemetés végett a rokonoknak átadható (503. §).

A H. ellen már régóta folyik a küzdelem. Határozott irányt Beccaria híres könyvének: A bűntettekről és azok büntetéséről 1764. történt megjelenése után vett. Beccariával egy nyomon haladtak Franciaországban Voltaire, Ausztriában Sonnenfels. Az első eredmény az volt, hogy Toszkanában 1786. eltörölték a H.-t. A XVIII. sz. vége felé azonban itt is visszaállították azt, mert a nagy küzdelemben ismét a H. pártolói kerültek felül. A H. ellenzői, az ú. n. abolicionisták, elsősorban az igazság s a birói tévedés szempontjából támadták meg e büntetést, s emellett kimutatták, hogy az a javítás, a védelem és az elret-

tentés céljainak elérésére sem alkalmas. Viszont a H. pártolói abból indulván ki, hogy az, mint a legsúlyosabb bűntettek büntetése, jogos, alkalmazását mindenütt igazoltnak látják, ahol a jogrend érdekében szükséges. Az utóbbiak felfogása szerint is a kultura haladásával mind szűkebb térre kell szorítani a H.-t, míg végre az, mint felesleges, elenyészik. A XIX. sz.-ban már több állam törvénykönyve kihagyta büntetési rendszeréből a H.-t. Ezek: San Marino 1848., Románia 1867., Portugália 1867., Németalföld 1870., Olaszország 1889., Norvégia 1904. Továbbá el van törölve több svájci kantonban és Európán kívüli több államban. Az 1843. évi magyar büntető javaslat is mellőzte a H.-t. Franciaországban 1908. tettek komoly kisérletet a H. eltörlésére, de az eredménytelen maradt. A kivégzés módjai jelenleg: Magyarországon, Ausztriában, Angliában, Oroszországban és Bulgáriában az akasztás; Németországban, Svédországban, Dániában, Finnországban a pallos; Spanyolországban nyakcsavar (garotte); Franciaországban, Belgiumban és a rajnai tartományokban a nyaktiló; New Yorkban a villamos kivégzés.

Halá büntetés végrehajtása, l. *Halálbüntetés*.

Haláleset bejelentése az anyakönyvbe (l. o.) kötelező legkésőbb a legközelebbi hétköznapon. A bejelentésre fokozatosan kötelesek: 1. a családfő, 2. a családtagok, 3. az, akinek lakásában a haláleset történt, 4. a háztulajdonos, ha a házban lakik (1894. XXXIII. t.-c. 68—74. §§).

Halál esetére ajándékozás (lat. *mortis causa donatio)*, oly ajándékozás, melynek csak az ajándékozó halála után kell teljesülnie. A római jogban a hagyomány és az élők közti ajándékozás között középhelyet foglal el. Az újabb jogok szerint a H. a végintézkedések szabályainak van alávetve. Eszerint érvényességéhez végrendeleti alak szükséges (1876: XVI. t.-c. 33, 35. §§.) s hatálytalan, ha a részesített az adományozást túl nem éli. Ha a H. öröklési szerződés alakjába van foglalva, úgy egyúttal visszavonhatatlan, máskülönben a végrendelet visszavonásának szabályai alá esik.

Haláleset felvétele. Államrendészeti érdekek megkövetelik, hogy minden haláleset hivatalosan megállapíttassék. Ez a megállapítás a H.-vel történik és pedig nemcsak természetes halál esetében és időpontjában, hanem holttányilvanítás v. az elhalálozás tényének birói itélettel való megállapítása esetében is. A H. a községi, ill. körjegyzőnek, városokban pedig az erre kijelölt hivatalos közegnek a kötelessége, aki azt a halottkém jelentése alapján rendszerint az elhalálozás helyén 3 nap alatt teljesíti. Az esetet ilyenkor halálesetfelvételi ívbe foglalja, mely részletesen tartalmazza az elhunyt személyi, családi és vagyoni viszonyait, továbbá a törvényes képviseletre vonatkozó adatokat. A halálesetfelvételi ívet, mely az örökösödési eljárás alapját képezi, a végrendeletekkel, halálesetre szóló szerződésekkel, netáni rendjelekkel és katonai okmányokkal felszerelve az illetékes járásbirósághoz, ha kiskorú vagy gondnokolt van érdekelve, másodpéldányban az árvaszékhez, másolati példányban pedig az adóhivatalhoz kell megküldeni. Azt, hogy a H. pontosan megtörténik, a járásbiróság az összes haláleseteket tartalmazó havikimutatásból állapítja meg, amelyet az anyakönyvvezető küld meg a járásbiróságnak. Ha a halálesetfelvételi ívet az erre kötelezett 8 nap alatt a járásbirósághoz be nem küldötte, a járásbiróság őt megbirságolhatja.

Halálesetre szóló biztosítás, l. *Biztosítás* (életbiztosítás).

Halálfa (növ.), *Tompa* Mihály szerint magyar mitológiai szó, különben az ökörfarkkóró, l. *Verbascum*.

Halálfejes huszárok, a német 1. és 2. testőrhuszárezred és a braunschweigi 17. huszárezred népies megjelölése, minthogy azok legénysége sapkáján halálfejet visel.

Halálfejes pillangó *(Acherontia Atropos* L., állat), a Lepkék (Lepidoptera) rendjébe, a Zúgópillék *(Sphingidae)* családjába tartozó lepkefaj. Elülső szárnyai barnaszínűek, fekete habos szalagokkal, egy fehér középfolttal és rozsdasárga foltokkal, hátulsó szárnyai okkersárgák, két fekete szalaggal. Torának hátoldala feketés, barnaszínű szőrökkel megrakott, halálfejhez hasonló rajzolattal, mely alatt két keresztberakott csonthoz hasonló rajzolat látható. Potroha sárgaszínű, hat feketeszínű harántgyűrűvel és kékesszínű páratlan hosszanti szalaggal. A hím potroha első gyűrűjének hasoldalán illatos anyagot elválasztó szerv van. Szárnyszélessége 9—12 cm. Nyugtalanítva sajátszerű hangot ád. Található Közép- és Dél-Európában, Afrikában, Jáva szigetén és Mexikóban. Hazánkban júniustól októberig röpül. Esténkint gyakran a gyertyavilágos szobába repül, v. a méhesek körül tartózkodik, ahol a méz után még a kaptárba is bemegy. Rendesen nem a virágok nektárjával, hanem a fák kifolyó nedveivel táplálkozik. Kártékony; nagy mézpusztító. Hernyója 10—15 cm. hosszú, csupasz, sárgászöld színű, kék ferde oldalsávokkal és S-alakú farknyulvánnyal. Júniustól szeptemberig burgonyán, jázminon, liceumon és néha a szőllőn is él. Földben bábozza be magát. A bábból következő év tavaszán kél ki a lepke.

Halálfejű lepke, l. *Halálfejes pillangó*.

Halálfejű majmok (állat), a Mókusmajmok *(Chrysothrix)* neve. L. *Mókusmajmok*.

Halálharang, l. *Lélekharang*.

Halálhörgés, l. *Halál*.

Halálkihordás, l. *Halálűzés*.

Halálküzdelem, l. *Agónia* és *Halál*.

Halálmadár. Az egyszerű néptörzsek hitbeli felfogásában kétféle H. különböztethető meg. Egyik a megholtnak átsegítője, átvivője a túlvilágra; oly esetekben áll elő, midőn az ősvallás fogalmai között a túlvilág emberi módon el nem érhető távolságba van helyezve, melyet csak egy-egy nagy madár repülhet át. Kelet-Ázsia szigetein s tovább keletre a melanéziai szigetcsoportokon a szarvorrú madarat (Buceros) tartják ilyennek. Hasonlókép képzelik a kafferek a lelek tovavándorlását, az iszlámkor előtti arabok is ismertek egy Háma nevű madarat, amely 100 évenként fölkeresi az elhaltak sírjait. Európa néphitében *halálbejelentőnek* tartanak többféle madarat, legtöbben a ***kuvikot*** (l. o.) tekintik ilyennek. V. ö.

Wlislockiné, Jósló állatok a kalotaszegi néphitben, Ethnographia, III. évf.; *Ipolyi,* Magy Myth. 247.; *Roheim Géza,* A halálmadár, Ethnographia 1913. évf.

Halálmerevség a. m. hullamerevség (l. o.).

Halálóra, így nevezi a babonás néphit a holt fanemüekben élő kopogóbogaraknak (Anobium) az óraketyegés egyformaságához hasonló hangját, amely leginkább a betegszoba halálos csendjében virrasztónak hallható s amellyel tulajdonképen a hím és nőstény hivogatják egymást. L. *Kopogóbogarak.*

Halálorgona v. *orgonalöveg,* középkori lövőfegyver, melynél egy kocsi gyanánt szolgáló állványon több cső volt orgonasípszerüen egyesítve, melyeket gyorsan egymásután vagy egyszerre is el lehetett sütni. A H. a szórólöveg első alakja.

Halálos bűn, l. *Bűn.*

Halálos sérülés, minden olyan sérülés, mely a sérültnek halálát okozta, mely tehát a bekövetkezett halállal akár közvetlen, akár közvetett oki összefüggésben áll. A H.-eket feltétlen (abszolute) és viszonylag (relative) halálosokra szokás felosztani, aszerint, amint a sérülés minőségénél fogva halálos, vagy csak az azzal kapcsolatos körülményeknél fogva vált halálossá. Az oki összefüggés szempontjából ez a különbség közömbös, de nem közömbös a büntetésnél. Némely törvény viszonylagos H. esetében, amennyiben a tettes arról a körülményről, amely miatt a sérülés halálossá vált, tudomással nem birt, a rendesnél enyhébb büntetési tételt állapít meg. A magyar btkv. ezt a rendszert nem fogadta el, de azért kétségtelen, hogy a büntetési tétel határain belül a büntetés kimérésénél a sérülésnek feltétlen vagy csak viszonylag halálos volta tekintetbe veendő. Az oki összefüggés megállapítása az orvosszakértőknek feladata. L. *Halottszemle, Hullavizsgálat, Boncolás, Boncolási jegyzőkönyv.*

Halálozási arány, l. *Halandósági szám.*

Halálozási statisztika, l. *Halandóság.*

Haláltánc (franc. *danse macabre,* ném. *Totentanz),* a pestis pusztítása idejében a XIV. sz.-tól a XVII. sz.-ig divó ábrázolása a halál mindenhatóságának. Leggyakrabban a temetők falának díszéül szolgált, azonkívül fametszetekben is el volt terjedve. Az ábrázolás a halál hatalmát úgy fejezi ki, hogy a csontváz, mely majd meztelen, majd ruhába van öltöztetve, váratlanul jelenik meg, a halandókat vidám tánc, lakoma közepett lepi meg és mintegy fölkéri az utolsó táncra. Ilyetén nevezetesebb ábrázolások vannak Baselben, Strassburgban, Lübeckben, továbbá nevezetesek Holbein e tárgyú rajzai, melyek fametszetekben általánosan el vannak terjedve. A H.-nak egy másik faja a halál győzelme, melyből a fölhívás a táncra hiányzik, hanem azért éppen oly hatásosan kifejezi a halál hatalmát gazdagok és szegények fölött. A pisai temető falát díszítő festmény a legnevezetesebb az e tárgyú ábrázolások közt, amelyek különösen Olaszországban divatoztak. V. ö. *Elek* Oszkár, A halál motivuma és a H., Athenaeum, 1907—1908; *Peignot,* Recherches sur les danses des morts (Paris 1826); *Seelmann,* Die Totentänze des Mittelalters (Norden 1893).

Halált okozó testi sértés, l. *Testi sértés.*

Haláltusa, l. *Halál* és *Agónia.*

Halálugrás, l. *Bukfenc.*

Halálújitás, másként *hullapróba* v. *tetemrehívás,* az istenitéletnek egyik faja, melynél a bűnösséget a kiterített hulla sebeinek vérzése állapította meg annak terhére, kinek közeledtére vagy érintésére a vérzés megindult. L. még *Isten-ítélet, Tetemrehívás.* (V. ö. Approb. Const. III. R, 76. c. g. art. és V. R. 54. edictum, melyekben kimondatik, hogy a H. és a tetemrehívás «a székelység közül in perpetuum tolláltatnak». L. Balássy és Révész vonatkozó cikkeit az Új Magyar Muzeum 1858. évfolyamában.)

Halálűzés, *halálkihordás,* pogány eredetű, germán népünnep, melyet Angliától keletre az erdélyi szászokig az egész középgermánság területén még ma is megtartanak. Olaszország É.-i részén, a régi longobard törzsek települő helyén is ismeretes. A májusi ünnep egy részét teszi és abból áll, hogy szalmából készült alakot (bábot), mely a halált ábrázolja, énekkiséret közben körülhordoznak és azután v. a vízbe dobnak, v. elégetnek. A halál itt a pogány tél-óriásnak helyébe lépett, mely a tavasz istenségének helyet engedni kénytelen. Ez ünnep rendesen egy kis drámai versengéssel is össze volt kötve, mely a tél és nyár közt folyt le, s amelyet a mai dráma pogánykori csirájának tekinthetünk.

Halál vélelme, csak annyiban fordul elő, amenynyiben akkor, ha több személy közös veszedelemben halt meg és nem lehet bizonyítani, hogy melyikük halt meg előbb, az a vélelem, hogy mindnyájan ugyanabban az időpontban haltak meg, úgy hogy egyik jogának a másikra átszállásáról nem lehet szó. Egyébként H. nincs, ellenkezőleg az életbenlét vélelme van, t. i. a személyt életben lévőnek kell tekinteni mindaddig, míg halálát be nem bizonyítják, vagy őt birói itélettel holtnak nem nyilvánítják.

Halálvölgy, l. *Death Valley.*

Halandóság. A H. statisztikája a népesedési statisztika egyik legfontosabb ága. A halálozásra vonatkozó statisztikai följegyzéseket tudományosan először Halley dolgozta fel (l. *Mortalitás).* A H., bár természeti jelenség, a kultúra fokmérője, mert szilárd törvényszerűséggel fejezi ki az emberi életerőt fentartó s megrontó életviszonyok összességének működését, melyben a kultúra haladásával az ártalmas életviszonyoknak egyre kevesebb szerepük jut. A H. mennyiségtani kifejezése az az arány, melyben a halálozások száma az illető időközben élt népességhez áll. A szokásos megközelítő arányszámításnál a halálozásokat az évi középnépességhez viszonyítják. Nemzetközi összehasonlításoknál és egy és ugyanazon nép H.-ának különböző korokban való egybevetésénél tekintettel vannak a népesség különböző korosztályainak arányára, mert a H. főképen az életkortól függ, a gyermekkorban pusztítóbb lévén a halál ereje, mint később. Ha valamely országban több az újszülött, mint a másikban, az egész népességre vonatkozó halálozási arány a gyermekek nagyobb H.-ánál fogva nagyobb lesz, mint a másikban. Az összehasonlításokra legjobb alapot nyujt valamely állandó korösszetétel, az ú. n.

standard population fölvétele, melyre az egyes nagy korcsoportok tényleges halálozási arányát az egyes nemzeteknél és a különböző korokban alkalmazva, előáll a kijavított összhalálozási arány. Az Institut international de statistique 1895-iki berni kongresszusán elfogadta *Kőrösy* József indítványát, mely szerint Svédország népességének kormegoszlása legyen a nemzetközi összehasonlítások állandó alapja.

A H.-nak a modern társadalmi viszonyokat általában jellemző csökkenése a legutóbbi évtizedekben legerősebben jutott kifejezésre. Mindenütt észlelték a H. fokának tetemes alábbszállását, még ott is, ahol a H. mértéke már amugy is alacsony volt. Ez a csökkenés leginkább a művelődés terjedésének és a közegészségügyi viszonyok javulásának következménye ugyan, de emellett úgy látszik, hogy a legutóbb letelt évtizedek általában igen kedvezők voltak az emberi életre ható kártékony befolyások tekintetében. Hazánkban, melynek H.-a még a mult század hetvenes éveiben rendkívül magas volt, e tekintetben igen jelentékeny javulás állott be, különösen 1896 óta rohamosan csökkent a H., úgy hogy dacára a jelentékenyen megszaporodott népességnek, a halálesetek száma lényegesen alábbszállott. Ezer lakóra jutott

Években	Magyarország	Horvát-Szlavon.	Magyar birodalom
1881—90	32·8	31·1	32·6
1891—95	31·6	33·7	31·8
1896—900	27·6	29·9	27·9
1901—05	26·2	27·7	26·4
1906—10	24·9	26·1	25·0
1911	24·8	26·4	25·1

Hazánkban is, mint mindenütt, a gyermek-H. tetemes apadása eredményezte a H. csökkenését; az öt éven alul elhalt gyermekek azelőtt az elhaltaknak több mint felét (51—53%) tették, ma azonban ez az arány 43—45% közt ingadozik; az élveszülötteknek pedig 38—40%-a halt meg azelőtt az ötödik életéven alul, 1911. ellenben Magyarországon 30·9%, Horvátországban 33·3%. Ebben a tekintetben különösen Székesfehérvárott, Sopronban és Budapesten kedvezők a viszonyok.

Dacára a H. ezen kedvező alakulásának, a viszonyok, más államokhoz viszonyítva, még elég rosszak, aminek oka nagyrészt abban van, hogy az elhunytaknak majdnem fele nem részesül orvosi segélyben.

Európa nagyobb államaiban volt a halálozás aránya (1000 lakost számítva) 1910-ben:

Norvégiában	13·5	Svájcban	16·1
Svédországban	14·0	Spanyolországban	23·3
Dániában	12·9	Magyarországban	23·6
Poroszországban	16·0	Ausztriában	21·3
Németalföldön	13·6	Bulgáriában	26·4
Belgiumban	15·8	Szerbiában	29·3
Franciaországban	17·9	Romániában	25·2

Halandósági szám, helyesebben *halálozási arány*, az egy év alatt előfordult halálesetek aránya az élő népesség számához; ezt az arányt rendesen 1000 lakóra viszonyítják. Ha pl. Magyarországon 1911-ben 524.496 haláleset fordult elő, miután az országnak 20.886.487 lakója van, 1000 lélekre 25·1 haláleset jut, a H. tehát 25·1. L. még *Halandóság*.

Halandósági táblák, l. *Mortalitás* és *Biztosítás* (életbiztosítás).

Halánték vagy *H.-tájék (tempora, regio temporalis)*, a fej oldalsó felső tájéka, ahol a haj rendesen legkorábban őszül, mintegy figyelmeztetve a múló évekre (tempora). A tájék bőre részben hajas, részben kopasz, a rendesen vékony bőrön áttörnek a felületesen futó erek, melyek különösen időskorban és érelmeszesedésben szenvedőknél emelkednek ki erősen s kanyargósak. A H.-tájékot a *H.-izom* tölti ki, amely a rágás egyik fontos izma s a koponya oldalának az *alsó H.-vonal* által határolt területén ered. Az izmon s az izomban oszolnak el a fent említett erek (halántékerek) s idegek. A tájék csontos alapja a *H.-csont* székhelye s az ékcsont nagy szárnya. Az utóbbi különösen vékony, törékeny s mivel közvetlenül alatta haladnak az agynak főerei, halálos sérülést okozhatnak az ide mért ütések.

Halántékgyűrű vagy *hajkarika* névvel egyszerű kis nyílt karikákat jelölnek, amelyeknek egyik vége ellapított és S alakra kunkorodó. Elnevezésük onnan ered, hogy a sírokban rendszerint a halánték-tájon fordulnak elő. Nem állapítható meg teljes biztossággal, vajjon a süvegre fölvarrva, vagy közvetlenül, vagy szalagra fűzötten a hajba befonva viselték-e ezeket a rendszerint tömegesen föllépő ékszereket. Elterjedési területük meglehetősen összeesik a szláv fajok kora történeti időbeli elterjedésével, amiért is bennük a szlávok jellemző ékszerét keresik. Hazánkban az V—XIII. sz.-ból ismerünk ilyen leleteket, kivált a IX—XI. sz.-ig gyakoriak. V. ö. *Lissauer*, A szláv H.-k, Arch. Ért. 1890.

Halántékvonal, l. *Sánc*.

Haláp (növ.) a. m. moha.

Haláp, Debreczenhez tartozó puszta Hajdu vm.-ben, (1910) 1017 magyar lak., vasútállomás. — L. még *Cserháthaláp*, *Zalahaláp*.

Halapy *(Alapy) Szilárd*, latin költő, szül. Ungvárott 1698., megh. Privigyén 1752. Tanulmányainak bevégzése után a kegyes tanítórendbe lépett. Több gimnáziumban tanított; már fiatal korában a privigyei ház főnökévé és a gimnázium igazgatójává, 1739. pedig a magyar rendtartomány főnökévé választották. Szabad idejét a költészetnek szentelte. Első munkája 1735. jelent meg ily címen: Myrias versuum sine ellipsi et synaloephe editorum (Nagyszombat). Követték ezt: Odarum Leonino-Sapphicarum libri tres (1741), azután Epigrammatum libri VII. (1745), végül Apologorum Moralium libri VI. (1747). Igen sok munkája kéziratban maradt. Ezek közt a legkiválóbb Kalazanci József szimbolikus élete versekben. Több iskolai színművet is írt.

Halas, községek, l. az *összetételek* alatt *(Kiskunhalas* stb.).

Halas-bácsalmás-rigyiczai h. é. v., a Máv. Kiskunhalas állomásától Bácsalmáson át a déldunavidéki h. é. v. Regőcze állomásáig vezető 69·9 km. hosszú, rendes nyomtávú, gőzüzemű h. é. v. Megnyilt 1903 okt. 31-én. Építési tőkéje 4.764.000 kor. A Máv. üzemében van.

Halasd (azelőtt: *Ribek)*, kisközség Nyitra vm. szeniczei j.-ban, (1910) 390 tót lak.; u. p. és u. t. Szenicze.

Halasföld, halat bőven termő vidék.

Halasi szőllők, Szabadka városához tartozó telep Bács-Bodrog vm.-ben, (1910) 1581 magyar lak.; u. p. és u. t. Szabadka.

Halaskofa, a haleladást keresetként űző halárús asszony.

Halaslegény, a laptár kormányosa, mivel a kifogott halaknak a laptáron van a helyük.

Halassy *Gyula*, szül. Beszterczebányán 1833 jan. 2., öngyilkos lett u. o. 1898 dec. 14. A szabadságharcban mint Bocskay-huszár vett részt s ezért a honvédség felállításakor szabadságolt állományú lovas honvéd-századosnak nevezték ki. Az alkotmány visszaállításakor zólyomvármegyei főszolgabiró lett. 1869-ben Beszterczebánya város képviselőjévé választotta és hét cikluson át képviselte Deák-párti, majd szabadelvűpárti programmal e választókerületet.

Halastó, olyan tó, mely vagy magától termi a halat, vagy pedig céltudatosan használják erre a célra.

Halastó, a Magas-Tátra másodnagyságú tava, mely a hegység É.-i oldalában, a Bialka völgyben fekszik. Területe 33 ha., mely felerészben Magyarországhoz tartozott. Tengerszinfeletti magassága 1393 m., legnagyobb mélysége 49·5 m. Környezetét a Menguszfalvi- és Tengerszemcsúcs alkotja. A tó hajdani jégárak működésének köszöni létét. A lengyel Tátra-egyesület a H. partján menedékházat építtetett. A tó tulajdonáért a galiciai és magyar hatóságok közt éveken keresztül heves vita folyt, mely az 1902. évi delegált biróság ítéletével Galicia javára dőlt el. A lengyelek a tavat *Morskie oko*-nak, azaz tengerszemnek nevezik. V. ö. *Weber* Samu, A H. (Kárpátegyesület IV. évk. 1877, 166—195. l., Kárpátegyesület XVIII. évk. 1891, 193. l.); A H.-i országos határkérdés (Turisták Lapja 1903, 12—81. és 108—140 l.).

Halastó, kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 311 magyar lak.; u. p. Szarvaskend, u. t. Vasnádasd

Halász, l. *Halászat*.

Halász-*család (dabasi)*, eredetileg Pest vm.-ben volt megtelepülve, honnan az ország egyéb vidékeire is elszármazott. Nevezetesebb tagjai: *H. József*, honvédőrnagy, Perczel tábornok hadsegéde, szül. Szegszárdon 1805 febr. 22., megh. 1882 márc. 4-én. Iskolái végeztével Tolna vármegyében kiadó lett. A szabadságharc kezdetén belépett Perczel táborába hadnagyi ranggal. 1848 szept. a tábornok által alakított Zrinyi-zászlóaljnak főhadnagya; mint ilyen résztvett a pákozdi, ozorai, letenyei, szolnoki és ceglédi csatákban. A világosi fegyverletétel után hű kisérője lett tábornokának egész 1858-ig a számüzetésben. Ekkor kegyelmet nyervén, visszatért szülőföldjére. A provizórium alatt hivatalt nem vállalt. 1875-ben lett Tolna vmegye főszámvevője, mely állásában haláláig megmaradt. — *H. Mihály*, magyar utazó (1807—1885). Pécsett született, ott és Pesten tanult. 1831-ben r. k. áldozópappá szenteltetvén fel, Szigetvárt lett káplán, 1843. bogdáni, majd némethii lelkész. 1870 óta minden szabad idejét utazásra fordította s ezekről több leiró munkát adott ki: *Vándor emlékeim Európa nevezetesebb helyeiről* (Budapest 1881); *Svéd-Norvég missziók* (u. o. 1882); *Konstantinápoly* (u. o. 1884); *Drezda* (u. o. 1884). Életét és műveit *Hanusz* István ismertette a Földrajzi Közl. 1886-iki évfolyamában Egy öreg magyar utazó c. alatt. — *H. Géza*, orvos, szül. Dabason 1817 nov. 25., megh. Budapesten 1888 aug. 22. A M. Tud. Akadémia levelező tagja volt. Művei: *A kopogtatás- és hallgatózásról* (Pest 1841); *Emlékirat a m. tud. egyetem orvoskara ügyében; A kolerajárvány Pesten 1872. évben* (Budapest 1873).

Halász, 1. *Árpád*, botanikus, a makói főgimn. tanára, szül. 1856., megh. 1904 okt. 8-ár. Műve: *Makó város és környéke eddig ismert edényes növényeinek jegyzéke* (Makó 1889).

2. *H. Dezső*, költő, szül. Nagy-Váradon 1835 okt. 2., megh. Péczelen 1910 szept. 29. Orvosi tanulmányait abbahagyva, vidéken szerkesztő, majd a Magyar Földhitelintézet főtisztviselője volt. Folyóiratokban megjelent költeményeit több kötetben adta ki: *Tölgyek és virágok* (1857); *H. Dezső költeményei* (1859); *H. Dezső újabb költeményei* (1882). Neje, *Kalmár* Ilka költeményei is gyakrabban szerepeltek a hatvanas évek folyóirataiban.

3. *H. Ferenc*, pedagógus, miniszteri tanácsos, szül. 1849 márc. 1. Beregszászon, megh. 1910 júl. 2. Budapesten. Tanítói oklevelet szerzett s 1870. az ung-beregvmegyei tanfelügyelő mellett kezdte működését. Közben elvégezte a gimnáziumot s a jogi tanfolyamot. 1876-ban a különválasztott Bereg vm., 1888. Heves vm. tanfelügyelője lett. Mindkét helyen nagy eréllyel, sikerrel, a közönség és tanítóság hálájától körülvéve szervező munkát végzett. Beregben a nemzetiségi viszonyok, Hevesben a szinmagyarság műveltségi viszonyai termékenyítették meg gondolkozását. Igy alakult ki művelődési politikai fölfogása, melyet kivált 1895-től fogva, a közokt. minisztériumban volt módja országos hatással érvényesíteni, mint a népoktatásügy vezetőjének. Az állami iskolák tömeges felállításával a tiszta magyarság szellemi fensőbbségét igyekezett megalapozni. Főbb művei: *Bereg vm. népoktatásügye 1876—1886; A népiskolai tanfelügyelet reformja: Állami népoktatás* (1902); *Nemzeti állam és népoktatás* (1906).

4. *H. Gyula*, geografus, H. Imre fia, szül. Budapesten 1881 ápr. 17. A magyaróvári gazd. akadémián 1902. oklevelet nyert, 1906—09-ig a budapesti egyetemen földrajzi tanulmányokat végzett s 1911. a Magyar Földrajzi Társaság titkára lett. Önálló cikkein kívül számos földrajzi munkát fordított és dolgozott át németből és angolból. Igy: *Déchy*, A Kaukázus (Budapest 1907); *Stein*, Homokba temetett városok (1908); *Scott*, Angolok a déli sarkvidéken (1911); *Hedin*, Három év Tibetben (1911); *Stein*, Középázsiai utam (1911); *Nopcsa*, A legsötétebb Európa (1911); *Stein*, Romvárosok Ázsia sivatagjaiban (1913). Munkatársa e Lexikonnak is.

5. *H. Ignác*, nyelvész, szül. Tésen (Veszprém vm.) 1855., megh. Budapesten 1901 ápr. 9. A gimnáziumot Veszprémben és Székesfehérvárt, egyetemi tanulmányait Budapesten végezte. 1877-től 1892-ig mint középisk. tanár működött, jobbára Székesfehérvárt. 1893 óta a magyar és ugor nyel-

vészet tanára volt a kolozsvári egyetemen. A 80-as évek végén s a 90-esek elején az Akadémia megbízásából három tanulmányutat tett a svéd- és norvégországi lappok között s ott sok becses nyelvi és népköltési anyagot gyüjtött. Munkái (melyek jobbadán a Magyar Nyelvőrben és a Nyelvtudományi Közleményekben jelentek meg): *Ritkább s homályosabb képzők* (1880); *Visszahódított magyar szók* (1883); *Kazinczy mint fordító* (1883); *Magyar szók az északi szláv nyelvekben* (1888–89); *Svéd-lapp nyelvtan és olvasmányok* (Budapest 1881); *Svéd-lapp nyelv* (6 kötet, u. o. 1885–95. különféle svéd-lapp nyelvjárások népköltési szövegei és szótára); *A svédországi lapp nyelvjárások* (jellemzésük Nyelvtud. Közl. 22. kötet). Becses munka még: *Az ugor-szamojéd nyelvrokonság kérdése* (u. o. 23., 24. köt., 1893–1894). Forditott még sok finn népdalt és mesét. Halála után jelent meg a Nyelvt. Közleményekben *A magyar szófejtés története* c. egyetemi előadása. Nyelvészeti működésén kívül írt egy irodalomtörténeti tanulmányt *Kármán József*-ről (1878) s *Móka bácsi* névvel kiadta magyarul a Grimm-féle gyermekmeséket, majd saját meséit is, mely utóbbiak még ma is nagyon népszerüek.

6. *H. Imre*, publicista, szül. Koltán (Vas vm.) 1841 okt. 12. régi magyar nemesi családból. Jogi tanulmányait Pesten elvégezvén, 1865. az ujságirói pályára lépett s első cikkei a Kemény Zsigmond szerkesztésében megjelenő Pesti Naplóban láttak napvilágot. 1866-ban szerkesztette a *Magyarország anyagi érdekei* c. közgazdasági lapot, 1867-ben egy ideig a Pompéry szerkesztette Magyarország-nál dolgozott, de ez év nyarán az akkor Bécsben folyt nagyfontosságú pénzügyi kiegyezési tárgyalások egész tartama alatt Lónyay pénzügyminiszter mellett mint miniszteri fogalmazó működött, majd 1868 elején az államszolgálatból kilépve, Falk Miksa mellett a Pester Lloydnak (*H*) jegy alatt ismert vezércikkirója lett. 1871 elején gr. Andrássy Gyula meghivására átvette a miniszterelnökségi sajtóosztály vezetését. 1872 végén ismét kilépett az államszolgálatból, hogy egészen a publicisztikának szentelje erejét. 1874-ben az Akadémia megbizásából a Nemzetgazdasági Szemlét szerkesztette s ebben az akkor válságba jutott állami pénzügyek alapvető kérdéseit fejtegette. 1875-től kezdve négy éven át a Sennyey vezetése alatti «jobboldali ellenzék» közlönyét, a Kelet Népét szerkesztette, mely lapnál hat hónapon át Kállay Béni is közreműködött. H. a következő évtizedekben is nagy tevékenységet fejtett ki a sajtóban. Ezrekre menő vezércikkei, melyek az államélet minden fontos kérdését behatón tárgyalták, a N. P. Journalban, s más bel- és külföldi lapokban, 1896-tól 1900 végéig a Pesti Naplóban névtelenül jelentek meg. 1885-ben az orsz. kiállítás sajtóbizottságának vezetője volt. 1900 végén visszavonult a napisajtótól s azóta nagyobb kortörténeti, politikai és jogi tanulmányokat irt, főleg a *Nyugat* c. folyóiratba. Ezek az essay-k 1911. *Egy letünt nemzedék* címen egy kötetben összegyüjtve, nagy és megérdemelt sikert arattak s az Akadémia e tanulmányok szerzőjét a Bródy-féle publicisztikai díjjal koszorúzta meg. E gyüjteményhez sorakozik még több kisebb-nagyobb cikk és tanulmány (*Egy apostol*, *Bocskaytól Deák Ferencig*, *Szalay László* stb.), köztük a legnagyobb és legértékesebb a *Bismarck és Andrássy* c. történetpolitikai munka (Budapest 1913), amelyben e két nagy államférfiú működését azoknak egymásra való hatásában és vonatkozásaiban vizsgálja s ebben a széles keretben az 1860-tól 1890-ig terjedő korszak legfontosabb eseményeit megvilágítja. V. ö. *Törs* Kálmán cikkét a Vasárnapi Ujság 1885. évf.; Akadémiai Értesítő 1912. május.

7. *H. Péter*, szül. 1676 jún. 23., megh. 1741 jún. 7. Előbb kuruc testőrkapitány volt, majd a szatmári béke után a császár szolgálatába lépett. 1716-ban a kúnok ellen harcolt, majd 1735. a Pero-lázadás leverésében volt tevékeny része. Résztvett mint ezredes és a kúnok kapitánya 1741. a poroszok elleni háborúban is, de csakhamar meghalt a sziléziai Teschenben. Fia, *Zsigmond*, szintén a hadi pályára lépett; 1743. már kapitány volt, majd a poroszokhoz ment át s ott ezredes lett. Megh. 1792 dec. 15. Gyónon.

8. *H. Sándor (dunaföldvári)*, közgazdasági író, szül. Dunaföldvárott 1859 nov. 9. Jogi tanulmányait Budapesten végezte és doktorátust szerzett. Mint hirlapiró az Ellenőr, majd a Nemzet segédszerkesztője volt, a postatakarékpénztár felállításakor (1885) pedig ennek szolgálatába lépett, 1901. az intézet aligazgatója, 1907. miniszteri tanácsos és igazgató lett. 1892-ben a budapesti műegyetemen magántanárrá habilitálták. 1909-ben *dunaföldvári* előnévvel magyar nemességet kapott. Számos, szaklapokban megjelent cikkén kívül önálló munkái közül a következőket említjük: *A postatakarékpénztárakról* (Budapest 1896); *A chequerendszer és fejlesztése Magyarországon* (u. o. 1900); *A pénzintézeti betétek biztonsága* (u. o. 1900); *A községi takarékpénztárak Magyarországon* (u. o. 1905). E Lexikonnak munkatársa s részt vett a Közgazdasági Lexikon szerkesztésében is.

9. *H. Zoltán*, büntetőjogász, szül. Budapesten 1875 júl. 17. Tanulmányai végeztével ügyvédi gyakorlatot folytatott, majd 1911. kir. ügyésznek nevezték ki Kecskemétre, 1912. pedig a fiumei törvényszéknél lett bíró. Elnöke a gyorsírástudományi társulatnak (Budapesten). A szaklapokban megjelent számos cikkén kívül önálló munkái: *A szemérem elleni bűncselekmények* (Budapest 1909); *A szemérem elleni bűncselekményekről, különös tekintettel az erőszakos nemi közösülésre és természet elleni fajtalanságra* (u. o. 1909); *Ujabb szempontok a részesség tanában* (u. o. 1910); *Büntetéskiszabási kérdések* (u. o. 1910); *A becsület oltalma* (u. o. 1911).

Halászat, mint foglalkozás a halak fogását célzó műveletek összességét jelenti. Tudvalevőleg halakat úgy a sós, mint az édes vizekben fognak, amiért különbséget tesznek *tengeri* és *édesvizi* H. között. A H., mint tulajdon, tengerekben közös vagyont képez, kivéve a tengerpartok mentén mintegy 3 tengeri mérföld szélességü szalagot, melyen az illető parti állam vallja a H.-ot sajátjának. Édes vizekben ellenben kivétel nélkül magántulajdonként szerepel. Nálunk a H.-i jog rendszerint a földtulajdonnal együtt járt s csak kivételesen és el-

vétve képezte külön adomány tárgyát. Nemesi birtokokon tehát a földesurat, szabad királyi városokban a város közönségét és mesterségesen készített medrekben a készíttetőt illette. Jelenlegi jogrendünk szerint a H. a földtulajdon elválaszthatatlan tartozéka és a meder tulajdonosát, vagy ami ezzel egy, a partbirtokost illeti. Ezen általános jogszabály alól csak annyiban van kivétel, amennyiben a H.-ról szóló 1888. XIX. t.-c. 3. §-a úgy intézkedett, hogy azok, kik e törvény hatályba lépésekor a H.-ot oly vízterületen gyakorolták, amelynek medre másnak a tulajdona, ezen jogukat továbbra is megtarthatták, ha a törvény hatályba lépésétől számított s 1890 ápr. 30. lejárt egy év tartama alatt az illetékes közigazgatási hatóságnál bejelentették, s ez azt részükre határozattal igazolta. Árvizek kiöntéseiben a H. joga az árvíz által borított területek tulajdonosát illeti.

A multhoz képest a H. mindenütt sokat vesztett értékéből, mert a földbirtok és vele kapcsolatosan a H.-i jognak tulságos, az okszerű kezelést nehezítő szétdarabolása, az erdők irtása karöltve a vizek szabályozásával, — aminek következtében nemcsak a vizek járása módosult, de a vizek mentén fekvő rétségek kiszárítása által tömegesen semmisültek meg a legjobb haltermő helyek, — a haltenyésztésre alkalmas vizeknek a halak szaporításával homlokegyenest ellenkező gazdasági és ipari felhasználása, a vízi forgalom folytonos emelkedése s a széltében üzött, kíméletet nem ismerő rablógazdálkodás mind lényegesen hozzájárult a H. hanyatlásához. A H.-ot létalapjaiban megtámadó okok káros hatását megszüntetendő vagy legalább is ellensúlyozandó, minden állam szükségét látta annak, hogy a H.-ot törvényes védelemben részesítse. Egyrészről megfelelő tilalmak felállításával védelmezik a meglévő halakat, másrészről pedig oly intézkedéseket léptetnek életbe, amelyek a halállomány szaporodására gyakorolnak közvetlen befolyást. Igy valamennyi gazdaságilag fontosabb halfajra nézve tilalmi időt és mértékminimumot szabnak meg, amely idő alatt, illetve hosszuságon alul tilos az illető halat kifogni vagy árulni. Használatból kizárják a halfogásra nézve káros fogási módokat és eszközöket; nevezetesen tiltják mérges v. robbanó szerekkel halat fogni, patakokat e célból rendes medrükből elterelni, folyókat teljes szélességükben hálókkal átkötni, szűkszemű hálókat alkalmazni, stb. Nálunk a H. érdekében a halak szaporodására és a halivadék fejlődésére alkalmas egyes helyek kíméleti térré nyilváníthatók, amelyeken a H.-on kívül még a kíméléttel össze nem egyeztethető gazdasági használatok is tiltva vannak. Tiltva van továbbá a vizeket ártalmas anyagokkal megfertőztetni; a folyót egész szélességében elzáró duzzasztó művek tulajdonosaira nézve pedig kötelezővé van téve oly építmények létesítése, melyeken át a halak szabadon közlekedhetnek (l. *Hallépcső*). A törvény egyéb intézkedéseit l. *Halászati törvény* alatt.

A H. gazdasági vonatkozásait tekintve szokás *természetes* és *mesterséges* H. közt különbséget tenni, mely csoportok közül amaz a H.-nak közvetlen hasznothajtó részét, a halak fogását, az utóbbi pedig a halak céltudatos szaporítását és növelését, röviden szólva termelését s az ezzel járó foglalkozást öleli fel.

Természetes halászat.

A H. hazánkban valósággal a nemzet ősi foglalkozása volt, miként azt krónikák és letűnt századok okiratain kívül a halászság szervezete, szerszámaik szerkezete és járása igazolja. Vizeink egykori halbősége s a bennük élő halfajták sokfélesége folytán a halfogási módok is sokfélék, amelyeket, s velük kapcsolatosan a szerszámokat, alkalmazásuk mikéntje szerint következőleg csoportosíthatjuk:

1. *Rekesztő szerszámok.* A halnak iránytartó tulajdonságára vannak alapítva, amelynél fogva ugyanis haladásuk irányát rendszerint csak akkor változtatják, ha le nem győzhető akadályok állják útjukat. Folyóvizekben és tavakban kőből, dorongfából, vesszőből, nádból vagy hálóból falakat készítenek V alakban. A csúcsban, mint kapuban, varsát, farszák-hálót avagy kürtőt állítanak s a falak, mint terelők, arra valók, hogy a halat a csúcsba juttassák, ahol megfogódik. A *cége*, a *vejsze* és a *varsa* képviseli ezt a csoportot.

2. *Kerítő szerszámok.* Egy hosszú és kellő széles háló, mely a felső inra erősített úszók és az alsó inra kötött súlyok segélyével a vízben falszerüen mozog azalatt, amíg annak két végét kör-, vagy félköralakban össze-, illetőleg parthoz vonják, vele tanyát vetnek. A hal, mely ily módon körülzáródott, mindenütt hálóba ütközik s annak öblében vagy zsákjában megfogódva kerül szárazra. Kezelése nagy erőt igényel s ez okból több ember végzi, hajókról vagy egyéb vizijáróművekről, s egész sor különböző szerszámmal, mint rendes tartozékkal kapcsolatosan. E miatt az összes H.-i eszközök között ezek a legelőkelőbbek. Ide tartoznak az *öregháló*, a *kecsegeháló*, a *pirittyháló* és a *gyalom*.

3. *Emelő szerszámok.* Kávákra feszített kisebb hálók, melyeket többnyire a partról, néha azonban ladikról kezelnek, olyképen, hogy egy emelőrúd segélyével a víz alá nyomják s bizonyos idő mulva ismét kiemelik. Ezen művelet folyamán a háló fölé kerülő hal sohasem fölfelé, hanem mindig oldalt lefelé törekszik menekülni s ez okból a hálónak a víz ellentállása következtében képződő teknőszerű mélyedésében fogódik meg. A halnak itt érintett tulajdonsága folytán némely idetartozó szerszám kanálformára készül, úgy hogy amazoktól annyiban eltér, hogy a mélyedése nem az emelés következménye. A *villing-* v. *billeghálό*, a *tápli*, az *ollóháló*, a *négykávás merítő*, az *emelő-*, *bustyáló-* és *ághegyháló (dobbantó)* alkotják ezen csoport legjellemzőbb szerszámait.

4. *Hajtó szerszámok.* Csúcsban végződő, tehát egészben véve zsákszerű háló, mely abroncsra feszítve és rúdra alkalmazva a meder alkalmas pontján, folyás ellenében állíttatik fel, miközben egy másik ember rúd segélyével a halat rejtekéből kizavarva a háló felé kergeti, ahol annak csúcsában megszorul. Többnyire rablóhalász eszköze, amelynek a hálón kívül a fa- v. bőrtalppal ellátott rúd, az ú. n. *zurbuló* v. *göbülő fa* is lé-

nyeges kelléke. Ezen szerszámok közé tartozik a *farkasháló*, a *bokorháló*, a *böcscső-* és a *lesháló*.

5. *Állító szerszámok*. A hálóból készült rekesztő szerszámoktól annyiban térnek el, hogy nincsenek helyhez kötve és nincsenek tévesztőkapuik vagy kürtőik. Alapformájukban a vizszinéről aláfüggő, finom fonalból készült hálót alkotnak, amelybe a hal éppen a háló engedékenysége miatt belebonyolódik és szironyfedelékeinél avagy szárnyainál fogva abban megfogódik. A *mét-*, a *marázsa-* és az *eresztőhálók* sorolhatók ebbe a csoportba.

6. *Kereső szerszámok*. Fenéken járó hálók, a halnak azon tulajdonságára alapítva, hogy szélvizekről a mélyebb helyekre, folyó vizekben pedig mindig a viz ellenében keresi a veszély elől a menekvés útját. A halat felkeresi tehát tartózkodási helyén, s miután onnan kizavarta, menekülés közben ejti zsákmányul. Az ide sorolhatók közül a *hosszukerét* ladikról, a *kaparó hálót* a partról mozgatják, mig a *vezetőhálóval* vizbe gázol a halász.

7. *Vető szerszámok*. 2—3 m. átmérőjű köralakú, tartókötélnél fogva kezelt háló, melyet leginkább a partról pöndörítve vetnek a vizbe. Legszélső ina sürün van ólomgolyókkal megrakva, amelyeknek súlya következtében gyorsan a viz alá merül, de úgy, hogy e közben kúp-alakot ölt és az alája került halat leborítja. Amint a tartókötelet meghúzzák, az ennek végágait alkotó inak összehúzzák a szélső ólominat s az egész hálót körtealakú zacskóvá változtatják, mely a leborított halat is magával hozza. Ide sorolható a *vető-* v. *pendelyháló*, amelynek keleti és nyugati formája, továbbá *rácnak* nevezett változata van nálunk használatban.

8. *Tapogató szerszámok*. Harang- v. borító-alakban, néhol fűzvesszőből, másutt négy kávára erősített hálóból készült kosár, illetőleg háló, melyet a vizben gázoló halász maga előtt ide-oda rakva a viz fenekére szorít, azután a tapogató felső nyílásán a vizbe nyúlva a netán leborított halat kézzel felkutatja és kifogja. Jellemző alakok: a *magyar tapogató*, a *kávás tapogató* és a *borító*.

9. *Szigonyok*. Vasból, többnyire villaalakban készült szerszám, amelynek ágai amellett, hogy jól kihegyezettek, még szakákkal is el vannak látva s az egész 3—4 m. hosszú rúdra erősítve, döfésre szolgál, hogy a halat felnyársalva juttassa kézhez. Vele a halász vagy szemre dolgozik, amidőn tehát látja a halat, vagy pedig vaktában döföget nádasokban, zsombokban, mint ahol a hal előszeretettel tartózkodik. A készités módjára nézve jellemző, hogy az ágak száma 1—8 közt változik, továbbá hogy azok párhuzamosak vagy szétmeredők, egy síkban állók mint a villánál, vagy pedig olyanformán, mintha a kéz hüvelykujját szembe állítjuk a következő másik három ujjal. Végül találkozunk még oldaltvágó szigonnyal is, amelynek ágai szaka nélkül valók s a nyelhez képest vagy az ágak, vagy a nyak meghajlítása által oldalt dől, s akként használják, hogy a fenékről felfelé vágva nyársalják a halat, amikor az csoportba verődve fürdik. Jellemző és törzsökös alakok: a *dárda-*, a *kerítő-*, a *szúró-*, a *nyakló-*, a *tüző-* és az *oldaltvágó szigony*.

10. *Horgok*. A horoggal űzött H., az ú. n. *horgászat* a legősibb halfogási módok közé tartozik. Lényeg tekintetében közöttük nincs különbség, mert kezdve a legősibb kor fa v. kovakő horgánál s végighaladva a réz, bronz és vaskorszakokon egész a mai legtökéletesebb angol gyártmányu acélhorogig, valamennyi a hal valamely kedvenc eledelére van alapítva, amelyet ha reátalál, elkap, vele együtt elnyelve az abba rejtett horgot is. Csakis az anyag és forma tekintetében mutatkozik haladás, tökéletesedés. Fejlődés tekintetében két főirányt lehet megkülönböztetni, ahhoz képest, amint a horog hegye szárához viszonyítva oldalt van-e hajlítva vagy nincs; amazokat oldalt pedzőnek, az utóbbiakat pedig előrepedzőnek szokás nevezni. A horog hegye legtöbbször szakával is bir, szárának vége pedig füles vagy laposra kovácsolt, a könnyebb megerősítés végett. Használat céljából ugyanis a horgot vékony, de erős zsinórra (néha sárgarézdrótra) kötik, amelyet *peklének*, *cserkének* v. *patonynak* mond a halász s csak ennélfogva erősítik azután az inhoz: szintén kenderből fonott, de amannál erősebb zsinórhoz. Könnyebb sülyesztés végett a peklét fölólmozzák, a horgot pedig csalival látják el a hal megtévesztésére. Ilyenül kis halat, gilisztát, rovarálcát, lótetüt, lópiócát, békát, szöcskét, turót, sajtot, sőt pisztrángfogásra mesterségesen készített legyeket, ú. n. *műlegyeket* használnak. A horognak sülyedését szabályozandó, valamint arra, hogy a megfogott halat jelezze, néha a horgot *pedzővel* is el szokás látni, amely nem egyéb, mint az inra mozgathatóan erősített fa-, parafa-, gyékény- vagy kukoricaszár-darab. Főleg a kosztos horognál fontos kellék a pedző, mert ennél a horogin egy hosszú, hajlékony botra, nyélre van erősítve, melyet a halász kézben tart s csak a pedző játékából tudja meg, vajjon megfogódott-e a hal, vagy pedig sikerült neki a csalit leszedni, amely tehát mielőbb pótlandó. A horgászatnak ezt a nemét *kosztos horgászatnak* mondják, szemben a *karózó-* vagy *kikötő-* és a *fenékhorgászattal*, amit nagyobb folyók és tavak mentén széltében űznek. A karózó vagy kikötő horgászatnál a horogint a partba vagy a fenékre leszúrt karóhoz, husánghoz, néha nádszálakból alkotott csomókhoz, sőt még úszó tökhöz is erősítik. Csali gyanánt egy-egy kárászt, kisebb compót vagy pontyot alkalmaznak, akként fűzve azt a horogra, hogy minél tovább maradjon élve, mert ide-oda úszkálva annál könnyebben vonja magára a ragadozó természetü harcsa, csuka avagy süllő figyelmét, amelyeknek az efféle horgok szánva vannak. Rendszerint este rakják le a horgot és napköltekor ismét felszedik. A *fenékhorgászat* főszerszáma a fenékhorog, amely alkalmazás tekintetében amazoktól annyiban tér el, hogy a fenékre sülyesztik. Lehet egyes horog is rövid, kőhöz erősített inon, de legszokottabb alakjában mégis 60—80, sőt 120 darab horgot számláló sorozatot képez, amelyek peklénél fogva vannak egy 30—60 m. hosszú erős inra függesztve. Elsülyesztésére szintén köveket használnak, a horogsor elején és végén egy-egy nagyobb, minden tiz horog között pedig egy-egy kisebb követ, ú. n. *bőncsőt* alkalmazva e végből az inra. A

horgokat közönségesen gilisztával, rovarálcával v. pedig lótetüvel szokták felférgelni s estefelé csónakról a vízbe dobni. Némely vidéken az in elejét a partba vert karóhoz kötik, másutt ismét, kivált lassú folyású vizek mély helyein, kikötés nélkül sülyesztik csak el, amikor azután a halász *fentő* segélyével kutatja fel szerszámát. A horgászat a magyar halásznép kezén nagy tökélyre fejlődött, s rendkívül jellemző ezen szerszámok összeállításában nyilvánuló ama törekvése, hogy külseje szerint minden rész minél természetesebb legyen, nehogy a hal a szerszámtól elriadjon.

Mesterséges halászat.

A halak szaporítását, gondozását és okszerű táplálását szolgáló, tudományos alapon nyugvó törekvések a H.-ot ma már rendszeres termeléssé avatták, olyanná, mely halhús alakjában jutalmazza a rá fordított munkát és fáradságot és amelynél ugyancsak a tőke és szakértelem a legfőbb tényezők. Főleg két irányban öltött határozott alakot és pedig az ú. n. *mesterséges haltenyésztésben* és a *tógazdaságban*. A mesterséges haltenyésztés az ikráknak emberi közreműködéssel történő megtermékenyítésében áll és arra törekszik, hogy az ikrát teljesen, a halzsengét pedig addig gondozza, amig az táplálékzacskóját felemésztette, ami ha megtörtént, a kis halat a neki megfelelő vízbe juttatja. A tógazdaságnál ellenben a flasítás teljesen természetes úton megy végbe s az ember közreműködése kizárólag a szaporodást és fejlődést biztosító területek nyujtására szorítkozik, de ezt azután a halnak nemcsak zsenge korában teszi, hanem továbbra is mindaddig, amíg fogyasztásra alkalmassá vált. Amaz csakis a nemes ragadozók: lazac, pisztráng, pérhal és galóca tenyésztését űzi, míg a tógazdaság főleg ponty, újabban fogas, süllő- és mellékesen némely a ponty- és keszegfélékhez tartozó fajok termelésével foglalkozik. A követett eljárás a következő:

A mesterséges tenyésztésnél a legelső teendő az ivartermék megszerzése, mire nézve akként járnak el, hogy az ívni indult halat előzőleg összefogdossák s nem szerint elkülönítve tartják mindaddig, amig ivaréretté lesz. Ilyennek tekinthető a hal akkor, ha fejénél fogva és oldalait felülről lefelé gyenge nyomással végigsimítva, tejét, illetőleg ikráját könnyen bocsátja. A sor az ikrás halon kezdődik, melynek végbélnyilását egy tiszta, lehetőleg sima felületü mázas cserép vagy porcellántál fölé tartva, ide folyatjuk az említett módon a hal ikráit. Három-négy hallal végezvén ezt, a hímekre kerül a sor, annyit használván közülök, hogy egy leveses tányérnyi ikrára körülbelül egy kávéskanálnyi tej jusson. Ezután egy kellőleg megtisztított lúdtoll zászlójával az egészet jól összekeverjük, ügyelvén arra, hogy minden ikra érintkezzék a tejjel. Már most annyi vizet adnak az ikrákra, hogy azok néhány cm.-nyire borítva legyenek, mire 5—6 percig nyugodtan állni hagyják az egészet, mely idő alatt az ikrák burkán levő apró lyukacskákon át víz és azzal együtt a termékenyítést végző magszálak (zoospermium) az ikra belsejébe hatolnak.

Befejezvén a termékenyítési eljárást, az ikrák költetése kezdődik, mely célra hideg vizet használnak. A víz annál alkalmasabb, minél hidegebb, minél tisztább, minél több levegőt, de mentől kevesebb vegyi alkatrészt (sót, meszet, vasat, szénsavat stb.) tartalmaz. Fontos tényező a víz hőfoka, amennyiben a költetés tartama egyedül ettől függ. Minden áron a költetés késleltetésére kell törekednünk, mert csak így lehetünk biztosítva arról, hogy a szabadon bocsátott ivadék a természetben felleli a táplálékául szolgáló bogarakat, melyeknek fejlődése tudvalevőleg a tavasz emelkedő hőmérsékletével áll szoros összefüggésben. Ebből a szempontból legjobb a 0°-hoz mentől közelebb álló hőmérsékü víz, mely mellett a halivadék teljes kifejlődése május vége előtt nem várható. A víz eredete, azaz hogy forrásból, patakból vagy tóból származik-e, a használat szempontjából teljesen közömbös. A forrásvíz, kivált a fakadás helyén, igen tiszta, de legtöbbször meleg, 6°-on felüli, emellett levegőtartalomban szegény. Hiányain ugy lehet segíteni, hogy nagyobb esésü nyitott vezetékben, lehetőleg kavicsréteg felett vezetjük a vizet rendeltetési helyére, miközben a tél hidege lehűti, a csörgedezés során pedig bőségesen keveredik levegővel. Patak-, folyó- vagy tóból vett víz rendszerint elég hideg és levegőt is bőven tartalmaz, de megvan az a hátránya, hogy zavaros, főleg hóolvadások és esőzések alkalmával. Ilyeneknél az előzetes szűrés nélkülözhetetlen, mely célból kőszűrőkön bocsátjuk a vizet a költőedényekbe.

A kellőképen megtisztított víz nyitott fa- vagy bádogcsöveken át jut rendeltetési helyére és pedig legelőször egy osztóvályuba s csak ebből közönséges facsapok segélyével az ikrákra. Egy-egy költőedény táplálására percenkint 2—3 liter víz elegendő, kivált akkor, ha az 15—20 cm. magasból bukva jut a költőedénybe, mert ezalatt meglehetős mennyiségű levegőt ragad magával.

A kiköltendő ikrákat a költőedényekben helyezik el. Ilyenek ma már sokféle alakban és változatban vannak használatban, amelyek közül itt csakis a törzsökösök említtetnek, előrebocsátva, hogy valamennyire nézve fődolog a szolid kivitel, könnyü kezelhetőség és oly szerkezet, amely mellett a víz levegőtartalma minél tökéletesebben érintkezzék az ikrával. Egészben véve két csoportba lehet őket sorolni, aszerint, amint minden további előkészület nélkül közvetlenül a patakba állíthatók, vagy pedig külön vezetéket igényelnek táplálásukra. A legelső és szerkezetre nézve a legegyszerübb költőedény a *Jacobi-féle láda*. Deszkából készült alacsony szekrény, két homlokfalán sodronyrácsbetétekkel. Fenekét v. 2 ujjnyi rétegben mogyorónagyságú kaviccsal borítják és erre terítik azután az ikrákat lehetőleg egy rétegben szétosztva. A láda fedele lezáratván, az egész valamely pataknak oly helyére illesztetik a parthoz vagy e célból levert karóhoz kötve, hol a víznek egyenletes, mintegy 6—8 cm. vastagságú rétegben való átömlése biztosítva van.

Ennél sokkal tökéletesebb szerkezetü s ennek folytán általánosabb használatnak is örvend a *kaliforniai költőedény*. Három különálló, erős cinkbádogból készült szekrényből áll, amelyeket használatkor akként illesztenek egybe, hogy a szekrények mindegyikén a homlokfal felső széle alatt lévő rövid kifolyócső pontosan egymásba

legyen dugva. A legnagyobb szekrény 40 cm. hosszú, 25 cm. széles és 25 cm. mély; a középső amazzal azonos szélesség mellett már csak 30 cm. hosszú és 15 cm. mély s abban is eltér, hogy ennek feneke dróthálóból van készítve s az ikrák felvételére szolgál. A harmadik vagyis a legbelső szekrény a kikelt ivadéknak a költőedényből való elmenekülését van hivatva megakadályozni, tehát mint szűrő szerepel. A víz a nagy szekrénybe hull, áthalad a középsőnek fenekén, miközben a levegő oxigéntartalma a legközvetlenebb érintkezésbe jut a fenékhálón fekvő embriókkal, azután a szűrőszekrényen és az egybetolt három vízlevezető csövön át távozik az edényből. Bőséges vízfolyás mellett egy-egy ily szekrényben 4500—8000 darab ikra is elhelyezhető; de abban az esetben, ha az ivadék teljes kifejlődéséig az edényben marad, nem tanácsos a kisebb számot túllépni. A kaliforniai edény tehát külön vezetékből táplálandó; a vízzel azonban még ennél is lehet takarékoskodni, mert a már használt víz újból is felhasználható, ha a második költőedényt az első alá helyezzük, de úgy, hogy a víz 15—20 cm. bukással jusson abba, a már többször említett levegőzést biztosítandó. Ott, ahol nagymennyiségű ikra kiköltése forog szóban, főleg ahol még a fagyás veszélye is fenyeget, elkerülhetetlen lesz a költést külön e célra emelt *költőházban* végezni. Költőház céljaira bármely fagymentes teret lehet használni, melybe a szükséges vizet a padozat felett 1 méterre vagy ennél feljebb bevezetni, használat után pedig onnan elvezetni lehet. A tér kellő kihasználásával néhány négyszögméternyi terület 10—50,000 darab kiköltetésére bőségesen elegendő. Attól fogva, amint az ikrák a költőedényekbe kerültek, azok gondozása lép előtérbe, ami a megromlott és tejfehér színükről könnyen felismerhető ikráknak kiválasztását, a netán lerakódott iszapnak eltávolítását, a vízvezeték pontos működésének megfigyelését és ellenőrzését foglalja magában. Oly teendők ezek, amelyeket naponként el kell végezni, mert hiányuk a költés sikerét veszélyezteti. Főleg a megromlott ikrák kiválasztására helyezendő súly, nehogy a penésznek essenek áldozatul.

Az ikrába rejtett halporonty csak igen lassan fejlődik. Legelőször a szem-pontok mutatkoznak két fekete pont alakjában. A fejlődés ezen foka a víz hőmérsékletéhez képest igen különböző idő alatt következik be. 10° R. mellett 15 napot, 5° vízben 45 napot és 2°-ban 80 napot igényel. Nevezetes a fejlettség ezen stádiuma azért, mert a *halikra* ilyenkor szállítható csak. A szállítás anynyiban érdemel említést, mert a mesterséges haltenyésztés elterjedésével a megtermékenyített halikrák rendes kereskedelmi cikké lettek, amelyből évről-évre több kerül forgalomba. Elterjedésüket annak köszönik, hogy az ikrát olcsóbban lehet megszerezni és könnyebben szállítani, mint a kész halat, továbbá pedig, hogy a halaknak egyik vízből a másikba való áttelepítése sikeresebben történhet tapasztalásszerűleg akkor, ha a halak mint porontyok szokják meg az új vizet.

A szem-pontok feltűnésétől egész a teljes kiköltésig már nagyon kevés teendője akad a tenyésztőnek, miután az ikra leginkább az első időszakban pusztul. Az ikra héja egyre vékonyodik, míg végre felpattan s belőle kikél az alig 15 mm. hosszú, üvegszerűen átlátszó halacska. Kezdetben meglehetősen formátlan alakot mutat a hasán függő körtealakú zacskó miatt, mely a kis állat első táplálékát tartalmazza. Amint ez fogy, formásodik a hal és növekszik mozgási képessége, míg végre a víz hőfokához mérten 30—60 nap alatt teljesen felemésztődvén, kezdetét veszi a vízből való táplálkozás. Mire a hal fejlődése során ezen stádiumot elérte, szabadon bocsátandó. A kieresztést legcélszerűbb az illető halfaj ívási helyein végezni, mert így a természet jelöli ki a kis hal fejlődésére legalkalmasabb helyeket. Célszerű eme helyeket előre kiszemelni, sőt előkészíteni oly értelemben, hogy ahol hiányoznának, kisebb-nagyobb köveket rakunk a vízbe, melyek mögött az ár ellenében kellő menedéket lelhetnek az önmagukkal meglehetősen tehetetlen kis halacskák. A halacskák szállítása kisebb távolságra bármily edényben történhet, főleg ha vízmellett haladva, az edény tartalmát gyakran lehet változtatni; de igen nagy távolságnál, valamint rázós utakon célszerűbb külön szállító-edényeket használni, a minők kereskedésekben szintén többféle változatban kaphatók. Előnyük amazokkal szemben az, hogy a vizet levegő beszivattyuzásával lehet frissen tartani, továbbá pedig, hogy a vízfelujítás alkalmával a fenéken felgyülemlő piszok is eltávolodik, anélkül, hogy a halacskák egy percre is víz nélkül maradnának.

Modern értelemben a mesterséges haltenyésztés nem cél, hanem csak eszköz meglévő vizeknek benépesítésére. Haszna főleg abban nyilvánul, hogy a halat embriókorban védi, azaz akkor, amikor természetszerű pusztulása a legnagyobb. 3—4 éven át való költetés rendszerint elegendő a betelepítéshez, azontúl gyakran az okszerű kímélet is elegendő, hogy az illető víz biztos és jól fizető hasznot nyujtson, kiváltképen ha azzal számolunk, hogy annál több lehet a hal, minél több a számukra kínálkozó rejtekhely. Tényleg számtalan példa tanuskodik, hogy ily kicsinyes, inkább jóakarattal, mint költséggel járó eszközök segélyével lehet a halállományától megfosztott pisztrángos vizeket újból benépesíteni.

Tógazdaság. Külön e célra épített oly tavakat igényel, amelyeknél úgy a vízzel való táplálást, mint a lecsapolást teljesen kedvünk szerint végezhetjük. Tavakat ásás vagy duzzasztás által lehet létesíteni; mindamellett, mivel az ásott tavak nagyobb földmozgósítással járnak, költségesebbek, továbbá, mivel az ásással épp a legfelső termőrétegtől fosztjuk meg a tavat, attól, mely a halak táplálékát termi, az ilyen tavak mindig soványak és ezért jövedelmezőség tekintetéből csakis a töltések vagy gátak segélyével képezett tavak ajánlhatók. Minőség tekintetében a sekélyebb tavak egészben véve értékesebbek a mélyeknél, és pedig amiatt, mert a táplálékképződés a talaj minőségén kívül lényegesen függ a víz hőfokától, ami tudvalevőleg annál könnyebben emelkedik, minél kisebb a víz mélysége. Mégis a jó tó nem lehet el mélyebb részek nélkül sem, mert rossz idő vagy veszély esetén a halak okvetlenül ide menekülnek. Pontytenyésztésre kitűnőek az 50—60 cm. átlagos vízmélységű tavak, közepesek

az 1 m. mélyek és gyengék az ennél is mélyebbek. A tavak készítése a terep eséséhez igazodik, nevezetesen azon legyünk, hogy azok átlagos esése 3‰-nél nagyobb ne legyen. Ennél nagyobb lejtésű területen előnyösebb lesz egy nagy tó helyett több kisebbet készíteni, részint mert jobban alkalmazkodhatunk a területhez, részint mert a tavak minősége is jobb marad s főleg, mert az építéssel járó költségek is apadnak.

A *gátaknak* legelső sorban vízállóknak kell lenni, minek a helyesen választott méretek és a kivitel szolidsága az előfeltételei. Rézsüiket fűmaggal célszerű bevetni, avagy gyeptéglával kirakni, mert igy nemcsak a hullámverést állják jobban, de nagyobbodván a füves part, a tó érték tekintetében is nyer. Minden gát *zsilippel* látandó el, hogy segélyével a tó vízszine a szükséghez képest emelhető, állandósítható vagy sülyeszthető legyen. Szerkezet tekintetében legajánlatosabbak az u. n. *barátzsilipek,* amelyek nemcsak a rendes vízfelesleget vezetik el, de a teljes kiürítést is ezeken át lehet végezni. Olyan tavak, melyek esetleges áradás veszélyeinek vannak kitéve, nem nélkülözhetik a külön *árapasztó zsilipet* sem, ami tulajdonképen nem egyéb, mint közönséges bukógát, amelynek koronája a tó megengedhető legnagyobb vizének szinével egyezik, ugy hogy az ennél magasabbra emelkedő és a tó lételét veszélyeztető vizek e zsilipen át folyhatnak tovább, természetesen ugy, hogy a vízzel együtt netán menekülni akaró halakat az árapasztó elé állított szögletrács visszatartsa.

A tavak *táplálása* folyóból, patakból, forrásból, sőt eső- vagy gyülevész vizekből is történhet. Fontos szabály az, hogy minden tó lehetőleg közvetlenül a használatbavétel előtt legyen csak viz alá borítva, akkor is fokozatosan, lépcsőzetesen végbemenő duzzasztással. Megokolja ezt nevezetesen a táplálék tömeges előállítására és ennek az állatok által leendő jó értékesítésére irányuló törekvés, amennyiben tapasztalásszerüleg a halak legtermészetesebb táplálékát alkotó apró bogarak, kiváltképpen a héjjasok (crustaceák) csoportjához tartozó evező- és levéllábuak, kladocerák, dafnidák, branchiopodák stb. milliárdjai a frissen viz alá kerülő szélvizekben képződnek legtömegesebben. De mivel ugyancsak a bogarak köréből telnek ki a halaknak ellenségei, ezeknek letelepedését és nagyban való felszaporodását ugy akadályozhatjuk meg legbiztosabban, ha tavainkat időszakosan kiürítjük és szárazon állni hagyjuk. Leghatásosabb e tekintetben a tél tartamára való kiszárítás, mert a tél fagya a halellenségek petéit pusztítja el. A kiszárítás gyorsítására és lehető tökéletesítésére, főleg ha a tó feneke egyenetlen, *árokhálózat* is szükséges, mely a legnagyobb esés irányában a barátzsilip felé akként van vezetve, hogy mellékágainak segélyével a tófenék valamennyi mélyebb helye összeköttetésbe jut egymással, illetve a főárokkal. Ezen árkokon át jutnak lecsapoláskor a halak a tó legmélyebb részére: a barátzsilip előtti mélyedésbe, az ú. n. *halágyba,* ahonnan könnyű szerrel és kevés költség árán kifoghatók.

A halak okszerű táplálása tekintetéből fontos kellék továbbá, hogy a tó területnagysága és a halak száma közt fennálló szorosabb viszony kellőképen méltányolva legyen. Mivel pedig növekedéséhez képest mindig több és több táplálékot igényel a hal, a hozam emelésére törekvő termelőnek ennek megfelelőleg kell azt nyujtania. Hogy ez elérhető legyen, a halakat kor vagy nagyság szerint osztályozva szokás az egyes tavakban tartani és pedig területegységhez viszonyítva annál kisebb számban, minél nagyobbak. Önként folyik ebből, hogy már a halak növelésére is több tó szükséges. Tényleg rendes tógazdaság folytatásához a tavak egész sorozatára van szükség, hogy a tenyésztés és táplálás szempontjából az okszerűség kivánalmait kielégíteni lehessen. Eme sorozat a következő tavakból áll:

Fiasitó- v. *ivó-tó.* Ez képezi a rendszeres tógazdaság alapját, minélfogva a siker szempontjából úgy a halikra, mint a halivadék fejlődésére nézve kedvező hatással levő tényezők egyikét sem szabad nélkülözni. Legcélszerűbb e célra $^1/_4$—$^1/_2$ hold kiterjedésü jó termőtalajú oly mélyedéseket használni, amelyek középen 60—70 cm. mélységüek, széleiken lankásan kifutók s lehetőleg bővelkednek természetes növényzetben. Táplálásukra legjobb az olyan viz, amelyben ragadozó halak nincsenek. Népesítésükre teljesen elegendő egy jól kifejlődött, hibátlan $2^1/_2$—3 kg. súlyu ikrás és egy ugyanilyen minőségű tejes hal, ez utóbbi súly dolgában amannál kisebb is lehet. Elhelyezésük május második felében történhet, olyankor, amidőn már állandó meleg időre lehet számítani. Amint a víz hőfoka 15—16° C.-ra emelkedett, a halak csakhamar ívni kezdenek, ami főleg a kora reggeli órákban folyik a legélénkebben. Állandóan kedvező idő mellett szakadatlanul folyik az ívás és csak akkor szünetel, ha ismét hidegebbre fordul az idő. Jó meleg, napos idő mellett 5—6 nap mulva az ikrák kikelnek, úgy hogy 8—10 nap alatt a költés teljesen befejeződött. A halivadék fejlődését folytonos figyelemmel kisérve, amint a kimerített példányokon a táplálékzacskó felszivódását észleljük, azonnal intézkedjünk az elsőrendű növendék-tóba való áthelyezésük iránt. Ebben a korban annyira aprók még az állatok, hogy csakis megközelítőleg és becslés útján határozzuk meg az áttelepített halak számát.

Növendék-tó. Belterjes tógazdaságnál két ilyen tavat használnak: első- és másodrendüt, amelyek a fiasítótól csakis nagyságban térnek el, többi tulajdonság tekintetében kell, hogy azzal megegyezők legyenek. Az elsőben 4—5 hétig maradnak, miközben ha 6000 drbot számítunk egy-egy holdra, jó minőségü tóban 3—5 cm. hosszúságot érnek el s teljesen megértek arra, hogy újból áthelyezzük a másodrendü növendék-tóba. Rendszerint tehát július első felében foganatosítjuk a második áthelyezést, de most már úgy, hogy az anyagot kellőképen megválogatva, csakis a jól fejlődött, erőteljes részt juttatjuk tovább, a tó minőségéhez képest, előre megszabott mennyiségben. Jó minőségü tónál egy-egy holdra 630 darabot tehetünk, amelyből 5% veszteség betudásával mintegy 600 drb 0·15—0·25 kg. súlyú pontyra számíthatunk. A legközelebbi lecsapolás október vége felé történik, amidőn ugyanis a hidegebb

időszak beköszöntésével a halak táplálkozása is megszünik.

Telelő tó. Az imént említett lecsapolás során, miközben az eredmény gondos megállapíthatása végett a halak súly és darabszám szerint is kellőképen számba vétetnek, a telelőbe jutnak a halak. A telelők területre nézve kisebb, de legalább 1·7—2·0 m. mélységű tavak, amelyeknél a fősúly arra esik, hogy bőven s lehetőleg erős felszini áramlás mellett tápláltathassanak, mert csak így lesz a víz jól levegőzött s a befagyás veszélyétől megóva. Mindkettő sarkalatos kelléke a jó telelőnek, mivel bennük kis helyen aránylag nagymennyiségű halat tartunk raktározva, amelyeknek életműködése ilyenkor egyedül a lélegzésben nyilvánul. A telelők révén a többi tavak a tél tartamára szárazzá tehetők, mi által, mint fentebb említve volt, a tógazdaság igen lényeges követelményét sikerül kielégíteni. A könnyebb kezelhetőségre tekintettel célszerű a különböző korbeli halakat a telelőben is egymástól elkülönítve tartani, mely okból vagy több telelő tavat, vagy legalább kellő számú rekeszt készíttetünk, hogy így az egy éves, kétéves és a piacra való halak külön-külön kamarába jussanak.

Nyujtó tó. Jóval nagyobb az eddigi tavaknál, mélysége 0·5—1·0 m. közt változhat, de partjai szintén lankásak és növénnyel gazdagon benőttek legyenek. Egy-egy holdra 3% veszteség előirányzásával 120—130 drb halat számítanak, melyek a következő őszig, amidőn újból lehalásztatnak, a $^{3}/_{4}$ kgrot rendszerint megütik. Lehalászás után a kétéveseknek szánt telelőbe helyeztetnek. Természetes, hogy a második év elején, amidőn az előző tél fagyának hatása alatt a szárazon fekvő ívó- és növendéktavak kellőképen felújultak, újból kezdjük a flasítást, valamint a növendéktavak használatát is, úgy hogy a második év végén már egy- és kétéves halaink is vannak.

Hizlaló tó. Sorrend szerint a telelőből kikerült kétéves halak a harmadik év elején a hizlaló tóba helyezendők, ahol egész az őszig maradnak. 60—70 darabbal halasítva holdanként, jó minőségű tavakban $1^{3}/_{4}$ sőt 2 kgr. súlyú halakra számíthatunk. Hizlaló tó gyanánt a legnagyobb és legmélyebb tavakat alkalmazzuk, sőt azokat, amelyeknél a vízzel nem rendelkezünk szabadon, csakis így törekedjünk hasznosítani. A harmadik évben gazdaságunk már teljessé vált, amennyiben a hizlalón kívül a nyujtó tó is üzemben áll, az előző évben költött egyévesekkel benépesítve s a flasítás ill. a növelés is elölről kezdődhetett, azaz ettől fogva szakadatlan sorrendben követi a flasítást az előkészítés, ezt ismét a hizlalás. A leírt halgazdaság három éves fordulóra van tehát alapítva, azaz a harmadik év végével a hal mint piacra kész árú fogyasztásra érett. Élettanilag is megokolt e rendszer annyiban, hogy tapasztalásszerűleg a háromévesnél idősebb ponty már nem értékesíti a táplálékot úgy, mint ezen aluli korban; továbbá, mert négy éves korban a hal föltétlenül ivaréretté lesz s ha a hizlaló tóban szaporít, az ivadék által felbomlik az a sarkalatos arány, mely a halak száma és a terület kiterjedése közt fennáll, s mely a siker szempontjából szem elől nem tévesztendő. Megemlítendő, hogy a kétrendbeli növendéktó, a nyujtó tó és a hizlaló tó kiterjedése közti arányt, melynek ugyancsak az okszerű táplálás kölcsönöz jelentőséget, a gyakorlat legjobbnak bizonyította, ha azok mint 1 : 3 : 6 állanak egymáshoz, azonos minőségű tóterület mellett. A tógazdaságnak a fentiekben ismertetett rendszerét, melynek legfőbb előnye, hogy a flasítás, valamint a táplálás is élettanilag kifogástalan alapokon nyugszik, feltalálója, Dubics Tamás pozsonyi születésű halász neve után *Dubics-féle rendszernek* nevezik az irodalomban. Első izben a pontytenyésztésre alkalmazták, de ma már több-kevesebb változtatással más fajták tenyésztésére is sikerrel használják.

Céltudatos eljárással annyi természetes táplálékot biztosíthatunk a ponty számára, hogy mesterséges etetés nélkül is jó eredménnyel tenyészthetjük. Hazai viszonyaink között tisztán természetes táplálékon tartva, kat. holdanként 60—130 kg. pontyhúst termelhetünk. Ezt a termést még nagyban fokozhatjuk etetéssel. Etetésre lisztes növényi magvakat (árpa, tengeri, lóbab, csillagfürt) s állati eredetü liszteket (húsliszt, halliszt stb.) használnak. Tapasztalás szerint a termés ily módon megkétszerezhető és háromszorozható, azonban a halak ellentállóképességének tapasztalható csökkenésével a kockázat is emelkedik.

Tengeri halászat. Míg Európa nyugati államaiban a tengeri H. a legnagyobbszerű iparok egyike, mely sok ezer és ezer embernek ad állandóan keresetet, addig nálunk, tengerpartunk csekély kiterjedésénél fogva, az édesvízi H. jelentőségét nem éri el. Az Adria faunájához mintegy 320 különböző halfaj tartozik, de ezek közül csak mintegy 100 faj szolgál emberi táplálékul, ezek közül is legfeljebb a felerésze örvend nagyobb és általánosabb keresletnek.

A magyar-horvát tengerparton lévő H.-i vállalatokról és azoknak az utóbbi években tapasztalható fejlődéséről a mellékelt táblázatok tájékoztatnak. Ezek közül az I. alatti a régi, vagyis a nemmótoros, a II. pedig a mótoros járóművekkel dolgozó vállalatokra vonatkozik.

I.

Év	A vállalatok			A járóművek			A fogott hal (rák, stb.)	
	száma	befektetett tőkéje	halászai	száma	befektetett értéke	tonnatartalma	mennyisége kg.	értéke K
1907	43	70,150	346	44	28,220	94·35	173,829	66,091
1908	45	87,150	381	57	34,510	110·35	214,680	78,264
1909	48	97,700	421	61	38,410	118·35	241,093	104,138
1910	49	120,450	435	69	40,510	122·35	254,405	158,943
1911	50	129,450	446	70	40,910	124·35	117,890	92,052

II.

Év	A vállalatok			A járóművek			A fogott hal (rák, stb.)	
	száma	befektetett tőkéje	halászai	száma	befektetett értéke	tonnatartalma	mennyisége kg.	értéke K
1909	2	38,000	14	3	23,000	9·08	26,000	8,000
1910	2	68,000	18	4	43,000	13·08	13,000	5,500
1911	6	452,000	87	19	64,000	138·98	237,455	83,893

Kiemelendő, hogy a nagyban való üzemre egyaránt alkalmas halászgőzösök és mótoros vitor-

lás járóművek használatát a m. kir. kereskedelemügyi miniszter 36882/909. sz. rendelete tette lehetővé. A legnagyobb ilyen vállalat a Nekton, mely ezidőszerint 7 mótoros járóművet foglalkoztat és amelyet az állam anyagilag is támogat, annak a fejében, hogy öt éven belül Fiuméban halkonzervgyárat állit. A mótoros H. térfoglalása óta Fiume piacára megállapithatólag jóval több tengeri halat és főleg scampit szállitanak, mint annakelőtte. A halárak azonban a tengerparti városokban nem csökkentek, állitólag a közvetitőkereskedelem túlkapásai miatt. A régi módon (olaszosan) halászó körök újabban mindjobban panaszkodnak a halállomány állitólagos csökkenése miatt s ezért a mótoros, intenzivebb H.-i üzemet teszik felelőssé. Eme panaszok helytállósága felől úgy a fiumei, mint a trieszti tengerészeti hatóságok ezidőszerint beható vizsgálatot folytatnak.

Halászat az őskorban.

A halak már a régibb kőkori ember táplálékában is nagy szerepet játszottak, legalább lakott barlangok régibb kőkori rétegeiben tömegesen fordulnak elő halcsontok, bordák, csigolyák. A halászfelszerelés, mint ma, az őskorban is jórészben romlandó anyagból készülhetett, legalább igen kevés maradt reánk az ősember halászkészségéből. A solutréi kulturfokhoz tartozó leletekben találkoznak először olyan csontszerszámokkal,

Őskori harpuna.

amelyek akár nyélre erősítve szigonyként, akár csalétekkel burkolva horogként egyaránt alkalmasak lehettek nagyobb halak fogására. A magdalenien-korszakban alakul ki a halászó szigonynak (harpuna) alakja (l. az *ábrát)* és az u. n. egyenes horog. Ez két végén kihegyezett kis csontpálca, amelynek derekán rovátkolás fut körül a zsinegreerősitésre. Az ujabb kőkor már a maihoz hasonló alakú horgokat használ és emellett a cölöpépitmények leleteinek tanusága szerint különböző erősségű hálókat is. A hálóknak már akkor többféle formája lehetett használatban, mert hálósülyesztőket és hálóúsztatókat is ismerünk ebből a korból, az előbbiek jól égetett cserépgyöngyök, az utóbbiak kis fenyőfalapok. A bronzkorban a csonthorog mellett bronzból készült kisebbnagyobb horgok is vannak használatban és pedig egyszerüek és kettősek. A halászó nyilnak vagy szigonynak még egy alakja otthonos a hazai és boszniai leletekben, aminőt az eszkimók ma is használnak.

Irodalom. Herman Ottó, A magyar H. könyve; u. a., Ősi nyomok a magyar népies halászatban; u. a., Halgazdaság; Répássy Miklós, Édesvízi H.-unk és haltenyésztésünk; Borgmann Hugo, Die Fischerei im Walde; Borne Max, Die Fischzucht; Benecke B., Die Teichwirtschaft; Krause, Vorgeschichtliche Fischereigeräte.

Halászati jog, valamely államban a halászat űzésére vonatkozólag hatályban álló pozitiv jogok összessége. L. *Halászat* és *Halászati törvény.*

Halászati rendőrség, oly állami létesitmény, mely a halállomány védelmét és fenmaradását célozza, egyrészt a halászat űzésének céltudatos korlátozásával (tilalmi idők, legkisebb méretek, piaci tilalmak, fogásmódok kizárása), másrészt a halak életét veszélyeztető vízhasználatok részben v. egészben való eltiltásával (vízfertőzés, halellenségek pusztitása). L. *Halászati törvény.*

Halászati társulat, halászati jogtulajdonosoknak az 1888: XIX. t.-c. 14. §. *b)* pontja alapján a halászat űzésére szervezett egyesülése (l. *Halászati törvény).* A H. a jogosultak vízterület szerinti többségének hozzájárulásával alakul. Jogi személyiséggel és törvényileg megállapitott szervezettel bir. A tagok jogaikat és kötelezettségeiket érdekeltségük aránya szerint gyakorolják, illetve teljesitik. Minden H. köteles *üzemtervet* késziteni és a halászat mikénti űzését ebben előzetesen szabályozni. Ezen üzemterv a földmivelésügyi miniszter jóváhagyása alá esik, azután pedig kötelező és rendelkezései büntetés terhe mellett végrehajtandók. Az üzemterv nyujtja tehát azon alapot, amelyen a halászat okszerű fejlesztéséhez kivántató eszközöket a többség akadálytalanul használatba veheti; viszont általa a kormánynak is módjában áll a kezelést úgy a gondozás, mint a kihasználás tekintetében bármekkora vízterületen teljesen egyöntetűvé tenni, amennyiben azoknak az egynemű halfajok tenyésztésére alkalmas természete ezt igy kivánja. Kiemelendő, hogy ennek még az sem lehet akadálya, ha az érdekeltség többsége nem hajlandó társulni, v. pedig, ha a már megalakult társulat vonakodna hivatását teljesiteni, mert ilyen esetekben a törvény jogot ad a kormánynak a társulati kötelékbe utalt vízterülettel kapcsolatos halászatot hat év tartamára hatóságilag bérbeadatni, amikor tehát a bérlőkkel kötendő szerződés alapján a hatóság gondoskodik a hivatalból megállapitott üzemterv szabványainak érvényesitéséről. Ilyen esetekben a bérjövedelem a jogosultak között vízterületük arányában fölosztandó. Hat év elteltével a társulati alakulás újból megkisérlendő. Ezideig 95 H. alakult, amelyek a hazai összes jelentősebb halasvizeket felölelve, közel 300,000 kat. hold vízterületen gondozzák a halászatot, kimutathatólag máris jelentékeny értékemelkedésben nyilvánuló eredménnyel. Nagyban hozzájárultak továbbá a jog- és értékesitési viszonyok javulásához, mint általában a halászat iránti érdeklődés fölkeltéséhez. Ha még az ésszerű gazdasági gondozás a kihasználás terén egyeseknél már is látható előnyöket általánossá tenni tudja, kétségkivül elsőrendű tényező lesz halászatunk fölvirágoztatásában.

Halászati törvény. A haladó kultúra által a mezőgazdaság, az ipar és a forgalom szolgálatába állitott sokféle vízhasználat között nem hiányoznak az olyanok sem, amelyek a halak megélhetését hátráltatják, sőt lehetetlenné teszik s igy sok esetben a halászat hanyatlásának váltak okozóivá. Ezen tény nyomában, nálunk is, másutt is, önként homloktérbe lépett a halászatban birt közvagyon megmentésének a szüksége olyan speciális törvény alkotása által, mely a halat és a halászatot a közhatóság oltalma alá helyezi. A közfigyelem nálunk főleg a mult század 60-as és 70-es

éveiben fordult e tárgy felé, amikor a Tisza mentén folyt nagyszabású ármentesítő és folyószabályozási munkálatok következményeként nagyon is rohamosan mutatkozott a halállomány apadása és azzal együtt a halászati jog elértéktelenedése. A törvényhozásnak más, égetőbb feladatokkal való elfoglaltsága miatt azonban kezdetben az egyes törvényhatóságok szabályrendeletek alkotásával igyekeztek a halfogást szabályozni, mivel azonban rendelkezéseik hijával voltak az egyöntetüségnek, végrehajtatlanok, tehát hatástalanok maradtak. Igy aztán az érdekelt körök folytonos sürgetése dacára is, a halászat védelme csak 1888. lett nálunk törvényhozásilag megoldva, az ezen évi XIX. t.-c. megalkotásával, mely 1889 május 1. lépett hatályba.

Ezen törvény szerint a halászati jog a földtulajdon elválaszthatlan tartozéka és a meder tulajdonosát illeti. Árvizek kiöntéseiben ellenben a halászat azé, akinek a területét az árviz boritja, ennek azonban tiltva van a halaknak a mederbe való visszatérését megakadályozni. A törvény különbséget tesz *zárt-* és *nyiltvizek* között. Amazok csoportjába tartoznak a mesterséges halastavak általában és azon állóvizek, amelyek egyetlen birtokos vagy több birtokos osztatlan tulajdonán belül feküsznek és más halasvizekkel nincsenek oly kapcsolatban, hogy a halak egyikből a másikba mehessenek. A halászat gyakorlása úgy idejére, mint módjára nézve csakis a nyiltvizekben van korlátozva, míg zártvizekben az teljesen szabad. Ama nyilvánjogi korlátozások közül, amelyek egyrészt a biztonságot, másrészt a halak szaporodását és fejlődését kivánják szolgálni, a legnevezetesebbek a következők: Aki halászni akar, köteles *halászjegyet* váltani és azt a halászásnál mindig magánál tartani és a hatósági ellenőrző közegeknek kivánatra előmutatni. A parti birtokos köteles megengedni, hogy a halászatra jogosult halászati területét táblával megjelölhesse, a vizhez járjon és eszközeit a partról használhassa, ellenben, ha kárt szenved emiatt, annak teljes megtérítését követelheti. Bizonyos gazdaságilag fontosabb halfajtákat tilos fogni az ivás idején és ha a törvény által megszabott méretekkel nem birnak. Tilos továbbá éjjel, napnyugtától napkeltéig terjedőleg halászni és a törvényben v. miniszteri rendeletben megjelölt eszközöket, illetve halfogási módokat alkalmazni. Mindamellett a földmivelési miniszternek jogában áll az éjjeli halászati tilalmat, a halászati ipar érdekében felfüggeszteni, továbbá egyes halfajok kiirtása és hasznosabbak tenyésztése érdekében a tiltott halfogási módokat és a tilalmi időben való halászást is megengedni. Sőt új halfajok meghonositása, vagy a létezőknek veszélyeztetett tenyészete érdekében ugyanez a miniszter az egész országban, vagy egyes vidékeken a halászást három évre terjedőleg egészen is eltilthatja. Kiemelendő még, hogy a hatóság egyes, a halak szaporodására és a halivadék fejlődésére különösen alkalmas vizterületeket *kiméleti terekké* nyilváníthat, amely tereken minden, a halak ivását és fejlődését gátló v. zavaró használat tiltva van. Eme korlátozásból eredhető netáni károkért a tulajdonosok a halászati jogosultak által kártalanitandók. Az országos határt képező folyókon való halászatot illetőleg ugyanezen rendelkezések érvényesitendők; amennyiben azonban az a szomszédos állam akarata folytán nem lenne lehetséges, a földmivelésügyi miniszternek jogában áll az egyöntetüség érdekében a törvény alól eltéréseket is engedélyezni.

Ezen rendelkezések egészben egy nyomon haladnak más államok hasonló célú törvényeivel. Lényegesen eltérnek azonban ezektől abban, hogy az eddig szokásos halóvás és kimélet mellett gazdasági követelményeknek is engednek teret, nevezetesen lehetővé teszik, hogy a szétdarabolt halászati területek egyesíttethessenek és azokon a helyi viszonyok által indokolt, észszerű üzem legyen alkalmazható. A törvény szerint ugyanis nyilt vizeken a jogosultak halászatukat önállólag csak akkor űzhetik, ha vizterületük oly fekvésű és kiterjedésű, amelyen a halászat okszerűen és a szomszédok érdekeinek sérelme nélkül lehetséges. Melyek ilyen vizterületek, azt a földmivelési miniszter a törvényhatósági közigazgatási bizottság meghallgatása után állapitja meg. Más területeken a halászat csakis társulati úton hasznosítható. Mivel legtöbb helyen a meder középvonala alkotja a jobb- és balparti birtokok szerint tagolódó halászterületek között a határt, érthető, hogy nálunk a halászatnak társulati úton való kihasználása vált rendszerré. Ennek mikénti megoldását és eredményét l. *Halászati társulat.*

Halászbagoly (*Smilonyx*, állat), a Bagoly-félék családjába tartozó madárfaj. Kisebb a mi nagy fülesbaglyunknál. Indiában, Kinában és a Szunda-szigeteken honos. Jobbára halakkal és rákokkal táplálkozik. Ismertebb faj: a ceyloni H. (*S. ceylonensis* Gm.) és a jávai H. (*S. javanicus* Gm.).

Halászbiró, a halászatot vezető halász.

Halászbokor, egy-egy nagyobb húzó háló kezelésére alkalmazott halászok összessége.

Halászcsatt, a halászoknál szokásos bogkötés egy neme.

Halászeszközök, összessége annak a sokféle szerszámnak, melyet a halász a halfogásnál, a fogott halak élve való szállításánál vagy feldolgozásánál használ. A hazai vizeinkben élő halfajok nagy számánál és változatosságánál fogva, nemkülönben azért is, mert a halászat mint foglalkozás a magyar nép életében hajdan nagy jelentőséggel birt, a halfogási módok és ennek járulékait képező eszközök, mint hálók, ladikok, bárkák, evezők, nehezékek, fejszék, nádvágók, bográcsok stb. felette sokfélék s úgy anyag, szerkezet, mint alkalmazás tekintetében a nép megfigyelőképességéről tanuskodnak, amennyiben főleg a fogásmódok kivétel nélkül az egyes halfajták bizonyos jellemző tulajdonságán alapulnak. Újabban éppen ezért néprajzi vonatkozásaikat is nagyban méltányolják (l. *Halászat*). V. ö. *Herman* Ottó, A magyar halászat könyve.

Halászgőzös, a tengeri halászatnál alkalmazott, részben hálóvontatást végző, részben a fogott halakat piacra szállító, legtöbbször a halak feldolgozására is berendezett gőzhajó.

Halászgyűrű (annulus piscatorius), a pápai méltóság egyik jelvénye. A brévékre IV. Kelemen pápa óta alkalmazott pecsét, mely Péter apostolt,

mint halászt a bárkában ülve ábrázolja. Rajta körirat gyanánt a pápa neve és száma olvasható. A pecsétet a pápa halála utáni napon a bibornokok gyülekezetében összetörik.

Halászi, nagyk. Moson vm. magyaróvári j.-ban, (1910) 1943 magyar lakossal, postahivatallal és telefonállomással. L. még *Garamhalászi* és *Szécsényhalászi*.

Halásziskola, felnőttek számára állított olyan szakiskola, hol a haltermeléssel kapcsolatos elméleti és gyakorlati oktatással foglalkoznak. Hollandia példája nyomán legújabban Németországban karolták fel, ahol leginkább hivatásos halászok és gazdák látogatják.

Halászjegy, hatóságok által törvényszerinti szöveggel és alakban kiállított engedély a halászat gyakorlására nézve, aminővel mindenkinek, ki halászni akar, az 1888. XIX. t.-c. 8. §-a értelmében birnia kell. A H.-et a törvény végrehajtására hivatott I. fokú hatóság engedélye alapján az illetékes m. kir. adóhivatalok állítják ki, mindenkor május hó 1-től számítandó egy évi időtartamra. Ára személyenként 4 kor., az ily jeggyel birók segéd- vagy munkásszemélyzete részére pedig 1 K.

Halászka (állat, *Sterna* L.), a Sirályalakuak *(Lariformes)* rendjébe, a Sirályfélék családjába tartozó madárnem. Csőre hosszú, egyenes, a homloktollazat eléri az orrlyukakat, farka villás, az ujjak közt levő úszóhártya kikerekített. A csőr csúcsa kampós. Mintegy 40 faja ismeretes, melyek általában nagyon kiterjedt területeken élnek és halakból, csigákból, férgekből táplálkoznak. Hazánkban 4 faja található, ú. m.: A *nagy H.* (St. caspia Pall.), csőre oly hosszú, mint a feje, farka rövid, csak 5 cm. kimetszéssel és a szárnyak messze túl érik. Háta kékesszürke, hasa fehér, csőre vörös, fejbubja nyáron fekete, télen fehérfoltos. Hossza 55, szárnyhossza 42, farkhossza 15 cm. Az óvilág mérsékelt és melegebb tengereit lakja. Nálunk nagyon ritka; észlelték Gárdos, Dinnyés mellett. Közel a vizek mellett költ, május hóban 2—3 sárgásszürkén rajzolt tojást tojik valamely mélyedésbe. Tojásait eszik. — A *kacagó H.* (St. [Gelochelidon] anglica Mont.), háta kékes hamuszürke, hasa fehér, feje és tarkója nyáron fekete, télen fehér, lábai és csőre feketék. Hossza 37, szárnyh. 32, farkh. 12 cm. Délibb faj, mely különösen tavasszal és ősszel nálunk is megfordul és költ is. — A *közönséges H.* (St. fluviatilis Naum.), farka rövidebb a szárnyaknál 8 cm. kimetszéssel. Háta hamvasszürke, hasa fehér, homloka és fejbubja nyáron fekete, télen fehér. Vörös csőre fekete csúcsu. Lábai vörösek. Az első evezőtoll belső zászlóján széles, sötét sáv van. Folyóinkon, állóvizeinken közönséges, nádasokban költ. Áprilistól szeptemberig tartózkodik nálunk. Költözködő madár. Hossza 40, szárnyh. 27, farkh. 14 cm. Május hóban 2—3 barnássárga tojást tojik, melyeket mindkét szülő 16—17 nap alatt költ ki. *Apró H.* (St. minuta L.), háta világos kékesszürke, homloka és farka fehér. Lába és csőre narancssárga, a csőr vége fekete. Hossza 25, szárnyh. 18, farkh. 8 cm. Vizeinkben, a nádasokban, ahol költ is, május elejétől szept.-ig elég közönséges költözködő madár. H.-nak nevezik még az ugyane családba tartozó és a Sterna nemmel közeli rokonságban levő *Hydrochelidon* Boie madárnemet is, amely különbözik tőle abban, hogy a homloktollazat nem éri el az orrlyukakat, az úszóhártya a lábujjak közepéig be van metszve, a csőr csúcsa egyenes, farka azonban szintén villás. 4 faja közül hazánkban a következő 3 faj él: a *fekete* H. (H. nigra L.) szürkésfekete csőrének töve vörös, lábai vörösesbarnák, háta palaszürke, farka, feje és hasa nyáron fekete, télen csak nyakszirtje és tarkója fekete. Hossza 30, szárnyh. 22, farkh. 8 cm. Hazánkban nyáron közönséges, nádasainkban költ. A *szürkehasu H.* (H. leucopareia Natt.) hasonló nagyságú, csakhogy csőre egyszinű vörös és a *fehérszárnyú H.* (H. leucoptera Meis. et Schinz), melynek csőre vörösesfekete. Mindkettő közönséges költözködő madár. Nádasainkban költenek.

Halászkarám a. m. halászkunyhó.

Halászkeselyű (állat), l. *Halászsas.*

Halászkő, nagy hálósúly, melyet mély vízben történő halászásnál kötnek a hálóra, hogy a fenékre merüljön.

Halászkunyhó, a halászok állandó tanyázó helye a vizparton.

Halászlak, község, l. *Vágszabolcs.*

Halászlé, az alföldi halászok jellegzetes nemzeti étele, mely sokféle halból készül (ponty, csuka, harcsa, kecsege) olyformán, hogy bográcsba vetjük a felaprózott halat, melyet nyilt tűzön vöröshagymával, paprikával és paradicsommal fűszerezve főzünk. Keverni nem szabad, csak rázni, nehogy a haldarabkák szétessenek.

Halászmadár a. m. *halászka* (l. o.).

Halásznyest *(Mustela Pennantii* Erxleb., állat), l. *Menyét-félék.*

Halász-őrhajók, egyes olyan hadihajók, amelyek bizonyos tengerrészeken dolgozó tengeri halászok biztonságának védelmére vagy ellenőrzésére vannak kirendelve.

Halászsas, *halászsólyom, halászkeselyű (Pandion haliaëtus* L.), a Ragadozó madarak rendjébe, a Halászsas-félék családjába tartozó madárfaj. Szárnya a farkon valamivel túlterjed. A 3. szárnytoll a leghosszabb, a 2. és 4. majdnem egyenlő. Csüdje csupasz. Külső ujja vetélő. Háta barnásfekete, finom fehér tollszegéllyel, fejbubja, tarkója és hasa fehér. A nyak két oldalán fekete hosszanti sáv van, farkán 6 sötét harántsáv. Lábai és viaszhártyája ólomkékek. Csüdje apró és elálló pikkelybibircsekkel fedett. Hossza 57—62 cm., szárnyhossza 48—53, farkhossza 22—26 cm. Nagyobb folyók és tavak partján az erdőkben él és mintegy 10—15 m. magasságban röpköd a víz tükre felett és ha egy halat észrevesz, azonnal leereszkedik mintegy 5 m.-nyire, majd hirtelen függélyesen a vízbe veti magát s néhány másodperc mulva a hallal újból felemelkedik. $1^1/_2$ kgr.-os halat is megfog. A haltenyésztésre igen kártékony. A madarakat nem bántja. Költöző madár. Fákon fészkel.

Halászsólyom, l. *Halászsas.*

Halászszatyor, l. *Halszatyor.*

Halászszék, palló, mely egy vagy két bakon nyugszik és arra való, hogy róla a halász az ághegyhálót kellő mélységű vízbe meríthesse.

Halász-sziget, a Hiberni-szigetek egyike, sűrű erdővel fedett korallsziget.

Halász-szigetek, l. *Pong-hu.*

Halásztárs, egy halászbokorhoz tartozó legénység egymáshoz való viszonyának megjelölése.

Halasztás, l. *Elhalasztás.*

Halasztó üzlet, a tőzsdéken a határidőre kötött üzletek meghosszabbítása, vagyis a szállítási kötelezettség elhalasztása újabb határidőre. A H. szüksége akkor forog fenn, ha a kötelezettség teljesítésének időpontján az illető árú vagy értékpapir árfolyama nem felel meg a spekulans óhajának, úgy hogy vagy veszteséggel, vagy legalább nem a kivánt eredménnyel bonyolíthatja le az ügyletet, miért is a spekulálást még folytatni kivánja abban a reményben, hogy a legközelebbi lejáratnál kedvezőbb eredménnyel bonyolíthatja le az üzletet. Gyakran azért is történik halasztás, mert az üzletfeleknek nincs kellő idejök, vagy pedig a vevőnek még nincs meg a szükséges pénze, az eladó pedig még nem szerezte be a szállítandó árút vagy értékpapirt. A budapesti értéktőzsde jogszokásai szerint a H. ugyanazon kezelés alá esik, mint a határidőre szoló ügylet. A H. köthető: *a)* az adott pénzösszegért megszabott kamat kikötése mellett, mely esetben az értékpapirok folyó kamatja a halasztót illeti meg; *b)* bármely külön megtérítés nélkül (ingyen); *c)* halasztó-illeték (report) vagy halasztó-díj (deport) mellett. A *b)* és *c)* pont esetében az értékpapirok szokás szerint számítandó folyó kamatjai a halasztást nyujtót illetik meg. A halasztó-illeték az a megtérítés, melyet a halasztó fél a halasztást nyujtónak fizet; a halasztó-díjat pedig megfordítva, a halasztást nyujtó téríti meg a halasztónak.

Halászttű a. m. hálótű (l. o.).

Halászverbunkos, l. *Magyar táncok.*

Halászviadal, német népies játék. A versenyzők könnyü csónakok orrában állva,hosszú rudakkal igyekeznek egymást az egyensúlyból kihozni, hogy a vizbe bukjanak. A csónakot egy kormányos vezeti, kinek ügyessége nagyban befolyásolja a versenyszerü játék eredményét.

Halászvipera *(Ancistrodon viscivorus* Lacép.), a Csövesfogú kigyók *(Solenoglypha)* csoportjába, a Vipera-félék családjába, a Csörgőkigyó-formájúak *(Crotalinae)* alcsaládjába tartozó kigyófaj. Észak-Amerikában mocsarak, folyamok és tavak mentén honos. Halakkal és békákkal táplálkozik, de az emlősöket és madarakat sem kiméli. 1·5 m. hosszura is megnő; mérges. Fogságban könnyen tartható.

Halaványság, l. *Sápadtság.*

Halaváts *Gyula*, m. kir. főbányatanácsos és országos főgeológus, szül. a Krassó vármegyei Zsenán 1853 júl. 7. A selmeczbányai bányászati akadémián a bányamérnöki szakot végezte. 1874-ben a magyar királyi földtani intézethez került, ahol mint geológus működik. Mint hivatásos geológusnak főmunkaköre az országos földtani felvétel. Temes, Krassószörény, Hunyad és Szeben vmegyék területén eddigelé 12 darab 1 : 75,000 mértékű geológiai térképet készített. Irodalmi működését 1875. kezdette s azóta 106 kisebb-nagyobb munkája látott napvilágot. Kedvenc témája a *Nagy Magyar Alföld artézi kútjainak* tanulmányozása, amelyek leirása a m. kir. földtani intézet Évkönyvének különböző köteteiben jelent meg. Becsesek a magyar pontusi emelettel foglalkozó dolgozatai, részint a m. k. *földtani intézet Évkönyvében*, részint a *Földtani Közlönyben*. Behatóan foglalkozik a középkori templomokkal is s ilynemű közleményei az *Archaeologiai Értesítőben* jelentek meg.

Halbába, a vágó csik *(Cobitis taenia* L.) népies neve.

Halban-féle terhességi jel, a gyapjuszőröknek az egész testen való erősebb növése.

Halbárka, l. *Bárka.*

Halbe, *Max*, német drámairó, szül. Güttlandban (Ny.-Poroszország) 1865 okt. 4. 1888—94-ig mint iró Berlinben, 1894—95-ig Svájcban élt, 1895 óta Münchenben lakik, ahol az Intimes Theater für dramatische Experimente nevű szinházat alapította és az udvari szinháznak igazgatója lett. H. első drámái: Ein Emporkömmling (Norden 1889) és Freie Liebe (Berlin 1890) kevés érdeklődést keltettek. Eisgang c. drámája jobban tetszett. Nagy sikert azonban a Jugend c. szerelmi dráma aratott (1893; Budapesten előadták a Magyar Szinházban 1897-ben *Ifjuság* címmel, ford. *Szomaházy* István). Ezt követte 1894. Der Amerikafahrer c. tréfás vígjáték s 1896. a Lebenswende c. komédia. Frau Meseck c. novellájában (Berlin 1897, 2. kiad. 1900) a falusi életet rajzolta, Ein Meteor (u. o. 1900) c. regényében pedig egy művészélet történetét beszélte el. Újabb művei: Mutter Erde (1898, magyarul *Föld anyánk* címmel ford. gr. *Batthyány* Ervin és *Voinovich* Géza 1899); Die Eroberer (1898); Die Heimatlosen (1899) c. társadalmi dráma; Das Tausendjährige Reich (1900); Haus Rosenhagen (1901); Valpurgisnacht c. vigjáték (1903); nagy sikert aratott Der Strom (1903) c. drámája; Die Insel der Seligen (1906); Das wahre Gesicht (1907); Blaue Berge (1909); Der Ring des Lebens (1910) c. novellagyüjtemény; Die Tat des Dietrich Stoväns (1911); Der Ring des Gauklers (1912).

Halberstadt, Magdeburg porosz kerület székhelye s azelőtt az ugyanily nevű hercegség fővárosa, (1910) 46,481 lak., bőr-, papir-, szivar-, cukor-, cikória-, gép- és szeszgyártással, kesztyű- és gummiárúkészítéssel. A régies külsejű városnak a késő középkorból néhány érdekes épülete van, amelyeken a XV. és XVI. századbeli faarchitektura kinyúló emeleteivel és gazdag díszítéseivel igen jól megmaradt. A legkiválóbb ilynemű épületek: a városháza, az egykori püspöki palota, most vámhivatal, az ugynevezett Rathskeller 1461-ből, a Szt. Istvánról elnevezett dóm s a Liebfrauenkirche a XII. sz.-ból való reliefekkel. H. a IX. sz.-ban a róla elnevezett püspökséggel együtt alapíttatott. 1113-ban V. Henrik császár, 1179. pedig Oroszlán Henrik dulta fel, hogy igy a benne székelő püspökön boszut álljon. 1648-ban a vesztfáliai békében az ugyanily nevű püspökség világiasittatván, Brandenburghoz került és mint H.-i hercegség (1820 km²) bizonyos autonomiát élvezett. 1807. Vesztfália királysághoz tartozott, de 1813-ban visszakerült Poroszországhoz. 1809 jul. 29-én Braunschweig-Oels fekete csapatai itt a vesztfáliai ezredet teljesen megverték és elüz-

ték. V. ö. *Döring*, Bau- und Kunstdenkmäler der Kreise H. Stadt und Land (Halle 1902).

Halbertsma, *Joost Hiddes*, németalföldi író és filológus, szül. Grouwban (Frizland) 1789 október 23., megh. Deventerben 1869 február 27. Pap volt s bátyjával együtt több munkát írt. Egyedül is írt a németalföldi irodalom köréből több monográfiát. Nevezetesebbek: Hulde aan Gysbert Japiks (2 köt., 1827); Het geslacht der Van Harens (Deventer 1829) és Aanteekeningen op den Spieghel Historiael van Jacob Maerlant (u. o. 1851, 2 köt.; Hága 1854). Utolsó munkája a friz népnyelv befejezetlen szótára volt, mely 1874. jelent meg. — Öccse *H. Eeltje*, szül. Grouwban 1797 okt. 8., megh. u. o. 1858 márc. 22. Orvos volt és nagy népszerüségre tett szert a friz népéletből merített természethű és friz népnyelven irt műveivel. Megemlítjük közülük a következőket: De Lape kœr fen Gabe Skroor Deventer (1822, 3. kiad. 1834); Twigen uw ien alde Stamme (u. o. 1849); Minne Jorrits Reis (1851); De Quikborn (Leeuwarden 1857); De Jonkerboer of Krystijd in Sint Steffen yn ald Frieslân (u. o. 1858, 2. kiad. 1859). Mindkét testvér költeményeiből és elbeszéléseiből Deventerben (1871) teljes kiadás jelent meg.

Halberzwölf, német hazárd játék, melyet 52 lapos francia kártyával rendesen 3—4-en, de nyolcan is játszhatnak. Egyik játékos a bankár; ez lehet állandóan ugyanaz a játékos, de lehetnek felváltva a többiek is bankárok (repülő bank). A disznó 11, király, dáma, pub $^1/_2$, a többi lap pedig annyi pontot számít, ahány szem van rajta. A bankadó jobbra osztva egy-egy kártyát ad a játékosoknak s végül magának is oszt egyet. A játékosok, mielőtt lapjukat megnéznék, tetszés szerinti összeget tehetnek rá, de csak a bank erejéig. Megállhatnak az első lapnál is, de kérhetnek többet is. Ha a játékosok nem kérnek már több lapot, a bankadó magának oszt. Akinek legtöbbje van, nyert. Egyenlő pontszámnál a bankáré az előny.

Halbig, 1. *Andreas*, német szobrász, szül. Donnersdorfban (Bajorország) 1807., megh. 1869. Rendkívül gazdag plasztikai díszű kőoltárt készített a bécsi fogadalmi templom számára, melyet 1874. a bécsi Augustinerkirchében állítottak föl. Helyreállította a würzburgi Mária-kápolnát, tőle való volt az a Szentháromság-oszlop, mely Budapesten az Eskü-téren állott, de amelyet lebontották.

2. *H., Johann*, német szobrász, az előbbinek öccse, szül. Donnersdorfban 1814 júl. 13., megh. 1882 aug. 29. Münchenben tanult, ahol 1845. a szobrászat tanára lett a politechnikumon. Legjelesebb művei: Oroszlánok a müncheni Pinakotheka épületén; Róma és Minerva szobrai a müncheni Hofgartenben; kitünő festők szobormintái a szt.-pétervári muzeum számára; az óriási oroszlán-négyesfogat a müncheni diadalkapun; két nagy oroszlán és egy dombormű a müncheni Wittelsbach-palota számára; 18 szobor mintái a kelheimi szabadságcsarnokon; II. Miksa bajor király szobra Lindauban; Platen szobra Ansbachban; Frauenhofer szobra Münchenben; Emancipáció-csoport New-Yorkban; József nádor szobra Budapesten a József-téren (1869); nagy márványfeszület, melyet II. Lajos bajor király rendelt meg Oberammergau számára; a Fürdő nők; Párducon ülő leány stb.

Halbik *Ciprián Gáspár*, szt. Benedek-rendi apát, szül. Dákán, Veszprém vármegyében 1840 júl. 6. Középiskoláit Pápán és Győrött, felsőbb tanulmányait Pannonhalmán végezte; tanár volt Győrött, gimnáziumi igazgató Komáromban; 1879-től könyvtáros Pannonhalmán, 1885. alperjel, 1891. perjel, 1894 májustól tihanyi apát. Munkái: *Adatok Pannonhalma multjához* (1880); *Benső vonatkozások a földrajz és világtörténelem között* (Komárom 1879); *Az 1809-iki Győr-Kis-Megyer táján vivott csata* (Győr 1878); *Könyvtárak* (Budapest 1882). Szerkesztette a győri Nagy Képes Naptárt 1877. és 1878-ban, ahol József kir. herceg, Zalka János dr. győri püspök, Kruesz Krizosztom dr. pannonhalmi főapát és Litzen-Mayer Sándor festő életét és működését méltatta; írt még több egyházi beszédet, ifjusági elbeszélést és novellát. Németből átdolgozta *Grüson* Paula több ifjusági művét.

Halbódító, *halétető*, *halmaszlag*, tésztába vagy kenyérbélbe gyurt növényi méreg, mely apró, borsónagyságú darabokban vízbe dobva, ha a halak felszedik, alkalmas arra, hogy azokat megbódítsa, sőt megölje. Erősen irtó halfogási mód, amelyet a törvény szigoruan sújt.

Halbőr, cethalak tüskékkel benőtt bőre, amelyet az állat testéről lenyúznak, azután deszkákon v. rámákon kifeszítve lassan kiszárítanak és lemezekre fölvagdalnak. A H.-t fa- és fémmunkák és gipszminták lecsiszolására, mintáknak nyergesbőrbe való bepréselésére és chagrin készítésére használják. Csiszolás után tetszetős rajzot mutat, miért is díszműáruknak bevonására is használják. L. még *Bőr*.

Halbun, l. *Chalybon*.

Halcsík, a réti csík *(Misgurnus fossilis* L.) népies neve.

Halcsont, szarunemű tömeg, mely többé-kevésbbé sarlóformán meggörbült, széles felületükkel egymás mellett fekvő háromszögű, ritkábban négyszögű lemezekben a H.-os cetek *(Mystacoceti)* szájában a felső állkapocsról és a felső szájpadlásról haránt sorokban szabadon lecsüng. A lemezek belső oldala lószőrszerű, hosszú szilánkokra pamatolódik, melyek a felső állkapocsnál körkörösen kinyúlnak a szájból és szakállfélét alkotnak. A szájpadlás közepén levő leghosszabb lemezek hosszusága 3—4, sőt 5 m., vastagságuk 9—10 cm., szélességük 30—35 cm. Összsúlyuk néha 1500 kg. A lemezek vén ceteknél fekete, fiataloknál kékes szinűek. A megölt állatok szájából kiveszik a lemezeket, megtisztítják, vékonyabb lemezekre osztják, megszárítják, lehetően hosszú darabokra fűrészelik, vízben főzik, míg meg nem puhulnak, azután gyaluval v. késsel a kellő vastagságú pálcikákra hasítják, melyeket végül megcsiszolnak és kifényesítenek. A H.-ot esernyőrudak, botok, ostorok, fűzők és női kalapok készítésénél használják föl. Gőzben vagy forró homokban megpuhítva, formákba sajtolják s gombokat meg szelencéket készítenek belőle. A H.-okból álló fésűképződmény a H.-os ceteknél fontos szerepet visz a táplálék megszerzésében. Ezek a cetek különböző apró tengeri állatokkal táplálkoznak olyan-

formán, hogy roppant nagy, széles szájukat föltátva, szájüregüket megtöltik vízzel s vele különböző úszkáló állattal. Ha szájukat becsukják, a H.-ok, minthogy valamennyien függőlegesen lefelé állnak, szitát alkotnak, melyen át a víz kifolyhat, az állatok azonban fogva maradnak. A grönlandi bálna (*Balaena mysticetus* L.) H.-jának súlyát átlag 700–1000 kg.-ra becsülik. A fehér H. (os sepiae) a *Sepia* nevű tintahal belváza.

Halcsontos cetek, l. *Cetek*.

Halcyon (állat), l. *Jégmadarak*.

Halcyonidae (állat), a Rikácsolómadarak (*Coraciaeformes*) rendjének egyik családja, amelynek Afrikában, Dél-Ázsiában és Ausztráliában élő fajai rokonai az európai jégmadárnak. L. *Jégmadarak*.

Haldane (ejtsd: helldén), *Richard Burdon*, angol államférfiú és filozófus, szül. Skótországban 1856. Az alsóháznak 1885. liberális tagja, 1902. titkos tanácsos lett. 1902–904-ig a St.-Andrews egyetemen adott elő. 1905 dec. hadügyminiszter lett Campbel-Bannerman kabinetjében, s mint ilyen, teljesen átreformálta az angol hadsereget. 1911 márciusban megkapta a *viscount* címet s a felsőházba ment, hogy ott a kormányt képviselje. 1912 júniusban lordkancellárrá és felsőházi elnökké nevezték ki. Művei: Essays in philosophical criticism (London 1882); Life of Adam Smith (1882); Education and empire (1902); The pathway to reality (1903—904, 2 köt.); Army reform and other addresses (1907). Angolra fordította Schopenhauer: Die Welt als Wille und Vorstellung c. művét.

Haldat-féle készülék, a folyadékok fenéknyomásának kimutatására szolgál.

Haldeman (ejtsd: heldmen), *Samuel Stehmann*, amerikai természettudós és filológus, szül. Locust Groveban (Pennsylvania) 1812 aug. 12., megh. Chickinsben 1880 szept. 10. 1851-ben a pennsylvaniai egyetemen a természettudományok, 1869. u. o. az összehasonlító nyelvtudomány tanára lett. Számos természettudományi és nyelvtudományi műnek szerzője.

Halden, *Arnold an der*, ismertebb *Melchthal Arnold* néven, a Tell-monda szerint a Rütli-szövetségnek s közvetve a svájci szabadságnak egyik megalapítója. L. *Tell-monda*.

Haldobóka (állat), l. *Ligula*.

Haldoklás, l. *Halál* és *Agónia*.

Haldokló gallus, l. *Görög szobrászat*.

Haldoklók búcsuja, a kat. egyházban az a teljes búcsú (l. *Búcsú*), amelyet csak egyszer és pedig a halál pillanatában lehet elnyerni. Különböző címeken nyerhető: általános feloldozás, haldoklók keresztje (l. o.), valamely testvérülethez való tartozás, különös pápai engedély stb., újabban búcsúimádság elvégzése címén. Föltétele, hogy a haldokló, ha a szentségeket már föl nem veheti, Jézus szentséges nevét szóval v. legalább szivében segítségül hívja és bűneinek kiengeszteléséül megadással fogadja Isten kezéből a szenvedéseket és a halált. V. ö. *Beringer*, Die Ablässe, ihr Wesen u. ihr Gebrauch (Paderborn 1906).

Haldoklók gyertyája, megszentelt viaszgyertya, melyet katolikus szokás szerint az Úr eljövetelére való készenlét jelképéül a haldokló fölött mondott imádság (commendatio animae) alkalmával meggyujtanak, néha a haldoklónak kezébe is adnak.

Haldoklók keresztje, a kat. egyházban az a kereszt v. feszület, melyet az arra felhatalmazott pap a haldoklók búcsujával (l. o.) látott el s melyet a haláküzdelemben a kézben kell tartani v. a haldokló szobájában elhelyezni. Csak a kereszt tulajdonosa nyerheti el a búcsut. V. ö. *Beringer*, Die Ablässe etc. (Paderborn 1906).

Haldoklók könyve, az *Ars moriendi* (l. o.).

Haldoklók szentségei, helyesebben *betegek szentségei*. Elsősorban az utolsó kenet (l. o.), azután az ezt megelőző bűnbánat és oltári szentség, amelyeket a kat. egyház a nagybetegeknek szolgáltat ki. A gyászlapokon legtöbbnyire mint *halotti szentségek* szerepelnek, de ez helytelen, mert a holtak semmiféle szentséget nem vehetnek föl. A holtak szentségeinek helyes értelmezését l. *Holtak szentségei* és *Szentségek*.

Haldoktor, a nyálkás compó (*Tinca vulgaris* Cuv.) népies neve.

Hale (ejtsd: hél), 1. *Edward Everett*, amerikai író és teológus, szül. Bostonban 1822 ápr. 3., megh. Roxburgban 1909 jún. 10. Ő alapította a Christian Examiner, a Sunday-School-Gazette, 1869-ben az Old and New (mely 1875. a Scribner's Monthly c. lappal olvadt egybe), 1886. a Lend the Hand stb. c. lapokat. Nagyszámú, többnyire filantropikus irányú ifjusági irataival, történeti, költői és teológiai műveivel a sajtóban s ugyanilyen szellemű beszédeivel a templom szószékéről áldásos hatást gyakorolt korára.

2. *H.*, *George Ellery*, asztrofizikus, szül. Chicagóban 1868 jún. 29. Ő alapította a chicagói Kenwood-Observatory-t. 1897 óta az asztrofizika tanára a chicagói egyetemen és a Yerkes-csillagda igazgatója. Fontos vizsgálatokat eszközölt a Nap színképéről; ő alkotta a spektrohéliográf nevű műszert, amelynek segítségével a Nap fáklyáit és protuberanciáit először sikerült lefényképeznie. 1895 óta az Astrophysical Journal kiadója.

3. *H.*, *Horatio*, amerikai nyelvész és etnológus, szül. 1817 máj. 3. Newportban (New-hampshire, Északamerika), megh. 1896 dec. 29. Clintonban (Ontario). A Wilkes kapitány vezetése alatti ausztráliai expedicióban mint nyelvész és etnológus vett részt és United States Exploring Expedition, Ethnography and philology (Philadelphia 1846) c. műve az ausztráliai és polinéziai néprajz és linguisztika terén korszakot alkot. Később különösen a canadai indiánusok nyelvét tanulmányozta és 1886 óta az American Association for the Advancement of Science elnöke volt. Főbb munkái: Indian Migrations as evidenced by language (1883); The Origin of Languages and the Antiquity of speaking Man (1886); Was America peopled from Polynesia? (1890).

4. *H.*, *Sarah Josepha*, az előbbinek anyja, amerikai írónő, szül. 1788 okt. 24. Newportban, megh. 1879 ápr. 30. Philadelphiában. 1828—1837-ig a Ladies' Magazine, majd 1837-től fogva a Ladies' Book c. folyóiratot szerkesztette. Főbb munkái: Sketches of American Character (1830); Grosvenor (tragédia, 1838); Alice Ray (1846); The Judge, a drama of american life (1854); Love, or a Woman's Destiny (költemények, 1870).

Haleb, város, l. *Aleppo*.

Halebi, régebbi török hosszmérték = 0·709 m.

Halec (lat., *alex, halex*), a régi rómaiaknál a hal-mártások egyik erős fajtája, mely leginkább tengeri harcsából és osztrigából készült. A régi ichtiológiában H. a. m. *hering*.

Hale-féle puskagránát, épp úgy készül, mint a kézi gránát, csak a hajító zsinór helyett egy 20 cm. hosszú pálcaszárat tesznek rá. Ezt a puskacsőbe dugják és az így a torkolatra erősített gránátot közönséges tölténnyel lövik ki, amelyből előbb a lövedéket eltávolítják. A lövéstávolság a nagy súly (625 g.) és nagy elégési ürnél fogva csak 100—150 m., 80—120 m. röpülési magasság mellett. Irányzott, pontosan célzott lövésről, irányzék-készítésről még szó sem lehet, csupán gyakorlat útján szerzett ügyességről. A lövő a nagyobb távolság miatt nincs veszélyeztetve. A tüzelés szaporasága 2—3 lövés percenként. Tábori harcban alkalmazása ritka, mert vagy állva, mint a dísztűzhöz a vállra, vagy térdelve a földre tett fegyverrel kell lőni, tehát 100 lépésre az ellenféltől igen nagy célt kell mutatni. Annál nagyobb szerepe lehet a várharcban a födözékek mögé hajítva.

Hálek, *Vitězslav*, cseh író és költő, szül. 1835 ápr. 5. Dolinekben, megh. 1874 okt. 8. Prágában. Húsz éven át (az ötvenes és hatvanas években) vezetője volt a cseh irodalmi életnek, amit kiváló szervező tehetségének köszönhetett. Nem volt eredeti tehetség; a külföldi írókat szolgailag utánozta s ezért nem tudott kiválót alkotni. Sokoldalú és igen termékeny író. Legkiválóbb mint lírikus, enemű művei: Večerni pisně (Esti dalok, 1858) és V přirode (A természetben, 1872) c. dalgyüjteményei. Epikus szinezetű verses elbeszélései, pl. Alfred (1858); Děvče z Tater (A tátrai lány, 1871), gyengék, de a természeti leírások helyenként gyönyörűek. Novellái s regényei kevésbbé jelentékenyek, drámáinak meg (pl. Carevič Alexej) csakis saját korában volt hatása. Összes műveit I. Vlček adta ki Prágában 1905—1913. Češti spis. XIX. stoleti c. váll. Életrajza Schultztól a Sebranć spisy XI. k.

Halélettani és szennyviztisztító kisérleti állomás, a földmivelési tárca keretében szervezett, a halászat és a haltenyésztés ügyét úgy elméleti, mint gyakorlati irányban szolgálni hivatott szakhivatal. A halak s a halak táplálékául szolgáló parányi szervezetek életviszonyain kivül tanulmányozza a vizek szennyezéséből eredő káros hatásokat s a szennyviztisztitási módokat; mint szakértő útmutatásokat nyujt az ide vágó kérdésekben. Az állomást hatóságok, egyesületek s magánosok vehetik igénybe. Eljárása közérdekű esetekben díjmentes, különben pedig előzetesen megállapitott árszabás alá esik.

Halélő, hálóból készült zacskó, melyben a fogott halakat a vízben tartják, hogy élve maradjanak.

Halen, *Juan van, Peracampos grófja*, spanyol tábornok, szül. Cadiz közelében 1790 febr. 16., megh. 1864 nov. 8. Családja belga eredetü volt s ő mint 15 éves kadét részt vett a trafalgari tengeri csatában. Azután az 1808—12-iki szabadságharcban és az 1820-iki forradalomban szerepelt. A forradalom elnyomása után (1823.) Brüsszelbe ment s 1830 szept. a belga felkelők élére állva, kiverte a hollandiakat onnan. 1836—43-ig a spanyol pártharcokban küzdött a karlisták ellen. Ezután Angliában és Brüsszelben élt felváltva, mígnem 1854. végleg visszatért Spanyolországba s a politikai élettől visszavonultan töltötte utolsó éveit.

Halenga, Nubia egyik néptörzse a bedzsák ú. n. taka csoportjából. Nyelvük a hamita nyelvcsalád kusita ágához tartozik. Grammatikáját kiadta Almquist (Upsala 1885). Néprajzi leírásukat Hartmann A., Zeitschrift für Ethnol. 1882. foly.

Halenyv, bizonyos tengeri állatokból nyert enyvszerű anyag, melynek undorító szaga van és ez alkalmazását nagyon hátráltatja, l. *Enyv*.

Hales (ejtsd: hélsz), *Stephen*, angol növényfiziológus, szül. Kent mellett Beckesbournban 1677 szept. 17., megh. a middlesexi Teddingtonban 1761 január 4. Cambridgeben végezvén a teológiát, több helyen lelkészkedett, szabad idejében pedig matematikával és természettudományokkal foglalkozott. Számos fizikai és kémiai műve megállapította hírnevét. Vegetable statics, or an account of some statical experiments on the sap in vegetables (London 1727, 3. kiad. 1738) című munkája számos megfigyelés és kisérlet, mérés és kiszámítás megejtésével a növény táplálkozását, nedvszállását és növekedését az akkori fizikai ismeretek szerint egyöntetű eleven képpé állította össze.

Halesa *(Halaesa)*, ókori város Szicilia északi partján a Halesos folyó mellett; görög zsoldosok és herbitai kolonisták alapították Kr. e. 403.; a római uralom alatt jelentékeny kereskedelmi város volt. Rommaradványai Tusa mellett még láthatók.

Halesia *L.* (növ.), a Styraceaceae család génusza; 3 faja az Egyesült-Államokban honos. A *H. tetraptera* L. (ném. Maiglöckchenbaum a. m. gyöngyvirágfa) 5—8 m. magas cserje, levele váltakozó, széles, elliptikus, virága fehér és a tavalyi ágakon gyérvirágú csomókban áll. Termése 4 szárnyú. Európában díszcserje, de kevéssé van elterjedve, noha jól kitelel a szabadban. Igen ajánlatos.

Halesi Alexander, l. *Alexander de Hales*.

Halesowen (ejtsd: helszoen), helység Worcester angol countyban, (1910) 25.765 lak., jelentékeny vasiparral.

Haleső, l. *Csodaeső*.

Halesz, Tápiószeléhez tartozó puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. abonyi j.-ban, (1910) 1887 lak., postaügynökség; u. t. Tápiószele.

Halétető, l. *Halbódító*.

Halevi, l. *Juda ha-Levi*.

Halévy (ejtsd: alevi), 1. *Jacques Fromental Élie*, francia zeneszerző, szül. 1799 máj. 27. Párisban, megh. 1862 márc. 17. Nizzában; Párisban temették el. Neve eredetileg *Lévy* volt. 1809—19-ig a Conservatoire növendéke, Cazot, Lambert, Berton és Cherubini vezetése alatt tanult. 1819. Herminie c. kantátéjával megnyerte a római díjat. Első számottevő sikereit Clari c. dalművével (Théâtre italien 1829) és Manon Lescaut c. balettjével (Nagy Opera 1830) aratta. Világhírét La Juive (1835) c. operájának köszönheti. Ennek sikerével későbbi

művei közül csak a L'éclair c. vigdalmű mérkőzhetik. 1836-ban H.-t az Académie Française tagjai közé választotta. 1833-ban a Conservatoire fuga- és ellenpont-tani katedráján Fétis utóda lett, 1840. a zeneszerzés tanára. Harminchat operát írt. Befejezte Herold hátrahagyott dalművét, Ludovic-ot. Gide-del együtt írta a La tentation c. balletoperát; 1847. az Opéra National megnyitására. Adammal, Auberrel és Carafával együtt a Les premiers pas c. dalművet. Hagyatékában két művet találtak, az első Noé (Le déluge), a másik Vanina d'Ornano. Ezt az utóbbit veje, Bizet fejezte be. Operáin kívül írt még: kantátékat, férfikarokat, románcokat, notturnókat, zongoraszonátát négy kézre s több elméleti művet. H. a szerzője a Cherubini neve alatt megjelent Cours de contrepoint et de fuguenak. Emlékbeszédei, amelyeket mint az Académie Française titkárja mondott, Souvenirs et portraits (1861) és Derniers Souvenirs et portraits (1863) c. jelentek meg. Életrajzát öccse, Léon *H.* (1862), E. *Monnais* (1863) és A. *Pougin* (1865) írták meg.

2. *H., Joseph*, francia orientalista és Afrika-utazó, szül. Drinápolyban 1827 december 15. Beutazta (1868) Észak-Abesszíniát, hogy a falasákat (abessziniai zsidók) közelebbről megismerje; 1869—70. Jemenbe utazott, ahonnan számos szábai feliràst hozott Európába. Ez utazásában egész Nedzsránig (é. sz. 18°) jutott. Nagy munkásságot fejtett ki a semita régiségtudomány terén. Művei: Rapport sur une mission archéologique dans le Yemen (Paris 1872); Essai sur la langue Agaou, le dialecte des Falachas (u. o. 1873); Voyage au Nedjran (u. o. 1873). Mélanges d'epigraphie et d'archéologie sémitiques (u. o. 1874); Documents religieux de l'Assyrie et de la Babylonie (u. o. 1882); Mélanges de critique et d'histoire relatifs aux peuples sémitiques (u. o. 1883); Nouvelles observations sur les écritures indienne (u. o. 1895); Le Sumérisme et l'histoire Babilonienne (u. o. 1900); Les tablettes gréco-babyloniennes et le sumérisme (u. o. 1902); Essai sur les inscriptions Proto-Arabes (u. o. 1903); Études evangeliques (u. o. 1903). 1892 óta kiadója a Revue sémitique d'epigraphie et d'histoire ancienne (Paris) folyóiratnak.

3. *H., Léon*, francia író, szül. Párisban 1802 jan. 14., megh. St. Germain-en-Laye-ben 1883 szept. 3. Igen termékeny író volt, aki néhány történeti és irodalomtörténeti összefoglaláson kívül a népirodalom majd minden ágával is kisérletezett s mint műfordító is kivált. Eredeti művei közül szellemes szatirai élükkel tűnnek ki Fables (1843) és Fables nouvelles (1855) c. kötetei. Színdarabjait jobbára mások (Jaime, Cornu stb.) társaságában írta.

4. *H., Ludovic*, francia író, H. Léon fia, szül. Párisban 1834 jan. 1., megh. u. o. 1908 máj. 8. Hírnevét Offenbach operettjeihez (jobbára Henri *Meilhac* társaságában) írt szövegkönyveivel alapította meg, amelyek közül említhetők: Orphée aux enfers (1861); La belle Hélène (1865); La vie parisienne (1866); La grande-duchesse de Gérolstein (1867). Ezen, a II. császárság léha életfelfogását, fektelen élvvágyát visszatükröző színpadi termékek mellett e két író a magasabb rendű, finomabb vígjáték terén is sikerrel kisérletezett, ilyenek: La petite marquise (1874); Le mari de la débutante (1878), míg komolyabb színműveik sorából Frou-frou (1869) válik ki; finom humorról tesznek tanuságot Madame et Monsieur Cardinal (1873) és Les petit Cardinal (1880) c. összegyüjtött rajzai a párisi színészvilág életéből. Legnagyobb sikerét L'abbé Constantin (1882) c. derüs regényével aratta, mely a színpadon is életképesnek bizonyult. Említést érdemelnek még Criquette (1883) és Mariette (1893) c. regényei, Karikari (1892) című novellás kötete s az 1870—1871-ik évi háborúra való visszaemlékezései: L'invasion (1872); Notes et souvenirs (1889) és Le 4. septembre 1870 (1903). Meilhac-kal együtt írt színművei Théâtre de Meilhac et H. címen jelentek meg (Paris 1900—902, 8 köt.). Magyarul megjelent: A kékszakállu herceg, operett, ford. *Latabár* Endre (Debreczen 1869); Carmen, dalmű, ford. *Ábrányi* Kornél (Budapest 1876); A kis herceg, operett, ford. *Rákosi* Jenő (1878); Constantin abbé, vígj., ford. *Paulay* Ede (é. n.); A tisztelendő úr, regény, ford. *Zempléni* P. Gyula (1884); Elbeszélései, ford. *Szana* Tamás (1893); A hercegné, A táncmester, Házasság szerelemből, elbeszélések, ford. *Ujkéri* (1893); A Cardinal-család és más elbeszélések (1894); A trombitásló és más elbeszélések (1894); Tom és Bob (1896); A fekete golyó és egyéb elbeszélések (1896); Frou-Frou, színmű, ford. *Fái* J. Béla (1898); Konstantin abbé, elbeszélés (Pesti Napló 1882 évf.); Criquette, regény (Nemzet 1883. évf.); A longuevali lelkész, regény (Pesti Hirlap 1884. évf.). V. ö. J. *Lemaître*, Impressions de théâtre, I—III., IX. (u. o. 1888—96); H. d'*Almèras*, Avant la gloire I. (u. o. 1902).

Halex, l. *Halec*.

Halfa, *H.-fű* (növ.), l. *Alfafű*, *Árvalányhaj* és *Esparto*.

Halfaja, város *Dar-H.* núbiai tartományban a Kék-Nilus partján, Khartummal szemközt, 8000 lak.

Halfarkas (*Stercorarius* Briss.), a Sirályfélék családjába tartozó madárnem, mely nevét ragadozó természetétől kapta. Csőrének töve viaszhártyával ellátott, ez alatt a csőr közepe előtt vannak az orrlyukak. Az első evező toll a leghosszabb, a fark ékalakú, 12 tollas. A csüd a középső ujjnál hosszabb. Földünk É.-i hidegebb részeit lakják; rendesen a nyilt tengeren tanyáznak, költés idején a partokon, szigeteken tartózkodnak. Kitünően úsznak, rendesen azonban a levegőben röpködve töltik idejüket; röptük a sólymokéra emlékeztet. Halakkal, madarakkal, tojásokkal, gerinctelen állatokkal és apróbb emlősállatokkal táplálkoznak; a nagyobb fajok kis bárányokat is megtámadnak és szemüket és agyvelejüket kivájják. Kártékonyak, ezért az északi népek nagyban pusztítják. Legnagyobb termetü a hollónyi *nagy-H.* (*Stercorarius skua* Brün.), mely télen elvétve Anglia, Franciaország, Hollandia és Németország tengerpartvidékén is előfordul; hazánkban Dalmáciában Curzola szigetén észlelték. Kisebb a varjúnagyságú *szélesfarkú H.* (*Stercorarius pomatorhinus* Temm.), mely hazánkban szeptemberben és októberben a Balatonon és a Fertőn majdnem minden

évben megjelenik. Ősszel hazánkban rendesen előfordul az *ékfarkú H. (Stercorarius cevphus* Brünn.) is, mely az északi félteke sarki vidékein honos. A *nyílfarkú* v. *sarki H. (Stercorarius parasiticus* L.) az északi Sarkkör lakója, télen a mérsékelt égöv táján honos; hazánkban átvonulás alkalmával őszkor észlelték.

Half bred (ang., ejtsd: háf bred) a. m. félvér, az a ló, amely angol telivérnek valamely más közönséges lóval való kereszteződéséből származik.

Half-Breeds, l. *Bois-brulés.*

Half-crown (ang., ejtsd: háf kraun) a. m. fél korona, angol ezüstérem $2^1/_2$ shilling értékben.

Half-Dome, sziklacsúcs, l. *Yosemita Valley.*

Hal-folyó, 1. *Nagy-H. (Great-Fish-river)*, 350 km. hosszú folyó a Fokföldön, ered a Kompass-hegytől K.-re, mellékfolyói: a Kis-H., Brack, Tarka, Baviaans, Kat és Konap, Newcastlenél az Indiai-oceánba ömlik. A nedves időszakban 10—16 méter mély, meleg évszakban kiszárad. — 2. *Nagy-H.* v. *Aup*, az Oranje 660 km. hosszú mellékfolyója Dél-Afrikában, az Avas-hegységben ered, csak időközönként van vize. — 3. *Nagy-H. (Back-river)*, brit Észak-Amerika *folyója*, az Aylmer-tó közelében ered, kietlen vidéken számos kataraktával és vizeséssel folyik keresztül, az északi Jeges-tenger Elliot-öblébe torkollik.

Halfpenny (ang., ejtsd: háf penni v. hépeni), angol váltópénz, a penny (l. o.) fele.

Halgazdaság, gazdasági keretben végzett olyan üzem, amelyik a föld termőerejét halhús előállításával értékesíti. Amióta ugyanis a tudomány földerítette, hogy a halak túlnyomó része, — legalább fejlődésük első szakában — kizárólag a vízben élő parányi állati és növényi szervezetekből táplálkozik és megtanított arra is, mint lehet ezek létfeltételeit a talaj megfelelő gondozásával és művelésével előmozdítani, a halászat nem jelent többé csak halfogást, mint hajdan, hanem olyan termelést, amelyiknél ugyancsak szakértelem és tőke játsszák a főszerepet. A H. üzeme sokféle az adott helyzeti viszonyok szerint. Függ nem csak attól, milyen halat akarunk termelni, hanem attól is, minő viszonyokhoz kell alkalmazkodnunk. A halféleség tekintetében a vízminőség határoz. Hideg természetű vízben a salmonidák, felmelegedő vizekben ellenben a ponty, süllő, compó stb. sorából kell a tenyésztendő halat választani. Az üzem lehet *teljes* vagy *csonka*, aszerint, amint a halat születésétől teljes kifejlődéseig, avagy csak életének egy bizonyos szakában gondozzuk. Különbség van abban is, vajjon gazdaságunk öncél, vagy csak eszköz meglevő természetes vizek jobb kihasználására. Legintenzivebb formája az ú. n. *tógazdaság* (l. *Halászat)*, ahol a tavak egész sorozata áll rendelkezésünkre, melyben a halak kor szerint elkülönítve és úgy tartatnak, hogy télen át, amidőn táplálékigényük a minimumra csökken, ú. n. teleltetőkbe helyeztetnek azért, hogy a többi tavakat kiszárítani és ennek segítségével a jövő évi táplálóktermelésre előkésziteni lehessen. Van eset arra is, hogy az üzemet váltógazdasággá fejlesztik, amikor egy bizonyos terület több éven át mezőgazdasági művelés alatt áll és ezt követőleg mint tó használtatik előre megállapitott fordulóban. Ilyen alakban a termőtalajnak valósággal a legintenzivebb kihasználása. Hazánkban újabban örvendetesen terjed s kiváltképpen amióta a halaknak mesterséges táplálását, az ú. n. takarmányozást is alkalmazzák, igen jelentékeny haszonnal űzik. Ezidőszerint 20,000 kat. holdat meghaladó kiterjedésű tavakban folyik rendszeres H., amelyekből mintegy 3 millió K értékű hal kerül évente forgalomba.

Halg-el-Uad, Goletta (l. o.) tuniszi kikötőváros arab neve.

Halguano, halak hulladékaiból és eledelül nem értékesíthető halakból készült száraz, porszerű trágyaszer, melyet tengermelléki vidékeken régtől fogva trágyázási célokra használnak és forgalomba is juttatnak. Az e célra Norvégia, Angol-, Francia-, keleti Oroszország partvidékein, a Lofotokon, Uj-Foundlandon és Helgolandon készült, sárga, halszagu port képező H. összetétele a készítésre használt anyagok szerint nagyon változó. Nitrogéntartalma 5—12, foszforsavtartalma 6—16 és kálitartalma 1—2% között szokott váltakozni. Trágyázási célokra úgy alkalmazzák, mint a közönséges guanót, a tartalmasabb H.-ból kataszteri holdjára $1^1/_2$—3 q-t számítva. L. még *Heringguano.*

Halhágcsó a. m. hallépcső (l. o.).

Halhatatlanság. Hogy a lélek nem vész el a testtel, hogy az ember valamely formában a test halála után is megmarad, a vallások egyik legrégibb alkotó része, mely a különböző időkben és népeknél a legkülönbözőbb formákat öltötte. A fejlődés alsó fokán álló népeknél a megholtak lelkei szellemek és kisértetek alakjában vesznek bennünket körül; a hinduknál s egyiptomiaknál a lélek a test halála után más testet ölt s mint állat vagy ember ujra kezdi az életet a földön — lélekvándorlás (l. o.) —; a görögöknél a halál után az embernek mintegy árnyékképe kerül a Hades-be; a három nagy monoteista vallásban a lélek új életet él a síron túl, amelyben az itteni élet diszharmoniái megoldásukat lelik. A filozófiában először *Platon* foglalkozott a H. gondolatának filozófiai bizonyításával, azóta ez a spekulativ filozófia állandó tárgya. Azok az okadatok, melyekkel a filozófiai rendszerek és iskolák a lélek H.-át bizonyítják, a következők: A lélek természetéből merített okadat. A lélek a testtől különböző való; a lélek nem osztható részekre, mint az anyag; a lélek egyszerű, mindig magamagával azonos. Minthogy pedig a halál nem egyéb, mint a testnek alkotórészeire való bomlása: a lélek, nem állván részekből, nem is oszolhat föl részekre, tehát nem veszhet el. Ez azonban még nem biztosítaná, hogy az öntudat is fenmarad, hogy tehát az menekül meg a haláltól, amiben voltaképen egyéniségünk áll. Az egyéniség fenmaradását egyrészt az a gondolat van hivatva bizonyítani, hogy az öntudat lényeges tulajdonsága a léleknek, tehát mint ilyen, a testtől való elválás után is megmarad, másrészt a következő okadatok támogatják: Az erkölcsi okadat. Az erkölcsi törvénynek, melynek érvényessége föltétlen, nem volna értelme, ha nem járna az igazságosság eszméjével. Ez pedig megköveteli, hogy a földi élet diszharmoniái, milyenek a jutalom

nélkül maradt erény, a megtorlatlanul hagyott bűn, a túlvilági életben kiegyenlíttessenek. A harmadik, teleológiai okadat arra a gondolatra támaszkodik, hogy a végtelen tökéletesedés minden tehetségünk, minden erőnk belső céljának látszik; a földi élet megszakítja a tökéletesedés e folyamatát, mely a túlvilágban nyeri folytatását. Negyedik, a teológiai, Isten fogalmából származtatja az egyéni, személyes halhatatlanság gondolatát. Isten bölcsesége, igazságossága, jósága nem tűrheti, hogy életünk puszta töredék maradjon, melyben se cselekedeteink jutalmát, se törekvéseink teljesedését ne érjük el. A természet is nyujt analógiákat a halhatatlanságra, mert nemcsak semmi sem vész el benne, hanem minden halál csak új élet kezdete. Az erkölcsi személyiség öntudata, mellyel annak tudata jár, hogy az anyagi természet fölött állunk, mindig minden kételkedés ellenében fentartotta a személyes H. hitét. Maga ez a kételkedés azonban majdnem egykorú a filozófiai gondolkodás kisérleteivel. A H. gondolata megfért majdnem minden filozófiai iránnyal, s hasonlókép minden táborában a filozófiának találkoztak, akik e hit ellen küzdöttek. A filozófiai és vallási gondolkodás egyik legbonyolultabb problémája ez, mely csak rendszeres világnézlet keretében fontolható meg. L. még *Halál.*

Halhéj, egyértelmű a halcsonttal (l. o.).

Halhólyag-dísz.

Halhólyag *(úszóhólyag, vesica natantia)*, l. *Halak, Uszóhólyag* és *Vizahólyag.*

Halhólyag-dísz, a gótikus mértművek gyakori és kedvelt motivuma, mely egy körbe beleszerkesztett három halhólyagszerű idomból áll. L. az *ábrát.*

Halhuszár, a sujtásos keceg *(Spirilinus bipunctatus* Bloch) népies neve.

Haliaëtus *Sav.* (állat), egyike a hazai ragadozó madarak legnagyobbikának, l. *Réti sas* és *Sasfélék.*

Haliakmon, régi neve a Vistrica folyónak.

Haliartosz, ókori város Béociában, a Kopaisztó déli partján. Termékeny határú város volt, melyet már Homeros «fűben dús»-nak nevez. Sokat szenvedett a háboruktól szövetségesei miatt. Xerxes a görögökhöz való ragaszkodását, a rómaiak a Perseussal való szövetséget torolták meg tűzzel-vassal, úgy hogy a város pusztulásnak indult, templomai, szentélyei és műemlékei (Pandion athéni király és Lysander szobrai) Pausanias idejében már düledezni kezdettek. H. falai alatt veszítette el Lysandros 394. Kr. e. a csatát és életét. Jelenleg alig észrevehető romjai vannak Mazi falu mellett.

Haliburton (ejtsd: heliböртn), *Thomas Chandler*, angol humorista, szül. Windsorban (Uj-Skócia) 1796 dec., megh. Ysleworthban (Middlesex, Anglia) 1865 aug. 27. Ügyvédi gyakorlatot folytatott, majd 1842. az új-skóciai legfelsőbb törvényszék birája lett. 1856-ban Angliában telepedett le, ahol 1859. képviselővé választották. Sam Slick álnév alatt alapította meg irói hirnevét 1835. a Nova Scotian c. halifaxi napilap hasábjain.

Halicacabon (növ.), l. *Physalis.*

Halicanum, római helység és állomás a Savariából (Szombathely) Poetovióba (Pettau) vezető út mentén; most Alsólendva.

Halicore (állat), l. *Dugong.*

Halics *(Halicz, Halitsch)*, város Staniszlau osztrák kerületben, Galiciában, (1910) 4957 rutén és lengyel lak., ker kapitányság székhelye, minorita kolostorral. Várában orosz hercegek székeltek (1140—1255), Potocki András 1658. restaurálta, 1765 óta romokban hever. 1340-ben Nagy Kázmér lengyel király meghódította, halála után Nagy Lajos király magyar őrséget helyezett itt el, akitől 1386. Jagelló László lengyel király elhódította és Lengyelországba kebelezte. H. Lemberg (XIII. sz.) felépülésével hanyatlásnak indult, mert az orosz hercegek és püspökök oda áttették székhelyüket. L. még *Galicia.*

Halidon Hill (ejtsd: hellidön), domb Skóciában Berwick mellett. 1333 aug. 19. itt győzte le III. Eduard angol király a Douglas vezérelte skótokat.

Halieutika (gör.) a. m. a halászat mestersége, átvitt értelemben a rábeszélés művészete. Oppianus ily cimen tankölteményt irt, szintúgy Ovidius.

Halifax (ejtsd: hellifex), 1. *város* York angol countyban, West Ridingben, (1911) 101,556 lak., szén- és vasércbányászattal, selyem-, pamut-, de főképen gyapjuszövéssel; 1779. épült óriási posztóárúházzal, két parkkal, szép városházzal. Posztóipara már a XVI. sz.-ban virágzott. 1541—1650-ig joga volt halállal büntetni a posztótolvajokat. — 2. *H.*, Uj-Skócia fővárosa Kanadában, a H.-Harbor Ny.-i partján, vasút mellett, anglikán püspök és kat. érsek székhelye, (1911) 46,619 lak., hajógyárakkal, a Dalhousie egyetemmel, muzeummal, több nyilvános könyvtárral. A Chebucto öböl mellett, a Szt. György szigeten épült és hatalmas erődök védik, szűk csatorna vezet az 50 km² területű Bedfordi-medencébe, mely földünk egyik legbiztosabb kikötője. Kereskedelmi forgalma is jelentékeny. Őt tengeralatti kábel végállomása. 1749-ben alapították. H.-szal szemben fekszik Dartmouth.

Halifax (ejtsd: hellifex), 1. *Charles Montague*, gróf, angol államférfiu, szül. 1661 ápr. 16., megh. 1715 máj. 19. 1688-ban került az alsóházba, hol szónoki képességével csakhamar a whig-párt vezérei közé emelkedett. Különösen pénzügyi kérdésekben bizonyult kiváló szakértőnek s 1694. nagy része volt az angol bank megalapításában. 1697—99-ig a kincstár első lordja volt, majd később Anna királynő alatt is befolyásos tagja maradt a kormánynak. Sokat buzgólkodott a hannoveri ház trónrajuttatása érdekében, amiért I. György 1714. grófi rangra emelte.

2. *H., George Savile, marquis*, angol államférfiu, szül. 1633 nov. 11., megh. 1695 ápr. 5. Kezdetben az ellenzékhez tartozott, de 1679. a titkos tanácsba hivta meg őt II. Károly és grófi rangra emelte. 1680 nov. 15. az ő beszédének hatása alatt vetette el a felsőház az alsóháznak azt a határozatát, mely Jakab yorki herceget a trónöröklésből kizárta. II. Jakab trónralépésekor H. a titkos tanács elnöke volt, de mivel nem helyeselte a király önkényes terveit, 1685 okt. elbocsáttatott. 1688-ban ő volt a közvetitő Orániai Vilmos és II. Jakab közt, de a király szökése után Vilmoshoz csatlakozott. 1689—90-ig főpecsétőr volt.

Haligeneia v. *Pontogeneia* (gör., a. m. a tenger szülötte), Aphrodite istenasszonynak költői melléknevе.

Haligócz, község, l. *Helivágása.*

Haligráfia (gör.) a. m. a sóbányák ismertetése.

Halikarnasszus, ógörög város Kis-Ázsiában, Kariának DNy.-i partvidékén, a mai Budrun helyén. A perzsa háborúk idején Artemisia királynő uralma alatt állott. 450 körül azonban már Athén hegemoniája alatt találjuk. Igazi virágzását Mausolosnak, Hekatomnos fiának uralma alatt érte el, aki hatalmát nagyban kiterjesztette, székesfővárosát épületekkel földíszítette és kinek emlékére húga és felesége, Artemisia a közmondásossá vált *Mausoleumot* (l. o.) építette, melyet az ókor a világ hét csodája közé sorolt. Emlékeit Newton ásatta ki az angol kormány költségén 1856—59., a föltárt emlékeket Londonba vitte. Nagy Sándor 334. Kr. e. elfoglalta, lerontatta és újból fölépíttette, de régi fényét visszaadni többé ő sem tudta. V. ö. *Newton*, A history of discoveries at H., Cnidus and Branchidae (2 köt., London 1862) és ugyanazon szerzőtől: Travels and discoveries in the Levant (2 köt., u. o. 1865).

Halikra, a hal petéje. L. még *Kaviár.*

Halil *bej*, török államférfiu, szül. Milasban (Szmirna vilajet) 1875. Párisban gazdasági és államtudományi tanulmányokat végzett. A politikában az ifjútörök mozgalom kitörése (1908) óta szerepel, mint az «Egység és haladás» bizottságának buzgó híve, majd elnöke. 1911 febr. belügyminiszterré nevezték ki, ugyanez év októberében a tripoliszi háború kitörése után tárcájáról lemondott. 1912 máj. 16. a kamara elnökévé választották.

Halimba, kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1910) 642 magyar lak.; u. p. Padrag, u. t. Ajka.

Halimodendron *Fisch.*, *sótövisk* (növ.), a Hüvelyesek pillangós virágú génusza; egyetlen faja, a *H. argenteum* DC., ezüstös szőrű, párosan szárnyas leveleivel és világoslila virágaival kitűnő, tövises cserje, hazája a Transzkaukázia és az Altai-hegység közötti sós steppék. Szép ezüstös lombjával és júniusban nyiló virágaival bájos díszcserje. Különösen csinos a Caragana arborescens-re oltott nemes alakja. Magában is, csoportban is hatásos.

Halina, durva gyapjuból készülő szűrposztó, mely részben házilag, részben gyárilag készül s melyből a nép részére ruhák készülnek. Hazánkban Erdélyben és a felvidéken, kisebb mértékben a Dunántúl, különösen Veszprém vármegyében készül. Erdélyben csak háziipari foglalkozás, különösen Nagydisznód Szeben vmegyei községben, hol 300 család foglalkozik ezzel. A felvidéken gyárilag készül Beszterczebányán, házilag pedig különösen a Szepes vmegyei Magura vidékén és Zólyom vmegyében. Rendesen tiszta fehér színben készül, de készítenek szürke, barna, sőt zöld H.-t is. Egy másik neme a H.-nak az ú. n. «demie» posztó, mely különösen Brassó vármegye hétfalusi községeiben készül, ahol igen fontos keresetága különösen az ottani román ajkú lakosság női részének.

Haliotis *L.*, *tengeri fül* (állat), az Előlkopoltyús csigák *(Prosobranchia)* rendjébe tartozó csiganem a Haliotidae (Tengeri fülek) családból. Házuk kb. az emberi fülhöz hasonlít. Csavarulatai oly gyorsan nőnek, hogy a legutolsó alkotja a ház legnagyobb részét. A ház baloldalán a szegéllyel párvonalasan futó liksorozat van, amelyen át a csiga kidugja lábának fonalas függelékeit, s a víz is ezeken át jut el a kopoltyukhoz. Kívülről nem szép a csiga héja, gyakran ráncos vagy zöldes és vörösesbarna sávokkal tarkázott. Belső felülete azonban gyönyörű szivárványszínekben pompázó gyöngyházréteggel bélelt. De az állatot magát is mindenféle függelék díszíti; a házon túlterjedő köpenyráncon is sárga- és fehérszínű rojtok és fonalak vannak. A H. a tengerpartok közelében oly helyeken él, amelyek az apály alkalmával sem maradnak szárazon. Szeretik a sziklás partokat, a nappalt többnyire kövek alá rejtőzve töltik, s csak éjjel bújnak elő, hogy lelegeljék a tengeri moszatokat. Több mint 75 fajuk ismeretes a forró és mérsékelt égöv tengereiből. Elterjedésük É.-i határa a Szt. György-csatorna. A Földközi-tengerben közönséges a *H. tuberculata* L. faj, amely még az Adriába is felnyomul és Lussin-szigete körül is meglelhető. Az olaszok brecchio di s. Pietronak, vagyis Szt. Péter fülének nevezik. A tengeri fülek házait dísztárgyak készítésére használják fel, erre különösen a trópusi tengerekben élő fajok, mint pl. a *H. tubifera* Lam. az ausztráliai és *H. iris* Gm. az újzélandi partokról alkalmasak, mert a házuk belső felületét bevonó gyöngyházréteg igen vastag és gyönyörű szép színeket játszik.

Halipar, tömegesen fogott, főleg tengeri halaknak oly irányú feldolgozása, mely a különben könynyen romló halhús hosszabb időn át való eltartásának lehetőségét biztosítja. L. *Halkonzerválás.*

Haliphysema, l. *Prophysema.*

Haliplancton, l. *Plankton.*

Halir, *Karl*, német hegedűvirtuóz, szül. 1859 febr. 1. Hohenelbeben, megh. 1909 dec. 21. Berlinben. A prágai konzervatoriumon, később Joachimnál tanult. 1893-ban Ahna utóda lett a berlini udvari zenekar hangversenymesteri állásában és a Joachim-vonósnégyes tagja. Exnerrel, Müllerrel és Decherttel megalapította a H.-kvartettet. Felesége, *Zerbst* Therese (szül. Berlinben 1859 nov. 6), jeles hangversenyénekesnő, (szoprán).

Halirrhothios (gör.), egy régi athéni népmondában Poseidon isten fia, kit Ares megölt, minthogy ennek leányán, Alkippén erőszakot követett el. Poseidon e miatt az istenek ítélőszéke elé idéztette Arest. Evvel a mondával az athéni nép az *Areopag* nevű halomnak s a róla elnevezett vértörvényszéknek keletkezését akarta magyarázni. Ugyanis e monda szerint azt a helyet, ahol az istenek ítélkeztek, azóta hívják Ares-halomnak s azóta működik ott a félelmes athéni legfőbb törvényszék.

Halisarca, l. *Kocsonya-szivacs.*

Háliszkígyó *(Ancistrodon halys* Pall., állat), a Csövesfogú kígyók (Solenoglypha) csoportjába, a Vipera-félék családjába, a Csörgő-kígyóformájúak *(Crotalinae)* alcsaládjába tartozó kígyófaj. Közép-Ázsiában honos; Európában a Volga és Ural közti pusztákon fordul elő. Éjjeli állat; mérges. Hosszúsága nem haladja meg a 75 cm.-t.

Halit, ásványtani neve a kősónak.

Halitherium *Kaup*. Növényevő fosszilis Sirena (Tengeri Tehén), külsőleg a bálnákhoz hasonlít, amelyekkel régebben egy rendszerbe is soroltatott, újabban azonban elkülönítették. A H. *nem* előfordul eocén, oligocén és miocén rétegekben, sót *sirenák* élnek még a mai tengerekben is. (L. *Sirena*). Leggyakoribb faja a *H. Schinzi Kaup*, amelynek majdnem teljes csontvázát 1912. a márczfalvi (Sopron vm.) téglagyár felső mediterrán agyagjából ásták ki. Ez a m. kir. földtani intézet gyüjteményében látható.

Halitus (lat.) a. m. lehelet, pára.

Haliussa, l. *Spezzia*.

Halivadék, egyazon halfaj apró sága.

Halívás, a halak közösülése, amely általában a víz közvetítésével történik olyformán, hogy a nőstény petéit a vízbe ereszti, az utána úszó hím pedig a petékre fecskendi a termékenyítő folyadékot. Az ívás rendesen tavasszal történik, ritkábban nyáron s még ritkábban télen. Tartama igen különböző, sokszor hetekig is eltart. A legtöbb hal az ívás végzésére különös, alkalmas helyeket keres fel s ez okból kisebb-nagyobb vándorútat tesz meg, mely alkalommal nagyobb csoportokba verődnek össze. Sok tengeri hal az ívás idején a folyamokba húzódik fel, mint a lazac, viza. Az ángolna a folyókból a tengerekbe vándorol.

Haljárás, hely v. időbeli meghatározása azon jelenségnek, ahol, avagy amikor valamely halfaj tömegesebben megjelenik.

Halkapó *(Ceryle rudis* L., állat), a Rikácsolók (Coraciaeformes) rendjébe és a Jégmadárfélék (Alcedinidae) családjába tartozó madárfaj. Tömzsi, nagyfejű és hosszú, egyenes csőrű madár; szárnya hosszabb és hegyesebb, mint a nálunk otthonos jégmadáré; farka meglehetős hosszú és széles. Szinezete fölül feketével és fehérrel foltos, alul fehér, egy-két fekete mellsávval. Hosszúsága 26, szárnyhossza 13, farkhossza 8 cm. Afrikában, Délnyugat-Ázsiában, Indiában él, Görögországban és Dalmáciában is megfigyelték. Vízmenti póznákon üldögélve, v. a levegőben vércsemódjára szitálva les a halakra és zsákmányát ügyes bukással fogja el.

Halkereskedelem, a kereskedelem azon speciális ága, amelyik a táplálékul szolgáló halak, haltermékek és halipari készítmények közvetítését végzi. Általános tapasztalat szerint szorosan összefügg a tengeri halászat fejlesztésével, amennyiben csakis az utóbbinak virágzása mellett ölt jelentékeny mérveket. Európában Anglia, Svéd- és Norvégországok, legutóbb pedig Németország vezetnek ezen a téren, míg Francia- és Spanyolország a multhoz képest határozottan sztagnáló irányt mutatnak. Nálunk pedig, ahol a tengeri halászat csecsemőkorát éli, egészen jelentéktelen; kizárólag a halkészítmények (konzervek) behozatalára szorítkozik. Egyébként ily kereskedelem kifejlődését mindenütt nagyban akadályozza a halak árának jelentékeny ingadozása, mi a felhozatalok bizonytalanságával jár együtt, valamint a halhús gyors romlandósága. Ez utóbbi hátránnyal úgy igyekeznek megküzdeni, hogy a frissen nem értékesíthető halkészleteket feldolgozzák s valamelyes konzerv alakjában biztosítanak részére kelendőséget L. *Halkonzerválás*.
Nálunk speciális H.-ről csupán az édesvízi halak közvetítésénél lehet szó. A duna- és a tiszamenti nagyobb városokban, mint Komáromban, Budapesten, Apatinban, Ujvidéken, Szolnokon, Szegeden stb. régente nagy halpiacok voltak, amelyek nemcsak ezen városok, de távolabb eső vidékek halszükségletét kielégítve, a közélelmezés terén tényezőként szerepeltek. Forgalmuk tárgyát a kiöntésekben gazdag folyók halai: a ponty, harcsa, csuka, süllő, kecsege és egyéb tokfélék képezték, amelyeket élve, vagy még inkább ú. n. friss halként értékesítettek. Az élve való szállítás legfeljebb a vizeken folyt, hajók v. ladikok után kötött ú. n. bárkákban. Amióta a vasúthálózat kifejlődött, a halforgalom nagyot emelkedett, különösen azóta, hogy a tógazdaságok terméke évről-évre szaporodó anyagával keres elhelyezést. Ezidőszerint Budapest halkereskedelme a legnagyobb, nemcsak azért, mert ide irányul a külföldről betóduló H., hanem mert az itteni kereskedők közvetítik élőhalakban tapasztalható és főleg Németországba irányuló halexportunkat is.

Halkocsonya. Készítik tengeri és édesvízi halakból. A mieink közül legjobb a ponty vöröshagymás zsírban párolt levéből készült kocsonya. A tengervízi kocsonyás halakat pléhdobozban konzerválva hozzák kereskedésbe.

Halkonzerválás, az apróbb halak némely fajainak nagyban és abból a célból való feldolgozása, hogy a különben gyorsan romló halakat eltarthatókká és a fogyasztás számára minél hosszabb időtartamra alkalmassá tegyék. A H.-nál követett eljárások az illető halfajok szerint nagyon különbözők, általában azonban mindannyian egyezők abban, hogy fontos szerepet juttatnak egyfelől a vízelvonásnak, másfelől a levegőtől való elzárás műveleteinek. Legfontosabbak:

1. A *heringek* konzerválása. Ezeket a halakat legnagyobb mennyiségben az Északi- és a Keletitengerben fogják olyan időben, amikor azok ívás céljából seregesen vándorolnak a sekélyebb vizek felé. Éjjelenként a bárkák és csónakok orrában messze fénylő tüzeket gyujtanak s az ennek világossága felé tolongó halakat aztán hálókkal fogják. Egy részüket a megfelelően berendezett hajókon mindjárt a halászáskor dolgozzák fel az ú. n. hollandi eljárás szerint, amely abban áll, hogy a heringeket kizsigerelik, aztán sóslébe áztatják egyideig; mikor a pác leve átjárta, levegőre, majd megszáradásuk után erősen besózva hordókba rakják. Sokkal nagyobb mennyiségű hering kerül azonban a tengerről Skóciába és Norvégiába. A hering-halászok nagy része ugyanis a kizsigerelt halakat besózza s így szállítja el azokat a parti kikötőkbe, ahol aztán sózva vagy füstölve rakják tonnákba, s így kerülnek kereskedésbe. Legfinomabb minőségű a *hollandi hering*, amely név azonban csak a konzerválás módját jelenti, mert a legtöbb hering Norvégiából és Skóciából jut a kereskedelembe. A füstölt heringet *bücking*-nek nevezik. A hering jóságát az mutatja, ha a halak széles hátuak, szemeik tiszták, húsuk szép fehér.

2. A *szardiniákat* szintén íváskor fogják, csakhogy nem az északi vizeken, hanem a Föld-

közi-tengerben, ahol igen szép jövedelmet hajt azok halászása és konzerválása Olaszország, Szicilia és Spanyolország lakosainak. Ha a fejüktől megfosztott halacskákat egyszerüen besózzák, vagy a hollandi eljárás szerint kezelik, akkor *szardella* néven apró hordócskákban viszik a kereskedésbe. Ha ellenben a gyengén besózott halakat szárazföldi konzervgyárakba viszik és ott körülbelül egy fél percre forró olajba mártják, azután pedig fűszerezve olajba rakják: akkor apró bádogszelencékben *szardinia* néven szerepelnek a forgalomban. A legtöbbet Angolország szállítja.

3. A *tőkehalat* szintén igen nagy mennyiségben fogják Norvégia, Skócia, Izland és Észak-Amerika partvidékein. Ha a kizsigerelt halat egyszerüen megszárítják, akkor *stockfisch* a neve; ha ellenben besózzák, akkor *laberdan*-nak mondják s végre ha a besózott tőkehalat később megszárítják, akkor *klippfisch*-nek nevezik. A tőkehalkereskedelem emporiumai London, Havre, Amsterdam, Hamburg, Bréma és Lübeck. Mindezen és még más kevésbbé fontos halkonzervek nem egy országra nézve képeznek igen nagy fontosságú jövedelemforrást, sőt Skócia, Norvégia, Izland és Észak-Amerika egyes partvidékeire nézve évszázadok óta egyedüli foglalkozási águl szolgál a lakosság túlnyomó többsége számára. Mivel tehát nagyon is életbevágó kérdés az illető vidékek lakóira nézve a tenger-halászati jog: a vizek apró lakói hosszas torzsalkodásoknak és háboruknak váltak okozóivá.

Olajban rakják el a *tengeri pisztrángot*, a *tonhalat*, mely utóbbit nemcsak bádogszelencében, de 2—3 kilós faböd önökben is tartják. Az *angolnát* füstölve, marinirozva és besózva hozzák a kereskedésbe. A folyami halak közül a *rajnai lazac* kerül leginkább forgalomba. Szép, rózsaszínű, nem szálkás húsa kellemes ízű. Füstölik és marinirozzák. Marinirozzák, azaz fűszerekkel, hagymával és ecettel rakják el az *orosz halat* is.

Nálunk a Balaton mentén s kivételes halbőség idején a Duna középső részein foglalkoznak H-sal. Főleg kecsegét, gardát s nagy ritkán apróbb pontyokat dolgoznak fel szárított hallá. A konzerválás abban áll, hogy a kizsigerelt halat sólében áztatják, azután a napon megszárítják s 10—12 kg.-os bálokba kötve adják piacra. Silány eledel, melyet kizárólag a sokat böjtölő oláhság fogyaszt.

Halkyone, helyesebben *Alkyone*, a görög mitológiában férjével, Keyx királlyal együtt a házasélet boldogságának s a hitvesi szeretetnek mintaképe. Boldog házaséletük önteltségében az istenekhez hasonlítgatták magukat s Zeusnak és Herának szerették magukat nevezni. Ezért büntetésül az istenek a férjet sólyommá (*keyx* görögben a. m. sólyom), őt jégmadárrá (görögül *alkyon*) változtatták, vagyis oly madarakká, melyek egymástól elkülönítve élnek. Más monda szerint H.-t azért változtatták az istenek jégmadárrá, mert férje halálán túlságos gyásszal siránkozott.

Hall (ang., ejtsd: haol), eredetileg nagy terem, amilyen a középkor váraiban, megerősített palotáiban gyülések, összejövetelek, ünnepélyek számára volt fentartva. Majd később az egyes céhek által az adás-vevés könnyítésére épített nagy csarnokokat hívják e néven (l. *Guildhall*). Most e néven nyilvános és magánépületek csarnokát értjük, mely mint egy második vestibule az épület egyes szobáiba való bejutást közvetíti s tartózkodási és fesztelen fogadási helyiségül szolgál.

Hall, 1. *város* Innsbruck tiroli ker. kapitányságban, 10 km.-nyire Innsbrucktól, az Inn és vasút mellett, (1910) 7519 lak., papir-, pótkávé- és sörgyártással, állami sófőzéssel; a sós vizet 10 km.-nyi távolságból, a Salzbergből vezetik a sófőzőkhöz. Sósfürdője is van. A városban van fafaragó szakiskola, siketnémák intézete és elmebajosok intézete. Legjelentékenyebb épületei: egy érdekes régi torony, a Münze, a plébániatemplom. A templom külső falánál van egy kis emléke Speckbachernek, ki 1809. háromszor intézett rohamot az Inn hídja, a bajor-francia hadállások kulcsa ellen. H. mellett van Absam búcsújáróhely, Heiligkreuz sósfürdő és Gnadenwald üdülőhely.

2. *H. (Bad-H.)*, *falu* Steyr felsőausztriai ker. kapitányságban, a Sulzbach és vasút mellett, 376 m. magasban, 1600 lak., fürdőintézettel, jód- és brómtartalmú ásványvízforrásokkal (11°); főképen görvélyes bajok, szifilis, bőrbetegségek, izületi bántalmak és női bajok ellen használják. Évente 4000 fürdővendég látogatja. Ismerték már a IX. sz.-ban. V. ö. *Haidenthaller*, Bad H. (Linz, 1898).

3. *H. (Schwäbisch-H.)*, az ugyanily nevű járás *székhelye* Württemberg Jagst kerületében, a Kocher mindkét partján, vasút mellett, (1910) 9321 lak., pamutfonással, vasöntéssel, keményítő-, bőr- és sörgyártással, malmokkal, cserzőiparral, sósfürdővel és sófőzéssel. A sósvizet a 8 km.-nyire levő Wilhelmsglück sóbányából vezetik a városba. Gabonatőzsdéje és gazdag állatvásárai vannak. Kulturális intézményei számosak. Közelében van a soktornyú Komburg kastély és az egykori Limpurg várnak romjai. H. várában laktak az állam hűbéres sógrófjai, az első, kiről említést tesznek, gr. Wertheim; később a templáriusoké lett a vár. 1276-ban Habsburgi Rudolf birodalmi várossá emelte és pénzt is veretett itt.

Hall, 1. *Floris Adriaan van*, hollandi államférfiú, szül. Amsterdamban 1791., megh. 1866 márc. 29. Mint pénzügyminiszter 1843—1847-ig rendezte Hollandia pénzügyeit, majd két izben (1853—56 és 1860—61) miniszterelnök is volt. Kitűnt mint kiváló szónok és publicista, de a legmerevebb konzervativ nézeteket vallotta. V. ö. *Gleichmann*, H. als Minister (Amsterdam, 1904).

2. *H.*, *Karl Christian*, dán államférfiú, szül. Kopenhágában 1812 febr. 25., megh. u. o. 1888 aug. 14. Jogot tanított a kopenhágai egyetemen s 1848. tagja volt az utolsó rendi országgyűlésnek. Azután a folkethingben (képviselőház) foglalt helyet 1881-ig. Csakhamar nagytekintélyű vezére lett a túlzó, ú. n. *Eider-dán* pártnak, mely Schleswig-Holstein teljes bekebelezését sürgette. 1857—63-ig csekély megszakítással miniszterelnök volt s nagy buzgalommal és ügyességgel védte Dánia álláspontját a Német-Szövetséggel szemben, de Poroszország és Ausztria fegyveres beavatkozását még sem tudta megakadályozni. Holstein-Holsteinborg kabinetjében 1870—74-ig közoktatásügyi miniszter volt.

Hall, (ejtsd: haol), 1. *Anna Maria* (családi nevén *Fielding)* angol írónő, szül. Wexfordban, Írországban 1800., megh. 1881 jan. 30. Londonban nevelkedett és 1824. férjhez ment Samuel Carter H. íróhoz (l. *H. 10.)*. Irói hírnevét Sketches of Irish Character (1829) c. művével alapította meg. A következő ötven év folyamán igen gazdag írói tevékenységet fejtett ki, főleg a regényírás terén. The Buccaneer (1832) a Cromwell korabeli angol köztársaságot írja le; The Ouatlaw-nak (1835) háttere II. Jakabnak Orániai Vilmossal való harca. Legnépszerűbb regénye: Marian, or a young maid's fortune (1840). 1852—1860-ig a Sharpe's London Magazine, 1860. óta a St. James Magazine szerkesztője volt.

2. *H., Asaph*, csillagász, szül. Goshenben (Connecticut) 1829 okt. 15., megh. Anna Arborban 1907 nov. 22. Ács volt s 1856 óta matematikával és asztronómiával kezdett foglalkozni. 1862—91-ig a washingtoni Naval Observatoryn volt csillagász. Fontos megfigyeléseket és vizsgálatokat eszközölt a Mars, Jupiter, Saturnus, Uranus és Neptunus tömegeiről, rotációjukról és holdjaikról. 1877 aug. 11. és 17-én fedezte fel a Mars két holdját: Phobost és Deimost.

3. *H., Basil*, angol tengerész és utazó, szül. Edinburghban 1788., megh. Gosportban (Portsmouth mellett) 1844 szept. 11. Munkái: Account of a voyage of discovery to the Westcoast of Corea and the Great Loo—Choo Islands (London 1818); Extracts from a journal written on the coasts of Chili, Peru and Mexico in 1820—22 (1824, 2 köt.); Travels in North-America (1829, 3 köt.).

4. *H., Charles Francis*, amerikai sarkvidéki utazó, szül. Rochesterben (New-Hampshire) 1821., megh. a Robeson-szorosban 1871 nov. 8. 1860-ban járt először a sarkvidéken. A Frobisher-öböl környékén 20 hónapig élt az eszkimók között, megtanulva nyelvüket. 1864-ben a Hudson-öböltől É.-ra eső vidékre ment és itt 5 évet töltött, újból átkutatva a Franklin-expedició pusztulásának színhelyét. 1871-ben az Egyesült-Államok kormánya a Polaris-on a Smithsundba küldte és az é. sz. 82° 16′-ig hatolt előre. 1871 telén ott meghalt, társai 1872 nyarán a hajón hazafelé indultak. A hajó a jégbe veszett és egy D.-re úszó jégtáblán utaztak tovább, míg a Tigress gőzös rájuk nem talált. Munkái: Arctic researches and life among the Esquimaux (New York 1864, 2 köt.); Life with the Esquimaux (London 1865, 2 köt.); Narrative of the second arctic expedition (1879). V. ö. *Davis*, Narrative of the North Polar expedition in the U. S. ship Polaris, Capt. H. (2. kiad. New York 1878); *Petermanns Mitth.* 1871.

5. *H., Granville Stanley*, amerikai pszichológus, szül. Ashfieldben (Massachusetts) 1845 febr. 1. 1888-ban az általa az alapító megbízásából szervezett worcesteri Clark University elnöke lett, H. Amerikában a fiziológiai pszichológia legkiválóbb képviselője és az American Journal of Psychology kiadója. Számos fiziológiai cikkein kívül önálló munkái: Aspects of German culture (Boston 1881); Methods of teaching history (2. kiad. u. o. 1885); Hints Toward a Select and Descriptive Bibliography of Education (1886); The Contents of Children's Minds on Entering School (1894).

6. *H., James*, amerikai geológus és paleontológus, szül. 1811 szept. 12. Hinghamban (Massachusetts), megh. 1898 aug. 7. Bethlehem közelében (N. H.). H. Észak-Amerika geológusainak egyik legjelesebbike, akinek többi között Amerika paleozoos képződményeinek helyes osztályozása egyik főérdeme. Főbb munkái: Palaeontology of New-York (1847—74, 1—5 köt.); Report on the geology of Iowa (1858—60, 2 köt.), Report on the geological survey of te State of wisconsin (1862). New York állam geológiai térképét 1896. adta ki. Összes munkái a new yorki term.-tud. muzeum 36. évi jelentésében vannak felsorolva.

7. *H., Marshall*, angol orvos, szül. Basfordban (Nottinghamshireben) 1790 febr. 18., megh. Brightonban 1857 aug. 11. Sokat foglalkozott tudományos kisérletekkel, melyek által nemcsak a bel-, de a külföldön is nagy hírre tett szert. A reflexmozgásokról és a mesterséges légzésről írt műve legszebb és leghíresebb felfedezéséről szól. Művei közül említendők: On diagnosis (London 1817); De febribus inordinatis (Edinburgh 1812); On the mimoses; or a descriptive diagnostic and practical essay on the affections usually denominated dyspeptic etc. (London 1818); Memoirs of the nervous system (u. o. 1837).

8. *H., Owen* (családi nevén James *Davis)*, angol drámaíró, szül. 1848., megh. 1907. 1874—86-ig Londonban ügyvédi gyakorlatot folytatott. Ezután a Bat, majd a Phoenix c. folyóirat szerkesztője volt. Számos opera- és operett-szöveget írt: Artist's Model; The Geisha (magyarul *A gésák*, operett, ford. *Fái* J. Béla és *Makai* Emil, Arad, é. n., a magyar szinpadokon is nagy tetszést aratott); A Greek Slave; The Silver Slipper; The Girl from Kay's; All Abroad.

9. *H., Robert*, angol egyházi szónok és író, szül. Arnsbyban 1764 máj. 2., megh. Bristolban 1831 febr. 21. 1790-ben Cambridgebe ment lelkésznek, hol beszédeivel az angol egyházi szónokok között első helyre emelkedett. Összes műveit kiadta Gregory (London 6 köt, 1831—33., 11. kiad. 1853.). V. ö. *Hood*, Robert H. (London 1881).

10. *H., Samuel Carter*, angol író és lapszerkesztő, szül. Topshamban 1801., megh. Londonban 1889 márc. 16. 1824-ben házasságra lépett Anna Maria *Fielding*-gel (l. *H. 1.)*, aki élete végéig hű munkatársa maradt. 1825-ben alapította a The Amulet c. folyóiratot, 1839—1880-ig szerkesztette a még ma is virágzó Art Journal-t, amely nagy hatással volt a közízlés fejlesztésére. Részben egyedül, részben feleségével együtt sok illusztrált munkát adott ki, amelyek közül a legismertebbek: Ireland, its Scenery and Character (1841—43, 3 kötet); Gems of European Art (1846—47, 2 köt.); The Gallery of Modern Sculpture (1849—54); Selected Pictures from the Galleries and Private Collections of Great Britain (1862—68).

Hall., természetrajzi nevek után Albrecht *Haller* (l. o.), Edward *Hallowell* angol herpetológus, v. Georg *Haller*, svájci természetbúvár (szül. Bernben 1853) nevének rövidítése. Utóbbi az atkák tanulmányozásával foglalkozott.

Hallali, l. *Falkavadászat.*

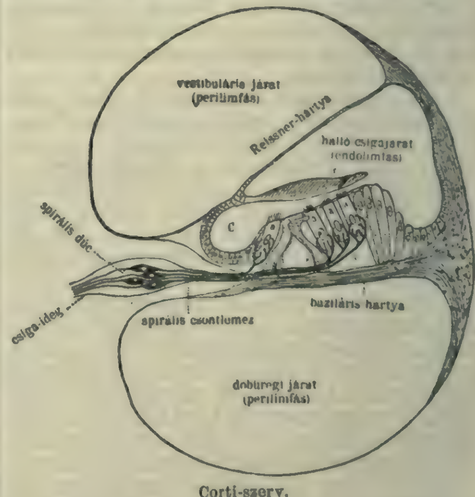
Hallam (ejtsd: hellem), *Henry*, angol történetíró, szül. Windsorban 1777 júl. 9., megh. 1859 jan. 21. Az ügyvédi pályán működött, de később egészen a történetírásnak szentelte munkásságát. Történeti műveit alapos kutatás, éles felfogás és kitűnő előadás jellemzik. Nevezetesebbek: View of the state of Europe during the middle ages (London 1818, 2 köt., új kiad. 1884) és Constitutional history of England from the accession of Henri VII. to the death of George II. (u. o. 1827, 2 köt.; legújabb kiad. 1882).

Halland, tartomány (län) Svédországban, Ny.-i Gotland, Småland, Skåne és a Kattegat közt, 4913 km² területtel, (1910) 147,231 lak. Területének legnagyobb része halmos, dombos és földjének csak 24%-a szántóföld, 8·2% legelő; nagyobb részét erdők takarják. Az emberek főfoglalkozása a mezőgazdaságon kívül állattenyésztés és halászat. Az egyedüli iparág a durva vászon- és posztószövés. Fővárosa Halmstad (l. o.).

Halla parthenopeia *Chiaje* (állat), a Soksertéjüek *(Polychaeta)* rendjébe tartozó gyűrűsféregfaj, mely a nápolyi öbölben gyakori és 1 m. hosszuságot is elér.

Hallás, érzéseink ama csoportja, melyeket a fülcsigákban elhelyezett hallóidegvégződések, valamint a tőlük kiinduló s az agyvelő halántéki kéregállományában végződő bonyolult idegkészülék működése hoz létre. Ezen készüléket rendesen a bennünket körülvevő levegőnek hullámmozgásai indítják működésnek a külső, középső és belső hallójárat közvetítésével (l. *Fül)*. A fülkagyló mint hangfelfogó tölcsér szerepel s a hanghullámokat a hallójárat felé irányítja. A fülkagyló mögé tartott tenyerünkkel, a felfogó felület nagyobbítása révén, a hallóképességet némileg fokozhatjuk, de másfelől a fülkagyló hiánya nem csökkenti feltünően a H.-t. Maga a fülkagyló anyaga is jó hangvezetőül szolgál; ha pl. a megrezdített hangvillát a fül mögötti csontnyúlványhoz (proc. mastoideus) szorítjuk s várunk, míg csengése elhangzik, akkor a fülkagylóhoz érintve a nyelet, hangja újból hallhatóvá lesz. A levegőhullámok a külső hallójáraton áthaladva, megrezgetik a dobhártyát, a hallócsontocskákat; a kengyeltalp rezgése a perilimfára tevődik át; a perilimfában úszik mintegy a hártyás csiga. Ha a csontos csiga valamely helyén keresztmetszetet készítünk (l. a *mellékelt rajzot)*, látjuk, hogy a csatornát választófalak három csőre osztják; a csigatengelytől (modiolus) a rajzon vízszintes lemez alakjában indul ki az átellenes fal felé a lamina spiralis, melynek nagyobb, a tengely felé eső része csontos, oldalt eső szakaszát pedig hártya (membrana basilaris) alkotja. A csontos lemez oldalsó szélétől indul ki a ferdén felfelé haladó Reissner-féle hártya; a csontos lemez e két hártya segítségével tehát a csigamenetet a felső scala vestibulira, az alsó scala tympanira és a középső ductus cochlearisra, a csigavezetékre osztja; ez utóbbi a mindkét végén vakon végződő *hártyás csiga.* E három csatorna közül a hártyás csiga annyiban a legjelentősebb, mert ebben van a hallóideg végződése: a Corti-féle szerv. A nervus octavusnak a csigához haladó ágai (nervus cochlearis) ugyanis a csiga tengelyében fekvő idegsejtekhez haladnak (ganglion spirale) s ezektől a csontos lemez belsejében futnak az idegszálacskák a membrana basilarison fekvő Corti-szervbe (papilla spiralis).

A Corti-szerv (felfedezte Corti őrgróf 1851.) sajátságos képződményei a csiga kanyarulatait követő sorokban feküsznek. Legfeltünőbbek közöttük a házfedél alakuan egymáshoz kapcsolt Corti-féle ívek, melyek mindegyike egy belső (kb. 6000) vaskosabb és egy külső karcsúbb (kb. 4500) sejtből áll. Az ívek összessége alatt egy alul széles, felfelé keskenyedő alagútszerű csatorna fut spiralisan. Az ívektől befelé egy, kifelé emberben 4, emlősökben három sorban vannak a jellemző alakú, alul keskenyedő, felül hallószőrökkel ellátott szőrsejtek elhelyezve. Számuk emberben összesen mintegy 20,000. A csigaideg rostjai a csontos spiralis lemez belső szélén kilépve, a szőrsejtekhez jutnak. A többi sejt a szomszédságban csak mint támaszsejt szerepel. A Corti-szervet felül a fedőhártya (membrana tectoria) takarja.

Corti-szerv.

A hallóideg ingerlése úgy jön létre, hogy a kengyeltalp ki- és befelé való lengése lengő mozgásokkal indítja a perilimfát, mely a scala vestibuli és tympani belsejét kitölti. A scala vestibuli a scala tympanival a csiga csúcsán közlekedik; e nyílás a *helicotema.* Az ovalis ablakba benyomuló kengyeltalp tehát a perilimfát maga előtt tolja, mire a kerek ablak hártyája kidomborodik. A megrezdített perilimfa azután megrázkódtatja az alaphártyát (membrana basilaris); ebben rendkívül finom, a csontos spiralis lemeztől oldalfelé haladó szálak, hallóhúrok (Hensen, majd Klug 1873., összesen kb. 20,000) futnak. Az alaphártya rezgései megrázzák a Corti-szerv ízeit és halló szőrsejtjeit, melyek ingerülete azután a velük kapcsolatos hallóidegszálak útján az agyvelő halántéki kérgébe jut s ott a H.-érzéseket hozza létre.

A hártyás ívjáratok s az utriculus és sacculus a nervus octavus másik ágával, a nervus vestibularissal függnek össze s a hallásban semmi szerepük nincs, hanem a test egyensúlymegtartó reflexgépezetének részei. (L. *Ívjáratok* címszó

alatt.) Bár, mint láttuk, a levegőrezgések továbbvezetése rendesen a dobhártya és a hallócsontocskák közvetítésével történik, a dobhártya és a csontocskák hiánya nem szünteti meg a hallóképességet. Ellenben súlyos nagyothallásra vezet a kengyeltalpnak szoros odanövése a fenestra ovalis széleihez, ami régi középfülgyuladások gyakori következménye; a csiga vagy a hallóideg pusztulása süketséget okoz.

A levegőrezgések egyébként nemcsak a most tárgyalt úton, hanem a koponyacsontok és a csontos labirintus megrezgetése utján is hathatnak a csigára; de a levegőrezgések kevéssé tudják a szilárd csonttömegeket rezgésnek indítani s így a hallójáratok eldugaszolása csaknem süketséget idéz elő. Ellenben vizalatt tartózkodás közben a víz rezgéseit vagy a koponyával érintkező hangvilla-rezgéseket a csontok jól elvezetik a Corti-szervig.

Hallási csalódások, l. *Érzékcsalódás.*

Halláskisérlet a. m. *hallókisérlet* (l. o.).

Hallatz, *Emil*, német festő, szül. Odera-Frankfurtban 1837., megh. 1888 szept. 15. Berlinben Steffecknek volt tanítványa, Párisban főleg Troyon és Bonheur Rosa hatása alatt tanult, azután Berlinben élt. Állatképei (pl. Hipochonder az istállóban, Közelgő zivatar, Hóvihar a pusztán, Aratóünnep Vesztfáliában, Parforcevadászat, stb.) annak idején nagy kedveltségnek örvendtek.

Hallberg-Broich, *Theodor Hubert*, báró, álnéven *Eremit von Gauting*, német utazó és író, szül. Broichban Jülich mellett 1768 szept. 8., megh. Hörmannsdorfban (Bajorország) 1862 ápr. 17. A Napoleon elleni háborukban részt vett, Perzsiában is járt. Utleirásai: Reise durch Skandinavien (Köln 1818); Reisespiel durch den Isarkreis (Augsburg 1825); Italien (u. o. 1830); Frankreich und Algier (München 1837); Nach dem Orient (Stuttgart 1839, 2 köt.); England (u. o. 1841).

Hallberger, *Eduard*, német könyvkiadó, szül. 1822 márc. 29. Stuttgartban, megh. 1880 aug. 29. Tutzingenben a Starnbergi tó mellett. 1848-ban könyvkiadóüzletet alapított Stuttgartban; ő adta ki a Hackländerrel 1858 alapitott Über Land u. Meer c. képes heti lapot, valamint más szépirodalmi lapokat. Főképen szépirodalmi munkák kiadásával foglalkozott. A kiadóüzlet 1881. a Deutsche Verlagsanstalt részv.-társ. tulajdonába ment át.

Hall Caine, angol író, l. *Caine.*

Halle, 1. *H. an der Saale*, város és az ugyanily nevű járás székhelye Merseburg porosz kerületben, (1910) 180.843 lak., igen jelentékeny sófőzéssel, gépgyártással, sör-, cikória-, kocsi-, kártya- és keményítőgyártással, cukorfinomítóval, kocsikenőcs-, gépolaj-, cukorneműkészitéssel. H.-nak régibb részeit az újabbaktól három oldalról ültetvények és sétahelyek választják el. A régi rész közepén lévő piacon áll a Rother Thurm egy Roland-szoborral; ugyanitt van Händelnek, a város szülöttének 3 méter magas szobra, a XVI. sz.-ban épült városháza, továbbá az 1530—54-ig épített Mária-templom négy toronnyal, a Kröllwitz-en a Bismarck-emlék, stb. Egyéb jelentékeny épületek még: a Szt. Móric-templom, állítólag a XII. sz.-ból, csinos kórussal; az egyetemi épületek, a dóm, a Franke-féle 1698-ból származó alapítványi épületek (árvaház, többrendbeli iskola, gyógyszertár, könyvnyomda és könyvkereskedés) az alapító érceszobrával; a magdeburgi érsekek egykori palotája; az 1484. épült Moritzburg romjai; az egyetemhez tartozó gazdasági intézet; a szinház stb. A tudományos intézetek és egyesületek közül a kiválóbbak: az egyetem, amelyet 1694. alapítottak és 1817. a wittenbergivel egyesítettek, anatómiai, patológiai, fiziológiai intézettel és különféle klinikákkal; az egyetemi könyvtár több mint 100,000 kötettel és mintegy 300 kézirattal; archeológiai intézet; a Franke-féle alapítványok; tartományi muzeum; művészeti és iparművészeti gyüjtemény; földrajzi, történelmi és más tudományos társulatok; siketnéma-intézet stb. Régebben külön községet alkotott, de 1899 óta H.-val egy közigazgatási területetet képez a gyönyörű fekvésű Giebichenstein, ültetvények közt fekvő várrommal, amelyben 1102. Lajos türingiai grófot, később pedig II. Ernő sváb herceget tartották fogva; továbbá Wittekind látogatott fürdő. 966. H.-t I. Ottó császár a magdeburgi érsekségnek adományozta, 981. II. Ottó városi jogokkal ruházta fel. A XIV. és XV. sz.-ban az érsekeivel több izben viselt háborut, akik fékentartása céljából 1484. a Moritzburgot építették. A mühlbergi csata után 1547 jún. 19. az érseki palotában hódolt meg a császárnak hesseni Fülöp. 1635-ben a prágai béke a szász választónak, a vesztfáli béke pedig a brandenburgi választónak juttatta. 1806 okt. 17. falai alatt a Bernadotte vezérlete alatt álló franciák a poroszok vezérét, Jenő württembergi herceget legyőzték; a győzelmet nemsokára követő tilsiti béke a vesztfáliai királysághoz csatolta; a lipcsei csata után azonban visszakerült Poroszországhoz. 1894-ben az egyetem megalapításának 200-adik évfordulóját ünnepelték. V. ö. *Reinus*, Halle in der Gegenwart, mit historischen Rückblicken (1907); *Schulze*, Heimatbilder, H. und Umgebung (1909); *Brode*, Die Friedrichs-Universität zu H. (1907).

2. *H.*, város Belgiumban, l. *Hal.*

Hallé, *Charles*, német származású angol zongoraművész, tanár és karnagy, szül. Hagenben (Westfalen) 1819 ápr. 11., megh. Manchesterben 1895 okt. 25. 1836-ban Párisba költözködött, ahol Liszt, Cherubini, Chopin, Kalkbrenner társaságukba fogadták. H. Alarddal és Franchomme-mal a Conservatoire termében kamarazeneestéket rendezett és mint zongoratanár is hirnévre tett szert. 1850-ben a Gentlemens Concerts vezetését vette át Manchesterben. 1857-ben megalapította a róla elnevezett zenekart: Charles H.'s Orchestre. 1884-ben az edinburghi egyetemen zenei doktorrá promoveálták. 1888-ban nőül vette *Normann-Neruda* Vilma hegedűművésznőt. Önéletrajzát fia adta ki: Life and letters of Ch. H. (London 1896).

Halleck, 1. *Fitz-Greene*, északamerikai költő, szül. Guilfordban (Connecticut) 1790 júl. 8., megh. u. o. 1867 nov. 19. Már ifjú korában kezdett verselni, 1818. Joseph Rodman Drake nevű barátjával együtt a New York Evening Post hasábjain The Croaker Papers c. humoros cikkeivel tünt fel. Legterjedelmesebb költői műve: Fanny (1819), a korabeli társadalmi, irodalmi és politikai viszo-

nyok szatirája. Főleg lirai tehetség volt, legnépszerübb munkája, Marco Bozzaris, 1825. jelent meg. V. ö. *Wilson*, The Life and Letters of F.-G. H. (New York 1869) és The Poetical Writings of F.-G. H. edited by Wilson (u. o. 1869).

2. *H.*, *Henry Wager*, északamerikai tábornok, szül. Westernvilleben (New York állam) 1815 jan. 16., megh. Louisvilleben 1872 jan. 9. A westpointi katonaiskolát végezte s 1839. mint hadnagy a mérnökkarba lépett. 1846-ban résztvett a mexikói háborúban és Kalifornia állam megalapításában. 1854-ben mint kapitány kilépett a hadseregből s egy higanybányának és vasutnak lett igazgatója Kaliforniában. A polgárháború kitörésekor 1861. mint tábornokot a misszuri-i hadtest élére nevezték ki. 1862-ben az unió hadseregének főparancsnoka lett. Az általa a polgárháborúban elért eredmények azonban nem feleltek meg a várakozásnak s 1864. helyére Grant tábornok lépett, H. pedig a vezérkar élére került Washingtonban. A polgárháború bevégzése után több katonai parancsnokságot viselt. Katonai művei közül kiemelendők: Elements of military art and science (New York 1846); Elements of international law and laws of war (Philadelphia 1866).

Hälleflinta, tömött, szarufényű kőzet, néha kissé porfiros szövetű, midőn a kvarc- és földpátkristályok makroszkóposak. A mikroszkóp elárulja, hogy a kőzet igen apró földpát- és kvarckristálykáknak igen benső elegye, amihez esetleg még csillám-, érc-, cirkon- és apatitkristálykák is hozzájárulnak. A H. kemény (neve svédül hegyi tűzkövet jelent), törése szilánkos, színe szürke, vörös, barnás és zöldes, gyakran rétegenként változó, úgy, hogy a kőzet a kereszttörésen réteges. Kémiai összetétele a kvarc-porfirok- és porfiritokéval ill. ezeknek tufáival azonos. A H. elterjedt kőzet főkép Svédországban, Sziléziában, Galiciában és Bukovinában.

Hälleflinta-gnájsz, a hälleflintától abban különbözik, hogy benne a csillám jobban előtérbe lép. Főkép Svédországban elterjedt kőzet, ahol régebben eurit és granulit néven is szerepelt.

Hallei föld, l. *Aluminit.*

Hallein, város Salzburg hercegségben, ker. kapitányság székhelye, a Salzach mellett, (1910) 7128 lak., cement-, tégla-, agyagárú és dohánygyártással, fafaragással, villamos művel, sósfürdővel és jelentékeny sófőzőkkel, amelyek 1902-ben 221,565 mm. sót szolgáltattak; a sósvizet a közeli Dürnbergből (l. o.) kapják, ahol római bányászeszközök vannak. 1809 okt. 3. a franciák Lefebre és a tiroliak Haspinger vezérlete alatt itt ütköztek meg egymással. H.-tól É.-ra van Oberalm, márványbányával, cement- és üveggyárral, K.-re Adnet márványbányával.

Hállel (hób.) a. m. dicséret, a zsidóknál a 113—(Vulg. 112.)—118. zsoltár, melyeket bizonyos nagy ünnepeken egészen, a *pészah* utolsó hat napján, valamint az ujhold ünnepén 115, 1—11 és 116, 1—11 kihagyásával (fél-H.) szoktak elmondani.

Halleluja, l. *Alleluja.*

Hallén, *Andreas*, svéd zeneszerző és karnagy, szül. Gotenburgban 1846 dec. 22. 1884-ben a filharmoniai társaság, 1892. az Operaház karnagya Stockholmban. 1902-ben a déli svéd filharmóniai szövetség vezetője lett Malmöben. Irt több operát (Harald, a viking, 1881; Hexfällan 1896; Walborgsmessa 1902), svéd rapszódiákat, karműveket, szimfonikus költeményeket (Sten Sture, Gustav Wasa, Halottak szigete), hegedűrománcot, svéd és német dalokat.

Hallenburg, l. *Schlitz.*

Hallépcső, folyóvizeket teljes szélességükben elzáró duzzasztóműveknél a halak szabad közlekedésének fentartására emelt építmény. Ívás idején a halak elhagyják rendes tartózkodási helyeiket s többnyire csapatokba verődve, a víz azon részeire vándorolnak, melyek szaporodásukra és ivadékaiknak fejlődésére legalkalmasabbak. Igy a lazac, a pisztráng a folyó legfelső szakaszára, a források felé igyekszik, az angolna ellenkezőleg, innen a tenger felé veszi útját szaporodási ösztönének kielégítésére. Ily hosszú úton természetesen ezerféle akadály nehezíti vándorlásukat, amelyek között leggyakoribbak a víz erejének ipari vagy egyéb célra való felhasználására emelt gátak, zsilipek, duzzasztó művek. A tapasztalás megmutatta, hogy számos folyó és patak halászatának megsemmisülését okozta oly gát, amely jelentékeny magasságánál fogva a halaknak átjutását, illetőleg szaporodását lehetetlenné tette. Ebben leli tehát magyarázatát az egyes államok törvényeiben, — nálunk a vízjogról szóló 1885. XXIII. t.-cikk 26. §-ban — kimondott azon elv, mely szerint ott, ahol a halászat érdeke megkivánja, a vízhasználatra jogosított, a tulajdonát képező vízi műépítménynél H.-t is tartozik felállítani, illetőleg fentartani. A H. a duzzasztó műnél összpontosuló vízesést külön csatorna közbeigtatásával hosszabb vonalra osztja szét és pedig oly módon, hogy kisebb duzzasztók alkalmazásával apróbb zuhatagok, illetőleg lépcsőzetesen emelkedő medencesorozat keletkezik. A zuhatagok magassága 30—40 cm. közt váltakozik, melyeken a halak magukat könnyű szerrel átvethetik, viszont a medencék meg elég mélyek arra, hogy bennük a felfelé haladó hal megpihenhessen.

Haller-*család*, *hallerkői* (von Hallerstein) *grófok*, a XV. sz. végén kerültek Magyarországra Nürnbergből, amelynek ősrégi patricius családjai közé tartoztak. Nevük valószinüleg a *Heller* (fillér, obulus) szóból származik, amely néven a XIV. sz. elején szerepelnek a család némely tagjai. A család eredetileg úgy látszik Bambergben lakott, hol mint szabad megtelepültek (Freysess) említtetnek, Nürnberg és az azt környező Frankföld a XIV. sz.-tól kezdve lett a család fészkévé. A család több tagja foglalkozott a történetirással, főkép a családjukra vonatkozó adatok felkutatásával és összeállításával. Igy H. *János* (megh. 1493.) irt egy genealogikus művet, melyben a saját maga és mások nemzetségtábláját állította össze. H. *Konrád* 1533. 68 éves korában fog egy Geschlechtbuch megirásához s azt 1536. be is fejezi. Ez az érdekes kézirat jelenleg a Jankovich-féle gyüjteményből a magyar nemzeti muzeum tulajdona. A legérdekesebb családtörténeti munka és album azonban az, melyet H. *Bertalan*, V. Károly császár tanácsosa, 1521 táján kezd szerkeszteni, fölvevén abba minden adatot, melyet család-

járól felkutathatott, képben is feltüntetvén minden egyes családtagot. A család története és a képek sorozata ebben 1198-cal kezdődik, Rüxner 1530. megjelent, légből kapott adatairól híres *Turnierbuchja* alapján. De ha a XVI. század előtti képek és adatok nem is megbizhatók, annál becsesebbek az azutániak, melyeket egykoruan nemzedékről nemzedékre irtak és festettek be a nemzetségkönyvbe. Ez az album (mely később 1650 körül a magyar ág birtokába került) fenntartotta a magyarországi H.-ek képét és családtörténeti feljegyzéseit; művelődéstörténeti szempontból igen nagybecsüek főkép azok a viseletképek (diszmagyar ruhák, női köntösök), melyekben a magyarországi H.-ek XVI—XVII. sz.-beli tagjai ábrázolva vannak. A H.-család a XVI. sz. elején vált ketté, midőn egyik ága Magyarországra telepedett át, a másik Németországban maradt s fejlődött tovább. A két ág még a XVII. sz. végén is fenntartja a rokoni összeköttetést, de a magyar ág már akkor gazdagságban és tekintélyben tulszárnyalta amazt. A német ág máig is virágzik még, bár számban, anyagi erőben megfogyatkozva.

A magyar ág 1699 ápr. 1. nyeri a báróságot. A grófságot a fejéregyházi ágból H. István, erdélyi főkormányszéki elnök fiai: *Gábor*, *János* és *László* kapják 1713 jan. 15. A *kapjoni* ágból H. Pál és György gyermekeikkel s ezek unokatestvérei nyerik a grófi rangot 1753 jún. 18.

A H.-család magyar ágának megalapítója és törzsatyja *Ruprecht*, aki Budán telepedik meg. Mikor költözött Magyarországra? mikor tette át állandó lakását Budára? pontosan meghatározni nem tudjuk. Mátyás király lovaggá üti. Ruprecht testvérbátyját, *Vilmost*, Mátyás király 1480. udvari szolgájának és hívének deklarálja s királyi kegyelmébe veszi. Idősb Ruprecht, a magyar ág alapítójának atyja, II. Ulászlótól, kinek mint cseh királynak szolgálatokat tett, 1489. szabadalmat nyer, hogy ő v. utódai 4000 frt erejéig magyarországi jószágot szerezhessenek. E szabadalomnak (idősb Ruprecht még ugyanazon évben, 1489. meghalván) úgy látszik ifjabb Ruprecht szerez érvényt s Ulászló uralkodása elején, mindenesetre a XV. sz. vége felé, állandó lakását Budára teszi át. Ruprecht 1504. halt meg, öt fiat hagyván maga után. Vele körülbelül egy időben még két H. él Magyarországon, ú. m. *Bertalan* Pesten és *Konrád* Kassán. Mindkettőnek vannak fiai, de úgy látszik ezek mindannyian magtalanul haltak el. A magyarországi H.-családot tehát egyedül Ruprecht ága fejleszti tovább. A család továbbfejlesztője s az erdélyi H.-család megalapítója: *Péter* (l. o.). V. ö. *Szádeczky* Lajos, A H. grófok nemzetségkönyve (Turul, IV. évf.); *Boncz* Ödön, A H. grófok nemzetségkönyve (u. o.); *Illéssy* János, Adalékok a H. grófok nemzetségkönyvéhez (u. o., XII. évf.).

Nevezetesebb tagjai a családnak:

1. *H. Béla* gróf, zoologus, szül. Székelykeresztúron 1858 jan. 10. Egyet. tanulmányait külföldi egyetemeken végezte. Sokáig dolgozott Bécsben és Heidelbergben s egy ideig erdélyi birtokán élt, majd Göttingenbe ment s itt az egyetemen 1893. magántanárrá habilitálták. 1899-ben a heidelbergi egyetemen az állattan rendkívüli tanára lett. Főleg a Lágytestüek szövettanával és a gerinctelen és gerinces állatok idegrendszerének tanulmányozásával foglalkozott s erre vonatkozólag különböző német szakfolyóiratokban több értékes dolgozata jelent meg. Önálló műve: Lehrbuch d. vergleichenden Anatomie (Jena 1904). Egyéb nagyobb művei: Die Organisation d. Chitonen d. Adria (Arb. a. d. Zool. Inst. Wien, 4. köt., 1882); Untersuch. ü. marine Rhipidoglossen (Morph. Jahrb., 9. és 11. köt., 1883—1885); Beitr. z. Kenntn, d. Textur d. Zentralnervensystems höherer Würmer (Arb. a. d. Zool. Inst. Wien, 8. köt., 1889); Vom Bau d. Wirbeltiergehirns (Morph. Jahrb., 26. és 28. köt., 1898—1900); Über d. allg. Bauplan d. Tracheatensyncerebrums (Arch. f. micr. Anat., 65. köt., 1904); Phylet. Entwickl. d. Grosshirnrinde (u. o., 71. köt., 1907); Weitere Beiträge z. Lehre v. d. Kontinuität d. Nervensystems (u. o., 76. köt., 1910); Die Mantelgebiete d. Grosshirns v. d. Nagern aufsteigend b. z. Menschen (u. o., 76. köt., 1910); Ü. d. Atmungsorg. d. Arachnoiden (u. o., 79. köt., 1912); Ü. d. Zentralnervensystem d. Skorpions u. d. Spinnen (u. o., 79. köt., 1912).

2. *H. Ferenc*, tábornok, horvát bán, szül. Szent-Pálon (Maros-Torda vm.) 1796 márc. 24., megh. Bécsben 1875 márc. 5. Atyja IV. Gábor, anyja Grassalkovich Mária. Jogi tanulmányai után a hadseregbe lépett s a lipcsei csatában tiszti rangot nyert. Ezután József nádor hadsegéde lett; majd a magyar testőrségbe helyezték át. 1841-ben horvát- és tótországi bánná nevezték ki s az volt 1846-ig. Ő volt az első horvát bán, aki az országgyűlésen (1843) magyarul beszélt. Az 1848—49-iki olasz hadjáratban altábornagygyá lépett elő. 1856-ban Albrecht főherceg hadsegéde volt. 1859-ben lovassági tábornok lett; 1860. nyugalomba lépett; 1861. az osztrák urakházának örökös tagjává neveztetett ki. 1867-ben a magyar testőrség újból való felállítása alkalmával annak kapitánya lett.

3. *H. Gábor* (I.), I. Péter, a szászok grófjának fia, a fejéregyházi, az, kitől a család máig leszármazott. Szül. 1550 máj. 10., megh. 1608 jul. 12. Átélte a Báthoryak uralkodását, s maga is résztvett, mint ifju, Báthory István diadalaiban s mint férfi ama zivataros idők mozgalmaiban, amelyek Erdélynek a XVI. sz. végén és a XVII. sz. elején osztályrészül jutottak. Első neje által rokonságba került az erdélyi fejedelmi családokkal, amennyiben először Bocskay Ilonát, Báthory Kristóf nejének (tehát Zsigmond fejedelem anyjának) s Bocskay Istvánnak nővérét vette el. Mint a fejedelmek sógora, előkelő szerepet játszott a közügyekben. Buzgó hive volt a szabadságért fegyvert fogott Bocskaynak, akitől 1606. a kapjoni uradalmat nyerte. Rákóczi Zsigmond fejedelemsége alatt tanácsur, Fogaras vára főkapitánya és Küküllő vármegye főispánja volt. Második neje Bornemisza Boldizsár leánya, Kata. Nyolc gyermeke közül a családot az első nejétől származott *István* és *György* fejlesztik tovább. A fejéregyházi (Nagyküküllő vm.) ref. templomban díszes márványszarkofág állt még nemrég sírja felett, mely onnan az Erdélyi Muzeumegylet régiségtárába került.

4. *H. Gábor* (II.), I. István fia, a XVII. sz.-i erdélyi vértanuk egyike, szül. 1614 szept. 26., vér-

padon halt meg 1662-ben. 15 éves korában (1629) Brandenburgi Katalin udvarába került s a fejedelemasszony apródja lett. 1630-ban ref. vallásra tért; egy évig az Odera melletti Frankfurtban és Franekerben, 1631 őszétől pedig a leideni egyetemen tanult s külföldön járt egész 1635-ig. Külföldről visszatérve, a közügyek szolgálatába lépett. 1635-től a fejedelem udvarában szolgált. 1644-ben résztvett Rákóczi György felső-magyarországi táborozásában s különösen Patak erősítése körül működött. II. Rákóczi György H.-t a nevezetes végvár, Borosjenő főkapitányává s Zaránd vmegye főispánjává nevezte ki. A török a szászfenesi csatatéren (1660 máj. 22.) legyőzvén Rákóczit, Barcsay a török által kirótt hadisarc elengedése végett H.-t küldte Ali pasa táborába, mely Nándorfejérvárról Temesvár felé indult. Ali pasa fogságra vetette H.-t, lábaira 63 fontos vasat veretvén. Magával hurcolta Várad alá. Csak Nagyvárad elfoglalása után (1660 aug. 27.) bocsátotta szabadon. Barcsay 1660 végén leköszönt és a rendek Kemény Jánost választották fejedelemmé, ez H.-t folytonosan maga mellett tartotta, részint mert tartott tőle, részint, hogy általa népszerüségét növelje. Nemsokára Kemény ellenében Ali pasa a nyárádtői táborban Apaffyt tette fejedelemmé, aki hasonlóképen nagy súlyt helyezett H. megnyerésére. 1662-ben a kolozsvári országgyülésről őt küldték az ország rendei Ali pasához Temesvárra a fölemelt török adó leszállíttatása végett. Apaffy, ki H.-ban versenytársat látott, midőn a nagyvezér felszólítására a meghódított Érsek-Ujvár alá ment, kieszközölte a nagyvezérnél, hogy félelmetes vetélytársa eltétessék láb alól. Lefejezték. Utóda nem maradt.

5. *H. Gábor* (III.), szül. 1685., megh. 1723., II. István legidősebb fia. Anyja a szatmári békét kötő Károlyi Sándor leánya, Klára volt. H. férfikora delén meghalván, 4 fiát nagyapjuk, Károlyi Sándor neveltette. Maga ügyelt fel iskoláztatásukra, maga választotta meg a nevelőket, az iskolákat (Magyarországon Pozsonyban, Váczon, Pesten nevelődtek) s nagyon gondos neveltetésben részesítette unokáit. Mind a négyből derék férfi és jó hazafi vált: István (megh. 1756.) Csongrád vármegye főispánja lett; László (Telemach jeles fordítója) Mármaros főispánja; Gábor tábornok, erdélyi főkormányzó és Sándor a katonai pályán ért el magas rangot.

6. *H. Gábor* (IV.), III. Gábor fia, Grassalkovich Annát birta nőül; tábornok, gubernátor és királyi étekfogó volt (megh. 1784.). Az ő unokája volt H. Ferenc (l. *H. 2.).*

7. *H. György*, I. Péter szász gróf unokája, I. Gábor fia, ki a kapjoni uradalmat nyerte, amiért a tőle származó ágat *kapjoninak* szokták nevezni. Szatmár várának főkapitánya, III. Ferdinánd király tanácsosa és a Tisza melletti részek főkapitánya volt. Férfikora javában, élete 39-ik évében halt el, 1633 ápr. 20. A leleszi templomba temették. Egyetlen fia Sámuel.

8. *H. István* (I.), I. Péter szász gróf unokája, I. Gábor fia, a fejéregyházi ág továbbfejlesztője. A XVII. sz. első felében szerepelt. A családkönyv szerint négy erdélyi fejedelemnek volt tanácsosa (nyilván Rákóczi Zsigmond, Báthory Gábor, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmeket érti). De már Bocskaytól is nyer uradalmat, Kővárt hagyván neki végrendeletileg. Később Küküllő vármegyének főispánja, majd az ország főkapitánya volt. Az 1638-iki nevezetes dési gyülésen, amely a viszálykodó unitáriusok s a pörbe idézett zsidózók fölött itélt s a szombatos vallást eltiltotta, H. elnökölt. Meghalt 1657. Ő építtette a fejéregyházi és zoltáni kastélyt. Három fiut hagyott hátra: II. Gábort, Pált és Jánost, akik Erdély történelmében nevezetes szerepet játszottak.

9. *H. István* (II.), I. János idősebb fia, nemcsak fentartotta, de növelte a család fényét. Mikor Erdély az osztrák ház alá került, a bécsi udvar egyik legmeghittebb embere H., aki 1692. tanácsossá s a gubernium tagjává lett. 1699 ápr. 1. *báróságot* nyert; ő szerezte meg a *grófságot* is, melyről azonban a diploma csak halála után, 1713 jul. 8. kelt és 1717. hirdettetett ki a szebeni országgyülésen. 1708. meghalván Bánffy György, a gubernátor, H. volt az egyedüli magyar, két szász mellett, a guberniumban. Ő lett tehát a kormánytanács elnöke. Nagy része volt a kat. státus szervezésében. Mig a gubernium élén állott, mondhatni, hogy ő intézte Erdély sorsát. Meghalt 1710 máj. 2. Szent-Pálon temették el.

10. *H. János* (I.), I. István fia, a család legkimagaslóbb alakjainak egyike. Nevét nemcsak a politikai, de az irodalomtörténet is megörökíti. Kemény Jánosnak bizalmas híve volt s részt vett utolsó, szerencsétlen táborozásában. 1664-ben fejedelmi tanácsossá lett. A tordamegyei főispánságot viselte. Járt a portán is követségben. Apaffy uralkodása idején ő is az elégedetlenek közé tartozott. 1677-ben a fogarasi országgyülésen a fogságra vetett Béldi és Bethlen Miklós kiszabadítása érdekében működött. 1678-ban a Béldiféle összeesküvésbe elegyedett. Teleki Mihály vaskezével csirájában elfojtván a mozgalmat, az összeesküvés részeseí, köztük H. is, fogságba vettettek a fogarasi várban. A hosszú rabság idejét irodalmi tanulmányokkal, idegen nyelvű könyvek magyarra fordításával töltötte. Melegen érdeklődött a nemzet nyelve és irodalma iránt s annak szolgálatában keresett és talált vigasztalást. *A békességes türésnek paizsa* cimű magyarra fordított műve előszavában buzdítólag szólal fel a magyar nyelv művelése érdekében. Főmunkája, melyet rabsága magányában írt, a *Hármas Istória*, melyben Nagy Sándor történetéről, a trójai veszedelemről s — ami a legbecsesebb — példázó elbeszéléseket írván erkölcsi és vallásos tanulságokkal, nagy népszerüségre tett szert. Egyszerüen, világosan, könnyedén, zamatos magyarsággal van írva; úgy hogy korában a legjobb prózaírók közé emelkedett általa. Ez magyarázza meg nagy elterjedését és rendkívüli hatását; valóságos népkönyvvé vált, úgy hogy az első kolozsvári kiadástól (1695) napjainkig nyolc kiadást ért. H. 1682. kiszabadult a fogságból és csak hamar visszanyerte befolyását a közügyekre. Midőn Teleki Mihály észreveszi a török uralom hanyatlását s Budavára visszavétele előtt egy évvel megindítja az alkudozást Béccsel, az 1685-iki gyulafehérvári országgyülésről díszes követség élén H.-t küldik föl Bécsbe a kiegyezés létesítésére. 1686 jún. 28. jött

létre a bécsi haditanáccsal az az egyezség, melyet bécsi v. Haller-féle szerződés (Hallerianus tractatus) néven ismerünk a történelemben, amely alapja volt a későbbi Leopold-féle diplomának. 1691-ben erdélyi kincstartóvá választották. Megh. 1697 febr. 28.

11. *H. János* (II.), a báróságot nyerő II. István fia, megh. 1756. Atyja nyomdokain haladt s felvitte egész a gubernátorságig. Előbb Csík, Gyergyó és Kászonszék főkirálybirája (1729). Gubernátorrá 1734. választották s 22 évig viselte e méltóságot. Fiutóda nem volt.

12. *H. József*, I. János fia, könnyelmű ifju volt, és ezzel atyját bécsi követsége alkalmával nagy kellemetlenségbe keverte, magát fogságba juttatta s utoljára is könnyelműségének lett áldozata: Thököly Imre lövette agyon Havasalföldén, a mai Oláhország területén bujdosásuk idején (1690).

13. *H. László* (I.), II. István fia, örökölte atyja erős katolicizmusát. Neje gr. Bethlen Kata, ki önéletrajzát hagyta ránk, épp annyira rajongott a ref. vallásért. Örökölte a családban mutatkozó naplóirási hajlamot, fenmaradt naplója az 1717-iki szebeni országgyülésről. 1719-ben, 22 éves korában, a pestisnek lett áldozata. Fejéregyházán temettetett el 1720. Fia, *Pál* (megh. 1794.), a kapjoni ágból származó H. Ferenc leányát, Zsuzsánnát vevén el feleségül, tőlük származik a családnak most is élő fejéregyházi ága.

14. *H. László* (II.), III. Gábor fia, szül. 1717., megh. 1751. Mármaros főispánja volt, az irodalomtörténet lapjain Telemach jeles fordítása által örökítette meg nevét. (Kéziratban hagyta hátra, megjelent először Kassán 1755., másodszor 1758., harmadszor 1770. s még negyedszer is 20 év alatt. Erd. Muz. 1817. 177. l.) Munkája a franciás iskolának első hirnöke a magyar irodalomban. A magyar nyelvért éppen úgy buzgólkodott, mint dédapja, János, a Hármas istória irója, akinek példáján lelkesült. Ovidius Metamorphosisának nagy részét is lefordította, de ez elveszett. Halála előtt kevéssel a hét-személyes tábla ülnökévé neveztetett ki, de ezt a hivatalt már el nem foglalhatta.

15. *H. Lujza* grófnő, megh. 1909 nov. 28. A szabadságharc és Petőfi kultuszának egyik lelkes női apostola volt. Atyja, gróf H. Ferenc, 1849. Segesvár térparancsnoka volt s részt vett a segesvári csatában. Az abszolutizmus idején Kufsteinba vitték fogságra s leánya megosztotta vele fogságát. Amikor kiszabadultak, Fehéregyházán, a gr. H. család ősi birtokán hozzákezdtek a szabadságharcra vonatkozó történeti adatok gyűjtéséhez, amit a család egy másik tagja, gr. H. József is végzett. Kivált a Petőfi eltünésére vonatkozó adatokat gyüjtötték. Gr. H. Ferenc és leánya szervezték a segesvári honvédegyesületet s gyüjtést indítottak Petőfi segesvári szobrára és a fehéregyházi csata emlékoszlopára. H. grófnő a Fehéregyházán elesett honvédek sirhalma környékét parkoztatta s *Petőfi-házat* építtetett. E házban elhelyezte azokat az emlékeket, melyeket a csatára vonatkozólag össze lehetett gyüjteni. Hazafias áldozatkészsége anyagilag megrendítette, amig végül a földmivelésügyi kormány megvásárolta telepítő célokra a fehéregyházi birtokot s kastélyt.

16. *H. Pál*, I. István fia, 1662. Kemény János oldala mellett harcolt s résztvett a nagyszőllősi ütközetben Kucsuk pasa ellen. Apaffy korában tekintélyes szerepet játszott s Küküllő vármegye főispánja volt. Fiai korán elhaltak.

17. *H. Péter* (I.), nagyszebeni polgármester, kir. tanácsos, szebeni királybiró (szász gróf), I. Ruprecht fia, szül. 1500. Budán, megh. 1570 dec. 12. Nagyszebenben. Résztvett a mohácsi csatában (1526). Nyilvános szereplése és emelkedése a Habsburgház magyarországi uralmával kezdődött. Ferdinánd király leghívebb emberei közé tartozott, aki őt uralkodása folyamán királyi kegyeinek sokféle jelével halmozta el. A mohácsi vész után Erdélybe megy, mint Ferdinánd király hadi biztosa s Nagyszebenben telepedik meg. Ez időben a Fuggerek birják az erdélyi arany- és sóbányákat s azok kezelését H.-re és List Kristófra bízzák. Emellett H. kereskedést folytat Havasalföld és Moldva felé. Állandóan Szebenben lakik, ahol polgárjogot szerez s nőül veszi a brassai főbiró, Schirmer János leányát, Margitot, kivel a szebeni főpiaci házat nyeri. Városi szolgálatba lép s 1529. már városi tanácsos. 1543. polgármesterré választják s mint ilyen, bizalmas jelentéseket küldöz Ferdinándnak az erdélyi viszonyokról. Ez első polgármestersége idején, amely 1546 végéig tartott, rendeztette az eddig elhanyagolt gazdag szász nemzeti levéltárt s indexet készíttetett róla. 1547., midőn a tárgyalások Izabella és Ferdinánd között megújultak, az özvegy királyné és Martinuzzi követei mellett a szász nemzet H.-t küldötte Bécsbe. Másodizben 1550—1553. években viselte a polgármesteri hivatalt. Ez időre esik Izabella kivonulása Erdélyből. H. nem késik most sem (1551 ápr. 11.) jelentéstétel végett Bécsbe küldeni egyik bizalmas emberét, List Kristóf szebeni tanácsost. Ferdinánd Erdély átvételére kiküldött hadvezérének, Castaldonak különösen figyelmébe ajánlja H.-t, s meghagyja, hogy tanácsával éljen az erdélyi ügyekben. Castaldo ki is kéri H. tanácsát és támogatását. Ferdinánd király érdemei és szolgálatai elismeréseül 1551 okt. 22. királyi tanácsossá nevezi ki. Erre az időre esik Nagyszebennek erődített várossá való átalakítása. 1551—1552. folyt a nagymérvű építkezés, melynek emlékét máig is őrzi az ú. n. «Haller-bástya». Martinuzzi megöletése után reászáll az ország kincstárnoksága. Ferdinánd 1552 dec. 20. szebeni királybiróvá nevezi ki. Mindezeket gazdag donáció koronázta meg. H. élete és működése Szebenben összeesik a reformáció terjedésével az erdélyi szászok között. Ő maga is az evangelikus hitet fogadta el s a szebeni evang. nagy templomban van eltemetve.

18. *H. Péter* (II.), I. Péter unokája, I. Rákóczi Györgynek bizalmas híve, asztalának gyakorta vendége volt. Rákóczi 1636 júl. havában Bethlen István támadása alkalmával ötödmagával követségben a portára küldi (Tholdalagi Mihály a főkövet). H.-t 1637 márc. 4. bocsátja vissza a szultán másodmagával. Számos portai jelentés alatt olvasható a neve ebből az időből. Meghalt 1649 aug.

19. *H. Péter* (III.), II. Péternek egyetlen fia (Tarnóczy Sárától), szül. 1641., utolsó sarja a

család ez ágának. Vele a H.-család szebeni ága, egy évszázadon keresztül virágozván, kihalt. Vagyonuk legnagyobb része a magyar vármegyékbe kiszakadt ágra, a Fejéregyházán lakó Pálra és Jánosra szállott.

20. *H. Sámuel,* György fia, I. Péter szász gróf unokája, aki Diósgyőrnek volt főkapitánya s szomorú véget ért. Az egri törökök egyik portyázó csapata reábukkant kisded csapatjára s őt hatodmagával lekaszabolták, 30 éves korában, 1643. Két fiától (Sámueltől és Györgytől) származik le s folytatódik a H.-család emez ága, amelynek tagjai kevésbbé jelentékeny szerepet játszottak a történelemben. Grófságot is később nyert mint a másik ág: 1753 jún. 18.; 1699-től a bárósságot viselte. Ebből az u. n. kapjoni ágból származik a XVIII. sz. közepén élt *Sámuel* táborszernagy, aki magyar gyalogezredet szervezett, melyet róla H.-ezrednek neveztek (most a 31. számú gyalogezred).

Haller, 1. *István,* szül. Mezőpetriben 1880 nov. 18. Teológiát, bölcsészetet, majd a budapesti egyetemen jogot hallgatott. 1904–1909-ig az Új Lap c. napilap szerkesztője volt. 1908-ban a Katolikus Népszövetség főtitkára lett. 1910-ben néppárti programmal országgyűlési képviselővé választották. Számos politikai röpiratot írt.

2. *H. Károly (hilibi),* jogtudós, szül. Nagyszebenben 1836 okt. 14., megh. Budapesten 1911 febr. 7-én. Szolgálatát a kincstári ügyészségnél kezdte, majd 1863. a kolozsvári jogakadémia felállítása alkalmával tanár lett. A jogakadémiának egyetemmé szervezésekor (1873) az ausztriai magánjog rendes tanárává nevezték ki. 1884-ben Kolozsvár város polgármesterévé választották, de 1886. visszatért az egyetemre. 1904-ben a király főrendiházi taggá nevezte ki. Kolozsvár számos közintézményét ő alapította, egyik kezdeményezője, első elnöke, később tiszteletbeli elnöke volt az Emké-nek is. Művei: *Az általános polgári törvénykönyv* (Kolozsvár 1865); *Adalék a jogforrások elméletéhez* (Budapest 1876); *Gazdasági jogisme* (u. o. 1878, 3. kiad. 1893); *A gazdasági értékekről* (Kolozsvár 1880); *Észrevételek a magyar polgári törvénykönyv tervezetének általános részére, az öröklési jogi részre s a dologi jogi részre* (Budapest 1882–84); *Az osztrák általános polgári törvénykönyv* (u. o. 1884, 2. kiad. 1897).

Haller, 1. *Albrecht von,* német orvos, fiziológus, botanikus és költő, szül. Bernben 1708 okt. 16., megh. u. o. 1777 dec. 12. Tanulmányait Tübingenben és Leidenben végezte. Doktorrá való avatása után Londonba ment és ott Douglas anatomussal közelebbi érintkezésbe lépett; később Párisban Winslow boncolástani előadásait hallgatta. Azután Baselben felsőbb matematikával foglalkozott. 1729-től Bernben gyakorló orvos volt. Itt szabad óráiban a költészetet is művelte és nagy hírre tett szert, különösen Die Alpen c. tankölteményével (1729; új kiad. Bern 1902). 1736-ban Göttingenbe hívták, ahol mint az egyetem boncolástani, növénytani és sebészeti tanára működött. Itt alapította az egyetemi füvészkertet, továbbá az anatómiai szinházat (l. o.) és itt szerkesztette a Göttingische Gelehrte Anzeigen-t. 1753-ban visszatért Bernbe, ahol azután politikával foglalkozott. H. a tudomány minden ágát művelte. Irt enciklopédiai, növénytani, szépirodalmi, irodalomtörténeti, boncolástani és élettani műveket; legnevezetesebbek: Praelectiones Boerhaavii ad proprias institutiones (Göttingen 1739–1744); Boerhaavii methodus studii medici (Amsterdam 1751); Bibliotheca botanica, chirurgica, anatomica és Medicinae practicae. Icones anatomicae (Göttingen 1743–55); Enumeratio methodica stirpium Helvetiae indigenarum (u. o. 1742). Legnagyobb érdemeket szerzett az élettan terén, korszakalkotó felfedezéseit a Primae lineae physiologiae és az Elementa physiologiae cimű művében írta le. Költeményeit komoly páthosz és a gondolatok sokasága jellemzi. Csak a számos tájszólás és a terjengős leírások vannak hátrányára. Irt három politikai regényt is a különböző államformákról. Életrajzát legelőször *Zimmermann* írta meg: Das Leben des Herrn von H. (Zürich 1775). Naplóját *Heinzmann* (Bern 1787), 1723–1727-ről pedig *Hirzel* (Leipzig 1883) adta ki. *Lissauer,* A. v. H. (Berlin 1874); *Blösch, Hirzel* és mások: Albrecht v. H., Denkschrift (Bern 1877); *Frey,* A. v. H. und seine Bedeutung für die deutsche Litteratur (Leipzig 1879); *Bodemann,* Von u. über A. v. H. (Hannovera 1885); *Greyerz,* A. H. als Dichter (Dresden 1902); *Jenny,* H. als Philosoph (Basel 1902). Születésének 200-ik évfordulóján 1908 okt. 16-án leplezték le szobrát Bernben, ahol 41 akadémia, egyetem és küldöttség képviseltette magát.

2. *H., Bertold,* svájci reformátor, szül. Aldingenben Rottweil közelében 1492., megh. Bernben 1536 febr. 25. Kölnben a teologiát elvégezvén, előbb Rottweilban lett tanító, 1513 körül pedig Bernben, ugyanitt 1520. kanonokká s a főtemplom áldozárává lett. 1522 után lelkes hirdetőjévé lett a Zwingli-féle reformációnak. Életrajzát megírta Kirchhofer (Zürich 1828) és Pestalozzi (Elberfeld 1861).

3. *H., Johannes,* salzburgi bíboros hercegérsek, szül. St.-Martinban 1825 ápr. 30., megh. Salzburgban 1900 ápr. 5. 1871-ben trienti kanonok lett, 1874. a megbetegedett püspök helyett átvette az egyházmegye vezetését. A kormány azonban nem akarta elismerni utódlási joggal biró koadjutornak, mert az iskolaügy kérdésében az államnak nem akart engedményeket tenni. 1881-ben nagyprépost és fölszentelt püspök, 1890. salzburgi érsek, 1895 megkapta a bíbornoki méltóságot.

4. *H., Karl Ludwig von,* svájci államférfiú és író, *H. 1.* unokája, szül. Bernben 1768 aug. 1., megh. 1854 máj. 20. 1806–21-ig a berni egyetemen a történelem és az államtudományok tanára volt, mely állásától, midőn a kat. vallásra áttért, megfosztották. Ekkor Párisba ment, hol 1830. az Écoles des chartes tanára lett. A júliusi forradalom után Solothurnba költözött, hol a nagy tanácsba választották. Itt a katolikus pártnak volt egyik vezére. Munkái közül megemlítendő a Restauration der Staatswissenschaft (6 kötet), melyben a reakció létjogosultságát bizonyítja.

Haller sava, *liquor acidus Halleri* néven a magyar gyógyszerkönyvben is hivatalos gyógyszer, amely 1 sr. tömény kénsav és 3 sr. tömény szesz óvatos elegyítése útján készül. A H. főal-

kotórésze a szesz és a kénsav hatására keletkező etilhidroszulfát ($C_2H_5.HSO_4$)

$$C_2H_5OH + H_2SO_4 \rightleftarrows H_2O + C_2H_5HSO_4,$$

de mivel a reakció nem teljes, a H. e vegyület és víz mellett még kénsavat és szeszt is tartalmaz. Színtelen, vagy kissé sárgás színű, átlátszó, kellemes szagú, nagyon savanyú ízű folyadék. Vízzel higítva, különösen régebben, belső vérzések csillapítására, úgyszintén hűsítő szerül használják.

Hallerspringe, l. *Springe*.

Haller von Hallerstein, *Karl*, báró, német építész, szül. Hilpoltsteinben 1774 jún. 10., megh. 1817 nov. 5. Stuttgartban és Berlinben tanult, 1806. Nürnbergben építészeti felügyelő lett, azután Rómában járt. 1810-ben Cockerell és Foster angol építészekkel s német és dán társaival a görög építészetet tanulmányozta, majd 1811. velük együtt fölfedezte az aeginai Aphaia-templom híres szoborcsoportjainak maradványait, utóbb pedig a phigaliai Apolló-templom domborműveit.

Halley (ejtsd: helle), *Edmund*, angol matematikus és csillagász, szül. Haggerstonban (London mellett) 1656 okt. 29., megh. 1742 jan. 14. Húsz éves korában kormánya költségén Szt. Ilonára utazott, hol a déli ég csillagait figyelte; ez utazás eredménye a Catalogus stellarum australium (London 1679), mely H.-t a Royal Society tagjává tette. 1698. és 1699. déli Afrika és Amerika partjain utazott földmágneses elemek összegyüjtése céljából s e két utazásnak köszönhető az első mágneses deklináció-térkép. 1703-ban az oxfordi egyetemen a matematika professzora, 1713. a Royal Society titkára s 1720. Hamsteed halála után a greenwichi csillagvizsgáló royal astronomer-je lett. Newton módszere alapján ő számította ki először több mint 20 üstökös pályáját, melyek közül az ő nevét viselő periodikus üstökös a legismertebb. A Napnak Vénus-átvonulási megfigyeléseken alapuló parallaxis-meghatározási módszerét ő találta fel az 1677. Szt. Ilona szigeten megfigyelt Merkur-átvonulás alkalmával. Erre vonatkozó klasszikus közleményei az 1693. és 1716. Philos. Transactions-ban láttak napvilágot. 1718. fölfedezte az állócsillagok saját mozgását is.

Halley-féle periodus. 1. Halley a földmágnesség izogonáiból, melyeket ő tanulmányozott legelőször, arra a következtetésre jutott, hogy a mágneses variációt a Föld belsejében szabadon forgó magnak a kéreghez való különböző állása okozza. Steinhäuser fizikus ezen az alapon a mágneses elemek változásának teljes periodusát 440 évre tette. Ezt az időközt szokás H.-nak nevezni. — 2. A Halley-féle üstökös keringési ideje, mely Crommelin és Cowell legújabb számításai szerint 76 év 11 nap. — 3. A régi káldeusoktól Sárosz-nak nevezett időköz, melynek tartama 6585 $^1/_3$ nap vagy 18 julián év és 11 nap, mely idő alatt a Hold 223 szinódikus keringést végez. A fogyatkozások ezen idő mulva majdnem pontosan ugyanabban a sorrendben ismétlődnek.

Halley-féle vonalak, a földmágnesség tanában az izogonák, vagyis azok a vonalak, amelyek az egyenlő mágneses deklinációval bíró helyeket kötik össze. Halley szerkesztett 1700. először oly térképet, mely az izogonákat feltünteti. L. *Földmágnesség*.

Halley-üstökös, l. *Halley* és *Halley-féle periodus*.

Hall-féle tünemény. Elektromos áramot vivő vékony vezető lemeznek két egyenlő potenciálú pontját összekötő vezetékben rendes körülmények között áram nincsen; de ha a vezető lemez az áram erővonalaira merőleges irányú mágnesi térbe jut, az előbb egypotenciálú pontok között potenciálkülönbség támad s a közbekapcsolt galvanometer állandó áramot jelez. Az elektromosság vas-, kobalt- és cinklemezekben az elektromágnesi erő irányában áramlik; ezzel ellenkező irányban, ha a lemez nikkel, arany, ezüst vagy bizmutból van. Ólom- és platinalemezekben a H. nem vehető észre.

Hallgatag akaratnyilvánítás, l. *Akaratnyilvánítás*.

Hallgatás v. *nyelvkötés (silentium)*, a régibb magyar jogban ügyvédeknek az ügyvédségtől büntetésül ideiglenesen történt bírói eltiltása. Az 1874: XXXIV. t.-cikkel (ügyvédi rendtartás) ennek helyébe lépett a legfeljebb egy évig terjedhető felfüggesztés az ügyvédségtől, mint harmadfoku fegyelmi büntetés.

Hallgatási díj az az érték, mit valaki másnak annak fejében szolgáltat vagy igér, hogy ez a bűncselekményt, vagy annak elkövetőjét nem fogja feljelenteni. L. még *Megvesztegetés*.

Hallgatási parancs (ném. *Schweigebefehl)*. Ez intézménnyel a jogélet különböző területén találkozunk. A szabadságvesztésbüntetés végrehajtásának egyik módozata az ú. n. hallgatórendszer, amelyet a XIX. sz. elején néhány amerikai államban behoztak s amely auburni rendszer név alatt ismeretes. Ennek célja az állandó magánelzárás káros hatásának ellensúlyozása, lényege pedig az, hogy az elítéltek éjjel magánzárkában, nappal a hallgatás szigorú kötelezettségével a közös munkateremben töltik ki büntetésüket. A H. a nyilvános bűnügyi tárgyalásokon is alkalmaztatik, amennyiben a jelenlevő hallgatóság közbeszólás vagy más módon a csendet zavarja. Ez esetben a tárgyalási elnök azokat, akik ily módon a tárgyalás rendjét sértik, tetszést v. nem tetszést nyilvánítanak, csendre inti és szükség esetén a teremből eltávolíttatja (Bp. 296. §. 5. bek.). (L. *Nyilvánosság*, *Rendfentartás*, *Tárgyalás*.)

Nagyobb gyárakban a rend és a zavartalan munka érdekében a H. *(Schweigebefehl)* akként alkalmaztatik, hogy a munkásoknak büntetés terhe alatt megtiltják a szomszédaikkal való beszélgetést v. legfeljebb a munkához tartozó rövid közléseket engednek meg. Ilyen H. különösen a nagy és komplikált gépezetekkel működő gyárakban van helyén, mert e helyeken a beszélgetés a munka fennakadását okozza, sőt az életet és testi épséget is veszélyeztetheti.

Hallgató cső a. m. *stetoszkóp*, l. *Auszkultáció*.

Hallgató magyar, l. *Magyar táncok*.

Hallgatózás (orv.) a. m. *auszkultáció* (l. o.).

Hallier, *Ernst*, német botanikus, szül. Hamburgban 1831 nov. 15., megh. 1904 dec. 21. Dachauban. Eleinte Jenában a kertészetet, Berlinben, Jenában és Göttingenben a természettudományokat és a filozófiát tanulta. 1858-ban Jenában a

gyógyszerésziskolában tanított s itt 1860-ban az egyetemen magántanár, 1865-ban u. i. rendkívüli tanár lett. Az élősködő gombákról közzétett tanulmányai nagy mozgalmat eredményeztek különösen az erjedés, rothadás és betegségek tekintetében. 1884-ben a tanárságról lemondott. Nevezetesebb művei: Die pflanzlichen Parasiten d. menschlichen Körpers (Leipzig 1866); Das Cholerakontagium (u. o. 1867); Phytopathologie, Die Krankheiten der Kulturgewächse (u. o. 1868); Die Ursache der Kräuselkrankheit (Jena 1875); Die Plastiden der niedern Pflanzen (u. o. 1878); Untersuchungen über Diatomeen (Gera 1880); Deutschlands Flora (Leipzig 1873). Ő dolgozta át Koch Taschenbuch der deutschen und schweizerischen Flora-ját (u. o. 1878) és ennek Sinopsisát (3. kiad. u. o. 1890); Schlechtendal, Langethal und Schenk Flora von Deutschland-ját (5. kiad., Gera 1880—88). Filozófiai és egyéb munkái: Weltanschauung des Naturforschers (Jena 1875); Naturwissenschaft, Religion und Erziehung (u. o. 1875); Kulturgeschichte des XIX. Jahrhunderts in ihrer Abhängigkeit von der Entwicklung der Naturwissenschaften (1889); Grundzüge der landwirtschaftlichen Gartenkunst, eine Aesthetik der Landschaftgärtnerei (Leipzig 1891); Federerrel együtt: Atlas der Pflanzenwelt (Fürth 1891); Aesthetik der Natur (Stuttgart 1890).

Halligen, 13 apró sziget az Északi-tengerben, Schleswig Ny-i partja mellett, amelyeket a tenger magasabbra csapó hullámai el-ellepnek. A legnagyobbnak felülete kb. 30 km², a kisebbek pedig alig 1000 méter hosszúak és szélesek. A tenger áramlása által elnyeléssel fenyegetett apró szigetek megmentésére a porosz országgyűlés 1896. másfél millió márkát szavazott meg. A mentő munkálatokat azonnal végrehajtották s a száraztölddel összekapcsolt szigeteket hatalmas gránittöltés védelmezi a tenger hullámzásai ellen. V. ö. *Traeger*, Die Rettung der H. und die Zukunft der Schleswig-Holstein Nordseewatten (Stuttgart 1900).

Halling, lassú norvég tánc, $^2/_4$ ütemben.

Halliszt, a magas északon fekvő szigeteken és tengerpartokon, a Lofotokon a megszárított és kiszálkázott tőkehal húsát megőrlik s a víz forrásáig felfőzik, amikor a liszt elveszti kellemetlen szagát és édeskés ízt kap. Az ismét megszárított lisztből tallérnagyságú pogácsákat sütnek, amelyeket, mint száraz konzerveket könnyen és sokáig el lehet tartani s ételek készítéséhez felhasználni. A H.-ból készült halkenyér tápláló értékben a marhahúst négyszeresen s a friss tőkehal (Gadus morrhua) húsát közel ötszörösen múlja felül. H. alatt értik még a halguanót is (l. o.).

Hallit (ásv.), a vermikulitnak egyik fajtája.

Halliwell-Phillipps, *James Orchard*, angol régiségbuvár és Shakespeare-kutató, szül. Chelseaben 1820 jún. 21., megh. Birminghamben 1889 jan. 3. Tanulmányait a cambridgei egyetemen végezte és már 18 éves korában a Royal Society és a Society of Antiquaries tagja lett. A londoni Shakespeare Society megalakulása óta minden idejét a Shakespeare-kutatásnak szentelte és Stratford on Avonben és környékén számtalan addig ismeretlen adatot kutatott fel a nagy drámaíró életére vonatkozólag. Tanulmányainak eredményét 1881. tette közzé Outlines of the Life of Shakespeare c. (9. kiad., 1890), 1852—65. pedig Shakespeare összes műveinek tudományos, nagy illusztrált kiadását rendezte sajtó alá 16 folio kötetben, kommentárral. Az ő sürgetésének köszönhető, hogy 1863. Shakespeare szülőházát nem adták el, hanem muzeummá alakították át. Levéltári kutatásainak eredménye egy XV. sz.-beli verses regény: Torrent of Portugal kiadása, amelyet ő fedezett fel, valamint Letters of the kings of England c. munkája (1846, 2 köt.), amely gazdag levéltári anyagot tett mindenki számára hozzáférhetővé.

Hallócsiga, l. *Fül* és *Hallás*.

Hallócsontok a m. fülcsontocskák és pedig 3 drb: kalapács, üllő, kengyel, l. *Fül*.

Hallócső, oly készülék, mellyel nagyothallóknál a hallásképességet fokozhatjuk. Maga a fülkagyló is hangfelfogó készülék gyanánt szerepel. Ha fülkagylónk felületét homorú felülettel nagyobbítjuk, (pl. tenyerünket a fülkagylóhoz tesszük), hallásképességünk élességét fokozhatjuk. A H.-vek, melyeknek száma igen nagy, többnyire tölcséralakúak és a hangvisszaverődés elvén alapulnak, amennyiben a hanghullámok a tölcsér alapja felől csúcsa felé, a tölcsér faláról többször visszaverődve, összegyüjtetnek és tömörebben jutnak a fülbe. Vannak parabolikus görbületü hangfogók is, melyek a hangfogó tengelyével párhuzamosan haladó hanghullámokat egy ponton egyesítik és így a fülbe vetett hanghullámok erősen ingerlik a hallószervet és fokozzák a hallásélességet. A H.-vek használata csak ott van helyén, ahol már semmiféle gyógyító eljárással a hallás nem javítható és a hallásképesség oly rossz, hogy már a környezetre való tekintetből is mesterségesen kell azt fokozni. A H.-vek kiválasztásánál nem lehet általános szabályokat felállítani, hanem többféle készüléket kell egyénileg kipróbálni, mert egyik egyénnél az egyik, másnál a másik készülék válik be jobban. — *H.* vagy *hallgató cső*, l. *Auszkultáció*.

Hallófoltok *(macula acustica)*, tulajdonképen nincs szerepük a hallásnál, ma egyszerűen makuláknak nevezzük. L. *Fül*.

Hallóhólyag, l. *Fül*.

Hallóideg *(nervus acusticus* v. *octavus)*, az agyvelőidegek (l. o.) közül a nyolcadik pár, két részből áll: 1. nervus cochlearis, csigaideg, a halló csigához megy, a hallást végzi (l. *Fül)*; 2. nervus vestibularis, az ívjáratokhoz megy, a test egyensúlyozásánál szerepel. L. *Ivjáratok*

Hallójárat (a. m. *meatus auditorius)*. Megkülönböztetünk külsőt és belsőt. A külső a dobhártyához vezető csatorna, máskép külső hangvezető (l. *Fül)*, a belső alatt azt a csontos csatornát értjük, amelyen keresztül a hallóideg a labirintushoz jut.

Hallókisérlet alatt a hallóképesség vizsgálatát értjük. A vizsgálat suttogó beszéddel végeztetik (a hangos beszédet a nagyot halló is hallja) nagyobb távolból oly módon, hogy a vizsgált fül a vizsgáló felé legyen fordítva, de úgy, hogy a vizsgált egyén ne lássa a vizsgálót. (A másik fület befogjuk). Ha a vizsgált egyén 6 m.-ről v. azon túl

hallja a suttogó beszédet, úgy nagyjában rendes a hallóképessége. Nagyot hallóknál a vizsgálatot a rendes társalgási hanggal végezzük. Ha a vizsgált egyén a suttogó beszédet nem hallja 6 m.-ről, úgy a zsebóra ketyegésével vizsgáljuk meg és feljegyezzük a távolságot, melyből az óra ketyegését hallja. A zsebórával egyúttal a lég- és csontvezetést is vizsgálhatjuk. Legjobb azonban a pontos vizsgálatot hangvillákkal végezni. A hangvillákkal való vizsgálatnál mindig egyformán kell megütni a hangvillát és mindkét fülnél egyforma távolból vizsgálni. Igy megállapítható, hogy egyáltalában hall-e a vizsgált egyén (qualitativ vizsgálat) és hány másodpercig hallja (quantitativ vizsgálat) a hangvilla hangját. A H. fontos a különböző fülbetegségek megállapításánál.

Hallóléc *(crista acustica)*, a hallásnál nincs szerepe. L. *Fül* és *Ivjáratok*.

Hallómező a. m. *hallókéregmező*, az agyvelő féltekéin a szürke kéregnek az a területe, amely a hallásnál szerepel. L. *Hallás* és *Lokalizáció*.

Hallónémaság. Hallónéma az olyan egyén, ki bár elég jól hall és elég értelmes is, mégsem tanult meg beszélni. Legtöbb hallónéma érti a hozzáintézett szavakat, sőt némelyek egész mondatokat is felfognak, de válaszolni már nem képesek s legfeljebb teljesen artikulálatlan, v. csak egyes artikulált hangokat hallatnak. A H. magyarázata, hogy a hallónéma nem képes beszédszerveit a beszédhez szükséges mozgások végrehajtására késztetni. A H. okai terheltség, zavar az érzékelő és mozgató agyi központokban, testi és szellemi fejletlenség, főleg fogyatékos figyelő és emlékező tehetség s néha hiányos nevelés is. A hallónémák különleges, a siketnémáknál alkalmazott módszerhez hasonlatos eljárással megtaníthatók beszélni és aztán természetesen egyéb ismeretekre is. A hallónémákhoz sorozzuk az ú. n. *példányhiány-némákat* is, kiknek több esetét a történelem is feljegyezte. Ilyen volt az a gyermek, ki Psametich egyiptomi király meghagyása szerint minden emberi lénytől elkülönítve nőtt fel és emberi szót sohasem hallott. Ilyen volt továbbá *Hauser* Gáspár (l. o.) is, ki annak idején egész Európában nagy érdeklődést keltett. Megfelelő környezetben és nevelés-tanítás mellett az ilyenek némasága természetesen rövid idön belül teljesen megszünik. V. ö. *Pauer*, Tapasztalati lélektan; *Ranschburg*, A gyermeki elme ép és rendellenes működése (Budapest 1908); *Sarbó*, A beszéd összes vonatkozásaiban (u. o. 1906); *Liebmann*, Hörstummheit (Berlin 1898); H. *Gutzmann*, Sprachheilkunde (u. o. 1912); Enzyklopädisches Handbuch der Heilpädagogik (Halle 1911); P. *Mass*, Die Entwickelung der Sprache des Kindes und ihre Störungen (Würzburg 1905).

Hallorok, a Saale melletti hallei sóbányák munkásai; sajátságos viseletü, erős testalkatu népfaj, szigoruan ragaszkodnak régi szokásaikhoz; a régi frank eredetü lakosság maradéka; mióta a nagy sófőzőházak felállíttattak, számuk folyvást apad, most még vagy 8—9 százan vannak, de ezek sem dolgoznak már mindnyájan a sóbányákban. Régi szabadalmaikból néhány megmaradt napjainkig; így pl. újév napján a fejedelemnek ajándékot adnak.

Hallósejtek a. m. *szőrsejtek*, l. *Hallás*.

Hallószerv, *hallás szerve (organon auditus)*, l. *Fül* és *Hallás*.

H. az állatoknál. Régebben az volt az általánosan elterjedt felfogás, hogy az összes soksejtü állatoknak kivétel nélkül vannak a hanghullámok felfogására alkalmas érzékszerveik. A helyzetérző szerveket pl. éppen ezért H.-eknek tartották. Ma tudjuk, hogy H.-ek a gerinctelen állatoknál csupán a hangadó rovaroknál, továbbá a szárazföldi gerinceseknél fordulnak elő.

A hangadó rovarok H.-einek, úgynevezett chordotonalis szerveinek legiényegesebb részei a hosszúra nyúlt, húralakú hallósejtek, melyek rendesen többesszámban vannak a test bizonyos részein kifeszítve. A cirpelő egyenesszárnyú rovaroknál (Orthoptera, pl. sáskák, szöcskék, tücskök) a hallósejtek előtt még a hang erősítésére keretbe foglalt hártya (dobhártya) van kifeszítve, mögötte pedig ugyancsak e célból a trachea hólyagalakuan felduzzad. Ez a bonyolódott szerkezetü H. a sáskákon potrohuk első gyűrűjén, a szöcskéken és tücskökön pedig első lábuk szárán található. A hanghullámok a most említett húralakú sejteket ingerlik s az ingerületet a velük összefüggő idegrostok a központi idegrendszerbe juttatják, ahol mint hangérzés az állat tudomására jut.

A gerinces állatok H.-e az összes gerinces állatokban egy alaptipus szerint van alkotva. Legfontosabb részei a csiga- és a félkörös ívjáratok. A csigában vannak elhelyezve a hallóideggel kapcsolatos hallósejtek, melyek a hanghullámokat felfogják és idegizgalommá alakítva, az agyvelőbe juttatják, ahol mint hangérzés az állat tudomására jut. A félkörös ívjáratoknak a hallásban nincsen szerepük; a fülnek ez a része az állatokat testük helyzetéről és egyensúlyi állapotáról tudósítja. A halak fülében csupán a félkörös ívjáratok vannak meg, a csiga hiányzik, ezért a halak mai tudásunk szerint nem hallanak. Nem lehetetlen azonban, hogy oldalszervükkel (l. *Hatodik érzék)* meg tudják érezni a hanghullámokat; ez a hallás azonban körülbelül olyan lehet, mint mikor a süket az ablaktáblára tett kezével hallgatja a mennydörgést. A kétéltüektől (Amphibia) kezdve a magasabbrendü gerinces állatok fülében a félkörös ívjáratok mellett már mindenütt megvan a csiga, melyhez dobhártya és egy hallócsontocska (columella), az emlősöknél pedig dobhártya, három hallócsontocska (kalapács, üllő és kengyel), külső hangvezető-csatorna és változatos alakú fülkagyló csatlakozik.

Hallótaréj *(crista acustica)*, hibás elnevezés, a halláshoz nincs semmi köze, a test egyensúlyozásánál szerepel. L. *Fül* és *Ivjáratok*.

Hallótipus, l. *Tipus*.

Hallowell, Kennebec county székhelye Maine északamerikai államban, a hajózható Kennebec jobb partján, (1910) 2864 lak., gránitbányával, pamutfonással.

Halloysit (ásv.), amorf, gumós vagy vesealakú, kissé lágy; kékes-, zöldes-, sárgásfehér, gyengén zsírfényü, csak az éleken áttetsző; a vízben meglehetős áttetsző lesz; a nyelvre tapad. A kaolinhoz hasonló aluminiumszilikát; 250°-nál a beállott vízveszteség folytán kaolinná alakul át; képlete

közel $H_4Al_2Si_2O_9+H_2O$. A mészkövekben található gálma kiséretében: Drenkova a Bánátban, Angleur Belgiumban (ú. n. Galapektit), Call az Eifel-hegységben (ú. n. Lenzin). A H. az újabb vizsgálatok alapján igazi gél.

Hällristningar. Sziklába vésett rajzok neve Skandináviában. L. *Őskori művészet.*

Halls (ang., ejtsd: haolsz), az angol egyetemeken a *college*-ekhez hasonló intézmények.

Hallstatt, község Gmunden felső-ausztriai ker. kapitányságban, a H.-i hegyektől (Gosauhals, Plassen, Krippenstein stb.) körülzárt tónak Ny.-i partján, 492 m. magasban, körülbelül 800 lakossal, sófőzéssel, sóbányával és fafaragó és márványmegmunkáló szakiskolával. A község házai a H.-i tó mellett mint fecskefészkek tapadnak a hegyoldalhoz. Közöttük a Mühlbach magasról zuhan alá. Az 1320-ban épült plébánia-templomában a XV. sz.-ból való fafaragvány látható. Szép az evangelikusok temploma is. Muzeumában prehisztorikus tárgyakkal. A tó partján álló sófőzőt nov. 17-től febr. 2-ig nem éri napsugár. 1846-ban régi, alkalmasint kelta sirokra (közel 1000) bukkantak; az itt talált nagyobbára bronzékszereket Bécsbe vitték. H. bányáit már a legrégibb időkben művelték, amiről az ott talált kelta sirok tanuskodnak. A Dachsteint (l. o.) innen mászszák meg leginkább. A sófőzés 1563 óta kincstári monopolium. V. ö. *Mojsisovics*, Das Gebirge um H. (Wien 1873—94); *Kenner*, Die römische Niederlassung in H. (Wien 1901).

Hallstatti korszak. Igy nevezik, de kizárólag Középeurópára alkalmazva, azt az átmeneti korszakot, amelyben a még alkalmazásban levő bronz mellett már a vasat kezdik használni a fegyverek, szerszámok és ékszerek készítésére. Az elnevezés a hallstatti Salzbergen föltárt temetőtől ered, amely a korra jellemző gazdag leletanyagot szolgáltatott. Az e korszakból származó legkülönbözőbb anyagú leleteken egységes diszitő izlés jelentkezik, amely a bronzkori helyi csoportok rovására Európaszerte általánossá vált. A korszak megjelölésére többen «első vaskor» elnevezést is használnak, l. *Vaskor.*

Hallstatti meszek (geol.), vörös és tarkaszínű márványszerű mészkövek, melyek Salzburgban a Zlambach-rétegek (márgák) fölött következnek. Feltünők gazdag ammonit faunájukról, amelyben olykor óriási dimenziójú fajok is előfordulnak, amilyen pl. a felső H.-ben a *Pinacoceras Metternichi* Hau., melynek néha 1 m.-es az átmérője. Az ammonitos H. voltaképen egy fáciesbeli kifejlődést jelentenek, mely kezdve a középső triasz anisusi emelete Ceratites trinodosus szintjétől egészen a felső triasz rétiai szintjéig többször ismétlődve fordul elő a Keleti Alpok területén.

Hallstatti tó, az ausztriai Salzkammergut szép tava, 494 m. magasban a Dachstein-hegység É.-i lábánál, 8 km. hosszú, 1—3 km. széles, 8·6 km² területü, 125 m. mély. A Traun folyó folyik át rajta, ezenkívül még a Gosau patak táplálja; három oldalról meredek hegyek veszik körül. 1600 m. magasságban szép jégbarlangot fedeztek fel a tó DK.-i végén 1910.

Hallström, *Per*, svéd költő és novellista, szül. Stockholmban 1866 szept. 29. 1883—87-ig az odavaló technikai főiskola hallgatója volt. 1888—1890-ig mint mérnök működött Amerikában, azután pedig a svéd posta egyik technikai osztályának hivatalnoka volt. 1897 óta kizárólag az irodalomnak él. Művei, melyekben a költőnek a jelenkor materializmusa által keltett kiábrándulása és a romantikához való hajlam tükröződik vissza, a következők: Lyrik och fantasier (balladák és elbeszélések, 1891); Vilsna fåglar (Eltévedt madarak, elbeszélések 1894); Purpur (elbeszélések 1895); En gammal historia (Régi történet 1895); Briljantsmycket och andra berättelser (A brilliáns ékszer és más elbeszélések 1896); Våren (Tavasz 1898); Reseboken (novellák 1898); Grefven of Antwerpen (Az antwerpeni gróf, mesedráma 1899); Döda Fallet (A holt esések 1902). Utóbbi regényben a skandináv országok természeti viszonyainak nagyszerüségét költőileg értékesiti.

Hällström, 1. *Gustaf Gabriel*, svéd fizikus, szül. Ilmolában Österbottniában 1775 nov. 25., megh. Helsingforsban 1844 jún. 2. 1801-ben az aboi egyetemen, 1828. pedig Helsingforsban a fizika tanára volt. H. vizsgálatokat tett a viz hőokozta térfogatváltozására és a legnagyobb sűrűségére, a kombinációhangokra, a hőmérőre nézve stb. Számos matematikai és fizikai értekezést írt.

2. *H.*, *Ivar*, svéd zeneszerző, szül. Stockholmban 1826 jún. 5., megh. u. o. 1901 ápr. 10. A svéd nemzeti irány számottevő képviselője a zenében. Operákat (Magnus herceg, Wikingek útja, Carmen Sylva szövegére: Nyaga, Per Swynaherde), operetteket, balletzenét, kantátékat, dalokat és zongoradarabokat irt.

Hallucináció *(hallucinatio*, lat.), l. *Érzékcsalódás.*

Hallue (ejtsd: allü) v. *Quérieux*, a Somme mellékfolyója Somme départementban, Franciaországban. Vadencourtnál ered, Amiensnél torkollik. 1870 dec. 23. a német északi sereg s a Faidherbe vezérlete alatt álló francia sereg itt ütközött össze, az utóbbiak szenvedtek vereséget.

Halluin (ejtsd: allüeñ), község Nord francia département Lille járásában. Menin belga várostól a Lys választja el, az északi vasút mellett, (1906) 16,158 lak., vászon- és damasztszövéssel, cérnafonókkal, székgyártással és olajprésekkel. 1587. a H. hercegségnek volt székhelye.

Hallux (lat.), a láb hüvelykujja (öregujj). Eltérően a kéztől, nem rövidebb a többinél, sőt néha ez a leghosszabb. Míg a többi ujjon 3 ujjperc van, a hüvelyk csak 2 percből áll.

Hallwachs, *Karl*, német zeneszerző és karnagy, szül. 1870 szept. 15. Darmstadtban. Münchenben tanult a Kgl. Musikschulén Rheinberger és Thuille vezetése alatt. 1900—02 Saarbrückenben zeneigazgató, 1902. Kasselben az oratorium-társaság és a Liedertafel karnagya lett. Férfi- és vegyeskarokat, zongoradarabokat és dalokat írt Meyer K. F., George St. és Busch W. verseire. A felesége, *Hallwachs-Tzerni* Frida, jónevű hangversenyénekesnő.

Hallwich, *Hermann*, osztrák politikus és történetiró, szül. Teplitzben 1838 máj. 9. 1871—97-ig a cseh tartománygyűlés és az osztrák képviselőház tagja volt, hol a szabadelvü baloldal vezérei

közt foglalt helyet. Mint történetíró különösen a Wallenstein-kérdéssel foglalkozott s Wallenstein védelmére több könyvet írt. Ezek: Wallensteins Ende (Leipzig 1879, 2 köt.); H. M. Thurn als Zeuge im Prozess Wallenstein (u. o. 1883); Gestalten aus Wallensteins Lager (u. o. 1884—85, 2 köt.); Briefe und Akten zur Geschichte Wallensteins (Wien 1912).

Hallwil (*Hallwyl*), régi nemesi kastély Aargau svájci kanton Seengen községében, (1910) 1355 lak. A kastélyt a H.-tó lefolyását alkotó H.-Aa folyja körül, átellenben az Aa jobb partján van Breitenberg hidegvízgyógyintézet. Az Aa vízmedencéi: a Baldegger-See (5·2 km², 66 m. mély), ennek partján cölöpépítmények tanuskodnak régi településekről, és a Hallwiler-See (10·4 km², 47 m. mély), mindkettőt falvak és kastélyok övezik.

Halm, 1. *Anton*, osztrák zeneszerző és pedagógus, szül. 1789 jún. 4. Wiesben (Stájerország), megh. 1872 ápr. 6. Bécsben. Tanulmányait Grácban végezte. 1812-ben Grácban, 1815. Bécsben telepedett le, ahol hatvan éven át mint zongoraművésznek és tanárnak nagy becsülésben volt része. Beethoven is megtisztelte barátságával. Tanítványai közül híresek lettek: Heller St., Henselt, Dachs, Reé, Fischhoff J., Beliczay Gyula. Sok zongoradarabot és kamarazeneművet írt.

2. *H.*, *Friedrich*, német drámaíró, l. *Münch-Bellinghausen*.

3. *H.*, *Karl*, német filológus, szül. Münchenben 1809 ápr. 5., megh. u. o. 1882 okt. 5. Több helyt volt tanár és igazgató, 1857-től az udv. könyvtár igazgatója és egyet. tanár Münchenben. Főleg Ciceróval foglalkozott s Baiterrel együtt az Orelli-féle kiadást gondozta. Cicero több beszédét jeles magyarázatokkal is kiadta. Több írót is kiadott, kül. Quintilianust, Corn. Nepost, Sulpicius Severust, Salvianust (a Monumenta Germaniae hist.-ban) stb. Továbbá: Rhetores latini minores (Leipzig 1863). Kiadta végre *Hölty* költeményeit (Leipzig 1869). V. ö. *Wölfflin*, Gedächtnisrede auf K. H. (München 1883).

4. *H.*, *Peter*, német rézkarcoló és festő, szül. Mainzban 1854 dec. 14. Darmstadtban és a müncheni akadémián tanult Raabnál és Löfftznél. A reprodukáló rézkarcolás egyik legjelesebb művelője Németországban. Emellett igen kiváló eredeti karcokat (tájképek, építészeti részletek, képmások és különböző iparművészeti rajzok) is készít. Münchenben a művészeti akadémián a természet utáni rajzolás rendes tanára.

Halma (gör., a. m. *ugrás*), táblajáték, amely már az ókorban ismeretes volt és amelyet ketten 19 vagy pedig négyen 13 különböző színű kővel 256 mezőre osztott sakktáblán játszanak. A játékosok a köveket a szemben levő sarkokon háromszögalakban helyezik el, a cél pedig az, hogy az ellenfél eredeti állását saját köveinkkel elfoglaljuk. A kövek mozgatása vagy egyes lépésben, v. az előttük álló kövek átugrásával történhetik.

Halmágy, nagyk. Nagy-Küküllő vm. kőhalmi j.-ban, (1910) 1128 magyar és oláh lak.; u. p. és u. t. Sárkány. L. még *Kishalmágy*, *Nagyhalmágy*.

Halmágycsúcs (azelőtt: *Csúcs*), kisk. Arad vm. nagyhalmágyi j.-ban, (1910) 1221 oláh és magyar lak.; vasútállomás, postahivatal, távbeszélő.

Halmágygórós (azelőtt: *Górós*), kisk. Arad vm. nagyhalmágyi j.-ban, (1910) 260 oláh lak.; u. p. és u. t. Halmágycsúcs.

Halmágyi *István*, erdélyi főkormányszéki titkár, kir. táblai bíró, Marosszék főkirálybírája, Háromszék vármegye főispánja, naplóíró, szül. Szilágysomlyón 1719., megh. 1785 máj. 1. Kilyénben (Háromszék vm.). Kora eseményeiről s főként az erdélyi főkormányszék tárgyalásairól igen kiváló naplókat és följegyzéseket hagyott hátra, melyek Erdély történetének és közállapotának egyik legkitünőbb forrásművei a XVIII. sz. derekáról. Résztvett 1763—64. a székely határőrség szervezését intéző bizottságban is, melynek jegyzőkönyveit ő vezette. Első naplója külföldi utazásáról s egyetemi tanulmányairól szól (1752—53). Főnaplója az erdélyi ügyekről s társadalmi életről 1762—69-ig halad. H. legkiválóbb közéleti szereplése az volt, midőn őt a főkormányszék a Hora—Kloska-lázadás kezdetén, (1784.) kormánybiztosul küldötte Alsófehér vármegyébe, a nép lecsillapítására. *H. naplóit* 1752—1769. és *Iratait* 1669—1785. közrebocsátotta *Szádeczky* Lajos a M. T. Akadémia kiadásában 1906. A székely határőrség jegyzőkönyvét ugyanő adta ki *A székely határőrség szervezése* c. mű függelékében.

Halmágymező (azelőtt: *Pojenár*), kisk. Arad vm. nagyhalmágyi j.-ban, (1910) 469 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagyhalmágy.

Halmágy-vár, l. *Halmas*.

Halmahera (*Dzsilolo*, *Gilolo*), a Molukki-szigetek legnagyobbika, az é. sz. 1° 28′ 35″ és a d. sz. 0° 51′ között, 16,607 km² területtel, Morotai-szigetet is hozzászámítva mintegy 125,000 lakossal. Alakjára nézve teljesen hasonlít Celébeshez (l. o.). Nagyobbára archei, paleozói és vulkáni képződményekből áll és hatalmas földrengések szokták megrázkódtatni; legnagyobb tűzhányója a Gunong Kanor. A hegyeket mindenfelé sűrű erdők takarják, amelyek a partokig nyúlnak. Az éghajlat mindenütt tropikus. A lakosok alfurok és pápuák; az előbbiek, különösen a galela-törzs, ügyes kereskedők. Németalföldi kerület a Ny.-i parton a Sahoe, a K.-i parton pedig Galela környéke.

Halmaj, kisk. Abauj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1910) 634 magyar lak., vasútállomás, postahivatal. L. még *Gyöngyöshalmaj*.

Halmájolaj a. m. *csukamájolaj* (l. o.).

Halmas, másként *Halmágy-vár*, Krassó-Szörény vármegyében, Új-Moldovától ÉK.-re állott, 1437. *Al-Dunavidéki vár*-nak írják. Az 1439—1443-iki, 1524-iki és 1688—93-iki háborukban volt jelentékeny pont. Hozzá tartozott a Néra felső völgyébe eső halmási vagy halmágyi kerület. Ma az *Almás-hegység* tartja fenn emlékezetét. V. ö. *Pesty*, Szörényi bánság (II. 7—8.).

Halmaszlag, l. *Halbólító*.

Halmaturus (állat), l. *Macropus* és *Kenguru*.

Halmay *Imre* (családi nevén *Vizsai*), színigazgató, szül. 1848. 1874-ben kezdte színi pályáját s mint jeles intrikus és drámai színész működött a vidéken, 1889 óta színigazgató s a jobbnevű vidéki igazgatók közé tartozik.

Halmazállapot. A húzó- és nyomóerőkkel szemben tanusított viselkedésük szerint a testeket szilárd, cseppfolyós és légnemű H.-ban lévőknek ne-

vezzük. A szilárd testre jellemző, hogy részecskéi között többé-kevésbbé nagy kohézióerő (összetartó erő) van s a test alakváltoztatása v. szétdarabolása véges erőt igényel; önálló alakja és térfogata van; a nehézségerő ellenében alátámasztás vagy felfüggesztés elegendő. Cseppfolyós test részecskéi közt csekély a kohézióerő; a részecskék a legkisebb erővel is kimozdíthatók helyzetükből, gördülékenyek. A folyadék önálló alakkal nem rendelkezik, kivéve, ha igen kis mennyiségben cseppalakot ölt; önálló térfogata azonban van, mert pl. 1 l. víz nagy edénybe öntve is csak 1 l. marad. A nehézségerő ellenében alulról és oldalról kell megvédeni; szabad felszine mindig merőleges a reá ható erők eredőjére; nyugvó folyadék szabad felszine pl. vízszintes. A folyadék a felszinen párolog, vagyis átmegy a légnemű állapotba s ez bármely hőmérsék mellett történik. A folyadék forr, ha a légnemű állapotba való átmenet a folyadék belsejében is végbemegy; ez már csak határozott hőfokon történik, mely a folyadékra ható nyomástól és a folyadék természetétől függ. A légnemű testek részecskéi között kohézióerő nincs, hanem azok minden irányban mozognak s az őket körülzáró edény falaira nyomást gyakorolnak (feszítő erő). Sem önálló alakjuk, sem önálló térfogatuk nincs. Könnyen összenyomhatók, míg a cseppfolyós testek csak igen nagy erő behatására nyomhatók össze. A légnemű testek terjedékenyek s minden rendelkezésükre álló tért betöltenek. Sok test mind a három H.-ban fordul elő, pl. a víz. A légnemű test hűtés és nyomással folyósítható, a cseppfolyós test hűtéssel szilárddá tehető (megdermed, megfagy). A szilárd test, fordítva, melegítéssel cseppfolyóssá tehető, vagyis megolvad. Az egyes H.-ok között vannak átmeneti állapotok, midőn a test pl. még nem szilárd, de alig folyik. A hőelmélet szerint a szilárd test részecskéi nyugalmi helyzetek körül csak csekély rezgő mozgást végezhetnek, a cseppfolyós testekéi már haladó és gördülő mozgást, melynek azonban határt szab a kohézió. A légnemű testek részecskéi minden irányban szerte száguldanak, haladó mozgást végeznek s e közben egymásba s az edény falaiba ütköznek. Hogy a szilárd test folyékonnyá legyen, heviteni kell s ugyanazt kell tenni a folyadékkal is, hogy légneművé váljék. A légnemű testnek tehát energiatöbblete van a folyékony testtel szemben s ennek a szilárddal szemben.

Halmazati rendszer, l. *Biztosítás* (életbiztosítás).

Halméreg. 1. Némely hal élvezete mérgezést okoz, megbetegíti a szervezetet. Ennek az oka kétféle lehet: vagy a hal húsában bizonyos baktériumok hatása alatt mérgező anyagok (ptomainok) keletkeztek, vagy pedig a hal szervezete egészséges állapotban is tartalmaz valami mérget (mérges halak). Minden hal húsa, ha sokáig áll, rothadni kezd, ezért a nem friss hal mindig súlyos betegséget okozhat, amit pl. rosszul készített halkonzervek élvezete után majd mindenki tapasztalhatott. A mérgezés tünetei a kolerára emlékeztetnek, kezelése a gyomor mennél gyorsabb kiürítésében (vagy mosással, vagy hánytatóval), továbbá has- és húgyhajtók adagolásában áll, amellett esetleg a kellemetlen tüneteket is enyhíteni kell. Ezzel szemben már régen ismeretes, hogy némely halfajta húsa még egész friss állapotban is mérges; ezt már Hippokrates és Galenus is tudták; Nagy Sándor is hadjáratai közben megtiltotta katonáinak, hogy halat egyenek. Némely halnak (így az Északi-tengerben élő *Trachinus draco* L.-nak és a középtengeri *Serranus scribanak)* úszói tövében mérges mirigyei vannak; mérgesek továbbá a *Trachinus vipera* L., a *Pagrus aurantiacus* L., a *Platurus lincatus* Bl.; a Stomias boa mérges harapásáról hírhedt. Igen ismertek továbbá a japáni tengerben élő mérges Tetrodon-(Fugu-)fajták (mintegy tizenkettő), amelyeknek a petefészkében és heréiben van a méreg. E méreg vétele után fejfájás, hányás (esetleg vérhányás), majd görcsök, végül általános bénulás közben halál következhetik be, amiből arra következtethetünk, hogy a méregnek egyrészt a bélcsatornát izgató, másrészt az idegrendszert bénító hatása van. Télen, mikor a petefészkek satnyábbak, a halak is kevésbbé mérgezők. Némely hal (pl. a Clupea thrissa és venenosa) húsa az által lesz mérges, hogy mérges korallokkal, hullarészekkel táplálkozik s így a Nyugat-Indiának bizonyos koralltelepein élősködő halak is mind mérgezők. Némely halnak csak a bőrében és a szájában vannak mérgező mirigyek, amelyeket fegyverül használ, a húsa azonban teljesen ártalmatlan, ehető (pl. a *Murenák).*

Irodalom. Antenrieth, Das Gift d. Fische, Tübingen 1833; D'Arras, Essai sur les accidents causès par les poissons, Paris 1877; Saftsenko, Atlas des poissons vénéneux, Pétervár 1886; Bottard, Les poissons vénimeux, Paris 1889; Contière, Poissons vénimeux et poissons vénéneux, u. o. 1899; Pellegrin, Les poissons vénéneux, u. o. 1899; Kobert, Über Giftfische und Fischgifte, Rostock 1902.

2. *H.*, halfogás céljából alkalmazott bódítószerek, többnyire növényi mérgek, l. *Halbódító.*

Halmi, nagyk. Ugocsa vm. tiszántúli j.-ban, (1910) 3455 magyar lak.; a járási szolgabirói hivatal székhelye, van járásbirósága, telekkönyve, adóhivatala, kereskedelmi- és népbankja, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala.

Halmi, 1. *Artur*, festő, szül. 1866 dec. 8. Budapesten. A mintarajziskolában kezdett tanulni, 1884. a bécsi, 1887. a müncheni akadémiára ment s már ez évben kiállította Budapesten *Kéjutazás* c. festményét, amelyet számos genreképe követett, így 1890. a *Vizsga után* című, amelyet a Munkácsy-díjjal jutalmazott a Műcsarnok s megvett a Szépművészeti Muzeum. Erre Párisba ment, ahol Munkácsy útmutatása mellett festett. 1894. megkapta Antwerpenben a nagy aranyérmet. Miután műveinek (többnyire arcképek) nagy részét Budapesten 1909. bemutatta, 1910. elköltözött NewYorkba, ahol keresett arcképfestő.

2. *H. Ferenc* (családi nevén: *Starill)*, szinész, szül. Mezőberényben 1850 ápr. 5., megh. Budapesten 1881 jún. 3. Még gyermekkorában szinpadra lépett 1865. Aradon. 1873-ban vendégszerepelt a Nemzeti Szinháznál s azonnal szerződtették. Elegancia, könnyedség és természetesség jellemezték játékát, egyike volt a legjelesebb magyar bonvivant szinészeknek s kora halálát méltán sajnálták. Kiválóbb szerepei: Figaro, Mercutio, Liliomfi, Zátonyi Bence (Proletárok) stb.

3. *H. Gyula*, kémikus, szül. Budapesten 1879 jan. 11. Tanulmányait a budapesti műegyetemen végezte. 1904—07-ig a székesfővárosi vegyészeti intézet, 1907 óta a m. kir. halélettani és szennyvíztisztító állomás vegyésze. A *Vegyészeti Lapok* segédszerkesztője, a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet vegyészmérnöki szakosztályának jegyzője, a berlini Die chemische Industrie állandó munkatársa. A magyar vegyészek 1910. évi I. országos kongresszusának egyik szervezője és titkára volt. Nevezetesebb munkái: *A német textilvegyészeti ipar technikai fejlődésének legújabb eredményei* (Budapest 1911); *Ipari szennyvizek és azok tisztítása* (1908); *Az iparegészségügy újabb haladása* (1909); *Gyümölcskészítmények vizsgálata* (1909); *A magyar vegyészek I. országos kongresszusa* (1912).

4. *H. Margit*, szinésznő, *H. 2.* leánya, szül. Budapesten 1878 dec. 18. A sziniiskola elvégzése után Debreczenbe szerződött, 1901. a budapesti Nemzeti Szinházhoz, 1903. a Víg-, 1907. a Magyar Szinházhoz. 1897-ben feleségül ment *Tanay* Frigyeshez, a Vígszinház tagjához. Tanár Rákosi Szidi szinésziskolájában. Kiválóbb szerepei: Ophelia, Nóra, Kolibri mama (Bataille darabja), Grófné (Déryné) stb.

Halmi—bikszádi h. é. v. A Máv. Halmi állomásától a szatmár—bikszádi h. é. v. Bikszád állomásáig a Tur folyó mentén 42·2 km. hosszban 4.470,000 K alaptőkével épitendő gőzüzemű h. é. v. Az engedélyezési tárgyalást már megtartották.

Halmirosz (*Halmyros*), az ugyanily nevű eparchia fővárosa Tesszália Larissza nomoszában, kb. 5000 lak., jelentékeny dohánytermeléssel.

Halmos, kisk. Pozsony vm. nagyszombati j.-ban, (1910) 567 tót lak., u. p. és u. t. Gidrafa. L. még *Bereghalmos, Murahalmos, Nérahalmos*.

Halmos *János*, Budapest polgármestere, szül. Budapesten 1847 máj. 4., megh. u. o. 1907 ápr. 17. Atyja iparos volt. Ügyvédi pályára lépett; de 1873. a főváros egyesítése alkalmával kerületi jegyzővé, 1882. tanácsnokká választották: előbb a pénzügyi, később az egészségügyi osztályt vezette. Mint a pénzügyi osztály vezetője kezdette meg azt az úttörő munkát, melynek az volt a célja, hogy a fővárost mindinkább súlyosbodó anyagi helyzetéből egészséges pénzügyi politika követésével nagyobb rázkódtatás nélkül kiragadja. 1897-ben egyhangulag polgármesterré választották, 1903. hasonlóképen. Megválasztatása után régi *Haberhauer* családi nevét H.-ra változtatta. 1904-ben udv. tanácsosi címet kapott. 1905-ben súlyos helyzetbe került. Az akkori kormány bekövetelte a beszedett adót, a törvényhatósági bizottság ellenben annak befizetését megtiltotta. Ez a konfliktus már amúgy is gyönge egészségi állapotát megviselte, s midőn neje is meghalt, 1906. lemondott. Csakhamar erős összetűzése volt Polónyi Géza igazságügyi miniszterrel, akit biz. tagsági minőségében való üzleti eljárásokkal vádolt. Polónyi minisztertanácsi határozat értelmében kénytelen volt sajtópört inditani ellene. Rövid idő mulva Polónyinak le kellett mondania a miniszterségről; H. pedig nagybeteg állapotában néhány héttel halála előtt háziorvosa közbevetésére visszavonta a vádat.

Halmosd, kisk. Szilágy vm. szilágysomlyói j.-ban, (1910) 1617 oláh lak., posta, távbeszélő.

Halmosfő, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 370 vend lak., u. p. és u. t. Battyánd.

Halmozó eke v. *töltögető eke*, mindkét oldalra forgató eke, l. *Eke*.

Halmozott fogadások (*cumulativ fogadások*), a lóversenyeken szokásos olyan fogadások, amikor az első lovon nyert összeg automatikusan feltétetik egy másik verseny valamely előre meghatározott lovára és így tovább esetleg öt, hat, vagy több versenyben is. H. köthetők előre kikötött (fix), vagy startodds szerint is.

Halmstad, Halland svéd län (tartomány) fővárosa, (1910) 18,342 lak., látogatott tengeri fürdőkkel, lazachalászattal és élénk gabona- és fakereskedéssel.

Halmyros, l. *Halmirosz*.

Halnia (állat), l. *Agalenidae*.

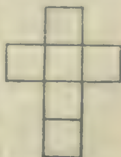
Halo (gör. ἅλως), a Nap és Hold körül felhős égen látszó fénygyűrű v. udvar.

Halo (gör.) a. m. udvar, bőrkivirágzást körülvevő vörös folt.

Háló, 1. fonalból kötött sokféle szerkezetű halászszerszám. L. *Halászat*.

2. *H.*, a textiliparban, l. *Hálókötés*.

3. *H.*, vékonyabb-vastagabb zsinegből kötött vadászati eszköz, mellyel a vadat befogják vagy a fogóba terelik. Amilyen vad fogására használják, aszerint nevezik el szarvas-, őz-, fürj- stb. H.-nak. A *csapó-H.-k* fára v. drótra vannak feszítve és a beléjük került vadakra ránthatók.

4. *H.* Ha a síkidomok által határolt testek határlapjait megfelelő sorrendben a síkba kiterítjük, a test H.-ját v. H.-zatát nyerjük. Viszont, ha a test H.-ja van adva, abból a test felületét állíthatjuk össze. Pl. a kocka H.-ja 6 négyzetből (l. az *ábrát*), a tetraéderé 4 egyenlőoldalú, egybevágó háromszögből áll.

5. *H.*, a. m. cseplesz (l. o.), tulajdonkép konyhai kifejezés; *hálósült* nem más, mint csepleszbe csavart sült.

Haloa (gör.), szérűs ünnep, amelyet Athénben és Eleuziszben Dionysos, Demeter es Persephone tiszteletére tartottak Poseideon havában.

Hálóállítás, egyes kisebb hálórészeknek öreghálóvá való összekötése.

Haloander (tulajdonképen *Meltzer*, nem *Hofmann*), *Gregorius*, német jogtudós, szül. Zwickauban 1501., megh. Velencében 1531 szept. 7. Lipcsében, majd Bolognában tanult. Németországba visszatérve, Wilibald *Girkheimer* ajánlatára a nürnbergi tanács támogatásával kiadta 1529. a pandektákat 3 kötetben, amely kiadás *editio Nerica* néven ismeretes. Ugyanabban az évben kiadta az instituciókat, 1530. a kodexet, 1531. a novellákat, és pedig először görögül, latin fordítással.

Halobates (állat), a Vizipoloskák (*Hydromici*) családjának egyik neme, melynek fajai a trópusokon a tengervizben élnek. Ezidőszerint mintegy 14, ide tartozó fajt ismerünk. Legközönségesebb a 3 mm. hosszú *H. sericeus* Esch., a Csendes-óceánban gyakori.

Hálóbél, az eresztőhálónak középső aprószemű része.

Halobia *Bronn.* (geol.), az *Aviculidae* d'Orb. családjába tartozó kihalt kagylónem. A triasz-kor végén élt.

Halobiás rétegek (geol.), az alpi felső triasz egyik emelete (l. *Triasz).*

Halobios, a tengerben élő szervezetek összessége. Ellentéte a *limnobios* (l. o.).

Hálóbokor, egy-egy öreghálóhoz tartozó halászok szövetkezete.

Hálócsapás, a jég alatt meghalászott bizonyos terület, melynek nyomát a lékek mutatják.

Halofil növények vagy sókedvelő növények, l. *Halofita növények.*

Halofita növények *(sóstalajú, sósföldi növények)*, a klórral, illetőleg a nátriummal szemben a többi növényektől eltérően viselkednek, amennyiben 2—3% konyhasót tartalmazó talajon is jól tenyésznek, holott a többi szárazföldi növények ilyen talajon már elpusztulnak. A H. úgy morfológiai, mint anatómiai tekintetben különös sajátságokkal birnak. Az éghajlati hatások ellen nagy mértékben érzéketlenek. A H. alkotta növényszövetkezetek gyérnövényzetüek és nagy egyformasággal birnak. A szárazföldi H. többnyire pozsgások; xerofiták (l. o.), leveleik, ha kifejlődnek, húsosak, aprók, vastagok, de lehetnek a H. hydrofilek is, különösen a tengerpartokon, mint pl. a mangrove, mely mocsarakban nő. A H. csak néhány család növényeiből szedődnek össze, így leginkább a Chenopodiaceák, Aizoaceák, Plumbaginaceák, Portulacaceák, Tamaricaceák, Rhizophoraceák, stb. A magyar H. többnyire a Chenopodiaceákhoz tartoznak. L. még *Magyar flóravidék.*

Hálófülke, l. *Alkóv.*

Halogató harc, azon csapatrészek vívják, melyek nincsenek döntésre hivatva. Ezek csak akkor mennek át a H.-ból komoly támadásra, midőn a fő támadó csapatrészek már döntő távolságra értek az ellenséghez.

Halogének, l. *Haloid elemek.*

Halográfia (gör.), a sóbányák ismerete.

Halogy, kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 714 magyar lak.; u. p. Nádasd, u. t. Vasnádasd.

Hálóhúzó, a kece inára súlyozó gyanánt alkalmazott vaskarikák.

Haloid elemek v. *halogén elemek.* A periódusos rendszer hetedik függélyes sorának főcsoportját alkotják. A csoport tagjai a *fluor* (F), *klór* (Cl), *bróm* (Br) és *jód* (J). Közönséges hőmérsékleten a fluor és klór gázalakú, a bróm folyós, a jód szilárd. Mind a négy elem szines. A fluor vastagabb rétegben gyengén zöldessárga, a klór sárgászöld szinű gáz. A bróm sötétbarna folyadék, a jód acélszürke, fémes fényű kristályos test. Legillékonyabb a fluor (fp. —187°), kevésbbé illékony a klór (fp. —33°), még kevésbbé a bróm (fp. +63°) és legkevésbbé a jód (fp. 184°). Atomsúlyuk a fluortól a jód felé növekszik. Az atomsúly növekedtével a hidrogénhez való affinitásuk és ezzel együtt hidrogénvegyületeik állandósága csökken. Míg a fluor hidrogénnel még a folyós levegő hőmérsékletén is robbanásszerüleg egyesül, addig a jód hidrogénvegyülete csak magas hőmérsékleten képződik. Oxigénnel szembeni affinitásuk és ezzel kapcsolatban oxigénvegyületeik állandósága az atomsúllyal együtt nő, vagyis legállandóbb a jód oxigénvegyülete. A legnegativabb jellemű elemi gyökök. A jellemerősség csökken az atomsúly növekedtével. Mint nagyon reakcióképes elemek a természetben szabad állapotban nem csak vegyületeik alakjában találhatók. A fluor mint alkatrész 1 és 3 vegyértékű, a klór, bróm, jód 1, 3, 5 és 7 vegyértéküek lehetnek. Leghasonlóbbak egymáshoz a klór, bróm és jód. Hidrogénvegyületeik a legerősebb savak, az ú. n. haloidsavak, kivéve a hidrogénfluoridot, mely gyenge sav. A legtöbb fémmel közvetlenül sókká egyesülnek és ezen sajátságuk folytán nevezik őket halogéneknek. ἅλς = só, γεννάω = nemzek.

Haloid savak, *halogén-savak.* A haloid elemek hidrogénvegyületei ú. m. a *hidrogénfluorid* HF, *hidrogénklorid* HCl, *hidrogénbromid* HBr és *hidrogénjodid* HJ. A HCl, HBr és HJ közönséges hőmérsékleten színtelen gázalakú testek, a HF könnyen illó folyadék. Az olvadás- és forráspont a molekulasúllyal együtt nő, kivétel azonban a HF, mely noha legkisebb molekulasúlyú, mégis a legmagasabb forráspontú. Ennek valószinű oka az, hogy a HF asszociált molekulával bir és alacsonyabb hőmérsékleten molekulaképlete H_2F_2. Ezzel függ össze az is, hogy gyenge sav, míg a többi H. a legerősebb savak. Vízben igen könnyen oldódnak. Vizes oldatuk maró és nagy mértékben savanyú ízü.

Haloid sók. A haloid savak (l. o.) sói; tehát haloidsavmaradék és fém vegyületének tekintendők. E csoportba tartoznak a *fluoridok, kloridok, bromidok* és *jodidok.* A legtöbb haloid só vízben oldható, kivételek a kalcium-csoport fluoridjai és az ezüst haloid sói (a fluorid kivételével), melyek vízben oldhatatlanok. Kevéssé oldhatók az ólom haloid sói.

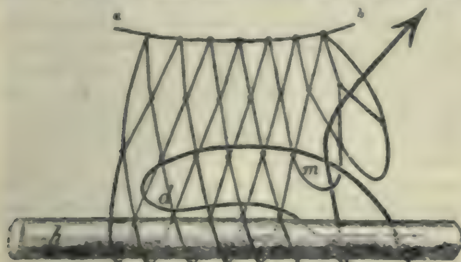
Halokémia, a kémia egyik ága, mely a sókról tanít.

Hálókocsi néven a nemzetközi hálókocsi-társulat által épített és forgalomba hozott azon vasúti kocsik értendők, melyek az utóbbi időben páratlan kényelemmel és luxussal, fekvő-(ágy-) helyekkel és toilettekkel vannak ellátva, úgy az országos viszonylatban, valamint a nemzetközi forgalomban. Hasonló kényelmi és nélkülözhetetlen járóművek a *vasúti étkezőkocsik* is, melyek az állomási rövid tartózkodás mellőzésével az étkezést és ellátást az állomási vendéglőből ezekre a kocsikra terelték a gyorsvonatoknál.

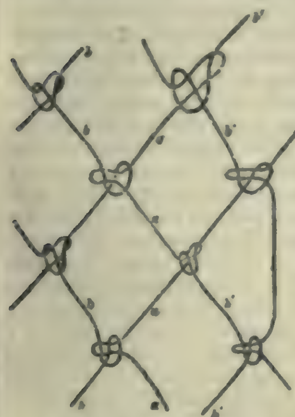
Hálókocsi-társulat. A Nemzetközi vasúti hálókocsi-társulat címe: *Compagnie Internationale des Wagons-Lits et des Grands Express Européens*; elsősorban a hosszújáratú nagy expressvonatok közlekedtetését Európában, Ázsiában és Afrikában, valamint ugyancsak nemzetközi viszonylatokban direkt hálókocsik és vasúti étkezőkocsik közlekedtetését eszközli. A társulat székhelye Brüsszel, vezérigazgatósága Párisban van; a magyarországi szolgálatok különleges ellátására — miként más országokban — Budapesten külön osztálya van.

Hálókő, a hálóra súlyzóul erősített kő- vagy tégladarab.

Hálókötés (ném. *Netzen*; franc. *faire de filets*), fonal-csomózásnak tekinthető. A csomózást kézzel vagy géppel végzik. A kézi hálókötéshez egy fonalat használnak, amelyet villaszerű végekkel biró túre helyeznek el. Ezzel a tűvel és egy hengeres pálcával készül a H. az *1. ábrán* látható módon, vagyis szilárdan kötött *a b* szegélyfonalból kiindulva olyképen, hogy a *h* hengeres pálcát balkézzel tartják a hálószem nagyságának megfelelő távolban; a jobb kézzel pedig a fonalat a pálca körül vezetik, míg a balkéz kis ujja az *s* hurkot támasztja, ezután a balkéz hüvelykujja alá helyezik a fonalat, miáltal a *d* hurok áll elő s végre az *s* és *m* hurkon a tűt átdugják. A háló géppel való kötését Jacquard találta fel 1804. Ehhez két fonal szükséges, amint ez a *2. ábrából* is kitünik. A munka folyama a következő: *b* fonalból hurkot képeznek azáltal, hogy kampós tűvel megfogják *b* fonalat s egyszer megpedrik a tűt, ezen a hurkon áthúzzák az *a* fonal hurokját s átdobják a *b* fonal csévéjén, miáltal csomó keletkezik. Az ilyen hálókötőgép a *bobbinet*-géphez (l. o.) nagyon hasonlít, amennyiben a láncfonalak ennél is a függőleges síkban haladnak, a vetülékfonalak pedig csévéken vannak elhelyezve; e két gép különbsége abban áll, hogy a hálókötőgép forgatható kampós tűkkel van felszerelve. A legújabb gépek 500 tűvel dolgoznak s óránként 600 sort, illetőleg 300.000 csomót kötnek.

1. ábra. Kézi hálókötés.

2. ábra. Hálókötés géppel.

Hálókötőfa, az a fadarab, melyen a háló szemeit a hálótű segélyével kötik.

Halolaj, l. *Halzsír*.

Halom, l. *Hegy*.

Hálómentő, a karikán lévő az a keresztvas, mely a hálónak a tengelyre való feltekerődését akadályozza meg.

Halométer, sűrűségmérő a sótartalom meghatározására.

Hálónehezék, a hálóalinára kötött olyan súlyozó, ólom, kő, tégladarab, mely a hálót használat közben a víz fenekén tartja.

Halonen, 1. *Emil*, finn szobrász, szül. 1875. Ácsmesterséget tanult, majd Wikström E. szobrász segédje lett. Helsingforsban, Párisban és Olaszországban tanult. Képmásai révén (márványból és fából) egyike a nevezetesebb finn szobrászoknak.

2. *H.*, *Pekka*, finn festőművész, szül. 1865 szept. 23. Lapinlahteban, ahol atyja földművelő volt. Rajziskoláit Helsingforsban, további tanulmányait Párisban a Julien-akadémián és Olaszországban végezte. A finn népéletből való festményeivel, továbbá arcképeivel és oltárfestményeivel hazájában a legelső művészek közé emelkedett.

Halonezosz (*Chilidromia, Cheliodromia*), az É.-i Sporádok, valamint a Nomos Eubea Skopelos eparchiájához tartozó sziget, melynek területe 82 km² és mely egyetlen DNy.-ról ÉK.-re húzódó, 22 km. hosszú, 457 m. magasságnyira is felérő, részben fenyvesekkel beültetett hegyhátból áll. Az ókorban H.-nak két városa volt, melyeknek egyikét Ikosnak hívták; ma csak egy kis faluja van.

Halopegae (gör.-lat.), sóval telített ásványvizek.

Hálórekesz (ném. *Koje*; ol. *coccetta*; franc. *couchette*; ang. *sleeping berth*), négyszögletes, a hajók legénységének és utasoknak nyughelyül szolgáló rekeszek, melyeket hadihajókon nagyrészt a függőágyak helyettesítenek. A H.-ek kettesével is lehetnek egymás felett.

Halorrhagidaceae, *Süllőhínárfélék* (növ.), a Szabadszirmú kétszikűek családja a Myrtiflorae sorozatban. 160 faja a mérsékelt és szubtropikus tájak lakója, a legtöbb a K.-i félgömb D.-i részén fordul elő. Egyesek vízi növények. Különböző termetű füvek, levelük átellenes v. örvös, a vízieken fésűsen szárnyas, viráguk apró 2—1 ivarú, 4—1 tagú, sugaras, porzók 2 körben. A magház 2—4, ritkán 1 termőlevélből alakul, alsó állású, összenő a kehelyalakú vacokkal, bibeszálai szabadok, üregenként 1 csüngő magkezdeménye van. A termés makk v. csonthéjas. Legközelebbről a Oenotheraceae családdal rokonok. Nálunk honos a *Myriophyllum* és a *Hippuris*, mindkettő vízi. Szárazföldi pl. a *Gunnera*.

Halorzás kihágását követi el az, aki a halászatra jogosítottnak engedélye nélkül halász v. rákász; ha nem nyereségvágyból követi el a cselekményt, büntetése 50, különben 100 K-ig (1888. XIX. t.-c. 65. §. *a* pontja és 64. §. *b* pontja) terjedhető pénzbüntetés. 400 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő, aki a halászat gyakorlására jogosítva nem lévén, a halászatot éjjel, tilalmi időben, a kijelölt kiméleti helyen vagy tiltott eszközzel űzi; vagy ha a halászatot álcázva, vagy magát felismerhetetlenné téve űzi, vagy a tettenérőt veszélyesen fenyegeti, ellene fegyvert fog vagy erőszakot használ, amennyiben a veszélyes fenyegetés v. erőszak súlyosabb büntetés alá nem eső cselekmény (1888. XIX. t.-c. 62. §. *b* pont).

Hálós boltozat, a gazdagabb — sokszor túlgazdag — boltozásoknak egyik késői neme, l. *Boltozat*.

Hálós diszítmény, román és csúcsíves ékítményes forma, mely egyes tagozatokat, de különösen nagyobb felületeket hálóhoz hasonló ornamentikával díszít. A normann építészet sűrűn használja.

Hálós korall (*Retepora cellulosa* Cavol, állat), l. *Mohállatok*.

Hálószem, a hálónak egyes szemürege.

Hálószoba, a lakásnak az a szobája, melyben alszunk. Tág, világos, jól szellőztethető legyen, az úgynevezett hálófülkék vagy alkóvok egészségtelenek. Jó, ha a H. keletnek fekszik. Kívánatos, hogy a H.-ból a mellékhelyiségekbe lehessen jutni anélkül, hogy a többi lakószobán keresztül kelljen járni. Bútorzata az ágy, szekrények, pipereasztal stb. A H. a XVI—XVII. sz.-ban az ú. n. *parádés szoba* volt, melyben még az uralkodók is sokszor fogadtak s azért ágyuk a szoba többi részétől gyakran balusztráddal volt elválasztva, az ágy maga pedig oszlopos, mennyezetes volt, köröskörül függönyökkel. Őseink is kedvelték a H.-ban az oszlopos ágyakat, a dús kárpitokat, szőnyegeket, spanyolfalakat stb.

Hálószolga, egy ágas fadarab, mely a vízbe állíttatik azért, hogy az ághegy hálórúdját reá fektetve, a szerszám kezelését a parton ülő halászra nézve megkönnyítse.

Hálószövet, csomózott avagy kötött likacsos kelme.

Halotechnika (gör.) a. m. sóbánya-míveléstan.

Halotermák (gör.), meleg sós források.

Halotrichit v. *keramohalit* v. *alunogén* (ásv.), haj- és tűalakú kristályok, valószinüleg egyhajlású, többnyire csak bekérgezések, szőllő- v. vesealakú, pikkelyes v. rostos szerkezetü halmazok; fehér, sárgás v. zöldes, selyemfényű, lényegében neutrális aluminiumszulfát, képlete:

$$Al_2(SO_4)_3 + 18H_2O.$$

Elég gyakori ásvány; a kovand-tartalmú agyagos kőzetek mállási terméke, v. pedig vulkáni kőzetekben a szolfatára-működés eredménye. Termőhelye Újbánya, Milo-szigete, Ausztrália. Szálas kifejlődése miatt *hajsónak* is mondják.

Halott, l. *Hulla*.

Halottak birodalma v. *túlvilág*, az a hely, ahol a meghaltak lelkei tartózkodnak s ott közelebbről meg nem határozható, álomszerű életet élnek, mely azonban a földi élethez igen sokban hasonló; pl. megtartják a földön élvezett rangjukat, szokásaikat, stb. Az eltemetés szokása ébresztette fel azt a felfogást, hogy a H. a föld alatt van (v. ö. a ker. világ pokol-fogalmát, a görög Hádeszt, az ó-germán Niflheimot, vagy a különféle mondákat azon hegyekről, amelyekben híres fejedelmek tartózkodnak: Barbarossa Frigyes a Kyffhäuserben, Artur király az Aetnában, stb.). Észak-Ázsia népei, olcsák, kamcsadálok, amurvidéki törzsek is a föld alatt tudják a túlvilágot. A H. égtáj-iránya különféle: a nap és hold leáldozása miatt legtöbb nép nyugaton keresi, ritkán más éghajlaton, így pl. Európa ősi törzsei (germánok, kelták) északon, ahol hosszantartó sötétség van, déli irányban képzelik az északamerikai indiánok, keleten gondolták az aztékok és inkák. Az odajutás nehéz és kínos, nagy akadályokat kell elhárítani; e képzelt hosszú vándorlásnak nyomai még a népmesékben fenmaradtak. Az indiánusok fojtó mocsár fölött egy csúszós fatörzsön képzelik az odajutást, vagy egy óriási kígyó hátán, amely a két partot áthidalja; az eszkimók a halál hídját jégből gondolják összerakottnak; az ó-iräniak szerint a Cinvat hídjáról az istentelenek a mélységbe taszíttattak, stb. V. ö. *Schurtz*, Urgeschichte der Kultur (Leipzig 1900).

Halottak csónaka, a néphit szerint az a vízi alkalmatosság, amely a halottat átviszi a szellemek birodalmába s amely evezős vagy állandó kormányos nélkül nem képzelhető. Legismertebb közöttük a görög Charon. A felfogás nyilván ősrégi, mint a kezdetleges törzseknél gyakorta található *csónak-koporsó* mutatja. Ezeket v. vízre bocsátják a holttesttel, v. a vízparton állítják fel magas póznákra. Állítólag mai koporsó-formánk is ilyen zárt csónakalakra vezethető vissza. A régi szlávok törzsfőnökeiket ilyen H.-ra rakott máglyán égették el a H.-val együtt. A partra kiállított csónak-koporsó a maláj-polinéziai népek hosszú sorozatán Madagaszkár szigetétől a Csendes-oceán Markezász-szigeteiig, sőt átterjedve az amerikai indiánus törzsek ÉNy.-i telepéig, szélteben használatos. Amely nép őshitében a túlvilág oly távolesőnek mutatkozik, hogy az már hajóval sem érhető el (ami újabb fejlődési fok), megtartva a régi H. formáját, mellé adják a *halálmadarat* (l. o.), hogy ez vigye tovább az elköltözöttet a szellemvilágba.

Halottak feltámadása, l. *Feltámadás*.

Halottak könyve. A H. az ókori Egyiptom irodalmi maradványai között úgy terjedelemre, mint fontosságra nézve az első helyet foglalja el. E mű teljesen visszatükrözi az ókori egyiptomiak bölcseleti és vallásos nézeteit. Szent könyv volt, melyet gondosan őriztek a templomokban, nehogy avatatlan szem beletekintsen. 180 fejezetre oszlik; hathatós csodákat művelő imákat tartalmaz, melyeket Thoth isten a gyenge emberiség iránt táplált szánakozásból maga szerkesztett és a papoknak kinyilvánított. A papok e könyvből számos másolatot készítettek, melyekből egy-egy példányt minden halott mellé a sírba tettek. Szegényebb emberek, kik a teljes példányt nem szerezhették meg, kisebb másolatokkal is beérték, melyeket rendesen a múmiák takarójára írtak. E szövegeknek az volt a rendeltetésük, hogy az elhaltnak bizonyos imaformákat nyujtsanak, amelyeket az alvilágban való vándorlása közben a démonok kiengesztelésére ha elmondott, az összes régiókon bátran átmehet, míg ismét az ősforráshoz visszatér. A H. szövegének egy másik sorozatát Izisz istennőnek férjéhez, Oziriszhez intézett magasztaló énekei teszik. Ugyanis Egyiptom hite szerint minden halott Ozirisszel azonosul és így Izisz férjévé válik. Az összes imák az elhalt javára szolgálnak; általuk a lélek megszabadul; a halottak könyvének szövegével kezében az elköltözött Ozirisznek ítélőszéke előtt bocsánatot nyer vétkeiért. A szövegek harmadik csoportja a holtak feltámadására céloz. A H.-nek valamennyi fejezete közül a 125. a legfontosabb. A halál utáni ítélkezésről szól és tartalmilag négy részre oszlik. Ezek: 1. a halott beszéde Oziriszhez, amint az igazság csarnokába lép; 2. a halott vallomása

az itélőszék előtt; 3. a halott szivének megmérése; 4. tárgyalások a kapu őreivel, amint a halott a csarnokot elhagyja.

Halottak napja (lat. *Commemoratio omnium fidelium defunctorum*), a halottak emlékünnepe nov. 2., ha vasárnapra esik, nov. 3. Az egyház ugyan mindig imádkozott és áldozatot mutatott be meghalt híveiért, de csak 998 (?) óta van külön ünnepük az összes megholtaknak. Odilo clugny-i apát ugyanis ez időtájt rendelte, hogy Mindenszentek vecsernyéje után minden zárdában a halottakért zsolozsmát végezzenek és nov. 2-án minden pap gyászmisét mondjon. Ezt a szokást kezdetben más zárdák, később más templomok is átvették, végül a pápák az egész egyházra kiterjesztették.

Halottak tisztelete, l. *Halottkultusz*.

Halottá nyilvánítás, l. *Holtnak nyilvánítás*.

Halottasház, temetőkben, vagy kórházakkal, boncolóintézetekkel kapcsolatban felállított ravatalozó helyiség, mely bizonyos díj lefizetése mellett használatba vehető. L. még *Temetés*, *Temető*.

Halottas tánc, l. *Magyar táncok*.

Halottbiróság. A H. az ókori egyiptomiak szent könyvének hitágazata, egy fejezet az ú. n. *halottak könyvében* (l. o.). Az illető szöveget rendszerint egyes cimkép magyarázza, mely a «kettős igazság csarnokát», t. i. az igazságét és hazugságét ábrázolja, melyben Ozirisz, az alvilág fejedelme trónol; előtte a biróság 42 ülnöke foglal helyet. Ezek elé lép az elhunyt s elvégzi gyónását. Távolabb nagy mérleget látunk, melynek nyelvecskéjén pávián ül; ezen mérlegelik az elhunyt tetteit, melyeknek jelképe az elhunyt szíve, a mérleg másik serpenyőjében pedig az igazság istennőjének képmása a súly. Utóbbi elővezeti az elhunytat, hogy beszámoljon, vajjon igazságokkal, vagy hazugságokkal megrakodva jött-e? Nem ritkán történik, hogy az elhunytat az igazságnak két istennője veszi körül, ezek közül az egyik védőleg emeli fel kezét, mialatt a másik — ugy látszik — parancsolólag követeli a számadást. Néha ezeket Izisz és Nephthisz v. Hathor helyettesíti. Az elhunyt előre lép; a sakálfejű Anubisz és a karvalyfejű Horusz istenek vizsgálva állnak a mérlegnél, mialatt az ibiszfejű Thoth isten a vallomást irótáblájára feljegyzi. Ha az elhunyt a kettős igazság csarnokában, Ozirisz előtt megállta a sarat, átlépheti az alvilág küszöbét, míg azt, aki nem állta meg, sokféle borzalomnak vetik alá. Ugyanezt a felfogást megtalálhatjuk az ind, perzsa, görög és római mitológiákban is, hol rendesen az első ember (Manu), v. az első király (Minosz v. Rhadamanthisz) vagy az alvilág istene (Hadesz) szerepel, mint halottbiró. Mihály arkangyalnak lélekmérleggel való ábrázolása hasonlóképpen ezen a felfogáson alapszik.

Halottégetés a. m. halotthamvasztás (l. o.).

Halotthamvasztás (l. a *képmellékletet)* a temetkezés egyik formája. A halottak eltemetése és annak módjai minden népnél, minden időben igen fontos feladatot alkottak, amelyet régi időben az illető nép kulturfoka, főkép vallási felfogása szabályozott, újabb időben mindinkább előtérbe lépnek igazságügyi, azaz büntetőjogi szempontok; döntő szerepet játszanak közegészségügyi és gazdasági, azaz financiális megfontolások. A temetkezés különféle formáit és az ott felmerülő egészségügyi és orvosi szempontokat l. *Temetkezés* címszó alatt. A temetkezés bizonyos módjai a halott megtartását célozták (balzsamozás, kiszárítás), viszont más módjai a hulla elpusztítására törekednek és ezek között a legradikálisabb a hulla elégetése, elhamvasztása. A H. az újabb történelmi kutatások szerint a temetkezés legősibb formája. A nomád-, vadász- és háborúskodó népfajok ezt a módot követték. Indiában a legrégibb időkben, Tacitus szerint az ős germánoknál ez a szokás divott. Ezt bizonyítják a hún sírok urnaleletei. Görögöknél, rómaiaknál elterjedt, sőt előkelő szokás volt.

Biskayában a chicagói egyetemnek 1906. évi expediciója olyan krematóriumot, halotthamvasztót talált, amely valószinüleg Kr. e. 4000 évvel létesült. Ázsiában, Japánban a buddhizmussal mindenütt elterjedt a halottégetés. A kereszténység volt az, amely — keletkezése után pár száz évre — a földbe való eltemetést a temetkezés egyedüli keresztényi formájának mondotta ki és így a kereszténység terjedésével a H.-t mindenütt felváltja az elföldelés. Az ősi szokás kipusztulása nem ment mindenütt simán, ezt igazolja Nagy Károly rendelete 785-ből, amely halálbüntetést mond ki azokra, akik a H.-i szokásokat követik.

A renaissance-kor után, a felvilágosodás századaiban újra felmerül először tisztán elméletileg a H. jogosultsága. A katolikus egyház kiváló emberei is szószólói voltak, pl. 1656. jelenik meg pápai jóváhagyás mellett Mattia Naldi pápai kamarás irata, 1774. pedig Scipione Piatolli pápai prelátus disszertációja a H. jogosultságáról. Azóta nagyon sokan írtak mellette. A gyakorlati felelevenítésnek technikai akadályai voltak.

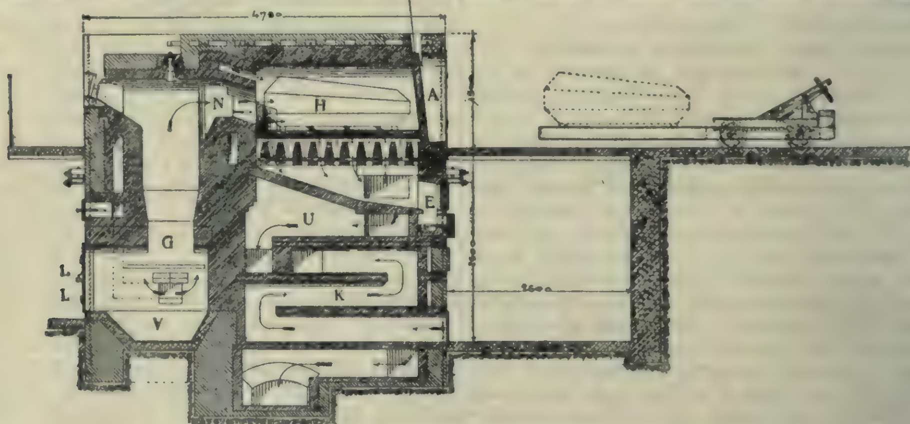
A gyakorlati megoldás négyféle fejlődési fokot mutat: 1. Máglya-módszer; elégetés szabad tűzön, a hulla érintkezik a tüzelőanyaggal. 2. Kályhamódszer, amelynél a hulla a tüzelőanyaggal együtt ég el. 3. Olyan kályha-módszer, ahol a hullát már csak a lángok érik és így a hulla hamuja nem keveredik idegen hamuval. Ilyen kályhák még ma is használatosak Olaszországban, a *Venini-Gorini*-féle berendezések. Az elégetés $1^1/_4$ óráig tart, a visszamaradó csont és hamu 3—6% között váltakozik, vagyis 60 kilós hullánál circa 2—4 kiló a maradék. A tüzelőanyaggal ugyan nem érintkezik a hulla, de annak gázaival, égéstermékeivel igen. 4. A legújabb, legtökéletesebb és jelenleg már egyedül alkalmazott rendszer az *izzítókamra-*, azaz *sütőkemence-módszer*, amelynél a hulla sem a tüzelőanyagokkal, sem a lánggal, sem a tüzelőanyagból származó égéstermékekkel nem érintkezik; tisztán az előre izzásba hozott kamra falairól sugárzó hőség és az áthajtott tüzes, izzó, 800—1000 C°-os levegő az, ami a hullát elemészti (Siemens-féle regenerátor-rendszer).

Már az «első halotthamvasztó kongresszus» 1876. Drezdában a következő pontokban állapodott meg: *a)* a H. gyors legyen; *b)* biztos és tökéletes legyen, a hullának szenesedettnek, félig-égettnek nem szabad lennie; *c)* a H. décens módon, kizárólag emberi hullákra használatos kály-

hákban végeztessék; *d)* ne keletkezzenek a környéket zavaró égési termékek, kellemetlen szagok, gázok stb.; *e)* a hamu ne keveredjék idegen anyagokkal, tiszta, majdnem fehér és könnyen összegyüjthető legyen; *f)* a berendezés és az elhamvasztás lehetőleg olcsó legyen; *g)* különösebb költség nélkül egymás után több hulla legyen elégethető.

E 7 pont határozmányainak mindenben megfelelt a Siemens-féle rendszer. Ma a Siemens-féle kemencék és annak módosításai használatosak; ilyenek pl. a franciáknál használatos Toisoul-Fradét-féle hamvasztók. *Mindenesetre ma legtökéletesebbek a Schneider-féle és a Klingenstierna-féle hamvasztók.* Régibb, rosszabb rendszerek, de még használatban vannak az olasz Gorini-Venini- és a francia Fichet-félék.

A legelterjedtebb halotthamvasztó készülék a *Schneider*-féle *(1. ábra)*, amely a Siemens mérnök által felfedezett halotthamvasztó továbbfejlesztése. A Schneider-féle hamvasztó áll egy *G* generátorból, amelyben koksz és fa elégetésénél gázokat fejlesztenek. Ez a gáz egyesül a generátor alján lévő *V* víztartók párájával és ezzel széndioxidot és hidrogént képez. A generátor *L* nyíláson át kap levegőt. Az így fejlesztett égő gáz *N* nyíláson beáramlik a *H* hamvasztótérbe és *U* hamugyüjtőbe és ennek falát fehérizzásig felheviti. Ezután a tetemet cinkszarkofágon *A* ajtón keresztül betolják a hamvasztótérbe, amely boltozott és alján tűzálló anyagból készült rostéllyal ellátott. Az *L* nyílásokat akkor elzárják s e helyett a *K* kígyózó kanálisokat, amelyeken át eddig a fáradt gázok távoztak, levegővel töltik meg. Itt a levegő mintegy 1000° C-ra is felhevül, szétáramlik a hamvasztó térben és *N* nyílásban egyesül az égő gázokkal. Ez a forró levegő fehér porrá hamvasztja a tetemet, amely lehull az *E* hamvvederbe. A Schneider-féle készüléket *Knös* igen jelentős módosításokkal látta el *(2. ábra)*. A Knös-féle hullahamvasztóknál a hulla alulról kezd bomlani, a folyamat gyorsabb, a kemence egyszerűbb és a hamvasztás is sokkal olcsóbb. A hamvasztás 45—60 percig tart. Újabban az elektromos hőt is felhasználják a hamvasztásnál. A halotthamvasztó díszes épületekben van elhelyezve (krematóriumok), amelyeknek magukon a kemencéken kívül még számos mellékhelyisége van (laboratórium, szertartási helyek stb.).

1. ábra. A Schneider-féle halotthamvasztó metszete.

A H. eredménye, hogy a hulla széntartalma szénsavvá, hidrogéntartalma vízzé alakul, nitrogéntartalma szintén gázokká lesz és visszamaradnak az *anorganikus sók:* főkép *foszforsavas mész;* ez teszi ki a hamu 90%-át. Pl. 19 éves asszonyi hulla hamvasztás után adott 2·3 kiló hamut vagyis térfogatban circa 2·5 liter hamut. A hamu 88·31% foszforsavas mészből állt. A földbe temetett hullánál, ha a rothadást kizárjuk, a hulla teljes elpusztulása legjobb esetben 3—5 évig tart el. A hamvasztásnál 1—2 óra alatt következik ez be s ez is majdnem ugyanazon maradékot adja.

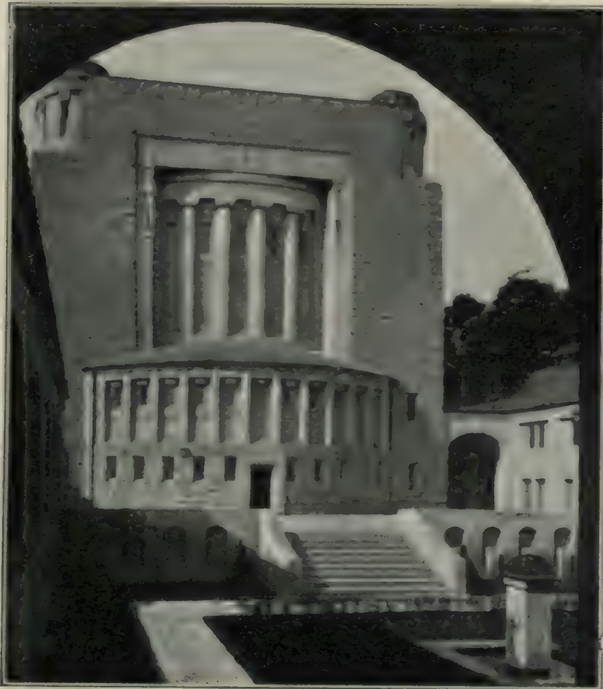
A hamvasztás, ha azt az izzító kamrán készítetett nyílásokon át megfigyeljük, teljesen simán megy végbe: a hulla nem fuvódik fel, nem sistereg, nem explodál; a legfelső réteg hirtelen beszárad, lánggal ég, fehér hamuréteggé alakul át és mint ilyen leválik; alatta beszárad a második réteg és így rétegről-rétegre hamvad el a hulla, az utolsó rész a mája, amely úgy látszik legnehezebben hamvad el.

A hamut fémtokban elzárva adják át a hozzátartozóknak s ezt urnákban helyezik el. Az urnákat el lehet helyezni csarnokokban (kolumbáriumok), falakban azaz falfészkekben, sírokban, kriptákban stb.

A hamvasztás mindenesetre a leghigienikusabb, legesztetikusabb temetkezési forma; bár azt nem lehet állítani, hogy a földbe való eltemetés közegészségellenes. A temető még soha sem volt járványos betegségek kiinduláspontja, sőt a temető kútvizei sem okoztak járványokat. Ma még a hamvasztás aránylag drága, de mindenesetre kellő befektetés mellett elég olcsóvá tehető.

Olaszország volt az első európai állam, amely a H.-t megengedte és törvényekkel rendezte. Az első hamvasztás 1876 jan. 22. ment végbe Mila-

HALOTTHAMVASZTÁS.

A drezdai krematórium homlokzata.

A dessaui krematórium külső képe.

nóban a Campo Santón. Németországban a góthai krematóriumot 1878. állították fel. 1891-ben Heidelbergben a második, 1892. Hamburgban a harmadik, 1898. Jenában a negyedik német krematórium nyilt meg. 1911-ben Németországnak 29 krematóriuma volt és az évi hamvasztások száma elérte a 7555-öt. Ugyanakkor Olaszországban 29, Svájcban 10, Franciaországban 3, Angliában 13, Svédországban 2, Norvégiában 3, Dániában 1, az északamerikai Egyesült-Államokban 39 krematórium működött, vagyis összesen 129.

A német birodalomban az összes eddigi hamvasztások száma 40,000, Észak-Amerikában pedig 60,000. Japánban évente 300,000 embert hamvasztanak el, a halottaknak kb. 50%-át. A hamvasztás önköltsége kellő forgalom mellett kb. 5—7 korona halottankint.

2. ábra. A Knös-féle halotthamvasztó metszete.

Hazánkban a mult század elején *Sándor* István bibliografus irt a H.-ról tanulmányt. A 70-es években *Rózsai* József és *Fischer* Gyula munkái nyomán jelentékeny küzdelem indult meg a H. érdekében. 1886-ban *Légrády* Károly hozta létre az első magyar halotthamvasztó egyesületet. Nagy érdeklődést keltett a magyar mérnök- és építészegylet krematóriumtervezetre hirdetett pályázata, amelyet *Pogány* Móricz műépítész nyert el. Az ő és *Pap* Sámuel fáradozásainak eredménye volt, hogy 1905 márc. 13. *Kétly* Károly dr. egyet. tanár elnöklete alatt számos előkelőség részvételével megalakult az Országos Halotthamvasztó Egyesület, amely a fakultativ H. eszméjének terjesztését tüzte ki céljául. Az egyesület az érvényes min. rendelet értelmében ugyan ideiglenesen működhetik, de nagyobbszabású akciót nem folytathat, mert alapszabályai még mindezideig nem nyertek min. jóváhagyást. Annál élénkebb agitációt fejtenek ki egyesek, részint felolvasásokban, részint az eszme terjesztésére keletkezett s *Wilhelm* Frigyes dr. és *Pap* Sámuel szerkesztésében megjelenő *Hamvasztás* c. folyóirat hasábjain. E mozgalom legjelentékenyebb eseménye az, hogy Budapest törvényhatósága *Bárczy* István polgármester kezdeményezésére elhatározta egy nagyszabású krematórium felállítását. A közgyűlés határozatát azonban egyelőre foganatosítani nem lehet, mert Polónyi Géza azt megfellebbezte, a belügyminiszter pedig még nem döntött. A fővároson kivül Debreczen, Arad és Miskolcz városokban van jelentékeny mozgalom krematórium felépítése érdekében. A hamvasztás ellen leginkább vallási felfogások küzdenek indokolatlanul. A hamvasztás természetesen az utólagos boncolást és ilyen úton bűnügyeknek felderítését lehetetlenné teszi és így bizonyos törv.-széki, igazságszolgáltatási szempontok is ellene szólnak a hamvasztásnak. Mindenesetre a H. bevezetése tökéletesebb halottkémi működést kiván. A földbevaló temetkezés nem jár semmiféle különösebb egészségügyi veszedelmekkel, mégis talán helytelen mindenkit erre kényszeríteni, vagyis a temetkezés szabadsága általános emberi szempontból a hamvasztás megengedése mellett szól. A H.-ról szóló munkák: *Kinkel* (Berlin 1877); *Adler* (Wien 1874); *Wegmann-Ercolani* (Zürich 1874) és a legújabb, legjobb: E. *Beutinger*, Handb. d. Feuerbestattung (316 rajz., Leipz. 1911).

Halotthamvasztó (krematórium), l. *Halotthamvasztás*.

Halotti álarc, l. *Álarc*.

Halotti anyakönyv, l. *Anyakönyv*.

Halotti Beszéd és *Könyörgés*, legrégibb összefüggő magyar nyelvemlékeink. A két szöveg, mely egyébiránt nem tartozik egymáshoz, a Pray-kódex nevű miséskönyvben fordul elő, melyet a M. Nemzeti Muzeumban *Quart Hung. 387.* jelzet alatt őriznek s régebben *Sacramentum Boldvense* vagy *Missale Posoniense* néven emlegették.

A kódex eredetileg a Pozsony vármegyei deákii bencésegyház részére 1183—1210 között készült és a miséskönyvön kívül halotti szertartásokat, sőt végül történelmi följegyzéseket *(Pozsonyi kis krónika)* tartalmaz. A H. és Könyörgés, bár tulajdonkép a temetési ritus szövegeihez tartoznak, nem a megfelelő helyen, hanem a nov. 2-iki szertartást követő imádságok után, a 154. lapon olvashatók és mint irodalmi emlékek különböző természetüek. A Könyörgés ugyanis a temetési szertartások között előforduló Oremus fratres charissimi pro spiritu kezdetü orációnak szabályos fordítása, viszont a H. a 154. lapon levő Optime nostis fratres charissimi kezdetü pár sorban kifejezett gondolatnak szabad feldolgozása és mint ilyen, eredeti mű, a magyar szónoki prózának első, még pedig nemcsak koránál fogva, de világos és kerekded szerkezete s hatásos, szép stílusa által is becses terméke. E fontos emlékeket egyébiránt csak a XVIII. sz.-tól kezdve ismeri az irodalom. Először Pray György említette és közölte a H. néhány sorát *(Vita S. Elisabethae viduae... Tyrnaviae, 1770.)*; viszont mind a H., mind a Könyörgés teljes szövege *Sajnovics* János híres könyvében, a Demonstratióban (Nagyszombat, 1770) látott első izben napvilágot. *Révai* Miklós (Antiquitates 1803) és a finn *Blomstedt* Oszkár egész könyveket írtak róla.

A H. nyelvtörténeti szempontból megbecsülhetetlen értékü. A látszólag zártabb magánhangzók mindvégig megvannak a H.-ben, pl. *hotolm:* hatalom, *pukul:* pokol, *nopun:* napon, *ozuk:* azok stb. Az *at, et* képzős főnevek végén a H.-ben még megvan az eredeti *v*-s alak: *Engede urdung intetvinec:* engede ördöng intetvinek. De nemcsak hangtani, hanem alak- és mondattani szempontból is sok nyelvtörténeti fejlődést csupán a H. felfedezése által ismerhettünk meg. Tudjuk, hogy manapság a többes második személyű igerag *-tok, -tök*, pl. magában a H.-ban is: *látjátok feleim szömtökkel.* A H.-ből tanultuk meg, hogy volt valaha az első személynek is ennek megfelelő ragja. Az *imádjunk* alak a H.-ben így van: *vimádjamok;* az *ősünk* pedig így van: *isemök* stb. A mai *-ból, -ből* és *-ba, -be* rag a H.-ben még kéttagú és nem illeszkedik mélyhangú névszókhoz: ez a szó, hogy *tömlöcéből*, a H.-ben így van kifejezve: *temnöcébelől, világba* ott így van: *világbelé* stb. Maga ez az alak egyszerre megmagyarázza e ragnak eredetét. Az igeragozásban a régibb, teljesebb alakokat látjuk a következőkben: *terömtéve* (e helyett *teremté), eneyc* mai ejtéssel *enné-ik* (ehelyett *ennék)* stb. Sok a H. nyelvében a jelentés- és mondattani nevezetesség is. Nem csoda tehát, ha nyelvészeink fölfedezte óta állandóan igen sokat foglalkoztak és foglalkoznak vele. Az 1905-ig való nyelvészeti irodalom össze van állítva *Simonyi* Zsigmond *A magyar nyelv* c. művében (2. kiadás 133—134. l.). Azóta az a kérdés merült fel újabban, hogy vajjon a H. eredeti egységes mű-e, avagy másolat. Az előbbit bizonyította be *Mészöly* Gedeon, A H. nem másolat voltáról c. dolgozatában (Magy. Nyelvőr, 1908). Most van sajtó alatt *Erdélyi* Lajosnak főként a H. nyelvjárására vonatkozó műve 1913).

Halottidézés *(necromantia* v. *nekyia, skiamantia, psychomantia* is), az a bűvészség, mely állítólag az elhunytak lelkeit fölidézi az élők országába, hogy a bűvölő valamely titkot vagy a jövőt megfejtse. A történelemben a H. mint általánosan elterjedt tünemény jelenik meg, melynek eredete az ősidők homályában vész el. Varro Perzsiából származtatja. Mózes halálbüntetés terhe alatt tiltja a H.-t. Kánaán lakosainál általánosan elterjedt szokás volt. A klasszikus ókor hagyományai eléggé tanusítják, hogy a H.-t nemcsak egyesek gyakorolták, hanem rendszeres hagyományos intézmény volt. Gyakran olvassuk Homerosnál, hogy a H. bűvészete bizonyos helyekhez van kötve. Halottidéző jósdák voltak Epiruszban, Tráciában, Herakleában, Figaliában, Arkádiában, Dio Cassius szerint Alsó-Olaszországban, Babiloniában, Peloponnezusban. A halottidézők később külön kasztot alkottak. A történelem folyamán a H.-t állandó összeköttetésben találjuk a bálványimádással, gyökere a pogányság. Virágzásának tetőpontja arra az időre esik, mikor veszíteni kezd a pogány mitológia dicsköréből a görög bölcselet befolyásánál fogva, de egyúttal kívánságot termett a jövendő fátyolának szellőztetése iránt és jóslásokat eredményezett. Nagy akadályául szolgált a keresztény vallás elterjedésének, de félreismerhetetlen tanuságot tett az emberiség általános hitéről a lélek halhatatlanságában. Újabban a spiritiszták foglalkoznak evvel. V. ö. *Rohde*, Psyche, Seelenkult u. Unsterblichkeitsglaube (1907); *Dyterich*, Nekyia (1893).

Halotti egyházi beszéd. A különböző keresztény felekezetek lelkészei s a zsidó papok tartják e beszédeket, mindenik a maga szokása v. szertartása szerint a ravatal mellett a halottas házban, templomban, v. a temetőben. Tárgyai: az elhunyt élete, a halott hátrahagyottainak vigasztalása, az élet mulandóságában az örökéletre rámutatás, a feltámadás reményének és hitének táplálása.

Halotti érmek, az emlékérmek azon csoportja, melyek fejedelmek és más kiválóbb egyének halálára verettek. A magyar érmek közt ilyenek II. Lajos emlékérmei; a H. verése különösen Németországban volt szokásos. Régi szokás volt, hogy sírokba egy-egy éremdarabot tettek, hogy az alvilágban a hajós átvigye az elköltözöttet a paradicsomba stb.

Halotti maszk a neve az olyan gipszöntvénynek, amelyet a még friss hulla arcáról egyszerű gipszöntéssel készítenek abból a célból, hogy a megholtnak arcvonásai hiteles és pontos másolatban megmaradjanak. A H. mechanikusan készül, tehát nincs művészeti igénye, annál fontosabb lehet a szerepe embertani szempontból. A legismertebb, másolatban is elterjedt H. I. Napoleoné, Beethovené, Schilleré stb. Az eljárás a rendes gipszöntésé. L. még *Álarc.*

Halotti mise, *gyászmise*, l. *Requiem.*

Halotti prédikáció, l. *Halotti egyházi beszéd.*

Halotti szentségek, l. *Haldoklók szentségei.*

Halotti tánc, l. *Tánc.*

Halotti tor, halottas háznál, rendszerint temetés után megtartott lakoma, mellyel a gyászoló család a végtisztességen megjelent rokonságot és ismerősöket megvendégeli. Ősrégi magyar szokás, melyről már az Árpádkori krónikák megem-

lékeznek s a köznép között ma is széltében divatos. A H., ellentétben az alkalommal, melyhez fűződik, nem ritkán zajos, sőt túles pengo szokott lenni; ezt a művelt osztályok durva lelkű kegyeletlenségnek hajlandók tekinteni, pedig igazi emberi vonás nyilvánul meg benne. A napokon át tartó levertség, siratás, gyász, mint minden egyoldalú és kimerülésig csigázott idegelfoglaltság, nem tud másként a naiv és nem fegyelmezett szervezetekben egyensúlyba kerülni, csak úgy, hogy ösztönszerűen kiváltja az ellenkező végletü hangulatot: a tobzódó vígságot. A tömeglélektannak ez általános törvénye minden nép szokásaiban érvényesül. Itt azonkivül régi és elmosódott hagyományok töredékes emlékei is lappangnak. A halottas ház lakmározása és vigalma nem sajátosan magyar szokás, különféle formákban világszerte el van terjedve s ha az eljárásmódokat megfigyeljük, belőlük a szertartásos szokás egész fejlődéstörténete kiderül. A H.-nak igazi oka a halottnak nyujtott élelem hagyományában gyökerezik; így a turkfajú népek területén a H.-t kint a temetőkben ülik meg s az ételekből az első falatot az újon hantolt sírra rakják. Alacsonyabb kulturfoku törzseknél továbbá megfigyelhető, hogy az ilyen ételáldozat csak egy része az áldozatok hosszú sorának. Az elhalttal veleadják minden kedvelt és szükséges holmiját, lévén a túlvilági életről az az általános nézet, hogy ott az ember nagyjából ugyanazzal foglalkozik, amivel földi életében. Az ilyen továbbéléshez táplálék szükséges, ez is vele adódik tehát, különösen a halálozás utáni napokban, később az évenkint megtartott általános gyászünnepen visznek neki élelmet. Az első napokban azonban a lélek megszokásból hazajár a nemrég elhagyott tűzhelyhez. A finn-ugor népcsalád tagjai otthon faragott bábuval helyettesítik a holtat s eléje huzamos ideig napenkint ételt tesznek. E kegyeletes ténykedés ősi gyökere viszont a még elmaradottabb, primitív törzsek szokásaiban található meg. Ezek felfogásából félreismerhetlenül kitünik, hogy összes szertartásos halotti ceremóniájuk a visszajáró lélektől való félelemből ered; a szellemet ki kell mindenkép engesztelni, szükségleteit áldozatokkal fedezni, nehogy bosszuból bajt, betegséget, csapást bocsásson a hozzátartozókra. A H. eszerint ősrégi, kezdetleges vallási felfogás töredékes emléke a tisztultabb kulturfokon élő népek (pl. a magyarság) szokásai között. V. ö. *Ethnographia* II. évf. 108. l., u. o. IV. évf. 53., V. évf. 182. és 325., VII évf 285. l., továbbá: *Mészáros* Gyula, A csuvas ősvallás emlékei I. k. 232–241.; *Krohn*, Finn-ugor ősvallás (Budapest 1908. 348; *Kandra* Kabos, Magyar Mythologia (Eger 1897, 423—427. lapok).

Halotti úrvacsora, az a szokás a túlbuzgó legrégibb keresztényeknél, hogy a halottnak szájába oltáriszentséget helyeztek. Miután a halottak semmiféle szentséget nem vehetnek fel, ez esztelen szokást egyes egyházatyák megtámadták s a zsinatok, mint a 397. karthágói, a 692. konstantinápolyi stb., a legszigorúbban eltiltották. L. még *Halottkeresztelés*.

Halotti vasárnap, *fekete vasárnap*, *halottak ünnepe*, a prot. egyházban és pedig főleg északi Thüringiában így nevezik a Laetare-vasárnapot, vagyis a nagybőjt negyedik vasárnapját.

Halottkém, l. *Halottkémlés*.

Halottkémlés, az a működés, amelynek célja szakszerü megállapítása annak, hogy a halál valóban bekövetkezett, valamint, amennyire lehetséges, a halált okozó betegségnek, balesetnek v. erőszaknak. A szakszerü H. közegészségi törvényünk (1876. XIV. t.-c. 109, 110. §§.) értelmében nálunk közigazgatási feladat. Senkit sem szabad eltemetni a *halottkémnek*, mint hatóságilag megbízott közegészségi szakembernek a halált bizonyító írásbeli nyilatkozata előtt; ugyanő szabja meg az eltemetés idejét. A H.-t részletesen a belügyminiszternek 1876. évi 31,025. sz. rendelete szabályozza. Eszerint a H. községileg van szervezve; minden község köteles kellő számú halottkémről gondoskodni. Halottkémül alkalmazható *a)* az, aki orvosi gyakorlatra jogosítva van; *b)* aki a községi (kör-) orvostól a H. szabályait megtanulta s aztán a járási orvos előtt a halottkémi vizsgát letette; *c)* ahol ilyen halottkém nem alkalmazható, a községi elöljáróság kirendelt tagja. A községi (kör-) orvos székhelyén a H.-t hivatalból ő köteles végezni.

Halottkeresztelés, mesesz erü állítás, mintha egyes eretnekek: cerinthianusok, marcioniták, a halottakat megkeresztelték volna, t. i. olyanokat, kik mint hitújoncok (catechumenek) haltak meg, v. pedig nevükre és javukra élőknek adták volna fel a keresztséget. Tertullianus és Ireneus említenek ugyan e dologról valamit, de oly homályosan, hogy határozott gondolatot állításaikból kivenni nem lehet. Mindazonáltal megemlítendő, hogy a 3. karthagói tartományi zsinat megtiltotta a meghaltaknak az oltáriszentséget nyujtani, amely tilalmat azzal az óvó figyelmeztetéssel kisérte, hogy a holtakat megkeresztelni még kevésbbé lehet. L. *Halotti úrvacsora*.

Halottkultusz *(nekrolatria)*, az emberiség haladottságának szinte minden fokán előforduló tiszteletnek, kegyeletnek és félelemnek kifejezései a halottak iránt. Gyökere abban az általános hitben keresendő, hogy az elhúnytak lelkei a halál után is tovább élnek, hogy egykori életük folyásának helyéhez ragaszkodnak, oda visszajárnak, v. állandóan a körül tanyáznak s hogy ilykép a hátramaradt élő rokonság tetteit figyelik, tetszésük szerint okozva nekik kárt v. örömet. Aszerint, amint a felfogás törzsenkint változó, amint jónak v. rossz indulatunak képzelik az elköltözöttek szellemeit, a H. szokásai is más-másfélék. Kezdetleges fokon többnyire gonosznak hiszik, s ezért rögtön elhagyják a halál s a halott helyét (afrikai országokban a fejedelem halálakor ott hagyják eddigi telephelyüket egészen); az enyhébb forma haladottabb fokon a haragvó szellem kiengesztelése olyképen, hogy vele adják minden vagyonát, leölik rabszolgáit, nejét, stb. További kulturemelkedéssel a szokások még inkább enyhülnek; kinyitják a halál percében az ablakot, hogy a felhőcske, pillangó, v. kis állatka képében elröppenő, kiszabaduló lélek utat találjon a szabadba. Ez alapfelfogás számos mon iának, hagyományos ritusnak lett szülőoka. Ha nem látják el hozzátartozói minden szükségessel, a lelke

visszajár, maga törekszik megszerezni a hiányzó kellékeket. Aki nem élte le teljesen az életet, hanem gyilkosságnak esett áldozatul, vagy kivégezték, nem talál nyugtot, míg gyilkosa el nem veszi méltó büntetését, vagy saját gonosztette valamikép jóvá nem tétetik. Előbbi esetre példa a *tetemrehívás* szokása (l. o.). További részletekre l. *Holtak tisztelete*.

Halottlátó. Az ország sok helyén ismernek úgynevezett H. asszonyokat, kik hírt adnak az elhúnytakról s azok esetleges kívánságait közlik a hátrahagyottakkal. Némelyikük olyan hírnévre vergődött, hogy messze földről járnak hozzá, még az úri rendből is. Adataik sok esetben fölötte meglepőek; leírják a meghaltak ravatali ruházatát, külsejét, haláluk okát és más, idegennek nehezen kitudható dolgokat. V. ö. *br. Nyáry* Albert dr., A H.-ról (Ethnographia 1908. évf.).

Halottnéző a. m. morgue (francia), l. *Tetemnéző*.

Halottpénztár, l. *Temetkezési pénztárak*.

Halottszállítás, l. *Hulaszállítás*.

Halottszemle és boncolás a btő eljárásban (240—243. §§.) akkor foganatosítandó, ha gyanu támad, hogy valakinek halálát büntett vagy vétség okozta. Boncolás előtt a hulla azonosságát meg kell állapitani, ha ismeretlen, róla fényképet kell késziteni. A H.-re két orvosszakértőt kell alkalmazni, akiknek arra kell nyilatkozniok, hogy mi volt a halál közvetlen oka s ezt az okot mi idézte elő; sérülés esetében, hogy ezt más okozta-e, mivel, mi módon és a sérülés okozta-e a halált; továbbá, hogy a sérülés minősége, a sérült szervezetének egyéni sajátossága vagy különös állapota, a sérülés elkövetésének különös körülményei, a sérüléshez véletlenül járult, de mégis általa előidézett okok eredményezték-e a halált vagy az a sérülés nélkül is beállott volna; hogy a halált idejekorán érkező, célszerű orvosi segély elháríthatta volna-e. Lövés esetében meghatározandó, hogy mily méretü löveggel, mily irányból, mily távolságról intézték, gyermekölés esetében pedig, hogy a gyermek újszülött, élveszületett, érett, életképes volt-e stb. L. *Boncolás*, *Boncolási jegyzőkönyv*, *Hullavizsgálat*.

Halottvirrasztás, l. *Virrasztás*.

Halottvizsgálás, l. *Halottkémlés*, *Hullavizsgálat*.

Hálótű, hálókötésnél használt laposra faragott szerszám, melyre a fonalat reáhányják és e célból nyelve és lába van.

Hálóúsztató, a húzó- vagy öreghálo felső inára erősitett gyékény-, fa- vagy parafadarabok (l. *Pálha*), amelyek a felső ínt a víz színén tartják s a fenéken járó súlyozott alinnal együtt a hálót falszerüen kifeszítik.

Hálóvarsa, l. *Szárnyasvarsa*.

Hálóvessző, l. *Káva*.

Hálóvető, a hálót kivető halász.

Haloxilin, szénből, salétromból és vörösvérlúgsóból álló robbanószer. A levegőn lassan ég el, anélkül, hogy robbanna; zárt térben azonban nagy erővel robban. L. *Robbanószerek*.

Haloxylon *Bge.* (növ.), a *Chenopodiaceae* (Libatopfélék) család génusza; 10 faja Déleurópában, Nyugat- és Belső-Ázsiában van elterjedve, 2 indiai. Cserjék v. fák. Legismertebb közülök a *H. ammodendron* Bge (szaxaul, sócserje) 6 m. magasságot is elérő fa. Vesszős ágai ízeltek és levéltelenenek látszanak, amennyiben leveleik 2 mm. hosszú pikkelyekké csenevészednek; mereven, seprűszerüen állnak felfelé. Jellemző növénye az Ural Kaspi-tó Tenskán Pamin közötti

Haloxylon ammodendron. *A* az egész növény, *B* ág, *C* az ág virágos csúcsa, *D* virág, *E* bibe.

vidék steppéinek, valamint Perzsia és Taklamahon, Gobi pusztaságainak s rendesen elnyomorodott alakban található. Törzse az egyenlőtlen vastagodás következtében görbe és göcsös. Fája igen nehéz és rendkivül merev. L. az *ábrát*.

Hálózacskó, léhésből kötött olyan kisebb zacskó, amelyben a halász apró cókmókját tartogatja.

Hálózat (erdészeti), az ültetéssel való erdősítésnél a csemetéknek bizonyos rendszer szerint való kiültetése. Két H.-ot szokás főleg megkülönböztetni, ú. m. a *négyszögest* és a *háromszögest*. Előbbiben az egymáshoz legközelebb álló csemetéket összekötő vonalak négyzetet, utóbbinál pedig egyenlő-oldalú háromszöget alkotnak. Ha a négyes H. minden négyzetének közepére még egy csemetét ültetünk, keletkezik az *ötös H.* A csemetéknek sorokban való ültetését tágabb értelemben *soros H.-nak* mondhatjuk. A H.-ok kitűzésénél elkerülhetetlenül szükséges eszköz az ültető zsinór, a zsinórmotolla s a szögtűző, mellyel derékszöget lehessen kitűzni. A soros H. kitűzésénél 2 zsinórra van szükség, egyiken a sortávolságok (sorzsinór), a másikon pedig a csemetetávolságok (csemetezsinór) vannak megjelölve.

Halpala, haltöredékekben gazdag palás agyagok és márgák; pl. Glarus és Felső-Elszász idősebb harmadkori rétegeiben. Ugyszintén a Kárpátokban nagy elterjedésüek (Amphitile és Nagyilondai halpalák).

Halpaprikás, híres alföldi halászeledel, melyet egyéb paprikáshoz hasonlóan, aprított halhúsból, zsírban paprikával, sóval, hagymával megabálva, tejfeles lében tálalnak.

Halpástétom, úgy készül, mint más pástétomtészta, azaz igen finom vajastésztába burkolva,

HALS FRANS: A SZENT GYÖRGY-LÖVÉSZEK
(HAARLEM MUZEUM)

vágott, mozsárban törött és hajszitán áttört halhúst pogácsa alakjában megsütnek s a hachéhoz hasonlóan előétel gyanánt adják nagyobb ebéd v. vacsora alkalmával. L. *Pástétom*.

Halpénz a. m. halpikkely.

Halphen (ejtsd: halfañ), *Georges Henry*, francia matematikus, szül. Rouenben 1844 okt. 30., megh. Versaillesben 1889 máj. 21. Mint tüzértiszt a francia-német háborúban megkapta a becsületrend lovagi jelvényét. 1872—86-ig Párisban élt, mint az École politechnique repetitora és examinatora, később megint katonai szolgálatba lépett és alezredes lett. Tudományos működése leginkább az ujabb algebrára, az Abel-féle és az elliptikus függvények tanulmányozására irányult. Legnevezetesebb művei: Mémoire sur la classification des courbes gauches (1882); Sur les invariants différentiels (1878); Traité des fonctions elliptiques (1886). V. ö. *Picard*. Sur la vie et les travaux de H. (Comptes rendus 110. rész 489. old.).

Halpiac, az a hely, ahol a halat rendesen árulják.

Halpikkely *(halpénz)*, feldolgozható enyvre, tisztítják, sósavval kezelik, majd kimossák és addig főzik, míg az enyvszerű anyagok enyvvé átalakultak. Az enyv teljesen tiszta és mindenre használható. A Cyprinus alburnus H.-e gyöngyesszencia készítésére szolgál. A Balaton mellett, honnét a gardát és keszeget sózva exportálják, ezeknek szintjátszó pikkelyeit leszedik és gyöngykészitésre nagyban eladják.

Halpikkelykór, l. *Ichtiózis*.

Hals, kis bajor falu és klimatikus gyógyhely a passaui közigazgatási kerületben az Ilz folyó mellett, 294 m. a tenger színe felett, vízgyógyintézettel, (1910) 737 lak.

Hals, hollandi festőcsalád. Tagjai: 1. *H.*, *Frans*, idősb, szül. haarlemi szülőktől Antwerpenben, valószinüleg 1584., megh. 1666 aug. 29. Már gyermekkorában visszatért szüleivel Haarlembe, itt Karel van Mandernek volt tanítványa, de Cornelis Corneliszés Hendrik Goltzius is hatással volt reá. Kezdettől fogva képmásfestéssel foglalkozott. A hollandi festészet régibb irányából kiinduló fejlődésének útjelzői nagy képmásesoportjai, melyekben — régi hollandi szokás szerint — egyes testületek képét adta, eleinte még félénken, aprólékosan, majd mindinkább felszabaduló festői erővel, széles jellemzéssel. Az 1913. megnyitott haarlemi H. Frans-muzeumban vannak: a Szt. György-lövészek tisztjeinek csoportképei 1616-ból, 1627-ből, 1639-ből (l. a *képmellékletet*), a Szt. Adriaen-lövészek tisztjei 1627-ből és 1633-ból, a Szt. Erzsébet-kórház elöljárói 1641-ből, az aggastyánok menedékházának elöljárói és külön elöljárónői 1664-ből, míg a Szt. György-lövészek egy képe 1637-ből, melyet Codde Pieter fejezett be, az amsterdami Rijksmuseumba került. E nagy művek mellett igen nagy számmal keletkeztek egyéb, több-kevesebb személyt ábrázoló csoportképek és egyes képmások, sokszor genreszerű motivumokkal. Kifejezésök elevensége, festői előadásuk mindvégig fokozódó biztossága, mely végül csudálatos szélességbe megy át, H.-t Rembrandt mellett a hollandi festészet legünnepeltebb alakjává tették és míg angol gyüjtők már régóta megbecsülték műveit, ezek a XIX. sz. második felében rendkívüli jelentőségre emelkedtek és a modern művészet kifejlődésére is erős befolyást gyakoroltak. Kiváló képei: Mulató társaság (New York, Altman-gyüjt.); A heringárus (London, Earl of Northbrook gyüjt.); Ramp úrfi és kedvese (Páris, Louvre); Nevető gavallér (London, Wallace-gyüjt.); Házaspár képe (Amsterdam, Rijksmuseum); Ivó fiú és Fuvolás fiú (schwerini muzeum); Éneklő fiú (Berlin, Frigyes császár-muzeum); Két éneklő fiú (kasseli képtár); Gitáros (Páris, Rothschild Gusztáv gyüjt.); Cigányleány (Louvre); Wilhelm vom Heythuysen képmása (Bécs, Liechtenstein-képtár); Gyermek dajkájával, Hille Bobbe (Berlin); Családi csoportkép (London, National Gallery), stb. A budapesti Szépművészeti Muzeumban két férfi mellképe látható. V. ö. *Bode*, Studien zur Geschichte der holländischen Malerei (Braunschweig 1883); *Davies*, Frans H. (London 1902); *Moes*, Frans H. (Bruxelles 1909).

2. *H.*, *Dirk*, az előbbinek testvéröccse, szül. Haarlemben 1591., megh. 1656. Bátyjának volt tanítványa. Többnyire mulató katonákat, többé-kevésbbé előkelő víg társaságokat festett. Ez valóságos specialitása volt. Ilyen képeinek hosszú sorából kiemelendők az amsterdami Rijksmuseumban, a londoni National Galleryben, a kopenhágai és berlini muzeumokban stb. levő képek. Kettő van Budapesten is, az egyik a Ráth György-muzeumban (1651), a másik a Szépművészeti Muzeumban (Pálffy-gyüjt.).

3. *H.*, *Frans*, ifjabb, *H. 1.* fia, szül. Haarlemben 1609 körül, megh. 1669. Atyjának volt tanítványa és az ő közvetlen hatása alatt festette a drezdai képtárban levő Halárus Hille Babbélt, de festett madárképeket és csendéleteket is. Ez utóbbiak közül a berlini Frigyes császár-muzeumban és a budapesti Szépművészeti Muzeumban (1640) levőket emeljük ki. — Festők voltak *H. 1.* fiatalabb fiai: *H. Herman* (1611—69); *Jan* (1613—74), *Reynier* (1627—71 után) és *Nicolaes* (1628—1683) is.

Halsajt, a napon szárított, halhólyagba szorított vagy olvasztott viaszba mártott halikra. Leginkább a Dardanellák és a Marmara-tenger vidékén készítik a halászok; érés után vékony szeletekben vagy fűszeres ecettel és olajjal eszik.

Halsbrücke, falu Dresden szász kerületben, Freiberg kerületi kapitányságban; (1910) 1414 lak. Nevezetes bányáiról. 1815-ben itt állították fel az első világitógáztelepet az európai kontinensen.

Halsbury (ejtsd: helszböri), *Hardinge Stanley Giffard*, gróf, angol államférfiú, szül. Londonban 1825 szept. 3. 1875—80-ig főállamügyész (sollicitor general) volt s közben 1877. az alsóházba is beválasztották, hol a konzervativ párthoz tartozott. Később háromszor volt lord-kancellár (1885—1886, 1886—92 és 1895—1905.) 1898-ban grófi címet kapott. Ujabban több angol jogtudóssal az angol törvénykönyv 20 kötetes kiadását rendezi és adja ki.

Halsenö, Bergen norvég tartományhoz tartozó sziget a Bömmelfjordban, a Hardangerfjord egyik mellékágában, 37 km² területtel s kb. 1200 lak.; festői tájairól ismeretes.

Halsgerichtsordnung (ném.), a XV. sz. második és a XVI. sz. első felében készült német és osztrák büntető törvénykönyvek, melyek közt legnevezetesebb a *nürnbergi H.* 1481-ből, a *bambergi H.* 1507-ből és *V. Károly* H.-ja (Constitutio criminalis Carolina) 1532-ből.

Halske, *Johann Georg*, társalapítója az elektrotechnika terén világhírű *Siemens és Halske* cégnek, szül. Hamburgban 1814 júl. 30., megh. Berlinben 1890 márc. 11. 1844-ben Berlinben Bötticher társaságában mechanikai műhelyt nyitott s kémiai készülékek készítésével foglalkozott. 1845. részt vett a berlini fizikai társulat alapításában; megismerkedett Siemens Wernerrel, ki akkor tüzérhadnagy volt, s vele 1847. megalapította a Siemens és Halske telegráfkészítő céget, melyből 1867. kilépett. A berlini műipari muzeum alapításában és fejlesztésében jelentékeny része volt. L. még *Siemens és Halske.*

Halsörény a Tüskeparás halaknál (Percoidei) a felsősörényúszó neve. L. *Halak.*

Halstead (ejtsd: hallszted), város Essex angol countyban, (1911) 6265 lak., selyem-, bársonyszövéssel és papirgyártással.

Halszalamandra-félék *(Amphiumidae,* állat), a Szalamandra-félék (l. o.) egyik családja.

Halszálka, l. *Halak.*

Halszállitás. Halakat élve továbbitani úgy a tenyésztésnek, mint a kereskedelemnek érdeke, minélfogva a szállításra hivatott vasútvállalatok az ilyen szállítmányok felvétele, kezelése és kiadása körül az árú különleges természetének megfelelő könnyítéseket biztositanak, amelyek a szállítás sikerét szolgálják. Az élőhalakat természetesen vizben szállítják, és pedig minél több vizben, ami azonban súlyánál fogva jelentékeny mértékben fokozza a szállítási költségeket. Újabban külön készülékeket (hydrobion) alkalmaznak s ezekben a vizet levegő avagy oxigén bevezetésével állandóan frissítik, nagyobb szállítmányokra pedig külön e célra épült waggonokat használnak, ahol a vizet mótorikus erővel állandóan körforgásban tartva szellőztetik.

Halszárnya, a hal úszószárnya.

Halszatyor, helyesebben *halászszatyor*, gyékényből fonott és a hátra akasztható szatyor.

Halszeme-kő, l. *Ortoklász* és *Holdkő.*

Haltakarmányliszt, sertéstakarmány, melyet a tengeri halászatot űző államokban a halzsirkészítés mellékterméke gyanánt nyernek. A H. barnás szinű, halszagú, darás lisztes anyag, mely 40—45% emészthető fehérjét, 1·6—11% emészthető zsirt, kb. 30% ásványi anyagokat tartalmaz; keményítő-értéke 44—64. A H.-féleségek közül főképen a sok halzsirt tartalmazó hátrányosan hat az állati termékek izére, amennyiben az azzal hizlalt sertés húsa halizű.

Haltapogató, l. *Tapogató.*

Haltartó, a halaknak élő állapotban való eltartására szolgáló átlyukasztott láda, vagy pedig kővel, esetleg fával bélelt gödör, amazt élővizbe teszik, emebbe viszont a vizet mesterségesen vezetik.

Haltej, a hímhal termékenyitő vagy fiasító nedve (spermája).

Haltenyésztés, l. *Halászat.*

Halter (állat), l. *Billér.*

Halterek (gör.), súlyzók, ókori tornaeszközök, melyeket a görög testgyakorló helyeken a magas- és távolugrásnál nagyobb erő kifejtésére használtak. Ezen súlyzók kő-, vas- vagy ólomnehezékek voltak fogantyúkkal ellátva. Nagyságuk, az ugrók testi erejéhez alkalmazottan, különböző volt. Ugrásközben az atléták ezzel adtak lendületet testüknek, a szükséghez képest előre vagy hátrafelé nyúlva kezeikkel, hogy az egyensúlyt megtarthassák és nagyobb távolságra ugorhassanak. V. ö. *Richter-Takács,* A görögök és rómaiak játékai (Kassa 1894).

Halteridium, l. *Vérben élő spórásállatkák.*

Halteriidae, a Csillós ázalékállatok osztályába *(Ciliata)* tartozó véglény-család. Legismertebb nem a *Halteria* Duj.

Haltern, porosz város a münsteri közigazgatási kerületben, (1910) 5971 lak. Fontos vasúti csomópont.

Haltetű, 1. az Evezőlábú rákok *(Copepoda)* rendjébe, a Lernaeopodidae családba tartozó élősködő állatnem. Egyik faja, az *Achtheres percarum,* a közönséges *folyami sügér* és *fogas* kopoltyuin és garatjában élősködik. Nősténye 4—5 mm., hímje 1 mm. hosszú. — 2. Az Evezőlábú rákok egyik alrendjébe *(Branchiura)* tartozó állatok gyüjtőneve. Idetartoznak a Pontytetvek *(Argulidae)* L. *Pontytetvek.*

Haltiat, őrszellemféle természetfölötti lények a pogány finneknél. Minden természeti tárgynak megvolt a maga külön H.-ja, mely őrködött felette, gondoskodott róla, megjutalmazta jóakaróit és bosszút állt ellenségein.

Haltica *L.* (állat), l. *Földi bolhák.*

Halticinae (állat), l. *Földi bolhák.*

Haltorpedó, l. *Torpedó.*

Haltrich *József*, etnografus, szül. Szász-Régenben 1822 júl. 23., megh. Segesden 1886 máj. 17. Segesvárt tanára és igazgatója volt a gimnáziumnak. 1873. Segesd község ev. lelkésze lett. Az erdélyi szászok néprajza körül nagy érdemeket szerzett műveivel: Deutsche Volksmärchen aus dem Sachsenlande in Siebenbürgen (Wien-Hermanstadt 1885); *Haltrich* und J. *Wolff*, Zur Volkskunde der Siebenbürger Sachsen (Wien 1885). V. ö. *Teutsch* G. D., Denkrede auf J. H.

Halule *(Bandar-Alula)*, kereskedelmi kikötő az Adeni öbölnél az olasz Szomáli-földön, a Guardafui-foktól Ny.-ra.

Halurgia (gör.) a. m. sóbánya-míveléstan.

Haluska *(galuska)*, tésztás eledel, melyet a magyar konyha ritkán tálal önálló étel gyanánt, hanem többnyire húsfélék szegélyezésére használ fel; mint önálló eledel tojással vagy túróval keverve szerepel. Következőképen készül: egy cseréptálban lisztet, sót, tojást és vizet lágy tészta alakjában fakanállal kevernek s az így készült tésztát apró, hosszukás darabokban egymásután forró vízbe dobálják, melyből kifőzve s hideg vizzel leszűrve, forró zsírban megforgatva adják az asztalra. Újabban H.-szaggató-gépekkel igen ügyesen és hasonlíthatlanul gyorsabban készithetjük.

Halvacok, olyan hely, hol valamely hal állandóan tartózkodik, mint gödör, lyuk, gyökér, kő stb.

Halvany, a klór rossz magyar neve. (Bugát adta).

Halványság, l. *Sápadtság*.

Halvarsa, l. *Szárnyasvarsa*.

Halva született, l. *Újszülött*.

Halve, l. *Helva*.

Halvédelem, a halak fogására irányuló, törvény által teremtett mindennemű olyan korlátozás, miáltal természetes szaporodásuk és fejlődésük egy vagy más irányban előmozditható.

Halver, porosz község az arnsbergi közigazgatási kerületben, (1910) 10.223 lak. Vasművek, sör- és konyhai edénygyártás. Eredetileg a werdeni apátsághoz tartozott.

Halvonulás, egyes halfajtáknak, rendszerint a fajfentartás okából, az erre alkalmas helyeken történő és évenkint ismétlődő tömeges csoportosulása és vonulása.

Halykos, folyó, l. *Platani*.

Halymenia *(C. Ag.) J. Ag.* (növ.), a pirosmoszatokhoz tartozó génusz, melynek mintegy 20 faja a melegebb tengerekben él.

Hályog, népies értelemben oly szembajt jelent, amely a látóképességet megrontja. *Fekete H.-ról* akkor szólnak, ha a vak vagy gyenge látóképességű szem pupillája fekete, ha tehát a szem rendes kinézésű. Ez az elavult kifejezés a szemtükrözés feltalálása előtti időkből származik, amikor ilyen esetekben a baj közelebbi okát megjelölni nem tudták. A *fekete H.-nak* mondott állapot okai az üvegtest, érhártya és látóideg különböző betegségei. Ezeken kívül l. *Amaurosis* és *Ambliopia*. *Zöld H.* a glaucoma népies neve, mert ennél a betegségnél a pupilla zöldesszürkének látszik. Orvosi értelemben H. alatt manapság csak a *szürke H.-ot* értjük (cataracta). Ez az átlátszó szemlencse elzavarodása, ami miatt a pupilla szürkének tűnik fel. Leggyakoribb az ú. n. öregkori szürke H. (c. senilis), amely rendszerint 50—55 évnél idősebb emberek szemén támad ismeretlen okból. Kezdetben a lencsének csak egyes részei zavarodnak el; ettől a látás zavarossá, ködössé válik. Lassanként az egész lencse elszürkül, a H. megérik. Ilyenkor a beteg H.-os szemével már semmit sem lát, csak a világosságot és sötétséget tudja egymástól megkülönböztetni. Ez az időszak a legalkalmasabb a H. megoperálására. Ritkábban fordul elő a veleszületett H. (c. congenita) és a fiatalkori H. (c. juvenilis). Az utóbbinak egyik formája a különösen angolkóros gyermekek szemén előforduló réteges H. (c. perinuclearis vagy zonularis), amelynél a lencse szélei gyakran átlátszók maradnak, úgy, hogy az ilyen szemet nem mindig kell megoperálni. Szürke H.-ot okozhatnak egyes belső betegségek is, különösen a cukorbetegség (diabetes) és olykor a vesegyuladás. H.-ossá válik a szem, ha lencséje megsérül (c. traumatica). Kedvező esetben ilyenkor a lencse csak a sebzés helyén szürkül el, legtöbbször azonban teljesen elzavarodik. Elszürkülhet az olyan szemnek lencséje is, amely valamely súlyos belső gyuladás, glaucoma vagy ideghártyaleválás miatt amúgy is megvakult. Ilyenkor a szem látóképességét a H. eltávolítása természetesen nem adhatja vissza. Kisebb jelentőségük van azon H.-oknak, amelyek a lencsének csak kisebb, körülhatárolt részét foglalják el, míg a lencse többi részei tiszták maradnak. Az ilyen részleges és állandó természetü H.-ok olykor fejlődési hibából erednek, máskor egyéb szembetegségek kisérői vagy következményei. Ha a teljesen elzavarodott lencse évekig bent marad a szemben, el is meszesedhetik; az elmeszesedett H. élénk fehér szinű.

A szürke H. csakis operálással gyógyítható meg. Régi időkben a H.-ot «reclinálták», azaz a szembe szúrt tűalakú eszköz segitségével a pupilla mögül letolták a szem alsó részébe. Mivel ez az eljárás sok veszedelmet rejt magában, most már nem végzik, hanem a H.-os lencsét a szaruhártya szélén vágott seben át a szemből eltávolítják (extractio). A H. eltávolításával a pupilla ismét feketévé válik, a fénysugarak akadály nélkül bejuthatnak a szembe, de a látóképesség teljessé válásához szükséges, hogy az ilyen ember az eltávolított lencsét pótló, megfelelő erősségű domború szemüveget viseljen. Mivel lencse hiánya miatt a szemnek alkalmazkodási képessége nincs, a lencsehíjas (afákiás) szemű embernek két szemüvegre van szüksége. A gyengébbet a távolba, az erősebbet a közelbe nézésre használja. H.-operálások után a lencse visszamaradt átlátszó tokján olykor idővel elzavarodások fejlődnek, amelyek a H. eltávolításával megjavult látóképességet újból megrontják (utó-H.). A megromlott látóképesség aránylag kis operálással, az utó-H. meghasításával (discissio) könnyen megjavítható.

Hályogfa (növ.), l. *Kecskerágó*.

Hályogtű, tűalakú eszköz, amelyet régebben a szürke hályog megoperálásához használtak.

Halys, az ókorban Kisázsia legnagyobb folyója, (most Kizil-Irmak), mely az Antitaurusban ered és a Pontus Euxinusba (Fekete tenger) szakad. Egykoron határfolyó volt a lyd és perzsa birodalom közt.

Halysites *Fischer (Catenipora Lamx.)*, kövült állat, amely kizárólag a silur korban élt. A korallok osztályába tartozik.

Halzsír, tengeri emlősöknek és halaknak kiolvasztott zsírja, mely közönséges hőmérsékletnél cseppfolyós. A bálnákból és fókákból eredő zsírt közönséges H.-nak, míg a halakból eredőt májolajnak nevezik. A H.-t a tengeri emlősök hájából és csontjaiból, a halaknak pedig főkép en májából készítik. Kétféle közönséges H.-t különböztetnek meg és pedig sajtolatlan és sajtolt H.-t (gőzmájolaj); az utóbbiból lehűtés által szilárd zsírt, az ú. n. *bálnazsírt* v. *bálnafaggyút* választották ki. A *májolajat* a *gadus*-halfajok szolgáltatják. A legjobb májolaj az ú. n. *csukamájolaj* (l. o.). A közönséges H. főbb termelő helyei New-Foundland, Grönland, Norvégia és Ausztrália, míg a halmájolaj legnevezetesebb készítótelepei Bergen Norvégiában, New-Foundland és Newhaven Skóciában. Az összes H.-ok általános kémiai és fizikai sajátságai azonosak. A H. színe rendesen sötétbarna; minél világosabb, minél kevesebb a szaga, íze, annál értékesebb. A világos májolajat a gyógyászatban, a sötétet a bőriparban használják.

Ham, Noé fia, l. *Kham*.

Ham (ejtsd: amm), 1. *város* Somme francia département Péronne j.-ban, a Somme partján, nagy

mocsarak közt, 3300 lak., tőzegkitermeléssel, cukorgyártással, szeszfinomítással, fémolvasztókkal és olajpréssel. A XII. sz.-ban alapított apátsága fenmaradt templomának kriptájában érdekes sírok vannak. Régi kastélyát később államfogházzá alakították. Ebben voltak elzárva a többi között 1830–36-ig. X. Károly utolsó miniszterei, Polignac herceg, Peyronnet, Chantelauze, Guernon de Ranville stb., 1840. pedig Napoleon Lajos, aki 1846. innen megszökött. Az 1851 dec. 2. államcsiny után is több tábornokot és képviselőt zártak itt be. 1870 nov. 21. a németek elfoglalták, majd visszavették a franciák, de Manteuffel közeledtekor kiürítették. — 2. *H.*, *East Ham* és *West Ham*, London (l. o.) külvárosai.

Ham., *Hamilt.*, növénynevek után *Hamilton* W. nevének rövidítése (Flora Westindiens 1825).

Hám, 1. *H.*, l. *Bőr.* — 2. *H.*, kocsilovak szerszáma, mely kétféle lehet, ú. m. szügyelős és kumetes. A *szügyelős hám* részei: körül, a szügyre illeszkedő lapos szíj, a *szügyelő*, mely hátrafelé az *istrángokban* folytatódik és elől a *tartószíjjal* függ össze; a szügyelőt helyzetében oldalsó részéből kiinduló *nyakszíj* tartja, mely a baltavágásba illeszkedik; a szügyelőből a nyakszíj mögött a *hátszíj* indul ki, mely felfelé a mar mögé illeszkedő *kápában*, lefelé pedig a törzset körülszorító *haslóban* folytatódik. A hámnak *farmatringja* is lehet, ez a kápából kiinduló szíj, mely a gerincen hátrafelé a farokhoz vezet. Hegyes vidéken *farhámot* is szoktak használni. A *kumetes* vagy *igás hámon* a szügyelőt és a nyaklót a nyak alsó részén a marra, a vállra és a szügyre illeszkedő vas- vagy favázra épült és belül kipárnázott, gyűrűszerű szerszám: a *kumet* vagy *iga* helyettesíti; luxus kocsilovakra könnyű angol-, igás lovakra nehezebb tót- és nehéz cseh-kumetet szoktak használni. — 3. *H.* (bány.), kötélre akasztott szíjnyereg, amelyet régebben a lójárgányos aknába való beszállásra használtak. Selmeczbányán *Knecht*-nek mondották a kötélen történő be- és kiszállás e primitiv és kényelmetlen segítőeszközét.

Hám *János*, püspök, szül. Gyöngyösön 1781 jan. 5., megh. Szatmárt 1857 dec. 30. A teológiát Egerben végezte. Pappá szenteltetvén, egy ideig a lelkipásztorkodás terén működött, de csakhamar az egri káptalan kanonokjává nevezték ki. Itt kezdődik H. rendkívüli jótékonysága, mely későbbi életének is legmagasztosabb célja volt. 1828-ban szatmári püspökké szentelték. Szerény, mondhatni önmegtagadó életét egészen egyházmegyéjének szentelte. Szegény, fiatal egyházmegyéjének úgyszólván ő a második megalapítója. Szatmár városa is végtelen sokat köszön neki. A szegényeknek ápolóintézetet, irgalmasrendű kórházat, tanítóképzőt építtetett. A székesegyházat, püspöki lakot kibővíttette és díszessé tette. Apácakolostort emelt, konviktust, kálváriát létesített. V. Ferdinánd a titkos tanácsosi ranggal és a szentjobbi javadalmas apátsággal emelte tekintélyét, midőn pedig Kopácsy József halálával a primási szék megürült, 1848. primássá nevezte ki. Nehéz és súlyos körülmények közé jutott ezzel a jámbor életű ember, úgy hogy a primási széket tényleg el sem foglalhatta. (V. ö. *Irsik* Ferenc, Hám János élete, Szatmár). 1849-ben a magas méltóságról leköszönt s visszatért előbbi egyházmegyéjébe, Szatmárra. A tudományoknak is nagy kedvelője volt. Szentbeszédeit díszes kiadásban *Meszlényi* Gyula, Szatmár püspöke adta ki (Szatmár). Ugyanő mozgalmat indított meg a szentéletű püspöknek boldoggá avatása érdekében, amelynek bevezetése két nagy életrajzi munka: egyik latin, írta *Keszler* Ferenc dr. és a másik a fentemlített.

Hama, város, l. *Hamah.*

Hamaalót, 15 zsoltár (120—134), a «Sir hamaalót» címet viseli, mely elnevezést többféleképen magyarázták. Némelyek szerint onnan eredt volna, hogy a leviták a jeruzsálemi templomba felvezető 15 lépcsőn állva (maala héb. a. m. lépcső) énekelték. Újabb nézet szerint e zsoltárokat alakjuk miatt nevezték így, de a legvalószínűbb, hogy az elnevezés *zarándokéneket* jelent, amit tartalmuk is bizonyít.

Hamacher, *Willy*, német festő, szül. Boroszlóban 1862 ápr. 7., megh. Reinerzben 1909 júl. 10. Tanulmányait szülővárosának iparművészeti iskolájában kezdte meg, majd a düsseldorfi akadémián és Berlinben folytatta. Tájképeket, különösen tengerképeket festett. Művei a boroszlói, königsbergi, hannoveri, braunschweigi, hallei, stb. képtárakban láthatók. Berlinben működött.

Hamada *(Hammada)*, a szaharai kősivatagok arab neve (megkülönböztetőleg a homok- és kavicspusztaságoktól).

Hamadán, perzsa város Irak-Adzsmi tartományban, az Elvend hegy lábánál, mintegy 45,000 lak. H. *Ekbatana* (l. o.) romjain épült. A nagy mosé mellett mutatják Eszter és Mardoháj sírját.

Hamadani, *Ahmed ibn Huszein al-*, e melléknévvel: *Bedi' al-Zamán*, kora legékesebben szólója, nagyhírű arab író, szül. Hamadánban 968., megh. Herátban 1007. hidzsra. Hírét különösen *makámái*-nak köszönheti, mely irodalmi fajnak ő a megalapítója. Keleten azonkívül mint az ékes arab stílus mintái híresek H. levelei is *(Raszâ'il al-H.)*. A makámákból legelőször De Sacy közölt mutatványokat a Chrestom. arabe-ban, ahol H. életrajzára nézve is bővebb adatok találhatók. Mindkét munka most teljes keleti kiadásokban hozzáférhető.

Hamadryadok *(hamadryasok*, gör.) a. m. *dryasok* v. *dryadok* (l. o.).

Hamadryas (állat), l. *Pávián.*

Hamah *(Hama)*, város Sziriában, Damaszkus (ettől 200 km.-nyire) vilajetben, az Aszi v. Orontesz mindkét partján, a Dzsebel Ala Ny.-i lábánál, 30—50,000 lak., akik élénk kereskedést űznek a környék beduinjaival, pamutkelméket készítenek. A kerteket és ültetvényeket az Orontesz vizével öntözik. H.-ról *Hamath*, *Emath* néven már a biblia is szól. A föniciaiak alapították; Dávid király egy ideig ura volt. 854. Kr. e. II. Szalmanasszar, Asszíria királya foglalta el. 743. Kr. e. III. Tiglat-Pileszár tette adófizetőjévé. A szeleukidák uralma alatt Epiphaneia nevet viselt. 1108. Tankred elfoglalta, de már 1115. ismét moszlim kézre került.

Hamakrómia (gör.) a. m. egyidejű színezés, a nyomdászatban az az eljárás, midőn a nyomtatás egyidejüleg több színben történik.

Hamal (török), l. *Hammál.*

Hamál, α Arietis, 2·2-rendű csillag a Kos csillagképében.

Hamalet, l. *Amulet.*

Hamalia, l. *Hamarjavetés.*

Hamam a. m. *hammám* (l. o.).

Hamam Birra, fürdőhely Algirban, Milianatól EK.-re. 40—51°-os sós és 75°-os vasas forrásairól híres. Itt vannak a római *Aquae Calidae* romjai.

Hamamelidaceae (növ.), a Szabadszirmú kétszikűek családja a Rosales sorozatban. Mintegy 50 faja csaknem kivétel nélkül szubtropikus tájakon honos. (Ázsia, Dél-Afrika, Észak-Amerika, Mexikó, indiai, maláji szigetek.) Viráguk 2—1 ivarú, sugaras, pártája vagy egész virágtakarója hiányozhatik, porzó 4—5. A magház alsó, közép v. felső állású; 2 termőleveléhez 1—1 v. több magkezdemény tartozik. Toktermésük 2 üregű, külső része fásodott, bőrnemű, porcos. Legtöbbjük cserje, mások fák, levelük csavaros állású, osztatlan, a legtöbb esetben pálhája van. Virágzatuk füzér v. fejecske. Nevezetesebb génuszok: *Liquidambar, Hamamelis, Altingia.*

Hamamelis *L.* (növ.), a Hamamelidaceae család génusza; 3 faja cserje. A *H. mollis* Oliver kinai, a *H. japonica* Sieb. et Zucc. Japán hegyein nő, a *H. virginiana* L. (*H. virginica* L.) északamerikai a Missziszippitől K.-re. Az utóbbi kettő Európában díszcserje, a *H. japonica* levele az égerfáéhoz, a *H. virginianáé* a mogyoróéhoz hasonlít. Viráguk fejecskében áll és ősszel nyílik, termésük a következő nyárra érik meg. Az utóbbi az Egyesült-Államok K.-i erdeinek egyik fő és jellemző tagja s 7 m. magasságot ér el. Ága *varázsvessző (witch hazel)*, a nép kincskutató, érc-, só- v. forráskutató vesszőnek tartja. Levele és kérge Amerikában és a hasonszenvi (homeopata) gyógyászatban, főleg aranyeres bántalmaknál orvosság. Tokja (varázsdió, Zaubernuss) oly erővel pattan fel, hogy magvait 4 m.-nyire is ellövi.

Hamam Meszkutin, fürdőhely Algirban, Gelmától DK.-re, a Bone-Konstantine vasút mellett. 78—95°-os kénes, sós és vasas fürdőit már a rómaiak használták (Aquae Tibilitanae).

Hámán, Ahasverus (Xerxes) perzsa király kegyeltje és mindenható minisztere, aki (Eszter könyvének elbeszélése szerint) megharagudván az előtte vallásos okokból térdet hajtani nem akaró zsidó Mardochajra, a perzsa birodalomban élő zsidók vesztére tört, de törekvése meghiusult és végre fiaival együtt bitófán végezte be életét. L. még *Purim.*

Hamann, *Johann Georg*, német író, szül. Königsbergben 1730 aug. 27., megh. Münsterben 1788 jún. 21. Teológiát s filozófiát tanult. Állami szolgálatban működött Varsóban és Königsbergben, de szükséggel küzdött, míg egy tisztelője kedvező anyagi helyzetbe juttatta, úgy hogy életét azontúl gondtalanul tölthette volna, ha betegeskedése meg nem keserítí utolsó éveit. Főművei: Sokratische Denkwürdigkeiten (1759) és Kreuzzüge der Philologen (1762), rendszertelen, de új és mély eszmékben gazdag könyvek. Homályos és jósló előadása miatt *der Magus des Norden* (Észak mágusa) névvel illették őt. A nagyközönség nem értette s nem is tudott róla, annál nagyobb hatással volt kora jeleseire, első sorban Herderre, de hatott Goethére, Jacobira, Jean Paulra s másokra is azzal, hogy kora racionalizmusa ellen küzdött, hogy a költészetről mély fölfogása volt s nem akarta, hogy a költőt elavult és idegenből származó szabályok korlátozzák. E nézetével ő volt az első megindítója annak a forradalmi mozgalomnak a német irodalomban, melyet már a kortársak Sturm und Drang névvel jelöltek. Munkáit kiadta Roth: Sämmtliche Schriften (1821—43, 8 köt.). V. ö. *Unger*, H.-s Sprachtheorie (München 1905); u. a., H. und die Aufklärung (Jena 1912).

Hamany, a kálium ma már nem használatos rossz magyar neve.

Hamar, 1. *Norvégia tartománya* Krisztiánia, Bergen, Trondhjem és Svédország között, 51,919 km² területtel, 242,212 lakossal. Magas fensíkokból áll, amelyek az Ymes-fjeldre és Dovrefjeldre támaszkodnak. ÉNy—DK.-i irányban átfolyik rajta a Glommen, amely a Mjösen-tavat alkotó Vorment veszi fel. A termékeny Glommen völgyét és a Mjösen-tó környékét kivéve, meglehetősen zord és erdőkkel borított föld. Két kerületre oszlik: Kristiansra és Hedemarkenre. Fővárosa H. — 2. *H.*, az ugyanily nevű norvég tartomány és Hedemarken *fővárosa*, a Mjösen-tó K.-i partján, (1910) 6103 lak., hatalmas, nagy templomnak romjaival. Az 1152. alapított várost 1567. a svédek lerombolták; e veszteséget teljesen kiheverni és régi nagyságát elérni máig sem volt képes.

Hamarja, a nyul lábainak csuklójánál levő kis hús, melyről azt mondják tréfásan, hogy aki megeszi, jó futóvá lesz.

Hamarjafutás (hamarját futni), régibb íróinknál, egész a XVIII. sz.-ig a. m. versenyfutás.

Hamarjavetés, *hamarjahányás* (Zrinyinél hamalia, hamaliát hányni), őseinknél a jövendőmondásnak, varázslásnak bizonyos módja. A csillagnézés- és H.-hez ért ő is (Gyöngyösi: Chariklia). Van sok mestersége s egyéb varázslása, de az hamarjának leginkább hányása tetszik néki (Gyöngyösi: Kemény János). Mikor Egervárra hamaliát hánytunk, ugy mutatta (a jósló sas), valamint kivántuk magunk (Zrinyi). Nem használ neked is hamalia, sem te neked szentség, mind föld alá téve titeket fringia (Zrinyi).

Hamartia (gör.), bűn, bűnösség.

Hamartit (ásv.), l. *Bastnäsit.*

Hamary *Dániel*, orvos és író, szül. Tatán (Komárom vm.) 1826 márc. 5., megh. 1892 febr. 21. Iskoláit Budán, Pápán és Pesten végezte. Az 1848 márc. 15-iki eseményekben nagy része volt, majd katonának állt be. 1849-ben a komáromi várőrséghez küldték, hol magára vonta Kriváesy figyelmét, ki hadnaggyá nevezte ki. Komárom átadása után folytatta félbenhagyott tanulmányait Pesten s mint orvos tért vissza szülővárosába. 1868-ban a honvédséghez ezredorvossá nevezték ki. Munkái: *Nem kell szerzetesrend* (Pest 1848, Hamar Dani névvel); *Tüskés dalok* (Győr 1863, Borongó néven); *A szívbetegségek* különös kór- és gyógytana (Komárom 1865); *Komáromi napok* 1849-ben Klapka György honvédtábornok alatt (Pest 1869).

Hamásza (arab) a. m. bátorság, hősiesség; a régi arab költőkből összeállított antológiák címe, melyekben a költészeti szemelvények rendszerint tartalmuk szerint 10 fejezetbe vannak beosztva. E fejezetek elsejéről, mely a harcias erényeket dicsőítő költeményeket foglalja magában, nevezték el aztán az egész gyüjteményt. A H.-ák közül különösen kettő vergődött hirre. Az egyiknek szerkesztője *Abú Temmám* (megh. 846.), kinek gyüjteményét arab eredetiben, latin fordítással és Tebrizi arab kommentárjával kiadta *Freytag* (2 kötet, Bonn 1828—51), az eredeti mértékeiben németre fordította *Rückert* (2 köt., Stuttgart 1846); belőle angol nyelven adott mutatványokat Ch. Lyall (London 1885, Translations of ancient arab poetry). Ismeretes még az amannál kevésbbé elterjedt és *Bohtorî*-tól (megh. 897 körül) összeállitott H. (l. *Bohtorî*).

Hamath, város, l. *Hamah*.

Hamaxiki, város, l. *Amaxiki*.

Hamaxobiusok (gör. *hamaxobioi*), szekéren élők, skytha nomádnép.

Hamba, község, l. *Kakasfalva*.

Hambach, falu Bajorország pfalzi kerületében, 2240 lak., kiváló bortermeléssel. Várát többször lerontották, de újból felépitették. H. nevezetes az 1832 május 27-én tartott nagy népgyűlésről, melyen több német demokrata vezérférfiú elnöklete alatt körülbelül 30,000 ember tüntetett a Metternich-féle abszolutizmus ellen, Németország egyesitését és köztársasággá való átalakítását sürgetve. A bajor kormány a gyülés vezetőit elzáratta, a sajtó- és gyülekezési törvényt pedig korlátozta.

Hambár v. *hombár*, a szemes gabona eltartására szolgáló, vesszőből font és sárral betapasztott v. deszkából összerótt szekrény- vagy hordóalakú tartány.

Hambergit (ásv.), rombos prizmák, amelyek egy irányban kitünően hasadnak; szürkésfehér, üvegfényű, átlátszó-áttetsző. Kémiai összetételére nézve bázikus berilliumborát, képlete $Be_2(OH)BO_3$. Igen nagy ritkaság a Langesundfjord (Norvégia) egyik pegmatitjában.

Hámbor (azelőtt: *Hamborg*), kisk. Sáros vm. héthársi j.-ban, (1910) 399 tót lak.; u. p. és u. t. Berzevicze.

Hamborn, porosz város a düsseldorfi közigazgatási kerületben, (1910) 101,703 lak. (1900: 32,579 lak.), vas-, acél- és gépgyártás, vegyészeti ipar, kőszénbányászat. Népességének hatalmas arányokban való megnövekedését főleg virágzó iparának köszönheti.

Hamburg, 1. *(Freie und Hansestadt)*, a német birodalomhoz tartozó *szövetséges állam* 415 km² területtel, amely magában foglalja H.-ot külvárosaival (76·6 km²) és a következő 4 vidéki járást (Landherrschaften): Geestlande, Marschlande, Ritzebüttel és Bergedorf. Az egész állam lakóinak száma (1910) 1.014,664. Legnagyobb összefüggő része az Elbe jobb partján Schleswig-Holstein és Hannover porosz tartományok közt fekszik; a vidéki járások porosz területek közé vannak beékelve. A föld sík; az Elbe, Alster és Bille öntözi. Az éghajlat oceáni. Az 1860. megalkotott, 1879., 1905. és 1910. módositott alkotmány szerint a végrehajtó hatalmat a szenátus, míg a törvényhozó hatalmat a szenátus és polgárság testülete (Bürgerschaft) együttesen gyakorolja. A szenátus, amelynek tagjait a két testület élethossziglan együtt választja, 18 tagból áll; közülök 9-nek jogásznak és 7-nek kereskedőnek kell lennie. A polgárság testülete 6 évre választott 160 tagból áll; ezek közül 80-at az összes adófizetők, 40-et a városi birtokos polgárok és 40-et a biróságok és közigazgatási hatóságok mostani és régebbi tagjai választanak. Törvénnyé az lehet, amit mindkét testület jóváhagy. A Bürgerschaft 18 tagú választmánya a törvények megtartására, valamint a pénzügyi kezelésre ügyel fel. A közigazgatást nagyobbára a szenátus gyakorolja, az ellenőrzés azonban a mindkét testületből alakított bizottságok (Deputation) kezébe van letéve. Katonai szempontból az 1867 okt. 1. kötött egyezség értelmében H. Poroszország kiegészítő része. Az állam bevétele (1912) 169·3 millió márka volt, míg a kiadások ugyanannyira rugtak. Az államadósság 1912-ben 715·8 millió márka volt.

2. *H.* (l. a *mellékelt térképet*), a Németbirodalom ugyanily nevű szövetséges államának *fővárosa*, a három szabad Hanza város egyike, a Németbirodalomnak Berlin után legnagyobb s London és New York után a világnak legjelentősebb kereskedő városa, (1910) 931,035 lak. Az Elbe jobb partján elterülő város az Alt- és Neustadt nevű városrészből áll, melyeket a régi St. Georg és St. Pauli külvárosok, valamint 16 szomszédos község hozzácsatolásával növeltek. Az Elbe H.-nál két kisebb folyót, az Alstert és Billet veszi föl. Az első É.-ról jöve a város külterületén egy nagyobb, beljebb egy kisebb vízmedencét alkot, melyeket egymástól a Lombardsbrücke választ el s körülöttük a díszes nyaralóknak és középületeknek egész sokasága emelkedik. H. az utóbbi évtizedekben óriási változáson ment át s a régi XV.—XVII. sz.-ból való magánházak, templomok és középületek helyén hatalmas modern paloták emelkedtek; a régi, szűk sikátorokat és keskeny utcákat széles, fasorral szegélyezett utak váltották fel s ma már csak néhány utca, mint a Reichenstrasse, Katharinen-, Grimm- és Gröningenstrasse őrizte meg némiképen régies jellegét. A régi puritán kereskedelmi élet is megváltozott s lüktető, mozgalmas elevenség jellemzi úgy a belső város, mint a kikötők életét.

H. nagyobb parkokhoz csak az újabb időkben jutott. Legnagyobb a Winterhude és Barmeck között létesitett városi park, a botanikus kert, az állatkert stb. Nagyobb terek: a Hopfenmarkt, a Messberg, a Rathausmarkt, a Zeughausmarkt stb. A középületek legnagyobb része az Alsterbassin környékén fekszik. Itt van a H.—Amerika—Linie hajósvállalat hatalmas palotája, a Kunst-Halle, az új postatakarékpénztár, a ref. kollégium, a Thalia szinház és a Stadttheater, a drezdai bank fiókintézete, a villamosművek igazgatósági palotája, a központi pályaudvar, a főposta s a kereskedelmi és pénzügyi élet középpontja: a börze. A templomok közül legrégibb a Szt.-Katalin és Jakab templom, legszebbek a Nikolaikirche és az 1906. porráégett St. Michaëliskirche, melyet a polgárság áldozatkészségéből 3·5 millió márka

HAMBURG.

RÉVAI LEXIKON

RÉVAI-KARTOGRAFIA.

költséggel azóta újra felépítettek. Emlékszobrok: a bronz Schiller- és Lessing-emlék, az Esplanadon álló Krieger-Denkmal, a Rathaus előtt a Vilmos császár szobra, a Stadthaus előtt a Petersen-emlék, a Mühlbergen a Bismarck-szobor stb.

Ipar. Mióta H. Poroszországgal vámunióba lépett (1888) és csak csekély része ($10·4$ km²) hagyatott meg szabad kikötőnek, amelyben gyárak felállítása meg van engedve, az ipar is gyors fejlődésnek indult. A legjelentékenyebb iparágak, amelyek a tengeri kereskedelem szolgálatában állanak, a gép- és a hajógyártás s az élelmezési iparágak. Az ipartelepek száma (1907) 4158, az összes ipari munkásoké pedig 66,127.

Az iparnál H.-ra nézve fontosabb a *kereskedelem*, és pedig első sorban a tengerentúli kereskedelem. Ennek előmozdítása céljából a 60-as évek után számos rakodót építettek, melyeket a 80-as és 90-es években s legutóbb is 1903. és 1907. óriási módon megnagyobbítottak és mélyítettek s ez idő szerint a rakodópartok hossza majdnem 30 km. Igy tehát jelenleg a nagy tengeri hajók az árúkat közvetlenül e partokra rakják ki, ahonnan azután v. vasúti sineken, vagy a város különböző részeibe elvezető csatornákon (Fleete) szállítják tovább. A kereskedelmi forgalom az újabb időkben jelentékeny haladást mutat. Míg 1880. a bevitel értéke 1687, 1890-ben 2582 millió márkát tett ki, addig 1911. már 4200 millióra emelkedett. A kivitel 1880-ban 1579, 1890-ben 2305 millió márka volt, 1911. már 3369 millió volt csupán az árúknál, a nemesérc-forgalomban pedig több mint 27 millió.

A külkereskedelmi tengeri forgalmat 1911. millió márkákban a következő táblázat mutatja:

Az ország, illetve világrész neve	Fogyasztási cikkek	Nyers anyagok és félgyártmányok	Kézműárúk	Iparcikkek	Nemes érc forgalom	Összes forgalom
	Értéke 1000 márkákban					
Bevitel:						
Németországból	59,532	61,922	3,667	29,623	—	154,744
Egyéb európai kikötőkből	530,414	711,510	102,314	134,049	67,605	1.545,892
Amerikai kikötőkből	500.196	921,782	3.976	83,716	3,608	1.513,278
Afrikai „	57,377	258,509	928	1,161	4,073	322,048
Azsiai „	147,500	449,849	6,705	9,958	—	614,012
Ausztráliai „	9.916	115,983	2	59	2	125,962
Összesen	1.304,935	2.519,555	117,592	258,566	75,288	4.275,936
Kivitel:						
Németországba	159,899	206,039	3,124	11,828	—	380,890
Egyéb európai kikötőkbe	477,770	555,789	98,642	243,805	10,033	1.386,039
Amerikai kikötőkbe	127,365	305,474	177,089	411,353	13,520	1.034,801
Afrikai „	54,496	31,409	41,799	90,550	5,129	233,383
Azsiai „	17,645	88,759	50,971	153.604	5	310,984
Ausztráliai „	4.377	9,458	4,982	43,177	155	62,149
Összesen	841,552	1.196,928	371,607	959,297	28,842	3.398,227

A tengerentúli forgalomban behozott fogyasztási cikkek között a legfontosabbak: a kávé, gabona, dohány és szivar, zsír, rizs és bor; az építő- és tüzelőanyagok közül: a fa és kőszén; a nyersanyagok közül: a gyapju, pamut, bőrök és petroleum; a kézműárúk közül: a pamut-, gyapju- és vászonárúk; az iparcikkek közül: a gépek. A kivitelnél a legkiválóbb árúk: nyers és finomított cukor, kávé, liszt, gabona, tojás, dohány, szivar, rizs és sör, cement, orvosszerek, kémiai iparcikkek, papir és üvegárúk, hangszerek, porcellán- és agyagárúk. Jelentékeny még az állatkereskedés is. H. földünknek csaknem minden jelentékeny kikötőjével rendes hajóösszeköttetésben áll s hajóforgalmát 1911. tonnában az alábbi táblázat mutatja:

Származási, illetve rendeltetési hely	Érkezett		Eltávozott	
	hajó	tonna tart.	hajó	tonna tart.
Német kikötők	7,527	1.345,520	6,541	1.253,438
Egyéb európai kikötők	8,394	5.917,773	9,549	6.717,646
Európán kívüli „	2,044	5.913,176	1,748	5.227,593
Összesen	17,965	13.176,469	17,838	13.198,677

H. legfontosabb hajóvállalatai: a H.-Amerika-Linie, a H.-Amerikanische-Packetfahrt-Aktien-Gesellschaft, a H.-Südamerikanische Dampfschifffahrts-Gesellschaft, a Kosmos, a Deutsche Dampfschiffs-Rhederei, a Deutsch-Australische Dampfschiffs-Gesellschaft, az Afrikanische Dampfschifffahrts-Aktien-Gesellschaft, a Swatow és Albis, amelyek csak terheket szállítanak, a Tank-Dampfschiffahrts-Gesellschaft, a Deutsche Levante-Linie, a Deutsche Ostafrika-Linie, az Atlas-Linie, a H.-Kalkutta-Linie, a H.-Pacific-Dampfschiffslinie. Igen jelentékeny a kivándorlás is H.-on keresztül s az évenként kivándorlók száma 100—150 ezerre rúg, 1910. csupán Amerikába 103 ezer ember hajózott át s az összes kivándorlók száma meghaladta a 118 ezret.

Népesség, közművelődés. H. népessége az 1910. évi népszámlálás szerint 931,035 volt s 1905 óta 128,242-vel, majdnem 16%-kal, növekedett. A népesség legnagyobb része ($92·2$%-a) protestáns. Népmozgalmi adatok: 1911-ben született 23,999, meghalt 13,996 egyén s házasságra lépett 8578 pár. A közművelődés szolgálatában áll: 239 elemi iskola 3773 tanítóval és 119,859 tankötelessel, 19 felsőbb iskola és 77 magán tanintézet. A tanügy a városi költségvetésben $14·1$ millió márkával szerepel.

Iskolái, gyüjteményei és művészeti intézetei közül a legjelentékenyebbek: az állami és egy magán-hajósiskola, az ipariskola, zenekonzervatórium, a városi könyvtár 400,000 kötettel, a kereskedelmi kamara könyvtára (120.000 kötet), a természetrajzi, a néprajzi muzeum, az ásványtani és geológiai intézet, a botanikus- és állatkert, a csillagvizsgáló, a műcsarnok régibb mesterek képgyüjteményével, az iparmuzeum. Tudományos egyesületei: a földrajzi, az 1690. alapított matematikai társaság és egyéb társadalmi egyesületek.

Az 1911. évi *budget* összege 258 millió koronán felül állt, az államadósság összege pedig meghaladta a 850 milliót.

Története. H. keletkezéséről biztos történelmi adataink hiányzanak. Nagy Károly állítólag 811. az Elbe és az Alster K.-i partja közt erősséget és templomot alapított, hogy onnan É. felé a kereszténység terjesztessék. 831-ben püspökséggé, 834. pedig érsekséggé emeltetett; az érsekséget azonban nemsokára áttették Brémába. Kedvező fekvése ott, ahol az Elbén a tengeráradás érezhetővé kezd válni, csakhamar nagyobb helységgé tette. A holsteini grófok (III. és IV. Adolf), akiknek fenhatósága alatt állott, többféle kiváltságokat szereztek meg számára, IV. Ottó császár pedig szabad birodalmi várossá tette. A hanzához korán csatlakozott és a dán királyok elleni küzdelemben hatalma jelentékenyen nagyobbodott. A reformációhoz 1529. csatlakozott. A 30 éves háború megkímélte és ezért lakóinak száma jelentékenyen növekedett. Kereskedelme a XII. sz.-ban kezdett emelkedni, de a szenátus és polgárság közti torzsalkodás fejlődését igen megnehezítette. Kereskedelme főleg Amerika felfedezése után nyert újabb lendületet és az európai háboruk miatt is sokan költöztek át H.-ba. A XIX. sz. elején már egyike volt Európa legvirágzóbb kereskedő városainak. Súlyos csapást mértek azonban rája a franciák, akik 1806. szállták meg először; a tilsiti béke után ugyan elhagyták, de Napoleon rendeleteinek itt is érvényt szerzett. 1810 dec. 13. pedig formaszerüen is bekebelezte Franciaországba. 1813 márc. 18. Tettenborn orosz ezredes a francia uralom alól felszabadította, mire a város régi alkotmányát helyreállította és erős készülődéseket tett a franciák ellen, amiért is súlyosan kellett bűnhődnie. Május 30-án Davoust francia csapataival újra megszállotta, 48 millió frank sarcot vetett ki rá és a bank minden pénzét lefoglalta. H. csak 1814. nyerte vissza a szabadságát és a következő évben mint szabad hanzaváros belépett a német szövetségbe. 1842 máj. 5—8-ig óriási tüzvész pusztította el a belváros nagy részét; több mint 4000 ház égett le. Kereskedelmi fejlődésének azonban sem e csapás, sem a különböző kereskedelmi krizisek útját állani nem tudták. A szenátus és polgárság súrlódásai 1860. új alkotmányt hoztak létre. 1866-ban H. a poroszokhoz csatlakozott és a következő évben a katonaügy intézését Poroszországra ruházta. 1881-ben megegyezett a német birodalommal, hogy a német vámterületbe kebeleztessék és csak egy kis része maradjon meg szabad kikötőnek, amelyben csak azok lakhassanak, akiknek az ottani épületek fölött felügyeletet kell gyakorolniok. Ez egyezmény 1888 okt. 15-én hajtatott végre és H. kereskedelmének fejlődését nem gátolta. Nagy károkat okozott a városnak az 1892-iki kolerajárvány, amely aug.-tól okt. végéig tartott; 16,956 embernek megbetegedését és 8605-nek halálát okozta. 1893-ban azonban a tengeri forgalom visszatért előbbi medrébe; de a járvány több újítást tett szükségessé (higienikus intézet felállítása, a nagy vízvezeték befejezésének, ami 1893 májusban megtörtént, siettetése, új építési szabályok, a rendőri intézmény és a szegények segélyezése ügyének reformálása stb.). Lessing, Klopstock és Reimarus által H. a német irodalom fejlődésére is jelentékeny hatást gyakorolt a mult században.

Irodalom. Lappenberg, H.-sches Urkundenbuch, 1842; A H.-i történelmi társulat folyóirata (1841-től) és közleményei (1879-től); Hess, H. topogr., hist. u. polit. beschrieben, 3 köt. 1810—11; Beneke, H.-sche Geschichten u. Denkwürdigkeiten, 1854; Gallois, Gesch. der Stadt H., 1867: Dilling, Landeskunde der Freien und Hansestadt H., 1893; Statistik des H.-schen Staats, 1910; H.'s Handel und Schiffahrt, 1911; Schimpff, H. und sein Ortsverkehr, 1902; Seelig, H.-sches Staatsrecht, 1902; Wulff, H.-sche Gesetze und Verordnungen, 3 köt. 1889—96; Benrath, Lokalführer durch H. und Umgebungen, 25. kiad. 1912; Melhop, Alt-H.-sche Bauweise, 1908; Charles, Hambourg et les exigences de la navigation moderne, Bruxelles 1905.

Hamburg-amerikai vonal (ném. *Hamburg-Amerikanische Packetfahrt-Aktiengesellschaft* v. *Hamburg-Amerika-Linie)*, német hajózási társaság, l. *Gőzhajózás.*

Hamburg-bréma-afrikai vonal (ném. *Hamburg-Bremen-Afrika-Linie)*, német hajózási társaság, l. *Gőzhajózás.*

Hamburg Company, l. *Chartered Company.*

Hamburger Nachrichten, napjában kétszer megjelenő politikai lap Hamburgban, melyet 1792. alapítottak. 1890 óta európai jelentőséget nyert azáltal, hogy Bismarck lemondása után ebben a lapban szokta közöltetni a politikai eseményekről való nézeteit. Ez idő óta a lap a Bismarck-féle politika szószólója. Főszerkesztője *Hartmeyer* Hermann.

Hamburgi bankláb, l. *Hamburgi bankvaluta.*

Hamburgi bankvaluta. A kopott és hamisított fémpénzek elleni küzdelemben a bankok az értékmérésre teljesen önálló pénzlábat alkottak, melynek alapja a nemes fém súlya és a kivert darabok közötti arány volt. Ezek közül a legelterjedtebb a H. volt. 1 kölni márka szinezüstből vertek 9, később $9^1/_4$ ú. n. *species tallért*, mely érték szerint egyenlő volt 3 *bancomárkával*, úgy hogy 27, később $27^3/_4$ banco-márka volt 1 kölni márka szinezüsttel egyenlőértékű (l. *Banco)*.

Hamburgi fehér, kevésbbé tiszta és értékes ólomfehér festék.

Hamburgi kék a. m. brémai kék.

Hamburgische Börsenhalle, Hamburgban naponta kétszer megjelenő hírlap, amely főképen kereskedelmi, tőzsdei és közlekedési érdekekkel foglalkozik. Hosstrupp Gerhard alapította 1805.; szerkesztője *Suhr* G. E.

Hamburgischer Korrespondent, Hamburg legrégibb politikai hírlapja, mely 1711. indult meg, hetenkint kétszer adták ki, ma naponkint háromszor jelenik meg. A XIX. sz. elején már 30,000 előfizetője volt; a francia uralom alatt német-francia szöveggel jelent meg. 1830-ban lett napilappá, 1852 óta Hamburg hivatalos lapja. Főszerkesztője *Diez* Hermann.

Hamburgi tapasz, égetett ólomtapasz, kámfor és borostyánkőpor keverékéből áll.

Hamburgi tyúk, a rózsás tarajú parlagi tyúkok csoportjába tartozik, régebben *boltontyúk*-nak is nevezték; főképen Angliában, Északnémetországban, Németalföldön és Franciaországban elterjedt hasznos, jól tojó gazdasági baromfifajta, melyet kultúrfajták (orpington) kitenyésztésénél is igénybe

vettek. $1^{1}/_{2}$—$2^{3}/_{4}$ kg. súlyú, ezüst- és aranypetytyes (aranyos tyúk), továbbá ezüst- és aranylakk, végül fekete szinben ismeretes. Testalakulása igen tetszetős, a fej formás és rózsás tarajú; a törzs hengeres és karcsú; a farok hosszú, a kakasoknál hosszú sarlótollakkal ékesitett; a láb 4 ujju; a vérmérséklet igen élénk; a szervezet és a csontozat finom. A H. hasznos gazdasági baromfifajta, a tyúkok arról nevezetesek, hogy nem kotolnak, de majdnem naponta tojnak; az évi tojáshozam 120—200, a tojás fehér és vékonyhéjú, súlya 40—60 g.; húsa finom rostu, izletes. A csibék gyorsan fejlődnek és hamar tollasodnak. A H. sikeres tenyésztéséhez nagy szabad terület szükséges.

Hamdanidák, arab fejedelmi család, mely Aleppóban és Moszulban a khalifátusnak csak külsőleg alárendelve uralkodott 930—1003. — A H. koruk híres költőit és tudósait fényes pártolásban részesitették. Szeif al-daula volt pártfogója Al-Mutanabbi arab költőnek; Al-Fárábi bölcsész is e fejedelem pártfogásában részesült, neki ajánlotta munkáinak egyikét. V. ö. *Freytag*, Selecta ex historia Halebi (Paris 1819); *Dieterici*, Mutanabbi u. Saif ud-daula (Leipzig 1847).

Hamden, város Newhaven countyban, Connecticut északamerikai államban, gyárakkal, (1910) 5850 lak.

Hamdi bej, *Ozman*, török államférfiú és tudós, szül. Konstantinápolyban 1842., megh. 1910 febr. 23. Edhem pasa fia. 1857-ben Párisba ment s jogot tanult, 1868—70. a bagdadi vilajet kormányzója, 1873. a bécsi világkiállításon kormánybiztos volt, 1882. a sztambuli császári muzeumok igazgatója, 1888. az államadósságok kezelésére alakított bizottság tagja lett. Különös érdemeket szerzett az 1882. megnyilt első török művészeti iskola (École des beaux-arts) alapításával, melyben festészetet és szobrászatot tanulnak. A csinili kioszk mellett, a régi szeráj külső udvarában az ő felügyelete mellett épitettek 1892. egy görög stilü új épületet a Szidonban (Saida), Sziriában kiásott szarkofágok számára. Reinach Th.-al együtt kiadta a La Nécropole royale de Sidon c. munkát (Paris 1892—93). II. Abdul Hamid szultánt rábirta, hogy a tudományokat és művészeteket pártfogolja. Az új muzeumban H. vezetése alatt könyvtárt, török műdarabok kiállítását és természettudományi muzeumot szerveztek. Mint festő is kiváló nevet szerzett magának és török tárgyú festményei az európai kiállításokon is feltüntek.

Hamel, 1. *Anton van*, romanista, szül. Haarlemben 1842 jan. 17., megh. Amsterdamban 1907. 1884-ben groningeni egyetemi tanár lett. A tudományos folyóiratokba irott cikkein kivül két kitünő szövegkiadást tett közzé: Reuclus de Moliene munkáját, Li Romans de carité et Miserere (Paris 1885, 2 köt.) és Jehan Le Fevre könyvét, Les Lamentations de Mathéolus et le Livre de Leesce (u. o. 1892).

2. *H.*, *Ernest*, francia történetiró, szül. Párisban 1826 júl. 2., megh. u. o. 1898 jan. 6. Kezdetben mint ügyvéd működött. 1878 óta tagja volt a párisi községtanácsnak. Műveit túlzó radikális fölfogás jellemzi. Megemlitendők: Les principes de 1789 (1858); Histoire de Saint-Just (1858—59, 2 köt.); Histoire de Robespierre (1865—67, 3 k.); Histoire de France depuis la Revolution jusqu'à la chute du second Empire (1870—91, 11 köt.).

3. *H.*, *Gerard Anton van*, kriminálista, *H. 1.* ikertestvére, szül. Harlemben 1842 jan. 17. Ügyész, majd 1878. a hadügyminisztériumban tanácsos, 1880. pedig az amsterdami főiskolán a büntetőjog tanára lett. Liszt és Prins mellett H. az újabb kriminológiai irány főképviselője a büntetőjogban. Ezekkel együtt alapította meg 1889. a nemzetközi kriminalisztikus egyesületet. H. sokat foglalkozik a fiatalkorú bűnösökkel, ezek érdekében alapította 1896. Amsterdamban a Pro juventute egyesületet. Ő alapította a németalföldi jogászegyesületet is. Főműve: Inleiding tot de Studie van het Nederlandsche strafrecht (Haag 1895, 1. rész). Egyik kiadója a Tijdschrift voor strafrecht c. folyóiratnak.

4. *H.*, *Willem*, hollandi festő, szül. Rotterdamban 1860 nov. 16. Szülővárosában és Antwerpenben tanult. Sikereit a hollandi természet hű és költői ábrázolásával érte el. Hangulatos képein hazája vidékeit, a pásztorok, földmivelők egyszerű életét mutatja be. Ezenkivül arcképeket is fest.

Hamel-Bruinynx, hollandi diplomata, ki 1704—12. képviselte hazáját a bécsi udvarban. Ebben az állásban, különösen II. Rákóczi Ferenc felkelése idejében, hazánkkal is összeköttetésbe lépett. 1704. okt. részt vett mint közvetítő fél a selmeczi alkudozásokban, de ezek épp oly kevéssé vezettek célhoz, mint az 1705. nagyszombati alkudozások. 1709-ben Rákóczi Ferenc H. pártfogásába ajánlotta a föltételeket, melyek alapján József királylyal hajlandó lett volna kibékülni. H. ezeket méltányosaknak találta, de az udvar H. közbenjárását visszautasította. H. ezután, valószinüleg a bécsi kormánytól megvesztegetve, elfordult a magyar ügytől és csak Heinsius főkancellár parancsára tett újabb, de sikertelen közvetitő lépéseket.

Hamelin (ejtsd: amleñ), *Ferdinand Alphonse*, francia admirális, szül. Pont l'Evêque-ben (Calvados) 1796 szept. 2., megh. 1864 jan. 16. Először az algériai tengeri rablók ellen harcolt sikeresen. 1854-ben mint altengernagy harcolt a krimi háborúban s részt vett Odessza és Szebasztopol bombázásában. Ezután tengernaggyá és szenátorrá nevezték ki, 1855—60. pedig tengerészeti miniszter volt.

Hameln, az ugyanily nevü járás székhelye Hannover porosz kerületben, (1910) 22.061 lak., bőr-, papir-, dohány-, műtrágya-gyártással, pamutszövéssel, kémiai gyárral, lazac- és pisztrángtenyésztéssel és a Weseren élénk kereskedéssel. H. egykor a hanzához tartozott és meg volt erősítve; erődítményeit 1808. a franciák rombolták le. Számos házának külseje régi eredetre vall.

Hamelni patkányirtó. A monda szerint *Hameln* hannoveri városban 1284 jún. megjelent egy patkányirtó, aki ajánlkozott, hogy a városban lévő összes patkányokat belekergeti a Weser folyóba. Feladatát teljesítette, a város azonban nem fizette meg a kikötött dijat, mire ő sipjába fújva, a házakból maga után csalta az összes gyermekeket az előttük megnyiló Koppel-hegybe. A patkányirtó rövid idő mulva *Erdélyben* tünt föl az eltünt gyermekekkel, ahol velük az erdélyi szászok gyarmatát alapitotta. V. ö. *Meinardus*, Der his-

torische Kern der Hameler Rattenfängersage (Hannover 1882). L. még *Schullerus* cikkét a Correspondenzblattban XVIII. köt. — Eredetét a mesékből is ismeretes bűvös síp ellenállhatatlan hatásából kell származtatnunk, ami, mint Európaszerte elterjedt meseelem, különféle helyhez kötött mondák keletkezésére adott alkalmat. E tárgykörbe tartozik pl. *Arany* János Ünneprontók c. balladája is.

Hamerik (tk. *Hammerich)*, 1. *Asger*, lovag, dán zeneszerző, szül. 1843 ápr. 8. Kopenhágában. Tovelille, Hjalmar és Ingeborg c. operái, továbbá Zsidó trilógiá-ja (énekkarra) Európaszerte híressé tették nevét. 1870-ben Milanóban bemutatásra került La vendetta c. olasz operája. Egyéb művei: A vándor (opera), Öt szimfonia, Keresztény trilógia (énekkarra), Requiem.

2. *H.*, *Angul*, dán zenei író, *H. 1.* testvéröccse, szül. 1848 nov. 25. Kopenhágában. A zenei tudományok magántanára a kopenhágai egyetemen. 1898-ban megalapította a régi hangszerek gyüjteményét a dán fővárosban. Számos zenetörténeti műve közül különösen a dán és norvég zene történetéről szóló érkekezései becsesek.

Hämerken, l. *Kempis.*

Hamerling, *Robert*, német költő, szül. Kirchbergben (Alsó-Ausztria) 1830 márc. 24., megh. 1889 júl. 13. Grác mellett, hol 1866 óta visszavonulva, kizárólag a költészetnek élt. Bécsben előbb orvosi, majd filológiai tanulmányokkal foglalkozott, majd 1855. gimnáziumi tanár lett Triestben. De folytonos betegeskedése miatt kénytelen volt 1866. megválni tanszékétől, mit neki a császár kegyelmes intézkedése és egy előkelő bécsi hölgy nagylelküsége lehetővé tett. H. kiváló tehetségü, igen sokoldalú és termékeny író, gazdag eszmékben, a nyelv és forma mestere. Kiválóbb művei: Sinnen und Minnen (1859, 8. kiad. 1909); Venus im Exil (1858, epikus költemény); Ein Schwanenlied der Romantik (1862); Germanenzug (1863). Ezek lírai hangú fiatalkori művek. Rendkívüli sikert arattak következő epikai munkái: Ahasver in Rom (költői elbeszélés, 1866, 28. kiad. 1910, magyarra ford. gr. *Kun* István: Ahasverus Rómában, Miskolcz 1903); Der König von Sion (1868, 17. kiad. 1910); Die sieben Todsünden (6. kiad. 1887); Homunculus (1888, 8. kiad. 1907); Amor und Psyche (1882, magyarra fordította *Ábrányi* Emil 1891). Drámái: Danton u. Robespierre (tragédia, 1871); Teut (1877) és Lord Lucifer (vigjáték, 1880). Regénye: Aspasia (9. kiad. 1910). Összes műveit, önéletrajzával s kitünő műfordításaival együtt kiadta *Rabenlechner* (Hamburg, 2. kiad. 1901). V. ö. *Heinrich* Gusztáv, H. és legújabb regénye (Budapesti Szemle XI. 1876).

Hamerton (ejtsd: hemertn), *Philipp Gilbert*, angol festő és író, szül. Lanesideben (Lancaster grófság) 1834 szept. 11., megh. 1894 nov. 4. Londonban tájképfestővé képezte ki magát, utóbb Skóciában, 1861 óta Franciaországban élt. Festményeinél maradandóbb értéküek irodalmi művei: A painter's camp in the Highlands and thougths about art (1861); Etching and etchers (1868); The intellectual life (1873); Round my house (1876); Modern Frenchmen (1878); The life of Turner (1878); Marmorne (1878); The graphic arts (1882); French and English (1889); Man in art (1892). V. ö. Philipp Gilbert H. an autobiography 1834—1858 and a memoir by his wife 1858—1894 (London 1896).

Hámfa, 1. szekérnél, néha rúgós kocsiknál is, 60—70 cm. hosszú fa az istráng megerősítésére. Ha három lovat fognak be, akkor a harmadik (lógós) istrángját a *kisafára* vagy *lógóra* kapcsolják. *Kisafának* nevezzük a két hámfával fölszerelt förhécet is akkor, ha a járóműnek nincsen rúdja, pl. boronánál. H.-nak nevezik még azt a lécet v. dorongot, melyet a hajót vontató emberek melléhez vagy a lovak szügyéhez alkalmaznak s reá a vontató kötél ágait kötik. — 2. *H.*, az öregháló két végére alkalmazott vezérfa.

Hami, karaván-kereskedelmi központ Kelet-Turkesztánban a Tiensán lábánál, 5000 lak., kínai helyőrséggel.

Hamilkar, 1. Karthago seregének vezére Siciliában, miután Róma elfoglalta Agrigentumot (Kr. e. 262.); több ízben győzelmesen harcolt, de Eknomos hegyénél történt veresége után (256.) hazája visszahívta Afrikába, hol Adys mellett Hasdrubal és Bostas társaságában ismét kudarc érte. — 2. *H. Barkas* (a. m. villám), a nagytehetségű Hannibal atyja, maga is kiváló hadvezér, ki már mint ifjú volt Kr. e. 247. a karthagóiak fővezére az első pún háborúban. A siciliai Heirkte hegyén (Monte Pellegrino), később Eryx várában oly szerencsés helyen ütötte fel táborát, hogy öt éven át sikeresen csapott le a római csapatokra. A karthagói hajóhad elpusztulása után (241) hazájára nézve türhető békeföltételeket eszközölt ki. Midőn Karthagót a zsoldosháború a legnagyobb zavarba hozta (237), ismét H. mentette meg hazáját a lázadók leverésével. Csakhamar azután átkelt a gazdag Hispaniába, melynek nagy részét 9 éves küzdelemben Karthago érdekszövetségébe vonta, s így katonailag és gazdaságilag olyan helyzetet teremtett, hogy hazája ismét felvehette a küzdelmet Róma ellen. 229-ben halt meg.

Hamilton (ejtsd: hemmilt'n), 1. *város* Lanark skót countyban, (1911) 38,644 lak., kő- és mészkőbányával, pamutfonással, musszlin- és batisztszövéssel. A Clyde partján, gyönyörü parkban épült H.-kastély a vidék egyik legszebb épülete, szép képtárral. — 2. *H.*, Wentworth county *székhelye* Ontario kanadai tartományban, az Ontario-tó Burlington nevű sekély öble és vasút mellett, (1911) 81,969 lak., óragyártással és vasművekkel (kanadai Birmingham). — 3. *H.*, Butler county *székhelye* Ohio északamerikai államban, a Great Miami balpartja és a Miami-Erie csatorna mellett, (1910) 35,279 lak., malomiparral, papir-, bőr- és kocsigyárakkal. — 4. *H.*, *város* Victoria ausztráliai gyarmatban, a Grange Burn és vasut mellett, (1910) 4026 lak., számos templommal, két fontos college-zsel és egy leányiskolával. — 5. *H.*, *a Bermudas-szigetek* fővárosa. — 6. *H. (Mount H.)*, 1286 m. magas hegycsúcs, a kaliforniai parti hegyláncban; Lick, gazdag san-franciscoi polgár, 700,000 dollár költséggel csillagvizsgálót építtetett rajta, ezt 1887. nyitották meg; az intézet legnagyobb messzelátója 17·4 m. hosszú és lencséje 91 cm. átmérőjű.

Hamilton (ejtsd: hemmilt'n), a legrégibb skót főnemesi családok egyike, melynek őse, *Sir Gil-*

bert H. 1272 körül telepedett meg Skóciában. Nevezetesebb tagjai: 1. *James*, lord, megh. 1479. Mint hadvezér és diplomata tűnt ki. 1474-ben nőül vette II. Jakab skót király leányát, Máriát, kinek kezével *Arran* grófságot kapta. — 2. *James, Arran grófja*, az előbbinek fia, megh. 1529. IV. Jakab halála után ő is küzdött a régensi hatalomért, melyet 1524. Margit királynéval szövetkezve el is nyert. — 3. *Patrick*, az előbbinek unokaöccse, szül. 1504 körül, megh. 1528 febr. 29. Megismerkedve Luther és Melanchton tanításaival Wittenbergben, ő terjesztette először Skótországban a protestáns vallást. De Beaton bibornok ösztönzésére mint eretneket máglyán égették el. — 4. *James IV., Arran grófja, Châtelherault hercege, H. 2.* fia, megh. 1575 jan. 22. V. Jakab halála után (1542) Skótország kormányzója és a kiskorú Stuart Mária gyámja lett. Eleinte azon volt, hogy Máriát VI. Edvárd angol királlyal házasítsa össze, később azonban a francia párthoz csatlakozott. 1554-ben kénytelen volt a kormányzói tisztet letenni, sőt Stuart Mária visszatérése után 1566. Franciaországba száműzték. Stuart Mária bukása után 1569. újból visszatért és évekig harcolt annak érdekében, mígnem 1573 febr. meghódolt VI. Jakab előtt. Testvérét, *John* H.-t, a st.-andrewsi érseket 1571 ápr. felakasztották, mert azzal vádolták, hogy részt vett Murray gr. megöletésében. — 5. *James V., Arran grófja*, az előbbinek fia, szül. 1530., megh. 1609. Franciaországban a prot. vallásra tért s hazatérve részt vett ő is a skót főnemesség pártharcaiban, melyek folyamán a H.-család minden birtokát elvesztette. Öccse *John* (megh. 1604) visszakapta elvesztett javait s 1599. *H. marquis* címet kapta. Egy másik testvérétől, *Claude H.*-tól (megh. 1622) származnak a jelenlegi *Abercorn* hercegek. — 6. *James, H. hercege*, az előbbinek unokája, szül. 1606 jún. 19., kivégezték 1649 márc. 9. I. Károly király bizalmasa volt s 1631. Gusztáv Adolf segítségére őt ezredet vezetett. 1638-ban mint közvetítő szerepelt I. Károly és a skót felkelők közt. 1648-ban Károly javára skót sereggel Angliába tört, de megveretett és Cromwell fogságába került, ki őt nemsokára a király után kivégeztette. — 7. *William, H. hercege*, az előbbinek öccse, szül. 1616 dec. 14., megh. 1651 szept. 12. Részt vett bátyja küzdelmeiben, 1648. Hollandiába menekült s innen követte a fiatal II. Károlyt Skótországba. A worcesteri csatában (1651 szept. 3.) halálos sebet kapott és nemsokára meghalt. Minthogy fiörökösei nem voltak, II. Károly a H. hercegi címet 1660. *William Douglasnak*, Selkirk grófjának adományozta, kitől a jelenlegi H. hercegek származnak. — 8. *James, Arran grófja, H. hercege*, szül. 1658 ápr. 11., megh. 1712. 1711-ben megkapta az angol peerséget is a *Brandon* hercegi címmel. Testvére, *John* (megh. 1744) a *Selkirk* grófok őse lett; másik öccse, *George* Douglas (megh. 1737) 1696. az *Orkney* grófi címet kapta, melyet jelenleg női ágon való utódai viselnek. — 9. *William Alexander Anthony Archibald* (szül. 1811 febr. 19., megh. 1863 júl. 15) 1843-ban nőül vette Mária Amália badeni nagyhercegnőt. Fiában *Williamben* (szül. 1845 márc. 12., megh. 1895 máj. 17.) kihalt a H. család egyenes ága. Leánya, *Mary* (szül. 1850 dec. 11.) előbb Albert monacói trónörökös (a mostani fejedelem), majd 1880 óta *Festetics Tasziló* herceg neje. — A család jelenlegi feje *Alfred Douglas*, a Douglas-Hamilton ágból (szül. 1862 márc. 6).

Hamilton (ejtsd: hemmilt'n), 1. *Alexander*, amerikai államférfiú, szül. Nevis szigeten (Nyugat-India) 1757 jan. 11., megh. New Yorkban 1804 júl. 12. Tanulmányait elvégezvén, a szabadságharcban mint tüzértiszt és Washington hadsegédje vett részt. A békekötés után a föderalisták egyik leghevesebb vezére lett, úgy, hogy sokan monarchista törekvésekkel vádolták. Az Unió végleges megalakulásakor 1789. kincstári államtitkár lett s mint ilyen megalapozta az Unió pénzügyi kormányzatát. 1795-ben azonban a demokrata párt támadásai következtében vissza kellett lépnie. Washington halála után 1799. rövid időre az amerikai sereg főparancsnoka lett. 1804-ben párbajt vívott Burr ezredessel, az Unió alelnökével, s halálosan megsebesült. Összes munkáit *Lodge* adta ki (Complete works, New York 1885—86, 9 köt.).

2. *H., Anthony*, gróf, a H. család ifjabb ágából, szül. Irországban 1646., megh. 1720 ápr. 21. I. Károly kivégeztetése után családjával együtt követte a menekülő királyi családot Franciaországba és Hollandiába. A Stuartok restaurációja után ő is visszatért Angliába. II. Jakab bukása után egyideig még harcolt az érdekében Irországban, de 1690. Saint-Germain-en Layebe ment, hol haláláig a pretendens udvarában tartózkodott. 1713-ban érdekes korrajzot adott ki Mémoires du comte de Gramont címen, mely azóta több kiadásban jelent meg angol és német fordításban is.

3. *H., Emma Harte (Lady H.)*, H. William (l. *H. 8.*) második felesége, szül. Nesseben (Cheshire) 1761 kör., megh. Calaisban 1815. jan. 15. Szegény családból származott, de szépségével, okosságával és művészi képességeivel csakhamar ismertté lett Londonban. Itt egymásután több előkelő férfiú kedvese volt. Greville lord házában ismerkedett meg 1784. *Sir William* H.-nal, Anglia nápolyi követével, ki őt elvitte magával Nápolyba, majd 1791. Londonban nőül vette. Mint H. neje, Nápolyba visszatérve, bizalmas barátnője lett Karolina királynőnek, kitől sok fontos politikai titkot tudott meg. 1798-ban ismerkedett meg Nelson admirálissal, ki Egyiptomból tért vissza Nápolyba. Nelson heves szerelemra gyuladt H. lady iránt s vele együtt tért vissza 1800. Angliába. Itt született H. leánya, Horatia, kit Nelson elismert gyermekének. Férje 1803. halt meg s ekkor Nelson kis falusi házat vett H. számára. Nelson halála után 1805. H. nagy nyomoruságba jutott, mert az angol kormány nem gondoskodott róla. Pazarlása következtében még az adósok börtönébe is került, de 1814. Calaisba menekült, hol nemsokára meghalt. H. mint művésznő különösen az antik szobrok ábrázolásában tűnt ki (Niobe). V. ö. *Jeaffreson*, Lady H. and H. (London, új bőv. kiad. 1897).

4. *H., George, lord*, angol államférfiú, Abercorn herceg harmadik fia, szül. 1845 dec. 17. Eleinte a katonai pályán szolgált, de 1868. az alsóházba ju-

tott s ott mint a konzervativ párt egyik tekintélyes tagja szerepelt. 1878—80-ig a titkos tanács alelnöke (közoktatásügyi miniszter) volt. Salisbury első és második kabinetjében a tengerészet élén állott (1885 és 1886—92), annak harmadik kormányában pedig 1895. az indiai államtitkárságot vállalta. De ezen állásától 1903 szept. visszalépett, mert Balfourral és Chamberlainnel ellentétbe jutott.

5. *H.*, *Henning*, gróf, svéd államférfi és hadtudományi író, szül. 1814. jan. 16. Stockholmban, megh. 1886 jan. 15. Dél-Franciaországban. Eleinte tiszt, majd államhivatalnok, 1858. tárcanélküli, a következő évben pedig kultuszminiszter lett. 1861. kopenhágai követ, 1874. a svéd akadémia titkára. Főbb művei: Tankar rörande militärundervisningen (1842); Athandling om krigsmaktens och krigskonstens tillstand i Sverige under Konung Gustaf II. Adolfs regering (pályanyertes munka 1864); Kriget i Tyskland ar 1866 (1869); Frankrike och Tyskland aren 1866—1874 (1877).

6. *H.*, *James*, angol nyelvész, a róla elnevezett nyelvtanulási módszer megalapítója, szül. Londonban 1769., megh. Dublinben 1831 okt. 31. Eredetileg kereskedő volt, 1798. Hamburgban telepedett le és itt D'Angeli francia emigránstól, sajátos módszer szerint, egy adomás könyv szóról-szóra való lefordítása által a német nyelvet megtanulta. 1815-ben New Yorkba ment és ott saját módszere alapján a francia nyelvet kezdte tanitani, amivel óriási sikere volt. 1823-ban hazájába tért vissza, ahol másfél év mulva már 600 tanítványa volt. H. módszere szerint a tanítás, mint Jacototnál, egyetlen összefüggő, értékes irodalmi termék alapján történik; Jacototnál Chateaubriand Atalaján, H.-nál János evangeliumán. A nyelvtani szabályokat magának a tanulónak kell az összefüggő szövegből levezetni. Módszeréről sokan nyilatkoztak kicsinylőleg, de tagadhatatlan, hogy a gyakorlati nyelvtanítás terén H.-nak óriási sikerei voltak. A Toussaint-Langenscheidt-féle levelek is lényegükben H. módszerén alapulnak. V. ö. *Wurm*, H. und Jacotot (Hamburg 1831); *Tafel*, Die analytische Sprachlehrmethode (Tübingen 1845).

7. *H.*, *Jan Standish Monteith*, angol tábornok, szül. 1853 jan. 16. Korfu szigetén. 1873-ban lépett be a hadseregbe, 1878—80-ig az afgán, 1881. a búr háborúban, 1884—85. mint őrnagy a nilusi expedicióban, 1886—87. pedig mint alezredes a Barma elleni hadjáratban vett részt; 1900. a délafrikai háborúban a Natal-hadsereg törzsénél mint ezredes tüntette ki magát. 1901. a londoni hadügyminisztériumban katonai titkár lett, 1904—5. az orosz-japán háborúban vett részt, mint angol katonai attasé s itteni élményeiről írta A staff officier's scrap book during the Russo-Japanese war (London 1906) cimű értékes művét. 1906—1909-ig a délangol kerület vezénylő tábornoka, 1909. pedig az angol sereg főhadsegéde lett. Egyéb művei: Icarus; A jaunt in a junk; Fighting of the future (1885); A ballad of Hadji, and other poems (1887).

8. *H.*, *William*, régiségbúvár, H. Archibald tengernagy fia, szül. 1730., megh. 1803 ápr. 6. Mint angol követ (1764) Nápolyba ment, hol a Herculanum és Pompeji helyén kezdett ásatásokat jelentékenyen előmozdította. Kutatásainak eredményét a következő munkában adta ki: Observations on mount Vesuvius etc. (London 1772); Campi Phlegraei (u. o. 1776—79); Account of the discoveries at Pompeji (u. o. 1777). 1765-ben megvette a Porcinari-féle nagy görög vázagyüjteményt, melyet lerajzoltatott és rézmetszet útján sokszorosíttatott: Antiquités étrusques, grecques et romaines (Nápoly 1766—67, II. kiad. Firenze 1801—08, 4 köt.). 1791-ben nőül vette a hirhedt H. Emma (l. *H. 3.*) ladyt, kinek segítségével 1793. szövetségi szerződést hozott létre Angolország és Nápoly között. Midőn 1798. a franciák Nápolyba vonultak, H. Ferdinánd királlyal és az udvarral Palermóba futott s 1800. visszatért Angliába. Műkincseinek egy részét hajótörés következtében elveszitette. V. ö. *Kirk*, Outlines from the figures and compositions upon the Greek, Roman and Etruscan vases of the late Sir William H. (London 1804).

9. *H.*, *William*, sir, angol filozófus, szül. Glasgowban 1788 márc. 8., megh. Edinburghban 1856 máj. 6. Oxfordban tanult, 1821. a történet tanára Edinburghban, 1836 óta haláláig a logikáé és metafizikáé. Először az Edinburgh Review-ban lépett fel tanulmányokkal, melyek később Discussions on philosophy and literature, education and university reform (1852) c. a. jelentek meg. 1846-ban kiadta *Reid* műveit; halála után Mansel és Veitch, legkitünőbb tanítványai kiadták előadásait: Lectures on logics and metaphysics (1859—1860). H. az u. n. *skót iskola* tanait eleveníti föl, csakhogy járatos lévén a filozófia történetében, uj bizonyítékokkal látja el és főleg Kant meg Fichte befolyása alatt tetemesen módosítja is. A külvilág létéről közvetetlen, föltétlen bizonyosságunk van, de a tapasztalaton túl nem terjednek ismereteink. Istenről fogalmunk nincs. A logikát, mint Kant, formai tudománynak tekinti. Életét *Veitch* írta meg: Memoir of Sir W. H. (London 1869). Elméletét J. St. *Mill* bírálja: Examination of Sir W. H. philosophy (5. kiad. 1878). V. ö. *Veitch*, Sir W. H. the man and his philosophy two lectures (Edinburgh és London 1883).

10. *H.*, *William Rowan*, angol matematikus, szül. Dublinben 1805 aug. 4., megh. Dunsinkben 1865 szept. 2. A dunsinki obszervatóriumon, a dublini egyetemen a csillagászat tanára és Irország Royal Astronomer-ja volt. H. amaz általános kapcsolatokat, melyek a mechanikában előforduló mennyiségek között fennállnak, új analitikai formába öntötte. Ezen kapcsolatokat egyenlettel fejezi ki, melyet mi *H.-féle törvénynek*, ő pedig a változó működés törvényének nevez. E törvény kimondja, hogy a munka és az eleven erő variációja a kezdet és a végnek ideje számára eltünni tartozik. H. találta föl a quaternio-számítást is. Nevezetesebb művei: On a general method in Dynamics stb. (Phil. Transact. for 1834., p. 95—144); On the Theory of systems of Rays. Transact. of the Royal Irish Academy (1824., 1830., 1832) és Second Essay on a general method in Dynamics.

Hamilton (ejtsd: hemmilt'n), skót eredetü flamand festőcsalád. Kiválóbb tagjai: *Philipp Ferdinand de H.*, szül. Brüsszelben 1664., megh. 1750.

Udvari festő volt Bécsben; rendesen állatokat, állatviadalokat, állatcsendéleteket festett. Kilenc képe van a bécsi udv. muzeumban, mások a müncheni, weimari, boroszlói képtárakban, a budapesti Szépművészeti Muzeumban ifjukori (1698) csendélete. — Öccse, *John George de H.*, szül. Brüsszelben 1672., megh. 1737 jan. 3. Először a berlini, azután a bécsi udvarnál dolgozott. Főleg lovakat festett és sokat örökített meg a korabeli nagyurak híres lovai közül. Képei a bécsi, a drezdai, müncheni stb képtárakban találhatók; jellemző a budapesti Szépművészeti Muzeumban levő képe, mely lovardát ábrázol (1735.)

Hamilton-csipke, skót csipke, melyet lady *Hamilton*-ról neveztek el, aki 1750 körül divatossá tette Skóciában.

Hamilton elve, az elméleti mechanika tétele, mely tartalmilag azonos a d'Alembert-féle elvvel (l. *Alembert*) és csak formailag különbözik tőle. V. ö. *Mach*, Die Mechanik in ihrer Entwickelung (Leipzig 1901).

Hamilton-fém, l. *Musszivarany*.

Hamilton-Gordon, l. *Aberdeen*.

Hamilton Inlet (*Eszkimóöböl* v. *Invertoke-bai*), Labrador ÉK.-i partjába benyúló, szigetekben gazdag fjord, a Melville-tengerrel együtt hossza 240 km. A fóka-, hering- stb. halászok fontos helye, a torkolat felett vagy 80 km.-nyire van Rigolet halászfalu 1100 lakossal.

Hamina, város, l. *Fredrikshamn*.

Hamis, mindennemű igazság ellentéte; hamis elméleti tétel a. m. nem igaz; erkölcsileg hamis a. m. erkölcstelen, képmutató; esztetikailag hamis a. m. nem szép, nem fenséges, nem klasszikus stb., csak annak látszatát hajhászó; hamis kép, szobor, könyv, irat, váltó, mely nem attól származik, kitől származottnak mondják. Enyelgő értelme is van, vádolják egymást hamissággal a legény s a leány, de csak tréfából; innét némileg rokon a kacérral.

Hamis bizonyítvány, *orvosi*, *községi*. H.-ok kiállítása és használása: 1. Egy évig terjedhető fogházzal büntetendő vétséget követ el az az orvos, aki valakinek egészségi állapotáról hamis bizonyítványt ad ki a végett, hogy az hatóságnál vagy biztosító-társaságnál használtassék. Ugyanazzal a büntetéssel és hivatalvesztéssel büntetendő az, aki tudva ily hamis orvosi bizonyítványt használ. Az orvossal egyenlő büntetés alá esik az, aki anélkül, hogy orvos volna, orvosminőséget szinlelve, vagy más orvos nevében vagy költött név alatt ily hamis orvosi bizonyítványt kiad v. valódi orvosi bizonyítványt meghamisít. 2. Hat hónapig terjedhető fogházzal, 200 frtig terjedhető pénzbüntetéssel s hivatalvesztéssel büntetendő az a községi elöljáró, aki valakinek erkölcsi viseletéről v. vagyoni állapotáról tudva hamis tartalmú bizonyítványt ad ki (Btk. 408—411. §).

Hamis boltozat helyesebben *álboltozat*, cementből v. rabitzból készített, külsőleg boltozathoz hasonló födém, mely nincsen kövekből szerkesztve, hanem összefüggő egészet alkot s vékonyságánál fogva többnyire nem teherbíró, hanem sodronyokkal a tetőszékre v. a sík menynyezetre van felfüggesztve. Készítenek mintaállványra *döngölt* v. *öntött* beton v. vasbeton boltozatokat is. Ezek teherbíró szerkezetek bár, de álboltozatok, mert nincsenek szerkesztve.

Hamis bukás v. *csalárd bukás*, l. *Bukás*.

Hamis drót, l. *Drót*.

Hamis ékszer, l. *Ékszer*.

Hamis eskü, perbeli hamis állításnak v. nyilatkozatnak esküvel, vagy más hasonló erejű bizonylással való megerősítése. Az egyházi befolyás hatása alatt sokáig a vallás elleni bűncselekmények között szerepelt; a XVIII. sz. végén s a XIX. sz. első felében többen mint hamisítást, csalást, illetve mint a közerkölcsiséget sértő bűncselekményt vélik büntetni; legújabban mind általánosabbá lesz az a nézet, melyet a magyar Btk. is magáévá tett, hogy a H. az állam igazságszolgáltatása ellen irányuló deliktum. Btk.-ünk 219. §-a értelmében a H. bűntettét követi el, aki polgári ügyben hamis fő-, pót-, becslő- v. felfedező esküt tesz v., mint a Btk. 226. §-a mondja, ki a valóval megegyező esküjét visszavonja és hamisnak állítja, habár ezen visszavonását esküvel v. ezzel egyenlő hatályú módon meg nem erősítette. A büntetés 5 évig terjedhető börtön és 8000 K-ig terjedhető pénzbüntetés; ha a polgári ügy értéke 200 K-t nem halad felül, egy évig terjedhető börtön és 800 K-ig terjedhető pénzbüntetés és mindkét esetben hivatalvesztés. A gondatlanságból elkövetett H. vétség, melynek büntetése egy évig terjedhető fogház.

Minthogy esküt csak ténykörülményre ítélhetni meg, a helytelenül jogi kérdésre megítélt eskü (pl. esküszöm, hogy felperesnek nem tartozom) H. tényálladékát nem állapítja meg. A H. tényálladéki elemei: az esküvel bizonyított tény objektiv valótlansága (tárgyi elem) s az esküvőnek tudata, hogy ez a tény valótlan (alanyi elem). H. miatt nem büntethető az, aki a valónak megvallása által önmagát bűncselekménnyel vádolná, aki a H.-t visszavonja, mielőtt ellene feljelentés történt vagy a bűnvádi eljárás megindíttatott és mielőtt esküjéből másra hátrány háramlott volna. Eskü gyanánt letett ünnepélyes bizonylás, melyet oly felek tesznek le, kik saját hitelveik szerint az esküttételtől törvényesen fel vannak mentve, büntetőjogi tekintetben is az esküvel való megerősítéssel egyenlő hatállyal bír. H. bűntette miatt a hivatalvesztés mellékbüntetése is alkalmazandó. A félnek az új Pp. és a sommás eljárás (1893. XVIII. t.-c.) szerinti eskü alatti kihallgatásakor tett hamis vallomása nem H., hanem hamis tanuzás. L. még *Hamis tanuzás*.

Hamisítás, való tárgyaknak utánzása, nem való tárgyaknak oly alakban elkészítése, hogy azok mint valók tünjenek fol. Az élelmiszer-H. körébe esik a mezőgazdasági termények, termékek és cikkek H.-a is, melyet az 1895. XLVI. t.-c. tilalmaz. (L. *Élelmiszerek* és *Borhamisítás*.) E törvény végrehajtásának köszönhető, hogy a H. hazánkban úgy számbelileg, mint minőségileg csökkent, mindazonáltal még mindig sok kivánni való van e téren, miért is a földmívelésügyi kormány a tapasztalt hiányok kiküszöbölése végett előkészíti e törvény revizióját. Legutóbb (1912 ápr. 27.) az Országos Magyar Gazdasági Egyesület a következő irányban javasolta a törvényt reformálni: A kihágás megállapításánál s annak

büntetésénél különbség tétessék a valódi hamisító és a hamisítványnak jóhiszemű és gondosságuk ellenére forgalomba hozói között; mondassék ki, hogy a mezőgazdasági termények, termékek és cikkek csakis a belső minőségüket feltüntető, igazolható és kellőképen ellenőrizhető jelzők használata mellett legyenek forgalomba hozhatók; a törvény kiterjesztendő úgy belföldi, mint külföldi eredetü minden termény védelmére.

A H. kiterjed mindenre, aminek értéke van, így hamisítják a *pénzt, nemesfémeket, drágaköveket*, stb. Ezeknek H.-a rendesen abból áll, hogy a becses anyag helyett silányabb anyagot dolgoznak fel olykép, hogy az külső ismertetőjeleivel a valódi anyag benyomását kelti. *Okiratok, váltók* H.-a rendesen más kezeírásának utánzásából áll. (L. *Okirathamisítás, Pénzhamisítás, Váltóhamisítás).*

Mások kézimunka-jegyének utánzása jellemzi a *műtárgyak, régiségek* hamisítását, amely különösen azóta van gyakorlatban, amióta a gyüjtők jelentékeny összegeket fizetnek nevezetes műtárgyakért. Egyenest a gyüjtőszenvedély kiaknázásán alapul a régi érmek, szobrok, festmények, iparművészeti tárgyak, kódexek stb. H.-a. Régi műtárgyak ismertebb lelőhelyein, pl. Egyiptomban, Rómában, Nápolyban, Firenzében stb. szinte iparszerűen űzik régóta a H.-t. Az újabb idők leghírhedtebb H.-ai közé tartozik az ú. n. *moabita-régiségek* gyüjteménye, amelyet a jeruzsálemi *Sapira* készített, azután a «*Szaitafernesz tiarája*», Rachumovszki orosz ötvösmester műve, amelyet a párisi Louvre 1896. 200,000 frankon vett meg. A *magyar* műkincsek közül párisi műkereskedők *Mészöly* Géza néhány festményét használták fel H. céljaira, amennyiben azokról Mészöly aláírását eltávolítva, *Corot* francia festő (l. o.) nevével látták el s drága pénzen eladták Angliában. Modern művészeink közül leggyakrabban hamisítják *Munkácsy* Mihály rajzait és *Mednyánszky* László báró festményeit. Az olasz renaissance festményei- és szobrainak H.-ai szinte megszámlálhatatlan mennyiségben kerültek piacra.

A H. kiterjed ezenkívül irodalmi ereklyékre, történeti okiratokra is. Ily hamisítványok sokszor nem nyereségvágyból, hanem egyes tudósok beteges becsvágyából és túlbuzgóságából készültek. Ilyen természetűek azok az ókori irodalmi termékek, melyek eredetileg valamely rétoriskolából származnak, de elsőrendű írók neve alatt kerültek forgalomba, míg csak a filológiai kritika igazi értékökre le nem szállította őket. Hasonló okokra vezetendők vissza az ú. n. humanisták H.-ai is. A vallásos érzés eltévelyedésének eredménye az ál-isidorusi dekretálékon kivül (l. *Álizidori gyüjtemény)* az a koholt okmány, melyben Nagy Konstantin császár a Provincia Romanát Szárdinia és Korzika szigetekkel egyetemben a pápai széknek adományozta (l. *Donatio Constantini).*

A tulajdonképeni H., oly értelemben, hogy az illetők nyereségvágyból hamisítottak, a közelmult gyermeke. E tekintetben említendők a görög *Simonides*, aki egész halmaz tudományos «lelet»-tel gazdagította az irodalmat; a brémai *Wagenfeld*, a feniciai teljes Sanchuniathon (l. o.) fölfedezője, s a greifswaldi *Ahlwardt*, aki egy sohasem létezett Pindaros-kéziratnak segítségével dolgozott az illető költőnek szövegkiadásán. Nagy port vert fel az a H., melynek Charles, a jeles francia matematikus esett áldozatul, s amelyet Daudet Les immortels c. regényében maró gúnynyal örökített meg. Charles temérdek pénzen Pascal-féle és Galilei-féle kéziratokat vásárolt, melyekről csak hosszas viták után sült ki, hogy vakmerő H.-ok. A mult század legkirívóbb H.-át azonban kétségkivül *Sapira* jeruzsálemi régiségkereskedő követte el, aki 1883. Mózes ötödik könyvének ősrégi kéziratát kínálta megvételre elébb Berlinben, majd Londonban. A British Museum már majdnem lépre ment Sapirának, aki 1 millió fontot kért a kéziratért, midőn Charles Clermont Ganneau leleplezte Sapira üzelmeit.

Az egyre jobban elharapódzó tudományos H. ellen való védekezés megbeszélése és szervezése végett a nyilvános muzeumok őrei 1899 okt. Zürichben nemzetközi értekezletet tartottak, melyen közös óvórendszabályokban állapodtak meg.

Magyarországon a H. a középkorban kezdődik, még pedig hamisított oklevelekkel. Már Szent István király nevében megkezdték a hamis okleveleket, aminők a két szalavári bulla, a bakonybéli oklevél és a Szilveszter-bulla. Ugyancsak hamis az állítólag 1082. kelt Szt.-László-féle oklevél, mely a veszprémi püspökség javait összeirja és igazában XIII. sz.-beli összeállítás. Hamis az u. n. pécsi oklevéltár, mely a pécsi püspökségnek Szent Istvántól, I. Endrétől, Szent Lászlótól, III. Bélától és II. Endrétől származó okleveleit tartalmazza. (A H. ideje legnagyobb valószinűség szerint Róbert Károly utolsó évei, László püspök kora.) A XII. sz.-ra fogott H. Imre király azon állítólagos oklevele, melyben a vodicai Blagay-ősöknek, kiket Orsiniaknak nevez, címert ad és II. Endrének állítólag 1218. kelt nova donatiója, mely az előbbit megerősíti. Állítólag 1209. való II. Endre király oklevele, melyben Raskai Demeternek Sáros vármegyében «Új korchmát», «quae nunc Ujfalu vocatur» adja. Hamisítóinak merészségére élénk világot vet, hogy már szerepel benne a prágai garas, mely I. Vencel korában, 1300 jul. 1. jött forgalomba. Hamis okleveleink között külön kis csoportot alkotnak a drávántúli (horvátországi) H.-ok. Ilyenek: 1. IV. Bélának 1260. évi oklevele, melyben a Frangepánok őseit a magyarországi főurak állására emeli; 2. IV. Bélának ugyancsak 1260-ról keltezett oklevele, melyben a vegliai grófoknak Segnia városát adományozza; 3. ugyanazon királytól Pago sziget szabadalomlevele és 4. a likai Skalich-ok oklevele állítólag 1263-ból. Szintén külön csoportot alkotnak Kemény József gróf hamisítványai, p. azok az oklevelek, melyek az erdélyi vajda joghatóságára és a szentléleki várra vonatkoznak (1248 és 1251-ről keltezve), továbbá a Gerliczy-család állítólagos oklevele (1256-ból). A legrégibb hamisított nyelvemlék az állítólag *Gelle* pozsonyvármegyei községből származó imádságos könyv. Eredetije nincs meg, egyik másolata a magyar tudományos akadémia kézirattárában, a másik a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban van. Újabbkori irodalmi H.-ok közül említendők *Literati*

Nemes Sámuel gyártmányai, melyek a nemzeti muzeumban találhatók. Nem számítva az általa gyártott hamis ékszereket és pecsétéket, a tőle eredő H.-ok kiválóbbjai: I. András korabeli imádságok, térképek a XV. sz.-ból, Magyar képes krónika 1301-ből, Selmeczbányai kódex a XVI. sz.-ból, Speculum celebrorum Hungarorum, Khinai irás, Kajtán tatár khán menedéklevele (1243), Kadán tatár khánnak 1242. kelt latin parancsa (jevlik), Nagy Károlynak 802-ből való oklevele és IV. Bélának 1266. évi oklevele. Ezekhez tartoznak a székely betüs H.-ok, minők a turóczi fakönyv, a Karacsay-kódex, mely állítólag ősrégi székely regősök énekeinek XVII. sz.-beli másolatát foglalja magában egy azon időbeli nyomtatványhoz kötve, de a régiesség esetlen utánzása mellett olyan szók is fordulnak elő benne, melyek a nyelvújítás korából származnak; ilyen *Tar* Mihály rovásírása is, amennyiben — nem mint kezdetben állította — az apjától tanulta hagyományképen az egyes jegyeket, hanem Toldy László egyik művéből. Mindezeknek mások félrevezetése volt a célja és ezért nem kell velük összezavarni XVII. sz.-beli s későbbi íróknak puszta kedvtelésből, minden megtévesztési szándék nélkül készített székely betüs írásait.

Irodalom. Bojničić Iván, Az oklevél-H. a középkorban, különösen Magyarországon és társországaiban, Zágráb 1890; Fejérpataky László, A királyi kancellária az Árpádok korában, Budapest 1885; Karácsonyi János, Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla, u. o. 1891; Pauler Gyula, A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt, u. o. 1893, II. p. 752—768. Első függelék: Néhány hamisítványról. Kemény J. gróf H.-airól: Tagányi Károly, Századok 1893, 52. és 512. és Komáromy András, Turul X., 24., Wertner Nemzetségeinek birálatában; Tóth Béla, Koholt nyelvemlékek (Magyar ritkaságok), Budapest 1892, 1—24. old.; Eudel P., Le truquage, Paris 1884 (németül Bucher-től: Die Fälscherkünste, Leipzig 1885, bőv. kiad. Paris 1903); Hagen, Über literarische Fälschungen, Hamburg 1889; Furtwängler, Neuere Fälschungen von Antiken, Leipzig 1899; H. Gross, Der Raritätenbetrug, Berlin 1901.

Hamisítvány *(ipari)*, az eredeti ipari készítmények meghamisítása; pl. posztónak műgyapjuból való készítése stb. Védelmet nyujt (nem tekintve az élelmiszerek és a bor hamisítását) az ipari H.-okkal szemben az 1884. XVII. t.-c. (ipartörvény) 58. §-a, amely szerint az iparos v. kereskedő nem használhat cégén, nyomtatványain v. hirdetéseiben oly jelzőket, jelvényeket vagy adatokat, melyek a tényleges üzleti viszonynak, v. a valóságnak meg nem felelnek. L. *Hamisítás, Védjegy.*

Hamis játék, amennyiben jogtalan vagyoni haszonszerzés céljából, fondorlattal s a többi játékosok tévedésbe ejtésével v. tévedésben tartásával úgy követik el, hogy ezeknek vagyoni kárt okoznak, csalás (l. o.). Némelyek szerint, ha a H. szerencsejátékban történt, a turpis causa kifogása folytán a H.-os nem lesz büntethető.

Hamis kiadvány, a közokirathamisítás egyik neme, amelyet az a közhivatalnok követ el, ki valamely okiratról hiteles alakban hamis másolatot ad ki, vagy valamely másolatot nem létező eredeti okirat másolatának hiteles alakban bizonyít, illetőleg aki hiteles alakban hamis fordítmányt ad ki (1878. V. t.-c. 395. és 396. §§).

Hamis kötőszál, l. *Kétnövésű gyapju.*

Hamis kulcs v. *álkulcs*, minden oly kulcs, mely a jogosult rendelkezésénél fogva nincs vagy nincs többé annak a zárnak felnyitására rendelve, amelynek felnyitására a zárfelnyitó jogosulatlanul használta. A tolvaj, aki a konyhaajtó kulcsával a szobaajtót nyitja ki, mert véletlenül a zárba beleillik; aki megtalálja a kulcsot, melyet a tulajdonos elvesztett s akkor használja, midőn a tulajdonos már más kulcsot csináltatott, hamis kulcsot használ. A H. használata a lopást minősített lopássá teszi és súlyosabban bünteti. L. *Lopás.*

Hamis leves, a nem marhahúsból főtt ú. n. böjtileves, mely vízből, lisztből, zsírból s egyéb hozzátételekből készül; tápereje nagyobb, mint a húslevesé, mert sok fehérjét tartalmaz.

Hamis mérleg akkor keletkezik, ha a könyvelő az évzárás alkalmával a mérlegbe oly adatokat állít be, amelyek a könyveléssel, illetőleg a leltárral igazolást nem nyernek. H. rendszerint a hitelezők megtévesztésére készül. H. esete forog fenn akkor is, ha jó üzleti években, amidőn a nyereség a rendesnél nagyobb, a vagyont nem veszik fel teljes értékben, hogy ezáltal mintegy tartalékot teremtsenek a következő, esetleg roszszabb üzleti évek részére. Az ily eljárás ugyan nem szabályszerű, de jóhiszemű, mert végeredményben nem károsít senkit és csak a tényleges üzleti eredményt osztja fel más évekre.

Hamis okirat, a nem valódi okirat, vagyis az, amely nem attól származik, akit mint kiállítót feltüntet. L. *Okirat, Váltó.*

Hamis olajfa (növ.), l. *Elaeagnus.*

Hamis palásság, l. *Palásság.*

Hamis pátosz, l. *Álpátosz.*

Hamis pénzverés. Már a legrégibb ókorból találunk éremutánzatokat, melyek különösen zavaros időkben kerültek forgalomba. Volt eset, hogy maguk az uralkodók hamisították meg a törvényszabta pénzt, rossz anyagot bocsátva ki a jó és értékes helyett. A harmincéves háború korában Németországban voltak ilyen pénzek forgalomban, oly mennyiségben, hogy 1623. egy jó tallér 7—8, majd 16—20 rosszabb anyagú tallért ért. Ez érmeket *kipper-* és *wipper*-pénzeknek hívják. L. *Pénzhamisítás, Pénzverés.*

Hamis próféta, l. *Próféta.*

Hamis szabály, l. *Regula falsi.*

Hamis tanuzás, az a tanu követi el, aki bünvádi vagy polgári vagy fegyelmi ügyben az ügynek lényeges körülményére nézve hamis vallomást tesz, a magyar Btk. szerint azonban csak akkor, ha vallomását esküvel megerősítette. Más törvények szerint az esküvel meg nem erősített vallomás enyhébb büntetés alá esik. A büntetésre nézve irányadó az ügy fontossága, melyben a H. történt, tehát az abból származott vagy származhatott jogsértés nagysága és jelentősége. Ehhez képest a magyar Btk. különböző büntetési tételeket állít fel (1 évig terjedhető fogháztól 15 évig terjedhető fogházig), aszerint, amint a H. *a)* polgári ügyben, *b)* kihágási ügyben, *c)* fegyelmi ügyben, vagy *d)* bűnvádi ügyben történt. A hamis tanuval egyenlő büntetés alá esnek a szakértők, a tolmácsok és fordítók, hamis véleményezés, illetve fordítás esetében. Az esküt pótló ünnepélyes bizonyság büntetőjogilag eskünek veendő. Az esküvel való megerősítéssel egyenlő hatálylyal bir a hivatali, illetve általános szakértői v.

tolmácsi v. fordítói esküre, v. a fenforgó ügyben már előbb hasonló minőségben letett esküre való hivatkozás. A gondatlanságból elkövetett H. is büntetendő. A büntetlenség esetei ugyanazok, mint a hamis eskünél; ezeken kívül H. miatt nem büntetendő az, aki büntető vagy fegyelmi ügyben jogosítva volt a tanuzást vagy véleményadást megtagadni, de a biróság őt erre a jogára nem figyelmeztette. A H.-sal egyenlő büntetés alá esik az, aki a valóval megegyező vallomását visszavonja és hamisnak állítja. Polgári perben az eskü alatt kihallgatott félnek eskü alatt tett hamis vallomása is H., nem hamis eskü.

Hamis topáz, a kvarcnak egyik sárga fajtája, az ú. n. citrin.

Hamis vád *(calumnia)*. H.-at az követ el, aki mást hatóság előtt bűncselekmény elkövetésével tudva hamisan vádol, vagy ellene tudva hamis bűnjeleket v. bizonyítékokat kohol v. állít elő. A H. tényálladékának alanyi eleme tehát az a tudat, hogy a vád, a bűnjel vagy bizonyíték hamis. A bűnösnek célja, a cselekmény indoka a tényálladék szempontjából közömbös. A magyar Btk. szerint fontos különbséget állapít meg az, vajjon a H. folytán a hamisan vádolt ellen bűnvádi eljárást indítottak-e vagy sem. Az utóbbi esetben a H. *indítványi vétség*, az első esetben hivatalból üldözendő. Ha a hamisan vádlott elítéltetett, a bűnösre a hamis tanuzás büntetését kell alkalmazni. H.-at gondatlanságból el lehet követni, s akkor a magyar Btk. mint rágalmazást a sértett fél indítványára 1 évig terjedhető fogházzal bünteti.

Hamis váltó, l. *Váltó*.

Hamis záradék, l. *Kadenciák*.

Hamiták, helyesebben *Chamiták*, Noé fia, Chám után (Mózes I. 8., 13., 9., 18.), Észak- és Északnyugat-Afrikának az egyenlítőig terjedő, hamita nyelvet beszélő népeinek gyüjtőneve. Fajilag a szemiták és negroideknek keveréke, melyben túlnyomó a negroid, bár egyes helyeken más vérkeveródés nyomai is látszanak. Földrajzilag a H. több nagy ágra oszlanak: berberek, egyiptomiak, habesziek, nubiaiak és a keletafrikai népek nagy csoportja: szomali, danakil, fulbe stb. Nyelvileg tiszta hamita volt az ókori Egyiptom hieroglifáinak nyelvét beszélő elem, miből idegen elemek fölvételével kialakult a pórias (demotikus) nyelvet beszélő ág, második oldalon a kopt nyelv, a maga szahida, boheira stb. változataival. Másik, aránylag újabb ága a H.-nak az ólibiai, melyből a tamasek, illetőleg a mai berber ág származott. F. Müller szerint ezeké a mai valódi hamita nyelv, mely Szenegál partjaitól az oázisokig terjed. Ebből támadt a kabil nyelv és tájnyelve a szuáv, Dél-Marokkóban a szihi, a Szenegál mentén élő, többékevésbbé önálló 27 féle tájnyelvével, valamint a Kanári-szigeteken kihalt őslakók, a guanchok nyelve. Valószinüleg ide tartozik az iberek, mai baszkok őseinek nyelve is. A nyelvrokonság körén belül nagy eltérések vannak faji tekintetben. Pl. Habesz jó része hamita nyelvű, de mellette tigre, amhara stb. délarab elemek szerepelnek s érvényesülnek nyelvileg és fajilag. Viszont Szudán lakossága fajilag hamita, de a nyelv már csak egyes félreeső törzseknél maradt fenn. Hasonlóan Szomál és Gaka lakói testileg az óegyiptomi méreteknek felelnek meg, de a nyelvet jó részt szintén elvesztették. Nyelvileg ide tartoznak a masszaiak, bár a bantu vérkeverődés folytán hamita jellegük eltünt. A nagytavak környékén élő hima és tusi törzsek H., felsőbbségüket csekély számuk mellett is megtartották, a lenézett bantukkal nem házasodnak, bár nyelvüket elfogadták és az ősi nyelvet egészen elfelejtették. A H. berber ágából váltak ki a klasszikus ókorban szerepelt libiai, mór, getul, numida népek. A H. másik ága az ú. n. kusita csoport (Chám fia Kus), mely két, egymástól lényegesen különböző idiomára oszlik: alsó és felsőkusra. Az alsó nyelvcsoport 5 nyelvet foglal magába: *bedzsa* v. bizoa, Abesszinia É.-i részén és Nubia K.-i felén a vele szomszédos *szomali*, egymaga 8 milliónál nagyobb népség, az ettől Ny.-ra eső *gallák*, továbbá a Masszaua hegységeitől DNy.-ra eső sahoi és afari nyelvek. A felső nyelvcsoportba tartozók sémi elemekkel bővültek, mikor az őslakó hamitákat az amhari nyelvű semiták lepték el, ebből a keverékből első fokon az agau, másod fokon a sidama nyelvek támadtak. Az egyiptomival egyvonalon ágaznak el a sémi nyelvek. Egyébiránt a hamita nyelvek csoportosításában nincs végleges megegyezés. Finck fent vázolt nézetével szemben Meinhof szükebb kört vesz fel. Szerinte a tulajdonképeni H. csak ful, haussza, sil, badauye, szomali, masszai és namu osztályokra oszthatók. V. ö. *Meinhof*, Die Sprachen der Hamiten (Hamburg 1912).

Hamito-sémi nyelvcsoport. A biblia nyomán: Sém és Chám fiainak ivadékai, általánosságban azok a nyelvek, melyek a hamita ágból semita befolyás, főleg feniciai és pún hatás alatt keletkeztek. Ilyen volt pl. Egyiptomban a pásztor királyok (Hyksos) idején, Nubia nomád hamita törzsei nemcsak nyelvileg, de fajilag is hamitosémitáknak mondhatók. A legutóbbi időkig ide sorozták a masszai népet is. Különben végső elemzésben a semita nyelv is a hamitából származott. V. ö. F. N. *Finck*, Sprachstämme der Erdkreises (Leipzig 1909); *Merker*, Die Masai, Monographie eines Semit. Volkes (Berlin 1904).

Hámlás (lat. *desquamatio*). 1. A bőr életének legfontosabb jelenségei közé tartozik a H., mely némely állatcsoportnál évi periodusokban vagy fejlődési fázisokat kisérve lép fel; az embernél állandóan folyik, de rendszerint csak apró sejtcsoportok együttes leválásával jár. A H.-sal a természet két fontos célt ér el: a bőrnek legfertőzöttebb külső rétegét állandóan leløki magáról és így a fertőzéstől mechanikusan megszabadítja magát, másrészt a bőr folytonosan megujul, amikor a régi, kiszáradt külső sejteket leválasztja. A H.-t egy elszarusodási folyamat idézi elő (keratosis), melynek lényege, hogy a hám nedvdús, puha, mélyebb rétegeinek sejtjei átalakulnak: laposak lesznek, szaruszemcsék (keratohyalin) és zsírszerű cseppek (eleidin) rakódnak benne le, amelyek, miközben a sejt mind laposabb, lemezesebb lesz, átszüródnek a protoplazma maradványába. Kóros viszonyok között a H. mechanikája megváltozik (parakeratózis) és a sejtek nagy, összefüggő tömegekben, szabad szemmel láthatólag (korpa, pikkely stb.) válnak le. Sok

orvosság van, mely a leválást még elősegíti (hámlasztó szerek) pl. a szalicilsav, rezorcin stb.

2. *H.* Nemcsak a trópusok tetemes és gyorsan bekövetkező hőingadozása miatt, hanem még mérsékelt klimájú vidékeken is sok kőzetről kérgek mállanak le. Igy pl. Budapesten az andezit kövező kockákon, sőt még a Lánchid gránitból álló kvaderjein is megfigyelhetni ilyen H.-t. Természetes sziklák (andezitek, bazaltok, diabázok, gránitok, homokkövek stb.) még inkább mutatják e jelenséget.

Hamlet, mondabeli dán herceg, kinek nevét Shakespeare örökítette meg H. c. tragédiájában. H. történetét először Saxo Grammaticus, XII. sz.-beli krónikás művében találjuk. H. alakja itt erősen emlékeztet Brutusra, aki, hogy a Tarquiniusok elleni boszuterveit leplezze, gyöngeelméjűnek tetteti magát. Saxo előadása szerint H. atyját Fengo, H. nagybátyja öli meg nyilvánosan s H. csak úgy kerüli el a halált, hogy őrültként viselkedik. Egy ünnepségen aztán a lerészegedett Fengót hiveivel együtt felkoncolta. Ez óstörténetben természetesen szó sincs H. töprenkedéseiről és lelkiismeretfurdalásairól. Egy jó barátról és egy szeretőről is tesz említést Saxo, de ezekben nem lehet Horatióra és Oféliára ismerni. Saxo történetét sokkal később *Belleforest* dolgozta át és adta ki Histoires tragiques (Paris 1564) c. művében. Ez az elbeszélés szolgált alapjául, még Shakespeare előtt, egy angol tragédiának, melyet valószinüleg *Kyd* irt, de amely elveszett. Ebben az ú. n. Ős-H.-ben lép fel a szellem és hívja fel boszura H.-et. Shakespeare ezt a darabot dolgozta át s nyomatta ki 1603. majd 1604. részleteiben újból átdolgozva. Itt szerepel először Polonius.

Hamlin (ejtsd: hemlin), *Hannibal*, amerikai államférfiú, szül. egy Maine államban levő farmon 1809 aug. 27., megh. Bangorban (Maine) 1891 júl. 4. 1842. beválasztották a kongresszusba, 1848. a szövetségi szenátusba, melynek 1857-ig állandóan tagja volt. Ekkor Maine kormányzójává választották. Lincoln elnöklése idején az Egyesült-Államok alelnöke volt és 1861—65-ig a szenátusban elnökölt. Emlékiratai halála után jelentek meg: My life and times cimen (Boston 4. kiad. 1897).

Hamlinit (ásv.), romboéderekben kristályosodik, amelyek a véglap szerint kitünően hasadnak; a véglapon gyöngyházfényű, a romboéderlapokon gyantafényű, színtelen, átlátszó, néha kissé sárgás. Bázikus aluminium-stronciumpirofoszfát, képlete:

$$[Al(OH)_2]_3[Sr\,OH]\,P_2O_7.$$

Lelőhelye Stoneham, Maine államban, a Serra de Congonhas gyémánthomokjában Braziliában. A *bowmannit*, amely mézsárga hatszöges lemezekben vagy romboéderekben fordul elő a Binnentalban Svájcban, nem egyéb, mint H. A H.-tal rokon a svanbergit, plumbogummit, beudantit és a florencit.

Hamm, 1. az ugyanily nevű járás székhelye Arnsberg porosz kerületben, az Aasenek a Lippébe való torkolásánál, Westphalenban, (1910) 43,663 lak., nagy vasművekkel, gép-, különösen gazdasági gépgyárakkal, vasbútorkészítéssel, sör-, bőrgyártással és kémiai iparral. Só- és hévfürdőkkel. H. a Mark grófság székhelye volt, belépett a Hanza-szövetségbe és 1666. Brandenburghoz került. Erődítményeit 1763. rombolták le. H.-hoz tartozik Kentrop, egykori cisztercitarendű apácazárda (alap. 1290, megszünt 1813.) Mellette van Radbod kőszénbánya, hol az 1908 nov. 9-iki bányaszerencsétlenség alkalmával 341 bányász lelte halálát. — 2. *H.*, Hamburg egyik külvárosa, 1894. egyesítették a várossal.

Hamm, *Wilhelm von*, német gazdasági író, szül. Darmstadtban 1820 júl. 5., megh. Bécsben 1880 nov. 8. 1838—39-ig a hohenheimi gazdasági akadémiát végezte s azután a giesseni egyetemen a természettudományokat, nevezetesen a vegytant Liebigtől és a kamerális szakmát hallgatta. 1843-ban Hofwylban, majd a Bern melletti Rütiben az állami földmivesiskola igazgatója. 1846-ban Lipcsében az Agronomische Zeitung szerkesztője. 1848-ban mint a schleswig-holsteini szabadságharc egyik csapatvezetője szerepelt. A helyreállott béke után ismét Lipcsébe ment és itt 1851. gazdasági gép- és eszközgyárat alapított. H. élénk irodalmi s gazdasági tevékenysége nyomán az ausztriai kormány 1867. mint miniszteri tanácsost a mezőgazdasági osztály vezetésére Bécsbe hivta s ebben a minőségben működött tovább. Főbb művei: Katechismus der Ackerbauchemie (1848. több kiadásban, magy. ford. *Bajnok* Antal, Pest 1841); Chemische Bilder aus dem tägl. Leben (u. o. 1850, 2 köt.); Grundzüge der Landwirthschaft nach Girardin u. Du Breuil (Braunschweig 1850, 2 köt.); Das Weinbuch (Leipzig 1855, több kiadást ért); Wesen u. Ziele der Landwirtschaft (Jena 1866); Landwirthschaft in Bildern (Wien 1871); H. több szépirodalmi művet is írt.

Hamma (gör.) a. m. kötés, különösen *sérvkötő* (l. o.).

Hammada (arab), l. *Hamada.*

Hammada-el-Homra (a. m. vörösköves fensík), a Szahara egyik legnagyobb kősivatagja, Tripoliszt Fezzántól választja el. Hossza 600, szélessége 200 km. Növénye, állatja, vize nincs. Ny.-ra van tőle a mészköves *Tingert-hammada.*

Hammál (arab) a. m. teherhordó, a köztörök kiejtésben *hamal*-nak hangzik. Konstantinápolyban külön céhrendszert képeznek, külön negyedekbe osztva és főnökökkel az élükön. A legnehezebb munkákat elvégzik és óriási terheket elcipelnek, melyeket hosszu rudakra erősitenek és négyesével, esetleg hatan is, nyolcan is, vállaikra illesztve és lépést tartva visznek. Az egyes H.-ok egy nyeregszerü készüléket helyeznek el vállukra és azon viszik a terhet. A H.-ok többnyire örmények, de van köztük sok kurd és itt-ott török is.

Hammám (arab) a. m. fürdő, a fürdőintézetek neve keleten, melyeknek rendszerét és berendezését Európában az ú. n. gőzfürdők utánozzák. Nagy fényüzést szoktak keleten a H. dolgában kifejteni; ily pompának nyomait mutatja még a Musztafa Szokoli pasa által Budán 1570—77. alapított H. (Rudasfürdő). A H.-ok berendezését és a vele kapcsolatos szokásokat alaposan leírja *Lane* E., An account of the manners and customs of the modern Egyptians XVI. fejezetében. Páris egy nagy fürdőinté-

zetének a «*Le Hammam*» nevet adták. A H. szó geográfiai tulajdonnevekben is gyakran fordul elő, különösen É.-Afrikában, pl. H. Lif, H. Meluán (Algéria), H. el-enf (Tunisz) stb.

Hammam Meszkutin, l. *Hamam Meszkutin*.

Hammarskjöld (ejtsd: hammarsöld), *Hjalmar*, svéd jogtudós és államférfiú, szül. Naederumban (Småland), 1862 febr. 4. Az upsalai egyetemen 1886. magán-, 1901. rendes jogtanár lett. 1896-ban alállamtitkár volt az igazságügyminisztériumban, 1901. pedig ennek vezetését vette át, de mivel választási reformját a birodalmi gyűlés nem fogadta el, már 1902. visszalépett. 1905-ben kultuszminiszter lett Lundenberg kabinetjében és mint svéd delegátus vett részt a karlstadti konferencián, a norvég unió felbontása feletti tárgyalásokban. Ugyanebben az évben kopenhágai követ lett. 1907-ben a hágai békekonferencián Svédország képviselője volt és ugyanebben az évben Upsala tartomány főnöke lett. A casablancai ügy választott bíróságának elnöke volt (1908). Fő művei: Om fraktattaleo och dess viktigaste rättsföljder (Upsala 1886); Om grufregal of grufegendom i allmänheo (u. o. 1891).

Hammarsköld (ejtsd: söld), *Lorenzo*, svéd író, szül. 1785 ápr. 7. Wimmerbyben, megh. 1827 okt. 15. Stockholmban, mint a stockholmi kir. könyvtár hivatalnoka. Mint író a német romanticizmus híve és hazájában úttörője, viszont a franciás irodalmi irányok szenvedélyes üldözője. Svenska vitterheten (A svéd szépirodalom, 1818) c. munkájával a svéd irodalomtörténet megalapítója.

Hammas v. *hamvas* (ném. *Aescher)*, a bőrgyártásban az az edény, melyben a nyers bőröket szőrtelenítésük (koppasztásuk) előtt meszes vízben áztatják. Rendszerint fából vagy cementből készül.

Hammaticherus (állat), l. *Hőscincér*.

Hamme, előbb önálló porosz falu, 1904 óta Bochum egyik városrésze.

Hammelburg, az ugyanily nevű járás székhelye a bajorországi Alsó-Frank kerületben, (1910) 2911 lak., gyapju- és lenszövéssel. Az igen régi várost 777. Nagy Károly a fuldai apátságnak ajándékozta. 1866 júl. 10. a bajorokat a Beyer vezérlete alatt álló poroszok itt legyőzték.

Hamme-lez-Termonde (ejtsd: ammlé-termónd), község Kelet-Flandria belga tartomány Dendermonde járásában, a Durme mellett, 4326 lak., vászon- és csipkeszövéssel, kötél-, olaj- és dohánygyártással, kiterjedt földmíveléssel.

Hammer, 1. *Bernhard*, svájci államférfi, szül. Oltenben 1822. megh. Solothurnban 1907 ápr. 6. Mint tüzértiszt részt vett a Sonderbund elleni hadjáratban (1847). Azután a bírói pályán működött, 1856 óta pedig a politikai életben játszott vezérszerepet. 1868—76-ig Berlinben volt követ. Két ízben (1879. és 1888.) állott a szövetségtanács élén s nemzetközi konferenciákon több ízben képviselte Svájcot.

2. *H.*, *Ernst*, német geodéta, szül. 1858 ápr. 20. Ludwigsburgban (Württemberg), 1884. a geodézia tanára lett, s egyszersmind az európai fokmérő társaság tagja. Különösen a földrajz és geodézia közös kérdéseit szerette tanulmányozni. Munkái: Lehrbuch der ebenen und sphärischen Trigonometrie (Stuttgart 2. kiad. 1897); Nullmeridian und Weltzeit (Hamburg 1888); Über die geographisch wichtigsten Kartenprojektionen (Stuttgart 1889); Zur Abbildung des Erdellipsoides (u. o. 1891).

3. *H.*, *Julius*, német költő, szül. Drezdában 1810 jún. 7., megh. Pillnitzben 1862 aug. 23. Írt vígjátékokat, novellákat s költeményeket. Hírét tanító irányú, lírai költeményeivel alapította meg. Ezek: Schau um dich und schau in dich (Leipzig 1851, 32. kiad. 1889); Zu allen guten Stunden (u. o. 1851); Fester Grund (1857); Auf stillen Wegen (1859); Lerne, liebe, lebe (1862) c. alatt jelentek meg. V. ö. *Am* Ende, J. H. als Mensch u. Dichter (Nürnberg 1872).

Hammerfest, Finmarken norvég kerület székhelye, Tromsö tartományban, Kvalö sziget Ny.-i partján, (1910) 1355 lak., akik halászatból és a halakkal, tollakkal és állati bőrökkel űzött kereskedésből élnek. H. Európa legészakibb fekvésű városa; egy huzamban hét hétig nem süt rája a nap. Évi átlagos hőmérséklete 1·8 (a januáriusi — 5, a júliusi + 11·3°). A Struve vezette fokmérés itt ért véget; egy gránitoszlop örökíti meg az emlékét.

Hammerich, 1. *Frederik*, dán költő és történetíró, szül. Kopenhágában 1809 aug. 9., megh. 1877 febr. 9. Hittudományi és bölcsészeti tanulmányokat végzett. 1839-ben pap lett Starupban, 1845-ben Kopenhágában. Az 1848—50-iki schleswig-holsteini háborúban mint tábori lelkész működött; 1859. pedig a kopenhágai egyetemen az egyháztörténelem tanára volt. Történelmi művei felölelik a dán történelem legkülönbözőbb korszakait. Főbb munkái: Danmark i Valdemarernes Tid (Dánia a Valdemárok korában, Kopenhága 1847—48, 2 köt.); Danmark under de tre nordiske Rigers Forening (Dánia a három északi királyság uniója korában, 1849—54, 2 köt.); Danmark under Adelsvälden (Dánia a nemesség uralma alatt, 1854—59, 4 köt.); Den slesvigske Treaarskrig (A hároméves schleswigi háború, 1852) stb. A keresztény egyháztört. tárgyalja Den kristne Kirkes Historie c. háromkötetes nagy munkája (3. kiad. 1891). Önéletrajzát Et Levnetslöb c. írta meg (1882, 2 köt.).

2. *H.*, *Asger* és *Angul*, l. *Hamerik*.

Hammer-Purgstall, *Joseph*, báró, orientalista, szül. Grácban 1774 júl. 9., megh. Bécsben 1856 nov. 23. Miután a bécsi keleti akadémián tanulmányait elvégezte, a konstantinápolyi osztrák követség tolmácsa lett, majd 1807. az udvari kancelláriánál nyert alkalmazást, 1811. császári tanácsos és udvari tolmács, 1817. udvari tanácsos lett, 1835., miután Purgstall grófné birtokait örökölte, bárói rangra emeltetett. 1847—49-ig a bécsi tudományos akadémia elnöke volt. Széleskörű irodalmi munkássága részben a keleti történelemre és irodalomtörténetre, részben keleti költők szövegkiadásaira és fordításaira terjed. Főbb művei: Encyclopädische Übersicht der Wissenschaften des Orients (Leipzig 1804, 2 köt.); Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung (Wien 1814, 2 köt.); Geschichte des osmanischen Reichs (Pest 1834—36, 4 köt.); Geschichte der

osmanischen Dichtkunst (u. o. 1836—38, 4 köt.); Gemäldesaal moslimischer Herrscher (Darmstadt 1837–39, 6 köt.); Litteraturgeschichte des Araber (Wien 1850—56, 7 köt.). Lefordította perzsából Hafizt (Tübingen 1812—13); arabból Mutanabbi (Wien 1823) s törökből Báki költeményeit (u. o. 1825). Gróf Razewuskival a Fundgruben des Orients (u. o. 1810–19) 6 kötetét adta ki. Ezenkívül az újabb osztrák történetre vonatkozó több műve van. Munkái megbizhatóságuk tekintetében sok támadásnak voltak kitéve.

Hammersberg *Jenő*, volt koronaügyész, szül. Kassán 1845 márc. 14. Szolgálatát Abauj vmegye biróságánál kezdte meg 1866., majd 1872—78-ig orsz. képviselő volt. 1883-ig mint budapesti kir. itélőtáblai pótbiró ismét birói szolgálatba lépett és 1883. Sátoraljaujhelyen törvényszéki elnök, 1891. kúriai biró, 1896. budapesti kir. főügyész és 1899. koronaügyész lett. Ő volt az első koronaügyész. 1902-ben nyugalomba ment.

Hammerschlag-féle módszer, a vér fajsúlyának meghatározására szolgál. A nehéz fajsúlyú kloroform és a könnyű benzol megfelelő keverésével teszés szerinti fajsúlyú folyadékok állíthatók elő. A vér ezzel a keverékkel nem elegyedik és igy a beejtett csepp vér v. a felszinen úszik, vagy a fenékre sülyed, v. a középen lebeg. Az utolsó esetben a vér és a kloroformbenzol-keverék fajsúlya egyenlő. Előnye ez eljárásnak, hogy egy csepp vér elég és a véreloszlás nem zavarja a meghatározást.

Hammerschmidt *Károly, Abdullah bej* néven ismert mineralógus, szül. Bécsben 1800., megh. Kis-Ázsiában 1874 aug. 30. Mint a Landwirthschaftliche Zeitung szerkesztőjének és mint entomológusnak már jó neve volt, mikor az orvosi tudományok tanulásához fogott. 1848-ben belépett a magyar hadseregbe, utoljára Bem tábornok alatt harcolt Erdélyben és vele együtt Törökországba menekült. Csakhamar tanári álláshoz jutott a konstantinápolyi orvosi iskolán, ahonnan azonban Ausztria ismételt reklamációi kiszorították. Miután több évig damaszkusi kórházi orvos volt, majd a krimi háboruban is mint tábori orvos működött, 1873. az ásványtan és a zoológia tanára lett a konstantinápolyi orvosi iskolán, amelyen természetrajzi muzeumot rendezett be. Török nyelven irt zoológiai és geológiai tankönyvein kívül fontos adatokkal gyarapította a Boszporusz vidéke geológiai és zoológiai viszonyainak ismeretét.

Hammerschmidt, *Andreas*, a XVII. sz. legjelentékenyebb német egyházi zeneszerzőinek egyike, szül. 1612. Brüxben (Csehország), megh. 1675 okt. 29. Zittauban, ahol orgonista volt. H.-et Schütz H. irányának követője gyanánt tekinthetjük, művészete Händelre és Bach J. S.-ra is hatással volt. Művei: Tánc-suitek, madrigálok, motetták, énekkarok, misék, zsoltárok, dalok.

Hammershöi, 1. *Swend*, dán szobrász és iparművész, szül. Frederiksborgban 1873 aug. 16. Christian Zahrtmann tanitványa volt a kopenhágai művészeti akadémián. Sokat utazott külföldön. 1898-tól 1900-ig a Bing és Gröndahl-féle porcellángyár részére dolgozott. Főképei: Jägersberg Alli; Frederiksborgi kastély; Fák alkonyatkor; Hársak; Rúnakövek stb. Művei láthatók a kopenhágai, krisztiániai muzeumokban és a berlini nemzeti képtárban.

2. *H.*, *Vilhelm*, dán festő, szül. Kopenhágában 1864 máj. 15. Az ottani akadémián és Kröyernél tanult. 1893-ban Olaszországban tartózkodott. Finom érzékkel fest intérieuröket és képmásokat.

Hammershus, kastély Bornholm dán sziget északnyugati csúcsán. A középkorban egyideig nagy viszályt támasztott a dán királyok és a lundi érsek közt. A XVII. sz.-ban államfogházul szolgált. Jelenleg Dánia legszebb romjainak egyike.

Hammersmith, városrész London nyugati felében, a Hyde Parktól 4 km.-nyire, (1911) 121,603 lak. Ott vannak: a West-London-kórház, a Godolphin-gimnázium, több árvaház, a St. Thomas papi szeminárium, a St. Mary tanítószeminárium, egy Magdolna-intézet és két apácakolostor.

Hammerstein, 1. *Ludwig*, báró, egyházi író, szül. 1832 szept. 1. Geswold várában (Hannover), megh. 1905 aug. 15. Trientben. Prot. szülőktől származott, 1855. katolikussá lett. Törvényszéki biró volt Lüneburgban, Hamelnben és Hannoverben. 1859-ben a Jézus-társaságba lépett, 1870—74-ig egyházjogtanár volt Maria Laachban és Ditton-Hallban, azontul betegeskedése miatt kivált irodalmilag működött és 1883 óta haláláig Trientben élt. Mintegy 50 nagyobb és kisebb, leginkább apologetikai tartalmú műve van, amelyek közkedveltségnek örvendenek s idegen nyelvekre is fordították. Fő művei: Erinnerungen eines alten Lutheraners (1882, 5. kiad. 1904); Edgar, oder vom Atheismus zur vollen Wahrheit (1886, 10. kiad. 1901); Winfried, oder das soziale Wirken der Kirche (1889, 4. kiad. 1895); Begründung des Glaubens (3 köt. 1891—94, több kiadásban); Kirche und Staat vom Standpunkte des Rechts aus (1883); Charakterbilder aus dem Leben der Kirche (3 köt., 1897—1902.); Das katholische Ordenswesen (1898); Kontroverskatechismus (21. kiad. 1906, magyarra ford.) stb. Egyik legutolsó műve: Die Zukunft der Religion.

2. *H.*, *Wilhelm*, báró, német politikus és publicista, szül. Ratzowban (Mecklenburg) 1838 febr. 21., megh. Charlottenburgban 1904 márc. 16. Eleinte birtokán gazdálkodott, majd 1876. a porosz képviselőház, 1881. pedig a birodalmi gyűlés tagja lett. Itt a szélső konzervativ párthoz tartozott s az evangelikus egyháznak felszabadítását sürgette az állami gyámkodás alól. 1881-ben a Kreuzzeitung főszerkesztője lett s lapjában heves támadásokat intézett a porosz kormány, sőt a császár ellen is. Ezért 1895. megfosztották szerkesztői állásától s a képviselőségről is le kellett mondania. Ekkor többrendbeli erkölcsi vétség, csalás és sikkasztás miatt vád alá helyezték s 1896 ápr. hét évi fegyházra itélték. Emlékiratait Leuts adta ki (Berlin 1895).

Hammerstein-Loxten, *Hans*, báró, porosz politikus, szül. 1843 ápr. 27., megh. Berlinben 1905 márc. 20. Atyja hannoveri, majd mecklenburg-strelitzi miniszter volt. Egész hivatalnoki pályáját Elszász-Lotharingiában töltötte, miglen 1901 máj. Rheinbaben porosz belügyminiszter utóda lett. E minőségében erős rendőri uralmat gyakorolt, amiért a porosz képviselőházban sok támadásnak volt kitéve, különösen a szocialisták részéről.

Hammersten, *Olof,* fiziológus, szül. 1841., tanár az upsalai egyetemen. Főleg a fiziológia kémiai részével foglalkozott. Könyve: Lehrbuch der physiologischen Chemie (Wiesbaden) több kiadást ért.

Hammond, város Spencer countyban, az északamerikai Indiana államban, az Ohio mellett, gyárakkal, (1910) 20,925 lak.

Hammond-féle betegség a. m. athetosis (l. o.).

Hammonia, Hamburg latin neve.

Hammonton (ejtsd: hemmont'n), város Atlantic countyban, New Jersey északamerikai államban, gyümölcstermeléssel, gyárakkal, (1910) 5088 lak.

Hammurabi *(Chammurabi),* Babilónia híres királya, törvényhozója és szervezője (Kr. e. XX. sz.). Ő korlátozta Elam hatalmát és vetett véget veszélyes túlsúlyának. Nagy és hatalmas egységes birodalommá egyesítette azokat a különböző területeket, amelyekre az ország évszázadok óta szét volt darabolva és Bábelt a monarchia politikai középpontjává emelte, amely szerepét e város a legkésőbbi időkig meg is tartotta. A királynak «Babilónia királya, Sumír és Akkad királya» volt a címe. 55 éves boldog uralkodásának idejéből származó számos emlék arra tanít, hogy H. nemcsak nagy és hatalmas király volt, hanem a világtörténet legkimagaslóbb alakjai közé tartozik. Korából származó számos szerződési táblácska, de még inkább a Susá-ban lelt és ez idő szerint a Louvre-ban őrzött dioritkő a rája vésett 282 törvénnyel, a világnak eddigelé ismert legrégibb törvénygyűjteményével világos tanujelét adta annak, hogy ez az igazán nagy fejedelem uralkodásának hosszú idejét nemcsak dicsőségesen vezetett háborúkra és építkezések hosszú sorozatára fordította, amelyek az ő és az istenek nevét magasztalják, hanem a békének oly műveire is, amelyek az egész ország és nép boldogságának emeléséhez hozzájárultak.

Hammurabi-féle törvénygyűjtemény (franc. *Code Hammurabi)* az 1902. év elején *De Morgan* francia archeológus és *Scheil* dominikánus szerzetes által a susai Akropolis halmán fölfedezett $2^1/_4$ m. diorittömbre vésett 282 törvényt tartalmaz, amelyekben ma a párisi Louvre látogatói az emberi szellemnek már a régi ó-korban teljes kifejezésre jutott működését csodálják és amelyek a legkiválóbb jogtudósok figyelmét magukra vonták. A kő felső részének elülső oldalán lévő dombormüvön Samas isten van ábrázolva, amint trónján ülve, a maga előtt álló Hammurabinak utasítást ad, hogy «országának igazságos törvényt és jámbor erkölcsöt» adjon. Ezután következnek a törvények, amelyek az összes jogi kérdéseket: vételt és eladást, bérbeadást és kölcsönt, lopást, rablást, gyilkolást, szándékos és véletlen emberölést, idegen tulajdon károsítását stb. illetőleg a birónak az itélet hozatalánál alapul és irányadóul szolgáljanak. Emellett a munkás és munkaadó közötti viszonyokat, házasfeleknek egymással szemben fennforgó igényeit, törvényes és törvénytelen gyermekek jogait és még más szociálpolitikai viszonyok egész sorozatát törvények által szabályozta. Szóval megtaláljuk itt mindazt, ami rendezett jogállam alapjául szolgálhat. V. ö. V. *Scheil,* Code des Lois (Droit privé) de Hammourabi (Paris 1902); Hugo *Winckler,* Die Gesetze Hammurabis (Leipzig 1904); Joh. *Jeremias,* Moses u. Hammurabi (u. o. 1902); C. *Stooss,* Das babylon. Strafrecht Hammurabis (Schweizer Zeitsch. f. Strafrecht 16. füz.); G. *Cohn,* Die Gesetze Hammurabis (Rectoratsrede, Zürich 1903); C. H. *Johns,* The oldest Code of Laws of the World (1903); R. *Dareste,* Le Code Babylonien d'Hammourabi (Nouv. Rev. Histor. de droit français et étranger XXVIII); D. H. *Müller,* Die Gesetze Hammurabis (Wien 1903); *Peiser* und *Kohler,* Hammurabi's Gesetz (Leipzig (1904); *Mahler* Ede, A legrégibb törvénygyüjtemény (Ethnogr. XV.) és Babylonia és Assyria (Budapest 1906); *Kmoskó* Mihály, Hammmurabi törvényei (Kolozsvár 1911), teljes szövegfordítás; *Kmoskó* Mihály, Hammurabi és kora; *Meltzl* B. Hammurabi törvénykönyve jogi szempontból. (Erd. Muz. Egy. Jog- és társ. karosztályának 1909/10 évi előadásai, I—II. füz.); *Metzger* Márton, H. és Mózes törvényei (Hittud. folyóirat 1907).

Hamoaze, öböl, l. *Tamer* és *Plymouth.*

Hamon (ejtsd: ámoñ), *Jean Louis,* francia festő, szül. Plouhában 1821 máj. 5., megh. 1874 máj. 29. Delarochenak és Gleyrenek volt tanítványa. A pompeji falfestmények hatása alatt festette antik tárgyú, idilli képeit, amelyek közül a legkedveltebb lett a Nővérem nincs itt (1853). Filozófiai célzatú Az emberi élet komédiája (1852). 1852 óta a sèvresi porcellángyár festője volt.

Hámor *(pöröly),* oly ipartelep, melyben vasat, rezet vagy általában alakításra alkalmas fémeket nagyobb és súlyosabb vaskalapácsokkal megmunkálnak. Rendesen ásókat, kapákat, csákányokat, szerszámokat és serpenyőket készítenek H.-okban. Hazánkban a H.-ipar különösen a felvidéken, pl. a Bodva-völgyében, Meczenzéfen van nagyon elterjedve, ahol ez évszázados ipari foglalkozás. Meczenzéfen közel 200 H. van, melyek közül ma alig fele van már üzemben. Valamennyi vízerőre van berendezve s csak ásókat és kapákat készítenek. Réz-H.-iparunk van Gömör vmegyében, de már erősen hanyatlóban. Ezenkívül van tekintélyes H.-ipar Erdélyben (Szentkeresztbányán s Vajdahunyadon), valamint hazánk déli részén (Orsován). Nagy iparág ez különösen Alsó-Ausztriában és Stájerországban, valamint Vesztfáliában.

Hámor, kisk. Borsod vmegye miskolczi j.-ban, (1910) 979 magyar és tót lakossal. Postaügynökség és telefonállomás. A község a Szinva regényes völgyében fekszik s Alsó-H.-on a Zartel testvérek hajlított fabutorgyára (a hajdani acélmütelep helyén) s egyszerű vasas fürdő van, melynek vizét izzóvá hevített vasdarabok által melegítik fel; közelében van a Szinva szép vízesése s a Taj név alatt ismeretes szép tó, mely a völgy legszebb része. Közel oda az országút alagúttal fúrja át a hegyoldalt s ott van az István főherceg 1847. évi látogatására emelt emlékoszlop. A Tajtól D. felé a Szt. István-hegy (553 m.) és Fehérkőlápa közt nyílik az a keskeny szép völgy, melyben 1891. gr. Bethlen András akkori földmív. miniszter kezdeményezésére *Lillafüred* néven szép fejlődésnek indult nyaralótelep keletkezett. Jóval odább Ny. felé meredek hegylejtőn a Szentlélek pálos kolostor romjai vannak (l. *Dédes).*

H. közelében van a híressé vált Szeletabarlang, melyben az ősember szerszámaira és maradványaira bukkantak. V. ö. *Istvánffy* Gyula: A diósgyőr-H.-i völgy (Turisták Lapja III. évfolyam 65—77. l.).

Hámoros (azelőtt: *Hamri*), kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1910) 169 tót lak.; u. p. Tornyos, u. t. Czobolyfalu.

Hámortó, kisk. Vas vm. kőszegi j.-ban, a csinos lékai völgyben, (1910) 359 német lak.; hajdan papirgyár volt itt s a tágas völgy töltések által (melyeknek maradványai ma is látszanak) volt elzárva, miáltal a Gyöngyös-patak tóvá szélesedett ki.

Hámos, kisk. Trencsén vm. kiszuczaújhelyi j.-ban, (1910) 904 tót lakossal; u. p. Budatin, u. t. Zsolna.

Hámosfalva, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rozsnyói j.-ban, (1910) 328 tót és magyar lak.; u. p. Kuntapolcza, u. t. Csetnek.

Hámosló a. m. befogásra, kocsihúzásra használt ló. A *hámos* lovak közé tartoznak a hintós-, igás-, kocsi-, bérkocsi-, omnibusz- és lóvasúti lovak is. Az eltérő szolgálattételek miatt tehát többféle H. van, melyek iránt használatuk szerint eltérő kívánalmakat táplálnak, mert egyes szolgálattételekre inkább a könnyebb, másokra inkább a nehezebbeket keresik, vagy néha — mint a hintós lónál — az elmondottakon kívül nagy súlyt fektetnek a szépségre, a lábmozgásra is. Elismert jó H. a Nónius, kladrubi, trakehneni, anglonorman, norfolki, orlovi stb.; kitünő omnibusz- és lóvasúti ló továbbá a Percheron, a muraközi stb.

Hámoz, a vadászok szerint a szarvas, dámvad és az őz, mikor új agancsáról a bőrös cafatokat fiatal fákhoz dörzsölve lefejti.

Hamp., *Hmpe.*, természetrajzi nevek mellett *Hampe* Ernst német gyógyszerész (1795—1880) nevének rövidítése. Főművei: Prodromus florae Hercynicae (Halle 1836); Icones Muscorum (Bonn 1844).

Hampden (ejtsd: hemmdn), 1. *Henry Bouverie William Brand, lord H.*, angol politikus, szül. 1814 dec. 24., megh. Pau-ban 1892 márc. 14. Dacre lord ifjabbik fia volt s 1852. jutott az alsóházba, hol a liberális párthoz tartozott. Két izben volt tagja a kincstári hivatalnak s 1872. az alsóház elnökévé (speaker) választották. Itt annyira kitűnt pártatlanságával, hogy 1874. a konzervativ többség is reá szavazott, mint elnökre. 1884-ben lemondott e tisztségéről s H. viscountjának nevezték ki.

2. *H., John*, angol politikus, szül. 1594., megh. 1643 jún. 24. Régi nemesi családból származott s 1621. lett az alsóház tagja, hol erős ellenzéki érzületével tűnt ki. Nevét országos hírüvé tette akkor, amikor az I. Károlytól törvénytelenül kivetett hajópénz megfizetését megtagadta. Bár a főtörvényszék 1638. elmarasztalta, ez időtől kezdve Anglia legnépszerűbb embere volt. Az 1640 év végén egybegyült «hosszú parlament» egyik vezéralakja lett s közte volt azon öt képviselőnek, akiket I. Károly a parlament üléstermében el akart fogatni. A polgárháború kitörése után a parlamenti hadseregben egy ezred élére állott. Az 1643 jún. 18. Oxford közelében vívott lovascsatában halálos sebet kapott s néhány nap mulva meghalt. V. ö. *Nugent*, Memorials of John H. (London, 4 kiad., 1856). Magyarul megjelent Macaulay tanulmánya H.-ról Szász Károly fordításában.

Hampdenit (ásv.), szerpentin-féle ásvány, amely tulajdonképen az olivin utáni pszeudomorfoza. Lelőhelye Chester Massachusetts államban.

Hampel, 1. *József*, archeológus, szül. Pesten 1849 nov. 10., megh. u. o. 1913 márc. 25. Előbb jogi pályára készült, sőt jogászévei alatt nagyobb jogtörténeti tárgyú értekezést is tett közzé a báni méltóság eredetéről (1868). Az egyetemen Rómer befolyása alatt ébredt föl érdeklődése a régészeti emlékek iránt és már 1869. archeológiai tárgyú tanulmánya jelent meg (Aquincum történetének vázlata). 1870-ben a Nemzeti Muzeum szolgálatába lépett s ettől kezdve teljesen az archeológiának szentelte munkásságát. Tevékeny részt vett az 1876-iki budapesti nemzetközi ősrégészeti és antrop. kongresszus szervezésében. Az egyetemen 1879—80-ig mint magántanár klassz. archeológiát, 1880—1890-ig ókori történetet, 1890-től haláláig ismét klassz. archeológiát adott elő. Előbb őri, majd igazgatóőri, 1901-től osztályigazgatói címmel vezette a M. N. Muzeum régiségosztályát. Előadója volt az Akadémia archeol. bizottságának és 28 éven át szerkesztője a bizottság kiadásában megjelenő Archaeologiai Értesítőnek. Hosszú időn át vezető és irányító szerepe volt a magyarországi régészeti kutatásban s neki köszönhető, hogy e kutatás évről-évre rendszeresebb és tervszerűbb irányt vett. Rendkívüli munkásságot fejtett ki a hazai régészeti emlékek összegyűjtése és irodalmi feldolgozása és a hazai leleteknek a külfölddel való megismertetése terén. Főbb művei: *A nagyszentmiklósi kincs* (1887); *A bronzkor emlékei Magyarhonban* (I—III. 1886—96, németül és franciául is); *A régibb középkor (IV—X. század) emlékei Magyarországon* (I. 1894, II. 1898); *Ujabb tanulmányok a rézkorról* (1895); *A honfoglaláskor hazai emlékei* (1896); Alterthümer des frühen Mittelalters (I—III., Braunschweig 1905); *Ujabb tanulmányok a honfoglaláskor emlékeiről* (1907). V. ö. *Supka* Géza, H. József irodalmi munkássága (Arch. Ért. 1913, 105—117). — Neje:

2. *H. Józsefné, Pulszky Polyxena*, Pulszky Ferenc leánya, szül. Londonban 1857 jún. 21. Irói álneve *Lubóczi* Zsuzsánna. Korán megismerkedett a régészeti és műtörténeti tanulmányokkal. H. Józseffel 1883. kelt egybe. Előbb atyja, majd férje oldalán beutazta Görögországot, nagyobb utazásokat tett Kis-Ázsiában, Egyiptomban, Algeriában, Német-, Francia-, Angol- és Olaszországban. Tevékenységét a női nevelés, a nők munkaképesítésének és a tanítónőknek ügye foglalta el, kivált a Mária Dorottya egyesület és a leánygimnázium megalkotása érdekében fejtett ki nagy tevékenységet. Utirajzokon kivül szakba vágó tanulmányokat is tett közzé: *Mátyás király trónszőnyege* (Budapest 1887); *Elbeszélések a görög világból*, Ch. M. Jonge angol eredetijének átdolgozása (u. o. 1893); lefordította R. Lanciani *A régi Róma* c. művét (u. o. 1894). Az Uránia-szinház 1907. előadta *Hellász földjén* c. művét, melyet *Láng* Nándorral együtt írt.

Hampovica, Virje pol. községhez tartozó adók. Belovár-Körös vm. gjurgjevaci j.-ban, (1910) 1029 horvát lak., u. p. és u. t. Virje.

Hampshire (ejtsd: hemsir, vagy *Hamps, Hants, Southampton), county* Angolország D.-i részében Sussex, Surrey, Berks, Wilts, Dorset és a La Manche közt (Wight szigetét is belefoglalva), 4331 km² területtel, (1911) 950,678 lak. Partjai nagyon szakadozottak; a Solent és Spithead nevű szorosok választják el Wighttól. A Spitheadból nyúlik be a szárazföldbe a 17 km. hosszu Southampton Water, amelyet Anglia legnagyobb kikötőjévé alakították át. A Gosport, Portsmouth és Chichester nevü kikötők szintén a Spitheadre nyílnak. H. nagyobbára krétaképződményekből áll. Itt kezdődnek a North Downs és South Downs nevü dombláncok, amelyekben a nagyobb magaslatok 240 és 275 m. közt váltakoznak. A grófság legnagyobb magaslata az Inkpen Beacon (308 m.). A North Downs a vízválasztó a Themse és a La Manche közt. Legnagyobb folyóvizek az Avon (Salisburyi Avon), az Anton v. Test és az Itchen. A grófság nagy része legelőül szolgál. A búza és a komló a főterméke. Egykor nagy erdőségek borították; most a legnagyobb a Southamptoni-öböl és az alsó Avon közt elterülő New-Forest. Az állattenyésztés virágzó. Nagyon jelentékeny a háziipar. A főváros Winchester. L. még *Wight.*

Hampshiredown-juh, kiváló angol húsjuhfajta, melyet a southdown-juh segítségével tenyésztettek ki. Nagytestű, mély, széles és hosszú törzsű, szarvatlan állat, melynek feje és lábai szürkésfeketék; testét fehéres, fénylő, finomabb kevert gyapjú fedi. Aránylag szilárd szervezetü és gyorsan fejlődő, hizékony, de igényes juhfajta; vágósúlya 40—65 kg., húsa kiváló jó minőségű, nyírósúlya 3 kg. A H. nálunk is ismeretes és az angol húsjuhok között a legelterjedtebb fajta, melyet részint tiszta vérben, részint pedig merinó, ritkábban cigája és racka-anyákkal keresztezve tenyésztenek.

Hampshirei sertés, Amerikában tenyésztett hússertésfajta, melynek szabályos, öves, feketetarka színe a nálunk tenyésztett báznai sertés színével megegyező.

Hampshire-juh, l. *Hampshiredown-juh.*

Hampshirit (ásv.), tulajdonképen olivin, amely szerpentinben fordul elő; lelőhelye Chester és Middlefield Massachusetts államban.

Hampstead, London egyik külvárosa, (1911) 85,510 lak.

Hampstead, *William,* l. *Pembroke.*

Hampton (ejtsd: hemtn), 1. *város* Surrey angol countyban, (1911) 9221 lak. Ismeretes a *Hampton-Court* palotáról, amelyet 1514. Wolsey kardinális építtetett és 1526. VIII. Henriknek ajándékozott. E palota II. György idejéig az angol királyok lakóhelye volt. Képtára a festőművészet valóságos kincsesbányája s híres festők (Tizian, Van Dyck, L. da Vinci, Holbein, Murillo stb.) műveit tartalmazza. 1604-ben itt tartották I. Jakab elnöklete alatt a presbyteriek és az anglikán püspökök híres gyülekezetöket. — 2. *H.*, Elizabeth county székhelye Virginia északamerikai államban, a James balpartján, 4 km.-nyire annak torkolatától, (1910) 5505 lak., tengeri fürdőkkel. Közelében van a Chesapeake-öböl H. Roads ága, a Monroe és Calhoun nevű erősségekkel; amaz az Egyesült-Államok legjelentékenyebb erőssége.

Hampton (ejtsd: hemtn), 1. *John Sommerset Pakington, lord,* angol államférfiú, szül. Worcester countyban 1799 febr. 20., megh. 1880 ápr. 9. Az alsóházba 1837. jutott, mint a konzervativ párt híve. 1852 febr.—dec. Derby kabinetjében gyarmatügyi miniszter volt. Ezután liberálisabb nézeteket kezdett vallani, bár megmaradt a konzervativ pártban. Derby második és harmadik minisztériumában a tengerészet élén állott (1858—1859 és 1866—67). 1874. kibukott az alsóházból s Disraeli őt H. lordjává neveztette ki.

2. *H., Wade,* amerikai államférfiú és hadvezér, szül. Columbiában (Dél-Karolina) 1818 márc. 28., megh. u. o. 1902 ápr. 11. A polgárháború kitörésekor a szenátus tagja volt s őszintén óhajtotta az Unió fenmaradását. De amikor a déli államok mégis elszakadtak, azok pártjára állott s a déli hadseregben küzdött vitézül. A gettysburgi csatában elvesztette egyik lábát. 1864-ben Lee seregében a lovasság vezére volt. A polgárháborúban elveszitett vagyonáért honfitársainak bizalma kárpótolta, kik őt két izben Dél-Karolina kormányzójává, majd szenátorrá választották.

Hampton-Court, l. *Hampton.*

Hamra, *hamtönga* vagy *hamrau,* szószerint vörösek, a bedzsák ágából való nomád nép Szudán É. részén és Abesszinia ÉNy.-i lankáin. Nevüket vörösbe játszó testszinüktől kapták.

Hámrák, l. *Rák.*

Hámri, kisk. Árva vm. trsztenai j.-ban, (1910) 265 tót lak.; u. p. Szlanicza, u. t. Trsztena.

Hamsun, *Knut,* norvég író, szül. Gudbrandsdalban 1860 aug. 4. A modern norvég irodalomnak Ibsen, Björnson, Lie és Kielland után legnagyobb és legtermékenyebb írója. Mint cipészinas kezdte pályáját. Később hajósinas lett, de megszökött és évekig Amerikában élt, a legkülönbözőbb foglalkozással, de sok nélkülözés és szenvedés közt keresve meg kenyerét. 1883-ban hazatért és ujságiró lett. Majd (1886) mint a Verdensgang c. norvég ujság levelezője, ismét több évet töltött Amerikában. Tapasztalatait Fra Amerikas Aands-liv (Amerika szellemi életéről) című munkájában értékesítette, amelyben erős szatirával gúnyolja az új világot. Saját élményeiben gyökerezik nagy feltünést keltett regénye: Sult (magyarul is megj. Az éhség c., Bpest 1892), amely megdöbbentő módon tárja fel egy éhező ifjú érzelmeit. A pszichológiai elemzés mesterének bizonyult H. egymást sűrűn követő regényeiben és novelláiban: Mysterier (Misztériumok 1892), Redaktör Lynge (1893), Ny Jord (Új föld 1894), Pan (1894; magyarra ford. *Bán* Ferenc, Bpest 1912), Viktória (szerelmi történet, magyarul *Telekes* Béla fordításában megj. a Hét 1899. évf.-ban), I Eventyrland (A regék országában 1903), Kratskow (novellagyüjtemény 1904), Benoni (regény 1908). Megjelent még magyarul: New-Foundland zátonyain, ford. *P. Ábrahám* Ernő (Bpest 1913). Drámái: Ved Rigets Port (A birodalom kapui előtt, 1895), Livets spil (Az élet játéka, 1896). Munken Vendt (1902) c. verses drámáját, amely egy szökött theológus lelki élményeit rajzolja, az

újabb skandináv költészet egyik legnagyobb remekművének tartják.

Hámszövet, a test felszinét boritó, illetőleg az abból fejlődő szövet neve. Hámsejtek (epitél sejtek) alkotják, amelyeken a mag a sejttesttől (protoplazma) jól megkülönböztethető; sejthártyájuk rendesen nincsen. Jellemző sajátságuk, hogy igen könnyen pusztulnak el, elszarúsodnak, vagy elnyálkásodnak s leválnak a test felszinéről. A hámsejteket alakjuk szerint több osztályba csoportositjuk: 1. vannak lapos hámsejtek; 2. hengerhámsejtek, ezeknek egy része csillószőrökkel van ellátva (l. *Csillósejtek*); 3. érzékszervi hámsejtek (l. a megfelelő érzékszervnél). A H.-eket aztán aszerint nevezzük el, hogy milyen hámsejtek alkotják; igy van: 1. egyrétegű lap-H., ilyen a tüdőalveolusok stb. hámbélése; 2. egyrétegű henger-H., pl. a bélcsatorna hámbélése; 3. egyrétegű csillóhám, ilyen van pl. a tüdőcsövekben, a méhben, stb.; 4. többrétegű lap-H., ilyen boritja mindenütt a bőrt (l. o.); 5. többrétegű henger-H., ilyen van az embernél a szem kötőhártyájának szemhéji részén, stb.; 6. többrétegű csilló-H.; ilyent találunk a gégecsőben (trachea) stb.

Hamtab, l. *Aintâb*.

Hámtűtáska, az a vaspánt, mellyel a förhéckapocs a förhécre van erősítve.

Hamu. 1. a növényi és állati anyagok elégésekor visszamaradó ásványos alkotórész. Régebben H.-nak nevezték a nem nemes fémeknek izzításakor keletkező fémoxidokat is (ón-H., réz-H., ólom-H. stb.). A növények H.-ja mindig tartalmaz kálium-, magnézium- és kalciumoxidot, kénsavat, foszforsavat, kovasavat, néha vasat, klórt, nátriumoxidot és aluminiumoxidot is. A növények H.-ját régebben a H.-zsir gyártására használták; a szappanfőzők, festők, fehéritők és cserzők még ma is ebből készitik a lúgot. Némi alkalmazást talált még az üveg- és agyag-árúk gyártásában és a fémkohászatban (a kemencék fészkének kitapasztására).

2. *H.* (geol.). E néven egyrészt a finom porrá széjjelomló szürke *dolomitot* értik, amilyen pl. nálunk a Pilishegységben Pilisszentlélek község határában fordul elő; másrészt pedig vulkáni explozív kitöréseknél a láva legfinomabban elporlasztott részeit is H.-nak nevezik. Ez utóbbiak néha a levegő áramlásaival messzire juthatnak el és távoli vidékeken ülepedhetnek ismét le. E részecskék a láva elegyrészeinek (földpát, leucit, piroxének, magnetit stb.) kristálykáiból v. csak töredékeiből állanak.

Hamuáram (geol.). Ha a vulkáni hamuszórást esőzáporok kisérik, akkor a hamu mint iszap hull le és H. alakjában folyik le a vulkánok külső lejtőiről. L. *Vulkán*.

Hamu-ejektor, gőzsugárkészülék a hamunak a hajókból való kihajitására.

Hamueső (geol.). Explozív vulkáni kitörések alkalmával nagymennyiségű, az exploziótól finomra zúzott kőzet- (láva-) törmelék is dobatik ki, mely azután mint H. ismét lehull a föld szinére. Kr. u. 79-ben Herkulanum és Pompeji a Vezuv óriási H.-je által lettek eltemetve. 1883 máj. 20. a Szunda-szorosban fekvő Krakatau a finom hamut 10,400 m. magasra dobta fel. Aug. 27., a főkitörés alkalmával szintén oly heves volt a vulkán kitörése, hogy a reákövetkező H. szakadatlanul 29-éig tartott, oly sűrűn, hogy még a napot is elsötétitette. A jávai és szumatrai vulkánok egyáltalában nem szolgáltatnak lávát, hanem mindig csak nagymennyiségű hamut. A nagy magasságra felemelkedő és a felső levegőáramlásokkal elszéledő finom hamu a pirkadási extrem jelenségeket és a nap elhomályosodását okozza az egész földkerekségen. L. *Vulkán*.

Hamuféreg (állat), l. *Levéltetű*.

Hamufürdő, meleg fahamut vászonzacskóban kötnek fel csúzos, fájdalmas testrészekre. Úgy hat, mint a hővesztést gátló, jó meleget tartó borogatás, vérbőség előidézése útján fájdalomcsillapitóan és esetleg oszlatóan.

Hamuka (növ.) a. m. *Berteroa*, a keresztes virágúak génusza, melynek egyik faja a nálunk elterjedt fehérvirágú *Berteroa incana* (L.) DC.

Hamukúp (geol.), visszahulló vulkáni hamu réteges felhalmozódásából felépülő vulkáni kúp. L. *Vulkán*.

Hamulus (lat.), a csontokon levő horogalakú nyújtványok neve.

Hamun, nagy kiterjedésű mocsár Perzsia, Afganisztán és Beludzsisztán határán, benne vész el a Hilmend folyó s valószinüleg ennek deltája sekélyesitette el tóból mocsárrá. 390 m. magasban fekszik, amint Lenz 1858. megállapitotta. E.-i részén két nagyobb tó van: a *Hamun-i-Svaran*, s a *H.-i Farah*, az előbbiben a Hilmend vész el Bellew angol utazó szerint, azonban ez a három mocsár esős időben összeér. Az ókoriak *Aria Palusnak*, a kalifátus geográfusai pedig *Zarehnek* (v. *Zirrah*) nevezték.

Hamupipőke, egyike a világirodalom legkedveltebb népmeséinek. A franciáknál neve *Cendrillon* v. *Cucendron*, az olaszban *Cenerentola*, az angolban *Cinderella*, a csehben és általában a szláv nyelvekben *Popelka*, a finnben *Tuhkimo*. A mellőzött leány v. fiú rendesen három versengő testvér legifjabbika, aki v. édesanyja lelkének, v. más természetfölötti lénynek csodás segitségével végül legyőzi az irigykedőket. A fiú-főhős nálunk s általában az ugoroknál ismert, a leányalak a germánságban. Utóbbi változatokban fontos szerepe van az ismert cipőpróba motivumnak, amely már ókori mesékben előfordul. V. ö. Strabo, XVII. Aelian Var. XIII., *M. R. Cox*, Cinderella (London, 1893).

Hamuzsir. Ez elnevezés onnan ered, hogy a H. régebben a fa hamujából készült és lúgos természetéből kifolyólag a bőrnek sikamlósságot kölcsönöz. Kémiai összetételét tekintve, főalkotó része káliumkarbonát (K_2CO_3), vagyis a káliumnak hasonló vegyülete, mint a szóda a nátriumnak. Legrégibb előállitása a fahamuból történt. E célból a fahamut kettős fenekű kádakban vízzel kilúgozzák, a kb. 20—25%-os oldatot vasüstökben lepárologtatják és lángkemencékben kiégetik (kálcinálás). Az igy kapott nyers H. körülbelül 50—80% káliumkarbonátot (K_2CO_3) és 5—20% káliumszulfátot (K_2SO_4) és kevés szódát (Na_2CO_3) és káliumkloridot (KCl) tartalmaz. Ezt az eljárást ma már csak ott követik, ahol nagy kiterjedésű őserdőkben a kidőlt fákat, galyakat és hul-

ladékot jobban nem értékesíthetik. Mert a fa hamutartalma igen kevés, 0·2—2%, és ebből is csak mintegy 10% H.-t kapunk. Ma a H.-t főképen a cukorrépa-melasz hamujából, a stassfurti klórkáliumból, v. a gyapjumosók vizéből állítják elő. A cukorrépa-melaszból a H.-t akként állítják elő, hogy előbb a cukrot erjesztéssel v. más eljárással (pl. saccharatos eljárások) eltávolítják. Nálunk különösen a szeszgyárak kierjesztett melaszából készítik. Ezt lepárologtatják és sajátos lángkemencékben készítik. A kapott moslékhamu 40—70% káliumkarbonátot tartalmaz, ezenkívül még káliumklorid, szulfát és szóda is van benne. Ezektől a tiszta H.-t frakcionált kristályosítással különítik el, mely azon alapszik, hogy az említett sók közül a H. oldódik legjobban, a többi a moslékhamu vizes oldatának fokozatos bepárologtatása közben kikristályosodik és eltávolítható. A végül megmaradt oldatot bepárologtatva és kiégetve olyan H.-t kapunk, melyben kb. 95% a tiszta káliumkarbonát. A káliumkloridból a H. előállítása a Leblanc-féle szóda gyártásához (l. *Szódagyártás)* hasonlít. Újabban magnéziával (MgO) és széndioxiddal (CO_2) a klórkálium vizes oldatából a kálium- és magnéziumnak kettős karbonátját (2 $KHCO_3.MgCO_4$) választják ki, a visszamaradt oldatot szűrőkön eltávolítják és a jól kimosott kettőssót vízgőzzel nyomás alatt megbontják, midőn oldhatlan magnéziumkarbonát és tiszta H.-oldat keletkezik. Ebből a tiszta H.-t lepárlással és kiégetéssel nyerik. A birkagyapju mosatlan állapotban kb. 50% izzadtságot és egyéb szennyező anyagot tartalmaz, melynek 20%-a káliumsó. Ha a mosóvizet lesűrítjük és lepárologtatás után kiégetjük, akkor ismét a moslékhamuhoz hasonló nyers H.-t kapunk. A H. igen becses segédanyaga az üveggyártásnak, szappangyártásnak és káliumsalétromkészítésnek. Ezt nem tekintve, a kémiai iparban még sok más alkalmazást nyer. V. ö. *Wichelhaus-Pfeifer*, Népszerű előadások a kémiai technológia köréből (Magy. Term. Tud. Társulat, 1908); *Ost*, Lehrbuch der chemischen Technologie (Hannover, 1911).

Hamvas, lepedő, melyben egyet-mást visznek a mezőre, v. amelyet a szapulósajtárra szoktak borítani. Köcölének is mondják. L. még *Hammas*.

Hamvasd, kisk. Vas vm. felsőőri j.-ban, (1910) 557 német lak., postaügynökség, u. t. Felsőlövő.

Hamvas égerfa, l. *Égerfa*.

Hamvas fűz, l. *Fűz*.

Hamvas réce v. *barátréce (Aythia ferina* L.), l. *Récefélék*.

Hamvas rétihéja *(Circus pygargus* L.), l. *Héja*.

Hamvasság, a növények párolgásának korlátozása végett a növények felületét borító viasztól származik, amely a növény testét, különösen leveleit többé-kevésbbé kékes, szürkéskékes vagy fehéres hamuszinűvé teszi, pl. a szőllőbogyón, a mandolán, a szegfűlevélen, szilvagyümölcsön. A viaszról meggyőződhetünk, ha a hamvas felületet meleg alkohollal v. éterrel leoldjuk, v. pedig melegítés által, dörzsölés által is leolvasztjuk. A viaszt az epidermisz-sejtek falából alakult kutikula-réteg választja ki. A viasz bevonata állhat: 1. szemecskékből, amelyeknek nagysága körülbelül 0·001 mm., pl. füvek, nőszirmok levelein; 2. merőlegesen álló pálcikákból, pl. a cukornád csomóin; 3. rétegekből, amelyeknek vastagsága 0·001 mm. és amelyek repedésekkel birnak, pl. a Thuja levelein, a kőrózsa levelein, de lehetnek a rétegek egészen 5 mm. vastagok is, pl. a viaszpálmán (Ceroxylon).

Hamvas sáska, l. *Sáska*.

Hamvasztás, l. *Halotthamvasztás*.

Hamvasztó, l. *Halotthamvasztás*.

Hamvazószerda, a kat. egyházban a 40 napi ú. n. nagyböjtnek első napja (böjtfő). Nevét onnan kapta, mert a pap e napon hamut szentel, mely az előző évi virágvasárnapról megmaradt pálmák v. barkák elégetéséből készül s e hamuval a hívek homlokát keresztalakban megjelöli, miközben e szavakat mondja: Emlékezzél meg ember, hogy por vagy és porrá leszesz. A *hamvazás* eredete az ősegyházban keresendő, mikor is a püspök a nyilvános bünösök fejére hamvat hintett s felhivta őket, hogy bánják meg vétkeiket. Az ily vezeklőkhöz később alázatosságból más buzgó keresztények csatlakozván, ezek is meghamvaztatták magukat s az 1091. tartott beneventi zsinat már kötelezővé tette e szertartást, mely a XII. és XIII. sz. óta általánossá lett.

Hamvveder, l. *Urna*.

Hamy, *Ernest*, francia antropológus, szül. 1842 márc. 10. Boulogne-sur-Merben, megh. 1908 nov. 18. Párisban. Quatrefages tanítványa volt. 1872-ben a Jardin des plantes természetrajzi muzeumának asszisztense, 1892. tanár. 1880-ban a Trocaderóban megalapította az etnográfiai muzeumot; 1890. a francia akadémia tagja lett. Tanulmányai különösen Amerika néprajzi viszonyait tárgyalják. Nevezetesebb munkái: Précis de paléontologie humaine (Paris 1870); Crania ethnica, les crânes des races humaines (1875—82); Voyage de Majorcains aux îles Canaries au XIV. siècle (1884); Anthropologie du Mexique (1876—91, 3 rész); L'oeuvre géographique des Reinel et la découverte des Moluques (1891); Études historiques et géographiques (1896); Decades americanae. Mémoires d'archéologie et d'ethnographie américaines (1896—99, 4 rész); Aimé Bonpland, médecin et naturaliste, explorateur de l'Amérique du Sud (1906). Ő adta ki Humboldt S. Lettres américaines 1798—1807 (1905) c. munkáját.

Hamza, gyakori személynév a mohammedánok közt (a török hódoltság idejéből van meg nálunk is a *Hamzsabég* helynév). 1. *H. ibn Abd al-Muttalib*, Mohamed próféta nagybátyja és ügyének hű pártolója; a mekkaiak ellen Ohod mellett vívott ütközetben esett el (l. *Hind)*. A mohammedánok szent személynek tartják. — 2. *H. ibn Haszan al-Iszfaháni*, perzsa eredetü mohammedán filológus és történetiró (960 körül); számos munkái közül egy történelmi dolgozata maradt fenn, melyet Gottwaldt arabul és latinul kiadott (2 rész, Pétervár és Leipzig 1844 és 1848).

Hamzsabég, község, l. *Érd*.

Han *(Han-sur-Lesse*, ejtsd: an-szür-less), falu Namur belga ker. Dinant járásában, a Lesse mellett. Híres a kb. 1500 m. hosszú cseppkőbarlangjáról (Trou de Han), 497 lak.

Han (latinosan *Gallus)*, *Ulrich*, az első római könyvnyomtató, megh. 1478. v. 1479. Torque-

mada bibornok hivatta Rómába, hogy Meditationes c. művét vele nyomtassa. A szép gót metszésü betükkel nyomott Meditationes-ból három példány maradt fenn, ezek közül az egyik a bécsi udvari könyvtárban van s 31 féloldalas fametszettel van ellátva. 1469-ben kiadta Cicero és 1470. Quintilianus c. munkákat. Ez utóbbiban fordulnak elő az első öntött görög betük.

Han., növénynevek után *Hance* H. F. nevének rövidítése. Főműve: Adversaria in Stirpes imprimis Asiae orientalis criticas minusve notas (Paris 1866).

Hán (török) a. m. vendéglő, szálló és egyuttal a kereskedők lerakodó háza is. Nagy épület, négyszegletü udvarral, kisebb cellákkal, ahol a kereskedők és zarándokok megszállanak. Az ujabb, modernebb H.-ok azonban rendes vendégfogadók, ahol étel, ital és butorozott szobák kaphatók.

Hanafiták, l. *Hanefiták*.

Hanaike (japán: *hana* a. m. virág), agyagból, bronzból stb. készült virágtartó. A virággal és virágos ággal való diszítés Japánban egész művészetté fejlődött és elsajátítása hozzátartozott a jó neveléshez. A H. formája rendkívül változatos.

Hanajna, kisk. Ung vm. szobránczi j.-ban, (1910) 434 rutén és magyar lak.; u. p. Jósza, u. t. Szobráncz.

Hanák *János*, zoológus, szül. Kis-Kéren (Abauj-Torna) 1812 júl. 25., megh. mint bujdosó Kricsován (Krassó-Szörény) 1849 szept. 2. 1832-ben kegyesrendi tanár volt Mármarosszigeten és Budapesten; 1846. akadémiai levelező taggá választották; zoologiai munkásságának legbecsesebb terméke: *Az állattan története és irodalma Magyarországon* (Pest 1849) c. dolgozata.

Hanako, japán szinésznő, Sada Yakko tanítványa, régi szinész-család ivadéka. 1906—908-ig nagyobb európai körutat tett s ekkor Budapestre is ellátogatott s meglepte a közönséget kifejező és realisztikus játékával. Első sorban drámai szinésznő, de jeles a vigjátékban is.

Hanákok (csehül: *hanáci*, egyesben: *hanák*), Morvaországban, a Hanna nevű, nagyon termékeny, Hanna folyótól átszelt síkság lakói, Olmütz, Kremsier és Wischau között. A H. erőteljes nép, saját dialektusuk szerint beszélnek; erkölcseikben és szokásaikban még sok sajátságot őriztek meg és szorgalmuk s munkásságuk által tünnek ki szomszédjaik közül, akikkel nem szivesen kötnek házasságot. Egyébként sem nyelvileg, sem etnográfiailag nem különböznek tőlük annyira, hogy külön csoportba soroztassanak. Jólétük közmondásos. Szenvedélyes muzsikusok és táncosok. Főhelyük Prossnitz és Kremsier.

Hanap (franc., ejtsd: anap), fémből, leginkább ezüstből készült és megaranyozott nagyobb méretű ivó-edény, öblös és talpas serleg. A talpat az edénnyel összekötő szár és a födél a legdiszesebb része.

Hanau, egykor H. grófságnak, jelenleg az ugyanily nevű járásnak székhelye Kassel porosz kerületben, (1910) 37,472 lak., jelentékeny selyemiparral, kesztyükészítéssel, sör-, bőr-, kártya- és dohánygyártással; a valódi és hamis ékszerek készitésében vele Németországban csak Pforzheim versenyezhet; H. csaknem az egyedüli német város, ahol platinatárgyakat is készítenek; kereskedelme, különösen fával és borokkal, igen élénk. Ipara abból az időből való, midőn a hazájukból elűzött flamandok és vallonok 1597. falai közt megtelepedtek. Az ó- és új-városból álló H. egyenes és szabályos utcákból áll, ültetvényekkel és kertekkel van körülfogva. Jelentékenyebb épületei: a kastély, egykor a H.-i grófok lakóhelye, a Szt. János-templom (1658—79. épült), az igen régi Mária-templom, a városháza. A város előtt a Majna partján van Philippsruhe nevű kastély szép parkkal a XVIII. sz. elejéről. H. 1303. kapott városi jogokat, de már a XII. sz.-ban az ugyanily nevű grófságnak volt székhelye. II. Reinhardnak 1451. bekövetkezett halála után két fia osztozott az atyai örökségben és alapította a H.-Münzenberg és H.-Lichtenberg grófi családokat. Az előbbi 1642. Ernő János személyében kihalt és birtokai az ifjabb ágra szállottak, amely 1736-ig élt. II. Reinhard János elhunytával H.-Münzenberg Hessen-Kassellel, H.-Lichtenberg pedig Hessen-Darmstadttal egyesíttetett. IX. Vilmos végre mind a két grófságot egyesítette Hessen-Kassellel, az 1803-iki tartományi gyűlés pedig hercegségre emelte. 1809. H.-t a franciák a frankfurti nagyhercegséghez csatolták. 1813. azonban visszakerült Hessenhez, 1866. pedig ezzel együtt Poroszországhoz. H., amely a Grimm testvérek szülővárosa, még arról is ismeretes, hogy 1813 okt. 30. itt vívta ki utolsó győzelmét Napoleon a Wrede vezérlete alatt álló egyesült bajor-osztrák hadseregen. 1896. a Grimm testvéreknek, 1897. pedig II. Fülöp Lajos grófnak emlékszobrot állítottak.

Hanau, *Gertrude*, hercegnő, *Frigyes Vilmos* hessen-kasseli választó-fejedelem neje, szül. Bonnban 1806 máj. 18., megh. Prágában 1882 júl. 9. Családi neve *Falkenstein* volt s *Lehmann* porosz tiszthez ment nőül. Bonnban megismerkedett Frigyes Vilmos hessen-kasseli trónörökössel, kinek kedvéért férjétől elvált s a trónörökös felesége lett 1831. Férje előbb a *Schaumburg* grófnői, majd 1853. a H.-i hercegnői címet adta neki, de nem tudta kivinni, hogy a német fejedelmek e házasságát érvényesnek ismerjék el. H. hercegnő gyermekei sem örökölhették atyjuk rangját és nevét, s csak a H. hercegi címet viselik. Legidősebb fiai, *Wilhelm* (szül. 1836., megh. 1902) és *Karl* (szül. 1840., megh. 1905), gyermektelenül haltak el. A H. hercegi címet jelenleg *Heinrich*, a harmadik testvér viseli (szül. 1842).

Hanauer *Árpád István*, Szt. Imre-kollégiumi igazgató, szül. 1869 dec. 28. Pápán. A teológiát az innsbrucki egyetemen végezte s teol. doktori oklevelet nyert. Pappá szentelték 1892. Lelkiigazgató volt a veszprémi, 1904 óta pedig a bpesti központi papnevelőben. 1911-ben a Szt. Imre-kollégium igazgatója, 1913. marosvásárhelyi c. apát lett. Számos tudományos cikkein és tanulmányain kivül kiváló munkái: *A kölcsönös igazságosság a katholikus erkölcstanban, különös tekintettel a magyar magánjogra* (1909); *A lelkiismeret* (1912).

Hanaui fayence. A XVI. sz. közepén kezdték menekülő németalföldiek Hanauban a fayencegyártást. A XVII. sz. közepén a gyár — még mindig németalföldi bevándorlók közreműködése folytán — fellendült és egészen Delft izlésében

dolgozott. A XVIII. sz. ban az eddig kizárólagosan használt kék szín mellett a sárga, zöld és viola is alkalmazást talál. A XIX. sz. elején megszünik Hanauban a fayence-gyártás. A példányok nehezen ismerhetők fel, mert nem nevezik meg keletkezésük helyét. A jegyük néha H. vagy egy nyolcad hangjegy két vízszintes vonással.

Hanausek, *Thomas Franz*, német botanikus, szül. Weitwörth kastélyban (Salzburg) 1852 szept. 26. Előbb tanár volt, 1897—99-ig az élelmiszervizsgáló intézet igazgatója, majd gimnáziumi igazgató és a technológiai iparmuzeum igazgatója lett Bécsben, 1902. pedig gimn. igazgató Kremsben, ahol árúgyüjteményt és árú-laboratoriumot alapított. Sok dolgozatot írt az árúk, különösen az élelmiszerek hamisításáról. Önálló művei: Die Nahrungs- und Genussmittel aus dem Pflanzenreich (Cassel 1884); Lehrbuch der Materialienkunde des Tierreichs, des Pflanzenreiches u. des Mineralreiches (Wien 1887–1892, 3 köt., 2. kiad. 1898); Lehrbuch der Somatologie und Hygiene (u. o. 1894–97, 4. kiad. 1904); Die Entwicklungsgeschichte der Frucht und des Samens von Coffea arabica (u. o. 1890 és 1891); Lehrbuch der Technischen Mikroskopie (Stuttgart 1901).

Hanbaliták, az ortodox iszlám négy egyenlő rangu ritusa egyikének követői, kiknek imámja *Ahmed b. Hanbal* hires bagdadi vallástudós (szül. 780., megh. 855.) a hagyományos hitet a mu'taziliták (l. o.) racionalizmusa ellen vitatta. Iskolájából az iszlám dogmatikájának legortodoxabb, a ritus dolgában legszigorubb irányú képviselői kerültek ki. Az összes ortodox ritusok (l. *Fikh*) között a H. vannak legkisebb számmal az iszlamság különféle vidékein szétszórva. A H. irányából került ki a Vahhábiták (l. o.) mozgalma Középarábiában.

Hanc., tudományos állatnevek után *Hancock* Albany nevének a rövidítése. Hancock angol természetbuvár volt, aki különösen konchiliologiával foglalkozott. Több műnek szerzője, melyek közt nevezetes Joshua *Alderrel* együtt kiadott díszmunkája, az angol tengerek csupasz csigáiról (A monograph of the British Nudibranichiate Mollusca; London, Ray Society, 1845—1855, 7 köt.).

Hancockit (ásv.), apró egyhajlású kristályok, amelyek az epidotra emlékeztetnek; vörösbarna. Képlete az epidotéhoz hasonló:

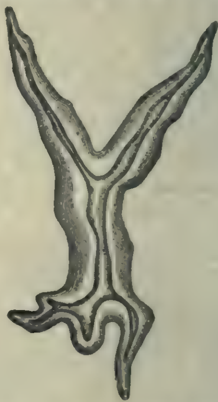
$$R^{II}(R^{III}OH)R^{III}_2(S_i.O_4)_3,$$

ahol R^{II}=Pb, Ca, Sr, Mn és R^{III}=Al, Fe^{II}, Mn^{III}. Termőhelye Franklin (New Jersey).

Hancornia *Gomez* (növ.), az Apocynaceae család génusza. Egyetlen faja, a *H. speciosa* Gom., braziliai, csüngő ágú kis fa. Virágzata végálló álernyő és hosszú virágokból áll. Ültetik is. Termése bogyószerű, húsos belü, kitünő, édessavanykás gyümölcs, a *manguba*; galamb- v. tyúktojás nagyságú. Kérge tejéből kitünő kaucsukot nyernek, ez a *mangabeira-kaucsuk*.

Háncs, 1. *H.*, *hárs*, *háncsrészlet (phloëm, liber*, közbeszédben néha *szijács*, növ.), az edénynyalábok kifelé eső részén lévő szövet, mely a kétszikű és nyitvatermő növényekben a kambium működése folytán évről-évre gyarapodik és összefüggő réteget alkot. A még különálló edénynyalábok H.-része az *elsődleges H.*, a kambiumgyűrű működése folytán keletkezett H. pedig a *másodlagos H.* Az elsődleges és másodlagos H. teszi a másodlagos kéreg legnagyobb részét, ezt nevezik a közbeszédben a fák kérgének. Elemei a H.-rostok v. *kemény H.*, a H.-parenchima és a rosta- v. szita-csövek, mely utóbbiakat együttvéve *lágy H.-nak* is hivnak. A H.-rostok szolgáltatják a legfontosabb rostokat a szövésfonáshoz. A kender, len, rami stb. szövetek mind H.-rostokból készülnek. Hosszú, megnyúlt, mindkét végén kihegyezett, vastagfalú, hasítékszerű gödörkékkel ellátott elemek *(1. ábra)*; hosszu-

1. ábra. Egyszerü háncsrost. — 2. ábra. Elágazó háncsrost.

ságuk a kenderben 10 mm., lenben 20—40 mm., ramiban *(Boehmeria nivea)* 22 cm.; néha elágaznak *(2. ábra)*. A H.-rostok csoportosan állnak (sztereoma-öv) és elrendezésük a növényi testben a mechanika törvényeit követi. Kikészítésük áztatással történik. Az ú. n. *kötő-H.-ot* részben a hársfa H.-ából, részben a *Raphia* nevű pálmák leveléből készitik, az előbbi csak H.-ból áll, míg az utóbbin a felbőr is rajta van. L. *Rostok*. — 2. *H.*, l. *Agancs*.

Háncsalaku fasejt (növ.), l. *Libriform-sejt*.

Hancsik v. *hancsok*, földrészletek határvonalainak megjelölésére szolgáló, apró vakondturás nagyságú földkupacok. Magát a miveletet *hancsikolásnak* mondják.

Háncsrost, *háncssejt* (növ.), l. *Edénynyaláb* és *Háncs*.

Háncssugár (növ.), a bélsugárnak (l. o.) a háncsban lévő része.

Hanc veniam petimusque damusque vicissim (lat.) a. m. ezt a bocsánatot kérjük s mi is viszonozzuk (idézet Horatius Ars poetica-jából).

Handabanda, hencegés, hányavetiség, a komoly szándék, bátorság s igazi tehetség hiányát álcázni törekvő szájhősködés.

Handabanda, humorisztikus lap; Kákay Aranyos névvel Kecskeméthy Aurél adta ki és szerkesztette 1863 jan. 10-től jún. 20-ig; hetenként egyszer jelent meg.

Handalbustyaháza (azelőtt: *Bustyaháza*), kisközség Máramaros vm. técsői j.-ban, (1910) 709 magyar és német lak.; vasútállomás, postahivatal, távbeszélő.

Hand and eye-training (ang., ejtsd: hend and ájtréning), angol iskolákban a kézügyesítő oktatás neve. L. *Kézügyesítő oktatás. Munkaiskola.*

Handaslöjd (svéd), l. *Kézügyesítő oktatás.*

Handeckfall, az Aare vízesése, l. *Aare.*

Handel *Berta*, l. *Diósy.*

Händel, *Georg Friedrich*, német zeneszerző, szül. Halle a/S.-ban 1685 febr. 23., megh. Londonban 1759 ápr. 14. Atyja, aki kirurgus volt, 63 éves korában házasodott meg s feleségül vette Taust lelkész Dorottya nevű leányát. H. tehetségére elsőnek a szász-weissenfelsi herceg lett figyelmes, aki a nyolc éves fiut rendszeresen taníttatta. H. első és egyetlen mestere Zachau Fr. W. orgonista volt. 1703-ben H. Hamburgba ment, ahol a Keiser vezetése alatt álló német opera zenekarában lett hegedüs, megismerkedett Matthesonnal és sikert aratott első operájával, Almirával (1705). Az Almirát két másik műve követte. 1708-ban tudásának fejlesztése céljából Olaszországba utazott. Velencében Agrippina c. operája nagyon tetszett (1708). Rómában megismerkedett Alessandro és Domenico Scarlattival és Corellivel. 1710-ben a hannoveri választófejedelem udvari karnagya lett s Hannoverbe költözött, de még ugyanabban az évben, angol tisztelőinek hívására, akikkel Olaszországban ismerkedett meg, ellátogatott Londonba, ahol 14 nap alatt komponált operájával, Rinaldóval, valóságos diadalt aratott. 1710–12-ig működött Hannoverben, 1712. végképpen Londonba költözött. Anna angol királynő 200 font sterling évi fizetést biztosított számára és ezt a fizetést nem vonta meg tőle Anna királynő utóda (1714), a hannoveri választófejedelem sem, H. volt mecenása, aki mint angol király I. György néven uralkodott. 1720-ban a londoni operaház (Royal academy of music) szervezésével és igazgatásával bízták meg. A szinház 1721. nyilt meg és 1721—28-ig H. 14 operája került benne bemutatóra. 1728-ban az operaházat anyagi zavarok miatt be kellett csukni. H. még kétszer tett kisérletet az operaház szanálására. 1729-ben új társulattal próbálkozott, melyet azonban 1733. el kellett bocsátania, mert a vállalkozás megbukott. A nagy szellemi munkával járó megerőltetés következtében jobboldali szélhüdés is érte. H. vasszervezete azonban csakhamar kiheverte a bajt. 1734-ben utoljára kisérelte meg a szinház reorganizálását. 1740-ben Deidamia c. dalművével végképpen búcsut vett a szinpadtól, amely majdnem teljes anyagi romlását okozta. Ami nem sikerült operáival, azt elérte oratoriumaival. Enemű művei megszerezték számára a konzervativ és vallásos angol közönség rajongását és hódolatát, amely élte végéig kisérte. Élete végén a megvakulás veszélye fenyegette, ő azonban rendíthetlenül tovább dolgozott és halála előtt még egy héttel is dirigálta legnagyobb alkotásának, a Messiás c. oratoriumának egyik előadását. Anglia a legnagyobb *angol* zeneszerzőt gyászolta benne. A Westminster apátság templomában temették el. Szobrát és síremlékét Roubiliac készítette (1762). H. a legtermékenyebb zeneszerzők egyike volt. Összes műveinek első kiadása 36 folio kötetben 1786. jelent meg Londonban, Arnold szerkesztése alatt. A német Händel-Gesellschaft megbízásából 1859—94. Chrysander Fr. rendezte ismét sajtó alá műveit. Ez a kiadás 100 folio kötetet foglal magában. Nevezetesebb művei: 1. oratoriumok: Acis és Galathea, Eszter (1732); Deborah, Athalia (1733); Saul, Izrael Egyptomban (1739); L'allegro, il pensieroso ed il moderato (1740); Samson, Messias (1742); Semele (1743); Herakles, Belzacar, József (1742); Juda Makhabäus (1746); Josua (1747); Susanna, Salomo (1748); Jephta (1751). 2. Operák: Daphne, Florindo, Rodrigo (1708); Radamisto, Mucio Scaevola (1721); Tamerlano (1725); Scipione, Alessandro (1726); Admeto, I. Riccardo (1727); Tolomeo (1728); Erio (1731); Susanne e Orlando (1732); Pastor Fido (új átdolgozásban (1734); Alcina (1735); Atalanta, Arminio (1736); Berenice (1737); Jove in Argo, bueneo (1739). Egyéb művei: Tedeum az utrechti béke alkalmából rendezett ünnepre (1715); Koronázási anthem II. György trónralépte alkalmából (1728); 12 szonáta hegedűre v. fuvolára, 13 szonáta 2 hegedűre, 5 zenekari koncert, 13 trioszonáta, 6 concerti grossi (az ú. n. oboakoncertek), 20 orgonaverseny, 12 versenymű vonóshangszerekre, sok suite, fuga és fantázia orgonára és zongorára. A H.-irodalomból kiemeljük a következő műveket: *Matheson* tanulmánya (Ehrenpforte 1740): *Mainwaring*, Memoirs of the life of the late G. F. H. (1760); *Hiller* A. J., a Wöchentlichen Nachrichtenben (1770); *Hawkins* zenetörténetében (1788); *Sölcher*, The life of H. (1857); *Chrysander*, G. F. H. (a legnagyobb, sajnos befejezetlenül maradt mű H.-ról, 1740-ig terjed); *Gervinus*, H. und Shakespeare; *Volbach*, G. Fr. H. (1898); *Marschall* S., G. Fr. H. (1901); *Williams* C. F., G. Fr. H. (1901); *Cummings* W. H., H. (1905); *Hadden* C. J., Life of H. (1905).

Handel and Haydn Society, a legnagyobb amerikai hangversenytársulat. 1815-ben alapították Bostonban Graupner Gottlieb, Webb Smith Thomas és Peabody Asa. Évenkint mintegy tíz oratorium-előadást és 1865 óta háromévenkint egy-egy nagy zenei ünnepet tart. 1847 óta a következő neves karmesterek álltak az élén: Horn C. E., Perkins C. Ch., Goodson E. J., Webb J. G., Bergmann Karl, Zerrahn Karl, Lang J. B., Hermann Reinhold, Mollenhauer Emil.

Handelmann, *Gottfried Heinrich*, német történetíró, szül. Altonában 1827 aug. 9-én., megh. Kielben 1891 ápr. 26-án. Részt vett a schleswig-holsteini szabadságharcban (1848—50). 1866-ban a kieli egyetem tanára és a schleswig-holsteini muzeum őre lett. Nevezetesebb művei: Vorgeschichtliche Steindenkmäler in Schleswig-Holstein (Kiel 1872—74); Geschichte von Schleswig-Holstein (u. o. 1874); Vorgeschichtlichte Altertumskunde von Schleswig (u. o. 1875).

Handel-Mazzetti, *Enrica*, az újabb német írónők között egyike a legkiválóbbaknak, szül. Bécsben 1871 jan. 10.; Ausztriában irodalmi működésének él. Első költői kisérleteit Novellen (Graz 1906) és Historische Novellen (Kevelaer 1907) cimen bocsátotta közre; feltünést keltet-

tek regényei: Meinhard Helmpergers denkwürdiges Jahr (7. kiad. Kempten 1908); Jesse und Maria (u. o. 13. kiad. 1908, magyarra ford. *Auer* István, 1907) és Stephana Schwertner (1913), mely tárgyát szülőföldének történetéből meríti. Kiváló a Deutsches Recht und andre Gedichte (u. o. 1908) c. műve.

Händel-Schütz, l. *Hendel-Schütz.*

Handfeste (német) a. m. okirat. A név onnan ered, hogy régente pecsétnyomó hiányában az okirat alá a hüvelykujjat viaszba nyomták.

Handicap (ang., ejtsd: hendikep), az olyan verseny, amelyben a résztvevők nyerési kilátását, chanceát az ezzel megbizott szakember (l. *Handicapper)* akár több v. kevesebb súly kiszabásával (galoppversenyeknél), akár előnyök vagy hátrányok kiosztásával (ügetőversenyek, atletika stb.) kiegyenlíteni iparkodik. Az ideális H. persze az volna, ha azután valamennyi versenyző egyszerre, vagyis holtversenyben érne a célhoz. Sikerült H. az, amelyik ezt az ideált legjobban megközelíti. A H. szó az angol «Hand-in-the-cap» (kezet a sapkába) szavak összevonásából keletkezett s eredete egy irországi tréfás népszokás, amely abban áll, hogy bizonyos csereüzleteknél a csereberélők döntőbirót kérnek fel. A cserélni óhajtók egy-egy pénzdarabot tesznek sapka alá s kezüket ott is hagyják. A biró most kimondja döntését, mire a feleknek ki kell húzniok kezüket a sapka alól. Ha a pénzdarabot is kiveszik onnan, ez azt jelenti, hogy a döntéssel meg vannak elégedve, de ha a pénzt ott hagyják, az üzlet nem jött létre.

Handicapper (ang. ejtsd: hendikepper), a versenyeket rendező egyesületnek az a megbizottja, aki a handicapekben az előző formák alapján, de a saját legjobb felfogása szerint megállapítja a versenyzők súlyait v. azok térelőnyét és térhátrányát. Ha a versenyzők, illetve gazdáik a H. munkájával nincsenek megelégedve, bánatot jelentenek.

Händl *(Handl,* lat. *Gallus), Jacob,* zeneszerző, Palestrina neves német kortársa, szül. 1550 júl. 31. Reifnitzben (Unterkrain), megh. 1591 júl. 24. Prágában, ahol II. Rudolf császár karnagya volt. Musicum opus-a (1586—90) új kiadást ért 1899. a Denkmälern der Tonkunst in Oesterreich c. gyüjteményben. Motettáinak összegyüjtött kiadása megjelent 1610. Egyéb művei: Misék (1580); Harmoniae moralia (madrigálok 1589—90); Harmoniae variae (1591); Sacrae cautiones (1597).

Händler, *Paul,* német festő, szül. Altenweddingenben 1833 márc. 16., megh. 1903 aug. 15. Berlinben és Düsseldorfban tanult, azután Drezdában Schnorr vezetése alatt dolgozott és ennek hatása alatt festette vallásos tárgyú képeinek hosszú sorát, melyek többnyire északnémetországi templomokban vannak. H. készítette az Albert herceg windsori síremlékét díszítő festett ablakok kartonjait és tőle való a pápai bulla elégetését ábrázoló falfestmény a magdeburgi gimnáziumban (1883).

Handlova, község, l. *Nyitrabánya.*

Handmann *Adolf,* műfordító, szül. Nussdorfban (Alsó-Ausztria) 1843 jan. 22., megh. 1906. Tanulmányainak végeztével 1863. osztrák államhivatalnok lett, 1869. pedig a magyar államszolgálatba lépett át, mint számvevőségi tisztviselő. Mint magyar-német műfordító legelőször 1878. *Adolf von der Heide* álnéven lépett föl a Stuttgartban kiadott, ötven magyar költő költeményeit tartalmazó, Pannoniens Dichterheim (Stuttgart 1879) c. antologiájával, melynek révén a Kisfaludy-társaság 1879. levelező tagjává választotta. Azóta számos műfordítás jelent meg tőle különféle bel- és külföldi folyóiratokban.

Hand muss Hand wahren, német jogi közmondás, amely azt jelentette, hogy ha az ingó dolog tényleges birtokosát a dolog szerzése miatt megtámadták (azt állították, hogy nem jogos úton jutott hozzá), akkor megnevezve jogelődjét (akitől a dolgot szerezte), megmenekült a gyanú alól. Az eljárás most már a jogelőd ellen folyt; ez ismét hivatkozhatott az ő jogelődjére, míg végre az, aki nem tudta megnevezni elődjét, felelős volt és elégtétellel tartozott.

Handó *György,* kalocsai érsek, humanista tudós és Hunyadi Mátyás diplomatája, magyar család sarja; megh. 1480. Tanult a padovai egyetemen. Előbb Vitéz váradi püspök udvarában kapott állást, 1465-ben pécsi prépost lett. Mátyás alkancellárrá nevezte ki. Ebben a fontos állásban fogalmazta H. különösen a Podjebradhoz intézett diplomáciai jegyzékeket. A cseh háború küszöbén mint állandó követ Rómába távozott és serényen dolgozott Podjebrad ellen. 1472-ben Németújhelyben alkudozott III. Frigyessel, kivel azután létre is hozta az egyezséget. 1474-ben Ófalun kötött békét a lengyel királlyal. 1474 őszén Beatrix nápolyi hercegnő kezét kérte meg Mátyás számára. Visszatérve kincstárnok lett és 1478. kalocsai érsek. 1479. a kincstárnoki hivatalt a főkancellári állással cserélte fel és Olmützbe kisérte a királyt. Nagy barátja volt a tudományoknak és sokat áldozott könyvtárára. Életét megirta tisztelője, a híres firenzei könyvkereskedő: Vespasiano *Bistricci* (magyarra ford. Pulszky Ferenc, a Budapesti Szemlében III. évf. 1873, 277. oldal). Újabb adatok nyomán készült *Fraknói* cikke a Századokban (1898, 97—113. oldal).

Handrada *(hantrada,* ónémet), a rabszolga szabaddábocsátásának különös módja a germán népjogok szerint.

Handschuchsheim, előbb önálló német község, 1903 óta Heidelberg egyik városrésze.

Hands down (ang., ejtsd: hendsz daun), szóról szóra: leeresztett, ölbetett kezekkel. A lósportban használatos kifejezés annak jelzésére, hogy az illető ló a legnagyobb könnyüséggel nyeri a versenyt és jockeyja bátran ölébe teheti a kezeit. Hands down egyenlő értékű avval, hogy canterben nyerni.

Hands off (ang., ejtsd: hendsz of) a. m. levedd róla a kezed. Gladstone híressé vált szava, melylyel Ausztria-Magyarországra célzott Bosznia okkupációja idejében.

Handsworth (ejtsd: hendszvörth), 1. község York angol countyban, (1910) 14.199 lak., jelentékeny vasiparral. — 2. *H. with Soho,* város Stafford angol countyban, Birmingham tőszomszédságában, (1911) 68,618 lak. Birminghammel együtt fejlődő hatalmas gyárváros. Sohoban volt a híres James Wattnak a műhelye.

Handzsár, 20—50 cm. hosszú, kétélü, késszerü gyilok, melynek többnyire ékesített markolatán soha sincsen keresztrúd. A keleti népek az övbe dugva hordják; sok vidéken férfi H. nélkül nem lép ki házából. A legjobb H.-okat Perzsiában és a Kaukázusban gyártják.

Hándzsi (török), a hán tulajdonosa, vendéglős.

Haneberg, *Daniel*, német kat. tudós és író, szül. Tanneben, Kempten mellett 1816 jún. 17., megh. Speyerben 1876 máj. 31. 1839-ben pappá szentelték. 1841-ben magántanár a müncheni egyetemen. 1844—72-ig az ószövetség rendes tanára. 1850-ben a Szt. Benedek-rendbe lépett, de tanári állását megtartotta. 1854-ben apáttá választották. 1872-ben speyeri püspök. A kat. hittudósok legjelesebbjei közé tartozik. Fő munkái: Die religiösen Altertümer der Bibel (1844, újabb feldolgozásban 1869); Geschichte der biblischen Offenbarung (IV. kiad. 1876) stb. Hagyatékából megjelent: Evangelium nach Johannes, übersetzt u. erklärt (1878—80, 2 köt.). V. ö. *Schegg*, Erinnerungen an H. (1878).

Hanefiták (*Hanafiták*), az ortodox iszlám négy egyenrangú ritusai egyikének követői. Alapítójuk *Abû Hanîfa*, kit a *nagy imám* (El-imám el-a'zam)-nak neveznek (szül. Kúfában 699., megh. 766); ő volt Irákban a mohammedán törvénytudomány megalapítója. E ritus leginkább elterjedt a mohammedán világban; a török birodalom, India, Afganisztán és Közép-Ázsia mohammedánsága, úgymint az orosz birodalom tatár mohammedánjai között is e ritus uralkodik. A török szultánok H. lévén, e ritus bír az egész birodalomban hivatalos jelleggel. A többi ritusok (ú. m.: a sáfi'ita, málikita és hanbalita) tőle csakis a törvény és vallásgyakorlat egyes részleteire nézve különböznek; az alapelvekre és a vallásos tanra nézve semmi különbség nincsen közöttük, l. *Fikh*.

Hanega a. m. *fanega* (l. o.).

Hanel, *Jaromír Jan*, cseh jogtörténész, szül. Trebitschben 1847 ápr. 9. 1874 a zágrábi egyetemen lett tanár, 1881. pedig a prágai egyetemen, majd az egyetem szétválasztása után a cseh egyetemen maradt. Fő műve: Német birodalmi és jogtörténet (csehül, Praga 1886-tól 3 köt.). Kiadta Curzola-sziget és Spalato város statutumait is.

Hänel, 1. *Albert*, német jogtudós, szül. Lipcsében 1833 jún. 10. 1858-ban Lipcsében magántanár, 1860. rendkívüli, 1862. rendes tanár lett Königsbergben, 1863. Kielben. Több izben volt képviselő. 1874-ben reichsrati, 1876. képviselőházi alelnök is volt. Mint politikus a szabadelvű párthoz tartozott. Nevezetesebb művei: Das Beweissystem des Sachsenspiegels (Leipzig 1858); Zur Frage der stehenden Gefälle in Schleswig-Holstein (Seeliggel, Kiel 1870—73, 3 függelékkel); Studien zum deutschen Staatsrecht (Leipzig 1873—1888, 2 rész); Deutsches Staatsrecht (1. kötet, Binding Systematisches Handbuch der deutschen Rechtswissenschaft-jában u. o. 1892). Lasse-val kiadta: Die Gesetzgebung des Deutschen Reichs über Konsularwesen u. Seeschiffahrt (Berlin 1871).

2. *H.*, *Eduard*, német könyvnyomdász és betüöntő, szül. Magdeburgban 1804 ápr. 2., megh. Berlinben 1856 aug. 16. Atyjának, H. Jakobnak nyomdájában tanulta mesterségét s fölszabadulása után Párisba, majd pedig Londonba ment. 1824-ben átvette apja nyomdáját s 1828. ő volt az első, ki Németországban congreve-gyorssajtót állított föl. Különösen a szines nyomást kultiválta. 1844-ben állította fel az első betüöntőgépet Németországban. 1864-ben nyomdája és öntődéje a Wilhelm Gronau cég tulajdonába ment át.

3. *H.*, *Gustav*, német romanista, szül. Lipcsében 1792 okt. 5., megh. u. o. 1878 okt. 18. Szülővárosában 1817. magán-, 1821. rendkívüli, 1838. rendes tanár lett. Fő műve: Lex romana Visigothorum (Leipzig 1849). Egyéb munkái: Catalogi librorum manuscriptorum (u. o. 1829—1830); Dissensiones dominorum sive controversiae veterum iuris romani interpretum, qui glossatores vocantur (u. o. 1834). Kiadta a Codex Theodosianust (Bonn 1837—42), valamint a kelet-római császárok számos törvényét is.

Haner, 1. *György*, erdélyi ev. püspök, szül. Segesvárott 1672 ápr. 28., megh. Berethalmon 1740. Hazai tanulmányainak befejezése után Wittenbergbe ment, hol 1691. magisteri címet nyert. Több helyen lelkészkedvén, 1736. püspökké és berethalmi pappá választatott. Munkái: Subjectum Philosophiae moralis speciale (Wittenbergen 1691); Pentecostalis pneumatologia paradisiaca (u. o. 1692); Lustratio Hebraeorum (u. o. 1692); Historia ecclesiarum Transsylvanicarum (Frankfurt és Leipzig 1694). Sok műve maradt kéziratban is.

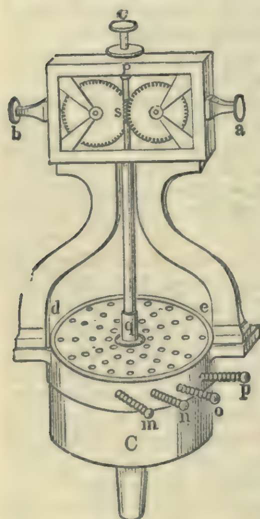
2. *H. György Jeremiás*, erdélyi ev. püspök, az előbbinek fia, szül. Nagysinken 1707 ápr. 17., megh. Berethalmon 1777 márc. 9. Midőn itthon befejezte tanulmányait, külföldre ment, hol a jenai egyetem hallgatója lett. 1730-ban visszatérvén hazájába, ő is, mint apja, több helyen való lelkészi szolgálata után 1759-ben püspökké választatott. Művei: Das königliche Siebenbürgen (Erlangen 1763); De scriptoribus rerum hungaricarum et transsylvanicarum (Wien 1774). Sok történeti és egyháztörténeti műve maradt kéziratban.

Hanfstängel (*Schröder*), *Marie*, német szinpadi énekesnő, Viardot-Garcia és Vannuncini tanítványa, szül. Boroszlóban 1848 ápr. 30. 1866-ban a párisi Théâtre Lirique, 1871. a stuttgarti Hofoper, 1882. a Frankfurt a/M.-i Stadttheater tagja és 1895. u. o. a dr. Hoch-féle konzervatorium tanárnője lett. 1897-ben nyugalomba vonult és Münchenbe költözött. Meine Lehrweise der Gesangskunst c. könyvet írt (1902).

Hanfstängl, *Franz von*, német litografus és fotografus, szül. Bayernrainban (Bajorország) 1804 márc. 1., megh. Münchenben 1877 ápr. 18. 1834-ben Münchenben litografiai műintézetet alapított, 1835. Drezdába hívták, ahol államköltségen az ottani képtár remekeiről százkilencven nagy litografiai másolatot készített. 1844-ben Münchenben új műtermet nyitott, míg drezdai műintézetét testvérére bízta. H. nyomatai tisztaságra, világosságra és erőre a legjobb francia és angol litografiákkal versenyezhetnek. A H. alapította üzletet halála után örökösei vették át.

Hang. 1. *H.* mindaz, amit hallunk. A H. az anyagnak igen gyorsan és egyformán ismétlődő rezgő mozgásából ered. A rezgéseket a zongora, a hegedű

húrjain, a hangvilla szárain közvetlenül észlelhetni; igen szembetünővé tehetők, ha a hangzó testhez könnyű ingácskával közeledünk, melyet a hangzó test hevesen ellök. *Zenei* H. v. *zönge* az olyan H., melynek biztosan fölismerhető *magassága* van. Az olyan H., melyet zajnak, zörejnek, dörgésnek stb. nevezünk, szintén zenei H.-okra vezethető vissza, de az ilyen vagy oly rövid tartamú, hogy magasságát nem lehet felismerni, v. sok zenei H. keverékéből áll. Ekkor is túlnyomó egy bizonyos H., melynek magassága felismerhető, ha több, ugyanolyan eredetü H.-gal hasonlítjuk össze, pl. ha egyenlő hosszú és széles, de különböző vastag kis fenyőfahasábokat ejtünk le egymásután kemény lapra. A zenei H.-ok keletkezését a *szirénák* segélyével szokták megmagyarázni. *Savart* szirénája tengelyen forgó fogaskerék, melynek fogaihoz forgás közben papirszeletkét tartanak. Ennek a fogakhoz való ütődése annál magasabb H.-ot ad, mennél gyorsabban forog a kerék. *Seebeck* szirénája köralakú fémkorong, melyen több sorban kör mentén egyenlő közökben lyukak vannak. Ha a korong forgatása közben a lyuksorra vékony csövön ráfúvunk, H. keletkezik, mely annál magasabb, mennél gyorsabban forog a korong. A csőből a korong felé tartó légáram itt szaggatottá válik s így léglökések keletkeznek, melyek a H. érzetét keltik, ha másodpercenként legalább 30 lökés fordul elő. A lökések v. rezgések egyenlő szaporasága esetében keletkezett hang magassága mindig ugyanaz, ezért a rezgéseknek bizonyos időre, pl. egy másodpercre eső száma a H. magasságának biztos mértéke. A rezgésnek egy másodpercre eső számát *rezgésszámnak* nevezik s ezzel jelzik a H. magasságát. Ennek meghatározása sokféleképen történhetik, így pl. a Cagniard de La Tour szirénájával *(1. ábra)*. Szerkezete a következő: Hengeres fémdoboz felső, szilárd, köralakú lapján egy vagy több sorban, kör mentén lyukak vannak egyenlő távolságban. Alul cső van, melyen át levegőáramot préselnek a dobozba. A szilárd fedőlap fölött, hozzá egészen közel, épen olyan furatu, könnyen forgó fémlap van tengelyre erősítve. Az alsó és felső lap furatai azonban ferdék és egymásra merőleges helyzetüek. Ennek az a célja, hogy az alsó lap furatain erővel kiáramló levegő a felső furatokba ütközve, a felső lemezt forgásba hozza. A levegő itt is lökésszerüleg távozhatik a dobozból s így H. keletkezik, mely annál magasabb, mennél több lyuk van a körlapon s mennél gyorsabb

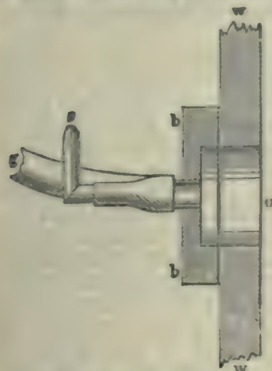

1. ábra. Sziréna.

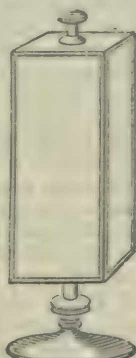
ennek forgása. A rezgésszám mérésére a forgó tengely felső részén csavarszerű vágással van ellátva s ezekbe két, mutatóval ellátott fogaskerék illeszkedik, ha egy nyomással a tengelyhez szorítják. Az egyik kerék mutatója a fordulatok számát adja, a második pedig az első kerék fordulatainak számát. Ha ismerjük a lyukak számát és a forgás idejét, meghatározhatjuk a rezgésszámot. *Ezt a H. abszolut magasságának is nevezik.* Két H. *intervallumát az egyenlő időkre eső rezgések számának viszonya határozza még.* A H. tovaterjedésére levegő vagy más anyagi közeg szükséges; légüres térben a H. nem terjed tova. Ritka levegőben, pl. magas hegyek tetején a H. sokkal gyengébb, mint rendes sűrűségű levegőben. Éjjel a H. messzebbre és erősebben vehető észre, mint nappal, mert ekkor a levegő sűrűsége a különböző rétegekben az egyenlőtlen fölmelegedés miatt nem egyforma és a H. számos visszaverődés miatt gyengül. A H. terjedési sebességét először úgy határozták meg, hogy két állomáson, melyeknek egymástól való távolságát pontosan megmérték, ágyúkat sütöttek el és megmérték az időt, mely a puskapor fellobbanása és az érkező H. észrevevése között eltelik. 0°-ú száraz levegőben a terjedési sebesség 331 m. másodpercenként. 16°-ú levegőben a sebesség 340 m. Folyadékokban és szilárd testekben a terjedési sebesség sokkal nagyobb, mint levegőben. A genfi tavon végzett kisérletek szerint a H. sebessége a vizben 1435 m. Üvegben a sebesség mintegy 15-ször akkora, mint levegőben. Ha a H. szabadon terjedhet, erőssége a távolság négyzetének arányában fogy; ha azonban a H. igen erős, pl. vulkáni kitörések, dinamitrobbanások alkalmával, akkor bizonyos távolságon túl olyan öv következik, amelyen belül a H. nem hallható; ehhez ismét olyan öv csatlakozik, amelyben a H. ismét igen erősen hallatszik. Ezt is a levegő sűrűségváltozásaiból magyarázzák. Ha a H. útjában akadályra talál, pl. épületre v. sziklafalra, felhőre, más sűrűségű levegőrétegre stb., akkor visszaverődik. Szabályosan görbült síma felületek, pl. homorú tükrök, bolthajtások, szintúgy sík felületek úgy verik vissza a H.-ot, mint a fénysugarakat. Ezen alapszik a beszélő- és hallócső használata, a visszhang, a nagy termekben vagy templomokban a zavaró utó-H. Ez utóbbi akkor jön létre, ha a falakról visszavert H. nem olvad egybe az eredeti H.-gal, hanem valamivel később éri a hallgató fülét.

Bármely rugalmas közeg terjeszti tovább a hangzótest rezgéseit, a közeg részecskéi egymás után jutnak a rezgési állapotba s így bizonyos időpontban a részecskék mozgási állapota nem egyforma; létrejön az ú. n. hullám, mely a rezgés iránya szerint kereszt- vagy hosszhullám. Az első eset akkor áll be, ha szilárd testen vagy nyugvó vizfelületen alakváltozást idézünk elő, pl. húrt megpengetünk, vizbe követ ejtünk stb. Ilyenkor a részecskék a terjedés irányára merőlegesen rezegnek (transzverzális rezgések). A hullám alakja jól figyelhető nyugvó vízfelületen, amelyen váltakozó emelkedések (hullámhegyek) és mélyedések (hullámvölgyek) terjednek tova nagyobbodó körökben. A hullám hossza azon út, amelyen a rezgő mozgás a rezgési idő alatt tovahalad. A hullám

végpontjai azonos rezgési állapotban (fázisban) vannak; ugyanez áll a hullámvonal olyan két pontjáról, melyeknek távolsága egy v. több hullámhossz. A félhullámhossznyi távolságban levő pontok ellenkező fázisban vannak, amennyiben kirezgésük és sebességük iránya ellenkező. Hosszhullámok keletkeznek a légnemű testekben és folyadékok belsejében. Az ilyen hullám váltakozó sűrűdésekből és ritkulásokból áll s ez a terjedés irányában végbemenő mozgásból keletkezik. Ha két hullámmozgás terjed ugyanazon irányban, beáll az interferencia (találkozás) jelensége. Ha hullámhegy

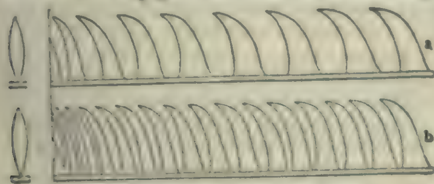

2. ábra. Manométeres lángzó keresztmetszetben.

3. ábra. Forgótükör.

hullámhegyre és völgy völgyre talál, az eredmény nagyobb kilengésű hullámmozgás, ha azonban az egyik hullámból eredő hegy a másikból eredő völgyre talál, akkor az eredő hullámmozgás kisebb kilengésű. Ha ilyenkor a két találkozó hullám egyenlő tágasságú volt, a hullámok egymást lerontják. Ezen jelenséget többféleképen lehet kisérletileg előállitani. Igen alkalmas a König-féle manométeres lángzó *(2. ábra)* és a forgótükör *(3. ábra)*. Kis doboz középen vékony rugalmas hártyával két részre van osztva. Az ábrán a baloldali rész a *g* gázvezetőcsövet és az *s* lángzót

4. ábra. Forgótükörben nézett lángszalagok.

tünteti fel; a jobboldali rész *(o)* valamely hangzó test rezgéseit veszi fel. Ha a gázt meggyújtva, a lángot forgótükörben vizsgáljuk, a nyugodt láng képe sima, fényes szalag; ha jobboldalról rezgések érik a vékony hártyát, a láng képe lángnyelvek sorozatából áll *(4. ábra)*. Ily módon találkozó hanghullámok erősödését vagy gyengülését jól lehet felismerni.

Szembe jövő hullámok is találkozhatnak s ekkor ú. n. álló hullámok keletkeznek. A tovahaladó hullámban minden további részecske később kezdi rezgését. Az álló hullámban minden részecske egyszerre hagyja el a nyugalmi helyzetet és egyszerre tér abba vissza. Ilyen hullámok keletkeznek, ha a hullámzó mozgás (a hang) új közeg határához ér, amelyen visszaverődik. Ha pl. hosszú drótspirális egyik végét megrögzitjük s a másik, szabad végét a kézzel ritmikusan föl-alá mozgatjuk, hullám fut végig a spirálison, mely a szilárd végről visszaverődve, a spirálist orsószerű formába hozza *(5. ábra)*. Az orsószerű szakaszokat nyugvópontok, az ú. n. csomók választják el; ezeknek egymástól való távolsága a haladó hullám fele s ez egyúttal az álló hullám hossza. Minden hangszeren ilyen álló hullámok keletkeznek. A kifeszitett és két pontban megrögzitett húrt egy helyen megpengetve, v. vonóval meghúzva, álló keresztohullámok keletkeznek s a húr H.-ot

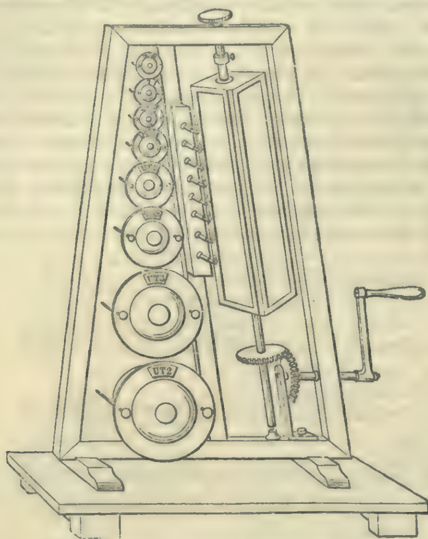
5. ábra. Csomókkal rezgő húr alakjai.

ad. Ez annál magasabb, mennél rövidebb, vékonyabb és kisebb sűrűségű a húr és mennél erősebben van kifeszitve. Ha a húr mint egész rezeg, vagyis csomó nélkül, akkor alap-H.-ját adja. Ha közepében csomó van, akkor az oktávot adja; két csomóval rezegve, az oktáv quintjét adja; három csomó esetében a második oktávot. Ezen H.-ok rezgésszámai az 1, 2, 3, 4 sornak felelnek meg s az ú. n. ***harmonikus fel-H.-ok***. Ha a húrt valahol a vége felé megpengetjük, apró papirszeletkékkel kimutathatók a csomók. Kitűnik, hogy az alap-H.-ot ezek a fel H.-ok kisérik s ez szabja meg a H. ***szinezetét***. Magában rezgő húr H.-ja alig hallható. A H. erősitése végett rugalmas fából való szekrényre feszitik ki, melynek anyaga átveszi a húr rezgéseit. Ez az ú. n. *ráhangzás* (rezonancia). Levegő csak határozott méretekben tud valamely H.-ra rezonálni. Igy pl. a Helmholtz-féle *rezonátorok* fémből való gömbszerű testek, melyek egyik oldalon keskeny, a másikon tágasabb nyilással birnak *(6. ábra)*. A keskeny nyilást az egyik fülünkbe dugva, a másik fülünket jól bedugva, sok H. közül csak azt halljuk, melyre

6. ábra. Rezonátor.

a rezonátor levegője ráhangzik. Különböző hangszerek s az emberi H. fel-H.-jainak tanulmányozására igen alkalmas a König-féle rezonátoros H.-elemző, mely forgótükörrel és manométeres

7. ábra. Rezonátoros hangelemző.

lángzókkal van fölszerelve *(7. ábra)*. A levegő rezgéseit sípokban használják fel. Ha csupán a levegő rezgései idézik elő a síp hangját, akkor a sípot *ajaksípnak* nevezik. Ha a légrezgést rugalmas lemezke indítja meg, akkor a síp *nyelvsíp*. Az ajaksíp *(8. ábra)* szélkamrából s attól elválasztott sípcsőből áll. A fújtatóból a szélkamrába préselt levegő csak vékony résen távozhatik s ekkor a késélességű *ajakba* (ferdén álló lemez) ütközik. A levegőáram részint a sípcsőbe hatol, részint kifelé tart. A csőbe periodikusan érkező léglökések a csőben sűrűdéseket és ritkulásokat idéznek elő s ezek a cső végén visszaverődve, álló hullámokat hoznak létre. A cső vége lehet nyitott vagy zárt. Ha a cső nyitott, akkor a legnagyobb sűrűdés és ritkulás a cső közepén van, ha a síp alap-H.-ját adja; ezt manometrikus lángzóval lehet kimutatni. Erősebb befuvással harmonikus fel-H.-ok állíthatók elő. Zárt síp alap-H.-ja egy oktávval mélyebb, mint a vele egyenlő hosszú nyilt sípé. A nyelvsíp H.-ja a rezgő lemezke rezgéseitől függ. A H. erősítésére toldalékcső való. A pálcák hossz- és keresztrezgésre indíthatók. Az első esetben a pálcát középen megfogják és nedves posztóval vagy gyantával bedörzsölt posztóval dörzsölik. A H. annál magasabb, mennél rövidebb a pálca. A keletkezett H. hullámhossza kétszerese a pálca hosszának. Ezt a H.-

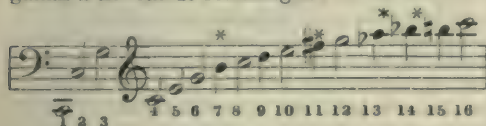

8. ábra. Ajaksíp manométeres lángzókkal.

keltést előnyösen lehet a H. terjedési sebességének mérésére felhasználni (Kundt-féle porábrák). Keresztrezgésű pálcák leginkább H.-villák alakjában használatosak. A fizikában fontosak, mert kellő dörzsölés esetében fel-H.-októl ment alap-H.-ot adnak. Ezeket is rezonáló szekrénykékre szokás szerelni. A rezgő lemezek *csomóvonalait a Chladni-féle H.-ábrák* mutatják (l. *Akusztikai alakok)*. Nagyon szép ilyenforma H.-ábrákat állított elő Antolik Károly, ki rendkívül magas rezgésű pálcikákkal vékony papirlapokat hozott rezgésbe s ezek rezgéseit finom porral (boszorkányliszt, semen lycopodii) tette láthatóvá. L. még *Lissajous-féle alakok.*

2. *H.* (zene). Fizikai igazság, hogy csak periódikus (vagyis szabályosan egymás után következő) rezgések adnak olyan H.-okat, melyeknek magassága mérhető, megállapítható. Minden egyéb csak zörej. A zene azonban az igazi H.-oknak is csak egy részével dolgozik. Bizonyos szelekcióval él, kiválasztja magának a céljaira legalkalmasabb hangfokokat. Ez a kiválasztás kettős irányú. Egyfelől félreteszi a túlmély és túlmagas H.-okat, amelyek kellemetlenek, másfelől az általa megvont határokon belül is csak bizonyos számú H.-ra tart igényt. Az oktávon belül mindössze 12 fokkal él. A zenei H.-ok egész komplexuma — legalább a mai gyakorlatban — csak ennek a 12 foknak (c, cis, d, dis, e, f, fis, gis, a, ais, h) mélyebbre és magasabbra való transzponálása. Elvi ellentét csak e között a 12 fok között van. Az oktáván belül akusztikailag elképzelhető ugyan a fokok finomabb részletezése, 12-nél több árnyalat, de ennek megvalósítása nem művészi érdek, és pedig több oknál fogva. Ha a zenében több H. szerepelne, mint ma, a zenei nyelv túlságosan bonyolult lenne. Már a mai rendszer mellett — 12 hangból — is lehet olyan komplikációkat teremteni, amelyekhez a zenei értelem csak nehezen fér hozzá; mennyivel fokozottabb nehézséget okozna a H.-oknak még nagyobb tömege. A zenei nyelv világosságát, átlátszóságát meg kell óvni. De más érvek is harcolnak a mai rendszer mellett. Ha az egymás után következő H.-ok közt a távolság — a magassági különbség — kisebb lenne, nagy nehézséget okozna a hangszer tiszta hangolása és a tisztaság fentartása. Amikor egyik H. a másiktól néhány rezgésben különbözik, a differenciák könnyen elmosódnak. De föltéve, hogy ilyen szabatos hangolást sikerülne is fentartanunk, a fülünk, korlátolt felfogóképességénél fogva, nem venné hasznát. Miként a szemünk meg tudja különböztetni a színárnyalatok egész sorát, de már egymáshoz túlközel álló nüanszokat nem képes többé szétválasztani, szintúgy a fülünk sincs berendezve a fél-H.-nál finomabb távolságok fölfogására. A hinduk negyed-H.-jai és az arabok harmad-H.-jai inkább csak az elméletben léteztek, mint a gyakorlatban. A mai prakszisban a fél-H.-nál finomabb fokokat csak az ú. n. *portamento* keretében érintjük, szinte öntudatlanul. Persze a hangszereknek akusztikailag tiszta hangolása az oktáván belül jóval több fokot követel, mint 12-t. A tiszta hangolásnak azonban nemcsak technikai, hanem elvi nehézségei is vannak; a mai ú. n. temperált hangolás (l. *Temperatura)* nemcsak prakti-

kusabb, hanem okosabb, ideálisabb is a «tisztá»-nál. A zenei H.-nak négy főtulajdonsága van, ez a H.-magasság (l. o.), a H.-erősség (l. o.), a H.-szín (l. o.) és az abszolut tempo. Ez utóbbi a H. tartamát jelenti; azt, hogy egy egész, egy fél, egy harmad stb. másodpercig tart-e. Itt nem arról van szó, hogy egyik H.-nak az időértéke hogy *viszonylik* egy másikéhoz. Ez utóbbi jelenség már a *relativ* tempo fogalma alá tartozik. Az *önmagában* álló H. csak a fent említett négy tulajdonsággal rendelkezik. Mihelyt azonban több H.-ot fűzünk egymáshoz, új jelenségek tűnnek föl. Ezek: a ritmus (l. o.), amely részben összeesik a relativ tempo fogalmával, a H.-köz (l. o.), az akkord (l. o.), a dallam (l. o.). A H.-ok nem egyszerű, hanem összetett alakulatok. Minden H.-ban (a német ilyenkor Klang-ról beszél Ton helyett) bennrejlenek fel-H.-ok (v. aliquot-, rész-, parciál-H.-ok, l. *Aliquot hangok)*, amelyek eldöntik a H.-színt (l. o.). Pl. a nagy C-ben benn lappanganak a következő részhangok:

A csillaggal megjelölt H.-ok — mint akusztikai tünetek — magasság tekintetében nem egyeznek meg teljesen a hasonló nevű és hasonlóan jegyzett H.-okkal, amelyek a zenei praxisban szerepelnek. Bizonyos H.-ok könnyebben olvadnak össze egymással, mások nehezebben (l. *Hanglélektan*). H.-ok, amelyek közt már nem mutatható ki semmilyen rokonsági fok, a legtávolabbi sem, nem disszonanciát adnak (amely ép oly értékes zenei jelenség, mint a konzonancia), hanem diszkordanciát. Ez utóbbi kiesik a zene köréből.

3. Az *ember* és az *állatok* hangjára nézve l. *Hangképzés fiziológiája.*

Irodalom. Helmholtz, Die Lehre von den Tonempfindungen (alapvető munka); Rayleigh, Theorie on Sound (elméleti mű). Népszerű művek: Blaserna, Die Theorie des Schalles; Zellner, Elsas, Radau, Guillemin, Gavarret művei. A H.-idomokra nézve: Antolik, Term. tud. Értesitő, kiadja a Magy. Tud. Akadémia.

Hanga (növ.), l. *Erica; H.-félék*, l. *Ericaceae.*

Hangábrák, l. *Hang* és *Akusztikai alakok.*

Hangács, kisk. Borsod vm. edelényi j.-ban, (1910) 1210 magyar lakossal; postahivatal, u. t. Edelény.

Hangácsi *Albert*, diplomata és csanádi érsek, megh. 1466 nyarán. Részt vett az 1444. évi hadjáratban. Hunyadi János a kir. kancellária főjegyzőjévé tette. 1445. az egri kanonoki és a Szent György kápolnájának igazgatóságával együtt járó javadalomhoz a pécsi prépostságot kapta. 1455-ben Carvajal pápai legátustól az erdélyi főesperességet nyerte el; 1456. pedig az egri prépostságot kapta. 1455-ben V. László alatt alkancellár lett, 1456. kir. személynök. V. László halála után Mátyás királyhoz szegődött, kinek megválasztatása körül nagy érdemeket szerzett, amiért őt a háladatos Mátyás a csanádi püspökségre emelte. V. ö. *Fraknói*, Mátyás király magyar diplomatái (Századok 1898, 481. oldal).

Hangafélék (növ.), l. *Ericaceae.*

Hangaföld, l. *Földek.*

Hangafű (növ.), l. *Sinapis.*

Hangajuh (ném. *Haidschnucke)*, Németországban a homokos és terméketlen hangavidéken tenyésztett primitiv juhfajta, mely a rackajuhra emlékeztető testalkatú, kisigényű állat, lassan fejlődik és nehezen hizik; húsát és durva kevert gyapját használják.

Hangalakok v. *hangábrák*, l. *Hang* és *Akusztikai alakok.*

Hangar (franc., ejtsd: angár; magyarosan: *hangár)*, általában oszlopokon nyugvó fedél, amilyen a magyarországi «állás». Az erődítészetben így nevezik a védőgátak alá épített termeket v. folyosókat, melyekben a gát védői az ellenséges lövedék ellen biztosítva készenlétben tartatnak; az ily H.-okat békében raktárakul és háboruban néha laktanyákul is felhasználják. — A légi járóművek számára szóló fészereket szintén H.-oknak nevezik.

Hangarepcsény (növ.), l. *Sinapis.*

Hangásláp, l. *Tőzegmoholáp.*

Hangász, a gyalogcsapatokhoz beosztott kürtösök és dobosok gyüjtőneve.

Hangátvetés, a szóban a hangoknak helycseréje, p. *kanál—kalán, viaszk—viaksz, faragcsál—faracskál, eleven—evelen* (palócosan) stb. V. ö. *Simonyi* Zs., A H.-ről (Magyar Nyelvőr 1878); *Fest* S., H. a magyar nyelvben (Budapest 1907, Nyelvészeti Füzetek 42. sz.).

Hangay *Sándor*, író szül. Székesfehérvárott 1888 máj. 26. Katonai pályára készült, de első könyvének sikere után elhagyta a Ludovika-Akadémiát s ujságiró lett. Számos fővárosi napi és hetilapba dolgozott, 1911. a Móka c. humoros hetilap, később pedig a Kultura c. soproni szépirodalmi lap szerkesztője lett. Verseskötetei: *Szárnybontás* (1908); *Magyar ekével* (1909, 2. kiad. 1910); *Csókok könyve* (1911); *Sátán evangyélioma* (1911); *Esett harcos szive vére* (1912); *Szemiramis csodakertje* (antológia, 1912); *Aladin lámpása* (1913). *Meztelen emberek vihar előtt* (1912) és *Bábszinház* (1913) cimen novellákat, *Művészetek az Én tükrében* cimen esztétikai tanulmányt (1913) adott ki.

Hang-csou *(Hang-cseu)*, Cse-kiang kinai tartomány fővárosa 30° 20′ ész. szél., 120° 21′ kel. hossz. alatt a Cien-tang partján, a festői vidékű Hszi-hu (Nyugati-tó) közelében. Sok nagyobb kereskedése van, szép pagodái, diadalkapui nevezetesek, szép környékét sok gazdag kinai keresi föl. Kb. 700,000 főnyi lakosságának fele a városfalakon kívül lakik, az 1895-i simonoszekii béke óta az idegen kereskedelem számára is nyitva van, selyem- és aranyárúgyárai a legnagyobbak közé tartoznak Kinában. 1276-ig a Sung dinasztia székhelye volt Ling-ngan v. King-sze (Udvar) néven, Marco Polo is Quinsay néven ismeri. A taiping lázadás előtt kb. 2 millió lakosa lehetett.

Hang-csou-öböl, a hasonló nevű város mellett a Cien-tang-kiang esztuárium torkolata. Óriási özönárjáról (mascaret) nevezetes, amelyet Cholnoky Jenő tanulmányozott 1896—98-iki útján. Itt a dagály és az apály közötti magasságkülönbség 10 m.-t is meghalad s az özönár begördülő

hulláma is 3—4 m. magas. A Jang-ce-kiang alacsony deltavidékét 300 km. hosszú, részben faragott kőből épült, 7 m. magas partvédő mű védi a dagály berohanásai ellen.

Hangelemző, l. *Hang*.

Hangelhajlás. Ha szabadon terjeszkedő hanghullámok kiterjedt akadályra találnak, mely a hullámokat visszaveri s részben elnyeli, az akadály mögött a hang nem vehető észre; a tér azon része a hangra nézve *árnyékban* van. A szélek mellett elhaladó hullámok azonban irányeltérítést szenvednek s így az árnyékos térbe is hatolnak be rezgések; ezt az irányeltérítést nevezik H.-nak. L. *Fényelhajlás*.

Hangerősség *(dinamika)*, az a nyomatékbeli fok, amellyel egy zeneművet, ennek részleteit, frázisokat, akkordokat és hangokat megszólaltatunk. Előadás közben vagy szembeállítunk *forte*- (l. o.) és *piano*-t (l. o.) mint ellentéteket, vagy fokozatosan növeljük, ill. csökkentjük az erőt, ez utóbbi eljárás a *crescendo* (l. o.) és *decrescendo* (l. o.). Minden erőfoknak van bizonyos szimbolikus jelentősége; a nagyméretűt, az emberfölöttit, a megrázót (fortissimo) épp úgy kifejezhetjük dinamikai úton, mint a szálfinomat, a tündérit, az éjjeli titokzatosságot, a léleknek csak mikroszkópikusan észlelhető vékony szálait (pianissimo). A H. elméletét részletesen adja *Riemann* H. Musikalische Dynamik u. Agogik-ja.

Hangérzékeny láng. 1858-ban Leconte észrevette, hogy hangversenyteremben a gázlángok bizonyos hangokra megrezzennek s azt a hangot maguk is hallatják. Közelebbi vizsgálatkor kitünt, hogy a gázláng csak akkor érzékeny a hang iránt, ha a gáz kellő nyomása következtében közel van ahhoz, hogy zümmögő hangot adjon. A gáznyomáson kívül a láng érzékenységére befolyással van az égő alakja is. Tyndall és Barrett sokféle alakú lánggal kisérleteztek s azt találták, hogy a lángok más-más hang iránt érzékenyek. Egy-egy hang megnyújtja a lángot, máskor a láng összehúzódik, sőt ki is alszik.

Hangérzések fiziológiája. A hangokat zenés hangokra és zörejekre szokás felosztani. Zenés hang érzése támad bennünk, ha a hangadó test szabályosan ismétlődő periódikus lengéseket végez; ha a rezgések szabálytalanok, zörej érzését okozzák. A zenés hangnak megkülönböztetjük magasságát, erősségét és szinezetét. A zörejeken eme különbségek közül leginkább az erősség szokott kifejezett lenni, de a magasság és szinezet is többé-kevésbbé megismerhető.

A hang magassága a rezgések másodpercenkinti számától függ; minél nagyobb a rezgésszám, annál magasabb a hang. A legmélyebb hallható hang mintegy 22, a legmagasabb mintegy 20,000 rezgés révén jön létre; de elég nagyok az egyéni eltérések. Igen magas hangok: a denevér cincogása, a tücsök cirpelése stb. A zenében csak a 40—5000-ig terjedő rezgések szerepelnek. A nagybőgő kontra e-je körülbelül 40 rezgést, a pikkoló d^{V}-je 4700 rezgést végez. A zongora legmélyebb hangja 27, a legmagasabb 3480 rezgésnek felel meg másodpercenkint, az összesége a zenében használt hangoknak tehát nem sokkal haladja meg a hét oktávát. Két zenés hang hangkörét (intervallum) rezgésszámuk viszonya fejezi ki. Ha a rezgésszámviszony 1 : 2, akkor oktáváról beszélünk. Egész hangrendszerünket oktávákra, s ezeket további szükebb hangközökre, kvint, kvart, terc, szekund stb. osztjuk. A dur-skálában pl. az egyes hangok úgy viszonylanak az első hanghoz (alaphanghoz), mint a következő számok mutatják:

nagy terc (g—h)

c	d	e	f	g	a	h	c
1	$\frac{9}{8}c$	$\frac{5}{4}c$	$\frac{4}{3}c$	$\frac{3}{2}c$	$\frac{5}{3}$	$\frac{15}{8}c$	2c

nagy terc (c—e) nagy terc (f—a)

Vagyis pl. a nagy terc c—e; v. f—a, illetőleg g—h felső hangjának rezgésszámát megkapjuk, ha az alsóét $\frac{5}{4}$-el szorozzuk.

A dur-skála egyes hangjainak hangközei egymás között:

c	d	e	f	g	a	h	c
$\frac{9}{8}$	$\frac{10}{9}$	$\frac{16}{15}$	$\frac{9}{8}$	$\frac{10}{9}$	$\frac{9}{8}$	$\frac{16}{15}$	

A $\frac{9}{8}$ hangközt nagy, a $\frac{10}{9}$-et kis egészhangnak, a $\frac{16}{15}$ hangközt nagy félhangnak mondjuk.

Az olyan hangrendszert, mely csupán tiszta kvinthangolás révén keletkeznék, pythagorasinak mondjuk. Ha azonban pl. c_1-től kiindulva kvintenként haladunk, sohasem érjük el a c_1 valamely oktáváját, bár a 12-ik kvint közel esik a 7-ik oktávához.

$(\frac{3}{2})^{12}$ közel egyenlő 2^7, mert $(\frac{3}{2})^{12}=531,441$
míg $2^7=524,288$

A 12-ik kvint tehát valamivel magasabb a hetedik oktávánál. A kvinteket egy kevéssel szűkebbre fogva, elérhetjük azt, hogy a tizenkettedik ilyen szűkebb kvint éppen egybeesik a hetedik oktávával. Az ilyen kissé szűkített kvintet temperált kvintnek hívjuk; a tizenkét félhang, melyet így kapunk az oktávån belül, egymással mind egyenlő hangközt ad, az oktávát tehát 12 egyenlő részre osztja; a félhangközt a $\sqrt[12]{2}$ szám adja, $=1{\cdot}0595$, a tizenharmadik félhang egybeesik az oktávával. Ezért van a zongorán, orgonán stb. az oktávån belül 12 billentyű. Eme temperált hangrendszernek sem kvintjei, sem tercei nem tökéletesen tiszták, de a hiba elhanyagolható. A temperált hangrendszer elméletét Zarlino-nak (1558), kivitelének megközelítését Werckmeister (1691) és Reidhardt (1732) törekvéseinek köszönhetjük. Ennél jobban a hangok tisztaságát már csak úgy érhetnők el, ha egy oktávån belül 53 billentyűt s ezeknek megfelelő hangokat alkalmaznánk.

Jó zenei hallású egyének két hangot már különbözőnek itélhetnek, ha rezgésszámviszonyuk 1000 : 1001, vagyis egy félhang 64-ed része. Abszolut zenei hallású egyének a hallott hang magasságára jól emlékeznek, azt határozottan megnevezni vagy reprodukálni képesek.

A hang erőssége (intensitas) a hangérzést létrehozó rezgések kilengésnagyságának (amplitudo) négyzetével arányos; figyelembe veendő azonban a hangadó test távolsága is, mert a hang a távolság négyzetével arányban gyengül. Ha a gyenge hangokat is jól meghallja fülünk, finom hallásról, ha csak az erősebb hangokat érzi meg, nagyothallásról beszélünk. A hallás finomságát

kifejezhetjük nagyjából úgy, hogy megállapítjuk, hány méter távolságból hallja meg a vizsgált fül a hallójárat irányában tartott zsebóra ketyegését. Az így mért hallás természetesen sokkal finomabb nagy csendben, mint lármás környezetben.

A hang szinezete alatt azon jellemző tulajdonságát értjük a hangoknak, amelyek alapján az egyes hangforrások hangját meg tudjuk különböztetni. Ha hegedű, fuvola, ember ugyanazt a rezgésszámú hangot egyenlő erősen adja, a hangok forrását felismerjük, mert szinezetben eltérők. A magánhangzók szinezetben különböznek egymástól. A szinezetkülönbségek oka a keletkezett hullámok alakbeli különbözősége; hallószervünk eme bonyolult alakú hullámot egyszerű, ingalengésekhez hasonló összetevőire képes felbontani; ezért mondhatjuk, hogy a rendes hangforrások, az emberi hangszerv is, nem egyszerű hangot adnak, hanem a főhanghoz (alaphang) változó számú és erejű felhangok csatlakoznak, melyek azután az alaphang csengését módosítván, a jellemző hangszinezetet hozzák létre (Noble, 1681, Th. Pigott, 1686., angol papok; Sauveur, 1700., Ohm, 1843. H. Helmholtz, 1863). Kellő gyakorlattal, vagy különös készülékekkel (rezonátorok) ezen felhangokat jól megfigyelhetjük, rendesen azonban csak az alaphangra figyelünk. A hangérzések különbségeinek okait a halláselméletek iparkodnak élettani alapon megmagyarázni. Kétségtelen, hogy képesek vagyunk egy hangkeverékből kellő gyakorlattal az egyes részhangokat kihallani. Ebben fülünk magasan szemünk felett áll, mert szemünk csak a szinkeveréket látja, s nem tudjuk megítélni, milyen szinek keverése révén jött létre a kevert szín.

Ezért Helmholtz (1821—94) feltette, hogy a hallószervben olyan készüléknek kell lennie, mely a hangkeverékből az egyes részhangokat különválasztani képes. Ilyen működésre alkalmasaknak előbb a Corti-féle íveket, majd miután kiderült, hogy ezek madarakban hiányoznak (Hasse) s Hensen a hallóhúrokat a membrana basilarisban leírta, ez utóbbiakat tartotta. Szerinte minden egyes hallóhúr csak egy bizonyos rezgésszámú hanggal jön együttrezgésbe (l. *Rezonálás*), s a saját Corti-íveit és hallósejtjeit indítja működésnek; tehát minden egyszerű hang csak egy bizonyos hallóidegszálacskát izgat a sok közül, s viszont különböző magasságú hangok különböző hallósejtekre és hallóidegszálacskákra hatnak. A csiga csúcsában vannak a hosszabb, alapja felé a rövidebb hallóhúrok, s ennek megfelelőleg tapasztalták, hogy a csiga csúcsának megbetegedései a mély, a csigaalap sérülései a magas hangok felfogását rontják. A csiga bizonyos részeinek megbetegedése tehát bizonyos hangokkal szemben való süketséget okozhat (részleges süketség). A legtöbb süketnémának megmaradtak a teljes hangsorozatból egyes hangsorszigetei (Bézold), vagy a hangsorozat teljességét csak egyes hangsorhézagok szakítják meg. A hallott beszéd megértéséhez különösen fontosak az egyszer vonalozott b-től (401 rezgés) a kétszer vonalozott g-ig (775 rezgés) terjedő hangok; ha ezek meghallása zavart, a beszéd megértése lehetetlenné válik és süketnémaság fejlődhetik. Ez a Helmholtz-féle rezonálás-elmélet nem magyarázza meg a hallás egyes tüneményeit teljesen s ezért újabban Meyer 1898, Ewald, ter Kuile és mások újabb halláselméletekkel tettek kisérletet. Mások az egész hanganalizist agyi folyamatnak tartják (Wallaschek 1910).

Némelyek újabban (M. Meyer, Révész Géza, W. Köhler, stb.) a zenei hangnak még egy alaptulajdonságát veszik fel, mit Révész a hangok zenei kvalitásának nevez, s mi az oktávák hasonlóságának oka volna. Ezen tulajdonság azonban fizikailag nem igazolható.

Hogy a levegőrezgés hangérzést támaszthasson, bizonyos minimumnál nagyobb kilengésünek kell lennie (ingerküszöb), bizonyos minimális ideig kell tartania, de viszont a kellő erősségű behatás megszüntével a hangérzés még $\frac{1}{30}$—$\frac{1}{1000}$ másodpercig megmarad. Az utóérzésnek ezen, a többi érzékszervekéhez viszonyított csekély tartama az oka annak, hogy két gyorsan következő hangbehatás időbeli különbségét igen jól felismerjük.

A hangforrás irányának felismerése az alapon történik, hogy fejünket ismételt mozgatással oly helyzetbe iparkodunk hozni, amely mellett a hangot legerősebben halljuk, s ilyenkor a hangforrás helyét az azon oldali füljárat irányában keressük. Nagy segítségünkre van itt a két füllel való hallás, amennyiben a hang irányát azon fülünk irányában keressük, amelyikre erősebben hat. A két fülre ható hangok rendesen egyetlen érzésbe olvadnak össze, különös esetekben azonban kettőshallás (diplacusis) jöhet létre.

Minthogy a hallóideg, a nervus cochlearis a belső hallójáratból az oldalhurokpályákkal a hátulsó ikertestek környékéhez, s innen a halántéki agyvelőkarély kérgéhez fut, eme területek sérülései és megbetegedései a hallás zavarait okozhatják. Az agyvelőkéreg halántéki területeinek megbetegedése esetleg (különösen baloldalon) a hallást nem szünteti meg, hanem a szók megértése válik lehetetlenné; ez a szósüketség; a beteg a szót hallja, de nem érti.

Hangérzések hangbehatás nélkül is támadhatnak; a vér áramlása a fül ereiben, a fül belsejében levő izmok összehúzódásai, levegő beáramlása a dobüregbe nyeléskor, az idegekre ható ingerek (mérgek, gyuladásos folyamatok) mind szubjektiv zörgéseket, fülzúgást, csengést, stb. okozhatnak. Ha a változások az agyvelő kérgében következnek be s a hallómezőt izgatják, szubjektiv hanghallások (dallamok, madárhang, emberi beszéd), ú. n. hallási hallucinációk jöhetnek létre.

Együttes hangbehatások. Ha több hang egyszerre hat fülünkre, az összbenyomás kellemes vagy kellemetlen lehet. Nagy általánosságban mondható, hogy a kellemes hangegyütteseket összhangoknak (consonantia), a kellemetleneket pedig diszharmoniáknak, disszonanciáknak mondjuk. Helmholtz szerint a konszonancia egyenletes érzés, a disszonancia szaggatott, intermittáló érzés. Az érzés folytonosságának megzavarását, érdességét szerinte a lebegések okozzák. Ha ugyanis két hanghullám emelkedése vagy hul-

lámvölgye találkozik egymással, a két hang erősíti egymást, ha azonban az egyik hang hullámhegye találkozik a másik hullámvölgyével, a két ellentétes irányú mozgás egymás ellen hat, a hang gyengül, vagy megszünik egy pillanatra. A lebegések tehát a hullámtalálkozás (interferentia) következményei. Egymáshoz közel álló hangok együtthangzása esetén különösen feltünő a lebegések jelenléte. Disszonánsok tehát Helmholtz szerint azon hangközök, melyek együtthangzásuk esetében alaphangjuknak vagy még jól hallható felhangjaiknak közelsége miatt kellemetlen lebegéseket okoznak. Ellenben minél jobban egybeesnek a felhangok, annál teljesebb harmónia jön létre. Ezért az oktávák, kvintek, tercek, stb. a konszonáns hangközök. De minthogy lebegések csak egyidejű hangbehatások esetében jöhetnek létre, a dallamban egymást követő hangokra nézve Helmholtz még a hangrokonság elvét állapítja meg. Annál közelebb rokon két hang egymással, minél több felhangjuk közös. Egy bizonyos hanggal (alaphang) legközelebbi rokonságban levő hangok összessége a megfelelő skálát alkotja. A c-dur tehát a c hang legközelebbi rokonaiból tevődik össze. A lebegéseket a disszonancia magyarázatára már Sauveur (1700) felhasználta, Estève pedig már 1751. a közös felhangokat tartotta a konszonáló hangközökre jellemzőnek. A modern zenészek a disszonanciára jellemzőnek rendesen csak azt tartják, hogy utána egy megfelelő konszonanciának kell következnie (feloldás). Ugyanegy hangrendszerbe tartozó összes hangok rokonságban vannak egymással; ezért a jól hangolt zongora adhat disszonáns hangokat, de nem ú. n. «hamis», elhangolt hangközöket, melyekre éppen a hangrokonság hiánya jellemző. Helmholtz elméletét sokan kifogásolják (Stumpf, Lipps, Riemann) és kiegészíteni iparkodnak (Hauptmann, v. Oettingen, stb.).

A lebegéseket egyenkint halljuk, ha számuk másodpercenkint 20-nál kevesebb, azontúl csak kellemetlen hatásuknál fogva a disszonanciát hozzák (Helmholtz sz.) létre, legkellemetlenebbül akkor, ha számuk 30—35 körül van. Ha két hangrezgésszámának különbsége 33-nál nagyobb, akkor a két hang megcsendülésekor még egy harmadik mélyebb hangot hallunk, melynek rezgésszáma a két hang rezgésszámának különbségével egyenlő (Tartini, Sorge 1740). Ezenkívül azonban egy nehezen hallható negyedik hang is keletkezik, melynek rezgésszáma az elsődleges hangok rezgésszámának összege. Az előbbit differenciás, az utóbbit szummációs hangnak, mindkettőt pedig kombinációs hangnak nevezik. V. ö. *Tyndall*, Der Schall (Braunschweig 1897, 3. kiad.); *Helmholtz*, Lehre von den Tonempfindungen (u. o. 1896, 5. kiad.); *Zellner*, Vorträge über Akustik (Wien 1892); *Stumpf*, Beiträge zur Akustik und Musikwissenschaft (Leipzig 1898); *Starke*, Physikalische Musiklehre (u. o. 1908); *Schäfer*, Musikalische Akustik (Sammlung Göschet, 1902).

Hangfaj, l. *Hangsorok*.

Hangfelemelés, l. *Módosító jelek*.

Hangfestés, a zenének az a törekvése, amelylyel a hallgatóban bizonyos eszme-társulást kíván fölidézni. Ennek többféle módja van. Lehet a természetnek hallható jelenségeit (mennydörgést, vihart stb.) zeneileg stilizálni. Lehet a látható világ képeit zenére transzponálni; a térbeli magasságot (pl. csillagokat) inkább magas hangok, a térbeli mélységet (pl. az alvilágot) inkább mély hangok illusztrálják. Bizonyos területekhez és helyzetekhez bizonyos hangszerek kapcsolódnak (háborúhoz a trombita, erdőhöz, vadászathoz a kürt, mezőhöz a pásztorsíp); ezeknek és a rokon hangszereknek fokozott szereplése ugyancsak szolgálja az asszociációt. A zene utánoz továbbá véralkati tüneteket, mint fölfortyanást és szelid ábrándozást, erőgyüjtést és elbágyadást — a rendelkezésére álló ritmikai, dinamikai és tempobeli eszközökkel; tükrözi a rendet és ziláltságot a konszonanciáktól a kakofoniáig terjedő harmonikus eszközök egész tömegével. Az anyagiashoz, az izomélethez közelebb állnak a mély hangok, a dematerializálthoz, az eszményihez és az idegélethez a magasak; ez nemcsak fikció, hanem akusztikai igazság is, mivel ott, ahol kevés a matéria (rövid húr, vékony légoszlop), valóban magasabb hangokat kapunk, viszont nagyobb matéria mélyebb hangokat ad. A cselszövők, a sötétebb jellemek (Mephisto, Jago, Telramundi Friedrich) éneke a drámai zenében rendszerint a mélyebb fekvésben mozog.

Hangfogó, 1. oly készülék, mely a távolabbról jövő hang hullámait felfogja, összpontosítja és erősíti. L. *Hallócső*. — 2. *H.*, hangszereknél, l. *Hangtompító*.

Hang fotografálása. Marage dr. Párisban olyan készüléket szerkesztett, mellyel a hang rezgéseit fotografián lehet megérzékíteni és 20 m.-nél is hosszabb hanghullámok felvételét előállítani. A fotografiák rendkívül éles képét adják a hanghullámoknak s feltüntetik a hangképződés hibáit. Lifschitz orosz technikus Henryval, a Sorbonne egyik tanárával oly műszert szerkesztett, mely szintén fotografikus úton örökíti meg az emberi hang rezgési hullámait. A hanghullámok hártyára ütődnek s onnan kis tükrön keresztül fényhullámok alakjában fotografikus filmre vetíttetnek, amely filmszalag formájában mozog tova. A fényhullámok útján a hanghullámok rezgéseinek fotografikus felvétele áll elő. A film ugyanis úgy van kikészítve, hogy ott, ahol a fényhatás éri, kemény és oldhatatlan állapotba megy át, míg a fény által nem érintett részek puhán maradnak és megfelelő oldatban lemoshatók. Az így nyert negatívról a film reprodukciója következőleg történik: A filmet rés előtt vezetik el, amelyből sűrített levegő ütődik a filmre. Ahol ez a filmet éri, ott a különböző mélyedések és alakulások, amelyek az érzékeny oldalon vannak, megfelelő, ugyanolyan hangrezgésekké változnak, amilyenből alakult a filmen az utolsó figuráció.

Hanggerenda, 1. a hegedű belsejében a láb bal fele alatt elhelyezett rúd, mely a húroknak a hegedűláb közvetítésével a fedélre gyakorolt nyomását ellensúlyozza, de egyszersmind közvetíti a hangnak minden irányba való kisugárzását. — 2. A zongora billentyűsora fölött elhelyezett keresztgerenda, melybe a húrokat tartó csavarszögeket ágyazzák be.

Hanghibák, l. *Rekedtség*.

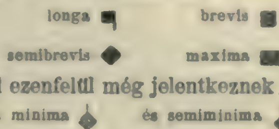
Hanghólyag *(saccus vocalis)*, némely békák hímjein a szájüregben, a torkon, vagy a koponya két oldalán a szájzugon levő, hangadáskor többé-kevésbbé felfújódó, zacskóalakú szervek, melyek a hang erősítésére valók.

Hanghullám, l. *Hang*.

Hangiró a. m. *fonautográf* (l. o.).

Hangjegyek a hangok írásbeli följegyzései. A legrégibb módja a hangjegyírásnak valószinüleg a *betüírás*. Hangok helyett betüket írtak le. Ezzel éltek többek közt a görögök. Orgonára, zongorára, lantra és más húros hangszerekre a középkorban is (valószinüleg már a XV. sz. előtt) — amikor már ismeretesek a kóták — sőt a XVIII. sz.-ig használják több helyütt a betü-írást. A németek, angolok, skandinávok orgona-tabulaturája ilyen betüírás és a franciák lant-tabulaturája (bár más értelemben) szintén betükkel utal a fogásokra. Az olasz és spanyol lant-tabulaturák számokkal, a német lant-tabulaturák számokkal és betükkel jelzik a hangokat. Ilyen lant-tabulaturák főként a XVI—XVII. században jelentek meg tömegesen.

A betük és számok azonban nem annyira hangokra, mint inkább fogásokra utaltak. A középkor a katolikus egyházi ének számára rendszeresíti az ú. n. *neumákat* (l. a *mellékletet)*. Ezek a jelek csak a dallam emelkedését és esését tükrözték, de nem adták meg a ritmust, a hangok tartamát. A mai hangjegyirás körülbelül a XI—XII. sz. óta kezdett kibontakozni. Guido d'Arezzo (l. o.) kitalálja a vonal-rendszert, bár egy vagy két vonallal és kulcsokkal (ill. a kulcsokat helyettesítő szinekkel, betükkel, amelyek a vonal értelmét elárulták) már ő előtte is éltek. Midőn a neumákat kezdik vonalakra írni, kifejlődik a *korálhangjegy* (a gregorián korál számára). Ez világosabb, szabatosabb a neumánál, de a ritmusra ez sem utal. A korál-írásban a különböző *formák* ne téveszenek meg: nem jelentenek különböző *időtartamú* H.-et, csak emlékei, maradványai a változatos formájú neumáknak. A XII. sz. meghozza azt a hangjegyírást, amely a kóta alakjával kifejezi a ritmust is: ez a *menzurális* írás (menzura a. m. időmérték). A XIII. sz. végéig csak ezek a jelek voltak használatosak:

1300 körül ezenfelül még jelentkeznek:
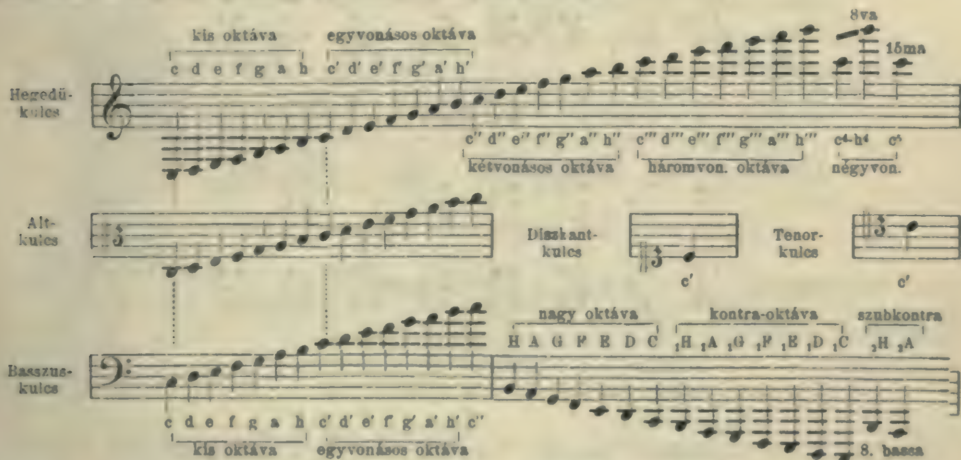

A XV. sz. közepe óta ugyanezekkel a formákkal élnek, csakhogy a kóta nem fekete, hanem fehér, kitöltetlen, pl. ⊏ és csak az eddigieknél kisebb értékeket jelzik fekete hangjegyekkel:

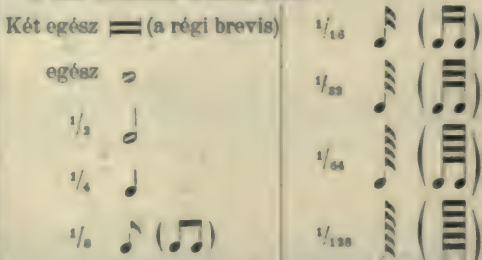

A mai egészhangjegynek megfelelt a semibrevis, a félnek a minima stb. A semibrevisnél nagyobb értékek ma általában nem használatosak. A H.-nek a mai formára való kikerekítéséhez már csak egy lépés kellett. A XIV. sz. óta jelentkeznek az ütemnemi előjegyzések, a XVI—XVII. sz. óta az ütemvonalak.

A H. egy és ugyanazon a vonalon vagy vonalközben különböző értelmüek lehetnek. Hogy milyen hangra utalnak, ezt végleg csak a vonalrendszer élén látható *kulcs* dönti el. A következő táblázatból megtanulhatjuk a hangjegyek és kulcsok neveit:

A mai ritmikus értékek ezek:

Pont a hangjegy mellett meghosszabbítja a kótát a fele értékével, pl. ugyanoly értékű, mint

Hangjegyírás, l. *Hangjegyek*. — *H. a vakok számára*, oly domború nyomású jegyekből álló írás, mellyel a vak a zenedarabok hangjegyeit és egyéb jeleit nemcsak feljegyezheti, hanem ujjainak tapintásával le is olvashatja. Másfél évszázad óta állandó volt a törekvés, hogy a vakok részére alkalmas H.-t szerkesszenek. Eleinte főleg az ötös vonalrendszer és a látók által használt hangjegyek domború nyomásával kisérleteztek, később pedig a latin ábc nagy betüit alkalmazták a hangjegyek megjelölésére. Az 1888. évben Kölnben tartott internacionális kongresszuson azonban a *Braille* (l. o.) által 1836. feltalált pontrendszerű H.-t fogadták el, mint olyant, amely a kivánt célra legalkalmasabb. Ezóta az összes kulturállamokban csaknem kizárólag a Braille-féle zeneírás nyer alkalmazást. Ez a Braille-ábc rendszerre támaszkodik és bárha a zenedarabot nem is képes a vak arról közvetlenül lejátszani, mégis nagy szolgálatot tesz neki, mivel tanító nélkül is tanulhat új zenedarabokat és az eljátszott v. hallott darabokat le is írhatja, sőt másokat is megtaníthat arról ép úgy, mint a látók az ő hangjegyeikről.

Az ezidőszerint használatos és általánosan elterjedt rendszer jegyei a következők:

rajzolják a hangjegyeket s azután kölyükkel (patrice) beléverik azokat, meg az itt-ott előforduló szövegrészt is. A sok kalapálástól egyenetlenné vált lemezt ekkor túlón egyengetik meg s ezután következik a szó szoros értelmében vett metszés. Kézi véséssel készülnek a hangjegyek (¼, ⅛ stb.) szárvonalai, valamint az ütem- és segítővonalak is. A szárvonalak végén levő zászlócskákat ismét kölyükkel verik a lemezbe. A lemezt ezután simító pengével megsimítják, a vonalakat még egyszer utána húzzák s az egészet csiszolóval (smirgel) kifényesítik.

Hangjegynyomás, a legrégibb ismeretes H. 1473-ból származik. Kezdetben sima falapokra metszették, majd mozgó betük segítségével eszközölték, mint a könyvnyomtatást s csak azután kezdték a hangjegyeket rézlapokra metszeni. A sokkal jutányosabb s könnyebb mód: cinklapokba acél-ár segítségével belevésni a hangjegyeket, csak a XVIII. sz. közepén kezdett szélesebben elterjedni. A mozgó hangjegyek, tipusok feltalálójának a történelem az olasz *Petruccit* tekinti Fossunbronéból (1466—1539), de ily nyomtatványok tőle csak 1502—1523-ból ismeretesek. A litográfia feltalálása a hangjegynyomtatást is nagyban előbbre

C-dur hanglépcső:

c d e f g a h c szünjel

Nyolcad

Negyed

Fél

Egész

Kulcsok:

kontra okt. nagy okt. kis okt. 1. 2. 3. 4. vonal

Hangközök:

szekund terc kvart kvint szext szept okt

♯ ♭ ♮ ‿ szójel

Hangjegymetszés, hangjegyes nyomtatványok nyomtatólemezeinek kölyükkel való kidolgozása. A finoman legyalult és simított cinklemezen körzővel kimérik s a kéziratnak megfelelően rá-

vitte. A falapok végleg eltüntek s helyüket kő-, cink- és rézlapok foglalták el.

Hangjel, a hangsúly jele, pl. a görög vagy héber helyesirásban. L. *Hangsúly*.

A HANGJEGY-ÍRÁS FEJLŐDÉSE.

1. Kodex (339) a st. galleni könyvtárból (X. század).

2. Neumák és betük a montpellier-i antiphonáriumból (XI. század).

3. Neumák metszett (nem szinezett) vonalon. XI. századbeli Graduale-ból.

(sárga) C

4. Neumák négy vonalon. XII—XIII. századbeli Graduale-ból.

5. A XII. század óta kialakuló nota quadriquarta.

6. Fekete és vörös menzurális hangjegyek a XIV—XV. századból. Binchois egyik 3 szólamú chanson-jának tenorja.

7. Fehér és fekete menzurális hangjegyek a XV—XVII. századból. Az előbbi darab.

8. Ugyanaz a darab mai hangjegyekkel, az eredeti értékekkel.

9. Ugyanaz, a hangjegyeket leszállítva negyed-értékükre.

Hangkapocs. A beszédben a hangok kiejtése közben, amint az egyik hang képzését befejeztük és szájrészeinket a következő hang képzésére idomítjuk: az átmenet közben is a szájrészek mozgása által bizonyos hangok keletkeznek. Ezeket néha alig vesszük észre fülünkkel, de némely hangok közt egészen tisztán hallhatók; pl. ha *pénz* helyett azt mondják *péndz*, *vonszol* helyett *voncol* (vontszol). Az ú. n. járulékmássalhangzók többnyire ilyen hangkapcsokból keletkeznek, pl. a magyar népnyelvben: *a fiájér* e helyett fiáért, *franciárú* e helyett franciául, *bihal* e helyett bi(v)al stb. V. ö. *Szilasi* M., Járulékmássalhangzók a magyarban (Magyar Nyelvőr 1881). L. *Hangok*.

Hangképzés, 1. a hang létrehozásának módja, l. *Hangképzés fiziológiája*.

2. *H.* a hang technikai és zenei nevelése. Súlyt kell helyezni a helyes hangvételre és lélegzetvételre, az egyes hangoknak a kívánt magasságban való megtartására (fixirozására), a hangok különböző szineinek kiegyenlítésére, a hangterjedelem kiszélesítésére, a hang hajlékonyságának fokozására (ide tartozik a kötések, cifrázatok, különböző erőfokok gyakorlása), a hallás fejlesztésére, a jó szöveg-kiejtésre, a frázisnak zenei és magasabb esztétikai szempontból való megmintázására.

3. *H.* az az eljárás, amellyel a siketnémák tanításánál a beszéd egyes hangjait kifejlesztik. Fúvással, leheléssel és különböző lélegzési gyakorlatokkal megtanítják a siketnémát a tüdőből jövő légáram szabályozására, tudatos és szükségszerinti felhasználására. Majd tükör segélyével észrevétetik s utánoztatják a beszédszervek állását, illetőleg mozgását az egyes hangok kimondásánál és a gégefőre, sokszor a mellre tett kézzel a hangrezgéseket is érzékeltetik. Ilymódon a siketnéma, ha nem is hallja a beszéd hangjait, látó- és tapintószerveivel mégis megismeri a hangok mivoltát s maga is utánozni próbálja azok kimondását, ami több-kevesebb gyakorlattal sikerül is. A hangok képzésének sorrendje általában igen különböző, de általános szabály, hogy előbb azok a hangok fejlesztendők ki, melyeknek kiejtése a legkönnyebb (ilyenek pl. az á, a, p, f, t), továbbá, hogy a magán- és mássalhangzók váltakozzanak, mihelyt pedig lehetséges, értelmes szókká kapcsoltassanak össze. A H.-nek a halló, de hibás beszédű gyermekek kezelésénél is fontos szerepe van. Ezeknél azonban csak a hibás hangokat szükséges kifejleszteni és a hallásra is figyelemmel kell lennünk; egyébként azonban ugyanazt az eljárást kell követnünk, amelyet a siketnémák H.-énél. V. ö. *Bihari* K. Gyakorlati hangtan (Vácz 1900); *Klis* L., Közérdekü tudnivalók a siketnémákról (Bpest 1901); *Balassa* J., Magyar Fonetika (Budapest 1904); *Sarbó* A., A beszéd összes vonatkozásaiban stb. (Budapest 1906); *Nagy* P., A siketnémák első osztályáról (Magyar Siketnéma Oktatás 1907); *Gude*, Die Gesetze der Physiologie und Psychologie über die Entstehung der Bewegungen und der Artikulationsunterricht der Taubstummen (Leipzig 1880); *Sievers*, Grundzüge der Phonetik (Leipzig 1893); *Vatter*, Die Ausbildung der Taubstummen in der Lautsprache (Frankfurt 1891); u. a., Die reine Lautsprachmethode (Frankfurt 1911); W. *Paul*, Die Silbenmechanik als Grundlage des Artikulationsunterrichtes (Metz 1908).

Hangképzés fiziológiája. 1. *Emberi hangok* (vox) alatt értjük azon hangok összességét, melyeket az ember a gégéjén, mint nyelvsípon, átáramló levegő közvetítésével, akaratlagosan létrehozni képes (l. *Gége*). Hogy a gége hangot adjon, annak föltételei: 1. a hangrés zárása; 2. a hangszalagok kellő megfeszítése és 3. megfelelő levegőáramlás létesítése. A hangrésnek a hangszalagok közötti részét (glottis vocalis) zárja, a hangszalagokat egymáshoz közelíti a két külső gyűrűkannaporcizom (m. crico-arytaenoideus lateralis). A kannaporcok közötti hátsó részét a hangrésnek (glottis respiratoria) zárják a haránt és ferde kannaporcizmok (musculi interarytaenoidei transversi obliqui). A hangszalagok feszítői a gyűrűpajzsporcizmok (musculi crico-arytaenoidei). A hangszalagok feszülésének finom beállítására ezenkívül a hangszalagizmok (musc. vocalis) szolgálnak. A hangszalagok megrezdítése rendesen a kifelé áramló levegő segítségével történik, kilégző mozgás révén, tehát a kilégző izmok tevékenységének hatása alatt. Kivételesen belégzéssel is adhatunk hangot.
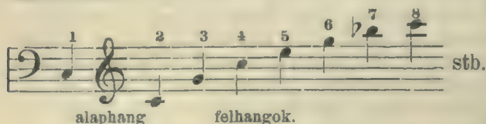
A létrejött gégehang annál magasabb, minél szaporábban lengenek a hangszalagok, tehát minél vékonyabbak és rövidebbek azok s minél jobban ki vannak feszítve. Ezért nők, gyermekek kisebb gégéjének rövidebb hangszalagjai magasabb, a férfi hangszalagjai mélyebb hangot adnak. A nemi érés időszakában, a gége erősebb növekedése közben, jön létre a gyermekhangnak a férfihangba való átmenetele (mutatio). A tenorista hangszalagjai rövidebbek, mint a basszusénekeséi. A hurutos gége duzzadt hangszalagjai tehát mélyebb hangot idéznek elő.

E tényezők közül csak a hangszalagok feszítése áll az akarat befolyása alatt, tehát az szolgál a hangmagasság beállítására. A maximálisan megfeszített hangszalagok feszülését még némileg fokozhatjuk, ha a levegőt igen nagy nyomással szorítjuk ki a mellkasból, mikor a levegő nyomása felfelé feszíti a hangszalagokat. Ha a tenorista hangszalagjainak feszítésével a hang magasságát már fokozni nem tudja, igen hangos énekkel még kissé feljebb szoríthatja hangját, de a nagy levegőnyomás igen nagy mennyiségű levegőt hajt ki a hangszalagok között, mire a levegőnyomás a mellkasban hirtelen csökken s vele együtt hirtelen esik a gégehang magassága is — gixer áll elő.

A gégehang ereje a hangszalagok kilengésének (amplitudo) nagyságától függ, ezt pedig a tüdőkből kiszorított levegő nyomása idézi elő. Erős hanghoz tehát a jól fejlett gégén kívül erős mellkasizomzat szükséges. Mivel a mellkasfalak a lengő hangszalagok hatása alatt együttrezgésbe jönnek, a mellkasra tett kezünkkel a mellkasfal rezgését jól érezhetjük hangadáskor (fremitus).

A gégehang szinezetét, mint minden hangszinezetet, az alaphanghoz csatlakozó felhangok száma, ereje és rezgésszáma okozza. Húrok, vékony hosszú levegőoszlopok (mint a fuvós hangszerekben) megrezdítve nemcsak egész hosszukban rezegnek, hanem a fele, harmada, negyede stb. külön is rezeg, azért az alaphangon kívül az alap-

hangnál 2-szer, 3-szor, 4-szer stb. nagyobb rezgésszámú felhangok csatlakoznak az alaphanghoz. Ha pl. a gége *c* hangot ad, a következő felhangok csatlakoznak az alaphanghoz, melyeknek rezgésszámai az alaphang rezgésszámának egész számú sokszorosai:

A lélegző csatornának a gége fölötti része, az ú. n. toldalékcső (torok-, száj- és orrüreg), lágy falánál fogva a gégehang magasságát nem módosítja, de a benne foglalt levegő együttrezgése a gégehang egyes felhangjait erősítheti, s így a gégehang *szinezetét* módosítja. Az egyénenként változó alakú bonyolult toldalékoscső okozza, hogy minden embernek más hangszinezete van s ismerőseinket már hangjukról is felismerhetjük. Minthogy ezenkívül garat-, nyelv- és szájmozgásaink segítségével a toldalékoscső üregének alakját és nagyságát akaratunktól függőleg is változtatni képesek vagyunk, a gégehangot sokféleképen van módunkban szinezni. Az egyes magánhangzók *a, e, i, o, u,* pl. csak szinezetben térnek el egymástól, ha ugyanazon hangon énekeljük őket. A toldalékoscső falának megduzzadása, daganatok a torokban, orrüregben a hang szinezetét megváltoztatják; ismeretes a dunnyogó hang, amit pl. a mandulák megduzzadása okozhat.

Az emberi hangszerv hangterjedelme lefelé kb. a nagy *E*-ig (80 rezgés másodpercenként), felfelé a háromvonalas *c*-ig (1024 rezgés) terjed, tehát mintegy négy oktávát foglal magában. Egy egyén hangterjedelme azonban a két oktávát nem szokta meghaladni. Gyermekek hangterjedelme rendesen csekély.

Az egyes hangregiszterek terjedelmét a következő tábla mutatja (J. Müller):

csak magas hangokat tudunk énekelni; a fejhangok üresebbek, gyengébbek s a mellrezonálás helyett a fej üregeinek és csontjainak rezonálása tünik fel; ilyenkor a hangszalagoknak csak keskeny belső széle rezeg, a hangszalagizom elernyedt.

A fennebb említett gixerezést is a mellhangból váratlan átcsapás a fejhangba s ezzel a hangszalagizom hirtelen elernyedése okozza (Lehfeldt 1835., Joh. Müller, du Bois-Reymond). A fejhangok felhangokban sokkal szegényebbek a mellhangoknál.

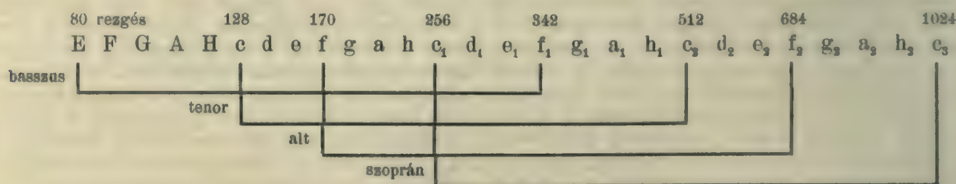
Mell- és fejhangok váltakozása a tiroliak jódlizása.

Beszédhangok fiziológiája. A magánhangzók a toldalékcső alakítása révén jellemző szinezetűvé tett gégehangok. Beszéd közben a magánhangzók csak igen rövid ideig csendülnek meg és zenei jellemük ezért nem oly feltünő, mint ének közben.

A három fő magánhangzó *á, í* és *ú*. *Á* kiejtésekor a szájüreg előre táguló s nyitott, a nyelv és ajkak nem szerepelnek, ezért ez a legkönnyebben kiejthető hangzó, a gyermek is ezt tanulja meg legelőször.

Ú kiejtése közben a száj és torok lehető hosszú, elől szűk csővé alakul; a száj előrenyúlik, nyílása szűk; ha még jobban szűkítjük a nyílást, súrló zörej keletkezik s az *ú*-ból *v* lesz. Legrövidebbre alakitjuk a toldalékos csövet az *í* kiejtése céljából; a gége magasra húzódik, a szájzugokat visszahúzzuk, a nyelv felemelkedik a szájpadlás felé s a fejrezonálás igen erős. Ha a nyelv még jobban szűkíti a közötte s a szájpad között húzódó teret, az *í j*-be megy át. *Á* és *ú* közé esik a magyar *a* és az *ó*, viszont *á* és *í* közé esik az *e* és *é*.

Ha *é*-t ejtünk, de ajkainkat úgy előrecsucsorítjuk, mintha *ó*-t mondanánk: az *ő* hang, ha pedig *í*-t mondunk, de ajkainkat *ú* módjára formáljuk: *ű* hang keletkezik. A magánhangzók

Öregebb korban a gége rugalmassága a porcok elmeszesedése miatt csökken. Ha a gége alatt mindkét tüdő vagy a légvezeték nyílás útján közlekedik a külső levegővel, hangadás nem lehetséges, mert akkor a gége helyett a nyíláson suhan ki a levegő a tüdőből. Levágott fej tehát pl. nem adhat hangot.

Meg szokás különböztetni a gégehangok között a mellhangot és a fejhangot (falsetto). Mellhangon éneklés erős, telt hangokat idéz elő, a mellkasra tett kéz érzi az erős mellkasrezgést. Ilyenkor a hangszalagok egész szélességükben rezegnek, a beléjük ágyazott hangszalagizommal (m. thyreoarytaenoideus) együtt, maguk a hangszalagizmok is összehúzódott állapotban vannak. Fejhangon

egymáshoz tartozását tehát a következő táblázat érzékíti:

Mindeme magánhangzók kiejtésekor a gégehangot létrehozó levegőáram a szájnyiláson áramlik ki; a lágy szájpadlás felemelkedett és megfeszült (musc. tensor et levator palati mollis működése) s elzárja az utat az orr felé többé-kevésbbé; ha a

lágy szájpad lecsügg s az út az orr felé szabadon marad, a magánhangzó az orrüreg rezonálása miatt orrhangú lesz (francia eñ, uñ, oñ, iñ stb.). A magánhangzók kimondásakor a levegő akadály nélkül áramlott át a szájüregen. A mássalhangzókra az jellemző, hogy a száj egyes helyein szűkületek, zárak keletkeznek s miközben ezeken áthatol a levegő, zörejeket okoz. Míg tehát a magánhangzókra a gégehang, addig a mássalhangzókra a toldalékos csőben létrejött zörejek jellemzők. Három ilyen artikulációs hely használatos az európai nyelvekben: az ajkak között (esetleg alsó ajak és felső fogsor között); 2. a nyelvhegy és felső fogsor között: 3. a nyelv hátsó része és a lágy szájpadlás között. Mindeme helyeken vagy elzárja a zár a levegő útját teljesen s akkor a levegőáram csak az orron át mehet ki (nazális hangzók), v. a levegő áttöri a zárat s átsuhan a szájon (explosivae), v. a zár nem teljes, csak szűkület van a helyén, melyen a levegő súrló zörejjel surran át (frikciós mássalhangzók). Az is lehetséges, hogy a levegő áttöri a zárat, mely újból becsukódik s az áttörés többször ismétlődik, mikor vibráló, rezgő zörej keletkezik. Az így keletkezett zörejek kapcsolódhatnak a gégében egyidejűleg létrejövő gégehanggal (fonikus mássalhangzók). Gégehang nélkül mondjuk ki pl. az ajakzár átütése révén keletkező *p* betűt, míg a *b* kiejtése gégehanggal jár, mint arról a gégére tett ujjunkkal meggyőződhetünk. Ezek alapján a mássalhangzókat az artikuláció mechanizmusa szerint következőképen csoportosítjuk:

	I. artikulációhely		II. artikulációhely		III. artikulációhely	
	néma	hangzó (gégehanggal)	néma	hangzó (gégehanggal)	néma	hangzó (gégehanggal)
Explozióshang	p	b	t	d	k	g
Frikcióshang ...	f	v	sz s	z zs	német ch(i)	j
Nazális...		m		n		francia orr n (un, en)
Rezgőhang ..				r		harang angol

A magyar *h* szűk hangrés mellett kiáramló levegő súrlódó hangja. A pozsonyi születésű Kempelen Farkas szerkesztett először olyan készüléket, beszélőgépet, mellyel a beszédhangokat utánozni lehetett (1791). Helmholtz hangvillák hangjainak megfelelő csoportosításával utánozta a magánhangzókat s a magánhangzók hangtani elméletét állította fel. Más eredményekre jutott Hermann. Broca mutatta ki, hogy a bal alsó homloki tekervény hátulsó részlete szükséges az összerendezett beszélőmozgások véghezvitelére. E terület sértésére beszédzavar jön létre anélkül, hogy a beszédnél szereplő izmok megbénultak volna (mótoros afázia).

Irodalom. Kempelen Mechanismus der menschlichen Sprache, Wien 1791; Helmholtz, Lehre von den Tonempfindungen, 5. kiad. Braunschweig 1896; Tyndall, Der Schall, 3. kiad. u. o. 1897; Physiologie, Pathologie und Hygiene der Stimme. E. Barth Leipzig 1911.

2. *Az állatok hangja.* A cetek és a tarajossülfélék kivételével az összes többi emlősöknek az ember hangadó szervéhez alapjában hasonló szerkezetű hangadó szervük van, mellyel azonban az ember zenei hangjától lényegesen eltérő, rendesen, különösen izgatottságban, kellemetlen rikácsoló, ugató, dörmögő, morgó, ordító, üvöltő, vonító, bégető, nyerítő, bőgő, mekegő, röfögő, nyávogó, sivalkodó, cincogó, sziszegő, makogó stb. hangokat tudnak létesíteni. Egyesek (pl. a szamár) nemcsak a kilélegzéskor, hanem a belélegzéskor is adnak hangot. A madaraknak, melyeknek soraiban az ember után a legjobb énekeseket találjuk, a struc, gólya és egyes keselyű-fajok kivételével, két gégefőjük van. Az emlősök gégefőjével egyértékű felső gégefőjük nem vesz részt a hangképzésben. Az éneklés szerve az alsó gégefő, az ú. n. *syrinx* (l. o.), mely a gégecső (trachea) kettéágazásának helyén foglal helyet. A csúszómászók és kétéltüek közül csak kevesen adnak hangot, pl. a krokodilusok és a békák. A békák gégefőjében igazi hangszalagok vannak, az utóbbiak által keltett hangot némely békák páros v. páratlan hangzacskókkal erősítik. A kígyók és gyikok sziszegő hangját a szűk gégenyíláson kiáramló levegő okozza. A halak jobbára némák; csak némely halfajok (Trigla, Cottus, Sciaena, Pogonias, Synodontis, Callomystax, Dactylopterus stb.) adnak morgó, doboló, kopogó stb. hangot. A hangot bizonyos testrészeik (pl. kopoltyufedőik, úszószárnyaik, garatcsontjaik) összedörzsölésével létesítik; sok halon az úszóhólyagnak is van szerepe a hangképzésben (pl. Doras, Platystomus, Tetrodon, Balistes, Ostracion stb.). A gerinctelen állatok sorában csak a rovarok tünnek ki hangadásukkal; a hangot többnyire szintén bizonyos testrészeik összedörzsölésével létesítik. Pl. szabályszerüen váltakozó fogas kiemelkedésekkel ellátott lábszárukat szárnyuk executéhez dörzsölik, miáltal szárnyuk rezgésbe jön, v. szárnyfedőiket egymáshoz, torukat első potrohgyűrűjükhöz v. fejükhöz, potrohgyűrűiket szárnyfedőikhez dörzsölik. A hím tücsök szárnyfedőjének alsó lapján egy vastag ér emelkedik ki, melyen mintegy 100—150 apró fog van; ez a *reszelő (lima)*. A reszelő alsó vége és a hónaljér közt az ívalakú szárnyszegő ér, az ú. n. *ívecske (arculus)* a hangadó szerv második főrésze. A cirpelés úgy történik, hogy a tücsök kissé felemeli a szárnyát, miközben az egyik szárny reszelője lefelé, a másik szárny ívecskéje pedig felfelé domborodik; az ívecskét odailleszti a reszelőre s a két szárnyát ollószerüen mozgatja, mialatt az ívecske végigpereg a reszelő fogain, mint mikor pl. mi a fésű fogain végighúzzuk a körmünket. E művelet közben az egész szárny rezgésnek indul s létrejön a tücsök zenéje. A zengő kabócák hímjeinek potrohuk kezdetén sajátszerű dobalakú hangadó szervük van (l. *Kabócák*), mellyel nagy lármát csapnak. Sok rovar (pl. cserebogár, méh, légy stb.) azáltal létesít hangot, hogy a tracheákból kiszoruló levegő a stigmákon levő vékony hártyákat rezgésbe hozza. A rovarok körében legismertebb hangok: a halálóra *(Anobium)* ketyegése, a könyvtetű és a termeszek sziszegése és kopogása, a pattanóbogarak *(Elater)* pattanása, a pöfögő bogár *(Brachinus crepitans)* puffogása, a legyek, méhek zümmögése, a kabócák éneklése, a tücsök cirpelése, a cincérek cincogása, a halálfejes pille fütyülése stb. Az állatok hangja

első sorban a nemek összetalálkozásának biztosítására való. V. ö. *Landois*, Thierstimmen (Freiburg 1874); *Weiss* O., Die Erzeugung von Geräuschen und Tönen (Winterstein, Handb. d. vergl. Physiologie, III. köt., 249—318. lap; ebben megvan a teljes irodalom is; Jena 1912); *Méhely* L., A hazai békák hangszerve és hangja (Természettud. Közl., 33. köt., Pótfüzet, 145. lap).

Hangkő, l. *Fonolit*.

Hangköz *(intervallum)*, két hangnak magasság tekintetében való viszonya egymáshoz. Vannak *konszonáns* és *disszonáns* hangközök. Ezek nem úgy állnak egymással szemben, mint kellemes és kellemetlen jelenségek. A disszonánst ne zavarjuk össze a kakofónnal. Helyesen azt kell mondanunk, hogy a konszonancia teljesen kielégít, megnyugtat, a disszonancia pedig nyugpontba való átmenetre, konszonanciába való feloldásra szorúl. A mai felfogás szerint konszonáns H.-ök a tiszta prím (1), oktáva (2), kvint (3), kvart (4), a nagy és kis terc (5, 6), a nagy és kis szekszt (7, 8). Ép úgy azok a távolságok, amelyek ezeknél a H.-öknél egy v. több oktávával szélesebbek, pl. a kettős, hármas oktáva, a duodecim (kvint és oktáva), a decima (terc és oktáva) stb. Íme a konszonáns H.-ök táblázata:

A többi H.-ök mind disszonánsok, így a szekundok és szeptimák, valamint az összes bővített és szűkített H.-ök. *Bővített* minden olyan H., amely «nagy» v. «tiszta» H.-nél egy kromatikus félhanggal szélesebb; *szűkített* minden olyan H., amely «kis» v. «tiszta» H.-nél egy kromatikus félhanggal szűkebb. Ha a H.-öket megfordítjuk (pl. *c—g* helyett *g—c*-t veszünk), akkor prímből oktáva, kvintből kvart, tercből szekszt, szekundból szeptima lesz és viszont. Ilyenkor «nagy» H.-ből «kis», «bővített»-ből «szűkített», «tisztá»-ból «tiszta» lesz és viszont. Beszélünk kétszeres bővítésről és szűkítésről is.

Hanglágyulás, l. *Umlaut*.

Hangléc, vonós hangszereknél az a kis farúd, mely a fedőlapot a hátsó lappal köti össze. *Léleknek* (l'âme) is nevezik. Nem helyezkedik el pontosan a hangszer közepén, hanem a láb egyik szárát támasztja meg. Ennek másik szára ily módon pontosan követheti a húr rezgéseit.

Hanglejebbités, l. *Módosító jelek*.

Hanglemezek, acélból való, négyzetes alakú és párhuzamos síkokkal határolt lemezek, melyek középütt nyélre erősíthetők és vízszintes helyzetbe hozhatók. *Melde* javaslatára a hangvillákat helyettesíthetik, ha igen magas hangok vizsgálatáról van szó. A hangvillákkal szemben előnyük, hogy egyszerű geometriai alakjuk miatt könnyen előállíthatók és hogy méreteikből már közelítőleg meghatározhatók a rezgésszámok. Azonkívül előnyük az is, hogy a lemezekre hintett porzó Chladni-féle ábrákat mutat még akkor is, ha a fül a magas hangot nem bírja észrevenni.

Hanglétra, *hanglépcső (skála)*, l. *Hangsorok*.

Hanglyukak, a húros hangszerek fedőlapjain elhelyezett nyílások, melyeknek hivatása a hangszer testének rezonanciáját fokozni. A vonós hangszerek hanglyukai újabban az *f* betű alakjára emlékeztetnek. Régi olasz hangszereken félhold alakú (☾), sőt a görög *lambdá*-hoz hasonló (λ) nyílásokra akadunk. Az ujjal pengetett hangszereken a fedőlap közepén köralakú nyílást helyeznek el (mint pl. a gitáron, lanton), mely nemcsak fokozza a hang erejét, hanem utóhangzásával azt meghosszabbítani is képes. Cimbalmokon és zongorákon is megtaláljuk a hangfenékfa kör- vagy ellipszisalakú áttöréseit, bár a zongorán újabban — a rezonáncia másfajta fokozása mellett — ép az így támadt zavaró utóhangzások megszüntetésére mellőzik mindjobban a H.-at.

Hangmagasság, a hangnak az a tulajdonsága, mely a rezgések gyorsaságától függ. Minél gyorsabban (vagyis ugyanannyi idő alatt mentül többször) rezeg a húr, légoszlop, hártya stb., annál magasabb hangot ad; minél lassabban mozog, annál mélyebb hangot ad. Csak periodikus rezgések adnak a zörejtől eltérő igazi zenei hangokat; értünk alatta olyan rezgéseket, amelyek szabályosan egyforma időközökben követik egymást. Különböző hangszereknél más-más a legmagasabb és legmélyebb hang. A végletek megtalálhatók az orgonán: szubkontra *C* és c^6. A zongorának vagy akár a zenekarnak a rendes terjedelme szűkebb.

Hangmásulás *(Lautverschiebung)*, l. *Grimm törvénye*.

Hangmegfelelés, két-két hangnak szabályszerű váltakozása két különböző nyelvben vagy nyelvjárásban vagy egyazon nyelv különböző korszakaiban. Ilyen rendes H.: göcseji *uo* a. m. köznyelvi *ó*, göcseji *üö* a. m. köznyelvi *ő*, pl. *juo* a. m. jó, *füöz* a. m. főz stb. Ismeretes H. ez is: árpádkori *u* a. m. mai *o*, árpádkori *o* a. m. mai *a*, pl. az akkori *pur* mai kiejtéssel *por*, az akkori *nop* ma *nap* stb. (l. *Halotti Beszéd*). Fontosak a mi nyelvészetünkben a magyar s a többi *finn-ugor* nyelvek közti H.-ek; ezek közül legfontosabbak a következők: A többi ugor nyelvek szókezdő *p*-jének a mai nyelvünkben *f* felel meg, pl. *fog* (dens) a. m. vogul *punk*, *féreg* a. m. vogul *pĕrik*, fél (dimidium) a. m. cseremisz *pĕle*. A mélyhangú szók elején az eredeti *k* hang χ hanggá lett s ujabban *h*-vá, pl. *halni*, a Halotti Beszédben még *cholsz* a. m. finn *kuole*, *hal* a. m. finn *kala*. A finnugor *mb*, *ng*, *nd*, *ns* hangcsoportoknak egyszerű *b*, *g*, *d*, *sz* felel meg, az *lm*-nek pedig puszta *m*; pl. *ad* a. m. eszt *anda*, *szem* a. m. finn *silmä*. Viszont az egyszerű *m* magánhangzók közt *v*-re változott: *név* a. m. finn *nimi* stb.

Hangmeghatározás, annak megállapítása, hogy valamely hang magasság tekintetében hogy viszonylik a másikhoz. Tehát a relativ magasságot keresi. Ezt ki lehet fejezni vagy rezgésszámokkal (pl. c^1 úgy viszonylik a g^1-hez, mint 2 : 3, tehát ha az egyik 2-t rezeg, a másik 3-at), vagy húrhosszal (pl. ha c^1-et 30 cm.-es húr adja, g^1-et 20 cm.-es húron kapom).

Hangmérő, l. *Akusztikai mozgásjelenségek*.

Hangmozdítás *(Lautverschiebung)*, l. *Grimm törvénye*.

Hangnemek, l. *Hangsorok*.

Hangnemi kitérés, valamely hangnemtől való futólagos elhajlás, anélkül, hogy végleg átmennénk másik hangnembe. Különbözik a modulációtól (l. o.).

Hangnyílások, így nevezik azokat a kis, köralakú nyílásokat, melyekkel a nyelvsípok és ajaksípok hangsorait képezzük. A H.-at részben ujjainkkal fedjük be, részben a hangszer falain elhelyezett, néha kétágú billentyűkkel.

Hangnyomaték a. m. *hangsúly* (l. o.).

Hango, *Hermann*, osztrák lirikus és író, szül. Bécsben 1861. Jogot végzett, a bécsi városi levéltárban tiszt. Az újabb költői nemzedék egyik tehetséges tagja. Művei: Zum Licht! (1890); Neue Gedichte (1894); Faust und Prometheus (eposz, 1895); Nausikaa (szomorujáték, 1897). Asche! (dalok 1899), Lieder aus dem Wiener Walde (1902), Aus Ruh' und Unruh' (dalok, 1912).

Hangok (a nyelvben, a beszédben). A H.-at három fősajátság különbözteti meg egymástól: az erő, a magasság és a hangszín. Ami a *hangnak erejét* illeti, mindent kiejthetünk több vagy kevesebb nyomatékkal, hangosabban vagy halkabban. Mégis a magánhangzókat mindig tisztábban halljuk s ezt az okozza, hogy ezek tiszta zengő H. vagyis úgynevezett *zöngék*, mert minden akadály nélkül jönnek ki a beszélőüregből; csak éppen a hangszalagok finom szélének kifeszülése állít gátat eléjük, de éppen ez teszi őket zengőkké, mint pl. az orgona hangjait a sípok nyelvecskéi. A mássalhangzók kiejtésében is szerepel részben a zönge. Vannak köztük olyanok, melyeknél a szájüreg teljes szélességében nyitva áll s csak középpontján vagy csak a két szélén képződik akadály: így ejtjük az *l* és *r* H.-at. Vannak olyanok is, melyeknél a szájüreg el van ugyan zárva, de az ú. n. inyvitorla elvétele által megnyitjuk az orrüregnek belső nyílását, úgy hogy a zönge egészen zavartalanul kiszabadul az orrüregen keresztül; ezek az orr-H.: *m, n*. Mindezen mássalhangzók a magánhangzókkal együtt képezik a *zönge-H.* osztályát.

A többi mássalhangzó kiejtésekor a kiömlő lélekzet sem a belülről elzárt orrüregen át nem szabadulhat, sem pedig a szájüregen át nem juthat ki zavartalanul, mert ennek valamelyik helyén akadály áll eléje. Az akadály vagy teljes elzárással jár, vagy pedig szük rés képződik az illető helyen. A *rés-H.-at* folytonosaknak v. fuvóknak is nevezik, a *zár-H.-at* némáknak v. inkább pillanatnyiaknak szokták nevezni. A lélegzetnek mind a résben való surlódása, mind a zárból való kipattanása szabálytalan hanggal, nesszel jár s ezért mind a rés-H.-at, mind a zár-H.-at *nesz-H.-nak* nevezhetjük. A *kemény* H.-nál csakis a nesz hallik, mert a hangszalagok lazán maradnak s nem rezegnek, ellenben a *lágy* H.-nál megfeszülnek és rezegnek, úgy hogy zönge is társul a nesszel. A keményeket zöngétlen, a lágyakat zöngés mássalhangzóknak nevezzük. Eszerint a következő fölosztás áll elő:

I. Zönge-hangok: *a)* magánhangzók, *b) l, r* hangok, *c)* orrhangok.

II. Zöngés v. lágy neszhangok (rövidebben: zöngés hangok): *a)* lágy zárhangok, *b)* lágy réshangok.

III. Zöngétlen v. kemény neszhangok (rövidebben: zöngétlen hangok): *a)* kemény zárhangok, *b)* kemény réshangok.

De a mássalhangzókat még az is különbözőkké teszi, hogy az akadály elülről hátra (az ajaktól a torokig) menve, a szájüregnek különböző részein keletkezhetik: különböző helyeken *artikuláljuk* őket.

1. *Ajakhangok*. Ezeknél a két ajak vagy az alsó ajak a felső fogsorral alakítja a zárt vagy a rést. Ide tartoznak a nesz-H. közül *b, p; v, f;* az orr-H. közül *m*.

2. *Foghangok*. Ezeknél a nyelv hegye a felső fogsorral alkotja a zárt vagy a rést. Ide sorolandók a nesz-H. közül *d, t; z, sz, dz, c;* az orr-H. közül *n;* végre az *l, r*.

3. *Inyhangok*. Ezeknél a nyelvnek v. hegyét, v. lapját közelítjük a szájpadláshoz. Az első sorba tartoznak ezek a réshangzók: *zs, s; ds, cs*. A második sorba valók ezek a nesz-H.: *gy, ty; j*, továbbá az *ny* orrhang és az *ly*.

4. *Torokhangok*. Ezek közvetlen a torok fölött képződnek, úgy hogy a nyelvnek hátsó részét a lágy inyhez közelítjük: *g, k* (χ), ñ. (Az ñ hangot csak *g, k* előtt alkalmazzuk a magyar kiejtésben: *iñg, muñka*.)

Végre van egy ötödik artikuláló hely, de már nem a szájüregben, hanem a gégében, s ez nem egyéb, mint a hangszalagok közti rés. Ez a rés ugyanis a *h* kiejtésekor megszükül, de nem anynyira, hogy a hangszalagok rezegnének. A *h* tehát zöngétlen neszhang, még pedig gégehang.

Az eddigiek alapján teljesen felállíthatjuk a magyar *mássalhangzók táblázatát*.

			Ajakhangok	Foghangok	Inyhangok I.	Inyhangok II.	Torokhangok	Gégehang
Zöngehangok		l, r-hangok		*l, r*		*ly*		
		orrhangok	*m*	*n*		*ny*	*ñ*	
Neszhangok	zöngések (lágy mássalhangzók)	réshangok	*v*	*z*	*zs*	*j*		
		zárhangok	*b*	*d*		*gy*	*g*	
	zöngétlenek (kemény mássalhangzók)	réshangok	*f*	*sz*	*s*			*h*
		zárhangok	*p*	*t*		*ty*	*k*	

Ide tartozik még e négy kettős mássalhangzó: *dz, c, ds, cs*.

A *magánhangzók fölosztásában* legfontosabb a *mély* és *magas H.* közti különbség. Minden magánhangzót ejthetünk ugyan (s ejtünk is az énekben) mélyebb v. magasabb hangon; a rendes beszédben mégis a magánhangzóknak egyik osztályát állandóan magasabb hangon ejtjük, mint a másikat. Ez összefügg a *hangszínnel* is és mind a kettő a magánhangzóknak képzési módjától és a szájüreg alakjától függ. A szájüreg alakja pedig a magánhangzóknál a nyelv helyzetétől függ. A nyelv hátulról előre és alulról fölfelé mozog. Ha megmarad hátul, akár fölemelkedik a lágy iny felé, akár nem, a szájüregen áthaladó zöngéből mély hang lesz: *á*. Ellenben, ha a nyelvnek egész tömege előre nyomul a kemény iny alá s úgy bocsátjuk ki a zöngét, magas hang keletke-

zik: *e, ë, i*. Képzésök helyéről a mélyeket hátsó, a magasakat mellső H.-nak kellene nevezni.

Mindjárt itt megjegyezzük, hogy a nyelv mind hátsó, mind mellső állásához hozzájárulhat még egy hangmódosító elem: az ajaknak némi előrenyujtása és gömbölyítése. Igy ejtjük pl. az *a* hangot (vagy a hosszú *â*-t, ebben: *âra)* s ebben különbözik az *á*-tól. Az *o, u* hangokat nem is ejtjük a magyarban soha ajakgömbölyítés nélkül, úgy hogy pl. az angol *come, love*-féle szókat, melyekben nem ajakhangu *o*-t ejtenek, nehezünkre esik utánozni. Az *i*-ből ajakgömbölyítéssel *ü* válik (idő: üdő), az *ë*-ből *ö* (vërës: vörös). A nyilt *e*-t mi ajakgömbölyítéssel nem ejtjük, de igy ejtik a franciák némely szavaknak *ö*-jét, pl. *seul, un*. Ha tehát ezt a gömbölyítést tekintetbe vesszük, a két hangsorból négy lesz:

1. mély hangzó ajakgömbölyítés nélkül:
á, —, —;
2. mély hangzók ajakgömbölyítéssel:
a, o, u;
3. magas hangzók ajakgömbölyítés nélkül:
e, ë, i;
4. magas hangzók ajakgömbölyítéssel:
ö, ü.

Viszont mennél feljebb emeljük nyelvünket, annál zártabb a szájüreg, s ezen alapszik a *nyiltabb* és *zártabb magánhangzók* közti különbség. A nyiltság fokát illetőleg a mély hangok között ez a sorrend: *á, a, o, u*; a mellső v. magas H. közt: *e, ë* (zárt *e), i*. (Elől a legnyiltabb, a végén a legzártabb). Ajakgömbölyítéssel mi egészen nyilt hangot nem ejtünk; az *ö* már középzártságú hangzó, az *ü* pedig egészen zárt.

	Nyiltak	Középzártságuak	Legzártabbak
1. mély hangzók gömbölyítés nélkül	*á*		
2. mély hangzók gömbölyítéssel	*a*	*o*	*u*
3. magas hangzók gömbölyítés nélkül	*e*	*ë*	*i*
4. magas hangzók gömbölyítéssel		*ö*	*ü*

A közönséges beszédben a *rövid* és *hosszú magánhangzók* közt az időtartamon kivül még egy különbség van. A rövideket ugyanis lapos nyelvvel, a hosszuakat ellenben egész hosszában földomborodó, kifeszülő, nyerges nyelvvel ejtjük. Erről meggyőződhetik mindenki, ha pl. az *i* vagy *o* hangot fölváltva röviden és hosszan ejti ki egymásután. E különbséget úgy szoktuk jelölni, hogy a rövid magánhangzókat *szélesejtésüeknek*, a hosszuakat *szükejtésüeknek* nevezzük. Ha akarjuk éppen, ejthetjük a rövideket is szüken s a hosszuakat is szélesen. Sőt az énekben, ha pl. a *korona* szó első tagját hosszú hangjegyre kell énekelni, megnyujtjuk ugyan az *o*-t, de megtartjuk a lapos, széles nyelvállást, úgy hogy a szó nem hangzik igy: *kórona*, hanem igy jelölhetjük: *kôrona*. Viszont ha a *kórház* első tagja rövid hangjegyre esnék, az *ó*-t rövidítenők ugyan, de nem válnék szélesejtésüvé, úgy hogy a szó még sem hangzanék igy: *korház*. A közbeszédben is előfordulnak néha szélesejtésü hosszú H., különösen *ê* és *â*, ha azt mondjuk *mêre, êre, âra*, e helyett *merre, erre, arra*. S a székelyek bizonyos esetekben minden hosszú hangot szélesen, terpedten ejtenek, pl. *Erdêly, körben, akkô(r), indû(l)tam* stb.

Nyelvtani alakjainkban néha oly rövid és hosszú H. felelnek meg egymásnak, melyek nemcsak széles- és szükejtésükkel különböznek. A nyelvtörténet folyamán társak lettek az *a* és *á* (fa: fát, nyár: nyaral), pedig az elsőt ajakgömbölyítéssel ejtjük, a másodikat nem. A *a*-nak hosszuja *â* volna (mint âra szóban ejtjük); az *á*-nak rövidje pedig *á* volna (minőt egyes nyelvjárásaink ejtenek), mely nem egyéb, mint a latin rövid, vagy olasz *a*. A mi *é* hangunk fonétikai szempontból pontosan *ë*-nek felel meg (lélëk: lëlkëm, lészën: lëszën, mén: mënnek), de ma tényleg a nyilt *e*-nek is megfelel (kéz: kezem, eke: ekét). Ennek hosszuja voltaképen az az *ê*, melyet az *êre* szóban ejtünk, s melyet nyelvemlékeink bizonysága szerint ejtettek is régente a *kêz, ekêt*-féle alakokban. E szerint már most a magyar köznyelv grammatikai alakjában igy felelnek meg egymásnak a rövid és hosszú hangok:

a, o, u	*e, ë, i*	*ö, ü*
á, ó, ú	*é, í*	*ő, ű*

Igy tehát három csoportot kaptunk a föntebbi négyes fölosztás helyett, mert az *á* mai nyelvtani rendszerünkben tényleg a gömbölyű ejtésű hosszú *â* helyére került. S nyelvtanunkban valóban *hármas hangrend* érvényesül bizonyos esetekben, nevezetesen a középzártságú rövid magánhangzók használatában: *-hoz, -hëz, -höz; -on, -ën, -ön; -tok, -tëk, -tök.*

Hangolás, általában a hangmagasság megállapitása. 1. Megállapithatjuk valamelyik hang *abszolut* magasságát (bizonyos rezgésszámmal) és ehhez hozzá mérjük a többi hangot. Ma rendszerint az a^1-ből indulunk ki, ezt másodpercenként 870 egyszerű rezgésre állítva be (l. *Diapazón)*. Az 1885-iki bécsi nemzetközi konferencia megegyezett ebben a H.-ban. Ez az ú. n. normálhang, vagy normál a^1. — 2. Megállapithatjuk a *relativ* magasságot, vagyis két hangnak egymástól való távolságát: a hangközt (intervallumot). Ez kétfélekép történhetik. A hangközt v. az akusztikai követelmények (a rezgési viszonyszámok) szerint pontosan hangoljuk be, v. ettől némileg eltérően. Ez utóbbi eljárás, amely a gyakorlati szükséglettel vet számot, az ú. n. *temperatura* (l. o.). A mai praxisban, nevezetesen a billentyüs hangszereken, csakis az oktáva akusztikailag tiszta, az összes többi hangköz v. kisebb v. nagyobb az akusztikai ideálnál. — 3. *H.* alatt értjük az oktáva különböző beosztását is. Igy azt mondjuk, hogy a mai H. mellett az oktáva 12 fokra oszlik, a hinduknál 22, az araboknál 17 fokra stb. — 4. Tiszta H. az, amely az összes hangközöket akusztikailag szabatosan adja. Mercator (1675 körül) szerint ehhez 53 fokra volna szükség egy oktávån belül.

Hangolni a zenében a. m. a hangszert a tiszta játékra beállítani. A zenekarban az oboa d^1-je nyomán hangolják a többi hangszert. Sípok, hangvillák segitő eszközök a hangolásnál.

Hangoló kulcs, vasból készült T alakú készülék oly húros hangszerek (pl. zongora, hárfa,

cimbalom) hangolására, melyeknek húrjai vasszögekre vannak kifeszítve. A kulcs végén kivájt □ vagy △ alapú üregbe pontosan beleillik a vasszög feje.

Hangoló síp, legtöbbször hengeralakú, néhány cm. hosszú fémből készült síp, mely az egyvonalú *a* hangon — ritkábban a kétvonalú *c* hangon — szólal meg. A H. a zenekar hangszereinek egységes hangolását irányítja, énekkaroknál pedig a kezdőhangra vonatkozóan tájékoztatja az énekeseket.

Hangolvasás, helyesebben: szájról-olvasás. A beszéd hangjainak kiejtésekor beszélő szervünk különböző mozgásokat végez, amelyekből kellő megfigyelés és gyakorlás után épúgy felfoghatjuk, megérthetjük, vagyis leolvashatjuk azokat, mintha az írt betűket, vagy szavakat olvasnánk. A H.-t bárki is elsajátíthatja, a siketnémák pedig csakis ilymódon képesek mások beszédét megérteni s ezért a siketnémák tanításánál igen fontos szerepe van. A H. a beszéd megértésére kevésbbé alkalmas, mint a hallás, mivel egyrészt némely hangok képzése alig különbözik egymástól, másrészt pedig több hangnak a képzési helye oly mélyen benn van a szájüregben, hogy felismerése igen nehéz. A szájról-olvasásnál igen fontos körülmény, hogy a beszélő szája jól legyen megvilágítva s ezért pl. ha siketnémával beszélünk, mindig az ablak felé kell fordulnunk. Legkönnyebben leolvasható hangok a magánhangzók és az ajakhangok, legnehezebben pedig az inyhangok olvashatók le.

Hangórák, lövőfegyverek használatakor alkalmazott távolságmérők. A távolságot abból az időből határozzák meg, mely a puskapor felvillanása és a bizonyos távolságra érkező hang észrevevése között eltelik. Ha a löveg sebessége kisebb, mint a hangé, akkor ez megelőzi a löveget. Ha azonban a löveg sebessége nagyobb, mint a hangé, akkor a hang a löveggel együtt érkezik. A H. tehát nem alkalmazhatók az olyan lövőfegyverek használatakor, melyeknek lövegei igen nagy sebességüek.

Hangoztató módszer, l. *Olvasás*.

Hangö-Udd, Finnország DNy.-i félszigete, az ugyanily nevű kis kikötőhellyel, Gustavsvärn erősséggel szemben; itt van a Finn-öböl É.-i bejárata és itt volt 1714 aug. 7. a svédek és oroszok közt az a tengeri ütközet, melyben Ehrenskjöld svéd admirális kis hajóhadával együtt az oroszok fogságába került.

Hangpszichológia, az az — új keletü — tudomány, amely a zenei hallás törvényeit nem matematikai, fizikai és fiziológiai, hanem lélektani alapon kutatja. Persze a határok hangfiziológia és H. közt elmosódók. Helmholtz, Öttingen, Preyer, Mach, Hensen inkább fizika-fiziológiai módszerekkel dolgoztak, míg *Stumpf* Karl, jelenleg a berlini egyetem tanára, a H. igazi képviselője. Legkiválóbb müve a «Tonpsychologie» (két kötet). A konszonanciát és disszonanciát nem akusztikai jelenségekkel magyarázza, hanem fölállítja az «egybeolvadás» (Tonverschmelzung) elméletét: Mentől inkább hajlandó két hang «egybeolvadni», vagyis mentől inkább hat úgy, mintha csak *egy* hang csendült volna meg, annál konszonánsabb köztük a viszony; mentől kevésbbé kelti föl két hang, ha egyszerre megszólal, csupán *egy* hangnak a fikcióját, annál disszonánsabbak. Stumpf mellett figyelmet keltettek ezen a téren: Meyer M., Ewald K., Herrmann L., Schäfer K. L., Riemann H., Wundt V., Lipps T., Krüger F. és mások, nálunk Révész Géza.

Hangradiométer, l. *Akusztikai mozgásjelenségek*.

Hangrend v. *hangvonzat* (németül *Vokalharmonie)*, a magyarnak s más ural-altaji nyelveknek az a sajátsága, mely szerint a magánhangzók közül a magas hangok csak a magasakkal, a mélyek csak a mélyekkel szeretnek egy szóban egyesülni. Bővebben l. *Illeszkedés*.

Hangrendszer, l. *Zenerendszer*.

Hangrés, l. *Gége*.

Hangrésgörcs *(spasmus glottiolis, laryngospasmus)*, a hangrés görcsös záródása a hangrést szükítő izmok hirtelen bekövetkező görcsös összehúzódása folytán. A H. mindig rohamszerüen lép föl. Leggyakrabban észlelhető rosszul táplált, gyenge kis gyermekeknél (a 4-ik hónaptól a 2-ik életévig); különösen angolkóros gyermekeknél gyakori e baj. A görcsös roham majd mindig teljes jólét közepette jelentkezik, minden különösebb ok nélkül és nehezített, sípoló légzésben, majd a légzés teljes szünetelésében nyilvánul, miközben a gyermek levegő után kapkod, elkékül. A roham szüntével a gyermekek ismét jól érzik magukat. Gyakran ismétlődő, hosszabb ideig tartó görcsrohamok fuladást is okozhatnak. Rohammentes időben a gyermek hangja tisztán csengő. Felnőtteknél is mutatkozik H. bizonyos súlyosabb központi idegrendszerbeli betegségek (tabes) korai tüneteként. A H. gyógyításánál az alapbántalom gyógyítására kell a fősúlyt helyezni. A gyermekeket jól kell táplálni; angolkórnál szokásos eljárásokat kell alkalmazni. A roham alatt a gyermekeket hideg vízzel locsoljuk, friss levegőt bocsátunk a szobába; végszükség esetén intubatio vagy légcsőmetszés végzendő.

Hangrezgetés (ném.: *Flatterzunge)*, a fuvolánál alkalmazott tremolóhatás, melynél a játszó fúvás közben a «*brrrr*» mássalhangzókat ropogtatja. Strauss Richard madarak szárnycsattogását utánozta vele.

Hang rezonanciája *(ráhangzás, együtthangzás)*, az a jelenség, midőn valamely hangzó test közelében lévő másik testet hangzásra bir. Ha pl. két egyformán hangolt húrt vagy hangvillát egymáshoz közel helyezünk s az egyiket megszólaltatjuk, de aztán rögtön elhallgattatjuk, a másik húr v. hangvilla megszólal. Ha az egyik hangja a másikétól kissé eltér, a ráhangzás nem következik be. A hangzó test ugyanis hanghullámokat bocsát ki, melyek a nyugvó testhez érkezve, azt rezgésre inditják. Ha a nyugvó test ugyanolyan rezgésekre képes, mint amilyenek a hullámokat keltették, akkor az érkező levegőlökések a test rezgéseivel megegyező mozgast igyekeznek létrehozni s ezek egyre erősbödve, hangot keltenek. Hogy a levegő közvetíti a rezgés átvitelét, azt abból lehet látni, hogy a ráhangzás elmarad, vagy alig észrevehető, ha a hangvillák szekrénykéibe vattát dugnak, vagy ha a

hangvillát a szekrénykéről lecsavarva, kézben tartják, amikor is elmarad a szekrényke levegőjének együttrezgése. A ráhangzás akkor is jól figyelhető, ha kézben tartott rezgő hangvillát hengeres üveg fölé tartanak s a henger levegőtartalmát víz beöntésével szabályozzák. A levegőoszlop bizonyos mérete mellett erőteljes ráhangzás és az alig hallható hangvilla hangjának erősbödése vehető észre. Ez azt bizonyítja, hogy bizonyos méretű levegőoszlop csak bizonyos hangot képes erősíteni. Ezen alapon készülnek a Helmholtz-féle rezonátorok, t. i. fémből v. üvegből való üres gömbszerű testek, melyeken egy keskeny és egy tág nyilás van egymással szemben. Ha a keskeny nyilást az egyik fülbe téve, a másikat vattával betömik, akkor a rezonátorral fölszerelt fül sok hangból csak azt hallja, melyre a rezonátor levegőtömege ráhangzik. A zenében fontos a szilárd testek ráhangzása. Ha kézben tartott hangvillát megszólaltatunk, hangja alig hallatszik, de rögtön erőssé lesz, ha a hangvillát nyelével valamely asztal v. szekrény lapjára helyezzük. Ezért kell a húroknak, hangvilláknak rezonancia-szekrény, melynek jóságától függ a húros hangszerek hangjának ereje, tisztasága. A rezonancia-szekrény fa-anyaga minden hangot erősít, melyet a hangszeren kelteni lehet, de ebben segítségére van az elzárt levegő is.

Hangrokonság, két hangnak egymáshoz való viszonya, abból a szempontból vizsgálva, hogy harmoniailag közelebb v. távolabb állanak-e egymástól. Ugyanilyen értelemben beszélünk akkordok rokonságáról is. Pl. *c* közelebbi rokonságban van *g*-vel, mint *d*-vel, a *C-dur* inkább a *G-dur* akkorddal rokon, mint a *D-durral*. Hangfajokra is áll ez a tétel. Pl. *A-moll* közelebb áll *C-dur*-hoz, mint *B-dur*-hoz.

Hangsebesség, l. *Hang*.

Hangsíp a. m. *hangoló síp* (l. o.).

Hangsorok. A hangok bizonyos sorrendben követik egymást. A gyakorlati zenében mindenekelőtt két elv szerint osztjuk be a H.-at. Vagy így rendezzük be az oktávát: 1, 1, $^1/_2$, 1, 1, 1, $^1/_2$, ami annyit tesz, hogy két egészhangra félhang és három egészhangra ismét félhang következik, vagy így: 1, $^1/_2$, 1, 1, $^1/_2$, 1, $^1/_2$, $^1/_2$. Az előbbi rend adja a *dur-skálát*, az utóbbi a *moll-skálát*. Ma csakis erről a két *hangnemről* beszélünk. Ezektől megkülönböztetendők a *hangfajok*. A hangfajok egymásközt nem elvi ellentétek, mint dur és moll, hanem egymásnak utánzatai. Minden dur-hangfaj az egész és félhangnak ugyanazt az egymásutánját mutatja, csak más-más hangon indul el. Ugyanígy minden moll-hangfaj is csak egymásnak transzpoziciója. A dur-hangfajok törzs-skálája a *C*-dur, a molloké az *a*-moll. Az összes többi hangfajok, amelyeket belőlük levezetünk, már azt kivánják, hogy egyes hangokat fölemeljünk v. leszállítsunk (♯-ekkel és ♭-kkel), hogy a dur, illetőleg moll-hangnemre kötelező rendjét az egész és félhangoknak megkapjuk. A következő táblázatban a betük jelzik a skálák kezdő hangjait, a fölöttük levő számok azt, hogy hány ♯-tel és ♭-vel jegyezzük azokat, ha *dur*-skáláról van szó, az alsó számok ugyanerre utalnak, ha *moll*-skálával van dolgunk:

Dur-hangfajok

♭-vel (Ces–F) · ♯-tel (G–Cis)

7	6	5	4	3	2	1	0	1	2	3	4	5	6	7			
Ces	Ges	Des	As	Es	B	F	C	G	D	A	E	H	Fis	Cis	Gis	Dis	Ais
			7	6	5	4	3	2	1	0	1	2	3	4	5	6	7

♭-vel (As–D) · ♯-tel (E–Ais)

Moll-hangfajok

Az a moll-skála, amelynek rendjét az imént jeleztük, az ú. n. *harmonikus* moll. Ezzel szemben a *melodikus* (dallamos) moll így alakul: fölfelé 1, $^1/_2$, 1, 1, 1, 1, $^1/_2$, vagyis a 6. és 7. fok közti bővített szekundot elkerüli, lefelé a 8. és 7., valamint a 7. és 6. fok közt egészhang van, egyébként egyezik a harmonikus mollal. Azok a 7 fokú dur- és moll-skálák, amelyekről idáig szóltunk, az ú. n. *diatonikus* skálák; az a skála, amely az oktávon belül 12 fokot érint és amelyben a fokok mind félhangnyi távolságra vannak egymástól, a *kromatikus* skála; végül az a skála, amely a mai praxisban létező minden foknak *több, mint egy* értelmet tulajdonít, az *enharmonikus* skála (pl. *c, cis, des, d, dis, es* és így tovább).

Hangsugár. A hangzó testből minden irányban terjednek szét a hanghullámok. Ha a közeg minden irányban egyformán vezeti a hangot, a rezgések bizonyos idő elteltével gömbalakú felületig érkeznek és még későbbi időben az elsőt körülzáró második, nagyobb gömbfelületig stb. Az irány, melyben a hullámok tovaterjednek, a gömbsugaraknak felel meg s ily értelemben lehet H.-ról beszélni; ez csak irányt jelez.

Hangsúly. *H.* (lat. *accentus*, gör. *prozodia)*, a nyelvben valamely szó meghatározott szótagjának kiemelése a többiekkel szemben, a hangnak erősbítése vagy magasbítása által vagy mindkét módon egyidejüleg. A H. vagy a szónak egyik meghatározott szótagjához kötött, úgy hogy a nyelvnek valamennyi szava egy s ugyanazon módon van hangsúlyozva, mint a magyarban és csehben, melyek mindig az első szótagot hangsúlyozzák, a lengyelben, mely az utolsóelőttit, a németben, mely mindenütt a gyökérszótagot hangsúlyozza; vagy pedig mozgó a H., azaz valamely szó különböző alakjaiban vagy egy s ugyanazon tő különböző származékaiban különböző hangsúlyozott szótagok lehetnek, pl. a latinban *ámor* (szeretet), de a genitivusban *amóris*. Változó hangsúlyú nyelvek ezenkívül a görög, szanszkrit, orosz stb. A H. változásának s mozgásának szabályai egyes nyelvekben nagyon különbözők. A H. össze nem tévesztendő a szótagnak időmértékével: hosszúságával, illetőleg rövidségével (quantitas). A H.

megjelölésére egyes nyelvekben különféle jegyek (hangjelek, ékezetek) s jelölési rendszerek vannak használatban; legismeretesebbek a görög nyelvészek által használtak, melyeket a latinok is elfogadtak (acutus, gravis, circumflexus.) Ezen jegyeket ujabban más célokra is használják; igy a magyarban s csehben az acutus (éles ékezet) a hangzónak hosszu voltát fejezi ki. A szó-H.-on kivül van még ú. n. mondat-H. is, mely a mondat valamely szavát a többi szóval szemben épp úgy kiemeli, mint a szó-H. az egyik szótagot a többivel szemben. V. ö. *Balassa* József, H. a magyar nyelvben (Nyelvtud. Közlemények, 21. köt.); *Fogarasi* János, A H.-ról vagyis nyomatékról a magyar nyelvben (Magyar Akadémiai Értesítő, a nyelv- és széptud. osztály közlönye, Pest 1860).

2. *H. (akcentus)* zenei értelemben hangok vagy akkordok kiemelése vagy erősebb játékkal (illetőleg erősebb énekkel), vagy némi nyujtással. Rendszerint az ütem élén álló hang a legsúlyosabb; a hangjegyirásunkban bizonyos gruppokba foglalt kóták közül szintén az első kapja a legnagyobb nyomatékot, pl.:

Itt hat kóta alkot egy csoportot és e csoporton belül négy kóta ismét egy csoportot; az első grupp élén van a fő-H. (≥), a második grupp élén a mellék-H. (>). Különböző ütemnemekben hangsúlyozandók: $^4/_4$-ben vagy $^4/_8$-ban az 1. és 3. ütemtag, a páros $^6/_8$-ban az 1. és 4. tag, $^3/_4$-ben vagy $^3/_8$-ban az 1. tag (viszont $^3/_4$-ben a 2. ütemtag azért még mindig — viszonylag — nyomatékosabb a 3.-nál) stb. A H. akárhányszor el is tolódik (l. *Szinkopa)* rendes helyéről. Néha külön jelek utalnak arra, hogy egy hangot vagy akkordot súlyozni kell; a jelek: >, ^, vagy használatosak ilyen rövidítések: *sf.*, *sfz.* (sforzato), *fz* (forzato), még erősebb H.-oknál *ffz, sffz;* amikor hangok vagy akkordok egész soráról van szó, azt írjuk: *sempre sforzato* (l. *Rinforzando* és *Rinforzato).* A frázison belül mindenkor vannak finomabb H.-ok, amelyeknek száma, erőfoka, egész természete a dallam alkatától (a harmonizálástól stb.) függ; itt csak a magasabbrendű zenei értelem és ízlés tájékoztathat.

Hangsúlyos verselés, a verselésnek az a módja, mely a legtöbb modern népnél szokásos, így nevezetesen a román, germán és a szláv népek költészetében s amely a magyar költészetnek is eredeti verselő eljárása. Ez abban áll, hogy a versritmusokon szükséges lüktetőkül (ictusokul) a nyelv természetes hangsúlyait használjuk fel; az, hogy a versritmus hosszabb és rövidebb időrészeibe hosszabb és rövidebb szótagok kerüljenek, mellékesebb vagy éppen közömbös kérdés. A H.-ben a természetes hangsúly rendszerint összeesik a ritmikai hangsúllyal s így a vers ritmusa és szavalása közt nincs nagy ellentét. Pl. ha nálunk, ahol szólamhangsúly van, a szólamokat nagyjában egyenlő terjedelmüekké tesszük, előáll a ritmus, mert a hangsúly minden szólam élén ott van s ezek egyenlő távolban vannak egymástól: *Nyiss* ablakot | *szép* leányzó, *hideg* szél fú | *Esik* a hó. A németben minden jelentős szónak lévén erős hangsúlya, ott a szóhangsúly érvényesül versltiktetőül, pl. *Sah* ein *Knab'* ein *Röslein stehn.* Ellentéte a H.-nek az *időmértékes verselés*, ahol arra van főgond, hogy a verstaktus hosszú és rövid részeibe megfelelő szótagok jussanak, a lüktetőkre nem ügyelnek, a lüktetéshelyekre kerülő hosszú szótagoknak megadják a lüktetést a ritmizálásban úgyis. Ilyen volt az ógörög verselés, mely a görög versformákkal együtt átment a rómaiakhoz is. A renaissance óta a görög-római versformákat ezzel az időmértékes prozodiával együtt több modern nép is megkisérlette föleleveníteni, de általán kevés sikerrel. A németnek úgy sikerült a klasszikus formákat felújítania, hogy azokat is hangsúlyosan írja, ami annál inkább bevált, mert a német a hangsúlyos szótagot többnyire meg is nyujtja. Mi a görög-római formákat a görög verselő módszerrel (prozodiával) tudjuk alkotni, nemzeti formáinkat H.-sel. De a nyugateurópai versformákat is időmértékes verseléssel követjük. A verstanokban elterjedt félreértés az, hogy e *verseket* nevezik hangsúlyosaknak és időmértékeseknek. Pedig a vers mindig hangsúlyos és időmértékes, mert ahol taktusszerüség van, ott mindig vannak lüktetők és egyenlő időtartamú ütemek, akár hexameter az a vers, akár pl. magyar tizenegyes. Csak a verselés módja hangsúlyos v. időmértékes. Pl. a hexametert a görög, latin és a magyar időmértékes prozodiával állítja elő, a német hangsúlyossal, és ha német formát hozunk át, noha azt eredetiben hangsúllyal írják, mi időmértékes prozodiával fejezzük ki ugyanazt a versformát, pedig magyar nemzeti versalakjainkban mindig H.-sel élünk.

Hangszalagbénulás *(paralysis v. paresis chordae vocalis)*, a hangszalag teljes vagy részleges hüdése. A bénulás oka lehet a központi idegrendszer betegsége, vagy környéki, a gégeidegek lefutásában rejlő. A bénulás következménye a hangszalag mozdulatlansága (paralysis chordae vocalis), vagy korlátolt mozgathatósága, ha a hüdés nem teljes (paresis). Hangszálbénulásnál rendesen az alsó gégeideg (mozgatóideg) hüdéséről van szó. Ezzel ellentétben vannak tisztán működési zavarokat okozó múló jellegű hüdések, aminőkkel a hisztériánál találkozunk. A H.-nál a hang rekedt, sőt teljes hangtalanság is beállhat. Ha a hangréstágitó izmok (hátulsó gégeizmok, muscul. crico-arytaenoid. posticus) bénulása folytán a hangszalagok a légzésnél nem térnek szét kellőképen, súlyos, életveszélyes légzési akadályok keletkeznek és fuladás állhat be. A hangszálbénulás gyogyitásánál első sorban mindig az alapbántalmat kell kikutatnunk, mely a bénulást okozta.

Hangszalagok, l. *Gége.*

Hangszer (gör. *organon*, lat. *instrumentum)*, minden eszköz, mely zenei hangnak előidézésére v. a ritmus hangsúlyozására alkalmas. Hangforrásra alkalmas ruganyos testek: a két végén kifeszitett húr, a levegő, mely bizonyos akadályokon keresztül alkalmas üregbe jut, a kifeszitett hártya v. állatbőr és minden test (fa, érc), melynek saját rugalmassága van. Eszerint elméletileg négy csoportra oszthatnók a H.-eket, de a gyakorlatban az utolsó két csoportot össze is vonhat-

juk, így kapjuk a H.-ek hármas tagolását: a húros-, a fuvó- és az ütő-H.-eket. L. *Húroshangszerek, Fuvóhangszerek, Ütőhangszerek* és az e címszóknál mellékelt ábrákat. L. még *Mechanikai hangszerek*. Valószinű, hogy a történelem előtti időkben az ütő-H.-ek minden másfajta H.-t megelőztek, minthogy két fadarab v. kődarab összeütögetéséhez nem volt szüksége az ősembernek különös zenei készültségre. Barlangkutatások és ásatások eredményéből következtethetünk arra, hogy az ütő-H.-eket primitiv fuvó-H.-ek követték, nádsipok, majd alaktalan agyagfuvolák, melyeken találomra 3—4 lyukat is fúrtak. A kérődzők szarvaiból készült tülkök készitése már a történelmi ókorba esik. Ugyanekkor jelennek meg az első lantszerű H.-ek, melyeknek ötletét valószinüen a kézi íjj húrjának búgása adta meg. Ez ujjal pengetett H.-ek rezonátora kivájt lopótök, majd a teknősbéka páncélja, majd fadarabokkal kipecézett bőrtáska, melyen már megjelennek a köralakú hanglyukak (l. o.) is. Az asszirok, arabok, babilóniaiak, egyiptomiak, görögök, héberek, indek, kinaiak és rómaiak H.-eit a megmaradt rajzokból és leirásokból egészen jól ismerjük. Az ujjal pengetett H.-ek között a hárfák és lantok számtalan alakjai váltakoznak. Az asszir *lira*, az arab *tanbur* és a *kanun*, a babilóni *pszalterium*, az egyiptomi *tebuni* és *nabla*, a héber *kinnor*, *nebel* és *hasszur*, az ind *vina* és *magudi*, a görög *kithara*, *chelys* és *trigonon* a főtipusai az ókor sokféle húros H.-einek. Vonós H.-eket az ókor nem ismert. A legelső vonós H. az arab *rebek* v. *rebab* volt, mely a VI. sz.-ban kezd nyugat felé terjedni, bár újabban sok teoretikus azt vitatja, hogy a fidula és a krotta, a mai hegedük e két őse, jóval megelőzte az arab rebeket. Az ókori fuvó-H.-ek fuvola- és trombitaszerüek. Az asszir *kettős* fuvola, a babiloni *mem*, a héber *chalil*, *chacocrot* és *sófár*, a kinai *cseng*, a babilóni *szimfónia*, a görög *syrinx*, *aulos*, a római *buccina* és *tuba* a legismertebb fuvótipusok. Kettőjük, a cseng és a szimfónia a mai orgonának, tehát a polifón fuvó-H.-nek legkezdetlegesebb alakja. Az ókori ütő-H.-ek nagyrészt csörgők, dobok, kasztanyéták, de megtaláljuk közöttük a mai üst-dob, a harangjáték és a kszilofón primitiv változatait is. A középkori H.-ek az első századokban alig mutatnak valami fejlődést, hiszen maga Clemens Alexandrinus írja: «Mi csak egy H.-t használunk, a béke szózatát és elvetjük a pogány pszalteriumot, a dobokat, trombitákat és fuvolákat!» *Virdung*, *Agricola* és *Prätorius* elméleti munkáiból (XVI—XVII. sz.) ismerjük a VIII. sz.-tól kezdve a középkor valamennyi H.-ét. A vonós H.-ek számos változata tárul elénk. A *violák* és *lironok* fogólapján még megtaláljuk azokat a rovátkákat, melyek a mai gitárokon is útbaigazítják a játszót. Rovátkák nélkül készültek a *viella* és a *gigue*; különös H. volt a *trumscheit* (l. o.) és a *forgólant* (l. o.), valamint a hozzá hasonló billentyűs húros H.-ek számos válfaja. A pengetett H.-ek között két élesen különvált csoport jelölhető meg. Egyiknél a H. terjedelmének minden egyes hangjára külön húr szolgál, a másiknál a H.-en csak 3—7 húr van és a hangsort a húrok megrövidítésével hozzák ki, úgy, hogy a balkéz ujjai a fogólapon elhelyezett rovátkákat érintik. Az előbbi csoportba tartoznak a *hárfa* (l. o.) sokféle alakulatai, továbbá a *rotla*, a *citera*, a *cantele* és a *gusli*; az utóbbiba a *lant*, a *gitár*, a *bandura*, a *mandolin*, a *balalaika*, a *tar*, a *tanbur* és a *koboz*. A középkor fuvó-H.-ei közt a *puzónok*, *pommer*-ek *trommet*-ek, *cink*-ek, fuvolák, sípok, *sordun*-ok, *racket*-ek, dudák, *cornett*-ek, *bassanelli*-k a legismertebbek. Az európai H.-gyüjtemények a legfurcsább alakú nyelvsipokkal vannak telve; némelyiknek csöve 2—3 m. hosszú, úgy, hogy el sem tudjuk képzelni, hogyan intonálhatta emberi tüdő annak alaphangjait. A polifón fuvó-H.-ek közt az orgona vezet, de kisebb orgonákat, a *positiv*-ot, a *regált* és siprendszerű polifón fuvó-H.-ek egész légióját látjuk középkori rajzokon és metszeteken. A H.-es zene fejlődése átalakítja a H.-eket is. A pengetett H.-ek — a hárfa kivételével — lassankint kiszorulnak a dalművek zenekaraiból. A vonós és a fuvó-H.-ek az emberi hang fajai szerint oszlanak fel, szoprán, alt, tenor és basszus jellegű H.-ekre. Az átalakulás a XVII. sz. végén indul meg és tart a XVIII. sz. végéig. Haydn és Mozart korában a következő H.-eket ismerik:

Vonós H.-ek: hegedű, mélyhegedű, viola d'amour, bariton, gordonka és gordon. Fúvó H.-ek: kis fuvola, fuvola, óboa, alt-óboa, klarinét, basszetkürt, fagót, kontrafagót, vadászkürt, természetes trombita, puzón, orgona. Ütő H.-ek: üst-dob, nagy dob, kis dob, réztányér, triangula, harangjáték, kasztanyét.

A ventilmechanizmus (l. o.) feltalálása óta (1810) a kürtök és a trombiták is képesek kromatikus hangsort játszani; a hangszerelés történetében e találmány forduló pontot jelentett. A XIX. sz. hangszergyárosai a zeneköltők sürgetésére folyton tökéletesítik a H.-et, főleg a fúvókat, melyeknek hangsorában sok nehézkesség és szinezeti egyenlőtlenség mutatkozott. Berlioz és Wagner a tölcséres fúvókájú hangszereket tökéletesíttetik. Wagner útmutatásai alapján készül a basszus trombita és a «Wagner-túba». A XIX. sz. második felében a franciák főleg a nyelvsipokat és ajaksipokat tökéletesítik, kiegészítvén a fuvola, óboa és klarinét családját és megjavítván e H.-ek billentyűsorát. Azt a törekvést, hogy a fúvó-H.-ek törzshangszereinek egész családja kibővíttessék, már a középkor H.-einél is megfigyelhetjük; ugyanez a törekvés tapasztalható az utolsó évtizedek új találmányainál. Minden törzshangszernél, az emberi hang fajainak mintájára megtalálhatjuk annak magas szoprán, alt, tenor és basszus variációját. Igy jelenik meg a *fuvola* mellett annak magas szoprán változata: a pikkoló és alt-változata: a *mély fuvola*. Igy egészítették ki az *óboa* családot az *Esz-óboával*, az *angolkürttel*, az *oboe d'amour*-ral és a *hekkelfónnal*. A *klarinét*-család a legteljesebb: a magas szopránjellegű kis *Asz*-klarinéttól kezdve végig az *Esz-*, *A-* és *B*-hangolású klarinéteken, az *altklarinéten*, *basszetkürtön* és a *basszusklarinéten* megtaláljuk az emberi hang összes árnyalatainak utánzatát. A fagót-család kiegészítése eddig nem sikerült; a sok kisérletezés között csak a kontrafagót vált be. Újabb találmányok: a *szakszofón*-ok, a *szarruszofón*-ok, a *tárogató*-fajok, valamint a főként katonai zenekarokban használt *szax*-

kürt-ök. A mult században dívott billentyűs trombita (bugle), a cink, a szerpent és az ofikleid teljesen letüntek, minthogy helyettük tökéletesebb szerkezetű és nemesebb hangú H.-eket találtak ki. A zeneköltők körében ma Mustel geniális *cele szta*-ja (l. *Harangjáték*) a legnépszerűbb klaviaturás hangszer. L. *Zenekar*, *Katonai zenekar*, *Transzponáló hangszer*.

Hangszerelés (franc. *instrumentation*), a zenekarra írt kompozició szólamainak elosztása az egyes hangszerek között. A zeneköltő elobb vázlatban írja le — néha zongoraszerü beosztásban — művét, és csak e vázlat elkészítése után osztja ki a vezérkönyv v. partitura írása közben a zenekar egyes hangszerei között a szerepeket. Ez az eljárás a H. De H.-nek nevezzük mindenfajta zongora- v. orgonamünek zenekarra való átirását is. Tudatos H.-ról a XVIII. sz. előtt alig lehet szó. A XVI. sz.-ban csak elvétve akadunk olyan *basso continuók*-ra, melyekben a zeneköltő legalább is megjelölte, milyen hangszerekkel kivánja megerősíttetni a *clavicembalo* szólamait. Legtöbbször ki sem jelölték a szereplő hangszereket, hanem a zenészekre bízták, hogy mindenki a saját hangszerének fekvéséhez mérten válogassa ki a számozott basszusokból következtetett középszólamokat vagy magát az adott basszust. Ezzel szemben nagy haladás a XVII. sz.-ban kifejlődött H.-i technika, mely az orgona regisztrációját vette alapul. A manuálok szinezeti különbségének egymásutánját, szólóregiszterek gyakori alkalmazását, hosszabb *tutti*-k felléptetését utánozták a zenekarban, úgy hogy legtöbbször a zenekar valamennyi hangszere játszott együtt, de néha csak a vonósok, vagy csak a fúvóhangszerek csoportja külön-külön, ha pedig egy-egy hangszer szólószerüen lépett fel, ez a szóló az egész tételen át tartott. Monteverdi, Lully és Gluck kisérletezései készitik elő a H. új korszakát, mely Haydn-nél kezdődik. Nála a hangszerek önálló megtestesitői az érzelmi skála sokféle fokainak. Témái szorosan összefüggnek az intonáló hangszerek szinezetével. Hangszerelése, de még inkább követőinek, Mozartnak és Beethovennek H.-e oly tudatos, hogy gondolataiknak legnagyobb része más hangszerrel játszatva, mint ahogy vezérkönyveikben megirták, el sem képzelhető. Mendelssohn és Weber még jobban érvényesítették a klasszikusok intencióját, hogy a zenekari kompoziciónak a hangszerek szinezetével együtt, egyszerre kell megfogamzania a zeneköltő agyában. Már a vázlat elkészítésekor kell a zenekar nagy apparátusára gondolnia. A programmzene mesterei: Berlioz és Liszt vetik meg a mai H.-i virtuóz technika alapját, melyet Wagner soha nem sejtett pompában varázsolt elénk zenedrámáiban. A mai hangszerelők technikája olyan bonyolult, hogy a vezérkönyvek szerkezeti titkához nem értő zenész szinte tehetetlenül áll meg a hihetetlen ötletességgel kigondolt, néha túlontúl mesterkélt, sejtelmes hangulatokban mélázó, majd szenvedélyes kitörésekben izzó hangszinkombinációk előtt. Ennek az iránynak legérdekesebb mesterei ma: Strauss Richard, D'Indy, Ducas, Debussy, Charpentier, stb. A H.-tan az egyes hangszerek technikáját — hangterjedelmét, applikaturáját — ismerteti, majd a hangszerek egymással való kombinálgatásának lehetőségeibe avatja be az érdeklődőt. Virdung (1511), Agricola (1528), Jambe de Fer (1556) és Praetorius (1619) hangszerismertető munkái után az első rendszeres hangszereléstant *Berlioz* írta (Traité d'instrumentation 1844). Kissé avult adatait Strauss Richard egészitette ki a mű német fordításában (1893). Gevaert, Bussler, Hofmann, Marx, Lobe és Prout munkái a zene elméleti irodalmának díszei. *Siklós* két kötetes H.-tana (1909) teljesen kimeríti a modern orchesztráció problémáit.

Hangszeres zene *(instrumentális zene)*, szemben az énekes (vokális) zenével a hangszerek által előadott zene. Dacára annak, hogy már a görögöknél nyoma van az önálló H.-nek (aulos- és kitharasolóknak), az ókort mégis az jellemzi, hogy költészet, ének, instrumentalitás és táncmozdulat még karöltve jár. Az egyes művészetek még nem emancipálódtak, tehát önálló H. is ritka. Vagyis a hangszer együtt megy az énekkel. A középkorban a H.-t még jobban visszaszorítja az egyház, amely a templomban nem tűr hangszereket, sokáig még orgonát sem. Már pedig a középkorban minden művészi zene jóformán egyházi zene. H.-t művelnek a kóbor muzsikusok, zsonglőrök; csak a XIV. sz.-beli — főként a firenzei — többszólamú kompoziciókban (első sorban a Wolf Johannes által fölkutatott ars nova-ban) akadunk az ének mellett komolyabb hangszeres szólamokra. De ez sem *önálló* H. Ellenszenv uralkodott a középkor folyamán első sorban a rézfúvók iránt, amelyeket a művészi zenével nem tudtak összeegyeztetni. Középkori ünnepi játékok keretében — fejedelmi menyegzők alkalmából — és misztériumokban jelentkezik a többszólamú H. egyik csírája. Míg az ókorban a kitharát becsülik legtöbbre (a vonós hangszereket akkoriban nem ismerték), a IX. sz.-ban — de lehet, hogy már korábban is — feltünnek Európában a hegedűk (fidula, viola — ami nem tévesztendő össze a vielle-lel, — giga, gigue, Geige) különböző régi alakjukban. Ezzel a pengető hangszerek (rotta, hárfa) jelentősége leszáll, csak a lant lép a XIV. sz. óta homloktérbe. Műkedvelők szeretik a vielle-t (organistrum, Drehleier, magyarul több helyütt «nyenyere» a neve), amely körülbelül a X. sz. óta népszerű, és a legalább is olyan régi dudát (musette, Sackpfeife). A zongora eredete a XIV. sz.-ba nyúl vissza. A XVI. sz.-ban találunk már bőven önálló hangszeres tételeket s mégsem mondhatni, hogy ebben a században hangszeresen *gondolkoztak*. Énekes szólamokat vittek át hangszerekre, főként madrigál-szólamokat. Ez az átmenet az önálló H.-re. Döntő jelentőségű volt a renaissance által rendszeresített monodisztikus stílus, amelynek lényege éppen az, hogy csak *egy* szólam énekeljen (vagy vezessen), a többi kisérjen. Ez a stílus bevonult a zenedrámába és a templomba. Az igazi instrumentális gondolkozás születési évszázada a XVII. sz. Ekkor adja ki *Rossi* S. első trio-szonátáit 2 hegedűre és 1 chitarrone-ra (Varie sonate, 1613), megjelenik a két *Gabrieli* posthumus-munkája (Canzoni e sonate, 1615); *Marini* Biagioval kezdődik a hegedű-soloszonáta (1617., bár felirása «sinfonia») és *Kuhnau* János először viszi át a «szonáta» nevet solo-zongora-

darabokra. Korábban, a XVI. sz.-ban, ami H. volt, az túlnyomólag v. canzone-knak átültetése (először orgonára, Cavazzoni 1542, Gabrieli A. 1571.), vagy tánc-zene. A XVI. sz.-beli angol zongora-irodalomnak is úttörő szerep jut. Az első zeneszerzőnek, aki igazi orcheszterre (a velencei Márkus-templom számára) dolgozott, *Gabrieli* Giovanni-t (1557—1612) tekinthetjük. A H. tovább fejlődött először a suite (partita) keretében, azután — körülbelül 1750 óta — a modern szimfóniában és kamarazenében. A második klasszicizmus (Haydn, Mozart, Beethoven) a zenekart sokkal jobban mélyítette el, mint a Back-Händel korszak, amely a zenekari hangszerek lelkébe teljesen még nem hatolt be; a Weberrel kezdődő romantika és a Berlioz által megkezdett programm-zene még újabb színeket hozott felszínre az orcheszterben.

Hangszerfák, azok a fák, melyekből a vonós hangszerek, a zongorák és a cimbalmok hangfenekei készülnek, aminő a lucfenyő és a juharfa. H.-ra csak az a lucfenyő jó, amely keskeny, finom, egyenes és egyenlő szélességű évgyűrűjű és minden egyéb hibától ment. Ilyen fák hazánkban az Erdély határhegységeiben levő őserdőkben és Mármaros vármegyében vannak, ahonnan vállalkozó cégek még most is nagyobb mennyiségü H.-at szállítanak külföldre. Készítése hasítás vagy a rönköknek sugárirányos fűrészelése utján történik. A rönköket rendesen már a rendeltetésnek megfelelő hosszuságra előzetesen földarabolják. Fontos, hogy a készült hasítványok abban a sorrendben számozva jöjjenek közös ládába csomagolva, amely sorrendben a rönkökben előfordultak.

Hangszergyüjtemény. A hangszerek történetét szemléltetően bemutató H.-ek között leghíresebbek a londoni South Kensington muzeumban, a párisi és brüsszeli konzervatoriumokban, a berlini császári muzeumban, továbbá a kölni, weimari, firenzei és bécsi magángyüjteményekben lévők, melyek érdekes világot vetnek mai vonós és fúvóhangszereink kialakulására.

Hangszerkészítő iskolák, a hangszerek készítésének és javításának elsajátítását célzó szakiskolák. Különösen Németországban és Felső-Olaszországban vannak tanfolyamok, melyekben 8—10 tanár vezetése mellett néha száznál több növendék is részesül rendszeres elméleti és gyakorlati oktatásban. A hegedűkészítő iskolák között a *mittenwaldi* a legrégibb iskola Bajorországban. Ujabban Franciaországban virágzanak H., melyek főleg a nyelvsípok és ajaksípok tökéletesítését mozdítják elő.

Hangszerv, az embernek és állatoknak az a szerve, amellyel hangokat képesek létrehozni. L. *Gége* és *Hangképzés fiziológiája*.

Hangszín. Emberi hangok és hangszerek nemcsak magasságban és erőben, hanem színben is eltűnek egymástól. A színbeli (*timbre*-beli) különbséget az okozza, hogy minden (akár emberi, akár mesterséges úton készült) instrumentum másként váltja ki a részhangokat. Egyik több részhangot vált ki, másik kevesebbet, egyik inkább a mélyebbeket, másik inkább a magasabbakat, egyik erősebben, másik halkabban. A hangszerek anyaga és formája csak közvetett befolyással van a színre, amennyiben éppen a részhangok alakulására kihat. A szín közvetlen oka mindenkor a részhang.

Hangszíncsoportosító regiszter, l. *Orgona*.

Hangtalan lövőfegyver, l. *Hangtompító*.

Hangtalanság, l. *Afónia*.

Hangtan. 1. *H. (akusztika)*, a fizikának a hangról szóló része. Tárgyalja a hang keletkezését, terjedését és visszaverődését, a hangtalálkozási jelenségeket, a húrok, sípok, pálcák, lemezek, hártyák stb. segélyével keletkezett hangok jelenségeit és törvényeit, a rezgésszámok viszonyait, az abszolut rezgésszámok meghatározását, a hanglétrákat, az egyszerre keltett hangok jelenségeit (hanglebegések, különbségi hangok, akkordok), a hangok összetételét egyszerű hangokból (hangszinezet, felhangok), az emberi hang keletkezését és a hallást. Az irodalmat l. *Hang* cikknél.

2. *H.* a *nyelvtudományban*, a nyelvbeli hangok képzéséről és akusztikai hatásairól szóló tan (l. *Hangok*). A régi görög grammatikusok a H.-ra kevesebb gondot fordítottak, mint a szó- és mondattanra s a hangoknak csak legfelötlőbb tulajdonságait állapították meg. Ellenben a régi indiai nyelvtanosok bámulatos pontossággal elemezték a szanszkrit nyelv hangjait és hangváltozásait. Európában csak a legújabb korban fogtak a H.-nak valóban tudományos műveléséhez, részben a szanszkrit nyelvtani irodalomtól ösztönözve. A H. voltaképen két részből áll. Az első az általános H. vagy hangfiziológia, *fonétika*, az a tudomány, mely az emberi nyelv hangjainak élettani keletkezését tárgyalja s amely újabban nagy lendületet vett fejlődésében egyrészről a gégetükör fölfedezése s ennek a fiziológusoktól (Helmholtz, Czermak stb.) való alkalmazása által, másrészről jeles nyelvészeknek (Ellis, Sweet, Sievers, Rousselot, Viëtor stb.) éppen e fiziológiai kutatásokon alapuló művei által. A második a *hangtörténet* (l. o.). V. ö. *Balassa* József, Magyar fonétika (1904); Ed. *Sievers*, Grundzüge der Phonetik (1901). A teljes irodalmat l. ez utóbbi mű függelékében.

Hangtompítás. A hangszerek hangját *hangtompítókkal* (l. o.) gyengítik. Egészen más természetü a H. valamely zárt téren belül. Ezzel vagy azt akarják elérni, hogy a falaktól visszavert hanghullámok zavaró utóhangot ne adjanak, vagy azt, hogy a hang szomszédos terekbe ne hatoljon be. Az első feladat igen fontos a templomok, hangversenytermek, szinházak s olyan zárt terek szempontjából, amelyekben kivánatos, hogy a beszéd, ének, zene vagy minden pontról, vagy egy bizonyos helyről tisztán legyen hallható. Megfelelő vizsgálatokból kitűnt, hogy a testek hangátbocsátó képessége visszás arányban áll a sűrűségükkel. Mennél likacsosabb valamely test, annál jobban bocsátja át a hangot. A sűrű, kemény, sima felületek a hangot visszaverik, de kevéssé engedik át. Kifeszített szövet, vagy lelógó nehéz szőnyeg jól visszaveri a hangot, míg a laza, redős gyapotszövet alig veri vissza, főleg kettős rétegben. A redős függönyökön kívül a falak területének nagysága, tagozódása, ívek, fülkék alkalmazása segíthetnek a H. elérésében. A feladat nem könnyű. A másik cél, t. i. a hangnak más térbe való behatolását megakadályozni, szin-

tén fontos pl. iskolákban, hivatalokban. E tekintetben az egyes termeket elválasztó falak vastagsága, anyaga, a mindenféle szellőztetési, fűtési, világítási célokra való kürtők, csövek stb. szerepelnek, mint a H.-t elősegítő vagy akadályozó tényezők. A csöveket tartalmazó üregeket parafatörmelékkel vagy más hasonló anyaggal kell kitölteni, hogy a hangvezetés lehetőleg megakadályoztassék. A bérházakban használatos vékony közfalak s az el nem szigetelt csővezetékek nagyon előmozdítják a hangnak más helyiségbe való áthatolását.

Hangtompító. 1. *H.* (ol. *sordino*; franc. *sourdine*), készülék, mellyel a húros, a fúvó- és az ütőhangszerek hangjának erejét mérsékeljük, de ugyanakkor szinezetét is megváltoztatjuk. A *vonós hangszerek* H.-ja a hegedűlábhoz hasonló fésű, melyet szorosan a lábra erősítünk. A hangszer szinezete kissé orrhangúvá módosul, mely halk játéknál ábrándosan fátyolozottá válik, erősebb játéknál, különösen tremolóknál viszont félelmetesen sistereg. A *tölcséres fúvókájú hangszerek* H.-ja kúpalakú fatönk, melyet a hangszer tölcsérébe illesztenek. A trombita hangja ily módon vékonyabbá lesz és az óboa mély regiszterére emlékeztet. A kürt hangját a H. fátyolossá, távoli visszhang hatásához hasonlóvá teszi. Újabban a puzónok és a tubák szólamaiban is felbukkan a H. alkalmazása. Az *ütőhangszereket* posztóval v. a kéz érintésével tompítják. A *zongorák* H.-i úgy működnek, hogy a balpedál lenyomásával a billentyűsor kissé jobbra mozog, úgy, hogy a kalapácsok csak egy-egy húrt ütnek meg (kettő, ill. három helyett). A H. alkalmazását a komponisták a zongoránál *una corda* műszóval jelölik meg, a többi hangszernél *con sordino* megjegyzéssel.

2. *H., puskánál.* A modern harc egyik követelménye, hogy a harcoló csapatok lehetőleg sokáig elrejtve maradjanak az ellenség szeme elől. Ezt egyrészt a gyérfüstű lőpor, másrészt a lövés durranásának tompítása által érjük el, miután ez is támpontot nyujt csapatjaink hollétéről. A nagy durranást a puskacsőből kiömlő gázok okozzák; ha tehát ezek a szabad levegővel való érintkezés előtt, a puskacsőre erősített H.-ba kerülnek, ott több részre oszolva és forgómozgásba hozva, mire

Hangtompító.

a cső végére érnek, már sokkal kisebb vehemenciával ömlenek a szabadba s igy a légellentállás okozta durranás is sokkalta kisebb lesz. Az *ábra* szerinti, Hiram Percy Maxim által szerkesztett H. használata mellett a csőtorkolattól 800 m.-nyire már egyáltalában nem hallható a lövés durranása. Mindazonáltal katonai célokra ezen H. azért nem vált be, mivel a csőtorkolatra erősítve, a fegyvernek súlypontfekvését nagyon előre hozza s azonkivül a cső a H. alkalmazása mellett sokkal gyorsabban átmelegszik, ami a ballisztikai hatást hátrányosan befolyásolja.

Hangtorlódás, mássalhangzók összetorlódása a szókban, pl. kacsi*ntg*at, jele*ntk*ezik, ere*sztg*et, hala*sztg*at. Az ilyenfélék nehézkes kiejtésén gyakran egy v. két mássalhangzó kihagyásával könnyítünk: *kacsingat, jelenkezik, ereget, halogat.* A verstanban hangtorlódás esetén (latin műszóval: pozicióban) az első szótag rendszerint hosszu, ha magánhangzója rövid is, pl. Régi diesőség*ünk, hol* késel az éji homályban?

Hangtölcsér *(hallócső)*, kúpos alakú üreges test, mely a hanghullámokat visszaverődés által összegyűjti s egy irányba tereli. A nagyothallók a H.-t keskeny végével dugják a fülükbe; a beszélőcsőbe fordítva, keskeny végén beszélnek bele.

Hangtörés (ném. *Brechung*). Igy nevezte Grimm Jakab azt a germán hangváltozást, melynek következéseként bizonyos etimológiailag összetartozó szavakban *e* és *i*, *u* és *o* váltakozik; pl.: *ich Gebe ~ du gibst, Berg ~ Gebirge, Herde ~ Hirte; Gold ~ Gulden.*

Hangtörténet v. *történeti hangtan*, a hangtannak az az ága, mely a nyelvben mutatkozó hangváltozásoknak eredetét és lefolyását iparkodik földeríteni s az úgynevezett *hangtörvényeket* megállapitani. E célra átkutatja a különböző nyelvjárások, nyelvemlékek és rokonnyelvek *hangmegfeleléseit*. A magyar nyelvtörténetben egyik legszembetűnőbb jelenség a magánhangzók *nyiltsági fokának* változása (l. *Hangok*). Közönséges jelenség a hangtörténetben, hogy a magánhangzóknak *időmértéke* megváltozik: a rövid megnyúlik vagy a hosszú megrövidül. A nyújtásnak egyik közönséges oka a mi nyelvünkben az *l* hang. Az *l* hang előtt már majdnem négyszáz év óta megmegnyúlik a magánhangzó, ha a kettő egyazon szótaghoz tartozik. (V. ö. *vot* a XVI. sz.-ból, olv. *vól*). A nyújtásnál sokkal gyakoribb jelenség a *rövidítés*, ennek oka a kényelmes, hanyag kiejtés, mely kerüli a fölösleges munkát. Vannak nyelvjárásaink (a dunántúli s a háromszéki), melyekben a legzártabb hangzók, tehát az *ú, ű, í* mindig megrövidülnek, akár hangsúlyos, akár súlytalan szótagokban vannak. A magánhangzónak *elveszése* nem egyéb, mint további foka a rövidülésnek. Valamint a rövidülésnek, úgy az elenyészésnek is leginkább a szóvégi súlytalan magánhangzók vannak kitéve. Azért vesztették el véghangzójukat mindazok a névszók, melyeknek alanyesete a XII. sz.-ban rövid hangzón végződött, tehát *nogyu: nogy* (nagy), *váru: vár;* a teljes alakok még sokszor előfordulnak régi okiratokban. A szóvégi magánhangzó elveszése mellett leggyakoribb nyelvünkben a második szótag hangzójának az elenyészése, s ennek oka az, hogy mindjárt az erős hangsúlyu első tagot követi. Járulék-magánhangzók közbeszurása is előfordul, de csak mássalhangzó-csoportok könnyítésére, kivált szó elején és végén. Elül toldotta meg nyelvünk, még pedig *i*-vel, a rég meghonosult *st, sp, sk* elejű idegen szókat, pl. ném. *stab: istáp, strang: istráng, spital: ispitály,* ol. *stallo: istálló, schola: iskola, scatola: iskátula.*

A *mássalhangzókról* elmésen mondták, hogy a csontokhoz hasonlók a szók hangtestében, míg a magánhangzókat izmokhoz hasonlították, ameny-

nyiben ezek a mozgékonyabb s változékonyabb, amazok az állandóbb elemek. Mégis vannak nyelvek, melyekben a mássalhangzók is gyakori változásnak voltak alávetve (ilyen pl. a német) s a mi nyelvünkben is, mióta elvált finn-ugor rokonaitól, egyes lényeges változásokat szenvedtek, csakhogy ezek részben a történetelőtti korba esnek. Leggyakrabban váltakoznak egymással a zöngés és zöngétlen, vagyis a *lágy* és *kemény* neszhangok. A mássalhangzók bizonyos esetekben egészen *elvesznek*. Legtöbbször a csoportos mássalhangzók közül vész el egyik v. másik a kiejtés könnyítésére. Igy pl. ha idegen szók két mássalhangzón kezdődtek s ezek közül *v* a második, ezt a magyar kiejtés elvetette.

A hangváltozás legtöbbször fogyásban, kopásban, rövidülésben, általában a *kiejtésnek lazulásában*, gyöngülésében áll. Közönséges jelenség, hogy kemény hangból lágy, zárhangból réshang lesz; sokkal ritkább a megfordított jelenség. A kiejtésnek lazulásán, vagyis a *munkakimélésen* kivül a hangváltozásnak gyakori oka az *analógia*, mely által erősen hatnak egymásra egyazon szónak különböző alakjai s különféle szóknak egynemü alakjai. Itt még csak az analógiának egy különös faját kell említenünk, melynek a H.-ben nagy szerepe van. A hangváltozásnak nagy része úgy történik, hogy egymással érintkező v. egymáshoz közel eső hangok vannak hatással egymásra; ide tartoznak az illeszkedés és hasonulás összes esetei (l. *Illeszkedés*). Már most a belső analógiánál fogva gyakran megtörténik, hogy olyan hangváltozást, mely csak bizonyos hangérintkezések alkalmával volna helyén, átviszünk a szónak olyan alkalmazásába is, melyben nincs meg az illető hangváltozás feltétele. A hangváltozásnak más oka, mely rendkivüli rövidítéseket idéz elő, a szóknak *jelentésbeli gyöngülése*, melyet különösen a fogalomszóknak viszonyszókká sülyedésében s az úgynevezett elkoptatott frázisokban, udvarias szólásokban és nevekben tapasztalunk.

Azelőtt gyakran magyarázták a hangváltozásokat a *szép hangzásra* való törekvésből, de ennek semmi alapja nincs, mert annak megállapítása, hogy különféle nyelvek között v. azonegy nyelv különféle alakjai között melyik a *szép* v. *szebb*, egészen az itélkezőnek szubjektiv felfogásától függ. Ha egyáltalában van valami célja a hangváltoztatásnak, ez nem az, hogy a hallgató fülének, hanem hogy a beszélő szájának essék jól az új hang.

Meg kell itt emlékeznünk a *hangtörvények* általános érvényének kérdéséről. A nyolcvanas években ezt egy egész nyelvészeti iskola tudományunknak sarktételéül fogadta el s minden kivételt az analógia különféle hatásaiból kivánt magyarázni, illetőleg idegen hatásokból, beleértve ezekbe a nyelvjárások kölcsönös hatását is; de a hangtörvényeknek általános érvénye ellen különösen azok a megfigyelések szólnak, melyek a hangváltozásoknak *fokozatos és egyenetlen elterjedését* bizonyítják. Nagyon valószinüvé tették, hogy a hangváltozás egyes egyénektől vagy családoktól indul ki, azután elterjed egy kis vidékre s később mindig tovább-tovább. A mi nyelvünkben az újabb névragok a XIII—XIV. sz.-ban váltak kétalakuakká, illeszkedőkké; hogy illeszkedésök lassankint terjedt el, bizonyítja az a körülmény, hogy legszélső nyugati nyelvjárásunkban, a göcsejiben nagyrészt ma sem illeszkednek még, a rajta innen eső Őrségben már kevesebb kivételt találunk, de egyes nem illeszkedő alakokkal több más nyelvjárásban is találkozunk. V. ö. *Balassa* József, Magyar fonétika (1904, 2. kiad.); *Sievers*, Grundzüge der Phonetik (1905); A hangtörvényekre vonatkozó külföldi irodalmat l. *Simonyi*, A magyar nyelv (1905, 270—271. l.).

Hangtörvények, a nyelvben azok a törvényes viszonyok, melyek szerint egy-egy hang a másiknak megfelel (l. *Hangmegfelelés*) vagy egy-egy hang helyébe másik kerül (l. bővebben *Hangtörténet*).

Hangtükör, parabolás v. gömbszerű nagyobb homorú tükör, mely rendesen fémből készül. Ha két ilyen tükröt néhány méternyire úgy állítanak fel egymással szemben, hogy a tükrök középpontjai egy vonalba essenek s az egyiknek gyujtópontjába pl. gyengén ketyegő zsebórát helyeznek, a másik tükör gyujtópontjában a ketyegés tisztán hallható. Az első tükör ugyanis a gyujtópontból reá eső hangsugarakat a tengellyel párhuzamosan veri vissza, a másik tükör pedig a reá eső sugarakat gyujtópontjában egyesíti.

Hangugratás, így nevezik a magyar nyelvtanban azt a jelenséget, hogy bizonyos szók a ragozásban egy-egy magánhangzót elvesztenek, mintegy kiugratnak (hangugrató szótő), pl. *lator : latrok, pödör : pödri*. Sok ide tartozó szóban ez csak újabban keletkezett látszat, pl. *álom : álmot, titok : titkot, érdemel : érdemli*. Ezeknek ragtalan alakjuk is magánhangzó nélkül divott még a XV. sz.-ban: *álm, titk, érdeml* stb. L. *Szótő*.

Hangulat (esst.), lelki állapot, mely alapjában érzelmi jellegű, de az egyes kifejlett érzelmi állapotokat jellemző határozott képzettartalmat nélkülözi. Lehet 1. egyéni alaphangulat. Ez sem független ugyan a benyomásoktól, de mégis viszonylagosan állandó, mert szervezeti sajátságainkban gyökerezik; 2. múló, gyorsan változó érzésszerű állapot. Ez az érzékletek rendes árnyékszerű kisérője és kiegészítője. A H. esztetikailag igen fontos. A lirában, a zenében, a tájképfestésben nagy mértékben érvényesül, de egyebünnen sincs kizárva. A H.-keltés azonban nem lehet a művészeteknek egyedüli célja. Ez egyoldalúságra vezetne. A H.-októl és érzelmektől való mentesség, mely végeredményében minden iránt közömbössé tesz, az *apátia*, lelki betegség tünete. A görög stoikus filozófusok sajátos álláspontjukról, mely az indulatokat és szenvedélyeket a lélek betegségeinek tekintette, az elhatározás szabadságának biztosítására szintén az érzelmek elnyomását ajánlották.

Hangulatkép, l. *Tájkép*.

Hangutánzás (görög-latin műszóval *onomatopoeia*), a szóalkotásnak az a módja, mely az illető természeti hangot iparkodik utánozni, pl. *bőg, nyávog, kukorékol, kakuk, pittypalatty*. A hangutánzásnak nagy szerepe van a szók keletkezésében és problémája évezredeken keresztül foglalkoztatta, különösen a nyelv eredetével kapcsolatban, az emberi nyelv búvárait. V. ö. *Rubinyi*

M., A hangutánzás problémájának történetéhez (Nyelvtudomány c. folyóirat, 1912. évf.).

Hangváltozás *(mutatio)*, a hangnak a nemi érés idején (leányoknál a 12—15. évben, fiuknál 14—18. évben) bekövetkező változásai. A hang mélyebb, erőteljesebb lesz, ami különösen fiuknál feltünő. A mélyebb hang a hangszalagok meghosszabbodásának s általában a gége megnövekedésének eredménye. A H. szoros összefüggésben áll a nemi szervek kifejlődésével. Herélteknél a H. is elmarad, úgyszintén legtöbbször olyan egyéneknél is, akiknek nemi szervei tökéletlenül fejlődtek ki. A H. ideje alatt a gégét kimélni kell (kiabálás, éneklés tilos), mert különben a hangképzés könnyen maradandóan érdessé válik.

Hangverseny (ol. *concerto*, franc. *concert)*, zeneművek nyilvános bemutatása. Belépődij mellett csak a XVII. sz. vége óta rendeztek H.-eket és pedig először az angolok. Magánkörben azonban már jóval korábban — legalább is a XVI. sz. óta — összegyültek zenekedvelők, hogy együtt játsszanak. A virtuózok H.-körútjai a XVIII. sz. közepe tájt kezdődnek. A koncertről (versenyről), mint zenedarabról, l. *Koncert*.

Hangverseny-ária, a koncert-terembe szánt ének, vagyis olyan ária, amely nem részlete operának vagy nagyobb egyházi vokális műnek stb.; rendeltetése, hogy önállóan adják elő.

Hangverseny-mester (ném. *Concertmeister*, franc. *violon solo*, ang. *leader)*, a zenekarban főleg az első, vezető hegedüs. De más hangszerek első képviselőit szintén így nevezik. Beszélünk pl. a gordonka koncert-mesteréről is. A H.-ek az előforduló solo-kat játsszák.

Hangvétel, 1. fúvóhangszereknél az ajak helyzete akkor, mikor a játékos a hangot megszólaltatja; 2. az éneknél főként a frázist kezdő hang művészi elindítása, tágabb értelemben minden hang létrehozásának módja, születésének esztetikája. Különböző iskolák különböző rendszert képviselnek. Van mell-, fej-, torok-, nyilt, födött stb. H. a gégefő, szájüreg stb. különböző alakulatai szerint. Egyöntetű, biztos útmutatással a tudomány még nem szolgálhat.

Hangvilla, acélból készült villaalakú műszer; *Shore* John angol (XVIII. sz.) lantkomponista találmánya. Rendeltetése ugyanaz, mint a hangoló sipé (l. o.): a normálhang megadása. A hangvillák szinezete lágyan búgó; csak nagyon magas, disszonáns felsőhangokkal birnak.

Hangvillatáviró, l. *Táviró*.

Hangvonzat, l. *Hangrend* és *Illeszkedés*.

Hangya, l. *Hangya-félék*.

Hangya, a Magyar Gazdaszövetség fogyasztási és értékesitő szövetkezete. L. *Fogyasztási szövetkezetek*.

Hangyabarátok v. *hangyavendégek*, a hangyák bolyaiban élő állatok (főleg bogarak) gyüjtőneve, l. *Myrmecophilia*.

Hangyaboly, a hangyák tartózkodási helyének, fészkének neve. L. *Hangya-félék*.

Hangyafa (növ.), l. *Cecropia*.

Hangya-félék *(Formicidae* Latr.; *3 képmelléklettel)*, a Hártyásszárnyuak *(Hymenoptera)* rendjébe, a Fulánkosok (Aculeata) csoportjába tartozó rovarcsalád. Testök nyúlánk, rágóik hatalmasak és erősen kiállók, csápjaik térdalakúan behajtottak, potrohuk kocsányos, azaz az első v. az első két megkeskenyedett potrohgyűrű köti össze az aránylag keskeny tort a gömbalakú potrohhal. Többnyire társaságban, államokban élnek. Vannak hullékony szárnyú hímek, nőstények, szárnyatlan dolgozók, amelyek ismét lehetnek kisfejű igazi dolgozók és nagyfejű védő egyének, úgynevezett katonák. A nőstények (ú. n. királynék) száma a bolyban rendesen egynél több, de még nagyon népes bolyokban sem több 60-nál. A hímeket nagyon rövid ideig tűrik meg a bolyban. A dolgozók száma népes bolyban 500,000 is lehet. *Forel* szerint a gyepi hangya *(Formica pratensis* L.) népessége átlag 114,000. Csak egyesek élnek magánosan s ezek rendesen mint vendégek találhatók más fajok közt. Nagy és sokszor művészi lakást, úgynevezett hangyabolyt építenek a korhadó fákban, földben vagy kövek alatt. Tavasszal e lakásokban csak néhány nőstényt és dolgozót, továbbá néhány selyemszerű burokba takart bábot, ú. n. hangyatojást, továbbá lárvákat és petéket találhatni, melyeknek száma azután folyton szaporodik. Későbben — meleg, száraz nyári napon — az új nemzedék egy része a bolyt elhagyva, nászrepülésre indul. A nászút befejezése után a hímek elhullanak, a nőstények pedig elveszítik szárnyaikat. Egy részüket a rovarevő madarak elkapkodják és csak kevés nőstény tér vissza, többnyire a dolgozók által becipelve a lakásba, ahol azután külön e célra készített kamrákba lerakják szabad szemmel alig látható petéiket. A petékből csakhamar kikelnek a lábatlan kukacok (14 nap), melyeket a dolgozók ápolnak, védelmeznek és édes nedvekkel táplálnak. Majd selyemszerű tokot szőnek maguk körül és ebben bebábozódnak. A bábokat, melyeket a nép hibásan hangyatojásnak nevez és különböző éneklő madarak és halak etetésére használ, a dolgozók teljes odaadással őrzik, veszélykor biztos helyre cipelik, száraz, meleg időben gyakran még a napos helyre is kiteszik; hűvös és esős időben pedig ismét elrejtik. A bábból azután nemsokára kikél az ivarérett állat. A hangya ezek szerint tökéletesen átalakuló rovar.

A H. növényi, nevezetesen cukortartalmu növényi részekkel és állati anyagokkal táplálkoznak. Különösen az édességet szeretik. E célból gyakran levéltetveket vagy más rovarokat, mint «házi állatot» tartanak bolyaikban, melyeket azután beceznek is, csakhogy tőlük édes nedvet kaphassanak. A tartalékanyagokat nem gyüjtő H. télen álomba merülnek. A rothadó állati és növényi maradékok elpusztításával némi hasznot is hajtanak; a különböző faművek megrágása és az éléstárakban való tartózkodásuk által kártékonyak és alkalmatlanok is lehetnek. Védelmükre állkapcsaikat használják s az ezekkel ejtett friss sebbe azután csípős nedvet, hangyasavat fecskendeznek. Ilyenkor testüket meggörbítik és a potroh végét a sebre dörzsölik. Fulánkjuk elkorcsosodott.

A hangya egyike a legértelmesebb rovaroknak, amit különben jól kifejlődött idegrendszere is világosan elárul. Különösen a garatfeletti ducpár hatalmas nagy, sőt még tekervényekkel is el van látva. Magas értelmi tulajdonságaikat életmód-

juk, magaviseletük is világosan elárulja. Harcias természetük általában ismeretes. Némely fajok, az ú. n. *rabló*-H., más fajok bábjait is ellopkodják, felnevelik és a kifejlődött ivadékot mint rabszolgákat tartják s különféle munkára kényszerítik. Mintegy 5000 fajuk, alfajuk és változatuk ismeretes, melyek az egész földön, de különösen a forró égöv alatt vannak nagy fajszámban elterjedve, szerepük és jelentőségük is itt a legnagyobb. Hazánkban 66 faj ismeretes.

A H.-et *Emery* szerint öt alcsaládra osztjuk:

1. alcsalád: *Dorylini* (Vándorhangyák). Főleg Amerikában, Afrikában és Indiában élnek. Legismertebb képviselőik a kalózhangyák *(Eciton)*, melyek Amerikában (Braziliában és Argentinában) honosak. Hatalmas seregekben indulnak rablásra s ilyenkor, ha útjuk emberi lakáshoz vezet, az emberek is kénytelenek menekülni előlük. Egyéb idetartozó nemek: *Cheliomyrmex, Anomma, Rhogmus, Aenictus.*

2. alcsalád: *Ponerini* (Fulánkos hangyák). Telepekben élnek; egy királynéjuk van csak, mely nagyon kevés petét rak, ezért bolyaik tagjainak száma kevés. Ismertebb nemek: *Cerapachis, Acanthostichus, Ponera, Myrmecia, Leptogenys, Thaumatomyrmex, Odontomachus.*

3. alcsalád: *Myrmicini* (Csomós hangyák). Számos nemük ismeretes. Közös bélyegük a kétcsomós potrohnyél, továbbá a nőstényeknél és dolgozóknál a fulánk. Ide tartozik a fajokban nagyon gazdag *Cremastogaster* nem, melynek 100-nál több ismert faja Dél-Európában, Afrikában és Amerikában honos és kövek alatt, falakban fészkel. E nemből való a *tolvajhangya (Solenopsis fugax* Latr.), mely más nagyobb hangyák bolyába lopódzik és hangyabábok rablásából él; továbbá az *aratóhangya (Pogonomyrmex)*, mely bolyai körül a hangyarizst *(Aristida stricta)* és a Buffalo-füvet *(Buchla dactyloides)* rendszeresen termeszti s e füvek szemét összegyüjti. Ide tartoznak a sokat emlegetett *gombatenyésztő hangyák*, a különböző *Atta*-fajok, melyek 5—6 méter átmérőjü bolyaikban a *Rhozites gongylophora* nevű gombát termesztik és annak kalarábészerüleg megvastagodott gombafonálvégeivel táplálkoznak. Egyéb nemek: *Tomognathus, Epoecus, Anergates, Pheidole, Myrmica, Myrmicaria, Leptothorax.* A hazánkban élők között legismertebb a *gyepi hangya (Tetramorium caespitum)*, mely erdőkben, kertekben, réten, kövek alatt, falak tövében, gyepen nagyon közönséges.

4. alcsalád: *Dolichoderini.* A trópusokon élnek jobbára. Legérdekesebbek az *Azteca* nembe tartozó fajok, melyek különböző növényekkel élnek szimbiózisban. Ide tartozik még a *Dolichoderus, Tapinoma, Dorymyrmex, Bothriomyrmex*-nem.

5. alcsalád: *Camponotini.* Ide tartozik a mi hangyáink java része. Leggyakoribb a mintegy 200 fajból álló *Formica*-nem, melyből hazánkban leggyakoribb a *veres erdei hangya (F. rufa* L.). Az erdei hangya Európán kívül még Ázsiában és Észak-Amerikában él; főleg a fenyves erdőket szereti s bolyai a másfél métert is elérik. Nagyon hasonlít hozzá a *vérpiros rablóhangya (F. sanguinea* Latr.), mely kevésbbé magas bolyokat épít, de rabszolgavadászatával és harciasságával a figyelmet nagyobb mértékben magára vonja. Nagyon gyakoriak a *púpos mirigyhangyák (Lasius)*; legnagyobb közülök a *fekete fahangya (L. fuliginosus* Latr.), a leggyakoribb pedig a *barna púpos hangya (L. niger* L.). Fájdalmas csipésű a szintén nagyon gyakori *sárga hangya (L. flavus* L.), mely mezőn földrögök és kövek alatt él. Fajokban leggazdagabb a *Camponotus*-nem, melyből 400-nál több fajt ismerünk; legismertebb a nagytermetü *lóhangya (C. herculaneus* L.), mely hegyes vidékek vén fáiban fészkel s hossza eléri a 17 mm.-t. Az ide tartozó nemek közül még érdekes a Mexikóban és Kaliforniában honos *mézhangya (Myrmecocytus hortus-deorum* Wesm.), melynek dolgozói egyes egyéneket, úgynevezett dajkákat, annyira teletömnek mézzel, hogy teljesen gömbalakúra duzzadnak; az ilyen méztartalékkamrául szolgáló hangyák mozdulatlanul a boly falába kapaszkodva töltik életüket és a boly tagjai hosszú ideig belőlük látják el magukat mézzel. Említésre méltók még a rabszolgatartásukról híres *amazonhangyák (Polyergus)*, melyek közül egy faj *(P. rufescens* Latr.) hazánkban is él. Az amazonhangyáknak dolgozóik nincsenek; ezeket rabszolgák pótolják, melyek uraikat etetik is, mert maguk enni nem tudnak. V. ö. *Mocsáry* S., A hangyákról (Term. tud. Közl., 7. köt., 229. lap); *Escherich* K., Die Ameise (Braunschweig 1906); *Knauer* Fr., Die Ameisen (Leipzig 1906); *Wasmann* E., Die psychischen Fähigkeiten der Ameisen (Stuttgart 1899). A hazánkban élő H. jegyzékét l. *A Magyar Birodalom Állatvilága* c. műben (Bpest 1900).

Hangyafürdő, a vörös erdei hangyából (Formica rufa L.) készült fürdő, mely a hangyáknak vizes forrázatával állítható elő. Egy fürdőre mintegy másfél kg. forrázat szükséges. Falusi gyógymódja a csúznak, köszvénynek, tagfájdalmaknak.

Hangyák, l. *Hangyafélék.*

Hangyalesők *(Myrmeleonidae,* állat), a Recésszárnyuak rendjébe tartozó rovarcsalád. Ezeket a homoklakókat sokízű, vastagodott végű csápjuk és csaknem egyenlő hosszú négy recézett szárnyuk különbözteti meg föltünően a vizek mellett tanyázó szitakötőktől. Lárváik széltől védett, napos helyeken, a laza homokba tölcséralakú vermet ásnak, melynek fenekén húzódnak meg. Ha azután hangya v. más rovar arra mentében a tölcsér könnyen gördülő homokperemén megcsúszik s a tölcsér fenekére gurul, amit homokszórásával ő maga is azonnal siet elősegíteni, rögtön megragadja hatalmas szívó rágóival s kiszívja a nedvét. A lárva kétszer telel s csak a harmadik év tavaszán alakul bábbá egy laza homokgömbben, melyet végbélmirigyének selyemszálával kötözget össze. Négy hét alatt azután kibujik az ivarérett állat. Különösen sok fajuk él a melegebb égtájakon. Nálunk mindenütt gyakori az alföldi homokon a *közönséges H.* (Myrmeleon formicarius L.); testhossza 18—30 mm.; elülső szárnyának hossza 27—36 mm.

Hangyamászás (lat. *formicatio)*, l. *Elzsibbadás.*

Hangyaméh *(Mutilla,* állat), a Hártyásszárnyuak rendjébe tartozó, első sorban Dél-Amerikában és Afrikában mintegy 600 fajban található rovarnem. A hímek virágokon, a mindig szár-

HANGYÁK I.

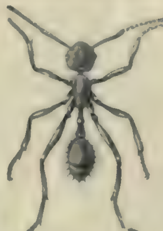

a) Hím. $^{1}/_{1}$.

b) Nőstény. $^{1}/_{1}$.

c) Dolgozó. $^{2}/_{1}$.

g) Báb. $^{2}/_{1}$.

2. Oecodoma cephalotus. $^{3}/_{2}$.

a) Dolgozó. $^{2}/_{1}$.

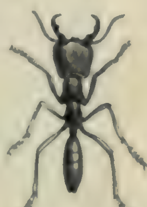

b) Katona. $^{2}/_{1}$.
3. *Pheidole pallidula.*

d) Dolgozó. $^{2}/_{1}$.

f) Bábkokon, ú. n. hangyatojás. $^{1}/_{1}$.

e) Lárva. $^{3}/_{1}$.

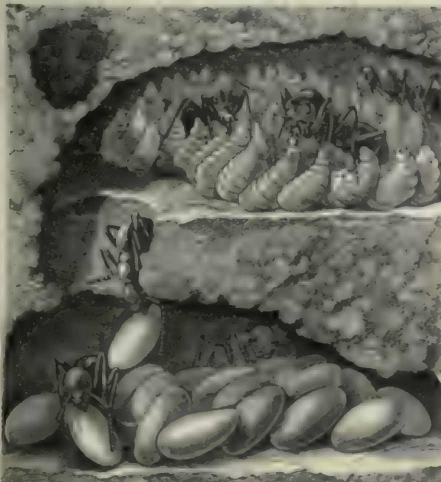
1. Vöröshangya (*Formica rufa*).

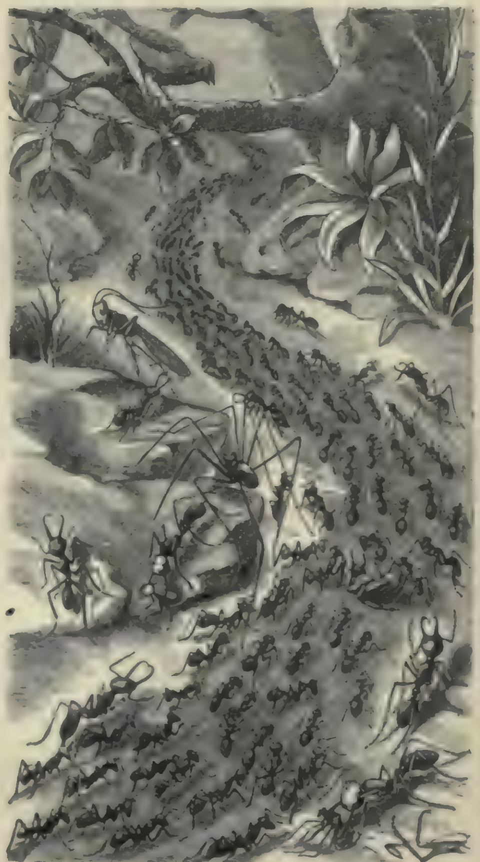

4. Vándorhangya (*Anomma*). Dolgozó. $^{2}/_{1}$.

5. A mézhangya (*Myrmecocystus hortus deorum*) dolgozója, melynek előgyomra eleségraktárul szolgál. *a)* a potroh hátlemezei; *d)* a potroh haslemezei; *b)* középbél; *c)* rágógyomor; *f)* a kloaka nyílása.

6. Az *Oecophylla smaragdina* levélfészke.

7. A *Lasius niger* bolyának kamrái: a felső kamrában a lárvák etetése látható.

8. A kalózhangyák (*Eciton*) sora vonulásuk idején.

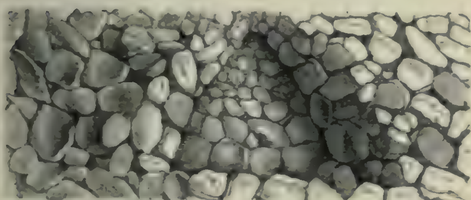
HANGYÁK II.

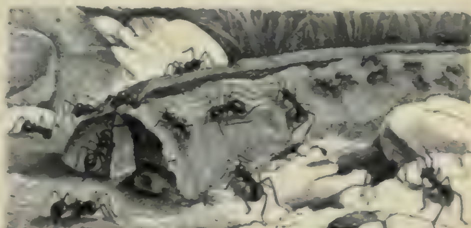
1. *Lasius flavus*, leveltetvek társaságában.

2. Az aratóhangya (*Pogonomyrmex occidentalis*) bolya.

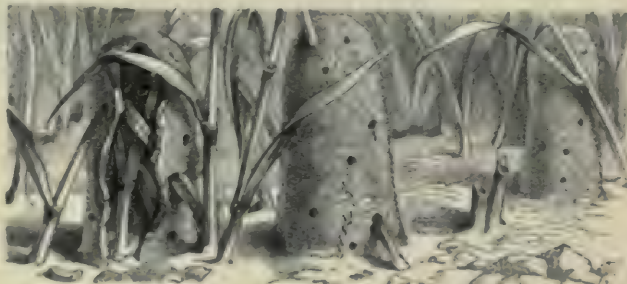
3. Az aratóhangya (*Pog. occidentalis*) bolyának zárt bejárata nagyítva.

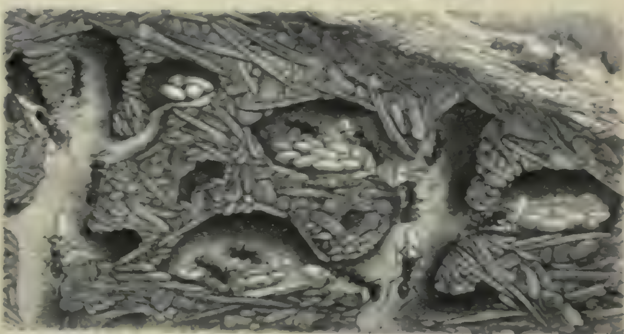
4. Zárt folyosó, készitése közben.

5. A *Lasius* leveltetű-istállói.

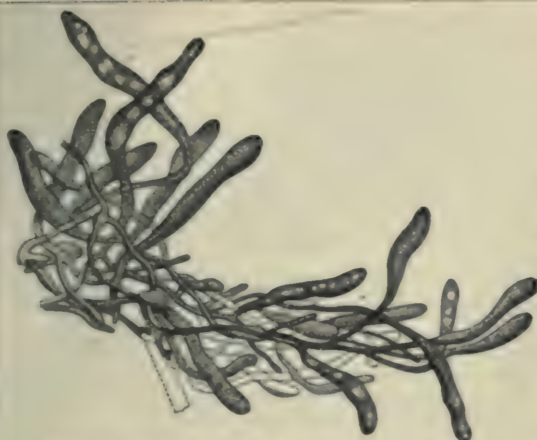

6. A *Tapinoma erraticum* ideiglenes épitményei.

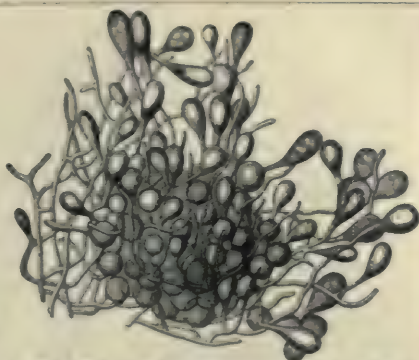

7. Az erdei hangya (*Formica rufa*) bolyának részlete, hosszmetszetben.

HANGYÁK III. A HANGYÁK ÉS NÖVÉNYEK EGYÜTTÉLÉSE.

1. A gombatermesztő hangyák (*Oecodoma*) gombáskertjének részlete, táplálkozásra alkalmas gombakalarábékkal. 270-szeresen nagyítva.

2. Kalarábészerű duzzanatcsoportok a levélvágó hangyák gombáskertjében. 150-szeresen nagyítva.

3. A fekete fahangya (*Lasius fuliginosus*) bolyának részlete.

4. Madarak és hangyák együttélése az Acacia spharocephala nevű akácon.

5. A mézhangya (*Myrmecocystus*) éléskamrája.

6. A látogató hangya (*Oecodoma*) vonulása.

7. A földművelő hangyák (*Pogonomyrmex barbatus*) bolyai és mezői.

9

11

nyatlan nőstények föld alatt élnek. Európában is él néhány faj, melyek közül említendő a *Mutilla europaea* L., hossza 11—13 mm., a nőstény valamivel kisebb, szárnyatlan. Lárvái különféle poszméh- *(Bombus-)* fajok fészkeiben, a fiasítást pusztítva élősködnek. Úgy a hím, mint a nőstény, ha megfogjuk, potrohgyűrűin elhelyezett hangadószerveivel cirpelő hangot idéz elő.

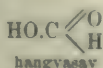
Hangyanövények a. m. *hangyás növények* (l. o.).

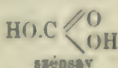
Hangyaolaj, *mesterséges*, l. *Furfurol*.

Hangyasav, *metánsav*, *acidum formicicum s. formicarum*: H.C$\langle^{O}_{OH}$. A telített egybázisú karbonsavak, az ú. n. zsírsavak sorozatának első tagja. Színtelen, a levegőn kissé füstölgő, szúrós szagú, rendkívül maró folyadék, 101°-on forr, 0° körül kristályos tömeggé szilárdul, melynek olvadáspontja +8·3°. Fajsúlya 20°-on 1·2187. Vízzel, alkohollal minden viszony szerint elegyíthető. Vizes oldata forraláskor az anorganikus savakhoz hasonlóan viselkedik, vagyis, akár töményebb, akár hígabb savat desztillálunk, végeredményben — a nyomástól függően — határozott összetételű oldatot nyerünk. Normális légköri nyomáson az állandó összetételű elegy forráspontja 107·1°, savtartalma 77·5%. A H. jóval erősebb sav, mint a homolog sor többi tagja. Disszociáció-állandójának értéke 25°-on: 0·000214, míg a sorozat következő tagjának, az ecetsavnak disszociáció-állandója: 0·0000180. A H. tehát körülbelül tizenkétszerte erősebb sav, mint az ecetsav. A homolog zsírsavaktól abban is eltér, hogy könnyen oxidálódik, vagyis erélyes redukáló anyag. Merkurikloridot merkurokloriddá, majd fémhigannyá, merkurioxidot fémhigannyá redukál. Ezüstsó oldatából femezüstöt választ ki. Oxidációjakor víz és széndioxid keletkezik belőle:

$$H.COOH + O = H_2O + CO_2$$

A H. e sajátsága azzal értelmezhető, hogy molekulájában az aldehid csoport C$\langle^{O}_{H}$ is foglaltatik, tehát az aldehidekre jellemző redukáló sajátságot is mutatja. A H. a szénsav aldehidjének tekinthető:

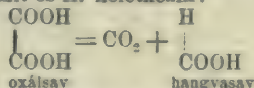

Jellemző a H.-ra, hogy vízelvonó anyagok hatására v. pedig zárt csőben 150—160°-ra melegítve szétesik szénoxidra és vízre:

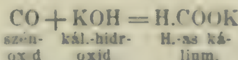

$$H.CO.OH = H_2O + CO$$

E bomlás pl. tömény kénsav hatására oly simán megy végbe, hogy a H.-at v. sóit laboratoriumban szénoxid gáz előállítására is használják. Finom eloszlású rhodium, ruthenium és iridium, úgyszintén számos mikroorganizmus hatására a H. szétesik hőfejlődés közben hidrogénre és széndioxidra. A H. gőze meggyujtható. Tömény H., ha bőrrel érintkezik, azon hólyagot húz és fájdalmas sebeket okoz. Erős antiszeptikus hatású, azonban, mint konzerváló szernek, használatát a törvény tiltja, amennyiben toxikus hatású.

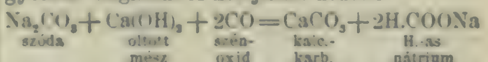
Előfordul szabad állapotban a hangyában, főképen a *nagy erdei hangyában* (formica rufa). Innét ered a neve is. Számos rovar és növény szőrzete és védőszerve tartalmaz H.-at, pl. a *bucsújáró hernyó* (gastropacha processionea), a különböző *csalánfélék* (urtica ureus és dioica). Kis mennyiségben előfordul az izzadságban, a vérben, a mézben, a szentjánoskenyérben, rumban, egyes ásványvizekben (brückenaui, pringhofeni, weilbachi), a terpentinben stb. Glicerinésztere a croton-olajban fordul elő. Keletkezik bonyolultabb szénvegyületek, pl. keményítő, cukor, gummi, fehérjék stb. oxidációjakor. A ciánhidrogén, mint a H. nitrilje, hidroliziskor H.-at szolgáltat. Metilalkohol oxidációjakor szintén keletkezik H. Klorál, kloroform, bromoform lúg hatására H.-as sót szolgáltatnak. Előállítása régente hangyákból történt, melyeket szétzúzva vízgőzzel desztillálták. Ilyen módon nagyon híg és tisztátalan savat nyertek. Töményebb H.-oldatot nyertek, ha keményítőt barnakővel és kénsavval desztillálták (Liebig eljárása). Kényelmesebben és tisztábban állíthatjuk a savat elő oxálsavból, mely hevítéskor széndioxidot veszít és H. keletkezik:

$$\begin{array}{l}COOH\\|\\COOH\end{array} = CO_2 + \begin{array}{l}H\\|\\COOH\end{array}$$

A H. azonban részben el is bomlik. Sokkal kiadósabb az eljárás, ha az oxálsavat glicerinnel együtt melegítjük. A keletkező H. a glicerinnel észterré, *glicerinmonoformiáttá* egyesül, mely a víztől elbomlik összetevőire és a H. ledesztillál. Mivel a glicerin visszaalakul, adott mennyisége nagyobb mennyiségű oxálsavat alakít H.-vá. A melegítést homokfürdőbe helyezett retortában végezhetjük. A reakció addig folyik le simán, míg a víz a glicerint nagyon fel nem hígította. A hőmérséklettel 100° fölé nem célszerű menni, mivel a glicerinmonoformiát magasabb hőmérsékleten másfajta bomlást szenved és *allilalkohol*, majd a glicerin bomlása folytán *akrolein* keletkezik. A H.-at jelenleg iparilag is állítják elő, mivel mindinkább kiterjedtebb alkalmazást talál, főképpen a festőiparban és az erjedéssel dolgozó iparágakban. Sőt a H. ma már oly olcsón állítható elő, hogy jelentékeny része oxálsav előállítására szolgál. Az ipari előállítás a H.-nak *Berthelot* felfedezte azon képződési módjára van alapítva, hogy alkálifémhidroxidok szénoxiddal H.-as sót szolgáltatnak, pl.

$$CO + KOH = H.COOK$$

A reakció közönséges hőmérsékleten lassan megy végbe, 160—200°-on azonban, vagy alacsonyabb hőmérsékleten is nagyobb nyomás mellett, gyorsan folyik le. Az ipari előállításnál nem tiszta szénoxidot, hanem szénoxidban dús gázokat, főképpen generátorgázt használnak. A szénoxidtartalmú gázokat magasabb nyomáson és hőmérsékleten (100—120°) kalcinált szóda és száraz oltott mész keverékére vezetik, mikor is a reakció gyorsan megindul és hőfejlődés közben

$$Na_2CO_3 + Ca(OH)_2 + 2CO = CaCO_3 + 2H.COONa$$

egyenlet szerint H.-as nátrium keletkezik. Ha szóda helyett hamuzsírt (K_2CO_3) alkalmazunk, H.-as

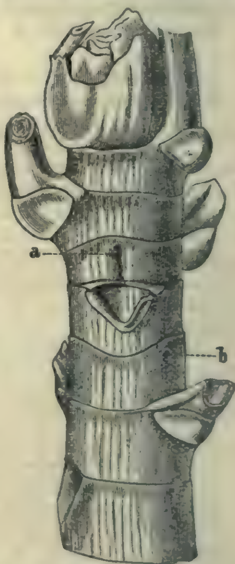
káliumot nyerünk. H.-as ammoniumot állíthatunk elő, ha *kevert gáz* (Dowsongáz) vagy *vízgáz* és nitrogénoxid elegyet 80° fölött platinakontakt anyagon vezetünk át. Szénoxid és vízgőz csendes elektromos kisülések hatására H.-vá egyesülnek. Hogy az alkáliformiátokból szabad savat állítsanak elő, azokat kénsavval v. savanyú szulfátokkal bontják el és a szabad savat ledesztillálják. Teljesen vízmentes sav előállítására a savat ólomkarbonáttal telitik és a kristályosan kiváló ólomformiátot szárítás után száraz kénhidrogéngázzal bontják el és a keletkező savat ledesztillálják. Hogy a kénhidrogéntől megtisztítsák, ólomformiátot adnak hozzá és ismételten desztillálják. A H.-at az említetteken kívül használják H.-észterek előállítására, melyek közül legközönségesebb a *H.-as etil* $H.CO.O.C_2H_5$ (aether formicicus), melyet H.-as nátrium, tömény kénsav és alkohol desztillációja útján állítanak elő. 54—55°-on forró, kellemes, a rumra emlékeztető szagú színtelen folyadék, melyet *rumaroma, ruméter* néven mesterséges rum és arrak készítésére használnak. A H. néhány %-os alkoholos oldatát *spiritus formicarum* néven, mint bőrvörösítő szert, külső gyógyszerül alkalmazzák. A H. sói, a *formiátok* vízben többnyire jól oldódó vegyületek. Kevésbbé oldhatók az ólom- és merkurosók. Alkáli-sói hirtelen 400°-ra melegítve, hidrogénfejlődés mellett oxálsavsókká alakulnak. Előállításukra a megfelelő fémoxidot, hidroxidot vagy karbonátot H.-ban oldják.

A XVI. sz.-ban O. *Brunfels* ismerte fel, hogy a hangyák savanyú kémhatású anyagot tartalmaznak. E sav híg vizes oldatát desztillációval 1670. I. *Wray* állította elő. Hogy az ecetsavtól különbözik, azt 1749. *Marggraf* mutatta ki.

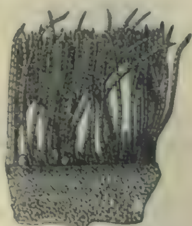
Hangyasavas aldehid, l. *Formaldehid*.

Hangyasav-észter v. *éter*, l. *Hangyasav*.

Hangyás növények, életük folyamata alatt a hangyákkal bizonyos vonatkozásba kerülnek, vagyis a H. a hangyákkal bizonyos mértékű együttélésben vannak, amelyet azonban újabban sokan kétségbe vonnak. A H. különleges példáit főkép a forróövben találjuk, de nálunk is bizonyos növények vonatkozásba hozhatók a hangyákkal. Igy bizonyos növények virágaik beporozásánál úgy a mászkáló, mint a repülő hivatlan látogatót távoltartják a magukhoz csalogatott hangyák által. Az ilyen növények száraikon v. leveleiken, de leginkább a virágok közelében extranupciális, illetőleg extraflorális nektáriumokat fejlesztenek, amelyeknek kiválasztott váladékára rájáró hangyák a virágtól a hivatlan látogatókat távoltartják. Az extranupciális nektáriumok váladéka után járó hangyák a nektáriumokat megvédendők, a nektáriumokat fejlesztő növények leveleit is megvédik a leveleket pusztító rovarok, illetőleg állatok ellen. Sok esetben a nektáriumokat a növénytáplálta levéltetvek helyettesítik. Ilyen extranupciális mézfejtőket találunk a mi éghajlatunk növényei között pl. a cseresznye, a szilva levelén a lemez alapján, a gyepübükköny és a takarmánybükköny pálháinak fonalán. Az ilyen mézfejtőkkel bíró növényeket a hernyók nem bántják. Erről a tapasztalatról az embereknek már a régi időben is tudomásuk volt, éppen ezért *Ratzeburg* az erdei hangyákat az erdő rendőreinek nevezi. Canton tartományban és Olaszországban a narancsfákat, illetőleg a gyümölcsfákat fánlakó hangyák fészkeivel látják el. A H. (mirmekofil növények) tulajdonképen azok a külföldi, különösen forróégövi növények, amelyek a hangyáknak lakásul (mirmekodomatium) szolgálnak és különös berendezéseik által az együttélésből kölcsönösen hasznot élveznek. A hangyák a nekik nyujtott lakás és élelem v. azok egyike fejében megvédik őket a növényevő állatoktól. Azt hitték eddig, hogy a növényeknek hangyák csalogatására szolgáló berendezései a fejlődés folyamán megszerzett célszerű alkalmazkodási mód. Ez ellen a felfogás ellen újabb időben a kifogásoknak egész sora merült fel, sőt az újabb megfigyelések az alkalmazkodásra vonatkozó elméletnek a megdöntésére alkalmasak. A tropikus amerikai imbaubafa *(Cecropia adenopus)* üres szártagjaiban (l. az *1. ábrát)* lakik a harapós hangyafaj *(Azteca Muelleri)*, amely az imbaubafa levélpárnáján fejlődő apró zsír- és fehérjenemű vegyületekben bővelkedő mirigyekből (Müller-féle testecskékből, l. a *2. ábrát)* táplálkozik. Minthogy az imbaubafát kivételesen találjuk csak Azteca-hangyák nélkül és minthogy az Azteca sohasem fészkel másutt, mint a Cecropia szártagjaiban, azért láthatólag a két lény egymásra van utalva. Ebből az együttélésből véltek arra a haszonra következtetni, amely a növényre abból származik, hogy a hangyák a Cecropiát más levélrágó hangyák (az Atta-fajok) ellen megvédik. A Cecropia a hangyákhoz való alkalmazkodásban annyira megy, hogy a szártagjai üregébe vezető nyílásokat előre képezi (l. *1. ábrát)*. Ujabb megfigyelések szerint azonban az imbaubafa nem szükségeli a különös védelmet, mert lombját az Atta-hangyák nem kedvelik. Más levélpusztító rovarokat, kivált hernyókat, a szártaglakó hangyák nem bántanak. Ennélfogva az Azteca-hangyát inkább az imbaubafa, bár ártatlan, élősködőjének kell tartani.

1. ábra. Cecropia adenopus szára.

2. ábra. Müller-féle testecske az Imbauba levél hajzatában; nagyobbítva.

A nektáriumoknak a hangyákra való jelentőségét is kétségbe vonják, amennyiben újabban megállapították, hogy sem a nektáriumok alakja és helyzete, sem pedig fejlődési ideje nem alkal-

mas a hangyáknak a növényhez való lekötésére abban az időben, amidőn a levélzet védelmet igényelne. Ehhez járul még, hogy sok mézfejtő váladéka nagyon kevés cukrot tartalmaz és sokszor olyan anyagokat is, amelyek egyáltalában nem alkalmasak a hangyák csalogatására. Végül pedig azt is megfigyelik újabban, hogy a hangyalátogatta növények leveleit is lerágják a hangyák. Az extranupciális mézfejtők tulajdonképen a növény vízkiválasztó készülékei, amelyek a növény anyagcseréjének szabályozásához járulnak hozzá. A mézfejtők cukorkiválasztása és ezzel kapcsolatban a mézkedvelő állatok, minők a hangyák is, csalogatása csak mellékes kisérő jelensége a mézfejtők munkájának. Bizonyos forróégövi növények belében levő üregeket és a többi szövetek közt alakult járatokat is a védőhangyákhoz való alkalmazkodásnak magyarázták, mint olyan üregeket, amelyek a hangyák fészkéül alkalmasak. Ilyen mirmekofil növények a Myrmecodia, a Hydnophytum, Zanthoxylon, a Duroia saccifera és az Acacia sphaerocephala fajok. Hogy ezeknek a növényeknek üregét felkeresik és azokban fészkelnek, azzal magyarázhatjuk, hogy a hangyák minden alkalmas üreget elfoglalnak lakásul. Az illető növények üregei kétségen kívül a vízgyüjtőként szerepelő szövetek kiadós szellőztető berendezéseiként magyarázandók.

Hangyász (állat), l. *Hangyász-félék.*

Hangyaszesz *(spiritus formicarum)*, 4 sr. hangyasav és 96 sr. higitott, 70%-os szesz elegye. Csúzos, köszvényes fájdalmaknál bedörzsölésre használt gyógyszer.

Hangyász-félék *(Myrmecophagidae,* állat), a *Foghíjasok* rendjébe, az újvilági foghíjasok *(Xenarthra)* alrendjébe tartozó állatcsalád. Az idetartozó fajok teste nyulánk, feje és arcorra nagyon hosszú, farka körülbelül a test felehosszát éri el, hátulsó végtagja karcsú és kevésbbé fejlett az elülsőnél, utóbbin a harmadik ujj feltűnően hatalmas és hosszú, sarlóalakú karommal van ellátva. Jellemző, hogy szájnyilásuk nagyon kicsi és hogy gilisztához hasonló nyelvük hosszú, vékony és hengeres. Fogaik nincsenek. Állkapocs alatti mirigyeik nagyon fejlettek s ragadós váladékuk bevonja hosszú, gyorsan kiölthető, féregszerű nyelvüket, melyet a hangyászok a hozzátapadt rovarokkal együtt gyorsan behúznak s így táplálkoznak. 3 nem, 5 élő fajjal ismeretes. Dél-Amerikában Guineától La Plataig élnek. Ismertebbek: a *sörényes hangyász* v. *hangyászmedve (Myrmecophaga jubata* L.). Szürke-fekete színű, két oldalt a vállától kezdve hátrafelé világos szürkével szegélyzett fekete sáv vonul. Háta közepén és farkán sörtenemű sörénnyel díszített. Mellső lábain 4 erősebb, a hátsókon 5 gyengébb karom van. Testének hossza 1·30, farkhossza 0·7 m. Nyelvét mintegy ötven cm.-nyire öltheti ki. Hazája Dél-Amerika keleti része. Húsát a bennszülöttek eszik. Nappal csendesen kóborol vagy pihen. Szelíd, csendes természetű. Eledele hangyák és termeszek. A nőstény tavasszal csak egyet fiadzik, melyet egy darabig a hátán magával hord. A *dolmányos hangyász (Tamandua tetradactyla* L.) valamivel kisebb, körülbelül 1 m. hosszú, miből 40 cm. esik a farkára. Bundájának alapszíne agyagsárga, törzsét fekete dolmány borítja, de háta közepén sávalakban megmarad a sárga alapszín; arcorra, ajka, talpa és hátsó lába fekete. Paraguayban és Braziliában honos; főleg fákon élő hangyákkal táplálkozik. Ingerelve erős pézsmaillatot áraszt. A *törpe hangyász (Cycloturus didactylus* L.) körülbelül mókus nagyságú. Rendkívül lágy bundája fölül rókavöröses, alul szürke. Elülső lába négyujjú, az ujjak közül kettő karmos; a hátulsó lába 5 ujjú. Közép- és Dél-Amerikában honos. Éjjeli állat, a nappalt fák ágai közt alva tölti. Mozgása esetlen, a lajhárokéra emlékeztető. Hangyákkal és különböző más rovarokkal táplálkozik.

Hangyászmadár, l. *Hangyászó madarak.*

Hangyászmedve, a sörényes hangyász *(Myrmecophaga jubata* L.) neve. H.-nek nevezik az angolok a fokvidéki földi malacot *(Orycteropus capensis* Gm.) L. *Hangyász-félék* és *Földi malacfélék.*

Hangyászó madarak *(Formicariidae,* állat), az Éneklők *(Passeriformes)* rendjének Kiabálók *(Clamatores)* alrendjébe tartozó madárcsalád. Legismertebb faja a tüzesszemű hangyászmadár *(Formicivora leucoptera* Vieill.). A hím színezete nagyrészben fekete, szárnyán három fehér keresztcsík látszik, szeme tűzpiros. A tojó olajbarna. Hosszúsága 18, szárnya 8, farka 7 cm. hosszú. Brazilia nagy erdőségeiben közönséges; szorgalmas hangyász.

Hangyászsün (állat), l. *Hangyászsün-félék.*

Hangyászsün-félék *(Echidnidae,* állat), a Csőrös emlősök (l. o.) rendjének egyik családja. Az idetartozó 3 élő és 1 kihalt faj feje kicsi, tojásdadalakú és hosszú, csőalakú, csak alsó végén hasított csőrrel van ellátva. Nyaka rövid; törzsük zömök, esetlen; egyenlő hosszú, vastag végtagjaik rövidek, ötujjuak és karmosak, a hímek hátulsó végtagjainak bokáján erős, hegyes szarusarkantyu van; farkuk tömpe, hegyén lecsapott; nyelvük hosszú, féregalakú, messzire kiölthető s a nyálmirigyek ragadós váladékával bevont; foguk nincs, helyüket a szájpadláson apró, érdes, hegyes, szarunemű fogak pótolják; emlőik a nőstények hasoldalán sekély gödrökben fekszenek. A madarak tojásával egyező szerkezetű tojásokkal szaporodnak s a tojások befogadására és kiköltésére költőzacskójuk fejlődik. Rovarokkal, férgekkel, főleg pedig hangyákkal és termeszekkel táplálkoznak. Ha erősebben megfogjuk, rögtön összegömbölyödnek. Hazájuk Új-Guinea, Tazmánia és Ausztrália. Ismertebb fajok: az *ausztráliai hangyászsün (Echidna aculeata* Schaw) és a *gyapjas hangyász (Proechidna Bruijnii* Pet. et Doria). Az előbbi 40, az utóbbi 50 cm. hosszú. Az ausztráliai hangyászsünnek két változata van: a pápua hangyászsün *(E. aculeata Schaw. subsp. Lawesi* Ramsay) és a tazmániai hagyászsün *(E. aculeata Schaw. subsp. setosa* D. Geoffr.). A gyapjas hangyászsün eddig csak Uj-Guinea ÉNy.-i részéből ismeretes.

Hangyatojás, a hangyabábok népies neve. A H.-okat részint friss, részint szárított állapotban madarak és halak táplálására használják. A kékes színű, eldöglött H.-okat a madarak, még ha éheznek is, meg nem eszik. Téli készletül sütőkemen-

cékben szárítják meg. A kereskedésbe kerülő szárított H.-okat, különösen az oroszországiakat, melyek feltünően fehér színüek, kénezéssel fehérítik; az ilyenek kényesebb madarak táplálására nem alkalmasak. A szárított H.-okat, mielőtt a madaraknak adnók, vizes kendők között meg kell puhítani. Tápláló értéküket tejben való áztatással is szokás fokozni.

Hangyavendégek, l. *Hangyabarátok*.

Hangzacskó, l. *Hanghólyag*.

Hangzat, l. *Akkord*.

Hangzatok állása, l. *Összhangok fordítása*.

Hangzatos (eszt.), oly nyelvbeli előadás, mely jól hangzik, melyen az esztetikai tetszés formai kellékei (arány, rend) érvényesülnek s mely könnyen, ritmikusan, a fülben zeneileg is kellemes hatást keltve gördül tova. A H. jelzőt néha megrovásként alkalmazzuk szépen hangzó, de tartalmatlan beszédre.

Hangzó, a nyelvben a. m. magán-H. (Budenz H.-nak nevezett minden nyelvbeli hangot, mely aztán vagy magán-H. v. mással-H.). L. *Hangok*.

Hangzóilleszkedés, l. *Illeszkedés*.

Hangzó szikrák v. *zenélő szikrák*, l. *Drótnélküli táviró*.

Han-hai (kinai szó, magyarul: kiszáradt tenger), a Tien-san és Kuen-lün között levő magas, lefolyástalan medence, kb. 700 km. széles és 4000 km. hosszú, ÉNy. felé a Tien-san és az Altai hegység közt a Dzungáriai mélyedés, DK.-en a felső Hoang-ho medencéje felé lehet róla lemenni s ezért ezek a helyek fontos népkapuk voltak mindig. Száraz éghajlatu, növényzete alig van; alacsony talajemelkedés két részre osztja: a Ny.-i Tarim-medence (l. o.) s a K.-i nagyobb Gobi-sivatag (l. *Gobi)* a részei. A hegyekről lejövő patakok a H. területén sós tavakban vesznek el. Richthofen és Obrucsev is a H.-t régi tengernek gondolta, de Lóczy kimutatta, hogy a felső Hoang-ho mellékén és messze be Tibetbe, valamint a Gobin is pliocénkorú sekély édesvízi tavak lecsapódásaiból áll, ezért Chuetei v. Gobirétegeknek nevezte el őket. Utóbb Obrucsev, miután nagy elterjedésüket a Han-hai területén felismerte, a Han-hai rétegek nevét alkalmazta.

Hanim, l. *Hanum*.

Hanisch, 1. *August*, osztrák mérnök, szül. Salzburgban 1851. Mérnöki oklevelét a bécsi műegyetemen nyerte. Részt vett a Duna-Odera-csatorna trasszirozásában, majd a bécsi műegyetemen tanársegéd lett, 1875. pedig a bécsi ipariskola tanárává nevezték ki. Nagy sikerrel foglalkozott az építőkövek vizsgálatával és az általa alapított laboratórium természetes és mesterséges kövek vizsgálatára 1896. nyilvánossági jelleget nyert. Mint az osztrák mérnök-egylet második boltozat-bizottságának, valamint az anyagvizsgálók nemzetközi egyesületében az egyik bizottságnak elnöke érdemes működést fejtett ki. Az osztrák kőbányákról, továbbá az építőkövek vizsgálatáról több műve jelent meg.

2. *H., Joseph*, német orgonás, szül. Regensburgban 1812 márc. 24., megh. u. o. 1892 okt. 9. 1829-ben a regensburgi dóm orgonása lett, 1875. az egyházi zeneiskola tanára. Mestere volt a templomi orgonázásnak. Miséket, motettákat, zsoltárokat írt és Haberllel egyetemben orgonakiséretet a Graduale és a Vesperale Romanumhoz.

Han Istók, l. *Hanság*.

Han-jang, 1. kinai város Hupe tartományban, a Jang-ce-kiang balpartján, ennek a Han-kianggal való egyesülésénél, szemben Vu-csanggal; néhány hajógyára s a wesleyanusok missziótelepe nevezetesebbek; kb. 100,000 lak. van. L. még *Han-kou*. — 2. *H.*, Korea fővárosa, l. *Szöul*.

Hanka, *Václav*, cseh régiségbuvár és nyelvtud. író, szül. Hořiňoves-ben 1791 jún. 10., megh. Prágában 1861 jan. 12. Első irodalmi kisérleteit Dvanáctero pisni (12 dal) c. két füzetkében 1815 és 1816. adta ki. Alapos ismerője a régi cseh irodalomnak és történetnek. Nemzeti hiuságát bántotta, hogy a csehek multja homályos, nincs régi dicsőségről zengő hőskölteményük s ezért a Rukopis Královédvorský (a königinhofi kézirat, egészben megj. 1819) és a Rukopis Zelenohorský (a grünebergi kézirat, egészben megj. 1829) c. kéziratokat hamisította. Hamisítványai, amelyekkel cseh heroikus őskort és középkort teremtett, nagy hírnevet szereztek neki, egyetemi tanár lett s érintkezésbe jutott kora kiváló tudósaival. Hamisítványait több nyelvre lefordították, így magyarra is *Riedl* Szende: A királyudvari kézirat a csehek őskorából (1854) címen. Egyéb kiváló művei: Igor Svatoslavič (1821); Krátke historie slovan. nar. (A szláv népek rövid tört. 1818); Mluvnice čes. jazyka podle Dobrovského (Cseh Nyelvtan D. nyomán, 1822) stb. Ezenkívül kiadott több cseh nyelvemléket, de enemű kiadványai megbizhatatlanok. Hamisítványaival egész iskolát teremtett s az általa elterjesztett téves fölfogást a szláv népek multjáról s régi kulturális életéről ma sem sikerült teljesen eloszlatni.

Hankalék a. m. kankalék, kútostor.

Hanka-tó *(Khanka-, Chinka-, Kengka-, Hanhai-tó)*, Kina keletszibériai határán levő tó, területe 4381 km², 80 km. hosszú, 60 km. széles, közepesen 7—8 m. mély; a Lefu-folyó táplálja, lefolyása az Usszuriba a Szungacs-folyó.

Hänke, növénynevek mellett *Hänke* Taddeus (1789—1817) cseh botanikus neve. Dél-Amerika flóráját kutatta.

Hankel, 1. *Hermann*, német matematikus, *H. 2.* fia, szül. Halleban 1839 febr. 14., megh. Tübingenben 1873 aug. 29. Riemann, Möbius és Scheibner vezetése alatt matematikát tanult és 1863. Lipcsében habilitáltatta magát. 1867-ben rendkívüli tanár lett; még ugyanazon évben Erlangenba, 1869. pedig Tübingenbe rendes tanárrá nevezték ki. Sok munkája közül a következőket említjük: Zur allgemeinen Theorie der Bewegung der Flüssigkeiten (pályamunka, 1861); Vorlesungen über die komplexen Zahlen und ihre Funktionen (Leipzig 1867, bevégezetlen); Zur Geschichte der Mathematik im Altertum und Mittelalter (u. o. 1874); Vorlesungen über die Elemente der projektivischen Geometrie (u. o. 1875).

2. *H., Wilhelm Gottlieb*, német fizikus, szül. Ermslebenben 1814 máj. 17., megh. Lipcsében 1899 febr. 17. Tanulmányozta a hőelektromos kristályokat és a fémek és ásványok között létrejövő hőelektromos áramokat, a kisütési áram mágneses hatásait és a fémek elektromos feszült-

ségét egymás között és a vizhez. Az elektromosság új elméletét is adta, mely szerint az elektromosságot, mint az éter köralakú hullámzását fogta fel a testek molekuláinak hozzájárulásával. Tanulmányait Elektrische Untersuchungen cimen gyüjtötte össze.

Han-keu, kinai város, l. *Han-kou.*

Han-kiang *(Han-ho)*, a Jang-ce-kiang legnagyobb baloldali mellékfolyója Kinában; ered három forrásból Sen-szi tartományban, eleinte a Cing-ling hegységben folyik, Lao-ho-kuo után fölvéve a Tan-hot kiér a sikságra, Han-kou, Han-jang és Vu-csang városok közt torkollik. Hossza legalább 1500 km., 450 km.-nyire hajózható, vizkörnyéke 68,000 km².

Hankó, 1. *Béla*, zoológus, szül. Poprádon 1886 júl. 15. Egyetemi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol középiskolai tanári és bölcsészetdoktori oklevelet szerzett. 1910 óta az egyetemi állattani intézet tanársegéde. Dolgozatai az Állattani Közleményekben és az Archiv für Entwicklungsmechanik d. Organismen c. folyóiratban jelentek meg. E Lexikonnak is munkatársa.

2. *H. Vilmos*, kémikus, szül. Parajdon (Udvarhely vm.) 1854 márc. 2. Tanulmányait a kolozsvári egyetemen végezte s 1877. tanár lett a dévai reáliskolánál, 1885. a budapesti II. ker. főreáliskolánál; 1907. a középiskolai igazgatói címet kapta. A M. T. Akadémia 1894. levelező tagjává választotta. Számos ásványvizet és ásványt analizált. A Magyar Balneologiai Értesitő szerkesztője. Nagyszámú értekezésen és kémiai tankönyveken kivül főbb munkái: *Csík vármegye fürdői és ásványvizei szóban és képekben* (Budapest 1895); *Az ásványvizek kezelése* (1895); *Külföldi fürdők, gyógyítóhelyek és ásványvizek* (1895); *Hazai kénes fürdők* (1895); *Házi kincstár* (2. böv. kiad. 1896); *Székelyföld* (1897); *A hazai szénsavas fürdők és ásványvizek* (1896); *Az iparos kincses könyve* (1899); *Gáspár* Jánossal: *A magyar búza chemiai összetétele* (akadémiai jutalmat nyert, 1899); *Régi magyar tudósok* (1901); *Fürdőink, ásványvizeink* (1902); *Erdélyi fürdők, ásványvizek* (1902); *Hogyan experimentáljunk?* (1902); *Universum*. Találmányok, felfedezések stb. (6 köt.); *Természettudományi olvasmányok* (1906); *A magyar birodalom ásványvizei és fürdőhelyei* (1907); *Chemiai technologia (Reichenhaller* társaságában 1910); *Chemia a mindennapi életben* (1912).

Hankócz, l. *Hankvágása* és *Jánosvágása.*

Hankóczy *Jenő*, gazda és iró, szül. Zsejke pusztán (Győr vm.) 1879 febr. 24. 1900-ban a magyaróvári gazd. akadémián oklevelet nyert s ugyanitt 1904. a növénytermelési kisérleti állomás asszisztense, 1908. adjunktusa lett s mint ilyen önállóan foglalkozik a búza és liszt minőségi vizsgálataival, mely célra több műszert szerkesztett, ú. m.: készüléket 1. a sikér-minőségnek; 2. a liszt vizkötő képességének; 3. a búza, rozs stb. héjmennyiségének; 4. a kenyér méreteinek meghatározására. Időközben kiküldetést nyert a berlini malomipari szaktanfolyamra s itt már eddigi vizsgálatait ismertette. Nagyobb munkái: *A liszt sülhetőségének meghatározása a sikér fizikai tulajdonságai alapján: A maghéj mennyiségének meghatározása mechanikus úton.* Kisebb dolgozatai a hazai gazd. szaklapokban s a Kisérletügyi Közleményekben jelentek meg.

Han-kou (a. m. Han torkolata, *Hankao, Hankeu)*, Kina egyik legfontosabb belföldi kikötője Hu-pe tartományban, 936 km.-nyire Szanghajtól, a Han-kiang torkolatánál a Jang-ce-kiangba, Han-jang és Vu-csang városok közvetlen közelében. Kb. 850,000 lak. van, az európaiak számára 1858 óta van nyitva. Kitünő vizi útjai révén a teakereskedés főhelye. Fontos kiviteli cikkei még: nyersselyem, faolaj, szezám; beviteli cikkei: gyapot- és gyapjuáruk, petroleum, cukor stb. Teája téglaalakba préselve kerül leginkább oroszok közvetítésével Tien-cin, Kalgan és Kiacha útjain Oroszországba, a finomabbat egyenesen európai kikötőkbe hozzák. 1910 szept. 28-án megnyilt a Han-kou—Kanton vasút első része. Idegeneknek a kereskedést csak 1861. engedték meg. Az azelőtt több millió lakosú városť a taiping lázadás apasztotta meg erősen. Egy francia utazó a 40-es években a három összeépült város lakosságát 8 millióra becsülte.

Hankova, község, l. *Annafalva* (Gömör vm.).

Hanksit (ásv.), hatszöges, a kvarcra emlékeztető külsejű kristályok, néha 1 cm. nagyok is; viaszfehér, kissé sárgás, áttetsző vagy átlátszó. Kémiai összetételére nézve nátrium-karbonát-szulfát, képlete: $4Na_2SO_4.Na_2CO_3$. Kevés KCl-dot is tartalmaz, amelyet egyesek az ásvány lényeges alkatrészének tartanak. Képlete ekkor a következőképen volna: $9Na_2SO_4.2Na_2CO_3.KCl$. Termőhelye a Borax-tó (Kalifornia).

Han-Kucsin *(An-Kucsin)*, kevéssé ismert indiánus törzs Alaskában a Yukon folyam vidékén.

Hankvágása (azelőtt: *Hankócz)*, kisk. Sáros vm. girálti j.-ban, (1910) 345 tót lak., u. p. és u. t. Margonya.

Hanle, falu Kasmirban, az é. sz. 32° 48′ és k. h. 78° 56′ alatt; az itt 4595 m. magasban levő buddhista kolostor földünk egyik legmagasabban fekvő helye, ahol állandóan laknak emberek; az árpa itt még megterem.

Hann *Sebestyén*, hires erdélyi ötvös, szül. 1644., megh. 1713. Kivált kancsók, egyházi liturgikus szerelmények késziitésével vált országos hirüvé s kora legkitünőbb mestereinek sorába emelkedett. Műhelye Nagyszebenben volt, ahol a céhnek mestere is volt. Művei közül több maradt ránk. Ilyen egy födeles kancsó a nagyszebeni főtemplomban, Salamon király történetéből vett ábrázolásokkal, egy ezüst ostyatartó Nagydisznódon, egy kanna a Nemzeti Muzeumban stb. V. ö. Archaelogiai Értesitő, XIII. k. és új folyam V. és X. köt.

Hann, *Julius*, a jelenkor legkiválóbb meteorológusa, szül. Schloss Hansban, Linz mellett, 1839 márc. 23. Tanult Kremsmünsterben és Bécsben, ahol egy ideig mint reáliskolai tanár működött. 1867-ben a bécsi meteorológiai intézet asszisztense, 1868. egyetemi magántanár, 1873. a fizikai földrajz rendkivüli, 1877. pedig rendes tanára és egyidejüleg, mint Jellinek utódja, a meteorológiai intézett igazgatója lett. Ebben az állásban a sok adminisztrativ teendő tudományos törekvéseiben megakasztotta, amiért azt 1897. a Grácban részére szer-

vezett (kozmikus fizikai) tanszékkel felcserélte; 1900. kívánságára a bécsi egyetemre tették át tanszékét, amelytől 1910. nyugalombavonulásakor megvált. Bámulatos irodalmi tevékenységet fejtett ki és, mint a modern meteorológia egyik úttörője, nagy tekintélyre tett szert. A főnelmélet helyes megalapításával a thermodinamikát vezette be a meteorológiába; a hegyi-völgyi szelek magyarázata tőle eredt. Alaposan foglalkozott az Alpok éghajlatával és a hegyi obszervatoriumok jelentőségét korán felismerte. Az Obir és Sonnblick csúcsán létesült megfigyelő állomások az ő alkotásai. Értekezéseinek száma nagyon jelentékeny. Nagyobb munkái: Allgemeine Erdkunde I. kötete (Hochstetterrel és Pokornyval); Temperaturverhältnisse der Alpenländer; Handbuch der Klimatologie, 3 köt.; Verteilung des Luftdruckes in Mittel- und Südeuropa; Atlas der Meteorologie; Lehrbuch der Meteorologie. Nagy érdeme, hogy 1866 óta a Meteorologische Zeitschrift szerkesztője, melyet e szakban nemzetközi vezető organum rangjára emelt. 40 évi szerkesztői jubileuma alkalmával tiszteletére e folyóirathoz a Hann-Band-ot csatolták, melybe minden nemzet szakférfiai írtak cikkeket. Érdemei elismeréseül sok tudományos társulat tiszteleti tagja lett (egyebek között a Magyar Földrajzi Társaságé is), osztrák nemességet kapott és több külföldi kitüntetésben részesült.

Hanna, Morvaországnak Olmütz és Wischau közt, a Morvától Ny.-ra és a Hanna folyótól (amely Kremsiernél ömlik a Morvába) É.-ra fekvő igen termékeny vidéke kiváló árpatermeléssel. Területe kb. 1600 km², 240,000 lak., akik cseh nemzetiségű hanákok (hanáci). L. *Hanákok.*

Hanna, *Marcus Alonzo*, amerikai államférfiú, szül. Lisbonban (Ohio) 1837 szept. 24., megh. Washingtonban 1904 febr. 15. Clevelandban 1867. hatalmas kőszénbánya részvénytársaságot alapított. Később még más hajós- és vasúttársaságok élére került s az Unió Nemzeti Bank elnöke lett. 1897-ben a szenátusba választották s mint politikus csakhamar ellentétbe került Roosevelt elnökkel, kinek komoly ellenjelöltje lett volna az 1904 novemberi elnökválasztáson, ha közbe nem jön halála.

Hanna-árpa, kitűnő kétsoros sörárpa-fajta, apró, vékonyhéju, fehértörésű és világos szemmel. Morvaország Morva-völgyében honos, de hazánkban is nagyban termelik.

Hannay (ejtsd: henni), *James*, angol regényíró, szül. Dumfriesben 1827 febr. 17., megh. Barcelonában 1873 jan. 9. 1860—64-ig az Edinburgh Courant szerkesztője volt, 1864. Londonba költözött, 1864. angol konzullá nevezték ki Barcelonába. Nagyszámú regényein kívül főleg irodalmi tanulmányokat tett közzé a Quarterly Reviewban. Főbb művei: King Dobbs (1849); Singleton Fontenoy (1850); Eustace Conyers (1855) regények, továbbá: Characters and Criticisms (1865); A Course of English Literature (1866); Studies on Thackeray (1869).

Hannayit (ásv.), triklin vékony sárga prizmák; kristályviztartalmú magnézium-ammoniumhidrofoszfát, képlete:

$$Mg_3P_2O_8.2H_2(NH)_4PO_4+8H_2O.$$

Előfordul a Skipton-barlangok guanojában Ballarat mellett, Ausztráliában.

Hanne, 1. *Johann Wilhelm*, német protest. teológus, szül. Harberben (Lüneburg) 1813 dec. 29., megh. Hamburgban 1889 nov. 25. Több helyütt való lelkészkedés után Greifswaldban lett teológiai tanár és lelkész. Számos műve közül nevezetesebbek: Schleiermacher als religiöser Genius Deutschlands (1840); Der ideale Protestantismus (1845); Der freie Glaube und die theologischen Halbheiten unserer Tage (1846); Die Idee der absoluten Persönlichkeit (2-ik kiad. 1865); Anti-Hengstenberg (1865); Geist des Christenthums (1867). A modern teológiai irányzathoz szítván, sok támadtatásban volt része. — 2. Fia, *H. Johannes*, szül. Braunschweigban 1842 jún. 28., eppendorfi lelkész volt, kit szabadelvü irányzata miatt a porosz egyháztanács hivatalvesztésre ítélt. Főbb művei: Freier Glaube etc. (Hamburg 1885); Blätter christlicher Lebensanschauung (u. o. 1895).

Hannibal (ejtsd: hennibel), Marion county székhelye Missouri északamerikai államban, a Mississippi balpartján, vasút mellett, (1910) 18,341 lak., dohánygyártással, fémöntéssel, fűrészmalmokkal, dohány-, terménykereskedelemmel, közelében kőszénbányával. East H.-t az Illinois-beli Quincyvel 1545 m. hosszú híd köti egybe.

Hannibal, 1. karthagói hajósvezér, ki Kr. e. 269. kieszközölte ugyan, hogy a mamertinusok ne adják át Messana (Messina) várát Hieron szirakuzai királynak, de Karthagónak nem tudta megszerezni e jelentős helyet. Az I. pún háborúban mint a karthagói hajóhad vezére nagy vereséget szenvedett 260. Mylae mellett Duilius konzullal szemben. Két évvel később a rómaiak egy szardiniai kikötőbe szorították s e veresége miatt katonái keresztre feszítették.

2. *H.*, karthagói vezér az I. pún háborúban és a rá következő zsoldos lázadás alatt, melynek folyamán Tunes mellett meghalt.

3. *H.*, a leghíresebb karthagói hadvezér, Hamilkar Barkas fia (Kr. e. 247—183). Kora ifjúságában folytonosan hallott Róma erőszakosságáról, hogy az I. pún háború után az afrikai zsoldoslázadást felhasználta és jogtalanul elragadta Szardiniát és Korzikát. Korán szívta be tehát az engesztelhetetlen gyűlöletet minden iránt, ami római volt. Atyjával 9 éves korában átkelt Hispániába, ennek halála után pedig sógora, Hasdrubal oldalán oly kitartást, bátorságot, egyszerűséget, lélekjelenlétet és óvatosságot mutatott viselkedése, hogy 221. a katonaság kívánságára a megölt Hasdrubal helyébe a 26 éves H.-t nevezték ki fővezérré. Ő Karthagó uralmát Hispániában megerősítvén, 219. megtámadta Saguntumot, Róma szövetségesét, melyet 8 hónapi erős ostrom után be is vett. Róma e tényben a fennálló szerződés megszegését látta s mivel hasztalan követelte ki H.-t, megizente a II. pún háborút (218—202). H. gyors intézkedésével elérte, hogy a háború szinhelye nem Hispánia, hanem Itália lett. Testvérét, Hasdrubalt, egy sereggel Hispániában hagyta, maga pedig 80 ezer gyalogossal, 12 ezer lovassal és 37 elefánttal a Pirenaeusokon át Galliába indult. A Rhône mellett ügyesen kikerülte az elébe vonuló konzulnak, P. Cornelius Scipiónak seregét és szept. végén 15 napi véghetetlen fáradalmak között átkelt az Alpokon. Livius adatai szerint

a cotti Alpokban a Mont-Genèvre, Polybios leírása szerint (s ez a valószinű) a Graii Alpokban a Kis Szent-Bernát volt az a hágó, melyen H. átvonult. Némely kutató a Mont-Cenisen, mások ismét másutt keresik még H. útját. Mikor a pún vezér Felső-Itália sikjára ért, hatalmas serege 20 ezer gyalogos és 6 ezer lovas katonára olvadt le s nyomában csak 7 elefánt kullogott. Az itt lakó gallus törzsek azonban hozzá csatlakoztak, s H. kipihentetvén seregét, bátran vezette a visszatért Scipio ellen. *Ticinus*-nál volt az első összeütközés, melyben H. numidiai lovassága vivta ki a győzelmet: a rákövetkező *trebiai csatában* Sempronius konzul hirtelenkedése juttatta H.-t diadalhoz. 217 tavaszán H. átkelt az Apennineken, az eléje vonuló Flaminius konzult Faesulae (Fiesole) tájékán kikerülte és pusztitva Róma felé hatolt, hogy őt alkalmasabb csatatérre csalja. Sikerült is Flaminiust a *Trasumeni tó* mellett egy hegyszorosnál közre fogni, hol vele együtt 15 ezer római elesett és ugyanannyi fogságba került. Ezután H. Picenumon és Samniumon át Apuliába ment és pusztitotta a Rómához hű néptörzsek vidékeit. De Quintus Fabius Maximus, a római diktátor, óvatosságával nem adott neki alkalmat nyilt ütközetre. Minthogy a szenátus és a nép döntő csatát követelt s a sereg is elégedetlen volt Fabius Cunctator késedelmező guerilla-taktikájával, ez hivatalos idejének lejártával a diktaturáról lemondott, Róma pedig 8 légiót és nagy szövetséges sereget küldött L. Aemilius Paullus és G. Terentius Varro konzulok vezérlete alatt H. ellen. *Cannae* városka mellett, az Aufidus folyónál történt a csata, melyben H. lángesze ismét győzött a túlnyomó erő ellen (216). Róma már attól félt, hogy a véres vereség után H. falai ellen vezeti seregét, de H.-nak nem voltak ostromgépei, serege is fogyóban volt és hazulról nem tudott kapni újoncokat. Számitásában is csalódott, mert győzelmei után sem csatlakozott Itáliában minden idegen törzs zászlói alá. Megkisérelte azt is, hogy Fülöp makedoniai királlyal és Szirakuza uraival szövetkezve kapjon külföldről támogatást, de Fülöpöt Róma megtámadta, Szirakuzát pedig ostrom alá fogta s magában Itáliában is új légiókat szervezett és 212. a hűtelen Capua ostromához fogott, melyet még H. csele sem szabadított meg, midőn látszólag Róma ellen vezette seregét s a várost a *H. ad portas!* (H. itt van a kapuk előtt!) hire rövid ideig nagy félelemmel töltötte el. Capua végre (211) kénytelen volt megnyitni kapuit és szenátusa példás büntetésben részesült hűtlenségeért. Hasdrubal sem segithetett bátyján, midőn az Alpokon át Itáliában termett hispániai seregével (207), mert a konzulok az umbriai *Metaurus* folyónál meglepték és seregét megsemmisitvén, levágott fejét H. dél-itáliai táborába röpitették. Karthagóban az arisztokrata párt nem türte, hogy hazulról támogassák H.-t, bár ő még mindig remélte, hogy kapni fog hazájából katonákat, s Bruttiumban tartózkodva, olykor még voltak katonai sikerei. De a púnok 203. hazarendelték, hogy védje meg Karthagót Scipio Africanus ellenében, ki Hispániából átkelt Afrikába s itt szorongatta a púnokat. Sikertelen alkudozások után *Zama* mellett ütközött össze a két tábor (202) s a csata a rómaiak javára dőlt el. Maga H. ajánlotta honfitársainak, hogy még kemény föltételek mellett is kössenek békét. Azután mint soffet reformálni igyekezett hazája kormányzását, de arisztokrata ellenfelei Rómában bevádolták, hogy a sziriai Antiochosszal szövetkezik, mire a rómaiak kiadatását követelték. H. sietve menekült (195) Sziriába, de nem tudta Antiochost Róma ellen merészebb vállalkozásra birni. Antiochos különben is Magnesiánál a Scipióktól megveretett (189) és H. Prusias bithyniai királyhoz menekült. A rómaiak mindenütt nyomában voltak, s mivel Prusias elárulta hollétét, a magánál hordott méreggel vetett véget életének (183). Bizonyára a világtörténelem legnagyobb hadvezérei közé sorolandó, ki fegyelmezett zsoldos hadseregével bámulatos haditetteket vitt véghez, de nem menthető fel azon vád alól, hogy hibás számitása hazáját végveszedelembe sodorta. V. ö. *Hennebert*, Histoire d'Annibal (3 köt. Paris 1870—92); *Montanari*, Annibale (Rovigo 1901); *Osiander*, Der Hannibalweg (Berlin 1900); *Azan*, Annibal dans les Alpes (Paris 1902); *Colin*, Annibal en Gaule (u. o. 1903).

Hannibal ad portas, v. mint rendesen, de helytelenül idézni szokták: *Hannibal ante portas*, a. m. Hannibal a kapuknál, a kapuk előtt, vészkiáltás, mely Rómában felhangzott Hannibal állítólagos közeledtének hirére. E mondást Cicero és Livius tartotta fenn.

Hannikainen, 1. *Pietari*, finn iró, szül. 1843., megh. 1899., egyike a legnépszerübb és a külföldön is jól ismert finn iróknak. Mint hirlapiró is tevékenyen működött. Ismeretterjesztő irányú munkálkodásával jelentékeny sikert aratott.

2. *H.*, *Peter Woldemar*, finn erdészeti szakember és iró, szül. 1853. Mint a finn állami erdészeti ügyek főigazgatója, e szak igazgatásának újjászervezése által a finn állami erdőgazdaság jövedelmét nagyban emelte. Erdőgazdaságtana három kiadást ért.

Hanno, 1. Gáza királya, IV. Salmanasszar asszir király (Kr. e. 726—722) kortársa, támogatta az asszirok elleni szövetséget; Raphia mellett, nem messze az egyiptomi határtól, vereséget szenvedett és asszir fogságba került.

2. *H.*, karthagói hajósvezér, aki Kr. e. 460 körül 60 ötvenevezős hajón, állitólag település céljából kivándorló 30,000 emberrel, nagy expedicióra indult: Herakles oszlopain át végig hajózott Afrika nyugati partjain és visszatérésekor Karthagó templomában pún nyelvű feliratot helyezett el, melyben előadta utazását. E feliratnak görög forditása, a hires *Periplus* (a. m. körülhajózás), ma is megvan és az ókor földrajzi emlékeinek egyik legrégiebbike. Kiadta *Müller* a Geographi Graeci minores I. kötetében (Paris 1855). V. ö. *Mer*, Mémoire sur le périple d'Hannon (Paris 1885); *C. Fischer*, De Hannonis Carthaginiensis Periplo (Leipzig 1893).

3. *H.*, karthagói vezér az I. pún háborúban, kit a rómaiak Agrigentumnál (262. Kr. e.) és Eknomos hegyén megvertek.

4. A «nagy» *H.*, kit a karthagóiak az I. pún háború után kitört zsoldosháboruban (Kr. e. 241—

237) hadseregük élére állították, de őt a libyaiakkal egyesült zsoldosok Utikánál megverték, mire Karthagó Hamilkart állította melléje, a sereg pedig ez utóbbit kiáltotta ki vezérévé. Ezért gyülölte H. Hamilkart és fiát, Hannibalt, kinek a II. pún háború folyamán tett minden intézkedését támadta s a zamai csata után ő is tagja volt a Scipio elé járuló békekövetségnek.

5. *H.*, Hannibal egyik alvezére, ki a cannaei csata után Kr. e. 215. több bruttiumi helységet elfoglalt, de lucaniai és campaniai területen nem sikerült előnyomulása.

Hanno v. *Anno, szent,* kölni érsek (1056—75) és birodalmi kancellár. Megh. 1075 dec. 4. III. Henrik halála után H. 1062. a gyermekkirályt, IV. Henriket, hatalmába ejtette és helyette uralkodott. Nemsokára azonban meg kellett osztania hatalmát Adalbert brémai érsekkel. 1064-ben a mantuai zsinaton II. Sándor és Cadalus ellenpápa között biró gyanánt szerepelt és csak akkor ismerte el II. Sándort a birodalom nevében törvényes pápának, midőn ez az ellene felhozott vádak alól tisztázta magát. 1072 végén elhagyta az udvart és teljesen visszavonult a politikai pályától. Az egyház, tekintettel szigorú erkölcseire, a szentek sorába iktatta. Emléknapja dec. 4. V. ö. *Lindner,* Anno II., der Heilige (Leipzig 1869); *Giesebrecht,* Gesch. der deutschen Kaiserzeit (3. köt. 5. kiad., a jegyzetekkel együtt 1100 s k. l.).

Hannolied (német), l. *Anno-dal.*

Hannover, 1. 1866-ig királyság, azóta *porosz tartomány,* a német birodalom ÉNy.-i részében az Északi-tenger, Holstein, Hamburg, Mecklenburg, a szász tartomány, Braunschweig, Hessen-Nassau, Vesztfália és Hollandia közt, 38,509 km² területtel. Három részből áll: a főrész az Elbe, Weser és Aller környékén; az Ems melletti Ny.-i rész, amelyet 6 km. széles terület a főrészhez csatol és a D.-i rész, amelyet a főrésztől braunschweigi területek egészen elkülönítenek. H. az idők folyamán több apró fejedelemségből és hercegségből alakult, melyek a következők: 1. A főrészben *Bremen hercegség* az alsó Elbe és Weser közt; *Hadeln* az Elbe-torkolat közelében; *Lüneburg hercegség* az Elbe és Aller közt; *Lauenburg hercegség* egy része, az Elbe mindkét oldalán; *Verden hercegség* a Weser és Aller mellett (Brementől DK.-re); *Kalenberg fejedelemség* a Leinetől a Weserig; *Hildesheim hercegség* az Innerste mellett, továbbá a Leine és Harz közt; *Hoya és Diepholz grófságok* a Weser és Hunte közt. 2. A Ny.-i részben *Osnabrück hercegség,* Lingen és Bentheim grófságok, Münster egy része; *K.-Frizföld fejedelemség* és a Harlingerföld, Borkum, Juist, Norderney, Baltrum, Langeroog és Spiekeroog nevű szigetekkel. 3. A D.-i részben *Grubenhagen és Göttingen* fejedelemségek és *Hohnstein grófság* egy része. A porosz uralom alatt hozzácsatolták még a Jade-vidéket. H. túlnyomó része sík föld, amelyen csak homokbuckákat láthatni. D.-i vidékeit a Harz és a Weserhegység ágai takarják. Három főfolyója az Elbe, Weser és az Ems. A tavak közül jelentékenyebbek: a *Steinhuder-tó*; a *Dümmer-tó* és az *Oderteich.* A talaj a folyók völgyeiben és a hegyes vidék alsó részeiben igen termékeny; nagy területeket foglalnak el a tőzeges földek, amelyek közt legnagyobbak a Bourtanger Moor, Hollandia határán, továbbá a Saterland és Arenberg vidéke az Ems és Leda közt. A dombos vidékeken nagy puszták is vannak; ilyen a Lüneburger Heide és a Hümmling. A lakosság száma (1910) 2.942,436 s legnagyobb részük protestáns. A gyáripar különösen a déli vidékeken nyert nagyobb lendületet. A vászonszövés kézi iparként az egész tartományban el van terjedve; gyári iparként Osnabrück- és Hildesheimben űzik; egyéb iparágai a posztószövés (Einbeck, Göttingen, Hameln), pamutipar (Hannover, Linden), bőr-, papir-, gummi- és guttaperchaipar (Harburg), szesz-, sör-, kémiai szerek gyártása, optikai és fizikai műszerek készítése (Göttingenben); igen jelentékeny a vasipar (H., Linden, Osnabrück stb.) és a hajógyártás a kikötővárosokban. A jelentékenyebb kikötők Harburg, Geestemünde, Emden és Papenburg. A fontosabb iskolák a göttingeni egyetem, a politechnikum H.-ban, a bányászakadémia Clausthalban, az erdészakadémia Mündenben stb. Közigazgatási szempontból a tartomány 6 kerületre oszlik, ezek: H., Hildesheim, Lüneburg, Stade, Osnabrück és Aurich.

Története. H. területe a X—XII. sz.-ban a szász hercegséghez tartozott. Mikor ez *Oroszlán Henrik* bukása után (1181) felbomlott, H. területének nagy része *Braunschweig-Lüneburg* hercegség néven megmaradt a Welf-család birtokában. Oroszlán Henrik unokája, *Gyermek Ottó* (megh. 1252) fiaiban a család két ágra szakadt, az idősebb braunschweigire és a fiatalabb lüneburgira. Ez utóbbi kihalása után (1369) Lüneburg visszaszállott a braunschweigi családra, mely ismét több ágra oszlott (Lüneburg, Celle, Wolfenbüttel). A mellékágak kihaltával *Ernő* herceg (megh. 1546.) fiai: *Henrik* (megh. 1598.) és *Vilmos* (megh. 1592.) újból osztozkodtak a Welf birtokokon. Henrik utódai a braunschweigi hercegséget birták 1884-ig, Vilmos fiai pedig Lüneburgon osztozkodtak. E részek egyike volt H., melynek uralkodója, *Ernő Ágost* (megh. 1698.) ismét egyesítette a lüneburgi ág összes birtokait s Lipót császár engedelmével, kinek buzgó híve volt, felvette a *választói fejedelmi* címet 1692. Fia, *György Lajos,* mint a Stuart-ház leszármazottja (nagyanyja *Erzsébet,* I. Jakab angol király leánya volt) 1714. *I. György* néven (l. o.) Nagy-Britannia trónjára lépett. Ez időtől kezdve H. perszonál unióban élt Angliával 1837-ig. Az angol királyok H.-t helytartó által kormányozták, kinek oldala mellett titkos tanács állott. H. sorsa ezután az angol politika szerint igazodott. Az osztrák örökösödési háboruban a H.-i seregek Mária Terézia érdekében harcoltak Dettingen mellett (1743), a hétéves háboruban ellenben H., mint Nagy Frigyes porosz király szövetségese, a franciák támadásának volt kitéve (1757). Ezután huzamos ideig békét élvezett az ország a francia háboruk kitöréséig. A francia köztársaság ellen H.-i hadak is harcoltak 1795-ig. 1803-ban Napoleon, ki Angliának ezen az úton akart ártani, szállotta meg H.-t s azt a schönbrunni szerződésben (1805 dec.) Poroszországnak ajánlotta fel. A poroszok 1806. be is vonultak H.-be, de a jenai és auerstädti katasztró-

fák után H. ismét a franciák birtokába került. Napoleon ezután 1807. H. nagy részét az újonnan alakított *vesztfáliai* királysághoz kapcsolta, É.-i parti részeit pedig 1810. a kontinentális zár hathatósabb végrehajtása céljából Franciaországba kebelezte. A francia uralom 1813. ért véget s H. újabb területekkel gyarapodva a bécsi kongresszuson 1814. királyság rangjára emeltetett.

Az új királyság 1819. erősen arisztokratikus jellegű alkotmányt kapott, melyet aztán a júliusi forradalom hatása alatt IV. Vilmos király 1833 szept. liberálisabb szellemben módosított. Az új alkotmány szerint a két kamarából álló országgyűlés szavazta meg az adókat és a költségvetést s kimondta a miniszteri felelősség elvét. A hatalmát vesztett nemesség heves harcot indított ez újítások ellen s e harcok közepette halt meg IV. Vilmos 1837. Ekkor szakadt meg a perszonál unió Nagy-Britannia és H. közt, mert a sali törvény értelmében, mely a nőket kizárja a trónöröklésből, H. trónjára IV. Vilmos öccse, *Ernő Ágost, a cumberlandi herceg* lépett. Az új király első dolga az volt, hogy az 1833-iki alkotmányt felfüggesztette s visszaállította az 1819-ikit. Azonkívül új hűségesküt követelt az államhivatalnokoktól. Hét *göttingeni* egyetemi tanár (Albrecht, Dahlmann, Ewald, Gervinus, a Grimm testvérek és Weber) megtagadta ez esküt, amiért állásukat vesztették. 1840 augusztusban a király ismét új alkotmányt erőszakolt az országra, mely némi engedményeket tartalmazott, de egészében fenntartotta az abszolutizmust. Az 1848-iki forradalmak H.-re is hatással voltak, amennyiben visszaállott az 1833-iki alkotmány, de a király azért makacs ellensége maradt Németország egyesítésének s különösen Poroszország iránt táplált nagy ellenszenvet. Fia, *V. György* (1857—66), tovább folytatta atyja reakciós és poroszellenes politikáját. Az 1848-iki alkotmány helyébe az 1840-ikit léptette s külső politikájával kudarcot kudarcra halmozott. Az 1866-iki nagy német válság idején Poroszország intelmei dacára Ausztriához csatlakozott. De a H.-i sereg *Langensalza* mellett 1866 jún. 29. kapitulálni volt kénytelen s a királyi udvar Ausztriába menekült. Erre 1866 szept. 20. Vilmos porosz király H.-t Poroszországba kebelezte s mikor V. György még ezután is izgatott a porosz uralom ellen, a porosz kormány a Welf-család magánvagyonát is lefoglaltatta. Ez időtől kezdve H. egyre jobban beolvadt Poroszországba, bár van egy párt: a welfek, mely törvényes úton a német nép és fejedelmek hozzájárulásával szeretné H. külön államiságát helyreállítani. E párt tagjainak száma az 1912-iki választásokon 5-re olvadt le. Egészen új helyzetet teremtett az a körülmény, hogy a cumberlandi herceg fia 1913. nőül vette II. Vilmos császár s porosz király leányát. V. ö. *Heinemann*, Geschichte von Braunschweig und H. (Gotha 1883—92, I—III. köt.); *E. v. Mayer*, Hannoversche Verfassung- und Verwaltungsgeschichte (Leipzig 1898—99, 2 köt.); *Hassell*, Geschichte des Königreichs H. (u. o. 1898—1901, 2 köt; welf szellemben); *Uhlhorn*, Hannoversche Kirchengeschichte (Stuttgart 1902).

2. *H., porosz közigazgatási kerület* Braunschweig, Waldeck, Lippe-Detmold és Oldenburg között, 5718 km² területtel, (1910) 748,115 lak.; a következő járásokkal: Diepholz, Syke, Hoya, Nienburg, Stolzenau, Sulingen, Neustadt am Rübenberg, H. város, H. vidéke, Linden város, Linden vidéke, Springe, Hameln.

3. *H.*, az ugyanily nevű porosz tartománynak és egykori királyságnak *fővárosa*, (1910) Linden, Döhren stb. beolvasztott községekkel együtt 302,375 lak., pamutfonással és szövéssel, gép-, zongora-, kémiai és festék-, tapéta-, lámpa-, dohány- és szivargyárakkal, vasöntéssel, arany-, ezüst- és bronztárgyak készítésével, szeszégetéssel, jelentékeny termény- és bőrkereskedéssel. Míg a szabálytalanul épült óvárosban (Altstadt) számos a régi, XVI. és XVII. sz.-ból való ház, az újabb részek egészen modern külsejüek, igen sok szép épülettel. A jelentékenyebbek: az 1845—52-ben Laves tervei szerint épült kir. szinház, 12, költőket és zeneszerzőket ábrázoló szoborral; a firenzei stilusban épített politechnikum; a román izlésű, 1856. befejezett muzeum, természetrajzi, történelmi és művészeti gyüjteményekkel és a H.-i tartományi muzeummal; a képtár, van Dyck, Holbein, Rubens és Tizian néhány festményével; a régibb tekintélyes városháza (a XV. sz.-ból); a királyi kastély a XVII. sz.-ból, amelyet 1817. nagyobb részt újra építettek, kápolnájában Cranach L.-nak a keresztre feszítést ábrázoló képével és Oesterley freskóival; a régi kastély; a Krisztus-templom, szép gót épület, szép üvegfestményekkel; végül a Knochenhauer és Schmiede nevű utcákban több, késő gót izlésü magánház a XV. és XVI. sz.-ból, a többi közt Leibniz egykori lakóháza. A kiválóbb emlékszobrok: Bödeker szobra Dopmeyertől, Ernő Ágost király lovas-szobra Wolff mintázata szerint, Waterloo-oszlop, Alten grófnak, a waterlooi-csatában a H.-iak vezérének szobra, Schiller bronzszobra Engelhardtól, az 1884. fölállított szép honvéd-emlék, a Bennigsen-szobor, Lujza porosz királyné és testvérének emlékszobra. Az iskolák, gyüjtemények és tudományos egyesületek közül a kiválóbbak: a technikai főiskola, az állatorvosi főiskola, felsőbb kereskedelmi iskola, a Bismarckschule és az Erzsébet nőképző iskola; a királyi könyvtár (190,000 kötet, 4000 kézirat); a városi könyvtár néhány ritka kézirattal; a fentebb említett muzeumok; a Kestner-muzeum egyiptomi és római régiségekkel, Gutenberg 42 soros bibliájával; a történelmi, természettudományi társulat és egyéb egyesületek. Környékén igen szép 4 soros, 2 km. hosszú hársfasor visz a Herrenhausen-kastélyhoz; a város mellett van még az 1863. alapított állatkert.

H.-ról mint faluról a XI. sz.-ban tesznek az okiratok először említést. A braunschweigi hercegek közt több izben megejtett osztozkodás folytán többször cserélt urat. 1636-ban György, Celle hercege székvárosává tette, székváros maradt ez időtől fogva 1714-ig, midőn György választó az angol trónra lépett. 1837—1866-ig, azaz az Angliával való perszonál-unio megszüntétől kezdve egészen a porosz okkupációig ismét székváros volt. V. ö. *Jörgens*, Hannoversche Chronik (Hannover 1907); *Linden*, H. und Umgebung (u. o. 1908).

Hannoveri evang. lutheri szabad egyház, alakult Harms Theodor hermannsburgi lelkész és társai kezdeményezésére azon gyülekezetekből, amelyek az 1878. életbe léptetett polgári házasság alkalmából megváltoztatott esketési formula miatt az országos egyházból kiváltak. E gyülekezetek utóbb (1890) külön missziói intézetet is alakítottak Bleckmarban. A H. jelenleg (1913) 8 gyülekezetből áll, körülbelül 3050 lélekkel és 10 felavatott lelkésszel.

Hannoveri ló, német lófajta, melyet Hannover tartományban főképen a stadei, a limburgi és a hannoveri kerületben tenyésztenek. A H. többnyire pej és sárga, ritkán szürke színű, átlagos marmagassága 163—167 cm., élősúlya 550—590 kg.; angol vérű, közép súlyú, magas járású hátas- és kocsiló, melyet a német hadsereg tüzérsége és nehezebb lovassága részére szivesen vásárolnak.

Hannoveri tervezet, a német birodalmi polgári perrendtartásnak az országgyűlés által kiküldött és Hannoverben összeült bizottsága részéről (1862—1866) készített tervezete.

Hannulik *János Krizosztom,* tanár és író, szül. Predméren (Trencsén vm.) 1745 júl. 22. (a keresztségben *Dávid* nevet kapott), megh. Nagykárolyban 1816 szept. 3. 21 éves korában belépett a piarista rendbe, melynek mint tanár, mint a nagykárolyi gimn. igazgatója és mint kormánytanácsos a XVIII. sz.-ban egyik legkiválóbb tagja volt. Nevét latin költeményei, többnyire alkalmi ódák, tették híressé, nálunk és a külföldön egyaránt. Számuk megközelíti a százat s legnagyobb részük nyomtatásban is megjelent. Kortársai Horatius-szal állították párhuzamba, a szentpétervári tudós társaság az élő költők fejedelmének nevezte s több más külföldi tudós társasággal együtt tagjai sorába emelte. Költeményeinek gyüjteményét Bécs híres költője, Denis Mihály, akarta kiadni, de a terv Denis halála miatt meghiusult. Révai Miklóshoz intézett levelei a Nemzeti Muzeumban vannak.

Hanoi (Keso), egykoron Tonking, most az ugyanily nevü annami tartomány fővárosa, a Szongkoi balpartján, 175 km.-nyire annak torkolatától, 103,188 lak. Citadellája az európai erődítmények mintájára épült, nagy monumentális alakú kapukkal, az annami csapatoknak és tisztviselőknek szolgál lakóhelyül; benne vannak elhelyezve az arzenál, a rizs- és sótárak. Mellette terül el a kereskedő-város, amely nagyobbára kő- és téglaházakból áll. H. a ruházati ipar terén Annamban vezető. A tél kezdetén számos tanulni vágyó ifju keresi föl. Falai alá 2 m. mély járatu hajók is eljuthatnak. Tengeri kikötője Hai-fong, ahova vasút is vezet. 1873-ban Garnier francia hajóskapitány citadelláját elfoglalta. A franciák helyőrséget tartanak benne.

Hanotaux (ejtsd: anotó), *Gabriel,* francia politikus és történetíró, szül. Beaurevoirban 1853 nov. 19. Eleinte főiskolai tanár volt, majd 1879. a külügyminisztérium levéltárába került. 1885-ben követségi tanácsosnak nevezték ki Konstantinápolyba. 1886-ban képviselő lett s a mérsékelt köztársasági párthoz tartozott. 1894—95-ig és 1896—1898-ig a külügyi tárcát viselte s első minisztersége idejére esik Madagaszkár meghódítása. 1903-ban kibukott a képviselőházból s a szenátusba sem sikerült bejutnia. Történetírói munkásságáért a francia akadémia 1897. tagjai közé választotta. Nevezetesebb művei: Histoire du cardinal de Richelieu (1893—1903, I—II. köt.); Histoire de la France contemporaine 1871—1900 (1903 óta); Jeanne d'Arc (1911).

Hanoteau (ejtsd: anotó), *Hector,* francia festő, szül. Decizeben 1823 máj. 25., megh. 1890 ápr. 7. Gigouxnak volt tanítványa. Eleinte genre-, majd tájképeket, utóbb pedig, Algériában tett utazásainak eredményeképen keleti tárgyú képeket festett. Jelesebb művei: A libák paradicsoma (1864, marseillei muzeum); A falusi tó, A békák, Vízi rózsák (mindhárom a párisi Musée du Luxembourgban) stb.

Hanover, város Pennsylvania északamerikai államban, (1910) 7057 lak.

Hans, német keresztnév (magyarul Jancsi), a Johannes név rövidítése. A H. név rendkívüli elterjedésénél fogva a németeknél majdnem a. m. ember, férfi, és számos példabeszédszerű kifejezésben használatos, pl. H. und Kunz (sok ember), Grosshans (nagyhatnám), Prahlhans (dicsekedő), Schmalhans (koplaló), H. Dampf (fölfuvalkodott), H. in allen Gassen (aki mindenbe beleártja magát), H. Narr (bolond), H. im Glück (a szerencse fia), H. und Grete (fiu és leány) stb.

Hansa, l. *Hanza.*

Hansa, a Hanseatische Kolonisationsgesellschaft által gyarmatosított terület Santa Catharinában.

Hanság *(Hanyság),* Magyarország egyik legjelentékenyebb mocsara, mely a Fertő-tótól K.-re, Sopron és Moson vármegyék határán terül el s K. felé Győr vmegyéig húzódik. Kiterjedése NyK.-i irányban mintegy 50 km., ÉD.-i irányban legnagyobb szélessége 16 km., egész területe 400—450 km². A H. a kis magyar sikságnak legmélyebb része, melynek tengerfeletti magassága 114—16 méter. Nem egyéb, mint körülbelül 1 m. magas úszógyep, amely alatt a víz hullámzik, tehát ingoványos, zsombékos térség, amely nem terem egyebet, mint nádat, kákát, rekettyét s igen sok savanyú füvet; minél több vízzel telik meg, annál nagyobb az ingása, mig a Fertő kiszáradásával (amidőn a H. is vizének jó részét elveszté) rugékonysága is megszünt. A H. felülete egyébiránt nem egészen sík, hanem vannak rajta emelkedések, amelyeket gorond, sziget vagy halom névvel jelölnek; talaja egészben véve K. felé, a Rábcza mentében lassan ereszkedik alá. Tulajdonképeni tőzeg- vagy lápmedencéje két részre oszlik, a Ny.-i Söjtör, Kapuvár és Osli közt, a K.-i Moson vm.-ben Lébény és Mosonszentjános közt, ahol a turfát ássák is. A H.-on az Ikva, Répcze és Rábcza folyik keresztül s részben ezek táplálják, csekély esésük folytán, a H.-ot vízzel. Levezetésére már a mult század végén törekedtek s több csatornával sikerült is a H. nagy részét lecsapolni s a földmívelés részére megnyerni; ily lecsapolt területeken létesültek Földsziget és Öntés puszták, melyek ma virágzó állapotban vannak. 1777—80. a H.-on keresztül Eszterházáról Pomogyra 8 km. hosszú töltés épült, mely ma is az egyetlen közlekedési út a mocsáron keresztül Sopron vármegyéből Mosonba; 1892. azonban kiépült a pozsony-

szombathelyi vasút, mely Csorna és Mosonszentjános közt metszi át az egész H.-ot, majd a csorna-hegyeshalmi vasút. A H. nagy része erdős (éger, nyár, fűz, kőris). Állatvilága igen gazdag, halak és vizi madarak nagy számmal élnek benne. A H.-ban előbb számos tó volt, melyek legtöbbje a lecsapolás folytán kiszáradt; ilyen volt a Királytó is (Oslitol É.-ra), melyből 1749 márc. 15. azt a *Han v. Hany Istók* név alatt hirnévre vergődött, 8—10 éves gyermeket fogták ki, aki kétéltű módjára a vizben élt s testét állitólag halpikkely fedte, lábán és kezén pedig úszóhártya volt. Egy évig az Esterházyak kapuvári kastélyában tartották, akkor elszökött és nyoma veszett. A H. lecsapolása, a Fertő-tó kiszárításával együtt, jelenleg folyamatban van.

Hans der Büheler, l. *Hans von Bühel.*

Hanse, l. *Hanza.*

Hänselmann, *Ludwig*, német történettudós, szül. Braunschweigben 1834 márc. 4., megh. u. o. 1904 márc. 22. A braunschweigi levéltár őre volt s nevezetes forrásgyüjteményeket adott ki. Ezek: Urkundenbuch der Stadt Braunschweig (1862—1904, 3 köt.) és Braunschweiger Chroniken (Leipzig 1868—80, 2 köt.).

Hansemann, *David Justus Ludwig*, porosz politikus, szül. Finkenwerderben 1790 júl. 12., megh. Schlangenbadban 1864 aug. 4. A kereskedői pályán működött s nagy társadalmi és közgazdasági tevékenységet fejtett ki. 1847-ben beválasztották a porosz országgyülésbe, 1848 márc.-ban pénzügyminiszter lett, 1848 jún.—szept. pedig porosz miniszterelnök volt. Visszalépése után a porosz bank élére állott, majd 1851. megalapította a Disconto-társaságot. Fia, *Adolf* (szül. 1826., megh. 1903), tovább vezette e pénzintézetet s 1885. megalapította az Új-Guinea-társaságot.

Hansen, 1. *Carl Christian Constantin*, dán festő, szül. Rómában 1804 nov. 3., megh. 1880 márc. 27. Eleinte atyjának, *H. Hans* arcképfestőnek, azután Lorentzennek, Lundnak és Eckersbergnek volt tanítványa. 1835—43-ig Rómában élt és ott festette Dán művészek Rómában című ismert képét. A római klasszicizmus szellemében festette a kopenhágai egyetem épületét diszítő falfestményeket.

2. *H., Emil Christian*, dán fiziológus, szül. a jütlandi Ribeben 1842 máj. 8., megh. 1909 aug. 29. 1861-ben a kopenhágai művészeti iskola tanítványa volt, de csakhamar tudományos kutatásokra adta magát. 1876-ban Fungi funicoli danici c. pályaműveért aranyérmet kapott, később a carlsbergi erjedési technikai és fiziológiai intézet fiziológiai osztályának igazgatója lett. 1892-ben egyetemi tanárrá nevezték ki. Művei a következők: Recherches sur les microorganismes qui à différentes époques de l'année, se trouvent dans l'air, à Carlsberg et aux alentours (a carlsbergi laborat. közl. 1879—82); Recherches sur la physiologie et la morphologie des ferments alcooliques (u. o. 1881—91); Recherches sur les bactéries acétificantes (u. o. 1879., 1894 és 1900); Untersuchungen aus der Praxis der Gährungsindustrie (München 1892); Experimental studies on the variation of yeastcells (London 1895); Untersuchungen über den Kreislauf der Hefenarten in der Natur (1903. a Zeitschrift für Bakteriologie-ban, melynek társkiadója volt).

3. *H., Gerhard Armauer*, norvég orvos, a lepra-bacillus felfedezője, szül. Bergenben, Norvégiában 1841 júl. 29., megh. u. o. 1912 febr. 12. Orvosi tanulmányait Krisztiániában végezte. 1870—71-ben tanulmányutat tett Bonnban és Bécsben, s a finomabb bonctani és mikroszkópiai tanulmányok után visszatért szülővárosába, ahol 1875. kórházi igazgató lett. 1881-ben felfedezte a leprabacillust. Ehlers, Koch és Lassarral 1897-ben leprakonferenciát hívtak össze az ő kezdeményezésére és azontúl olyan eredménnyel küzdött a lepra ellen, hogy a betegek száma egy harmadára csökkent. Irodalmi dolgozatai közül legnevezetesebb: Lepra (Spedalskhed) klinisk og pathologisk-anatomisk fremstillet.

4. *H., Jens Andersen*, dán politikus, szül. Odenseben 1806 jan. 7., megh. Kopenhágában 1877 jún. 1. Eleinte cipészmester volt szülővárosában, majd 1842. Kopenhágába ment és ujságíró lett. 1848-ban beválasztották a folkethingbe, hol mint a parasztpárt vezére küzdött az Eiderdán-párt ellen. 1870-ben az egyesült baloldal megalapítóihoz tartozott. Megirta Dánia alkotmánytörténetét 1848—66-ig (Kopenhága 1872, 4 köt.). Emlékiratai 1875. jelentek meg.

5. *H., Joseph*, német történettudós, született Aachenben 1862 ápr. 26. 1891-ben a kölni levéltár igazgatója lett. Főbb művei: Westfalen u. Rheinland im XV. Jahrhundert (Leipzig 1888—90, 2 köt.); Nunziaturberichte aus Deutschland 1572—85 (Berlin 1892—94, 2 köt.); Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns und der Hexenverfolgung im Mittelalter (Bonn 1901).

6. *H., Maurits*, norvég nyelvész, novellaíró és költő, szül. Modumban 1794 júl. 5., megh. Kongsbergben 1842 máj. 16. Nyelvtanító volt Krisztiániában, majd Drontheimban és 1826. rektor lett Kongsbergben. Norvégia első romantikus írója, aki a német romanticizmus (Fouqués, Tieck) hatása alatt állt. Rendkivül sok romantikus tárgyú novellát írt, amelyek azonban ma már elvesztették értéküket. A jobbakat Jaeger Henrik gyüjtötte össze egy válogatott gyüjteményben 1882.

7. *H., Olaf*, dán költő, szül. 1870 dec. 28. Nakskowban, Seelandon. A kopenhágai egyetemen bölcsészetet hallgatott, majd középiskolai tanár lett Aarhusben. Üde hangulatú lírai költeményei a dán nép és föld rajongó szeretetéről tanuskodnak. Költeményeit számos gyüjteményben adta ki. Ezek: Digte (Költemények, Kopenh. 1897); Tre folkeviser (Három néprege, 1899); Undervejs (Vándorúton, 1902); Nye digte (Újabb költemények, 1907). Értékesek egyszersmind H. fordításai a modern izlandi lirikusok műveiből, amelyeket Ny-islandsk Lyrik c. 1901. adott ki.

8. *H., Peter Andreas*, csillagász, szül. Tondernben 1795 dec. 8., megh. Gothában 1874 márc. 28. Előbb órás volt. 1825 óta a gothai csillagvizsgáló igazgatója. A geodézia, az elméleti és gyakorlati csillagászat számos fontos munkát köszön neki, amelyek közül említendők: Theorie des Aequatoreals (Leipzig 1855); Geodätische Untersuchungen (u. o. 1865, 1868, 1869); Theorie der Sonnenfinsternisse (u. o. 1858); Untersuchungen über

die gegenseitigen Störungen d. Jupiters u. Saturns (Berlin 1831); Fundamenta nova investigationis orbitae verae, quam Luna perlustrat (Gotha 1838); Tables de la Lune (London 1857); Darlegung der theoretischen Berechnung der in den Mondtafeln angewandten Störungen (Leipzig 1862 és 1864). Holdtáblái a legújabb időkig alapul szolgáltak a csillagászati efemeriszek számításainál.

9. *H.*, *Theophil*, dán építész, szül. Kopenhágában 1813 júl. 13., megh. Bécsben 1891 febr. 17. H. Christian építész (szül. 1803., megh. 1883.) testvére és tanítványa; szülővárosában tanulta az építészetet, aztán Olasz- és Görögországba ment. Athénben ő építette Sina költségén az akadémia-épületet és a Demetrius-házat az Alkotmánytéren. 1846. Bécsben telepedett le, ahol számos magánházat épített és az arzenálban levő fegyvermuzeum építését vezette. 1869. építészeti főtanácsossá, 1884. a bécsi képzőművészeti akadémián az architektura tanárává nevezték ki. Báróságot is kapott. Számos nevezetes bécsi középület közül főműve az új bécsi parlament. Itt elhelyezett mellszobrát 1906 június havában leplezték le. Az építészetben H. a hellén klasszicizmus utolsó jelentékeny képviselője. V. ö. *Niemann* G. és *Feldegg* Ferdinand, Theophils H. und seine Werke (Wien 1893).

Hansi (valódi nevén: *Jean Jacques Waltz*), elszászi születésű karrikaturista, szül. Colmarban 1873 febr. 23. Művészeti tanulmányait a lyoni akadémián végezte. Szellemes szöveggel kisért rajzain többnyire szülőföldjének alakjait mutatja be. Állandó munkatársa az elszászi képes folyóiratoknak és élclapoknak. Rajzai és vizfestményei sorozatokba gyüjtve is megjelentek: Vogesenbilder; Professor Knatschké; Histoire d'Alsace; Tours et portes d'Alsace; Histoire d'Alsace racontée aux petits enfants par l'oncle H.

Hansjakob, *Heinrich*, német iró, szül. Haslachban (Baden) 1837 aug. 19. Teológiát és filológiát tanult, egy ideig tanár volt, majd hagnaui, később freiburgi plébános. A német katolikus belletristák egyik legtermékenyebbje; kedves humora, ügyes meseszövése és őszinte hangja maradandó helyet biztosít neki a német irodalom történetében. Újabb könyvei: Stille Stunden (1903, 4. kiad.); Die Schöpfung (1904, 2. kiad.); Sommerfahrten (1904, 4. kiad.); Alpenrosen mit Dornen (1905, 4. kiad.); Sonnige Tage (1906, 4. kiad.); Aus dem Leben einer Vielgeliebten (1909); Allerseelentage (1912).

Hanskarl *Sándor (bereznai)*, honvéd tábornok-főhadbiró, szül. Moóron 1843., megh. 1912. Budapesten. 1864-ben mint hadbiró-gyakornok lépett be a hadseregbe, honnan a honvédség felállítása alkalmával 1869. a honvédséghez lépett át és mindjárt a budai honvédkerületi biróság vezetője lett. 1871-ben már a honvéd főparancsnokság igazságügyi előadójává nevezték ki. Ez állásában lett 1875. őrnagy, 1884. alezredes, 1886. pedig ezredes hadbiró s 1892. a honvédelmi minisztérium 15. ügyosztályának vezetőjévé s egyuttal tábornok-hadbiróvá is neveztetett ki. Ezen állásában, mint a honvéd hadbirói tisztikar főnöke, a honvédség igazságszolgáltatása körül igen nagy érdemeket szerzett. Ő alapozta meg a közelmultban életbelépett modern katonai büntető perrendtartást is.

Hanslick, *Eduard*, a legnagyobb zeneesztetikusok egyike, szül. Prágában 1825 szept. 11., megh. Bécsben 1904 aug. 6. Zeneesztetikusi pályafutását 1848. kezdte meg, mint a Wiener Zeitung zenereferense. Vom Musikalisch Schönen, Ein Beitrag zur Revision der Ästhetik der Tonkunst (1854) c. alapvető fontosságú művével világhirre tett szert. 1855-ben a Presse zenei rovatának vezetője, 1856. a bécsi egyetemen a zenetörténet és a zeneesztetika magántanára, 1861. rendkívüli, 1870. rendes tanára lett; 1895. nyugalomba vonult. Esztetikájának alapgondolata az, hogy a zenével fogalmi tartalmat kifejezni nem lehet. Wagner Richardnak legszámottevőbb ellenfele volt. A Presseben és a Neue Freie Presseben megjelent kritikáit, részben átdolgozva, összegyüjtötte könyvalakban is: Aus dem Konzertsaal (1848—68) és Die moderne Oper, Kritiken und Studien (1875—1900, 9 kötet) címmel. Megirta önéletrajzát (Aus meinem Leben, 1894, 2 köt.) és a bécsi hangversenyélet történetét (Geschichte des Konzertwesens in Wien, 1869—70, 2 köt.).

Hansom (ang., ejtsd: henszam), feltalálója után elnevezett kétkerekű, könnyű, födetlen, gyorsan járó kocsi, melynek csak két ülése van. A kocsis magas bakja a kocsiban ülők háta mögött van.

Hanssen, *Georg*, német nemzetgazdasági iró, szül. Hamburgban 1809 máj. 31., megh. Göttingenben 1894 dec. 19. 1833-ban a kieli egyetemen magán-, majd rendes tanár lett, innen 1842. Lipcsébe, 1848. Göttingenbe, 1860. Berlinbe távozott, 1869. pedig ismét Göttingenbe tért vissza. Fő művei: Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse in Schleswig und Holstein (Petersburg 1861); Agrarhistorische Abhandlungen (Leipzig 1880—84, 2 köt.).

Hanssens, 1. *Charles Louis Joseph* (az idősb), belga zeneszerző és karmester, szül. Gentben 1777 máj. 4., megh. Brüsszelben 1852 máj. 6. Párisban Bertonnál tanult. 1827-ben Brüsszelben a Théâtre de la Monnaie karnagya és a Conservatoire igazgatója lett. H. élete végén szinházi vállalkozásain anyagilag tönkre ment. Művei: operák és misék.

2. *H.*, *Charles Louis* (az ifjabb), szül. 1802., megh. 1881., a jelentősebb belga zeneszerzők közül való. Autodidaktából lett szinházi csellista, majd karmester. 1827-ben kinevezték a brüsszeli Conservatoireon az összhangzattan tanárának, de, miként az idősebb H., az 1830-iki események behatása alatt ő is elvesztette állását. 1848-ban a brüsszeli Théâtre de la Monnaie karmestere lett. Művei: operák, ballettek, szimfóniák, nyitányok, zongora-, hegedű-, gordonka-, klarinét-koncertek, misék. V. ö. *Burbure* L., Notice sur Ch. L. H. (1872); *Bäwolff* L., Ch. L. H. (1895).

Hansson, *Ola*, svéd-német iró, szül. Hönsingeben (a svéd Schonen tartományban) 1860 nov. 12-én. 1882-ben beutazta Európát s azóta Németországban az irodalomnak él. Svéd nyelven irott műveivel az újabb, realizmusra hajló svéd irodalomnak egyik úttörője lett. Ilyenek: Diktor (Stockholm 1884); Litterärasilhouetter (1885); Notturno (1885); Sensitiva amorosa (Helsingborg 1887).

További megjelentek német nyelven: Parias, Fatalistische Geschichten (Berlin 1890); Friedrich Nietzsche; Das junge Skandinavien. Vier Essays (Dresden 1891); Alltagsfrauen (Berlin 1891); Der Materialismus in der Litteratur (Stuttgart 1892); Seher und Deuter (Berlin 1894); Frau Ester Bruce (regény, Breslau 1895); Vor der Ehe (regény, Berlin 1895); Meervögel, Novellen (Breslau 1895); Im Huldrebann, Novellen (u. o. 1896); Der Weg zum Leben (Berlin 1896, svédül Christiania 1896); Der Schutzengel (németül 1896); Nordisches Leben (I. köt., Goldene Jugend 1896); Gedichte in Versen und Prosa (1901). H. egyes elbeszéléseit az Élet c. folyóiratban *Gerő* Ödön fordította magyarra.

H. felesége, *H. Laura*, szül. *Mohr*, *Marholm Laura* írói néven lett ismertté. Rigában született 1854 máj. 1. Első munkája a Patkul c. dráma volt (1878), melyet 1882. másik szinműve, a Frau Marianne követett. Összegyűjtött tanulmányai, melyekben a női emancipáció ellen száll sikra, a következő cimekkel jelentek meg: Wir Frauen und unsere Dichter (Wien 1895); Das Buch der Frauen. Zeitpsychologische Porträts (Paris és Leipzig 1895); Zur Psychologie der Frau (Wien, 2. kiad. 1903).

Hanst., természetrajzi nevek mellett *Hanstein* Johannes német botanikus nevének rövidítése.

Hansteen, *Christopher*, csillagász, szül. Krisztiániában 1784 szept. 26., megh. u. o. 1873 ápr. 15. 1814 óta egyetemi tanár volt Krisztiániában, ahol 1849. csillagvizsgálót építtetett. 1837 óta Norvégia triangulációját vezette. Több munkát írt, melyek közül nevezetesek: a föld magnetizmusáról írt műve (Christiania 1819); Asztronómiai előadásai (u. o. 1835), továbbá Resultate magnetischer, astronomischer und meteorologischer Beobachtungen auf einer Reise nach Sibirien (németre ford. Sebald, 3. kiad. Leipzig 1854).

Hanstein, 1. *Adalbert von*, német költő és író, *H. 2.* fia, szül. Berlinben 1861 nov. 29., megh. Hannoverben 1904 okt. 11. Kezdetben szinikritikus és költő, később irodalomtörténettel foglalkozott s a berlini Humboldt-akadémián, utolsó éveiben pedig a hannoveri technikán volt tanár. Művei: Von Kains Geschlecht (balladaciklus, Berlin 1888); Der Liebesrichter (verses novella, u. o. 1893); Die Aktien des Glücks (humoros regény, 1895); Der Vikar (verses novella, u. o. 1897); König Saul (dráma, u. o. 1897); Achmed, der Heiland (epikai költemény, u. o. 1899). Irodalomtörténeti művei: Albert Lindner (Berlin 1888); Ibsen als Idealist (Leipzig 1897); Gerhart Hauptmann (u. o. 1898); Die Frauen in der Geschichte des deutschen Geisteslebens (2 köt., 1900); Das jüngste Deutschland (1900); Wie entstanden Schillers Geisterseher? (1903). V. ö. *Kühler*, Adalbert von H. (Hannover 1904).

2. *H., Johannes von*, német botanikus, szül. Potsdamban 1822 máj. 15., megh. Bonnban 1880 aug. 27. 1855-ben a berlini egyetemen a botanika magántanára, 1861. a kir. növénygyüjtemény őre, 1865. a bonni egyetemen a botanika tanára s a növénykert és növénytani intézet igazgatója lett. Érdemei az anatomia és morfologia terén maradtak fenn. Nevezetesebb munkái: Untersuchungen über den Bau und die Entwickelung der Baumrinde (Berlin 1853); Über den Zusammenhang der Blattstellungen mit dem Bau des dikotylen Holzringes (u. o. 1858); Versuche über die Leitung des Saftes durch die Rinde (u. o. 1860); Zur Entwickelungsgeschichte der Gattung Marsilia (u. o. 1862—64, 2 köt.); Befruchtung und Entwickelung der Gattung Marsilia (u. o. 1865); Übersicht des natürlichen Pflanzensystems (u. o. 1867); Die Scheitelzellgruppe im Vegetationspunkt der Phanerogamen (Bonn 1869); Die Entwickelung des Keims der Monokotyledonen und Dikotyledonen (1870); Beiträge zur allgemeinen Morphologie der Pflanzen (1882); Abhandlungen aus dem Gebiet der Morphologie und Physiologie c. gyüjteményes munkájában.

Hans von Bühel (vagy: *der Büheler)*, XV. sz.-i elszászi német költő. Két nagyobb epikai műve van: Die Königstochter von Frankreich (1401., újra kiadta Merzdorf 1867), melynek tárgyát már egy XIII. sz.-i német költő (Mai und Beaflor, kiadta Pfeiffer 1848) és utóbb a Türelmes Helenáról szóló népkönyv szerzője is földolgozta; és Diokletians Leben (1412, újra kiadta Adalbert Keller 1841), melynek tárgya a hét bölcs mester története.

Hans von Küstrin, l. *János* (brandenburgküstrini fejedelem).

Hanswurst *(Hans Wurst)*, a régi német szinház állandó komikus alakja, melynek szerepe rendszerint az illető szinész rögtönző tehetségére volt bizva. Különösen Jos. Ant. Stranitzky és Gottfried Prehauser bécsi szinészek kitünő alakítása s Gottschednek és Sonnenfelsnek ellene folytatott küzdelme által vált alakja a XVIII. sz. második felében oly népszerüvé. Rokon alakok más népeknél is a János keresztnevet és egy ételnévből vett melléknevet viselnek, mint a magyar Paprika Jancsi (l. o.), a németalföldi Jan Pickelhäring, a francia Jean Potage, az angol John Pudding stb. Németországban az angol Clown és az olasz Arlecchino voltak rá hatással. V. ö. *Reuling*, Die komische Figur in den wichtigsten deutschen Dramen bis zum Ende des XVII. Jahrhunderts (1890); H. *Schneegans*, Geschichte der grotesken Satire (1894); *Görner*, Der H.-streit in Wien (Wien 1884).

Hant v. *rög*, általában kisebb-nagyobb összeszáradt földtömeg, mely a szántóföld nyirkos állapotában eszközölt szántás következménye. A H.-ok a vetés egyenletes kikelését és a növények diszlését akadályozzák s ezért a talaj megmivelését megfelelő időben és helyes elvek szerint kell végezni. Agyagos talajon a H.-ok keletkezését alig lehet elkerülni s ezek szétzúzására a H.- vagy rögtörő hengerek szolgálnak.

Hant, kisk. Tolna vm. völgységi j.-ban, (1910) 428 német és magyar lak.; u. p. Apar, u. t. Bonyhád.

Hánta, kisk. Veszprém vm. zirczi j-ban, (1910) 813 magyar lak.; u. p. Magyarszombathely, u. t. Kisbér. Szt. Mihályról nevezett egyházának első ismert prépostja 1244-ből Smaragd, 1259. Jácint mester a prépost. A vasvármegyei főispánnal egyetemben Jácint 1265. buzgón fáradozott a királyi várak

jószágainak visszaszerzésében. Utóda lett Simon mester, majd Tamás. IV. László idejében az ellenség e prépostság javait is pusztította s egyházi öltönyeit és szent edényeit elrabolta, miért 1277. IV. László Ecsej-földjével kárpótolta jegyzőjét, Tamás prépostot, ki 1278. a székesfehérvári káptalan prépostja lett. A hántai prépostok különben rendesen a veszprémi káptalan kanonokjai közt foglaltak helyet. A prépostságnak ma már nyomai sincsenek.

Hántás alatt a fiatalabb, síma kérgű fatörzsek kérgének a fővad (szarvas) általi lerágását értjük. Fiatal lombfák, gyümölcsfák kérgét a nyúl is hántja télen. A H. tetemesen károsítja az erdőt s valóságos csapássá fajulhat. A H. ellen a törzseket kőszénkátránnyal kenik be, vagy szalmával vagy tüskével körülkötözik. Rendesen túlszaporodott vadállománynál kezd a vad hántani. Legcélszerűbb ilyenkor az állományt, lelövés által, a célszerű mértékre leszállítani. A kéregtermelés céljából való H.-t l. *Cser-erdő*.

Hanthawaddy, l. *Rangun.*

Hantken *Miksa (prudniki)*, paleontológus, szül. a sziléziai Jablonkán 1821 szept. 26., megh. Budapesten 1893 jún. 26. Gimnáziumi tanulmányait Teschenben, a főiskolát a bécsi egyetemen végezte, majd Selmeczbányára ment, amelynek bányászakadémiáján tanult s 1846. mint bányász kezdte működését; 1858. Budapestre költözött, ahol őslénytannal foglalkozott. 1866-ban muzeumi őr s 1867. a földtani társulat titkára lett. 1869-ben a földmívelésügyi miniszter megbizta a m. kir. *földtani intézet szervezésével*, amelynek *első igazgatójává* a király kinevezte. Ebben az állásában 1882-ig működött, amikor is a budapesti egyetem őslénytani tanszékére hívták meg tanárnak. Egyik leghíresebb és Európaszerte ismert paleontológusunk volt; érdemeiért a Magyar Tudományos Akadémia 1864. levelező és 1874. rendes tagjává, a bolognai egyetem pedig 1888. tiszteletbeli doktorává választotta. Különös előszeretettel foglalkozott a dunántúli harmadkori képződményekkel, az őslénytanban pedig a foraminiferákkal. Az ó-harmadkori *nummuliteseknek* világszerte elismert specialistája volt s munkáinak jó része ezekkel foglalkozik. Legismertebb művei: *A nummulitok rétegzeti jelentősége a középmagyarországi hegység harmadkori képződményében* (Akadémiai Ertekezések, 1875. évi köt.); *A Clavulina-Szabói rétegek faunája* (Földtani Intézet Évkönyve 4. köt.). Munkáinak száma 60-ra rúg s az említett őslénytani vizsgálatokon kívül főkép a Buda és Esztergom között fekvő barnaszéntelepek geológiai viszonyait ölelik fel. Gyakorlati működésének súlypontja a kőszénkutatásokra esik s e nemű tanulmányait igen becses monográfiában, magyar s német nyelven közölte 1878.: *A magyar korona országainak széntelepei és szénbányászata* címen 4 térképpel és 68 ábrával. Életét és működését *Koch* Antal ismertette a *Földtani Közlöny* 1894. évi XXIV. kötetében.

Hantmadár *(Saxicola oenanthe* L.), az Éneklők rendjébe, a Rigófélék családjába tartozó madárfaj. Háta világos hamuszürke, a kantár és a szemen keresztül húzódó sáv fekete, hasa világos rozsdasárga, csőre és lábai feketék, első evezőtolla rövidebb, mint a felső szárnyfedők. A nőstény és a fiatalok ősszel barnások. Hossza 16, szárnyhossza 9, farkhossza 6 cm. A nőstény valamivel kisebb. Hazánkban hegyes, síkságos helyeken egyaránt közönséges madár. Éneke jelentéktelen, fogságban csakhamar tönkremegy. Igen gyorsan szalad és repül. Rovarokból él. Március végén érkezik és október közepéig marad. Földön, sziklák közt vagy faodukban fészkel. Május hóban 5—7 kékes v. zöldesszürke tojást tojik, melyeket a nőstény egyedül költ ki. A magyar-horvát tengerparton, a Karszt-hegység D.-i oldalán ismeretes még a dalmát H. *(S. stapazina* L.) és a keleti H. *(S. melanoleuca* Güld.) is.

Hántóeke, oly több kisebb eketestből összeállított szántókészülék, melyet egyrészt tarlónak és elgazosodott szántóföld legfelső 6—10 cm. vastag rétegének felszántására használnak, hogy a talaj kiszáradása lehetőleg megakadályoztassék, másrészt gyepes területen, legelőkön, réteken a gyepes réteg lehántására alkalmaznak. Szerkezete ugyanolyan, mint a több-barázdás ekéké (l. *Eke*).

Hántógyalu, a kádár nagyoló gyaluja, mely az asztalosnak nagyolójától csakis rövidebb tokjával és íves talpával tér el. L. *Gyalu.*

Hántoló eljárás v. *vakaró modor* (ol. *mezzotinto*; franc. *manière noire*; ném. *Schabmanier, Schwarze Kunst)*, a rézmetszet készítésének egyik faja, amelynél a rézlemezt érdessé hántolják erre szolgáló műszerrel, azután pedig az ábrázolásnak világos és félárnyékos helyeit belőle kivakarják. Tehát éppen ellenkezője a közönséges rézmetszetnek, amelynél az ábrázolás árnyékos helyeit vésik ki a rézlemezből.

Hántológép, gabonamagvaknál csak a csirának, szakállnak és a héjhoz tapadó tisztátalanságoknak eltávolítására, gyümölcsféléknél és hüvelyes terményeknél azonban a héjnak teljes lehámozására szolgáló készülék. Munkamódja abban áll, hogy a megtisztítandó termény részeit különböző érdes, kemény felületekhez vagy egymáshoz szorítva kölcsönösen elcsusztatja, úgy, hogy a létrejövő surlódás a gabonamagvak felületét koptatja, továbbá a gyümölcs héjának és hüvelyének teljes eltávolítását lehetővé teszi.

Hantos *Elemér*, jogi és közgazdasági író, szül. Budapesten 1881 nov. 12. Tanulmányai elvégzése és külföldi utazások után a magyarországi pénzintézetek szervezésével kezdett foglalkozni, Széll Kálmánnal a Pénzintézetek Országos Egyesületének, Lukács Lászlóval a Pénzintézetek Országos Nyugdíjegyesületének alapításában vett részt és mindkét egyesület ügyvezető alelnöke lett. 1910-ben munkapárti programmal képviselővé választották. Munkái közül legnevezetesebb: The Magna Carta of English and Hungarian Constitution (London 1904). Egyéb munkái közül megemlítjük: *A konverziós törvény reformja* (Budapest 1904); *A pénzintézetek ellenőrzése Magyarországon* (u. o. 1905); *Hitelszervezetünk fejlődésének újabb irányai* (u. o. 1906); *A nemzetközi egységes váltójog* (u. o. 1909). Irt még magán- és perjogi munkákat is. 1904 óta a Pénzügyi Szemlét szerkeszti. E Lexikonnak is munkatársa.

Hantrada, l. *Handrada.*

Hants, l. *Hampshire.*

Hanum *(chanum, hanim)*. Törökországban és Perzsiában a nők megtisztelő címe; tulajdonképpen csak a szultán és a pasák feleségeit illeti meg, de ma már minden rangbeli asszonynak mondják. *Böjuk-H.* (nagy asszony), oly háztartásban, melyben több asszony van, az elsőnek a címe.

Hanumán (szanszkrit szó a. m. erős állkapcsú), a hulmán (Semnopithecus entellus Dufresne) nevű majomnak keletindiai és cejloni népies neve. A Rámájana ind eposzban és Rámáról szóló más költeményekben a majomkirálynak, Ráma hű szövetségesének a neve.

Hanuš, *Ignaz Jan*, cseh filozófus és nyelvész, szül. Prágában 1812 nov. 28., megh. u. o. 1869 máj. 19. Filozófiai munkái Hegel hatását mutatják. Fantasztikus természetbölcseleti elméleteivel sok zavart okozott a szláv mitológiában. V. ö. O. *Josek*, I. H. (Osvěta c. cseh revü 1910. és 1911).

Hanusfalva, kisk. Szepes várm. szepesófalvi j.-ban, (1910) 467 tót lak., postahivatal, u. t. Szepesófalu.

Hanusz *István*, föld- és természetrajzi író, szül. 1840 dec 21. Váczott, megh. 1909 febr. 7. Kecskeméten. 1864-ben áldozópap, 1871. a kecskeméti főreáliskola tanára, 1886. ennek igazgatója lett. Váczegyházmegyei tb. esperes, szepessajduni c. prépost volt. Számos népszerüsítő és igen elterjedt természetrajzi és földrajzi művet írt; ezek közt: *Képek a növényvilágból* (Léva 1887); *Az állatok világából* (Budapest 1890); *A nagy magyar Alföld földrajzi jellemképekben* (Kecskemét 1894); *Az első huszonöt év a kecskeméti m. kir. állami főreáliskola életéből* (Kecskemét 1895); *Déleurópából föld- és néprajzi képek* (Pozsony 1896); *Hőmérsékleti változások* (kéziratkép csak 50 példányban, Kecskemét 1896); *Közép-Európából föld- és néprajzi képek* (Pozsony 1897); *A hazai földrajzi néprégék* (Földrajzi Közlemények 1899); *A növények világából* (1901); *A bor-ág és nedüje* (Kecskemét 1901); *A tölgyekről* (u. o. 1901); *A Magyar Haza föld- és néprajzi jellemképekben* (u. o. 1901); *A fák birodalma* (1903); *Égen és földön* (1904); *Fűben, fában* (Budapest 1905).

Hanuy *Ferenc*, egyháztörténelmi és egyházjogi író, szül. Pécsett 1867 márc. 10. Pécsett és Bécsben a Pazmaneumban elvégezvén a teológiát, 1890. pappá szentelték Pécsett, 1890—91-ig segédlelkész, 1891—98-ig udvari pap Pécsett Dulánszky Nándor püspök mellett és a széküresedés alatt, 1898—1906-ig a pécsi teol. az egyháztört. és egyházjog tanára, mellékesen 3 évig a Pécsi Közlöny szerkesztője. 1906 óta a bpesti egyetem teol. karán az egyháztörténelem tanára, majd 1908-tól fogva u. o. az egyházjog tanára. 1913 jan. 1-től szerkesztője a Religio-nak. Önálló művei: *Kat. egyetem Pécsett*; *A keresztség kiszolgáltatása az egyházjog és a magyar közjog szempontjából*; *A theologiai tanszak kizáratása egyes középkori egyetemekről* (1903); *A vegyes házasságok jogtörténete különös tekintettel Magyarországra*; *A vegyes házasságokra vonatkozó tételes jog és gyakorlati eljárás*; *A véto-jog a pápaválasztáson* (1904); *A pápa szuverénsége jogi szempontból*; *A vallásváltoztatás az egyházjog és a magyar államjog szerint* (1905); *A parthenogenesis első nyomai az őskeresztény írók műveiben* (1907); *Pázmány Péter összegyüjtött levelei* (1910—11); *A jegyesség és házasságkötési forma kifejlődése a Ne temere decretumig* (1912).

Hanva, kisk. Gömör várm. tornaljai járásában, (1910) 811 magyar lak.; u. p. Bánréve, u. t. Csiz. 1852—1868-ig itt volt lelkész Tompa Mihály költő, aki itt is van eltemetve.

Hanva-*nemzetség*. Gömörvármegyei régi magyar nemzetség, melynek ősi fészke a Rimaszécstől É.-ra fekvő Hanva. Okleveleinkben csupán a nemzetség családi viszonyairól és birtokairól beszélnek és abból a körülményből, hogy a családban a Hont és a Bagos nevek sűrűbben fordulnak elő, valamint, hogy a Hunt-Pázmán-nemzetség (l. o.) egyik tagja, István fia, Miklós, hanvai lakosnak mondatik, azt következtetik, hogy a H.-nemzetség a Hunt-Pázmán-nemzetségnek egyik ága. Comes *Sigismundus Hunth* impetrálta 1200-ban a Gömör vármegyében fekvő Hanva, Szkáros, Visnyó, Répás, Fillér falvakat, valamint Krisány, Prósa, Strázsa és Szurancs prediumokat. Fia, már Comes Venceslaus Hunth *de Hanva*, 1253. judex Curiae volt s ő az egyenes törzse a hanvai és gömörszkárosi *Hanvay* családnak, míg öccsétől: comes *Marcustól*, filetve ennek *Farkasius* nevű egyik unokájától ered az immár kihalt *Szkárosi Farkas* és ennek Andreas dictus Darvas nevű öccsétől a hanvai *Darvas* család. Farkasnak Thomasius dictus Soldos nevű unokájától származnak a runyai *Soldosok* s ezen Thomasius testvéröccsétől: *Sándortól* a hanvai *Sándorok*, mint a Hanvay-család mellékágai. V. ö. *Wertner* Mór, A magyar nemzetségek I. köt.; *Karácsonyi* János, A magyar nemzetségek a XIV. sz. közepéig, I. köt.; *Forgon* Mihály, Gömör-Kis-Hont vármegye nemes családai, I. köt.; *Hanvay* Zoltán, A Hanva-nemzetség (Rimaszombat 1909).

Hanvay *Zoltán (hanvai és gömörszkárosi)*, szül. Hanván 1840 jún. 12. Családja a gömörvármegyei törzsökös Hanva-nemzetségből (l. o.) származik. H. Sárospatakon teológiát és jogot hallgatott. 1862-ben tanulmányutat tett Németországban, Belgiumban, Franciaországban és Angliában s ott lett a sport feltétlen híve. Szoros barátság fűzte Tompa Mihályhoz, kinek révén nagy költőinkkel közelebbi ismeretségbe jutott. A politikában a Deák-párthoz csatlakozott s annak, majd a szabadelvűpártnak is gömörvármegyei elnöke volt. 1867—68-ban Gömör–Kishont vármegye főispánja volt. Jelentékeny része volt Gömör-Kishont vármegye állandó székhelyének Rimaszombatba tételében. 1884-ben létrehozta Gömörben az úgynevezett *adminisztracionális pártot*, mely tisztán adminisztracionális érdekeket szolgált. A párt azonban, melynek elnöke volt, rövid életű volt, s ekkor visszavonult a közélettől. A rimamurányvölgyi vasműegyesület igazgatóságának alelnöke volt s világi tanácsbírája a gömöri ev. ref. egyházmegyének. Örömest foglalkozott a sporttal, főként ennek vadászati s különösen vizslászati ágával. Megkisérlette a klubélet megteremtését s létrehozta a Magyar vizslaverseny-egyesületet, amelynek alelnöke volt. Alapító tagja a Kisfaludy-társaságnak s díszpolgára Rimaszombat városának. Művei: *Az angol*

vizsla (1883); *Sportszilánkok* (1891); *Isolálva* (1904); *Kritikai glossák a válsághoz* (1905); *A király már öreg* (1906); *Gondolatok a collectivismus körül* (1907); *Falusi glossák* (1908); *Elhullott kalászok* (1910); *Esetek* (1912); *Pünkösdi elmélkedés az Exlex II. felett* (1912).

Hanwell (ejtsd: hennuell), város Middlesex angol grófságban, (1911) 19.131 lak., szép parkban épült nagy őrültekházával.

Hany, község, l. *Nemeshany*.

Hany *Istók* vagy *Han Istók*, l. *Hanság*.

Hányadbeli adók, l. *Adó*.

Hányadok (quota) szerinti viszontbiztositás, l. *Biztosítás*.

Hányados, l. *Osztás*.

Hányadrészvény, l. *Részvény*.

Hányás *(vomitus)*, a gyomor tartalmának a szájon át való kiürítése. A H.-t émelygés, esetleg böfögés előzi meg, erre mély belégzés következik, a hangrés bezárul, a rekesz mélyen lenyomul, a gyomorcsukó (pylorus) szorosan záródik, a gyomorszáj ellenben ellazul, megnyilik és most a hasprés hirtelen összehúzódása folytán, mit esetleg a gyomor úgynevezett antiperistaltikus mozgása is segít, a gyomor tartalma a bárzsingba, folytatólag a szájba löketik. Eközben gyakori a nyáladzás, könnyezés, izzadás, sőt a légutakban is több nyálka választódik el. A H. a nyúltvelőben levő H.-i centrum izgalmára indul meg; ez pedig izgalomba jöhet egyrészt a gyomor felől, a gyomor idegének (nervus vagus) végződéseit érintő ingerekre, v. a garat ingerlésére, v. a hashártya, esetleg a méh felől stb.: mindezek ú. n. reflexes H.-ok; másrészt pedig direkt úton is izgalomba jöhet a H. centruma vérben keringő méreg (l. *Uraemia*) és az idegrendszer több megbetegedése által. Undorodás is reflexes úton H.-t okoz az agykéregből kiindulólag, épp így bizonyos szagok, izek. A tengeri betegség (l. o.) főtünete is a H. (L. még *Terhesek hányása*). A H. tehát sokértelmű tünet, nemcsak a gyomor állapotától függ, éppen ezért az orvos teendője is attól függ, hogy milyen eredetü a H.

Hányási inger *(nausea)*, a hányást megelőző vagy bevezető kellemetlen közérzés, magyarul émelygés. L. *Hányás*.

Hanyattugrók, l. *Pattanóbogarak*.

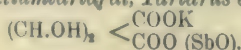
Hanykov, *Nikolaj*, orosz orientalista és utazó, szül. Kaluga kormányzóságban 1819 okt. 24., megh. Rambouilletben (Páris mellett) 1878 nov. 3. Résztvett a Kina elleni hadjáratban (1839—40.), átkutatta Khorazant, Afganisztánt, Azerbeidzsánt és Bokharát. Munkái: Hanat Bokhara (A bokharai khánság [oroszul], Szt.-Pétervár 1843; angolul London 1845); Mémoire sur la partie méridionale de l'Asie centrale (Paris 1863); Mémoire sur l'éthnographie de la Perse (u. o. 1866).

Hánykovicza, község, l. *Kisanna*.

Hányó v. *góre*, a bányákból a külre kiszállított meddőből álló kőhalom.

Hányszékelés (ázsiai), már nem használatos kifejezés, a. m. kolera (l. o.).

Hánytató borkő *(Kalium stibio-tartaricum, antimonilkáliumtartarát, Tartarus emeticus)*:

$$(CH.OH)_2 <^{COOK}_{COO\ (SbO).}$$

E sót Mynsicht Adrian födözte föl (1631), Glauber az előállítását egyszerüsítette. Fehér kristályos por, mely kezdetben édeses, később undorító fémizű. Készítése úgy történik, hogy 4 rész stibiumoxidot 5 rész tiszta borkővel és 50 rész vízzel pállítanak, majd a tisztára megszűrt oldatból a sót kikristályosítják. Kis mennyiségben köptetőnek, nagyobb mennyiségben hánytatónak használják. Régi időben gyakorta használták. Az iszákosság elleni csodaszerek legnagyobb része H.-vet tartalmaz. Külsőleg is használják kenőcsök, tapaszok hatóanyagául, mint erős elvonó szert. Igy H.-ből készül az *Autenrieth-kenőcs*, amely a bőrt izgatja, felmarja. A H. nagyon mérges só; mérgező hatása rokon az arzénével.

Hánytató dió (növ.), l. *Strychnos*.

Hánytató fa (növ.), l. *Strychnos*.

Hánytató galóca v. *galambica (Russula emetica* [Schaeff.] Fries, növ., l. a *Gombák 2-ik tábláján)*. Kalapja 5—10 cm. széles, vékonyhúsú. Színe vérvörös, bíborvörös v. barnásvörös, sokszor elhalványodik. Teteje nedvesen ragadós, szárazon fénylő és sima. Húsa fehér, bőre alatt vöröses. Lemezei fehérek v. szürkésfehérek. Tönkje 6—8 cm. magas, 1—1·5 cm. vastag, sima, fehér vagy vöröses. Spórái gömbölydedek, színtelenek, tüskések. Júliustól novemberig terem, erdőkben és nedves réteken. *Igen mérges*. Nyers húsának íze csípős, a fekete bors égető ízére emlékeztet. A friss gomba szaga undorító, sokaknál émelygést okoz. A gomba élvezése után félóra múlva már mutatkoznak a mérgezés jelei. Könnyen összetéveszthető az ehető *pirókgombával*, ennek lemezei azonban sárgás színűek.

Hánytató gomba, l. *Hánytató galóca*.

Hánytató gyökér *(radix ipecacuanhae)*, a Brazilia erdős vidékein honos *Uragoga ipecacuanha* nevű, vadon tenyésző növény gyökere. Indiai gyarmatokon sikeresen tenyésztik. A virágzó növény gyöktörzsének mellékgyökereit gyüjtik és napon szárítják. E gyökerek 15—20 cm. hosszuak, 2—5 mm. vastagok, a kéreg egyenlőtlen fejlődése folytán féregszerüen izeltek. A kéreg szürkés-barna, szaruszerű, a sárga fatestről könnyen lefejthető. Szaga kellemetlen dohos, íze undorító. Tartalmaz mintegy 2‰-nyi mennyiségű *emetin* nevű alkaloidot, azonkívül ipecacuanhasavat, cholint és szénhidrátokat. Kis mennyiségben köptető, nagyobb mennyiségben hánytató, mint gyógyszernek igen kiterjedt alkalmazása van. Alkatrésze a híres Dower-pornak.

Hánytató szerek *(emetica, emetocathartica)*. Ezen szerek, melyek kis dózisban rendesen köptető hatásuak, mert a hányást élénkebb nyál- és nyákelválasztás előzi meg, leginkább azáltal idézik elő a hányást, hogy a bolygóidegnek gyomorbeli végződéseit ingerelvén, a nyúltvelőben levő hányási központ izgalmát váltják ki. Egy-kettő közülök (apomorfin, emetin) közvetlenül, a vér útján is tudja izgatni e gócot. Ma már a hánytatókat nem használják oly gyakran, mint régen, rendesen mérgezések és igen súlyos, fuladással fenyegető álhártyák képződése esetében (diphtheria, croup) szokták rendelni, ekkor is vigyázattal, mert e szerek egynémelyike (hánytató borkő stb.) óvatosság nélkül használva gyermekeknél,

nőknél, öreg v. elgyöngült, szívbajos embereknél veszedelmes szívgyengeséget és ájulást okozhat. Mérgezéseknél a gyomormosást nem pótolja, mert a hányás nem üríti ki oly tökéletesen a mérget, de célszerűen elözi azt meg, hogy az ételdarabok kiürittessenek, melyek a gyomormosó csövet eldughatnák. Legnevezetesebb hánytatóink: **az apomorfin, melyet 0·01 g. adagban bőr alá fecskendeznek, az ipekakuanha, a rézgálic, a hánytató borkő, melyeket belsőleg vesznek be.**

Hanza (*Hanse, Unio Hanseatica*), német kereskedő városok szövetsége, mely századokon át ura volt az Északi- és Keleti-tengernek. A H. szó eredetileg «csoportot» jelent s egyjelentésű a Gilde (céh) szóval. Innen a *hansen* ige a H.-ba való felvételt, a «*verhansen*» pedig a szövetségből való kizárást jelentette. A H. első említése XII. sz.-beli angol oklevelekben fordul elő, 1204. pedig Párisban említik a H. tagjait (*Mercatores Hansati*). A H. a külföldön letelepedett német kereskedők szövetségéből keletkezett. Ilyen kereskedő-telepet alapítottak a kölniek Londonban, melyet az angol királyok nagy kiváltságokkal ruházták fel. Ez volt a híres *Acéludvar* (Stahlhof), mely virágzása idején Anglia egész tengeri forgalmát magához ragadta. Más német kereskedők *Wisby* szigetén telepedtek le. Innen át jöttek *Novgorodba*, hol a Szent-Péter udvart alapították. Lübecki és hamburgi kereskedők a németalföldi városokban szereztek kiváltságokat s itteni fötelepük *Brüggében* volt. Még a norvégiai *Bergent* is német kereskedők szállották meg, hogy a jövedelmező halászatot a maguk számára biztosítsák. Ezek a külföldi szövetkezések a városokat is közelebb hozták egymáshoz s a XIII—XIV. sz. folyamán kialakult a hatalmas H. szövetség. Először *Lübeck* vonta szövetségébe a jelentősebb Keleti-tengeri városokat (Wismar, Rostock, Stralsund, Kiel), de belföldi városok is csatlakoztak e szövetséghez (Brandenburg, Frankfurt a. d. Oder). A nyugati német városok (Köln, Dortmund, Münster, Minden) *Hamburg* vezetése alatt tömörültek. Ide csatlakoztak később Thorn, Danzig és más porosz városok. Külön csoportot alkottak Livland és Esztland német városai (Riga, Reval, Dorpat). Végül *Bréma* vezetése alatt a szász városok egyesültek egy csoporttá (Göttingen, Halle, Halberstadt, Braunschweig, Lüneburg, Hannover stb.). E négy csoportból alakult ki aztán a teljes H.-szövetség, melynek 1367 óta szövetségi alkotmánya volt. Ez alkotmány szerint a H. tagjai közös hajóhadat és pénztárt tartottak fenn kereskedelmi érdekeik és kiváltságaik védelmére. Később háromévenkint Lübeckben közös gyüléseket is tartottak. Itt vetették ki az egyes városok járulékait s a kereskedelem könnyítésére közös súly- és pénzrendszerben állapodtak meg. A H. nagy hatalmát elsősorban a skandináv államok érezték meg. IV. Valdemár dán királyt, ki 1361. Wisbyt feldúlta, 1370. lealázó békére kényszerítette.

A dán rendek ekkor megigérték, hogy ezentúl csak olyan királyt választanak, aki a H. kiváltságait tiszteletben tartja. Az 1397. létrejött kalmari unió sem tudott a H. terjeszkedésének gátat vetni. A XV. sz.-ban érte el aztán a H. hatalmának tetőpontját. Valóságos nagyhatalma lett Észak-Európának s teljesen a kezében tartotta az Északi- és Keleti-tenger kereskedelmét. Az Újvilág felfedezése azonban halálos csapást mért a H.-ra. Legelőször Anglia szabadította fel magát a H. gyámsága alól és Erzsébet királyné a H. összes kiváltságait megsemmisítette. A H. bukását elősegítette még Hollandia tengeri hatalmának emelkedése is. A H. forgalma most már csak a Keleti-tengerre szorult, de itt meg Svédország és Dánia egyre emelkedő tengerészete szorította vissza. Az utolsó szövetséggyülést 1630. tartották, mely után a H. végleg feloszlott. A hatalmas szövetségből csak három város: *Hamburg, Bréma* és *Lübeck* őrizte meg függetlenségét későbbre is. Ezeket a H.-városokat Napoleon 1810. a francia császársághoz csatolta, hogy az angolok ellen elrendelt kontinentális zárt könnyebben megvalósíthassa. 1815 óta a H.-városok a Német Szövetség, 1871 óta pedig a Német Birodalom szövetséges államai. V. ö. *Sartorius*, Geschichte des Hanseatischen Bundes (Göttingen 1802—1808, 3 köt.); *Lindner*, Die deutsche Hansa etc. (Leipzig 1902, 3. kiad.); *Daenell*, Die Blütezeit d. deutschen Hansa (Berlin 1906, 2 köt.). A H. határozatait (Hanserezesse) 1256—1530-ig eddig 21 köt.-ben *Koppmann*, *Ropp* és *Schäfer* adták ki (Leipzig 1870—99).

Hanzagróf, a középkorban valamely fejedelemtől a kereskedők élére helyezett elüljáró. Később minden kereskedő-céh elnökét H.-nak hívták. A H.-i intézmény Flandriában keletkezett s egész Németországban elterjedt. V. ö. *Köhne*, Das Hansgrafenamt (Berlin 1893).

Hanza-szövetség, német címe: *Hansabund für Gewerbe, Handel und Industrie*. A német kikötővárosok középkori szövetségének e nevét vette fel 1909. az a szabad egyesülés, mely *Riesser* tanár vezetésével abból a célból alakult, hogy mind politikai, mind társadalmi téren kellőképen megóvja a kereskedő, iparos és gyáros érdekeit az agrárius törekvésekkel szemben. Az egyesülés tisztán gazdasági jellegű és magában egyesítette a sok különálló kereskedelmi és ipari szervezetet. A 6000 taggal alakult egyesületnek most már több mint 300,000 tagja van. Törekvéseik a Richtlinien für die nächste Tätigkeit des Hansabundes című, 1909. megjelent brosürában foglaltatnak.

Hanza-városok, azok a városok, melyek a régi Hanza-szövetséghez tartoztak; most Hamburg, Bréma és Lübeck. L. *Hanza*.

Hanza-vonal (*Hansalinie*), nagyszabású német hajózási társaság 61 gőzössel, 293.137 össztonnatartalommal, mely a földközi-tengeri, valamint a kinai, japán, ausztráliai és polinéziai kikötőkkel menetrendszerüen közlekedik.

Hanzest, község, l. *Hegyeslak*.

Hanzlikfalu, község, l. *Trencsénjánosi*.

Hao (*heo*), gabonamérték Anamban, különböző, átlagban 28 l. értékben.

Haoma, a hinduknál szent növény, vagy inkább az abból készült italnak neve. Neve egyszersmind a Zendaveszta egy istenségének. A régi hindu irodalomban *Soma* alakban fordul elő és úgy vélik, hogy ezek a képzetek visszanyúlnak oly időkbe, amikor még a hinduk és iránjak egy népet alkottak. L. *Szent növények*.

Haora, város, l. *Howrah.*

Hapag, a *Hamburg-Amerikanische-Packetfahrt-Aktien-Gesellschaft* (Hamburg-Amerika-Linie) német hajózási társaságnak rövid elnevezése, l. *Gőzhajózás.*

Hapai, a Tonga-szigetekhez tartozó csoport, mintegy 68 km² területtel; összes számuk mintegy 40, amelyek közül 18-on laknak. A legnagyobbak Hanno (20 km²), Lefuka (14 km²) és Tva (12 km²).

Hapale (állat), l. *Selyemmajom.*

Hapalemur (állat), l. *Félmaki.*

Haparanda *(Haaparanta)*, város Norbotten svéd länben (tartomány), a Botteni-öböl É.-i végében, 2 km.-nyire a Torneå torkolatától, (1910) 1422 lak. Az 1809. alapított kikötőnek élénk a forgalma. Ide jönnek a turisták, hogy az Avasaxa nevű hegyen az éjféli napban gyönyörködhessenek.

Hapaxantikus növények egész életükben egyszer virítanak, azután megérlelve terméseiket elpusztulnak (mások ezeket monokarp növényeknek mondják). A H.-kel ellentétben állnak az évelő (perennis v. polykarpikus) növények. A H. lehetnek egyéves nyári növények ⨀, pl. a közönséges csillaghúr, egyéves téli növények ⨀, amelyek ősszel csíráznak és a következő nyáron termést érlelnek, pl. a pásztortáska; kétéves növények ⨀⨀, amelyek tavasszal csíráznak és a következő év nyarán érlelik terméseiket; évelő H. ⨀—⨀, amelyek több évi megerősödés után virítanak, pl. némely pálma, agave. L. még *Élettartam.*

Hapax legomenon (v. *hapax eirémenon*, gör.) a. m. «egyszer mondott». Az olyan szókat nevezik így, melyek valamely klasszikus írónál csak egyszer fordulnak elő.

Hapi, 1. az ókori egyiptomiak Nilus-istene. Az ábrázolásokon mint kövér testű férfiisten jelenik meg, de lelógó női mellekkel. Lótusz- és papiruszbokorral a fején, kezeiben a növény- és az állatvilágból átvett, gazdag ajándékokat tart. H. a Nilus istene, az évenkint visszatérő és mindent nemző s megtermékenyítő áradása által kozmikus helyettese az ősvizeket szimbolizáló Nun-nak. Az ő kultusza a legrégibb egyiptomi istentiszteletek közé tartozik. Ő a föld gazdagságának szerzője Egyiptomban és mint ilyen, táplálója és jóltevője az emberek és állatoknak. — 2. *H.*, a holtak 4 őrszellemének egyike; mint majomfejű múmiát ábrázolták. — 3. *H.*, Ápisz isten egyiptomi neve (l. o.).

Haplit (ásv.) a. m. aplit.

Haplobionta, azok a növények, amelyek egyszeri virágzásukkal életüket is befejezik; ellentétben az anabiontákkal, amelyek többször virítanak életük folyamán.

Haplocaulicus (növ.), l. *Egytengelyű.*

Haploceras, l. *Ammonitok.*

Haplocerus montanus (állat), l. *Aplocerus.*

Haplochiton (állat), l. *Zebralazac.*

Haplogenezis, a növényvilág új formáinak a megalakulása a kifejlődési folyamat és újalaktani (neomorfikus) karakterek fejlődése által, Delpino szerint; ellenben a *diplogenezis* hibridizáció útján való új formák alakulása.

Haplográfia, l. *Dittográfia.*

Haploid és *diploid* (növ.). Az ivadékcserével biró növényeknél — így már némely telepes növénynél (Rodophyceae), de különösen a moháktól fölfelé azt tapasztaljuk, hogy spóráiknak sejtmagjában, valamint a spórából lett ivadék összes sejtjeinek magjában a kromoszómák (l. *Fonalas magoszt[ó]dás)* bizonyos — a növény-génuszok szerint változó — számban vannak meg: ennek a neve *H.* (egyszeres), s ezért a spórából lett ivadékot *H.-nak* nevezzük (l. *Gametophyta).* Ezen ivadék hozza létre az ivarszerveket s bennük a két *ivarelemet* (gameta, l. o.), melynek egybeolvadása (megtermékenyítés) folytán, mivel a két elem magja is egyesül, az egybeolvadásból keletkező új sejt (megtermékenyített petesejt) magjában kétszer annyi kromoszóma lesz; ezt nevezzük *diploidnak* (kétszeres) s mivel a megtermékenyített petesejtből kiinduló második ivadék összes sejtjeinek magjában a kromoszómák kétszeres (diploid) számban vannak meg, azért az ivadékot *diploidnak* mondjuk. Ez addig tart, amíg megint spórák nem képződnek. Ezek a moháktól fölfelé mindig bizonyos anyasejtek négy részre való oszlása által keletkeznek; ez oszlás ú. n. *redukciós magoszlással* (l. o.) jár, miáltal a kromoszómák megint az eredeti, egyszeres *(H.)* számra redukáltatnak.

Haplokaulikus (növ.), l. *Egytengelyű.*

Haplom v. **aplom** (ásv.), barna, sárgás-zöld v. barnás-zöld mangán-kalcium-vas-gránát. Schwarzenbergben (Szászország) és a Lena mellett Szibériában található.

Haplosporidium, a Spórás véglények *(Gregarina)* osztályába tartozó véglénynem, melynek fajai jobbára tengeri gyűrűsférgekben élősködnek.

Haplostemon (növ.), a porzókörre vonatkozó elnevezés, amidőn a virágban a porzók egy körben vannak elhelyezve (pl. Ajakosok). Ellentéte a *diplostemon* (l. o.).

Haploszkóp (gör.), Heringtől eredő készülék, mely a két szem elé helyezett két külön tárgyat a közös látómezőben egyesíti.

Haporja (növ.), Clusius szerint a gyékény (l. *Typha)* buzogánya. Igy nevezték továbbá hajdan az udvari bolondok buzogányát is, mely hasonló alakra készült és csörgetyűvel v. happogó csaptatóval volt ellátva.

Háporton, kisk. Alsó-Fehér vm. nagyenyedi j.-ban, (1910) 841 oláh lak.; u. p. és u. t. Magyarlapád.

Happel, *Eberhard Werner*, német regényíró, szül. Kirchhain hesseni faluban 1647., megh. Hamburgban 1690. Marburgban előbb orvosi, utóbb jogi tanulmányokat folytatott. Rövid ideig (1674—1679-ig) hivatalnok volt Holsteinban, egyébként mindig csak az irodalomnak élt. Igen sok regényt írt, melyek között művelődéstörténeti szempontból legértékesebb: Der akademische Roman (1690), mely a korabeli egyetemi életnek talán túlzott, de igen tanulságos rajza (újból kiadták Berlin 1913). Magyar szempontból legérdekesebb regénye: Der ungarische Kriegs-Roman (1685, 6 köt., 5004 lap), az 1683-iki török háborúnak elbeszélése kapcsán Magyar- és Törökország leírása. E regényt behatóan ismerteti Becker Nándor, Egyet. Philolog. Közlöny, XI. 1890, 374—390. l.

Hapszal, az ugyanily nevű járás székhelye Esztonia orosz kormányzóságban, a Balti-tenger partján, 3238 lak. Látogatott tengeri fürdője, élénk gabona- és pálinkakereskedése van.

Haptera, a zuzmóknak az a szerve, amellyel a zuzmók telepe magát a talajon megerősíti. A H. megakadályozza azt, hogy a szél a zuzmók telepeit leszakítsa talajukról.

Haptotaxis, l. *Thigmotaxis*.

Haptotropizmus, l. *Thigmotropizmus*.

Hapuji (növ.), l. *Cibotium*.

Haquenées (franc., ejtsd: akné), szines és sokszor művészileg kiállitott takarók a csatalovak számára.

Harács (török, helyesebben *harádzs*), a mohammedán államokban nem mohammedán alattvalóktól szedett adó egy neme. Kétféle H. van: föld- és fej-H. H.-on általánosságban azt a földadót értik, melyet a mohammedán hatóságok egyházi törvényeik alapján azon földek után szednek, melyek a mohammedán foglalások idején a nem mohammedán lakosok szabad birtokában meghagyattak. A H.-nak alávetett földek tehát *milk*-földek, vagyis a tulajdonos tulajdonjoga felettük korlátlan. A föld-H. kétféle: v. hányados (harádzsi mukászeme), azaz a föld termése után a termény minémüsége szerint annak egy tizedrészétől kezdve a feléig terjedhető részét fizetik évenkint, vagy pedig átalányszerű (harádzsi muvazzaf), ha bizonyos meghatározott s változatlan átalányösszeget követelnek évi adó fejében. A H. kivetésének módját Omer khalifára vezetik vissza. A fej-H. *(dsizje)* a nem mohammedán alattvalóktól évenkint szedett fejadó. Fizet pedig a munkaképes szegény ember 12 dirhemet, középvagyonu 24-et és a gazdag 48-at. Szegénynek tekinthető az, kinek nincs 200 dirhemnyi vagyona, akinek 200-tól 10,000 dirhemig érő vagyona van, az jómódú, akinek ennél is többje van, az gazdag.

Harácsolás (ném. *Requisition*), ellenséges földön a seregszükségletek kényszerúton való beszerzése. Amíg csak lehet, a csapat szükségleteit vásárlás útján szerzi be; ha ez már nem vezet célhoz, akkor áll be a H. szüksége, mely abból áll, hogy a seregtestek és csapatok parancsnokai a községek stb. elöljáróságainak tudtul adják, hogy meghatározott időn belül bizonyos mennyiségű cikkeket kell előállitaniok, melyekért már nem készpénzzel, hanem elismervényekkel fizetnek, melyek v. még a háború alatt v. csak azután beváltatnak. A H. néha harácsoló különitmények fedezete alatt történik.

Haracsony, kisk. Sopron vm. soproni j.-ban, (1910) 938 német lak.; vasúti megállóhely, u. p. Sopronnyék.

Harádics (azelőtt: *Hradist)*, kisk. Nyitra vm. szeniczei j.-ban, (1910) 1042 tót lak., vasúti megállóhely, postaügynökség.

Harafora, maláji és pápua keverék nép, l. *Alfuru*.

Harag, a lélek amaz indulata, mely a megsértett, megrövidített, várakozásaiban megcsalatkozott, szokásaiban megzavart, önérzetében bántott ember lelkében ezek okozója ellen támad. Ha a H.-gal a megtorlás kivánsága szövetkezik, bosszu lesz belőle. Ha viharszerűen kél a lélekben, egyszerre és nagy erővel, mely kitörésre vezet: hirtelen H. (méreg) nevet kap. A H. magasabb foka a dühösség, düh. A H.-ot jellegzetes testi jelenségek kisérik, heves, sokszor céltalan mozgások, hangos beszéd, elvörösödése az arcbőrnek. Galambepéjünek mondjuk, aki nem tud komolyan haragudni.

Haragos *(Preluka)*, kisk. Szolnok-Doboka vm. kápolnokmonostori j.-ban, (1910) 1233 oláh lak., u. p. és u. t. Kápolnokmonostor.

Haragosalja (azelőtt: *Groppa)*, kisk. Szolnok-Doboka vm. magyarláposi j.-ban, (1910) 123 oláh lak., u. p. és u. t. Magyarlápos.

Harakiri (japán, kinai nyelven *szeppuku)* a. m. felmetszett has; a mostani mikádó elődjétől, Mutsu-Hitótól megszüntetett, előbb hagyomány szentesítette szokás Japánban, a has fölmetszésével elkövetett öngyilkosság. Csak a magasabb társadalmi osztályokra szorítkozva, az a célja volt a H.-nak, hogy az elitélt elkerülje a meggyalázó és családjára nézve végzetes kivégeztetést. Az illető nagy ünnepéllyel hajtotta magán végre a H.-t és abban a pillanatban, melyben a belek a keresztmetszés következtében kiestek, az elitélt legjobb barátja, néha pedig legidősebb fia, karddal leütötte fejét. Ha a H. nem önkéntes volt, meg volt határozva a helyiség, a tanuk és az az egyén, ki a halálos ütést tette. Ritkább esetben a H. a párbajt helyettesítette. A sértett fél, ki elégtételt nem szerezhetett magának, a sértő fél jelenlétében és annak megszólításával hajtotta végre magán a H.-t, s az utóbbi, ha nem akart becstelennek tartatni, kénytelen volt magán a H.-t szintén végrehajtani. A lezajlott orosz-japán háborúban számos tiszt áldozott újból e régi szokásnak; orosz fogságba esve, vagy szerencsétlenül végződött kiszállás következtében H.-t követett el magán. Sőt 1912 januárjában a japán parlament többségi pártjának egy töredéke, amely aggodalommal nézi az európai szokások átvételének sokszor romboló hatását honfitársai lelkében, inditványban sürgette meg a H. hivatalos visszaállítását. Eredménye a mozgalomnak nem volt, mert az indítványt elvetették.

Haraklány (azelőtt: *Haraklán)*, kisk. Szilágy vm. zilahi j.-ban, (1910) 546 oláh és magyar lak., vasútállomás, u. p. Egrespatak.

Harakócz, kisk. Szepes vm. szepesváraljai j.-ban; (1910) 89 tót lak., u. p. és u. t. Szepesváralja.

Harald, angol, dán és norvég királyok. Nevezetesebbek:

1. *II. H., angol király*, Godvin essexi gróf fia, szül. 1022 körül. Sógorának, Hitvalló Edvardnak halála után, 1066. választották királlyá. Pár hónapi uralkodás után Hódító Vilmos, Normandia hercege betört Angliába s H. az ellene vívott hastingsi csatában esett el (1066 okt. 14). Benne kihalt a régi angol-szász királyi család.

2. *H. (Blåtand, a kékfogú), dán király* (940—985). Öreg Gorm fia volt s Norvégiát dán fenhatóság alá hajtotta. 974-ben II. Ottó császár legyőzte és békére kényszeritette. Bár nem volt keresztény, mégis megengedte országában a keresztény hit terjesztését. Ezért fia, *Szven* (a villásszakállu) elűzte őt.

3. *H. (Hârfagre, a Széphajú), norvég király* (860—930). Ő egyesítette a kisebb norvég fejedelemségeket egy királysággá. Országát fiai közt osztotta meg. Utódai csekély megszakítással 1319-ig uralkodtak Norvégia felett.

4. *H. (Hârdrâde, a Kemény), norvég király* (1047—66), szül. 1015. Hazájából elüzetve, sokáig mint a varég testőrség feje szolgált Konstantinápolyban. Bátyjának, Magnusnak halála után egész Norvégia ura lett. 1066-ban betört Angliába, de a stamfordbridgei csatában halálát lelte.

Haraly, kisk. Háromszék vm. orbai j.-ban, (1910) 406 magyar lak., u. p. Gelencze, u. t. Imecsfalva.

Haram (arab), minden avatott, a profán használattól elvont tárgy v. hely; elsősorban H.-nak nevezik a mohammedánok *Mekka* szent területét; *Medinát* is hozzávéve, a két város együtt kettősszámban: *Al-haramân* (al-haramein), azaz a *két H.* A török szultán egyik cime: «a Haramein védője». A jeruzsálemi templom helyét is *Al-H. al-serif,* «a nemes H.»-nak nevezik. E szóval azonos a *hárem* szó, gynaikaion értelmében; azaz a háznak azon része, mely nem bárkinek hozzáférhető. A H.-mal rokon a *harám* szó, mely ellentétben a *halál*, azaz a «megengedett» fogalmával, vallásos szempontból tiltott dolgot jelent; pl. a borivás, v. más ember jószága: *harám.* Innen aztán az olyan embert, ki más ember vagyonát elsajátítja, *harámi*-nak nevezik; ebből van átkölcsönözve nyelvünkbe a *haramia* szó.

Haramag (növ.), l. *Oenanthe.*

Harám-basa, a török nyelvből átvett szó, mely eredeti alakjában *haram-basi*-nak hangzik és rablófőnököt jelent. A *haram* szó, melynek egyik származéka a *haramia* is, tilos dolgot, tiltottat jelent, a *basi* pedig főnököt. Innen haram basi, vagyis tiltott dolgok elkövetőjének a főnöke. A *basa* szó, e helyen, csak népetimológia útján támadt a *basi* helyett, épp úgy, mint a régi magyar íróknál, főleg Zrinyinél előforduló, egyéb ilyen összetételeknél.

Harambašić *Ágost*, horvát költő, szül. Dolnji Miholjácon 1861 júl. 14., megh. Stenjevecen 1911 júl. 16. Zágrábban ügyvéd volt, horvát és magyar országgyűlési képviselő. Kiváló lirikus és a horvátok legszorgalmasabb és legkedveltebb műfordítója. Tolsztoj «Háború és béke» című regényét és Sienkiewic lengyel regényíró összes regényeit horvátra fordította. Költeményeit a horvát «Matica» adta ki 1896-ban.

Harámi, l. *Haram.*

Haramia, az arab *haram* szóból, a. m. rabló, tolvaj.

Háramlás, a jog visszaszállása arra, aki azt másra átruházta, a visszaszállás föltételének beállta folytán. A nemesi javakban az adományrendszer idejében a H. joga a szent koronát illette s két főcime (titulus devolutionis) volt, ú. m. a magszakadás (defectus seminis) és a hűtlenség (nota infidelitatis).

Harampatak (azelőtt: *Potok),* kisk. Krassó-Szörény vm. jámi j.-ban, (1910) 1372 oláh lak., u. p. Nérasziatina, u. t. Szászkabánya.

Haram vára, Temes vármegyében, a Duna partján, a Karas és a Nera közt, a szerbiai Ráma várának átellenében a mai Ó-Moldova helyén állott. 1129-ben mellette aratott nagy diadalt Komnen János bizanci császár a magyarok fölött, mely után az első rohamra bevette H.-t. Mátyás korában Krassó vármegyéhez tartozó királyi vár, melynek parancsnokát H.-i bánnak nevezték. 1526-ban a törökök kezébe került, kik új földvárat hánytak mellette s ezzel H. nevét feledésbe juttatták. V. ö. *Pesty*, Krassó vármegye tört. II. 206.

Haran, Ábrahám patriarcha testvére, Terach legifjabb fia.

Haran (héb. *Chârân), város* és vidék neve Mezopotámia É.-i részén, amelyet a görögök és rómaiak *Carrae* név alatt ismertek s az arabok ma *Charran*-nak neveznek.

Harang. Kisebb csörgőket és csengetyűket már a legrégibb időben, különösen az egyiptomi és görög isteni tiszteleteken használtak, azonban az első nagy H.-ot a legenda szerint *Paulinus* csináltatta a nolai templom számára 394 júl. 13. A tiszta rézércekben bővelkedő Nola a legrégibb időkben igen híres volt harangöntéséről. A H.-oknak egyházi célokra való használatát 604-ben Sabinianus pápa rendelte el. Az első történeti nevezetességű H.-ok az orléansi Szt. István-templomban függötték. Midőn a várost *Chlotar* frank király megtámadta, a püspök meghuzatta a H.-okat s azok hangjának hallatára a frank sereg elfutott. Nagy Károly alatt már Németországban is használták a H.-okat, melyeknek fölszentelése a VIII. sz. óta divatozik. A keleti egyházakban a H.-okat 871 óta használják, midőn *Bazilius* császár *I. Orso* velencei dogétól kapott 12 bronz-H.-ját a Szofia-templom külön e célra épített tornyába akasztatta. A H.-öntés virágzását a XV. és XVI. sz.-ban érte el. A H.-játékot 1467-ben *Kneck* Bertalan flandriai H.-öntő találta föl Alostban, *Emony* Péternek (Amsterdam) pedig sikerült egész akkordot hallhatóvá tenni. Titkát *Graas* Ábrahám örökölte, ennek utóda *Julien* lett, kinek révén azt a híres gescheri *Petit* és *Etelbrock* H.-öntő-család fejlesztette tovább. Általában Hollandiában vannak a legjobb H.-játékok. Az Yssel melletti Zütphenben van egy, mely 25 H.-ból áll. Készítője a lotharingiai *Hemony* 1645. A világ legnagyobb harangjainak méreteiről és súlyáról az alábbi táblázat tájékoztat. Ujabb időben a régi H.-okhoz hasonló nagyméretü H.-okat már nem öntenek.

A H. hangját hangtani törvények szerint határozzák meg. Az alsó átmérő nagyobbításával a hang mélyebb lesz, kisebbítésével pedig vékonyabb.

Hönig Frigyes (Arad) úgy teszi H.-jainak hangját erősebbé, zengzetesebbé és mélyebbé, hogy a H.-ot közvetlenül a süveg alatt, kívánt esetben annak alsó pereme fölött is kiöblözi, rezonátorrá alakítja. A H.-szelvények kisebb-nagyobb mértékben egymástól eltérők, minden egyes H.-öntő külön készíti az alap- (normális) szelvényt és ezután készíti a legkisebbtől a legnagyobbig a H.-formákat.

A kisebb H.-formák magvát agyagból, a nagyobbakét téglából készítik. Az alakzót (sablon) fából vágják ki és függőleges tengely körül forgatják. Ha a H. magja kész, akkor finom agyaggal bekenik és ezt a réteget is lesablonozzák. Ezt a

magot finom nedves hamuréteggel vonják be és rajta másik alakzóval, a forma ércvastagságának megfelelő vastagságban felkent agyagréteget alakítják ki. Ha ez megtörtént, a forma belsejébe faszéntüzet raknak s ha a forma már jól kiszáradt, felszinét meleg faggyuval vonják be. Erre a faggyurétegre ragasztják a diszítéseket és feliratokat, képeket és címereket. Ezeket a tárgyakat sárga viaszk- és gyantakeverékből készítik és melegen olvadt állapotban mélyített gipszmintákba öntik. Az igy készített viaszkrészeket meleg terpentinnel a H.-formára ragasztják s ha megragadtak, finom agyagkeverékkel vonják be. Most a H. belsejébe ismét faszéntüzet raknak, a finom agyagréteg megszárítása céljából, azután pedig a H. nagysága szerint 1, 2, 3 réteg agyagot helyeznek reá és hosszuszálú kenderrel vonják be, hogy szilárdabb legyen. Ennek megszárítása után a H. fejét illesztik a formára, ezen van az öntéshez szükséges öntőnyílás és légvezető sip. Ezt a formát az öntéshez következőképen készítik elő. Először a H. fejét, ezután pedig a H. köpenyét veszik le. Ez utóbbiban a H. negativ képe látható, mert a szárítás következtében a faggyú és viaszk elolvadván, az agyagba szivárgott. Ezután a H. magjára mintázott és az ércvastagságnak megfelelő burkot távolítják el. A H.-forma kész mintája és hibás részeinek kijavítása után a H.-köpenyt reábocsájtják a magra és kettős csavarokkal erősen egymásra szorítják, ezután pedig az alsó nyílást agyaggal fojtóan elzárják és legutoljára ráhelyezik a H.-fejet. Az így összeállított H.-formát az ércolvasztó kemence előtti öntőgödörbe állítják (hogyha nem az öntőgödörbe történt annak felszerelése) és azt az öntő-nyílásig földdel erősen betömik, az érckifolyó-nyílás magasságáig pedig az egyes H.-okhoz téglából csatornát építenek, mely a kemencéből az olvadt ércet az egyes H.-formákba vezeti.

A H.-okat az ú. n. H.-bronzból (lásd *Bronz*) öntik. Ez normális összetételben 78—80 rész vörösrézből és 22–20 rész ónból áll. Régebben azt hitték, hogy ezüst hozzátételével a H. hangja tisztább lesz, ez azonban nem bizonyult valónak. Az ezüst inkább árt, mint használ. A H.-bronzot lángalloban (lángkemence) olvasztják meg, lehetőleg fatüzzel. Először megolvasztják az ócska bronzot és rezet, s ha az adalék megömlött, adják hozzá a szükséges ónt. Ha a fém teljesen megömlött, összekeverik és próbát vesznek. A jó H.-bronz törete sárgásszürke és finom szemcsés. A formából kivett H.-ot megtisztogatják (homokfúvóval, reszelővel stb.) a rátapadt agyagtól és az öntvénybordáktól; egyes részeit le is esztergályozzák. Ha kész, ráerősítik a fából vagy vasból készített koronát, melynek vascsapjai a fából vagy hengerelt vasból készített *H.-láb* vízszintes tartójára erősített csapágyban forognak. A csapot hengeresre v. ékalakura készítik; ez utóbbiak kevesebb dörzsölő munkát fogyasztanak. Vannak oly H.-ok is, melyeknek csapja fogas szegment, csapágya pedig fogasrúd. A H.-korona csapját oly mélyen helyezik, hogy a H.-ot könnyen húzhassák és állása mégis biztos legyen. A H.-ot a koronához fejes srófokkal erősítik. A H. felső részén levő tartóperemet köralakura készítik, hogy szükség esetén a H.-ot a koronában meg is fordíthassák. A H. *verőjét* v. *szívét* kovácsolt vasból készítik. Újabban a H.-okat acélból is öntik. Az ismert legnagyobb H.-okra vonatkozó adatokat az alábbi *táblázatban* állítottuk össze. A budapesti Bazilika nagy H.-jának alsó átmérője 2400 mm., felső átmérője 1200 mm., magassága 2100 mm., vastagsága 172 mm., súlya 7735 kg., hangja F, a H.-ütő súlya 350 kg., szegecselt vasból készített koronája 2400 kg., I tartókból készített lába 3800 kg., húzására négy ember szükséges. A H.-ot *Walser* Ferenc készítette.

Dalművekben gyakran írnak a zeneköltők mélyebb hangolású H.-ra, melynek alkalmazása

A harang neve	Jelenlegi helye	Öntésének éve	Súlya kg.-ban		Mérete m.-ben	
			tartozékaival	azok nélkül	bőség	magasság
Car Kolokol (császárharang)	Moszkva, Kreml, Ivan Veliki-i torony mellett	1653	—	201916	18	5·5
Bolsoi (a nagy)	Moszkva	1819	—	80000	—	—
—	Kioto, Japán	1632	—	75600	—	—
Kaiserglocke (császárharang)	Köln (Dom)	1875	—	26250	4·42	3·25
—	Olmütz (Dom)	—	—	20048	—	—
—	Bécs (Szt. István-templom)	—	23785	19624	—	—
Maria Gloriosa	Erfurt (Dom)	1497	16800	15400	2·7	2·1
—	Páris (Dom)	1680	—	19000	8·0	—
—	Santiago de Compostela	—	—	16800	—	—
—	Róma, Vatikán	1786	—	15680	—	—
—	Milano (Dom)	—	—	19000	—	—
—	Bern (Münster)	—	—	13440	—	—

csaknem kivihetetlen, ha elgondoljuk, hogy Wagner Parsifaljának híres jelenetében a legkisebbik ott előírt H. súlya csaknem 23,000 kg. Minthogy ilyen H.-ok elhelyezése szinpadokon csaknem lehetetlen, félgömbalakú bronzüstöket gyártanak, melyeknek mélysége jobban megközelíti a mesterek részéről előírt hangokat. Acélrudakkal is kisérleteztek e téren, sőt vastag zongorahúrokkal is, melyeket fenyőfából készült hosszú csövekre feszítettek ki.

Irodalom. Harzer, Die Glockengiesserei, Weimar 1854; Müller Lajos, Bronzwaaren-Fabrikation, 1877; Ledebur A., Die Legierungen, 1890; Blavignac I. D., La cloche, 1877; Rein, Anschauungstafel für den Glockenguss, Gotha 1897.

Harangalakú edények, e névvel két különböző edénytipust jelölnek az ősrégészet irodalmában: 1. a kőkor végéről, illetve a bronzkor legelejéről származó díszes sávos poharakat, amelyek rendszerint elföldelt vázákat kisérnek, ilyeneket leltek hazánkban is Szentesen és nagyobb tömegben Tökölön (Pest vm.); 2. nagyobb edényeket, ame-

lyeket keleti Poroszországban és Lengyelországban, a hallstatti korban, elégetett hamvakat rejtő urnák leborítására használtak.

Harangállatocska, l. *Vorticella*.

Harangfalva, kisk. Pozsony vm. nagyszombati j.-ban, (1910) 511 tót lak., u. p. Szárazpatak, u. t. Nagyszombat.

Harangfejezet, román oszlopfő-forma, mely megfordított, gazdagon díszített haranghoz hasonlít (l. az *ábrát)*. A XI. sz. közepe óta használatos.

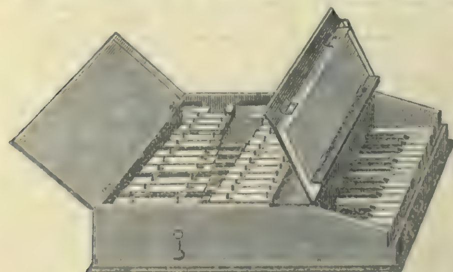

Harangfejezet.

Harangház, a templom-torony ama része, amelyben — haranglábakra állítva — a harangok vannak elhelyezve. A H. négy oldalán zsalugáteres nyílások készítendők, hogy a hangok szabadon és lehetőleg lefelé terjedhessenek.

Harangjárás, a k a t. egyházban a nagycsütörtöki szt. mise Glóriájakor az oltári szentség dicsőítésére az összes harangok meghuzatnak és a nagyszombati mise Gloriá-jáig az orgonával együtt némák maradnak, ama bánat és fájdalom kifejezéseül, mellyel az egyház isteni mesterének halála fölött kesereg. A néphit szerint a harangok Rómába repülnek a pápához és ott maradnak nagyszombatig.

Harangjárgány, csak alakjára nézve különbözik a többi járgánytól, amennyiben a nagy, domború, hajtó kúpkerék széles karjaival harangalakot képez. A harangalakú burokba saruk vannak sülyesztve, amelyek a vonórudakat csavarral tartják meg. L. *Járgány*.

Harangjáték (franc. *carillon*, ol. *gariglione)*, előző századok divatos hangszere. Belga és hollandi templomok tornyaiban nagyszabású H.-ok működtek. Nagyrészüket óraszerkezettel hajtott henger szólaltatta meg (l. *Mechanikus hangszerek)*. Kisebb H.-okat találunk régibb orgonákon

Harangjáték.

is. Zenekari szólamokban előírt H.-okat kalapáccsal ütött kis acélrudak helyettesítik. Az acélrudakat billentyűsorral is összekötik; ez a mai nagy zenekar H.-a. Utóbbinak szerkezetéhez hasonló az adiafon (l. o.) és *Mustel* zseniális hangszere: a celeszta (coelestis a. m. égi [zene]), melyben a billentyűk hangvillákat v. ezüstcsöveket szólaltatnak meg. Hangterjedelme kromatikusan a c—c⁴ határok között mozog.

Harangjel. A vonatok indulásának és érkezésének, valamint a vonalon közlekedő vonatot érdeklő különböző értesítéseknek az állomási és vonalszemélyzettel való megfelelő közlésére szolgáló jelzés, melyet az egyes jelzési helyeken elhelyezett villamos harangművek útján erős öntöttvas- v. acélharangok adnak. A villamos harangműveket működtető áramimpulzusok különböző csoportosítása által a H.-ek is megfelelő módon csoportosíthatók, mely csoportosítások különböző, a vasúti szabályzatokban pontosan előírt közléseket hoznak a személyzet tudomására. A különböző jelzéseket a *Jelzési utasítás* ismerteti.

Harangjelző berendezés, l. *Állomási harangjelző berendezés*.

Harangjog. A mult század elejéig valamennyi hadseregnél szokásjog volt, hogy várnak vagy városnak rendes ostrommal elfoglalása után az abban talált harangokat a tüzérség parancsnokának tulajdonába adták, aki azonban többnyire váltságdíjért otthagyta a harangokat.

Harangkeresztelés, l. *Harangszentelés*.

Harangláb, tulajdonképen valamely harang felfüggesztésére egész külön épült közönséges ácsolt faállvány templomok harangjainak befogadására (ha a harangokat bármily okból a templom tornyába nem lehetett elhelyezni); ezen állványból később különálló, eleinte fa-, később kő-torony képződött, melyet hasonlókép H.-nak hivunk. Felső-Magyarországon, különösen pedig a Szepességben még számos középkori H. maradt reánk. L. még *Campanile, Harang* és *Harangtorony*. — *H.* még az a (többnyire) vasszerkezet, amelyre a harangokat magában a toronyban felfüggesztik. Főkövetelmény, hogy a harangokat minél kisebb erővel lehessen meghúzni, hogy a harangok hangjának tisztaságát az állvány ne zavarja, végül, hogy a gyakran igen nagy súlyú harangok erős lengése semmiféle káros hatást se gyakoroljon a torony építményére, ill. falazatára. Magyarországon kiváló H.-szerkesztő műhelyek találhatók.

Harangláb, *cámoly, sasfű, galambvirág (Aquilegia* L., növ.), a *Ranunculaceae* (Boglárkafélék) család génusza, melynek 50 faja Európában, Ázsiában és Észak-Amerika hegyein nő. Évelő füvek nagy, kétszer hármaságú levelekkel, kevés virágú fürtvirágzattal. A virág csészéje sziromnemű, színes, mind az 5 szirma sarkantyus. Ter-

Harangláb.

mése sok magvú tüsző, magvai fényesek, feketék. Legismertebb a kertekben díszlő hegyi faj, az *A. vulgaris L.* Virága sötét liláskék, ritkán rózsaszínű v. feketés viola; jókora nagy és harangalakuan csüng le. Leginkább a meszes talajt kedveli az *A. canadensis L.*, északamerikai faj; virága skarlátpiros, sarkantyuja hosszú; más északamerikai fajokkal együtt kultiválják. Az Aquilegia-fajok mind kertbe illők. A fiatal sarjak a spárga módjára táplálékul használatosak. A gyökér és a magvak mérgesek és officinálisak. A kék virág leve savak és alkáliák érzékeny kémlőszere.

Harangláb, kisk. Kisküküllő vm. dicsőszentmártoni j.-ban, (1910) 1003 magyar és oláh lak.; u. p. és u. t. Abosfalva-Vámosgálfalva.

Harangmadár (*Cyphorhinus musicus* Bodd., állat), az Éneklők (*Passeriformes*) rendjébe és a Bujkáló-félék (*Timeliidae*) családjába tartozó madárfaj, amely hasonlít a mi ökörszemünkhöz. Hazája Amerika forró égövi tájai. A legjobb énekesek közé tartozik, hangját kis üvegharangok csengéséhez hasonlítják.

Harangmágnes, érzékeny galvanométerekhez használt formája a mágnesnek. Fölül zárt, alul nyitott kis acélhenger oldalfelületén két szembenálló hasadék van, úgy hogy az egész hengerfelületből csak két szemben levő sáv van meg. Az egész finom sodratlan selyemszálon függ s vagy mutatóval, vagy kis tükörrel van ellátva. A H. rendesen vastagfalú rézhengerrel van körülvéve, hogy a forgó mágnes keltette indukciós áramok a mágnes mozgását tompitsák s igy gyors megállásra birják.

Harangmező, kisk. Bihar vm. központi j.-ban, (1910) 934 oláh lak., u. p. Nyárló, u. t. Félixfürdő.

Harangmű, l. *Csengetyűművek*.

Harangod, 1. Zemplén vm. D.-i részében a Hernád legalsó folyása, a Tisza és a Hegyalja közt elterülő sík neve, melynek kitünő, könnyű, fekete földje van, itt-ott szikes, É.-i része pedig mészköves és mésztuffos részletekkel. Nevét a hagyomány szerint onnan vette, hogy a török uralom korában a Rákócziak e vidéknek, mint katonailag és gazdaságilag fontos birtoknak védelmezésére Gesztely, Hernádnémeti, Hidvég, Kesznyéten és Tiszalucz mellett, melyek fontos hadi pontok voltak s a XVII. sz.-beli háborúkban nevezetes szerepet játszottak, erős földvárakat s azok mindegyikébe magas őrtornyokat emeltettek fából, ezekbe pedig messzire elhangzó harangokat tétettek, melyek a népnek jelt adtak, ha akármely oldalról ellenség látszott közeledni. A H.-on sok jeles uradalom és gazdaság van s lakóinak főfoglalkozása a gazdálkodás és baromtenyésztés. V. ö. Az osztrák-magyar monarchia irásban és képben, Magyarország II. kötete 270—280. l. — 2. Az Aranka folyó régi neve Torontál vmegyében.

Harangok törés elleni biztositása, l. *Biztositás*.

Harangos állatocskák, l. *Tintinnidae*.

Harangozás, az isteni tiszteletre való egybehiváson (ú. n. be-H.-on) kivül használják: jelül a reggeli, déli s esti Úrangyalára, körmeneteknél, a püspök v. fejedelem érkezésénél, tűzvészkor és vízáradásoknál, az égiháború közeledtekor és a temetéseknél. A kisebb alakú harangot, melynek lélekharang a neve, a haldoklóknak húzzák meg.

Harangozó, a templomnál a harangozást végző egyén, akinek ezt a tisztségét nagyobbrészt az egyházfi (l. o.) teendőihez csatolják.

Harangozó bója, l. *Hajózási jelek*.

Harangozó madár, l. *Chasmorhynchus*.

Harangöntés, l. *Harang*.

Harangrojt (növ.), l. *Soldanella*.

Harangszelep, l. *Szelep*.

Harangszentelés, az a szertartás, amellyel a kat. egyházban a harangokat felavatják. Eredete egykoru a harangok behozatalával, amint ez Egbert yorki érsek VIII. sz.-beli pontifikáléjából is kitünik. A H.-t a püspök eszközli olyformán, hogy a harangot előbb kivül és belül szentelt vizzel, az ú. n. Gergely-vizzel megmossa, reá a betegek olajával és krizmával több keresztet von, valamely szentnek a nevét adja neki s tömjént gyujt alája. Helytelenül harangkeresztelésnek is mondják.

Harangtorony, *harangláb (campanile)*, neve a templomok mellett külön épült tornyoknak, melyek kizárólag harangok elhelyezésére szolgálnak. Ilyen tornyokat találunk Olaszországban és hazánkban a szepesi városokban, Lőcsén, Iglón, Késmárkon stb. Ezen tornyok a XVI. és XVII. sz.-ban épültek, a Velencéből származó felsőmagyarországi renaissance stilusában, többnyire szabályos négyszögben. V. ö. *Henszlmann* I., Lőcsének régiségei (Bpest 1878); *Myskovszky* V., Magyarország középkori és renaissancekori műemlékei (1889).

Harangvirág-serleg.
(A XVI. században Nürnbergben készült ezüstserleg, a bristoli muzeumban.)

Harangue (fr., ejtsd: aráng), ünnepélyes v. szenvedélyes beszéd, szónoklat; *haranguer* (ejtsd: arangőr), szóvivő, szószátyár, fecsegő.

Harang verője v. *szive*, l. *Harang*.

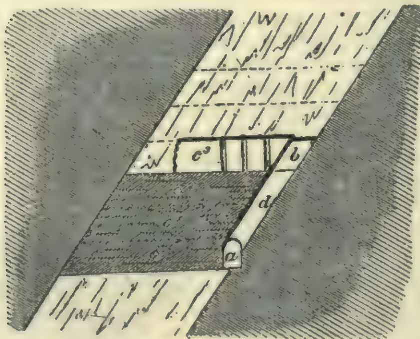
Harangvirág (növ.), főkép a *Campanula* (l. o., csengetyűke) neve.

Harangvirág-serleg (ném. *Agley-* v. *Ackley*-serleg), nevét a harangláb (l. o., Aquilegia) virágának formájától nyerte (l. az *ábrát*). A XVI. és XVII. sz.-ban Drezda, főleg pedig Nürnberg ötvösei ilyenre formalták mesterremekbe készített munkáikat. A serleg kelyhe hatos osztású hólyagdiszes. V. ö. *Radisics*, Arch. Értesitő, VII. köt.

Harántágy, különböző szülészeti műtéteknél használt helyzet, amidőn a műtét elvégzése céljából a szülőnőt kórházba szállitani nem lehet, v. felesleges. Az ágy közepét néhány matráccal magasabbra emelve, a szülő nőt keresztbe fektetik rá, úgy, hogy a hátán fekvő nő alteste már a

levegőben legyen. A szülész a nő lábai között áll, segédei pedig két oldalt.

Harántfejtés (bány.), keresztben járó pásztafejtés; csak nagy vastagsággal bíró, meredeken dülő erek vagy telepek lefejtésére alkalmas. A telep fekvőjén vagy fedőjén hajtott (l. az *ábrát) a* folyosóból kiinduló, a csapással keresztbemenő, rendes munkahelymagassággal bíró, a telep egész vastagságát átszelő vágatokból áll, melyek a lefejtés után azonnal berakatnak; ha így a fejtés

Harántfejtés.

egy szintben megtörtént, az első harántvágatnál a nyitvamaradó *a* folyosóból *d* emelkedővágatot hajtanak és mihelyt elérik vele a munkahelyek rendes magasságát (3 m.), legelőbb a fekvő mellett indítanak egy vágatot *(b)* és ha ez némileg előrehaladt, megkezdik ebben a szintben is a harántvágatokat *(c)*, melyek a fedőig kivágatván, berakatnak; így mívelik le azután egyik szintet a másik után alulról fölfelé. L. *Bányamívelés.*

Harántfekvés, l. *Magzatfekvések.*

Harántgát (franc. *traverse)*, sáncokban és várakban a fővédőgáthoz merőleges irányban épített gát, mellyel a védőket és a főgát mögött felállított lövegeket (ágyúk, mozsarak) oldalról jövő lövedékek ellen biztosítják. Ha a H.-akban nincsenek barlangszerű üregek, akkor azokat *tömör* H.-aknak, ha pedig üregek vannak bennök, melyekben emberek, lövegek v. lőszerek az ellenség részéről *hajított* lövedékek ellen is biztonságba helyezhetők, akkor *üreges* H.-aknak nevezik.

Harántgyalugép, l. *Gyalugép.*

Harántmetszet, l. *Keresztmetszet.*

Harántmű (franc. *caponnière)*, a vár- és sáncárkok aljára épített, bombamentesen befödött folyosó, melyből az árok fenekére jutott ellenségre lődözni lehet; ha a H. mindkét oldalán vannak lőrések, akkor *kettős*, vagyis egész H.-nek, ha csak egyik oldalán lehet kilőni, akkor *fél* H.-nek nevezik. A H.-vekbe gyalogságot és többnyire szórólövegeket v. régi nagyöblü tarackágyukat (nagy kartácshatásuk végett) állítanak fel. A H.-vek végre az árok két oldalán álló védők között a biztos közlekedést is lehetővé teszik.

Harántnyúlvány közötti izmok *(musculi intertransversarii)*, a hátizomzat és tarkóizomzat mély rétegében vannak s a szomszédos csigolyák harántnyúlványait kötik össze. Működésük jelentéktelen oldalhajlítás.

Harántolás (bány.), az érközet v. a mellékközet megvizsgálására szolgáló vágat, melyet a csapásra merőleges irányban hajtanak a fedő v. fekvő közetben, v. csak az ér vastagságában.

Harántos csatarend (ném. *schräge Schlachtordnung*, franc. *attaque oblique)*. Ha az ellenség aránylag igen hosszú csatarendben (hadállásban) várta be megtámadtatását, akkor több nagy hadvezér (Epaminondas, Nagy Sándor, mind a két Scipio, Julius Caesar és Nagy Frigyes), számítva arra, hogy az ellenfél nem lesz képes seregével kellő időben arcváltoztatást végrehajtani, egyik szárnyát, többnyire azt, amelynek erejét az ellenfél jól ki nem vehette, visszatartotta, az előretört szárnnyal heves ütközetet indított meg s ha az ellenfél főerőit csatarendjének komolyan megtámadottnak vélt részéhez indította, akkor az addig visszatartott szárny hirtelen oldalvást nyomult előre s oldaltámadást intézett az ellenség ellen.

Harántrezgés, olyan rezgés, mely a tovaterjedés irányára merőlegesen történik. Ilyen rezgést végez a kifeszített húr, ha egy helyen megpengetik, v. vonóval hangzásra bírják; ilyen a pálcák, lemezek, harangok, kifeszített hártyák rezgése, ha ütéssel v. hajlítással alakváltozás áll be és rezgések keletkeznek. Légnemű testekben és folyadékok belsejében H.-ek nem lehetségesek.

Harántszájuak *(Plagiostomata,* állat), l. *Őshalak.*

Harántvágat, l. *Harántfejtés.*

Harap, v. *harap-égés*, erdőben, nádasban odébb-odább harapódzó tűz.

Harapás (azelőtt: *Kuszin)*, kisk. Ung vm. szobránczi j.-ban, (1910) 411 rutén lak., u. p. Jósza, u. t. Remetevasgyár.

Harapégés gomba *(Polyporus ovinus* [Schaeff.] Fries, növ.). Kalapja 6—8 cm. széles, többnyire kerek, néha szabálytalan alakú, boltozott, vastag húsú. Színe fehér vagy halványsárgás. Felülete eleinte síma, később cserepesen repedezett. A kalap alján rövid csövek vannak, ezek nyílása finom kerekded, eleinte fehér, később sárgás. Tönkje 2—4 cm. magas, egyenlőtlenül vastag, tömött. A gomba húsa fehér. Különösen fenyvesben terem, rendesen nagyobb mennyiségben, nyártól őszig. Szép és izletes húsa miatt nagyon kedvelik.

Harapkó (azelőtt: *Hrabkó)*, kisk. Sáros vm. kisszebeni j.-ban, (1910) 565 tót lak., u. p. Szinyeújfalu, u. t. Margitfalu. Hajdan Szt. Ágoston-rendi remeteség volt itt, melyet 1334 körül gróf Perényi Miklós alapított; a mohácsi vész után elpusztult.

Harapócs, a ló felső szegletmetszőfogainak (I_3) külső alsó szegletén két ízben, bizonyos határozott életkorban fellépő csúcs, mely körülbelül egy évig marad meg. Az első kilenc éves korban, a második tizenötéves korban jelentkezik; a metszőfogak rágólapja az első H. idején harántul tojásdad, a második H. idején pedig kerek. A H. keletkezése az alsó metszőfogsornak ezen korban bekövetkező előrenyomulására vezethető vissza. L. még *Fog.*

Harapófogó, l. *Szerszámok.*

Harapott seb *(vulnus morsum)*, a sebeknek külön csoportja; alakjuk, súlyosságuk és gyógytartamuk rendkívül változó a harapás ereje

s a harapó állat v. ember szerint. Enyhébb esetekben csak véraláfutások, majd kisebb-nagyobb szúrt (a szemfogaknak megfelelően) vagy metszett (a metszőfogaknál) sebek, zúzódások keletkeznek; súlyosabb esetekben nagyobb szövetrészek lebenyes beszakítása v. kitépése is létrejöhet. Leginkább a kutya, macska, ló, szarvasmarha és az ember harapását tanulmányozták. A H. rosszul gyógyul, mert a szövetek zúzódásával jár, azonkívül, mert rendesen fertőzve is van. A kutya harapásának az ad különös jelentőséget, hogy a veszettség terjedésének csaknem kizárólag ez a módja; ezért is kell minden kutya által megharapott egyént veszettség ellen oltani. L. *Veszettség*.

Harar, l. *Harrar*.

Harári nyelv, a sémi nyelvek legdélibb elágazása, melyet csak Harrar városában és környékén használnak. Legközelebb az *amhár* nyelvhez áll, de úgy az arab, mint a környező hamita nyelvekből sok elem vegyült hozzá. V. ö. *Müller* Friedrich, Über die Harari-Sprache im östlichen Afrika (Wien 1864); *Prätorius*, Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft (XXIII. köt.); *Paulitschke*, Harrar. Forschungsreise nach den Somal- und Gallaländern (Leipzig 1888).

Harastyán (azelőtt: *Alsóhráscsán*), kisk. Zala vm. perlaki j.-ban, (1910) 458 horvát lak., u. p. Hodosány, u. t. Murakirály-Perlak.

Haraszt (*Filix*, növ.), l. *Harasztok*.

Haraszt, kisk. Szepes vm. iglói j.-ban, (1910) 276 tót lak., vasúti megállóhely; u. p. Szepeskörtvélyes, u. t. Márkusfalva.

Harasztfa (növ.), Szily Kálmán szerint néhol az égerfa, a horvát hrast (a. m. tölgy) alapján tölgyet is jelent. L. még *Faharaszt*.

Harasztfélék (növ.), l. *Harasztok*.

Haraszthy, 1. *Ágoston*, híres északamerikai és nyugatindiai utazó, szül. Bács vm.-ben 1812., megh. 1869 júl. 22. A 30-as években beutazta Észak-Amerikát. Tapasztalatait nehéz magyarsággal *Utazás Észak-Amerikában* c. művében irta meg. Még a szabadságharc előtt atyjával és egész családjával Észak-Amerikába ment, hol Nicaragua államban nagy fűrészmalmai voltak. Az alligátorok tépték szét.

2. *H. Ferenc*, 1450 táján született. 1479—82-ig ő és Pathócsy Bertalan, 1483. Szokolyi András, 1485—89-ig pedig Szokolyi és H. volt Szörény bánja s ez utóbbi ugyanakkor már Arad főispánja. Mint ilyent említik 1516. is. 1490-ben Solymos és Lippa várak kapitánya volt s 1492. a két vár uradalmát Corvin Jánostól zálogba is vette 7800 frtért. 1498. az országgyűlés megrótta őt Koszorúvár elvesztése miatt. 1500-ban olykép vette át Országh és Pathócsy csálai palotáját, hogy nekik ahelyett Csála várában (Arad vm.) új kőházat építtetett. Nagy birtokszerző volt; 1518. összesen 74 faluból s részjószágból álló óriási uradalmat irathatott át leányának, Katának s urának, Cseh Zsigmondnak és másik leányának, Annának (Bakos Mihálynénak) nevére. Időközben elvesztette aradi főispánságát s evvel minden politikai súlyát. Most, úgy látszik, a gazdálkodás nyügétől is szabadulni akart. Másodszor nősülve, Cseh László özvegyét vette el. Élt még 1540. is. Ekkortájban határozottan I. Ferdinánd pártjához csatlakozott, de hamis pénzveréssel szennyezte be nevét; e miatt Izabella királyné mint hűtlent s hamis pénzverőt megfosztotta csálai uradalmától s azt, H. halála után, 1548. Petrovics Péternek ajándékozta. V. ö. *Márki*, Arad Tört. I. 307—8.

3. *H. Hermin* (családi nevén *Feigler)*, szinésznő, szül. Esztergomban 1872 febr. 22. Már gyermekkorában föllépett a szinpadon; iskolái elvégzése után vidéken játszott, majd a budapesti Vigszinháznak megnyitása óta jeles tagja.

Haraszti (*Hrastin)*, adók. Verőcze vm. eszéki j.-ban, (1910) 860 többnyire magyar lak.; u. p. Laczháza, u. t. Vuka-Dobsin.

Haraszti, 1. *Emil*, zenei iró, szül. Nagyváradon 1885. Főreáliskolai tanár. Állandóan ír zenei cikkeket a napi, heti és szaklapokba; 1907 óta a Budapesti Hirlap zenekritikusa. Önállóan megjelent művei: *A faji elem Grieg zenéjében* (1911); *Hubay Jenő élete és művei* (Budapest 1913).

2. *H. Gyula*, iró, szül. Kolozsvárt 1858. Tanári és doktori oklevelet szerzett a magyarból, németből és franciából. Tanár volt a nagykállói, nagyváradi, kassai és a budapesti VI. kerületi állami főreáliskolákban, 1892. magántanárságot nyert a modern francia irodalomból a budapesti egyetemen. 1895. a kolozsvári, 1909. pedig a budapesti tud. egyet. a francia nyelv és irodalom ny. r. tanára, 1903-ban az Akadémia lev., 1906-ban a Kisfaludy-Társaság rendes tagja lett. Eleinte főleg a magyar irodalommal foglalkozott. Nagyobb dolgozatai e tárgykörből: *Költészetünk új népies iránya* (Budapest 1878, főleg a debreceni körről); *Csokonai Vitéz Mihály* (u. o. 1880); Arany Jánosról 1881. közzétett terjedelmes essaije önállóan megjelent 1913., miként 1882-iki *Madách-tanulmánya* is. Főleg azonban a francia irodalommal foglalkozik. E tárgykörből magyar és francia folyóiratokban számos essait és birálatot közölt. Önállóan megjelent egyéb munkái: *A francia költészet ismertetése* (Budapest 1886); *A naturalista regény* (u. o. 1886); *André Chénier költészete* (u. o. 1890, e két utóbbi az Akadémia kiadásában); La poésie d'André Chénier (Paris 1892, a magyar kiad. bővített fordítása); *Molière élete és művei* (1897, a Kisfaludy-Társaság kiadása, 2 köt.); *A francia lyrai költészet fejlődése* (1900, a Kisfaludy-Társaság kiad.); *A Renaissance francia szinköltészete és a szinszerűség* (1904. akad. székfoglaló); a francia irodalom története (1904, Heinrich, Egyetemes irodalomtörténet II. köt.); *Duse Eleonora* (1905); *Corneille és kora* (1906, a M. Tud. Akadémia kiad.); *Jean de Schelandre, Tyr et Sidon* (1908, Paris, a *Société des Textes français modernes* kiadása); *Edmond Rostand* (1912, Népszerű Főiskolai Könyvtár), ugyanez átdolgozva franciául, hasonló címmel (1913, Paris, *Bibliothèque Hongroise)*; továbbá Faguet Emil *XVIII. sz.*-ának jegyzetekkel ellátott fordítása (1898, a M. Tud. Akad. kiad.). Ezenkivül fordított szinműveket, beszélyeket, regényeket franciából, olaszból, angolból, spanyolból.

Harasztifalu, kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 467 magyar lak.; u. p. Egyházasdarócz, u. t. Körmend.

Haraszti—ráczkevei h. é. v. A budapesti h. é. vasút Dunaharaszti állomásától Ráczkevéig ter-

jedő, 27·3 km. hosszú, rendes nyomtávolságú, részben gőz-, részben villamosüzemű h. é. v. Megnyilt 1892 nov. 15. A r.-t. tartama 1981 febr. 5-ig terjed. Építési alaptőkéje 1.400,000 kor. A budapesti h. é. v. kezelésében van.

Harasztkerék, kisk. Maros-Torda vm. marosi alsó j.-ban, (1910) 1001 magyar lak.; u. p. Székelyvaja, u. t. Balavásár.

Harasztok *(Filicinae*, növ.; *három képmelléklettel)*, az edényes virágtalanok osztálya, melybe a harasztfélék (Pteridophyta) legtöbbje tartozik. Rendesen nincs földfeletti száruk, csak rhizomájuk, ami a mérsékelt övi H.-ra jellemző, míg a forró öviek közül többen faalakúak, levélkoronás fák (l. *Faharaszt* és a *H. színes tábláját)*. Mind a kétféle szár a csúcsán növekedik, ebből bontakoznak ki a levelek, melyek többnyire gazdagon tagoltak, nevezetesen többször szárnyasak, gyakran igen tekintélyes méreteket öltenek. A fiatal levél rendesen be van göngyölődve csigavonal alakjában (l. *színes tábla 1, 4—6)*. A rendes levelek alsó oldalán vagy külön, fertilis leveleken fejlődnek a szaporodás szervei, a sporangiumcsoportok *(sorusok*, l. a *II. mellékletet, 1—13. ábra)*. A sporangiumok közös vackon *(receptaculum)* fejlődnek s a csoportot eleinte finom hártya, a *fátyol (indusium)* takarja (l. a *III. melléklet 3. ábráját)*. A sporangiumok *(4. ábra)* felpattanása után szabaddá válnak a többnyire gömbölyű, vese- vagy tojásalakú spórák *(13. ábra)*. A spóratartalom osztódásából (csirázás, *5. ábra)* létrejön a H. *előtelepe (prothallium, 6—8. ábra)*, amelyen kifejlődnek a tulajdonképeni ivarszervek: a többcsillangós spermatozoidákat tartalmazó hím ivarszervek *(antheridium, 7., 9., 10. ábra)* és a petesejtet tartalmazó *archegoniumok (7., 11., 12. ábra)*. A megtermékenyült petesejt *embrióvá* lesz, ebből pedig maga a száras, leveles harasztnövény fejlődik ki. A H.-at a sporangium alkotása szerint 2 alosztályra osztják: 1. az *Eusporangiatae* alosztályban az érett sporangiumok fala több rétegű, a levélnek egész sejtcsoportjából erednek, spóráik egyfélék *(homospórásak)*. Az *Ophioglossales* (l. o.) és a *Marattiales* (l. o.) sorozat tartozik ide; 2. a *Leptosporangiatae* alosztályban az érett sporangiumok fala egyrétegű, a levélnek 1 epidermis sejtjéből erednek. Ide a *Filicales* (l. o., szűkebb értelemben vett H.) és a *Hydropteridales* (l. o., vízi H.) sorozata tartozik. A föld régebbi korszakaiban a H. a mainál sokkal gazdagabban voltak képviselve. A szilurkorszakban jelennek meg és a szénkorszakban érik el tetőpontjukat; ekkor a föld növényzetének túlnyomó elemei voltak. A harasztkövületek rendszertani hovatartozósága néha csak bizonytalanul állapitható meg, nevezetesen akkor, ha csak meddő levélrészletek kerülnek elő, vagy a szoruszok rajtuk nem vehetők ki. Ilyen esetekben az erezet alakja a döntő, ami azonban csak mesterséges osztályzásra vezet. Ma élő H. levélerezetét a *II. melléklet ábrái* tüntetik fel *14—24-ig*. A ma élő H. túlnyomó többségben a forró öv lakói s úgy itt, mint a mérsékelt övön főkép a nedves árnyékos helyeket kedvelik, vannak fán lakók is (l. *színes tábla, 21)*. Az ember háztartásában csak helyenkint van szerepük, sokkal nagyobb jelentőségüek, mint disznövények; lombjuk üde zöldje, többszörös és finom tagoltsága és tartóssága kedvelteti meg őket. Kertben árnyékos helyre, mesterséges sziklacsoportra, vízesés mellé kiválóan alkalmasak. Jelentősek a virágkötészetben is. Az exotikus fajok üvegházak díszei.

Irodalom. Schkuhr, Die kryptogamischen Gewächse, 1. köt., Die Farnkräuter, Wittenberg 1809; Presl, Tentamen pteridographiae, Prag 1836; Kunze, Die Farnkräuter in kolorierten Abbildungen, Leipzig 1840—51; Hooker W. J., Genera filicum, London 1842 és Species filicum, u. o. 1846—1864; Mettenius, Filices horti botanici Lipsiensis, Leipzig 1856: Smith J., Historia filicum, London 1877; Hooker, Filices exoticae, u. o. 1859; Fée, Mémoires sur la famille des fougéres, Strassburg 1844—69; Eaton, Ferns of North America, Boston 1879, 2 köt.; Waldner, Deutschlands Farne, Heidelberg 1879—83; Luerssen, Die Farnpflanzen Deutschlands, Rabenhorst, Kryptogamenflora, 3. köt., Leipzig 1890; Milde J., Die höheren Sporenpflanzen Deutschlands u. der Schweiz, Leipzig 1865; u. a., Filices Europae et Atlantidis, u. o. 1867; Christ, Die Farnkräuter der Erde 1897; Ascherson-Gräbner, Synopsis d. Mitteleurop. Flora I., 1897; Sadebeck R., Pteridophyta; Engler-Prantl, Die Natürlichen Pflanzenfamilien, I. 4., 1902.

Harasztos, nagyk. Torda-Aranyos vm. felvinczi j.-ban, (1910) 1936 magyar és oláh lak.; vasúti állomás, posta, távíró.

Haraszt-szőr (növ.), különféle harasztok törzsein és a levélnyelek alján előforduló száraz, pikkelyes szőrök (paleae), melyeket régóta véraltató szerül használnak. Ily szőrökkel ellátott gyöktörzseket, néhány rajtuk hagyott levélnyéllel, már a középkorban állati alakokká idomítottak, melyek *barometz (agnus scythicus* a. m. *szittyabárány*, l. o.), néven babonás célokra szolgáltak (v. ö. *Szutórisz*, A növényvilág és az ember, Budapest 1905, 250. old.). Jelenleg *paleae haemostaticae* (véraltató pelyvák) néven a gyógyszerkönyvekben szerepelnek és párnák és butorok kitömésére való anyagként, kivált Amerikában fontos kereskedelmi cikkek. A *Cibotium Barometz* és *Cibotium glaucescens* szőrei Szumatra-szigeten *Pennawar-Djambi* néven ismeretesek; a *Cibotium glaucum* és más *Cibotium*-fajok adják a Sandwich-szigeti *pulu*-t, az *Alsophila lurida*, *Chnoophora tomentosa*, *Balantium chrysotrichum* s mások pedig a Javaszigeti *paku-kidang*-ot. Hosszúszálú fajtákat, más rostokkal keverve, fonnak is.

Haraucourt (ejtsd: arokúr), *Edmond*, francia író, szül. Bourmontban 1857. A cluny-i muzeum igazgatója lett 1903. Már első kötetével nagy sikert aratott, melyet 1883. La légende des sexes, poèmes hystériques címmel Sire de Chabley álnévvel adott ki. Kedves, melankólikus költeményeit L'âme nue (1885) és Seul (1891) c. könyveiben gyüjtötte össze. Amis (1887) c. regényét kiváló lélektani elemzése tünteti ki. Shylock (1889), Passion (1890), Héro et Léandre (1893) szinjátékaival, Alienor operaszövegével a szinházhoz fordult s ezután dramaturgiai értekezéseket és novellákat írt. Les Vikings (1890) és Le XIX. Siécle nagy költeményeit az akadémia megkoszorúzta. Újabb regényei: Les Naufragés (1902), Le Benoit (1905), La Peur (1907). Magyarul megjelent: Léghajón és egyéb elbeszélések, ford. *Gábor* Andor (1903).

Haray *Viktor*, szinész és író, szül. 1818., megh. Kolozsvárott 1882 júl. 23. Jónevű vidéki szinész volt, majd a szabadságharcban vitéz katona, gróf Teleki Sándor hadsegéde. A harc után sokáig bujdosott, majd a kolozsvári szinháznál kezelői

1. Cyathea frondosa — 2. Cyathea medullaris. — 3. Cyathea incana. — 4. Hemitelia escuquensis. — 5. Dickson
10. Jamesonia verticalis. — 11 Pteris pedata. — 12. Adiantum obliquum. — 13. Hemionitis palmata. — 14. Adia
nium nidus. — 19. Lygodium expansum — 20. Plec

»Harasztok« cikkhez.

arctica. — 6. Alsophila frigida. — 7. Asplenium neglectum. — 8. Pterozonium reniforme. — 9. Acrostichum barbatum
rifolium. — 15. Aspidium Wallichii. — 16. Trichomanes membranaceum. — 17. Oleandra neriiformis. — 18. Asple
nuda. — 21. Platycerium grande. — 22. Todea barbara.

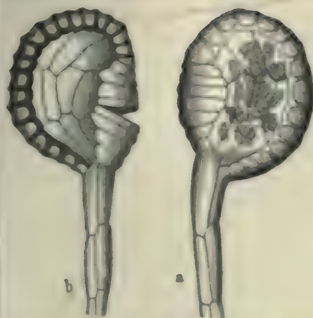
HARASZTOK II.

Különböző harasztok sporangiumcsoportokat viselő levele. 1. Hymenophyllum. — 2. Gleichenia. — 3. Cyathea. 4. Lygodium. — 5. Davallia. — 6. Adiantum. — 7. Cystopteris. — 8. Pteris. — 9. Polypodium. — 10. Aspidium. 11. Asplenium. — 12. Woodsia. — 13. Davallia.

Harasztok levélerezete. 14. Rhipidopteris peltata. — 15. Hemitelia grandifolia. — 16. Elaphoglossum villosum. 17. Asplenium esculentum. — 18. Asplenium falcatum. — 19. Oleandra pilosa. — 20. Polypodium crassifolium. 21. Onoicea sensibilis. — 22. Polypodium Swartzii — 23. Polypodium neriifolium. — 24. Meniscium reticulatum.

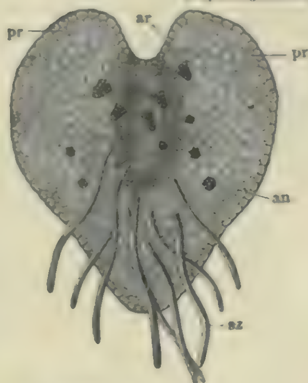
HARASZTOK III.

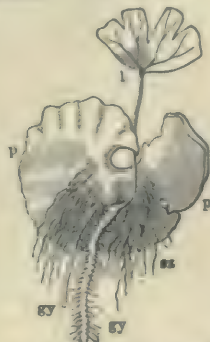
4. Az Aspidium filix mas sporangiuma.
a éretlen, benne spórák, b már kiürülve.

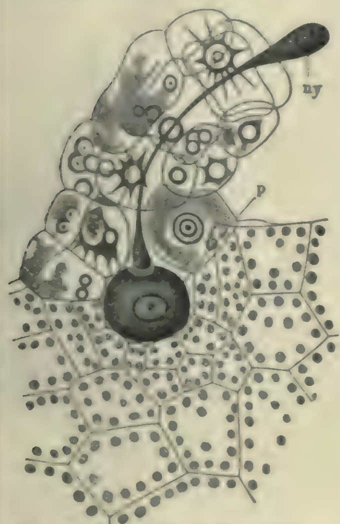
3. Az Aspidium filix mas sporangiumcsoportja metszetben.
s sporangiumok, i indusium.

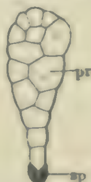
7. Idősebb prothallium.
pr alsó oldala, ar archegonium, an antheridium, sz gyökérszálak.

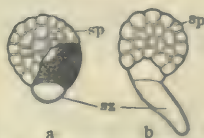
8. Az Adiantum capillus veneris prothalliuma (p).
l az első levél, gy gyökér, sz gyökérszálak.

12. A Pteris serrulata archegoniuma nyitva.
p petesejt, ny kilépő nyálkacsepp.

6. Aspidium. A spórából kicsírázott prothallium (pr).
sp a spóra fala.

5. A Polypodium csírázó spórája.
a fiatalabb, b valamivel idősebb stadium, sp spórafal, sz az első gyökérszál.

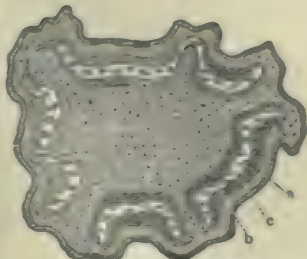
1. Edénynyalábok hálózata az Aspidium szárában.

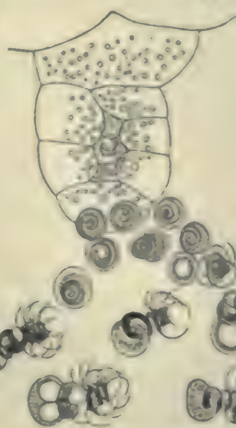
9. Zárt antheridium.

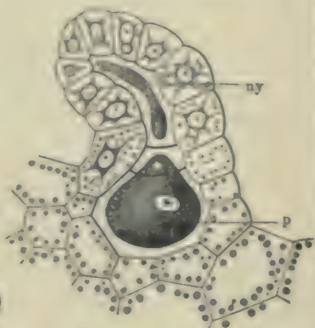
13. Az Aspidium filix mas spórái.

2. Faharaszt törzsének keresztmetszete az edénynyalábok keresztmetszetével.

10. Spermatozoidákat kibocsátó antheridium.

11. Zárt archegonium.
ny nyaki csatornasejt, p petesejt.

állást kapott. Élete utolsó éveiben jószágigazgató volt főuri uradalmakban. Tárcákat, népies és történelmi szinműveket irogatott, melyek közül a *Szökött szinész és katona* cimüt meglehetős tetszéssel adták a budapesti Nemzeti Szinházban.

Harb (arab) a. m. háború; *dár al-H.* (a háború területe) minden hitetlenektől lakott terület, mely ellen vallásháborút viselni az iszlám fejedelmének kötelessége; ennek ellentéte *dár al iszlám* (az iszlám területe).

Harbije, arab eredetü török szó, a. m. hadügyminisztérium, hadügyi hivatal. Alapszava a *harb* szó, mely háborút, csatát jelent. A hadügyminiszter neve *H. náziri*, vagyis a hadügyi dolgok felügyelője.

Harbin, mandzsuriai város, l. *Kharbin*.

Harbour Grace (ejtsd: harbör gresz), város, járási és püspöki székhely Uj-Foundland szigetén, a Conception-öböl Ny.-i partján, (1911) 4279 lak., mély és biztos kikötővel (világítótoronnyal), halászattal élénk kereskedelemmel.

Harburg, az ugyanily nevü járás székhelye Lüneburg porosz kerületben, (1910) 67,025 lak., jelentékeny kémiai iparral, nagy gummiárú-gyárakkal, gép-, sör-, hajógyártással és jutaszövéssel. Kereskedelmi forgalma jelentékeny.

Harburger, *Edmund*, német festő, szül. Eichstättben 1846 ápr. 4., megh. 1906 nov. 4. Münchenben tanult Lindenschmit vezetése alatt. Genreképei bajor parasztokat ábrázolnak, humoros fölfogással (Borvásár, 1898 München, Neue Pinakothek), mely azonban több szerencsével érvényesült a Fliegende Blätter számára készitett illusztrációi hosszú sorában. Ezek H. nevét országszerte ismertté tették.

Harc, két ellenfélnek fegyveres mérkőzése. Megkülönböztetünk *támadó* és *védelmi*, a használt fegyverek szerint: *tűz-* és *szurony-H.-ot*; van továbbá *lekötő-*, *halogató-* v. *döntő-H.* Azonkivül beszélhetünk *elő-*, *utó-* v. *oldalvéd-H.-okról* stb.

Harcalakzat, a csapatok által a harcbalépés előtt felvett és a harc alatt is megtartott alakzat. Ez a gyalogságnál a rajvonal s az ezt követő tartalék, a lovasságnál a zárt, a tüzérségnél a nyitódott vonal. L. *Harcmód* és *Főharcalakzat*.

Harcászat, l. *Haditudomány* és *Hadászat*.

Harcászati áttörés, l. *Áttörés*.

Harcászati egységek, a legkisebb, harcászatilag a harctéren még némileg önállóan felléptethető csapatrészek, mint a század és üteg. *Hadászati* egység a hadosztály és hadtest.

Harcbárd, súlyos vasbárd, melynek hátsó része hegyes csákánnyal volt ellátva; a középkorban gyalogosok hosszú, lovasok rövid nyelü H.-okat használtak a vértek és pajzsok szétzúzására.

Harcgát, a. m. *sánc* (l. o.).

Harcias Frigyes, l. *Frigyes*, 3.

Harcias termesz (állat), l. *Termesz*.

Harci játékok, nyilvános viadalok különböző testgyakorlatokban, melyek a görögöknél s rómaiaknál nagy becsben állottak. A középkorban a lovagi tornák lépnek fel, mig korunkban a különféle atlétikai és tornaversenyek felelnek meg a H.-nak.

Harci jelszó v. *harci riadó*, ellenség előtt használt buzditó szó v. kiáltás, illetve ismertető jel. Főkép roham előtt a katonák még manapság is használnak harci jelszavakat. Ilyen H. a törököknél: «Alla Esmid!», a franciáknál: «En avant!», nálunk: «Rajta!», egyéb népeknél: «Hurrá!» L. még *Csatakiáltás* és *Ismertető jelek*.

Harcjárőr, a harcbalépés előtt és harcközben földerítő és biztositó célokra a csapat arcvonala elé és oldalába kiküldött néhány katona 1—1 altiszt v. tiszt parancsnoksága alatt, akik feladatukat lehetőleg titokban igyekszenek megoldani, nehogy az ellenség észrevegye őket, de egyúttal azt is meggátolják, hogy az ellenség saját csapatukat meglepőleg megtámadhassa. L. *Biztositó szolgálat*.

Harcképes valamely csapat vagy hadsereg, ha fizikai s morális ereje épségben van, ha minden a háborúban való használatra szükségessel fel van szerelve s ha azon helyzetben van, hogy a hadjárat minden követelményének megfelelhessen. *Harcra kész* pedig akkor, ha képes valamely ellenséggel *rögtön* szembeszállni.

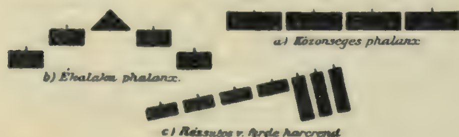
Harckészség, átmeneti állapot a csapatok békés mozgósitott viszonya közt. A H.-hez tartozik az összes hadszerek készentartása, a szabadságolt állományú legénységnek s a tartalék egy részének behivása, a lövegek s hadszekereknek fogatokkal való ellátása. A H. által a csapatoknak hadi célokra való alkalmasabbá tételét, az államnak pedig a teljes mozgósitás költségeitől s terheitől való megkimélését érjük el.

Harckocsik (l. az *ábrát*), az ókorban többnyire kétkerekű, *hátul* nyitott kocsik, melyeken két ember állott: a hajtó és a harcos. Az ókorban az ily H. pótolták a hiányzó lovasságot. Később különösen a perzsáknál és egyiptomiaknál a H. kerékagyaira messzire kiálló éles kaszákat is erősítettek; több ily kocsi, megfelelő távközökkel arcvonalat képezve, az ellenség közé vágtatott. H.-nak nevezték különben a középkorban azokat a nehéz hadiszekereket is, melyekből a XIV. sz.-ban a flamandok, a XV. sz.-ban pedig a husziták szekérváraikat képezték.

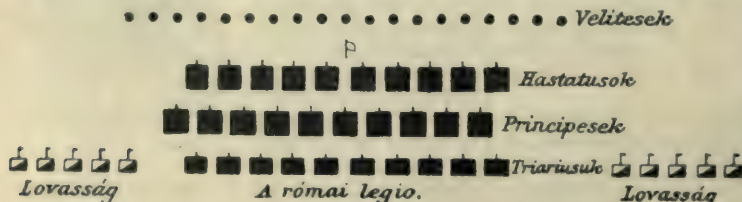

Görög harckocsi.

Harcmód, valamely népnek, seregnek v. fegyvernemnek a harcban követett különleges erőkifejtési módja. Ez a kulturális állapot, a nép jelleme és hajlamai, illetve az illető fegyvernem szerint igen különböző lehet. A H. az illető hadsereg által követett *harcászatban* nyer kifejezést. Utóbbit elsősorban a fegyverhatás befolyásolja; minél messzebbre hatnak ezek, annál korábban kell a menetalakzatokból (l. o.) a *harcalakzatba* (l. o.) átmenni. A mostani lőfegyverek és a tüzérség nagy és biztos találóképessége folytán a harcalakzatba való átmenet már 5—6000 lépésre az ellenségtől szükségessé válik, mely területen belül, hacsak a terepviszonyok jó fedezést nem nyujtanak, csak csekély, nem túl tömör alakzatokban mutatkozhatik és mozoghat a csapat; ez az ú. n. *szétszórt* H., ellentétben az ezelőtt szokásos tömeges H.-dal szemben.

Az ókorban, bár a népek már akkor is távolra ható fegyverekkel küzdöttek, ez még távolról sem tette szükségessé a mostani szétszórt H. alkalmazását; az akkori harc még nagy tömegek harca volt kis távolságra kopjával és karddal, zárt, sűrű tömegekben. A *görög* harcrend főalakzata a falanx volt, melynél a harcosok egy vonalban egymás mellett állottak, a lovasok és könnyűfegyverzetüek a szárnyakon; a harcot utóbbiak nyitották meg és csak azután következett a nehéz fegyverzetű hoplitafalanx támadása, melynek a tömegek zárkózottságánál fogva igen nagy és hatalmas lökőereje volt. A lovasság a görög hegyes vidéken eleinte csak alárendelt szerepet játszott, mígnem később Nagy Sándor azt jelentékenyen kifejlesztette, de emellett ugyanő egyidejüleg a *lökemharcászatot* is a legmagasabb fokra emelte. Kedvező harchelyzeteknek nagy mozgási képesség által való kiaknázását legelsőnek Epaminondas alkalmazta 371. Kr. e. *rézsutos harcrendjével* s e mellett haderejét egy támadó és egy védő szárnyra osztotta fel. A görög falanxok legszokásosabb nemei az alábbi *ábrákból* láthatók:

A görögök hanyatlásával a *rómaiak* kerekedtek felül, akik a *legionarius harcrendet* alkalmazták, mely előnyösebbnek bizonyult a görög falanxnál. Ezen, Kr. e. a II. és I. sz.-ban használt új harcformát az alábbi *ábra* mutatja:

Az arcvonal előtt a nyíllal és vetődárdával felszerelt könnyű velitesek harcoltak szétszórt harcmódban. Ezek mögött 3 harcvonalban, 30—50 lépés távközzel sakktáblaszerüen állottak a *hastatusok* két vetődárdával, karddal és tőrrel felszerelve és könnyen páncélozva; ezeket követték a pilummal felszerelt *principesek* és harmadik harcvonalban a 4 m. hosszú hastával felszerelt öreg *triáriusok*; a két utóbbi harcvonalbeliek erősen páncélozva voltak. A hastatusok és principesek 100—100, a triáriusok pedig 60—60 főből álló manipulusokba voltak beosztva: 3 manipulus 1—1 *cohors*-ot, 10 cohors pedig 1 *légiót* alkotott. A velitesek a harc bevezetése után az állás szárnyaira huzódtak vissza, mire a hastatusok nyomultak előre s miután közeli távolságról a pilumot az ellenségre dobták, kardjukat vették elő, mire a principesek is megkezdték az előnyomulást. Az eddigi harc alatt pihenő triariusok csak szükség esetén vegyültek harcba a döntés előidézésére. A 30—30 lovasból álló és 10 *turmá*-ba osztott lovasság a légió szárnyain állott fel. A birodalom hanyatlása felé a végromlást a nagy számmal alkalmazott *katapulták* és *ballisták* sem tudták a germánok fölényes H.-jával szemben feltartóztatni.

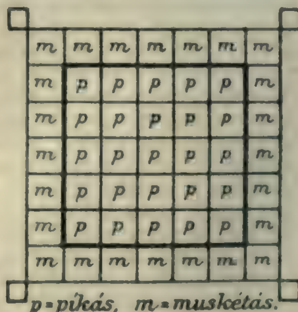
A *germánok* egyetlen nagy és mély harcvonalban állottak fel; még pedig ezen belül a törzsek, nemzetségek stb. egymás mellett s tagozásképp csupán a középhad és a szárnyak voltak megkülönböztetve; a felállítás alakzatai az egyenes vonalon kívül az *ék* (Schweinskopf) és a *félhold* voltak (l. az alábbi *ábrákat*). E csatarendek célja az el-

Germán félhold. Germán ék.

lenséges harcvonal áttörése volt; az élen a fővezér tartózkodott válogatott kiséretével s általában a sereg legvitézebb harcosai; a sorok tömörségét nagy, egymást érintő, sőt néha összefűzött pajzsaikkal növelték.

A *svájciak* szintén nagy, 3—4000 emberből álló tömegekben harcoltak, míg később a landsknechtek idején a tömegek már csak kb. 1000 emberből alakultak.

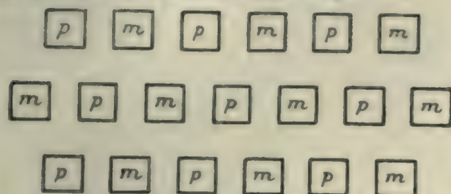
A kézi lőfegyverek technikájának előrehaladása folytán a XVI. sz. végén a muskétások, vagyis a lőfegyverrel felszereltek száma már elérte a pikások számát. Utóbbiak nagy és tömör testekben állottak fel, míg a muskétások az arcvonal előtt v. a térközökben nyitott alakzatban harcoltak. Nemsokára azonban a zsoldoscsapatok megbízhatatlansága folytán a nyitott alakzattal lassanként felhagytak s úgy a pikások, mint a muskétások zárt alakzatban, rendszerint 10 embernyi szélességgel és ugyanily mélységgel biró kisebb négyszögekben állottak fel, melyek zászlóaljakká, úgynevezett *bataglíákká* egyesítettek, melyeknek magvát a pikás, kertletét pedig a muskétás kis négyszögek alkották (l. az *ábrát*). Ez volt a *spanyol* harcrend.

A spanyol bataglia.

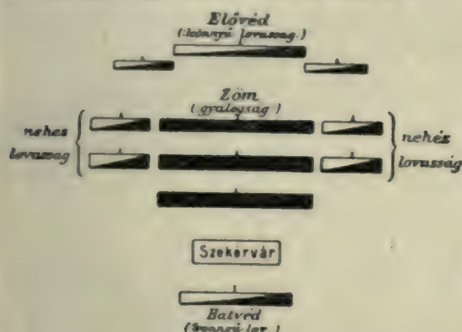
A *németalföldi* Orániai Vilmos a gyalogság ezen harc-felállításában annyiban idézett elő lényeges változást, hogy a pikás és muskétás osztagokat felváltva egymás mellett

alkalmazta és evvel fölénybe jutott a spanyol tömör és merev harcrend fölött. A németalföldi harcfelállítást az alábbi *ábra* mutatja:

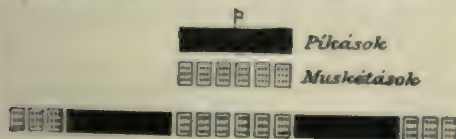

Orániai Vilmos harcrendje.

A *magyar* hadügy Mátyás király alatt érte el tetőpontját, kinek a janicsárok mintájára szervezett *fekete serege* csakhamar világhirüvé lón. Ennek harcrendjét az alábbi *ábra* mutatja:

A *svédek* nagy királya, Gusztáv Adolf, még Orániai Vilmos harcrendjénél is hajlékonyabb és mozgékonyabb harcfelállítást alkotott, amennyiben ő gyalogságát már csak 6 ember mélységgel állította fel, sőt megtörtént az is, hogy a hátulsó sorok az elsők térközeire lépvén, ezáltal a fölállítás csak 3 ember mélységűvé vált. Haderejét Gusztáv Adolf dandárokba tagozta, mely az alábbi *ábra* szerint rendszerint 3 harcvonalból állott:

Gusztáv Adolf svéd dandárfelállítása.

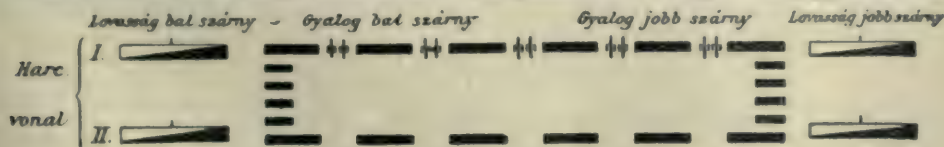
A svéd király a dandárok szárnyain felállított lovasság harcászatában is nagy változást idézett elő főleg azáltal, hogy a vágtában végrehajtott rohamot rendszeresítette, a tüzérség pedig alatta sokkal mozgékonyabb lett.

A XVIII. sz. elején a pikások teljesen eltüntek s *Nagy Frigyes* seregének gyalogsága már kivétel nélkül lőfegyverrel volt felszerelve. Ő volt megteremtője az ú. n. *vonalharcászatnak*, melynek lényege abból állott, hogy a sereg nemcsak a harcban, hanem a menetek és nyugvás alatt is nagy kiterjedésű, 3 sorral alakított két harcvonalas fejlődött vonalba tagozódott, melyben a zászlóaljak egymás mellett 20 lépés térközzel állottak; e térközökben a zászlóalj- (ezred-) lövegek állottak fel. A fölállítás két szárnyra (jobb- és balszárnyra) tagozódott; a gyalogságtól jobbra-balra a lovasság állott szintén két harcvonalban, amint az a legalsó *ábrából* látható.

Az egymással szemben ekként harchoz tagozott seregek lassú ütemben, az ú. n. gránátos lépésben (Grenadierschritt) közelítették meg egymást, miközben ismételten szüneteket tartottak a lőfegyverekből és lövegekből adandó sortüzek miatt. Ez így ment az ellenségtől egészen 150—200 lépésig; itt a végső szakaszösszttüzek adattak, mire, ha szükséges volt, szuronyroham következett. A terepnek emellett feltétlenül teljesen síknak és akadálymentesnek kellett lennie, mert különben a szép, de vékony, könnyen szétmálló hadrend felbomlott volna.

A XVIII. sz. végén északamerikai mintára a franciák kezdésére hova-tovább mindenütt a *szétszórt H.* fogadtatott el, amely Napoleon alatt igen magas tökélyre emeltetett. Újabb időben a hátultöltő puskák, a gyérfüstü lőpor és nagyhatású tüzérség rendszeresítése folytán a gyalogságnál a szétszórt H. még jobban kifejlesztetett és a zárt alakzatok jelenleg már úgyszólván teljesen eltüntek, kivéve, ha a csapat jó terepfödözékekre talál. A lovasság szintén lőfegyverrel szereltetett fel, hogy a földerítő és biztosító szolgálatban önállóbbá tétessék és ha kell, gyalog tűzharccal is, melyre mindinkább nagyobb súlyt helyez, támogathassa a gyalogságot nehéz feladata megoldásában. Harcformája a rohamnál a vonalalakzat, gyalogtűznél a rajvonal. A tüzérség jelenleg már nagy távolságra igen nagy hatást képes kifejteni; az vezeti be a harcot, az készíti elő a gyalogság döntő támadását és az üldözésnél, illetve visszavonulásnál is tevékenyen közreműködik.

A lőfegyverek tökéletesítésével a H. mindig újabb és újabb változásoknak van alávetve. Jelenleg a gyalogság főharcalakzata a *ritka rajvonalalakzat*, egyrészt a veszteségek csökkentésére, másrészt, hogy minden katona fegyverének helyes és célszerű kihasználásában szomszédja által ne gátoltassék. A nagyhatású *géppuskák* alkalmazása még inkább szükségessé teszi, hogy a harcterületen minden tömörebb alakzat teljesen mellőztessék. A tüzérségnél a tarackok és nehéz

Harcfelállítás a vonalharcászat idején.

ütegek rendszeresítése a gyalogságot még inkább, mint annak előtte, természetes és mesterséges födözékek kihasználására utasítja. A modern nagy fegyverhatás, mely egész valójában legelőször az angol-búr háborúban nyilvánult meg, kezdetben a szurony értékét jóval lejebb szállította; az orosz-japán háború és még inkább a nagy balkáni háború ismét visszaállította, sőt még fokozta is a szuronynak régi fontosságát. V. ö. *Rónai Horváth* Jenő, Az Egyetemes Hadtörténelem vázlata (Budapest 1889); *Breit* József, Az Egyetemes Hadtörténelem vázlata, 2 köt. (u. o. 1899—1900); u. a., A Gyalogság Harcászata (u. o. 1907); *Jähns*, Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance (Leipzig 1880); *v. Boguslawski*, Die Fechtweise aller Zeiten (Berlin 1880); *Meckel*, Allgemeine Lehre von der Truppenführung im Kriege (3. kiad. Berlin 1890); u. a., Grundriss der Taktik (4. kiad. u. o. 1897); *v. Schlichting*, Taktische und strategische Grundsätze der Gegenwart (3. rész, u. o. 1897—1904); *Kessler*, Tactique des trois armes (Paris 1903).

Harcmozzanat, az egész harcnak egy bizonyos része; ilyen H. pl. a harc bevezetése a biztosító csapatok által, a döntő tűzharc vívása, a szuronytámadás, az üldözés, a visszavonulás stb.

Harcourt (ejtsd: arkúr), falu Eure francia dép. Bernay járásában, 409 lak.; régi kastéllyal, faiskolákkal. 1449. H.-t az ostromló franciák bevették és a Talbot parancsnoksága alatt álló angolok Dunois-nak meghódoltak. 1338-ban grófsággá, 1593. márkisággá, majd 1700. hercegséggé emeltetett.

Harcourt (ejtsd: arkúr), *Eugène d'*, francia zeneszerző, karmester és zenei író, szül. Párisban 1855. A Salle H.-ban népszerű hangversenyeket rendezett és 1900. megalapította a Grand oratorio-kat. Tanulmányokat írt Beethoven szimfóniáiról. La musique actuelle en Italie (1907); La musique actuelle en Allemagne et en Autriche-Hongrie (1908). Nevezetesebb szerzeményei: Mise (1876); Tasso (opera 1903); szimfóniák.

Harcourt (ejtsd: hárkórt), *William George Granville Vernon, sir*, angol államférfiú, szül. Nunchamben 1827 okt. 14., megh. u. o. 1904 okt. 1. Eleinte ügyvéd volt. 1868-ban a cambridgei egyetemen a nemzetközi jog tanára lett s ugyanekkor választották be az alsóházba, hol a liberális párt legtekintélyesebb tagjai közé emelkedett. Buzgó híve volt Gladstonenak s heves ellensége a felsőháznak. Gladstone mind a négy kormányának tagja volt, 1873—74-ig mint koronaügyész, 1880—1885-ig mint belügyminiszter, 1886. mint kincstartó, 1892—95-ig újból kincstartó. Ezután 1898-ig a liberális párt parlamenti vezére volt. Fia, *Lewis H.* (szül. 1863.) 1904 óta tagja az alsóháznak. 1907-ben Campbell-Bannermann kormányában közmunkaügyi miniszter lett, 1910 nov. óta pedig a gyarmatügyi államtitkárságot viseli.

Harcrakész az a csapat, mely oly alakzatban és tagozásban van, hogy abból a harcot azonnal felveheti.

Harcsa, l. *Harcsa-félék*.

Harcsa-félék (*Siluridae*, állat), a nyílthólyagú Csontoshalak (Teleostei, Physostomi) rendjének egyik családja. Zömök, otromba testű, csupasz bőrű vagy csontos lemezekkel borított, de pikkelynélküli halak tartoznak ide. 560 fajuk ismeretes, melyek Amerika, Ázsia és Afrika iszapos fenekű, lassan folyó v. álló vizeiben honosak; Európában csak egyetlen faj, a közönséges harcsa (*Silurus glanis* L.) él. Utóbbi az összes európai halak közt a legnagyobb, hossza eléri a 4 métert is; súlya ilyenkor 200—250 kg. Feje nagy, lelapított és épp oly széles, mint hosszú. Felső állkapcsán mindkét oldalon egy-egy hosszú, ostorszerű, alsó állkapcsán pedig négy rövid bajusza van. Hátsörényúszója kicsi, az alsó sörényúszója nagy és részben a kormányúszó alsó szárnyfelével van egybeforrva. Bőre pikkelynélküli, nyálkás. Fejeteteje, háta és úszószárnyainak széle kékesfekete, néha zöldes, oldalai zöldesfeketék és olajzöld foltokkal márványozottak, hasa kékesfehér, felhőzött. Májusban, júniusban, néha júliusig ívik. Veszedelmes ragadozó. Húsa kövér, fiatalkorában jóízű. Svédország D.-i részétől kezdve Európa egész középső és keleti felében, továbbá Nyugat-Ázsiában is honos, helyenként azonban hiányzik, pl. a Rajna, Ems és Weser vízrendszerében nincs meg; nem fordul elő Franciaországban, Spanyolországban, Portugáliában és Olaszországban sem. A Duna alsó folyásában nagyon gyakori. A Dunán kívül hazánkban minden nagyobb folyóban, továbbá a Balatonban, Fertőben tenyészik. A külföldi H. között nevezetesebb fajok: az angolna harcsa (*Clarias anguillaris* L.), a hájas harcsa (*Stygogenes cyclopum* Humb.), az ormos harcsa (*Doras costatus* L.), az elektromos harcsa (*Malapterurus electricus* L., l. *Elektromos halak*), a vértes harcsa (*Chaetostomus pictus* Kner.), a páncélos harcsa (*Loricaria cataphracta* L.), a tüskés harcsa (*Arius Herzbergii* Bl.), a törpe harcsa (*Ameiurus nebulosus* Le Sueur) stb. A törpe harcsa húsa nagyon jóízű, azonkívül ez a 8 bajuszszálú, törpe faj nagyon szapora, szívós életű s úgyszólván minden vízben megél, ezért újabban meghonosításával hazánkban is több helyütt megpróbálkoztak.

Harcsahorog, legnagyobb fajta, kovácsok által készített, harcsafogásra szolgáló horog.

Harcsaponty, a rózsás márna (*Barbus vulgaris* Flemm.) népies neve.

Harcsárlucska, község, l. *Fazekasrét*.

Hárcsir v. *hácsir*, az olasz arciere szóból elrontott elnevezése a bécsi császári testőrségnek.

Harcszekér, l. *Harckocsik*.

Harcszerű lövés, éles töltényekkel való lövés lehetőleg harcszerű viszonyok között, minek folytán ez a lövésben való kiképzésnek legfontosabb része és úgyszólván záróköve. A H. feloszlik: *harcszerű egyes lövésre*, melynél az egyes katonák külön-külön oktattatnak az éles töltényekkel, nem a lövöldében, hanem a terepen hirtelenül és váratlanul felbukkanó céltáblák ellen való lövészetre; *harcszerű előgyakorlatokra*, melynél már egész rajok és szakaszok lőnek hasonló, a komoly harcot megközelítő viszonyok között; végül *harcszerű főgyakorlatokra*, melynél már századok és zászlóaljak vívnak rendszeres harcokat a céltáblák által különböző harcviszonyokat jelző ellenség ellen. Egyik főcélja a H.-nek, hogy a vezetők és legénység tűzfegyelmét, hidegvérűsé-

gét és elhatározóképességét fokozza. A lovasság és tüzérség szintén tart ehhez hasonló H.-t.

Harcszünet. Hosszabban tartó harcok keretében gyakran hosszabb-rövidebb ideig tartó szünetek állanak be a csapatok kimerülése miatt v. más technikai okokból, ha pl. a lőszer már fogytán van, annak pótlásáig; ha köd ereszkedik le v. sűrű havazáskor stb.

Harctan, a harcászatot tárgyaló tudomány azon része, mely a seregrészeknek és csapatoknak harcra való alkalmazásával foglalkozik.

Harctéri erődítés, a terep megerődítésének és ellentállóbbá tételének azon neme, melyet a csapatok közvetlenül a harc előtt v. azalatt végeznek. Ellentéte ennek az *állandó erődítés*, mely már béke idején vétetik foganatba; ilyen pl. a várak és egyes erődök építése stb.

Harctéri szolgálat, a menetet, földerítést, biztosítást, elszállásolást és az ezen tevékenységek körüli teendők mikénti végrehajtását foglalja magában. A mi hadseregünkben a H.-ot a Szolgálati Szabályzat II. része tárgyalja.

Harcterület, az egy-egy seregrész v. csapattest részére kiutalt azon terület, amelyen belül neki a harcot az abban feltalálható ellenséggel szemben kivívnia kell.

Harcvonal (ném. *Treffen)*, a harcra fejlődött csapatok egymás mögött lévő egyes vonalait nevezik így. A legelső vonalban lévő csapatok alkotják a tűzvonalat, a hátsók a tartalékokat. Nagyobb viszonyok között a tartalékok szintén több H.-ban állhatnak fel, illetve mozoghatnak.

Harcvonaltávköz (ném. *Treffendistanz)*, az egyes harcvonalak közötti távolság.

Harcz, nagyk. Tolna vmegye központi j.-ban, (1910) 1022 magyar lakossal; u. p. Sióagárd, u. t. Zomba.

Harczó, kisk. Maros-Torda vm. marosi alsó j.-ban, (1910) 423 magyar és oláh lak.; állami iskolával; u. p. Mezőpanit, u. t. Nyárádtő.

Harczos (azelőtt: *Zboj)*, kisk. Zemplén vm. szinnai j.-ban, (1910) 1002 rutén lak.; u. p. Utczás, u. t. Révhely.

Hard, falu Bregenz vorarlbergi ker. kapitányságban, a Bodeni-tó partján, vasút mellett, (1910) 3639 lak.; pamutfestéssel, vegyi iparral, fűrészmalmokkal és fakereskedelemmel. 1499 febr. 20. itt győztek a svájciak az ú. n. sváb háborúban.

Hard., természetrajzi s különösen indiai állatnevek után *Hardwicke* Thomas nevének rövidítése, ki hosszabb ideig Indiában tartózkodott s mint angol vezérőrnagy halt meg a XIX. sz. elején. Legnevezetesebb műve, melyet Gray társaságában adott ki: Illustrations of Indian zoology (2 köt.).

Hardanger-fjord, 140 km. hosszú és átlag 6 km. széles fjord, amely Norvégia DNy.-i részében Bergen tartományba nyúlik be és több ágat bocsát ki (az Aakre-, a Sörfjord). Partjai meredek sziklafalak. A Thorsnuten, a parttól alig 4 km.-nyire, 1600 m. magas. A minden oldalról magas hegyekkel környezett fjord festői tájakban gazdag. Bejáratát a Bömmel, Stor és Tysnaes nagyobb szigetek őrzik. Mélysége sok helyen 500 m.-nél nagyobb. Mellette terjed el Bergen, Hamar, Kristiania és Kristiansand tartományokban a Hardanger-fjeld, amelynek legmagasabb csúcsai a Vosseskavlen (2055 m.) és a Jökken (1990 m.) és amelyen számos kisebb tó van.

Hardegg *(Hardeck) Ferdinánd* gróf, Győr várának szomorú emlékű kapitánya. Rudolf király 1593 okt. közepén Szinán török nagyvezér közeledésének hírére fővezérré nevezte ki. 1593 nov. 3-án Pálffy Miklóssal együtt Pákozdnál megverte Hasszán budai basát; győzelmét azonban egyátlalán nem tudta felhasználni. 1594 őszén Szinán nagyvezér megszállotta a Bécs kulcsának tekintett Győr várát, mely kiválóan megerősítve, eleséggel és hadi fölszereléssel dúsan ellátva, sokáig állhatott volna ellent. H. azonban a várat, öt napi vívás után, az ostromlók meglepetésére, 1594 szept. 29. gyáván feladta, csupán az őrségnek fegyvereivel és podgyászával való szabad elvonulását kötvén ki. Ezért Bécsben hűtlenségi pert indítottak ellene és főemberével, Perlin János Miklóssal együtt lefejezték.

Hardeknut, *dán* (1035—42) és *angol* (1040—42) király, Nagy Knut fia. 1035-ben követte atyját a dán trónon. Anglia déli része is elismerte királyául, az északi rész azonban I. Haraldot nyilvánította királynak és csak ennek halála után (1040) jutott egész Anglia birtokába.

Harden, *Maximilian*, német hírlapíró és politikus, szül. Berlinben 1861 okt. 20. Publicistatehetsége az *Apostata* álnéven írt essay-gyüjteménye (Berlin 1—5. kiad. 1892; neue Folge 1892) és Literatur und Theater (u. o. 1896) c. irodalmi kritikái, de főleg a *Zukunft* c. hetilapja és az ott közölt éles kritikái által lett ismeretessé. Tehetségét Bismarck is megbecsülte. H. mindvégig megmaradt Bismarck hívének és kíméletlenül támadta Caprivi grófot, Bismarck utódját, ki (1893) Das Caprivi-Denkmal és Die Bilanz des neuen Kurses c. cikkei miatt sajtópört indított ellene. E pörben a törvényszék H.-t 1894. több havi fogságra ítélte. 1900-ban a német császár ellen elkövetett felségsértés és 1908. Moltke gróf rágalmazása miatt ugyan elítélték, de sikert ért el a császár körül csoportosult udvari klikk, főképen Eulenburg herceg ellen indított akciójával. Nevezetes H. támadása Sudermann ellen (Kampfgenosse Sudermann, Berlin 1903) is. Összegyüjtött politikai jellemrajzait Köpfe címen adta ki (1910).

Hardenberg, porosz község a düsseldorfi közigazgatási kerületben. (1910) 12,605 lak. Szövőfonó ipar, vasöntés, gépgyártás.

Hardenberg, 1. *Albert*, tkp. *Rizäus*, szül. 1510. Hardenbergben, megh. 1574 máj. 18. Emdenben. Lasco (l. *Laski)* által megnyeretvén a reformációnak, 1544. Melanchton ajánlatára udvari pappá és emdeni lelkipásztorrá, majd 1547. a brémai főtemplom papjává lett, ahonnan azonban őt 1561. a szigorú lutheránusok elüldözték. Szabadabb felfogása utat tört azonban magának a polgárság körében, úgy, hogy Bréma vonakodott elfogadni a formula concordiae-t. 1567-től haláláig Emdenben volt lelkész. V. ö. *Spiegel*, Dr. Albert Rizäus H. (Bremen 1869).

2. *H., Friedrich von*, l. *Novalis*.

3. *H., Karl August*, herceg, porosz államférfiú, szül. Essenrodában (Hannover) 1750 máj. 31., megh. Genovában 1822 nov. 26. 1770—82-ig han-

noveri szolgálatban volt. Azután a braunschweigi herceg szolgálatába lépett, majd 1790—91-ig ansbach-bayreuthi miniszter volt. 1791-ben II. Frigyes Vilmos porosz miniszterré nevezte ki s ő volt 1795. Poroszország képviselője a baseli béketárgyalásokon. III. Frigyes Vilmos alatt H. befolyása egyre emelkedett s 1804. külügyminiszter lett. De mivel elvesztette Napoleon bizalmát, 1806 ápr. vissza kellett lépnie. 1807 ápr.—júl. újból külügyminiszter volt, de még a tilsiti béke előtt le kellett mondania Napoleon parancsára. Ezután pár évig visszavonultan élt, mígnem 1810 jún. a király kancellárrá nevezte ki. Mint ilyen ügyesen alkalmazkodott Napoleon zsarnoki szeszélyeihez, de titokban előkészítette a porosz állam újjászervezését és megerősítését. Napoleon oroszországi kudarca után rögtön Oroszország mellé állott s az 1813—14-iki német szabadságharcnak egyik vezéralakja lett. Részt vett az 1814. és 1815-iki párisi béke megkötésében s a bécsi kongresszuson erélyesen védte Poroszország követeléseit. Nagy érdemeiért 1814. hercegi rangra emelte őt a porosz király. 1817-ben a porosz államtanács elnöke lett. Bár a szent szövetség reakcionárius politikáját nem helyeselte, mégis gyenge és léha viselkedése miatt teljesen Metternich befolyása alá került s ezáltal a porosz politikát is Ausztria szolgálatába terelte. V. ö. *Klose*, Leben Karl Augusts, Fürsten von H. (Halle 1851); *Ranke*, Denkwürdigkeiten des Staatskanzlers Fürsten von H. (Leipzig 1877, 5 köt.); *Hausing*, H. und die dritte Koalition (Berlin 1899).

Harder, *Agnes*, német írónő, szül. 1864 márc. 24. Tárcaszerű útirajzokat s hazafias és pedagógiai írásokat tett közzé, melyek közül említendők: Engelchen und Bengelchen (4. kiad. 1904); Liebe (1905); Siebenschläfer (1904); Irdische u. himmlische Liebe (1905); Vom Rain des Lebens (1907); Frau Maja (regény, 1909); Anno Dazumal (regény, 1910); Die heilige Riza (regény, 1911).

Harderwijk (ejtsd: —vájk), város Gelderland németalföldi tartományban, a Zuider-tó K.-i partján, (1910) 7289 lak., hajózással, hajógyárral, halászattal, heringfüstölőkkel, a gyarmat-hadsereg számára toborzó-kaszárnyával. Kikötőjének világító tornya van. 1648-tól a gelderlandi egyetem székhelye volt, mely azonban 1810-ben megszünt.

Hardicsa, kisk. Zemplén vm. gálszécsi j.-ban, (1910) 1228 magyar és tót lakossal. Postahivatal, u. t. Tőketerebes.

Hardie, *James Keir*, angol munkásvezető, szül. Skótországban 1856. Nyolc éves korától 24 éves koráig Ayrshire szénbányáiban dolgozott mint egyszerű bányamunkás, miközben sokat tanult, s 1882. újságíróvá lett. 1886-ig egy helyi újságot szerkesztett Cumnockban, 1887—90-ig pedig a Labour Leadert. Elnöke az ayrshirei bányászok munkásegyesületének s az 1893. alapított Independent Labour Partynak. 1900-ban beválasztották az alsóházba s vezére lett a munkáspártnak. 1907-ben Indiában, Új-Zélandban és Ausztráliában járt agitációs körúton.

Harding, *Karl Ludwig*, csillagász, szül. Lauenburgban 1765 szept. 29., megh. Göttingenben 1834 aug. 31. Schröter lilienthali magáncsillagdáján működött 1800—1805-ig mint obszervátor. Itt fedezte fel 1804. a Juno kisbolygót, sorrend szerint a harmadikat. 1805 óta a göttingeni egyetemen a csillagászat tanára. Fő műve: Atlas novus coelestis (Göttingen 1808—23; újra kiadta Jahn 1856).

Hardinge (ejtsd: hárding). 1. *H. of Penshurst, Charles, lord*, angol diplomata, szül. 1858 jún. 20. 1880-ban lépett a diplomáciai pályára s megfordult Konstantinápolyban, Berlinben, Washingtonban, stb. 1904—1906-ig nagykövet volt Szent-Pétervárott, 1906. a londoni külügyi hivatalba alállamtitkárrá, 1910 jún. India alkirályává nevezték ki. 1912 dec. Delhibe való bevonulásakor merényletet követtek el ellene.

2. *H., Arthur, sir*, angol diplomata, az előbbinek unokatestvére, szül. 1859 okt. 12. 1880-ban lépett a külügyminisztériumba, 1890—91-ig a jelenlegi II. Miklós cár, akkori trónörökös kisérője volt Indiában. 1891—94-ig kairói főkonzul, 1900—1905-ig teheráni követ volt. 1910-ben őt szemelték ki az erélytelen Gorst, egyiptomi főbiztos helyére, de ennek halála és Kitchener lord kinevezése után Brüsszelben maradt mint követ. 1911 szept. Lisszabonba helyezték át.

3. *H., Henry, viscount of Lahore*, angol tábornagy és politikus, szül. Wrothamben (Kent) 1785 márc. 30., megh. South-Parkban 1856 szept. 24. 1808 óta részt vett az angolok összes spanyolországi hadjárataiban. 1815-ben a lignyi csatában bal karját veszítette el. 1820-ban az alsóházba választatta magát s Wellington kabinetjében 1828—30-ig a hadügyi tárcát viselte. 1830—1841-ig három izben volt irországi főtitkár, 1841—1844-ig újból hadügyminiszter volt, 1844. pedig Kelet-India főkormányzója lett. Mint ilyen szerencsésen befejezte az első pendzsabi háborút s jutalmul viscount címet és 5000 font évi járadékot kapott. 1848-ban visszatért Angliába, 1854. az angol hadsereg főparancsnoka, 1855. pedig tábornagy lett.

Hardingstone (ejtsd: hárdingsston), Northampton (Northamptonshire, Angliában) DK.-i elővárosa, (1911) 7568 lak.

Hard labour (ang., ejtsd: —lebör) a. m. nehéz munka; a fogházbüntetés súlyosabb neme Angliában, melynek két foka van: a 16 éven aluli férfi-elitéltek s a nők általában csak az enyhébbfokú H.-t töltik ki; az idősebb férfi-elitéltek 28, esetleg 38 napot a szigorubb fokozatú H.-ra vonatkozó szabályok szerint; itt az elkülönítés, ott az együttmunkálkodás a szabály.

Hardouin (ejtsd: arduen), *Jean*, francia jezsuita, szül. Quimperben 1646., megh. Párisban 1729 szept. 3. A teológia mellett főleg numizmatikával és nyelvészettel foglalkozott. 1683-ban a Nagy Lajos-féle kollégium könyvtárnoka s teológiai tanár lett Párisban. Minden tudományossága mellett különös állításai és túlzásba menő kritikái általános feltünést keltettek. Rendtársai emiatt ellene támadtak és tévállításainak visszavonására kényszerítették. Igen sok művet írt. Felemlítendők: Themistii orationes 33; C. Plinii Secundi hist. nat. lib. 37 interpr. et not. illust.; Nummi antiqui; De re monetaria veterum; Conciliorum collectio regia maxima, seu acta conciliorum et epistolae

decretales ac constitutiones summorum pontificum (12 köt.).

Hardouin-Mansart, építész, l. *Mansart.*

Hardt *(Hart, Haardt)*, általában erdős hegyvidéket jelent, a középnémet hegyvidéken különösen használt szó (Manhartsberg, Spessart stb.), de speciálisan a Vogézek É.-i végét értik *H.-hegység* néven; ez alacsony, erdős hegyvidék a bajor Rajnai-Pfalzban. Uralkodó kőzete a vogézi homokkő, amely 300—450 m. átlagos magasságú platóvá terül szét, legmagasabb csúcsa a *Kalmit*, 683 m. Fiatalosabb vonásokat csak a hegység K.-i részén látunk, ahol a mélyen bevágódott folyók a hegység gránit, gnájsz, agyagpala és porfir alapját feltárták. Bányászata csekély, három-ötöd részét erdő borítja, a földmívelés és állattenyésztés lakóinak főfoglalkozása, néhol még a bortermelés is.

Hardt, 1. *Ernst*, német író, szül. Graudenzben 1876 máj. 9. A katonai pályától megválva, Weimarban telepedett le, hol költészetének él. Lírájában kezdetben Stephan George hatása alatt állott, de egy újabb verskötetében: Aus den Tagen des Knaben (Berlin 1904) már feltalálta sajátosan egyéni stilusát. Híressé lett két drámájával: Der Kampf ums Rosenrote (1903) és Tantris der Narr (1907). Az előbbi társadalmi dráma, melyben egymással szemben állnak a gyakorlati céloktól vezetett szülők ideális eszmékért rajongó gyermekeikkel s az ifjuságnak optimizmusa az a «rózsapír», melyért a küzdelem folyik; a másik dráma a Tristan-mondának egy epizódját vitte szinpadra akkora sikerrel, hogy nemcsak a császári Schiller-dijat, mellyel először Hebbel Nibelungjait koszoruzták, hanem a Goethe-szövetség Schillerdiját is elnyerte. Kedves egyfelvonásos játéka, Ninon de Lenclos (1905), a francia irodalomba vezet bennünket, melynek H. egyébként is szerencsés német tolmácsa. Egyéb művei: Gesamm. Erzählungen (1909); Gudrun (1911).

2. *H., Hermann*, német protestáns tudós, szül. Melleben (Osnabrück közelében) 1660 nov. 15., megh. Marienburgban 1746 febr. 28. A braunschweigi herceg Helmstädtbe tanárnak és könyvtárnoknak, majd a marienburgi kolostor prépostjának nevezte ki. Nyelvészeti, írásmagyarázati és történelmi tartalmú műveinek a száma mintegy 300; a történelmiek között sok maradandó becsü forrásgyüjtemény van, mint pl. Magnum oecumenicum Constantiense concilium (Frankfurt és Leipzig 1697—1700, 6 köt.); Historia literaria reformationis (1717). V. ö. *F. Lamey*, Hermann v. d. H. in seinen Briefen (Karlsruhe 1891).

Harduin v. *Arduin* győri püspök és Tamás fehérvári főispán vezette 1097. Kálmán király leánykérő követségét Nápolyba s ura részére meg is nyerte feleségül Buzillát, Roger normann király leányát. 1103-ban résztvett a pannonhalmi apát s a veszprémi püspök közt támadt pör békés elintézésében s még 1110. is ő volt a győri püspök. Pauler szerint (Magyarország Története I. 597) az Arduin latinos, olaszos átalakítása a Hartwich német szónak, a kezdő és végző «h» elhagyásával s hajlandó őt a legendaíró Hartvikkal (l. o.) egy személynek tartani.

Hardun (állat), a közönséges agáma *(Agama stellio* L.) arab neve. L. *Agama.*

Hardvar *(Hurdwar, Gangadvara)*, város a britindiai ÉNy.-i tartományokban, 311 m. magasban, a Gangesz mellett, kb. 4000 lak. Ismeretes, mint a hinduk egyik legszentebb helye, ahol évenként márc.—ápr. hónapokban százezrével gyülnek össze a zarándokok, hogy a Gangesz hullámaiban büneiket lemossák. E zarándoklások ideje alatt nagy vásárokat is tartanak; Pendzsab, Kasmir, Radzsputana, Bengália és az angolok árúi cseréltetnek ki egymással. A minden 12-ik évben tartott ily zarándok-összejövetelt Kumb-melának hívják; ilyenkor az egybegyülő zarándokok száma az egy milliót is fölülmulja. 1760-ban egy Kumb-melán két felekezet egymással összetüzvén, 18,000-en estek el a küzdelemben; 1847. pedig innen indult ki a rémesen pusztító kolera-járvány.

Hardw., *Hardwicke* Thomas nevének egyik röviditése, l. *Hard.*

Hardwicke, *Thomas*, zoológus, l. *Hard.*

Hardy, 1. *Alexandre*, francia szinműíró, szül. 1569 és 1575 között Párisban, megh. 1631—32 táján. Előbb a vidéki, majd a párisi, akkor még gyermekkorát élő francia szinpad számára dolgozott s hihetetlen tevékenységet fejtett ki. Állítólag mintegy 600 darabot írt, melyek közül csak a legkedveltebbeket, szám szerint 33-at, adta ki nyomtatásban (Paris 1624—28, 6 köt., új kiadás *Stengeltől*, Marburg 1884, 5 köt.). Tárgyait részben az ókori írókból, részben Boccaccio, Cervantes és Montemayor műveiből kölcsönözte. Főleg szinpadi hatásra dolgozott. Stílusa köznapi, de életteljes, művei csupa cselekvésből állanak. Legérdekesebb Marianne (1610) c. tragédiája. V. ö. *Haraszti* Gy., Bevezetés a francia tragédia történetéhez (Budapesti Szemle, 1892. évf.); E. *Rigal*, A. H. et le théâtre français (Paris 1890).

2. *H., Edmund*, szanszkrit- és valláskutató, szül. 1852 júl. 9. Mainzban, megh. 1904 okt. 10. Würzburgban. Főművei: Der Buddhismus (Münster 1890); Die vedische-brahmanische Periode der Religion d. alten Indiens (u. o. 1893); König Asoka (Mainz 1902). Több kisebb dolgozata a buddhizmusra vonatkozott.

3. *H., Gathorne*, viscount, angol államférfi, l. *Cranbrook.*

4. *H., Thomas*, angol regényiró, szül. 1840 jún. 2. Higher Bockhamptonban (Dorsetshire). Építésznek készült, de 1871 óta teljesen az irodalomnak szentelte magát. Első regénye, Desperate Remedies (1871), nem keltett nagyobb feltünést; írói hírnevét Far from the Madding Crowd c. regényével (1874) alapította meg, amely a szerző neve nélkül jelent meg és oly kiváló volt, hogy általában George Eliotnak tulajdonították. Erre következett The Return of the Native (1878), amelyet sokan legkiválóbb alkotásának tekintenek. The Romantic Adventures of a Milkmaid (1883); The Life and Death of a Man of Character (1886); The Woodlanders (1887) és Wessex Tales (1888) c. műveinek háttere H. szükebb hazája, Dorsetshire, melynek mesteri rajzát adja. A mult és a jelen, a természet jelenségei és a dorsetshire-i földmíves egyszerü élete e regényekben egységes művészi egésszé olvadnak össze. H. azt is be akarja bizonyítani, hogy nemes jellemeket találhatunk a leg-

alárendeltebb foglalkozások körében is. Legnépszerübb müve, a jelenkor egyik legolvasottabb és leggyakrabban megvitatott regénye: Tess of the D'Urbervilles: a Pure Woman Faithfully Presented (1891), egy parasztleány története, aki csábítóját megöli és ezért maga halállal bűnhődik, a hősnőnek rendkívül rokonszenves jellemzése által tünik ki. 1894-ben jelent meg hét rövid elbeszélése: Life's Little Ironies, a tömör jellemrajz és kompozició remekművei. Jude the Obscure (1895) c. regényében a hős lelki fejlődésére és a legkisebb részletre is kiterjedő pszichológiai elemzésre helyezi a fősúlyt. H. a jelenkor legkiválóbb angol regényiróinak egyike, az életet a maga teljességében igyekszik felfogni; egységes világkép megalkotására törekszik és az emberi életnek komor mozzanatait emeli ki. H. költeményeket is irt (Wessex Poems 1899 és Poems of the Past and Present 1901), melyek azonban prózai művei mellett egészen eltörpülnek. The Three Wayforers c. drámája 1911. Dorchesterben került szinre. Magyarul megjelent: Otthon, a szülőföldön, ford. *Békési* Gyula és *Pallagi* Gyula (Budapest 1898). V. ö. *Annie Macdonell,* Thomas H. (1894); *Lionell Johnson,* The Art of Thomas H. (1894); *F. A. Hedgcock,* Thomas H., Penseur et Artiste (Paris 1911).

Hardystonit (ásv.), szemcsés tömegekben található; kristályai négyzetesek, kitünően hasadnak egy irányban. Üvegfényű, fehérszinű; kémiai összetételére nézve kalciumcinkszilikát, képlete $Ca_2ZnSi_2O_7$. Termőhelye Franklin Furnace, New Jersey államban.

Hárdzsije *(háridzsije),* török nyelven a külügyek minisztériumát jelenti; *hárdzsije náziri:* külügyminiszter.

Hare (ejtsd: hér), *Augustus John Cuthbert,* angol iró, szül. 1834 márc. 13. Rómában, megh. 1903 jan. 23. St. Leonardsban (Sussexben). Igen sokat utazott és útleirásait, valamint olaszországi tanulmányait igen sokra becsülik. Művei közül kiemelendők: Walks in Rome (1870); Cities of Northern and Central Italy (1875); Walks in London (1877); Cities of Southern Italy and Sicily (1882); The Story of My Life (6 köt., 1896—1900); Days near Paris (1887); Venice (1897); Florence (1897).

Harelbeke (franc. *Harlebeke*; *Haerlebeke),* község Nyugat-Flandria belga tartomány Courtrai járásában, a Lys mellett, nagy dohány-, vászon- és csipkegyárakkal, 7440 lak.

Harelda *Steph.* (állat), a Lúdalakúak *(Anseriformes)* rendjébe tartozó Kacsafélék *(Anatidae)* egyik neme, melynek egyetlen faja, a *jegeskacsa* (H. glacialis L.) hazánkban is előfordul. A hím nászruhában tiszta fehér; általában fehér, háta, felsőszárnyfedői és melle sötétbarna. A középső kormánytollak igen hosszuak, feketék, a többiek fehérek. Nyáron csak alul fehér. A nőstény tollazata hasonló a hím nyári ruhájához. Csőre fekete. Lábai zöldesek. Hossza 54, szárnyhossza 22, farkhossza 10 cm. Hazája az északi sarköv, télen nálunk is (Velencei, Fertő- stb. tó) megfordul.

Hárem, arab eredetü török szó, jelenti a mohammedán ember családját, illetve feleségét. Eredeti jelentése «tilos, megtiltott hely». Ilyen a dzsámila (mecsetek) egyik udvara és a lakóházakban a nők lefoglalta lakosztály, ahova idegen férfiaknak belépni nem szabad. A *hárem*-mel, vagyis női lakosztállyal szemben a férfiak lakta helyiségeknek *szelámlik* a neve. A törvény csak négy feleséget (H.-et) enged meg a hívőknek. A H.-ben nevelik a gyermekeket és ott történik a háztartás körüli gondoskodás. A mohammedán nők korántsem élnek oly rabszolgai életet, mint ahogyan azt az európaiak elgondolják. Arcukat ugyan el kell takarniok, ha az utcára kilépnek, de egyébként teljes szabadságban élnek. Vannak leányiskolák, tanitónőképző intézetek, nők által és nők részére szerkesztett ujságok, sőt újabban némi feminista mozgalom is észlelhető. Régebben nagyobb fegyelem és ellenőrzés alatt éltek. A szultán H.-e pénzen vásárolt vagy ajándékba kapott rabnőkből áll, akiknek a külvilággal vajmi kevés érintkezésük van. A «szultán asszony» v. «szultán kisasszony» címzés csak a padisah anyját, nővéreit és leányait illeti meg. A szultán feleségeit a *kadyn* (asszony) címzés illeti meg, kik közül azé a legnagyobb rang, aki a szultán első fiúgyermekét hozta a világra. A törvényes asszonyok mellett ott vannak a szultán személyét kiszolgáló *gediklik*-ek, míg az *odalyk* (európai nyelven: *odaliszk)* a szultáni udvarban teljesit szolgálatot. *Hászeki* a neve annak a rabnőnek, akinek a padisahtól gyermeke született; a legelső közöttük a *hászeki-szultán.* E családos nők szolgákat tarthatnak és *eunuchok* felügyelete alatt állanak. Ezek az eunuchok herélt fekete rabszolgák, akiknek *kadin agaszi* (asszonyok agája) vagy *kyzlar agaszi* (lányok agája) a neve. Ez agák legfőbbjének igen nagy a befolyása a padisah udvarában. A H. asszonyai közt a legnagyobb tekintélyü és hatalmu a *valide-szultán,* a mindenkori padisah anyja.

Haren, 1. *Onno Zwier van,* németalföldi költő, szül. Leeuwardenben 1713 ápr. 2., megh. 1779 szept. 2. Mint bátyja (l. *H.* 2.), ő is buzgó híve volt az oráni hercegnek s magas hivatalokat viselt; 1759. elhagyta az udvart s birtokaira vonult. Kitünő költeménye: De Geuzen (1769.; új kiad. Amsterdam 1785), melyben a németalföldi szabadságharcot énekli meg. Drámái közül a legjobb az Agon, Sulthan van Bantham (1769) cimű. Mindkét testvér költeményei 1854. Dichterlijke werken van Willem en Onno Zwier van H. (Deventer 1872—1874) címen jelentek meg.

2. *H., Willem van,* hollandi államférfiú és költő, az előbbinek bátyja, szül. Leeuwardenben 1710 febr. 21., megh. Oedenrodeban (É.-Brabant) 1768 júl. 4. Eleinte nagy befolyású követ volt a brüsszeli udvarnál, utóbb azonban ellenségei megbuktatták és szűkös viszonyok között öngyilkossággal végezte életét. Irt lirai költeményeket, melyeknek egyik gyüjteményében, a Het menschelijk leven címűben (1760), a költő a maga életére pillant vissza; továbbá: Friso (1742); Leonidas (1768) óda, mely jelentékenyen hozzájárult ahhoz, hogy a németalföldiek hívek maradtak Mária Teréziához és segitséget is nyujtottak neki. Összegyüjtött költeményeit újabban Jer. de Vries (Amsterdam 1824, 6 kötet) és J. van Vloten (Deventer 1874) adta ki.

Háreth, l. *Hárith.*

Harf, abessziniai pénz, l. *Dahab.*

Hárfa (ol. *arpa*, franc. *harpe*, ang. *harp)*, a legnagyobb, ujjal pengetett húros hangszer, a modern nagy zenekar nélkülözhetetlen alkotórésze. Története a bibliai időkből ered. Ó-egyiptomi sírok domborművein épp oly gyakori a hárfás alakja, mint Théba romjainak és a Nero-korabeli Róma katakombáinak reliefjein. A középkorban számos válfaja ismeretes: a *gael* és a *cimbriai H.* az angol bárdok kedvelt hangszere; a hegyesszögben végződő *Spitzharfe*, az *izlandi H.* és a *kettős H.* («Gross-Doppel-Harff») Praetorius «Syntagma»-jából, valamint a londoni és berlini hangszergyüjteményekből ismert fejlettebb alakjai az ókor primitivebb szerkezetű H.-inak. A *kromatikus H.*, Pfanger találmánya, nehézkes kezelése miatt épp úgy nem vált be, mint Light *lant-H.-ja* (Dital Harp), mely a lantot a H.-val kombinálja. A H. történetében jelentős mozzanat 1720. Hochbrucker találmánya: a *pedál-H.*, mely két pedál igazgatásával és a hangszer húrjainak így eszközölt megrövidítésével egészítette ki kromatikusan az addig diatonikus H.-t. *Erard* zseniális kétrovátkás pedál-H.-ja (à double mouvement) bonyolultabb modulációkra is alkalmassá tette e hangszert, úgy hogy ma véglegesen polgárjogot nyert a szimfónikus és drámai zenekarokban. Az Erard-féle H. a *Cesz*-dur skála hangjait adja hat és fél oktáván keresztül (kontra *Cesz*—gesz⁴). Ha a két pedált az első rovátkába igazítom, a *C*-dur skálát nyerem; a második rovátkába igazított pedálok viszont a *Cisz*-dur skálára hangolják a húrokat. A hangszer ortográfiája sok tudást és tapasztalatot követel: nagyon kevés zeneköltőnk van, ki kifogástalan H.-szólamot tud írni. A H. zenekari hanghatásai közül a *glissando*, az *üveghang* és a *bisbigliando* a legismertebbek. Előbbinél a pedálok kellő beállítása után ujjunkat végighúzzuk a húrokon; az üveghangok képzésénél a kézfej húsos részével érintjük közepén a húrt, így annak nyolcada szólal meg; a bisbigliando olyan halk tremolóféle, melyet a hárfás két kézzel egyszerre játszik. Ma a franciák írnak legszebben H.-ra; közülük főleg Prumier, Parish-Alvars, Dubois, D'Indy, Pierné és Debussy nevei említendők.

Hárfacsiga (*Harpa* L., állat), az Elülkopoltyus csigák (*Prosobranchia)* rendjének *Harpidae* családjába való csiganem. A H. tojásdad, többé-kevésbbé felfujt házát könnyen meg lehet ismerni a rajta kiemelkedő, egyköztüen futó, éles szélü hosszbordákról. A ház csavarmenetei keskenyek, nyilása széles és nincsen fedővel ellátva. A lába igen nagy, sokkal szélesebb mint a ház és kétszer oly hosszura kinyujtható. Ingerekre lába hátsó részét le tudja fűzni és elveti. Ez az érdekes öncsonkítás ritka a lágytestüek (Mollusca) között, s jellemző sajátossága a H.-nak. Az öncsonkítás *(autotomia)*, amely a legcsekélyebb erőfeszítésre bekövetkezik, egy nagy gyürüsen futó üreges járat mentében megy végbe. Az elveszett testrészt, bármilyen nagy is, csakhamar visszaszerzi, újból megnöveszti az állat *(regeneratio)*. Ennek az érdekes csigának mintegy 12 faja ismeretes; legközönségesebb a *Dávid hárfacsigája (H. ventricosa* Lam.), amelynek kb. 10 cm. magas, duzzadt, tojásforma házán, világos ibolyaszínű alapon barnával szegélyezett fehér kerek foltok vannak, széles bíborvörös bordái pedig felül kicsúcsosodnak. Hazája Kelet-India, de mint szobadíszt nálunk is elég gyakran lehet látni.

Hárfa-principál, l. *Orgona.*

Hárfaszerű hangszerek, l. *Pengetett hangszerek.*

Hárfazongora *(klavicitherium)*, elavult hangszer, melynél a függőlegesen elhelyezett bélhúrokat billentyüsorral igazgatott rézpálcikák térítik ki egyensúlyi helyzetükből.

Harff, *Arnold*, lovag, keleti utazó, szül. Harff várában (Jülich hercegség) 1471., megh. Geldernben 1505. 1496—99. években zarándokúton bejárta a Szentföldet, Kis-Ázsiát és Dél-Európát. Járt Indiában, a Nikobari szigeteken és Madagaszkáron. V. ö. G. v. *Groote*, Die Pilgerfahrt des Ritters A. v. H. (Köln 1860); v. *Seydlitz*, Die Orientfahrt des Ritters A. v. H. (Weimar 1891).

Harfleur (ejtsd: arflőr), város Seine-Inférieure francia dép. Le Havre járásában, a Szajnatorkolat jobbpartján, a Lézarde beömlésénél, 2612 lak., szappangyártással, olajtisztítókkal, gabona-, szén- és trágyaárú-kereskedelemmel. V. Károly alatt, Franciaországnak H. (Hareflot) volt fő hadi- és kereskedelmi kikötője. Újabban beiszaposodott. 1415-ben V. Henrik angol király elfoglalta. 1433-a Caux tart.-beliek (normandiaiak) J. de Grouchy vezérlete alatt visszafoglalták, 1440. újra angol kézre került. 1450. Dunois végleg visszaszerezte.

Hargita, az Erdélyi trachitláncolat legjelentékenyebb tagja. A H. nevet általában használják az egész Erdélyi trachitláncolatra s ez esetben magában foglalja azon egész nagy hegytömeget, mely a Maros folyónak DNy. felé való kanyarodásától kezdve a Maros, majd az Olt mentében ennek a Kászonnal való összefolyásáig húzódik s a *Görgényi havasokat* (l. o.), a tulajdonképeni H.-t, a *Hermányi hegységet* (l. o.) s a *Bodoki hegységet* (l. o.) foglalja magában. Ezen értelemben a H. Erdély legjelentékenyebb hegységeinek egyike s hossza ENy.-DK.-i irányban 136, szélessége átlag 30 km. A H. mint széles, nem igen meredekül emelkedő s 1000—1600 m. magas gát emelkedik s határt szabva a K.-re levő magas hegyföld s a Ny. felé terülő alacsonyabb belföld közt, Erdély éghajlatára nézve is nagy jelentősége van. A K.-i oldalán eredő Olt és Maros folyók irányát meghatározza, kényszerítve amazt D.-, ezt É.-felé kanyarodni, mignem a trachitgáton áttör. Ny.-i oldalán a belföldnek azon nevezetes völgyei erednek, melyek egymással majdnem egyköztüen Ny. felé vonulnak s Erdély belső medencéjét különösen jellemzik. Szorosabb értelemben csak azon hegységet nevezzük H.-nak, mely a Maros forrásától kezdve D.-i irányban a Tolvajoshágóig (975 m.) húzódik s így mindössze csak 30 km. hosszú s 15 km. széles. E hegylánc kisebbszerű tömeges felföld, melynek oldalait mélyen bevágott völgyek hasogatják, széles derekát pedig kúp- és harangforma hegyek tetőzik. Legmagasabb csúcsai a H. vagy Galusatető (1798 m.), Fertőtető (1589 m.), Kakukhegy (1560 m.) és Ostoros (1334 m.). A H. belseje zord és lakatlan, többnyire rengeteg erdőség, alsóbb részét lombos erdők (tölgy, bükk, nyir),

magasabb tájait fenyvesek borítják. A H.-t a Tolvajoshágó választja el a Hermányi vagy Baróti hegységtől.

Irodalom. Hunfalvy János, A magyar birodalom természetrajzi viszonyainak leírása, II. kötet; Orbán Balázs, A székelyföld leírása. I. köt. 75 l.; Herbich Ferenc, A székelyföld földtani leírása; Fronius Fr., Ein Ausflug auf die H., Verhandlungen d. Siebenb. Ver. f. Naturkunde, VIII. k. 102 l.; Hausmann, Die H. und ihre Umgebungen, u. o. XI. k. 209. l.; Emke úti kalauz, Kolozsvár 1891 és 1901.

Hargitafürdő, Csikcsicsó községhez tartozó fürdőtelep, Csik vm. felcsiki j.-ban, u. p. Csikszereda, u. t. Madéfalva.

Hargraves (ejtsd: hargrévsz), *Edmund Hammond*, az ausztráliai aranymezők fölfedezője, szül. Gosportban (Portsmouth mellett) 1815., megh. Sydneyben 1891 nov. 1. Fiatalon Ausztráliába került, majd 1849. San Franciscoba ment aranyat keresni, onnan visszatért Ausztráliába; itt a Kékhegyek Ny.-i oldalán a kaliforniaiakhoz hasonló földtani viszonyok fölkeltették figyelmét és 1851 májusában dús aranymezők fölfedezésére vezették. Az angol kormány 240.000 K-val jutalmazta.

Hari, kisk. Alsó-Fehér vm. marosújvári j.-ban, (1910) 696 oláh és magyar lak., u. p. Magyarforró, u. t. Maroscsúcs.

Hari *Péter (bethleni)*, pedagógus, szül. 1762. Nagyidán, megh. 1828 jún. 1. Máramarosszigeten, ahol 1792 óta a ref. iskola igazgatója volt. A neveléstörténetben fontos műve: *A szigethi h. h. vallástételt tartók főiskolájának tanításbéli systemája* (Kolozsvár 1801), mely az általa teremtett rendszert írja le. Más irányú műveket is írt.

Hári *János*, a hazudozó, nagyzoló obsitos vén bakkancsos alakja, *Garay* János Az obsitos című humoros rövid költői elbeszélésében.

Hári *Pál*, orvos, szül. Budapesten 1869 aug. 29. Orvosi tanulmányait a budapesti és a bécsi egyetemeken végezte, utóbbi helyen 1894. orvosdoktorrá avatták. Boas berlini tanár mellett, majd Bókay Árpád gyógyszertani, később Tangl kórtani intézetében volt tanársegéd, 1911 óta ugyanezen intézetben adjunktus. 1907-ben az élet- és kórvegytanból magántanári képesítést nyert. H. nagyszámú irodalmi dolgozatai a normális és kóros anyagcserére, valamint az élet- és kórvegytan köréből vett kérdések kisérleti megoldására vonatkoznak.

Hariali (növ.), l. *Cynodon*.

Haricot (franc., ejtsd: arikó) a. m. paszuly. *H. de mouton*, ürühúsból és répából készített francia étel; *haricots verts* a. m. zöld bab. — *Hôtel des haricots*-nak nevezte tréfásan a párisi nép a nemzetőrség börtönét; ez elnevezés állítólag a nemzetőrségnek a 100 napos uralom alatti parancsnoka, Darricau nevének elferdítéséből származott.

Haricska (növ.), l. *Tatárka*.

Harina (Münzdorf, Mönchsdorf), kisk. Beszterce-Naszód vm. besenyői j.-ban, (1910) 989 német és oláh lak.; nevezetes a XIII. sz.-ból való temploma, mely kerekíves stílusban épült.

Häring, falu Tirolban, Kuffstein ker. kapitányságban, 1470 lak., kincstári bánya. H.-től Ny.-ra az Inn mellett van *Kirchbichl* kisk., (1910) 3028 lak., cementgyártással.

Häring, 1. *Theodor*, német evang. teológus, szül. Stuttgartban 1846. Több helyen lelkész, majd 1886. zürichi, 1889. göttingeni, 1895. óta tübingeni egyetemi rendes tanár. Művei egyebek közt: Über das Bleibende im Glauben an Christus (Stuttgart 1880); Unsere persönliche Stellung zum geistlichen Beruf (3. kiad. u. o. 1899); Die Lebensfrage der systematischen Theologie (Tübingen 1895); Das christl. Leben auf Grund der christl. Glaubens. Christliche Sittenlehre (Stuttgart 1902).

2. *H., Theodor*, német szinész, l. *Döring*.

3. *H., Wilhelm*, német regényíró, álneve *Willibald Alexis*; szül. Boroszlóban 1798 jún. 29., megh. Arnstadtban 1871 dec. 16. Bretagnei eredetű francia családból származott, melynek tulajdonkép *Hareng* volt a neve. Berlinben végezte a gimnáziumot s mint önkéntes részt vett az 1815. hadjáratban. Jogot tanult s államhivatalba lépett, melyet csakhamar odahagyott, hogy egészen az irodalomnak éljen. 1856-ban szélütés érte s többé sohasem épült fel egészen. Irodalmi munkássága igen sokoldalú, súlypontja a történeti regényre esik. Munkásságának kezdete Die Treibjagd c. eposz (Berlin 1820). Nagy feltünést keltett Walladmor c. regénye, melyet (Berlin 1823—24, 3 köt.) Walter Scott neve alatt adott ki egy baráti fogadás következtében. A közönség és a kritika hitt a misztifikációnak s a regényt angolra és más nyelvekre is lefordították. Walter Scott neve alatt jelent meg Schloss Adalon (Leipzig 1827, 3 köt.) is. Közben számos novellát írt Willibald Alexis néven, melyek összegyüjtve is megjelentek (Gesammelte Novellen, Berlin 1830—31 és Neue Novellen, 1836, 2 köt.). Próbálkozott a vigjáték terén is, balladákat adott ki, útleírásokat írt, hosszabb ideig szerkesztette a Berliner Konversationsblatt című lapot s Hitziggel együttesen Der neue Pitaval címen (1842—63, I—XXXIII) bűnesetek gyüjteményét adta ki, mely az enemű munkák között első helyen áll. Legbecsesebb munkái történeti regényei, melyek sorozata a Cabanis cíművel kezdődik (Berlin 1832). Nevezetesebbek: Der Roland von Berlin (Leipzig 1840, 3 köt.); Der falsche Waldemar (Berlin 1842); Die Hosen des Herrn von Bredow (1846—48); Dorothe (1856). Munkái 20 kötetben 1874. Berlinben jelentek meg; történeti regényei Vaterländische Romane címen 1884. 8 kötetben. V. ö. *Schmidt* Julian, Neue Bilder aus dem geistigen Leben unserer Zeit (Leipzig 1873) és *Stern* Ad., Zur Litteratur der Gegenwart (u. o. 1879).

Harington (ejtsd: héringtn), *John, sir*, angol író, szül. 1561. Kelstonban Bath mellett (Somersetshire), megh. 1612. Irói hírnevét Ariosto Orlando furioso-jának angol fordításával (1591) alapította meg, amely Erzsébet királyné kívánságára az eredeti versmértékben tolmácsolja Ariosto művét és amelyet még ma is sokra becsülnek. Igen népszerűek voltak epigrammái (1618) is. Leveleiben saját korának humoros jellemzését kapjuk. Összegyüjtött munkái 3 kötetben Nugae Antiquae, Miscellanies in verse and prose c. jelentek meg (London 1779).

Haring-vliet, a Maas (l. o.) torkolatának felső ága Dél-Holland németalföldi tartományban.

Hariota *DC.* (növ.), a Cactaceae (kaktuszfélék) család génusza; 2 faja Dél-Braziliában honos, fán vagy sziklán lakó növény, palack- vagy

bunkóalakú, felálló, pozsgás tagokkal. Viráguk sárga, végálló, egyenkint emelkedik ki az apró tüskekoszorúból.

Hariri (arab, a. m. selyemkereskedő), *Abu Muhammed Kászim ibn Ali, al-*, az arab nyelvtudomány és nyelvművészet híres mestere, szül. Baszrában 1054., megh. u. o. 1121. Neve különösen 50 makámá-ja által vált híressé, az arab magasabb stilus egy különös faja által, melynek számos mértékes költeménynyel átszőtt rímes prózájában a nyelvművészet elméssége jut érvényre. Ezen régibb idők óta művelt műfajt (l. *Makáma)* H. emelte a legmagasabb tökéletességre e munkájában, melynek keretét Szárúdzsi Abu Zejd nevű szélhámos kalandor viselt dolgai képezik, ki a legkülönfélébb helyzetekben jelenik meg és leálcázása alkalmával szellemes ötletekkel vágja ki magát. *Rückert,* Die Verwandlungen des Abu Seid von Serug cimü átdolgozásában, az eredeti megközelítésére a legnagyobb erőlködést fejtette ki. Angolra Chenery (1—26. szakaszai) és Steingass (27—50. szakaszai, London 1898, Oriental Translation Fund) fordították. Az arab eredetit Silvestre de Sacy adta ki, arab kommentárral, a költő életrajzát is magában foglaló bevezetéssel (2 köt., Paris 1822, második kiadás Reinaud és J. Derenbourg-tól 1847—53); keleten is többször adták ki a mű szövegét és Serisi kommentárját. H. nyelvtudományi munkákat is írt, melyek közül az egyikben (A búvár gyöngye) a grammatikai purizmus szempontjából rostálja meg a művelt stílusban is elharapódzott hibákat (kiadta Thorbecke, Leipzig 1871); a másikban (Molhat al-i'ráb ou les récréations grammaticales de H., kiadta és franciára ford. L. Pinto 1889) az arab szintaxist verses alakban adja elő saját kommentárja kíséretében.

Haris *(Crex* Bechst., állat), a Guvatalakúak (Ralliformes) rendjébe, a Guvat-félék családjába tartozó madárnem. Csőre rövidebb, mint a feje, gyengén hajlott. Hátsó ujja oly hosszú, mint a csüd $^1/_4$ része, farka rövid. Egy faja hazánkban is él: a *közönséges H.* (Crex L.). Háta feketebarna, barnasárga tollszegélyekkel. Hasa fehéres, az oldalakon vörösbarna sávokkal. Evező- és felső szárnyfedő tollai barnavörösek, az alsó szárnyfedői rozsdavörösek. Csőre vörösesbarna. Lábai ólomszürkék. Hossza 26, szárnyhossza 14, farkhossza 5 cm. Észak- s Közép-Európában és Ázsiában otthonos. Költöző madár. Áprilistól őszig hazánk nádasaiban, nedves rétein, szántóföldein elég gyakori. Gyorsfutó és inkább éji, mint nappali madár. Estefelé hallatja sajátszerű hangját. Rovarokkal, férgekkel táplálkozik. Földön, fűben fészkel. A nőstény junius hóban 7—12 sárgás, zöldesfehér, barnán v. kékesszürkén pettyezett tojást rak, melyeket egyedül három hét alatt költ ki. Tojásain oly erősen ül, hogy róluk elkergetni nem lehet, inkább agyon hagyja magát ütni. Húsát Görög- és Spanyolországban eszik. Fogságban megszelidül.

Hariska (növ.), l. *Tatárka.*

Harisnya, eleinte bőrből v. gyapjuszövetből volt varrva s az övhöz volt erősítve v. a nadrág szárához oda varrva; kötött és a nadrágtól külön álló H. csak a XVI. sz.-ban keletkezett és Spanyolországban volt először használatban. VIII. Henrik angol királynak volt egy selyemből kötött nadrágja, melyet Spanyolországból kapott ajándékba s mely akkor ritka fényűzési cikk volt. A H.-kötést Angliában állítólag William *Ridex* vezette be 1564-ben. A XVI. sz. végén H.-k színes és fehér selyemből (filet de Florence) készültek kötött betétekkel, már akkor a parasztok is kezdték a maguk kötötte H.-t hordani. A püspökök ornátusához tartozó H.-k (tibialia, caligae) a X. sz.-ban jelennek meg, többnyire cseresznye-pirosak vagy violaszinüek voltak, eleinte vászonból, később selyemből és bársonyból varrták. *H.-kötők* korán használatba jönnek és drága dísztlek. A XVIII. sz.-ban a H.-kötőt férfiak is hordják ezüst vagy arany szövetből, fémcsattokkal, a térdnadrágot és a H.-t erősítik meg vele. – *H.*, a székelyeknél durva fehér háziposztóból készült szűk parasztnadrág, darócnadrág, szűrnadrág. — *H.*, világítótest, l. *Izzótest.*

Harisnyaárúk, hurokkötéssel készülnek s kötött v. kötött-szövött árúknak neveztetnek. A kötött árú jellemzője, hogy varrat nélküli. A kötve szövött árú varrott s ez a varrat minősége szerint két csoportra oszlik, a szerint, amint szegélye szilárd v. foszlékony; első esetben a szegélyek egymáshoz tüzhetők a nélkül, hogy a varrat vastagabb volna s az ily árút szabályosnak mondják; az utóbbi esetben a varrat mindig vastag s azt *kiszabottnak* mondják. Ha a varrat helyenkint lapos, helyenkint vastag, az árút félszabályosnak mondják. A kötött árú kézi kötéssel vagy a kötőgépen készül, a kötött-szövött árú pedig a kötőszövő gépen. Lényeges különbség a két gép között abban áll, hogy a kötőgép tűi elkülönítve mozgathatók s ezért nem állíthatók oly sűrűn be, mint a kötőszövőgép rögzített tűi. A kötőgépen csak durva és középfinom árú, a kötőszövőgépen pedig finom árú készül. L. *Kötőgép.*

Hárith *(Háreth)*, 1. gyakori arab személynév, a. m. *földművelő* (szószerint: *szántó), Γεωργός.* E nevet több nabatäus és arab fejedelem viselte; a görög-római forrásokban e fejedelmek neve rendszerint Ἀρέτας, Aretas alakban jelenik meg. — 2. *H. b. Hilizza*, iszlám előtti arab költő a Bekr törzsből, a Mu'allakát (l. o.) gyüjteménybe felvett költemények egyikének szerzője.

Hárítófa, a facsúsztatóknál v. úsztatócsatornáknál a fenékfák mellett, de ezeknél magasabban, az ászkon kétfelől elhelyezett szálfa.

Hárítólap, a kardmarkolaton a kéz megvédésére alkalmazott fémlap, melyet néha művésziesen ékesítettek.

Harivansa a. m. Hari azaz Visnu isten törzse, egy későkorbeli indiai eposz, a Mahábhárata függeléke, mely Krishnáról szól. Franciába átültette Langlois (Paris 1834—35). V. ö. A. *Holzmann*, Das Mahábhárata und Seine Teile (2. köt., Kiel 1893).

Harka, l. *Horka.*

Harka, kisk. Sopron vm. soproni j.-ban, (1910) 1062 német (kizárólag ág. evang.) lak.; rendesen épített jómódu község, szép evang. templommal és iskolával. Van vasúti állomása (a Déli vasút vonalából itt ágazik ki a sopron—kőszegi vasút), postahivatala. Közelében van a H.-i domb nevű különálló gúla. Vidékén jó szőllő terem.

Harkabúz, kisk. Árva vm. trsztenai j.-ban, (1910) 317 tót lak.; u. p. Podvilk, u. t. Jablonka.

Harkács, kisk. Gömör és Kishont vm. tornaaljai j.-ban, (1910) 368 magyar lak.; postahivatal, távbeszélő.

Harkácsi, 1. *István*, 1345—48. kalocsai érsek. 1342-ben a bácsi és kalocsai kanonokok mint pécsi prépostot választották a kalocsai székre. Elfogadta a választást s 1343 márc. személyesen kérte a szt. széktől megerősítését, de nem kapta meg. 1343. májusban csanádi püspökké teszi VI. Kelemen pápa, meghagyva neki előbbi javadalmát is. 1344 aug. veszprémi püspökké, 1345 márc. végre kalocsai érsekké lett. Mint ilyen járt Rómában a pápánál követségben a nápolyi ügy békés elintézése céljából. V. ö. *Theiner*, Monum. I. 651, 654, 671, 672, 680, 689, 737 l.; Schem.Coloc. 1886.X.; *Pór*, N. Lajos 165. l.

2. *H. Miklós*, 1373-76. csanádi püspök. Az előbbinek fivére. 1368 februárig erdélyi kanonok, ettől kezdve tinnini püspök volt. 1373. XI. Gergely pápa a csanádi székre tette át. V. ö. *Theiner*, Monum. II. 88; *Batthányi*, Series episc. Chanad. 62. l.

Harkály v. *fakopáncs*, l. *Harkályfélék*.

Harkályfélék (*Picidae*, állat), a Harkályok (*Piciformes*) rendjébe tartozó madárcsalád. Csőrük hosszú, egyenes, négyélű, oldallécekkel, végén vésőszerű és nagyon ritkán rövidebb a fejnél; nyelvük hosszúra kinyujtható, végén rendesen visszafelé álló horgocskákkal. Szárnyuk középhosszuságú, farkuk ékalakú, kormánytollaik hegyesek és merev gerincüek, ami a fán való kúszásuknál igen jó szolgálatot tesz. Kizárólag rovarokkal táplálkoznak, ezért hasznosak. Erős karmokkal ellátott kúszó lábaikkal kitünően tudnak kúszni, éles csőrükkel pedig igen jól ki tudják kopácsolni a kéreg alatt tartózkodó bogarakat. Körülbelül 300 fajuk ismeretes, melyek — kivévén Ausztráliát, Madagaszkár szigetét és Uj-Zélandot — az egész földön el vannak terjedve. Erdei kóborló madarak. Önkészítette faoduban fészkelnek, fészküket szépen kisimítják és aljára finom forgácsot raknak. 4—8 tojást rak a nőstény, melyekből 12—14 nap mulva kelnek ki a fészeklakó kicsinyek. Hazánkban a következő tiz faj fordul elő: a *zöld harkály (Gecinus viridis* L.), háta élénk zöld szinü, a felső farkfedők citromsárga árnyalattal, fejbubja karminpiros, a hím szájzuga vörös, míg a nőstényé fekete, hasa sárgászöldes, az evezőtollakon 6—7 rozsdafehér harántsávval. Lábai zöldesszürkék, ólomszürke csőrének hegye fekete. Hossza 31, szárnyh. 16, farkh. 10 cm. Európa és Kis-Ázsia lombos erdőiben él, télen a kertekbe is belátogat. Fogságban kedvetlen és nem igen tartható. A *szürke harkály (G. canus* Gmel.), feje szürke, háta olajzöld, hasa zöldesszürke és csak a hímnek van vörös homlokfoltja. Valamivel kisebb, mint az előbbi. Közép- és Észak-Európa erdeiben él. A *fekete harkály (Picus martius* L.), egészen fekete, csak tarkója vörös, szeme kénsárga, a fejnél hosszabb csőre palakék. A külső mellső ujja a leghosszabb. Európa és észak-nyugati Ázsia fenyveseiben és lombos erdeiben él. Állandó madár. Hossza 45, szárnyh. 25, farkh. 20 cm. A *nagy tarka harkály (Dendrocopus major* L.), fejteteje, háta és farktöve fekete, az összetett szárnyakon 5 fehér harántsávval. Válla fehéres, alfelkörnyéke karminvörös, a hím tarkója vörös, a nőstényé fekete. Csőre és lábai kékesszürkék. Hossza 26, szárnyh. 13, farkh. 10 cm. Európa és észak-nyugati Ázsia fenyveseiben igen közönséges. Ősszel és télen a kertekbe is bejön. Rovarok mellett még fenyőmagot is szeret enni. A *középharkály (Dendrocoptes medius* L.), háta és farktöve fekete, fejteteje karminvörös, az összetett szárnyakon 6 fehér harántsáv. Valamivel kisebb, mint az előbbi. Európa lombos erdeiben tartózkodik. A *fehérhátu harkály (Dendrocopus leuconotus* Bechst.), hasa rozsdavörös, fekete hosszfoltokkal, háta fehér, válla fekete, a nőstény fejbubja fekete, a hímé vörös. Az összetett szárnyakon 6 fehér harántsáv. Hossza 28, szárnyh. 16, farkh. 10 cm. Hazája Európa és Észak-Ázsia. Magyarország északi és délkeleti erdeiben fordul elő. A *kis harkály (Dendrocopus minor* L.), háta közepe fekete, fehér övekkel, hasa fehér, fekete hosszanti foltokkal. Az összetett szárnyakon 5 fehér harántsáv van. A hím fejbubja vörös, a nőstényé fehér. Hossza 16, szárnyh. 9, farkh. 6 cm. Közép- és Észak-Európa erdeiben — különösen a tölgyesekben — tartózkodik. Nem ritkán nagyobb kertekben is található. A *háromujju harkály (Picoides alpinus* Brehm.), lábain csak 3 ujj van, a belső hátsó hiányzik. Alapszíne fekete, fehér foltokkal. Háta közepén fehér hosszanti sáv van, a hím fejbubja sárga, a nőstényé ezüstfehér. Valamivel nagyobb, mint a kis harkály. Észak-északkeleti Európa erdeiben, különösen a fenyvesekben él. Hazánkban magas hegységek fenyveseiben állandó. A *keleti tarka harkály (Dendrocopus cissa* Pall.), hasonlít a nagy tarka harkály hímjéhez, de valamivel nagyobb s alul tiszta fehér. Közép-Magyarországban és Erdélyben gyakori. A *balkáni harkály (Dendrocopus Lilfordi* Sharpe et Dress.), hasonlít a fehérhátu harkály hímjéhez, de valamivel nagyobb. Csak a horvát-szlavon területeken fordul elő.

Harkályok (állat), l. *Harkályfélék*.

Harkanovci, adók. Verőcze vm. našici j.-ban, (1910) 1137 horvát lak. Vasútállomás, u. p. és u. t. Koška.

Harkány, kisk. Baranya vm. siklósi j.-ban, (1910) 797 magyar lak., vasúti állomással, posta- és távirόhivatallal, telefonállomással. Az itteni kénes hévforrást 1823. gróf Batthyány Antal uradalmának csatornázása alkalmával véletlenül fedezték fel és csakhamar felépült a fürdő; mivel azonban a forrást a talajvíztől elkülöníteni nem lehetett, a tulajdonos 1866. Zsigmondy Vilmossal artézi kutat furatott, ki 37 m. mélységben gazdag vizmedencét fedezett fel. E medence naponként 42.000 hl. 62·2° C. hőmérsékletü kénesvizet szolgáltat, melyben Than Károly tanár a szénoxiszulfidot fedezte fel s ez a forrásvízből oly mennyiségben ömlik ki, hogy a felületen meggyujtható. 1887. új artézi kutat furtak. A kutak vizét kitünő sikerrel használják köszvényes, csúzos bántalmak, idült bőrbajok, hurutok és higanykór ellen. A fürdőintézet a felső- és alsó-fürdőkből és a teljes fürdőből áll s 46 fürdőszobát tartalmaz. A vendégek részére a fürdőben 67, a községben 200 szoba van. A fürdő 55 ha. nagyságú, szép angol park-

ban fekszik, csak 90 m. tengerfeletti magasságban. Tulajdonosa Benyovszky Lajos. V. ö. *Freund* H., H. fürdőhely (Budapest 1871); *Kiss* József, A Mecsek-egyesület vezetőkönyve Pécs városában és környékén (Pécs 1894).

Harkányi (*taktaharkányi*). 1. *Béla*, báró, csillagász, *H. 2.* fia, szül. Budapesten 1869 ápr. 11. Tanulmányait a budapesti, lipcsei és strassburgi egyetemeken végezte. 1896-ban bölcsészetdoktor, 1899—1902-ig az ógyallai asztrofizikai obszervatórium obszervátora; 1907. az asztronómia és asztrofizika magántanára a budapesti egyetemen; 1911. a Magy. Tud. Akadémia levelező tagja. Művei: *A sarkmagasságváltozások meghatározása és elméleti magyarázata* (Budapest 1896); *Hullámos vízfelületek fénytükrözési jelenségei*; több asztrofizikai cikk az Astronomische Nachrichtenben.

2. *H. Frigyes* báró, politikus és közgazdász, szül. Szegeden 1826 ápr. 6., részt vett a szabadságharcban, majd külföldi utazást tett s hazatérése után részt vett több vállalat megalapításában (magyar ált. biztosító társaság, földhitelintézet stb.). 1867-ben tanácsos lett Gorove kereskedelmi minisztériumában, 1878. magyar kormánybiztosa volt a párisi világkiállításnak, 1880—1907-ig tagja a közmunkatanácsnak. 1870 óta csaknem minden ciklusban orsz. képviselő és a szabadelvű-, majd az ebből újjáéledt nemzeti munkapártnak hűséges követője. 1895-ben elnyerte a magyar bárói rangot, 1911. a titkos tanácsosi címet.

3. *H. János* báró, kereskedelemügyi miniszter, *H. 2.* fia, szül. 1859 ápr. 6. Középiskolai tanulmányait Budapesten és külföldön, főiskoláit a hohenheimi gazdászati akadémián s a hallei egyetemen végezte. 1882-ben átvette apja s a saját nagykiterjedésű zempléni birtokainak kezelését. 1896. és 1901. a facseti kerület szabadelvű programmal országgyűlési képviselővé választotta, de mandátumáról 1902. lemondott, hogy a főrendiházban foglaljon helyet. Kiváló szerepet vitt a gyakorlati mezőgazdaság és az ipar terén, többek közt az Orsz. Ipartanácsban is. 1913 júl. 14. a Tisza-kabinetben kereskedelemügyi miniszter lett.

Harkavy, *Albert Ábrahám Jakovlevics*, orosz orientalista, szül. Novgorodnokban (Litvánia) 1839. A szentpétervári császári nyilvános könyvtár könyvtárnoka. Iskoláit a vilnai zsidó szemináriumban és a szt.-pétervári egyetemen elvégezvén, az orosz kormány a sémi népek történetének tanulmányozásával bízta meg. Tudományos érdemeit héber kéziratok kiadásával és kritikai feldolgozásával szerezte. Munkái orosz, héber, német és francia nyelven: A zsidók nyelve Oroszországban (1866); Történelmi földrajzi jegyzetek orosz és zsidó forrásokból (1866—89); Egyiptomi szavak a bibliában (1870); Arab írók befolyása az oroszokra és szlávokra (1870—1871); A Sém, Kham és Jáfet nevek eredete (1872); továbbá: Catalog der samaritanischen Handschriften in St. Petersburg; Altjüdische Denkmäler aus der Krim (1876); Studien und Mittheilungen aus der St. Petersburger kais. Bibliothek (5 köt. 1879—82); Mittheilungen über die Chazaren; Sur le mythe de Zervan, Titan at Iapethoste chez les Arméniens (1880); Additions à l'histoire des juifs stb.; Neuaufgefundene hebräische Handschriften (1884). Azonkívül nagy tevékenységet fejtett ki a tudományos folyóiratokban.

Harke (*Herke*, *Arke*, angolszász *Erce*), a német mitológia nőalakja, eredetileg alkalmasint a felhők egyik istensége, akinek ekép számos egyező vonása van Berchta, Frigg és Holda mitológiai alakokkal; ő is hol jó, hol gonosz tulajdonságokkal van felruházva. Németország É.-i tartományaiban máig élő alakja a néphitnek.

Harkiko, l. *Arkiko*.

Harkort, *Friedrich*, német iparos és politikus, szül. Harkortenben 1793 febr. 22., megh. Dortmund melletti Hochbruch birtokán 1880 márc. 6. Wetterben és Olpeban nagy rézmű-gyárakat állított; 1857. Kaltenbachban vasbányát létesített. 1848-ban a nemzetgyűlésben királypárti volt, a porosz képviselőházban pedig a Vincke-frakcióhoz tartozott, aztán Bockum-Dolffs-szal a balcentrumpártot alakította, később a haladópárthoz tartozott s 1867. tagja volt a képviselőháznak, azután az észak-német Reichstagnak. Munkái: Bürger- u. Bauernbrief (Braunschweig 1851); Die Zeiten des ersten westfäl. (16.) Landwehrregiments. Ein Beitrag zur Geschichte der Befreiungskriege 1813—1815 (Essen 1841); Über Volksbanken (Berlin 1851); Der westfäl. Flachsbau (u. o. 1851); Über das Proletariat, Teilbarkeit des Grundbesitzes u. s. w. (Hagen 1855); Ältere Geschichte des Steinkohlenbergbaues u. der Stahl- und Eisenproduktion der Grafschaft Mark (u. o. 1855); Geschichte des Dorfes Wester (1856); Beleuchtung der Eisenzollfrage (Iserlohn 1859).

Harkov (*Charkov*), 1. *kormányzóság* európai Oroszország D.-i részén. Határai É.-on Kurszk és Voronezs kormányzóságok, K.-en a doni kozákság vidéke, D-en Jekaterinoszlav, Ny.-on Poltava; területe 54,495 km², (1911) 3.288,500 lak. Talaja É. felé hegyes, D. felé fokozatosan lejtős, kb. 200 m. átlagos magasságú lapos vidék s alsó D.-i határát a donecki hegycsoportból kiágazó jelentéktelen magasságú hegyek borítják. A föld termékeny s a hegyekben néhol vasérc és kőszén található. Hajózható folyója egy sincs s a meglevő kisebbek a Don és Dnyepr vízkörnyékéhez tartoznak. Az éghajlat mérsékelt, bár nagy szélsőségek (+ 35° C) vannak benne. A lakosság háromnegyed része kisorosz s kevés kivétellel orthodox gör. keletiek. Főfoglalkozásuk a földmívelés és állattenyésztés. Az ipar csupán a mezőgazdasági termékek feldolgozására szorítkozik s ezek között a gyapjú-, kender- és bőrfeldolgozó iparvállalatok, valamint a malmok, cukor- és szeszgyárak a legjelentékenyebbek. A kormányzóság 11 kerületre oszlik. A X. sz.-ban a kormányzóság területén kazárok, pecsenyégek, polovcok stb. laktak, a XIII. sz.-ban pedig tatárok özönlötték el. A XVII. sz. elején kozákok vándoroltak be s a vidék Szlobodszki Ukrajna név alatt volt ismeretes. A kormányzóságot jelenlegi formájában 1835. szervezték.

2. *H.*, *kerület* a H.-i kormányzóság közepén; területe: 3306 km², 408.522 lak.

3. *H.*, *fővárosa* a H.-i kormányzóságnak és kerületnek; csinos város, melyet a Hanjkovka,

Netecsa és Lopanj folyók három részre osztanak. Lakossága 1856. alig érte el a 30 ezret s ma már (1911) 236.042-re rúg s közülök mintegy 60% nagyorosz, 29% kisorosz, 5% zsidó és 2% német. H. a kormányzóság, érsekség s a 10. hadtest parancsnokságának székhelye. Van benne egy székesegyház, 26 orosz, 1 katolikus, 1 protestáns és 1 zsidó templom. A közművelődési intézetek közt első helyen áll a császári egyetem (alapíttatott 1803.), történet-filológiai, fiziko-matematikai, jogi és orvosi karral, csillagvizsgáló intézettel, botanikuskerttel,a technológiai és állatorvosi főiskola, nemes kisasszonyok felsőbb tanintézete, 3 fiú- és 2 leánygimnázium,fiú- és leány-progimnázium, reáliskola, kerületi iskola, papi szeminárium, bábaiskola, két sebészeti iskola (egyik nők számára), számos elemi és magániskola; továbbá szinház,több tudományos társaság és pénzintézet. Egyéb intézményei sorában legnagyobb fontosságú a gyapjúkereskedelmi társaság (1838-ból). Kereskedelmi és ipari tekintetben H. Oroszország egyik legfontosabb helye. Országos vásárai európai hírüek. A monda szerint H.-ot Hariton és Harjko kozákok alapították, 1556. faerődítésekkel látták el, később pedig a H.-i és cserkaszki ezredek állomása volt. 1708. a kijevi, 1732. a bjelgorodi kormányzósághoz tartozott, 1765. a szlobodszko-ukrajnai kormányzóság, 1780. a H-i helytartóság, 1796.ujra a szlobodszko-ukrajnai kormányzóság s 1835. a H.-i kormányzóság székhelye lett.

Harl., emlősállatok és hüllők tud. neve mellett *Harlan* Richard amerikai zoológus és geológus (szül. 1796 szept. 19. Philadelphiában, megh. 1843 szept. 30. New Orleansban) nevének rövidítése.

Harlan, *Walter*, német író, szül. Drezdában 1867 dec. 25. Jogi tanulmányaitól a szinházi kritika felé fordult s 1895—1904-ig a berlini Lessingszinháznak dramaturgja volt. Kritikai elveit Schule des Lustspiels (Berlin 1903) c. műben foglalta össze. Mióta dramaturgi állásától megvált, költői munkákat bocsátott közzé, minők: Die Sünde an den Kindern (regény 1908); Der lateinische Esel (vigjáték, 1909); Jahrmarkt in Pulsnitz (1904, 2. kiad. 1905); Familienszenen (elb., 1912); Catrejns Irrfahrt (elb., 1912).

Harland, *Henry*, amerikai író, szül. Szent-Pétervárott 1861., megh. 1905. A Harvard-egyetemen tanult, azután Európában hirlaptudósító, majd Londonban a The Yellow Book kiadója volt. Nevezetesebb regényei: Mrs Peixada (1886); The Yoke of the Thora (1887); My Uncle Florimond (1888); Mea Culpa (1893); The Cardinal's Snuffbox (1900); The Lady Paramount (1902). Magyarul megjelentek: Sampauls grófnő, ford. G. M.; A bíboros burnótszelencéje, ford. *Novelly* Riza (1909).

Harlebeke, város, l. *Harelbeke*.

Harlech, Marionet walesi countynak egykori fővárosa, a tenger partján, most jelentéktelen falu; ismeretes azon erősségéről, amelyben a northamptoni csata után (1460) Anjou Margit és a walesi herceg menedéket találtak.

Harleian collection v. *Bibliotheca Harleiana*, 7639 kötetből s 14,236 eredeti oklevélből stb. álló gyüjtemény neve, melyet *Harley* Robert, Oxford és Mortimer grófja (l. *Oxford*, 1661—1724) és fia Edward (1689—1741) gyüjtött; utóbbinak neje 10.000 fonton (240 ezer kor.) az államnak adta el s ma a British muzeumban van. V. ö. *Roscol*, R. Harley, Earl of Oxford (London 1902). Híres könyvtárát, metszet- és röpiratgyüjteményét 1742-ben 13.000 fonton adták el; róla szól Oldys: Harleian Miscellany (1744—46, I—VIII. és 1808—13, I—X. köt. Utóbbi Park-tól).

Harlekin *(Harlequin)* a. m. *Arlecchino* (l. o.).

Harlekin (állat) néven ismerik a németek a *pöszméte araszoló pilléjét (Abraxas* v. *Zerene grossulariata* L.). L. *Araszolók*.

Harlem, város, l. *Haarlem*.

Harlequin, *Reviczky* Gyula (l. o.) írói álneve.

Harlequin-opál, l. *Opál*.

Harless, 1. *Emil*, német fiziológus, szül. Nürnbergben 1820 okt. 22., megh. Münchenben 1862 febr. 15. 1848-ban a fiziológia magán-, 1849. rendkívüli, 1857. rendes tanára lett Münchenben. Művei: Lehrbuch der plastischen Anatomie (Stuttgart 1856—58, 2. kiadás Hartmanntól, u. o. 1876); Muskelirritabilität (München 1851); Molekulare Vorgänge in der Nervensubstanz (u. o. 1858—61); Zur inneren Mechanik der Muskelzuckung (u. o. 1863); Populäre Vorlesungen aus dem Gebiete der Physiologie u. Psychologie (Braunschweig 1851).

2. *H., Gottlieb Christoph*, német klassz. filológus, szül. 1740 jún. 21. Kulmbachban, megh. 1815 nov. 2. Erlangenben. Ugyanott működött, mint a költészet és ékesszólás egyetemi tanára. Sok becses munkát írt, főleg szorgalmas anyaggyüjtő volt. Legérdemesebb munkája *Fabricius* Bibliotheca Graeca-jának 4. kiadása (Hamburg 1790—1809, 12 köt., nem teljes). Életét fia, Christian Friedrich H. írta meg (Erlangen 1818).

3. *H., Gottlob Christoph Adolf*, német teológus, szül. Nürnbergben 1806 nov. 21., megh. Münchenben 1879 szept. 5. Az erlangeni egyetemen 1833. rendkívüli, 1836. rendes teológiai tanár és egyetemi hitszónok lett. Mint képviselő a bajor országgyülésen erélyesen küzdvén a protestáns katonákra is kötelező térdelési rendelet ellen, a kormánynál kegyvesztett lett s Bayreuthba tétetett át (1845), mint egyháztanácsos, de még ez évben a lipcsei egyetemre hivatott meg tanárnak s egyik főtemplom lelkészének; majd Drezdába udvari főlelkésszé s az egyházi főtörvényszék helyettes elnökévé nevezték ki. 1852-ben Münchenben a protestáns főegyháztanács elnöke lett. Sonntagsweihe (2-ik kiad. 1859—60, 4 köt.) c. alatt közzétett egyházi beszédein kivül jelesebb művei: Kommentar über d. Brief Pauli an d. Epheser (2-ik kiad. 1858); Theologische Encyclopädie u. Methodologie (1837); Die christliche Ethik (8-ik kiad. 1893); Kirche und Amt nach lutherischer Lehre (1853); Das Verhältniss des Christenthums zur Kultur u. Lebensfragen der Gegenwart (2. kiad. 1866); Bruchstücke aus d. Leben eines süddeutschen Theologen (1872 és 1875). V. ö. W. v. *Langsdorff*, Dr. Adolf v. H. (Leipz. 1898).

4. *H., Johann Christian Friedrich*, német orvos, szül. Erlangenben 1773 jún. 11., megh. Bonnban 1853 márc. 11. Egyetemi tanulmányait szülővárosában végezte, ahol 1794. doktorrá avatták. 1796-ban rendkívüli, 1805. rendes tanár az erlangeni egyetemen. 1818-ban a belgyógyászat rendes

tanára Bonnban. Művei közül leghiresebbek a következők: Analecta de dysenteria et imprimis ejus therapia in antiquitatibus (Erlangen 1801); Opera minora academica (Leipzig 1815); Untersuchungen über die Natur, Entstehung und Ansteckungskraft des gelben Fiebers u. s. w. (Nürnberg 1805); Die indische Cholera nach allen ihren Beziehungen (Braunschweig 1831). Különös figyelmet fordított a balneológiára s erről több munkája tanuskodik.

Harley, *Robert*, gróf, angol államférfiú, l. *Oxford.*

Harlez, *Charles de*, belga orientalista, szül. Liègeben 1832., megh. Louvainban 1899. 1874 a louvaini egyetem tanára lett. Működése az ind és iráni nyelvek körében mozog, majd később a kinai-ra tért át. Művei: Avesta traduction du text zend (Liège 1875—77, 3 köt., második kiadása Paris 1882); Grammaire pratique de la langue Sanscrite (Louvain 1878); Kéna et Kausitaki Upanishads Manuel de la langue de l'Avesta (Paris 1879); Manuel du Pehlevi des livres religieux et historiques de la Perse (Paris 1880); Manuel de la langue Mandchoue (1884); La religion primitive des Chinois (Lyon 1884).

Harlingen *(Haarlingen*, fríz.: *Harns)*, város Friesland németalföldi tartományban, a Zuidertó K.-i bejáratánál, (1910) 10,209 lak., hajóépítéssel, gépiparral, vászonszövéssel, agyag- és papiriparral, heringhalászattal, jelentékeny vaj-, tojás-, hús- és téglaexporttal Anglia felé. 1870—1877 között épült kikötője 800 m. hosszú, 140—170 m. széles és 5 m. mély. H.-nak sok temploma, ipari, valamint hajózási iskolája van. Itt áll C. de Robles szobra (ki a XVI. sz.-ban a tengeri védőgátat megjavította).

Harlingerland, mocsaras, de igen termékeny vidék Hannover porosz tartomány Aurich kerületében, 385 km² területtel. Nevét a rajta átfolyó Harletől kapta. Főhelye: Esens.

Harlington-bronz, 55·73 réz, 0·97 ón, 42·67 cink és 0·68 vas ötvénye. Csapágynak használják.

Harlungok törzsének két fő képviselője *Imbricke* és *Fritele* (angolszász *Emreca* és *Fidla*). Róluk, *Brisingomeni* nevű kincsükről s a hű *Eckehartnak* a cselszövő *Sibicho*-val folytatott küzdelméről egy germán monda szól, mely az alemannok földjén a Breisgauban lokalizálódott és az Ermanrich-mondával (l. *Ermanrich)* kapcsolódott össze.

Harma (gör.) a. m. kocsi, továbbá harckocsi.

Harmacz, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. feledi j.-ban, (1910) 706 magy. lak., közelében a *Biringvár* nevű hegyen fenmaradt hasonlónevű vár romjaival; u. t. és u. p. Rimaszécs.

Harmad. 1. A *számtanban* H.-oknak hívják az egységnek három egyenlő részre osztásából származó egy-egy részét.

2. *H. (terc)*, a tőrvívásnál: felsőfogással az ellenfél pengéje fölött mellnek irányzott döfés; a kardvívásnál pedig a felülről lefelé, balról jobbra az ellenfél jobb vállára, karjára mért vágás.

3. *H. (terc)*, a hangtanban, l. *Hangköz.*

Harmad (azelőtt: *Harmadia)*, kisk. Krassó-Szörény vm. temesi j.-ban, (1910) 396 oláh lak., u. p. és u. t. Lugos.

Harmadezüst, l. *Ezüst-ötvények.*

Harmadfedezet, l. *Jegybankok.*

Harmadfény v. *trigonál állás*, a csillagászatban használt kifejezés, mely a Nap és Hold 120°-nyi hosszúság-különbségét jelentette. L. *Aszpekták.*

Harmadfokú egyenlet, az

$$a x^3 + bx^2 + cx + d = 0$$

alakú egyenlet. Ha ebbe egy új y ismeretlent vezetünk be, mely x-szel a következő kapcsolatban van:

$$y = a x + \frac{b}{3} \qquad x = \frac{3y - b}{3a}$$

az egyenlet ily alakra hozható:

$$y^3 + py + q = 0.$$

mely a *Cardan-féle képlet* (l. o.) szerint oldható meg.

Harmadfokú medicina, l. *Bölcsek köve.*

Harmadfokú térgörbe v. *felület* a. m. harmadrendű térgörbe v. felület.

Harmadfű, a növendékállat 2 éves korában, mert elléskor (rendesen tavasszal) az első, 1 éves korában a második és 2 éves korában a harmadik füvet (legelőt) éri.

Harmadik nem *(biszexualitás)*, l. *Homoszexualitás.*

Harmadik rend (franc. *Tiers état)*, a polgári osztály elnevezése Franciaországban. A H. a kiváltságos városokban fejlődött s már a XIV. sz.-ban Szép Fülöp és különösen Jó János uralkodása alatt jelentékeny befolyásra tett szert, annál is inkább, mert a királyság reá támaszkodott a nemesség oligarchikus törekvéseivel szemben. A polgári osztály a nemzet egyetemes érdekeit képviselte és már a XIV. sz.-tól kezdve követelte a nemesi kiváltságok eltörlését (Etienne Marcel), de eredmény nélkül. A nagy miniszterek: Richelieu, Turgot, Necker, igyekeztek eleget tenni a H. kivánságainak, de a nemesi privilégiumokhoz nem mertek nyúlni s így a bajt orvosolni nem tudták, az állam terhei pedig egyre növekedtek. Ebben az időben a polgárság műveltség, vagyon tekintetében felülmulta a kiváltságos osztályokat, ezért méltónak tartotta magát arra, hogy az állam súlypontja ő rajta nyugodjék. A H.-nek ez a törekvése volt a francia forradalom egyik oka. V. ö. *Thierry*, Essai sur l'histoire de la formation du Tiers état. L. még *Franciaország* (története).

Harmadik sín, l. *Elektromos vasút.*

Harmadik személy halála esetére kötött biztosítás, l. *Biztosítás (életbiztosítás).*

Harmadik személy javára kötött szerződés, l. *Szerződés.*

Harmadkéz, kártyaműszó, a harmadik játszót jelenti a sorban.

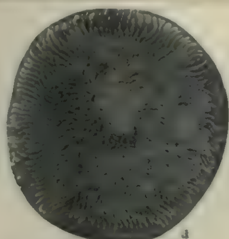
Harmadkor *(tertiär, terciér; három képmelléklettel)*, a geológiában a kainozoikumnak v. újállati érának régibb szakasza, vagyis az a geológiai korszak, melynek legrégibb, legalsóbb rétegei a mezozoikus kor krétaszisztémabeli rétegeinél fiatalabbak, a legfelsőbb, legfiatalabb rétegei pedig a pleisztocén rétegeknél régebbiek. A *H.* v. *terciér* név maradvány azon időből, amikor a geológiai korszakokat kizárólag úgy osztályozták: első kor (primér), másodkor (szekundér), har-

madkor (terciér), negyedkor (quartér). Míg ma már az első és másodkor kevésbbé használatos, a H. megmaradt általános alkalmazásban. A H.-ban igen nagy változásoknak volt szinhelye Földünk. A kontinensek százados emelkedése és sülyedése folytán a száraz és a tenger eloszlása egyre változott. A H. kezdetén a mai kontinensek jelentékeny részét tenger borította, nagy öblök és tengerrészek mélyen nyúltak a szárazföldekbe és nagyobbára szigetekre meg félszigetekre voltak a mai kontinensek felaprózva. A H. folyamán nagyterjedelmű szárazföldek emelkedtek ki a tengerekből, öblök és tengerrészek vizei elvonultak; nagy, sík és mély tengerek beltengerekké lettek, oceánok szárazfölddel egymástól elválasztattak, egyes szigetek egymással összekapcsolódtak, mások területükben tetemesen meggyarapodtak, új szigetek támadtak stb. A fiatal szárazföldek mélyedéseiben összegyültek a légbeli vizek és édesvizi tavak keletkeztek. Az emelkedésekkel karöltve sülyedések is jártak, különösen Európa É.-i részén. Az emelkedés és sülyedés okozta változások készítették elő a kontinensnek mai vízszintes tagoltságát, vagyis mai konturáját. A változások gyakorisága magyarázza meg azt a H.-t igen jellemző tényt is, hogy benne a tengeri, félig sósvizi és édesvizi képződmények sűrün váltakoznak. A H.-ban keletkeztek és tornyosodtak fel a Földnek legmagasabb hegységei: a Kárpátok, az Alpok, az Apenninek, Pireneusok, az albán-görög hegységek, a Kaukázus, a Himalaja, a Tiansan, az észak- és dél-amerikai Kordillerák stb. Ekkor törtek elő a fiatalabb eruptiv kőzetek óriási andezit-, liparit- és bazalttömegek alakjában.

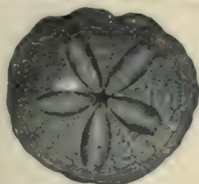
A H. klimája jóval melegebb lehetett a mainál, de már akkor indult meg a mai éghajlati öveknek a kifejlődése, csakhogy még nem a mai mértékben, amennyiben pl. Közép-Európában a bükkfákkal, nyárfákkal, diófákkal együtt tenyésztek pálmák, fügefák, babérfák, mirtuszok, kámforfák és még számos olyan növényfaj, amelyek jelenleg csak melegebb éghajlat alatt élnek. A H.-i mocsarak vizinövényeinek felhalmozódásából keletkeztek a barnaszéntelepek. A H. kezdetén Közép-Európában még tropikus és szubtropikus volt a flóra, további folyamában a korszaknak csak szubtropikus, a végén pedig már a mérsékelt éghajlat flórája jelentkezett. A H. kezdetével számos olyan állat- és növényalak halt ki, melyek régebbi korszakokban igen fontos szerepet játszottak. Teljesen letünnek a jura- és kréta-szisztémában erősen uralkodó inoceramusok és exogirák, a rudisták, a nerineák, az ammonitesek és belemnitesek, a turrilitesek, scaphitesek, baculitesek és egyéb ammonites alakok, a mezozoikus dinosauriusok, tengeri sauriusok, pterodactilusok és mosasauriusok. Más állat- és növényalakoknak, melyek ma a Földön igen alárendeltek, háttérbe szorulása épp a H.-ban indul meg. Ilyenek a cikadeák, a tropikus tobzosak, a crinoideák, számos molluszkum- nem (nevezetesen trigonia) és a ganoid-halak. Viszont erős fejlettsége kezdődik számos oly növény- és állatalaknak, melyek a Földön ma uralkodók, ugy hogy sok ma élő növény- és állat-faj már a H. növény- és állatvilága között szerepel. Az angiospermák, melyeknek első nyomai a krétában mutatkoznak, a H.-ban igen erősen fejlődtek ki, úgyszintén a pálmák is; az állatvilágban a gerincesek közül szerepelnek a cápák és a csontos halak, különösen pedig itt indulnak már az emlősök erőteljes fejlődésnek. Az emlősök legrégibb képviselője (erszényes) a triaszban mutatkozik, a jurában egyesek szintén jelentkeznek, de csakis a régibb H.-ban jelennek meg fejlettebben és tömegesebben. Különösen nevezetesek a régibb H.-ból a *palaeotherium* (páratlan patájú tapirforma állat, lovunk őse), az *anthracotherium* (a disznóval áll rokonságban), az *anoplotherium*, a *coryphodon* (medvéhez hasonló patás állat), a *dinoceras* és *loxolophodon* (É.-Amerika régibb H.-ából), hatalmas, elefántszerű patás emlősök, hatalmas szemfogakkal a felső állkapcsukban, továbbá 3 pár csontdudorral a koponya tetején, melyeken valószínüleg szarvakat hordottak. Mindezekkel a patás emlősökkel együtt éltek kezdetleges, még fejletlen alakjai a ragadozóknak, a félmajmoknak (lemuridáknak), a rágcsálóknak és rovarevő emlősöknek. Sokkal gazdagabb az emlős-fauna a H. flatalabb szakában, amikor a *mastodon*, a *dinotherium* (orrmányosok), számos ragadozó (hiéna, machaerodus, macska- és kutyafajok, medvék), rhinoceros, *anchitherium* és *hipparion* (mindkettő lovunk őse), a patások közül a viziló, procamelus, szarvasok és antilópok, továbbá különféle majmok éltek. Különösen nevezetes, hogy a H.-ban sok, a mai molluszkumokhoz vagy igen közelálló, vagy velük azonos faj jelenik meg.

A H.-ban lerakódott és az akkori állati és növényvilágot magukba zárt rétegeknek szisztémákba, ezeknek meg emeletekbe való csoportosítása, a különböző vidékeken uralkodott másmás viszonyok folytán előállt flóra- és faunakülönbségek miatt, nemkülönben a tengeri, félig sósvizi és édesvizi képződmények sűrű váltakozása és egyéb okok miatt, felette nehéz. Régebben a kiindulás e csoportosításban, a felosztásban az volt, hogy megállapították az egyes rétegekben azt, vajjon minő viszony van a bennük található molluszka-maradványok és a ma élő molluszkák közt, vagyis sok-e az illető rétegben a kihalt faj, avagy a még ma is élő. Aszerint, amint kevesebb v. több volt a még ma élő, illetőleg a már kihalt faj: régibb, közép és flatalabb H.-t különböztettek meg, amit *Lyell* így fejezett ki: *eocén* (régibb), *miocén* (közép) és *pliocén* (flatalabb H.). Azt hitték ugyanis, hogy a régibb H.-ban csak 3%, a középben 19% és a flatalabban 52% még élő molluszka-faj van. Ujabb vizsgálatok azonban megállapították, hogy a régibb H.-ban még nem éltek a maival megegyező fajok, a középben 10—40%, a flatalabban 40—90%. Ezt a kiindulást nagyjában a mai általánosabban használt csoportosítás és felosztás is megtartotta és a mai szerves világhoz való többkevesebb hasonlatosság szerint a H.-t fel szokás osztani *régi H.*-ra vagy *paleogén*-re s *fiatal H.*-ra vagy *neogén*-re. Mind a kettőt 2—2 szisztémára különítik: *Paleogén: eocén* és *oligocén*. *Neogén: miocén* és *pliocén*. Ezek közül az eocén a legrégibb, a pliocén a legflatalabb szisztémája a H.-nak. Hazánkban a H.-nak minden szisztémája igen erősen van kifejlődve, majdnem mindegyik alább felsoro-

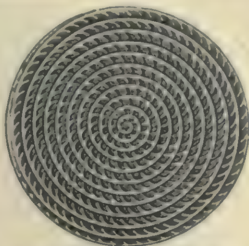
HARMADKOR I.

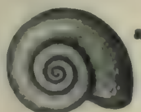
1. Nummulites nummularia. a) felülről, b) oldalról. (Foraminifera.)

2. Nummulites nummularia. A héj vízszintes metszete (Foraminifera).

4. Scutella striata, a) oldalról, b) harántmetszet, c) alulról (Tüskésbőrü).

3. Turbinolia sulcata (Korall

5. Planorbis euomphalus. a) oldalról, b) elülről (csiga)

10. Limnaeus pyramidalis (Csiga).

11. Cerithium hexagonum (Csiga).

12. Cyrena semistriata (Kagyló).

13. Congeria Brardii (Kagyló).

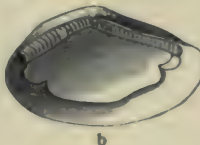
7. Melanopsis Heldreichii (Csiga).

6. Hydrobia ventrosa. a) a kőzeten, b) nagyítva (Csiga).

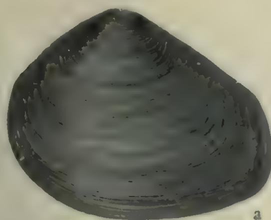
8. Melanopsis Martiniana (Csiga).

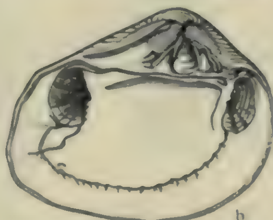
9. Pleurotoma cataphracta (Csiga).

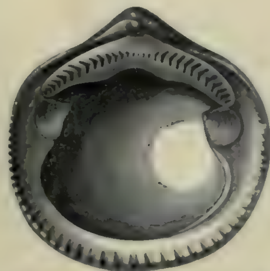

14. Crassatella ponderosa. a) külső oldala, b) belső oldala (Kagyló).

15. Leda Deshayesiana. a) külső, b) belső oldal (Kagyló).

16. Cerithium plicatum (Csiga).

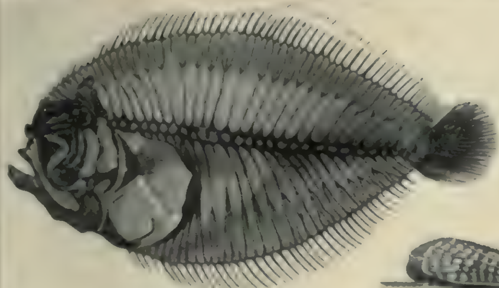

18. Pectunculus pilosus (Kagyló).

17. Congeria subglobosa oldalról (Kagyló).

19. Congeria subglobosa elülről (Kagyló).

HARMADKOR II.

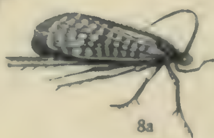
1. Rhombus minimus hal.

2. Myliobatis punctatus rágólemeze (Hal, cápaféle).

3. Lamna cuspidata foga. Cápa.

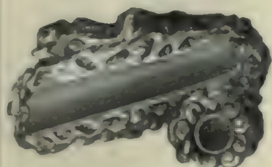
8a

5. Otodus obliquus foga. Cápa.

6a

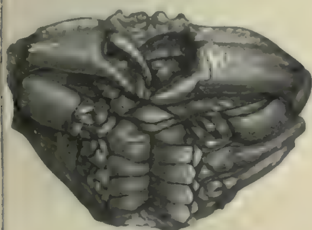

4. Indusiumos mészkő Phryganida larvák fészkei (Rovar).

b

6. a) Carcharodon heterodon foga (Cápa). b) Notidanus primigenius (Cápa).

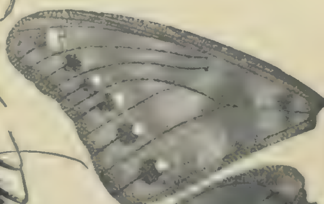
7. Cancer quadrilobatus (Rák).

8b

8c

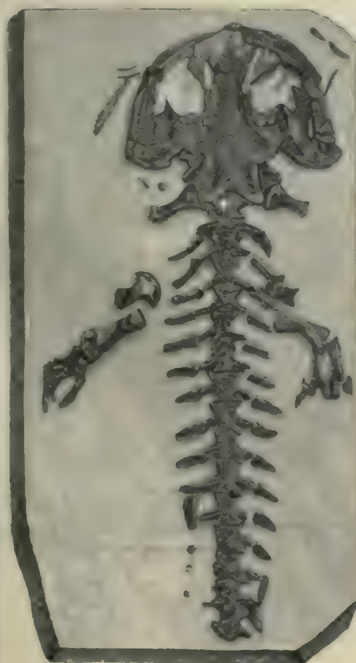
8d

8e

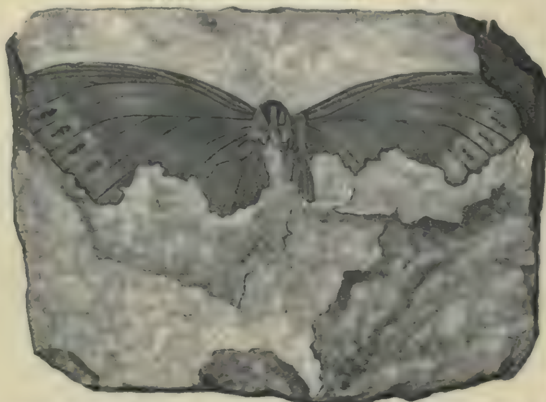

10a

8a-e. Rovarok az oligocén borostyán-kőben: a) Phryganea antiqua, b) Gryllus macrocerus, c) Monophlebus pinnatus, d) Phrytocorys vetustus, e) Aphis hirsuta (Rovarok).

9. Andrias Scheuchzeri. Amphibia.

10a. Neorinopis sepulta. 10b. Mylothrites (Vanessa) Pluto (lepkék).

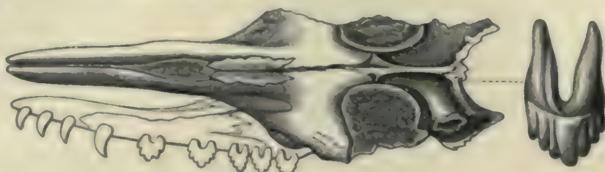
HARMADKOR III.

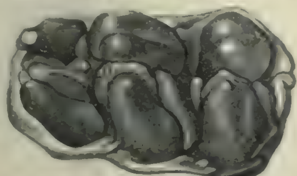
1. Rhinoceros incisivus $^1/_{14}$. (Orrszarvu).

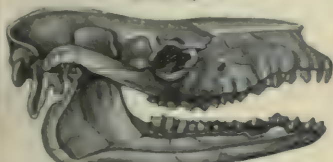
2. Halitherium Schinzi $^1/_{30}$. (Tengeri szirén).

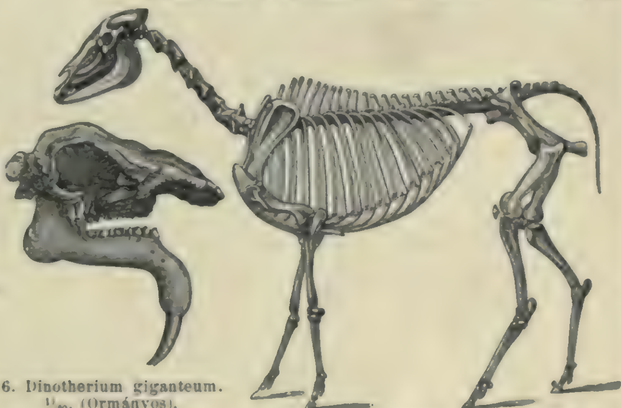
3. Zeuglodon $^1/_{12}$. (Cetféle). Koponya. Zápfog $^1/_3$.

4. Mastodon australis zápfoga. $^1/_3$. (Ormányos).

5. Anoplotherium commune. (Koponyája $^1/_8$. Patás emlős).

6. Dinotherium giganteum. $^1/_{40}$. (Ormányos).

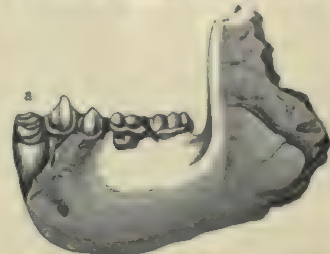
7. Hipparion gracille. (Patás emlős)

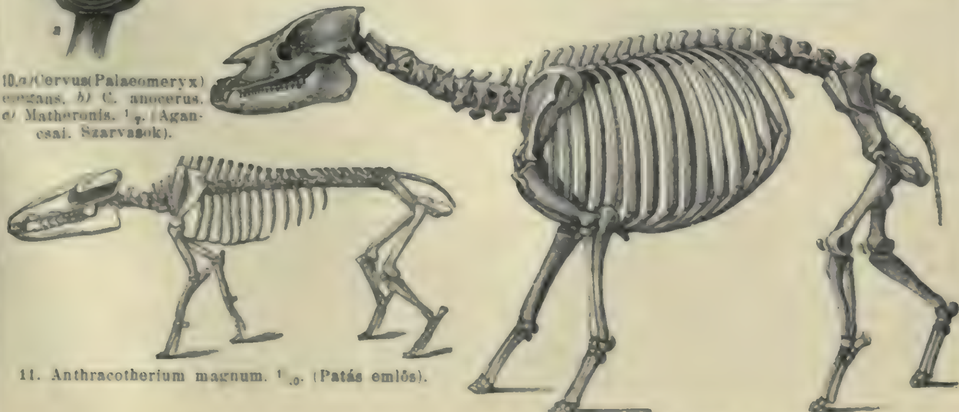
10. a) Cervus (Palaeomeryx) elegans. b) C. anocerus. c) Matheronis. $^1/_7$. (Agancsai. Szarvasok).

8. Dinoceras (Uintatherium mirabile) koponyájának felső része. $^1/_{15}$. Patás emlős.

9. Dryopithecus Fontani. $^1/_2$. a) (Eltört szemfog. Majom).

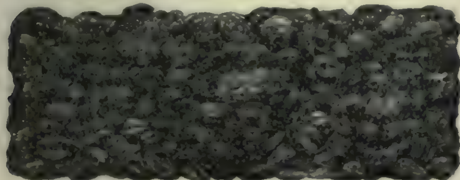

11. Anthracotherium magnum. $^1/_{10}$. (Patás emlős).

12. Palaeotherium magnum. $^1/_{20}$. (Patás emlős).

landó emelettel együtt, aminthogy nálunk minden geológiai korszak közül a H. van leghatalmasabban képviselve.

1. *Eocén.* Nevezetes, hogy az eocénnek más a jellege délen, mint északon. A déli eocént, melyhez hazánknak eocén rétegei is tartoznak, legjobban jellemzik a *nummulitok,* korongalakú kisebb-nagyobb foraminiferák, melyek rengeteg mennyiségben éltek a H. e legrégibb szisztémájában és megmaradt vázuk roppant terjedelmű *nummulit-rétegeket* alkot a Kárpátoktól kezdve az Alpokban, a Pireneusokban, az Apenninekben,

Nummulit-mészkő.

Görögországban, Törökországban, Észak-Afrikában, Egyiptomban, Kis-Ázsiában, Perzsiában, a Himalajában, Kelet-Indiában, Kinában, Szumatrában, a Filippini-szigeteken, de aránylag csak nagyon gyéren van meg Észak-Európa, egészen hiányzik Észak-Amerika eocénjében. Egyéb vezérkövületei, melyek úgy É.-on, mint D.-en az eocénben elég közönségesek: Turbinella sulcata, Crassatella ponderosa, Cerithium hexagonum, Carcharodon heterodon stb. Felosztják alsó, középső és felső emeletre. Az *alsó* vagy *londoni emelet,* melyből való a Myliobatus punctatus (óshal) rágólemeze (l. a *II. képmellékleten),* nálunk nincs meg; legjobban van kifejlődve a londoni medencében, de megvan a párisi medencében is. A londoni medencében az alsó emeletet *paleocénnek* is mondják. A *középső* vagy *párisi emelet,* nálunk a Bakonyban, Vértesben, a budai hegyekben, az erdélyi medencében, az északnyugati Kárpátokban van kifejlődve, az Esztergom vidékén, Tatabánya és Pilisvörösvár vidékén lévő barnaszéntelepek ebben az időszakban képződtek. Legerősebben van kifejlődve a párisi medencében, ahol a főanyag a durva mészkő (párisi durva mész). *Felső-* vagy *barton-emelet,* nálunk a Bakonyban, Vértesben s az erdélyi medencében, Budapest vidékén van erősen kifejlődve. Az eocénben képződtek a *flysch-rétegek* (l. *Flis)* az ÉNy.-i és ÉK.-i Kárpátokban.

2. *Oligocén.* Vidékek szerint más-másképen lévén kifejlődve, a felosztási alap is más és az elnevezésekben is lényeges az eltérés. Svájcban pl. *alsó molasse-formáció* a neve, Németország mainzi medencéjében *babérc-formáció,* É.-Németországban *barnaszén-formáció.* Három emeletet szokás megkülönböztetni: alsót, középsőt és felsőt. *Az alsó* oligocén jól ki van fejlődve Budapest vidékén; ide tartozik a *kisczelli agyag, a budai márga* és a *hárshegyi homokkő.* Jellemző kövülete Buda vidékén a *Clavulina-Szabói* foraminifera, a *Pecten Bronni, P. Mayeri, Lima-Szabói.* Előfordul még Esztergom környékén, a Bakonyban, Nógrádban s a borsodi Bükk-hegység DK.-i oldalán, végül az erdélyi medencében. A nevezetesebb külföldi alsó oligocénbeli képződmények közül kiemeljük a Samland (Königsberg vidékén) borostyánkő-tartalmu rétegeit. A *középső oligocén* nálunk nincs kifejlődve, Németországban különösen a szeptária agyag és különféle homokok által van képviselve. Annál erősebb kifejlődésű azonban nálunk a *felső* v. *aquitáni emelet,* melyhez egyebek között a főváros környékén a promontori fensík északi lejtőjén végighúzódó Pomáz, Szentendre és Esztergom környékén előforduló *Pectunculus obovatus* tartalmú és *Cyrena semistriata* tartalmú rétegek (előbbiek tengeriek, utóbbiak elegyesvizüek, széntelepekkel) tartoznak, messzebb pedig a zsilvölgyi nevezetes barnaszén-telep. Vezérkövületei: *Pectunculus obovatus, Cerithium margaritaceum* és *C. plicatum* (l. az *I. képmellékleten), Melanopsis Hantkeni, Cyrena semistriata* stb.

3. *Miocén.* Hazánkban különösen hatalmasan vannak kifejlődve a H. fiatalabb vagyis neogén képződményei, holott vannak É.-Európában területek, ahol a H. a paleogén képződményekkel befejeződött. Általában a neogén képződmények inkább kontinensünk déli területeire szorítkoznak. Félig sósvizi és mocsári képződmények igen gyakoriak, mivelhogy a neogén tenger számos öble és csatornája nyult be az akkori kontinensbe. A fiatalabb H.-ban, vagyis a neogénben és pedig annak miocén szisztémájában képződtek hazánkban az összes kősótelepek. A miocént három emeletre szokás osztani: alsóra, középsőre és felsőre. Az *alsó* vagy *első mediterrán emelet* egyebek közt Budapest és Vácz vidékén, mint *anomiás pecten praescabriusculus-os homok* van meg, kiválóan van képviselve Nógrád, Gömör és Borsod vmegyékben, ahol a barnaszén ez emeletből való. Igy pl. Salgótarján vidékén, a Mátra északi oldalán, Egercsehi körül, a Sajó völgyében. Az alsó mediterrán emelet jelentékeny kiterjedésű az erdélyi medencében, ahol több híres kövületlelőhely mellett felemlítendő a híres Korod. A részben alsó, részben felső mediterrán emeletbeli, ú. n. schlier-rétegek tartalmazzák az erdélyi medencében az újabban oly fontossá vált *földi gázt.*

Az alsó mediterrán emelet külföldi előfordulásai közül felemlítendők Horn és Eggenburg, amelyeknek állatvilágát az e korbeli rétegek közül első izben tanulmányozták s az elnevezés is eredetileg ezekre az előfordulásokra vonatkozott. A *felső* v. *második mediterrán emelet* legjellemzőbb közete a *lajtamész;* igy nevezik azért, mert a Lajta-hegységben tanulmányozták legelőször. Egyebek közt Budapest vidékén Rákoson, Promontoron, Fóth vidékén, Nógrád vármegyében, a Bakonyban, a Mecsekben, a krassószörényi és hunyadi hegyek szegélyén, a Bihar hegység öbleiben, az erdélyi medencében fordulnak elő rétegei. Lapugy, Kostéj, Bujtur környékéről igen gazdag fauna ismeretes. A *badeni agyag* is ebből az emeletből való. A *szarmata emelet* egyebek között hatalmasan van Budapest környékén kifejlődve. Ekkor képződött az a nagyvastagságú, durván padozott, sokszor oolitos szövetü mészkő, melyet Promontoron, Kistétényen, Sóskuton és Kőbányán fejtenek és mely a főváros építkezésében oly fontos szerepet játszik. Ny.-ra a magyar-

országi H.-i medencétől még csak a bécsi medencében van meg. Keletre ellenben az erdélyi medencében, a romániai alföldön és a déloroszországi síkon egészen az Aral-tóig nagy területen ismeretesek az üledékei. Az a tenger, amelyből a szarmata üledékek lerakódtak, félig sósvizű volt (brakkvizű). Erre utal az állatvilága. A rétegek közül felemlítendők: a *Cerithium rubiginosum, Potamides mitralis* (ezek után régebben cerithiumos rétegeknek is nevezték), *Tapes gregaria, Mactra Fabreana, Modiola volhynica.*

Pannoniai (v. *pontusi) emelet.* A miocén végén egyes elkülönült medencék vize egészen kiédesedett; így pl. a Kárpátok gyűrűjén belül lévő Nagy és Kis magyar medence, a romániai alföld medencéje s a délorosz medence, a Rhône medence s Németországban az eppelsheimi stb. medence. A tenger általában visszavonult Európa területéről, csak csekély része maradt tengervíz alatt. Ebben a korszakban jelentékeny vastagságú agyag-, homok- és kavicslerakodások képződtek, amelyek nagy mennyiségben temették magukba az ebben a korban élt állatvilág maradványait, így különösen a puhatestüeket, pl. a *Congeriákat* (régebben ezekről congeria-emeletnek is nevezték), *Melanopsisokat, Viviparákat, Limnocardiumokat.* A nagy gerincesek közül a *Mastodon longirostris,* a *Dinotherium giganteum, Machairodus, Hyaena, Hipparion* nagyszámban éltek hazánk füves síkjain és erdeiben. Főképen a budapestkörnyéki téglagyárakban, Polgárdiban és Baltaváron fordulnak ez utóbbiak elő. A puhatestüek híres lelőhelyei: Budapest környéke, Tinnye, a Balaton vidéke, Szilágy vármegye, Krassószörény vármegye, Baranya és Szerém vármegyék. A pannoniai emelethez tartozó rétegek egy részét régebben *tráciai emelet* néven külön választották, ez az elválasztás azonban nem volt indokolt. A pannoniai emeletet azelőtt a levantei emelettel együtt a pliocénbe sorolták, de újabban az előbbit még a miocénbe s csak az utóbbit sorolják a pliocénbe. Svájcban és Dél-Bajorországban a miocént *molasse*-nak nevezik s több emeletre osztják. Ebből való az Andrias Scheuchzeri nevű óriás szalamandra is, melyet a híres Scheuchzer után neveztek el, ki azt az ember kövült maradványainak tartotta és Homo diluvii testis néven írta le.

4. *Pliocén.* Európa kis része volt ekkor délen tenger alatt, legnagyobb része szárazon állott. Az e korbeli tengerek állatvilága már igen közel állt a maihoz. Számos helyen az előbbi emeletbeli beltavak helyén újból tavak keletkeztek, amelyeknek állatvilága már más, mint az előző pannoniai emeleté. Így a Nagyalföld medencéjében és Szlavóniában volt ekkor egy-egy nagyobb tó, továbbá a Balkánfélszigeten s a mai görög szigetek területén volt számos kisebb-nagyobb édesvizű tó. A puhatestű állatvilágban főleg a viviparák, a melanopsisok, az uniók és dreissensiák uralkodtak. Leghíresebb lelőhelyeik Szlavónia és Románia. Sok gerinces állatmaradvány is van ebből a korszakból. Így a *Mastodon arvernensis* és *Borsoni, Tapirus hungaricus, Castor Eleczkyi* stb. Nevezetes lelőhelyek: a budapestkörnyéki hatalmas kavicslerakodások, Ajnácskő, Barótköpecz, a romániai alföld, Firenze közelében az Arnóvölgy, Montpellier. A levantei emeletben több helyütt lignit képződött, amely ma bányászat tárgya. Így Köpeczen 8 m. főteleppel, Szlavóniában, Schönsteinon, Stájerországban.

A H.-ban hazánk egyik legkiválóbb szinhelye volt a vulkánok feltörésének. Összes liparitjaink, andezitjeink s azok tufái ekkor törtek fel, úgyszintén bazaltjaink. Az alsó oligocénbe, illetőleg már a felső eocénbe esik az első megjelenése a vulkáni kitörések nyomainak, folytatódik a felső oligocénben, igen erőssé válik a mediterrán emeletekben, innentől mindinkább gyengül és szórványos a pannoniai és levantei emeletben, amikor a bazaltok erupciója indul meg.

Harmadmag (növ.), l. *Hierochloë.*

Harmadnapos per (lat. *processus tridualis),* a régi magyar jogban (HK. III. R., 33. cím) kártérítési és az erdélyi jogban birtokháborítási esetekben használt per, mely a legrövidebb perekhez tartozott s minden jogkérdés mellőzésével csak a birtok, ill. a háborítás ténykérdésével foglalkozott. H.-rel birtokháborítás miatt az élhetett, aki egy év óta békés birtokban volt. Erdélyben a H.-t a XVIII. sz. vége felé eltörölték, de az 1791. ideiglenes t.-c.-ek 95. §-a visszaállította.

Harmados gazdálkodás, a részes gazdálkodás egyik módja, mikor is a föld megmunkálója a termés egyharmadát kapja, nálunk is sok vidéken szokásos a rétek letakarításánál, tengeri, burgonya stb. mívelésénél.

Harmadrendek, l. *Terciáriusok.*

Harmadváltó. A váltónak több példányban történt kiállítása esetében a harmadik példány. L. *Váltó-másodlatok.*

Harmakhisz, különös formája az egyiptomi Hórusz napistennek; ő a horizonton felkelő Nap, tehát az újonnan felébredő Nap. A legnagyobb ábrázolása e Heliopoliszban tisztelt istennek a kolosszális szfinx a gizei temetőben, Khafra piramisa előtt.

Harmala v. *Harmel* (növ.), a *Peganum harmala* (török pirosító) arab neve, mely név alatt az egész növény, de kivált magvai az arabok gyógyászatában szerepelnek, amennyiben ezeket épp úgy használják bódító és részegítő szer gyanánt, miként a hasist. V. ö. Term. Közlöny, 1912. 562. old.

Harmalin, $C_{13}H_{14}N_2O$, alkaloid, amely a $C_{13}H_{12}N_2O$ összetételű *harmin* és a $C_{13}H_{12}N_2O$ összetételű *harmalol* alkaloidák társaságában, a Peganum harmala növény magvainak héjában fordul elő. A H. szintelen, keserű, vízben alig oldható kristályok. Sói sárgás szinüek. Sósavval hevítve, harmalollá alakul, amely zöldesfényű barna kristályokat alkot; ennek oldatait Keleten vörös festőanyagul *(harmalovörös)* használják.

Harmalol, l. *Harmalin.*

Hármas, l. *Trio.*

Hármas algyői ármentesítő és belvízszabályozó társulat. Alakult 1897. a csongrád-sövényházai társulatból való kiválás révén. Ártérülete a Tisza jobb partján Csongrád vármegyében fekszik, É-ról a Dongér-csatorna, K-ről a Tisza és D-ről a sövényházai keresztgát határolja. Ártérületének kiterjedése 29,858 kataszt. hold, melyet

28.420 km. hosszú töltés véd a Tisza árvize ellen. Belvízi ártere 3900 kataszt. hold. Belvízcsatornáinak hossza 20.982 km. Ármentesítésre 2.614,375·42, belvízrendezésre 653,244·68 K-t, összesen 3.267,620·10 K-t fordított. A társulat székhelye: Mindszent.

Hármas egység, l. *Dráma.*

Hármas entente, l. *Hármas-szövetség.*

Hármasfalu (azelőtt: *Podgoria)*, kisk. Vas vm. kőszegi j.-ban, (1910) 324 horvát és német lak.; u. p. Bándol, u. t. Rohoncz.

Hármashalom, l. *Árpád vára.*

Hármashalom, három ívalakú emelkedés, melyek középsője a másik kettő közül kiemelkedik. A heraldikában rendesen a tulajdonképeni címeralak, pl. állatok, növények, kereszt (mint pl. a magyar címernél) stb. alapjául szolgál. Egymás fölé helyezett hármashalmokkal a heraldikai képírás a hegységeket ábrázolja.

Hármas-hangzat, az összes zenei harmoniák kiindulási pontja. A mai gyakorlati zenében négyféle faja van használatban, ú. m. a *kemény* (dur), a *lágy* (moll), a *szűkített* (ném. vermindert, franc. diminué) s a *bővített* H. (ném. übermässig, franc. augmenté). Az első egy nagy és egy kis tercből áll (pl. *c e g)*, a második egy kis és egy nagy tercből *(c es g)*, a harmadik két kis tercből *(c es ges)*, a negyedik két nagy tercből *(c e gis)*.

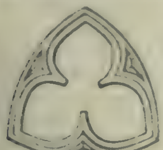
Hármashatár, Trencsénmakóhoz tartozó puszta Trencsén vm. nagybiccsei j.-ban, (1910) 363 tót lak.; u. p. Trencsénmakó, u. t. Turzófalva.

Hármas-határhegy, a Budai hegység másodmagasságú orma (496 m.), Ó-Buda és Hidegkút közt (l. *Budai hegység)*.

Hármas hengermű, l. *Hengermű.*

Hármas História v. *Istória*, l. *Haller*, 10.

Hármas karély, a csúcsíves építészet ablakait és falfelületeit élénkítő geometrikus díszítmények-nek egyik igen gyakran alkalmazott formája. A lóherediszítménytől (l. o.) abban tér el, hogy a három ív (gyakran csúcsív) nem körbe, hanem háromszögbe v. íveshározmszögbe van beleszerkesztve.

Hármas karély.

Hármas kistükör, l. *Losonczy.*

Hármas korona, a pápai korona (tiara) neve, l. *Korona.*

Hármaskönyv, e név alatt ismeretes *Werbőczy* Istvánnak műve 1514-ből, melynek eredeti latin címe: Opus Tripartitum Juris Consuetudinarii Inclyti Regni Hungariae. Az érvényes jognak bizonytalansága az idők folytán szomorú állapotokat idézett elő, melyeket a H. királyi jóváhagyásában lefestve találunk. Nemcsak a felek, hanem maguk a bírák s a legtapasztaltabb és legtanultabb jogtudók is különféleképen magyarázták az ország szokásait, a törvényeket s rendeleteket. Ez az állapot az érvényes jognak közhitelű írásba foglalását tette szükségessé. II. Ulászló király ennek folytán Werbőczy István országbírói ítélőmestert bízta meg «az ország minden jogainak, törvényeinek, bevett és jóváhagyott szokásainak s rendeleteinek egybeszedésével, címekre és fejezetekre osztásával». Werbőczy (szül. 1458 körül, megh. 1541.) korának kiváló jogtudósa volt, ki a feladatnak oly munka készítésével felelt meg, mely a hazai igazságszolgáltatásban a legújabb időkig irányadó maradt s részben ma is az. A munkát az 1514. évi országgyűlés bizottság által átvizsgáltatta s minthogy a bizottság ítélete szerint a munkában a törvények és szokások helyes rendben és kellő módon irattak össze, a munkát az 1514. LXIII. törvénycikkben helyeselte s a király is megerősítette. Azonban a kir. jóváhagyást tartalmazó okmány meg nem pecsételtetett és nem is küldetett szét a megyéknek. A szentesítés folyamata tehát megakadt; a H.-ból nem lett törvény. A H. a Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) 1628-iki kiadásába felvétetvén, azóta itt első helyet foglal el. A H. kötelező erejének alapja a szokásjog. A H.-et, mint egészet használták és mint egészet erősíti meg a szokásjog úgy, hogy a törvénnyel egyenlő erejű jogforrássá lett. Werbőczy a munkát 1517. Bécsben kinyomatta. Erdélyben a H.-nek alakilag is törvényereje van, mert a Lipót-féle Diploma (Leopoldinum Diploma) 3. pontja Erdély törvényei közé sorozta. Alakjára nézve a H. ú. n. *jogkönyv*. Tartalmát tekintve, a munka túlnyomó részben a nemesi, országos magánjog és perjog; a közjognak csak némely alapvető nagy tételei (pl. a szent korona tana) vannak lefektetve; a büntetőjognak egyes kérdéseit tárgyalja. A munka áll: Előszóból (Prologus) és három Részből (Partes), amelyek ismét címekre (tituli) oszlanak. Az előbeszéd 16, az I. Rész 134, a II. Rész 86, a III. Rész 36 címből áll. Az első Részben van a híres: Partis primae titulus nonus, a nemeseknek négy kiváltságos és fő szabadságáról, mely a magyar nemesség sarkalatos szabadságainak a legujabb időkig alaptörvénye volt. A munkát Ulászló királyhoz intézett ajánlás előzi meg, befejezés és külön végszó az olvasóhoz végezi be. A címek most kezdetre (principium) és szakaszokra (paragraphi) oszlanak, mely felosztás Szegedi Jánostól, a H. magyarázójától való a XVIII. sz.-ból. A munka első kiadását 1517. Bécsben Singreiner híres nyomdász adta ki. Első magyar fordítása Weres Balázstól 1565. való. Némelyek szerint 42, mások szerint 56 kiadásban jelent meg: az összes magyar könyvek közül napjainkig a legtöbb kiadást érte el. Első német kiadása Bécsben 1599., a horvát nyelvű pedig 1574. Nedelischen jelent meg.

Irodalom. A M. Tud. Akadémia 1844. fordíttatta le először, mely fordítás 1864. második kiadást ért. Legújabban pedig új fordítását eszközölte 1894. és 1897. (a millenáris Corpus Jurisban). Németre lefordította Wagner Agoston 1599, horvátra Pergossich Iván 1574. Magyarázatokat írtak Szegedi János, Tripartitum Juris Ungarici Tyrocinium és Werbőczius illustratus stb. cím alatt. Irodalmi feldolgozásai között említendők: Okolyczai Okolicsányi János, Tripartiti Operis stb. compendium rhytmis vulgaribus, Bártfán 1636 és Lőcsén 1648; Szentgáli N. Ferenc, W. I. Törvénykönyvének Compendiuma közönséges magyar versekbe foglalva, Kolozsvár 1701 és 1798; Gr. Lázár János, Versus mnemonici stb. Nagyszeben 1744 és 1769; Extractus Stephani Werbőczy, Pest 1793, Pest és Pozsony 1800, Pest 1822.; Csiky Kálmán, fordítása és kritikai szövegkiadása, 1894; Schiller Bódog, A H. egyik állítólagos főforrásáról, 1908; Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen fordítása a Márkus Dezső szerkesztette Corpus jurisban, 1897; Illés József, Bevezetés a magyar jog történetébe, Budapest 1910.

Hármas kövek, drágakőutánzatok és hamisítványok; az utánzat tulajdonképen üveg, amely

az illető ékkőnek két igen finom lemeze közé van foglalva s így felületes megtekintésnél könnyen összetéveszthető az illető drágakővel.

Hármas kristály, olyan ikerkristály, amely három egyénből épül fel.

Hármaspatak, kisk. Szilágy vm. szilágysomlyói j.-ban, (1910) 968 tót lak.; u. p. és u. t. Halmosd.

Hármasszabály *(regula de tri)*, a közönséges számtanban alkalmazott eljárás, mellyel 3 ismeretes mennyiségből a negyediket (egyszerű H.), vagy 5 adott mennyiségből a hatodikat, 7-ből a nyolcadikat stb. számítjuk ki (összetett H.). Igy pl. ha a következő egyszerű feladatot kell megoldani: 4 kg. cukor 7 koronába kerül, 5 kg. mennyibe (x) kerül? akkor így következtetünk: ahányszorta több 5 kg., mint 4 kg., annyiszorta többe is kerül, vagyis annyiszorta több x, mint 7 korona. Ez az egyszerű következtetés proporcióban felírva:

$$5:4=x:7$$

miből:

$$x=\frac{5\times 7}{4}=8\tfrac{3}{4}\text{ korona.}$$

Ebben az esetben adva volt e 3 mennyiség: 4 kg., 7 korona, 5 kg. és kerestük a negyediket, x-et. A számtanban e mondat: 4 kg. 7 koronába kerül: a *feltétel*, 5 kg. x koronába kerül: a *kérdés*. 4 kg. a feltétel *első mennyisége*, 7 korona a *feltétel második mennyisége*, 5 kg. a *kérdés* első mennyisége, x a kérdés második (ismeretlen) mennyisége. Itt a kétféle mennyiség (a kg.-ok száma és azok ára) között *egyenes arányosság* volt (l. *Egyenes arány)* és ez esetben, mint a megoldásból látjuk, a feltétel második mennyiségét (7 korona) meg kellett szoroznunk a kérdés első mennyiségével (5) és el kellett osztanunk a feltétel első mennyiségével (4). Ez a H. egyenes arányosság esetében. Nem így kell eljárnunk a fordított arányosság esetében. Ha pl. e feladat volna megoldandó:

5 munkás elkészül valamely munkával 12 nap alatt
6 munkás elkészül valamely munkával x nap alatt,

akkor így következtetünk: ahányszorta *több* a 6 munkás, mint az 5 munkás, annyiszorta *kevesebb* az x nap, mint a 12 nap, vagyis annyiszorta *több* a 12 nap, mint az x nap. Aránylatban felírva:

$$6:5=12:x$$

és ebből:

$$x=\frac{12\times 5}{6}=10\text{ nap.}$$

Itt a munkások számáról és a munkaidőről volt szó, melyek közt *fordított arányosság* van és miként a megoldásnál látjuk, a feltétel második mennyiségét (12 nap) meg kellett szoroznunk a feltétel első mennyiségével (5) és el kellett osztanunk a kérdés első mennyiségével (6). Ez a H. fordított arányosság esetében.

Összetett H.-nál a feladatot az egyszerű H. ismételt alkalmazásával oldjuk meg.

Hármas szövet, három rétegből álló szövet, amelyek helyenkint össze vannak kötve. A rétegezés célja lehet a vastagság vagy a szilárdság növelése, de lehet a szinhatás fokozása is.

Hármas-szövetség (ném. *Dreibund)*, Ausztria-Magyarország, a Németbirodalom és Olaszország szövetsége. A H. eredete a Németbirodalom és Ausztria-Magyarország közt 1879 okt. 7-én kötött szövetség, melyhez Olaszország 1883. hozzájárult. 1887 márc. 13. a H. határozottabb alakot öltött. Eszerint a Németbirodalom és Ausztria-Magyarország egy Oroszország részéről jövő támadás ellen egymást kölcsönösen védik, míg Olaszország jóakaró semlegességre kötelezi magát. A Németbirodalom és Olaszország pedig egy Franciaország részéről jövő támadás ellen tartoznak egymást védeni. A H. első sorban Oroszország balkáni befolyásának és Franciaország revanche-politikájának ellensúlyozására alakult és évtizedeken át az európai béke hathatós támaszának bizonyult. A H. ellensúlya Franciaország és Oroszország formális szövetsége és Nagy-Britannia barátságos közeledése, az ú. n. *hármas entente*. A H.-et eleinte 5 évre (1887—1891), azután 12 évre kötötték meg a szerződő hatalmak. Utoljára 1902. újíttatott meg s a balkáni háború okozta veszedelem hatása alatt már 1912 dec. a következő 6 évre is megújították.

Hármas tornyok (ném. *Tripelturm)*, a legújabb osztrák-magyar, olasz, orosz és északamerikai csatahajókon, némelyeken vegyest a kettős vagy ikertornyokkal, a nehéz lövegek felállítására szolgálnak akkép, hogy 1—1 ilyen erősen vértezett (l. *Hajóvért)* toronyban 3—3 ágyú van elhelyezve. Ha pl. 12 darab 30·5 cm.-es ágyút 4 ilyen hármas toronyban állítunk fel 6 kettős torony helyett, kb. 610 tonna súlyt takarítunk meg. Igy ugyanolyan nagyságú (vízkiszorítású) hajón több ágyút v. ugyanolyan számú, de nagyobb kaliberű ágyút lehet felállítani, ami a hajó harci értékét növeli. Ezen előnyökkel szemben azonban a következő hátrányok mutatkoznak: ha a torony súlyosan megsérül vagy széjjelromboltatik, mindjárt 3 nehéz ágyú válik harcképtelenné 2 helyett; ily H.-ban a külső lövegek messzebb feküsznek a torony forgási középpontjától, minélfogva a tornyot forgató gépezet a lövés alkalmával, ha csak egy löveget sütnek el, fokozott mérvben vétetik igénybe; a lövegek kezelése a viszonylag szűkebb helyiségben nehezebb. Ezért a többi hatalmak egyelőre még a kettős tornyok mellett maradtak meg. L. még *Hajólövegek*.

Harmat. Ha a föld felszine annyira lehül, hogy a fölötte elterülő levegő hőmérséklete a harmatpont alá száll, akkor a benne foglalt párák a lehült tárgyakra vízcseppek alakjában rakódnak le (az utóbbiak megharmatosodnak). A H.-képződés leggyakoribb csendes időben, csillagos éjjel, mert akkor a talaj hősugárzás okozta lehülése jelentékeny és a különböző hőmérsékletű légrétegek keveredése csekély. Növényekkel borított talajon a H.-képződés erősebb, valamint általában oly tárgyakon, melyeknek hősugárzása nagyobb. Hogy a H.-osodás a legalsóbb rétegekben megy végbe, azt gyakran tapasztalhatjuk, mert a pázsitos földet már ellepi néha a H., midőn az 1—2 méterrel magasabban levő hőmérő még a harmatpont fölött van. Ilyen esetben ugyanis csak a földdel közvetetlenül érintkező légrétegből keletkezik a H. Szintúgy dért találni gyakran a mezőn, noha a hőmérő valamivel 0° fölött van. Természetesen a H. annál dúsabb, minél nagyobb a levegő páratartalma;

igy a trópusokban — hol a levegő sok párát foglal magában — a H. igen tetemes. Sok esőtlen vidéken a H. a növényzet fentartására felette fontos. Újabb kisérletek azt igazolják, hogy a H. egy része magának a talajnak a páráiból csapódik le. Szabadon kitett csészéknél ugyanis alul volt a legtöbb H., míg az alája tett földdarab súlyveszteséget mutatott. A H. mérésére szolgáló műszer a *drosometer*. L. még *Dér*.

Harmat-áztatás, l. *Áztatás*.

Harmatcsenkesz, *harmatkása* (növ.), l. *Glyceria*.

Harmatfű (növ.), l. *Drosera*; *H.-félék*, l. *Droseraceae*.

Harmatgomba, l. *Szegfűgomba*.

Harmatgyökér (növ.), l. *Járulékos rügyek*.

Harmath, 1. *Hedvig*, szinésznő, szül. 1885., megh. Budapesten 1911 máj. 29. A szini akadémiát elvégezvén, 1903. tagja lett a budapesti Vígszinháznak, 1905. férjhez ment *Márton* Miksa ügyvédhez s rövid időre visszavonult a szinpadtól, de 1907. újra visszaszerződött a Vígszinházhoz. Főképen naiva szerepekben tünt ki; üdesége, élénk és természetes játéka a legjobb reményekre jogosított, melyeknek kora halála véget vetett. Kiválóbb szerepei voltak: Katica (Diákélet); Josette kisasszony, Micheline (Buridan szamara) stb.

2. *H. Lujza*, írónő, szül. Tordán 1846 máj. 21., megh. Marosvásárhelyen 1910 okt. 31. A 60-as évek vége felé Ibolyka névvel kezdett hírre vergődni; azután a 70-es években saját nevén több fővárosi napi és szépirodalmi lapnak munkatársa lett; sok novellát írt, székely tárgyú elbeszéléseivel nagy olvasóközönségre tett szert, Carmen Sylva működését több alkalommal ismertette. Munkái: *Fény és árny* (elbeszélések, Kolozsvár 1855); *Rajzok* (Carmen Sylva után, Budapest 1885); *Egy kis darab a nagyvilágból* (elbeszélések, Kolozsvár 1886); *Magyar írónők albuma* (Budapest 1890); *Az én kis világomból* (elbeszélés, Kolozsvár 1894); *Az anya átka* (reg., év nélkül); *Hullámok* (regény, Budapest 1900); *Szentek és bolondok* (regény, u. o. 1902); *Góbé Palkó meséi* (elbeszélések, u. o. 1905); *Az álom folytatása* (regény, u. o. 1907).

Harmatkása (növ.), l. *Glyceria*.

Harmatmérő *(drosometer)*, a harmat mennyiséget mérő műszer, mely legegyszerűbb alakjában fém- v. üveghenger. Ennek csupasz, v. szövettel, levéllel betakart felületére lerakódik a harmat, melynek mennyiségét a súly növekedéséből határozzák meg. A harmat mennyisége az anyag minőségétől függ, azért a műszer csak relativ értéket ad.

Harmatos (azelőtt: *Roszina)*, kisk. Trencsén vm. zsolnai j.-ban, (1910) 1072 tót lak.; postahivatal, u. t. Bicsesfalu.

Harmatpázsit (növ.) a. m. *Agrostis alba*, l. *Agrostis*.

Harmatpont, azon hőmérséklet, melynél a levegőben foglalt párák a telítettség fokát elérik. L. *Higrométer*.

Harmattan, a nyugatafrikai partvidék sajátos szele, mely szárazságával és portartalmával tűnik ki. Keletről fúj a nov. és márc.-i időszakban. Nagy szárazsága a párolgást rendkívül fokozza és emiatt hűvösnek érzik. Hatása emberre, állatra egyaránt gyötrő, a növényzetet elhervasztja. A négerek testüket zsírral kenik és így védekeznek ellene. Újabb részletes ismertetése Danckelmanntól ered.

Harmattartó fű (növ.) a. m. *Agrostis alba*, l. *Agrostis*.

Hármaztatás *(trigeminatio)*, l. *Három*.

Harmel, l. *Harmala*.

Harmenopulos, *Konstantinos*, görög jogtudós (1320–1380), Kantakuzenos és Palaeologus János császárok tanácsosa, majd biró. Legnevezetesebb műve a Hexabiblos név alatt ismeretes kézikönyve (1345), mely a justinianusi jogforrások kritikája szempontjából bir jelentőséggel; emellett Görögországban ma is mint élő jogforrást tisztelik.

Harmin, l. *Harmalin*.

Harmincad. A régi törvények az ország határán szedett be- és kiviteli vámot H.-nak, az erdélyi határ mentén szedett ilyen vámot pedig huszadnak nevezik. A behozott v. kivitt árújövedék értékének H.-, illetve huszadrészét szedték királyi vám fejében. A H. még a magyar királyság első éveiből ered s egyike volt a legfontosabb királyi jövedelmeknek. Igen sokan, főleg városi polgárok, az idők folyamán vámmentességet kaptak. A bevételt a határ közelében a fő forgalmi utak mentén vagy nagyobb kereskedelmi helyeken elhelyezett *H.-hivatalok* kezelték. A tarifa maga az idők folyamán többször változott s a vám, noha állandóan H.-nak nevezték, csak bizonyos árúkra maradt értékvám, a forgalomban sűrűbben szereplő árúkra ellenben fix tételekben állapíttatott meg. L. még *Vám*.

Harmincadhivatal, l. *Harmincad*.

Harmincadhivatali utasítás, l. *Harmincadrendtartás*.

Harmincadrendtartás. Megfelelő törvény hiányában a magyar jövedéki büntetőjognak forrása gyanánt az 1788-ik évből származó általános H. szerepel, melynek rendelkezéseit az 1842-ik évben kelt harmincadhivatali utasítás egészitette ki.

Harmincas, nálunk és Ausztriában forgalomban volt harminckrajcáros (fél váltó forint) nagy rézpénz, mely a Ferenc császár alatt beállott devalváció folytán 6 krajcárra sülyedt. A pengő (konvenciós) forint rendszer szorította ki a forgalomból. — Bajorországban H. alatt gabonamértéket értettek 1·16 l. értékben.

Harmincegyes, kedvelt társasjáték magyar kártyákkal, *tüznek* is nevezik. Résztvehet benne 3—9 játékos. Keverés, emelés után az osztó minden játékosnak ad 3—3 lapot, s végül hármat felborítva az asztal közepére tesz. A játékos feladata, hogy egy színből mielőbb 31-et hozzon össze, ezt pedig úgy érheti el, ha a felütött három kártyából azt cseréli ki (rendesen csak egy lapot cserélhet, de kicserélheti mind a hármat is), melylyel legtöbb pontja lesz egy színből. A kártyák értéke: disznó 11, király, felső és alsó 10–10, a többi annyi pontot ér, amilyen számot visel. 31-nél kevesebb, de 30-nál több az ú. n. Kunststück, vagyis három hetes, nyolcas, kilences, tizes, alsó, felső, király vagy disznó. A Kunststück értéke viszont egymással szemben az itt leírt módon

emelkedik. Kinek előbb van 31-e, húzza a kasszát, melyet a játékosok egyenlő téttel adtak össze. Ha egyik játékos már nem cserél, *passzol*, akkor mindenki felveti a kártyáját, ha nincs senkinek 31-e, az viszi a kasszát, kinek legtöbbje van.

Harmincéves háború (1618—1648), az a kezdetben vallási, később egészen politikai jellegű háború, melynek szinhelye Németország volt, és Hollandia, Erdély, Dánia, Svédország, Franciaország és Spanyolország beavatkozása következtében egyetemes európai háborúvá fejlődött ki. A H. azon vallási ellentétekből indult ki, mely az *ellenreformáció* működése következtében Németországot két ellenséges táborra osztotta. 1608 máj. 14-én a német protestáns fejedelmek az *Unió* szövetségében egyesültek, mire 1609 júl. 10-én a katolikusok a *Liga* szövetségét alkották meg. Az Unió feje *IV. Frigyes*, pfalzi vál. fejedelem volt, a Liga élén pedig *Miksa*, bajor herceg állott. Az Unió IV. Henrik francia királlyal lépett szövetségre s a vallási háború már 1610. kitört volna, ha IV. Henrik nem esik orgyilkosság áldozatául. A feszültség a két szövetség közt egyre nagyobb lett, míg végre a protestáns csehek 1618-iki forradalmi föllépése a H. kitörését előidézte.

A cseh felkelés és a pfalzi háború (1618—23). A cseh protestánsok az 1609-iki felséglevélben biztosított szabadságaik megsértése miatt több izben panaszt emeltek Mátyás császár és király előtt. De mivel sérelmeikre nem nyertek orvoslást, 1618 máj. 23. *Thurn Mátyás* gr. vezetése alatt a prágai Hradzsinba vonultak fel, hogy Mátyás helytartóit kérdőre vonják. Heves szóváltás után az elégedetlenek Martinitz és Slawata helytartókat és Fabricius titkárt az ablakon át kidobták. E forradalmi lépés után ideiglenes kormányt alakitottak, s mikor közben Mátyás meghalt, nem ismerték el utódjának *II. Ferdinándot*, az ellenreformáció legbuzgóbb vezérét, hanem *V. Frigyes* pfalzi vál. fejedelmet, az Unió fejét választották királyuknak. Az új király *Bethlen Gábor* erdélyi fejedelemmel szövetkezett. II. Ferdinánd segítségére Bajor Miksa a Liga seregét küldte Tilly vezetése alatt. A csehek a Fehér-hegynél 1620 nov. 8. döntő vereséget szenvedtek. Frigyes (a *téli király)* földönfutó lett, Csehország elvesztette alkotmányát, a protestánsoknak pedig ki kellett vándorolniok az országból. A szerencsétlen Frigyes ezután ősi országát, Pfalzot is elvesztette, melyet Tilly hadai és a spanyolok szállották meg. Az Unió felbomlott, csak néhány kisebb prot. fejedelem *(Mansfeld Ernő, Braunschweigi Keresztély)* folytatta változó szerencsével a harcot Tilly ellen. II. Ferdinánd császár 1623. a Frigyestől elvett vál. fejedelmi méltóságot Bajor Miksára ruházta.

A dán háború (1624—29). Ezen sikerek után a császár Németország északi részében is megkezdte az ellenreformáció munkáját és elszedte a prot. fejedelmek kezére került egyházi birtokokat. Egyúttal, hogy a Liga segítségétől függetlenítse magát, külön császári sereget szervezett Wallenstein vezetése alatt. E veszedelmes helyzetben *IV. Keresztély* dán király jött a német prot. fejedelmek segítségére. Ugyanekkor Mansfeld is új sereget szervezett s a szövetségbe Bethlen Gábor is beállott. De Mansfeld a *dessaui* hídfőnél oly vereséget szenvedett Wallensteintól (1626 ápr. 25), hogy seregének csak romjait vezethette a Vág völgyén át Bethlenhez, ki, elkerülve a döntő mérkőzést, Pozsonyban békét kötött a császárral. A dán sereget pedig Tilly győzte le *Lutter am Barenberg* mellett (1626 aug. 27). A császár és a Liga seregei ezután a Keleti-tengerig nyomultak előre s csak *Stralsund* városa állott ellen hősiesen Wallenstein hadainak (1628). A legyőzött dán király *Lübeckben* békült ki a császárral (1629) s a német protestánsokat sorsukra hagyta. II. Ferdinánd ekkor állott hatalmának tetőpontján s kiadta a *visszatérítési rendeletet* (edictum restitutionis), mely szerint az 1555 óta elfoglalt egyházi javakat visszakövetelte a prot. fejedelmektől. E rendeletének végrehajtásával Wallensteint bízta meg, kinek seregei oly erőszakoskodásokat követtek el, hogy az *1630-iki regensburgi* gyűlésen a Liga fejedelmei kivánták Wallenstein elbocsátását. II. Ferdinánd kénytelen volt engedni s éppen akkor bocsátotta el leghívebb vezérét és seregét, amikor Németország É.-i partján új és veszélyes ellensége jelent meg *Gusztáv Adolf* svéd király személyében.

Gusztáv Adolf hadjárata (1630—32). A svéd királyt vallási és politikai okok késztették arra, hogy a császár ellen fellépjen. A vonakodó brandenburgi és szász választó fejedelmeket szövetségébe vonva, délfelé nyomult. Ezalatt Tilly a császárral dacoló *Magdeburg* városát hosszú ostrom után elfoglalta és teljesen elpusztította (1631 máj. 20). A döntő csata *Breitenfeld* mellett (Lipcse közelében) folyt le 1631 szept. 17. és Tilly teljes vereségével végződött. Gusztáv Adolf ezután elfoglalta a Majna- és Rajna-vidéki gazdag püspökségeket és városokat, majd Bajorország ellen fordult. A Lech mellett (*Rain* falunál) újabb győzelmet vívott ki Tilly felett, ki e csatában halálos sebet kapott (1632 ápr. 15.). A svéd király ezután bevonult Münchenbe s már Bécset fenyegette. II. Ferdinánd szorult helyzetében újból Wallensteinhez folyamodott, s őt korlátlan hatalmú fővezérének nevezte ki. Wallenstein csakhamar új sereget teremtett, Csehországból kiverte a szászokat s *Nürnberg* mellett Gusztáv Adolffal szemben foglalt állást. Innen, miután (szept. 3.) a svédek támadását visszaverte, Szászországba vonult. De Gusztáv Adolf utána sietett s *Lützen* mellett ütközött össze a H. két legnagyobb hadvezére. A svéd király mindjárt az ütközet elején elesett, de hadai elkeseredett küzdelem után véres győzelmet vívtak ki a császáriak felett (1632 nov. 16.). Gusztáv Adolf halála azonban nagy veszteség volt a német protestánsok ügyére, bár Wallenstein nem használta fel a kedvező helyzetet, sőt oly gyanusan viselkedett, hogy a császári párt árulással vádolta és 1634 febr. Egerben meggyilkoltatta. Gusztáv Adolf halála után *Oxenstierna Axel*, svéd kancellár, a dél-német protestáns államokkal *Heilbronnban* szövetséget kötött s a harcot tovább folytatta. De az új császári vezér, *Gallas*, *Nördlingen* mellett fényes győzelmet vívott ki a Horn és Weimari Bernát vezérlete alatt álló svéd-német sereg felett (1634 szept. 6). E vereség után a heilbronni szövetség felbomlott,

a szász választó pedig *Prágában* külön békét kötött a császárral (1635). A svédek mellett csak néhány dél-német fejedelem tartott ki, s úgy látszott, hogy a háború a végéhez közeledik.

A svéd-francia háború (1635—48). A hátráló svédek segítségére ekkor Franciaország jött. *Richelieu* bíboros, a francia politika vezetője, már eddig is élénk részt vett diplomáciai téren a Habsburgok elleni harcokban. Ő biztatta Gusztáv Adolfot annak idején a császár megtámadására s a német protestánsokat is állandóan segélyezte. Most aztán fegyveresen lépett közbe s ezzel a H. teljesen elvesztette vallási jellegét, mert a kat. Franciaország is beállott a Habsburg-ház ellen alakult nagy szövetségbe. Viszont a prot. szász és brandenburgi választók a császár mellett harcoltak. A svédek *Wittstock* mellett (1636 okt. 4.) legyőzték a császáriakat, a franciák pedig Weimari Bernát halála után 1639. Elszászt kerítették hatalmukba. Közben meghalt II. Ferdinánd császár (1637) s utóda *III. Ferdinánd* változó szerencsével harcolt a szövetséges svédek és franciák ellen. A svédek *Torstenson* vezetése alatt *Breitenfeld* mellett újabb fényes győzelmet arattak s már az osztrák örököstartományokat és magát Becset is fenyegették. Ekkor a dánok támadása a svédeket visszavonulásra birta, de a dánok legyőzése után Torstenson újból Csehországban termett és *Jankau* mellett teljesen megverte a császári sereget (1645 márc. 6.). Ugyanekkor *I. Rákóczi György* is megtámadta III. Ferdinándot s a svédekkel egyesülni törekedett. Bécs megint nagy veszélyben forgott, de ekkor a török szultán visszarendelte az erdélyi fejedelmet, ki a császárral 1645 dec. *Linzben* előnyös békét kötött. A háború ezután még három évig folyt s a franciák és svédek borzasztó kegyetlenséggel dúlták Németország D.-i részeit. Közben *Münsterben* és *Osnabrückben* megindultak az alkudozások a hadakozó felek közt s a hosszú tanácskozások eredménye a *vesztfáliai béke* lett. A H. utolsó nevezetes eseménye az volt, hogy a svédek *Königsmark* vezérlete alatt elfoglalták Prága egyik külvárosát, a *Kleinseitet*. Igy hát a H. ott végződött, ahonnan kiindult.

A vesztfáliai béke (1648 okt. 24.). Münsterben a császár a protestánsokkal, Osnabrückben a svédekkel és franciákkal alkudozott. Megbizottja *Trautmannsdorf* gróf volt, a franciák és svédek részéről *D'Avaux* és *Oxenstierna* voltak az alkudozások vezetői. A béke nevezetesebb pontjai: a) *Vallási tekintetben* a reformátusokra is kiterjesztették a vallás szabad gyakorlásának jogát, fentartották a fejedelmek reformáló jogát (ius reformandi) s az egyházi birtokok közül az 1624-ig elfoglaltakat megtarthatták a prot. fejedelmek. A vallási kérdésekben ezentúl külön határoznak a birodalom kat. és evang. rendjei. b) *Politikai tekintetben* Németország összes fejedelmei felségjogokat kaptak s a külföldi államokkal is szövetkezhettek. A szász választó megkapta Lausitzot, a brandenburgi Hátsó-Pomerániát, Magdeburgot és még néhány püspökséget. A bajor választó Felső-Pfalzot, a «téli király» fia pedig visszakapta Pfalzot és 8-ik választófejedelem lett. Svédország megkapta Elő-Pomerániát, Wismar várost, Bremen és Verden hercegségeket. A franciák megtartották Elszászt s az 1551. elfoglalt lotharingiai püspökségeket (Metz, Toul, Verdun).

A H.-nak rendkívül fontos következményei voltak. A hosszú háború alatt Németország rettenetesen elpusztult, lakosainak száma egy negyedére olvadt le s anyagilag úgy tönkrement, hogy évtizedek fáradságával hozhatta csak helyre a szenvedett károkat. Ezzel kapcsolatban teljesen megszünt nagyhatalmi állása, egysége és tekintélye. A császári méltóság üres címmé vált s a kisebb német fejedelmek idegen hatalmak és érdekek szolgálatába szegődtek. Ezzel szemben Franciaország és Svédország jutottak vezérszerephez az európai politikában.

A H. forrásmunkái: a *Theatrum Europaeum* (1617—1718); *Khevenhiller*, Annales Ferdinandi II. (1578—1637, 12 köt.); *Gualto Priorato*, Historia della guerra di Ferdinando II. e III. (1640); *Chemnitz*, Bellum Suecicum (1648, 4 köt.); *Pufendorf*, Commentarii de rebus Suecicis (1686). Ujabb feldolgozások: *Schiller*, Geschichte des 30-jährigen Krieges (1790); A. *Gindely*, Geschichte des 30-jähr. Krieges (4 köt., csak 1623-ig); *Droysen*, Geschichte des 30-jähr. Krieges (Oncken vállalatában 1888); *Klopp Onno*, Gesch. des 30-jähr. Krieges (kat. szempontból); Bethlen Gábor és I. Rákóczi György részvételét a H.-ban *Szilágyi* Sándor több értekezése tárgyalja.

Harminckilenc cikkely, l. *Anglikán egyház*.

Harminc zsarnok, volt a neve annak az oligarchikus kormánynak, melyet a spártaiak Athénben szerveztek a város elfoglalása után (Kr. e. 404., l. *Görögország* története). Ugyanezen a néven hívták a történetírók azokat a trónkövetelőket, kik Gallienus római császár ellen Kr. u. 266. felléptek, bár pontos számítás szerint csak 19-en voltak.

Harmodios és **Aristogeiton**, Athén kényurának, Peisistratida Hipparchosnak a gyilkosai. Ez ugyanis nagyon megsértette H.-t, mire Aristogeiton vele szövetkezve összeesküvést szőtt a kényúr családja ellen s Hipparchost a panathenaia-ünnep alkalmával leszúrták, de testvére Hippias megmenekült (Kr. e. 514) s csak 4 év múlva vesztette el Spárta beavatkozására trónját. A zsarnokölőket a merénylet után rögtön leszúrták a kényúr testőrei, de később a szabadság első vértanui gyanánt tiszteletben részesültek; őseiket a héroszok közé sorozták, utódaiknak nagy kiváltságokat adtak; az akropoliszon felállított szobraiknak másolata ma a nápolyi muzeumban látható. Szintúgy ünnepelték emléküket dalokban (skolion) is, melyeknek töredékeit Arany János fordította le magyarra.

Harmonia (gör., a. m. *összhang*), a görög mitológiában Ares és Aphrodite leánya, Kadmos felesége, Ino, Semele, Agaue anyja. Kultusza Boeotiából indult ki, hol Aphrodite istenasszony bájos köréhez tartozott s a Charisokkal és Horákkal együtt minden szépségnek, vidám örömnek védője volt. Athénbe a Kr. e. V. sz.-ban jutott a H.-kultusz s itt H. a művészet nemes összhangjának s általában a magasabbrendű szellemi élet eszményi rendjének védőasszonyaként szerepelt. A filozófusok is sokat foglalkoztak H. alakjával s

különösen az új-platonikus iskola benne látta az anyagi és szellemi *világrend* megszemélyesítőjét. A görög irodalom H. és Kadmos lakodalmát különös szeretettel rajzolta s különféle epizódokkal tarkázta. A képzőművészetnek is kedves motivuma volt e lakodalom, melyen valamennyi isten résztvett. H. nem halt meg, hanem boldog házasélet után férjével, Kadmos-szal együtt az *Elysiumban* (l. o.) örökös boldog nyugalom fogadta őt.

Harmonia *(összhang)*, 1. a mai zenei terminológiában azonos az *akkord* (l. o.) fogalmával. — 2. A régi görögöknél a. m. hangsor. — 3. Bizonyos akkordban természetszerüleg bennfoglalt hangokat nevezzük harmonikus hangoknak, szemben olyan hangokkal, amelyek oda jóformán csak betévednek. — 4. A német Harmonie-Musik a. m. fuvóhangszerek zenéje. — 5. A *vielle* hangszer (organistrum, lira tedesco, Drehleier, parasztlira stb.) egyik XII—XV. sz.-beli neve. — 6. Harmonikus hangok (sons harmoniques) a. m. felhangok, részhangok. — 7. *Funkcionális H.*, Roux szerint a test részei között a szerveknek az a tulajdonsága, amellyel az egész fentartásában közösen működnek közre, tehát szerkezetük és alakjuk is ennek megfelelő. Ehhez szükséges: 1. hogy minden szerv azzal a szerkezettel, illetőleg alakkal birjon, amellyel valamely az egész megtartására lehetőleg szolgáló funkciót végezni képes; 2. hogy lehetőleg minden szerv birjon azzal a nagysággal, amely a funkciónak az egész megtartására szükséges nagyságát teszi lehetővé. A funkcionális H. lehet tipikus vagyis öröklött, v. pedig a funkcionális alkalmazkodás hozza létre.

Harmonia nyaralótelep, Modorhoz tartozó szép fekvésű villatelep Pozsony vm.-ben. Nyáron postahivatallal és távbeszélővel van ellátva, télen u. p. és u. t. Modor.

Harmonia aetherea, l. *Orgona*.

Harmonia evangelica (lat., evangéliumi harmónia) a. m. az evangéliumok egyeztetése. Az uj-testamentum első felét képező négy evangélium, de különösen a három első, az úgynevezett szinoptikusok igen gyakran szóról-szóra egyeznek egymással, az események elbeszélésében ugyanazt a sorrendet követik; de másrészt meg egymástól nem ritkán eltérnek, egyes történeteket kihagynak vagy hozzátoldanak. Ezen körülmény már igen korán arra indított némelyeket, hogy a négy evangéliumot egy evangéliummá szerkesszék, v. legalább, hogy egy egységes terv alapján állítsák össze a négy evangélium egyes részeit. A reformáció előtt a második században Tatian, a harmadikban Ammonius, a hatodikban egy ismeretlen, a kilencedikben Otfried szerzetes tettek erre nézve kisérletet. A reformáció korában különösen Kálvin és Chemnitz fáradoztak azon, hogy az egyes evangéliumi eseményeket egy egésszé fűzzék össze; később Osiander és Bengel készítettek H.-t, de minthogy ezek mindegyik evangélista időszámítását csalhatatlannak vették s így, ha egyugyanazon esemény szinhelyéül a három evangelista három különböző helyet tüntet fel, akkor azt három külön-külön megtörtént eseménynek tekintették, azért ez időtől fogva a Harmonisztika tekintélye tudományos szempontból felettébb alászállott s helyébe a jelen században az evangéliumok keletkezésének s egymáshoz való viszonyuknak történelembirálati kutatása lépett. Némileg H.-nak tekinthető s úgy iskolai használatra, mint a laikus közönség számára becses mű Sevinnek Die drei ältesten Evangelien in Eins gearbeitet (1867) c. műve. V. ö. *Hjelt*, Die altsyrische Evangelienübersetzung und Tatians Diatesseron (Leipzig 1903).

Harmonia praestabilita (lat.), Leibniz filozófiájának műkifejezése, melynek ő adta meg sajátos értelmét. Leibniz fölfogása szerint azok az egyszerű valók, melyekből a világ áll, a *monászok*, nem hatnak egymásra; mindegyik úgyszólván külön kis világ, mely a maga törvényei szerint — belsőleg — fejlődik; mindegyik tükre a mindenségnek, a maga helyzete szerint tükrözi a világot. De hogy a *monászok* rendje mégis világot alkot, hogy mindegyik a maga helyén van s a többiekkel együtt összefüggő világot alkot, azon alapszik, hogy Isten elejétől fogva harmoniát állapított meg köztük: ez a H. (harmonie préétablie, előre megállapított összhang).

Harmoniflute, l. *Orgona*.

Harmónika. Sok hangszert ismerünk e néven. A *száj-H.* ismert gyermekjáték, melynél a sorjában elhelyezett sípok megszólaltatásának alapötlete valószinüen a pánsipra vezethető vissza. Az *üveg-H.-t Franklin* Benjamin találta fel. Kromatikus sorban hangolt üvegharangokat ruganyos anyagból készült, gépezettel hajtott érintőkkel szólaltatta meg. Másik faja az üveg-H.-nak az a kromatikus rendben elhelyezett üvegcső-sor, melynél a kissé megnedvesített csövek széleit ujjainkkal dörzsöljük. A *húzós H.*-ról l. *Akkordion*.

Harmonikord, polifón húros hangszer, külalakja a pianinóhoz hasonlít. Húrjait bőrrel bevont és erősen gyantázott forgó henger szólaltatja meg. Feltalálója Kauffmann (l. o.) drezdai mechanikus, ki a XVIII. sz. végén számtalan óraszerkezetű harangjátékot, zenélóórát stb. gyártott.

Harmonikus, l. *Összhangzó*.

Harmonikus analizis, számtani művelet, melylyel valamely periódusos jelenséget részletjelenségekre bontunk, hogy aztán azokból az előidéző okokra következtethessünk. Az eljárás azon alapszik, hogy a jelenség kifejezésére trigonometrikus sorokat (sinus- v. cosinus-sorokat) használunk, melyeknek minden tagja tkp. hullámvonalat helyettesít és a hullámvonalak összetevődéséből lesz meg a teljes jelenség. Thomson (Lord Kelvin) a H.-t nagy sikerrel alkalmazta a tenger árapályának meghatározására. A meteorológiában sűrűn használják ezen számműveletet a meteorológiai elemek napi és évi periódusának kifejezésére. Szellemesen szerkesztett számolási gépek (ang. harmonic analyser) nagyon megkönnyítik a H. gyakorlati alkalmazását.

Harmonikus elemek. Ha az A, B, C és D pontok *(1. ábra)* úgy vannak egy egyenesen elhelyezve, hogy

$$AC : CB = AD : BD,$$

akkor e négy pontot (ebben a rendben) *harmonikus pontoknak* hívjuk. Másként ezt még úgy is mondhatjuk, hogy az A, B és a C, D *pontpárok harmonikusan vannak egymástól elválasztva.*

Ebben az esetben AB vonaldarab az AC és AD vonaldarabok *harmonikus közepe*, azaz

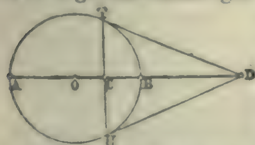
$$\frac{1}{AB}=\frac{1}{2}\left(\frac{1}{AC}+\frac{1}{AD}\right).$$

Ha egy M ponton átmenő négy egyenest (sugár) MA, MB, MC és MD valamely ötödik átmetsző

1. ábra. Harmonikus elemek.

négy harmonikus pontban metszi, akkor e négy egyenesnek bármely más átmetszővel való metszőpontjai megint harmonikus pontok lesznek, s a négy egyenest *harmonikus sugaraknak* mondjuk. A H. a geometriában igen gyakoriak. Ha pl. egy kör *(2. ábra)* AB átmérőjének folytatásán felveszünk egy D pontot, ebből meghúzzuk a DT, DU érintőket s fölkeressük a T és U érintési pontokat összekötő TU húrnak az AB átmérővel való C metszőpontját, úgy A, B, C és D harmonikus pontok lesznek. A háromszögben két oldal harmonikusan van elválasztva az általuk bezárt belszöget s a hozzátartozó külszöget felező egyenesektől. Továbbá H. lépnek fel a *teljes négyoldalak* (l. o.) diagonálisain.

2. ábra. Harmonikus elemek.

Harmonikus kéz a. m. Guido-kéz (l. o.).

Harmonikus optimum, l. *Oekológiai optimum*.

Harmonikus pontok, *harmonikus sugarak*, l. *Harmonikus elemek*.

Harmonikus sor, a következő végtelen sor:

$$1+\tfrac{1}{2}+\tfrac{1}{3}+\tfrac{1}{4}+\dots+\frac{1}{n}+\dots$$

Ennek összege végtelen nagy; mert ha ezt a következő alakban írjuk:

$$1+\tfrac{1}{2}+(\tfrac{1}{3}+\tfrac{1}{4})+(\tfrac{1}{5}+\tfrac{1}{6}+\tfrac{1}{7}+\tfrac{1}{8})+\dots$$

akkor a zárjelben lévő tagok összege $>\frac{1}{2}$ és így magának a végtelen sornak az összege a végtelen nagy számú $\frac{1}{2}$-ek összegénél, vagyis végtelen nagynál is nagyobb. Ez a legegyszerűbb példa a széttartó (divergens) sorokra nézve, noha tagjai folyton kisebbednek s így zérushoz közelednek.

Ellenben az

$$1-\tfrac{1}{2}+\tfrac{1}{3}-\tfrac{1}{4}+\dots+(-1)^{n-1}\frac{1}{n}+\dots$$

váltakozó előjelű H.-nak összege a 2 természetes logaritmusával egyenlő.

Harmonikus sorozat. A spektrum minden vonala bizonyos számú rezgéseknek felel meg, melyeket a világító gáz vagy gőz molekulái keltenek az őket körülvevő éterben. A vonalak nagy száma (a vas spektrumában pl. 5000) arra a gondolatra vezetett, hogy a különböző molekulák szerkezete nem egyforma és hogy minden molekula a rezgések egész sorozatát képes kelteni, mint ahogyan pl. valamely hangzó test általában összetett hangot ad.

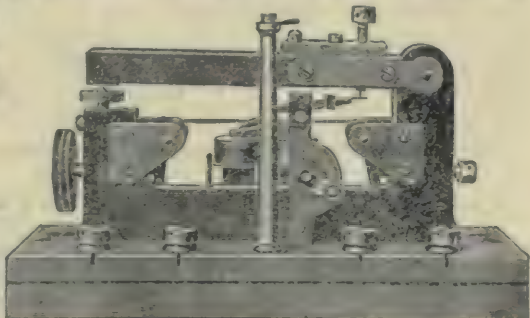
Mindenekelőtt arra törekedtek tehát, hogy a spektrálvonalakból egyes sorozatokat keressenek ki, melyek valamely főrezgés harmonikus mellékrezgéseinek felelnének meg; az ilyeneket nevezték el H.-nak. Schuster azonban kimutatta, hogy ezen törekvéseknek semmi jogosultságuk nincs. Kétségtelen azonban, hogy vannak a spektrálvonalaknak olyan sorozatai, melyek egymással bizonyos összefüggésben vannak. Így pl. a kálium és nátrium spektrumában kettős vonalak, a magnézium, kalcium, cink spektrumában hármas vonalak fordulnak elő, melyek annál közelebb esnek egymáshoz, mennél közelebb állanak a spektrum ibolyaszínű végéhez. A sorozatot alkotó vonalak hullámhosszának kiszámítására különböző képleteket állítottak fel. Kayser és Runge szerint a vonalsorozatokra legjobb a következő képlet:

$$\frac{1}{\lambda_m}=A+\frac{B}{m^2}+\frac{C}{m^4},$$

hol m egész szám, melynek értéke változtatható, A, B, C állandók, λ_m a vonalnak megfelelő hullámhossz (m lehet 3, 4, 5 ... 15). Kayser és Runge szerint minden elemnek két sorozat felel meg kettős vonalakból; ezeket első és második melléksorozatnak nevezték el. A lithiumra nézve a sorozat egyszerű vonalakból áll. Az alkálifémeknek még egy, kettős vonalakból álló sorozatuk van, melyet fősorozatnak neveznek. V. ö. *Baly-Wachsmuth*, Spektroskopie (Berlin, Springer 1908).

Harmonikus sugarak, l. *Harmonikus elemek*.

Harmonikus telegráf. A harmonikus, vagy miként másképen is nevezik, akusztikus telegráfot Gray Elisha találta föl a Reis-féle telefon tökéletesítését célzó kisérletei közben. A telefon javítása után egész sora keletkezett a találmányoknak, amelyek a magas frekvenciájú áramokkal való telegrafálásra vonatkoztak. A legújabb időkig a gyakorlatban csak a hadsereg alkalmazta az akusztikus, vagy mint a honvédség nevezi: a fonikus telegráfot. A magas frekvenciájú áramot galvanikus telepek áramának megszaggatásával idézik elő; a jelek felvételét telefonhallgató segélyével eszközlik. Természetesen ideges, izgatott (pl. csata előtti állapotban) a szubjektiv hallás után

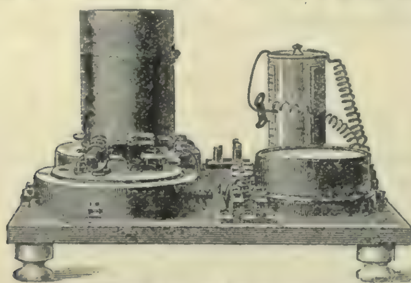

1. ábra. Harmonikus telegráf felvevő készüléke.

való pontos jelvétel nagy nehézségekbe ütközik. Mint a lefolyt balkáni háború eredményei mutatják, a hallás után való vétel sok esetben sikertelen volt. A fenti okból kifolyólag már a 70-es évek végén törekedtek arra, hogy a telefonáramok frekvenciájával egyező frekvenciájú váltóáramot a megérkezéskor egyenárammá alakítsák s vele az egyenáramra működő kékíró v. betűnyomó tele-

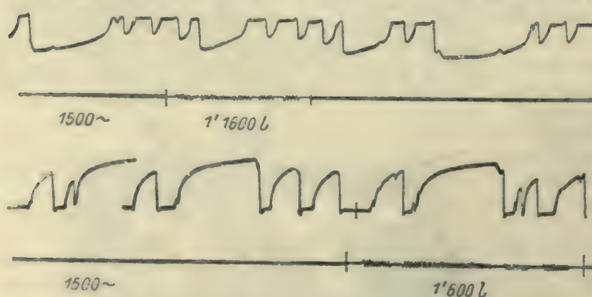
gráfgépeket üzemben tarthassák. Az *1. ábra* tüntet föl ilyen szerkezetet.

A bejövő váltakozóáram rezgésbe hozza a kifeszített acélszalagot. Az acélszalagra kétkarú emelőrúd egyik vége ér, míg az emelőkar másik vége elektromos kontaktot ad a fenn látható állítható csavarral. A kontaktuson át az írógépet működtető egyenáram záródik. Amidőn a H. adókészülékében jelet adunk, a váltakozó áram kifut a vonalra, megérkezik a felvevő készülékbe, mozgásba hozza a szalagot s így az emelőkar is rezgésbe jön s ennélfogva vagy teljesen megszakad

2. ábra. A Gáti-féle magas frekvenciájú telegráf áramátalakító csoportja.

a kontaktus vagy igen nagy ellenállást vesz föl a kontakt; az írógép helyi árama megszakad v. erősen legyengül s így az erre beállított kékíró závárzata felcsattan s a kékíró jelet ír. A gyakorlatban nem váltak be ezek a rendszerek. Egyrészt az adóállomás áramát nem tudták állandó frekvenciával működtetni (a 70-es években még nem voltak magas frekvenciájú dinamogépek); mint az ábrán látjuk, a szalag feszíthető v. megereszthető s így mechanikai rezgése rezonanciába hozható a megérkező áram frekvenciájával. Zavaró áramokra a szalag kilendül, az emelőkar a levegőben huzamosabb ideig marad s a zavar hatására a kékíró hosszú vonást ír, amidőn az adóállomás talán pontokat ad.

3. ábra. A Gáti-rendszerrel percenkint 1600, illetőleg 600 gyorsasággal adott *l* betű alakja.

Ujabb időben a francia távirdaigazgatás használja a Picard és Petit-féle rendszert, amellyel különösen a Marseille-Algir közti kábelen értek el kitűnő eredményeket. Ugyanis magas frekvenciájú áramok segélyével a kábeltáviratozás gyorsasága jelentékenyen megnövelhető. Az egyenáramú táviratozásnál, ha pl. 0·1 másodpercig tartjuk lenyomva a billentyűt s így 0·1 másodpercig töltjük a kábelt, a kisülés a kábel hosszához képest a kábel saját frekvenciájával történik s így esetleg 0·3 másodpercig is eltarthat. Ha közben új jelet adunk, a megérkezéskor a jelek összefolynak. Másodpercenkint 1000 frekvenciás áramot használva, az 0·1 másodperces jel tartama alatt 100-szor megtöltöttük s 100-szor ki is sütöttük a kábel töltését s ennek folytán a jelek nem folynak egybe, sokkal nagyobb gyorsasággal dolgozhatunk.

A szárazföldi vezetékeken a Mercadier-Magunna-rendszert próbálták ki Franciaországban. Az ú. n. *monotelefont* használják, amely telefon csak éppen a saját alaphangjára működteti membranját s így a 400 rezgésre beállított membran az 500 rezgésre már nem jön rezgésbe s nem működteti a vele összeköttetésben levő s az *1. ábrában* feltüntetett kontaktuskart s nem is vált ki egyenáramú jelet a kontaktushoz kapcsolt telepből. A Mercadier-Magunna-rendszer 24 különféle hangra is teljesen függetlenül működtethető ugyanazon az egy távirdavezetéken és segélyével Baudot v. Hughes betűnyomógépek is hajthatók. Hátránya, hogy a monotelefon működtetésére erős áram szükséges, ami azután a szomszédos telegráf- és telefonvezetékekben áthallást okoz.

A bajon *Gáti* Béla műszaki tanácsos rendszere segít. Gáti a megérkező s a telefonbeszédek áramánál (0·1 milliamper) nem erősebb magas frekvenciájú áramot előbb a telefonrelais segélyével megerősíti s csak azután változtatja át a megerősített már 1—2 milliamper erős magas frekvenciájú áramot 10—20 milliamper erős egyenárammá, amellyel a kékírók és betűnyomók már hajthatók. A *2. ábra* tünteti föl a készülékcsoportozatot, a *3. ábra* pedig a magas frekvenciájú áramból nyert egyenáramú jelek alakját mutatja.

Harmonista v. *Harmonita*, északamerikai vallásfelekezet, melyet a magát Istentől ihletettnek hitt württembergi pór, *Rapp* György (szül. Württembergben 1757., megh. 1847 augusztus 7.) alapított, kegyeskedő és szeparatista hajlamú honfitársaiból, kikkel 1803. Észak-Amerikába kivándorolt és ott vagyonközösségi alapon Pittsburg mellett az ú. n. Harmony-gyarmatot alapította, melyet ő kormányzott oly nagy patriárchai, főpapi és birói hatalommal, hogy még a házasságkötések is az ő beleegyezésétől függöttek. Ezen telepet egészségtelen fekvése miatt Rapp 1811. eladta és 700 hivével Indiana államban alapított újabb gyarmatot Economy névvel, amelyen minden családnak volt háza és kertje, s minden felnőttnek nyáron 12, télen 11 órát a mezőn, ill. a gyárban kellett dolgoznia, úgy, hogy a telep tkp. ipari és földmívelési célokat szolgáló egylet volt. Jólét s béke uralkodott a gyülekezetben, mignem ezt 1831. egy Müller Bernát nevű, de Amerikában Proli v. Gróf Leon nevet viselő kalandor feldúlta. Ez a hivek egy részét magához csábította, a közös vagyonból ezekre eső jelentékeny összeget kezéhez kaparította s azt elfecsérelte, hiveit a legnagyobb nyomorban hagyva; később a Missouri

hullámaiban lelte sirját. A felekezet másik része fennállott Rappnak 1847. bekövetkezett haláláig. A nagyon leolvadt gyülekezet, eladván birtokát, 1903. megszünt. V. ö. *Wagner*, Geschichte der Harmoniegesellschaft (Baihingen 1833); V. *Bonnhorst*, Der Abenteurer Proll (Frankfurt 1834); *Nordhoff*, Communistic societies of the United States (London 1875); *Knortz*, Die christlich-kommunistische Kolonie der Rappisten (Leipzig 1892).

Harmonistica (lat.), l. *Harmonia evangelica*.

Harmoniták, l. *Harmonista*.

Harmónium, polifón (billentyüsorral felszerelt) fúvóhangszer, melyben a sipokat szabadon lengő (átcsapó) nyelvek helyettesitik. A fujtatót pedálok mozgatják. Az orosz Kirsnik (1780) kisérletezett először oly orgonával, melyen csak átcsapó nyelvek voltak, de Grenié (1810) készitette a legelső hangszert, az *Orgue expressif*-et, mely már a mai H. berendezését mutatta. Utána sokan módositották belső szerkezetét, különféle névvel jelölvén találmányaikat. Ilyen hangszerek az *aeoline*, az *äerofon*, *äeolodikon*, a *klaviëolin*, a *melofon* és a *fiszharmonika*. Debain adta először a H. nevet Párisban 1840. szabadalmazott hangszereinek. Azóta sok szerkezeti módositáson ment át. Az orgonákon találhatókhoz hasonló regiszterekkel látták el; *percussió*-kat, kis kalapácsokat alkalmaztak a megszólalás pontosságának fokozására, majd *prolongement*-nal is kiegészitették a regiszterek sorát, hogy a lenyomott billentyü akkor is szóljon, ha a játszó kénytelen elengedni. A legújabb tökéletesitése a *doubletouche*-rendszerü H., melynél a billentyük kétszeresen mélyithetők; a mélyebben leszoritott billentyü erősebb hangot ad, mint a félig lenyomott. Az amerikaiak gyökeresen reformálták a H.-ot azzal, hogy a nyelveket szivókészülékekkel rezegtetik meg. Ezt az *amerikai orgonát* Bostonban kezdték 1860 körül gyártani. A H. hangjaiban sok az élesen kihangzó felsőhang, ezért a legkisebb disszonanciák is nyersen hangzanak rajta. A hanglebegés tanulmányozására azonban kitünő akusztikai eszköz. Regisztereinek beosztása rendszerint a következő:

a) Kisebb tipusu hangszereken:

④	③	②	①		①	②	③	④

1 = Angolkürt, 8′
2 = Bourdon, 16′
3 = Clairon, 4′
4 = Fagót, 8′

1 = Fuvola, 8′
2 = Klarinét, 16′
3 = Fifre, 4′
4 = Óboa, 8′

Valamennyi regiszter a nevét viselő hangszer szinezetét utánozza; a 8′-as regiszterek ugyanazon magasságban szólalnak meg, a 16′-asok egy nyolcaddal mélyebben, a 4′-asok egy nyolcaddal magasabban.

b) Nagyobb tipusu hangszereken:

A *sourdine* a fagótregisztert (basson), a *jeu celeste* az óboa-regisztert (Hautbois) tompitja. A *percussion* a nehezen megszólaló fuvola- (flute) és angolkürt- (cor anglais) regisztereket javitja, úgy, hogy intonációjuk pontosan történik. A *grand-jeu*-vel az összes regiszterek hangzanak. Az *expression* a dinamikai árnyalatokat fokozza.

Harmonográf, Tisleytől szerkesztett készülék, két inga lengéseinek összetételére és a Lissajous-féle ábrák (l. o.) előállitására

Harmoszták (gör.), eleinte azon tisztviselők neve, kiket a spártaiak az egyes kerületek élére állitottak, később a spártai helytartók neve, akik a Spárta hegemoniája alá került városok helyőrségének élén állottak és a Spártához szitó oligarcha pártokat támogatták.

Harmotom v. *baritkeresztkő*, *morvenit* (ásv.), egyhajlású, izomorf alak- és ikeralkotás tekintetében a fillipszittel. A kristályok mindig ikrek és külső habitusuk rombos (v. tetragonalis) szimmetriát mutat. Gyakoriak a kereszt módjára átnőtt négyes ikrek; innen a keresztkő elnevezés; szintelen sárgás, szürkés, vereses; üvegfényü, gyengén átlátszó. A zeolit-családnak egyik gyakran előforduló tagja. Kémiai összetétele hasonló a fillipszitéhez, de Ca helyett Ba-t tartalmaz, vagyis egy barium-kálium-alumo-hidroszilikát, képlete: $H_2(Ba,K_2)Al_2(SiO_3)_5+4H_2O$. Előfordul a mandolakövekben: Oberstein (Németország), a bazaltokban, érctelérekben: Andreasberg a Harzhegységben (ú. n. Andreasbergolit vagy Andreolit), Kongsberg.

Harms, 1. *Bernhard*, német nemzetgazdász, szül. Deternben 1876 márc. 30. 1903-ban Tübingenben magántanár, 1906 Jenában rendkivüli, 1908 Kielben rendes tanár lett, ahol 1911. tengeri forgalmi és világgazdasági intézetet alapitott. Főbb művei: Deutsche Arbeitskammern (1904); Der Maximalarbeitstag (1907); Ferdinand Lassalle (1909); Weltwirtschaftliche Aufgaben der deutschen Verwaltungspolitik (1911); Volkswirtschaft und Weltwirtschaft (1912). 1910 óta kiadja a Probleme der Weltwirtschaft c. gyüjteményt.

2. *H.*, *Friedrich*, német filozófiai iró, szül. Kielben 1819 okt. 24., megh. Berlinben 1880 ápr. 5-én. Kielben Ritter hatása alá került, mely döntő volt fejlődésére. 1842. a kieli egyetemen magántanár lett, 1848. rendkivüli tanár, 1858. rendes, 1867. a berlini egyetemre kapott meghivást, ahol élte végéig tanitott. Főbb művei: Der Anthropologismus in der Entwickelung der Philosophie seit Kant (1845); Prolegomena zur Philosophie (1852), melyben a filozófiának önálló alapvetésére törekszik; irt több történeti művet Fichtéről, Schopenhauerről, Jacobiról, egy összefüggő történeti művet: Die Philosophie seit Kant (1877); Geschichte der Psychologie (1878); Geschichte der Logik

Forte	Sourdine	Percussion	Basson 8′	Clairon 4′	Bourdon 16′	Cor anglais 8′	Grand-Jeu	Expression	Flute 8′	Clarinette 16′	Fifre 4′	Hautbois 8′	Percussion	Jeu celeste	Forte
Ⓕ	Ⓢ	Ⓟ	④	③	②	①	Ⓖ	Ⓔ	①	②	③	④	Ⓟ	Ⓒ	Ⓕ

(1880). Hagyatékából még egész sor filoz. munkáját adták ki.

3. *H., Klaus*, német lutheránus teológus, szül. Fahrstedtben, Németországban 1778 május 25., megh. Kielben 1855 febr. 1. 1806-ban lundeni dékán, 1816. kieli fődékán s a Miklós-templom hitszónoka, 1835. prépost és teológiai tanár lett. A németországi reformáció háromszázados ünneplése alkalmával (1817) a protestáns orthodoxia védelmére, Luthert utánozva, 95 orthodox tételt bocsátott ki, amely műve nagy hatást tett Németországban. Művei: Winterpostillen és Sommerpostillen 1808 és 1815, melyekhez a későbbi években új beszédsorozatokat csatolt (1826—1827); Pastoraltheologie (Kiel 1830—31). A harmadik, ú. n. jubileumi kiadás, születése századios évfordulóján, 1878., önéletleírása pedig 1851. és 1888. jelent meg. V. ö. *Lüdemann*, Erinnerung an K. H. und seine Zeit (Kiel 1878).

4. *H., Ludvig*, német evang. teológus, szül. Walsrodeban 1808 máj. 5., megh. Hermannsburgban 1865 nov. 14. Mint hermannsburgi lelkész 1849. szigoruan felekezeti irányú hittérítő intézetet alapított, s külön missziói hajó közvetítette (1853 óta) az intézet és a délafrikai állomások között a közlekedést. Egyházi beszédgyüjteményei között legnevezetesebbek: Evangelienpredigten (13. kiad. 1896); Epistelpredigten (5. kiad. 1895); Katechismuspredigten (4. kiad., 1903). Halála után (1865) testvére *H. Theodor* vette át az intézet vezetését, minthogy azonban ez a polgári házasságot nem ismerte el érvényes házasságnak, lelkészi hivatalából kitétetett (1877) és a hannoveri különvált lutheránus egyházat alapította, mely időtől fogva az egyháztanács a hermannsburgi intézetre való segélygyüjtést megtiltotta.

Harnack, 1. *Adolf*, német lutheránus teológiai tanár, *H. 5.* fia, szül. Dorpatban 1851 május 7. 1876-ban Lipcsében az egyháztörténelemnek rendkívüli, 1879. Giessenben, 1886. Marburgban, 1889. Berlinben rendes tanára lett, 1905 óta a berlini királyi könyvtárnak igazgatója. 1881 óta egyik szerkesztője a Lipcsében megjelenő Theologische Literaturzeitung c. szakközlönynek. Főbb művei: Zur Quellenkritik des Gnosticismus (1873); Patrum Apostolicorum Opera (1875—78, 3 köt.); Text und Untersuchungen zur altchristlichen Litteraturgesch. (1882, 5 köt.); Das Mönchthum, seine Ideale u. seine Geschichte (3. kiad. 1886; magyarra fordította *Bencze* János, A szerzetesség, ideáljai és története, Budapest 1911); Mart. Luther (2. kiad. 1886); Augustins Konfessionen (1888); Lehrbuch der Dogmatik (3 köt., 2. kiad.); Neander (1889); Das Neue Testament um das J. 200. (1889); Die ältesten christlichen Datierungen und die Anfänge einer bischöflichen Chronographie in Rom (rendkívüli feltünést keltett, 1892, 617 l.); Bruchstücke des Evangeliums und der Apocalyse des Petrus (u. o. 895—903. l. és külön lenyomatban 1—2. kiad., Leipz. 1893—94). Das apostolische Glaubensbekenntnis című művével (u. o. 1892), heves irodalmi vitára szolgáltatott okot (Der Kampf um das Apostolicum). A katolikus táborból különösen Cremer röpirata említendő: Zum Kampf um das Apostolicum (1892), melyre H. külön válaszolt: Antwort auf die Streitschrift Cremers (1892). Geschichte der altchristl. Litter. bis auf Eusebios (I. köt. 1893, II. köt. 1897); Das Wesen des Christenstums (16 felolvasás, 5. kiad. 1901) c. művét lefordították dán, angol, francia, japán és olasz nyelvekre is; magyarra A keresztyénség lényege c. alatt *Rácz* Lajos fordította le (Sárospatak 1906); Militia etc. (1905); Beiträge zur Einleitung in das Neue Testament (eddig 4 rész, Leipzig 1906—11); Kirchenverf. und Kirchenrecht in den zwei ersten Jahrh. (u. o. 1910); Aus Wissenschaft und Leben, Reden und Aufsätze (Giessen 1911).

2. *H., Axel*, német matematikus, *H. 1.* ikertestvére, szül. Dorpatban 1851 máj. 7., megh. Drezdában 1888 ápr. 3. Egyetemi tanulmányait szülővárosában végezte. 1875-ben Lipcsében egyetemi magántanárrá, 1876. a darmstadti műegyetem tanárává lett, 1877. pedig ugyane minőségben Drezdába költözött át. Terjedelmesebb önálló művei: Elemente der Differential- und Integralrechnung (Leipzig 1881); Grundlagen der Theorie des logarithmischen Potenzials und der Potenzialfunktion in der Ebene (u. o. 1877). Kiadta Hankel projektiv geometriáját s németre átdolgozta Serret tankönyvét a differenciál- és integrálszámításról.

3. *H., Erich*, német orvos, *H. 5.* fia, szül. Dorpatban 1852 október 10. Dorpatban tanult, 1873. tanársegéd a strassburgi egyetemi gyógyszertani intézetben, 1877. magántanár, 1880. rendkívüli, 1889. rendes tanára a gyógyszertannak a hallei egyetemen. Számos gyógyszertani méregtani dolgozatot készített és tankönyveket írt.

4. *H. Otto*, német irodalomtörténetíró és történettudós, *H. 5.* fia, szül. Erlangenben 1857 nov. 23. Dorpatban és Göttingenben tanult. 1889—91-ig a Preussische Jahrbücher szerkesztője Berlinben, 1891—96-ig Rómában élt, aztán a történet és irodalom tanára lett a darmstadti, majd a stuttgarti műegyetemen. Munkái: Das karolingische und das bizantinische Reich (1880); Das Kurfürstenkollegium bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts (1883); Goethe in der Epoche seiner Vollendung (1887); Die klassische Aesthetik der Deutschen (1892); Deutsches Kunstleben in Rom im Zeitalter der Klassik (1898); Essays und Studien zur Literaturgeschichte (1899); Der deutsche Klassizismus im Zeitalter Goethes (1906); Vorträge u. Aufsätze (1912).

5. *H., Theodosius*, német lutheránus teológus, szül. Szent-Pétervárott 1817 jan. 3., megh. u. o. 1889 szept. 23. Dorpatban 1843. a gyakorlati teológia privát-docense, majd 1845. rendkívüli, 1848. rendes tanára lett; 1853. Erlangenbe hivatott meg tanárul, de 1866. visszatért Dorpatba. Nagyszámú irodalmi műveivel főként a gyakorlati és a dogmatikai teológia mezejét gazdagította.

Harnad, a középkori Magyarország vízrajzában a. m. *Hernád*.

Harnis *(Hanis)*, kis vulkáni szigetcsoport a Vörös-tenger déli részében. 3 nagyobb (Dzsebel-Zugur, Kis- és Nagy-Harnis) és több kisebb szigetből áll, melyek a Tirmeh-foktól a Danakil-partig nyúlnak; lakatlanok és a hajósokra veszedelmesek.

Harns, város, l. *Harlingen*.

Haro, 1. *tengerszoros* Vancouver és a San Juan-szigetek közt. 1872 óta határul szolgál az Észak-Amerikai Egyesült-Államok és Kanada között. —

2. *H.*, *székhely* Logroño spanyol tartományban, az Ebro és Tiron összefolyásánál, vasút mellett, két dombon amfiteátrumszerüleg épült, 7914 lak., kalap- és bőrgyártással, jelentékeny szőllőtermeléssel és gyümölcskonzerv-gyártással.

Haró, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1910) 873 oláh és magyar lak. ; u. p. és u. t. Marossolymos.

Három, az egység után a legkisebb páratlan szám, melyet már ősidőben különösen szent számnak tartottak. A népmesék szerkezetének lényeges és majdnem általánosnak mondható vonása a trigeminatio, v. az úgynevezett *hármaztatás*, amely úgy a szereplő főbb személyek, mint az események hármas párhuzamokba való csoportosításában áll. (Három testvér, három főpróba, három ellenfél, három kisérő stb.) A H. különben is jelentékeny szerepű a legtöbb nép mitologiájában és a főbb vallásrendszerekre is rányomta őseredeti származásának jellemző bélyegét. Misztikus értékéről sokat tünődtek és irtak a *kabbalisták* (l. o.). H. a zenében, l. *Trio*.

Háromágú ideg *(nervus trigeminus)* v. *háromosztatú ideg* (Mihalkovics), az 5. pár agyvelői ideg, amely túlnyomóan érző, kis részben mozgató rostokból áll s ágaival a fejet, főleg az arcot s a rágó izmokat látja el. L. *Agyvelőidegek*.

Háromágú szigony (lat. *tridens)*, három ágban végződő pálca, mely Poseidonnak (Neptunus), mint a tenger urának, jelképes velejárója.

Háromalakuság (ásv.), l. *Trimorfizmus*.

Háromalmás (azelőtt: *Almás)*, kisk. Arad vm. borossebesi j.-ban, (1910) 2035 oláh lak., vasúti állomással, táviróhivatallal, telefonállomással ; u. p. Alcsill. Határában rézbánya van.

Háromárbocos (ném. *Dreimaster* ; ol. *trealberi* ; franc. *trois-mâts* ; ang. *three-masted-ship)*, rövidített neve a H. hajónak.

Háromárbocos sóner (ném. *Dreimastschoner*; ol. *scuner a tre alberi* ; franc. *trois-mâts-goëlette* ; ang. *three-masted-schooner)*, háromárbocos hajó, melynek, ha a tiszta sóner-tipushoz tartozik, mind a 3 árbocán csak ágvitorlák vannak, míg az ú. n. *sónerbarkon* v. *barksóneren* az előárboc teljes vitorlázattal bir, azaz keresztvitorlákat hordoz és csak a hátsó 2 árboc sónerárboc, vagyis csak ágvitorlákkal felszerelt árboc (l. *Vitorlás hajók)*.

Három a tánc, l. *Magyar táncok*.

Hárombölzse, község, most *Bölzse* (l. o.).

Három császár csatája, az 1805 dec. 2-án Austerlitz mellett vívott csata, melyben Napoleon császár fényes győzelmet vívott ki I. Ferenc osztrák császár és I. Sándor orosz cár egyesült hadain.

Három császár szövetsége, I. Vilmos német császár, I. Ferenc József osztrák császár és magyar király és II. Sándor orosz cár szövetsége, melyet berlini találkozásuk alkalmával 1872 szept. 5—12. kötöttek Európa új rendjének fentartására. A H. az 1877—78-iki orosz-török háború és a berlini kongresszus után bomlott fel.

Háromcsúcsú billentyű *(háromvégű, háromvitorlás)*, a szív jobb pitvara és jobb kamrája között levő zárókészülék, melynek feladata az, hogy a vérnek a kamrából a pitvarba való visszaömlését megakadályozza. Bővebben l. *Szív*.

Háromegy királyság, így nevezik néha Horvát-, Szlavon- és Dalmátországot, valamint Ir-, Skót- és Angolországot is.

Háromérzékűek néven a vak süketnémákat nevezik, mert csak három érzékszervük (tapintás, izlés, szaglás) működik. Neveltetésük és oktatásuk igen sok nehézséggel jár. Leghiresebb a H. közül az amerikai Bridgman Laura, kiről egész irodalom szól.

Háromévi önkéntes, azon önkéntesen szolgálatra belépő katonák, kik egyévi önkéntességre jogosítva nincsenek és szolgálati kötelezettségüknek 21 éves koruk előtt óhajtanak eleget tenni.

Háromfa (azelőtt: *Háromfa-Agarév)*, kisk. Somogy vm. nagyatádi j.-ban, (1910) 1957 magyar lak., postahivatal, u. t. Babócsa.

Háromfedélzetű (ném. *Dreidecker* ; ol. *treponti* ; franc. *trois-ponts* ; ang. *three-decker)*, így hívták azelőtt azon sorhajókat, melyek egymás fölött három, az ágyúk elhelyezésére szolgáló ütegfedélzettel birtak a felső fedélzet alatt. Természetesen vannak H. kereskedelmi hajók is.

Három fejezet körül való vita, az az egyházi viszálykodás, amely Justinianus császár által 544. kiadott 3 pontból álló, vagyis mopsuestiai Teodor személyét s iratait, Theodoretnek Nestorius mellett való iratait, Ibas püspöknek a perzsa Marishoz irott levelét s függelékül még a kalcedoni IV. egyetemes zsinat elleneseit kárhoztató rendelete miatt ütött ki. A monofiziták ugyanis csak e rendelet alapján voltak hajlandók az egyházba visszatérni, mert a nevezettek szerintök a nestoriánus tévelynek voltak a hívei. A vitába belevonták Virgilius és Pelagius pápákat, javarészt emiatt tartották a konstantinápolyi V. egyetemes zsinatot, véget pedig csak Sergius pápa alatt ért 699.

Három férfi a tüzes kemencében, Dánielnek a Dániel könyvében említett három társa, névszerint: Chananja, Misáel és Azarja. A könyv elbeszélése szerint Nebukadnezár király tüzes kemencébe dobatta őket, mert ellene szegültek parancsának, hogy egy arany bálványkép előtt leboruljanak, de csodás módon sértetlenül maradtak. Az alexandriai görög fordításban az elbeszéléshez toldalék is van füzve, mely Azarja imáját és a tüzes kemencében levő három férfi énekét tartalmazza.

Háromhajlású kristályrendszer, v. *triklin*, *aszimmetrikus*, *anortotip*, *anortikus*, *triklonoéder kristályrendszer*. E rendszert az jellemzi, hogy egyetlen szimmetriasikja sincsen. A kristályalakokat olyan koordináta-rendszerre vonatkoztatjuk, amelynek három tengelye egymással ferde szöget zár be és a három tengelynek alapegysége különböző hosszú. A kristályt úgy állítjuk fel, hogy az egyik tengely függélyes legyen, a másik a néző felé (brachidiagonális), a harmadik (makrodiagonális) a nézőnek jobb keze felé hajoljon. A három tengelyt *a*, *b* és *c*-vel, a tőlük bezárt szöget α, β, γ-val szokás jelölni ; egy triklin-kristály meghatározására öt adat kell, ú. m.: $\frac{a}{b}$ és $\frac{a}{b}$, továbbá α, β és γ. A H.-en belül két osztályt különböztetünk meg: 1. a pedionos, 2. a pinakoidumos v. véglapos osztályt. A pedionos osztályt az jellemzi, hogy semmiféle szimmetriát nem mutat, minden kristályforma csak egy lap, az ú. n. pedion. A pinakoidumos osztály annyiban mutat szimmetriát, hogy minden lapnak van parallel párja, vagyis minden

forma egy lappár, ú. n. véglap v. pinakoid. A pedionok, ill. pinakoidok háromfélék: *a)* mindhárom tengelyt véges távolságban metszik (a régi elnevezés szerint tetartopiramisok); *b)* két tengelyt véges távolságban metszenek, a harmadikkal párhuzamosak (régi elnevezés hemiprizma, ill. hemidoma); *c)* egy tengelyt véges távolságban metszenek, kettővel párhuzamosak (a régi elnevezés szerint csakis ezek voltak a véglapok). A régi elnevezések: hemiprizma, tetartopiramis, amelyek mind pinakoidokat jelölnek, ma már elavultak. A H.-ben kristályosodik igen sok ásvány, ú. m. a plagioklászok, az axinit, a disztén, a háromhajlású piroxének és amfibolok, rézgálic stb.

Háromház, kisk. Vas vm. szentgotthárdi járásában, (1910) 177 magyar lak., u. p. és u. t. Szentgotthárd.

Háromhuta (azelőtt: *Regéczi-Háromhuta)*, kisk. Zemplén vm. tokaji j.-ban, (1910) 854 magyar lak.; u. p. Erdőhorváti, u. t. Tolcsva.

Háromirányú csap, az ömlős testek vezetéséhez használt szelepcsapoknak az a fajtája, melylyel valamely ömlős testet egy bizonyos irányból más két irányba lehet ereszteni. Szerkezete három irányba elágazó csapházból, ebbe kúposan beillesztett csapnyelvből és a csapnyelvet fordító emeltyűből áll.

Háromkarajos rákok, l. *Trilobita*.

Háromkarú emelő, az emelőkaroknak az a fajtája, melynek forgópontjából három kar ágazik ki.

Háromkaszás, az a rét, melyet évenként rendszerint háromszor lehet kaszálni.

Három király. E néven tisztelik a keresztény egyházak azokat a férfiakat, kik Máté 2, 1—12. szerint egy csillag által vezéreltetve keletről Judeába jöttek, hogy a zsidók újszülött királyának hódolatukat bemutassák. Először Jeruzsálemben tudakozódtak utána, ahonnét Heródes király Bethlehembe utasította őket. Itt meglelvén a gyermeket, aranyat, tömjént és mirhát ajándékoztak neki. Neveiket az evangélium nem jegyezte fel; azt sem, hogy hányan voltak, és honnét jöttek. Általános szóval mágusoknak nevezi őket, ami oly tudósokat jelent, kik különösen a természet titkainak kutatásával és csillagászattal foglalkoztak (ezért *napkeleti bölcsek*-nek is mondják őket). Régi hagyomány szerint hárman voltak s Beda (Venerabilis) VIII. sz.-beli író neveiket is említi: Caspar, Melchior, Balthasar (Gáspár, Menyhért, Boldizsár). A szír forrásokban az egyik közülök Gudophorhemnek neveztetik s ezt a nevet sokan azonosítják Goudophares-sel, a pártusok hatalmas királyával, akit a legenda szerint Szt. Tamás apostol keresztelt volna meg. A tartományra nézve, ahonnan jöttek, nem egyeznek meg a tudósok. Általában az Eufrat közelébe eső tájakat, Arábiát, Perzsiát gondolják. Emléköket jan. 6. ünnepli az egyház. (L. *Epifánia* és *Vízkereszt)*. — A H. hálás tárgyul kínálkozott főképp a festőművészetnek, amely leginkább a tárgyban rejlő exotikumot aknázta ki s meggazdagította a keresztény ikonografiát keleti tipusokkal. A H. exotikus pompája, az ajándéktárgyak, amelyekkel a kisdednek kedveskednek, főképp a naturalista festők képein a legváltozatosabb forma- és színalakítást engedte meg. Ebből a szempontból tipikus *Dürer* H.-a. Más művészek, pl. a magyar *Ferenczy* Károly, inkább a legenda hangulatosságát aknázták ki.

Három király csillaga, e néven ismeretes az a csillag, mely Máté 2, 1—12. elbeszélése szerint a napkeleti bölcseket (mágusokat) Bethlehembe vezérelte. V. ö. *Bisping*, Erklärung des Evangeliums nach Matthäus (Münster 1867); *Kritzinger* Stern der Weisen (1911).

Három király szövetsége (ném. *Dreikönigsbündniss)*, a porosz, hannoveri és szász királyok szövetsége, melyet 1849 máj. 26. kötöttek Németország belső rendjének helyreállítására. A H. azonban már félév mulva felbomlott, mert a hannoveri és szász királyok a dél-német államok idegenkedése miatt abból kiléptek.

Háromláb *(tripus, tripos)*, nevezetes istentiszteleti eszköz a régi görögöknél, mely különösen a delfibeli jóslatoknál játszott nevezetes szerepet. H.-at használtak a magánéletben is állványul főző- és borosedények, füstölők, asztalkák alá; templomormok sarkain; H.-akat állítottak föl a győztes choregusok Dionysosnak (l. *Lysikrates)*; az utcát, melyet ezek az emlékek szegélyeztek, H.-ak utcájának (Aripos-utcának) nevezték Athénben. H.-ra ült a jósnő, midőn a jövőbepillantás fontos feladatára vállalkozott. A H. eredetileg egyszerűbb anyagból készült, de később mindig nagyobb és nagyobb pompával állították elő. A plateai csata után a hellének a delfibeli jóslóhely részére egy különösen díszes H.-at készíttettek, melynek alapját és középtámaszát három egymásba csavarodó ércből öntött kígyó alkotta, de maga a Pythia székéül szolgáló H. aranyból volt (Herod. IX, 81). Nagy Konstantin koráig ez a H. aljával együtt Delfiben volt, de az említett császár azt más emlékekkel együtt Bizancba vitette és ott a hippodromban állíttatta fel, ahol maradványa mai napig látható. Jelenleg 5½ méter magas oszlop, 29 csavarodást mutat a három kígyótest, melyek körül rá van vésve mindazon 31 görög néptörzs neve, amelyek Plateánál és Salamisnál a perzsák ellen küzdöttek. Fontos lelet az az ezüst H. is, melyet Magyarországon találtak és a Nemzeti Muzeumban őriznek. Ezt Polgárdiban találták Fejérvmegyében az ú. n. Szárazhegyen, nemcsak jelentékeny ezüstértékénél, de kivált szép kivitelénél és figurális díszítésénél fogva nagyérdekű. V. ö. *Pulszky* Ferenc és *Hampel* erre vonatkozó cikkeit (Tud. Akad. Arch. Közl. XIII., ahol a becses lelet képe is látható).

Háromlábú árboc (ném. *Dreifussmast)*, újabb formája a katonai árbocnak (l. *Árboc)*, melyet modern angol csatahajókon (pl. az 1909—10-ben épült «Hercules», «Colossus», «Neptun» Dreadnoughtokon) alkalmaznak. Az árboc lába 3 vascsőből van, melyek közül a középső függélyesen áll, a 2 oldalsó mint oldaltámasz működik. A 3 láb egyesülése felett van a tulajdonképeni árboc, árbockosárral, jelzőrudakkal és a katonai árbocok egyéb felszerelésével. Feltételezhető, hogy az egyik csőláb átlövése esetén a többi 2 még fenntartja az árbocot.

Háromlevelű fű (növ.), l. *Menyanthes*.

Hárommalatin, kisk. Liptó vm. németlipcsei j.-ban, (1910) 337 tót lak.; u. p. és u. t. Németlipcse.

Háromnegyed pálca, egy hosszában elmetszett hengeres pálcának $^3/_4$ része, amelyet fából az asztalosok, fémből a fémkovácsok, vakolatból és kőből az építészet alkalmaz párkányszerű v. keretezési diszítés gyanánt. Átvitt értelemben H. minden olyan párkánytagozat is, amelynek szelvénye (metszete) nem teljes körív, csak ahhoz hasonló görbe vonal. L. az *ábrát.*

Háromnegyed pálca.

Háromnyomásos gazdaság, l. *Gabonagazdaság.*

Háromnyüstös vászon, vagy *háromfonalas sávoly,* l. *Alapkötés.*

Háromosztályú választórendszer, l. *Választójog.*

Háromosztatú ideg, l. *Háromágú ideg.*

Háromrend-evezős, l. *Triremis.*

Háromrevucza *(Alsó-, Felső- és Középrevucza),* három egymástól távoleső telepből álló nagyk. Liptó vm. rózsahegyi j.-ban, a Revucza völgyében, (1910) 2072 tót lakossal, kik főleg juhtenyésztéssel foglalkoznak a kincstártól bérelt havasi legelőkön.

Háromság, l. *Szentháromság.*

Háromsátor, kisk. Vas vm. kőszegi j.-ban, (1910) 206 német lak.; u. p. és u. t. Borostyánkő.

Háromszárú körző, l. *Körző.*

Háromszék, *vármegye* hazánk Királyhágón túli részének DK.-i sarkában; határai É.-on Udvarhely és Csík, Ny.-on Nagy-Küküllő és Brassó vármegyék, D.-en és K.-en Románia. Területe 3889 km². H. vm. közepét tágas, szép lapály foglalja el, melyet köröskörül jelentékeny hegységek öveznek. DNy.-i részében, az Olt folyó nagy kanyarulata által körülfogva, a Hermányi- vagy Baróti-hegység emelkedik, melynek enyhén emelkedő hátai a Sepsiszentgyörgy fölötti Görgőben (1020 méter) kulminálnak. Az Olt folyó balpartján Kelet felé, vele párhuzamosan, a magasabb és zordabb Bodoki-hegység (Bodoki-havas 1195 méter, Büdöshegy 1174 m.) emelkedik, melynek nevezetessége (ásványos forrásain kívül) a torjai Büdös-barlang (l. *Büdös).* A Bodoki-hegységtől K.-re a Csíki-hegycsoport végső ágai nyúlnak a vármegyébe, melynek Nagy Sándor (1640 m.) és Nemere (1628 m.) nevű csúcsa a vmegye ÉK.-i határán emelkedik. E csoportot csak a keskeny ojtozi szoros választja el a vmegye legnagyobb kiterjedésű s legmagasabb, egyúttal legtömegesebb hegycsoportjától, a Bereczki hegységtől (l. o.), mely az ojtozi szorostól a bodzai szorosig szakadatlan, magas tömegben É.-ról D.-nek csap (Lakócza 1775 m., Feketehalom 1632 m., Csilyános 1605 m., Zernye 1605 m., N.-Bonyó 1540 m.) s DNy. felé is jelentékeny oldalágakat (Papolcza-köz 1321 m.) bocsát. A bodzai szoroson túl feltornyosuló Bodzai v. Csukás-hegység (l. *Csukás)* csak É.-i végágaival (Csiklom teteje 1190 m., Piliske-tető 1123 m.) hálózza be H. vm. földjének egy részét, amelyek a H. vm.-i lapályt DNy. felől bezárják. E magas fekvésű (É.-on 600 m., D.-en 530—550 m.) lapályt a Csíki-hegycsoportban eredő Feketeügy és sugárszerűleg beléömlő mellékvizeinek térsége alkotja, mely a vm. legtermékenyebb és sűrűn népesített része; kiterjedése É.-ról D. felé 35 km., KNy.-i irányban 15—20 km. Egerpatak és Maksa közt a lapály összeszűkül, de odébb Ny. felé ismét kitágul s a Feketeügy és Olt közti folyamközi része a termékeny Szépmező, mely Illyefalván alul Brassó vm. területére húzódik át. E főlapályokhoz az Olt, Kászon, Osdola, Kovászna, Nagypatak, Doboló és Nyirpatak mentén keskeny völgylapályok sorakoznak, melyek a községek legnagyobb részét magukba foglalják. Az ekként hegyek által körülzárt és csak DNy. felé szabadon nyíló fensíkról minden irányban lehetséges a közlekedés azon számos folyó völgyein, melyek részint a szomszédos vármegyékből H. vm. földjére nyílnak, részint innen kifelé vezetnek. É. felé az Olt tág völgye szabad utat nyit a közlekedésnek egyfelől Nagy-Küküllő és Brassó, másfelől (a tusnádi szorossal) Csík vm. földjére; ugyaninnen húzódik le a Kászon jól járható völgye, míg az ojtozi és bodzai szoros Romániába teszi lehetővé az átjárást.

Háromszék vármegye címere.

E könnyű közlekedés eszerint a *folyóvizek* kedvezően alakult rendszerének következménye. Legnagyobb folyóvize, az Olt, a Ny.-i részen halad át H. vm. földjén, tojásalakban körülfolyván a Hermányi-hegységet; a Feketeügy, a vm. ÉK.-i sarkában eredvén, DNy.-i irányban végigkanyarog H. vm. szivén és számos mellékvizével együtt a termékeny H.-i lapályt s a Szépmező ÉK.-i részét öntözi, míg Kökösön alul az Oltba ömlik. E jelentékeny (80 km. hosszú) folyónak s mellékvizeinek és az Oltnak völgylapályán csoportosul a legtöbb község; nagyobb mellékvizei jobbfelől a Torjával egyesülő Kászon, balfelől a Kovászna és Tatrang. Az Olt egyéb mellékvizei közül az Ajta, Barót, Bölön és Vargyas vizét magába fogadó Kormos említhető. A Bereczki és Bodzai hegységben eredő vizek közül az Ojtoz, Putra, Nagy- és Kisbaszka (Bisca) és a Bodra Romániába lépnek át s a Szerethbe ömlenek. Nevezetesebb állóvizek a vm. területén nincsenek. Ásványos vizei közül az előpataki, málnási, bodoki és árkosi égvényes vasas savanyúvizek, a kovásznai égvényes konyhasós savanyúvíz, a vajnafalvai vasas savanyúvíz s a sepsiszentgyörgyi savanyúforrás (Sugás) váltak ismeretesekké, Előpatak, Kovászna s Málnás jelentékeny fürdőhelyekké fejlődtek.

Éghajlata a rónaságon általában kellemes, szelíd, gyakran meleg nyarakkal, a hegyvidéken hűvösebb, sőt a legmagasabb hegyek közt zord és hideg; az évi közepes hőmérséklet a lapályon 9—10° C., a hegyek közt 4—5 fokra leszáll; az

évi csapadék mennyisége a lapályon 7—800, a hegységekben 900—1000 mm. A vmegye rettegett szele a hasonnevű hegyről eredő Nemere, mely néha hetekig tart.

Földje a térségeken igen termékeny, a hegységekben azonban csak erdők tenyésznek. *Ásványkincsekben* nem igen gazdag, előfordulnak ugyan barnaszén, gipsz, kén, timsó, valamint vasércek a Bereczki hegységben, petroleum (Sósmező), de eddig csak a szenet aknázzák ki (Köpecz és Barót vidékén).

A *növényország* termékei bővebben fordulnak elő. H. területe az egyes művelési ágak szerint következőleg oszlik el: szántóföld 89,502 ha., kert 4351, rét 38,371, legelő 13,822, nádas 37, erdő 230,672, nemtermő terület 10,557 ha. A földmívelés főbb termékei: a buza, rozs, árpa, zab, kukorica, burgonya, továbbá kétszeres, tatárka, kitünő kender és len, cukor- és takarmányrépa, hüvelyesek, magbükköny, magvas lóhere stb. Szőllő a vmegyében nem terem, a gyümölcs azonban a síkságon szépen díszlik. Kiterjedt erdőségei legnagyobbrészt bükkösök, kevesebb a fenyves és tölgyes. A legmagasabb hegyek tetejét havasi legelők borítják. Az *állattenyésztés* meglehetős jelentékeny; az állatlétszám volt az 1911. évi összeírás szerint 58,685 drb túlnyomóan magyar fajtájú szarvasmarha, 14,509 ló, 72 szamár, 10 öszvér, 51,116 sertés, 87,340 juh és birka és 3455 kecske. A szarvasmarha tenyésztésében az erdélyi magyar fajta az irányadó, a pirostarka hegyi fajta tenyésztése csak újabban terjed el; nevezetesebb állattenyészetek vannak Sepsiszentgyörgyön és Barótón. A lótenyésztés főtényezője a sepsiszentgyörgyi állami ménteleposztály, melyben (1911) 123 mén van elhelyezve. Juhot és birkát leginkább a hegyes vidéken tenyésztenek. A hegységekben vad, a folyóvizekben hal bőven fordul elő.

Lakóinak száma 1880-ban 125,277 volt és 1900-ban 137,261, jelenleg (1910) 148,080; a tízévi szaporulat 10,819 lélek, vagyis 7·9%. Egy km²-re 38·1 lélek jut s így H. vm. a legritkábban lakott vmegyék közé tartozik. Nemzetiség szerint van a vmegyében 123,518 székely-magyar (83·4%), 22,963 oláh (15·5%), 617 német s 202 tót; a magyarság tíz évi szaporulata 6763 lélek (5·8%); az oláhság leginkább a sepsi és orbai járásban s a hegyesebb részeken él, míg a lapály majdnem tiszta székely. Hitfelekezet szerint van 49,654 róm. kat., 3052 gör. kat., 28,077 gör. kel., 765 ág. evang., 60,030 helv., 5228 unit. és 1222 izr. Foglalkozásra nézve ekként oszlik meg a lakosság: (1900) őstermelés 73·5, ipar 11·8, kereskedelem és hitel 1·3, közlekedés 1·6, közszolgálat és szabad foglalkozások 2·9, napszámos 3·6, házi cseléd 2·3%. A tényleg keresők száma volt 71,072, köztük őstermeléssel 53,131, iparral 7435, kereskedéssel és hitellel 768, közlekedéssel 683 foglalkozott, a szabad foglalkozásokhoz 1455 egyén tartozott, napszámos volt 2615, házi cseléd 3005. A mezőgazdaság a vármegye lapályos részeire szorítkozik, a hegyes vidékeken inkább az erdők keresetéből él a nép. Ipar és kereskedelem nem jelentékeny; az ipar ágai közül a faipar fejlődését a nagy famennyiség idézte elő, melynek feldolgozására az I. erdélyi faipartársulat nagy fűrésztelepein kívül mintegy 80 kisebb fűrészmalom szolgál; a kőipar Málnáson és Mikóújfaluban képezi a lakosság foglalkozását, agyagiparral háziiparszerüleg Kálnokon, Bodokon és kisebb mérvben Kézdivásárhelyt foglalkoznak. A havasokon túrót, sajtot s hamuzsírt készít a lakosság. A háziipar egyéb ágai, mint vászon- és daróczszövés, szalma- és vesszőfonás kevésbbé vannak elterjedve. Nagyobb ipartelepek: a gelenczei gőzfűrésztelep és gyufaszálkagyár, az erdőipari r.-t. papolczi fűrészei, a sepsiszentgyörgyi szövőgyár, posztógyár és dohánygyár és a kézdivásárhelyi műasztalosgyár. A vmegye kereskedelme jelentéktelen; fő cikkei a fa, barnaszén, építőanyagok s állatok. Az üzleti élet élénkítésére szolgál 12 bank, 5 takarékpénztár és 41 szövetkezet.

Közlekedése a brassó-bereczki és sepsiszentgyörgy-madéfalvai vasúton (összesen 117 km.) kívül jó karban levő országútjain folyik, melyek közt van 168 km. állami és 253 km. törvényhatósági út (ebből 17 km. kiépítetlen). Közlekedése élénk Románia felé (a bodzai és ojtozi szoroson át), de az oláh vámháború óta az odairányuló forgalom tetemesen csökkent.

Közművelődése és közoktatásügye újabban szépen halad; a 6 éven felüli népességből (1910) 66·9% tud írni-olvasni s csak 2347 tanköteles gyermek nem látogat iskolát. A vmegyében van 38 kisdedóvó (2315 növendékkel), 147 mindennapi elemi, 41 általános ismétlő és 75 gazdasági népiskola, 4 iparos- és két keresk. tanonciskola s hat polgári iskola összesen 20,674 tanulóval (ebből 15,289 az elemi és 798 a polgári iskolában); 1 tanítónőképző intézet 112 tanulóval, 2 gimnázium (Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely) 575 tanulóval, 2 ipari és kereskedelmi iskola 106 tanulóval és 2 emberbaráti intézet 93 tanulóval, összesen 320 iskola 23,875 tanulóval. A szellemi élet Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyen központosul.

Közigazgatás. H. vármegye 4 szolgabirói járásból és 2 rendezett tanácsú városból áll, u. m.:

Járás és város	Községek száma	Lakosság száma	Ebből magyar	Ebből oláh	Lakóházak száma
Kézdi járás	30	38,647	35,320	3,173	10,021
Miklósvári járás	14	19,681	16,809	2,779	4,817
Orbai «	17	29,734	24,449	4,451	6,780
Sepsi «	41	45,274	32,606	12,402	10,965
Kézdivásárhely r. t. v.	1	6,079	5,970	56	1,048
Sepsiszentgyörgy r. t. v.	1	8,665	8,361	108	1,492
Összesen	104	148,080	123,518	22,96.	35,123

A községek közt 2 rendezett tanácsú város, 24 nagy- és 78 kisközség, tov. van 76 puszta és telep. A községek általában középnagyságuak; 2000-nél több lakosa 16 községnek van, legnépesebb a két város után Kovászna 5451, Magyarbodza 5366 és Zágon 5135 lakossal. Székhelye *Sepsiszentgyörgy*. Az országgyűlésbe H. 7 képviselőt küld.

Egyházi tekintetben H. 25 r. kat. községe az erdélyi püspöki, 10 gör. kat. egyháza a gyulafehérvár-fogarasi püspöki, 27 gör. kel. egyháza az erdélyi érseki egyházmegyéhez, 68 helvét egyháza az erdélyi, 9 unitárius egyháza a kolozsvári egyházkerülethez tartozik; izr. anyakönyvi kerülete csak 1 van.

Törvénykezési szempontból a marosvásárhelyi kir. ítélőtábla területéhez tartozó sepsiszentgyörgyi kir. törvényszék alá tartozik, kir. járásbiróság u. o., Kovásznán, Nagyajtán és Kézdivásárhelyen van, utóbbi három telekkönyvi ügyekben birói hatáskörrel van felruházva; illetékes királyi főügyészsége és sajtóbirósága Maros-Vásárhelyt, bányabirósága Gyulafehérvárt, pénzügyi birósága Nagyszebenben székel; királyi közjegyzője a két városban van, egyébként a brassói ügyvédi kamara területéhez van beosztva.

Hadügyi tekintetben a 2. sz. brassói hadkiegészitő parancsnoksághoz, a 24. sz. honvédgyalogezred területéhez tartozik. Állandó vegyes felülvizsgáló bizottsága s csendőrségi szakaszparancsnoksága Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyen székel.

Pénzügyigazgatósága Sepsiszentgyörgyön, adóhivatala s pénzügyőrsége u. o., Kézdivásárhelyt és Kovásznán van; Sósmezőn és Magyarbodzán mellékvámhivatal, előbbi helyen m. kir. belépőállomás is van. Ipari és kereskedelmi ügyekben a marosvásárhelyi kamara területéhez van csatolva; államépitészeti hivatala Sepsiszentgyörgyön van, illetékes közúti kerületi felügyelője ellenben Nagyszebenben, posta- és távirógazgatósága Kolozsvárt székel. Kulturmérnöki ügyekben a brassói kulturmérnöki hivatal intézkedik. A vármegyében van 8 gyógyszertár, 23 orvos, 135 szülésznő és 3 kórház 199 ággyal.

Története. H. területe a harcos dákok hatalmas *Dáciájának* jelentékeny alkatrésze volt. A dákok után a rómaiak uralkodtak H. mostani földjén. Erre mutatnak a Kézdivásárhelynél 1852. kiásott római maradványok; a bereczki castrum, a homollói vár s környékén talált vízvezetéki csövek és egyebütt is előforduló római tárgyak és végül 1888. a bodza-krásznai szorosban talált s a rómaiak sirmiumi (Mitrovica) pénzverőjéből kikerült 12 rudacskából álló igen értékes aranylelet. A megye területének későbbi történetéről mit sem tudunk; a kétségtelenül hamis csiki *székely krónika* adatai nem vehetők figyelembe.

II. Endre király 1211. a Barczaságot a német lovagoknak adományozván, tudjuk, hogy e rend úgy elhatalmasodott, hogy a hazára is veszélyes kezdett lenni, minek 1225. kiüzetésük vetett véget. E lovagok birtoka H. földjével érintkezvén, kétségtelen, hogy ennek lakóival szemben is hatalmaskodtak. Erre mutatnak a Czófalva és Barátos H.-i községek közötti téren 1840. kiásott arany lószerszámok, 9 arany csákány, melyek némelyikén pontozott metszésben kereszt is lévén látható, a német lovagoktól származhattak, kik a lelet helyén csatát veszthettek. IV. Béla idejében a tatárjárás vad hordáinak egyik hadoszlopa Bochetor v. Szubutoj Boghodor vezérlete alatt állítólag az ojtozi szoroson tört be. Hogy a szomorú tatárdúlás alatt a H.-iek hősiesen viselték magukat, bizonyítja az is, hogy IV. Béla a Székelyföld és Barczaság között feküdt Zék- v. Székföldjét 1252. azon Akadás Vincének adományozza, ki a Nemes grófi család alapító őse volt. V. István alatt a kézdi székelyek szereztek érdemeket, s főleg a cseh Ottokár elleni harcokban teljesített kitünő hadi szolgálataik jutalmául az eddig Torda várához tartozott Aranyosszéket kapják adományba, mit később 1289. László is megerősített.

Az *Anjou-ház* férfi- és leányágának uralma alatt H. földjén történtekről gyér följegyzésekkel találkozunk. A *Hunyadiak kora* nemcsak az egész országra, hanem H.-re is áldásos volt; 1437. *Kápolnán* Erdély 3 nemzete köti meg a testvéri uniót; 1451. Maros-Vásárhelyt tartottak székely gyűlést a nevezetes székely örökösödési törvényekkel; kétségen felül H. mindkettőnél közreműködik, de nevek nem állanak rendelkezésre; 1459 nov. végén Segesvárott van gyűlés, melyen a testvéri unió megújítása mellett *Miklósvárszék* küldöttei által Sepsiszék bekebelezési törekvései miatt emelt panasz alapján Lábatlan János erdélyi vajda okiratot ad ki, melyben Miklósvárszék önállóságát megerősíti s biztosítja; 1466. szentgyörgyi gróf *János* erdélyi vajda Zabolán tart gyűlést, hol minden szék a nép által évenkint választható 12 ülnököt kap s a jurisdictio másként is javíttatik. Sajnos, ezen örvendetes jelenségekhez e korban az 1467. *összeesküvés* s annak véres következményei és az 1474. H.-ben is nagy károkat okozott roppant földrengés csatlakoztak. 1506. karácsony előtt, Udvarhely Agyagfalván, a Küküllő partján tartott székely gyűlésen H.-et is látjuk a béke művén fáradni. Az itten kelt hűségi és a király s emberei ellen a fegyveres fölkelést tiltó okmányt Kézdiszék részéről *Czirják* Bernád, *Kun* Antal, Sepsiszék részéről *Kálnoki* Bálint, *Czirják* Balázs, *Daczó* Péter s *Mikó* Mihály, mint *primorok* irják alá, mivel a két rendű székely nemzet a primori rend keletkezésével időközben (1409 körül) 3 rendüvé vált. E korban a mai H.-et alkotó 4 széket még mindig önállóan látjuk szerepelni, a nemzeti gyűléseken II. Ulászlóig fejenkint, azután leginkább küldöttek által megjelenni.

A mohácsi vésztől egészen az 1562. évi végzetes *székely fölkelésig* a Zápolyákhoz húzó H.-en is többször vonulnak át hadcsapatok. 1562 végzetes és véres fölkelést hoz a székelyekre, melynek a nemzet ősi jogai, kiváltságai és szabadsága legnagyobbrészt áldozatul esnek s hogy féken tartathassanak, H.-ben Várhegyen a gúnyból «*Székely bánja*» nevezetű vár épitésére kényszeríttetnek, a közrend jobbágyságra, szolgaságra vettetett. Mihály vajda, hogy a székelység erejét részére nyerje, az 1599. gyulafehérvári s az 1600. országgyűléseken a székelység régi szabadságait, jogait és kiváltságait visszaadta, mi a H.-ieket is táborába csábította, akik Székely bánja várát lerombolván, a primorokon is kegyetlenkedtek; de e despota leveretése után H.-ben *Léczfalván* tartott országgyűlésen a székelyek ősi szabadságai, jogai és kiváltságai újra elvétettek, adó alá és jobbágyságba vettettek s a lerontott várhegyi Székely bánja várának újra fölépitésére kényszeríttettek. E szigorú jogfosztogatások csakis Báthory Gábornak 1608 márc. 7. fejedelemmé történt választásakor enyhültek némileg.

1601-ben Básta György H.-et is dúlja. Mihály vajda garázdálkodásai után Erdélyt függetlenségében s szabadságában is 1603. helyreállítani akaró *Székely* Mózes hadai is dúlták H.-et s midőn Ráduly havasalföldi vajda ellene Merzát (Deli Markót) és Rácz Györgyöt fegyveres erővel kül-

dötte, a H.-iek ezeknek barczasági táborába vonultak s Székely Mózes hadai ellen harcoltak, ki 1603 júl. 17. a csatát, életét s egész táborát, melyben az erdélyi főurak — s a nemesség szine-java jelen volt — elvesztette, mire az oláh hordák egész H.-en végigszáguldva, dúlták azt. Sokat szenvedett H. várm. az 1658 augusztus közepén történt törökdúlás idején is. A Rákócziakhoz folyton hű H.-et II. Rákóczi György alatt még egy második csapás is érte, tudniillik midőn 1660. érdekében Barcsai Ákossal szemben fölkeltek s szept. 18. Maksán tartott gyűlésükből Kemény János felé fordultak, Barcsai Gáspár ellenük ment s őket a Baróth melletti *Cseme rétjén* leverve, akasztás-, csonkítás- és kinzással embertelenül kegyetlenkedett rajtuk.

Ennél sokkal nagyobb veszély tornyosult H. fölé, midőn 1661-ben Ali szerdár pasa az általa fejedelemmé választatott Apafi Mihály érdekében a székelyeket hódolásra eredménytelenül szólította fel, emiatti bosszuságában árulás segélyével Csíkba rontott s ezt vér- és lángtengerbe borította, az ettől megrettent s különben a pestis által is sanyargatott H. önként meghódolt és a fenyegető nagy veszélyt ez egyszer kikerülte. Nem volt ily szerencsés Thökölynek 1690. beütése és II. Rákóczi Ferenc szabadságharcai alatt. Előbbinek aug. 21. nyert zernyesti diadala után a H.-iek is hozzáállottak s minthogy kivonulása az országból a bodzai szoroson, H.-en át történt, török, tatár és oláh hadai s az üldöző németek végigpusztították s különösen az előbbiek nagy zsákmányt raboltak össze. Thököly elvonulása után H.-ben osztrák hadak csaknem állandóan tartózkodtak. De ez nem gátolta a H.-ieket, hogy II. Rákóczi szabadságharcaiban jelentős részt ne vegyenek s kitartó lelkes hívei ne legyenek.

Az erdélyi katonai határőrség szervezésekori fegyverfeladás és a madéfalvi székelymészárlás sem kimélte H. lakóit, kik közül mintegy 500-an jelentek meg Csíkban s lettek 1764 jan. 7. a *madéfalvi* gyászos események áldozataivá. 1848 nov. 12. példátlan lelkesedéssel mondta ki H. székgyűlése az önvédelmi harcot. Nem egészen két hét alatt hadsereget teremtett s azt fegyverrel, ágyúkkal és más szükséges készlettel látta el s már november 29-én Hidvég s Árapatak községek között Heydte 4000 rendes katonából s töméntelen szász és oláh nemzetőrből álló hadaival szemben oly dicsőségesen állotta ki a vér- és tűzkeresztséget, hogy az ellenség meghátrált s Földvár is a győztesek kezébe esett. E naptól kezdve 1849 július 23-ig folytonos harcban állott a hősök e kis serege s nincs H.-nek egyetlen alkalmas pontja, ahol többnyire győzedelmes csatát ne vívott volna. S csak 8 hónap lefolyása után volt képes Európának a muszka kolosszussal szövetkezett egyik nagyhatalma H.-et kezére keríteni. E maroknyi hős seregnek Szemeria és Sepsiszentgyörgy között 1849 júl. 23. vívott s az éjféli órákban eldőlt utolsó csatája is diadalmas volt.

Irodalom. Jákó János dr., Háromszék vm. (Nagykikindai gimnázium Értesitője, 1882—83); Orbán Balázs, A Székelyföld leírása, 6 köt., Pest 1868—73; Kozma Ferenc, A Székelyföld, Budapest 1876; Otrobán Nándor és Nagy Gusztáv, Előpatak és vidéke, Brassó 1875; A marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara jelentései 1891 óta; A csiki székely krónika, 1818; Trausch József, Cronikon, 1847; Vass József, Erdély a rómaiak alatt, 1863; Kállay, A nemes székely nemzet eredete, 1829; Ackner, Die römischen Alterthümer stb., 1857; Kővári L., Erdély történelme, 1859; Szilágyi S., Erdélyország története, 1866.

Háromszéki hegység, l. *Bodoki hegység*.

Háromszéki nyelvjárás. Jellemző sajátságai: 1. Az *ë* hangot pontosan megkülönbözteti a nyilt *e*-től: *embërëknek* stb. Sőt bizonyos szókban a köznyelvi *ö* helyett is az eredetibb *ë* hangot ejti s a köznyelvi *ü* helyett *i*-t: *ëssze, szërnyű, ëcsém, zërgëtt; fil, hives, innep*. 2. Az *l* a szó végén nem marad el, sem a szók belsejében, sem a szótő végén, p. *sétáltam, búsulsz, pipálnak* (amiket sok más nyelvjárás igy ejt: *sétátam, busúsz, pipának*). 3. A többes 3. személyü birtokos személyrag *-ik*, pl. *apjik, annyik, kezik, magik, közöttik*. 4. A hangrövidítő főneveket minden alakjukban röviden ejti, tehát nemcsak *tehenet, szekerek, kënyerem*, hanem *tehen, szekerre, kënyerből* stb. A háromszéki nyelvjárás többi sajátsága jobbára megegyezik egyéb székely nyelvjárásokéval, l. *Székely nyelvjárások*. V. ö. *Erdélyi* Lajos tanulmányát (Nyelvtud. Közl. 36 köt.) és *Horger* Antalét (Magyar Nyelv. I. évf.).

Háromszinnyomás (l. *a színes képmellékletet)*, az a grafikai eljárás, mely szerint a sárga, vörös és kék normálszineknek egymásra nyomtatása által minden színárnyalatot elő lehet állítani. Ez úgy történik, hogy valamely tárgy v. festmény szineit fényképészet útján fényszűrők segítségével három szinre bontják. Az első felvételnél a lemez elé ibolyakék üvegfényszűrőt tesznek, mely csupán a kép *sárga* szineit engedi a lemezre, a többi szineket elnyeli. A második felvételhez zöld szűrőt használnak, mely csak a *vörös* szineket engedi át a lemezre. Harmadszor a narancsvörös szűrőt alkalmazzák, mely a *kék* szineket engedi a lemezre. Használnak mind a három felvételhez egyenlő pankromát lemezeket is, melyek a spektrum valamennyi szine iránt meglehetősen érzékenyek. A három felvételről azután a kemigráfus nyomtatásra alkalmas lemezeket készít. Az első lesz a *sárga* szinnel nyomandó lemez, a második a *vörös*, a harmadik a *kék*, melyeket azután a legnagyobb pontossággal egymásra nyomtatnak. A pontos nyomásra nagy gondot kell fordítani, mert a legkisebb eltérés is tönkre teszi a kivánt hatást és az egész képet eltorzítja. Ez eljárás szerint a lefényképezett és szinekre bontott kép tökéletes hasonmása áll elő. E lexikon szines mellékletei is H.-sal készültek. A könyvnyomtató sajtók számára autotipiai lemezeket készítenek, de lehet litográfiai (l. *Autogravür)* és fénynyomó sajtókhoz való lemezeket is előállítani. A H.-nak különösen festményeknek és tárgyaknak eredeti szineiben való reprodukálása alkalmával van nagy jelentősége. A legelső kisérleteket ezen a téren *Le Blon* rézmetsző tette (szül. Majna-Frankfurtban 1667). A XIX. sz.-ban föllendült litográfia is sokat foglalkozott a H.-sal. Weishaupt már 1835. nyomtatott háromszinű litográfiát. A magyarok közül Veres Ferenc kisérletezett. Ranconnet Bécsben kiegészítésül egy negyedik szint, a *szürkét* is használta. Vogel vezette be a szinérzékeny lemezeket 1873., úgy hogy Ducos de Hauron már szép eredményeket ért el velük. V. ö.

HÁROMSZÍNNYOMÁS.

1. Sárga.

2. Vörös.

3. Sárga-vörös.

4. Kék.

5. Sárga-vörös-kék.

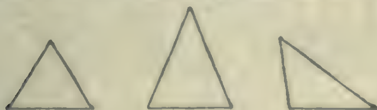
Hübl, Die Dreifarbenphotographie (2. kiad. Halle 1902); *Hoffmann*, Praxis der Farbenphotographie (Wiesbaden 1900). Magyar nyelven részletesen és szakszerüen tárgyalja a H.-t *Fuchs* Zs., Gépterem (Budapest 1910) c. könyve.

Háromszínű ibolya, l. *Árvácska*.

Háromszlécs *(Alsó-, Felső- és közép-Szlécs)*, három külön telepből álló kisk. Liptó vm. németlipcsei j.-ban, (1910) 1943 tót lak.; u. p. Nagyselmecz, u. t. Nagyselmecz és Németlipcse.

Háromszög. 1. A geometria elemeiben H. v. *síkháromszög* a három egyenes vonaldarab által körülfogott síkrész. A 3 egyenes vonaldarab a H. 3 oldala. Két oldal metszőpontját *szögpontnak* nevezzük s a két oldal által bezárt szöget *belső szögnek*. Egy oldal s egy másiknak a metszőponton túl levő meghosszabbítása *külső szöget* zár be. Ha röviden a H. *szögeiről* szólunk, akkor mindig a *belső* szögek értendők. Igen gyakran a H. egyik oldalát — mindegy, hogy melyiket — *alapnak* s a vele szemben levő szögpontot *csúcsnak*, a csúcsnak az alaptól (v. annak meghosszabbításától) való merőleges távolságát pedig *magasságnak* hívjuk. Az alapnak és a magasság felének szorzata megadja a H. területét. A H.-nek 3 oldalára és 3 szögére vonatkozó tételek közül a legegyszerübbek ezek: 1. Két oldal összege mindig nagyobb a harmadiknál. 2. Ha két oldal egyenlő, akkor a velők szemben levő szögek is egyenlők, ha pedig két oldal nem egyenlő, ugy a nagyobbikkal szemben nagyobb szög van, mint a kisebbik oldal átellenében. 3. A szögek összege 180°. 4. Bármelyik külső szög egyenlő a szemben levő két belső szög összegével.

A H.-eket oldalaik vagy szögeik szerint osztályozzuk. A szerint, hogy mind a 3 oldal egyenlő, vagy csak 2 egyenlő, v. végre valamennyi oldal más-más hosszúságú, megkülönböztetünk *egyenlő oldalú* (vagy szabályos) *egyenlő szárú* és végre

1. ábra.

különböző oldalú H.-eket *(1. ábra)*. Az egyenlőszárú H.-nek két egyenlő oldalát *száraknak* hívjuk s a H.-nek *alapjául* rendesen a tőlük különböző harmadik oldalt választjuk. Ha a szögek egyike 90°-u, akkor a H.-et *derékszögű háromszögnek* (l. o.) hívjuk, ellenkező esetben *ferdeszögünek*,

2. ábra.

még pedig *hegyesszögünek* vagy *tompaszögünek*, a szerint, hogy mind a 3 szög hegyes v. pedig az egyik tompa szög *(2. ábra)*.

Két H. *egybevágó*, ha úgy fektethetők egymásra, hogy egymást kölcsönösen teljesen fedik. Ez mindig lehetséges, mihelyt a két H.-ben nagyságra nézve megegyezik 1. két oldal s a közbezárt szög, v. 2. a három oldal, v. 3. egy oldal s a rajta levő két szög vagy végre 4. két oldal s a nagyobbikkal átellenes szög. Két H. *hasonló*, ha az egyiknek bármelyik két oldala úgy aránylik egymáshoz, mint a másik H. megfelelő oldalai. Ez esetben két-két megfelelő oldal ugyanakkora szöget zár be. Fordítva, ha egy H. szögei rendre egyenlők egy másik H. szögeivel, akkor a két idom hasonló. Megfelelő oldalak azok, melyek egyenlő szögekkel vannak szemben.

A projektiv geometriában H. vagy *háromoldal* alatt 3 pontot s a kettőn-kettőn átfektetett 3 végtelen egyenest értjük. Valamely görbe felületen levő H. alatt e felületnek három vonal, még pedig rendszerint három geodetikus vonal által határolt részét értjük, pl. *gömbháromszög* (l. o.) alatt a gömb felületének három legnagyobb kör által határolt részét. L. még *Trigonometria*.

H.-nek szokás nevezni a kemény fából, fémből, üvegből, celluloidból stb. készített (többnyire derékszögű H.-alakú) eszközöket is, amelyeket a geometriai rajzok készítésénél alkalmaznak.

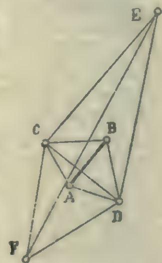
2. *H.* (csillagászat), a) *északi* (Triangulum boreale), csillagkép az ég északi felén, 37 szabad szemmel látható csillaggal; b) *déli H.* (Triangulum australe), Bayertől 1603. bevezetett csillagkép az ég déli felén, 31 szabad szemmel látható csillaggal.

3. *H. (triangulum)*, acélrúdból készített határozatlan hangmagassággal biró ütőhangszer, melyen mindenfajta ritmikai kombináció játszható. Alakja egyenoldalú H., melyet kis acélrúddal csendítenek meg. Minthogy nincs abszolut hangja, ritmusait csak egy vonalra írják.

Háromszögelés (lat. *triangulatio)*, minden nagyobb területre kiterjedő mérnöki munkának első és legfontosabb mozzanata. Egyes pontok egymáshoz viszonyított helyzetének meghatározására a legtökéletesebb módszert a H. adja. Azért nevezzük így, mert három pontnak egymáshoz viszonyított helyzetét azonnal ismerjük, mihelyt tudjuk, hogy mekkorák a szögei és oldalai annak a háromszögnek, amit a három pont meghatároz. Az egész H. nem is áll egyébből, mint ilyen háromszögek oldalhosszának és szögeinek meghatározásából. Akárhány pontot kell is felvenni, azokat, ha csak nem feküsznek egy egyenesben, mindig össze lehet kötni háromszögek bizonyos rendszerével s ha a háromszögek alkotó részeit mind ismerjük, akkor a pontoknak egymáshoz viszonyított helyzete is mind ismerős lesz. Összefüggő háromszögekben minden oldal hosszát ismerni fogjuk, amint a szögeket és *egy* hosszat ismerünk. Eszerint tehát az oldalak meghatározása egyetlenegy hossznak direkt megmérésére vezetődik vissza s ez az első lépés: az ú. n. *bázis-* v. *alapvonalmérés*. Erre az egy hosszra azután, mint alapra, bázisra támaszkodik a többi oldal hosszának meghatározása. A második lépés a *szögmérés*. Miután szögeket sokkal kisebb hibával tudunk mérni, mint hosszakat, annálfogva igyekezünk mindent lehetőleg szögméréssel meghatározni s ezt éppen a H. útján érjük el a lehető legjobban.

A bázis hosszabb v. rövidebb, aszerint, amilyen nagy terjedelmü a H. Országok felvételéhez 3—5, sőt 10 és több km. hosszut is használtak és az

ilyen hosszaknak pontos megmérése nem kis nehézségekbe ütközik. Kisebb H.-ekhez, ahol a bázis csak néhány száz méter hosszu, ott az egyszerű, fából készült bázismérő rudakat használják, amelyeket egymás után, egymáshoz tompán illesztve lefektetnek a bázis két végpontja közt kifeszített kötél mellett. Nagyobb felvételekhez azonban, ahol a háromszöghálózat igen nagy, mint pl. fokmérésekhez, országos H.-ekhez, az egyszerű rudak közelről sem nyujtanak elegendő pontosságot. Ide egészen különös bázismérő apparátusok szükségesek, melyeknek lényege azonban tkp. szintén csak hosszmérő rúd. A rudak hosszát bizonyos hőmérséklet mellett *komparatorokkal* (l. o.) mérjük meg. Már ezt sem lehet abszolut pontossággal végezni és ez az első hibaforrás. A második onnan származik, hogy, mint tudjuk, a rudak a hőváltozás folytán hosszukban is megváltoznak, növekedő hőmérsékleten kiterjednek, csökkenő hőmérsékleten összehúzódnak. Eszerint meg kell mérnünk a lehető legpontosabban a rudak hőfokát minden egyes lefektetésen s azonkívül ismernünk kell a rudak hőokozta kiterjedését. Ujabban mérőrudak helyett ú. n. *Invar* ötvözetből készült 24 méter hosszú drótokat használnak a bázisméréshez, mert ez az ötvözet a hőmérséklet változására alig változtatja hosszát. A harmadik hibaforrás onnan származik, hogy két egymás után lefektetett rudat fizikai lehetetlenség úgy egymáshoz érinteni, hogy eltolást ne szenvedjenek, hanem ehelyett kis közt hagyunk közöttük s ezt akár izolált mikroszkópiummal, akár úgynevezett ékkel megmérjük. A bázismérés a következőképen történik: A bázis egyik végpontjától elkezdve, tovább szállítható sátor alatt, szilárd bakokon lefektetnek egymás után 4—5 darab, körülbelül 4 méter hosszú rudat, mindegyiket teodolittal pontosan beirányozva a bázisvonalba. Ezután megmérik a rudak hőmérsékletét s a végeik közti távolságot. Miután a rudak egyik vége függélyes, a másik vízszintes élű, egymással szemben mindig keresztben álló élek találkoznak. E közé a két él közé dugják be az üvegből finoman csiszolt éket az egyik éllel párhuzamosan, úgy hogy az üvegre karcolt beosztásról a két él egymástól való távolsága nagy pontossággal leolvasható. Igy megy ez aztán tovább; ha két-három rúddal végeztek, az elsőt előre viszik az utolsó elé stb. Az ék helyett Spanyolországban Ibañez, majd a geodéziai intézet is izolált mikroszkópiumokat használt. Ibañez még annyiban is egyszerüsítette a dolgot, hogy csak egy hosszmérő rudat használt. Miután az ilyen bázismérés 2—3 hétig is eltart, a munkát többször meg kell szakítani, amikor az utolsó rúd helyzetét pontosan fixirozzák. Természetesen sohasem elég egyszer végigmérni a bázist, hanem legalább kétszer, hogy a két mérés eredményéből a pontosságra következtethessünk. Végre még, miután a bázismérés csak a legkivételesebb esetekben történhetik egészen sík területen, az egész bázis vonalát végig kell nivellálni, hogy minden pontjának magasságát ismerjük és így az egyenetlen felületen mért vonal vízszintes vetületét kiszámíthassuk. A bázis mindig sokkal rövidebb, mint a háromszöghálózat többi oldala és ezért mindig külön, rendkívüli pontossággal végrehajtott H.-sel mennek át a rövid bázisból hosszabb vonal meghatározására. Ez a bázishálózat, amelynek példáját mutatja az *ábra* (Meppen melletti bázis 1883). AB a valóságos bázis, CAB, BAD és DBA, CBA szögek megmérésével kiszámíthatjuk CD vonal hosszát, ebből hasonló úton EF-et. EF vonal már csatlakozik a H.-hez.

Háromszögelés.

A háromszöghálózat fixpontjai lehetőleg úgy legyenek megválasztva, hogy egyenlő oldalu háromszögek képződjenek, mert igen hegyes szögekkel nem lehet pontosan dolgozni. Azonkívül minden pontból lehetőleg sokat lehessen látni, hogy sok szöget mérhessünk meg. A pontok egymástól 30—60 km.-nyire feküdhetnek. A fixpontok kikeresését rekognoszkálásnak nevezzük. A megállapított és felveendő fixpontokat jól alapozott kőépítményekkel jelölik meg s föléje állványt állítanak, amelyre a műszert lehet helyezni. Erdőben vagy dombos vidéken pl. igen magas szilárd faállványokat kell késziteni, amelyeken a műszer egészen külön áll az észlelőtől, ugy hogy annak járás-kelése nem háborgatja az észlelést. Az állvány maga egyszersmind távolról láthatóvá teszi a pontot, de a műszerrel nem ezt fogják beirányozni, hanem az ú. n. heliotrópot (l. o.), amellyel a nap fényét vetítik egyik állomásról a másikra. Míg a heliotróp nem volt feltalálva, éjjel csinálták a legpontosabb méréseket, ma ismét kezdenek áttérni az éjjeli mérésekre egyrészt azért, mert heliotróppal csak akkor lehet dolgozni, ha süt a Nap, másrészt pedig éjjel a levegő rendesen sokkal nyugodtabb, mint nappal, végül az elektromos lámpák erős fénye messzebb ellátszik sötét éjjel, mint a heliotróp csillogása nappal. Az elsőrendű H.-hez a legfinomabb, nagy teodolitokat lehet csak használni. Minden szöget sokszor (20—24-szer) megmérünk, még pedig a teodolit elkerülhetetlen kis hibáinak kiküszöbölése végett mindazokkal a fogásokkal, amelyekkel a teodolit kezelése jár. Ha vagy a teodolitot, vagy a heliotrópot nem lehet pontosan a kijelölt pont fölé állítani, akkor az excentricitást pontosan megmérik s utóbb a számításkor tekintetbe veszik.

Az elsőrendű v. fő H.-hez csatlakozik a *másodrendű* H., jóval kisebb oldalakkal (10—20 km.). Itt már sokkal egyszerübb az eljárás, kisebb műszert használhatnak, nem kell minden szöget annyiszor megmérni, 10—15 méréssel meg lehet elégedni. A másodrendű fixpontokon felállított jelzések is kisebbszerüek. Végül az I. és II. rendű H.-hez csatlakozik a *részlet- v. detail-H.*, ahol az oldalhosszakkal 2—3 km.-re is lemehetünk. Természetesen ez a munka még egyszerübb lesz s befejezése után következik a H. kiszámítása. Miután ugyanaz a szög többször van megmérve és két mérés az elkerülhetetlen kis hibák miatt sohasem teljesen egyenlő, a hibákat el kell oszlatni s ki kell keresni a szögeknek és oldalaknak legvalószinübb értékét. Minden háromszögben meg van mérve mind a három szög. A geometria törvényei szerint ezek összege 180°

tartozik lenni, hozzáadva az ú. n. szférikus excesszust, ami onnan származik, hogy a háromszögek nem síkon vannak, hanem a Föld közelítőleg gömbnek vehető felületén, vagyis minden háromszög tulajdonképen gömbháromszög. Csakhogy az elkerülhetetlen kis hibák miatt a mérés eredménye sohasem fog ennyit adni, hanem mindig, természetesen igen kevéssel, többet v. kevesebbet. Ezeket a hibákat is eloszlatják. Az ugyanazon állomáson mért szögek hibáinak eloszlatását az *állomás kiegyenlítésének* nevezik, amely után következik az egész H. kiegyenlítése. Az első H.-t Snellius használta 1617 körül fokmérésre s ő írta le elsőnek Eratosthenes Batavus (Leiden 1617) c. munkájában. Ettől kezdve minden fokmérés H.-re támaszkodik és pedig főbb vonásaiban Snellius elrendezése szerint.

A H.-t használják *magasságmérésekre* is, ahol a szintezés kivihetetlen v. nagyon hosszadalmas. Egy pontnak a másik felett való magasságát kiszámítani igen egyszerű, ha ismerjük a két pont vízszintes távolságát és azt a szöget, amit a két pont összekötő vonala a vízszintessel bezár. Magassági szögek mérésekor mindig tekintetbe kell venni a levegő vízszintes rétegeinek különböző sűrűsége miatt keletkező sugártörést. Távol fekvő pontok magasságának kiszámításakor azonkívül még a Föld görbületét is számításba vesszük.

Irodalom. Kruspér, Földmértan, II. kiadás Budapest 1885; Jordan, Vermessungskunde, III. kiadás Stuttgart 1890; Gauss, Untersuchungen über Gegenstände der höheren Geodäsie, Göttingen 1843—47; Helmert, Die mathematischen und physikalischen Theorien der höheren Geodäsie, Leipzig 1880—84; Clarke, Geodesy, Oxford 1880; Börsch, Geodätische Litteratur, Berlin 1889; Jordan, Handbuch der Vermessungskunde, 5. kiad., Stuttgart 1904—1907; Fasching, Földméréstan, Budapest 1912.

Háromszögletű porcogó *(cartilago triangularis)*, az orr házának nagy részét alkotó, üregporcogóból álló lemez. L. *Orr.*

Háromszögtan, l. *Trigonometria.*

Háromszögű csont *(os triquetrum)*, a kéztőcsontok felső sorának szélső tagja a kisujj felé eső oldalon. Rajta nyugszik a borsócsont (os pisiforme).

Háromtagú *(trinom)*, három szám összege. Ilyen pl. a zérusra redukált másodfokú egyenlet baloldala: $ax^2 + bx + c$.

Háromtengelyes szivacsok *(Triaxonia*, állat), a Szivacsok (l. o.) egyik rendje. Vázuk háromsugaras, háromtengelyű kovatűkből áll v. pedig tűkből és szaruvázból, utóbbi esetben a tűk elsatnyultak, sőt egyesekben egészen hiányzik a váz. Két alrendbe osztjuk: 1. Szaru- és kovavázas szivacsok *(Hexaceratina)* és 2. Hatsugaras v. üvegszivacsok *(Hexactinellidae)*.

Három test problémája, kutatja három égi test (pl. a Nap és két bolygó) mozgását a Newton-féle törvény alapján. E tisztán matematikai feladat fogalmazásánál az égi testeket homogén, v. homogén gömb-rétegekből álló gömböknek tekintjük, mely esetben a Newton-féle erő úgy hat, mintha a gömbök tömege középpontjukban lenne koncentrálva, vagyis mintha az égi testek csupán tömegpontok lennének. Még ezen egyszerű fogalmazásban is leküzdhetetlen akadályok tornyosulnak a híres probléma szigorú megoldása elé, melylyel Newton óta a legkiválóbb matematikusok foglalkoztak. A Newton-féle mechanika alapján a három test mozgását kilenc másodrendű differenciálegyenletből álló rendszer integrációja adná meg s ez az a feladat, amelyet tulajdonképen a H. alatt értünk. Az egyenlet-rendszer teljes megoldása 18 egymástól független integrálnak ismeretét követeli, amelyek közül azonban csak 10-et sikerült megtalálni. Egyes speciális esetekben a probléma megoldható. Ilyen megoldás a Lagrange-féle, mikor a három égitest mozgás közben folyton egy egyenes vonalon, vagy pedig egy szabályos háromszög csúcsain marad. Minden más esetben közelítő módszerekre vagyunk utalva, melyek a gyakorlati használatra szánt perturbációk elméletéhez vezetnek. A H.-nak igen egyszerűsített esete áll elő akkor, ha feltesszük, hogy az egyik bolygó tömege oly kicsiny, hogy nem befolyásolja a másik nagyobb bolygó mozgását, mely utóbbit köralakúnak tételezzük fel. A kis bolygók mozgásának tanulmányozása vezetett erre az ú. n. «problème restreint»-re. A H.-nak nevezetes speciális megoldásai az ú. n. periodikus megoldások, melyeket *Hill* vezetett be az égi mechanikába az ő nevezetes Hold-elméletében s melyeket *Poincaré* tett alapvető vizsgálatok tárgyává Les Méthodes nouvelles de la mécanique céleste című művében. Elméleti szempontból érdekes és fontos *Bruns* tétele, mely szerint a H.-nak ismert 10 klasszikus integrálján kívül más független algebrai integrál nincs. Az 1750-től 1904-ig megjelent, a H.-ra vonatkozó művek száma meghaladja a 800-at. V. ö. E. T. Whittaker, Report on the progress of the solution of the Problem of Three Bodies (British Association Report 1899).

Háromudvar (azelőtt: *Turó-Tridvori)*, kisk. Trencsén vm. zsolnai j.-ban, (1910) 1312 tót lak.; vasúti állomás, posta- és távirdahivatal.

Háromujjú harkály *(Picoides alpinus* Brehm.), l. *Harkályfélék.*

Harpa L. (állat), l. *Hárfacsiga.*

Harpactes (állat), l. *Kurna.*

Harpactidae (állat), l. *Evezőlábuak.*

Harpago (gör.), majdnem teljesen megfelelt a csáklya mai alakjának; tengeri csatáknál fegyverként használták. Plautus átvitt értelemben a rabló, kapzsi emberre használta. Híressé tette a *Harpagon* nevet Molière Avare c. vígjátékának hőse, kiről a H. a fösvény értelmét kapta.

Harpagos, Astyages méd királynak kedvelt embere, ki a Herodotostól közölt monda szerint azt a parancsot kapta urától, hogy a csecsemő Kyrost ölje meg, s mivel ez életben maradt, bosszuból fiának húsából kellett a király asztalánál ennie. Ezért azután a felnőtt Kyrosszal szövetkezve, Astyagest megfosztotta trónjától. Történetileg csak az a hiteles hagyomány, hogy H., mint Kyros hadvezére, Kroisos bukása után (546) a kisázsiai görög városok ellen harcolt és az általa elfoglalt Lykiában utódai voltak a szatrapák.

Harpalos, Nagy Sándor kedvelt embere, mivel anyja Olympias mellett híven kitartott; 330. Ekbatana tárnokmestere lett, de Sándor indiai hadjárata alatt óriási pénzösszeget sikkasztott el s a számadástól félve, Athénbe menekült. Midőn a makedonok kiadatását követelték, Krétába szö-

kött, hol a lakedaimoni Thimbron megölte. Pénzét az athéniek, amennyi a vesztegetésekből és lakmározásaiból megmaradt, nyilvános letétként őrizték, később visszaadták a makedonoknak. A hiányzó összeg miatt nagy pör keletkezett, melyben sok előkelő athéni polgárt, így magát Demosthenest is elitélték hütlen kezelés miatt.

Harpen, porosz falu az arnsbergi közigazgatási kerületben, (1910) 5049 lak. Kőszénbányászat.

Harpenden, város Hertfordshire angol countyban, (1911) 6173 lak. Sörgyártás, tégla- és cserépégetés.

Harper, amerikai könyvnyomtató- és kiadócsalád, melynek első tagja: *H. James* (szül. Newtonban 1795 ápr. 13., megh. New Yorkban 1869 márc. 27.), aki öccsével, *John*-nal (szül. Newtonban 1797 jan. 22., megh. New Yorkban 1875 ápr. 22.) megtanulta a könyvnyomtatás mesterségét. Aztán öccseikkel: *H. Wesley*-vel (mh. 1896) és *H. Fletcher*-rel (megh. 1877.) 1817. könyvnyomdát és könyvkiadóüzletet alapítottak *Harper Brothers* cég alatt, mely a H's Monthly, H's Weekly, H's Bazar, H's Young People, H's Franklin Square library stb. világszerte ismert folyóiratokat adja ki.

Harper's Ferry, városka Nyugat-Virgina Jefferson countyjában, a Potomac és Shenandoah összefolyásánál, elszigetelt dombon, vasút és csatorna mellett, festői vidéken, 896 lak. 1859 okt. havában John Brown itt ragadott fegyvert először a rabszolgák felszabadítása érdekében.

Harpia *(harpyia, harpis, Jungfrauenadler)*, képzeleti heraldikai alak: sas, melynek feje és nyaka helyén női fej és kebel van. Ábrázolják koronával fején vagy anélkül is.

Hárpia *(Thrasaëtus harpyia* L., állat), a Sólymok (Falconiformes) rendjébe és a Sólyomfélék (Falconidae) családjába tartozó madárfaj. Dél-Amerikának legerősebb ragadozó madara. Feje és nyaka szürke, háta, szárnyai, farka és begye feketék, melle és farcsíkja fehér, hasa fehér alapon feketével hintett, combjai fehérrel és feketével csíkoltak. Hosszusága 100, szárnyhossza 55, farkhossza 34 cm. Dél-Amerika nedves erdeiben, hegyes vidékeken a völgyekben gyakori. Különösen az emlősökre, a majmokra és a lajhárokra vadászik, de a madarakat, tyúkokat is pusztítja. Az indiánok nagy becsben tartják tollait, azokkal fejüket és nyilaikat ékesítik. A H.-t kiszedik a fészekből, felnevelik és amint foglyuk megnőtt és tollai kiszineződtek, évenkint kétszer kitépik fark- és szárnytollait.

Hárpiák, l. *Harpyiák*.

Harpidae (állat), l. *Hárfacsiga*.

Harpignies (ejtsd: arpinyi), *Henri*, francia festő, szül. Valenciennesben 1819 júl. 28. Achard tájfestő tanítványa volt. Tanulmányai befejeztével beutazta Olaszországot és 1853. mutatkozott be Párisban Mély út c. képével. Egyike a legjelesebb és legnépszerübb francia tájfestőknek, kinek művei (Franciaország és Olaszország különböző vidékeit ábrázoló olajfestmények és akvarellek) úgyszólván minden francia képtárban láthatók. Képei többnyire nem oly élénkek és szinesek, mint az impresszionista festőkéi, de mindig finomak és poetikusak. Különösen vízfestményei sikerültek. Jelesebb művei: Erdő az Allier partján; Est a római Campagnában; Vihar a Vár fölött; Fölkelő hold; A Loire partján; A tengeri Alpok; A Sarthe partja Alençon mellett; Farkasverem; A Louvre Flora-pavillonja; Visszatérés a vadászatról; A tél áldozata; Egeria völgye stb. A *Szépművészeti Muzeum* modern képtárában újabban egy igen szép akvarell tájképe látható, mely a művész legérettebb korszakát képviseli. H. a rézkarcolással is foglalkozott.

Harpiiák, l. *Harpyiák*.

Harpokratesz, az egyiptomi Hor-pa-khrud a.m. Hórusz, a gyermek; mint Ozirisz és Izisz fia jelenik meg, mint gyermeket vagy serdülő ifjút ábrázolták, az ifjuság göndör hajfürtjével a jobb halántékon, mutatóujjával szájához közeledve. Ő a reggeli, ragyogó napisten.

Harpokration, *Valerius*, alexandriai görög grammatikus a Kr. u. II. sz. táján. A tíz attikai szónokhoz írt Lexikona igen becses adalékokat nyujt az attikai államszervezet és törvénykezés ismeretére. Kiadta: *Bekker* (1833), *Dindorf* (1853). V. ö. *Boysen*, De H. lexici fontibus (Kiel 1876).

Harpsichord, a clavicembalo angol neve. L. *Zongora*.

Harpuna, nyílformájú, szigonyszerű, a cethalászatnál alkalmazott szerszám. A szigony ágai alant szakával bírnak, fönt pedig gyürűvel, hogy erre több száz méter hosszú erős kötelet erősítsenek. Azelőtt kizárólag kézzel hajították az állatra, míg ma az e célra szerkesztett ágyúból lövik feléje, természetesen nem nagy távolságról. Sőt legújabban még robbanó löveggel is felszerelik, mely, ha elevent ér, fölrobban s az állatot vagy megöli, vagy legalább úgy megsebzi, hogy tehetetlenné válik.

Harpyia, 1. *H. Illig* (állat), a Denevérek rendjébe, a gyümölcsevő Pteropidák családjába tartozó emlősnem, melynek feje gömbölyű, széles arcorral és csőalakú orrnyílásokkal. Egyik faja, a *Cephalotes (H.) cephalotes* (Pall.), Celebes szigetén él. 8 cm. nagy, barnásszürke.

2. *H. O.* (állat), a Szövőlepkék *Notodontidae* családjának neme, melyet az újabb rendszertan a *Cerura* Schrk. és *Dicranura* B. nemekbe osztott szét. A szárnyak épszélüek, rövid rojttal, a fésüs csápok kétsorban fogasok; a hernyók 14 lábuak, a fej mögött púppal és a farukon villaalakú nyujtvánnyal, ezért *villásfarkuaknak* is nevezik őket. Legismertebb faj a *nagy villásfarku lepke (Dicranura vinula* L.), szürke szárnyakkal, a mellsőkön fekete zeg-zúgos vonalakkal, a toron fekete pontokkal és a potroh minden gyűrűjén egy-egy feketés övvel. Szárnyterj. 65—70 mm. Országszerte gyakori márc.—ápr.-ig és júl.—aug.-ig. Hernyója a nyár- és fűzféléken él. Zöldszínű, feje pirosan szegélyezett, hátán széles, lilásszürke, fehérszegélyű, mélyen nyergelt sávval, a farán vékonyágú, összekunkorodott, pirosszínű farvillával; megérintve maró nedvet lövell ki száján. A fakéreg lerágott morzsáiból szilárdan összeragasztott gubóban, melyet a fatörzsre erősít, alakul át barna bábbá.

Harpyiák, *Hárpiák*, az antik görög népképzeletben a nyaranta fellépő forgószelek ragadó erejének (ἁρπάζω a. m. elragadok) meg-

személyesítői, vad, ijesztő külsejű, szárnyas női lények, kikről azt regélték, hogy az egész görög világ fölött végigszáguldva, a thrák part felé tartanak a forgószél szárnyain s ott fenn északon egy vak jósnak, Phineusnak életét gyötrik, amennyiben asztaláról folytonosan elragadják az ételt. Az északi szélnek, Boreasnak fiai végre legyőzik — a régebbi monda szerint megölik — a H.-at. A H. száma határozatlan, neveik közül a legismertebbek: *Podarge*. *Aello*, *Okypete* (valamennyi név annyit jelent, hogy *gyors*). A H. szó utóbb köznévvé lett: ma gonosz, házsártos asszonyt neveznek hárpiának.

Harr., állatnevek mellett *Harris* Moses angol entomológus v. *Harris* Thaddeus William északamerikai entomológus (megh. 1856.) nevének rövidítése.

Harra, Sziria és Arábia homoksivatagjainak arab neve, rendkívül ismeretlen területek a vízhiány és az éghajlat miatt; aránylag még legjobban az Eufratesz mellett levő H.-t ismerjük, ennek egyetlen nagyobb oázisa az El-Ruhbe.

Harrach *József*, zenei pedagógus és zenei író, szül. 1848. Szászrégenben, megh. 1899 szept. 15. Budapesten. 1888. az Országos Zeneakadémián a poétika, zenepedagógia, zenetörténet és zeneesztétika tanárának és az intézet titkárának nevezték ki. Ő vetette fel Magyarországon a zenei tanítás államosításának, a Zeneakadémia mellett állami zenei középiskolák felállításának az eszméjét. Művei: Schopenhauer és Wagner R., zeneesztétikai tanulmány; magyarra fordította Taine Az eszmény a művészetben c. művét. Legjelentősebb műve a kétkötetes Magyar Arion (1897) c. vegyeskar-gyüjteménye.

Harrach, osztrák főnemesi család, mely 1616. grófi címet kapott. Birtokai Felső-Ausztriában, Csehországban és újabban Magyarországon vannak. Nevezetesebb tagjai: *Karl* (szül. 1570., megh. 1628.), II. Ferdinánd császár befolyásos tanácsadója és ügyes diplomatája volt. Egyik leánya, *Erzsébet*, Wallenstein felesége lett. *Ferdinand Bonaventura* (szül. 1637., megh. 1706.), I. Lipót császár kedvelt embere volt, nevezetes emlékiratot írt (Mémoires et négociations secrètes, Haag 1720). *Ferdinand Bonaventura* (szül. 1708., megh. 1778.) 1747—50 Lombardia helytartója volt, azután az udvari tanács elnöke lett. *Johann Nepomuk*, osztrák politikus, szül. Bécsben 1828 nov. 2., megh. u. o. 1909 dec. 13. Eleinte katonáskodott, 1873. az osztrák képviselőházba választották s az ó-csehek közé tartozott. 1884. az urakházába jutott s 1886. magyarországi birtokai alapján a magyar főrendiház tagja lett.

H., *Ferdinand*, gróf, német festő, szül. Rosnochauban (Szilézia) 1832 febr. 27. A weimari művészeti iskolában Kalckreuthnek, Rambergnek és Pauwelsnek volt tanítványa. Tájképein kívül első nevezetes műve: Luthert megtámadják, amikor Wormsból visszatér (boroszlói muzeum). Résztvett az 1866-iki és az 1870—71-iki hadjáratokban. Legkitünőbb művei: A wörthi szőllőhegyek; Előörsök a Valérien-hegyen; Reille tábornok a sedani csata estéjén átadja a porosz királynak III. Napoleon levelét; Moltke tábornok és hadsegédei Páris falai előtt; a romantikus tárgyú Tengeri király halála; néhány vallásos tárgyú festmény, mint: Az angyalok Jézus születését hirdetik a pásztoroknak; Ábrahám áldozata; Péter megtagadja Krisztust; Krisztus megkisértése; A Jó Pásztor; Krisztus a keresztfán; a tájképi jellegű Átmenet a lavinán és Lebukás (mindkettő a berlini nemzeti képtárban). Számos női és férfi képmást is festett.

Harraden, *Beatrice*, angol írónő, szül. Hampsteadben 1864. A londoni egyetemen fejezte be klasszikai és matematikai tanulmányait. 1893-ban rendkívüli feltünést keltett Ships that Pass in the Night c. novellája (magyarul Hajók, ha éjjel találkoznak, ford. *Orior*, Budapest é. n.). Más kiválóbb művei: In Varying Moods (1894); Hilda Strafford (1897); The Fowler (1899). Magyarul megjelent még: Katalin (regény, Egyetértés 1906. évf.).

Harrar (*Harar* v. *Hurrur*), abesszíniai tartomány, mely 1891-ig az egyiptomi Szudánhoz, 1891-től az olasz gyarmatokhoz tartozott s az 1896-iki addisz-abebai békével jutott Abessziniához. Hasonló nevű fővárosa falakkal jól megerősített, jelentékeny kereskedelmi hely, mintegy 40,000 lakossal, gazdag kávé-, bőr- és marhapiaccal. A népesség, mely a nagy szomál törzs egyik csoportja, hamita és arab vérrel kevert. V. ö. *Paulitschke*, Harar (Leipzig 1888).

Harrer *Ferenc*, közigazgatási jogi író, szül. Budapesten 1874 jún. 2. Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte s az államtudományi és jogtudományi oklevél megszerzése után Budapest székesfőváros szolgálatába lépett (1896.), ahol 1911 óta tanácsnok. A budapesti tudományegyetemen a magyar közig. jogból magántanárrá habilitálták. A szaklapokban megjelent számos cikkén kívül főbb művei: *A kisajátítási jog* (egyetemi pályadíjat nyert munka, Budapest 1896); *Közigazgatási jog és szociológia* (u. o. 1902); *A parlamenti választói jog terjedelme a nagyobb európai államokban* (u. o. 1905); *Az állami szervezet alapjai* (u. o. 1910); *A német városi szervezet kifejlődése és mai alapja* (u. o. 1910). A *Városi Szemle* c. várostudományi lapot is szerkeszti.

Harrien, vidék Esztonia orosz kormányzóságban, fővárosa Reval.

Harrier (ang.), nyúl-eb. Zömök testű, izmos, erős szügyű állat, többnyire fehér-sárga-tarka, a kopóval rokonfajta. A vadat csaholva szimat után a nyomon követi. Leginkább nyúlfalkavadászatokon használják.

Harries, *Heinrich*, német költő, szül. Flensburgban 1762 szept. 9., megh. mint brüggei lelkész 1802 szept. 28. Szerzője a Heil dir im Siegerkranz kezdetű porosz himnusznak.

Harriman, *Edward Henry*, amerikai vasútkirály, szül. Hempsteadben 1848 febr. 25., megh. New Yorkban 1909 szept. 9. Húsz éves korában mint vagyontalan könyvelő kezdte pályáját a newyorki tőzsdén. Szerencsés pénzügyi műveletek révén tekintélyes vagyont szerzett és 1883. az Illinois Central vasút igazgatóságába választották. Az 1892—96. évekbe esik szédületes emelkedése. Ujjászervezte az Union Pacific vasutat. 1898-ban Vanderbilttel és Goulddal megszerezte

e vasutatés ezzel megindult a «Harriman-system». Fokozatosan az Egyesült-Államok legfőbb vasúttársaságai az ő ellenőrzése alá kerültek. Hatalma nőttön nőtt és bár sok küzködéssel, elérte célját: az Unio összes vasutainak egyesitését az ő kezeiben. H. utazásai közben mesés luxust fejtett ki. Családjával különvonaton szokott utazni. Vonatján volt iroda, könyvtárszoba, reggeliző, háló- és fürdőszoba. A vonat ott állt meg, ahol H.-nak kedve volt időt tölteni.

Harrington (ejtsd: herringtn), *James*, angol politikai író, szül. Uptonban (Northamptonshire) 1611., megh. Londonban 1677 okt. 11. Beutazta a kontinenst és visszatérte után I. Károly udvarában élt. *Oceana* (London 1656) c. politikai művében egy mintaállam rajzát adja. II. Károly alatt mint forradalmárt elfogták s hosszabb időn át fogva tartották.

Harringtonit (ásv.), földes krétafehér tömeg, amely kémiailag igen közel áll a mezolithoz; valószinüleg több ásvány elegye. Antrim a lelőhelye.

Harris (ejtsd: herris), 1. *James*, angol filológus és kritikus, szül. 1709 júl. 20. Closeban, Salisbury mellett, megh. 1780 dec. 22. Salisburyban. Korán kezdett foglalkozni az ókori nyelvekkel és irodalmakkal, 1774. adta ki első művét: Three treatises concerning (I) art, (II) music, painting and poetry, (III) happiness. Erre következett filozófiai nyelvtana: Hermes, or a philosophical inquiry concerning language and universal grammar (London 1751). Összegyüjtött munkái Philological inquiries c. (London 1781, 2 kötetben), összes művei pedig fiának, Lord Malmesburynak kiadásában 1801. (London, 2 köt.) jelentek meg.

2. *H.*, *James Rendel*, angol kvéker teológus, szül. Plymouthban 1852 január 27. 1882-től a baltimorei egyetemen az újszövetségi görög nyelv tanára; majd a haverfordi kollégiumban, a cambridgei, a leideni egyetemeken, végül a woodbrooki kvékerszemináriumban tanár s utóbbi helyen egyszersmind igazgató. Számos műve közül, melyek az ó- és újszövetség körébe vágó tárgyakkal foglalkoznak, az első: Fragments of Philo Judaeus (Cambridge 1886), az utolsó: The Odes of Solomon (u. o. 1909).

3. *H.*, *Joel Chandler*, amerikai író, szül. 1848 dec. 8. Eatonban (Georgia állam), megh. 1908 júl. 24. Atlantában (u. o.) Eleinte tanuló volt egy vidéki napilap nyomdájában, e lapban jelentek meg első irodalmi kisérletei. Ujságiró lett és 1890—1901 az Atlantában (Georgia állam) megjelenő Constitution c. napilap főszerkesztője volt.

4. *H.*, *William Torrey*, amerikai pedagógus, szül. South Killinglyben (Connecticut) 1835 szept. 10. 1868—80. tanfelügyelő volt St. Louisban és nagyon figyelemre méltó jelentéseket tett közzé. 1866-ban megalapította a st.-louis-i filozófiai társaságot és a következő évben Journal of speculativ philosophy cimmel az első északamerikai bölcsészeti folyóiratot. 1875-ben a National educational association elnöke volt, 1880. az Egyesült-Államokat képviselte a brüsszeli nemzetközi pedagógiai kongresszuson és 1884. a bostoni Schoolmasters' Club elnöke lett. New Yorkban International educational series cimmel nagy pedagógiai gyüjteményes munkát ad ki.

Harrisburg (ejtsd: herrisbörg), Pennsylvania északamerikai államnak és Dauphin countynak fővárosa, az 1·6 km. széles Susquehanna balpartján, a Conedogwinit beömlésénél, (1910) 64,186 lak., vasművekkel, vasöntéssel, ipartelepekkel, közelében vas- és szénbányákkal. A város legjelentékenyebb épülete volt a dombon álló kupolás kapitolium, mely 1897. leégett. H.-öt 1785. John Harris alapította, 1812. lett fővárossá.

Harrisit (ásv.), kémiailag azonos a kalkozinnal, azonban a hexaéder szerint hasad; tulajdonképen pszeudomorfoza a galenit után és még a galenit hasadását mutatja; gyakran a belseje még át nem alakult galenit. Lelőhelye Canton-Mine Georgiában, Tennessee.

Harrison (ejtsd: herrisn), város New Yersey északamerikai állam Hudson countyjában, a Pasaic mellett, Newark K.-i elővárosa, cérna- és redőnygyárakkal, acélművekkel, (1910) 14,498 lak.

Harrison (ejtsd: herrisn), 1. *Benjamin*, amerikai államférfiú, szül. North Bendben (Ohio) 1833 aug. 20., megh. Indianopolisban 1901 márc. 13. 1854 óta mint ügyvéd működött Indianopolisban s 1860. már a főtörvényszék elnöke lett. A polgárháborúban az északiak oldalán küzdött s annak befejeztekor tábornok volt. 1881—86. a szenátusban képviselte Indiana államot. 1888 nov. mint a republikánus párt jelöltjét 269 szóval 162 ellen az Unió elnökévé választották. Hivatalát 1889 márc. 4. foglalta el s a legönzőbb párturalmat léptette életbe. Ezért aztán az 1892-i elnökválasztáson Clevelanddel szemben elbukott. Visszalépése után a san-franciscói egyetem tanára lett. Emlékiratai 1901. jelentek meg (Views of an Ex President, Indianopolis).

2. *H.*, *Frederic*, angol politikus és iró, szül. 1831 okt. 18. Tanulmányait Londonban és Oxfordban végezte s 1859. ügyvéd lett. Számos törvénytervezet készitésénél működött s 1877—1889. egyetemi tanár volt; 1870. egyik alapitója volt az angol pozitivisták társaságának. Irodalmilag is sokat foglalkozott a munkáskérdéssel, főbb művei: The meaning of history (1862); Questions for a reformed parliament (1867); Order and progress (1875); Martial law in Kabul (1880); Pantheism and cosmic emotion (1881); International policy (2. kiad. 1884., mások közreműködésével készült munka); The industrial republic (1890); Moral and religious socialism (1891); Annals of an old manor home (1893); Early Victorian litterature (1895); William the Silent (1897); George Washington and other American adresses (1901); John Ruskin (1902); angolra forditotta: Comte Politique positive c. művének II. kötetét.

3. *H.*, *John*, órás, szül. Foulbyban 1693., megh. Londonban 1776. Ő találta fel a rostély-inga-kompenzációt 1726. Hordozható és a tengeren is használható órák (timekeeper) készitéséért és a találmányán alkalmazott számos javitásért az angol parlamenttől kitűzött nagy díj egy részét kapta. Művei: Principles of time-keeper (London 1765); Description concerning such mechanism as will afford a nice or true mensuration of time (London 1759).

4. *H.*, *Mary*, angol irónő; irói álneve: Lucas *Malet* (l. o.).

5. *H., Thomas Alexander*, északamerikai festő, szül. Philadelphiában 1853 jan. 17. A philadelphiai akadémián és a san-franciscói művészeti iskolában tanult, majd Párisban Gérômenál és Bastien-Lepagenál. A tengerfestésben tünt ki. Párisban működik, ahol a Salon állandó kiállítója. Nevezetesebb képei: Szürkület (a st.-louisi muzeumban); Az éj titkai; A műkedvelők stb. Művei láthatók a párisi, drezdai, chicagoi, philadelphiai, washingtoni stb. modern képtárakban.

6. *H., William Henry*, az Egyesült-Államok 9-ik elnöke, szül. Berkeleyben (Virginia) 1773 febr. 9., megh. Washingtonban 1841 ápr. 4. 1792-ben belépett az amerikai hadseregbe s kitűnt az indiánusok elleni harcokban. Wayne tábornok halála után az északnyugati terület (Indiana) kormányzója lett s nagy érdemeket szerzett annak benépesítése körül. Az indiánusokkal folytatott ügyes alkudozásaival 200,000 km²-nyi területtel gyarapította az Uniót. Az 1811-iki angol háborúban hadvezéri tehetségének számos jelét adta. Kanadában több győzelmet vívott ki, de engedetlensége miatt visszahívták. 1828-ban Colombiába küldték követnek, de Bolivar kivánságára visszahívták. Ezután nagy nyomorba jutott s mint írnok kereste kenyerét. 1840-ben a Whig-párt a volt elnökkel, Van Burennel szemben felléptette elnöknek s H. győzött is 234 szóval 60 ellen, de hivatalba lépése után egy hónapra meghalt.

Harrisse (ejtsd: arriss), *Henry*, francia történetíró, szül. Párisban 1830., amerikai szülőktől, megh. u. o. 1910 máj. 13. Előbb New Yorkban, majd Párisban volt ügyvéd. Egész történetírói munkásságát Amerika fölfedezésének szentelte. Főbb művei: Cristophe Colomb, son origine, sa vie, ses voyages, sa famille et ses descendants (1884—85, 2 köt.); Jean Cabot, the discoverer of North-America, and Sebastian his son (1896). Azonkívül kiadta az 1492—1551 közt az Új-Világról megjelent munkák jegyzékét Bibliotheca americana vetustissima c. művében (New York 1866).

Harrogate (ejtsd: harrogét), város York angol countyban, (1911) 33,706 lak., tágas és szép fürdőkkel, vas- és kéntartalmú ásványvizforrásait évenként 10,000 ember is használja. Festői környékének leglátogatottabb pontjai a Harrow Carr völgye, az Ingleboroug-hegy (787 m.) és a Harlow-domb.

Harrow on the Hill (ejtsd: harro-), város Middlesex angol countyban, (1911) 17,076 lakossal, 1590. alapított híres college-zsel, amelyben a többi közt Byron és Sir Robert Peel is nevelkedtek.

Harrsch, *Ferdinand (Amadäus)*, német, később osztrák tábornok, szül. 1661 dec. 5. Neubronnban, megh. 1722 ápr. 5. Margarethen am Moosban Alsó-Ausztriában. 1683-ban Bécs ostromában vett részt; 1687—88. veneziai, 1689—93-ig württembergi szolgálatban állott. 1698—1700. Hollandián, Spanyolországon, Perzsián és Konstantinápolyon át Bécsbe került, ahol a katolikus vallásra áttérve, ezredesi ranggal osztrák szolgálatba lépett s a spanyol örökösödési háborúban sikerrel vett részt, minek jutalmául grófi rangra emeltetett. 1715-ben tábornaggyá lépett elő s az udvari tanács (Hofkriegsrath) tagja lett. Műve: De architectura militari. V. ö. *Pfister*, Württembergische Neujahrsblätter 12. Blatt (Stuttgart 1895).

Harruckern-*család* (eleinte *Harrucker*, utóbb néhol *Harukern* és *Haruckern* is). A család Magyarországon szereplő *bárói* ágának első ismert őse *Harrucker Mátyás*, schenkenfeldeni (Felső-Ausztria) polgár. Neje *Pühringer* Zsuzsánna, fia *Harrucker György*, polgár és takácsmester (Nagy Iván szerint tévesen *linzi* pékmester), szül. Schenkenfeldenben 1633 márc. 20., megh. u. o. 1692 szept. 11. Tőle származik le a család, melynek legnevezetesebb tagja *H. János György* báró, György ifjabb fia, szül. Schenkenfeldenben 1664 márc. 25-én, megh. Bécsben 1742 ápr. 18. Szülei papnak szánták. A humaniorákat Steyrben, a filozófiát Linzben végezte. Minthogy azonban a fiunak a papi pályára nem volt hajlandósága, nagybátyja, ki ennsi esperes-plébános volt, 1689. az alsóausztriai udvari számvevőségnél számtiszti állást szerzett neki. 1692. a győzedelmes török háboru alatt az udvari kamara áthelyezte a hadi élelmezéshez császári biztos gyanánt. 1697-ben biztosnak küldték ki az aradi vár építéséhez, hol 1701-ig működött. A spanyol örökösödési háború alatt Jenő szavójai herceg az Olaszországban harcoló déli hadseregnél alezredesi ranggal az élelmezési hivatal igazgatójának tette meg. 1708-ban a francia hadjáratok alatt Olaszországba helyezték át, hol öt éven át élelmezési igazgató és a hadbiztosság igazgató-helyettese volt. 1710-ben szolgálatainak elismeréseül a császári udvari kamarai tanácsosságot kapta. Amikor visszatért Németalföldről, a török háború alatt mint hadbiztossági igazgató-helyettes Jenő szavójai herceg támogatásával gyökeresen reformálta a császári sereg élelmezési igazgatását, az addig dívott szerződéses magánvállalkozók rendszere helyett behozva a házi kezelés rendszerét. VI. Károly császár (III. Károly király) 1718. őt és mindkét ágon való utódait római birodalmi ősi lovagi rangra emelte. A királytól 1720. királyi adományban kapta a Békés, Csongrád és Zaránd vármegyékben levő, a kincstárra visszaháramlott jószágokat (a többi közt Gyula városát, Doboz, Gerla, Csaba, Körösladány, Békés, Gyarmat, Öcsöd, Vésztő, Szentes és Szeghalom községekkel). 1727. magyar honfiusítást nyert. A király 1729 febr. 10. neki és mindkét nembeli utódainak a magyar bárói méltóságot adományozta (a rangemelési diplomában a család neve Harrucker-ről Harruckern-re változott.), majd 1729 máj. 22. a főispáni szék megüresedése esetére Békés vármegye főispánjává nevezte ki, 1732 ben pedig, Löwenburg gróf főispán halála után, elrendelte a főispáni székbe való beiktatását. 1737-ig megmaradt a katonai szolgálatban is. Végrendelete szerint holttestét 1742 ápr. a bécsi Szt. István-templom kriptájában temették el. Kétszer nősült; fiában, *H. Ferenc Domonkos* báróban, szül. Welsben (Felső-Ausztria) 1696., megh. Bécsben 1775 nov. 14-én, a család *férfiágának magva szakadt*.

A H.-család roppant nagy birtokait 1789. osztották föl a család leszármazói közt. A 60 négyzetmérföldnyi birtoktestből a gyulai részt Wenckheim József báró felesége, Gruber Mária Terézia, a békési részt Wenckheim József báró és testvérei, a szarvasi részt Stockhammer József gróf örökösei, a csabai részt Siskovics József gróf öz-

vegye, H. Borbála bárónő, a szentesi részt pedig Károlyi Antal gróf özvegye kapták. V. ö. *Nagy* Iván, Magyarország családai, 5. köt.; *Siebmacher*, Wappenbuch, 4. köt.; *Éble* Gábor, A H. és a Károlyi-család (Budapest 1895); *Haan* Lajos, Békés vármegye hajdana (Pest 1870).

Harry (ang.) a. m. Henrik.

Harry, *Myriam*, francia írónő, Emil *Perrault* szobrász felesége, szül. 1875. Jeruzsálemben angol apától és német anyától. 1906-ban Tuniszban telepedett le. Eleinte németül írt, de azután átpártolt a francia irodalomhoz s Huysmans hatása alatt írogatta keleti tárgyú elbeszéléseit, melyeket Nouvelles extrême-orientales (1900) c. gyüjtött kötetbe. Szélesebb körökben La conquête de Jérusalem (1904) c., a protestantizmust támadó regényével vált ismertté; egyéb regényei: Petites épouses (1902); L'île de volupté (1908) exotikus tárgyuak.

Hars, a haris (l. o.) népies neve.

Hárs (növ.), l. *Hársfa*. — *H.*, mint növényszövet, l. *Háncs*.

Hárs (azelőtt: *Lipócz)*, kisk. Ung vm. perecsenyi j.-ban, (1910) 238 rutén lak.; u. p. Nagyturjaszög, u. t. Turjaremete.

Hársád (azelőtt: *Littmanova)*, kisk. Szepes vm. ólublói j.-ban, (1910) 869 rutén lak.; u. p. Berkenyéd, u. t. Ólubló.

Harság, kisk. Sáros vm. eperjesi j.-ban, (1910) 202 tót lak.; u. p. Eperjes, u. t. Sóbánya.

Harsány, nagyk. Borsod vm. miskolczi j.-ban, (1910) 1829 magyar lak.; posta és telefon.

Harsányi, 1. *István (Móric)*, a gályarabságot szenvedett ref. lelkészek egyik legkiválóbbika, szül. Baranyában 1630. Mint rimaszombati lelkészt 1674 febr. 18. Pozsonyba maga elé idézte a delegatum judicium, mely ápr. 4. fej- és jószágvesztésre itélte. Életének azután megkegyelmeztek, de Pozsonyban és Lipótvárott szenvedett fogsága, valamint gályarabságra hurcoltatása s megkínoztatása súlyosabb gyötrelmeket okoztak, mint okozott volna vértanúhalála. A nápolyi gályákról kiszabadulva, Zürichben másfél évet töltött, majd visszatért hazájába s ismét elfoglalta a rimaszombati első lelkészi állást. Irodalmilag nem igen működött, mindössze egyetlen műve maradt fenn, melynek címe: Disputatio theologica, qua disquiritur, quaenam sunt opera legis, quae fidei opponuntur (Groningen 1663). Arcképe is fenmaradt. — Fia, ki szintén papságra készülve, külföldről való hazatérte után Losonczon lelkészkedett, elhagyta vallását s Nagyszombatban veres barát lett.

2. *H. Kálmán*, költő, szül. Mezőkövesden 1876 dec. 11., az egyetem bölcsészeti karán magyar irodalmi és történelmi tanulmányokat hallgatott, de már 1896. belépett a m. kir. központi állampénztár kötelékébe s rövid megszakitás után ismét visszatért az állami szolgálatba. Első versei szétszórtan 1896—97. jelentek meg a szépirodalmi lapokban. Első önálló gyüjteménye: *Költemények* (1902-ben jelent meg Beszterczebányán). Ugyanakkor külön kötetben a *Tölgylevél* (verses elbeszélés, u. o. 1902). Mindkét könyv második kiadása Budapest 1903. Egyéb munkái: *Uj Versek* (1906); *Homo és Homunkulusz*, filozófiai párbeszéd (1908); *Páter Benedek*, az «Apró drámák» első sorozata c. novelláskönyv (1910) és *Napi témák, örök problémák*, essay, széljegyzet és aforizmagyüjtemény (1911). *Ellák öröksége* c. drámáját 1905. a budapesti Nemzeti Szinház fogadta el előadásra, de ezt a művét H. később visszavonta. Kiválóbb műfordításai: Dumas Monte Christo-ja (1908 óta több kiadásban); Balzac Szamárbőr c. regénye (1911); Henri Lavedan A Párbaj; Maeterlinck Pelléas és Mélisande; Joaquin Dicenta Juan José c. drámája; több novella, vers és néprománc. A Petőfi-Társaság 1909. tagjává választotta.

3. *H. Lajos*, költő, szül. Nagyigmándon 1883. 1907-ben pappá szentelték. Győri székesegyházi hitszónok és a Dunántúli Hirlap felelős szerkesztője. Költeménykötetei: *Uj vizeken* (Budapest 1908); *Az élet muzsikája* (u. o. 1909); *A Napkirály rokona* (u. o. 1911). *Diadalmas halál* c. operaszövege 1910. jelent meg.

4. *H. Zsolt*, író, szül. Korompán 1877. A kolozsvári egyetemen tanult, több vidéki városban ujságíró, majd a Kolozsvári Ujság szerkesztője volt. 1910-ben Budapesten megalapította a Szinházi Hét c. lapot, 1913. a Budapesti Hirlap munkatársa lett. Még mint gimnáziumi tanuló elnyerte az Akadémia Kazinczy-díját. Több szinpadi műfordítása jelent meg, kiváló a *Varázsfuvola* opera szövegének új fordítása.

Hársas (azelőtt: *Lipnik*), kisk. Nyitra vmegye privigyei j.-ban, (1910) 312 tót lak.; vasúti megállóhely; u. p. Nagycsóta, u. t. Privigye.

Harsdörffer, *Georg Philipp*, német költő és tudós, szül. Nürnbergben 1607 nov. 1., megh. u. o. 1658 szept. 22. Előkelő patricius családnak volt a sarja, Altdorfban és Strassburgban végezte jogi tanulmányait, mire beutazta Európa nagy részét. Barátjával, Johann Clajusszal (Klaj) alapította 1644. Nürnbergben a pegnitzi pásztorok rendjét. Rendkívül sokat írt, de tudományos művei felszinesek, költői munkái inkább nyelv- és rímjátékok; főművei: Frauenzimmer-Gesprächspiele (1641, 8 köt., 2. kiad. 1642—49); Nathan, Jothan und Simson (1650—1651, 2 köt.); de különösen: Poetischer Trichter (1650—53, 3 köt.), mely 6 óra alatt akarja olvasóit a rímelés művészetére megtanítani. Életét megírta *Widmann* (1707). V. ö. *Tittmann* Jul., Die Nürnberger Dichterschule (1874); *Hodermann* R., Bilder aus dem deutschen Leben des XVII. Jahrhunderts (1890); *Kropp*, Die ästhetischen Tendenzen H.-s (Berlin 1904).

Harsendorfer *Farkas*, Nagy Lajos király jeles vitéze, ki hűségét halálával pecsételte meg. Pozsonyt ő szerezte vissza Károly királynak; Korlátkő várát Csák Máté ellen vitézül megvédelmezte. 1346 júl. 1. Záránál elesett.

Hársfa, *szádokfa, száldokfa, zádokfa, szödökfa, szádokfa (Tilia* L., növ.; *képmelléklettel)*, a Tiliaceae család génusza; 10 faja Európában, Ázsia mérsékelt vidékein és Észak-Amerikában tenyészik. Sok fajvegyüléke és fajtájá jött létre kultúra útján. Levele többnyire ferde szivalakú, fűrészes. Bogernyőszerű fürtje 3, sokvirágú, kocsánya a halavány sárgás murvalevéllel bizonyos hosszúságig összenő. Virága illatos, 2 ivarú, 5 tagú,

HÁRSFA.

Kislevelű hárs (Tilia cordata).

1. Virágos ág. — 2. Virág. — 3. Hosszmetszete. — 4. Termés. — 5. Mag hosszmetszetben. — 6. Ág csúcsa rügyekkel. — 7. Csiranövény. — 8, 9, 10. A rügy kibontakozása.

»Hársfa« cikkhez.

csészéje lehulló. A sok porzó szabad v. 5 falkába van csoportositva, egyeseken a meddő porzókból második sziromkör alakul. Termése gömbölyű v. körtealakú, kevés v. 1 magvú makkocska. A *kislevelű* H. *(Tilia cordata* Mill., T. parvifolia Ehrh., T. ulmifolia Scop.) 25 m. magas fa. Levele ferdén kerekded szívalakú, kétszer fűrészes, visszája kékes-zöld, a főér zugaiban rozsdavörös szakáll látható, különben kopasz a levél. Bogernyője felfelé áll, 5—11 virágú, szirma fehéres, halványsárga. Makkocskája csak kevéssé bordás, könnyen összenyomható. Elterjedt egész Európában az Uralig és a Kaukázusig. Németországnak gyakori erdőalkotó fája, de legtömegesebben Oroszországban van elterjedve. Megél minden talajon, ha elég mély. Nálunk a hegyvidéken tenyészik, jelentékenyebb szerepe a sarjerdőben van. A *nagylevelű H. (T. platyphylla* v. *platyphyllos* Scop., T. grandifolia Ehrh.) 30—35 m. magas, nagyon hasonlit az előbbihez, levele visszája sápadt zöld, az erek mentén szőrösödő v. kopasz, érzugaiban fehér v. fehéres szakállú. Bogernyője csüng, 2—5 virágú, szirma sárga. Makkocskája fás, kemény, könnyen össze nem nyomható, 4—5 erős bordája van. El van terjedve egész Középeurópában, mindenütt ültetik. Nálunk kivált hazánk D.-i felének hegyvidékein erdőket alkot. Valamivel előbb (jún.) virágzik, mint az előbbi faj, előbb is hajt sarjakat. A levél és a termés alakjában igen változó. Mindkettőnek magva csak az elvetés utáni évben kel ki. Hogy jó erős H.-csemeténk legyen, a vetőágy jól elkészitett talajába 5 cm. mély barázdákban a magvas termést sűrűen vetjük, hogy egymáson legyen, azután 1 centiméternyire betemetjük. A kétéves csemetét átültetjük. Tanácsos az ágyát mintegy 5 esztendős korában megforgatni. Tizedik esztendeje előtt a H.-t ritkán lehet fasorba ültetni. Fiatal korától fogva szépen nő, eleinte majd mindig hengerded törzse van, csekély magasságban elágazik. Koronája korán boltozatos lesz, idővel mindig sűrűbb és terjedelmesebb. Vén korában könnyen korhad, de vannak 400—500 esztendős egészséges fák is; erdei fáink közül a H. a legtovább élők közé tartozik. Kérge eleinte meglehetős sima és fénylő, homályos vörösbarna, később meglehetős mély kéregtáblákra repedezik, vén korában mély barázdásan hasadozott. Oroszországban kosarat, kocsikast készitenek belőle, házfedőnek is használják. Háncsa kitünő, szivós kötőanyag. Fája, különösen a kislevelű hársé nagyon puha és laza, fehér, gyakran kissé pirosasba játszik, egyenletes szövetü, tükre és évgyűrűje keskeny. Faragványnak (szent szobrok, ezért régen szentfának is hitták), asztalosmunkának, butornak, gazdasági eszköznek; szenét fogpornak, illatos fáklyának, rajzoló szénnek használják. Fája tüzelőül kevésértékű. Jószagú virágában (flores tiliae) a méh sok táplálékot talál, orvosságnak, valamint izzasztó teának is használják. Az *ezüstlevelű, fehér, keleti* v. *magyar H. (Tilia tomentosa* Moench., T. argentea Desf., T. alba W. et Kit.) hazánkban (a D.-i felén hegyvidéken), a Balkánon és Kis-Ázsiában terem, ültetve is gyakori. Levelének színe halavány, a visszája fehér ezüstszínű, csillagszőröktől sűrűn molyhos, az ér szögleteiben szakálla nincs, fűrészfogai hegyben végződnek. Virágában 10 szirom és 50—70 porzó van, termése kemény, tömötten molyhos, aprón bibircses. Koronája sűrű, tojásdad vagy gömbölyű. Szép díszfa. A *nyugati H. (T. alba* Ait.) északamerikai, levelének visszája gyengén molyhos és szakállas. Termése ötmagú, ötbordás, a magyar H.-é 1—2 magú, bordái gyengék. A *fekete H. (T. Americana* L., T. nigra Borkh., T. glabra Vent.) szintén északamerikai, kopaszlevelű, álernyője sokvirágú, gyümölcse gömbölyű. Nálunk ültetik. A H. nagyon gyorsan nő; mint nagy fát is könnyen át lehet ültetni. Lehet metszeni és csonkítani, ezután hamar újra kihajt. A felsoroltakon kívül kereszteződés folytán sokféle H. van még.

Irodalom. Bayer J., Monographia Tiliae generis, Wien 1862; Spach, Revisio generis Tiliarum (ann. sc. nat. 1834); Ventenat, Monographie du genre Tilleul, Paris 1803; Caspary, Die alte Linde in Neuenstadt am Kocher, Württemberg 1868; Simonkai L., Hazánk hársfái stb., Budapest 1888; Courtois, Mémoires sur les Tilleules d'Europe, Bruxelles 1835; Borbás, Über Arten der Gattung Tilia mit sitzenden Bracteen, Wien 1889; u. a. Die Hybriden der pentapetalen Linden, Arnstadt 1889; u. a., Tilia Richteri und zu der Geschichte der Silberlinde, Kassel 1889; Engler, Monogr. d. Gatt. Tilia, 1912.

Hársfafélék (növ.), l. *Tiliaceae*.

Hársfalva, kisk. Bereg vm. szolyvai j.-ban, (1910) 1485 rutén és német lak., vasuti állomással, posta- és táviróhivatallal. Az itteni fürdő a Vicsa-völgy torkolatánál, lombos erdők tövében 230 m. magasságban fekszik s 130 lakószobát, 24 fürdőszobát foglal magában. Forrása (Stefánia-forrás) égvényes savanyuviz, melyet fürdésre használnak; ezenkívül hidegvizgyógyintézet van s a tej- és savógyógymódot is alkalmazzák.

Hársféreg, l. *Hárshernyó*.

Hárshegyi homokkő (geol.), a budai hegységben elterjedt kőzet, amely nevét a Nagy-Hárshegyről kapta, ahol először tanulmányozták. Az alsó oligocén-kori tenger üledéke s úgy látszik régibb, mint a szintén alsó oligocén-korú budai márga és kiscelli agyag. A homokkő szemei kvarcból állanak, kötőanyaga agyagos v. kovás, ritkán mészkarbonát. Az egyes szemek néha aprók s ilyenkor finomszemű a homokkő, máskor a szemek durvábbak, sőt mogyoró-, diónagyságuak is lehetnek. Ekkor már konglomerátumoknak nevezzük. Rendesen szürkeszinüek, de néha vasoxiddal sárgára v. vörösesre festődtek. Kövület igen ritkán akad benne. Budapest környékén számos kőbányában fejtik. Főképen kerítések építésénél nagy előszeretettel alkalmazzák Budapesten a durván kifaragott tetszetős kőzetet. Azonkivül lépcsőfokokat nagy mennyiségben faragnak belőle.

Hárshernyó v. *hársféreg*, a Zúgópillék *(Sphingidae)* családjába tartozó *hárspillének (Dilina tiliae* L.) hernyója, amely zöld, hátán sárgás v. barnás színű, oldalt pedig 7 ferdén lefutó, sárga, a felső részükön veresbarnán szegélyezett sávokkal diszitett; kék v. zöld farszarva alatt feketés v. veres színű pajzsocskája van. Jún.—szept.-ig leginkább a hárs- és szilfán található, de előfordul az égeren, nyirfán, tölgyön, néha kőris- és diófán és a szelid gesztenyén is. Átalakulása a földben történik. A pillének mellső szárnyai sárgásbarna alapszinűek, sötétzöld foltokkal diszitettek, az első szárnyak barnásak. Szárnyterjed.: 56—71 mm. Egész Közép-Európában gyakori

május—szeptemberig, rendszerint két nemzedéke van.

Hárskút, kisk. Gömör vm. rozsnyói j.-ban, (1910) 540 magyar lakossal; u. p. Dernő, u. t. Krasznahorkaváralja. Hajdani ciszterczita apátsága 1141. alapíttatott, a törökök alatt elpusztult. A mohácsi csata után az evangélikusok foglalták el a templomot, kik azt 1662-ig birták, amikor a katolikusok visszafoglalták.

Hársliget (azelőtt: *Lippahócz)*, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1910) 760 vend lak.; u. p. és u. t. Belatincz.

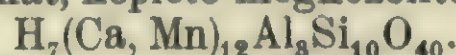
Hársmadár, a haris (l. o.) népies neve.

Harsona, l. *Puzón*.

Harsona-ünnep, l. *Rós*.

Hárspatak, kisk. Vas vm. németújvári j.-ban, (1910) 705 német lak.; u. p. Kukmér, u. t. Németújvár.

Harstigit (ásv.), rombos, erősen üvegfényű, színtelen átlátszó kristályok. Savanyú kalcium-mangán-ortoszilikát, képlete megközelitőleg:

$H_7(Ca, Mn)_{12}Al_8Si_{10}O_{40}$.

Termőhelye Harstig-bánya Pajsberg mellett Svédországban.

Hart, rövidítése a *Hazai automobil-részvénytársaság* elnevezésnek, mely társaság 1 millió korona alaptőkével bir.

Hart, hegység, l. *Hardt*.

Hart, 1. *Heinrich*, szül. Weselben 1855 dec. 30., megh. Tecklenburgban 1906 jún. 11. Jogot és filozófiát végzett, majd hirlapiró lett és Berlinben testvérével (l. *H. 2.)* együtt a Tägliche Rundschau kritikusa lett. Főművei: Weltpfingsten, Gedichte eines Idealisten (1878), Sedan (tragédia, 1883) és Das Lied der Menschheit (1888, 3 köt.) című csonka epikai munkája, melyben az egész emberiség történetét akarta 24 verses elbeszélésben összefoglalni. Testvérével együtt szép műforditásokat adott ki: Italienisches Novellenbuch (1882) és Blütenlese aus spanischen Dichtern (1883). Összegyüjtött munkái megjelentek Berlinben (1907, 4 köt.).

2. *H.*, *Julius*, német iró, *H. 1.* testvéröccse, szül. Münsterben 1859 ápr. 9. Jogot tanult, de csakhamar hirlapiró lett, azóta kizárólag az irodalomnak él. Költeményei: Sansara (1879) és Homo sum (1889) fényes stílusban vannak irva, de ki nem forrott tehetség termékei; hasonlók szinművei: Don Juan Tenorio (1881), Der Rächer (1884) és Der Sumpf (1886), melyek költői részletekben gazdag alkotások. Prózai művei: Fünf Novellen (1888), Sehnsucht (1893) és Geschichte der Weltliteratur (1893, 2 köt.). Testvérével kiadta a Deutsche Monatsblättert (1878), a Deutscher Literaturkalendert (1879–82) és a Kritische Waffengänge-t (1882—86), mellyel a német irodalomban a naturalisztikus irányt megindították. E vállalat folytatása a Kritisches Jahrbuch (1889—90, tíz füzet). Kiadja a Zukunftsland c. vallásos könyvek gyüjteményét, melyben megjelent: Der neue Gott (Leipzig 1899); Die neue Gemeinschaft (u. o. 1901).

3. *H.*, *Salomon Alexander*, angol festő, szül. Plymouthban 1806., megh. 1881 jún. 11. A londoni művészeti akadémián tanult, melynek 1854 óta tanára volt. Bibliai, történeti és genreképei közül kiválnak: Yorki Izsák a Front-de-Boeuf kastélyban; Oroszlánszívű Richard és Szaladin szultán; A firenzei Ognissanti kolostor; Milton meglátogatja Galileit börtönében; Columbus Kristóf gyermekkorában, stb.

4. *H.*, *William*, angol festő, szül. Paisleyben (Skócia) 1822., megh. 1894 jún. 18. Miután hazájának tájait festette, 1853. New Yorkban telepedett le, a műv. akadémia tagja és 1870—73-ig az akvarellfestők egyesületének elnöke volt. Észak-Amerikában is sok tájképet festett, olajfestményeket és akvarelleket.

Hart, angol hegedűkészítő család. Nevezetesebb tagjai: *H. John Thomas*, szül. 1805 dec. 17., megh. 1874 jan. 1. Londonban. Híres volt szakértelméről, amelyet régi olasz hangszerek megitélésénél tanusított. Fia és utóda: *George*, szül. 1839 márc. 23. Londonban, megh. u. o. 1891 ápr. 25. Legnagyobb műve: The violin, it's famous makers and their imitators (London 1875), alapvető mű a hegedűkészítés szakirodalmában. A Hart-cég főnöke 1891. *H. George* lett, szül. 1860 jan. 4. A Hart-cég különösen a régi kremonai hegedűk utánzásával tett szert hírnévre.

Hart., természettudományi neveknél *Hartmann* J. D. W. st.-galleni természetbúvár és festő, *Hartmann* Fr. göppingeni főorvos, palaeontológus, v. *Hartig* Theodor (l. o.) nevének rövidítése.

Harta (azelőtt: *Kisharta)*, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. dunavecsei j.-ban, (1910) 4967 német és magyar lakossal. H. a Duna közelében fekszik, van gőzhajó- és vasúti állomása, posta- és táviróhivatala, telefonállomása, takarékpénztára és hitelszövetkezete. A vidék legszebb és legvagyonosabb községe, szorgalmas lakói földmívelést, állattenyésztést és ipart űznek, különösen sok kézműves, takács, esztergályos és asztalos van köztük. A Dunán kereskedést űznek és sok malmuk van. Állami javító intézet is van itt. V. ö. *Pauer* Gy., Adatok a Kis-H.-i kir. közvetítő intézet ismertetéséhez (Kalocsa, 1886).

Hartberg, a H.-i ker. kapitányság székhelye Stiriában, a magyar határ közelében, (1910) 2557 lak., posztószövéssel, komlótermeléssel és lótenyésztéssel. Búcsújáróhely, várromokkal, Paar-kastéllyal, számos magyar család nyaralóhelye.

Harte (ejtsd: hárt), *Francis Bret*, északamerikai iró, szül. Albanyban (New York állam) 1839 nov. 25., megh. Londonban 1902 máj. 5. 1854-ben Kaliforniába ment és egymásután lett aranykereső, tanító, postás, majd betüszedő, a kaliforniai pénzverde titkára és ujságiró. 1863-ban alapította meg az Overland Monthly c. folyóiratot, amelyben a bányászélet köréből vett mesteri novelláival (The Luck of Roaring Camp 1868, The Outcasts of Pokerflat 1869, Tennessee's Partner 1871), valamint Plain language of truthful James (1871) c. költeményével országszerte nagy hírnévre tett szert. 1870-ben a kaliforniai egyetemen az újabb irodalomnak tanára lett és már híres iró volt, amidőn mint amerikai főkonzul 1878. Németországba s 1880. Glasgowba ment, ahol 1885-ig működött, amidőn minden hivataltól visszavonult és teljesen irói munkásságának szentelte egész idejét. Könyvalakban legelőször Condensed Novels (1867) c. paródiagyüjteménye jelent meg, amelyet 1871. a Poems c. kötet követett. H. különösen a

rövid elbeszélésnek, az ú. n. short story-nak volt nagy mestere, beszélyeinek helyi szinezete, tárgyválasztásának érdekessége, a bányászélet szeretetteljes rajza, a finom lélektani elemzés nagyon népszerüekké tették műveit, amelyek 1901-ig sürü sorban követték egymást. Magyarul megjelentek: Kaliforniai beszélyei, ford. *Belényesi* Gábor (Budapest 1875); Yerba Buena, regény (u. o. 1892); Maruja, regény, ford. *Fái* J. Béla (u. o. 1885); A Rouch and Ready-i milliomos (u. o. 1888); Az aranyásó, regény az amerikai életből (u. o. 1905). V. ö. *Pemberton*, Life of B. H. (London 1903); *Boynton*, Life of B. H. (New York 1903).

Hartebeest, a káma *(Bubalis cauma* F. Cuv.) búr neve.

Hartel, 1. *August*, német építész, szül. Kölnben 1844 febr. 26., megh. Strassburgban 1890 febr. 18. Főleg templomépítéssel foglalkozott. Főbb művei: a krefeldi ev. templom (1870), a lipcsei Péter-templom (1885), a strassburgi dóm restaurálása (1889). Irodalmi munkássága a középkori templomépítészet anyagát öleli fel. Jelesebb művei: Die hervorragendsten ältern Bauwerke in Köln (1886); Architektonische Details des Mittelalters (1889—91, 3. kiad. 1896); Aus unserer Mappe (1888—89); Moderne Kirchenbauten (1888—1889).

2. *H.*, *Wilhelm*, lovag, osztrák klasszika-filológus és politikus, szül. Hofban (Morvaország) 1839 máj. 29., megh. Bécsben 1907 jan. 14. 1872. a klasszika-filológia rendes tanára a bécsi egyetemen. 1891-ben az udvari könyvtár igazgatója lett, 1899-ben a bécsi akadémia alelnöke és ausztriai vallás- és közoktatásügyi miniszter. Ez állásától 1899. dec. megvált, de a Körber-kabinetben 1900 jan. ismét átvette a tárcát. Főbb munkái: Homerische Studien (Wien 1871—74, 3 részben); Demosthenische Studien (u. o. 1877—78, 2 részben); Studien für attisches Staatsrecht und Urkundenwesen (u. o. 1878); továbbá Eutropius (1872), Cyprian (1868—71, 3 köt.) és Eunodius (1881) kiadásai. 1879-ben megalakította Schenkllel a Wiener Studien c. folyóiratot.

Hartenau *gróf*, *Battenberg* Sándor bolgár fejedelem neve, melyet a bolgár trónról való lemondása után vett fel 1889. Életrajzát l. *Battenberg*.

Harteneck *János (Sachs de H.)*, politikus, szül. Eperjesen 1664., lefejezték Nagyszebenben 1703 dec. 5. Atyja *Zabanius* Izsák tanító volt, ki ev. hite miatt Eperjesről elüzetvén, Nagyszebenbe költözött, hol lelkésszé választották. A fiú ott végezte az iskolát és azután Tübingenbe ment, hol magister philosophiae lett és egy ideig előadásokat tartott. 1689-ben Nagyszebenbe visszatérve, 1690. notarius provincialis és nagyszebeni városi irnok lett. Hivataloskodásának kezdete azon időbe esik, amikor Erdély a Habsburg-ház uralma alá került. Az 1692-iki országgyülés a Leopoldi diploma életbeléptetésének sürgetésére küldöttséget menesztett Bécsbe. A szászok képviselője H. volt, ki majd egy évig fáradozott Bécsben, hogy a vezető köröket az erdélyi bonyolódott viszonyokról felvilágosítsa és a szászok érdekében jó indulatra birja. A császár aranyláncot ajándékozott neki. Nagyszeben a volt Szebenszék birájává, azután provinciális polgármesterré választotta; 1697. királybiró és a szászok grófja lett. Lipót nemességet adományozott neki de H. predikátummal. H.-et 1702. felségsértéssel vádolták s halálra itélték. Ugyanekkor a nagyszebeni tanács előtt is bevádolták. A terjedelmes peraktákból csak az derült ki, hogy H. felesége szeretőjének, Rabutin segédtisztjének, Aktonnak életére tört, ennek inasát megölette és hogy H. a gonosz tettről tudott, s hogy indulatos, gyakran érzéki ösztöneinek rabja volt. A szebeni tanács is halálra itélte és a nagy téren ki is végeztette. *Jósika* Miklós A nagyszebeni királybiró c. regényében szerepelteti; *Roth* Dániel Sachs v. H. címen irt regényt róla. V. ö. *Zieglauer*, Harteneck und die Siebenbürgischen Parteikämpfe seiner Zeit (Nagyszeben 1869).

Hartenfels, l. *Torgau*.

Hartenstein, *Gustav*, német filozófiai iró, szül. Plauenban (Szászország) 1808 márc. 18., megh. Jenában, mint az egyetemi könyvtár igazgatója, 1890 febr. 2. Herbart követője, kinek rendszerét több műben élesen megvilágítja és magyarázza: Die Probleme und Grundlehren der allg. Metaphysik (1836); Die Grundbegriffe der eth. Wissenschaften (1844); Über die neuesten Darstellungen und Beurtheilungen der Herbartischen Philosophie (1838); Darstellungen der Rechtsphil. des H. Grotius (1850); Über den wissenschaftl. Werth der Arist. Ethik (1859); Über Lockes Lehre von der menschl. Erkenntniss in Vergleichung mit Leibniz' Kritik derselben, (1861); Historisch-philos. Abhandlungen (1848). Kitünő kiadásait rendezte Kant és Herbart összes műveinek.

Hartfell *(Hart Fell* a. m. Szarvashegy), 804 m. magas hegy Skócia D.-i részén (Dumfriesshire).

Hartford (ejtsd: hartförd), *város* az északamerikai Egyesült-Államokban, Connecticut állam fővárosa, a Connecticut partján, ahol a Park-River torkollik belé, több vasuti vonal mellett, (1910) 98,915 lak., nagy gép- és fegyvergyárakkal, papirmalmokkal, szivar- és rövidárúkészítéssel és pamutiparral. Az 1633. létesült hollandi erősség mellett alapították a várost 1636. A kapitolium kupolája 76 m. magas; Athenaeum kép- és szobortárával, a történelmi társulat gyüjteményeivel és könyvtárral; az állami arzenállal. Kiválóbb tudományos és jótékony intézetei: a High School, a teológiai intézet, a Trinity college, az árvaház, az elmebetegek háza, a városi kórház. Több nagy életbiztositó társulatnak székhelye (150 millió dollár alaptőkével).

Hartha, szász város a lipcsei közigazgatási kerületben, (1910) 6253 lak. Cipő-, butor- és szivargyártás; szövő-fonó ipar.

Harthau, szász község a chemnitzi közigazgatási kerületben, (1910) 6484 lak. Szövő-fonó ipar, vasöntés, gépgyártás.

Hartig, 1. *Franz*, gróf, osztrák államférfiú, szül. Drezdában 1789 junius 5., megh. Bécsben 1865 jan. 17. 1825-ben stiriai helytartó s 1830. Lombardia kormányzója lett, hol nagy népszerűségre tett szert. 1840-ben tagja lett a minisztériumnak s üdvös reformokat létesített a vasútügy és nemzetgazdaság fejlesztése érdekében. Iratai közül a Genesis der Revolution in Österreich

(Leipzig 1851, 3. kiad.)szabadelvü és őszinte hangjánál fogva feltünést keltett.

2. *H.*, *Georg Ludwig*, német erdész, szül. Gladenbachban 1764 szept. 2., megh. Berlinben 1837 febr. 2. Giessenben tanult, 1806. Stuttgartban főerdőtanácsos és 1811. Berlinben kir. porosz államtanácsos és országos főerdőmester lett. Amellett erdészeti előadásokat is tartott a berlini egyetemen; Hungenben alapított s később Dillenburgba és Stuttgartba áthelyezett erdészeti iskolája nagy hírben állott. A porosz erdőigazgatás körül is nagy érdemeket szerzett. Több helyütt (Darmstadt stb.) szobrot emeltek neki. Főbb művei: Anweisung zur Holzzucht für Förster (Marburg 1791, 8. kiad. 1818); Anweisung zur Taxation u. Beschreibung der Forste (Giessen 1792, 4. kiad. 1819); Grundsätze der Forstdirektion (Hadamar 1803, 2. kiad. 1813); Lehrbuch für Förster (Stuttgart 1808, 11. kiad. H. Theodortól 1877, 3 köt.); Lehrbuch für Jäger (Berlin 1810, 11. kiad. H. Roberttól 1884); Versuch über die Dauer der Hölzer (Stuttgart 1822); Erfahrungen über die Dauer der Hölzer (Berlin 1836); Forstliches und forstnaturwissenschaftliches Konversationslexikon (u. o. 1834, H. Theodorral, 2. kiad. Stuttgart 1836); Lexikon für Jäger und Jagdfreunde (Berlin 1836, 2. kiad. 1859—61). Szerkesztett szaklapokat is.

3. *H.*, *Karl Ernst*, német technológus, szül. Steinban (Rochlitz, Szászország) 1836 jan. 20., megh. Drezdában 1900 ápr. 23. 1865-ben a drezdai politechnikumon a mechanikai technológia tanára lett. Főbb művei: Untersuchungen über die Heizkraft der Steinkohlen Sachsens (Leipzig 1860); Abhandlungen über den Kraftverbrauch der Arbeitsmaschinen. A Zivilingenieur c. lap szerkesztője volt.

4. *H.*, *Robert*, német erdész és botanikus, *H.* 5. fia, szül. Braunschweigban 1839 máj. 30., megh. Münchenben 1901 okt. 9. Szülővárosában erdészetet, Berlinben természettudományokat és jogot tanult; 1865. braunschweigi államszolgálatba lépett, 1867. a neustadt-eberswaldei erdészeti akadémia, 1878. pedig Münchenben az erdészeti növénytan tanára lett. Ő az erdészeti kulturnövények patologiájának megalapítója. Művei: Die durch Pilze erzeugten Krankheiten (2. kiad. Stuttgart 1875); Die Zersetzungserscheinungen des Holzes der Nadelholzbäume u. der Eiche (u. o. 1878); Lehrbuch der Baumkrankheiten (2. kiad. u. o. 1889); Der Wurzelpilz des Weinstocks (Berlin 1883); Die Zerstörungen des Bauholzes (u. o. 1885); Lehrbuch der Pflanzenkrankheiten (u. o. 1900); Holzuntersuchungen (u. o. 1901); Der echte Hausschwamm (2. kiad. u. o. 1902) stb.

5. *H.*, *Theodor*, német botanikus, szül. Dillenburgban 1805 febr. 21., megh. Braunschweigban mint erdőtanácsos és tanár 1880 márc. 26. Nevezetesebb munkái: Vollständige Naturgeschichte d. forstlichen Kulturpflanzen Deutschlands (Berlin 1851, 120 rézmetszetü tábl., új kiadás 1886); Entwickelungsgeschichte des Pflanzenkeims (Leipzig 1858, 4 tábl.); Über den Gerbstoff der Eiche (Stuttgart 1869); Anatomie u. Physiologie der Holzpflanzen (Berlin 1878, 6 tábl.).

Hartin (ásv.), fehér gyanta, amelyet az Oberhart-ról származó barnaszénből választottak le.

Harting, *Pieter*, hollandi természetbúvár, szül. 1812 febr. 27. Rotterdamban, megh. 1885 dec. elején Amersfoortban. Orvostudományokat tanult és 1843—81-ig egyetemi tanár volt Utrecht-ben. Művei: Das Mikroskop (1840—54, 1858; németül kiadta Thiele, 2. kiad. Braunschw. 1866, 3 köt.); Recherches micrometriques sur le développement des tissus et des organes du corps humain (1845); De voorwereldlijke scheppingen (1857; németül kiadta Martin, Leipzig 1859); Le Képhalographe (1861); Leerboek van de grondbeginselen der dierkunde (1862—74, 3 köt.); De bouwkunde der dieren (1862, 2. kiad. 1870); L'appareil épisternal des oiseaux (1894); De magt van het kleine (2. kiad. 1866; németül Leipzig 1851); Recherches de morphologie synthétique sur la production artificielle de quelques formations calcaires organiques (1872).

Hartington, *marquis*, l. *Devonshire*.

Hartit (ásv.), paraffinszerű kristályos tömeg; a barnaszén és bitumenes fa repedéseit tölti ki, többnyire lemezes-héjas szerkezetü; kristályai háromhajlásuak, de rendkívül ritkák, egy irányban kitünően hasadnak; fehér vagy pedig bitumentől szürke vagy barnára festett; zsírfényű, nagyon emlékeztet a fehér mészre. A szénhidrogéneknek egyik tagja, képlete C_6H_8 vagy C_6H_{10}. Termőhelye Oberhart, Gloggnitz mellett Ausztriában, Oberdorf, Voitsberg mellett Stájerországban.

Hartl, *Heinrich*, osztrák geodéta, szül. Brünnben 1840 jan. 23., megh. Bécsben 1903 ápr. 3. 1869-ben került a katonai földrajzi intézethez, 1873—75-ig Makedóniában, Ruméliában és Bulgáriában végzett háromszögeléseket, 1889—96-ig pedig Görögországban. 1898-ban a katonaságtól nyugdíjba vonult és 1899 febr. a bécsi egyetem geodéziai tanszékét foglalta el. 1883—1896-ig a Mitteilungen des Militärgeographischen Instituts-ot szerkesztette; megjelent a Höhenmessungen eines Sappeurs című könyve.

Hartl., *Hartlaub* Gustav (l. o.) nevének rövidítése.

Hartlaub, *Gustav*, német ornitológus, szül. Brémában 1814 nov. 8., megh. u. o. 1900 nov. 20. Orvos volt szülővárosában. Különösen afrikai madarakkal foglalkozott. Felemlítendő munkái: System der Ornithologie Westafrikas (Bremen 1857); Die Vögel Ostafrikas (Finsch-sel együtt, Leipzig 1870); Die Vögel Madagaskars und der benachbarten Inselgruppen (Halle 1877); Emin pasa zoológiai gyüjteményével is sokat foglalkozott.

Hartleben, *A.*, könyvkiadó-cég Bécsben; alapította 1803. Budapesten *H. Konrád Adolf* (szül. Mainzban 1778 aug. 26., megh. 1863 ápr. 5.). A német kiadóüzlet 1844. Bécsbe került, a bizományi üzlet 1863. és a magyar kiadóüzlet Budapesten 1866. adatott el. Az üzlet tulajdonosa H. Adolf lett (szül. Új-Gradiskán 1835), aki 1870. Lipcsébe költözött át s 1888. I. Ferenc Józseftől *sarkházai* előnévvel nemességet nyert. 1866 óta *Marx* Eugen vezeti a céget, mely különösen sok népszerű tudományos munka kiadásával szerzett érdemeket.

Hartleben, *Otto Erich*, német író, szül. Clausthalban 1864 jun. 3., megh. Saloban a Garda-tó mellett 1905 febr. 11. Jogi tanulmányokat végzett, majd Berlinbe költözött és minden erejét az iro-

dalomnak szentelte. H. mint modern szellemű lirikus, drámairó és novellista tette ismertté nevét. H. először Giraut Albert Pierrot Lunaire c. szimbolista rondeljeinek fordításával (Berlin 1893) tünt ki és csinos eredeti költeményeivel: Meine Verse (Berlin 1895, folytatása: Von reifen Früchten, München 1903) is megnyerte olvasóit. Regényei közül sikere volt a Zwei verschiedene Geschichten cimünek (1887), melynek hőse egy magyar nő s második kiadása (Berlin 1891) óta Die Serenyi cimet viseli. Legjobb műveit a szinpad számára irta: Angele (Berlin 1891) komédia; Der Frosch, Familiendrama nach Henrik Ipse (u. o. 1891, Ibsen Norájának parodisztikus folytatása); Hanna Jagert (u. o. 1893); Die sittliche Forderung (u. o. 1897); Ein wahrhaftguter Mensch (u. o. 1899); Die Befreiten (u. o. 1899, egyfelvonásos szinművek ciklusa); Im grünen Baum z. Nachtigall (1905). Legnagyobb sikert Rosenmontag (Berlin 1900, 10. kiad. 1901) cimű, katonatisztekről szóló tragédiájával aratott, melyet 1902. a Grillparzer-dijjal jutalmaztak s Farsang utolja cimmel *Beöthy* László forditásában a Nemzeti Szinházban (1901) is előadtak (Farsanghétfő cimmel 1912. *Katona* Gábor is leforditotta). Megjelent még magyarul: Lori, szinmű, ford. *Bálint* Lajos (Budapest 1911). *Heitmüller* F. F. kiadta leveleit: O. E. H., Briefe an Freunde (Berlin 1912).

Hartlepool (ejtsd: hartlpúl), kikötőváros Durham angol countyban, East-H. (1911) 20,618, West-H. (1911) 63,932 lak., komlókereskedéssel, igen jelentékeny hajógyárakkal. 1832 óta dokkok és medencék építése által kikötőjét Anglia egyik legfontosabb kikötőjévé alakították át. Hajóforgalma és kereskedelme élénk. A bevitel főcikkei: gabonaneműek, liszt, fa és állatok, a kivitelé: szén és pamutcikkek.

Hartley (ejtsd: hartli), 1. *Charles Augustus, sir*, angol vizépitészeti mérnök, szül. Heworthben (Durham) 1825. 1848-ban a plymouthi és devoni kikötői épitkezéseknél volt alkalmazva. 1855-ben Törökország szolgálatába állott. 1857. az európai dunai bizottság főmérnöke lett. 1867-ben H. az odesszai új kikötő tervezetével megnyerte a kitüzött 8000 rubelnyi nagydijat. 1874—79-ben a Misszisszippi torkolatán folytatott munkálatokat vezette, később pedig a Panama- és Szuez-csatorna épitésében is részt vett. Művei: The Delta of the Danube; Public works in the United States and Canada; Inland navigations in Europa.

2. *H., David*, angol filozófus, szül. Illingworthban 1704 aug. 30., megh. Bashban 1757 aug. 28. Előbb teológiát, majd orvostant és filozófiát tanult s mint gyakorló orvos végezte be életét. Lélektani munkájával: Observations on man, his frame, his duty and his expectations (2 köt., London 1749) megalapitója annak a sajátos angol lélektani iránynak, melyet asszociációs lélektannak neveznek. A lelki jelenségeket az angol empirizmus értelmében primitiv benyomásokból (idea) s e benyomások kapcsolatából származtatja, egyszersmind filozófiai alapot is keres elmélete számára. A benyomásoknak agyvelő-lengések felelnek meg, a benyomások társulásának lengéstársulások. H. közel jár a materializmushoz, de nem vallja azt; ragaszkodik a spiritualizmushoz, istennek s a lélek halhatatlanságának fogalmához. Lélektani elmélete s fiziológiai föltevései sok tekintetben megegyeznek a mai fölfogással, melynek ő egyengette útját.

Hartm., 1. természetrajzi s különösen konchiologiai nevek mellett *Hartmann* Georg Leonhard német konchiologus nevének röviditése; meghalt 1828. Különösen a Puhatestűek tanulmányozásával foglalkozott. — 2. Véglények tud. neve után *Hartmann* Max berlini protistológus nevének röviditése. — 3. Növénynevek mellett *Hartmann* Karl Johann (1790—1849) svéd botanikus nevének röviditése. Főműve: Handbok i Skandinaviens Flora (Stockholm 1820, 12. kiad. 1889); Svensk och Norsk Excursions Flora (4. kiad. 1866).

Hartmann, 1. *Alfred*, svájci iró, szül. Thunstetten várban (Bern kanton) 1814 jan. 1., megh. Solothurnban 1897 dec. 9. Irt szellemes regényeket, novellákat, drámákat, életrajzokat. Főművei: Meister Putsch und seine Gesellen (1858, 2 köt.); Gallerie berühmter Schweizer (1863—71, 2 köt.); Junker und Bürger (tört. regény, 1865, 2 köt.); Die Limmatschäfer (dráma, 1870, 2. kiad., 1898); Fortunat (1879, 3 köt.); Auf Schweizererde (novellák, 1883—1885, 3 köt.). V. ö. W. *v. Arx*, A. H. (Solothurn 1902).

2. *H., Eduard von*, német filozófus, szül. Berlinben 1842 febr. 23., megh. 1906 jún. 5. Apja H. Robert, porosz generális volt, ő is katonai pályára lépett, de már 1865. térdbaj miatt kénytelen volt megválni e pályától. Ekkor előbb mint festő és zeneszerző próbálkozott, drámákat is irt (Karl Robert név alatt), de csakhamar a filozófiában ismerte föl hivatását; 1867 óta Berlinben mint magántudós élt, rendkivül gazdag irodalmi tevékenységet fejtve ki. Már 1869. jelent meg nagy, rendszeres, alapvető műve: Philosophie des Unbewussten, mely nagy feltünést keltett, páratlan gyorsasággal terjedt, folyton új s bővitett kiadásokban (előbb egy, azután két, végre három kötetben) jelent meg s egészben tizenegy kiadást ért. H. e munkájában a régibb német spekulativ irány híveként lép föl, csakhogy spekulativ eredményeinek induktiv természettudományi alapot vet. A spekuláció kára nélkül iparkodik a kor természettudományi irányának eleget tenni, amivel nem nyerte ugyan meg a természettudósokat, de annál inkább azt a nagy német közönséget, mely a spekulációhoz vonzódott, de nem mert hinni benne. De nemcsak a könyv módszere volt megvesztegető. H. a két legszélső ellentétet a német filozófia történetében, melyek mindegyikének megvolt a maga nagy közönsége, Hegel és Schopenhauer rendszerét iparkodott megegyeztetni. Hegel rendszerének veleje a logikai eszme, Schopenhaueré az akarat, mint a világ elve és veleje. H. a logikai eszme és az akarat helyébe teszi a *tudattalant* (Das Unbewusste, azért a munkának a cime Philosophie des Unbewussten), de ez a tudattalan, amely az ő rendszerében az, ami Kantnál a magán való (Ding an sich), Fichténél az Én, Spinozánál a szubstancia, amely egy s oszthatatlan, amely minden, az egységes való, melyen kivül való nincsen: ez a tudattalan két attributummal rendelkezik, mint Spinoza szubstanciája; ez a tudattalan: akarat is,

képzet is. Hegel a világ alapjában csak a logikai eszmét látta, Schopenhauer csak az irracionális akaratot, holott a tudattalan mind a kettőt egyesíti magában: a logikait, mint képzetet s a logikátlant, mint akaratot. A tudattalan e két oldalának egymással való küzdéséből származik a világ folyása. A küzdelem végcélja: a logikátlannak a logikai által való legyőzetése. Ebben már benne rejlik H. rendszere nagy hatásának harmadik tényezője: sajátságos, optimizmusban végződő pesszimizmusa. Elfogadja ugyanis Schopenhauer pesszimizmusát, melynek stilisztikai művészettel rajzolja meg részleges képét, de míg Schopenhauernél a pesszimizmus következménye az, hogy ne akarjunk (mert az akarástól a kín elválaszthatatlan), azaz az erkölcsi quietizmus; addig H. azt követeli tőlünk, hogy a világfolyamatban a legtevékenyebben részt vegyünk, mert csak így győzhető le egyetemesen a tudattalannak logikátlan tényezője: az akarat, s szabadítható föl az egész világ egyszerre és egyetemesen az akarat uralma alól, azaz szűnik meg létezni. H. főművének megjelenése után hatalmas köteteket írt rendszerének a részletekben való kivitelére. Erkölcstanát és vallásfilozófiáját részletesen a következő művekben fejtette ki: Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins (Berlin 1878, 2. kiadás 1886. e címmel: Das sittliche Bewusstsein); Das religiöse Bewusstsein der Menschheit im Stufengang seiner Entwicklung (1882); Die Religion des Geistes (1882). Ezekben a művekben metafizikai alapelveiből indulva ki, a keresztény és hindu dogmatikát (mely utóbbival tudvalevőleg Schopenhauer is rokonságot tartott) iparkodott egyesíteni. Negyedik főműve egy nagy kétkötetes esztetika, melynek első része történeti: a német esztetika története Kanttól kezdve (Die deutsche Aesthetik seit Kant, 1886), második része rendszeres (Die Philosophie des Schönen, 1887). A nagy, rendszeres műveken kívül számos kisebbet is írt, majd magyarázva és megvédelmezve tanításait, majd állást foglalva a kor minden felszínre kerülő kérdésével szemben. Halála után megjelent nyolc kötetben: System der Phil. im Grundriss. Első felesége A. *Taubert* név alatt védte férje rendszerét. Második felesége, Alma *Lorenz* is írónő: Zurück zum Realismus (1902). Igen nagy irodalom támadt e rendszer körül, melynek bibliográfiáját 1880-ig megtalálni *Plümacher* művében: Der Kampf um's Unbewusste (1880); L. *Drews*, Das Lebenswerk E. v. H. (1907).

3. *H.*, *Emil*, dán zeneszerző, *H. 9.* fia, szül. 1836 febr. 21. Kopenhágában, megh. u. o. 1898 júl. 18. 1861-ben orgonista lett Kopenhágában, 1891. a kopenhágai zeneegyesület karnagyi székében Gade utóda. Sok zenekari darabot írt.

4. *H.*, *Ernst*, német színész, szül. Bernében, 1844 jan. 8., megh. Bécsben 1911 okt. 10. 1864 óta a bécsi Burg-színház tagja volt, jeles Shakespeare-ábrázoló (Petrucchio, Benedek, V. Henrik, stb.) és jellemszinész. Többször vendégszerepelt Budapesten is. — Felesége, *H. Helene* (született *Schneeberger)*, szintén színésznő, szül. Mannheimban 1845 szept. 14., megh. Bécsben 1898 márc. 12. 1865 óta ő is a Burg-színház tagja volt s főképen naiv-szerepekben ért el jelentékeny sikereket.

5. *H.*, *Felix*, kölni érsek, szül. 1851 dec. 15. Münsterben. A teológiát u. o. végezte, pappá szentelték 1874. Egy ideig Rómában felsőbb tanulmányokat végzett. 1880-ban kánonjogtudor. Több helyütt való segédlelkészkedés után 1890. a püspöki aulába került. 1905-ben münsteri püspök, 1912. kölni érsek lett.

6. *H.*, *Georg*, német afrikai utazó, szül. Drezdában 1865 aug. 4. 1893—1901-ig a SW.-Africa Company és az Otavi-társulat szolgálatában Németország afrikai gyarmataiban utakat tett, beutazta a Namaföldet, a Cap Cross és Cap Frio között a partvidéket, 1898. a Kalahari sivatagban járt, 1899. harmadik kaokoföldi útja alkalmával a Cap Frio és a Kunene torkolata között kutatott. 1901-ben az Amboföldön át Mossamedesig hatolt. Munkái: Deutsch-Südwestafrika im Zusammenhang mit Südafrika (Berlin 1899); Die Zukunft Deutsch-Südwestafrikas (1904) és főműve: Karte des Nördlichen Teiles von Deutsch-Südwestafrika 1 : 300,000 (Hamburg 1904).

7. *H.*, *Gustav*, német romanista, szül. 1835 márc. 31. Vecheldében (Braunschweig), megh. 1894 nov. 16. Tübingenben. 1860-ban m.-tanár lett Göttingenben, 1864. rendes tanár Baselben, 1872. Freiburgban, 1878. Göttingenben, 1885. Tübingenben. Nevezetesebb művei: Über den rechtlichen Begriff des Geldes und den Inhalt von Geldschulden (Braunschweig 1868); Über Begriff und Natur der Vermächtnisse im römischen Recht (u. o. 1872); Die Obligation (Erlangen 1875); Internationale Geldschulden (Freiburg i. Br. 1882).

8. *H.*, *Jakob*, báró, bajor gyalogsági tábornok, szül. Maikammerben 1795 febr. 4., megh. Würzburgban 1873 febr. 23. Francia katonai iskolákban nevelkedett. Részt vett az 1814—15-iki hadjáratokban a szövetségesek ellen. 1842-ben őrnagy és a bajor trónörökös hadsegéde, 1848. vezérőrnagy s a király szárnysegéde, 1861. tábornok lett. Mint ilyen vezérelte 1866. a 4. gyalogos hadosztályt, mellyel júl. 4. önállóan vívta meg a nussdorfi csatát Wrangel porosz tábornok dandára ellen, de szerencsétlen kimenetellel. 1870—71-ig a 2. bajor hadtestet vezérelte. Aug. 4. megrohanta Weissenburgot s másnap a wörthi csatát idézte elő, melynél elfoglalta Froschweilert és Niederbronnt. Aug. 14. Marsal várát megadásra kényszerítette; a sedani ütközetben is kiváló része volt; szept. 19. elfoglalta a Ducrot tábornok által védett moulin de la touri (châtilloni) magaslatokat. A bajor király 1871. bárói rangra emelte. A háború bevégzése után H. Würzburgban a 2. bajor hadtest parancsnoka volt haláláig. 1884-ben az ingolstadti II. erődöt az ő emlékére *Fort Hartmann*-nak nevezték el.

9. *H.*, *Johann Peter Emil*, dán zeneszerző, a skandináv romantika első zenei reprezentálója, szül. 1805 máj. 14. Kopenhágában, megh. u. o. 1900 márc. 10.; régi német zenészcsalád sarja. Első sikerét 1832. Ravnen c. operájával aratta, 1840. a kopenhágai konzervatorium igazgatója lett, 1879. a kopenhágai egyetem tiszteletbeli bölcsészdoktorrá avatta. H. Gade apósa volt. Művei operák: Liden Kirsten (szövege Andersentől); Corsarerne; balettek: Valkyrien, Thrymskviden; nyitányok, melodráma, férfikarok, gyászzene Thor-

waldsen halálára, hegedüszonáta, zongoradarabok. V. ö. *Thrane* K., Dänische Komponisten (1875); *Behrend* W., J. P. E. H. (1895).

10. *H., Julius von*, porosz tábornok, szül. Hannoverben 1817 márc. 2., megh. Baden-Badenben 1878 ápr. 30. Képzettsége folytán hamar emelkedett s gyakran használták diplomáciai feladatokra is. Mint szakértő vett részt a bajor haderő szervezésében s dicsőséggel szerepelt az 1870—71. francia-porosz háborúban. Mint hadosztályparancsnok bevette Tourst. 1871. Strassburg kormányzója, majd a lovasság tábornoka lett. 1875. nyugalomba vonult. Kiadta apja emlékiratait: Der königlich hannov. General Sir Julius v. H. címmel (Hannover 1858); egyéb munkái: Der deutsch-französische Krieg, ein kritischer Versuch (később Kritische Versuche, Berlin 1876—78); Die allgemeine Wehrpflicht; Lebenserinnerungen, Briefe und Aufsätze des Generals der Kavallerie Julius von H. (2 köt., Berlin 1882).

11. *H., Ludo Moritz*, osztrák történetíró, szül. Stuttgartban 1865 márc. 2. Főbb munkái: Geschichte Italiens im Mittelalter (Gotha 1897–1903, 1—2. köt.); Zur Wirtschaftsgeschichte Italiens im Frühen Mittelalter (u. o. 1904); Theodor Mommsen, eine biographische Skizze (u. o. 1908).

12. *H., Moritz*, német költő, szül. Dusnikban (Csehország) 1821 okt. 15., megh. Bécsben 1872 máj. 13. 1844-ben szabad eszmékkel eltelve elhagyta Ausztriát s 1845. megjelent Kelch u. Schwert c. politikai költeménykötete. 1847-ben megjelentek újabb költeményei (Leipzig 1847) s visszatért Bécsbe. Itt pörbe fogták, melytől csak a közbejött 1848.-i forradalom mentette meg. Ekkor Prágában a német-párt élére állott s a leitmeritzi kerület a német parlamentbe is beválasztotta. 1848 októberében Blummal és Fröbellel Bécsbe ment, honnan azonban a katasztrófa bekövetkezése előtt elmenekült. Németországban, Svájcban, Angliában tartózkodott s aztán Genfben élt, mint a német irodalom tanára. 1863-ban Stuttgartba, 1868. Bécsbe költözött. Költői tehetsége folytonos fejlődést mutat és csak utolsó munkáiban van némi nyoma a hanyatlásnak. A költeményeken kívül elbeszéléseket és szindarabokat írt. Művei közül a már említetteken kívül nevezetesebbek: Adam u. Eva, idilli eposz (Leipzig 1851); Schatten, költői beszélyek (Darmstadt 1851); Erzählungen eines Unsteten (Berlin 1858, 2 köt.); Von Frühling zu Frühling (Berlin 1860); Der Krieg um den Wald (Frankfurt 1850). Lefordította *Szarvady*-val közösen Petőfi költeményeit is. Összes munkái 1873—74. jelentek meg Stuttgartban 10 kötetben. Költeményeiből szemelvényeket fordított *Kozma* Andor (1906). V. ö. *Ziel*, M. H. (Unsere Zeit 1872. évf.).

13. *H., Paul von An der Lan-Hochbrunn (Pater H.)*, német egyházi zenész, orgonista, Ferenc-rendi szerzetes, szül. 1863 dec. 21. Salurnban (Bozen mellett). 1893. a jeruzsálemi Megváltás-templom, 1895. a római Aracoeli kolostor orgonása és a Scuola musicale cooperativa igazgatója lett. Művei: Petrus (1900); Franciscus (1902); Az utolsó vacsora (1904); Az Ur halála (1905); Krisztus hét szava (1908) című oratoriumok feltünést keltettek.

14. *H., Richard*, német iparos, szül. Barnban (Elszász) 1809 nov. 8., megh. Chemnitzben 1878 dec. 16. Kovács volt és egy ideig Chemnitzben dolgozott, 1837. műhelyt alapított és a gyapotszövőszéken lényeges javításokat eszközölt. 1870-ben H. gyárát a Sächsische Maschinenfabrik zu Chemnitz c. részvénytársaság vette át.

15. *H., Robert*, német zoológus, antropológus és etnografus, szül. Blankenburgban (Harz) 1832 okt. 8., megh. Neu-Babelsbergben 1893 ápr. 20. Orvostant és természettudományokat tanult Berlinben, 1860. utazott ÉK.-Afrikában (Barnim A.-val), majd az állattant és az összehasonlító élettant tanította Proskauban 1867. Berlinben az anatómia tanára és az ottani embertani társulat főtitkára lett. Művei: Reise des Freiherrn A. v. Barnim durch Nordost-Afrika (Berlin 1863); Die Nigritier (u. o. 1876); Die Völker Afrikas (Leipzig 1880); Der Gorilla (u. o. 1881); Die menschenähnlichen Affen (u. o. 1883), magyarra ford. *Thirring* Gusztáv: Az emberszabásu majmok és szervezetük (Budapest 1888); Abessinien, Die Nilländer (u. o. 1883); Madagaskar (u. o. 1886); Handbuch der Anatomie des Menschen (Strassburg 1881). Bastiannal együtt 1869. a Zeitschrift für Ethnologie-t alapította.

Hartmannit (ásv.), szinonimja a breithauptitnak.

Hartmannsdorf *(H. bei Burgstädt)*, falu Lipcse szászországi kerületi kapitányságban, (1910) 5973 lak., szerpentin- és kőbányákkal, kesztyű- és harisnyakötőgyárakkal.

Hartmann von Aue *(Owe)*, középkori német költő, sváb lovag, aki 1170 körül született és 1210 körül halt meg. Az 1190. v. 1197. keresztes hadjáratban valószinüleg részt vett. Korában ritka műveltséggel dicsekedhetett, tudott olvasni és írni, birta a latin és francia nyelvet. Négy epikai művét ismerjük: Erec, Chrestien de Troyes után; Gregorius, legenda, egy francia forrás alapján; Der arme Heinrich (magyar jegyzetekkel és szótárral kiadta Heinrich Gusztáv 1882, magyarra ford. Vende Ernő 1892), a költő legszebb műve; Iwein, melyet 1203 előtt írt Chrestien de Troyesnak Chevalier au lyon c. műve alapján. Azonkívül maradtak lírai költeményei és egy Büchlein c. reflektáló költeménye a szerelemről. Összes műveit kiadta F. Bech (3. kiad. 1870—91, 3 köt.). V. ö. *Saran*, H. v. A. als Lyriker (1889); *A. Schönbach*, Über H. v. A. (1894); *Verő* Leó, A beteg Henrik a mondában és költészetben (Budapest 1906).

Hartnack, *Edmund*, német mikroszkópkészítő, szül. Templinben (Ukermark) 1826 ápr. 9., megh. Potsdamban 1891 febr. 9. A hetvenes évek körül a legkedveltebb mikroszkópokat készítette. Bevezette a gyakorlatba az Amicitól feltalált immerziós lencséket, a mikroszkópon alkalmazta a Nicol-féle prizmát és célszerü világítókészüléket szerkesztett.

Harttit (ásv.), hatszöges mikroszkópikus kristálykák v. vaskos halmazok; nem fémesfényű, húspiros, néha sárga v. fehér. A kalcium-, stroncium- és aluminiumnak viztartalmú foszfátja és szulfátja; képlete: $(Sr,Ca)O.2Al_2O_3.SO_3 5H_2O$. Legömbölyödött szemekben a braziliai gyémánthomokban fordul elő; népies neve ottan «favas».

Hartvik *(Chartuirius)*, közönséges vélemény szerint magdeburgi prépost, majd regensburgi püs-

pök (1106—1126), a Sponheim-Lavanti grófok családjából; *Pauler* Gyula szerint azonban (Századok 1883, 804. l.) valószinüleg őt kell érteni Harduin (l. o.) győri püspök alatt, kit Kálmán király 1097. Sziciliába küldött Buzilla hercegnő megkérésére. Kálmán királynak ajánlva írta meg Szt. István legendáját. Legjobbnak a pesti kódexet tartották, mely Frankfurtból 1814. került a Nemzeti Muzeumba. Az újabb történetnyomozás kiderítette, hogy ezt a legendát közbeszúrásokkal ügyetlenül bővítették ki; alapjában véve azonban csakugyan H. műve, mely Kálmán király parancsára, a Legenda maior et minor felhasználásával készült. Interpolált helyeit Pauler mutatta ki (A H.-legenda és pesti codexe. Századok 1884, 739—749. l.).

Hartwell-kastély, l. *Aylesbury*.

Hartwich, *Emil Hermann*, német vasúti mérnök, szül. Bensdorfban, Bromberg mellett 1801 júl. 13., megh. Berlinben 1879 márc. 17. A vasútépítészet tanulmányozása céljából járt Belgiumban, Franciaországban, Angliában és aztán a stargard—poseni vasút építését igazgatta. 1849-ben a porosz kereskedelemügyi minisztériumban előadó tanácsos lett; 1872—75-ig a német vasúttársaság elnöke volt. Műve: Bemerkungen über den bisherigen Gang der Entwickelung des Eisenbahnwesens (Berlin 1877).

Hartwig, *Ernst*, német csillagász, szül. Majna-Frankfurtban 1851 jan. 14. 1886 óta a bambergi csillagvizsgáló igazgatója. Különösen héliométerrel végzett megfigyeléseket. Művei: Untersuchungen über den Durchmesser der Planeten Venus und Mars nach Heliometermessungen (Leipzig 1879); Beitrag zur Bestimmungen der physischen Libration des Mondes (Karlsruhe 1880).

Hartyán, kisk. Nógrád vm. gácsi j.-ban, (1910) 236 tót lak., u. p. Alsósztregova, u. t. Gács.

Hártyapapir, tisztán pamutrongyokból előállított enyvezetlen papirosból készül, olyképen, hogy e papirost tömény kénsavfürdőn áthúzzák, azonnal leöblögetik és ammoniák-fürdőbe helyezik.

Hártyás csiga, l. *Fül* és *Hallás*.

Hártyásgombák (növ.), l. *Lemezes gombák*.

Hártyás ívjárat, l. *Fül* és *Ivjáratok*.

Hártyás labirintus, l. *Fül*.

Hártyásorrú denevérek (*Phyllostomatidae*, állat), a Denevérek (l. o.) rendjébe, a Kis denevérek (*Microchiroptera*) alrendjébe tartozó denevércsalád. Az idetartozó fajokra jellemzők: az orrnyilás körül levő hártyás függelékek, a nagy szem, közepes nagyságú fül, jól fejlett fülfedő, a mellső végtag hárompercü középső és egy percü mutatóujja. A fogak száma 20 és 36 között váltakozik. Egy részük vérszopó, más részük azonban csupán rovarokkal és gyümölccsel táplálkozik. Mexikóban, Közép- és Dél-Amerikában honosak. 38 faj ismeretes, melyek közül legnevezetesebbek a vampirok (l. *Vampir*).

Hártyásszárnyuak (*Hymenoptera* L.; *két képmelléklettel*), a rovarok egyik nagyon népes rendje, parányi és óriási fajokkal. Jellemzi őket két pár, kevés erezetü szárnyuk, melyek közül az elülső mindig hosszabb és szélesebb, továbbá rágó és nyaló szájszerveik. A hatalmasan fejlett rágók rendszerint fogazottak. Az alsó állkapcsok, az alsó ajak és annak tapogatói különféle alakú nyaló szervekké fejlődtek. Igy pl. a méheknél a kardalakú alsó állkapcsok a virágméztartók fölmetszésére, a hosszú nyelv pedig a méz kinyalására szolgál. A torgyűrűk összenőttek. A potroh szorosan izül a torhoz, vagy hosszabb nyéllel függ azon. A nőstény potroha egyeseknél fulánkban végződik, másoknál tojócsőben. A fulánk a táplálékszerzésnél támadó fegyverként, egyébként védő szervként szerepel. A méheknél visszafelé álló fogakkal van ellátva s a sebbe szakad. A gyilkos darazsaké sima, többször használható s az ivadék táplálására szánt zsákmány megölésére vagy megbénítására való. A tojócső növények vagy állatok testének megfúrására és a peték lerakására szolgál (Gubacs- és Fürkészdarazsak). Teljes átalakulással fejlődnek. Többnyire egynemzedéküek, de némely levéldarázsnak évente 2 nemzedéke is van (*Lophyrus*). Lárváik v. szabadon élnek s hernyóalakuak, v. zárt helyen szülőiktől tápláltatnak, lábatlanok, szintelenek és kukacszerüek. Bábjuk szabad báb (p. libera). A H.-at magasfokú szellemi tehetségeik az összes rovarok fölé emelik. Sokan közülök társasan élnek nagyfokú munkamegosztásban. Igy a hímeken és nőstényeken kivül nem nélküli egyedek is vannak, amelyek a lakásépítés, eledelszerzés, sőt ivadékgondozás munkáját is ellátják. Egyes hangyafajoknál kizárólag védelmet teljesítő katonák is vannak. A H. saját maguk és ivadékuk védelmére különféle anyagból lakásokat építenek fák üregében, földben, padlások zugaiban s hasonló helyeken. A természetben és az emberhez való viszonyukban egyaránt fontos a szerepük. Igy nagy részük van a virágok megtermékenyítésénél s bár egyesek (levéldarazsak, hangyák) érzékeny károkat is okozhatnak, mások viszont hasznot is hajtanak (méz, gubacsok stb.) v. közvetve hozzájárulnak, hogy a természetben bizonyos egyensúlyi állapotok a mi kárunkra fel ne billenjenek (fürkészdarazsak rovarpusztítása). Az egész földön elterjedtek. Egyesek maradványai már a harmadkorban találhatók. Körülbelül 16,000 fajuk ismeretes, mintegy 4000 hazánkból. Fölosztatnak: I. Tojócsövesekre (*Terebrata*) és II. Fulánkosokra (*Aculeata*), mindegyik több családdal.

Hartzenbusch, *Juan Eugenio*, spanyol drámaíró, szül. Madridban 1806 szept. 6., megh. u. o. 1880 aug. 2. Atyja schwadorfi (Köln mellett) születésü német műasztalos volt, aki 1804. került Madridba s ott spanyol nőt vett feleségül. A San Isidro-intézetben végezte el a latint és bölcsészetet, majd megtanult franciául és olaszul s csak azután kezdett szépirodalommal és műasztalossággal foglalkozni. Atyja halála után 1835. gyorsírója lett a kormány lapjának, 1844. Madridban kir. alkönyvtáros, 1847. az akadémia tagja, 1852. a szinügyi bizottság főbirálója s 1862. a madridi nemzeti könyvtár igazgatója lett. Francia és honi drámák átdolgozásaival lépett a szinpadra, melyen Beaumarchais Szevillai borbélyával is megpróbálkozott. Hírnevét azonban Los amantes de Teruel (1836—1838) c. drámájával alapította meg, mely őt kora legkiválóbb szinműíróihoz emelte. Egyéb darabjai még a sok közül: Doña Mencia (1838); Alfonso el Casto (1841); El bachiller Mendarias (1842); Primero yo (1842);

HÁRTYÁSSZÁRNYÚAK I.

1. Fügetermesztő darázs (*Blastophaga grossorum*); a), b) nőstény, c) hím, d) bebábozódott hím. Erősen nagyítva.

2. A köz. gubacsdarázs (*Cynips scutellaris*); a) nőstény $^{2}/_{1}$, b) gubacs felhasítva, közepén a lárvával.

3. Gyilkos fürkészdarázs (*Microgaster nemorum*). Hím $^{5}/_{1}$.

4. A nyárfa levéldarazsa (*Cimbex betulae*): a) hím $^{3}/_{1}$, b) nőstény $^{3}/_{1}$, c) lárva (term. nagyság), d) kokon.

3a. A gyilkos fürkészdarázs (*Microgaster nemorum*) lárvái a fenyő gyapjaspille hernyójából előbujva. Term. nagyság.

5. Közönséges fadarázs (*Sirex juvencus*). Petetrakó nőstény Term. nagyság.

Báb. Term. nagyság.

A köz. fadarázs (*Sirex juvencus*) lárvája. Term. nagys.

6. A fenyő fésűs levéldarazsa (*Lophyrus pini*); a) nőstény $^{3}/_{2}$, b) hím, c) lárva, d) báb. Term. nagyság.

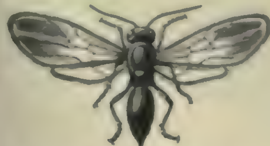
7. A fenyőszövőlepke nyerges darazsa (*Anomalon circumflexum*). Term. nagys.

8. A repcedarázs (*Athalia spinarum*) $^{4}/_{1}$. a) lárva.

9. Kerekszájú fürkészdarázs (*Bracon palpebrator*) $^{4}/_{1}$.

10. A rózsa gubacsdarazsa. (*Rhodites rosae*). Nőstény $^{4}/_{1}$.

11. Petedarázs (*Teleas laeviusculus*) $^{18}/_{1}$; a peték és belőlük kibujó darazsak. Term. nagyság.

12. *Ephialtes imperator*. Term. nagyság. Hím és petetrakó nőstény.

HÁRTYÁSSZÁRNYÚAK II.

1. A kövi poszméh (*Bombus lapidarius*), fészkével. Term. nagyság.

2. Kék dongó (*Xylocopa violacea*), fészkével. Term. nagys.

3. A szabóméh (*Megachile centuncularis*), fészkével és szabdalt levelekkel. $^{3}/_{2}$.

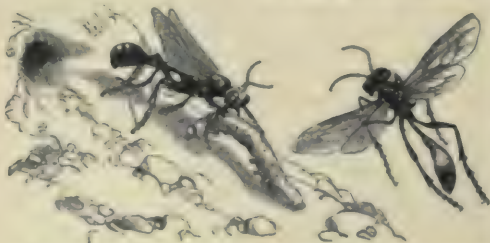
4. A kőmíves méh (*Chalicodoma muraria*), fészkével. Term. nagyság.

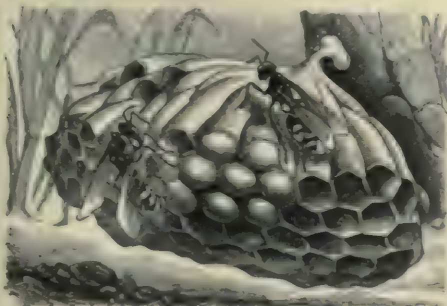
5. Közönséges fémdarázs (*Chrysis ignita*). Term. nagyság.

6. Lódarázs (*Vespa crabro*), fészkével. Term. nagyság.

7. Homoki darázs (*Ammophila sabulosa*). Term. nagyság.

8. A francia darázs (*Polistes gallica*) fészke és nősténye. Term. nagyság.

9. A fali darázs (*Odynerus parietum*) fészke és nősténye. Term. nagyság.

Honoria (1842). Vigjátékai: La redoma encantada (1839); La visionaria (1840): La coja y el encogido (1843); Juan de las Viñas (1844); La madre de Pelayo (1846). Költeményei és prózai művei: Ensayos poéticos y articulos en prosa, literarios y de costumbres (Madrid 1843); La archiduquesita (1854); Vida por honra (1854); Cuentos y fábulas (Madrid 1861, 2 köt.); Obras de encargo (Leipzig 1864); Obras escogidas (Paris 1851). Válogatott művei 2 kötetben jelentek meg (Leipzig 1865 és 1876). Több régi spanyol drámaíró műveit is kiadta: Teatro escogido del Tirso de Molina (Madrid 1839–42. 12 köt.; új kiad. 1848); Comedias de Calderón (u. o. 1849—51, 4 köt.); Ruiz de Alarcón (u. o. 1852); Comedias escogidas de Lope de Vega Carpio (u. o. 1853).

Hartzer, *Ferdinand*, német szobrász, szül. Cellében 1838 jún. 22., megh. 1906 okt. 27. Münchenben Widnmann, Drezdában Hähnel voltak mesterei. Emlékművek hosszú sorát készítette el: Marschnerét Hannoverben, Spohrét Kasselben, Gauss és Weber kettős emlékét Göttingenben, Bernward püspökét Hildesheimben, stb. Nagy sikereket aratott tudósokat és államférfiakat ábrázoló, mély jellemzésű mellszobraival. Ilyenek: Ihering, Thöl, Waitz és Hansen mellszobrai a göttingeni könyvtárban, Rankeé és Langenbecké a berlini kir. könyvtárban, Miquelé a hannoveri Kestner-muzeumban, Mommsené a berlini egyetem régészeti intézetében, stb.

Haruckern-*család*, l. *Harruckern*.

Harud, kb. 370 km. hosszú folyó Afganisztán Ny.-i részében; ered a Hindukus egyik lejtőjén, a Sziah-Kohon több forrásfolyóból, a Hamun medencéjének É.-i részébe torkollik.

Harugari, német rend Észak-Amerikában, melyet 1847. alapítottak New Yorkban és melynek jelenleg az Unióban több mint 250 páholya van. A H. célja az amerikai németek kölcsönös támogatása. A H. szó az ó-német *harucból* (szent berek) származik és a papok ősporgány elnevezése.

Haruku, sziget, l. *Oma*.

Hárún, 1. a bibliai *Áron* név arabosított alakja.

2. *H.*, híres abbászida kalifa *Al Rasíd* (a. m. a jó uton járó, az igazságos) melléknévvel, Al-Mahdi kalifa fia, testvérét Al-Hádit 786. 21 éves korában követte az uralkodásban. Uralkodása alatt a tudományok és művészetek bőkezű pártfogásában részesültek. A monda mint az igazságosság és nagylelküség példányképét dicsőíti, ily alakban örökítik meg emlékét az «Ezer egy éj» elbeszélései és számos népmese; de a való történelem e részben alább szállítja H. jellemét, melyet többek között a szolgálatában álló Barmekidák ellen elkövetett kegyetlensége is elhomályosít. H. uralkodása alatt a birodalom nyugalma is több ponton volt megzavarva. Az északafrikai tartományok egy része az ő idejében szakadt el a központi kalifátustól és az Idriszidák alatt független országgá alakult. Khoraszán is lázadások szinhelye volt, melyek mindinkább kelet felé terjedtek. Midőn e lázadás leverésére személyesen indult a nyugtalankodó tartományok ellen, Túszban hirtelen megbetegedett és 809 márc. 24. meghalt.

Harunobu, *Suzuki* (1725?—1770), japán festő a népies iskolából (Ukiyo-ye). Különösen szines fametszeteiről híres. Ő a sokszinű fametszetek feltalálója. Ezzel az újításával először 1765. szerepelt.

Haru no mija, l. *Joshihito*.

Haruspex (lat.) a. m. áldozatnéző, tágabb értelemben jós, jelmagyarázó, ki az áldozati állatok beleiből, az áldozat füstjéből és egyéb körülményekből jövendölt. Etruriából való jövendőmondók voltak, ahol a jóstudomány régóta virágzott s a rómaiak időről-időre behívták őket, ha szükség volt rájok; de a H.-ek sohasem örvendtek Rómában akkora tekintélynek, mint a belföldi augurok. Claudius császár szervezte őket kollégiummá, mely 60 tagból állott, élükön a magister publicus-szal. Tisztök volt: 1. a csodajelek gondozása (procuratio prodigiorum), illetőleg az istenek haragjának megengesztelése; 2. a villámcsapta helyek gondozása, vagyis kiengesztelése (ars fulguratoria, az illető helyet elrekesztették s juháldozatot mutattak be); 3. az állatok belső, nemesebb részeinek (máj, tüdő, sziv stb.) vizsgálata (extispicina).

Haruspicium (lat.) a. m. bélnézés, l. *Haruspex*.

Harut-rud, mintegy 370 km. hosszú folyó Afganisztán Ny.-i részében; a Hindu-Kus egy ágában, a Sziah-kohban, több forrásfolyóból ered és a Hamun medence É.-i részébe torkollik. A Khusrud a legnagyobb mellékvize.

Harv., növénynevek után *Harvey* William Henry nevének rövidítése. Szül. Limerickben 1811., megh. Torquayban 1866. Mint a botanikának tanára Dublinban, Sonderral együtt a Fokföld flóráját ismertette (Flora Capensis, Dublin 1859—65, 3 köt.).

Harvard-egyetem (*H. University, H. College*), Észak-Amerika legrégibb egyeteme Cambridge-ben (Massachusetts). Harvard John (1607—1638) lelkészről nevezték el, aki végrendeletében ez intézményt megalapította. V. ö. *Chamberlain* és mások, Harvard University, its history, influence (Boston 1901, 2 köt.).

Harvestehude, Hamburg egyik külvárosa, számos szép nyaralóval.

Harvey (ejtsd: hárvi), 1. *George, sir*, angol festő, szül. Ninansban (Skótország) 1806., megh. 1876 jan. 22. Az edinburghi akadémián tanult. Hatásos genre- és tájképeinek tárgyait skót hazájából merítette. Ilyenek: A falusi iskola; A biblia olvasása a Szt. Pál-templom kriptájában; A covenanter prédikációja; A drumelogi csata; Az edinburghi temetőben játszó gyermekek, stb.

2. *H.*, *William*, angol orvos, a vérkeringés halhatatlan felfedezője szül. Folkestoneban 1578 ápr. 1., megh. Hampsteadban, Essex grófságban 1657 jún. 3. Cambridgeben s Padovában tanult, azután Londonban mint orvos telepedett le. 1615-ben a boncolástan tanára, 1630. I. Károly udvari orvosa, majd az orvosi kollégium elnöke. Nevét világhírüvé tette az a felfedezése, hogy a vér az állati testben nem nyugszik, hanem állandó keringésben van: kimutatta a szív szerkezetét, valamint szerepét a vérkeringés fentartásában; továbbá ő bizonyította először tudományos módszerrel a ma már általánosan elfogadott elvet: Omne animal ex ovo. Művei a következők: De

motu cordis et sanguinis (Frankfurt 1628); De circulatione sanguinis ad Riolanum (Cambridge 1649, Paris 1650); De generatione animalium (London 1651, Haag 1680). Összes műveit kartársai 2 kötetben (London 1766) és *Power* (1897) adták ki. 1881-ben szülővárosában szobrot emeltek neki.

3. *H., William Henry*, angol botanikus, l. *Harv.*

Harvey-féle vért, l. *Hajóvért.*

Harvey-torpedó, l. *Torpedó.*

Harwich (ejtsd: harrics), kikötőváros Essex angol countyban, (1911) 13,623 lak., szomszédságában a Dovercourt nevű nagyon látogatott tengeri fürdővel; cement- és hajógyártással és élénk kereskedéssel. A kotrások által kimélyített kikötőjében, amelyet a Landguard és egyéb erődítmények védelmeznek, az évi árúforgalom mintegy 30 millió font sterlinget tesz ki. Antwerpennel, Vlissingennel és Rotterdammal rendes hajójáratok által van összekötve, 1666. közelében a hollandok az angol flottán győzelmet vívtak ki.

Harwood, angol város, l. *Great-Harwood.*

Háry *Gyula*, festő, szül. 1864 szept. 20. Zalaegerszegen. A budapesti Mintarajziskolában tanult s korán kezdett képeslapok számára illusztrációkat rajzolni. Hajszálig pontos, jellemző rajzai révén csakhamar legsűrűbben foglalkoztatott illusztrátoraink egyikévé lett s kivált táj- és építészeti rajzai voltak keresettek. Építészek is gyakran kérték fel tervrajzok távlati képeinek készítésére. Emellett iparművészeti tervezéssel is foglalkozott. 1900-ban *Zaandam* c. festményét megvette a Szépművészeti Muzeum s ugyanakkor *Részlet Tivoliból* c. vizfestményére megkapta a Műcsarnokban az Esterházy-díjat. A budai ódon utcákról temérdek rajzot készített, amelyek a Fővárosi Muzeum birtokába kerültek. Újabban turbina-technikai újításai révén emlegették.

Harz (a középkorban *Hart)*, a középnémet hegyvidék legészakibb része, a variszkuszi ősrégi hegység egyik lekopott platószerű masszivum-darabja, a Leine és Saale közt, Felső- és Alsó-Szászország határán; 92 km. hosszú, 15—33 km. széles, 2030 km² területü. Főiránya KDK.—NyÉNy. É. felé meredeken emelkedik ki, Sangerhausen és Eisleben közt alacsony dombvidékbe megy át (Vor-H.). A Lauterberg—Wernigerode közt vonható vonallal *felső* és *alsó* részre oszthatjuk a H.-ot. A *felső-H.* háromszöghöz hasonló alakú, közepén van a Claustall-plató 600 m. átlagos magassággal, É. felé kissé emelkedve, itt a Schalke 763, a Rammelsberg pedig 636 m., DK.-i részén pedig a Bruchberg 920 m. magas; É.-nak az Innerste és Oker, DNy.-nak pedig a Söse csapolják le vizeit. Legfelsőbb része a *Brocken*-hegység, amely gránitból áll és így a letarolt hegységből magasan kiemelkedik, legmagasabb csúcsa a Brocken 1142 m., ez az Elbe és Weser vízválasztója; magasabb csúcsai még a Heinrichshöhe (1044 m.), Königsberg (1029) és a Renneckenberg (929 m.). Az *alsó-H.* szintén hatalmas nagy felvetődött plató, amelynek egyhangúságát a Ramberg (Viktorshöhe 575 m.) gránitja és az Auerberg (Josephshöhe 575 m.) porfir kúpja zavarja meg. Hatalmas platóját Elbingerode és Harzgerode platókra oszt-ják. A hegység legszebb része a Bode völgye Treseburg mellett, ez az ú. n. Hexentanzplatz és Rosstrappe. A hegység leginkább devon- és karbonkori üledékes kőzetekből áll, szélein felső karbon-, perm-, triász-, júra-, kréta-üledékek veszik körül a legrégibb belső magot s ezeket középen ősrégi diabáz, gránit, kvarcporfir, gabbró stb., szélein pedig újabb melafirek és porfiritek törik át. Ércekben is gazdag: ezüst, ólom, réz és vas van a devon és karbon rétegekben s ezeket régóta bányásszák. — *Éghajlata* meglehetősen zord és szeles; mint erősen kiemelkedő hegység, csapadékos, dús növényzettel, a gránit és kvarcit talajon sok helyütt turfás mocsarakkal. A Brockent leggyakrabban felhők takarják, évi esőmennyisége 130—150 cm., középhőmérséklete 2·4 C°, közepes évi szélsőségei: +23—21C°. — *Növényzete* Észak-Németországéhoz hasonló, de a magasabb részein norvégiai növények is jelennek meg (Betula nana, Salix bicolor, Eriophorum alpinum stb.); a bükk határa 640 m., a fenyőé 1020 m., az előbbi az alsó-, az utóbbi pedig a felső-H.-ban van túlnyomólag. — *Állatvilága:* róka, néhol vadmacska, vidra, őz, menyét, görény, egyes helyeken hörcsög stb. Az erdőkön kívül nagy területet foglalnak el a mezők, rétek, legelők és szántóföldek. A felső-H.-ban hesszeni, az alsóban türingiai nemetek laknak. A bányászat, erdőgazdaság, állattenyésztés, csipkekészítés a meglehetősen gyér lakosság főfoglalkozásai; éneklő madarakat (kanári) is tenyésztenek. A hegység É.-i és ÉK.-i lábánál nyaralók és fürdőtelepek: Harzburg, Tale, Alexisbad, Wernigerode, Hahnenklee stb. vannak. A felső-H. lakói nagyon szegények s a földjük is sovány, innen sokan vándorolnak ki. V. ö. *Brederlow*, Der H. (1851); *Spieker*, Der H., Seine Ruinen u. Sagen (1856); *Groddeck*, Abriss der Geognosie des H. (1883); *Hampe*, Flora hercynica (1875); *Hoppe*, Die Bergwerke im Ober u. Unter-H. (1883); *Lassen*, Geogn. Übersichtskarte des H. (1:100,000); *Leicher*, Orometrie des H.-Gebirges (1886); *Lüdecke*, Die Minerale des H. (1896); *Hempel*, Die Wasserkräfte des H. (1902).

Harzburg, község Wolfenbüttel braunschweigi j.-ban, (1910) 4728 lak., kőbányákkal, sósfürdővel (Julius-hall), számos nyaralóval és szép hotelekkel; kedvelt klimatikus gyógyhely. Mesterséges fürdőit évenként 5000-nél többen keresik föl. Mintegy 2 km.-nyire vannak a Burgbergen (463 m.) a régi H. romjai és a Bismarck-Stein vagy Canossa-oszlop, 20 m. magas gránit-oszlop, Bismarck medaillonszerű képével és az egyik beszédéből vett e felírással: «Nem megyünk Canossába!» A H.-i várat IV. Henrik építtette 1065—69-ig; a szászok, mivel abban szabadságaik megsemmisítésére irányuló erősséget láttak, 1074. lerombolták, de a császár 1076. újra fölépíttette; 1076—77. innen indult Canossába. I. Frigyes azt helyreállíttatta; IV. Ottó császár itt halt meg. A mühlbergi csata után (1547) Braunschweighoz került. 1650. lerombolták. V. ö. *Jakobs*, Die H. und ihre Geschichte.

Harzburgit, olyan kristályos-szemcsés eruptiv kőzet, amelynek elegyrészei olivin és enszstatit v. bronzit. Az olivin gyakran szerpentinné, az en-

sztatit pedig basztittá van elmálva. A H. a peridotitek társaságában fordul elő Uj-Zeeland Ny.-i partján, Coloradóban, Montanában, Grönlandon; a H.-szerpentinek a Schwarzwaldban, Vogézekben, Elba-szigetén találhatók.

Harzer, *Paul Hermann*, német csillagász, szül. Grossenhainban 1857 aug. 1. 1887-ben a gothai, 1897. a kieli csillagvizsgáló igazgatója. Művei: Untersuchungen über einen speziellen Fall des Problems der drei Körper (St. Petersburg 1886); Die säkulären Veränderungen der Bahnen der grossen Planeten (Leipzig 1895); Bestimmung und Verbesserung der Bahnen der Himmelskörper nach drei Beobachtungen (Kiel 1901); Geographische Ortsbestimmung ohne astronomische Instrumente (Gotha 1896—97).

Harzgerode, város Anhalt hercegségben, (1910) 4862 lak., vasöntéssel, egy régi kastélyban elhelyezett ásványgyüjteménnyel. 1635—1709-ig az Anhalt-Bernburg-H. nevü hercegi családnak volt székhelye.

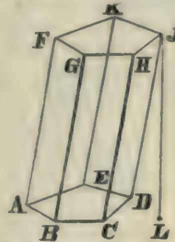
Harzi marha *(brachycephalus)*, kistestü, vörösbarna német szarvasmarhafajta, melyet a harzi hegység környékén tenyésztenek. A tehenek súlya 400—500 kg., az évi tejhozam 1650—2000 l., a hízékonyság igen jó, a vágósúly kedvező, az igázhatóság gyenge.

Harzi szeleltető, aknákkal kapcsolatos tárós, csekély mélységre lehatoló bányáknak az injektor elvén alapuló szellőző szerkezete, melynél felső harmadrészükben átlyuggatott csöveken át vizet folyatnak a mélységbe. A víz zuhanása közben levegőt ragad magával, amelyet az akna zsompjába leérkezve és ott szétfreccsenve ismét szabadon bocsát. A levegőt lent a bányában, a víz szétfreccsenésének helyén felfogják és csővezetékeken át a közeli munkahelyekre vezetik. Igen primitiv szellőző módszer, amelyet csak ott lehet használni, ahol az aknán át lebocsátott vizet tárókon át olcsón ismét ki lehet vezetni a bányából.

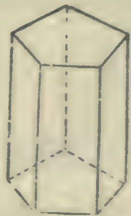
Has *(venter, abdomen)*, a törzs elülső falának alsó fele. Fent a bordaívek, lent a két lágyékszalag, oldalt a hónaljvonal határolja. Közepe táján van a *köldök* (umbilicus), amelytől fel- és lefelé a középen egy, a bőrön barnásan festékezett vonal húzódik végig: a *linea alba*. A linea alba (fehér vonal) nevét onnan kapta, hogy a bőr alatt a fehér ínlemezek e helyen különösen erős vonalban függnek össze. A vonal jelzi azt a helyet, hol a fejlődés közben a hasfal összenőtt. A has bőre férfiakon többé-kevésbbé szőrös, nőkön rendesen csupasz; olyan nőknél, akik már szültek, apró hosszirányú vonalak, ú. n. *terhességi hegek* láthatók, amik a hasfal bőrének a terhesség alkalmával való erős kitágulása következtében keletkeztek. Az egyén tápláltsága, egészséges vagy beteg állapota szerint a has lehet domború, lapos vagy behúzódott, feszes vagy lágyan lógó. A hasfal mintegy predesztinált terület a feleslegés zsír lerakodására, ami sokszor óriás méretű *potroh*-ot v. *pocak*-ot okoz. Anatómiailag a hasat haránt és függélyes vonalakkal több tájékra osztjuk és pedig a bordaívek legmélyebb pontját egymással s a két csipőcsonti taréj legmagasabb pontját egymással összekötő haránt vonalak a felső, középső és alsó hasitájékot határolják (epigastrium, mesogastrium, hypogastrium). Az epigastriumban fontos a mellcsont vége alatt levő középső kis bemélyedés, az ú. n. *szívgödör*, amelynek megütése halálos shockot idézhet elő. A mesogastriumban kiemelendő a középső *köldöktájék* (regio umbilicalis), a hypogastriumban pedig a két oldalt fekvő *lágyéktájék* (regio inguinalis), amelyben a lágyékcsatorna halad át a hasfalon. Általánosan laikus értelemben a hasüreget is hasnak nevezik.

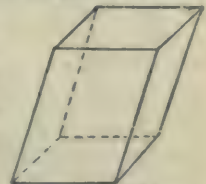
Hasab (növ.), l. *Acacia*.

Hasáb vagy *prizma*, a geometriában oly test *(1. ábra)*, melynek lapjai közül kettő két egymással egyenközü egybevágó sokszög *(ABCDE* és *FGHJK)*, míg a többiek parallelogrammák *(ABGF, BCHG* stb.). A két sokszög a H. *alapja* és *fedőlapja*, a parallelogrammák pedig annak *oldalai* vagy *oldallapjai*. Az alap és fedőlap egymástól való merőleges távolsága *(JL)* a *magasság*. Az alap területe szorozva a magassággal, megadja a hasáb köbtartalmát. Ha az oldallapok merőlegesek az alapra, akkor a H. *egyenes (2. ábra)*, ellenkező esetben *ferde (1. ábra)*. *Szabályos* a H., ha alapja szabályos sokszög. Ha a H. alapja és fedőlapja szintén parallelogrammák, akkor *egyenközlapnak* v. *parallelepipedonnak (3. ábra)* hívjuk. A legismertebb egyenközlap a kocka. Az optikában igen fontos szerepet játszik a háromoldalú hasáb. (L. *Prizma.)*

1. ábra. Ferde hasáb.

2. ábra. Egyenes hasáb.

3. ábra. Egyenközlap.

H.-nak hívják a könyvnyomdászok az ujságokban és könyvekben hosszanti elválasztó vonalak között levő szedést, továbbá azokat a hosszabb szedésdarabokat is, amelyekből a lapot v. egyéb munkát összeállítják.

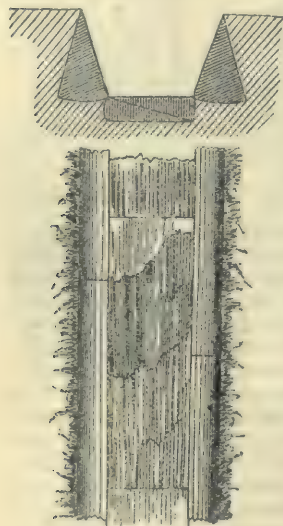
Hasábcsúsztató (erdészet), szálfákból vagy deszkákból készült csatornaszerű mű, melyen a hasábfát a hegyoldalakról a völgybe csúsztatják le. Ezen csatorna felső szélessége rendesen 0·30—0·40 m. és mélysége 0·15—0·30 m. (l. *Facsúsztatók)*. H. alatt azonban még olyan csúsztatót is értünk, mely *hasábokból készül* (l. az *ábrát* az 562. old.). Természetes, hogy hasábokból készült csúsztatókat árkok, gödrök fölött nem lehet vezetni. Ily esetben szálfákból szerkesztett néhány szakasz segélyével kell az árkot áthidalni. A hasábokból készült csúsztató igen olcsó.

Hasábfa, 15 cm. felső átmérőjü törzs- és ágtönkök hasítványai, melyek a húr irányában 15—20 cm. szélesek és mindig a bélsugár irányában vannak hasítva. A H. a magyar állami erdők-

ben, de legnagyobbrészt a magánerdőkben is 1 m. hosszú és mennyiségének megállapítása végett ürmértékekbe rakják. Rendszerint tüzifa, de a válogatott ú. n. mű-H.-t bodnárok és cellulózgyárak is keresik.

Hasábvonal, a hirlapokban, könyvekben stb. levő *hasábokat* (l. *Hasáb)* egymástól elválasztó vonal.

Hasadás, az ásványoknak az a tulajdonsága, hogy ütésre vagy nyomásra sík lapokkal választhatók szét. A H. oka abban rejlik, hogy H.-i lapra merőlegesen a kohézió a lehető legkisebb. A H.-i lap iránya a kristály szimmetriájától függ; a H.-i lap mindig valamelyik létező v. lehetséges kristálylappal párhuzamos. Ennek folytán egyirányú, vagyis monoton hasadás lehetséges a triklinrendszerben, bármely irányban, a monoklinrendszerben az oldallappal párhuzamosan (gipsz) vagy arra merőlegesen (csillám), a rhombos-rendszerben a három véglap valamelyikével párhuzamosan (barit), a négyzetes és hatszöges rendszerben a főtengelyre merőlegesen (berill). A szabályos rendszerben csakis legalább három irányú H. lehetséges, tudniillik a kocka szerint, mint a kősó- és galenitnél látjuk; a fluorit négy irányban, t. i. az oktaéder lapjaival párhuzamosan hasad, a szfalerit pedig hat irányban, t. i. a rhombdodekaéder szerint hasad. Utóbbiaknál a H. révén a kristályból teljesen zárt formát kapunk, az ú. n. H.-i formát. A H.-i forma mindig a kristályon lehetséges legegyszerübb forma. A H. fokát az árulja el legjobban, hogy mennyire sima a H.-i lap vagyis mennyire veri vissza a fényt; így pl. kitünően hasad a gipsz, a csillám, a kősó, a galenit, tökéletesen hasad a kalcit, a barit, tökéletlenül a gránát, vezuvián. Ugyanegy ásvány többféle forma szerint hasadhat egyszerre, így pl. a barit kitünően hasad a véglap szerint, tökéletesen hasad a prizma szerint, az anhidrit a három egymásra merőleges véglap szerint hasad, de mindhárom H. különféle értékű. Miután a H. az ásványnak nagyon jellemző és állandó sajátsága, az ásvány felismerésénél igen fontos adat. Számos esetben a külső kristályalak igen hiányos, úgy hogy segítségével az ásványt nem lehet felismerni; a H.-i forma pedig azonnal célra vezet.

Hasábcsúsztató.

Hasadát (azelőtt: *Hesdát)*, kisk. Torda-Aranyos vm. alsójárai j.-ban, (1910) 1317 lak.; u. p. és u. t. Tordaszentlászló. Nagy határa (13,163 ha.) nagyrészt erdős. H. lakói barom-, juh- és sertéskereskedéssel, valamint fakereskedéssel és szénégetéssel foglalkoznak.

Hasadék, az olyan üreg, mely valamely kőzetnek kettéválásából keletkezett. A H. a kőzet megmerevedésekor vagy erős kiszáradásakor keletkezhetett vagy emelkedés, sülyedés, földindulás és egyéb okok folytán is. A H.-okat sokszor *telérásványok* töltik ki. L. *Litoklázis.*

Hasadékok *(fissurae)*, az anatómiában szűk, áthatoló nyílások és speciálisan az agyvelőn a mély barázdák jelölésére használt név. Pl. fissurae petrotympanica a halántékcsonton, fissurae calcarina vagy fissurae Sylvii az agyvelőn.

Hasadékonyság, a fának sajátlagos tulajdonsága, mely azon alapszik, hogy a fa anyaga többnyire egyenes, ritkán görbe, párvonalas rostszálakból áll, melyek között — részben a bélsugarak, részben az évgyűrű tavaszi pásztájának gyönge sejtjei folytán — az összefüggés annyira csekély, hogy gyakran a legkisebb indító ok is elégséges arra, hogy az anyag szomszédos szálai egymástól elváljanak, vagyis hogy a fa hasadjon. A H. tulajdonkép a fánál mint a szilárdságnak egy neme szerepel.

Hasadó gombák (növ., *Schizomycetes)*, l. *Baktérium.*

Hasadtcsőrüek (állat), l. *Fissirostres.*

Hasadt nyelv, l. *Nyelv.*

Hasadtnyelvüek (állat), l. *Fissilingues.*

Hasadtujjú ragadozók (állat), l. *Fissipedia.*

Hasarány, hordódongánál a legnagyobb bőség, vagyis annak szélessége a hordó hasánál.

Hasard (franc., ejtsd: azár) a. m. véletlen, vakeset; *au H.*, jó szerencsére; *H.-játék*, szerencsejáték.

Hasas, l. *Vemhes.*

Hasasgombák (növ.), l. *Gasteromycetes.*

Hasbach, *Wilhelm*, német nemzetgazdász, szül. Venauenben 1849 aug. 25. 1884-ben Greifswaldban magántanár, 1893—1907-ig Kielben rendes tanár volt. Műveiben az elméleti közgazdaságtant a filozófiával hozza kapcsolatba. Főbbek: Die allgemeinen philosophischen Grundlagen der von F. Quesnay und Adam Smith begründeten politischen Ökonomie (1890); Die englischen Landarbeiter in den letzten 100 Jahren und die Einhegungen (1894, angolul is megjelent 1908); Die moderne Demokratie (1912).

Hasbagne, *Hasbaing, Hasbengau*, l. *Hesbaye.*

Hasbeszélés. A «hasbeszélő» *(ventriloquista)* hangadószerveinek sajátságos használatmódja révén rendes hangját úgy meg tudja változtatni, hogy a hallgatót a hang származását, távolságát és irányát illetőleg megtéveszteni képes. Ha a ventriloquista előbb rendes hangján beszél, azután pedig teljesen megváltoztatott hangszinezettel és hangmagassággal, akkor a hallgató más személyt vél hallani; a csalódást fokozza az, hogy megváltoztatott beszéd közben az ajak- és nyelvmozgásokat lehetőleg leplezi s mozgó bábokkal és megfelelő viselkedéssel az illuziót még teljesebbé teszi. A H. tehát egyáltalában nem a hasból ered. Titokzatosságánál fogva a H.-t gyakran tartották természetfölötti dolognak; az ó-szövetségi iratokból nagyon valószinűnek látszik, hogy a jóslásoknál a H. gyakran szere-

pelt. Az egyiptomiak beszélő szobrai, a lesbosi jóshely beszélő feje, a sámánok szellemhangjai hasonló megtévesztésekre vezetendők valószínűleg vissza. A pajzspore rezgése, mely egyébként beszéd közben a tapintóujjal érezhető, hasbeszélőknél hiányzik, mert mély belégzés után igen csekély nyomású levegővel mozgatják hangszalagjaikat. A gége és lágy szájpad magasra emelt, nyelvüket hátrahúzva, csak a nyelvhegyet mozgatják kissé. A hangszalagok hátsó felét szorosan egymáshoz nyomottaknak látjuk gégetükri vizsgálat alkalmával, úgy, hogy csak elülső felük rezeg szabadon, miáltal a hang tompábbá és magasabbá válik. Különös nehézségeket okoznak az ajakhangok, mert hiszen az ajaknak mozdulnia nem szabad. Ezeket egyrészről kerülik, másrészről a nyelv segítségével némileg pótolják. Egyébként bajusz, szakáll, a szájba vett cigaretta jól leplezheti a csekély mozgásokat. V. ö. *Flatau* és *Gutzmann*, Die Bauchrednerkunst (Leipzig 1894); *Barth*, Physiologie der menschl. Stimme (u. o. 1911).

Hasbia, l. *Haszbeia*.

Hasbordák, bordaalakú csontok a hastájon, melyek a gerincoszloppal nincsenek összefüggésben. A H. a szegycsont folytatását alkotó hasszegycsonthoz (parasternum) csatlakoznak. Ilyen H. találhatók pl. a krokodilusok, a Hidasgyíkok *(Rhynchocephalia)* és a kihalt Plesiosaurusok vázán.

Haschka, *Lorenz Leopold*, osztrák költő, szül. Bécsben 1749 szept. 1-én, megh. 1827 aug. 3. A Theresianum esztetika-tanára volt. Ő a szerzője a Gott erhalte c. osztrák néphimnusznak.

Hascsapolás *(paracentesis abdominis)*, a hasüregben felgyülemlett savó kibocsátása céljából történik, ha a savót gyógyszerek segítségével nem sikerül felszívódásra bírni. Szúrócsappal (trokár) végezzük. L. még *Hydrops ascites*, *Májbetegségek*, *Vizibetegség*.

Hascsikarás, l. *Kólika*.

Hasdeu (ejtsd: hasdeu), *Bogdan Petriceic*, román történetiró, szül. Cristinestiben (Besszarábia) 1836., megh. Bukarestben 1896. Tanulmányait Oroszországban végezte, egyetemi tanár volt Bukarestben s később az országos levéltárnak igazgatója lett. H. a kritikai román történetirásnak és nyelvtudománynak megalapítója. Gazdag nyelvismerete, kivált a szláv nyelvek terén, sokoldalú képzettsége, izmos kritikája és kombináló ereje a kritika igazi útjára terelte. Cuvinte den bătrînĭ c. nagy művéhez korunk egyik legelső romanistája, *Schuchardt* Hugó irta az előszót. Az «Etymologicum magnum Romaniae», mely a román nyelv élő és kihalt szavainak magyarázó szótára, a román akadémia kiadásában jelent meg Károly király költségén (Bukurest 1886—98, 4 köt.); Strat şi substrat megjelent magyar fordításban is *Román* Sándor, budapesti egyetemi tanártól a Budapesti Szemlében, 1894) stb.

Hasdrubal, 1. Hamilkar Barkas veje, kivel átkelt Hispániába és halála után a karthagói sereg fővezéreként az ország jó részét a púnok részére nyerte meg. Megalapította Carthago Novát (ma Carthagena) és szerződést kötött Rómával, hogy az Ebro legyen a pún birtokok É.-i határa. 221-ben merénylet áldozata lett. — 2. *H.*, Hamilkar Barkas fia, kiváló katona, kit Hannibal, mikor Itália ellen indult, a hispániai sereg vezérévé tett meg. Sikeresen harcolt itt a rómaiak ellen, majd bátyja segítségére átvezette seregét Itáliába, de a Metaurus folyó mellett (207) a csatával együtt életét is vesztette. — 3. *H.*, Gisgo fia, vezérként küzdött Hannibal testvéreivel, Hasdruballal és Magóval együtt a II. pún háború alatt Hispániában, Scipio Africanus ellen 208. szenvedett veresége után visszatért Afrikába, hol az átkelő Scipióval szemben a fővezérlettel bizatott meg. Azonban 203. Syphax numidiai királlyal együtt két izben vallott kudarcot a győztes római sereg ellenében. Honfitársai halálos ítélete elől elmenekült, de hazája engesztelhetetlen haragja miatt öngyilkos lett. — 4. *H.*, karthagói vezér, 151. sikeresen küzdött Massinissa ellen, de azután kelepcébe került s oly csúfos békeföltételeket fogadott el, hogy alig menekült a halálbüntetés elől. Mikor Scipio Africanus Minor Karthagót ostromolta, ő volt a város fővezére és néhányszor sikeresen harcolt Manilius ellen, de a városba szorítva kétségbeesetten védte a pún ügyet és kegyetlenül bánt a római foglyokkal. Végre maga részére kegyelmet kért Scipiótól és mint hadi fogoly Itáliában halt meg.

Hase *(Haase)*, az Ems 130 km. hosszú jobboldali mellékfolyója, a Teutoburgi erdőben ered, mellékfolyója a Weckla, Meppennél torkollik; 58 km. hosszuságban hajózható.

Hase, 1. *Karl August von*, német prot. hittudós és egyháztörténetiró, szül. Steinbachban 1800 aug. 25., megh. Jenában 1890 január 3. 1829-ben Lipcsében tanári képesítést nyert és még ugyanazon évben a jenai egyetemhez meghivatott előbb a bölcsészet s csakhamar azután a teológia tanárául. A XVIII. sz.-ból átnyúlt népies racionalizmuson csaknem halálos döfést ejtett Hutterus redivivus oder Dogmatik der evangel.-lutherischen Kirche (1827, II. kiad. 1868) c. munkája és polemikus iratai által; de másrészt nagy befolyást gyakorolt a nemesebb értelemben vett racionalizmusnak kifejlésére, általában a vallási tudatnak nemesebbé, mélyebbé, elevenebbé tételére. Jenában szobor hirdeti neve emlékezetét. Munkái: Lehrbuch der evangel. Dogmatik (6. kiad. 1870); Gnosis (1869); Theologische Streitschriften (1834—37); Das Leben Jesu, mely az 5. kiad. óta a Geschichte Jesu címet viseli, 1865. jelent meg; Kirchengeschichte (10. kiadás 1877); Die beiden Erzbischöfe (1839); Neue Profeten (2. kiad. 1860); Franz von Assisi (1856); Das geistliche Schauspiel (1858); Sebastian Frank von Wörd (1869); Handbuch d. protestantischen Polemik gegen die röm.-katholische Kirche (5. kiad. 1891; magyarra ford. Hegedüs János, Budapest 1874—82); Caterina von Siena (1864); Geschichte Jesu (1875); Ideale und Irrthümer, Jugenderinnerungen (2. kiad. 1873, némileg önéletrajznak tekinthető); Des Kulturkampfs Ende (1879); Rosenvorlesungen kirchengeschichtlichen Inhalts (1880). Legnagyobb egyháztörténeti művéből, Kirchengeschichte auf akademischer Grundlage, csak az I. kötet megjelenését élte meg (1888); a többi 3 kötetet kiadta Krüger (1890—93). *Farkas* József

1865. megjelent Egyháztörténelem c. munkáját *H.* nyomán írta. V. ö. R. *Bürkner*, Karl von H., ein deutscher Professor (Leipzig 1900). — Legfiatalabb fia, *H. Oskar* (szül. 1846 szept. 15.), könyvkiadó, értékes monográfiát írt a könyvkereskedés történetéről Die Koberger cím alatt (2. kiad. Leipzig 1885).

2. *H., Karl Alfred von,* német prot. lelkész és író, az előbbinek fia, szül. Jenában 1842 júl. 12. 1889-ben Potsdamban helyőrségi és udvari lelkész; 1893. az erlangeni egyetem tanárává neveztetett ki. Művei: Lutherbriefe (1867); Wormser Lutherbuch (1868); Die Bedeutung des Geschichtlichen in der Religion (1874); Herzog Albrecht v. Preussen u. sein Hofprediger (1879); Die Hausandacht (1891); Unsere Hauschronik etc. (1898); Die psychologische Begründung der religiösen Weltanschauung im 19. Jahrhundert (1901) stb.

3. *H., Karl Benedikt,* német hellenista, szül. Sulzában 1780 máj. 11., megh. Párisban 1864 márc. 21. 1801-ben Párisba ment, ott könyvtáros lett, 1812. Napoleon Lajos és Lajos Napoleon nevelője, 1816. az újgörög nyelv és paleográfia tanára a keleti nyelvek iskolájában, 1852. az összehasonlító nyelvészet egyetemi tanára. A Dindorf-testvérekkel együtt részt vett a Stephanus-féle Thesaurus Graecae linguae kiadásában (Paris 1832—1865, 9 köt.). Több írót kiadott (Leo Diakonust, Valerius Maximust, Suetoniust stb.). V. ö. *Guigniaut*, Notices sur la vie et les travaux de Ch. B. H. (Paris 1867).

4. *H., Konrad,* l. *Dasypodius.*

5. *H., Konrad Wilhelm,* német építész, szül. Einbeckben 1818 okt. 2., megh. u. o. 1902 márc. 29. Alaposan ismerte a román és gót stilust. Legfőbb építményei Hannoverben a muzeum s a gót Krisztus-templom. Több munkát is írt és szerkesztette a Mittelalterliche Baudenkmale Niedersachsens c. művet.

Hasebroek (ejtsd: házebruk), *Johannes Petrus,* németalföldi író, szül. Leidenben 1812 nov. 6., megh. Amsterdamban 1896 márc. 29. Leidenben teológiát tanult s 1836. Heilooban, 1843. Bredában, 1849. Middelburgban és 1851. Amsterdamban lett lelkész. 1883-ban nyugalomba vonult. Nevezetes és becses Waarheid en Droomen c. műve (Haarlem 1840, 8. kiad. 1891), melyet *Jonathan* néven adott ki. Igazi vallásos szellemtől áthatott költeményei Windekelken (Amsterdam 1859); Sneeuwklokjes (u. o. 1878); Vesper (u. o. 1887) és Hesperiden (u. o. 1888) címek alatt jelentek meg.

Hasel, falu Lörrach badeni kerületben, kb. 700 lakossal, vasúttal. Közelében van a Scheffel Säckingeni trombitásában említett cseppkőbarlang, a *Haseler-* v. *Erdmannshöhle.*

Haselbrunn, előbb önálló község, 1899 óta Plauen szász város egyik kerülete.

Häseler, *Gottlieb,* gróf, porosz tábornok, szül. Harnekopon 1836 jan. 19. 1853. mint hadnagy lépett be a Zieten-huszárezredbe s végigharcolta az 1864., 1866. és 1870—71-iki hadjáratot. 1879. mint ezredes a porosz nagy vezérkar hadtörténelmi osztályának főnöke lett; 1890. a metzi 16. hadtest parancsnokává, 1903. pedig tábornaggyá lépett elő. Műve: Zehn Jahre im Stabe des Prinzen Friedrich Karl, Erinnerungen (Berlin 1910, 3 köt.).

Hasemann, *Wilhelm,* német festő, szül. az Elbe melletti Mühlbergben 1850 szept. 16. Művészeti tanulmányait Berlinben és Weimarban végezte. Első nagy képét, mely egy türingiai búcsút ábrázol (jelenleg a düsseldorfi Kunsthalleban), 1877. festette. 1879-ben a Cotta-féle kiadó cég megbízta Auerbach Lorle-jének illusztrálásával. Hogy feladatának híven megfelelhessen, beutazta a Schwarzwaldot s ekkor annyira megkedvelte ezt a vidéket, hogy Gutachban letelepedve, azóta csak a schwarzwaldi parasztok életéből vett tárgyakat festett, de készített egy sereg újabb illusztrációt is, így Kanoldt Storm Immensee-jéhez és Jensen Schwarzwald-jához.

Hasenauer, *Karl von,* osztrák építész, szül. Bécsben 1833 júl. 20., megh. u. o. 1894 jan. 4. Eleinte a braunschweigi Carolinumban tanult, majd a bécsi akadémián, azután járt Felső-Olaszországban, Franciaországban, Németalföldön, Nagy-Britanniában. Bécsbe visszatérve, főkép a magas renaissance stílusban épített számos nevezetes bécsi magánházat, villát és az udvari muzeumokat (1872—1879), továbbá az 1888-ban megnyílt Burgszinházat.

Hasenclever, 1. *Johann Peter,* német festő, szül. Remscheidtben 1810 máj. 18., megh. 1853 dec. 16. Düsseldorfban tanult. Többnyire humoros képeket festett, amelyek közül különösen a Kortüm-féle Jobsiade egyes jeleneteit ábrázolók nagyon kedveltek voltak és reprodukciókban széles körben elterjedtek.

2. *H., Wilhelm,* német szociáldemokrata agitátor, szül. 1837 ápr. 19. Arnsbergben, Vesztfáliában, megh. 1889 júl. 3. Schönebergben. Titkára és 1871 után elnöke volt a Lassalle által alapított Allgemeiner deutscher Arbeitervereinnek. 1874—87-ig tagja volt a birodalmi parlamentnek, 1874 óta elnöke a német birodalmi szocialista pártnak. Liebknechttel együtt szerkesztője volt a lipcsei Vorwärts-nek is. 1887-ben elmebeteg lett.

Hasenfeld, 1. *Artur,* orvos, szül. Szliácson (Zólyom vmegye) 1870. Külföldi tanulmányútja után 1906. a budapesti egyetemen a szívbetegségek kór- és gyógytanából magántanári képesítést nyert. 1901-ben a székesfővárosi Erzsébet-szegényházi kórház belbeteg-osztályán előbb rendelő, utóbb főorvos lett; 1913. a Duna-balparti belgyógyító-kórházak főorvosává nevezték ki. H. irodalmi dolgozatai a belgyógyászat körébe vágnak és a szív megbetegedéseivel foglalkoznak. Nagyobb munkája: *A szívbetegségek gyógyítása* (1910).

2. *H. Manó,* orvos, szül. Balassagyarmaton (Nógrád vm.) 1836., megh. Budapesten 1905. Orvosi tanulmányait a bécsi egyetemen végezte. 1863. magántanári képesítést nyert a pesti egyetemen, azonban a kancellária a megerősítést megtagadta; azután a bécsi egyetemen lett a fürdőgyógyászatból magántanár és 1867. a pesti egyetemen is megerősítették. Évekig Szliácson, később Franzensbadban folytatott fürdőorvosi gyakorlatot. H. sok, a balneológia körébe vágó tudományos dolgozatot írt.

Hasenpot *(Aiszputté),* járási székhely Kurland orosz kormányzóságban, a Tebber mellett, kb.

4000 lak. Mellette egy dombon a német lovagrend egyik várának romjai láthatók.

Häser, *Heinrich*, német orvos, szül. Rómában 1811 okt. 15., megh. Boroszlóban 1885 szept. 13. Orvosi tanulmányait Jenában végezte. 1836-ban magántanár lett Jenában, 1839-ben rendes tanár Greifswaldban; majd 1862. Boroszlóba ment. Művei: Historisch-pathologische Untersuchungen, als Beiträge zur Geschichte der Volkskrankheiten (2 köt., Dresden és Leipzig 1839—1841); Die menschliche Stimme (Berlin 1839); Bibliotheca epidemio-graphica (Jena 1843 s 1862); Geschichte der Medicin u. der Volkskrankheiten (Jena, 3. kiad. 1875); Uebersicht der Geschichte der Chirurgie und des chirurgischen Standes (1864); Grundriss der Geschichte der Medicin (Jena 1884). 1884-ben 50 éves doktori jubileumát ünnepelte. Még jenai tartózkodásának utolsó évében gyermekkórházat alapított.

Hasfájás, l. *Kólika*.

Hasfalak, a hasüreget körülfogó, részben lágy részekből, részben csontokból álló falak. Megkülönböztetünk elülső, oldalsó és hátulsó hasfalat, amelyek természetesen nem határolódnak el élesen egymástól. Elől az egyenes hasizom s a széles hasizmok, oldalt a széles hasizmok (külső ferde, belső ferde, haránt hasizom), hátul a négyszögű ágyékizom s az ágyéki csigolyák alkotják.

Hasfalreflex. Ha tompa tárggyal hirtelen végigsimítjuk a hasfal elejét vagy oldalát, a hasizmok összehúzódnak ugyanazon oldalon.

Hasfalsérv, l. *Sérv*.

Hasfalva, kisk. Sopron vm. soproni j.-ban, (1910) 221 német lak.; u. p. Sopronnyék, u. t. Sopronkeresztúr.

Háshágy, község, l. *Zalaháshágy*.

Hashajtó, l. *Hashajtószerek*.

Hashajtó csőre, l. *Csőre*.

Hashajtó szerek *(cathartica, evacuantia, eccoprotica, abluentia, abstergentia)*, rövid idón belül székelést előidéző gyógyszerek. Hatásukat a bélmozgások (peristaltica) élénkítésével és a bélmirigyek elválasztó működésének fokozásával érik el. Egy csoportjuk, az ú. n. *sós hashajtók*, nehezen diffundáló képességüknél fogva alig szívódnak fel és a víz felszívódását a bélből megakadályozzák s így a béltartalom normális besűrűsödése be nem következhetik. A növényi hatóanyagok is valamennyien rosszul diffundáló, nehezen felszívódó anyagok. A hasmenést létrehozó tényezők nem határolhatók el szigoruan, mert élénk bélmozgások esetén a béltartalomnak normális körülmények között sem lesz ideje besűrűsödni; ha pedig a bél tartalmát felhigitjuk akár úgy, hogy a bélmirigyek elválasztását fokozzuk, akár úgy, hogy a víz felszívódását akadályozzuk meg, a rendesnél nagyobb tömegű bélsár a bélmozgásokat is élénkíteni fogja.

A kisebb adagokban is hatásos növényi eredetü hashajtók főleg a bélmozgások élénkítése útján hatnak, amit a bélfalzatot izgató hatásukkal érnek el. Ez az izgalom bővérűséget és fokozott bélnedvelválasztást is indít meg. Ha ez a helybeli izgalom gyuladássá fokozódik, a hajszáledények és a belet védő hám folyadékáteresztőkké lesznek és ilyenkor fehérjetartalmú serosus folyadék szivárog a vérből a bélbe, az ürülések ismétlődően híg vizesek, nyálkahártya-cafatoktól rizslevesszerüek v. véresek (drasztikus v. mérgező hatás). A vérbőséges izgalom szomszédos szervekre is átterjed: a méhre, hólyagra, s terheseknél elvetélést, koraszülést indít meg. Mivel a has tágult véredényeibe gyülik majdnem minden vér, könnyen áll be agyvérszegénység s ájulás, gyenge szívműködéssel. Ezért a drasztikumok tilosak terhességnél, alhasi vérbőségnél, bélvérzésre való hajlamnál és gyenge egyéneknél.

Az enyhén ható H.-et *aperientiáknak, aperitiváknak, lenitiváknak* is nevezik. Ilyenek az ú. n. *középsók* (keserüsó, glaubersó, borkősavas és citromsavas sók) s az ilyeneket tartalmazó keverékek (karlsbadi só, Seignette-só, Seidlitz-por, olvasztó limonádé, keserüvizek); a *ricinusolaj*, a *manna*, a *tamarindus* gyümölcs bele; a *cascara sagrada, senna* és *rhebarbara* enyhébb adagjai s a phenolphthaleinnel készült *purgo* tabletták.

Az erélyes hashajtókat *laxantiáknak* v. *purgantiáknak* nevezik. Ilyenek a *rhebarbara* és *senna* erős adagjai, a *kalomel*, az *aloë*, *jalapa* és gyantája, a *frangula* kéreg, a *sártök* (colocynthis) és a *podophyllin* kicsiny adagjai. *Drasticumoknak* a laxantiák nagy adagjait, a *croton*-olajat, *gummi guttit, scammoniumot, elateriumot* tartjuk.

A H.-et az ártalmas (mérges, erjedt, fertőző) v. a székelés hiánya miatt felhalmozódott béltartalom kiürítésére szoktuk használni, az eset és az egyén szerint válogatva közülök. A krónikus székrekedés eseteiben — ha már dietetikus szabályokkal nem sikerült rendezni azt — főképen csak a vastagbelekben a bélmozgásokat élénkítő aloët, cascarát, jalapát rendelik. Vérelvonás céljából (szem-, agyhártyagyuladásoknál) a drasztikumokat rendelik még néha; vízibetegségnél pedig olykor a középsókat koncentráltan, ha a vizelethajtókkal nem értek célt. A belek túlizgatott, görcsös állapota esetén (ólomkólika, bélcsavarodás) hashajtók csak ártanak; ilyenkor opium nagy adagai javasoltak.

Hashártya *(peritoneum)*, vékony, élőn átlátszó finom hártya, mely egyrétegű lapos hámból (endothel) és kevés ú. n. subserosus kötőszövetből áll. Kibéleli a hasüreget, pontosan bevonva ennek minden falát s az itt fekvő, ú. n. retroperitonealis szerveket (l. *Hasi szervek*); a falakról áthajlik az intraperitonealis szervekre (l. *Hasi szervek*), ezeket, mint az illető szervek «*serosa*»-ja burkolja be s ismét visszamegy a fali lemezre. Ez alapon az egészet *fali* (parietalis) és *zsigeri* (visceralis) H.-ra osztjuk. Az áthajlás rendesen *kettőzettel* történik, amely kettőzeteket v. szalagoknak (ligamentum) nevezzük, v. az illető szerv latin neve elé tett *meso* szóval jelöljük.

Legfontosabb H.-szalagok a *kis* és *nagy cseplesz* (omentum minus et majus), melyek a gyomor kis, illetőleg nagy görbületével függenek össze. A kis cseplesz a gyomrot s a patkóbél kezdeti részét köti össze a májjal, maga mögé zárva a cseplesztömlőt, a nagy cseplesz szabadon lóg le a gyomorról s betakarja a bélkacsokat. Többféle jelentősége van, igy zsirraktára a szervezetnek, melegíti a belet s infekciók ellen is védi azáltal, hogy a hasfalon ejtett sebekbe elsőnek tolul s a

sebet elzárja. A csepleszeken kívül legnagyobb H.-szalag a *bélfodor* (mesenterium), mely a vékonybél felfüggesztésére szolgál. Nevét sajátságos elrendeződéséért kapta: ugyanis a gerincoszlop előtt kis araszayi vonalon a II. ágyékcsigolya bal szélétől a jobb csipőárokig huzódó területen ered, a béllel összefüggő széle pedig kb. 6 m. hosszú, s e miatt kell redőkbe szedődnie.

Lemezei között haladnak a bél erein és idegein kívül a tápnedvet szállító chyluserek s ezeknek útjába iktatva nyirokcsomók láthatók. Mindezen képződmények több-kevesebb zsirba vannak beágyazva (állatokban az ú. n. fodorháj).

Említésre méltók a bél egyes részeinek egymásba való átmeneteIénél levő *vad tasakok*(recessus peritonei) s az ezeket határoló redők. E helyek ugyanis, különösen a recessus duodeno jejunalis (a patkóbél és éhbél határán) alkalmasak sérvek keletkezésére (Treitz-féle sérv). A medence H.-ját legcélszerűbben a nemi szervekkel együtt írhatjuk le.

Hashártyagyuladás *(peritonitis)*, a hasfalak belső felszinét, valamint a hasi zsigereket beborító savós hártya, a hashártya (peritoneum) gyuladásos megbetegedése,amely a hasüregben izzadmány megjelenésével jár. A H.-t több szempontból osztályozhatjuk: beszélhetünk általános (peritonitis diffusa) és körülírt H.-ról. Az utóbbit aszerint a szerv szerint nevezzük el, amelynek hashártyaborítéka gyuladásban van, így a máj hashártyájának gyuladása a perihepatitis, a lépé a perisplenitis, a hólyagé pericystitis, stb. A hashártyának mennél nagyobb darabja betegszik meg, annál nagyobb mennyiségű az izzadmány, annál súlyosabbak az általános tünetek s az életveszedelem is annál nagyobb. A H. enyhébb alakjánál az izzadmány tisztán savós, fehérjét tartalmaz, de alakos elemet alig; súlyosabb alakoknál fibrint tartalmaz s megolvadt fibrincafatok úszkálnak benne; esetleg fehérvérsejtek vándorolnak belé kisebb-nagyobb számban (genyes H.); a legsúlyosabb esetekben pedig véres-bűzös. A savós és a genyes izzadmányok egy része maradék nélkül felszívódhat, a súlyosabb genyes izzadmányok, valamint a fibrinózusak, ha gyógyulás áll be, eltokolódnak s lassanként kötőszövetté alakulnak át. Így súlyos összenövések keletkezhetnek a hasüreg egyes szervei között, amik később a szerencsésen felgyógyult betegnek egész életén át a legkellemetlenebb tüneteket okozhatják.

A H. lehet erőművi (traumás) eredetű, amikor a hasfalon erőszakosan ejtett, a hasüregbe hatoló sértések nyomán fertőző csirák jutnak a hashártyára; ide sorolhatók azok a H.-ok is, amelyek a különböző hasi operációk kapcsán, mint a legrettegettebb komplikációk léphetnek fel. Lehet továbbá a H. abdominális eredetű, amikor a hashártya fertőzése az általa beburkolt szervekből indul ki; itt elsősorban a bélcsatorna átfúródása révén létrejött gyuladások kerülnek szóba (vérhas, tifusz, fekély, vakbélgyuladás kapcsán), amelyek egyszersmind a H.-ok legsúlyosabb alakjai. De a bélcsatorna baktériumflórája akkor is fertőzheti a hashártyát, ha a fala ép; ugyanis ha a béltartalom továbbítása megakad, vagy a bélfal vérkeringése zavart szenved, vagy a bélfal baktériumok számára átjárhatóvá lesz. Így jön létre a bélcsavarodásoknál, bélbetüremkedéseknél, stb. a H. A hashártyára a szomszédságból is terjedhetnek gyuladások, így a mellhártya, szívburok stb. gyuladásai H.-ra is vezethetnek. Végül a H.-ok egy részénél a kiindulás nem állapítható meg; ezeknél feltesszük, hogy a fertőző csirák a vérkeringés révén jutottak oda (hematogén infekció).

A H. lefolyását illetően lehet akut, vagy krónikus, aszerint, hogy milyen baktériumok s milyen mennyiségben jutnak a hashártyára. Rendszerint krónikus lefolyású a tuberkulózisos, sugárgombás H., ide szokták sorolni még a rákos és szarkómás H.-okat is, amelyek azonban nem gyuladásos megbetegedések.

A H. mindig komoly és igen sokszor életveszélyes betegség. Rendszerint igen heves, a megbetegedés kiinduló pontján fellépő fájdalommal kezdődik, amely csakhamar az egész altestre kiterjed. A betegek eleinte igen levertek, majd magas láz lép föl. A has eleinte feszes, később rendkívül felpuffad, egyrészt a felgyülemlő izzadmány, másrészt a belekben felszaporodó bélgázok miatt, úgy, hogy a rekeszizom megfeszítése folytán a légzés is akadályozva van. A legkisebb érintésre is óriási fájdalmak lépnek föl, úgy, hogy némely beteg még a takarót sem tűri ilyenkor a hasán. Makacs székrekedés, kínzó csuklás és hányás jellemzik még a kórképet. A betegek majdnem végig öntudatnál vannak, csak az utolsó órákban vesztik el eszméletüket s a megbetegedés 3—4-ik napján, gyakran az első hét végén beáll a halál. Ha a betegség kiinduló pontját sikerül megtalálnunk s megszüntetnünk (perforációknál a nyilás bevarrása, csavarodások megoldása, a beteg bélrész kimetszése, stb.), avagy ha a megbetegedés már kezdettől fogva nem volt nagyon rosszindulatu (pl. kisebb körülírt H.-ok, gonorrhoeás, tuberkulózisos fertőzések), úgy kedvező fordulatot vehet a dolog; a láz, a fájdalmak, a has puffadtsága lassanként alább hagynak, a légzés szabadabb lesz. A betegek aránylag gyorsan összeszedik magukat; de gyakran egész életükön keresztül makacs székrekedés, koronkénti kólikák, hányások maradnak vissza.

Az akut lefolyású H. gyakran krónikussá lesz, anélkül, hogy a beteg állapotában valami lényeges javulás állana be. A fájdalmak, valamint a helyi tünetek meglehetősen elmúlnak, de a láz nem szűnik meg s a betegek 4—6 hét múlva teljes kimerülésben pusztulnak el. Ha az ilyen betegek meg is gyógyulnak, a beleik között oly kiterjedt összenövések jönnek létre, hogy egész életüket szenvedésben töltik el. Ha a H. lokális maradt, úgy a tünetek sokkal enyhébbek s a végleges gyógyulás hasonlíthatatlanul gyakoribb.

A H. kezelése a legtöbb esetben sebészi: ha sebzések, a bélrendszer átfúródása okozzák, úgy csakis a sebészeti kezeléstől remélhető (ha egyáltalában lehetséges) eredmény; bélcsavarodásoknál, sérvkiszorulásoknál is ez az egyetlen helyes eljárás. Egyébként a tünetek enyhítésére kell nagy gondot fordítanunk; a fájdalmakat morfinnal enyhítjük, esetleg hideg vagy meleg borogatásokat helyezünk a hasra; a hányással, csuklás-

sal szemben gyomormosást alkalmazunk, vagy jeget adunk a beteg szájába. Küzdenünk kell a szív elerőtlenedésével szemben (digallén, coffein, konyhasóoldat-befecskendések stb.). A gyógyuló betegnek könnyen emészthető, tápláló eledeleket adjunk, tejet, tojást, húsleveseket, kevés jó bort, stb.

Hasi csatornasejt, l. *Embriózsák.*

Hasi forradás (növ., *sutura ventralis*) v. *varrat,* a termőnek vagy a termésnek az a része, ahol az alkotó levelek két széle összeforrad. A H. viselheti a magvakat, pl. a hüvelyben.

Hasi hagymáz v. *hastifusz (typhus abdominalis),* heveny fertőzéses betegség, melyet az *Eberth-Gaffky* által felfedezett bacillus idéz elő. Ezen bacillus a beteg bélhuzamában szaporodik el, innen azután az egész szervezetet fertőzi és mérgezi. A bacillus nemcsak az ürülékben, hanem a beteg minden váladékában benne lehet. Minden váladék és a vele szennyezett anyag fertőz. A bacillus életképessége nyirkos-sötét helyen (trágyadombban, kútban) hosszútartamú, száradásnak, napfénynek kitéve hamar pusztul. 67°-ra való hevítés elegendő az elöléséhez. Némelyik gyógyult egyénben hónapokig, sőt évekig megmarad élet- és fertőzőképes állapotban a tifuszbacillus (bacillusgazda). A beteg közvetlenül csak egyes embereket fertőz, ellenben a beteg ürülékével vagy váladékaival szennyezett ivóvíz (kút) vagy tápszerek (különösen tej) tömegmegbetegedéseket okoznak. Nagyobb járványok explózió-szerűen, szennyezett víz útján szoktak keletkezni. Ha a bacillus egészséges emberbe jut, ez még nem jelent betegséget; a bacillus el is szaporodhat az egészséges ember bélhuzamában, anélkül, hogy beteggé tenné. A bél nyálkahártyájának valamely előzetes, nem is jelentékeny bántalmazottsága szolgál alkalmi ok gyanánt a tifuszbetegség kifejlődéséhez; innen van, hogy néha csak napok, máskor hetek telnek el a fertőződés és a megbetegedés között.

A betegség lassan fejlődik, fokozatosan lesz a beteg lázasabb és lázasabb, mintegy két hétig tart, míg a magas láz állandósul. Bágyadtság, majd levertség, gyengeség, főfájás képezik a beteg panaszait és sokszor hasmenés kíséri ezen jelenségeket. A magas láz idején, mely szintén 1—2 hétig tart, az eszméletzavar gyakori, a beteg nyugtalan vagy aluszékony. A hőmérsék fokozatos csökkenése — ami mellett a napi hőingadozások nagyok — zárja le a lázgörbét, ez a szintén mintegy kéthetes szaka a betegségnek a folyamat gyógyulásával jár.

Az egész betegség tartama alatt szövődmények súlyosbíthatják az állapotot és zavarhatják a rendes lefolyást. A halálozás 8—10%.

H.-ra jellegzetes: a hőmérsék menete (a lázgörbe), a has puffadtsága és érzékenysége, a 2-ik hét végétől a has bőrén, de egyebütt is elszórtan fellelhető kölesnyi — lencsényi, gyengén kiemelkedő piros foltok (roseolák), végül a lép megnagyobbodása.

A kórisme felállítása óvatosságot igényel mindig, csak a lázmenet ismerete, tehát több napi észlelés után tehető meg a diagnózis, ezt bakteriológiás vizsgálat vérből vagy ürülékből megerősíti már a betegség elején. A bakteriológiás vizsgálat meglehetősen körülményes és csak erre berendezett laboratóriumban végezhető. A betegség 3-ik hetében vérvizsgálat döntheti el a kétes kórismét; tifuszbetegnek a vérsavója élő-élénken mozgó, a folyadékban egyenletes elosztódásban levő tifuszbacillusokat bénítja és csomókba veri össze (agglutinálja = Vidal-féle tifuszkémlés).

A betegség alatt a bélhuzamban jellegzetes elváltozások történnek: a bél nyiroktüszői, leginkább a vakbél billentyűjén és az ehhez vezető vékonybélrészleten megduzzadnak, majd lágyulnak, kifekélyesednek, pörkösödnek, azután sarjadzás útján behegednek. A fekélyes helyekről vérzések történhetnek, a vérzés halálos is lehet. A fekély átfúródáshoz vezethet. A bélfalnak ilyen természetű megbetegedése teszi szükségessé a bélhuzamnak kímélését a betegség egész tartama alatt (diéta). Gyermekeknél, minél fiatalabbak, annál kevésbbé történik fekélyesedés, ezért jobb indulatu a betegség. A láz ellen legfőképen hidegvizes begöngyölések vagy fürdők alkalmaztatnak. Gyógysavó még megbizhatlan.

Tisztasággal az életmódban, gyanus helyről származó ivóvíznek mellőzésével, ugyanitt minden tápszernek csak főtt, emberek tapintásától és legyektől óvott állapotban való élvezésével a tifusz biztosan elkerülhető.

Védőoltások, ezen célra preparált tifuszbacillusokkal, jó eredményeket igérnek.

Hasi lélegzés *(abdominális lélegzés),* férfiaknál található, nőknél a lélegzés típusa mellkasi. L. *Lélegzés.*

Hasi levél, l. *Amphigastria.*

Hásim *(ibn Abd Menáf),* Mohammed őse; állítólag egy kereskedelmi utazás alkalmával Gazzában halt meg. Azon családok, melyek a legitimitás révén mint Mohammed ivadékai tartottak igényt a khalifa-jogokra az omajjádok ellenében, *Hásimitáknak* nevezték magukat.

Hasindítófű (növ.), l. *Euphorbia.*

Hasi nyílások a. m. *abdominális nyílások* (l. o.).

Hasis v. *molak,* a kenderből *(Cannabis sativa)* készülő részegítő szer. Az Indiában termő kender, melyet némelyek *C. indica* néven külön fajnak tartanak, különösen erős H.-t szolgáltat. A H.-t oly módon nyerik, hogy munkások meztelenül vagy bőrruhában a kenderföldeken keresztül járnak s szíjakból készült ostorral jobbra-balra csapkodnak, miáltal a kender felületén lévő és a ható anyagot tartalmazó mirigyek kinyílnak és a bennük lévő gyantás anyag az illető munkások bőrére, ruházatára és az ostor szíjaira rátapad, ahonnan azt levakarják és diónagyságú darabokba összegyúrják. A H.-t pipában szívják el, v. pedig mézzel, vajjal, fűszerekkel, liszttel tésztává gyúrják és rágicsálva fogyasztják. Sokféle hatóanyaga közül gyantás v. illékony bódító anyagok: *cannabin, cannabinon, cannaben* és egy görcsokozó, *a tetanocannabin* ismeretesek. Az európai kendernek ilyen hatékony gyantája nincsen. A H.-élvezet a hinduk, perzsák, arabok között igen elterjedt. Kellemes kábálom vezeti be a mérgezést, melyre jellemző a térről, időről való fogalom elvesztése, örökélетünek, a végtelen űrben

lebegőnek érzik magukat a mérgezettek, élvezetes hallucinációik vannak, végül izommerevséges mély bódulatban (katalepszia) feküsznek 1—2 napig. A H. az idegrendszert megtámadja és hamar tönkre teszi: csendes őrültség, paralizis lesz a következménye. Számos ily H.-őrült bolyong Indiában, hol szenteknek tartják őket, de ha egyet hirtelen elfog a gyilkolási mánia, szabály, hogy le kell lőni vagy szúrni a szerencsétlent. Kedvelt élvezeti cikk a *bhang* v. *gnaza* is, a kender virágzó, részben már magvadzó galycsúcsai, mit pipából füstölnek. Hozzánk rendesen ez kerül csomagokba préselve és belőle kivonatot és szeszes tinkturát készítenek, miket bódító gyanánt használ az orvosi tudomány. A bromidiának is alkatrésze. Köhögési inger csillapítására 0·05—0·10 g.-ot rendelnek a kivonatából.

Hasi szervek *(organa abdominis)*, mindazon szervek összessége, melyek a hasfalak által körülhatárolt hasüregben feküsznek. E szervek különböző vonatkozásban állanak a hashártyához, amely azokat tökéletesen v. tökéletlenül borítja, s e szerint hashártyán belüli (intraperitonealis) és hashártya mögötti (retroperitonealis) csoportra oszthatók. Fent a szervek a rekeszizomig terjednek (diafragma), mely a mellüregi szervektől választja el őket, lent egyesek átmennek a medencébe. A hasüreg felnyitása után fent baloldalt látjuk a *gyomrot*, melynek jórésze a bordák s a máj által van elfedve. Fent jobbra van a *máj*, a gyomor bal vége, az ú. n. gyomorfundus mögött a 9—11. borda területén fekszik a *lép*. A máj alsó szélén az *epehólyag* kis része emelkedik ki, a többi szervet a hashártya egy nagy, gyakran zsirral átszőtt lemeze: a *nagy cseplesz* fedi, mely alól csak oldalt s lent bukkannak elő egyes bélrészletek. A cseplesz alatt van a kacsokba (ansae intestinales) rendezett *vékonybél*, melyet jobbról, felülről és balról a *vastagbél* vesz körül keret módjára. A jobb csipőárokban van a *vakbél* s ennek függeléke, a *féregnyujtvány*. A bal csipőárokban, a vastagbélnek a medencébe való folytatásaképen kezdődik az S alakú *sigmabél*, mely a medencében a *végbélbe* megy át. A medence elülső falán, tehát tkp. már nem a hasüregben, van a *húgyhólyag*, s a hólyag és végbél közötti területen nőben a belső nemi szervek, ú. m. a *méh*, a *kürt*, a *petefészek* s a *széles méhszalag*. Az itt felsorolt intraperitonealis szerveken kívül vannak a retroperitonealis szervek, melyek közül legfontosabbak: a *patkóbél* (duodenum), a *hasnyálmirigy*, a 12. hátcsigolyától a 2. ágyékcsigolyáig terjedő *vese*, ennek felső végén a *mellékvese*, a vesétől lefelé haladó *húgyvezetőcső*, a nagy erek s több apró, kisebb jelentőségű szerv. Mindezen szervekkel bővebben az illető szerv címén foglalkozunk.

Hasítékba ojtás, l. *Ojtás*.

Hasító, kizárólag halak felhasítására szolgáló kés.

Hasítóék v. *védőék*, l. *Famunkáló gépek*.

Hasító fejsze, l. *Fejsze*.

Hasító fűrész, l. *Fűrész*.

Hasító gép, a faköszörülő- és facellulóz-gyárakban használt himba mozgású, baltaalakú hasító késekkel ellátott gép. Szerkezete egy vasállványra kellő magasságú csapágyakba ágyazott tengelyen ingó mozgást végző háromágú keresztből áll, melynek két vízszintes ága 30—35 cm. magasan az öntöttvas felett egy-egy ékszerű hasító baltát tart, míg alsó ága az asztal alá nyulva, hosszú keretben végződik, mely keret egy csuszósarut vezet egyenes vonalban. Ennek a csuszósarunak furatába illeszkedik az asztal alsó lábaira erősített csapágyakban fekvő tengelyre ékelt forgattyu csapja és forgása közben a himbát lengő mozgásban tartja. Forgását e forgattyu rendszerint a tengelyére ékelt szíjkerék útján gőz, gáz vagy vízerejű motortól nyeri. Az asztal felett lengő két balta alá helyezik az elaprózott fahasábokat, úgy hogy az épen lefelé haladó baltaszerű ék belevágva ketté hasítja azokat.

Hasító tanya, a hal feldolgozására, nevezetesen hasításra, sózásra és szárításra szolgáló állandóbb jellegű halásztanya.

Hasított bőr. Felső bőröknek készítése végett a vastagabb, félig vagy egészen kicserzett bőröket, illetőleg a pőréket hosszirányban ketté hasítják s így egy bőrből kettőt nyernek. Ezt a műveletet gépekkel végzik, melyeknek fő alkotórésze egy szilárdan megerősített vagy mozgó kés. A legtökéletesebb hasítógépek a szalagkéshasítógépek.

Hasított faáru, az a műfa, melyet ékalakú szerszámmal a fa rostszálai mentén való elválasztás, hasítás útján készítenek. Ilyenek a különböző dongák, részben a kerékgyártófa, néha a hangfenék és hangszerfa, evezőlapátoknak való fa, zsindelyek, fakéreg, fapálcikák, faszegek (cipészeknek), skatulyaforgács, szita- és rostakávák stb.

Hasítottlábú rákok *(Schizopoda*, állat), a magasabbrendű páncélos rákok *(Thoracostraca)* egyik rendje, melyre jellemző, hogy az idetartozó rákok állkapcsi és járólábain kifelé álló, hosszú, tagolt függelék van, ezért végtagjaik ketté hasítottaknak látszanak. 50 tengeri faj ismeretes. Néhány fajuk Észak-Európa és Észak-Amerika nagyobb tavaiban él. Ismertebb nemek: *Mysis Euphasia, Thysanopoda.*

Hasított pajzs, l. *Mesteralakok*.

Hasított patájúak *(Bisulca)*, l. *Kérődzők*.

Hasizmok, a hasfalakat alkotó izmok, ahová a következő izmok tartoznak: elől a középvonal mellett halad végig az *egyenes hasizom*, mely az oldalsó H. bőnyéi által alkotott hüvelybe van zárva. Több *inas beirat* (inscriptio tendinea) van benne a szelvényezettség jeleképen. Vele közös hüvelyben van a *loboralakú hasizom*, mely az erszényes emlősök erszényizmának felel meg. Oldalt három izom van egymás fölé rétegezve: a *külső ferde hasizom*, a *belső ferde hasizom* s a *haránt hasizom*; a ferde izmok a mellkas bordaközti izomzatának folytatásai. Hátul egy hasizom van, a *négyszögű ágyékizom* a 12. borda s a csipőtaréj között. A H., nevezetesen a belső ferde hasizom származéka a *hereráző izom* (l. o.).

Hasi zsigerek a máj, lép, vesék, mellékvesék, hasnyálmirigy, a gyomor, vékonybél, vastagbél. A végbél már a medencezsigerek közé tartozik, a nemi szervekkel együtt. A hasüregben való helyzetüket l. *Hasi szervek*. L. még *Testüregek, Zsigerek, Hashártya*.

Haskonius *Mihály*, l. *Ascanius*.

Haskorc, a négy lábon járó állatoknál, főleg a patás állatoknál, a térd tájékától a has oldalsó szélére húzódó bőrkettőzet, melyben erős bőrizomrészlet foglal helyet. Ez a bőrfelület igen érzékeny, érintésre (pl. légycsipésre) a benne lévő izom hirtelen erősen összehúzódik. A bőrkettőzet lazább hézagaiba a zsír aránylag könnyen és gyorsan rakódik le és halmozódik fel, ezért hízó marháknál a H.-ot is szokták tapogatni, átfogni a hízás fokának megállapitására (ezenkívül főleg a farok tövétől lefelé és előre húzódó bőrkettőzetet).

Haslábuak, l. *Csigák*. — A H. legnagyobb része vizi és pedig tengervizi lakó volt a geológiai multakban; kevesebb számuak voltak az édesvizekben és a szárazföldön élők. Már a Kambriumban fellépnek s ez időtől kezdve fokozatosan fejlődnek máig és ma érik el fejlettségük legmagasabb fokát. Nagyobb számban főképen a harmadkorban szerepelnek, amikor a ma élő génuszok is kifejlődnek. Igen fontos vezérlő kövületeket szolgáltatnak. Az őslénytanban felosztják őket: *A)* Prosobranchia. Ide tartoznak: 1. Cyclobranchina; 2. Aspidobranchia. Ennek fontosabb családjai: Pinurellidae, Bellerophontidae, Pleurotomariidae, Turbinidae, Trochidae, Xenophoridae, Neritidae; 3. Ctenobranchina. Ennek fontosabb családjai: Purpurinidae, Naticidae, Paludinidae, Turritellidae, Meloviidae, Cerithidae, Stromlidae, Columbellidae, Buccinidae, Muricidae, Fusidae, Pleurotomidae. *B)* Heteropoda; *C)* Opisthobranchia; *D)* Pteropoda; *E)* Pulmonata.

Haslágyitó fű (növ.), l. *Mályva*.

Hasler, német zenész, l. *Hassler*.

Hasli, az Aare legfelső völgyszakasza a Berner-Oberlandban, a Brienzi-tó felett lévő 40 km. hosszú völgyrészlet. Természeti szépségekben felette gazdag, baloldalt a Wetterhorn, Schreckhorn és a Grimsel-hágó, jobboldalt a Galenstock és Titlis környékezik, a völgy szépségeihez tartoznak a Handeck, Reichenbach vízesések, az Alpbach, Lauteraarbach, Finsteraar, Rosenlaui jégárak. A Berner-Oberland a H.-völgy feletti Brünig-hágón nyer összeköttetést a Vierwaldstätti-tó vidékével. Főbb mellékvölgyei a reichenbachi, gadmeni, guttanneni és az urbachi. A völgy felső részének (Ober-H.) területe 592 km², (1910) 6798 lak., összesen 6 községe van, lakosai havasi gazdálkodók és fafaragók. Német származásuak, protestánsok, kiváló turistavezetők és vadászok. Svájcnak legszebb termetű és külsejű emberei. A H.-völgy lakói 1334. szabad akaratukból Bernhez csatlakoztak és ezért sok kiváltságot élveztek.

Hasli-Jungfrau, svájci hegy, l. *Wetterhorn*.

Haslingden, város Lancaster angol countyban, (1911) 18,723 lak., kő- és szénbányákkal.

Haslinger, *Tobias*, az osztrák H. zeneműkiadócég megalapitója, szül. Zellben 1787 márc. 1., megh. u. o. 1842 jún. 18. Beethovennel élénk levelezésben állott, a mainzi Cäcilia-ban Beethoven humoros életrajzot is írt róla. Fia és utóda, *H. Karl* (1811—1868), szorgalmas zeneszerző volt, száznál több művet hagyott hátra.

Hasli-Scheideck, l. *Scheideck*.

Hasló, a kocsiderék alatt átmenő fa v. lánc, mely a kocsi szilárdítására, derekának behajlása ellen való. H. a. m. hátszíj is.

Hasmagzat, ez elnevezést alkalmazni lehet arra a magzatra, amely méhen kívüli terhesség következtében a szabad hasürbe jutott s ott fejlődött vagy ott halt meg. Az ily magzat hasmetszéssel vagy a hüvelyboltozat megnyitásával hozható a világra.

Hasmasszázs, a hasfalak s a hasüreg bizonyos szerveinek masszirozása. Simítások, nyomások rendszeres alkalmazása, melynek célja volna a hasfal izomzatát erőteljesebbé tenni, a gyomor és belek mozgását — a masszás módja szerint — megnyugtatni vagy élénkiteni, vagy pedig a vérkeringésre gyakorolni befolyást. Használatos székszorulás, különböző gyomor- és bélfájdalmak kezelésében, valamint kórosan emelkedett vérnyomás csökkentésére. A hasfal kövérsége ellen hatástalan. Avatatlan kezekben veszedelmes (bélátfúródás, elvetélés stb.).

Hasmenés *(diarrhoea)*, gyakori (egy nap alatt akár 10—20) híg pépes, esetleg vizes székelés, ami többféle bajnak lehet közös tünete. Oka egyrészt a normálisnál gyorsabb bélmozgás, minek következtében idő sincs arra, hogy a béltartalom megsűrűsödjön, másrészt bizonyos H.-eknél bővebb bélbeli folyadékelválasztás is hozzájárul. A H. tehát csupán tünet, nem betegség, s az orvos egyrészt a betegnek, másrészt az ürüléknek vizsgálatával határozhatja meg a H. okát s a teendők is ennek megfelelően alakulnak. L. még *Vékonybélhurut, Vastagbélhurut, Végbélbetegségek, Vérhas, Tifusz, Kolera, Tenezmus*. A H.-t okozó gyors bélmozgás többféle módon származhatik: leggyakoribb bélhurut folytán és bizonyos mérgezések következtében, jellemző jelensége továbbá több fertőző betegségnek is (kolera, tifusz) és végül a bél beidegzési izgalma által is létrejöhet (ijedtség, lelki izgalmak).

Háziállatokban gyakori a H., ritkán folyománya túlságos vízdús takarmány (répalevél, répaszelet, szeszmoslék) etetésének, hanem rendszerint jele valamely betegségnek. Nevezetesen kisérője a hevenyes bélhurutnak és bélgyuladásnak, némely mérgezéseknek és sajátos fertőző betegségeknek (lépfene, szopornyica, keleti marhavész, sertéspestis, baromfikolera stb.), valamint az általános vérfertőzöttségnek, továbbá eléggé gyakran a bélférgességnek. Tartós, makacs H. kiséri az álgümőkóros bélgyuladást, mely szarvasmarhákban fordul elő s hetek vagy hónapok múlva a betegek kimerülésére vezet. Természete felismerhető a leprabacillusokhoz hasonló ragálynak a bélsárban vagy a végbél nyálkahártyájáról lekapart anyagban való mikroszkópos kimutatása, továbbá a madárgümőbacillusokból készített tuberkulin befecskendezésével kiváltott lázas hőemelkedés alapján. A valódi bélgümőkór többnyire csak a lovakban okoz tartós H.-t. A valódi és az álgümőkóros H. gyógyithatatlan, viszont a vízdús takarmány okozta H.-t szárazabb takarmány adása vagy a répalevelekhez krétapor hozzákeverése megszünteti. Nagyon gyakran halálos továbbá az újszülött állatok H.-e (l. *Vérhas*). A bélférgek okozta H. megszünése csakis a bélférgek elhajtása után remélhető. A bél hurutos és gyuladásos betegségeihez társult H. orvoslása megegyező a bélhurut és a bélgyuladás orvoslásával

és a H. csillapítása csak akkor megokolt, midőn már soká tartott, vagy a beteget kimeríti. Erre a célra alkalmasak: meleg borítások a hasra, nyálkás főzetek vagy levesek, ópium, a csersav és annak különböző vegyületei, továbbá a bizmutkészítmények. Madaraknak nagyon előnyösek azonfelül 60—70° C. meleg homokfürdők.

Hasmetszés *(laparotomia)*, a hasüregnek a hasfal bőrének, izomzatának és a hashártyának átmetszésével történt megnyitása, hogy a benne levő szerveket az operáció számára hozzáférhetővé tegyük, vagy hogy a hasüregben felgyűlő folyadékot, kiizzadást kibocsáthassuk, onnan kimoshassuk, vagy hogy valamely betegség természetéről fölvilágosítást kapjunk (explorativ laparotomia). A H. csak azóta kezd a sebészetben nagyobb tért hódítani, mióta a fertőzés lényegével, módjaival tisztában vagyunk s amióta eszközeinket, kötszereinket megtanultuk biztosan csíramentessé tenni. Míg azelőtt inkább az oldalmetszések voltak divatban, addig ma csaknem kizárólag a középen, a fehérvonalban nyitják meg a hasat (laparotomia mediana), és e metszés szükség esetén ferde metszésekkel meghosszabbítható. Ha a hasüreg megnyitása nem a középvonalban történik, ajánlatos az izomrostokat lefutásuk irányában tompán szétválasztani, hogy ezáltal a mozgatóidegek átmetszését biztosan elkerüljük (Kocher). Az aszepszis gondos betartása mellett az egyszerű H. nem súlyos műtét, azonban a hasüregbeli szerveken végzett műtétekkel kapcsolatban a legkomolyabbak közé tartozik.

Hasmoneusok, l. *Makkabeusok*.

Hasner, 1. *Joseph*, arthai lovag, osztrák szemorvos, szül. Prágában 1819 aug. 13., megh. u. o. 1892 febr. 22. Prágában tanult, 1848. magántanár, 1852. rendkívüli, 1856. pedig a szemészet rendes tanára lett a prágai egyetemen. Irodalmi dolgozatai a szemészet körébe tartoznak. 1869-től szerkesztette a Zeitschrift für Heilkunde-t.

2. *H.*, *Leopold*, arthai lovag, osztrák államférfiú, szül. Prágában 1818 márc. 15., megh. Ischlben 1891 jún. 5. 1848-ban a hivatalos Prager Zeitung-ot szerkesztette. 1851-ben a prágai egyetemen a közgazdaság tanára lett. 1861-ben beválasztották a cseh tartománygyűlésbe és az osztrák képviselőházba, melynek alelnöke, majd 1863. elnöke lett. 1865-ben a bécsi egyetemre helyezték át. 1867 dec. Auersperg herceg minisztériumában átvette a közoktatásügyi tárcát. H. népiskolai törvénye az állami felügyelet létesítésével felszabadította a népoktatást a vallásfelekezetek felügyelete alól (1869 máj.). Mikor 1869 végén a Taaffe-minisztérium felbomlott, 1870 febr. H. állott az új alkotmányos kabinet élére, de a föderalistáknak a parlamentből való kivonulása után márc. végén visszalépett. Ezután az urakházában szerepelt s különösen az egyházpolitikai kérdésekben emelte fel szavát. Emlékiratai (Denkwürdigkeiten) 1892. jelentek meg Stuttgartban.

Hasnyál helyett jobb kifejezés a *bélnyál*, a fehérmáj (pankreasz) váladéka. L. *Fehérmáj*.

Hasnyálmirigy (helyesebben *bélnyálmirigy)* a. m. *pankreasz* v. *fehérmáj* (l. o.).

Hasnyálmirigy-kivonat. A forgalomban levő sok készítmény állatok (marha) hasnyálmirigyének beszárított vizes vagy folyékony glicerines kivonata. Akkor jó, ha fehérjét, zsírt és keményítőt is tud bontani, mint a működő mirigy. Csak a belek lúgos közegében hat, a gyomornedv tönkre teszi. Ezért a gyomorban nem oldódó keratin- v. glutoid-kapszulába zárva kell lenyelni. Hiányos emésztésnél 0·1—0·5 g.-os adagjait rendelik naponta 3-szor étkezés után.

Hasogató, különleges hasítószerszáma a pintérnek, mellyel a fenyőfát dongákra hasogatja. Jellemzője, hogy tartónyele a szerszám síkjába és az él hosszára merőlegesen esik. A fába való behajtása bunkóval történik.

Hasonalakuság, l. *Izomorfizmus*.

Hasonlat, egy dolog valamely tulajdonságának, sajátosságának azáltal való kiemelése, kidomborítása, hogy valamely más, egyébként tőle különböző dologban ugyanazt a sajátosságot felmutatjuk. Ezáltal figyelmünk élesebben fogja fel a szóban forgó sajátosságot. A H. ezért fontos, mint a magyarázat segédeszköze, főleg ha elvontabb gondolatokat kell érthetővé tennünk, de fontos a költői nyelvben is, amidőn a figyelmet irányítván, szemléletessé teszi azt, amin egyébként a gondolat csak elsiklanék. Az a sajátosság, melyben a két összehasonlított dolog megegyezik, a hasonlítás szempontjának (tertium comparationis) nevezhető. Minthogy ritka eset az, hogy a különbözőkben azonosnak gondolt tulajdonság valóban minden tekintetben azonos legyen, majdnem minden H.-ról mondhatni, hogy sántít (omne simile claudicat). A H.-tól különbözik a metafora, amidőn két egyben hasonló dolgot nem hasonlónak, hanem — tudva túlozván — azonosnak mondunk. Ha azt mondjuk: Az álom olyan, mint a pillangó, ez H.; ha pedig így mondjuk: Az álom pillangó, ez metafora. A különbség tehát csak kifejezésbeli.

Hasonlító rag, így nevezik némely magyar nyelvtanok a *-kép* és *-ként* névragokat, minthogy összehasonlítást fejeznek ki.

Hasonló háromszögek, l. *Háromszög*.

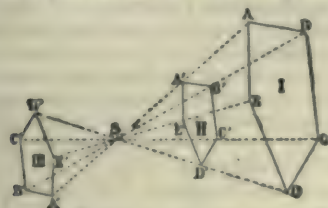
Hasonlóság. Két geometriai alakzat hasonló, ha az egyik két tetszőleges pontjának egymástól való távolsága s a másik megfelelő pontjainak egymástól való távolsága között az arány állandó. Ha az egyik alakzat $A, B, C \ldots$ pontjainak a másikban $A', B', C' \ldots$ felel meg, úgy:

$$AB : A'B' = AC : A'C' = BC : B'C' = \ldots$$

Az egyik alakzat oly pontjainak, melyek egy egyenesen vannak, a másik alakzatban szintén egy egyenesen levő pontok felelnek meg, továbbá az egyik alakzat bármelyik két egyenesének hajlásszöge egyenlő a másik alakzat megfelelő egyeneseinek hajlásszögével. Térbeli alakzatoknál az egyik alakzat bármely síkjának a másik alakzatban megint sík felel meg, két síknak pedig ugyanolyan hajlásszögű két sík. A H. jele $\backsim$ (fekvő fordított S a latin similisből).

Két hasonló alakzat mindig úgy helyezhető el, hogy a megfelelő pontokat összekötő AA', BB', $CC' \ldots$ egyenesek egy S pontban — a *H.-i pontban* (centrum) — találkoznak (l. az *ábrát)*. Ha két hasonló alakzat így van elhelyezve, akkor *hasonlóknak és hasonló v. perspektiv helyzetűeknek* mondjuk, ritkábban egy szóval *homotetikusok-*

nak. Ha ily alakzatokban két megfelelő pont, *A* és *A'*, az *S*-nek ugyanazon oldalán van, akkor *S* a két alakzatnak (ábránkban I és II-nek) *külső H.-i*

pontja; ha ellenben *S* az *A* és *A'* közé esik, akkor *S* (ábránkban I és III-ra nézve) *belső H.-i pont*.

Hasonlósági pont, l. *Hasonlóság*.

Hasonmás, általában két vagy több tárgy, melyek egymáshoz teljesen hasonlók. Különösen valamely eredeti festmény után készített kép; továbbá kézirat, mely valamely híres egyén írását utánozva tünteti fel. Átvitt értelemben két vagy több személy, kik egymáshoz hasonlók.

Hasonszenvi gyógymód, l. *Homeopátia*.

Hasonszerűség, l. *Analogia*.

Hasonszerű szervek, a. m. homológ szervek. L. *Homológia*.

Hasonulás (asszimiláció), a nyelvtanban a szomszéd hangoknak kölcsönhatása és teljes kiegyenlítődése. Részbeli hasonulás pl. *lélegzik* e helyett *lélekzik*, *osztán* e helyett *az(u)tán* (az első példában a kemény *k* a lágy *z* kedveért *g*-vé lágyult, a másodikban a lágy *z* a kemény *t* miatt *sz*-szé keményedett). Teljes H., ha *tegnap* helyett azt mondjuk *tennap*, vagy *regvel* helyett *reggel*; itt tulajdonkép elvész az egyik mássalhangzó s a másikat pótlásul megkettőztetjük, megnyujtjuk: pótló nyujtás (v. ö. *Simonyi*, A mássalhangzók hasonulása, Nyelvtud. Közlemények, 14. köt). A magánhangzók H.-ai közül legfontosabb a magyarban a hangrendi *illeszkedés* (l. o.) s a németben az *umlaut*. Megkülönböztetünk *előreható* (progresszív) és *hátraható* (regresszív) H.-t, a szerint, amint valamely hang előrehat a következő hangra vagy pedig hátra a megelőzőre. Előreható pl. *vas-ben* helyett *vas-ban*, hátraható: *nap-estig* helyett *nepestig*. V. ö. *Szabó* Sándor, A magyar magánhangzó-illeszkedés, Budapest 1902.

Hasparák, l. *Hasúszók*.

Hasparás halak (*Pisces abdominales*, állat), azoknak a halaknak gyüjtőneve, amelyeknek hasúszója eredeti helyét a hason megtartja. A H.-kal ellentétben azokat a halakat, amelyeknek hasúszója a mellre, illetve a torok tájékára húzódott, Mellparás (*Pisces thoracici*), illetve Torokparás halak (*Pisces jugulares*) néven szokás összefoglalni. A H.-hoz tartoznak: a ponty-, a harcsa-, a lazac-, a csuka- és hering-félék.

Hasparások, l. *Hasparás halak*.

Hasparren (ejtsd: asszparan), község Basses-Pyrénées francia dép.-ban, Bayonne j.-ban, 5735 lak., bőr-, kötél-, csokoládégyártással és szandálkészítéssel. A templomban látható felirat Augustus római császár korából való, e szerint a Garonne és a Pireneusok között lakó népek különválva maradtak Galliától.

Haspe, város Arnsberg porosz kerületben, (1910) 23.481 lak., nagy vasművekkel és vasolvasztókkal, kasza- és lakatkészítéssel.

Haspinger *Johann* (szerzetesi nevén *Joachim*), tiroli szabadsághős, szül. Sankt-Martinban (Pusterthal) 1776 okt. 28., megh. Salzburgban 1858 jan. 12. Már mint diák harcolt a franciák ellen (1796—97), 1802. a kapucinus rendbe lépett és hazafias szónoklataival tünt ki. Mikor Tirol bajor uralom alá került, H. a hazafiak ligájának tagja lett s nagy része volt az 1809-i felkelés szervezésében és vezetésében. A bécsi béke után (1809 okt.) ő volt az, aki Hofer Andrást új felkelésre biztatta. De a franciák csakhamar elnyomták a mozgalmat, Hofer fogságba jutott, H. megmenekült és egy évi bujdosás után 1810 okt. Bécsbe jutott. 1815-1836-ig az alsó-ausztriai Traunfeldben volt plébános. Azután nyugalomba vonult, de 1848. mint tábori pap elkisért egy tiroli vadászcsapatot az olasz harctérre. Holttestét Innsbruckban temették el Hofer tetemei mellett. 1908-ban Klausenben szobrot emeltek emlékének. V. ö. *Schallhammer*, Biographie des Joachim H. (Salzburg 1856).

Hasporusok a. m. *abdominális nyílások* (l. o.).

Hasprés (*prelum abdominale*) alatt értjük a hasizmoknak és a rekeszizomnak (diafragma) együttes működését. Mélyebb inspiráció (belélegzés) után zárt hangrés mellett e két izomcsoport nagy nyomást tud gyakorolni a hasüreg tartalmára. A H.-nek szerepe van székelésnél, szülésnél, vizelésnél, sőt hányásnál.

Haspuffadás, l. *Meteorizmus*.

Hasrágás, l. *Kólika*.

Hasreflex a. m. *hasfalreflex* (l. o.).

Hass., természetrajzi nevek után *Hassall* Hill Arthur angol botanikus, vagy *Hasselquist* Friedrich, dán tudós nevének rövidítése.

Hásság (azelőtt: *Haschagen*), nagyk. Nagy-Küküllő vm. medgyesi j.-ban, (1910) 1087 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Ladamos.

Hásságy, kisk. Baranya vm. pécsi j.-ban, (1910) 579 német lak., u. p. Nagykozár, u. t. Üszög.

Hassal-féle testek, Hassal angol orvos (1817—1894) által a csecsemőmirigyben (thymus) fölfedezett mikroszkópos nagyságú, sajátszerű réteges testek, amelyek egy-egy mirigysziget közepén fekszenek, s belsejükben kis festékcsomót tartalmaznak. Jelentőségük nincsen teljesen tisztázva. L. *Timusz*.

Hasse, előbb önálló falu, 1910 óta Kiel porosz város egyik kerülete.

Hasse, 1. *Ernst*, német politikus, szül. Leulitzben 1846 febr. 14., megh. Lipcsében 1908 jan. 12. 1866-ban a szász hadseregben harcolt, 1870. pedig a francia háborúban vett részt, hol meg is sebesült. 1875-ben kilépett a hadseregből és Lipcse város statisztikai hivatalának főnöke lett. 1886 óta a lipcsei egyetemen a statisztikát és gyarmatpolitikát adta elő. Élénk részt vett a német gyarmati és nemzeti mozgalmakban s 1893. a nagynémet szövetség (Alldeutscher Verband) vezérlő elnöke lett. 1893—1903-ig tagja volt a birodalmi gyűlésnek is. Nemzeti buzgalma azonban elfogulttá tette és igazságtalan támadásokat intézett hazánk ellen a magyarországi németség érdekében. Számos statisztikai, közgazdasági és politi-

kai munkát írt. Tanulmányainak eredményeit nagyszabású munkában (Deutsche Politik) akarta összefoglalni, melyből azonban csak az I. kötet: Heimatspolitik (München 1905–07, 4 füzet) és a II.-nak: Weltpolitik 1. füzete jelent meg (u. o. 1907).

2. *H., Johann Adolf,* a XVIII. sz. legtermékenyebb és legünnepeltebb operakomponistáinak egyike, szül. Bergendorfban (Hamburg mellett) 1699 márc. 25., megh. Velencében 1783 dec. 16. Karrierjét mint tenorista kezdte Hamburgban (1718). Braunschweigban került szinre első operája, az egyetlen, amely német szövegre készült: Antiochus (1721). Legnagyobb sikerét 1726. Nápolyban aratta Sesostrate c. dalművével. Olaszországban kiváló népszerűségre tett szert és az *il Sassone* (a szász) melléknevet nyerte. 1727-ben Velencében lett karmester és megismerkedett *Bordoni* Faustinával, a világhirű énekesnővel, akit 1730. nőül vett. Drezdában, Itáliában, Londonban, Párisban és Bécsben rendkívüli sikereket aratott a művészpár. H. 70 operát, 14 oratóriumot, 5 Tedeumot, számos misét, egy rekviemet és sok zongoradarabot írt. Műveinek egy része 1760. Drezda bombázásakor a lángok martaléka lett. Életrajzát megirták: *Candler* (1820) és *Mennicke* (J. A. H., 1904), aki műveinek tematikus katalógusát is összeállította (1906). — H. felesége, *Bordoni* Faustina, régi nemesi család sarja, szül. Velencében 1700., megh. u. o. 1786 nov. 4. Első nagy sikerét 1711. aratta Pollarolo Ariodantejában, 1725. 15,000 forint fizetéssel szerződtették Bécsben, 1726. Händel 2000 font sterling fizetéssel London számára kötötte le. Életrajzát megirták: *Niggli* (1880), *Urbani de Gheltof* (1890) és Elise *Polko* (1895).

3. *H., Karl Ewald,* német orvos, szül. Drezdában 1810 jún. 23., megh. Hannoverban 1902. szeptember végén. Hosszabb ideig tartó tanulmányútja után Lipcsében telepedett le, ahol 1836. prosektor és magántanár, 1839. a kórboncolástan rendkívüli tanára lett. 1844-ben Zürichbe ment, mint a belgyógyászat tanára. 1852-ben Heidelbergbe, 1856. pedig Göttingenbe hívták meg. 1879-ben nyugalomba ment, mint a német klinikusok nesztora. H. főleg az agy- és idegkórtannal foglalkozott és e téren igen kitűnt. Művei közül említendők: Anatomische Beschreibung der Krankheiten der Zirkulations- und Respirations-Organe (Leipzig 1841, angol ford. 1846); Die Krankheiten des Nervenapparates (Erlangen 1855, II. kiad. 1868); azonkívül kiadta: Erinnerungen aus meinem Leben c. művét (1902), amely két kiadást ért.

4. *H., Karl,* német anatomus, szül. Töningben (Schleswig) 1841 okt. 17. Göttingenben és Kielben tanult, 1864. prosektor Kielben, 1867. Würzburgban és 1873. Boroszlóban lett egyetemi tanár. Művei: Anatomische Studien (Leipzig 1870–73); Das natürliche System der Elasmobranchier (Jena 1879–82); Morphologie und Heilkunde (Leipzig 1880); Beiträge zur allgemeinen Stammesgeschichte der Wirbelthiere (Jena 1883); die Formen d. menschlichen Körpers und die Formveränderungen bei d. Athmung (u. o. 1888–90); Kunststudien (műtörténeti tanulmányok, u. o. 1882–94); Die Venus von Milo (1904).

5. *H., Max,* német zeneesztetikus, szül. 1860 nov. 24. Buttelstedtben, Weimar mellett. Sajtó alá rendezte és szerkesztette Cornelius Péter műveinek összegyüjtött kiadását.

Hasselberg, *Per,* svéd szobrász, szül. Ronnebey közelében 1850 jan. 1., megh. Stockholmban 1894. Tanulmányait Stockholmban kezdte meg, majd 1877-től a párisi École des beaux-artsban F. Jouffroy növendéke volt. 1891-ben Stockholmban telepedett le. Művei közül említendők: Hóvirág, Béka, Tengervirág stb.

Hasselquist, *Friedrich,* svéd természettudós, szül. Törnevallában (Svédország) 1722 jan. 14., megh. Palesztinába utaztában, Szmirna mellett Bin Bagdában 1752 febr. 9. Munkája: Iter Palestinum (kiadta Linné, Stockholm 1757).

Hasselriis, *Louis,* dán szobrász, szül. Hillerödben 1844 jan. 12., megh. Kopenhágában 1912 máj. 19. Kezdetben a kopenhágai akadémián, majd H. W. Bissennél tanult; 1869. Rómába ment. Nevezetesebb művei: Dávid; Diszkoszdobó; Andersen, Bellmann, Sören Kirkegaard bronzszobrai; Heine Henrik ülőszobra, mely Erzsébet királyné megrendelésére készült s egyideig a korfui Villa Achilleion előtt állott, majd 1910. Hamburgban helyezték el; Heine-síremlék a párisi Montmartre-temetőben; Danmark-emlék a kopenhágai művészeti muzeum előtt.

Hasselt, Limbourg belga tartomány és H. járás székhelye, a Démer folyó mellett, (1910) 15.249 lakossal; cérnafonással, vászonszövéssel, dohány-, bőr-, olaj-, sörgyártással és mezőgazdasággal, szeszgyárral és marhahizlalókkal. Van érseki szemináriuma, rajz- és építőiskolája, tanítóképezdéje. 1831 aug. 6-án az orániai herceg vezérelte hollandok itt győzték le Daine belga vezér hadait.

Hasselt, *André van,* belga történetiró és költő, irói álnevén *Alfred d'Aveline,* szül. Maestrichtban 1806 jan. 5., megh. Saint-Josse-Ten-Noodeban 1874 dec. 1. 1832-ben kinevezték a brüsszeli királyi könyvtár őrévé, 1844. pedig népoktatási felügyelővé. Történeti művei közül említendők: Histoire de la poésie française en Belgique (Bruxelles 1838); Histoire de P. P. Rubens (1840); Histoire des Belges (1846, 2 köt.). Mint költő Primevères (1854); Nouvelles poésies (1857) s főleg Les quatres incarnations du Christ (1868) c. köteteivel válik ki, amelyek a francia romantikus iskola hatása alatt állanak és sok lelki finomságról, de egyúttal férfias erőről is tanuskodnak. Összes művei Oeuvres c. jelentek meg (Bruxelles 1877—1878. 10 köt.). V. ö. L. *Elvin,* A. van H., sa vie et ses travaux (u. o. 1879).

Hassenfratz, *Jean Henri,* francia fizikus és kémikus, szül. Párisban 1755 dec. 20., megh. u. o. 1827 febr. 26. Nagy érdemei voltak a bányászat körül, valamint a katonai iskolák és a politechnikum szervezésében. Az utóbbin 1794. a fizika tanára lett. Művei közül említésre méltók: Sidérotechnie, ou l'art de traiter les minéreaux de fer, pour en obtenir de la fonte, du fer et de l'acier (Paris 1812); Dictionnaire physique de l'Encyclopédie (1816-21); Traité de l'art de calciner la pierre calcaire (u. o. 1825); Cours de physique céleste (1803 és 1810). Sok értekezést is írt a bányászat, kémia és fizika köréből.

Hassenstein, *Bruno*, német kartografus, szül. Ruhlában 1839 nov. 23., megh. Gothában 1902 aug. 27. 1854-től Petermann A. tanítványa volt, akivel együtt készítette Belső-Afrika térképét 10 lapon. Petermann halála után (1878) az ő Mitteilungen-jeinek kartográfiai részét szerkesztette. Nevezetesebb munkái: Spruner, Handatlas für die Geschichte des Mittelalters und der neuern Zeit (1871—79); Atlas von Japan (1 : 1.000,000, 1885); Ugyancsak ő bocsátotta közre Junker W., Bohndorff, Emin pasa, Meyer H., Marno E., Rohlfs G., Menges J., Wolf L. és Baumann O. utazók észleleteit.

Hasserode, előbb önálló porosz falu és klimatikus gyógyhely, 1907 óta *Wernigerode* város egyik kerülete.

Hassert, *Kurt*, német geográfus, szül. Naumburgban 1868 márc. 15. 1891—92-ben beutazta Montenegrót. 1897 jún.—aug. Baldacci olasz botanikussal Felső-Albánia hegyvidékét utazta be. Művei: Die Nordpolargrenze der bewohnten u. bewohnbaren Erde (Leipzig 1881); Reise durch Montenegro, nebst Bemerkungen über Land und Leute (1893): Beiträge zur physischen Geographie v. Montenegro (Petermanns Mitteilungen 115. kieg. füz., 1895); Die Polarforschung (1902); Die Städte (1907).

Hassérv, l. *Sérv.*

Hassia, Hessen latin neve.

Hassk., *Hasskarl* Justus Karl (l. o.) nevének rövidítése.

Hasskarl, *Justus Karl*, német utazó, szül. Kasselban 1811 dec. 6., megh. u. o. 1894 jan. 5. 1836—46-ig Jáva szigetén a buitenzorgi füvészkert igazgatója volt és a sziget növényzetéről több munkát írt, miután hazájába visszatért. 1852—1854-ig Peruban járt, honnan a németalföldi kormány megbizásából kinafa-csemetéket és magvakat csempészett ki. Ő honosította meg e nevezetes orvosi növényt Jávában. Főműve: Plantae javanicae rariores (Berlin 1847); Horti malabarici (Dresden 1867); Commelinaceae (Wien 1870).

Hassler *(Hasler), Hans Leo von*, az első német zeneszerző, aki olasz mestereknél tanult, szül. 1564. Nürnbergben, megh. 1612 jún. 8. Frankfurt a/M.-ban. Andrea Gabrieli volt a mestere Velencében. 1585-ben Fugger gr. orgonása lett Augsburgban. 1600-ban II. Rudolf császár udvarába került Prágába, ahol nemességet is kapott. Művei korában nagyon kedveltek voltak. Miséket, motettákat, korálfeldolgozásokat, madrigálokat, chansonettákat, táncdarabokat és szerelmi dalokat írt. Nyomtatásban megjelent műveinek kronológikus jegyzékét Eitner Róbert állította össze (Monatshefte für Musikgeschichte 1874, melléklet).

Hassloch, bajor falu a pfalzi közigazgatási kerületben, (1910) 7716 lak.; gép-, szivar és sörgyártás.

Hassreiter, *Josef*, osztrák ballettmester, sok népszerű ballett szerzője, szül. Bécsben 1845 dec. 30. Atyja és Curray voltak mesterei, 1864. a müncheni udvari szinházhoz, 1870. a bécsi Hofoperhez került mint szólótáncos, 1870. a Hofoper balletmestere lett. Nevezetesebb koerográfiái: A babatündér (Bayer zenéjére), Nap és Föld, Táncmese, Vörös és fekete, Piros cipő (zenéjét Mader Raoul szerezte); Der faule Hans (Nedbal Bear zenéjére); Die Perle von Iberien (Hellmesberger írt hozzá zenét).

Hasszán *ibn Thábit*, medinai arab költő a Khazrads-törzsből; Mohammednek Medinába való kivándorlása után az iszlám hitre tért és költeményeiben a prófétát dicsőítette, ellenségeit pedig gáncsolta. 674-ben halt meg, állítólag 100—120 éves korában. Divánja tunisi és bombayi kiadásokban volt hozzáférhető; újabban Hirschfeld Hartwigtől birjuk teljesebb kiadását (Gibb-gyüjtemény 1910).

Hasszegycsont, l. *Hasbordák.*

Hasszun *Antal*, örmény patriarcha és bibornok, szül. Konstantinápolyban 1809 jún. 13., megh. Rómában 1884 febr. 28. Tanulmányait Rómában elvégezve, Szmirnában és Konstantinápolyban működött, mint anarzabai címz. érsek, majd ált. helytartó. 1846-ban az egyesült örmények valóságos érseke és primása lett Konstantinápolyban; 1866-ban ciliciai patriarcha. A patriarchátus Konstantinápolyban való székhelyének megállapítása alkalmával Róma a világiak választójogának megszorítását kivánta, ami 1870. midőn H. a vatikáni zsinaton volt, Kupelian ellenpatriarchával az élén, szakadásra vezetett, amelyet a porta és Franciaország támogatott. A szakadás 1879-ig tartott, amely idő alatt H. Rómában tartózkodott. Követőit, a *hasszunitákat*, üldözték. Visszatérte után (1879) csakhamar bibornok lett (1880 dec. 13.). V. ö. *Bernier*, Hist. du patr. arm. cath. (1891); *Harnack*, Mission (1902).

Hasszuniták, l. *Hasszun.*

Hasta (lat.), a rómaiaknál a nagy, nehéz lándzsa, melyet korábban *quirisnek* neveztek, amiért is az e fegyverrel harcoló gyalogosokat *quiriteseknek* hívták. Eredetileg valamennyi legionárius a nagy H.-val volt felfegyverezve. Később csakis a triariik harcoltak H.-val. H. *fetialisnak* nevezték azt a lándzsát, melyet harchirdetéskor ellenséges területre hajítottak; a *H. pura* vascsúcs nélküli lándzsa volt, melyet vitézséggel kiérdemelt kitüntetésül adtak a római katonának; a *H. cruenta* vörös (véres) lándzsa volt, melyet ellenséges város elfoglalásakor kitűztek, jeléül annak, hogy a katonák préda után járhatnak. A *H. velitaris* 1·20 m. hosszú, alig 2 cm. vastag hajító-dárda volt; a *H. ansatát* pedig szíj segítségével hajították. A *H. coelibaris*-szal a menyasszony haját fésülték, annak jeléül, hogy az asszony a férj hatalmába kerül. Nyilvános cselekvények helyén (adás-vevés, árverés, bérbeadás stb. jeléül) is a régi rómaiak H.-t állítottak fel (H. censoria, locationis, venditionis, publica stb.). *Sub H. eladni* a. m. elárverezni valamit. — *Hastatus* vagy *hastiformis* a botanikában a. m. dárdaképű (l. *Dárdás).*

Hastati (lat.), a hastával fölfegyverzett dárdások, római nehézfegyverzetű gyalogos katonák, akik a Marius-előtti korban a légió csatarendjében az első sort képezték, a második sorban a *principes*, a harmadikban a *triarii* (hárompróbások) állottak.

Hastatus (lat.) a. m. dárdavivő, fegyverhordozó. Az előkelő római nemesek rabszolgáikat használták H. gyanánt.

Hastedt, előbb önálló község, 1902 óta Bréma egyik városrésze.

Hastenbeck, falu Hannover porosz kerületben, (1910) 490 lak. Ismeretes azon győzelemről, melyet a d'Estrées vezérlete alatt álló franciák 1757 júl. 31. Cumberland hercegnek angol hadain kivívtak.

Hastifusz, l. *Hasi hagymáz.*

Hastile (lat.), római fegyver, lényegében megegyezett a *hasta*-val (l. o.), azonban annál sokkal könnyebb és gyengébb volt.

Hastinghomokkő, l. *Deisterhomokkő.*

Hastings (ejtsd: hesztingsz), tengermelléki *város* Sussex angol countyban, (1910) 61,146 lak., halászattal és hajógyártással. H. csak kis halászhelység volt, midőn fürdésre alkalmas partját és enyhe klimáját fölismerték; azóta tetemesen megnagyobbodott. S. Leonard, amely 3 km.-nyire volt tőle, most tele van fényes hotelekkel és nyaralókkal és egybeolvadt vele. Kereskedelme, bár egykor jelentékeny lehetett, mivel a városnak a partok védelmére szükséges 57 hajóból 21-et kellett kiállítani, most csaknem semmi. Azon erősség, amely egykor nagy és hatalmas volt és a városon uralkodott, most romokban hever. H.-ról nevezik el azon csatát, amelyben 1066 okt. 14-én Hódító Vilmos legyőzte Harald angolszász királyt és ennek következtében birtokba vette Angliát.

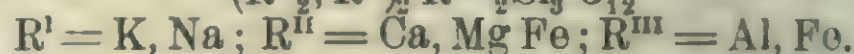
Hastings (ejtsd: hesztingsz), 1. *Francis Rawdon*, marquis, angol hadvezér, szül. 1754 dec. 9., megh. Nápoly közelében 1826 nov. 28. Részt vett az északamerikai háborúban, mint Cornwallis lord főhadsegéde. Azután végig küzdötte az összes francia háborukat. 1813—23-ig Kelet-India főkormányzója volt, ahol a brit hatalmat számos benszülött törzsre kiterjesztette és sok fontos reformot létesített. A gyarmat belső és külső megerősítéséért kapta a marquis címet. 1824-ben Malta kormányzója lett. V. ö. *Prinsep*, History of India during the administration of the marquis of H. (London 1825).

2. *H.*, *Warren*, angol államférfiú és hadvezér, szül. Oxford grófságban 1732 dec. 6., megh. Daylesfordban 1818 aug. 22. 1750-ben lépett a Keletindiai Társaság szolgálatába s 1772. Bengália kormányzója lett. 1773—85-ig egész Kelet-India főkormányzója volt s ez idő alatt szerencsés háborukkal gyarapította az angol uralom területét és növelte a Társaság jövedelmét. 1787-ben az alsóház vádat emelt ellene önkényuralma és zsarolásai miatt. Hét évi per után a felsőház felmentette őt, de egész vagyonát elvesztette a perköltségekre. Ezért a Keletindiai Társaság 4000 font járadékkal kárpótolta. 1814-ben a titkostanács tagja lett. Indiai működéséről több könyvet írt: Narrative of the late transaction at Benares (Kalkutta 1782); Review of the state of Bengal (u. o. 1786); The present state of the East-Indies (u. o. 1786). V. ö. *Macaulay*, Essays (a Hastingsról szóló essay magyarul is megjelent, Budapest 1886); *Trotter*, *Lyall*, *Matheson* és *Lawson* H.-ról írt életrajzai; *Forrest*, The administration of Warren H. (London 1892); *Wattendorf*, Ein englischer Konquistador des 18. Jahrhunderts (Hamm 1900).

Hastingsit (ásv.), az amfibol ásvány-családnak egyik legújabban felfedezett tagja. Képlete a gránátokéhoz közeledik, amennyiben ortoszilikát:

$$(R^{I}{}_2, R^{II})_2\, R^{III}{}_2 Si_3\, O_{12}$$

$$R^{I} = K, Na;\; R^{II} = Ca, Mg\, Fe;\; R^{III} = Al, Fe.$$

Sötétkék szemek alakjában találták a nefelinszienitben: Dungannon (Hastings Co. Ontarioban). Nálunk a gyergyó-ditrói nefelinszienitben fordul elő egy, a H.-hez közelálló amfibol.

Hasúszók (állat, *Pinnae abdominales)* v. *hasparák* a halak azon páros végtagfüggelékei, amelyek a magasabb gerincesek hátulsó végtagjaival egyértéküek (homológok). Helyzetük igen változó s majd a mellsőktől nagyon távol, az alfel közelében emelkednek (Hasparás halak, Pisces abdominales), majd a mell táján, a mellsőknek közelében v. ezekkel összeköttetésben (Mellparás halak, Pisces thoracici), v. végre a mellsők elébe húzódtak a garat tájára (Torokparás halak, Pisces jugulares).

Hasürbeli terhesség, l. *Méhen kívüli terhesség.*

Hasüreg *(cavum abdominis)*, a hasfalak által körülhatárolt, zárt üreg, melyet a hashártya bélel s amelyben a bélcsatorna, a máj, hasnyálmirigy, lép, a vese, húgyvezető cső, számos nagy ér és ideg foglal helyet. A közös nagy testüregből fejlődik, mely magasabb rendű gerinces állatokon mellüregre és hasüregre válik szét, míg alacsonyabb rendüeken az üregek választófal nélkül egyben vannak.

Hasüregi szervek v. *hasüri szervek*, l. *Hasi szervek.*

Hasvelő *(hasdúclánc)*, férgeken és rovarokon a hasi oldalon található idegdúcláncolat.

Hasvízkórság, l. *Hydrops ascites.*

Hasvonal, l. *Linea alba.*

Haszagaj, l. *Aszagaj.*

Haszan (arab) a. m. *szép*, gyakori arab tulajdonnév. Az iszlámban legismertebb H. Ali khalifa és neje, Fátima fia, Mohammed próféta unokája, Huszejn (l. o.) testvére. 661-ben atyja halála után ő következett mint khalifa, de hat heti uralkodás után vetélytársa, Mu'ávija, Sziria helytartója javára lemondott. Megh. Medinában 699.

Haszan ibn Szabáh, l. *Asszaszinok.*

Haszbeia *(Hasbia)*, város Közép-Sziriában, a Dzsebel-esz-Seik (a régi Hermon) Ny.-i lejtőjén, olajfa- és szőllőligetek közt, 5000, nagyobbára drúz lak. Közelében van az Ain Haszbani, amelyet a Jordán forrásának tartanak.

Hasze, turáni hosszmérték = 1·067 m.

Hászeki (török), régente palotaőröket jelentett, kik a szultán közvetlen közelségében állottak. Későbben azokat a hárembeli nőket is H.-nek nevezték, akik uralkodójuk kegyét leginkább megnyerték.

Hászköj, 1. *H. (Chaszköi, Chaszkovo)*, az ugyanily nevű keletruméliai kerületnek székhelye, a Marica völgyében, 14,928 lak., posztó- és szőnyegszövéssel. — 2. *H.*, Konstantinápoly (l. o.) egyik külvárosa, amelyben csaknem kizárólag zsidók laknak.

Haszmoneusok, l. *Makkabeusok.*

Használat (lat, *usus)*. A H. a személyes szolgalomnak egyik faja és abban áll, hogy a jogosult

a H. tárgyát állagának megsértése nélkül a maga szükségletére használja. A jogosított H.-i jogának terjedelmét saját állásának, foglalkozásának, háztartásának a H. létrejöttekor fennálló szükséges mértéke szabja meg. Tárgya lehet ingó, ingatlan v. jog. Kiterjed a gyümölcsszedésre, sőt lehetséges, hogy a H. éppen a gyümölcs huzásában áll. A H. tárgya sem át nem alakítható, sem át nem ruházható. A H.-ra jogosult kötelessége a H. tárgyát kizárólag saját használatára kiméletesen használni. A H. tárgyának jókarban tartása, a rendes és rendkívüli terhek fedezése a tulajdonos kötelessége. Ha a H. tárgya ingatlan, harmadik jóhiszemű tulajdonossal szemben csak telekkönyvi bejegyzés esetében érvényesíthető. A H. megszünik lemondással, a jogosult halálával, a H. tárgyának megsemmisülésével.

Használati érték, l. *Érték.*

Hasznos, ami valamely érdekemet kielégíti, illetőleg ez érdek kielégítésére irányuló kivánságomnak eleget tesz. A H.-tól ennélfogva gyarapodásomat remélem, a káros csökkentésemet idézi elő. Véleményem arról, ami használ vagy árt nekem, azonban téves is lehet. Az erkölcstanban a H. fogalma nagy szerepet visz. Némelyek az erkölcsi jót is a haszon szempontjából fogják föl. Jó az, ami igazi hasznára van az egyénnek, vagy mások nézete szerint, ami hasznára van másoknak, a közösségnek, a társadalomnak. Ismét mások a közönséges gyakorlati hasznot tették egyedüli erkölcsi céllá (utilitarizmus).

Hasznos, nagyk. Heves vm. hatvani j.-ban, (1910) 2345 magyar és tót lak; u. p. és u. t. Pásztó. A község feletti kopasz hegyen régi várnak maradványai látszanak, ez ősbirtoka volt a Rathold nemből eredt s régen kihalt Hasznosy-családnak, melynek egyik tagja, Domokos 1313—21. az ország nádora volt. A H.-i várat cserteri várnak is nevezték. Történetét homály födi.

Hasznosítható ásványok alatt bányászati tekintetben mindazokat az ásványországból származó nyers termékeket szokás érteni, amelyek bányamivelés útján termelve, előkészítés útján értékesíthetővé vagy a kohósítás céljaira alkalmasakká tehetők. A H. főcsoportjai: a fémes ásványok v. ércek, az éghető ásványok, szenek és szénhidrogén-vegyületek, a sók és sósvizek és végre az építés és műipar céljaira alkalmas ásványok és kőzetek.

Hasznos jogok, azaz a szabadalmak és szolgalmak, mint az egyéni vagyon alkotórészei, értékkel birnak és a kereskedő leltárában értékkel fel is tüntethetők. A szabadalmak és szolgalmak értékét a tiszta jövedelem alapján állapítjuk meg, ezt a jövedelmet járadéknak tekintjük és a járadék diszkontált tőkeértékét állítjuk be a leltárba. A %, melyet a számításnál alkalmazásba veszünk, az üzlet jósága szerint 5 és 8% között váltakozik. Mennél bizonytalanabb a jövedelem, annál nagyobb a %. Ilyen H. (szolgalmak és ezekhez hasonló értékes jogosítványok) előfordulnak az állami háztartásban is, ahol ezeken kivül még bizonyos állami adósságok ellensúlyozására ezen adósságok összege erejéig hasznos jogokként szerepelnek a vagyonleltárban az illető kölcsönpénzen szerzett jogok, nevezetesen a városoktól, községektől és magánosoktól megváltott italmérési jog és az aldunai Vaskapu szabályozására felvett kölcsön ellensúlyaképen a Vaskapura nézve az államot megillető hajódíjszedési jog.

Hasznos Mulatságok, *Kulcsár* István alapította, mint a Hazai és Külföldi Tudósítások melléklapját 1817. 1828 márc. 30. bekövetkezett haláláig ő szerkesztette, ez év áprilisától fogva *Kovács* Tamás és mások vették át. 1842-ben szünt meg.

Hasznossági elmélet szerint a büntetés mindazon esetekben jogos, amelyekben hasznos, azaz amikor nagyobb bajt hárít el a polgárok összességéről, mint aminő az a szenvedés, amit a büntetés a bűnösnek okoz. L. *Bentham*, akinek tanait tovább fejlesztette *Ihering*, némileg *Liszt*, nálunk *Pikler* és *Somló*. L. *Büntetőjogi elméletek.*

Haszon (lat. *commodum*) alatt értjük a magánjogban a dolognak és a jognak gyümölcsét (l. *Gyümölcs* alatt) és általában minden előnyt, amellyel a dolognak v. a jognak használása jár. Vagyoni H. az az értéktöbblet, amelyet a vagyon értékének két különböző időpontban összehasonlítása a későbbi időpont javára eredményez. Ha értéktöbblet helyett értékcsökkenés mutatkozik, vagyoni kárról szólunk. Nem ritka eset, hogy rosszhiszemű adós csalás miatt panaszt emel a hitelező ellen, aki adósának megtévesztéséhez volt kénytelen folyamodni, hogy követeléséhez jusson. A vagyoni H. és kár helyes fogalma a csalást az ily esetekben elvileg kizárja. A hitelező nem H.-ra tesz szert, midőn csak azt kapja meg, ami neki jár, ami tehát már úgyis vagyonának részét képezi; az adós nem panaszkodhatik károsodásról, mert a szolgáltatás által aktiv vagyona igaz hogy csökkent, de minthogy azzal adósságát törlesztette, passzivája is ugyanannyival kevesbedett, a vagyonmérleg tehát változást nem szenvedett.

Haszonállat, általában minden házi állat, melyet azért tartanak, hogy tulajdonosának bizonyos szolgálatokat tegyen; különösebben pedig az az állat, amelynek valamely termékét, pl. tejét, zsírját, gyapját, húsát stb. értékesítjük. Amely állatoknak csak vonóerejét vesszük igénybe, azokat igásállatoknak nevezzük.

Haszonbér (latinosan *árenda*), az az összeg, amelyet a haszonbérlő a haszonbérelt ingatlan használata fejében a haszonbérbeadónak fizet. (L. *Haszonbérlet.*)

Haszonbérlet (lat. *locatio conductio*, ném. *Pachtvertrag*). Abban az esetben, ha valaki (haszonbérbeadó) gyümölcsöző dolog, vagy jog használatát ideiglenesen másnak (a haszonbérbevevőnek) rendszerint pénzből v. másból álló ellenszolgáltatás ellenében (haszonbér) átengedi, H. létesül. A haszonbér fizetése lényeges feltétele a H.-nek. A H.-i szerződés érvénye nincs különös formasághoz kötve, kivéve, ha a felek bizonyos formát kikötöttek, továbbá a házastársak és a jegyesek közötti H.-i szerződést, amelyekre az 1886: VII. t.-c. 22. §-a közjegyzői kényszert szab. Jogok és kötelességek tekintetében mindenekelőtt a szerződés irányadó. Általában szabályai: A haszonbérlemény tárgyait, vagy ezek haszonélvezetét a haszonbérbe adó a meghatározott időre a haszonbérlőnek átengedni

tartozik és minden olyan cselekménytől óvakodni kell, mely a H. gyakorlását akadályozza. Szavatossággal tartozik a bérbeadó a haszonbérlővel szemben, ha a bérlemény a haszonbérlőtől a H.-i idő tartama alatt egészben v. részben elvonatik. Szavatol a haszonbérbeadó azért is, hogy a bérlemény tárgya használható, valamint fennáll az a kötelezettség is, mely a jókarban tartásban és ilyen karban való átadásban nyilvánul, továbbá a rejtett hibákért is felel. A haszonbérbeadó viseli a bérleményt terhelő adókat és közterheket egyéb megállapodás hiányában. A haszonbérbe vevő köteles a bért a szerződésnek megfelelően pontosan megfizetni. A bérfizetés egyéb megállapodás hiányában utólagos; ha a H. tárgyát jelzálogos terhek terhelik, a bérnek csak egy negyedévre előre való megfizetése hatályos a jelzálogos hitelezőkkel v. az árverési vevővel szemben s ha a bérlő többet fizetett előre, azt újból megfizetni tartozik. Ha a bérlő a bérleményt a maga hibájából nem használhatta, úgy bérleengedést nem követelhet, de bérleengedésnek van helye akkor, ha a haszonbérlőt elemi csapás vagy rendkívüli baleset érte. A haszonbérlő a bérlemény tárgyát rendesen köteles használni és annak a megállapodással ellenkező használatáért felelősséggel tartozik, sőt a bérbeadónak ily megállapodásellenes használat esetén joga van a H.-et megszüntetni. Azok a javítások, melyek a rendes használattal járnak, a haszonbérlőt terhelik, míg a rendkívüli kiadások és fenntartási költségek fedezése a haszonbérbeadó kötelessége. Ha ellenkező kikötve nincs, a H. tárgya al-H.-be adható. A haszonbérlő a bérleményi idő lejártával a bérlemény tárgyát visszaadni köteles és pedig abban az állapotban, amelyben azt átvette; a rendes, szerződésszerű használatból előálló romlásért, kopásért a haszonbérlő nem felelős.

A H.-i szerződés bizonyos időre vagy határozatlan időre köthető. A határozott időre kötött szerződés az idő lejártával megszünik. Az ily szerződés a felek megegyezésével meghosszabbítható, mikor is határozatlan idejüvé válik és bármelyik fél felmondására megszüntethető. A felmondás a szerződésben megállapított fizetési idők bármelyikére a legközelebbi fizetési időre történhetik; ingatlanra nézve a gazdasági év végére. Ha a bér előre van fizetve, a haszonbérlő a megfizetett időtartam lejárta előtt ki nem mozdítható. Megszünik a H., ha tárgya megsemmisül, vagy a bérbeadási jog megszünik. A H. megszünésének szabályát az esetben, ha az ingatlan gazdát cserél, a végrehajtási törvény (1881. LX. 181. §-a) tartalmazza. Megszüntetheti a H.-et a bérbeadó különösen akkor, ha a haszonbérlő a bért nem, v. pontatlanul fizeti, kivéve, ha a késedelmes bérrészletet jogfenntartás nélkül elfogadta. Felbonthatja a szerződést a haszonbérlő is az esetben, ha a haszonbérbeadó a szerződésben vállalt kötelezettségeket nem teljesítette. A felek valamelyikének halála a szerződés felbontását nem eredményezi. A csődnyitás hatályáról a csődtörvény, a végrehajtási árverés hatályáról a végrehajtási törvény különös rendelkezéseket tartalmaz. A haszonbérlő beruházásaira nézve l. *Beruházás* alatt.

Haszonbérleti szerződés, l. *Bérleti szerződés, Haszonbérlet.*

Haszonbérlő, l. *Haszonbérlet.*

Haszonbérszerződés, l. *Haszonbérlet.*

Haszonélvezet (lat. *ususfructus)*, idegen dolognak korlátlan használata állagának sérelme nélkül. Tárgya lehet ingó vagy ingatlan dolog v. jog és főjellemvonása az ingyenesség. A H. a tárgyát tevő dologra teljesen kiterjed, személyhez kötött és át nem ruházható. A haszonélvezőt korlátlan H. illetvén meg, kiterjed ez a rendes és rendkívüli jövedelemre, minden gyümölcsre, az ingatlan felszerelésének kihasználására stb. Joga van a haszonélvezőnek a használat tárgyát átalakítani, javítani, szükséges beruházásokat tenni. Felelős az állag sértetlen fentartásáért. A H. tárgyára jó gazda gondosságával ügyelni tartozik. Felel a gondatlanságból eredő kárért, az átalakítások, változások folytán beállott hátrányokért, a rendes használatból eredő kopásért azonban nem. A haszonélvező jogait a tulajdonos kárára nem gyakorolhatja és erre a tulajdonostól biztosíték adásával szorítható is, azonban a tulajdonos sem rendelkezhetik a H. tárgyával a haszonélvező sérelmére. A haszonélvező beruházásaira nézve l. *Beruházás.*

Haszon- és kárszámla, l. *Záróelszámolás.*

Haszonfa (növ.), azok a fák és cserjék, amelyeknek fája több-kevesebb haszonnal használható és értékesíthető, azért gyakrabban erdészeti gondozásban részesülnek. A H.-hoz tartozik az épületfa, a szerszám, bútor és házi eszközök fája, a tüzelőfa, a kerítésfa, a díszlombnak használt fa (borostyán), a cserzőfa, a gyantát szolgáltató fa, a szénégetésre (bikk, éger, fenyő stb.) és seprőnek való fa (nyirfa), a festékfa, olajfa, gyümölcsfa és sokféle más fa. L. *Fa 2.* alatt.

Haszonkilométer, a vasutak teljesítményeinek meghatározására szolgáló egyik tényező, mely azt mondja meg, hogy az egyes (gyors-, személy-, teher-, vegyes-, munka- és anyagvonatok) és a *mozdonyok*, előfogatban, tolószolgálatban, üres, vagy hideg menetben, tolatási szolgálatban és készenlétben (gőztartás) hány kilométert tettek meg. A tolatási szolgálat és gőztartás csak órákban vehető számba és ezt számítják át kilométerekre úgy, hogy minden órát 10 km. teljesítménnyel vesznek egyértékünek.

Haszonkölcsön (lat. *commodatum)*, az a szerződés, melynél fogva az egyik fél valamely ingó vagy ingatlan dolgot olyan kötelezettséggel enged át ingyenes használatra a másik félnek, hogy az azt a megállapított időben ugyanolyan állapotban szolgáltassa vissza. A H. tárgya az átadott elhasználhatatlan dolog. A H. főfeltétele az ingyenesség, mely a bérlettől különbözteti meg. A H.-be vevő a dolog átvételével birlalatába veszi a H. tárgyát, melynek birtoka és tulajdonjoga megmarad a H.-be adónál. A H. tárgyát a H.-be vevő a szerződésben megállapított időn belül is visszaadhatja, hacsak az ellenkező a kölcsönbeadó részére kikötve nem volt. A H.-be vevő jogosítva van a dolog rendes használatára. Az ettől eltérő használat kártérítésre, valamint arra jogosít, hogy a H.-szerződés azonnal felbontassék; erre ad jogot az is, ha a H.-be vett tárgyat másnak en-

godi át használatra. A H.-be adó természetesen köteles a tárgyat a kölcsönvevőnek átadni és annak használatát előmozdítani. Azok a kiadások, melyek a H. tárgyának használatával járnak, a H.-be vevőt, az állagfentartásra vonatkozó költségek pedig a tulajdonost terhelik. A H. időtartamának lejártával a tárgy ugyanabban az állapotban adandó vissza, ami azután a H. megszünését is jelenti. A visszaadás idejét a felek állapitják meg, ennek hiányában a kölcsönadó a tárgyat bármikor visszakövetelni jogosult (precarium).

Haszon-növények, az emberiség különféle céljaira való anyagokat szolgáltató növények: így ipari tekintetben fontosak a rost, kaucsuk, guttapercha, zsiradék, gyanta, festék, cserző stb. növények; mint táplálékok v. élvezeti cikkek említendők a cukor-, keményítő-, liszt-, fűszer-, kávé-, tea-, kakaó-, dohányadó növények; mint orvosságok a kinafák, az ópiumadó mák stb. szerepelnek.

Haszonrészesedés, l. *Nyereségben részesedés*.

Haszonteher, a szállítandó személyek, illetve árú súlya (l. *Díjszabás)*. A tiszta tonnakilométerek kimutatásakor az vétetik számításba (l. *Holtteher*).

Haszonvételek, a dolog v. jog gyümölcse és minden haszna, amelyet a dolog v. jog használata nyujt. L. *Haszon*. L. továbbá *Kir. kisebb haszonvételek*; a közbirtokossági és az úrbéri H.-re nézve l. *Közbirtokosság*, *Urbér*, *Birtokrendezés*.

Haszonvonatkilométer, a vasutak teljesítményeinek, végzett munkájának megállapítására szolgáló egyik tényező, mely azt mondja meg, hogy azok a vonatok (gyors-, szárny-, vegyes-, teher-, munka- és anyagvonatok), melyek után a vasútnak bevétele volt, hány kilométert futottak be.

Has-zsigerek, l. *Hasi zsigerek*, *Hasi szervek*.

Hat, kettőnek és háromnak szorzata, tehát a legkisebb szám, mely két egymástól különböző törzsszámnak szorzata.

Hát *(dorsum)*, elsősorban a törzsöknek a hasi oldallal ellenkező felülete, mely az emberen hátrafelé, a négylábú állatokon felfelé tekint; a fej irányában a tarkó, lent a fartájék határos vele, oldalt a hónaljvonalakig terjed. Közepén húzódik végig a gerincoszlop, ettől kétoldalt a bordák alkotják szilárd alapját. A csontos alapon feküsznek a mélyebb és felületesebb hátizmok. Ezenkívül «hát» névvel jelöljük a végtagok azon oldalát, hol a feszitóizmok vannak.

Hát az állati testen a törzsnek a martól az ágyékig terjedő azon része, mely a hasi résznek átellenben található, és amelynek szilárd vázát a hátcsigolyák alkotják. Háta csak a kétoldali részarányos állatoknak van (amilyenek az összes gerincesek, továbbá az izelt lábuak, a puhatestűek és a férgek). A ló és a szarvasmarha háta akkor jó, ha egyenes és nem nagyon hosszú; ezzel szemben a *hajlott hát* gyenge; a felfelé domború ú. n. *pontyhát* vagy *púpos hát* sem kivánatos hátalakulás.

Hatala *Péter*, teológus és orientalista, szül. Tótmegyeren 1832 febr. 17. A filozófiát a pesti egyetemen hallgatta s az 1848-iki szabadságharc idején a honvédek közé lépett. A világosi katasztrófa után fogságba került, honnan kiszabadulva, a papi pályára lépett és 1855. Esztergom főegyházmegyei áldozópappá szenteltetett. Mint káplán működött Nyergesújfalun és Hédervárott, 1857. mint hittérítő járt Palesztinában. Innen visszatérvén, tanár lett az esztergomi papnevelőintézetben, 1861. a pesti egyetem teológiai karán; 1872. az egyetem rektora volt, majd 1873. a bölcsészeti karhoz helyezték át, mint a sémi nyelvek rendes tanárát. Időközben papi állását elhagyta és áttért az unitárius vallásra. 1905-ben nyugalomba vonult. Tagja a Petőfi-társaságnak. Szerkesztette az Egyházi Lapokat 1868—69., a Szabad Egyházat, Szabad Sajtót stb. Művei: *Vezérlapok a szentföldre* (Pest 1857); *Az én hitvallásom* (Budapest 1875); *Arab nyelvtan* (u. o. 1877); *Mohammed élete és tana* (u. o. 1878); *A felekezetnélküliség és a felekezeti kényszer* (u. o. 1894 és 1898); *Az erkölcs, vallás és a polgári házasság* (u. o. 1894 és 1898); *A jogos szocializmus* (u. o. 1898). V. ö. *Zelliger* Alajos, Esztergom vármegyei irók.

Hatalmaskodás, a magyar jog nagyobb H.-t (actus majoris potentiae) és kisebb H.-t (actus minoris potentiae) különböztet meg. Ez utóbbit erőszakoskodásnak (violentia) is nevezik. Mindkettő a magánjogi bántalmakhoz (delictum privatum) tartozik.

A *nagyobb H.* másnak személyében vagy vagyonában önhatalmu megsértése, melyet a törvény annak nyilvánít. A törvény eredetileg a nemesi szabadságnak oltalmát vette célba s ennek felel meg a nagyobb H. régibb öt esete (quinque casus). Ezekhez későbben több más eset járult az országgyűlés s a közhivatalnokok megvédése, részint némely hűtlenségi esetek büntetésének a kor szellemének megfelelően enyhítése érdekében. A régibb öt eset a következő: 1. nemes ember lakóházába erőszakos berontás; 2. nemesi javaknak vagy tartozékaiknak erőszakos elfoglalása; 3. nemes személynek jogtalan és törvényes ok nélkül letartóztatása; 4. nemes személynek megverése vagy megsebesítése; 5. nemes személynek megölése. Ma mindezek bűnvádi eljárásra tartozó bűncselekmények. A büntetés eredetileg «főbenjáró itélet» volt, azaz fej- és jószágvesztés; kizárólag a sértettől függött, hogy az elitéltnek fejét kivánta v. a fejváltsággal megelégedett-e, az első esetben azonban az elitéltnek javait nem igényelhette. Az elitéltnek életét a sértett akarata ellenére a királyi kegyelem sem menthette meg. Egyházi személyek, vérrokonok s nők által v. ellen elkövetett H. esetében fejvesztést nem, csak fejváltságot lehetett követelni. A későbbi gyakorlat a fejvesztést általában megszüntette s csak a fejváltság maradt meg, mely az elmarasztalt félnek vérdíjában állott (l. *Vérdíj)*. A vagyonvesztés, melynél az osztatlan testvérek és gyermekek részeinek s a hitves jogainak mindig épségben kellett maradniok, az idők folyamán szintén enyhébb alakot nyert, akként t. i., hogy az elitélt csak ingó vagyonát vesztette el örökre, az ingatlant ellenben a biró által meghatározott idő alatt közbecsü áron visszaválthatta (l. *Becsü* és *Közbecsü*). Visszaváltási joggal a rokonok és szomszédok is birtak. A sértett felet továbbá csak

a vérdíj illette egészen, a birságból csak $^1/_3$ az övé, $^2/_3$-ad a biróé.

Kisebb H. másnak személyében, vagyonában, jogaiban önhatalmú, erőszakos minden oly megsértése, mely nem nagyobb H. Büntetése az okozott kárnak, elmaradt haszonnak és a költségeknek megtérítésén kivül a tetteseknek kisebb díja, melynek $^1/_3$ része a biróé.

Hatalom, l. *Birói hatalom, Állam.*

Hatályon kivül helyezése *a törvénynek,* l. *Abrogáció, Derogáció.*

Hatanga *(Chatanga),* folyó Jenisszeiszk oroszszibériai kormányzóságban; a sarkkör alatt három tóból ered, *Hatanszkoje* mellett balról beléje ömlik a Heta, távolabb a Bolachna és Novaja, jobbról a Popigajt veszi föl. Hossza 740 km., az Északi Jeges-tenger 260 km. hosszú *H.-öblébe* ömlik.

Határ, az a képzelt v. jelzett vonal, mely valamely területet körülfog, vagy az a területsáv, amely két állam közigazgatási területét elválasztja egymástól. Utóbbi esetben talán helyesebb neutrális zónáról beszélni (l. a Spanyolország és Marokkó közt 1897. Melillára vonatkezólag létrejött megállapodást). Átvitt értelemben a H. a területet magát is jelenti, pl. egy helység H.-a. A földrajz *természetes* és *mesterséges* H.-okat különböztet meg. Amazokat a természet szabja meg, emezeket az ember. Amazokhoz tartoznak a tengerek, hegységekben a vízválasztó gerincek, sikságokon a folyók, mocsarak és tavak. A H.-ok természetének nagy hatása van a népek történetére. Politikai tekintetben legkedvezőbbek a zártabb H.-ok, azaz olyanok, amelyek a területhez képest minél rövidebbek, minél inkább megközelítik a körvonalat, továbbá a hegységi és egyéb természeti H.-ok, mert a H.-ok hosszával és könnyü átlépésével egyenes arányban van a más népekkel való surlódások, összekoccanások valószinüsége. Nagy országok politikailag biztosabbak ebben a tekintetben is, mint a hasonló alakú és határú kis országok, mert nagyságukhoz képest kisebb a H.-uk. A más népekkel való érintkezés szempontjából, a művelődés, kölcsönös érintkezés, csiszolódás, kereskedelem szempontjából éppen *ellenkezőleg* a nyiltabb, hosszabb H.-ok, tehát a kisebb területek kedvezőbbek. Magyarország H.-a a lefolyt századokban többször ment át lényeges átalakuláson. Igy *Moldva-Oláhország* felől az 1739-iki belgrádi, valamint az 1791-iki sistovai békeokiratban a H.-ok nem eléggé szabatosan lévén körülirva, számos határvillongás és foglalás merült fel, melyek indokul szolgáltak arra, hogy a H.-vonal pontos megjelölése végett országos bizottság küldessék ki. Hosszú eredménytelen tárgyalások után az újabban Bécsbe összehivott nemzetközi vegyes bizottság 1887. állapította meg a H.-vonalat, mely az 1888. XIV. t.-c.-be foglaltatott. Ennek a H.-nak biztositása végett állítottak fel különféle H.-jeleket, amelyekre az 1891. XLI. t.-c.-ben foglalt büntetőjogi védelem szintén kiterjed (l. *Határjel-hamisítás). Ausztria* felől sokáig vitás volt Szepes vmegye és Galicia szélén az úgynevezett Halastó körüli H., amelyet az 1897. II. t.-c. értelmében alakitott választott biróság által 1902 szept. 13. Grácban hozott és az 1903. IX. t.-cikkel becikkelyezett itélet rendezett. A Besztercze-Naszód és Máramaros vármegyék, másrészt Bukovina szélén elhúzódó országos H.-vonalat a két kormány megegyezése állapította meg, amelyet az 1897. XIV. t.-c. iktatott az ország törvényei közé. Sok vita tárgya a *Horvátország* felőli H. is, amelynek megállapítása végett már régóta tárgyalások folynak. Annak magyar hatóságokkal szemben való eldöntése, hogy valamely terület a magyar államhoz tartozik-e, a magyar kormány, nevezetesen a belügyminiszter hatáskörébe tartozik, a belügyminiszter határozatáig pedig a magyar államhoz tartozónak kell tekinteni az oly területet, amelyen magyar hatóság joghatóságot gyakorol (amely pl. magyar telekkönyvbe vagy kataszterbe fel van véve stb.). — *H. a magánjogban,* l. *Határjelek, Határjárás, Határper.*

H. továbbá tágabb értelemben vmely községhez tartozó összes terület (falu, város H.-a), legtágabb értelemben pedig azok a községhez tartozó helységek, puszták stb. is, melyekre a hatóság jogai kiterjednek. Közgazdasági szempontból nem kivánatos, hogy az egyes községek H.-a igen kiterjedt legyen, mint ez pl. alföldi községeinknél igen sok esetben előfordul, minthogy a H. túlságos kiterjedése a földbirtok belterjesebb kihasználását akadályozza. A nagy H.-u községekben az egyes birtokosok kénytelenek a községtől távoleső tagjaikon *tanyát* épiteni (tanyarendszer), hogy munkáikat a termelési időszakban idő- és erőveszteség nélkül végezhessék.

H. (matem.), l. *Határérték.*

Határ, kisk. Bihar vm. vaskóhi j.-ban, (1910) 366 oláh lak.; u. p. Biharlonka, u. t. Vaskoh.

Határállomás, különböző vasúttársaságok vonalainak találkozási, csatlakozási helye, amelyek, ha az egyes országok határain vannak, *határvámállomások.*

Határbocos sóner, l. *Sóner.*

Határérték. A matematikában a H. v. *limes* fogalma a végtelen számsorozatok elméletében és a függvénytanban mint a legfontosabb fogalmak egyike lép fel. Valamely

$$a_1, a_2, \ldots, a_n, \ldots$$

végtelen számsorozat H.-e alatt azt az A számot értjük, melyre nézve bármely tetszés szerint választott pozitiv δ számhoz lehet egy (a δ-hoz tartozó) ν pozitiv egész számot ugy meghatározni, hogy $a_n - A$ abszolut értéke kisebb mint δ, ha csak n nagyobb mint ν. Ily esetben azt is mondjuk, hogy A az a_n H.-e, ha n a pozitiv egész számok során át minden határon túl növekedik. Képletben:

$$\lim a_n = A$$

(olv. limes a_n egyenlő A-val). Pl. azt, hogy

$$0, \frac{1}{2}, \frac{2}{3}, \frac{3}{4}, \ldots, \frac{n-1}{n}, \ldots$$

számsorozat H.-e az egység, röviden igy szoktuk kifejezni:

$$\lim \frac{n-1}{n} = 1.$$

Nem minden számsorozatnak van H.-e, azaz nem minden számhoz található a mondott tulajdonságú A szám, hanem csak a *szabályos* számsorozatokhoz. Valamely végtelen számsoro-

zatot akkor mondunk szabályosnak, ha bármely tetszés szerint választott pozitiv ε számhoz lehet egy ν közönséges egész számot úgy meghatározni, hogy $a_m - a_n$ abszolut értéke kisebb, mint ε, ha csak m és n nagyobb, mint ν. — A nem szabályos számsorozatok közül H.-et egyedül az olyan sorozatoknak tulajdonítunk, melyekre nézve a reciprok értékekből alkotott

$$\frac{1}{a_1}, \frac{1}{a_2}, \ldots, \frac{1}{a_n}, \ldots$$

számsorozat szabályos és

$$\lim \frac{1}{a_n} = 0.$$

De az ily nemszabályos számsorozatok H.-e nem valamely véges számérték, hanem a *végtelen* (∞). Pl. az:

$$1, 4, 9, \ldots, n^2, \ldots$$

számsorozat H.-e ∞, mert az

$$1, \frac{1}{4}, \frac{1}{9}, \ldots, \frac{1}{n^2}, \ldots$$

számsorozat szabályos és

$$\lim \frac{1}{n^2} = 0.$$

Rokon, de komplikáltabb fogalom a függvénytanban

$$\lim_{x=a} f(x)$$

vagyis *az f (x) függvény határértéke az a helyen.* Ennek értelmezésénél jelentsen

$$(1) \qquad a_1, a_2, \ldots, a_n, \ldots$$

oly számsorozatot, hogy $\lim a_n = a$, de különben e sorozat egészen tetszés szerint választható. Továbbá képezzük rendre f (x) értékét az $a_1, a_2, \ldots, a_n, \ldots$ helyeken. Ha az így nyert

$$(2) \qquad f(a_1), f(a_2), \ldots, f(a_n), \ldots$$

számsorozatnak van H.-e, s e H. mindig *ugyanaz*, bárhogyan választjuk is a végtelenül sok lehetséges mód közül az (1) alatti számsorozatot, akkor a (2) alatti számsorozat H.-éről azt mondjuk, hogy az *f (x)*-nek H.-e az *a* helyen. A legfontosabb H.-ek:

$$\lim_{x=\infty}\left(1+\frac{1}{x}\right)^x = e, \quad \lim_{x=0}\frac{\sin x}{x} = 1.$$

H. a nemzetgazdaságban, l. *Érték.*

Határfa, az Árpád- és Anjou-korbeli okiratokban említett határjelzőfák. Összegyüjtötte *Endlicher* István Die Gesetze des heiligen Stefan c. munkájában 139—42. l., továbbá *Rómer* Flóris a Magyar Akadémiai Értesítő II. köt., 1860—61. 318—54. l.

H. (vasút). Határfákkal kell megjelölni a vasúti vágányok között azon helyeket, amely helyeken már az egymáshoz közeledő csatlakozó szomszédos vágányok között nincsen annyi hely, hogy egyszerre mindkét vágányon állhasson jármű. Nálunk a két vágány szomszédos sínszálai közé keresztben fehérre meszelt fagerendát vagy sindarabot szokás elhelyezni. Külföldön néhol zománcozott és feltünően szinezett alacsony oszlopokat is használnak. A jármű-sorok horzsolódásának elkerülésére tilos járműveket tolni olyan vágányra, melynek határfáin belül a másik vágányon járművek állanak. A H.-t másként biztonsági határjelnek nevezik.

Határfabiztosítás (vasút). A vasúti biztosító berendezések keretében némely vasúttársaságnál, mint hazánkban a cs. kir. szab. déli vaspályatársaságnál, a váltóelzárásnak az irodai blokkkészüléken való időelőtti feloldásának (l. *Központi váltó- és jelzőállítás)* még a mozgó vonat alatt a váltók időelőtti átváltásának megakadályozására használnak mechanikailag kezelt érintősíneket, más néven tapintósíneket. Ezek a biztonsági határjel mellett szereltetnek fel s a központi állítókészülékről csakis akkor mozgathatók, ha a határjel felett nincs kerék, tehát a vonat a határjelet túlhaladta; viszont az érintősinek és a váltók emeltyűi között a központi állítókészüléken oly kölcsönös függés van, hogy előbb az érintősínek emeltyűjét kell átállítani, csak azután lehet a váltókét is. E vágányúti blokkal biró berendezéseknél bizonyos mértékben már túlbiztosítás történik, mert a biztosító berendezés szabályszerű kezelése mellett, jól iskolázott személyzetnél ilyen hibának előfordulnia nem szabad; bár tagadhatatlan, hogy az ilyen természetü kisiklások elég gyakoriak. A bejárati váltók ilyetén biztosítására újabban automatikus feloldó berendezések alkalmazásával is kisérleteznek, mint időzárszerkezetek, nyomósinek, szigetelt sinek; de a tanulmányok még nem vezettek eredményre.

Határfalva, kisk. Vas vmegye muraszombati j.-ban, (1910) 258 német lak., u. p. Szarvaslak, u. t. Gyanafalva.

Határfogalom, l. *Határérték.*

Határforgalom a neve annak a korlátolt területü forgalomnak, mely a vámhatár és a belső vámvonal között folyik. A javak mozgásának ez a neme ugyanis különbözik a forgalom egyéb formájától, mert a vámhatár körüli területeken a máskülönben elszigetelt országok vámrendtartása is bizonyos könnyebbségeket enged meg a két különböző állam szomszédos kerületei között, hogy lakosaik a saját szükségleteik megfelelő kielégítése által kölcsönös gazdasági előnyöket nyujthassanak egymásnak. L. még *Vám.*

Határfő, kisk. Vas vm. felsőőri j.-ban, (1910) 247 német lak., u. p. Hamvasd, u. t. Felsőlövő.

Határgrófságok, Nagy Károly birodalmában a szomszéd népektől elfoglalt és várakkal, őrállomásokkal különösen megerősített határvidékek (lat. *marca, marchia*, ném. *Mark)*, melyeknek grófjai *(comes* [néhol *dux] limitis*, majd *marchio)*, a közönséges comesnél nagyobb hatósági jogokkal, kivált hadi tekintetben kiterjedtebb hatáskörrel voltak felruházva. Az avarok ellenében szervezett ilyen Mark (marca orientalis, Ostmark) a csirája Ausztriának. Később Franciaországban és olasz földön egyéb, nevezetesen határmenti grófságok s tartományok urai is felvették a marchio *(marquis, marchese)* előkelőbb cimét; hasonló jelenséggel a középkori Németországban is találkozunk, noha a régi Markokból alakult őrgrófságok *(Markgrafschaft)* az igazságszolgáltatásnak nagyobb fokú centralizációjánál, a Markgraf szélesebbkörű birói fenségjogánál fogva lényegesen különböztek a többi gróft tartományoktól. Magyarországon is fordul elő Kálmán király idejében a határszéli részek *marchia* elnevezése; sőt voltak nálunk ama frank Markoknak némileg

megfelelő alakulatok is a XIII—XV. sz.-ban: a hűbéres országokból kiszakított végvidéki bánságok.

Határhaszon (ném. *Grenznutzen)* elmélete alatt értjük a Jevons és Menger kutatásaira visszavezethető érték- és árelméletet, amely a klasszikus értékelméletet alapjában megváltoztatni törekszik. A H. elméletének lényege abban van, hogy az érték- és áralakulásnál figyelemmel kell lenni azon javak mennyiségére, amelyek a szükséglet fedezésére rendelkezésre állanak s hogy minden gazdaságban szem előtt kell tartani azt a határt, ameddig a javak felhasználásában elmenni szabad. Az a legkisebb haszon, amely ilyen módon még igénybe vehető, a H. (final utility; terminal, marginal utility). Ha a javak készlete emelkedik, nevezetesen, ha a különböző szükségletek közül, amelyek egy és ugyanazon dologfajtával kielégíthetők, sorozatosan több és több szükséglet kielégíthető, a H.-nak csökkennie kell, mert a határ odább tolódik s ha minden szükséglet kielégíthető, nevezetesen, ha fölösleg van az illető dologfajtából, a H. eltünik. De ha az illető szükségletsorozat kielégítésére használt dologfajta csökken, úgy hogy a szükségleteket rendeznünk kell s csak a fontosabbakat elégíthetjük ki, a H. emelkedni fog.

Határhegy (azelőtt: *Záhorb),* kisk. Ung vm. nagybereznai j.-ban, (1910) 588 rutén lak., vasúti megállóhely; u. p. és u. t. Fenyvesvölgy.

Határhely, kisk. Szepes vm. ólublói j.-ban, (1910) 429 tót lak., u. p. Poprádremete, u. t. Olubló.

Határidő (lat. *terminus dilatio*, ném. *Frist),* a jogban az az idő, amely alatt valamely cselekménynek végbemenni kell *(polgári per),* jogi értelemben az az idő, amely alatt a perbeli cselekményt hatályosan teljesíteni lehet. A H. elmulasztása azt eredményezi, hogy az elmulasztott cselekmény többé hatályosan nem teljesíthető. A H. lehet törvényes és birói, aszerint, amint törvény v. biróság határozza meg; záros v. nem záros, amely utóbbinak elmulasztása csak igazolással orvosolható; meghosszabbítható v. meghosszabbíthatatlan. A törvényes H.-t a biróság valószinűvé tett okból a fél kérelmére meghosszabbíthatja, ha a törvény a meghosszabbítást kifejezetten megengedi. A birói H.-t a biróság mindig meghosszabbíthatja s ilyenkor az új H.-t az előbbinek lejártától kell számítani. A meghosszabbítást megengedő határozat ellen nincs jogorvoslat. A H. számításánál az a nap, amelyen a H. kezdődik, nem számítandó a H.-be, amely a határozat kihirdetésével, illetőleg kézbesítésével veszi kezdetét. Az oly H.-k, amelyek hetekben v. hónapokban vannak megállapítva, azzal a nappal járnak le, amely elnevezésénél vagy számánál fogva a kezdő napnak megfelel; ha pedig ez a nap a lejárat hónapjában hiányzik, a H. a hó utolsó napjával végződik. Az éveket és évrészeket hónapokra kell átszámítani. Ha a H. utolsó napja vasárnapra, Gergely-naptár szerinti közönséges ünnepnapra v. nemzeti ünnepnapra esik, a H. a legközelebbi köznapon jár le (a büntető perben is) (1911: I. t.-c. 3. cím, XVII. fej.). A *büntetőperben* meghosszabbításnak csak külön meghatározott esetekben van helye. Nem számítható be a H.-be az a nap, melyen a H. kezdetét megállapító intézkedés, cselekmény v. esemény történt (1896: XXXIII. t.-c. 11. §). A *közigazgatási eljárásban* a H. a kézbesítést v. kihirdetést követő napon veszi kezdetét, s ha utolsó napja vasárnapra, Gergely-naptár szerinti avagy nemzeti ünnepre esik, a H. a legközelebbi köznapon jár le. Posta útján való benyujtás esetében a feladás időpontja határoz (1901. XX. t.-c. 6. §). A postára adás időpontjának a polgári és büntető ügyekben rendszerint nincs az a hatálya, hogy a H.-ben postára adott, de a H. letelte után a bírósághoz érkezett beadvány kellő időben benyujtottnak tekintessék. A *polgári magánjogban* fontosak az elbirtoklási és elévülési H.-k. L. *Elbirtoklás* és *Elévülés.*

H. a kereskedelemben általában az az időpont, amikor a kötött ügyletet le kell bonyolítani. A H. a szerződő felek közt szabad megállapodás tárgya ugyan, de vannak egyrészt szokásos, másrészt szabályozott H.-k is. A szokás régebben a vásárokat vette természetes H.-nek, míg ma inkább a hónap eleje (inito, mindig 1-e), közepe (medio, mindig 15-ike) és vége (ultimo, mindig az utolsó nap) szerepel H. gyanánt. A tőzsdei H.-t az egyes üzletnemeknél a tőzsdei szokások, illetve az évenkint kiadott tőzsdenaptár v. H.-naptár szabják meg. Igy a tőzsdén a medio és ultimo nem esik 15-ére, illetve a hó végére, hanem a medio 13—17. közé, az ultimo a következő hónap 2—5. közé, aszerint, amint azt az egyes hónapoknál a H.-naptár jelzi. A gabonanemüeknél a szokásos H. pl. buzára tavasszal március-április, ősszel szeptember-október. Szokásos még a H.-t főkép a szállításra nézve a hajózás megnyitásától is függővé tenni. L. *Tőzsdei határidőüzlet.*

Határidőnaptár. A tőzsdék a kötött ügyletek célszerű és gyors lebonyolítása céljából a kapcsolatos leszámoló irodák keretén belül nem számolhatják el nap nap után az ügyleteket, hanem külön napot jelölnek ki az ügyletek *bejelentésére, lebonyolítására és kifizetésére.* E célból minden év elején a leszámoló iroda közread egy H.-t (tőzsdenaptár, arrangement-kalendárium), ahol a napok felváltva (vasár- és ünnepnapok kivételével) *jelentések és címek* és *fizetés és benyujtás* jelzéssel vannak ellátva. Az ügyletek lebonyolítása *benyujtási* napon kezdődik, a következő napra a leszámoló iroda kiírja a *címeket*, a harmadik napon történik a szállítás és *fizetés.* A hónap közepe táján van a *medio benyujtás,* a végén az *ultimó benyujtás.* Ugyancsak a hónap végén van az ú. n. *díjügyletek nyilatkozati napja,* amelyen bejelentendő, vajjon fentartja-e a fél a kötött ügyletet v. eláll attól.

Határidőszámolás alatt értjük a közös középhatáridőnek kiszámítását több, különböző időben esedékes, nem kamatozó tőke számára. Hogyha t_1 tőke n_1 nap mulva, t_2 tőke n_2 nap mulva és t_3 tőke n_3 nap mulva esedékes, akkor a középhatáridő, amikor a $t_1 + t_2 + t_3$ tőke egyszerre fizethető:

$$x = \frac{t_1 n_1 + t_2 n_2 + t_3 n_3}{t_1 + t_2 + t_3}$$

Ez az eljárás helyes, mert ha a hitelező az egyes tőkéket az esedékesség napján gyümölcsözőleg

elhelyezi, az utolsó tőke esedékességének napján ugyanannyi pénze lesz a kamatokkal együtt, mint amennyire akkor tarthat számot, ha az egész összeget a középhatáridőnek megfelelőleg kamatoztatja. Ezen eljárás mellett természetesen az adós sem károsodik.

Határidőüzlet, l. *Tőzsdei határidőüzlet.*

Határigazítás, alatt a nzkjban annak a vonalnak megváltoztatását értjük, amely a föld felszinén az állam főhatalmának területi kiterjedését jelezte. Ily H. békés megegyezés következménye vagy háború folytán kötött békeszerződés pontozata lehet. A magánjogban a szomszéd ingatlan, különösen földbirtok vitás határának megállapítására irányuló eljárás. L. *Határjárás, Határjelek, Határper, Mesgyeigazítás.*

Határjárás, a földbirtok vitás határának megállapítását célzó eljárás. *H.*-t tartanak a birtokrendezési munkálatok során az illető község és a szomszédos községek képviselőinek s az eljáró birónak közbenjöttével. Szükségessé válik a H. máskor is ott, ahol a határvonalak folyók v. patakok elmosása által v. más okból megváltoztak. H.-t tartanak a gazdák maguk között is, mikor a már bevetett földeket együttesen feljárják s a látott helyes vagy hibás eljárásokat okulás céljából különösen megbeszélik. L. még *Határper.*

Határjelek. Az egyes községek határának vonalait barázdákkal v. árkokkal, a vonalak törési pontjait pedig maradandó jelekkel, pl. halmokkal, fa- vagy kőoszlopokkal jelölik meg. A magánbirtokok közül, amelyek határának megjelölését a törvény (1894 : XII. t.-c.) rendeli, a nagyobbakat árokkal és élősövényekkel vagy sorfákkal veszik körül, a kisebbeket pedig barázdákkal, mesgyékkel különítik el s azok végpontjaira kisebb fa- v. kőoszlopokat a tulajdonos nevének kezdőbetüivel ellátva ásnak le. A birtokhatár megjelölése körüli viták elsősorban közigazgatási hatóság elé tartoznak (L. *Határper). — H.* az ország határán, l. *Határ.*

Határjel-hamisítás, határkőnek, a határ megjelölésére szolgáló jelzőnek vagy más tárgynak károsítási szándékkal megsemmisítése, elvitele, v. áttétele (Btkv 407. §). Ez a § a magánbirtok határainak védelmére szolgál; ha a kár 60 K-t nem halad meg, a cselekmény mezőrendőri kihágás (1894. XII. t.-c. 93. § *b)* és 97. §). Az ország, törvényhatóságok s községek határainak büntetőjogi védelméről az 1891. XLI. t.-c. gondoskodik. Megkülönböztetendő: 1. a határjeleknek szándékos és jogtalan megsemmisítése, kidöntése, szétrombolása, felismerhetetlenné tétele v. áthelyezése; 2. egyszerű megrongálása, a feliratnak olvashatatlanná v. felismerhetetlenné tétele.

Határkelecsény, község, l. *Saskőkelecsény.*

Határkényszer, l. *Nyomásos gazdálkodás.*

Határkerülés, körmenetes búcsújárás a város v. falu határa körül; többnyire egyházi fénnyel, a község vezetőinek részvételével történik meg; ideje május 1-je körül van megállapítva. Ezzel szokták egybekötni a buzaszentelést is. A H. célja határkövek, árkok és jelvények megszemlélése, hogy jókarban vannak-e, a szomszédok nem mozdították-e ki helyükből, stb. Egykor különféle céhtréfák, gyermekjátékok vegyültek vele össze.

Határkő (vasút). A vasutak a tulajdonukban levő területek határvonalainak sarokpontjaira H.-veket helyeznek el maradandó megjelölésül, amely pontoknak a pálya tengelyétől való pontos távolsága fel van jegyezve. Helyiérdekű vasutakon néhol kövek helyett fakarókat helyeznek el.

Határköteg, a szimpátiás idegrendszernek a gerincoszlop két oldalán elhelyezett dúcláncolatát nevezik így. L. *Szimpátiás idegrendszer.*

Határköz (bány.), az adományozott bányatelkek között fenmaradó és egy bányamértéknél kisebb terület.

Határmérés, egész határok fölvétele közönséges mérnöki módszerekkel. Nem egyes telkekből indulunk ki, hogy részekből tegyük össze az egészet, hanem először tekintet nélkül a telekhatárokra, háromszöghálózatot készítünk s ehhez csatoljuk a telekmérést. Különösen nálunk a tagosításoknál fordul elő.

Határmesgye, l. *Mesgye.*

Határnap, jogi értelemben az a nap, amelyen a jogcselekményt teljesíteni kell. A magánjogban a H. elmusztása csak az illető napnak elmultával van befejezve, kivéve a váltójogban, ahol a jogcselekmény csak a H.-on d. e. 8—12 és d. u. 2—5 óra közt teljesíthető. A polgári perjogban a H. el van mulasztva, ha a fél a H.-on az ügy kikiáltásától kezdve a szóbeli tárgyalás bezárásáig meg nem jelenik vagy a perbeli cselekményt nem teljesíti. L. *Idézés, Mulasztás.*

Határoló eljárás, a matematikában valamely x számnak bizonyos határok közé szorítás útján való meghatározása.

Határos mélység (bány.). A bányamívelés végett adományozott telkek rendesen határtalan mélységig terjednek, de megtörténik sokszor, hogy a vállalkozó a telke alatt bizonyos mélységen túl található erek míveléséről lemond v. azt a mélységet más vállalkozónak eladja. Az ő telkének mélysége akkor szintes síkkal végződik és azt mondják, hogy mélysége határos.

Határozat (lat. *sententia*, franc. *jugement*, ném. *Entscheidung)*, a hatóság rendelkezése az előtte folyamatban levő ügyben. L. *Birói határozat, Jogegység, Teljes ülés.*

Határozati párt, az 1861-iki országgyűlésnek számra nézve legtekintélyesebb pártalakulása, melyet az ú. n. felirati párttól (l. o.) nem annyira elvi kérdések, mint inkább módszerbeli ellentétek választottak el. A Teleki László gróf és Tisza Kálmán vezetése alatt álló H. ugyanis szintén a 48-iki törvények visszaállítását követelte, de ezt a posztulátumot nem az uralkodóhoz intézendő felirat alakjában akarta kinyilatkoztatni, hanem Teleki László gróf, Tisza Kálmán, Podmaniczky Frigyes báró, Nyáry Pál és Madarász József által a párt megbízásából szerkesztett határozattal. Ez a határozat a Deák-féle felirati javaslatban foglalt jogi és történeti érveknek radikálisabb hangnemben való deklarációja volt, amely különösen a koronázás kérdésében ragaszkodott a jogfolytonosság fenntartásához. A H.-ra, amely az országgyűlés többségét tette, nagy csapás volt Teleki László gróf tragikus halála; ennek hatása, valamint a H.-hoz tartozó néhány képviselőnek a szavazástól tartózkodása minimális többségre jut-

tatta Deák első felirati javaslatát. A Deák-féle második felirathoz már a H. is egyetemlegesen hozzájárult. A H.-ból alakult ki a kiegyezés után a Balközép (l. o.).

Határozatképesség. Testületek, társaságok, társas hatóságok (pl. birósági tanács) érvényes határozathozatalához rendszerint bizonyos számú tagnak jelenléte s részvétele szükséges. Máskülönben a testület, társaság v. hatóság érvényes határozatot nem hozhat, vagyis nem határozatképes. A H.-hez szükséges tagoknak számát a törvény, alapszabályok, házszabályok, ügyviteli szabályok határozzák meg. L. *Országgyűlés, Társaság, Tanács.*

Határozatlan analitika, l. *Analitika*.

Határozatlan büntetések, l. *Határozott és határozatlan büntetések.*

Határozatlan egyenlet, mely több mint egy ismeretlent tartalmaz, mert egynek kivételével az ismeretlenek értékei szabadon választhatók. Hasonló értelemben határozatlan vmely m egymástól független egyenletből álló egyenletrendszer, ha több mint m ismeretlent tartalmaz. A szorosabb értelemben vett H.-ek vagy diophantosi egyenletek elmélete azonban az ily egyenleteknek és egyenletrendszereknek nem összes megoldásait keresi, hanem csak azokat, melyek bizonyos megszabott számtani tulajdonságokkal birnak; rendszerint, melyeknél valamennyi ismeretlennek *egész számú* értéke van. Azért a H.-ek elmélete csak oly egyenletekre szorítkozik, melyekben az együtthatók egész számok.

Az elsőfokú H. megoldása, ha olyan létezik, egészen elemi uton nyerhető; pl. x és y mindazon egész számú értékeit, melyekre nézve

$$13x - 29y = 5$$

következőképen határozhatjuk meg. A kisebbik együtthatóval biró ismeretlen (tehát x) szerint megoldván:

$$x = \frac{5 + 29y}{13} = 2y + \frac{5 + 3y}{13}$$

Itt az osztás elvégzése után maradt törtkifejezés értékének valamely z egész számmal kell egyenlőnek lennie. E szerint:

$$\frac{5 + 3y}{13} = z \text{ vagyis } 3y - 13z = -5.$$

Az eljárást ismételve:

$$y = \frac{13z - 5}{3} = 4z - 1 + \frac{z-2}{3}$$

hol ismét

$$\frac{z-2}{3} = u, \text{ tehát } z = 2 + 3u.$$

Itt a z együtthatója $= 1$, tehát az eljárást nem kell tovább folytatni, hanem u értékének bármely egész számot választhatunk. Ha még visszafelé helyettesítünk

$$y = 4(2 + 3u) - 1 + u = 13u + 7$$
$$x = 2(13u + 7) + z = 29u + 16.$$

az u bármely egész számú értékénél egyenletünk egy-egy megoldását adja. Pl. ha

$$u = 0, 1, 2, 3, \ldots$$
$$x = 16, 45, 74, 103, \ldots$$
$$y = 7, 20, 33, 46, \ldots$$

Más módokat ugyanennek a feladatnak megoldására a lánctörtek és a kongruenciák elmélete nyujt. A magasabb fokú határozatlan egyenletek közül különösen nevezetes az $x^2 - Dy^2 = 1$ alakú *Pell-féle egyenlet*, melyben D oly pozitiv egész számot jelent, mely nem valamely egész számnak négyzete, továbbá az $x^p + y^p = z^p$ alakú *Fermat-féle egyenlet*, melyben p a kettesnél nagyobb egész szám. Ez utóbbi Fermat állítása szerint nem oldható meg úgy, hogy x, y, és z három, a zérustól különböző egész szám legyen.

A határozatlan egyenletek elméletével már Diophantos alexandriai matematikus foglalkozott. Aritmetikai feladatok 13 könyve című műve, melyből az utolsó 7 könyv elveszett, számos oly feladat megoldását tartalmazza, mely H.-ekre vezet. Igen magas fokú ismereteik voltak e téren a hinduknak. A legrégibb ismeretes szanszkrit matematikai munkát *Aryabhatta* irta Kr. u. a IV. v. V. sz.-ban s ez már magában foglalja az első fokú H.-ek megfejtését. *Brahmagupta* a VII. sz.-ban és *Baszkara* a XII. sz.-ban pedig már a másodfokú H. megoldását és visszavezetését a Pell-féle egyenlet alakjára is ismerték. Nyugaton ellenben csak a XVII. sz.-ban keltettek a H.-ek ismét érdeklődést. Ekkor irta *Bachet*, Diophantos első eredeti kiadásának sajtó alá rendezője, Problèmes plaisants c. művét, melyben az elsőfokú H. elemi megoldását nyujtotta, a fent közölt eljárást azonban még csak Rolle találta, ki azt 1690. megjelent algebrájában tette közzé. Közben 1657. a híres *Fermat* a most Pell nevét viselő feladatot megoldás végett több kitünő tudóssal közölte, kik közül lord *Brouncker* azt meg is oldotta, ha nem is teljesen kielégítő módon. A lánctörtek összefüggését a H.-ek elméletével *Euler* mutatta ki. A Pell-féle egyenlet kielégítő megfejtése és annak kiterjesztése a másodfokú H. általános alakjára *Lagrange* érdeme.

Határozatlan elitélés, l. *Határozatlan időre szóló elitélés.*

Határozatlan időre szóló elitélés *(indeterminate sentence)*. A szabadságvesztés-büntetés, az életfogytig tartó fegyház kivételével, általában a határozatlan tartamú büntetések közé tartozik. A törvényben megállapított mindegyik büntetésnek van maximuma és minimuma, amelynek körén belül a biróság a büntetést kiszabja. Ez határozott büntetés. Igy pl. ha a törvényben megállapított büntetés 6 hónaptól 5 évig terjedhető börtön s a biró konkrét esetben 3 évi börtönt szab ki: az utóbbi határozott tartamú büntetés, amely legfeljebb megrövidíthető azáltal, hogy az elitélt a büntetés $^3/_4$ részének kitöltése után feltételesen szabadon bocsájtatik. Ennek ellentéte a H., mely abban áll, hogy a biróság csak a büntetés nemét határozza meg (pl. fegyház v. börtön), azt azonban a végrehajtó hatalomra bízza, hogy meddig tartson e büntetés, így különösen, hogy akkor érjen véget, mikor az elitélt megjavult. Újabban többen síkra szálltak ez intézmény mellett, kik közül mint előharcos említendő Kraepelin: Die Abschaffung des Strafmasses c. művével. Egyelőre csak a fiatalkoruaknál tettek kisérletet a H.-sel. A büntető novella (Bn.) nálunk is meghonosította azt a fiatalkoruaknál alkalmazandó javító nevelés tekintetében. L. *Fiatalkoruak büntetési rendszere.*

A H. rendszere két alakban ismeretes: az egyik az *indefinit-rendszer*, melynél fogva a bűntettes a büntetés törvényes maximumáig tartható vissza, de a végrehajtó-bizottság által indokolt esetben előbb is kibocsátható (1885. Ohio-államban); a másik az *indeterminált rendszer*, melynél a biróság határozza meg a benntartás maximumát azzal, hogy az e célra szervezett hatóság az elitéltet többnyire becsületszóra (parole) előbb is kibocsáthatja (az elmirai intézetben). Európában eddigelé a norvég Btk. honosította meg e rendszert a visszaesőkre.

Határozatlan itélet (ang. *good-time-laws)*, l. *Határozatlan időre szóló elitélés.*

Határozatlan mennyiség a matematikában az olyan mennyiség, mely akármilyen tetszőleges értéket fölvehet.

Határozatlan mód (a nyelvtanban), a főnévi igenévnek vagy infinitivusnak elavult, többé nem használt magyar neve.

Határozatlan névmás, l. *Névmás.*

Határozatlan ragozás, l. *Tárgyas ragozás.*

Határozatlan tartamú büntetések, l. *Határozatlan időre szóló elitélés, Büntetési tételek.*

Határozattár, a kir. itélőtáblák elvi és különösen a jogegység megóvása szempontjából is fontos kérdésben hozott határozatainak felvételére mindegyik itélőtáblán összeállitott gyüjtemény. L. *Jogegység.*

Határozó, az állítmány közelebbi meghatározására szolgáló mondatrész. A H.-knak három főosztályát szokás megkülönböztetni: 1. A *helyhatározók* valamely személynek v. dolognak helyét jelölik meg: kifejezésük módja legvilágosabb és leghatározottabb, mert minden helyviszonyra megannyi külön ragos v. névutós kifejezésünk van a nyelvben. Pl. Ül a király *trónusában*, arany pálca *a kezében*; *mellette* ül a királyné, gyémánt csillog *a hajában* (Gy.). *Nyakunkon* a török hada (Czuczor). *Sírja felett* enyeleg az alkonyi szellő (Kisfaludy K.). 2. Az *időhatározó* a cselekvésnek idejét határozza meg, tehát szintén gondolati dolgot és többnyire szintén (képes beszéddel) helyhatározó alakkal. Pl. *Egyszer egy időben*, szilágyi erdőben szunyogok verekedtek. *Télen-nyáron* pusztán az én lakásom (Tompa). Amit *ma* megtehetsz, ne halaszd *holnapra*. 3. A *körülményhatározók* a cselekvésnek különféle körülményeit határozzák meg: az állapotot, módot, okot, célt stb. Pl. *Elkeseredésében* mi telhetett tőle? (Petőfi). *Lassan* járj, tovább érsz. Hanyatló szép hazám, *miattad* vérzem én (Bajza). Minden rész *az egészért* van alkotva (Kölcsey). Valamint a helyhatározók három csoportra oszthatók jelentésük szerint *(honnan, hol, hova)*, azonképen a körülményhatározókat is három csoportba lehet összeállítani, az *eredet-*, az *állapot-* és az *eredmény-*határozók csoportjaiba. E csoportok nemcsak alaki, hanem jelentéstani szempontból is megfelelnek a helyhatározók megfelelő csoportjainak. A H. kérdése a magyar nyelvtudomány legkidolgozottabb fejezeteihez tartozik. V. ö. *Simonyi* Zsigmond, A magyar határozók (akadémiai pályamunka, 2 köt., Budapest 1888—1895).

Határozó szók, oly ragozott főnevek v. melléknevek, melyekben v. a tő-szó, v. a rag, v. egyik sem érzik tisztán. Igy az egészet egy befejezett önálló szónak tekintjük, melyet éppen azért (habár ritkán) még másodizben is tovább ragozunk (pl. *reggel*, reggel-*re)*; vannak helyhatározó, állapothatározó, módhatározó és időhatározó szók. V. ö. *Simonyi* Zs., A magyar határozók (Bpest 1888—1895).

Határozott és határozatlan büntetések *(poenae determinatae* és *indeterminatae)*, a szerint, amint minőségüket és mennyiségüket a törvény szorosan meghatározza vagy nem. Teljesen határozatlan a büntetés akkor, ha annak úgy minőségét, mint mennyiségét a törvény a biró belátására bizza. Ezek az ú. n. önkényes, arbitrarius büntetések. A Btkv.-ek életbelépte előtt hazánkban a büntetések, csekély kivételektől eltekintve, ilyenek voltak. Ezek fölött a tudomány régen, s ma már minden modern törvényhozás pálcát tört. Az arbitrarius büntetéseknek ellentéte az abszolute, tehát minőségileg és mennyiségileg határozott büntetések, pl. a halál; életfogytiglani fegyház; öt évi fegyház; sem több, sem kevesebb. Minthogy ma a büntetéstől azt kivánjuk, hogy a bűnös által elkövetett cselekménynek minden tekintetben megfeleljen, hogy tehát a büntetés kiszabásánál a súlyosító és enyhítő körülmények melyek a bűntettek minden neménél végtelen, a' törvényhozó által előre meg nem határozható változatokban és fokozatokban előfordulhatnak és előfordulnak, az abszolut büntetések feltétlenül elvetendők. A mai törvényhozásokban (igy a német birod. Btk.-ben) legfölebb a halálbüntetés fordul elő mint abszolut büntetés. Mind a két büntetési rendszerrel ellentétben áll a viszonylag (relative) határozott büntetésnek rendszere, mely abban áll, hogy a törvény a büntetésnek legkisebb és legmagasabb mértékét határozza meg, pl. 5 évig, 10 évig v. 5—10 évig terjedhető fegyház s a büntetésnek a törvény által megállapított határain belüli kiszabását a fennforgó súlyosító és enyhítő körülmények számbavételével a biróságra bizza. A viszonylagos meghatározás kiterjedhet a büntetés nemére is, ha pl. a törvény fegyházat v. fogházat, fogházat vagy pénzbüntetést vagylagosan állapit meg. Igy több esetben a német btkv. L. még *Büntetési tételek.*

Határozott integrál. Legyen $f(x_1, x_2, \ldots, x_n)$ az $x_1, x_2, \ldots, x_n$ valós változóknak bizonyos összefüggő és véges *T* tartományában egyértékű és véges függvénye.

Ha $n = 1$ és *T* egyetlen összefüggő darabból áll, akkor az integráció tartománya közönséges számközzé lesz; ha ez (ab), úgy az integrál jelölésére az

$$\int_a^b f(x)\, dx$$

jelet használjuk. Ilyen integrált egyszerű *határozott integrálnak* nevezünk.

A H.-ban foglalt konvergens folyamat segítségével számos esetben sikerül a differenciálás műveletének megfordítása. Ha ugyanis $F_{(x)}$ az (ab) számközön belül véges és folytonos függvény és $F_{(x)}$ differenciálhányadosa, $f_{(x)}$ *integrálható*, akkor az

$$F(x) = \int_a^x f(x)\, dx + F(a)$$

képlet az $f_{(x)}$ differenciálhányadosból visszaszolgáltatja az eredeti függvénynek, F(a)-nak kifejezését. Ha azonban az f(x) differenciálhányados nem integrálható függvény, akkor ma még egyáltalában nem ismeretes oly konvergens műveletsor, amely f(x) értékeiből visszaadná F(x) értékét. Ilyen F(x) függvények nem integrálható differenciálhányadossal tényleg léteznek, mint azt egy *Volterra*-tól származó igen tanulságos példa mutatja.

A H. fogalmára épp úgy, mint a differenciálhányados fogalmára a gyakorlati szükség vezetett. Nevezetesen a területszámítás és az ívhosszmérés tette szükségessé e fogalom megállapítását. Ilyen értelemben csirájában már *Archimedes*nél találkozunk e fogalommal, de öntudatosan csak sokkal későbben *Leibniz* használta, aki *functio summatoria*-nak nevezte. Ugyanő állapította meg a reá vonatkozó legfontosabb műveleti szabályokat. Későbben *Bernoulli* János a fősúlyt arra helyezvén, hogy az integrálás, mint a differenciálás műveletének megfordítása, a differenciálhányados értékéből visszaadja az eredeti függvényt, az integer (a. m. eredeti) szó felhasználásával megalkotta a most kizárólagosan használatos *integrál* elnevezést. Ma tudjuk, hogy *Leibniz* álláspontja a jogosultabb, mert, mint fentebb már említettük, a «functio summatoria» nem adja meg minden esetben a differenciálhányadosból az eredeti függvényt. Az integrálhatóság szükséges és elégséges feltételeit *Riemann* fejtette ki Ueber die Darstellbarkeit einer Function durch eine trigonometrische Reihe című értekezésében.

Irodalom. Dirichlet-Meyer, Vorlesungen über die Theorie der bestimmten Integrale; Jordan, Cours d'analyse de l'école polytechnique; Kronecker-Netto, Vorlesung über die Theorie der einfachen und mehrfachen Integrale; Ulisse Dini, Grundlagen der Theorie einer veränderlichen reellen Grösse című munkák és Pasch, Über einige Punkte der Functionentheorie című értekezése, Math. Annalen 36. köt.

Határozott ragozás, l. *Tárgyas ragozás.*

Határozottság *(determinatio)*, mint logikai műszó a fogalomnak mind körét, mind tartalmát tekintve, más fogalmaktól való elhatároltságát, megkülönböztetését jelenti. A fogalom körét a beosztás tünteti föl, a fogalom tartalmát a definició. A jól definiált s jól beosztott fogalom tehát teljesen meg van határozva, determinálva, minden más fogalomtól megkülönböztetve, úgy hogy mással nem cserélhető föl. Az akaratra alkalmazva, a H. kizár minden habozást, minden a föltett szándéktól való eltérést. Kevésbbé jelenti a magyar kifejezés, amit a latin műszó szintén jelez: hogy az akarat nem szabad, hogy a motivumoknak szükségképen engedelmeskedik, l. *Determinizmus.*

Határőrs (azelőtt: *Határőr)*, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 259 horvát lak.; u. p. és u. t. Stridóvár.

Határőrség (ném. *Grenzjäger)*, a határ mentén vámellenőrzés céljaira felállított fegyveres őrök, hasonlóan, mint nálunk a pénzügyőrök. Oroszországban e célra katonailag kiképzett csapatot alkalmaznak, mely békében a pénzügyminiszter alatt áll, háborúban azonban, mint katonai őrcsapat, a határ elzárására és megvédésére van hivatva. Romániában hasonlót terveznek.

Határőrvidék, *katonai végvidék* (ném. *Militärgrenze).* A H. kezdetben katonai gyarmatok képét adja. I. Mátyás telepít meg először szerb és bosnyák menekülteket a törököktől elpusztított Szerémségbe, vallásszabadságuk és tizedmentesség biztosítása ellenében a terület megmunkálására és megvédésére kötelezvén őket. A XVI. sz.-ban az ország széleinek a törökök elleni védelmére sajátszerű katonai szervezettel látták el s a legújabb időkig megmaradt azután is, hogy felállításának célja, a törökök elleni védelem, gyakorlati jelentőségét elvesztette. A H. a magyar szent korona joghatósága alá tartozó s attól jogosan soha el nem szakítható területrészekből alakíttatván, az anyaországhoz, illetőleg a kapcsolt részekhez tartozni jogilag soha meg nem szünt. Az ország sérelmeinek 1848 előtt is egyik lényeges pontja az volt, hogy a katonai kormány a H. területén nemcsak a tisztán katonai ügyekben, hanem a polgári igazgatás (közigazgatás s törvénykezés) tekintetében is, és nem a törvényes magyar rendszer, hanem az osztrák rendszer behozatalával gyakorolt törvényhatóságot. A sérelem azonban orvosolatlan maradt. Az 1848: V. t.-cikk a H.-nek is országgyűlési szék- és szavazatjogot tulajdonított és számára még 15 követet állapított meg, még pedig a horvát H.-nek 8; a szerémi végvidéknek 3; a csajkások kerületének 1; a bánsági végvidéknek 3. Ez azonban a papiroson maradt, 1850. pedig a H. külön koronaországnak nyilváníttatott. Az alkotmány helyreállítása után az 1868: XXX. törvénycikk (magyar-horvát kiegyezés) Horvát-, Szlavon- és Dalmátországhoz tartozóknak ismerte el: 1. a likkai, 2. ottocsányi, 3. ogulini, 4. szluini, 5. első báni, 6. második báni, 7. varasd-körösi, 8. varasd-szentgyörgyi, 9. gradiskai, 10. broodi, 11. péterváradi határőrezredeket. Magyarországhoz tartozóknak pedig: 1. a bánsági H.-et képező: *a)* román-bánsági, *b)* szerb bánsági, *c)* német-bánsági ezredeket és 2. a titeli zászlóalj vagyis az ú. n. csajkások kerületét. (Az 1848: V. t.-c. a románbánsági ezredet oláh-bánsági, a szerb-bánságit illyr-bánsági ezrednek nevezi).

A «H. polgárosítása», azonban csak későbben s fokozatosan történt. Legelőször polgárosította Ő Felségének 1871 jún. 8-án kiadott legfelsőbb nyilatkozványa a horvát H.-hez tartozó varasd-szentgyörgyi és varasd-körösi ezredeket, melyek Horvát-Szlavonországgal Belovár vármegye név alatt közigazgatásilag egyesíttettek. Egyidejüleg a magyar-horvát tengerparton fekvő Zengg szabad királyi város (Segna) Fiume vármegyéhez, a második báni határőrezredben fekvő katonai Sziszek pedig Sziszek várossal egyesíttetvén, Zágráb vármegyéhez csatoltatott. A Horvát-Szlavonországhoz tartozó többi ezredeknek polgárosítása — miután lakosságuk a védkötelezettség tekintetében a magyar korona országainak többi lakosaival 1873 aug. 8. kelt legfelsőbb elhatározással egyenlővé tétetett — 1881 júl. 15. kelt legfelsőbb elhatározással 1881 aug. 1. történt, amely visszacsatolást az 1882: XL. t.-c. törvénybe iktatta. A magyar H. polgárosítása Ő Felségének 1872 jún. 9. kelt nyilatkozványával történt. A visszacsatolást az 1873: XXVII. t.-c. iktatta törvénybe. Ennek értelmében: 1. a volt román-bánsági ezred és a volt szerb-bánsági ezrednek 12. százada,

vagyis a karánsebesi, teregovai, bozovicsi és orsovai szolgabirói járások Karánsebes székhellyel «Szörény» vmegye elnevezés alatt egyesíttettek; 2. a volt szerb-bánsági ezredből a fehértemplomi szolgabirói járás Krassó vármegyébe; 3. a volt szerb-bánsági ezredből és a volt német-bánsági ezredből a károlyfalvi és a kubini szolgabirói járások Temes vmegyébe; 4. a szerb-bánsági ezredből és a német-bánsági ezredből a pancsovai, újfalvi, alibunári, antalfalvi és a perlaszi szolgabirói járások Torontál vmegyébe; 5. a titeli zászlóalj (csajkások kerülete), vagyis a titeli és zsablyai szolgabirói járások Bács-Bodrog vmegyébe bekebeleztettek; 6. Pancsova, Fehértemplom és Karánsebes városok önálló törvényhatósági joggal ruháztattak fel. A törvényhatóságok és a községek rendezéséről szóló törvények bizonyos módosításokkal a magyar határőrvidéki részekre kiterjesztettek. A törvény egyidejüleg e részeknek országgyülési képviseletét szabályozza s törvénykezési és egyéb tekintetekben intézkedik. Az eredetileg Somogy vármegyéhez tartozott, ú. n. *Répás kerületet* azonban — noha a Dráván innen fekszik — az országgyülés évszázados panasza ellenére, máig sem kebelezték vissza az anyaországba.

A H.-nek legnevezetesebb jogi intézménye a déli ószláv közületek ősi vagyonjogi rendszeréből átszármazott *házközösség* volt. A határőrség törzscsaládokra volt osztva, melyeknek mindenike az összes hadképes tagokkal egy házközösség volt. Minden házközösségnek közös ingatlan törzsvagyona volt. Ez a törzsvagyon — mellyel minden hadképes ficsaládtag katonai kötelezettsége volt egybekapcsolva, — el nem idegeníthető; adóssággal csak rendkivüli esetekben, bizonyos kis értékig terhelhető; ha a földbirtok házasság, örökösödés vagy végrendelet útján nem határőr tulajdonába ment át, ez köteles volt azt bizonyos határidő alatt határőrnek eladni; a vagyon felett végrendeletileg csak a család utolsó sarja intézkedhetett és ez is csak akkor, ha oly egyének sem voltak már, kik a házközösségbe visszatérés jogának fentartásával a házközösségből kiléptek; a házközösség feloszthatatlan, felosztásnak csak kivételesen és csak úgy lehetett helye, ha mindenik osztályos rész számára a házközösség fentarthatását biztosító földbirtok maradt meg. A H. polgárosítása folytán a házközösségnek alapja megszünvén, annak a társadalmi változott viszonyokkal össze nem egyeztethető volta mindinkább érezhetővé lett; ezért a törvényhozás már az 1873. XXIX. t.-cikkel a házközösségek felbonthatóságát fakultative — ha a szavazási joggal biró mindkét nembeli házközösségi tagok többsége kivánja — megengedte, a vagyonszerzési jogot illetőleg addig fennállott megszorításokat megszüntette s úgy élők között, mint halál esetére a szabad rendelkezési jogot biztosította. Minthogy azonban a lakosság a házközösség felbonthatóságának jogát igénybe nem vette, az 1885. XXIV. t.-c. a polgárosított magyar határőrvidéken a házközösségi intézményt megszüntette. A törvény szerint a házközösség felbontása a törvény hatályba léptétől számított 2 év alatt egyezség utján foganatosítandó; a két évi záros határidő lejárta után a házközösség megszüntetése miatt az eljárás hivatalból teendő folyamatba. A megszüntetési eljárás a törvény szerint nem biróság, hanem közigazgatási hatóság hatásköréhez tartozik. Az eljárásra hivatottak első fokban a szolgabiró, másodfokban a megyei közigazgatási bizottság által kiküldött két rendes és két póttagból álló külön bizottság; harmadfokban a belügyminisztériumban az államtitkár vagy egy miniszteri tanácsos elnöklete alatt, a belügyi és igazságügyi miniszter által kijelölendő két-két tagból álló tanács. A volt házközösségi intézményt az 1898. XII. t.-c. rendezte végleg, fenntartván a korábbi törvénynek azt az elvét, hogy a család számára az atya kezében kell összpontosított vagyont alkotni. Az 1898. XII. t.-cikket végrehajthatja az 1898. évi 30,184. sz. igazságügyminiszteri rend.

A XVIII. sz.-ban Erdélyben is H.-et állítottak fel és pedig 1764. a székely, 1766. a román (oláh) H.-et. Ezeket a határőrezredeket *Buccow* Adolf (l. o.) tábornok szervezte, Mária Terézia rendeletéből. (L. még *Siculicidium.*) Az erdélyi H. azonban már 1851. megszűnt.

Irodalom. Vaniček és Schwicker I. H. Kézikönyve; Meynert, Kriegswesen der Ungarn; Jakab Elek, Erdély katonai védererejének alakulása (Akad. 1874); Szentkláray, 100 év Dél-Magyarország történetéből, 1879; Pesty Frigyes Krassó-Szörény, Temes és Torontál vármegyékről irt monografiái; Iványi J., A Tiszavidéki H. történetéhez (Hazánk 1884—1885); Stassik, A volt H.-i házközösségek, Nagybecskerek 1900; Tagányi, A földközösség története Magyarországon, 1894; Utiesenovics Og. M., Die Hauscommunionen der Südslaven; u. a. Die Militärgrenze, Wien 1861; Ivics, Die Hauscommunionen, Semlin, 1874; Vanicek, Specialgeschichte d. Militärgrenze; Schwicker I. H., Gesch. d. Öster. Militärgrenze; Hostinek J., Die k. k. Militärgrenze, Wien 1861; Gábor, A somogyvmegyei Répáskerület, egy félben maradt perünk a katonai H.-kel, Századok 1911. évf.; Teleky Domokos gr., A székely határőrség tört., Budapest 1877.

Határper, a szomszédos ingatlanok, különösen földbirtokok vitás határának megállapitására irányuló per. A vitás határt elsősorban közigazgatási úton kell rendezni. Aki e hatóság határozatával nincs megelégedve, 30 nap alatt birói útra mehet, vagy tulajdonjogára alapitott, ú. n. rendes H.-rel, vagy birtoka alapján sommás H.-rel, mely utóbbi a tulajdonjog kérdését nem dönti el, csak a megháboritott határt állítja helyre. L. *Mesgyeigazítás* és *Sommás visszahelyezés.*

Határrendezés, a földbirtokviszonyok rendezése a birtok jobb kihasználása céljából. Keretébe a szétszórt birtok összesítése, a *tagosítás* (l. o.), a közös birtok *elkülönítése*, arányosítása és a községi utak, esetleg a község határában előforduló folyók, patakok és állóvizek *szabályozása* tartozik. Minthogy rendezetlen birtokviszonyok a földbirtok okszerű használatát lehetetlenné teszik, általános érdek az, hogy a birtokrendezés törvényhozási úton és állami támogatással előmozdíttassék, aminthogy eziránt már az 1908. VII. és XXIX t.-cikkek intézkednek is. A H. közgazdasági fontosságát legjobban igazolja az a tény, hogy a H. folytán a birtok jövedelme sok esetben 20—30%-kal, annak telekértéke 80—100%-kal emelkedett. V. ö. A tagosítás (a földm. min. kiadv., Budapest 1911); *Sebess-Böresök*, Magyarországi birtokrendezés (u. o. 1909). L. *Birtokrendezés.*

Határrendőrség, az 1903. VIII. t.-c. alapján létesitett és a belügyminiszter (a társországokban a bán) fenhatósága alatt álló állami intézmény. Feladatai: a határszéli személyforgalom figye-

lemmel kisérése, külföldiek ellenőrzése, kémkedés megakadályozása, határjelek védelme, gyanus egyének belépésének, bűntettesek és hadkötelesek kiszökésének megakadályozása, toloncolás ellátása, fegyverek és hadiszerek szállításának ellenőrzése, nőcsempészet meggátlása, vasúti és hajóállomásokon az államrendőri és közbiztonsági teendők ellátása, nyilvános helyek ellenőrzése, útlevelek vizsgálata, kivándorlás ellenőrzése, bűnügyi nyomozások teljesítése, rendőri büntető bíráskodás és a csempészet megakadályozásában való közreműködés. Szervezete kapitányságokból és hatósági jogú kirendeltségekből áll, melyeknek számát és hatósági területét a belügyminiszter rendeletileg állapítja meg. A H.-nek jelenleg 16 kapitánysága és 30 kirendeltsége van, melyeknek felügyeletét a Budapesten szervezett főnökség gyakorolja. A H. hatósági területe általában a határszéli városokat és járásokat öleli fel.

Határsáncgátak (ném. *Landwehren)*, nagy területeket ellenséges betörések ellen védő gátvonalak, melyek néha több száz kilométer hosszuak voltak. Már az ókorban használták Ázsiában és a rómaiak Európában, főleg Germániában építettek ily határt jelölő és védő sáncgátakat, melyekhez, vagy melyek mögé bizonyos távközökre erődített őrházakat építettek. A határsáncgátnak az ellenség felőli oldalán széles és mély árok, tetején mellvéd, befelé néző lábánál pedig az őrségeket egymással összekötő út volt. H.-at a felsőausztriai rendek még a mult században is építettek a bajorok ellen.

Határszéli kedvezmények. A határszéleken, a vámhatár által átszelt földbirtokok gazdasági forgalmában nem esnek vám alá az e birtokokhoz tartozó gazdasági állatok és gazdasági eszközök, valamint a vetőmag, végül az e birtokokon nyert földmívelési- és állattenyésztési termények.

Határ-szerződés, l. *Barrière-szerződés.*

Határszög, a gyökereken jelenti azt a szöget, amelyet a gyökérágak a főgyökérrel alkotnak és amelyet a nehézségerő iránya szab meg. Ez a H. nem minden gyökérágra nézve egyenlő és nem mindig állandó; adott körülmények közt azonban állandó és csak a nehézségerő által határozódik meg, amit a gyökérzet megfordításával igazolnak, amidőn a gyökérágak ellenkező irányban, de ugyanazon szög alatt nőnek tovább.

Határszög (azelőtt: *Verhovina-Bisztra)*, kisk. Ung vm. nagybereznai j.-ban, (1910) 792 rutén lak.; u. p. és u. t. Hajasd.

Határújfalu (azelőtt: *Podviszoka)*, kisk. Trencsén vm. csaczai j.-ban, (1910) 616 tót lak.; u. p. Szaniszlófalva, u. t. Turzófalva.

Határvágat (bány.). Két szomszédos bányavállalat között szoktak néha, a perlekedések elkerülése végett, a föld szinén kitűzött határvonal függőleges síkjában vágatot hajtani, nehogy egyik v. másik vállalat a határon túl terjeszkedjék.

Határvám, l. *Vám.*

Határvámhivatalok, l. *Vámhivatalok.*

Határvár, a határ védelmére épített vár, mely rendesen a főbb utak elzárására szolgált.

Határvető rag, a magyar nyelvtanban az *-ig* névrag neve, minthogy a határt fejezi ki, ameddig a cselekvés terjed.

Határvillongások a szomszéd államok között, ha békés úton kiegyenlítésök lehetséges, nemzetközi egyezményeknek a tárgyai. Ilyen az 1888. XIV. t.-c.-kel becikkelyezett egyezményünk Romániával, mely a vitás határvonalakat megállapította, s a vonatkozó kérdéseket szabályozta. L. *Határ.*

Határvonal (ném. *Demarcationslinie)*, a gyarmatügyi politikában valamely gyarmatbirtok érdekkörletének határolását jelenti, mely állandóan még nem szállatott meg ugyan, melynek későbbi okkupációja azonban már tervbe van véve. L. még *Demarkáció.*

Határzárszerződés a. m. *Barrière-szerződés* (l. o.).

Hatás (eszt.), a külső benyomások, többi közt a műalkotások által az észrevevőben létrehozott érzelmi állapot, az esztetikai élvezet v. gyönyör maga, mely elsősorban szemlélet jellegű. Általában valami szuggesztiv befolyásnak, az érzések átvitelének eredménye. A tiszta esztetika határain túl is léphet. Főleg a költőnél (épúgy, mint a szónoknál rendesen történni szokott), valami cél, társadalmi v. erkölcsi eszme szolgálatában állva aktiv jelleget nyerhet: tetteinket irányozóvá is válhatik. H.-vadászat többnyire olcsó H. kierőszakolása pompa, látványosságok, meglepetések, érdekfeszítő, idegeinket felizgató, rémes, megrikató cselekvény által.

Hatásfelület, a molekulát körülvevő gömbalakú tér, amelyen belül a molekuláris erők hatása még érvényesül. Ezen gömb sugara valószínűleg kisebb, mint a milliméter nyolcmilliomod része.

Hatásfok. Minden gépnél a működő erők által produkált energia csak részben hasznosítható, mert egy része mindenkor a gépben, annak működése alkalmával fölmerülő ellentállások, melyek a gép alkatrészeinek surlódásából, azoknak saját súlyából, összetartásából, a közeg ellentállásából, hővesztésből stb. erednek, legyőzésére fölhasználtatik s így a gép tulajdonképeni céljára nézve az energia ezen része elveszettnek tekintendő. A hasznosítható energia viszonyát a gépben fölmerülő összes energiához nevezik a gép H.-ának, matematikai kifejezése egy tört, melynek számlálója a hasznosítható erély, — nevezője pedig az összes energia értéke. Minél jobban közelíti meg ezen tört értéke az egységet v. percentekben kifejezve a 100-at, annál takarékosabb a gép működése. Az elektromos áramot szolgáltató szerkezeteknek hatásfoka $\frac{ei}{Ei}$ v. $\frac{e}{E}$ tört által fejezhető ki, melyben e a sarkfeszültséget, E az elektromótoros erőt és i az áram erejét jelenti.

Hátas fűrész, az a rókafűrész, melynek háta reáhuzott vékony vashüvellyel elhajlás ellen merevítve van.

Hatáskör (ném. *Wirkungskreis, sachliche Zuständigkeit)*, a terület, személyek és ügyek szerint meghatározott az az ügykör, amelyre a hatóság eljárása, az eljárásra való jogosultsága és kötelessége kiterjed. Ily értelemben annyiféle H. van, ahány hatóság; nevezetesebbek: birói H. (l. o.), közigazgatási H. (l. *Közigazgatási hatóság)* stb.

Ha az a hatóság, amelynek H.-ébe az ügy tartozik, egyes tennivalók elvégzését alsóbb hatóságára bizza, *átruházott H.-ről* szólunk. A H. kérdését törvény szabályozza s egyik hatóság a másiknak a H.-ébe nem avatkozhatik.

Hatásköri biróság (ném. *Kompetenzgericht*), olyan hatásköri összeütközés (l. o.) eldöntésére hivatott biróság, amely rendes biróság és a közigazgatási biróság vagy a közigazgatási hatóság (kivéve bűnügyben a katonai hatóságot) között, továbbá a közigazgatási biróság és a közigazgatási hatóság között merült fel. Előbb (az 1869. IV. t.-c. 25. §-a, 1896. XXVI. t.-c. 159. §-a szerint) az ily összeütközés elintézése a minisztertanács elé tartozott, minthogy azonban ez, bár a minisztertanács határozatai mindig szigoruan objektiv jogi szempontokat érvényesítettek, nem volt az ily fontos ügyek megfelelő elintézésének megnyugtató biztosítéka (mert a miniszter, mint közigazgatási hatóság, fél és biró volt a maga ügyében), már régebben, így különösen a közigazgatási biróság felállításakor (v. ö. Wlassics Gyula tervezetét a H.-ról) tervben volt a H. létesítése, mígnem azt az 1907. LXI. t.-c. az ítélkezés függetlenségének, pártatlanságának és teljes szabadságának megóvásával, tisztán birói elemekből, mint egyik alkotmánybiztosítékot, fel is állította. A H. székhelye Budapest; elnöke három évenkint váltakozva a kúria és a közigazgatási biróság elnöke, tagjai az elnökön kivül a kúriának és a közigazgatási biróságnak 8—8 ítélőbirája, akiket biróságuk három év tartamára titkos szavazással választ. Az elnökön kivül hat tagból alakult tanácsban határoz, akik közül három tagnak a kúria, három tagnak pedig a közigazgatási biróság birájának kell lenni. Az a birói vagy közigazgatási hatóság, amelynek határozata következtében hatásköri összeütközés (l. o.) felmerült, haladéktalanul köteles eljárását megállítani s az ügyet a H.-hoz hivatalból felterjeszteni. A H. tárgyalást tart, amelyen a felek, továbbá az érdekelt miniszternek (akinek tárcájához tartozó ügyben a hatásköri összeütközés felmerült), birósággal felmerült összeütközés esetében az igazságügyminiszternek a képviselője (bűnügyben a koronaügyész is) felszólalhatnak és amelynek alapján a H. kimondja, hogy az ügy elintézése melyik hatóságnak a hatáskörébe tartozik, vagy, hogy az eljárt hatóságok egyikének a hatáskörébe sem tartozik, v. pedig, hogy hatásköri összeütközés esete nem merült fel. Az érdekelt miniszter és a felek a hatáskör kérdésében irásbeli nyilatkozatot is adhatnak be a tárgyalási időköz első felében, de a felek csak ügyvédi képviselettel. A fél az ügyében felmerült hatásköri összeütközés esetét a H.-nak közvetlenül is bejelentheti, szintén csak ügyvédi képviselettel.

Hatásköri összeütközés (ném. *Kompetenzkonflikt*; franc. *conflit de juriditions* v. *d'attributions*) akkor fordul elő, ha ugyanabban az ügyben a különböző nemü hatóságok (pl. járásbiróság és törvényszék, vagy birói hatóság és közigazgatási hatóság) közül egyik sem akar eljárni, mert az az álláspontjuk, hogy az eljárás a másiknak hatáskörébe tartozik (ez az ú. n. *negativ H.*); továbbá akkor, ha ugyanabban az ügyben több különböző nemü hatóság jár el (ez az ú. n. *pozitiv H.*). A H.-t meg kell szüntetni, mert különben negativ H. esetében az ügynek nem lenne hatósága s az elintézetlenül maradna, pozitiv H. esetében pedig ellentétes határozatok keletkezhetnének. Ha a H. *rendes biróságok*, pl. járásbiróság és törvényszék között merül fel, elintézésére bünügyekben (Bp. 28. §) és az új Pp. (51. §) szerint polgári ügyekben a legközelebbi közös felsőbiróság hivatott (tehát: ha az összeütközésben lévő biróságok ugyanannak az ítélőtáblának a kerületében vannak, az ítélőtábla, ha különböző ítélőtáblák kerületében, a Kúria); mai polgári eljárásunkban (1881. LIX. t.-c. 7. §) mindig a Kúria. Több *közigazgatási hatóság* közt felmerült H.-t a miniszter, ha több miniszter alá tartoznak, a miniszterek egymás közt intéznek el, ha nem tudnak megegyezni, a minisztertanács dönt. Horvát-Szlavonország autonom hatóságánál felmerült H. elintézése a minisztertanácsban, külföldi hatósággal felmerült H. elintézése pedig diplomáciai úton történik. Ha a *H. közigazgatási hatóság és biróság v. közigazgatási biróság között* merül fel, az ennek elintézésére vonatkozó jogszabályok általában négy csoportra oszlanak. Némelyek az állam legfőbb szervére, az uralkodóra v. a törvényhozó hatalomra ruházzák a H. elintézését, mint pl. régebben Franciaország és Olaszország, v. most némely svájci kanton; más szabályok szerint a H. felett a rendes folyamodási fokokban rendes biróságok döntenek, úgy, hogy a kérdést tulajdonképen szuverén módon a biróság dönti el, így pl. az 1877 ápr. 7-iki olasz törvény szerint a római semmitőszék; harmadik rendszer az államtanácsra (l. o.), a negyedik rendszer pedig külön fórumra, hatásköri biróságra (l. o.) ruházza a döntést. Ez a rendszer van a Németbirodalomban, Franciaországban, Belgiumban, Ausztriában és 1908 óta nálunk is érvényben.

Hatásközéppontjai a légkörnek, l. *Légnyomás*.

Hátasló, *nyergesló* v. *paripaló* az, melyet nyereg alatt használnak. A nyereg alatti használat különféle s azért többféle H.-vat különböztetnek meg, ú. m. verseny-, vadász-, úri-, női-, katona-, gyermek- és málháslovakat.

Hatások ábrája a grafosztatikában, valamely tartóra vagy szerkezetre vonatkoztatott olyan grafikus összeállítás, amely az illető tartó bizonyos részében vagy pontjában keletkező bizonyos erőtani hatásnak (pl. egy rácsos tartó bizonyos csomóponti függélyesében keletkező nyomatékoknak, illetőleg az ezzel arányos överőknek) *változását* ábrázolja valamely a tartón végighaladó egyes mozgó külső erő helyváltozásához képest. A H. segélyével lehet meghatározni azt, hogy minő tömeges *mozgó terhelés* teszi az illető tartó részre nézve a *veszélyes terhelést*; ezért a H. a grafosztatikában fontos szerepet játszik s annak különböző esetekre való megszerkesztésével a grafosztatikának külön fejezete foglalkozik.

Hátas öntözés, l. *Öntözés*.

Hátat fordítani a szélnek (ném. *lenzen* v. *lenssen*; ol. *correre con vento fortunale in poppa, fuggire il tempo*; franc. *courir devant le vent*; ang. *to scud, to run*), így nevezik a tengerészek azt a vitorlaműveletet, midőn a viharnak erős-

bödése folytán a hajó sem a kitűzött cél irányában, sem pedig a szelet élesen véve többé veszély nélkül nem vitorlázhat, hanem kényszerüségből mindig a szél előtt (ha annak iránya változnék is) sűrűn fogásolt derékvitorlákkal fut, azaz a szélnek hátat fordít. Ha a szélnek ereje annyira fokozódik, hogy a hajó többé még oly nagyon kisebbített vitorlát sem tarthat kifeszítve, úgy minden vitorla nélkül fut a szél előtt, mely állapotot a tengerészek, az előbbitől való megkülönböztetés végett, úgy neveznek, hogy: *száraz hátat fordítani* (ném. vor Topp und Takel lenzen). Mindkét esetben a hajónak biztonsága annak jó kormányképességétől függ, miután ily alkalommal a hajó, ha a magas hullámzás folytán a kormánynak többé nem engedelmeskedik, a szél és hullámmenet irányára keresztbe fekszik és könnyen felborul. E veszélynek elkerülése és a kormánynak támogatása végett a hajók hosszú és vastag kötelet szoktak maguk után a vízben vonni.

Hátbőrönd a katonaságnál, l. *Borju.*

Hatch (ejtsd: hecs), *Edwin*, angol teológus, szül. Derbyben 1835 szept. 4., megh. Oxfordban 1889 nov. 10. Oxfordban tanította 1884 óta az egyháztörténetet. Főművei: The organisation of the early christian church (1881, németül Harnacktól); The growth of church institutions (1887, németül Harnacktól); Concordance to the Septuaginta (3 köt., 1892—97, pótkötet 1900); The students handbook to the university of Oxford (1883, 7. kiad.); Individualism and ecclesiasticism (1886); Essays on biblical Greek (1889); The influence of Greek ideas and usages upon the Christian Church (6. kiadás, 1897, németül Preuschentől, Freiburg 1892). V. ö. a testvére által kiadott Memorials of Edwin H. c. művet (London 1890).

Hatchettin (ásv.), lágy, hajlítható, viasznemű, sárgás-zöldes tömeg; gyenge gyöngyházfényű, zsíros tapintatu, szagtalan. Valószinüleg azonos az ozokerittal, amelynek egyik tisztább fajtáját képviseli. Termőhelye: Skócia, Rossitz Morvaországban.

Hatchettolit (ásv.), gyantafényű sárgásbarna átlátszó oktaederek. Uranilkalcium-niobát-tantalát, képlete: $R(Nb,Ta)_2O_6+H_2O$, ahol $R=UO_2$,Ca. Némelyek urántartalmú mállott piroklornak tekintik. Termőhelye: Michell Co., Észak-Karolinai csillámbányák.

Hatchie (ejtsd: hecsi; *Big Hatchie)*, a Misszisszippi baloldali mellékfolyója Tennessee északamerikai államban. Memphistől 75 km.-nyire torkollik, 240 km. hosszúságban hajózható.

Hátcsigolya, l. *Csigolya.*

Hátcsík (szaknéven: *Grotzen)*, a szőrmebőrök hátgerinc-mentén elvonuló sötét csíkok neve, melyek különösen cobolynál, nyestprémnél, nörz, skuns, medve, stb. prémeknél birnak jelentőséggel. Mivel a szép H. nagyban emeli a szőrme értékét, ezt sokszor mesterségesen utánozzák a többé-kevésbbé értékes szőrmékre is.

Hátedény *(vas dorsale)*, az izeltlábú állatoknál (Arthropoda), különösen a rovaroknál, a vérkeringés központi szerve. A bélcső felett az állat háti részén fekszik. Csőalakú szerv, mely egymásután következő s egymástól billentyük által elválasztott kamrákból áll. A leghátulsó kamra vakon végződik, a legelülsőbb pedig az aortával áll összefüggésben. A vér benne hátulról mellfelé kering.

Hat-el-Esztiva, l. *Equatória.*

Hâtelets (v. *attelets*, franc. ejtsd: atlé, a. m. pecek, cövek), nagy sültek körítésére szolgáló ezüst-nyársak, melyeket ízléses formában vágott fekete szarvasgombával, csiperkével, rákkal, tyúktaréjjal, főzelékkel, répával raknak tele és kenyérhéjjal v. rizsből való burkolattal körülvéve helyeznek el a tálon.

Hatfafürdő, Szőllőskéhez tartozó kezdetleges fürdő, Zemplén vmegye sátoraljaujhelyi j.-ban.

Hátfájás, többféle betegség tünete, csak orvosi vizsgálattal lelhető meg az oka.

Hátfalazat, így nevezzük a boltozat extradosának a vállak felé eső részén alkalmazott s az ú. n. töréspontig falazott vízszintes téglarétegeket vagy betonozást. A H. a boltozat oldalnyomásának részben való ellensúlyozására szolgál, s minthogy a boltozat váll-fölötti részének kimozdulását saját súlya által megnehezíti, ezzel a boltozat állékonyságát mozdítja elő.

Hatfield (ejtsd: hetfild), város Hertford angol countyban, (1911) 8592 lak., selyem- és papirgyárral. Egyes részeiben 1480-ból való pompás palotában IV. Eduard és Erzsébet laktak, mielőtt a trónt elfoglalták volna.

Hátgerinc *(spina dorsalis)*, tkp. csak a hátcsigolyák tövisnyujtványainak a hát közepén való kiemelkedése. Átvitt értelemben az egész gerincoszlopot, sőt a benne fekvő gerincvelőt is értik e néven (hátgerincsorvadás).

Hátgerincbajok v. *hátgerincbántalmak*, tulajdonkép laikus kifejezés, leginkább a gerincvelősorvadás (l. o.) a. m. tabes dorsalis megjelölésére használják, úgy szokták pl. mondani: hátgerincsorvadása van stb. H. tulajdonkép gyüjtőszó a következő betegségek megjelölésére: 1. gerincoszlop- vagyis csigolyacsont-megbetegedések, amelyek a gerincoszlop különféle elferdülésére vezetnek (l. *Gerincoszlopelferdülés)*, főkai az angolbetegség (l. o.), tuberkulózis (l. o.) stb.; 2. a gerincvelő és hártyáinak megbetegedései, ide tartoznak a gerincvelőgyuladás (l. o.), gerincvelősorvadás (l. o.) stb. Gerincvelőbajoknál fontos tünetek a hólyag- és végbélzavarok, pl. bénulásnál nagyfokú húgyhólyagtágulás (cystectasia) stb.

Hátgerincelferdülés, l. *Gerincoszlopelferdülés.*

Hátgerinchasadás, l. *Gerinchasadás.*

Hátgerincsorvadás, a. m. *gerincvelősorvadás* (l. o.).

Hath, keletindiai hosszmérték, a bennszülötteknél különböző értékben, az európaiaknál Covid néven, $^1/_2$ yard nagyságban.

Háthegység, Bereg vmegyében, a Borló-Gyil hegység egyik láncolata, mely az Ilosva völgyétől Ny.-ra terül el, l. *Borló-Gyil hegység.*

Háthor, az ég, a szerelem, az öröm, az érzékiség s a fölösleg ókori egyiptomi istennője, akinek áldásában az istenek és emberek élvezetet találnak; ő a felkelő nap anyja, azért gyakran mint tehenet ábrázolják, mely Hóruszt szoptatja, v. pedig mint nőt, tehénfejjel, melynek szarvai közt a napkorong látható, egyik kezében a kor-

mánypálcát, másik kezében az élet kulcsát tartva. Sokszor pedig mint gazdagon diszített szép istennő jelenik meg, kányasapkával a fején, melyen a napkorong tehénszarvak közt nyugszik; jobbjában zöld virágszárat, baljában pedig az élet kulcsát tartva. Tiszteletének főhelye volt Dendera; a neki szentelt állat a tehén, élő mintaképe a szülésnek és a táplálkozásnak.

Háthor.

Háthúr *(chorda dorsalis)*, a gerincoszlop legelemibb alakja, amely állandóan a legalacsonyabb rendű gerinces állatokon, pl. az Amphioxus lanceolatuson (lándzsahal) marad meg. A többi gerinces állatban porcogós v. csontos gerincoszlop fejlődik a helyén.

Háthúrosak vagy *Gerinchúros állatok (Chordata,* állat), l. *Chordaria* és *Chorda*.

Hathvani *István*, l. *Hatvani*.

Hatib, prédikáló lelkész-féle a mohammedánoknál. Hatibnak nevezik azt az egyházi férfiut, ki a *hutbét* mondja. A *hutbe* alatt pedig értendő a pénteki isteni tiszteletek alkalmával mondani szokott ünnepélyes nyilvános ima.

Háti csigolya *(vertebra dorsalis)*, a gerincoszlop háti részét alkotó 12 csont, melyek a bordákkal izesülnek. Bővebben l. *Csigolya*.

Hátifi *Abdallah*, Dzsámból származott perzsa költő, a híres Abdurrahmán Dzsámi unokaöccse. Megh. 1521. Nizámi példájára regényes eposzokat írt. A sokszor megénekelt érzékeny történetet, Lejla és Medzsnun szerelmét tárgyaló eposza legsikerültebb műve. Írt még három más műeposzt, ezek: Timurnáme (Timur, azaz Tamerlán könyve); Sirin és Khoszrev; továbbá Heft menzer (a hét pavillon), mely Nizámi Hét szépségének (Heft pejker) felel meg.

Háti forradás v. *varrat* (növ.), az egy termőlevélből alakuló termő vagy termés azon vonala, amely a termőlevél főerének felel meg, szemben a hasi forradással (l. o.).

Hátim *(Hátem Tajj)*, iszlám előtti arab hős és költő a délarab Tajj törzsből. Nagylelküsége és bőkezüsége az arab erények mintaképévé tették; egész mondakör fűződik nevéhez. Mohammed fellépését nem érte meg; fia 'Adi az iszlámhoz szegődött és Ali ügyéért harcolt. H. divánját legutóbb Schulthes Fr. adta ki.

Hátirat, másként: *forgatmány*, a váltó és más ú. n. forgatható papir hátlapjára vezetett nyilatkozat, vagy csak egyszerű aláírás, amellyel a váltó, kereskedelmi utalvány stb. birtokosa a váltó v. papir tulajdonát s ezzel magát a követelést másra ruházza át. L. *Forgatmány* és *Váltó*.

Hátizmok, a törzsök háti oldalán levő erős, igen sok rétegből álló izomzat, amely részben a végtagok, részben a gerincoszlop és a bordák mozgatására szolgál. Fent megszakítás nélkül folytatódik a tarkó izomzatába. Két főrétegből áll, ú. m. a felületes és a mély hátizmokból. Felületesek: a *csuklyásizom* (m. trapezius), mely a fejet hátraszegi vagy a vállat emeli; a *széles hátizom* (m. latissimus dorsi), a *csüllőizmok* (m. rhomboideus major és minor), a *lapockaemelő izom* (m. levator scapulae), a *hátulsó felső és alsó fűrészes izom* (m. serratus posterior, superior et inferior). A mélyek a csipőbordaizom (m. ileocostalis), a hosszú hátizom (longissimus dorsi), a féltövisesizom (m. semispinalis), a sokbahasadtizom (m. multifidus) és a forgatóizmok, amelyek a gerincoszlop mentén hosszában haladnak s részben a csigolyákat a bordákkal, részben a csigolyákat egymással kötik össze. A tarkóizomzat a felületes szíjizmok s az apró fejizmok kivételével ezek folytatása.

Hatkócz, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1910) 216 magyar és tót lak.; u. p. és u. t. Semse.

Hátlap v. *hátsólap* (franc. *revers)*, a pénznek az a lapja, amelyen az ország címere van; nevezik íráslapnak is. L. még *Avers*.

Hátmeg (Zahatya), kisk. Bereg vm. felvidéki j.-ában, (1910) 1619 rutén és magyar lak., postahivatallal, u. t. Ilosva. H. a Hosszuhát nevű erdőség K.-i oldalán fekszik, egykor a krajnai kiváltságolt vajdasághoz tartozott munkácsi uradalmi orosz község volt, mely a XV. és XVI. sz.-ban Hegyelőnek neveztetett. Schönborn-Buchheim Ervin grófnak itt vasércbányája és vasgyára van.

Hátmosás, a juhok testén lévő gyapju mosása. Megkülönböztetnek *természetes* és *mesterséges* H.-t. Természetes az, midőn a juhokat legalább 17° C. meleg folyó- v. tóvizben mossák, ellenben mesterséges, ha melegített vizet v. esetleg mosószert is használnak a H.-hoz. A természetes H. többnyire előnyösebb a mesterségesnél, mert csekélyebb berendezést igényel, tehát olcsóbb és gyorsabban is megy, de kellő sikere csak akkor van, ha a gyapju kevés és könnyen oldódó zsirt tartalmaz. A H.-t, mely máj. végén v. jún. elején kezdődik, 12 órával előbb a juhok beáztatása előzi meg, hogy a gyapjuban lévő piszok és zsír meglágyuljon; azután arról gondoskodnak, hogy a juhok mosásig meg ne száradjanak. A természetes H.-nak 2 nemét különböztetik meg, ú. m. az *usztatást* és a *zuhanymosást* v. *fecskendőmosást*. Usztatás az, midőn a juhokat valamely folyó-, tó- v. vízmedencében 20—25 m. hosszuságban kijelölt és ugrasztóval ellátott úsztatón 2—4-szer átusztatják. Az usztatóban néha emberek vannak felállítva, kik a feléjük úszó juhokat megfogják és 3—5 percig kézzel mossák. A zuhanymosásnál körülbelül 1·5 m. magasságból 4—5 ujjnyi vastag vízsugarat folyatnak a juhra, s utóbbit ugy forgatják, hogy a vízsugár felváltva minden egyes testrészét érje; befejezett mosás után még megusztatják a juhot, hogy a zuhany által összekuszált gyapju természetes helyzetét visszanyerje. A mesterséges H. kádakban és pedig v. 23—25° C. meleg tiszta vízben, v. *mosószerrel* ellátott vizben történik, befejezett mosás után pedig itt is még megusztatják vagy leöblitik a juhot. Legjobb mosószer a szappangyökér és a quillajahéj. A mesterséges H. csakis electafinomságú merino-nyájakban fizeti ki magát. A H.-t a juhok szárítása s 2—3 nap mulva a nyírás követi. A gyári mosást l. *Gyapjumosógép*.

Hatna (azelőtt *Hattne)*, kisk. Trencsén vm. vágbeszterczei j.-ban, (1910) 406 tót lak.; u. p. Marikó, u. t. Vágbeszterczе.

Hátnyomat, a könyvnyomdászatban így nevezik a már szépnyomattal ellátott ív másik felének nyomtatását. L. *Szépnyomat.*

Hato (sp.) a. m. *estancia* (l. o.).

Hatod *(sext)*, l. *Hangköz* és *Sextett.*

Hatodfény, l. *Aszpekták.*

Hatodik érzék, a halak és a kétéltüek bőrében levő sajátságos érzék neve. A H.-nek szervei a testen szabálytalanul szétszórt érzékdombok, az oldalszervek, a fejen levő érzékdombok, érzékzacskók és lombikszervek (Lorenzini-féle csövek). *Schulze* szerint a H. a tapintóérzék különös módosulata és a víz tömegmozgásának megérzésére való. Az alsóbbrendű vízi gerincesek ez érzékszervük segítségével tájékozódnak mozgásuk módjáról és nagyságáról, ezzel érzik meg a víz sodrának sebességét és irányát, idegen testek közellétét, valamely hal vagy más vízi állat közeledésének irányát és gyorsaságát. Némelyek szerint az oldalszerv a hanghullámok megérzését is közvetíti. A H. csakis a vízi állatokra lehet fontos, mert azokon a kétéltüeken, melyek állandóan a vízben tartózkodnak, egész életükön át megtalálhatók a H. jellemző szervei, ellenben a kifejlődött állapotban szárazon élőkön vagy kizárólag körlégből lélegzőkön a H. szervei is satnyulnak és végül teljesen elenyésznek. V. ö. *Entz* G., A H.-ról (Természettud. Közlöny 1898. évf.).

Hatóige (v. *tehetőige)*, a magyar nyelvtanban a *hat het* képzős ige neve, pl. *írhat, kérhet.* Ezek mindig tehetést, lehetőséget fejeznek ki. Hajdanában így is mondták: «Egy fürtöt sem *hatsz* fejérré *tenned*»=tehetsz. Ebből világos, hogy a *hat het* képző a *hat* igéből keletkezett. V. ö. *hatalom, hathatós.*

Hatoldal, l. *Hatszög.*

Hatolyka, kisk. Háromszék vm. kézdi j.-ban, (1910) 470 magyar lak., u. p. Kézdimártonfalva, u. t. Imecsfalva.

Hátonugrók, l. *Pattanóbogarak.*

Hátonúszók *(Notonectida,* állat), a vízi poloskák (Hydrocorisae) egyik családja. A vízben hanyattfekve úsznak. Hátuk erősen domborodott, hasoldaluk egészen lapos s a lábuk két oldalt hosszú pillaszőrökkel fedett, ezért az úszásra igen alkalmas. Halastavakban a halikrában és a fiatal halakban gyakran nagy kárt okoznak. Legismeretesebb a hátonúszó vízi poloska *(Notonecta glauca* Fabr.), mely álló vizekben él; barna, de feje, tora, mellső szárnyai és lábai szürkéssárgák, a nyakpajzsa fekete, hossza 15 mm. Szúrása igen fájdalmas, de hamar múló.

Ható okok, l. *Causae efficientes.*

Hatos, régi 6 krajcáros ezüstpénz, a régi pengő forintnak 10-edrésze. Neve későbben az osztrák értékű 10 kros váltópénzre is átment.

Hatóság, az a közeg vagy szerv, amelyre bizonyos meghatározott közügyek ellátása bizva van. A közjogban gyökerező H.-okat intézményekként jelöljük meg. Aszerint, hogy a H.-ok a közügyek mily ágazatát szolgálják, vannak állami v. kormány-H.-ok, törvény-H.-i, városi, községi, egyházi és más H.-ok. Az állami H. egymás mellé rendeltség szempontjából lehet felső, közép és alsó H. Belső szervezetére nézve a H. lehet olyan, hogy minden egyes tagja önállóan intézi a rábizott ügyeket (pl. egyesbiróság) v. tanácsban határoz (pl. árvaszék, felsőbiróság) v. a döntés joga a hivatalfőnöknek van fentartva (pl. pénzügyigazgatóság, kir. ügyészség.) A H. nem jogi személy; ettől abban különbözik, hogy sohasem jár el saját nevében, hanem az államhatalom, az államkincstár, a törvény-H. stb. által átruházott hatalmi körben, ebből folyólag nem vállalhat kötelezettségeket harmadik személyekkel szemben, nem perelhet saját nevében és nincs szerződő képessége stb. A magyar btk. 164. §-ában állapítja meg, hogy büntetőjogi szempontból (a hatóság elleni erőszak elbirálhatása szempontjából) melyek a H.-ok. Eszerint H. a közigazgatási, birói és katonai H., közigazgatási H. pedig a biróságok kivételével minden állami, törvényhatósági és községi H. A birói gyakorlat az egyházi H.-ot is btőjogi védelem alá helyezte. A H.-nak nyujtott jogvédelmet a Btk. 165. és 166. §-a a H.-i közegekre is kiterjeszti. Ilyenekül jelöli meg a H. küldöttségét, bizottmányát és a H.-nak a H.-i meghagyás végrehajtásával megbizott v. a H. védelmére rendelt közegeit, továbbá a polgári és katonai őröket, a közlekedési eszközök felügyelő és kezelőszemélyzetét és a rendőrségi személyzetet (csősz, őr, stb.). A H.-ot és a H.-i közeget btőjogi védelemben részesíti a Btk. V. fejezete (l. *Hatóság elleni erőszak*) és a kihágási btk. 46. §-a. Ezenfölül, hogyha a H. megsértése durvaság v. szenvedélyesség kifolyása csupán, akkor a H. a kihágási eljárás mellőzésével akár megdorgálással, akár pénzbirsággal sujthatja a sértőt, mert a H.-nak fegyelmi és rendhatósága, amint ezt a kir. Kúria 1882. évi 8. sz. döntvénye kimondja, érintetlenül fennáll.

Hatóság elleni erőszak. A hatóságok hivatásuk gyakorlatában a törvény által büntető védelemben részesülnek, s feladatuknak közérdeket képező teljesítése érdekében kell is, hogy részesüljenek. A H.-ról a magyar btk. V. fejezete intézkedik, s az esetek különféleségéhez képest különböző súlyosabb és enyhébb büntetési tételeket állapít meg. A törvény rendelkezései általános szempontból következőkép osztályozhatók: 1. különbséget tesz a törvény hatóság ellen, és hatósági közegek ellen elkövetett erőszak között. Hatóságon a közigazgatási, birói és katonai hatóságok, közigazgatási hatóságon pedig a birói hatóságok kivételével minden állami, törvényhatósági és községi hatóság értendő. Az országgyülésnek vagy a közös ügyek tárgyalására kiküldött bizottságnak tagja a büntető védelem szempontjából nem hatósági közeg, hanem a hatóság fogalma alá esik. A hatósági közeg fogalma alá a szoros és tulajdonképeni értelemben vett hatósági közegeken kívül tartoznak s az ezeket megillető büntető védelemben részesülnek: *a)* a nyilvánosan felállított katonai és polgári őrök; *b)* a közforgalomban levő vaspályák és állami távirdák felügyelő és kezelő személyzete; *c)* a rendőrségi személyzet, ide számítva a törvény által rendelt feltételek szerint alkalmazott csőszöket, erdő-, folyam- és gátőröket; *d)* a hatóságok s hatósági közegek védelmére rendelt v. megjelent személyek; 2. a büntetés különböző aszerint, amint a büntettet egy személy, v. több személy,

v. csoport követte el, az esetek mindegyikében külön kiemelésével annak, hogy az elkövetés fegyveresen történt; 3. elkövetési mód vagy erőszak, vagy veszélyes fenyegetés, azaz bűntett vagy vétség elkövetésével való olyan fenyegetés, mely a fenforgó körülményeknél fogva alkalmas arra, hogy a fenyegetett személyben a veszély közvetlen bekövetkezése iránt alapos félelmet gerjeszszen; 4. a büntető törvény a hatóságot s a hatósági közeget mint ilyeneket, tehát a reájok bizott hivatalos eljárást veszi védelmébe, amiből következik egyrészt az, hogy törvénytelen eljárás ellen való ellenszegülés nem H. A határvonalak kellő megvonása körül azonban több tekintetben eltérők a nézetek; másrészt az, hogy a H. közben a hatósági tag v. közeg személye ellen elkövetett bűncselekmény, p. testi sértés, a H. mellett önálló s külön beszámítás alá eső bűncselekmény; 5. a büntetés a legenyhébb esetben három évig, egyéb esetekben öt évig terjedhető börtön, a felbujtók és vezetők ellen öt évig terjedhető fegyház, és mellékbüntetésként hivatalvesztés; 6. a törvény végül a H. elkövetésére irányzott szövetséget is bünteti, és pedig három évig, illetve egy évig terjedhető fogházzal, a szerint, amint a szövetségen kivül előkészületi cselekmény is történt, v. nem.

Hatósági árszabás, l. *Árszabályok* és *Háború esetére szóló kivételes rendelkezések*.

Hatósági elbocsátás, l. *Állampolgárság*.

Hatószer, általában hatást létesítő ok v. erő, amilyen pl. a kémiai rokonság, melynek következtében a különnemű anyagok egymással vegyülnek, vagy a kohézió, mely ugyanazon test részeit összetartja s annak szilárdságát okozza. A kémiában testeket v. anyagokat is neveznek H.-eknek, amennyiben hatásokat képesek létesíteni.

Hátraesztergálás, l. *Maró*.

Hátrafutó (csill.) l. *Előrefutó*.

Hátrahagyottak biztosítása, l. *Biztosítás* (életbiztosítás).

Hátrálás, valamely csapatnak, seregrésznek v. egész seregnek az ellenség közeléből való eltávozása: vesztett csata után, v. csata vívása előtt akkor, ha kedvezőtlen viszonyok miatt nem véli tanácsosnak az ellenséggel való megütközést. Vesztett csata után a H. könnyen *futássá* fajul, különösen akkor, ha a vezér későn rendelte el a H. megkezdését, — ha a harcra fejlődve volt csapatoknak menetoszlopba való sorakozásra szükséges idő biztosítására nem áll eléggé erős utóvéd rendelkezésre, — ha a harcosok nem lelkesülnek eléggé a háború főcéljáért és végre főleg, ha a legénység nem ragaszkodik őszintén tisztjeihez, amit mindig ez utóbbiak tapintatlansága idéz elő.

Hátralökés. A lövőfegyverekben (ágyúkban, mozsarakban és puskákban) az elsütés után fejlődő gázok addig, míg a lövedék a csőből ki nem lövetett, a cső fenekére is gyakorolnak nyomást, amely a lövőfegyvert a gázfejlődés hirtelenségével hátrafelé hozza mozgásba, mely mozgást H.-nek nevezik. Puskáknál a hátralökött fegyver *megüti* a lövész vállát, ha attól bizonyos távolságra süttetett el, míg ha a puska a vállhoz volt szorítva, akkor a lövész felső testét egyszerűen hátra tolja, ami nem okoz sérülést és fájdalmat. A régibb szerkezetű ágyúknál a H. az ágyútalpnak hátrafelé való szaladását idézte elő. A legújabb szerkezetű csővisszafutó lövegeknél a löveg önmagától kerül eredeti helyzetébe vissza. A H. ereje a puskáknál kisebb, ha a puskatusa nem a cső meghosszabbításában fekszik, hanem azzal szöget képez.

Hatria, l. *Adria*.

Hatsepszut, ókori egyiptomi híres királynő (kb. 1500 Kr. e.); uralkodásának 9. évében végbement a Punt-ország felé irányult nagykereskedelmi vállalat, melyről a H. építtette *Der-el-bahri*-templom ábrázolásai és feliratai beszélnek.

Hátsó agy *(metencephalon)*, a fejlődő embrionális agyvelő azon része, melyből a kisagyvelő és a híd fejlődik ki.

Hátsó-Ázsia elnevezés alatt a Hindu-Kustól K.-re elterülő vidékeket értették, melyeket most Közép-, Kelet- és Dél-Ázsiának nevezünk.

Hátsó bástya, l. *Farbástya*.

Hátsó fedélzet (ném. *Achterdeck)*, valamely fedélzetnek, különösen a felső fedélzetnek hátsó vége.

Hátsó-India, l. *India*.

Hátsóindiai hegyrendszer, a Himalaja végén, annak irányára merőlegesen, Kelettibetből íves bekanyarodásokkal kiinduló eurázia fiatal hegyrendszer, amely a Mekong-folyó mentén levő pacifikus fölvetődött őshegységhez simul hozzá, D. felé átmegy a hátsóindiai szigetvilágra is, több ívben szétágazódik és végein visszakanyarodva végződik ott. Harcias népei és járhatatlan vidékei miatt rendkívül ismeretlen vidék, ahol még a folyók futása is alig ismert. A H. három láncra oszlik: 1. Ny.-on a Himalaja végénél kanyarodik le, egyik ága visszahajol Ny. felé s a Himalajával párhuzamossá lesz, ez az Asszami- v. Patkoi-lánc, a másik lánc pedig az Arakan-hegység, amely a tenger alatt az Andamani- és Nikobári-szigeteken, majd a Szunda-szigeteken folytatódik. A 2.-at az első ágtól az Irravadi folyó választja el, ez átmegy a Malakka- v. Maláji-félszigetre is, több párhuzamos láncból áll, ezek közt folyik a Szalvin. A Mekongon túl van a 3. lánc, amely a Lan-cankiang felső vidékén különül el és a tonkingi-öbölben végződik.

Hátsó kötegek, l. *Hátsó szürke szarvak*.

Hátsónézet, l. *Hátulnézet*.

Hatsoros árpa, l. *Árpa*.

Hátsó szürke szarvak a gerincvelőben érző területek. A két hátsó szarv közé esnek a hátsó kötegek v. kötelek, az ú. n. Goll- és Burdach-kötegek, szintén érző pályák. L. *Idegrendszer*.

Hátsó vitorlák (ném. *Achterquartier*; ol. *quartier di poppa*; franc. *fard de l'arrière*; ang. *after sails)*, együttes neve a fő- és keresztárboc összes vitorláinak, melyek a hajót a szélhez hajtják. L. *Vitorlázat*.

Hatsugaras szivacsok vagy *üvegszivacsok (Hexactinellida*, állat), a Háromtengelyes szivacsok (Triaxonia) rendjének egyik alrendjét képviselik. Vázuk kovasavból áll s a kovakiválasztás olyan bőséges, hogy lágyrészük tulajdonképpen háttérbe szorul. A kovatűk, amelyek a vázat alkotják, akár szabadon állanak a szövetben, akár

összeragadnak egymással, mindig hatszögletű csillagra vezethetők vissza, három egymásra merőleges tengellyel. A tűk gyengéd, többszörösen át- meg átlikgatott vázat alkotnak, amely olyan, mintha üvegszálakból készült volna. A H. alakja nagyon változatos. Ismerünk ágas, tömeges fajokat, de vannak gomba, fészek tülök, vagy buzogányformájuak is. A mély tengerekben élnek és fajokban rendkívül gazdagok. Egyes nemeik, mint pl. az Euplectella, a Hyalonema, ezenfelül rendkívül el is vannak terjedve. Az üvegszivacsok alrendjének családjait két csoportba szokták osztani ú. m.: 1. *Lyssakina*, 2. *Dictyonina*. A Lyssakinák tűi szabadon állanak vagy szabálytalan kovalemezekkel vannak összekötve. Nagy, egyedül élő állatok ezek, amelyek többnyire gyökérszerű nyúlványaikkal vannak a mélytengerek iszapjába rögzítve. Ide tartoznak a *Hyalonema* nembe sorolt szivacsok, melyek egyik képviselőjét, a *H. Sieboldii* Gray-t a Japáni-tengerből, egy másikat a *H. lusitanicum* Thoms.-ot a portugáliai partok mentén a Setubol-öbölben halásszák. Ide tartozik a gyönyörű *Euplectella aspergillum* Ow. is, amelyet a Filippi-szigetek mellett halásznak és Europában szobadiszül és sokféleképen felhasználnak. Az üvegszivacsok másik ágát a *Dictyoniák* alkotják. Ezek sokkal kisebb mélységekben élnek. Testükben a szomszédos kovatűk végei összenőnek, úgy hogy kovavázuk szűkszemű hálót alkot. Ellentétben a többi üvegszivaccsal, hajlamosak a telepalkotásra, kerülik az iszapos talajt és az alzatra erősen ránőnek. Ilyen pl. a bokoralakú *Sclerothamnus Clausii* Marsch.

Hatsugaras virágállatok, l. *Virágállatok*.

Hátszeg, rend. tanácsú város Hunyad vármegyében, a szépségéről híres H.-i völgyben, (1910) 591 házzal és 3124 lak., közte 1438 magyar, 136 német, 1514 oláh. H. a járási szolgabirói hivatal, református, gör. kel., gör. kat. és róm. kat. esperességek és gör. kat. püspöki külhelynök székhelye; van járásbirósága, telekkönyvi hatáskörrel, kir. közjegyzősége, adóhivatala, takarékpénztára, ipari és keresk. bankja, hitelszövetkezete, villamos telepe, Máv. osztálymérnökség, csendőrszakaszparancsnokság, többféle közhasznú egylete, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala, telefonállomása. Öt elemi, egy polgári leány- és egy polgári fiú-iskolája van, a leány-iskola internátussal. Lakói földmiveléssel és állattenyésztéssel foglalkoznak, állatvásárai országos hírüek. Sokan fazekas mesterséget űznek. A *H.-vidék* a regék és mondák megszentelt földje, ahol az Al-Duna felől betódult néparamlatok az erdélyi felföld birtokosaival annyiszor jöttek összeütközésbe. Trajanus legiói itt döntötték meg Decebal uralmát, a török hadak itt ostromolták Erdély kapuit s legutolsó betörésük 1778. nyarán szintén idáig terjedt. A Hunyadi csatáiban kitünt hátszegvidéki nemesség nagyon megapadva jött át korunkba. H. régi neve Haczok, Hatzok, Haczokvár és Hatczokvár. A Hunyad vm.-ben fennállott kis várak egyike s a királyi castellanus lakóhelye. 1394. Frank erdélyi vajda és szolnoki főispán Kende fiainak: Jánosnak és Kendének kérésére Bebek László és Imre vajdák adománylevelét megerősítve kiköti, hogy Nuksora falu után a királynak egy ökröt adózzanak. A kenézi szék 1418. itt székel és biráskodik a betelepített olachusok birtokügyeiben. Ulászlónak 600 ezüst márkát és 200 juhot adóz a hátszegvidéki kenézség, de ez utóbbit a török pusztításra való tekintettel 1494. elengedi. A szláv telepesekkel átplántálódott kenézi birtokviszony olykor nemességgel párosul. 1443. Kende és Kendré László meg Miklós, amannak fia, Szt. Péter és Reja oláh birtokokat (possessiones valachiales) oly feltétel alatt nyerik, amint e vidéken szokás a hasonló kenézi jószágokat birni. A *kenézség* a magyar közjoggal nem férvén meg, a XVI. sz.-ra átmenőleg elenyészik, de a kenézi elnevezés udvarbiró jelentésében 1559. is előfordul. 1462. az «Oppidum nostrum Haczag» vámját Mátyás a Kendefieknek adományozta. H. városi szervezetét 1606-ig lehet okmányszerüleg visszavezetni.

Hátszin, a marhának kétoldalt a hátgerinctől lefelé a bordák mentén fekvő része, melynek felső fele *vastag H.* (rumpsteak), az alsó *vékony H.* néven ismeretes, előbbi pecsenye-, utóbbi leveshúsnak alkalmas.

Hatszög *(hexagramm)*, közönségesen 6 egyenes vonaldarab által határolt síkrész. Ujabban a geometriában így neveznek minden hatba szegett (azaz 6 egyenes darabból álló) önmagába visszatérő törött vonalat, akkor is, ha nem zár körül síkrészt, hanem úgy van összefonva, hogy önmagát metszi, v. ha alkotórészei egyáltalában nincsenek is egy síkban. Az utóbbi esetben a H.-et térbeli v. torz H.-nek mondjuk. A törött vonal 6 egyenes darabja a H.-nek 6 *oldala*, az a 6 pont pedig, melyekben a vonal meg van törve, a 6 *szögpont* vagy *csúcs*. Ha mindegyik oldalt úgy az egyik mint a másik értelemben minden határon túl meghosszabbítjuk, azt az alakzatot nyerjük, melyet a projektiv geometriában *egyszerű H.-nek* nevezünk. A síkbeli egyszerű H.-et *egyszerű hatoldalnak* is hívjuk. A *teljes sík-H.* vmely sík 6 pontjából s a kettőn-kettőn átfektethető összes egyenesekből áll. Ezen alakzatnak tehát 6 szögpontja és $\frac{6.5}{2} = 15$ oldala van. *A teljes síkhatoldal* ellenben 6 egyenesből s ezeknek összes metszőpontjaiból áll. A térben a teljes hatszög 6 pontból, a kettőn-kettőn át fektetett összes egyenesekből s a hármon-hármon át fektetett összes síkokból áll. Viszont a *teljes hatlap* 6 síkból s azoknak összes metszővonalaiból s metszőpontjaiból áll. L. még *Pascal-féle tétel* és *Brianchon-féle tétel*.

Hatszöges kristályrendszer, jellemző vonása a hatértékű főtengely; minden a H.-be tartozó kristályformát az jellemez, hogy a főtengely körül 60°-kal elforgatva a kristály önmagával fedésre kerül; teljes (vagyis 360°-nyi) körülforgatásra a kristály hatszor kerül önmagával fedésre. A H.-en belül a további szimmetriaviszonyok szerint öt kristályosztályt különböztetünk meg: *a)* a holoéderest 7 szimmetriasíkkal, *b)* három hemiéderest, ú. m. az egyiket 6, a másikat 1, a harmadikat 0 szimmetriasíkkal, *c)* a tetartoéderest szintén 0 szimmetriasíkkal. A kristályformákat olyan koordinátarendszerre vonatkoztatjuk, amelynek 4 tengelye van: egy függőleges, az ú. n. főtengely és 3 vízszintes melléktengely, amelyek egymással 60°-nyi szöget zárnak be. Az idetarrozó kristályformák a következők: 1. a véglap v.

bázis, a főtengelyre merőleges lappár; 2. a különféle helyzetű piramisok, ú. m. proto-, deutero- és tritopiramis; 3. a trapezoéder; 4. a különféle helyzetű prizmák, u. m. proto-, deutero-, tritoprizma. A H.-ben számos ásvány kristályosodik, ú. m. berill, apatit, nefelin.

Hátt (arab, helyesen *Khatt*) a.m. irás. L. *Hátt-i-serif*.

Hattala *Márton*, cseh-tót nyelvész, szül. 1821 nov. 4. Trszténán (Árva vm.), megh. Prágában 1903 dec. 11. Középiskoláit Félegyházán és Jászberényben, a teologiát Nagyszombatban és Bécsben végezte. Első kiv. műve: Zvukoslovi jazyka staročeského a slovenského (Az ó- és ujcseh és a tót nyelv hangtana. Prága 1854). A tót irók megbizásából megirta a Krátka mluvnica slovenská-t (Rövid tót nyelvtan, I. r. 1864 Budapest, II. r. 1865 Besztercebánya), melynek elvei a tót irod. nyelvben ma is érvényesek. Nyelvészeti működésének elismeréséül 1856. a prágai egyetem tanárává nevezték ki. Vakon hitt Hanka kéziratjaiban (a königinhofi és a grünebergi kézirat) s 1870-től sok polemiát folytatott Jagiččsal és más tudósokkal, azok valódiságát vitatva. Számos műve közül említést érdemel még a Brus jazyka českého (A cseh nyelv «köszörüje» azaz Antibarbarasa, 1877). Paterával közösen kiadta a Zbytky rymovych Alexandreid staročeskych (Az ócseh Alexandreis, 1881). Legjobb ismertetése Flajšhans-tól: H. M. (a cseh Osvěta 1904. é. f.).

Hattar, svéd. a. m. *kalapok*, svéd politikai párt, 1731-ben következett a kormányon lévő békepártellen, melynek hiveit gúnyból *sapkáknak* (mössor) nevezték, míg ők a H. nevet vették fel, mert a kalap a szabadság és férfiasság jelképe volt. 1738-ban jutottak uralomra s a franciákra támaszkodva 1765-ig voltak a hatalom birtokában. Vezéreik közül megemlítendők az id. *Fersen* és *Gyllenborg*. A két párt küzdelmeinek III. Gusztáv 1772-iki államcsinyje vetett véget.

Háttaraj (állat), általában az állatok hátoldalán emelkedő, majd sima, majd fogazott bőrkiemelkedés, különösen pedig a halak és gyiktajok, kétéltűek hátán végig vonuló bőrkiemelkedés.

Háttér, a festészetben az ábrázolt tér ama része, amely a nézőtől a legtávolabb esik, vagy a főalak vagy a kép tulajdonképeni tárgya mögött jobbra, balra s felette elterül. Az arcképeknél a *H.* gyakran közömbösszinü sötét folt, a tájképeknél legtöbbször a látóhatár s a felette elterülő levegőég adja a H.-t. Az olasz festészet már kezdettől fogva gyakran tájrészleteket juttatott az arcképek mögé is H.-nek s igy ösztönt adott a tájkép későbbi önálló fejlesztésére.

Hatteras *hegyfok*, l. *Albemarle-sound*.

Hatteria (állat), a Csúszómászók (*Reptilia*) osztályába, a Félemás- v. Hidasgyikok (*Rhynchocephalia*) rendjébe tartozó állatnem. Külsejében teljesen a gyikokra emlékeztet, belső szervezetében azonban több más csúszómászó-csoport jellemvonásait egyesíti magában, sőt sok tekintetben a Kétéltűekkel is megegyezik. Törzsfejlődésileg a ma élő csúszómászók között a legősibb alak. Egyetlen faja ismeretes: az *ausztráliai hidasgyik* (*H.* [*Sphenodon*] *punctatus* Gray). Teste nagy, kissé esetlen, kb. 1 m. hosszú. Feje négyszögletes; törzse és farka oldalról lapított, háromoldalú; hátának közepén tüskék alkotta taraj vonul végig; végtagjai erősek s öt, karmos és úszóhártyával összekötött ujjal vannak ellátva. Alapszine olajzöld, kis fehér és sárga foltokkal. Csupán Uj-Zélandban honos; földalatti lyukakban él. Hazájában mérgesnek tartják, jollehet teljesen ártalmatlan. Tojásokkal szaporodik, melyekből 13 hónap múlva fejlődnek ki az utódok.

Hátt-i-humájun (arab) a. m. császári irat. E rendeletet a *hátt-i-serif* kiegészítésére 1856. adta ki a szultán, amelyben a régi rendelet hiányait pótolja és újabb jogokat biztosít alattvalóinak.

Hattija, É.-Afrikában és Szaharában a kisebb oázisok neve.

Hattin, falu Palesztinában, Tabarich közelében. Itt semmisítette meg 1187. Szaladin szultán a keresztesek seregét, ami után elfoglalta Jeruzsálemet.

Hattingen, város Arnsberg porosz kerületben, (1910) 12.765 lak., posztószövéssel és vasiparral.

Hátt-i-serif (arab) a. m. magas irás, szultáni rendelet. E történeti nevezetességű rendeletet tudvalevőleg Abdul-Medzsid szultán adta ki 1839. a Jeni-szerájnak egyik kioszkjában, Gül-hánéban (Rózsaház), amiért is e rendeletet *gülháne-i hátt-i-serif*-nek (rózsaházi magas rendelet) is nevezik. Ez alkalommal az európai nagyhatalmak követeinek és országa katonai és polgári hivatalnokainak jelenlétében felolvastatta e rendeletet, jobban mondva alkotmánytervezetet, melyben népének, vallási és nemzetiségi különbség nélkül, vallás- és politikai szabadságot igér, hogy a Balkán-félsziget forrongásait és lázadásait lecsillapítsa. Ez okmányt a szultán nagyvezére, Resid pasa olvasta föl.

Hatto, *mainzi érsekek*, 1. *I. H.* (891—913), Arnulf, Gyermek Lajos és I. Konrád alatt nagy befolyást gyakorolt Németország kormányára. Minthogy Madarász Henrik ellensége volt, a szász hagyomány mint gonosztevőt emlegeti, ki kegyetlen halállal mult ki. — 2. *II. H.* (968—970), Nagy Ottó híve volt a hercegek elleni küzdelmeiben. Mindkét H.-ra vonatkozik a bingeni *Egértorony* mondája. E szerint egy éhinség alkalmával H. egy pajtában sok embert elzáratott és elégettetett. Ezért az volt a büntetése, hogy egerek vették üldözőbe s H. a Rajna szigetén épült toronyba menekült. De az egerek itt is feltalálták és felfalták őt.

Hátttűz, általában a csapatok háta ellen irányuló puska- vagy ágyútűz, mely igen kellemetlenül szokott hatni.

Hattyas (azelőtt *Hittyiás*), kisk. Temes vm. buziásfürdői j.-ban, (1910) 1766 oláh és magyar lak., postaügynökség, u. t. Keped.

Hattyasy *Lajos*, fogorvos, szül. Szegeden 1854. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. Előbb a belgyógyászattal foglalkozott s Korányi Frigyes tanár klinikáján mint gyakornok működött. Bosznia megszállásában mint orvos vett részt. 1889. az egyetemen fogászati intézet állíttatván föl, a tanársegédi állásra nevezték ki. 1898-ban a budapesti egyetem orvosi karánál magántanárrá képesítették. 1899-ben a budapesti kir. orvosegyesület stomatológikus szakosztálya elnökének választotta. Több, a fogászat körébe vágó irodalmi dolgozatot irt.

Hattyu (állat), l. *Hattyu-félék.*

Hattyu, csillagkép, l. *Cygnus.*

Hattyudal, átvitt értelemben valamely költőnek halála előtt megirt legutolsó költeménye. Abból az alaptalan hiedelemből eredt, hogy a néma hattyu halála előtt énekel. L. még *Hattyufélék.*

Hattyufélék *(Cygnidae)*, a Lúdalakú madarak *(Anseriformes)* egyik családja. A csőr legalább oly hosszú, mint a fej, tövében magasabb, mint széles. A nyak nagyon hosszú; a 2. evezőtoll a leghosszabb, a fark lépcsőzetes és 18—24 tollu. A csüd rövidebb, mint a középujj, az előreálló ujjak teljes úszóhártyával vannak összekötve, a hátulsó lelógó, bőrlebeny nélkül. Egyetlen neme hasonló nevű, melynek 10 faja az északi és déli földgömb mérsékelt égövi vidékein, különösen tavak, folyók s mocsarak vizén található. Vándor madarak, a délvidékiek kóborolnak is. Édesvizekben szeretnek fészkelni, költés ideje után egyesek kimennek a tengerre is. Növényekkel, férgekkel, rovarokkal, halakkal táplálkoznak. Hazánkból 3 faj ismeretes, ú. m.: a *néma* v. *közönséges hattyu (Cygnus olor* Gmel.), fehér, csőre piros, homlokán fekete dudorral, lábai feketék. Felső kávaján jól kivehető haránt lemezek vannak, a homloktollazat mellfelé hegyesszögű. Hossza 140, szárnyhossza 62, farkhossza 22 cm. Hazája Észak-Európa és Ázsia, Magyarországon október—novemberben vonul át. Vízpartok mentén fészkel, 6—8 zöldesfehér, kékesszürke tojást tojik. A flatalok kétéves korukig szürkés tolluak. Állítólag igen hosszú életü, 50, sőt 100 évig is elél. Az az állítás, hogy néma lenne, téves, mert bizonyos hortyogó hangot tud adni. Húsa flatalkorban élvezhető. Az *éneklő hattyu (C. Cygnus* L.), hasonlóan fehér tollazatu, de csőre vége fekete, orrlyukaitól a tövéig sárga, továbbá felső kávaján csak hátulsó felén találhatni haránt lemezeket, a homloktollazat mellfelé tompa szögletű és ívalakú. A farkban 22—24 kormánytoll van. Lábai feketék, fekete dudor a csőrön nincs. Zömökebb a teste; rövidebb, vastagabb a nyaka. Hossza 135, szárnyhossza 60, farkhossza 20 cm. Hazája az óvilág északibb része. Télen délfelé vonul,tavasszal visszatér hazájába és így télen nálunk is megfordul. A magas északon s Görögországban fészkel és v. kis szigeteken álló, v. úszó fészkeket épít. 5—7 sárgásfehér v. barnássárga tojást tojik, melyeket a nőstény egyedül költ ki. Északon különösen húsa miatt nagyban vadásszák, költő helyein bunkókkal verik agyon. Tollukat is értékesítik, tollas bőrük pedig kicserezve drága prémül szolgál. Távolból szépen hangzó hangjuk van. A régi görögöknél Apolló szent madara volt, amelytől ő jóslótehetségét is nyerte. Továbbá azt hitték, hogy a mitoszi Hesperiában, Eridanos mellett a hattyuk halálukat szép panaszos énekkel adták volna eleve tudtul; innét mondják a költők utolsó dalát *hattyudalnak.* Hazánkból ismeretes még a *kis hattyu (C. Bewicki* Yarr.); hasonlít az előbbihez, csak jóval kisebb, Európa és Ázsia legészakibb részének lakója, hazánkban Alibunár környékén lőttek egyet. Ezeken kívül az állatkertekben gyakran láthatni a *feketenyakú* hattyut *(C. melanocoryphus Mol)*, melynek színe fehér, feje és nyaka fekete, csőre piros dudorú, lábai vörösek. Hazája Dél-Amerika. A *fekete* hattyu *(C. atratus* Lath.), szine fekete, szárnytollai feketék, csőre piros, fehér haránt szalaggal; lábai feketék. Valamivel nagyobb, mint az énekes hattyu, de nyakát nem tartja oly szépen. Ausztráliai. Könnyen tenyészthető és szelidíthető.

Hattyuffy *Dezső*, író, szül. Ráczalmáson (Fejér vmegye) 1851 okt. 28. Tanulmányai elvégzése után 1872. Fejér vmegye szolgálatába lépett mint tiszteletbeli aljegyző, 1895. a vmegye árvaszéki elnökévé választották. 1911-ben nyugalomba vonult. Számos történelmi, régészeti és irodalomtörténeti cikket írt, belmunkatársa volt az Archaeologiai Értesítőnek, szerkesztette a Székesfehérvár című lapot. Irt jogi szaklapokba is. Önállóan megjelent műveiből említjük: *A hazai vármegyék és városok címerei* (Kolozsvár 1881); *A pecsétekről* (Székesfehérvár 1883); *Fejér vármegye történeti vázlata* (u. o. 1894); *A gyámhatósági közigazgatás kézikönyve* (Budapest 1900); *A magyar családjog kézikönyve* (u. o. 1909); *Gyámügyi igazgatás* (u. o. 1912).

Hattyu-folyó, folyó Brit-Ausztrália D.-i részén, l. *Swan-river.*

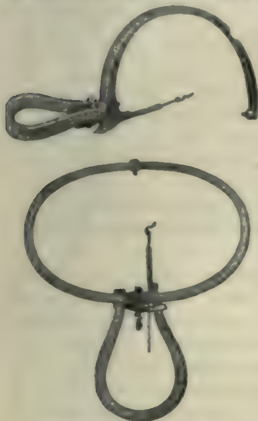
Hattyukomondor, a magyar komondor *(Canis familiaris domesticus pannonicus* Hanák) tiszta fehér, v. kissé szürkésbe v. halvány rozsdaszínbe hajló szennyes fehér példányainak neve.

Hattyulovag, egy középkori monda hőse, kit a költők később különböző történeti vagy egyéb mondai alakokkal azonosítottak. E mondának legrégibb alakja ősi időkbe nyúlik vissza: egy szép ifjú gyermek, nem tudni honnan, a tengerből vagy más vízből partra száll és ősévé lesz valamely tartomány uralkodó családjának. Ily alakban ismerték a mondát a frankok az alsó Rajna vidékén, kiknél a XII. sz.-ban francia s német nyelven költői alakban is föl volt már dolgozva. De már ők kapcsolták egy kimagasló történeti alakhoz, Bouilloni Gottfriedhez; Németországban Wolfram von Eschenbach Parzival fiával, Lohengrinnel azonosította a H.-ot és e felfogás lett leginkább népszerűvé, míg Würzburgi Konrád (Der Schwanenritter, kiadta Roth F., 1861) Nagy Károly idejébe helyezi a mondát és Nimwegent teszi a cselekvény szinhelyévé. A XV. sz. második felében e költemények alapján prózai regénnyé dolgozták föl a mondát, mely ma is sok népkönyvnek tárgya. V. ö. *Heinrich* G., Egy. Philologiai Közlöny (1912). L. *Lohengrin.*

Hattyunyak, olyan ív (boltív, boltozat-öv), melynek két vállpontja nem fekszik ugyanazon magasságban. Rendesen körívekből szerkesztjük s lépcsőkarok aláboltozásánál használjuk. A H. egyszersmind emelkedő boltívet ád anélkül, hogy a tengelye is emelkedő volna.

Hattyunyakú tőr, a ragadozó vad fogására használt csapda, melynek hattyunyak alakú acélrugója a hozzászerelt s a túlsó oldalon könyökben egyesített félköralakú csapóvasakat oly erővel csapja össze, hogy a vadat fogva tartja. Ha a H. rugójának rögzítőjét a nyitott csapóvasak közé elhelyezett csalétek zsinege szabadítja fel (l. az *ábrát)*, a csalétek után nyúló állatnak nyaka kerül a kelepcébe s onnan többé ki nem menekülhet. A H.-ök ezen szerkezete sokkal jobbnak bizonyult, mint a *tányéros* H.-öké, melyeknél a rúgó rögzí-

tőjét a nyitott csapóvasak közé elhelyezett *tányéralakú* korongra gyakorolt nyomás szabadítja fel, miért is ezek *tányéros* H.-ök név alatt ismeretesek. A ragadozó vadnak rendszeresen használt útjában (váltójában) elrejtett *tányéros H.*-be lépő vadnak rendszerint csak egyik lába szokott annak csapóvasai közé szorulni, úgy hogy azt onnan igen gyakran kihúzza, sőt néha lerágja s így, habár bénán, megcsonkítva, megszabadul.

Hattyunyakú tőr.

Hattyupatak (azelőtt *Schweinsbach*), kisk. Pozsony várm. szenczi j.-ban, (1910) 1174 tót lak., u. p. és u. t. Bazin.

Hattyurend. Alapította II. Frigyes választófejedelem 1440 szept. 29. Brandenburgban «Miasszonyunk társasága» (Gesellschaft Unserer Lieben Frauen) név alatt. Alapszabályait 1443 aug. 15. kapta, melyeket Albert Achilles választófejedelem 1484. részben megváltoztatott, IV. Frigyes Vilmos király pedig 1843 dec. 23. megujította. E szerint a rend minden rangú és vallású férfiakat és nőket egyesített volna magában, hogy egyesült erővel fizikai és morális szenvedések enyhítésén munkálkodjanak. V. ö. *Stillfried-Rattonitz* gróf, Der Schwanenorden, sein Ursprung und Zweck (Halle 1846); *Hänle*, Urkunden und Nachweise zur Geschichte der Schwanenorden (Ansbach 1874); *Stillfried und Hänle*, Das Buch vom Schwanenorden (Berlin 1881).

Hattyuszüzek, a skandináv mitologiában a valkürök (valkyrják) egy neme. Hattyumezüket, főleg fürdéskor, le is vetik. Valószinüleg a fényes fehér felhők megszemélyesítői. Hattyualakban jelennek meg alkalmilag a *nornák* (l. o.) is, továbbá — a német mondában és mesében — a tengerben lakó, jóstehetségű hableányok (Meerweiber) is. A H. egyáltalában kedvelt alakjai a mondának és népmesének; ismeretes alakjai a mi *Árgirusunknak* is.

Hatujjuság, a polydactylia speciális alakja, l. *Polydactylia*.

Hátuljáró, így nevezik a lovakkal vontatott hajócsapatban az utolsó hajót. Ezenkívül a *cölömppel* egyértelemben is használják.

Hátulkopoltyu ak, l. *Csigák*.

Hátulnézet, *hátsónézet*, az építészetben valamely szabadon álló épület vagy más objektum hátulsó homlokzatának geometrikus rajza.

Hátulsó kisebb egyenes fejizom (*musculus rectus capitis posterior minor*), a tarkó egyik mély kis izma az I. nyakcsigolya s a koponya között. A fej hátratekintésénél segédkezik

Hátulsó nagyobb egyenes fejizom (*musculus rectus capitis posterior major*), a tarkó egyik mély kis izma, mely a II. nyakcsigolya s a koponya közt feszül ki, a tarkó-háromszög középfelőli határa; a fejet hátrabillenti.

Hátulsó testfél (ném. *Hinterhand* vagy *Nachhand*), a házi állatoknak hátulsó testrésze, mely magában foglalja a kereszttájat, a fart, a farkot és a hátulsó végtagokat.

Hátultöltés az, amellyel a töltényt nem a cső torkolatánál, hanem a cső hátsó végén dugják a töltényürbe. Az ily fegyvert hátultöltőnek nevezik. A H. jóval előnyösebb az elültöltésnél, jelenleg már nem is gyártanak többé elültöltő fegyvereket.

Hátultöltők, l. *Hátultöltés*.

Hatvágásos tánc, a verbunkos (l. o.) egyik cifrázata. Ezt is huszárok járták az ujoncok katonakedvének élesztésére.

Hatvan, nagyk. Heves vm. H.-i j.-ban, (1910) 1656 házzal és 12,097 magyar (túlnyomóan róm. kat.) lakossal, kik földmívelést, lótenyésztést és dinnyetermelést űznek. Van szolgabirói hivatala, járásbirósága, telekkönyve, közjegyzője és adóhivatala, 2 takarékpénztára, népbankja és gazd. bankja; polgári fiú- és leányiskolája, villamos műve. Jelentékeny vasúti csomópont, ahol a m. kir. államvasutak budapest-ruttkai vonalából a kassai és a szolnoki vonal kiágazik; van posta- és távíró-állomása és telefonállomása. Jelentékeny az 1889. alapított cukorgyára, mely 1111 munkást foglalkoztat, évenként (1911) $2^1/_2$ millió q. répát dolgoz fel s 326,000 q. cukrot termel. A hg. Grassalkovich által építtetett kastély ma is fennáll. H. hajdan jelentékeny vár volt, sáncokkal körülvéve; híres premontrei prépostsága is volt, melyet állítólag Vancsa esztergomi érsek 1242. alapított. Idáig nyomult 1471. Kázmér lengyel király seregével, de Mátyás közeledtére Nyitra felé vette útját. 1525-ben itt zajos országgyűlés volt, melyen a rendek Báthory Istvánt a nádori méltóságról letették s helyébe Werbőczy Istvánt választották meg. 1544-ben Dancsy Ambrus és Pál, kik akkor H.-t birták, a törökök közeledtére a várat felgyujtva odahagyták, melyet Mehemet újra felépíttetett s 52 évig háborítatlanul birt. 1596-ban Tiefenbach és Miksa főherceg ismételt ostroma után ismét magyar kézre került, de a védelmére ott hagyott Serényi Mihály a török császár közeledtére megszökött, mire a törökök a feldúlt várat újra elfoglalták. 1603-ban a császáriak elfoglalták, de egy évvel rá az őrség harmadizben is felgyujtván a várat, elhagyta, mire Hasszán pasa elfoglalta, megint felépíttette s 1678-ig török kézen maradt. Ekkor Merz és Häussler visszafoglalta s egyúttal földig lerombolta. A törökök kiüzetése után I. Lipót a H.-i uradalmat Salmis grófnak adományozta; 1723. gróf Stahremberg Gundaker Tamásra szállott, ki arra 1729. kir. adománylevelet is nyert. 1849 ápr. 2. Schlick császári tábornok itt vereséget szenvedett a magyaroktól. V. ö. *Albert* Ferenc, Heves- és Külső-Szolnok vármegyék leírása (Eger 1868). L. még *Érhatvan*, *Püspökhatvan*, *Somogyhatvan*.

Hatvanas beosztás v. *sexagesimális beosztás*, beosztás 60 egyenlő részre. Ilyen az óra beosztása 60 percre és a percé 60 másodpercre, a kör 360 fokának beosztása 60 ívpercre és ennek beosztása 60 ívmásodpercre. Egészen a középkor

kezdetéig a csillagászok Ptolemäus eljárása szerint oly törteket használtak, melyeknek nevezője 60, $60^2 = 3600$, $60^3 = 216,000$, stb. volt, melyeket azután a tizedes törtek váltottak fel.

Hatvanhatos (ném. *Sechsundsechzig)*, a tartlihoz hasonló német kártyajáték. 20 vagy 24 lappal ketten játsszák. A heteseket és nyolcasokat, esetleg a kilenceseket is kiszedik a kártyacsomagból. Az nyeri a játékot, kinek előbb van 66 pontja (disznó 11, király 4, felső 3, alsó 2 pontot számít; az utolsó ütés 10-et ér). Ha az ellenfélnek 33 pontnál kevesebbje van, duplán fizet; ha egy ütése sincs, háromszorosan fizeti a tétet.

Hatvani, 1. *Imre,* egy szabadcsapat vezére 1849. az oláhok elleni hadjáratban. Abrudbánya mellett május hóban megtámadta a békealkudozások ideje alatt Janku csapatát, mire az oláhok Abrudbányát és Verespatakot rohanták meg. H. a túlnyomó erővel rendelkező oláhokat feltartóztatni nem tudta, visszavonult, mire azok borzasztó kegyetlenséggel ölték le a magyarokat. A szabadságharc után egyideig Észak-Amerikában élt, de 1850. azon megbizással jött haza, hogy szítsa az elégületlenséget s készítse elő a felkelést. Nógrádban azonban az osztrákok kezébe került. Hogy kínokkal teljes vallatása alatt senkit el ne áruljon, annyira kiéheztette magát, hogy belehalt.

2. *H. István,* tudós, szül. Rimaszombatban 1718 nov. 21., megh. Debreczenben 1786 nov. 16. A debreczeni kollégiumnak volt 1741—45-ig tanítványa, a következő évben meg praeceptora. 1746-ban az egyház támogatásával a baseli egyetemre ment, ahol 1747. a teológia doktorává avatták és lelkésszé szentelték. De főleg orvosi és természettudományi tanulmányokkal foglalkozott, mire 1748. De aestimatione morborum ex facie (A betegségek megállapítása az arcvonásokból) c. tanulmánya alapján orvosdoktor is lett. Professzorának hívta ekkor a marburgi egyetem, de H., aki a «földre tiport magyar protestáns egyháznak» akart használni, a debreczeni főiskola ajánlatát fogadta el, amellyel őt matematikai és filozófiai tanszékére hívta. Hazatérte előtt megjárta még Hollandiát is, ahol meg a leideni egyetem kívánta marasztalni, de H. 1749 febr. megtartotta debreczeni beköszöntőjét De matheseos utilitate in theologia címmel. 37 éven át volt a kollégium tanára. Elfogulatlan és mégis vallásos, szorgalmas és sokoldalu tudós volt, aki 1757. csillagászati úton határozta meg Debreczen földrajzi helyzetét, 1760. pedig *Az úri szent vacsorára megtanító könyvecskét* adott ki. Bölcsészeti tankönyvet írt Introductio ad principia philosophiae solidioris (Debreczen 1757) címmel és közzétette a váradi forrás orvosi és fizikai megvizsgálásának eredményeit (Thermae Varadienses, Bécs 1777). Asztronómiai megfigyelései külföldi folyóiratokban jelentek meg, nagyhírű orvos is volt. E megfigyelő és kísérleti tevékenysége révén boszorkánymester hírébe jutott és «magyar Faust»-nak nevezték. Az ördöngös mondák költésében, melyekkel emlékét halála után körülvették, nagy része volt Kazinczy Sámuel hajdukerületi főorvosnak, egykori tanítványának, ki ezeket kedvvel koholta és terjesztette. H. mindezekben mint «tudákos», mint a bűbájosság mestere és az ördög cimborája szerepel és mindenféle csodálatos dolgokat mível. Irodalmunkban ketten is feldolgozták H. e mondai alakját: *Jókai* Mór nagyobb novellájában és *Makai* Emil: Tudós professzor Hatvani c. szinművében. A H.-hoz kapcsolt mondákat először *Kazinczy* Sámuel (1802—55) főorvos gyüjtötte össze. V. ö. *Tóth* B., Magyar ritkaságok; *Heinrich* Gusztáv, Der ungarische Faust (Ung. Revue, 1886. évf.); *Révész* Imre, H. I. (Vasárn. Ujs. 1871. évf. 6. sz.); H. önéletrajzát *Milesz* Béla adta ki (Vas. Ujs. 1872. évf. 19—20. sz.).

3. *H. Mihály, Horváth* Mihály püspök írói álneve volt, melyet számüzetésében kiadott művei címlapján használt.

Hatvani prépostság *(premontrei)*, Szent Margit tiszteletére, ismeretlen időben keletkezett. Apátja 1273. már erősen perelt az egri püspökkel, ki lefoglalta a prépostság plébániai egyházát s a rend tagjait tizedfizetésre akarta szorítani, mi ellen ezek IV. Kelemen pápától nyert mentességökre hivatkoztak. A XV. sz.-ban a Nagy-Hatvaniak voltak kegyurai. A törökök kiüzetése után gr. Stahremberg Gundaker, mint földesúr, csak 1723. rendezte a prépostság anyagi viszonyait s azóta állandóan a hatvani plébánosok viselik a most már Szt. Mihályról nevezett prépostság címét (közöttük *Horváth* Mihály, a történetíró, ki számüzetése éveiben *Hatvani* álnéven írt is). A Szt. Adalbertről nevezett régi plébánia-templomot 1757., mint kegyúr, gr. Grassalkovich Antal újíttatta meg.

Hatvány (geom.). A síkban legyen adva valamely kör és egy pont P. Ha a P-n keresztül két tetszőleges egyenest fektetünk, mely a kört az A és B, illetőleg A' és B' pontokban metszi, akkor — a PA, PB, PA' PB' közök mérőszámait a, b, a', illetőleg b'-vel jelölve — mindig

$$a \,.\, b = a' \,.\, b' = p,$$

ahol p állandó számérték, amely csakis a körnek és a P pontnak viszonylagos helyzetétől függ. Ez a számérték a *P pontnak a körre vonatkozó hatványa.*

Ha P a kör kerületén *kívül* fekszik, akkor a P-ből érintőt vonhatunk a körhöz, melynek érintési pontja legyen T. A PT köz mérőszámát t-vel jelölve, a P hatványa $p = t^2$ és felvehet minden *pozitiv* értéket zérustól (ha P a körnek pontja) végtelenig (amikor P a végtelenben fekszik).

Ha P a kör kerületén *belül* fekszik, akkor a kör P ponton keresztül fektethető legrövidebb húrjának mérőszámát $2s$-sel jelölve, P hatványa

$$p = -s^2$$

és felvehet minden *negativ* értéket zérustól (ha P a körnek pontja) $-r^2$-ig (ha P a kör középpontja). Számtani értelemben l. *Hatványozás.*

Hatvany-Deutsch *(hatvani)*, 1. *József* báró, szül. Budapesten 1858 márc. 30., megh. Bad-Nauheimben 1913 jún. 30. H. Sándornak sógora és unokaöccse, és fia hatvani Deutsch Bernátnak. A bécsi Hochschule für Bodenkultur elvégzése után 1880. a Deutsch Ig. és fia cégbe lépett. A hatvani cukorgyár, melyet a cég 1888. alapított, állandóan az ő vezetése alatt állott és az ipartelep éppen az ő szaktudásának köszönhette nagy eredményét. A brüsszeli cukoregyezményt megelőző nemzetközi konferenciákon 1898 óta a magyar

kormány szakközege volt, 1902 óta pedig, midőn az egyezmény létrejött, tagja volt a brüsszeli permanens cukorbizottságnak. A hazai cukoradórendszer gyökeres átalakulása idején alapos tanulmányt irt a répacukor-adóról (Budapest 1887). Erős szociális érzése következtében résztvett az országos munkásbiztositó-pénztár megalakulási munkálataiban, amelynek első elnöke volt. Az 1908-i kiegyezés után a magyar és osztrák kiegyezésből származó vitás kérdések elintézésére hivatott választott biróság tagjává nevezték ki. 1908-ban a magyar bárói méltóságot kapta; 1910. a főrendiház kinevezett tagja lett.

2. *H. Ferenc* báró, festő, *H. 4.* fia, szül. 1881 okt. 29. Budapesten. Néhány éven át *Bihari* Sándornak volt tanítványa, aztán egy ideig Nagybányán és Párisban tanult, ahol különösen Cézanne stilusa hatott rá. 1912-ben gyüjteményes kiállítása volt Berlinben és Párisban.

3. *H. Lajos* báró, iró, H. 4. fia, szül. Budapesten 1880 október 28. A budapesti egyetem bölcsészeti fakultásán tanult s különösen Gyulai Pálnak esztetikai és irodalomtörténeti előadásait hallgatta. 1905-ben *Plinius, a levéliró*-ról szóló értekezésével doktorrá avatták. Ezután filológiával foglalkozott s e tanulmányai eredményekép Die Wissenschaft des Nicht-Wissenswerten (1908, 2. kiad. Berlin 1912) c. nagy feltűnést keltő kritikai művével erős támadást intézett a filológia aprólékosságokba merülő, leginkább német elfajulásai ellen. Ez időtájt lett egyik vezére annak az iránynak, amely a Nyugat hasábjain Ady Endre és a körüle alakult újabb költői csoport érdekében nagy irodalmi agitációt és esztetikai küzdelmet folytatott. Miután számos tanulmánya jelent meg a berlini Neue Rundschau-ban, a Zukunft-ban, a März-ben és a részben általa szerkesztett Jung-Ungarnban, kritikai hitvallását Ich und die Bücher (Berlin 1911) c. figyelemreméltó könyvében adta közre. Első szinpadi kisérlete, a Lengyel Menyhérttel irt *A szűz* c. komédiája a Magyar Szinházban, 1913. pedig Die Berühmten c. szinműve a müncheni Künstlertheaterben került szinre.

4. *H. Sándor* báró, szül. Aradon 1852 nov. 17., megh. Nagysurányban 1913 febr. 18. Tanulmányai végeztével 1873. tagja lett a nagyatyja által Aradon 1822. alapitott és később Budapestre telepitett Deutsch Ig. és fia cégnek, mely az ő közreműködése mellett lett elsőrangú kereskedelmi és ipari vállalattá. Kezdeményezésére ugyanis a hazai cukoripar akkortájban súlyos viszonyainak ellenére a cég 1881. több más céggel szövetkezve, megvette a fizetési zavarokkal küzdő nagysurányi cukorgyárat és innen kezdve tevékenységét elsősorban a cukoriparnak szentelte, amelyben kiváló eredményeket ért el. Új répaterületek nyitása, a répatermelés mennyiségének és minőségének fokozása legfőbb gondjai közé tartoztak és ezt a törekvését később a hatvani, sárvári, oroszkai és sarkadi cukorgyár alapitása szolgálták. Sokoldalu kereskedői tehetsége a hazai cukoripar újabbkori fejlődésében maradandó emléket biztositott nevének. Kiváló érdemeket szerzett a hazai cukorkivitel fejlesztése és szervezése körül is, különösen az angol, keletindiai és portugáliai piacok megszerzésében és biztositásában. Első elnöke volt az 1894. alapitott Magyar Cukorgyárosok Orsz. Egyesületének és alelnöke a magyar és osztrák cukoripar bécsi központi egyesületének. A hazai közgazdaság szempontjából igen számottevő tevékenységet fejtett ki a brüsszeli cukoregyezményen alapuló cukor-surtaxe megvalósitása körül, amely csak ötéves küzdelem után, az 1908-iki kiegyezés alapján volt valósággal életbeléptethető. Egyik alapitója és első alelnöke volt a Magyar Gyáriparosok Orsz. Szövetségének. Érdemei elismeréséül 1903. a főrendiház tagjává neveztetett ki, 1908 október havában pedig családjával együtt elnyerte a magyar bárói méltóságot.

Hatványmaradék. A *p* törzsszám n-edfoku H.-ai oly D számok, amelyekre nézve az

$$x^n \equiv D \pmod{p}$$

kongruencia kielégíthető. A *p* n-edfoku hatványmaradékainak száma $\frac{p-1}{\delta}$, ahol δ *n* és $p-1$ legnagyobb közös osztóját jelenti. Ha n = 2, 3, 4, a quadratikus, kubikus, biquadratikus maradékokat nyerjük. E maradékok mindegyik neméneк különös elmélete van. Különösen fontos a quadratikus maradékok elmélete.

Hatványozás. A szorosabb értelemben vett H. nem más, mint egyenlő tényezők ismételt szorzása. Ugyanis valamely *a* számot az *n*-dik hatványra emelni, vagy *a*-nak *n*-dik hatványát képezni annyi, mint olyan *n* tényezőből álló szorzatot alkotni, melyben minden egyes tényező az *a alapszám*. Pl. *2*-nek harmadik hatványa $2 \times 2 \times 2 = 8$. Az *n* szám, mely megmutatja, hogy *a* hányszor veendő tényezőül, a ***kitevő***, a H. eredménye a ***hatvány***. Az *a* alapszám *n*-dik hatványának jele: a^n (olv. *a* az *n*-re). A második és harmadik hatványt *négyzetnek* (quadratum), illetőleg ***köbnek*** (cubus) is mondjuk.

Valamely szám első hatványa maga az alapszám, zérusadik hatványa pedig mindig = 1. A H.-ra vonatkozó legfontosabb és legegyszerűbb tételek a következők: 1. Egyenlő alapszámú hatványokat úgy szorozhatunk, hogy a közös alapszámot felemeljük a kitevők összegére. 2. Hatványt úgy hatványozunk, hogy alapszámát felemeljük a kitevők szorzatára. Képletben

$$a^m . a^n = a^{m+n}, \ (a^m)^n = a^{mn}.$$

A H. fogalma negativ egész, valamint tört, sőt irracionális kitevők esetére is általánositható, még pedig úgy, hogy az előbbi két képlet az általánosabb értelemben vett H. esetére is érvényes marad. Ha a kitevő negativ egész szám (= — n), akkor *a*-nak — *n* kitevőjü hatványán a^n reciprok értékét értjük. Más mint egész számu kitevőkre csak pozitiv alapszámot szoktunk emelni. Valamely pozitiv *a* alapszám $\frac{m}{n}$ kitevőjü hatványán azt a pozitiv *x* számot értjük, melynek *n*-dik hatványa = a^m. Pl.

$$8^{\frac{2}{3}} = 4, \text{ mert } 4^3 = 8^2 = 64.$$

Ha a kitevő irracionális szám, azaz nem fejezhető ki mint két egész szám hányadosa, akkor előbb racionális számokból álló oly $t_1, t_2, \ldots, t_n, \ldots$

számsorozatot képezünk, melynek határértéke $= t$. Ha azután a pozitiv a alapszámot rendre felemeljük a t_1, t_2, ... racionális kitevőkre, úgy a nyert

$$a^{t_1}, a^{t_2}, \ldots, a^{t_n}, \ldots$$

számsorozatnak határértéke megadja a keresett a^t hatványt.

A leggyakrabban előforduló H.-ok a *négyzetre* és a *köbre* emelés. Ezekre vonatkozólag a következő képletek érvényesek:

$$(a + b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$$
$$(a + b)^3 = a^3 + 3a^2b + 3\,ab^2 + b^3.$$

Ezeken alapszanak a következő számítási eljárások: Ha valamely egész számot kell négyzetre emelni, akkor egymásután a következő értékeket képezzük: balról az első számjegy négyzetét, az első és a második számjegy kétszeres szorzatát, a második számjegy négyzetét, azután egy számnak véve az első két számjegyet, e számnak a 3. jeggyel való kétszeres szorzatát, a 3. számjegy négyzetét, azután ismét egy számnak véve az első három számjegyet, e számnak a 4. jeggyel való kétszeres szorzatát, a 4. számjegy négyzetét és így tovább. Az így nyert számokat azonban mindig egy hellyel tovább írjuk jobb felé. Az így keletkezett összeadandók összege adja a keresett négyzetet. Pl.

$$\begin{array}{rl} 3^2 = & 9 \\ 2.3.6 = & \;36 \\ 6^2 = & \;\;36 \\ 2.36.1 = & \;\;\;72 \\ 1^2 = & \;\;\;\;\;1 \\ 2.361.5 = & \;\;\;\;3610 \\ 5^2 = & \;\;\;\;\;\;25 \\ \hline 3615^2 = & 13068225. \end{array}$$

Egész szám köbre emelésénél mindenekelőtt meghatározzuk balról az első számjegy köbét. Minden későbbi jegy 3 részt nyujt a köbben: 1. az illető jegynek s az őt megelőző szám háromszoros négyzetének szorzatát; 2. a megelőző szám háromszorosának s az illető jegy négyzetének szorzatát; 3. a jegy köbét. A nyert számokat azonban mindig egy hellyel tovább írjuk jobbfelé. Az így keletkezett összeadandók összege adja a keresett köböt. Pl.

$$\begin{array}{rl} 2^3 = & 8 \\ 3.2^2.3 = & 36 \\ 3.2\,.3^2 = & \;\;54 \\ 3^3 = & \;\;\;27 \\ 3.23^2.2 = & \;\;3174 \\ 3.23\,.2^2 = & \;\;\;\;276 \\ 2^3 = & \;\;\;\;\;\;\;8 \\ \hline 232^3 = & 12487168 \end{array}$$

Egészen hasonló módon történik a négyzetre és a köbre emelés, ha az alapszámnak *tizedes tört* része is van, csakhogy a talált értékben a négyzetre emelésnél kétszer, a köbre emelésnél háromszor annyi tizedes helyet kell elvágni, mint amennyi az alapszámban volt. L. még *Binom* és *Kitevős függvény*.

Hatványsor. Ezzel az elnevezéssel a

$$P(x \mid a) = \sum_{n=0}^{\infty} c_n\,(x-a)^n$$

alakú sorokat jelöljük. E sorokban x változót jelent. Azon értékek, amelyekre nézve a H. feltétlenül összetartó, a H. összetartási tartományát alkotják. Ez az összetartási tartomány háromféle lehet: 1. Csakis egyetlen helyet tartalmaz; ez a hely akkor $x = a$; ebben az esetben a H. függvény értelmezésére alkalmatlan. 2. Véges, ekkor egy bizonyos R pozitiv szám meghatározható úgy, hogy az

$$|\,x - a\,| < R \qquad (K_a)$$

egyenlőtlenségből folyó x értékek az összetartási tartományt teljesen kimerítik; ebben az esetben az összetartási tartományt oly kör kerületén belül fekvő pontok összességével ábrázolhatjuk, melynek középpontja az a számnak megfelelő pont, sugara R. Ezt a kört a H. összetartási körének nevezzük és K_a-val jelöljük. 3. Végtelen, akkor felöleli a komplex számok összességét, tehát oly körnek tekinthető, melyre nézve $R = \infty$. A H. összetartási körén belül x-nek folytonos és differenciálható függvényét definiálja. A $P(x \mid a)$ differenciálhányadosa ismét H., amely az eredeti H. tagonkénti differenciálása útján keletkezik. Ebből tüstént következik, hogy $P(x \mid a)$-nak összes differenciálhányadosai H. alakjában állíthatók elő, melyeknek összetartási körei a $P(x \mid a)$ összetartási körével, K_a-val összeesnek. Ha b a K_a-n belül fekvő hely, akkor a $P(x \mid a)$ H.-ból a $P(x \mid a\,,\,b)$ H. vezethető le. Ha ennek összetartási köre K_b, akkor K_a és K_b összes közös helyein

$$P(x \mid a\,,\,b) = P(x \mid a).$$

Ha tehát K_b teljesen K_a-n belül esik, amikor K_b a K_a-t érinteni fogja, akkor a levezetett $P(x \mid a\,,\,b)$ H. nem vesz fel oly értékeket, amelyeket az eredeti $P(x \mid a)$ még fel nem vett volna. Új értékekhez tehát csakis akkor jutunk, midőn K_b a K_a kerületét két pontban metszi és így a K_b kör a K_a-ból mintegy kinyulik; ekkor K_a és K_b közös részeiben ismét

$$P(x \mid a,b) = P(x \mid a)$$

és a nem közös részekben $P(x \mid a\,,\,b)$ a $P(x \mid a)$-val definiált függvény értelmezésének kibővítésére használható. Ebben az esetben $P(x \mid a,b)$-t a $P(x \mid a)$ folytatásának hívjuk. A $P(x \mid a\,,\,b)$-nek ismét lehetnek folytatásai, úgy hogy végtelen sok ily folytatáshoz juthatunk. *E folytatások összessége analitikai függvényt konstituál.* Ha a $P(x \mid a)$-ból levezetett összes $P(x \mid a\,,\,b)$ sorok összetartási körei K_a-ba esnek, akkor a függvény K_a-n túl nem folytatható, azért K_a-t természetes határának nevezzük. Egy és ugyanazon x_0 hely környezetéhez végtelen sok folytatás szerkeszthető; ha ezek mindannyian azonosak, akkor az analitikai függvény *egyértékű*, különben *többértékű*.

Hátvéd, l. *Utóvéd*.

Hatvonalas hal, l. *Chirus*.

Hatz (ném.), a vadászatnak az a neme, amikor speciálisan a vaddisznót vagy medvét kutyákkal üldözik. A nyúl-, róka- v. borzvadászat neve, ha kutyákkal űzik, nem H., hanem Hetze.

Hatzfeldt, hesseni származású lovagi család, mely 1635. grófi, 1748. pedig hercegi rangra emelkedett. A H. család később Thüringiában és Sziléziában is szerzett javakat; jelenleg két ága virágzik: a *H.-Trachenberg* hercegi család, feje: *Hermann* herceg (szül. 1848.) és a *H.-Wildenburg*-család, feje: *Hermann* herceg (szül. 1867.).

1. *H., Franz Ludwig*, herceg, szül. Bécsben 1756 nov. 22., megh. u. o. 1827 febr. 3. 1795-ben porosz szolgálatba lépett s 1806 okt. a porosz seregek kivonulása után Berlin parancsnoka lett. Napoleon őt elfogatta, de neje közbenjárására visszakapta szabadságát. Később diplomáciai pályán működött. — Második fia, *Maximilian* gróf (szül. 1813., megh. 1859.), Poroszország második képviselője volt az 1856-iki párisi békekongresszuson.

2. *H., Melchior*, gróf, császári hadvezér, szül. Krottorfban (Hessen) 1593., megh. Povitzkoban (Szilézia) 1658 jan. 9. 1635 óta a császári seregben szolgált és több kisebb csatában szerencsésen harcolt a svédek és franciák ellen. 1843 nov. nagy része volt a tuttlingeni győzelem kivívásában. Gallas letétele után ő lett a császári sereg fővezére, de Jankau mellett 1645 márc. 6. nagy vereséget szenvedett Torstensson svéd vezértől. 1657. ő vezette a császári segédhadat János Kázmér lengyel király segítségére a svédek ellen és bevette Krakót.

3. *H., Paul Melchior Hubert Gustav*, gróf, német diplomata, szül. 1831 okt. 8., megh. Londonban 1901 nov. 22. A diplomata pályára lépve 1874. madridi, 1878. konstantinápolyi követ lett s mint ilyen eszközölte ki a porta engedélyét a pergamoni ásatásokra. 1881-ben külügyi államtitkár lett, 1885. pedig Londonba nevezték ki nagykövetnek, hol majdnem haláláig működött.

4. *H., Sophie*, grófnő, szül. 1805 aug. 10., megh. Wiesbadenben 1881 jan. 25. Férje *H.-Wildenburg Edmund* gróf volt, kitől 1851. elvált.. A válóper alatt a grófnő védői egy levelekkel telt dobozt loptak el volt férjétől védencük érdekében. Ebből nagy bűnpör keletkezett, melyben Lassalle Ferdinand, a nagyhírű szociálista vezér is H. grófnő pártjára állott. H. grófnő ezért mindvégig támogatta a szocialista mozgalmakat, még Lassalle halála után is.

Hatzidákisz, *Georgiosz*, görög filológus, szül. Myrthionban (Kréta) 1848 nov. 12. Athénben, majd Németország egyetemein tanult, 1885. rendkívüli, 1890. rendes tanára lett a nyelvtudománynak az athéni egyetemen.Kutatásai helyes irányba terelték az újgörög nyelv alakulásáról való nézeteket. Számos cikken kívül (az Athena c. folyóiratban, a Byzantinische Zeitschrift-ben) alapvető műve: Einleitung in die neugriechische Grammatik (Leipzig 1892). Érdemes a Whitney-Jolly-féle nyelvtudományi felolvasások görög átdolgozása is. 1900-ban a budapesti és a berlini akadémia kültagjává választotta.

Hauberrisser, *Georg*, osztrák építész, szül. Grácban 1841 márc. 19. Ő építette Münchenben az új tanácsházat (profán gót stílusban), a Jézus-Szive-templomot Grácban, a Näher-kastélyt Lindau mellett. A müncheni akadémia tiszteletbeli tagjává választotta.

Haubic (ném.) a. m. tarack (l. o. és *Gránát)*. Régebben magyarul vetágyúnak is nevezték.

Haubitgeld (ném.), l. *Aestimatio capitis*.

Haubner *Máté*, ev. szuperintendens, szül. Veszprémben 1794 szept. 19., megh. Sopronban 1880 szept. 12. Iskolái végeztével a jenai egyetemre ment s bölcsészetet és hittudományt hallgatott. Visszajőve nevelő, szalonaki, majd győri lelkész lett, honnan a dunántúli kerület főjegyzővé, 1846. pedig szuperintendenssé választotta. 1848 dec. 3. kerülete lelkészeihez kibocsátott püspöki levelét az igaz hazafiui lelkesültség sugalta, mely leveléért a forradalom elnyomása után 6 évi várfogságra ítéltetett, melyből közel 2 évet Kufsteinban ki is töltött. Magas állású pártfogói, közöttük Dorottya főhercegasszony, két év mulva kegyelmet eszközöltek ki számára; 1856. megengedte a kormány, hogy a reá 3 évig várakozott geresdi egyháznak lelkésze lehessen. A vallásügyi nyiltparancs visszavonása után (1860 máj. 31.) a kőszegi egyházkerületi közgyűlés kijelentette, hogy H.-t ismeri törvényes püspökének; 1861 tavaszán a győri egyház ismét megválasztotta lelkészéül. 1866-ban mindkét hivataláról lemondott és Sopronban visszavonulva töltötte hátralevő éveit. A protestáns Egyházi és Iskolai Lapban 1848 előtt több cikke jelent meg, melyekben a két protestáns egyház egyesítése mellett küzdött.

Haubner, *Karl Gottlieb*, német állatorvos, szül. Hattstedtben 1806 szept. 18., megh. Drezdában 1882 ápr. 17. Berlinben állatorvosi oklevelet szerzett. 1836-ban az eldenai gazdasági akadémián, 1853. a drezdai állatorvosi iskolán tanárrá, majd igazgatóvá nevezték ki. Sok érdemet szerzett a szász állategészségügyi szolgálat reorganizálásával. Munkái közül egyesek még ma is közkézen forognak. Legfontosabb művei: Landwirtschaftliche Tierheilkunde (1839, 13. kiadás *Siedamgrotzky*-tól (1902); Die Gesundheitspflege d. Landwirtschaft. Haussäugetiere (1845, 4. kiad. 1881); Handbuch der Veterinärpolizei (1869).

Haubold, *Christian Gottlieb*, német jogtudós, szül. Drezdában 1766 nov. 4., megh. Lipcsében 1824 márc. 14. A lipcsei egyetemen 1789. rendkívüli tanár lett, 1816. pedig udvari főtörvényszéki biró. Művei: Lehrbuch des sächsischen Privatrechts (Leipzig 1820, 3. kiad. 1847—48, 2 rész): Opuscula academica (u. o. 1826—1829, 2 köt.).

Haubourdin (ejtsd: obardeñ), község Nord francia dép. Lille járásában, a csatornázott Deûle és az E.-i vasút mellett, 7936 lak., olaj- és cukorgyárral, cikóriagyártással és lenszövéssel; a XVI. sz.-ból való szép kastéllyal, erődítménnyel.

Hauch, *Johannes Carsten*, dán költő, szül. Frederikshaldban (Norvégia) 1790 máj. 12., megh. Rómában 1872 márc. 4. Filozófiát és természettudományokat tanult, de már kora ifjúságában a romantikus költészetet is művelte. Egy olaszországi utazása alatt szerencsétlenül járt és egyik lábát vesztette. Hazatérve először a soröi lovagi iskolában mint a természettudományok lektora működött, 1846. a skandináv irodalmak tanára lett Kielben, ahonnan azonban az 1848-iki forradalom elűzte. 1851-ben Oehlenschläger utóda lett a kopenhágai egyetem esztetikai tanszékén. H. legnagyobb a lira terén, a német romantika és Oehlenschläger hatása alatt azonban drámákat és regényeket is írt. Főbb drámái: Tiberius (1828); Karls V. Död (V. Károly halála, 1831); Söstrene paa Kinnekullen (a kinekullei nővérek 1809); Svend Grathe (1841); Tycho Brahe's Ungdom (Tycho Brahe ifjúsága, 1852). Élénk elbeszélőnek mutatkozik H. számos regényében: Vilhelm Za-

bern (1834); Guldmagern (Az aranycsináló, 1836); En polsk Familie (Egy lengyel család, 1839): Slottet ved Rhinen (A rajnamenti kastély, 1845): Saga om Thorwald Vidförle (V. T. mondája, 1849); Robert Fulton (1853) stb. Lírai költeményei, amelyeket lelkesedő, mély érzés és a misztikus és sejtelemszerű iránti vonzalom jellemeznek, több gyüjteményben jelentek meg: Lyriske Digte (Lírai költemények, 1842, 2. köt. 1854); Lyriske Digte og Romancer (Lírai kötemények és románcok, 1862): Nye Digtninger (Újabb költemények, 1869). H. számos költeménye a dán irodalom legjavához tartozik.

Hauchecorne (ejtsd: óskorn), *Wilhelm*, német geológus, szül. Aachenben 1828 aug. 13., megh. Berlinben 1900 jan. 16. 1847-ben a saarbrückeni bányáknál szolgált. 1866. a berlini bányászakadémiához került igazgatónak s 1875. egyúttal a porosz geológiai intézet igazgatójává nevezték ki. Az európai geológiai térkép kiadására alakult bizottságnak első elnöke s 1890. a Berlinben tartott nemzetközi munkásvédelmi kongresszusnak főszervezője volt. H. nevéhez fűződik a berlini bányászakadémia s a porosz geológiai intézet tüneményes kifejlesztése s az ő érdeme az 1 : 25,000 mértékű geológiai térképek pontos elkészítése. Nevezetes munkája: Die gegenwärtige Lage der Edelmetallgewinnung der Erde című emlékirata, amelyet az 1894. Berlinben székelő ezüst-bizottság ülésén adott elő.

Hauchecornit (ásv.), négyzetes táblák v. rövid prizmák; fémes fényű, világos bronzsárga. Alkotórészei: nikkel, kobalt, antimon, bizmut és kén, képlete $(Ni,Co)_7(S,Sb,Bi)_8$. Termőhelye Hamm an der Sieg Poroszországban.

Hauck, *Albert*, német evang. teológus, szül. Wassertrüdingenben (Közép-Frankonia) 1845 dec. 9. 1878-ban az erlangeni egyetemre rendkívüli, 1891. a lipcsei egyetemre rendes tanárnak hívták meg. Első nagyobb munkája, Tertullians Leben u. Schriften (1877), kiváló figyelemben részesült; a Herzog és Plitt szerkesztése alatt megindult Real-Encyclopädie für protestantische Theologie und Kirche c. nagybecsű művet szerkesztette és végezte be 1888. Kiadta Schmid Dogmengeschichte c. művét 4. kiadásban (1887); legújabb műve: Kirchengeschichte Deutschlands (Leipzig 1887—1911, 1—5. rész).

Hauenschild, *Richard Georg Spiller von*, német költő, l. *Waldau*.

Hauenstein. 1. két hágó a svájci Jura-hegységben, Basel és Solothurn svájci kantonokban. A felső H.-hágó (734 m.) Waldenburg és Balsthal, az alsó H.-hágó (635 m.) Läufelfingen és Olten között közvetítették a régente nagy forgalmat. A vasút (épült 1855—1857) $2^1/_2$ km. hosszú alagútjának építésénél, az egyik tárna beomlásakor (1857 máj. 28.) 70 munkás meghalt. A vasút legnagyobb emelkedése 26%. A basel-olteni vasút megnyitása óta jelentőségüket elvesztették.

2. *H.*, a német birodalom legkisebb városa, Waldshut badeni kerületben, (1910) 221 lak., vasútta!. Azelőtt a *H.-i grófságnak* volt fővárosa. Itt kötötték meg 1433. a *H.-i egyezséget*, a sváb s a svájci városok szövetséget Ausztria ellen. A St.-Blasiennel való összeütközések a XVIII. sz. elején fölkeléseket támasztottak, melyeket első vezérük, Albiez Fridolin salétromfőző után salétromos háboruknak neveztek el. H. 1805. Badené lett.

Hauer, *Franz*, lovag, osztrák geológus, szül. 1822 jan. 30. Bécsben, megh. u. o. 1899 márc. 20. *H. Josef* lovag paleontológus fia. 1839—1843 között a selmeczbányai akadémiát végezte. 1844-ben a bécsi bányászati muzeum tanára, 1849. a geológiai intézet első geológusa, majd 1866. ennek igazgatója lett. 1885-ben a cs. k. természetrajzi udvari muzeum intendánsi állására hívták meg. H. munkálkodása nemcsak Ausztriára, hanem hazánkra is kiterjedt, 1858. Magyarország É.-i hegyvidékét, 1859. Erdély nagy részét térképezte *Richthofen* Ferdinand báró és *Hingenau* Otto báró geológusokkal együtt, 1860. az Erdélyi Érczhegységet, 1861. a Bakony- s Vértes-hegységet, 1865. Selmeczbánya vidékét vette föl számos osztrák geológus segédkezésével; 1866. *Böckh* Jánossal együtt a miskolczvidéki Bükk-hegységet térképezte. Mint a bécsi földtani intézetnek 18 éven át igazgatója, elévülhetetlen érdemeket szerzett a monarchia geológiai leírása körül s ezért a londoni Geológiai Társulat 1882. a *Wollaston-aranyéremmel tüntette ki*. A Magyar Tudományos Akadémia 1865. külső tagnak s a Magyarhoni Földtani Társulat 1867. tiszteleti tagnak választotta. Munkáinak száma 50-en felül van s hazánkra vonatkozó leírásai és geológiai térképei örök nevet biztosítanak neki a magyar földtani irodalomban is. V. ö. *Böckh* János, H. F. emlékezete (M. Tud. Akad. Emlékbesz. 1901).

Hauerit (ásv.), szabályos kristályok; izomorf a pirittel, leggyakoriabbak az oktaéderek; kitünően hasad a kocka szerint; sötét vörösbarna v. barnásfekete, fémes gyémántfényű, igen vékony lemezkéi kissé áttetszők. Kémiai összetételére nézve mangánbiszulfid, képlete MnS_2. Agyagba és gipszbe beágyazva Kálnos közelében (Végles mellett) fordul elő és a vulkáni gőzök kölcsönhatásának köszöni létrejöttét; másik lelőhelye Raddusa, Catania mellett.

Hauff, *Wilhelm*, német író, szül. Stuttgartban 1802 nov. 29., megh. u. o. 1827 nov. 18. Tübingenben teológiát tanult, azután nevelő volt, majd beutazta Hollandiát, Francia- és Északnémetországot s 1827 jan. átvette a Morgenblatt szerkesztését. H. egyike a német irodalom legkiválóbb és legtermékenyebb elbeszélőinek. Gazdag fantáziával, könnyű humorral, néhol finom szatirával és mindig tökéletes mesélő készséggel írta meg műveit. Első munkája a Märchenalmanach auf das Jahr 1826 (Stuttgart 1825), melyet még két kötet rege követett. Ezek a mesterien megirt regék azóta is a legolvasottabb ifjusági művek közé tartoznak. Befejezetlen maradt fantasztikus műve: Mitteilungen aus den Memoiren des Satans (2 köt., Stuttgart 1826). Der Mann im Monde (u. o. 1826) c. regényében Clauren szentimentális irányát gúnyolta, de a közönség a parodiát, amely Clauren neve alatt jelent meg, félreértette és Clauren saját művének tartotta. H.-nak aztán a Kontroverspredigt über H. Clauren und den Mann im Monde (u. o. 1827) c. szarkasztikus művével sikerült Claurent és irányát nevetségessé tennie. Legsikerültebb a Phantasien im Bremer Ratskeller (1827) c.

pajkos hangú, különös novellája. Irt még egy tört. regényt: Lichtenstein (3 köt., Stuttgart 1826); számos lirai költeményt és dalt, amelyek egyrészét a nép csakhamar ajkára vette, és több kitünő novellát (összegyüjtve: Novellen, 3 köt., Stuttgart 1828). Munkái számos kiadást értek. Összegyüjtött müveit kiadták: G. *Schwab* (Stuttgart 1830, 18. kiad. 1882, 5 köt.); Ad. *Stern* (Berlin 1878, 4 köt. és Leipzig 1899, 6 köt.); válogatott műveit kiadta *Mendheim* (3 köt. Leipzig 1891, a 4. köt. 1903). Regeit *Szabó* Antal (Budapest 1868) és *Győry* Loránd (u. o. 1895) leforditották magyarra. V. ö. Hans *Hofmann*, Wilhelm H. (Frankfurt a. M. 1902).

Hauffe, 1. *Friederike*, l. *Prevorst*.

2. *H., Leopold*, lovag, osztrák mérnök, szül 1845., megh. Bécsben 1912. Bécsben végezte tanulmányait és ugyanott a műegyetemen a gépészet tanára lett. Számos becses szakmunkát irt s a gépészeti tanszék mellett fennálló gyakorlóműhely felvirágzása körül nagy érdemeket szerzett. 1899 szept. kinevezték az urakháza tagjává.

Häufler *József Vince*, topografus, szül. Bécsben 1810., megh. 1852. Az udvari haditanács tagja volt, 1840-től 1847-ig József főherceg s Mária Henrietta főhercegnő nevelője, majd az állami levéltár és statisztikai hivatal tagja volt. Czörnig br. etnografiai művének magyarországi részét főkép ő készítette elő. Önálló művei: Historisch-geographisches Tableau des österr. Kaiserstaates (Wien 1840); Sprachenkarte der österreichischen Monarchie (Pest 1846, 2. kiad. 1849); Buda-Pesth, historisch-topographische Skizze von Ofen und Pesth und deren Umgebung (u. o. 1854); Kleine historische Bildergallerie aus Ungarns denkwürdigster Vorzeit (u. o. 1847); Album von Visegrad (u. o. 1847); *Magyar hajdan és jelen* (u. o. 1847, Szerelmeyvel, 6 füzet); Ausflüge in das südöstliche Grenzgebirge an den Neusiedlersee (Wien 1848).

Haug, 1. *Johann Christoph Friedrich*, német költő, szül. Niederstotzingen sváb faluban 1761 márc. 9., megh. 1829 jan. 30. Suttgartban. Schillernek 1775. a Karlsschulén iskolatársa volt. Kiváló epigrammköltő. Válogatott költeményei 1827. és 1840. jelentek meg. A felvilágosodás és szabadság eszméinek egyik előharcosa volt Württembergben. V. ö. *Fischer*, Beiträge zur Literaturgeschichte Schwabens (1891).

2. *H., Martin*, orientalista, szül. 1827 jan. 30. Ostdorfban (Württemberg), megh. 1876 jún. 3. 1859-ben meghívták Indiába a punai egyetem szanszkrit tanárának. Nagy ismeretei kiterjedtek a hinduk és a perzsák irodalmára. Mindkét vallás papjaival bizalmasan és sokat érintkezett. 1866-ban visszatért és szanszkrit tanár lett Münchenben. Fontos adatokkal járult a Zendavesta ismeretéhez: Die fünf Gáthás (Leipzig 1858—62, 2 köt.); Essays on the sacred language writings and religions of the Parsees (Bombay 1862, második jav. kiadását eszközölte West Lond. 1878). Főműve: az Aittareya Bráhmana of the Rigveda (Bombay 1863, 2 köt.).

3. *H., Robert*, német festő, szül. Stuttgartban 1857 máj. 27. Az ottani művészeti iskolában Neher és Häberlin tanitványa volt, azután a müncheni akadémián tanult. Képeinek tárgyát legszívesebben a katonai életből meríti. Nevezetesebb művei: A poroszok Möckernnél (a stuttgarti kir. muzeumban); Önkéntes vadászok (a berlini nemzeti képtárban); Búcsúzás (a müncheni Pinakothekában); Útközben; Kihallgatás; A Rajnánál; Utcai harc Lipcsében 1813 okt. 19. (a lipcsei muzeumban). 1894-ben a stuttgarti művészeti iskola tanára lett.

Hauge, *Hans Nilsen*, prot. vallásfelekezet-alapító Norvégiában, szül. Haugeben 1771 ápr. 3., megh. Krisztiánia melletti jószágán 1824 márc. 29. 1795 körül mint Istentől hivatott és megvilágosított próféta lépett föl az észelviség ellen pietista irányban. A szentirást tekintette minden téren szabályozónak; számos hívét házi istentisztelet tartása végett kisebb egyesületekbe csoportosította, azokban, az apostoli egyházat utánozva, vagyonközösséget léptetett életbe s az így összegyült vagyont közhasznú vállalatokba fektette. Az általa alapitott felekezet, melynek tagjai *haugiánusoknak* v. *olvasóknak* is neveztettek, nagy hódítást tett egész Norvégiában, sőt Dániában is, kivált az alsóbb néposztály körében, különösen a keresztény felekezeteknek szabad vallásgyakorlatot biztosító törvény meghozatala (1845) óta; Dél-Norvégiában ma is vannak H.-nak hívei. V. ö. *Bang*, Hans N. H. (2 kiad. Christiania 1875); O. *Kost*, Nogle Bemaerkninger am H. N. H. etc. (Dronth. 1883).

Haugesund, város Kristiansand norvégiai kerületben, (1910) 9144 lak., élénk halászattal és parti hajózással. 1872-ben a norvég állam ezeréves fennállásának emlékére H. közelében, azon helyen, ahol a hagyomány szerint Harald Harfagar el van temetve, emlékszobrot állítottak fel.

Haughtonit (ásv.), a biotithoz igen hasonló fekete v. barna csillám, amely a biotittól főkép abban különbözik, hogy a magnézium nagyrészt vassal van helyettesítve. Előfordul a skót- és irországi gránitokban és egy pegmatitban Schüttenhofen mellett Csehországban.

Haugwitz, *Christian August Heinrich Kurt*, gróf, porosz államférfiú, szül. Peuckeben (Szilézia) 1752 jún. 11., megh. Velencében 1831. Sok évet töltött Itáliában, majd sziléziai birtokán gazdálkodott. II. Frigyes Vilmos király többszöri unszolására végre 1792. belépett a porosz minisztériumba. Nagy része volt 1795 ápr. a baseli béke megkötésében, amiért 200,000 tallér értékű ajándékot kapott. 1802-ben porosz külügyminiszter lett s mint ilyen, ingadozó magatartást tanusitott Napoleonnal szemben. 1805-ben már azon a ponton volt, hogy Napoleonnak hadat üzen, de az austerlitzi csata után mégis aláírta a schönbrunni szerződést (1805 dec. 15.), melyben Poroszország Hannovert kapta az elvesztett Ansbach, Kleve és Neuenburgért. Ezáltal elvesztette Angolország barátságát s a háború kitörését még sem tudta megakadályozni. A háború kezdetén H. a porosz főhadiszálláson tartózkodott s a szerencsétlen jenai és auerstädti csaták után 1806 nov. lemondott hivataláról. Ezután életének nagy részét Itáliában töltötte. Politikájának igazolására irt műve halála után jelent meg: Fragment des memoirs inédits du comte de H. (Jena 1837).

Hauk, 1. *Polku* 1230 és 1239. Liptó vármegyében Magyarfalut (Mogorfalut) kapta adományul.

Tőle származnak le a Dettrich-, Luby-, Horánszky- és Andreánszky-családok. V. ö. *Majláth* Béla, Hauk Polku ivadékai (Turul 1890., 54—60 l.).

2. *H. Lajos*, az 1848—49. szabadságharc egyik vértanuja, szül. Bécsben 1799. Katonai pályára lépett, de 13 évi szolgálat után hadnagyi rangját letette s hirlapiró lett. A bécsi márciusi forradalom kitörésekor indította meg a Constitution c. lapot. Az októberi bécsi forradalomban határt nem ismerő bátorsággal fanatizálta a népet s okt. 25. maga vezényelte a corps d'élite-et. A bécsi napok után Magyarországba menekült s ő birta rá Kossuthot, hogy Bemet tábornokká nevezze ki; ő maga a honvédek közé lépett s egy ideig Bem oldalánál működött, mint segédtiszt. Utóbb Szászvárosnak lett parancsnoka, majd Bemnek a Bánátba vonulása után verseczi parancsnok s alezredes. 1850 márc. 31. Aradon halálra itélték s kivégezték.

Hauk, *Minnie*, amerikai operaénekesnő, szül. New Yorkban 1852 nov. 16. Születési helyén lépett föl először 1868. «Az alvajáró»-ban, következő évben Londonban szerepelt, majd a bécsi udvari operaházhoz szerződött három évre. Azután Európa különböző nagy városaiban vendégszerepelt, így Budapesten is, hol bájos megjelenésével, énekművészetével nagy hódítást tett. 1882. nőül vette *Ernst von Hesse-Wartegg* (l. o.), a híres utazó. Kiválóbb szerepei: Mignon, Carmen, Aida, Ofélia stb.

Hauke, *Moritz*, lengyel tábornok, szül. Szászországban 1775., megh. Varsóban 1830 nov. 29. 1794-ben Kosciusko alatt harcolt, a napoleoni háborúkban pedig a lengyel légióban szolgált. 1809—13-ig Zamosc várának parancsnoka volt, melyet hősiesen védett. A «lengyel királyság» visszaállításakor szenátor lett, I. Miklós cár 1826. hadügyminiszterré nevezte ki, 1829. pedig grófi rangra emelte. A varsói 1830 nov.-i forradalom kitörésekor, mikor a felkelő katonákat engedelmességre akarta téríteni, meggyilkolták. — Legifjabb leánya, *H. Julie* (szül. 1825., megh. 1895.), 1851. Sándor hesseni herceg neje lett és a *Battenberg* hercegnői címet kapta. E házasságból származik a *Battenberg* hercegi család (l. o.).

Haukhoin, a damarák egyik ágának neve, tulajdonképen hererók.

Hauler *Ödön*, klasszika-filológus, szül. 1859 nov. 16. Budán. Középiskolai tanulmányait Bécsben végezte, u. o. az egyetemen klasszikus és német filológiai előadásokat hallgatott. 1890-től gimnáziumi, 1893 óta egyetemi tanár Bécsben. Tudományos működésének súlypontja a latin szövegkritikán kívül a latin stilus és széppróza történetére esik. Nagy feltűnést keltettek az általa felfedezett Sallustius-töredékek. Főbb művei: Terentiana, Quaestiones cum specimine lexici (Wien 1882); Beiträge zur Geschichte und Lesung des vaticanischen Fragmentes zu Sallusts Historien (1888); Historisches, Palaeographisches u. Textkritisches zum Bembinus des Terenz (1889—90); Zum Pliniuspalimpseste Nonantulanus (1891); Zur Geschichte des griechischen Mimus (1893); Ein Bruchstück des Menander und des Sotades (1893); Alte Ausgaben, junge Handschriften, zu Sallust (1895); Zur Sallustkritik (1895); Frontoniana (1896 és 1899—1912); Eine lateinische Palimpsestübersetzung der Didascalia Apostolorum (1896).

Haulik *György (váralyai)*, zágrábi érsek és bíbornok, szül. Nagyszombatban 1788 ápr. 20., megh. Zágrábban 1869 máj. 11. Teológiai tanulmányait Esztergomban és a bécsi Pazmaneumban végezte, 1825. esztergomi kanonok, 1830. helyhatósági, 1831. kancelláriai tanácsos, 1832. zágrábi nagyprépost, 1837. zágrábi püspök lett. Magas egyházi méltóságában sokat tett az illyr mozgalom istápolására, de egyébként aulikus politikus volt. 1845—48-ig báni helytartó volt s mielőtt Jellasich elfoglalta volna a báni méltóságot, H. szervezte a horvátok nemzeti mozgalmát az 1848-iki törvények ellen, amiért a Batthyány-minisztérium lefoglalta a püspök bánsági birtokait. Érdemeinek megjutalmazására 1853. a zágrábi püspökséget érseki rangra emelték s őt magát 1856. bíbornokká nevezték ki. H. utolsó politikai szereplése 1861. volt, midőn a horvátokat arra buzdította, hogy vegyenek részt a centrálparlamentben. Nemzetiségi és egyházi célokra Zágrábban nagy alapítványokat tett.

Haulleville (ejtsd: olvil), *Prosper Charles Alexandre*, báró, belga államférfiú és publicista, szül. Luxemburgban 1830 május 28. 1856—57-ig a genti egyetem tanára volt, aztán megalapította a konzervativ-katolikus irányú Universel lapot, melynek 1860. főszerkesztője lett. Később még a Journal de Bruxelles c. lapot is szerkesztette. Nevezetesebb művei: La nationalité belge, ou Flamands et Wallons (Gent 1870); De l'avenir des peuples catholiques (Bruxelles 1875), magyarra is leford. A katolikus népek jövője c. alatt *Varga* József és *Zibrinyi* Gyula (Esztergom 1877); Portraits et silhouettes (u. o. 1892—93., 2 köt.).

Haupt, 1. *Erich*, német protestáns hittudós, szül. Stralsundban 1841 júl. 8., megh. Halléban 1910 febr. 19. Kielben és Halléban az ujszövetségi írásmagyarázat rendes tanára volt. Munkái közül nevezetesebbek: Der erste Brief des Johannes (1869); Die alttestamentlichen Citate in den vier Evangelien (1871); Die Kirche und die theologische Lehrfreiheit (1881); Die Bedeutung der heiligen Schrift für den evangelischen Christen (1891); Die eschatologischen Aussagen Jesu in den synoptischen Evangelien (1895).

2. *H.*, *Karl August*, német orgonaművész, szül. 1810 aug. 25. Kuhnauban, Sagan mellett, megh. 1891 júl. 4. Berlinben. Bach A. W., Klein B. és Dehn tanítványa. 1869-ben a berlini egyházi zeneiskola igazgatója lett. Az orgona legnagyobb szakértőinek egyike volt. Irt egy orgonaiskolát és egy ellenponttant.

3. *H.*, *Moritz*, klasszika-filológus és germanista, szül. Zittauban 1808 júl. 27., megh. Berlinben 1874 febr. 5. A lipcsei egyetemnek lett 1841. tanára, de a forradalmi mozgalmakban való részvétele miatt elmozdították. 1853-ban a berlini egyetemen újból tanszékhez jutott. Kiadta számos latin és régi német író műveit, továbbá Hoffmann von Fallerslebennel együtt az Altdeutsche Blätter c. gyüjteményt (Leipzig 1835—1840) s 1841—73-ig szerkesztette a Zeitschrift für deutsches Altertum c. folyóiratot.

4. *H.*, *Ottomar*, német pénzügyi író, szül. Penigben (Szászország) 1839 aug. 9., megh. Párisban 1898 máj. 15. Bécsben. Amsterdamban és Londonban nagyobb bankokat vezetett. Főleg az érme- és valutaüggyel foglalkozott. A párisi érmekongresszuson 1873. a magyar kormányt képviselte. Főbb művei: Arbitrages et parités. Traité des opérations de banque (Paris 1872, 8. kiad. 1894., németül: Wien 1874); Gold, Silber und Währung (Wien 1877); Währungspolitik u. Münzstatistik (Berlin 1884); Gold, Silber- und Valutaherstellung (Wien 1892).

5. *H.*, *Paul*, német orientalista és bibliakutató, szül. Görlitzben 1858 nov. 25. Lipcsében klasszikus és keleti nyelveket tanult s hosszabb londoni tartózkodás után 1880. az assziriológia magántanára lett Göttingenben. 1883 ugyanott rendkívüli és egy évre rá rendes tanárrá neveztetett ki a baltimorei *John Hopkins*-egyetemhez. Főbb munkái: Akkadische und sumerische Keilschrifttexte (4 rész, Leipzig 1881—82); Das Babylonische Nimrodepos (u. o. 1884—91); Die sumerischen Familiengesetze (u. o. 1897); Der keilinschriftliche Sintflutbericht (u. o. 1881); Die akkadische Sprache (Berlin 1883); Beiträge zur assyr. Lautlehre (Göttingen 1883); Prolegomena to a comparative Assyrian grammar (New Haven 1888); The Book of Ecclesiastes (Baltimore 1905). A legjelesebb bibliakutatók közreműködésével 1893 óta új kritikai kiadását adja ki az ó-testamentumnak, hol az egyes különböző eredetű részek színes nyomással vannak egymástól megkülönböztetve: The Sacred Books of the Old Testament. Ehhez járul az éppen így színesen nyomatott angol kritikai fordítás. H. a Beiträge zur Assyriologie főszerkesztője.

Hauptmann, 1. *Gerhart*, német költő, szül. a sziléziai Salzbrunnban 1862 nov. 15. Az iskolával küzködő, beteges fiút gazdaságba adták. Onnan a boroszlói szobrásziskolába került, azután Jenába és Berlinbe, ahol természettudományokkal foglalkozott. Mintázó kedve Olaszországban újra éledt, de első irodalmi sikerei egészen az irodalomhoz vonzották. A nyolcvanas évek német naturalistáinak, Arno Holznak és Johannes Schlafnak csoportjához csatlakozott s mikor a Freie Bühne szinre hozta első drámáját (Vor Sonnenaufgang 1889), mely a naturalizmust Németországban első nagy diadalához juttatta, hívei benne látták a jövő nagy drámaíróját. Egyben megindultak ellenfeleinek támadásai, amelyek a Die Weber (1892) megírása után túlnyomóan politikai alapon állanak. A sziléziai takácsoknak a negyvenes években lejátszódott forradalmát, a kizsákmányolt munkások nyomoruságát vitte H. e hatalmas drámában a szinpadra. E drámának naturalisztikus technikája tökéletes szinpadi sikert aratott; nem koszorúzta ennyi siker H. későbbi naturalisztikus drámáit és romantikus mesejátékait, de még a költő ellenfeleinek elismerését is megnyerte: Hanneles Himmelsfahrt (1894), egy kinzott kis gyermeknek lázálma gyötrő életéről s az angyalok megváltó mennyországáról. Romantikus világba tartozik az Und Pippa tanzt (1906) fantasztikus meséjének minden alakja. Sok vita folyt H. jelentőségéről, de ma már kétségtelen, hogy ő az élő német költők egyik legnagyobbika. Többször megkapta a Grillparzer-díjat, sőt 1912. a Nobel-díjat is. Politikai szempontok miatt a német szabadságharc százéves fordulójára írt ünnepi játékát (1913) a német hivatalos sajtó megtámadta. Művei: Promethidenlos (ep. költ. 1885); Vor Sonnenaufgang (1889); Das Friedensfest (1890); Einsame Menschen (1891); Die Weber (1892; A takácsok, ford. *Komor* Gyula 1895); Hanneles Himmelsfahrt (1892; Hannele, ford. *Telekes* Béla 1897; *Faragó* Jenő és *Jób* Dániel 1901); Der Biberpelz (1893; A bunda, tolvajkomédia, ford. *Sebők* Zsigmond 1909); College Crampton (1894; *Karczag* Vilmos ford., előadta a Nemz. Szinh.); Florian Geyer (1895); Der Apostel, Bahnwärter Thiel (1896); Die versunkene Glocke (1896; Az elsülyedt harang, ford. *Lenkei* Henrik 1908); Fuhrmann Henschel (1898; Henschel fuvaros, ford. *Molnár* Ferenc 1909); Schluck und Jau (1900); Michael Kramer (1900); Der rothe Hahn (1901); Der arme Heinrich (1902); Rose Bernd (1903; Bernd Róza, ford. *Hevesi* Sándor 1904); Elga (1905; ford. *Stephani* Elza); Und Pippa tanzt (1906; És Pippa táncol, ford. *Németh* Andor 1912); Die Jungfern von Bischofsberg (1907); Kaiser Karls Geissel (1908); Griechischer Frühling (útirajzok 1908); Griselda (1909); Emmanuel Quint (1910, regény); Die Ratten (1911); Atlantis (1912, regény); Gabriel Schillings Flucht (1912); Festspiel (1913). Műveinek összegyűjtött kiadását 1912. adták ki Berlinben. V. ö. *Schlenther*, G. H. (Berlin, 3. kiad. 1898).

2. *H.*, *Karl*, német író, *H. 1.* testvérbátyja, szül. 1858 máj. 11. a sziléziai Salzbrunnban. R. Avenarius hatása alatt Zürichben filozófiával, utóbb Haeckel hatása alatt Jenában természettudományokkal foglalkozott s e tanulmányainak nyoma későbbi költői műveiben is feltűnik. Akár mint drámaíró, akár mint lirikus vagy elbeszélő költő próbálkozott, filozófiai problémák iránt fogékony. Kiválóbb művei: két regénye: Mathilde (München 1902) és Einhart der Lächler (u. o. 1907); novellái: Hütten am Hange (u. o. 1902); Miniaturen (1905) s későbbi verses drámái: Die Bergschmiede (u. o. 1902., megnyerte a Volks-Schillerpreis-t); Die Austreibung (u. o. 1905); Des Königs Harfe (u. o. 1903). Első ifjúkori drámái: Marianne (Berl. 1898); Waldleute (Stuttg. 1896); Ephraims Breite (Berlin 1900). Későbbi művei közelebb állanak a naturalista alkotásokhoz: Ismael Friedmann (regény 1912); Die lange Jule (dráma 1912).

3. *H.*, *Moritz*, német zenetudós és zeneszerző, szül. 1792 okt. 13. Drezdában, megh. 1868 jan. 3. Lipcsében. 1843-ban a lipcsei Conservatoriumon a zeneelmélet tanára lett. 1843-ban szerkesztette az Allg. Musikzeitungot. 1850-ben Schumannal, Jahnnal stb. megalapította a Bach-Gesellschaftot, amelynek élete végéig elnöke volt. A göttingeni egyetem a bölcsészettudományok tiszteletbeli doktorává avatta, a berlini és a stockholmi akadémia tagjai sorába választotta. Irt miséket, zsoltárokat, motettákat, dalokat, hegedűszonátákat, vonósnégyeseket és egy operát Mathilde címmel (1826). 60 műve jelent meg nyomtatásban. Legnevezetesebbek elméleti művei, amelyek korukban nagy

feltünést keltettek. Főműve: Die Natur der Harmonik und der Metrik (1853). V. ö. Oscar *Paul*, M. H. (1862).

Hauraki, tenger-öböl New-Sealand É.-i szigetének K.-i partján, a Koromandel félsziget zárja be. 104 km. hosszú, 30—50 km. széles, D.-i végében a Firth-of-Thames-be torkollik a Thames-folyó. Az öböl bejáratánál fekszenek a Barrier-szigetek, D.-i részén pedig a Rangitoto, Tapu, Motutapu, Vaihehi és Ponui szigetek vannak.

Hauran (az ókori *Auranitis)*, vulkánikus, egy részén termékeny magas síkság Sziriában a Jordán-folyó vidékétől keletre, a Jarmuk (Seriat-el-Menadhire) forrásainál; Bosra a főhelye a vidéknek. A Dzsebel H. a legkiemelkedőbb pontja, 1839 m. A síkság fátlan, csak száraz vízfolyások (uádik) vannak rajta. É. felé tektonikus (szomáli irányú) árok határolja el az Antilibanon Hermon nevű előhegyétől. K.-i és D.-i sarka igen termékeny, Szíria éléskamrájának tartják ezt a részt. — A *H.*-kerület 21,300 km² területü, 136,200 lakossal. Graham, Wetzstein, Palmer, Drake és Stübel kutatásai folytán ismerjük ezt a vidéket. Érdekes régiségei a rómaiak korából megmaradt kis városok. Lakói drúzok és arabok, akik névleg a török szultán alattvalói. Gabonakivitele évenként 80—100,000 tonna, ennek nagy részét az 1893 óta megnyitott muserib (mesarib)—damaszkuszi vasút (103 km.) segítségével vasúton továbbszállítják Beirut kikötőjéhez. V. ö. *Oppenheim*, Vom Mittelmeer zum Persischen Golf durch H. etc. (Berlin 1899, 2 kötet).

Hauréau (ejtsd: oreó), *Jean Barthélemy*, francia történetíró, szül. Párisban 1812 nov. 9., megh. u. o. 1896 ápr. 29. Kezdetben mint publicista fejtett ki élénk tevékenységet s az 1848. febr.-i forradalom után a nemzetgyülés tagja lett. A második császárság alatt visszavonultan élt, majd 1870—82-ig az államnyomda igazgatója volt. Művei közül megemlítendők: Histoire littéraire du Maine (2. kiad. 1870—77, 10 köt.); François I. et sa cour (2. kiad., 1855); Charlemagne et sa cour (1854, 3. kiad.); Histoire de la philosophie scolastique (1872—81, 3 köt.); Notices et extraits de quelques manuscrits latins de la Bibliothèque nationale (1890—93, 6 köt.).

Haus *Antal*, osztrák-magyar altengernagy, szül. 1851. Tolmeinban; 1869. lépett mint ideiglenes tengerészeti hadapród a hadtengerészet szolgálatába. Mint sorhajóhadnagy a fiumei hadtengerészeti akadémiában 4 évig osztálytiszt és a tenger fiziografiájának tanára volt; mint ilyen kiadta az Oceanographie und maritime Meteorologie cimű, kiváló értékű tankönyvet. 1894-ben korvettakapitány lett. Mint törzstiszt 2 éven át a torpedó-iskolahajót, később a «Donau» fregattát vezényelte, utóbbit egy földkörüli utazáson; 1901. a keletázsiai vizekbe érve, átvette a «Maria Theresia» nagy cirkáló parancsnokságát. 1902—05-ig a hadügyminisztérium tengerészeti osztályában az elnöki iroda főnöke volt. 1905-ben ellentengernaggyá neveztetett ki. Mint ellen- és altengernagy több izben vezényelte a hajórajt kiváló eredménnyel és 2 izben a Tengerészeti Müszaki Bizottság elnöke volt. 1907. év május havától októberig a 2. hágai békekonferencián mint delegátus szerepelt. 1912 júl. 11. hajóhadfelügyelővé neveztetett ki, mely újonnan rendszeresített állásban a hajóhad személyzetének intenziv harcszerű kiképzése bizatott rá. Midőn 1913 febr. 22. gr. Montecuccoli tengernagy lemondott, Ő Felsége H. altengernagyot nevezte ki a hadtengerészet parancsnokává és a hadügyminisztérium tengerészeti osztályának főnökévé.

Hausegger, *Friedrich von*, osztrák zenetörténetiró, szül. 1837 ápr. 26. St. Andräban (Karintia), megh. 1899 febr. 23. Grácban. Jogi és zenei tanulmányokat végzett. 1872-ben a zeneelmélet és a zenetörténet magántanára lett a gráci egyetemen. Művei: Musik als Ausdruck (1885); Richard Wagner und Schopenhauer (1892); Vom Jenseits des Künstlers (1893); Die Künstlerische Persöhnlichkeit (1897); Unsere deutschen Meister (1901). — Fia: *Siegmund*, zeneszerző, szül. 1872 aug. 16. Grácban. Művei operák: Helfrid (1893); Zinnober (1888, szövegét Hoffmann E. T. A. Klein Zaches c. novellájából H. írta); szimfonikus költemények: Barbarossa (1902); Wieland, der Schmied (1904); férfikarok; tanulmány Alexander Ritterről (megjelent Strauss R. Die Musik c. gyüjteményében, 1907).

Hausen, *Reinhold Theodor*, finn történetíró, szül. 1850. A finn állami levéltár őre, sokat tett gyüjteményeinek gyarapitására. Történetírói munkássága leginkább a középkort és az 1500 körüli időkre vonatkozó okiratokat ismerteti.

Hauser *Miska*, magyar hegedüvirtuóz, szül. Pozsonyban 1822., megh. Bécsben 1887 dec. 8. A bécsi konzervatóriumon Böhm, Mayseder (hegedű) és Sechter (zeneszerzés) voltak mesterei. 1840 óta mint koncertező beutazta az egész világot, virtuóz-játékával, különösen bravuros üveghang-technikájával nagy sikereket aratott. Szerzeményei közül *Magyar Rapszódiái* a legismertebbek. Uti benyomásairól Aus dem Wanderbuche eines österreichischen (!) Virtuosen (1858—59, 2 köt.) c. művében számol be.

Hauser, 1. *Aloys*, osztrák műépítész és archeológus, szül. Bécsben 1831., megh. Badenban 1896 okt. 6. Bécsben a művészeti iparmuzeumban tanár volt. Ő vezette Carnuntumban az ásatásokat és ő ásatta ki az ottani amfiteátrumot; Spalatónak dómját restaurálta, Dalmáciának sok rejtett műkincsére felhivta a figyelmet. Bécsben megújította a skót barátok templomát. Számos értekezést írt a műemlékek megőrzésével megbizott bizottság folyóiratában és Stillehre c. tankönyvét széltiben használták.

2. *H.*, *Franz*, cseh származású német operaénekes (basszista), szül. 1794 Krasovitzban, Prága mellett, megh. Freiburgban 1870 aug. 14. Tomaschek-tanítvány. 1817—1837-ig mint ünnepelt basszbaritonista működött a legelső német operaszinpadokon. 1846-ban a müncheni konzervatórium énektanára lett. Pedagógiai elveit Gesanglehre für Lehrende und Lernende c. művében fejtette ki (1866). H. Bach J. S. legkitünőbb ismerői közé tartozott, sok Bach-autográf és Bach műveinek szinte hiánytalan gyüjteménye felett rendelkezett.

3. *H.*, *Kaspar*, ismeretlen származású kalandor, ki állítólag 1812 ápr. 30. született, megh.

Ansbachban 1833 dec. 18. 1828 máj. 20. bukkant fel Nürnbergben, hol a városi tanács mint lelencet gyámságába vette. A fiú gondozását Daumer tanár vette át s nagyrészt az ő hiszékenységének és fontoskodásának kell tulajdonitani, hogy H. származásáról és neveltetéséről oly mesék kerültek forgalomba, melyek csakhamar egész Europa figyelmét felkeltették H. iránt. Erősen elterjedt az a hit, hogy H. a badeni trónörökös, kit azonban születése után egy beteges gyermekkel kicserélték. Némelyek Napoleon, mások Gutenberg bambergi kanonok fiának tartották. Később az a vélemény merült fel, hogy magyar származású és hogy egy grófnő fia. Stanhope lord, aki különösen érdeklődött a titokzatos ember származása iránt, két izben is elhozta Pozsonyba, de magyar származását nem lehetett kideriteni. I. Lajos bajor király 10.000 frt jutalmat tüzött ki H. származásának kikutatására, de ez is eredménytelen maradt. Amily titokzatos volt H. születése, épp oly rejtélyes volt halála is. Már 1829. megsebesitette őt egy állitólagos »feketefejü ember«, 1833 dec. 14. pedig újból sebesülten jött haza és három nap mulva meghalt. Bebizonyitott dolog, hogy H. nem volt badeni trónörökös, sem magyar származású, hanem furfangos, de müveletlen csaló, ki hazudozásaival sokszor ellentmondásokba keveredett s valószinü, hogy mind a két izben önmaga sebesitette meg magát, hogy az érdeklődést maga iránt fenntartsa. V. ö. *Linde*, Kaspar H., eine neugeschichtliche Legende (Wiesbaden 1886, 2 köt.); *Tóth* Béla, Mendemondák 122—124 l.).

4. *H.*, *Otto*, német müforditó és költő, szül. a horvát Dianešben 1876 aug. 22. Nagy nyelvismeretei s formaérzéke különböző irodalmak (francia, belga, dán, szerb) lírai termékeinek tolmácsolására képesitették őt. Újabban önálló müveket is alkotott: Mutter und Sohn (1903, dráma); elbeszélő müvek: Lehrer Johannes Johanson (1902); Lucidor, der Unglueckliche (1904); Ein abgesetzter Pfarrer (1904); Ethnographische Novellen (1905); Spinoza (1907); Die Familie Gessner (1909); Alt-Wien (1910); Faustulus (1911); továbbá megjelent tőle: Weltgeschichte der Litteratur (2 köt., Leipzig 1913).

Haushofer, 1. *Karl*, német mineralógus, szül. Münchenben 1839 ápr. 28., megh. u. o. 1895 jan. 8. Eleinte szülővárosában, majd Prágában és Freibergben bányászatot tanult, 1865. az ásványtanból habilitáltatta magát Münchenben és ugyanott 1868. a technikai főiskolán az ásványtan és kohászat rendkívüli, 1880. rendes tanára lett. Müvei közül az Über den Asterismus und die Aetzfiguren am Calcit (München 1846) c. új krisztallo-fizikális iránynak vetette meg az alapját. Egyéb munkái: Über die Konstitution der natürlichen Silikate (Braunschweig 1874); Franz von Kobell (München 1884); Mikroskopische Reaktionen (Braunschweig 1885); Leitfaden f. d. Mineralbestimmung (1892). Ő szerkesztette a Zeitschrift des Deutschen Alpenvereins c. lapot és számos iskolai használatra szánt földtani fali képet adott ki.

2. *H.*, *Max*, német nemzetgazdasági és szépiró, szül. Münchenben 1840 ápr. 23., megh. Griesben (Bozen mellett) 1907 ápr. 10. A müncheni műegyetemen 1868 óta a nemzetgazdaságtan tanára volt. Tudományos müvei: Lehr- und Handbuch der Statistik (2. kiad., Wien 1882); Grundzüge des Eisenbahnwesens (Stuttgart 1873); Der Industriebetrieb (2. kiad., München 1904); Grundzüge der politischen Ökonomie, 1. rész: Nationalökonomie (3. kiad., Berlin 1894), 2. rész: Wirtschaftslehre (4. kiad., u. o. 1894), 3. rész: Finanzwissenschaft (2. kiad., u. o. 1904); Abriss der Handelsgeographie (3. kiad., u.o. 1894); Abriss der Handelsgeschichte (3. kiad., u. o. 1894); Der moderne Sozialismus (Leipzig 1896); Bevölkerungslehre (u. o. 1903). Szépirodalmi és egyéb müvei közül említjük: Der ewige Jude (2. kiad., Leipzig 1894); Die Verbannten (2. kiad., Stuttgart 1900); Lebenskunst und Lebensfragen (Ravensburg 1897); Tirol und Vorarlberg (2. kiad., Bielefeld 1903).

Hauslab, *Franz*, lovag, osztrák táborszernagy, szül. 1798 febr. 1., megh. Bécsben 1883 febr. 11. Mint hadapród 1815. a franciák ellen harcolt, később a mérnöki akadémia tanára lett. 1848-ban a tüzérséget vezényelte Bécs bevételekor, 1849. hazánk ellen harcolt. Az osztrák kormány Viddinbe küldte, hogy a leverctés után török földre menekült magyarokat hazatérésre birja. Igéreteinek sokan hittek s vele hazautaztak, de itthon Haynau itélete várt legtöbbjükre. Az 1859-iki olasz háborúban táborszernagyi rangban a tüzérséget vezényelte. Egyike volt a legtudományosabb újabbkori osztrák tábornokoknak és tagja számos tudós társulatnak. Önálló müvei: Über die Bodengestaltung Mexiko's (1864) és Über die charakteristischen Kennzeichen der geschichtlichen Entwicklungs-Abschnitte der Kriegertracht vom Beginn des XVIII. Jahrhunderts (Wien 1864).

Hausmann, 1. *Johann Friedrich Ludwig*, német mineralógus, szül. Hannoverban 1782 febr. 22., megh. Göttingenben 1859 dec. 26-án. Egy ideig magas bányahivatalokat viselt, 1811. a göttingeni egyetemen az ásványtan tanára lett. Munkái főkép a kristálytanra és az északnémet hegységekben tett kutatásaira vonatkoznak. Müvei: Krystallographische Beiträge (Braunschweig 1803); Norddeutsche Beiträge zur Berg- und Hüttenkunde (u. o. 1806—10); Handbuch der Mineralogie (Göttingen 1813, 2. kiad. 1828—1847, 3 köt.); Reise durch Skandinavien (1811—1818); Untersuchungen über die Formen der leblosen Natur (u. o. 1821); Versuch einer geologischen Begründung des Ackerbau- u. Forstwesens (Berlin 1825); Ueber den Zustand des hannoverischen Harzes (u. o. 1832); Ueber die Bildung des Harzgebirges (u. o. 1842).

2. *H.*, *Karl Friedrich*, német festő, szül. Hanauban 1825., megh. 1886 márc. 11. Anversben, majd Párisban tanult, 1853—55-ig Rómában és Olevanóban tartózkodott, 1855. Frankfurtban telepedett le, 1864. a hanaui rajziskola igazgatója lett. Müvei, amelyek közül a Párisi utcafiúk (1852) és Galilei a zsinat előtt (1861) a hamburgi Kunsthalleban vannak, több tájképtanulmánya pedig a berlini Nationalgalerieben, az akkori német festők között szokatlan kolorista tehetségről tanuskodnak.

3. *H.*, *Robert*, német gordonkaművész, szül. 1852 aug. 13. Rottleberodeban (Harz), megh.

1909 jan. 18. Bécsben. Müller (Braunschweig) és Piatti (London) voltak mesterei. 1876-ban a berlini Hochschule tanára lett, 1879—1907-ig a Joachim-kvartett tagja volt.

Hausmannit (ásv.), négyzetes piramisos kristályok, amelyek egy irányban jól hasadnak; vasfekete színű, zsíros fémfényű, rendkívül vékony metszetekben áttetsző. Kémiai összetételére nézve mangánoxid, empirikus képlete Mn_3O_4. Egyrészt ércteléreken (Oehrenstock, Ilmenau és Ilfeld Németországban), másrészt a dolomitban (Pajsberg és Langban Svédországban) fordul elő.

Hausner, *Otto,* osztrák politikus, szül. Brodyban 1827., megh. Lembergben 1890 febr. 26. Mint orvosnövendék részt vett az 1848 októberi bécsi forradalomban, azután Galiciába vonult vissza, hol gazdálkodással és irodalommal foglalkozott. 1878. az osztrák képviselőház tagja lett. Heves beszédet mondott az okkupáció ellen s ezzel megalapította szónoki és politikai tekintélyét. Számottevő statisztikai és szociálpolitikai műveket írt. Ilyenek: Vergleichende Statistik von Europa (2 köt., Lemberg 1865); Das menschliche Elend (Wien 1879).

Hausrath, *Adolf,* német protestáns hittudós, szül. Karlsruheban 1837 jan. 13., megh. Heidelbergben 1910 aug. 2. 1861-ben helyettes lelkész és magántanár, 1872. rendes teológiai tanár lett Heidelbergben. Jelesebb művei: Neutestamentliche Zeitgeschichte (3. kiadás 1879, 4 köt.); Der Apostel Paulus (2. kiad. 1872); Religiöse Reden und Betrachtungen (2. kiad. 1882); Dav. Friedr. Strauss und die Theologie seiner Zeit (1876—78, 2 köt.); Antinous (történeti regény); Klytia (hasonlóan); Jetta; Arnold von Brescia (1891); Elfriede (1885); Pater Maternus (1898); Unter den Katalpenbaum (1899); Potamiäna (3. kiad., 1901); Die Albigenserin (1902); Jesus und die neutestamentlichen Schriftsteller (1908). Mint regényíró, George Taylor név alatt adta ki műveit.

Hausruck, az Inn és Ager közt elterülő erdős hegység Felső-Ausztriában, legmagasabb pontja a Göbelsberg, 800 m.; DNy.-i részét *Kobernausi erdőnek* (764 m.) nevezik. A hegységben található barna szenet Wolfsegg és Thomasroith mellett bányásszák.

Hausse (franc., ejtsd: óssz), a tőzsdén használt kifejezés, a. m. áremelkedés, tehát ellentéte a *baisse*-nek (l. o.); *à la hausse* üzérkedni azt jelenti, hogy az árfolyamok emelkedésének reményében vagy föltevésében üzleteket kötni. — *H.-konzorcium,* a tőzsdéken az üzérkedők alkalmi egyesülése oly célból, hogy valamely árú vagy értékpapir árfolyását felszöktessék és az így előidézett magasabb árakon az olcsón beszerzett árút vagy papirt nyereséggel eladják. Ellentéte a baisse-konzorcium, mely ugyanazt a célt, vagyis a nyereséget ellenkező irányban való működéssel akarja elérni. Az árúüzletben a hausse-konzorcium inkább *ring* v. *trust* (l. o.) név alatt ismeretes.

Häusser, *Ludwig,* német történetíró, szül. Kleeburgban (Elszász) 1818 okt. 26., megh. 1867 márc. 19. Schlosser tanítványa volt s 1845 óta a heidelbergi egyetemen tanított. Nevezetesebb művei: Geschichte d. rheinischen Pfalz (Heidelberg 1845, 2 köt.); Denkwürdigkeiten zur Geschichte der badischen Revolution (u. o. 1851); Deutsche Geschichte vom Tode Friedrichs d. Gr. bis Gründung des deutschen Bundes (Berlin 1854—57, 2 köt., 4. kiad. 1869); Geschichte der französischen Revolution (u. o. 1877, 2. kiad.). V. ö. *Marcks,* Ludwig H. (Heidelberg 1903).

Haussier (franc., ejtsd: ósszié), oly tőzsdespekuláns, aki az árak emelkedésére számít és ily irányban köt üzleteket, tehát ellentéte a baissier-nek.

Haussmann (ejtsd: ossmann), *Georges Eugène,* báró, Páris ujjáépítője, szül. Párisban 1809 márc. 27., megh. u. o. 1891 jan. 11. Ügyvédnek készült, majd Lajos Fülöp alatt a közigazgatási pályára lépett. Ügyességével és alkalmazkodóképességével magára vonta III. Napoleon figyelmét, ki őt 1853. a Seine-département főnökévé tette. E minőségében fáradhatatlan buzgalommal és eréllyel fogott a régi Páris szabályozásához és szépítéséhez. Az ő alkotásai a hatalmas boulevardok és avenuek; ő létesített több parkot és ő építtette Páris levezető csatornáit (kloakáit). Ez építkezések óriási összegbe kerültek (884 millió frk) és Párist nagy adósságokkal terhelték. H. érdemeit a császár bárói ranggal és szenátori méltósággal jutalmazta meg. 1870 elején vált meg állásától s a Crédit mobilier igazgatója lett. 1881-ig tagja volt a képviselőháznak is, hol a bonapartista párthoz tartozott. Emlékiratai 1890—93. jelentek meg Mémoires du baron H. címen.

Haussonville (ejtsd. osszonvily), 1. *Joseph Othenin Bernard de Cléron,* gróf, francia történetíró, szül. Párisban 1809 máj. 27., megh. 1884 máj. 28. Eleinte a diplomáciai pályán működött, 1842. a képviselőház tagja lett s az orléanista párthoz tartozott. 1848-ban visszavonult a politikai élettől. 1869-ben a francia akadémia tagja lett. A német-francia háború után a revanche-párt egyik vezére volt s 1878. a szenátusba választották. Történeti művei közül említendők: Histoire de la réunion de la Lorraine à la France (1854—59, 4 köt.); L'Église romaine et le premier Empire (1868—70, 5 köt.; 3. kiad. 1870—76). Emlékiratai halála után jelentek meg: Ma jeunesse 1814—50; Souvenirs (1886, 4. kiad.).

2. *H., Gabriel Paul Othenin de Cléron,* gróf, francia politikus és publicista, az előbbinek fia, szül. 1843 szept. 21. A párisi gróf haláláig (1894) az orléanista párt vezére volt, azután egészen az irodalomnak szentelte életét. Nevezetesebb művei: Études sociales (1892, 2. kiad.); Madame de Lafayette (1891); Socialisme et charité (1895); La duchesse de Bourgogne et alliance savoyarde (1898—1908, 4 köt.). Hanotaux-val együtt adta ki Maintenon asszony emlékiratait (1902—04, 3 köt.).

Hausstock, a Glarusi-Alpok egyik csúcsa, 3152 m. magas, a Linth és Sernf völgyeit választja el. Lábánál fekszik az 1881-iki hegyomlásról híres Elm falu.

Haussza, néger nép, l. *Hausza.*

Haustellum, a Legyek (Diptera) és Félfödelesszárnyuak (Rhynchota) szipókájának (rostrum, proboscis) tud. neve.

Haustorium (növ.), az élősködő növények szívószerve *(szívóka),* melyet a gazdanövény testébe bocsájt a táplálék felvétele céljából.

Haustra coli (lat.), vastagbélöblök, l. *Vastagbelek*.

Hausza (*hausza* v. *hauza*), néger nép (l. *Afrika* cikknél az *Afrikai népfajok képmellékletét*) Afrika belsejében (Szudán); földjüket Ny.-ról a Niger, K.-ről a Bornu-birodalom határolja: a nép mohammedán vallású, a valódi afrikai négerekhez tartozik, erős és kitartó; a fellatákkal v. fulbekkal (l. *Fulbe*) keverve él, akik politikai túlsúlyra jutottak felettök. A H.-államok (Moasszina, Szokoto, Gando és Adamaua) ura a szokotói szultán. A H.-k földmívelést, kereskedelmet és ipart űznek; igen fejlett a gyapju- és bőripar. A H.-k talán ugyanazok, akiket Herodotos atarantok néven említ.

Hausza államok, ÉNy.-i Afrikában a Ny.-i Szudán az a része, amely az é. sz. 6—15°-a s a greenwichi és a 15-ik K.-i délkör között mintegy 650,000 km²-nyi területet foglal el. Lakóinak számát 18 millióra becsülik. É.-i része sík, D.-i, különösen DK.-i részén meredek hegyek vannak. Nagyobb vizei a Niger környékéhez tartoznak, ezek a Gulbin-Gindi és a Kacena. Éghajlata forró; nagyobb részében sűrű esőzések vannak. Hatalmas erdeiben leginkább tamariszkuszok, baobabfák, datolya-, dum-, deleb-pálmák, vaj- meg dinynyefák nőnek. Rizs, jamszgyökér, Sorghum vulgare és banána a kenyértermékek, termesztenek azonkívül sok pamutot is. A szarvasmarha-nyájak nagy számmal vannak. A lakosság túlnyomó része hausza, fulbe és részben tukulór. Legnagyobb államok a szokotói szultánság és Gando, amelyeknek számos vidék az adófizetője. A középkori arab írók szerint a hauszák a XIV. sz.-ban egységes birodalmat alkottak, amely csak később bomlott apró államokra. A jelen század elején a hausza népek közt régidők óta pásztorkodó fulbék Otman dan Fodio vezérlete alatt a Niger és Bornu közt elterülő földeket hatalmuk alá vetették. Otman halála (1818) után fiai osztálya folytán ismét részekre szakadt a birodalom. A XIX. sz. vége felé az angolok megkezdték terjeszkedésüket a H.-ban s egymásután alakítanak protektorátusokat. V. ö. *Barth* munkáin kívül Dr. *Baikie*, Observations on the Hausa and Fulda languages (1861); *Staudinger*, Im Herzen der Haussaländer (1889); C. H. *Robinson*, Hausaland or fifteen hundred miles through the Central Soudan (London 1896); *Lippert* u. *Mischlich*, Beiträge zur Geschichte der Haussastaaten mit Karte (6 köt., Berlin 1903).

Hausza nyelv, a szudáni hauszák hangzatos és alakokban bővelkedő nyelve, mely kereskedelmi nyelvül (lingua franca) szolgál Észak-Afrika nagy részében. Lepsius a libiai nyelvekhez számítja. Mai meghatározás szerint geográfiailag a középszudáni nyelvcsalád egyik ága, rokon a kanuri, muzuki, vandalai stb. nyelvekkel, amelyekkel együtt erős hamita hatást mutat, amennyiben genusai vannak. Kereskedelmi fontossága miatt a nyelvészek sokat foglalkoznak vele. Igy Dirr (1895) és De la Fosse (1901) Párisban, Mischlich (1902) Berlinben adtak ki hausza nyelvtanokat és szótárakat. Tekintve fontosságát, Londonban 1892. Hausa association alakult a H. tanulmányozása s a nyelvet beszélő 15 milliónyi afrikai néptörzs művelődésének előmozdítására. Robinson C. a bibliát fordította H.-re (1900) s a helyszínén adatokat gyűjtött a H. grammatikájához. A társaság hozzájárulásával Cambridge-ben katedrát állítottak a H. számára. V. ö. *Schön*, Grammatik der Haussasprache (London 1862); *Barth*, Sammlung mittelafrikanischer Vokabularien (Wien 1862).

Hauszmann, 1. *Alajos*, építész, szül. Budán 1847 jún. 9. 1863-ban a Tud. Akadémia építésénél a kőmíves céh «legénnyé» avatta. Belföldi és külföldi egyetemi tanulmányainak elvégzése után, 1872. a József-műegyetem nyilv. rend. tanárává lett. Tanítványai sorából kerültek ki Alpár Ignác, Giergl Kálmán, Korb Flóris, Nagy Virgil, Pecz Samu, Palóczy Antal, dr. Hültl Dezső, Tóry Emil stb. neves építőművészek. Ő az újabbkori renaissance stílus mestere Magyarországon. Nevezetesebb épületei: A Tüköry-palota, a New York életbiztosító társ. palotája, Nádasdy gróf ladányi, Széll Kálmán rátóti, Vécsey báró szöcsényi, Pejacsevich gróf podgoráczi kastélya, számos főv. és vidéki főgimnázium, a budapesti tud. egyet. törvényszéki-orvostani intézete, az új József-műegyetem közp. épülete, a székesfőv. Szt. István-kórháza, az Erzsébet-kórház, a szombathelyi városház és szinház, a székesfőv. erzsébettéri kioszk, a fiumei kormányzósági palota, a budapesti igazságügyi palota (Kuria), a budapesti királyi várpalota-építkezés tekintélyes és befejező része s ezenkívül számos templom stb. Építészeti pályázatokon számos első díjat nyert. Irodalmi tevékenysége nevezetesebb épületeinek szakszerű ismertetésére szorítkozik. Legutóbbi ilynemű díszművei: *A budapesti igazságügyi palota* és *A magyar kir. vár* című monográfiák.

2. *H.*, *Ferenc*, hasonszenvi orvos, szül. Horatitzban (Csehország) 1811 nov. 9., megh. Budapesten 1876 jún. 22. Bécsben végezte tanulmányait és 1841. Hahnemann irányának elveit elfogadta. 1871. a hasonszenvi kisérleti kórtan tanára lett a budapesti egyetemen. Utolsó nagy műve, amely 1872. Lipcsében jelent meg: Die Krankheitsursachen und Krankheitsbedingungen.

3. *H. Sándor*, építőmester, szül. Budán 1848 febr. 29., megh. 1906 jan. 21. A nyolcvanas évek óta több országos es nagyobb fővárosi építkezésnél mint vállalkozó szerepelt. Ő építette többi közt a Ferenc-József lovassági- és a vadász-laktanyát, továbbá számos palotát és gyárépületet. Kőfaragói üzlete is volt, melyet H., külföldön szerzett tapasztalatainak értékesítésével, a leghíresebb kőfaragógyárak egyikévé emelt.

Hautbois, az oboa francia neve, l. *Oboa*.

Haut-Brion (franc., ejtsd: óbrioñ), elsőrendű bordeauxi vörös bor. L. *Bordeauxi bor*.

Haut-de-chausse (franc., ejtsd: ódsósz), a térdig érő rövid nadrág.

Haut-dessus (franc., ejtsd: ódszü) a. m. magas szoprán.

Haute-Banque (franc., ejtsd: ót bañk), a tőzsdén és pénzügyi műveleteknél a nagy bankok és hitelintézetek gyüjtőneve Nagy tőkeerejénél fogva jelentékeny, gyakran döntő befolyást gyakorol a spekulációra tömeges vételei vagy eladásai által. Mint a piac tőkéinek főirányítója, a tőzsde rendelkezésére álló pénz mennyiségének és kamatlábának meghatározása tekintetében sokszor csaknem kizárólagos hatalommal intézkedő tényező.

Haute-borne (ejtsd: ót born), a menhirek (l. o.) egyik fajának francia népies elnevezése.

Hautecombe (ejtsd: ótkomb), egykori cisztercita apátság Savoie francia dép. Chambéry j.-ban, a Bourget-tó Ny.-i partján, Saint-Pierre-de-Curtille községhez tartozik. 1125-ben alapították. a szavójai grófok és későbbi szárdiniai királyok temetkező helye. 1792—93-ban a forradalom idejében az apátságot kifosztották és 1800. fayencegyárat létesitettek benne. 1824-ben Félix Károly szárdiniai király újjáépíttette. Az olasz királynak birtokjoga az apátság épületeire biztosítva van.

Haute-contre (franc., ejtsd: ót koñtr), így nevezik a franciák az alt-hangot s néha a magas tenort is.

Haute-danse (franc., ejtsd: ót dañsz), a XVI. sz.-ban divott népies körtánc. Figurái feszteleneb-bek voltak, mint a *basse danse*-éi.

Hautefeuillit (ásv.), egyhajlású; lemezes sugaras tömegekben terem; szintelen, átlátszó. Kémiai összetételére nézve magnézium-kalciumfoszfát, képlete: $(Mg,Ca)_3P_2O_8+8H_2O$; a bobierrittől lényegében csak abban különbözik, hogy kalciumot is tartalmaz. Termőhelye Ödegaarden (Norvégia).

Haute-finance (franc., ejtsd: ót finañsz), a tőzsdén és pénzügyi körökben a nagyobb bankok. bankárok, hitelintézetek és kibocsátó cégek gyüjtőneve.

Haute-Garonne (ejtsd: ót garonn), département Délnyugat-Franciaországban. A régi Gascogne tartományból és a Languedoc-ból alakult, Ariège, Aude, Tarn, Tarn-et-Garonne, Gers, Hautes-Pirénées départementok és Spanyolország határolják. 6365 km²-nyi területén (1911) 448,481 lakosa van. Arrondissement-jai: Muret, St. Gauders, Toulouse és Villefranche. Főhelye: Toulouse. V. ö. Dictionnaires départementaux: H. (Paris 1895).

Haute-Loire (ejtsd: ót loár), département D.-Franciaországban, nevét a Loire felső folyóvidékétől nyerte. Puy de Dôme, Loire, Ardèche, Lozère és Cantal dép.-ok határolják. Területe 5000 km² (Vivarais, Velay, Géraudan, Forez, Lyonnais kerületekből alakult), (1911) 314.058 lakossal. Fővárosa Le-Puy, arrondissementjai: Brioude, Le-Puy és Issingeaux. V. ö. *Villain*, La France moderne, H. (St. Etienne 1908).

Haute-Marne (ejtsd: ót márn), département ÉK.-i Franciaországban, a Marne felső folyóvidéke mellett, a DK.-i Champagne (Perthois, Ballage és Bassigny vidékei), Burgundia és Lotharingia kis részeiből alakult. Marne, Meuse, Vosges, Haute-Saône, Côte D'or és Aube départementok határolják. A híres Champagne bortermő vidék egyik része H.-hoz tartozik. Területe 6258 km.², (1911) 214.765 lak. Fővárosa Chaumont-en-Bassigny. Arrondissementjai Chaumont, Langres és Wassy. V. ö. *Roserot*, Dictionnaire topographique du département de la H. (Paris 1903).

Haute-nouveauté (franc. ejtsd: ót nuvoté), a. m. a legújabb divat.

Hauterivien (geol.), az alsó Kréta egyik emelete. L. *Kréta*.

Haute-saison (franc., ejtsd: ót szezóñ), a saison dereka, teljessége, l. *Saison*.

Hautes-Alpes (ejtsd: ót álp), délfrancia département (Briançonnais, Embrunais és Gapençais vidékeiből alkotva), Savoie, Isère, Drôme, Basses-Alpes départementok és Olaszország közt. 5642 km² területtel és (1911) 105.083 lak. A Cotti-Alpok húzódnak át rajta. Arrondissementjai: Briançon, Embrun és Gap Fővárosa: Gap. V. ö. *Roman*, Dictionnaire topographique du département des H. (Paris 1884).

Haute-Saône (ejtsd: ót szóón), département Franciaországban a Saône felső folyásánál, a Franche-Comté É.-i részéből alakult. Határolják a Vosges, Doubs, Jura, Côte-d'Or és Haute-Marne départementok. Területe 5374 km², (1911) 255.137 lak., 1881 óta a lélekszám 41,336-tal csökkent. Fővárosa Vesoul, arrondissementjei: Gray, Lure és Vesoul.

Haute-Savoie (ejtsd: ót szavoá), département DK.-i Franciaországban; az egykori Savoy (Szavoja) hercegség északi részéből alkották. Határai északon Svájc Genf kantonja, a Genfi tó, keleten Wallis kanton, Torino olasz grófság, valamint délen Savoie és nyugaton Ain département. Területe 4597 km². (1911) 255.137 lak. A lélekszám 1881 óta 18,950-nel csökkent. Franciaország legmagasabb hegye, a Mont-Blanc (4810 m.) H. területén van. Fővárosa Annecy, arrondissementjei: Annecy, Bonneville, St. Julien és Thonon. V. ö. *Leroux*, La H., guide du touriste, du naturaliste et de l'archéologue (Paris 1902).

Hautes-Pyrénées (ejtsd: ót pirené), département DNy.-i Franciaországban, Bigorre és Gascogne egyes vidékeiből alakíttatott. Határai délen Spanyolország, keleten Haute-Garonne, északon Gers és nyugaton Basses-Pyrénées départementok. Területe 4533 km², (1911) 206,105 lak. 1891 óta a lélekszám 16 464-gyel csökkent. Fővárosa Tarbes és arrondissementjei: Argelès, Bagnères de Bigorre és Tarbes.

Haute-Vienne (ejtsd: ót vienn), département Ny.-i Franciaországban, nevét a Vienne felső folyásától nyerte, Limousin, Marche, Poitou és Berry részeiből alkották. Határolják Indre, Creuse, Corrèze, Dordogne, Charente és Vienne départementok. Területe 5490 km², (1911) 384,736 lak.; 1891 óta a lélekszám 11,858-cal gyarapodott. Rendkívül bőven termő vidék, igen fejlett iparral. Fővárosa Limoges, arrondissementjai: Bellac, Limoges, Rochechouart és St. Yrieix.

Haute volée (franc., ejtsd: ót volé) a. m. az előkelő társaság.

Haut-goût (franc., ejtsd: o-gú), a vadpecsenye íze hosszas pácolás után.

Haut-mal (franc., ejtsd: ó-mál), l. *Nyavalyatörés*.

Hautmont (ejtsd: omoñ), város Nord francia dép. Avesnes j.-ban, a csatornázott Sambre mellett, 12,652 lak., nagy vasművekkel, gép-, agyagárú- és vegyi gyárakkal. Maubeuge város erődítményeinek egyike itt van.

Haut-relief, l. *Domború mű*.

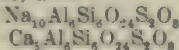
Haut-Rhin (ejtsd: ó-reñ), Franciaország régebbi ilynevű départementjából alakított territorium, l. *Territoire de Belfort*.

Haüy (ejtsd: aüi), 1. *Valentin*, francia pedagógus, szül. 1745 nov. 13., megh. Párisban 1822 márc. 18. Párisban tanítóskodott és 1784. vakok számára intézetet alapított, melyet 1791. az állam vett át.

1806-ban Pétervárott alapított ilyenféle intézetet s 1817-ig működött benne. Nevezetesebb műve: Essai sur l'éducation des aveugles (Paris 1786), az első, mely vakok részére kitapintható betükkel megjelent. Érdemei elismeréséül a párisi intézetben márványszobrot állítottak emlékének. V. ö. *Klein*, Geschichte des Blindenunterrichts (Wien 1837); *Skrébitzky*, V. H. à Saint-Petersbourg (Paris 1884).

2. *H.*, *René Just*, francia mineralógus, *H. 1.* testvérbátyja, szül. St. Justban 1743 febr. 28., megh. Párisban 1822 jún. 3. Eredetileg pap volt. 1793-ban a Commission des poids et des mesures titkára, 1794. a bányászati akadémia ásványgyüjteményének főfelügyelője és az École normale tanára, 1802. természettudományi muzeumi és egyetemi tanár lett. Korszakalkotó a H.-tól felfedezett törvény, melyszerint valamely ásvány összes kristályformái egy alapformára vezethetők vissza; ez a törvény a matematikai kristálytan alapját vetette meg. H. művei: Essai sur la théorie et la structure des cristaux (1784); Traité de minéralogie (u. o. 1801, 2 köt., atlasszal; új kiad. 1822); Tableau comparatif des résultats de la cristallographie (u. o. 1809); Traités des caractères physiques des pierres précieuses (u. o. 1817); Traité de cristallographie (u. o. 1822, 2 kötet, atlasszal); Traité élém. de physique (u. o. 1803).

Haüyn (ásv.), szabályosan kristályosodik, leginkább a rombdodekaéderben, amely szerint hasad is. Igen ritkán színtelen vagy fehér (ú. n. Berzelin), többnyire szürke, kék v. zöld, zsírfényű, áttetsző. Kémiai alkatrészei: kalcium, nátrium, aluminium, kovasav és kénsav; két vegyületnek izomorf keveréke, ú. m.:

$$Na_{10}Al_6Si_6O_{24}S_2O_8$$
$$Ca_5Al_6Si_6O_{24}S_2O_8$$

az első egymagában is ismeretes nosean néven. Előfordul a Laachi-tó és az Albani-hegység vulkáni bombáiban. Azonkívül lényeges elegyrésze számos kvarcmentes és alkáliákban gazdag fiatal eruptivkőzetnek ú. m. fonolit, nefelin- és leucitbazalt, tefrit, bazanit. Nagy egyének a H.-ofirban fordulnak elő, Vultur-vulkán Melfi mellett déli Itáliában.

Haüynbazalt, l. *Haüynofir*.

Haüynofir, bazaltszerű kőzetek, amelyek lényegileg augit-, magnetit-, haüyn- v. szodalit-, kevés nefelin-, olivin-, esetleg analcimből állanak. Főkép a Böhmisches Mittelgebirgeben vannak elterjedve.

Haüynszirt, szodalit-tartalmú eleolitkőzetek, amelyeket később ditroitnak neveztek el.

Havad, kisk. Torda-Maros vm. nyárádszeredai j.-ban, (1910) 496 magyar lak.; u. p. Erdőszentgyörgy, u. t. Nyárádszereda.

Havadás (növ.), l. *Callus*.

Havadii, székely virágnév (Kriza így értelmezi: tavaszi virág, nárcisz). Előfordul mint nőnév is árpádkori oklevelekben.

Havadtő, kisk. Maros-Torda vm. marosi alsó j.-ban, (1910) 773 magyar lak., kik kőipart (épületkövek, lépcsők stb. készítését) űznek.

Havádzsi, ebből elrontva: *khavádzse* (ugyanaz a szó mint *khodzsa*), az európaiak címzése az arab Keleten.

Havai-szigetek, l. *Sandwich-szigetek*.

Havaj, kisk. Zemplén vármegye mezőlaborczi j.-ban, (1910) 278 rutén lak., postahivatal; u. t. Sztropkó.

Havalay *Krisár Bertalan*, festő, szül. Mindszent pusztán Nagyvárad mellett 1839., megh. Bécsben 1857. Már 15 esztendős korában csodálkozást keltett festményeivel s dicséretet is nyert a pesti műkiállításon. Különösen kiemelik három oltárképét, melyet az Arad vármegyében fekvő keményi egyház számára készített. H. 1857. a bécsi festészeti akadémiára ment, hol a legkitünőbb tanítványok egyike volt, de még abban az évben meghalt.

Havana v. *Havanna*, Kuba-sziget fővárosa, l. *Habana*.

Havanabarna a. m. Bismarckbarna (l. o.).

Havanna-fa, van piros és zöld. A piros H.-t még *Tampinziranfának* is mondják. Leguminosa-féléktől származik, egyenletes, pirosszínű, durva alkotású. A zöld H. vagy *Hayti-fa* sárgászöldes és sötétbarna koncentrikus sávokat mutat. Rendkívül kemény, sűrű és gyantás. Valószinüen valamely Myrtacea-tól származik.

Havard (ejtsd: ávár), *Henry*, francia művészeti író, szül. Charollesban 1838. Többnyire a hollandi művészetre és az iparművészetre vonatkozó művei közül említendők: La Hollande pittoresque (Paris 1874—78); Histoire de la faïence de Delft (1874); L'art et les artistes hollandais (1879—81); Histoire de la peinture hollandaise (1881); L'art dans la maison (2. kiad. 1887); Dictionnaire de l'ameublement et de la décoration (1887—90); Les arts de l'ameublement (1891—97); Les Boulle (1893); Histoire de l'orfèvrerie française (1896); Histoire et philosophie des styles (1899—1900).

Havaria, *havarie*, l. *Hajókár* és *Biztosítás* (szállítmánybiztosítás).

Havas, l. *Havasok*.

Havas (azelőtt: *Sznazsnicza)*, kisk. Trencsén vm. kiszuczaújhelyi j.-ban, (1910) 414 tót lak., u. p. Budatin, u. t. Kiszuczaújhely.

Havas, 1. *Adolf*, orvos, szül. Szent-Gálon, Veszprém vármegyében 1854 febr. 14. Orvosi tanulmányait a bécsi és a budapesti egyetemeken végezte. 1879—81-ig Scheuthauer kórbonctani intézetében volt tanársegéd, majd Ranvier párisi laboratóriumában a bőr szövettanával foglalkozott. 1883-ban hazaérkezvén, a Budapesti Általános Poliklinika bőr- és bujakórtani osztályát létesítette és ott 1897-ig működött; 1898. a Szent Rókus kórház, 1910 márciusban a Szent István kórház bőrbeteg-osztályának főorvosává nevezték ki. 1884-ben a bőrgyógyászatból és bujakórtanból magántanári képesítést nyert, 1902. pedig a rendkívüli tanári címet kapta. A bőr- és bujakórtanba vágó dolgozatainak száma meghaladja a százat. H. résztvett a Drasche-féle Bibliothek der gesammten medizinischen Wissenschaft és a Lesser-féle Encyclopädie der Haut- u. Geschlechtskrankheiten szerkesztésében. A Magyar dermatológiai és urológiai szakosztály elnökévé választotta.

2. *H. Adolf*, írói neve *Háhn* Adolfnak (l. o.).

3. *H. István*, író, szül. Csáradon (Bars vm.) 1873 márc. 12. Tanulmányainak befejeztével 1895. Budapesten tanító, később polg. isk. tanár,

1911. polg. isk. igazgató lett a fővárosnál. 1906-ban vette át a Népnevelők Lapjának szerkesztését, melyet három évig szerkesztett. 1913-ban megírta Budapest oktatásügyének vázlatos történetét. Önállóan megjelent művei: *Útban* (költ., Budapest 1895); *Tünő évek* (versek, u. o. 1898); *Part felé* (költ., u. o. 1904); *Az ivadék* (elb. u. o. 1906); *Töretlen úton* (regény, u. o. 1906); *A császár óbestere* (regény, 2. kiad. 1910); *A tomajfüredi aranynapok* (u. o. 1913). Ezeken kívül számos ifjusági iratot írt.

4. *H. József*, gazda, szül. Valeszkán (Zólyom vármegye) 1796 jun. 20., megh. Budapesten 1878 febr. 10. Tanult Beszterczebányán, Pesten és Bécsben. A pesti egyetemen jogtudori diplomát szerezvén, ott kevés idő mulva jogtanárnak nevezték ki, egyúttal pedig Pest főváros alügyészévé és nemsokára főügyészévé, majd főjegyzőjévé s utóbb tanácsnokává választották. Pest főváros főbirája és országgyülési követe is volt. A fővárosi főbirói állásból m. kir. helytartósági tanácsosságra nevezték ki. A Széchenyi István gróf által inditott mozgalmakban és alkotásokban élénk részt vett. 1848-ban Széchenyi István gróf minisztériumában osztályfőnök volt. Az országos magyar gazdasági egyesület körében már 1845 óta, különösen annak kertészeti, szőllőmívelési s borászati szakosztályaiban élénk tevékenységet fejtett ki s az egyesület alapító tagja volt. 1854-ben hosszabb utazást tett és eközben szerzett tanulmányairól: *Utazás Német-, Francia- és Olaszország nevezetesebb vidékein* (Budapest 1855) címen figyelemreméltó művet írt. Utazása után a Sashegyen mintaszerüen berendezett szőllőtelepet, kőbányai birtokán pedig cognac-gyárat létesített. A hatvanas években a salgótarjáni kőszénbánya-társulat s a losonczi vasúttársaság, továbbá az orsz. iparegyesület megalakításában vett tevékeny részt.

5. *H. Miksa*, közgazdasági iró, szül. Székesfehérvárott 1861. A budapesti műegyetemen végezte tanulmányait s Pozsonyban, majd a budapesti Kereskedelmi Akadémián volt tanár s egyidejüleg a Keleti Akadémia kereskedelmi szemináriumának vezetője. Nyugdíjaztatása után a Hazai Általános Katonai Biztosító R.-T. vezértitkára lett. Főbb munkái: *A mezőgazdasági hitel és a zálogleveles kölcsönök* (Budapest 1891); Die Lebensversicherung im Dienste des Bodenkredits (Berlin 1893); *A jelzálogos kölcsönök* (Budapest 1894); *Pénz és Valuta* (Pozsony 1898); *A pénzintézetek ellenőrzése, tekintettel a biztosító társaságokra* (1901); *Az Osztrák-Magyar Bank* (Budapest 1902); *Kamatszámítás* (u. o. 1903); *Közgazdasági Tudnivalók* (u. o. 1904); *Politikai Számtan* (A M. Tud. Akadémia megbizásából Beinnel és Bogyóval együtt 1907). Tankönyvei számos kiadást értek.

6. *H. Sándor (gömöri)*, archeológus és politikus, szül. Felső-Micsinyén (Zólyom vmegye) 1822 május 5., megh. Budapesten 1894 nov. 2. Pesten ügyvédi oklevelet nyert s 1848-ban Széchenyi minisztériumában osztálytanácsos volt. 1848—49-ben mint önkéntes a rácok ellen küzdött, amiért haditörvényszék elé állíttatott, de fölmentették. 1851-ben megyei közigazgatási tisztviselő, majd Borsod vmegyében megyefőnök lett. 1862-ben valóságos helytartótanácsossá nevezték ki. A helytartótanács feloszlatásával belügyminiszteri osztály-, majd miniszteri tanácsos lett, mely utóbbi minőségben áthelyezték a honvédelmi minisztériumba. Majd a kereskedelmi minisztériumban államtitkárrá lett, mint ilyen 1875. lépett nyugdíjba; az aquincumi ásatásoknak ő a megindítója, úttörője. A budai hegyek szépítése és különösen az útvonalak megállapítása körül nagy érdemeket szerzett. Irodalmi művei: *Vadászrajzok* (1863), több értekezése az Archaeologiai Közlönyben; önállóan megjelent művei: *A szent korona országainak államszervezete és közigazgatása* (1869); Quelques mots sur la statistique militaire (1874). Sokat foglalkozott a magyar őstörténettel is, több értekezést tett közzé az avarok és szlávok korára vonatkozólag a Budapesti Szemlében. Szerkesztette a *Budapest Régiségei*-nek első 4 kötetét (1889—92), melyekben több értekezése jelent meg. V. ö. H. S. Bpest Régiségei V. köt. 1—11 l. (1897).

Havas, *Agence*, l. *Agence Havas.*

Havás, folyó Afrika K.-i részén, a Gura hegységből ered Abessziniában, É.-nak, majd ÉK.-nek folyik, fölveszi a Gamari-Badd, Gargori, Affambo folyókat és elvész a sósvizű Abhebadd pusztai tóban. A folyó hossza 800 km., folyása legnagyobbrészt ismeretlen, szomáli irányú vetődéssel bezökkent árokban, az ú. n. *H.-árok*-ban folyik végig.

Havasalföld, Oláhország régi magyar neve.

Havasalja (azelőtt: *Nagy-Tibava)*, kisk. Bereg vm. szolyvai j.-ban, (1910) 586 rutén lak., u. p. Zajgó, u. t. Szolyva.

Havasalji flóra (növ.). l. *Havasi növényzet.*

Havasalji öv, havasalj (alhavas, regio subalpina v. montes subalpini) általában a havasok körül levő hegyek és völgyek, ahol inkább havasi növényzet uralkodik. L. *Havasi növényzet.*

Havasasszonyfalva (azelőtt: *Asszonyfalva)*, kisk. Torda-Aranyos vm. alsójárai j.-ban, (1910) 729 oláh lak., u. p. és u. t. Alsójára.

Havasdombró (azelőtt: *Havasdombrovicza)*, kisk. Bihar vm. belényesi j.-ban, (1910) 1290 oláh lak., u. p. és u. t. Sólyom.

Havaselve vagy *Havasalföld*, Oláhország régi magyar neve.

Havaselvi pénzek. A havaselvi (oláh) vajdák, mint Magyarország hűbéresei, a pénzverési joggal is fel voltak ruházva s ezt a török hódoltság koráig gyakorolták is. Az első vajda, ki érmeket veretett, I. Vlad Bassaraba volt (1360—1373). Érmeinek feliratai: +M(oneta) Ladislai Vajvode + Transalpini. Az érmek egyik oldalán a címerpajzs látható Magyarország nyolc váltakozó csikjával, mely címert alkalmasint Károly Róbert adományozta a Bassarabáknak mint magyar hűbéreseknek. Pénzeket verettek még, de többnyire szláv körirattal: Dan Radul fia, I. Mircse bátyja, I. Mircse 1383—1418, Péter, Mihály, II. Mircse 1419—1420, II. Vlád 1431—1445, IV. Vlád (Czepelus) 1456—62 és 1477—79, V. Vlád, I. Radul, Mihály Radul 1658—1659; Vitéz Mihálytól és Brankován Konstantintól csak emlékérmeket ismerünk. Az oláh érmekről irtak: Sturdza Demeter a bécsi Num. Zeitschriftben 1875. IV. és Réthy László az Archaeologiai Értesitőben. (A Dobóczky-féle

HAVASI FENYŐ.

Pinus cembra. Cirbolyafenyő 1. Kétéves hajtás tobozzal és termő virágzattal. — 2. Termő virágzat. — 3. Porzós virág. — 4. Érett toboz. — 5. Tobozpikkely kivülről, 6 belülről két maggal, 7. oldalról. — 8. Csiranövény, 9. ennek szárrügye.

oláh éremgyüjtemény; Redwitz Miklós szörényi bán érmei.)

Havasgáld (azelőtt: *Intregáld*), kisk. Alsó-Fehér vm. tövisi j.-ban, (1910) 1686 oláh lak., u. p. és u. t. Borosbenedek.

Havasgyógy, kisk. Alsó-Fehér vm. tövisi j.-ban, (1910) 538 oláh lak., u. p. és u. t. Tövis.

Havasi állatvilág, l. *Hegyi fauna*.

Havasi billegető, l. *Billegetőfélék*.

Havasi cickány, l. *Cickányok*.

Havasi cincér (*Rosalia alpina* L., állat). Közép-Európa magasabb hegységein levő idősebb bükkösökben meglehetősen gyakori, 20—35 mm. hosszú cincérfaj. Szine fekete, de pamatos kékes-szürke szőrözettel boritott. Nyakpajzsát elől 1, szárnyfedőit pedig 3—3 bársonyos fekete folt díszíti. A bársonyos foltok alakja és nagysága a szárnyfedeleken felette változó, miért is ezen alapon a H. számos változatát különböztetik meg. Hazánkban is található. (*Képét* l. *a Bogarak I. tábláján*).

Havasi csalogány v. *hegyi füstfark* (*Ruticilla titis* Scop.), az Éneklők (*Passeriformes*) rendjébe, a Rigófélék családjába tartozó madárfaj. A hím és a nőstény egyenlő színezetű, szürke, barna szárnyakkal. Begye és melle fekete. Költözködő madár. Magyarországon a hegyes vidéken mindenütt előfordul, de vonulása alkalmával a lapályos helyeket is fölkeresi. Kitünő énekes.

Havasi csattogány v. alpesi sövénybujkáló, l. *Rigófélék*.

Havasi csóka (*Pyrrhocorax pyrrhocorax* L.), az Éneklők (*Passeriformes*) rendjébe, a Varjufélék családjába tartozó madárfaj. Fekete, csőre sárga, lábai vörösek, fiataloknál barna. Hossza 40, szárnyhossza 27, farkhossza 15 és csőrhossza 3 cm. Déleurópai hegyeket lakó vándormadár; minálunk a magyar-horvát tengerpart sziklás hegységeiben fordul elő s innen északra csak elvétve mutatkozik, így Zólyom- és Sopronmegyében.

Havasi fakúszó a. m. alpesi fakúszó, l. *Fakúszók*.

Havasi fauna, l. *Hegyi fauna*.

Havasi fenyő (*Pinus cembra* L.: *képmelléklettel*), botanikai leírását l. *Fenyő* alatt. Fényigényes fenyőfaj, mely az erdőtenyészet felső határán alkot gyér állományokat, többnyire azonban csak egyenkint v. kisebb csoportokban fordul elő. Néhol a luc- és vörösfenyővel társul. Csemete korában rendkívül lassan nő, mesterséges megtelepítése 4—5 éves iskolázott csemeték ültetése által történik. Megtelepítése neki megfelelő magasfekvésű, jó termőhelyen érdemes, mert fája kiváló minőségű, a deszkákon részarányosan eloszló sötét ággöcsei miatt kedvelt bútorgyártás céljaira. Mogyorónyi magvát emberek és állatok egyaránt kedvelik, ami a fa nagyobbmérvű természetes szaporodásának akadálya.

Havasi flóra (növ.), l. *Havasi növényzet*.

Havasi füvek (németül: *Alpenkräuter*, növ.), oly növények, melyekkel a likőrök, teák, italok és titkos gyógyszerek egész serege készül (l. *Titkos szer*). Hatóanyagai keserű anyagok, főképen a Gentiana és ezerjófű keserű glikozidjai.

Havasi gazdaság v. *alpi gazdaság*, a magasabb hegyvidékeknek a fatenyészet határain felül fekvő, de fűtermő területein állattenyésztést űző gazdaságokat nevezzük e néven. A havasi legelőket a következő három osztályzatba szokás sorolni: 1. előhavasok 600 m. magasságtól egész 1200 m. magasságig; 2. középhavasok 1200 m.-től 1800 m.-ig; 3. felsőhavasok 1800 m.-től felfelé a hóvonalig, mely utóbbinak rendszerint a 2400 m. magasságot szokták tekinteni. Az okszerű H. űzése két irányú: egyike a havasok kihasználására, másika pedig azok javítására törekszik. A kihasználás módja a szénakészítés és legeltetés. Szénakészítésre csakis az elő- és középhavasok, a többiek csakis legelőknek használhatók, még pedig a java szarvasmarhák, a gyengébbek juhok, a túlmeredek hegyoldalok pedig kecskék legelői gyanánt. A havasi évad alatt a legelő marha főbb tartózkodási helyét a középhavasok képezik, itt vannak a fejő és sajtkészítő tanyák (Hütte) is s ez okból ezeket tehénhavasoknak is nevezik. A legeltetés egészben véve 16—18 hétig tart. A községi havasokat rendesen a község polgárai használják, kik fekvő vagyonukhoz képest bizonyos számú marhát v. más állatot hajthatnak fel; ellenben a magán és az állami havasokat többnyire bérbe adják. A bérbeadásnál a legelő kiterjedését a havason táplálható tehenek számával fejezik ki; jó svájci havasokon 0·7 hold, magas vagy rossz fekvésű havasokon $3^1/_2$, átlag $2^1/_4$ hold számíttatik egy nagy marhára. A nagyobb havasokat többnyire községek v. több tehénbirtokos közösen bérlik, kik teheneiket a sajtmesternek adják át, ki minden részesnek a felhajtott állatok számához képest bizonyos mennyiségű sajtot tartozik adni, de újabban mindinkább a szövetkezeti gazdálkodás terjed. A tejgazdaság adja meg a havasi élet tulajdonképeni jellegét.

Az okszerű H. másik feladata a legelők javítására törekedni. Ez részint trágyázásban áll, mire újabban műtrágyát is használnak, részint pedig abban, hogy kövek gyüjtésével és sülyesztésével, bozótok, gyomok irtásával, vizvezetékek, utak, korlátok s menhelyek építésével a havasi területek értékét fokozzák. Hazánkban H. szempontjából 5 vidék érdemel különös figyelmet s ezek: a Magas-Tátra és vidéke, a máramarosi hegységek, a bihari hegyek, a székelyföldi havasok, végre a délnyugati határhegység. Magyarország havasi legelői mintegy $1^1/_2$ millió holdnyi területet tesznek ki, melynek javítására és célszerű kihasználására a földmivelésügyi kormány hathatósan intézkedik s fokozatosan több és több segélyt nyujt.

Havasi kecske (*Haplocerus*, állat), l. *Aplocerus*.

Havasi kunyhók, a havasi pásztorok nyári szállásai; télen nagyobbára el vannak hagyatva.

Havasi kúra, havasok éghajlatának gyógyításra használása. L. *Hegyi kúra*.

Havasi kürt, l. *Alpi kürt*.

Havasi legelő, a téli állandó lakóhelyek felett elterülő, olyan hegyvidéki fűtermő területek, melyeket fekvésüknél fogva és az éghajlati viszonyok folytán csak nyáron legeltetnek háziállatokkal. Hazánk havasi legelőinek területe 1·5 millió kat. hold.

Havasi lile (*Eudromias morinellus* L., állat), a Lile-félék (l. o.) családjába tartozó madárfaj.

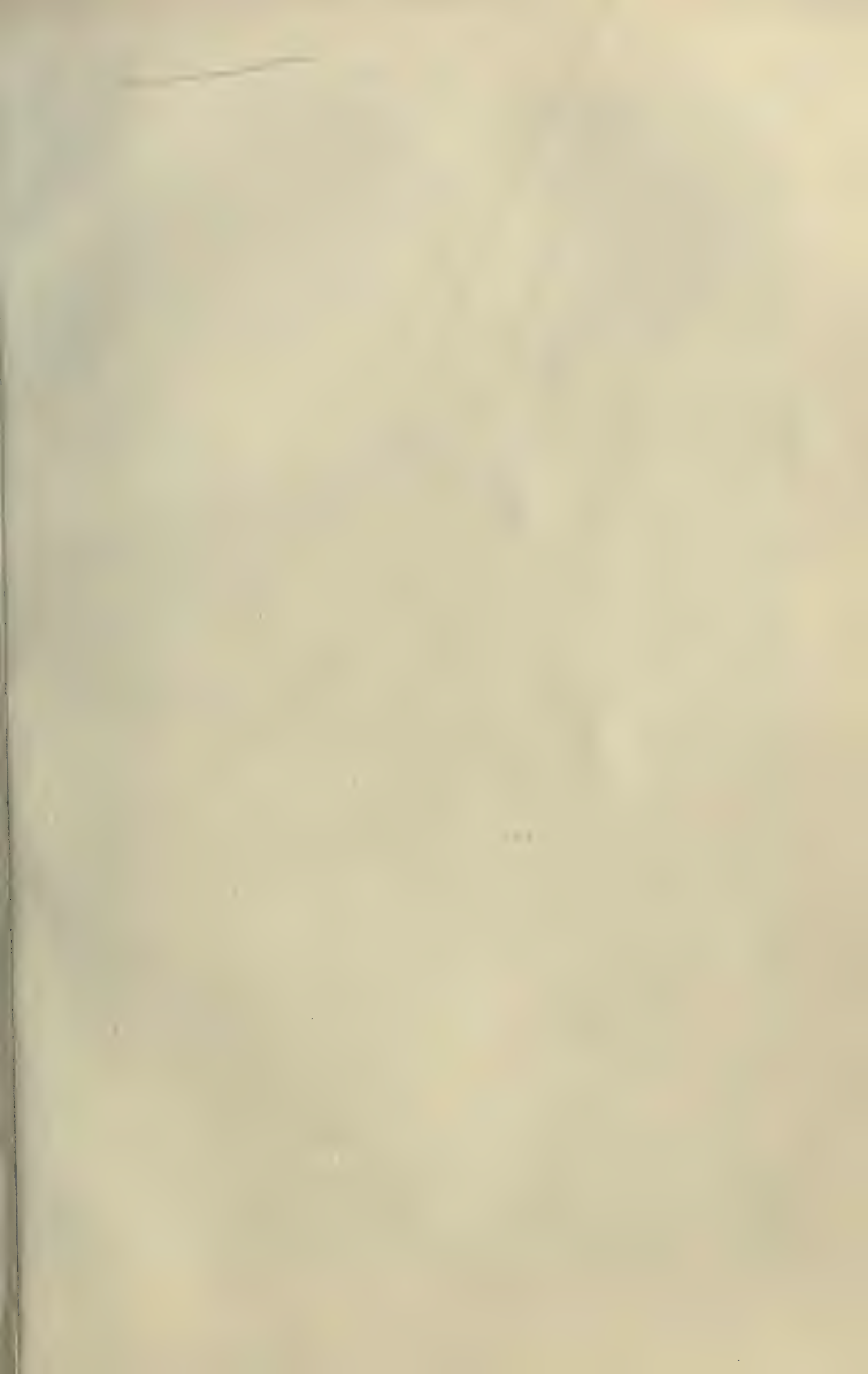
Tavasszal és nyáron a vén hím szürkésbarna; feje teteje sötétbarna foltokkal díszített; homloka, arca, torka és szeme fölötti sávja fehér; melle, hasa rozsdavörös; hasának közepe fekete; szárnya és farka felül szürkésbarna, alul világos szürke; farkának vége fehér; csőre fekete; lábai barnák. Hossza kb. 22 cm.; szárnya 15, farka 7, csőre 1·8, csüdje 3·5 cm. A tojó valamivel kisebb és kevésbbé élénk színű. Ősszel és télen hasoldaluk fehér. Nyáron É.-Európában és Szibériában, télen Dél-Európában és Afrika északkeleti részében honos. Hazánkban ősszel és télen szokott előfordulni; az erdélyi havasokban ritkaságképen nyáron is észlelték.

Havasi marmota *(Arctomys marmotta* L., állat), a Mókus-félék családjába tartozó emlősállatfaj. Hossza körülbelül 62 cm., miből testére 51, farkára 11 cm. esik; vállmagassága 15 cm. Alapszíne barnásfekete, feje tetején és hátulján néhány fehéres pettyel díszített. A rendes színű példányokon kívül egészen fekete és fehér színű változatai is ismeretesek. A Pyreneusok, az Alpesek és a Kárpátok legmagasabb részeiben honos. Tél közeledtével a mélyebben fekvő völgyekbe húzódik. Alpi növényekkel, füvekkel és gyökerekkel táplálkozik, de a gyümölcsöket sem veti meg. Télen álomba merül. Húsát eszik, zsírját a nép orvosságul használja. A középkori munkákban *Cassus alpinus* néven gyakran szerepel.

Havasi növényzet (l. a *színes képmellékletet).* A H. szoros kapcsolatban áll a magas hegységek ama tájaival, amelyekre az örök hó öve következik s amelyben a növénytenyészet időtartamát alig 3—4 hónapra lehet tenni. Ettől az övtől a havasi flóra a középeurópai hegységekben mintegy 800—1000 m. szintkülönbséggel lejebb elterülő alsóbb részekig nyúlik, egészen odáig, ahol a lomberdők feletti fenyvesek még zárt erdőségeket alkotnak, a szabad területek pedig ott, ahol a talaj minősége megengedi, nagyra és tömötten növő füvektől borított hegyi rétek. A H. területe tehát az örök hóval borított részekhez csatlakozik s így övének tengerfeletti magassága is a hóhatár magasságától függ. A délibb havasokon s a havasok déli lejtőin magasabbra, az északiakon, illetőleg ugyanannak a havasnak É.-i lejtőin alacsonyabbra esik. A középeurópai magashegységekben a havasi flóra ehhez képest 1600-1800 m. tengerfeletti magasságban kezdődik, s 2500—2700 m. magasra, az örök hó határáig nyúlik; holott pl. a középamerikai tropikus tájakon a magas hegységekben 2000 m.-ig még örökzöld erdők vannak, 2000—2200 m. magasságban pedig még csak kezdődik a lombhullató tölgyesek és a fenyvesek öve. A havasi flóra öve pedig még az északabbra fekvő mexikói Kordillera-régióban is meghaladja a 4500 m. tengerfeletti magasságot. Az északi mérsékelt öv H.-e nagyrészt egyező az arktikus flórával, ami közös eredetükre vall. Ennek a növényszövetkezetnek fajai már a diluviális eljegesedés előtt ki voltak alakulva, bölcsőjük a mai sarkvidék táján ringott. A fokozatos lehűléssel lépést tartva, ez a flóra hova-tovább délebbre hatolt s a teljes eljegesedés idejében már csak a mi északi Kárpátainktól s az Alpoktól délre eső tájak nyujthattak számukra otthont. Itt se élhettek a magaslatokon, hanem csakis az alacsonyabb fekvésű, jégmentes tájakon, a mélyen lenyúló gleccserek, hómezők szegélyétől délre. Az eljegesedés után ez az arktikus alpi flóra ismét északra vándorolt; délen pedig csak a magas hegységek H. övében maradt meg. Természetes, hogy a visszavándorlás nem volt teljes s ezért a sarkvidék flórája a mérsékelt övi magas hegységek H.-énél sokkal szegényebb. Hozzájárul ehhez még az is, hogy a visszavándorlás óta a mérsékelt övi magas hegységek H.-e számos, azóta keletkezett endémikus fajjal szaporodott. Az arktikus flórákkal szemben tehát ezek és a vissza nem vándorolt reliktumfajok teszik ki a mérsékeltövi havasok flórájának többletét. A sarkvidéki flóra pedig újabban keletkezett endémikus fajokban igen szegény.

A havasi flóra növényfajai nagyrészt évelők, túlnyomóan apró növésüek s amellett, hogy a hidegebb klimát kedvelik, a havasok erős naptűzését, ennek szárító hatását, a hőmérsékbeli szélsőségeket stb. jól elbirják. Virágjuk színe többnyire feltünően élénk, ami a havasok nagyszerűen komor tájain fokozott mértékben gyönyörködteti az embert. A hóolvadás után s a hómezők közvetlen szegélyén úgyszólván még a hó alól törnek elő a *Soldanella* rojtos harangocskái. A köves lejtők jobb talajú helyein ezután csakhamar az *Arabis, Cerastium, Myosotis, Ranunculus, Silene, Saxifraga, Gentiana, Pedicularis* és más génuszok havasi fajai jelennek meg; a mészkősziklákat pedig a közismert havasi gyopár díszíti. A havasi cserjék közül a törpefenyő, a *Salix retusa* és *Salix herbacea* hatolnak fel a legmagasabbra. Az Alpok havasi flórájában nagy szerepe van a *Rhododendron ferrugineum* és *Rh. hirsutum* fajnak. Az É.-i Kárpátainkból ezek hiányzanak, csak déli és keleti havasainkon él egy rokonuk: a *Rh. Kotschyi.* A H. területe két övre: *a havasalji flóra* és a *niválís flóra* övére osztható. Az előbbi a H. területének alsó részén mintegy 600 m. széles övet foglal el, amelyben rendesen a törpefenyő *(Pinus montana)* uralkodik, de még egyes luc- és veresfenyő csoportok is vannak s a havasi fenyő *(Pinus cembra)* benne ugyancsak otthonos; az utóbbit jellemzik a havasi fűzek s a fennebb említett H. Az Alpok H.-ét számos illusztrált munka ismerteti, több olyan is, mely a kirándulók zsebkönyvéül szolgálni hivatott, ilyenek pl. C. *Schröter*, Taschenflora des Alpenwanderers (Zürich, már több kiadása megjelent); *Fünfstück*, Taschenatlas der Gebirgs- und Alpenpflanzen. A havasi növények kertben való nevelésével foglalkozik többek közt *Wocke* Die Alpenpflanzen in d. Gartenkultur (Berlin 1898) c.munkája. A Magas-Tátra flórájáról szóló tudományos munkák: E. *Sagorski* u. *G.Schneider*, Flora d. Centralkarpaten (Leipzig 1891); *F. Pax*, Pflanzenverbreitung i. d. Karpathen, az Engler-Drude-féle Die Vegetation der Erde c. sorozatban (I. köt. 1898, II. köt. 1908).

A *képmellékleten* a következő havasi növények láthatók: 1. *Rhododendron hirsutum* L. (havas szépe) az Alpokban, főkép mészkövön. 2. *Aster alpinus* L. (havasi gerepcsin) az Alpokban, Kárpátokban, Szudetákban, mészkövön. 3. *Primula glutinosa* Wulff. (ragadós kankalin). Alp. őskőzeteken.4. *Valeriana celtica* L. (kelta macskagyökér)

HAVASI N

«Havasi növényzet» cikkhez.

20 21

Alp. 5. *Dianthus glacialis* Haenke (havasi szegfű) Alp., Kárp. 6. *Salix reticulata* L. (recés fűz) u. o. és sarkövi tájakon. 7. *Silene acaulis* L. (törpeszárú sziléne) u. o. 8. *Ranunculus alpestris* L. (alpesi boglárka) Alp., Kárp., Jura, köves, nedves helyeken. 9. *Astrantia minor* L. (kis zápóca) Alp. 10. *Erica carnea* L. (csepless hanga) Alp., Alacsony-Tátra, Fiume. 11. *Nigritella nigra* L. Rchb. (törpe bíborka) Alp., Kárp., Jura, Apenninek, Balkán, Skandinávia. 12. *Viola calcarata* L. Alp., Jura. 13. *Gentiana bavarica* L. Alp. 14. *Gentiana acaulis* L. (törpeszárú tárnics) Alp., Ardennek, Jura. 15. *Dryas octopetala* L. (havasi magcsákó) Alp., Kárp., Jura, sarki tájak. 16. *Sempervivum arachnoideum* L. Alp., Jura, Pireneusok. 17. *Eritrichium nanum* (All.) Schrad. (törpe gyopárnefelejts) Alp., K.-i Kárp. 18. *Saxifraga aizoon* Jacq. (fürtös kőrontó) minden magasabb középeurópai hegységben, Skandinávia, Grönland, Labrador. 19. *Saxifraga oppositifolia* L. (fedeles kőrontó), Spanyolországtól Erdélyig, sarki tájakon, Sziklás Hegység, Ázsia nagy része. 20. *Leontopodium alpinum* Cass. (havasi gyopár) Alp., Kárp., Jura. 21. *Linaria alpina* (L.) Mill. (havasi gyujtoványfű) Alp., Pireneusok. 22. *Soldanella alpina* L. (havasi harangrojt) Alp., Jura, Feketeerdő. 23. *Ranunculus montanus* Willd. (hegyi boglárka) Alp., Kárp., Feketeerdő, Jura. 24. *Pinus montana* Mill (törpefenyő) D.- és Középeurópa minden magas hegységében.

Havasi nyúl *(Lepus timidus* L., állat), l. *Sarki nyúl.*

Havasi pacsirta, l. *Pacsirtafélék.*

Havasi pinty v. *északi pinty (Montifringilla nivalis* L.), az Éneklők *(Passeriformes)* rendjébe, a Pintyfélék családjába tartozó madárfaj. Háta barnásszürke, hasa hamuszürke, feje és nyaka világosabb; fehér farkában a középső tollak feketék, a többiek fekete szegéllyel. A középső evezők és a felső szárnyfedők fehérek. A hím torka fekete, a nőstényé szürkés. Hossza 20, szárnyh. 11, farkh. 8 cm. Hazája Európa és Ázsia magas hegyvidékei és Magyarországon is mint vendégmadár többször megfordul.

Havasi pir, l. *Véres hó.*

Havasi pocok *(Microtus nivalis* L., állat), l. *Pocok.*

Havasi rózsa (növ.), l. *Rhododendron.*

Havasi sármány *(Plectrophenax nivalis* L.), az Éneklők *(Passeriformes)* rendjébe, a Pintyfélék családjába tartozó madárfaj. Háta télen rozsdasárga, fekete foltokkal, nyáron barnásfekete. Hasa fehéres. A fiataloknál a szárnyon keresztül két fehér harántsáv húzódik, az öregeknél legnagyobbrészt fehér. Csőre sárga. Hossza 18, szárnyh. 10, farkh. 7 cm. Hazája Izland, Lappföld, télen — nagy hó idejében — azonban Magyarországba is mint vendégmadár ellátogat.

Havasi szajkó, l. *Szajkó.*

Havasi tyúk, l. *Havasi tyúkok.*

Havasi tyúkok *(Tetraogallus*, állat), a Tyúkfélék családjába tartozó madárnem. 10 fajuk ismeretes, melyek Ázsia havasain honosak. Legismertebb a *kaukázusi havasi tyúk (T. caucasicus* Pall.), hossza 58, szárnyhossza 25, farka 17 cm.; a Kaukázus magasabb részeiben található; növényekkel és a szirti kecske ganajával táplálkozik. Belső-Ázsia valamennyi magasabb hegyén él e nem másik, szintén gyakori képviselője: az *ullár (T. himalayensis* Gray), az előbbi fajnál nagyobb, kb. akkora, mint a mi siketfajdtyúkunk. A Himalajában 4000 m.-nél alantabb nem fészkel. 5—30 főből álló csapatokban él. Füvekkel, gyökerekkel és mohával táplálkozik.

Havasi veréb, l. *Veréb.*

Havasköz (azelőtt *Lyuta)*, kisk. Ung vm. nagybereznai j.-ban, (1910) 2936 rutén és német lak., postahivatal; u. t. Fenyvesvölgy.

Havasmező (azelőtt *Ruszpolyána)*, kisk. Máramaros vm. visói j.-ban, (1910) 5226 rutén és német lak., postahivatal; u. t. Petrova.

Havasnagyfalu (azelőtt *Marisel)*, kisk. Kolozs vm. gyalui j.-ban, (1910) 2202 oláh lak., u. p. és u. t. Reketó.

Havasok, az egész éven, vagy az év legnagyobb részén át hóval borított hegyek. Szűkebb értelemben véve, a közhasználatban ezen a néven havasi legelőket, havasi mezőket is értünk, amelyek abszolut magassága másfélezer méterig is leereszkedik.

Havasok régiója (növ.), a havasok kopasz tetői a hó határáig, sajátságos növényzettel. L. *Havasi növényzet.*

Havaspoklos (azelőtt: *Poklusa)*, kisk. Bihar vm. béli j.-ban, (1910) 171 oláh lak., u. p. Bélnagymaros, u. t. Ökrös.

Havasrekettye (azelőtt: *Retyiczel)*, kisk. Kolozs vm. bánffyhunyadi j.-ban, (1910) 1743 oláh lak., u. p. Meregyó, u. t. Nagykalota.

Havasrogoz (azelőtt: *Rogozsel)*, kisk. Kolozs vm. bánffyhunyadi j.-ban, (1910) 1229 oláh lak., u. p. Kalotaszentkirály, u. t. Zentelke.

Havass *Rezső*, földrajzi, politikai és gazdasági író, szül. Pozsonyban 1852 jan. 17. Tanári és bölcsészetdoktori oklevelet szerzett, azután beutazta Közép- és Nyugat-Európát, Skandináviát, a Balkánt és Dalmáciát. Magyar, német és olasz folyóiratokban és napilapokban számos tanulmányt tett közzé, amelyek közül kiemelkednek a Dalmáciára vonatkozó és annak Magyarországhoz való visszacsatolását sürgető iratai. 1907-ben Dalmácia visszacsatolása érdekében a képviselőházhoz kérvényt adott be, melyet 39 törvényhatóság felirattal támogatott. 1897-ben a Magyar Földrajzi Társaság alelnökévé, 1912. a társaság Gazdaságföldrajzi szakosztályának elnökévé választotta. H. az országos, de különösen a budapesti községi politikában több, azóta végrehajtott javaslattal szerepelt. 1888 óta tagja a főváros törvényhatósági bizottságának, 1913. udvari tanácsos lett. Főbb művei: *Ritter Károly összehasonlító földrajza* (1882); *Az Ión szigetek és az Ión tenger* (1882); *A szuezi csatorna, tekintettel a mai gyarmati politikára és Fiuméra* (1887); *Dalmácia visszacsatolása a Magyar Birodalomhoz* (1889); *Az Athosz-hegy és kolostorai; Magyar Földrajzi Könyvtár* (Bibliotheca Geographica Hungarica, 1893); legjelentősebb műve, melyen 10 évig dolgozott; *Budapest jelene és jövője* (1894); *Dalmácia* (Uránia Szinház darabja, 1904); *Dalmácia* (illusztrált díszmű, 1905); *A Magyar Birodalom Közjogi érképe* (1909); *A trializmus földrajzi szem-*

pontból (1909); *A magyar-dalmát összekötővasút jelentősége* (1911); *Magyarország és a Balkán*, gazdaságpolitikai tanulmány (1913).

Havasszépe (növ.), l. *Rhododendron*.

Havas-ügynökség, l. *Agence Havas*.

Havazás határa, l. *Hó*.

Havdala v. *habdala* (héb. népiesen *havdóló*) a. m. *elválás*, *búcsúzás*, szombatesti szertartás a zsidóknál. Abból áll, hogy fonott viaszgyertya meggyujtása és szegfűborsnak használata mellett a szombattól szimbolikusan elbúcsúznak. — *H.-tartó*, rendesen egy művészi módon elkészített tárgy, amelyben a H.-hoz szükéges szegfűborsot tartják.

Have (lat.) a. m. *ave* (l. o.).

Havel, az Elbe jobboldali mellékfolyója Németországban, ered a Dambecker-See-ből 68 m. magasságban, eleinte D.-nek, Spandautól kezdve DNy.-nak, végül ÉNy.-nak folyik, közben számos tavon folyik át (Zotzen, Userini, Nagy-Labus, Ellbogen-, Plauei, Pritzerbi stb. tó), balról a Spreet és Plauet, jobbról a Rhint és Dosset veszi föl és 370 km. hosszú futás után Werben várossal szemben torkollik. Forrásától 24 km.-nyire már hajózható; csatornái: Müritz-Havel, Wentow, Finow, Ruppini, Plauei, Berlin-Spandaui (12 km.), Sacrow-Paretzi, Malzi (13·5 km.), Vossi (15·5 km.), Oranienburgi (14·5 km.) csatornák. A hajóforgalma igen élénk.

Havelberg, város Potsdam porosz kerületben, (1910) 6171 lak., cukorfinomítóval, sör- és hajógyártással, téglaégetőkkel.

Havelland, Poroszország azon vidéke, melyet a Havel, a Rhin és Dosse alsó folyásukban határolnak; Ny.- és K.-H. porosz kerületeket foglalja magában.

Havelock (ang., ejtsd: hevlok), köpönyeg vagy felöltő, többnyire a csípőkig leérő gallérral, melyet H. angol tábornokról neveztek el.

Havelock (ejtsd: hevvlok), *Henry*, *sir*, angol hadvezér, szül. Durhamshire grófságban 1795 ápr. 5., megh. Lakhnauban (Kelet-India) 1857 nov. 24. Részt vett a birmai (1824), afganisztáni (1839) és a perzsa (1856) háborúkban. A keletindiai felkelésben különösen kitüntette magát gyors és bátor hadműveleteivel s Nana Szahib csapatait három csatában győzte le. Hirtelen halállal múlt ki. Emlékiratait *Marshman* adta ki: Memoirs of Sir Henry H. (London 1870, 4. kiad.). V. ö. *Brock*, Biographical sketch of Sir Henry H. (London 1882, 12. kiad.).

Havemann, *Wilhelm*, német történetíró, szül. Lüneburgban 1800 szept. 27., megh. Göttingenben 1869 aug. 23. Mint ifjú a demokratikus mozgalmakban való részvételéért 5 évi fogságot szenvedett (1823—28). 1838-ban a göttingeni egyetem tanára lett. 1841—48-ig szerkesztette a Göttinger Gelehrte Anzeigen-t. Nevezetesebb művei: Geschichte der Lande Braunschweig und Lüneburg (Göttingen 1855—57, 3 köt., 2. kiad.); Das Kurfürstentum Hannover 1803—13. (Jena 1867).

Havenstein, *Rudolf*, a német birodalmi bank elnöke, szül 1857. Meseritzben. Tanulmányai befejeztével törvényszéki jegyző lett egy kisebb német városban, ahonnan 1890. már mint birót helyezték át a porosz pénzügyminisztériumba. 1900-ban a német «*Seehandlung*»-nak lett elnöke és e vállalatot oly sikerrel vezette, hogy alaptőkéjét csaknem megháromszorozta. Határozott ítélőképessége, pénzügyi képzettsége és éleslátása, de emellett hivatalnoki fegyelmezettsége és a politikától való tartózkodása tették alkalmassá arra, hogy 1908. az agráriusok által támogatott *Heiligenstadt* Károllyal szemben őt tegyék a német pénzvilág legelőkelőbb állásába, hírneves elődje, Koch helyébe.

Have pia anima! (lat.) a. m. Isten veled, jámbor lélek! Gyakori sírfelirat.

Haverfordwest (ejtsd: hevverfordueszt), Pembroke county székhelye Dél-Walesben, (1911) 5920 lak., egy régi erősség tornyával és egy XII. sz.-beli apátság romjaival.

Haverhill (ejtsd: hevverhill), város Massachusetts északamerikai állam Essex countyjában, a Merrimac jobbpartján, (1910) 44,115 lak., cipőgyárakkal, pamut- és posztószövéssel, téglagyárakkal.

Haverland, *Anna*, német szinésznő, szül. Berlinben 1851 jan. 8., megh. Blasewitzben 1908 máj. 29. Szinésznői pályáját Lipcsében kezdte meg 1871—74. 1896 óta a berlini Königliches Schauspielhaus tagja volt. Kivált mint drámai hősnő tünt ki. Önállóan megjelent műve: Lose Blätter. Skizzen (Düsseldorf 1891).

Haver-Schmidt, *François*, németalföldi író, szül. Leuwardenben 1835 febr. 14., megh. Schiedamban 1894 jan. 19. Leidenben teológiát tanult és 1859. Foudgumban, 1862. Den Helderben, 1864. Schiedamban volt ref. lelkész. Diákkorában, 1850—1853-ig, szellemes és mulatságos emlékezéseket (Immortellák címmel), szerelmes verseket (Tijgerlelies) és románcokat írt. Összegyüjtve a következő címmel jelentek meg: Snikken en grimlachjes. Academische poëzie van Piet Paaltjens (Schiedam 1867, 6. kiad. 1888). Utóbb H. csak prózát írt, realisztikus, olykor melankolikus novellákat és rajzokat. Életrajzát megírta *Jan ten Brink*.

Havers-féle csatornák a tömött csontot átjáró finom csatornarendszer, melyben a csont erei haladnak. Bővebben l. *Csont*.

Haverstraw (ejtsd: havverzstrao), város New York északamerikai állam Rockland countyjában, a Hudson jobbpartján, (1910) 5669 lak., téglagyárakkal, mészkőbányával. Közelében van Stony Point (az 1779 júliusi ütközet szinhelye).

Havet (ejtsd: avé), *Ernest*, francia bölcsész, szül. Párisban 1813 ápr. 11., megh. u. o. 1889 dec. 26. Előbb a Sorbonneon, majd a Collège de Franceban tanította a latin ékesszólást. Főművei: De la rhétorique d'Aristote (1846); Jésus dans l'histoire (1863); Le christianisme et ses origines (1872—84, 4 köt.), melyben a görög bölcsészetnek a kereszténységre gyakorolt hatását igyekszik kimutatni. — Fia, *Louis*, szül. 1849. Párisban, 1885 óta atyja utóda a Collège de Franceban. Főműve: De Saturnio Latinorum versu (1880). — Ennek öccse, *Julien*, szül. 1853., megh. 1893, a középkori francia történet érdemes munkása volt. Cikkeit Oeuvres címen adták ki (1896, 2 köt.).

Havi *Mihály (havasfalvi)*, szinész és szinigazgató, szül. Gyergyószentmiklóson 1810 jún. 26., megh. Pesten 1864 ápr. 7. Papnak késztült, de szinésszé lett, az 1837. megnyilt Nemzeti Szin-

háznak is tagja volt, de 1838. már Kassán találjuk. 1847-ben Szabó Józseffel együtt magyar daltársulatot szervezett s bejárta vele Ausztriát, Olasz- és Franciaországot. Az 50-es években vidéki szinigazgató volt, 1860. magyar operát vitt Bukarestbe, de ott megbukott. Azután hirlapírással foglalkozott s hol külföldön, hol Magyarországon tartózkodott. Úgy írta alá magát: «Havi világigazgató». Kóbor életének az az érdeme, hogy a magyar zenét megismertette a külfölddel. Sok cikket és szinművet írt, operákat fordított.

Havi baj, l. *Havi tisztulás*.

Havi boldogasszony, l. *Boldogasszony*.

Havi dijfizetéses népbiztositás, l. *Biztosítás* (életbiztosítás).

Havi ellenőrzés. Havonkint szokásos minden rendszeres könyvelés ellenőrzése, mely alkalommal összeállitják a főkönyvi számlák összegeit és ezek végösszegét összehasonlítják a megfelelő elsőfeljegyzési könyvek végösszegével. Ez a kimutatás az ú. n. *havi forgalmi kimutatás*, v. *havi próbamérleg*, mely azonban csak arról győz meg, hogy számszerüleg a könyvelés helyes. Nem írtak-e valakinek számlájára oly tételt, mely egy másik egyén számlájára vonatkozik, e tekintetben a havi forgalmi kimutatás utasitást nem ad. Az ellenőrzést kisebb szabású üzletekben rendesen csak negyedévenként szokták végezni.

Havi tisztulás (*havi vérzés, havi baj, havi folyás*, lat. *menstruatio*), az a vérveszteség, amely a nő életében nemi érettségével (nálunk a 13—15. évben) kezdődik s rendszerint 28 napi időközökben ismétlődik, mignem az 50. év körül elmarad (klimax). A H. folyamatába tulajdonképen két külön élettani működés tartozik. Az egyik rejtve folyik le: ez a *peteérés*, a Graaf-féle tüsző repedése, a petének kilépése fészkéből, az ovariumból. A másik láthatóvá lesz, amennyiben a méh nyálkahártyáján végbement változások egyik tüneményeképen megjelenik a vérzés. Ez a tulajdonképeni menstruatio, amaz az *ovulatio*. E kettő között benső összefüggés van: egyszerre kezdődnek az ifjukorban és egyszerre szünnek meg az aggkor küszöbén. Peteérés nélkül nincs menstruatio; a petefészek kiirtása után a H. kimarad. De peteérés, peteleválás lehetséges H. nélkül; emellett szólnak azok az esetek, amikor a fiatal leányoknál fogamzás történik, mielőtt még a H. náluk egyáltalán megjelent volna; valamint azok az esetek, amikor a nő a szoptatás ideje alatt újra teherbe esik, anélkül, hogy a H. az utolsó szülése óta beállott volna. A H. rendesen 3—4 napig tart s mintegy 100—200 gramm vérveszteséggel jár. A vérzés a méh nyálkahártyájának hajszáledényeiből kerül ki és pedig úgy, hogy a duzzadásig telt hajszáledényekből, annak falain keresztül, kilépnek a vérsejtek. A vérzés szüntével a méh nyálkahártyája lelohad s a lehámlott sejtek helyén újak képződnek. A H.-t annak jeléül tekintjük, hogy az utolsó érett pete nem lett megtermékenyítve. H.-sal járó változások a méh nyálkahártyáján biztosítják a méhnek azt a tehetségét, amelynél fogva képes a megtermékenyített petét magába rejteni és kiviselni. A H. tehát élettani és nem kóros folyamat, mely a legtöbb nőnek semmiféle kellemetlenséget nem okoz. De némely nők a H. idejében valósággal betegek; zavart náluk az emésztés, fáj a fejük, álmatlanok, izgatottak, levertek; a bőrükön apró kelések, csalánkiütés, az arcban duzzanat mutatkozik, s az idegesebbjénél olyan görcsrohamok lépnek föl, hogy 2—3 napon át nagy betegen fekszenek az ágyban. Ez a H. zavarának egyik alakja (*diszmenorrhea*). Más természetü zavar az *amenorrhea*, a H. hiánya és a menorrhagia, az igen bő vérveszteséggel járó menstruatio.

A H.-nál követendő magatartásra nézve az első dolog a tisztaság. Ebben a tekintetben még manapság is roppant elavult nézetekkel kell szembeszállni, amilyen az, hogy ez időben nem szabad fehérnemüt váltani, nem szabad mosakodni. Ellenkezőleg; naponta többször is lehet, sőt kell külsőleg langyos vízzel mosakodni. Fecskendés nem ajánlatos, hacsak egyébként orvosi rendeletből nem szükséges. Fürdeni csak a vérzés szüntével szabad; a hideg fürdő határozottan tilos a H. idejében. A fehérnemű kimélése szempontjából s meghülés kikerülésére is nagyon célszerű kötelék viselése, amely törülközőből is előállítható s szalaggal felköthető. Ágyban maradni csak akkor kell, ha az orvos egyenesen rendeli; de kerülendő a megerőltető munka és mozgás, nagyobb gyaloglás, korcsolyázás és főképen a tánc. A házas életben ilyenkor szigoru önmegtartóztatás a követendő szabály.

Havi vakság, a lovak időnként visszatérő, gyuladásos szembetegsége. A gyuladás az érhártyából, a sugártestekből és a szivárványhártyából indul ki, de utóbb a szem többi részei is megbetegednek. A betegség okozója ma még ismeretlende nagyon valószinű, hogy valamely mikroorganizmus, mely a takarmánnyal vagy az ivóvízzel kerül az állatokba; erre utal az a tapasztalás, hogy a nedves, agyagos vidékeken a betegség sokkal gyakoribb, mint a dombos, meszes talajú vidékeken. Az öröklésnek a betegség keletkezésében kevesebb szerepe van, mint azt régebben hitték. A gyuladás kezdetén fénykerülés, könnyezés, a szaruhártya enyhe elhomályosodása tünik fel, azonkívül az elülső szemcsarnokban sárgás izzadmány jelenik meg, a pupilla megszükül, a szivárványhártya sárgás-zöldes színt ölt, a szemgolyó nyomogatása pedig fájdalmat okoz. Ezek a gyuladásos jelenségek 8—14 nap mulva rendszerint eltünnek, a nyomai azonban legtöbbször mindenkorra megmaradnak. Az esetek többségében, különösen ha az állatok a fertőzött vidéken maradnak, a gyuladás hetek v. hónapok mulva többször is megismétlődik, míg végre a szemgolyó sorvadása, a szemlencse elhomályosodása, az érhártya megvastagodása, az ideghártya leválása következtében a látóképesség teljesen megszünik. Ritkábban okoz egyszeri gyuladás megvakulást. Az eseteknek 30—40%-ában mindkét szem megbetegszik.

Havi zárlat. H.-ot készitenek egyes üzleti könyvekben az ellenőrzés céljából. Igy összeadják a pénztári bevételt és kiadást és levonják a kettő különbözetét, mely összegnek a pénztárban jelentkezni kell. Vagy összeadják a főkönyvelőkönyvet, melynek végösszege ugyanaz az összeg, mint amely összeg a főkönyv összes számláin szerepel.

Havliček, *Karel* (álnevén *Borovský),* cseh író és publicista, szül. Borovában 1821 okt. 31., megh. Prágában 1856 júl. 29. A cseh irodalomban az újabb publicisztikai stílus megalapítója. 1846—48-ig szerkesztette a Pražské Noviny (Prágai Hirlap), 1848-ban megindította a Národní Noviny (Nemzeti Ujság), Ausztria akkori legjobb szlávnyelvű politikai lapját. A demokratikus alkotmány érdekében írt tüzes cikkei miatt 1851. Brixenbe száműzték s csak 1855. tért vissza betegen Prágába. Brixenben írta két elragadóan szép és csípős szatiráját: Křest svatého Vladimira (Szent Vladimir keresztelése) és a Tyrolské elegie (Tiroli elégiák), de ezek csak halála után jelentek meg. A cseheket óvta az erős orosz barátságtól, amelyből ő maga teljesen kiábrándult. Lelkes apostola volt a csehek és tótok gazdasági és kulturális egyesülésének. Politikai műveit 5 köt.-ben kiadta Tobolka (Prága 1900—903); költői műv. 3 köt. Quis (Prága 1906—908) a Česti spisovatele XIX. stoleti c. vállalatban. V. ö. *Tuma,* K. H. B. (Prága 1885); *Quis,* Korespondence K. H. (u. o. 1903); *Masaryk,* K. Havliček (2. kiad., u. o. 1904).

Hávord (azelőtt: *Hovrilla),* kisk. Szatmár vm. nagysomkúti j.-ban, (1910) 306 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagysomkút.

Havre, *Le* (ejtsd: lö ávr), v. *Le H. de Grâce,* az ugyanily nevű járás székhelye Seine-Inférieure francia dép.-ban, Franciaországnak Marseille után legjelentékenyebb kikötője, (1911) 136,159 lak. A Szajna 9 km. széles torkolatának jobb partján, a 100 m. magas Hève-fok lábánál épült cukor- és petroleumfinomítókkal, több kémiai gyárral, üveg-, tégla-, gép-, hajó-, kötélgyártással, pamutfonással, szövéssel és festéssel, vas- és rézöntőkkel és dohánygyártással, gőzmalmokkal, kábel-, konzerv- és papiros-gyárral. Iparánál jelentékenyebb még a kereskedelme, Észak-Franciaország egyik legjobb kikötője, két erősség és 3 parti battéria védelmezi. A kikötő egy előkikötőből és 10 medencéből áll, az utóbbi évtizedben is nagy mértékben bővítették, területe kb. 100 hektár és kikötő partja 16.000 m. 7 világítótorony és számos hajóemelő (dokk) van a kikötőben. A nagy, 7 m. mély járatu tengeri hajók csak a 3 órát tartó áradáskor juthatnak a kikötőbe. Rendes gőzhajójáratok vannak a francia kikötőkön kívül a föld összes nagy kikötőibe, valamint a francia gyarmatok főkikötőibe. Élénk a hajózás a Szajnán is. A tengeri forgalom értéke 1911-ben 2715 millió frank, a jelentékenyebb beviteli cikkek: pamut, réz, cink, gyapju és bőrök, kaucsuk és guttapercha, festékfák (Nyugat-Indiából), cédrus-, mahagoni-, ébenfa és épületfa, kávé, bors, indigo, gépek, petroleum és rizs; a kiviteli cikkek: burgonya, vaj, finom olajok, festékfa-kivonatok, selyem-, pamut-, gyapjuszövetek, butorok, párisi divat- és bronzáruk, ruha és fehérnemű, kocsik, automobilok. Le H. mint újabb város művészi becsesel vagy történelmi értékkel biró épületekben szegény. Legszebb része az 1854. lerombolt bástyák és sáncok helyén van. Legélénkebb utcái a kikötő mellékétől eltekintve a Boulevard de Strasbourg, a régi városban a Rue de Paris. Kiválóbb épületek: a Notre-Dame- és St. François-templomok a XVI—XVII. sz.-ból valók, góts és renaissance-izlésben; a városháza; a muzeum, amely előtt Bernardin de St.-Pierrenek és Casimir Delavignenak, a város szülötteinek bronzszobrai állanak; a városi könyvtár több mint 50,000 kötettel; a Frascati-hôtel és végül az aquarium. Törvényszéke, fiú- és leánynevelőintézete, felső kereskedelmi és hajózási tanintézetei vannak, továbbá van ipari és művészeti iskolája, tőzsdéje, kereskedelmi kamarája. A magasan fekvő Côte d'Ingouvillei villatelephez sodronypálya vezet fel. H. mellett van St.-Adresse, igen látogatott tengeri fürdő. I. Ferenc 1516. a jelentéktelen római Constantia Castra helyén és a Notre-Dame de Grâce közelében alapította a várost és a kikötőt. 1562-ben a protestánsok az angolok kezére játszották, de 1564. ismét elvesztették. Richelieu, Vauban és I. Napoleon tettek legtöbbet a város fölvirágoztatására. Egykoron székhelye volt egy indiai társaságnak, amely Madagaszkáron és egy Szenegal-társaságnak, amely a Szenegal partjain alapított gyarmatokat. V. ö. *Borély,* Hist. de la ville du H. (Havre 1883—85, 5 köt.); *Siegfried,* Le H., marine, commerce, industrie, etc. (u. o. 1885); *Simons,* L. H. et les côtes du Calvados (Paris 1894).

Havre de Grace (ejtsd: hevver de gressz), kikötőváros Mayland északamerikai állam Harford countyjában, az 1900 m. hosszú híddal áthidalt Susquehanna torkolata mellett, (1910) 4212 lak.

Haw., természetrajzi nevek után *Haworth* Adrian Hardy angol entomológus és botanikus nevének rövidítése, szül. 1772., megh. 1833. Little Chelseaben. Legnevezetesebb műve: Synopsis plantarum succulentarum (London 1812, Nürnberg 1819).

Hawai-szigetek, l. *Sandwich-szigetek.*

Hawarden (ejtsd: hauardn) v. *Harden,* város Flint walesi countyban, (1911) 20,575 lak., szén-, vasérc- és glaubersóbányászattal, agyagiparral; a Stanleyk régi kastélyának romjaival, amelyet 1265. Llewelyn lerombolt, a korona újra fölépíttetett és a parlament serege 1678. ismét romba döntött. Szép park közepén áll Gladstone lakóháza.

Haweis (ejtsd: haiss), *Hugh Reginald,* angol lelkész és író, szül. 1839 ápr. 3. Eghamban, megh. 1901 jan. 29. Az ú. n. Broad Church egyik legkiválóbb képviselője volt. Mint Garibaldi barátja, részt vett az olasz forradalmi mozgalmakban és utóbb sokat fáradozott azon, hogy Wagner Richard műveit Angliában meghonosítsa. Fő művei: Thougts for the times (12. kiad. London 1881); My musical life (4. kiad. u. o. 1888) és Music and Morals (17. kiad., u. o. 1896).

Hawick (ejtsd: hávikk), város Roxburgh skót countyban, (1911) 16.877 lak., harisnya- és keztyükészítéssel, tweed néven ismeretes plaidszövéssel, közelében egy magaslaton római tábor maradványaival. Az angolok 3 izben (1418., 1544. és 1570.) feldúlták.

Hawke (ejtsd: hauk), 1. nagy *öböl* New-Sealand É.-i szigetének K.-i részén, az egymástól 80 km.-nyire levő Kidnappers-fok és Mahia-félsziget között. Cook kapitány fedezte föl 1769. — 2. *H., tartomány* a hasonló nevű öböl partjain, területe 11.377 km.², 35.441 lakossal.

Hawkesbury (ejtsd: haukszböri), folyó Ausztrália New-South-Wales tartományában, a Blue-Moun-

tains egyik hegyén ered Wollondilly néven, fölvéve a Nepeant a Broken-öbölbe (Csendes-óceán) ömlik. Hossza 528 km., vízterülete 33,000 km². Termékeny völgyét áradásai öntözik.

Hawkins (ejtsd: haukinsz), 1. *Anthony Hope*, angol író, l. *Hope*.

2. *H.*, *Benjamin Waterhouse*, angol természettudós, szül. Londonban 1807 febr. 8., megh. New Yorkban 1889. Eleinte szobrász akart lenni, de azután a természettudományokra, főképen a geológiára adta magát. Művei: Popular comparative anatomy (London 1840); Elements of form (1842); Comparative view of the human and animal frame (1860); Artistic anatomy of the horse (1865); Of the cattle and sheep (1867); Of the dog and deer (1876); Atlas of elementary anatomy (Huxley-vel, 1865). Nevezetesek a newyorki park részére a kihalt óriás állatokról készített reprodukciói.

3. *H.*, *John*, *sir*, angol tengerész, szül. Plymouthban 1520., megh. 1595 nov. 21. Rabszolgakereskedés által nagy vagyonra tett szert. Erzsébet királynő uralkodása alatt kincstárnokká lett. 1588-ban a győzhetetlen armada ellen mint altengernagy harcolt. Erzsébet azután H.-t lovaggá nevezte ki.

4. *H.*, *John*, *sir*, angol zenetörténetíró, szül. 1719 márc. 30. Londonban, megh. 1789 máj. 20. Tizenhat esztendei munkájának eredménye híres műve: General history of the science and practice of music (1776. 5 köt.). 1741-ben megalapította a Madrigal Societyt.

Haworth (ejtsd: hévörth v. harth), város York angol countyban, (1911) 6505 lak., gyapjuszövéssel.

Hawthorne (ejtsd: haoszhorn), 1. *Julian*, amerikai író, *H. 2.* fia, szül. 1846 jún. 22. Bostonban. Tanulmányait Cambridgeben és Drezdában végezte. Eleinte mérnökösködött, majd egészen az irodalomra adta magát. Megírta többek között atyja életrajzát is. Nagyszámú regényei közül magyarul megjelentek: Malmaison Arkibald (ford. *Ujkéri*, Budapest 1895); Betörés a Manhattan-bankba (bűnügyi regény, u. o. 1904); Ki volt a tettes? (Egyetértés 1890. évf.); Tragikus titok (Pesti Hirlap 1893. évf.).

2. *H.*, *Nathaniel*, amerikai író, szül. 1804 júl. 4. Salemben (Massachusetts), megh. 1864 máj. 19. Plymouthban (Massachusetts). Első regénye, a diákélet köréből vett Fanshawe (1828) még nem árulja el későbbi kiváló tehetségét és csak Twicetold Tales (1837) c. elbeszéléseivel aratott sikert. Igen kedvezően fogadták az ifjuságnak szánt Grandfather's Chair, Famous Old People és The Liberty Tree (1841) c. köteteit, amelyeknek tárgyát az amerikai történelemből vette. Sophia *Peabody*-val való házassága után Concordban telepedett le és ottani házát Mosses from an Old Manse (1843) c. mesteri rajzaival tette ismeretessé. Hogy családjáról jobban gondoskodhassék, Salemben a vámhivatalban vállalt alkalmazást, de állását politikai intrikák következtében elveszítette. Ekkor írta meg hatalmas regényét: The Scarlet Letter (1850), amely az amerikai regényirodalom legkiválóbb mesterműve. Ezzel páratlan sikere volt, az első kiadás ötezer példánya két hét alatt kelt el. Költői erő és mély érzés jellemzi The House of seven Gables (1851) és The Blithedale Romance (1852) c. regényeit is. Ezekkel egyidejüleg jelent meg az ifjuságnak szánt Wonder Book for Girls and Boys (1852), amely a görög mitológiát és hősmondát dolgozza fel és még ma is kedves olvasmánya az amerikai fiatalságnak. 1853-ban Liverpoolba amerikai konzullá nevezték ki és csak 1860. tért vissza Amerikába. Ez idő alatt bejárta Angliát, Franciaországot és Olaszországot. Utazásainak eredménye The Marble Faun or Romance of Monte Beni (1860), melynek címét az író az angolországi kiadásban Transformation-re változtatta és számos útleírás, melyek részben halála után jelentek meg (English Note Book 1870, French and Italian Note Books 1871). H. az angol próza egyik legkiválóbb mestere. Stilusa a klasszikus egyszerűséget és költői finomságot a férfias erővel egyesíti. Apró rajzaiban és novelláiban az amerikai életnek hangulatos, néha romantikusan színezett képét adja. Többnyire az emberi életnek sötét és komor oldalait tárgyalja és nagy regényeiben mélyen járó erkölcsi problémákat dolgoz fel. Összes művei 1902. 13 kötetben jelentek meg. Magyarul megjelent: Átalakulás vagy a Monte-Beni családrege, ford. *Veres* Sándor (Budapest 1871); A nászutazás; Annácska első utazása; A honleány, fordította *Sasvári* Ármin (u. o. 1877); A gyémántkirály (u. o. 1877). Legjobb életrajzát fia, Julian H. írta meg: Nathaniel H. and his Life (New York 1884, 2 köt.) és H. and his Circle (u. o. 1903). V. ö. H. *James*, Nathaniel H. (London 1880); G. *Lathrop*, Study of J. H. (Boston 1886); *Conway*, Life of H. (New York 1890); *Woodberry*, Nathaniel H. (Boston 1902).

Haxo (ejtsd: axo), *François Nicolas Bénoît*, báró, francia tábornok, szül. St. Didierben 1774 jun. 24., megh. Párisban 1838 jun. 25. Fiatalon lépett be a mérnök-karba. Nagyobb tevékenységet 1809. Saragossa ostrománál fejtett ki. A wagrami ütközetben mint ezredes tüntette ki magát, aztán Spanyolországban Lerida és Mequinenza gyors bevétele által. 1812. mint dandár-parancsnok Napoleon vezérkarához tartozott s a mohilevi ütközet után kiváló szolgálataiért hadosztály-parancsnokká neveztetett ki. 1813. Hamburg erődítését vezette; Kulmnál fogságba került és csak a párisi béke után bocsátották szabadon. Noha 1815. Napoleon visszatérésekor átment ehhez és részt vett a waterlooi csatában, XVIII. Lajos mégis kinevezte őt a műszaki csapatok főinspektorává. 1832-ben Gérard alatt H. az antwerpeni citadella ostromát vezette s végül kidolgozta Páris megerősítésének tervét. Lajos Fülöp 1832. pairi rangra emelte. V. ö. *Mengin*, Notice historique sur le général baron H. (a Spectateur militaire c. folyóiratban).

Haxthausen, *August*, báró, német nemzetgazda, szül. Bökendorfban 1792 febr. 3., megh. Hannoverben 1866 dec. 31. Über die Agrarverfassung in dem Fürstentum Paderborn und Korvei (Berlin 1829) c. művével magára vonván a figyelmet, a porosz király megbízta Poroszország agrárviszonyainak tanulmányozásával; hasonló megbízást kapott később az orosz cártól is. Tanulmányainak eredményét összefoglaló művei közül nevezetesebbek: Die ländliche Verfassung in der Pro-

vinz Preussen (Königsberg 1839); Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands (Berlin 1847—52, 3 köt., franciául is megjelent); Die ländliche Verfassung Russlands (Leipzig 1856, 2 rész).

Hay (ejtsd: hé), *John*, amerikai államférfiú, szül. Salemben(Ohio) 1838 okt. 8., megh. Newburyben 1905 júl. 1. 1861-ben Lincoln elnök magántitkára lett s a polgárháború alatt, mint annak hadsegéde az alezredességig emelkedett. Lincoln halála után mint diplomata működött; megfordult Párisban, Bécsben, Madridban és Londonban. 1898-ban a spanyol háború kitörésekor külügyi államtitkár lett s ő kötötte meg az amerikai-spanyol békét, 1900. pedig az angolokkal a Panamaszoros-szerződést. (L. *Hay-Pauncefote-szerződés).* H. kitünt mint költő, író és publicista is. Legnevezetesebb műve Lincoln elnök életrajza, melyet Nicolay ezredessel együtt írt (1890, New York). Beszédeinek gyüjteménye 1906 jelent meg New Yorkban.

Hayange, város, l. *Hayingen.*

Hayden, *Ferdinand Vandeveer*, amerikai geológus, szül. 1829 szept. 7. Westfieldben, megh. 1887 dec. 22. Philadelphiában. 25 éves korában felfedező útra indult Észak-Amerika Ny.-i részébe, ahonnan becses gyüjteményt hozott. Az 1867. évben, mint philadelphiai tanár, a felső Missouri vidékét tanulmányozta és 1870—1878 között a Yellowstone-forrásvidék nevezetes gejzirjeit ismertette meg a szakkörökkel. Erről szóló műve: The Yellowstone National Park, and the mountain region of Idaho, Nevada and Utah címen, pompás illusztrációival világszerte feltünést keltett. North America címen Selwynnel együtt nagy művet írt, amely 1883. Londonban jelent meg. Ezeken kívül még mintegy 50 kisebb-nagyobb értekezést írt.

Haydenit (ásv.), sárgás chabasit, amely többnyire a romboéder szerint ikreket alkot. Lelőhelye Marylandban Baltimore.

Haydn, 1. *Franz Joseph*, osztrák zeneszerző, az újabb kor hangszeres zenéjének első nagy mestere, szül. Rohrauban (Alsó-Ausztria) 1732 ápr. 1., megh. Bécsben 1809 máj. 31. Atyja kocsigyártó volt, ő tizenkét gyermek között a sorban második. Szűkös anyagi viszonyok között éltek. H. első zenei ismereteit unokabátyjától, Frank tanítótól nyerte. 1740-ben, nyolc éves korában, Bécsbe ment, erős zenei érzéke és csengő szopránhangja bejuttatták a Szt. István-templom kórusába. Tanítója nem volt, mint autodidakta igyekezett behatolni a zeneszerzés titkaiba. Amikor hangja mutálni kezdett, a kórustól meg kellett válnia. Zongoraleckékkel tartotta fenn magát. 1750-ben megismerkedett Porporával, a híres olasz zeneszerzővel, aki énektanár volt Bécsben és H.-t zongorakísérői minőségben alkalmazta. Porpora szolgamódra bánt az ifjú művésszel, de a sok bántalmat feledtette azzal, hogy a zeneszerzés elméletében útmutatásokkal szolgált számára. Porporánál H. megismerkedett Wagenseillal, Gluckkal és Dittersdorffal. Időközben kompoziciói, zongoraszonáták (kéziratban), kezdtek elterjedni a közönség körében és megnyerték számára többek között Fürnberg báró jóindulatát is. Fürnberg ajánlatára H.-t Morzin gróf házi zenekarához szerződtette karmesteri minőségben. Fürnberg kamarazenetársasága számára írta H. (1755) első vonósnégyesét (b-dur). 1759-ben Morzin gróf birtokára költözött Lukavecbe, Pilsen mellé s kétszáz forint fizetésben részesült, ami lehetségessé tette számára, hogy családot alapítson. Feleségül vette Keller fodrász Mária Anna nevű leányát. Mária Anna veszekedő, bigott és zenei dolgokban értelmetlen nő volt és negyven esztendeig keserítette H. életét (1760—1800). Lukavecben írta H. első szimfoniáját (d-dur 1759). 1760-ban Morzin gróf feloszlatta zenekarát. H. nehány hónapig állás nélkül volt, 1761. azonban Esterházy Pál Antal herceg (megh. 1762) szerződtette kismartoni zenekarához (Werner G. S. mellé) második karmesternek. Werner 1766. meghalt és H. első karmestere lett a zenekarnak, amelynek létszámát Esterházy Miklós József alatt 16-ról 30-ra emelte. 1790. megh. Esterházy Miklós herceg és utóda, Esterházy Antal herceg elbocsátotta zenekarát. H.-nak azonban meghagyta karmesteri címét és 1400 frt nyugdíjat biztosított számára. H. így megszabadult elfoglaltságának nagy részétől, anyagilag független helyzetbe jutott és amikor a hercegtől szabadságot is kapott, Salomon hegedűművész rábeszélésére kiment Londonba. Az első londoni tartózkodása 1790—92-ig tartott és rendkívüli erkölcsi és anyagi sikerrel járt. H. ekkor írta hat leghiresebb, ú. n. londoni szimfóniáit. Angliában nagy ünneplésekben volt része. Oxfordban (1791 júl. 8.) díszdoktorrá avatták. (A szertartás alatt az ú. n. Oxford-szimfónia került bemutatóra). 1792. visszatért Bécsbe, ahol szeretett barátjának, Mozartnak halálhíre mélyen lesujtotta. 1792—94-ig tanította Beethovent is, a tanításnak azonban véget vetett H. második londoni útja, amely 1794—1795-ig tartotta távol a mestert kedves Bécsétől. 1794 jan. 22. megh. Esterházy Antal herceg, utóda, Miklós, újraszervezte a házi zenekart és felszólította H.-t a karmesteri teendők ellátására. H. ekkor volt zeneszerzői tehetségének teljében. A legmagasabb fejlődési fokot azonban csak 65 éves korában érte el, ekkor írta ugyanis legnagyobb alkotásait: a Die Schöpfung és a Die Jahreszeiten c. oratóriumokat. A Die Schöpfung szövegét, Milton Elveszett paradicsomából, Händel számára Sidley állította össze, a Die Jahreszeiten verseit Thomson írta. Németre mind a két művet van Swieten fordította le. A Die Schöpfung 1797 ápr. 29. és 30., a Jahreszeiten 1801. ápr. 24. került bemutatóra Schwarzenberg herceg palotájában. H. élete utolsó éveiben sokat betegeskedett. Az utolsó esztendőben már alig hagyta el a szobát. Meghalt néhány nappal azután, hogy a franciák bevonultak az osztrák fővárosba. Ez volt utolsó nagy fájdalma. Művei sokfélék. Összes műveinek kiadását 1908. indította meg a Breitkopf és Härtel-cég, Mandyczevszki szerkesztésében. Az összes művek kiadását nyolcvan kötetre tervezik. Nevezetesebb művei: 104 szimfónia; legismertebbek: Mit dem Paukenschlag (1791), Mit dem Paukenwirbel (1795), Oxford-szimfónia (1788), Abschiedssymphonie (1772), La chasse (1780), Kindersymphonie; 16 operanyitány; 20 zongora-, 9 hegedű-, 6 gordonkaverseny és 16

versenymű más hangszerekre: 35 zongora-hármas, 30 vonóshármas; 175 darab baritonra; 33 zongoraszonáta; sok tánc; 26 mise, 13 offertorium, 2 rekviem, 2 Tedeum; 24 opera (köztük: La vera constanza, Orlando paladino); 1 operett (Der Apotheker); 36 dal; 1 lirai jelenet (Ariadne auf Naxos). A neki tulajdonitott művek között sok az apokrif. A H.-ról szóló irodalomból kiemeljük: S. *Mayr*. Brevi notizie storiche della vite e delle opere di Gius H. (1809); *Dies*, Biographische Nachrichten v. J. H. (1810); G. *Carpani*, Le Haydine (1812 és 1823); *Seeburg* Fr., J. H. (1895); *Pohl* nagy H.-biográfiája, amelyet Mandyczevszki fejezett be; *Schmidt* Leop., J. H. (1898); *Brenet*, H. (1909). Születésének századik évfordulóját 1909 máj. 25—29. nagy ünnepségekkel ülték meg Bécsben és Kismartonban.

2. *H., Johann Michael, H. 1.* öccse, Weber K. M. és Reicha mestere, osztrák egyházi zeneszerző, szül. 1737 szept. 14., megh. Salzburgban 1806 aug. 10. 1744—1755-ig a bécsi Szt. István-templomban szóló szopránénekes, 1757. Nagyváradon karmester, 1762. Salzburgban zenekari igazgató, majd a bencés szerzetesrend Szt. Péter-templomának orgonása lett. Művei nagyobb részt egyházi kompoziciók (28 mise, 114 gradualia, 67 offertorium stb.); zenekari művei közül (30 szimfónia, 50 orgonaelőjáték, táncok, indulók) több bátyja neve alatt jelent meg. 1808-ban megjelent Salzburgban életrajza, ismeretlen szerzőtől. V. ö. Otto *Schmid*, J. M. H. (1906).

Haydock (ejtsd: hédok), falu Lancaster angol countyban, (1911) 9649 lak., kőszénbányákkal, közelében *H. Lodge* őrültek háza.

Haydon (ejtsd: hédn), *Benjamin Robert*, angol festő, szül. Plymouthban 1786 jan. 25., megh. 1846 jún. 22. A londoni művészeti akadémián képezte ki magát. Első művei: Mária és József (1807); Dentatus meggyilkolása (1809); Salamon itélete (1814). Kitünő képei: The mock election; The chairing of members; Napoleon a nap lementét szemléli; Eukles halála. Szüntelenül kutató, elégedetlen szellem volt. Nagy tehetsége volt a genreképfestésre, ezt bizonyitja: a Punch kiadóhivatala előtt tolongó néptömeg képe (London, National Gallery), de korának izléséhez képest heroikus ábrázolásokkal akart hatni és az oroszlánok izomzatát tanulmányozta, hogy azok mintájára alkossa meg hőseit. Öngyilkos lett. Önéletrajzát és naplóit kiadta Taylor T. (London 1853).

Hayduck, *Max*, német mikológus, szül. 1842. Stralsundban, megh. 1899. Berlinben, hol 1879 óta az Institut f. Gärungsgewerbe-n mint magántanár működött és különösen az élesztő táplálkozástanával foglalkozott. Dolgozatai nagyrészt a Wochenschrift f. Brauerei és Zeitschrift f. Spiritusindustrie-ben jelentek meg. Ezek közül nagyobb jelentőségűek azok, melyek az élesztőnek viselkedését különböző savak iránt, az élesztő erjesztőképességének és nitrogéntartalmának szerves kapcsolatát, a sörélesztő felfrissitését, a komlógyanták antiszeptikus voltát és az árpa minősitését tárgyalják. A H.-féle tápoldat pedig ma a legelterjedtebb mesterséges tápoldat, melyet erjesztő gombák szaporitására mikológiai laboratóriumokban használnak.

Haye (ejtsd: é), *La*, francia neve Hágának.

Haye-Descartes (ejtsd: é-dekárt), *La*, város Indre et Loire francia dép.-ban, Loches járásban, a Creuse jobb partjához közel, 1622 lak., Descartes filozófus szülőházával és emlékszobrával.

Hayek, *August von*, botanikus, szül. 1871 dec. 14. Bécsben, ahol 1895. orvosi, 1905. bölcsészeti doktor, 1907. a növényföldrajz, 1912. a rendszeres növénytan magántanára lett. Mint bécsi kerületi főorvos működik és jelentős botanikai dolgozatokat bocsájt közre. Ilyenek: Die Centaurea-Arten Oesterreich-Ungarns (Akademie, Wien 1901); Die Sannthaler Alpen (Vorarbeiten zu einer pflanzengeogr. Karte Oesterreichs, Wien 1907); Monographische Studien über die Gattung Saxifraga (u. o. 1905). Nagy, most is folyó és hazánk flórájára is jelentős műve a Flora von Steiermark (Berlin 1908 óta).

Hayes (ang., ejtsd: héss), falu Kent angol countyban, (1911) 841 lak. Mellette van *H. Place*, ahol az első Pitt meghalt és fia, Pitt William született és egy puszta *(H. Common*, 89 hektár), mely nyugati irányban *Kestonig* terjed, ahol római sáncok a régi *Noviomagus* városára emlékeztetnek.

Hayes (ejtsd: héss), 1. *Isaac Israel*, amerikai sarki utazó, született Chesterben (Pennsylvania) 1832 márc. 5., megh. New Yorkban 1881 dec. 17. Kane északsarki expediciójának (1853—55) orvosa volt, 1860—67. Gröndlandban járt és belsejét az é. sz. 81° 37′-ig átbarangolta. 1869-ben harmadszor hajózott Dél-Grönlandba. H. munkái közül emlitendők: An Arctic boat-journey (Philad. 1860, Boston 1896); The open Polar Sea (New York 1867, németül Jena 1868); Physical observations in the Arctic seas (Wash. 1867); The land of desolation (London 1871); Cast away in the cold (elbeszélés 1868).

2. *H., Rutherford Birchard*, az Egyesült-Államok 19. elnöke, szül. Delawareban (Ohio) 1822 okt. 4., megh. Fremontban (Ohio) 1893 jan. 16. Ügyvéd volt s a polgárháborúban, mint a rabszolgatartás heves ellenzője, az északiak seregében harcolt. Mint tábornok vált meg a seregtől és nemsokára Ohio állam kormányzója lett. 1876-ban Grant helyébe őt léptette fel a republikánus párt elnökjelöltnek. Bár a választás kétséges volt, a kongresszus többsége 1877 márc. 4. őt proklamálta elnöknek. E minőségében sokat fáradozott a polgárháború okozta károk javitásán, de az elődje alatt elharapódzott korrupcióval szemben ő is tehetetlennek bizonyult. V. ö. *Stoddard*, Lives of H., Garfield and Arthur (New York 1889).

Hayesin (ásv.), finom hófehér tűalakú kristályok; viztartalmú kalciumpiroborát, képlete:

$$CaB_4O_7 + 6H_2O;$$

Iquique-sikján Peruban salétrom és glauberit társaságában fordul elő. Hozzája nagyon hasonlit a bechilit: $CaB_4O_7 + 4H_2O$.

Hayez, *Francesco*, olasz festő, szül. Velencében 1791 febr. 15., megh. 1882 febr. 11. A velencei akadémián tanult, azután Rómában Palaginak volt tanitványa, utóbb a milanói akadémia tanára. Romantikus tárgyu, de nagyon sima kivitelű képei közül emlitendők: Carmagnola halálos itélete; A sziciliai vecsernye; Marino Falieri utolsó percei; Capello Bianca menekülése (Berlin, Nationalgale-

rie). Az 1742. pozsonyi országgyűlés (Vitam et sanguinem) képe 1894. a pozsonyi Lanfranconi-gyüjteménybe került.

Hayingen *(Hayange)*, város Elszász-Lotharingia német birodalmi tartomány lotharingiai kerületében, (1910) 11,413 lakossal, nagy vasművekkel, amelyek Elszász-Lotharingiában a legrégiebbek közül valók.

Haym, *Rudolf*, német filozófiai s irodalomtörténeti író, szül. Grünbergben (Szilézia) 1821 okt. 5., megh. 1901 aug. 27. A hallei egyetemen mint a filozófia s irodalomtörténet magántanára habilitáltatta magát. 1858–64. a Preussische Jahrbücher szerkesztője, 1860. az egyetemen rendkívüli, 1868. rendes tanár lett. Kiválóak irodalom- s filozófiatörténeti művei: W. von Humboldt (Berlin 1856); Hegel und seine Zeit (1857); Arthur Schopenhauer (1864); Die romantische Schule (1870). Legkiválóbb művei: Herder, nach seinem Leben und seinen Werken (1872—85, 2 köt.); Das Leben Max Dunckers (1890). Halála után jelentek: meg Aus meinem Leben (1902); Gesammelte Aufsätze (1903).

Haymerle, *Heinrich Karl*, báró, osztrák államférfiú, szül. Bécsben 1828 dec. 7., megh. u. o. 1881 okt. 10. Az 1848 októberi bécsi forradalomban való részvételéért Windischgraetz herceg halálra itélte s csak Hübner báró közbenjárására kegyelmezett meg neki. Ezután a diplomáciai pályára lépett s megfordult Frankfurtban, Kopenhágában. 1866-ban részt vett a prágai porosz-osztrák békealkudozásokban. 1869-ben athéni, 1872. hágai, 1877. római követ lett. Az 1878-iki berlini kongresszuson mint az Osztrák-magyar monarchia harmadik képviselője szerepelt. Andrássy Gyula gróf visszalépése után 1879 okt. 8. ő lett a monarchia külügyminisztere s mint ilyen tovább folytatta Andrássy művét, mely a német szövetség fentartására és a keleti béke megőrzésére irányult. V. ö. *Arneth*, Heinrich Freiherr v. H. (Berlin 1882, 2. kiad.).

Haynald *Lajos*, bibornok, kalocsai érsek, szül. Szécsényben (Nógrád) 1816 okt. 3., megh. 1891 júl. 4. A bölcsészetet Nagyszombatban hallgatta; a teológiát a bécsi egyetemen végezte. 1839-ben pappá szentelték. Tanulmányait a bécsi Augustineumban fejezte be és 1841. doktorátust szerzett. Rövid ideig segédlelkész volt Budapesten, 1842 óta teol. tanár Esztergomban; 1846-ban primási titkár, 1848-ban irodaigazgató, mely fontos állásában találta a szabadságharc kitörése és a debreczeni országgyűlés függetlenségi nyilatkozata. H. nem engedte kihirdetni e proklamációt, sem Szemere kormányának antimonarchikus rendeleteit, minek folytán a kormány 1849 jún. 18. állásától eltávolította, de később Scitovszky primás visszahelyezte. 1851 szept. 15. Kovács Miklós erdélyi püspöknek koadjutorává lett, cum jure successionis. 1852 aug. 15. szentelték föl püspökké. Kovács halála után utódjává lőn 1852 okt. 15. Két évvel ezután titkos tanácsos lett. Mint püspök apostoli buzgalommal felelt meg magas hivatásának. Különösen az egyházi fegyelem megszilárdítása és a népiskolák ügyének emelése körül sokat tett. Bőkezüségét és jótékonyságát eléggé hirdeti az a tény, hogy tíz év alatt tett alapítványainak és adakozásainak összege a 300,000 forintot jóval meghaladja. Az 1860. évi októberi diploma után megindult politikai mozgalomban a jogkontinuitás álláspontjára helyezkedvén, egyike volt ama hazafias párt vezéreinek, amely Magyarország és Erdély unióját sürgette. Álláspontját a károlyfehérvári történeti nevezetességű értekezleten fejtette ki 1861 febr. 10. Midőn az okt. 3-iki károlyfehérvári gyűlésen a bécsi kormány alkotmánysértését, mint abszolutisztikus tényt, erősen elitélte, megindult ellene a hajsza. Gróf Nádasdy Ferenc, az erdélyi udvari kancellária vezetője, H.-ot a köteles hűség és lojalitás megsértésével vádolta és Bécsben való önkéntes megjelenését tanácsolta. H. Bécsbe ment és nov. 24. átnyujtotta terjedelmes emlékiratát, amelyben politikai álláspontját, minden tekintetet félretéve, kifejtette; Nádasdy előtt pedig kijelentette, hogy állásának kötelességeit a jövőben is lelkiismeretéhez hűen fogja teljesíteni; ha azonban királyának bizalmát is elvesztené és nemcsak tanácsadóiét, minden pillanatban kész püspökségéről lemondani. Mivel pedig többszöri felhívásra sem volt hajlandó a kormány törekvéseit támogatni és nem volt rábirható, hogy a nagyszebeni országgyűlésre kitűzött választásokból kifolyólag néhány papját puszta vádra elmozdítsa, 1863 dec. elején formálisan felszólították, hogy mondjon le püspökségéről. Hosszas tárgyalások után IX. Pius 1864 szept. 24. feloldotta H.-ot püspöki kötelességei alól és Karthágo érsekének címével kitüntetve, Rómába hívta, hol a rendkívüli ügyek tárgyalására hivatott kongregációban működött. 1867 elején kalocsai érsekké neveztetvén ki, hazájába visszatért. 1868 márc. 17. igazgatója, később tiszteletbeli tagja lett a Magyar Tudományos Akadémiának; 1877 jún. 6. a Szt. István-rend nagykeresztese és 1879 máj. 12. bibornok. H. Kalocsán hasonló tevékenységet fejtett ki, mint előbb Erdélyben. Ezzel arányban áll áldozatkészsége (4.209,730 frt). A magyar országgyűlés felsőházában s a delegációk üléseiben, melyeknek több éven át elnöke és alelnöke volt, ismételve alkalma nyilt szónoki tehetségét és mély tudományát kitüntetni. Utazásai és összeköttetései révén olyan növénygyüjteményt állított össze, mely gazdagsága, rendezettsége által Európában az elsők egyike volt, melyet gazdag könyvtárával együtt a Nemzeti Muzeumnak ajándékozott. A királyi pár ezüstmenyegzője, valamint belső titkos tanácsosi kineveztetése alkalmából az egyházi zene, egyh. festészet és szobrászat előmozdítására alapítványt tett. Emlékbeszédein és pásztorlevelein kívül több rövidebb-hosszabb értekezést írt. Igy: *A szentírási mézgák és gyanták termőnövényei* (népszerü előadás az Akadémián); De distributione geographica Castaneae in Hungaria; Acanthus mollis L. egy óriás példányáról; Ceratophyllum Pentacanthum stb. Herbáriumát leírta *Kanitz*, Collectiones Plantarum, e quibus Herbarium Dris Lud. Haynald coaluit c. művében (Kolozsvár 1884). Az Akadémiában *Fraknói* Vilmos tartott fölötte emlékbeszédet (1893 okt. 30). V. ö. *Zelliger* Alajos, Egyházi írók csarnoka; *Kanitz* Ágost, H. Lajos bibornok, mint botanikus (Pozsony 1889, a H.-albumban).

Haynaldbúza, l. *Haynaldia*.

Haynaldella (növ.), l. *Haynaldia*.

Haynaldia (növ.), 1. *H.* Schur., *Haynaldbúza*, a Gramineae (Pázsitfűfélék) család génusza; 2 faja van. A *H. villosa* Schur. (Triticum villosum MB.) 30—60 cm. magas, tövén csomósan elágazik. Kalásza igen tömött, tengelye törékeny. Kalászkája 2 virágú. Polyvái hosszukásak, tompák, két bordájuak, hosszú szálkásak, a bordákon ecsetszerüen álló selyemszőrökkel. Homokos területeken fordul elő a Földközi-tenger környékén és hazánkban. A *H. hordeacea* Hack. Algirban honos.

2. *H.* Schulz. gombagénusz, melyet müggenburgi Schulzer J. állított fel. Az ide tartozó *H. umbrina*-t Schulzer befőtt paradicsomon találta. A. *Fischer* szerint nem más, mint *Helicostylum elegans* Corda, a Mucoraceae családba tartozó penész.

3. *H.* Pant. (*Haynaldella* Pant.), a kovamoszatok génusza, melynek egyetlen faját, a *H. antiqua*-t Pantocsek J. hazánkban, harmadkori tengeri üledékben találta. Újabban a *Coscinodiscus Ehrenb.* génusszal azonosítják.

Haynau v. *Hainau*, város Liegnitz porosz kerületben, (1910) 10,461 lak., Blücher-emlékkel; keztyü-, fémárú-, papirgyártással, posztó- és vászonszövéssel és fehérítőkkel. 1328-ban elfoglalták a husziták; 1813. a porosz lovasság Blücher vezérlete alatt Maison francia generális csapatait itt teljesen tönkre verte.

Haynau, 1. *Friedrich Wilhelm Karl Eduard von*, hesseni tábornok és hadügyminiszter, *H. 3.* fia, szül. Münchenben 1804 dec. 5., megh. Kasselben 1863 jan. 24. Katonai pályára lépett s 1849. résztvett a Dánia elleni háborúban. 1850-ben ideiglenes és 1853. valóságos hadügyminiszterré nevezték ki a reakcionárius Hassenpflug-minisztériumban. 1855-ben le kellett mondania a miniszterségről s ekkor altábornagy lett. Később viszálya támadt Dörr kapitánnyal, aki őt egy névtelenül megjelent röpiratban gyávasággal vádolta, mivel egy ügyét nem párbajjal intézte el. Erre H. kilépett a katonai szolgálatból s nemsokára főbelőtte magát.

2. *H., Julius Jakob*, báró, osztrák hadvezér, szül. Kasselben 1786 okt. 14., mint I. Vilmos hesseni választófejedelem és Ritter Róza törvénytelen fia, megh. Bécsben 1853 márc. 14. Anyját később atyja Lindenthal név alatt nemesi rangra emelte. H. osztrák szolgálatba lépett. 1805-ben francia fogságba jutott, 1806. kapitány, 1830. ezredes lett. Fokozatosan emelkedve ezredtulajdonosnak és 1847. temesvári hadtestparancsnoknak neveztetett ki, de onnét összeférhetetlen természete miatt visszahívták. A forradalom kitörésekor nyugalomban élt Grácban. Mint önkéntes újra belépett a seregbe és mint ezredes vezette éppen Olaszországban levő ezredét. Mint Verona parancsnoka, továbbá a custozzai és lonatói csatákban való résztvétele által nagy érdemeket szerzett, de már akkor kérlelhetetlennek és szeszélyesnek mutatta magát. Neve egész Európában hirhedtté lőn, midőn 1849 ápr. leverte a föllázadt Bresciát és kegyetlenül üldözte az olasz hazafiakat, annyira megfeledkezve minden emberségről, hogy nőket is korbácsoltatott. Ezóta «bresciai hiénának» nevezték. Radetzky azt szokta felőle mondani: olyan, mint a borotva, használat után azonnal jól el kell tenni. Mindamellett reá bízták a felkelő Velence ostromát, melyet teljes erővel folytatott, s 1849 máj. végén reá bízták a magyarországi hadjárat vezetését teljes hatalommal. A beléhelyezett bizalomnak meg is felelt, az oroszok segítségével jun. 20. és 21. visszanyomta Görgeyt Zsigárdnál és Perednél, elfoglalta Győrt, júl. 11. visszaverte a Komáromból kitörni akaró magyar sereget, megszállotta a fővárost és nyomon követve Dembinszky seregét, Szőregnél és végre Temesvárnál nagy győzelmeket aratott aug. 9. Azt hitte, hogy e gyors és határozott hadviselése által eldöntötte a háború sorsát, és azért dühét a végsőig fokozta Görgeynek az az elhatározása, hogy az oroszok előtt rakta le a fegyvert, megfosztva így őt attól a dicsőségtől, hogy az ő serege, az osztrák vett erőt a forradalmon. Teljhatalma módot nyujtott neki arra, hogy boszuját töltse a szabadságharc elfogott vezérein és az egész szerencsétlen országon. Az 1849 okt. 6-iki kivégeztetések Aradon és Pesten, számos hazafinak megöletése, sok ezernek börtönbe vetése és üldözése mindenkorra megbélyegzik H. emlékét és egy sorba helyezik őt Caraffával. Mint Magyarország hadi parancsnoka nem fért meg a bécsi minisztériummal, különösen Bachhal és ennek következtében 1850 júl. le kellett mondania. Efölötti haragjának tulajdonították, hogy az összes még vizsgálat alatt levő foglyokat hatalma utolsó napján szabadon bocsátotta. Egy ideig szabolcsvármegyei birtokán, majd Grácban élt, azután nagy utazásra indult nyugati Európában. Ekkor történt, hogy Londonban a Perkins-féle sörfőző munkásai tettleg bántalmazták, úgy járt Brüsszelben is, hol a nők korbácsolását vetették szemére. Párisban a kormánynak mindent el kellett követnie biztonsága megóvására. Berlinben ellenben nagyon ünnepelték és Bécs városa őt, visszatérése után, diszpolgárának választotta. V. ö. *Schönhals*, F. Z. M. Haynau. Magyarországi földesúri életét Reiner Ede irta meg.

3. *H., Wilhelm Karl von*, hesseni tábornok, *H. 2.* testvérbátyja, szül. Hanauban 1779 dec. 24., megh. 1856 jan. 21. Hosszas szolgálat után 1847. mint tábornok nyugalomba vonult. Mivel más főtiszt nem vállalkozott az ostromállapot fentartására s az alkotmányhű tisztikar megrendszabályozására, 1850. a Hassenpflug-minisztérium a hadsereg főparancsnokává nevezte ki. Rövid hivataloskodásának egyetlen ténye a katonasághoz intézett kiáltványa s a tisztikar előtt elmondott beszéde volt. A sajtó megszorítására s a polgárhad feloszlatására vonatkozó kisérletei csakhamar bukását idézték elő.

Hayne, latin növénynevek után *Hayne* Friedrich Gottlob (1763—1832) berlini botanikus professzor nevének rövidítése.

Hayne (ejtsd: hén), *Paul Hamilton*, amerikai költő, szül. 1830 jan. 1. Charlestonban (Dél-Karolina), megh. 1886 júl. 6. Grovetownban (Georgia). Mint ujságiró és költő gyorsan hírnévre tett szert. Főművei: Poems (1855); Sonnets and other Poems (1857); Legends and Lyrics (1872); The Mountain of the Lovers and other Poems (1873).

H.-t az Unio déli államai poeta laureatusának szokták nevezni. Összegyűjtött művei Complete Poems címmel (Boston 1882) jelentek meg.

Hayneccius, *Martin*, német filológus és szinműiró, szül. Borna szász faluban 1544 aug. 10., megh. 1611 ápr. 28. Grimmában, hol 1588 óta iskolarektor volt. Két latin iskoladrámát írt: Almansor (1575) és Hansoframea (1580), melyeket maga dolgozott át 1582.; németül: Almansor, der Kinder Schulspiegel (később Schulteufel címen újra kiadta Haupt, 1891) és Meister Klecks (később Hans Pfrieem, újra kiadta Röhse, 1882); azonkívül németül átdolgozta Plautus egyik vigjátékát (Captivi 1582). V. ö. *Günther*, Plautus-Erneuerungen (1886).

Hay-Pauncefote szerződés alatt az 1900. évben Nagybritannia és az Egyesült Államok között a Panamaszoros jogi helyzetére nézve létrejött szerződést értik, amely az 1850. évi Clayton-Bulwer szerződéssel szemben a Monroe-doktrina érvényre jutásának kifejezése.

Haysan v. *Hysson* (ejtsd: haisz'n) *tea*, a kínai teának egyik fajtája. L. *Tea*.

Hayti, sziget, l. *Haiti*.

Haytorit (ásv.), datolit után való kalcedonpszeudomorfóza; termőhelye Haytor Devonshireben.

Hayward (ejtsd: hévard), *Abraham*, angol jogtudós, Goethe-fordító és kritikus, szül. 1802 okt. 31., megh. Londonban 1884 febr. 2. Nevét Goethe Faust-jának prózai fordításával (1833) tette ismertté. Számos jogi szakmunkát, valamint irodalmi és kritikai tanulmányt írt és nagy sikert aratott Art of dining (1883) című szellemes munkájával. Művei közül kiemelendők: Goethe, a biographical sketch (1877); Sketches of eminent statesmen and writers (1880); Biographical and critical essays (1858—1874, 5 kötet). Levelezését (életrajzzal) Carlisle adta ki (London 1886).

Ház, az embernek állandó lakóhelyiségéül emelt szilárd épület. A régibb magyar nyelvben, valamint a nép nyelvén sok helyütt most is a lakószobát H.-nak, lakó-H.-nak hívják, valamint a H.-nak emeletét felső H.-nak, a templomot pedig isten H.-ának; általában azonban a lakásra szánt épületet magát szokás H.-nak nevezni. A H.-nak történelmi fejlődését l. *Építészeti stilus* és *Lakóház*.

Haza v. *hon*, az az etikai egység, mely a közös területen élő, faj és nyelv tekintetében részint egy eredetű, részint a történeti események által egybeforrasztott, akarat- és cselekvésbeli önhatóságát másokkal szemben kifejezésre juttató nép emlékeinek, érzelmeinek, szokásainak, reményeinek közösségét foglalja magában. A vele rokon fogalmak, nevezetesen a terület egységét kifejező *ország*, a faj, nyelv és történet közösségét kifejező *nemzet*, végül a közös szervezet szolgálatában álló *állam* mellett a H. a nép erkölcsi egységének, jó- és balsorsban való együvétartozásának, az önmegtagadás és önfeláldozás erényeinek kifejezője.

Haza, *El*, l. *El-Haza*.

Hazaárulás, l. *Felségsértés*, *Hűtlenség*.

Haza bölcse címet adta a nemzet Deák Ferencnek (l. o.).

Házadó. A H.-t a háztulajdonos, illetőleg állandó haszonélvező viseli a ház (épület) azon hozadéka után, mely tisztán magára az épületre esik. A hozadék meghatározásának két módja van, aszerint, hogy a házakat a tulajdonosok maguk használják, avagy bérbe adják. Bérbeadás esetében a hozadék a bérösszeg, saját használat esetében pedig a bérösszeg helyett ennek egyenértéke gyanánt a lakás használati értéke. A tulajdonos által mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi célra (pl. istálló, műhely, gyári helyiség) használt épületrészek nem esnek H. alá, mivel ezek az illető gazdasági foglalkozási ág szolgálatában állanak, tehát csakis ezen foglalkozásra eső adó (pl. kereseti adó) kiszabásánál jönnek figyelembe. Fentiek szerint a H.-nak két neme van: a *házbéradó*, mely a bérbeadott épületeknél, és a *házosztályadó*, mely a tulajdonos által lakott házaknál nyer alkalmazást. A külföldi államok közül Bajorországban a házbéradó mellett ú. n. *areális* adó van, melyet nem az épület, hanem az építési telek és az udvar terjedelme alapján rónak ki, másutt (pl. Württembergben) *épületértékadóval* találkozunk, amely az épületeknek tőkeértékét adóztatja meg, Franciaországban pedig az ajtók és az ablakok száma alapján *ajtó- és ablakadót* vetnek ki.

Hazánkban a H. anyagát az 1909 : VI. t.-c. és 1912 : LIII. t.-c. tartalmazza. Ezek szerint a H. tárgya a lakóház és minden más állandó jellegű épület. Ezeket az ú. n. *H.-kataszterbe* foglalták, vagyis minden épületről külön H.-kataszteri törzsívet készítettek, amelyben az épületnek összes lakórészeit (szobákat) és egyéb helyiségeit számszerint kitüntették. Az új épületekről szintén törzsíveket készítenek és minden változást, akár az adóköteles személyében, akár az épület helyiségeinek számában, vagy adóköteles voltában fordul elő, időnként keresztülvezetnek. Igy a törzsív híven tájékoztat az illető épület mindenkori birtokosa és helyiségei tekintetében. A H.-t a mindenkori birtokos és pedig a tulajdonos vagy a haszonélvező fizeti.

A H.-nak nálunk is két neme van: a házbéradó és a házosztályadó, melyek aszerint, hogy az adóköteles épület mely helyen fekszik, illetőleg aszerint, hogy az épület mily rendeltetéssel bír és bérbe van-e adva vagy nincs, alkalmazandók. A törvény ugyanis ú. n. *H.-körzeteket* létesített abból a célból, hogy a hasonló viszonyok között lévő házak adóterhe egyforma mérték szerint legyen megállapítható. Egy körzetet alkotnak: 1. az engedélyezett gyógyfürdők; 2. a községtől (várostól) legalább egy km.-re, ú. n. külső területen fekvő épületek; 3. a községtől legalább egy km.-re fekvő nyaralótelepek; 4. a község belső területe és végül 5. a 15,000 léleknél népesebb városok és községek közigazgatási kerületei. Ezek közül a gyógyfürdők kivétel nélkül általános házbéradó alá tartoznak, vagyis minden ház házbéradóval rovandó meg, tekintet nélkül arra, vajjon bérbe van-e adva vagy nincs; míg a külső terület sohasem tartozhatik általános házbéradó alá. A többi körzetekben az általános H. kérdését a bérbeadott és az ezekhez számítandó lakrészek túlsúlya dönti el, amit minden évben még az adókivetés előtt a

házbérvallomási ívek adatai és egyéb beszerzendő adatok alapján első sorban kell megvizsgálni. Általában véve minden helyen házbéradó alá esnek a valóban kibérelt épületek. Ez alól a törvény nem általános házbéradó alá eső helyeken némely épületeket (pl. gazdatiszti, munkáslakásokat) kiveszi, míg egyéb épületek — hacsak nem általános házbéradó alá tartozó helyeken feküsznek — házosztályadó alá esnek.

A *házbéradót* a házak évi haszonértéke, vagyis nyers jövedelme alapján számítják ki. A nyers jövedelem után legmagasabb házbéradó fizetendő Budapesten (16%), legkisebb az 1000 lelket meg nem haladó községekben, továbbá minden község külső területén és a 3000 lakosnál kisebb községekhez tartozó gyógyfürdőkben. Itt az adókulcs 9%. Közbül van 14%- és 11%-os adókulcs, és pedig 14%-os adókulcs alá tartozik azoknak az általános házbéradó alá eső községeknek (városoknak) belső területe, amelyeknek lakossága legalább 15,000 lélekből áll, míg a többi helyeken az adókulcs 11%.

A *házosztályadót* a lakrészek (szobák) száma alapján állapítják meg. Ennek az adónemnek is helyek szerint háromféleképen megszabott adótételei vannak. Legenyhébb az első fokozat alá, legsúlyosabb a harmadik fokozat alá eső helyeken. Első fokozatban adózik a külső terület, továbbá minden oly község belső területe, melyben a lakrészek 1/3-a nincs bérbeadva; a második fokozatban a rendezett tanácsú városok belső területe, ha a lakrészek 1/3-a nincs bérbeadva, míg minden más, nem általános házbéradó alá eső hely a harmadik fokozat szerint adózik.

A H.-t évenkint a községi (városi) közegek vetik ki. A kivetés előtt a házbirtokosokat hirdetményben felhívják, hogy a házbéradó alá tartozó épületeikről (épületrészeikről) a kitűzött határidő alatt (rendesen november végéig) a szabályszerű nyomtatványmintán házbérbevallást adjanak és a ház fekvése szerint illetékes községi (városi) közegeknek nyujtsák be. Általános házbéradó alá tartozó helyeken ilyen bevallást kell adni kivétel nélkül minden épületről, akár bérbe van adva, akár nincs, s ebben a birtokos által megbecsült elérhető évi bérértéket kell bevallani a vallomás időpontja szerinti viszonyoknak megfelelően. Engedélyezett gyógyfürdőkben és nyaralótelepeken a vallomást még a nyári időszakban kell beadni, mely a jövő évre érvényes. Aki vallomást nem ad, adópótlékot tartozik fizetni, mely a házbéradónak 1%-át teszi, ha az évi bérjövedelem (bérérték) 1000 K-nál nem nagyobb, és 5%-át teszi, ha a bérjövedelem 1000 K-t meghalad. Ha az illető a hivatalos közegek külön felhívására sem ad vallomást, vagy annak megjelölt hiányait nem pótolja, a pótlék még további 4%-, illetve 25%-kal több. A házosztályadó alá eső épületekről nem kell vallomást adni, mert ezt az adót a törzsívekben felvett lakrészek száma alapján hivatalból vetik ki. Lakásüresedés vagy a bérjövedelem beszedhetetlenségének bejelentése esetén a házbéradó megfelelő részét leírják.

Állandóan mentesek a H. alól: a nyilvános isteni tiszteletre szánt épületek, lelkészek, tanítók szabad lakásai, iskolák, a hivatalos célra szolgáló épületek (helyiségek), a katonai épületek, gazdasági épületek, cselédlakok, bérfizetés nélkül átengedett munkáslakások, az üzem céljára szolgáló gyári helyiségek, vasutak üzleti épületei, fürdőházak, nyilvános kórházak és gyógyintézetek, internátusok, szegényházak, kolostorok, turista-menedékházak. Az állandó adómentesség bérbeadás esetén megszünik. Az új épületek és toldaléképítkezések *ideiglenes* adómentességben részesülnek. Ennek tartama: Budapesten és 14%-os általános házbéradó alá eső városokban 15 év, illetőleg a lebontott épületek helyén emelt épületekre 12 év, minden más általános házbéradó alá eső városban 12, illetőleg 10 év, végül egyéb helyeken 10, illetőleg 8 év. Engedélyezett gyógyfürdőhelyeken rendkívüli adómentesség van, ennek tartama 20 év. Budapesten és az általános házbéradó 14%-os kulcsa alá eső városokban külön törvények, illetőleg kormányrendeletek alapján a rendesek mellett szintén hosszabb tartamú adómentességek is előfordulnak. Az ideiglenes H.-mentesség csakis a fél folyamodványa alapján engedélyezhető. A H. előírása az 1912. évben 47.431,507 K-t tett ki, mely összegből 3.601,388 K Horvát-Szlavonországok területére esik. V. ö. *Vocke*, Über Häusersteuer; *Sodaffsky*, Die Besteuerung der Gebäude (Riga 1892); *Kneppó*, A magyar H. kézikönyve (Budapest 1911).

Hazafiak ligája, francia politikai egyesület, melyet *Derovlède* (l. o.) alapított 1880. A revanche eszméjét szolgálta és Elszász-Lotharingia visszahódítása mellett agitált. 1888-ban tagjainak nagy része Boulanger mozgalmához csatlakozott, amiért 1889. a francia kormány feloszlatta. 1895-ben újból feltámadt »Ligue patriotique des intérêts français« néven s a Dreyfus-ügyben nagy szerepet játszott. 1899 óta Ligue de la Patrie française néven antiszemita, klerikális és monarchista eszmék szolgálatában áll.

Hazafias dal, l. *Dal*.

Hazafias kölcsön. Az állam kölcsöneit vagy a külföldtől vagy saját polgáraitól szerzi meg. Ezek az ú. n. *belső kölcsönök*, melyeknek jellemző faja a H. Ehhez, mint kényszereszközhöz az állam rendesen csak akkor nyúl, ha a kölcsön szerzésére már semmi más mód nem kínálkozik. Ilyenkor — különösen háború esetén — a szükséges összeget vagy az adókhoz arányított kivetéssel szerzik meg, vagy a polgárok hazafiságára bízzák azt, hogy ki mekkora áldozatot hoz az ország oltárára.

Hazafias munkásegyletek szövetsége. 1907. alakult Hamburgban a német szociáldemokraták ellen. Munkáltató és munkás között jobb egyetértésre törekszik a munkafeltételeknek nemzeti és nemzetközi alapon való javítása által. Arra törekszik, hogy az összes nem szociálista munkásszervezetekkel közösen járjon el.

Hazafiság, l. *Hazaszeretet*.

Hazai *Samu* báró, tábornok és honvédelmi miniszter, szül. Rimaszombaton 1851 dec. 26. Gimnáziumi és kereskedelmi iskolai tanulmányai után 1873 márc. besorozták közhonvédnek. Kiváló képességeit csakkamar felismerték s még 1873 őszén a Ludovika Akadémia tisztképző tanfolya-

mába került. 1874-ben hadapróddá, 1876. pedig hadnaggyá nevezték ki. 1878—79-ig a honvéd felsőbb tiszti tanfolyamot, 1879—81-ig a bécsi hadiiskolát hallgatta. Ezután dandársegédtiszt s 1883. főhadnagy lett, majd meg hadtestvezérkari, honvédkerületi, 1886. pedig honvédelmi minisztériumi szolgálatra vezényelték, ahol 1888. századossá lépett elő. 1889—93-ig a Ludovika Akadémia és a felsőbb tiszti tanfolyam, 1896-tól a honvédtörzstiszti tanfolyam tanára volt. 1895-ben őrnagy, 1897. alezredes, 1900. vezérkari ezredes, 1902. a törzstiszti tanfolyam parancsnoka, 1904. pedig a honvédelmi minisztérium csoportfőnöke lett. Az egymást gyorsan követő miniszterek alatt a honvédelem fejlesztése H. eszméi alapján történt. 1907-ben a tábornoki karba jutott s mikor 1910 jan. Khuen-Héderváry gr. a nemzeti munkapárttal kormányt alakított, H. vállalta a honvédelmi tárcát. Még ugyanabban az évben megkapta a titkos tanácsosi címet s az altábornagyi rangot; a losonczi kerület pedig országgyűlési képviselőjévé választotta. Miniszterségéhez kiváló törvényalkotások fűződnek. A katonai bűnvádi eljárásról szóló, sokáig sürgetett, modern szellemű törvény, a háború esetére való rendkívüli kormányzati intézkedések s legfőkép a korszakot alkotó véderőreform kodifikálása és parlamenti képviselete H. érdemes munkája, amiért a király 1912. bárói méltósággal is kitüntette. H. jeles katonai szakíró, 1889—93-ig a Ludovika Akadémia Közlönyét is szerkesztette és számos cikkén kívül több katonai műve jelent meg.

Hazai általános biztosító részvénytársaság, alakult 1895. Kossuth Ferenc elnöklete alatt 1.000,000 frt (2.000,000 K) alaptőkével. Helytelen vezetés folytán kezdetben sok nehézséggel kellett megküzdenie. Később a részvénytőkét egészen le kellett bélyegezni és új 1.000,000 K tőkét befizetni. A régi részvények helyett élvezeti jegyek adattak ki, míg az új részvényesek elsőbbségi részvényeket kaptak. Ma a társaság gondos és szakszerű vezetés mellett nemcsak hogy minden tekintetben teljesen rendbe jött, hanem igen szépen fejlődik is. Az utolsó (1912) mérlege szerint 161,790 K nyereséget, $4^1/_2$ millió K vagyont mutatott ki és részvényei után 15 K = $7^1/_2$%, élvezeti jegyei után pedig 3 K osztalékot fizetett.

Hazai bank részvénytársaság, *Budapesten* 1894. évben alakult a Pesti hazai első takarékpénztár egyesület kezdeményezésére és a Bécsben székelő Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft közreműködésével 10 millió korona alaptőkével. Az intézet működése a jelzálogkölcsönüzlet kivételével a banküzlet összes ágaira kiterjed és ezenfelül tevékeny működést fejt ki iparvállalatok valamint helyiérdekű vasutak alapítása és finanszirozása körül. Iparvállalatai közül megemlítendők a Neuschlosz-féle nasiczi tanningyár és gőzfürész r.-t., a Lomasi erdőipar r.-t., a Magyar textilipar r.-t. Rózsahegy, a Borsodmiskolczi és debreczeni István gőzmalom r.-t., a Fővárosi sörfőző r.-t., az Első magyar gazdasági gépgyár r.-t. stb. A helyiérdekü vasutak elsőbbségi részvényei alapján a bank mintegy 34 millió K névértékű kamatozó kötvényeket (ú. n. vasúti obligációkat) bocsátott ki, 100, 500, 1000 és 5000 K-s címletekben, melyek az 1897:XXXII. t.-c. értelmében adómentesek és óvadékképesek. A bank alaptőkéje, melyet ismételten emelt, 40 millió K, míg a kitüntetett tartalékok összege közel 14 millió K.

Hazai és Külföldi Tudósítások, politikai s vegyestartalmu hirlap, melyet *Kulcsár* István alapított Pesten 1806 júl. 2. és szerkesztette 1828 márc. 30. történt haláláig; azontúl özvegye (Perger A.) adta ki s szerkesztették: *Kovács* Tamás, 1830-tól *Somogyi Csizmazia* Sándor, 1831-től *Golvácsy* László, 1838-tól *Apostol* József és 1839. *Nagy* Pál; a következő évben címét *Nemzeti Ujságra* változtatta. Hetenként szerdán és szombaton jelent meg és 1808 junius 30-ig *Hazai Tudósítások* volt a címe. Az akkori cenzurai viszonyok miatt többnyire az ausztriai és külföldi lapok híreit közölte, vezércikkei nem voltak; hazánkra vonatkozólag is városi s megyei híreket és kinevezéseket közölt. Melléklapja volt a *Hasznos Mulatságok*, mely szintén hetenként kétszer jelent meg 1817 jan. 1-től 8 rét (utóbb 4 rét) egy iven és történeti, nyelvészeti, földrajzi, etnografiai cikkeket és költeményeket hozott; ez 1842 végén szünt meg.

Hazai rekord, l. *Rekord.*

Hazajáró lelkek, l. *Házi szellemek.*

Házalás, *házaló kereskedés*, mint neve mutatja, házról-házra járva való üzése az adásvételi vagy csereügyleteknek. A házaló kereskedés a vándoripar egyik neme (L. *Vándoripar).* Legrégibb és legkezdetlegesebb neme a kereskedésnek, mely idővel sokat vesztett jelentőségéből a helyhez és állandó telephez kötött kereskedéssel és iparral szemben. H. csak engedély mellett gyakorolható. Engedély csak feddhetetlen erkölcsű, legalább 30 éves, politikai jogaik gyakorlatában lévő, feltünő undorító betegségben nem szenvedő magyar állampolgároknak adható. E kellékek némelyike alól a hatóság kivételesen felmentést adhat. A H.-i engedély egy évre szól. A házaló engedélyét a H. megkezdése előtt az illető község elöljáróságánál bemutatni és láttamoztatni köteles. A H. *rendszerint* csak úgy űzhető, hogy az illető segédet nem használhat és szekeren a tárgyat nem hordathatja. A H. tárgyai szabályszerint nem lehetnek külföldi árúk, mérges anyagok, gyógyszerek, az állami monopoliumok tárgyait képező árúk stb. A H.-t egyes városokban, helységekben szabályrendeletileg el lehet tiltani. Az ily szabályrendelet érvényéhez a kereskedelmi miniszter jóváhagyása szükséges. A házaló kereskedést ma is az 1852 szept. 4-iki *H.-i pátens* szabályozza, amelyet a 109,482/907. sz. K. M. rendelet továbbra is hatályban tartott.

Házalók adója. A házalók az általános kereseti adóban adóznak és pedig a többi adókötelesektől eltérő módon. Az adó összege kitesz belföldieknél *a)* 6 K-t, ha üzletüket egyedül és gyalog folytatják, *b)* 12 K-t, ha azt lóval folytatják. E tételeken felül minden segéd után 4 K és minden ló után még 6 K adó jár. Külföldi házalók, ha a fennálló államszerződések értelmében nem élveznek adómentességet, évenként 80 K-t tartoznak fizetni. Az adót egyszerre fizetik és pedig belföldiek az engedélynek évenkénti kiszolgáltatása,

külföldiek pedig az engedélynek iparhatósági láttamozása előtt.

Hazánk, 1. kereskedelmi és szépirodalmi lap, szerkesztette *Kovács* Pál Győrött 1847 jan. 2-tól 1848 aug. 14-ig, mikor a lap megszünt. Itt jelentek meg a többi közt Petőfi költeményein kivül Kerényihez írt levelei. — 2. *H.*, történeti és honismertető folyóirat, szerkesztette *Török* János, kiadta Heckenast Gusztáv. Megjelent 1860. egy évfolyama nyolc füzetben. — 3. *H.*, politikai napilap, a balközép közlönye. Báró *Podmaniczky* Frigyes indította meg 1868 jan. 12-én Pesten és szerkesztette azon év jún. végéig, azontúl P. *Szathmáry* Károly; kiadta Kertész József. Megszünt 1869 jún. 29. és beolvadt a Honba. — 4. *H.*, politikai és vegyes tartalmú hetilap, szerkesztők: *Csepy* Pál, később dr. *Karika* Antal, *Pereszlényi* János és *Gaar* Iván. Győrben jelent meg 1880 jan. 3-tól 1889 szept. 19-ig. — 5. *H.*, történelmi közlöny. *Aigner* Lajos 1884 jan. indította meg e havi folyóiratot, mely a szatmári békétől (1711) az 1867. évig történt eseményeket tárgyalja s az első évben *Szokoly* Viktor volt társszerkesztő, azután Aigner L. maga szerkesztette s adta ki 1889 májusig, amikor megszünt. — 6. *H.*, politikai, társadalmi és közgazd. napilap, mely elsőnek foglalkozott Magyarországon az agrárpolitikával programmszerüen. Megindult Bpesten 1893 dec.-ben; felelős szerkesztője *Bernát* István, helyettes szerkesztő *Jancsó* Dezső volt. Később felelős szerk. *Baross* Károly, majd *Jancsó* Dezső, azután *Korbuly* József s végül *Buday* Barna. 1905-ben az akkor alapított *Ország* politikai napilapba olvadt be.

Hazánk s a Külföld, szépirodalmi és ismeretterjesztő képes hetilap; szerkesztette 1865 jan. 8-tól *Szokoly* Viktor, 1872 júl. 4-től dec. 26-ig *Kazár* Emil; ekkor a lap megszünt és beolvadt a Vasárnapi Ujságba. Kiadta Emich Gusztáv. A lap sok becses történeti anyagot rejt magában, szépirodalmi részében, különösen az első években, Jókai is közreműködött. Melléklapja: *Heti Posta* címmel 1867 ápr. 4-től 1872 dec. 16-ig politikai tartalommal jelent meg.

Hazára *(Hazáré)*, mongol nép, Afganisztán Ny.-i részén, főkép Bamian- és Heratban, tov. a Turkesztán határaitól Ghazni és Kandahárig eső területen. A H.-k különböző törzsekre különülnek. Számukat 600,000-re teszik. Perzsa nyelven beszélnek és csak névleg állanak az afganisztáni emir fenhatósága alatt. Legközelebbi rokonnép az aimak (l. o.).

Hazárd játék v. *tilos szerencsejáték* minden oly játék, amely vagyoni nyereséggel vagy veszteséggel jár s az esélyek tisztán a véletlentől függenek. Tilos szerencsejáték űzéseért első sorban bünteti a törvény azt, aki nyilvános helyen, vagy a közönségnek nyitva álló helyen szerencsejátékvállalatot tart, vagy aki az ilyen vállalkozót segíti, azután azt, aki nyilvános helyiségét tilos szerencsejáték céljaira átengedi. De bünteti a törvény azt is, aki magánlakását engedi át ily célra, végül mindazokat, akik a szerencsejátékban részt vesznek. A szerencsejáték legszokásosabb eszköze volt régente a kocka, korunkban a kártya. Hogy melyik kártyajáték hazárd, azt nem sorolja fel a törvény. Legismertebbek a *huszonegyes*, a *ferbli*, *makao*, *farao*, *nasi-vasi* stb. és napjainkban a *baccarat*. Egyéb tiltott szerencsejáték még: a *báb*, *színes baba*, *színes golyó*, *monako*, *mariandli*, *birbics*, *számozott szín* stb., szóval mindaz, amelyben a nyerés-vesztés tisztán a véletlentől függ. Megtorlásukra a biróságok illetékesek.

Hazaribagh, Csota Nagpur tartománynak és egy disztriktusnak fővárosa Bengália brit-indiai presidencyben, 383 km.-nyire Kalkuttától, a Damuda és Barakar közti fensikon, 12,000 lak., angol katonai táborral.

Házasitás, két vagy többféle bornak összekeverése abból a célból, hogy nagyobb készlet egyforma minőségű bort nyerjünk s hogy egyik bornak valamely hiányát, hátrányát, sőt hibáját a másik bornak ellenkező tulajdonságával kiegyenlítsük és javítsuk. Vannak olyan borok, amelyek egymagukban fogyasztásra nem alkalmasak; ezek a nem önálló borok, s vannak olyan borok, amelyekben valamely tulajdonság vagy alkotórész a normálisnál jóval nagyobb mértékben van meg s igen alkalmasak arra, hogy velük más borokat javítsanak, ezek egyenesen H.-ra való borok. Ilyenek pl. a dalmát vörös borok.

Házasok éneki, vers 1548-ból, egy ifjú házaspár, Nyilas István és Zsámboki Anna mondják el benne egymásnak boldog frigyükből fakadó tiszta érzéseiket. A vers felét a férj, másik felét a nő mondja; nevök a versfőkből tetszik ki. A nyájas hangú költemény igen jó ritmusáról is nevezetes.

Házasság, férfinak és nőnek jogilag elismert élethossziglani legbensőbb együttélése. Olyan együttélést, amely a H. most adott meghatározásának nem felel meg, a szó európai értelmében nem tekinthetünk H.-nak. Nem tekinthetjük pl. H.-nak a mohammedán népek poligám H.-át, valamint az együttélésnek azokat a kezdetleges formáit sem, amelyeket alacsony kultúrájú népeknél találunk. Ezekre nézve l. *Család*.

Az európai kultúrállamokban a H.-nak egyedül elismert formája az egynejüség. Bár az egynejüséggel kezdetleges népeknél is találkozunk, az, mint a H. egyik feltételének intézményi tétele, először csak ott fordul elő, ahol a házasélet tisztaságának fontosságát felismerik és a nőt megfelelő társadalmi állásba emelik, vagyis a görögöknél és rómaiaknál. Ezek által előkészítve az egyházé az érdem, hogy a H. monogám jellegét megszilárdította. Bár poligám H. kultúrnépeknél is van, így különböző mohammedán népeknél, hinduknál, kinaiaknál, a többnejüség ezeknél sem oly általános, mint általában hiszik. Egyes népeknél, pl. a kinaiaknál, csak a gazdagabb embereknek van megengedve és ott is, ahol általában meg van engedve, mint a törököknél, kevéssé általános, mert kevés ember tud több nőt eltartani; ehhez járul az is, hogy azoknál is, akik több nőt tartanak, gyakran az egyik, rendszerint az első feleség. a többinél kivételesebb helyzetet foglal el.

A H. élethossziglan tartó volta nem jelenti a H. felbonthatatlanságát, hanem csak azt, hogy a H.-ot nem lehet meghatározott időre kötni, de különben a H. felbonthatósága a legtöbb helyen el van ismerve. Csak a katolikus egyház ragaszkodik me-

reven a H. felbonthatatlanságához, de csak az elhált (consummált) H.-éhoz. El nem hált H. felbontását kivételesen a katolikus egyház is megengedi. Egyes államokban, pl. Ausztriában (de csak a katolikus H.), Olaszországban a H. felbonthatatlan.

A H. fogalmának lényeges eleme a jogi elismerés. Ez azt jelenti, hogy az állam a H.-hoz bizonyos joghatásokat fűz, de ezek a joghatások csak akkor következnek be, ha a felek a H. megkötésénél megtartják azokat az alakiságokat, amelyek között az állam törvényei szerint H.-ot lehet kötni; ezek nélkül az alakiságok nélkül az együttélés nem jogi, hanem csak tényleges (jogilag el nem ismert) állapot. A kánonjognak az az elve, hogy a H.-ot a házasulók akaratmegegyezése létesíti, áthatja ugyan a modern állami H.-jogokat is, de a H. létrejöveteléhez még az is szükséges, hogy az akarati kijelentés bizonyos megszabott alakiságok között a H. megkötésére jogosított közeg előtt történjék. Ez a közeg lehet állami (anyakönyvvezető), de az állam ilyen jogosított közegnek elismerheti az egyházak lelkészét is. Előbbi esetben a H. polgári H. (l. o.). Az említett alakiságok megkövetelésében kivételesen nagyon enyhe felfogást is találunk. Igy az amerikai Egyesült-Államok és részben Skócia joga szerint az ú. n. *commonlaw marriage-nél* jóformán azt lehet mondani, hogy pusztán a felek megegyezése létesíti a H.-ot. A katolikus egyházban is lassan utat tör az a felfogás, hogy a H. létrejöttében a lelkésznek a H.-kötésben való részvétele szükséges. Az e felfogásnak megfelelő *tridenti forma* nem vált mindenütt kötelezővé. Egyes, pl. a germán jogok szerint a H. teljes jogi hatályának feltétele volt a házasfelek egyenjogusága (l. *Egyenjoguság*); modern jogok ezt általában nem ismerik. L. még *Házassági jog, Házassági vagyonjog.*

Irodalom. E. Friedberg, Das Recht der Eheschliessung in seiner geschichtlichen Entwickelung, Leipzig 1865; E. Westermarck, Geschichte der menschlichen Ehe, Jena 1893; J. Unger, Die Ehe in ihrer welthistorischen Entwickelung, Wien 1865; J. Lubbock, Prehistoric times, London 1890; H. Spencer, The principles of sociology, u. o. 1893; E. B. Tyhr, Researches into the Early History of mankind, u. o. 1878; L. Tillier, Le Mariage, sa genèse, son évolution, Paris 1898; Giraud-Teulon, Les origines des mariage et de la famille, Genéve és Paris 1884; Beöthy Leó, A társadalmi fejlődés kezdetei, Budapest 1882.

Házasság érvénytelensége, l. *Házassági jog.*

Házasság felbontása, l. *Házasság* és *Házassági jog.*

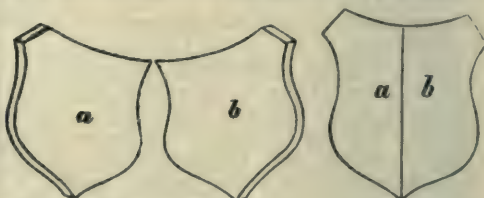
Házassági akadályok, l. *Házassági jog.*

Házassági anyakönyv, a házasság megkötésének igazolására az anyakönyvvezető által vezetett jegyzék. L. még *Anyakönyv.*

Házassági bontó és válóper, l. *Házassági jog.*

Házassági bontóper, l. *Házassági jog.*

Házassági címer. Házastársak címereinek egyesítése adja a H.-t. Egyesítésük különféleképen történik. Rendesen a két címert egymás mellé állítják, vagy függőleges helyzetben, v. kevéssé befelé hajolva (l. az *1. ábrát*), és pedig a férjé (a) elől, a nőé (b) hátul. Ennélfogva a férj pajzsában lévő alak a nő pajzsa felé fordítva, tehát balra nézően ábrázoltatik. Hasonló szabály áll fenn a sisakokra és az ezeken netán előforduló alakokra nézve is. Ha az egyik címeren csak egy sisak, a másikon több vagy mindegyiken több sisak van, akkor ezek mind lehetőleg befelé fordítandók. Az egyesítés más neme, hogy a pajzsokban lévő alakokat hasított pajzsban helyezik el. Ez esetben mindegyik címer a pajzs egy-egy felébe jő (l. a *2 ábrát*), még pedig (a) elől a férj, hátul (b) a nő címere. Vagy pedig, ha a címerek megengedik, a férj pajzsának jobb, a nő pajzsának bal fele egymásba tolatik. Az így egyesített pajzsokra korona v. a két, egymás felé fordított sisak jő.

1. ábra. 2. ábra.

Házassági igéret, férfi által nőnek v. viszont tett kijelentés, melyben a kijelentő házasságkötést igér. A H.-nek joghatása csak akkor van, ha a H. az eljegyzés (l. o.) fogalmát födi; legfeljebb az ú. n. házasságszédelgésnél esik jogi megitélés alá, mint a csalási cselekmény egyik eleme. Az angol és az amerikai jog ellenkező felfogására l. *Breach of promise.*

Házassági jog, a családjognak az a része, amely a házasságra vonatkozó jogviszonyokat szabályozza. A H.-nak az a része, amely a házasság megkötését és megszünését szabályozza, a tulajdonképeni H., ennek a szabályait adjuk az alábbiakban; az a része, amely a házassággal összefüggő vagyoni viszonyokat szabályozza, a *házassági vagyonjog* (l. o.), ezt külön tárgyaljuk. Külföldiek H.-ára nézve l. *Hágai nemzetközi magánjogi konferenciák.*

H.-unk azelőtt nagyrészt az egyes felekezetek egyházjogának uralma alatt állt. Ennek az állapotnak teljesen véget vetett az 1894. XXXI. t.-c. és a kapcsolatos törvények (1894. XXXIII. t.-c., stb.), amelyek az egész H.-ot államilag szabályozták, úgy hogy most már az egyházjogoknak csupán vallási jelentőségük van. Az alábbiakban az állami H.-ot ismertetjük, egy fejezetben pedig a felekezetek egyházjogát érintjük annyiban, amenynyiben ma még általánosabb érdeklődésre tarthat számot.

I. A házasság megkötése.

A házasságot polgári tisztviselő előtt kell megkötni. *Polgári tisztviselő: a)* az anyakönyvvezető; *b)* a törvényhatóság első tisztviselője (alispán, polgármester); *c)* a főszolgabiró; *d)* a rendezett tanácsú város polgármestere; *e)* az osztrák-magyar-monarchia diplomáciai képviselője, konzula és ezeknek helyettese, a magyar kormánytól nyert felhatalmazás korlátai között. Ilyen felhatalmazást a kormány eddig csak a Balkán-államokban és nem európai államokban adott. Az *e)* alatt említettek a házasságot csak akkor köthetik meg, ha a házasuló férfi magyar állampolgár.

A házasságkötést *kihirdetés* előzi meg, amelynek foganatosítását az anyakönyvvezető rendeli el. A kihirdetést a házasulók lakhelyén az anya-

könyvvezető és a községháza hirdető tábláján, külföldön pedig hirlapban kell foganatositani. A kihirdetés alól a törvényhatóság első tisztviselője felmentést adhat. Az anyakönyvvezető kihirdetés nélkül kötheti meg a házasságot a házasulók egyikének közeli halállal fenyegető betegsége esetében is.

A házasságot nyilvánosan, az erre rendelt hivatalos helyiségben kell kötni, de fontos okból a nyilvánosságot ki lehet zárni és a hivatalos helyiségen kivül is lehet házasságot kötni. A *házasságkötés* úgy történik, hogy a polgári tisztviselő előtt együttesen jelenlevő házasulók két tanu jelenlétében személyesen kijelentik, hogy egymással házasságot kötnek. E kijelentést sem feltételhez, sem időhöz nem lehet kötni. A polgári tisztviselő a kijelentés után a házasulókat a törvény értelmében házastársaknak nyilvánítja.

Ha magyar állampolgár *külföldön*, de nem a fent *e)* alatt emlitett tisztviselő előtt köt házasságot, házassága alakilag csak akkor érvényes, ha olyan közeg előtt és úgy köti, aki előtt és ahogy a házasságkötés helyén és idejében fennálló törvények szerint érvényes házasságot lehet kötni. Az ily házasság anyagi érvényességére azonban az alábbi (III.) általános szabályok állnak. A külföldön kötött házasságot is ki kell Magyarországon hirdetni.

II. Házassági akadályok.

A törvény a házasság megkötését bizonyos feltételekhez és kellékekhez köti, amelyek hiányában a házasságot kihirdetni, v. ha a kihirdetés meg is történt, a házasságot megkötni nem szabad. E feltételek és kellékek hiányát nevezzük *házassági akadálynak*. A házassági akadályok *bontók*, ha az ellenükre kötött házasság érvénytelen; *tiltók*, ha azok ellenére a házasságkötés tilalmas ugyan és esetleg büntetést von maga után (l. V. alatt), de a megkötött házasság nem érvénytelen. A bontó akadályok ismét kétfélék, aszerint, amint az ellenükre kötött házasság *semmis*, v. nem semmis ugyan, de *megtámadható* (l. bővebben III. alatt). Az alábbiakban a házassági akadályokat a most emlitett három csoportba fogjuk osztani, megjegyezve azt is, hogy az illető akadályt királyi vagy igazságügyminiszteri felmentés elháríthatja-e.

A) *Bontó akadályok, amelyek ellenére kötött házasság semmis:* 1. *Cselekvőképtelenség.* Cselekvőképtelenek: *a)* a 12 éven aluliak; *b)* akik elmebetegség miatt v. egyéb okból eszük használatától meg vannak fosztva; *c)* akik elmebetegség v. oly siketnémaság miatt, hogy magukat jelekkel megértetni nem tudják, gondnokság alá vannak helyezve, v. gondnokság alá helyezésük előzetesen el van rendelve, v. kiskorúságuk meg van hosszabbítva. 2. *Vérrokonság.* Nem köthetnek házasságot: *a)* vérrokonok egyenes ágon; *b)* testvérek; *c)* testvér testvérének vérszerinti leszármazójával (ez utóbbi akadály alól a király felmentést adhat.) 3. *Sógorság.* Nem köthet házasságot az egyik házastárs a másik házastárs egyenes ágbeli rokonával, a házasság megszűnése v. érvénytelenné nyilvánítása után sem. 4. *Fennálló házassági kötelék.* Nem köthet új házasságot az, akinek korábbi házassága meg nem szűnt v. érvénytelennek nyilvánítva nincs. 5. *Élet ellen törés.* Nem köthetnek egymással házasságot azok, akik közül az egyik a másikkal egyetértve, saját házastársának v. a másik házastársának élete ellen tört.

B) *Bontó akadályok, amelyek ellenére kötött házasság megtámadható:* 1. *Fejletlen kor.* Férfi 18., nő 16. évének betöltésével éri el fejlett korát (az igazságügyminiszter felmentést adhat). 2. *Beleegyezés hiánya.* Nem köthet házasságot: *a)* törvényes képviselője beleegyezése nélkül a kiskorú; *b)* szülői beleegyezés nélkül a 20 éven aluli kiskorú, ha törvényes képviselője nem a szülői beleegyezésre jogositott szülő. Ha szülő nincs és a törvényes képviselő nem a nagyatya, gyámhatósági jóváhagyás kell. A jogosult szülő rendszerint az atya, ha atya nincs és a törvényben szabályozott egyéb esetekben is az anya. A megtagadott törvényes képviselői és szülői beleegyezést a gyámhatóság pótolhatja.

C) *Tiltó akadályok (házassági tilalmak):* 1. *Beleegyezés hiánya.* Tilos házasságot kötni *a)* a gondnok beleegyezése nélkül annak, aki mint gyengeelméjü v. magát jelekkel megértetni tudó siketnéma gondnokság alatt áll; *b)* a szülő beleegyezése nélkül annak a kiskorunak, aki 20. évét meghaladta, akkor is, ha törvényes képviselője beleegyezett. A megtagadott gondnoki v. szülői beleegyezést a gyámhatóság pótolhatja. 2. *Unokatestvéri viszony.* Tilos a házasság első izű unokatestvérek között (az igazságügyminiszter felmentést adhat). 3. *Örökbefogadási viszony.* Tilos a házasság, míg az örökbefogadás felbontva nincs: *a)* az örökbefogadó és az örökbefogadott, valamint az ő volt házastársa között, úgyszintén az örökbefogadott és az örökbefogadónak volt házastársa között: *b)* az örökbefogadó és az örökbefogadott vérszerinti leszármazója, valamint az ő volt házastársa között; úgyszintén az örökbefogadott vérszerinti leszármazója és az örökbefogadó volt házastársa között (a *b)* pont esetében az igazságügymin. felmentést adhat). 4. *Gyámsági viszony.* Tilos a házasság a gyám, valamint az ő leszármazója és a gyámolt között. 5. *Házasságtörés.* Tilos a házasság azok között, akiket a felbontó itélet házasságtörés miatt az egymással való házasságkötéstől eltiltott (a király felmentést adhat). 6. *Korábbi semmis házasság.* Tilos házasságot kötni, míg a korábbi semmis házasság meg nem szűnt v. érvénytelenné nyilvánítva nincs. 7. *Holttányilvánítás.* Tilos holttányilvánítás alapján házasságot kötni, ha a holttányilvánitott házastársa v. az, akivel új házasságot akar kötni, tudja, hogy a holttányilvánitott a vélelmezett elhalálozás napját túlélte. 8. *Hitvesgyilkosság.* Tilos házasságot kötni az egyik házastársnak azzal, aki a másik házastárson elkövetett gyilkosság, szándékos emberölés v. ily kisérlet miatt elitéltetett (a király felmentést adhat). 9. *Várakozási idő.* Tilos a nőnek új házasságot kötni házasságának megszüntétől v. érvénytelenné nyilvánitásától számitott tiz hónap eltelte előtt, kivéve ha a nő időközben szült (az igazságügyminiszter felmentést adhat). 10. *Egyházi fogadalom.* Tilos az egyházi felsőség engedélye

nélkül házasságot kötni annak, aki azon egyház szabályai szerint, amelyhez tartozik, egyházi rend v. fogadalom okából házasságot nem köthet. 11. *Katonai engedély hiánya.* Tilos a házasságkötés a véderőről szóló törvény értelmében szükséges nősülési engedély nélkül. 12. *Kihirdetés hiánya.* Tilos a házasság kihirdetés v. a kihirdetés alól adott felmentés (l. *I. alatt)* nélkül.

III. Nem létező, semmis, megtámadható, vélt házasság.

A) *Nem létező házasság.* Olyan kötés, amely nem polgári tisztviselő (l. *I. alatt)* előtt történt, semmi vonatkozásban nem tekintetik házasságnak. Az ilyen kötésről nem kell, hogy birói itélet állapítsa meg annak nem létező voltát, hanem az önmagától semmis. Ez az, ami az ilyen nem létező házasságot az érvénytelen (semmis és megtámadható) házasságoktól megkülönbözteti.

B) *Semmis és megtámadható házasság.* A törvényben felsorolt érvénytelenségi ok ellenére kötött házasság érvénytelen. A törvény az érvénytelenségnek két fokát különbözteti meg: a semmisséget és a megtámadhatóságot. Azok az okok, amelyek a házasság semmisségét vonják maguk után: *alakiak* és *anyagiak.* Alaki okokból semmis az a házasság, amelyet a polgári tisztviselő előtt de 1. annak nem saját kerületében kötöttek, 2. amelynél nem tartották meg a törvénynek azt a rendelkezését, hogy a polgári tisztviselő előtt együttesen jelenlevő házasulóknak két tanu előtt személyesen sem feltételhez, sem időhöz kötötten kell kijelenteniök, hogy egymással házasságot kötnek. Az 1. alatti hiányt a házasulók jóhiszemű tévedése, a 2. alattit, ha a házasulók legalább házasságkötési szándékukat kijelentették, egy évi együttélésük elenyészteti. Az anyagi semmisségi okokat II. *A)* alatt soroltuk fel.

Megtámadható a házasság a II. *B)* alatt felsorolt okokon kívül: 1. *kényszer* miatt, ha a házasságot valamelyik házasfél fenyegetéssel előidézett alapos félelem következtében kötötte; 2. *tévedés* miatt: *a)* ha az egyik házasfél egyáltalán nem akart házasságot kötni és nem tudta, hogy kijelentésével házasságot köt; *b)* ha az egyik házasfél mással kötött házasságot, mint akivel akart és nem tudta, hogy a személy más; *c)* ha az egyik házasfél, már a házasság kötésekor állandóan képtelen volt a házassági tartozás teljesítésére és a másik házasfél ezt nem tudta, sem a körülményekből nem következtethette; *d)* ha az egyik házasfél fegyházra, börtönre v. nyereségvágyból elkövetett vétség miatt fogházra volt itélve és a másik házasfél ezt nem tudta, enyhébb (5 éven aluli) elitéléseknél azzal a további feltétellel, hogyha feltehető, hogy a másik házasfél az elitélést tudva a házasságot nem kötötte volna meg; *e)* ha a nő a házasság megkötésekor mástól házasságon kívül teherbe volt ejtve és ezt a férj nem tudta; *f)* ha a holttányilvánított házastárs az új házasság megkötése után jelentkezik és az új házastársak a házasság megkötésekor nem tudták, hogy a holttányilvánított életben van (ebben az esetben az új házasságot támadhatják meg a házasfelek); 3. *megtévesztés* miatt, ha az a másik házastárs lényeges személyi tulajdonságaira vonatkozik és azt a másik házastárs tudva maga idézte elő v. tudta a megtévesztést, mely harmadik személytől eredt.

A semmis és a megtámadható házasság között nincs különbség abban a tekintetben, hogy az ilyen házasságot, míg birói itélettel érvénytelennek nyilvánítva nincs, érvényesnek kell tekinteni, érvénytelenné nyilvánítása után pedig úgy kell tekinteni, mintha meg sem kötötték volna (l. a kivételt alább a vélt házasságnál), a két érvénytelenség között az a különbség, hogy míg a semmisségi per inditására a házasfeleken és a kir. ügyészen kívül mindenki jogosítva van, aki kimutatja, hogy a házasság semmisségétől valamely jogi érdeke függ, megtámadási per inditására a házastárs fejletlenkorúsága alatt csak a kir. ügyész, kiskoruság alatt a kiskorú mellett a gyámhatóság is, különben pedig egyedül a (kényszerített, tévedő v. megtévesztett) házastárs van jogosítva. A cselekvőképtelenség miatt semmis házasság a cselekvőképesség beállta utáni helybenhagyással, a felmentéssel elhárítható vérrokonsági akadály utólagos felmentéssel, a megtámadhatási okok közül: a fejletlen kor utólagos felmentéssel, a beleegyezés hiánya utólagos beleegyezéssel elhárítható, de általában a megtámadható házasságoknál az a szabály, hogy a megtámadhatóság helybenhagyással elenyészik. Különben is a megtámadás egy évi határidőhöz van kötve, amely egy év a megtámadás érvényesíthetésének időpontjától kezdődik és amelynek elteltével a megtámadhatóság megszünik.

C) *Vélt házasság,* olyan érvénytelen házasság, amelynél a házasság érvénytelenségéről legalább az egyik fél nem tudott. Az ilyen házasságból, még érvénytelenné nyilvánítása esetében is, a jóhiszemű félre és a házasságból származó gyermekekre ugyanazok az előnyök hárulnak, mint az érvényes házasságból. Az előnyök legfontosabbika, hogy az ily házasságból származott gyermekek törvényesek.

IV. A házasság megszünése, felbontása.

A házasságot birói itélettel történt érvénytelenné nyilvánítása után úgy kell tekinteni, mintha meg sem kötötték volna. Ettől az esettől különbözik a fennálló házasság megszünése, amelynek a törvény három esetét különbözteti meg. *Megszünik* a házasság: 1. az egyik házastárs halálával; 2. birói felbontással; 3. azáltal, hogy az, akinek házastársát holttányilvánították, mással házasságot köt. Ebben az esetben a házasság az új házasság megkötésével (nem pedig a holttányilvánítással) szünik meg, kivéve ha az új házastársak egyike a házasságkötéskor tudta, hogy a holttányilvánított él, vagy ha az új házasság nem semmis.

A biróság a házasságot csak a törvényben felsorolt bontóokokból bonthatja fel. A bontóokok kétfélék: *feltétlenek,* melyek esetében a biróság a házasságot minden egyéb tekintet nélkül felbontja; *feltételesek,* melyek esetében a házasságot csak akkor lehet felbontani, ha a biró a házasfelek egyéniségének és életviszonyainak gondos figyelembevételével meggyőződött arról, hogy a törvényben felsorolt bontóokok valamelyike következtében a házassági viszony annyira fel van

dúlva, hogy a felbontást kérőre nézve a további életközösség elviselhetetlenné vált.

A) *Feltétlen bontóokok.* A házasság felbontását kérheti az a házasfél: 1. akinek házastársa házasságtörést v. természet elleni fajtalanságot követ el, v. tudva, hogy házassága fennáll, új házasságot köt; 2. akit házastársa szándékosan és jogos ok nélkül elhagyott: *a)* ha az elhagyás hat hónapja tart és az elhagyó házastárs a birói felhívásra nem tér vissza; *b)* ha az elhagyó házastárs tartózkodó helye egy év óta ismeretlen és az elhagyó házastárs a birói felhivásra egy év alatt az életközösséget nem állítja helyre; 3. akinek házastársa élete ellen tört v. akit házastársa testi épségét v. egészségét veszélyeztető módon szándékosan súlyosan bántalmazott; 4. akinek házastársát a házasság megkötése után halálra v. legalább öt évi fegyházra v. börtönre ítélték.

B) *Feltételes bontóokok.* A házasság felbontását kérheti az a házasfél, akinek házastársa: 1. a házastársi kötelességeket szándékos magaviselete által súlyosan megsérti; 2. a házastársak családjához tartozó gyermeket bűncselekmény elkövetésére v. erkölcstelen életre reá bir vagy reá birni törekszik; 3. erkölcstelen életmódot megátalkodottan folytat; 4. a házasság megkötése után öt évnél rövidebb tartamú fegyházra v. börtönre vagy nyereségvágyból elkövetett vétség miatt fogházra ítéltetett.

Az a házastárs, aki a vétkes cselekményt megbocsátotta, a házasság felbontását nem kérheti. Az elhagyás eseteit kivéve, felbontást a bontóok keletkezésétől számított hat hónap alatt lehet kérni. Ez a hat hónap attól az időponttól számít, amikor a bontóok a házastárs tudomására jutott, illetőleg, amikor abba a helyzetbe került, hogy a bontó keresetet beadhatta. A felbontó ítéletben a biróság az egyik v. mindkét házasfelet vétkesnek nyilvánítja. A vétkes fél a házasság okából adott ajándékokat házastársának vissza köteles adni; a nem vétkes nő újabb férjhezmeneteléig férjétől tartást követelhet és férje nevét továbbra is viselheti, de köteles az utóbbi iránti igényét a bontóperben kifejezni. A házasságból származott gyermekek hét éves korukig anyjuknál, azontúl a nem vétkes férjnél, ha pedig mindkét fél vétkes, nemük szerint maradnak szüleiknél. A biróság, ill. a gyámhatóság azonban másként is határozhat.

Az ágytól és asztaltól való elválást l. o.

V. Büntető határozatok.

A törvény a felsorolt (II.) házassági akadályok ellenére való házasságkötést büntetésekkel is iparkodik megakadályozni. Az idevonatkozó szabályok a következők: Az a polgári tisztviselő, aki tudva, hogy az előtte kötni szándékolt házasság *kettős házasság*, a házasságkötésnél közreműködik, öt évig terjedhető börtönnel büntetendő. Ha pedig a polgári tisztviselőt a kettős házasság megkötésénél gondatlanság terheli, a büntetés egy évig terjedhető fogház. Ha a polgári tisztviselő egyéb okból *érvénytelen házasságot* tudva köt meg, három évig terjedhető börtönnel büntetendő; ha gondatlanságból köt ilyen házasságot, a büntetés hat hónapig terjedhető fogház. Ha a polgári tisztviselő valamely *tilalom* ellenére tudva köt házasságot, hat hónapig terjedhető fogházzal büntetendő; ha gondatlanul jár el, a büntetés (vétség miatt) 1000 K-ig terjedhető pénzbüntetés.

A feleket illetőleg az, aki tudva kettős házasságot köt, három évig terjedhető börtönnel büntetendő. Ha pedig házastársát az előbbi kötelék fennállására nézve tévedésbe ejtette, a büntetés öt évig terjedhető börtön. Aki egyéb akadály ellenére tudva köt házasságot, három hónapig terjedhető fogházzal és 1000 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.

Szintén az érvénytelen házasság létrejöttének meggátlását célozza az a rendelkezés, hogy az a lelkész, aki az egyházi összeadásnál eljár, mielőtt a felek igazolták volna, hogy a házasságot a polgári tisztviselő előtt megkötötték, vétség miatt 1000 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel, ismétlés esetében azonfelül két hónapig terjedhető fogházzal büntetendő. Ha kiderül, hogy a házasság a polgári tisztviselő előtt előzőleg megköttetett, a cselekmény, mint kihágás, 300 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő. A lelkész a büntetéstől mindkét esetben mentesül, ha az összeadás az egyik félnek közeli halállal fenyegető betegségében történt.

VI. Házassági eljárás.

Az új polgári perrendtartás szerint házassági perekben általában a törvényszéki eljárás szabályait kell alkalmazni, ettől azonban a törvény számos eltérést állapít meg. A házassági perek a következők: 1. per, amelynek tárgya annak a megállapítása, hogy a felek közt házasság létezik v. nem létezik; 2. semmisségi per; 3. megtámadási per; 4. per, amelynek tárgya annak a megállapítása hogy a házasság bizonyos semmisségi ok hiányában érvényes; 5. bontó per; 6. ágytól és asztaltól elválasztó per (válóper); 7. ágytól és asztaltól elválasztó ítéletnek felbontó ítéletté átváltoztatása iránti per. Semmisségi perekben a kir. ügyész is felléphet félként. Bontó és válóper megindítása előtt a felek kérhetnek *előzetes békéltetést*, elhagyás miatt indítandó perben pedig a kereset beadását *az életközösség visszaállítására való birói kötelezésnek* kell megelőzni.

Magyar állampolgár házassági perében csak magyar biróság járhat el. (Külföldiekre nézve l. *Hágai nemzetközi magánjogi konferenciák* III.) Illetékes az a törvényszék, amelynek területén a házasfelek utolsó közös lakhelye volt. Ha az nem Magyarországon volt, a budapesti törvényszék az illetékes. Bontó perekben, ha előzetes békéltetés nem volt, a biróság a feleket mindenekelőtt békéltetésre idézi meg. Ha a békéltetés, amelyet az elnök v. egy biró tart meg és amelyen csak a házasfelek lehetnek jelen, sikertelen maradt, az előkészítő eljárás következik, amelyben a megbizott biró hivatalból gondoskodik a tényállás kiderítéséről. Az előkészítő eljárást az ügy szóbeli tárgyalása követi. Kivéve az elhagyás miatt indított pereket, a szóbeli tárgyalás után a biróság rendszerint, feltételes bontóok (IV.) esetében mindenesetre, a házasfelek ágytól-asztaltól való különélését rendeli el hat hónaptól egy évig terjedő időre. A határidő eltelte után a felek kérelmére a biróság újabb szóbeli tárgyalást tűz ki, amelyen

azután a per érdemében határoz. Az eljárást általában jellemzi, hogy a biróság a házasság fentartása érdekében, semmisségi perekben pedig általában hivatalból is figyelembe veszi a tényeket és bizonyítékokat (az ú. n. officialitás elve) és hogy házassági perekben a kir. ügyész abban az esetben is részt vehet, ha a törvény szerint félként fel nem léphet. Semmisségi perekben az elismerésnek, beismerésnek, joglemondásnak, nyilatkozat elmulasztásának következményeit megállapító szabályokat nem lehet alkalmazni.

VII. A felekezetek házassági jogai.

Az állami H.-gal szemben az egyes felekezetek igen különböző álláspontot foglalnak el. A katolikusok és a görögkeletiek is természetesen alkalmazkodnak az állami H.-hoz és csak akkor adják össze a házasulókat, ha a polgári házasságkötés megtörténtét igazolják, egyébként azonban ragaszkodnak saját felekezeti H.-ukhoz és saját vallási szempontukból a házasság kötésének és megszünésének szabályait épúgy alkalmazzák, mint annakelőtte. A protestánsok és zsidók H.-ának, amely azelőtt is — főleg a szükebb értelemben vett Magyarországon — jórészt államilag volt szabályozva, ma már alig van gyakorlati jelentősége. A keresztény-zsidó házasságokat ezek a felekezetek ugyan nem áldják meg egyházilag, egyébként azonban azt lehet mondani, hogy az állami H.-ot saját egyházi felfogásuknál és egyházi cselekményeiknél irányadónak ismerik el.

A *katolikus H.* a házasság érvényes létrejöttéhez megkivánja, hogy a házasulók házasságkötési szándékukat illetékes lelkészük (proprius parochus) és két tanú együttes jelenlétében jelentsék ki *(tridenti forma)*. Az illetékességet azelőtt a lakóhely állapította meg; a Ne temere dekrétum értelmében azonban minden plébános a saját plébániája területén más plébánia híveit is összeadhatja, úgy, hogy a proprius parochus engedélye többé nem az érvényesség, hanem csak a megengedettség kelléke. A Ne temere dekrétum a lelkész aktiv részvételét kivánta, de ez a rendelkezés úgy módosittatott, hogy Magyarországon a diszpenzáció nélkül kötött vegyes házasság érvényességéhez elég a lelkész passziv részvétele is, sőt az tilosan bár, de érvényesen köthető úgy a prot. lelkész, mint a polg. anyakönyvvezető előtt is. A házassági akadályok tana a kánonjogban nyert bő kifejtést. A kánonjogon alapszik a tiltó és bontó akadályok (impedimenta impedientia et dirimentia) megkülönböztetése (l. fent II.). A házassági akadályok általában számosabbak, mint az állami H.-ban. Különösen a vérrokonságból és a sógorságból származnak távolabb menő akadályok. A szülői beleegyezés hiánya viszont nem bontó akadály. Érdekes házassági akadály az ú. n. *impedimentum publicae honestatis*, amely az eljegyzésből származik az egyik jegyes, valamint a másik jegyes elsőízű rokonai között, továbbá a végre nem hajtott házasságból az egyik házastárs, valamint a másik házastárs negyedízű rokonai között. Az *impedimentum cultus disparitatis* a keresztény és nemkeresztény közötti akadály, amely alól, kivált pogány vidékeken, pápai felmentésnek van helye. A házasság csak az egyik fél halálával szűnik meg. A házasság felbontását a kánonjog nem ismeri; de csak az elhált házasságét. Az el nem hált házasság szerzetesrendbe való belépés esetében az ünnepélyes fogadalom letételével, de pápai felmentéssel is felbontható. A házasság felbonthatatlanságán alapul az ú. n. *impedimentum ligaminis*, melyen azt értjük, hogy ha olyan házasság, amelyben a házasság kötése idején a házasfelek egyike is katolikus volt, esetleg a felek áttérése után fel is bontatott, azért a házasság fennállónak tekintetik és a házasfelek újabb házasságot nem köthetnek; továbbá ezen alapul az *impedimentum catholicismi*, melyen azt értjük, hogy katolikus fél elválttal akkor sem köthet házasságot, ha a felbontott házasság nem katolikusok házassága volt is. A házasság felbontását a kánonjogban az ágytól és asztaltól való elválasztás pótolja, amely intézményt állami H.-unk is átvette. L. még *Házasságkötés* és *Ne temere*.

A görög keletiek H.-a ismeri a házasság felbontását. Eredetileg ugyan csak a nő házasságtörése miatt, de ezt a bontó okot a jogmagyarázat úgy kiterjesztette, hogy a bontó okok époly számosak, mint akár az állami H.-ban.

Házassági óvadék. Nálunk és Németországban a tiszteknek és hasonlórendű egyéneknek, ha nősülni akarnak, bizonyos évi mellékjövedelmet kell kimutatniok. Nálunk a H. összege rendi fokozatonként tőkében következőleg van megállapítva: hadnagynál és vezérkari századosnál 60.000, főhadnagynál és vezérkari alezredesnél v. ezredesnél 50.000, századosnál 40.000, őrnagynál 30.000, hadbiztosnál 15.000 K. A H. tőkéjének legalább 4%-ot kell jövedelmeznie; ha a H. letevője kisebb százalékot hajtó értékpapirt tesz le, akkor a tőkének megfelelően nagyobbnak kell lennie. Harminc évesnél fiatalabb tiszteknek 50%-kal nagyobb H.-ot kell letenniök. A méneskarnál és az élelmező tisztek csoportjában a tisztek kétharmada, a többi csoportokban a tisztek fele nősülhet. A H. nemcsak készpénzben tehető le, hanem e célra lekötött ingatlanok által is biztositható. Ezen ingatlanokat értékükre, ill. bérjövedelmezőségükre nézve az érdekeltek kérelmére vmely járásbiróság v. törvényszék által kirendelt bizottság megbecsüli és csakis ezen becslés adataihoz képest fogadtatnak el H. gyanánt.

Házassági perek, l. *Házassági jog*.

Házassági statisztika, l. *Népesedés*.

Házassági szabályzat, l. *Nősülési szabályzat* és *Házassági óvadék*.

Házassági szédelgés (ném. *Ehebetrug*) bűntettét követi el, aki a házasság megkötésénél a másik fél előtt érvénytelenségi okot elhallgatott, v. a másik felet oly megtévesztéssel birta a házasság megkötésére, amely miatt az felbontatott v. semmisnek nyilváníttatott (Btk. 255. §. és 1894. XXXI. t.-c. 121. §.). Az eljárás csak a sértett fél inditványára indul meg. A büntetés két évig terjedhető börtön.

Házassági szerződés, az a szerződés, amellyel a jegyesek vagy a házastársak a házassággal kapcsolatos vagyonjogi viszonyaikat rendezik (l. *Házassági vagyonjog)*. A H. érvényességéhez közjegyzői okirat szükséges (1886. VII. t.-c. 22. §.

a). A H.-be foglalt, halál esetére szóló intézkedés csak úgy érvényes, ha a H. egyúttal a végintézkedés alakszerűségének is megfelel, vagyis közvégrendelet formájában kelt. A H. mindazon pontjaiban, amelyek nem épen a házasság megszűnésére szólanak, a házasság megszűntével kétség esetében hatálytalanná válik.

Házassági vagyonjog, ama vagyoni jogviszonyok szabályzata, amelyek a házasság folytán a házastársak mint ilyenek között állanak v. állhatnak elő. A H. *törvényes* rendszere ama jogviszonyokat tartalmazza, amelyeket már pusztán a házasságkötés ténye eredményez a felek megegyezése nélkül is; *szerződéses* H. pedig az olyan házassági vagyoni viszonyok szabályzata, amelyek csupán a házastársaknak erre vonatkozó ú. n. házassági szerződése által keletkeznek. A H. törvényes rendszerei két nagy csoportra oszlanak: a vagyonelkülönző és a vagyonegyesítő (vagyonközösségi) rendszerekre. A *vagyonelkülönzés* rendszere szerint a házasságkötés elvileg sem idéz elő változást a házasfelek vagyoni viszonyaiban, hanem mindegyik a házasság alatt is szabadon rendelkezhetik vagyonával. Ide tartozik a római jog H.-a, a dotalis paraphernalis rendszer, melynek főintézményei a női szabadvagyon és a hozomány (l. o.); ezt a rendszert vallja az osztrák jog is és ez a magyar H.-nak is alaptipusa. A *vagyonközösségi* rendszerekben a nő vagyona a férj kezére jut és pedig vagy csupán kezelés végett (kezelési közösség, Verwaltungsgemeinschaft, a német Ptk. törvényes H.-i rendje), vagy úgy, hogy a házastársak vagyona egészben vagy részben már a házasság alatt közös vagyonná olvad össze. Az utóbbi csoportba tartozik az általános vagyonközösség, mely mindkét házastárs egész vagyonát egyesíti; a szerzeményi közösség, mely csak a házasság alatt szerzett vagyontárgyakat teszi közösekké és az ingók közössége, mely szerint az ingatlanok különvagyonnak maradnak, de a házasságkötéskor megvolt és a házasság alatt szerzett ingók közösekké válnak (ez utóbbi a francia Code törvényes rendszere, communauté légale, míg a német jog szerint e rendszerek bármelyikét házassági szerződéssel lehet kikötni). A vagyonegyesítő rendszerek többnyire a nő vagyoni rendelkezőképességének korlátozásával járnak, míg a vagyonelkülönzés a nő vagyoni függetlenségének kedvez. Végül vannak vegyes rendszerek, melyek szerint a házasság alatti vagyonelkülönzés mellett csak a házasság megszűntével osztoznak a házastársak egymás vagyonában. Ide sorakozik részben a magyar H. is, eszerint mind a férfi, mind a nő a maga vagyonáról a házasság ideje alatt teljesen szabadon rendelkezik ugyan s csak a kifejezetten hozományul lekötött vagyon van alávetve a férj haszonélvezetének, a házasság megszűntével azonban mindegyik házasfél megosztani köteles a másikkal vagyonának a házasság idejére eső szaporulatát (l. *Közszerzemény*), kivéve a nemes és a honoratior házaspárokat, kik közt csak szerződés alapján áll fenn szerzeményi közösség. Kiegészítik a H. intézményeit a *hitbér* (l. o.) és a *házassági szerződés* (l. o.).

Házassági vétségek, azok a büntetendő cselekmények, melyek az állami házassági rend, illetve az ebből eredő szabályok durva megsértése címén büntetés alá esnek. Ide tartoznak: a házasságtörés (Btk. 246. §.) l. o.; a kettős házasság (Btk. 251. §.) l. o.; ennek megkötésénél az eljárt polgári tisztviselő bűnös közreműködése (Btk. 252., 253. és az 1894. XXXI. t.-c. 121. §-a); az érvénytelen házasság csalárd megkötése (Btk. 255—257. §§. és az 1894. XXXI. t.-c. 121. §.) és a házassági törvény rendelkezéseinek megszegése (1894. XXXI. t.-c. 122—126. §§.).

Házasságkötés, az a cselekmény, mely által a házasság létrejön. A római egyház a házasság létrejöttéhez csak a felek akaratkijelentését: a mutuus consensus-t kívánta; a frank egyház ezenkívül az elhálást, a copulát. Gratianus a két ellentétes tant kiegyenlíti, felállítván a tételt, hogy a consensus a még felbontható matrimonium initiatumot, a copula a felbonthatlan matr. ratum-ot hozza létre. Az ő tanítása vált uralkodóvá a bolognai iskolában. Ezzel szemben Hugo St. Victor fejti ki azt a tanítást, hogy ami felbontható, az csak eljegyzés, sponsalia de futuro, ellenben a sponsalia de praesenti már felbonthatlan házasságot hoz létre. III. Sándor alkalmazza a francia iskola sponsalia distinkcióját, de átveszi a bolognai iskola tanításából a végre nem hajtott házasság felbonthatóságának elvi elismerését: a sponsalia de praesenti valóságos H., de a valóságos házasság is végrehajtása előtt még felbontható — szerzetesi fogadalom v. pápai felmentés alapján. A consensus nyilvánítását az egyház eleinte nem kötötte formához, bár Evaristus pápa (megh. 109.) kimondja, hogy a házasságot pap által kell megáldatni (benedictio nuptialis), de azért a titokban (clandestine) kötött házasság is érvényes volt. Csak a tridenti zsinat mondja ki a nem az illetékes plébános és két tanu jelenlétében kötött házasságot érvénytelennek. A H. szertartásának lényege az, hogy a házasulók akaratukat a plébános kérdésére kinyilvánítván, az megáldja őket és a stólával átköti kezeiket, mondván: Én titeket házasságra összeadlak az Atyának és Fiúnak és Szentlélek Istennek nevében, és meghinti őket szentelt vízzel. Magyarországon ezt ősi szokás alapján (mos hungaricus) megelőzi a gyűrűváltás, követi az eskütétel. A vegyes házasságot azonban az egyház csak oly feltétellel áldja meg, ha az összes gyermekek katolikus nevelése biztosíttatik (reverzális). Ennek hiányában csak az ú. n. passziv asszisztenciát tolerálja, azaz a plébános (nem a templomban s nem templomi ruhában) meghallgatja s tudomásul veszi a felek kijelentését, mely szerint ők házasságot kötnek s ezt azután mint érvényes házasságot anyakönyvezi is. Németországban és Magyarországon érvényesnek ismeri el az egyház a vegyes házasságot akkor is, ha az a protestáns pásztor vagy a polgári anyakönyvvezető előtt köttetett. L. még *Házassági jog* és *Ne temere*.

Házasságközvetítés, az a tevékenység, amelylyel valaki egymásnak idegen feleket ellenérték fejében házasságkötés céljából összehoz; az ezért követelt díj a H.-i díj. Birói gyakorlatunk értelmében a házasság, mint az egyéni legbensőbb viszonyon alapuló és a családi élet alakulására kiható kötelék, erkölcsi és társadalmi jellegénél

fogva, perrel érvényesíthető díjazással összekötött közvetítésnek tárgya nem lehet. A már lefizetett H.-i díj azonban vissza nem követelhető. Hasonló az álláspontja a német polgári törvénykönyvnek is (Bgb. 656. §.). A H.-i díjra kötött szerződés az Optk. (879. §.) szerint érvénytelen. A francia jog értelmében a közvetítési díj csak annyiban követelhető peres úton, amennyiben nem a házasság tényleges megkötéseért kötelezik, hanem az e körüli tudakozásokért és fáradozásokért követelik.

Házasságközvetítő intézetek, olyan magánvállalkozások, amelyek iparszerüleg foglalkoznak azzal, hogy egymás előtt rendszerint kölcsönösen ismeretlen személyek között házasságot hozzanak létre. Szolgálataik rendesen hirdetésekből állanak, de nem ritkán személyes ismeretségük kiterjedtsége is segítségükre van. Munkásságukat vagy úgy fizettetik meg, hogy a teljesített fáradság nagyságához mérten kikötnek maguknak bizonyos megállapított összeget, amelyet függetlenül a tervbe vett házasság sikerétől előre beszednek a felektől; vagy pedig a hozományból kötik ki a maguk számára annak bizonyos százalékát. Az efféle üzletek megnyitása és folytatása némely államban hatósági engedélyhez és felügyelethez van kötve, másutt ellenben szabad vállalkozás tárgya. Némely államban a közvetítés díja csak akkor perelhető, ha csak a házasulandó személy felkereséseért és a szükséges közbenjárásért köttetett ki; ellenben nem perelhető, ha a díj a házasság létrejöttéhez volt kötve. Végre vannak olyan államok is, ahol ezek a díjak egyáltalában nem perelhetők. Igy nálunk sem lehet érvényesíteni a biróság előtt a házasságkötés közvetítéseért kikötött alkuszdíjat; a felmerült költségek megtérítését azonban a házasságközvetítő kiköthet és biróilag is érvényesítheti. L. *Házasságközvetítés.*

Házasság megszünése, l. *Házassági jog.*

Házasságon kivüli teherbeejtés következménye a gyermek eltartása és csábítás, erőszak esetében a szülési költség megtérítése. L. *Gyermek* és *Tartás.*

Házasság-orákulumok, a szerelmi varázs érdekes népéleti fejezetének az a része, mellyel a jövendőbelijére kiváncsi legény vagy leány, de mégis sokkal gyakrabban az utóbbi, mindenféle babonás eszközzel, bűbájjal és varázslattal megtudni igyekszik, mikor lép házasságra, avagy házasságra lép-e még az illető évben, ki és miféle lesz a párja stb. E jóslások, illetőleg sorsvetések rendkivül sokfélék s csak egy részüket említjük meg összefoglaló kategoriák szerint, ha olyanokat különböztetünk meg nagyjában köztük, amelyek a jövendőbelinek *megálmodására* céloznak és olyanokat, amelyek szorosabb értelemben vett sorsvetéstől várják az áruló jelt, minők az ólomöntés, hallgatózás, gyűrűpróba, hasábhordás, kemencébe nézés stb. A H.-nak az év bizonyos napjai kedveznek a néphit szerint, ezeket l. *Andrásnapja.* A többire nézve l. a *Szerelmi varázs* cikket. Egyrészüknek ősrégi voltát már a klasszikus ókor emlékei is tanusítják.

Házasságtörés *(adulterium; violatio matrimonii),* a házassági hűségnek házasságon kivüli elhálás által szándékos megsértése. A római jog csak a férjnek tulajdonította a jus thori-t, aminél fogva H.-t csak a nő követhetett el. Ugyanígy régibb hazai törvényeink (Szent László I. 13., 20.; Kálmán II. 8.), amelyek csak a parázna nő büntetéséről intézkednek. A kánoni jog az ellenkező elvet emelte érvényre. «Quod non licet foeminis, non licet viris», «Christiana religio adulterium in utroque sexu pari ratione condemnat». Ugyanezt követte a német közösjog s követik az újabb jogfelfogás alapján az újabb törvényhozások kivétel nélkül; amiért is a magyar btkvnek 246. §-át, mely a H. fogalmát meg nem határozza, tehát azt a nő által elkövetett hűségszegésre nem szorítja, ily értelemben kell magyarázni. A súlyosabb következmények, amelyekkel a nő ballépése kézzelfoghatóan jár, mert a családi vagyonjogok sérelmét is eredményezheti, indokolhatnak súlyosabb beszámítást, de nem indokolhatják a jog- és kötelességegyenlőségnek mellőzését, mihelyt a modern felfogással elismerjük, hogy a H. lényege a házassági hűségnek megsértése. Szent László I. 13. szerint a férj hűtlenségen kapott nejét szabadon megölhette, ha pedig feljelentette, a bünösnek talált nő egyházi fenyítékkel (poenitentia) volt sujtandó, a fenyíték végrehajtása után a férj nejét visszavehette, ellenkező esetben egyik fél sem léphetett a másiknak életében újabb házasságra. Ezt az utóbbi intézkedést ismétli Kálmán II. 8. A H. K. I. R. 105. címe szerint a hűséget megszegő nő, ha erre elválás következik, hitbérét veszti, tehát nem akkor, ha a férj megbocsátott s a házassági közösséget folytatja. Ez a felfogás a Btk.-ben is érvényesült, amennyiben a H. csak az alatt a feltétel alatt (a büntetendőség objektiv feltétele) büntetendő, ha amiatt a házasság felbontása v. az elválás jogérvényes ítélet által kimondatott. A hitbér elvesztésén felül a H. törvényes büntetése a H. K. idézett helye szerint a halál volt, melynek helyébe későbben a biró bölcs belátása szerint megállapítandó szabadságvesztésbüntetés lépett. A Btk. 246. §-a szerint a H. 3 hónapig terjedhető fogházzal büntetendő. Bűnvádi eljárásnak csak a sértett házastárs — visszavonható — inditványára van helye. A vétség a kir. járásbiróság hatásköréhez tartozik.

Házasságvédő. Ma (1913) még hatályban levő peres eljárásunk szerint a házasság felbontása iránt indított perben a biróság a házassági kötelék fentartásának érdekében (rendszerint a helybeli ügyvédek közül) H.-t rendel, kinek kötelessége: a házasság fentartása érdekében a perben résztvenni. Az új Pp. a H.-i intézményt megszüntette.

Házasulási egyezmények (ném. *Ehe-Pacten),* a házassági szerződések (l. o.) neve az osztrák polgári törvénykönyvben.

Hazaszeretet, a hazához, ennek földjéhez, lakóihoz, nyelvéhez, emlékeihez stb. érzett ragaszkodás, mely hasonlít a szülők iránt érzett szeretethez (hazafiság) és tettekben is nyilatkozik: a haza iránt való kötelességek teljesítésében, szükség esetében saját érdekeinknek, a legfőbbeknek is, érte való mellőzésében, önzetlenségben, odaadásban, önfeláldozásban. Az egyesekből az együttélés, a vérrokonság, a közös nyelv, a lassan kifejlődő közös érzés és gondolkodásmód, közös erkölcs,

szokás, közös történeti sors, közös szenvedések és örömök népet alkotnak, azaz oly közösség jó létre, mely nélkül az egyén semmi, mely az egyénre évezredek kulturmunkájának eredményét származtatja, melyben az egyén erejének főforrása van. Ösztönszerü viszonzása e sokféle jótéteménynek a haza iránt érzett szeretet, mely tudatossá téve, az erkölcsi erények egyik legfőbbike. Csak nagy nemzeti hanyatlás korszakában gyengül ez az érzés, kap lábra az önzés, az egyén elszigetelődése, elzárkózása a közösség előtt, a magánérdekek kielégítésének hajhászása, a H.-nek szóval vallása, tettel megtagadása. De a H. érzésének gyöngültével a nép erkölcsi ereje is gyöngül, összetartása lazul, képtelenné lesz nagy föllendülésre, nagy tettekre.

Házas zsellér, l. *Zsellér*.

Házatlan zsellér, l. *Zsellér*.

Hazay, 1. *Ernő*, publicista, szül. Temesvárott 1819 ápr. 7., megh. Bátorkeszin 1889 dec. 17. Középiskoláit szülővárosában végezte, később Hohenheimba ment a gazdasági intézet látogatására. A szabadságharcban két öccsével együtt mint honvédtiszt vett részt s a harc utolsó szakában megalapította az Am 14-ten April c. német nyelvű magyar republikánus lapot. A szabadságharc leveretése után halálra ítélték, de külföldre menekült; később kegyelmet kapott és visszatért Pestre, ahol ismét hirlapiróvá lett. Az 50-es évek végén Esztergom vármegyében Bátorkeszin telepedett le, ahol gazdálkodással foglalkozott. A sajtószabadság helyreálltával számos fővárosi lapnak lett munkatársa. Az országgyűlésen három izben képviselte a köbölkúti kerületet.

2. *H. Gyula*, conchiologus, szül. Szepesbélán 1842 márc. 14., megh. Budapesten 1887 okt. 5. Kora ifjuságától kezdve a természettudományokkal, különösen a csigák és kagylók tanulmányozásával foglalkozott. Első sorban a budapesti fauna lágytestüit tanulmányozta és ismertette német nyelven, majd a Kárpátokat utazta be és vizsgálatainak eredményeit a Magyar Tudományos Akadémia kiadványaiban tette közzé. A Kir. Magyar Természettudományi Társulat megbizta a magyar fauna molluscáinak monografikus feldolgozásával, de ennek befejezésében a halál meggátolta. Hátramaradt nagy gyűjteményét a Magyar Nemzeti Muzeum vette meg. Művei: Die Molluskenfauna v. Budapest (1881); Ein Ausflug nach Oberungarn (1881); Die Limnaeen d. Gruppe Gulnaria 1884); Die Succinaeen Englands (1885); *Az Északi-Kárpátok Molluska-faunája* (Math. termtud. Közl., 19. köt., 1884). Ő fedezte fel a bihari József főherceg-cseppkőbarlangot.

Házbéke, a különös jogvédelem, melyben a polgárnak magánlakása — otthona — úgy az anyagi, mint az alaki büntetőjogban részesül. A H. a nyomozás és a vizsgálat folyamán csak szoros biztosítékok mellett zavarható meg (Bp. 173. és köv. §§, l. *Házkutatás*), viszont annak törvénybe ütköző megsértése mint H.-jog- v. házjogsértés (l. o.), illetve mint magánlaksértés (l. o.) büntettetik.

Házbeomlás és betonszerkezetek beomlása elleni biztosítás, l. *Biztosítás*.

Házbér, a lakás céljára kibérelt helyiség bérösszege, l. *Lakbérlet*.

Házbéradó, l. *Házadó*.

Házbér-fillér, máskép házbér-krajcár, a lakók (bérlők) községi adója, melyet Budapesten és más nagyobb városokban szednek. A H. a házbér nagyságához igazodik s annak bizonyos %-a. Az adót azonban rendesen nem közvetlenül a lakótól, hanem a háztulajdonostól hajtják be, aki a bérszerződésben lakójára szokta áthárítani.

Házbérveszteség elleni biztosítás, l. *Biztosítás*.

Hazebrouck (ejtsd: azbrukk), város, H. járás székhelye Nord francia dép.-ban, a Bourre és Lys felé vezető H.-csatorna mellett, 12,819 lak., vászonszövéssel, sör-, szappangyártással és olajprésekkel, élénk mezőgazdasági árúkereskedelemmel. Templomában (XVI. sz.) hollandi mesterektől néhány értékes kép van.

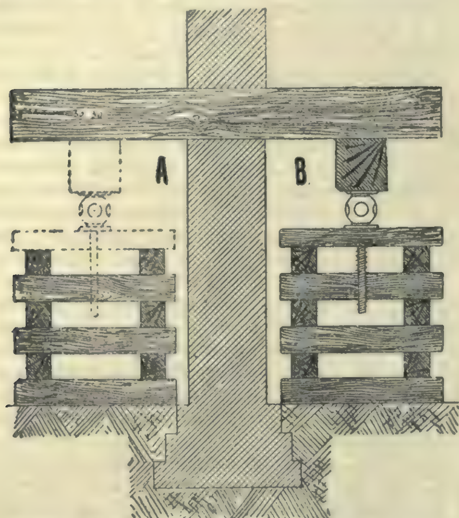
Hazeline, amerikai különleges gyógyszer, mely a *Hamamelis virginiana* nevű, Mexikóban tenyésző növény gyökereiből készül. Tartalmaz zsírszerű anyagokat, csersavat, gallussavat. Vérzéscsillapító szer. Belsőleg tüdő- és bélvérzések ellen, külsőleg pedig mint összehuzó szert fájdalmas gyuladások és daganatok megszüntetésére használják.

Hazelius, *Artur*, svéd nyelvtudós és etnológus, szül. Stockholmban 1833 nov. 30., megh. u. o. 1901 máj. 27-én. 1860—68-ig több stockholmi felsőbb iskolán és szemináriumban tanárkodott. Det Svenska bibelöfversättnings arbetet (a svéd bibliafordítás) c. cikke (a Svensk Literaturtidskriftben 1868) nagy hatással volt a svéd bibliafordító bizottság munkálataira. Az 1869. Stockholmban tartott skandináv helyesírási kongresszus jegyzője volt és Om svensk rättstafning (a svéd helyesírásról) c. értekezésével a Svédországban mai napig tartó helyesírási harcot támasztotta. Nagy érdemeket szerzett 1873. egy etnográfiai muzeumnak megalapításával, melynek 1878 óta Északi muzeum a neve. A muzeum kiegészítésére 1891. megvett egy nagy területet a stockholmi állatkertben, melyen a maga nemében páratlan, szabad ég alatt levő muzeumot létesített a svéd néprajz s a skandináv fauna és flóra számára.

Házeltolás. Utcák kiszélesítése, általában városrendezés alkalmával a lebontásra még nem érett épületeket költség- és időmegtakarítás okáért lehetséges és célszerű régi helyükről a kijelölt új helyre eltolni, szükség esetén pedig felemelni. Az eltolás és házemelés egyszerű művelet, szakértelemmel végrehajtva veszedelemmel nem jár s általa, a lebontással és újraépitéssel szemben, tekintélyes értékek menthetők meg a pusztulástól. H.-nál rendesen csak a föld fölötti épületrészt mozgósítjuk, a régi alapfalak tehát helyükön maradnak s az eltolt épületet az előre elkészitett új alapfalakra állitjuk. Emelésnél pedig a föld szine fölött lévő részt emeljük meg s a felemelt épület és a régi alapfalak közt ekként létrejött hézagot falazzuk ki.

Maga az eltolás művelete aránylag rövid ideig tartó munka s lényege abban rejlik, hogy tolás közben az épületen semmiféle deformációnak nem szabad előfordulnia, vagyis szükséges, hogy az épület minden porcikája, mintha csak egy darab

tömör test volna, ugyanazon időben, ugyanazon térbeli elmozdulást végezze. Összeomlás tehát csak akkor következhetnék be, ha az épület egyik sarkát jobban emeljük meg vagy gyorsabb tempóban toljuk el, mint a többi épületrészeket.

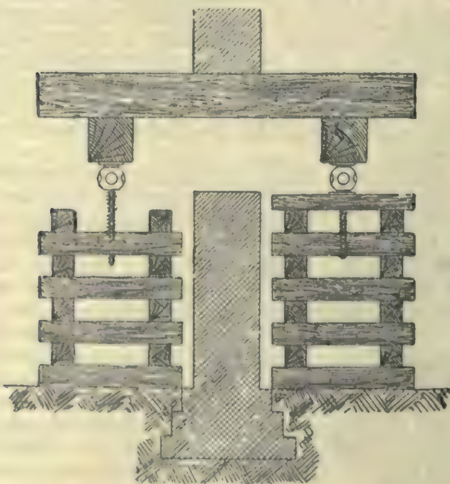

1. ábra. Az épület alátámasztása a pincefödém alatt.

Ez okból laza szerkezetű házakat épen úgy el lehet tolni, mint szilárd konstrukciókat. Az ehhez szükséges előmunkálatok, számítások képezik tehát a H. legfontosabb részét.

Az előmunkálatok sorrendje a következő:

1. Ajtó- és ablaknyilások fagerendázattal kimerevítendők.

2. ábra. Amerikai csavarokkal felemelt épület.

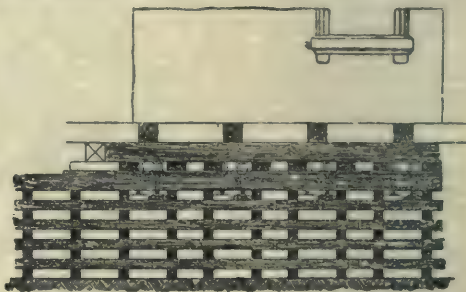
2. Az épület új helyén az alapfalak és pincefalak a szükséges magasságig előre elkészítendők.

3. Az eltolandó épület alatt, az elszakítás szintjében fa- v. vasállvány készítendő, melynek folytatásában gerenda-vázból kiépítendő a csúsztató v. gördítő pálya egészen az új alapfalakig.

Ezen előmunkálatok elvégzése után alkalmas emelő csavarokkal az épület eltolandó részét 8—10 mm.-rel felemeljük, miáltal annak egész súlya az alája készített állványzatra vitetik át.

Az épület alatt, ill. az állvány fölött számos (szükség esetén több száz, vagy több ezer) emelőcsavar lévén, ezek egyidejüleg, tehát vezényszóra történő meghúzása esetén az épület kézierővel s lassú ütemben, tetszés szerinti magasságra emelhető. Az eltolás ugyanígy történik, azzal a különbséggel, hogy az emelőcsavarok nem függőlegesen, hanem az eltolás irányában, vízszintesen működnek. A csúsztatópálya keményfából (legyalult tölgyfagerenda) v. vassinekből, gördülő pálya esetén a hengerek kőrisfából készülnek. A pálya készítésénél az ülepedés számításba veendő, nehogy a rátolandó teher súlya alatt az eltolást veszélyeztető sülyedések keletkezzenek.

Az eltolás költsége a helyi viszonyoktól függ. Ahol a hozzávaló berendezés hiányzik és csak ritkán kínálkozik rá alkalom: meglehetősen drága. Amerikában ellenben e két feltétel megvan s így

3. ábra. A csúsztató pálya hosszanti metszete.

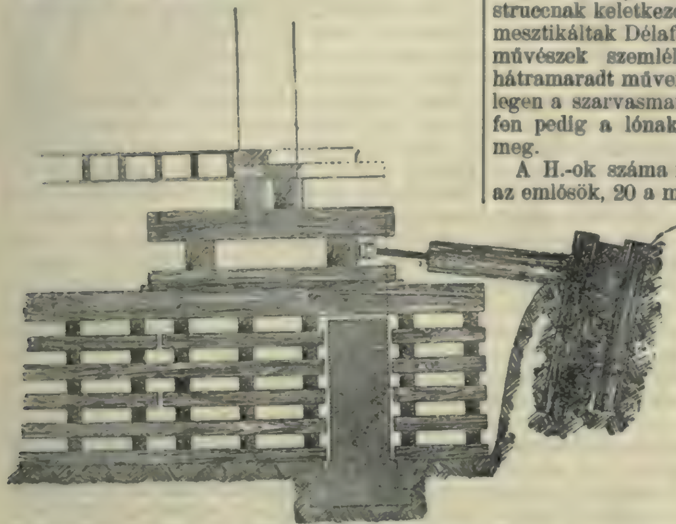
igen gazdaságos mívelet. A költséget növeli az alapterület kiterjedése, viszont alig függ az emeletek számától. Torony tehát olcsóbban emelhető fel v. tolható el, mint egy terjedelmes földszintes viskó. A házak emelésének vagy eltolásának ideje alatt a lakók az épületben veszély nélkül benmaradhatnak. Az állványok, emelőszerkezetek és a csúsztató pályák rajzát az *1—5. sz. ábrák* mutatják.

Amerikában a nagyobb távolságra történő H.-okat lovakkal, sőt lokomotivokkal is eszközlik, s gyakori az az eset, midőn tekintélyes épületeket kompszerű alépítmény segítségével folyó vizen szállítanak tovább. Amerikában régóta és kiterjedt mértékben alkalmazzák ezt a műveletet, de sikerült eltolásokat, emeléseket végeztek már Európában is, többek között Budapesten, a Margitszigeten. 8—10 évvel ezelőtt egy tőkeerős amerikai vállalkozó Horváth Gyula Amerikában élő hazánkfiával szövetkezve, ajánlatot tett arra, hogy a műemléknek deklarált belvárosi templomot, mely az Erzsébethíd útvonalába esik, a vámpalotát, mely a Ferenc József-hídfő felépítése folytán félig elsülyedtnek látszik, a Batthyány-téri templomot és a Lukácsfürdőt, melyek az utcarendezések folytán szintén igen mélyen fekszenek,

eltolja, illetőleg felemeli. Sajnos, a fönnforgó viszonyok között terve nem sikerült s nyolc hónapi sikertelen fáradozás után csalódottan távozott. V. ö. *Zelovich* Kornél, Épületek eltolása (Magyar Mérnök- és Építész-Egyl. Közlöny, 1898. XI. füzet); *Almási Balogh* Loránt, Eltoljuk-e a belvárosi plébánia-templomot? (Budapest 1902); Sétáló házak (Term. Tud. Közlöny 1899 júl. 359. füzet).

Hazelton, l. *Hazleton*.

Házfedél, l. *Fedél*.

4. ábra. A tolószerkezet elrendezése.

Házhoz szállítás. A vasút a vasúti üzletszabályzat 78. §-ában foglalt rendelkezések szerint jogosítva van arra, hogy az általa kirakandó darabárúkat az állomás helyén vagy a szomszédos helyiségekbe kifüggesztés útján közzétett illeték szedése mellett házhoz szállítsa, v. e célból fuvarosokat alkalmazzon. Az ilyen fuvarosok személyzetét a vasút közegei gyanánt tekintik. A szállító felek nem kötelesek a vasút e berendezésének igénybe-

5. ábra. Tolószerkezet kettős menetű csavarokkal.

vételére. Ha azonban az árúkat maguk, v. nem a vasút által alkalmazott fuvarosokkal akarják elvitetni, kötelesek ebbeli szándékukat még az árú megérkezése előtt a rendeltetési állomás főnökénél írásban bejelenteni.

Házi *János*, a XVI. sz. második felében szül. Kecskeméten. *Bethlen* Gábor erdélyi fejedelem török tolmácsa és iródeákja, kit 1620. követségbe küldött a budai pasához. Kisebb költemények és műfordítások mellett, Bethlen Gábornak ajánlva, kiadta Kassán (1626) egy török tudósnak Envarul Asikin című, a mohammedánok erkölcstanával foglalkozó munkáját. V. ö. *Hornyik* János, H. J. (Kecskeméti Lapok 1872, 44. sz.).

Háziállat, olyan állat, melynek termelőképessége az embernek hasznos és amelyre az ember tenyészhatást gyakorolhat. Keller az ember és a H. közötti viszonyt symbiosisnak tekinti. H.-ok eredetileg nem voltak, hanem vadon élő állatoktól származtak, melyeket az ember fogságba ejtett, megszelidített és háziasított vagyis domesztikált. Hogy a háziasítás ilyenféleképen ment végbe, igazolja a legújabb háziállatnak, a házistruccnak keletkezése, melyet kb. 40 év előtt domesztikáltak Délafrikában. A háziasítást az antik művészek szemléltető módon örökítették meg hátramaradt műveikben, így a vaphioi aranyserlegen a szarvasmarhának, az assurbanipali reliefen pedig a lónak fogságbaejtését érzékítették meg.

A H.-ok száma mintegy 52, melyek közül 22 az emlősök, 20 a madarak s 10 a halak és a rovarok osztályából való. Az emlősállatok 13 rendjéből a H.-okat csak 3 rend: a csülkösök (ungulata), a húsevők (carnivora) és a rágcsálók (rodentia) képviselik. Legfontosabb gazdasági hasznos H. a ló, a szarvasmarha, a juh és a sertés. A H. hasznosítása igen sokoldalú; a kutyát ház- és nyájőrzésre, valamint vadászatra használják, a kakas is igen éber állat a ház körül. Teherhordásra a szamarat, a lovat, az öszvért, Ázsia magas hegységeiben a yakot, Délamerikában a lámát, a sivatagon a tevét használják. Lovaglásra elsősorban a gyors mozgású ló alkalmas, a lovon kívül a szamarat, az öszvért és a tevét is igénybe veszik e célra. Mezőgazdasági munkát végeztetnek és terhet vontatnak a szarvasmarhával, a lóval, a tevével, a bivallyal, a rénszarvassal és a kutyával. A bikával és kakassal viadalokat rendeznek. A H.-ok hasznosítanak továbbá bőrükkel, gyapjukkal, szőrükkel, tollukkal, tejjel, hússal, zsírral, tojással, mézzel, selyemmel stb.

A H. keletkezését illetőleg felemlítést érdemel, hogy az újabb vizsgálatok szerint egyazon fajú H.-nak rendszerint több keletkezési helye volt, vagyis a H.-ok polyphyletikus származásuak. A legtöbb H.-ot az ázsiaiaknak, főképen a kaukázusi és mongol népeknek köszönhetjük. Ázsiában domesztikálták a szarvasmarhát, a bivalyt, a sertést, a lovat, a tevét, a yakot, a juhot, a kecskét, a szamarat, a kutyát, a rénszarvast, a tyúkot, a pávát, a galambot és a selyemhernyót. Európa a legtöbb H.-ot Ázsiából kapta. Európai származású a szarvasmarha (primigenius), a ló, a juh és a házinyúl. Az afrikaiak szintén Ázsiából nyerték a legtöbb H.-jukat. Afrikai származású: a szamár, a juh, a macska, a kutya, a gyöngytyúk és a strucc.

Ausztrália, talán a galambot kivéve, nem domesztikált állatot. Amerikai származású H. a kutya, a tengerimalac és a pulyka. A H.-ok időbeli megjelenése igen régi, erről tanuskodnak a szarvasmarhát, a juhot és a sertést ábrázoló ó-egyiptomi kőkorszakbeli palalapok, melyeket a gizehi muzeumban és a párisi Louvreban őriznek. Ezen leletek szerint valószinű, hogy 7000--8000 évvel Kr. e. voltak H.-ok, melyek háziasítása kb. 10.000 évvel Kr. e. történhetett. Európában a H.-okat a cölöpépítmények idejére lehet visszavezetni; e korszakból valók a tőzegmarha, tőzegkutya, tőzegjuh és tőzegsertés. A bronzkorszakban a nagyobbtestü bronzeb és a parlagi sertés, továbbá új európai háziállat: a ló jelenik meg.

A domesztikálás következtében megváltozott életfeltételek és az ember tenyészhatása folytán az állatoknak szine, bőre, szőre, csontozata, testalakulása, tejelőképessége, hizodalmassága, intelligenciája és termékenysége lényeges változáson ment keresztül. Céltudatos tenyészkiválasztással, okszerű tartás és takarmányozás folytán különböző irányban hasznosító H.-fajták keletkeztek.

A H.-okkal való érintkezés az emberek egészségét veszélyeztetheti, amennyiben az állati betegségek az emberre is átterjednek, így a lépfene, a takonykór, a veszettség, a száj- és körömfájás; bizonyos parazitás betegségeket, pl. a rühkórt szintén elkaphatja az ember. A kutyában élősködő galandféreg (taenia echinococcus) emberben súlyos betegséget (echinococcus-hólyag) okozhat. Az emberek által elfogyasztott borsókás hús galandféregkórt, a trichinás hús trichinakórt, a gümőbacillusokkal fertőzött tej és hús az emberek gümőkórját idézheti elő. Hogy ezek az emberek egészségére háramló veszélyek elkerültessenek, törvényes intézkedések állanak fenn, melyek az emberekre veszélyes beteg állatok és veszélyes termékeik ártalmatlanná való tételéről gondoskodnak.

Háziállatkert, az állattenyésztés gyakorlati oktatására szolgáló intézmény, melyet *Kühn* J. alapított 1866. a *hallei* mezőgazdasági főiskolával kapcsolatosan. A H.-ben a háziállatok fontosabb fajai és fajtái képviselve vannak, melyekkel tudományos keresztezési kisérleteket végeznek és a korcs (basztard) kérdésével is foglalkoznak. A H. muzeuma igen becses gyüjteményt tartalmaz.

Háziállatok egészségtana, ismerteti azokat a szabályokat, amelyek alkalmazásával az állatok megbetegedésének elejét vehetjük és azok ellenálló és termelőképességét fokozhatjuk. Az állatok egészségére befolyással vannak a *levegő* kémiai és fizikai tulajdonságai, így a levegő szénsavtartalma, a hideg, a meleg, a világosság stb.; továbbá a talaj tulajdonságai és a *talaj* mikroorganizmusai, melyek az ú. n. talajbetegségeket okozzák; nemkülönben fontos szerepe van az *ivóviznek* és *takarmányozásnak*. Egészségügyi szempontból főképen az istállózott állatok bőrét és patáit *ápolni* kell; a bőrápolás módjai: a tisztitás, a mosás, a fürösztés, a nyirás és a pokróccal való letakarás. A házi állatokat az idő viszontagságai ellen az *istálló* hivatott megvédeni, melynek tágasnak, szellősnek, 12—18 C° hőmérsékletünek és világosnak kell lennie, kivánatos továbbá, hogy az istálló burkolata és belső berendezése alaposan tisztítható és fertőtleníthető legyen. A fiatal állatok felnevelése és megélemedett állatok tartása közben egészségi szempontból a *kifutónak* és a *legelőnek* előnyei vannak; a legeltetés azonkívül gazdasági szempontból is előnyös, mivel az állattartást olcsóbbá teszi.

Házi barát, l. *Cicisbeo.*

Házi bútor biztosítása, l. *Biztosítás* (tűzbiztosítás).

Házi cickány, l. *Crocidura.*

Házi csapatok az uralkodó személye körül és lakóhelyén való szolgálattételre rendelt élitecsapatok. Már az ókor történészei említenek H.-at. Franciaországban XIV. Lajos az ordinance-századokból alakíttatta a «Maison militaire du roi»-t, azaz a király házi csapatát; a forradalom alatt e H.-at feloszlatták, de a Bourbonok alatt (1816—1830-ig) ismét fennálltak. III. Napoleon H.-ul a Cent-Gardes nevű csapatot szerveztette. Poroszországban 1542. állították fel az 1713. ismét feloszlatott trabant-gárdát. Bajorországban a «hartschierek» a király házi csapatjai. Királyunk ő Felségének házi csapatai a daraborttestőrség, a testőrlovas-század és a testőrgyalogszázad. Oroszországban a XVI. és XVII. sz.-ban a drusinek és strelicek szolgáltak udvari H.-ul, de Nagy Péter azokat feloszlatván, játszótársaiból alakított egy házigárda-féle csapatot, melyből a mostani Preobrasenszk-gárdaezred nőtte ki magát.

Házi csatornázás. A csapadékvizek, mosogató- és fürdővizek, végül a vízöblítésű klozetek szennyvizeinek a föld szine alatt történő elvezetésére szolgáló berendezéseket H.-nak nevezzük. E vezetékek részben ólomból öntött, vasból vagy mázzal biró kőagyagcsövekből készülnek és az utcai csatornába, a pöcegödörbe, v. a folyóvizbe torkollanak. Esővizek utcai nyitott árkokba, folyókákba is vezethetők. Célszerű a H.-nál iszapfogó edényeket közbeiktatni, amelyek időről-időre kitisztíthatók. Hogy a szennyvizekből fejlődő ártalmas és büzös gázok az épületben el ne terjedhessenek, a konyhai kiöntőkben, fürdőszobákban, klozetekben vizzel záródó szifónok alkalmaztatnak. A főcsatornát végül visszacsapó-szeleppel látjuk el, nehogy árvíz esetén a csatorna tartalma visszafelé utat találjon az épületbe. A csatorna és pöcegödör gázainak elvezetésére végül függőleges, a tetőn túl érő szellőző bádogkürtőket alkalmaznak.

Házi cseléd, l. *Cseléd.*

Házi egér, l. *Egér-félék.*

Házi ezredek, így nevezték azelőtt nálunk azon ezredeket, melyeknek tulajdonosai a császári és királyi családból származó hercegek, illetve az uralkodók voltak.

Házi fecske, l. *Fecskefélék.*

Házi fogság, a katonai fogságbüntetés legcsekélyebb foka, melyet a saját lakóhelyiségében tölt ki az elítélt.

Házi főnapló, az állami pénztáraknál vezetett *elsőrendű* feljegyzés, amellyel az ellenőr elsősorban a hivatal számvitelét szolgálja. A H. egyszersmind alapja a hivatal felettes hatósága mellé rendelt számvevőséghez birálat és könyvelés végett havonkint beküldendő *számadási naplóknak*. A H. alapján ejtik meg a napi zárlatot és házinak

azért nevezik, mert ezt a pénztár magánál visszatartja, sehová be nem küldi.

Házi füstfark (*Ruticilla*, állat), l. *Rozsdafarkú*.

Házi galamb, l. *Galambfélék*.

Házi gomba (növ., *fulógomba*, *Merulius lacrymans* [Wulff.] Schum.), a taplógombák családjából való. Igen veszedelmes, kártékony gomba, mely főképen az új épületek gerendázatát és padlóját támadja meg. Pusztítását elősegíti a nyirkosság, a fülledt levegő és a sötétség. A gomba miceliuma eleinte a fában rejtőzködik, majd előtör és akkor pókhálószerű v. gyapotszerű fehér lepellel vonja be a fa felületét. Termőteste lágy, szivacsos, később bőrszerű. Nagysága néha a félmétert is eléri. Egész terjedelmével odasimul a fához, v. attól többé-kevésbbé eláll. Színe sárgás. Felülete ráncos és gyakran vízcseppel van tele. Innen származik a lacrymans (könnyező) elnevezése. Az ellene való védekezés nem könnyű feladat. Első sorban megélhetési feltételeit kell elvonni. Száraz, világos és levegőjárta helyen hamar elpusztul. A megtámadott részeket el kell távolitani és elégetni; sőt el kell távolitani a szomszédos, egészségesnek látszó faalkatrészeket is. Szükséges a fertőtlenités is. Erre a célra megfelel a szublimátos konyhasóoldat, a karbolineum v. a serpulit.

Házi gyógyszerek, a nép és a laikus közönség által használatos gyógyszerek. Könnyebb természetű betegségeket a nép legtöbbször füvekből és egyéb anyagokból házilag készitett szerekkel igyekszik meggyógyítani. Igen sok csodás és biztos hatású szert ismer a nép, amelyeket egymásnak javasolva, sokszor a legkülönbözőbb bajok ellen használ. Ezek között van sok értékes gyógyszer is, de a legtöbbnek hatása a puszta hiedelemnél többre nem terjed. A H. alkalmazásának legnagyobb hátránya az, hogy sokszor igen komoly betegségeknél is használják, ezáltal a rendszeres orvosi gyógykezelést csak akkor veszik igénybe, midőn a betegség már teljes mértékben föllép s a betegen vagy nem, vagy csak igen nehezen lehet segiteni. A H.-et gyakran megbizhatatlan helyről szerzett füvek, gyökerek, vagy kereskedésekből beszerzett anyagok szolgáltatják. A H. száma igen nagy; az ó-koriakat Dioscorides ismertette. V. ö. *Niemeyer*, Über Haus- und Volksmittel (Tübingen 1864); *Nussbaum*, Eine kleine Hausapotheke (Berlin 1881); *Dyrenfurth*, Hausapotheke (1884).

Házi gyógyszertár, l. *Gyógyszertár*.

Háziipar, az ipari foglalkozás azon neme, melynél a munkás saját lakásán, családja körében, esetleg családtagjai segítsége mellett dolgozik. A H. kétféle: olyan, mely csak a család szükségletére dolgozik, nem számítva piaci értékesítésre; ezt rendesen *népiparnak* nevezzük, s olyan, mely rendes keresetre termel. A H.-ágakból hazánkban különösen a szövés van túlnyomó mértékben elterjedve. A H.-nak különböző nemei vannak hazánkban is. A főbb H.-ágak nálunk a következők:

1. *Fonás* és *szövés*. Ez kiterjed a len-, kender-, gyapju- s pamutiparra, előbbiekben úgy a fonásra, mint a szövésre, utóbbinál ellenben csakis a szövésre. El van terjedve az országnak csaknem minden részében, de leginkább Erdélyben s a Felvidéken, hol kizárólag kereset céljából, egyes vállalkozók részére több ezer egyén (nagyobbára nők) foglalkozik ezzel. Csaknem meghaladja a 20 ezret azon nők száma, kik szintén piacra dolgoznak, de maguk viszik vásárra készítményeiket. Lenvásznat különösen a Szepességben készitenek, hol egész községek foglalkoznak azzal. Figyelemre méltó H.-ág a szövészetben a *szerb vászonszövés*, melyet különösen Torontál vm. szerb s román nőlakossága készít s melyet ma már a gyáripar igen nagy mértékben utánoz. A *kalotaszegi varrottas* a legszebb magyar H.-i termékek egyike, mellyel Kolozs vm.-ben Bánffy-Hunyad vidékén 10—12 magyar község női lakossága foglalkozik; számuk meghaladja az ezret. Jellemző erre nézve, hogy a mintákat maguk a háziiparosnők rajzolják maguknak. Igen szép H.-ág volt a *nagyselyki arany-ezüstszőttes*, mellyel Nagy-Küküllő vm.-ben Nagyselyk és Mihályfalva román nőlakossága és az arany-ezüst himzés, mellyel Csanád vm.-ben Nagylak község szerb nőlakossága foglalkozott, azonban az idők folyamán ezek a H.-i ágak már teljesen kivesztek; továbbá a *csángó szőttes*, melyet Brassó vm. hétfalusi községeinek csángó-magyar női készitenek; a *toroczkói* és *disznajói varrottasok*, melyek ma már szép elterjedtségnek örvendenek. A legszebb e szakba vágó H.-ágak: a *felvidéki himző H.*, mely Pozsony, Trencsén s Nyitra vm.-kben van elterjedve és a *mezőkövesdi* himző-H. A himző-H. fejlesztése körül a legnagyobb érdem Izabella főhercegnőt illeti, aki a felvidéki himző-H.-t közvetlen tevékenységével igen magas szinvonalra emelte. E téren kiemelendők a pozsonyi Izabella H.-egylet és Zichy Sarolta grófné czifferi himző-H.-i telepe. A *fonó- és szövő-háziiparhoz* tartozik még a *csipkeverés*, melyet különösen Bars és Zólyom vm.-ben űznek nagy mértékben s melynek fejlesztésében igen nagy érdeme van a körmöczbányai állami csipkeverő iskolának. Kisebb mértékben űzik a csipkeverést több vidéken; továbbá megemlítendő a *torontáli*, *csiki* és *máramarosi szőnyegszövés*, végül az *erdélyi csergekészités* és a *halinaszövés*. Ezek közül különösen a torontáli szőnyegszövés öltött nagy mérveket, sőt ott most ennek nagyobb űzésére külön nagy szőnyegszövőgyár is létesült. A csiki szőnyegeket Csik vm. 3 falujában készitették Csikszereda mellett, kizárólag székely nők, de ezeknek termelése ma már igen csekély. Annál jelentősebb az ú. n. cserge-készítés, mely tulajdonképen lompos pokróc, tiszta gyapjuból készitve. Ezt igen szép kivitelben készítik Brassó s Fogaras vm.-ben román nők, kiktől kereskedők vásárolják össze, exportálva azt K.-re s Ny.-ra, különösen Romániába s Németországba. Kevésbbé szép kivitelben készülnek ezek Udvarhely vm.-ben is.

2. A *fa-H.-t* Erdélyben s a Felvidéken űzik különösen, még pedig szerszámnyelek, gazdasági eszközök, faedények, konyhaeszközök s facipők készitése által; Erdélyben különösen Háromszék s Udvarhely vármegyében, a Felvidéken Nyitra s Árva vármegyében, hol helyenként egész községek csak ebből élnek. Facipőket nálunk különösen Apatin vidékén készitenek. A gazdasági esz-

közök készítése leginkább Szlavoniában van elterjedve, nagyobb iparteleрekkel kapcsolatban. Ujabb fa-H.-ág a bot- és ernyőnyél-készités is, mely különösen Máramaros vármegyében terjedt el.

3. *A szalma-, nád-, gyékény- és kosárfonás.* Ezek a következő alfajokra oszlanak: szalmafonás, különösen Hajdu, Maros-Torda, Udvarhely és Szeben vmegyékben, hol nagy szalmakalap-H. van; magában Hajdu vm.-ben (Nánás körül) csaknem 5—6000 ember foglalkozik ezzel, hasonlóképen Maros-Torda vm.-ben az ú. n. «Szentföld» községeiben, Udvarhely vm. Béta, Dobó, Vágás, Bözöd és Bözöd-Ujfalu, s Szeben vm. Kis-Disznód községeiben. A nád- és gyékényfonást(szatyor- s ponyvakészítést) különösen Szatmár vm.-ben üzik finom táskák s díszműáruk készítésével, valamint Maros-Torda vm. Fele, Szabéd, Csávás községeiben, hol a durvább szatyrok készülnek, melyekből tekintélyes kivitel van Amerikába is,végül Beszterczе-Naszód s Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, mely utóbbiakban azonban inkább félgyártmányt képező fonatok készülnek. A kosárfonást az ország legtöbb vidékén üzik; nagyban különösen a Felvidéken, Ung és Bereg vm.-ben, valamint Apatinban és környékén. Ide tartozik még a *cirokseprü-készítés* is, mely Békés, Csanád és Jász-Nagykun-Szolnok vm.-ben vett lendületet.

4. *A fazekas-H.* szintén el van terjedve az országnak csaknem minden vidékén, de különösen Baranya, Csongrád, Gömör, Fejér, Jász-Nagykun-Szolnok, Brassó, Udvarhely, Torda-Aranyos, Maros-Torda és Csik vmegyékben. A fazekas-H. azonban az utóbbi években rohamosan hanyatlik s főzőedények helyett ma már inkább közönségesebb dísztárgyak készítésére törekszik, melyekért jobb árakat érhetnek el.

A H. szervezése hazánkban csak 1890. Baross Gábor keresk. miniszter alatt kezdődött; ezzel Baross Szterényi József akkori iparfelügyelőt bizta meg, aki az újabb magyar iparfejlesztésnek egyik megalapitója.

A H. kereskedelmi szervezésére és országos fejlesztésére alapitották Batthyány Lajosné grófné és Szterényi József akkori kereskedelmi államtitkár 1908. az Országos Magyar Háziipari Szövetség-et, melyet a kormány az egész magyar H. kereskedelmi szervezésével is megbizott. Ez a legnagyobb H.-szervezet az egész országban, melynek a hazai H. fejlesztése körül igen nagy érdemei vannak. A H. fejlesztésére az állam külön iskolákat tart fenn, az ú. n. H.-i iskolákat, mint csipkeverésre Körmöczbányán és Óhegyen, kosárfonásra Belluson, Békésen és Tokajon, gyermekjátékokra Szélaknán. Külföldön a H. sokkal magasabb fokon áll, mint nálunk. A lyoni selyem-, brüsszeli csipke-, angol kés- és fegyver-, crefeldi bársony-, feketeerdői órás-ipar mind H. jellegével bir részben még ma is. Ott azonban a H. kivétel nélkül gyárakkal kapcsolatos, melyek kiadják a nyersanyagot, a háziiparos csak a munkadíját kapja, mig a kikészítés ismét gyárilag történik. Igy fejlődött naggyá a cseh és morva szövőipar is. A H. előnye a gyáriparral szemben az olcsó termelés és a munkások egészségének s erkölcsének megóvása, mely a gyáriparnál veszélyeztetve van. A legtöbb helyen a H.-ban is nyilvánul a munkafelosztás elve, ami különösen a Feketeerdőben tapasztalható.

Háziipari bazár, a magyar keresked. muzeum igazgatósága részéről a bécsi Gewerbe-Museum Weihnachtsausstellung-ja mintájára 1894. létesített *karácsonyi bazár* azzal a céllal, hogy háziiparunk különleges termékeit minél tágabb körben megismertesse, azok kelendőségét előmozdítsa és az ország minden részéből (így az erdélyi részekből is) gyüjtendő speciális házi- és népipari cikkek és árúkészletek eladása által a gyakran üzérkedő vállalkozókra utalt háziiparosokat támogassa. A H. utóbb megszünt, illetőleg tevékenységét nagyobb arányokban az *Országos Magyar Háziipari Szövetség* folytatta.. Bővebben l. *Háziipar.*

Háziipari iskolák, l. *Háziipar.*

Házi istenek, l. *Házi szellemek.*

Házi istentisztelet, a család tagjainak s a családhoz tartozóknak, p. o. cselédeknek, nem a nyilvános istentisztelet helyén, pl. templomokban, hanem magánhelyiségben tartott együttes áhitatoskodása. Az nem tekinthető H.-nek, mikor a nyilvános istentisztelet egyes részei, pl. a keresztelés, gyónás és áldozás (betegeknél) stb. magánháznál végeztetnek.

Házi kacsa, l. *Kacsafélék.*

Házi kecske, l. *Kecskefélék.*

Házi kezelés, a birtokkezelésnek az a módja, melynél a birtokos birtokát saját számlájára kezeli (személyes kezelés) vagy kezelteti (tiszti kezelés v. adminisztráció). Szemben a bérbeadással a H. hátránya, hogy nagyobb kockázattal jár és hogy a birtokos jövedelme ingadozóbb; ellenben előnye, hogy a birtokos, helyes H.-t feltéve, nagyobb átlagos jövedelemre tehet szert. Minthogy az okszerű H.-nél a földbirtok értéke is rendszerint emelkedni szokott, úgy magán mint közgazdasági szempontból kivánatos, hogy a földbirtok nagyobb része H. alatt álljon, mint ez tényleg nálunk és Németországban az eset, hol az összes birtokok 87%-a áll H. alatt. Franciaországban 60, ellenben Belgiumban csak 40 és Nagy-Britanniában s Irországban csak 14%-a a mezőgazdaságilag használt földbirtoknak áll H. alatt. A birtokkezelés ezen módja azonban csak akkor van helyén, ha a birtokos a szükséges tőkével s megfelelő szakértelemmel rendelkezik és birtoka működésének kellő hatáskört biztosit. Ellenkező esetben helyesebben cselekszik, ha birtokát bérbe adja. Nagyobb birtoktesteknél a *tiszti kezelés* rendszere áll elő, v. a tulajdonos saját vezetése vagy megbizott főtiszt alatt. Minden esetben általános kellék az, hogy a birtokosnak kellő érzéke legyen a birtok helyes kezelése iránt és hogy ezt legalább főbb vonásaiban ellenőrizhesse. Minthogy ez a feltétel a jogi személyek birtokainál gyakran hiányzik, azért különösen állami és községi birtokoknál a helyes elvek szerinti bérbeadás bizonyult előnyösebbnek,annál is inkább,minthogy ilyen birtokoknál a saját kezelés ellenőrzési költsége aránytalan nagy szokott lenni, l. *Bérleti kezelés.* V. ö. *Hensch*, A jószágberendezés- és kezeléstan (Magyaróvár 1901).

Házi kígyók, l. *Kígyótisztelet.*

Házi kutya, l. *Kutya*.

Házi lopás az, melyet házközösségben v. közös háztartásban élők egymás ellen követnek el. Ide tartozik az ú. n. cselédlopás is.

Házi lúd, l. *Lúdfélék*.

Házi macska, l. *Macska*.

Házi nevelés, a családnak legtöbbször tervnélküli, természetes nevelő hatása, amelyet néha a szülők tudatos munkája egészít ki. H.-ben mindenki részesül valamely módon; az iskolába járó gyermek az iskolai neveléssel párhuzamosan, a magántanuló csak H.-t nyer. L. még *Házi tanító*, *Nevelés*.

Házi nyúl, l. *Nyulak*.

Házi orvosság, l. *Házi gyógyszerek*.

Házi patkány, l. *Patkány*.

Házi pénztár, l. *Pénztár*.

Házi pók, a *Tegeneria domestica* Cl. nevű pók népies neve. L. *Tegenaria*.

Házi rend, l. *Rendjelek*.

Házi sertés, l. *Sertés*.

Házi szellemek, az alsóbbrendű démonok azon faja, melyek a házban és a háztáj körül tartózkodnak. Eredetük szerint leginkább a görög-latin házi v. családi istenségek (a római Lares és Penates) módjára ősök *hazajáró* vagy a házban tartózkodó lelkei, kik hol jó-, hol rosszindulatuaknak mutatkoznak. Aloszályuknak vehető a H. az a fajtája, melyhez egyes törzsökös családok híresebbé vált kisértetei tartoznak, minő a Csehországban és Stiriában népszerű *fehér asszony*. E *spiritus familiaris*-ok tiszte a róluk szóló mondák szerint rendesen az, hogy a családot fenyegető nagyobb szerencsétlenségeket megjelenésük és különös viselkedésük által előre megjósolják. Némelyikük elátkozott léleknek vallja magát s váltságára vár. Más rendüek azok a H., melyek erőszakos úton v. cselfogás útján kerültek valamely ház szolgálatába; ezek ugyanis többnyire a hegyi, erdei, források v. folyók, tavak körül tanyázó szellemek közül valók s csak ideiglenes robotra kényszeríthetők, amelyből szabadulni, sőt érte bosszút állni is törekszenek. Ezek közül legveszedelmesebbek a tűz démonai, melyek rendesen azzal állnak bosszút, hogy kiszabadulva felgyujtják a házat, melynek tulajdonosa ideiglenesen hatalmába kerítette őket. A magyar mondák nem igen ismerik ezeket s ami ilyenfélét népünknél találunk, az közelebbről nézve többnyire szláv v. német kölcsönvételnek mutatkozik.

Házi szerződések, l. *Házi törvények*.

Házi takarékpénztárak, l. *Takarékperselyek*.

Házi tanító az, akit a család a gyermekek otthoni nevelése céljából alkalmazva a házhoz fogad; így nevezik azt az óraadó tanítót is, aki csak az iskolai munkában segíti, vezeti v. ellenőrzi a tanulót (nevelő, korrepetitor, instruktor). Amaz értelemben az előkelők és jómóduak tartanak H.-t; emebben pedig a gyenge tanulók mellett. Nagy érdek, hogy a H. munkája a tanuló önállóságának rovására ne legyen; a tanuló helyett semmit ne végezzen.

Házi telegráf. A H. arra való, hogy a ház egyes részeiből valamely központi részbe, vagy a többi részekbe hiradás legyen küldhető. Legegyszerűbb alakja az *elektromos csengő*, amely már minden modernebb új házban alkalmazást talál. Nagy épületekben, pl. szállókban, rendszerint táblás lejelentőket is alkalmaznak, amelyekben a megfelelő számtábla leesése jelzi, hogy a csengetés honnan, mily számú szobából történt. A H.-hoz sorolhatjuk a *tolvajjelző* vagy *tűzjelző berendezéseket* is, amelyek szintén elektromos úton működnek. Nálunk még nem igen vannak elterjedve. A H. egyik faja az ú. n. *atmoszférikus csengetyű* is, amely pneumatikus nyomással dolgozik. Az épület csőhálózattal bír; a jelet adó helyeken gummilabda van elhelyezve; a labdát megnyomva, a csőben nyomást idézünk elő, amely nyomás azután a cső másik végén levő hártyára hat, s ennek segélyével hallható v. látható jelzéseket állít elő. Nálunk nincs használatban.

Házi törvények (v. *családi törvények*, ném. *Hausgesetze)*, a német fejedelmi házaknak — ideértve az osztrák dinasztiát — és a mediatizált családoknak autonom jogszabályai. A középkor végén a német (római szent) birodalom főnemességéhez tartozó, azaz közvetlenül a birodalomnak alárendelt területet tartományúri hatósággal birtokló és a birodalmi gyülésen tagságra jogosult — hercegi, grófi, bárói — családok testületekké szerveződnek, amelyeket megillet az *autonómia*, a szabályalkotás joga, vagyis az a hatalom, hogy a maguk belső jogviszonyait önállóan rendezzék. Ehhez képest a házi törvényhozás legfőbb tárgya a családi vagyonban, nevezetesen a tartomány feletti uralomban való öröklés; a család fénye (splendor familiae) lévén a testületi szervezkedés és az autonom jogalkotás vezérlő eszméje, a főnemesi családok e joghatóságukat legtöbbnyire arra használták fel, hogy megállapítsák a vagyon s uralom oszthatatlanságát s az elsőszülöttségi öröklési rendet *(ius primogeniturae)*, amelyet birodalmi törvény, az 1356. évi Arany Bulla, egyedül a négy világi választófejedelemségre nézve szabott meg. Leggyakrabban és legrészletesebben a tulajdonképeni családi birtokok (Hausgut, Domänen) kezelését szabályozzák a H., különösen az uralomban nem osztozó családtagoknak és ifjabb ágaknak a családi birtokok jövedelméből való részeltetését *(paragium, apanagium)*. Nagyfontosságuak továbbá a H. családjogi rendelkezései: nevezetesen a gyámságra, a teljeskoruságra vonatkozó szabályok; a házassági jog tekintetében az egyenjoguak körének enyhébb vagy szigorúbb meghatározása (l. *Egyenjoguság)* és a családfő beleegyezésének (hausgesetzlicher Consens) a házasság érvényességi kellékeül felállítása. A H. különböző formában jöhettek létre: a családfőnek egyoldalú rendelkezéseként, kivált végrendelet alakjában, minthogy a főnemesi háznak sajátos szervezkedése természetszerűleg különös családi hatalmat juttatott a ház fejének, az uralkodónak (regierender Herr); a családfő, mint a ház legidősbik ágának képviselője és az ifjabb ágaknak képviselői között létesített megállapodások formájában (Hausverträge, Familienpakte); végül a teljeskorú családtagok gyülekezetein hozott határozat alakjában (Familienstatut szükebb értelemben); ugyane tényezők a ház nevében más főnemesi családdal kötött szerződések, nevezetesen öröklési szerződések (Erbverbrüde-

rungen, Erbvereinigungen) útján is alkothattak a család összes tagjaira kötelező jogot. A H. írott rendelkezéseivel egyébként teljesen azonos erejű volt a főnemesi család *obszervánciája*, azaz hosszú időn át változatlan s megegyező jogi gyakorlata, szokásjoga (ezért szabatosabb a régi német főnemesi családoknak általában *házi jogáról*, nem csupán házi törvényeiről beszélni). A főnemesi házak autonomiája része volt a birodalom alkotmányának; a császárok választási szegődvényeikben külön megigérték a főnemesi családok házi törvényeinek megtartását, és ezeknek érvényességéhez nem is kívántatott császári megerősítés. Amennyiben a családnak autonom — írott vagy nem írott — házi joga valamely jogviszonyt illetőleg nem rendelkezett, a főnemesi családok közönséges joga (gemeines Privatfürstenrecht) nyert alkalmazást.

A H. számos szabálya már a régi német birodalom fennállása idejében is közjogi jelentőségű volt, minthogy a H. voltak irányadók az egyes tartományok (territoriumok) uralkodó tisztében való utódlás és a kiskorú tartományúr feletti gyámság (régensség) tekintetében. Ez a közjogi jelentőségük még fokozódott, midőn a római szent birodalomnak 1806. bekövetkezett felbomlásával a hajdani főnemesi családok (amennyiben időközben nem mediatizáltattak volt) szuverén házakká, a régi német tartományok független államokká váltak. A H.-nek idevágó rendelkezései az új államok alkotmányjogának részei lettek. Amikor utóbb a XIX. sz. folyamán az egyes német államok alkotmányát külön alaptörvényben (Verfassungsgesetz, Verfassungsurkunde) szabályozták, itt-ott az állami törvénybe vitték át, hol a H. megemlítésével, hol anélkül, a H.-nek a trónöröklésre, az egyenjogú házasságra, a fejedelem helyettesítésére stb. vonatkozó határozmányait; másutt kifejezetten a H.-re utaltak e részben; de azokban az államokban is, ahol ezeket a jogi intézményeket illetőleg az állami alaptörvényben a H.-re utalás nincs, az utóbbiaknak rendelkezései tekintendők fentartottaknak. A H. magán- s perjogi szabályait is az egyes német államok törvényhozása, nemkülönben az újabb német birodalmi törvényhozás is jobbadán érintetlenül hagyta, még pedig nemcsak a szuverén házakra, hanem a mediatizált családokra nézve is; utóbbiakat illetőleg ugyan csupán szűkebb körben.

Az osztrák dinasztia: a Habsburg-ház, illetőleg 1780 óta Habsburg-Lotharingiai család is egyike lévén a régi német birodalom főnemesi házainak, a H. a mai *osztrák császárságban* is nagyfontosságú forrásául szolgálnak az alkotmányjognak (az 1867-iki alaptörvények kifejezetten csakis az 1713-iki Pragmatica Sanctióra utalnak, mint a trónöröklés szabályozására), továbbá a császári család különjogának. Az osztrák uralkodócsalád legnevezetesebb házi törvényei: I. Ferdinánd 1543. évi végrendelete, 1554-ből való «atyai diszpoziciója», II. Ferdinánd 1621. évi végrendelete — az osztrák tartományok oszthatatlanságának s a fiági elsőszülöttségi trónöröklésnek megállapítása — és 1635-ből való kodicillusa; az 1703-ban I. Lipót közreműködésével I. József és III. Károly között létrejött *pactum mutuae successionis*; az 1713 ápr. 19-ikén kihirdetett (osztrák) Pragmatica Sanctio (l. o.). Az akkor érvényben állott trónöröklési szabályoknak legteljesebb hiteles összefoglalását s magyarázatát nyujtja Mária Jozefának, I. József leányának Frigyes Ágosthoz, a szász választófejedelem s lengyel király fiához 1719. történt férjhezmenetele alkalmával kiállított renunciációja. Az osztrák császári család összes házi joga 1839. rendszeres törvényhozási műbe foglaltatott; ezt mindeddig egész terjedelmében közzé nem tették.

Magyarországon, ahol az állami élet patrimoniális felfogása a középkorban a nyugati példák hatása alatt sem tudott gyökeret verni és a szent korona elmélete a XIV. sz. óta világos kifejezésre juttatta azt, hogy a királyság nem a királyi család magánuralmát jelenti, hanem közhatalom, amelyet a nemzet ruházott át a királyra, ehhez képest a királyi családnak, mint szervezett egységnek, mint testületnek jogi fogalma teljességgel ismeretlen volt, és tehát a királyi családot a szabályalkotás joga sem illette. A magyar királyi családnak házi törvényei nincsenek. Az 1526. a magyar trónra lépett Habsburg-háznak, illetve az ezt folytató Habsburg-Lotharingiai-családnak, mint osztrák dinasztiának házi törvényei sem alkotnak Magyarországon jogforrást. A H.-nek egy-egy tétele a magyar jognak csak abban az esetben és annyiban kiegészítő része, ha és amennyiben a magyar állami törvény azt, többé-kevésbbé kifejezett hivatkozással, elfogadta, átvette. Ezt állapítja meg az a (Szilágyi Dezső szövegezte) megjegyzés, amellyel az 1900 : XXIV. t.-c. Ferenc Ferdinánd királyi herceg házasságkötési nyilatkozatát becikkelyezte: «A trónöröklésnek az 1723. I., II. t.-c.-ben foglalt szabályozása úgy keletkezésére, mint feltételeire és tartalmára teljesen önálló és minden a trónöröklés körébe tartozó kérdések annak rendeletei szerint ítélendők meg.»

Az 1723 : I. és II. t.-c. (a magyar Pragmatica Sanctio) átvette — I. Lipót ivadékaira való korlátozással — az osztrák házi jognak 1723. fennállott trónöröklési vonatkozású szabályait, amelyek t. i. egyfelől az öröklési sorrendet, másfelől a trónöröklési képességet tárgyazzák. Ez utóbbi jogszabályok az *Austriae archidux* (osztrák főherceg) fogalmában egyesülnek, amely az 1723. évi jogállapot értelmében veendő, amely tehát magában foglalja a családfő beleegyezésével kötött és egyenjogú házasságból való leszármazás követelményét (l. *Főherceg)*. Ellenben soha sem vette át a magyar törvény az osztrák H.-nek közjogi jelentőségű határozmányai közül pl. a kiskorú v. egyébként hatalmának gyakorlására képtelen király helyettesítésére — gyámságra, régensségre — vonatkozó szabályokat: míg tehát Ausztriában a császár legközelebbi nagykorú fiági férfirokona (agnatusa) a gyám, illetve a régens, Magyarországon e tiszt a nádort, nádor nem létében az országgyűlés által kijelölt kormányzót illeti.

Irodalom. Heffter A. W., Sonderrechte der souverainen und mediatisierten Familien Deutschlands 1869; Rehm Hermann, Modernes Fürstenrecht 19.4; Turba Gustav, Die Grundlagen der Pragmatischen Sanction. II. Die Hausgesetze 1912; Jászi Viktor, Polner Ödön, Ferdinándy Gejza és Schiller Bódog előadásai: A Pragmatica Sanctio és a Házi Törvények, Magyar Jogászegyleti Értekezések 206., 208. 215. 226. füzet 1902—1903.

Házi tücsök, l. *Tücsökfélék*.

Házi tyúk, l. *Tyúkfélék*.

Házi, udvari és állami levéltár (ném. *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*), az uralkodóház családi okleveleinek, továbbá az osztrák császárságot és a monarchiát érdeklő oklevelek és oklevélgyüjteményeknek levéltára, amely sok Magyarországra fontos oklevelet is tartalmaz. A H. Bécsben van és a közös külügyminisztérium alá tartozik. Személyzete egy igazgató (ez idő szerint Károlyi Árpád udvari tanácsos, a Magyar Kir. Tud. Akadémia tagja) vezetése alatt aligazgatókból, osztálytanácsosokból, levéltárosokból és levéltári fogalmazókból áll.

Házi vadász, személyes szolgálatra s nagyobbrészt vadászati szempontból felfogadott alkalmazott, ki fegyverek kezelésében s karbantartásában megbízható jártassággal bír.

Házi veréb, l. *Veréb*.

Házi zöld (növ.), l. *Sempervivum*.

Házjog, l. *Egyéni szabadságjogok*.

Házjog megsértése hat hónapig terjedhető fogházzal büntetendő vétség, melyet elkövet az a közhivatalnok, aki hivatalos hatalmával visszaélve és törvényellenesen valakinek lakásába, üzlet- v. egyéb helyiségeibe, v. kerített helyre, a lakással rendelkezőnek akarata ellenére behatol v. ott benmarad. Ha házkutatást is tart, a büntetés egy évig terjedhet.

Házkára (újhéb.) a. m. megemlékezés, vagy *házkórász nesómósz* a. m. a lelkekről való megemlékezés; a zsinagógai liturgia a halottak emlékének szentelt része, mely valószinüleg a keresztes hadjáratok alatti időkben keletkezett. Jelenleg évenként négyszer: a kovásztalan kenyér, a hetek ünnepe utolsó s a sátoros ünnep nyolcadik napján, valamint az engesztelő napon végzik a H.-t, melyre a mostani zsidóság mindinkább fokozódó figyelmet fordít.

Házközösség (*zadruga*), voltakép birtokközösség családi alapon. Ez a földbirtoklási forma korunkban csak a délszlávoknál van még érvényben, de az etnológia és a kezdetleges jog története amellett tanuskodik, hogy egykor mindenütt el lehetett terjedve. A H. nem állt egyébből annál, hogy egy nagy, több fokozatu család összes rokonságával együtt egy fedél alatt v. egy belsőségen élvén, földjük is közös tulajdonnak tekintetett, melyet együtt müveltek, terméséből közösen éltek s a fenmaradó vagyon valamennyi tag együttes tulajdona volt. A földbirtoklás ez egykori patriarchális (v. kommunisztikus) formáját azóta a délszlávokon kivül minden más népnél az egyéni tulajdon jogrendszere váltotta fel. Mint sok másban, úgy ebben is a balkáni horvátok, szerbek, bolgárok és részben az albánok ősi állapotokat tartottak fenn csorbítatlanul. Náluk a közös földterület a legújabb időkig feloszthatatlan egység, amely el sem adható; egyik tagjának idegenbe házasodásakor se vehető ki belőle a távozó osztályrésze, csupán az utolsónak maradt családtag rendelkezhetik vele függetlenül, míg ha ezt tenni elmulasztja, a terület az állam tulajdonába megy át. Az ily közösségeknél elkerülhetetlen vezető szerepet az ú. n. *domaćin* v. *sztarjesina* viszi, ki rendesen a család egyik legidősebb férfitagja. Ezt elődje elhúnytával közösen választják. Hatalma kiterjed a családközösség gazdasági életének minden tényére, ő kifelé az egésznek képviselője és gyámja a kiskorúaknak. Csak általános vagy döntő kérdésekben kéri ki a felnőtt férfitagok gyülekezetének véleményét; utóbbiak együttes határozata azonban megfoszthatja hatalmától az erre esetleg méltatlannak v. tehetségtelennek bizonyult domaćint. Betöltheti e tisztet asszony is (domaćina), ha a férfiág kihalt, vagy ha a soros férfitag még kiskorú. E tisztán patriarchális gazdasági és családéleti forma újabban a Balkánon is kihalóban van. V. ö. *Laveleye*, A tulajdon és kezdetleges alakjai (Budapest 1898, Akad. kiad. II. köt. 184—256. l.); *Markovics*, Die serbischen Hauskommunionen (Leipzig 1903). L. még *Határőrvidék*.

Házkutatás (ném. Hausdurchsuchung; franc. visite domiciliaire, enquête de pavillon; ang. domiciliary visit). A házjog minden polgár alkotmányos joga, amelyet büntetlenül sem a magán-, sem a hatósági személy nem sérthet meg. A bünvizsgálat érdekében mindazonáltal joga van az arra hivatott hatóságnak bárki lakását és az azzal összefüggő helyiségeket átkutatni. Ez a H. joga. E jog azonban csak bizonyos feltételek mellett és bizonyos korlátok közt gyakorolható, amelyeket a törvény, névszerint a bünvádi perrendtartás határoz meg. Ennek rendelkezései szerint különbség teendő a terhelt v. más személy ellen foganatositandó H. feltételei közt. A terhelt ellen, ha büntett vagy szabadságvesztéssel büntetendő vétség gyanuja forog fenn, akkor van helye H.-nak: ha alaposan vélelmezhető, hogy ez a tettes v. részes kézrekerítésére v. bizonyíték felfedezésére vezet (Bp. 173. §); mások ellen akkor: ha a büncselekményt az illető lakásán követték el, ha a terhelt üldözés közben oda menekült, v. ha azt ott fogták el, ha nyomatékos körülmények valószinüvé teszik, hogy ott a tettes v. részes, v. a bizonyítékul szolgálható tárgy megtalálható, v. ha a ház, ill. lakás birlalója rendőri felügyelet alatt áll (174. §). Bármikor, kihágás esetén és birói határozat nélkül is átkutathatók: a korcsmák, csárdák, kéjházak és azok a nyilvános helyiségek, amelyekben tiltott szerencsejátékot űznek, vagy amelyek büntettesek rendszerinti rejtekhelyéül szolgálnak (175. §). A H. írásba foglalt határozattal rendelendő el és pedig rendszerint a vizsgálóbiró, kivételesen a járásbiró v. a nyomozó hatóság által abban az esetben, ha a késedelem veszéllyel jár. A vizsgálóbiró és járásbiró végzése ellen a vádtanácsnál, a nyomozó hatóság végzése ellen az ügyben illetékes elsőfokú biróságnál (járásbiróság v. törvényszék) tehető előterjesztés (177. §). A H. foganatositását rendszerint maga a vizsgálóbiró, ill. járásbiró eszközli, de megbizható azzal a rendőri hatóság is. Előleges birói határozat nélkül is teljesíthet H.-t a rendőri közeg: tettenkapás esetén, továbbá korcsmában v. más hasonló helyiségben, valamint akkor, ha megszökött fogoly kézrekerítése végett szükséges, ha segélykiáltásra jelent meg, ha a lakással rendelkező kívánja, v. ha az utóbbi rendőri felügyelet alatt áll, avagy a hatóság előtt mint szokásos büntettes ismeretes, v. letartóztatása el van

rendelve (180. §). A H. annak v. megbizottjának jelenlétében foganatosítandó, aki ellen el van rendelve, ha pedig ezek távol volnának, a teljes korú családtagok v. a szomszédok közül kell képviselőt kirendelni. Ezenkívül két bírósági tanu jelenléte is szükséges (181. §). A H. rendszerint csak reggel 6 órától este 9 óráig foganatosítható. A megkezdett H. folytatását azonban az éj beállása nem akadályozza; kivételesen éjjel is foganatosítható az azokban az esetekben, midőn a rendőri közeg birói határozat nélkül is teljesíthet H.-t (188. §).

A rendőri büntető biróság hatáskörébez tartozó kihágások eseteiben nem szabad H.-t tartani, kivéve a korcsma és hasonló nyilvános helyiségeket, továbbá azt az esetet, midőn a terhelt letartóztatásával v. kézrekerítésével megbízott hatósági közeg oly helyiségbe megy be, ahol a kihágást elkövették, ahova a terhelt menekült stb. (Rbsz. 86. §).

A törvény e rendelkezéseinek megsértése büntetést von maga után. Igy különösen a házi jog megsértésének vétsége miatt 6 hónapig terjedhető fogházzal büntetendő a közhivatalnok, aki törvényellenesen valakinek a lakásába, üzlethelyiségébe vagy azokkal összeköttetésben lévő helyiségbe behatol; az esetben a büntetés 1 évig terjedhető fogház, ha a közhivatalnok a jogtalan behatoláson felül H.-t is tart (Btk. 199. §).

Hazleton *(Hazelton)*, pennsylvaniai bányaváros Luzerne countyban, (1910) 25,452 lakossal, számos szénbányával. 1897 szept. 13. sztrájk alkalmával az amerikai munkások a munkába állott tótok közül száznál többet agyonlőttek v. megsebesítettek.

Hazlitt (ejtsd: hesslitt), 1. *William*, angol essayiró, szül. Maidstoneban (Kent) 1778. ápr. 10., megh. Londonban 1830. Eredetileg festőnek készült, utóbb parlamenti tudósító, ujságiró és korának egyik leghirnevesebb és legkiválóbb kritikusa lett, akiről Saintsbury és Stevenson is a legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak. Legnépszerübb munkái: Characters of Shakespeare's plays (1817); Lectures on the English Poets (1818); Lectures on the Dramatic Literature of the Reign of Queen Elizabeth (1821) és The Spirit of the Age (1825). Nagy tisztelője volt Napoleonnak, akinek életét 4 kötetben (1828) írta meg. Összegyüjtött munkáit 1902. 12 kötetben W. E. Henley adta ki életrajzi bevezetéssel. V. ö. *Birrel*, Life of W. H. (1902); *Saintsbury*, Essays in English Literature (1890); *Leslie* Stephen, Hours in a Library (1877).

2. *H.*, *William Carew*, angol történész és bibliografus, *H.* 1. unokája, szül. 1834 aug. 22. Londonban, megh. u. o. 1893 febr. 12. Nevét History of the Venetian republic (1875) és Remains of the early popular poetry of England (1864—66, 4 köt.) c. művei tették ismertté. Ezután jelentek meg: Handbook to the popular, poetical and dramatic literature of Great Britain (1867) és England's proverbs and proverbial phrases (1869); Shakespeare himself and his work (2. kiad. 1903). Kiadta még a következő munkákat is: Warton's History of English poetry (1871, 4 köt.); Dodsley's Old Plays (1874—76, 15 köt.); Collier's Shakespeare Library (1875, 6 köt.).

Házmán *Ferenc*, a szabadságharc egyik politikai alakja, szül. Budaujlakon 1810., megh. Budapesten 1894 ápr. 7. Eleinte Buda város szolgálatában állott mint tisztviselő, az 1847—48-iki országgyűlésen mint követ szintén Budát képviselte s egyike volt az átalakulás legdemokratikusabb és leggyökeresebb hiveinek. Midőn az első magyar minisztérium megalakult, H. a belügyminisztériumban államtitkár lett, utóbb pedig a Szemere-féle forradalmi kabinetben a külügyi osztályt szervezte. Világos után Szemerével együtt ő rejtette el a szent koronát Orsova közelében, azután külföldre emigrált. 1867-ben visszatért, újból képviselő lett; de 1878-ban teljesen visszavonult a közpályától. V. ö. Vasárnapi Ujság, 1894, 471—474. l.

Házmester, a háztulajdonostól a házrend fenntartására alkalmazott, a ház felügyeletével megbízott személy. Budapest lakásbérleti szabályrendelete értelmében a H. a bér felvételére és nyugtázására jogosult, hacsak a bérbeadó a bérlőt az ellenkezőről nem értesíti. A H. a bérlőktől csakis azokat a H.-i illetményeket szedheti, amelyek fizetésében a bérlő a bérleti szerződés megkötésekor a bérbeadóval megállapodott. Ezek az illetmények a bérösszeg 2%-át meg nem haladhatják és ugyanolyan részletekben fizetendők, mint a házbér. Az illetményt a bér felvételére jogosult kezéhez kell fizetni. A H. a felmondás elfogadására a bérbeadónak a bérlővel közölt meghatalmazása alapján jogosult; a bérleti szerződés felmondására azonban akkor sincs joga, ha ezzel a bérbeadó meghatalmazta.

Házná, arab-török nyelven kincset jelent. A török császári kincstárnak, mely az ú. n. Eszkiszerájban van és amelyet előkelőbb idegeneknek is meg szoktak mutatni, szintén *H.* a neve. E kincstár őrzője *H.-dár*.

Háznagy, általában valamely intézet felügyeletével megbízott személy. Szükebb értelemben az országgyülés mindkét házának az illető ház tagjai közül választott az a tisztviselője, ki a ház helyiségeire felügyel, a tagok lakását nyilvántartja, a hivatalos iratok szétosztásáról gondoskodik s az elnököt a rend fenntartásában támogatja; feladatához tartozik a karzatokra való felügyelet és a belépti jegyek kiosztása is. Hivatalos működése az országgyülés feloszlatása után is tart s ekkor a H. a belügyminiszter hatósága alatt áll.

Hazór, Palesztinában, l. *Khazór*.

Házosztályadó, l. *Házadó*.

Házöntés, Edison találmánya, s abból áll, hogy sablonos, kisebb háztipusok részére vasból készít összerakható modelleket, amelyeket aztán betonnal kiönt. Célja a gyorsaság és az olcsóság; csak ott alkalmazható gazdaságosan, ahol egyszerre sok és egyforma épület készíthető. Klimatikus viszonyaink mellett a tisztán betonból készült épületeknek igen sok hátránya van és azonkívül az így készült házaknak művészi értéke nincsen.

Hazsl., növénynevek mellett *Hazslinszky* Frigyes (l. o.) nevének rövidítése.

Hazslin, kisk. Sáros vm. bártfai j.-ban, (1910) 870 tót lak.; u. p. és u. t. Bártfa.

Hazslinszky *(hazslini)*, 1. *Frigyes*, botanikus, szül. Késmárkon 1818 jan. 6., megh. Eperjesen 1896 nov. 19. Késmárkon a gimnáziumot, Sárospatakon jogot (1838—39), majd az előbbi helyen teológiát (1839—1841) tanult és helyettes tanár volt. 1841-ben gyalog bejárta az országot. 1842. Debreczenben nevelő volt és az ottani kollégiumban, majd 1843. a bécsi műegyetemen botanikát, kémiát tanult. 1846 óta az eperjesi kollégium természetrajz-tanára volt élete végéig, többször annak rektora, ephorusa és pénztárnoka, a gimnázium igazgatója, a Szirmay-könyvtár és a természetrajzi muzeum őre. 1863-ban a Tud. Akadémia levelező, 1872. rendes, 1886. a Term. tud. Társ. tiszteleti, 1888. a Földtani Társulat levelező tagja lett. Munkássága főképen florisztikai volt. Eleinte az ország virágos növényeivel foglalkozott és össze is foglalta azokat kézikönyveiben (*Északi Magyarhon viránya* 1864: *Magyarhon edényes növényeinek kézikönyve* 1872), majd a virágtalanok, moszatok (*Magyarország és társországai moszatviránya* 1867), zuzmók (*A magyar birodalom zuzmóflórája* 1884), mohák (*A magyar birodalom mohflórája* 1885) feldolgozását közölte, de legnagyobb erővel a gombák kutatását végezte, amely irányban sok nagyjelentőségü összefoglalása jelent meg, főképen az Akadémia kiadásában. E munkája révén H. a hazai virágtalan növények ismerete terén úttörővé lett. Mint botanikus és mint tanár az első tekintélyek sorában állt fáradhatatlan sokoldalú tudományos és emelett mintaszerű tanári működése révén. Számos új fajt is állított fel, bár kérlelhetetlen kritikus volt. Nevéről is sok fajt és a *Hazslinszkya* zuzmó-génuszt nevezték el. Életrajza és munkáinak felsorolása: Österr. Botan. Zeitschr. 1872.; *Mayer* Endre, H. Frigyes emlékezete, Collegiumi értesítő, Eperjes 1897; *Mágocsy-Dietz* Sándor, Emlékbeszéd H. Frigyes r. tagról (Budapest 1899, M. Tud. Akadémia). Növénygyüjteménye a M. Nemzeti Muzeum növénytárában, egyrésze a budapesti Tud. Egyetem növénykerti gyüteményében van.

2. *H. Gyula*, szül. Eperjesen (Sáros vm.) 1847 okt. 4. Lentermesztési szaktanár volt Iglón 1872—1886-ig, azontúl rendes tanár a kassai kir. gazd. tanintézetben 1901-ig, amikor is nyugalomba vonult. H. a felvidék lentermesztése terén fejtett ki hathatós munkásságot. Az okszerű lengazda c. műve magyar, német és tót nyelven jelent meg.

Hazslinszkya *Körber* (növ.), a kérgestelepű zuzmók génusza. Most érvényes neve: *Melaspilea* Nyl. Az ide tartozó fajok a fák kérgén élnek. Közülök egyesek határozottan a gombák osztályába valók.

Házszabályok, a képviselőház és a főrendiház rendszabályai, melyek általában véve az illető ház belügyeit, jelesül a ház alakulását, a tanácskozás és a szavazás módját és rendjét, a tanácskozás bezárását (clôture), az elnöknek és a jegyzőknek jogait és kötelességeit meghatározzák. Magyarországon a H. megalkotása s módosítása az illető ház hatásköréhez tartozik az 1848. IV. t.-c. 14. §-a alapján, úgy azonban, hogy a H.-oknak a szorosabb értelemben vett tanácskozási rendet illető része csak az évi ülések végével és csak a törvényjavaslatok tárgyalásának bevégzése után módosítható. L. *Országgyülés*, *Parlament*.

Házszentelés, az ú. n. szentelmények (sacramentalia) egyik neme. Régi szokás az újonnan épült házakat, különösen a testületi célokra szolgáló épületeket, megáldani (házavatás). Szokás továbbá megáldani a házakat Vizkereszt ünnepén. Ez az ú. n. *Koleda*, mely következőképen megy végbe: A pap belépvén a szobába, békeköszöntéssel üdvözli a házat és lakóit s kéri Istent, hogy kegyelmével védje, óvja, oltalmazza a hajlékot. Ezután meghinti a szobát és a benne levőket szenteltvizzel, majd megfüstöli őket tömjénnel, mialatt valaki a kisérők közül, rendesen a kántor, az ajtó felső részére fölirja az új esztendő számát és a három király neveinek kezdő betüit annak jeléül, hogy a hajlék és a benne lakó család a folyó évben is a három szent égi pártfogása alá helyeztetett. II. József császár eltiltotta e szokást, de azután ismét föléledt s jelenleg is sok helyen divik. V. ö. *Lonovics*, Egyházi Archeologia, 1865. I. 71. l.

Háztartás v. *házvezetés*, a szerzett v. örökölt, tehát meglévő vagyonnak fenntartására és a jövedelemnek célszerű módon való felhasználására irányuló működés. Ez utóbbi jórészt a háziasszony feladata, ki szigorú rendszeretetével s ezzel a H.-i javak értékének fenntartásával, esetleg növelésével a vagyont szaporítja, a jövedelem helyes beosztásával, a szükséges és szükségtelen kiadások helyes megkülönböztetésével a családnak nemcsak anyagi, hanem erkölcsi jólétét biztosíthatja. E célból a háziassszony költségvetést készít az év elején, melyben előre megállapítja az egyes kiadásokra szánt összegeket és H.-i naplót vezet. Takarékossága és munkássága sok kiadástól megóvja, sőt a falusi gazdasszony a kert és baromfiudvar termékeinek értékesítése által összes egyéb H.-i költségeit fedezheti. Újabb időben a nőknek házon kívül való elfoglaltsága által mindjobban előtérbe jut a *központi H.* kérdése, mely jó vezetés mellett szerencsésen oldja meg a kenyérkereső háziasszony nehéz feladatát. Kopenhágában már sok család élvezi a központi H. kényelmét, mely nem zárja ki a családi intim élet lehetőségét.

Háztartási iskolák különösen a munkásosztály női családtagjainak a háztartási teendőkben való oktatását célzó intézmények. Felkarolják különösen a főzést, mosást, vasalást, varrást, foltozást, ruhaszabást stb. A H. tanulmányi rendje változó; vannak nappali és estéli tanításra berendezett H. Társadalmi téren különösen a nőegyletek buzgólkodnak ilyen intézmények szervezésén. Franciaországban és Belgiumban «Écoles et classes ménagères». Németországban «Haushaltungsschulen» néven terjedtek el és ugyanúgy, miként hazánkban, társadalmi úton vagy önállóan tartatnak fenn. Budapest székesfővárosnak csaknem minden kerületében a községi polgári leányiskolában, ezenkívül az állami nőipariskolán, az országos nőképző leánynevelő intézetén vannak háztartási tanfolyamok.

Háztartási költségszámla címén tartja nyilván az egyéni üzlet tulajdonosa a saját és családja fenntartására fordított összegeket. Egyéni

üzletben e számla végösszege veszteséget képez. Társas üzletben a H.-t az *egyéni számla* helyettesíti, ennek összege azonban mint az üzlet vesztesége le nem írható, hanem az illető társtagnak az üzlettel szemben fennálló tartozását képezi, mely az üzleti nyereségnek reá eső részéből talál kiegyenlítést.

Háztartási könyvelés. A H. eléggé meg nem becsülhető nagy nemzetgazdasági horderővel bír. Rendhez szoktat és kellő alapját és biztosítékát képezi az okszerű takarékoskodásnak. A H. körül felmerülő munkák négy csoportra oszlanak: a jövedelem és kiadások előirányzatára, a jövedelmek és kiadások elszámolására, a jövedelmek és kiadások összehasonlító kimutatására és végre az évi leltárra. A jövedelem- és kiadáselőirányzatnál arra kell ügyelnünk, hogy csakis biztos jövedelmeinket vegyük számításba. A kiadásoknál pedig legyünk tekintettel arra, hogy legalább 5—10%-ot tartsunk fenn jövedelmeinkből előre nem látott kiadások fedezésére, vagy amennyiben ilyenek nem voltak, megtakarításra. Nehéz megélhetési viszonyaink mellett az élelmezés a valószinü összjövedelem 45%-ánál magasabb összeget nem képviselhet. A H. a könyvelés táblázatos alakja. Az összegeket a kiadások neme szerint különítjük el. A rovatok a következők: jövedelem, élelmezés, ruházat, lakás, fűtés, világítás, adó és illeték, egészségügy, szórakozás és két vagy három rovat itt fel nem sorolt tételek részére. Az összehasonlítást minden hónap végén készítjük el, szembesítjük az előirányzatot és az illető hónap végéig eszközölt kiadásokat. Ebből azután tájékozást nyerünk, mely tételek tekintetében kell gazdálkodnunk és melyek tekintetében engedhetünk meg magunknak esetleg nagyobb kiadást. Minden polgári év végén az egyéni vagyont összeírjuk és értékeljük, ez a *leltár.* Avulás címén természetszerüleg a holmi alapértékéből minden évben kisebb-nagyobb összegeket leírunk. E leltár végösszegét ha összehasonlítjuk a többi év leltárának végösszegével és azt tapasztaljuk, hogy nagyobb vagyonnal rendelkezünk, akkor az illető év reánk nézve gazdaságos, ha kisebb vagyonnal rendelkezünk, veszteséges volt. Az ilyen leltár nagy jelentőségét tűz v. betörési esetekben is észlelhetjük, amikor épp ezekkel igazolhatjuk kárunkat a biztosító társaságokkal szemben.

Háztető, l. *Fedél.*

Háztetőbiztositás esetén a biztosítótársaság a kárt pótolja, amely háztetőkön vihar, villám, eső, jég vagy egyéb elemi csapások által előidéztetett. Ha az ilyen károsodás elleni biztosítás az egész épületre kiterjed, *építési teherbiztosításról* van szó. Mind a két esetben azonban a tűz által okozott károkra a biztositás nem terjed ki.

Háztulajdonosok egyesülete, a háztulajdonosok érdekének megóvására alakult egyesületek. Főkép a háztulajdonnak közterhekkel való túlterhelése, építési szédelgés, a bérlőknek a bérbeadókat károsító összejátszásai (bojkottja stb.) ellen alakulnak. Különösen Németországban, Svájcban, Ausztriában vannak elterjedve. Budapesten szintén megalakult a Budapesti ház- és telektulajdonosok szövetsége, amely Háztulajdonos címen hivatalos közlönyt tart fenn.

Háztűznézés, népies szokás, mely abban áll, hogy a házasságra lépni készülő felek hozzátartozóik kiséretében egymás házát kölcsönösen meglátogatják, hogy házi viszonyaikról közvetetlen meggyőződést szerezzenek. Különösebben a menyasszonynak és hozzátartozóinak a vőlegényes háznál tett ilyen látogatását mondják háztűznézésnek.

Hazucha *Ferenc,* l. *Kelmenfi.*

Hazugság a. m. tudva, akár szóval, akár csak valami jellel, másnak megtévesztése céljából annak ellenkezőjét mondani, amit igaznak tudunk. A hazug tehát igazat is mondhat, t. i. ha az, amit ő nem igaznak tart, véletlenül mégis igaz. A *képmutató* is, más érzelmeket mutatván, mint amelyeket tényleg érez, hazudik. Aki másban szándékosan, ha nem is határozott szavak segítségével, de jellel, kétértelmüséggel, tartózkodással stb. oly véleményt kelt, mely azzal, amit igaznak tud és tart, ellenkezik, ugyancsak hazudik. A H. fogalmának ilyetén meghatározásától különbözik a H. erkölcsi megitélése. Nem minden H. esik egyforma erkölcsi megitélés alá. Megengedett H.-nak mondjuk, mikor valaki, hogy sokkal nagyobb bajt mástól v. magától elhárítson, anélkül, hogy ezzel másban kárt tesz, hazudik. Mindenesetre tekintetbe veendő, mily motivumból, mily célból történik a H. és mily hatása van. Ha a motivum, a cél s a hatás erkölcsileg helyes, akkor a H.-ot sem lehet elitélni. Minthogy a társadalmi életben az erkölcsi konfliktusok elkerülhetetlenek, az erkölcsi tapintatnak gondosan az egész tényállást kell mérlegelnie. Erkölcsi rigoristák, mint Kant, Fichte, mindennemü H.-ot eltiltanak. Kant azt az elvet követte, hogy nem kell mindent, ami igaz, megmondani; de minden, amit mondunk, igaz legyen.

Házurnák, így nevezik azokat az őskori, agyagból készült házutánzatokat, melyek az elégetett halottak maradványait magukba záró sárurnákként használtattak s mindenfelé (Itália, Közép-Európa, Dánia stb.) előfordulnak. Sokszor érdekes tanuságot tesznek az ősi ház formájáról.

Házvezetés, l. *Háztartás.*

Házy *Dávid István,* Mátyás királynak egyik kiváló hadvezére. Mátyás 1483. őt küldte ki a Frigyes császár hatalmában levő Lajta melletti Bruck elfoglalására; négy hónapi makacs ellenállás után a vár meg is adta magát. 1484-ben Mátyás parancsából Korneuburgot szállotta meg. A heves és hosszantartó ostrom alatt elesett; serege azonban elfoglalta a várat.

Hb., növénynevek után Alexander von *Humboldt* (l. o.) nevének rövidítése; továbbá a. m. *herba* (l. o.).

Hb., orvosi rövidítés, 1. recepten a. m. a latin *herba* (l. o); — 2. az élettanban a. m. *hemoglobin* (l. o.).

H., B. et K., növénynevek után *Humboldt, Bonpland* és *Kunth* nevének rövidítése.

H. B. M. (ang.), a *His (Her) Britannic Majesty* (Ő Brit Felsége) rövidítése.

Hbst., természetrajzi nevek mellett *Herbst* Johann Friedrich Wilhelm (l. o.) német zoológus nevének rövidítése.

H. C. (ang.), a *House of Commons* (alsóház) rövidítése.

Hdg., *Hdwg.*, *Hedw.* természetrajzi neveknél *Hedwig* János brassói születésű szász botanikus (l. o.), vagy fia, *Hedwig* Román Adolf (1772—1806) nevének rövidítése.

H-dur (ol. *si maggiore*, franc. *si majeur*, ang. *B major*). Mint skála: *h, cis, dis, é, fis, gis, ais, h*. Mint akkord: *h, dis, fis*.

He, a hélium kémiai jele.

h. e., a latin *hoc est* (azaz) rövidítése.

Head (ejtsd: hed), *Francis Bond, sir*, angol politikus és publicista, szül. Rochesterben 1793 jan. 1., megh. Croydonban 1875 júl. 23. Részt vett a waterlooi ütközetben, 1835. pedig kanadai helytartóvá nevezték ki, amely állásában kiváló érdemeket szerzett. 1836-ban bárói rangra emelték, 1837. pedig a Privy Council tagja lett. Kanadai tapasztalatait The Emigrant (1846) c. művében dolgozta fel, amelyet The defenceless state of Great Britain (1850) c. munkája követett. III. Napoleon államcsinye után írta: A Faggot of French sticks, or Paris in 1851 c. könyvét, amelyben a császárt dicsőíti. Utolsó műve: Comments on Kingslake's history of the Crimean war (1863) c. alatt jelent meg. H. általában «the quarterly reviewer» néven volt ismeretes, mert műveinek legnagyobb része először ebben a folyóiratban látott napvilágot.

Head-féle zónák, érzékeny, fájdalmas területek, amelyek belső szervek megbetegedéseinél a bőrön találhatók, úgy látszik a beteg szerv idegei útján állandóan izgatott gerincvelő-segmentumnak felelnek meg e fájdalmas foltok. A törzsön övszerű sávok, a végtagokon hosszirányú foltok; szóval egyáltalán nem felelnek meg a bőridegek beidegzési területeinek.

Head lad (ejtsd: hed led), a lósportban a. m. első istállófiú, aki a többiekre felügyel.

Headley (ejtsd: hedli), *Joel Tyler*, amerikai író, szül. Waltonban (New York) 1813 dec. 30., megh. Newburgban (New York) 1897 jan. 16. 1842—1843-ban beutazta Európát s közzétette útirajzait. Munkái közül említendők: Napoleon and his Marshalls (1846, 24. kiad. 1876); Life of Oliver Cromwell (1852); Washington and his Generals (1853). 1854-ben beválasztották New York állam törvényhozó testületébe, 1855. pedig New York állam államtitkára lett. Összegyűjtött munkái Historical works (1888, 6 köt.) címmel jelentek meg.

Healy (ejtsd: híli), *Timothy*, ír politikus, szül. Corkban 1855 máj. 17. Kereskedő, gyorsíró, majd hírlapíró volt s 1880. elkísérte Parnellt az írek érdekében tett amerikai körútjára. 1881—86-ig a parlament tagja volt. 1881—82-ig újabb agitációs utat tett Amerikában s 1882. izgatás miatt fogságra ítélték. 1884-ben ügyvéd lett Dublinben. 1887-ben újból a parlamentbe került, hol az ír párt egyik vezére. 1900-ban főkép H. egyesítette újból a parnellitákat s az antiparnellitákat.

Heanc, l. *Hiencek*.

Heanor (ejtsd: hín'r), város Derby angol countyban, (1911) 19,851 lak., csipkekészítéssel, vasérc- és szénbányákkal.

Hear! (ang., ejtsd: hír) a. m. halljuk!

Heard (ejtsd: hard), sziget az Indiai-óceánban, 5000 km.-nyire a Jóreménység-fokától, a d. sz. 53° alatt. Egyedül a fókavadászok látogatják. A rajta levő vulkán 1910. nagyban működött.

Hearn (ejtsd: hörn), *Lafcadio*, angol író, szül. az ioniai szigetek egyikén 1850 jún. 27., megh. Okuhoban, Tokio mellett, 1904 szept. 26. Angol atya és görög anya gyermeke volt. Angliában nevelkedett. Eleinte nyomdász, majd ujságíró lett, később Japánba került, amelyet végtelenül megszeretett. A Koizumo Yakumo japán nevet vette fel és japán nőt vett feleségül. A tokioi egyetemen az angol nyelv és irodalom tanára lett. Japán iránti rajongó szeretetének műveiben adott kifejezést. Az ország természeti szépségeit, a népet és szokásait senki oly szeretetteljes megértéssel nem írta még le, mint ő. Ez által a japán nép lelkivilágát közel hozta az európai ember érzéséhez. Művei megjelenésükkor nem keltettek nagyobb figyelmet, hanem csak az orosz-japán háború után, amidőn világhírűekké lettek. Kiemelendők: Glimpses of unfamiliar Japan (London 1894); Out of the East (u. o. 1895); Kokoro, hints and echoes of Japanese inner Life (u. o. 1896); Gleanings in Buddhafield (u. o. 1897); Japan. Attempt at interpretation (u. o. 1904); The romance of the Milky Way, and other studies and stories (u. o. 1905). Magyarul megjelent: Kokoro, ford. *Woida* Margit (Budapest 1909).

Heartwater (ejtsd: hárt-uaoter), a délafrikai juhok és kecskék betegsége, mely közben a szívburokban sok savó gyűlik össze. Okozója ismeretlen.

Heat (ang., ejtsd: hít), szószerint a. m. meleg. A lóversenyeknél H. a kitűzött távolság egyszeri megfutása.

Heath Town (ejtsd: hitsztaun) vagy *Wednesfield Heath*, város Staffordshire angol countyban, (1911) 12,276 lak. Szövő-fonóipar.

Heaton Norris, város Lancashire angol countyban, (1911) 11,240 lak. Szövő-fonóipar, gépgyártás.

Heat-verseny (ang. ejtsd: hít), a. m. rész, részletverseny, az ügetőversenyek egyik fajtája, amelyeknél a versenyzőknek több ízben kell az előírt távolságot befutniok s az lesz a győztes, aki pl. három ilyen heat közül legalább kétszer, vagy öt közül legalább háromszor nyert. H.-nek nevezik azt a versenyt is, amidőn a versenyzők nagy száma miatt több csoport fut külön-külön, azután a csoportok győztesei újra mérkőznek.

Heautontimorumenosz (gör.), a. m. önkínzó, Terentius római vígjátékíró egyik, görögből átdolgozott darabjának címe. Az önkínzó benne az öreg Menedemus, aki éjjel-nappal gyötri magát bánatában, hogy fiát, Cliniát örökös szemrehányásaival idegenbe kergette. De végre hazatér a fiú és az örvendő apa mindenbe belenyugszik.

Heavitree (ejtsd: hévvitri), város Devonshire angol countyban, (1911) 10,950 lak., elmegyógyintézettel.

Heazlewoodit (ásv.), nikkel-vas-szulfid, rokon a pentlandittal. Világos bronzsárga; erősen mágneses. A szerpentinben vékony ereket alkot, termőhelye Heazlewood Tasmániában. Közelebbről még nincsen megvizsgálva.

Hebbel, *Friedrich*, német költő, szül. Wesselburenben (Dithmarschen) 1813 márc. 18., megh. Bécsben 1863 dec. 13. Csak keserű küzdelmek árán emelkedett fel annyira, hogy Heidelbergben

s Münchenben egyetemi előadásokat hallgathasson. Küzdelmes ifjukorának odaadó támogatója volt barátnője: Elise Lensing. 1842-ben a dán kormány ösztöndíjával huzamosan Párisban, Rómában, Nápolyban tartózkodott, útjáról visszatérve, házasságra lépett Christine Enghaus bécsi szinésznővel s Bécsben telepedett le. H. rendkivüli tárgyakat hatalmas erővel és fantáziával, mély gondolatokkal és kiváló szinpadi érzékkel dolgozott fel. Kemény nyelve és kifejezései, pontos drámai felépítése, a nagy emberi problémák keresése, a jellemek kiváló rajza a legtehetségesebb német drámairók közé sorozzák. Nagy drámái: Judith (1841); Genoveva (1843); Maria Magdalena (1844); Der Diamant (1847); Herodes und Mariamne (1850); Ein Trauerspiel in Sizilien (1851); Michelangelo (1855); Gyges und sein Ring (1856); Agnes Bernauer (1855); Die Nibelungen (1862). Epikus műve a Mutter und Kind (1859) c. jutalmazott költeménye, melyet Arany János elemzett (Összes Munkák, V. 504—517. l.). Lirai költeményei: Gedichte (1842); Neue Gedichte (1848); Gesammtausgabe der Gedichte (1857). Műveinek szekuláris kiadását R. M. *Werner* szerkesztette (Berlin 1910 folytatólag). V. ö. E. *Kuh*, Biographie F. H.-s (Wien 1877); O. F. *Watzel*, H. (Leipzig 1913); *Szidon* G. Károly, H. és Magyarország (Heinrich Emlékkönyv. Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről, szerk. Gragger R., Budapest 1913, 254—270. l.); *Győry* Lujza, H. és a magyar politika (u. o. 271—275. l.). A Nemzeti Szinház 1912. előadta Judith c. tragédiáját *Ivánfi* Jenő fordításában.

Hebburn (ejtsd: —börn), város *Durham* angol countyban, (1911) 21,766 lak., jelentékeny kőszénkivitel.

Hebden Bridge (ejtsd: hebdn bridzs), város York angol countyban, (1911) 7170 lak., pamutiparral.

Hebdomasz (gör.) a. m. hét; *hebdomadarius*, hetes, aki egy hét dolgát végzi. Erdélyben darabont.

Hebe (gör.), a görög mitológiában az ifjúság istennője, Zeus és Hera leánya, ki fenn az Olimpuszon az istenek lakomáin vidám jókedvben nektárral kínálgatja a boldog halhatatlanokat. Mikor Herakles dicső tettei jutalmául az Olimpuszra kerül, H.-t kapja feleségül. A képzőművészet szívesen foglalkozott H. alakjával: többnyire mint az istenek pohárnokát ábrázolták. Canova híres műve is ezt a motivumot használta.

Hebefrenia (gör.), l. *Serdülési elmezavar*.

Hebegés, l. *Dadogás*.

Hebel, l. *Ábel*.

Hebel, *Johann Peter*, német költő, szül. Baselben 1760 máj. 11., megh. Schwetzingenben 1826 szept. 22. Felváltva tanítói, tanári és lelkészi pályán működött; halálakor prot. prelátus és a konzisztórium tagja volt. Munkáit jóizű humor és egészséges észjárás jellemzi s ezért szűkebb hazájában, melynek alemann (sváb) nyelvjárását használta, nagy sikereket ért el. E sikert első sorban Alemanische Gedichte című művének köszönheti (1803). Két népies műve iskolai német olvasókönyveink révén nálunk is eléggé ismeretes: Der rheinländische Hausfreund (1808) és Das Schatzkästlein des rheinländischen Hausfreundes (1811). H. összes művei 1832—34. jelentek meg 8 kötetben. Magyarul megjelent: Kincses szekrény, átdolg. *Lasz* Samu (Győr 1892). V. ö. *Giehne*, Studien über J. P. H. (Würzburg 1894).

Hebenstreit, *Pantaleon*, német hegedűművész és zeneszerző, szül. 1669. Eislebenben, megh. 1750 nov. 15. Drezdában. Feltalálta a róla Pantaleonnak nevezett hangszert, amely a zongora egyik őse.

Héber (a héber *ivri*-nek a görögöknél és a Vulgatában szokásos alakja), a szentirásban 1. egész névcsoport, melynek eredete Noé fiának, Semnek dédunokájára *Ever*-(Heber-)re vezettetik vissza (Móz. I. k. 10, 2 köv.; 11, 16 köv.), melyhez Ábrahám és utódai is számíttatnak (u. o. 11, 26); 2. az izraelita nép különleges elnevezése, melyet onnét szoktak magyarázni, hogy Ábrahám és családja az Eufrates *tulsó* partjáról szakadtak Palesztinába (a héber *ivri* t. i. voltaképen: *tulsó*, valamely folyó *tulsó* partján lakó, vagy onnét jövő; v. ö. Józs. 24, 2). A szentirás idevágó helyeinek összehasonlításából azonban kitünik, hogy a H. nevet kiválóan nemzsidók használják az izraeliták elnevezésére (u. o. 39, 14; 41, 12; II. k. 1, 16; Sám. I. k. 4, 6, 9; 13, 19; 29, 3 stb.) s hogy ők maguk vagy szintén csak nemzsidókkal szemben élnek vele (Móz. I. k. 40, 15; II. k. 2, 7; 3, 18; 5, 3; Jón. 1, 9 stb.), vagy pedig megkülönböztetés kedveért, ahol róluk és nemzsidókról van szó. Valószinübb tehát, hogy nem maguktól az izraelitáktól eredt ez elnevezésük, hanem olyan nemzsidó népektől, melyek «folyón tuliak»-nak nevezték őket, tehát a Jordán folyótól nyugatra lakó kánaánita népektől, még pedig abban az időben, midőn az izraeliták, Józsua előtt, Palesztinának még csak a jordáninneni (keleti) részét birták. L. *Zsidók*.

Hébér (ném. *Heber*), a Dunántúl használják a *lopó* helyett. L. *Borszívó*.

Héberekhez írt levél, l. *Zsidókhoz írt levél*.

Héber evangélium, aram nyelven írt evangélium, melynek töredékei Origines és Hieronymus egyházatyáknál találhatók. Sokan a H.-ot az eredetileg állítólag héber nyelven szerkesztett Máté evangéliumával tévesztették össze. V. ö. *Handman*, Das Hebräerevangelium (Leipzig 1888) és Neutestamentliche Apokryphen (kiadta Hennecke, Tübingen 1904).

Héber írás, l. *Zsidó nyelv*.

Héber irodalom, l. *Zsidó irodalom*.

Heberlein-fék, l. *Fék*.

Héber nyelv, l. *Zsidó nyelv*.

Héber-szövetség fiai, l. *Bnai Brith*.

Hébert (ejtsd: ébér), 1. *Edmond*, francia geológus, szül. Villefargeauban 1812 jún. 12., megh. Párisban 1890 ápr. 4. 1836-ban Meauxban tanár lett, 1838. pedig a párisi École normale preparátora, 1857. a Sorbonne-on a geológia tanára. Főmunkája: Recherches sur le terrain jurassique dans le bassin de Paris címen 1857. jelent meg, később főkép a nummulitekkel foglalkozva: Mémoire sur le groupe nummulitique du Midi de la France címen 1882. nagy munkát írt ezekről. 1876-ban Olasz- és Magyarországban segédjével, *Munier-Chalmas* tanárral hosszabb tanulmány-

úton volt s hazánkban *Szabó* József és *Hantken* Miksa tanárok társaságában a Dunántúl óharmadkori rétegeit tanulmányozta. Ez irányú munkáit a következő művek tartalmazzák: Recherches sur les terrains de la Hongrie et du Vicentin (1877); Recherches sur les terrains tertiaires de l'Europe meridional (1877–78). Magyarul *Hantken* Miksa közölte: Hébert és Munier-Chalmas közleményei címen a M. T. Akadémia Értekezéseinek IX. kötetében 1879.

2. *H.*, *Ernest*, francia festő, szül. Grenobleban 1817 nov. 3., megh. u. o. 1908 nov. 5. Delaroche tanítványa volt; Tasso a börtönben című képével elnyerte a római nagy díjat. Legismeretesebb és legsikerültebb festménye: Olasz család a pontini mocsarakon menekül a malária elől (Páris, Luxembourg-muzeum). Egyéb festményei: Judás csókja; Vízhordó nők a Campagnában; Leányok a kutnál; Pásztorleány; Élet reggele; Élet estéje; Dicstelen hősök. A vallásos festészettel is foglalkozott: Mater Dolorosa; Szent Ágnes stb. 1866–73. és 1885–91. a római francia akadémia igazgatója volt.

3. *H.*, *Jacques René*, francia forradalmár, szül. Alençonban 1755., megh. Párisban 1794 márc. 24. Fiatalon jött Párisba s mint szolga és jegyszedő tengette életét. Természetes eszével és tetszetős külsejével csakhamar szerephez jutott a forradalomban és a jakobinus klub befolyásos tagja lett. Ő szerkesztette a Le père Duchesne c. hírhedt forradalmi lapot, mely a párisi népet folyton vérengzésekre izgatta. A király letétele után (1892 aug. 10.) a párisi községtanács tagja lett s nagy része volt a szeptemberi vérengzések rendezésében. A girondeisták panaszára 1793 máj. 24. letartóztatták, de a nép kiszabadította s H. ezután a legszélsőbb forradalmi párt vezére lett, mely mindent meg akart semmisíteni, ami a régi Franciaországra emlékeztetett *(Hébertisták)*. Chaumettel együtt ő volt az Ész vallásának egyik megalapítója. A Hébertisták őrjöngéseinek Robespierre vetett véget, aki H.-t és társait a forradalmi törvényszék elé állíttatta és rövid úton kivégeztette.

Hébertisták, l. *Hébert*, 3.

Hebler *Mátyás*, erdélyi ág. ev. püspök, szül. Korponán Zólyom vm.-ben, megh. Nagy-Szebenben 1571 szept. 18. 1546-tól Wittenbergben tanult, honnan hazatérve, lőcsei lelkész, 1551. a nagyszebeni iskola segédtanára, 1554. diakonus, majd első pap lett s 1556 jún. 25. a szász és magyar lutheránusok különszakadása után a szászok püspökké választották. A reformátusokkal, meg az unitáriusokkal is nagy harcokat kellett vívnia. Az 1561. évi medgyesi zsinatnak az úrvacsorájáról szóló hitvallását ő szerkesztette. Munkái: Brevis Confessio, de sacra Coena Domini Ecclarum Saxonicarum A. 1561.; Una cum judicio quatuor Academiarum Germaniae. Elleboron ad repurganda Phanaticorum quorundam spirituum capita, mely első izben 1556. jelent meg s 1560. újra kiadták.

Hebler, 1. *Karl*, svájci filozófiai író, szül. Bernben 1821., megh. u. o. 1898 szept. 4. 1854-ben magántanár, 1863. rendes tanár lett a berni egyetemen, hol Kant szellemében adta elő a filozófiát. Művei: Spinozas Lehre über die Substanz (Bern 1850); Lessingstudien (u. o. 1861); Aufsätze üb. Shakespeare (u. o. 1865); Die Philosophie gegenüber dem Leben und den Einzelwissenschaften (Berlin 1868); Philosophische Aufsätze (Leipzig 1869); Elemente einer phil. Freiheitslehre (1887).

2. *H.*, *Wilhelm*, svájci fegyvertechnikus, szül. Rüscheggben (Bern) 1844 márc. 6. Küssnachtban telepedett le és sokat foglalkozott a kézi lövő fegyverek technikájával, különösen a kis kaliber kérdésével és az ő kezdésére változott a lövedékek rézköpenye acélköpennyé. Műve: Das kleinste Kaliber oder das zukünftige Infanteriegewehr (Zürich 1886, 1891, 1892, 2 köt.).

Heboszteotómia (gör., *hebotomia*, *pubotomia)*, szülészeti műtevés, melyet a szűk medence bizonyos fokánál javaslatba hoztak, de általánossá, a műtét végeredményét tekintve, nem lehetett. A műtét lényege az, hogy a medencecsontot nem elől a porcos izesülésénél, a symphysisnél metszik át, hanem ettől beljebb magát a csontot fűrészelik ketté. Ezáltal a medence bizonyos fokig szétnyilik és a születendő magzat koponyája átjuthat. A csont sérülése kétségkívül jobban gyógyul mint a porcszöveté, de a szűkmedencét mégsem gyógyítja véglegesen meg, mint teszi azt Rotter eljárása és vannak esetek, ahol a csontos váz megbolygatása után járási nehézségek támadtak.

Hebra, *Ferdinand*, lovag, osztrák orvos, a tudományos dermatológia megalapítója, szül. Brünnben 1816 okt. 7., megh. Bécsben 1880 aug. 5. Számos kisebb dolgozata után jelent meg 1845. Versuch einer auf pathologische Anatomie gegründeten Eintheilung der Hautkrankheiten c. műve. E művében behatóan írja le az egyes betegségeket; új fajokat különböztet meg. 1852-ben Norvégiába ment, hogy a leprát tanulmányozza. 1845-ben Bécsben átvette a most már önálló bőrbetegek osztályának vezetését. 1848-ban az általános kórház igazgatója, 1849. pedig a bőrgyógyászat rendkívüli tanára lett. Előadásaihoz a világ minden tájékáról sereglettek a hallgatók, úgy hogy Bécs csakhamar központja lett a *dermatológiai* tanulmányoknak. Művei közül említendők: Atlas der Hautkrankheiten (Wien 1856–72); Akute Exantheme und Hautkrankheiten (Erlangen 1860–65); Lehrbuch der Hautkrankheiten (Kaposival együtt, 3 köt. Stuttgart 1872–76). — Fia, *H. Hans*, szül. 1847 máj. 24. Bécsben, megh. u. o. 1902 ápr. 13., hasonlóan orvos és a bőrbetegségek magántanára volt 1876-tól az egyetemen. Művei: Veränderungen der Haut (1883) és Die moderne Behandlung der Hautkrankheiten (Wien 1890–91).

Hebraeus *Leó*, l. *Abravanel*.

Hebrai kő (ásv.), a. m. írásgránit.

Hebraizmus, a görög s latin bibliában s ennek fordításaiban olyan kifejezésmód, mely a héber eredetinek szolgai fordításából keletkezett.

Hebridák, Skócia Ny.-i partjai mellett a Cantire-félszigettől a Wrath-fokig elnyuló kisebb-nagyobb részekből álló sziget-csoport. Két kisebb csoportra osztják: ú. m. a *Western islands* vagy *Outer Hebrides*, melyeket Skóciától 24–48 km. széles szoros választ el és *Inner Hebrides*, melynek legdélibb fekvésű szigetei: *Colonsay*, *Jura*

és *Islay* (az 55. és 57. fokok alatt). Területük 7285 km² s lakóiknak száma mintegy 50 ezer, akik földmívelők (crofters), halászok és állattenyésztők. Az éghajlat enyhe, de nagyon nedves; a földnek alig $^1/_{16}$-e termékeny. A lakosok, akik máig is nagyobbára gael nyelven beszélnek, valószinüleg norvég származásuak. Szent Kolumbán 565. a keresztény vallásra térítette őket és Jonán egy kolostort alapított. 1266-ban kerültek először a skót királyok uralma alá. 1346-ban egyik törzsfő függetlenekké tette őket és fölvette a Lord of Islands «a szigetek ura» címet; függetlenségüket, illetőleg összes kiváltságaikat 1540. vesztették el. Jelenleg Inverness, Ross, Argyle és Bute countyk közt vannak megosztva. A legnagyobb városok: *Stornoway* Lewison, *Tobermory* Mullön, *Bowmore* Islayn és *Portree* Skyeön. V. ö. *Cumming*, In the H. (1901); *Mackenzie*, History of the outer Hebrides (London 1903).

Hebron (arabul: *El-Khalil)*, régi város Palesztinában, 35 km.-nyire Jeruzsálemtől, 853 m. magasban, szép völgy fenekén, 12—14,000 lak., kék pamutkelmeszövéssel, Szíriában és Egyiptomban messze ismeretes üveggyöngykészítéssel, keresett bőrgyártással, friss és szárított szőllőkereskedéssel és szőllő-szirupkészítéssel. H.-t a hagyomány földünk legrégibb városának tartja, amelyet maga Ádám alapított. Ugyancsak a hagyomány szerint a nagy mecset a Makpela-barlang fölött épült, amely Ábrahámnak, Sárának, Izsáknak és Jákobnak sírjait foglalta magában. Dávid királynak 7 és fél évig volt székhelye.

Hebronit (ásv.), olyan ambligonit, amely a fluor helyett nagyrészt hidroxilt tartalmaz, képlete tehát $(Li,Na)[Al(F,OH)]PO_4$; optikai tekintetben szintén némileg eltér az ambligonittól. Termőhelye Hebron, Maine államban, Észak-Amerikában.

Hebron rózsája, tréfás elnevezése a zsidóleányoknak és asszonyoknak. A szólam eredete homályos.

Hebrosz, az ókorban Trácia főfolyója, most Marica.

Hechingen, az ugyanily nevű járás és egykor a Hohenzollern-H. grófok székhelye Sigmaringen porosz kerületben, (1910) 5118 lak., pamut- és trikószövéssel.

Hecht *Irén*, írónő, l. *Cserhalmi*.

Hecht, 1. *Felix*, német nemzetgazda, szül. Friedbergben (Hessen) 1847 nov. 27., megh. Mannheimban 1909 okt. 18. A heidelbergi egyetemen 1869. magántanári képesítést szerzett, majd praktikus pályára lépett és a mannheimi Rheinische Hypothekenbank igazgatóságába lépett be. A jelzáloghitel kérdésében nagy tekintély volt. Ezt a kérdést tárgyalja befejezetlenül maradt nagyszabású műve: Die Organisation des Bodenkredits in Deutschland (Leipzig 1891—1908, 2 köt. és a 3. köt. I. része).

2. *H., Henri van der*, belga festő, szül. 1831., megh. Ixelles-ben (Brüsszel) 1901 okt. 11. Tanulmányait Jean Portaels műtermében végezte. Ő volt a megalapítója a Société libre des beaux-arts c. belga művészcsoportnak, mely a franciák példájára a belga művészek figyelmét ismét a természet közvetlen tanulmányozására irányította. Leginkább tájképeket festett (egyik müve a brüszszeli muzeumban látható), melyeken a levegőréteg áttetszőségének problémájával foglalkozott.

3. *H., Wilhelm*, német fametsző és rézkarcoló, szül. Ansbachban 1843 márc. 28. Számos fametszetet és rézkarcot készített a bécsi sokszorosító művészeti társulat megbízásából, a Schack-féle képtár néhány képe, Murillo, Rubens, Sereel, Van Dyck, Flinck, Kaulbach, Schwind stb. művei nyomán. 1884-ben Bécsben fametsző és rézmarató intézetet alapított. Ugyanott a fametszés tanára az iparművészeti iskolában. A Vervielfältigende Kunst der Gegenwart (Wien 1889—1903) című kiadvány számára ő írta a modern német fametszőművészetről szóló fejezetet.

Heck, 1. *Ludwig*, német zoológus, szül. Darmstadtban 1860 aug. 11. 1886-ban a kölni, 1888. a berlini állatkert igazgatója lett. Utóbbi állatkertet ő tette igazán elsőrangúvá. Művei: Die Hauptgruppen d. Tiersystems bei Aristoteles u. seinen Nachfolgern (Leipz. 1884); Lebende Bilder aus dem Reiche d. Tiere (Berlin 1899). Ő dolgozta ki a Hausschatz d. Wissens c. vállalatban (Neudamm 1894) az ált. bevezetést és az emlősökről szóló részt, továbbá Brehm Tierleben-jének 4. kiadásában (Leipzig 1912) szintén az emlősökről szóló köteteket.

2. *H., Philipp*, német jogtörténész, szül. Szt.-Pétervárott 1858 aug. 22. 1891-től a greifswaldi, 1892-től a hallei, 1902-től a tübingeni egyetem tanára. A középkori rendek alakulását új szempontból, gazdasági stb. okokból magyarázza. Főműve: Beiträge zur Geschichte der Stände im Mittelalter. I. Die Gemeinfreien der karolingischen Volksrechte (Halle 1900); II. Der Sachsenspiegel und die Stände der Freien (u. o. 1905).

Heck., természetrajzi nevek mellett Johann Jakob *Heckel* (l. o.) nevének rövidítése.

Hecke, *Wenzel*, gazd. tanár és író, szül. Reichenbergben (Csehország) 1824 febr. 20., megh. 1900 ápr. 27. Bécsben. A magyar-óvári felsőbb gazdasági tanintézet tanára volt 1855—1869-ig, mikor is az osztrák kormány szolgálatába lépett át s előbb a radautzi ménesbirtok főigazgatója, 1872. a bécsi gazdasági főiskola tanára volt s 1893. nyugalomba vonult. A gazdasági szaklapokban megjelent nagyszámú cikkein kívül, melyek részben magyarországi viszonyokat tárgyaltak, művei: Forstwirthschaftslehre für Landwirthe (Wien 1858); Die internationale Getreidemähemaschinen-Concurrenz in Ungarisch-Altenburg (1869); Dr. G. Kraffttal: Die Landwirthschaft der Umgebung von Ungarisch-Altenburg und die landw. Lehranstalt daselbst (Wien 1861).

Heckel, 1. *Johann Jakob*, német ichtiológus, szül. Mannheimban 1790 jan. 22., megh. Bécsben 1857 márc. 1. 1820-ban preparátor a bécsi Naturalienkabinetnél, 1836. felügyelő, 1851. segédőr lett u. o. Legnevezetesebb munkája a *Kner* társaságában írt: Die Süsswasserfische der österreichischen Monarchie c. műve (Leipz. 1858).

2. *H., Max von*, német nemzetgazdasági író, szül. Münchenben 1865 márc. 15., megh. Münsterben 1913 febr. 1891-ben Würzburgban magántanár, 1899. a münsteri akadémián rendkívüli, majd 1902. ennek egyetemmé fejlesztésekor rendes tanár lett. A pénzügyi jog körébe vágó szá-

mos értekezésén kívül fő műve: Lehrbuch der Finanzwissenschaft (Leipzig 1907, 1 köt.). 1897 óta kiadta a Lehr- und Handbuch der Staatswissenschaften című gyüjteményt (u. o.).

Heckelphon, l. *Hekkelfón*.

Heckenast *Gusztáv*, nyomdász és könyvkiadó, szül. Kassán 1811 szept 2., megh. Pozsonyban 1878 ápr. 10. Az eperjesi kollégiumban tanult, de apját mostoha viszonyai arra kényszerítették, hogy fiát fűszerkereskedőnek adja. H. azonban csakhamar otthagyta e természetének meg nem felelő foglalkozást és 1826. sógorának, Wigand Ottó könyvkereskedőnek üzlettársa lett, ki ebben az időben Kassáról Pestre helyezte át könyvkiadóhivatalát. Wigand 1832. H.-nak adta át vállalatát s 1834-től kezdve a cég az ő neve alatt szerepel. H. igen nagy tevékenységet fejtett ki; összeköttetései, a kezdetleges irodalmi viszonyok dacára, az egész országot behálózták. 1840-ben Bibliographiai Értesítő címen könyvészeti folyóiratot alapított, mely első volt e nemben Magyarországon. A lap azonban már 1842. megszünt. 1839-ben megnyitotta az első magyar kölcsönző könyvtárt s ettől az időtől fogva a magyar irodalomra fektette kiadói munkásságának súlypontját. E munkásságának eredményét legjobban bizonyítja, hogy 1834. mindössze huszonegy magyar nyelvű kiadványa volt, 1873. magyar nyelvű kiadványainak száma meghaladta a kilencszázat. 1840-ben H. társulásra birta Landerer Lajos nyomdászt, az 1715. alapított Landerer-nyomda tulajdonosát s ettől kezdve a cég 1863-ig *Heckenast és Landerer* nevet viselt. H. és Landerer nyomdájából került ki a szabad sajtó első terméke: a Talpra magyar! és a márciusi ifjúság által szerkesztett 12 pont. Vállalata az 50—60-as években rohamos fejlődésnek indult és az abszolutizmus korszakában jelentékeny szolgálatokat tett a magyar irodalomnak. Kiadásában jelentek meg: Bacsányi, Bajza, Berzsenyi, Csokonai, Czuczor, Garay, Gyöngyösi, Kisfaludy Károly és Sándor, Kölcsey, Virág munkái; Jókai és Jósika népszerű kiadása és a következő gyüjtemények: Falusi könyvtár, Közhasznú családi könyvtár, Történeti könyvtár, Vasárnapi könyvtár, Magyar ember könyvtára, Kis nemzeti muzeum; ő alapította a Vasárnapi Ujságot stb. Az időszaki és napi sajtó majdnem teljesen az ő vállalatában összpontosult. Nem csekély érdemeket szerzett a tankönyvirodalom fellendítésével is. 1873-ban összes budapesti üzleteit a Franklin-társulat vette meg, 1874. Pozsonyba költözött, kiadványainak csak egy kisebb (német nyelvű) részét tartván meg magának. H. a magyar könyvkereskedelem történetének egyik legnagyobb alakja, kiben a kiváló üzleti érzék idealizmussal párosult; neve elválaszthatatlan kapcsolatban van a magyar irodalom történetével. V. ö. *Ferenczy* József, A magyar hirlapirodalom története 1780—1867-ig (Budapest 1887); *Szemnovitz* A., H. G. (Magy. Könyvkeresk. Évk., 1890).

Hecker, 1. *Friedrich Karl Franz*, német forradalmár, szül. Eichtersheimban (Baden) 1811 szept. 28., megh. Saint-Louisban 1881 márc. 24. Az ügyvédi pályára készült s 1842—47-ig a badeni képviselőház tagja volt, hol a legszélsőbb ellenzékhez tartozott. 1848 elején már nyiltan társasági nézeteket hirdetett s a svájci határon forradalmat támasztott. Kicsiny serege azonban 1848 ápr. 20. vereséget szenvedett, mire H. Svájcba menekült. Innen Észak-Amerikába ment s Illinois államban farmot alapított. 1849 máj. a badeni forradalmi kormány meghívására újból hazatért, de a forradalom leverése után megint visszatért Amerikába. Itt a polgárháború kitörésekor az északiak hadseregébe lépett és 1864-ig harcolt. Németországot 1873 nyarán látogatta meg, de nem tudván megbarátkozni az új állapotokkal, végleg visszatért Amerikába.

2. *H., Isaak Thomas*, misszionárius és a Szent Pálról nevezett misszió-társaság alapítója, szül. 1819 dec. 18. New Yorkban német protestáns szülőktől, megh. 1888 dec. 22. u. o. 1844-ben a kat. egyházba lépett és 1845. redemptorista szerzetes lett St. Troud-ban (Belgium). Hollandiában és Angolországban végzett tanulmányai után 1849. pappá szentelték. 1850 óta misszionárius-hitszónok, kivált New Yorkban. Amerikánizmus (l. o.) néven ismert nézetei miatt a redemptoristák rendjéből kiválni kényszerülvén, megalapította a saját társaságát, amelynek főcélja volt a newyorki protestánsok megtérítése. Ennek elérése végett konferenciákat (Lectures) tartott, folyóiratokat adott ki és társasága meglehetős elterjedésre tett szert. Európában csak Elliott által írt életrajza tette ismeretessé. XIII. Leo 1899 jan. 22. Gibbons bibornokhoz intézett levelében kárhoztatta az amerikánizmus elveit, mint a kat. vallás tanításával ellenkezőket. H. nevezetesebb munkái: Questions of the soul (1856); Aspirations of nature (1858); An exposition of the Church (1875) stb. V. ö. *Elliott*, The life of P. H. (1897); *Maignon*, Le P. H. (1897) stb.

3. *H., Johann Julius*, pedagógus, szül. 1707 nov. 2. Werdenben, megh. 1768 jún. 29. Berlinben. Nagy hatással volt reá Halleban Francke (l. o.) s ennek szellemében működött berlini lelkész korában is. A reáliskola alapítója 1747. megnyitott «Ökonomisch-mathematische Realschule» nevű, gyakorlati irányú középiskolájával, melyet a nem tudományos pályára készülőknek szánt. H. készítette a porosz népiskolák 1763. évi szervezeti szabályzatát.

4. *H., Justus Friedrich Karl*, német orvosi történetíró, szül. Erfurtban 1795 jan. 5., megh. Berlinben 1850 máj. 11. Tanulmányait Berlinben végezte. 1822-ben jelent meg híres műve: Geschichte der Heilkunde, amelynek alapján tanárrá nevezték ki. H. az orvosi történelem — főleg pedig a kórtan történelmének — megalapítója. Fő művei: Der englische Schweiss (Berlin 1834, angol. London 1836; olasz ford. Velence 1835) és Geschichte der neuesten Heilkunde (Berlin 1839).

5. *H., Oskar*, német geofizikus, szül. 1864 máj 21. Bersenbrückben (Hannover). 1891—1910. a potsdami földtani intézetben dolgozott és 1911. a strassburgi földrengési obszervatórium igazgatója lett. A hajókon használatos forráspontjelző hőmérők és higanyos légsúlymérők javításával jelentékenyen fokozta az ezekkel elérhető eredmények pontosságát, úgy hogy neki sikerült először a nehézségerőnek a tengeren való megbízható meghatározása. Művei: Bestimmung der

Schwerkraft auf dem Atlantischen Ozean (Berlin 1903) és Auf dem Indischen und Grossen Ozean (u. o. 1908). A földrengésre vonatkozólag számos értekezést írt.

Hecker-féle szabály: minden későbbi szülésnél az újszülött 150—200 gr.-mal nehezebb lesz.

Heck. et Kn., természetrajzi nevek, különösen pedig halak nevei után *Heckel* és *Kner* német zoológusok, illetőleg ichtiológusok nevének rövidítése.

Hecklingen, község az anhalti hercegség bernburgi kerületében, (1910) 5500 lak., cukor-, szesz-, műtrágyagyártás, agyagipar; kereskedelmi kertészet.

Heckmondwike (ejtsd: —vájk), város York angol countyban, (1911) 9017 lak., szénbányával, takaró-, szőnyeg- és posztószövéssel.

Hecse, kisk. Bars vármegye aranyosmaróti járásában, (1910) 395 tót lak., u. p. és u. t. Alsószelezsény.

Hecsepecs, l. *Csipkebogyó.*

Hect..., l. *Hekt*....

Hectocotylus (állat), a Lábasfejüek *(Cephalopoda)* osztályában a hímeknek közösülő szervvé módosult egyik karja. Egyes Lábasfejüeknél a H.-kar leválik és hosszabb időn keresztül a nőstények köpenyüregében mozog, ezért *Cuvier* H. néven mint sokszívókájú férget írta le. L. még *Lábasfejüek*.

Hector, *Annie*, l. *Alexander*, 2.

Hectorit (ásv.), mállott piroxén, amely vizet is tartalmaz, különféle zöld színű sugaras-lemezes halmazokban fordul elő a szerpentinben a Dun Mts.-ban Uj-Zélandon.

Hecuba, Priamos felesége, l. *Hekabe*.

Heda, *Willem Jansz Claesz*, hollandi festő, szül. Haarlemben 1594., megh. 1678 után. A hollandi csendélet-festés legkiválóbb mestereinek egyike, ki különösen ételekkel, csillogó edényekkel megrakott asztalokat festett. Ily finoman elrendezett festői hatású művei vannak pl. a hágai, drezdai, müncheni képtárakban és a párisi Louvreban, valamint a budapesti Szépművészeti Muzeumban (1656).

Hedberg, 1. *Frans*, svéd költő, szül. Stockholmban 1828 márc. 2., megh. u.o. 1908 jún. 10. Dramaturg, majd az opera intendánsa és 1881—83. a göteborgi szinház igazgatója volt. Számos szinművet írt, amelyekben könnyed és népszerű modorral sikeresen törekedett szinpadi hatásra. Leghiresebb Bröllopet på Ulfåsa (Az ulfozai lakodalom, 1865) c. történelmi szinműve. Több külföldi drámát is dolgozott át és számos svéd operához szerzett szöveget. Irt szinészettörténeti dolgozatokat, elbeszéléseket; azonkivül Dikter (Stockholm 1866) és Vegafärden (2. kiad. 1866) címmel lirai költeményeket adott ki.

2. *H.*, *Tor*, svéd költő és író, *H. 1.* fia, szül. 1862 márc. 23. Stockholmban. 1897 óta a Svenska Dagbladet művészi és irodalmi rovatának a vezetője. A mult század nyolcvanas éveiben tűnt fel mély lelki tépelődéssel írt elbeszéléseivel és regényeivel. Ilyen pl. Judás c. műve, mely kíméletlen pszichológiai analizissel elemzi Judás árulásának motivumait. H. drámákat, lirai költeményeket és meséket is írt.

Heddernheim, előbb önálló község Wiesbaden porosz kerületben, 1910 óta *Majna-Frankfurt* egyik kerülete.

Heddesdorf, előbb önálló porosz község a coblenzi közigazgatási kerületben, 1904 óta *Neuwied* egyik városrésze.

Hédel, kisk. Zólyom vm. beszterczebányai j.-ban, (1910) 756 tót lak.; u. p. Luczató p. u., u. t. Libetbánya.

Hédelin (ejtsd: édleñ), *François, abbé d'Aubignac*, francia író, szül. Párisban 1604 aug. 4., megh. Nemoursban 1676 júl. 20. Sokat és sokfélét írt, de irodalomtörténeti fontossága csupán La pratique du théâtre (Paris 1657) c. munkájának van, melyben a francia klasszikus szinköltészet kialakulására döntő fontosságú hármas egység elméletét fejti ki a legmerevebb állásponton. V. ö. Ch. *Arnaud*, Les théories dramatiques au XVII. siècle. Étude sur la vie et les oeuvres de l'abbé d'Aubignac (Paris 1888).

Hedemarken, Hamar norvég tartomány kerülete (amt), Söndre, Trondhjem, Kristians, Agerhuus kerületek és Svédország közt 26,042 km² területtel, (1910) 134,468 lak. Az egész kerületet hegyek takarják; a Svuku-fjeld (1760 m.) és a Sölen-fjeld (1790 m.) a legmagasabb csúcsok. Számos folyóvize közül a legnagyobb a Glommen, amely ÉD.-i irányban átfolyik rajta. Tavai: a Mjösen, Faemund, Stor és Osen. A H.-völgy és a Mjösen környéke Norvégiának legjobb gabonatermő földje; a kerületnek csak ¹/₃-a művelhető meg. Nagy kiterjedésüek az erdőségei. Rézérceket, palát és mészkövet bányásznak. A kerület 5 járásra (H., Vinger és Odalen, Solö, É-i és D-i Österdalen) oszlik. Fővárosa Hamar.

Hedemora, Dalecarlia legrégibb városa Kopparberg svéd tartományban (län), a Hafran-tó és vasút mellett, (1910) 2709 lak., nagy országos vásárokkal.

Hedenbergit (ásv.), a piroxének monoklin sorozatának egyik tagja. Tiszta kalcium-vas-metaszilikát, képlete $CaFe(SiO_3)_2$; feketés-zöld vagy tiszta fekete, át nem látszó. Több cm. hosszú prizmákból álló halmazok Dognácskán; Tunaberg Svédországban, szemcsés mészkőben; Arendal; Dalarne kevés mangánnal.

Hedenstjerna, *Alfred*, svéd publicista és költő, szül. 1852 márc. 12. Rysoby-ben (Småland), megh. Stockholmban 1906 okt. 12. Nevelését atyjától, egy különc életü tudóstól nyerte. Eleinte gazdálkodással foglalkozott. A hosszú téli estéken, időtöltés kedvéért, smålandi érdekes környezetét és népét rajzoló, jórészt humoros elbeszéléseket írt, s ezeket beküldte a Smålandsposten c. ujságnak. Ezek Kaleidoskop, Képek a mindennapi életből c. csakhamar külön is megjelentek, amivel H. hírneve meg volt alapitva. 1890-ben átvette a Smålandsposten vezetését. 1898-ban felhagyott ujságírói foglalkozásával és Stockholmba költözött, hogy egészen az irodalomnak éljen. Hazájában nagyszámú novellája és regénye nagyon népszerű. Ilyen pl. Vid hemmets härd (A házi tűzhelynél 1889); Fröken Jennys Konditioner (Jenny kisasszony állásai 1893) stb. Kaleidoskop c. művének egy részét magyarra fordította *Baján* Miksa: Mindenféle népség (Budapest 1894); to-

vábbá megjelent még magyarul: Jönsson úr emlékei, ford. Sz. E. (u. o. 1898).

Hedeoma *Pers.* (növ.), az Ajakosak génusza 25 fajjal Amerikában. A *H. pulegioides* (L.) Pers. kis egyéves fű. Fodormenta szagú és izű éterikus olaja, melyet orvosságnak használnak (abortálásra is) mint *poleyolaj* a kereskedelembe is kerül.

Héder v. *Heidrich*, azaz *Henrik*, 1150—1157. országbiró, 1158. II. Gézának I. Frigyeshez küldött egyik követe s 1162. Magyarország nádora volt. Karintiából állítólag mint starhandi és heunburgi gróf vándorolt az országba testvérével, Wolferrel együtt. A Képes Krónika és Kézai szerint 40 tegzes lovassal, Thuróczy szerint 300 nyilassal még Géza vezér idejében jöttek be és Szent István korában ők ölték meg Keán bolgár fejedelmet. Azonban oklevelek bizonyítják, hogy II. Géza korában (1141—1161) élt Wolfer comes és Heidric nádor, Hédervára építője, kitől a Hédervány-családot (l. o.) származtatják.

Hedera *L.* (növ.), l. *Borostyán*.

Héderfája (Éderholz), kisközség Kis-Küküllő vmegye dicsőszentmártoni j.-ban, (1910) 1090 magyar lakossal. Hajdan az iktári gróf Bethlenek ősi birtoka volt, jelenleg a gróf Zichyek birják. Lakói főleg szőllőmiveléssel foglalkoznak s igen kitünő bort termelnek. U. p. és u. t. Bonyha.

Hederik v. *Hedrik*, *Heidrich*, l. *Héder*.

Hédervár, kisk. Győr vm. tószigetcsilizközi j.-ban, (1910) 1065 magyar lakossal, posta- és távirόhivatallal, telefonállomással. Itt van a Héderváryak ősi várkastélya, mely ódon szabású épület bár, de mű-gyüjteményeinél fogva, melyeket H.-i Viczay Lőrinc gyüjtött össze, figyelemre méltó; gazdagok e gyüjtemények kő-, bronz-, római és újabbkori régiségekben, továbbá nevezetes a vár könyv- és kézirattára. A parkban mutatják az u. n. Kont-fáját, melynek lombjai alatt a hagyomány hite szerint Kont a «kemény vitéz» 30 társával titkos összejöveteleit tartotta.

Irodalom. Fehér Ipoly, Győrmegye és város egyetemes leírása, Budapest 1874; Sárváry Béla, H. és hősei (Győri Közlöny 1858, 66—69. sz.; Wiczay M. Musei Hedervariani nummos antiquos descripsit, 1814, 2 köt.; Sertini D., Descrizione delle medaglie nel museo Hedervariano, Firenze 1818; újabb kiadás 2 köt., u. o. 1828.

Héderváry-*család*. A II. Géza királyunk idejében beköltözött Hedrik comestől (l. *Héder*) származik; a tőle építtetett Hedrikvárából lett idővel Hédervára (Győrtől észak-nyugatra esik), melytől a család nevét vette. Teljes és biztos nemzedékrende a családnak maig ismeretlen, talán azért is, mert e család csak későn, a XIV. sz.-ban kezdett emelkedni jelentőségre és fontosságra; virágzása erre és a következő századra esik. A család nevezetesebb tagjai ezek voltak: *H. Saul*, III. Béla és Imre királyok alatt csanádi püspök, majd pedig kalocsai érsek volt. 1180. és 1183. Béla király kancellárja. III. Ince pápának azon törekvését, hogy Magyarországot is a pápai főhatalom befolyása alá terelje, támogatni igyekezett. Midón Imre király ellen felkelt öccse, Endre herceg, H. S. fontos szolgálatokat tett a királynak e mozgalom lecsendesitésére. Meghalt 1202 körül. — *H.* (Vialka) *Dénes* vagy Dienes, II. Endre király korában nádor volt. Az ország nagy nyomorát részben ő is okozta. Róbert, esztergomi érsek 1232. kiközösítette a kat. egyházból, mivel az egyháziakat folyton zaklatta és zsarolta, míg a zsidókat és izmaelitákat, kikre az adószedést is bízta, pártfogolta. IV. Béla király 1235. megvakíttatta, részint az általa elkövetett sok visszaélésért, az ország javainak elprédálásáért, okirathamisításért, részint amiatt, mert azt sejtette, hogy H. D. atyjánál, Endre királynál, izgatott ellene. — *H. Kemen* v. *Kelemen*, kitünt a tatárok elleni harcban. Két fia volt: 1. *H. Poth Lőrinc*, eleinte országbiró, 1267 óta Somogy, Sopron és Moson vmegyék főispánja és nádor. Fontos szolgálatokat tett IV. Béla király rokonának, az oroszoktól megtámadott Rasztiszlav galiciai hercegnek 1246. Vitézül harcolt Frigyes osztrák herceg, majd Ottokár cseh király ellen. A szörényi bánságot megszabadította a bolgárok pusztításaitól. 2. *H. Dénes*, kinek fia volt (Bakó) *Miklós*, unokája pedig *H. Lőrinc* (II.). Ez utóbbitól származik le a későbbi *Ujlaky*-család (l. o.), melynek tagjai közé tartoztak Hédervári *Kont* Miklós és H. K. István (l. *Kont*). — *H. János* előbb győri kanonok, 1388—1410-ig győri püspök volt. 1389-ben Zsigmondtól a nádorral együtt megbizást kap, hogy Albert osztr. hg. megbizottaival békés úton oszlassák el a kettőjük között fölmerült vitás ügyeket. 1404-ben a győri székesegyház közelében a Szt. Háromság tiszteletére a maig meglevő Héderváry-kápolnát alapította, melyet Simor János hercegprimás 1861. helyreállíttatott. Zsigmond ellenének, Nápolyi Lászlónak 1403. ő is híve volt és ezért Stibor és Garay, Zsigmond vezérei, elfoglalták tőle a győri várat. — *H. Lőrinc*, Miklós főajtónálló fia, 1428-tól majd kilenc évig fölovászmester volt; 1430. Zsigmond királyt elkisérte a nürnbergi német birodalmi gyűlésre. Több izben vett részt kényes természetű diplomáciai ügyekben. 1431. a milanói herceggel Zsigmond nevében véd- és dacszövetséget kötött. 1434. a királyt elkisérte a baseli zsinatra, melynek végzéseit ő hirdette ki Magyarországon. 1437—1447-ig sokszor a legválságosabb időkben az ország első méltóságát, a nádorságot, viselte odaadással. Buda várának őrizete is reá volt bizva. Második nejétől, Blagay Margittól két fia született: Imre és Miklós.— *H. Imre*, 1447. rövid ideig Buda várának kapitánya. 1450. macsói bán. 1459. Mátyás király őt is újra föleskette hűségére a Frigyes császárral való összeesküvés alkalmából. Halálának ideje ismeretlen. Felesége volt Gara Dezső leánya: Borbála. — *H. László*, 1446—67. egri püspök volt. Nagy buzgalmat fejtett ki az egri székesegyház felépítésének érdekében, a hová szónoklás végett meghivta Kapisztrán Jánost is. Midőn Giskra János, cseh vezér 1451. Losoncznál megverte Hunyadi Jánost, az ennek seregében harcoló H. L.-t elfogták a csehek. Eger alá vitték és felszólították a vár őrségét, hogy a püspök szabadonbocsátása fejében adják fel a várat. De a várbeliek ennek nem engedtek, még magának a püspöknek parancsára sem, ki ekkép fogoly volt mindaddig, míg Hunyadi János ki nem szabadította (1453). Mátyás király uralkodásának kezdetén több izben harcolt a Felső-Magyarországon garázdálkodó csehek ellen. Elfoglalt több várat (Galgócz, Vadva) s megvert több hirhedt rablóka-

pitányt (pl. Axamitot). 1464. jelen volt a székesfehérvári gyűlésen, mely megerősítette a Mátyás király és Frigyes császár közt kötött békét. Meghalt 1467. — *H. Ferenc*, Belgrád városának kapitánya volt. Mivel 1521. nem tudta megvédeni a törökök ellen, hűtlenségi perbe fogták, száműzték és birtokainak nagyrészét Bakics Pálnak adományozták. 1538 előtt halt meg. A H.-család utolsó tagja H. Istvánnak (VI.) *Katalin* nevű leánya, *Viczay* Jánosné, kiről 1680. történt halála után a család vagyona és neve a *Viczay*-családra szállott. E család utolsó férfi-tagjának, viczai és hédervári gr. Viczay Hédernek végrendelete értelmében 1874. gr. *Khuen* Károly királyi engedéllyel családi neve mellé a *Héderváry* nevet is felvette (l. *Khuen-Héderváry*).

Irodalom. Károlyi cs. oklt. II. 552; Fejér, Cod. Dipl. II. 68., 271. VII. 1., 103. X. 6., 499. X. 7., 110. X. 2., 96., 267., 432., 638.; Monum. Vat. Ser. I. T. IV. 603., 612—15., 97., 146., 509., 161—62., 245—46.; Anj. Okt. IV. 519. III. 592., II. 117.; Nagy I., Magyar családok V. 76. skk.; Turul, IV. 166., V. 127., VII. 160., IX. 73.; Magyar Sion, I. 68.; Wertner, Magyar Nemzets., II. 1. skk.; Komáromy András, A H.-család eredetéről és elágazásairól Turul XI. köt., 151 l.; Szentpétery Imre, Hédervári Imre 1447-iki felmentő levele, u. o. XX. köt., 153. l.; Radvánszky Béla báró és dr. Závodszky Levente, A H.-család oklevéltára I. köt., Budapest 1909.

Hedifanit (*hedyphanit*, ásv.), a mimetezittel izomorf, kémiai összetételében annyiban különbözik a mimetezittől, hogy az ólmot részben kalcium és bárium, az arzénsavat pedig foszforsav helyettesíti, képlete tehát:

$$(Pb,Ca,Ba)_5 Cl [(As,P)O_4]_3.$$

A hatszöges rendszer piramidális-hemiéderes osztályában kristályosodik, de kristályai igen aprók és igen ritkák. Fehér v. sárgásfehér, zsírgyémántfényű, zavaros. Lelőhelye Långbanshyttа Svédországban, Pajsberg; Broken Hill Ausztráliában.

Hedin, 1. *Adolf*, svéd politikus és publicista, szül. 1834 ápr. 23. a Nerike vidéken fekvő Bo kisközségben. Ujságiró és egy ideig (1874—76) az Aftonbladet szerkesztője volt, egyszersmind huzamosabb ideig Stockholmot képviselte a svéd országgyűlésen. Mindig heves ellenzéki és a Németország elleni gyűlölet terjesztője volt, olyanynyira, hogy a Franciaországgal való szövetkezést sürgette. Tudományos művei többnyire XIV. Lajossal és a francia forradalommal foglalkoznak.

2. *H.*, *Sven*, svéd utazó, szül. Stockholmban 1865 febr. 19. 1884 óta Stockholmban és Upsalában, később pedig Berlinben és Halleban természettudományokat, főképen geológiát tanult. 1885-ben szerény anyagi eszközökkel bejárta Perzsiát és Mezopotámiát. 1890-ben titkára volt a II. Oszkár svéd királytól a perzsa sahhoz küldött követségnek. 1890 júl. 10. megmászta a Demavendet, melynek magasságát 5465 méterben állapította meg; 1891 telén a Terekszoroson át Kasgarba ment. II. Oszkár király támogatásával 1894. beutazta Belső-Ázsiát. 1895. és 1896-ban bejárta a Taklamakán-sivatagot és megállapította, hogy a Lob Nor-tó helyzete nagy ingadozásoknak van alávetve. 1896-ban a Küenlün hegységen át Tibetbe nyomult, hol új hegyláncot és 23 tavat fedezett fel, innen Tsaidamon át Pekingbe ért 1897 márc. 15. 1899-ben Kasgárból három évig tartó utazásra indult ismét Tibetbe és Lhasszába is eljutott; sok szenvedésnek volt kitéve és karavánját is elvesztette. 1903-ban hazatért, a svéd király nemesi rangra emelte, számos tudományos társaság disztagjává választotta, így a Magyar Földrajzi Társaság is. 1905—1908. tette meg negyedik útját, amikor Dast-i-Kevir és Leh-en át ÉNy.-i Tibetbe jutott és több, a Himalajával egymagasságú hegységet, Bongba tartományát s az Indus forrásvidékét kutatta ki. Budapesten 1903 márc. és 1909 ápr. előadást tartott utazásairól. Művei: Genom Persien, Mesopotamien och Kaukasien (Stockholm 1887); General Prschevalskij's forskningsresor i Centralasien (u. o. 1891); Konung Oscars beskickning till Schahen af Persien år 1890 (u. o. 1889—91); Genom Khorasan och Turkestan (u. o. 1892—93); En färd genom Asien 1893—97 (u. o. 1898); Die geographisch-wissenschaftlichen Ergebnisse meiner Reisen in Zentralasien 1894—1897 (Petermann's Mitteilungen 1900); Transhimalaja. Entdeckungen u. Abenteuer in Tibet (2 köt., Leipzig 1909); Zu Land nach Indien durch Persien, Seistan, Belutschistan (2 köt., u. o. 1910). Főmunkája: Scientific results of a journey in Central-Asia (Stockholm 1904—08, 6 kötet, 2 köt. térkép.). Magyarul megjelent *Thirring* Gusztáv fordításában: Ázsia sivatagjain keresztül (Budapest é. n.) és Ázsia szivében (u. o. 1906); *Halász* Gyula ford.: Három év Tibetben (1911); *Kondor* Alfréd ford.: Transzhimalája, felfedezések és kalandok Tibetben (u. o. 1911); *Mikes* Lajos ford.: Az északi sarktól a déli sarkig (u. o. 1911); *Zigány* Árpád ford.: A rejtelmes India felé (1. köt., u. o. 1912).

Hedinger, *Elise*, német festőnő, szül. Berlinben 1854 júl. 3. Művészeti tanulmányait mostohaatyja Ch. Hoguet táj- és csendéletfestő vezetésével kezdte meg, majd A. Hertelnél és K. Gussownál folytatta és hosszasabban tartózkodott Párisban is. Leginkább a csendéletek és konyhaképek festésében tünt ki.

Hedin-hegység, hatalmas hegység Belső-Ázsiában, amelyet Sven *Hedin* fedezett fel; ő *Transhimalajá*-nak (l. o.) nevezte el, de az indiai kartográfiai intézet határozata folytán az intézet minden közleményében a H.-hegység nevet használják.

Hedio, *Kaspar*, német reformátor, szül. Ettlingenben (Baden) 1494., megh. Strassburgban 1552 okt. 17. Baselben volt segédlelkész (1518), mikor a reformáció híve lett. Később Strassburgban lett lelkész s itt egész erejét a reformáció ügyének szentelte; részt vett a marburgi vallási szóvitán (1529), a kölni érsekség reformálásában (1543), egyik szerkesztője volt a négyvárosi (tetrapolitana) vallástételnek (l. *Ágostai hitvallás*). Lefordított több régi egyházi művet; kiadta a Chronicon Urspergensist és egyszersmind 1230—1537 folytatta. V. ö. *Spindler*, H., essai biographique (1864) és *Erichson*, Das theol. Studienstift zu Strassburg 1544—1894 (Strassburg 1894).

Hedionda, fürdő, l. *Casares*.

Hedonál, *metilpropilkarbinoluretán*, képlete: $H_2N.CO.O.CH(CH_3)(C_3H_7)$. Laza, fehér, kristályos por; sajátos aromás, a mentoléra emlékeztető izű és szagú. 76°-on megolvad, kb. 215°-on forr. Hideg viz kevéssé, forró viz v. alkohol elég jól

oldja. Lúgokkal forralva ammoniát fejleszt, egyúttal karbonát és alkohol (metilpropilkarbinol) keletkezik. Mint megbízható, ártalmatlan hipnotikumot 1—3 gr.-os adagokban alkalmazzák. Kokain okozta mérgezésnél ellenszerül használják.

Hedonika, l. *Hedonizmus*.

Hedonisztikus iskola, l. *Aristippos*.

Hedonizmus, *hedonika* (a gör. *hedoné* [élvezet] szóból), az az erkölcstani elv, hogy az ember legfőbb java, tehát törekvésének egyedüli igaz célpontja az élvezet. Az első, aki elég következetesen fejtegette e tanítást, a kirenei *Aristippos* (l. o.), Sokrates tanítványa; tőle származik a kirenaikusok iskolája, kiket *hedonikusoknak* is neveztek.

Hédouin (ejtsd: éduen), 1. *Edmond*, francia festő és grafikus, szül. Boulogne-sur-Merben 1820 júl. 16., megh. 1889 jan. 13. Nanteuil és Delaroche tanítványa volt. Többnyire spanyol és algiri táj- és genreképeket festett. Ilyenek: Favágók a pirenéi hegységben; Arab kávéház Konstantineban; Malom Konstantineban; Nők az Ossau völgyben stb. Eredeti rézkarcai közül a Sterne-féle Sentimental journey-hez készült 6 lap válik ki, reprodukciói közül a Diana a fürdőben, Boucher után.

2. *H.*, *Pierre*, francia zenei író, szül. 1789 júl. 28. Boulogne sur Merben, megh. 1868 dec. Párisban. Sok operalibrettót írt és tanulmányokat Gossec, Grétry, Lesueur, Meyerbeer, Paganini, Gluck életéről és művészetéről.

Hedrehely (azelőtt: *Hedrahely*), kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1910) 1191 magyar lak., postahivatallal; u. t. Kadarkút.

Hedri, kisk. Sáros vm. kisszebeni j.-ban, (1910) 222 tót lak., postahivatal, távbeszélő.

Hedrich, *Franz*, német író, l. *Meissner* Alfred.

Hedrumit, déli Norvégiában előforduló trachitos külsejű szienit-kőzetek.

Hedry *(Hedri)*, az Aba-nemzetség Szalánczi-ágából származó magyar nemesi család, melynek első kimutatható őse Csoma fia Péter, aki már 1270. birta Szalánez várát. Tőle vezethető le a család leszármazása napjainkig megszakítás nélkül. Csoma egyik fia, Péter fiai közül Péter a Berthóthy-család őse, második fiának, Péternek harmadik fiától származik a H.-család, amely 1330. a Drugeth nádorral eszközölt csere útján jutott többek között Hedrifalva birtokába, honnan a család nevet vette. A család 1456. nyerte a Sirokai és Berthóthy-családdal együtt címeres levelét. A család jelenleg virágzó nemzedéke Imrétől (1543) származik, kinek fiai: András és Imre terjesztették tovább a családot. András utódja, Tamás alapította a raszlaviczai ágat, míg az idősebb ág, a sirokai ág, Imre fia, Gáspártól veszi eredetét. A raszlaviczai ifjabbágat Gáspár testvére, Zsigmond alapította, ez az ág azonban 1890. Bertalannal kihalt. V. ö. Magyar Nemzetségi Zsebkönyv, Nemes családok, I. köt. (Budapest 1905); A család címerére nézve l. *Dőry* Ferenc, A Sirokai-, Friesi-, Hedri- és Berthóthi-családok címere 1456-ból (Turul, XXI. évf.).

Hedvig, több magyar hercegnő neve. 1. *H.*, Eberhard krónikája szerint Szent István király leánya, ki 1009. táján Ebbo nellenburgi grófhoz ment férjhez. Ebbo halála után H. gondosan nevelte fiát, Eberhardot, kit egy Lupardus nevű idegen pap vezetett be a tudományokba és művészetekbe. Midőn I. Eberhard megházasodott, H. a mainzi egyházmegyében levő Schwabenheimba vonult vissza s ott apácakolostort alapított, melynek első fejedelemasszonya ő maga lett. (A kronológiai nehézségekre nézve v. ö. *Wertner*, Turul, 1887. 74—5. és Árpádok, 52—4.).

2. *H.*, Álmos herceg s az orosz Predszláva ifjabb leánya, ki 1132. III. Lipót osztrák őrgróf fiához, Adalberthez ment férjhez s már 1137. végén özvegyen maradt, gyermek nélkül.

3. *H.*, Nagy Lajos és Erzsébet harmadik leánya, szül. 1372., megh. 1399 jún. 15. Atyja 1378 jún. Vilmosnak, Lipót osztrák herceg fiának jegyezte el. 1383-ban Erzsébet királyné H.-et és Vilmost ajánlotta a lengyeleknek uralkodóul. A lengyelek azonban maguk akartak királynéjoknak férjet választani. Erzsébet 1384. csakugyan Krakóba küldte H.-et, hol a lengyelek nagy örömmel fogadták s 1385 okt. 15. meg is koronázták. A lengyel rendek kívánságára Jagello litván fejedelem lett a vőlegény, ki azután 1386 febr. 15. fölvette a keresztséget s három napra rá megtartotta menyegzőjét H.-gel, kinek Vilmossal kötött házasságát a pápa fölbontotta. A lengyelek halála után «boldog» névvel tisztelték meg a Jagello-család ősanyját. V. ö. *Fejér*, Cod. Dipl. IX. 4. 336., 5. 255., 376., 7. 622., X. 1. 141. 293. 294., 2. 640., 5. 379.; *Horváth* M., Kisebb tört. munkái; *Pór* A., N. Lajos kir. 460. skk.; u. a., H. születési évének meghatározása (Turul, XIII. 122.).

Hedvig, 1. *sváb hercegnő*, I. Henrik bajor herceg leánya, megh. 994.; 955. II. Burchard sváb herceghez ment nőül. Férje halála után a Hohentwiel-várba vonult vissza, hol Ekkehart, a sanktgalleni barát oktatta a tudományokban. Scheffel híres regényének hősnője.

2. *H. (szent)*, IV. Berthold meráni őrgróf leánya, megh. 1243 okt. 13. I. Henrik sziléziai herceg felesége lett és 6 gyermeke volt. 1238-ban, mint özvegy, a tőle alapított és gazdag adományokkal ellátott trebnitzi cisztercita kolostorba vonult. 1268-ban szentté avatták s azóta Szilézia védőszentje. Ünnepnapja okt. 17. V. ö. *Becker*, Die heil. H. (Freiburg 1872).

Hedvigfalva (azelőtt: *Hadviga)*, kisk. Turócz vm. stubnyafürdői j.-ban, (1910) 468 német lak.; u. p. és u. t. Tótpróna.

Hedvig-üvegek, így nevezik a XIII. sz. második feléből s a XIV. sz.-ból fenmaradt hét üvegtárgyat, melyek állítólag Szent Hedviggel voltak kapcsolatban. Sárgászöld csiszolt és metszett üvegből vannak, ezüst és aranyozott réz montirozással. A bemetszett alakok között feltűnően sok állat van. Az irodalomban vitatják az üvegeknek német v. keleti eredetét. Ha az Alpokon innen készültek, akkor ezek az első fenmaradt példányai az ujra virágzásnak indult német üvegmetszésnek. Sokkal valószínűbb azonban technikai és stilisztikai okokból, hogy a serlegeket Bizáncban v. Velencében készítették. Az a vélemény, hogy kelyheknek használtattak, nem valószínű, mert a X. sz.-tól kezdve kelyhek kizárólag nemes fémekből készültek.

Hedwig, *János*, botanikus, a «mohok Linnaeusa», szül. Brassóban 1730 dec. 8., megh. Lipcsében 1799

febr. 18. A pozsonyi és zittaui gimnáziumból 1752. a lipcsei egyetemre ment, hogy orvosnak készüljön. 1762-ben Chemnitzben orvos volt. Itt födözte föl 1774. a mohok szexuális szaporodását s ezzel a pétervári egyetemnek a virágtalanok szaporodó műszereinek fölfedezésére kitűzött 1783. évi pályadíját kapta meg. 1786-ban a lipcsei egyetemen rk., 1789. rendes tanár és a füvészkert igazgatója lett. Korszakos botanikai fölfedezéseiért a londoni, stockholmi és más tudós társaságok tagul választották. Számos orvosi, állattani és növénytani könyvet és értekezést írt. A mohák tanulmányozásával korszakot alkotott. E munkái: Vorläufige Anzeige meiner Beobachtungen von den wahren Geschlechtstheilen der Moose u. ihrer Fortpflanzung durch Saamen (Leipzig 1779); Fundamentum historiae naturalis muscorum frondosorum (u. o. 1782—83, kétr., 10—10 tábla rajzzal); Theoria generationis et fructificationis plantarum cryptogamicarum (Pétervár 1784, két rész, 37 tábla rajzzal; második kiadása Leipzig 1798, 42 tábla rajzzal); Sammlung meiner zerstreuten Abhandlungen (u. o. 1793—1797, két köt.). Halála után jelent meg: Species muscorum frondosorum descriptae et tabulis aeneis LXXVII coloratis illustratae (u. o. 1801, Opus posthumum editum a Friderico Schwaegrichen). — Lumnitzer Flora Posoniensis-e számára H. a mohákat dolgozta ki. A mohákat ábrázoló kézi rajzainak egy része nemzeti muzeumunk Széchenyi-féle gyüjteményében van. V. ö. *Kanitz* Ágost, Megemlékezés H. Jánosról (A magy. orv. és természetv. 1892. vándorgyülésének munkálataiban, Brassó), H. műveinek legteljesebb jegyzékével.

Hedwigia *Ehrh.* (növ.), a lombos mohák génusza. A *H. albicans* (Web.) Lindb. köveken, sziklákon terem.

Hedwigiaceae (növ.), a lombos mohák családja.

Hedwigidium (növ.), a lombos mohák génusza. *Hedwig* brassói származású tudós nevéről elnevezve.

Hedwigsburg, l. *Lichtenburg.*

Hedychium *Koen.* (növ.), a Zingiberaceae (Gyömbérfélék) család génusza; 38 faja 2 kivétellével (Újguinea, Madagaszkár) Ázsia tropikus részén van elterjedve. A *H. Gardnerianum* Wall. Kelet-Indiából Európába került, gyönyörű üvegházi növény, de más H.-fajokat is kultiválnak.

Hedyosmum *Sw.* (növ.), l. *Chloranthaceae.*

Hedyphanit (ásv.), l. *Hedifanit.*

Hedysarum *L.* (növ.), a Hüvelyesek pillangós virágú génusza; 50 faja az É.-i félgömb hegyés dombvidékein van elterjedve. Évelő füvek, félcserjék, ritkán cserjék. Levelük páratlanul szárnyas, pálhájuk hártyás. Virágjuk liláspiros, fehér v. sárgás. Hüvelyük lapos; gömbölyű v. kockaalakú fel nem nyiló cikkekre esik szét. Nálunk a havasokon a *H. obscurum* L. (baltavirág) fordul elő. A *H. coronarium* L. (spanyol édes here, virágherе, koronahere, sulla, sylla) Olaszországban, a Baleárokon, Spanyolországban, Észak-Afrikában, de Dél-Franciaországban is kultivált takarmánynövény. 1/2 m. magas. Fürtje bíborpiros v. fehér, jó illatú virágokból áll. Más fajokkal együtt kerti növény is. *H. Onobrychis*, l. *Baltacim.*

Hedzsász *(Hidzsász)*, Nyugat-Arábia vidéke. Nagyobbára a Jementől Sziria határáig terjedő partvidéket értik rajta, melyet K.-en a Nefudsivatag és Ny.-on a Vörös-tenger határol. Mint török vilajetnek körülbelül 250,000 km² a területe és 300,000 a lakosa. A parti síkvidéket (Tehamah) a Nedzsdtől, azaz az Arábia belsejét alkotó fensíktól meredek hegyfalak különítik el, amelyek közt sok a vádi; ezek szolgálnak utakul is. A forró és száraz klímájú vidéken a termékenység főkép az oázisokra szorítkozik. A lakosság jó része független beduin törzsekből áll. A törökök azelőtt csak névleges uralma újabban megerősödött még az azelőtt független Mekkában is. A H.-vasút szeli át.

Hedzsász-vasút. A Libanon-vasút Damaszkus állomásától Taboukon és Medinán át Mekkáig tervezett vasút építését Kiasszim pasa kezdette meg 1900., Meissner pasa német főmérnök folytatta és építette ki Medináig. Az 1302 km. hosszú, 1·05 m. nyomtávolságú vasút Damaszkustól Medináig 1912 okt. 1-én adatott át a forgalomnak. Egyetlen vasut, mely a török állam saját költségén épült. A kulturátlan, vízszegény és ellenséges törzsek által lakott sivatagon át vezető vasut berendezkedése is ezekhez a szempontokhoz igazodott. Az állomások katonailag, várszerüleg megerősített helyek, a vonatokhoz víztartánykocsik vannak besorozva. Az út Damaszkustól Medináig 50 óráig tart. A medina—mekkai 450 km.-re tervezett folytatólagos építkezés anyaga Haifában van raktározva, de az építés még 1913. nem kezdődött meg.

Hedzsira v. *hedzsra*, l. *Hidzsra.*

Heeckeren, *Georges Charles*, báró, francia diplomata, szül. Kolmarban 1812 febr. 5., megh. Sooltz kastélyban (Elszász) 1895 nov. 4. Eredeti családneve *d'Anthès* volt s 1830. Szent-Pétervárra kerülve a császári gárda tisztje lett. Itt örökbe fogadta őt H. báró, hollandi követ. Később nőül vette Puskin, orosz költő nővérét s ő volt az, aki sógorát 1837 febr. 10. párbajban halálosan megsebesítette. Ezért el kellett hagynia Oroszországot és visszatért Franciaországba. Az 1848 febr.-i forradalom után a nemzetgyülés tagja lett s Bonaparte Lajos elnök hívei közé tartozott. 1852. szenátor, később az államtanács tagja lett. III. Napoleon császár gyakran alkalmazta őt bizalmas diplomáciai küldetésekben.

Heem, 1. *Jan Davidsz de*, hollandi festő, szül. Utrechtben 1606., megh. 1683. v. 1684. Atyjának, H. David festőnek tanítványa volt, 1626. Leidenben megnősült, utóbb Antwerpenben, 1667—72. Utrechtben élt és Antwerpenben fejezte be életét. H. Hollandia legkiválóbb csendélet-festőinek egyike, aki főleg a mikroszkópikus finomságú, de mégsem kicsenyes, mindig festői hatású gyümölcs- és virágképekben remekelt. Legkitünőbb művei a drezdai képtár 10 képe között vannak (Csendélet halálfejjel; Csendélet madárfészekkel stb.); találhatók még a karlsruhei Kunsthalleban, a bécsi Liechtenstein-gyüjteményben, a müncheni képtárban, a berlini, a brüsszeli muzeumban, stb. A budapesti Szépművészeti Muzeumban osztrigás képe látható, egy csendélete a Ráth György muzeumban.

2. *H., Cornelis de*, hollandi festő, az előbbinek fia, szül. Leidenben 1631., megh. 1695., atyjának

tanítványa, legjobb csendéleteivel megközelítette atyját. Műveinek legjava a drezdai képtárban van.

Heemskerck, 1. *Egbert van*, idősb, hollandi festő, szül. Haarlemben 1610., megh. 1680. Brouwer és Teniers hatása alatt csataképeket festett.

2. *H., Egbert van*, ifj., hollandi festő, az előbbinek fia, szül. Haarlemben 1634 körül, megh. 1704. Grebber Pieternek volt tanítványa, de mint atyja, ő is főleg Brouwer hatása alatt állott. Londonban, ahol élete nagy részét töltötte és meg is halt, nagy sikereket aratott népies genreképeivel.

3. *H., Johan van*, németalföldi költő, szül. Amsterdamban 1597., megh. u. o. 1656 febr. 27. Leidenben jogot tanult. 1624-ben Párisba ment rokonához, Grotius Hugóhoz, aztán Hágában, majd Angliában ügyvédkedett s 1645. Amsterdamban a magas tanács tagja lett. H. az olasz pásztorregényt vitte be a holland irodalomba. Főműve: Batavische Arcadia c. regénye (1637, 10. kiad. 1871), a XVII. sz.-beli németalföldi próza legjelentékenyebb alkotása, nagy hatást keltett. Egyéb művei: Minnekunst, Minnedichten, Mengeldichten (1622); De verduijste Cid (1641) stb. V. ö. *Jan ten Brink*, Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde (Amsterdam (1897).

4. *H., Martin van*, hollandi festő, szül. Heemskerckben 1498., megh. Haarlemben 1574 okt. 1. Haarlemben és Delftben tanult. Már mestere, Scorel Jan megismertette vele az olaszos irányt, mely olaszországi tartózkodása (1532—35.) alatt teljesen erőt vett rajta, úgy, hogy Hollandiában az ú. n. romanizmus legkiválóbb képviselőinek egyike lett, míg korábbi művei még a németalföldi művészet régibb hagyományaival állanak összefüggésben. Haarlemben, hol Olaszországból való hazatérése óta élt, mint grafikus is nagy tevékenységet fejtett ki és rézmetszők igen sok metszetet készitettek rajzai után. A berlini muzeumban őrzött olaszországi vázlatkönyvei tárgyilag igen becsesek. Festményei közül említendők: nagy szárnyas oltár a linköpingi székesegyházban (1538—42); Szt. Lukács festi a Madonnát (1532, Haarlem, városi muzeum); Krisztus megkeresztelése (1563, braunschweigi muzeum); Krisztus sírbatételét ábrázoló triptichon (1560, brüsszeli muzeum); oltár két nagy szárnyképe (Hága, Mauritshuis); mitológiai képek és képmások különböző gyüjteményekben stb. V. ö. *Preibisz*, Martin van H. (Leipzig 1911).

Heemskerk, 1. *Jakob*, hollandi tengerész, szül. Amsterdamban 1567 márc 1., elesett Gibraltár mellett 1607 ápr. 25. Mint kiváló tengerészt a hollandi kormány azzal bízta meg, hogy északkeleti irányban keresse a Kina felé vezető tengeri utat. E kisérlete balul ütött ki, mert 1596. telén Novaja-Zemlja szigetén rekedt s kisérőinek nagy része elpusztult. 1601-től kezdve a spanyol-portugál hajóhad ellen harcolt sok szerencsével, de gibraltári győzelmét életével fizette meg.

2. *H., Jan*, hollandi államférfiú, szül. Amsterdamban 1818 júl. 30., megh. Hágában 1897 okt. 9. Mint ügyvéd került a hollandi képviselőházba s 1866—68., majd 1874—77-ig belügyminiszter volt. 1883-ban III. Vilmos király őt helyezte a kormány élére s e minőségében 1887 nov. keresztülvitte az alkotmány-reviziót. 1888 márc. a katolikus ellenzék támadásai miatt vissza kellett vonulnia s az államtanács tagja lett. Fia: *H. Theodorus* (szül. 1852 júl. 1.), ügyvéd volt Amsterdamban, 1888. került a képviselőházba s mint a konzervativ párt vezére, 1908 jan. miniszterelnök és belügyminiszter lett.

Heer, 1. *Jakob Christoph*, német író, szül. 1859 júl. 17. Töszben, a zürichi kantonban. Előbb tanító, majd lapszerkesztő, végül a Gartenlaube szerkesztője lett. Költeményeket s hazájáról szóló útleírásokat adott ki: írói hirnevét elsősorban a svájci hegyvidékeken lejátszódó regényei alapították meg, melyek közül említendők: An heiligen Wassern (1898, 65. kiad.); Der König der Bernina (1900, 70. kiad.); Felix Notvest (1901, 20. kiad.); Der Wetterwart (1905, 54. kiad.); Laubgewind (1908, 42. kiad.). Költeményeinek újabb gyüjteménye: Gedichte (Stuttgart 1913).

2. *H., Oswald*, svájci botanikus és paleontológus, szül. Niederutzwylban (St.-Gallen kanton) 1809 aug. 31., megh. Lausanneban 1883 szept. 27. 1828 óta Halléban teológiát s természettudományokat tanult, 1831. pap lett, 1834. a zürichi főiskolában magán-, 1852. rendes tanár s 1836. a növénytan és entomológia tanára és a füvészkert igazgatója. H. a paleontológia terén a legnagyobb tekintélyek egyike. 1832—36-ig az Alpokban a növények és állatok magasságbeli elterjedését tanulmányozta, 1834. a növénykert alapításában működött közre, 1843. a Verein für Landwirtschaft und Gartenbau des Kantons Zürich egyesületet alapította s 18 esztendeig vezére volt. Ugyanekkor *Regel*-lel a Schweizerische Zeitschrift für Land- und Gartenbau folyóiratot adta ki. A svájci politechnikumon a részletes növénytan tanára és 20 esztendeig a zürichi kanton nagy tanácsának tagja volt. Főművei: Insektenfauna der Tertiärgebilde von Öningen und Radoboj in Kroatien (Leipzig 1847—58, 3 köt.); Flora tertiaria Helvetiae (Wintert. 1854—58, 3 köt., 155 tábláján nem kevesebb mint 900 új fajt ábrázol); Die Urwelt der Schweiz (Zürich 1865, 2. kiad. 1879, magyarul is); Die Pflanzen der Pfahlbauten (u. o. 1865); Beiträge zur Kreideflora (u. o. 1869—72); Die fossile Flora der Polarländer (u. o. 1868—1883, 7 köt., 158 tábl.); Die vorweltliche Flora der Schweiz (Winterth. 1876); Über die nivale Flora der Schweiz (Zürich 1883). V. ö. Justus *Heer* és *Schröter*, Oswald H., Lebensbild (Zürich 1885) és *Malloizel*, Oswald H. Bibliographie et table iconographique (Berlin 1888). Hazánkra vonatkozik két fontos műve: Az Erdélyben fekvő zsilvölgyi barnakőszén virányáról és a Pécs vidékén előforduló permi növényekről szóló munkája, mindkettő a m. kir. Földtani Intézet Évkönyvében jelent meg, az előbbi a II. s az utóbbi az V. kötetben.

Heerbann a. m. hadügyi felségjog a középkori germán jogban.

Heerde, németalföldi község Gelderland tartományban, a hattem-dieren-i vasút mentén, (1910) 6557 lak., jelentős állattenyésztéssel és vásárokkal.

Heerdt, előbb önálló porosz község a düsseldorfi közigazgatási kerületben, 1909 óta *Düsseldorf* egyik városrésze.

Heeren, 1. *Arnold Hermann Ludwig*, német történetíró, szül. Arbergenben 1760 okt. 25., megh. Göttingenben 1842 márc. 6. A göttingeni egyetemen 1794. a filozófia, 1801. a történelem tanára lett. Nagy érdemeket szerzett az ókori népek művelődési és közgazdasági életének felderítésével. Nevezetesebb művei: Ideen über Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der Alten Welt (Göttingen 1824—25, 6 köt., 4. kiad.); Geschichte des europäischen Staatensystems und seiner Kolonien (u. o. 1830, 5. kiad.). *Ukerttel* együtt 1828. ő indította meg a Geschichte der europäischen Staaten c. gyüjteményes munkát. Kisebb művei Historische Werke címen jelentek meg (1821—26, 15 köt.).

2. *H.*, *Friedrich*, német kémikus, szül. Hamburgban 1803 aug. 11., megh. 1885 máj. 2. Göttingenben és Párisban tanult, aztán testvéreivel stearingyertyagyárat alapított, melyet utóbb szappangyárával egészített ki. 1831-ben a hannoveri magasabb ipariskola (a mai technikai főiskola) tanítója lett. Ő találta fel a tej zsírtartalmának meghatározására használt pioszkóp nevű készüléket. Karmarsch-sal együtt a Technisches Wörterbuchot adta ki: Ures, Dictionary of arts etc. szabad átdolgozásakép (Prága 1841—44; 3. kiad. 11 köt., 1874—92).

Heeres, *Jan Ernst*, hollandi történetíró, szül. Zuidhornban (Groningen) 1858 máj. 30. Különösen a hollandi gyarmattörténetnek szentelte munkásságát. Főbb művei: Het aandel der Nederlanders in de outdekking van Australëi (Leiden 1899); The East-Indian Company (u. o. 1902); Corpus Diplomaticum Neerlando-Indicum (Haag 1907, I. köt.).

Heergraf (ném.), Nagy Károly idejében azoknak a császári grófoknak a neve akik vezéri tisztet viseltek a seregben.

Heeringen, *Josias von*, porosz tábornok, szül. Kasselben 1850 márc. 9. 1898-ban a hadügyminisztériumban osztályfőnök, 1903. hadosztály-, 1906. hadtestparancsnok lett. 1909—1913. hadügyminiszter volt. A véderőreform és létszámfelemelés az ő nevéhez fűződik. — Öccse, *H. August*, német tengernagy, szül. Kasselben 1855 nov. 26. 1905—07-ig a birodalmi tengerészeti hivatalban osztályfőnök, 1911—13-ig a tengerészeti vezérkar főnöke volt.

Heerlen, németalföldi város a limburgi tartományban, (1910) 11,021 lak., tű-, sör- és pléhárúgyártás.

Heermann, 1. *Hugo*, német hegedűművész, szül. 1844 márc. 3. Heilbronnban. Beriot-tanítvány. 1865-ben Majna-Frankfurt-ban megalapította a Hoch-féle zeneiskolát. 1836-ban átdolgozta Beriot hegedűiskoláját. Vezetője volt a Frankfurter Streichquartettnek. 1903-ban Budapesten a filharmoniai társulat hangversenyén nagy sikerrel működött közre.

2. *H.*, *Johannes*, evangélikus egyházi dalköltő, szül. Rauden sziléziai faluban 1585 okt. 11., megh. 1647 febr. 27. Lissában (Lengyelország), hol 1638 óta élt. Egyházi dalainak gyüjteményét kiadta *Wackernagel* (1856). Egy részük még ma is él az isteni tiszteletben. Latin művei: Heptalogus Christi (újra kiadva 1856) és két tanító költeménye: Praecepta moralia (62) és Exercitium pietatis (kiadta Bernhard, németül is, 1886). Életét megírta *Ledderhose* (2. kiad. 1876).

Hefa (a mai *Haifa)*, ókori város Palesztinában, helytelenül azonosították *Sycaminussal* v. *Sikmonával*. H. 1761. pusztult el, *Sycaminus* tőle 3 km.-nyire Ny.-nak fekszik.

Hefele, *Karl Joseph von*, német kat. püspök és egyháztörténelmi író, szül. Unterkochenban 1809 márc. 15., megh. Rottenburgban 1893 jún. 5. A papi pályára lépett és utoljára (1869) a rottenburgi püspöki széket nyerte el. Politikai tekintetben igen engedékeny, békeszerető tevékenységet fejtett ki. Egyháztörténelmi munkái méltán nagy sikert arattak és pedig: Die Einführung des Christenthums im südwestlichen Deutschland (1837); Kardinal Ximenes von Spanien (1851); Beiträge zur Kirchengeschichte (2 köt., 1864—1865); azután következett nagybecsű főmunkája: Conciliengeschichte (7 köt., 1855—74; folytatta Hergenröther (l. o.) 8. és 9. köt. (1887—90); Patrum apostolicorum opera; Breviloquium et itinerarium; Chrysostomuspostille stb.

Heffner, *Karl*, német festő, szül. Würzburgban 1849. Münchenben képezte ki magát A. Lier és A. Stademann tájfestők befolyása alatt. Az ú. n. hangulatfestők közé tartozik. Nem az ábrázolt vidék külső szépségeivel akar hatni, hanem annak belső igazságával, végtelenül finom felfogásával és kitűnő szinezésével. Képeinek motivumait Anglia különböző tájai, Róma környéke, Közép-Olaszország és néha a Keleti tenger partvidéke szolgáltatják.

Heffter, 1. *Artur*, német farmakológus, szül. Lipcsében 1859 jún. 15. Kémiai és filozófiai tanulmányait u. o., orvosi tanulmányait Greifswaldban és Strassburgban végezte. 1896. a lipcsei gyógyszertani intézetben tanár, 1898. a berlini császári egészségügyi intézetben az életgyógyszertani osztály főnöke, ugyanez évben a gyógyszertan tanárává nevezték ki Bernbe, 1906. Marburgba, 1908. pedig Berlinbe. A farmakológia és toxikológia körébe vágó dolgozatokat írt.

2. *H.*, *August Wilhelm*, német jogtudós, szül. Schweinitzben 1796 ápr. 30., megh. Berlinben 1880 jan. 5. Birósági szolgálatba lépett, majd 1823. egyetemi tanár lett Bonnban, 1830. Halleban, 1833. Berlinben, ahol magas birói hivatalokat is viselt. Legnevezetesebb művei: Lehrbuch des gemeinen deutschen Kriminalrechts (Halle 1833, 6. kiad. Braunschweig 1857); Das europäische Völkerrecht der Gegenwart (Berlin 1844, 8. kiad. 1888; franciául 4. kiad. u. o. 1883).

Hefner-Alteneck, 1. *Friedrich von*, elektrotechnikus, szül. Aschaffenburgban 1845 ápr. 27., megh. Berlinben 1904 jan. 7. A műegyetemet Münchenben és Zürichben látogatta s 1867—90. mint mérnök a berlini Siemens és Halske cégnél működött. Találmányai lényegesen elősegítették az elektrotechnika fejlődését. Ő szerkesztette 1873. a dob- (hengeres) armaturát, azután a differenciális ívlámpát (1879). Szerkesztett egy dinamométert elektromos gépek munkabirásának meghatározására stb. Megemlítendő még a fényméresben (fotometriában) használt amilacetát-lámpa (1883), mely tőle ered (l. *Hefner-fény)*. 1901-ben a berlini tudományos akadémia tagja lett.

2. *H., Jakob Heinrich von*, német művészet- és művelődéstörténeti író, szül. Aschaffenburgban 1811 máj. 20., megh. 1903 máj. 19. 1868—86-ig a bajor műemlékek főkonzervátora és a bajor nemzeti muzeum igazgatója volt. Fő művei: Trachten, Kunstwerke und Geräthschaften vom frühen Mittelalter bis Ende des XVIII. Jahrhunderts (Frankfurt 1879—90, 10 köt.); Hans Burgkmairs Turnierbuch (u. o. 1854—56); Eisenwerke oder Ornamentik der Schmiedekunst d. Mittelalters und der Renaissance (u. o. 1861—67); Deutsche Goldschmiedewerke des XVI. Jahrhunderts (München 1890); Waffen (u. o. 1903).

Hefner-fény, *amilacetátlámpa*. Hefner-Alteneck javasolta fénymérésre; a lámpa lángját Németországban, de nálunk is mint egységet (Hefner-egység) használják a fotometriában.

Heg, *hegedés (cicatrix)*, a sebek gyógyulása után a sebszéleket maradandóan egyesítő kérges-rostos kötőszövet, amely sarjadzásos szövetből fejlődik. A tönkrement szövet helyét mindig heg pótolja, akár sérülés, akár gyuladás v. elhalás okozta a szövetpusztulást. A heg képződését legjobban a műtéti sebek gyógyulása közben figyelhetjük meg. Mindjárt a sebzés után a sebszélek megduzzadnak, bővérüek lesznek, a vérzés megszüntével a sebszélek gyengén összetapadnak, 24—48 óra mulva a sebszélek felületét vékony szürkés-vörös, érzékeny hártya borítja, amely részben vándorsejtekből, részben újonképződött kötőszöveti sejtekből és vékonyfalú erekből áll; utóbb e szövet helyén mind több lesz az orsóalakú kötőszöveti sejt s az erek körül és azok szomszédságában finom kötőszöveti rostok képződnek. Ha ez a sarjszövet már az egész sebet kitöltötte, a felületről reáborul a hám, amely meggátolja a kötőszövet túlburjánzását. A behámosodás után mindig több és több kötőszöveti rost képződik s végül a sarjszövet kérges rostos szövetté, ú. n. hegszövetté alakul át. A tiszta, nem fertőzött sebek egyesülése 6—8 napot vesz igénybe (reunio per primam intentionem), fertőzött sebekből előbb ellökődnek a fertőzött, genyedő szövetrészek s csak ez után következik be az egyesülés (reunio per secundam intentionem). A szervek belsejében levő sebek is hegszövettel pótlódnak, speciális sejtek pl. a máj, a vese stb. nagyobb sebjei helyén új máj v. veseszövet nem képződik, csak rostos kötőszövet. A fiatal heg érdús rostos szövetből áll, élénk vörös v. szederjes, utóbb, ha a heg elkérgesedik, halvány, vérszegény lesz és behúzódik. A felületes bőrhegeket könnyen el lehet mozgatni az alapjukon, a mélyre terjedő, izomra, csontra átterjedő hegek az alapjukhoz rögzítve vannak, nem mozgathatók. Égési sebek v. marósavak okozta sebekben néha túlságos sok, daganatszerüen kidomborodó hegszövet képződik, ezt hegdaganatnak (keloid) nevezzük.

Hegar, 1. *Alfred*, német nőorvos, szül. Darmstadtban 1830. jan. 6. Orvosi tanulmányait Heidelbergben, Berlinben és Giessenben végezte. 1864-ben a freiburgi egyetemén a nőgyógyászat rendes tanára lett. H. a modern operativ nőgyógyászat megalapítója Németországban, sok újabb eljárással és műtétmóddal gazdagította a ginekológiát. Nevezetesebb munkái: Operative Gynäkologie (1874); Ignaz Philipp Semmelweis, sein Leben und seine Lehre (Freiburg 1882); Der Geschlechtstrieb (1894); Korrelation der Keimdrüsen und Geschlechtsbestimmung (1903).

2. *H., Friedrich*, német zeneszerző és karmester, szül. 1841 okt. 11. Baselben. A lipcsei konzervatóriumon tanult. 1868—1906-ig a zürichi Tonhallenorchester karnagya, 1876. zeneiskolai igazgató. Nevezetesebb művei: Manasse (oratórium), Ahasverus ébredése (1904), hegedüverseny, férfikarok. V. ö. *Glück* A., Fr. H. (1888).

Hegar-féle terhességi jel, a méh felpuhulása a belső méhszáj körül. A 2—4. hónapokra jellemző.

Hegau, gyönyörű termékeny vidék a Bodeni tó, a Duna, a Rajna és az Alpesek által határolt területen. Legnagyobbrészt a badeni nagyhercegséghez tartozik s régi várromok tarkítják.

Hegedés, l. *Heg* és *Forradás*.

Hegedősök *(lantosok, regősök)*. A középkori olasz *trovatore*-k, francia *trouvère*-ek és *troubadour*-ok, angol *minstrel*-ek, német *Minne-Sänger*-eknek megfelelő magyar énekmondók, kik az Árpádok idejében külön néposztályt alkottak s feladatuk a mulattatáson kívül, mely inkább az igricekre hárult, a hőstettek énekbe foglalásában és megőrzésében állt, de míg nyugaton a dalok tartalmát a női eszmény, az udvari fény és hősmondák képezték, nálunk egész Tinódiig megmaradt az a középázsiai nomádéletben gyökerező vonás, hogy az események hű és pontos előadására fektették a fősúlyt, nem pedig a költői alakításra s ezért olyan száraz, krónikaszerű az előadásuk. Énekeik nem költemények, hanem történelmi kútforrások. V. ö. *Sebestyén* Gy. A regősök (Budapest 1902); Turul (1908, 146 s köv. l.).

Hegedű (ol. *violino*, franc. *violon)*, a húros hangszerek csoportjába tartozó legtökéletesebb és legelterjedtebb vonós hangszer. Legrégibb alakjai a X. sz.-ban dívott *lyra, fidula, rebek* és *viella* nevű vonós hangszerek. A fidula neve a fides (a. m. húr) szóból ered; ebből alakulnak ki a viella, viola, violino, Violine és violon szavak. A fidula szekrénye sonka-(a. m. gigue) alakú volt, ezt a germán hangszert később a franciák gúnyosan *gigue*-nek nevezik. Ebből lett a későbbi «Geige» szó, a hegedű mai német neve. A XVII. sz.-ban

már annyira tökéletesítették alakját és hangjának nemességét, hogy lassankint valamennyi más alakú vonós hangszert kiszorított. A H.-gyártás fénykora a XVIII. sz. elején a cremonai mesterek korában következett be. Az Amati-dinasztia, a Guarneri-család és a két Stradivari műhelyéből kikerült páratlan tökéletességű H.-k mai, szinte megfizethetetlen értékét nemcsak tekintélyes koruk határozta meg, hanem a hangszerek rajzának szépsége, a gondosan megválasztott és jól kiszárított faanyag rezonálóképessége, melyet még fokozott az a csodálatosan finom és vegyi összetétele tekintetében ma is sokat vitatott firniszlak, mellyel a mesterek évek során át nagy műgonddal készült hangszereiket nemcsak kívül, hanem — mint a legújabb kutatások kiderítették — belülről is bevonták. A cremonai mesterek «klaszszikus» alakja 200 év óta mit sem változott. A H. alkotórészei a következők (l. az *ábrát)*:

a) száraz fenyőfából készült domború *fedél*, a rajta levő *f*-alakú hanglyukakkal;

b) a jávorfából készült hátlap;

c) az ugyancsak jávorfából készült oldallapok, melyek a fedelet a hátlappal kötik össze;

d) a fedél és hátlap közé ékelődő nyak alsó része; félhengerszerű, felső részén van a

e) fogólap, melyet rendszerint ébenfából gyártanak;

f) a nyereg; bevágásaiban vannak a húrok csavarokra *(g)* erősítve;

h) a H.-fejet díszítő csiga;

i) a négy húr;

j) a H.-láb, a két f-lyuk között;

k) a húrtartó;

l) a H. aljára erősített gomb.

A hangszer belsejében van a hangléc (l. o.) és a hanggerenda (l. o.).

A XVI. és XVII. sz.-ban sokféle H. volt használatban. Legtöbbször a kis *discant-H.*-t említik, melynek húrjai a c^1—g^1—d^2—a^2 hangokon szólaltak meg és a *violino piccolo*-t (*«Excilent gar klein Geig»*; *pochette*: zseb-H.), melyen csak három húrt feszítettek ki (a^1—e^1—h^2). Csak a XVII. sz. közepén állandósul a H. mai alakja és húrjainak hangolása. A

hangokon megszólaló húrok közül az elsőnek külön neve is van: *kvint*-nek vagy éneklőhúrnak *(chanterelle, Sangsaite)* is hívják. Kamarazenében és zenekarban a H.-nek a szoprán szólam szerepe jut. Terjedelmét az üres *G* húr és a c^4 hangok határolják. E három és fél nyolcadon át trillák, arpeggiok és futamok csaknem minden hangnemben egyforma biztonsággal játszhatók. Kettős-, hármas és négyesfogásokat is írnak H.-re; ezeknek alkalmazásánál azonban a H. fekvéseit és fogásrendszereit is kell ismerni. Négy húrjának szinezete igen különböző. A G-húr hangja tömör, öblös, emlékeztet a női althang pátoszára. A *D* és az *A*-húrok fokozatos átmenetet alkotnak az *E*-húr világos, színes timbrejéhez. A vonókezelés technikája sok gyakorlatot követel. A leggyakoribb vonásmódok: a közönséges lefelé (⊓) és fölfelé (V) húzás, a *marcato*, melynél minden hangot keményen lefelé húzunk, a *flautato* és *strascinato*, midőn fölfelé húzott halk, fuvolaszerű hangokat nyerünk, a *legato*, midőn a vonó a húrhoz tapad, *staccato*, midőn a vonó a húrhoz érvén, ruganyossága következtében visszapattan. Egyéb vonásnemek a nagy stakkáto (grand détaché), a *martellato* (martelé) gyorsan lökött vonás, a *spiccato, saltato* és a *ricochet*, melyeknél a vonó kisebb-nagyobb ugró mozgást végez. Gyakran alkalmazott hanghatás az üveghang (l. o.), a pengetett hang, a *pizzicato* (l.o.), valamint a hangtompítóval (l. o.), *sordino*-val való játék. A H. irodalma igen gazdag. Az instrumentális komponistákon kívül az előző századok virtuózai is sok becses, néha bonyolult technikai készséget követelő versenyművekkel gyarapították a H.-litteratúrát. Fontana, Bassani, Corelli, Vivaldi, Castrucci, Brunetti, Fiorillo, Leclair, Locatelli, Nardini, Tartini, Viotti, Baillot, Bériot, Böhm, David, Kreutzer, Lipinski, Mazas, Paganini, Rode, Spohr, Vieuxtemps, Wieniawski, Auer, Dancla, Joachim, Lauterbach, Rappoldi, Sarasate, Sauret, Thomson, Wilhelmj, Ondriçek, Reményi, Isaye, Burmester, Hubay, Enesco stb. a H. legnagyobb mesterei. A H. gyártásáról és irodalmáról kitünő műveket írtak: Rühlmann, Wasielewski, Vidal, Hart, Allen. Kiváló H.-iskolák a Baillot-, Spohr-, David-, Duncla-, Ondricek-, Joachim- Hubay- és Blochfélék. A legrégibb H.-iskolákat Montéclair (1720), Geminiani (1740) és Mozart Lipót (1756) írták.

Hegedűfa (növ.), l. *Citharexylum.*

Hegedűgyanta, l. *Fenyő* és *Gyanták.*

Hegedűkulcs, l. *Kulcs.*

Hegedűláb, a hegedű fedelének közepén a két *f*-luk közötti 4 cm. magas állvány, mely a húrokat alkalmas helyzetben tartja. A H. vastagsága és súlya nagy hatással van a hang szinezetére. Vastag, nehéz H. tompa, fátyolozott hangot ad, nagyon vékony H. élessé, érdessé teszi a hangot.

Hegedűnyak, 1. a hegedűnek szekrényébe torkolló csaknem félhenger alakú alkatórésze, melyen a fekete fogólap egyik fele helyezkedik el. Játékközben a balkéz hüvelykujja a nyak palástját fonja körül.

2. *H.*, a marhánál a lapos, hosszú nyakalakulás, mely az illesztése helyén széles, de a fej felé hirtelen elkeskenyedik. Hibás nyakalakulás, főképen erőkifejtésre használt állatoknál, mert gyengeségre utal; minthogy túlfinomság ú. n. túltenyésztettség jele, a H.-u állat tenyésztésre kevésbbé alkalmas.

Hegedűráják *(Rhinobatidae)*, l. *Ráják.*

Hegedüs, 1. *Ármin*, építész, székesfővárosi műszaki tanácsos, szül 1869. Böhm Henrik építésszel társulva, számos iskolát, vidéki városházat, lakó- és áruházat, gyógyfürdőt stb. épített. Jelesebb munkáik: a dob-utcai elemi, a pontyutcai kereskedelmi iskola, a pöstyéni Irma-fürdő és gyógyszálló (1911), a VII. ker. elöljárósági palota. A Sáros-fürdőt (Gellért-fürdő) tervpályázat útján Sebestyén Artúr és Sterk Izidor építészszel egyetemben építi.

2. *H. Ferenc*, pénzügyminiszter, szül. 1856., megh. Budapesten 1909 szept. 15. Mint pénzügyi hivatalnok kezdte pályáját. Wekerle idejében bekerült a pénzügyminisztériumba, 1895. a közigazgatási birósághoz. 1906 márc. 7. a Fejérváry-kabinetben kinevezték pénzügyminiszterré, de egy hónap mulva már fölmentették s ekkor megkapta a titkos tanácsosi cimet.

3. *H. Ferenc*, a m. kir. Operaház tagja, szül. Szabadkán 1856 máj. 16. Eleinte vidéken működött. 1887. szerződtették az Operaházhoz, a bassbuffo szerepkörbe. Főbb szerepei: Beckmesser (Mesterdalnokok), Bálint (Téli rege), Papageno stb.

4. *H. Gyula*, szinész, szül. Kétyen 1870 febr. 3. Pályáját vidéken kezdette, 1892. a kolozsvári Nemz. Szinház tagja, 1896. a megnyiló budapesti Vigszinházhoz szerződött, melynek egyik legkiválóbb tagja. Játékát sokoldaluság és természetesség jellemzik. 1906-ban az Országos Szinművészeti Akadémia,1907. a Zeneakadémia tanárává is kinevezték. Főbb szerepei: Petruchio, Bibornok (Primerose), Merital (Ostrom), Ördög, Tokeramo (Taifun) stb. Irt néhány szinművet is: *A házi orvos*; *Az apostol*; *Enyészet* (a két utóbbit Géczy Istvánnal együtt).

5. *H. István*, filológus, *H. 15.* öccse, szül. Kolozsváron 1848 szept. 7. A budapesti ref. teol. akadémián s a berlini és lipcsei egyetemeken végezte tanulmányait. 1872-ben a kolozsvári ref. kollégium klasszika-filológiai tanárává, 1881. igazgatójává választották. 1886-ban a kolozsvári egyetemen az esztétika magántanára, a következő évben ugyanott, 1891. pedig Budapesten a klasszika-filológia rendes tanára lett. Az Akadémia 1896. levelező, 1910. rendes, a Kisfaludy-társaság 1893. rendes tagjává választotta. Kezdetben a költészetben tünt fel: 1881. verskötetet adott ki, majd a kolozsvári Nemzeti Szinház a *Költő leánya* és az *Éjféli párbaj* cimű drámai költeményeit hozta szinre. Petőfi-verseket forditott latinra s szépirodalmi lapok munkatársa és szerkesztője volt. Leforditotta: Schiller: Wallenstein halála; Grillparzer: Medea; Goethe: Herrmann és Dorothea; Gregorovius: Pápák siremlékei cimű műveit, valamint Bakchylides költeményeit és Thukydidesből szemelvényeket. Nagyobb tanulmányai: *Eszmény a művészetben* (1870); *Goethe West-östlicher Divánjáról* (1871); *A hellén eszmék és a keresztyénség* (1878); *Utilismus a nevelésben* (1879); *Epikuros a megsemmisülésről* (1879); *Euripides és Goethe Iphigeniája* (1880); *A tragikum lényege és a görög tragikusok*; *Aiskhylos Perzsák c. tragoediája*; *A testvérgyülölés tragikuma Aiskhylosnál*; *Horatius Ars Poeticája*; *Thukydides művének keletkezési ideje* (1893); *Seneca* (1894); *Janus Pannonius és a humanisták* (Beöthy, Irodalomtört. 1893); *Lucretius Carus* (1884). Az Egyetemes Irodalomtörténet görög irodalmának legnagyobb részét H. irta, továbbá kiadta Apáczai Cseri János pedagógiai munkáit s Abel hagyatékából egy kötet Analectát (1903) s ő maga szintén egy kötet *Analectát* a humanista irókból. E körben számos értekezése is megjelent.

6. *H. Jenő*, szül. Budapesten 1839., megh. Wiesbadenben 1909 okt. 6. Kezdetben a katonai pályán működött, de 1867. mint huszárkapitány megvált hazánktól és Jáva szigetére költözött, ahol a hollandiai topográfiai felvételi osztály főtisztviselője lett. E minőségében Jáva Ny.-i partjain dolgozott, amikor a Szunda-szoros 200 év óta nyugvó vulkánja: a *Krakatau* 1883 augusztus 26-án rémitő erővel kitört. A váratlan kitörést kisérő tengeri hullám a parttól 12 kilométerig minden falvat elsöpört és a gyéren lakott vidéken is mintegy 40,000 benszülöttet pusztitott el. A kitörést H. a Velkomebay-ból figyelte meg, ahol a tengervíz 24 m. magasságra tornyosulva gördült át a földszoroson. Megfigyeléseit *Lóczy* Lajos a Földtani Társulat 1883 dec. 5-iki ülésén ismertette, amely ülésen H. is megjelent. Pontos és kimeritő megfigyelései világszerte ismertté tették nevét a geológusok és szeizmológusok körében. 1884-ben ismét Jáva szigetére tért vissza és mint a holland-keletindiai állami vasutak osztálytőnöke működött.

7. *H. Kálmán*, politikus, szül. Szolnokon 1877 dec. 14. Jogi és filozófiai tanulmányait a berlini, londoni és budapesti egyetemeken végezte. Ezután beutazta egész Európát, majd az angol politikai és gazdasági élet tanulmányozására éveken át tartózkodott Angliában. Hazatérve három évig volt a Jászvidéki takarékpénztár vezérigazgatója, majd 1910. Kiskunhalas város orsz. képviselővé választotta. Számos cikket irt napilapokba és folyóiratokba, ismertebb az angol politikai életről irt tanulmánysorozata.

8. *H. Károly*, a budapesti állami felső ipariskola igazgatója, szül. Szatmárnémetiben 1849 máj. 4. Műszaki tanulmányait a budapesti műegyetemen végezte. 1876—78. a kormány megbizásából Angol-, Francia-, Németországban és Svájcban ipari és iparoktatási tanulmányutat tett. 1879-ben az általa szervezett budapesti középipartanoda (ma állami felső ipariskola) igazgatójává, 1884. a technológiai iparmúzeum főigazgatójává nevezték ki. Az 1900-iki párisi világkiállitás magyar kereskedelmi és ipari főrendezője volt. Számos kitüntetést, köztük udvari tanácsosi cimet nyert. Gépészeti és szakoktatási tanulmányai folyóiratokban jelentek meg.

9. *H. Lajos*, szinész és iró, szül. Kisujszálláson 1818., megh. Pesten 1860 júl. 18. Egyetemi tanulmányait abbanhagyva 1836. a szini pályára lépett s vidéken szinészkedett, 1858. lett a Nemzeti Szinház tagja, mint hős- és jellemszinész és mint rendező. 1859-ben elvesztette feleségét s a csapás annyira hatott rá, hogy búskomorságba esett s nem egészen egy évre rá meg is halt. Több szinművet irt, melyek nem maradandó értéküek, de divatos romantikájuk és szinszerüségük sikert aratott. Művei: *Bibor és gyász* (dráma); *Róma leánya* (tragédia); *A hazatértek* (dráma); *Rózsa-királyné* (népszinmű); *Nagy Lajos és kora* (dráma). — Felesége: *H.-né Bodenburg* Lina, szinésznő, szül. Kéthelyen 1837 jún. 22., megh. Budapesten 1859 szept. 19. 1854-ben lépett fel először s 1858. a Nemzeti Szinházhoz szerződtették. Főleg mint népszinműénekesnő volt kiváló s ő volt az első abban a szerepkörben, melyben Blaháné lépett örökébe. Művészi játékához járult megjelenésének bája s rövid pályafutása alatt is rajongott érte a

közönség. Emlékét Jókai Egy család drámája c. rajzában örökítette meg.

10. *H. Lajos Kandid,* jogi iró, szül. Nagyváradon 1831. okt. 31., megh. Rákospalotán 1883 jún. 13. A biróságnál, az osztrák igazságügyminisztériumban, a magyar udvari kancelláriánál, a budai helytartóságnál szolgált, majd 1867. a kultuszminisztériumban lett osztálytanácsos, később tanácsos. A M. Tud. Akadémia levelező tagjává választotta. Főbb művei: *Értekezés a földalatti tulajdon viszonyairól* (Pest 1853): *Az előleges biztosítási közegek a polgári eljárásban* (u. o. 1855); *Irománypéldák a polgári törvénykönyvhöz és az ideiglenes polgári perrendtartáshoz* (u. o. 1858); *Jegyzői rendtartás magyarázata* (u. o. 1858); *A magyar közjog alapvonalai* (u. o. 1861, 3. kiad. 1872); *Kegyelmi királyi utasítás a váltóbíróságok számára* (u. o. 1863).

11. *H. László,* ref. lelkész s író, szül. Sárospatakon 1814 nov. 13., megh. Budapesten 1884 febr. 28. 1839-ben sárospataki lelkésszé választották. Mielőtt elfoglalta volna állását, egy évet a berlini egyetemen töltött. 1855-ben alsó-zempléni esperes lett. 1858–59-ben a prot. egyházat szabályozni kívánó császári pátens ellen H. is nagy tevékenységet fejtett ki. Irodalmi munkássága a tanügy körében mozgott. A képviselőháznak is tagja volt. 1860-ban a Magyar Tud. Akadémia levelező tagjává választotta.

12. *H. László,* festő, szül. 1870 jan. 3. Szentesen, megh. 1911 júl. 7. Budapesten. Tehetségét Pállik Béla fedezte fel, aki egyúttal az első rendszeres oktatásban részesitette Tatán. Innen 1890. Münchenbe ment, ahol főleg Hollósy volt rá hatással. Már 1893. *Szt. Imre herceg* c. oltárképével elnyerte Bende püspök díját, ezzel Bécsbe, majd Párisba ment, végül Budapesten telepedett le, ahol Benczur mesteriskolájában tanult s még mint növendék 1898. megkapta *Liliomok közt* c. képére a Műbarátok díját. Egy évre rá a Képzőművészeti Főiskola tanárává nevezték ki. 1900-ban *Káin és Ábel*-je megkapta az Ipolyi-díjat, a következő évben az új százkoronás bankjegyek pályázatán az ő művét fogadták el kivitelre, 1904. pedig elnyervén a Fraknói-ösztöndíjat, egy évre Rómába ment, ahol megfestette a *Krisztus siratásá*-t. Erre az Ipolyi-díjat kapta. Élete utolsó éveiben sokat foglalkozott keramiával is. Nagyszámú vallásos tárgyú és történelmi kompoziciói közül néhányat a Szépművészeti Muzeum őriz. Illusztrációkat is rajzolt. V. ö. *Művészet,* 1910.

13. *H. Lóránt,* közgazdasági és pénzügyi író, *H. 15.* fia, szül. Budapesten 1872 jún. 28. Egyike volt azoknak, akiket az első sub auspiciis regis doktorrá avatáskor (1895), az államtudományok doktorává avattak. Tanulmányai végeztével mint fogalmazó a pénzügyminisztérium szolgálatába lépett, de állását két és fél év mulva elhagyta és főleg a kivándorlás tanulmányozásával foglalkozott. E célból járt Amerikában is. 1898-ban Pápán szabadelvű programmal képviselővé választották, de miután az 1905. választáson kisebbségben maradt, a gyakorlati közgazdasággal kezdett foglalkozni. 1905-ben a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének igazgatója lett és az egyesületet csakhamar felvirágoztatta. 1910-ben munkapárti programmal Sepsiszentgyörgyön ismét képviselővé választották. Mint képviselő pénzügyi kérdésekben tekintély. 1912-ben a Gyáriparosok Szövetségénél igazgatói állását az alelnökivel cserélte fel, majd a Pesti magyar kereskedelmi bank igazgatója lett. 1904-ben a budapesti egyetemen a pénzügytanból magántanárrá habilitálták. Számos, különösen a pénzügyet tárgyazó munkája közül a következőket említjük: *A magyar egyenes adók történeti fejlődése, jelen állása és reformja* (egyetemi pályadíjat nyert munka, Bpest, 1895); *A tőzsde megadóztatása (Fellner* Frigyessel, u. o. 1895); *A magyarok kivándorlása Amerikába* (u. o. 1899); *A magyar egyenes adók reformja* (u. o. 1896); *A magyar egyenes adózás kifejlődése az Árpádoktól* (u. o. 1899); *A szociológia sarktételei* (u. o. 1901). E Lexikonnak is munkatársa.

14. *H. Sámuel,* tudós, szül. Tordán 1781 aug. 26., megh. Szászvároson 1844 ápr. 29. Az enyedi kollégiumban növekedett, melynek későbben kitünő tanára lett. 1807-ben megjárta a göttingeni egyetemet, majd felváltva tanár és pap volt Enyeden, Kolozsvárt, Tordán, Szászvároson. Az 1837-iki szebeni országgyülésen hitszónoki tisztet viselt. Nagyenyed neki köszöni nyomdáját. Egyházi és halotti beszédein kívül *Poétai próbáit* adta ki (Kolozsvár 1837, 2 köt.). Kéziratban maradt több műve. A M. Tud. Akadémiának levelező tagja volt. Életrajzát megirta Sámuel Aladár (Prot. Közlöny 1894).

15. *H. Sándor,* politikus, szül. Kolozsvárott 1847 ápr. 22., megh. Budapesten 1906 dec. 28. Jogi és közgazdasági tanulmányait elvégezve, 1865. Budapestre jött és itt birói vizsgát tett, Csengery Antal pedig a Budapesti Szemlénél alkalmazta. 1868. a Hon szerkesztőségébe lépett és rövid idő mulva a lap főmunkatársa és vezércikkirója lett. 1871-ben nőül vette *Jókay* Jolánt, Jókai Mór unokahugát. 1875-ben Abrudbánya szabadelvü programmal választotta meg képviselőnek. A pénzügyi bizottságba legott beválasztották és előbb kisebb témák, később a költségvetés előadója lett, melynek 24 éven át referense maradt s az állami pénzügyek és közgazdasági kérdések terén pártjának egyik legfigyelemreméltóbb kapacitása volt. 1884-től 1905-ig csaknem megszakítás nélkül Kolozsvár első kerületét képviselte az országgyülésen. A M. Tud. Akadémia 1885. levelező, 1893. pedig rendes tagjai közé választotta. Mint a pénzügyi bizottság előadóját az egymást felváltó kabineteknek szinte állandó várományos pénzügyminisztereként emlegették; míg végre Széll Kálmán minisztériumában vállalta el a kereskedelemügyi tárcát 1899 febr. 26. Mint miniszternek főgondja volt a hazai iparnak állami kedvezmények útján való fellenditése, a magyar kereskedelmi összeköttetések kiszélesitése, az ipari munka közvetitése, adminisztrálása és az iparfelügyelők szaporítása. Sok nagy ipartelep létesítése fűződik nevéhez. A miniszterségről 1902 márc. 4. a nemzeti pártnak a szabadelvű párttal való fuziója alkalmából leköszönt, helyét a fuzionáló Horánszkynak engedve át. H. politikai szereplése mellett élénk és előkelő szerepet játszott a reformátusok egyházkormányzati életében is, a budapesti refor-

mátus egyháznak 1898-tól s a dunamelléki református egyházkerületnek 1902-től főgondnoka volt s mint ilyent hívta meg a király 1906. a főrendiházba. H. a közgazdasági tudományos irodalomban is kitünő nevet szerzett magának. Irt tanulmányokat jobbadán a Budapesti Szemlében a bankról, az önkormányzatról és pénzügyről, a cukor- és szeszadóról, az adóeszméről tudományos és gyakorlati szempontból. Minisztersége alatt adta ki Szterényi József szerkesztésében 20 kötetben a magyar ipari termelés statisztikáját. Művei: *Közhasznú ismeretek* (Pest 1870); *A baloldal törekvése* (1872); *Tiz év az osztrák bank történetéből* (Neuwirth műve után, 1874); *Az önkormányzat és pénzügy* (1878); *A latin államok pénzszövetsége* (1886). V. ö. Vasárnapi Ujság 1907. 1. sz.

16. *H. Sándor*, iró, szül. Debreczenben 1861 márc. 17. 1889-ben Szilágysomlyó, 1902. Marosvásárhely főkapitánya, 1908. Szilágysomlyó főjegyzője lett. Nagy agitációt folytatott a vidéki rendőrség államosításáért. Alapította és szerkesztette a Szilágysági Ujságot. Irói álneve: *Hamvai* Sándor. Önállóan megjelent művei: *Fövényszemek* (Budapest 1892); *A jó vidékiek* (1898); *Galambos Erzsi* (népszinmű); *A vidéki rendőrség államosítása*; *A felsőbb rendeletek közlési módja* (1900).

17. *H. Sándor* ifj., iró, *H. 15.* fia, szül. Budapesten 1875 aug. 21. Mérnöki oklevelet szerzett, azután nagy utazásokat tett Német-, Francia-, Angol-, Dán-, Török- és Olaszországban s Amerikában. Hazatérve egészen az irodalomnak él. A Petőfi-társaság tagja. Utleirásokon (*Az óriások világa*. 1898., *Déli fjordok* 1900., *Amerikai színek*, 1901) és az Uránia szinház számára készített ismeretterjesztő darabokon kívül (*Amerika*, *A szultán birodalma*, *Megölt országok*, *Shakespeare*) regényeket és elbeszéléseket, valamint drámákat ír. Az előbbiek közül emlitendők: *Alakok a ködhomályban* (1899): *A vesztett csata* (1906); *A rádzsa és más történetek* (1906); *A réztornyú kastély* (1913), az utóbbiak közül, melyek excentrikus fantázia termékei, az *Ikaroszt* a Nemzeti Szinház (1905 márc. 17.), *A rabot* a Magyar szinház (1908 márc. 20), *A kalandort* a Vígszinház (1912 ápr. 17.) hozta szinre. A rabot Stuttgartban is előadták.

Hegedüsfalva, kisk. Zemplén vm. homonnai j.-ban, (1910) 161 tót lak., u. p. Homonna, u. t. Tavarna.

Hegedüvonó, l. *Vonó*.

Hegedüzongora, l. *Vonós zongora*.

Hegel, 1. *Georg Wilhelm Friedrich*, német filozófus, szül. Stuttgartban 1770 aug. 27., megh. Berlinben 1831 nov. 14. A stuttgarti gimnázium bevégzése után a tübingeni teológiai intézeten a teológiát és filozófiát 1788-tól 1793-ig hallgatta; azután 1800-ig házitanító volt Bernben és Majna-Frankfurtban. Első művei voltak: Über die Differenz des Fichte'schen und Schelling'schen Systems (1801) és De orbitis planetarum. 1801. egyetemi magántanár lett Jenában és ott Schelling-gel együtt kiadta a Kritisches Journal der Philosophie (1802) című közlönyt, 1805-ben u. o. rendkívüli egyetemi tanár lett. A jenai csata zavarai után 1807. Bambergbe ment, ahol ujságszerkesztéssel foglalkozott. H. eleinte mint Schelling követője szerepelt, mig 1807. megjelent Phänomenologie des Geistes c. munkájával élesen birálta Schellinget. Az 1808. év vége felé Nürnbergben főgimnáziumi rektori állást foglalt el és u. o. dolgozta ki az 1812—1816-ig megjelent Die Logik c. művét. 1816. év végén Heidelbergben lett egyetemi tanár. Rendszerének nagy körvonalait fejti ki 1817. megjelent Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften c. munkája. 1818-ban a berlini egyetemen foglalt állást, ahol haláláig működött, számos tanítványt gyüjtvén maga körül; bölcsészete a legtágasabb körökben érvényre jutott és úgyszólván porosz állami bölcsészetté lett. 1820. jelent meg Die Grundlinien der Philosophie des Rechts című műve. Tanítványaival 1827. alapította a Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik című folyóiratot. Kolerában halt meg. Összes műveit felolvasásainak szövegeivel együtt kiadták tanítványai 18 kötetben 1834—45. évig. 1871-ben emlékszobrot állítottak neki Berlinben a H.-téren.

H. filozófiája a Kanttal meginduló, Fichteben és Schellingben folytatódó német idealisztikus filozófiának a betetőzése. Kant az emberi szellem vizsgálatából indul, de a szellem és ész lényeges vonásainak föltárása utódjait oda vezeti, hogy a szellem és észben a világ lényegét lássák; H. pedig egyenesen arra vállalkozott, hogy a világot mint az egyetemes ész szükséges megnyilatkozását megértse. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha ezt az észbeli fejlődést saját emberi fejlődésünkben átéljük, ezt az emberi fejlődést pedig egyetemes jelentőségében megértjük. De hogyan tükrözheti az egyéni fejlődés a maga véletlenségében az egyetemes észt? Csak annyiban, amennyiben az egyénit nem egyéni, hanem nemi voltában nézzük, a *nem* (genus) észbeli fejlődése tükre az egyetemes észnek. A nem történeti fejlődésében megnyilvánuló észt nevezte H. *objektiv* észnek és az objektiv ész elmélete filozófiájának úgy látszik legértékesebb, maradandó része. Minden történeti alakulás az ész fejlődésének egyik szükséges, jogosult mozzanata. Mindegyik igaz a maga korában, a maga kapcsolatában. De mindegyik csak mint az egésznek egyik mozzanata igaz. Igy értelmezendő az a híres mondása: ami van, észszerű (alles was ist, ist vernünftig), annak ész szerint kellett létesülnie. Ezt a történeti idealizmusát legérdekesebb, de legnehezebb művében, a Phänomenologie des Geistes címűben, hatalmas lendülettel, rendkívüli tudással és nagy logikai erővel fejti ki. Legismertebb H. filozófiájából az a forma, melyben az ész e fejlődése végbe megy: *a dialektikai módszer*. E módszer alapföltevése az, hogy a reális és szellemi fejlődés útja, módja egy, tehát a megismerés és a reális létesülés menete sem különbözhetik, hogy a szellem kifejlését vizsgálván, a világfolyamat módját is megismerem, mert hiszen a világ semmi egyéb, mint az egyetemes ész megnyilatkozása. A szellem fejlődésének alaptörvényét pedig Fichte és Schelling már föltárták. A szellem mivoltához tartozik, hogy maga magával ellenkezésbe kerül, maga magától mintegy elidegenedik, mássá lesz, de csak, hogy meggazdagodva, kifejlődve, maga magához visszatérjen. Tétel — ellentétel — összetétel —

(thesis, antithesis, synthesis): ez lesz sémája a fejlődésnek, mely így a létet mindig magasabb fokra emeli, míg a szellem teljes öntudatosságú lesz, a maga betetőzését éri el. Az egész rendszer így három nagy részre oszlik; az első a *logika*, amely az eszme egész fejlődését maga magában, elvontan, tárgyalja; a második a *természetfilozófiai*, mely az eszmének mássá tételét (die Idee in ihrem Anderssein) követi dialektikai útján, amint fölfelé halad a tudatos lét föltételéhez az organikus léthez; a harmadik a *szellemfilozófia* mutatja, hogy az eszme tudatossá levésében mint tér vissza önmagához, azaz tudatossá teszi, amit eddig tudattalanul átélt és kifejtett. Ez a harmadik rész a hegeli rendszer legeredetibb és legértékesebb része. Minthogy így minden: ész, logos, H. rendszerét *panlogizmusnak* nevezhetjük. Mindegyik részen belül keresztül viszi H. a dialektikai módszer menetét, mindegyik rész három részre oszlik, e részek közül is mindegyik három részre, a végső határokig. A szellemfilozófia így halad: a szubjektiv szellem tana, lélektan, az objektiv szellemé és az abszolut szellemé. Ez utóbbi dialektikája: művészet, vallás, filozófia. H. filozófiája így a legmerészebb konstrukció, melyre az emberi gondolkodás történetében akadunk, a való és gondolati világot a legszorosabb egységbe kapcsolja, egyetlen egy gondolatnak, egyetlen egy folyamatnak egészébe. Óriási tudással beledolgozza rendszerébe az egész emberi kultúra gondolatait, melyeknek objektiv kapcsolatát magában az észben gyökerezőnek akarja felmutatni. Az úgynevezett szellemi tudományokra az ő filozófiája rendkívül termékenyítően hatott, főleg a történetirásra, annak minden ágára, esztetikára, jog- s államtudományokra és miután egy ideig a természetes reakció áramlata mintegy félretolta, most ismét, merev sematizmusának elvetése után, újra föléled és érvényesíti hatását. Halála után nagy iskolájában ellentétek mutatkoztak, bal- és jobbszárnyra és centrumra szakadt; ebből az iskolából került ki a materialista Feuerbach, a radikális politikusok: Ruge és mások, a szocialista Lassalle és Marx stb. Az angol, francia és olasz filozófiára is hatott. Legjobb képet ad róla és rendszeréről Kuno *Fischer*, aki maga is az ő iskolájából került ki: Hegels Leben, Werke und Lehre (első kiad. 1901, 2 köt.). V. ö. még *Haym*, H. und seine Zeit (1857). L. az irodalmat *Ueberweg* fil. tört. III. köt. Nálunk filozófiai gondolatait terjesztették *Tarczy*, *Kerkápoly*, *Erdélyi* János, *Molnár* Aladár. De Greguss és mások is, ha nem is a rendszer, de e rendszer gondolatainak hatását érezték. Ujabban *Schmitt* németül írt figyelemre méltó könyvet a dialektikai módszerről (Das Geheimniss der dialekt. Methode Hegels, Halle 1888).

2. *H.*, *Karl von*, német történettudós, *H. 1.* fia, szül. Nürnbergben 1813 jún. 7., megh. Erlangenben 1901 dec. 5., mint az ottani egyetem tanára. H. különösen a középkori német városok történetére vonatkozólag fejtett ki érdemes munkásságot. Főbb műve: Geschichte der Städteverfassung von Italien (Leipzig 1847, 2 köt.); Verfassungsgeschichte von Köln im Mittelalter (u. o. 1877) és Verfassungsgeschichte von Mainz im Mittelalter (u. o. 1882), mely két utóbbi mű az általa szerkesztett Chroniken der deutschen Städte c. vállalatban jelent meg; továbbá: Geschichte der mecklenburgischen Landstände bis 1555 (Rostock 1856); Die Ordnungen der Gerechtigkeit in der florentinischen Republik (Erlangen 1867); Dino Compagni, Versuch einer Rettung (Leipzig 1875); Ueber den historischen Wert der älteren Dante-Kommentare (u. o. 1878); Städte und Gilde der germanischen Völker im Mittelalter (2 köt. u. o. 1891); Die Entstehung des deutschen Städtewesens (u. o. 1898); Leben und Erinnerungen (u. o. 1900).

Hegelund-féle fejés, Hegelund nevű dán állatorvos fejési módszere, melynek célja a fejés és utófejés közben alkalmazott fogásokkal a tőgyet fokozott működésre serkenteni. Hegelund nagy érdeme, hogy a tehéntartó gazdák figyelmét felhívta a szakszerű fejésnek a tejelválasztásra gyakorolt előnyös hatására.

Hegemone (a. m. «vezetőnő»), a régi Athénben tisztelt *Charisok* egyike.

Hegemónia (gör.), vezérség; az ókori görög államok szövetségében egyik tagnak ama politikai elsőbbségét, vezérlő hatalmát értették alatta, melynél fogva a szövetség közös ügyeit intézte, a hadjáratokat vezette. Peloponnezusban már ősidőktől Sparta birta a H.-t, mely később Közép-Görögországra is kihatott. A perzsa háboruk idejében ugyancsak Sparta állott a görögök élén, de ekkor Athén, fényes tengeri győzelmeivel, melyek a perzsa támadások meghiusultát első sorban eredményezték, a tengeri H.-t megszerezte és a szárazföldre is kiterjeszteni törekedett. Athén és Sparta versengése idézte elő a peloponnezusi háborut, mely Görögország fölött ismét Spartának adta a vezető hatalmat. Midőn azonban a tébaiak Epaminondas alatt Spartát Leuktránál (Kr. e. 371.) és Mantineiánál (Kr. e. 362.) legyőzték, a H. Tébára szállott át, de csak rövid időre, mert Fülöp, makedon király, a görögök fölött Chaironeiánál (Kr. e. 338.) nyert győzelem után magához ragadta és ezzel a hellén szabadság is elenyészett. Ujabban a H. kifejezést azon államra és államokra is alkalmazzák, amelyeknek akarata és hozzájárulása nélkül nem történhetik változás a nemzetközi jogállapotban. L. még *Politikai egyensúly*, *Tengeri egyensúly*.

Hégen, nagyk. Nagy-Küküllő vm. szentágotai j.-ban, (1910) 1039 német és oláh lak.; vasútállomás, postahivatal, távbeszélő.

Hégény-hegység, a gömör-szepesi Érchegység egyik tagja, Szepes vmegye D.-i részében. A H. Márkusfalva és Merény közt kezdődik s K.-i irányban húzódik a Hernád és Gölnicz völgyei közt, egészen a két folyó egyesülésóig. A vereshegyi (porácsi) és szlovenkai hosszanti völgyek három egyenközű láncra tagolják. Az É.-inak legjelentékenyebb emelkedése a Gálmusz (921 m.), a középsőben a Szkala (1014 m.), a D-iben a Buchwald (1130 m.), Ostri vrch (1054 m.) és a Gölniczbánya fölötti Thurzóhegy (Klippberg, 1030 m.). A hegység hossza 30, szélessége 10—15 km. A H. nevezetes ásványgazdagságáról; Bindt, Hnilec, Rosztoka, Ötösbánya és Zsakarócz bánya- és kohóművei itt vannak.

Hegesedés, *hegszövet*, l. *Heg*.

Hegesias, ókori filozófus a Kr. e. III. sz.-ból, Ptolemaios Lagi kortársa, a cirenaikus (hedonikus) iskola képviselője, csakhogy épp az ellenkező eredményhez ér. A legfőbb jó szerinte is az élvezet, a boldogság, csakhogy ez ránk nézve elérhetetlen. A legfőbb, amit elérhetünk, a szenvedések távoltartása, a közömbösség. H. első igazi pesszimistája az ókornak. *Peisithanatosnak*, a halálra rábeszélőnek nevezték.

Hegesztés, két fémnek közvetetlen egyesítése, tökéletes egymásba hatolással való összeillesztése. Az egyesítendő részeket a hegesztőmelegig felmelegítik s ezután ütéssel vagy nyomással egyesítik. Mivel csak a fémtiszta érintkező részek hegednek össze, azokat salakító (üvegpor, póris stb.), oldó (savak), vagy redukáló szerekkel (gyanta s más effélé) hintik vagy kenik be. Az *autogén* H.-nél a fémek egyesítendő részeit hidrogén és oxigén vagy acetilén és oxigén lánggal hevítik fel. A *villamos* H.-nél a szóban forgó célra az ívfényt v. az érintkező részek csekélyebb villamos vezetősége következtében előálló meleget használják fel. A *thermittel* való H. az aluminium elégésekor keletkező nagy melegfejlesztésen alapszik.

Hegesztett csövek, l. *Cső*.

Hegetschweiler, *Johannes*, svájci botanikus, szül. Riffersweilben (Zürich kanton) 1789 dec. 14., megh. Zürichben 1839 szept. 9. Orvosi pályára lépett, 1831. mint az új tanács tagja Zürichben az egyetem alapításában közreműködött, az egészségügyi tanács elnöke s a botanikus kert vezetője lett. Munkái: Reisen in den Gebirgsstock zwischen Glarus und Graubünden (Zürich 1825); Beiträge zu einer kritischen Aufzählung der Schweizerpflanzen (u. o. 1831); Flora der Schweiz (u. o. 1838—40, 4 füz., tovább Heer O. folytatta).

Hegewisch, *Dietrich Hermann*, német történetíró, szül. 1746 dec. 15. Quakenbrückben, megh. 1812 ápr. 4. Kielben, ahol 1780-tól egyetemi tanár volt. Számos, ma már jóformán elavult munkái közül a főbbek: Geschichte Karls d. Grossen (Leipzig 1777); Geschichte der fränkischen Monarchie (Hamburg 1779); Geschichte der Deutschen von Konrad I. bis Heinrich II. (u. o. 1781); Geschichte der Regierung Maximilians I. (u. o. 1782—83, 2 k.).

Hegias, athéni görög szobrász a Kr. e. V. sz. első felében, Phidias tanítómestere. Hiteles műve nem maradt ránk, egyéniségét jóformán csak irodalmi alapon ismerjük.

Hegira, l. *Hidzsra*.

Hegner, *Ulrich*, svájci író, szül. Winterthurban 1759., megh. u. o. 1840. Hírnevet sok szellemmel megírt Die Molkenkur c. elbeszélése (1812) s annak folytatása Susehens Hochzeit (1819) szereztek neki. Salys Revolutionstage (1814) c. regényében kitűnően rajzolja a XVIII. sz.-végi svájci viszonyokat. Ezenkívül írt utirajzokat, műtörténelmi művet az ifjabb Holbeinról, s egy tanulmányt Lavaterról. Összegyűjtött művei 1828—50-ig 5 kötetben jelentek meg. V. ö. *Schellenberg-Biedermann*, Erinnerungen an U. H. (Wintherthur 1843); *Waser*, U. H. (Halle 1901).

Hegumenosz (gör.), apát a görög kolostorokban.

Hegy, a neve a föld-felszín nagyobb magaslatainak. Az alföldeken, ahol kevés kimagasló pont van, már néhány méteres halmot és lejtőt is H.-nek neveznek; általában azokat a kiemelkedéseket, amelyek elég magasak ahhoz, hogy az ember letelepülése rajtuk elváljon a környezet településétől, továbbá amelyek a közlekedést érzékenyen akadályozzák. Meredek lejtővel kisebb kiemelkedések is hegyjellegűek, lankás lejtővel nagyobb emelkedések is csak dombszámba mennek. A *domb*-bal szemben élesen elhatárolni nem lehet, a domb általában alacsonyabb és lankásabb lejtőjű. Megkülönböztethetünk alacsony-, közép- és magas hegységeket, de ezek közt nincs határ, teljes az átmenet; nem a magasság, hanem a táj jellege a döntő az elnevezésben. A *H.*-nek három része van: *lába*, *oldala* és *teteje*. A *H.-lábat* a H. tövének, aljának, a lejtőt oldalnak is nevezik. A H.-láb lehet hirtelen elvégződő, ami elég ritka, inkább észrevétlenül síkságba, vagy másik H.-be megy át. A H. *lejtője* lehet: domború és homorú. A normális vagy egyszerű H.-lejtő alul homorú v. konkáv, fölül domború vagy konvex, ettől a lejtő alakját speciális viszonyok térítik el, pl. a hegyet felépítő kőzet különböző keménysége, folyók, tenger, szél stb. A lejtőn két vízmosás közti kis hátat nevezzük *kaptató*-nak. A H.-*tető* ismét sokféle lehet: *csúcs*, *gerinc* és *plató*, természetesen számtalan átmenettel. Van azonkívül még egész csomó elnevezés: orom, tető, fok, kő, bérc stb., amelyeket azonban nem következetesen használ a nép bizonyos formák megjelölésére és így azoknak tudományos értéket nem tulajdoníthatunk. A hosszas lánc-H.-ek (hegylánc) két lejtőjének metszésvonalát, a hegylánc legmagasabb pontjának összeköttetését *gerinc*-nek, bemélyedéseiben pedig *nyereg*-nek nevezzük. A *hágó* (l. o.) mindig vízválasztón vezet át egyik folyóvölgyből a másikba. A *plató* nagy kiterjedésű, esetleg darabos síkság, amelyet folyók dolgoznak ki. *H.-katlan*, hegyektől bekerített szűk völgy. A *H.-szoros* (l. o.) folyók völgyeiben vezet végig. *H.-taraj* meredek, sziklás gerinc, *H.-torkolat* a hegyoldalba nyíló szakadék. *H.-zug*, két H. közti beugrás, *H.-fok* a hegy általános lejtőségéből előugró, jóval meredekebb kaptató. Egyebekben l. *Hegység*.

Hegy, kisk. Pozsony vm. galántai j.-ban, (1910) 244 magyar lak.; u. p. és u. t. Nemeskosut.

Hegyalja. 1. *Tokaji H.*, az eperjes-tokaji trachithegységnek déli tagja, mely a Bósva völgyétől D.-re, a Hernád és Bodrog közt Tarczalig és Monokig terül el, szorosabb értelemben azonban csak e hegycsoportnak bortermeléséről híres K.-i és D.-i lejtőit foglalja magában. A hegycsoportot a Bósva és Csenkó patakok közti telkibányai hágó (349 m.) kapcsolja az Eperjes-tokaji hegység középső tagjához. A hágótól a hegycsoport főgerince eleintén D.-felé csap, azután derékszög alatt K.-felé bocsát egy jelentékenyebb ágat, mely a Gergely-hegyben (787 m.) éri el legnagyobb magasságát. Innen ismét D.-felé húzódik a főgerinc, s e két láncolat oldalágai egyrészt a Hernád, másrészt a Bodrog völgyei felé ágaznak ki. A tulajdonképeni H.-t a keleti és déli oldalágak végnyúlványai alkotják, melyek eszerint nem képeznek összefüggő láncolatot, hanem egymástól völgyek által elválasztott mellékágakból állanak, melyek a jóval odább É.-on emelkedő főláncból indulnak

ki; a tulajdonképeni H. eszerint a Bodrog jobbpartját szegélyző hegycsoportozat, melynek iránya ÉK.-DNy.-i, a következő nevezetesebb kiemelkedésekkel: Magashegy (510 m.) és Sátorhegy (461 m.) Sátoraljaujhely mellett, Királyhegy (316 m.) Sárospatak fölött, Hideghegy (327 m.), Várhegytető (383 m.), Tolcsvai-hegy (428 m.) Tolcsva mellett, Cigányhegy (475 m.) Mád közelében, Hollóstető (531 m.) Tállya fölött, Krakóhegy (404 m.) Abaujszántó fölött, Monoki hegy (310 m.) Monok mellett, végül a különálló Tokaji-hegy (516 m.) a Tisza mellett, mely a H.-nak messziről feltünő D.-i sarokbástyáját képezi. Ezen hegycsoportozat geologiai szerkezeténél fogva (tiszta trachitképződmény) jellegzetes kúpokból áll, melyeknek némelyike (Tokaji-hegy, Sátorhegy) tipikus kifejlődésű s egészen különálló. A hegység magvát képező szürke trachiton kivül helyenként a zöldkőtrachit merül fel, D.-en pedig a riolit-képletek uralkodnak, melyek a trachit-magot egészen eltakarják. A H.-i szöllők majdnem kizárólag a rioliton állottak s a legjobb bor azon termett. A trachittömegre az alacsonyabb fekvésű helyen harmadkori üledékek rakódtak s ezeket fiatalabb képződmények takarják. A hegység magasabb részeit erdők borítják, a Hernád és Bodrog völgyére néző lejtőket azonban a szöllők szakadatlan öve diszítette, mely a hegységet Ny.-, D.- és K.-felől mintegy 80 kilométer hosszban s egészen 5 km.-ig terjedő szélességben szegélyezte. E szegély aljában a népes s bortermelésüknél fogva azelőtt vagyonos községek egész sorozata fekszik, mint a K.-i oldalon Sátoraljaújhely, Sárosnagypatak, Bodrogolaszi, Tolcsva, Olaszliszka, Vámosújfalu, Erdőbénye, Mád, Tarczal, Tokaj, Szerencs, Mezőzombor, Monok, Tállya, Golop és Abaujszántó stb. Az ős idők óta világhírű H.-i bortermelést a mult század nyolcvanas éveiben a filloxera majdnem teljesen tönkretette, azóta azonban a szöllők újra regeneráltattak.

2. *Erdélyi H.*, Alsó-Fehér vármegyében, a Maros jobbpartján, Nagyenyed és Sárd közt elterülő dombvidék, mely jeles bortermeléséről ismeretes; különösen ismeretes a czelnai bor.

3. *Aradi H.*, l. *Arad-Hegyalja.*

Hegyaljalivádia, kisk. Hunyad vm. puji j.-ban, (1910) 405 oláh lak.; vasútállomás, távirdahivatallal, u. p. Puj.

Hegybánya (Pjerg, Siglisberg), kisk. Hont vm. báti j.-ában, (1910) 1460 tót lak., postahivatallal, u. t. Selmeczbánya, mellyel a község összeépült. Környékén aranyra, ezüstre, ólomra s rézre folyik bányászat; a bányák a kincstár tulajdonát képezik s a szélaknai m. kir. bányahivatal alá vannak rendelve. H.-n a budapesti szünidei gyermektelepegyesületnek telepe van.

Hegybeneéte, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1910) 192 magyar lak.; u. p. és u. t. Dunaszerdahely.

Hegyben élő hősök, a germán népek szerint a nemzetek némely kiváló fejedelmei vagy hősei, akik nem haltak meg, hanem a hegyek mélyébe vonultak vissza, honnan ismét elő fognak lépni, hogy szomorú sorsra jutott népöket újra fölemeljék s diadalra vezessék. Ilyen hősök Nagy Károly, Madarász Henrik, Nagy Ottó, Barbarossa Frigyes, V. Károly császár, az angoloknál Artus király, a dánoknál Holger Danske, a svédeknél Olaf, a szlovén mondák szerint Hunyadi Mátyás stb., kiket a hagyomány más meg más hegyekbe helyez. De találkoznak ily alakok más népeknél is, pl. a perzsáknál Dahak. E fölfogás az ősnépek lélekhitében gyökerezik. A lélek rokon a széllel s a népek eleven képzelete azonosította vele; a szél pedig a hegyekből látszott származni. Ugyane fölfogáson alapulnak pl. a Venus hegyéről szóló mondák (l. *Tannhäuser)* vagy a hamelni patkányirtó mondája. Nálunk az ősvallási felfogás e formái egyes hősök vagy fejedelmekhez nem fűződtek, mondává nem alakultak, de alapjuk megtalálható kincsásó babonáinkban, hol a hegybe rejtett kincset mindig valami elkárhozott lélek (egykor földi ember) őrzi. L. *Kincsásó babonák.*

Hegybiró. A szőlőhegyeken a mezőgazdasági törvény (1894: XII. t.-c.) értelmében alakuló hegyközség hivatalos közege, hozzá tartozik a hegyvám (l. o.) beszedése, becslések eszközlése, csőszök felfogadása s felügyelete, a szüret kihirdetése s ellenőrzése. Segédje s alárendelt közege a hegymester volt.

Hegycsuszamlás, l. *Hegyomlás.*

Hegyedohány (növ.), a dohány virágzatának apróbb levelei. L. *Dohány.*

Hegyek állatvilága, l. *Hegyi fauna.*

Hegyek tisztelete, l. *Hegykultusz.*

Hegyelevél (növ., *bractea, murva,* de ez kavicsot is jelent, *Deckblatt).* a virágzatnak többnyire apró, gyakran pikkelyforma levelecskéi, tövükből a virágok v. az összetett virágzat ágai nőnek ki. L. *Allevél, Előlevél* és *Fedőlevél.*

Hegyenjáró, az a halász, ki Tihanyban a hegyek ormáról lesi a látott halat, és jelekkel igazgatja az azok fogására törő halászokat.

Hegyes, a Hegyes-Drócsa hegység (l. o.) Ny.-i részének, a H. csoportjának legmagasabb csúcsa (800 m.), mely Arad vm.-ben Milova és Székesaranyág közt emelkedik, nagyrészt erdők által borítva.

Hegyes, kisk. Bihar vm. belényesi j.-ban, (1910) 449 oláh lak.; u. p. Robogány, u. t. Szombatság.

Hegyes (növ., *folium acutum)* az olyan levél, amelynek a teteje kurta csúccsal, hegyesszögalakuan végződik.

Hegyes *András*, brassói tanácsos, 1613 óta városi képviselő, megh. 1627 aug. 27. mint város-kapitány. Terjedelmes történelmi naplót írt, mely a brassói s általában az erdélyi eseményeket tárgyalja 1613 ápr. 4-től 1617 máj. 2-ig. E mű száraz ugyan, de mint történelmi kútfő hiteles és elsőrangú. Kiadta Trauschenfels Emil, Deutsche Fundgruben zur Gesch. Siebenbürgens c. gyüjteményes műben.

Hegyesbisztra (azelőtt: *Sztropkóbisztra)*, kisk. Zemplén vm. mezőlaborczi j.-ban, (1910) 138 rutén lak.; u. p. Havaj, u. t. Mezőlaborcz.

Hegyescsaba (azelőtt: *Horbok-Csebinye)*, kisk. Zemplén vm. mezőlaborczi j.-ban, (1910) 185 rutén és német lak.; u. p. és u. t. Izbugyaradvány.

Hegyesd, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1910) 380 magyar lakossal. A község mellett emelkedő cukorsüveg alakú hegyre IV. Béla király kis várat építtetett, melyet a hegy oldalában bás-

tyák vettek körül; Zsigmond király idejében e vár tulajdonosa, Zechen, a várat Rozgonyi Simon veszprémi püspöknek elzálogosítá. Később a vár a Sárkány-családé lett; a törökök csellel bevették, de Ede Ferdinánd 1562. visszafoglalta s lerombolta.

Hegyes-Drócsa, az Erdélyi Érczhegység Ny.-i vége, Arad vármegyében, a Maros és Fehér-Körös völgyei között. A hegység főgerince egészben véve a Maros folyóval párhuzamosan huzódik 85 km. hosszuságban Ny.-ról K.-felé s Hunyad vm. határán, a zámi és kazanesdi völgyek által jelölt horpadáson túl az Erdélyi Érczhegységhez csatlakozik. Három szakaszra osztható: a Hegyes (800 m.), a Drócsa (837 m.) és a Pietrósza (695 m.) szakaszára. A hegység Ny.-felől egy, a főgerincre derékszög alatt álló harántlánccal, közvetlenül és hirtelenül (minden elődomb nélkül) emelkedik a 115—120 m. magas alföldtől közel 600 m. magasságig; ez az Aradi-Hegyalja, mely kitünő bortermeléséről (Ménes, Magyarád) ismeretes. Geológiai szerkezete szerint a H. túlnyomóan kristályos kőzetekből, ú. m. a fillit sokféle változatából, közepe táján kiterjedt krétakorbeli képződményekből épült fel, melyekre különösen a Fehér-Körös völgye felé harmadkori lerakódások települnek, míg D.-felé a hegység geológiai alkata átcsap a Maros balpartjára, hozzáfűzve a H.-hoz a lippai hegyeket és a Marosment-dombvidéket, melyet a Maros lippa-solymosi szorosa által a hegységtől elvágott. Az erupciós kőzetek közül a diorit, granitit és diabáz lép fel nagyobb kiterjedésben. A Maros mentén sűrűn követik egymást a községek s az Aradi-Hegyalja Ny.-i tövét a községek szakadatlan láncolata s a szőllőkben a présházak ezrei szegélyezik.

Irodalom. Lóczy Lajos és Pethő Gyula jelentései a m. k. Földtani Intézet 1883—92. évi évkönyveiben; továbbá Lóczy Lajos, Jelentés a H. hegységben tett földt. kirándulásokról, Földt. Közl. VI. évf. 85. l.; A H. hegység ásványlelhelyei, u. o. 275. l.; Geológiai és paleontol. tanulmányok Aradmegyéből, u. o. V. évf. 1. l., Hunfalvy János., A magy birod. term. viszonyainak leírása. II. k. 246. l.

Hegyesfúró, l. *Fúró.*

Hegyesfülű kutyák, a házi kutyafajták egyik csoportja. Sok tekintetben a farkasra emlékeztetnek. Termetük zömök; fejük vastag és széles; arcorruk a rókáéhoz hasonlóan vékony; füleik hegyesek, felállók; lábaik alacsonyak; bundájuk hosszúszőrű. Ide tartozik pl. a *spic-kutya*. Hazájuk az északi sark körüli terület.

Hegyeshalmy *Lajos*, a magyar államvasutak elnökhelyettese, szül. Budapesten 1862. Jogi tanulmányai befejeztével a Magyar Országos Bank vezértitkára, később a postatakarékpénztár, majd az országos statisztikai hivatal tisztviselője volt, ahol a külkereskedelmi osztály élén állott. 1901. H. részt vett Magyarország első nagy termelési statisztikájának munkálataiban, majd a kereskedelmi minisztérium vasúti szakosztályában osztálytanácsos, 1908. tanácsos és a szakosztály főnöke lett. 1910-ben nevezték ki az államvasutak elnökhelyettesévé.

Hegyeshalom (Strass-Sommerein), nagyk. Moson vm. rajkai j.-ban, (1910) 2408 német és magyar lak.; élénk vasúti csomópont, itt keresztezi a pozsony-szombathelyi vasút a m. k. államvasút budapest-királyhidai vonalát.

Hegyeshasú tinorú (növ.), l. *Veres vargánya.*

Hegyeshely (azelőtt: *Viszoka)*, nagyk. Trencsén vm. nagybiccsei j.-ban, (1910) 3769 tót lak., postahivatal; u. t. Turzófalva.

Hegyesi, 1. *Lajos*, gordonkaművész, szül. Árpádon, 1853 nov. 3., megh. Kölnben 1897 febr. 27. 1875—80-ig a firenzei vonósnégyes tagja volt, 1887. a kölni konzervatorium tanára lett.

2. *H. Mari*, szinésznő, szül. Padovában 1862 dec. 28. 1878-ban lépett a szini pályára s 1886 óta tagja a Nemzeti Szinháznak, hol főkép drámai hősnőszerepeket játszik. 1887-ben férjhez ment *Kaffka* Lászlóhoz (l. o.). Kiválóbb szerepei: Hermione, Portia, Melinda, Éva, Denise stb.

3. *H. Márton*, író szül. Nagybajomban (Bihar) 1846 júl. 10., megh. Nagy-Váradon 1907 márc. Tanulmányait a debreceni ref. kollégiumban és az Eperjesi jogakadémián elvégezvén, 1873 Nagyváradon ügyvédi irodát nyitott, 1875—81. a bárándi kerület függetlenségi képviselője volt. Tagja volt Bihar vm. törvényhatósági s közigazgatási bizottságának és világi tanácsbirája a bihari ref. egyházmegyének. Munkái: *Akit mindenki szeretett* (Budapest 1876); *12 ellenröpirat* (Nagy-Várad 1881); *Bihar vármegye 1848—49-ben* (u. o. 1885); *Görgei mint politikus, írta Hentaller Lajos, birálja H.* (u. o. 1890); *1862 kilométer utazás* (u. o. 1890); *A Máriássy-zászlóalj 1848—49-ben* (u. o. 1891); *Újabb adatok Vasvári Pál halálához* (Kolozsvár 1893); *Az 1848—49-iki harmadik honvéd-zászlóalj története* (Budapest 1898), *Belényes és vidéke* (szerk., u. o. 1889) stb.

Hegyes kece l. *Hosszú kece.*

Hegyes kucsmagomba *(kedves kucsmagomba, kúpos kucsmagomba, Morchella conica* Pers. növ.), kalapja kúpos, hegyes, belül üres, 2—4 cm. magas, 1·5—2·5 cm. széles. Színe barna. Felületén többé-kevésbbé négyszögletes mélyedések vannak. Tönkje 2 - 5 cm. hosszú, hengeres, fehéres színű. Ascospórákkal szaporodik. A spórák tömlői a kalap felületén vannak. Ez az igen ízletes gomba az erdők tisztásain, az erdők szélén és kertekben terem, tavasszal. Aszalva is élvezhető. L. *Kucsmagomba.*

Hegyeslak (azelőtt: *Hanzest)*, kisk. Krassó-Szörény vm. facsádi j.-ban, (1910) 341 oláh lak.; u. p. Facsád, u. t. Bozsor.

Hegyesmajtény (azelőtt: *Majtény)*, kisk. Trencsén vm. illavai j.-ban, (1910) 1052 tót lak.; u. p. Barossháza, u. t. Bellus.

Hegyes tőr, rendesen háromélű, keskeny és hosszú egyenes tőr, melyet a XVI—XVII. sz. a magyar huszárok a jobb oldalon a nyereg alá erősítve viseltek; rendeltetése az volt, hogy a páncélzat által gyengébben védett helyeken a testhez hozzá lehessen férni. Az elnevezés már a XV. sz. magyar nyelvben előfordul. Újabb íróink németesen *páncélszúrónak* is nevezik.

Hegyfalu, kisk. Vas vm. sárvári j.-ban, (1910) 948 magyar lak.; vasútállomás, postahivatal, távirda- és távbeszélő állomás.

Hegyfark, kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1910) 157 rutén lak.; u. p. Koráthelmecz, u. t. Ungvár.

Hegyfok, l. *Hegy.*

Hegyfoky *Kabos*, kat. pap, meteorológiai író, szül. Uj-Lesznán 1847 júl. 7. Egerben végezte a

teológiai tanfolyamot s itt szentelték pappá 1871. Most Turkevén pap. A meteorológiai irodalom terén 1883 óta fejt ki terjedelmes irodalmi működést. Az értekezések egész sora jelent meg tőle, jobbára a Természettudományi Közlöny, a Meteorologische Zeitschrift, Az Időjárás, Aquila és a Wetter c. folyóiratokban. Nagyobb önálló munkái: *A május havi meteorológiai viszonyok Magyarországon* (1886); *A környezet hatása a hőmérőkre* (1888); *A zivatarokról* (1889); *A szél iránya a magyar sz. korona országaiban*, a Barométer és Eső c. függelékkel (1894), ; *Folyóink vízállása és a csapadék* (1897); *A felhőzet a magyar szent korona országaiban* (1899); *Az eső évi periodusa Magyarországon* (1909); *Esőadataink az 1851—1870 évi időszakból* (1909) részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint a Természettudományi Társulat v. a Meteorológiai Intézet kiadásában jelentek meg.

Hegygombás (azelőtt: *Hliviscse*), kisk. Ung vm. szobránczi j.-ban, (1910) 444 rutén és magyar lak.; u. p. Felsőhalas, u. t. Remetevasgyár.

Hegygörgető, *hegyforgató, hegyhántó, hegytoló, hegyhengergető, hegytámogató* stb. néven szerepel a *Fehérlófia* címszó alatt tárgyalt mesékben a hős egyik óriási erejű társa. A hőshöz vele együtt csatlakozó másik két óriás neve a magyar mesékben rendesen *Fanyövő* és *Kőmorzsoló* (illetőleg *Vasgyúró*).

Hegyhát, kisk. Zólyom vm. nagyszalatnai j.-ban, (1910) 408 tót lak.; u. p. Végleshuta, u. t. Nagyszalatna.

Hegyhátgyertyános (azelőtt: *Gyertyános*), kisk. Vas vm. sárvári j.-ban, (1910) 396 magyar lak.; u. p. Nyőgér, u. t. Ikervár.

Hegyháthodász (azelőtt: *Hegyhát-Hadász*), kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 403 magyar lak.; u. p. Nádasd, u. t. Vasnádasd.

Hegyhátkisbér (azelőtt: *Kisbér*), kisk. Vas vm. vasvári j.-ban, (1910) 711 magyar lak.; u. p. és u. t. Baltavár.

Hegyhátmarácz, község, l. *Felsőmarácz*.

Hegyhátmarócz (azelőtt: *Marócz*), kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1910) 501 német és magyar lak.; u. p. Ráczkozár, u. t. Szászvár.

Hegyhátsál, kisk. Vas. vm. körmendi j.-ban, (1910) 327 magyar lak.; u. p. Nádasd, u. t. Vasnádasd.

Hegyhátszentjakab (azelőtt: *Szent-Jakab*), kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 599 magyar lak.; u. p. Viszák, u. t. Zalalövő.

Hegyhátszentmárton, kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 327 magyar lak.; u. p. és u. t. Iváncz.

Hegyhátszentpéter (azelőtt: *Hegyhátszentpéterfa*), kisk. Vas vm. vasvári j.-ban, (1910) 462 magyar lak.; u. p. és u. t. Győrvár.

Hegyi, kisk. Zemplén vm. nagymihályi j.-ban, (1910) 379 magyar és tót lak.; u. p. Málcza, u. t. Deregnyő.

Hegyi, 1. *Aranka*, szinésznő, szül. Budapesten 1855 máj. 25., megh. u. o. 1906 jún. 9. Korán árvaságra jutott s nehéz fiatalság várt rá. Akadt pártfogója, ki észrevette szép hangját s kitaníttatta. 1878-ban volt első sikere Szabadkán, a következő évben meghivták a budapesti Népszinházhoz, melynek haláláig tagja volt. Játékban, énekben egyaránt kivált s mint operett-primadonna a legkitünőbbek egyike volt a magyar szinpadon. Kiválóbb szerepei: Lili, Szaffi, Antonia (Hoffmann meséi), Serpolette, Rosalinda (Denevér) stb.

2. *H. Béla*, zeneszerző, szül. Pápán 1858. Az Orsz. Zeneakadémián *Nikolics* Sándor és *Ábrányi* Kornél növendéke volt. Egyfelvonásos operáját sikerrel adták elő gróf Esterházy Miklós tatai szinházában. Magyar stílusban írt dalokat és két vonósnégyest. Egyéb művei: operettek: *Liliputi hercegnő*, *Márkus* József szövegére (Népszinház 1899); *Boris király*, *Szőllősy* Zsigmond szövegére (Királyszinház 1904); *Zenekari suite.*

3. *H. Dezső*, gazda és szakíró, szül. Pozsonyban 1873 ápr. 25. 1893-ban a magyaróvári gazd. akadémián oklevelet szerzett, majd a budapesti bakteriológiai intézeten bővítette ismereteit. Működött a budapesti vetőmagvizsgáló állomáson, honnét 1899. a magyaróvári növényélet- és kórtani állomáshoz lépett át. Közben tanulmányutakat tett külföldön. Párisban a Sorbonne-on hallgatta az előadásokat s dolgozott a párisi növénykórtani állomáson. 1910-ben a magyaróvári növényélet- és kórtani állomás vezetésével bizatott meg. 1904-ben írta meg nagyobb munkáját a konyhakerti növények betegségeiről; azóta százat meghaladó önálló tanulmánya s értekezése jelent meg főleg a növénykórtan köréből úgy a hazai, mint a német, francia és angol szaklapokban. Rendes tagja a Société mycologique de France, a Vereinigung für angewandte Botanik s több hazai tudományos egyesületnek. 1910 óta vezeti a Köztelek növénytani rovatát.

4. *H. József*, történet- és egyházi író, szül. Hegyfaluban (Vas vm.) 1756 máj. 15., megh. Veszprémben 1827 ápr. 12. Kegyesrendi tanár volt. Lefordította Gebhardi Lajosnak Magyarország történetét tárgyaló munkáját, melyet Kulcsár István 1803. javítva és bővítve adott ki. Kiadta még *Cicero leveleit* és Fleury *Historiai katechismusát.*

Hegyi ágyú, a tábori ágyúnál rövidebb és könnyebb ágyúnem. Nálunk jelenleg az 1899. mintájú 7 cm. ürméretű H.-t használják, mely szétszedett állapotban 112 tölténnyel együtt 7 málhás állaton szállíttatik tovább.

Hegyi állomások, l. *Meteorológiai állomások.*

Hegyi beszéd, Jézusnak a Máté evangéliuma 5—7. részeiben olvasható tanítása, melynek alapgondolata az az igazság, hogy a Mózes és a próféták írásaiban felmutatott istenállam (teokrácia) a Jézus által e földre hozott lelki országban valósult meg. A H. kifejti az új törvénynek lényegét és viszonyát a régihez, amelyet az új törvény nem szüntet meg, hanem tökéletesít. — Régi hagyomány szerint a hegy, amelyről Jézus tanított, a Dzsebel Karun Hattin, 2 órányira Genezareth tavától.

Hegyi betegség. Nagy magasságokban emberen és állaton mutatkozó tünetcsoport. Első leírója és elnevezője d'Acosta 1590. Tünetei nagyfokú bágyadtság, teljes kedvetlenség munkára és mozgásra, főfájás, szédülés, reszketés, szorongó érzés, szívdobogás, néha levegőszomj, ritkán vér-

zés a nyálkahártyákból. Okai a levegő ritkasága, testi fáradtság és pszichikus tényezők. Lehetséges, hogy a levegő villamos tulajdonságainak is van némi szerepük. Ha a nagy magasságot testi munka nélkül (léghajó, hegyvasutak) éri el az ember, az álmosság, az öntudat zavara és a reszketés az uralkodó tünetek (*léghajósok betegsége*). Hegymászóknál a testi kimerülés szimptomái is hozzájárulnak. A legtöbb ember csak 5000 m. magasságban betegszik meg, de sokan már 2000 m. fölött érzik néhány szimptomáját. Leggyakrabban az Andok magas hágóin észlelték, innen közismertté vált neve: *Sorroche*, mely a kénkovát jelentő sorrojche keshuana-indián szóból származik. Spanyol neve «veta», fémeret jelent. Népies fölfogás szerint ezek kigőzölgése okozza a H.-t. Más neve: *Mal di Puna*. A H. elkerülésére ajánlatos a nagy magasságokat lassan, fokozatosan megszokni, túlzott megerőltetéseket gondosan kerülni. Tapasztalás szerint ritkábban támad a H. szeles és ködös időben, mint napfényes, szélcsendes időben. A kitört H. kezelésében fontos a nyugalom, igen nagy jelentőségű a lelki megnyugtatás. A tünetek jórészét nyomban megszünteti az oxigénbelélegzés. L. még *Akapnia*.

Hegyi bor, az a bor, mely nem síkon, hanem hegyen termett. A H.-ok többnyire finomabbak, zamatosabbak és harmonikusabbak, mint a síkon termett homoki és kerti borok, de általában nem mindig erősebbek ezeknél. A nemesebb pecsenye- és csemegeborokat mindig a H.-ok között találjuk; a hegyi tömegborok azonban a síkon termett homoki boroknál nem különbek. Magyarországon az 1911 évi adatok szerint a kötött talajú hegyi szőllő 230,882 kat. hold, mely az egész szőllőterületnek 42·5%-a. L. *Bor*.

Hegyi bőr, l. *Aszbeszt*.

Hegyi dandárok. Hegységekben viselendő háború esetén H. alakíttatnak, melyeket ugyan hegyi hadosztályokba is lehet összeállítani, de azért mégis a H. képezik azon hadászati seregrészeket (egységeket), melyekkel a vezér számol. A H. több fegyvernemből állíttatnak össze és mindazon intézetekkel láttatnak el, melyek önállóan végrehajtandó hadműködésekre szükségesek. A H. csapatainál és intézeteinél szekerek helyett részben málhás állatokat alkalmaznak és tüzérségének ágyuit és lőszereit is leginkább málhás állatok viszik; szükség esetében málhát vivő embereket is fogadnak a hadiszerek, élelemcikkek stb. szállítására. A H. rendszerint 4—5 gyalog-zászlóaljból, egy hegyi ütegből és a dandárparancsnokságból, valamint a szükségnek és a terepviszonyoknak megfelelő számú lovasságból és utászokból állanak; ezeken kívül a H.-hoz még egy hegyi lőszertelepet, egy hegyi élelmező oszlopot és egy hegyi felszerelésű egészségügyi intézetnek 1—2 osztályát is szokták beosztani. L. még *Dandár*.

Hegyi ébenfa (növ.), l. *Bauhinia*.

Hegyi éghajlat, l. *Éghajlat*.

Hegyi eke (váltva forgató eke), l. *Eke*.

Hegyi fa (ásv.), az azbesztnek egyik fajtája; ritkán használatos elnevezés.

Hegyi fauna, Földünk magasabb hegyvidékének állatvilága. A nagyobb hegyek állatvilága, bár a legszorosabban az illető hegyvidék állatföldrajzi régiójának megfelelő állatvilághoz csatlakozik, mégis oly különleges állatfajokat is tartalmaz, melyek a H.-ra jellemzők. Igy a mérsékelt égövi hegyeken gyakran találhatunk sarki állatokat. Azon magasságok, ameddig a különböző állatfajok a különböző hegyekben felhatolnak, a szélességi fokok szerint változnak. A trópusi és szubtrópusi tájakon az illető vidékre jellemző állatok magasabbra juthatnak fel, mint a mérsékelt és hideg égövi tájakon levők. Az Alpokban az emlősök kb. 3700 m.-ig hatolnak fel; itt találhatók a marmota és a havasi nyúl. A Himalájában viszont még 6000 m. magasságban is vannak emlősállatok; még a majmok, tigris, leopárd, sakál is feljutnak itt 3500 m. magasságig. Legnagyobb magasságig hatolnak fel a juh- és kecskefélék. Az összes állatok között a legnagyobb magasságokig jutnak el a madarak. A kőszáli sas és a szakállas saskeselyű az Alpokban, a kondorkeselyű az Andokban, a sas és keselyű a Himalájában a legmagasabb havasok csúcsa fölött repkednek. A H. madarakban aránylag nagyon gazdag. A csúszómászók közül csak nagyon kevés faj birja ki a havasok éghajlatát; az Alpokban 2200—3000 m., a Himalajában 5000 m. magasságig találhatók. Még kisebb számban találhatók a H.-ban kétéltüek. Halakra a Himalajában 5000 m., az Alpokban 2300 m. magasságig bukkantak. Igen jellemző hegyi és havasi fajok kerülnek ki a rovarok és pókok köréből. A lepkék közül főleg a bagolylepkék vannak a legnagyobb fajszámban képviselve. A bogarak közül pedig sok faj éppenséggel csak a nagyobb magasságokban él. A puhatestüek nagyon kevés fajjal vannak képviselve, annál gyakoribbak azonban a hegyi vizekben az édesvizek világpolgárai: a rákok, férgek és véglények.

Tekintve a hegyeken a magasság szerint változó életfeltételeket, könnyebb tájékozódás céljából meg szokás különböztetni a *hegyi*, az *alpi* és a *havasi* övet és az ezeken élő *hegyi*, *alpi*, illetve *havasi* állatvilágot. Közép-Európában a hegyi öv 800 méternél kezdődik és 1300 méterig tart; az alpi 1300 métertől 2275 méterig s 2275 métertől 4550 méterig terjed a havasi öv. A hegyi öv állatvilága nem annyira a fajok különösségével, mint inkább, tekintve azt, hogy ez öv az erdők öve, az állatok nagy számával tünik ki. Az alpi állatvilágra jellemző a zerge, marmota, havasi nyúl, havasi fajd, alpi fülemüle, szakállas saskeselyű, stb. A havasi régió állatvilágából pedig említendő: a havasi bolha (*Desoria glacialis* Nic.), havasi farkaspók, havasi pintyőke, havasi csóka, hajnalmadár, havasi pocok, stb.

Hegyi flóra (növ.), a havasi flóra alsó határához csatlakozik (l. *Havasi növényzet*) és így az előbbivel egyetemben magassági határai a szélességi fok és a fekvés szerint változik. Nálunk s általában Közép-Európában átlagosan 600—1600 m. tengerfeletti magasságok közé tehető, melyen alul a dombvidék flórája következik. Alsó öve a H.-tól elfoglalt területnek a *lombos erdők öve*, amely mintegy 400 m. szélességű, tehát 1200 m. tengerfeletti magasságig terjed és felette foglal helyet a *fenyvesek öve* 1200—1600 m. tengerfeletti magasság között.

Hegyi fogoly (*Perdix montana* Brisson, állat), a közönséges fogoly (l. *Fogoly*) sötét gesztenyeszinű, sötét rozsdavörös fejű, fehér hasú és fehér combú változata, melyet *Brisson* 1760. a Lorraine hegységeiben lőtt példányok alapján írt le. Előfordul Angliában és Európában egyebütt is.

Hegyi fűz, l. *Fűz*.

Hegyi háború, hegyvidékeken viselt háború, melynél a csapatok mozgása keskeny utakra és hegyi ösvényekre szorítkozik és harántösszeköttetések hiánya folytán az egymás mellett működő oszlopok gyakran napokig nem állíthatják helyre egymással az összeköttetést s így a kölcsönös támogatás lehetősége is vagy egyáltalában kizártnak tekinthető, vagy legalább csak nagynehezen juthat érvényre. A magas hegyvidék rendszerint a lovasított csapatok és a járóművek közlekedését is lehetetlenné teszi. Utóbbiakat többnyire málhás állatok v. málhát hordó emberek pótolják. A szétszedhetően konstruált lövegek (l. *Hegyi ágyú*) szintén málhásállatokon szállíttatnak. A terep nehéz járhatóságánál fogva a mozgás és előrejutás sokkalta lassúbb, mint rendes körülmények között; épúgy a csapatok élelmezése és egyéb szükségletekkel való ellátása. V. ö. *Kuhn*, Der Gebirgskrieg; *Günther*, Die Kriegführung im Gebirge (Berlin 1898); *Simon*, Principes de la guerre alpine (Paris 1901; *Maguire*, Strategy and tactics in mountain ranges (London 1904); *Krebs* és *Moris*, Campagnes dans les Alpes pendant la Révolution (Paris 1891—95); *Balck*, Taktik (2. kiad., Berlin 1904); *Polak*, Über Bewegungen, Kämpfe, Befestigung und Verpflegung in Gebirgsländern (Wien 1911).

Hegyi hús, l. *Aszbeszt*.

Hegyi istenek, gyakran szerepelnek a régi görögök mitoszaiban és képzőművészetében. A hegyeket hol nőalakban személyesítették meg (l. *Oreadák*), hol pedig hatalmas fekvő férfi alakjában ábrázolták a hegy-isteneket.

Hegyi juhok, a hegyes vidéken tenyésztett juhok leíró jellegű megkülönböztetése a sík vidéken honos állatoktól. Leghíresebb H. az aveyron és a larzac-fajta, ezek tejéből készül a világhírű roquefortsajt; igen ismeretes és sokat emlegetett továbbá a blackface hegyi juh, melyeket Észak-Angolországban tenyésztene k.

Hegyi kátrány, oly barnás, ragadós bitumenes olaj, mely félig folyós és mintegy átmenetet alkot az aszfalt és a petróleum között.

Hegyi kecske v. *havasi kecske*, l. *Aplocerus*.

Hegyi kék, a lazurit nevű ásvány, melyet igen tüzes világos kék porrá őrölve vizi festéknek használunk. Összetételére nézve bázikus szénsavas réz.

Hegyi kina (növ.), l. *Exostemma*.

Hegyi kristály, víztiszta kvarckristály, mely rendesen csoportokban terem. *Bányavirágnak* v. *bányakristálynak* is mondják, bár sokkal használtabb név a H., mely a német Bergkrystall-nak fordítása. Nálunk alig van bányahely, ahol H.-t ne találnának; szépek kerülnek Selmeczről, Kapnikról. A legszebbek és legnagyobbak a svájci, továbbá a dauphinéi, a tiroli s a salzburgi Alpokból valók. Gyönyörű, víztiszta H.-t találni néha a carrarai márványban benőve. Egészen víztiszták, teljesen átlátszók és sokszor tartalmaznak vízcsepp- és folyós szénsavzárványokat a braziliaiak. A berni Oberland ú. n. Zvikenstockján 1735. talált «kristálypincéből» vagy 1000 mázsa H. került elő. Egy méternél magasabb és 400 kg-nál súlyosabb H.-t is találtak már. Madagaszkár szigetéről régebben 8 m. kerületü kristályokat is hoztak. A régi időben igen kedvelt drágakő volt, serlegeket, kancsókat, vázákat, tálcákat, csészéket stb. készítettek belőle. Ma leginkább pápaszemeket köszörülnek belőle, finom vegyi mérlegekhez támasztóul használják, a pontos súlyokat készítik belőle, azonkívül különféle drágakövek hamisítására is alkalmazzák. A megmunkálásra a H.-t leginkább Braziliából hozzák. Itt-ott azonban még ma is használják harmadrendű drágakőül. A kereskedelembe a megmunkált H.-t különféle néven hozzák: *mármarosi gyémánt, cseh gyémánt, okcidentális gyémánt, rajnai gyémánt. A rajnai kavics*, a *csehek köve* megnevezések szintén H.-ra vonatkoznak. A finoman repedezett és interferenciális szineket mutató H.-t *irisz*-nek, *irisz-kvarc*-nak, *szivárványos kvarc*-nak mondják. Némelykor zárványok vannak benne (rutil, turmalin stb), melyek, ha finom hajszálakhoz vagy tűkhöz hasonlítanak, a H.-t igen széppé teszik és nevök: *hajas kövek, Venus haja, tűs kövek, szerelem nyila* stb. A magyar királyi koronázási jelvények között a királyi jogar végén egy 7 cm. H. gömb van, melynek három oldalán sajátságos, oroszlánhoz vagy kutyához hasonló állatok képe van vésve. V. ö. *Schmidt* S., A drágakövek.

Hegyi kúra, a hegyvidék éghajlata és terepviszonyainak fölhasználása gyógyításra. Éghajlattani szempontból megkülönböztetjük a hegyi klimát (300—700 m.), az alhavasi (subalpin) klimát (700—1200 m.), a havasi (alpin) klimát (1200—1900 m.) és a fennhavasi (hyperalpin) klimát (1900 m. fölött). Ha magas hegyvidék jő alkalmazásba: havasi kúráról szokás beszélni. Az éghajlatnak a gyógyítás szempontjából számításba jövő elemei: a levegő tisztasága, a légnyomás alacsonyabb volta, a napsugárzás erősebb és gazdagabb minősége. Havasok téli klimájára jellemző a tartós derültség, enyhe hőmérséklet, rendkívül erős napsugárzás. A szervezetre gyakorolt hatásokban fontos, hogy a lélegzést és szívműködést élénkebbé teszi, a vérsejtek számát emeli, a zsir-elégést fokozza, a fehérjegyűjtést elősegíti, a psychet fölüdíti. Használatos a lélegzőszervek idült betegségei, az idegesség különböző formái, a csontok, izületek s más szervek gümőkórja, Basedow-kór stb. ellen. Káros hatású súlyos szívbajok, vesebajok, nagyfokú tüdőtágulás, érelmeszesedés stb. eseteiben.

Hegyi len, l. *Aszbeszt*.

Hegyi levegő, l. *Éghajlat* és *Éghajlati gyógyítás*.

Hegyi liszt (ásv.), oly lisztfinomságú, némelykor habos mészkőpor, mely mészkőhegyek hasadékaiban, üregeiben az által képződik, hogy a meszet feloldva tartalmazó szénsavas vízből a szénsav igen gyorsan diffundált és a szénsavas mész por alakjában rakódott le. *Hegyi tej* is a neve. Festékül szokták használni. A finom diatoma-földet (l. o.) szintén H.-nek szokták nevezni.

Hegyi ló, l. *Ló*.

Hegyimádás, l. *Hegykultusz.*

Hegyi mahagoni (növ.), l. *Cercocarpus.*

Hegyi marha, általában a magasabb hegységekben tenyésztett marha leíró jellegű megkülönböztetése a síkvidéken tenyésztett állatoktól. Nálunk azonban többnyire csak az Alpok marhafajtáit, nevezetesen a svájci barna marhát, az inntálit, az algauit, a szimmentálit stb. nevezik így, melyeket jó tejelőképességükért nálunk is tenyésztenek.

Hegyi mész, l. *Szénmész.*

Hegyi olaj (ásv.), a. m. kőolaj v. petróleum.

Hegyi pálma, l. *Chamaedorea.*

Hegyi pálya, l. *Hegyi vasutak.*

Hegyi parafa (ásv.), az aszbesztnek egyik fajtája.

Hegyi párduc, l. *Hópárduc.*

Hegyi patakok beépítése, l. *Vízmosások megkötése.*

Hegyi pinty vagy *téli pinty (Fringilla montifringilla* L., állat), az Éneklők *(Passeriformes)* rendjébe és a Pintyfélék családjába tartozó madárfaj. Feje és háta kékesfekete; alul fehér; torka, begye és melle rozsdasárga. Hossza 17, szárnya 9, farka 7 cm. Európa és Ázsia északi részében tartózkodik, ahonnan télen déli vidékekre vonul. Magyarországba télen nagyobb csapatokban érkezik.

Hegyi sertés (turóczi vagy oláh sertés), így nevezik a Kárpátokban és az erdélyi havasokban tenyésztett közönséges disznót; e lassan fejlődő s nehezen hízó állat jó ízű húst és kevés zsírt ád. Igen kisigényű szívós és edzett állat, melyet a felvidéken a lengyel sertéssel nemesítenek.

Hegyistenek, l. *Hegyi istenek.*

Hegyi szappan (ásv.), feketés, erősen zsíros tapintatu, vastartalmú agyag; zsírkő- vagy gipszkeménységű. Vízben sustorgás közben megy szét. Gyapjut kallóznak vele, innen a neve. Legnagyobb mennyiségben Skye skót szigeten bányásszák, továbbá Csehországban Bilin vidékén, stb. Nálunk Erdélyben némely zsíros agyag erősen megközelíti a H.-t.

Hegyi szél, hegyvidéken szabályosan előforduló légáramlás, mely éjjel a hegyről a völgy felé tart. Mivel helyi hatások következménye, mindenkor érvényesül, ha az általános légáramlás gyenge, máskülönben az általános erősebb hatások elnyomják. Ellenkezője a *völgyi szél* (l. o.).

Hegyi szurok a. m. *aszfalt.*

Hegyi tatár, l. *Csuvas.*

Hegyi tea (növ.), l. *Gaultheria.*.

Hegyi tej (ásv.), l. *Hegyi liszt.*

Hegyi tüzérség, a hegyi háborúban használatos tüzérség. Nálunk a 7 cm. űrméretű *hegyi ágyú* (l. o.) és a 10 cm. űrméretű *hegyi tarack* van rendszeresítve.

Hegyi vaj (ásv.), a vastimsóhoz hasonló szulfát, melyet timsópalák szoktak kiizzadni; mivel kezdetben vajpuhaságú, ezért H.-nak nevezték el.

Hegyi vasutak (ném. *Bergbahnen*, ang. *mountain railways*, franc. *chemins de fer de montagne*, ol. *ferrovie di montagna*; *két képmelléklettel és négy táblázattal*). A H. fogalmának megértéséhez szükséges tudni, hogy a vasutakat a *terepviszonyok szempontjából* miképen osztályozhatjuk:

A) *Síkvölgyi vasutak*, amelyeknél völgymenetkor a kerekeket fékezni nem szükséges, a legnagyobb emelkedés 5‰, a körívek sugara 1000 m.-nél több.

B) *Dombosvidéki vasutak*, amelyeknél a legnagyobb emelkedés 15‰ és a körívek sugara 600 m.-nél több.

C) *Hegyi vasutak* ismét kétfélék:

I. *Hegységvasutak* azok, melyek a már meglevő vasúti hálózathoz csatlakozva, hosszuk legnagyobb részén valamely hegyes vidéken haladnak át. Rendszerint két magas hegység által elválasztott ország vasúthálózatát kötik össze és így a világforgalmat könnyítik. Úgy kell a hegységvasutakat építeni, hogy azok a többi vasút szabványaihoz alkalmazkodva, lehetővé tegyék átmenő vonatok közlekedését.

II. *Hegycsúcsvasutak* egy, esetleg a meglevő vasúti hálózattal semmi összefüggésben nem álló pontot egy hegycsúccsal kötnek össze és főleg kirándulási célokra szolgálnak.

I. *A hegységvasutak* rendszerint valamely völgyben épülnek és annak mentén érik el 25—30‰-es emelkedéssel a vízválasztót. (Az *I. számú táblázat* a nevezetesebb *magyar*, a *IV. számú* pedig a *külföldi* hegységvasutak nevezetesebb adatait tartalmazza).

A vízelválasztó átszelése hosszabb alagút nélkül is történhetik (Brenner, Bernina), de legtöbbször oly nagy hegytömegekkel (Gotthard, Simplon) állnak szemben, hogy az alagutat elhagyni nem lehet. Miután a völgyek felső része annyira meredek, hogy azt a völggyel párhuzamosan épített adhéziós vasúttal megmászni nem lehet, mesterséges úton kell ezen segíteni. A nagy hegységvasutak építésénél a vasutaknak mesterséges meghosszabbításokat, ú. n. *kifejtéseket* (az *1. számú ábra* a Bernina-vasút kifejtését ábrázolja) adtak, hogy a szükséges magasságot elérjék. A vonalkifejtés többféle: a vasutat oldalvölgybe vezetik (Körmöczbánya mellett, a Brenner-vasút Sterzingnél, a Mont-Cenis Modane mellett): a fővölgy mentén köralagutakkal (Gotthard, Albula) v. körviaduktokkal (Bernina) kombinált hurkokat készítenek. Az amerikai vasútépítők a fővölgy többszöri áthidalásával érik el ezt a célt.

Európában a legnagyobb tengerszín feletti magasságokat (természetesen a hegycsúcsvasutakat leszámítva), a svájci keskenyvágányú vasutak érik el: a Landquart-Davosi 1634 m. és az Albula-vasút alagútja 1823 m. magasan van. A délamerikai vasutak 4700 m. magasságot is elérnek.

Hegységvasutaknál a helyes vonalvezetés és az állomások célszerű elhelyezése érdekében tanulmányozni kell az időjárást; a mellékvölgyeket; a hegyi patakokat és vízlefolyásokat; geológiai viszonyokat (csúszórétegek); az építőhelyek hozzáférhetőségét: az emberek, munkások, az igavonók és az építőanyagok szempontjából; a lavinák és kőzáporok útját (Gesäuse); a szükséges alagutak helyét.

Az adhéziós hegységvasutak emelkedési viszonyainak határa a mozdonyépítés előrehaladásával változott. Eleinte 10—15‰-nél nagyobb emelkedést nem birtak alkalmazni. 20‰ emelkedésnél kötélüzemet (Erkrath-Hochdahl, Elber-

feld mellett; Aachen-Ronheide) kellett alkalmazni. Az első Giovi- vasútnál (Génua mellett), amely 35·4°/₀₀ emelkedésű volt, ugyancsak kötélvontatást rendeztek be.

Újabb időben a fogaskerekű és adhéziós vasúti *vegyes üzem* nagyon elterjedt és mozdonyok cserélése nélkül mennek át egyik pályáról a másikra, ami még nagy hóakadályoknál is előnyösebbnek bizonyult, mint a kizárólagos adhéziós üzem. Ezért új hegységvasutak építésénél alaposan meg kell vizsgálni, hogy ez a vegyes rendszer a mesterséges meghosszabbításnál nem előnyösebb-e. Igaz ugyan, hogy rövid darabon a felépítmény drágább és a menetsebesség kevesebb, de viszont a drága és nagy műtárgyak, alagutak elmaradása, tov. az üzemhosszuság megnagyobbítása még több pénzbe kerül.

A vegyes üzemnél a mozdonyok két külön gépezetet alkotnak, tehát a mozdonyoknak négy hengerük van, úgy, hogy a fogaskerék segélyével a fogasszakaszokon ugyanazon vonatsúlyt vontatják a hegyre, mint amelyet fogaskerekű üzem nélkül a közönséges adhéziós szakaszon, de nagyobb sebességgel vontatnak.

a) *Európában. Az alpi vasutak* Európa egész forgalmára átalakítólag hatottak és új korszakot nyitottak meg. A legrégibb alpi vasút a *Semmeringi* vasút (1850—54), amelyet a *Brenner* (1867), a *Mont Cenis* (1871), a *Rudolf* vasút (1873), a *Gizella* vasút (1875), a *Salzkammergut* (1877), a *Gotthard* (1881), az *Arlberg* (1884), a *Landquart-Davos* (1890), az *Albula* (1903), a *Simplon* (1906), a *Tauern* — a *Karawanken* — és a *Wochein* (1905—1907), *St. Pölten-Mariazell* (1907), a *Bernina* (1909), *Aspang-Friedberg* (1910), a *Mittenwald* (1912) és *Lötschberg* (1913) vasutak követték.

Jelenleg építik: a *Furka* (Brieg-Göschenen) vasutat. Tervezik a Landeck-Pfunds; a Mals-Ofenhágó-Zernetz; a Greina; a Bernhardin és a Mont-Blanc vasutakat.

Az alpi vasutak vagy alagúttal (Mont-Cenis, Gotthard, Arlberg, Albula, Simplon, Tauern, Karawanken, Wochein), vagy egy hegyszoroson keresztül (Semmering, Brenner, Bernina) létesítenek összeköttetést Észak- és Dél-Európa között a Földközi-tenger felé.

A legtöbb hegységvasút, de különösen a Gotthard-, az Albula- és a Bernina-vasutak műtárgyaik kiválósága folytán is nevezetesek.

A *3. ábra* az Albula-vasút általános helyzetrajzát mutatja.

A Simplon-vasút a világ leghosszabb (19,770 m. hosszú) alagútját foglalja magába. A Simplonvasút szükségességét legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy a Páris-Milanói távolság a Gotthardon vagy a Mont-Cenis-n át 1056 km., amíg a Simplonon csak 979 km., ami 7—8% útmegtakarításnak felel meg. Az új osztrák alpi vasutak építése után a München-Trieszti távolság 232 km.-rel, Prága-Trieszti távolság 168 km.-rel, Svájc-Trieszti távolság 110 km.-rel és a Bécs-Trieszti távolság 89 km.-rel rövidült meg, ami eléggé beszédesen mutatja a vasutak fontosságát.

Az alpi vasutaknál a legnagyobb emelkedést az Albula- és a Giovi-vasutaknál találjuk: 35°/₀₀, az Arlberg 31·4°/₀₀, a Gotthard 27°/₀₀, az új osztrák alpi 25°/₀₀ emelkedésűek.

Németország hegységvasutai közül nevezetes a Schwarzwaldi (Hornberg-Sommerau) és a Waldshut-Immerdingeni.

A *Magyarország* hegységvasutaira vonatkozó főbb adatokat az *I. táblázatban* foglaltuk össze. Legnevezetesebbek azok, amelyek felső Magyarországot összekötik Sziléziával és Galiciával, a nagy magyar Alföldet Erdéllyel és Erdélyt Romániával, még pedig: Zsolna-Teschen; Csácza-Saybusch; Kralován - Szuchahora - Novytarg; Eperjes-Orló-Tarnow; Sátoraljaújhely - Mezőlaborcz-Przemysl; Ungvár-Nagyberezna-Sambor; Munkács-Lavoczne-Stryj; Máramarossziget-Kőrösmező - Stanislau; Nagy-Várad - Kolozsvár; Brassó-Predeal-Sinaja; Nagyszeben-Vöröstorony-Piatra; Karánsebes-Orsova.

Meg kell említenünk a most épülő *dalmát vasutat*, amely a Zágráb-fiumei vonal *Károlyváros* állomásából fog kiindulni és Ogulin-Kiskapelán át Dalmácia *Knin* állomásán csatlakozik az osztrák államvasutakhoz. Az osztrák vasutakhoz a Károlyváros-Möttling-Rudolfswerthi vasút kiépítésével kap összeköttetést.

Az *Olaszországon* keresztül vonuló Apenninhegység kényszerítette az olaszokat, hogy az olasz hálózat kiépítésének elkezdésekor merész vonalvezetésű vasutakat építsenek. Még az ötvenes években épültek a Bologna-Pistoja, Genua-Spezia és a Genua-Turin (Giovi) vonalak. A nagy szintkülönbségek miatt erős emelkedésekkel és éles görbületekkel építették. Ez azután a megnövekedett üzemet annyira megnehezítette, hogy kénytelenek voltak pl. a Genua-Turini (Giovi) vonalat új iránynyomon megépíteni. Újabb hegységvasutak Olaszországban ezek: Parma-Spezia; Foligno-Ancona; Terni-Rieti-Aquila; Róma-Salmona; Foggia-Nápoly. Legnagyobb emelkedése a Giovinak van: 35°/₀₀, a többieknél maximum 25°/₀₀ fordul elő.

Franciaországban a nagy alpi vasutak: Marseille-Nizza-Genua és Lyon-Turin (Mont-Cenis) mellett még említendő a Murat-Aurillac (Cantal hegység) közúti vasút.

Angliában, Svédországban, Görögországban, Oroszországban is találunk hegységvasutakat, de ezek a többi európai vasutaknál jelentéktelenebbek.

b) *Amerikában*. Nagyszerű tájképeket nyujtó hegységvasutak vezetnek át Észak-Amerikában a Sierra-Nevadán.

De ennél sokkal nevezetesebbek a Délamerikai vasutak, még pedig az Antofagaste-Oruro vonal, amely a boliviai Potosi és Rio-Mulati városok közt 4880 m. magasban halad el a tenger szine felett. Ugyancsak *Boliviában* van a Collahnasi-Ascotani vasút (4820 m.), a Lima-Oroya vasút (4800), az Arica-La-Paz-vasút (4624 m.). *Peruban* a déli vasút (4624 m.), a Mollendo-Arequipa-Puno-vasút (4471 m.). Most épül Peru és Bolivia közt az Oroya-Cerro de Pasco-vasút (4352 m.). *Ecuadorban* nevezetes a Quitói-vasút (3000 m.).

Ezeken a vasutakon nevezetesek a merészen épült hidak és viaduktok (*4. ábra*). Építésük a munkások hekatombáival volt lehetséges. Így az Oroya-vasútnál több mint 7000-en haltak meg.

c) *Ázsiában* főleg a keletindiai vasutak közül azok, amelyek Észak-Bengáliában vannak és a Himalaja-hegység felé mennek, tűnnek ki mint hegységvasutak.

d) *Ausztráliában*. A Great-Western vasút.

II. Hegycsúcsvasutak. Ezek rendszerint rövid, magukban álló vasutak, amelyek rendkívüli emelkedésekkel készülnek és üzemük legtöbbször az adhézió mesterséges növelésével bonyolíttatik le. Főcéljuk valamely hegycsúcsot könnyen hozzáférhetővé tenni. Az első ilyen vasutakat főleg bányatermékek szállítására használták; újabb időben főkép turistacélokra. A *hegycsúcsvasutak adhézióval, középen elhelyezett súrlódó sínnel, fogaskerékkel vagy drótkötéllel készülhetnek.*

1. *Adhéziós hegycsúcsvasútak.* a) *Gőzüzemmel.* Adhéziós vasutat gőzüzemmel 70°/₀₀-ig lehet építeni, amennyiben nem kell túlnagy terheket vontatni. Ilyen pl. Zürich mellett az . tli-hegyre vivő 9·2 km. hosszú vasút, amelynek végállomása a tenger szine felett 814·5 m. magasságban van. A vasútnak átlagos emelkedése 50 °/₀₀, de a végső 809 m. hosszú szakaszon 70 °/₀₀ az emelkedés. Valamivel kedvezőbb az 1 m. nyomtávolságra épült 6·7 km. hosszú Rigi-Kaltbad-Scheideck-i vonal, amelynél a legnagyobb emelkedés 50°/₀₀ és a legkisebb ívsugár 150.

b) *Az elektromos üzem* mindezeknél nagyobb (110—120 °/₀₀) emelkedéseket is megenged. Elektromos vasutaknál a völgymenet, a fékezés biztonsága miatt, mérvadó.

A legnagyobb emelkedésüek a Le Havre-St.-Marie (115 °/₀₀) és a Linz-Urfahr-Pöstlinbergi (105 °/₀₀). Budapest környékén is van három adhéziós elektromos hegyi vasút, még pedig a zugligeti: 55 °/₀₀, a hüvösvölgyi 30 °/₀₀ és a farkasréti 53 °/₀₀ emelkedéssel.

2. *Középen elhelyezett surlódó sínnel.* A surlódás növelésére a Fell-féle rendszer szolgálhat. A két futó sín közé egy 3-ik sint fektetnek le, amelyhez egy vagy több pár kerék feszithető egy különleges gőzhengerrel. Ilyen rendszerű volt a Mont-Cenis vasút 77 km. hosszú 77 °/₀₀ emelkedésű országúti szakasza, amely 1868 évi június hótól 1870 évi szeptember hóig volt üzemben. Ezenkívül Braziliában (Cantagallo) és Uj-Zélandban, Angliában (Laxey-Sneafell) 90 °/₀₀-ig használják. *Hanscotte* annyiban javított Fell rendszerén, hogy a surlódó kereket légnyomással nyomja a 3-ik sinhez. Ilyenek: a *Puy de Dôme* vasút, amely 1029 m. magasságkülönbségű és a *Bourboule* vasút.

3. ***Fogaskerekü vasutak*** (l. a *III. tabellát*). Fogaskerekű vasutaknál az adhéziótól függetlenek vagyunk. A vontatást az alkalmazott fogaskerék méretei és a biztonság kérdése határolja. A mozdonyról hajtott egy vagy több fogaskerék rendszerint a két sín közé szerelt fogasrúdba és ennek segélyével a magasba kapaszkodik. A fogaskerék tengelye, illetve a fogaskerekek vízszintesen vagy függélyesen állhatnak.

Fogaskerekű vasutakat a tulajdonképeni gőzmozdonyú adhéziós vasutak előtt is építettek. *Blenkinshop* 1812. öntöttvasból készült fogasrudas vasutat épített, ahol a fogasrúd volt a járó sín. *Cathcart* 1847. *Madison-Indianopolis* közt ugyancsak öntöttvasból készült fogasrudat készített, de már a két futósín között. *Marsh* 1866. a Washington-hegyre folyt vasból készített fogasrudas vasutat épített. *Riggenbachnak* 1870. sikerült az első, minden szilárdsági feltételnek megfelelő fogasrudat, amely két ⊔ tartóból áll, szerkeszteni.

Bissinger és *Klose* annyit javítottak e rendszeren, hogy a fogasrudakat kiválthatókká tették. A *berni gépgyár* javítása abból áll, hogy a fogasrúd oldalt, a fékezés hathatósabbá tétele szempontjából, kiálló ajkakkal van szerkesztve.

Az *Abt*-rendszernél két vagy három egymás mellett fekvő, de egy-egy foggal eltolt fogazott rúdba kapaszkodik be a fogaskerék.

Fekvő fogaskerekeknél a fogaskerék az oldalt fektetett fogasrúdba kapaszkodik (Locher-rendszer).

Megemlítendők még az *Opizzi*-rendszer, amelynél a kettős fogasrúd lépcsőzetesen van kiképezve és a *Strub*-rendszer (Jungfrau-vasút), ahol a fogasrúd egy a célra hengerelt sínből van marózással kivájva.

Változó emelkedéssel biró vasutaknál gazdasági szempontból és azért, hogy a vonal néhány részén gyorsabb legyen a menetsebesség, a fogasrúd csak a nagyobb emelkedésű szakaszokon használtatik és a fogaskerekű mozdony úgy van szerkesztve, hogy a kapaszkodó kerekek, ott, ahol szükséges, leereszthetők (vegyes üzem).

Vegyes üzemű fogaskerekű vasút Magyarországon a Tiszolcz-Zólyombrezói és a Karánsebes-Hátszegi.

Az első személyszállító fogaskerekű vasút 1870. Bern mellett épült 100°/₀₀ emelkedéssel. 1871-ben épült Vitznauból a Rigire egy turista vasút 250°/₀₀ emelkedéssel. Ezt követte a budapesti-svábhegyi vasút és a bécsi Kahlenberg-vasút 1874. és az Arthból a Rigire vezető 1875.

Az első vegyesüzemű fogaskerekű vasút a Rohrschach-Heideni volt, amely 1875. készült. Miután e vonalon az üzemet télen még nagy hóeséskor is fenn kell tartani, a fogasrudat magasra kellett elhelyezni. A 7108 m. hosszú, 180°/₀₀-os emelkedésű vasút 1875 óta zavartalanul van üzemben. 1876-ban épült az első 1 m. nyomtávolságú fogaskerekű vasút (Wasseralfingen) és 1885. az első Abt-rendszerű a Harz-hegységben (Blankenburg-Tanne), amely 27 km. hosszú és 60°/₀₀ emelkedéssel bír.

Külön kell megemlékeznünk a *Jungfrau*-vasútról, amely hosszának 80°/₀-án alagútban megy és ép ezáltal teszi lehetségessé azt, hogy építése bár lassan, de biztosan halad előre. A Jungfrau-vasutat 1899. kezdték építeni és 1917-re kész. Általános látképét a *2. ábra*, a mozdonyt az *5. ábra* mutatja.

Ma már belátták, hogy a fogaskerékrendszer nemcsak kirándulási célokra készült vasútnál használható jól, hanem nagyobb teherforgalmat lebonyolító vasutaknál is, főleg ott, ahol a nehéz terepviszonyok mellett alagutakat és viaduktokat kellene építeni. Ilyenek a Berner-Oberland vasútjai, Eisenerz-Vorderberg, Beirut-Damaszkus, az Ilmenau-Schlensingeni, a Harz hegység vasútjai és a fent már említett Tiszolcz-Zólyombrezó

és Karánsebes-Hátszegi. Meg kell említenünk a *Wetli*-rendszert, amelynél a fogaskereket egy végtelen csavar helyettesíti, de az első ilyen vasútnál nagyobb mérvű baleset történt, úgy, hogy azóta ilyen vasutakat nem építenek.

4. *A drótkötélvasutakat* eleinte csak bányaüzemnél vagy vasútépítéseknél anyagszállításra használták. Az üres kocsikat a lefelé menő megterhelt kocsik húzták fel. Amikor terhelt kocsik mentek hegynek v. pedig a terhelés változó volt, akkor ellensúlyokat kapcsoltak be.

A nevezetesebbek érdekesebb adatait a *II. tabella* tartalmazza. Az első személyszállító drótkötélvasút Lyon mellett a *Croix Rosse*-hoz (1862) készült, amelynek hossza 489 m., emelkedése 160‰. Ezt követte a budai várba vezető (1870). Ma már, mint a mellékelt táblázatból látható, nagyon el van terjedve. Különösen kilátó pontokra érdemes drótkötélvasutat építeni, mivel egyszerűbben építhető és olcsóbb üzeme van, mint a fogaskerekű vasutaknak. A drótkötélvasutak sebessége 1—3 m. másodpercenként.

A drótkötélvasutakat kétféle szempont, még pedig: A) *a hajtóerő* és B) *a pálya szerint* osztályozhatjuk.

A) *A hajtóerő szempontjából* vannak: *a)* víztúlsúllyal, *b)* mótorikus erővel működő vasutak.

a) *Víztúlsúly* esetén a felső kocsit az alsó kocsi megterhelésével arányosan vízzel töltik meg és ennek segélyével vontatják fel az alsó kocsit.

b) *Mótoros erő* alkalmazásánál a mótor rendszerint a felső állomáson van. A drótkötél egy v. két kötéldobon át van vezetve, hogy elég súrlódás legyen. A mótor a kötéldobot megfelelő áttételekkel hajtja és a sebesség szabályozása és a fékezés ennek segélyével történik. Ezen féktől függetlenül a kocsinak saját külön működésbe hozható fékje is van. Az alkalmazott mótor lehet gőz-, robbanó-, vízerő- v. elektromos mótor, aszerint, amelyik az adott esetben a gazdaságos.

B) *A pálya szempontjából* vannak: a) *szilárd*, b) *függő v. lebegő* drótkötélvasutak.

a) *Szilárd pályatestü* drótkötélvasútnál (budai várba vezető) a pályatest ép olyan, mint más vasútnál és lehet egy- v. kétvágányú. Az egyvágányú v. kétvágányú, de csak háromsínű vasutaknál a középen van egy kitérő. Legnagyobb emelkedésű a Virgl-vasút (Bozen), amely 700‰-es. A hosszú vasutakat helyes több szakaszra osztani (pl. Stanserhornvasút, amely 3 részből áll: 1347, 1090 és 1276 m. hosszú szakaszokból, amelyek 1400 m. magasságkülönbséget győznek le), nehogy túlhosszú legyen a kötél, ami a melegokozta hosszváltozások miatt is kerülendő.

b) *A függő vagy lebegő vasutaknál* a kocsik rendszerint egy sínen vagy egy drótkötélen lógnak. A kocsi súlypontja tehát a sín alatt van és mozgatása egy második drót segélyével történik. Vannak olyan függő drótkötélvasutak, ahol közbenső tartókra van a kötél felfüggesztve. Ilyenek a Loschwitz-i Drezda mellett; a Kohlern-hegyre Bozen mellett (l. a *6.*, *7.* és *8. ábrát*); a Vigilhágóra Meran mellett (1481 m.); az Aiguille du Midire Chamonixból (3850 m.) vivő vasutak.

Ezekkel szemben a Wetterhornra, a salzburgi Mönchsbergre, a Bürgenstockról a Hummetswandra vezető vasutaknak nincs közbenső alátámasztásuk és így tulajdonkép *lift*-eknek tekinthetők. A Jungfrau-vasút legfelső szakaszát is így fogják építeni.

Hegyi viasz (ásv.), vaskos, viaszkülsejű, néha erezetes-rostos; a mikroszkóp alatt felismerhető, hogy finom szálak nemezszerű szövedékéből áll; a főtörése lapos kagylós, a haránttörése szilánkos; igen lágy, gyúrható és tapadó; reáeső fényben zöldes-barna, áteső fényben sárgásbarna-jácintpiros, csillogó; az éleken áttetsző; kellemes szaga van. Kémlai összetétele a mesterséges paraffinéval azonos: CnH2n összetételű szénhidrogén; 62—66°-on tiszta olajszerű folyadékká olvad; magas hőfokon világos lánggal ég; terpentinben és benzolban könnyen, alkoholban és éterben nehezen oldható. Termőhelye: Slanik Romániában, Boryslaw Galiciában, Baku a Kaspi-tó mellett. Tudományos neve *ozokerit*.

Hegyi zebra, l. *Zebra*.

Hegyi zöld a. m. *malachit-zöld*, melyet finoman őrölve, iszapolva, olaj- és vízfestéknek használnak. Tompafényű, kevéssé ellentálló, kénhidrogén hatására megfeketedő festék. Schweinfurti zölddel hamisítják, mely azonban mérgező hatású.

Hegyi zsidók. Zsidó vallású néptörzs a Kaukázusban. Körülbelül 30,000-en vannak és rendesen elkülönített csoportokban élnek az egyes községekben. Sajátságos keleti ruházatban járnak. Legnagyobb számban találhatók Baku és Dagesztán kormányzóságban, valamint a Batalpasirszktől D.-re eső Kuban felső részein. A H. általában rövid fejüek és *tat* (l. o.) nyelven beszélnek.

Hegykapitány, a hegyközségek választott feje.

Hegykatlan, l. *Hegy*.

Hegyképződés, újabb magyarázata *Suess* Das Antlitz der Erde című munkájának megjelenésénél (1883—1888 és 1909) kezdődik. *Suess* a föld felületén kilenc geotektónikai s földtörténelmi egységet különböztetett meg. Az atlanti féltekén 1. *Laurentiát* és 2. *Gondvanaföldet*, amelyeknek felgyűrődése még az algonki idő előtt megtörtént. Az elsőhöz Kanada, Grönland és talán a Hebridák Ny.-i része tartozik Skócia Ny.-i előhegyeivel, a másodikhoz Brazilia, Afrikának nagy része, Madagaszkár és Keletindia. Ezek a területek a mezozoikum nagy részében szárazak voltak, s csak a középső krétában kerültek ismét tenger alá. 3. A praekambri *cseh masszivum*, mely önálló horszt alakjában Európa közepében jelentkezik és a szomszédos hegységekkel semmiféle látható összefüggése nincsen. 4. *Kaledónia* praedevoni gyürődési zónája, amely Nagy-Britannia és a Spitzbergák nagy részére az Orkney és Shetland szigetekre és Skandinávia Ny.-i részére terjed ki. 5. *Az ázsiai vagy eurázíai* felépítéshez tartozik Ázsia a keleti szigetkoszorújával, kivéve a dekani, ceyloni és északkeletszibériai masszivumot (Angaraföld). Európa a cseh masszivum, Kaledonia és a Ny.-i Hebridák kivételével, Amerikában a Rocky Mountains és Afrikában az Atlashegység. Felgyürődését úgy a Hercyni, mint a tercier redőzésnek köszöni. 6. *Kaphegység*; egy nagy lánchegység maradványa, melynek nagy részét ma a délatlanti és délindiai oceánok borítják. 7. *Australia* és *Oceanida* egy igazi lánchegy-

1. ábra. A Bernina-vasút

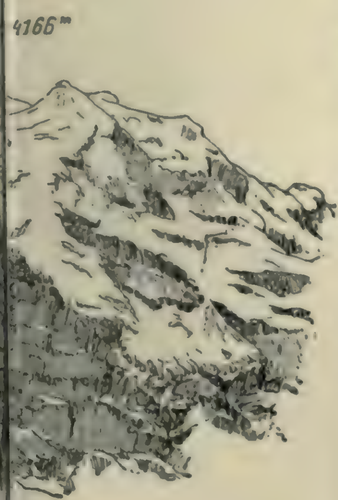
2. ábra. A Jungfrau-vasút látképe

»Hegyi vasutak« cikkhez.

ese Bergün és Preda között.

4166m

3. ábra. Az Albula-vasút általános helyzetrajza.

4. ábra. A Gotthard-vasút két egymásfölötti Reusz-patak hidja Wassen mellett.

7. ábra. A Kohlern-vasút kocsijai.

6. ábra. Közbenső tartókkal
(Kohlererbe

5. ábra. A Jungfrau-vasút mozdonya szekrény nélkül.

masztott függő drótkötélvasút
ozen mellett).

8. ábra. Koblern függővasút képe.

I. Magyarország hegységvasutai.

Sorszám	A vonal neve	A vonal megnyitás éve	A vonal hossza	Legnagyobb magasság a tenger felett	Legnagyobb emelkedés	Leghosszabb alagút	Két állomás között nevek	Két állomás között Legnagyobb magasságkülönbség	Két állomás között távolság
1.	Oravicza–Anina	1863	33·934	557·02	20	Krassova 660	Lissava—Krassova	220·04	10·971
2.	Piski–Petrozsény	1870	79 0309	727·70	16·66	Banicza 614·20	Merisor—Banicza	90·26	6·1042
3.	Nagyvárad–Kolozsvár	1870	152·0763	563·93	10	III sz. 269·98	Sztána–Egeres	84·54	11·4483
4.	Zsolna–Országhatár	1871	37·3	487·7	14·3	—	Csácza—Országhatár	74·6	6·9
5.	Salgótarján–Zólyom	1871	89·3458	406·77	16	Kriván 326·2	Lángabánya—Krivángyetva	160·68	14·3413
6.	Zsolna–Poprádfelka	1871	138·6	898·9	14·3	Sztrecsényi 523·6	Lucsivnafürdő—Csorba	105·9	7·0
7	Poprádfelka–Kassa	1871	110·6	679·3	14·3	Phönixhutai 417	Phönixhuta—Margitfalva	106·1	12·6
8.	Zólyom–Ruttka	1872	98·1124	770·44	16·1	Zólyomi 637·2	Garamberzencze—Bartos	199·36	14·7904
9	Székesfehérvár–Czelldömölk	1872	122·7908	371·02	10	—	Szentgál—Városlöd—Kislöd	91·70	10·0491
10	Károlyváros—Fiume	1873	176·9746	836·43	25	Kapjuk 1222·25	Buccari—Fiume	256·94	11·967
11.	Karánsebes–Orsova	1878	90·309	460·47	20	936	Domásnya–Somfa—Bélajabláncz	119·30	14·587
12.	Brassó–Tömös–Országhatár	1879	25·7361	1025·50	25	938·40	Derestye—Hétfalu—Tömös	165·697	—
13.	Csácza–Zwardon	1884	20·6	672·4	25	—	Sziklaszoros—Országhatár	158·1	6·6
14.	Margitfalva—Gölniczbánya–Szomolnokhuta	1884	33·0	499·1	12·5	—	Szepesremete–Szomolnokhuta	86·7	9·0
15.	Munkács—Lavoczne	1887	77·53032	797·47	25·33	Határszéli 1746·19	Volócz—Beszkid	200·58	10·57306
16.	Trencséntepiicz—Országhatár–Vlárapass felé	1888	13·104	280·30	12	—	Nemsó–Felsőszenye m. á. h.	18·85	3·956
17.	Petrozsény—Lupény	1892	18·3085	636·11	12·5	—	Petrozsény—Livazény	45·07	5·470
18.	Nagyszeben—Vöröstorony—Országhatár	1892	37·59745	408·60	6	—	Sellenberk—Vesztény	17·70	5·7365
19.	Rahó–Kőrösmező—Országhatár	1894	42·12537	836·55	15	Határszéli 1221·40	Tiszaborkút–Kevele	86·45	10·10426
20.	Óbuda–Esztergom	1895	41·84924	262·33	12·5	Pilisvörösvár 779·47	Piliscsaba—Leányvárcsév	77 13	8·688
21.	Csorba—Csorbató	1896	4·8	1350·0	127	—	Csorba—Csorbató	443·6	4·8
22.	Erdőköz–Tiszolcz	1896	16·8295	725·12	50	—	Fenyves—Gömörvég	165·25	4·688
23.	Sepsiszentgyörgy—Csikszereda	1897	62·8757	659·89	10·22	—	Sepsibükszád—Balványosfüred—Tusnádfürdő	49·50	6 11052
24.	Mádéfalva–Csikgyimes	1897	40·97632	1012·93	25	Lovész 1222 74	Sepsiszentgyorgy—Lovész kitérő	264·80	12·24649
25.	Kralován–Szuchahora	1899	70·0	769·5	20	—	Trsztena—Szuchahora	154·3	17·6
26.	Nagyberezna—Országhatár	1905	56·3265	856·54	22	Csorbadomb 600·24	Hajasd—Csorbadomb	225·35	11·2461

»Hegyi vasutak« cikkhez.

Sorszám	A vonal			Legnagyobb magasság a tenger felett	Legnagyobb emelkedés	Leghosszabb alagút	Két állomás között		
	neve	megnyitás éve	hossza				nevek	Legnagyobb magasság-különbség	távolság
27.	Madéfalva—Gyergyószentmiklós	1905	47·18337	882·00	15	Udvarvölgyi 237·14	Csikszentdomokos—Marosfő	136·46	10·76863
28.	Karánsebes Hátszeg	1908	72·9286	692·00	50	—	Bauczár—Hunyadvaskapu forg. kitérő	267·10	9·80843
29.	Balaton-vidéki Börgönd-Tapolcza	1909	117·05718	171·19	10	Akarattyai 95·50	Füle—Kenese	62·90	14·857
	Balaton-vidéki Veszprém-Alsóörs	1909	16·06160	292·26	20	—	Szentkirályszabadja—Alsóörsi csatlakozás	149·40	7·78935
30.	Déda—Gyergyószentmiklós	1909	74·18337	787·56	10	Szalárd 382·16	Ratosnya—Palotailva	70·30	12·63[illegible]8
31.	Pécs—Báttaszék	1911	67·3462	228·99	12	—	Vémény—Palotabozsok	58·10	6·10[illegible]
32.	Tátrai	1909—13	35·8	1351·40	60	—	Felsőhági—Stóla	117·90	4·071

II. Nevezetesebb drótkötél-vasutak.

Folyó szám	A vasút neve	A megnyitás éve	Nyomtávolság m/m	Hossz. m.	Legnagyobb emelkedés ‰	Üzem	Magasság-különbség m.	Tengerszín feletti magasság m.	A fékezés rendszere
1.	Budai vár	1870	1450	90	577	gőzgép	47·4	—	—
2.	Lausanne-Ouchy	1877	1435	1463	116	turbina	102	481	Csúszó
3.	Territet-Glion	1883	1000	630	570	víztúlsúly	301	689	Riggenbach
4.	Bürgenstock	1888	1000	943	575	elektromos	443	878	Abt
5.	Beatenberg (Thun)	1889	1000	1695	345	víztúlsúly	556	1121	Riggenbach
6.	Salvatore (Lugano)	1890	1000	1517	600	elektromos	602	883	Abt
7.	Stanserhorn	1893	1000	3620	620	«	1398	1849	Fogas
8.	Schatzalp (Davos)	1899	1000	630	474	«	301	1862	«
9.	Mendel (Bozen)	1903	1000	2370	640	«	854	1365	
10.	Tarajka (Tátra)	1909	1000	2036	155	«	255	1280	
11.	Hungerburg (Innsbruck)	1909	1000	824	550	«	274	856	
12.	Kohlererberg (Bozen)	1912	lebegő	—	1000	«	—	—	
13.	Mont-Blanc		1000	3810	750	«	2800	3850	
14.	Lana-Vigilijoch (Meran)	1912	lebegő	2200	650	«	1140	1800	Ceretti-Tampani
15.	Wetterhorn	1911	lebegő	365	2000	«	420	1678	
16.	Capri sziget		1000	649	380	«	141	142	
17.	Loschwitz (Drezda)		1000	604	604	«	98	220	
18.	Niesen (Svájc)	1911	1000	3524	660	«	1642	2335	

III. Nevezetesebb fogaskerekű vasutak.

Szám	A vasút neve	Meg-nyitás éve	Nyom-távol-ság m/m	Hossza km.	Leg-nagyobb emel-kedés ‰	Legkisebb ívsugár m.	Magasság-különbség m.	Tengerszín feletti magasság m.	Rendszer
1.	Vitznau-Rigi	1871	1435	6·9	250	180	1310	1749	Riggenbach
2.	Arth-Rigi	1873	1435	8·7	200	180	1236	1749	«
3.	Svábhegyi (Budapest)	1874	1435	4·03	103	180	260	483	«
4.	Kahlenberg (Bécs)	1874	1435	5·5	100	180	260	471	«
5.	Niederwald I. (Rajna m.)	1884	1000	2·3	200	200	222	300	«
6.	Niederwald II. (Rajna m.)	1885	1000	1·4	200	200	289	300	«
7.	Harz-hegység (Blankenburg-Tanne)	1885	1435	6·6	60	200	268	460	Abt
8.	Pilatus	1888	800	4·3	480	80	1629	2069	Locher
9.	Brünig	1888	1000	9·0	120	120	—	—	Abt
10.	Monte Generoso (Lugano)	1890	800	9·0	220	60	1319	1596	«
11.	Pikes Peak (Colorado)	1890	1435	15·0	250	115	2245	4260	«
12.	Visp-Zermatt	1890	1000	7·2	125	100	945	1609	«
13.	Brienzi Rothhorn	1892	800	7·6	250	60	1681	2252	«
14.	Glion-Rocher de Naye	1892	800	7·6	220	80	1281	1973	«
15.	Schafberg (Salzkammergut)	1893	1000	6·0	250	100	1776	1730	«
16.	Lauterbrunnen-Scheidegg	1893	800	9·4	250	60	1265	2064	Riggenbach
17.	Grindelwald-Scheidegg	1893	800	8·6	250	60	1026	2064	«
18.	Zólyombrézó-Tiszolcz	1895	1435	6·0	50	180	—	—	Abt
19.	Beirut-Damaszkus	1895	1050	32·0	70	120	1430	1480	«
20.	Csorbató	1896	1000	4·8	127	80	451	1350	Riggenbach
21.	Schneeberg (Bécs m.)	1897	1000	9·7	200	80	1219	1795	Abt
22.	Gornergrat	1898	1000	9·0	200	80	1414	3022	« (elektromos)
23.	Aigle-Leysin	1900	1000	6·75	230	60	986	1394	Abt
24.	Jungfrau	1901	1000	12·5	250	100	2029	4093	Strub (elektromos)
25.	Opcsina (Trieszt)	1902	1435	0·8	250	40	800	835	«
26.	Vezuv	1908	1000	1·64	250	60	697	794	Strub

Szám	A vasút neve	Megnyitás éve	Nyomtávolság m/m	Hossza km.	Legnagyobb emelkedés ‰	Legkisebb ívsugár m.	Magasságkülönbség m.	Tengerszín feletti magasság m.	Rendszer
27.	Martigny-Chatelard	1904	1000	18·8	200	80	686	1150	Abt
28.	Ritten (Bozen—Klobenstein)	1910	1000	7·9	255	80	925	1190	Strub
29.	Karánsebes-Hátszeg	1911	1435	—	50	400	445	656	Abt

IV. Nevezetesebb külföldi hegységvasutakra vonatkozó emelkedési, magassági stb. adatok.

Folyó szám	A vasút neve	Megnyitás éve	A hegység vasút hossza	Legnagyobb magasság a tenger színe felett	Legnagyobb emelkedés ‰	A vízválasztó alagútjának hossza m.	Legkisebb körívsugár m.	Megjegyzés
1.	Régi Giovi	1853	10	—	35·4	3·3	190	
2.	Semmering	1854	41	898	25	1431	190	
3.	Bologna-Pistoja	1864	94	617	25	2·7	300	
4.	Brenner	1867	126	1367	25	—	285	
5.	Schwarzwald	1870	29	834	20	1·7	300	
6.	Mont-Cenis	1871	62	1295	30	12·220	350	elektromos
7.	Gotthard	1882	90	1154	27	14·984	280	
8.	Arlberg	1884	64	1310	32	10250	250	
9.	Új Giovi	1889	22·6	324	15·9	8·3	500	elektromos
10.	Landquart-Davos	1890	50	1634	45	—	100	
11.	Brocken	1900	19	1120	33	—	60	
12.	Albula	1903	63	1823	25	2368	100	
13.	Simplon	1906	—	—	35	19770	—	elektromos
14.	St. Pölten—Mariazell	1907	61	890	25	5865	90	«
15.	Tauern	1907	77	1225	25·5	8·47	250	
16.	Bernina	1911	60	2245	70	700	45	elektromos
17.	Mittenwald	1912	115	1185	36·4	1787	150	«
18.	Wocheiner	1907	189·2	575	20	6336	250	
19.	Karawanken	1907		521	20	7973	250	
20.	Krisztiánia-Bergen	1883 1912	493	1301	20	5311	400	
21.	Lötschberg	1913	80	1244	27	14536	300	

ség fővonulatának látszanak, de jórészt még ismeretlenek. 8. A fiatal *Andin*-gyűrődés Amerika Ny.-i szélén halad. Észak-Amerikában É.-on a Wrangel vulkánnál kezdődik s a Rocky Mountaintól Ny.-ra többszöri megtöréssel huzódik végig Észak-Amerikán s Dél-Amerikában Bolivián és Argentinán át folytatódik körülbelül a d. sz. 68°-ig. 9. *Antarktis*; valószinüleg egy önálló praekambri terület.

A földünkön levő hegységek képződése nem egy korban történt, hanem hosszú és változatos multjuk van. Főleg két korszakban folyt a hegységképződés intenzivebben: a felsőkarbonban és a tercierben, de a geologiai vizsgálatok kimutatják, hogy abszolut nyugalomról egy korban sem beszélhetünk. Lassanként kialakultak azonban olyan területek, amelyek hosszú időn át relative nyugodtak maradtak, míg más területeken ismétlődő radiális és tangenciális redőzések és törések mentek végbe s ily területeken képződtek a sokszor 7000 m. mélységet meghaladó mélyedések. Ezeket *Dana* után geoszinklinálisoknak nevezzük. *Suess* szerint azok az erők, amelyek a hegységek ráncosodását okozták, ezektől a régi sülyedésektől származtak, úgy, hogy a sülyedésnél a régibb tömegre gyakorolt nyomás a tengerfenék szélső részét összenyomta. A földünkön kimutatható erős H.-ek zónája általában egybeesik a szeizmikus és vulkános zónákkal.

A hegységek felépítésére különösen azok a vizsgálatok igen jelentősek, melyeket az Alpokban végeztek. *Suess* ismerte fel először az 1870-es évek elején, hogy az Alpok nem szimmetrikus hegység, mint addig hitték, hanem hogy azok délről meg vannak tolva és északon egy korábbi masszivumhoz hozzászoritva. Azután *Heim* végzett a Tödi és Windgälle csoporton, különösen a Glarusi kettős redőn alapvető munkát. *Suess* szerint az Alpok egy nagy, az Alpokhoz hasonló felépitésű hegységnek, a tercier Alpidoknak a maradványa, amely hegység horstszerű maradványokban visszamaradt praepermi Altaidák között a Pontustól a Gibraltárig húzódott. Európa tercier redőzései mind az Altaidák horstjai közé esnek s az itt képződött hegységeket posthumus Altaidoknak nevezik. Ezek közül csak az Alpok jelentékenyebbek, amelyek egyúttal a Spitzbergáktól a kapföldi Jóreménység-fokig a leghatalmasabb postpermi redőzést is képviselik. Ugyancsak *Suess* ismerte fel azt is, hogy a Kárpátok és Apenninek az Alpok folytatásai és hogy a Déli-Alpok idegen elemet képeznek az Alpokban. Ő azért ezeket a dalmáciai és boszniai hegyvonulatokkal együtt mint Dinári dákat választotta külön.

Azon nagybecsű munkálatoknak folytatása gyanánt, amelyeket az Alpokban *Suess* és *Heim* megindítottak, a hegységek képződésére új teória keletkezett, amely mint *átredőző és fedőredő* teória ismeretes s amelynek felállítása *Bertrand, Schardt* és *Lugeon* nevéhez fűződik. Ezen teória szerint a horizontális erők létrehozta redőzés áttolódik a már lerakódott képződményeken s azokon összegyűrt hegységet épít fel. Az egyes országokban végzett újabb vizsgálatok alapján a geologusoknak mind nagyobb száma csatlakozik e teóriához.

Hazánkban a fedőredők kérdése még nincsen eldöntve, azonban az ezen szempontból újabban átvizsgált területeken szerzett eredmények itt is valószinüvé teszik, hogy hegységeink egyik-másikának felépítését ezen teória segélyével könnyen meg lehet világitani. Leginkább előrehaladtak az észlelések a krassószörényi hegységben, hol *Schafarzik* és *Murgoci* vizsgálatai a fedőredők szerepét a hegységképződésben valószinüvé teszik. Hasonló jelenségek mutatkoznak a Bihar-Kodru-hegységben, hol a permiképződmények 10—15 km. szélességben fedik a fiatalabb képződményeket.

A hegységek képződése okának magyarázatára több teória van, amelyek közül a geologusok legnagyobb része, mint a legvalószinübbnek látszót, az ú. n. *kontrakciós* v. *zsugorodási teóriát* fogadta el. Ezen teória szerint a Föld középső részének kihülésével a Föld térfogata s így kerülete is kisebbedik s ezáltal a már megszilárdult felső kéregben feszültség támad, amelynek felbomlása sülyedéseket és redőző mozgásokat idéz elő. A földkéreg kerületének kisebbedése igen tekintélyes lehet. Igy pl. az a hegytömeg, amely az Alpokban össze van ráncolva, szintes településben legalább 600—1200 km. széles területet foglalt el. Ennek a teóriának az az előnye, hogy vele a földkéreg minden mozgását s úgy a szeizmikus, mint a vulkános jelenségeket meg tudjuk magyarázni s egy okra, a Föld kihülésére visszavezetni. A *Reyer-féle csúszási teória* szerint a ráncosodások oka a szedimentekben a nyomás következtében beálló csúszások lennének. *J. Danától* és *Readetől* származik a *termikus expanziós teória*, mely a földkéreg ráncosodásának okát abban keresi, hogy a földkéreg egyes részein hőemelkedés támad s az ezzel járó térfogatkülönbség hozza létre a gyűrődéseket. *Ampferer* a *Dutton-féle fajsúlyteória* szerint a hegységképződés okát a föld mélyebb részeiben keresi és fizikai és kémiai processzusra vezeti vissza. Ezen teória szerint a hegységek könnyebbek, mint a hegységek előtt levő medencék, azért felemelkednek, míg a medencéket a hegységből lehordott nagymennyiségű törmelék lerakódása mindjobban megterheli s azért sülyednek. Az újabb isosztatikai vizsgálatok alkalmával végzett nehézségmérések (*br. Eötvös* L., *Helmert, Hecker*) ezen teóriát támogatni látszanak, amennyiben e mérések alkalmával tényleg azt mutatták ki, hogy a mélyedések alatt nagyobb tömegvonzások vannak, mint a nagy hegységekben.

Hegykerület, Zala vm. csáktornyai j.-ban az apró szétszórt házcsoportok 9 H.-té (I—IX.) vannak egyesítve, melyek mindegyikének külön községi szervezete van. Mindegyik H.-nek most külön neve van.

Hegykő, kisk. Sopron vm. soproni j.-ban, (1910) 1320 magyar lakossal, postahivatallal, u. t. Eszterháza.

Hegyköz, kisk. Szolnok-Doboka vm. csákigorbói j.-ban, (1910) 335 oláh lak.; u. p. Csákigorbó, u. t. Szurdok.

Hegyközcsatár (azelőtt: *Csatár*), kisk. Bihar vm. szalárdi j.-ban, (1910) 1567 magyar lak., postaügynökség; u. t. Bihar.

Hegyközkovácsi, nagyk. Bihar vm. központi j.-ban, (1910) 830 magyar lak.; postaügynökség; u. t. Bihar.

Hegyközpályi (azelőtt: *Pályi)*, kisk. Bihar vm. központi j.-ban, (1910) 820 magyar lak., postaügynökség; u. t. Bihar.

Hegyközség, egyes szőllőbirtokosoknak hatósági jogkör nélkül önkormányzati joggal és meghatározott szervezettel biró olyan testülete, amelynek célja a szőllőművelésre és bortermelésre vonatkozó közös érdekek előmozdítása. Arra nézve, hogy a szőllősgazdáknak módjukban legyen közös érdekeiket törvényes alapon szervezetben egyesített erővel elérni, a mezőgazdaságról és mezőrendőrségről szóló 1894. évi XII. törvénycikk és az 1894. évi 48000 sz. földmívelésügyi min. rendelet intézkedik. H.-ek kötelesek intézkedni 1. a közös őrzés és a hegyrendészeti szervezkedés iránt; 2. a filloxera által elpusztított szőllők felújításának v. új szőllők ültetésének, továbbá a szőllőpenész (peronoszpora) ellen való közös védekezésnek előmozdítása iránt. Intézkednek továbbá: 3. minden egyéb szőllőbetegség ellen való közös védekezés elősegítése, 4. az okszerű szőllőmívelés és szüretelés s a szőllők jövedelmezőségének fokozása érdekében szükséges v. kivánatos közös gazdálkodási és kezelési szervezkedés iránt. A H. ügyeit intézi 1. a H.-i közgyűlés, 2. a H.-i választmány és 3. a H.-i hegybiró.

Hegyközszáldobágy (azelőtt: *Száldobágy)*, kisk. Bihar vm. központi j.-ban, (1910) 851 magyar lak.; u. p. Hegyközpályi, u. t. Nagy-Várad.

Hegyközszentimre, nagyk. Bihar vm. szalárdi j.-ban, (1910) 1236 magyar lakossal, jó bortermeléssel. Itt állítólag Szt. István elhunyt fia tiszteletére nagy kolostort építtetett.

Hegyközszentmiklós, nagyk. Bihar vm. székelyhidi j.-ban, (1910) 1107 magyar lak.; u. p. és u. t. Székelyhid.

Hegyköztóttelek (azelőtt: *Tóttelek)*, kisk. Bihar vm. szalárdi j.-ban, (1910) 544 magyar lak.; u. p. Hegyközcsatár, u. t. Szalárd.

Hegyközújlak, nagyk. Bihar vm. központi j.-ban, (1910) 1128 magyar lak., postaügynökség; u. t. Bihar.

Hegykultusz *(hegyimádás)*, az animizmuson alapszik, mely az életnélküli tárgyakat megeleveníti v. perszonifikálja. Mindig magasabb, különálló hegycsúcshoz fűződik. A H.-ban két irányt lehet megkülönböztetni: a hegy maga személy, vagy valami felsőbb lény tulajdona. A magyarság körében Erdélyben lelhetők fel e kultusz nyomai, melyek amellett tanuskodnak, hogy az ősmagyar hiedelemben a H. ki volt fejlődve, főleg azon értelemben, mely szerint a hegy valami felsőbb lény tulajdona, büntetlenül nem lehet beszennyezni és onnan csak a felsőbb lény engedélyével lehet valami tárgyat elvinni. Boszorkányok és ördögök laknak v. gyülekeznek bizonyos hegyek csúcsain. Az év bizonyos napjain megnyílnak a hegyek, tündérek v. óriások lépnek ki onnan, ily alkalommal az ember hozzáférhet a hegyek belsejében rejlő kincsekhez. Hogy a hegyek a néphit szerint mintegy égbevezető hidak, arra reminiszcencia az az elterjedt nézet, hogy a hegyek az ég támaszai. Már az ind-perzsa mitoszok említik a Meru nevű istenhegyet, mely egyszersmind a boldog lelkek lakóhelye. A Sinai-hegyen vette át Mózes a törvénytáblákat; a szamaritánusok maig is áldoznak a Sihem melletti Garizimen; Salamon temploma a Jeruzsálem melletti Mória hegyen, ősi kultuszhelyen épült. A görögöknél az Olimposzt és a Parnasszoszt mint Zeus és Apollo trónját ünnepelték. A H. legfejlettebb alakja az ázsiai népek körében található, hol vagy az a kozmikus felfogás nyilvánul, hogy a hegy összeköti az eget a földdel, vagy hogy a hegyet az istennek valamelyik választott szentje avatta szentséggé. Ilyen pl. a ceyloni Samanala-Kand, melyet a buddhisták és a mohammedánok egyaránt tisztelnek. Itt tisztelik Buddha sziklába nyomott lábnyomát, míg a mohammedánok Ádám emlékét látják benne. Analog esetek tótságunk körében is találhatók. Krisztus és Szent Péter lábnyomát sok helyütt ismerik, a szikla porával, vizével kuruzsolást, varázslatot űznek, éjszaka elkerülik stb. A japánok ugyanígy tisztelik Fuzsi-jama hegyét.

Irodalom. Andrian, Höhenkultus asiatischer und europäischer Völker, Wien 1891; Herrmann Antal, A hegyek kultusza Erdély népeinél, Kolozsvár 1893; Wlislocki H., Aus dem Volksleben der Magyaren, München 1893; u. a., Aus dem inneren Leben der Zigeuner, Berlin 1892.

Hegylánc, l. *Hegy*.

Hegy leve a. m. bor; Garay János Obsitosában nevezi így.

Hegymagas, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1910) 628 magyar lak.; u. p. Tapolcza, u. t. Nemestördenicz.

Hegymagasságmérés *légsúlymérővel*. A légnyomás a tengerszin-fölötti magasság növekedésével csökken és pedig a Boyle-Mariotte-féle törvény értelmében geometriai haladvány módjára. Ezen geometriai haladvány állandó hányadosa mérések által meghatároztatott, ennélfogva két különböző magasságban fekvő hely megfelelő légnyomásértékeinek megfigyelése alapján a két hely magasságának különbsége meglehetős pontossággal kiszámítható. Az e célra használt képletek közül már elég pontos eredményt ád a Bruhns-féle:

$$m = 18{,}432\,[1 + 0{\cdot}0039\,t]$$
$$[1 + 0{\cdot}0026 \cos 2\varphi] \log \frac{B}{b} \text{ met.,}$$

melyben t a két helyen megfigyelt hőmérsékek középértéke, φ a geogr. szélesség, B az alsó, b a felső helynek megfelelő barométer-állás. 800 m.-t túl nem haladó magassági különbségeknél elég pontos eredményt ád a Babinet-féle képlet:

$$m = 16002\,(1 + 0{\cdot}0039\,t)$$
$$[1 + 0{\cdot}0026 \cos 2\varphi]. \frac{B-b}{B+b} \text{ met.,}$$

mely a logaritmusokkal való számolást nélkülözhetővé teszi.

Hegymászás, szorosabb értelemben fölmenés valamely hegyre, tágabb értelemben a hegyes vidéken űzött turistáskodás. Egyike a legnemesebb és legegészségesebb sportoknak. A H.-nak mint sportnak megalapitói: Petrarca, Leonardo da Vinci, Gessner, Rousseau és Saussure; élettani hatásait Saussure, Paul Bert, Mosso, Zuntz és Loewy kezdték tanulmányozni s ma már a H.-

nak, úgy mint sportnak s úgy is mint gyógyító tényezőnek, óriási irodalma van. Élettani hatásai a lélek üdítésén kívül az izomzat, az idegrendszer, az anyagcsere, a szív és a lélegzés módosulásában nyilvánulnak. L. *Turistaság*, *Hegymászó kúra*, *Hegyi betegség*, *Alpinizmus*.

Hegymászó kúra, a lejtőn fölfelé járásnak, mint jól adagolható testimunkának gyógyító célokra való felhasználása. A lejtőn fölfelé haladva, a beteg egész testének súlyát emeli s aszerint, hogy mily emelkedésű lejtőn, mekkora utat, mennyi idő alatt végzett, testalkatától és gyakorlottságától is függő, de elég pontosan megállapítható mennyiségű munkát végez. E testi munka hatással van a beteg anyagcseréjére, vérkeringésére stb. s így fogyasztókúráknak, szívbetegek kúráinak fontos része. Különös hírnévre tett szert, mint az Oertel-féle kúra része (l. o.).

Hegymeg, kisk. Borsod vm. edelényi j.-ban, (1910) 326 magyar lak.; u. p. Lak., u. t. Edelény. Óskori cserepek lelőhelye.

Hegymenet, a német Bergfahrt szószerinti fordításából alkotott s elterjedt kifejezés, mely a hajónak a folyóvíz ellenében való menését jelenti, úgy, mint a *völgymenet* (Talfahrt) kifejezést a folyam irányában való haladás kifejezésére használják. Magyarosan úgy mondjuk, hogy a hajó fölfelé és lefelé megy.

Hegymérleg (ném. *Bergwage*, *Wallwage*), régi bányász-műszer, amelyet különösen a német bányászok használtak a bányák táróiban a lejtők és magasságkülönbségek megmérésére.

Hegyomlás. A hegységekben különböző okok folytán a kőzetek egyes, sokszor igen tekintélyes részei elválnak és eredeti helyükről elmozdulnak. A kőzeteknek eredeti helyükről való elválását okozhatják: a fagy, eső, erozió, a patakok alámosása, az egyes rétegek közé beszivárgó víz stb., eltekintve a kőzetek egyensúlyának mesterséges úton való megbolygatásától (kőfejtés, bányászat stb.). A magas, szilárd kőzetből álló sziklás területeken az elvált sziklarészletek a sziklás rész aljáig zuhannak, ahonnan lassan csúsznak és gurulnak le a völgyekbe. Oly területeken, ahol jó vízvezető rétegek fekvőjét vízáthatlan agyagrétegek alkotják vagy az agyagrétegek közé települ vízvezető réteg, ott az alul levő agyagréteg felülete felázik, csúszóssá lesz s a felsőbb rétegek nyomása következtében a hegyek egyes részei elválnak és mozgásba jönnek s a főtömegben karajszerű mélyedés marad vissza. Az így elvált csúszó hegyrészletek a lankásabb hegyoldalból feltűnően kiemelkedő kisebb-nagyobb dombokat alkotnak. Hazánkban különösen az erdélyi mezőség mutat az ilyen csúszásokra v. suvadásokra szép példákat, ahol a hegylejtők sokszor telve vannak csúszó dombocskákkal. Különösen veszélyesek az ilyen területek tavasz felé, amikor az olvadó hó vize beszivárogva e dombok alá, feláztatja azok alapját, miáltal a dombok csúszásnak indulnak. Ilyen csúszó területekkel van tele az Államvasutak vonala Bánffyhunyad és Aranyosgyéres között, hol — különösen míg a csúszóterületek alá beszivárgó vizet fel nem fogták — gyakran megismétlődtek a pályatest megcsúszásai.

Hegyorom, l. *Hegy*.

Hegypárt (franc. *La montagne*, *Montagnards*), az 1791—92-iki francia törvényhozó gyűlésnek és az 1792—95-iki konventnek szélső köztársasági pártja, mely nevét onnan kapta, hogy az ülésterem felső padsoraiban foglalt helyet. A H. tagjai a *jakobinusok* (l. o.) közül kerültek ki s a párisi községtanács és a külvárosi csőcselék támogatásával csakhamar urai lettek a konventnek, melyből a *girondeiakat* 1793 jún. erőszakkal eltávolították. Ők voltak a rémuralom előidézői és vezérei egész Robespierre bukásáig (1794 júl.). Ezután megfogyatkozva teljesen elvesztették befolyásukat s a jakobinus klub bezárása után politikai szerepük is megszűnt (1795 máj.). A H. vezéralakjai voltak: Danton, Desmoulins, Marat, Robespierre, Saint-Just, Tallien, Fouché stb. H.-nak nevezték később az 1849-iki francia nemzetgyűlés szélső köztársasági tagjait is.

Hegyrajz v. *orográfia*, a hegyek külső alakjának és csoportosulásának leírása, újabb fölfogás szerint különös tekintettel a hegyalakok keletkezésére és elváltozásaira (általános H. v. *alaktan*, *morfológia*). Tágabb értelemben a H. nemcsak *oroplasztika* v. *morfográfia*, vagyis nemcsak az alak száraz leírásával foglalkozik, hanem az *orométria* vagy *morfométria* segítségével számbeli adatokkal, s ezek segítségével rajzokban, ú. n. grafikonokban is föltünteti a jellemző alakokat és a magasságbeli viszonyokat szemléltető módon fejezi ki. Végül az *orogénia* segítségével kikutatja a hegy keletkezésének okát. A H.-ot a *hidrográfiá*-val vagy *vízrajz*-zal (l. o.) együtt a fizikai földrajz nagy fejezetének vesszük, amelynek segédtudományai a geodézia és geológia. Az előbbi főleg az orométriában és kartográfiában fontos, az utóbbi pedig a térszini alakok okának kifürkészésében. A H. tulajdonképeni megalapítója *Bernhard Varenius*: Geographia generalis (Amsterdam 1650) című munkájában. További művelői: *Playfair*, Illustrations of the Huttonian theory (1802); *K. F. Struve*, Physiognomik d. Erde (1802); *K. Ritter*, Die Erdkunde (1817); *v. Sonklar*, Allgemeine Orographie (1873); *v. Richthofen*, Führer für Forschungsreisende (legújabb kiadás 1901-ből); *Penck*, Morphologie der Erdoberfläche (1894); de la *Noë* és de *Margerie*, Les formes du terrain (1888); *Geike*, Earth sculpture or the origin of land-forms (1838); *Supan*, A fizikai földrajz alapvonalai (Budapest 1910).

Hegyrét (azelőtt: *Herczfalva*), kisk. Bereg vm. latorczai j.-ban, (1910) 97 rutén lak.; u. p. és u. t. Frigyesfalva.

Hegység, a síkság ellentéte, hegyekből tevődik össze. A H. alakja, amely mindig a H. szerkezetével szoros összefüggésben van, különféle lehet: 1. *lánc-H.*, hosszan elnyúló egyszeres vagy többszörös láncolat, amelynek legjellemzőbb tulajdonsága az, hogy benne a földkéreg mindig össze van gyűrve; 2. *hegycsoport*, különféle v. egyféle alakú hegyek csoportosulása valamely önálló tömeg felé. Rendesen nem gyűrt H., csak vetődött, s a középső mozdulatlan magra települt reá esetleg az üledékes későbbi takaró; 3. *hegysor*, apróbb-nagyobb hegyekből álló sorozat, rendesen vulkáni sorokat nevezünk így, s ezeket láncoknak nevezni sohasem szabad, mert a lánc mindig

gyűrt H.-et jelent. Tipusos vulkánsor hazánkban a Vihorlát-Gutin sora; 4. *rögös* v. *darabos H.*, összetöredezett H. romjaiból áll. Gyűrődés, vetődés, törés egyaránt található benne, rendesen nagyon bonyolult szerkezetü. Magyarországon az ilyen H.-eknek jelentős szerepük van. A föld H.-eit két jelentős csoportba oszthatjuk: 1. *eurázìai*, 2. *pacifikus* tipusú hegyrendszerek. Az előbbi különösen Európában és Ázsiában van kifejlődve, innen a neve, de megtaláljuk Afrika É.-i részében, Közép-Amerikában is ezeket. Az eurázìai hegyeket az jellemzi, hogy a legfontosabb alakokat bennük a gyűrődés hozta létre, ellentétben a pacifikus hegyrendszerekkel, amelyekben a vetődés az uralkodó. Pacifikus jellegű hegyeket a Csendes-oceán partjain (innen ered az elnevezés) találunk Észak- és Dél-Amerikában, Ázsia K.-i partjain és részben Ausztráliában is.

A H.-nek *abszolut* és *relativ* magasságát különböztetjük meg. Abszolut magasság valamely hely magassága a tenger szine fölött, relativ pedig a környező vidék fölötti magasság; a kettő közt lényeges különbség lehet. H. leginkább a földkéregben föllépő feszültség következtében beálló elváltozások folytán jön létre, magas síkságoknak folyókkal való kidolgozása és egyéb úton ritkábban. A H. *klimája* mindig elüt a síkságétól, annál inkább, minél magasabb a hegy és minél tömegesebb. A *légnyomás* 10—11 m.-enként fogy a hegyen fölfelé haladva 1 mm.-rel, s ezt magasságmeghatározásokra is szokták fölhasználni. A *népesség* és letelepülés a helyi viszonyok szerint változó. A *csapadék* mennyisége a klima s a szél irányához való fekvés szerint változó. *Növényzet* és *állatvilág* szintén helyi körülményektől függő, s ezek nagyban hozzájárulnak a H. jellegének kidomborításához.

Irodalom. Suess, Entstehung der Alpen, 1875 és Das Antlitz der Erde, 1883—88, 2 köt.; Heim, Mechanismus der Gebirgsbildung, Basel 1878; Stapff, Mechanik der Schichtenfaltung, Stuttgart 1880; Pfaff, Mechanik der Gebirgsbildung, Heidelberg 1880; Neumayr, Ketten- und Massengebirge, Zeitschrift des Deutschen und Österr. Alpenvereins, 1888. évf.; Penck, Morphologie der Erdoberfläche, Stuttgart 1894; fizikai földrajzi tan- és kézikönyvek De Martonne-tól, Davis-tól, Supantól; továbbá a Műveltség Könyvtára: Világegyetem kötetében Cholnoky Jenőtől, népszerű modorban.

Hegységi csapatok, különösen a hegyvidékek sajátságainak megfelelően szervezett, felszerelt és kiképzett gyalog- és tüzérségi csapatok, melyeknek legénységét azon hegyvidék szülötteiből képezik, melynek megvédésére az illető csapat hivatva lesz. A cs. és kir. közös hadseregben a tiroli *vadászcsapatok* és a *hegyi ütegek* tekinthetők H.-nak. Franciaországban 1889 óta 72 századból álló 12 vadász-zászlóaljat és 20 üteget szereltek fel a hegységekben vívandó harcokra.

Hegységi erdők. A H.-et hazánkban általában a bükk, jegenyefenyő és lúcfenyő előfordulása jellemzi. Az elő- és középhegység napos (déli) oldalain és fensíkjain azonban a kocsántalan tölgy, északi és keleti oldalakon a gyertyán, elszórtan pedig az összes H.-ben a magas kőris, a szil és hegyi juhar fordul elő. A fás növényzet felső határa közelében az alantabb sűrű erdők mindinkább kiritkulnak, a fatörzsek alacsonyak, földig ágasak lesznek, végül teljesen eltörpülnek és a havasi fenyő és törpefenyő váltja fel a lúcfenyőt, amelynek felső tenyészeti határa Magyarország északi részén átlagban mintegy 1450 m.-re, az erdélyi havasok déli lejtőin azonban 1800 m.-re tehető a tenger szintje felett.

Hegységi flóra, l. *Hegyi flóra.*

Hegysó, Zay Mineralogiájában a kősó.

Hegysor, l. *Hegység.*

Hegysúr, kisk. Pozsony vm. szenczi j.-ban, (1910) 415 magyar lak.; u. p. és u. t. Királyfa.

Hegyszentmárton, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1910) 275 magyar lakossal; u. p. Czinderybogád, u. t. Vajszló.

Hegyszoros, igen szűk völgy, amely azáltal keletkezik, hogy a folyó hátrafelé haladva, átvágja magát valamely lánchegységen annak irányára keresztben. *Szurdoknak* is nevezik.

Hegyszoros, kisk. Vas vmegye muraszombati j.-ban, (1910) 610 vend és német lak.; u. p. Szarvaslak, u. t. Gyanafalva.

Hegytaraj, l. *Hegy.*

Hegytipró v. *fokfaltipró* az az állat, melynek a lábvégei befelé vannak fordulva. Ennek ellentéte a *franciás* v. *táncmester-állás*, melynél a lábvégek kifelé irányulnak; utóbbi rosszabb. Mindkettőnél ferde pata keletkezik, mert a pata az egyenlőtlen megterheltetés miatt a H. állatnál a külső oldalon, a franciás állatnál pedig a belső oldalon jobban kopik, mint az ellenkező oldalon.

Hegytorkolat, l. *Hegy.*

Hegyvám, az a földesúri haszonvétel, amelylyel a volt úrbéresek szőlleik után némely vidéken a volt földesúrnak tartoztak. Abban különbözött a bordézsmától (l. *Dézsma)*, hogy a termésre tekintet nélkül állandó mennyiségű bor-, must- v. pénzbeli szolgáltatásból állott, amelyhez néhol még bizonyos mennyiségű napszám, gyümölcs- vagy más termésbeli adózás is járult. Az úrbériség megszüntetésével (1848. IX. t.-c.) a H. csak akkor szünt meg, ha a szőllők olyan ingatlanokba voltak ültetve, amelyek az úrbéri telek állományához tartoztak (1853 márc. 2-án kelt úrbéri nyiltparancs 17. §-a), különben csak az 1868. XXIX. t.-c.-ben szabályozott kártalanítás útján szünt meg. L. *Szőllődézsmaváltság.*

Hegyvég (azelőtt: *Prityulán)*, kisk. Zemplén vm. mezőlaborczi j.-ban, (1910) 179 rutén lak.; u. p. Homonnaolyka, u. t. Izbugyaradvány.

Hegyvidéki gazdaság, l. *Havasi gazdaság.*

Hegyvonulat, rendesen gyűrt lánchegységet értünk e név alatt; nem szabad e miatt a hegysorral összetéveszteni, mert ez az utóbbi nem gyűrt, hanem rendesen egy vetődés vagy törésvonal mentén keletkező vulkánok sorából áll.

Hegyzávod (azelőtt: *Zavoda)*, kisk. Zemplén vm. mezőlaborczi j.-ban, (1910) 234 rutén lak.; u. p. Homonnaolyka, u. t. Radvány.

Héhalom, kisk. Nógrád vmegye sziráki j.-ban, (1910) 1259 magyar lak.; u. p. Palotás, u. t. Selypi cukorgyár.

Hehezet, a *h* hang neve, különösen ha más mássalhangzót kisér; l. *Aspirata.*

Hehloh, szumátrai hosszmérték 1 angol yard értékben.

Hehn, *Viktor*, német író, szül. Dorpatban 1813 okt. 8., megh. Berlinben 1890 márc. 21. Filológiai

tanulmányai s hosszabb olaszországi útja befejeztével szülővárosában a német nyelv lektora volt, míg 1851. politikai elvei miatt elfogták s Tulába internálták, ahonnan csak 1855. szabadult ki. Azután a szentpétervári császári könyvtár főkönyvtárosa volt 1873-ig, amikor orosz államtanácsosi ranggal nyugalomba vonult és Berlinbe költözött át. Olaszországról irt két jeles műve: Zur Physiognomie der italienischen Landschaft (1844) és Italien. Ansichten und Streiflichter (4. kiad. 1892). Életének főműve: Culturpflanzen und Hausthiere in ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien, sowie in das übrige Europa (1870, 7. kiad. 1902), mellyel az újabb indogermán régiségtant megalapította. Új szempontokban gazdag Gedanken über Goethe cimű könyve (1887), mely a végtelen Goethe-irodalomnak egyik tartalmas, maradandó értékű alkotása. Hagyatékából többek közt megjelent: Ueber Goethes Gedichte (Stuttgart 1911, kiadta E. v. d. Hellen). Életét megirta *Schrader* O. (1891), *Schiemann*, V. H. (Stuttgart 1894).

Heiberg, 1. *Gunnar*, norvég iró, szül. Krisztiániában 1857 nov. 18. 1884-ben jelent meg Tante Ulrike c. szinműve, mely telve van krisztiániai személyekre és viszonyokra való célzásokkal. 1884—88-ig a bergeni szinház rendezője volt. 1888-ban adta ki Kong Midas (Midás király) c., Björnson és Ibsen «igazság-fanatizmusa» ellen irányuló drámáját, mely igen nagy feltünést keltett. Csekélyebb hatásuk volt későbbi drámáinak, mint pl. Balkonen (Az erkély, 1894); Det store Lod (A főnyeremény, 1895) stb., amelyek azonban szintén nagy művészeti készségről és szellemességről tanuskodnak. H. mint mélyen átértő kritikus is nagy hatással van az újabb norvég irodalom kialakulására. V. ö. Hjalmar *Christensen*, Vort Literære Liv (Irodalmi életünk, Christiania 1902).

2. *H.*, *Hermann*, német iró, szül. Schleswigben 1840 nov. 17., megh. 1910 febr. 16. Előbb könyvkereskedő volt, majd lapvezető s bankigazgató. Regényeket és elbeszéléseket irt, amelyeket realisztikus szinezet s egyes alakoknak markáns kidomborítása jellemez. Első műve: Plaudereien mit der Herzogin von Seeland (1881, 3. kiad. 1887); számos későbbi regénye összegyüjtve 18 kötetben jelent meg (Leipzig 1896). Újabb regényei: Fast um ein Nichts (1900); Schuldlos belastet (1901); Zwei Frauen (1901); Heimat (1902); Die schwarze Marit (1903). Életét s jellemzését megirta *Merian* H. (1891).

3. *H.*, *Johan Ludvig*, dán költő és kritikus, H. Peter Andreas fia, szül. Kopenhágában 1791 dec. 14., megh. Bonderupban, Ringsted mellett (Zeeland) 1860 aug. 25. Atyjának számüzetése után nagy hatással volt széleskörű tehetségeinek kifejlődésére anyjának, Gyllembourg-Ehrensvärd asszonynak előkelő irodalmi köre. Egyetemes műveltségű és a természettudományokban is alaposan képzett ember volt. Egyideig dán lektor volt Kielben, később esztetikát, logikát és dán irodalmat tanított a dán katonai akadémián, majd 1849—1856-ig a kopenhágai szinház igazgatója volt. Egyike a legnevezetesebb dán iróknak, aki számos éven át mint kritikus nagy hatással volt hazája irodalmára. Mint költő 1814. lépett föl Marionettheatret (Bábszinház) c. művével; ezt követte 1817 Julespög og Nytaarslöier (Karácsonyi tréfa és újévi csinyek). Kong Salomon og Jörgen Hattemager (Salamon király és György a kalapos) c. 1825. előadott vaudevillejével indul meg az újabb dán szinműköltészet. A közönség páratlan lelkesedése és ujjongása közt adták azután számos, ehhez hasonló genre-ű énekes bohózatát, mint: Recensenten og dyret (A kritikus és az állat, 1826); Aprilsnarrene (Április bolondjai); De uadskillelige (Az elválhatatlanok) stb. Romantikus drámái közt az Elverhöi (Az alfok 1828) cimű a legnevezetesebb. Irt lirai költeményeket, esztetikai és filozófiai dolgozatokat is; Hegelt ő vezette be Dániába. Összes művei (11 kötet költői, 11 kötet prózai mű) 1848., 1861—62. (Kopenhága) jelentek meg. — Neje, *H. Johanne Luise*, leánynevén Pätges (1812—90), a kir. szinháznak egyik legkiválóbb tagja volt. V. ö. Jul. *Clausen*, Kulturhistoriske Studier over H.-s Vaudeviller (Kopenhága 1897).

4. *H.*, *Johan Ludvig*, kiváló filológus, szül. 1854 nov. 27. a dán Aalborgban, 1895 óta a kopenhágai egyetemen a klasszika-filológia tanára, ki főleg az ókori matematika és természettudományok terén jelentős munkákat irt. Kiadásai: Archimedes 3 köt.-ben (Leipzig 1880—81); Eukleides (Menge H.-val, eddig 9 köt., u. o. 1883—1910); pergéi Apollonios (u. o. 1891—93); Sereni Antinoënsis opuscula (u. o. 1896); Simplicii in Aristotelis de coelo commentaria (Berlin 1894); Claudius Ptolemaeus (Leipzig 1898—1907); Exakte Wissenschaften u. Medicin (a Gercke-Norden-féle Einleitung in die Altertumswissenschaft 2. kötetében (u. o. 1910. és bővitve a Teubner-féle «Aus Natur- u. Geisteswelt» c. gyüjteményben).

5. *H.*, *Peter Andreas*, dán költő és publicista, szül. Vordingborgban 1758 nov. 16., megh. (megvakultan) Párisban 1841 ápr. 30. Politikai nézetei és a királyt s a nemességet élesen támadó kritikai cikkei miatt számüzték Kopenhágából. 1800-ban Párisba ment. Felesége, a Gyllembourg-Ehrenswärd néven a dán irodalomban szereplő irónő, ekkor elvált tőle és újból férjhez ment. H. Párisban alkalmazást kapott a külügyminisztériumban s 10 éven át a Revue encyclopédique társszerkesztője volt. Kitünt mint vigjátékiró. Leghiresebb vigjátéka a De Vonner og Vanner (A Von-ok és Van-ok), melynek kiméletlen szatirája a nemesség és a Dániában élősködő németség ellen van irányitva. Összes szinműveit Rahbek adta ki (1806—19, 4 kötet); válogatott gyüjteményt belőlük Borchsenius (1884) adott ki. V. ö. *Heiberg* Luise, P. A. H. og Thomasine Gyllembourg (Kopenhága 1882).

Heichert, *Otto*, német festő, szül. 1868 febr. 27. Kloster-Gröningenben, Halberstadt mellett. Tanulmányait Düsseldorfban és Párisban végezte. Képeinek tárgyát az egyszerűbb nép, a szerzetesek életéből, az üdv hadseregének működéséből és néha a történelemből meriti: Körner Tivadar a kitzeni csata után; A falu vénjei; A burgonyatermelők; A halál órája (az antwerpeni muzeumban). 1902-ben a düsseldorfi akadémiához kapott meghivást, utóbb pedig Königsbergben telepedett le, mint az ottani művészeti akadémia tanára.

Heide, város Schleswig-Holstein porosz tartományban, (1910) 9815 lak., cipő-, papir- és sörgyártással, élénk gabona- és marhakereskedéssel. 1559 jan. 13. a ditmarsok itt küzdöttek utoljára szabadságukért.

Heidegger, 1. *Johann Heinrich*, svájci református teológus, szül. Bärentschweilban, a zürichi kantonban, 1633 júl. 1., meghalt Zürichben 1698 jan. 18. Heidelbergben és Zürichben volt tanár. Ő volt egyik szerzője a *Helvét egyesség* c. iratnak (l. *Consensus*). Műveit részint a lutheri egyházzal való egyesülés érdekében, részint a kat. egyház ellen irta. A nápolyi gályákra hurcolt magyar protestáns lelkészek kiszabadítása érdekében nagy és sikeres tevékenységet fejtett ki.

2. *H. (von Heideck), Karl Wilhelm*, báró, német államférfiú és festő, szül. Saaralbenben, Lotharingiában 1788 dec. 6., megh. 1861 febr. 21. Zürichben Meyer és Gassner Konrad vezetése alatt a festészetet kezdte tanulni, 1801. a müncheni katonai akadémiába lépett be, de művészeti tanulmányait sem hanyagolta el. 1805-ben belépett a bajor hadseregbe és résztvett a következő évtized háborúiban. 1826-ban mint táborkari alezredes Görögországba ment és oly szerencsével működött, hogy a damalai nemzeti gyülekezet görög állampolgárnak választotta meg, Kapo d'Istrias elnök pedig először Nauplia parancsnokává, majd Argos katonai kormányzójává nevezte ki. 1829-ben kilépett a görög hadseregből és visszatért Münchenbe. Mikor Ottó bajor herceg elfoglalta a görög trónt, H. vele ment, tábornok és a király kiskorusága alatt kormányzó lett. 1835-ben visszatért Münchenbe, ahol 1844. bárói rangra emelkedett. Festményei közül említésre méltó a müncheni gliptotékában Helios négyes fogata.

Heidel, *Herman*, német szobrász, szül. Bonnban 1810 febr. 20., megh. 1865 szept. 29. Münchenben Schwanthalernek volt tanítványa, azután Olaszországban tanult; 1843. Berlinben telepedett le. Nevezetesebb művei: Beethoven nagy mellszobra a bonni városházán; Iphigenia márványszobra a potsdami Orangerieban; Händel emlékszobra Halleban.

Heidelberg, az ugyanily nevű kerület és járás székhelye Baden nagyhercegségben, (1910) 56,016 lak., cement-, dohány-, műpamutgyárral, tűzoltófelszerelések, orvosi és matematikai eszközök készítésével. H.-nek azonban főképen *egyeteme*, a Ruperto-Carola ad kiváló jelentőséget. Ezen egyetemet, a német birodalomban a legrégibbet, a párisinak mintájára 1386. I. Ruprecht pfalzi választó alapította; Őszinte Fülöp korában (1476—1508) nagy hirt szereztek számára tanárai: Agricola, Reuchlin, Oecolampadius. A reformáció hatása alatt újjáalakult; Ursinus és Olevianus, a H.-i káté szerzői, benne tanítottak és a kálvinizmus jelentős iskolájává tették. Midőn 1622. Tilly a várost elfoglalta és híres könyvtárát, a Bibliotheca Palatina-t Rómába küldötte, az egyetem is megszünt működni, de 1652. Károly Lajos választó ismét helyreállította. 1689 és 1693 után, midőn a franciák H.-et elfoglalták, az egyetem több éven át ismét szünetelt; a XVIII. sz.-ban is csak tengődött. A francia forradalom okozta háborúkban csaknem minden birtokát elvesztette és közel volt a teljes feloszláshoz, míg végre 1803 után a badeni nagyherceg, Károly Frigyes, ki H.-et megkapta, jelentékeny adományokkal új életre élesztette. Jelenleg 5 fakultása van (teológiai, jogi, orvosi, filozófiai és természettudományi). Az egyetem 1886. ünnepelte meg fennállásának 500., s 1903. újjászervezésének 100-ik évfordulóját. A Neckar mentén mintegy 3 km. hosszúságban elnyuló várost a jobbparttal két híd köti össze; a legkiválóbb épületek: a Marktplatzon álló templom, amelyet 1400. Ruprecht császár alapított; az evangelikus Pétertemplom; az 1704. épített városháza; a kémiai laboratorium, amely előtt Wrede bajor hadvezér bronzszobra áll, és egyéb egyetemi épületek, főképen pedig a híres H.-i kastély, amely a város tőszomszédságában a Geisberg egy nyulványán, a Jettenbühelen áll. A kastélyt III. Ruprecht választó és német király kezdte meg építtetni, V. Lajos (1503—44), II. Frigyes (1544—56), Henrik Ottó (1557 körül), IV. Frigyes (1600 körül) és V. Frigyes, a téli király folytatták és fejezték be. A késő renaissance-izlésben épült kastély műemlékekben rendkivül gazdag s a badeni kormány a kastély fentartására, illetőleg restaurálására évenkint tetemes összegeket fordít. Érdekes nevezetessége az 1751. épült 8·5 m. hosszú és 7 m. átmérőjű, 212,422 l. ürtartalmú *H.-i hordó*. Miként a város fekvése, úgy környéke is igen szép s igen sok turista látogatja. H. helyén már a III. sz.-ban római telep állott. A mostani H. eredetileg a wormsi püspöknek volt hűbére. Ottó választófejedelem (1228—53) tette először székhelyévé; meg is maradt Pfalz fővárosának 1720-ig. 1563-ban itt jelent meg a *H.-i káté* (l. o.). 1622-ben a várost Tilly elfoglalta és megsarcolta; 1689. ugyanezt tették vele a Mélac vezérelte franciák, akik azután 1693. egészen földulták. 1720-ban Károly Fülöp a székhelyét áttette Mannheimba, 1803. pedig H. Badenhez csatoltatott.

Heidelbergi hordó, l. *Heidelberg*.

Heidelbergi káté, keletkezése helyéről pfalzi vagy palatinátusi kátének is nevezik. Szerzői Ursinus Zakariás és Olevianus Gáspár, ref. hittudósok, kiket III. Frigyes pfalzi választó-fejedelem (l. *Frigyes* 52) azzal bizott meg, hogy a biblia alapján írjanak olyan vallástani népkönyvet, amelyből minden korú és állapotu református hivő tisztán és igazán megismerje a keresztény vallást és amely a más vallásuakkal szemben hitvallási irat gyanánt is szolgáljon. E mű hazánkban is mindjárt keletkezése után ismeretessé lett. A szatmárnémeti nemzeti zsinat 1646. kánonilag kimondotta, hogy a H. vagyis palatinátusi káté mindenütt megtartassék és taníttassék. Magyar nyelven Pápán, Huszár Dávid nyomdájában jelent meg először 1577. s azontúl temérdek kiadást ért. A legutolsó Dr. Erdős József debreczeni teol. tanáré (3. kiad. 1901). Nevezetes adat, hogy I. Rákóczi György a H.-t Gyulafehérvárott, Fogarasi István lugosi oláh-magyar ref. lelkipásztor fordításában *oláh nyelven* kiadta 1648. V. ö. *Szilágyi* Ferenc, A H. (Pest 1869); *Erdős* József, A H. (Debreczen 1891); Protestáns Szemle (1891, III. füz.); *Dalton*, Der Heidelberger Katechismus (1883); *Gooszen*, D. H. K. (Leiden 1890 és 1892).

Heideloff, *Karl Alexander*, német építész, szül. Stuttgartban 1788 febr. 2., megh. Hassfurtban 1865 szept. 28. A nürnbergi politechnikum tanára volt. Nürnbergben és környékén számos templom restaurációja az ő műve. Irodalmi munkái: Architektonische Entwürfe (Nürnberg 1850—1851); Ornamentik des Mittelalters; Der christliche Altar (1838); Die Bauhütte des Mittelalters (1844); Nürnberg, Baudenkmale der Vorzeit (teljes kiadás, 1854); Die Kunst des Mittelalters in Schwaben, Baudenkmale aus Schwaben (Stuttgart 1854—61).

Heiden, látogatott klimatikus gyógyhely Appenzell-Ausser-Rhoden svájci kantonban, 811 m. magasban, (1910) 3488 protestáns lak.; a fő jövedelmi forrásuk az idegenforgalom; pamut- és selyemiparral. 1875 óta 9%-nyi emelkedésű fogaskerekű vasút (5·5 km.) vezet ide Rorschachból. V. ö. *Szadrowsky*, H. u. die Rohrschach-H.-Bahn (Zürich 1877).

Heiden, *Eduard*, német agrikulturkémikus és tanár, szül. Greifswaldban 1835 febr. 8., megh. Pommritzban 1888 dec. 20. 1855-ben H. nagyszámú, részben úttörő agrikulturkémiai tanulmányt tett közzé. Főbb művei: Die Phosphorsäure in ihren Beziehungen zur Landwirthschaft (Berlin 1864); Lehrbuch der Düngerlehre (Stuttgart 1867—68, 2 köt.); Leitfaden d. gesammten Düngerlehre und Statik des Landbaues (Hannover 1873, 2. kiad. 1882); Die menschlichen Excremente (u. o. 1882); Wie wird schwerer, roher Boden fruchtbar gemacht? (u. o. 1883); Die Verwerthung der städtischen Fäcalien (u. o. 1885).

Heidenberg, tudós, l. *Tritheim*.

Heidenhain, 1. *Martin*, német anatómus, *H. 2.* fia, szül. Boroszlóban 1864 dec. 7., u. o. végezte orvosi tanulmányait, 1890. avatták orvosdoktorrá. 1899 óta első prosektor és rendkívüli tanár Tübingenben. H. a histológia és anatómia körébe vágó dolgozatokat készített. Nevezetesebb munkái: Über Kern und Protoplasma (Leipzig 1912); Über Chemische Umsetzungen zwischen Eiweisskörpern und Anilinfarben (Bonn 1902).

2. *H.*, *Rudolf*, német fiziológus, szül. Marienwerderben 1834 jan. 29., megh. Boroszlóban 1897 okt. 12. Königsberg, Halle és Berlin városokban tanult, Du Bois-Reymond mellett dolgozott és 1857. az élettan magántanára lett. 1859-ben a boroszlói egyetem élet- és szövettani tanszékére rendes tanárnak hívták, ahol élete végéig működött. H. különösen az izmokban fejlődő hőről végzett alapos kutatásokat, nemkülönben a mirigyek elválasztását tanulmányozta. A pepszint elválasztó gyomormirigyek szövettani szerkezetét ő derítette fel. Számos műve között említendők: Physiologische Studien (Berlin 1856); Mechanische Leistung, Wärmeentwicklung und Stoffumsatz bei der Muskelthätigkeit (Leipzig 1864); Physiologie d. Absonderungsvorgänge (Hermann, Handbuch der Physiologie-jában, 1880); Die Vivisektion im Dienste der Heilkunde (1879, 2. kiad. 1884); Beitr. zur Histologie d. Dünndarmschleimhaut (Bonn 1888) stb.

Heidenheim, az ugyanily nevű járás székhelye Jagst württembergi kerületben, (1910) 17.780 lak., jelentékeny gyapju- és pamutfonással és szövéssel, nagy fehérítőkkel és kelmefestőkkel, sör- és szivargyártással.

Heidenheim, *Benjamin Wolf*, héber nyelvész, szül. Heidenheimben 1757., megh. Rödelheimben 1832 febr. 23. Hírnevét Ibn Esra Moznajim c. héber grammatikájának kritikai kiadása (1782) alapította meg. 1787-ben Mózes öt könyve exegétikai és grammatikai kommentárjának kiadását kezdte meg, mely anyagi nehézségek miatt csak részben jelent meg. Nevét emlékezetessé tette nyomdájával, melyet 1799. Rödelheimben alapított. Ebből a nyomdából kerültek ki a legjobb kiadású pentateuchus zsoltárok és héber imakönyvek. Tudományos értekezései a Mendelssohn (l. o.) és köre által megindított *Measszéf*, továbbá a *Sulamit* című folyóiratban jelentek meg. Híres könyvtárának nagy részét az oxfordi Bodleiana vette meg. V. ö. *Lewin*, Materalien zu einer Biographie Wolf Heidenheims (1900).

Heidenstam, *Verner*, svéd költő, szül. Olshammarban 1859 jul. 6. Első költeménykötete Vallfahrt och Vandringsår címmel 1888. jelent meg Stockholmban. Dikter c. második verskötete 1895. jelent meg. Munkáiban a hellén értelemben vett életörömet hirdeti, így Från Col di Tenda till Bloxberg c. útirajzaiban (Stockholm 1888) és Endymion c. regényében (u. o. 1890), melyben érdekesen festi a Kelet kulturáját. Kevésbbé vonzó, de szintén poétikus tartalmu Hans Alienus c. regénye (Stockholm 1892); Renaissance (u. o. 1889) és Pepitas Bröllop (u. o. 1890) c. kisebb munkáiban síkra száll a demokrata realizmus ellen. Modern Barbarism c. regényében (Stockholm 1894) az építészek restaurálási dühét ostorozza. Újabb műveiben nemzeti tárgyak felé fordul, így Karolinarna c. munkájában, melyben XII. Károly és katonái hőstetteit magasztalja.

Heiderabad, l. *Haiderabad*.

Heidlberg *Albert*, zeneszerző, l. *Hetényi*.

Heidrich, l. *Héder*.

Heigel, 1. *Karl August von*, német költő, szül. Münchenben 1835 márc. 25., megh. Rivában 1905 szept. 6. Előbb könyvtáros volt, majd a berlini Bazar c. folyóirat szerkesztője; 1876 óta felváltva Olaszországban, Dél-Tirolban és Münchenben élt, ahol egy ideig II. Lajos bajor király magánszínházát vezette s számára írt darabokat. Művei: Bar Kochba, der letzte Judenkönig (eposz, 1857); Walpurg (1859); Wo? (1865); Angenommen (vígjáték, 1865); Es regnet (1868); Ohne Gewissen (1871); Benedictus (1875); Marfa; Die Freunde; Vor 100 Jahren; Josephine Bonaparte; Die schöne Zarin; Der Sänger (1893); Gluck-Gluck (1894); Der Volksfreund (1895); Der Stationschef (1896); Am blauen Gardasee (1898); Maharadscha (1900); Die nervöse Frau (1900); Die neuen Heiligen (1901); Brömmels Glück und Ende (1902). H. megírta Stieler Karl költő (1890) és II. Lajos bajor király életrajzát (1892).

2. *H.*, *Karl Theodor von*, német történetíró, müncheni egyetemi tanár s a bajor kir. tudományos akadémia elnöke, H. 1. testvéröccse, szül. 1842 aug. 23. Münchenben, mint H. udvari színésznek fia. H. történetírói munkásságát főleg az adatok pontossága és stilusának szépsége jellemzik, egyébként azonban nem tartozik a modern törté-

netírók közé; történetírói felfogásában Treitschke követőjének bizonyul. Főbb művei: Das Herzogtum Bayern zur Zeit Heinrichs des Löwen und Ottos v. Wittelsbach (Stuttgart 1867); Ludwig I., König von Bayern (Leipzig 1872, 2. kiad. 1888); Der österreichische Erbfolgestreit und die Kaiserwahl Karls VII. (Nördlingen 1877); Die deutschen Kaiser (Stuttgart 1880); Münchens Geschichte 1158—1806 (München 1882); Essays aus neuerer Geschichte (Bamberg 1892); Deutsche Geschichte vom Tode Friedrichs des Grossen bis zur Auflösung des alten Reichs (1. k. Stuttgart 1893—99, 2. k. 1901 s köv.); Geschichtliche Bilder und Skizzen (München 1897); Neue geschichtliche Essays (1902).

Heii (növ.), l. *Cibotium.*

Heije, *Jan Pieter*, németalföldi költő, szül. Amsterdamban 1809 márc. 1., megh. u. o. 1876 febr. 24. Orvostudományt tanult s 1857-ig Amsterdamban mint gyakorló orvos működött. Művei: Liederen en zangen (1841); Kinderliederen (1847); Nieuwe kinderliederen (1853); Dichterlyke krans (1853); Athenes Bouwvallen (1867); Volksgedichten (4. kiad. 1883); Kindergedichten (9. kiad. 1884).

Heijermans, *Herman*, költő, l. *Heyermans.*

Heil *Fausztin*, büntetőjogász, szül. Milanóban 1847 febr. 15. Jogi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, hol doktori oklevelet nyert. Ezután Árva vm.-ben volt megyei jegyző, majd ügyvéd, mig 1879. kir. alügyésznek nevezték ki. 1886-ban fiumei kir. ügyész, 1890. budapesti itélőtáblai biró, 1897. közig. birósági biró, 1913. pedig ugyanitt tanácselnök lett. A magyar szaklapokban és az olasz Rivista Penale c. folyóiratban megjelent cikkein kívül önálló művei: *Csalárd és vétkes bukás* (Budapest); *A lopás* (u. o. 1900); *Büntetőjogi tanulmányok* (u. o. 1911). Az olasz büntetőtörvénykönyvi javaslatról Zanardelli igazságügyminiszter felhívására véleményt ír. A Pallas-Lexikon jog- és államtudományi részét szerkesztette. E Lexikonnak is munkatársa.

Heiland, *Marianna Karoline*, l. *Siebold.*

Heilbronn, Neckar württembergi kerület fővárosa, (1910) 42,688 lak., vas- és fémöntéssel, ezüstékszer- és edénykészítéssel, gép-, papir-, cukor-, mesterséges trágya-, enyv-, fügekávégyárakkal; szöllő-, gyümölcs- és sótermeléssel és igen élénk kereskedéssel. A belső részeiben középkori, de külvárosaiban egészen modern külsejü város legjelentékenyebb épületei: a XV. sz.-ból való városi templom, a városháza érdekes okiratgyüjteménynyel; a német lovagrend háza stb. H. vidéke, szelid éghajlatánál fogva tele van gyönyörü kertekkel és ültetvényekkel. H. nevéről 741. történik először említés; városi jogokat IV. Henriktől kapott. 1360. birodalmi várossá lett. 1633. Oxenstierna a sváb, frank, felső- és alsó-rajnai kerület képviselőivel, továbbá az angol, hollandi és francia követekkel a 30-éves háború folytatása céljából itt egyezséget kötött. 1803. került Württemberghez.

Heilbronni alkotmánytervezet, l. *Parasztháború.*

Heilbronni szövetség, annak a szövetségnek a neve, melyet a rajnai, frank és sváb evangélikus fejedelmek a Gusztáv Adolf halála utáni viszonyok következtében Oxenstierna svéd kancellár kezdeményezésére kötöttek Heilbronnban, 1633 áprilisában. L. *Harmincéves háború.*

Heilbrunn, falu és fürdő a bajorországi Oberbayern kerületben, (1910) 141 lak. Sós forrásvizéből (Adelheid-forrás) évenként mintegy 50,000 palackot küldenek szét.

Heilbuth, *Ferdinand*, német születésü francia festő, szül. Hamburgban 1830., megh. Párisban 1889 nov. 19. Párisban és Olaszországban képezte ki magát. Többnyire történeti képeket festett. Legjelesebb képei: Palestrina zenepróbája; Tasso; Zálogház (Páris, Luxembourg-muzeum); Séta a Monte Pinción.

Heil dir im Siegerkranz, a porosz néphimnusz kezdő verse. E költemény alapja *Harries* (l. o.) költőnek 1790 jan. 27-én a Flensburger Wochenblatt-ban közzétett, a dán király születésnapjára írt verse, melyet *Schumacher* B. G. átdolgozva s német viszonyokra alkalmazva, a Spenerféle ujságban 1793 dec. 17. kiadott. A porosz dalt legelőször 1795. énekelték, midőn II. Frigyes Vilmos a Franciaország ellen folyt háborúból visszatért. Ezóta a poroszok nemzeti himnusza. V. ö. *Boehm*, Die Volkshymnen aller Staaten des deutschen Reiches (Wismar 1901).

Heilemann, *Ernst*, német rajzoló és illusztrátor, szül. Berlinben 1870 aug. 8. A berlini művészeti akadémián tanult. Később beutazta egész Európát és Északamerikát. Igen népszerű és termékeny művész. Nevét különösen a különböző élclapokban (Lustige Blätter, Simplicissimus stb.) megjelenő elegáns és kissé sikamlós rajzai tették ismertté.

Heiligenbeil, az ugyanily nevű járás székhelye Königsberg porosz kerületben, (1910) 4821 lak., gépgyártással.

Heiligenberg, l. *Süchteln.*

Heiligenblut, legmagasabban fekvő (1404 m.) faluja Karintiának, Spital kerületi kapitányságban, a Grossglockner DK.-i lábánál, a Möll felső völgyében, (1900) 165 (mint község 931) lak. Gotikus templomában (XV. sz.) egy üvegcsében Krisztus vérét őrzik, amelyet állítólag szt. Briccius hozott magával Konstantinápolyból, innen nyerte nevét a falu. H. közelében a Möll, Gössnitz és Leiter vizesések vannak. Kiindulópontja a Pasterzen jégárra, valamint a Grossglocknerre menő turistáknak. Alsó-Pinzgauval a Pfandlscharte (2665) és a Hochtor (2573) hágók kötik össze.

Heiligenhaus, porosz falu a düsseldorfi közigazgatási kerületben, (1910) 7148 lak. Vasöntés és vasárúgyártás.

Heiligenkreuz, cisztercita apátság Baden alsóausztriai kerületi kapitányság Hinterbrühl kerületében, (1910) 1162 lak., 1135-ben III. Lipót alapította, 1734. hozzácsatoltatott a szt.-gotthárdi apátság, 1878. az apátság Zirczhez került; 1150—1187. épült templomában üvegfestmények és 13 babenbergi herceg síremléke látható; van nagy könyvtára, kép- és egyházi ruha-gyüjteménye. Cisztercitarendű papneveldével. V. ö. *Weis*, Urkunden des Cisterzienserstifts H. (Wien 1853—1859); *Watzel* F., Die Cisterzienser zu H. in chronolog. Reihe (Graz 1898).

Heiligenstadt, 1. az ugyanily nevű járás székhelye Erfurt porosz kerületben, (1910) 8228 lak.

pamutszövéssel, papir-, szivargyártással és gipszégetéssel. Egykor Eichsfeld hercegségnek volt a székhelye. — 2. *H.*, Bécs XIX. kerülete.

Heiling, *Hans*, a cseh-németek állítólagos mondaalakja, mely szerint H. valami hegyi szellem, aki halandó leányt vett el, de féltékenységből őt és környezetét sziklákká (Hans Heilings Felsen, Elnbogen és Karlsbad között) változtatta. Marschner a mondát operának dolgozta föl.

Heilmann, *Johann*, hadtörténeti iró, szül. Münchenben 1825 febr. 5., megh. u. o. 1888. A müncheni hadapródiskolában nevelkedett. Mint kapitány részt vett az 1859., az 1866. és 1870—71. hadjáratokban, mire 1873. ezredessé és egy Metzben állomásozó gyalogezred parancsnokává nevezték ki. 1883. altábornagy lett. Művei: Die Schlacht bei Leuthen am 5. Dez. 1757 (Berlin 1849); Die Feldzüge der Bayern in den Jahren 1643, 1644 und 1645 unter Feldmarschall v. Mercy (Meissen 1851), mely műve alapján a bajor tudományos akadémiának levelező tagjává választották; Das Kriegswesen der Kaiserlichen und Schweden zur Zeit des Dreissigjährigen Kriegs (1850); Die Kriegskunst der Preussen unter König Friedrich dem Grossen (1852—53, 2 köt.); Kriegsgeschichte von Bayern, Franken, Pfalz und Schwaben von 1506 bis 1651 (1868, 2 köt.); Anteil des 2. bayrischen Armeekorps am Feldzug von 1870—71 gegen Frankreich (1872); Feldmarschall Fürst Wrede (életrajz, Leipzig 1881).

Heilmann-féle lokomotiv. 1894-ben Heilmann olyan lokomotivot szerkesztett, melyen a stabil gőzgép hajtotta dinamógép által termelt áram forgatta a kerekekkel kapcsolt elektromótorokat. Ambár ezzel az elrendezéssel akár az egész vonat súlyát lehet adhézió (l. *Adhaesio*) céljára felhasználni, amiáltal nagy emelkedéseket lehet legyőzni, v. nagy sebességeket lehet elérni, a beszerzés, valamint az üzem költséges volta miatt a H. eddig csak kisérlet maradt, de ugyanezt az alapgondolatot újabban a benzin-elektromos mótorkocsiknál jó eredménnyel alkalmazták.

Heilprin, 1. *Angelo*, amerikai geológus, *H. 2.* fia, szül. 1853 márc. 31. Sátoraljaújhelyen, megh. 1907 júl. 17. New Yorkban. Már 3 éves korában atyjával együtt Amerikába került, ahol Brooklyn, Washington és Philadelphia iskoláiban tanult. 1876-ban Európába jött főiskolai tanulmányokra, járt az Alpokban és a Kárpátokban, 1879. ismét Amerikába tért vissza. A következő évben a philadelphiai egyetemen a paleontológia, majd később a geológia tanára lett, amelyről 1899. leköszönve, geológiai utazásoknak szentelte életét. 1902 máj. havában élete veszélyeztetésével két izben is megmászta a Mont-Pelée vulkánt, az 1903. és 1906. években pedig a gyönyörű tűzhányó sziklatüjét le is festette. Utolsó útja Brit-Guyana belsejébe vitte. Számos becses munkát irt az Egyesült-Államok harmadkori képződményeiről, Florida Ny.-i partjairól, tapasztalatai alapján megirta az Antillák és a Panama-szoros geológiáját. Fő munkája Town geology cimen 1885. Philadelphiában jelent meg. Expediciókat vezetett Floridába (1886), Mexikóba (1890), elkisérte Peary-t Grönland Ny.-i részébe és 1892. vezette a Peary megmentésére küldött expediciót. 1896-ban részt vett a budapesti bányászati és geológiai kongresszuson, mint az Academy of Natural Sciences kiküldöttje. V. ö. G. *Polak*, Michael H. and His Sons (New York 1912).

2. *H. Mihály*, iró és publicista, a magyar emigráció tevékeny tagja, szül. Piotrkowban (Lengyelország) 1823., megh. Summitban (New Jersey) 1888 máj. 10. Anélkül, hogy rendes iskoláztatásban részesült volna, sokoldalú tudományt, egyebek közt 18 nyelvet birt elsajátítani. Az 1848-iki események mint főtanítót találták a sátoraljaújhelyi zsidó iskolán; eleinte mint honvéd, később mint a magyar belügyminisztérium titkára szolgálta a szabadság ügyét. A világosi katasztrófa után Párisba menekült, onnét Angolországba, 1850. visszatért Magyarországba, de 1856. New Yorkba ment, hol, mint a Kossuth-család meghitt barátja, a sokkötetű Új amerikai enciklopédia és több tudományos és politikai folyóirat főmunkatársa volt s az Oroszországból kiűzött zsidók gyarmatosítása érdekében buzgólkodott. Önálló nagyobb műve: The historical Poetry of the ancient Hebrews (New York 1879).

Heilsberg, az ugyanily nevű járás székhelye Königsberg porosz kerületben, (1910) 6070 lak., posztószövéssel és bőrgyártással. Egykor az ermelandi püspököknek volt a székhelye. 1807 jún. 10. Bennigsen orosz vezér a Soult és Murat vezérlete alatt álló francia sereget e helyen visszavonulásra kényszerítette.

Heilsbronn, az ugyanily nevű járás székhelye a bajorországi Mittelfranken kerületben, (1910) 1366 lak. Az 1132. alapított és 1555. beszüntetett cisztercita apátság templomában több művészi becsű síremlék és egy szép faragott oltár látható.

Heim, 1. *Pál*, gyermekorvos, szül. Budapesten 1875. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol 1897. orvosdoktorrá avatták, azután Bókay János gyermekgyógyászati klinikáján volt egy évig gyakornok, majd Boroszlóban Czerny Adalbert tanár klinikáján két évig tanársegéd, azután külföldön gyermekgyógyászati tanulmányokkal foglalkozott. 1901-ben a budapesti irgalmasrendi kórház gyermekgyógyászati osztályának főorvosává nevezték ki, 1907. az egyetemen a *gyermekkori betegségek semiotikájából* magántanári képesitést nyert. 1912 óta dr. *John* M. Károllyal vezeti az *Anya és csecsemővédő egyesület* csecsemő-osztályát. H. nagyszámú irodalmi dolgozatai a gyermekgyógyászat körébe tartoznak, igen sokat foglalkozott a csecsemőgyógyászattal. Önálló munkái magyar, német és francia nyelven jelentek meg. E Lexikonnak is munkatársa.

2. *H. Péter*, a magyar postaszolgálat reformátora, szül. Nagyszentmiklóson 1834., megh. Budapesten 1904. Self made man létére vezető állásba jutott a magyar postán, ahol Baross miniszter felismerve nagy képességeit, megfelelő hatáskört adott neki. H. legfőbb érdeme, hogy 1888. az Ausztriával kötött új posta- és távíróegyezményben Magyarországnak az addigi kötöttséggel szemben belintézkedéseiben függetlenséget, a külviszonylatokban pedig paritást biztosított és ennek alapján a magyar posta belszolgálatát modern nyugati szellemben és gyakorlati érzékkel

újjáalakította és további önnálló fejlődésének útját nyitotta. Kitűnő szakcikkeket írt.

Heim, *Albert*, svájci geológus, szül. 1849 ápr. 12. Zürichben. 1871-ben a zürichi műegyetemen magántanár, 1873. rendes tanár lett; 1887. pedig egyúttal a zürichi egyetem rendes tanárává hívták meg a geológiai tanszékre, ahol 1911-ig működött. Egyik legtiszteltebb nevű geológusa Európának. H., mint a nagynevű Escher von der Linth tanítványa és utóda, negyven évig tanított a zürichi főiskolán. Ékes szava, éles kritikája ismertté tette nevét az egész földkerekségen, a művészi rajzolást a geológiában tökéletességre emelte s ezen a téren iskolát teremtett a világ minden részéből köréje sereglő tudósok között. Legnagyobb érdemei az Alpok tektonikai kutatásában vannak és e téren Untersuchungen über den Mechanismus der Gebirgsbildung című 2 köt. munkája (Basel 1878) az egész földkerekségen ismert mű; Das Säntisgebirge c. munkája pedig a geológiai felvétel páratlan szépségű ábrázolásának a mintaképe. A fizikai földrajz és általános földtan terén is nagy eredménnyel dolgozott. Legelőször adott egészségesebb irányt a vulkáni kitörések megfigyelésének a Vezuv 1872. évi kitörésekor, amelynek véletlenül szemtanúja volt. Erről szól Der Ausbruch des Vesuvs im April 1872 c., Baselben kiadott munkája. A források vizsgálatában, a völgyalakulások és a terraszok keletkezésének, valamint a földrengések elméletének magyarázásában is gyümölcsöző eszméket hirdetett. Hírneves munkája a Handbuch der Gletscherkunde c. műve, amely Stuttgartban 1885. jelent meg. Számos jeles tanítványa hirdeti eszméit a föld minden művelt államában, köztük *Lóczy* Lajos is. H.-et 1912. a Magyarhoni Földtani Társulat tiszteleti tagjává választotta. — Fia, *Arnold*, szintén jeles geológus, aki nagy utazásokat tett Grönlandban, Szumatrán stb.

Heimbach, 1. *Gustav Ernst*, német jogtudós, *H. 2.* öccse, szül. Lipcsében 1810 nov. 15., megh. u. o. 1851 jan. 24. Szülővárosában 1840 óta rendkívüli jogtanár volt. Fő műve: Anecdota (Leipzig 1838—1840, 2 köt.). Kiadásai: Authenticum (u. o. 1846—51); Manuale legum des Harmenopulos (u. o. 1851).

2. *H.*, *Karl Wilhelm Ernst*, német jogtudós, szül. Merseburgban 1803 szept. 29., megh. Jénában 1865 júl. 8. 1827-ben Lipcsében rendkívüli, 1828. Jénában rendes tanár, 1832. pedig ugyanott fellebbezési főtörvényszéki bíró lett. Fő művei: Lehrbuch des partikulären Privatrechts der zu den Oberappellationsgerichten zu Jena u. Zerbst vereinten Länder (Jena 1848—53, 2 köt.); Lehrbuch des sächs. bürgerlichen Processes (u. o. 1852—53, 2 köt.). Öccsével együtt kiadta a Bazilikákat 6 kötetben (u. o. 1833—50, mások kiegészítették).

Heimburg, 1. *Gregor von*, középkori jogtudós, a középkor egyik legfelvilágosodottabb gondolkodója, szül. a XV. sz. elején Würzburgban, megh. 1472. Drezdában. Mint Aeneas Sylvius, a későbbi II. Pius pápa titkára részt vett a baseli zsinaton, de állását a pápa elleni állásfoglalása miatt elvesztette. A mantovai gyűlésen, amelyen Zsigmond osztrák herceg követeként vett részt, II. Pius pápa egyházi átokkal sujtotta. Műveit: Scripta nervosa, juris justitiaeque plena, ex manuscriptis nunc primum eruta (Frankfurt 1608) c. alatt adták ki.

2. *H.*, *Wilhelmine*, *Behrens* Berta német regényírónőnek álneve. Szül. a Harz-hegység Thale nevű városkájában 1850 szept. 7., megh. 1912 szept. 9. Niederlössnitzben. Leginkább a Gartenlaube-ba írt. Regényei: Lumpenmüllers Lieschen (1879); Aus dem Leben meiner alten Freundin (1870, magyarra ford. Öreg barátnőm c. *Sárosi* Bella, Budapest 1905); Kloster Wendhusen (1880); Ihr einziger Bruder (1883); Waldblumen (1883); Ein armes Mädchen (1884); Trudchens Heirat (1885); Die Anderen (1886); Herzenskrisen (1887); Eine unbedeutende Frau (1891, magyarra ford. Egy jelentéktelen asszony címen *Sárosi* [Schleiming] Bella, Budapest 1899); Um fremde Schuld (1895); Lore von Tollen (2. kiad. 1889, magyarra ford. Tollen Lóri címen *Schleiming* Bella, Budapest 1898); Sabinens Freier (1892); Mamsell Unnütz (1893); Um fremde Schuld (1894); Haus Beetzen (1895); Trotzige Herzen (1897, magyarra ford. Dacos szívek címen *Sárosi* Bella, Budapest 1903); Anton Erben (1898); Sette Oldenroth's Liebe (1902); Wie auch wir vergeben (1907) stb. Munkáinak második kiadása 1894—98. (15 k.) Lipcsében jelent meg.

Heimdall *(Heimdallr)* a. m. a világ felett fénylő; a skandináv mitologiában az ázok egyike, Ódin és kilenc nőtestvérnek (!) gyermeke. H. az ég szélén, a Bifrost híd mellett őrzi a menynyet és az isteneket. Madárnál kevesebbet alszik, éjjel-nappal egyformán jól lát, hallja a fűnek és gyapjunak növését. Midőn eljön a világ vége, az óriások támadásakor, *Gjallarhorn* nevű kürtjével csatára szólítja az isteneket. A végső ütközetben ő és Loki kölcsönösen megölik egymást. H., akit aranyfogu fehér áznak mondanak, valószínűleg a hajnali fény megszemélyesítője s kilenc anyja a hullámok, melyekből a napfény felemelkedik; más nézet szerint a szivárvány istene. Egy eddai dalban *Rígr* néven (király) fordul elő s mint ilyen a három rangnak, a szolgák, szabadok és nemeseknek atyja.

Heimerl, *Anton*, botanikus, szül. 1857 febr. 14. Budapesten. Születése után néhány hónap mulva Bécsbe került, hol szülei megtelepedtek. Itt végezte a műegyetemet, melyen 1878—1884-ig az állat-növénytani tanszék asszisztense, 1884. főreáliskolai tanár, 1888. filozófiai doktor, 1905. növényrendszertani egyetemi magántanár lett, de 1909. betegsége miatt nyugalomba vonult. Főképen növényrendszertani és florisztikai működést fejt ki. Fő műve: Monographia sectionis Ptarmica Achilleae generis (Wien 1884). Több értekezése a Nyctaginaceák és Xyridaceák rendszerezésére vonatkozik.

Heimskringla, Snorri Sturluson (l. o.) norvég költő főműve.

Hein *(Hain)* v. *Hein barát (Freund Hein)*, a megszemélyesített halálnak humoros neve a németeknél. Ez elnevezés először Matthias Claudiusnak (l. o.) egy 1774. írt költeményében található.

Hein, *Wilhelm*, osztrák etnográfus és természetrajzi kutató, szül. Bécsben 1861., megh. u. o.

1903. Mint muzeumi tisztviselő és egyetemi magántanár, főleg a kelet kulturájával foglalkozott s e végett 1901. Dél-Arábiába expediciót is vezetett, ahonnan betegen tért vissza s meghalt, mielőtt feldolgozhatta volna gyüjteményeit. Művei: Indonesische Schwertgriffe (Wien 1889); Die geographische Verbreitung d. Todtenbretter (u. o. 1894).

Heincke, *Johann Friedrich*, német zoológus, szül. Hagenowban (Mecklenburg) 1852 jan. 6. 1873-ban asszisztens volt a kieli egyetem állattani intezeténél, majd u. o. 1875. magántanár lett. 1892-ben a Helgolandban akkoriban felállított biologiai állomás igazgató-tanárává nevezték ki. Sokat foglalkozott a heringek és általában a halak természetrajzával. Több expediciót is vezetett az északi tengerek kutatására. Művei: Die Varietäten des Herings (Berlin 1878—82); Die nutzbaren Tiere d. nord. Meere u. d. Bedingungen ihrer Existenz (Stuttgart 1882); Die Fische der Ostsee (*Möbius*-szal közösen, Berlin 1883); Naturgeschichte d. Herings (u. o. 1893, 2 köt.).

Heine, 1. *Eduard*, német matematikus, szül. Berlinben 1821 márc. 16., megh. Halleban 1881 okt. 24. Tanulmányait elvégezve, 1844. Bonnban egyetemi magántanár, 1856-ban a hallei egyetemen a matematika rendes tanára lett. Számos becses értekezésen kívül egy önálló művet írt: Handbuch der Kugelfunktionen (Berlin 1861, 2. kiadás 1878—81, 2 köt.).

2. *H.*, *Heinrich*, német költő, szül. Düsseldorfban 1797 dec. 13., megh. Párisban 1856 febr. 17. Szülei kereskedőnek nevelték és nagybátyjához, H. Salomon gazdag bankárhoz küldték Hamburgba. De a fiatal H. e pályát, melyhez tehetsége nem volt, elhagyta s szüleinél és nagybátyjánál kivívta az engedélyt s a kellő támogatást az egyetemi tanulmányokhoz. Bonnban, Göttingenben és Berlinben filozófiával s a német irodalommal foglalkozott és 1825-ben, mielőtt doktorátust tett, áttért a keresztény vallásra. 1831-ig Németországban Hamburgban, Berlinben, Münchenben élt s Angol- és Olaszországban is huzamosabban időzött. 1831-ben életének új korszaka kezdődik: a júliusi forradalom után Párisba utazik, itt állandóan megtelepszik s haláláig ott él mint író, támogatva nagybátyjától és a francia kormánytól, amely kegydijat adott neki. Kétszer meglátogatta Németországot (1843, 1844), hol már életében is sok ellensége támadta; különben mindjobban ragaszkodott a francia fővároshoz, melyhez liberális politikai meggyőződése kötötte. Párisban házasságra lépett Eugenie *Mirat*-val: nejének halála után pedig Camille *Selden* lett testi gyötrődések közt átélt utolsó éveiben odaadó gondozója. A Montmartreon fekvő sírhelyét márványemlék jelzi; szobrot emeltetett neki Erzsébet királyné korfui kastélyában, az Achilleionban, de azt II. Vilmos német császár az Achilleion megvásárlásakor eltávolíttatta onnan s a szobor 1910. Hamburgban magánterületen nyert helyet. Az északamerikai Egyesült-Államok németjei 1899. állították neki nagyszerű szobrot New Yorkban (Herter műve).

Mint költő, H. egyik vezető egyénisége a német irodalom ifjú-német korszakának, amely a romantikát követte. Első költői zsengéi: Gedichte (Berlin 1822); Tragödien mit einem lyrischen Intermezzo (u. o. 1823) még a romantikában gyökereznek; tárgyuk, mint későbbi lírájának javarészében, már Amalie H. nevű rokona iránt érzett szerelme, mely költészetében később is inspirálta. Liberális politikai meggyőződése s a német társadalmi viszonyoknak éles birálata jutott kifejezésre a Reisebilder (Hamburg 1826—27) c. tárcacikkek gyüjteményében, melybe sok költeményét is felvette. Lírai verseit utóbb Buch der Lieder (Hamburg 1827) címen gyüjtötte össze. Párisi tartózkodása idején mind élesebb lesz műveiben a német politikai önkényuralomnak kritikája s mind hatalmasabb kifejezésre jut a rokonszenv Franciaország és Napoleon iránt, erősítve Saint Simon és Enfantin kommunista tanaitól, melyek nek H. Párisban lett híve. Franciaországban keletkeztek: Die romantische Schule (Hamburg 1836); Französische Zustände (1833); Memoiren des Herrn von Schnabelewopski; Florentinische Nächte c. munkái, melyek szabados hangjukkal nagy megütközést keltettek. Rendkívül hevesen támadta W. *Menzelt*, az ifjú-német irodalom ellenségét, kinek feljelentése folytán H. munkáit 1835-ben ki is tiltották Németországból; de ifjúnémet írótársa, L. *Börne* (l. o.) ellen intézett támadása még híveinek szűk körében is nagy visszatetszést keltett. Szellemes társadalmi kritikája Deutschland ein Wintermärchen és Atta Troll, ein Sommernachtstraum c. költeményeiben érte el csúcspontját. Lírai költészete Párisban mindjobban elmélyült, formáiban tökéletesedett és a Romanzero (1851) c. gyüjteményben az első versgyüjteményeknél gazdagabban és érettebben jutott kifejezésre. Főleg e verskötete által emelkedett H. a német költészet nagyjai közé s ma úgy él a köztudatban, hogy Goethe mellett ő a legkiválóbb német lírikus. H. összes műveit legelőször *Strodtmann* A. adta ki (Hamburg 1861—1866, 21 köt.); a legjobb teljes kiadást *Elster* rendezte sajtó alá (Leipzig 1887—90, 7 köt.); új kiadás Oskar F. *Walzel* szerkesztése mellett u. o. (Insel) jelenik meg. Munkáinak javarészét úgyszólván minden művelt nyelvre lefordították. *Magyarra* költeményeit *Endrődi* Sándor fordította (1882 és 1889), a Dalok Könyvét ugyanő (díszkiadás bevezetéssel, 1892). Egy versét *Petőfi* ültette át magyarra, kire H. bizonyos tekintetben hatással is volt. *Szász* Károly is fordított verseiből. Ezeken kívül megjelentek még a következő fordítások: *Sausek* Elek, H. szebb dalaiból (Pest 1861); ifj. *Balogh* Gyula, Dalok (u. o. 1863); *Ivanhoe (Spiner* Andor), H. válogatott költeményei (Budapest 1894 és 1906); *Faragó* János, H. válogatott költeményei (u. o. 1904); *Pásztói (Platthy)* Adorján, H. költeményeiből (u. o. 1907); *Oláh* Gábor, Utazás a Harzban (u. o. 1907); *Császár* Imre, Költemények (u. o. 1908); ifj. *Szász* Béla, H. dalaiból (u. o. 1909); *Karinthy* Frigyes, Atta Troll (u. o. 1912). Emlékiratait *Zollner* Béla fordította le (u. o. 1894). A H.-re vonatkozó gazdag irodalomból v. ö. *Strodtmann*, H. H.-s Leben und Werke (Berlin 1867—69, 2 köt., 3. kiad. 1884); *Karpeles*, H. H. und seine Zeitgenossen (Berlin 1899); *Keiter*, H. H. (Köln 1891); *Legras*, H. H.

poète (Paris 1897); G. *Brandes*, Das junge Deutschland (Leipzig 1891).

H. öccsei voltak: *H. Max*, orosz államtanácsos, szül. 1807., megh. 1879., az Erinnerungen an H. H. und seine Familie (1868) írója és *H.-Geldern Gustav* báró, a bécsi Fremdenblatt alapítója és tulajdonosa, szül. 1806., megh. Bécsben 1886.

3. *H., Thomas Theodor*, német rajzoló, festő és iparművész, szül. Lipcsében 1867 febr. 28. Tanulmányait a düsseldorfi és a müncheni akadémián végezte. Festményeit kezdetben az impresszionista természetszemlélet lágysága, később pedig a formák határozottabb, keményebb hangsúlyozása jellemzi. Közülök nevezetesebbek: A horgászó; Erdei patak; Este; Kivégzés; Vesztaszűz; Küzdelem a sárkánnyal stb. Festményeinél azonban sokkal ismertebbek rajzai, melyek 1893—94. a Fliegende Blätterben, majd 1896-tól fogva az általa alapított *Simplicissimus*-ban jelentek meg. Ezekben a német politikai és társadalmi viszonyok ferdeségeit pellengérezi ki kérlelhetetlen szigorusággal, de mindig szellemesen és egészen önálló egyéni művészettel. Egy részük Bilder aus dem Familienleben (1898) és Torheiten (1903) címmel összegyüjtve is megjelent. Mint iparművészeti tervező is jelentős sikereket ért el.

4. *H., Wilhelm*, német festő és utazó, szül. Drezdában 1817 jan. 30., megh. 1885 okt. 5. Drezdában és Párisban tanult, 1849. New Yorkba ment, 1852. Perry parancsnoksága alatt mint rajzoló az északamerikaiak, 1860. pedig a poroszok keletázsiai expediciójában vett részt. 1861-ben visszatért New Yorkba, mint mérnökszázados belépett az É.-i államok hadseregébe, hol dandárparancsnoki rangra vitte. Utazásait a következő művekben ismertette: Wanderbilder aus Zentralamerika (Leipzig 1853, 2. kiad. 1857); Reise um die Erde nach Japan (u. o. 1856, 2 köt.); Die Expedition in die Seen von China, Japan, Ochotsk (u. o. 1858—59, 3 köt.); Japan und seine Bewohner (u. o. 1860); Eine Sommerreise nach Tripolis (Berlin 1860); Eine Weltreise um die nördliche Hemisphäre (Leipzig 1864, 2 köt.); Japan, Beiträge z. Kenntnis des Landes und seiner Bewohner (u. o. 1873—80).

Heineccius, 1. *Johann Gottlieb*, német humanista jogász, szül. Eisenbergben 1681 szept. 11., megh. Halléban 1741 aug. 31. A bölcsészet s a jog tanára volt 1713-tól Halléban, de közben 1723—1727. Franekerben, 1727—33. Odera melletti Frankfurtban volt jogtanár. Műveit összegyüjtve fia adta ki: Opera ad universam jurisprudentiam, philosophiam et litteras humaniores pertinentia (Gent 1744—1849, 8 köt., többször is kiadták). Egyéb munkái: Jurisprudentia romana et altica (Leiden 1738—41, 3 köt.); Antiquitates germanicae jurisprudentiam patriam illustrantes (Kopenhagen és Leipzig 1772—73, 3 köt.).

2. *H., Johann Michael*, német tudós, a pecséttan első tudományos feldolgozója, *H. 1.* testvérbátyja, szül. Eisenbergben 1674 dec. 14., megh. 1722 szept. 11. Halléban, hol 1708 óta lelkész, 1719 óta egyháztanácsos és 1720 óta szuperintendens volt. Főműve: De veteribus Germanorum aliarumque nationum sigillis (1709, 2. kiad. 1729). Jeles hitszónok is volt s a görög egyházról írt műve (1711, 3 köt.) még ma is becses.

Heinecken, *Karl Heinrich von*, német művészeti író, szül. Lübeckben 1706., megh. 1791 jan. 23. Drezdában élt mint gróf Brühl meghitt titkára. Művei: Nachrichten von Künstlern und Kunstsachen (Leipzig 1768—71, 1786); Idée générale d'une collection complète d'estampes (Wien és Leipzig 1770); Dictionnaire des artistes dont nous avons des estampes (csonka, u. o. 1778—90).

Heinefetter, *Sabine*, német énekesnő, szül. Mainzban 1809 aug. 19., megh. Illenauban 1872 nov. 18. 1825-ben lépett szinpadra Majna melletti Frankfurtban. Különböző német operaházaknál működött és sokat vendégszerepelt külföldön, mindenütt nagy sikerrel. Főbb szerepei voltak: Romeo, Norma, Rozina stb. Az őrültek házában halt meg. Húga, *Klara* (1816—1857), szintén kitünő énekesnő volt, de testvére tragikus sorsában is osztozott s ő is őrülten halt meg. Másik húga: *Katinka* (1820—1858), nemkülönben jeles énekesnő, egy ideig Pesten is működött s keresztnevét is magyaros formában használta.

Heineke, *Walter Hermann*, német sebésztanár, szül. Schönebeckben 1834 máj. 17., megh. Erlangenban 1901 ápr. 28. Göttingenben tanult, majd Berlinben Bardeleben segéde, 1863. magántanár és 1867. Erlangenben a sebészet rendes tanára lett. Művei: Beiträge zur Kenntnis und Behandlung der Krankheiten des Knies (1866); Anatomie und Pathologie der Schleimbeutel und Sehnenscheiden (1868); Kompendium der Operations- und Verbandlehre (1870—72).

Heinel-Vestris, l. *Vestris*.

Heinemann, 1. *Karl*, német irodalomtörténetíró, szül. Deutsch-Eylauban (Nyugat-Poroszország) 1857 márc. 9. 1892 óta a Blätter für literarische Unterhaltung szerkesztője. Biografikus művei: Goethes Mutter (Leipzig 1891, 5. kiad. 1895); Goethe (2 köt., u. o. 1895); Goethes Leben u. Werke (1898); Die deutsche Dichtung (1910); Die klassische Dichtung der Griechen (1912).

2. *H., Otto von*, német történetíró, szül. Helmstedtben 1824 márc. 7., megh. 1904 jún. 6. Wolfenbüttelben. Főbb művei: Das Königreich Hannover und das Herzogtum Braunschweig (Darmstadt 1858, 2 köt.); Albrecht der Bär (u. o. 1864); Aeneas Sylvius als Prediger eines allgemeinen Kreuzzugs gegen die Türken (u. o. 1865); Codex diplomaticus Anhaltinus (Dessau 1867—83, 6 köt.); Geschichte von Braunschweig und Hannover (Gotha 1882—92, 3 köt.). Foglalkozott a magyar történelemmel is s egy értekezést írt az elveszett Gesta Hungarorum-ról a Neues Archiv für ältere deutsche Geschichte c. folyóirat 13. kötetébe. — Fia, *Lothar*, történetíró, szül. Braunschweigban 1859 febr. 19., megh. Tübingenben 1901 febr. 23., ahol egyetemi tanár volt. Művei: Geschichte d. Normannen in Italien (Leipzig 1894); Zur Entstehung der Städteverfassung in Italien (u. o. 1896).

Heine-Medin-féle betegség *(poliomyelitis epidemica, gyermekbénulás)*, infekción alapuló megbetegedés, amely hol elszórtan, hol járványok alakjában lép fel. Különösen Svédországban, Nor-

végiában, az Egyesült-Államokban észleltek ilyen nagyobb járványokat. Hazánkban sporadikusan mindig előfordul, de 1910—1911. járvány alakjában lépett fel. Leginkább 2—5 éves gyermekeket támad meg, de ritkán felnőttek is megkapják. Lázzal kezdődik. A láz hirtelen felszökik 38—39 fokra. A gyermek bágyadt, egyik esetben torkát fájlalja, más esetben hasmenése van, 24 óra mulva pedig fellép a bénulás. A bénulás érheti csak az egyik végtagot, de érheti mind a négy végtagot, érheti a törzs és a nyak izmait is. A bénult végtagok petyhüdten lógnak, a gyermek nem tud ülni. Rendesen a bénulás egy csapásra éri azon izmokat, amelyek egyáltalában bántalmaztatnak, de vannak esetek, amidőn 1—2 nap alatt fejlődik ki a bénulás. Ha a bénulás a légző izmokat éri, a beteg megfullad. Mindig meglévő tünete a H.-nek az izmok rendkívüli fájdalmassága. A bénulás az esetek egyrészében hetek mulva elkezd visszafejlődni és vannak egyes ritka esetek, amelyek teljesen nyomtalanul meggyógyulnak. Más esetekben csak egyes izomcsoportok nyerik vissza mozgató képességüket, a többiek bénultak maradnak, sorvadni kezdenek és zsírosan elfajulnak, teljesen tönkremennek. Amelyik izom egy év alatt nem nyerte vissza mozgató képességét, az rendesen elveszett. Az ily bénult láb pl. vékony, hideg, ha felemeljük és elengedjük, ingaszerüen kalimpál.

Okozóját még nem ismerjük, de tudjuk róla, hogy a beteg gerincagyában, agyában, idegeiben van. Valószinű, hogy a beteg nyálában is benne van. Majmokra átoltható és ott is bénulásokat okoz. A betegség lappangási ideje 8—10 nap. A lényege a gerincvelő elváltozása, még pedig a gerincvelő elülső szürke oszlopainak gyuladása. A bántalom terjedése szempontjából fontos annak ismerete, hogy vannak egyes abortiv esetek, amelyek csak torokgyuladás v. hasmenés képében folynak le bénulás nélkül. Hogy ezek valóban H. esetei, azt csak járványok alatt tudhatjuk, amidőn pl. két testvér betegszik meg egy nap egyforma torokgyuladásban és a kettő közül másnap az egyik megbénul, a másik pedig meggyógyul. A meggyógyult 3—4 nap mulva egészségesekkel játszik és ezen egészségesek közül betegszik meg egyik 4—10 nap mulva H.-ben. A betegség kezelése az első időben a következőkben áll: feltétlen nyugalomról gondoskodunk, belsőleg szalicil-készítményeket adunk, a fejre és a gerincoszlopra jeges borogatásokat teszünk. Agyi jelenségeknél lumbálpunkciót végezzünk. Később a bénulás ellen a beteg izmok villanyozása, masszálása ajánlatos, szénsavas, kénes, rádiumos fürdők kell. Az esetleges elferdülések orthopédiai kezelést igényelnek. A szérumterápia a fejlődés küszöbén áll és reményünk van, hogy nemsokára ható szérumunk lesz a H. ellen.

Heinicke, *Samuel*, az első németországi siketnémaintézet alapitója és az ú. n. *német módszer* (l. *Siketnémák oktatása*) alapvetője, szül. Nautschützben (Németország) 1729., megh. Lipcsében 1790. Szorgos önképzés és változatos előélet után 1756. a jenai egyetem hallgatója, 1758. Hamburgban magántanitó, 1769. pedig Eppendorfban kántortanító lett. Iskolájában az akkor még ismeretlen *hangoztatási módszer* szerint tanította az irás-olvasást és ezáltal általános feltünést keltett. Már 1754. szülőhelyén foglalkozott egy siketnéma gyermek tanitásával, kit Amman K. Surdus loquens c. könyvének utasításai szerint hangosan beszélni megtanitott. Eppendorfban újból foglalkozott egy siketnémával s a sikeren felbuzdulva, 1774. már öt siketnémát tanitott oly fényes eredménnyel, hogy hírneve Németországon kívül is ismertté lett. 1778-ban a szász választófejedelem meghívására Lipcsébe ment s ott ugyanazon évben megnyitotta Németország első siketnémaintézetét. H. különös érdeme, hogy növendékeit valójában beszélni tanitotta és a hangbeszéd módszerét híres kortársának, De l'Épéenek (l. *Epée*) jelbeszéd-módszerével szemben — utóbbinak igen nagy befolyása ellenére is — megvédelmezte. Érdemes gyakorlati működése mellett nagy irodalmi munkásságot fejtett ki. Kiválóbb művei: Beobachtungen über Stumme u. die menschliche Sprache (Hamburg 1778); Über die Denkart der Taubstummen (1780); Wichtige Entdeckungen u. Beiträge zur Seelenlehre und zur menschlichen Sprache (Leipzig 1786). Műveit 1912. újra kiadták: S. H.'s Gesammelte Schriften (Leipzig 1912) s Lipcsében és szülőhelyén szobrot állítottak emlékének. V. ö. *Scherer*, A siketnéma-oktatás és nevelés kézikönyve (Bpest, 1895); *Walther*, Geschichte des Taubstummenbildungswesens (Berlin 1882); *Schumann*, Neue Beiträge zur Kenntnis S. H.'s (Leipzig 1909).

Heinigke, másként *Hayneccius* (l. o.).

Heinitz, *Friedrich Anton*, báró, német államférfi, szül. Dröschkauban 1725 máj. 24., megh. 1802 máj. 15. Bányászatot tanult; 1763. átvette a szász bányaügyek vezetését s megalapította a freibergi bányászakadémiát. 1777—84-ig a porosz bányaügyek minisztere volt s a sziléziai, valamint a vesztfáliai szén- és vasbányák nagyszerű fellendülése, tehát a német nagyipar alapjainak megteremtése az ő műve volt. 1786—95-ig a rajnai és vesztfáliai tartományok élén állott. Művei: Mémoire sur ma gestion du 4-me et 5-me département; Essai d'économie politique (1785); Mémoire sur les produits du régne mineral de la monarchie prussienne et sur le moyens de cultiver cette branche de l'économie politique (1786). V. ö. *Steinecke*, Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte (15. köt., 1902.)

Heinold, *Karl*, báró, osztrák államférfiú, szül. Udineban 1862 aug. 26. Atyja táborszernagy volt. Előbb sziléziai tartományfőnök, 1907. morvaországi helytartó lett, 1911. nov. pedig belügyminiszterré nevezték ki. 1912-ben több hónapon át helyettesítette a beteg miniszterelnököt.

Heinrich, 1. *Alajos*, tanár és iró, *H. 3.* testvéröccse, szül. Budapesten 1855 jan. 25., megh. 1912 máj. 13. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Lipcsében végezte. 1878-ban az ókori föld- és néprajz magántanárává nevezték ki a budapesti tud. egyetemen, 1882. a budapesti ref. főgimnáziumban, 1887. a VII. ker. állami főgimnáziumban működött. Irt kisebb-nagyobb értekezéseket a Földrajzi Közleményekbe és a Philologiai Közlönybe.

2. *H. Ede*, festő, szül. 1819. Budapesten, megh. 1885 jan. 26. Milanóban. Már a negyvenes évek-

ben keresett pesti festő volt, de vágya Olaszországba vonzotta, ahol több évet töltött. Rómában festette 1846. *Régiségbuvár* c. festményét, amelyet a Szépművészeti Muzeum őriz. Egy évvel utóbb a Műegylet tagsági jutalékul kiadta H. *Hunyadi János*-át. A későbbi éveket Bécsben s Pesten töltötte, de csillaga letünt, úgy hogy a nagytehetségű művésznek csaknem a nyomorral kellett küzdenie. Számos képet festett Miksa főherceg megbizásából a miramarei kastélyban.

3. *H. Gusztáv*, germanista filológus, író, kritikus és tanár, szül. Budapesten 1845 márc. 17. Középiskolai tanulmányait Budapesten végezte, egyetemi tanulmányait pedig Lipcsében és Bécsben. 1871-ben magántanár lett a budapesti tud. egyetemen, 1875. a német nyelv és irodalom rendkívüli és 1878. rendes egyetemi tanára. 1875-től tagja a közoktatási tanácsnak, melynek 1891—1894-ig ügyvivő alelnöke volt. Az Akadémiának 1880. lett levelező, 1892. rendes tagjává, a Kisfaludy-társaságnak 1882 óta tagja. Az egyetem bölcsészeti karának 1886—88-ig dékánja volt. A Budapesti Philologiai Társaságnak elnöke. Úgyszintén elnöke volt a Magyar Pedagógiai Társaságnak (1892-től). 1896 jún. 6. lett miniszteri tanácsos. Az 1903—1904-iki tanévben rektora volt a budapesti kir. tud. egyetemnek. 1905-ben nyugdíjba ment, de előadásait folytatja az egyetemen. A Tud. Akadémia 1905 márc. 27. tartott ülésében a távozó Szily Kálmán helyébe az Akadémia főtitkárává választotta. 1910-ben a főrendiház tagja lett. Az irodalomtörténet és modern filológia terén munkássága úttörő volt. Ő honosította meg nálunk a modern összehasonlító irodalomtörténet filológiai módszerét. Nagy hatást ért el a tőle szerkesztett folyóiratokkal, valamint kitünő tankönyveivel is (sok német klasszikus mű magyarázatos kiadása). 1868—69-ben szerkesztette a Tanügyi Füzeteket (Császár Károllyal), 1872—76-ig a Magyar Tanügyet (Kármán Mórral), 1877—1891-ig az Egyetemes Philolog. Közlönyt (P. Thewrewk Emillel), 1881—91-ig az Ungarische Revuet. Legújabban 1912. indult meg az ő szerkesztésében az Ungarische Rundschau. 1897-ben megindította a Régi Magyar Könyvtárt, 1903 óta pedig az Egyetemes irodalomtörténetet szerkeszti, melynek eddig 4 kötete (1904, 1905, 1907, 1912) jelent meg. Ő írta ebbe a német irodalom történetét. Gyulai Pál halála óta (1909) ő szerkeszti az Olcsó Könyvtárt is. Önálló művei: *Bánkbán a német költészetben* (1879); Deutsche Verslehre (3. kiad. 1911); *Boccaccio élete és művei* (1882); *Goethe Faustja*, tanulmányok (írták: Boyesen és H. G., Budapest 1888); *A német irodalom rövid története* (1889). Főműve: *A német irodalom története* (I. 1886, II. 1889), nálunk e téren az egyetlen nagyobbszerű munka, mely azonban, sajnos, csak a XVII. sz. végéig halad. Számos kiadása van a magyar irodalom köréből az Olcsó Könyvtárban és a Régi Magyar Könyvtárban, kisebb tanulmányok pedig hazánk jelentékenyebb tudományos folyóiratainak hasábjain. Kutatta és kimutatta a külföldi, különösen pedig a német irodalomnak és a magyarnak kölcsönhatását, így a többek között: *Etzelburg és a magyar hún-monda* (Akad. Értekezések X. köt., 2. sz. 1881); *Magyar elemek a német költészetben* (Budapest 1909). 1912-ben tanítványai díszemlékkönyvet adtak ki tiszteletére s ebben több németországi germanista filológus közreműködése mellett a német-magyar kölcsönhatásokat ismertetik.

4. *H. Károly*, tanár és író, *H. G.* testvéröccse, szül. Budapesten 1856 okt. 22. Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte. Foglalkozott összehasonlító és keleti nyelvészettel. Önálló műve ez irányban: *A görög idegen szavak a syr nyelvben.* 1881-ben Budapesten a kereskedelmi akadémián tanár lett. 1907 dec. 25. a felső kereskedelmi iskolai igazgatói címet kapta. Több jeles nyelvtani és kereskedelmi tankönyvet írt.

Heinrich, *Christian Gottlieb*, német történetíró, szül. 1748 aug. 14. Dahlenben, megh. 1810 máj. 24. Jenában, ahol a történelem tanára volt az egyetemen. Ma már elavult munkái közül jelentékenyebbek voltak a következők: Deutsche Reichsgeschichte (Leipzig 1787—1805, 9 köt.); Handbuch der sächsischen Geschichte (u. o. 1810—1812, 2 köt.); Geschichte von Frankreich (u. o. 1802—4, 3 köt.); Geschichte von England (u. o. 1806—10, 2 köt.).

Heinrichaui apátság, régi cisztercita apátság Münsterberg mellett (Szilézia). Alapította Miklós boroszlói kanonok 1222. a szakállas Henrik fejedelem ajándékozta javakból (innen neve is). Az apátság, amelynek tagjai iparral, kivált posztógyártással foglalkoztak, sokat szenvedett a tatároktól (1241), a huszita és harmincéves háboruk alatt. Megszünt 1810. Nevezetes arról, hogy a magyar zirczi apátságot a H. állította helyre (1699). L. *Zircz.*

Heinrich der Glichezare, középkori német költő, talán elszászi származású klerikus, ő írta 1170 körül a legelső német Reinhart Fuchs-költeményt, melyből csak csekély töredékek maradtak fönn; ellenben teljesen meg van e munka vagy ötven évvel később készült átdolgozásban (egy heidelbergi és a kalocsai kódexben, mely utóbbit kiadták Mailáth és Köffinger, Pest 1817).

Heinrich der Teichner, kiváló német tanító költő, aki legtöbbet Bécsben élt és 1350—77. írta műveit. Számos tanító költeményt írt, melyek művelődéstörténeti szempontból igen fontosak; több magyar dolgokkal is foglalkozik. Csak egy részüket adták ki Docen (Miscellaneen), Grimm (Altdeutsche Wälder) és Lassberg (Liedersaal). V. ö. *Karajan*, Über H. (1855).

Heinrich der Vogler (Madarász Henrik), német költő, 1280 körül középfelnémet nyelven, Dietrichs Flucht címen csekély értékű, hagyományokat önkényesen kapcsoló epikai művet írt.

Heinrichsbad, fürdőhely Appenzell-Ausserrhoden svájci kantonban, 2 km.-nyire Herisautól, 776 m. magasan a Rosenberg (874 m.) és Lutzenland (918 m.) közti völgyben, vastartalmú ásványvízforrással.

Heinrichsburg, l. *Abbach.*

Heinrichsgrün (csehül *Jendřichovice)*, város Graslitz csehországi kerületi kapitányságban, az Érchegység D.-i lejtőjén 649 m. magasságban, (1910) 1796 német lak., csipkekészítéssel és csipkekészítő iskolával; gróf Nostitz-féle kastéllyal, állatkerttel. Régente ezüst- és ólombányája volt.

Heinrichsruhe, l. *Schleiz*.

Heinrich von dem Türlin, középkori német költő, bajor származású polgári család sarja; 1220 körül írta a Der Abenteuer Krone c. terjedelmes Artus-regényt, melyben a breton monda minden részletet összefoglalni és egységes egésszé földolgozni igyekezett.

Heinrich von Freiberg (*Vriberg*), középkori német költő, aki a XIII. sz. második felében II. Vencel cseh király udvarában élt és Strassburgi Gottfried Tristan-eposzát a mondának más hagyománya szerint, de költői felfogással és igen vonzó előadással befejezte (kiadta R. Bechstein, 1877).

Heinrich von Herford, középkori német történetiró, domokosrendi szerzetes, ki 1370 okt. 9. Mindenben halt meg. Híre oly nagy volt, hogy IV. Károly császár, mikor Mindenben tartózkodott, holttestét kiásatta és külön temettette. Sok teológiai s filozófiai értekezésen kívül terjedelmes világkrónikát írt: Liber de rebus memorabilibus, mely a XIII. és XIV. sz. történeti műveltségének egyik főforrása volt. Kiadta A. Potthast 1859.

Heinrich von Laufenberg, középkori német költő, aki 1429. lett pap s 1441. decanus Freibergben (Breisgau); 1445 óta élt a strassburgi Jánoskolostorban, hol 1460. meghalt. A XV. sz. első felében számos egyházi dalt írt, melyeket részben latin himnuszokból és német népdalokból alakított át (kiadta Ph. Wackernagel, Das deutsche Kirchenlied, II. 1867).

Heinrich von Lausanne, l. *Henrik* (lausannei).

Heinrich von Lettland, livlandi krónikás. Albert rigai püspök udvarában volt s 1208 óta a lettek és észtek közt térített. Működését egy krónikában írta meg (*Chronicon Lyvoniae*), mely a Mon. Germ. Hist. gyüjtemény 23. kötetében jelent meg.

Heinrich von Meissen, mesterdalnok, l. *Frauenlob*.

Heinrich von Melk, középkori német költő, valószinüleg egy előkelő osztrák nemes család sarja, ki viszontagságos és keserű tapasztalatokban gazdag élete végén a melki kolostorba került. Itt írhatta 1153 és 1163 közt Von des Todes Gehügede (a halál emlékezetéről) c. szatirikus költeményét, melyben kora erkölcseinek igen sötét képét rajzolja. Valószinüen tőle való A papok életéről (Vom Pfaffenleben) írt költemény is. Mindkét művét kiadta R. Heinzel (1867). Wilmanns W. (Beiträge zur Geschichte der älteren deutschen Literatur I. 1885) ki akarta mutatni, hogy e költő csak a XIV. sz.-ban, még pedig egy magyarországi szerzetben élt és hogy műveiben első sorban hazánk egyházi és társadalmi viszonyait rajzolta. E föltevést megcáfolták *Lorenz* O. (H. v. M., 1886), *Heinrich* Gusztav (Budapesti Szemle 47. köt. 1886, 325. l.) és *Petz* Gedeon (Philolog. Közlöny XI., 1887, 15. l.).

Heinrich von Morungen, középkori német minnedalos, türingiai nemes család sarja, aki Walther v. der Vogelweide előtt egyike a legjelesebb német lirikusoknak. Dalait kiadták Lachmann és Haupt, Vogt: Des Minnesangs Frühling (1910).

Heinrich von Mügeln, l. *Müglin*.

Heinrich von Neuenstadt, középkori német költő, aki Bécs-Ujhelyt született (innen neve) és Bécsben orvos volt. Két műve maradt fönn: Tyrusi Apollonius története, melyet egy latin forrás alapján nagy terjedelemben mesél el, és a Von Gottes Zukunft című, melynek forrása Alanus ab Insulis francia költőnek Anticlaudianus c. latin műve.

Heinrich von Ofterdingen, középkori mondák szerint német költő, aki a wartburgi dalnokversenyről szóló költeményben, mint Wolfram v. Eschenbach ellenfele, VII. Henrik osztrák herceget magasztalja és a magyar Klinsort hívja segítségül, midőn a dalnokversenyben legyőzik. Valószinü, hogy csak mondai vagy költött alak. A. W. Schlegel tévesen a Nibelung-ének szerzőjének tekintette; Anton Spaun (H. von Ofterdingen und das Nibelungenlied, 1840) terjedelmesen, de minden kritika nélkül írta meg életrajzát; Novalis egy szép, de be nem fejezett regény hősévé tette; Richard Wagner pedig Tannhäuser c. operájában egy alakká olvasztotta őt Tannhäuserrel.

Heinrich von Plauen, a német lovagrend nagymestere, szül. 1370 körül, megh. 1429. A tannenbergi vereség után (1410 júl. 15.) Marienburgot hősiesen védte a lengyelek ellen, amiért a rend megmaradt tagjai nagymesterré választották (1410 nov.). Erélyes uralkodása miatt azonban 1413. letették, sőt utóda, *Küchmeister*, fogságba is vetette, melyből csak 1422. bocsátották szabadon. Több szinmű és regény hőse.

Heinrich von Veldeke, középkori költő, a német udvari költészet atyja. Maastricht vidékén szül., nemes családból. Főműve, a Benoit de Sainte-More francia költeményén alapuló Eneide (kiadta Behaghel, 1882), melyet 1183. Türingiában fejezett be s mellyel nagy hatással volt a későbbi német udvari epikára. V. ö. *Kraus* K., H. v. V. und die mittelhochdeutsche Dichtersprache (Halle 1899).

Heinrich von Zütphen, a reformáció első vértanuinak egyike Németországban, l. *Moller*.

Heinrici, *Georg*, német protestáns teológus, szül. Karkelnben (Poroszország) 1844 márc. 14. A berlini egyetemen magántanár, majd Marburgban, 1892. Lipcsében az újszövetségi exegesis tanára lett. Főbb művei: Die Valentinianische Gnosis u. die heilige Schrift (1871); Erklärung der Korinther Briefe (1880—87); Theologische Encyclopädie (Freiburg 1893); Beiträge zur Geschichte und Erklärung des Neuen Testaments (Leipzig 1894—1904); Die Entstehung des Neuen Testaments (u. o. 1899); Ist die Lebenslehre Jesu zeitgemäss? (u. o. 1904); Der liter. Charakter der Neutestamentl. Schriften (1908); Des Petrus von Laodicea Erklärg des Matthäusev. zum 1. Male hrsgg. u. untersucht (1908); Hellenismus u. Christentum (1909); Paulus als Seelsorger (1910); Griechisch-byzantin. Gesprächsbücher (1911); Die Eigenart des Christentums (1912).

Heinriciánusok, l. *Henrik* (lausannei).

Heinric van Alkmaer, *Meyster*, a XV. sz.-ban élt és állítólag valamelyik lotharingiai hercegnek (II. René) tanítómestere volt. Ezt bizonyítani nem lehet, ellenben okmányilag van igazolva, hogy bizonyos *Heinric mester*, mint Burgundi Dávid utrechti püspök tanácsosa, 1474—1481 között működött. Reinaerts Historie (a Reineke Fuchs) kiadását készítette el 1487., erkölcsi fejtegetésekkel és az egyes fejezetekhez csatolt okoskodásokkal

bővítve. V. ö. J. W. *Müller*, Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde 7. köt.

Heinroth, 1. *Elisabeth*, német regényírónő, szül. Dessauban 1864 márc. 18. Műveinek nagyrészét Klaus Rittland álnéven adta ki. Életét részben Egyiptomban, részben Németországban tölti. Regényei közül megemlítendők: Unter Palmen (1892); Ihr Sieg (1896); Ein Moderner (1902); Anna Prizewska (1903); Die das Leben lieben (1902); Auf neuen Wegen (1904); Frau Irmgards Enttäuschungen (1906, 2. kiad. 1911); Von andrer Gnaden (1907); Wenn die Fackel sich senkt (1908); Die Lössows (1909); Das Schloss am Meer (1910).

2. *H., Johann Christian August*, német pszichológus, szül. Lipcsében 1773 jan. 17., megh. u. o. 1843 okt. 26. Lipcsében mint az elmekórtannak tanára működött. Mint filozófus a miszticizmushoz hajlott, mint lélekbuvár az elme betegségeivel foglalkozott. Sokat használták elmekórtani, antropológiai kompendiumait; egyéb művei: Die Psychologie als Selbsterkenntnisslehre (1827); Geschichte u. Kritik des Mysticismus aller bekannten Völker und Zeiten (1830). Halála után adták ki: Lebensstudien (1846).

Heinsbergi *Fülöp*, kölni érsek, l. *Fülöp*.

Heinse, *Johann Jakob Wilhelm*, német író, szül. Langewiesenben 1749 febr. 15., megh. Aschaffenburgban 1803 jún. 22. Jenában tanulta a jogot, majd Erfurtba ment, hol Wielanddal ismerkedett meg. Kalandos életet folytatott, majd a mainzi választó-fejedelem felolvasója, udvari tanácsos és könyvtáros lett. Két főműve: Ardinghello (1787) és Hildegard von Hohenthal (1796). Műveinek legjobb kiadását Schüddekof rendezte sajtó alá (Berlin 1902 folyt.). V. ö. *Sulger-Gebing*, W. H. (München 1903); *Trostler* József, H. (Nyugat, 1911).

Heinsius, 1. *Anthony*, hollandi államférfiú, szül. Delftben 1641 nov. 22., megh. 1720 aug. 3. Orániai III. Vilmos párthivei közé tartozott s 1688. Hollandia főkancellárja lett (Ratspensionär). Mint ilyen nagy tevékenységgel, körültekintéssel és belátással intézte a XIV. Lajos túlhatalma ellen alakult koalició politikáját. A spanyol örökösödési háboruban ő alkotta Szavojai Jenő és Marlborough herceggel együtt a triumvirátust.

2. *H. (Heynsius, Heins, Heyns), Daniel*, hollandi filológus és költő, szül. Gentben 1580 jún. 9., megh. Leidenben 1655 febr. 25. Franekerben jogot, majd Leidenben Scaliger alatt filológiát tanult, 1605. Leidenben tanár és könyvtáros és Gusztáv Adolf történetírója lett. Szerzett latin és görög költeményeket, melyeket legteljesebben fia: Poemata auctiora (Leiden 1640) címen és Nederduytsche poemata címen Scriverius (Amsterdam 1611) adott ki. Írt azonkívül tudományos műveket, beszédeket, humoros karcolatokat és magyarázatot több latin és görög klasszikushoz.

3. *H., Nicolaas*, hollandi filológus, *H. 2.* fia, szül. Leidenben 1620 júl. 20., megh. Hágában 1681 okt. 7. Tudományos utazásokat tett Angliában, Franciaországban, Svédországban és főkép Olaszországban. Igen jók Vergilius, Ovidius, Claudianus, Valerius, Flaccus és Prudentius-kiadásai. Ifjabb Burmann kiadta Adversariorum libri (Harling 1742) c. művét, mely római írókra vonatkozó jegyzeteket foglal magában.

4. *H., Nicolaas*, az ifjabb, utólagosan törvényesített fia az előbbinek, hollandi író, szül. 1656., megh. 1703 után. Orvostant tanult és doktorrá avattatott, de hazáját ittas állapotban elkövetett gyilkosság miatt el kellett hagynia. Irt egy regényt: Den vermakelijken aventurier címmel (Amsterdam 1695), amelyet franciára és olaszra is lefordították és leforditotta Scarron Roman comiquejét e cím alatt: De kluchtige romant of de edelmoedige comedianten (u. o. 1678); úgyszintén Du Verdiers Le chevalier hipocondriaquejét e cím alatt: Don Clarazel de Gontarnos (u. o. 1697). V. ö. Jan ten *Brink*, Nicolaas H. jr. (Rotterdam 1885).

5. *H., Theodor Friedrich Otto*, német pedagógus, szül. 1770 szept 6. Tschernowban, megh. 1849 máj. 19. Berlinben, hol gimnáziumi tanár volt. Számos nyelvészeti és nevelésügyi művet írt. Die Pädagogik des Hauses (1838) c. könyvét magyarra ford. *Fábián* Gábor 1846.

Heintze, *Gregor*, l. *Brück*.

Heintzit (ásv.), azonos a Hintzeittal.

Heinze, 1. *Karl Friedrich Rudolf*, német büntetőjogász, szül. Saalfeldben 1825 ápr. 10., megh. Heidelbergben 1896 máj. 18. Igazságügyi szolgálatba lépett, majd 1865. a büntetőjog rendes tanára lett Lipcsében, 1873. Heidelbergben. Főbb művei: Das Recht der Untersuchungshaft (Leipzig 1865); Staatsrechtliche und strafrechtliche Erörterungen zu dem Entwurf eines Strafgesetzbuches für den Norddeutschen Bund (u. o. 1870); Das Verhältnis des Reichsstrafrechts zu dem Landesstrafrecht (u. o. 1871); Strafprozessuale Erörterungen (Stuttgart 1875); Die Straflosigkeit parlamentarischer Rechtsverletzungen (u. o. 1879). Az erdélyi szászok ügyében írta Hungarica (Freiburg in Br. 1882) című művét, melyre hazai oldalról a névtelen Dr. H.-s Hungarica im Licht der Wahrheit (Pozsony 1882) c. röpirat felelt.

2. *H., Max*, német filozófiai író, szül. Priessnitzben (Szász-Meiningen) 1835 dec. 13., megh. 1909 szept. 17. 1872-ben Lipcsében a filozófia magántanára, 1874. rendes tanára Baselben, 1875. Königsbergben s egy félév után Lipcsében, ahol élete végéig tanított. Főleg az ókori filozófia történetével foglalkozott, számos kisebb értekezésben és monográfiában, melyek közt fontos: Die Lehre vom Logos in der griech. Phil. (1872); Der Eudämonismus in der griech. Phil. (1883 I. k.); Ueberweg filozófia-történetét 1875 óta ő adta ki (5—9. kiad.).

Heinze-féle törvény *(Lex Heinze)*, egy Heinze nevű berlini kitartott gyilkosról elnevezett német törvénytervezet, amely a prostitució leküzdésére igen messzemenő rendszabályokat óhajtott alkalmazni. Sem az eredeti, sem az 1899—1900-iki új törvénytervezet nem talált általános tetszésre, különösen azok a rendelkezései nem, melyek oly irodalmi és művészeti alkotásokat is tilalmaznak, amelyek anélkül, hogy fajtalanok lennének, a szeméremérzetet durván sértik. A tervezetből nem is lett törvény, csak az a rendelkezése maradt meg, amely a szemérmet durván sértő iratoknak vagy ábrázolatoknak 16 éven aluli személyek részére való elárúsítását és felkinálását bünteti.

Heinzel, *Richard*, német filológus, szül. Capo d'Istriában 1838 nov. 3., megh. Bécsben 1905 ápr. 4. 1868-ban lett a gráci, 1873. a bécsi egyetemen a német filológia tanára. Főművei: Heinrich von Melk (1867); Geschichte der niederfränkischen Geschäftssprache (1874); Über den Stil der altgermanischen Poesie (1875); Notkers Psalmen (1876, Scherer Wilhelmmel); Beschreibung der isländischen Saga (1881); Über die Nibelungensage (1885); Über die Hervararsage (1887); Über die Walthersage (1888); Über die ostgotische Heldensage (1889); Über die französ. Gralromane (1891); Über das Gedicht von König Arendel (1892); Beschreibung des Geistlichen Schauspiels im Mittelalter (Hamburg 1893). Kisebb tanulmányai Kleine Schriften (Heidelberg 1907) c. jelentek meg.

Heinzen, *Karl Peter*, német forradalmár és politikai író, szül. Düsseldorf mellett Grevenbroichban 1809 febr. 22., megh. Bostonban 1880 nov. 12. Holland szolgálatban Bataviába ment orvosnak, de onnan csakhamar visszatért s a Rheinische Zeitung-ba írt, majd Die preussische Bureaukratie c. művét adta ki (Darmstadt 1845), amelyet rögtön elkoboztak. H. Belgiumba, majd Amerikába menekült. A forradalom kitörésekor visszajött Németországba, ahol forradalmi-szociálista pártot s egy szabad csapatot szervezett. A forradalom elnyomása után Amerikába tért vissza, ahol Pionier c. forradalmi lapját szerkesztette. Munkái Gesammelte Schriften cím alatt jelentek meg Bostonban 1864—67., 3 kötetben.

Heinzenberg, kisebb hegylánc Graubünden svájci kantonban, legmagasabb pontja eléri a 2100 métert. Határai a Domleschg és a Safien, valamint a Nolla és Rajna völgye. K.-i oldalán számos falu és major van, kitünő gyümölcstermeléssel.

Heinzerling, *Friedrich*, német építész, szül. Grossenbuseckben 1824 dec. 15., megh. 1906 jan. 11. Természettudományokat, mérnökséget és építészetet tanult; 1870 óta az aacheni technikai főiskolán a hídépítészet és magasabb építészettan tanára volt. Több vasút építésében vett részt. Számos, főleg a hídépítésre vonatkozó tudományos munkát írt.

Heis, *Eduard*, csillagász, szül. Kölnben 1806 febr. 18., megh. Münsterben 1877 jún. 30. 1852 óta a matematika és asztronómia tanára a münsteri akadémián. Változó csillagok, meteorok, napfoltok, a tejút, az állatövi fény megfigyelésével foglalkozott leginkább. Legfontosabb műve a kitünő Neuer Himmelsatlas (Köln 1872), mely a szabad szemmel látható összes csillagokat tartalmazza. Igen elterjedt a Sammlung von Beispielen und Aufgaben aus der allgemeinen Arithmetik und Algebra (88. kiadás Köln 1893), és a szintén több kiadást ért Lehrbuch der Geometrie (3 köt.), melyet Eschweilerrel együtt írt meg. 1858—75-ig a Wochenschrift der Astronomie című folyóiratot adta ki. Egyéb munkái: Zodiakallicht-Beobachtungen in den letzten 29 Jahren, 1847—1875 (Köln 1875); Resultate der in den 43 Jahren 1833—1875 angestellten Sternschnuppenbeobachtungen (u. o. 1877).

Heise, *Peter*, dán zeneszerző, szül. Kopenhágában 1830 febr. 11., megh. u. o. 1879 szept. 12. A lipcsei konzervatóriumon tanult, hazájában neves dalköltő volt. Nevezetesebb művei: Csipkerózsa (ballada); A pasa leánya (1869); Király és marsall (1878) c. operák.

Heissen, előbb önálló porosz község, 1910 óta *Mülheim a./Ruhr* egyik városrésze.

Heist., természetrajzi nevek után *Heister* Lorenz (l. o.) nevének rövidítése.

Heister, 1. *Lorenz*, orvos, szül. Majna-Frankfurtban 1683 szept. 19., megh. 1758 ápr. 18. Orvosi tanulmányait Giessenben, Leidenben és Amsterdamban végezvén, 1708. doktorrá avatták Harderwykben. Az angol-hollandiai hadseregben hosszabb ideig mint katonaorvos működött; 1709. a hadsereg főorvosa lett. 1710. tanárságot vállalt Altdorfban. Később meghívást kapott a helmstedti sebészeti és növénytani tanszékre. Boncolástani és sebészeti kutatásai által európai hírnévre tett szert és *őt kell a tudományos sebészet alapítójának tekinteni*. Leghíresebb műve a Chirurgie (Nürnberg 1719), mely angol, spanyol, francia, olasz, holland és latin nyelven is megjelent; Compendium anatomicum (Altdorf 1717); Chirurg. anat. Lexikon (1753).

2. *H.*, *Siegbert*, gróf, osztrák tábornagy, szül. 1646., megh. Kirchbergben (Stiria) 1718 febr. 22. 1683-ban résztvett Bécs védelmében. Ezután a törökök elleni csatákban harcolt. Szavójai Jenő herceg vezérlete alatt 1697 szept. 11. résztvett a zentai ütközetben, melyben a császári sereg jobbszárnyát vezérelte. 1703-ban a haditanács alelnöke lett. A következő évben az udvar H.-t Magyarországba küldte, hogy a Rákóczi-féle felkelést a Dunántúli vidéken elnyomja. Bruckból kiindulva, a Fertő mellékén Károlyit visszaszorította, Győrt és Pápát bevette és azután Komáromnál átkelt a Dunán, mire Bercsényit szorította vissza a Vág mögé. Ezek után az udvar megint Dunántúlra küldte, hol máj. 24. hajnalban Csikvárott Esterházy Antal és Babocsai hadait szétverte. H. ezután a felgyujtott Veszprémet katonáinak martalékul hagyta, kik még a székesegyház kincseit is elrabolták. Midőn H. Veszprémből Győr felé vonult, Forgács Simon őt Koronczónál jún. 13. megtámadta, azonban késedelmezése folytán csatát vesztett. Hasonlóan győzedelmeskedett H. Rákóczi fölött is dec. 26. Mindazonáltal H., hadainak rendezetlensége miatt, a felkelőket üldözni nem volt képes. Határtalan gőgje és büszkesége miatt a többi császári vezér sem szívelte H.-t. 1705-ben az udvar Magyarországból visszahívta, azonban 1708. újra megbízást kapott, hogy a felkelők ellen harcoljon, és ekkor aug. 4. mérkőzött meg Trencsén mellett magával Rákóczi Ferenccel, még pedig újra győztesen. Érsekújvárt ellenben eredmény nélkül ostromolta. Az 1715. évi 131. t.-c. alapján magyar indigenátust kapott. Utóbb még az 1716-iki török hadjáratban is résztvett. 1717-ben Győr parancsnokává nevezték ki, egy évvel később pedig nyugalomba vonult.

Heistulf a. m. *Aistulf* (l. o.).

Heiszler *József*, ref. teológus, szül. Nagykárolyban 1819 febr. 21., megh. Dombrádon 1901 okt. 16. 1843-ban bölcsészet-doktor és pesti piarista ta-

nár lett. 1849-ben a ref. hitre tért, már a következő évben pápai, majd 1859. sárospataki teol. tanár lett, honnan 1869. Dombrádra ment lelkésznek. Tevékeny munkásságot fejtett ki a protestáns egyházi irodalom terén, mint az ortodox irány hegeliánus szellemű híve. Művei: *Egyházi munkálatok* (4 köt., Sárospatak, Pest és Debreczen, 1865—77.); *A római levél exegesise* (Sárospatak 1866); *Jakab köz. levele* (u. o. 1867); *Első korinth. levél exegesise* (u. o. 1868); *Egyháztörténelmi kézikönyv* (2 köt., u. o. 1862—63); *Dogmatikai felolvasások* (u. o. 1869); *A ker. ember könyve* (Elmélkedések és imák, Pest 1871); *A keresztyénség és ker. egyház történelme* (I. köt., Pest 1861); *A magyar ref. egyház történelmének vázlata* (Sárospatak 1864, II. kiad. 1873); *Halotti egyházi beszédek* (Pest 1876).

Heiter, *Amalie*, álnév, l. *Amália*, 3.

Heitler, *Moritz*, magyar születésű osztrák orvostanár, szül. Korompán, Pozsony vmegyében, 1848 márc. 21., orvosi tanulmányait Bécsben Skoda, Oppolzer, Rokitansky, Hebra vezetése alatt végezte. 1876. u. o. a belgyógyászat magántanárává képesítették, 1898. rendkívüli tanári címet kapott. Sok irodalmi dolgozatot készített, melyek leginkább a belgyógyászat körébe vágnak.

Héj, *hiju*, az építészetben valamely fedő, borító szerkezet. L. *Fedélhéj, Héjazás*. — H. a botanikában, l. *Kéreghaj*.

Héja v. *héjja (Astur* Lac.), a Ragadozó-madarak rendjébe, a Sólyomfélék családjába tartozó madárnem. Csőre tompán fogas, szárnya a fark közepéig ér és nem a második evezőtoll a leghosszabb, hanem a harmadik és a negyedik. A felső káva orma hosszabb, mint a középső ujj fele. Farka lekerekített. Mintegy 63 faja ismeretes. Hazánkban a *közönséges* vagy *galambász H. (A. palumbarius* L.) él. Fölül barna vagy szürke, alul sötét harántsávokkal; a fiatal alul barna, sötét foltokkal, farka szürkésbarna, 5 sötét harántvonallal és fehér csúccsal. Viaszhártyás lábai sárgák. Hossza 50—60, szárnyhossza 31—39, farkhossza 25—28 cm. Hazája az északi félgömb, így Észak-Amerikában épp úgy található, mint Ázsiában és Európában. Hazánkban különösen hegyes, erdős vidékeken igen közönséges. A síkságot csak télen keresi fel. A fiatal szárnyasoknak, galamboknak, tyúkoknak sőt a nyulaknak és foglyoknak is ellensége. Párosával él. Magas fákon fészkel. 2—4 gyakran egész fehér v. barnafoltos tojást tojik április v. május hóban. Fogságban nem szelidül meg. Rokonai a *réti héják* vagy *bagolyhéják (Circus)*. Hosszú, csupasz csüdjökről és kimetszett evezőtollaikról ismerhetjük fel őket; a rétek és mocsarak veszedelmes ragadozói. Hazánkban 4 fajuk él, ú. m. a vörhenyes réti H. *(C. aeruginosus* L.); a kékes réti H. *(C. cyaneus* L.); a fakó réti H. *(C. macrurus* Gmel.) és a szürke v. hamvas réti H. *(C. pygargus* L.).

Héja-félék (állat), l. *Héja*.

Héjafogó kosár, 50 cm. átmérőjű és 35 cm. magas, hengeralakú drótból fonott, lehetőleg zöldre festett kalitka, melynek felnyitható tetejére 42—46 cm. átmérőjű összecsapódó vastőr van erősítve. A H.-at szabadon s magasan fekvő hegyoldalokon, emberek által nem látogatott sűrűségekben elrejtett oszlopokra úgy állítják fel, hogy a fácskák sudarai között a kosárba zárt eleven galamb felülről ugyan látható, de oldalról a fák galyai által takarva van. A magasban repülő héják az eleven galamb láttára nagy erővel csapnak le a tőrre, melynek ravasz szerkezete kikapcsolódván, az erős rugóval rögzített tőr felszabadul, összecsapódik s a ragadozó szárnyast fogva tartja.

Héjafogó kosár.

Héjakút (növ.), l. *Dipsacus*.

Héjalás, l. *Ojtás*.

Héjancok (állat), a Rák-félék megjelölésére alkalmazott régebbi, helytelen magyar kifejezés. L. *Rákok*.

Héjas *Endre*, meteorológus, szül. Zádorban 1867 máj. 16. Tanulmányait Budapesten végezte. 1891-ben a meteorológiai intézet szolgálatába lépett, melynek 1894. asszisztense, majd 1898. adjunktusa lett. 1899 óta az ombrometriai osztály vezetője és e minőségben szerkeszti a meteorológiai évkönyvek IV. részét. Nagyobb munkái: *A zivatarok Magyarországon* (kiadta a kir. magy. Természettudom. Társulat 1898); *Az eső napi periodusa Magyarországon* (meteorol. évkönyv XXXIX. köt. IV. r.); *A csapadék évi átlagos eloszlása Magyarországon* (meteorol. évkönyv XL. köt. IV. r.). 1897 óta *Az Időjárás* c. szakfolyóiratnak szerkesztője.

Héjasfalva, község, l. *Héjjasfalva*.

Héjasok (Crustacea), l. *Rákok*.

Héjaszás, a fáknak napsütés által okozott betegsége s abban áll, hogy a dél vagy délnyugat felé szabadon álló simahéjú fák héja a napsütés oldalán elszárad s lepattog. Az így támadt seben káros gombák vagy rovarok fészkelik be magukat s ezáltal a betegség terjed, a fa sinyleni kezd s el is pusztulhat. Ellene védekezhetünk, ha az erdők fáit jó záródásban tartjuk, az erdők szegélyét képező törzseket kíméljük, vágásokat déli s délnyugati irányból nem nyitunk, a sétányokra, utak mentén stb. kiültetett fákat szalmával v. náddal bekötjük.

Héja-szigetek, a. m. *Azórok*.

Héjazás v. *héjjazás* alatt a gerendaváz, továbbá a födémgerendák v. tetőszaruzatok gyalulatlan (szőrös) deszkával való borítását értjük. A födémek alsó felületének H.-át rendszerint benádalják és vakolják. A tetőzet H.-a akkor szükséges, ha azt bádoggal, palával, eternittel, kátránypapirral, facementtel fedjük, vagy meredek tetőknél, a midőn a cserepeket rá szegezzük. Kiugró ereszek alsó és látható felületét gyalult deszkával héjazzuk.

Héjazó deszka, födémek v. fedelek behéjazására használt, 20—26 cm. széles, födémeknél 2 cm., fedeleknél $2^1/_2$—3 cm. vastag szőrös (gyalulatlan), néha gyalult deszka. Alkalmazását l. *Héjazás*.

Hejbeli-ada, l. *Herceg-szigetek*.

Hejcze (azelőtt: *Hécze*), kisk. Abauj-Torna vm. gönczi j.-ban, (1910) 755 magyar lak., vasútállomás, posta- és távirdahivatal.

Héjhasadás, a fákon tapasztalható az a jelenség, midőn gyenge talajon sürü záródásban álló erdőt megritkítunk, a megmaradt fák hirtelen több tápláló anyaghoz jutván, oly gyorsan kezdenek vastagodni, hogy a héj a belső nagy nyomás folytán meghasad. Az így keletkezett repedés szélei hovatovább hátrább húzódnak, a fa vastagodására szolgáló kambium-szövet megrongálódik, a fa héj nélkül maradt része elhal s utat nyit a káros gombák terjedésének. Hogy e bajt kikerülje az erdőgazda, gyenge talajon álló erdeit csak mérsékelten szokta gyériteni.

Héjja, l. *Héja*.

Héjjasfalva (Teufelsdorf, Hasfaleu), nagyközs. Nagy-Küküllő vm. segesvári j.-ban, (1910) 1534 magyar és oláh lak.; van vasúti állomása, posta- és távirőhivatala, telefonállomása. Itt ágazik ki a m. k. államvasutak budapest-predeáli vonalából a székelyudvarhelyi szárnyvonal. Határában 1901. a Héjjasvölgyben elesett honvédek emlékére obeliszket állítottak Zeyk Domokos bronzmellképével (Köllő István műve).

Héjjasfalva-székelyudvarhelyi h. é. v. A Máv. Héjjasfalva és Erked állomásai között a nyilt vonalból kiágazólag Székelyudvarhelyig vezető, rendes nyomtávolságú, 35·3 km. hosszú, gőzüzemű h. é. v. Megnyilt 1888 márc. 15. A h. é. v. forgalmi kezdőpontja Segesvár, honnan a beágazó pontig terjedő vonalat peageban használja. Építési tőkéje 1.840,000 K. A Máv. üzemében van.

Héjjazás, l. *Héjazás*.

Héjő, a Tisza jobboldali mellékvize, Borsod vármegyében ered a Bükkhegység K.-i szélén, Görömbölytapolcza közelében, s a Sajó lapályára kilépve, DK.-i irányban a Tisza felé tart, melybe Tiszaoszláron alul ömlik. Alsó folyása mocsaras. Hossza mintegy 50 km. A H. felső szakasza soha sem fagy be, mert a tapolczai meleg források belé szakadnak. A folyót már Béla király névtelen jegyzője említi Heuyou név alatt.

Hejőbába (azelőtt: *Heőbába*), kisk. Borsod vm. mezőcsáti j.-ban, (1910) 935 magyar lak. Vasúti állomás, posta- és távirőhivatal. Kelta eredetü sodrott bronz karperec, tov. kőeszközök, kagylógyöngyök és egy kőbalta lelőhelye.

Hejőcsaba (azelőtt: *Heő-Csaba*), nagyk. Borsod vm. miskolczi j.-ban, (1910) 3190 magyar lak.; postahivatal, távbeszélő.

Hejőkeresztur (azelőtt: *Heő-Keresztur*), kisk. Borsod vm. mezőcsáti j.-ban, (1910) 648 magyar lak.; vasúti megállóhely; u. p. Mezőnyék, u. t. Hejőszalonta.

Hejőkürt (azelőtt: *Tisza-Kürt*), kisk. Borsod vm. mezőcsáti j.-ban, (1910) 492 magyar lak.; u. p. Tiszatarján, u. t. Mezőcsát.

Hejőpapi (azelőtt: *Heőpapi*), kisk. Borsod vm. mezőcsáti j.-ban, (1910) 1065 magyar lak. Lakosai hajdan az egri püspökség papi nemesei voltak (innen vette nevét), kiket I. Lipót király megnemesített; most nagyban foglalkoznak dinnyetermeléssel.

Hejőszalonta (azelőtt: *Heő-Szalonta*), kisk. Borsod vm. mezőcsáti j.-ban, (1910) 574 magyar lak.; vasúti állomás, postaügynökség, távirőhivatal. Hamvvedrek és prehisztorikus cserépdarabok lelőhelye.

Héjrák, a fák ama betegsége, midőn káros gombák spórái a héj repedéseibe jutva csiráznak, micéliumaik a törzset körülfogják a héj alatt s a törzs megtámadott részén duzzadások, sőt sokszor söröshordó-nagyságú daganatok fejlődnek. A kéreg ennek következtében természetesen megreped, a fa betegeskedik s minősége jelentékeny kárt szenved. V. ö. *Téglás* K., Erdővédelemtan. L. még *Fa-rák*.

Héjrepedezés, fiatal fák gyengébb kérgének betegsége, mely különösen a körtefákat támadja meg. Oka a nagy hideg vagy szárazság. Ha a fákat napos oldalukon sokáig jég borítja s az többször felolvad meg újra megfagy, a kéreg megrepedezik, lehámlik, éppen úgy hosszabb ideig tartó szárazság következtében is. Előbbi esetben a veszélyt jelentékenyen kisebbíthetjük, ha a napsütésnek kitett oldalt sárral bemázoljuk; utóbbi esetben öntözéssel menthetjük meg fáinkat. A kéregnek nagyobb mérvű letöredezése előbb-utóbb a fát is megöli, ellenben a kisebb mérvű letöredezés következtében keletkezett sebeket úgy gyógyíthatjuk meg, hogy a megrepedezett kérget az egészséges részig simán kivágjuk s a sebet kátránnyal bekenjük és bekötözzük.

Hej Slovane! (Fel, szlávok!), a hazai és osztrák összes szláv népek himnuszának kezdő sora. Szerzője *Tomasik* Samu chizsnai (Gömör vm.) ev. pap, különben jelentéktelen költő. Megjelent 1838. a lőcsei tót kalendáriumban, de csak az 50-es évek elején kapták fel. Önálló dallama nincsen, mert J. Wybicki lengyel generális 1797. szerzett híres indulója «Jeszcze Polska nie zginęla» (Nincs még veszve Lengyelország) nótájára éneklik. Ujabban a csehek maguknak követelték a dallamot is; azt vitatják, hogy a Však jsem to Jeničku kezdetü népdal változata és nem rokon a lengyel indulóval. A vita irodalmát hangjegypárhuzamokkal közli a Český Lid 1910—12. évf.

Hekabe (lat. *Hecuba*), Priamos trójai király neje, Dymas frigiai király (v. Kisseus) leánya, Hektor, Paris, Polydoros, Kassandra, Polyxena és sok más fiúnak és leánynak anyja. Trója elfoglalása után Odysseus rabnőjeként Thrákiába került, hol Polydoros gyilkosának, Polymestor királynak gyermekeit bosszuból megölte és kutyává változván, a tengerbe ugrott.

Hekademos, l. *Akademos*.

Hekataios, az ú. n. görög logográfusok (helyesebben: logopoiosok), azaz krónikás történetirók legnevezetesebbike s a földrajz megalapítója. Miletosban született s 550—476 közt élt. Honfitársait le akarta beszélni a perzsák ellen való hadakozásról. 494-ben Artaphernes perzsa alkirály az ő közbenjárására visszaadta az ión városoknak elkobzott alkotmányukat. Négy könyvre terjedő Genealógiái elvesztek, de másik művéből, a Gés periodos (a Föld beutazása) címűből sok töredék maradt; ezek megtalálhatók Müllernél (Fragmenta Historicorum Graecorum, I. köt.). Ő már csak az igazat akarja megirni, a mithoszokat elveti. Herodotos gyakran forrásul használta.

Hekaté, az antik görög népies babona rémítő szellemeinek egyike, félelmes istennő, kinek alakja a Kr. e. V. sz.-ban már a műveltebb körök tudatába is eljutott, úgy, hogy lassanként a nagy olimpuszi istenekhez hasonló elterjedésű kultusza volt. Perses és Asteria leányának mondták s őt tekintették az ijesztő szellemek és kisértetek királynőjének, ki a föld mélyében lakik s onnan felfeljön tőrrel, korbáccsal kezében, kutyafalkától kisérve, hogy ijessze az embereket, vagy pedig felküldi a kisérteteket, hogy pusztulást, betegséget, őrültséget hozzanak az emberekre, vagy rossz álmokat okozzanak stb. Különösen a hármas útkereszteződéseken reszketett nagyon a babonás ember s ezért ily helyeken H.-nak áldozatokat mutattak be s kápolnákat emeltek neki. Mint a gonosz szellemek úrnője, H. fékezni is tudja félelmes működésüket s ezért mindenfajta nyavalya ellen, de különösen a titokzatos epilepszia ellen, melyet gonosz démonok behatásának tulajdonítottak, tőle kértek segítséget. Aki varázserővel befolyást igyekezett szerezni valakire, így pl. aki szerelmi bájitallal valakinek a szívét akarta meghódítani, H. nevében űzte a varázslatot, de viszont aki valamely vélt igézettől meg akart szabadulni, az is tőle várt oltalmat. A hold titokzatos, sejtelmes fényében H. titokzatos alakját látták s ezért sok helyen egyenesen mint holdistennőt tisztelték. Valamely eddig még nem tisztázott módon H. már igen korán Artemis istenasszonnyal azonosíttatott, úgy hogy H.-t is szenvedélyes vadásznőnek tekintették, ki a maga szellemhadával vad rohamban száguld végig a földön. Ebben az alakban H. képzete a középkor démonológiájában is szerepel. A képzőművészetben — talán a hármas keresztútra való célzással — vagy hármas testünek ábrázolták (l. *ábránkat* a kapitóliumi muzeum egy bronzszobra alapján), vagy úgy alakították, hogy törzséből 3 fej nő ki. V. ö. *Rohde*, Psyche II. köt.

Hekaté.

Hekatebolos, Apollon mellékneve.

Hekatolit (ásv.) a. m. holdkő.

Hekatomba, a görögöknél eredetileg 100 marhából álló áldozat, de már aránylag korán általános elnevezése minden gazdagabb és állatokból vett áldozatnak. Az a hónap, amelyben a H.-t bemutatták, az attikai évnek legelső hónapja volt (júl. 16—aug. 13.) és *hekatombaion* nevet viselt. Julianus császár nem érte be az egyszerű H.-val, hanem külön «császáráldozatokat» rendelt el (100 oroszlán, 100 sas). A modern nyelvszokás a H. alatt tömeges áldozatot ért, mészárlást, kivált a harcmezőn.

Hekatombaion (gör.), l. *Hekatomba.*

Hekatompedon (gör.) a. m. száz láb hosszúságú templom. Igy hívták Athén Akropoliszán a régi Athena-templomot, amely elnevezés a hagyomány által annyira szentesíttetett, hogy később a Parthenon cellájára vitték át a mérettel együtt, melytől neve származott.

Hekatompylos, az ókorban Parthyene perzsa tartomány egyik városa volt, mely nevét állítólag onnan vette, hogy sok országút találkozott e «százkapus» városnál, melyet Nagy Sándor is meglátogatott. Helyét némelyek a Kaspi tengertől DK.-re, Damgán, mások Sahrud mellett keresik.

Hekatoncheirák (latinosan *Centimánok)* a. m. százkezüek ; a legősibb görög népképzelet szörnyalakjai közül való óriások, kikről utóbb, mikor az olimpuszi istenek képzete e kezdetleges alakokat elhomályosította, azt regélték, hogy az istenek iránti engedetlenségük büntetéseül a föld alá, az alvilágba száműzettek. De nagy erejüknél fogva az istenek nem egyszer rájuk szorultak (pl. a titánok lázadásakor) s ilyenkor egy időre megszabadítják őket fogságukból. Hárman vannak a H. : Aigaión v. Briareos (l. Aigaión), Kottos és Gyges.

Hekdes (újhéber : *a megszentelt)*, hivatalos elnevezése a zsidó hitközségek kórházainak és szegényházainak, szintúgy az ezek céljaira adományozott pénzajándékoknak.

Hekim (arab), tulajdonképen a. m. *bölcs*, keleten az orvosok címe ; *H. basi*, főorvos.

Hekkelfón *(heckelphon)*, az óboa családjához tartozó *bariton-óboa* újabb változata. Nevét feltalálójától, Heckel hangszergyárostól nyerte. A H. hangjait úgy írják le, mint az óboa terjedelmét, de hangsora egy nyolcaddal mélyebben (B—f³) szólal meg. Strauss Richard alkalmazta legelőször ez érdekes szinezetű hangszert a Salome partiturájában.

Hekla *(Heklufjall)*, Izland-sziget legismertebb tűzhányó hegye a sziget DNy.-i részén, 112 km.-nyire Reykjaviktól, hosszúra nyúlt, tuffából és lávából álló vulkán, legmagasabb pontja 1557 m., 1845 óta 5 kráterrel. Izland fölfedezése óta (847 Kr. u.) 28 kitörését ismerjük, amelyek 6—79 évnyi szünetekkel következtek egymásután. Legnagyobb erupciói 1294., 1436., 1597., 1693., 1766. voltak ; utolsóelőtti kitörése 1845 szept.-től 1846 ápr.-ig, az utolsó pedig 1878 márc.-ban volt. 1770-ben Bank és Solander mászták meg először.

Hekler *Antal*, archeologus, szül. Budapesten 1882. Államtudományi doktor 1903. lett. Ezután Párisban hallgatott művészettörténetet és archeológiát, majd Furtwänglernél Münchenben, ahol a klasszika archeológiából doktorátust is szerzett. 1907-ben a magyar Nemzeti Muzeumhoz segédőrré, 1911. őrré nevezték ki ; 1911. a budapesti egyetemen a klasszika archeológiából magántanári képesítést nyert. Művei : Römische weibliche Gewandstatuen (München 1909) ; Bildniskunst der

Griechen und Römer (Stuttgart 1912); Greek and roman portraits (London 1912); Portraits antiques (Paris 1913); *Görög és római arcképszobrászat* (Budapest 1913); ezeken kívül számos dolgozat bel- és külföldi folyóiratokban. E Lexikonnak is munkatársa.

Hektár = 100 ár (l. o.).

Hektika, l. *Tüdővész*. — *H.-s állapot*, tüdővésznél a gyors sorvadás, pusztulás esete. Folytonos sorvasztó lázak, bő izzadás, nagy erőhanyatlás, feltünő pirosság az arcon, a pofacsontokon, ú. n. temetőrózsák.

Hekto (gör.) a. m. száz, gyakran előfordul összetételekben, főleg a méterrendszerben. Igy: *H.-gramm* = 100 g., *H.-liter* = 100 lit., *H.-méter* = 100 m.

Hektográf (gör.), sokszorosító készülék, melynek lényege, hogy koncentrált anilinvioletoldatírást zselatinrétegekre visznek át és az így átvitt negativeket vonják le kisebb-nagyobb példányszámban. Ez az eljárás azonban ma már teljesen idejét multa, miután az előrehaladott technika célszerübb és tisztább sokszorosításra képesit.

Hektográf-tinta, l. *Tinta*.

Hektokotylus, l. *Hectocotylus*.

Hektoliter, ürmérték = 100 liter.

Hektoliterfok, szeszmérési egység, 100 H. = 1 hl. tiszta szesz.

Hektolitersúly, a magvak térfogatsúlya, mely a magvak minőségének megjelölésére szolgál és össze nem tévesztendő a magvak fajsúlyával. A H. meghatározása olyformán történik, hogy az illető magból félhektoliteres ürmértékkel fél hektolitert pontosan lemérünk és alkalmas mérlegen annak abszolut súlyát kilogrammokban meghatározzuk. Kisebb magmennyiségek H.-ának meghatározására az u. n. kézi *gabonamérlegek* szolgálnak. Minthogy ezeknél közvetlenül csak $^1/_{10}$, illetve $^1/_4$ vagy 1 lit. mag súlya állapittatik meg, az ilyformán nyert súly a mag neme szerint megfelelő redukciónak vetendő alá, minthogy bizonyos mag térfogatsúlya annál csekélyebb, minél kisebb ürmértékkel eszközöltetett a mérés. A H. a magvak minőségét fejezvén ki, azt tartják, hogy bizonyos mag annál értékesebb, minél nagyobb a H.-a. Ezen okból megállapitják a gabonatőzsdék az usancegabona legkisebb *minőségű súlyát*, mely pl. a budapesti árútőzsde szokványai szerint búzánál 76, rozsnál 71, takarmányárpánál 61 és zabnál 40 kg. A búzáról azt tartják, hogy 100 kg.-ja annyi lisztet ád, mint amennyi az illető búza H.-a.

Az egyes magnemek H.-a nagy ingadozásoknak van alávetve, mi iránt a következő adatok nyujtanak tájékozást: Egy hl. búza nyomhat 72—85 kg.-ot, rozs 68—75, árpa 60—75, zab 38—50, köles 65—75, rizs (hámozatlan) 46—54, tengeri 70—84, pohánka 56—65, közönséges bükköny 76—84, borsó 75—82, bab 78—86, lóbab 65—75, lencse 75—86, káposztarepce 67—74, réparepce 60—72, mustár 60—68, gomborka 62—66, mák 56—62, napraforgó 33—48, kender 45—50, len 65—70, kömény 46—50 kg.-ot.

Hektométer, l. *Hekto*.

Hektor, a trójai háború (l. o.) mondájában Priamos és Hekabe fia, Andromache férje, a trójaiak legvitézebb hőse, kinek alakját Homeros Ilias-a örökitette meg. Önfeláldozó lelkesedéssel védi Tróját, bár tudja, hogy hasztalanul. Mialatt Achilleust visszatartotta haragja a küzdelemtől, nagy bajba hozza a görög tábort és majdnem felgyújtja hajóikat. Patroklost, ki Achilleus fegyverzetében rontott neki, Apollon segítségével megöli. De ekkor maga Achilleus áll ki vele szemben és hosszú küzdelem után leszúrja. Apollon és Aphrodite megmenti H. testét a pusztulástól; Achilleus azután Zeus parancsára kiadja atyjának, Priamosnak, ki őt nagy pompával temeti el. Ilionban később hérosz tisztelettel adóztak neki.

Hektorovics *Péter*, raguzai horvát költő, szül. Cittavecchiában, Lesina szigetén 1486., megh. Raguzában 1572-ben. Nemes családból származott és szülővárosának legtekintélyesebb polgára volt. A raguzai költők legkiválóbbjai közé tartozik. Irt kisebb drámai munkákat, költői leveleket Ovidius példájára, lefordította Ovidius szerelmeit, de legszebb költeménye egy idill a halászatról, mely Ribanje i ribarsko prigovaranje cím alatt 1568. Velencében jelent meg. Összes költeményeit 1874. újra kiadta a zágrábi délszláv akadémia a Stari pisci hrvatski (régi horvát költők) VI. kötetében.

Hektowatt-óra, vagyis 100 watt-óra, mértékegysége az elektromos munkamennyiségnek (volt×ampère) az időre, még pedig 1 órára vonatkoztatva; vagyis 100 watt×1 óra=10 watt×10 óra=1 watt×100 óra stb.

Hel, a skandináv mitológiában a halál istennője, Loki leánya. Félig emberszinű, félig fekete szörnyeteg, aki a ködös alvilágban, Niflheimben uralkodik a holtak felett. Cerberusra emlékeztető kutyája *Garmr* nevet visel. Későbbi hit szerint csak az aggkorban vagy betegségben elhunytakon uralkodik, míg az ütközetben elesetteket Odin a Valhollba (Walhalla) fogadja. H. egyuttal magának az alvilágnak neve is, l. *Jotunn*.

Hela, keskeny, hosszú homokturzás a Putziger-Nehrung végén a Danzigi-öbölben, bejáratánál két világítótoronnyal.

Helbig, *Wolfgang*, német archeológus, szül. Drezdában 1839 febr. 2. Göttingenben és Bonnban tanult, 1862. Olaszországba ment; 1865. a Rómában levő porosz archeológiai intézet 2. titkára lett, ezt az állást 1888-ig töltötte be; most is Rómában él. Főbb művei: Wandgemälde der vom Vesuv verschütteten Städte Kampaniens (Leipzig 1868); Untersuchungen über die kampanische Wandmalerei (u. o. 1872); Die Italiker in der Po-Ebene (u. o. 1879); Das homerische Epos, aus den Denkmälern erläutert (u. o. 1884, 2. kiad. 1887); Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom (u. o. 1891, 3. kiad. 1912—13); La collection Barracco d'après la classification et avec le texte de G. Barracco et W. H. (München 1893); Sur la question mycénienne (1895); Les vases du Dipylon et les naucraries (1898); Les attributs des Saliens (1905); Zur Geschichte des röm. Equitatus (1905); Zur Geschichte der hasta donatica (1908).

Helbling, *Seifried*, német író, osztrák lovagi család ivadéka, Zwettl vidékén lakott és talán 1230. született. A század utolsó két évtizedében

15 szatirikus költeményt írt, melyek a korszak eleven rajzát tartalmazzák. Halálát 1300-ra tehetni. Műveit kiadta: Seemüller J. (1886); a korabeli magyar viszonyok szempontjából is fontos költeményeiről v. ö. *Heinrich* Gusztáv, A német irodalom története II., 83—87 l.

Helbra, falu Merseburg porosz kerületben, (1910) 9745 lak., közelében jelentékeny barnakőszén- és palabányászattal.

Helche *(Herche,* óskandináv *Erka),* a német hősmondában Attila (Etzel) hún király neje, kit Rüdiger, pechelarni határőrgróf hozott Attila udvarába. Attilától két fia volt, Erp és Ortwin. H. mondai alakjában Attila nejének, Krékának emléke újult fel.

Held *Mátyás*, V. Károly német császár tanácsosa, szül. Arlonban (Luxemburgnál) a XVI. sz. végén, megh. Kölnben 1563. A wormsi birodalmi gyűlés óta Károly bizalmas tanácsosa volt, ki a legtitkosabb és legkényesebb feladatokat ő reá szokta bízni. Károly 1536. azzal a megbízással küldte Magyarországba, hogy Ferdinándot a török támadással szemben engedékenységre birja Szapolyai iránt. 1538-ban a kat. német rendeket a nürnbergi szövetség kötésére birta. Nagy érdemei dacára azonban Károly nemsokára elejtette és helyébe Granvellát fogadta tanácsosának.

Held, 1. *Adolf*, német nemzetgazdasági író, szül. Würzburgban 1844 máj. 10., megh. 1880 aug. 25. 1867-ben magán-, 1868. rendkívüli, 1872. rendes tanár lett Bonnban 1880. Berlinben. Halálát csónakázás közben a Thuni tóban lelte. Főbb művei: Careys Socialwissenschaft und das Merkantilsystem (Würzburg 1866); Die Einkommensteuer (1872); Grundriss für Vorlesungen über Nationalökonomie (2. kiad. u. o. 1878); Socialismus, Socialdemokratie und Socialpolitik (Leipzig 1877); Zwei Bücher zur socialen Geschichte Englands (kiadta *Knapp*, u. o. 1881).

2. *H., Friedrich Wilhelm Alexander*, politikai kalandor, szül. Neisseben 1813., megh. Berlinben 1872 márc. 26. Volt katonatiszt, szinész, író, lapszerkesztő. Mint a berlini Volksblatt szerkesztője, 1848. jelentékeny szerepet játszott. 1850-ben állami hivatalt vállalt, később a magánéletbe vonult, majd mint a munkáspárti Berliner Staatsbürgerzeitung szerkesztője ismét befolyásra tett szert, de abba a gyanuba keveredett, hogy a kormány szolgálatában áll és befolyását elvesztette, Művei: Deutschlands Lehrjahre 1848—1860 (Berlin 1869) és Die Justizmörder (u. o. 1867, 3 köt.) c. regény.

3. *H., Hans Heinrich Ludwig von*, német politikus, szül. Aurasban (Szilézia) 1764 nov. 15., megh. 1842 máj. 30. Nevét azzal tette ismeretessé, hogy gróf Hoym és Goldbeck porosz minisztereket pellengérre állította (Die wahren Jakobiner im preuss. Staat 1801). Emiatt több havi fogságra itélték ugyan, de a közvélemény erősen pártjára kelt és midőn 1805. Napoleon és a francia kényuralom ellen tett közzé több röpiratot, Hardenberg miniszter megint álláshoz juttatta Berlinben. Csakhogy a gondjaira bizott pénztárt éjjel ismeretlen tettesek meglopták és midőn a hatóság az ártatlan H.-en akarta behajtani az ellopott összeget, H. agyonlőtte magát. Hagyatékából jelent meg: Die 3 Belagerungen Kolbergs (1848). V. ö. *Varnhagen von Ense*, Biogr. Denkmäler, VII. köt.

4. *H., Joseph von*, német jogtudós, szül. Würzburgban 1815 aug. 9., megh. u. o. 1890 márc. 19. Szülővárosában 1841. rendkívüli, 1843. rendes tanár lett. Művei: System des Verfassungsrechts der monarchischen Staaten Deutschlands (Würzburg 1856—57, 2 köt.); Staat und Gesellschaft (Leipzig 1861—62, 3 köt.); Grundzüge des allgemeinen Staatsrechts (u. o. 1868).

Heldburg, *Ellen* (Helene *Franz),* bárónő, 1873 óta II. György szász-meiningeni herceg (l. *György*, 17.) morganatikus felesége, szül. 1839.

Heldburgit (ásv.), gyémántfényű, átlátszó, sárga négyzetes vékony prizmák, amelyek a cirkonhoz hasonlóak. Kémiai összetétele ismeretlen. A fonolit földpátjában fordul elő Koburg közelében Heldburgban.

Heldenberg, I. Ferenc Józsefnek az alsóausztriai Wetzdorf melletti birtoka, melyet 1909. a hadseregnek ajándékozott oly célból, hogy a fegyveres erőnek azon tagjai, akik az ellenség előtt kiválóan viselkedtek, vagy pedig a haza javára maradandó emlékű alkotások létesítésén fáradoztak, haláluk után is állandó tiszteletben részesüljenek és e célból földi maradványaiknak kegyelettel őrzött nyugvóhelye legyen. A H.-en eddigelé gróf Radetzky tábornagy és alvezérei, báró Wimpffen és báró d'Aspre táborszernagyok vannak eltemetve.

Heldenbuch, elterjedt középkori német gyüjteményes mű, mely a német monda egyes részeinek költői földolgozásait tartalmazza.

Helder *(de H.)*, kikötőváros Hollandia németalföldi tartományban, a Texel-szigetet a kontinenstől elválasztó Marsdiep csatorna mellett, (1909) 27,159 lak., bőr- és puskagyártással, élénk tengeri kereskedéssel, világítótoronnyal. A várost a Nieuwe-Dieptől, a nagy É.-i csatorna bejáratánál kezdődő hatalmas, 8 km.-nyi hosszú gránittöltés védi a tenger hullámai ellen. H. Nieuwe-Diep nevű kikötőjét és a Zuyder-tóba vezető bejáratot hatalmas erődök (a Kijkduin és Esprins, az Amiral Dirks, Westoever, Oostoever stb.) és futóárkok védelmezik. Délen árvízgátak segélyével az egész terület víz alá hozható. Van tengeri arzenálja, hadihajógyára, haditengerészeti iskolája (Willemsoord). Az I. Napoleon korában még csak halászkunyhókból álló H.-nél Ruyter és Tromp hollandi admirálisok 1763 aug. 21. legyőzték az angol-francia flottát; 1799 aug. 26. Abercromby angol hajóhadvezér visszaszorította Brune francia és batáviai hadait; 1795. Pichegru lovasaival átkelt a Zuyder-tavon és Texel szigeténél meghódolt neki a befagyott hollandi hajóhad.

Heldmann *András*, erdélyi (szász) tudós, szül. Berethalmán, születésének és halálának éve kétes, úgy látszik, hogy 1740 körül halt meg. Tanulmányait Nagyszebenben végezte, ahol 1714. a hazafelé iparkodó XII. Károly svéd királlyal ismerkedett meg, kinek egyik tisztje arra beszélte rá, hogy Svédországba költözzék. H. megfogadta ezt a tanácsot és Upsalában telepedett le, hol mint a filológia tanára és mint író jó hírnevet szerzett. Művei közül hazánkat érdekli a Disputatio his-

torica de Origine septem castrensium Transylvaniae Germanorum (Upsala 1726) c. történeti értekezése az erdélyi szászok eredetéről. Grammatica Germanica Suethizans (Stockholm 1726); Schwedische Grammatik (Upsala 1738).

Heldr., növénynevek mellett *Heldreich* Theodor nevének rövidítése.

Heldreich, *Theodor*, botanikus, szül. 1822 márc. 3. Drezdában, megh. 1902 szept. 7. Athénben. 1841—42-ig Genfben a De Candolle herbarium őre volt. Innen olaszországi tanulmányutat tett, majd 1843—44-ig Görörgországot, 1845. Kis-Ázsiát, 1846. Krétát, 1848. Euboeát kutatta. 1849-ben Párisban a Barker Webb-féle herbárium konzervátora volt. 1851 óta állandóan Athénben tartózkodott, mint a botanikuskert igazgatója és 1858—1883-ig a muzeum konzervátora. Bár más természetrajzi irányban (entomológia, malakológia és paleontológia) is működött, főképen Görögország flóráját kutatta, melynek minden részében számos jelentős felfedezést tett, 7 új növénygénuszt és több mint 700 új fajt talált. Kutatásainak eredményeit számos értekezésben közölte, ezek jegyzéke és életrajza: *Halácsy*, Theodor v. H. (Magy. Bot. Lapok I. évf. 1902. 325. old.). A görögországi növényzetet Herbarium graecum normale c. exszikkátában küldte széjjel.

Hele *(Hell, Henlein), Peter*, nürnbergi lakos, szül. 1480., megh. 1542 körül. 1500-ban ő készítette az első zsebórát. 1905-ben emléket állítottak neki. L. *Nürnbergi tojás*.

Helemba, dunamenti kisk. Hont vm. szobi j.-ban, (1910) 1040 magyar lak., vasúti állomással, u. p. Ipolydamásd, u. t. Szob.

Helena, 1. *fővárosa* Montana északamerikai államnak, Lewis és Clarke countyban, a termékeny Prickley Pear-völgyben, a Rocky Mountains főgerincének K.-i lábánál 1389 m. magasságban, (1910) 10,770 lak. H. földünk leggazdagabb bányavidékén fekszik, a rajta áthuzódó Last Chance Gulch morena törmelékéből igen sok aranyat mosnak ki. Közelében 57°-os hőforrás van. Környékének bányái közül a leggazdagabb a Drumm-Lummon (arany, ezüst, ólom és réz termeléssel). — 2. *H., Phillipps county székhelye* Arkansas államban, a Mississippi jobbpartján, (1910) 5550 lak., élénk fa- és gyapotkereskedéssel.

Helena, Zeusnak és Ledának, Tyndareos spártai király nejének leánya, Klytaimnestrának és a Dioskuroknak (l. o.) testvére, korának legszebb asszonya. Már 10 éves korában el akarta rabolni Theseus, de fitestvérei megmentették. A legkiválóbb görög fejedelmek versengtek kezéért, de ő Menelaost választotta s így lett ez Spártában Tyndareos után király. Leányának, Hermionének születése után férje távollétében megszökött Parisszal Trójába, s mivel nem adták vissza, a hosszú trójai háborúnak ő lett az oka. Paris halála után ennek testvére, Deiphobos lett a férje. Trója elfoglalásakor a későbbi hagyomány szerint a görögöket támogatta és Menelaosszal kibékülve 8 évi bolyongás után visszatért Spártába. Stesichoros költő szerint Paris csak egy ál-H.-t vitt Trójába magával, őt pedig Hermes Egyiptomba Proteushoz vezette s itt találta meg Menelaos Trója bukása után. Egy másik monda szerint Achilleusnak volt a neje és tőle szülte Euphoriont, akivel Leuke szigetén élt. Fitestvéreivel együtt a hajósok H.-t is istenként tisztelték, a mitológusok pedig fényistenséget, a holdat látják benne. V. ö. *Dendritis*.

Heléna, *szent*, l. *Ilona*.

Heléna, 1. olasz királyné, I. Miklós montenegrói király leánya, szül. 1873 jan. 8. Cetinjében. 1896 okt. 24. kelt egybe Rómában *Viktor Emánuel* olasz trónörökössel, aki 1900. *III. Viktor Emánuel* néven (l. o.) olasz király lett.

2. *H.*, orléansi hercegnő, l. *Orléans*.

Helenentali-díj, a kétéves lovak egyik legértékesebb versenye Ausztriában. A kottingbrunni meetingen, július végén v. augusztus elején kerül döntésre 50,000 K összdíjazással 1000 m. távolságon. 1896 óta áll fenn. Különös jelentőséget ad neki, hogy csak olyan lovak vehetnek benne részt, amelyek előzőleg még nem futottak. Rendesen első klasszisú lovakat tartanak fenn reá.

Helenin, *anhidroalantsav, alantolakton, alantkámfor, inulin*, $C_{15}H_{20}O_2$ összetételű, az Inula Helenium növényben előforduló anhidrosav. Szintelen és szagtalan kristálytűk, 76°-on olvad. Vízben oldhatatlan, szesz, éter bőségesen oldja. Vízgőzzel elillan. Tömény salétromsav nitro-H.-né alakítja. Antiszepszises hatásánál fogva a H.-t maláriánál, tuberkulózisnál, bélhurutnál, hörghurutnál és idült bronchitisznél gyógyszerül használják.

Helenit (ásv.), ozokeritszerű gyanta, amely kaucsuk módjára rugalmas; világos-sötét-sárga nagy lemezekben a Helena petroleum-aknában keletkezett Ropa közelében, Galiciában. Kémiai tekintetben a szénhidrogének egyik tagja, összetétele C=85%, H=15%. Kloroform- és széndiszulfidban oldható.

Helenopolis, város az astaceni öböl partján, Bitiniában. Itt született Nagy Konstantin anyja, Helena, róla nevezték el a várost a IV. sz. óta H.-nak. Más néven Drepanum, Drepanon, Drepana. Ma *Hersek*.

Helenos, Priamos és Hekabe jóstehetségű fia, ki a görögök fogságába jutva elárulta nekik, hogy Tróját csak Neoptolemosnak és Philoktetesnek segítségével vehetik be. Trója bukása után Neoptolemosszal Epirusba került, aki átengedte neki Andromachét, Hektor feleségét; halála után pedig Epirus egy része is birtokává lett.

Helensburgh (ejtsd: ilenszboro), város Dumbarton skót countyban, (1911) 8529 lak., igen látogatott tengeri fürdőkkel.

Heleocharis *R. Br. (Eleocharis* R. Br., növ.), a Sásfélék génusza; 80 faja minden övben el van terjedve, Európában 8 van közülök. Hasonlítanak a *kákához* (l. *Scirpus*). Az európaiak közül legközönségesebb a *H. palustris* (L.) R. Br. (Scirpus palustris L.), az *árvakáka, csetkáka*. Iszapos árkokban, mocsaras helyeken nő. Szárát az alján lemez nélküli levélhüvelyek borítják, a végén magános füzért visel, melyet tövén a legalsó pelyvaszerű murva körülvesz. A többi murva is pelyvaszerű, szegélye hártyás, közepén zöld csíkja van. Virága 2 ivarú, porzói kékes-zöldek, van 2 bibéje, a bibeszál megvastagodott töve (az igazi kákán nincs vastagodás) rajta marad a termésen.

Heleochloa *Fr.* (növ.), l. *Atropis.*

Heleoplankton, mocsári plankton, a kisebb vízmedencék planktonjának neve. Ellentéte a limnoplankton, mely a mélyvizű tavak planktonját foglalja magában. L. *Plankton.*

Helepolisz (gör.), ókori ostromlógép, melyet a hagyomány szerint Demetrios Poliorketes (l. *Demetrios)* talált fel és Rhodus vívásánál alkalmazott legelébb. L. *Hadi gépek.*

Helesfa, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1910) 590 magyar lak.; vasúti megállóhely, postaügynökség; u. t. Bükkösd.

Helferich, 1. *Heinrich*, német sebészettanár, *H. 2.* fia, szül. Tübingenben 1851 máj. 4. Orvosi tanulmányait Münchenben és Lipcsében végezte, 1879. a müncheni egyetemi sebészi poliklinika vezetője és rendkívüli tanár. 1885-ben Greifswaldban a sebészet rendes tanára, 1899. rendes tanár és Esmarch utóda Kielben. H. kísérleti vizsgálatokat végzett a csontnövésekről, a rákról, az elefantiázisról, az orrplasztikáról, a gasztrotomia és a gasztroenterosztomia technikájáról stb. Nevezetes munkája: Atlas und Grundriss der traumatischen Frakturen und Luxationen (1903, 6. kiad.), magyarra ford. *Kuzmik* Pál dr.: A traumatikus törések és ficamodások alapvonalai és atlasza (Budapest é. n.).

2. *H., Johann Alfons Renatus von*, német nemzetgazdasági író, szül. Neuchâtelben 1817 nov. 5., megh. Münchenben 1892 jún. 8. 1843-ban magán-, 1844. rendkívüli, 1847. rendes tanár lett Freiburgban, 1860. Göttingenben, 1869. Münchenben. 1890-ben nyugalomba ment. Habitációs értekezésén: Über die Schwankungen im Werte der edlen Metalle (1843) kívül a Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft c. folyóiratban számos nemzetgazdaságtani és pénzügytani dolgozata jelent meg.

Helfert, *Joseph Alexander*, báró, osztrák történetíró, szül. 1820 nov. 3. Prágában, megh. 1910 márc. 16. Bécsben. Atyja az egyházjog tanára volt s ő is ennek lett tanára 1847. a krakkói egyetemen. A következő évben képviselő, majd Thun alatt államtitkár, 1861—63-ig kultuszminiszter volt. 1854. báróvá, 1881. pedig az urakházak tagjává nevezték ki. Mindvégig szigoruan konzervativ volt és a klerikális-föderalista párthoz tartozott. H. rendkívül sok munkát írt, melyek közül nevezetesebbek: Hus und Hieronymus (Prag 1853); Die österreichische Volksschule (u. o. 1860—61); Die Schlacht bei Kulm 1813 (u. o. 1863); Fünfzig Jahre nach dem Wiener Kongress (u. o. 1865); Geschichte Österreichs vom Ausgang des Wiener Octoberaufstandes 1848 (u. o. 1869—86, 1—4 köt.), melyben a szabadságharcot osztrák szempontból tárgyalja; Maria Luise, Erzherzogin von Österreich, Kaiserin der Franzosen (u. o. 1873); Der Rastadter Gesandtenmord (Wien 1874); Die Wiener Journalistik im Jahre 1848 (u. o. 1877); Joachim Murat, seine letzten Kämpfe und sein Ende (u. o. 1878); 1814. Ausgang der französischen Herrschaft in Oberitalien (u. o 1890); Gregor XVI. u. Pius IX., Oktob. 1845 bis Nov. 1846 (u. o. 1897); Zur Lösung der Rastadter Gesandtenmordfrage (Stuttgart 1900); Kaiser Franz I. von Österreich und die Stiftung des lombardo-venezischen Königreiches (Innsbruck 1901); Zur Geschichte des lombardo-venezianischen Königreichs (Wien 1908); Geschichte der österreichischen Revolution im Zusammenhang mit der mitteleuropäischen Bewegung der Jahre 1848—49 (Freiburg i/B. 1907—1909, 2 k.). Életrajzát és emlékezéseit ő maga írta meg: Aufzeichnungen und Erinnerungen aus jungen Jahren (Wien 1904).

Helffenstein *Lajos* gróf. Ősrégi német család ivadéka; nevöket egy Ulm közelében fekvő vártól vették. Atyja H. Ulrik, a sváb hercegség kormányzója, anyja Mária bosnyák hercegnő, Erzsébetnek, Nagy Lajos királyunk feleségének unokatestvére volt. 1381-ben Nagy Lajos aquilejai patriarchává akarta kineveztetni, de fiatalsága miatt ezt nem vihette keresztül. 1383. körülbelül 30 éves korában kalocsai érsekké lett s e méltóságot 1391-ig viselte. V. ö. Schem. Coloc. 1887, XVIII.; Anj. Okt. V. 577. VI. 45; *Pór* A., N. Lajos király, 517. l.

Helfferich, *Karl*, német nemzetgazda, szül. Neustadtban (a. d. Haardt, Rheinpfalz) 1872 júl. 22. A berlini egyetemen 1899. magántanári képesítést szerzett, majd 1901. a külügyi hivatal gyarmati osztályába nevezték ki és ott 1905. előadó tanácsos lett. Hivatalában nagy érdemeket szerzett a német gyarmatok pénzügyi viszonyainak rendezésével, általában gazdasági fejlesztésével. 1905-ben a bagdadi vasút vezetője lett. Művei közül nevezetesebbek: Die Reform des deutschen Geldwesens nach der Gründung des Reiches (Leipzig 1898, 2 köt.); Studien über Geld- und Bankwesen (Berlin 1900); Handelspolitik (Leipzig 1901); Geld und Banken (1. köt. Das Geld, u. o. 1903); Das Geld im russisch-japanischen Kriege (Berlin 1906).

Helfy *Ignác*, országgyűlési képviselő és író, szül. Szamosújvárott 1830 március 15., megh. Budapesten 1897 október 11. Tizennégy éves kora óta kénytelen volt magát fentartani. Tanítóskodott az alföld városaiban, de sohasem mondott le azon szándékáról, hogy befejezi tanulmányait. Igy került Pestre, hol irogatni is kezdett, midőn az 1848 márciusi napok őt is belesodorták a szabadságharc árjába. Lement a verbászi táborba és onnét fölkerülve, Kossuth irodájában talált alkalmazást, hol a külföldi nyelvekben való kiváló jártasságának nagy hasznát vehették. Kossuthtal együtt volt Debreczenben, hol tollával szolgálta a forradalom ügyét; egy hazafias cikkét az oroszok ellen Csányi mint proklamációt függesztette ki Aradon. Világos után Erdélyben bujdokolt, de meg kellett jelennie a kolozsvári «Purgationsgericht» előtt, mely a szinte még gyermek H.-ben valami nagy forradalmárt vélt lappangani. Megengedték neki, hogy előbb Pesten, aztán Bécsben, végre Padovában folytathassa tanulmányait. Ezen időben kis világtörténeti átnézetet írt *Világtörténet Zsebben* cím alatt (1854), és kiadott egy beszélygyüjteményt: *Mindenféle és Semmi* (1860), mely nemsokára második kiadást ért. Padovában a bölcsészet doktora lett és ki is nevezték tanárnak Mantovába. Itt az 1859-iki háboru idején összeköttetésbe lépett az emigrációval. Ez kitudódott és neki 10 óra alatt el kellett hagynia a várost a hazafias olasz lakosság lelkes tüntetései

közt. Milanóba ment, hol nyomdát szerzett és lapjában, az Alleanza-ban nyolc éven át nagy buzgósággal szolgálta a magyar, a velencei, római és lengyel emigráció érdekeit. Ez idő óta összeköttetése Kossuthtal egyre szorosabbá vált, 1867. sem tert haza, bár a kiegyezés után lapjának meg kellett szűnnie, hanem 1869 eleje óta uj lapot adott ki: *A magyar magyar*-t, melyből 1870 juliusig 18 szám jelent meg. Ebben Rochefort híres Lanterne-jének alakjában és mintájára élesen megtámadta a kiegyezést, szerzőit és védőit. A szentlőrinczi kerület őt választotta képviselőjének Kossuth Ferenc helyébe; ennek folytán hazatért és nagy buzgósággal szolgálta a szélsőbalpárt ügyét. 1871—72-ig ő szerkesztette a Magyar Ujságot. 1878-ban Debreczen választotta meg képviselőjének, 1881-ben Széll Kálmán ellenében Szentgotthárd, 1884. Székelykeresztur, 1887 óta Szegvár. A szélsőbal számos villongása és zavargása közt befolyását mindig a békítés érdekében érvényesítette. Midőn Kossuthnak anyagi gondokkal kellett küzdenie, ő birta rá iratai kiadására és ez iratokat ő rendezte sajtó alá. Tagja volt a Petőfi-társaságnak, melynek 1894-iki nagygyülésén *Költészet a politikában és a politikai költészet* c. értekezésével foglalta el székét.

Helgeå (ejtsd: helgeó), 193 km. hosszú folyó Svédországban, ered Jönköping-tartomány D-i. részében, több tavon (Möckel, Helge stb.) folyik át. Åhusnál a Keleti-tengerbe torkollik.

Helgi, a skandináv mitosz és monda két alakja. 1. *H. Hundingsbana* (a Hunding megölője), Siegmund és Borghild fia. Történetét két eddai dal tartalmazza, melyeket Werner Hahn igen szabadon dolgozott föl németül (H. und Sigrun, 1867) és *Lederer* Ignác egészen híven fordította le magyarra (Kisfaludy-társaság Évlapjai, XXVII.). — 2. *H. Hjörvardsson*, Hjörvard és Sigrlin fia, szép és nagyerejű, de néma levente, kit Svava valkyrja nevez el Helginek, mire a hős beszélni tud. H. történetét egy eddai dal meséli el.

Helgoland (ang. *Heligoland*), porosz sziget az Elbe és Weser torkolatától ÉNy.-ra az Északi-tengerben, 44·5 km.-nyire a kontinenstől; 1700 m. hosszú, 600 m. széles, kb. 4000 m. kerületű; területe 0·55 km², 2334 lakossal. 1890-ben vásárolta ezt a szigetet Németország Angliától s a felső részén hatalmas erődítményeket emelt. 1908-ban 30 millió márka költségvetéssel kikötőt kezdtek rajta épiteni. Ez a sziget a német flotta sztratégiai támasza. 1910-ben a sziget megszünt Németországgal szemben vámkülföld lenni, teljesen beolvadt, s most Schleswig-Holstein Süderditmarschen kerületéhez tartozik. Alsó részén, a dünén kitünő, látogatott tengeri fürdő van 1832 óta. A sziget nagyobb *felső* része magasabb, vöröses agyagból áll, átlag 53 m. magas; az *alsó* részre a felsőről lépcsőkkel juthatunk, ez agyaggal és homokkal boritott lapály. Ettől szakította el 1720. a tenger a 2200 m. hosszú, 300 m. széles és kb. 6 m. magas dünét, amely azelőtt egy turzással vele kapcsolatban volt. Az itt levő fürdő Németország legnagyobb fürdőinek egyike, vendégeinek száma évente 21,000 körül van. H.-ot a tenger rohamosan pusztítja, különösen a Ny.-i végén, ami ellen újabban gránitfalakkal védik a partot. Lakói, a helgolandok, fríz törzsüek, fríz dialektussal beszélnek. 1892-ben porosz királyi biológiai intézetet állitottak fel rajta. H. régente Fosite istennek szentelt hely volt, a mainál jóval nagyobb területtel. A XIV. sz.-tól 1714-ig a gottorpi hercegeké volt a sziget, tőlük foglalták el a dánok, majd 1807. az angolok vették birtokukba, 1814-ben Dánia lemondott róla; 1890. került német kézre. Hamburggal, Cuxhavennel és Geestemündével rendes hajóösszeköttetésben áll. 1894 dec. végén az alsó szigetet a tenger nagyon megrongálta. V. ö. *Lindemann*, Die Nordsee-Insel H. (1890); *Diercks*, H. (1891); *Lipsius*, H. (1892); *Schwalm*, H. (1894); *Dincklage-Campe*, H. Bilder u. Karten (1895); *Brohm*, H. in Geschichte und Sage (Cuxhaven 1907); *Knuth*, Flora der Insel H. (Kiel 1896).

Heliactin (*fácánkolibri*, állat), a kolibrifélék egy neme, l. *Kolibrifélék*.

Heliad-Radulescu (ejtsd: —leszku), *Jon*, román iró, szül. Tirgoviştében 1802., megh. Bukarestben 1872. H. a román literatura minden terén munkálkodott. Ő alapította a legelső román irodalmi folyóiratot Curierul romînesc c. 1828; ennek 1848. történt elnyomatása után 1862. megalapította a Curierul de ambe sexe c. folyóiratot. 1844-ben Mirceről szóló heroikus drámát és 1846. a Vitéz Mihály oláh fejedelemről szóló eposzt adta ki. Sokat fordított angolból, franciából, olaszból és spanyolból is. Tevékeny részt vett a 48-iki mozgalmakban és egyike volt azoknak, kik Bibesco György fejedelmet rávették arra, hogy alkotmányt igérjen a népnek. Szobra a bukaresti egyetem előtt van.

Heliaia (gör.), Athénben eredetileg a népgyűlés mint népbiróság, Solon óta a köztársaság legfőbb biróságát alkotó választmány, mely a közhivatalnokok fölött is a legfőbb felügyeletet gyakorolta. Kleisthenes óta sorsolás útján évenkint 5000 esküdtet (heliasztai) és 1000 póteskündtet választottak 30-ik életévöket meghaladott polgárokból, kik 10 osztályra oszoltak. Az areopag bukása óta (Kr. e. 460) hatásköre mindinkább nagyobbodott. Perikles óta az esküdtek napidíjat kaptak (heliasztikon), egy obolust, mit Kleon $^1/_2$ drachmára emelt. V. ö. *Schömann*, Der attische Prozess; *Télfy*, Corpus juris Attici; *Fränkel*, Die attischen Geschwornengerichte (Berlin 1877).

Héliakus csillagfelkelés, l. *Csillagok felkelése*.

Heliand (alnémet a. m. megváltó), IX. sz.-i alnémet (ó-szász) nyelven, a nemzeti epika szellemében és alakjában (alliterációs versekben) írt epikus munka, mely Jézus életét, tanait, halálát és föltámadását tárgyalja. A munkához tartozó latin prefáció szerint, melyet Flacius Illyricus (Catalogus testium veritatis) közöl, Jámbor Lajos császár megbizta a szász népnek egy jeles dalnokát az ó- és új-testamentum költői földolgozásával. A dalnok meg is felelt e megbizatásnak s ő a költeménynek ismeretlen szerzője. Az ó-testamentumnak egy vele összefüggő ószász fordítását Zangemeister fedezte fel a vatikáni könyvtárban.

Helianthemum Tourn., *tetemtoldófű* (növ.), a Cistaceae (Bodorrózsa-félék) család génusza; mintegy 120 faja közül 7 amerikai, a többinek

túlnyomó része a Földközi-tenger mellékén, néhány pedig Középeurópában honos. Füvek v. kis cserjék. Levelük átellenes, a felsők váltakozók is lehetnek, általában keskenyek. Virágúk magános v. látszólag fürtben áll. Tokjuk sokmagú, 3 kopácsú. A *H. vulgare* Gärtn. (H. chamaecistus Mill., naprózsika, szuhar, Szent Erzsébet-virágocska) lecsepült v. felegyenesedő szárú félcserje, levele átellenes, kerülékes, tompahegyű, visszáján fehércsillagos szőröktől molyhos. Jókora sárga virág, belső csészelevelei szürkén pelyhesek. Hazánkban mindenfelé, de főleg a D.-i hegyvidékeken fordul elő. Csaknem egész nyáron át virít, több fajtáját kertbe ültetik. A *H. fumana* (L.) Mill. (Fumana procumbens Dun., naprózsa) homokbuckáink jellemző lecsepült, sűrűn leveles félcserjéje. Szárán odasimult szőrök vannak. Levele szálas, 1 mm. széles, pillás, váltakozó állású. Virága sárga. A mediterrán vidékről került hozzánk.

Helianthus *L.* (növ.), a Compositae (Fészkesek) család csöves virágú génusza; 55 faja Amerikában honos. Egyéves v. évelő, kórótermetű füvek, levelük nagy, osztatlan, érdes; fészkük félgömb- v. tányérforma, egyeseken igen nagy, fészekmurvàik 2 v. sok sorban állnak, sugárviráguk sárga, meddő, a belső virágból fejlődő termés vaskos, kissé lapított, négyszögletes. Bóbitáját két szálka v. pikkely alkotja. Európában több kultivált H.-faj ismeretes. A két legnevezetesebb: a *H. annuus* L., a *napraforgó* (napvirág, kenyérvirág, tányérrózsa, szotyola). Kórós szára 2 m. magas is, egyéves, az egész növény érdes; levele nyeles szívalakú, fűrészes. Tányéralakú fészke bókoló, a félméter átmérőt is eléri, a nap járását követi. Belső virágai barnák, termése fekete, szürke v. fehér. Bizonyára Mexikóból került Európába. Főkép Oroszországban termesztik; nálunk a kukoricaföld szélét szeretik beszegni vele. Hollandiában, Francia- és Oroszország D.-i részén, Pandsabban, Washington körül és másutt mocsaras helyre is vetik, hogy a klimát javítsa és a mocsárlázat leküzdje. Kissé kötött erős talajt kíván. Tanácsos hazájából hozatott friss magról szaporítani, ekkor erőteljesebb lesz. Gondozni alig kell. Terméséből 15—30% édes, kövér, világító v. étolajat vernek, a visszamaradó lepény kitűnő marhatakarmány, maga a termés pedig jó baromfihízlaló táplálék. Magva ehető, Amerikában kenyérbe sütik. A szár tüzelőanyag. Fénylő rostját Kínában a selyem közé vegyítik, papirost is gyártanak belőle. Egy hektárról körülbelül 3 mázsa olaj és még 80—200 mázsa szár, levél nyerhető. A másik faj a *H. tuberosus* L., a *csicsóka*. Gumós rhizomával évelő növény. Felső levelei hosszukás tojásdadok, lándzsásak, kihegyezettek. Fészke csak 3—8 cm. átmérőjű, késő ősszel virít, nem bókoló. Északamerikából került Európába (1617), ott gumójáért nagyban termesztik. Gumója (*topinambur*, jeruzsálemi v. földi articsóka) tojásdad, kívül vöröses, belül fehér. Gazdasági jelentőségét l. *Csicsóka* alatt. Több északamerikai faj nálunk is kerti növény.

Heliantin, l. *Dimetilamidoazobenzol*.

Heliar, a Voigtländer optikai gyár által forgalomba hozott asszimmetriás, nagy fényerejű lencse fotográfiai és kinematográfiai célokra.

Helias, l. *Helye*.

Heliastraea, a Hatoskorallok (Hexacorallia) családjába tartozó korallnem. Az Anthozoa-osztályba tartozó Astrea-féle korall oldalbimbókkal szaporodó, tömeges törzsekben tenyészik; a kissé domború felületen száz meg száz csillagszerű kelyhecskében él az állat a tengerpartokon. Ez a korallnem a geológiai multban a triaszkortól kezdve ismeretes és mai nap is él nehány fajtája. Leggyakoribb a harmadkorban, ahol különösen a miocénkorú rétegekben fejnagyságú törzsekben található. Legismertebbek a bécsi medencében *H. conoidea Reuss*, *H. Reussana* nevű fajai, amelyek hazánkban a hunyadmegyei Lapugy és Ribicze mediterránkorú üledékeiben is gyakran találhatók.

Heliaszták (gör.), esküdtek, a *heliaia* tagjai Athénben. L. *Heliaia*.

Helichrysum *Gärtn.* (növ.), *bársonyvirág*, a Compositae (Fészkesek) család génusza; 300 faja Amerika kivételével minden földrészen el van terjedve, igen sok a Fokföldön. Füvek, félcserjék, cserjék. Fészkük igen változatos nagyságú s virágainak száma 2 v. 1000-nél is több lehet, fészekpikkelyei szép száraz hártyanemüek, nem hervadók s ezért a H. a *szalmavirágok* (immortellák) közé tartozik; sugárvirága kevés, csak 1 soros. Nálunk úgyszólván csak a *H. arenarium* (L.) DC. (homoki bársonyvirág, homoki tündök, sárga gyopár, sárga szalmavirág) ismeretes. Homokos sík mezőkön meg a szomszéd dombos, erdőtlen vidéken gyakori. Fészekpikkelyei kén- v. citromsárgák, néha narancsszínüek, különben az egész növény fehér molyhos, 15—40 cm. magas, évelő. Tőlevele hosszukás, visszás tojásdad, lándzsás, felső levelei szálas lándzsásak. A görög szigeteken és Kis-Azsiában honos *H. orientale* Tourn. fajjal együtt kultiválják és száraz csokrokba v. koszorukba kötik. Virága régebben orvosság volt (Sandruhrkraut, Ruhr a. m. vérhas). Szárával sárgára lehet festeni. Az afrikai *H. foetidum* Cass.-t is gyakran kultiválják. A *H. bracteatum* Willd. szép sárga virágfészke megszárítva s különböző színűre festve mint *malmaisoni szalmavirág* jut a kereskedésbe. Ausztráliából származik.

Helicidae (állat), a Csigák (l. o.) osztályába, a Tüdős-csigák *(Pulmonata)* rendjébe, a Nyelesszeműek *(Stylommatophora)* alrendjébe tartozó állatcsalád. Régen ebbe a családba sorozták a házatlan csigák kivételével az összes többi nyelesszemű tüdős-csigákat; ma csak a *Helix* és *Cochlostyla*-nemeket sorolják ide. A Helix-nembe mintegy 1700 élő faj tartozik, melyeket újabban 8 nemre osztottak. Hazánkban 70 faj él. A H. nem geológiai multja az eocén-időszakig nyúlik vissza; virágzása a miocén-időszakra esik. A ma élő fajok közül legismertebbek az éti csiga *(Helix pomatia* L.), a foltos v. bozótcsiga *(H. arbustorum* L.), a berki csiga *(H. nemoralis* L.), a kerti csiga *(H. hortensis* L.). V. ö. *Soós* L., Magyarország Helicidái (Állattani közl., 3. köt., 134—184 l.).

Helicin, *glikoszalicilaldehid* v. *szalicilaldehidglikoza*, $C_6H_{11}O_5.O.C_6H_4.CHO$, szalicinból salétromsav hatására keletkezik. Színtelen, keserű ízű kristálykák. O. p. 175°. Vízben, szeszben oldódik. Híg savak, lúgok, úgyszintén erjesztők hatására glikozára és szalicilaldehidre hasad.

Heliconia L. (növ.), l. *Musaceae.*

Heliconiidae, a nappali lepkéknek egyik fajokban gazdag családja, melybe majdnem kizárólag csak Dél-Amerikában honos pillangók tartoznak. Az idetartozó fajoknak közös bélyegei ezek: csökevényes mellső lábak, erősen bunkós csápok, hosszú, keskeny, szélesen és tompán lekerített elülső szárnyak és tojásdadalakú alsó szárnyak.

Helicoprion Bessenowi *Karpinsky* (paleont.), fosszil cápaféle, amelynek azonban pusztán csak éles, fűrészhez hasonló fogazata ismeretes. A fokozatosan kisebbedő, néha 136 lemezalakú, zománcos fog szabályosan helyezkedik el ugyan egymás elé, de e fogsor többnyire spirálisan becsavarodva találtatik Oroszország permi rétegeiben. Ezen spirális fűrész alighanem előre és fölfelé kunkorodva foglalt helyet az egykori őscápa felső állkapcsában.

Helictis (állat), a Menyét-félék családjába tartozó állatnem. Farka hosszú, bozontos szőrű, elülső végtagja erősebb karmú, mint a hátulsó. 5 faja ismeretes: hazájuk Délázsia, Nepal Javáig, Formosa és Shanghai. Leggyakoribb a jávai kutyafejű menyét *(H. orientalis* Gray), 43 cm. hosszú, farka 16 cm.; gereznája vörös barnásszürke, hátán fehéres-sárgás sávokkal; arca, füleszéle, farkavége szintén sárgás-szürke, hasa sárgás: a Himalajában, Nepalban, Sikkimben és Jávában honos.

Hélie (ejtsd: éli), *Faustin*, francia kriminalista, szül. Nantesban 1799 máj. 31., megh. Passyban 1884 okt. 22. Eleinte ügyvéd volt, aztán az igazságügyminisztériumban a bűnügyi osztály főnöke, 1848. a Collège de France tanára, 1855. az akadémia tagja lett. Főműve, melyet Chauveauval együtt írt: Théorie du code pénal (Paris 1834—1843, 6 köt.; 5. kiad. 1872—73), a francia bűnügyi igazságszolgáltatásnak hosszú időn át alapja volt. Más műve: Traité de l'instruction criminelle (u. o. 1845—60, 9 köt.; 2. kiad. 1863—68, 8 köt.) — Fia: *Faustin Adolphe*, törvényszéki biró, szül. Párisban 1829., írt egy Les constitutions de la France (Paris 1879) c. munkát.

Helike (gör.), krétai nimfa, a gyermek Zeus dajkáinak egyike. Egy késői, de nagyon elterjedt költői mondaalakítás szerint a Nagymedve csillagzat tulajdonképen a Zeustól utóbb hálából az égre emelt H.

Helike (gör.), Achája régi fővárosa, melyet a görög nemzeti hagyomány szerint Ion alapított. Benne volt Poseidon temploma, Achájának törzsökös szentélye. Kr. e. 373. rettenetes földrengés folytán, melyet Strabo, Diodorus és Pausanias említenek, elsülyedt és helyét a tenger foglalta el. Egykori helyét a patras-athéni vasút mentén Vosztica mellett ma is mutatják.

Helikoida, l. *Csigavonal.*

Helikometria (gör.), a csigavonal elmélete. L. *Csigavonal.*

Helikon, hegylánc a régi Görögországban, a Korinthusi öböl felett, melynek keleti fele (a mai Zagora) 1527 m., nyugati része (ma Paläovuna) 1749 m. magas, erdőkben és vizekben egyaránt dús, völgyei enyhék és bájosak. A hitrege szerint Apollo és a muzsák lakóhelye. Itt pezsdült a Muzsák forrása (Aganippe) és a Pegazus patkója nyomán fakadó Hippokrene (l. o.), melynek környékén volt a muzsák berke, telve a szobrászok remekeivel, miként Pausanias (IX. 29—31) részletesen leírja.

Helikon. 1. A görögök négyhúros hangszere, mely, mint a monokord (l. o.), a zenei hangok meghatározására és fizikai kisérletekre szolgált, nem pedig gyakorlati célokra. — 2. Ma H. névvel a katonai zenekarokban használt tölcséres fúvókájú, köralakú ventilhangszert (l. az *ábrát)* jelölik, melyet a játszó vállra vetve hordoz. Hangterjedelme a kontrabasszus túbáéval azonos.

Helikon.

Helikonidák (gör.), a muzsák közös neve, tartózkodási helyük, a Helikon után.

Helikoni ünnepek *(Keszthelyi Helikon)*, azon irodalmi ünnepek neve, melyeket a buzgó Festetics György gróf 1817—1819. uradalma és az általa alapított gazdasági intézet, a Georgikon székhelyén, Keszthelyen tartott. A német eredetű szokást, melyre az ösztönt úgylátszik Berzsenyi Keszthely című költeményéből merítette, a gróf irodalmunk emelése végett kívánta meghonosítani. Évenkint két ünnepet tartottak, egyiket febr. 12., mint Ferenc király születése napján, másikat május 21. körül, a georgikoni vizsgálatokkal kapcsolatban. Ez ünnepekre meghívta az öreg gróf a szomszédos és távolabb megyék birtokos urait, az írókat és tudósokat; e meghívók közül ránk maradt a Berzsenyinek írt nagyon hízelgő hangú levél. Az írók közül kivált a dunántúliak jöttek ott egybe, Horváth Ádám, Kisfaludy Sándor, Berzsenyi, Ruszek apát, Horváth Endre, Dukai Takács Judit és mások. Az ünnep előestéjén a gimnáziumban szinielőadás volt, a várost kivilágították. Másnap az igazi ünnep misével kezdődött a királyért, azután volt a díszülés, melyen a Georgikon tanárai és növendékei magyar, német és latin beszédeket mondtak, értekezéseket olvastak fel, szavaltak, közben magyar és német dalokat adtak elő; közreműködtek a fiatal Festetics-grófok is, a költő-vendégek közül is némelyek, így Horváth Ádám, Dukai Takács Judit. A munkálatok nagy része alkalmi jellegű volt, leginkább az uralkodóház dicsőségét, olykor a Festeticsek érdemeit hangoztatták, azonkivül főleg a földmivelés fontosságáról szóltak; egy füzetjük meg is jelent *Helicon I.* címmel Keszthelyen 1818. Fényes ebéd után a szabadban fiatal juhászok mesterséges pásztori táncokat jártak a vendégek előtt; majd a jelen volt költők fákat (madárberkenyét,

Sorbus aucuparia) ültettek — német szokás szerint — önmaguk és más nevezetes költők: Gyöngyösi István, Kazinczy, Csokonai, Zrinyi Miklós, Kis János tiszteletére. Este hangverseny, lakoma és végül fényes bál következett, egyszersmind nagyobb összegeket osztatott ki a gróf a szegényeknek, továbbá ösztöndíjakul és írói tiszteletdíjakul. Mindössze öt ilyen ünnep volt, az utolsó 1819. februárban, mert Festetics György ez év ápr. 2. meghalt. Ez ünnepek igen sokba kerültek, pl. az első állítólag 30,000 forintba, de irodalmunk fejlődésében nem hagytak mélyebb nyomot, mert nem volt író vezetőjük s inkább egy nagyúr nemes passziója, mint határozott elv tartotta össze; különben a többnyelvűség és az alkalmiaskodás is bénította jelentőségüket. Igazi jelentőségüket az adja meg, hogy ez ünnepek a nyelvújítási harc leghevesebb izgalmaiban közel hozták Kazinczyt dunántúli ellenfeleivel s ezáltal egyengették a nyelvújítás hívei és ellenzői között a kibékülés útját. V. ö. *Váczy* János, A Keszthelyi Helikon (Bpesti Szemle 123. köt. 1905).

Heliocentrikus (gör.) a. m. a Nap középpontjára vonatkozó v. a Nap középpontjából látott. A bolygók mozgásának magyarázására Copernicus az észlelő álláspontját a Nap középpontjába helyezte, amiért az ő rendszerét heliocentrikus világnézetnek nevezzük, ellentétben Ptolemäus geocentrikus nézetével, mely szerint az észlelő álláspontja a Föld középpontjában van.

Heliochromia, l. *Fotográfia*.

Heliodoros, 1. Seleucus IV. Philopator (187—175 Kr. e.) szír király kincstárnoka; Apollonius ösztönzésére a templomi kincs elrablására Jeruzsálembe ment, de a Makkabeusok 2. könyvének 3. fejezete szerint egy angyal megakadályozta tettét. Később H. meggyilkolta a királyt s elfoglalta a trónt, de néhány hónap mulva megbukott. — *Stanza d'Eliodoro*, a római Vatikán-palota egyik szobája, melyet Ráfael 1511—14. falképeivel díszített. A fő kép a templomrabló H. kiüzetését ábrázolja.

2. *H.*, jeles görög grammatikus, ki valószínüleg a Kr. u. I. sz.-ban élt. A klasszikus metrikának alapvetője, s mint ilyen Hephaestionnak elődе volt. Aristophanes vigjátékainak ránk maradt scholionjaiban is megtaláljuk magyarázatait. Metrikai elméletét a római metrikusok is követték s így maradtak ránk tanításai. V. ö. *Thieman*, De Heliodori colometria Aristophanea (Halle 1869); O. *Hense*, Heliodorische Untersuchungen (Leipzig 1870).

3. *H.*, görög regényíró, a sziriai Emesából származott, talán a Kr. u. III. sz.-ban és feniciai eredetü volt. Egy 10 könyvből álló regénye maradt reánk Aethiopika címen, mely megírja Charikleának, az etiópiai királyleánynak és a tesszáliai Theagenesnek csodákkal és sok viszontagsággal teli történetét, míg végre egymáséi lettek. E regény mintául szolgált a későbbi görög regényíróknak s e nemben tényleg egyik legjobb műve a görög irodalomnak, világos jellemrajzánál, erkölcsi álláspontjánál és egyszerü stílusánál fogva. Szövegét kiadták Imm. Bekker (Leipzig 1855); Hirschig a Scriptores erotici c. gyüjteményben (Paris 1856). Német fordítása megjelent Jakobstól (Stuttgart 1867, 2. kiad. 1910) és Fischertől (u. o. 1869). V. ö. E. *Rhode*, Der griechische Roman (1876); *Ring* Mihály, A görög regényről (Budapest 1877); *Öftering*, H. und seine Bedeutung für die Literatur (Berlin 1901).

Heliofil, l. *Heliotropizmus*.

Heliofillit (ásv.), nem egyéb, mint ekdemit, mely a Harstig-bányában Pajsberg mellett, Svédországban fordul elő.

Heliofób, l. *Heliotropizmus*.

Heliogabalus v. *Elagabalus*, római császár, Kr. u. 218—222. Tulajdonképen *Varius Avitus Bassianus* volt a neve. Caracalla császár anyjának, Julia Domnának, nővére, Julia Maesa, özvegy leányával Soëmiasszal Antiochiába vonult vissza s e Soëmiasnak Varius Marcellustól született fia volt H., kinek sikerült anyja révén a sziriai Emesában (l. o.) már 14 éves korában *Elagabal* napisten főpapjává lennie. Az itt tanyázó római katonáknak feltünt a fiatal főpap arca és alakja, mely feltünően hasonlított Caracalláéhoz, s midőn elterjedt közöttük a hír, hogy ez a Bassianus a megölt császár fia, őt kiáltották ki imperátorul. Macrinust, ki Caracalla meggyilkolása után a hatalom birtokosa volt, az új császár hívei megölték; de H. azután Rómában is főleg Elagabal kultuszának terjesztésével törődött s a féktelen kicsapongásokkal járó istentisztelet végre a katonákat is undorral töltötte el; átpártoltak Alexander Severushoz, kit H. kénytelen volt uralkodótársává fogadni, csakhamar pedig meg is ölték. V. ö. *Duviquet*, Héliogabale raconté par les historiens grecs et latins (Paris 1903).

Heliográf (gör.), 1. a Nap lefényképezésére szolgáló műszer (fotoheliográf). Lényegében csillagászati távcső, amely fotográfkamrával van ellátva. A műszer vagy olyan szerkezetü, mint az ekvatoriál (l. *Asztrofizikai műszerek* és *Asztronómiai műszerek)*, úgy, hogy mindenkor a nap mozgását követheti, v. pedig fix felállítású s a Nap sugarait helioszťát vetíti a távcsőbe. A Nap képe vagy a gyujtópontban elhelyezett fotográflemezre esik közvetlenül, v. pedig alkalmas lencserendszer segítségével nagyítják előbb a Nap képét.

2. Optikai táviratjelek adására szolgáló katonai műszer, melyet Mance 1875. a Gauss-féle heliotrop módosításával szerkesztett. Kicsiny, forgatható tükörrel messze távolságba lehet rövidebb-hosszabb ideig tartó fényjeleket küldeni, melyeknek különböző kombinációi a Morse-féle távirati ábécéhez hasonlóan betüjelekként használtatnak. A mellékelt *ábra* a Zeiss-féle 250 mm.-es H. képét mutatja. A napsugarak 15-ből esnek a 10 sík tükörre, onnét a 7 főtükörre, amely végre a 16 irányba a másik állomáshoz irányítja. A 11 nyomószerkezet segítségével a főtükröt kissé meg lehet billenteni. 2 prizmás távcső mely 8-szorosan nagyít. Ezzel a műszerrel 150 km.-nyire lehet fényjeleket küldeni.

Heliográfia, általában mindazon mechanikai eljárás, mellyel fotográfiai képeket napfény által sokszorosítunk nyomdai úton. Szorosabb értelemben azon primitivebb eljárást értjük alatta, amely vonalas rajzok reprodukálására szolgál. L. *Fotográfia*.

Heliogravür *(fotogravür)*, technikai eljárás, mely fotográfiai képekről legtökéletesebb nyomdai másolatokat ad. Ugy készül, hogy a pigmentmásolattal előállitott képet rézlapra viszik át és azt vaskloriddal maratják. L. *Fotográfia* és *Fotogravür*.

Heliokrómia, l. *Fotográfia*.

Heliokromoszkóp, az amerikai Ivestől eredő műszer, mely három szines (vörös, zöld és kékesibolya) diapozitivot a háromszinfotográfia elve szerint alkalmas tükrökkel és lencsékkel a szemlélő szemére nézve egyesit s igy visszaadja valamely tarka tárgy (pl. szőnyeg, váza, virágcsokor) fény- és árnyékeloszlását és szinezését. Ezen készüléknek sok változata van.

Heliolatria (gör.) a. m. napimádás.

Heliolit (ásv.) a. m. napkő, l. *Oligoklász*.

Heliométer, l. *Asztronómiai műszerek*.

Heliomikrométer, készülék, amelynek segitségével Nap-fényképekből heliografikus poziciókat lehet meghatározni számitás nélkül. Hogy mikrométermérésekből vagy fényképekből napfoltoknak v. fáklyáknak stb. heliografikus szélességét és hosszuságát meghatározhassuk, arányilag egyszerű trigonométriai számitást kell elvégeznünk, melyet segédtáblák még tetemesen megkönnyitenek. Ha azonban igen nagy számú mérést kell redukálni, mint pl. mikor a Nap rotációját akarjuk meghatározni a szemcsék látszólagos mozgásából, akkor az emlitett számitás túlságos sok időt venne igénybe. A G. E. Hale amerikai csillagász szerkesztette H. segitségével a Napfelület bármely pontjának helyét minden további számitás nélkül két egyszerű körleolvasással kapjuk, ha a Nap egyenlitőjének helyzetét számitással meghatároztuk. A H. áll egy glóbusból, mely két egymásra merőleges tengely körül forgatható és beosztott körökkel van ellátva az elforgatás szögének leolvasására, azonkivül két távcsőből, amelyek közül az egyiket a fényképre igazitjuk, a másikat pedig a glóbusra. A két kép prizmák segitségével a két távcső egyetlen közös okulárjának látómezejében fedésbe hozható. Fénykép és glóbus látszó nagyságának egyezése távolságuknak és a távcsövek beállitásának kellő megválasztásával érhető el. Glóbus és fénykép az okulár közelében vannak felállitva és tükrök segitségével vetittetnek a távcsövekbe. A glóbus egyik felét fokhálózat vonja be a heliografikus szélességek és hosszuságok megközelitő becslése céljából, másik felén két egymást derékszög alatt metsző legnagyobb kör van, amelyek a Nap egyenlitőjének és egy meridiánnak felelnek meg. A glóbus forgatása által e két kör metszéspontját a fénykép megmérendő pontjával fedésbe hozzuk, mire a glóbus köreiről a kivánt két adatot közvetlenül leolvashatjuk.

Zeiss-féle heliográf.

Helioplasztika a. m. autotipia.

Heliopolisz (gör., a. m. napváros), 1. az ókori Egyiptom On-városának görög neve. Memfisztől mintegy 30 km.-nyire észak felé volt. Itt volt Rá isten temploma, Egyiptom legnagyszerűbb épületeinek egyike, amelynek papjait még Herodotos idejében legbölcsebbeknek tartották. Nyomtalanul eltünt, egyetlen obeliszk emlékeztet csak már az egykori régi, szent helyre. Ezen obeliszk I. Uzertezen király 30-ik uralkodási évéből, tehát a Kr. e. 1947. esztendőből származik; ma elhagyatva áll a Kairótól 7 km.-nyire fekvő Matariye falu egyik kertjében, mint az egykori szent napvárosnak utolsó romja. — 2. *H.*, Celesziriában, l. *Bálbek*.

Heliornis fulica *Bodd.* vagy buvárcsibe (állat), a Darualakú madarak *(Gruiformes)* rendjébe tartozó madárfaj, amely nagyon hasonlit a vizi tyúkokhoz. Lábujjai hártyával vannak összekötve. Feje és tarkója fekete; háta, szárnyai és farka olajbarnák; torka és nyaka elől fehér; melle és hasa sárgásba hajló szennyesfehér. Hosszúsága 31, szárnya 14, farka 8 cm. Dél-Amerika É.-i részeiben honos, a folyópartok bozótjában vizi rovarokat és magvakat keresgél. Ügyesen és kitartóan bukik.

Helios (gör., a. m. Nap, latinul *Sol)*, a régi görög nép vallási képzeletében a Nap ragyogásának a megszemélyesitője, a Napisten, kinek képzete úgyszólván minden nép kezdetleges gondolkodásában megállapitható. Minthogy az égen haladva mindent lát, ami itt lenn történik, eskütételnél őt szokták tanuul hivni s mint minden fény forrásától, a vakok tőle várták szemükvilágának visszatértét. Templomot H.-nak nem emelhettek, mert égi pályájához kötve lévén, nem jöhet le a földre, hogy a templomban lakozzék, de magaslatokon hajnalban nagy ájtatossággal köszöntötték a pásztorok, földmivesek stb. a Nap feltünését s fehér bárányt, fehér lovat áldoztak neki. Az idegen népeknek, kikkel a görögök érint-

keztek, szintén megvolt a maguk Nap-kultuszuk s ezért a görög világ határain H. ez idegen napistenekkel azonosíttatott: *Sarapis* (l. o.) és *Mithras* (l. o.) az ókor végén mint H.-szal azonosított istenek hódították meg az egész görög-római világot. Az orphikusoknak nagyon elterjedt vallási szektája ugyancsak az ókor végén a maga vallási spekulációinak középpontjába helyezte H.-t s mint *Panoptes*-nek (a. m. Mindentlátó) s *Panphaes*-nek (a. m. Mindenkinek látható) rajongó himnuszokat szentelt neki. Ugyanebben a körben fakadt az az utóbb általánosan elterjedt képzet, hogy Apollon tulajdonképen nem egyéb, mint H.-nak egyik megjelenési formája. A monda H. atyjának Hyperiont (a. m. a magasság fia) mondta, feleségeként hol Perse szerepelt (tőle származott Kirke, l. o.), hol Antiope, hol Selene vagyis a a Hold (tőle származnak a Hórák), hol Rhodos, hol meg Klimene, Phaethon anyja; másutt Selenét és Eost, vagyis a Hajnalt H. testvéreinek mondták. A Nap égi útját úgy képzelték, hogy H. kettős vagy négyes fogaton viszi a napkorongot végig az égen s mikor alkonyatkor a horizont nyugati pontjára ér, csónakba helyezi kocsiját és így szállítja át éjjel az Okeanoson, hogy másnap hajnalban újra a keleti látóhatáron tűnjék fel. A napkocsi mondájáról l. még *Phaethon*. H. fehér tulok-csordája (eredetileg talán a báránvfelhők allegóriája) az Odysseus-mondában szerepelt, amennyiben Odysseus társainak azért kellett pusztulniok, mert e csordából zsákmányoltak. A képzőművészetben többnyire abban a helyzetben ábrázolták, mikor a nap-szekeret hajtja: fejét napsugarak övezik, fiatal, ragyogó Apollontípusú alak, kit lóháton v. kocsin többnyire Selene v. Eos kisérnek. V. ö. Pauly-Wissowa, Realencyklopaedie d. class. Altertums, Helios címszó alatt.

Helios (Trójai faldíszítmény).

Helioszkóp (gör.) a. m. napszemlélő, csillagászati műszer, mely a Napnak távcsővel való megfigyeléseinél a fényerősség tompítására szolgál. Leghasználatosabb a Merz-féle helioszkópikus okulár. Ez két csőből áll, amelyek közül az egyik a távcső okulár-végéhez van excentrikusan erősítve, a második cső pedig ehhez az első csőhöz van excentrikusan és forgathatóan alkalmazva. Az okulárlencse az utóbbi cső végén van. Mindegyik csőben két-két egymással parallel tükör van, melyek a cső tengelyéhez 45°-nyi szög alatt hajlanak. A távcsőből érkező napfény tehát négyszeresen veretik vissza és polározódik, mielőtt az okulárhoz érkeznék. Az elülső cső forgatása által a fény intenzivitását tetszés szerint letompíthatjuk.

Heliosztát (gör.) a. m. napállító, oly eszköz, melynek segélyével a napsugarakat állandóan egy irányba lehet terelni. Optikai kisérleteknél t. i. igen gyakran van szükség napsugarakra, melyeket besötétített szobában tükrökre, lencsékre s ezekből kombinált eszközökre kell bocsátani. Ha a napsugarakat közvetetlenül valamely kis nyiláson bocsátanák be, a sugarak iránya a nap állása szerint folyton változnék. Ugyanez történnék, ha a napsugarakat szilárdan álló tükör verné vissza. Ezért a besötétített szoba falába v. az ablakot záró deszkázatra oly tükröt alkalmaznak, melynek állása a nap járása szerint változtatható, hogy a nyíláson a tükörre eső vonalak visszaverődés után mindig ugyanazon irányban haladjanak. Egyszerűbb napállítóknál a helyzet változtatását időről-időre két csavarral eszközlik. Sokkal kényelmesebb az olyan H., melynek tükrét óramű forgatja és hozza mindig a kellő helyzetbe. — A H. S'Gravesandetól ered. Módosításokat eszközöltek Biot, Fahrenheit, Gambey, Meyerstein, Silbermann. Az óraműves H.-ot előbb két tükörrel szerkesztették, de mivel a kettős visszaverődés mellett a fény sokat veszít erejéből, mindinkább csak egy tükörre szorítkoztak.

Heliotaxis, l. *Taxis*.

Heliotermométer a. m. aktinométer (l. o.).

Heliotherapia (gör.-lat.), betegségeknek napfény által való gyógyítása, l. *Napfürdő*.

Heliothis dipsaceas, l. *Bagolylepkék*.

Heliothrips, l. *Hólyagoslábúak*.

Heliothrix, l. *Virágkolibrik*.

Heliotrichinae, l. *Virágkolibrik*.

Heliotróp (gör.) a. m. napfordító. Nagyobb távolságokra való irányzásokhoz, mint pl. elsőrendű háromszögelésekhez nem használhatnak a beirányozandó pont megjelölésére zászlókat, rudakat, sőt még állványokat sem. Gauss találmánya volt a napsugarakat tükörrel vetíteni a beirányzott pontról az irányzóhoz. Sokféle rendszer szerint készülnek s az egyszerűbb szerkezetek kiszorították a Gauss-féle tükörkeresztes H.-ot. Miután a napsugarak a tükörfelületről fénykúp alakjában verődnek vissza, nem nagy pontosságot igényel a beirányozás és nem is szükséges a tükröt folytonosan a nap járása szerint irányozni, elég percenkint egyszer igazítani. Maga a föltaláló Gauss

említi, hogy a H.-pal adott fényjel 75 km. távolságban még oly erős volt, hogy a távcsőbe néző szemet színes üvegekkel kellett védeni az erős napsugarak ellen. Tiszta levegőben 100 km.-nyire is használható.

Heliotróp (ásv.), kalcedon-fajta, fűzöld, vörös pettyekkel. Maga a kalcedon színtelen, fűzöldre kloritos pigment festi; a pettyek vérvörös színét vasokker idézi elő. Magyarban véreskőnek is nevezik. A vörös pettyektől mentes zöld kalcedont plazmának hívják. Harmadrendű ékkő és díszítőkő. Termőhelye Kelet-India, Kína, Bokhara.

Heliotróp-illat (franc. *Extrait de Héliotrope)*, nagyon kellemes illatszer, melyet régente a Heliotropium peruvianum virágaiból készítettek, jelenleg az olcsó és mesterséges úton előállítható heliotropinnak és jázmin-illatnak finomított szeszben való oldása által állítják elő.

Heliotropin, l. *Illanó olajok.*

Heliotropium *L.* (növ.), a Borraginaceae család génusza; 150 faja a föld mérsékelt és melegebb tájain van elterjedve. Füvek, félcserjék, cserjék. Levelük osztatlan tojásdad v. lándzsás, érdes, váltakozó. Viráguk apró, magános vagy pedig forgókban van elhelyezve, magháza 4 üregű, bibeszála a tetejéről ered, éretten 4 makkocskára esik szét. Európában legelterjedtebb a *H. europaeum* L. (európai kunkor, napkunkor, napfű, sömörfű), ugaron, parlagon, utak mentén terem. Apró (4—5 mm.) fehér virágai kunkorszerűen hajló ágakon sűrűn vannak elhelyezve. Levele nyeles, tojásdad, épszélű. Az egész növény szőrös, szürke. Régen officinális volt. A *H. peruvianum* L. perui és ecuadori. Kertjeinkben dús és kedves színű virágzatáért igen gyakran ültetett cserje. 2 m. magas is lehet. Virágainak kellemes vaniliaillatáról *vaniliának* nevezik. A művelés folyamán számos kedvelt fajtája keletkezett fehér, világos- v. sötétkék virágokkal. Dél-Franciaországban virágaiból illatszert készítenek, de ezt a *H.-illatot* vanilia, narancsvirág, rózsa és keserűmandulaolaj összekeverésével utánozzák is. Ugyancsak gyakori kerti növény az Amerika tropikus részéről származó *H. corymbosum* R. et Pav. is, melynek levele nagyobb, virága sötétebb, nárciszillatu. Szintén több fajtában ismeretes. A H.-okat még meg nem fásodott, fiatal ágak dugványozásával hajtató ágyakban szaporítják, meggyökeresedés után meleg helyen cserépben és megfelelő földben nevelik fel, miközben a naptól megóvandók. Mint cserépnövények, a H.-ok szobába is alkalmasak.

Heliotropizmus (gör.), a növényeknek a fény (fototropizmus), illetőleg a napfény (helios) által kiváltott tropisztikus reakciója. A fény iránt nem érzékeny szervek *aneliotropok.* A H. által az egy oldalról megvilágított növények a fény irányát illetőleg bizonyos helyzetet foglalnak el. E szerint megkülönböztetünk: 1. *pozitiv* H.-t, amidőn a szervek a fényforrás iránya felé helyezkednek (pl. a fénykeresők, napraforgás); 2. *negativ* H.-t, amidőn a szervek a fény irányába, de attól elfordulva helyezkednek el és 3. *transzverzális* vagy *dia*-H.-t, amidőn a szervek a fény irányára keresztben helyezkednek el. A H. nagyon gyakori jelenség; leggyakoribb a pozitiv H., így a földfeletti szárakon (például az ablakba állított virágos növényeken), ritkább a negativ H., például a kapaszkodó gyökereken, a legtöbb talajbeli gyökéren. A transzverzális H. jóformán csak a leveleken és a levélszerű asszimilációs szerveken van meg. Nagyon erős fényben némely növény levele a nagyobb erősségű fény irányával párvonalasan helyezkedik el. Így pl. a hazai száraz helyek növénye, a keszegsaláta (Lactuca Scariola) és az északamerikai Silphium laciniatum levelei úgy helyezkednek el, hogy lemezeiket csak a felkelő és lenyugvó nap sugarai érik, az erősebb fényű sugarak csak felső élüket érintik, így természetszerűleg É.-D.-i irányt foglalnak el, ezért *kompasz-növényeknek* is nevezik. Merőlegesen helyezkednek el a phyllodiumok is. A merőleges elhelyezkedést nevezi Darwin para-H.-nak. Hogy a H.-nak a fény iránya az oka, bizonyítja a Noll-féle kisérlet, amidőn a sötétbe zárt növényekre csak kis nyíláson bocsátjuk a fényt és a klinosztáton végzett kisérlet, amelyben a növényt a fény minden oldalon egyenlően éri. A füvek csiranövényével végzett kisérletek igazolják, hogy a H. előidézte görbülésben négy különböző folyamatot kell megkülönböztetni és pedig a fényinger felfogását, a hatás gerjesztését, továbbvezetését és a görbülés létrejöttét. A H. létrejöttében a fény irányán kívül a fény intenzitásának is van hatása, emellett még a fény minősége is közrehat, pl. a kék és viola sugarak H. hatása nagyobb, mint a veres és sárga sugaraké. *Heliofil* az a szerve a növénynek, amely nagyobb fokú fényhez alkalmazkodott (fotofil), pl. a verőfényben nőtt levél; *heliofób* pedig a kisebb fokú fényhez alkalmazkodott szerv (fotofób), pl. árnyékban nőtt levelek. — A H.-t a talajhoz nőtt és helyváltoztatásra nem képes, tehát alsóbbrendű állatokon is megfigyelték. Ezek tagjai is egyoldalú fényhatásra a fény irányával szemben bizonyos helyzetet foglalnak el; így ismerünk a hidroidpolipokon pozitiv és negativ H.-t.

Heliózis, l. *Napszurás.*

Heliozoa, l. *Napállatok.*

Helium. Kémiai jele He, atomsúlya 3·99. Színtelen, szagtalan gáz. Hidrogénre vonatkoztatott sűrűsége 1·98—1·99. Folyadékká sűríteni 1908. sikerült *Hammerling-Onnes* leideni tanárnak. Kritikus hőmérséklete —267·75 C°. Forráspontja —268·72°, tehát körülbelöl 4·5°-ra közelíti meg az abszolut zérus pontot. A folyós H. vízre vonatkoztatott sűrűsége 0·15. Szilárd alakban előállítani ez ideig nem sikerült. Vízben az összes gázok között a legkisebb mértékben oldódik. Abszorpció-koefficiense: 0°-on 0·01500, 10°-on 0·01442, 20°-on 0·01386, 30°-on 0·01382. Molekulája egy atomos. Ez ideig semmiféle vegyületét előállítani nem sikerült, vagyis az ú. n. nemes gázokhoz (l. o.) tartozik. A H.-ot 1868. napfogyatkozás alkalmával *Lockyer* a napban fedezte fel és a ἥλιος a. m. nap görög szóból alkotta nevét. Lockyer ugyanis a nap színképének vizsgálatakor a nátrium-vonal közelében egy világossárga vonalat (D_3) fedezett fel, mely az eddig ismert elemek színképében nem fordult elő. Később felismerték a fehér állócsillagokban is. *Palmieri* megtalálta a Vezuv kidobott anyagában is, de *Ramsay*

állította elő először 1895. a cleveit nevű ásványból, melyet kénsavval kezelt s a fejlődő gázban fellelte a H.-ot. *Ramsay* tulajdonképen az argont kereste; *Hillebrand* ugyanis azt találta, hogy az uranitnak kénsavban való feloldásánál 3% nitrogén is fejlődik. Ramsay ezt az állítólagos nitrogént argontartalmára elemezte és a színképben az argon vonalán kívül a nátrium vonala mellett még egy vonalat talált s ez megfelelt a nap kromoszferájának színképében talált H.-vonalnak. Igy jutott reá Ramsay (Crookes segitségével), hogy a cleveitből fejlődő gáz argon és H. Utána *Clève* kimutatta, hogy a cleveitgáz argont nem tartalmaz; a gázból a hidrogént elvonta rézoxiddal, a nitrogént magnéziummal s a hátramaradó anyag nem mutatta meg az argon színkép vonalát, tehát tiszta H. volt. A cleveiten kívül H.-ot tartalmazó ásványok az euxenit, bröggerit, uraninit, samarkazit, monazit, thorit stb. Általában az úgynevezett radioaktiv ásványok mindig tartalmaznak H.-ot. Ennek oka az, hogy a radioaktiv testek kisugározta α-részecskék elektromos töltéssel biró H.-atomok, melyek H.-atomokká alakulnak, l. *Radioaktivitás*. A H.-ot Ramsay és Travers a levegőben is kimutatták. Egy köbméter levegő 5 cm^3 H.-ot tartalmaz.

Helivágása (Haligócz, Halbingsau), kisk. Szepes vm. szepesófalui j.-ban, (1911) 583 tót lak., vízi fűrészművel; u. p. és u. t. Nagyhársas. Közelében a Perina v. haligóczi barlang.

Helix (állat), l. *Helicidae*.

Helix-tüzelőberendezés, Angolországból (Holroyd Smith-től körülbelül 1883-ból) származó olyan mechanikai fütőszerkezet, amely kúpos szállító csigák segélyével alulról adagolja a szenet a különleges alakú rostélypálcák közé. L. még *Tüzelőberendezések*.

Helkológia (gör.), a sebészetnek a fekélyekkel foglalkozó ága. L. *Fekély*.

Helkózis (gör.) a. m. fekélyesedés, l. *Fekély*.

Hell *Miksa* (némelyek szerint *Höll)*, csillagász, szül. Selmeczen 1720 máj. 15., megh. Bécsben 1792 ápr. 14. 1738. a jezsuita rendbe lépett. Midőn a bécsi egyetemen a csillagtornyot újonnan felállították, 1755. H. ez intézet igazgatója és egyszersmind a mechanika tanára lett az egyetemen. Az 1769-iki Venus-átvonulása alkalmából VII. Keresztély dán király H.-t felszólította, hogy Norvégia É.-i részében észlelné meg a ritka tüneményt. H. *Sajnovics* jezsuita társával Wardoehuusba utazott, hol 1769 június 3. a Venus átvonulását észlelte. Ez alkalommal Sajnovics és H. a lappok nyelvére és műveltségi állapotára nézve fontos adatokat gyüjtöttek. H. észlelései megbizhatóságát később Lalande és mások kétségbe vonták és őt azzal gyanusították, mintha észlelésein később, a kedvezőbb eredmény elérhetése céljából, önkényszerüen változtatott volna. Művei közül említendők: Ephemerides astronomicae ad meridianum Vindobonensem (Wien 1757—1786), melyben számos csillagászati értekezése foglaltatik. Diss. de transitu Veneris ante discum solis die 3. Jun. 1769. Wardœhuusii in Finnmarchia observato (Kjöbenhavn 1770); De parallaxi solis ex observat. transitus Veneris anni 1769 (Wien 1773). Életrajza *Herman* Ottótól, Természettudományi Közlöny pótfüzetei, 1891. és Az északi madárhegyek tájáról (1893).

Hell, 1. *Peter*, l. *Hele*.

2. *H.*, *Theodor*, l. *Winkler*.

Hell., természetrajzi nevek mellett *Heller* Karl Bartholomäus nevének rövidítése, szül. 1824., megh. 1880. mint a bécsi Theresianum tanára. Bejárta Közép-Amerikát s a mexikói növényekről írt: Reisen in Mexiko (Leipzig 1853).

Hellada, folyó, l. *Alamana*.

Helladotherium, a párosujjú patások alrendjébe tartozó, kihalt zsiráffële állat, mely a valódi zsiráfoktól főként rövidebb nyaka, alacsonyabb elülső lábai s a szarvcsapok hiánya révén különbözik. Egyetlen ismeretes faja: a H. Duvernoyi Gaudry legjobban Pikermi, Samos és Maragha felső-miocén- (alsó pliocén) időszaki rétegeiből ismeretes. Magyarországon is előfordul (Baltavár, Polgárdi).

Hellandit (ásv.), monoklin, barna, zsírfényű prizmák, néha 5 cm. hosszúságot is érnek el; könnyen átalakul sárgás-fehér földes tömeggé. Termőhelye Kragerö, ahol egy gránitos kőzetben található. Kémiai összetétele még nincs pontosan megállapítva: az yttrium és erbiumnak mész- és aluminiumtartalmú szilikátja 5% vízzel.

Hellanikos, a görög logográfusok (helyesebben logopoiosok) azaz krónikás történetirók utolsója Mitylénéből, Lesbos szigetéről Kr. e. 480—400 között. Sokat utazott és sok kronológiai és korográfiai művet írt ion nyelvjárásban. Általában ő iparkodott először kronológiai rendszert alkalmazni a régi történet előadásában. Töredékei Müllernél (Fragmenta historicorum Graecorum) találhatók. A régiek megbizhatatlannak mondják.

Hellanodikai (gör.), pályabirák az olimpiai versenyeken. Feddhetetlen életü görög férfiak voltak, eleinte 1, azután 2, később 9, akik a versenyző atléták felett szakértő itéletet mondottak, a szabályok ellen vétőket megbirságolták. Bíbor ruhába öltözködve díszhelyen ültek a versenytér (stadion) egyik oldalán.

Hellasz, a legrégibb időben egy vidéknek neve déli Thesszaliában, közel Farzaluszhoz, Homerosnál a Ftia nevű thesszaliai kerület másik elnevezése, aztán a görög államok közös neve (Peloponnézosz kivételével); a római korban egyértelmű Achájával; makedoniai Fülöp óta gyüjtő neve mindazon országoknak, melyek az Adriai- és Égei-tenger közt terülnek el; a legtágabb értelemben közös neve mindazon földnek, amelyen hellének laknak, tehát ideértve a szorosan vett Görögországon kívül Nagy-Görögországot, Kirenaikát, a kisázsiai partvidéket stb. A hitrege szerint nevét Hellén-től, Deukalion fiától vette; a mai Görögországnak hivatalos neve.

Hellbrunn, kastély, l. *Salzburg*.

Helle (gör.), egy régi görög népregében Athamas király és Nephele (a. m. a felhő) istenasszony leánya, kit öccsével, Phrixosszal együtt Athamas második felesége, a «gonosz mostoha» el akar pusztitani. Ekkor a gyermekek édesanyja lejön az égről, egy aranygyapjas kosra ülteti gyermekeit s a légen át elviszi őket messze keletre. Ezt a bájos kis népregét felhasználva utóbb a Helles-

pontos nevű tengerszoros (a mai Dardanellák) nevének magyarázatául azt költötték, hogy a kis H. e tengerszoros fölött leesett a kosról, a tengerbe zuhant s azért nevezik e helyet Hellespontosnak, azaz H. tengerének. Az aranygyapjas kos további mondai szerepéről l. *Argonauták*.

Helle *Károly*, jogi iró, szül. Szabadszálláson 1870 jan. 31. 1892-ben a kecskeméti, 1896. a debreczeni, 1905. a kassai jogakadémián lett tanár, 1912. pedig a kolozsvári egyetemen a római jog rendes tanárává nevezték ki. Művei: *Az erőhatalom fogalma a római s mai jogban* (Budapest 1895); *Megtartási jog* (u. o. 1897); *Tanulmányok a nemzetközi magánjog köréből* (u. o. 1899); *A csekk törvényhozási szabályozása* (u. o. 1902); *Adalékok a római fideicommissumok tanához* (u. o. 1907); *A görög papirusok és a római jog* (u. o. 1907); *A római jog forrásainak története* (u. o. 1909–1911); *A kedvezményezés jogi természete* (u. o. 1911).

Hellebarde, l. *Alabárd*.

Helleborein, l. *Helleborin*.

Helleborin, $C_{38}H_{42}O_6$ összetételű, a Helleborus niger gyökerében *helleborein* mellett előforduló glikozida. Szintelen, szagtalan kristálykák; vizben oldhatatlan, szesz, éter, kloroform oldja. Higitott savakkal forralva hidrolitosan cukorra és $C_{30}H_{38}O_4$ összetételű *helleboresin*-ra bomlik. A H. a helleborus narkotizáló, mérgező hatású alkotórésze. A *helleborein* $C_{26}H_{44}O_{15}$ szintelen, szagtalan, édes izű, vizben és szeszben oldható kristálykák. Higitott kénsavval forralva cukorra és *helleboretinre* $C_{14}H_{20}O_3$ bomlik. A helleborein heves tüsszögést okoz és a leghevesebb szivmérgek egyike.

Helleborus *L.* (növ.), *hunyor*, a Ranunculaceae (Boglárkafélék) család génusza; 15 faja a mediterrán vidéken és Közép-Európában van elterjedve. Füvek, ölbefogottan összetett levelekkel. Leplük csészenemű, zöld, vöröses v. fehér, maradó; 3–5 magházuk van, melyek alapjukon v. e fölött össze vannak nőve; magkezdeményeiken csak egy integumentum. A virág mézfejtő levelei csövesek, számuk 5–8. A *H. niger* (fekete hunyor, Krisztusvirág, l. a *Mérgesnövények II. mellékletén*), az Alpokban növő fű, hazánkban a horvát hegyvidéken gyakori. Tőlevele 8–9 osztatu, bőrnemű, átölelő. Pártaszerű leple fehér v. piros, 6–9 cm. átmérőjű. Kertbe is ültetik, gyakran már okt.-ban virágzik. A *H. viridis* L. (zöld hunyor) közép- és déleurópai, lombja ősszel lehull, virága nem szagos (l. u. o. mint az előbbit). Ugy ezeké, mint a *H. orientalis* Lam. (Kis-Ázsia) gyökere mérges, narkotikus hatású. E hatásuk a bennük foglalt két glikozidhoz van kötve, a *helleborinhez* (l. o.) és a *helleboreinhez*. Régebben kivonatuk és tinkturájuk bélférgek, vizibetegség, bőrkiütések, felfúvódás, melankólia stb. elleni orvosság volt. A helleborein úgy hat, mint a gyűszűvirág, tehát első sorban a szívre; a helleborin bódulatot okozó agyméreg. A növény gyökere és levele erős hányást és hasmenést okoz már kis adagban is, miközben erős gyomorgörcs, hideg verejték, általános érzéstelenség és görcsök jelentkeznek. Ezenkivül még szivdobogás, szédülés, pupillatágulás, a végtagok hidegsége, nehéz lélekzés, delirium és az érlökés szabálytalansága észlelhető. Hazánkban mintegy 9 H.-faj ismeretes. Mind kora tavaszszal nyilik, kertbe ajánlatos. Mérges gyökerükkel a nép állatot gyógyit.

Hellebrant *Árpád*, iró, szül. 1855 nov. 18. A budapesti egyetemen klasszika-filologiai előadásokat hallgatott és 1878. tanári oklevelet nyert. 1876 óta a M. T. Akadémia alkönyvtárnoka. Munkái: *A M. T. Akadémia könyvtárának ősnyomtatványai* (Budapest 1886); *A magyarországi filologiai irodalom könyvészeti összeállítása 1886 óta* (az Egyet. Philologiai Közlöny 1887. és köv. évfolyamaiban); *Kiss János superintendens emlékezései* (Budapest 1890); *Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvü nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve* (1896–98., két rész, Szabó Károllyal); *A magyar paedagogiai irodalom 1905-től* (a Magy. Paedagogia 1906 s köv. évf.); *Diplomatariumok és monumenták a M. T. Akadémia könyvtárában* (Budapest 1908); *A magyar történeti irodalom 1912-ben* (u. o. 1912).

Hellen, a görög mithosz szerint Deukalion és Pyrrha fia, kinek Orseïs nevű nimfától három fia született: Aiolos, Doros és Xuthosz, a három görög törzsnek, az aiol, dór és ión törzsnek (ez utóbbi Xuthosz fiától, Iontól kapta nevét) az őse.

Hellén államok, l. *Diadochok*.

Hellenbach, 1. *János Godofréd* báró, körmöczi prot. polgárcsaládból 1659. körül született, megh. 1728. Tittenbergben. 1685-ban már orvosdoktorrá avatták. Hazajövén, oly szerencsésen gyógyított, hogy «magyar Galenus»-nak (Galenus Hungariae) nevezték. Híre a császári udvarba is elhatott, s odahivatván, I. Lipót császárt, ki veseköves bántalmakban szenvedett, betegségéből kigyógyította. I. Lipót őt e szolgálatáért császári királyi tanácsossá s 1686. báróvá tette. 1694-ben a Soóky- és Dombay-család nyitravármegyei javaiba iktattatott be. II. Rákóczi Ferenc neje és idősebbik fia gyógyítása alkalmával ismerkedett meg vele, s midőn hadaival a bányavárosokat elfoglalta, a hűségesküt tett H. bányavárosi orvost teljhatalmú bányagroffá nevezte ki. H. csakhamar nagy lendületet adott az egész bányaügynek. A megmerülő tárokból saját találmányú gépeivel emeltette ki a vizet, a már félrevetett ércsalak teljes kihasználásával mintegy megkétszerezte az érctermelést, a pénzveretést pedig megtizszerezte. Kemény kézzel vezette az akkori nehéz időkben a bányák közigazgatását. 1707-ben a kongó (réz-) pénz miatt, melyet nem akartak fizetésül elfogadni, fellázadtak a bányamunkások. H. katonasággal ment ellenök, közéjük lövetett, úgy, hogy 40 ember esett el, a többit pedig szuronyokkal üzette az aknákba munkájuk folytatására. Sokoldalú munkássága kiterjedt az országos pénzügyekre is. Ő vezette a hadsereg és a diplomácia fizetésére vonatkozó számadásokat, sőt a hadsereg élelmezése is jó részben az ő keze közt volt, úgy, hogy bizvást el lehet róla mondani, hogy H. volt Rákóczi pénzügyi és kereskedelmi minisztere. A trencséni vereség (1708) után a bányavárosokat nem lehetett többé megvédeni a császáriak ellen. H. ekkor összerontatta vízemelőgépeit, miáltal a

tárók jórészben ismét hasznavehetetlenné váltak, s így maradtak 1711-ig, amikor III. Károly visszahívta a Rákóczival Lengyelországba menekült H.-ot, újra kinevezvén bányagróffá. A protestáns ügyek vezetésében is nevezetes része volt. 1704. az ő védelme alatt tartatott a cseri konvent, 1707. a dunáninneni konzisztorium világi elnöke, a rózsahegyi zsinaton, 1721. mint az evangélikusok delegátusa vett részt a híres pesti vallásügyi bizottság tárgyalásain.

2. *H. Lázár* báró, német filozófiai és politikai író, szül. 1827 szept. 3-án a Paczolay-kastélyban, Nyitrában, megh. 1887 okt. 24. 1860—67-ig az unionista párt vezére volt a horvát országgyűlésen. Hirtelen halt meg; valószinüleg öngyilkos lett. Művei közül említendők: Eine Phil. des gesunden Menschenverstandes (1876); Der Individualismus (1878); Die Vorurtheile der Menschheit (1879—80, 3 köt.); Das 19. u. 20. Jahrhundert. Kritik der Gegenwart u. Ausblick in die Zukunft (1893). Filozófiája Schopenhauertól indúl, de fantasztikába téved. V. ö. *Hübbe-Schleiden*, H., der Vorkämpfer für Wahrheit und Menschlichkeit (1891).

Hellendoorn, németalföldi város az Oberijjseel tartományban, az Almelo-Zwollei vasút mentén, (1911) 9000 lak.; látogatott állatvásárokkal.

Hellének eredetileg Thesszalia déli részének, a Hellas nevű terület lakosainak a neve. Midőn a dórok és iónok hatalomra jutottak, ezzel a névvel jelölték az összes görögöket, valamint ma is az új-görögöket. A régi görög hagyomány e nevet Hellentől (l. o.) származtatja.

Hellenisták v. *görögök* néven az új-testamentom a nyugati szétszórtságban lakó s görögül beszélő zsidókat érti, ellentétben a héberekkel, vagyis a Palesztinában lakó zsidókkal. A H. főszékhelye Alexandria volt, hol a zsidók úgy a beszédben, mint irodalmi célra a népies görög nyelvet használták, de ezt a zsidó vagy aram mondatképzés, szójárás szerint idomítva, s egyes görög szavakat a zsidó vallásos fogalmak kifejezésére lefoglalva. Ezen zsidós-görög v. hellenista nyelvet használták az ó-testamentom lefordításánál, különösen az ú. n. 70 fordítók (septuaginta) ezen írták az ó-testamentomi deuterokanonikus, a protestánsok szerint apokrif könyveket és az egész új-testamentomot. Egyébként H.-nak nevezik ma az ókori klasszikus görög nyelv ismerőit is. V. ö. *Winer*, Grammatik des neutestamentlichen Sprachidioms (8. kiad. Göttingen 1894—98); *Grimm*, Lexicon graecolatinum in libros Novi Testamenti (4. kiad., Leipzig 1903); *Cremer*, Biblisch-theologisches Wörterbuch der neutestamentlichen Grācität (8. kiad., Gotha 1901); *Thumb*, Die griechische Sprache im Zeitalter des H. (Strassburg 1900).

Hellenisztikus művészet, l. *Görög művészet.*

Hellenizmus, általában a görög nép nemzeti sajátossága; vallásbölcsészeti téren az ó-testamentomi vallásnak a görög bölcsészettel, a mozaizmusnak a platonizmussal való összeegyeztetése v. legalább az erre való törekvés. A görög történelemben és kulturában Droysen (Geschichte d. Hellenismus) óta H.-nak nevezzük a Kr. e. IV—I. sz.-ot.

Hellén nyelv, l. *Görög nyelv.*

Hellenománia a. m. grekománia (l. o.).

Hellenotamiák (gör.), az ókori Athénnek pénzügyi hatósága, mely a hegemóniájának biztosítására szervezett tengeri szövetség pénzjövedelmét kezelte. E hatóság székhelye először (Kr. e. 476-tól kezdve) Deloszban, 454-től kezdve Athénben volt. A peloponnesosi háború után e hatóság megszűnt.

Hellén tenger a. m. Égei-tenger.

Heller, 1. *Ágost*, fizikus és természettudományi író, szül. Pesten 1843 aug. 6., megh. Budapesten 1902 szept. 3. Miután a budai József-műegyetemen elvégezte a mérnöki tanfolyamot s u. o. a fizikai tanszék mellett két évig mint tanársegéd működött, tanulmányainak folytatására a heidelbergi egyetemre ment, hol Kirchhoff és Helmholtz tanítványa volt. A Magyar Tudományos Akadémia 1887. levelező tagnak, 1893. rendes tagnak s 1894. főkönyvtárnokának választotta meg. Számos tankönyvet és részint tudományos, részint tudományterjesztő értekezést írt. 1888-ban a term.-tud. társulat könyvkiadó vállalatában *Az időjárás* c. népszerű műve jelent meg. Főleg azonban a fizika történetéről írt nagyszabású műveivel tűnt ki. Ezek: *A physika története Aristotelestől Newtonig*, pályakoszorúzott mű (kéziratban); *A physika története a XIX. században* (Budapest 1891); Geschichte der Physik von Aristoteles bis auf die neueste Zeit (2 kötet, Stuttgart 1882—84). Geschichte der Physik in Deutschland c. műve befejezetlenül maradt. H. értekezései közül említjük a következőket: *A hangrezgés intenzitásának méréséről* (Akad. Értekez. 1870); *A XIX. század physikai kutatásának mozgató eszméiről* (u. o. 1888); *Adalékok az anyag problemájához* (u. o. 1890); *Az energiatan alapjairól* (u. o. 1894).

2. *H. Farkas Henrik*, műegyetemi m. tanár, szül. Budapesten 1877 máj. 9. A budapesti keresk. és iparkamaránál volt fogalmazó, majd 1901. a földmívelésügyi minisztériumba lépett; 1907. a budapesti m. kir. József-műegyetemen a kereskedelmi és iparpolitika magántanára lett. Művei: *A határhaszon elmélete* (Budapest 1904, az Akadémia által az Ullmann-díjjal jutalmazott pályamunka); a Műveltség Könyvtára *Társadalom* c. kötetének közgazdasági részét írta.

3. *H. István (Stephen)*, zongoraművész és zeneszerző, szül. 1814 máj. 15. Pesten, megh. Párisban 1888 jan. 14. Első zenei oktatását *Bräuer* Ferenc pesti zenetanártól nyerte. Bécsben *Halm* Anton (l. o.) volt a mestere. Először 1827. lépett fel nyilvánosan. 1828—38. Európaszerte rendkívüli sikerrel hangversenyezett. 1838-ban Párisban telepedett le, ahol meleg barátság fűzte Liszthez, Chopinhez, Berliozhoz és nagy megbecsülésben volt része. Schumann Róbert buzdítására komponált is. Műveinek opuszszáma meghaladja a 150-et. Összes művei zongoradarabok, amelyek a zongorairodalomban jelentős helyet foglalnak el. Művei közül kiemeljük a következőket: Promenade d'un solitaire (op. 78 és 89); Utazás szobám körül (op. 140); Tarantellák (op. 53, 61, 85, 137); Étude-ök (op. 125. 47, 46, 45, 90, 16); Preludiumok, táncok. V. ö. *Barbedette*, H. (1876); *Hartmann* L., H. (Westermanns Monatshäfte 1859).

Heller, 1. *Joseph*, német művészeti író, szül. Bambergben 1798 szept. 22., megh. 1849 jan. 4.

Kereskedő volt, de utóbb a művészettörténet tanulmányozásának szentelte magát. Művei mint a német művészettörténeti irodalom zsengéi figyelemre méltók, első sorban: Lukas Cranachs Leben und Werke (Hamburg 1821, 2. kiadás Nürnberg 1854); Geschichte der Holzschneidekunst (Bamberg 1822); Handbuch für Kupferstichsammler (u. o. 1823—36, új kiad. Leipzig 1870—74); Das Leben u. die Werke Albrecht Dürers (2 köt. Leipzig 1827—31).

2. *H., Karl Bartholomäus*, l. *Hell.*

3. *H., Robert*, német regényíró, szül. Grossdrebnitzben 1814 nov. 24., megh. Hamburgban 1871 máj. 7. Birói pályára készült, de csakhamar kizárólag az irodalomnak szentelte magát. Alapított és szerkesztett folyóiratokat, több éven át kiadott egy almanachot. Számos műve közül megemlítjük: Alhambra (spanyol novellák, 1838); Novellen aus dem Süden (1841—43); regényei: Der Prinz von Oranien (1843); Das Geheimnis der Mutter (1859); Hohe Freunde (1861, Weimar klasszikus korából) és Primadonna (1871). Hátrahagyott elbeszéléseit Laube adta ki 5 kötetben.

Heller-féle próbák (*Heller* kieli patológus): 1. A húgyot lúggal főzve a keletkezett földfoszfátcsapadék piros, ha a vizelet véres. 2. A húgy alá hegyes pohárban óvatosan salétromsavat öntünk, akkor fehérjetartalmú vizeletnél fehér csapadékréteg, gyűrű keletkezik.

Hellespontus, l. *Dardanellák.*

Helleu (ejtsd: elló), *Paul*, francia rézkarcoló és festő, szül. Vannes-ban 1859. Különösen az arisztokrata hölgyekről figyelemre méltó technikai bravurral (gyémánttűvel) készült rézkarcai népszerűek. A Szépművészeti Muzeum grafikai gyüjteményében is van egy sereg belőlük. Festményei közül nevezetesebbek: Versailles (Paris, Luxembourg-muzeum); Diana Versaillesban (Washington, muzeum); A saint-denis-i üvegképek (Boston, muzeum) stb. V. ö. *Wedmok*, A Gallery of Portraits. Reproducted from original Echnigs by Paul H. (London 1907).

Hellevoetsluis (ejtsd: helevuclejsz) v. *Helvoet*, megerősített város D.-Hollandia németalföldi tartományban, a Haring-vliet mellett, Voorne-en-Putten szigetén. (1900) 4517 lak. Jól védett kikötője, két hajógyára, biztos révpartja, kaszárnyája, tengerészeti iskolája, két nagy műrévje (dock) van stb. Innen indult 1688 nov. Orániai Vilmos Anglia meghódítására.

Hell-Gate (ejtsd: —gét), a New York melletti Eastriver sziklaszorosa, 1876—85-ig robbantásokkal kitágították.

Hellhoffit, l. *Robbanó anyagok.*

Hellin (ejtsd: eljin), város, H. járás székhelye Albacete spanyol tartományban, termékeny vidéken, a Mundo folyótól É.-ra, 12,558 lak., kén-, bor-, sáfrán- és kenderkereskedelemmel; közelében, a Mundónak a Legurrába való torkollásánál gazdag kénbányákkal, már a rómaiak művelték (Minas del Mundo). H. legjelentékenyebb épülete a három hajóval biró nagy temploma.

Hellmann, *Gustav*, meteorológus, szül. 1854 júl. 3-án Löwenben (Porosz-Szilézia), Boroszló, Berlin és Göttingenben matematika-fizikai tárgyakat hallgatott, majd 1875-ben hosszabb külföldi tanulmányútra indult Dél- és Nyugat-Európába, ahonnan 1878. visszatérve, a szentpétervári meteorológiai intézetben *Wild* alatt meteorológiával foglalkozott. 1879-ben a berlini meteorológiai intézetbe lépett be, amelynek 1907. igazgatója és egyúttal a berlini egyetemnek tanára lett. 1901—1903 között a berlini földrajzi társaság, 1907 óta pedig a német meteorológiai társaság elnöke. H.-nak jelentékeny irodalmi működése van, melynek súlypontja a csapadékviszonyok tanulmányozására esik. Főbb munkája: Die Niederschläge in den norddeutschen Stromgebieten (3 köt., 1906). De nagy érzéke van a meteorológia történeti fejlődése iránt, ami a Repertorium der Deutschen Meteorologie c. munkájában nyilvánul, nemkülönben régi és érdemes munkáknak újból való kiadásában. A Meteorologische Zeitschrift c. folyóiratnak 1892—1906 között szerkesztője (Hann-nal együtt). Meteorológiai műszereket is szerkesztett, melyek közül önjelző esőmérője nagy elterjedettségnek örvend.

Hellmár *(Hellmayr) Antal*, történetíró, szül. Malaczkán (Pozsony vm.) 1700 nov. 28., megh. Budán 1744 jan. 1. A jezsuita rendnek volt tagja, és 1735—37-ig bölcsészetet tanított a nagyszombati egyetemen, később pedig teológiát a budai egyetemen. Munkái: Mausoleum Ferdinandi II. 1732; Series Banorum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae ab a. 870—1737. (Nagyszombat 1773); Itinerarium Athei (1737).

Hellmer, *Edmund*, osztrák szobrász, szül. Bécsben 1850 nov. 17. Tanulmányait a bécsi műegyetemen és művészeti akadémián végezte. Mesterei F. Bauer és H. Gasser voltak. Hosszasabban tartózkodott Rómában. Hazatérve, résztvett a 1873-iki bécsi világkiállítás főépületének szobrászati díszítésében. Azóta az osztrák főváros csaknem minden monumentális építkezésénél közreműködött. Az igazságügyi palota részére egy nőalakot (Austria) készített, az egyetem részére a bölcsészet és hittudomány csoportját, az udvari muzeumnak többek között a festészet szobrát, a parlament oromzatára egy óriási méretű csoportja került: I. Ferenc József alkotmányt ad; a császári palota egyik új homlokzata számára egy hatalmas kutat tervezett; a Szent István-templomban látható a Bécs felmentését a török ostrom alól ábrázoló nagyszabású szoborműve; ugyancsak ő a szerzője a bécsi Goethe- és a Stadtparkban álló Schindler-szobornak, stb. 1879 óta tanára a bécsi művészeti akadémiának. Egy könyvet is írt: Lehrjahre in der Plastik (Wien 1900).

Hellmesberger, osztrák zenészcsalád. Tagjai: 1. *Georg*, híres hegedűművész és pedagógus, szül. 1800 aug. 24. Bécsben, megh. 1873 aug. 16. Neuwaldeggben (Bécs mellett). 1820-ban a Conservatorium der Musikfreunde tanítványa (Böhm növendéke), majd 1825. tanára lett. Növendékei közül világhiresek: Hauser Miksa, Joachim József, Auer Lipót, Ernst Henrik és két fia Georg és Joseph (l. alább), 1829. H. a Hofoper karnagya lett. Több műve van hegedűre és vonósnégyesre. — Fiai: 2. *Georg*, szül. 1830 jan. 27. Bécsben, megh. 1852 nov. 12. Hannoverben, ahol hangversenymester volt. Két operáját előadták, számos műve maradt kéziratban. - 3. *Joseph*, Georg bátyja, szül. 1829

nov. 3. Bécsben, megh. u. o. 1893 okt. 24. 1851-ben a Gesellschaft für Musikfreunde művészi vezetője és a konzervatoriumon a hegedűkurzusok tanára, 1860. a Hofoper zenekarának versenymestere, 1877. karnagya lett. 1849-ben vonósnégyestársaságot alapított, amely világhírre tett szert. Fia: — 4. *Joseph*, atyja utóda volt a kvartett első hegedüsi részében, szül. 1855 ápr. 9. Bécsben, megh. 1907 ápr. 26. u. o. 1900—02-ig a Hofoper karnagya volt. Hat operettje és hat balletje került előadásra. Der Graf von Gleichen c. operettje Budapesten is szinre került. — 5. *Ferdinand*, Joseph testvére, szül. 1863 jan. 25. Bécsben, gordonkaművész, 1883. a családi kvartett gordonkása, 1885. a konzervatorium tanára, 1886. a Hofoper szólócsellistája lett.

Hellot (ejtsd: eló), *Jean*, francia kémikus, szül. Párisban 1685., megh. u. o. 1766. 1718—1732-ig a Gazette de France szerkesztője volt; 1735. tagja lett a tudományos akadémiának és mint ilyen főként az alkalmazott kémia terén szerzett érdemeket. Foglalkozott pl. metallurgiai kérdésekkel, a porcellán és porcellánszinek előállítása módjainak javításával, de különösen a festésre vonatkozó kisérletekkel.

Héllouin, *Frédéric*, francia zenei író és tudós, szül. 1864 ápr. 18. Párisban. A konzervatoriumon Massenet tanítványa volt, 1902. az École des hautes études sociales tanára lett. Nevezetes művei: Feuillets d'histoire musicale française (1902); Gossec (1903); Essai de critique de la critique musicale (1905); Le Noël musical français (1906).

Hellquist, *Karl Gustav*, svéd festő, szül. Kungsörben 1851 dec. 15., megh. 1890 nov. 20. Stockholmban és Münchenben, 1882 óta Párisban tanult és itt Munkácsy és Laurens erős hatása alá került. 1886—88-ig a berlini művészeti akadémián tanított. Nagy történeti képei a XIX. sz.-beli történeti festészet legkiválóbb termékei Svédországban. Ilyenek: Sonnanväder püspök és Knut prépost csúfos bevonulása Stockholmba; Sten Sture halála; Galle kanonok és Olaus Petri reformátor hitvitája; Gusztáv Adolf holtteste a wolgasti kikötőben; Atterdag Valdemár király megsarcolja Wisby városát, stb. Tájképeket és humoros genreképeket (pl. Bismarck v. Moltke?) is festett.

Hellriegel, *Hermann*, német agrikulturkémikus, szül. Mauritzban, Pegau mellett 1831 okt. 21., megh. Bernburgban 1895 szept. 24. Tharandtban tanult, majd Stöckhardt tanársegédje volt és 17 évig Dahmeban (Brandenburg), majd a bernburgi répakisérleti állomáson főképen növénytáplálkozási kisérletekkel foglalkozott. Kiváló hirnevét annak köszönheti, hogy ő fedezte fel a pillangósvirágúaknak azt a sajátságát, hogy bizonyos talajbaktériumok közreműködésével a levegő szabad nitrogénjét is felveszik, és így a talaj nitrogénkészletét gyarapítják. Főbb művei: Beiträge zu den naturwissenschaftl. Grundlagen des Ackerbaues, mit besonderer Berücksichtigung der agrikulturchemischen Methode der Sandkultur (Braunschweig 1883); Untersuchungen über die Stickstoffnahrung der Gramineen und Leguminosen (Berlin 1888).

Helluland, Labrador régi neve.

Hellville, Nossi-Bé sziget fővárosa.

Hellw., természetrajzi nevek mellett *Hellwig* Johann Christian Ludwig német entomológus (1743—1831) nevének rövidítése.

Hellwag, *Konrad Wilhelm*, német mérnök, szül. Eutinban 1827 szept. 18., megh. Bécsben 1882 jan. 4. 1853-ban a svájci központi vasút építésénél kezdte meg működését, 1868. az osztrák északnyugati vasút építészeti igazgatója lett. Az ő vezetése alatt készültek a Duna-híd Bécs mellett, a Thaya-alagut Znaim mellett, a bécsi, prágai, tetscheni indóházak stb. 1875—79-ig a Gotthard-vasút főmérnöke volt. A szegedi rakpart építéséhez is hozzáfogott, de e munka bevégzésében a halál megakadályozta. Számos dolgozatot és röpiratot írt.

Hellwald, 1. *Ferdinand von*, német irodalomtörténetíró, szül. Bécsben 1843 szept. 22., megh. Clarensben a Genfi-tó mellett 1884 jún. 28. Előbb a bécsi udvari könyvtár hivatalnoka, majd a máltai lovagrend titkára volt Rómában. Működési köre a skandináv, főképen azonban a németalföldi nyelvre és irodalomra terjed ki. Művei: Spieghel Historiael (1879); Voyage d'Adrien Matham au Maroc 1640—41 (1866); Geschichte des holländischen Theaters (1874); Die holländische u. die französische Phädra (1867); Vlämisches Leben (1868); Geschichte der holländischen Literatur (Leipzig 1887).

2. *H.*, *Friedrich Anton Heller von*, német kulturhisztorikus és földrajzi író, *H. 1.* testvérbátyja, szül. Padovában 1842 márc. 29., megh. Tölzben 1892 nov. 1. H. Friedrich osztrák altábornagy és katonai szakíró fia volt. Részt vett az 1866-iki hadjáratban, rövidesen odahagyta a katonai pályát s mint az Ausland szerkesztője (1872—81) Bécsből Canstadtba tette át lakását. Később Stuttgartban tartózkodott. Művei: Die amerikanische Völkerwanderung (Wien 1866); Maximilian I., Kaiser v. Mexiko (2 köt. 1869); Die Russen in Centralasien (Augsburg 1873); Centralasien (1875, 2. kiad. 1880); Hinterindische Länder und Völker (Leipzig 1880); Culturgeschichte in ihrer natürlichen Entwickelung bis zur Gegenwart (2 köt. 1875, új átdolg. kiad. 4 köt. Leipzig 1896—98); Die Erde u. ihre Völker (4. kiad. 1897), magyarul: A föld és népei, átdolgozta I., II. köt. dr. *Toldy* László, III. köt. *György* Aladár (Budapest 1882—84, újabb kiadás 5 köt. 1894—1905); Die heutige Türkei (Beckkel, 1887); Im ewigen Eis (1879—1881); Naturgeschichte des Menschen (2 köt. 1880—85); Amerika in Wort u. Bild (1884—85); Frankreich in Wort und Bild (1885—86); Die weite Welt, földrajzi évkönyvek 1885-től; Haus und Hof in ihrer Entwickelung (1888); Die menschliche Familie (1888); Die Welt d. Slawen (1890). Hátrahagyott művét: Kulturbilder (I. kötet: Róma) Möller E. adta ki (1894).

Hellweg, termékeny síkság Vesztfáliában, Arnsberg kerületben, a Lippe és a Haar között.

Hellwig, *Konrad*, német jogtudós, szül. Zierenbergben (Kassel) 1856 szept. 27. 1883-ban magántanár lett Lipcsében, 1885. rendkivüli tanár Rostockban, még ugyanabban az évben rendes tanár Giessenben, 1888. Erlangenben, 1902. Berlinben. Nevezetesebb művei: Zivilprozessprakti-

kum (3. kiad. Tübingen 1906); Zivilrechtställe (2. kiad. u. o. 1904); Lehrbuch des deutschen Zivilprozessrechts (Leipzig 1902—10. 3 köt.).

Helm, 1. *Georg*, német matematikus és fizikus, szül. Drezdában 1851 márc. 15. Tanulmányait Drezdában és Berlinben végezte. 1888-ban tanár lett a drezdai műegyetemen. Munkái: Die Elemente der Mechanik und mathematischen Physik (Leipzig 1884); Die Lehre von der Energie, historisch-kritisch entwickelt (u. o. 1887); Grundzüge der mathematischen Chemie, Energetik der chemischen Erscheinungen (u. o. 1894); Die Energetik nach ihrer geschichtlichen Entwickelung (u. o. 1898); Die Theorien der Elektrodynamik nach ihrer geschichtlichen Entwickelung (u. o. 1904).

2. *H.*, *Theodor*, osztrák zenei író, tekintélyes bécsi kritikus, szül. 1843 ápr. 9. Bécsben. 1867 óta folytat írói tevékenységet. 1867-ben a Wiener Fremdenblatt, 1868. a Pester Lloyd, 1885. a Deutsche Zeitung referense. Mozart és Beethoven műveiről írt analizáló tanulmányokat.

Helmár *Ágoston*, történetbuvár és térképszerkesztő, szül. Pozsonyban 1847 szept. 3., megh. u. o. 1912 márc. 15. A bécsi egyetemen végezte tanulmányait. Azután tanár lett a losonczi, majd a pozsonyi főgimnáziumnál, végül a pozsonyi főreáliskolánál. Nyomtatásban megjelent tőle Bonfiniusnak, mint történetirónak jellemzése, kútfőinek kimutatása s birálati méltatása (1876). E művét a m. tud. akadémia jutalmazta. Ismertette Heltai Gáspár magyar krónikáját (1874) és szerkesztette a Magyar Helikont 6 kötetben. *A magyar zsidó-törvények* az *Árpád-korszakban* (Pozsony 1879). Ezeken kivül középiskoláinkban ma is használt térképeket és történeti tankönyvet adott ki. További művei: *Világtörténelmi tabellák* (1887., II. kiad.); *A magyar millenárium* (1884), németül is kiadta: Das ungarische Millenium (1884); *Iskolai atlasz a világtörténelemhez* (1890); *Magyarország és Horvát-Tótország térképe* (1891); *Reformirány a nyelvtanitás terén*. Nyugalomba vonulása után Pozsony városának muzeumát rendezte és gyarapitotta.

Helmbold, *Ludwig*, német dalköltő, szül. Mühlhausenben 1532 jan. 13., megh. u. o. 1598 ápr. 8. mint szuperintendens. Egy ideig Erfurtban tanár volt. Egyes egyházi dalai még ma is élnek az evang. istentiszteletben. Életrajzát megirta Thilo (1851).

Helmecz, község, l. *Királyhelmecz*, *Korláthelmecz*.

Helmeczi *István*, ref. püspök, szül. Királyhelmeczen 1670., megh. Nagykőrösön 1752 febr. 22. Tanult Debreczenben, majd az oderafrankfurti s a franekeri egyetemeken. Miután Angliát is meglátogatta, hazatért. 1723-ban nagykőrösi lelkész, 1740. a dunamelléki egyházkerület püspöke lett. Művei: De miraculis Christi (I—III. r., Franeker 1700); *Igazság paizsa* (Melianus Gnatereth álnév alatt, Miaburg, Utrecht 1741). Előszóval látta el az 1752. kiadott: Éneklésben tanitó mestert.

Helmeczke, kisk. Zemplén vm. homonnai j.-ban, (1910) 321 tót lak., u. p. és u. t. Homonna.

Helmeczy *Mihály*, iró, családi nevén előbb Bierbrauer, majd Serfőző, szül. Királyhelmeczen (Zemplén vm.) 1792., megh. Pesten 1852 dec. 1. Sok mindent próbált, volt szerzetes-növendék, letette a filozófiai doktorátust, szerzett ügyvédi diplomát, de hasznát egyiknek sem vette, hanem minden erejét az irodalomnak és a hirlapirásnak szentelte. Alkotó ereje nem volt, ezért eredeti műveket egy pár alkalmi költeményen kivül nem is irt, forditásai is, melyeknek csak kis része jelent meg nyomtatásban (Eckartshausen: Az Isten legtisztább szeretet 1813. és 1816., Schiller néhány költeménye, Tasso Megszabaditott Jeruzsálemének pár éneke) dilettáns munkák, izléstelen, cikornyás nyelven. Mint Horvát István tanitványa és Kazinczy Ferenc lelkes tisztelője szenvedélyes hive lett a nyelvújitásnak, s egyik legfontosabb törekvése volt a magyar nyelv állitólagos szegénységén új szók faragásával segiteni. Merészsége, túlzása gyakran elragadta, és se szeri se száma az ő erőszakolt, jogtalan szóalkotásainak és szócsonkitásainak. Emiatt igen sok támadásban volt része, s országszerte ismeretessé lett a róla készitett élc: H., ki a szókat elmetszi. Eleinte egészen a Kazinczy köréhez csatlakozott, segitett neki munkái és kiadványai sajtó alá rendezésében. Ő készitette Berzsenyi verseinek 1813. és 1816. kiadásait is, a költő akarata ellen alaposan megtűzdelve verseit a nyelvújitás túlzásaival; az utóbbi kiadás elé egy nagyterjedelmű értekezést irt a nyelvújitásról, melynek ellenzőivel heves polémiákat folytatott. Ez őt szorosan hozzáfűzte az új irói nemzedék vezéregyéniségeihez (Kisfaludy Károly, Toldy, Vörösmarty, Bajza). Az 1830. megalakult Akadémiának pénztárnoka lett, s e hivatalában élte fogytáig megmaradt, noha előbbi párthiveivel, az Aurora körrel, csakhamar meghasonlott. Széchenyi politikai lapjának, a *Jelenkornak*, szerkesztését u. i., melyre még Kisfaludy Károly kapott engedelmet, s amelyet Kisfaludy halála után az Aurora-kör akart megszerezni, H. társai kijátszásával magának szerezte meg, s a lap jövedelmét, nem mint Vörösmartyék tervezték, a magyar irodalom fővirágoztatására, hanem a maga meggazdagodására használta föl. Maga a Jelenkor azonban, mint Széchenyi politikai eszméinek és törekvéseinek orgánuma, igen nagy jelentőségre emelkedett, központja lett a nemzeti reformmozgalmaknak, s mint az első modernül szerkesztett, élénk politikai lap a későbbi magyar zsurnalisztikának útját egyengette. Igen kedvelt volt a lapnak szépirodalmi melléklete, a *Társalkodó*, melybe a kor első rangú irói dolgoztak. Mikor azután Kossuth megalapitotta a kitünően szerkesztett, céltudatos Pesti Hirlapot, a szintelen, független politikai pártállást hajszoló Jelenkor, noha Széchenyi nem szünt meg bele dolgozni, mindinkább elvesztette tekintélyét s megbővitett tartalma ellenére sem adott mást, mint puszta napihireket, H. keresett, izetlen, cikornyás stilusában megirva. A Jelenkor a szabadságharc idején már csak tengődött, s bár a szerkesztőséget Királyi Pál vette át, nemsokára meg is szünt. H. könyvtárát özvegye az Akadémiának ajándékozta, ahol H. fölött Toldy mondott szép beszédet. V. ö. *Toldy*, Irodalmi Beszédek; *Négyesy* László, H. mint nyelvújitó, M. Nyelv, 1905.

Helmend, folyó, l. *Hilmend*.

Helmer, *Hermann*, német építész, szül. Harburgban 1849 júl. 13. Münchenben tanult s aztán Bécsben telepedett le, ahol 1871 óta *Fellner* Ferdinanddal együtt dolgozik (l. o.).

Helmerding, *Karl*, német szinész, szül. Berlinben 1822 okt. 29., megh. u. o. 1899 dec. 20. 1847-ben kezdte szini pályáját s egyike volt a legnépszerübb német komikusoknak, I. Vilmos császárnak is kedvence. Irogatott is s szinműveket forditott.

Helmers, *Jan Frederik*, holland költő, szül. Amsterdamban 1767 márc. 4., megh. u. o. 1813 febr. 26. Hollandia ünnepelt hazafias költője. Eredetileg kereskedő volt, de különböző nyelvü irodalmi művek olvasása után egészen az irodalomnak szentelte magát. Irt egy Sokrates cimű költeményt és egy De hollandsche Natie (1812, új kiad. 1872) c. eposzt. Gedichten-jei 1809. (2 köt.) és költői hagyatéka: Nalezing van Gedichten 1814. (2 köt.) jelentek meg.

Helmersen, *Gregor von*, orosz utazó és geológus, szül. Dukershofban, Dorpat mellett, 1803 okt. 11., megh. Szent-Péterváron 1885 febr. 16. Bejárta európai Oroszország nagy részét, főleg kőszén- és vasérctelepek kutatásával foglalkozott. 1844-ben az orosz tud. akadémia tagja, 1865. a bányászati főiskola igazgatója lett. Nevezetesebb munkái: Geognostische Untersuchungen des Süduralgebietes (Hoffmannal, Berlin 1831); Reise nach dem Ural und der Kirgisensteppe (Szent-Pétervár 1841); Reise nach dem Altai (u. o. 1848); Übersichtskarte der Gebirgsformationen des europäischen Russland (u. o. 3. kiad. 1873); Das Donezer Steinkohlengebirge (1863); Wanderblöcke und Diluvialgebilde Russlands (1882). V. ö. *Köppen*, Gregor v. H. (Szent-Pétervár 1878).

Helmert, *Friedrich Robert*, német geodéta, szül. Freibergben 1843 júl. 31. 1870-ben a geodézia tanára az aacheni műegyetemen, 1886 óta a porosz geodéziai intézet és a nemzetközi fokmérés központi irodájának igazgatója s egyetemi tanár Berlinben. Művei: Die Ausgleichungsrechnung nach der Methode der kleinsten Quadrate (Leipzig 1872); Die mathematischen und physikalischen Theorien der höheren Geodäsie (u. o. 1880—84, 2 köt.); Lotabweichungen (Berlin 1886 és 1902, 2 kötet); Die Schwerkraft im Hochgebirge (u. o. 1890); Beiträge zur Theorie des Reversionspendels (Leipzig 1898). 1908-ban megválasztották a Magyar Tud. Akadémia kültagjává.

Helm-féle formula, a vajnyeremény kiszámítására szolgál. Bizonyos mennyiségű tej vajnyereménye függ: a tej zsírtartalmától, a fölözés és a köpülés tökéletességétől, végül a vaj zsírtartalmától. A modern fölözőgépek a lefölözött tejben csak néhány század % zsírt hagynak vissza, a köpüléssel a tejszin zsírjának 95%-a alakul át vajjá, végül a vaj 84% zsírt tartalmaz. Ha a tejet géppel fölözzük és ha pl. 15% tejszint nyerünk, továbbá ha a lefölözött tej 0·2% zsírt tartalmaz, a H. = (tejzsír — 0·17) × 1·155, vagyis 100 kg. 3·8% zsírt tartalmazó tejből 4·19 kg. vajat nyerünk.

Helmholtz, *Hermann Ludwig Ferdinand von*, német fizikus és fiziológus, szül. Potsdamban 1821 aug. 31., megh. Charlottenburgban 1894 szept. 8. Az egyetemen az orvosi tudományokat tanulta. 1842-ben a Charité asszisztense, azután katonaorvos lett, mely állásban 1848-ig maradt. Ekkor a berlini anatómiai muzeumon asszisztens lett, később a művészakadémián az anatómia tanára. 1849-ben mint a fiziológia tanára ment Königsbergbe, 1856. mint az anatómia és fiziológia tanára Bonnba s onnan 1859. mint a fiziológia tanára Heidelbergbe. 1871-ben a berlini egyetemen a fizika tanára lett s őt bízták meg az akkor létesített birodalmi fizika-technikai intézet vezetésével. A legújabb kor természetvizsgálói között alig van egy, aki oly sokoldalú és több területen úttörő befolyást gyakorolt volna, mint H. Ennek magyarázata az, hogy lángeszű találékonyságát és kisérletekben való ügyességét mély filozófiai belátás irányította s hogy a természetvizsgálás legfontosabb segédeszközét, a matematikát mesterileg birta. Über die Erhaltung der Kraft cimű híres értekezésében (Berlin 1847) megmutatta, hogy a természetben végbemenő jelenségek mind a mechanika alaptörvényeit követik. Bebizonyítja, hogy ha anyagi pontok rendszere csak vonzó vagy taszító erők hatásának van alávetve, melyeket ezen pontok egymásra gyakorolnak s melyek nagysága csak kölcsönös távolságuktól függ, ezen rendszerre létezik egy, minden időre állandó nagyság: a rendszer energia-összege. Ennek egyik összetevője csak az anyagi pontok mindenkori mozgási állapotától függ; ez az ú. n. *kinetikai* vagy mozgási energia; a másik a pontok kölcsönös helyzetétől függ: ez a *potenciális* vagy helyzeti energia. Ha a rendszer az egyik állapotból egy másikba megy át, az egyik fajta energia a másik rovására nő vagy fogy, de összegük állandó marad. A fiziológia terén H. mindjárt kezdetben alapvető vizsgálatokat végzett. Szigoruan bebizonyította, hogy a munkát végző izomban kémiai átalakulások mennek végbe; megkisérlette az ideghatás terjedési sebességének meghatározását; az érzékszervek élettanában messzire kiható eredményeket ért el. 1850-ben föltalálta a szemtükröt, ezt a szemorvosoknak nélkülözhetetlen műszert; kimutatta, hogyan történik a szem alkalmazkodása különböző távolságokra való nézéskor. Tisztázta a szinérzetekről és a szubjektiv fényérzetekről való nézeteket; a térbeli látásról való felfogást egészen átalakította. A fiziológiai optikára vonatkozó vizsgálatait H. Handbuch der physiologischen Optik cimű terjedelmes munkájában foglalta össze (Leipzig 1856—66, 2. kiadás 1886—96).

A hallószervről való ismereteink mai állása szintén H. vizsgálatain alapszik. Bebizonyította, hogy az, amit rendesen csak hangnak nevezünk, nem egyszerű érzetet vált ki, hanem az érzetek egész keveréke keletkezik. A hangot alkotó rezgések különböző rezgésszámuak. Ezeket a fül azért birja egyszerre felfogni, mert a fül belsejében a csigát szétválasztó falban levő Corti-féle szerv ezernyi idegszálai ráhangzó (rezonáló) szerkezetként működnek s a különböző magasságú hangok ezen szervnek hol egyik, hol másik részét indítják erősebben ráhangzásra. Ezen vizsgálatokkal kapcsolatban H. kisérletileg és matematikai úton tanulmányozta a légrezgések mechanikai mivoltát.

Eredményül egyrészt általános hidrodinamikai problémákat oldott meg, másrészt megállapította a vokálhangok elméletét. Ez a nyelvészetnek is javára válik, mert lehetővé teszi annak pontos megállapítását, hogyan kell a szájmozgást eszközölni, hogy bizonyos hangzó kiejtessék. A Lehre von den Tonempfindungen című alapvető műben (Braunschweig 1862, 5. kiad. 1896) H. akusztikai vizsgálatait összefüggésben tárgyalja és egyúttal felhasználja a zenei összhangzattan tudományos megalapozására. 1871 óta H. majdnem kizárólag fizikával foglalkozott. Első munkálatai az elektrodinamika alaptörvényére vonatkoznak. Elveti a Weber-féle alaptörvényt s helyébe az ú. n. potenciáltörvényt teszi. Vizsgálatai széleskörű tudományos vitákat és vizsgálatokat indítottak meg és kitünt, hogy H. törvénye kiegészítésre szorul. Egyéb munkálatai mellett különös megemlítést érdemel alapvető értekezése az anomális (rendellenes) dispersióról és a mechanikai hőelméletnek kémiai folyamatokra való alkalmazásáról. Szigoruan tudományos értekezéseken kívül H. népszerű modorban írt értekezéseket is tett közzé, amelyekből kitünik, hogy H.-nak ritka tehetsége volt arra, hogy a természettudományok legnehezebben felfogható tényeit könnyen megérthető, népszerű módon adja elő. Összegyüjtve megjelentek: Wissenschaftliche Abhandlungen (Leipzig 1881—95, 3 köt.); Populäre wissenschaftliche Vorträge (Braunschweig 1865—76 és 1884, 2 köt.); Vorlesungen über theoretische Physik (1897—1903 Leipzig); Vorträge und Reden (5. kiad., 1905 2 köt.). Magyarul megjelent: Népszerű természettudományi előadások, ford. báró *Eötvös* Loránd és *Jendrassik* Jenő (Budapest 1874). H.-nak Berlinben az egyetem előkertjében 1899. szobrot emeltek. V. ö. *Königsberger*, Hermann v. H. (Braunschweig 1902—3, 3 köt.); u. a., Hermann v. H. Untersuchungen über die Grundlagen der Mathematik und Mechanik (1896); *Grosz*, Robert Mayer und Hermann v. Helmholtz és Hermann v. H. und die Erhaltung der Energie.

Helmia (növ.), l. *Inséggyökér*.

Helmichthyidae, l. *Leptocephalidae*.

Helmint, féreg alakuan csavarodott, a pénztekercs módjára felépített oszlopok, amelyek minden tekintetben azonosak a proklorittal.

Helminthes, a Férgek (l. o.) régibb tud. neve.

Helminthocecidium (növ.), a férgek által a növényeken előidézett sajátszerű kinövések, gubacsok és mint ilyenek az együttélés (symbiosis) fogalma alá soroltatnak.

Helminthochorton, v. *Muscus helminthochortus*, úgynevezett *gilisztamoha*, több tengeri moszat keveréke, amelyben az *Alsidium H.* rendesen az uralkodó. Ez az adriai és a Közép-tengerben, kivált Korzika partjain terem, s azért *Muscus corsicanusnak* is nevezik. Azelőtt gyakran giliszták ellen használták, most csak házilag alkalmazzák és pedig golyvák ellen, valószinüleg jódtartalma miatt, amely, mint ismeretes, a tengeri moszatokban általában aránylag nagy, úgy hogy hamujukból a jód elő is állitható. L. *Jódnövények*.

Helminthologia (gör.), általában a férgekre vonatkozó tudományos ismeretekkel foglalkozó tan, különösen pedig a bélférgekről szóló tudományt jelölik e névvel.

Helminthologus, a férgek szervezetének és életmódjának stb. kutatásával foglalkozó tudós neve.

Helminthosporium *Link* (növ.), a Fonálgombák génusza, melynek mintegy 150 faja van. Ezek legnagyobb része szaprofita életet él. Az élősködők közül nevezetesebbek: a *H. gramineum* Rabh., mely az árpa levelén sárga, majd barna csíkos foltokat idéz elő; a *H. teres* Sacc, mely a zab levelének elhalását okozza és a *H. turcium* Passer, mely gomba a kukorica és a rizs levelét pusztítja. Az utóbbi gomba Olaszország északi részében nagy károkat okoz.

Helminthozoa, a Férgek (l. o.) régibb tudományos neve.

Helmintiázis, általános megjelölése azon beteges tüneteknek, amelyeket bélférgek okoznak. A *galandférgek* sokszor semmiféle tünetet nem okoznak, máskor rosszullét, hasfájdalmak, nyálfolyás, farkaséhség, nyugtalanság, ritkábban súlyos vérszegénység hívják fel a figyelmet a galandférgekre, amit aztán a féreg egyes darabjainak az ürülékben való megtalálása tesz bizonyossá. A *bélgiliszták* könnyebb gyomorbélzavarokat, hányást okoznak, ideges gyermekeknél görcsöket. Az *ostorférgek* és az *ankylostomum duodenale* súlyos, sokszor halálos vérszegénységre vezetnek. Az *oxyurus vermicularis* végbélviszketést okoz. A gyógyítás mindig a férgek elhajtásában áll, fontosabb féregüzőszerek a santonin, páfránygyökér, cortex granati stb. L. *Féregűző szerek*.

A *H.* vagy *féregkór* a *házi állatokban* igen gyakori. Juhok, sertések, kutyák és baromfiak között előfordul néha súlyos, sőt járvány formájában is; ilyenkor a belekben a sok féreg elzárja azok ürét, akadályozza a táplálék továbbhaladását és felszívódását. Azonkívül mozgásaikkal izgatják a belek nyálkahártyáját, a bél falába kapaszkodva, bélhurutot, gyuladást okoznak, vért szívnak el, esetleg átfúrják azt, vagy reflex úton izgatottságot, görcsöket, sőt a veszettséghez hasonló dühösséget is okozhatnak. Védekezni ellene nehéz, mert sok féreg fejlődése ismeretlen; legfontosabb az, hogy a takarmány és ivóvíz tiszta legyen, mert ezekkel szedik fel az állatok a bélférgek peteit és álcáit. Kivételesen a lovak és kutyák bőrén is észlelhető H. Lovakban a bőrön és a bőralatti kötőszövetben kis csomók keletkeznek, melyeknek közepén összecsavarodott fonálféreg (*Dermofilaria irritans* Raill.) van. L. még *Galandféregkór* és *Gilisztabetegség*.

Helmintolit, egy kagylósmárvány-fajtának az elnevezése.

Helmitol, a hexametilentetraminnek anhidrometilencitromsavval alkotott vegyülete. Fehér, kristályos, savanykás izű por. Kb. 14 s. r. hideg víz oldja, szeszben csaknem oldhatatlan. Savak lassacskán, lúgok könnyen elbontják formaldehid keletkezése közben. Ez oknál fogva a H.-t mint hólyagantiszeptikumot hólyaghurutnál, vesemedencegyuladásnál stb. gyógyszerül használják.

Helmold, német krónikás a XII. sz.-ból, szül. Holsteinban. Püspökének Geroldnak bátorítására

hittérítő volt a szlávok lakta vidékeken, útjának eredménye a Chovnica Slavorum, amely különösen Oroszlán Henrik korára és a szláv településekre vonatkozólag kitünő forrásmű (1172-ig), jóllehet nem mindenben megbizható. Arnold lübecki apát 1209-ig folytatta. A mű megjelent a Monumenta Germaniae historica Scriptores 21. kötetében (Hannover 1868). V. ö. *Wattenbach*, Geschichtsquellen Bd. 2. (Berlin 1903, 6. kiad.)

Helmolt, *Hans Ferdinand*, német történetiró, szül. 1865 júl. 8. Drezdában. Előbb összehasonlító nyelvészettel, majd Lipcsében Lamprecht és Ratzel vezetése mellett kultúrtörténelemmel és földrajzzal foglalkozott. Főszakmája a felfedezések kora s a középtengeri kultúra megismerése. Munkái: König Rupprechts Zug nach Italien (1892); Der Begriff der Weltgeschichte (1895); Amalfi (1904); Kritisches Verzeichniss aller Briefe Liselottens (1908); Ranke-Bibliographie (1910). Kiadta a Friedrich Ratzel's Kleine Schriften (1905—06) és Briefe der Herzogin Elisabeth Charlotte v. Orleans (1907—08) c. köteteket. Azonkívül H. a szerkesztője a jelenleg legjobb világtörténelemnek, mely Weltgeschichte címmel jelent meg 8. k.-ben (Leipzig—Wien 1898—1907). Ennek munkatársai a legkiválóbb német tudósok közül kerültek ki s ellentétben az eddigi felfogással, a különböző földrajzi provinciák kulturájának ismertetése alapján adja az összehasonlító világtörténelmet, kezdve a Csendes-oceán kultúrkörébe tartozó malájipápua és ó-amerikai kultúrán, fel a modern középtengeri kultúráig, a társadalmi és művészeti fejlődés belevonásával.

Helmond, város Brabant németalföldi tartományban, az Aa mellett, (1909) 14,767 lak., vászon-, pamut- és selyemszalagszövéssel, gépgyárakkal, vasöntődével, vashuzalgyárral.

Helmont, *Johann Baptist van*, belga orvos és bölcsész, szül. Brüsszelben 1577., megh. 1644 dec. 30. Orvostant és sebészetet tanult, 17 éves korában már előadásokat tartott. Hosszabb ideig külföldön volt, beutazta Svájcot, Olasz-, Francia- és Angolországot. Visszatérve úgyszólván csak kémiával foglalkozott. H. megdöntötte Galenus humoral-rendszerét s egy új rendszert alapított, mely valamennyi *természeti jelenséget vegyi folyamatokra vezet vissza*. Fölfedezte többek közt a szénsavas ammoniakot s a gáz szót a vegyi terminologiába behozta. Ő az első, aki Aristoteles tanaival és Valentinus és Paracelsus nézeteivel szembeszállott. Hitt a szellemekben és nézete szerint az életet egy alaperő (archeus) és más alárendeltebb erők kormányozzák. Művei: Ortus medicinae (Amsterdam 1648 s gyakr.) címmel jelentek meg.

Helmstadt, község a bajorországi Unterfranken kerületben, (1910) 1164 lak. 1866 júl. 25. Beyer porosz tábornok a Luitpold herceg vezérelte bajorokat heves ütközet után e helyen visszaszorította.

Helmstedt, az ugyanily nevű járás székhelye Braunschweig hercegségben, (1910) 16,421 lak., cukorfinomítóval, pamutfonással, szappan- és dohánygyártással és barnaszénbányával. Jelentékenyebb épületei a XII. sz.-ból való István-templom és az egykori egyetemi épület, az ugynevezett Juleum. Közelében van a H.-i vastartalmú ásványvízforrás, fürdőintézettel, a Cornelius-hegyen pedig két magas gránittuskó, az ugynevezett Lübbensteine, amelyeken a hagyomány szerint a pogánykorban Wodannak emberáldozatokat mutattak be. Egyeteme, amelyet 1809-ben vesztett el, a XVII. sz.-ban egyike volt a legjelentékenyebb protestáns főiskoláknak.

Helobiae, *Fluviales* (növ.), az egyszikűek sorozata. Viráguk ciklikus v. hemiciklikus, virágtakarójuk hiányozhatik, ha megvan, akkor lepel v. pártára és csészére különül. Porzójuk 1 és sok között változik. Magházuk alsó vagy felső állású s 1 vagy sok termőlevélből alakul. Magvukban endospermium rendesen nincsen v. nagyon csekély. Vízben, mocsárban lakó (ezt jelenti a H. név is) növények. Levelük hónaljában *hónaljpikkelyük* (squamulae intravaginales) van. Idetartozó családok: Potamogetonaceae, Najadaceae, Aponogetonaceae, Scheuchzeriaceae, Alismataceae, Butomaceae, Hydrocharitaceae.

Helodea *Rich* (növ.), l. *Átokhínár*

Heloderma (állat), l. *Viperagyík*.

Helodermidae, l. *Kérgesbőrű gyíkok*.

Helofita *növények* a. m. mocsári növények (l. o.).

Heloïse, l. *Abelard*.

Helopaeus, l. *Szikszai*.

Helosz (gör.) a. m. mocsár, különösen az Eurotasz torkolatánál levő mocsaras síkság, hol H. város volt. L. *Heloták*.

Heloták (gör.), a spártaiak állami rabszolgái, a hagyomány szerint az elfoglalt lakedaimoni Helosz városának lakosai, de a szó valószinüleg hadifoglyot jelent, s a spártaiak őket az egyes polgároknak juttatták, kiknek nem volt szabad őket megölni, sem pedig eladni. A H. mívelték a spártaiak földjét s a termés nagy részét uraiknak juttatták. Csak szükségből és nagy ritkán sorozták be őket katonáknak v. matrózoknak s vitézségük szabadsághoz juttatta őket. Polgárjogot azonban csak nagy vérveszteség esetén adott nekik az állam, így a második messeniai háború után *(epeneuták)*. Lykurgos alkotmánya szellemében azonban spártai polgárnak és helota asszonynak fia, ki nemesi nevelésben részesült, teljes polgárjogot kapott. Egyébként a H. mindig elnyomottak maradtak s így uraikhoz való viszonyuk sokszor ellenséges volt. A peloponnézoszi háborúban egyszerre 2000 gyanus helota szenvedett halált s a hírhedt *Krypteia* nevű ellenőrző eljárás, melyet az eforoszok hivatalba lépésükkor közöttük tartottak, e gyanakvó érzésnek folyománya volt. Kedvező alkalmat ezért a H. sokszor megragadtak a terhes iga lerázására, így pl. 464., midőn spártai polgárok között egy földrengés nagy pusztítást vitt véghez, szintúgy a harmadik messeniai háború alatt (464—455).

Helotarsus (állat), a sólyomfélék családjába tartozó madárnem, melynek két ismert faja Afrika déli és középső vidékein él. Kisebbek a szirti sasnál.

Helotizmus a. m. szolgaság, rabszolgaság (l. *Heloták)*. Növénytani értelemben a zuzmót alkotó gombák és moszatok együttélését jellemző sajátosság, amely szerint a moszat a gombával szemben a rabszolga (helota) szerepével bir. L. még *Lichenizmus*.

Helpa, kisk. Gömör vm. garamvölgyi j.-ban, (1910) 2164 tót lakossal, kik juhtenyésztéssel és sajtkészitéssel foglalkoznak, van vasúti állomása, posta- és távirdahivatala.

Helps, *Artur, sir*, angol iró, szül. 1813 júl. 10. Streathamben, megh. 1875 márc. 7. Londonban. Tanulmányait Cambridgeben végezte. 1859-ben a titkos államtanács titkára lett, 1872. bárói rangra emelték. Irói hirnevét 1841. Essays, written in the intervals of business c. művével alapitotta meg, amelyre politikai, történelmi és szociálpolitikai műveinek hosszú sora következett, amelyeket mély filozófiai tartalmuk és világos stilusuk tesz becsessé. Kiemelendők: Companions of my solitude (1850, 10. kiad. 1885); The conquerors of the new world and their bondsmen (1852); The Spanish conquest in America (1855—61); Organisation in daily life (1862); The life of Las Casas (1868); The life of Columbus (1868); The life of Pizarro (1869); The life of Hernando Cortes and the conquest of Mexico (1871); Social pressure (1875).

Helsingborg, kikötőváros Malmöhus svéd tartományban, (1910) 33.348 lak., nagy gránit moló által védett jó kikötővel, élénk hajóforgalommal és halászattal. A város fölött álló dombon a Kärnan nevü régi torony áll. Közelében vannak Höganäs gazdag szénbányái. H. egykor vár volt. 1710 febr. 28. Steenbock svéd vezér itt verte meg Rantzau dán csapatait.

Helsingfors (finnül: *Helsinki*), Finnországnak és Nyland finn tartománynak fővárosa, a főkormányzónak, a császári szenátusnak, a finn országgyülésnek és a többi legfőbb hatóságoknak székhelye, a Finn-öböl D.-i partján, egy félszigeten, több vasúti vonal mellett, három öböltől körülvéve, amelyek közül a K.-iben a Sveaborg (l. o.) erősséggel koszoruzott szigetcsoport van. (1910) 143,382 lak. A finn gazdasági- és szellemi élet középpontja. A tengerbe mélyen benyúló város legnagyobb része egy félszigeten terül el s úgy gyönyörü fekvését, mint rendezett csinos utcáit és középületeit tekintve, Észak-Európa legszebb városai közé tartozik. A főváros legnagyobb büszkesége a Sándor egyetem (1640. Åboban alapították és 1827. helyezték át), csillagvizsgáló- és földmágnességi intézettel, gyönyörü könyvtárral (250,000 kötet) és értékes gyüjteményekkel. Mellette több középiskolán, szak- és művészeti iskolákon kivül főleg a műegyetem bir nagy jelentőséggel. Az irodalmi és művészeti, valamint tudományos egyesületek száma szintén jelentékeny. A város megerősitett, hatalmas kikötőjét idegen nemzetbeli hajók is felkeresik s külkereskedelmi forgalmában gabona, vas és fa a főbb kiviteli cikkek, míg a bevitelnél a bor, gyarmatárúk és luxuscikkek a legjelentősebbek. A külkereskedelmi forgalom főleg Svédországgal, Nagybritanniával és Németországgal élénk. Az ipartelepek közül a hajógyár, dohány-, posztó-, gép-, sör- és szeszgyárak birnak jelentőséggel. A főváros egyuttal Észak-Európa leglátogatottabb tengeri fürdői közé tartozik. H.-t 1550. mai helyétől É.-ra 5 km.-nyire a Wanda torkolatánál alapították; 1642. áttették a mai helyére. 1729-ben megerősitették. Az orosz-svéd háborúkban több izben megsarcolták és fölgyujtották. 1809-ben Oroszországhoz került, 1812. Finnország fővárosává, 1819. pedig a kormány székhelyévé tették.

Helsingland, a Svédország É.-i részében fekvő Gefleborg tartomány legészakibb része, 14,768 km² területtel, 145,000 lak. A sovány termésü föld legnagyobb folyója a Ljusne; főkeresetforrás az erdőgazdaság. Városai Söderhamm és Hudiksvall.

Helsingör, kikötőváros Seeland dán sziget Frederiksborg nevü járásában, (1911) 13,783 lak., halászháló-, posztókészitéssel és hajóépitéssel; tengeri fürdőkkel. Jelentősége azelőtt főképen abban állott, hogy itt kellett a hajóknak a Sundvámot fizetniök; e vám megszüntetése óta forgalma csökkent, de aránylag még mindig elég jelentékeny. Védelmére szolgál Kronborg vára; a hagyomány szerint a Hamlet-tragédia szinhelye. Közelében van az egykori királyi palota: Marienlyst, jelenleg gyógyteremül használják a tengeri fürdők mellett.

Helsinki, l. *Helsingfors*.

Helst, *Bartholomaeus van der*, hollandi festő, szül. Haarlemben 1613., megh. 1670. Amsterdamban Nicolaes Elias tanítványa volt és 1653. résztvett az amsterdami új festőcéh alapításában. Az amsterdami Rijksmuseumban 18 egyes és csoportos képmása látható, köztük a vesztfáliai béke örömére 1648. rendezett ünnepi lakoma nagyszerü képe. Finom, tetszetős képmásai, genreszerüen beállitott csoportképei jobban kielégitették az átlagos izlést Rembrandt egyéni, újszerü művészeténél, de H. a mellett festői fölfogású, előkelő művész maradt. Kiváló szépségü a budapesti Szépművészeti Muzeumban Gideon de Wildt tengerészkapitány képmása (1657, Pálffy-gyüjt.), míg u. o. a gazdag interieurben ábrázolt hollandi párt némelyek H.-nek, mások Abraham van der Tempelnek tulajdonitják. Jellegzetes a budapesti Ráth György-muzeumban levő férfiképmás is (1648).

Helsted, *Axel*, dán festő, szül. Kopenhágában 1847 ápr. 11. Eleinte szülővárosában képezte magát, majd Párisban Bonnat tanítványa volt. Genreképei nagyon népszerüek. Ilyenek: A Borghesenyaralóban; A lecke után; Fölolvasás hölgyek előtt; A városi tanács ülése (Hamburg, Kunsthalle); A tépelődő (Kopenhága, muzeum) stb.

Heltai, 1. *Ferenc*, Budapest székesfőváros főpolgármestere, szül. Szentesen 1861 márc. 15., megh. Ischlben 1913 aug. 11. Jogi tanulmányait Lipcsében és Budapesten végezte s ez utóbbi egyetemen államtudományi doktori oklevelet nyert. Huszonkét éves korában megnyerte a Magy. Tud. Akadémia pályadiját *Az ipartörvény revizíója* c. tanulmányával, melynek alapján az 1884. XVI. törvénycikket kidolgozták. 1881-ben az Ellenőr, majd 1883. a Nemzet közgazdasági rovatának vezetője lett. 1884-ben a Magy. Tud. Akadémia nemzetgazdasági bizottságának tagjává választották, melynek megbizásából szerkesztette 1886—1887. a Nemzetgazdasági Szemlét. 1887-ben átvette a Vasúti és Közlekedési Közlöny szerkesztését és tagja lett a kereskedelemügyi minisztérium tarifa-bizottságának. Hieronymi Károly belügyminiszter megbizásából kidolgozta a főváros kerületi elöljáróságainak újjászervezéséről szóló

törvényt. 1896-ban az oklándi kerület képviselőjének választották meg, amely kerületet, a koalició idejét kivéve, 1913-ig képviselte, midőn a király főrendiházi taggá nevezte ki. Tagja volt a képviselőház közgazdasági bizottságának, melyben gyakran szerepelt mint előadó; később a pénzügyi bizottság előadója lett. 1904 óta tagja volt a delegációnak is. 1891-ben a székesfőváros törvényhatósági bizottságába választották, majd tagja lett a fővárosi közmunkák tanácsának. 1907-ben az Általános Osztrák-Magyar Légszesz-társaság budapesti helyi igazgatója lett, 1909. pedig a fővárosi gázművek vezérigazgatója, mely állásáról 1913 febr. 15. a főváros főpolgármesteri székébe történt megválasztása előtt mondott le. Elnöke volt a Magyarországi Hirlapirók Nyugdíjintézetének. Mind e tevékenységi körökben igen széleskörű tudományos irodalmi és különösen gazdaságpolitikai tevékenységet fejtett ki, számos törvényjavaslatot és emlékiratot dolgozott ki. A főváros közigazgatásának egyik legalaposabb ismerője volt. Említett művein kívül felemlítjük még *A magyarság a hadseregben* c. tanulmányát (Budapest 1904).

2. *H. Gáspár,* író, protestáns lelkész, szül. a Szeben vm.-i Nagy-Disznód (Heltau) helységben, 1520 táján,megh. 1575. Szülei szászok voltak.Először 1543. Wittenbergben találkozunk vele, hol főleg Melanchton vezetése mellett akadémiai tanulmányait végezte, 1544. hazatérve Kolozsvárt luteránus lelkésszé lett. 1558-ban Dávid Ferenccel együtt Kálvin vallására tért át, 1569. pedig az unitáriusokhoz csatlakozott s mint ilyen részt vett a gyulafehérvári hitvitában. A reformációt nemcsak mint lelkész és író, hanem mint könyvnyomtató is nagy buzgósággal és sok sikerrel szolgálta. A híres kolozsvári könyvnyomtató műhelynek *Hofgreff* György nyomtatóval együtt ő volt a megalapítója (1550) és az intézet, mely 1552-ig kettőjüké volt, 1553. csak az ő nevén, 1554-től 1559-ig viszont csak Hofgreff nevén állott. 1559-től mindvégig a H.-családnak volt tulajdona. Irodalmi műveinek első csoportját bibliafordításai alkotják. Magyarra akarta fordítani az egész szentírást és ebből a célból Gyulai István prédikátorral, Ozorai Istvánnal és Vizaknai Gergely iskolamesterekkel szövetkezett; azonban a nagy műnek csak egy része látott napvilágot. A Bibliának első része, azaz Mózes öt könyve (1551); A Jézus Sirach könyve (Tolnáról beküldött szöveg 1551); Bölcs Salamon királynak könyvei (1552); A Bibliának negyedik része, azaz a prophetáknak írások (1552); Zsoltár (1560); Új Testamentom (1562). A Bibliának második része (1565); a III. kötet végkép elmaradt és a megjelent iratok sem mentek át a közhasználatba. A második csoportot vegyes egyházi iratok alkotják: katekizmusok (Catechismus minor, 1550, Catechismus, 1553), agenda (1559), imádságos könyv *(Isteni dícséretek,* 1570 körül), erkölcsi és aszketikus dolgozatok *(A részegség és tobzódás veszedelmes voltáról,* 1552, *Vigasztaló könyvecske* — ez utóbbi németből — 1553) és hitvitázó munka *(Háló, mellyel ... a pápa Antikrisztus ... az együgyű jámbor keresztyéneket ... megfogja,* Gonsalvius Reginaldus után, 1570). Legértékesebbek azonban H.-nak világi munkái: a *Száz fabula,* melyeket Aesopusból és egyebünnen egybegyüjtött és öszve szörzött (1566), továbbá a Cancionale c. énekgyüjtemény (1574), mely a régi magyar epikus költészet tanulmányozóira nézve nélkülözhetetlen forrásmű s végre a *Chronica az Magyarocnac dolgairól,* mely azonban már H. Gáspárné nyomtatóműhelyében, szerzője halála után (1575) látott napvilágot. H. Bonfinius latin munkája után készítette ezt a könyvet, mely a mohácsi vészig terjed. Különös kedvvel foglalkozik a Hunyadiak történetével s az intézményeket és eseményeket főforrásától eltérve gyakran katolikusellenes felfogással ítéli meg (Újabb kiad. Győr 1789). Sokan azt hiszik, hogy a *Salamon* és *Markalf* tréfabeszédének könyvét (Kolozsvár 1577) szintén H.-nak köszöni az irodalom; ez a hit azonban egyelőre még nagyon ingatag alapon épül. Mindent összevéve, H. egyike legmagyarosabb ízű és legérdemesebb régi íróinknak. Könyveit sokáig olvasták, nyomtató műhelye félszázadon át virágzott és nagy szolgálatot tett az irodalomnak. 1575—1582-ig az alapító özvegye, H. Gáspárné volt a gazdája; 1582. fia, ifjabb H. Gáspár vette át, aki 1591. megjelent *Magyar Arithmetica* c. munkája révén mint író is figyelmet érdemel. V. ö. *Toldy,* Magy. költők élete (I. k., Pest 1870, 53. l.); *Szilády,* Régi m. Költők Tára (VI. k.); *Imre* Lajos, H. G. meséinek eredete és nyelve (Kolozsvár 1885); *Beöthy* Zsolt, Szépprózai elbeszélés (I. k., Bpest 1886, 137. l.); *Bodnár,* Magy. irod. tört. (I. k., u. o. 1891); *Imre* Lajos, H. G. esopusi meséi (u. o. 1897); *Borbély* István, H. Gáspár (u. o. 1907); *Helmár* Ágost, H. krónikája (Figyelő 1874); *Zsilinszky* M., H. tört. művei (Bpesti Szemle 1858); *Czóbel* Ernő, H. dialogusa a részegségről és tobzódásról (Bpest 1911 és Egyet. Phil. Közlöny 1911, 115. l.).

3. *H. Jenő,* költő és hirlapíró, szül. Budapesten 1871 aug. 11. Megkezdett jogi pályáját a hirlapírással cserélte föl, egy ideig a Vígszinház titkára is volt (1900) s 1891 óta állandó munkatársa a fővárosi hirlapoknak és szépirodalmi hetilapoknak. Könnyed, ötletes, jókedvű író, aki közönségét állandó derültségben tudja tartani. Kedves dallamos versekkel lépett föl *(Modern dalok,*1892, *Kató,* 1894), melyek egyszerre népszerűvé tették nevét. Azóta inkább elbeszéléseket, regényeket és vigjátékokat ír. Nevezetesebb kötetei: *A hét sovány esztendő* (1897 és 1912); *Lou és egyéb elbeszélések* (1900); *Vitéz Háry János* (humoros verses történetek, 1903); *Nyári rege* (regény, 1907); *Írók, szinészek és egyéb csirkefogók* (elbeszélések, 1910); *Scherzo* (elbesz., 1911); *Színes kövek* (elb., 1911); *Az én második feleségem* (regény, 1912); *Family-hôtel* (reg., 1912); *Kis komédiák* (1913). Vigjátékai közül említésre méltók: *A királyné apródja* (Makai Emillel írta, színre került a Vigszinházban 1899); *Bernát* (Vígszinház, 1907) és *A masamód* (u. o. 1910). Bakonyi Károly társaságában ő írta Kacsóh Pongrác páratlan sikerű operettjének, a *János vitéz*-nek szövegét (Királyszinház 1904). A Víg- és Magyar-Szinház számára számos francia és német vigjátékot fordított magyarra. Több munkáját idegen nyelvekre is lefordították.

Heluan *(Helvan)*, fürdőhely Közép-Egyiptomban, a Nilus jobbpartján, 24 km.-nyire Kairótól, amellyel vasut köti össze. Meleg (30° C.) kénes forrásai mellett újabban fürdőintézet, Hammam H., keletkezett nagy hotellel, villákkal és kertekkel. 700-ban Abd-el-Melik uralma alatt az arabok itt állították föl az első nilusi vizmérőt.

Helva (tör.), mely az európai nyelvekben *halvé*-nak hangzik. A legkedveltebb tésztaédességek egyike, és különféle formája szerint más-más neve van. A legközönségesebb formája lisztből, vajból és cukorból vagy mézből készül (török méz). Van hosszukás, lapos és gömbölyded formája. Külön H.-s boltok vannak a keleten, és a *helvádzsi* v. H.-készitő egyik alakja a török népmeseköltészetnek is. *H.-s éjjelnek* (H. gedzseszi) rendesen azt a mulató éjjelt nevezik, amikor a lakoma fő részét a piros ropogósra készitett H. sütemény képezi.

Helvan, fürdőhely, l. *Heluan*.

Helvécia, Svájc latinos elnevezése s napjainkban főleg a svájciak szabadság- és hazaszeretetének megszemélyesitéseként érméken és bélyegeken kivont karddal és pajzzsal ábrázolt allegorikus női alak.

Helvéczia, Kecskemét mellett új telep, melyet 1890. alapítottak, főkép dunántúli szöllős gazdák betelepítése által. Vasúti állomása, posta- és táviróhivatala van.

Helvella (növ.), a kucsmagombák génusza, melynek mintegy 45 faja ismeretes. Ehetők. Nevezetesebbek: a *nyúlfülegomba*, a *papsapkagomba* és a *püspöksüveggomba*.

Helvellyin, az angliai Cumbrian-Mountains 932 m. magas hegye.

Helveták, kelta nép, mely eredetileg a mai Németország DK.-i részében, de a Kr. e. I. sz.-ban már a mai Svájc területén lakott. Egyes törzsei, a tigurinusok és toygenek a cimberekkel együtt betörtek Galliába, de történeti szerepük csak Caesar korában alakul ki. Földjük ekkor a Jura, a Rhône és Rajna között terült el 12 várossal és v. 400 nyilt faluval, melyeket 4 járásra (pagus) osztottak; ismeretesek a p. Tigurinus és p. Verbigenus. Kr. e. 60 körül *Orgetorix*, a törzsfő, rábirta őket, hogy az enyhébb Galliába vándoroljanak, de ez a kisérlet kudarccal végződött; Caesar Bibracte (a mai Autun) mellett szétverte a seregüket és a H. a bojok kivételével visszatértek hazájukba. A császárság idejében földjükön sok római kolónia keletkezett, így Noviodunum (Nyon) és Augusta Rauricorum (Augst Basel mellett). Földjüket három tartomány, Gallia Belgica, Gallia Lugdunensis és Raetia között felosztották; főbb helységeik voltak Vindonissa (Windisch) és Aventicum (Avenches). Vitellius császár legátusa, Caecina, 69-ben sok helvetát tett rabszolgává hóditó útjában. 260-tól kezdve pedig a népnek a betörő frankokkal és alemannokkal gyült meg a bajuk. Julianus császár 357. Argentoratumnál (Strassburg), Valentinianus pedig 364. a Rajnánál tartotta vissza a betörő germán törzseket, de a H. már Honorius alatt (395—423) elszakadtak a pusztuló birodalomtól. Az alemannok a városokkal együtt elpusztitották a római kultura emlékeit s ami még a római hodoltság idejéből fennmaradt, azt Aëtius 443. az allobroxok területével együtt átengedte a keresztény burgundoknak, kik utóbb az alemannokat is visszaszorították és uralmukat a Reuss folyóig kiterjesztették. A VI. sz.-ban a kereszténység is tért foglal a H. közt, akiknek története e kortól kezdve összefoly az alemannok és burgundok, később pedig a frankok történetével. V. ö. Th. *Mommsen*, Inscriptiones confoederationis helveticae latinae (Zürich 1854); *Fröhlich*, Die Glaubwürdigkeit Caesars in seinem Bericht über den Feldzug gegen die Helveten 58 v. Chr. (Aarau 1903).

Helvetan (ásv.), mállott meroxén-csillám; fehéres, zöldes, rézvörös, gyöngy- vagy viaszfényű, gyakran kloritszerű. Az Engadinban vékony palás kőzetet alkot, azonkivül némely alpesi gnájsznak elegyrésze.

Helvét bíbic *(Squatarola helvetica* L.), a Lileálakúak *(Charadriiformes)* rendjébe, a Lilefélék családjába tartozó madárfaj. Háta barnásfekete, fehéres foltokkal, hasa fekete, farka fehér 6—7 fekete harántsávval. Hossza 30, szárnyhossza 20, farkhossza 9 cm. Hazája északi Európa. Átvonulás alkalmával nálunk is megfordul.

Helvét emelet v. *helvéciai emelet*, a délnémet és svájci neogénszekció ama tengeri lerakódása, mely puhányfaunájánál fogva legjobban az osztrák-magyar monarchia I. mediterrán emeletének és Olaszország miocenico medio-jának felel meg.

Helvét hitvallás néven két hitvallási irata is van a református egyháznak. Az első helvéciai v. más néven második baseli hitvallásnál sokkal nagyobb tekintélyben tartják a reformátusok a 2-ik H.-t, melyet Bullinger Henrik zürichi lelkipásztor írt meg 1562. a zürichi egyház részére, midőn III. Frigyes pfalzi választó-fejedelem felszólította Bullingert (1565 nov.), hogy a református egyház tanát a szentírással egyezőleg olyan hitvallási okmányba foglalja, amelyből az 1566 márc. 23. egybehivott augsburgi birodalmi gyülés meghallhassa a reformátusok igazait. Ezt elfogadta több helvét kanton, s 1566 márciusban Zürichben nyomtatásban is megjelent: Confessio et expositio simplex orthodoxae fidei et dogmatum catholicorum sincerae religionis Christianae ... cím alatt. A skót egyház 1566. és 1584. fejezte ki hozzájárulását; a francia 1571., a lengyel 1571. és 1578. fogadták el hitvallási könyvüknek; hazánkban 1567. Mélius indítványára elfogadták Debreczenben az egybegyült 17 egyházmegye lelkipásztorai s a szatmárnemeti nemzeti zsinat (1646) közhelyeslése után ez a hitvallás a magyar ref. egyház szimbolikus könyvévé lett. Magyarra fordította *Szenczi Cene* Péter érsekujvári lelkész 1616. s azóta számos kiadást ért. Legújabban leforditotta s történelmi részében bevezetéssel ellátva kiadta Dr. *Erdős* József (Debreczen 1907). V. ö. *Böhl*, Confessio Helvetica posterior (Wien 1866, XXXV. 19.); *Tóth* Mihály, Emlékbeszéd a H. 300-ados évfordulóján (Debreczen 1867); *Witz*, Die zweite helvetische Konfession (Klagenfurt 1881).

Helvetia, Svájc (l. o.) latin neve.

Helvétius (ejtsd: elvesziüsz), *Claude Adrien*, francia filozófus, szül. Párisban 1715., megh. 1771 dec. 26. Először pénzügyekkel foglalkozott s 1738. a fermier général (főbérlő) jövedelmező állását kapta, de 1751. meggazdagodván, ott hagyta s

az enciklopédisták tevékeny köréhez csatlakozva (Diderot, d'Alembert, Holbach báró stb.), a tudományoknak élt. 1764-ben beutazta Angliát, Németországot, ahol II. Frigyes nagy tisztelettel fogadta. Főműve Az elméről (De l'esprit), mely 1758. jelent meg, ugyanakkor, mikor a nagy enciklopédiát, hetedik kötetének megjelenése után, üldözni kezdték. A munka nagy feltünést keltett és mint e kor destruktiv irodalmának egyik legelső és legerőszakosabb terméke, heves üldözés tárgya lett. A parlament 1759. elégetésre itélte és a szabadelvü irók is (pl. Turgot, leghatározottabban Rousseau) igen kedvezőtlenül itélték róla. A munka Locke, Hume és Condillac nyomán indul s az erkölcsi érzések új elemzését adja, könnyű, olvasható stilben. Főelve az, hogy a közhaszon az egész erkölcstan alapja és főforrása s habár e tétel éppenséggel nem volt új, a könyv történeti értékét eléggé bizonyítja, hogy Bentham maga vallja, hogy sokat köszön e munkának. Halála után jelent meg tőle De l'homme, de ses facultés et de son éducation (London 1772), melyről Diderot irt bő kritikát. Összes művei 14 kötetben először 1796., 1818. pedig 3 kötetben jelentek meg. Szép és szellemes felesége H. halála után Auteuilbe vonult, ahol háza egyike volt a kor legkeresettebb szalonjainak. V. ö. *Morley*, Diderot and the Encyclopaedists (London 1891). Régibb művek: *Rosenkranz*, Diderots Leben und Werke (Leipzig 1866); *Avezac-Lavigne* C., Diderot et la société du baron d'Holbach (Páris 1878); *Mostratos*, Die Pädagogik des H. (Berlin 1891); *Arnd*, Das ethische System des H. (1904).

Helvét köztársaság, a francia direktóriumtól a régi Svájci szövetségből, Graubündenből és Wallisból 1798 ápr. 12. alakított új állam, mely 1803 márc. 10-ig állott fenn. A H.-ban a régi kantonok önállósága megszünt s az állam ügyeit a Luzernben székelő öttagú direktórium vezette. A törvényhozó hatalmat a szenátus és a nagytanács gyakorolta. A H.-ot Bonaparte Napoleon első konzul szüntette meg s az ú. n. *Mediationsakteval* visszaállította a szövetségi alapon álló Svájci köztársaságot.

Helvey *Laura*, a Nemzeti Szinház tagja, szül. Aradon 1852 dec. 10. A sziniakadémia elvégzése után mindjárt szerződtették a Nemzeti Szinházhoz, hol drámai hősnői szerepkörét évtizedeken át sok sikerrel töltötte be. 1885-ben nőül ment Urváry Lajos publicistához. Kiválóbb szerepei: Celimène, Odette, Fedora, Erzsébet királyné (Stuart Mária) stb.

Helvia, előkelő cordovai családból származó nő, a filozófus Seneca anyja, akihez számkivetésében a még meglevő vigasztaló iratot intézte.

Helvig, *Amalie von*, szül. *Imhoff* bárónő, német írónő, szül. Weimarban 1776 aug 16., megh. Berlinben 1831 dec. 17. 1801-ben adta ki legjobb költeményét: Die Schwestern von Lesbos. Férjével egyideig Svédországban tartózkodott, 1810. megint visszatért Németországba s Heidelbergben festészettel foglalkozott, majd Berlinben élt. Művei az említetten kivül: Die Schwestern von Korcyra (1812); Die Tageszeiten (1812); Die Sagen am Wolfsbrunnen (1821); Helene von Tournon (1824). Ezenkivül lefordította Tegner Frithjof-mondáját. Életrajzát Bissing H. irta meg (1889).

Helvin, *helvit* (ásv.), citromsárga vagy sárgásbarna zsirfényű, áttetsző tetraéderek, néha nagy gömbös halmazok. Kémiai összetételére nézve kéntartalmú mangán-berill-vasszilikát, képlete

$$3Be(Mn,Fe,Zn)SiO_4+(Mn,Fe,Zn)S.$$

Termőhelye: érctelepeken Kapnikbánya, Schwarzenberg Szászországban; gránitban Miask az Uralban, szienitben Dél-Norvégiában.

Helvius Cinna, *Gaius*, római költő, a Kr. e. I. sz.-ban, Catullus barátja és vele együtt az alexandriai költői irány hive. Műve egy mitológiai vonatkozásokkal túlterhelt eposz volt, *Smyrna*, melyben Kinyras ciprusi királynak leányával, Myrrhával ápolt bűnös viszonyát irta meg. Vajjon ő volt-e az a néptribunus, kit a nép Caesar halálakor (44 Kr. e.) agyonütött, nem bizonyos. Művének néhány töredékét közli Bährens Fragmenta poëtarum Romanorum c. gyüjteménye (Leipzig 1886).

Helvoet, l. *Hellevoetsluis*.

Hely, a lóversenyeknél az elsőnek, másodiknak és harmadiknak beérkezett ló H.-re futott. Ezek a lovak a sportidioma szerint helyezettek, a többiek helyezetlenek.

Helybeli nemesség *(nobilitas localis)*, ezzel birtak Veszprém vmegyében a szentgáli vadászok és Erdélyben az ú. n. oppida nobilium (Dés, Torda, Nagyenyed) lakosai, akik községileg (egy corpusban) nemesi szabadságot nyertek, de nemességüket csak a maguk körében és községében gyakorolhatták.

Helye *(Helyas* v. *Helias)*, svájci könyvnyomdász, szül. a XV. sz. elején; a beromünsteri egyház (Aargau kanton) kanonokja volt. Nyomdájából számos könyv került ki, többek közt Johannes Marchesinus: Mammotrectus super Bibliam c. műve (1470), mely a biblia egyes tételeit lexikonszerű földolgozásban magyarázza és a Speculum vitae humanae (1473). Sokáig őt tekintették az első svájci könyvnyomtatónak, míg rá nem akadtak egy 1468-ból való baseli nyomtatványra, melyet a hanaui Ruppel Bertholdnak, Gutenberg egyik tanítványának tulajdonítanak.

Helyérzés. A bőrön megérezzük az érintést (nyomás-érzés), de mindegyik esetben azt is meg tudjuk mondani több-kevesebb pontossággal, hogy hol történt az érintés. A nyomásérzéseknek ezt a lokalizációját, amely az ujjak hegyén, a nyelven milliméterre pontos, a háton azonban centimétereket hibáz, nevezték el H.-nek, máskép az érzések helyi jegyének. L. *Tapintás*.

Helyesbités, l. *Kijavítás* és *Telekkönyv*.

Helyesbitő eljárás, l. *Esküdtbiróság*.

Helyesirás (görög műszóval *ortografia)*, azon szabályok összesége, melyek a nyelv irásbeli használatában érvényesek. A H.-nak vissza kell adni az élő beszédnek lehetőleg minél több sajátságát, mindenekelőtt pedig a hangtani (fonétikai) sajátságokat, továbbá a hanglejtést, amit anynyira amennyire a H.-i jelekkel eszközlünk. H.-i jelek: a vessző (,), pontosvessző (;), kettőspont (:), gondolatjel (—), kötővonal (-), pont (.), felkiáltó- (!), kérdő- (?) és idézőjel („ " vagy « »). A szóknak teljesen kielégítő H.-a az eddigi irodalmakban el nem ért ideál volt.

Ismeretes dolog, hogy kezdetben minden irás *képirás* volt s hogy ebből fejlődött egyrészt a

fogalomírás, pl. a kinaiaknál, másrészt a hangírás vagy betüirás, mint az egyiptomiaknál s a sémi népeknél. A semitáktól, jelesen Feniciából kapták írásuk jegyeit a görögök s ezektől a rómaiak. Mi a kereszténység fölvételével egyuttal az egyháznak írását, a latin ábécét is elfogadtuk a térítőktől s alkalmaztuk lassankint egyes jelekkel és kombinálásokkal a magyar hangok kiejtésére.

Az *sz* hangot egyszerüen úgy írták eleink, hogy a megfelelő lágy hang jegyét, a *z*-t alkalmazták helyette, mely kódexeinkben egészen általános. Mellette az Árpádok korában nagyban szerepelt s még a kódexekben is fölmerül itt-ott egy különös kapcsolat: az *sc*. A később elterjedt s maig megmaradt *sz* mintha a két előbbi jelölés kombinálása volna, de előfordul a német írásban is. A *zs* hangot részint a megfelelő kemény hang jegye pótolta, tudniillik az *s*, részint pedig a lágy sziszegő *z* jegye; gyakran hiányjellel különböztették meg őket (a XVI. sz.-ban ſ', a XVII-ikben *'s*, *'z*). Végre a kettőt egyesítették a maig megmaradt *zs*-ben. A *cs* hangot szintén a hozzá legközelebb eső hangok jegye pótolta, részint az *s*, részint a *c*; a Halotti Beszédben még mind a kettő előfordul: *gimils* és *gimilcic* (gyimilcs, gyimilcsik). A kódexek korában már a *ch* jegy divott, mely a román népeknél is előfordul, jelesen a latinoknál, a spanyoloknál, azonkívül az angoloknál, de kérdés, hogyan jutott onnan mihozzánk. De több kódexünkben egy sajátságos jegye van a *cs* hangnak, mely úgy látszik magyar alkotás: a Ł. Már kódexeink idejében a *cz* kapcsolatát is felkapták, mely különbség nélkül *c* és *cs* hangot jelentett (az utóbbi értékkel használják a lengyelek is), de később a *c* hangra szorítkozott. A XVII. sz.-ban sok írónknál a *cz* jelent *cs* hangot, a *tz* pedig *c* hangot; de mások a kétértelmü *cz* jegyet elhagyva, a két hangra a *tz* és *ts* jegyeket alkalmazták. A XIX. sz. elején leginkább Verseghi ösztönzésére állapodott meg az újabb megkülönböztetés: *cz* és *cs*. Az *ly ny ty* hangokat eleinte nem különböztették meg az *l*, *n*, *t*-től, később ezekhez *i*, *j*, *y* betüket csatoltak: *li*, *ni*, *ti*, *lj*, *nj*, *tj*, *ly*, *ny*, *ty*. A második betüt kódexeink egy részében hiányjel helyettesíti; így keletkeztek az *l' n' t' g'* jegyek, melyek a szláv népeknél is használatban vannak, de nálunk ezek a XVI. sz.-ban ismét kimentek a divatból. Újabban tehát, amint mai H.-unk megállapodott, sok *kettős betünk* maradt: *sz*, *zs*, *cs*, *ds*, *ly*, *ny*, *ty*, *gy*. Nyelvészeink sokféle javaslattal törekedtek ezeket *egyszerüsíteni*. Már Verancsics szótárában (melyet Velencében nyomtattak 1595.) találkozunk a *zs* hangnak velencei *x* jegyével, pl. *xak* a. m. zsák. Adámi Mihály (1760. kiadott Sprachkunst-jában) némely más újítások mellett a *zs* helyett középen keresztülhúzott *z* betüt alkalmazott. Ez indította aztán a XVIII. sz. végén Révait, Révai példája pedig Kerekest, Vörösmartyt s újabban a Magyar Nyelvőr munkásait és másokat arra, hogy a kettős betük egyszerüsítése mellett küzdjenek. Az új iskolai H. (l. *alább*) az utóbbi törekvés mellett döntött.

A magánhangzók közül legtöbb baj volt a latinban s olaszban hiányzó *ö ü*-féle hangokkal. Ezeket eleinte kénytelenségből *u*-val (v. *v*-vel) jelölték, később különféle mellékjelekkel különböztették meg az *o u* betüktől. A bécsi és müncheni kódex az *ü*-t úgy jelölte, hogy az *u* vagy *v* betüre egy pontot tett, az *ö*-t pedig alul farkas *o*-val (*ǫ*) írta. Az utóbbi jegy más kódexben is előfordul s az alsó jelen kívül némelyik fölül is húzást tesz rá. Azonkívül az *ő* hangnak két betüs jegyei is voltak: *eu*, *ev*, *ew*, melyek valószinüleg úgy keletkeztek, hogy előbb az Árpádok korában egy gyakran használt diftongust jelöltek velük (öü), s midőn ez később egyszerü *ő* hanggá lett, a régi megszokott jegyet mégis megtartották az írásban; egészen így keletkezett a franciáknál maiglan használt *eu*. Az *ü* hangot kódexeink egy része az írásban nem különbözteti meg az *ö*-től (pl. az Ehr. C., Marg. L. stb.), gyakran pedig kettős betüvel jelölik *iu*, *iv*, *yv*, *yw*, ritkábban *vi*. Ezek a kapcsolatok a német H.-ban is szerepelnek, hol az *ui*-val ma is találkozunk néha (*Uibung* a. m. *Übung*). A XVI. sz.-ban szintén Németországból kaptuk az *ȯ u̇*-t s még később az *ö ü* betüket. A latin *e* hang különbség nélkül jelölte a nyilt hangot s a zárt ë-t. A bécsi s müncheni kódex írói megkülönböztették a kettőt, még pedig úgy, hogy a nyiltat *è*-vel, a zártat *ė*-vel írták: *èmbėrėk*. Később is találkozunk ilyen megkülönböztető kisérletekkel, főkép a XVIII. sz. vége óta, de mindig elmaradt a kivánatos eredmény. A magánhangzóknak *hosszuságára* eleinte semmi gondot nem fordítottak; egyes kódexek kettőztetéssel jelölték (keep, koor), ugy mint ma is pl. a német és a finn H. Már a XVI. sz. közepe táján pontosan kezdték jelölni, részint fekvő vonással, részint akcentus-jelekkel: *ā*, *á*, *â*. Heltai Gáspár e tekintetben olyan pontosságra törekedett, hogy a mai *é*-nek megfelelő akkori két hosszú hangot külön jeggyel írta: *szép*, de *kęz* (kéz). A hosszú *ő ű* hangokat csak a XVII. sz.-ban kezdették megkülönböztetni, úgy hogy a két pont közé egy éles ékezetet tettek. Ezeket a cifra betüket csak a XIX. sz. elején szorította ki az *ő ű* jegy.

Ami a H.-nak a kiejtéstől való eltávolodását illeti, míg ez más népeknél sok zavarra ad okot, addig újabb H.-unkban csak egy olyan eset van, melyben az írás határozottan elmarad a kiejtéstől s a kiejtés nem is törődik az írással: az *ly* esete. A régi *ly* helyett ma a legtöbb nyelvjárás egyszerüen *j* hangot ejt, s a *király*, *kályha*, *gólya*-féle szókat legtöbben így olvassák még írásból s nyomtatásból is: *kiráj*, *kájha*, *gója*. Azonkívül a *zöld*-féle szókat is országszerte így ejtik: *föt*, *zöd*, de ezeket még alig-alig találjuk *l* nélkül írva, és ha írásból olvasunk vagy szavalunk és szónokolunk, az *l*-et még ki is ejtjük, épp mint pl. a francia vers és szavalás megtartja a prózában már elnémult szóvégi *e*-ket.

Vannak azonban bizonyos szabályokba foglalható esetek, melyekben mai H.-unk, a szófejtésnek engedve, eltér a kiejtés hű jelölésétől, melyekben tehát egyébiránt *fonétikai* írásunk *etimológiai* írássá válik. Ezek az esetek azért érdekesek, mert éppen olyan belső és külső analógiák uralmát mutatják, aminők a kiejtésben is gyakran módosítják a szók alakját. Valamint az élőbeszéd iparkodik egyrészt a szócsalád tagjait, más-

részt a különböző szóknak párhuzamos alakjait egymáshoz hasonlóknak megtartani, épp úgy törekszik erre mai elfogadott H.-unk. De már régi nyelvemlékeink írói, ámbár rendesen csak a *hangzást* követik s pl. azt írják *tuc, tuggya, imachag*, e. h. *tudsz, tudja, imádság*, mégis gyakran engednek az *etimológiai érzéknek*, úgy hogy egyes ilyen alakokat is találunk nálok: *adyunk, modya, imadsag*; pedig ezek így hangzanak: *aggyunk, móggya, imáccság*. S hogy mekkora hatással van reánk ez a szóelemző ösztön, bizonyítják olyan önkénytelen megkülönböztetéseink, mint pl. *fáradság* és *fáradtság*, holott mindakettőt egyformán ejtjük: *fáraccság*. Azt írjuk pl., hogy *nagy fáradsággal jár a hegymászás* (fáradás, Mühe), ellenben *nagyon erőt vett rajtunk a fáradtság* (fáradt állapot, Müdigkeit).

Az analógia teszi, hogy nem akarjuk elhomályosítani egy szó alakjainak összetartozását. Azért nem fejezzük ki írásban a mássalhangzók *lágyulását* és *keményülését*; így írjuk pl. *rakd el, keresd meg, fogsz, huzhat, láthat'd*, holott tényleg azt mondjuk: *ragd el, kerezsd mëg, foksz, huszhat, láthadd* stb. Azért nem jelöljük írásban az *orrhangok alkalmazkodását*, tehát: *honban, azonban, ellenben*, holott a kiejtés szerint így volna: *homban, azomban, ellemben*. Ha két szóelem összerakásakor *ts, ds, gys* találkoznak, szintén nem írjuk helyettök a valóban ejtett *cs* hang jegyét, tehát *mentség, bolondság, nagyság*, e helyett *mencség, boloncság, naccság*; ugyanazon okból írjuk a *t*-végű igék felszólító módját *ts*-sel, nem *cs*-sel: *tarts, taníts*. A *z-s* és *sz-s* csoportokat is megőrizzük, ámbár a kiejtésben mindig *ss* lesz belőlük: *község, igazság, készség, ravaszság*, e helyett: *kösség, késség* stb. A *többet, jobbat, állani* analógiájára írjuk: *többnyire, jobbra, állt*, ámbár így mondjuk: *tönyire, jobra, ált*.

Szintén az analógia működik, mikor *l, n, d, t* végű szótőhöz *j*-vel kezdődő rag járul: ilyenkor írásunk megőrzi a tő véghangját s a rag *j*-jét, ámbár kiejtésünkben *lly* (ill. *jj*) *nny ggy tty*-vé olvad össze a kettő. Pl. *balja, valljon, honja, fonjuk, évadja, adj, partja, bontják*, e helyett: *ballya, vallyon (bajja, vajjon), honnya, fonnyuk, évaggya, aggy, partya, bonytyák*. De az *sz, z, s* végü igetők után nem tartjuk meg a *j*-t, mely itt már messzebb eltávozik eredetétől; tehát nem *vadászj, huzjuk, ásja*, hanem ahogy ejtjük: *vadászsz, huzzuk, ássa*. Néha *látszólagos* analógiákat követünk s ennek eredményei valóságos irodalmi népetimológiák. Így pl. *utczá*-t írunk, mintha *ut* kicsinyítése volna, pedig ehhez eredetileg semmi köze nem volt az *uccza* nevének, mely szláv eredetü szó és valaha *ulica* volt. A *szabadkozást d*-vel írjuk, mert csakugyan szabadulni akarunk valamitől, mikor szabadkozunk; de a szó voltakép a *szab* ige származéka és a *szabatkozás* úgy viszonylik a *szabódáshoz*, mint pl. a *csalatkozás* a *csalódás*-hoz.

Sok nézeteltérésre ád alkalmat az *idegen szók* írása. Amelyek rég meghonosultak, azokra nézve nincs véleménykülönbség, azokat mindenki magyarosan írja: *rózsa, zsold, paradicsom* stb. Csak arra nézve nincs egyezés, hogy az újabb korban átvettek közül melyeket tekintsünk már meghonosultaknak s melyeket csak ideiglen befogadott vendégeknek? Vajjon tehát így írjuk-e: *filozófia, filológia, fizika, telefon, konzervativ*? v. pedig *philosophia, philologia, physika, telephon, conservativ* stb.? Véleményünk szerint jogosult az a törekvés, hogy azokat az idegen szókat, még a tudományos műszókat is, melyek a művelt magyar társalgásban általános használatban vannak, lehetőleg magyarosan írjuk, mert ezzel előmozdítjuk e szóknak *helyes kiejtését*. Ugyis elég zavart okozott már e tekintetben az idegen nyelvek H.-a. *Khinát, Algirt* és *Mekszikót* mond a magyar ember, mert véletlen *China, Algier* és *Mexico* volt az idegen nyelvű könyvekben, holott *Csin, Aldsir* és *Meχikó* (majdnem *Mejikó*) amaz országok neve. *Algebrát* és *kioszkot* mondunk mindnyájan, holott az arab és török kiejtés ezt kivánná: *aldsabr, kjöšk*.

Egészen alaptalan eljárás, ha némelyek a H. kérdései közé számítják az olyanokat is, hogy *keresztény* írandó-e vagy *keresztyén, föl*-e vagy *fel, apjuk*-e vagy *apjok*. Itt nem egy hangalaknak kétféle írása közt választunk, mint a H.-ban, hanem *két* hangalak közt; s az eldöntés attól függ, hogy a két kiejtés közül melyik van inkább elterjedve. Az ilyeneket nem is a nyelvtan, hanem az irodalmi szokás fogja eldönteni, illetőleg sokszor nem is fogja eldönteni, t. i. olyankor, mikor mind a két kiejtés nagyon el van terjedve, mint pl. a *föl, fölött, mögött* és *fel, felett, megett* esetében. Csak egyet kell megkivánnunk az ilyenek használatában: a következetességet. Nevezetesen nem szabad olyan mesterkélt különböztetéseket tenni, minő pl. az, hogy a széphangzás vagy megkülönböztetés kedvéért *fölmentett, fölszentelés* írandó, ellenben *felöntött, feltöltött*, vagy *házok, hátok, kardjok*, ellenben *okuk, soruk, poruk* stb. A magyar kiejtés, az élő nyelvjárások efféle megkülönböztetést nem ismernek. Az utóbbi években nevezetes intézkedések történtek a H. terén, először Franciaországban 1900. (l. *Francia nyelv)*, aztán Németországban 1902. s végre minálunk 1903. A német kormányok megegyeztek a porosz iskolai H. elfogadásában s még további egyszerüsitésében: megkönnyitették a sziszegők írását, a *th*-ból az eredeti német szókban mindenütt elhagyták a *h*-t (*tun, Tor, Mut* stb.) s a latin és román jövevényszók *c* betüjét a kétféle kiejtés szerint *k* és *z* betüvel helyettesitették (*Konzert, Karzer, Akzent* stb.). Ezek a reformok siettették minálunk is a H. rég vitatott kérdéseinek eldöntését. 1899-ban a Budapesti népnevelők egyesülete megokolt kérvénnyel járult Wlassics Gyula közoktatásügyi miniszter elé s elpanaszolta, hogy H.-unk ingadozó és zavaros állapota tetemesen megnehezíti a népiskola elsőrendű föladatát, a magyar írás és fogalmazás tanítását. A minisztérium kebelében az ügy előadója e lexikon tanügyi munkatársa: *Kőrösi* Henrik volt; az ő javaslatára bízta meg a miniszter Simonyi Zsigmondot, hogy dolgozza ki az iskolai H.-nak rövid és könnyen érthető szabályzatát. A munkálatot az orsz. közoktatási tanács a hivatott szakértők közreműködésével alaposan tárgyalta, a reformáló indítványokat elfogadta s a szabályzatot Wlassics Gyula miniszter 1903 márc. 14. kelt rendelettel adta ki az iskoláknak. A négy fontos változtatás a következő: 1. az egyszerű *c* a

cz helyett; 2. a kétjegyű mássalhangzók kettőztetésének következetesebb H.-a: megszűnt az a következetlenség, mely szerint a ragozásban ki kellett irni mind a négy betűt, ellenben pl. a szóképzesben nem (*fagyoyal*, *öcscse*, *bizonynyal*; de *poggyász*, *loccsan*, *annyi*; most tehát amazokat is igy irjuk: *fagygyal*, *öccse*, *bizonnyal*); 3. az idegen eredetű szók közül nemcsak a rég meghonosultakat irjuk magyarosan (*kántor*, *finánc*, *zsandár*, *taksa*), hanem azokat is, amelyek újabban lettek közkeletűek (*kréta*, *delegáció*, *fizika*, *pedagógia*, *gimnázium*, *difteritisz* stb.); 4. egybeirjuk ezeket az összetett névmásokat és kötőszókat: *énvelem*, *őróla*, *aki*, *ami*, *amely*, *amint*, *amig*, *ahányszor* stb. (mint pl. *akárki*, *valaki*, *valamint*, *valahányszor* stb.). V. ö. *Simonyi* Zs.: Az új H. szövege és magyarázata bővített szójegyzékkel (1903).

Helyesírási jelek, l. *Helyesírás*.

Hely- és keltbélyegző, l. *Postai bélyegző*.

Helyettes, általában az a személy, aki más nevében jogi cselekményt végez, nevezetesen jogügyletet köt, melyből azonban sohasem neki magának, hanem más személynek, t. i. annak, aki helyett eljár, származik joga v. kötelezettsége. — H. a hivatali szervezetben az, aki az akadályozott v. távollevő tisztviselőnek rendszerinti munkakörét a fennálló szabályok v. esetenkinti intézkedés alapján ellátja.

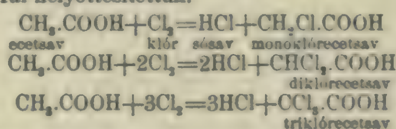
Helyettes esküdt, l. *Esküdtbiróság*.

Helyettesités (lat. *substitutio*), 1. az a jogviszony, amikor a helyettes megbizás (mandatum) alapján a megbizó ügyeit intézi. A megbizás keretén belül, sőt jóhiszemű harmadik személyekkel szemben ezen túl is a helyettest a megbizó jogi helyzete illeti meg, vagyis cselekményei olybá vétetnek, mintha azokat maga a megbizó végezte volna. A helyettes természetesen felelősséggel tartozik a megbizónak azért a kárért, amelyet mulasztásával, vétkességével, a megbizás kereteinek túllépésével okozott. Minden jogügyletnél van helye a H.-nek, kivéve azokat a jogügyleteket, melyeknek elvégzése személyhez kötött.

Különös nagy fontossága van a H.-nek az örökjogban. Megkülönböztetjük: 1. a közönséges H.-t (substitutio vulgaris); 2. a viszonos H.-t (substitutio reciproca); 3. a hitbizományi H.-t (substitutio fideicommissaria). Arra az esetre, ha az örökhagyó által kijelölt örökös nem akarna, vagy nem lenne képes örökölni, az örökhagyónak joga van helyére egy másik örököst kijelölni, akinek öröklése attól függ, hogy az első helyen nevezett örökös akar-e vagy tud-e örökölni. Ha az először kijelölt örökös végérvényesen örökös lesz, akkor a H. hatályát veszti; ellenesetben a helyettesre száll az örökség. Lehetséges egyszerre több helyettest is az örökös helyébe megjelölni, mely esetben a helyettesek egyenlően részesednek. Ily örökös-H. az egyes örökösök között is eszközölhető, s akkor az substitutio reciproca. Ha ezek mellé még egy, az örökösödési kapcsolaton kivül álló egyén lesz helyettesnek kijelölve, úgy a H. mindhármukra egyenlő arányban száll át. Ha több örökös részére ugyanaz rendeltetik helyettesnek, akkor az esetben, ha a helyettes minden örökös részére külön kirendeltetett, az a vélelem, hogy az örökhagyó a többi örökösök növedékjogát (l. o.) ki akarta zárni és ez alapon a kijelölt helyettes lép a megürült helyekre, ha azonban a helyettes közösen lett kirendelve, úgy az ő örökösödését a növedékjog megelőzi. A hitbizományi H. (substitutio fideicommissaria) kifejezett utóörökös-nevezés és abban áll, hogy úgy az első, mint az ez után következő utóörököst az örökhagyó megnevezi. Ez az utóörökös-nevezés lehet hallgatag is. Ez fordul elő pl. akkor, ha még meg nem született egyén van örökösnek megjelölve, mert ily esetben annak megszületéséig a törvényes örökös lesz az örökös; továbbá, ha az örökhagyó örökösének megtiltja, hogy az örökhagyó által reászállott vagyonról végrendelkezzék. L. továbbá *Megbizás*, *Képviselet*, *Örökösnevezés*, *Végrendeleti öröklés*, *Utóörökös*.

2. *H.*, *matematikai eljárás*, mely a matematikai kifejezések és egyenletek egyszerüsitésére szolgál. Igy pl., ha az $x^2+ax+b=0$ másodfokú egyenletben x helyére $y+\alpha$ értéket helyettesitünk s α értékét $-{}^1/_2a$-nak vesszük, az egyenlet a következő alakot veszi fel: $x^2-{}^1/_4a^2+b_2=0$ s igy már könnyen megoldható. A H.-eknek, v. amint még nevezni szokták *transzformációknak* különösen az integrálszámitásban van nagy jelentőségük. Ha az $x_1 \ldots x_n$ változók mindenikét megfelelőleg $a_1x_1+a_2x_2+\ldots a_nx_n$ alakú kifejezésekkel helyettesítjük, ahol az a-k meghatározott számok, úgy *lineáris homogén H.-t* végzünk. Ezt a H.-t, ha az $x_1^2+x_2^2+\ldots x_n^2$ értékét nem változtatja meg, *ortogonális*-nak mondjuk.

3. *H.* A kémiai átalakulások egyik leggyakoribb esete. Lényege az, hogy valamely vegyület molekulájában egy v. több alkatrészt más újonnan belépő alkatrész helyettesit. Ha pl. klór-gáz ecetsavra hat, úgy a kisérleti berendezéstől függően, annak metil gyökében foglalt hidrogén alkatrészek közül eggyel, kettővel v. mindhárommal sósavvá egyesül és az elvont alkatrészeket klór helyettesiti az ecetsav molekulájában. Azt mondjuk tehát, hogy az ecetsavban a hidrogént klórral helyettesitettük.

$$CH_3.COOH+Cl_2=HCl+CH_2Cl.COOH$$

ecetsav klór sósav monoklórecetsav

$$CH_3.COOH+2Cl_2=2HCl+CHCl_2.COOH$$

diklórecetsav

$$CH_3.COOH+3Cl_2=3HCl+CCl_3.COOH$$

triklórecetsav

A kémiai átalakulások legközönségesebb alakja, a *cserebomlás* (l. o.), ha csak az egyik vegyületben történő változást vesszük tekintetbe, szintén H.-nek tekinthető.

Helyettesitési elmélet a helyettesitések és a helyettesitési csoportok ismertetésével foglalkozik; *Galois* az algebrai egyenletek elméletében ismerte fel ezek jelentőségét. Azóta azonban a csoport fogalma lényegesen kibővült, főkép *Lie* vizsgálatai nyomán.

Helyettesithető dolog (lat. *res fungibilis*), az, amely a mindennapi forgalomban és így az egyes jogviszonyokban nem egyedileg, hanem minőség és mennyiség (szám, súly, mérték) szerint van meghatározva. Ily H. pl. a búza, tojás, vászon, liszt stb, legjellegzetesebb a pénz. A H. is lehet helyettesithetetlen dolog, amikor határozottan meg van jelölve, hogy pl. ugyanazt a 100 drb

Mária Terézia tallért kell visszaadni teljesítésül. A H. egyszersmind elhasználható is, de az elhasználható dolgok nem mind helyettesíthetők.

Helyettesítő faj (növ.), két közelről rokon faj, amely egymást két világrészben (Asarum Europaeum és A. Canadense, Platanus orientalis és P. occidentalis), két külön hegységben (Erdélyben a Rhododendron myrtifolium, az Alpesekben a R. ferrugineum), kétféle talajon: mészen (Rhododendron hirsutum) és gránitón (ferrugineum), helyettesíti. A H. gyakran közös eredetre vall, később a más-másféle körülmény között változtatta meg a most fajt alkotó bélyeget.

Helyettesítő katona (franc. *ramplaçant*), az általános védkötelezettség elfogadása előtt a védkötelesnek megengedtetett, hogy egy szolgálatra képes embert fogadjon, aki helyette szolgált. Több államban és a mi hadseregünknél is ezt az eljárást oda módosították, hogy a katonai szolgálat alól való felmentését kivánó egy bizonyos összeget fizetett az államnak, amely azután valamely jóviseletü, ügyes, kiszolgált altisztet fogadott újból szolgálatba; ezeket nevezték H.-nak.

Helyezés, l. *Hely*.

Helyezetlen, l. *Hely*.

Helyhatározó, a mondatban azon mellékrész, mely az alany cselekvése vagy szenvedése helyét határozza meg; kifejezi, hogy valami *hol* van vagy *hol* történik, *honnan* jön és *hova* törekszik vagy irányul. E szerint a H.-k 3 csoportra oszlanak: 1. a helybenlételt jelentők, a *hol* kérdésre; 2. a helybe- vagy helyremozdulást jelentők, a *hova, merre, mifelé* kérdésre, és 3. a helyből mozdulást jelentők, a *honnan* kérdésre. V. ö. *Simonyi* Zs., *A magyar határozók* (akadémiai pályamunka, két kötet, Budapest, a M. Tud. Akadémia kiadása, 1888—95). L. *Határozó*.

Helyhatóság, l. *Törvényhatóság, Rendőrség, Község*.

Helyhatósági szabályrendeletek *(statutumok)*. A törvényeken felül, amelyek a jogrend legfontosabb alapelveit szabályozzák, minden ország jogrendszerében nagy jelentőség jut a rendeletek (királyi, főleg miniszteri rendeletek) mellett a helyhatóságok (törvényhatóságok és községek) közgyűlései által alkotott rendeleteknek. Ezek a H. Tágabb értelemben ide sorolhatók némely állami, helyi (területi) hatóságok (pl. a budapesti államrendőrség főkapitánya) által törvényes hatáskörükben kiadott és szabályt tartalmazó rendeletek is. A törvény és a miniszteri rendelet az egész államnak (v. akár csak egy részének) területére szólhat és különösen a törvény bármely ügyet szabályozhat. A helyhatóságok azonban szabályrendeleteket csak saját területükre és a törvények által nekik engedett keretben (ügykörökben), szóval csak az ő hatáskörükbe tartozó ügyekben alkothatnak. A H. törvénnyel és törvényes felsőbb rendeletekkel nem ellenkezhetnek; a községek szabályrendeletei többi közt saját vármegyéjük szabályrendeleteivel sem. Az alkotmányjog terén a helyhatósági szabályrendelet nem jogforrás, mert az alkotmány törvényeken és törvényerejű szokáson alapul. A magánjog terén is ma csak kivételes a H. szerepe (pl. városi lakbérszabályrendeletek). Büntetőjogi téren csak a rendőri kihágásoknak nyilvánitható cselekmények meghatározása körül alkothatnak a vármegyei városi törvényhatóságok és a rendezett tanácsú városok helyhatósági szabályrendeletei jogforrást. A rendelet útján való jogalkotásnak, H.-nek is, tulajdonképeni területe a közigazgatási jog. A közigazgatási ügyeknek igen sok részletben való szabályozását maguk a törvények a helyhatóság hatáskörébe utalják (pl. az ipartörvény alapján az iparengedélyhez kötött iparok űzésére nézve a törvényhatóságok által alkotandó H.); vannak ugyanis részletek, amelyeket az eltérő helyi viszonyok miatt az állami központból jól szabályozni vagy országszerte egységesen szabályozni nem lehet, hanem a helyhatóságok által kell H.-kel szabályoztatni. A törvényhatósági szabályrendeletek az illetékes miniszterek által leendő megerősítést, jóváhagyást, a községi szabályrendeletek vármegyei jóváhagyást igényelnek. Annak elnyerése előtt — kivéve a törvényekben említett kivételeket (pl. a rendőri kihágást megállapító szabályrendeleteket sürgős szükség esetében) — végre nem hajthatók. A H. érvényességéhez a kihirdetés is szükséges. A vármegyei szabályrendeletek a vármegyei hivatalos lapban, a városi törvényhatóságok és a községek szabályrendeletei a helyben szokásos módon (pl. falragaszok útján, községházán kifüggesztés, kidobolás stb. útján) hirdetendők ki. Az annak rendje szerint létrejött és kihirdetett szabályrendelet a maga hatályossága körében éppen oly kötelező mindenkire, mint a törvény. A törvényesen megalkotott H. a birói és közigazgatási hatóságokat is kötelezik; a biróságoknak azonban megvan az a joguk, hogy mint minden rendeletet, úgy a H.-et is, mielőtt alkalmaznák, a törvényesség szempontjából vizsgálat tárgyává tegyék. A Kolosvári-Óvári-féle gyüjtemény (M. Törvényhatóságok jogszabályainak gyüjt., kiadja a M. Tud. Akad.) csak régi történeti érdekű H. gyüjteménye. A most hatályban lévő H. csak vármegyénkint, illetőleg városonkint gyüjtetnek össze egy-egy kiadványba. Különös gondosságot fordít helyhatósági szabályrendeleteinek gyüjteményes kiadására a székesfőváros.

Régi jogéletünknek a törvényhozás által csak szórványosan kielégitett szükségleteit a jognak igen sok szakában a helyhatóságok elégitették ki statutumaikban foglalt szabályokkal. Megkülönböztetendők különösen: 1. *Horvát-Szlavon- és Dalmátországok* közgyűlésein (Congregatio regnicolaris) hozott statutumok. Újabban jelesül a horvát-magyar kiegyezésről szóló 1868. XXX. t.-cikk 48. §-a szerint Horvát-Szlavon- és Dalmátország a nem közös, tehát az önkormányzati jog (autonomia) körébe eső ügyekben önálló törvényhozási joggal bir. A horvát országgyűlés (így kell nevezni, mert a törvény egyenesen akként nevezi, ámbár közjogilag helyesebben tartománygyűlésnek kellett volna nevezni, németül nem Reichstag, hanem Landtag) tehát ezentul nem statutumokat, hanem törvényeket hoz. — 2. *Vármegyei statutumok*. Vannak példák, hogy maga az országos törvényhozás a helybeli viszonyok rendezését a megyékre bízta, pl. 1608. Kor. u. XIII. a jobbágyok elbocsátását; 1723. LXVI. a cselédügyet; 1723. CIX. a tűzveszély elleni intézke-

déseket; 1729. XII. a borhamisítást. — 3. A *szabad kir. városok statutumai*, melyek a privilegiumokon alapuló partikuláris jogot fejtették ki részletesebben. Különösen fontosak a tarnoki városok statutumai, amelyeknek joga az ú. n. tárnoki jog (Jus tavernicale), míg a személynöki városok statutumai általánosabb városi jog rendszerévé nem alakultak. — 4. A *jászok* és *kunok* három kerületének joga, melyet 1751 (márc. 5.) Mária Terézia erősített meg (Articuli Jazygum et Cumanorum, 24. cikk, Pozsonyban jelent meg 1751.), míg az 1799-iki statutumokat József nádor erősítette meg (mindkettő együtt Pesten 1844. jelent meg Statuta pro judiciis Jazygum et Cumanorum cím alatt). — 5. A *hajduvárosok municipalis statutumai*, melyeket az 1791. LXVII. t.-c. által kiküldött országos bizottmánynak nyujtottak be, de törvényhozási elintézést nem nyertek. — 6. A *XVI szepesi városoknak* III. Zsigmond lengyel királytól 1591. Krakóban megerősített statutumaik, melyek a municipális jognak alapját teszik. — 7. *Turmezőnek* (Turopolye) statutarius joga. Legérdekesebb ebben a 24 község lakosainak a zágrábi káptalan előtt örökbevallás alakjában történt kölcsönös testvérré fogadása 1560., mit Rudolf király 1582 márc. 8. helybenhagyott. — 8. *Fiume város* és *kerületének* I. Ferdinánd által 1529. helybenhagyott és későbbi statutumai.

Erdélyben, amelynek egész joga 1526 előtt Magyarország közönséges joga irányában csak municipális jog volt, mely csak 1526 s különösen 1540 óta alakult önálló jogrendszerré, említendő: 1. a *székely nemzet* különös joga és 2. a *szász nemzetnek* különös joga. Ez utóbbinak valóságos kodifikációja Ironius (l. o.) Mátyás brassói tanácsnoknak hatósági felszólításra készített munkája, melyet Statuta jurium municipalium Saxonum in Transylvania cím alatt Báthory István 1583 febr. 18. megerősített. — 3. Egyes *megyéknek, székeknek, szabad kir. városoknak* s *taxás helyeknek* statutumai.

Helyhez kötött jelzők (vasút). A vasúti biztosító berendezések lényeges alkotórészei a H., amelyekkel már előre nagyobb távolságra a vasúti szolgálatban látható jelzéseket adnak. (L. Jelzések a vasutaknál cím alatt is; továbbá l. a «Szabad», «Lassan» és «Megállj» s a Biztosító berendezések a vasutaknál cikkeket is.) Ezek a következők:

A) *Előjelzők.* Ez árbocra szerelt mozgatható tárcsával biró jelző. Az előjelzővel adott jelzések: «Szabad» nappal a tárcsa lapja a vágány felé fordítva, vagy vízszintesen áll; sötétben fehér világ a vonat felé. «Lassan» nappal a tárcsa zöld lapjával a vonat felé fordítva, sötétben zöld világ a vonat felé. Az előjelző azt mutatja, hogy a hozzátartozó főjelző «Szabad»-ra, v. «Megállj»-ra van állítva. Ez tehát csak figyelmeztető jelző. Előjelzőt minden bejárati jelző előtt és szükség szerint más helyhez kötött jelző előtt is fel kell állítani, ha ez a helyhez kötött jelző az illető vonalrészre megállapított féktútnak megfelelő távolságból nem látható. Az előjelzőt a hozzátartozó főjelző előtt az illető vonalrészre megállapított féktútnak megfelelő távolságban kell felállítani abból a célból, hogy a vonat még a főjelző előtt biztosan megállítható legyen. A főjelző és az előjelző között kölcsönös függésnek kell lenni olyképen, hogy a két jelző vagy egyszerre legyen állítható, vagy az előjelző csak akkor legyen «Szabad»-ra állítható, ha előzőleg a főjelző «Szabad»-ra állíttatott és viszont a főjelző «Megállj»-ra csak akkor legyen állítható, ha megelőzőleg az előjelző «Lassan»-ra állíttatott. Szabványos állásban minden előjelzőnek «Lassan» jelzést kell mutatni.

B) *Térközjelzők, bejárati jelzők, vágányútjelzők* és *kijárati jelzők.* Ezek magas árbocra szerelt, mozgatható karosjelzők, másnéven szemafórok. Az ezekkel adott jelzések: «Szabad» vagy «Szabad az egyenes irányban» (kijárati jelzőknél: «Szabad» vagy «Szabad a fővonalra») nappal a jelzőárboc egy karja a menet irányában nézve jobbra 45 fokú szög alatt fölfelé áll: sötétben egy fehér világ a vonat felé. «Szabad az elágazásba» (kijárati jelzőknél: «Szabad a második vonalra») nappal a jelzőárboc két karja a menet irányában nézve jobbra 45 fokú szög alatt fölfelé áll; sötétben két fehér világ a vonat felé. Minden további elágazást, illetőleg kijáratot vagy ugyanazon az árbocon nappal egy további karral, sötétben egy további fehér világgal, vagy pedig külön fölállított árbocon kell jelezni. «Megállj» nappal a jelzőárboc egy karja a menet irányában nézve jobbra vízszintesen áll; sötétben egy vörös világ a vonat felé.

A *térközjelzők* vonalszakaszokat határolnak s azokat a távolságokat (térközöket) szabják meg, amelyekben a vonatok egymást követhetik és jelzik, hogy a következő vonalszakaszba szabad-e behaladni, vagy nem. Szabványos állásban minden térközjelzőnek «Megállj» jelzést kell mutatnia (L. Térközbiztosító berendezés alatt is.)

A *bejárati jelzők* állomások (forgalmi kitérők), pályaelágazások, pályaszinben fekvő vágánykeresztezések és vágányfonódások fedezésére valók. Jelzik, hogy a vonat az állomásba (forgalmi kitérőbe) bejárhat-e v. sem és hogy a vonat az egyenesbe v. az elágazásba halad-e be. Pályaelágazásoknál, pályaszinben fekvő vágánykeresztezéseknél és vágányfonódásoknál azt mutatják, hogy a fedezett helyen az áthaladás szabad-e v. nem. Minden vonal részére külön-külön jelzőt kell felállítani. Pályaelágazásoknál minden menetirányt jelezni kell.

A bejárati jelzőket a helyi viszonyoknak megfelelő, de legalább 100 m. távolságra kell felállítani az állomás (forgalmi kitérő) legkülsőbb váltójától, illetőleg az állomás (forgalmi kitérő), pályaelágazás, pályaszinben fekvő keresztezés v. vágányfonódás ama pontja előtt, melyet fedezni kell. Abban az esetben, ha a tolatások rendszerint a bejárati vágányon végeztetnek, akkor a bejárati jelzőket legalább 50 m. távolságra kell felállítani ama pont (tolató határt megjelölő cölöp) előtt, ameddig tolatni szabad. A bejárati jelzőknek szabványosan Megállj! jelzést kell mutatniok. Pályaelágazásoknál, pályaszinbeli vágánykeresztezéseknél v. vágányfonódásoknál a bejárati jelzők oly szerkezeti függésben legyenek, hogy mindenkor csak az egyik irányból jövő vonatnak

legyen a jelző Szabad !-ra állítható. A bejárati jelzőket hallható (ellenőrző csengetyü) v. látható, v. mindkét ellenőrző berendezéssel is felszerelik, amelyek a jelzőknek a Megállj !-ra való állását jelzik.

A vágányútjelzők különleges viszonyok közt alkalmaztatnak és a bejárati, illetőleg a kijárati jelzőkkel nem jelzett vágányutakat jelölik meg. Ezeknek a váltókkal, a bejárati, illetőleg a kijárati jelzőkkel összefüggésben kell állaniok. Szabványos állásban minden vágányútjelzőnek Megállj ! jelzést kell mutatnia.

A kijárati jelzők azt mutatják, hogy az állomásból (forgalmi kitérőből) a vonat kimehet-e v. nem, és ha igen, melyik vonalra. Szabványos állásban minden kijárati jelzőnek Megállj ! jelzést kell mutatnia. Kijárati jelzőket csak ott kell alkalmazni, ahol az állomások központi váltóállító berendezésekkel, a folyó pálya pedig térközbiztosító berendezésekkel van felszerelve.

C) *Az állandó lassú menetjelzők* a vonalon oly pályarészek megjelölésére valók, amelyeken a vonatok huzamosabb időn át csak mérsékelt sebességgel haladhatnak. Jelzésük Lassan !; nappal a jelzőárboc karja a menet irányában nézve jobbra 45 fokú szög alatt lefelé áll; sötétben zöld világ a vonat felé, fehér világ az ellenkező irányban.

D) *A tolatás-jelzők* mozgatható tárcsajelzők, s azt a pontot jelölik meg, amelyen túl a jelzőnek «Tilos a tolatás» állása esetén tolatni nem szabad. Jelzésük: «Szabad a tolatás» nappal tárcsájuk lapja a vágány felé fordítva, v. vízszintesen áll; sötétben fehér világ, a szükséghez képest az egyik v. mindkét irány felé. «Tilos a tolatás» nappal a kékszinű tárcsa a menet irányára merőlegesen áll; sötétben kék világ a menetirány felé.

E) Helyiérdekű vasutakon az állomások előtt előjelzővel összekötött bejárati jelzők nem szükségesek, a bejárati váltó előtt a fékútnak megfelelő távolságban szilárdan álló kerek *tárcsajelzőt* kell felállítani, amely jelzi a vonatnak, hogy állomáshoz közeledik; és pedig nappal a vonat felé fordított zöld tárcsával, sötétben zöld világú lámpással.

F) Váltójelzők, fővasutakon alkalmaztatnak, s a váltó állításával együttesen állíttatnak. A váltójelző fehér és zöld négyszöggel mutatja, hogy «A váltó az egyenes irányban áll», ha a váltó a rajta áthaladó járóművet a kedvezőbb irányban vezeti; és «A váltó a kitérő irányban áll», ha a váltó a rajta áthaladó járóművet a kedvezőtlenebb irányba vezeti.

G) A H. közé tartoznak végül a *védőjelzők* és *irányjelzők* is, amelyek a régi rendszerű biztosító berendezések keretében létesültek, s amelyek ma már csak arra az átmeneti időtartamra érvényesek, amelyen belül az 1906. évi új jelzési utasításnak megfelelően az előjelzőkkel összekötött bejárati jelzőket fel kell állítani.

a) *Védőjelzők* lehetnek tárcsajelzők, vagy karos jelzők. Ezek állomások (forgalmi kitérők), pályaelágazások és pályaszinben fekvő vágánykeresztezések fedezésére valók. Jelzik, hogy a vonat az állomásba (forgalmi kitérőbe) bejárhat-e, vagy nem. Pályaelágazásoknál v. pályaszinben fekvő vágánykeresztezéseknél azt mutatják, hogy a fedezett helyen az áthaladás szabad-e, vagy nem. Szerepük tehát ugyanaz volt, mint az új elvek szerinti bejárati jelzőké ma; de a védőjelzőket az állomás (forgalmi kitérő) legkülsőbb váltójától, illetőleg az állomás, pályaelágazás, vagy pályakeresztezések ama pontjától, melyet fedezni kell, rendszerint 500 méter (helyiérdekű vasutakon 300 méter) távolságon kell elhelyezni. A védőjelzőknek szabványosan «Megállj» jelzést kell mutatniok. A védőjelzővel adott jelzések a tárcsával vagy karral ugyanazok, mint a tárcsajelzőkkel, vagy karosjelzőkkel, de sötétben a «Szabad» jelzés zöld világ és a «Megállj» jelzés vörös világ a vonat felé.

b) A régi jelzési utasításban a «Bejárati jelzők»-nek nevezett jelzők most *irányjelzőknek* neveztetnek; ezek a bejárati váltó előtt rendszerint 50—100 m. távolságban vannak felállítva, vagy egyes esetekben — a védőjelzőkre meghatározott távolságra kihelyezve — azokat helyettesítik; az utóbbi esetben sötétben fehér világ helyett zöld világot kell mutatniok a vonat felé.

Hely-Hutchinson, l. *Hutchinson.*

Helyi alkalmazás (ném. *Lokalanstellung)*, csapatszolgálatra kevésbbé, hanem csak irodai szolgálatra alkalmas tisztek a H.-ba helyeztetnek át végleges nyugdijaztatásuk előtt. Alkalmaztatásuk alatt ezen tisztek, ha feladatuknak minden tekintetben megfelelnek, elő is léptethetők.

Helyi árú v. *loco-árú*, az az árú, amely a piacon készletben van, melyet tehát vétel esetén azonnal szállítani lehet.

Helyi bohózat, l. *Bohózat.*

Helyi díjszabás, l. *Díjszabás.*

Helyiérdekü vasutak (franc. *Chemins de fer intérêt local;* ang. *Light Railways;* ném. *Vicinalbahnen, Localbahnen).* Az első vasúti vonalak keletkezésénél minden állam jó ideig természetszerüleg arra törekedett, hogy a kiviteli forgalom irányai szerint valamennyi vasúti vonala az ország fővárosába fusson össze. Ezek a sugárirányú fővonalak mind elsőrendű főpályáknak épültek és felette nagy tőkebefektetéssel jártak. A kontinensek fő- és nagyvárosai ennek a centralizáló vasútépítő politikának köszönhették az újabb időkben elért rohamos fejlődésüket. Lassanként azonban a vidék is, mely a fővasúti vonalakat eleinte csak a fejletlen közutakon közelíthette meg, érezni kezdte a vasút hiányát. A közgazdaság és kereskedelem fejlődésével a kisebb helyi forgalom sem nélkülözhette többé a vasutat. És viszont nyilvánvalóvá vált, hogy ahol vasút van, ott a közgazdaság, kereskedelem és kultúra rohamos fejlődésnek indul. A drága fővonalak megépítése után tehát minden törekvés oda irányult, hogy egyes vidékek és kisebb városok számára egyszerűbb és olcsóbb, habár csekélyebb teljesítőképességű vasúti vonalak jöjjenek létre. Ezeknek szétágazó hálózatai azután a fővonalaknak is gyüjtő, tápláló ereivé váltak.

Hazánkban ennek a feladatnak eleinte másodrangú, mellékvasutak építésével próbáltak megfelelni. Igy jöttek létre a mult század hetvenes éveinek elején az osztrák-magyar államvasút-tár-

saság *valkány—perjámosi*, *vojtek—németbogsáni* és *tótmegyer—nyitrai* mellékvonalai. Ugyanez időtájt állami költségen megépültek a *vámosgyörk—gyöngyösi*, *füzesabony—egri* másodrendü szárnyvonalak és az ú. n. *gömöri iparvasutak*. Mind e vonalak azonban még mindig nem vonhatták ki magukat teljesen a fővasutak szabványára készült, drágább építési és üzletkezelési rendszabályok alól. E féleredmények után tehát mindinkább előterbe lépett az egeszen olcsó és egyszerü kezelésü, kizárolag csak *helyi érdeket* szolgáló vicinális vasútvonalak építésének kérdése.

Még mielőtt a törvényhozás ez irányban intézkedett volna: Arad vmegyében hosszú évek vajúdása után megépült az *első magyar helyiérdekü vasút*: az *arad—körösvölgyi vonalnak* Aradtól—Borosjenőig terjedő része. E vasutat az 1875. évi XLIV. t.-c. engedélyezte. Annak létrejöttét a helyi érdekeltségnek, valamint *Boros* Béni vezetőmérnöknek páratlanul önfeláldozó, együttes úttörő munkálkodásával, pusztán az érdekeltek hozzájárulásából sikerült végre megteremteni és 1877. a forgalomnak átadni. E vasút kilométerje átlag még csak 34,200 koronába került. Ezzel megvolt a módja, mikepen kell olcsó, szerényigényü, csupán a lokális érdeket szolgáló vasutat épiteni és üzemben tartani.

A H. hálózatának igazi kifejlődése azonban hazánkban csak az e tekintetben korszakotalkotó 1880. évi XXXI. t.-c. szentesitésével veszi kezdetét, melyet később még az 1888. IV. t.-c.-kel egészitettek ki. Az előbbi megszabja, hogy a m. kir. államvasút, az utóbbi pedig, hogy az állami kamatbiztositást élvező magánvasutak is *kötelesek a vonalaikba beágazó H. üzletét kivánatra a tényleg felmerülő költségek kért kezelni*. Az utóbbi t.-c. azonkívül a H. építésére állami hozzájárulást is biztosit és a vasút financirozását nagymértékben megkönnyíti. Megállapitja u. i., hogy az építési tőkének csak 35%-a biztositandó *törzsrészvények* alapján egybegyüjtött készpénz-hozzájárulásokban és államsegélyben; míg 65%-a *elsőbbségi részvények* kibocsátásával és értékesitésével fedezhető.

Mindez azonban nem lett volna elegendő a magyar H. meglepően rohamos elszaporodásához és fejlődéséhez, ha rendkívül meg nem könynyítették volna ezt még 1884-től kezdve az ú. n. *szabványszerződéssel* is, ill. az abban megadott speciális kedvezményekkel. Ez az üzletkezelési szerződés u. i. megállapitotta a Máv. (illetőleg az állami kamatbiztositást élvező vasutak) részére azokat az *önköltségi díjtételeket*, melyek fejében azok a vonatjukba beágazó H. üzletét kezelni tartoztak. Ez a határozott alapokon megszabott üzletkezelési díjazás teszi lehetővé azt, hogy az üzleti kiadások sohase emészthessék föl még a kevésbé jövedelmező H.-on sem a H. brutto-bevételeit. Ez azután biztositotta azt, hogy az üzleti bevételnek bizonyos aránylagos része minden körülmények között az elsőbbségi részvénytőke kamatoztatására legyen fordítható.

Nyilvánvaló, hogy a H. törvényének ez a liberális magyarázata, amely a szabványszerződésben megnyilatkozott s amit méltán lehet *burkolt*, *másodszori államsegélynek* nevezni, rendkívül megkönnyítette az elsőbbségi részvények elhelyezését, mert azok kamatoztatásának kockázatát a minimumra csökkentette. Ezzel a H. financirozása biztos alapokat nyert (l. *Állami kezelés*). Később (1905.) a szabványszerződésben az önköltségek megtérítéséről áttértek az üzleti bevétel *százalékos megosztásának* rendszerére, ami a H. és az üzemkezelő Máv. között még nagyobb érdekközösséget teremtett meg.

Ezeken az alapokon fejlődött ki nálunk aránylag rövid idő alatt a H. azon jellegzetes tipusa, amely a magyar H. túlnyomó többségét jellemzi. Számokban ki sem fejezhető az az általános közgazdasági és kulturális haszon, ami a H. rohamos elterjedését nyomon követte. Ezeknek a H.-nak a hálózata most már messze túlhaladja az állam tulajdonában lévő vasutaknak, sőt az összes többi vasutaknak együttes hosszát is. 1911. év végén volt ugyanis:

Az államvasút kezelésében lévő H. ...	9,493·3 km.
Magánvasutak « « « ...	825 «
Önálló üzemü H.	716 «
Összes H. ...	11,034.3 km.

Ellenben fővasúti és egyéb vonal volt:

Az állam tulajdonában	8,135·1 km.
Magánvasutak	1,930 «
Összesen: ...	10,065·1 km.

A közforgalmi vasutak összes hossza tehát (a közúti városi vasutak nélkül) az 1911. év végén	21,099·4 km.

volt.

A H. építésének és forgalmi berendezésének egyszerüsítésére a 7635/1889. közm. és közl. miniszteri rendelettel kiadott «*Irányadó alapelvek*» szabták meg általánosságban azokat a könnyítéseket és kedvezményeket, amelyekkel az állam a H. létrejöttét elősegiti. Igy müszaki szempontból a H. főjellege, hogy töltései, bevágásai, kavics- (esetleg homok-) ágyazata, talpfái jóval kisebb méretüek, mint a fővasutakéi. Legnagyobb sinszelvényük általában 23·6 kg. A sinek azelőtt 5000 kg., újabban 6000 kg. keréknyomásra számított talpfaelosztás szerint vannak lefektetve. A mozdonyok tengelynyomása csak 10—11 t. közt variál. A vonatok maximális sebessége 40 km., de a gyakorlatban rendszerint ennél is kevesebb. Harangjelzésük nincs és az állomások közellétét csakis fixtáblák jelzik. Az állomási mellékvágányokban a váltók állását sem kell jelezni. A H. csupán nappali forgalomra vannak berendezve. Ezért az útátjárók sincsenek sorompóval lezárva s az őrök is kisebb számban alkalmazhatók. Magasépitményeik a lehetőségig egyszerüek s állomási személyzetük is nagyrészben egyszerübb kategóriából áll. V. ö. *Dolnecki* Sándor, Helyiérdekü vasutaink alapitása, építése és üzlete (kiadta a Magy. mérnök-építészegylet 1892); *Haich* Károly, A helyiérdekü vasutakról (Közgazdasági szakkönyvtár 22. füzet, 1910); *Gönczy* Béla, A helyiérdekü vasutak (a Magy. mérnök- és építészegylet közlönye 1911, 28. sz.).

Helyi értékek az értéktőzsdének azon papirjai, melyek az illető piacot különösképp jellemzik. Igy pl. nálunk H. a malmok, takarékpénztárak, közlekedő vállalatok és néhány iparvállalat részvényei. A H.-ben rendesen nincs határidőüzlet.

Helyi érzéstelenítés, ma igen megszokott módszer a műtétek fájdalmatlan elvégzésére. Az érzéstelenítendő testrész idegeit valamely érzéstelenítő szer (kokain, novokain, storain, alipin stb.) oldatával, leginkább novokainnal bénítjuk s ezáltal a műtéti terület teljes érzéstelenségét érhetjük el. A H.-nek több módja van, legrégibb az infiltrációs érzéstelenítés, amikor a műtéti területet infiltráljuk az érzéstelenítő oldattal (Schleich), ennél jobb az érzéstelenítendő terület körülfecskendezése; még jobb ú. n. vezetési érzéstelenítés, amidőn a műtéti területet ellátó idegtörzsekhez fecskendezzük be a folyadékot. Az utóbbit regionális érzéstelenítésnek nevezzük. Nem minden testrész alkalmas egyaránt a H.-hez, de ma már a H. módszerei annyira ki vannak fejlődve, hogy szükség esetén bármely operáció elvégezhető H.-ben. V. ö. *Braun*, Lokalanaesthesie (III. k. 1913).

Helyi fauna, bizonyos helyen élő állatok összessége.

Helyi fűtőberendezések, l. *Fűtés.*

Helyi idő, valamely hely meridiánjára érvényes középidő. Egy középnap alatt értjük t. i. azt az időközt, amely egy képzelt, az ég egyenlítőjén egyenletesen haladó Napnak két delelése v. meridiánátmenete között eltelik. A Föld öszszes meridiánjain tehát fokozatosan, egymásután halad át a Nap. Innét van, hogy pl. dél egyszerre nem az egész földön van, hanem csak egyetlen délkör mentén, t. i. azon a meridiánon, amely éppen a Napon átmegy. A Nap látszólag K.-ről Ny. felé mozog és ezért pl. előbb delel egy oly helyen, melynek meridiánja K.-re, későbben pedig oly helyen, melynek meridiánja Ny.-ra van valamely adott helytől, mondjuk pl. Budapesttől. Mikor a Nap Budapesten delel, Kolozsváron már elmult dél, Fiuméban pedig csak később lesz dél. Minden helynek megvan tehát a saját helyi ideje s a helyi idők közötti különbség egyenlő az illető helyek földrajzi hosszuságainak különbségével. Pl. Budapest meridiánján a Nap 1 órával és 7 perccel előbb megy át, mint Páris meridiánján, a két város helyi ideje között tehát ennyi a különbség. A valódi Nap delelése szerint nem lehet az időt számítani azért, mert a valódi Nap nem az egyenlítőben, hanem ehhez ferde síkban, az ekliptikában mozog, nem egyenletes sebességgel; ezért két delelése között eltelő idő sohasem egyenlő. A H. meghatározása a Nap állásának megfigyelésével történhetik (ha nem kívánunk igen nagy pontosságot) az időegyenlet figyelembevételével. Az időegyenlet a középidő és a valódi napidő közti különbség, másszóval a képzelt középnap és a valódi Nap óraszögeinek különbsége. A mai kiterjedt és gyors forgalom mellett a sokféle H. komoly akadályul szolgál. Ezért vezették be az egységes vagy zónaidőt. Nemzetközi egyezmény szerint alapmeridiánnak a greenwichit fogadták el s a Földnek 15 hosszuságfokot átölelő sávjaiban egyszerre ugyanaz az idő érvényes, amely a greenwichitől csak egész órákban különbözik. Magyarországon az ú. n. középeurópai érvényes, amely a Greenwichtől 15°-nyira K.-re eső meridiánnak helyi ideje. Mivel Budapest hoszszusága tényleg 19° 3′ 49·5″, azért a zónaidő és Budapest helyi ideje között annyi különbség van, amennyi 19° 3′ 49·5″—15°=4° 3′ 49·5″-nak időben megfelel. 1° egyenlő lévén 4 időperccel, ez a különbség kitesz 16 percet és 15·3 másodpercet; ennyivel van előbbre a bpesti H. a zónaidőhöz képest. A csillagászok a pontos időt az állócsillagok megfigyelése segítségével határozzák meg.

Helyi mondák alatt a nép képzeletének azon alkotásait értjük, melyek valamely földrajzi hely nevéhez vagy különös alakulatához fűződnek s amelyekkel a nép az illető névnek vagy alakulatnak furcsaságát valamely ott lefolyt esemény emlékeként magyarázza. A H. ilyképen épp úgy a nép naiv okfürkészésének eredményei, mint az aetiologikus mondák (l. *Aetiologia).* Minden nép monda-költészetében nagy a H. száma: az antik mitológiában ilyen pl. Semele (l. o.) mondája, mely a Sipylos-hegy egyik csúcsának alakulását akarja magyarázni v. Ares vérbűnének mondája (l. *Halirrhothios),* mely az Areopagos elnevezést okadatolja; a magyar népmondában ilyen pl. a Királyhágó mondája.

Helyi rendőrség, l. *Rendőrség.*

Helyi szokás, l. *Szokás.*

Helyi telepek, l. *Elektromos áramfejlesztő központi telepek.*

Helyi üzlet, oly üzlet, mely *egy* kereskedelmi piacon székelő felek közt bonyolódik le *helyi árúkban* (l. o.) vagy a tőzsdén *helyi értékekben* (l. o.).

Helyi váltó (ném. *Platzwechsel),* az a váltó, amelyen a kiállítás és a fizetés helye azonos, amelyet a kiállítás helyén kell fizetni.

Helyi vétel és *helykülönbség melletti vétel* (distance-vétel), l. *Adásvétel.*

Helyközi telepek, l. *Elektromos áramfejlesztő központi telepek.*

Helyközi váltó, l. *Distance-váltó.*

Helyközi vétel, l. *Adásvétel.*

Helym, a XIII—XIV. sz.-beli csöbör- v. fazékalakú sisak középkori neve. L. *Sisak.*

Helymeghatározás, az az eljárás, amelynek segítségével a Föld felületén valamely helynek geográfiai szélességét és hosszúságát állapítjuk meg. Ilyen eljárás v. módszer többféle használatos. Szárazföldön valamely hely földrajzi szélességét v. sarkmagasságát úgy nyerjük, hogy megmérjük pl. valamely állócsillag meridián-zenittávolságát, vagyis azt a szöget, amelyet a zenitvonal és a csillaghoz menő látósugár egymással bezárnak abban a pillanatban, mikor a csillag a meridiánon átmegy v. delel. Ha ismerjük az illető csillag deklinációját, úgy a megfigyelési hely sarkmagasságát egyszerű összeadás v. kivonás adja. Szilárd felállítású obszervatóriumokban erre a célra a meridiánkör és a passageműszer, meg a zenitteleszkóp szolgálnak. Utóbbi két műszer erre a célra ú. n. Horrebow-nivóval van ellátva (igen érzékeny vízszinmérő v. libella) s igen nagy pontosságot enged meg. Egyébként univerzálműszerrel v. theodolittal történik a sarkmagasság meghatározása.

Tengeren a megfigyelés körülményei sokkal nehezebbek, mert a hajó folytonos mozgása pontos műszerek felállítását nem engedi meg. A hajózás céljaira nagy pontosság nem is szükséges,

legtöbbnyire 1—2 ívpercnyi pontosság teljesen elegendő. A megfigyelés kézben tartható reflexiós műszerrel (szextáns, prizmakör) történik. Egyik módszer a meridián-magasságok módszere, melynél a zenittávolság helyett valamely égitest delelési magasságát mérik meg, vagyis azt a szöget, melyet a horizonhoz és az ismert deklinációjú égitesthez vont látósugarak egymással bezárnak. Horizonul a tenger látszó horizonja szolgál. A megfigyelt égitest pedig a tengeren leginkább és csaknem kizárólagosan a Nap, amelynek felső v. alsó szélét figyelik meg. Néhány egyszerű ú. n. javítás segítségével a megfigyelést át lehet számítani, redukálni, úgy mint ha a Föld középpontjában történt volna. Sarkmagasságot a meridiánon kívül eszközölt megfigyelésekből is meg lehet állapítani, amihez ismerni kell a megfigyelt csillag óraszögét. Ha ily mérések a meridián közvetlen közelében eszközöltetnek, úgy a mért magasságokat könnyen lehet a meridiánra redukálni s azután úgy felhasználni, mintha a meridiánban eszközöltettek volna. A Föld északi féltekéjén a sarkcsillag (α Ursae minoris) kényelmesen fölhasználható a szélesség meghatározására, mivel sohasem távozik messze a meridiántól. Előre kiszámított ú. n. táblák nagyon megkönnyítik a sarkcsillag megfigyeléseinek átszámítását, redukcióját.

Hogy valamely hely földrajzi hosszuságát megállapíthassuk, ismernünk kell a megfigyelési hely és a kezdő meridián (jelenleg legtöbbnyire a greenwichi) helyi idejének különbségét ugyanabban a pillanatban; minthogy a hosszuság az a szög, amelyet a kezdőmeridián és a megfigyelési hely meridiánja egymással bezárnak, ez a szög egyenlő ugyanannak a csillagnak a két meridiántól mért óraszögeinek különbségével, úgy hogy ez az utóbbi időkülönbség közvetlenül a keresett hosszusággal azonos.

A megfigyelési hely helyi idejének meghatározása céljából meg kell figyelni valamely csillag magasságát v. zenittávolságát; ebből, a hely sarkmagasságából és a csillag ismert deklinációjából ki lehet számítani a helyi időt. Hátra van a kezdőmeridián idejének megállapítása. Ez többféle módon történhetik. 1. Hold-distanciákból. A Hold az égen igen gyorsan változtatja helyét (naponként átlag 13°-kal), úgy hogy minden helyzetének egy határozott időpont felel meg, az előbbiből tehát az utóbbit meg lehet állapítani. A csillagászati és hajózási évkönyvekben és efemeriszekben előre ki vannak számítva a kezdőmeridián bizonyos időpontjaira a Hold distanciái a Naptól, a bolygóktól vagy a Hold-pálya közelében levő fényesebb csillagoktól. Ezek segítségével egy megfigyelt másik distanciából a kezdőmeridián idejét lehet kiszámítani. A Hold distanciáit rendesen szextáns segítségével mérik, különböző javítások alkalmazásával a Föld középpontjára redukálják s úgy nyerik a kezdőmeridián idejét; egyidejüleg meghatározzák a helyi időt. A kettő közti különbség adja a keresett földrajzi hosszuságot. Ezt a módszert már Vespucci használta 1499. 2. A Holdkulminációk módszere. Megfigyeljük a Hold meridiánátmenetét, amiből ki lehet számítani a Hold rektaszcenzióját e pillanatban. Az efemeriszből ki lehet számítani, hogy a Hold e rektaszcenziójának a kezdőmeridián milyen ideje felel meg. A különbség a megfigyelt helyi időhöz képest adja a keresett hosszuságot. E módszert először Baffin használta 1615. 3. Holdmagasságok módszere. Hasonló az előbbihez, csakhogy meridiánátmenet helyett a Hold magasságát figyeljük meg az első vertikál közelében. E megfigyeléshez nem kellenek szilárdan felállított műszerek, ezért utazások alkalmával igen jól használható. 4. A Hold mozgása közben némelykor elvonul állócsillagok előtt és ezeket eltakarja; ezen eltakarásnak megfigyelését szintén fel lehet használni a hosszuság kiszámítására. 5. Hosszuságmeghatározás távíró segítségével. Valamennyi módszer között ez a legpontosabb. A két helyen, melyeknek hosszuságkülönbségét meg akarják határozni, ugyanazon csillagok megfigyelése által meghatározzák a helyi időt, (vagyis óráiknak állását) s óráikat azután távirati úton összehasonlítják, úgy hogy kronográfon egyidejüleg jelzéseket jegyeztetnek fel, amiből közvetlenül megkapják a helyi idők és így a hosszuságok különbségét. Ezt a módszert Gauss adta meg 1839., de csak 1844. alkalmazta először Wilkes Amerikában. Újabban számos ily pontos hosszuság-különbségmeghatározás eszközöltetett. A drótnélküli táviratozás szintén kitünően felhasználható e célra. Kisebb távolságoknál felvillanó fényjeleket (heliotrop, puskapor stb.) lehet alkalmazni a távíró helyett. 6. A hosszuságot meg lehet állapítani oly égi jelenségek megfigyeléséből, melyek mindenütt egyszerre válnak láthatóvá, amilyenek pl. a Jupiter holdjainak fogyatkozásai vagy a Holdfogyatkozás (de nem a Napfogyatkozás).

Tengeren a hosszuság meghatározására felhasználják a már említett Hold-distanciákat és csillagtakarásokat; de ezeket a módszereket inkább a kronométerek ellenőrzésére alkalmazzák, miután a hajók mind jó kronométerekkel vannak ellátva, amelyekkel a kezdőmeridián idejét úgyszólván magukkal viszik mindenfelé. A hosszuságmeghatározás azután nem áll egyébből, mint a helyi idő megfigyeléséből. Ennek különbsége a kronométer idejéhez képest adja a hosszkülönbséget. Van oly módszer is, mely több csillagmagasság megfigyeléséből szélességet és hosszuságot egyszerre enged meghatározni. Vagy két csillagnak egyidejű magasságát figyelik meg, vagy pedig egy csillagnak két különböző magasságát és a közbeeső időközt. Legkényelmesebb és leghasználatosabb *Sumner* amerikai hajóskapitány módszere, mely a hajó helyét két, a térképbe rajzolt kör metszéseiből határozza meg. Képzeljünk valamely csillag körül, mint pólus körül, a Föld felszínén parallelköröket húzva, akkor mindazokon a helyeken, amelyek egy és ugyanazon ily körön feküsznek, a csillagnak ugyanaz lesz a magassága. A köröknek e rendszere követi a csillag mozgását s ennélfogva folyton más és más ily körök mennek át a Föld valamely helyén. Sumner módszere abból áll, hogy a megfigyelés helyén átmenő ily kört, illetve annak egy részét térképen megszerkeszti. Ha, miután a megfigyelés helye új magassági kört ért el, ezt az új kört is a térképre rajzoljuk, úgy a két kör metszéspontja a megfigyelés helyét adja. A part közelében és ha

szárazföld látható, a hajó helyét a látható parti részletek és tárgyak ismert helyzetéből határozzuk meg, vagy úgy, hogy megmérjük azokat az irányokat, amelyek a hajót két ily tárggyal összekötik, vagy pedig megmérjük egy tárgynak irányát és távolságát, vagy végül megmérjük 3 tárgy között a szögeket.

Irodalom. Chauvenet W., Manuel of Spherical and Practical Astronomy, Philadelphia 2 köt.; Caspari E., Coures d'Astronomie pratique, 2 köt., Paris 1888; Villarceau—De Maquac, Nouvelle navigation Astronomique, Paris 1877; Faye, Cours d'Astronomie nautique, Paris 1880; Merrifield—Evers, Navigation and Nautical Astronomy, London 1868; Lehrbuch der Navigation, herausgegeben vom Reichs-Marine-Amt, 3 köt., Berlin 1901; Jordan, Grundzüge der astronomischen Zeit- und Ortsbestimmung, Berlin 1885; Albrecht, Formeln und Hilfstafeln für geographische Ortsbestimmungen, 4. kiad., Leipzig 1908; Sumner, Neue Methode, den Standpunkt eines Schiffes auf der See durch Projektion auf Mercatorskarte zu bestimmen, Hamburg 1855; Brünnow, Lehrbuch der sphärischen Astronomie, 4. Aufl., Berlin 1881; Herz und Tintner, Lehrbuch der sphärischen Astronomie und ihre Anwendungen auf geographische Ortsbestimmung, Wien 1887; Bolte, Die Methoden der Chronometerkontrolle an Bord zum Zwecke der Längenbestimmung, Hamburg 1894; u. a., Praxis der Sumnerschen Standlinien, Hamburg 1894.

Helynevek s általában a *földrajzi nevek* igen érdekes tárgyai mind a nyelvészek, mind a hisztorikusok nyomozásainak. Egyes országok, vidékek helyneveiből igen becses tanulságok meríthetők az illető vidékek történetére nézve. Angliában és Franciaországban a számtalan kelta helynév azt bizonyítja, hogy az illető vidékek lakossága azelőtt kelta volt. A sok szláv helynév Erdélyben megannyi részrehajlatlan tanuja annak, hogy szláv lakosság volt az, melyet ott a magyarok s az oláhok kiszorítottak, s ugyanezt látjuk a Királyhágón innen is: Csongrádban és Visegrádban szláv népek «fekete várát» és «magas várát» hódította meg a magyar.

A H.-nek legközönségesebb forrása az illető helynek természeti mivolta, helyzete, termékei stb., és ezek közt leggyakoribbak a növény- és állatnevekből származók, pl. *Bodzás, Erdős, Gyertyános, Tölgyes, Kövesd, Tőhát, Komlós, Fehérhegy, Árokalja, Dinnyés, Almás, Rákos, Békás, Kigyós, Hódos, Oroszlános, Varjas, Hollós, Seregélyes, Harcsás, Keszegfalva,* stb. — Néha a lakosok foglalkozásáról, különösen egyes iparágakról vette nevét a helység: *Igric, Igrice* (még a XIII. sz.-ban a királyi igricek, vagyis joculatorok, dalosok földe volt), *Szakácsi* (még Róbert Károly idejében a királyi szakácsoké volt), *Solymár* (az Árpád-ház korában királyi sólymároké volt), *Kürtös, Gerencsér, Esztergály, Nyerges,* stb. — Sok hely egyes személytől, jelesen a hajdani tulajdonostól vette nevét. A XIII—XV. sz.-okban igen gyakran említenek okleveleink ilyen hosszu neveket: *Szabó Pál földe, Veres Mihály fia háza, Jamán Elek szállása, Csorba János szállása, Veres János falva, Iván György falva,* stb. — Sok hely a templomról vagy ennek védőszentjéről van elnevezve: *Egyházasfalu, Egyházas-Rádócz, Kápolna, Kápolnás, Kápolnás-Nyék, Szent-István, Szent-Mihály, Szent-Márton,* stb. — Némelyik a hétnek egy-egy napjától vette nevét: *Hetvehely* (hétfőhely), *Szerdahely, Csötörtök, Péntekfalu, Szombathely,* stb. — A magyar H.-nek az *-s* képző mellett a *-d* egyik régi képzőjük, pl. *Kövesd, Bükkösd, Ártánd, Disznód, Tinód, Farkasd, Agárd, Kakasd, Galambod, Istvánd, Ivánd, Jánosd, Peterd, Románd,* stb. — Sok helynév, kivált a jelentékenyebb helyeké, évszázadokon, sőt ezredeken át is megmarad (v. ö. Róma, Athén, stb.), mások ellenben idővel eltűnnek, újaknak engedik át a tért, vagy — ami még közönségesebb — annyira elváltoznak (kivált ha más nép ajkára kerülnek), hogy eredeti formájukat csak régi történeti kútfők segítségével lehet megállapítani. Igy pl. *Sancta Trinitasból Szentrontás* lett, *Szent-Máriából Somorja. Erdély* hajdan *Erdő-elü* volt, *Havasalföld* pedig *Havas-el-föld* v. *Havaselve: elü, el, elve* a. m. túl, túllevő, tehát erdőn túl, illetőleg havason túl levő föld.

A *Berettyó, Sajó, Héjő* folyók neve régi okiratainkban *Berekjó, Sójó, Hévjó.* A *Sajó* németül *Salzach,* tótul pedig *Slana,* ami szintén sós folyót jelent. A *Héjő* elejét *Tapolcának* hivják s ez tótul szintén hévvizet, meleg vizet jelent. A *jó* szó folyót jelentett s ilyen értelemben más nevekben is és okleveleinkben külön is előfordul. Igy vannak más elavult szók is, melyek csak helynevekben maradtak fönn, pl. *aszó* a. m. völgy, vizmosás, *horh* a. m. mélyút, stb.

Az a rendszertelenség, mely a magyarországi H. tekintetében fennállott, szükségessé tette a községi és egyéb H. ügyének szabályozását. Az e célra alkotott 1898. IV. t.-c. kimondja, hogy minden községnek csak *egy* hivatalos neve lehet; mindennemű helynévváltoztatás a belügyminiszter hatáskörébe tartozik. A H. végleges megállapítására az Országos községi törzskönyvbizottság küldetett ki, mely történettudósok, geográfusok s nyelvészek bevonásával és az illető község és vármegye meghallgatásával állapította meg a végleges H.-et. Az elv az volt, hogy két azonos nevű község az országban ne legyen, miért is a községek nagy részét (folyó-, hegy- vagy vármegyéről vett) névjelzővel látták el, továbbá, hogy az összetett nevek kötőjel nélkül egy szóba írva használtassanak, ami sok igen hosszú nevet eredményezett. A megállapított H. országos törzskönyvben tartatnak nyilván, mely a jelentékenyebb pusztákat is felöleli. 1913 közepén már csak 4 vármegye (Árva, Liptó, Hunyad és Fogaras) törzskönyvezése hiányzott; a megállapított H. vmegyénként közzététettek a Budapesti Közlönyben és külön jegyzékekben.

Irodalom. A helynévkutatásnak egész irodalma van már. Idevágó fontosabb munkák: G. Egli, Geschichte der geographischen Namenkunde, 1886; ugyanaz, Nomina geographica, Leipzig 1870, 2. kiad. 1893; Isaac Taylor, Words and places, or etymological illustrations of history, ethnology and geography, London és Cambridge 1864; J. D. Whitney, Names and places, Cambridge 1888; Förstemann, Altdeutsches Namenbuch, 2 köt.; G. Coordes, Schulgeographisches Namenbuch, Metz 1888. — Pesty Frigyes, A helynevek és a történelem, akadémiai értekezés, Budapest 1878; ugyanaz, Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben, 1 köt., u. o. 1888; Ortvay Tivadar, Magyarország régi vizrajza, 2 köt.; Márki, Erdély helynevei, 1894. — V. ö. még Hunfalvy Pál, Magyarország ethnographiája; Szarvas Gábor és Szilády Áron cikke: Magyar Nyelvőr 1878; Márki Sándor dr., Erdély helynevei, az Erdélyi Kárpát-Egyesület folyóiratában, Erdély 1894. évf. 7. füzet.

Helyőrség *(Garnison).* A hadierőnek valamely városban vagy várban állandóan elhelyezett részei alkotják a vár v. város H.-ét. A H. közöshadseregbeli vagy hadi tengerészetbeli tisztjei közül a legfellebbvaló (rangban legidősebb) katona-

állományu tiszt: a katonai állomásparancsnok, a legfellebbvaló katona-állományu honvédtiszt: a honvéd-állomásparancsnok s e kettő közül az, akit a szolgálati szabályzat értelmében a szolgálati elsőbbség megillet: állomásparancsnok.

Helyőrségi kórház, Ausztriában és Magyarországon összesen 26 önálló H. van; feladatuk a betegápolás és mozgósítás esetén hadosztály-egészségügyi intézetek, tábori kórházak és egészségügyi vonatok felállítása és felszerelése. Minden H.-hoz egy katonai gyógyszertár is tartozik.

Helypénz, községekben heti- vagy országos vásárokon árúval megjelenő, ott állandó üzlethelyiséggel nem rendelkező kereskedőtől, iparostól, kofától a község által pénzben szedett illeték, amelyet a község rendszerint bérbeadás útján hasznosít, s az erre jogosult H.-szedő (a község alkalmazottja vagy a bérlő) a vásár helyén beszed. A H.-szedés jogát rendszerint községi szabályrendeletek szabályozzák és az akörüli viták közigazgatási hatósági elintézés alá tartoznak.

Helyrajz, a részletes *földrajz* (l. o.) egyik neme, csak egyes helységeket vagy valamely kisebb területet ír le.

Helyrefogadás, a lóversenyfogadásoknak az a fajtája, amikor a megfogadott ló nemcsak első, de második, sőt hét vagy több ló futása esetén harmadik is lehet, vagyis általában helyre érkezik s a fogadás mégis meg van nyerve. A H.-nál persze a nyerési esély nagyobb, de a nyeremény jóval kisebb, mint a győzelemre történő, vagyis ú. n. tétfogadásnál.

Helyreigazító paragrafus, egyes sajtótörvényeknek, nevezetesen a németnek és az osztráknak az a rendelkezése, amely szerint az ujságban megjelent téves adatnak helyreigazítását a szerkesztő a lap legközelebbi számában ugyanazon a helyen, ugyanoly nyomással és terjedelemben közzétenni köteles, ha a helyreigazító érdekeltségét igazolja és a közleményt aláírja, feltéve, hogy a helyesbítő közleménynek nincsen büntetendő tartama. A magyar sajtótörvényben ilyen szakasz nincsen; részben hasonló célt szolgál azonban a törvény 35. §-a, amelynek értelmében a sajtóvétségben elmarasztaló ítéletet az illető laptulajdonosok vagy lapkiadók lapjuk legközelebbi számában közzétenni tartoznak.

Helységharcok, egyes helységek, majorok birtokáért vívott harcok, melyek rendszerint igen elkeseredettek szoktak lenni.

Helységleirás, l. *Biztosítás* (tűzbiztosítás).

Helységnévtár. A közigazgatási adminisztráció, valamint a gyakorlati élet szükségleteire kiadott H.-ak többnyire hivatalos kiadásban az illető országos statisztikai hivatalok ellenőrzése alatt jelennek meg. Ily H.-ak minden községet és pusztát betürendben közölnek s kiterjeszkednek az illető hely fekvésére, házainak s lakóinak számára, a beszélt nyelvekre s a közigazgatás minden mozzanatának felemlítésére. A H.-ak rendszerint csakis ily hivatalos adatok közlésére szorítkoznak, a társadalmi élet mozzanatairól (pl. a fennálló iskolákról, iparteiepekről stb.) nem vesznek tudomást. A H.-ak ebben különböznek a *földrajzi szótáraktól*, melyek (mint pl. a Ritter-féle lexikon) az illető helyek teljes leírását adják, azonkívül a községeken kívül a hegységek, folyók, tengerek, tavak, országok, szigetek stb., általában minden földrajzi egyed leírását is adják. Magyarországról több H. jelent meg, régibb ilynemű munkáink közül legismertebb a Korabinszky-féle német és a Vályi András-féle magyar szótár, a XVIII. sz. végéről, melyek azonban inkább földrajzi szótár jellegüek; legelterjedtebb és legjobb ilynemű munka a Fényes Elek-féle Magyarország geográfiai szótára (Pest 1851, 4 köt.), mely a városok, faluk és puszták betűrendes leírását adja s ma is becses forrásmunka. 1873 óta a m. kir. központi statisztikai hivatal adja ki a H.-t (legújabb kiad. 1913).

Helységtábor, a katonai elszállásolásnak azon neme, midőn harcászati tekintetekből valamely helységbe több katonát kell elszállásolni, mint amennyi a házakban elférne. A csapatok egy része ilyenkor az utcákon és tereken a kerítésekhez, palánkokhoz stb. lapulva, esetleg sátrakban húzódik meg, hogy legalább valamennyire védekezhessék az időjárás viszontagságai ellen. A helységekben való kényelmesebb elhelyezést *laktáborozásnak* nevezzük. Harmadik, legkényelmetlenebb neme a csapatok elhelyezésének a *szabad tábor*.

Helységzár, községnek vagy több községnek, mint vészkerületnek, elzárása az állategészségügyi törvény értelmében a községben nagy mérvben elterjedt ragadós állatbetegség továbbterjedésének meggátlása végett. Külföldről fenyegető keleti marhavész behozatala ellen *határzárral* kell védekezni.

Helyszerző a. m. *cselédszerző* (l. o.).

Helyszinelés. Vasutak építését, a folyószabályozási, öntözési, lecsapolási munkákat stb. terjedelmes helyszini terepfelvételek előzik meg. Jó tervet csak pontos és részletes helyszini mérések, felvételek alapján lehet késziteni. A nagyobb felvételek végrehajtása végett rendszeres programmra és részletes diszpoziciókra van szükség. Hogy ezeket megtehessék, a helyszint előzetesen bejárják, megszemlélik, vagyis ott helyszini szemlét tartanak, amelyet röviden H.-nek is neveznek. L. még *Telekkönyv*.

Helyszini nyom, l. *Daktiloszkópia*.

Helyszini szemle. A polgári és büntető ügyekben gyakran szüksége van a birónak a hely megszemlélésére, ahol a per tárgyához tartozó valamely dolog történt; így pl. ha épülő ház fala v. állványa összeomlott, ha rejtélyes gyilkosság esetén megállapitandó, hogy a tettes hol ment be, hol és miként távozott a lakásból stb. A biróság ilyen esetekben birói szemlét foganatosít és így a H. tulajdonképen egyik esete a birói szemlének, amely egyébként helyéről elmozdítható tárgyak, pl. hulla, fegyver v. más hasonló tárgy megszemlélésére is kiterjed. A szemlét már a nyomozás folyamán is rendszerint a vizsgálóbiró rendeli el és foganatosítja, halaszthatatlan szükség esetében azonban ezt a nyomozó hatóság is megteheti (Bp. 98. §.). A vizsgálóbiró különösen akkor foganatosít szemlét, ha a bűncselekmény nyomokat hagyott (118. §.). Birói szemlét általában akkor kell tartani, ha a bűnvádi ügyre nézve fontos ténykörülmények megállapitása v. felde-

rítése szükséges (225. §.). A H.-re nézve egyebekben is azok a törvényes rendelkezések vonatkoznak, amelyek általában a birói szemlére nézve irányadók. L. még *Birói szemle*.

Helyszini vizsgálat, a felsőbb hatóságokat megillető az a jog és kötelesség, amelynél fogva az alájuk rendelt alsóbb fokú hatóságok, hivatalok, intézetek stb. ügykezelését kiküldöttjeik útján időnkint vagy rendkívüli alkalmakkor (pl. visszaélések esetén) a helyszinén szemügyre venni és megbírálni jogosultak, illetve kötelesek. A kiküldött lelettel és jelentéssel számol be eljárásáról az őt kiküldő hatóságnak. Az 1870 : XVIII. és az 1880 : LXVI. t.-c. szerint az állami számvevőszék elnökét is megilleti a jog az utalványozó hatóságok, illetve számvevőségeik, valamint a vagyonkezelő hivatalok ügykezelését az illetékes miniszter előzetes értesítése mellett a helyszinén kiküldöttjei által megvizsgáltatni, mely vizsgálat váratlan rovancsolással is kapcsolható össze.

Helyszinrajz v. *helyzetrajz (stituatio)*. 1. Az építési tervek egyik legfontosabb része az a terv, amely az illető építménynek a föld felületén való fekvését és a környezethez viszonyított elhelyezését is pontosan kitünteti. Az e célra készült és az építmény elhelyezését feltüntető rajzot nevezzük H.-nak. A vasutaknál a H. készítése kiválóan fontos és igen sok felmérést s munkát igényel. A vasutaknál az átalános H.-hoz rendszerint katonai térképeket használnak, melyeknek mértéke 1 : 75000. A vasút általános nyomjelzéséhez használják még az ú. n. topográfiai H.-ot is 1 : 25000 mértékben, melyen a magassági rétegvonalak, utak, mesgyék, patakok részletesebben láthatók. Az építéshez használt H. mértéke 1 : 2880. Végül az egyes részleteknek, pl. állomási terveknek elkészítésénél a H. 1 : 1000 mértékben dolgozandó ki.

2. *H.*, a helyszini szemle (l. o.) alkalmával a megszemlélt helyről készített vázlat, amelyet a szemle-jegyzőkönyvhöz kell csatolni.

Helytálló kőzet, az oly kőzet, illetőleg szikla, mely eredeti termőhelyén van. Még helyesebb a «szálban álló» kifejezés.

Helytálló talaj, l. *Eredeti talaj*.

Helytartó *(Locumtenens)* az, aki az országban vagy tartományban a fejedelmet vagy a legfőbb hatóságot képviseli. Hazai törvényeink szerint a nádor (palatinus) v. nádorispán volt a királynak az országból távolléte alatt törvényes H.-ja; a kir. személynök Personalis Praesentiae Regiae in Judiciis Locumtenens cimét viseli, mint a király személyes jelenlétének képviselője a bíráskodásban. A római egyházjog szerint a pápa Krisztusnak a földön H.-ja. Elszász-Lotharingiában a legfelsőbb állami hivatalnok, Ausztriában a tartományok legmagasabb igazgatási szervének a neve (Statthalter.) Ezt a nevet (stadhouder) viselték egykor az orániai hercegek az egyesített Németalföldön. Nádori H. (l. o.), locumtenens officii palatinalis, a nádori ügyek ellátására a nádori hivatal üresedésben létekor kirendelt biró.

Helytartótanács, *m. kir.* (Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum), a független magyar felelős minisztérium alakítása előtt Magyarországnak — Erdély kivételével — s kapcsolt részeinek legfőbb politikai kormányszéke, mely által a király végrehajtó hatalmát közigazgatási ügyekben rendszerint gyakorolta. III. Károly király állította fel s első szervezetét az 1723. XCVII.—CII. t.-c.-kel nyerte, melyet az 1741. XI. és 1791. XIV. megerősítettek s némi irányban kifejtettek. Eredete 1528-ig nyúlik vissza (v. ö. az 1542. XXX. pozs. és a k. e. 1608. X. és XVIII. t.-c.-kel). Az 1848. III. t.-c.-kel a H. teendői is a magyar minisztériumra mentek át (6. §); a 23. § jelesül a H. feloszlását rendelte el, ami a közbejött események folytán tényleg csak 1867. következett be (R. T. 1867. 8. l.). A H. közvetlenül a királytól függött; felterjesztéseit az udvari kancellária útján egyenesen a királyhoz tette. Hatásköre, miután Mária Terézia a Horvát-, Tót- és Dalmátországban felállított helytartóságot eltörölte s ezt az 1791. V. t.-c. megerősítette, a kapcsolt részekre is kiterjedt. A H. 22 tanácsosból állott, akiket a király nevezett ki a főpapok, mágnások és köznemesek rendéből. Elnöke a nádor volt, az ő törvényes távollétében az országbiró. Hatásköréhez tartoztak különösen : 1. felügyelet, hogy az ország törvényei s a kir. rendeletek kellően és mindenütt megtartassanak; 2. főfelügyelet a vármegyék fölött s a főispánok ellenőrzése; 3. az adóügyek; 4. a katonasági ügyek; 5. kegyes alapítványok s a vallásalapnak igazgatása; 6. nevelés- s tanulmányi ügy; 7. kül- és belkereskedési; 8. közlekedési ügy; 9. közgazdászati s iparügyek; 10. belbátorság, rendészet, egészségügy; 11. felügyelet a megyei házi pénztárak és a vármegyékre és városokra bizott pénztárak felett; 12. az úrbéri ügy; 13. az örökös tartományok kormányszékeivel közlendő ügyek; 14. általában véleményezés mindenre nézve, amit hasznosnak s a közjó érdekében elrendelendőnek vél. Határozatait a H. tanácsüléseiben szavazattöbbséggel hozta. A H. mellett segédhivatalok és többféle bizottmányok voltak: iktató, kiadó, levéltári hivatal, számvevőség, országos levéltár, országos pénztár, építészeti, postaigazgatósági, egyházi, tanulmányi, az adó- és katonai ügyekre nézve 1723. felállított tartományi bizottság (Commissariatus provincialis). A belső szervezet részleteit kir. utasítások szabályozták. Legfontosabb az 1801. évi utasítás. A H. keletkezésére nézve l. *R. Kiss* István, A magyar H. I. Ferdinánd korában (Budapest 1908).

Helyváltoztatás a. m. az élő lények mozgása egyik helyről a másikra. Három főformája: a járás, úszás és repülés, aszerint, amint a H. a szárazföldön, a vizben vagy a levegőben történik. Legnagyobb ellentállásra talál a mozgást végző szerv a szárazföldön, legkisebbre a levegőben; a víz e tekintetben a kettő között áll. Ennek megfelelően vannak a H. végzésére való szervek alkotva. L. még *Állat*, *Futás*, *Járás*, *Mozgás*, *Repülés*, *Uszás*.

Helyzet analizise, l. *Analysis situs*.

Helyzetbohózat, l. *Bohózat*.

Helyzetdal, olyan dal, melyet a költő egy bizonyos helyzetbe képzelt személy ajkára ad, pl. Bajzától: Az apáca, Lenke dala, stb. Faluditól: A kisztő úrfi éneke és A kisasszony felelete. A H.-nak ez mintegy drámai monológ- (esetleg dialóg-)

szerű formája. Másik forma az, mikor a saját való érzéseit (tehát nem másnak képzelt érzelmeit) énekli a más képében, mintegy álarcban. Ilyenek nagyrészt a műköltők népdalai. Petőfi is sokszor énekel mintegy parasztlegény képében.

Helyzetérzés tájékoztat bennünket testünknek, tagjainknak a térben való helyzetéről. Nem egységes érzés, hanem több érzés, az izmokból, izületekből, az ívjáratokból, valamint a bőrből is fakadó érzések összessége.

Helyzetérző érzékszervek, azok az érzékszervek, melyek az állatokat testük helyzetéről tudósítják. Ha az állatokat megfosztjuk ezektől a nagyon fontos szervektől, akkor nem tudnak a térben tájékozódni és nem tudják a célnak megfelelően helyüket változtatni. A gerinctelen állatok körében többféle helyzetérző érzékszervet (statocysta) találunk. Főbb alakjai a helyzetérző buzogányok, a helyzetérző gödröcskék és a helyzetérző hólyagok. A helyzetérző buzogányok kis tapogatókhoz vagy buzogányhoz hasonlitanak. Belsejüket folyadék *(endolympha)* tölti ki, mely több, mészsóból álló kövecskét, ú. n. *helyzetjelző kövecskét* (statolith) tartalmaz. Az érzékszerv felülete, továbbá környéke idegrostokkal ellátott rendkivül érzékeny szőrökkel van fedve; ha az állat mozog, akkor az egész szerv, a nehézségi erőnek engedelmeskedve, mindig függőleges irányt vesz fel s ennek segitségével, vagyis a szerv kimozdulása irányából az említett érző sejtek közreműködésével mindig tájékozódhatik az állat a térben elfoglalt helyzetéről. Különösen a medúzáknál gyakori ez a helyzetérző szervtipus, mely több fajon félig vagy egészen zárt hólyagocskákba van bezárva s ekkor úgy nyúlik be a hólyagba, mint pl. a harang szive a harang belsejébe, minek következtében a mozgásokra rendkivül gyors kilengésekkel felel s így az állatot gyorsan tájékoztathatja helyzetének megváltozásáról. A helyzetérző gödröcskék bizonyos medúzáknál és rákoknál, a helyzetérző hólyagocskák pedig a férgeknél és puhatestűeknél fordulnak elő. Ezek rugalmas falú, félig nyitott, vagy teljesen zárt hólyagok, melyeknek feneke érző szőrökkel és idegrostokkal ellátott hámmal van bélelve; belsejöket folyadék tölti ki, melyben szilárd testecskék, ú. n. helyzetjelző kövecskék úsznak. A helyzetjelző kövecskéket némely állatok (pl. a közönséges folyami rákok) homok- és kavicsszemecskékkel helyettesitik, melyeket vedlés után végtagjaikkal helyzetérző szervükbe tesznek. A helyzetérző gödröcskék és hólyagok működése abban áll, hogy ha az állat rendes helyzetében van, akkor benne a helyzetjelző kövecskék a hólyag fenekén levő érzősejtekre nehezkednek, mihelyt azonban a test helyzete megváltozik, a kövecskék is megváltoztatják helyüket és a hólyag falát bélelő többi sejteket ingerlik, erre az állat reflektorikusan kiváltott mozgásokkal igyekszik ismét rendes helyzetébe kerülni. A helyzetérző szerveket régen általában hallóhólyagoknak tartották. A gerinces állatokban a helyzetérző szerveket a fülben levő félkörös ívjáratok képviselik, melyeknek szerkezete alapjában teljesen megegyezik a helyzetérző hólyagokéval. A H. a gerinces állatok minden fajánál megtalálhatók.

Helyzeti energia v. *feszültségi energia*, valamely test azon munkaképessége, melyet helyzeténél fogva bir. L. *Energia*.

Helyzetkomikum, a komikumnak az a faja, amelyben a mulatságos, a nevettető hatás a váratlan, szokatlan, meglepő helyzetekből folyik. A H. víg elbeszélésekben és vigjátékokban szerepel: a véletlen a szereplőket a legfurcsább helyzetekbe juttatja, a bonyodalom szálait a legszeszélyesebb módon keveri össze, ami az olvasót és nézőt kitörő kacajra fakasztja.

Helyzetlámpák (ném. *Positionslichter*; ol. *fuochi, fanali di via*; ang. *position lights*), azon lámpák, melyeket a hajók naplementétől napfelkeltéig, a kikötőben horgonyzó, illetve álló helyük, menetközben menetirányuk és helyzetük megjelölésére a tengerészeti nemzetközi törvények értelmében viselni, mutatni tartoznak. Ezen H. különbözők és különböző helyen (a hajón) mutattatnak, aszerint, hogy a hajó menetközben van-e v. áll, hasonlóképen megkülönböztettetik a hajó általuk minőségileg is, t. i. hogy góz- v. vitorlás hajó-e. Miután ezen H. főcélja a hajó-összeütközéseknek meggátlása, tehát két egymás útját keresztező hajó helyzetének gyors és biztos felismerése és ebből kifolyólag a helyes kitérés, a lámpafénynek oly világító erővel kell birnia, hogy a hajó még kellő időben, a jelzett törvények által egész határozottan megszabott távolságra legyen észrevehető. A törvények értelmében a vitorláshajó menetközben jobboldalán egy zöld, baloldalán egy vörös lámpát visel, a gőzhajó ezeken kívül elől, az előárbockosár magasságában még egy fehér lámpát, a kikötőben pedig — midőn a hajó áll — különbség nélkül mindkét hajó egy fehér lámpát az elötörzs-tareson függve. Egyes folyamokon, mint pl. nálunk a Dunán, a hajók a H.-at nem a nemzetközi törvények szabályai szerint, hanem a hazai hajózási rendszabályok határozványai szerint viselik.

Helyzetrajz, l. *Helyszinrajz*.

Helyzetvigjáték v. *bohózat*, a vigjáték azon faja, melyben a cselekmény nem a szereplők jelleméből fejlik, hanem a véletlen szeszélyes játékából, az ú. n. helyzetkomikumból (l. o.). Az író a jellemrajzra és a tettek megokolására nem fordít gondot, egyetlen törekvése minél mulatságosabb, minél meglepőbb helyzetekbe bonyolitani hőseit. A H. műértéke csekélyebb, mint a jellem- v. fensőbb vigjátéknak, de hatása rendszerint nagyobb s még a vigjáték nagy mesterei (pl. Molière) is szivesen megpróbálkoznak vele. Legnagyobb sikerrel a franciák művelték; nálunk Kisfaludy Károly és Szigligeti, kinek *Liliomfija* a legjobb magyar bohózat, és Herczeg Ferenc *A három testőr*-rel.

Hemachát (ásv.), világos szinű achát, vörös jaspisfoltokkal.

Hemafibrit (ásv.), rombos prizmák; többnyire sugaras-rostos gömbök; üvegfényű, barnásvörös, a levegőn megfeketedik, átlátszó-áttetsző. Kristályvíztartalmú bázikus mangánarzenát, képlete: $Mn_3As_2O_8.3Mn(OH)_2+2H_2O$. Előfordul a mangántartalmú ásványok társaságában a Moss-bányában Svédországban. Nevét vörös szine és rostos szerkezete után nyerte.

Hemagoga *(haemagoga,* lat.-gör.) a. m. vérhajtók. E gyüjtőnévvel jelölik meg a vérvételre szolgáló szereket és eljárásokat, ú. m. a piócákat, véres köpölyt, érvágást.

Hemalopia olyan látás, amikor a tárgyaknak vörös visszfényük van.

Hemaméba *(haemamoeba)*, a vörös vérsejtekben élő vérparaziták, amelyek a váltólázat (malária) okozzák, l. *Váltóláz.*

Hemangioma *(haemangioma)*, l. *Angioma.*

Hemans (ejtsd: himensz), *Felicia Dorothea*, angol költőnő, szül. 1793 szept. 25. Liverpoolban, megh. 1835 máj. 16. Dublin melletti redesdalei falusi birtokán. Egy Browne nevű irországi kereskedő leánya volt. Ifjuságát északi Walesben töltötte, amelynek regényes vidéke korán felébresztette költői tehetségét. Már 14 éves korában jelent meg Poems c. verskötete (Liverpool 1808) és röviddel ezután a pirenei háború hatása alatt írt: England and Spain, or valour and patriotism című költemény-gyüjteménye (1808); Domestic Affections (1812) c. lírai költeményeit Shelley és Byron a legnagyobb elismeréssel fogadták. 1812-ben feleségül ment H. kapitányhoz, akitől öt fia született, de 1818. elvált tőle. Balladái 1819. Tales and historic scenes in verses címen jelentek meg, erre következtek Welsh melodies (1822) és The Forest Sanctuary (1825) c. kötetei. Mély vallásos érzéssel teltek népszerű himnuszai és Songs of the Affections (1830) c. költeményei is. H. a saját korában nagyon népszerű és kedvelt költőnő volt, a romanticizmus letünte után azonban munkássága nem hagyott mélyebb és maradandó nyomot az angol irodalomban. Költői műveit életrajzzal testvére, Mrs Hughes adta ki (London 1839, 7 köt.). V. ö. *Chorley*, Memorials of F. D. H. (Philadelphia 1836).

Hemartrosz *(haemarthros,* gör.), vérömlés az izületbe, előfordul pl. *hemofiliánál* (l. *Vérzékenység).*

Hemataerométer, l. *Aerotonométer.*

Hematein, a szövettani technikában használatos festék, a hematoxilin (l. o.) válfaja, illetőleg elkészítési módja.

Hematemézis, l. *Vérhányás.*

Hemathidrózis, *véres izzadás*, igen ritka jelenség, melynél az erekből kilépő vér bejut a verítékmirigyekbe és azok váladékával kiüríttetik. Hemofiliás embereknél és bizonyos mérgezéseknél, végre súlyos idegbajosoknál mutatkozik.

Hematin *(haematin)*, szerves vasas festék, az oxihemoglobinnak hasadási produktuma, l. *Hemoglobin.*

Hematinométer alatt azokat a párhuzamos falú lapos üvegedényeket (planparallel) értik, amelyeket a hemoglobin színképes (spektroszkopikus) vizsgálatánál használnak. A Hoppe-Seyler-féle H.-ekben a folyadékréteg éppen 1 cm. vastag.

Hematinon (gör. *haematinon)*, vörös, átlátszatlan üveg, melyet aképen nyernek, hogy rézoxiddal zöld üveget olvasztanak és annak redukálása céljából ónt, vasat v. vashamut kevernek hozzá. Pettenkofer feltételezte, hogy a H.-ban rézoxidulszilikát okozza a vörös szint, Ebell pedig kimutatta, hogy a H.-ban lévő górcsövi pikkelyek rézfémből állanak, l. *Rézrubin.*

Hematinuria a. m. hematinvizelés, l. *Hemoglobin.*

Hematit *(haematit,* ásv.), egyike a legfontosabb vasérceknek. Főbb fajtái: 1. a *vasfény*, romboéderekben kristályosodik, amelyek többnyire a véglappal vannak letompítva és ebben az esetben a kristályok táblásak. Gyönyörű kristályok találhatók az Alpokban (Cavradi a Tavetschben), Elba szigetén, Piemontban (Traversella), a Szent-Gotthardon és nálunk a Kakukhegyen, a Hargitában. A kristályok többnyire fennőttek és rozetta módjára vannak csoportosítva (az Alpok vasrózsája). Szép ikerkristályok fordulnak elő Dognácskán, Krassó-Szörényben. Törése egyenetlen, rideg; vasfekete, sötét acélszürke, karca és pora cseresznyepiros, fémes fényű, általában át nem látszó, de rendkívül vékony lemezkéi vörösen áttetszők. Lényegében vasoxid, képlete Fe_2O_3, vastartalma 70%, gyakran tartalmaz titándioxidot v. krómoxidot. Előfordul: *a)* önálló telepek alakjában, kristályos palákban Elbán, Traversellában, Skandináviában sok helyen; *b)* kvarccal együtt, mint ú. n. vascsillámpala v. itabirit Braziliában; *c)* mint kőzetelegyrész a gránit-, szienit-, gnájszban; *d)* szilikátkőzetek üregeiben: Szent-Gotthárd és Tavetsch; *e)* más ásványokban mikroszkópikus részecskék alakjában, melyek az illető ásványokat vörösre festik, v. pedig abban különös csillogást idéznek elő (pl. heulanditban, carnallitban, pertitben, napkőben); *f)* mint szálladék a lávákon: Vezuv, Etna; *g)* mint kontakttermék a mészkőben: Dognácska. A rendkívül vékony, pikkelyes H.-ot vascsillámnak hívják.

2. Főbb varietása az ú. n. vörösvasérc, mikro- v. kriptokristályos, többnyire rostos kifejlődésű, szőllős, vesés és sztalaktitos halmazokban, v. pedig tömör, vaskos tömegekben, vérvörös, cseresznyevörös v. barnásvörös, karca vérvörös, fénytelen. Kémiailag szintén Fe_2O_3, de rendesen sok kovasavat tartalmaz. A vörös vasércnek különböző fajtái vannak: *a)* rostos, az ú. n. roter Glaskopf v. vérkő, a legváltozatosabb vesés, szőllős, sztalaktitos halmazokban, amelyeknek sugarasrostos gömbhéjas szerkezete van; *b)* tömör, vörösbarna, gyengén fénylő; *c)* földes v. okkervörös, vérvörös, barnavörös, nem fémfényű. Finoman eloszolva számos kőzetet vörösre fest (agyag, homokkő, mészkő). A vörös vasérc telérekben és telepekben főkép az idősebb kőzetekben fordul elő. Az agyagvasérc, kovavasérc és vasoolit (a Röthel) mind a vörösvasérc tisztátalan fajtái. A H. név a vörös színből ered (haimatites a. m. vérkő).

A H. gyakran limonitból keletkezik vízvesztesség révén, viszont a H. maga vízfelvétel révén limonittá alakulhat át.

Hazánkban nagy H.-telepek vannak a Szepes-Gömöri érchegységben és Krassó-Szörényben. Sok esetben e nagy tömegek mészkőben foglalnak helyet, amidőn az eredeti mészkő kioldódott és helyét a H. foglalta el (Dognácska és Vaskő Krassó-Szörényben). Elba szigete már a rómaiak idejében híres volt H.-ban való gazdagságáról.

A H. magnetittá is alakulhat át (a Muschketowit Bogoslovskról); viszont a magnetit megint H.-tá is átalakulhat (Martit). A vörös Glaskopf

kiesztergályozva dísztárgynak is szolgál, porrá őrölve pedig tisztító- és fényesítő anyag; a Röthelt pedig vörös irónnak és festékanyagnak is használják.

Hematoblasztok alatt azokat az anyasejteket értjük, amelyektől a vérsejtek származnak, pl. az eritroblasztoktól származnak a vörös vérsejtek, a leukoblasztoktól a fehérek, l. *Vérkészítés.*

Hematocisztisz *(haematocystis)*. l. *Vérhólyag.*

Hematogén, vérből készült vastartalmú gyógyszer, melyet vérszegénység, rachitis esetében használnak.

Hematoglobin, *hematoglobulin* a. m. hemoglobin (l. o.).

Hematoidin. Virchow nevezte így el azon vasmentes színes kristályos (klinorhombikus) anyagot, amely szövetközti vérzésekben a hemoglobin, azaz hematin szétesésésből származik. A petefészkek sárga testeiben (corpus luteum) is található. Közeli rokonvegyület az epe fő festőanyagával, a bilirubinnal, l. *Hemoglobin.*

Hematokatartika *(haematocathartica)*. l. *Vértisztító szerek.*

Hematokele (gör.) a. m. vérsérv, vérömlés a here saját hüvelyes hártyájának lemezei közé, ezen hártyának megbetegedései (hidrokele) vagy sérülés folytán. Sokszor a valódi bélsérvekhez hasonlít. H.-nek nevezik nőknél a medencebeli uterus előtti vagy mögötti vérömléseket is, l. *Sérv.*

Hematokolposz, a hüvelynek vérrel történt teljes megtelődése. E baj fejlődési rendellenesség következménye. T. i. a hüvely bemenetét körkörösen vagy ívalakban nyálkahártyakettőzet, az ú. n. szűzhártya szegélyezi, mely ha túlságos szívós szövetté vastagodott és teljesen összenőtt, a hüvelyt egészen elzárja. Ez elzáródás következtében havi vérzéskor a méh nyákhártyájából kiszivárgó vér meggyűlik és lassan egész daganatszerű tömeggé növekedik. Ha a hüvelyt már teljesen kitöltötte, a vér a méh űrében stb. gyülekezik meg, l. *Hematometra.* A H. gyógyítása egyszerű műtéttel történik.

Hematokonit (ásv.), vasoxidtól, azaz hematittól vérvörösre festett tömött mészkő.

Hematokrit (gör.), vékony kis cső, amelyben a véralvadás meggátlása után centrifugálással leülepítjük a vér sejtes elemeit. A keletkezett vörös iszaposzlop magassága elárulja a plazma és a sejtes elemek *térfogatviszonyát* (Hédin, Gärtner), l. *Vér.*

Hematolit v. **diadelfit, aimatolith,** (ásv.), apró vörösbarna vagy gránátpiros rhomboéderek, amelyek a véglap szerint kitünően hasadnak; bázikus mangánarzenát, képlete $MnAsO_4Mn(OH)_2$. Előfordul a Moss-bányában Svédországban. Rokon vele az arzéniopleit; míg az amatolit azonos vele.

Hematologia, az egészséges és beteg vér ismeretével foglalkozó tudományszak neve.

Hematoma, l. *Vérzés.*

Hematometra (gör.), az anyaméh üregének vérrel való megteltsége, ami akkor támad, ha a méh szája össze van nőve s a vér kiürülése ezért lehetetlen. A méh szájának összenövése felnőtteknél szülés után a vele járó nagyobb roncsolás folytán vagy valamely betegségnél fekélyesedés folytán keletkezhetik; de a gyermekkorban a méhszáj elzáródásából nem keletkezik H., mert akkor még a havi vérzés nem szolgáltat reá alkalmat; a méh üregének mirigyei a gyermekkorban legfölebb nyálkát választanak el; ha annak a kiürülése akadályozva van, akkor *hidrometra,* a méh üregének nyálkás vizes anyaggal való megteltsége keletkezik. A H. néha nagy daganatképen tapintható a hasüregben s nagy fájdalmat okozhat a betegnek, különösen a hónap amaz idején, amikor a havi vérzésből eredő vér hozzácsatlakozva a régihez, feszíti a méhet, illetve azt a gömbszerű tömlőt, amivé a méh a folyton beléje gyűlő vértől átalakult. A H.-nál rendszerint *hematoszalpinx* is képződik, vagyis a petevezetők vérrel való megteltsége; máskor pedig *hematokolposz* is támadhat: a hüvelynek megteltsége vérrel, ha ennek a nyílása van elzárva, összenőve. Az így felgyűlt vér sűrű, sötét, néha igen sok. Ha a méhben a gyermekágyi folyás gyűlik meg: *lochiometráról,* ha geny gyűlt meg benne: *piometráról* beszélünk. Lehetséges azonban, hogy látszólagos rendes nemi szervek mellett H. van jelen. A méh t. i. néha kettős, kétszarvú s az egyik üregе van csak teljesen elzárva a külső közlekedéstől. Ebben az elzárt méhszarvban is támadhat H. Gyógyítása abból áll, hogy az összenövés elháríttatik s a kiürülésnek mesterségesen utat nyitnak. Néha a természet maga keres és talál utat s áttörés következik be. Ha az áttörés kifelé történik, akkor ez a megoldás is gyógyulásra vezethet; de ha befelé, a hasüregbe ürül a H.-nak talán már bomlásban levő, rothadó tartalma, akkor hashártyagyuladással és halálos véggel jár ez az áttörés.

Hematomielia *(haematomyelia,* gör.), gerincvelővérzés, rendesen a gerincoszlopra történt ütés, esés után támad. Tünetei a vérzés helyétől függnek s végtag-, hólyag-, végbélbénulásban nyilvánulhatnak.

Hematonefrózis *(haematonephrosis,* gör.), vérömlés a vesében.

Hematonózis a. m. vérbetegség.

Hematoparaziták a. m. vérparaziták (l. o.).

Hematopoiezis (gör. *poieó* a. m. készitek) a. m. vérkészítés (l. o.), pl. *organa hemopoietika* a. m. vérkészítő szervek.

Hematoporfirin. Ha a hematinból kénsavval a vasat leválasztjuk, a visszamaradó vasmentes színes szerves anyag a H., l. *Hemoglobin.*

Hematorrhea *(haematorrhoea,* gör.) a. m. vérzés.

Hematostibiit (ásv.), fekete opak tömött szemek, vékony szilánkjai vérvörösen átlátszók; bázikus mangánarzenát:

$$8MnO.Sb_2O_5 - 9MnO.Sb_2O_5.$$

Előfordul a Sjo-bányában Svédországban. Rokon vele a manganostibiit.

Hematoszalpinx, l. *Hematometra.*

Hematotorax *(haematothorax,* gör.), a mellhártyaüregbe történt vérzést jelent, mely vagy sérülésből (szúrás, lövés) származik vagy pedig aneurizma megrepedése, tüdőtályog áttörése, rosszindulatú tüdő- v. mellhártyadaganat okozza. Mellhártyaizzadmány is lehet véres, leginkább a gümőkóros exsudatum, ez azonban nem H., hanem véres izzadmány. Jelei jórészt olyanok

mint a mellhártyaizzadmányé, de ezenkívül a belső vérzés tüneteit (sápadtság stb.) is találjuk, különösen, ha hirtelen keletkezett a H. Biztos próbapunkcióval állapitjuk meg.

Hematoxilin *(haematoxylin,* $C_{16}H_{14}O_4$), a kampesfában (Haematoxylon Campechianum) fordul elő és kivonható belőle vizes éterrel. Szintelen kristályokat alkot 3 v. 1 molekula kristályvízzel; oldható vízben, alkoholban és éterben, 100°-on olvad, nem illékony. Alkáliákban purpurszínnel oldódik, de rövidesen átalakul kékes ibolyaszínű hemateinné. Kálilúggal összeolvasztva pirogallollá alakul. A H.-t felhasználják alkáliák, ammoniák kémlő szere gyanánt, továbbá a mikroszkópiában. A H. és a hematein a forgalomba mint kék faextrakt kerül és festésre, nyomtatásra használják fel.

Hematozoák (állat), általában mindazon állatok, amelyek más állatok vérében élősködnek. L. *Vérparaziták.*

Hematuria *(haematuria,* gör.) a. m. vérvizelés; a legkülönbözőbb, a húgyszerveket érő sérülések vagy bennük székelő lobos bántalmak vagy daganatok egyik tünete. Helyét és okát csak a pontos szakorvosi vizsgálat állapíthatja meg és eszerint választandó meg a gyógymód.

Hemautográfia, mikor az elvágott vékony verőér maga írja fel a pulzusgörbét (Landois), l. *Pulzusjelzőkészülékek.*

Hemel-Hempstead (ejtsd: —hemszted), város Hertfordshire angol countyban, (1911) 12,888 lak., szalmafonással és papirgyártással.

Hemelingen, porosz falu a stadei közigazgatási kerületben, (1910) 7967 lak., vasöntés, gépgyártás, szappan-, szivar- és sörgyártás.

Hemelumer, németalföldi város Friesland tartományban, (1911) 5085 lak., virágzó állattenyésztéssel és kereskedéssel.

Hemer, porosz község az arnsbergi közigazgatási kerületben, (1910) 6325 lak., vasöntés, gép- és papirgyártás. Közelében látogatott tengerszem és cseppkőbarlang

Hemera (gör.) a. m. nap, nappal; a nappali fény istennője.

Hemeralopia (gör., esteli vakság, alkonyköd, népiesen *farkas-sötétség* v. *tyukhályog*), abban nyilvánul, hogy valaki nappali világítás mellett jól lát, alkonyatkor és este azonban aránytalanul rosszul v. semmit sem. Ez az állapot v. az érhártya és ideghártya bizonyos betegségeinek jelensége vagy pedig önálló betegség. Az önálló H. olyan elgyengült embereknél fordul elő, akik nehéz testi munka végzése mellett silányul táplálkoznak. Kellő pihentetéssel és jobb táplálkozással az ilyen H. könnyen megszüntethető.

Hemerobius *L.* (állat), l. *Fátyolkafélék.*

Hemerocallis *L., sásika, sárga* v. *sírliliom, egynapi liliom* (növ.), a Liliomfélék génusza; 5 faja Európában és Ázsiában honos rhizomás fű. Levelük keskeny, hajlékony, mint a pázsitfüveké, nagy viráguk leple tölcséralakú, a 6 lepellevél alul összenőtt. Levéltelen szár végén többedmagukkal alkotják a virágzatot. Tokjuk húsos, bőrnemű, tompán 3-szögletes, magvuk fénylő fekete. Nálunk 2 ismeretes: a *H. flava* L. (sárga tubarózsa, lábmosófű), leple tiszta, élénk sárga, csak hosszant erezett. Szórványos Horvátországban, Dél-Magyarországon mívelt talajon elvadulva. Illatos virágáért kertben szeretik. A *H. fulva* L. leple lángszínű, vannak rajta haránterek is. Horvátországban és hazánk szomszédos részén nem őshonos, csak mint kerti növény itt-ott elvadul. Mindkettőt gyakran temetőben látni. Sziget, tó, víz partjára v. nagyobb csoportok szélére valók. Ugyanilyen alkalmazású a *H. Middendorffii* Trautv., az Amur vidékéről, jóillatu, szép sötétsárga virágokkal. Mind a három 5—6 hétig (máj.—jún.) virágzik. Rhizomadarabokról szaporíthatók.

Hemerocoetes (állat), l. *Tüskésorrú hal.*

Hemerodromosok (gör.) a. m. naposfutók, fullajtárok a régi görögöknél, kik a gyors közlekedés és hirmondás céljait szolgálták; ilyen volt Pheidippides, aki két nap alatt Athénből Spártába 1160 stadiont tett meg, hogy a marathoni csata hírét oda megvigye.

Hemerologium (gör.) a. m. naptár.

Hemerotéka (gör. *hémera*: nap), hirlapkönyvtár. Ilyennek létesítését, kivált a vidéki napilapokra, falragaszokra nézve Martin Henry indítványozta Párisban 1900. a Bibliothèque nationale és Bibliothèque d'Arsénal mentesítésére. E szerint ezek raktára a városon kívül volna. Ugyanő kívánta a hirlapolvasó-csarnokok felállítását ugyancsak e név alatt, milyen Londonban vagy 80 van. Párisban az első megnyilt 1908.

Hemesa, l. *Emesa.*

Hemessen, *Jan Sanders van,* németalföldi festő, szül. Hemixemben a XV. sz. végén, megh. 1560 körül. Antwerpenben tanult és ott 1524. a Szt. Lukács-céh mestere lett. 1551-ben Haarlembe költözött, ahol mint «hollandi Ráfaelt» ünnepelték. Nemcsak genreképei, hanem vallásos tárgyú ábrázolásai is genreszerü felfogásuak, id. Brueghel Pieter és Massys Quentin szellemében, utóbb némileg olasz hatás alatt. Amazok közül különösen bordélyházi jeleneteket ábrázoló képei (Berlin, Kaiser Friedrich-Museum; Frankfurt, Städel-féle képtár), ezek közül: Ecce Homo (Amsterdam, Rijksmuseum); Krisztus útja a Golgotára (Bécs, műv. akadémia és Páris, Louvre); Krisztus bevonulása Jeruzsálembe (Stuttgart, Museum); Izsák megáldja Jákobot (Budapest, Szépműv. Muzeum), stb. emelendők ki. — Leánya, *H. Katharina,* festőnő volt és Mária királyné, II. Lajos magyar király özvegyének udvaránál, majd a spanyol udvarnál főleg mint arcképfestőnő működött. Saját arcképe a szentpétervári Szomof-gyüjteményben látható. V. ö. *Graefe,* Jan Sanders van H. (Leipzig 1909).

Hemi (gör.) a. m. fél.

Hemialbumóz, igy nevezi *Kühne* a fehérjék emésztődése közben képződő egyik átmeneti terméket, mely az emésztés továbbtartama alatt peptonná lesz, albumózféleség, l. *Albumózok* és *Heteroalbumóz.*

Hemialgia (gör.), féloldali fejfájás. L. *Fejfájás.*

Hemianesztézia, l. *Anesztézia.*

Hemianopszia, l. *Hemiopia.*

Hemiantrop (gör.) a. m. félember; félig állati ember.

Hemiatrophia faciei progressiva (az arc féloldali sorvadása), az arc egyik (többnyire bal)

felén a bőr, a zsír, az izmok és a csontok mindjobban sorvadnak. A bántalom fiatalkorban kezdődik s lassan súlyosbodik. Az arc beteg felén a szőrzet és a haj megőszül, kihull. Ezen az oldalon gyakran arcidegzsába vagy féloldali fejfájás kiséri a bántalmat. Az izmok működése gyöngült, de valódi bénulás ritkán fordul elő. Az érzés zavartalan. A baj valószinüleg a háromosztatu idegnek trofikus zavarán alapszik és legtöbbnyire fertőző betegség után támad. A baj élethossziglan tart, mert nem gyógyul. Villamos kezelés megkisérelhető.

Hemicellulóz, bizonyos magvak és fák vastagodott sejtfalában fordul elő és a cellulóztól abban különbözik, hogy már higított sósav által szőllőcukorrá (dextrózzá) alakul, míg utóbbi csak tömény sósavval hidrolizálható. H.-t találunk a liliomfélék, hüvelyesek, pálmák magjában nagyobb mennyiségben pl. az elefántcsontdió-pálma magja tőle olyan kemény lesz, hogy ipari célokra is felhasználható.

Hemicidaris *Ag.*, kövült állat. A szabályos tüskebőrüek *(Echinoidea)* rendjén belül a *Diadematidae* alcsaládjába tartozó kihalt nem. Középnagyságú, kerek, a felső oldal erősen domború. A tüskék hengerdedek, hosszuak.

Hemiciklus (gör.) a. m. félkör; *hemiciklikus*, félkörös. L. még *Aciklikus*.

Hemidactylus (állat), l. *Geckonidae*.

Hemidóma (gör.), kristálytani fogalom, a. m. féldóma.

Hemiéder, l. *Feles alak*.

Hemielytra, a poloskák *(Hemiptera)* elülső szárnyának tud. neve, melynek csak az alapja keményedett meg bőrszerüleg, többi része pedig lágy és rugalmas maradt.

Hemiepifiták, l. *Álélősködők*.

Hemiglif (gör.), a dór épitészet oszlopának diszítménye, l. *Triglif*.

Hemiglobus (gör.) a. m. félgömb.

Hemiglottides (állat), l. *Ibiszfélék*.

Hemigonopora, l. *Rotatoria*.

Hemikefalosz (gör.), olyan torzszülött, melyben a koponyacsontok hiányos kifejlődése miatt az agyvelő sem fejlődik ki tökéletesen. L. *Anenkefália*.

Hemikrania, l. *Fejfájás*.

Hemimetabola, a tökéletlen átalakulású rovarok gyüjtőneve. A tökéletes átalakulásnál mindig előforduló nyugalmi szak (báb-szak) ezeknél a rovaroknál teljesen hiányzik. Ide tartoznak: az álrecésszárnyuak *(Archiptera)*, az egyenesszárnyuak *(Orthoptera)* és a félfedelesszárnyuak *(Hemiptera)*.

Hemimetron, l. *Hemisztichion*.

Hemimorfit vagy *calamin, cinkűveg, kovacinkérc* (ásv.), rombos kristályok, amelyeknél a függélyes tengely szerinti hemimorfizmus különösen feltünő, amennyiben a kristályok alsó és felső vége különbözőképen van kifejlődve. A kristályok többnyire gömbös, szőllős vagy vesés csoportokká vannak összehalmozva, vagy pedig finoman rostos halmazokat, szemcsés-földes tömegeket alkotnak. Az oszlop szerint kitünően hasad; szintelen vagy fehér, vagy a legkülönfélébbképen szinezett; üveg- v. gyöngyfényű, áttetsző vagy át nem látszó. Kémiai tekintetben víztartalmú cinkszilikát; képlete $Zn_2SiO_4 + H_2O$, mivel azonban a vizét csak vörös izzáson veszti el, nem kristályvizet, hanem kötött vizet tartalmaz és képletét helyesebb $[Zn.OH]_2SiO_3$-nak írni. Rendesen cinkpát társaságában telepeket és teléreket alkot az üledékes mészkőben. Termőhelyei: Rézbánya, Raibl és Bleiberg Karintiában, Altenberg Aachen mellett, Tarnowitz Sziléziában. Igen fontos cinkérc. Galmának hivják a H. és cinkpát elegyét.

Hemimorfizmus *(félalakuság)*, némely kristálynak az a tulajdonsága, hogy az egyik tengelyvégen másképen van kifejlődve, mint a másikon. Nevezetes e tekintetben a turmalin meg a hemimorfit. A hemimorf kristályok melegítés által sarki villamosságot mutatnak, vagyis az egyik végükön pozitiv, a másikon negativ elektromossá lesznek.

Hemin, l. *Hemoglobin*.

Hemiolia v. *hemiola* (proportio hemiolia), a menzurális hangjegyirásban (l. *Hangjegyek)* azok a fekete kóták, amelyek a XV. század óta általánosan divó fehér kótáktól időtartamban különböztek. Ilyen fekete hangjegy rendszerint $^1/_3$-dal rövidebb volt, mint a hasonló formájú fehér hangjegy. Innen ered az elnevezés is (a görög hemioliosz = 3 : 2).

Hemionitis *L.* (növ.), a harasztok génusza a Polypodiaceae (Páfrányfélék) családjában. 7 faja van, 1 az indomaláji szigeteken, a többi Közép-Amerikában vagy Ázsiában. Felálló vagy kúszó rhizomájú harasztok, levelük csokorban áll, többnyire szárnyas v. karélyos. L. a *Harasztok szines képmellékletén a 13. ábrát*; ez a *H. palmata* L., Közép-Amerika, az Antillák és az É.-i Andok növénye. Kultiválják.

Hemiopia v. *hemianopszia* (gör.), a látótér jobb vagy bal felének hiányzása. Jobboldali a H., ha mindkét szem látóterének jobb fele, baloldali, ha mindkettőnek bal fele hiányzik. Az ilyen H.-k akkor fordulnak elő, ha az agy bal vagy jobb felerészében valamilyen baj (vérzés, gyuladás, daganat, stb.) a látóidegekhez menő idegrostokat elpusztítja vagy bénítja. Mindkét látótér halántéki felerészének hiányát *(H. temporalis)* a koponya alapján képződő daganat okozhatja azáltal, hogy a látóidegrostokat kereszteződésük helyén összenyomja.

Hemiparazita növények, l. *Félélősködő*.

Hemiparezis (gör.), féloldali tökéletlen bénulás. L. *Bénulás*.

Hemipermeabilis hártya (félig áteresztő hártya; másképp *semipermeabilis* hártya), így nevezik az olyan, mesterségesen előállitott, vékony hártyákat, melyek só- v. cukoroldat vizét jól áteresztik, míg az oldott anyagot többé-kevésbbé visszatartják. Ilyen hártyát sokféleképen lehet előállitani. A legkényelmesebb mód az, hogy máz nélküli, tehát likacsos agyagedényt először rézgálicoldattal töltenek meg, azután pedig (ennek kiöntése után) ferriciánkáliumoldattal. Ez úton ferriciánrézből álló hártya képződik, mely a likacsokat kitölti. Ha most ilyen agyagedényt valamilyen oldattal töltenek meg, az edényt fölül dugóval zárják el s ezen keresztül nyomást jelző (manometrikus) csövet dugnak át, mely az oldatba me-

rül és a dugón kívül levő, meghajlított részében folyadékot tartalmaz, az egész edényt pedig tiszta vízbe állítják, akkor a manométer csöve nemsokára a belső nyomás növekedését jelzi, mert a tiszta víz a likacsokat záró hártyán áthatolt. Az ily módon lemérhető nyomás, az ú. n. *ozmótikus* nyomás az újabb kémia fejlődésére, az elektrolízis magyarázatára szolgáló ion-elmélet (l. o.) kialakulására rendkívül fontos tényezőnek bizonyult s az oldatokra vonatkozó nézeteket egészen átalakította. L. *Oldatok.*

Hemipiramis (ásv.), a kristálytanban a régi terminológia szerint piramis alatt kettős piramist értettek, azaz olyan kristályformát, amely két piramisból áll, amelyek alaplapjukon egymásra vannak illesztve; a tulajdonképeni geometriai piramist pedig H.-nak nevezték; újabban elfogadták a piramisnak geometriai definicióját és a kettős piramist bipiramisnak hívják.

Hemiplegia (gör.), féloldali bénulás (l. o. és *Bénulás*).

Hemiprizma a kristálytanban a. m. féloszlop; l. *Oszlop.*

Hemiptera (állat), l. *Félfedeles szárnyuak.*

Hemipterocecidium, a félszárnyuaknak a növényekkel való együttéléséből a növényen fejlődött kinövések, gubacsok.

Hemipterologia, a félfedeles szárnyu rovarok ismertetésével foglalkozó tan, melynek művelői *hemipterológusok;* hazánkban ilyen dr. *Horváth* Géza, a Magyar Nemzeti Muzeum osztályigazgatója.

Hemiszaprofita (félig-meddig televénylakó) zöld növények a talajból vett szerves vegyületek mellett még széndioxid asszimilálással is táplálkoznak, pl. Euglena viridis, némely csormolya, ellentétben a holoszaprofitákkal, amelyek tisztára szerves táplálékból élnek, pl. sok gomba. L. még *Szaprofita.*

Hemiszféra *(haemisphaera,* gör.) a.m. félgömb, különösen az ég- v. a földgömbnek fele. Az agyvelő részei közül a nagy agyvelőt nevezik e néven. L. *Agyvelő* és *Agyvelőféltekék.*

Hemisztichion v. *hemimetron* (gör.) a. m. félsor, a verstanban a két rendből összetett sor egyik rendjének a neve.

Hemitelia *R. Br.* (növ.), harasztgénusz a Cyatheaceae családban. 44 faja faharaszt, legtöbbje (30) amerikai a tropikus és szubtropikus övön. A *H. escuquensis* Karst. nyugat-venezuelai. L. a *Harasztok* szines *képmellékletén* a *4. ábrát.*

Hemitonium (gör.), félhang, kis mások.

Hemitrén, kalcittartalmú dioritkőzetek az Auvergneből.

Hemitropia (ásv.), az a viszony, amelyben az ikerkristály két egyéne egymáshoz képest áll; egyik a másikhoz képest az ikertengely körül 180°-nyira, vagyis egy félkörülforgatásra el van forgatva. Igy tehát 180°-nyi forgatásra az ikerkristály két egyénéből egy egyszerű kristály lesz.

Hemling, l. *Memling.*

Hemlock-cser, az Amerikában előforduló Abies canadensis kérge. Különösen Amerikában bőr cserzésére használják. A bőr ettől vörös színt nyer. A H. kivonatát jelentős mennyiségben hozzák Európába.

Hemlock-fenyő (növ.), l. *Tsuga.*

Hemmerlin (tkp. *Hemerli), Felix,* latinizált nevén: Malleolus, kit e név alatt tiszteletteljesen emleget az Epistolae obscurorum virorum (l. o.) c. gúnyirat, reformátori irányú egyházpolitikus volt a XV. sz.-ban; szül. Zürichben 1388 szept. 11., megh. 1457 és 1464 között Luzernben egy franciskánus kolostorban. Zürichben és Solothurnban volt kanonok és prépost. A papság erkölcsi javításán, a koldulórendek és a szektáskodás eltörlésén fáradozott. V. ö. *Reber,* F. H. von Zürich (Zürich 1846); *Schneider,* F. Hemmerli an der Universität Bologna (u. o. 1888).

Hemmingsen, *Nicolaus,* dán prot. teológus, szül. Errindlenben Laaland szigeten, 1513 jún. 4. vagy talán máj. 22., megh. Rorkildében 1600 máj. 23. Gazdag írói tevékenységével a Praeceptor Daniae nevet vívta ki magának. Mint kopenhágai teol. tanár és egyetemi alkancellár, Melanchton közvetítő irányának volt a híve; makacs ellentállást fejtvén ki a formula concordiae bevezetése ellen, el kellett az egyetemet hagynia s Rorkildébe helyezték át kanonoknak. V. ö. *Pauli,* N. Hemmingsens Pastoraltheol. (Kopenhága 1851).

Hemocianin *(haemocyanin,* Fredericq), a hemoglobinhoz hasonló, de réztartalmú vegyület, amely színtelen, a levegőn pedig az oxihemoglobinhoz hasonló viselkedésű, kék színű oxi-H.-ná alakul. Némely gerinctelen állat (egyes pókok, rákok, has- és fejlábuak) vérében fordul elő.

Hemocitométer a. m. vérsejtszámlálókészülék (l. o.).

Hemodinamika a. m. a vér mozgásának, forgásának tudománya, l. *Vérkeringés.*

Hemodinamikus eszközök a. m. vérnyomásmérő eszközök, l. *Vérnyomás.*

Hemodinamométer, vérnyomást mérő manométerek, amelyeket állatoknál az átvágott erek folytatásába kötünk. Egyike a legrégibb ilyen eszközöknek higannyal félig töltött U alakú cső volt, ahol a két szárban keletkező higanynivódifferencia adta a vérnyomást (Poisenille), l. *Vérnyomás.*

Hemodromométer (A. W. Volkmann), a vér áramlási sebességét mérő eszköz, l. *Véráramsebesség.*

Hemofilia *(haemophilia,* gör.), l. *Vérzékenység.*

Hemoftalmusz *(haemophthalmus,* gör.), a szem belsejében nagyobb mennyiségű vér meggyülését jelenti. Súlyos sérülések, ritkábban gyuladások következménye lehet. Ha a vér az üvegtest nagy részét kitölti, alig van rá kilátás, hogy az onnan teljesen eltisztuljon és az elveszett látóképesség visszatérjen.

Hemoglobin, *haemoglobin* v. *haematoglobulin,* rövidített jelzése Hb.; bonyolódott vasas fehérjevegyület, amely a vér piros színét adja. Az ember és állatok piros vére tulajdonkép *világossárga átlátszó folyadék,* amelyet roppant finom szemű (csak mikroszkóppal látható nagyságú) piros iszap tesz pirossá. A piros iszap nem egyéb, mint milliója a magnélküli vörös vérsejteknek. Az ember vérének minden köbmilliméterében 5.000,000 vörös vérsejt van s egy-egy vörös vérsejt nagysága 8 ezred mm., azaz 8 μ = mikron. A nedves vörös vérsejteknek cirka 30—45%-a H. Minden

olyan anyag, ami a vörös vérsejteket feloldja v. a sejtek lipoid kergét átjárhatóvá teszi, alkalmas arra, hogy a H.-t a sejtből kiszabadítsa és akkor a H. a vér folyadékában feloldódik; ezt a folyamatot hemolizisnek, az olyan vért, amelyben a H. oldva van, hemolizált vagy lakkszerű vérnek nevezzük; ha élő embernek ilyen a vére, ezt az állapotot *H.-émiának*, *H.-vérűségnek* mondjuk. Hemolizist okoz minden a vérnél sokkal hígabb sóoldat (hipotoniás oldat), a desztillált v. párolt víz, alkohol, éter, húgyanyagoldatok, híg savak, lúgok, epe, kígyóméreg, szaponin és más állatoknak (ú. n. fajidegen) vére, mert ezek ú. n. hemolizineket tartalmaznak. Egyik állat vére feloldja a másikét; ezért nem lehet bizonyos esetekben az ember vérét állat vérével pótolni, mert azok egymást tönkreteszik.

Az élőben a vérben feloldott H. egyrészt nem vesz részt az oxigén-szállításban, másrészt az illető ezt a H.-t kivizeli; a H.-vérűség mindig H.-uriával jár.

A H. kristályos test, egyes állatok véréből könnyen kristályosítható; a ló v. kutya H.-ja rombos oszlopokban, a tengerimalacé tetraéderekben, a patkányé oktaéderekben, a mókusé hatszöges lemezekben kristályosodik. E kristályok legtöbbje a rombos rendszerbe tartozik.

A kristályosított H. összetétele a legújabb adatok szerint a következő:

C = szén	...	54·6%
H = hidrogén		7·2%
O = oxigén	...	20·9%
N = nitrogén		16·4%
S = kén	...	0·6%
Fe = vas	...	0·3%

Molekulasúlya 16650 körül van. Hüfner, Gausser, Jaquet szerint a kutya H.-jának képlete volna;

$$C_{758}H_{1203}O_{218}N_{195}S_3Fe$$

vagyis molekulasúlya 16669 volna, egyike a legnagyobb ismert molekuláknak; a molekulaóriások közé tartozik.

Az ember vérének normális H.-tartalma 14% vagyis literenkint 140 g. H. van vérünkben. Felnőtt embernek cirka 5—6 l. vére van és így cirka $^3/_4$ kg. H. bonyolítja le bennük az oxigén-szállítást. Az oxigénkötőképesség a H. vastartalmával (cirka 0·3—0·4%) függ össze. 1 molekula H. Hüfner szerint megfelelő levegőnyomás és hőmérséklet mellett 1 molekula oxigént köt meg vagyis 1 g. H. 1·34 ccm. O_2-t azaz oxigéngázt tud lekötni és szállítani. Vérünk minden decije (= 100 ccm.) tehát maximum (14 × 1·34 = 18·76 ccm.) 19 ccm. oxigén szállítására van berendezve. Az oxigénes H.-t oxi-H.-nak (Hb—O_2) nevezzük, az oxigénmenteset redukált H.-nak v. egyszerűen H.-nak. A Hb—O_2 élénk piros, sárga árnyalattal, a H. sötétpiros, kékes nuance-szal. Az oxi-H. könnyen keletkezik, de ép oly könnyen bomlik, mint mondjuk disszociál. A vér, amikor a tüdőn átszalad, oxigént vesz fel, ilyenkor Hb—O_2 keletkezik és mikor az élő, működő szöveteken megy át, könnyen adja át azoknak oxigénjét és redukálódik H.-vé.

A vörös vérsejt, azaz a H. nem fogyasztója, csak szállítója az oxigénnek. Légüres térben a H. elbocsátja az összes oxigént.

A H. más gázokkal is képes egyesülni, így szénoxiddal keletkezik a Hb—CO, a szénoxid-H. Ez játssza a főszerepet a világítógáz- v. széngázmérgezésnél (l. *Szénoxidmérgezés*). A Hb—CO élénk piros, kékes árnyalattal, könnyen kristályosítható; a szénoxid affinitása, ragaszkodása a H.-hoz 154-szer erősebb, mint az oxigéné; érthető, hogy a Hb—CO az oxigénszállításra alkalmatlanná válik és így minél több CO-t lehel be valaki, vérének annál nagyobb részét rekeszti ki az oxigénszállításból. Nagyobbfokú szénoxidmérgezésnél a halál oxigénhiány miatt áll be. Egyesül a H. nitrogénoxidgázzal is és ciángázzal, így keletkezik a nitrogénoxid-H. és a cián-H. Az oxigéngázzal tulajdonkép a H. kétféle vegyületet alkot, egy lazábbat, ez a már említett Hb—O_2 az oxi-H., a másik nehezen elbontható, az ú. n. meta-H.: oxidálószerekre keletkezik, klórkáli-(v. klórsavaskáli-) mérgezésnél meta-H.-tól csokoládészínű a vér.

A H. tulajdonkép *proteid* test, azaz *összetett fehérje*, ahol a fehérjerész, az ú. n. *globin*, szerves vastartalmú festékkel, az ú. n. *hemokromogénnal* van kapcsolva, tehát tkp. *festékfehérje (kromoproteid)*. A különböző állatok H.-jai oldhatóság, kristályalak stb. szerint bizonyos eltéréseket mutatnak, ezt a globinok különbözősége okozza: mert valamennyi H. elbontáskor ugyanazt a hemokromogént adja. A hemokromogén, mint bonyolult szerkezetű szerves vasas festék, szintén köt oxigént: oxigénes formáját hematin-nak nevezzük.

A *hematin* kékesfekete, amorf por, amely vízben, alkoholban stb. oldhatatlan, molekulasúlya 634, képlete $C_{34}H_{34}O_5N_4Fe$.

A *hemokromogén* sárgavörös azaz narancsszínű kristályos test, amely vízben oldható.

A *hematin* savakkal vagy lugokkal kezelve különféle oldható sav- vagy lúg-hematinokat ad. A savhematinok között igen nevezetes a *sósavas hematin*, helyesebben *klórhematin* (v. *hemin* v. *Teichmann-féle* kristályok). A hemin v. klórhematin könnyen és biztosan állítható elő beszáradt vérből, ha az több évszázados is; oly jellemzőek mikroszkóp alatt a kristályai, hogy mindenkor felismerhetők és így belőlük a vér megdiagnosztizálható, egyike a legfontosabb próbáknak törvényszéki esetekben, ha beszáradt foltokban vért keresünk. Biztosan eldönti, hogy a folt vér-e v. nem; de arra feleletet, hogy embertől, állattól származik-e, nem ad. Bizonyos esetekben az urina is lehet hematintartalmú s ilyenkor hematinuriáról beszélünk.

A H.-t igen sokféleképp lehet felbontani, így pl. főzéssel, emésztéssel stb. A roastbeef nyers véres közepe H. szín, megsült barna széle már hematin szín. Emésztésnél a vér feketekávéaljszerű csapadékot hágy vissza, ez hematin, mert a fehérje rész feloldódik az emésztésnél.

Ha a hemokromogént vagy a hematint megfosztjuk vastartalmától (pl. kénsavval), vasmentes színes anyag marad vissza, ez az ú. n. *hematoporfirin:* violaszínű, kristályos test, amely vegyileg igen közel rokon az epe fő festőanyagával, a szintén vasmentes *bilirubinnal* (valamennyi egyéb epefesték a bilirubin származéka), ezenkívül ép

úgy izomer a növények zöld festékéből, a klorofillből előállított ú. n. *phyllophirinnel*. Ez adja meg a biológiai kapcsolatot a magasabb rangú állatok piros vére és a magasabb rendű növények zöld színe között. A hematoporfirin további bontásánál különféle *hematinsavak* és *hemopyrrol* vegyületek keletkeznek.

Ime, amint látjuk, vérünk oxigénszállító piros festéke igen bonyolult vegyület, amelynek egyik alkotóeleme sajátságos fehérje (globin), másik része vasvegyület és harmadik része sajátos violaszinű szerves vasmentes festék, amely hemopyrrolokból épül fel.

Úgy a H.-nak, mint színes származékainak jellemző viselkedésük van a spektroszkóppal szemben. Semmiféle vörös festék pl. nem ad oly elnyelési spektrumot (l. *Spektroszkópia)*, mint a H. Ép ezért a vér felismerésére egyike a legjobb eszközöknek a spektroszkóp. Különösen igen jellemző a spektruma a H.-nak, az oxi-H.-nak, a CO—Hb-nak és a hemokromogénnak.

Hemoglobinémia *(haemoglobinaemia)* a. m. hemoglobinvérűség, amikor a vér folyadékában az ú. n. vérplazmában hemoglobin van oldatban. L. *Hemoglobinuria* és *Hemolizis*.

Hemoglobinométer, olyan eszköz, amellyel folyadékokban, vérben, vizeletben meghatározzuk a hemoglobin mennyiségét. Leghasználatosabb a Gowers,és módosítása, a Sahli-Gowers-féle eszköz. Minél több valamely folyadékban a hemoglobin, annál pirosabb. Szembe ötlő különbségeket úgy fogunk kapni, ha minden vizsgálandó folyadékból pontosan ugyanannyit mérünk le s ezt addig higítjuk, míg oly színerősséget érünk el, amilyent az eszközhöz mellékelt mintacső mutat. Azonos színerősség mellett a higítófolyadék mennyisége arányos a hemoglobin mennyiségével. Az ilyen színösszehasonlításon alapuló eljárásokat kolorimetriás módszernek nevezzük.

Hemoglobinuria a. m. *hemoglobinvizelés*. Transzfuziónál, bizonyos mérgezéseknél, egyes fertőzőbetegségeknél, nagy kiterjedésű égési sebeknél stb. a vér vörössejtjei nagy mennyiségben feloldódnak (l. *Hemolizis)*. Ilyenkor a vörössejtek festéke, a *hemoglobin* (l. o.) átmegy és feloldódik a vér folyadékába, ezen állapotot *hemoglobinvérűségnek (haemoglobinaemia)* nevezzük (rendes viszonyok között a vér folyadéka világossárga, átlátszó, teljesen hemoglobin-mentes, csak a benne úszó mikroszkópikus sejtes iszap vörös, l. *Vér)*. Az ilyen feloldott hemoglobin úgylátszik nem vesz részt az oxigénszállításban s különben is elveszett az illetőre nézve, mert a vesén keresztül a vizeletbe kerül. A vizelet ilyenkor sötét, majdnem fekete-vörös. Különös alakja a H.-nak, mikor időközönkint, váratlanul rohamszerűleg igen erősen jelentkezik, hidegrázás és egyéb tünetek kiséretében. Az ilyenre hajlamos egyéneknél hemoglobin-vizelési rohamok válthatók ki egyszerűen hideg lábfürdővel (O. Rosenbach) is. Ez az ú. n. *paroxysmalis H.*

Hemoglobinvérűség *(haemoglobinaemia)*, beteges állapot, mely közben a vér savója oldott állapotban tartalmaz hemoglobint (l. o.), mely ilyenkor a vesék által részben kiválasztatván, a vizeletben is megjelenik és azt halvány vagy sötétebb vörösre festi (hemoglobinvizelés). Embernél is előfordul néha. A házi állatoknak elég gyakori betegsége és két alakban szokott náluk fellépni: 1. A *csúzos*-H.-ben (h. rheumatica) legtöbbször lovak, ritkán szarvasmarhák szoktak megbetegedni. A legelső tünet a test hátulsó részének gyöngülése, mely rohamosan fokozódik annyira, hogy a beteg összerogy és nem képes többé felállni. A far és a combok, súlyos esetekben egyéb testtájak izmai is deszkakeménységüek, ugyanitt a bőr érzékenysége legtöbbször feltünően csökkent. A vizelet, főleg átszürése után, a vörös színnek különböző árnyalatait mutatja. A betegség, még súlyos alakjaiban is, már pár óra v. néhány nap mulva gyógyulással végződhetik, de a test hátulsó részének gyöngeségét járáskor még hosszabb ideig észrevehetni, azonkívül az ilyen lovak a visszaesésre hajlamosak. A súlyosabb eseteknek körülbelül felében a betegek elhullnak. A betegség majdnem biztosan elkerülhető az állatok racionális ápolásával, nevezetesen hideg időben is naponkint való megjártatásával és a pihenő napokon mérsékeltebb táplálásával (szegény állattartók edzett állatai majdnem sohasem betegszenek meg). Az orvoslás kezdetben hideg, majd felmelegedő borogatásokban, az ürítések szabályozásában, szeszes ledörzsölésekben, esetleg érvágásokban áll. — 2. A *fertőző-H.*, l. *Piroplasmosis*.

Hemoglobinvizelés, l. *Hemoglobinuria*.

Hemokromatózis, szöveteknek barna színeződése szétesett vörös vérsejtek anyagaival.

Hemokromogén a. m. redukált, azaz oxigénben szegényebb *hematin*, l. *Hemoglobin*.

Hemolimfa *(haemolympha*, gör.), e névvel jelölték régebben a gerinctelen állatok (pl. csigák, férgek, rákok stb.) vérét.

Hemolizinek *(haemolysin)* alatt olyan anyagokat értünk, amelyek a vér vörös sejtjeit megtámadják, feloldják úgy, hogy a hemoglobin belekerül a vérplazmába.

Hemolizis *(haemolysis)*, a vörös vértestek szétbontása, aminek révén a hemoglobin feloldódik a környező folyadékban. H.-t sok anyaggal lehet előidézni, így hemolizál a desztillált víz, az éter, egyes szaponinanyagok, bizonyos kígyómérgek stb. Különös fontossággal birnak az úgynevezett specifikus H.-ek, amelyek az egyes állatokban keletkeznek, ha szervezetükbe idegen állatfaj vörös vértesteit visszük be. Igy pl. ha birkába nyúl vörös vértesteit oltjuk, vérében olyan anyag jelenik meg, amely a nyúl vörös vértesteit feloldja, még pedig úgy magában az állatban, mint kémlőcsőben. Az ilyen H.-ek keletkezése folytán nem lehet az egyes állatok vérét más állatfajba átömleszteni (transzfúzió); hiábavaló törekvés tehát az ember vérét is valamely más állat vérével pótolni. Ha a H. magában a szervezetben történik, ami különböző fertőzéseknél (malária, stb.) elő is fordulhat, a vérplazma vörösszínű lesz a kioldott hemoglobintól (hemoglobinémia). A vese az oldott hemoglobint kiválasztja, s a vizelet hemoglobint, illetőleg annak bomlástermékeit fogja tartalmazni (hemoglobinuria).

Hemolutein, l. *Lutein*.

Hemométer, nagyon elterjedt klinikai eszköz, amellyel a vér hemoglobintartalmát határozzák

meg. Minden betegnek a vérét teljesen azonos hígításban egy empirikusan beosztott (skálázott) vörös üveg ék színéhez hasonlítjuk. Az ék vastagabb részével való egyezés több hemoglobint, a vékonyabb rész kevesebbet jelent. Az ék 100-as pontja felel meg a normális 14%₀ hemoglobinnak. Az eszközt Fleischl készítette, a legújabb időkben Miescher javította és módosította, l. *Hemoglobinométer*.

Hemopatológia (gör.), a kórtannak az a része, mely a vér betegségeit tárgyalja.

Hemoperikardium (gör.), vérzés a szívburokba szív- v. érrepedés következtében, vagy vérzéses gyuladás miatt; a szívburok tuberkulózisa és daganatai is (pl. rákja) H.-mal járnak. A sérülésekhez csatlakozó szívrepedések olyan vérzést okozhatnak, hogy a kiömlő vér a szívet összenyomja (tamponatio cordis) s működését lehetetlenné teszi.

Hemoptoé (*haemoptoë*, gör.), vagy *hemoptizis* (*haemoptysis*), l. *Vérköpés*.

Hemopyrrol, methylpropylpyrrol, a hematoporfirin redukciós terméke, l. *Hemoglobin*.

Hemorrágia (*haemorrhagia*, gör.), l. *Vérzés*.

Hemorrágiás erózió (*erosio haemorrhagicus*, lat.-gör.), vérzés miatt bekövetkező kimaródások a nyálkahártyákon. Leggyakrabban a gyomorban fordulnak elő. A vérzés nagyon különböző eredetű lehet, pl.: pangásos, fertőzéshez, mérgezésekhez csatlakozhatik s a vérzés helyén a gyomornedv a nyálkahártyát megemészti. Ha sok H. van a gyomron, halálos elvérzés is bekövetkezhetik belőlük. Gyakran ez a melaena (l. o.) oka.

Hemorrágiás infiltráció, l. *Véres beszűrődés*.

Hemorroidák (*haemorrhoidák*, gör.) a. m. aranyeres csomók, l. *Aranyér*.

Hemorroidális erek (*vasa haemorrhoidalia*), a végbél erei (osztó és gyüjtőerei), amelyek közül a gyüjtőerek a végbélnyilás fölött sűrű hálózatot alkotnak, a plexus haemorrhoidalist. Kóros kitágulásuk az ú. n. aranyér v. hemorroidális csomó.

Hemosz v. *Hemusz*, az ókorban valamennyi hegység neve a Fekete- és Adriai-tenger közt; szükebb értelemben a mai Balkán.

Hemoszpázia, orvosi alkalmazása igen nagy kopolyóknek, hogy a száraz kopolyózással mélyen fekvő szervektől sok vért lehessen elvonni. Idejet multa eljárás.

Hemosztatikus szerek (*haemostatica*), l. *Vérzéscsillapító szerek*.

Hemotahométer (gör.), a vér áramlását mutató kis készülék (Vierordt). Állatoknál az átvágott érbe kötjük be megfelelő módon, hogy a vér keresztül folyjék rajta. Az átfolyó vér kis ingát tol el, az inga kitérésének nagysága arányos a véráramlás sebességével.

Hemoterápia az, amikor gyógyítás céljából vért v. vérsavót fecskendezünk valakibe.

Hemotorax (*haemothorax*, gör.), vérömlés a pleura azaz mellüregbe.

Hemotrop szérumok, *savók* az olyanok, amelyek hemotropinokat, azaz a fagocitózist emelő anyagokat tartalmaznak.

Hempel, *Frida*, német operaénekesnő, szül. 1884 jún. 26. Lipcsében. Koloratur szopránhangját a berlini Stern-konzervatórium és Nicklas-Kempner asszony nevelték. Tanulmányai végeztével a berlini kir. operaház tagja lett. 1906-ban énekelt először Bayreuthban. 1910 óta a budapesti operaszínpadoknak és hangversenytermeknek is ünnepelt vendége.

Hempr., természetrajzi nevek mellett *Hemprich* Friedrich Wilhelm nevének rövidítése; szül. 1796. *Ehrenberg* társaságában Egyiptomban és Sziriában utazott; megh. a Vörös-tenger mellett Masszauában 1825. L. még *Ehrenberg*.

Hempstead (ejtsd: hempszted), New York államhoz tartozó falu Long Islandon, 1640. hollandusok alapították s *Heemstede*-nak nevezték. (1910) 4964 lak. Mellette van *Garden City* (ejtsd: gárden szitti) falu, melyet Stewart newyorki kereskedő alapított.

Hemslöjd (svéd), l. *Szlöjd*.

Hemsö, Hernösand svéd tartományhoz tartozó sziget, az Angerman-elf torkolatában; 11 km. hosszú és 6 km. széles; több falu van rajta.

Hemsterhuis (ejtsd: hemszterhájsz), 1. *Frans*, holland filozófus és filológus, *H. 2.* fia, szül. Grönigenben 1721., megh. Hágában 1790. mint az egyesült Németalföld államtitkárságának első segédje. Különösen a Locke-féle szenzualizmust igyekezett továbbfejleszteni és népszerűvé tenni, különben nagy híve volt Platonnak és Jacobinak. Így a szenzualizmust és racionalizmust egyesíteni iparkodott. Francia nyelven írt műveit, melyek legnagyobbrészt párbeszédes alakban vannak írva, világosság és kellem s finom stílusuk teszik becsesekké. Főbb művei: Lettres sur la sculpture (Haag 1769); Sur les désirs (Paris 1770); Lettres sur l'homme et ses rapports (u. o. 1772); Sophyle ou de la philosophie (u. o. 1773); Aristée, ou de la divinité (u. o. 1779); Alexis, ou sur l'âge d'or (u. o. 1787). Oeuvres philosophiques-jeit kiadták: Jansen (Paris 1792, 2. kiad. 1809) és Meyboom (Leeuwarden 1846—50, 3 kötet). V. ö. *Grucker*, François H., sa vie et ses oeuvres (Paris 1866).

2. *H.*, *Tiberius*, holland filológus, szül. Gröningenben 1685 jan. 9., megh. Leidenben 1766 ápr. 7. Tanított matematikát, filozófiát Amsterdamban, majd ókori történelmet, görög nyelvet és hazai történetet Franekerben és Leidenben. H. felélesztette a görög nyelv- és irodalomtudományt és hellen filológiai iskolát alapított. Főművei: Pollucis Onomasticon (Amsterdam 1706, 2 köt.); Luciani colloquia selecta et Timon, Cebetis tabula, Menandri sententiae morales (u. o. 1708, 1732, Basel 1777); Aristophanis Plutus (Harling 1744, Schäfer kiad. Leipzig 1811); Jegyzetek Albertis Hesychios-hoz (Leiden 1746—66), Ernestis Kallimachos-hoz (u. o. 1761), Burmann Propertius-ához (Utrecht 1780). Hagyatékából adta ki Geel Anecdota Hemsterhusiana-it (Leiden 1825) és Friedmann Orationes et epistolae-it (2. kiad. Weilburg 1839).

Hemsz, l. *Emesa*.

Hemusz, l. *Hemosz*.

Hen (gör. ἕν), egy (lat. *unum*). *Hen kai pan* (ἓν καὶ πᾶν) egy és minden.

Hénap *Tamás*, a magyar kegyestanítórend főnöke, szül. 1859 jún. 21. Kosdon (Nógrád vm.). 1877-ben lépett a kegyestanítórendbe. A teológiát Nyitrán végezte, azután a budapesti egyetemen tanult, ahol 1887. filoz. doktor lett. Pappá szen-

telték 1882 júl. 13. Tanár volt a rend több főgimnáziumában, 1897. rendfőnöki titkár, 1906. rendi kormánytanácsos, 1912. rendfőnök.

Henares, 150 km. hosszú folyó Guadalajara spanyol tartományban; ered a Sierra Ministrán, a Jaramába ömlik Mejorada-del-Campo mellett; vizével a 45 km. hosszú H.-csatornát táplálják.

Henas (gör.) a. m. *monas*, az egy, az egység.

Hencke, *Karl Ludwig*, csillagász, szül. Driesenben 1793 ápr. 8., megh. Marienwerderben 1866 szept. 21. Postatiszt és később városi tanácsos volt. 20 évi megfigyelés után 1845. és 1847. felfedezte az Astraea és Hebe nevű kis bolygókat. A berlini akadémiai csillagtérkép egy részét ő készítette.

Henckel Hugó (gróf) emlékverseny, a bécsi októberi meeting legnagyobb kétéves-versenye. Összes díjazása 23,000 K. Távolsága 1600 m. Nevét gróf Henckel Hugó, a kiváló német-magyar sportsman emlékezetére kapta, akinek Magyarországon is volt birtoka és trainingtelepe.

Henckell, *Karl Friedrich*, német író, szül. Hannoverben 1864 ápr. 17. 1883—86-ig Berlinben, Heidelbergben és Münchenben germán filológiát, történelmet és közgazdaságtant hallgatott. 1890. Zürichbe költözött, 1895 óta a zürichi és lipcsei *Karl Henckell und Co.* könyvkiadó cég társtulajdonosa. Többnyire politikai versei forradalmi és szocialista jellegűek. Művei: Umsonst. Ein sociales Nachtstück (Berlin 1884); Poetisches Skizzenbuch (Minden 1884); Quartett (Hamburg 1886); Strophen (Zürich 1887); Amselrufe (u. o. 1888); Diorama (u. o. 1889); Gründeutschland (Leipzig 1890); Trutznachtigall (Stuttgart 1891); Aus meinem Liederbuch (München 1892); Zwischenspiel (Zürich 1894); Moderne Dichterabende (u. o. 1895); Ada Negri (u. o. 1896); Gedichte (1899); Neues Leben, Dichtungen (1900); Ausgew. Gedichte (1903); Gipfel u. Gründe (1904); Mein Lied, Auswahl (1906); Schwingungen (1907); Deutsche Dichter seit Heine (1907); Weltlyrik (1910); Im Weitergehn (1911); Ein Lebenslied (1911). Egyéb kiadványai: Buch der Freiheit, Anthologie socialer und politischer Freiheitsdichtungen aller Völker (Berlin 1892); Sonnenblumen, Flugblätter der Lyrik (Zürich 1895—99).

Henckel von Donnersmark, grófi család, több genealógiai író (v. ö. Gothaisches Taschenbuch 1861 és Histor.-herald. Handbuch, Gotha 1856) szerint magyarországi, még pedig szepességi származású. Első hiteles őse Petrus *H. de Quintoforo* (1378) Csütörtökhelyen (Donnersmarkon), Szepes vármegyében említtetik, ki a hagyomány szerint Thurzó Pétertől és a Henckel-család egyetlen örökösnőjétől származott. A család több tagja nagyobb állásra emelkedett, így *H. Konrád* (1486—1542), aki a törökök ellen harcolt 1526. *II. János* (1513—1588) Mária özvegy magyar királyné kíséretében Bécsbe került és császári tanácsossá lett *I. Lazarus* (1550—1629) Rudolf, Mátyás és II. Ferdinándnak pénzt kölcsönzött hadicélokra. 1615-ben a bárói rangot kapta és hitbizományt alapított. Fia, *II. Lazarus* (1573—1664) német grófi rangot kapott II. Ferdinándtól. Jelenleg a család 2 főágra oszlik: a kat. beutheni és a prot. tarnovic-neudecki ágra. Annak szeniorja volt az 1890 okt. 4. Bécsben elhunyt *Hugo* gróf (2. felesége Kászonyi Laura). Unokája *Hugo* (szül. 1857). Ez az ág Oroszvárt (Moson) is bírja; egyébiránt 2 oldalágra oszlik. Az öt mellékágra oszló II. főágból származott *H. Wilhelm Ludwig Viktor* gróf, porosz tábornok, szül. 1775 okt. 30-án, megh. Dessauban 1849 jún. 24. 1810. Párisba ment, hogy Napoleont Mária Lujzával való egybekelése alkalmával üdvözölje. 1815-ben résztvett a waterlooi csatában. Később nyugalomba vonult és a közügyektől visszavonultan élt tiefenseei jószágán. Műve: Erinnerungen aus meinem Leben (Zerbst 1846). E második főágnak tagja *Viktor*, német követ Kopenhágában, szül. 1854 okt. 25. Weimarban. Egyideig Budapesten volt német főkonzul, de 1895. visszahívták. Ugyancsak a tarnovic-neudecki ágból való *H. Guido*, szül. 1830 aug. 10. Boroszlóban, a porosz urakházának tagja, sziléziai nagybirtokos. 1901-ben hercegi rangra emelték. A H. családnak Ausztriában, főleg Stájerországban, tov. Porosz-Sziléziában és Orosz-Lengyelországban vannak nagy kiterjedésű birtokai.

Hencse, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1910) 1037 magyar lak.; vasútállomás, távirdahivatal, postaügynökség.

Hencsei *Lajos*, l. *Nazarénusok*.

Henczfalva (azelőtt: *Henczócz)*, kisk. Zemplén vm. varannói j.-ban, (1910) 716 tót lak.; u. p. és u. t. Varannó.

Henczida, nagyk. Bihar vmegye berettyóújfalui j.-ban, (1910) 2396 magyar lakossal, postahivatallal és távbeszélővel. A Beöthy-család származási helye.

Henczkó, kisk. Gömör és Kishont vmegye rozsnyói j.-ban, (1910) 401 tót és magyar lakossal, vasúti állomással; a csetneki Concordia vasgyárbányatársulatnak vasércbányája és vaskohója itt van.

Henczlófalva (azelőtt: *Henzlova)*, kisk. Gömör és Kishont vm. rozsnyói j.-ban, (1910) 205 tót lak.; u. p. és u. t. Merény.

Hendaye (ejtsd: ánđej), község Basses-Pyrénées francia dép. Bayonne j.-ban, a Bidassoa-torkolat jobbpartján, Fuenterrabia spanyol várossal szemben, 2447 lak., a Pireneusok mentén a Paris-Madridi vasútvonal fontos vámhivatalával; látogatott tengeri fürdővel.

Hendeka (gör.) a. m. tizenegy. — *H.*, ókori athéni hatóság, mely eleinte csak tíz, sorsolás útján választott tagból állott, akikhez azonban az ügyekben résztvevő írnokot is hozzászámították. A H. a börtönökre és arra ügyelt fel, hogy az elítélteken a büntetést végrehajtsák, a büntetést kiállt v. felmentett vádlottakat szabadon bocsássák.

Hendekagon (gör.), tizenegyszög.

Hendekagonálszám, olyan szám, melynek általános alakja: $\frac{n}{2}(9n-7)$. Pl. ha n = 1, 2, 3, akkor 1, 11, 30.

Hendekaszillabus (gör.) a. m. tizenegyszótagú vers; rendszerint a falékoszi vers (l. o.) értendő alatta, de olykor a szintén tizenegy szótagból álló sapphói és az alkaioszi sorra is alkalmazzák e nevet.

Hendel-Schütz (családi nevén *Schüler)*, *Henriette*, német színésznő, szül. Döbelnben 1772

febr. 13., megh. Köslinben 1849 márc. 4. Már kis korában föltünt gyermekszerepekben, később naiv, majd tragikus szerepeket játszott Németország több szinpadján. Első két férjétől elvált, harmadik férje, Hendel orvos, meghalt. 1811. ment nőül Schütz tanárhoz s ennek kiséretében hosszabb külföldi vendégszereplésre indult s új műfajjal, mimikai ábrázolásokkal ért el nagy sikert. 1820-ban visszavonult a szinpadtól. V. ö. Erinnerungen an Henriette H. (Darmstadt 1870).

Henderson (ejtsd: henderszn), az ugyanily nevű county *székhelye* Kentucky északamerikai államban, az Ohio balpartján, (1910) 11.452 lak., mezőgazdasági termékek élénk kereskedelmével. — 2. *H.*, sziget a Csendes-oceánban, l. *Tuamotu*.

Henderson (ejtsd: henderszn), *William James*, neves amerikai zenei iró, szül. Newarkban 1855 dec. 4. Irt több operettet. Elméleti művei közül nevezetesebbek: How music developed (1898); Richard Wagner, his life and studies (1901); The art of the singer (1906).

Hendiadisz (gör., tkp. *hen dia dyoin*, egy dolog kettő által), stilisztikai alakzat, mely egy fogalmat két (*és*-sel egybekötött) főnévvel fejez ki, a helyett, hogy egy jelzős főnévvel fejezné ki. P. Vergiliusnál Aen. 1 : 61. *molem et montes altos* (tömeget és magas hegyeket) e helyett: *molem altorum montium* (magas hegyek tömegét).

Hendon, város Middlesex angol countyban, (1911) 38,806 lakossal, jezsuita hittérítő iskolával.

Hendrich, *Hermann*, német festő, szül. Heringenben 1856 okt. 31. Münchenben Joseph Wenglein tájképfestőnek és Berlinben Eugen Brachtnak volt tanítványa. Északon szerzett benyomásai, Wagner Rikárd műveinek és Böcklin képeinek tanulmányozásával kapcsolatban, az északi mondavilág sajátságos ábrázolására vezették. A természeti tüneményeket emberi cselekvényekkel érzékiti meg. Fantasztikus hangulatú tájképei közül a leghiresebbek: A bolygó hollandi; Az alvó Brunhilda; Siegfried halála; Siegfried temetése; Trisztán halála; Eigil hős megpillantja Walhalla várát (Eulenburg gróf balladája után, a német császár tulajdona); Ägir leányai; Krisztus a Golgothán; A Midgard kigyó; Vineta; Dal az estcsillaghoz. Újabban képsorozatban ábrázolta Goethe Märchen von der grünen Schlange c. költeményét és falfestményeket készített a Hexentanzplatzon álló Walpurgishalle és a Schreiberhauban emelt Rübezahlhalle számára.

Hendrichs, *Hermann*, német szinész, szül. Kölnben 1809 okt. 17., megh. Berlinben 1871 nov. 1. Először Darmstadtban lépett föl 1831-ben. 1844—64-ig a berlini udvari szinház tagja volt. A régebbi szavaló-iskola egyik legkiválóbb képviselője. A német szinpad utolsó nagy romantikusának nevezték.

Henequen v. *Hennequin* (növ.), sisalkender. L. *Agave* és *Agave-rostok*.

Henetok, l. *Venetok*.

Henfner *János*, jogtudós, szül. 1798., megh. Pesten 1856 júl. 22. 1827-ben a zágrábi akadémián a politika, 1835. a pesti egyetemen a római és hűbéri jog tanára lett. Művei: Introductio in oeconomiam politiciam (Zagrabiae 1831); *Római magánjog* (Pest 1855—56, 3 köt.). Utóbbi, mely a magyar jogi irodalomban az első ilyen munka, nagyrészt Haimberger és Schilling nyomán készült.

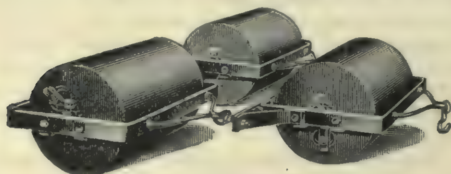
Hengeler, *Adolf*, német illusztrátor és festő, szül. Kemptenben (Algäu) 1863 febr. 11. 1884 óta mint a Fliegende Blätter állandó munkatársa közel 5000 tréfás és költői tartalmú rajza jelent meg, résztvesz a müncheni Künstlertheaterben szinrekerülő darabok művészi rendezésében és újabban számos humoros felfogású festményt is készített. Művei láthatók a müncheni Pinakothekában, a berlini Nationalgalerieben, a római állami képtárban és egyebütt.

Hengelmüller *László (hengervári)* báró, diplomata, szül. Pesten 1845 máj. 2. Bécsben elvégezvén a Keleti Akadémiát, a diplomáciai pályára lépett és előbb Szerbiában működött mint miniszteri ranggal felruházott osztrák-magyar követ 1889-ig. Milán király lemondása után Braziliába helyeztetett át, 1894 okt. pedig az Egyesült-Államokhoz nevezték ki rendkívüli követnek és meghatalmazott miniszternek. 1902 dec. u. o. rendkívüli és meghatalmazott nagykövet lett. 1898-ban megkapta a v. b. t. tanácsosi méltóságot, 1906. a magyar báróságot; 1910. a király a magyar főrendiház tagjává nevezte ki. 1913 jan. nyugalomba vonult.

Hengelo, város Overyssel németalföldi tartományban, (1909) 20,073 lak., vasúti csomópont, jelentékeny szövő-fonó iparral és a holl. államvasutak javítóműhelyével.

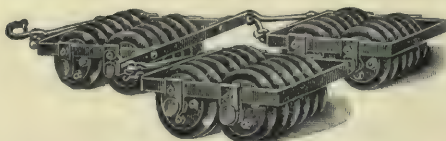
Henger. 1. Ha a mozgó egyenes mozgása közben valamely adott egyeneshez parallel marad, *H.-felületet* ír le. A H.-felületnek bármely pontján keresztül *egy* és *csak egy* egyenes húzható, mely egészen a felületen fekszik, ezt *H.-alkotónak* nevezzük. A H.-felületen fekvő oly görbét, mely a H.-alkotók mindegyikét metszi — tehát a felületnek bármely síkmetszését is, — a H.-felület *vezérgörbéjének* nevezzük. A vezérgörbének és a H.-alkotóknak iránya teljesen meghatározza a H.-felületet. Parallel síkok a H.-felületet kongruens görbékben metszik. A H.-felület *elliptikus*, *hiperbolikus*, illetőleg *parabolikus*, ha sík vezérgörbéje *ellipszis*, *hiperbola*, illetőleg *parabola*. Minden elliptikus H.-felülethez általában két parallel síksor tartozik, melynek minden síkja a felületből *kört* metsz ki. A kört metsző síkok általában *nem merőlegesek* a H.-alkotókra: ez esetben az elliptikus H.-felületet *ferde kör-H.-nek* is nevezzük. Ha a kört metsző parallel síksorok egyike *merőleges* a H.-alkotókra, akkor a másik is az, tehát a két síksor összeesik. Ez esetben a felületet *egyenes kör-H.-nek* nevezzük. Szűkebb értelemben *H.-en* azt a *geometriai testet* értjük, melyet valamely kör-H.-felületnek két parallel körmetszése közé eső része (H.-palást v. H.-köpeny) és e két parallel síkmetszés két körlapja (H.-alap) határol. A H.-alkotóknak a két alapsík határolta részei *egyenlők*. Az alapsíkok merőleges távolsága a H. *magassága* — a két alapkör középpontjának összekötő vonala, mely a H.-alkotókkal parallel, a H. *tengelye*. A H. *egyenes* v. *ferde*, aszerint amint a tengely a két alapsíkra *merőleges* v. nem. Az egyenes H.-nél az alkotók és a tengely hossza egyenlő a H. magasságával. A H. *köbtartalmának* mérőszámát megkapjuk, ha az alapkörlap területének

mérőszámát a magasság mérőszámával megszorozzuk. Az alapkör sugarának mérőszámát *r*-rel, a H. magasságának és köbtartalmának mérőszámait *m*-mel, illetőleg *v*-vel jelölve: $v = r^2\pi . m$ Továbbá az egyenes H. palástjának, illetőleg egész

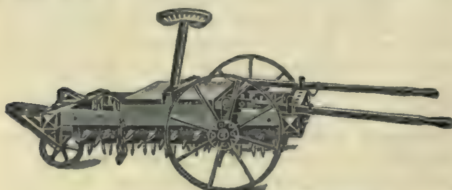

1. ábra. Háromtagú sima henger.

felszinének mérőszámát *p*-vel, illetőleg *f*-fel jelölve: $p = 2r\pi . m$ és $f = 2r\pi (m + r)$.

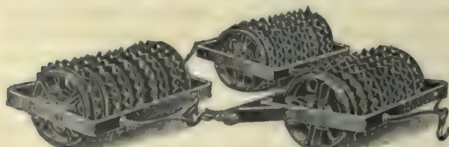
2. *H., mezőgazdasági eszköz,* mely egyrészt a termőtalaj felső rétegének tömörítésére, másrészt rögök szétzúzására és aprítására v. a talaj leg-

2. ábra. Háromtagú gyürüshenger.

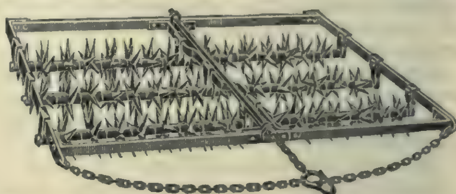
felső megkérgesedett rétegének feltörésére szolgál. Lényeges alkotórészét egy v. több tagból álló, öntöttvas-, kovácsoltvas-, kő-, v. fa-H. képezi, mely megfelelő keretbe foglalva és csapágyazva a szántóföldön fogatos erővel vontatható és hala-

3. ábra. Tüskés henger szállításközben.

dásközben annak felületén elgördül. A tömörítésre szolgáló H.-ek a vonóerő csökkentése végett sima felülettel birnak (l. az *1. ábrát),* míg a rögtörők lehetőleg nagy felületi nyomás elérése céljából érdes felületüek s felületüket v. gyürüszerüen ala-

4. ábra. Croskill-Cambridge-henger.

kítják *(gyürüs-H.,* l. a *2. ábrát),* v. fémből készült karmokkal és tüskékkel látják el *(tüskés-H.,* l. a *3. ábrát).* Nagy mértékben göröngyös talaj egyenletesebbé tételére igen alkalmas a *Croskill-Cambridge-H. (fogas-H.,* l. a *4. ábrát),* mely közös tengelyre váltakozva egymás mellé szerelt gyürükből és csipkézett szélű, oldalfogakkal ellátott tárcsákból áll. Minthogy a gyürük a tengelyre ékelve vannak, a tárcsák pedig lazák, munkaközben az utóbbiak a gyürükhöz képest relative elmozdulván, azokat a hozzájuk tapadó földtől megtisztítják. Kérges felületü talaj lazítására a kis átmérőjü, nagy tüskékkel felszerelt *kéregtörő H.-eket* (l. az *5. ábrát)* használják. A H.-ek külön-

5. ábra. Kéregtörő henger.

böző átmérővel készülnek; ugyanazon súly mellett a nagyobb átmérőjü H. vontatására a kisebb gördülő surlódás folytán kevesebb vonóerő szükséges, míg a kisebb átmérővel biró H. nagyobb felületi nyomása intenzivebb talajtömörítést és rögtörést tesz lehetővé.

3. *H.,* a *nyomdászatban* a betük festékezését v. a közvetlen nyomást eszközlő része a nyomtató sajtónak. A *nyomó-H.* vasból készül s a betükre való szabályozható ránehezedése által nyomja az egyes íveket. A *festékező* H. anyaga rugékony massza, föltalálója 1815 körül két angol, Forster és Harrild volt. Alkotórészei enyv (zselatin) és glicerin. Van még a gyorssajtónál *vezető H.* is fából, ez a kinyomott ívet vezeti el a nyomtató H. alól.

4. *H.,* a *fémiparban* a hengerelt áruk (rudak, lemezek s más effélék) készítésére való sima vagy rovátkos eszköz. L. *Hengermü.*

Hengerásó v. *Heyer-féle csemetefúró,* hengerszerüleg összehajtott vaslemezből úgy készül, hogy oldalán ujjnyi szélességü hasíték maradjon. Felső része vashüvelyben végződik, melybe erős fanyelet erősítenek, a hüvely alatt pedig egy 3 mm. vastag vaslemezt alkalmaznak, a meddig az ásót a földbe szúrni kell. Ezzel a csemetéket földes gyökerekkel úgy veszik ki, hogy a csemetéket a hasítékon át a henger közé fogják, a H.-t függélyesen egészen a hüvely alatti vaslemezig a földbe nyomják, a nyél keresztfogójával tengelye körül megforgatják, a csemetét földes gyökérrel kiemelik s balkézzel ásóstul együtt oly magasra tartják, hogy a földes csemetét a hasíték hosszában a jobb kéz hüvelykujjával gyakorolt nyomással kitolhassák. V. ö. *Fekete* Lajos, A Magyarországon előforduló főbb fanemek csemetéinek termesztése és ültetése (1889) és *Vadas,* Erdőművelés tan (Bpest 1898).

Hengerbolt a. m. dongabolt, l. *Boltozat.*

Hengercsiszoló gép. A gyorsjáratú benzinmótorok hengereinek belsejét finomra és pontos méretre csiszolják. A H.-ek szerkezete egy vizszintes v. függőleges, végig kifúrt tengelyből áll, melynek belsejébe egy vékonyabb tengely illeszkedik. A külső tengely egy hengerbe van ágyazva, melynek középtengelye körül lassan kering és keringésének sugara egy század milliméteres pontossággal egy mikrométerrel a szükséges méretre állítható úgy, hogy a benne igen gyorsan forgó

kis tengely a rajta levő csiszoló koronggal a csiszolandó henger belső fala körül úgy forgatja, hogy a gyorsan forgó korong e henger belső felületével érintkezhet és az ott mutatkozó egyenlőtlenségeket símára lecsiszolja. Igy a henger nemcsak síma és hengeres lesz, de pontosan a kivánt átmérőt is megkapja, úgy hogy egyiknek dugattyuja valamennyi hengerbe pontosan beleillik.

Hengerelés, l. *Hengerlés.*

Hengerelő gép v. *útihenger*, a műutak, különösen pedig a makadám-utak készítésénél használt nagysúlyú henger, mely az út ágyába berakott tört követ megnyomtatja és megtömíti s majd az apróbb fedőanyagot is a tört kő rétegébe benyomja s az út felszinét elsímítja. A H. készülhet állati erővel való vontatásra, mikor is a gép 1·80 2 m. átmérőjű és 2 m. szélességű vashengert alkot, amelyet a tengelyéhez alkalmazott befogókészüléknél fogva vontatnak. Minthogy az ily 60—80 q súlyú henger vontatásához 8—10 pár ló is szükséges s a tört kövön a vontatás nehéz és lassú s a lovak patái sokat szenvednek, inkább a géperőre berendezett szerkezetet használják. Ekkor a H. áll tulajdonképen egy úti mozdonyból, melynek kerekei egyúttal hengerek is, még pedig az első v. vezérkerék szolgál a kazán mellső támaszául, a két hátsó járókerék pedig támaszul és a hajtószerkezet fölvételére. Az ilyen magajáró gőz úti henger munkája gyorsabb s jobb, mint az állati erővel vontatott hengeré. John Fowler et Co. leeds-i gyárában készült ily H. súlya 125 q, gőzkazánja 24 lóerejű s nyomószélessége 2 m.

Hengerelt vas, hengerléssel készített kerek, négyzetes, lapos, hatszögletes, nyolcszögletes, v. más keresztmetszetű vasrúd. *Idom-*, *alak-* vagy *façon-vasnak* nevezzük az egyszerű mértani alakoktól eltérő keresztmetszetű H.-akat, jelesen a szöglet- vagy L-vasat, a ⊥-vasat, a kettős ⊥- vagy I-vasat, az U-vasat, a C-vasat, az S-vasat, a Z-vasat, a Zores-vasat (—∩—), a negyedlő vasat, stb.

Hengerelt vascsövek, l. *Cső.*

Hengeres armatura, l. *Dinamoelektromos gépek.*

Hengeres ékkötés az, melyben a kötés csapja egész hosszában egyenlő átmérőjű.

Hengeres fűrész, l. *Famunkáló gépek.*

Hengeres kalló, posztószövetek kallózásához használt gép, l. *Csinozás.*

Hengeres kártoló, l. *Kártológép.*

Hengeres kerék, l. *Fogaskerék.*

Hengeres keresztfejvezeték, gőz, gáz vagy ehhez hasonló gépekhez használt egyenes vezető, mely a keresztfej vezetése számára egész hosszúságában hengeresre van kifúrva, l. *Bajonettvezeték.*

Hengeres mángorló, merev szövetek mángorlására használt gép, l. *Csinozás.*

Hengeres papirgép, vastagabb papirosfajok gyártásánál használt gép, melynél a vizet elválasztó szita hengeres alakú, l. *Faanyag* és *Papir.*

Hengeres sajtoló és simító, gyapjuszövetek sajtolására használt gép, l. *Csinozás.*

Hengeres szíjkerék, olyan, szíjhajtásra való, öntött vagy kovácsolt vasból készült kerék, melynek kerülete tökéletes hengert alkot. Ezeket a transzmissziók és gépek hajtására ott használják, hol a hajtószíjat két vagy három kerék közül majd az egyikre, majd a másikra kell áttolni.

Hengeres zúzó (bány.), a zúzóércek összetörésére szolgáló hengerpár, melyet főkép azért alkalmaznak, mert az előállítandó szemnagyságot igen pontosan lehet vele szabályozni és mert 4—8 mázsát képes óránként 1—2 mm. nagyságra aprózni, finomabb zúzásra azonban nem való.

Hengeresztergа, l. *Szerszámgépek.*

Hengerezés, l. *Hengerlés.*

Hengerfelület, l. *Henger.*

Hengerfúró gép, a gőz-, gáz- és benzinmótorok hengereinek kiesztergályozására szolgál. Szerkezete egy v. több forgó rúdból áll, melyek a henger kiesztergályozására vagy fúrására való kést tartják. A furandó hengert gondosan felfogják a gép vízszintes vagy függőleges tartólapjára s a fúrórudat rajta keresztül dugják úgy, hogy az egyik vége a gép forgató orsójával álljon kapcsolatban, a másik pedig csúcsban v. csapágyban vezetve forog s forgása közben a beléerősített vágókés a henger belsejét símára kiesztergályozza. A kisebb automobilok hengereihez négy fúrórúddal felszerelt gépet használnak és így a gép, egyszerre négy hengert fúrva, rendkívül sebesen dolgozik.

Hengerfúvó, l. *Fúvógép.*

Hengergép, *elektromos*, l. *Elektromozó gép.*

Hengergés (teng.), l. *Dülöngés.*

Hengergetés (erdészet), azaz a fa hosszúsági tengelye körüli gurítás, a tönköknek és szálfáknak sík és lankás helyen rövidebb távolságokra való közelítésére szokták alkalmazni. A munkások e célra emeltyüket, és pedig vagy csak egyszerű rudakat, v. pedig hegyes vassaruban végződő emeltyüket és gajmókat, sőt nehéz szálfák hengergetésére a *fordítóhorgot* (l. o.) is sikeresen használják. A H. gyorsan megy s a munkások kedvelik a közelítés e módját, azonban kár nélkül csak még be nem erdősült vágásokban és a rakodók közelében engedhető meg.

Hengerhajó, Bazin francia mérnök tervei szerint épitett, sajátságos szerkezetű gőzhajó, melyet 1896 aug. St.-Denisben bocsátottak vizre (l. az *1—2. ábrát* a 742. old.). Ez a 38·5 m. hosszú és 11·5 m. széles kis hajó tulajdonképen erős gerendákból készitett keretszerkezetből áll, mely az eléje helyezett hat darab, egyenkint 10 m. átmérőjű és 3 m. szélességű úszó kereken nyugszik, illetve úszik. Két-két kerék egy közös tengelyen a rámaszerkezetbe van illesztve. A keret által alkotott fedélzeten vannak a lakóhelyiségek, gépek és kazánok. A hajót magát közönséges hajó-csavar, melynek külön gépezete van, hajtja, míg az úszó-kerekek, a hajó mozgásánál forgásuk következtében, a víz ellentállási képességét vannak hivatva csökkenteni és így aránylagos géperő kifejtése mellett a hajó sebességét fokozni.

Hengerjárgány, l. *Járgány.*

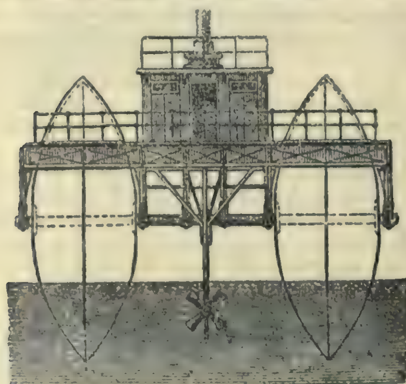
Hengerkefe, kefepamatokkal borított henger, mellyel folytonos kefélés érhető el. Jelenleg már igen elterjedt.

Hengerkerék, l. *Tengelykerék.*

Hengerköpeny, gőzgépeknél a gőzhengert körülvevő bádogburok, mely alá rossz melegvezető anyagot helyeznek.

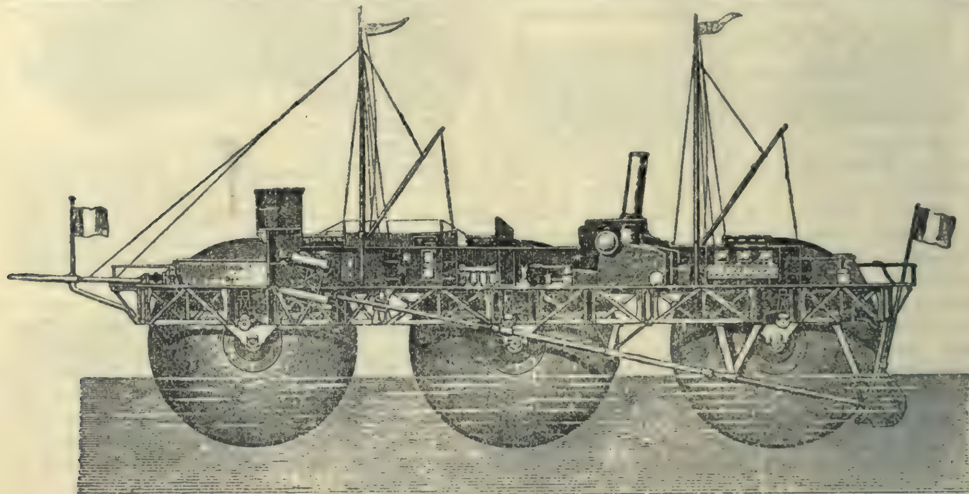
Hengerlés v. *hengerezés*, a fémeknek hengerek közt való alakítása (l. *Hengermű*), azonban H. az a művelet is, midőn az utak felszinét súlyos hengeralaku testtel tömörítjük (l. *Hengerelő gép*).

H., a mezőgazdaságban a talaj megmívelésénél alkalmazott mivelet, melynek célja a talaj összetömörítése, felületének egyengetése és rögök aprítása. Alkalmazást nyer a talaj előkészítésénél, a vetésnél és a növények ápolásánál (l. *Henger*). A H. a talajt megnyomja s tömötté teszi, minek

2. ábra. Hengerhajó (keresztmetszet).

folytán a nedvesség a hajcsövesség útján a talaj felszinéig emelkedik s innét elpárolog, a talaj kiszárad s hamarabb megcserepesedik, miért is a H.-t csak óvatosan kell alkalmazni. Használják a sekélyen vetett magvak kikelésének előmozdítására száraz időben, de a kikelés és a növénykék megerősödése után a H.-t boronálásnak kell követni; a tarló és a trágya alászántása után ezek gyorsabb elkorhadása végett; a fagy által kiemelt vetések visszanyomtatására; a rögök elaprózására, utána boronálással; a sorvetőgépek és sorhúzó előtt síma felület nyerése végett; buja vetések fölött ezek megdűlése ellen. A H.-nek a laza talajon van helye, kötött talajon s nedves éghajlat alatt alig kerül rá a sor, itt többet árthat, mint használ. Általában pedig a H.-nek a talaj felszini porhanyításával kell mindig

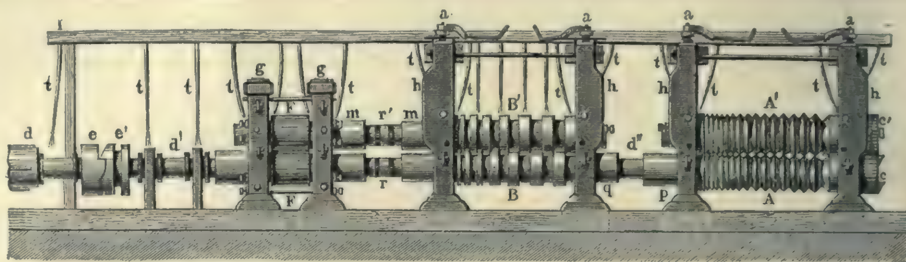
1. ábra. Hengerhajó (hosszmetszet).

okszerű kapcsolatban állania. A H. különleges céljaira szolgálnak a különleges szerkezetű hengerek, ú. m. a sima és könnyű v. nehéz, a rovátkos, szeges, gyűrűs és rögtörő H.-ek. A H.-t csak akkor alkalmazzuk, ha a talaj kellően megszikkadt, s ha a föld a hengerhez nem ragad, különben csak ronthatunk vele. Síma hengerrel egy nap alatt 6—8, rovátkos és gyűrűs hengerrel 4—5, rögtörővel 3—4 katasztrális hold hengerelhető meg.

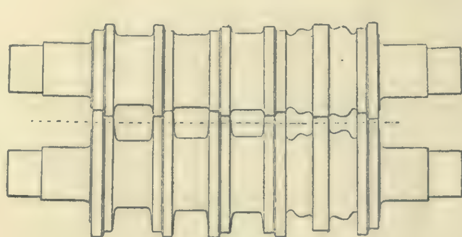
Hengermalom, l. *Hengerszék* és *Pesti hengermalom-társaság.*

Hengermérő, l. *Alakzó.*

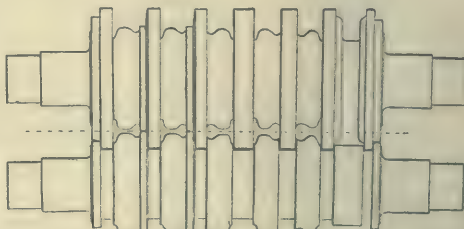
Hengermű (l. a *képmellékletet*), az a munkagép, mely két ellenkező irányban mozgó és egyközüen állított hengeres testből, az ú. n. *hengerből* áll és arra való, hogy a két henger közé tett munkadarabot kiszélesítse, megnyujtsa v. valamely alakra formálja. A szükséges nyujtás és alakítás céljából a hengerek kerületét bevágásokkal, ú. n. *üregekkel* (kaliber) látják el; ha lapalakú testet *(lemezt)* készítünk, az üreget a két henger a maga teljes hosszuságában alkotja. Az *1. ábra B′B* hengerpárja lapos, *A′A* hengerpárja pedig négyzetes vas hengerlésére szolgál. A komplikáltabb alakok készítésére, minő pl. a vasúti sín is, *előhengerlő* és *kikészítő hengerpárt* használnak. A *2. ábra* az előbbit, a *3. ábra* pedig az utóbbit mutatja. A lemezek hengerlésére való síma felszinű hengerpárt a *4—5. ábra* tünteti fel. Ha a hengerelt áru felszinén behorpadásokat vagy kiemelkedéseket akarunk késziteni, akkor az üreget megfelelő kiugrásokkal vagy vájatokkal kell ellátni. A H.-vet leginkább fémek melegen vagy hidegen való alakí-

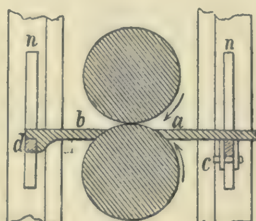
1. ábra. Hengersor.

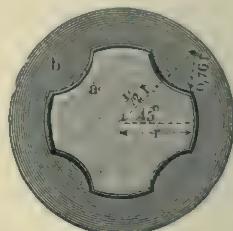
2. ábra. Előhengerlők.

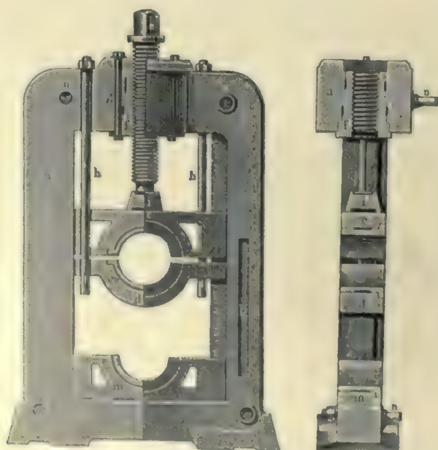
3. ábra. Kikészítő hengerpár.

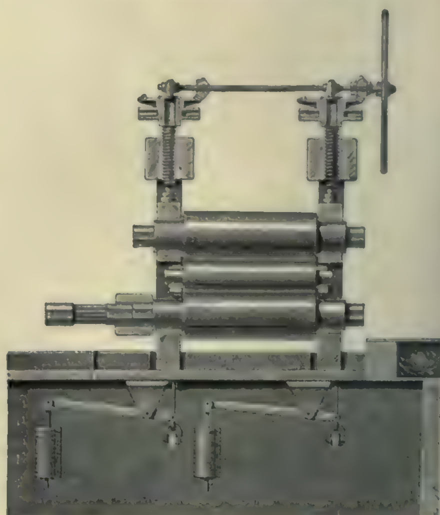
6. ábra. A hengerlóca, ereszték és kaparókés.

7. ábra. Kapcsoló hüvely és csap.

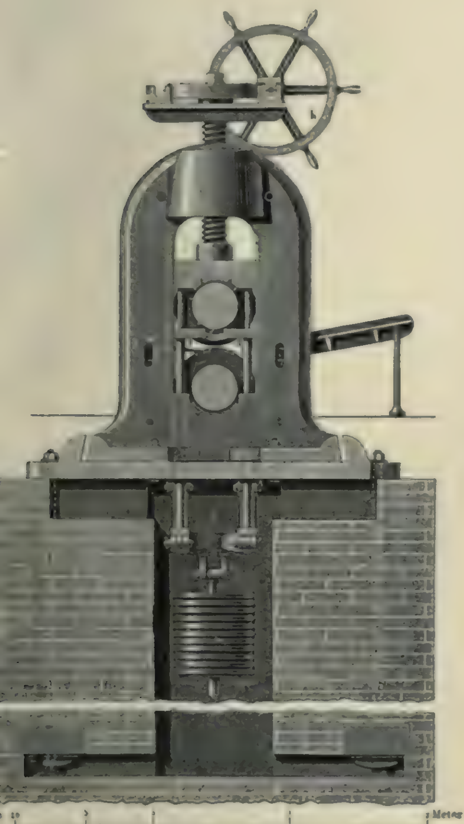

8—9. ábra. A hengerszék hosszanti metszete, nézete és keresztmetszete.

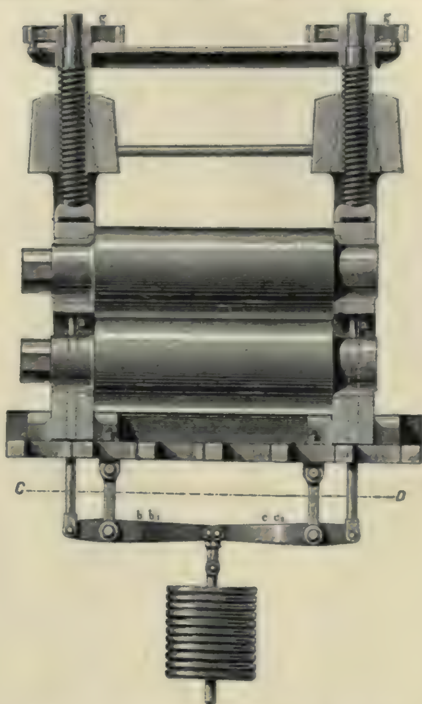

10. ábra. A Lauth-trio, lemezek hengerlésére. Hosszanti metszet.

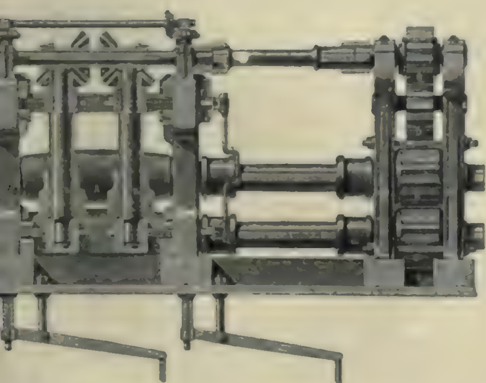
«Hengermű» cikkhez.

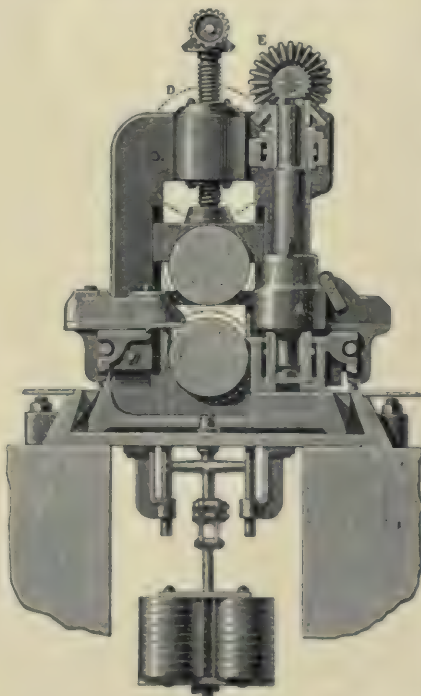
4. ábra. Lemezhengerjárat nézete.

5. ábra. Lemezhengerjárat hosszanti metszete.

2. ábra. Egyetemes hengerjárat hosszanti metszete.

11. ábra. Egyetemes hengerjárat keresztmetszete.

tására használják. Több egymás mellett levő hengerpárt *hengersornak*, a hengerekkel való alakítást *hengerlésnek*, a gyártmányt pedig *hengerelt árúnak* nevezzük. Ha a hengersornak egymás fölött két hengere van, *duo-* vagy *kettős* H.-nek, ha pedig három hengere, *trio-* vagy *hármas* H.-nek nevezzük. Legritkábban a négyes H.-vet használják.

Mivel a fémeket a hengerek közt való egyszeri áteresztéssel a kivánt alakra idomítani nem lehet, a hengerlés művelete abból áll, hogy a kezdő üregből v. kaliberből a munkadarabot a szomszédos kisebb üregbe s ebből megint egy másik kisebbe és így tovább dugjuk, míg csak a kivánt alakot nem öltötte. Mivel a henger a tárgyat csak akkor nyujthatja és alakíthatja, ha ürege kisebb, mint a tárgy keresztmetszete, ezért az üreget a tárgynál kisebb keresztmetszetüre készítik; a kisebbítés mértéke leginkább a tárgy anyagától, alakjától és hőmérsékletétől függ.

A hengerek átmérőjét nem készítik egyenlő nagyra, az alsó henger rendesen kisebb (1·6—3·3, sőt néha 26 mm.-rel is), hogy a felső henger hasonló szögsebesség mellett nagyobb kerületi sebességet, ú. n. *felső nyomást* kapván, jobban nyújtson, ennek következménye az, hogy a hengerelt rúd lefelé görbül; miért is a munkás jobban megfoghatja. A munkadarab túlságos lefelé görbülését megakadályozzák a henger-üregek elé peckelt ú. n. *kaparókésekkel* (hengerhorzsolókkal), melyeknek célja még az is, hogy a hengerre tapadó salak- és reveréteget lekaparják. Az *1. ábra* lapos és négyzetes vas hengerlésére való hengersort mutat; *d* a hengervonógép tengelyére ékelt lendítőkerék agya, *ee'* a tengelykapcsolás, *gg* állvány az *FF* fogaskerékpárt tartja. Az alsó fogaskereket a hajtótengellyel a *d'* hüvely köti össze. Ha tehát az *ee'* tengelykapcsolást beiktattuk, a két fogaskerék elkezd forogni, forgásukat az *m* tokok és az *rr'* csapok révén áthárítjuk a *hh* állvány tartotta *BB'* hengerpárra. Mivel a *B* henger a *q* és *p* hüvely és a *d''* csap révén *A* hengerrel kapcsolatos, ez pedig *c* fogaskerekével az *A'* tengelyre ékelt *c'* fogaskereket forgatja, a *B'B* hengerpárral egy időben forog az *A'A* hengerpár is. A hengerek hűtésére szükséges víz az *I* csatornából a *tt*... csöveken folyik ki. A *hengerszékeket* rendesen öntöttvasból készítik és az alapzatra erősített öntöttvas alaptáblához ékelik, e célból az utóbbiaknak az állvány helyén ferde nyúlványuk van, melybe a hengerszék ferdére alakított talpa illik (l. a *8—9.* és a *11. ábrát*). Amint a *8—9. ábra* feltünteti, a kettős hengerek *a* székében két csapágy, *m* és *d* van, az utóbbit *hh* rudak tartják. Az alsó csapágy nyitott, a felsőnek *c* fedele van, melyre a csekélyebb ellenállású fémből (öntöttvasból) való *i* törő bakot helyezik. Erre nyom a *g* csapszegekkel tartott *f* sróftokba csavarodó *e* sróf. Az *i* törőbak arra való, hogy hengerlés közben az előre nem látható akadályok esetén ez törjön el és ne a henger csapja. A hengerszék *b* hornyaiba erősítik a *hengerlóca* tartóit, az *eresztékeket* és a *kaparókéseket*. A *6. ábrában nn* a hornyot, *d* és *c* a hengerlócát, *b* a kaparókést és *a* az eresztéket jelenti. Két hengerszéket hengerállvánnyá az *nn* kötősrófok egyesítenek. A csapágyakba vörös öntvény- vagy kemény ólomperselyeket tesznek. A hengereket leginkább öntöttvasból gyártják. Az üreges hengereket az agyagba vagy homokba való öntés után a *hengeresztergán* pontos alakzók szerint lehengerlik, a lemezek hengerlésére pedig finoman csiszolt kérges öntött *vashengereket* és igen pontos munkához *acélhengereket* használnak. Két henger az állványban úgy fekszik, hogy 1—4 mm. hézag marad köztük; ezért a henger sugarának azt a távolságot veszik, mely a hatásos térköz felső vonalától, az ú. n. *hengerlővonaltól* (l. a *2* és *3. ábra* pontozott vonala) a tengelyig mérhető. A kapcsolócsapok és hüvelyek belsejének a *7. ábrában* feltüntetett alakja van.

A lemezek gyártására való hengerlőt a *10. ábra* mutatja. A hengerszékek alakja nagyjában olyan, mint a *4—5. ábrabeli* szerkezet. Az alsó henger a hengerszékbe öntött perselyeken forog, a felső hengert pedig *aa* tartórudak révén a bb_1 illetve cc_1 emeltyükre akasztott súly tartja. A felső henger beállítására valók a szorítósrófokra ékelt *gg* sróf-kerekek, melyeket a *h* kézikerékkel mozgatott végtelen srófok állítanak. A kaparókést *m*, a hengerlócát pedig *l* betü jelzi. A trio-hengersornak három egymás felett elhelyezett hengere van. Ide tartozik az úgynevezett *Lauth-trio (10. ábra)*, melynek középső hengerátmérője a felső és alsó henger átmérőjének mintegy fele. A közbülső hengert a súrlódásokozta ellenállás forgatja. Igen finom lemezek hengerlésére (0·5 mm. alul) négyhengerű H.-vet is használnak, melynek két közbülső hengere kisebb átmérőjü, mint a legalsó és legfelső henger.

A duo-hengersornak nagy hibája az, hogy a hengerek közül kifutó vasat, a következő üregen való áthengerlés céljából vissza kell vinni, ami úgy történik, hogy a hengerelt rudat vagy lemezt a felső henger felett áttolják. Ez a meddő út nemcsak munka- és idő-, de nagy hőveszteséggel is jár. Ezen a bajon a trio-hengersorral segítenek. Az alsó hengerek közül kifutó rudat felemelik és a felső hengerek közé dugva, a másik oldalra áthengerlik. Azonban ez az emelgetés sok munkát kiván és az is nagy baj, hogy a közbülső henger a felsőnél és alsónál kétszer több munkát végezvén, hamarabb elkopik és jobban melegszik föl. Ezeken a bajokon a duo-hengerek jobbra és balra való forgatásával segíthetünk, csakhogy ehhez lendítőkerék nélküli gép kell (reverzálógép) vagy pedig oly tengelykapcsolást kell a hengerek és a gép közé iktatni, hogy az előbbiek szükség szerint jobbra vagy balra forogjanak. Azonban a reverzálógépeket a nagy darabok (nagy I és [tartók, kazánlemezek, hajóborítások, stb.) hengerlésére használják, mert sok gőzt fogyasztanak és a mozgó részek megállításakor sok munka vész el. Ezt a hibát legújabban villamos hajtógépekkel küszöbölik ki. Ilyenek már magyar hengerművekben is vannak (Diósgyőr, Resicza, Ózd).

Sima hengerekkel is lehet négyszögletes vasakat gyártani, ha a két fekvő henger elé két álló hengert teszünk. Az álló hengerek állításával keskenyebb vagy szélesebb lapos vas készíthető, ezért nevezték el ezt a H.-vet *egyetemes* (universal) H.-nek. Amint a *11.* és *12. ábrák* mutatják, a két vízszintes *AA* henger alatt a két merőleges *BB*

henger áll; az előbbieket CC fogaskerékpár, az utóbbiakat pedig a felső E fogaskerék és a DE fogaskerekek révén az *nm* kúpkerékpárok forgatják. Az álló hengereket a c görbetengellyel forgatott d végtelencsavarral akképen állítjuk be, hogy ez utóbbi az a csapágyakba kapaszkodó f srófforsó végére ékelt srófkereket forgatja. Az ellensúllyal fölfelé nyomott vízszintes hengereket a már ismertetett módon kúpkerekekkel forgatott srófforsókkal állítják be. A függőleges hengerek a vízszintes hengerek előtt vagy mögött állanak, mind a két esetben sebességüket úgy kell megállapítani, hogy a hengerlendő rudat ne duzzaszthassák.

Hengerléssel gyűrűalakú tárgyakat is készíthetünk, ilyenek a keréköv-H.-vek (tyres v. bandage-H.), melyeket a vasúti kocsik keréköveinek hengerlésére használnak. A hengerpár ezekben függőlegesen áll és az üregbe illesztett gyűrűalakú kovácsolt vasdarabot az üreg egyenletes bővítése és a hengerek folytonos forgása közben alakítja ki. (A gyűrűket, karpereceket s más efféle tárgyat is igy készítik.) A speciális H.-vek közé tartoznak a csőhengerlőgépek is (V. kötet 155—156. oldal 22—24. ábra).

A H.-ket a használat szerint nevezik el. A *bocs-H.* (Zangewalzwerk) a kavarókemencékben gyártott bocsok salakjának kisajtolására, de főképen a kalapács alatt nagyjában kikovácsolt bocs hengerlésére való. A *nyers lapka-H.*-vel (Luppen- v. Rohschienenwalzwerk) készített nyerslapkákat ollóval szétvágják és a darabokat csomagokba — nyalábokba — kötvén, a forrasztókemencében megizzítják és a *rúdvas-* (Stabeisen-Walzwerk), *alakvas-* (Façoneisen-W.), *sin-* (Schienen-W.), *lemez-* (Blech-W.), *drót-* (Draht-W.) v. más *hengersoron* a kivánt alakra idomítják.

A kihengerelt rudak vége és a lemezek széle rendesen szakadozott, azért a rudak végeit levágják, a lemezek széleit pedig körülnyirják.

Irodalom. Kerpely Antal, A vaskohászat 1874., II. köt.; Ledebur A., Die Verarbeitung der Metalle, 1879; Karmarsch und Heeren, Technisches Wörterbuch, III. kiadás 1889., X. kötet; Ledebur A., Lehrbuch der mech. metallurgischen Technologie, Braunschweig 1905; Hütte, Taschenbuch für Eisenhüttenleute, 1910; Bányászati és Kohászati Lapok, Stahl und Eisen, s más szaklapok legújabb évfolyamai.

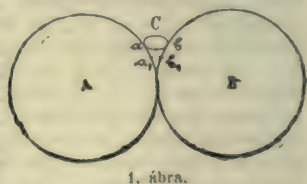
Hengernyomás, szövetek és kárpitok különböző szinüre nyomtatása dombormetszésű hengerekkel. L. *Szinnyomás.* A fémiparban való jelentését l. *Hengermű.*

Hengersor, l. *Hengermű.*

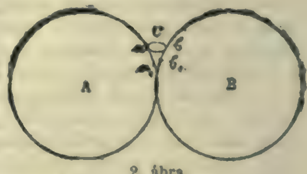
Hengerszék. *H.-ek* v. *hengermalmok* (l. a *képmellékletet*), a malomiparban használatos gépek, melyek a gabonafélék felaprózására s azok alkatrészeinek lisztté való átalakítására valók. Rendszerint vasállványból állanak, melyben a hengerek különböző módon és számmal vannak ágyazva, melyek között az egyenletesen befolyó őrlemény felaprózódik. A hengeren történő őrlés elsőbbsége a kövön való őrléssel szemben a rövid őrlő útban és a hidegen őrlésben van. A henger nem végez felesleges s így káros hatású munkát, mert az őrlőfelület csak egynehány milliméter széles, mely alatt az őrlemény zúzódik, vágódik és nyiródik, aszerint, amint a henger felülete sima vagy rovátkolt. A kőnél ellenben a gabonaszem igen hosszú utat kénytelen megtenni s útközben számtalanszor lesz megtámadva s ezáltal apró részecskékre bontva, a korpa igen finom porrá morzsolódik, miáltal a lisztbe kerül s annak minőségét és jóságát megrontja.

A lisztgyártásban a hengereket először *Helfenberger* Rorschachban használta 1820 körül, e kísérlet azonban a gépek csekély tartóssága miatt nem volt sikeres. 1834-ben *Sulzberger* mérnök Zürichben lépett fel lényegesen javított H.-ekkel s gyártásuk céljából Frauenfeldben (Svájc) részv.-társaság is alakult. Ezen H.-eknél három pár henger (vasból v. acélból) volt alkalmazva és pedig egymás felett. A két felső párnak sima volt a felülete, ellenben az alsó pár a tengellyel párhuzamosan haladó bemetszésekkel (rovátkákkal) volt ellátva, ez alatt pedig egy ugyanolyan rovátkákkal biró nyereg feküdt, melynek ékalakja volt két homorú oldallal s ez a hengerpárhoz közelebb v. távolabb volt beállítható. Ilyen szerkezetű H.-ekkel rendezték be 1839. a Széchenyi István gróf által alapított pesti József-hengermalmot (a mai Pesti hengermalom-részvénytársaság műmalma). 1874-ben *Wegmann* Frigyes nápolyi molnár lépett nyilvánosságra egy általa szerkesztett H.-kel, porcellán hengerekkel, melynek rendeltetése volt a buzadarát összezúzni, hogy a rajtalévő korpás részek laposra nyomassanak s így a leszitálásnál a liszttől jól elválaszthatók legyenek.

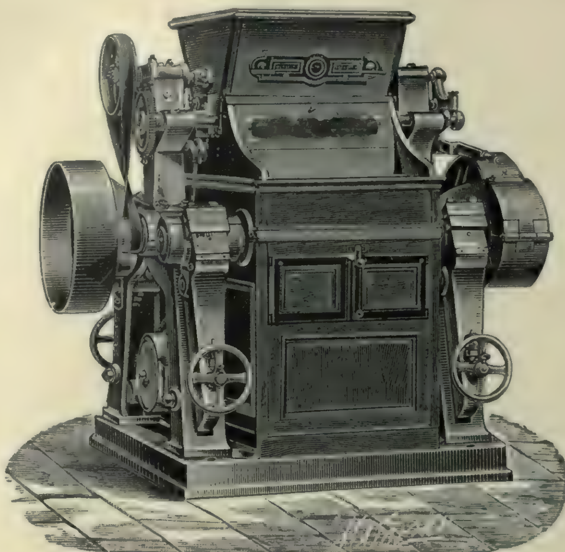
A *Ganz és társa* részvénytársaság szintén 1874. kezdte a H.-ek gyártását, megtartotta az önműködő súlyösszenyomást, a szerkezetet tökéletesítette és az igen törékeny és hamar pusztuló porcellán helyett a már akkor is világhírre emelkedett *kéregöntvényét* alkalmazta hengeranyagul, mely az acélos búzából előállított darák feloldására kitünően bevált, mivel az erős összenyomás ezen anyag tartósságát nem befolyásolta. Ezen kedvező eredmények serkentették a nevezett gyár vezérigazgatóját, *Mechwart* Andrást, hogy az általa szerkesztett H.-eket a műmalmászat főmunkájához, a daráláshoz (töreteléshez), vagyis a búzának darára (grizre) való felaprításához használhatóvá tegye, ami a hengereknek ferde irányú megrovátkolásával s a kerületi sebesség különbségének megnagyobbításával, és pedig nagyobb áttevési viszonyban mint 1 : 2, teljesen sikerült is. Az ezen elveken alapuló találmány kellő megértésére s nagy horderejének méltatására vizsgáljuk meg, milyen a hengerek munkája. Ez függ attól, hogy a hengerek simák vagy rovátkoltak-e, s hogy egyenlő vagy különböző kerületi sebességgel forognak-e? Ha a két egyenlő átmérőjű sima henger egyenlő kerületi sebességgel bir, akkor a közéjük eső szemet *C (1.*

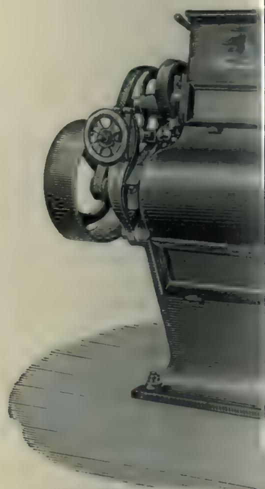
1. ábra.

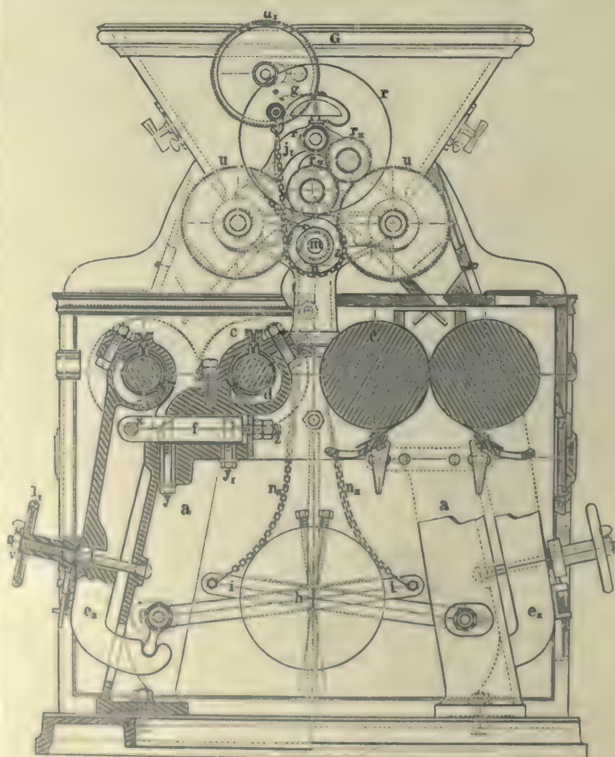
2. ábra.

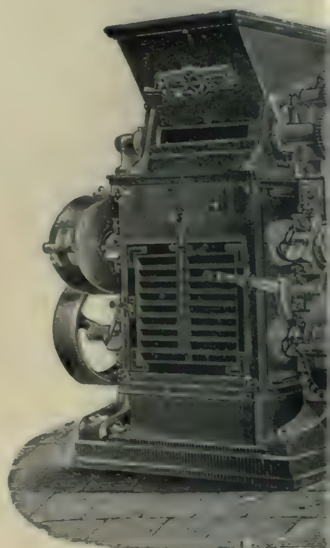
1. Négyhengerű daráló- és feloldó-hengerszék súlyósszenyomással.

2. Négyhengerű da... rugós...

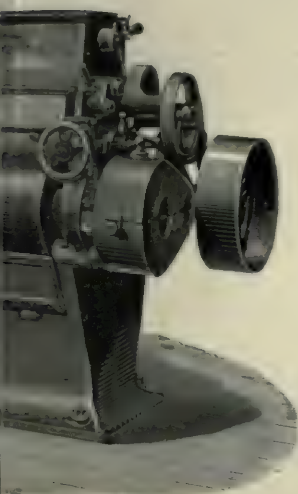

4. Kétpár hengerrel bíró szék keresztmetszete.

5. Négyhengerű simára őrlő h...

SZÉKEK.

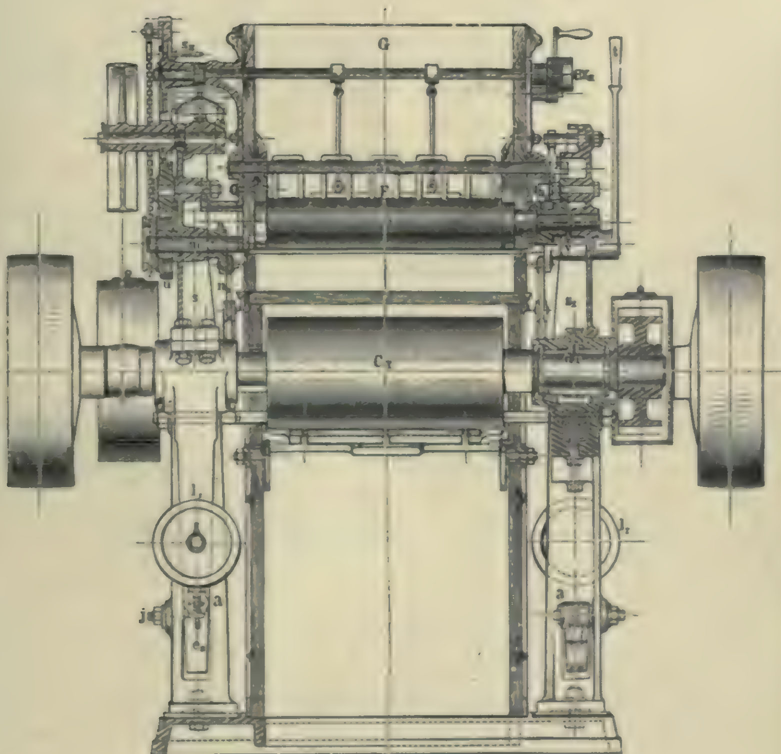

és feloldó-hengerszék
yomással.

3. Kéthengerű daráló- és feloldó-hengerszék súlyösszenyomással.

rszék.

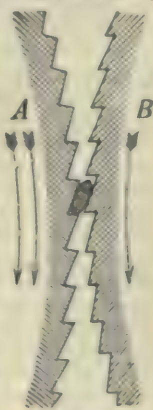
6. Kétpár hengerrel bíró szék hosszmetszete.

ábra), v. annak vmely részét, az *A* henger a tapadás folytán az *a* érintkezési pontban, a *B* henger a *b* érintkezési pontban ragadja meg, s miután mindkét henger egyenlő kerületi sebességgel forog, a szem egyenlő mértékben is vonatik be, az *a* és *b* pontok egyenlő utakat $a\,a_1$, $b\,b_1$ tesznek meg s miután a két henger egymáshoz nyomódik, ezek a szemet össze is nyomják, a hatás tehát tisztán nyomózúzó. Ha az *A* henger nagyobb kerületi sebességgel forog, mint a *B* henger *(2. ábra)*, akkor az *a* pont egyenlő időben nagyobb utat aa_1 fog megtenni, mint a *b* pont. A különbség az út hosszában annál nagyobb, minél nagyobb a különbség a két henger kerületi sebessége között, a szemcsék a gabonaszem belsejében ezen útkülönbség mértékében egymástól elcsúsznak, s ezáltal a szem felbontása hatásosabb lesz, mint az első esetben. Az öszenyomás folytán a szemcsék összezúzódnak, a kerületi sebességkülönbség mértékében pedig szétmorzsolódnak. Rovátkolt hengereknél ezen hatásokhoz még a *vágó* és *nyiró* hatás is járul. A *3. ábrában* két rovátkolt henger keresztmetszetben van rajzolva, *A* a sebesen, *B* a lassan forgó henger. Az ezek közé jutó gabonaszem a *B* henger rovátkáira esvén, a kiálló részt a sebesen forgó *A* henger rovátkájának *a* éle levágja. A szem csak akkor lesz teljesen keresztülvágva, ha az *A* henger rovátkájának *a* éle legalább is *a b* úttal jutott előbbre egyenlő időben, vagyis ha az *A* henger legalább kétszer oly sebesen forog, mint a *B* henger. Ha a rovátkák szög alatt hajolnak a henger tengelyéhez, a vágó hatás nyiró hatássá alakul át, amennyiben a rovátkák az érintkezés vonalán egymást keresztezik *(4. ábra)* és ez éppen azért történik, mert a hengerek ellenkező irányban forognak. Tisztán

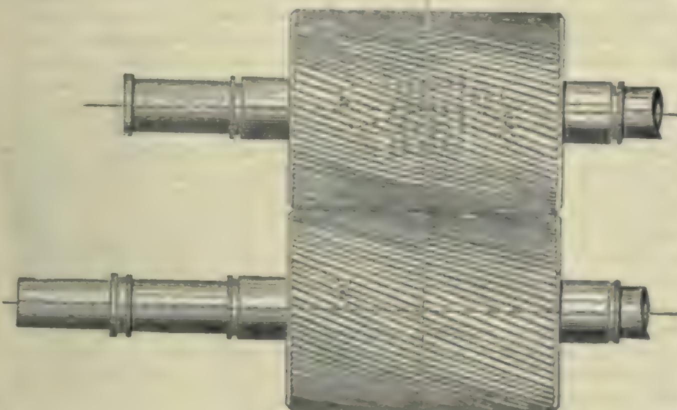
3. ábra.

nyiró a ferdén rovátkolt hengerek hatása csak akkor lesz, ha a rovátkák keresztmetszetét a *3. ábra* szerint gyártjuk, vagyis ha a sebesen forgó henger rovátkáinak keresztmetszete az érintkezés helyén a forgásirány felé, míg a lassan forgó hengeréi éppen ellenkezőleg állanak. Ha a rovátkák keresztmetszete az *5. ábra* szerint van készítve, akkor azok hatása nem lesz tisztán nyiró, hanem zúzó és morzsoló, még pedig azért, mert a rovátkák nem élükkel, hanem lapjaikkal (hátukkal) érintik a közéjük eső szemet. Innét van az, hogy a rovátkákat daráláskor éllel működtetik egymásra, mert a tisztán nyiró hatás által sok dara és kevés derce és liszt képződik. A simára őrlésnél ellenben a rovátkákat a háttal működtetjük egymásra, miáltal a hatás inkább zúzó és sok liszt, derce és kevés dara képződik.

5. ábra.

A H.-ek rendeltetésök szerint következőleg osztályozhatók: a) *daráló* H.-ek rovátkolt hengerekkel, melyeken a búzaszem csak fokozatosan aprózódik fel, hogy abból mennél több dara legyen nyerhető; b) *feloldó* H.-ek sima hengerekkel, melyeken a fajsúly és méret szerint osztályozott darák lesznek dercére felbontva; c) *kiőrlő* H.-ek sima hengerekkel és nagy nyomás mellett a dercének lisztté való megőrléséhez és végre d) *simára őrlő* H.-ek rovátkolt hengerekkel, melyeken a gabonaneműek lehetőleg egyszerre lesznek lisztté megőrölve.

4. ábra.

A *Mechwart*-féle *daráló-* és *felbontó*-H.-eket különböző nagyságban készíti a Ganz és Társa-cég Budapesten s azok használatbavételével a malmászat jelentékeny átalakuláson ment át, s mai napság a daráláshoz és felbontáshoz a hengereket használják. Vannak egy és két pár hengerű székek és a hengerek átmérője 220—300 mm., hossza 300—1000 mm.-ig. A *képmelléklet 1. ábrájában* a két pár hengerű szék sulyösszenyomással, a *2. ábrában* ugyanolyan, de rúgóösszenyomással, a *3. ábrában* az egy pár hengerrel biró szék sulyösszenyomással van távlati képben bemutatva. A *4. ábra* a két pár hengerrel biró szék keresztmetszetét, a *6. ábra* hosszmetszetét mutatja s annak szerkezete lényegében a következő. A két állvány *(aa)* közös talplemezen áll s a két belső henger *(cc)* felvételére szolgáló és önmüködő olajozással ellátott csapágyak *(dd_1)* azokkal egybe vannak öntve. A két külső henger az *(x)* pont körül lengő emeltyűs csapágyakban *(e_{11})* nyugszik. A külső henge-

reket a belsőkhöz a *(hh)* súlyok nyomják, melyek az i emeltyü hosszabb karján ülnek, mig a rövidebb emeltyükar az emeltyüs csapágyakat $(e_{II}\ e_{II})$ szorítja kifelé. Az (x) csapot hordó tartó (f) az yy_1 és z csavarok segélyével függőleges és vízszintes irányban mozgatható s így az együtt dolgozó hengerek egymáshoz párhuzamosan és vízszintesen beállíthatók, mely feltételnek mindig eleget kell tenni, hogy egyenletesen dolgozhassunk. A hengerek közötti távolság kézi kerékkel l_1 szabályozható; ha e kereket jobb vagy bal irányban forgatjuk, akkor az emeltyüs csapágy e_{II} alsó végét befelé vagy kifelé szorítjuk, miáltal a távolság kisebb vagy nagyobb lesz. Hogy a kézikerék l_1 nagyon visszafelé ne legyen forgatható, miáltal a hengerek igen közel, esetleg egymáson futnának, ami a rovátkolt hengerek gyors lekopását idézné elő, az orsón l a kézikerék előtt rögzítő srófház v van, mellyel a legkisebb távolság beállítható. A H. üresen járásakor szükséges, hogy a külső hengereket eltávolítsuk a belsőktől, erre valók a láncok $n_{II}\ n_{II}$, melyek az m tengelyen ülő kis forgattyukhoz $n\,n$ vannak kötve. Az m tengelyt a t kézi emeltyü forgatja, s így a súlyok felemelkednek és a hengerek egymástól eltávolodnak.

Az együtt dolgozó hengerek közül a helytálló, sebesen forgó hengert közvetetlenül szíjkorong hajtja, míg a mozgó, lassan forgó hengert kerék tartja mozgásban. A fogaskerekeknek szögalakú fogaik vannak, ami által azok nyugodtabban járnak és nagyobb tartósságuak. Az áttétel a daráló hengereknél 1 : 2·5-höz, a feloldó és kiőrlő hengereknél 4 : 5-höz. Kerékhajtás helyett szíjhajtással is készítik a H.-et, ezen esetben minden henger szíjkorongot kap s az egyik hengerpár sebesen forgó hengerét és a második pár lassan forgó hengerét ugyanazon szíj hajtja és feszítőkorongok is vannak alkalmazva, melyekkel a szíj kellőképen megfeszíthető.

Fontos része a H.-eknek a garat G is. Ennek oly szerkezettel kell bírnia, hogy az őrleményt lehetőleg egyenletesen adagolja a munkahengereknek, az etető hengerkék megálljanak s ne adagoljanak, ha a nyomósúlyok h felemelése által a hengerek egymástól eltávolodtak. Jelzőkészülékkel is kell bírnia. Rajzunk önműködő garatszerkezetet ábrázol, a következő berendezéssel: a garatállványok ss_1 hordják az etetőhengerkéket SS és ezek végcsapjaikon az egyik oldalon a kis fogaskerekeket $u\,u$, a másik oldalon a csigákat v. A garatállványok $s\,s$ hordják a tengelyt m is az n forgattyukkal, melyekhez a nyomósúlyok hh vannak kötve. A tengely m egyik végén a lăncdob z, másik végén a kikapcsoló emeltyü t ül. A meghajtás a kis szíjkorong r által történik s a forgást az $r_I\ r_{II}\ r_{III}$ és u fogaskerekek átviszik az etetőhengerkékre. Az r_{II} kerék a meghajló korong r tengelye körül leng és a kétkarú emeltyű hordja, melynek j_1 karja lánccal van a dobhoz z kötve. A gereblye-alakú elosztó a_{II} fogai az etetőhengerkéket érintik, és a b_1 csapszeg, mely a csigába v kapaszkodik, ide-oda mozgatja s ezáltal az őrlemény kifolyását egyenletessé teszi és fennakadását meggátolja. A felső tengely hordja a lapos nyerget F, s egyik végén, a garaton kívül van az ellensúly x_{II}, mely a nyereg és rajta fekvő őrlemény súlyát ellensúlyozza, a másik excentrikus végén ül a kikapcsoló u_1 kerék. Amint az őrlemény a garatban kevesebb lesz, a nyereg, csekélyebb megterhelése következtében, emelkedik, ellenben az u_1 kerék lejebb jön, kapcsolásba jut az r_1 kerékkel és forogni fog, a lánc i_{II} megforgatja a tengelyt m és felemeli a nyomósúlyokat $h\ h$, s így a hengerek egymástól távolabb állanak; a rövidebb lánc i a dobra z tekerődzik és kikapcsolja az r_{II} fogaskereket, az etetőhengerek megállanak s több őrleményt nem adagolnak. A most már folytonosan forgó kikapcsoló kerék u_1 hosszú csapszeggel s_{II} bír, mely a jelzőharang verőkalapácsával g jön érintkezésbe s jelzi a H. üres járását.

Mechwart-féle *simára őrlő H.-ek.* Azon kedvező eredmények, melyeket *Mechwart* a műmalmászatban a kéregöntésű hengerekkel elért, arra ösztönözték, hogy a simára őrléshez is — melyen a gabonanemüeknek lehetőleg egyszeri felöntés melletti lisztté való felaprítását értjük — ami azelőtt kizárólagosan kőjáratokon történt, használható gépeket szerkesszen. E célt a munkáló felület megnagyobbításával és pedig azáltal, hogy a kisebb átmérővel biró hengerpárokat nem egymás mellett, hanem egymás felett helyezte el, v. pedig a hengerek átmérőjét lényegesen nagyobbította és a rovátkolás bizonyos módjával tényleg el is érte. A két egymás felett fekvő hengerpárral ellátott H.-eket a *képmelléklet 5. ábrája* mutatja. Szerkezete lényegében a következő: A hátulsó hengerek mozdulatlan csapágyakban fekszenek, az elől levők mozgathatókban s az elmozdítás a kézi emeltyüvel történik, amely ugyanazon excentrikus tengelyen ül, mint a mozgatható csapágyak. Ha az emeltyüt lefelé állítjuk, akkor a hengerek közötti távolság nagyobbodik, ha feljebb tesszük, kisebbedik. Az együtt dolgozó hengerek távolságát állító-srófokkal lehet szabályozni s azok összeszorítása rugókkal történik; a felső hengerpár megdarálja a búzát, az alsó hengerpár lisztté őrli azt. A garat szerkezete lényegében ugyanaz, mint a négyhengerü daráló- és felbontó-H.-eknél, meghajtása a felső hengerpár helytálló hengerétől történik s a mozgást a képben látható kis fogaskerekek viszik át az etetőhengerkére. A kisebbik fogaskerék lengő karon ül, mely lánccal van az emeltyüvel összekötve. Ha az emeltyüt lefelé állítjuk, megfeszül a kis lánc is és kikapcsolja a kisebb fogaskereket, ekkor megáll az etetőhengerke is és a gép üresen jár. A Ganz és társa cég a H.-eket mintegy 40 nagyságban készíti s a gyártás megkezdése óta közel 60,000 darabot szállított, mely az öt földrész egyes államaiban van elhelyezve. E számok fényesen igazolják azon vezérszerepet, melyet e gyár a H.-ek gyártása terén visz s melynek gyártmányai a külföldön is a legkeresettebbek.

A H. bevezetése a malomiparba tette lehetséggessé azt, hogy a malomipar a kezdetleges kisiparból nagyiparrá fejlődhessék. A H. tette lehetővé, hogy a régi néhány fajta s csupán egyes vidékek igényeit kielégítő lisztfajta helyett az egész világ népeinek igényeit kielégítő lisztfajták állíthatók elő, lehetővé tette az automatikus malomüzemet is.

A kövön őrölt liszttel szemben a H.-en őrölt liszt szebb, tisztább és jobb s ugyanazon búzából több liszt nyerhető, jobb és tisztább minőségben a H.-kel való őrléssel, mint a kövön való őrléssel.

Hengertáblák (erdészet), fatörzsek, szálfák, fűrésztönkök s általában a gömbölyű (hengeres) faválasztékok köbtartalmának meghatározására szolgáló táblák, melyekből az illető fadarab közepén megmért és centiméterekben kifejezett átmérője s ezenkívül méterekben kifejezett hossza szerint, azoknak köbméterekben kifejezett tartalmát ki lehet olvasni. Ilyeneket tartalmaznak a m. kir. földmivelési minisztérium által 1883. kiadott Erdészeti segédtáblák, a Pressler-Rowland-féle Köbözési táblák (1876), az országos erdészeti egyesület által évenkint kiadott Erdészeti zsebnaptár.

Hengervésés, l. *Szinnyomás.*

Hengist és **Horsa**, a monda szerint azon első népcsoport vezérei, kik 450 körül először jöttek Jütlandból Angliába. A két hős az angol és szász hódítókat akarja jelképezni, de létezésük teljesen mondai, amit az évszám hibásvolta is tanusít. A monda szerint Hengist Kentet hódította meg, s minthogy Guorthigirn, a keresztény brit király, Hengistnek Rowena leánya iránt szerelemre gyulladt, önként átengedte neki Kentet. Azonban Guorthigirn fia, Guorthemir ezt nem türte s hadat vezetett a jövevények ellen, kik közül Horsa a harcban elesett.

Hengrat, Magyarország középkori földrajzában a. m. Zay-Ugrócz.

Hengstenberg, *Ernst Wilhelm*, német prot. teológus, szül. Fröndenbergben 1802 október 20., megh. Berlinben 1869 máj. 28. 1823-ban Baselbe ment, hol az ortodox teológiai iránynak lett határozott híve. 1824-ben a berlini egyetemen teol. magántanár, 1828. rendes tanár lett. 1827 óta az Evangelische Kirchenzeitungot szerkesztette és nagyszámú exegetikus művével a teológiai racionalizmus ellen küzdött. Művei: Christologie des Alten Testaments (3 köt., Berlin 1829—35; 2. kiad. 1854—1857); Beiträge zur Einleitung ins Alte Testament (3 köt., u. o. 1831—39); Die Freimaurerei und das evang. Pfarramt (3 rész, u. o. 1854); Das Duell u. die christliche Kirche (u. o. 1857; 2. kiad. 1859); Die Juden u. die christliche Kirche (u. o. 1857; 2. kiad. 1859). Számos bibliamagyarázati munkát is írt. V. ö. *Bachmann* és *Schmalenbach*, Ernst Wilhelm H. (Gütersloh 1876—92, 3. köt.).

Henicurus (állat), l. *Villásfarkú billegető.*

Henighvára, l. *Péch-Ujvár.*

Henin-Liétard (ejtsd: enen lietár), város Pas-de-Calais francia dép. Béthune járásában, (1906) 13.396 (mint község 16,016) lak., szénbányával, fémművekkel, cukor- és üveggyárral, vászonszövéssel; temploma XII—XV. sz.-beli.

Heniochok (lat. *Heniochi)*, ókori nép a Kaukázusban, a Fekete-tenger partján; a H. tengeri rablók. Leszg törzsüknek *heinuch* a neve.

Heniochosz (gör.), kocsivezető, különösen a görög hőskorban volt fontos személy, midőn a hősök hadi kocsikon vonultak az ütközetbe és magukhoz méltó ellenfélt keresve, a csatarend elé törtettek. Ha aztán találtak ellenfelet és a páros viaskodás megkezdődött: a hősök a kocsiban állva küzdöttek, míg a kocsinak sorsa a H.-ra volt bizva. Ugyanazért Homerosnál a H.-ok rendesen név szerint vannak megemlítve.

Heniochus (állat), l. *Ostoros hal.*

Henisfalva (azelőtt: *Hemusevecz)*, kisk. Zala vm. perlaki j.-ban, (1910) 378 horvát lak.; u. p. Ligetvár, u. t. Murakirály-Perlak.

Henke, 1. *Ernst Ludwig Theodor*, német prot. egyháztörténész, *H.* 2. fia, szül. Helmstedtben 1804 febr. 22., megh. Marburgban 1872 dec. 1. Jenában, Marburgban teológiai tanár volt. Főbb művei: Georg Calixtus u. seine Zeit (1853—1860, 2 kötet); Papst Pius VII. (1860); Zur neuern Kirchengeschichte (1867). Hátrahagyott irataiból megjelentek: Neuere Kirchengeschichte (1874—1880, 3 köt.); Vorlesungen über Liturgik und Homiletik (1876). V. ö. *Mangold*, E. L. Th. H. (1879).

2. *H.*, *Heinrich Philipp Konrad*, német prot. egyháztörténész, szül. Hehlenben (Braunschweig) 1752 júl. 3., megh. Braunschweigban 1809 máj. 2. 1780-ban a teológia rendes tanára lett s egyszersmind a teológiai szeminárium igazgatója Helmstedtben. 1800-ban schöningeni főszuperintendens. 1804-ben Braunschweigban az egyháztanács alelnöke. Kiváló műve: Allgemeine Geschichte der christlichen Kirche (az 1—6. köt. újabb kiadás 1795—1806; a 7—9. kötetet Vater adta ki 1818—1820). V. ö. *Wolff* és *Bollmann*, Denkwürdigkeiten aus H.-s Leben (1816).

3. *H.*, *Wilhelm*, német anatómus, szül. Jenában 1834 jún. 19., megh. Tübingenben 1896. máj. 17. Marburgban, Göttingenben, Berlinben és Utrechtben tanult s 1865. a boncolástan tanára lett Rostockban; 1872-ben Prágába, 1875-ben pedig Tübingenbe hívták az anatómiai tanszékre. Művei: Die Gruppe des Laokoon (Leipzig 1872): Handbuch der Anatomie und Mechanik der Gelenke (u. o. 1863); Das Auge und der Blick (Rostock 1871); Topographische Anatomie des Menschen in Abbildung und Beschreibung (Berlin 1879—83. 2 köt.); Handatlas und Anleitung zum Studium der Anatomie im Präparirsaal (u. o. 1888—89); Vorträge über Plastik, Mimik u. Drama (u. o. 1892).

Henkel *János*, előbb katolikus, később a reformációhoz hajló pap a XVI. sz. első felében; született Lőcsén, megh. 1539 nov. 5. Ifjukori élete ismeretlen; II. Lajos király nejének, Máriának gyóntató atyja volt s a reformációnak az akkori tanárokkal együtt Budán s a királyné udvarában egyik terjesztője lett. Már ekkor levelezésben állott Erasmussal, aki 1526. levelet irt Máriának, melyben Luther reformációjáról is nyilatkozik, de nagy elismeréssel szól H.-ről is, s örömét nyilvánítja a királyné előtt azon, hogy H. tanításait hallgathatja. A mohácsi vész után Máriával együtt Linzbe ment H., később megválva tőle, Boroszlóba ment lakni, hol mint kanonok halt meg. V. ö. *Fraknói* V., H. J. (akad. értek. 1873) és: Melanchton és magyarországi barátai (Századok 1874).

Henkeres, kisk. Bihar vm. vaskóhi j.-ban, (1910) 1094 oláh lak., u. p. és u. t. Kisszedres.

Henle, *Jakob*, német fiziológus és anatómus, szül. Fürthben 1809 júl. 9., megh. Göttingenben 1885 máj. 13. A bonni és heidelbergi egyetemen

tanult. Magántanári képesítését csak 1837. kapta meg, mert mint a bonni diákszövetkezet tagját perbe fogták s hosszabb ideig fogva tartották a berlini «Hausvoigtei»-ban. 1840-ben Zürichbe hívták a boncolás- és élettan rendes tanárának. 1841. megjelent Allgemeine Anatomie (Leipzig 1841) c. műve, mely nevét világhirüvé tette. 1844-ben a heidelbergi egyetemre hívták a boncolástani tanszékre, 1852. hasonló minőségben Göttingenbe ment. Leghíresebb műve: Handbuch der rationellen Pathologie (Braunschweig 1846—52), amely 3 kötetben több kiad. ért, azután: Systematische Anatomie (3 köt. u. o. 1871—79, 3. kiad.); Anatom. Handatlas (1874—77); Grundriss der Anatomie des Menschen mit Atlas (1880, 4. kiad. 1901). V. ö. *Merkel*, I. H. (1891).

Henlein, *Peter*, l. *Hele*.

Henley (ejtsd: henli), *William Ernest*, angol költő és irodalomtörténész, szül. 1849. Gloucesterben, megh. 1903. júl. 11. Heatherbraeben. 1877-től fogva The National Observer, majd The New Review c. folyóiratok szerkesztője volt. Számos kiváló és szellemes tanulmányát Views and Reviews c. (2. kiad. 1892) tette közzé. Lyra heorica (1892) c. kötete az ifjuságnak szánt költeményeket tartalmaz. Hendersonnal együtt kiadta a Centenary Burns c. nagy gyüjteményt, amelynek negyedik kötetébe ő irt a «Life, genius and achievement of Burns» c. kitünő fejezetet. Ugyancsak ő rendezte sajtó alá Byron művének 12 kötetes kiadását is. Legkiválóbb műve: A Book of Verses (1888, 4. kiad. 1899) c. lirai költemény-kötete. Nagy sikere volt London Voluntaries (1893, 2. kiad. 1898) c. gyüjteményével is.

Henley-féle kisütő, elektromos kisülések tanulmányozására való készülék. Két, faalzatra erősített üvegláb egy-egy fémrudat tart, melyek fémhüvelyben egymáshoz közelíthetők, azonkívül minden irányban forgathatók s végükön fémgömbbel vannak ellátva. A két üvegláb között kis faasztalka foglal helyet, melyre a tárgy tehető, melyen a szikrát át akarják üttetni. A készülék kényelmes és sok esetben használható.

Henley upon Thames, város Oxfordshire angol countyban, (1911) 6456 lak. Gyönyörű helyekben bővelkedő környéke az oxfordi sportvilág kedvelt kiránduló helye.

Henlopen, *Cap*, a Delavare-öböl bejáratának D.-i homokos földnyelve, Philadelphia és Wilmington fontos előkikötője, 2450 m. hosszú hullámtörő gáttal.

Henna, ókori város, l. *Enna*.

Henna v. *alhenna* (növ.), l. *Festéknövények* és *Lawsonia*.

Henne, *Alexandre*, belga történetiró, szül. 1812 jan. 8. Kasselban, megh. 1896 jan. 10. St. Servaisben. Főleg Brüsszel történetével foglalkozott s azt három kötetben megirta (Bruxelles 1843—45). Azonkívül jeles munkát irt: Histoire du règne de Charles V. en Belgique (1858—60, 10 köt., 2. kiad. 1865, 4 köt.) címmel.

Henne am Rhyn, *Otto*, német művelődéstörténetiró, szül. St. Gallenban 1828 aug. 26. 1859-ben állami levéltárnok lett szülővárosában. 1872-ben átvette a lipcsei Freimaurerzeitung szerkesztését, 1877. Hirschbergben, majd Zürichben szerkesztő s 1883. megint levéltárnok St. Gallenban. Művei: Adhuc stat (Freimaurerei in 12 Fragen u. Antworten, 1861, 7. kiad. 1912; magyarra ford. *Aurelianus*, A szabadkőművesség tíz kérdésben és feleletben, Nagy-Várad 1897); Geschichte des Kantons St. Gallen (1863); Geschichte des Schweizervolkes (3 köt., 3. kiad. 1878); Allgemeine Kulturgeschichte (6 köt., 2. kiad. 1877—79); Die deutsche Volkssage (2. kiad. 1879); Kulturgeschichte des Judenthums (1880); Das Jenseits (1881); Die Kreuzzüge (1883); Kulturgeschichte des deutschen Volkes (2 kötet, 2. kiad. 1893); Die Cultur der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft (2 köt., 1890); Die Frau in d. Kulturgeschichte (1892); Teufels- u. Hexenglauben (1892); Christenthum u. Fortschritt (1892); Eine Reise durch das Reich des Aberglaubens (1893); Die Gebrechen der Sittenpolizei (1893); Anti-Zarathustra (1899); Übermenschen und Edelmenschen (1899); Handbuch der Kulturgeschichte (1900); Prostitution u. Mädchenhandel (1903, 2. kiad. 1907); Aus Loge u. Welt (1905); Symbolik der Freimaurerei (1907); Religions- u. Sittengeschichte (1910); Deutsche Kultur u. Sittengeschichte (1913). Önéletrajza 1890. jelent meg.

Henneberg, egykori grófság a németországi frank kerületben, Szászország, Türingia, Hessen, Fulda és Würzburg közt, 2000 km² területtel, (1803) 105,000 lak. Az első H.-i gróf, akiről az okiratok (1037 körül) szólanak, I. Poppo volt. Legnagyobb virágzását VII. Bertold (született 1271.) idejében érte el. Az utolsó a H. grófi családból Ernő György volt (megh. 1583.). A grófság jelenleg Poroszországnak (Schleusingen és Schmalkalden járások 737 km²), a szász-weimari (Ilmenau, Ostheim stb. 290 km²), a szász-meiningeni (Römhild, Meiningen, Salzungen 880 km²) és a szász-koburg-gothai hercegségeknek részeit alkotja.

Henneberg *Károly*, honvéd altábornagy s a honvéd lovasság felügyelője, szül. 1833., megh. Budapesten 1888 dec. 7. Az 1849. és 59-iki olaszországi hadjáratokban mint hadnagy, illetve százados vett részt; az 1866-iki porosz háborúban a vezérkarba volt beosztva, s a háború után őrnagyi ranggal kilépett a hadseregből s horvátországi birtokaira vonult. Midőn Andrássy Gyula gróf mint honvédelmi miniszter a magyar honvédséget szervezte, H.-et bízta meg a honvéd lovasság szervezésével és kiképzésével. E megbizást mindenek megelégedésére végezte s 1873. ezredessé neveztetett ki, 1878. pedig altábornagyi rangot nyert s egyuttal a honvéd lovasság felügyelőjévé is kineveztetett. Sírját a kerepesi-úti temetőben közadakozásból emelt szép emlék díszíti.

Henneberg, 1. *Johann Wilhelm Julius*, német agrikulturkémikus, szül. Wasserlebenben 1825 szept. 10., megh. Greeneben 1890 nov. 24. 1853-ban a Journal für Landwirthschaft c. folyóiratot alapította s a hannoveri gazdaság előmozdítása érdekében kémiai laboratóriumot nyitott. 1857-ben az újonnan keletkezett weendegöttingeni agrikulturkémiai kisérleti állomás vezetője lett és 1865. e minőségének megtartása mellett a göttingeni egyetemhez tanárrá nevezték ki. H. volt az elsők egyike, ki a takarmányozástan régi ú. n. szénaelméletét pontos táplálkozási kisérletek alapján

megingatta és az új tápanyagelmélet alapköveit lefektette. Főműve: Beiträge zur Begründung einer rationellen Fütterung der Wiederkäuer (Braunschweig 1860—64); ehhez: Neue Beiträge (Göttingen 1870—71). A takarmányozástan körébe tartozó korszakalkotó dolgozatai nagyrészt szakfolyóiratokban jelentek meg.

2. *H.*, *Rudolf*, német festő, szül. Braunschweigban 1825 szept. 13., megh. 1876 szept. 14. Anversben és Párisban tanult. Romantikus szellemű, a francia kolorizmus hatását mutató festményei közül különösen kiválnak: Der wilde Jäger (Bürger költeménye után, 1856); Verbrecher aus verlorener Ehre (Schiller elbeszélése után, 1860) és Szerencsevadászat (1868), mely utóbbi a XIX. sz. legnépszerűbb képei közé tartozott (mindhárom a berlini Nationalgalerieben).

Hennebergi nyelvjárás, l. *Német nyelvjárások*.

Hennebicq (ejtsd: ennebik), *André*, belga festő, szül. Tournai-ban 1836., megh. Brüsszelben 1904 márc. 31. Portaels tanítványa. Főleg történeti kompoziciókat és képmásokat festett. Nevezetesebb művei: Messalina távozása Rómából; Van der Leyen polgármester holttestének szállítása Louvainbe; Jeremiás siralmai; Parasztok Róma környékéről stb.

Hennebont (ejtsd: ennboñ), város Morbihan francia dép. Lorient j.-ban, a Blavet és az orléansi vasút mellett, amely itt a folyót 222 m. hosszú és 25 m. magas viadukttal hidalja át, 6489 lak. (mint község 8702 lak.), kis folyami kikötővel, tengeri fürdőkkel, hajóépítéssel. Gótikus temploma a XVI. sz.-ban épült. Egykor fontos erődítményeinek romjai máig is láthatók. A város mellett vannak a Notre Dame de la Joie régi apátság romjai.

Hennegau, l. *Hainaut*.

Hennequin vagy *henequen*, sisalkender, l. *Agave* és *Agave-rostok*.

Hennequin (ejtsd: enkeñ), 1. *Alfred*, francia szinműíró, szül. Liègeben 1842 jan. 13., megh. Epinayben 1887 aug. 7. Egy ideig vasúti mérnök volt Belgiumban, majd Alfred *Lebrun* álnév alatt aratott első szinpadi sikerein felbuzdulva, Párisban telepedett le s kizárólag tolla után élt. Vígjátékai közel állanak a bohózathoz s cselekményben, párbeszédben egyaránt igen sikamlósak. Említhetők: Les trois chapeaux (1870. magy. Sz. K. ford. Három kalap címen); Le procès Veauradieux (1875); Les dominos roses (1876); Bébé (1877); Nounou (1879, mindkettőt Najac társaságában írta) és La femme à papa (1885, társszerzője Millaud). Több művét magyar szinpadokon is előadták.

2. *H.*, *Emile*, francia kritikus, szül. Palermóban 1859., megh. Samoisban (Seine-et-Marne) 1888. tragikus körülmények között, amennyiben a Szajnába fult. Főműve: La critique scientifique (Paris 1888), melyben Taine nyomán haladva, különösen hangsúlyozza az irodalmi termékek társadalmi jelentőségét s a kritikus egyik legfontosabb feladatát annak megállapításában látja, mint hatott a társadalmi környezet az alkotó művész kialakulására. Elveit egyes írókon maga is kipróbálta s ilynemű tanulmányai kötetbe gyujtve Études de critique scientifique (Paris 1889—90, 2 köt.) c. láttak napvilágot. V. ö. E. *Rod*, Nouvelles études sur le XIX. siècle (Paris 1898).

3. *H.*, *Maurice*, francia szinműíró, szül. Liègeben 1863. Egyike a legtermékenyebb s legtöbb sikert arató bohózatiróknak, aki rendesen másokkal, főleg Bilhaud-dal, Félix Duquesnellel, Albin Valabrègue-gel s Pierre Veber-rel társulva fejti ki termékeny munkásságát. Említhetők: Le marquis de Kersalec (1887), első szinpadi kisérlete; Les oiseaux de passage (1888); Le dragon (1892); Les joies du foyer (1898); Coralie et Cie (1901); Place aux femmes (1901): Le coup de fouet (1902); La famille Boléro (1903); Patachon (1907); Vingt jours à l'ombre (1907); Noblesse oblige (1910); La Présidente (1942) stb. Nálunk a legtöbbjét a Vigszinházban adták.

Henner (ejtsd: enné), *Jean Jacques*, francia festő, szül. Bernweilerben (Elszász) 1829 márc. 5., megh. Párisban 1905 júl. 23. Párisban Drolling és Picot tanítványa volt, majd 1858. elnyervén a római nagy díjat, Olaszországban a velencei mesterek, de még inkább Coreggio műveit tanulmányozta. Bámulatos, titokzatos finomsággal, modern érzékiséggel állítja elő a mezítelen nőalakot, melyet rendesen elégiai hangulatu tájékba helyez. Legkitünőbb művei: Zsuzsánna a fürdőben (1865, Luxembourg-képtár Párisban); Az idill (1873, Luxembourg muzeum); A könyörületes szamaritánus (1874, u. o.); A holt Krisztus (1876); Az est (1877); A najád, A vezeklő Magdolna (1878); Krisztus a sírban, Az ekloga (1879); A forrás nimfája (1881); Olvasó nő (1883); Andromeda; Krisztus a keresztfán; Szent Sebestyén; Melankólia; Pietà. Újabban a párisi Petit Palais képtárában külön termet szenteltek festményeinek.

Henney, l. *Hennyei*.

Hennig *Alajos*, egyházi zeneszerző, szül. Esztergomban 1826 jún. 21. Akadémiai hitszónok volt Pozsonyban, majd hat éven át felügyelő és rektor Kalocsán; végül a nagyszombati jezsuita rendház rektora. Zeneszerzeményeit — szent miséit — amelyek legnagyobbrészt nyomtatásban is megjelentek, a rendi templomokban adják elő. V. ö. *Zelliger* Alajos, Egyh. írók csarnoka.

Hennighvár; l. *Péch-Ujvár*.

Hennil. Merseburgi Ditmár az 1017. évhez szóló krónikai adatában említi, hogy Merseburg táján a falusi pásztorok az év bizonyos napján egy botot hordoznak körül, melynek a tetején egy vasgyűrűt tartó kéz van s ezt *Hennil vigila!* (H. virrassz, v. őrködjél!) kiáltással viszik házról házra. Grimm J. (Deutsche Myth., 2. kiadás. 710.) nem tartja lehetetlennek, hogy a németből alig értelmezhető H. szó (talán szláv közvetítéssel) kölcsönvétele a magyar *hajnalnak*, s ennyiben e még nem tisztázott mitológiai kérdés minket is érdekel.

Hennin (franc., ejtsd: aneñ), a XV. sz.-ban dívott burgundi főkötő, melyről hosszú, bő redőjű fátyol lógott le (l. az *ábrát* a 750. old.).

Henningfalva (azelőtt: *Henigu*), kisk. Alsó-Fehér vm. alvinczi j.-ban, (1910) 1077 oláh lak., u. p. és u. t. Berve.

Hennings, 1. *Betty*, dán szinésznő, szül. Kopenhágában 1868. Mint ballettáncosnő kezdte pályáját, de csakhamar a szinjátszáshoz fordult. A

kopenhágai kir. szinház tagja s a legkiválóbb dán szinésznőnek tartják.

2. *H., Johann Friedrich,* német festő, szül. Brémában 1839 okt. 16., megh. 1899 jún. 30. Düsseldorfban Achenbach Oswaldnak volt tanítványa, többször járt Olaszországban, végre Münchenben telepedett le. Hatásos, dekorativ táj- és látképei közül említendők: Cigányok; A Chiem-tó; Salzburg holdvilágban; Urnapi körmenet Münchenben; Este Nürnbergben; Diana temploma és a Schwanthaler-kút a müncheni Hofgartenben; Mise a berchtesgadeni templomban; A schleissheimi kastély kertje, stb.

Hennique, *Léon,* francia író, szül. Guadelupeban 1851 nov. 4. A naturalista iskolához csatlakozott, de stílusának keresettsége, a különös iránt való beteges vonzalma inkább a Goncourt-testvérek, semmint Zola körébe utalja. Későbbi műveiben a nyerseség némi idealizmussal párosul. Regényei: La dévouée (1878); Elisabeth Couronneau (1879); L'accident de M. Hébert (1886); Poenf (1887); Un caractère (1889); Amour (1890); Minnie Brandon (1899), stb. Mint drámaíró a Théatre libre-nek volt egyik erőssége s az összefüggő cselekményt különálló jelenetek sorával

Hennin.

helyettesítette, mert szerinte ez inkább kelti fel a való élet illuzióját. Ilynemü művei: La mort du duc d'Enghien (1886); L'argent d'autrui (1894); Deux patries (1895). V. ö. F. *Brunetière,* Le roman naturaliste (Paris 1883); A. *France,* La vie littéraire III. (u. o. 1891); J. *Lemaître,* Impressions de Théâtre V., IX. (u. o. 1892, 1896).

Hennyey-*család.* Néhol *Henney* néven is szerepel. Zemplénvármegyei kihalt család, melynek tagjai közül kitűntek: 1. *H. János,* 1551-ben Csállya vára ostrománál vitézkedett, mint Patóchy Ferenc, békésvármegyei főispán lovas hadnagya. — 2. *H. Miklós,* híres vitéz. 1554-ben Perényi Gábor megbizásából 200 lovas katonával Bebek Ferenc segítségére ment, hogy Fülek várát megvédje a törökök ellen. 1562-ben ugyancsak e Perényi küldte H.-t 200 lovassal s ugyanennyi gyalogkatonával, hogy Zay Ferenc és Balassa Menyhért Hadadra induló seregéhez csatlakozzék. 1563-ban Pozsonyban Miksa király koronáztatásánál aranysarkantyus vitézzé üttetett. 1566-ban Gyula várában Kerecsényi László alatt vitézül harcolt az ostromló törökök ellen és halálos sebet kapott.

Hennyey *Vilmos,* postafőigazgató, szül. Bécsben 1864 júl. 31. Jogi tanulmányait Pozsonyban és Budapesten végezte. Jogi és államtudományi doktorátust szerzett és 1895. letette az ügyvédi vizsgát. 1884 óta van a magyar posta szolgálatában, ahol kezelőgyakornoki állásból emelkedve, 1898. postaigazgató, 1909. pedig postafőigazgató lett. 1898 óta ügyosztályvezető a postavezérigazgatóságnál, ahol a szervezési jogi és nemzetközi osztály élén áll. Jelentős szerepe volt Baross idejében a postareformok megalkotásánál, melyekkel a magyar posta az idegen államok postaintézményeit nem csupán elérte, de sokban meg is előzte. A posta-távirdatisztképző tanfolyam alakulása óta e tanintézet tanára. A kereskedelmi miniszter kiküldetéséből 1891. Münchenben, 1893. a chicagói világkiállításon járt, 1896. a budapesti nemzetközi távirda-értekezlet munkálatai körül szerzett érdemei elismeréséül a magyar nemességet nyerte *hennyei* előnévvel. Azóta a magyar postát ismételten képviselte nemzetközi posta- és radiotelegráf-kongresszusokon s távíró-értekezleteken és közreműködött egyes államokkal való postai, távíró- és telefonszerződések és egyezmények kötésénél. Szakmájában irodalmilag is tevékeny, magántanára a budapesti kir. József-Műegyetemnek. Sokoldalú munkásságáért számos kitüntetés érte. E Lexikonnak is munkatársa.

Henoch, *Eduard,* a legkiválóbb gyermekorvosok egyike, a berlini királyi Charité gyermekkórház igazgatója, szül. Berlinben 1820 júl. 16., megh. Drezdában 1910 aug. 26. Az orvosdoktori oklevelet 1843. Berlinben kapta meg, ahol hosszabb ideig mint Romberg segédje az egyetemi poliklinikán működött. 1850-ben magántanár, 1858. rendkívüli tanár lett. Főbb művei: Klinik der Unterleibskrankheiten (3 köt., Berlin 1852—1854—58; 3. kiad. 1863); Beiträge zur Kinderheilkunde (2 füzet, 1861—68); Vorlesungen über Kinderkrankheiten (1881, 11. kiadás 1903).

Henoteizmus, Müller Miksa, a nyelvész alkotta e kifejezést oly vallások jelzésére, melyek hívői több istenben hisznek ugyan (politeizmus), de mégis egy istent a többi fölé emelnek, amely isten más-más helyeken más lehet. Némikép átmeneti forma a monoteizmushoz.

Henotikon (gör.) a. m. összeegyeztető formula. Zeno római császár ediktumának cime, amelyet a monofizita viszályok megszüntetése céljából 482. adott ki. Azóta egyéb civódó felek kibékítésére célzó iratokat is H.-nak mondják. Zeno H.-ja elítélte a Nestorianusokat és Eutichianusokat s a niceai hitformulát jelentette ki kizárólag érvényesnek.

Henri (franc., ejtsd: ãnri) a. m. Henrik.

Henriade, *La,* Voltaire epikus költeményének cime; hőse IV. Henrik.

Henrichemont (ejtsd ãnrismoñ). város Cher francia dép. Sancerre j.-ban, a Petite-Sauldre mellett egy magaslaton (300 m.), 3441 lak., pamut-, cserzőés agyagiparral. Egykoron Boisbelle uradalomnak székhelye. 1608-ban Sully alapította és IV. Henrikről nevezte el (Henrici Mons).

Henrici, 1. *Christian Friedrich* (írói álneve *Picander),* német költő, szül. Stolpenban (Szászország) 1700 jan. 14., megh. Lipcsében 1764 máj. 10. mint adóhivatali igazgató. Művei: Teutsche Schauspiele (1726); Ernst-scherzhafte und satirische Gedichte (4 köt., 4. kiad, 1748-51); írt temp-

lomi énekeket is és ő írta S. *Bach* passziózenéjéhez a szöveget. V. ö. *Flossmann* P. (Leipzig 1899).

2. *H., Ernst*, német Afrika-utazó, szül. Berlinben 1854 dec. 10. Nyelvészeti tanulmányokat folytatott, minek eredménye Die Quellen von Notkers Psalmen c. tanulmánya és Boëtius c. drámája (Dresden 1882) volt. 1879—81-ben tanári pályán működött, de állásáról az antisemita mozgalomban való részvétele miatt le kellett mondania. 1887-ben utazást tett a Togo-földön, erről szól Das deutsche Togogebiet und meine Afrikareise (Leipzig 1888) c. műve. A német Togo-társaság megbizásából a Togo-földön való telepítvények szervezésével foglalkozott 1888—91. Ez idő alatt írta Lehrbuch der Ephesprachen c. nyelvészeti munkáját is (Leipzig 1891). 1891-ben Közép-Amerikába, Costaricába vándorolt ki.

Henriciánusok, l. *Henrik* (lausannei).

Henricus, l. *Imre*.

Henri deux stilus (ejtsd: ańri dő —), a francia művészetnek II. Henrik francia király uralkodására (1547—59) eső korszaka, midőn, a már I. Ferenc alatt Franciaországban elterjedt olasz művészet hatása alatt, a klasszikus elemek a művészet minden ágában uralkodóvá válnak. (L. *Francia művészet)*.

Henriette (ejtsd: ańriett) *Mária, angol királyné*, IV. Henrik francia király és Medici Mária leánya, szül. Párisban 1609 nov. 15., megh. Colombesban 1660 szept. 10. 1625. férjhez ment I. Károly angol királyhoz, de katolikus vallása miatt az angol nép nem kedvelte. A polgárháború kitörésekor 1642. Hollandiába ment és itt toborzott csapatokat férje számára. 1644-ben végleg elhagyta Angliát és férje kivégzése után Párisban élt. Megélte még idősebbik fiának, II. Károlynak az angol trónra jutását. V. ö. *Baillon*, H. Marie de France etc. (Paris 1884, 2. kiad.). Egyetlen leánya *H. Anna, orleánsi hercegné*, szül. Exeterben 1644 jún. 16., megh. Saint-Cloudban 1670 jún. 30. 1661-ben, miután a kat. hitre tért, Fülöp orleánsi hercegnek, XIV. Lajos öccsének felesége lett. XIV. Lajos rendkivül kedvelte őt s közvetítőül használta a II. Károly angol királlyal való alkudozásaiban. Hirtelen halállal mult ki mérgezés következtében. V. ö. *Mrs H. Ady*, Life and letters of H. etc. (London 1900, 2. kiad.).

Henrik, férfinév (németül *Heinrich*, az ó-németben *Heimrich* [a ház feje], lat. *Henricus*, franc. *Henri*, ang. *Henry* v. *Harry)*, számos fejedelmi személyiség neve.

Országok szerint:

Magyarország és Ausztria 1—2.	Karinthia 30.
Ausztria 3.	Kasztília 31—34.
Angolország 4—11.	Mecklenburg-Schwerin 35.
Bajorország 12—17.	Meissen 36.
Braunschweig-Wolfenbüttel 18—19.	Németalföld 37—38.
Burgund 20.	Német császárok és királyok 39—47.
Champagne 21.	Poroszország 48—49.
Flandria 22.	Portugália 50.
Franciaország 23—27.	Reuss 51—53.
Haiti 28.	Szardinia 54.
Hessen 29.	Szilézia 55.
	Thüringia 56.

[Magyarország és Ausztria]. 1. *H., osztrák főherceg és magyar kir. herceg*, Rainer főherceg hatodik fia, szül. Milanóban 1828 máj. 9., megh. Bécsben 1891 nov. 30. Az osztrák hadseregben 1863. az altábornagyi rangig emelkedett s a custozzai csatában vitézségével tünt ki. 1868-ban nőül vette *Hoffmann Leopoldina* szinésznőt, ki 1878. a *Waideck* bárónői cimet kapta. E házasságból született leánya, *Mária Raineria* 1892. *Lucchesi-Palli* herceg felesége lett.

2. *H. Ferdinánd, osztrák főherceg és magyar kir herceg*, IV. Ferdinánd toscanai nagyherceg harmadik fia, szül. Salzburgban 1878 febr. 13. Az osztrák-magyar hadseregben a 6. sz. dragonyos-ezred őrnagya. Jelenleg szabadságon van és Münchenben festészeti tanulmányainak él.

[Ausztria]. 3. *II. H. Jasomirgott, osztrák herceg* (1141—77), a Babenberg-családból III. Lipót őrgróf fia, szül. 1114., megh. 1177 jan. 13. Bátyjának, IV. Lipótnak halála után 1141. vette át az uralkodást. III. Konrád császár 1142. a Welf-családtól elvett Bajorországot adta neki hűbérbe. H. hazánk ügyeibe is beavatkozott és a trónkövetelő Borist támogatta II. Gézával szemben. Ebből háború keletkezett, melyben H. 1146. a Fischa mellett súlyos vereséget szenvedett a magyaroktól. Ezután 1147. elkisérte III. Konrádot a második ker. hadjáratba s hazatértében nőül vette Theodora bizánci hercegnőt. Barbarossa Frigyes később elvette tőle Bajorországot, de kárpótlásul 1156. az Ostmarkot hercegséggé tette és H.-et nagy kiváltságokkal ruházta fel. Ezért buzgón támogatta a császárt Milano ostromában, de később elhidegült tőle. Ő tette meg Bécset hercegsége székhelyének és ő hozta a skót bencéseket ide, kiknek számára kolostort és templomot építtetett. Jasomirgott nevét *Ja so mir Gott helfe* gyakori szólásáról kapta egy XIII. sz.-i krónikástól.

[Angolország.] 4. *I. H., angol király* (1100—1135), Hódító Vilmos negyedik fia, ki tanultságáért a *Beauclerc* (a szép diák) nevet kapta, szül. 1068., megh. 1135 dec. 1. 1100 aug. követte bátyját, II. Vilmost a trónon, mely idősebb testvérét, Róbert normandiai herceget illette volna. De ez a Szentföldön volt s mikor onnan hazatért, H. őt lemondásra birta, sőt később (1106) Normandiát is elvette tőle és Angliához kapcsolta. H. a pápával szemben engedékenynek mutatkozott s lemondott az investitura jogáról. Sokat fáradozott angolszász és normann alattvalóinak megbékitésén. Ő adta ki az első angol szabadséglevelet, mely a későbbi Magna Charta alapját alkotta.

5. *II. H., angol király* (1154—89), az előbbinek unokája, Anjou Gottfried gróf és Matild, I. H. leányának fia, a *Plantagenet*-dinasztia megalapítója, szül. 1133 márc. 5., megh. 1189 júl. 6. Nagyatyja őt jelölte ki utódjának, de nagybátyja *Blois István* foglalta el előle a trónt s csak hosszú harcok után ismerte el utódjának. H. atyjától Anjou, Maine et Touraine grófságokat, anyjától Normandia hercegséget örökölte, nejének, *Eleonorának* révén pedig Poitou, Guienne és Gascogne birtokába jutott s így Franciaország egyharmadát bírta. Az angol trónt István halála után 1154 okt. foglalta el. H. erélyesen uralkodott s hatalmát különösen az egyházzal éreztette. Az 1164-iki *clarendoni* határozatokkal a papsá-

got teljesen a királyi hatalom alá rendelte. De Becket Tamás canterbury-i érsek tiltakozott e határozatok ellen. H.-et annyira felbőszítette volt kegyeltjének viselkedése, hogy haragjában oly szavakat ejtett ki, melyek négy lovagot arra bátorítottak, hogy az érseket a canterbury-i székesegyházban megöljék (1170 dec. 29.). Ezért III. Sándor pápa H.-et kiközösítette s csak akkor oldozta fel, amikor a király a clarendoni határozatokat visszavonta (1172). Két évvel később H. a szentté avatott Becket Tamás sírjánál vezekelt is s ezzel teljesen meghódolt az egyház előtt. Uralkodásának utolsó éveit fiainak lázongása zavarta meg. H. sokat tett az igazságszolgáltatás rendezésére s uralkodása alatt lépett életbe az esküdtszéki intézmény Angliában. V. ö. *Green*, Henry the Second (London 1888).

6. *III. H., angol király* (1216–72), az előbbinek unokája, Földnélküli János király fia, szül. 1207 okt. 1., megh. 1272 nov. 16. Mint gyermek lépett a trónra s eleinte *Pembroke* gróf gyámsága alatt állott. Később francia és olasz kegyeltjeinek befolyása alá került s a Magna Charta többszöri megsértése miatt összeütközésbe jutott az angol főurakkal. Ezeknek vezére, *Montfort Simon* az oxfordi határozatokkal H.-et alkotmányos uralkodásra szorította (1258). De a király csakhamar megfeledkezett igéreteiről, mire 1264. kitört a polgárháború. H. Lewes mellett vereséget szenvedett (1264 máj. 14.) és Montfort fogságába került, ki nagy tisztelettel bánt vele. Erre 1265 jan. összegyűlt az első *angol parlament*. De Montfort hatalma nem tartott sokáig, mert H. fia *Eduárd* kiszabadulván fogságából, Evesham mellett megverte Montfort-t, ki a csatában el is esett (1265 aug.). Erre H. is kiszabadult fogságából s élete végéig nyugodtan uralkodott a Magna Charta szellemében.

7. *IV. H., angol király* (1399–1413), János lancasteri herceg fia, III. Eduárd unokája, szül. 1367 ápr. 3., megh. 1413 márc. 20. Unokabátyja, II. Richárd király üldözése elől Franciaországba menekült s mikor az őt családi javaitól is megfosztotta, 1399 nyarán Angliába tört, a királyt elfogta s a parlament által letétette. Erre 1399 szept. ő maga foglalta el a trónt s ezzel megkezdődött a *Lancaster-ház* uralma. Sokat harcolt a lázongó walesiekkel, majd Northumberland grófnak, régi barátjának kétszeri lázadása foglalta le idejét. Wicliff híveinek véres üldözésével megszerezte az angol főpapság támogatását, melyre erőszakkal szerzett trónjának fentartása végett nagy szüksége volt. V. ö. *Wylie*, History of England under Henry the Fourth (London 1884—98, 4 köt.).

8. *V. H., angol király* (1413–22), az előbbinek fia, szül. 1387 aug. 19., megh. 1422 aug. 31. Trónörökös korában szeretett mulatozni, de trónralépése után komoly, derék és erélyes uralkodó vált belőle. Miután Angliában a belső nyugalmat biztosította, Franciaország koronáját akarta megszerezni, hol az elmebajos VI. Károly uralkodása alatt az orleánsi és burgundi párt küzködött egymással. H. János burgundi herceggel kötött szövetséget és 1415 aug. Normandiában kikötve, okt. 25. Azincourt mellett fényes győzelmet vívott ki a francia lovagsereg felett. Ezután pár év alatt elfoglalta egész Normandiát s mikor János burgundi herceget az orléansi párt meggyilkoltatta, János fiával, Jó Fülöppel új szövetséget kötött a francia trón megszerzése érdekében. 1420-ban Troyesban szerződésre lépett VI. Károly nejével, Izabellával, melynek értelmében nőül veszi annak leányát, Katalint s VI. Károly halála után a törvényes örökös (VII. Károly) kizárásával ő és utódai öröklik a francia trónt. De H. ezt már nem élte meg, mert fiatalon, váratlanul elhunyt. Özvegye, Katalin később Owen Tudor walesi nemeshez ment nőül, kitől a későbbi *Tudor* dinasztia származott. V. ö. *Kingsford*, Henry V. (London 1902).

9. *VI. H., angol király* (1422—61), az előbbinek fia, szül. 1421 dec. 6., megh. 1471 máj. 21. Atyja halálakor kilenc hónapos volt és két ország : Anglia és Franciaország koronáját örökölte. Eleinte mind a két országban gyámok kormányoztak helyette. Erre az időre esett Franciaország felszabadulása az angol uralom alól (l. *Jeanne d'Arc*). H. gyenge akaratú uralkodó lett s uralma alatt tört ki a *piros és fehér rózsa háborúja* (l. o.). A Lancaster-házzal rokon *Yorki* család változó szerencsével folyt harcok után megszerezte az angol trónt s H. 1461. kénytelen volt azt Eduárd yorki hercegnek átengedni. H. neje, anjoui Margit azonban megújította a harcot, de ő is fogságba került. 1470-ben Warwick gróf H.-et kiszabadította a fogságból és újból a trónra ültette, IV. Eduárd azonban legyőzte és a Towerben megölette.

10. *VII. H., angol király* (1485—1509), a Tudor-dinasztia megalapítója, Edmund, richmondi gróf fia, szül. 1457 jan. 28., megh. 1509 ápr. 21. Anyai ágon a Lancaster-házból származott s ennek bukása után a yorkiak elől Bretagneba menekült. III. Richárd zsarnoki uralkodása alatt a Lancaster-pártiak őt tekintették az angol trón törvényes örökösének. Az ő meghívásukra H. egy kicsiny sereggel be is tört Angliába s a bosworthi csatában 1485 aug. 22. legyőzte és megölte III. Richárdot. Ezután elfoglalta az angol trónt és nőül vette yorki Erzsébetet, IV. Eduárd király leányát. Ezzel véget ért a piros és fehér rózsa 30 évig tartó háborúja s a megfogyatkozott és elgyengült főnemesség hatalmának romjain H. majdnem korlátlan hatalommal uralkodott Anglia felett. Néhány ál-trónkövetelő legyőzése után biztosította az ország belső nyugalmát, takarékosságával pedig rendbehozta az állam pénzügyeit. Nagyban emelte tekintélyét a Csillagkamara nevű legfelsőbb törvényszék felállításával, mely ezentúl a politikai perekben ítélkezett. Nagy gondja volt a nép anyagi jólétének fejlesztésére s az ő támogatásával fedezte fel 1497. a velencei Cabot Északamerika szárazföldjét. V. ö. *Gairdner*, Henri the Seventh (London 1889).

11. *VIII. H., angol király* (1509—1547), az előbbinek fia, szül. 1491 jún. 27., megh. 1547 jan. 28. Bátyjának, Arthurnak halála után 1502. lett trónörökös s trónralépése után 1509 jún. nőül vette annak özvegyét, *Aragoniai* Katalint. Megnyerő külsejű, tudományosan képzett és lovagi tulajdonságokkal felruházott fejedelem volt. Ural-

kodása első éveiben *Wolsey* biboros (l. o.) tanácsára hallgatott s részt vett a franciák és Habsburgok közt kitört küzdelemben, többnyire ez utóbbiak pártján. Luther reformációjával szemben állást foglalt és könyvet is irt ellene, amiért a pápa őt a «hit védője» (defensor fidei) cimmel tüntette ki. Luther sértő válasza őt aztán későbbre is a reformáció kérlelhetetlen ellenségévé tette. 1526 után végleg szakitott a Habsburgokkal s ezzel kapcsolatban nejétől, aragóniai Katalintól, V. Károly császár nagynénjétől is el akart válni. Ürügyül azt hozta fel, hogy lelkiismereti aggályai vannak házasságának törvényessége iránt, de a valódi ok az volt, hogy nálánál sokkal idősebb nejét megunta s *Boleyn Anna* nevü udvarhölgyét akarta nőül venni. VII. Kelemen pápa azonban V. Károly császár iránti tekintetből nem akarta a házasságot felbontani. Ekkor Wolsey kegyvesztett lett. H. pedig önhatalmulag elvált nejétől és 1533. nőül vette Boleyn Annát. A pápa tiltakozására H. elszakította Angliát a pápai fenhatóság alól s a parlament beleegyezésével magát tette meg az *anglikán egyház* fejének. Ezzel magára vonta az egyházi átkot, de a katolikus hittől most sem szakadt el, sőt kegyetlenül üldözte az új hit követőit. A klastromok javait azonban lefoglalta s a pápaság hiveit is, mint felségsértőket, vérpadra küldte. Igy végeztette ki *Morus Tamás* kancellárt, a jeles humanistát, *Fisher* rochesteri püspököt és még számosakat. Kegyetlenkedéseivel együtt növekedett érzékisége. Második nejére Boleyn Annára is ráunt s őt házasságtörés vádja alapján 1536. máj. lefejeztette. Ezután *Seymour Johannát* vette nőül, ki azonban már egy év mulva, szülés után meghalt 1537 okt. Ekkor *Cromwell* Tamás kancellár tanácsára a német protestánsok felé közeledett és 1539. nőül vette *Klevei Anna* hercegnőt. De mivel csalódott a szépségében, már 1540. elvált tőle, Cromwellt pedig haragjában lefejeztette. Még 1540. nőül vette *Howard Katalint*, a norfolki herceg unokahugát, de ezt is házasságtöréssel vádolta s 1542. febr. lefejeztette. Négy hónap mulva hatodszor is megnősült s elvette Latimer lord özvegyét, *Parr Katalint*, ki aztán túlélte őt. H.-nek három gyermeke maradt: *Mária*, Aragóniai Katalin leánya, *Erzsébet*, Boleyn Anna leánya és *VI. Eduárd*, Seymour Johanna fia, ki őt az uralkodásban követte. V. ö. *Turner*, History of the reign of Henry VIII. (London 1835, 2 köt., 3. kiad.); *Tyttler*, Life of King Henry VIII. (Edinburgh 1861, új kiad.); *Audin*, Histoire de Henri VIII. et du schisme d'Angleterre (Paris 1876, 4. kiad.).

[Bajorország.] 12. *I. H., bajor herceg* (948—955), Madarász H. német király második fia, szül. 920 kör., megh. 955 nov. 1. A frank és a lotharingiai hercegekkel együtt ő is részt vett a bátyja, I. Ottó király elleni felkelésben, de vereséget szenvedett és Franciaországba menekült (938). A béke helyreállitása után Lotharingiát kapta, de amikor bátyja ettől őt megfosztotta, 941. összeesküvést tervezett ellene. A terv azonban kitudódott, H. fogságba került s csak súlyos vezeklés után kapott kegyelmet. 948-ban a bajor hercegséget adományozta neki I. Ottó s ettől kezdve híven viselkedett. Az augsburgi csata után ő semmisitette meg a menekülő magyar sereget s annak elfogott vezéreit, Lehelt és Bulcsut Regensburgban felakasztatta.

13. *II. H.*, a *Civakodó, bajor herceg* (955—976 és 985—995), az előbbinek fia, szül. 951., megh. 995 aug. 28. Eleinte anyjának, Judithnak gyámsága alatt állott. 974-ben II. Ottó császár ellen összeesküvést tervezett, de 976. legyőzetett, elveszitette hercegségét és fogságba jutott. II. Ottó halála után 985. visszakapta hercegségét. Fia II. H. néven német király lett (l. *H. 40.*), leányát, *Gizellát* pedig Géza magyar fejedelem fia, *István* vette nőül s így ő lett az első magyar királyné.

14. *H., a kevély, bajor és szász herceg* (1126—1139), *Fekete H.* herceg fia a Welf-családból, szül. 1108 kör., megh. 1139 okt. 20. 1126-ban követte atyját a bajor hercegségben s 1127. nőül vette Lothár császár egyetlen leányát, Gertrudot. Ezóta buzgó híve volt a császárnak, kit 1136. második római útjára is elkisért. 1137-ben a szász hercegséget is megkapta s ezzel Németország leghatalmasabb fejedelme lett. Lothár halála után a német fejedelmek mégsem őt, hanem Hohenstaufeni Konrádot választották királynak. H. nem is akarta az új királyt elismerni, amiért az mind a két hercegségétől megfosztotta. Bajorországot Babenbergi Lipót kapta, Szászországot pedig Medve Albrecht. H. ez utóbbival szemben megtartotta a szász hercegséget, de a küzdelem alatt fiatalon elhalt.

15. *H., Jasomirgott*, l. fönnebb: *Ausztria*.

16. *H., az Oroszlán, bajor és szász herceg* (1142, ill. 1154—1180), *H. 14.* fia, szül. 1129., megh. 1195 aug. 6. 1142-ben visszakapta az atyjától elvett Szász hercegséget, majd Barbarossa Frigyes császártól 1154. Bajorországot is. Ezért híven támogatta a császárt itáliai hadjáratában s 1155. a rómaiak lázadása alkalmával vitézsége által tünt ki. Azután szász hercegségét gyarapitotta új hóditásokkal. Mecklenburg és Pomeránia szláv lakosságát ő hajtotta német fenhatóság alá s a kereszténység terjesztésével is nagy érdemeket szerzett. Ő alapitotta Lübeck városát és német gyarmatosokat telepitett az elfoglalt vidékekre. Túlságos hatalma azonban elbizakodottá tette: ezért a szomszédos német fejedelmek szövetséget kötöttek ellene. A kitört harcban Frigyes császár H. javára döntött, mert nagy szüksége volt a hatalmas Welf-család támogatására. H. mégis elhidegült a császártól és 1176. nyiltan megtagadta a segitséget tőle, bár a császár őt esdve kérte. H. elpártolásának következménye volt a császár legnanoi veresége (1176) és megalázkodása a pápa előtt (1177). Ezalatt H. tovább folytatta harcait szomszédaival, de most aztán maga a császár lépett fel ellene. 1180-ban a würzburgi birodalmi gyülésen kimondta reá a birodalmi átkot s megfosztotta őt mind a két hercegségétől. H. még egyszer győzött kisebb ellenségein, de amikor maga a császár indult ellene és hivei elhagyták, megtörve meghódolt régi barátja és ura előtt (1181). Az erfurti gyülés határozata szerint családi birtokaiból csak Braunschweiget és Lüneburgot tarthatta meg és egy időre számüzetésbe kellett mennie. H. Angliába ment apó-

sához, II. H. királyhoz, de már 1185. visszatért Németországba. Amikor a császár keresztes hadjáratra készült, 1188. megint három évre el kellett távoznia a német földről. Barbarossa halála után H. újból visszatért és új háborút kezdett szász hercegsége visszaszerzése végett, de 1193. már kibékült az új császárral, VI. H.-kel és haláláig békén maradt. Braunschweig városában halt meg s az ottani várpiacon az általa emelt ércoroszlán hirdeti emlékét. Harmadik fia *IV. Ottó* néven 1198. német király lett. V. ö. M. *Philippsohn*, Geschichte Heinrichs des Löwen (Leipzig 1867—68, 2 köt.).

17. *H., bajor herceg* (1253—90), II. Ottó herceg fia, a Wittelsbach-családból, szül. 1235 nov. 19., megh. 1290 febr. 3. Pár évig bátyjával, Lajossal együttesen uralkodott. Az 1255-iki osztozkodás után Alsó-Bajorország hercege lett s Landshutot választotta székhelyének. 1244—47 táján nőül vette *Erzsébetet*, IV. Béla magyar király leányát. E házasságból származott *Bajor Ottó*, a későbbi magyar király (1305—1308).

[Braunschweig-Wolfenbüttel.] 18. *H., az ifjabb, Braunschweig-Wolfenbüttel hercege*, szül. 1489 nov. 10., megh, 1568 jún. 11. Hercegségén 1514 óta uralkodott testvéreinek kizárásával. A német parasztlázadásban a hesseni tartománygrófot és a szász választót segítette és részt vett a frankenhauseni csatában (1525 máj. 15.). 1528-ban 1000 lovassal támogatta V. Károly császárt Velence és a pápa ellen, de serege egy járványos betegség áldozata lett s ő maga is csak nagy bajjal menekülhetett meg. A reformációnak határozott ellensége volt, ezért Luther egy röpiratot is írt ellene (Wider Hanns Worst), az evangelikus fejedelmek pedig 1542. országából elűzték, majd 1545. fogságba vetették. Szabadságát a mühlbergi csata után 1547. kapta vissza s ezután is kegyetlenül üldözte az új vallás híveit. Ezért szomszédjai újból megtámadták. A sievershauseni csatában (1553 júl. 9.) Szász Móric segítségével győzött ugyan, de két fiának elvesztése, kik ezen csatában estek el, szelidebb nézetekre bírta. Későbbi éveiben már nem idegenkedett a reformációtól. Regényes szerelmi viszonya volt *Trott* Évával, kit Staufenburg várában tartott elrejtve, míg a világ előtt holt hírét költötte. V. ö. *Koldewey*, Heinz von Wolfenbüttel (Halle 1883).

19. *H. Julius, Braunschweig-Wolfenbüttel hercege*, szül. 1564 okt. 15., megh. Prágában 1613 júl. 20. Tudományos nevelésben részesült, jártas volt a latin, görög és héber nyelvben. Kiváló jogász és építőmester hírében állott, sőt még drámákat is írt, melyeket a wolfenbütteli udvari szinpadon adatott elő. Fényes udvartartása nagy adósságokba keverte őt. 1607 óta a prágai udvarban volt Rudolf császár bizalmas tanácsadója s közvetítő szerepet játszott annak Mátyás főherceggel és a protestánsokkal kitört viszályában.

[Burgund.] 20. *H., Burgund grófja*, Róbert, Burgund hercegének unokája, a Capet-családból, megh. 1112. Mint keresztes vitéz jött Kasztiliába, hol VI. Alfonz király természetes leányát, Teréziát nőül vette és a Minho és Mondego folyók közti *Portucalia* grófságot kapta hűbérbe. Fia, *Alfonz*, függetlenítette magát Kasztiliától s megalapította a portugál királyságot. H. tehát őse az összes portugál dinasztiáknak, melyek 1910-ig uralkodtak ez ország felett. A magyar tudósok egy időben magyar származását vitatták. V. ö. *Tudománytár* 1840, VII. 202.

[Champagne.] 21. *H., Champagne grófja*, szül. 1150., megh. 1197. Részt vett a harmadik keresztes hadjáratban s Akkon ostrománál tünt ki. 1192-ben Montferrati Konrád meggyilkoltatása után a keresztes vitézek Jeruzsálem királyává választották, de hatalma csak néhány partvidéki városra terjedt ki.

[Flandria.] 22. *H., Flandria és Hennegau grófja, latin császár* (1206—16), szül. 1174., megh. 1216 .Miután bátyját, *Balduint*, az első latin császárt a bolgárok elfogták, ő lett a Latin császárság kormányzója, majd 1206. valóságos uralkodója. Görög alattvalóival szeliden bánt s rendezte országának egyházi viszonyait. Szerencsésen harcolt a bolgárok és Laszkarisz Tódor nicaeai császár ellen.

[Franciaország.] 23. *I. H., francia király* (1031—60), Róbert király harmadik fia, szül. 1005., megh. Vitryben 1060. Előbb Burgund hercege volt, 1027. atyja uralkodótársa lett, kit 1031. követett a trónon. Uralkodása a hűbéres főnemesség és az egyre emelkedő papság elleni küzdelemben telt el. 1051-ben Jaroszláv orosz nagyfejedelem leányát, Annát vette nőül, kitől két fia: *I. Fülöp* és *Hugo*, Vermandois grófja született.

24. *II. H., francia király* (1547—59), I. Ferenc második fia, szül. St.-Germain-en-Layeben 1518 márc. 31., megh. 1559 júl. 10. Atyját 1547 márc. 31. követte a trónon. Daliás megjelenésű, de csekély tehetségű uralkodó volt, aki kegyencei: Poitiersi Diana és Montmorency herceg befolyása alatt állott. Külső politikájában ő is a Habsburgok meggyengítésére törekedett s 1552 jan. Móric szász herceggel szövetséget kötve elfoglalta a Német-birodalomtól Toul, Verdun és Metz püspökségeket. Nápoly elleni vállalatával azonban kudarcot vallott és Németalföldön is egymásután két nagy vereséget szenvedett II. Fülöp hadaitól (St. Quentin 1557, Gravelingen 1558), viszont vezére Guise Ferenc elfoglalta az angoloktól Calaist (1558). 1559 ápr. aztán békét kötött II. Fülöppel Cateau-Cambrésisben, melyben a felek kölcsönösen lemondtak hódításaikról s a protestáns vallás elnyomására szövetkeztek. A béke megerősítése végett II. Fülöp nőül vette H. leányát, Erzsébetet. H. ez alkalomból ünnepies tornajátékot rendezett, melyben Montgomery gr. lándzsájával szemén oly szerencsétlenül sebezte meg, hogy H. néhány nap mulva meghalt. 1533-ban nőül vette *Medici Katalint*, kitől négy fia és három leánya született. Fiai közül hárman: *II. Ferenc, IX. Károly* és *III. H.* egymásután követték őt a trónon. V. ö. *De la Barre-Duparcq*, Histoire de Henri II. (Paris 1887).

25. *III. H., francia király* (1574—1589), az előbbinek harmadik fia. szül. Fontainebleauban 1551 szept. 19., megh. 1589 aug. 2. Eleinte az *Anjou*-hercegi címet viselte s a hugenották elleni harcokban vezérkedett. Nagy része volt a bertalanéji vérengzés előidézésében is. 1573-ban

a lengyelek királyukká választották, de már 1574 jún.-ban valósággal megszökött Lengyelországból, hogy a bátyjának, IX. Károlynak halála folytán megüresedett francia trónt gyorsan elfoglalja. Mint uralkodó, bár nem volt tehetségek híján, teljesen környezetének játékszerévé vált és kicsapongó életével végleg aláásta testi és szellemi erőit (Le roi femme). A meg-megújuló véres valláaháborúkban ingadozó magatartást tanusitott. A hatalmas Guisek teljesen háttérbe szorították őt s mikor a két Guise herceg meggyilkoltatásával akarta királyi tekintélyét helyreállitani, Páris nyiltan felkelt ellene. H. ekkor a hugenottákkal szövetkezve indult Páris ostromára, de egy fanatikus dominikánus barát *Jacques Clément* őt saját táborában halálosan megsebesitette 1589 aug. 1., s H. másnap meghalt. Benne kihalt a Valois-Angoulême-család férfiága. Halálos ágyán *Bourbon H.-et*, a hugenották vezérét jelölte ki utódjának. V. ö. *De la Barre-Duparcq*, Histoire de Henri III (Paris 1882).

26. *IV. H., francia király* (1589—1610), Bourbon Antal navarrai király fia, szül. Pauban 1553 dec. 13., megh. Párisban 1610 máj. 14. A kálvinista vallásban nevelkedett, melyhez anyja és nagybátyja, Condé herceg is ragaszkodtak. Ez utóbbi halála után 1569. ő lett a hugenotta-párt feje. A Saint-Germaini béke után nőül kellett vennie IX. Károly hugát, Valois Margitot, hogy a két párt kiengesztelődését megerősítse. Az esküvőre több ezer hugenotta jött Párisba s ezt az alkalmat akarta felhasználni Medici Katalin és a Guisek pártja a hugenották kiirtására. Az ú. n. *vérmenyegző* éjjelén (1572 aug. 24.) az öszszes hugenottákat felkoncolta a fanatikus párisi nép és H. is csak úgy menekült meg a haláltól, hogy szinleg a kat. hitre tért. De fogságban tartották, melyből 1576. menekült meg. Ekkor ismét visszapártolt a hugenottákhoz és azok élén harcolt a későbbi vallásháborúkban. 1584-ben III. H. öccsének, az *anjoui* hercegnek halála után ő lett a francia trón törvényes örököse, de a kat. liga, II. Fülöp spanyol király és a pápa hallani sem akartak a hugenotta herceg királyságáról. III. H. mégis őt nevezte ki örökösének és H. mint IV. H. el is foglalta a trónt, mint első uralkodó a Bourbon-házból. Uralkodásának első éveiben sokat kellett harcolnia a kat. liga és II. Fülöp ellen. Végre is 1593 júl.-ban ismét visszatért a kat. vallásra s ezzel hódolásra birta ellenségeit is. 1594 febr. megkoronázták Chartresban, mire Páris is megnyitotta előtte kapuit. 1595-ben VIII. Kelemen pápa feloldozta őt az egyházi átok alól, 1596. pedig meghódolt előtte Mayenne Károly herceg, a kat. liga feje. 1598 máj.-ban II. Fülöp spanyol királlyal is békét kötött Vervinsben s ezzel véget értek a több mint 30 év óta tartó vallásháborúk Franciaországban. H. ezután az ország belső nyugalmának helyreállitásán és a háborúk okozta sebek orvoslásán fáradozott. Volt hitsorsosait, a hugenottákat a *nantesi* ediktum kiadásával igyekezett megnyugtatni, melybe a vallásuk szabad gyakorlásán kivül politikai kiváltságokban részesitette őket. Azután nagy gondot forditott a parasztság sorsának javitására, az ipar és kereskedelem emelésére. E munkásságában nagy segitségére volt jeles minisztere, *Sully* herceg. Fáradozásai következtében Franciaország csakhamar kiheverte a háború okozta károkat és a külső politikában is érvényesíthette régi tekintélyét. H. is, miként elődjei, Habsburg-ellenes politika híve volt. 1609-ben szövetségre lépett a német protestánsokkal és 1610. már készen állott a francia sereg a háború megkezdésére, amikor H.-et Páris egyik utcájában egy fanatikus vidéki iskolamester, *François Ravaillac* 1610 máj. 14. meggyilkolta. A népszerű király halála nagy csapás volt Franciaországra, s az európai politikának is egyelőre más irányt szabott. H. lovagias, vitéz, szellemes uralkodó volt, de könnyelmű, mélyebb meggyőződés nélküli és érzéki ember, kinek nevéhez sok szerelmi kaland fűződött. Első nejétől, Valois Margittól elválván, 1600. *Medici Máriát* vette nőül, kitől két fia és három lánya született. Kedvesei közül megemlítendő *Gabrielle d'Estrées*, kitől a *Vendôme*-hercegek származtak. V. ö. *De la Barre-Dubarcq*, Histoire de Henri IV. (1884); *Lady Jackson*, The first of the Bourbons (London 1890, 2 köt.); *Guadet*, Henri IV., sa vie, son oeuvre, ses écrits (1879); *Lacombe*, Henri IV. et sa politique (1878, 3. kiad.); *Philippsohn*, Heinrich IV. und Philipp III. (Berlin 1870—73, 3 köt.); *Zeller*, Henri IV. et Marie de Médicis (1878).

27. *V. H.*, így nevezték *Chambord* grófot, X. Károly unokáját a legitimista párt hívei. L. *Chambord*.

[Haiti.] 28. *I. H., Haiti császárja*, l. *Christophe*.

[Hessen.] 29. *I. H. (a Gyermek), hesseni tartománygróf* (1265—1308), szül. 1244 jún. 24-én, megh. 1308 dec. 21. Atyja H. brabanti herceg, anyja Zsófia, Lajos thüringiai tartománygróf és magyarországi Szent Erzsébet leánya volt. Mikor 1247. a thüringiai grófi család Raspe H.-ben kihalt, H. is igényt tartott az örökségre, de csak 1265. juthatott szerződésileg Hessen birtokába. Székhelyét Kasselben ütötte fel és erélyes uralkodásával rendet teremtett kicsiny országában. Tőle származik a hesseni uralkodóház.

[Karinthia.] 30. *H., Karinthia hercege, Tirol grófja és cseh király*, megh. 1335. Atyja II. Meinhard Tirol grófja volt, ki Habsburgi Rudolftól 1286. hűsége fejében Karinthia hercegségét kapta. H. 1295. követte atyját e két ország birtokában s ő is híve maradt a Habsburg-háznak. 1307-ben a csehek királyukká választották, de erélytelenül uralkodott és már 1310. kénytelen volt meghátrálni Luxemburgi János előtt. Fiutódai nem maradtak s országait leánya, »*Maultasch*« Margit örökölte, ki előbb János H.-hez, János cseh király fiához, majd Lajoshoz, Bajor Lajos német király fiához ment nőül.

[Kasztilia.] 31. *I. H., Kasztilia királya* (1214—1217), VIII. Alfonz fia, szül. 1203., megh. 1217. Lara gróf gyámsága alatt állott és fiatalon egy baleset áldozata lett. Nővérének fia, III. Ferdinánd követte a trónon.

32. *II. H., Kasztilia királya* (1369—79), XI. Alfonz természetes fia, szül. 1333., megh. 1379 máj. 29. Bátyja, Kegyetlen Péter elől Portugáliába menekült, majd francia segitséggel több iz-

ben betört Kasztiliába, hol sok párthíve volt. 1367-ben nagy vereséget szenvedett a Fekete hercegtől (Eduárd, angol trónörökös), ki Péter segítségére jött. De 1369. francia segítséggel végleg legyőzte bátyját és saját kezével megölte azt. Ezután erélyesen uralkodott és helyreállította az ország belső nyugalmát.

33. *III. H.*, *Kasztilia királya* (1390—1406), az előbbinek unokája, szül. 1379., megh. 1406 dec. 25. Ő viselte először, mint trónörökös, *Asturia hercegének* címét. 1390-ben követte atyját Jánost az uralkodásban. Eleinte gyámság alatt állott, 1393 óta önállóan uralkodott és nagy tekintélyt szerzett országának.

34. *IV. H.*, *Kasztilia királya* (1454—74), az előbbinek unokája, II. János fia, szül. 1423., megh. 1474 dec. 12. 1454-ben követte atyját az uralkodásban. Kicsapongó életével oly botrányokat okozott, hogy a nemesség felkelt ellene s 1465. öccsét, Alfonzot emelte trónra. Erre hosszas polgárháború következett, mely csak Alfonz halála után ért véget. Végre 1468. H. nővérét, *Izabellát* ismerte el utódjának. Benne kihalt a kasztiliai uralkodóház férfiága.

[Mecklenburg-Schwerin.] 35. *H. Vladimir Albrecht Ernő* herceg, l. alább: *Németalföld*,

[Meissen.] 36. *III. H. (a Fenséges)*, *Meissen őrgrófja* (1221—88), Dietrich őrgróf fia, szül. 1216., megh. 1288 febr. 8 előtt. 1230-ig gyámság alatt volt. A császárság és pápaság utolsó harcában II. Frigyes oldalán állott, ezért 1243. öröklési jogot kapott Thüringiára, melyet 1247 után nagyobbrészt el is foglalt s csak Hessent engedte át Brabanti H.-nek (l. *H. 29.* alatt). E hódításaival tetemesen növelte a Wettin-család birtokát, mely most az Oderától a Werráig terjedt. Utolsó éveit fiának, *Elfajult Albrechtnek* lázongásai keserítették meg. H. vitéz, pompakedvelő fejedelem volt, nagy barátja a művészeteknek és maga is jeles dalköltő. V. ö. *Wagner*, Heinrich der Erlauchte, Markgraf von Meissen (Bautzen 1898).

[Németalföld.] 37. *H. Vilmos Frigyes*, *németalföldi herceg*, II. Vilmos hollandi király második fia, szül. Soestdijkben 1820 jún. 13., megh. Luxemburgban 1879 jan. 13. Bátyja, III. Vilmos 1849. Luxemburg nagyhercegség helytartójává nevezte ki, hol nagy népszerűségnek örvendett. Első neje *Amália* weimári hercegnő volt (megh. 1872.), másodszor Frigyes Károly porosz herceg leányát, *Máriát* vette nőül. Egyik házasságából sem voltak gyermekei.

38. *H. Vladimir Albrecht Ernő*, *németalföldi herceg*, *mecklenburg-schwerini herceg*, II. Frigyes Ferenc nagyherceg negyedik fia, szül. Schwerinben 1876 ápr. 19. A porosz hadseregbe lépett s 1901 febr. 7. nőül vette *Vilma* hollandi királynőt. Ekkor kapta a németalföldi herceg címet s tagja lett a hollandi államtanácsnak; azonkívül hollandi tábornoki és tengernagyi rangot visel. Házasságukból született 1909. *Juliana* trónörökös hercegnő.

[Német császárok és királyok.] 39. *I. H.*, *a Madarász*, *német király* (919—936), Ottó szász herceg fia, a szász dinasztia megalapítója, szül. 876 körül, megh. Memlebenben 936 júl. 2. Atyja halála után 912. lett szász herceg és állandó harcban állott I. Konrád királlyal. Ennek halála után 919. a szász és frank urak őt választották meg német királynak. Egy későbbi hagyomány szerint madarászás közben nyujtották át neki Konrád követei a koronázási jelvényeket s innen kapta a *Madarász* nevet. Kezdetben csekély királyi hatalmát lassankint kiterjesztette a többi német törzsekre (bajor, sváb) is és így ő tekinthető a német nemzeti királyság megalapítójának. Sikerrel harcolt az Elbén túl lakó szláv törzsekkel és ő mérte *Riade* mellett (az Unstrut folyó közelében) az első nagyobb csapást a Németországot pusztító magyarokra (933 márc. 15.). H. első neje *Hatheburg*, Ervin szász gróf leánya volt, kitől *Thankmar* nevű fia született. Második neje *Mathild* volt (megh. 968.); ebből a házasságból származtak *I. Ottó* német király, *H.*, bajor herceg és *Bruno*, kölni érsek. Egyik leánya *Hedvig*, Hugó, Francia hercegének neje és így Capet Hugo anyja lett. V. ö. *Waitz*, Jahrbücher des Deutschen Reiches unter König Heinrich I. (Leipzig 1885, 3. kiad.).

40. *II. H.*, *a Szent*, *német király és római császár* (1002—24), Civakodó H., bajor herceg fia, szül. 973 máj. 6., megh. Gronában 1024 júl. 13. Atyja halála után 995. Bajorország hercege lett, majd III. Ottó császár halála után Willigis mainzi érsek támogatásával német királlyá választották, 1002. Arduin, ivreai őrgróf leveretése után 1004. Páviában magát Itália királyának koronáztatta meg, majd 1014. VIII. Benedek pápa őt Rómában császárrá koronázta. Nagy pártfogója volt az egyháznak s a püspökök segítségével akarta a világi fejedelmek hatalmát ellensúlyozni. Ő alapította a *bambergi* püspökséget, melynek székesegyházában van eltemetve. H. felesége *Kunigunda* luxemburgi grófnő volt, kivel a hagyomány szerint szüzességben élt. III. Jenő pápa 1146. a szentek közé sorozta nejével együtt. H. nővére, Gizella, Szent István királyunk felesége volt. V. ö. *Cohn*, Kaiser Henrich II. (Halle 1867).

41. *III. H.*, *a Fekete*, *német király és római császár* (1039—56), II. Konrád császár fia, szül. 1017 okt. 28., megh. Bodfeldben 1056 okt. 5. Még atyja életében választották és koronázták meg német királlyá. 1039 jún.-ban lépett a német trónra azzal a szándékkal, hogy alattvalóival és szomszédjaival egyaránt éreztetí királyi hatalmát. A megüresedett hercegségeket magának v. rokonainak tartotta fenn. Szomszédjai közül először *Bretiszláv* cseh herceget birta hódolatra (1042), azután felhasználva a *Péter* és *Aba Sámuel* közt kitört pártharcot, hazánk ügyeibe is beleavatkozott. A ménfői győzelem (1044) után Pétert visszahelyezte a magyar trónra, sőt 1045. Székesfehérvárott annak hűbéri hódolatát fogadta. H. ekkor állott hatalma tetőpontján s mint a keresztény világ első uralkodója 1046. a *sutrii* zsinaton letétette a három ellenpápát s ezentúl a német püspökök közül nevezte ki valósággal a pápákat. Az első ilyen német pápa, II. Kelemen aztán H.-et császárrá koronázta. Ezalatt hűbérese, Péter magyar király egy új felkelésben trónját és életét vesztette s a magyar trónt I. Endre foglalta el. H., hogy fenhatóságát továbbra is fentartsa, 1051. nagy hadjáratot intézett Magyarország ellen. De Béla herceg ügyes intézkedései folytán a német sereg

Fehérvár sikertelen ostroma után visszavonulása közben teljesen elpusztult. Ugyanilyen kudarc érte H.-et 1052. Pozsony ostrománál. Ezután le kellett mondania a Magyarország felett igényelt fenhatóságáról. H. utolsó éveit Gottfried, lotharingiai herceg és Balduin, flandriai gróf lázadásai nyugtalanították. H. erélyes, világhatalomra törő, mélyen vallásos, tudomány- és művészetkedvelő fejedelem volt. Első neje *Gunhild*, Nagy Kanut angol és dán király leánya volt, majd ennek halála után 1043. poitoui *Ágnes* hercegnőt vette nőül, kitől egy fia: IV. H. és három leánya született. Ezek közül *Matild* Rudolf sváb herceg, *Judit* pedig Salamon magyar király neje lett. V.ö. *Steindorff*, Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Heinrich III. (Leipzig 1874—81, 2 köt.).

42. *IV. H., német király és római császár* (1056—1106), az előbbinek fia, szül. 1050 nov. 11., megh. Lüttichben 1106 aug. 7. Atyja halálakor 6 éves gyermek volt és anyja, Ágnes gyámsága alatt állott. A hatalomra vágyó Anno, kölni érsek azonban 1062. elrabolta őt anyjától s ő lett a gyermekkirály nevelője és a birodalom kormányzója. Anno szigorú kezei közül az engedékeny Adalbert, brémai érsek szabadította ki H.-et. Ez az ellentétes nevelés káros hatással volt a szeszélyes természetü fiatal király jellemének alakulására és későbbi sorsára. 1065-ben nagykorunak nyilvánították őt a német fejedelmek s miután 1066. Adalbertet a hatalomból kibuktatták, maguk vették át a birodalom kormányzását. Ezalatt H. kicsapongó életet élt s bár 1066. a fejedelmek kívánságára nőül vette *Bertát*, a susai őrgróf leányát, könnyelmű életével még sem hagyott fel, sőt nejétől el is akart válni. A pápai követ azonban megakadályozta ezt s a béke helyreállott a házastársak közt. 1070-től kezdve H. önállóan uralkodott és erősen éreztette királyi hatalmát a fejedelmekkel szemben. Igy Nordheimi Ottót megfosztotta a bajor hercegségtől, Magnus szász herceget pedig fogságba vetette. Különösen a szászokkal éreztette haragját, kiknek a földjén várakat emelt, hogy őket féken tartsa. Ezért 1073. a szászok felkelésben törtek ki és H.-et 1074. arra kényszerítették, hogy az új várakat lerombolja. A várak lerombolása közben a szászok Harzburgban a királyi család sírboltját is feldúlták, mire H. nagy sereggel vonult ellenük és 1075 június 9. az Unstrut mellett legyőzte őket. Ezután még keményebben bánt velük és zsarnoki eljárásával magára haragította a többi német fejedelmet is. Ekkor lépett közbe VII. Gergely pápa az elnyomott szászok érdekében. A pápa különben is haragudott H.-re, mert ez sokszor *simonia* útján töltötte be a főpapi székeket és nem törődött az *investitura* rendelettel, mely megtiltotta a püspököknek a világi fejedelmektől való beiktatását. Minthogy H. a pápa szavait nem vette figyelembe, VII. Gergely 1075 dec. egy újabb levelében H. ellen több vádat emelt és őt az egyház iránti engedelmességre intette. H. erre haragjában 1076 jan. *Wormsba* hívta a német püspököket és itt VII. Gergelyt a pápai méltóságtól megfosztatta. A pápa erre H.-et az egyházból kiközösítette s alattvalóit a hűségeskü alól feloldozta (1076 febr. 22.). H. eleinte nem sokat törődött a pápai átokkal, de amikor a német fejedelmek a *triburi* gyűlésen azt határozták, hogy H. a legközelebbi birodalmi gyűlésig nem gyakorolhatja királyi jogait, engedett makacsságából. Hogy a német fejedelmek előtt ne kelljen megalázkodnia, inkább a pápa bocsánatát akarta megnyerni, csakhogy a kiközösítés következményeit elkerülje. 1076 végén kemény téli időben neje és kis fia kíséretében az Alpokon át Itáliába ment és a Canossában tartózkodó pápa előtt három napon át vezekelt. Ezzel megnyerte a feloldozását, de csakhamar megbánta megalázkodását, különösen mikor a német fejedelmek ígéretük ellenére 1077. *Rudolf* sváb herceget ellenkirállyá választották. Ennek halála után 1080. H. ismét a pápa ellen fordult, ki őt újból kiközösítette. H. ekkor III. Kelemen személyében új ellenpápát állított VII. Gergellyel szemben s 1081. nagy sereggel indult Itáliába. 1084-ben elfoglalta Rómát, hol őt III. Kelemen császárrá koronázta. VII. Gergelyt azonban Guiscard Róbert megmentette, Németországban pedig a pápai párt *Salm Hermann* személyében új ellenkirályt támasztott. H. tovább folytatta a harcot II. Orbán pápa ellen is, de erélyét nagyon megtörte két fiának lázadása. Először idősebbik fia, *Konrád* szövetkezett H. ellenségeivel, de legyőzetve fogságba került. Ezután második fiát, *H.*-et választatta utódjának, de 1104. ez is fellázadt atyja ellen. A harc folyamán H. fiának fogságába jutott, ki őt 1105. Ingelheimben a német királyságról való lemondásra kényszerítette. H. nemsokára kiszabadult a fogságból és Lüttichbe menekült, de még az új polgárháború kitörése előtt meghalt. Minthogy kiközösítve halt meg, nem részesült egyházi temetésben s csak 1111., amikor II. Paschalis pápa feloldotta, helyezték el holttestét a speyeri császári sírboltban. H.-nek első nejétől, Bertától (megh. 1087.) két fia: *Konrád* és *H.* és egy leánya: *Ágnes* született. Ez utóbbi *Frigyes* sváb herceg felesége és a Hohenstaufen királyok ősanyja lett. H. második felesége *Adelheid* (Praxedis) orosz hercegnő volt. V. ö. *Floto*, Heinrich IV. und sein Zeitalter (Stuttgart 1855—57, 2 köt.).

43. *V. H., német király és római császár* (1106–25), az előbbinek fia, szül. 1081 jan. 8., megh. 1125. máj. 23. Bátyjának, Konrádnak lázadása után atyja őt választatta meg német királynak 1098., de nemsokára ő is fellázadt ellene 1104. A német trónt azonban véglegesen csak annak halála után foglalta el. Bár a pápai pártnak köszönhette trónrajutását, mégsem akart az investitura jogáról lemondani, sőt hatalmas sereggel indult 1110. Itáliába, hogy a pápától császárrá való koronázását kierőszakolja. II. Paschalis pápa a harc elkerülése végett a *sutii* egyezményben hajlandó volt lemondani az egyház világi birtokairól, de ez ellen meg a Rómában egybegyült főpapok tiltakoztak. H. erre elfogatta a pápát a Szent-Péter templomban, visszavonatta vele az investitura-tilalmat és magát 1111. császárrá koronáztatta. De amint H. elhagyta Itáliát, a laterani és viennei zsinat semmisnek nyilvánította az egyezséget s az utóbbi H.-et kiközösítette. Az újabban kitört harcnak végre a *wormsi konkordátum* (l. o.) vetett véget 1122., melyben mind a két fél engedett az álláspontjából s ezzel a majd-

nem félszázados *investitura-harc* véget ért. H. ezután nemsokára meghalt Utrechtben s minthogy nejétől, I. H. angol király leányától, *Matildtól* nem maradtak gyermekei, benne kihalt a *száli-frank* uralkodóház.

44. *VI. H., német király és római császár* (1190—97), Barbarossa Frigyes császár legidősebb fia, szül. 1169 aug 15., megh. Messinában 1197 szept. 28. Gondos nevelésben részesült s atyja 1186. összeházasította *Konstanciával*, a nápolyi és sziciliai trón örökösével. A német trónt atyja halála után 1190 jún. foglalta el, 1191. III. Celesztin pápa őt császárrá koronázta. Ezután pár évig nápolyi örökségeért kellett harcolnia, mert a normann urak *Tankrédet*, majd annak fiát *Rogert* ismerték el királyuknak. Csak ezeknek halála után, 1194. foglalhatta el H. Nápolyt és kegyetlen szigorúsággal bánt el ellenségeivel. Közben Németországban is kellett harcolnia Oroszlán H.-kel és híveivel. A béke helyreállítása után arra törekedett, hogy a német királyi méltóságot családjában örökletessé tegye. De csak annyit ért el, hogy a német rendek kis fiát, *Frigyest* utódjává választották. Ezután ismét Itáliába indult s azt tervezte, hogy a görög birodalom megdöntése után visszahódítja a Szentföldet. De e hadjáratának megindítása előtt hirtelen meghalt legszebb férfikorában. H. volt az utolsó német császár, aki világuralmi célokra tört. A palermói székesegyházban van eltemetve. V. ö. *Toeche*, Kaiser Heinrich VI. (Leipzig 1867); *Maire*, Würdigung Kaiser Heinrichs VI. (Berlin 1903).

45. *VII. H., választott német király*, II. Frigyes császár legidősebb fia, szül. 1211., megh. 1242 febr. 12. Mint 9 éves gyermeket a német rendek királlyá választották s atyja helyett Németország kormányzója lett. Mikor felnövekedett, IX. Gergely pápa ösztönzésére atyja ellenségeihez csatlakozott és Németország önálló uralkodója akart lenni. De atyja 1235. elfogatta és Itáliába vitette, hol több évi fogság után elhalt. *Babenbergi Margit* hercegnővel kötött házasságából *Henrik* és *Frigyes* fiai születtek, kik 1251 körül haltak meg Itáliában, miután a babenbergi örökség birtokába nem juthattak.

46. *H. (Raspe)*, l. alább: *Thüringia*.

47. *VII. H., német király és római császár* (1308—13), luxemburgi Henrik gróf fia, szül. 1269., megh. 1313 aug. 24. Német királlyá való választását 1308 nov. Péter mainzi és Balduin trieri érseknek (ez utóbbi bátyja volt) köszönhette. Családi hatalmát nagyban emelte az, hogy a csehek fiát, *Jánost* 1310. királyukká választották. H. még ugyanezen évben Itáliába indult, hogy a feledésbe ment császári jogokat ott felújítsa. A ghibellinek nagy örömmel üdvözölték, de az avignoni pápák és a nápolyi Anjouk ellenkezése miatt nem sokat tehetett s ezért párthívei is cserben hagyták. 1312-ben mégis sikerült Rómába hatolnia s itt császárrá koronáztatta magát. Innen Firenzébe, majd Pisába vonult, hol egy ideig székhelyét is tartotta. Siena sikertelen ostroma után nemsokára betegségbe esett és meghalt, állítólag mérgezés következtében. Pisában van eltemetve.

[Poroszország.] 48. *H. Frigyes Lajos, porosz herceg*, I. Frigyes Vilmos porosz király harmadik fia, Nagy Frigyes öccse, szül. Berlinben 1726 jan. 18., megh. Rheinsbergben 1802 aug. 3. Bátyja oldalán résztvett az osztrák örökösödési és a hétéves háborúkban. Ez utóbbiban 1758 óta mint önálló vezér működött sikeresen. De mivel Nagy Frigyes túlságosan merész hadviselésével nem volt megelégedve, 1762. le akart mondani a vezérségről. Frigyes kérésére azonban megtartotta azt s *freibergi* győzelme volt a hétéves háború utolsó csatája (1762 okt. 29). A béke megkötése után rheinsbergi kastélyában élt. Később a lengyel kérdésben mint követ járt 1770. Szentpétervárott. A bajor örökösödési háborúban 1778. a szászországi hadsereg fővezére volt, de nem sok sikerrel működött. A külső politikára való befolyását II. Frigyes Vilmos uralkodása alatt is megtartotta s nagy része volt az 1795-iki baseli béke megkötésében. V. ö. *Schmitt*, Prinz Heinrich von Preussen als Feldherr im Siebenjährigen Kriege (Greifswald 1885—97, 2 köt.); *Krauel*, Prinz Heinrich von Preussen als Politiker (Berlin 1902).

49. *H. Albert Vilmos, porosz herceg*, III. Frigyes német császár második fia, II. Vilmos császár öccse, szül. Potsdamban 1862 aug. 14. Tanulmányainak elvégzése után a német tengerészetbe lépett s fokonkint emelkedve, 1901. tengernagy lett. Közben 1897—1900-ig a német keletázsiai hajóraj parancsnoka volt. 1902 tavaszán bátyja megbízásából az Egyesült-Államokban tett hivatalos látogatást, hol rendkívül szíves fogadtatásban részesült. 1909 szept. visszalépett a tényleges tengeri szolgálattól s főtengernagy és a német tengerészet felügyelője lett. 1912-ben a léghajózás körül szerzett érdemeiért a kieli egyetem tiszt. doktori diplomával tüntette ki. 1888 máj. 24. nőül vette *Irén* hesseni hercegnőt (szül. 1866). E házasságból születtek: *Valdemár* herceg (szül. 1889) és *Zsigmond* herceg (szül. 1896).

[Portugália.] 50. *H., a Tengerész, portugál herceg*, I. János portugál király legifjabb fia, szül. Oportoban 1394 márc. 4., megh. Sagresben 1460 nov. 13. Először Ceuta bevételénél tűnt ki 1415., aztán minden idejét és erejét a portugál hajózás fellendítésére fordította. Afrika nyugati partjainak felkutatása volt a főcélja s az ő támogatásával létrejött expediciók egymásután fedezték fel 1419. Madeira szigetét, 1445. a Zöld-fokot, 1455. a Zöld-foki szigeteket, Szenegambia partjait és az Azori szigeteket. H.-nek az volt a nagy érdeme és jelentősége, hogy Portugáliát tengeri hatalommá tévén, a későbbi nagy felfedezések útjára terelte. V. ö. *Beazley*, Prince Henry the Navigator (London 1895).

[Reuss.] 51. *VI. Reuss H., Plauen grófja*, szász hadvezér, szül. 1649 aug. 7., megh. 1697 okt. 11. Húsz éves kora óta különféle országokban katonáskodott, végre 1679. III. János György szász választó szolgálatába állott. A szász csapatok élén kitüntette magát Bécs felmentésénél 1683. Azután XIV. Lajos ellen harcolt s Mainz ostrománál kétszer is megsebesült. Mint diplomata is fontos küldetésekben járt Angliában és Hollandiában. 1695. és 1696. Erős Ágost seregében harcolt a törökök ellen hazánkban. A zentai csatában (1697 szept. 11) a császári sereg centrumának

jobb oldalát vezette, de súlyos sebet kapott, melynek következtében egy hónap mulva meghalt. H. mint katona kitünt humánus érzésével és ellene volt az akkori barbár katonai büntetéseknek.

52. *XXII. H., Reuss fejedelme* (az idősebb ágból, 1859–1902), XX. H. fia, szül. 1846 márc. 26., megh. 1902 ápr. 19. Atyját 1859 nov. 8. követte az uralkodásban, de 1867 márc.-ig anyja gyámsága alatt állott. Mint önálló uralkodó alkotmányt adott kicsiny országának s általában jól kormányozta azt. Csak a Német Birodalom új alkotmányával nem tudott megbarátkozni s a porosz hegemóniának mindvégig ellensége maradt. Minthogy H. fia, *XXIV. H.* trónörökös (szül. 1878.), elmebaja miatt az uralkodásra képtelen, a régensséget *XIV. H.*, az ifj. Reuss-fejedelemség ura vette át, ki rögtön eltávolította a porosz-ellenes tisztviselőket.

53. *XIV. H., Reuss fejedelme* (az ifjabb ágból), LXVII. Henrik fia, szül. 1832 máj. 28., megh. 1913 márc. 29. Atyját 1867 júl. 11. követte az uralkodásban s a birodalmi alkotmány hívének mutatkozott. 1902 ápr. átvette az uralmat az id. Reuss-fejedelemségben is, mint az elmebeteg XXIV. H. gyámja. Fia, *XXVII. H.* (szül. 1858 nov. 10.), 1908 okt. 15. mindkét Reuss-fejedelemségben átvette a régensséget.

[Szárdinia.] 54. *H., Szárdinia királya*, l. *Enzio.*

[Szilézia.] 55. *II. H., Szilézia hercege* (1238–41), I. H. és Szent Hedvig fia, a Piaszt-házból. 1238. követte atyját az uralkodásban és sokat tett az egyház és országának javára. 1241-ben a mongolok egyik serege elárasztotta országát s H. a *wahlstatti* csatában hősies harc után elesett. De ezzel a csatával megmentette Németországot a mongolok további dúlásaitól.

[Thüringia.] 56. *IV. H. (Raspe). Thüringia tartománygrófja* (1227–47). I. Hermann második fia, szül. 1200 előtt, megh. Wartburgban 1247 febr. 17. Bátyjának, *Lajosnak* halála után 1227. elüzte annak özvegyét, Magyarországi Szent Erzsébetet gyermekeivel együtt. Előbb mint unokaöccsének gyámja, 1241 óta pedig önállóan uralkodott Thüringia felett. Mikor II. Frigyes császárt az 1245-iki lyoni zsinat letette, 1246 máj. a német fejedelmek egy része királlyá választotta (Pfaffenkönig). Konrád királyt legyőzte ugyan Frankfurt mellett, de Ulm ostroma közben megbetegedett és nemsokára meghalt. Benne kihalt a thüringiai grófok uralkodó családja.

Henrik, 1. a Héder-nemzetség németujvári (güssingi) ágának alapitója, Wolfer dédunokája. 1250–1263. somogyi főispán, közben 1260–68. nádor és pozsonyi főispán s 1263. országbiró, 1267–73. tótországi és közben 1272. uzsorai és sói bán. 1265. IV. Béla őt küldte fia, a lázongó V. István ellen. Márciusban az isaszegi csatában Basztej Rénold a nyeregből kiemelte s elfogta, Pócs pedig, Tivadar fia, a nádor nagyobb fiát, Ivánt ejtette rabságba; a másikat, Miklóst, futás közben fogták el V. István győztes hadai. Midőn kiszabadult, Loránt bán helyett IV. Béla őt tette tótországi bánná. IV. Béla halála után meghódolt II. Ottokárnak s nem ment el V. István koronázására sem. Megnyitotta Pliske (Pölöske) várát a németek előtt s a szegény népet rabolta, pusztította. Mihály zalai főispánt pedig, kit a király ellene küldött, testvérével, Mikével együtt megölte 1270 nov. V. István még az 1271. jul. 3. kötött béke után is kénytelen volt Gergely vasvármegyei főispánt és Osl bán két fiát küldeni ellene. Ezek elfoglalták tőle Kőszeget, Szentvidéket, Szalonakot és Perestyént s a pártosokat a határokon túl kergették. H. ezentúl is viselte címeit. IV. László soproni főispánná, majd tárnokká és nádorrá tette legidősebb fiát, Ivánt; veszprémi püspökké a másodikat, Pétert s bánná, sőt végül nádorrá a harmadikat, Miklóst, míg a negyedik, H., 1301. Vencel korában nyerte e méltóságot. Igy tehát a németújvári grófok, kik atyjuk politikáját folytatva, egyre zavarogtak, atyjuk halála után még emelték is házuk hatalmát.

2. *H.*, 1358 szept.–1379 febr. pilisi apát volt. Az archeológiai szempontból oly nagy fontosságú aacheni kápolna építéséhez és fölszereléséhez királyi biztosul őt küldte Nagy Lajos király. A magyar ötvösség remekeit ő szállíttatta a kápolnába, s a bőven felszerelt Szt.-László-kápolnát ő helyezte a káptalan és a polgármester gondozása alá. 1367 körül egy időre megvált apáti méltóságától s Alsó-Ausztriába vonult, de 1377 jan. ismét az apáti székben találjuk 1379-ig, mely idő alatt kiváló szigorral vezette és gyarapította az apátság javait. V. ö. *Békefi*, A pilisi apátság története I.; Archaeol. Ért. XII. 193.; Cist. névtár 1879. 25. l.; *Fuxhoffer*, Monaster. II. 114.; *Fejér*, Cod. dipl. IX. 5. 525.

3. *H.*, szepesi prépost a XIV. sz. elején. Ő rendelte meg a szepesváraljai templomnak azt a falfestményét, mely a rozgonyi diadal emlékére 1317. készült és azt ábrázolja, hagy Szűz Mária Károly Róbertet Magyarország királyává koronázza. Az ország almáját H. tartja a képen.

Henrik *(lausannei)*, clugnyi szerzetes, majd egy külön vallásfelekezet alapitója, születési éve ismeretlen; a XII. sz. elején előbb Lausanneban, majd Franciaországban heves beszédeket tartott a nép előtt az ős keresztény egyháznak és különösen a papságnak egyszerűségéről s tiszta erkölcsi életéről, szembe állítva azzal korának erkölcsi romlottságát s egyszersmind a népet bűnbánatra s erkölcsi megjavulásra buzdította. Később Bruys Pierre-rel (l. o.) munkálkodott közös eszményképük megvalósításán. Állítólag a pisai zsinat előtt 1135. tanait visszavonta, de szabadságát visszanyervén, még lelkesültebben hirdette tanait s Toulouse vidékén annyira elszaporodtak hívei, az ú. n. *Heinriciánusok*, hogy III. Jenő egy bibornokot és clairvauxi Bernátot küldötte ki ellenük, s utóbbinak sikerült is tanításaival a felekezet számos tagját az egyházzal kibékíteni. H.-t később elfogták s börtönben halt meg 1148. V. ö. *Döllinger*, Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters, I. rész (München 1890).

Henrikovci, adók. Szerém vm. vukovári j.-ban, (1910) 70 lak., u. p. és u. t. Nuštar.

Henrik-rendek. 1. *Braunschweigi érdemrend*, melyet Vilmos herceg 1834 ápr. 25-én alapított négy osztályban, kétosztályu érdemkereszttel kapcsolatban; 1877 március 7. még egy ötödik osztály: II. oszt. lovagkereszt járult a rendhez, melyet tudomány- és művészetekért is adományoz-

nak. 1870 szept. 12. óta a rend, ha katonai érdemekért adományoztatik, két keresztezett aranykarddal bővíttetett ki. Jelenlegi beosztása: nagykeresztesek, I. és II. oszt. parancsnokok, I. és II. oszt. lovagok, és I. s II. oszt. érdemkeresztesek. Jelvénye: aranyszegélyű, világoskék, nyolcágú kereszt, csúcsain arany golyókkal, arany koronán függve. Sarkaiban a koronás W monogramm, a kereszt és korona között arany alapon jobbfelé lépdelő, fejét hátrafordító arany oroszlán zöld babérlevelek között. A kereszt közepén sisak és sisakdísz, továbbá a braunschweigi törzscímerből a fehér oszlop és a jobbfelé szaladó fehér ló, kerek pajzsban, mely vörös zománcos, fogazott szélekkel és pávatoll-csokrokkal van ékítve. Az oszlop tetején arany korona és csillag. Középpajzs hátlapján vörös alapon «Immota fides» aranyban, aranykarikával körülvéve, melyen fölül feketén az alapítás éve. Szalagja vörös, sárga széllel, melyen tenyérnyi szélességben a nagykeresztesek a rendet bal vállukon át, a parancsnokok 2·5 cm. szélességben nyakukon, a lovagok két ujjnyi szélességben gomblyukban hordják.

2. *Szász katonai érdemrend,* alapította 1736 okt. 7. III. Ágost szász választó és lengyel király Hubertusburgban egy osztályban. Később nagykeresztesek, parancsnokok és lovagokra oszlott, s 1807 óta sűrűbben adományoztatott, 1829 dec. 23. pedig új alapszabályokat nyert. A szász hadsereg tisztjei nyerhetik kiváló, a harctéren szerzett érdemek fejében, de tényleg idegenek is nyerhetik. Jelenleg négy osztálya van: nagykeresztesek, I. és II. oszt. parancsnokok és lovagok. Adományozásnál a legalsóbb osztállyal kezdik, minden magasabb osztály csak új érdemek fejében jár. 1769 márc. 17. mint V. oszt. altisztek és közlegények részére arany, illetve ezüst érdemérem alapíttatott. Jelvénye: fehérszegélyű arany kereszt, melynek sarkai között a zöld rutakoszorú húzódik el. Kerek középpajzsa aranyból van, benne Szt. Henrik képe, sisak, császári korona, jogar és országalmával. Vállain bíborköpeny. A középpajzsot aranyszegélyű sötétkék gyűrű veszi körül arany felirattal. Hátlapján hasonló gyűrűben «Virtuti in bello» felirat; a középpajzs itt a szász címert tünteti fel. Az egyes osztályok keresztjei csak nagyságban különböznek egymástól. Szalagja égszínkék, két citromsárga csíkkal. A rendet a nagykeresztesek tenyérnyi széles szalagon jobb vállukon át, a parancsnokok 7 cm. szélességben nyakukban, a lovagok 4 cm. szélességben balmellükön hordják. Csillagja a nagykereszteseknél 9, az I. oszt. parancsnokoknál 7 cm. átmérőjű, hordják a bal mellen. Aranyból van, a középpajzs előlapjával, a hátlap szalagjával körülvéve. I. Vilmos császár részére a rendet kibővítették két babérággal.

Henri-Matisse, l. *Matisse.*

Henrion, *Paul,* francia zeneszerző, szül. 1819 júl. 20. Párisban, megh. 1901 okt. 24. u. o. Nevezetesebb operettjei: Un rencontre dans le Danube (1854); Une envie de clarinette (1871); La chanteuse par amour (1877). Ezernél több chansonette-et és románcot írt, amelyek nevét nagyon népszerűvé tették.

Henriot (ejtsd: ãnrió), *François,* francia forradalmár, szül. Nanterreben (Páris közelében) 1761., megh. 1794 júl. 28. Szolgai és egyéb alacsony állásokban tengődött Párisban s több ízben volt büntetve lopásért. Először az 1792-iki szeptemberi vérengzésekben tünt ki s 1793 júl. már a nemzetőrség parancsnoka volt, mikor a konventet a girondei képviselők kizárására kényszerítette. Robespierre legbuzgóbb hívei közé tartozott s ő volt megbízva a halálra ítélteknek a kivégzés helyére való kíséretével. Robespierre bukása után őt is elfogták a városháza udvarán s 1794 júl. 28. (thermidor 10) kivégezték.

Henri quatre, a szakállviselet egy módja, l. *Szakáll.*

Henriquel-Dupont (ejtsd: ãnrikel-düpóñ), *Louis Pierre,* francia rézmetsző, szül. Párisban 1797 jún. 13., megh. 1892 jan. 20. Guérin Pierrenek volt tanítványa. H. 1863 óta az École des Beaux-Arts tanára, az újabb francia rézmetszés egyik fő képviselője. A régi mesterek közül különösen Ráfael, azonkívül Correggio és Paolo Veronese művei után készített metszeteket. A modern francia festők közül Hersent, Gérard, Ingres, Scheffer, de különösen Delaroche festményeit reprodukálta. Híres nagy metszete készült Delarochenek a párisi École des Beaux-Artsban levő Hémicycle-je után.

Henriquinquisták, Franciaországban Chambord gróf híveinek neve. Ok ugyanis Chambord grófot *V. Henrik* (Henri Quint) néven nevezték.

Henry (ang. ejtsd: henri), v. *Harry* a. m. Henrik.

Henry *(H, sekohm,* ejtsd: szekóm), az elektromos önindukció egysége; egy vezetőnek indukcióegyütthatója, mely vezetőben 1 volt indukálódik az áramerősségnek 1 ampère-rel való egyenletes változása következtében egy másodperc alatt.

Henry, 1. *Joseph,* amerikai fizikus, szül. Albanyban (New York állam) 1797 dec. 17., megh. 1878 máj. 13. Szülővárosában 1826. az akadémián a matematika tanára lett. Elektromagnetikai vizsgálatait 1827. kezdte. Az amerikaiak neki tulajdonítják a galván indukció felfedezését. Vizsgálataival a telegráfozás és az elektromágneses úton való erőátvitel lehetőségét iparkodott kimutatni. 1832-ben a princetoni kollégiumba (New Jersey) hívták meg tanárnak, 1837. nagyobb tanulmányutat tett Európában. 1846-ban a Smithsonian Institution titkárává választották, s ezen minőségben szerkesztette a híres évi reportokat. 1849-ben az amerikai tudományos társulat elnökévé lett, 1869. az amerikai akadémia elnökévé; 1871 óta a világító tornyok osztályának vezetője volt. H. művei közül említjük: Contributions to electricity and magnetism (1839).

2. *H., Patrick,* északamerikai államférfi, szül. 1736 máj. 29. Studleyben (Virginia), megh. 1799 jún. 6. Red-Hillben. Egész fiatalon farmer volt, de tönkrement és alig 24 éves korában tekintélyes ügyvéd lett. E minőségében részt vett a politikai életben és mint az angol uralom elleni legszélsőbb ellenállás hirdetője vált népszerűvé. A legelső philadelphiai kongresszuson (1774) mint virginiai követ vett részt. 1776-ban Virginia kormányzója lett, majd a konvent tagjává választották meg s itt azt az oppoziciót támogatta, mely elégedetlen volt az új alkotmánnyal; ennek elfogadását azon-

ban ő sem birta megakadályozni. V. ö. W. *Wirth*, The Life of P. H. (Philadelphia 1817); *Tyler*, P. H. (Boston 1887); W. W. *Henry*, P. H., life, correspondence and speeches (New York 1891, 3. k.).

3. *H.*, *Paul*, csillagász, szül. Nancyban 1848 aug. 18., megh. 1905. Öccsével *Prosperrel* (szül. Nancyban 1849 dec. 10., megh. Pralognauban, Savoiában 1903 júl. 25.) együtt a párisi obszervatóriumon ekliptikális csillagtérképek előállításával foglalkozott. Erre a célra a fényképezést használták, maguk készítették a szükséges műszereket és lencséket és így lényeges befolyást gyakoroltak a csillagászati fényképezés fejlődésére. Több kis bolygót és üstököst is fedeztek fel.

4. *H.*, *Victor*, francia indogermanista, szül. Kolmarban 1850 aug. 17., megh. Párisban 1907 febr. 6. Eredetileg jogot tanult s önképzés útján szerezte meg nyelvészeti ismereteit. Előbb a klasszikus filológia tanára lett Donaiban, majd Lilleben, ahonnan 1888. a szanszkrit tanszékre hivta meg a párisi Faculté des lettres. Főművei az indogermán nyelvtudomány körébe tartoznak s a német nyelvészeti iskolában gyökereznek. Ilyenek: Étude sur l'analogie (Paris 1886); Précis de grammaire comparée du grec et du latin (u. o., 6. kiad. 1908) és de l'anglais et de l'allemand (2. kiad. u. o. 1906). Az indológia körébe való Éléments de sanscrit classique (u. o. 1902) c. műve, míg Dialecte alaman de Colmar (u. o. 1900) címen saját nyelvjárását dolgozta fel.

Henry-Martini-fegyver, Angolországban használatos vontcsövű hátultöltő fegyver, melynek csövét *Henry* edinburghi fegyverkészítő, zárát pedig *Martini*, a frauenfeldi (Svájc) gépgyár igazgatója szerkesztette.

Henry törvénye, l. *Abszorpció*.

Hensch *Árpád*, gazdasági író, szül. Késmárkon (Szepes vm.) 1847 október 26., megh. Budapesten 1913 júl. 17. 1880—1890-ig a keszthelyi gazdasági tanintézeten a növénytani s növénytermelési szakoknak volt rendes tanára. 1890—1908-ig a magyaróvári gazdasági akadémián az üzemtani s közgazdasági szakok rendes tanára, az 1908—09. tanévben az akadémia igazgatója volt s ekkor nyugalomba vonult. Magyaróvári évei alatt a mosonvármegyei gazdasági egyesületnek titkára, utóbb alelnöke s végül t. elnöke volt. Szaklapokban megjelent számos dolgozatán kívül 1885—1890-ig, mint a keszthelyvidéki gazdakör titkára, annak Értesítőjét szerkesztette. H. főbb művei: *Az okszerű talajmívelés elmélete és gyakorlata*. (Budapest 1885); *A szántás-vetésről* (Kolozsvár 1911, 4. kiad.) Azonkívül közreműködött *Balás* Á.: Általános és különleges mezőgazdasági növénytermelés c. munka 2. kiadásának átdolgozásánál s terjedelmesebb jelentést írt 1892. Magyarországon tett gazdasági tanulmányútjáról. *Mezőgazdasági üzemtan* (I. r.); *Jószágberendezés- és kezeléstan* (Magyaróvár 1906, 3. kiad. II. rész); *Mezőgazdasági becslés- és értékesítéstan* (u. o. 1906, 2. kiad.). A Pallas Nagy Lexikona mezőgazdasági cikkeinek egyik írója volt.

Henschel, 1. *Georg*, német zeneszerző, karnagy és hangversenyénekes (bariton), szül. Boroszlóban 1850 febr. 18. A lipcsei konzervatoriumon Richter (zeneszerzés) és Götze (ének) tanítványa. 1881—85-ig Bostonban és Londonban mint karmester működött, 1886—88-ig a Royal College of Music énektanára volt. Szerzeményei közül nevezetesebbek: Cigányszerenád zenekarra, a 130. zsoltár, rekviem, Stabat Mater, dalok. Felesége, *H. Lillian*, szül. 1860 jan. 17. Ohióban, megh. 1901 nov. 5. Londonban, Viardot-tanítvány és hírneves dalénekesnő (szoprán) volt.

2. *H.*, *Johann Werner*, német szobrász, szül. Kasselban 1782 febr. 14., megh. 1850 aug. 10. Szülővárosában, majd Párisban David vezetése alatt tanult. 1830-ban a kasseli műv. akadémia tanára lett. Művei közül említendő: Szent Bonifácius szobra Fuldában (1842); fiatal párt ábrázoló kútcsoport (ú. n. Hermann és Dorottya) Potsdamban stb.

Henschel-Jonval-turbina, l. *Vízi kerék*.

Hense, *Otto*, klasszikus filológus, szül. 1845. Kezdetben Halléban a Francke-iskolában működött, 1876. Freiburgban egyetemi tanár lett és itt 1909. nyugalomba vonult. Kiadványai és művei: De Juba artigrapho (Leipzig 1875); Studien zu Sophokles (u. o. 1886); Teletis reliquiae (Freiburg in Br. 1889); Stobaei Anthologia (Berlin 1894); Senecae epistulae (Leipzig 1898).

Hensel, *Luise*, német vallásos költőnő, szül. Linumban (Brandenburgban) 1798 márc. 30., megh. Paderbornban 1876 dec. 18. 1818. áttért a katolikus vallásra s áttérítette Clemens Brentanót is (l. o.). Költeményeit nagy bensőség jellemzi. Verseit *Schlüter* adta ki (Lieder von L. H., 1869; 8. kiad. 1898), újra kiadta és életrajzzal ellátta *Reinkens* (1877). V. ö. *Binder*, H. L. (Freiburg 1904, 2. kiad.).

Henseler, *Ernst*, német festő, szül. Wepritzben 1852 szept. 27. Miután Weimarban Ebéd a vadászaton (1875), Korcsmai jelenet (1877, darmstadti képtár) és Pihenő a vadászaton c. képeivel feltűnést keltett, 1881-ben kinevezték a királyi műipari muzeum tanárának. Egyéb művei: A jótevőnő (Milwaukee, képtár); Az aratók reggelije; Hoffmann von Fallersleben költő képmása (Berlin, nemzeti képtár); Az 5. hadosztály Rezonville előtt 1870 aug. 16.; Bismarck herceg az 1888 febr. 6-iki birodalmi gyűlésen (Erfurt, városi muzeum) stb.

Henselt, *Adolf von*, német zongoraművész és zeneszerző, szül. 1814 máj. 12. Schwabachban (Nürnberg m.), mh. 1889 okt. 10. Warmbrunnban (Szilézia). A zongorázásban Hummel volt a mestere, a zeneszerzésben Sechter. 1836-ban lépett fel először nyilvánosság előtt. 1838-ban Szent-Pétervárra költözött, ahol a cári család zenetanára, 1858. a cári zeneiskolák főfelügyelője lett. Művei közül, amelyeknek száma meghaladja a 60-at, nevezetesebbek zongoraversenye és zongoraetüdjei. Átírta a Cramer-etüdöket és kiadta Weber zongorakompozicióit. V. ö. *La Mara*, Musikalische Studienköpfe (3 köt.); *Lenz*, Die grossen Pianofortevirtuosen unserer Zeit (1872); *Stassow*, Erinnerungen.

Hensen, *Viktor*, német fiziológus, szül. Schleswigben 1835 febr. 10. Tanulmányait Würzburgban, Berlinben és Kielben végezte. Kielben a fiziológia tanára és a fiziológiai intézet igazgatója. Mint a porosz képviselőház tagja (1887) a halte

nyésztés emelésének érdekében buzgólkodott s mint a német tengerek tudományos megvizsgálására kiküldött bizottságnak tagja, résztvett a bizottság évi jelentéseinek, meg a megfigyelő állomások eredményeinek közzétételében. Legnagyobb érdemeket a planktologia (l. *Plankton)* megalapítása körül szerzett. 1889-ben a Humboldt-alapítvány megbízásából a *National* nevű német gőzösön expediciót vezetett (l. *Tengeri tudományos expediciók*), melynek eredményeit következő művében foglalta össze: Über die Bestimmung des Planktons oder des im Meere treibenden Materials an Tieren und Pflanzen (Berlin 1888). Egyéb művei: Physiologie des Gehörs (Leipzig 1880); Physiologie der Zeugung (u. o. 1881). Haeckelnek a Plankton-expedició elleni támadásaira a Die Plankton-Expedition u. Haeckels Darwinismus c. munkával (Kiel 1891) felelt.

Hensler, *Karl Friedrich*, német szinműiró, szül. Schaffhausenban 1761 febr. 2., megh. Bécsben 1825 nov. 24. Egyetemi tanulmányait Göttingenben végezve, Bécsbe került, ahol mint drámaíró lépett fel. 1813—15-ig a Leopoldstädter, 1817. a wiedeni, 1822-től fogva pedig az általa épített Josefstädter szinházat vezette. H. közel 200 darabot irt, ezek között kettő jó ideig tartotta magát a bécsi szinpadon: Das Donauweibchen és Die Teufelsmühle am Wienerberg.

Henszlmann *Imre*, archeológus és műtörténész, szül. Kassán 1813 okt. 13., megh. Budapesten 1888 dec. 6. Pesten és Bécsben orvosi, majd Olaszországban művészeti és archeológiai tanulmányokkal foglalkozott. Hazatérve nagy agitációt fejtett ki az országban levő régiségek fentartása és ismertetése ügyében. Művészeti és régészeti kutatásait nagy tanulmányokban foglalta össze. Az Akadémia már 1841. levelező, 1873. rendes tagjává választotta. 1843-ban megindította a *Vierteljahrschrift aus und für Ungarn* c. német nyelvű folyóiratot hazai törekvéseink ismertetésére s a külföld tájékoztatására, melyből 7 tartalmas kötet jelent meg Lipcsében. 1848-ban Esterházy Pál miniszter mellett fogalmazó és sajtóreferens volt Bécsben s emiatt 1849. rövid fogságot szenvedett. Ezután külföldre ment s részint Londonban, részint Párisban élt. Nagy elismerést aratott Franciaországban Méthodes des proportions dans l'architecture Egyptienne, Dorique et du moyen-âge (Paris 1860) c. munkája, melynek kiadási költségeihez III. Napoleon császár 10,000 frankkal járult. Ezután hazatért s csakhamar megkezdte a székesfehérvári és kalocsai ásatásokat s azok leirását és a pécsi székesegyház ismertetését. 1867-ben a régészet egyetemi rendes tanára s a Műemlékek Bizottságának előadója lett. 1870-ben a kalocsai régi egyház alapjainak ásatását vezette; 1872. a visegrádi korona-kamráról, majd a pécsi ó-keresztény kubikulumról adott becses monográfiákat. 1883-ban negyedik székesfehérvári ásatásával feltakarta Szt. István bazilikájának harmadik tornyát, konstatálta gránitoszlopainak számát és méretét s a királyi sirok helyeit, jelesen Nagy Lajos sirkápolnáját. Több évig szerkesztette az akadémia Archaeologiai Értesítőjét, az Archaeologiai Közleményeket, valamint a Régészeti Emlékeket, Monumentákat is, melyek legérdekesebb tartalmát saját közleményei képezték, ezek közt: az 1873-iki bécsi világkiállitás magyar régiségi osztályának leirása táblákkal s metszetekkel; Lőcse régészeti monográfiája számos becses műmelléklettel; értekezés a lőcsei oltárkép eredetéről stb. Egyéb művei: *Párhuzam az ó- és újkori művészeti nézetek és nevelések közt, különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon* (Pest 1841); *A hellén drámáról, tekintettel a keresztyén drámára* (1846); *Kassa városának ónémet stilü templomairól* (diszmű 1846); *A csúcsíves stylus sajátságai s annak viszonya a politikához; A bányavárosok régiségei; Az éjszak-francziaországi apátságok és székesegyházak; A középkor építészete; A kalocsai érsek ásatásai* (német nyelven is); *Közép-Syria építészete* s végre *Magyarország románkori és csúcsíves stylü műemlékei* (2 köt., 1880); *Lőcse régiségei* (1887). Utolsó nagy műve *A kassai dóm monográfiája* lett volna, melyet közbejött halála miatt már be nem végezhetett. Műkincseit a Felsőmagyarországi Muzeumnak hagyta.

Hentaller, 1. *Elma (Serák* Károlyné), *H. 2.* nővére, irónő, a főváros polgári iskoláiban tanitott, megh. 1906. Női divatlapoknak és ifjusági iratoknak szorgalmas munkatársa volt. Munkái: *Köd előttem, köd utánam* (elb. Budapest 1885); *Mesék* (u. o. 1890); *Ki szereti a mesét* (u. o. 1895). Leforditotta Reclus: A patak élete (1884) c. művét s kéziratban van Rousseau: Emil forditása.

2. *H. Lajos*, iró, orsz. képviselő, szül. Jászberényben 1852 okt. 23. megh. 1912 máj. 3. Tanulmányait elvégezvén, hirlapiró lett. Éveken át volt az Egyetértés munkatársa, 1889—90-ig a Budapesti Ujság szerkesztője. Képviselőnek először Fülöpszálláson választották meg függetlenségi programmal, azután az egyházpolitika harcok idejében kivált az anyapártból; később ismét az egyesült függetlenségi pártból 1907. a kvótamelés miatt. A hirlapirás mellett a függetlenségi harc történetével is foglalkozott. Önállóan megjelent munkái: *Politikusaink pongyolában* (1887); *Görgei mint politikus* (1889); A *civilizált oláhok* (1892); *Kossuth és kora* (1894); *A balavásári szüret* (1894); *Petőfi mint követjelölt* (1895); *A szabadságharc dalai* (1895); *Sérelmeink a Habsburgok alatt* (1905); *Vérrózsák*, epizódok a szabadságharcból (1906. Az Uránia szinházban *1848* c. művét mutatták be. — Felesége: *H. Mariska*, szinművésznő (Pauli Rikárd énekművész leánya), született Budapesten 1868 júl. 1. 1890 máj. 2. lépett először szinpadra a budapesti népszinházban, hol 1894 ápr. szerződtették, s az operettekben mint a szinház egyik elsőrangu tagja szerepelt. 1897-ben visszavonult a szinpadtól.

Hentes, a mészáros-iparhoz tartozó iparos, ki azonban csak sertésvágással, sertéshús és ebből készülő húsneműek árusításával foglalkozik. A H.-ipar egyike a leginkább elterjedt iparágaknak Magyarországon. Önálló csak nagyobb városokban, mig vidéken rendesen a mészáros-iparral közös. A magyar szt. korona országaiban van összesen 4594 H. és pedig 4539 a szorosabb értelemben vett Magyarországon, 1 Fiumében és 54 Horvát-Szlavonországban. Ezeknél alkalmazva van az 1900. évi népszámlálás szerint 61 tiszt-

viselő, 835 kisegítő családtag, 36 művezető, 2633 segéd, 1527 tanonc, 572 szolga és 1366 házi cseléd, vagyis a H.-iparral összesen foglalkozik Magyarországon 10.199 egyén. A H.-eknek és mészárosoknak külön szaklapjuk is van Magyarországon: *Hentesek és Mészárosok Lapja* címen.

Hentzi (*Henzi*), 1. *Henrik* (*arthurmi*), osztrák tábornok, szül. Debreczenben 1785 okt. 26., elesett Buda bevételénél 1849 máj. 21. Előkelő berni családból származott, melyet 1749. száműztek, miután H. nagyatyját, H. Sámuelt, az alkotmány ellen szőtt összeesküvés miatt kivégezték (l. *H. 2.*) A bécsi mérnök-akadémiában tanult, 1808—13-ig Komárom erősítésén dolgozott és a napoleoni háborúkban is részt vett. A békében a magyar és olasz várakban volt alkalmazva és tábornokságig vitte, mint Brassó parancsnoka. Már akkor ismeretes volt magyarellenes érzelme, melyről Széchenyi is megemlékezik naplójában. A forradalom idején Péterváradnak volt hadmérnöki főnöke és parancsnoka. Letette ugyan az esküt az alkotmányra, de az okt. 3-iki kir. manifesztum óta kötelességének tartotta mindent elkövetni, hogy a várat osztrák kézre játszhassa. Érzülete annyira ismeretes volt, hogy 1848 okt. 18. a Don Miguel zászlóalj legénysége ellene fordult és csak több magyar tiszt közbelépése mentette meg a haláltól. Elfogták és Budára vitték, hol hadi törvényszék elé állították. Ügye azonban hosszasan húzódott és midőn a kormány Debreczenbe távozott, börtönében feledték, honnét Windisch-Grätz bevonulása szabadította ki. Ekkor Buda parancsnoka lett és midőn a téli hadjárat rossz fordulatot kezdett venni az osztrákokra nézve, teljes erővel hozzáfogott az elhanyagolt vár megerősítéséhez, úgy, hogy az, mire a magyar had Görgey alatt 1849 máj. 4. ostromolni kezdte, teljesen harcrakész állapotban volt. Ügyességét a vár fölszerelésében és vitézségét a védelemben még ellenségei sem tagadták, de épp oly tagadhatatlan, hogy a nyilt Pest bombázása által, igazi katonai cél nélkül, roppant nyomort és elkeseredést idézett elő. Miután május 17. egy rohamot visszavert, máj. 21., midőn a bástyára feljutott győzelmes honvédek ellen készült, halálosan megsebesült és 15 óra mulva meg is halt. Az ő és elesett bajtársai emlékére díszes oszlopot állítottak Budán, a Szt.-György-téren, melyet 1852 jún. 11. a császár és több főherceg jelenlétében lepleztek le. Ezt az emlékművet, a nemzeti közóhajnak engedve, eltávolították a Szt.-György-térről és az újonnan épült budai hadapródiskola udvarán állították fel (1899 aug. 12.).

2. *H.*, *Samuel*, svájci forradalmár és költő, szül. 1701. Bümplitzben (Bern m.). 1749-ben összeesküvést szervezett a fennálló alkotmány ellen, a miért n. a. év júl. 17. kivégezték. H. Lessing egy befejezetlenül maradt drámájának hőse. H. több francia költeményt írt s azonkívül Grisler, ou l'ambition punie c. drámát. V. ö. *Bäbler*, S. H.-s Leben und Schriften (Aarau 1879) és *Krebs*, H. u. Lessing (Bern 1903).

Henwoodit (ásv.), türkiszkék vagy zöldeskék, gömbös tömegek; réztartalmú aluminiumhidrofoszfát; pontos képlete ismeretlen. West-Phenixmine Cornwallban.

Henye boroszlán (növ.), l. *Daphne*.

Henye magiszák (növ.), l. *Asperugo*.

Henyul, a Borgói hegycsoport egyik jelentékeny csúcsa (1614 m.) Beszterce-Naszód vármegyében, Borgó-Prund községtől északra, a hegység nyugati végpontja, melyen túl az hirtelen lelapul.

Henz, *Ludwig Benjamin*, német vasútépítő mérnök, szül. 1798 máj. 23., megh. 1860 jan. 21. Számos német vasutat tervezett, ő építette az alsószilézia—brandenburgi vasutat és a berlin-spandaui csatornát. Főbb művei: Praktische Anleitung zum Erdbau (Berlin 1856); Hilfstafeln bei Berechnung des Inhalts von Erdarbeiten beim Bau der Eisenbahnen, Chausseen u. Kanäle; Normalbrücken u. Durchlässe; Aufsätze betreffend das Eisenbahnwesen in Amerika.

Henze, *Robert*, német szobrász, szül. Drezdában 1827 júl. 8., megh. 1906 ápr. 3. Drezdában Schillingnek és Hähnelnek volt tanítványa. Jelesebb művei: A drezdai győzelmi emlék (1880); a lipcsei egyetem aulájában felállított győzelmi emlék; Uttmann Borbálának, a csipkeverés föltalálójának emlékszobra Annabergben stb.

Henzen, 1. *Karl Georg Wilhelm*, német drámaíró, szül. Brémában 1850 nov. 30., megh. 1910 szept. 12. Lipcsében. Zenét és filozófiát tanult s Die Kypseliden (Leipzig 1874, 2. kiad. 1877) c. drámája sikere után az irodalomnak szentelte magát. Szerkesztette a Dramaturgische Blättert. 1882—1885-ig a lipcsei városi szinház dramaturgja volt. Drámái közül megemlítjük: Ossian (1877); Studiosus Lessing (1879); Bettina de Monk (1881); Martin Luther (1883); Im Reiche der Mütter (1884); Ulrich von Hutten (1888); Konrad von Wettin (1889); Die heil. Elisabeth (1890); Schiller und Lotte (1891); Deutsche Bürger (1892); Faust in Bremen (1897); Savitri (1898); Veste Coburg (1898); Kaiser. König und Bürger (1900); Isländisch Blut (1903); Im Escorial (1905); Parzifal (1905).

2. *H.*, *Wilhelm*, német archeológus, szül. Brémában 1816 jan. 24., megh. Rómában 1887 jan. 27. Bonnban, Berlinben tanult, beutazta Olasz- és Görögországot, azután 1845. második, 1856. első titkára lett a római német régiségtani intézetnek. Főbb művei: Scavi nel bosco sacro dei fratelli Arvali (Róma 1868) és Acta fratrum Arvalium (Berlin 1874). Az Orelli-féle Inscriptionum latinarum collectio-hoz 3-ik kötetet adott ki (Zürich 1856) és mint a Corpus inscriptionum latinarum egyik főszerkesztője, az Inscriptiones urbis Romae (6 köt., 1—3. és 5. rész, Berlin 1876—88) c. kötetet, valamint több kisebb cikket tett közzé a régiségtani szaklapokban (Bullettino, Annali).

Henzi, l. *Hentzi*.

Heortológia (gör.) a. m. az ünnepnapokról szóló tan.

Heosphoros, l. *Phosphoros*.

Heő- összetételű helységneveket l. *Hejő-* alatt.

Hepatalgia (gör.) a. m. májfájdalom.

Hepaticae (növ.) a. m. *májmohák* (l. o.). A mohák egyik nagy osztálya.

Hepatikus lég a. m. kénhidrogén.

Hepatikus szag, a kénhidrogénre emlékeztető szag.

Hepatisatio (gör.-lat.) a. m. májasodás, a tüdőnek a tüdőgyuladás második időszakában létrejövő azon állapota, amelyben a légüregecskék rostonyás izzadmánnyal teljesen ki vannak töltve. Az ilyen tüdő májtömöttségü, oly nagy mint belélegzésnél, levegőt nem tartalmaz, metszlapja a légüregecskék átmetszeteiből elődudorodó izzadmány miatt durván szemcsés. A hepatizált tüdő az első időszakban a rostonyához keveredő vörös vérsejtek miatt vörös: *vörös májasodás* (H. rubra). Az izzadmány később még inkább megszaporodik, az ereket összenyomja, e miatt az előbb vérdús tüdőállomány most vérszegény lesz; ezáltal továbbá a vörös vérsejtek szétesése következtében a vérfestenynek diffuz szétoszlása által a tüdő szürke színű lesz: *szürke májasodás* (H. grisea). Végül a vérfesteny még inkább szétoszlik és fehér vérsejtek keverednek az izzadmányhoz: *sárga májasodás* (H. flava). Leggyakoribb a felszívódás, ami ha kimarad, akkor az izzadmány vagy rostos kötőszövetté alakul át, szervül (carnificatio pulmonum) v. elevesedik a tüdő.

Hepatitisz, l. *Májbetegségek.*

Hepatizon, l. *Korintusi érc.*

Hepatopancreas, a magasabbrendű gerinctelen állatok (pl. lábasfejüek, csigák, rákok stb.) középbéli mirigyének (l. o.) régibb neve.

Hepatopirit v. *májkovand* (ásv.), nem egyéb, mint olyan markazit, amely teljesen tömött-vaskos és csak félig fémesfényű; néha kevés talliumot tartalmaz.

Hepatotoxaemia (gör.), a máj tökéletlen működése folytán beálló autointoxicatio azaz mérgezési állapot.

Hephaestion, 1. pellai Amyntor fia, Nagy Sándor leghivebb barátja (magát Achilleusnak mondva, Patroklosának nevezte) és keleti politikájának igaz megértőjeként az ázsiai népekkel ápolandó jó viszony legbuzgóbb közvetítője. A keleti hódításokban nagy szerepe volt. 332-ben az Egyiptom ellen vitorlázó hajóhad vezére, Sogdianában az öt hadtest egyikének feje; 322. az indiai hadjárat folyamán a Kabul D.-i partjától az Indusig terjedő földet, 327-ban a Hydraotes területét hódította meg. Az Indiából visszavonuló derékhadat ő vezette a Hydaspes mentén és egyesítette a király táborával. Perzsiába visszatérve, feleségül kapta Dareios egyik leányát, ki Nagy Sándor feleségének a testvére volt; a gazdag nászajándékon kívül arany koszorút is kapott a királyától kitüntetésül. Utolsó hadi tette az a hadmenet volt, mely a Tigris mentén Opisig hatolt. Ekbatanában két napi betegség után 324. meghalt. Elhúnytát királya nagyon fájlalta és a legdíszesebb temetéssel tisztelte meg.

2. *H.*, görög grammatikus Alexandriában, Kr.u. 150 körül. Ránk maradt tőle egy nagyobb munkának kivonataként a verstan kézikönyve (Encheiridion), az ókori e fajta művek között az egyetlen teljes munka, mely rövidsége mellett is nagyon értékes. Később sokan magyarázó jegyzeteket fűztek hozzá. Legjobb kiadása Consbruch-tól való (Leipzig 1906).

Hephaistos, a régi görögök istenvilágának egyik alakja. Kis-Ázsia és a kisázsiai partvidéki szigetek folyton égő földgáz-forrásainak természeti csodája keltette H.-nak mint egy földalatti hatalmas tűzistenségnek képzetét, amennyiben a nép az örök lángot H.-nak földalatti kohójából származtatta. Amint H. alakja azután az anyaországba, az európai Görögországba jutott, hol a földgáz-források ismeretlenek voltak, egyszerüen a tűz istenségévé általánosult, de eredetének emlékét megőrizte abban, hogy továbbra is a föld mélyén képzelt titokzatos kohó urának, isteni kovácsnak vagy más szóval a kovácsok s általában az ércművesek istenének tekintették s különösen a vulkánok morajában az ő műhelyének zakatolását hallották (ez utóbbi formában a latin népek az ő *Vulcanus*-ukkal azonosították, l. o.). Mint kovácsot abban az alakban képzelték el, amelyben a kovácsok rendesen szerepeltek a kezdetleges társadalomban: hadviselésre alkalmatlan, béna emberek választották ezt a mesterséget, ezért H.-t is béna lábunak (nem — mint a mai köztudat rendesen hiszi — sántának) képzelték és ábrázolták, munkásköpenyben, kalapáccsal a kezében. Az istenek között családi kapcsolatokat teremtő mondaköltészet megtette Zeus és Hera fiának s az Ilias I. énekének híres burleszk istenjelenetében úgy szerepel, mint jószívű, kedélyes fiú, kinek fáj szüleinek örökös torzsalkodása s kit egyszer, mikor szüleit kibékíteni akarta, atyja, Zeus dühében ledobott az égről (ezóta béna a szegény!). A frappáns ellentétekben kedvét lelő népfantázia a csúf, piszkos kovácsmestert a báj megszemélyesítőjének, Charisnak férjévé tette. Mint isteni érművestől tőle származtatta a monda az istenek palotáit az Olymposon, Achilleus pajzsát (az Ilias XVIII. énekében) stb. V. ö. *Wilamowitz-Moellendorf*, a Göttinger Gelehrte Nachrichten 1895. évf. 217 s köv. lapjain.

Hephata (héber, a. m. nyilj meg), kórházaknak, gyógyhelyeknek a bibliából vett neve (Márkus 7, 34). Németországban hasonlónevű, süketeket és némákat gyámolító egyesület van, melynek szaklapja is H. című.

Hepialus humuli L. (állat), l. *Komló-szövőpille.*

Hepiodes (gör.), szemfölötti orr. Fejlődésében rendellenesen elmaradt és eltorzult orr.

Hepp, *Alexandre,* francia regényíró, szül. Saar-Unionban 1857 ápr. 14., ifjan Párisba került, ahol gúnyos tárcáival s ügyes útleirásaival alapította meg hírnevét. Regényei: L'amie de madame Alice (1882); L'épuisé (1888); Chaos (1890) s legjobb műve: Le lait d'une autre (1897), a túlzó naturalista irányhoz tartoznak. Ujabban Coeur d'amant (1901) c. művében az érzelgős társadalmi regénynyel is megpróbálkozott. Vonzó útleirás Ciel de Russie (1898) c. kötete.

Heppe, *Heinrich Ludwig Julius,* német protestáns teológus, szül. Casselben 1820 márc. 30., megh. Marburgban 1879 júl. 25. A marburgi egyetemen 1850. rendkivüli, 1864. rendes teológiai tanár. Haláláig a túlzó luteránus párt papuralmi törekvései ellen küzdött. Számos nagybecsü és leginkább a reformáció történetével foglalkozó műve közül megemlítendők: Die 15 Marburger Artikel vom 3. Okt. 1529. nach dem wiederaufgefundenen Autographon der Reformatoren veröffentlicht (1847); Die confessionelle Entwicke-

lung der altprot. Kirche Deutschlands (1858); Geschichte des deutschen Protestantismus (2. kiad. 1865—66. 4 köt.); Dogmatik des deutschen Protestantismus im 16-ten Jahrhundert (1857, 3 köt.); Geschichte d. deutschen Volksschulwesens (1857—1859, 5 köt.); Theodor Beza, Leben u. ausgewählte Schriften (1861); Philipp Melanchton, der Lehrer Deutschlands (1867); Die presbyteriale Synodalverfassung d. evang. Kirche in Norddeutschland (2. kiad. 1874); Geschichte der quietistischen Mystik in der katolischen Kirche (1875); Kirchengeschichte beider Hessen (1876—78. 2 köt.); Neubearbeitung von Soldans Geschichte der Hexenprocesse (1880, 2 köt.).

Heppenheim, az ugyanily nevű járás székhelye Starkenburg hesseni tartományban, (1910) 7033 lak., kőbányákkal, gránitcsiszolókkal. Plébániatemplomát állítólag Nagy Károly alapította. Mellette 335 m. magas sziklán Starkenburgnak, a mainzi érsekek egykori erős várának romjai.

Heppens, előbb önálló város az oldenburgi nagyhercegség jeveri kerületében, 1911 május óta *Bant* és *Heppens* községek *Rüstringen* (l. o.) név alatt egyesültek. Lakosainak száma 15,324.

Hepta (gör.) a. m. hét.

Heptachord (gör.), hétfokú skála.

Heptadecilsav a. m. margarinsav (l. o.).

Heptaéder (gör.), hét síklap határolta test.

Heptagon (gör.) a. m. hétszög.

Heptagonális szám, amelynek általános alakja: $\frac{n}{2}(5n-3)$; pl. ha n = 1, 2, 3, 4 . . . akkor a megfelelő H.-ok: 1, 7, 18, 34 . . .

Heptagynus (gör.-lat.) a. m. héttermős v. bibeszálas. *Heptagynia*, Linné rendszerének rendje hétbibeszálú növények számára.

Heptameron (gör.) a. m. hét napra felosztott novellagyüjtemény, nevezetesen Navarrai Margitnak Boccaccio Decameronja példájára tervezett, de csak a 8-ik nap 2-ik elbeszéléséig haladó elbeszélésgyüjteménye, l. *Margit* (navarrai királyné).

Heptameter (gör.), hétütemű verssor.

Heptametilén, *cikloheptán*, *suberán* $(CH_2)_7$, a cikloparaffinekhez tartozó szénhidrogén. 117—117·5°-on forró olajszerű folyadék.

Heptán, a paraffinek közé tartozó C_7H_{16} tapasztalati képlettel biró 9 izomer szénhidrogén neve. A normális H. színtelen, benzinhez hasonló szagú folyadék, mely 98·3 C°-on forr; fs. 0·683. A petroleumbenzin elegyrésze.

Heptanchus (állat), a Fésüsfogú cápák (l. *Cápa*) egyik neme, melynek nyakán 7 kopoltyúnyílása van. Ismertebb fajok a szürke cápa (*H. [Notidanus] cinereus*) és a foltos cápa (*H. [Notidanus] maculatus*).

Heptandria (gör.) a. m. hétporzósak, olyan növények, melyeknek kétivarú virágában 7 szabad porzó van. Linné VII. osztálya. — *Heptandrus* a. m. hétporzós, pl. a vadgesztenye.

Heptarchia (gör.) a. m. a hetek uralma; így nevezték az angolszászok hét királyságát, l. *Angolszászok*.

Heptateuch (gör.) a. m. hét könyv, így nevezik Mózes öt könyvét (pentateuch) együtt Józsua és a Birák könyvével.

Heptil (*heptyl*), $C_{17}H_{15}$ összetételű telített egyvegyértékű szénhidrogén gyök.

Heptilsav, l. *Önanthsav*.

Heptorit, a monchiquitekkel rokon telérkőzet; elegyrészei: titánaugit, amfibol, hauyn, magnetit, kevés biotit és olivin és üvegbázis. Előfordul a Rajna mentén a Siebengebirgeben.

Heptózék, hét szénatomot tartalmazó monoszakharidok, l. *Szénhidrátok*.

Heptyl, l. *Heptil*.

Hera, a régi görögök leghatalmasabb női istensége. A görög nők a nász szent védőjét látták benne s mint ilyet megtették az első menyasszonynak, ki először élte át a nászéjszaka misztériumát: az ég hatalmas királya, Zeus «szent nász»-ban (ἱερὸς γάμος) egyesült egykor vele. Ezért H. ünnepén az istennő szobrát megfürösztötték, fáklyák fényénél, fuvolahang kiséretében a szentélybe vitték, mely előtt azután felhangzott a nászdal: szóval az egész szertartás a menyegzői aktust jelképezte. H. ábrázolásában is igen gyakori motivum a menyasszonyi fátyol s nászéjszakájuk után a fiatal asszonyok neki szokták szentelni fátylukat.

1. A Farnese-Hera feje. — 2. A Ludovisi-Hera feje.

Meghatottságukban általában minden széppel megajándékozták H.-t a menyasszonyok, drága ruhákat, ékszereket raktak szobrára. Őt magát is ragyogó szépségnek képzelték, a legszebb madarat, a pávát az ő szent madarának tekintették, ünnepein szépség-versenyeket rendeztek. Mint a nászéjszakának, úgy a születésnek is ő a védője s ezért a szülés speciális istennőjét, Eileithyiát vagy azonosították vele, vagy az ő leányának tekintették. Minthogy az asszonyok a házasélet tisztaságának őrét is H.-ban látták, tehát az epikus költők a trójai háború mondájában nagy szerepet juttattak neki, amennyiben a Paris nőrablása által megsértett görögöknek ő a legfőbb pártolója (l. *Trójai háború*). H. ez erkölcsvédő szerepe lassanként a házasélet körén kívül is érvényesült. A bűnösöket szörnyű büntetéssel sujtja s ebben segítségére vannak mindennemű torzalakú szörnyetegek (így pl. a *Szfinx*, v. H. fia, *Typhaon*, l. o.). Üldözötteit gyakran őrületbe kergeti (l. pl. *Ino*, *Herakles*, *Io*). H. e szenvedélyes kérlelhetetlenségét egyes költők — így első sorban Homeros — az istennő családi életébe is átvitték s a házasság védőjét kegyetlen tréfával megtették házsártos, férjét örökös féltékenységgel üldöző asszonynak. Igen híres e tekintetben az Ilias I. énekének mulatságos családi jelenete. Nevezete-

sek továbbá H.-nak férje szerelmesei s ezek gyermekei ellen való hadakozásai. A képzelet e játékaitól függetlenül H. alakja szent áhitat tárgya volt az egész görög földön, de különösen Argosban és Olympiában, mely városoknak híres H.-szentélyeit újabban kiásták (l. *Heraion)*. Zeusszal való házassága révén H. lassanként minden tekintetben Zeus női megfelelőjévé lesz: ő az ég királynője, felhő, eső, vihar úrnője stb. Az itáliai népek H.-t a maguk *Juno*-jával (l. o.) azonosították és a mai nyelvhasználatban is gyakran teljesen egyértelmüen használják e két különálló istenség nevét. H. elképzelésének legősibb formája a tehén. Mikor a görögök isteneiket még állatformájuaknak képzelték, a Zeus bika-alakja mellett a tehénalakú H. szerepelt. Később is tehénszobrocskákat áldoztak neki fogadalmi ajándékul, templomai mellett szent teháncsordákat tartottak s költői mellékneve, «a tehénszemű», βοῶπις is megőrizte az ősi elképzelést. Mikor utóbb az istenek emberformát öltöttek (l. *Antropomorfizmus)*, H. alakja mindinkább fenségesebb vonásokat mutat. Két leghíresebb antik ábrázolása a *Farnese-H.* (Nápolyban) és a *Ludovisi-H.* (Rómában).

Heracleum *L., medvetalp* (növ.), az Umbelliferae (Ernyősök) család génusza; 70 faja nagyobbrészt Nyugat-Ázsiában, Szibériában és India hegyein van elterjedve, 1 faj Japánban, 1 Abesszíniában honos. Nagy termetü kórós növények v. füvek, levelük 3 karélyú, szárnyasan osztott, jókora nagy. Ernyőjük szintén nagy, soksugarú; gyakran poligám virágokból áll, gallérja többnyire hamar lehulló, gallérkája soklevelű. Termésük erősen lapos, köröskörül lapos szegélyű, a résztermésen 5 borda. A *H. sphondylium* L. (medvelapu, medveköröm, tehénpaszternák) a hegyvidék rétjein, erdőszélein, cserjéseiben nő. 50—180 cm. magas, levele nagy, érdes szőrű, szárnyasan osztott, durván fűrészes. Az ernyő sugarai 15 cm. hosszúak. A szélső virágok nagyobbak a belsőknél, sugárzók. Erősen lapos termése 8—10 mm. hosszú. Fiatalon jó takarmány, főzeléknek is elkészítik, gyökere officinális. A *H. sibiricum* L., *H. persicum* Desf., *H. absinthifolium* Vent., *H. flavescens* W., *H. giganteum* Fisch. kertben is díszlik.

Heraclion (ásv.), a magnetitnek egyik elnevezése Pliniusnál.

Heraia, ó-görög város Arkádiában, az Alfeiosz jobb partján.

Heraion (gör.), Heratemplom, aminő több volt az ókori Görögországban, pl. Olimpiában (l. o.), mely arról híres, hogy kiásott romjai világos jelét mutatják annak, mint ment át a fával és vályoggal dolgozó templomépítés a kőszerkezetre. A legnevezetesebb Argosz és Mikene között volt, mely Kr. e. 429. leégett, de melyet az argoszi Eupolemos dór stílben újból fölépített s amelyben Hera istenasszonynak (l. o.) Polykleitos által készített krizelefantin (elefántcsont és arany) szobra volt. Híres a Samos szigetén legújabban feltárt H. is.

Heraios, a szeptember közepétől október közepéig terjedő hónap neve az ó-görög delfi-i és bithyniai naptárban.

Herakleai tábla *(Heracleensis tabula)*, egy érctáblának két egymáshoz tartozó töredéke, így nevezve találási helye, Tarent melletti Herakléa után; másképen Aes Brittanicum és Aes Neapolitanum-nak is nevezik. Savigny kutatásai szerint a lex Julia municipalisnak töredékeit tartalmazza. V. ö. *Legras*, La table latine d'Héraclée (Paris 1907).

Herakleia (gör.), gyakran előforduló ókori városnév, nevezetesebbek: 1. a pontuszi H. (most Eregli), a Likosz folyó torkolatához közel, 559 (Kr. e.) körül megarai telepesek alapították, nagy virágzásra emelkedett, de Mithridates háborúiban tönkre ment. Itt született Herakleides, a bölcselő és rétor. — 2. A trachiszi *H.*, a Termopilék közelében, híres Artemis-templommal. — 3. *H.*, város Lukaniában, melyet a tarentumiak Kr. e. 432. a régi ión Siris helyén alapítottak. Zeuxis festő szülővárosa (jelenleg Policoro). Itt tartották tanácskozásaikat Alsó-Olaszország görög kereskedő városai. 280-ban jelentékeny csata volt itt Pyrrhus és a rómaiak közt. — 4. *H.*, Minos városa, Sziciliának déli partjain, a Halikosz folyó mentén. Alighanem krétaiak alapították, de Spárta Kr. e. 500. elfoglalta. 400 körül a karthagóiak lerontották, de maguk újból felépítették, mert a második pún háborúban haderejöknek súlypontjául szolgált. 133 óta római gyarmat volt, ma már csak romjai láthatók.

Herakleides *(Heraklides)*, 1. *H. Pontikos*, görög író a pontuszi Herakleiából, Athénben Platonnak, majd Aristotelesnek volt tanítványa és vagy 60 különböző (filozófiai, matematikai, zenei, grammatikai, politikai és irodalmi) tartalmú munkát írt, részben dialogus formájában, de nem volt alapos és lelkiismeretes író. Történelmi töredékeit összegyüjtötte Müller (Historicorum Graecorum fragmenta, II. köt.); görög alkotmányokra vonatkozó iratainak kivonatait kiadta Schneidewin (Göttingen 1847), de ez valószínüleg Aristoteles hasonló művének kivonata. Ő volt az első, ki a földnek tengelye körül való forgását sejtette. — 2. Egy másik *H.* Kréta szigetéről, Kr. e. 250 körül, töredékeket hagyott hátra görögországi útjáról (kiadta *Müller*, Geographi Graeci minores, I. k.). V. ö. *Voss*, de Heraclidis vita et scriptis (Rostock 1896).

Herakleion, l. *Platamona.*

Herakleios, hónap neve, mely delfi ógörög naptár szerint április közepétől május közepéig, a bithyniai naptár szerint jan. 24.—febr. 20-ig tartott.

Herakleitos *(Heraklit)*, görög filozófus, élt Kr. e. 500 körül Efezusban. Kortársai a «homályos» epitetonnal illették. Irt egy munkát, melynek címe valószinüleg: περὶ φυσέως (a természeti dolgokról) volt. E művet az ókorban mélységes gondolatai és költői nyelve miatt nagyrabecsülték; a belőle megmaradt töredékeket Schleiermachar, Bernays, Schuster, Bywater és legújabban mintaszerüen Diels adta ki 1911. Filozófiájának főelve az, hogy a testek folytonos folyásban, szünet nélküli mozgásban és változásban vannak és hogy a nyugalom csak látszat. «Minden folyik», kétszer nem léphetünk ugyanabba a folyóba. Minden ellentétekre szakad, a háború mindennek a szülője, de a harmónia megköti, kibékíti az ellentéteket. H. az ősi principiumot az ide-oda lobogó tűzben látja. Ez

az, ő szerinte, ami a világban a folytonos mozgás és élet okozója. Minden a tűz elváltozásából eredt. Az út lefelé (κάτω ὁδός) a tűz kialvása föld- és vízzé, az út fölfelé pedig (ἄνω ὁδός) a tűz ismét feléledése. Igen fontos még az is, hogy H. nézete szerint a dolgok változásában szigorú törvényszerűség van, mely alól semmi sem húzhatja ki magát. V. ö. *Lasalle*, Die Philosophie H. des Dunkelen (1858, 2 köt.); *Mohr*, Über die histor. Stellung H. (1876); *Pfleiderer*, Die phil. des H. (1886); *Patin*, H.'s Einheitslehre (1885); *Schäfer*, Die Philosophie des H. v. Ephesus (1902).

Herakleonas, Heraklios bizánci császár és Martina fia, atyja halála után (641) uralkodótársa lett féltestvérének, Konstantinosnak: ez csakhamar meghalt, de H. nem maradt sokáig a trónon, mert 6 hónap mulva a katonai párt II. Constanst, Konstantinos fiát tette meg császárrá, H.-t pedig anyjával együtt számkivetésbe kergette.

Herakleopolis, óegyiptomi város Arsinoetól és a Moeris tavától DK.-re, a Nilus folyó és a József-csatorna által képezett szigeten; az ichneumonkultusz székhelye; ma *Ahnasz*.

Herakles, a régi görögök nemzeti hérosza. Atyja Zeus isten volt, anyja pedig Amphytrion király felesége, Alkmene. (Anyja férjéről, ki Alkeusnak volt a fia, a költők gyakran Alkeusunokának, *Alcides*-nek nevezik.) Mikor Alkmene H.-szel teherben járt, Zeus azt hirdette, hogy a legközelebb születendő Perseus-ivadék valamenynyi Persida fölött uralkodni fog. (Alkmene ugyanis Perseus nemzetségéből való volt.) Zeus e kijelentésének birtokában Hera istenasszony elhatározza, hogy megakadályozza férje születendő gyermekének felmagasztosulását s Alkmene szülését mindennemű fortéllyal mindaddig hátráltatja, amig egy másik Persida, *Eurystheus* (l. o.) világra nem jön. Zeus kijelentése értelmében most Eurystheust illeti meg valamennyi Persida (s közöttük H.) fölött az uralom. H.-t egész életén át üldözi Hera gyűlölete, de ő mindenen győzedelmeskedik. Mikor még a bölcsőben fekszik, Hera kigyót küld reá, de ezt a nagyra hivatott gyermek megfojtja. Amint ifjúvá serdül, *Cheiron* kentaur (l. o.) tanítványa lesz, azonkívül lantpengetést tanul. Tanítója a mesebeli görög lantos, *Linos*. Mikor ez egy alkalommal megfenyíti, az indulatos tanítvány megöli mesterét. Környezete erre megijed a féktelen ifjútól s elküldik a Kitairon hegyre pásztorkodni, abban a reményben, hogy az ott tanyázó oroszlán megszabaditja majd őket H.-tól, de ő az oroszlánt is megöli. (Prodikos szofista azt a világhírűvé lett mesét találta ki a hős életének e korszakáról, hogy a Kitairon-hegy magányában H. egyszer egy keresztúton az erény és a bűn nemtőivel találkozott s amaz küzdelmes jövőt, emez érzéki boldogságot igért neki, mire H. habozás nélkül az erény útját választotta). Ezután a thebai király leányát, Megarát feleségül veszi. De Hera őrültséget bocsát reá úgy, hogy a családját rajongva szerető H. három gyermekét megöli. Alig gyógyul őrjöngéséből, rászakad Zeus fent említett kijelentésének átkos következménye: Eurystheust el kell ismernie urának. Eurystheus, kit a költők gyenge, tehetetlen embernek festenek, ki egyáltalán nem méltó arra, hogy a hatalmas hős parancsolójává váljon, 12 munka teljesítését szabja H.-ra.

Első feladata a *nemeai oroszlán* megölése. H. a Nemea (Dél-Görögország városa) közelében tanyázó oroszlánt a barlangba kergeti és ott megfojtja. Azután az argoliszi Lerne-tóban tartózkodó vízi kigyót *(lernei hidra)* öli meg kocsisa, Jolaos segítségével. Sokáig nem birnak vele, mert a szörnyetegnek minden levágott feje helyén két új feje nő, de ekkor Jolaos a levágott fejek helyét kiégeti s az utolsó fejet, mely halhatatlan, egy sziklatömb alá temeti. A hidra kiömlő vérével ezután H. bekeni nyílait, melyek ettől fogva mérgező erejüek. Az *erymanthosi vadkant*, mely az arkádiai Erymanthos hegy környékét pusztítja, ura parancsára élve kell H.-nak elhoznia. Ez is sikerül neki. E tettéhez kapcsolódik a kentauroszokkal való kalandja, kiket sorjában lenyilaz (l. *Pholos*). Ezután a *kerynei* vagy *menalosi* (Arkádiában) *szarvasünőt*, melynek aranyagancsa és érclába volt, kellett élve elfognia. H. egy teljes évig kergeti a szarvast s a föld északi határán, a «hyperboreas»-ok földjén elfogja. Már ezen munkája véghezvitele közben is bejárja az egész világot s később is nem egyszer, úgy hogy az antik világ nagy világhódítói mind H.-ben látták a maguk hősi mintaképét. Ezután a *Stymphalos tó* ragadozó *madarait*, melyek tollaikkal mint nyilakkal tudnak lőni, megöli. Az *amazonok királynőjének, Hippolytének övét* kell ezután megszereznie s ezért a királynőt amazonjaival együtt véres harcban megöli. Mikor innen az övvel birtokában hazatér, kalandba keveredik Trója királyával, Laomedonnal (l. *Laomedon*). Ezután Élisz (Dél-Görögország) királyának, *Augeiasnak istállóját* a felhalmozódott trágyától egy nap alatt megtisztítja oly módon, hogy egy folyó vizét vezeti rajta keresztül. (Az olympiai ábrázoláson ellenben seprűvel végzi a tisztogatást). A 8-dik munka a *krétai bika* megfékezése. A 9-ik feladata az, hogy a trák *Diomedes király lovait* elhozza. Ez oly módon sikerül neki, hogy az emberhúshoz szokott állatokat kegyetlen

Herakles bronz-szobra a római Pompeius-szinházban.

uruk húsával eteti. A 10-ik feladat a háromtestü *Geryoneus nyájának* elhajtása a világ Ny.-i végéről Görögországba. Hogy Geryoneus országába eljuthasson, az oceánon kell átmennie s ezért Helios napistent kényszeríti, hogy kölcsönözze neki a csónakot, melyen éjjelenkint a földet az oceánon keresztül megkerüli. Céljához eljutván, megöli az óriást s elhajtja a nyájat. Mikor utóbb a rómaiak megismerkedtek H. mondájával, s a maguk *Hercules*-ét (l. o.) vele azonosították, ők ehhez az utóbbi munkához azt a mondát csatolták, hogy mikor H. a nyájjal Itáliába jutott, itt a későbbi Róma vidékén megpihent s minthogy egy Cacus nevü tüzet lehelő óriás a barmokat el akarta tőle lopni, ezt megölte. Ily módon a vidéket e félelmes rémtől megszabadítva, H. Róma földjének első jótevőjévé vált, kinek oltára a forum boarium-on (barom-tér) állott (l. *Cacus)*. A két utolsó munkája annak kifejezése, hogyan szerezte meg H. a halhatatlanságot azáltal, hogy az alvilágba és az istenkertbe is eljutott. Ugyanis a *Heszperidák* (a. m. Nyugat leányai) *aranyalmáiért* a legtávolabbi Ny.-ra, a lenyugvó nap sugaraitól bearanyozott vidékre, az aranykertbe megy. Odavezető útjában legyőzi Egyiptom kegyetlen királyát, Busirist (l. o.) s megöli Antaios óriást, az Anyaföld (Gaia) fiát, kit csak magasra emelve tud kivégezni, mert birkózás közben valahányszor a földre teríti, az Anyaföld mindig új erőt ad neki. Végül ugyancsak ezen az útján megszabadítja láncaitól Prometheust. Igy eljut a Heszperidákhoz s megszerzi az isteni kert megifjító gyümölcsét. (Más monda szerint az eget vállán hordozó Atlas szerzi meg neki az almákat és ezalatt H. őt helyettesíti az égbolt megtámasztásában). Utolsó és legnehezebb munkája a *Kerberosnak*, az alvilág őrző ebének a *felvilágra hozatala és visszavitele*. H. a Tainaron hegyfoknál leszáll az alvilágba, Theseust kiszabadítja fogságából, Alkestist kimenti a halál karjaiból, Hadest, az alvilág urát megsebesíti, a Kerberosra bilincset rak és felhozza magával.

Az örök ifjuságot nyujtó almák megszerzése és a halál országával való dacolás által H. halhatatlanságot szerzett magának s biztosította a helyét az istenek között. Most már Hera is megbékül s a szolgaságnak vége van. A mondának ezután következő része nem füződik szervesen az eddigiekhez. H. beleszeret Oichalia (thesszáliai város) királyának, Eurytosnak leányába, Joléba. Hogy a leányt megnyerje, az apát nyilazásban le kell győznie. Ez megtörténik, de Eurytos erre visszavonja szavát. H. dühében Oichaliát elpusztítja, s a király ártatlan fiát megöli. Hogy a vérbűnt lemossa magáról, Delphibe megy tanácsért, mitévő legyen. A jósisten, Apollon nem válaszol kérdésére, erre az istennel harcot kezd. Végre megkapja a választ: csak 3 évi szolgaság által tisztulhat meg a vérbüntől. Hermes isten erre eladja őt Omphale királynőnek. A királynő szolgálatában megfenyíti az itónokat, Kyknost (Ares fiát), a kerkopsok rabló népségét és Syleus rablót. Mikor a későbbi mondaalakítás súlyt helyezett rá, hogy a nemzeti hérosz a görög őskor minden hadi vállalatában szerepeljen, H. életének ebbe a korszakába helyezték az argonauták vállalatában (l. o.) és a kalydoni vadászatban (l. o.) való részvételét. Utóbb még azt is regélték, hogy az asszony szolgálatába lépett hős e szolgaságban elasszonyosodott, női ruhában járt, női munkákat végzett s úrnője, Omphale öltötte magára a hős oroszlánbőrét.

Omphale szolgaságából felszabadulván, H. Deianeira kezéért megküzd a vad Acheloos folyamistennel, ki hol bika, hol bikafejű ember alakjában jelenik meg a küzdelemben s csak akkor adja meg magát, mikor H. egyik szarvát letöri. Ifjú feleségével erre útnak indul. Az Euenosz folyón Nessos kentaur erőszakot akar Deianeirán elkövetni, ezért H. megöli. A haldokló kentaur arra kéri a nőt, fogja fel a vérét s vigye el magával, mert ha férje ruháját e vérrel megkeni, akkor szerelmét örökre biztosíthatja magának. Deianeira követi a tanácsot s mikor a fent említett Jolétól, az oichaliai királylánytól félti férje szerelmét, Nessos vérébe mártott ruhát (a *Nessos-ing)* vétet fel vele. A méreg égeti a hős testét, de a varázserejű ruhát nem képes magáról levetni. Deianeira átlátván botorságát, öngyilkossá lesz, H. pedig kétségbeesett fájdalmában felmegy az Oita-hegyre, máglyát gyujtat s erre veti magát. H. villámlás és menydörgés között felemelkedik az égbe: istenné válik s Hebe, az örök fiatalság istennője lesz a felesége. Ez az apoteózis teszi teljessé H. képét, mint a küzdő férfi ideálját. De megjegyzendő, hogy H.-t e komoly, fenséges gondolattal csak a dór faj ünnepelte, míg az athéniek s általában az ión faj előtt H. a nyers erő, a kulturátlan parlagiasság szinében tünt fel s ezért vázákon és az ú. n. szatirdrámákban H. mint nagy evő, mint nevetséges izomember stb. szokott megjelenni. De mióta H.-t Euripides hasoncímű drámája fenséges hősévé tette, az ión talajon is elterjedt H. komoly felfogása. A képzőművészet legszínesebben úgy mutatta be H.-t, amint fáradalmai után pihenőt tart. Ezt a motivumot használja a híres *Farnese-H.* és a mellékelt *ábrán* bemutatott, K. e. I. sz.-ból való szoborkolosszus.

Herakli, l. *Eregli*.

Heraklianos, Honorius bizánci császár hadvezére, Stilicho gyilkosa, ki e tettéért Afrika helytartója lett. De midőn innen a császári trónra vágyott, sereg vonult ellene, mely őt leverte, elfogta és császári parancsra lefejezte (Kr. u. 413).

Heraklidák a. m. Herakles utódai. A görög mondában Heraklesnek számos fia volt (közöttük leggyakrabban Hyllos, Telephos és Thessalos említtetik) s a dór nemesi családok, dinasztiák és államok versenyezve arra törekedtek, hogy egy-egy, akár a mondában hagyományozott, akár csupán e célra koholt Herakles-fiútól származtassák magukat, hogy H.-ként, a nagy nemzeti istenség leszármazottaiként szerepeljenek. Ehhez a hiúsági motivumhoz hozzájárult az a politikai érdek, hogy a Peloponnesosnak (Görögország D.-i részének) dór lakossága, mely bevándorlás útján került a maga birtokába (l. *Dórok)*, ezt a birtokot legitim tulajdonaként igyekezett feltüntetni. Ezért azt regélte, hogy Herakles halála után fia, Hyllos párviadalban megölte atyja halálos ellenségét, a peloponnesosi Eurystheus királyt s így a Herakles-fiaknak szabaddá tette az utat a Peloponnesos felé, melynek birtokától Eurysthesus elzárta He-

raklest és utódait, s melyet azután a közben elszaporodott Herakles-nemzetség Temenos, Kresphontes és Aristodemos (illetve Aristodemos fiai, Eurysthenes és Prokles) vezérlete alatt birtokába is vett. Ezeknek az utódai a spártai királyok, továbbá Pheidon, argosi királynak rövid életü királyi háza, valamint a makedon dinasztia is.

Heraklides, 1. görög orvos Tarentból, kit ugy emlegetnek, mint a tapasztalati gyógyszerészettan legkiválóbb ókori művelőjét. H. adott első izben utasitást az u. n. szépitószerek használatára is. — 2. *H.*, l. *Herakleides.*

Heraklin, l. *Robbanószerek.*

Heraklios, keletrómai császár, az ilynevü afrikai helytartó fia, a trónbitorló Phokast (l. o.) 610. letaszította a trónról és maga lett uralkodó. A hadseregben helyreállitotta a fegyelmet; Előázsiát II. Chosroës perzsa királytól sikerült több hadjárat után (622—628) visszahóditania, sőt Perzsiába is behatolt; Chosroës halála után pedig fiával, Siroësszel oly föltételekkel kötött békét, hogy a régi határok ismét érvényesek lesznek és a perzsáktól Jeruzsálemben elfoglalt Krisztuskeresztfát visszakapja (629 szept. 14., a kereszt felmagasztaltatásának ünnepe). A Krisztus lényére vonatkozó teológiai vitákban H. békét akart teremteni az ortodox és a monophysita párt között és kiadott egy hitbeli törvényt, hogy Krisztus kettős lénye mellett is egy az akarat. E törvény új vitákat keltett, melyeket hasztalan próbált (638) egy rendelettel eloszlatni. A monophysitákat később kiátkozták, de a maroniták felekezetében sok vonásuk fenmaradt. H. uralkodása utolsó éveiben az arabok elfoglalták Sziriát és Egyiptomot. Kevéssel halála előtt (641) két fiát, Konstantinost és Herakleonast közösen utódaivá nevezte ki.

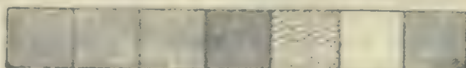
Heraklit, l. *Herakleitos.*

Heraldika, l. *Címertan.*

Heraldikai díszek, l. *Díszek.*

Heraldikai és genealógiai társaság, l. *Magyar heraldikai és genealógiai társaság.*

Heraldikai mázak. A heraldikában a mázaknak három nemét ismerjük: 1. a fémeket; 2. a szineket; 3. a bundabőröket. A fémek közül a heraldika csak kettőt ismer, ú. m. az aranyat (sárga) és ezüstöt (fehér). Szinben a heraldika csak négy szint ismer: vörös, kék, zöld és fekete szint. A többi szin: a barna, hússzin, vasszin, narancsszin stb. nem heraldikai szinek. Egyedül a bíbor szin az, amelyet az újabb heraldika mint ötödik szint ismer. Bundabőrt háromfélét ismer a heraldika, ezek: a hermelin, amelynek alapszine fehér, barnásfekete tincsekkel (ha az alapszin fekete, a tincsek fehérek, akkor visszás v. ellen-hermelin a neve); az evetbőr (Eisenhütlein) kékesszürkés és a mál (Grauwerk) a pajzst bevonó szürke habos bunda. A mázak alkalmazásánál négy szabály tartandó szem előtt: 1. szinre szint, fémre fémet, bundabőrre bundabőrt alkalmazni nem szabad; 2. minden máz egyenlő becsü, az arany nem előkelőbb mint a veres v. a kék (ezt a szabályt azonban már a régi heraldika sem követte); 3. az osztott mezőbe helyezett szintén osztott alak mázainak váltakozni kell; 4. az egy mezőbe helyezett több egynemü alaknak egyenlő mázunak kell lenni. Szintelen képeken a mázak feltüntetésére több mód ismeretes. A XVI. sz.-ban a planéták jeleit használták erre a célra, a XVII. sz. első felében kezdték használni a vonalkázást erre a célra, amely eleintén rendszernélküli volt, később azonban bizonyos rendszer fejlődött ki, amelyet legelőször a belga J. Francquart, az olasz Silvester Petra, a spanyol Caramuel, a német Lobkowitz kezdtek alkalmazni. A jelenleg általánosan elfogadott heraldikai színjelzést a következő tábla tünteti fel:

vörös kék zöld fekete arany ezüst bíbor

Üres helyek betöltésére, valamint hogy a fémeket a szintől megkülönböztessék, a hím v. damaszkozás alkalmaztatik, amely levél v. vonalszerű díszítményből áll s amelyet már a XIII. sz.-ban alkalmaztak a pecséteken. Dőlt pajzscímereknél a vonalkázás a pajzs tengelye irányában történik.

Heraldika növényei, l. *Címernövény.*

Heraldus, l. *Hérault.*

Herapatit, *herapathit, kénsavas jódkinin.* E vegyület úgy készül, hogy kénsavas kinint ecetsavban oldanak és a forró oldathoz szeszt és kevés kénsavat, majd alkoholos jódoldatot elegyítenek; az oldatból kihüléskor a H. táblás, rombos kristályokban kiválik. E kristályok áteső fénynél halványzöldesek, ráeső fénynél fémes-zöldek. A fényt a turmalinnál ötször erősebben sarkítja. Hideg vízben úgyszólván oldhatatlan, forró víz kissé oldja, szeszben könnyebben oldódik.

Heraszkov *Mihály*, orosz költő, l. *Cheraszkov.*

Herat. 1. *tartomány* Afganisztán ÉNy.-i részében Perzsia, az oroszok birtokában levő turkomán-föld, Las, Szeisztán és Kandahar közt, mintegy 160,000 km² területtel és 750,000 lak. A tartomány földje, különösen a Heri-Rud és Farrah-Rud folyók völgyében igen termékeny s gabonanemüek, szőllő és gyümölcs a főbb termékek. A lakosság nagyon kevert, uralkodó faj az afgán, mellettük főleg a turkománok vannak nagyobb többségben. A tartomány 7 kerületre oszlik. — 2. *H.*, az ugyanily nevü afgán tartomány *fővárosa* és annak egyedüli fontosabb helysége, a Heri-Rud völgyében, mintegy 50,000 lak., akik főleg szőnyegeket és rózsavizet készítenek. A szük utcákból álló város legjelentékenyebb épülete a kháni palota. H. jelentősége főleg sztratégiai fontosságában rejlik; a város a perzsa, orosz és afgán határ közelében fekszik és ez az oka, hogy oly sokszor vált hódító népek zsákmányává. Állitólag Nagy Sándor alapította Alexandria Ariana néven. A VII. sz.-ban az arab kalifák egész Khorasszánnal együtt elfoglalták. Ibn Kaukal a X. és Ibn Batuta a XIV. sz.-ban szépségét és nagyságát nem győzik eléggé magasztalni. 1381 Timur hatalmába jutott, akinek utódai alatt a perzsa irodalom és tudomány székhelyévé lett. Huszein halála után 1507. az özbég vezér, Saibeg foglalta el, de 1510. már ismét perzsa kézre jutott; 1715. az afgánok, 1735. megint a perzsák, 1753. pedig ismét az afgánok foglalták el. 1823. önálló országgá lett. Az angol-afgán háborúban a perzsák újra megkisérlették az

elfoglalását, de a H.-iak bátorsága és az angolok diplomáciai védelme megmentette. Perzsia e kisérleteket még ezután is megújította, de az angolok e törekvéseit meghiusították. 1863 óta afgán birtok.

Herat-rud, l. *Heri-rud.*

Heraud (ejtsd: herod), *John Abraham*, angol költő és kritikus, szül. 1799. Londonban, megh. u. o. 1887 ápr. 20. Kereskedőnek készült, később több folyoiratnak munkatársa és a Fraser's Magazine segédszerkesztője lett. Számos költeményt, regényt és tragédiát tett közzé. 1849—68-ig az Athenaeum, 1868—79-ig pedig az Illustrated London News szini kritikusa volt. Nevezetes irodalomtörténeti munkája: Shakspere, his inner life as intimated in his works (1865).

Hérault (ejtsd: éró), 1. *folyó* (az ókori *Arauris)* Dél-Franciaország Gard és H. départementjaiban; a Cevennekben a Mont Aigoual (1567 m.) lejtőjén ered, fölveszi a Claront, Agde mellett a Földközi-tengerbe ömlik. Bessantól kezdve hajózható. Agde fölött a Canal du Midi keresztezi; 197 km. hosszú.

2. *H.*, délfrancia *département*, a Languedoc egy részéből alakult; határai: Aude, Tarn, Aveyron, Gard département-ok és a Földközi-tenger, területe 6224 km², 480,484 lakossal. Arrondissement-jai: Béziers, Lalève, Montpellier és St. Pons; fővárosa Montpellier. V. ö. Geographie générale du départ. de l'H. (Montpellier 1891—1899, 2 köt.).

Hérault (ejtsd: éró, lat. *Heraldus), Didier*, francia jogtudós és filológus, szül. 1580 körül, megh. Párisban 1649 jún. 19. Már tizenkilenc éves korában a görög nyelv tanára volt. Utóbb protestáns volta miatt megfosztották ettől az állásától, mire Párisba ment, ahol mint parlamenti ügyvéd élt. Művei: Rerum judicatarum libri II. (Paris 1640); Observationes ad jus atticum et romanum (u. o. 1850); Arnobii disputatio adversus gentes (u. o. 1605); Tertulliani Apologeticus et Minucius Felix (u. o. 1613).

Hérault de Séchelles (ejtsd: éró dö sesell), *Jean Marie*, francia forradalmár, szül. 1760., megh. 1794 ápr. 5. Nemesi származása dacára 1789. a forradalomhoz csatlakozott s részt vett a Bastille bevételében. 1791-ben a törvényhozó gyűlés, 1792. a konvent tagja lett. Itt Danton hivei közé tartozott s azzal együtt intézte a jóléti bizottságban a külső politikát. 1793 jún. 2. ő volt a konvent elnöke, mikor Henriot a nemzetőrséggel a girondei képviselők kizárását kierőszakolta. Később Dantonnal együtt a mérsékeltekhez tartozott; ezért Robespierre elfogatta őket s a forradalmi törvényszék itélete alapján ápr. 5. kivégeztette.

Herb. v. *Hb.*, növénynevek után William *Herbert* angol lelkész (1778—1847) nevének rövidítése (Amaryllidaceae, London 1837.).

Herba (lat.) a. m. fű v. növény. Főleg patikai nevekben gyakori. H. et summitates (a. m. a szár csúcsa) Absinthii, l. *Artemisia.* — H. alsines, l. *Stellaria.* — H. asperuginis, l. *Asperugo.* — H. botryos mexicanae, l. *Chenopodium.* — H. borraginis, l. *Borrago.* — H. buglossi, l. *Atracél.* — H. cannabis, l. *Kender.* — H. cannabis aquaticae, l. *Bidens.* — H. et radix cannabinae aquaticae seu Cunigundae, l. *Eupatorium.* — H. cardui benedicti, l. *Cnicus.* — H. centaurii lutei, l. *Chlora.* — H. (et summitates) centaurii minoris, l. *Erythraea.* — H. cerinthes, l. *Cerinthe.* — H. chenopodii ambrosioidis, l. *Chenopodium.* — H. cum floribus galeopsidis, l. *Galeopsis.* — H. cochleariae, a *Cochlearia* officinalis (l. o.) füve. — H. conii, a foltos bürök füve, l. *Conium.* — H. convallariae, l. *Gyöngyvirág.* — H. cynoglossi, l. *Ebnyelvű fű.* — H. cynoglossi minoris, l. *Echinospermum.* — H. erucaginis, l. *Bunias.* — H. damiana, l. *Turnera.* — H. galegae, l. *Galega.* — H. galeopsidis, l. *Galeopsis.* — H. genistae tinctoriae, l. *Genista.* — H. gratiolae, l. *Gratiola.* — H. hederae terrestris, l. *Glechoma.* — H. herniariae, l. *Herniaria.* — H. hyoscyami, l. *Hyoscyamus.* — H. jaceae, l. *Árvácska.* — H. ledi palustris, l. *Ledum.* — H. linagrostis, l. *Eriophorum.* — H. lobeliae, l. *Lobelia.* — H. lunariae, l. *Botrychium.* — H. majoranae, l. *Origanum.* — H. meliloti, l. *Melilotus.* — H. millefolii, a közönséges cickafark füve, l. *Achillea.* — H. origani, l. *Origanum.* — H. parietariae, l. *Parietaria.* — H. polygalae amarae, l. *Polygala.* — H. pulmonariae maculosae, l. *Pulmonaria.* — H. pulsatillae, l. *Anemone.* — H. rutae, l. *Ruta.* — H. rutae caprariae, l. *Galega.* — H. salviae, a kerti zsálya levele, l. *Zsálya.* — H. saturejae, l. *Satureja.* — H. serpylli, H. thymi, l. *Thymus.* — H. trifolii febrini, l. *Menyanthes.* — H. violae tricoloris, az *Árvácska* (l. o.) füve. — H. et flores tanaceti, l. *Chrysanthemum.* — H. verbesinae aquaticae, l. *Bidens.*

Herbardus, domonkosrendi szerzetes, Magyarországból származott Olaszországba. 1262-ben bergamói püspök lett. Mint író: Tractatus adversus haereses; Commentarius in septem psalmos poenitentiales és Sermones de tempore című munkáival tünt ki.

Herbarium (lat.), l. *Növénygyüjtemény.*

Herbart, *Johann Friedrich*, német filozófus, szül. Oldenburgban 1776 máj. 4., megh. Göttingenben 1841 aug. 14. H. 18 éves korában a jenai egyetemre ment, hogy Fichtét hallgassa. Nagy hajlandóságot mutatott a természettudományokhoz, főleg pedig a matematikához, zenei tehetségét is kiművelte. 1797-ben nevelői állást foglalt el Bernben; itt fogantak meg benne későbbi rendszerének csirái s jövőbeli pedagógiai tevékenységéhez Pestalozzival való személyes érintkezéséből ugyancsak itt merített ösztönzést. 1802-ben magántanár a göttingeni egyetemen, 1805. rendkivüli tanár, 1809. rendes tanár Königsbergben, ahol pedagógiai szemináriumot is alapított. 1833-ban visszatért Göttingenbe, mint a filozófia rendes tanára s ott halt meg. H. nagy rendszeres művei a következők: Allgem. Pädagogik (1806); Hauptpunkte der Metaphysik (1806—1808); Allgem. prakt. Philosophie (1808); Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie (1813); Lehrbuch der Psychologie (1816); Psychologie als Wissenschaft (1824—25); Allgemeine Metaphysik (1828—29). Ezeken kivül számos kisebb művet s értekezést irt; összegyüjtve először 1850—52. jelentek meg művei *Hartensteintól* kiadva, 12 kötetben; azóta több izben. Százéves fordulóján születése napjának, 1876 máj. 4. mellszobrát leplezték le szülővárosában.

H. rendszere, Fichte tanításának közvetetlen hatása alatt, Kant rendszeréből indul ki, csakhogy Fichtével ellentétes irányban. Kant azt tanította volt, hogy ismeretünk csak a tapasztalat körére vonatkozik, a magánvaló (Ding an sich) megismerhetetlen. Fichte az idealisztikus irányban ment tovább. H. ellenkezőleg a tapasztalat fogalmát akarja tovább fejleszteni. A tapasztalat oly fogalmakat szolgáltat, melyek, hogy igazi megismerést adjanak, további feldolgozást (Bearbeitung) kivánnak meg s e feldolgozás különböző fajtái szerint alakulnak a filozófia különböző részei. Ha a fogalmaknak csak formáját tekintjük, akkor származik a *logika*, mint az a része a filozófiának, mely a fogalmak világosságát s a fogalmak kapcsolatát tárgyalja. A logika tehát (mint Kant is mondja) tisztán formai tudomány. Ha azonban a fogalmak tartalmát nézzük, kitünik, hogy bármily kifogástalanok is logikai tekintetben, némelyek mégis ellentmondásokat foglalnak magukban; ezeket az ellentmondásokat a fogalmak további feldolgozása által, kiegészítés utján meg kell szüntetni, ami a *metafizika* feladata; ez tehát a filozófia második része. A metafizikához kapcsolódnak alkalmazásai az emberi tudás főágaira: a lélektan, természetfilozófia s filozófiai vallástan. Ezektől a fogalmaktól különböznek azok, melyekhez elménkben a tetszés vagy nem tetszés járuléka csatlakozik. E fogalmak tudománya az esztetika, melynek alkalmazása gyakorlati tudományokat szül, gyakorlatiakat, mert utmutatást szolgáltatnak a tetszés keltésére. Ezekhez tartozik az erkölcstan is, mint az általános esztetika egyik ága. Etikán és pszichológián alapszik a *neveléstan*, melynek amaz szabja meg a célt, emez szolgáltatja a cél elérésére szükséges eszközöket. A neveléstant H. részletesen kidolgozta, egyszersmind gyakorlatilag is alkalmazta. H. metafizikája egyszerű szubstanciákat, «reale»-kat vesz föl (pluralizmus), melyek némileg hasonlítanak Leibniz monászaihoz, egységesek, egyszerüek, megismerhetetlen minóségüek. De ezek a «realék» nem realisztikus természetüek, a név félrevezető. Ezekből épiti föl a világot, igen mesterséges konstrukcióval, a vonatkozások módszere útján; ez a metafizika nem ellenkezik ugyan a természettudományok alapfogalmaival, de semmi hatással nem volt rájuk. Legnagyobb hatása volt H.-nak a lélektanra és pedagógiára. De a lélektan további fejlődésében messze eltért H.-tól és a pedagógiában való uralma is szükebb határok közé szorult. Neveléstana nagyon elterjedt Németországban, Ausztriában és részben nálunk is. Németországban *Lotze* is, az újabb filozófusok közt a legkiválóbb, némely fontos pontban rokon H.-tal, azonban joggal tiltakozik az ellen, hogy egyszerűen H. iskolájához számitsák. H. követőihez, kik közt azonban számosan eredetiségüket is érvényesitették, tartoznak: *Drobisch, Hartenstein, Exner, Strumpell, Waitz, Volkmann, Ziller, Stoy, Allihn, Thilo, Steinthal, Schilling, Lazarus, Bonitz, Zimmermann, Nahlowsky, Flugel, Drbal, Lindner, Durdik* s mások. Az iskola közlönye 1860–75. a Zeitschrift für exacte Philosophie volt, melyet Allihn és Ziller szerkesztettek, később folytatta Flügel. Nálunk *Kármán* Mór H.-ból indult ugyan ki és pedagógiai alkotásainak némelyike H. eszméinek nyomát mutatja, de utóbb nevezetes pontokban eltért H.-tól és iskolájától, melynek eszméit egész önálló módon gazdag gondolatrendszerében csak értékesiti.

Irodalom. Thilo, H.-s Verdienste um die Philosophie, Oldenburg 1875; Drobisch, Über die Fortbildung der Philosophie durch H., Leipzig 1876; Közle, Die päd. Schule H.-s und ihre Lehre, Gütersloh 1889; Wagner E., Vollständige Darstellung der Lehre H.-s, 6. kiadás Langensalza 1891; Zimmermann R., Perioden in H.-s philosophischem Geistesgang, Wien 1876; O. Flügel, Die Bedeutung der Metaphysik H.-s für die Gegenwart, 1902; Gockler, La Pédagogie de H., Paris 1905. A magyar H.-irodalom bibliografiáját összeállitotta Waldapfel János, a Magyar Pedagógia 1896. évi 8. füzetében.

Herbatéa (növ.), l. *Téa*.

Herbeck, *Johann*, osztrák zeneszerző és karmester, szül. 1831 dec. 25. Bécsben, megh. u. o. 1877 okt. 28. 1856-ban a Wiener Männergesangverein karnagya, 1858 a konzervatórium tanára, 1859. a Gesellschaft für Musikfreunde művészi igazgatója, 1866-ban a Hofoper első karnagya, 1870. a Hofoper igazgatója lett. Szerzeményei közül különösen nevezetesek férfikarai, dalai, miséi, szimfóniái. Életrajzát megirta fia, *Ludwig*: Joh. H., ein Lebensbild (1885). V. ö. *Hanslick*, Suite (1884); Aus neuer und neuester Zeit (1900).

Herbe de la Trinité (növ.), l. *Árvácska*.

Herbemont-szőllő, direkttermő amerikai szőllőfajta. Millardet szerint a Vitis Aestivalis, a Vitis Cinerea és Vitis Vinifera keresztezéséből származik. Levelei nagyok, a szederfa leveléhez hasonlók; fürtje nagy, kicsiny sötétkék bogyókkal. Meleg, nyirkos talajt kiván, száraz talajban ellentálló képessége szenved. Síma vesszőről nagyon nehéz szaporítani. Ma egyébként kevés jelentősége van, mert mint direkttermő nem felelt meg a várakozásnak s bora sem elégiti ki az igényeket.

Herberay des Essarts (ejtsd: erbré dezeszár), *Nicolas d'*, francia író, szül. Picardiában s 1552 körül halt meg. Mint I. Ferenc tisztje, királyával együtt 1525. Madridban fogságba került s itt fordította le az Amadis de Gaula c. spanyol hősi regény első 8 könyvét (első kiad. Paris 1540—48), melynek óriása hatása volt úgy az úri világ erkölcseire, mint a francia idealista regény kialakulására. V. ö. *Bourciez*, Les moeurs polies et la littérature de cour sous Henri II. (Paris 1886).

Herberger, *Valerinus*, a protestáns aszkétairodalom egyik legkiválóbbika, szül. Nagylengyelországban Fraustadtban 1562 ápr. 21., megh. u. o. 1627 máj. 18. Tanító, diakonus és lelkész volt szülőhelyén. Számos irata közül nevezetesebbek: Die evangelische Herzpostille (új kiad., Berlin 1853); Die epistolische Herzpostille (új kiad., u. o. 1852); Geistliche Trauerbinden, 32 halotti egyházi beszéd (új kiad., Halle 1854). V. ö. *Orphal*, Valerinus H. (Leipzig 1892).

Herberstein, 1. *Adam*, báró, Mátyás főherceg (Rudolf király öccsének) bizalmas embere, megh. Bécsben 1626 márc. 4. Midón a szultán a zsitvatoroki békét végrehajtani vonakodott, H. *Rimay* Jánossal 1608 máj. 8. Konstantinápolyba indult, ahol meglepetésére a nagyvezir a békeszerződés egy hamisított példányára hivatkozott és csak nagynehezen fogadta el a hiteles szöveget az alkudozások alapjául. Midón H. észrevette, hogy fára-

dozása dacára nem ér célt, visszatért. 1612-ben jelen volt Mátyás király koronáztatásán, 1618. pedig a felkelt csehekkel alkudozott az udvar nevében. V. ö. H.-s Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel; H. v. *Zwiedinek-Südenhorst:* Geschichte u. Geschichten neuerer Zeit (1894).

2. *H., Siegmund*, báró, osztrák diplomata és történetíró, szül. Wippachban (Krajna) 1486 aug. 23., megh. Bécsben 1566 márc. 28. Miksa és V. Károly császárok szolgálatában több fontos diplomáciai küldetésben járt. Két izben járt Lengyel- és Oroszországban (1516—18 és 1526). Ezen útjainak tapasztalatait egy munkában tette közzé: Rerum moscoviticarum commentarii címen (Wien 1549), mely sokáig alapvető műve maradt Oroszország történetének és földrajzának. Újabban *Starczevsky* adta ki a Scriptores exteri saeculi XVI. historiae ruthenicae c. gyüjteményben (Berlin és Szent-Pétervár, 1841—43, 2 kötet); H. önéletrajzát (1553-ig) *Kovachich* Márton György adta ki (Sammlung Kleiner noch ungedruckter Stücke, I. köt., Buda 1805).

Herbert, 1. *Edward, lord H. of Cherbury*, angol filozófus, az ú. n. deizmus megalapítója, szül. Eyton-on-Severnben, Walesben 1583., megh. 1648. Tanult Oxfordban, sokat utazott Franciaországban, Flandriában, Németországban, Svájcban, Olaszországban, kalandos életet élve. 1616. a francia udvarnál követ lett, 1625. Irland peerje, 1630. angol peer, Cherbury báró melléknévvel. Mikor a király s a parlament közt viszály tört ki, a parlament pártjára állt. Főműve: De veritate pro ut distinguitur a revelatione, a verosimili, a possibili et a falso (Paris 1624). Később mintegy folytatta ama művét ezekben: De causa errorum, első rész (második nem jelent meg) és De religione gentilium, errorumque apud eos causis 1645. H. a közös, természeti vallásigazságokat keresi s a következő öt tételt állapítja meg ilyeneknek: Egy legfőbb lény léte; e lény tiszteletének kötelessége; erény s jámborság az istentisztelet legfontosabb részei; a megbánás követelése, ha ebben vétettünk; a bűn megtorlása, az erény jutalmazása ebben s a földöntuli életben Isten jóságánál s igazságánál fogva. Minthogy így a vallást az észből származtatja, rendszere vallási racionalizmusnak is nevezhető. Ő tőle származtatják magukat az angol deisták: Toland, Collins, Tindal stb. H. önéletrajzát kiadta újra Lee (1886). V. ö. *Rémusat*, Lord H. of Cherbury (Paris 1874).

2. *H., John Rogers*, angol festő, szül. Maldonban (Essex) 1810 jan. 23., megh. 1890 márc. 17. A londoni akadémián tanult s egyaránt híres volt mint genre- és arcképfestő. Főkép az udvari körök kedvelték. 1846. meghívták, hogy az akkor elkészült új parlamentbe bibliai tárgyú képeket fessen. E festményei közül nevezetesek: a Sinai hegyről lejövő Mózes, Salamon ítélete, Dániel az oroszlánbarlangban, stb. 1846-ban H. az akadémia tagja lett. Egyéb képei közül említendők: Desdemona Cassióért könyörög; A kereszténység terjesztése Bretagneban: Szt. Gergely római gyermekeket énekelni tanít stb.

3. *H., Victor*, ír zeneszerző, szül. Dublinben 1859 febr. 8. Stuttgartban lett jeles gordonkaművész. 1886 óta New Yorkban él, hol neje operai énekesnő; saját zenekarát igazgatja. Zenetani kompoziciókon kívül különösen operettjeivel aratott sikert (The singing girl, Cyrano de Bergerac, Babette).

4. *H., William*, l. *Herb.*

Herbertek. A hatalmas apjuk révén fölfelé kapaszkodó fluknak gróf *Károlyi* Gábor adta e nevet. A dolog eredete az, hogy Bismarck hercegnek is, Gladstonenak is volt Herbert nevű fia. Gróf Károlyi Gábor 1889 jan. 25. a véderőtörvényjavaslat tárgyalása alkalmával használta e kifejezést.

Herbertshöhe, helység Német-Ujguineában, a gyarmati kormányzó székhelye.

Herbette (ejtsd: erbett), *Jules*, francia diplomata, szül. 1839 aug. 5., megh. 1901 dec. 17. Párisban. Jogi tanulmányainak végeztével a külügyminisztériumban nyert alkalmazást, azután több fontos küldetésben járt és meghatalmazott miniszterré nevezték ki. 1876-ban tagja volt az Al-Duna-bizottságnak, 1878. pedig Waddington miniszter kiséretében a berlini kongresszuson vett részt. Ferrynek mérsékelt politikáját megtámadta a Télégraphe-ban, egyúttal pedig Freycinet politikáját támogatta, amiért 1885. államtanácsos és a külügyi hivatal egyik osztályfőnöke lett. 1886—1896-ig berlini nagykövet volt. Műve: Les conditions du travail en Allemagne (Paris 1890).

Herbich *Ferenc*, geológus, szül. 1821 jan. 15. Pozsonyban, megh. 1887. Kolozsvárott. Középiskoláit Czernowitzban végezve, 1840—41. Bécsben orvosnövendék lett. 1841—44 között Selmeczbányán tanult s mint bányamérnök 1845—54 között Bukovinában működött. 1854-ben visszajött Magyarországba és itt különböző erdélyi bányáknál szolgált. 1869-ben az Erdélyi Muzeum őrének választotta s ilyen minőségében 1875. a kolozsvári egyetem bölcsészetdoktorává avatta; 1879. bányatanácsos lett. Főmunkája a *Székelyföld földtani és őslénytani leírása*, amely 1 térképpel és 32 táblával a m. kir. Földtani Intézet Évkönyvének V. kötetében 1878. jelent meg s amely még ma is legalaposabb munka a Székelyföld geológiájáról. Igen értékes paleontológiai műve az *Erdélyi Érczhegység mészkőszirtjeinek faunájáról* szóló tanulmánya, amely 21 táblával a m. kir. Földtani Intézet Évkönyvének VIII. kötetében 1886. jelent meg. Ezenkívül számos német nyelvű értekezést adott ki Erdély barnaszéntelepeiről, a vargyasi vasbányákról, Borszék geológiai viszonyairól s a Kolozsvárott javasolt artézi kútról. Életét s működését a Kolozsvárott megjelenő Orvos-természettudományi Értesítő 1887. évi IX. kötetében részletesen ismerteti.

Herbiferus (lat.) a. m. fűtermő, fűvel benőtt.

Herbipolis, Würzburg latin neve.

Herbivora (lat.) a. m. növény-, fűevő állatok.

Herblay, *Henri*, francia operettkomponista, szül. 1872. St. Maudé-ban. Operettjei közül magyar szinpadokon is megfordultak: A fecskefészek (Les hirondelles; tárgyát *Konti* József is felhasználta A fecskék c. operettjében 1904): Bohémszerelem (La petite Bohème, megzenésitett jelenetek Murger Vie de Bohéme-jéből, 1905): Ma'mzelle Trompette (1908).

Herborista (franc.) a. m. orvosságfű-árus.

Herbort von Fritzlar, középkori német költő, aki Hermann thuringiai tartománygróf megbízásából 1190 és 1217 közt Benoit de Sainte-More francia műve (Roman de Troie, kiadta Joly. Paris 1870) alapján írta Liet von Troie c. terjedelmes költeményét.

Herbst, 1. *Eduard*, osztrák államférfiú, szül. Bécsben 1820 dec. 9., megh. u. o. 1892 jún. 25. A büntetőjog tanára lett 1847. a lembergi, 1858. pedig a prágai egyetemen. Az alkotmányos éra beköszöntésével (1861) a politikai pályára lépett és rövid idő alatt az alkotmányos német pártnak egyik vezérférfiává küzdötte fel magát. Oroszlánrésze volt az 1867. évi vallás-politikai parlamentáris küzdelmekben, melyek a konkordátum felmondását követték. 1867 decemberben tagja lett az Auersperg Carlos herceg elnöklete alatt megalakult I. alkotmányos (polgári) minisztériumnak, melyben az igazságügyi tárcát vállalta. Ebben az állásban számos üdvös reformot létesített. 1870 elején elvtársaival együtt beadta lemondását. Azóta a parlamentáris ellenzék padjain foglalt helyet, ahonnan a németek hegemoniáját veszélyeztető Potocki- és Hohenwart-féle federalisztikus kabinetek ellen a legkíméletlenebb támadásokat intézte. A federalisztikus rendszer bukása után (1871 okt. 30.) a német minisztériumok ellen is személyes jellegű harcot folytatott, arra kényszerítvén azokat, hogy a lengyelekre, német klerikálisokra és az ó-csehekre támaszkodjanak. Midón 1878. a kormány Bosznia okkupálását tervezte, Andrássy mindenekelőtt H.-et iparkodott megnyerni e hódító politika részére, de ez az első pillanattól kezdve mindenképen ellenezte az okkupációt és párthiveivel együtt nemcsak a delegációban, hanem a birodalmi gyűlésen is a legerélyesebben kikelt ellene. Csak midón a császár az Auersperg-kabinet elbocsátása után (1879 aug. 20.) gróf Taaffera bízta az ügyek vezetését, vette észre H., hogy túllőtt a célon. A sarokba szorult német ellenzék élén H. élet- és halálharcot folytatott a federalisztikus-klerikális célok felé haladó Taaffe-kabinet ellen. 1879—85-ig folytatta H. ezt a küzdelmet törhetetlen erővel és pártjával nem egyszer leszavazta a minisztériumot, mely azonban nem tartván magát parlamentáris kormánynak, nem mondott le állásáról. Több alapos jogtudományi munkát írt: Handbuch des österreichischen Strafrechts (2 köt., Wien 1855, 7. kiad. 1882—84); Die grundsätzlichen Entscheidungen des obersten Gerichtshofes über Fragen des österr. Strafrechts (u. o. 1853, 3. kiad. 1857 és 1860. pótlékot csatolt e munkához); Einleitung in das österr. Strafrecht (1860, 2. kiad. 1871).

2. *H.*, *Johann Friedrich Wilhelm*, német zoológus, szül. Petershagenben, Minden mellett 1743., meghalt Berlinben 1807. Kiválóan a rovarok tanulmányozásával foglalkozott s ide vonatkozólag több művet írt: Anleitung zur Kenntniss der Insekten (Berlin 1784—86, 3 köt.); Naturgeschichte der Krabben und Krebse (1782—1804, 3 köt.); Natursystem der ungeflügelten Insekten (1797—1800, 4 füzet); Naturgeschichte d. in- und ausländischen Insekten (Jablonsky-val, Berlin 1782—1806, 21 kötet).

Herceg, közös magyar kifejezése történeti alapra lényegesen különböző *két* örökös címnek s méltóságnak. Kisebb államokban egyik is, másik is magának az uralkodónak címéül fejlődött ki, ill. maradt meg; e vonatkozásban a másik helyen tárgyalandót *fejedelem*-nek (l. o.) magyarítjuk.

I. A *dux*, *Herzog* (fr. *duc*, ol. *duca*, sp. *duque*, ang. *Duke*) címe a germán ősalkotmány korába nyúlik vissza. Azok a népek, melyeknek királyuk nem volt, háború esetében vezért, azaz *herzog*-ot választottak, kit a római írók megfelelő szóval *dux*-nak neveztek. Ennek az intézménynek emlékeképpen a római birodalom területén keletkezett germán államokban mindenütt a honvédelmi szempontból több grófság (l. o.) egybefoglalásával alakított magasabb kormányzati egységeknek H.-ek állanak az élén. A frank birodalomban a H.-ek idővel az állam egységét is veszélyeztető hatalomra tettek szert, különösen ott, ahol a H.-ség területe összevágott egy-egy törzs vidékével; Nagy Károly el is törölte a H.-ségeket. De gyenge utódai alatt, kivált a birodalom K.-i részében, a későbbi *Németországban* újra keletkeznek a törzsi H.-ségek (bajor, sváb, szász stb.). A H. tiszte is királyi hűbér lévén, örökletessé válik, miként a grófi hivatal, és csakhamar patrimoniális tartományurasággá fejlődik. Ezért a XI. sz. óta H.-i címet vesznek fel olyanok is, akik területileg összefüggő több grófságot egyesítenek a kezükben; a XII. sz.-ban már maga a király emel H.-gé egy-egy grófot (pl. I. Frigyes 1156. az osztrák Markgrafot), ami viszont véget vet a H.-i cím önkényes felvételének. Noha a H.-i név is a családi név alkotó részéül örökös címmé lett, amely a család tagjait megillette a tartomány elvesztése után is, a H.-i címnek magában való, puszta adományozása a német birodalomban nem vált szokássá; sőt a tartományaikat elvesztett néhány régi H.-i család kihalván, a H.-i cím a középkor vége óta ténylegesen mindig kapcsolatban maradt a tartományurasággal és már ennélfogva is megmaradt a német birodalom legmagasabb főrendi címének. A római szent birodalom felbomlásával a H.-ek, kiknek javarésze időközben s azóta magasabb (nagyhercegi: pl. Mecklenburg, Oldenburg, vagy éppen királyi: pl. Bajorország, Württemberg) címet vett fel, mindannyian szuverénekké lesznek: ma is uralkodói a Németbirodalom egyik-másik államának. A Herzog címe ennélfogva nem is adomány tárgya sem a német államokban, sem *Ausztriában*. Teljességgel kivételes, elszigetelt jelenség, hogy 1890. a porosz király Bismarckot a Herzog von Lauenburg címével, 1909. pedig I. Ferenc József királyunk mint osztrák császár Ferenc Ferdinánd kir. H. nejét, Chotek Zsófia grófnőt, ki már 1900 óta a *Fürstin* (l. alább) von Hohenberg örökös címét viselte, az utódokra ki nem terjesztett *Herzogin* von Hohenberg címével ruházta fel. *Olaszországban*, habár ott 1859-ig *duca* több állam uralkodójának volt a címe, az puszta örökös címül is adományoztatik; nem is legelőkelőbb címe az olasz arisztokráciának. *Franciaországban* már a középkor végén jutott a *duc* név a puszta címszerűség és önálló adományoztatás stádiumába: a királyok rendszerint a *pair* (l. o.) méltóságával együttesen oszto-

gatták; a királyi család tagjainak *princes (du sang)* jelölése folytán itt is a *prince* címe (l. alább) lett az előkelőbbik. *Angliában* a *Duke* címe befejezetten, készen, családi örökös címül vétetett át Franciaországból a XIV. sz.-ban; eleinte csupán a királyi család körén belül adományozták. Még ma is az angol királyi család sok tagja viseli a H.-i címet valamely tartomány vagy város nevéről, épúgy mint az olasz királyi ház és a régi francia dinasztiából kisarjadt Orléans-család tagjai. *Magyarországon* a királyság megalapítása óta a (területi jelzővel egybe nem kötött) H., dux név a királyi család tagjainak címe; az ország egy-egy részéről H.-eknek az Árpádok, majd Nagy Lajos alatt csak azok a királyi H.-ek neveztetnek, akik az illető országrészt kormányzati területül kapták. A XIV. s a XV. sz.-ban a nyugateurópai példák hatása alatt néhányszor egy-egy nagyobb, közvetlenül a király rendelkezése alatt álló terület H.-i címmel együttesen adományoztatik, aminek első esete a fogarasi H.-ségnek László havasalföldi vajda javára 1363. történt adományozása; maradandó léte e címek egyikének sem volt. 1697-ben I. Lipót király Ujlaki Lőrinc állítólagos szerémi H.-ségének felujításául (pedig Ujlaki Lőrinc mint Ujlaki Miklós boszniai királynak fia viselte a H.-i címet és az ünnepélyes oklevelekben mindig Bosznia H.-ének mondatik) a szerémi H.-i cím csatolásával adományozott nagy kiterjedésű szerémmegyei birtokokat Odescalchi Livius (római szent birodalmi) H.-nek; ez fiutód nélkül halván el, a szerémi H. címe elenyészett. A német *Herzog*-nak megfelelő magyar H.-i cím s méltóság ma sem áll fenn.

II. Nem egységes gyökerű, nem is oly régi fejlődésű, de hasonlóan a középkorba visszanyuló a *princeps, Fürst*, franc. *prince*, ol. *principe* címe. *Németországban* a X. sz. óta a birodalom fejedelmei (principes) alatt értették az érsekeket, püspököket, a közvetlenül a birodalom alá tartozó apátokat és fejedelemasszonyokat, továbbá a világi nagyok közül a régi hivatali címek viselőit: a Herzogokat, Mark-, Pfalz-, Landgrafokat s az egyszerű grófokat is mind. A XII. sz. utolsó negyedében a birodalmi fejedelmek szorosabb köre lép elénk: a világiak közül csak azok maradnak meg fejedelmeknek, akik közvetlenül a birodalomtól birtak zászlós hűbért (Fahnlehen): a legtöbb Herzog, néhány Markgraf s Pfalzgraf, a Landgrafok s az egyszerű grófok közül egy-egy, t. i. a thüringiai és az anhalti. A birodalmi fejedelmek körébe való felvétel ehhez képest új zászlóshűbér alapítása és adományozása formájában és hivatali címnek, rendszerint az egyszerű grófnál magasabb címnek osztogatásával kapcsolatosan ment végbe; a XV. sz. vége óta a császárok mellőzik a princeps méltóságára emelésnél hivatali cím adományozását, úgy, hogy ezekben az új fejedelmi családokban maga a princeps, Fürst név fejlődik ki a Herzog címével s a különböző grófi címekkel azonos jellegű örökös családi cím gyanánt (amelyet magyarul — téves, de századok óta meggyökeresedett szóhasználattal — ugyancsak H.-nek fordítunk). A XVII. sz. óta merő címképen is osztogatják fejedelmi s általában közvetlenül a birodalom alá tartozó terület hijján: az ily címzetes H.-ek természetesen nem tagjai a birodalmi főnemességnek. A XIX. sz. elején a birodalmi rendekhez tartozott H.-ek (Fürstök) legnagyobbrészt mediatizáltattak, úgy, hogy a római szent birodalom felbomlásával csak egynehány német Fürst lett szuverénné. A mai Németbirodalom királyságaiban, nemkülönben *Ausztriában* (melynek uralkodói már 1806 előtt is osztogattak H.-i címet a cseh király jogán) e H.-i cím ma is adomány tárgya. Számos esetben a Fürst címe az elsőszülöttség rendje szerint öröklődik (a család többi tagjai grófok); ott is, ahol megilleti a család minden egyes tagját, csak a családfő él vele, a többiek rendesen *Prinz, Prinzessin* címet használnak. Olaszországban a *princeps* név már a longobardok idejében válik a *dux* címével azonos jellegüvé és egyszersmind előkelőbbé azóta, hogy a beneventi H. dux címét a princepsével cseréli fel. A siciliai királyság folytatta hagyományok nyomán a *principe* ma is legelőkelőbb címe az egységes olasz arisztokráciának. *Franciaországba*, ahol kiindulásában a pairek (l. o.) intézménye, mely azonban magában álló családi címet nem fejlesztett, felelt meg a német-római birodalom Fürstenstandjának, Németország nyugati vidékeiről készen, kifejletten került át a princeps címe családi örökös jelzőképen a XVI. sz.-ban; a XVII. sz.-ban azután a *prince* rangra elébe kerül a *duc*-nek is. *Magyarországon* a princeps szónak használata az örökös címmé fejlődésnek legcsekélyebb kezdeteit sem tünteti fel. Ami princeps, H. címmel nálunk legújabb időkig találkozunk, mind idegen H.-i cím. Királyaink, mint német császárok, Magyarországon is adományozták a római szent birodalmi H.-i címet: osztogatták néha személyes, az utódokra át nem szálló címül, így számos erdélyi fejedelemnek; magyar főpapi székhez, Magyarország primatusához is kötötték 1714. (H.-prímás); adományozták végül néhány magyar családnak örökletesen, azonban csupán az elsőszülöttet megillető örökjoggal. Elsőnek Esterházy Pál nádor nyerte így a címet 1687.; II. József császár terjesztette ki azt a család tágabb körére. Ellenben ugyancsak az elsőszülöttséghez köttetett és maradt kötve a Batthyány- és a Grassalkovich-család részére osztogatott birodalmi H.-ség, valamint a Pálffy- meg a Koháry-családnak 1807., illetve 1815. adományozott osztrák H.-i cím. Hasonlóan részben római szent birodalmi, részben cseh, vagy — amennyiben címüket 1806 után nyerték — osztrák H.-ek a hazánkban indigenátust szerzett és az 1886: VIII. t.-cikkben örökös főrendi családok gyanánt felsorolt többi H.-i családok is. Amikor tehát a főrendiház szervezetének módosításáról szóló 1885: VII. t.-c. a magyar király adományozása alá eső örökös főrendi címek sorában megnevezte a H.-i címet, voltaképen nem létezőt említett. A német *Fürst* szóval lefordítandó magyar H.-i cím csakis 1911. keletkezett, *Festetich* Tasziló grófnak H.-gé kinevezésével; e magyar H.-i cím is az elsőszülöttség rendje szerint száll át. V. ö. *Schiller* Bódog, Az örökös főrendiség eredete Magyarországon (1900).

Hercegérsek, oly érseknek a címe, aki a római-német birodalomnak hercege volt s kerüle-

tében és a birodalmi gyülésen az ezt megillető jogokat gyakorolta. A római-német birodalom megszüntével (1804) ez érsekek a hercegséget merőben cím gyanánt bírják. Igy H.-ek Ausztriában a bécsi, prágai, olmützi, salzburgi és görzi érsekek. Magyarországban azelőtt a római-német, jelenleg az ausztriai birodalom hercege az esztergomi érsek, az ország primása.

Hercegesített, így nevezték a régi német alkotmány idejében ama grófokat és prelátusokat, kik hercegi ranggal birtak, innen H. apát, gróf, hercegérsek. Később a H. kifejezést az illetők birtokára is alkalmazták, így pl. a hennebergi H. grófság, mely 1583-ig fennállott, vagy mint manapság még Görz, Gradisca, Tirol is mint H. grófságok szerepelnek. Nálunk a Cilleyek is H. grófok voltak. A német birodalmi gyülésen a H. grófok és prelátusok egy része a birodalmi hercegi tanácsban virilis szavazattal birt.

Herceghal, l. *Császárhalak.*

Hercegi föveg, l. *Föveg.*

Hercegmeggy (növ.), l. *Cseresznyemeggy.*

Hercegnői adó, a német államokban részben még ma is érvényben van. A középkorból ered s lényege az, hogy a fejedelmi család leányának férjhezmenetele alkalmából a kiházasítással járó költségek fedezése céljából az alattvalókra H.-t vetnek ki. Mecklenburgban 1904. még szedtek H.-t.

Hercegovac, adók. Belovár-Körös vm. garešnicai j.-ban, (1910) 1198 cseh és horvát lak., posta- és táviróhivatallal.

Hercegovina (törökül *Herszek)*, 1878—1908-ig török szuverénitás alatt álló, de az osztrák-magyar monarchia által okkupált, 1908. végkép a monarchia birtokába bekebelezett tartomány Bosznia, Novibazár, Montenegro és Dalmácia közt. A Kleki-kikötő és az 1—2 km. széles Szutorina az Adriai-tengerrel határos; körülbelül 11,740 km² területtel, (1910) 265,945 lak. A nagyobbára mészkőből álló fensíkot hegyüstök és szurdokok szakítják meg; a vidék karszt-természete csak a dalmát és bosnyák határon szünik meg, ahol dohányt, szöllőt, olajfát és kukoricát termesztenek. A legmagasabb hegycsúcs, a Maglics, a montenegrói határon van. Összes vizei a Narentába folynak, amely eleinte mint rohanó patak szük völgyben rohan alá és H. D.-i síkabb vidékét öntözi. Az okkupáció óta H. területe a mostari kerületet alkotja. Fővárosa Mostar.

A rómaiak alatt a mai H. Dalmácia tartományhoz tartozott. A VII. sz. közepén bevándoroltak és letelepedtek a szerbek. A X. sz.-ban az itteni szláv bánok teljesen függetlenek lettek és külön fejedelemséget alapítottak, melynek neve szláv forrásokban *Hum* vagy *Zahumlje* (idegenekben Chom, Chum, Chelms, Halom, Chulmia, Chelmania stb.). Már a X. sz. kezdetén előfordul egy «dux Chulmorum» Mihály. Később Hum a rasciai «nagy fejedelem» (Veliki župan) hatalmába került, kitől azt 1154. Borić bosznial bán elvette. 1197-ben elfoglalta Hum földjét Kulin bosznial bántól Endre horvát herceg (II. Endre királyunk). Sok válság után H. 1326. ismét a bosznial bánok hatalmába került. A hatalmas István Dušan szerb cár idejében (1334—55) H. a nagy szerb-bolgár-görög állam része volt, de már 1362. ismét a magyarok kezébe került. 1382-ben H.-t Tvrtko bosznial király foglalta el, aki azt 1390. Hranić Vlatko vajdának hűbérül adta. A Hranić családból való zsupánok (különösen Hranić Sandalj és Vukčić Stipan) H.-ban majdnem függetlenül uralkodtak és a bosznial fenhatóságot csak névleg ismerték el. 1440-ben megvette Vukčić Stipan III. Frigyes német császártól a római birodalmi hercegi címet és azóta maig országa is Hum helyett H.-nak (herceg földjének) neveztetett. Hivatalos címe azonban «ducatus sancti Sabbae» (szt. Sebő hercegsége) volt. Miután a törökök 1463. Boszniát elfoglalták, H. ellen is indultak és a herceget évi 25,000 arany adó fizetésére kényszerítették. Halála után 1466. fiai, Vladislav és Vlatko maguk közt osztották fel a hercegséget, de már 1483. elfoglalták azt a törökök és bekebelezték *Herszek* szandzsák név alatt a bosznial pasalikba. 1832-ben H. ismét elválasztatott Boszniától és Rizvanbegović Ali agának mint vezirlik adatott, de már 1865. a régi viszony ismét helyreállt. 1861-ben lázadás tört ki, melynek lelke *Vukalović* Lukács volt. Montenegro segítségével sikerült neki a magas portától H. számára szinleges autonomiát nyerni. 1875-ben Nevesinjénél új lázadás tört ki, melynek vezére *Ljubibratić* volt és mely az osztrák érdekeket képviselte. De csakhamar felülkerekedett a montenegrói párt, *Pavlović* Peko átvette a vezérséget és Sočica Lázárral együtt többször megverte a törököket, ugy hogy 1876 kezdetén H. D.-i fele a lázadók kezében volt. 1876 jún. 27. a lázadók gyülése a montenegrói fejedelmet ismerte el urának és mikor júl. 2. Montenegro a háborút megkezdte (l. *Montenegro)*, 12 H.-i ezred hozzá csatlakozott. Az 1878-iki berlini szerződés folytán délen csak egy keskeny vonal lett Montenegrónak átadva, míg a többit 1878 aug. Ausztria-Magyarország megszállta. A keresztény lakosság a mohammedán felkelők elleni harcokban monarchiánk pártjára állott és vajdája Musić volt az, aki Stolacnál hadseregünket a tönkremeneteltől megmentette. 1881 végén és 1882 kezdetén ismét lázadás tört ki, mely négyhavi harcok után leveretett. További történetét l. *Bosznia*, hol H. térképe is megvan.

Hercegovinai vasutak, l. *Bosznia.*

Hercegprimás. Már a Kr. u. IV. sz.-tól fogva egyes tekintélyes metropoliták a többi érsek fölé emelkedtek és bizonyos ország vagy tartomány területén mint legfőbb püspökök magasabb jurisdictionális álláshoz és ranghoz jutottak. Ezek az érsekek keleten exarcháknak, nyugaton primásoknak neveztettek. Később azonban e részleges primásságok jurisdictionális tartalmukat elveszítették s merőben egyes érseki székekhez kötött címmé váltak; csakis az esztergomi H.-nak maradtak meg egyes primatialis jogosítványai s így az ő primássága nem csupán címet jelent, hanem jurisdictionális tartalommal is bír. L. *Esztergomi érsekség.*

Hercegpüspök, e cím illeti azokat a püspököket, akik a német-római birodalom hercegei voltak s megyéjük területén és a birodalmi gyülésen a birodalmi hercegeket illető jogosítványokat gyakorolták. A német-római birodalom meg-

szűntével (1804) az illető püspökök hercegsége merőben cím gyanánt maradt meg. Igy Ausztriában a seckaui, gurki, lavanti, laibachi, brixeni és trienti püspökök jogosítvák hercegi címmel élni.

Hercegrablás, l. *Szász hercegek elrablása.*

Hercegség (lat. *ducatus)*, a herceg (l. o. I.) címmel élő elöljárónak alárendelt terület, illetve oly állam, amelynek herceg az uralkodója. H. továbbá a herceg (l. o. I. és II.) hivatala, méltósága, címe.

Herceg-szigetek (az ókorban *Demonezi)*, a Márvány-tengerben Konstantinápolytól DK.-re fekvő kis szigetcsoport, melyet a bizanciak papadonizia-nak (papok szigete) neveztek, a törökök pedig Kizil-adalar-nak hívnak. Négy nagyobb és 5 kisebb lakatlan (Pita, Anterobintosz, Neandrosz, Platia és Oxia) szigetből állanak. A nagyobbak: 1. *Proti* (törökül: Kinali ada), meglehetősen terméketlen; 2. *Antigoni*, ugyanily nevű faluval; 3. *Khalki* (törökül: Hejbeli-ada), görög teológiai iskolával, görög keresk. és török tengerésziskolával; a rajta épült ugyanily nevű város 3000 lak., a szent Miklós-templomon érdekes toronnyal; 4. *Prinkipo* (törökül: Kizil-ada vagy Böjük-ada) a legnagyobb, 15 km².-nyi területtel; az ugyanily nevű város az É.-i részében van, gyönyörű villákkal; mint nyári tartózkodási helyet is számosan keresik föl. E szigetre voltak száműzve Irene, Zoe és Dalasszena görög császárnék.

Hercen *(Herzen* v. *Gercen)*, 1. *Alexander Ivanovics*, orosz író, sz. 1812 márc. 25. Moszkvában, mh. 1870 jan. 21. Párisban. A gazdag Jakovlev orosz hercegnek és egy német nőnek volt fia. Kitünő, de rendszertelen nevelésben részesült és természettudományokat hallgatott a moszkvai egyetemen. Az 1830. évi júliusi forradalom hatása alatt kezdett foglalkozni a szocialista irodalommal, de minthogy abba a gyanuba keveredett, hogy forradalmár, 1834. letartóztatták és Vjatkába, majd Vladimirbe internálták. 1839-ben újból visszatérhetett s ekkor abba a társaságba tartozott, mely a hegeli filozófiát tanulmányozva, onnan merítette államellenes eszméinek alapját. 1840-ben miniszteri tisztviselő lett, de két év múlva el kellett hagynia állását s 1847-ig Moszkvában élt, megkezdve nagyhatású irodalmi működését. 1848-ban a forradalom idején Párisban tartózkodott, ahonnan kiutasították s ő Londonba ment, ahol lapokat alapított, így többek közt 1857. a híres Kolokol-t (Harang). Később Genfben és Brüsszelben élt s Párisban halt meg. Életét és korát ő maga írta meg újabban megjelent memoárjaiban (Erinnerungen I—II. 1907), melyek nagy feltünést keltettek s melyek a nihilizmus történetének legbecsesebb forrásait képezik. A szerep, melyet betöltött az orosz és az egész európai radikális mozgalmakban, valamint az a tény, hogy egész vagyonát, melyet atyjától örökölt, a forradalmi eszmék propagálására és a forradalmárok segítésére fordította: méltán sorolják őt a radikalizmus legkiválóbb apostolai közé. Az ötvenes évek orosz közvéleményére, sőt közvetve az udvarra is hatalmas befolyása volt. Ezt csak 1863. a lengyel forradalom mellett foglalt álláspontja miatt vesztette el. Művei, melyek természettudományiak, szépirodalmiak vagy aktuális politikai és általános társadalmi kérdésekkel foglalkoznak és orosz eredeti után német nyelven jelentek meg, a következők: Briefe über den Dilettantismus in der Wissenschaft; Briefe über das Studium der Natur: Wer ist Schuld (Leipzig 1851, 3 köt.); Doktor Krupow: Unterbrochene Erzählungen (Hamburg 1858); Vom anderen Ufer (névtelenül, u. o. 1850); Der Polarstern; Stimmen aus Russland (London 1858—60, 9 köt.); Briefe aus Italien und Frankreich (névtelenül, Hamburg 1850); Du développement des idées revolutionnaires en Russie (London 1853); La conspiration russe de 1825 (u. o. 1858); La France ou l'Angleterre (u. o. 1850, németül Hamburg 1858); Aus den Memoiren eines Russen (1855—59, 4 köt.); Recueil des documents sur le règne de Paul I, de Alexandre I, et de Nicolas I. 1859-ben kiadta: Mémoires de l'impératrice Catherine, écrits par elle-même (német ford. Hannover 1859) c. nagy feltünést keltő memoárokat, melyeknek hitelességét senki sem tudta kétségbe vonni. Művei oroszul tíz kötetben jelentek meg Genfben (1875—79). Levelei, melyeknek címe: Kawelius u. Turgenjews socialpolitischer Briefwechsel mit H. és Bakunins socialpolitischer Briefwechsel mit H. und Ogayon, németül jelentek meg Stuttgartban (1894—95). V. ö. *Sperber*, Die socialpolitischen Ideen A. H.-s (Leipzig 1894); *A. Thun*, Geschichte der revolutionären Bewegungen in Russland (u. o. 1883); *Zoccoli*, Die Anarchie (u. o. 1909).

2. *H., Alexander*, orosz fiziológus, *H. 1.* fia, szül. Vladimirban 1839., megh. Lausanneban 1906 aug. 21. 1877-ben Firenzében az Istituto superiorén a fiziológia tanára lett. 1881-ben ugyanabban a minőségben meghívták a lausannei akadémiára. Számos műve közül említendők: Az alsóbbrendű állatok összehasonlító boncolástana (oroszul 1862); Analisi fisiologica del libero arbitrio umano (Firenze 1879); Cos'è la fisiologia? (1877); Lezioni sulla digestione (1877); Le cerveau et l'activité cérébrale (1887); Causeries physiologiques (Paris 1899).

Herche, l. *Helche.*

Hercher, *Rudolf*, német hellenista, szül. Rudolphstadtban 1821 jan. 11., megh. Berlinben 1878 márc. 26. Előbb szülővárosában, majd Berlinben tanárkodott. 1859—60-ig beutazta Itáliát. Egyik megalapítója és szerkesztője volt a Hermes c. folyóiratnak. Fő érdeme a későbbkori görög írók szövegének megállapítása. Kiadványai: az ál-Plutarchosi De fluviis (1851), melynek álszerzőségét ő mutatta ki; Arriani Scripta minora (1854—1855); Scriptores erotici graeci (1858—59, 2 köt.); Artemidori onirocriticon (álmoskönyv, 1864); Aeneae Commentarius poliorceticus (1870); Plutarchi Moralia (1872); Epistolographi Graeci (1873); Apollodori Bibliotheca (1874). A Homeros topográfiájára vonatkozó cikkeit Homerische Aufsätze címen Robert adta ki (1881). A mai Ithakára nézve Homeros autopsiáját teljesen tagadja.

Herciniai erdő (lat. *Hercynia silva, Hercynius saltus* és *Hercynium jugum*; gör. *Arkynia* vagy *Orkynia)*, nevezetes hegység a régi Germániában. Eredetileg ezen a néven azt a jelentékeny (hosszuságban 60, szélességben 9 napi járást igénylő) erdős hegységet értették a régiek, mely a középső Németországon átvonul a Rajnától

K.-re és a Dunától É.-ra és egészen a Kárpátokig és Dácia határáig terjedt; később mikor a rómaiak behatoltak a mai Németország területére és az egyes hegységek neveivel megismerkedtek, megszorult a H. értelme és a fentemlitett hegylánc K.-i részére alkalmaztatott. A nevet magát a kelta-ból szokás származtatni (*ar*, *er* képző és *cyn*, *kyn* a. m. magaslat). Újabb földrajzirók, de különösen a geologusok megint fölkapták ezt az elnevezést és a Vesztfáliától egészen az osztrák-morva mélyföldig terjedő hegyrendszert értik rajta.

Hercinit (ásv.) apró szemecskék, amelyeken néha fel lehet ismerni az oktaédert; fekete, felülete fénytelen, de friss törési lapon üvegfényű, igen vékony lemezkékben sötétzöldesen áttetsző, mágneses. Kémiai tekintetben a spinellek közé tartozik, vasaluminát, képlete $FeAl_2O_4$. Termőhelye Ronsperg (Böhmerwald), egy gránát-amfibolkőzetben, szászországi granulitokban; a Le Prese-i gabbróban. Régi neve krizomelán.

Hercogamia (növ.), a virágok oly berendezkedése, amely megakadályozza, hogy a termőt ugyanazon virág virágpora porozza be (l. *Beporzás*). A H. lehet 1. *abszolut*, amikor a beporzás csakis állatok által történhetik; 2. *véletlen*, mikor a rovarlátogatás mellett az esetleges önbeporzás nem kizárt; 3. *fél*, amikor a virág fejlődése kezdetén abszolute hercogám, de az idegenbeporzás elmaradása miatt a szervek önbeporzásra alkalmassá fejlődnek; 4. *rejtett*, midőn rovarlátogatáskor idegen és önbeporzás együtt is lehetséges.

Herculaneum, helytelenül *Herculanum*, régi ókori város Campaniában, Nápolytól DK-re, a Vezuv Ny-i lábánál, közel a tengerhez. Ősrégi telep, melyet már az oszkusok, később a tirrhének, majd a görögök is laktak és utoljára a rómaiak jelentékeny vidéki várossá fejlesztettek. Mint ilyen már Kr. u. 63. sokat szenvedett földrengések által, 16 évvel később 79 aug. 24. pedig a Vezuvnak egy rettentő kitörése Pompeji és Stabiae városokkal együtt egészen eltemette. A város egészen eltűnt és a fölébe jutott 15—30 m. vastag láva- és hamurétegeken az idők folyamán két városka épült: Portici és Resina. Végre 1709. kútfúrás alkalmával véletlenül ráakadtak a mélységben a régi szinház romjaira s találtak 3 szép női szobrot (jelenleg Drezdában). 1738 óta újabb ásatások folytak megszakitásokkal a század hetvenes éveiig; majd félszázadnyi szünet után 1828—1855 között. Leggyümölcsözőbbek voltak az 1869—1875-ig terjedő évek. Az ásatást részletenként kellett végezni részben aknákkal és tekintettel a város fölött épült modern helyek épségére, a legtöbb kiásott épületet újból betemetni. H. jelentősége Pompejivel szemben nem épületeiben, hanem műemlékeiben, különösen bronzszobraiban rejlik, melyek legnagyobbrészt Nápolyban vannak. Mindazonáltal épületei közül is nagy értékűek: a szinház, mely egészen kőből épült 5000 néző számára; továbbá az Argus háza (pompás diszitése által kitűnő magánház) s több bolt, melyek az ókori magánélet ismeretére fontosak. Művészi becsük által kiválnak a talált festmények (Theseus és Minotaurus, Telephus és Herakles, Ámorok vására stb.) és a nápolyi muzeumba került életnagyságú bronzszobrok. Egy H.-ból való bronzszamár Magyarországon is volt, Fejérváry Gábor eperjesi muzeumában. A Casa dei Papiri nevű külvárosi villában 1752. szépszámú (1800-nál több) papirtekercset (Herculanensia Volumina) találtak, melyeket alkalmas kémiai szerekkel bontogattak és melyekben görög bölcselők (Philodemos) műveire akadtak. Legújabban Ch. Waldstein angol archeologus mozgalmat inditott, hogy H.-ot nemzetközi költségen föltárják; tervét azonban nemzeti hiuságból visszautasitotta az olasz kormány. V. ö. *Waldstein* és *Shoobridge*, H., Past, Present and Future (London 1908); E. R. *Barker*, Buried H. (London 1908); *Comparetti-De Petra*, La villa Ercolanese dei Pisoni: i suoi monumenti e la sua biblioteca (Turin 1883); Herculanensium voluminum quae supersunt (Napoli 1763—1855, 1862—1877); *Scott*, Fragmenta Herculanensia (Oxford 1855); *Ruggiero*, Storia degli scavi di Ercolano (Napoli 1885).

Herculano de Carvalho e Araujo (ejtsd erkulanu di karvályu é aráuzsu), *Alexandre*, portugál költő és hisztorikus, szül. Lisszabonban 1810 márc. 28., megh. Santarem mellett fekvő birtokán 1877 szept. 13. Párisban tanult és 1837—43. a Panorama c. lapot szerkesztette, majd Portóban és Ajudában könyvtárnok volt. Almeida-Garrett-tel (l. o.) Portugália legjelentékenyebb romantikus költője, akire különösen Scott Walter volt nagy hatással. Költeményei, melyek A voz do propheta (Ferrol 1836) és A harpa do crente (Lissabon 1838 óta) cimmel jelentek meg, nagy hatást gyakoroltak a portugál közönségre; még nagyobb sikert értek el történelmi regényei: Eurico o Presbytero; O monge de Cister (mindkettő O Monasticon cimmel, Lissabon 1844—48, 2 köt., németre is leforditották). Érdemes történelmi munkái: Historia do Portugal (u. o. 1847—52, 4 kötet) és Da origem e estabelecimento da Inquisição em Portugal (u. o. 1854—59, 3 köt.) nevét a külföldön is ismertté tették. Egyéb művei: Estudos sobre o casamento civil (Rio de Janeiro 1866); Questões publicas (1873); Estudos historicos (1876); Opusculos (Lissabon 1873—79, 4 köt.); Poesias (u. o. 1850); Lendas e narrativas (u. o. 1851, 2 köt.). Ő adta ki a Portugaliae monumenta historica cimű munkát is. V. ö. *Braga* Teofil, Historia do romantismo em Portugal (Lissabon 1880); *Döllinger*, Gedächtnisrede auf H. (München 1878); *de Serpa Pimentel*, H. e o seu tempo (Lissabon 1881).

Herculanum, l. *Herculaneum*.

Hercules, ősi itáliai istenség, a tulajdonjogot védő keritéseknek (lat. *herctum*) istene, a majorságok földmivelő népének patronusa, ki a föld termékenységét, a vagyon gyarapodását biztositja s ezért az ugyanily hivatású itáliai női istenségnek, *Junonak* (l. o.) férjeként szerepel. Mikor azonban az itáliai népek a görög kulturával s egyben a görög istenvilággal megismerkedtek, sok más nemzeti istenséggel együtt H. alakja is átalakult azáltal, hogy az itáliai népek a görög istenekben a maguk isteneit vélték felismerni s ezért a maguk eredeti isteneit egyszerűen a görögök mintájára kezdték átalakitani. H. nevének a görög nemzeti hérosznak, Heraklesnek (l. o.) nevével való rokonhangzása különösen csábitott

arra, hogy a görög Herakles vonásait H.-re átruházzák. Ezt meg is tették, nem törődve azzal a nagy ellentmondással, hogy az itáliai mondában Juno H. feleségeként szerepelt, míg a görög monda középpontjában a Junóval azonosított Herának a hős ellen folytatott engesztelhetetlen hadakozása állt. Mikor azután H. eredeti jellegét a görög vonások egészen elhomályosították, H.-nek Rómában állott ősi oltára (ara maxima), a közeli baromtér (forum boarium) neve s a Cacusnak, egy ősrómai istenségnek nevét őrző Cacus-lépcső egy monda alakulására vezetett, mely szerint Herakles Geryoneus barmaival hazatérőben egykor arra a vidékre jutott, melyen utóbb Róma épült s itt a vidék rémének, a rabló Cacusnak megölése által a környék megmentőjévé lett. Ezen monda által H. kultusza egyszerűen a számos heraklesi hőstett egyikének hálás emlékeképen tünt fel s H. teljesen azonossá lett Heraklesszel.

Hercules powder, l. *Dinamit.*

Herculia, római város Pannoniában, a mai *Székesfejérvár.*

Herculis promontorium, l. *Spartivento-fok.*

Hercyn (geol.), regionális elnevezése a főleg a Harz-hegységben fellépő homokos agyagos *alsó devon* korú szeries fosszildús pelagikus mészfaciesének, amely még Csehországban, az Uralban és Észak-Amerikában is megtalálható. Lefoglalta azonban e nevet Gumbel még más értelemben is, megkülönböztetvén a bajor erdőben a felső vagy *H.*-gneiszt az alsó v. *bojitól.*

Hercynia silva, l. *Herciniai erdő.*

Herczeg-*család (szekcsői)*, közös törzsből származott a *Hédervári*-családdal. Őse *Henrik* bán volt, kinek *Péter* nevű fiától a H., *János* nevűtől pedig a Tamássy-család származott. A család tagjai közül kitüntek: *H. Péter* (a családban e néven második), Bodrog vmegye főispánja volt. Sok baja volt 1343. a pécsi püspök jobbágyaival, kiktől jogtalanul szokott vámot követelni. Végül is *Gilet* Miklós nádor a püspök és jobbágyai szabadságainak épségben tartására utasította. *H. Rafael*, kinek tudományossága nagy hírben állott, 1444—54. boszniai püspök volt. Résztvett a várnai ütközetben is (1444). Ugyszintén *H. Pál*, ki később, 1468. Pozsonyban más előkelő urakkal kezeskedett Mátyás királyért, hogy ez a rendkivüli hadiadót ezentúl nem fogja többé kivetni. *H. Miklós* Mátyás király főpohárnoka volt. 1459. a Frigyes császárhoz pártolásnak gyanujában állván, ujból többedmagával hűséget kellett esküdnie Mátyásnak. *H. Ferenc* 1505. megjelent a rákosi országgyülésen, mint Baranya vmegye követe. *H. Miklóst* a mohácsi ütközetben (1526 aug. 29.) elfogták a törökök, de miután Szolimán szultán és Ibrahim nagyvezér a magyar viszonyokról és hadi tervekről kikérdeztették, lovát s fegyvereit visszaadva, bántatlanul elbocsátották. *H. Imre* 1527. I. Ferdinánd király udvarmestere volt. A H.-családnak magva szakadt a XVI. sz. vége felé.

Herczeg *Ferenc*, író és politikus, szül. Verseczen 1863 szept. 22. Sziléziai emigráns családból származott, atyja Versecz polgármestere volt. Szegeden és Fehértemplomban befejezve középiskolai tanulmányait, jogot végzett, majd ügyvédjelölt volt előbb Temesvárt, azután Budapesten. Irói hajlamai már gyermekkorában jelentkeztek; eleinte németül írt, 1887 óta magyarul a Pesti Hirlapba és a Hét-be huszártörténeteket, amelyek keltettek némi feltünést. 1887-ben Verseczen kardpárbaja volt több katonatiszttel s egyik ellenfele sebesülés következtében a párbaj szinhelyén meghalt. Emiatt 1889. négy havi államfogságot szenvedvén Váczott, megírta *Fenn és lenn* c. regényét, avval az elhatározással, hogy annak sikerétől teszi függővé, hogy az ügyvédi pályát teljesen fölcserélje az íróival. A regény megnyerte az Egyetemes Regénytár pályadíját s a Budapesti Hirlap szerződtette H.-et tárcaírójának; evvel eldőlt a kérdés. Innen kezdve H. gyors egymásutánban írt nagyhatású, irodalmi értékű novellákat és regényeket, majd 1893. *A dolovai nábob leánya* c. szinművével a Nemzeti Szinházban aratott nagy sikert; 1894 dec. megindította az *Uj Idők* c. szépirodalmi képes hetilapot s hovatovább irodalmi életünk egyik vezetőjévé emelkedett. A Petőfi-Társaság 1891. tagjának, 1903. másodelnökének, 1904. elnökének, a Kisfaludy-Társaság 1893. rendes, az Akadémia 1899. levelező, 1910. rendes tagjának választotta. 1896 óta több izben, jelenleg is, tagja a képviselőháznak s noha a politikai életben eddig nagyobb szerepet nem játszott, mind metsző, érdekes hirlapi cikkeivel, mind 1911. megindított politikai és irodalmi szemléjével, a *Magyar Figyelővel*, e téren is tekintélyt szerzett. Önállóan megjelent elbeszélő művei közül fontosabbak: *Mutamur* (elbeszélések 1892); *Gyurkovics leányok* és *Gyurkovics fiuk* (elb. 1893, 1895); *Simon Zsuzsa*, (regény 1894); *Napnyugati mesék* (elb. 1894); *Szabolcs házassága*, lélektani regény (1896), az Akadémia Péczely-féle nagy regény-díjának koszorusa, egyik legértékesebb modern regényünk; *Idegenek közt* (regény 1900); *Pogányok*, H. egyik legsikerültebb történelmi regénye, szintén a Péczely-díjjal kitüntetve (1901), a honfoglalás idejéből; *Arianna* (elb. 1904); *A honszerző* (regény, 1905); *Lélekrablás*, Péczely-díjat nyert regény (1906); *Kaland* (elb. 1908); *A királyné futárja* (1909); *Szelek szárnyán*, egy adriai vitorlás út remek leírása (1910); *A fehér páva* (regény, 1911); *Napváros* (elb. 1912). Drámái között nagy számmal vannak a szinpadi sikert aratottak, de a maradandó becsűek is. *A dolovai nábob leányát* (1893 márc. 10.), mely az első esztendőben 25 előadást ért meg, ami a Nemzeti Szinházban páratlan siker, követte 1894 márc. 2. u. o. a *Három testőr* c. bohózat, mely az előbbivel együtt ma is műsoron van; a *Honthy háza*, u. o. 1896 febr. 14. s a következők közül a jelentősebbeket említve: *A Gyurkovics leányok*, melyben ugyanily c. regényének tipikus alakjait vitte szinpadra, a Magyar Szinháznak 1897 jan. 17. óta sokáig repertoiredarabja volt; az *Ocskay brigadéros*, történeti szinmű, mely 1901 jan. 8 óta a Vigszinház egyik legnagyobb hatású darabja s amely a szinházon kivül is sok fényes elismerést szerzett költőjének; *Balatoni rege* (Vigszinház, 1902 febr. 28.); a *Bizánc* c. történelmi tragédia, melyet a Nemzeti Szinház 1904 ápr. 25. tüneményes sikerrel hozott szinre s mely kétségkivül nemcsak a legkiválóbb modern tragédiánk, hanem egész drámai irodalmunk legjava alkotásaihoz tartozik; a finom szövésű víg-

játék: *Déryné ifjasszony* (Vigszinház, 1907 febr. 6.); *A kisvindorló* (1909) s az Akadémiától a Vojnits-díjjal koszorúzott *Éva boszorkány* (Nemzeti Szinház 1912 márc. 22.) Mind e drámái könyvalakban is megjelentek s elbeszélő műveivel együtt több kiadást értek. H. művei közül sok idegen nyelvre (német, francia, finn, angol, cseh, szerb, olasz) le van forditva s szinművei közül is több külföldi szinpadokon is sikert aratott. H. ma, Mikszáth halála után, a legjelesebb szépprózaírónk; lélekelemzéseinek finomsága, társadalmi rajzainak biztossága és elevensége s jellemalkotó tehetsége, elbeszélő művészete, könnyed, előkelő stílusa nem túlságosan gazdag képzelete ellenére kivívta számára mind az olvasó közönség szeretetét, mind a legkomolyabb kritika teljes elismerését. V. ö. az Akadémiai Értesitő 1898., 1902., 1908., 1913. évfolyamait és *Madarász* Flóris, H. mint drámaíró, 1913.

Herczegány (azelőtt: *Hartiegani)*, kisk. Hunyad vm. brádi j.-ban, (1910) 1764 oláh lak.; u. p. és u. t. Boicza. Az itteni aranybányák a boiczai bányamegyéhez tartoznak, l. *Boicza*.

Herczegfalva, nagyk. Fejér vm. sárbogárdi j.-ban, (1910) 1358 házzal és 8862 lakossal (közte 7050 magyar, 1490 német); van vasúti állomása, táviró-, postahivatala és postatakarékpénztára. A községet Dréta Antal cisztercita apát 1817. alakította Ujmajor pusztából német lakosokkal s József főherceg nádor tiszteletére nevezte el.

Herczegh *Mihály (székcsői)*, magán- és perjogász, szül. Hódmező-Vásárhelyen 1840 márc. 24. Joggyakornok, majd Fehér vármegyei aljegyző lett, 1865. pedig a pécsi jogakadémiához nevezték ki az észjog, enciklopédia és római jog tanárává. 1868. a győri jogakadémiára a magyar magánjog és a törvénykezés tanárává, 1870. a budapesti egyetemre a polgári törvénykezés tanszékére nevezték ki. 1907. az udvari tanácsosi címet kapta. Munkái közül a következőket említjük: *Magyar polgári törvénykezési rendtartás* (5. kiad. Budapest 1896); *A telekkönyvi rendtartás Magyarországban és Erdélyben* (5. kiad. u. o. 1900); *A magyar magánjog általános része* (u. o. 1880); *A magyar családi és öröklési jog* (u. o. 1885. 2. kiad.); *Magyar kötelmi és családi jog* (u. o. 1892); *Magyar csődtörvény* (1881: XVII. t.-c., u. o. 1892); *Magyar sommás eljárás és fizetési meghagyás* (1893: XVIII., XIX. t.-c., u. o. 1894); *Magyar örökösödési eljárás* (1894: XVI. t.-c.); *Magyar házassági jog* (1894: XXXI. t.-c., u. o. 1896); *A magyar államnyelv jogai a törvényhozó és kormányzó hatalom körében* (u. o. 1904).

Herczeghalom, Biához tartozó puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. biai j.-ban, hg. Metternich-féle uradalom, (1910) 223 magyar lak.; vasúti állomás, postaügynökség és táviróhivatal.

Herczeghy *Mór*, politikai és szociológiai író, szül. Pesten 1815 aug. 19., megh. Bécsben 1884 dec. 23. Orvosi tanulmányait Pesten és Bécsben végezte, majd külföldön folytatta. 1848-ban résztvett a bécsi mozgalmakban, aztán emigrált. 1860-ig Párisban, azontúl Olaszországban élt, hol Garibaldi hadseregében főorvos lett. Az 1865-iki provizorium alatt hazatért, de 1868. már ismét kiment Konstantinápolyba, hol 8 évig volt török katonai főorvos. Az orosz-török háborúban veszedelmesen megsebesült, erre búcsút vett a tényleges szolgálattól s beutazta Európát és a Keletet. H. irodalmi működésének súlypontja a politikára esik; írt több röpiratot (Weder deutsch, noch russisch, sondern österreichisch. Wien 1849; Das Bombardement des Fürsten Windischgrätz zu Prag, u. o. 1849; az osztrák-magyar kérdésről, Deák Ferencről, az 1866-iki Magyarországról, Kelet és népéről); naplókat német és francia nyelven (Mein Tagebuch von 1848—50. Wien 1850 és Mémoires sur mon séjour à Pavia, Milano 1853); orvostudományi tanulmányokat (a kretinizmusról, Bologna 1864—65 és az epidemiákról, Paris és Budapest 1874). Főműve azonban a nőről írott szociológiai tanulmánya (franciául Paris 1864, magyarul Budapest 1883).

Herczegkút (azelőtt: *Trauczonfalva)*, kisk. Zemplén vm. sárospataki j.-ban, (1910) 934 magy. lak., u. p. és u. t. Sárospatak.

Herczegmárok, kisk. Baranya vm. mohácsi j.-ban, (1910) 1266 sokác és magy. lak., u. p. Darázs, u. t. Főherczeglak.

Herczegmároki lelet, l. *Aranyleletek*.

Herczegszabar, kisk. Baranya vm. mohácsi j.-ban, (1910) 1064 német és magy. lak., postahivatal; u. t. Mohács.

Herczegszántó (azelőtt: *Szántova)*, nagyk. Bács-Bodrog vm. bajai j.-ban, (1910) 3706 magyar, sokác, szerb és bunyevác lak., vasútállomás, postahivatal; u. t. Bezdán.

Herczegszentmárton kisk. Baranya vm. baranyavári j.-ban, (1910) 331 német, szerb és magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. Németmárok, u. t. Villány.

Herczegszöllős, kisk. Baranya vm. baranyavári j.-ban, (1910) 2805 magyar, szerb és német lak., posta- és távirohivatallal.

Herczegszöllősi zsinat, l. *Zsinatok*.

Herczel *Manó (pusztapéteri) báró*, sebész, szül. Szegeden 1862 júl. 1. Orvosi tanulmányait a bécsi, párisi és strassburgi egyetemeken végezte, 1884. Bécsben orvosdoktorrá avatták. Ezután Nothnagel bécsi belgyógyászati klinikáján gyakornok, 1886–1890. *Czerny* heidelbergi sebészeti klinikáján tanársegéd volt. 1889-ben ugyanott a sebészetből magántanári képesítést nyert. 1891-ben Budapesten sebészi betegek számára magángyógyintézetet alapított. Az 1895—96-ik tanévben a budapesti egyetemen a hassebészetből magántanári képesítést nyert, 1901. a rendkívüli tanári címet kapta. 1905 óta a székesfővárosi Szt.-Rókus-kórház I. sebészeti osztályának főorvosa. H. a modern kirurgia egyik legavatottabb képviselője, aki főleg a hasüri sebészet körébe vágó nagyszámú elméleti és gyakorlati irányú munkájával világszerte általános elismerést és méltánylást szerzett. Munkái a gyomorbélsebészet, az epekőbajok, a lép, vese és tüdősebészet köréből a modern kirurgia mai állásának megalapozásában jelentős szerepet játszanak. 1900-ban jelent meg: *A féregnyulványlob (Epityphlitis) és annak sebészi kezelése* (2. kiad. 1906) c. műve. H. nevéhez fűződik a modern kirurgiának nálunk való meghonosodása. Több kitüntetés érte, a király «pusztapéteri» előnévvel magyar nemességgel, később

udvari tanácsosi címmel tüntette ki, 1912. pedig magyar bárói méltóságra emelte.

Herdecke, város Arnsberg porosz kerület hageni járásában, (1910) 5649 lak., vasúttal. A város fölött van a *Kaisberg*, melyen Stein báró emlékezetére tornyot építettek.

Herder, 1. *Bartholomäus*, a róla nevezett könyvkereskedés és nyomda alapítója, szül. Rottweilban 1774 aug. 22., megh. 1839 márc. 11. Freiburg i/Br.-ban. A könyvkereskedés és nyomda megnyilt 1801. Meersburgban (a Boden-tó mellett), aztán áttette Konstanzba s 1810. Freiburgba H.-sche Universitätsbuchhandlung név alatt. 1813 óta adta ki a *Teutsche Blätter*-t a hivatalos haditudósításokkal s mint hadi nyomdász, követte Metternichet s a szövetségeseket 1814. Párisba. Visszatérte után kő- s rézmetsző intézetet is rendezett be. Művészeti kiadványai mellett kat. teológiai, nevelésügyi, természettudományi, történeti műveket adott ki, köztük *Rotteck* Allgem. Geschichte c. művét (9 köt., 14. kiad. 1840). A kiadóhivatal katolikus jellege fiai s utódai alatt fejlett ki. Fontosabb kiadványaik: *Wetzer* H. J. és *Welte* B., Kirchenlexikon oder Encyclopedie der kath. Theologie (12 köt., 1847–56, 2. kiad. 1882–1901); Theolog. Bibliothek (1873-ból); *H.-s* Conversations-Lexicon (4 köt., 1875—79, 3. kiad. 1901 óta); Ascetische Bibliothek (40 köt.); Staatslexicon (kiadja a Görres-társaság, 5 köt. 1887—97, 2. kiad. 1901 óta); Litter. Rundschau für d. kath. Deutschland (1875 óta).

2. *H.*, *Johann Gottfried von*, német író, szül. Mohrungenben (keleti Poroszország) 1744 aug. 25., megh. 1803 dec. 18. Weimarban, hol 1776 óta szuperintendens volt. Már szülővárosában megtanulta a latin, görög és héber nyelv elemeit, mire 1760. irnok lett Trescho diakonusnál, kinek gazdag könyvtárát rendezte s tanulmányozta. Két év mulva egy orosz katonaorvos, ki véletlenül Mohrungenben tartózkodott, magával vitte az ifju H.-t Königsbergbe, hogy seborvossá neveltesse. De H. az első boncolás alkalmával elájult, mire a teológiai pályára lépett. 1764—69-ben Rigában gimnáziumi tanár és lelkész volt. Hogy ember- és világismeretét gyarapítsa, 1769. elhagyta állását s nagyobb útra indult. Strassburgban ismerkedett meg vele az ifjú Goethe, kire a nagy tudományú, gondolkodó s szellemes H. nagy hatással volt. Strassburgból Bückeburgba ment, hol 1771—76. szuperintendens és udvari lelkész tisztségét viselte. E hivatalából Károly Ágost herceg Goethe közbenjárására Weimarba hívta meg őt, ahonnan az egyház és iskola, az irodalom és közművelődés terén nagyszabású, egész Németországra, sőt a külföldre is kiható munkásságot fejtett ki.

Irodalmi működése három irányban volt nagy hatással: 1. Nem volt igazi költői képzelete és alkotó ereje; költői művei ezért mind a gondolkodás termékei. Legsikerültebbek epigrammjai és legendái, melyekkel e sokáig mellőzött költői műfajt újra népszerűvé tette. Átdolgozásaiban és fordításaiban az eredeti műveknek nemcsak tartalmát, hanem szellemét, hangulatát és nemzeti jellegét is megóvni törekedett. Majd minden ó- és újkori, keleti és nyugati nép költészetéből fordított; legnagyobb népszerüséget nyertek népdalai (Volkslieder, 1778, halála után e címmel: Stimmen der Völker in Liedern), melyekben az egész világ népköltészetét fordításokban bemutatta, és Cid-románcai (1805., magyarázta *Heinrich* Gusztáv, 3. kiadás 1893). — 2. Mint kritikus és esztétikus H. új korszakot nyitott meg a német irodalomban. H. Rousseau tanítványa: természet és eredetiség a jelszavai. Már első műveiben (Fragmente über die neuere deutsche Litteratur, 1767 és Kritische Wälder, 1769) eredetiséget, egyéniséget, nemzeti jelleget követel a költőktől s ellenzi a külföld szolgai utánzását. Homert, a bibliát, Shaksperet, Ossiant, az összes nemzetek költészetét egészen új szempontokból fogta föl s új világításba helyezte. Mindenütt a történeti álláspontot foglalja el s keresi és követeli a benső összefüggést az irodalmi termékek és az illető nemzet és kor szelleme közt. — 3. A tudományok terén nagy befolyással volt a nyelvtudomány, történetírás, teológia s filozófia fejlődésére. A nyelvről azt tanítja, hogy az a gondolkodással elválhatatlanul kapcsolatos, a szó képe s formája a fogalomnak (Über den Ursprung der Sprache, 1770). A történetírás terén H. a művelődéstörténet megalapítója (főműve: Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, 1784—1791, 4 kötet). Az emberiség fejlődésének főcélja a humanitás (Briefe zur Beförderung der Humanität, 1793—97, 10 köt.) s a történelem elszórt jelenségeiben általános eszme uralkodik. A teológia terén a vallást is történeti terméknek tekintette s kutatta eredetét, melyet a mitoszban keresett. A biblia könyvei nemzeti írók művei, történetiek v. költőiek. E bibliai költészet báját és fenségét megragadóan fejtegette (Vom Geiste der Ebräischen Poesie, 1782—83). A dogmával szemben a vallásos érzésre hivatkozott s előkészítette a kereszténység mélyebb és modernebb fölfogását (Briefe, das Studium der Theologie betreffend, 1780 és Christliche Schriften, 1794—98, 5 köt.). Munkái halála után (1805—20) 45, utóbb (1827—1830) 60 és végre (1852—54) 40 kötetben jelentek meg. Ez elavult kiadások helyébe lépett 1877 óta B. *Suphan*-é, 32 köt. Legjobb életrajzát *Haym* R. írta (1877—85, 2 köt.). Sirjára Károly Ágost herceg 1819. emléket állíttatott e felirattal: Licht, Liebe, Leben. Érc-szobrát 1850 aug. 25-én leplezték le Weimarban. — Neje, szül. *Flachsland* Karoline (1750—1809), férjének méltó társa, érdekes emlékezéseket irt: Erinnerungen aus dem Leben Herders (1820, 2 kötet). H. gazdag levelezését fia, Emil és Düntzer adták ki.

Herderit v. *Allogonit* (ásv.), a legújabb vizsgálatok szerint monoklin, de kristályai rendesen penetrációs ikrek és ennek következtében pszeudorombosak; rideg, átlátszó, szintelen vagy sárgás, üvegfényű. Berillium-kalcium-foszfát fluor- és hidroxil-tartalommal, képlete: $Ca[Be(OH,F)]PO_4$, vagyis teljesen hasonló a wagnerit- és triplithez. Ritka ásvány, régebben találták Ehrenfriedensdorfon, majd Stoneham bányahelyen Maine államban; Paris és Hebron Amerikában; Epprechstein Bajorországban.

Here, istennő, a. m. *Hera* (l. o.).

Here (lat. *testis*, gör. *orchis*), a hímnem ivarmirigye, melyben a termékenyítést végző ondó-

szálak (spermiumok) fejlődnek. Latin nevei testis, testiculus, görög neve orchis vagy didymis (ikrek). Sok állatban a hasüregben van, emberben a H.-zacskóban fekszik. Páros szerv, a bal rendesen valamivel lejebb van. 3—4 cm. hosszú, ovális, mirigyes tapintatu. Kötőszöveti sövények kis karéjokra osztják, ezekben vannak a spermiumtermelő csatornácskák, a tubuli seminiferi contorti (kanyargósak) et recti (egyenesek). Vele összefügg a *mellék-H.* (l. o., epididymis), melynek folytatása az *ondóvezeték*, a ductus deferens. Fejlődésileg fontos függeléke a H.-nek a *Morgagni-féle vízhólyag* (hydatis M.) s a mellékhere-függelék (paradidymis). A H.-t savós burok (tunica vaginalis propria) veszi körül, mint a hashártya folytatása, mely a fejlődés egy bizonyos szakában nyitva van, midőn a here a hasból a borékba vándorol (descensus testis). Ennek lemezei között kevés savós folyadék van, a *H.-víz*. Ha ez felszaporodik, keletkezik az ú. n. *hydrokele* (vizsérv). A H.-től elmenő vezeték, a H. erei és idegei, a belső haspólyából keletkezett kötőszöveti hüvely (tunica vaginalis communis) s a H.-rázó izom alkotják az ondózsinórt, mely a lágyékcsatornát tölti ki. Orvosilag fontosak a H. daganatai s különösen gyuladásai (H.- és mellék-H.-gyuladás, orchitis, epididymitis), melyeknek következtében a H. működése szenved s az egyén termékenyítésre képtelen lehet.

Here (méhészet), a méhtársadalom hímje, melynek egyedüli feladata az anyaméh megtermékenyítése. Teste 15—17 mm. hosszú, kiterjesztett szárnyakkal 26 mm. széles. Inkább bögölyhöz hasonlít, mintsem méhhez. Feje nagy, gömbölyű, recés szemei kidülledtek, csápja 14 tagu, szájrészei el vannak satnyulva. Szőrmeze barnássárga vagy szürke, vaskos potroha szürkéssárga harántsávokkal van ellátva. Sem fulánkja, sem méreghólyagja nincsen. Lábszárai simák, hiányával van a munkásméh hátsó lábszárainak külső oldalán levő mélyedésnek, melyet a méhészek kosárnak neveznek. Mozdulatai lomhák, de gyorsan és kitartóan repül. Általában csak májustól augusztusig, három v. legföljebb öt hónapig él s a párosodásnál életét veszti, mert kesztyüujj módjára kiforduló hímtagja az anyaméh hüvelyében visszamarad. Ha ószszel rájuk többé szükség nincs, beáll a H.-ölés, mikor is a munkások kiűzik a kasból, mire hideg és éhség következtében elpusztulnak. Ha valamely méhcsalád ősszel nem öldösi heréit, ez annak jele, hogy v. anyátlan v. meg nem termékenyült királynője van.

Here (növ.), l. *Lóhere*.

Herebetegségek neve alatt összefoglalandók: 1. a here veleszületett *fejlődési rendellenességei*, ú. m. egyik v. mindkét here hiánya (anorchichia), (*orchisz* gör. a. m. here. *an* a. m. nélkül), a here csökevényes fejlődése. 2. A here *veleszületett fekvési rendellenességei (ektopia testis*, gör., *ek tos* a. m. kivül, *toposz* a. m. hely; *testis* lat. here). Ezek akkor állanak elő, ha egy vagy mindkét here nem találtatik a hozzá tartozó borékban; okai fejlődéstani mozzanatokban keresendők. Ennek fokozatai a következők: *a)* E. intraabdominalis (lat. *intra* a. m. bent: *abdomen* a. m. has) vagy kryptorchismus (gör. *krypto* a. m. elrejtek, *orchisz* a. m. here): a here a vese mellett vagy alatta fekszik: *b)* E. inguinalis (lat. a. m. lágyéki); a here ilyenkor a lágyékcsatorna belső v. külső nyilásában vagy a lágyékcsatornában magában fekszik (E. i. interna, externa, interstitialis); *c)* E. extra abdominalis (lat. *extra* a. m. kivül, *abdomen* a. m. has); igen ritkán észleltetett, hogy mindkét here az egyik oldali borékban és mindkét ondózsinór ugyanazon oldali lágyékcsatornában vannak elhelyezve. Az *a)* és *c)* alatt felsorolt rendellenességeknek különös jelenségük nincs; rendesen csak boncolások alkalmával fedeztetnek fel. A *b)* alatt jelzett állapot felismerése fontos több okból: a lágyékcsatornában tapintható duzzanatot sérvnek nézi gyakran az orvos és sérvkötőt rendel, melynek nyomása igen nagy fájdalmat okoz és a herét el is sorvaszthatja; a lágyékherékből igen gyakran rossz indulatú daganatok indulnak ki (l. *Heredaganat*), lobos fertőző megbetegedései helyzeténél fogva a szabad hasüregre átterjedhetnek. Ezért, ha a gyermekek már megfelelő kort (6—14 év) értek el, igen jogos azon sebészi beavatkozás, mellyel a lágyéki herét a borékba helyezni és ott megtartani igyekeznek. — 3. A here *szerzett helyzetváltozásai*, ezek közül a legfontosabb a *herecsavarodás* (l. o.). — 4. A *here sérülései* egyrészt testgyakorlatok, lovaglás, tornázás, kerékpározás kapcsán fordulnak elő, igen fájdalmasak, gyakran eszméletlenséggel, hányással, sőt hirtelen halállal is járhatnak. Ezért verekedések alkalmával a here megszorítása mint bevált eljárás ismeretes. Ilyenkor néha előfordul, hogy a here és mellékhere a borékból ki is helyeztetik, leggyakrabban a lágyékcsatornába vagy az elé, ritkábban a has bőre alá, a gátra v. a combra. A szúrási és lövési sérülések aránylag igen ritkák. A sérült here erősen meg szokott dagadni és a gyuladás tüneteinek lezajlása után elég gyakran teljesen el is sorvad. — 5. A here daganatai (l. *Heredaganat*). — 6. A here lobos megbetegedései (l. *Herelob*).

Heréc, a földi kutya (*Spalax*) népies neve. L. *Földi kutya*.

Herecsavarodás (lat. *inversio testis*). Ha a here nem a születés előtt, hanem röviddel utána száll le az azt tartalmazó borékba, gyakran erősebb mértékben mozgékony. Ezen körülmény aztán elősegíti és megmagyarázza, ha e szerv az azt tartó ondózsinór körül túlságosan forog és magával húzza a hozzá tartozó ereket és ennek folytán először a vékonyfalu tág viszerekben, majd a vivőerekben a keringés megakad. Ez a here erős megduzzadásával jár, roppant erős fájdalommal, hányással, szédüléssel stb. Ha kellő műtettel ezen állapoton gyorsan nem segítenek, a here elhal és később el kell távolítani v. az elhalt szerv hosszas genyedés árán kilöketik.

Heréd, kisk. Nógrád vmegye sziráki j.-ban, (1910) 1955 magyar lak., postahivatallal, u. t. Lőrinczi.

Heredaganat, a hím állatok ivarmirigyének terimenagyobbodással járó elváltozása, mely lehet *a)* jóindulatu, *b)* rosszindulatu. A jóindulatuak leginkább ú. n. fibromák, a rostos, mirigy közötti kötőszövet megszaporodásából erednek és csak nagyságak által válnak kellemetlenné. Ritkábbak az ú. n. chondromok, porcsejtekből álló dagana-

tok, melyek az ébrényi időből származnak és nem egy esetben válnak, ha hosszabb ideig fennállottak, rosszindulatu daganatokká. A here tulajdonképeni rosszindulatu daganatai a mirigyállományból erednek, ezek a rákos daganatok, melyek leginkább fiatalabb egyéneknél fejlődnek és határtalan növékedésük, valamint tovaterjedésük által válnak veszélyessé. Benőnek a vérerekbe vagy a nyirokpályákba és a test legkülönbözőbb helyein új daganatokká (ú. n. áttételi gócok) nőnek ki, melyek az eredeti daganatot nagyságban jóval túlszárnyalják és a szervezetet rövidesen tönkreteszik. Ezen veszedelmes betegség gyógyítása csakis a beteg szerv korai gyökeres eltávolítása által sebészi beavatkozás árán lehetséges; a végleges gyógyulás csak az esetben érhető el, ha még áttételi gócok nem képződtek. Egy harmadik fajta veleszületett daganat is előfordul igen ritkán a herében, az ú. n. *embryoma*. Ez az ébrényi fejlődés időszakából való és az ú. n. csirelszóródás-ból (Keimversprengung) veszi eredetét. A test különféle szöveteit alkotó sejtelemek keveréke, úgy hogy ezen daganatokban pl. külbőrt az összes járulékaival (szőrök, verejtékmirigyek stb.), izomszövetet, porc- és csontképződményeket, bélrészleteket találhatni. Ezen daganatokban a későbbi életben az egyes sejtelemek gyakran növekedésnek indulnak és igen bonyolult szerkezetü rosszindulatu daganatokká fejlődhetnek. Heredaganatot utánozhatnak a herelob (l. o.) különböző alakjai, valamint a herét és mellékherét takaró savós burok idült lobos elváltozásai.

Heredia, város, H. dep. székhelye Costa-Ricában, 10 km.-nyire San Josétól, Barba kialudt tűzhányó lábánál, a Pirro és vasút mellett, 1154 m. magasban, 7279 lak., nagy kávéültetvényekkel, állattenyésztéssel.

Herédia, *José Maria de*, francia költő, szül. Fortuna-Cafeyreben (Kuba szigetén) 1842. nov. 22., megh. Párisban 1905 okt. 3. 1901 óta az Arsenal-könyvtár igazgatója volt. A parnassienek csoportjába tartozott s tehetsége Théophil Gautier hatása alatt állt. Egyetlen verskötete: Les trophés (1892) bámulatos virtuozitással megverselt, szinpompás nyelven írt szonetteket tartalmaz, melyek szűk keretében bámulatos erővel és bájjal rögzít meg egy-egy történeti v. mitológiai jelenetet. Regénykisérlete: La nonne Alfarez (1894). V. ö. J. *Lemaître*, Les contemporains I. (Paris 1885); F. *Brunetière*, Évolution de la poésie lyrique (u. o. 1895); *Jouffret*, De Hugo à Mistral (u. o. 1902); *Hatvany* L., J. M. H. (Budapesti Szemle 126. köt., 1906). — Leánya, Henry de Régnier felesége (szül. 1875), *Gérard d'Houville* álnéven néhány sikerült regényt írt. Ezek: L'inconstante (1903); Esclave (1905); Le temps d'aimer (1908).

Hereditarius (lat.) v. *herediter* a. m. átörökölhető, öröklékeny. — *H. ataxia (Friedreich)*, veleszületett gerincvelőbetegség, amely a gerincvelősorvadáshoz hasonló ataxiára vezet pupilla-, hólyag- és érzészavarok nélkül stb.

Hereditas (*haereditas*, lat.), tárgyi értelemben jelenti a hagyatékot (l. o.), szubjektiv értelemben jelenti magát az örökséget (l. o.). A római jogban a. m. *hagyaték, örökség* általában, szűkebb értelemben az eredeti, *tiszta római jog* (ius civile) szerinti örökösödés, szemben a *bonorum possessio-val*, mely a praetori jog által behozott és a tiszta római jogi rendszert kiegészítő, majd javító öröklési jogi szabályozást jelenti. H. *delata* a római jogban a megnyílt, de még meg nem szerzett örökség, ez utóbbi: a H. *acquisita*. H. *fideicommissaria* a. m. hitbizományi örökség. H. *jacens* a. m. nyugvó hagyaték, azaz a római jog szerint a H. a delatio és acquisitio közötti időszakban.

Herefélék, mezőgazdasági értelemben vett nagy növénycsoport, melynek egyes nemeit takarmány végett termesztik, nagyrészük pedig a rétek, mezők s erdők flórájában vadon is előfordul. Termesztés alatt állanak főképpen a vöröshere v. lóhere, stájerhere, Trifolium pratense, a fehér H., Trifolium repens, a korcs- v. svéd-H., Trifolium hybridum, a bíbor H., Trifolium incarnatum, a közönséges lucerna, Medicago sativa, a homoki lucerna, Medicago media, a sárkerep v. svéd lucerna, Medicago falcata, a komlós lucerna, Medicago lupulina, a baltacim, Onobrychis sativa, a seradella, Ornithopus sativus és a nyúlszapuka, Anthyllis vulneraria. A H. mint pillangós viráguak fehérjében gazdagok s így igen jó állati takarmányt szolgáltatnak, a levegő nitrogénjéből sokat vesznek fel s azzal, valamint hátramaradó mélyreható gyökereikkel a talajt gazdagítják, a talaj felső rétegének termőerejét kimélik; önmagukat kivéve igen jó előveteményei más műveleti növényeinknek s hozzájárulnak az okszerű vetésforgók felállításához. Legbecsesebb nemeik: a lucerna- és vörös-H. évelők, mások egynyáriak s vannak köztük olyanok is, amelyek olyan talajokon is díszlenek, amelyeken már más, nagyobb igényű takarmánynövények nem sikerülnek. Magvaik is állandóan nagyértékűek és keresettek.

Herefélék betegségei és *károsítói*. A takarmánynak termelt lóherenemű növényeket, különösen a vörös-, fehér-, korcs- és bíborlóherét, továbbá a közönséges, homoki és a komlós lucernát és a baltacimet a következő jelentékenyebb betegségek és károsítások érhetik: 1. *Hereuntság*. Különösen a vöröshere és a lucerna betegsége, mely abban áll, hogy ha valamely földön rövidebb időközökben termeltetnek e növények, fejlődésük satnya lesz. Kiderítve e betegség még nincs, de azt lehet okául felvenni, hogy az altalaj, amelybe e növények gyökerei lenyúlnak, a tápanyagokból kimerül s ezek csak lassan pótlódnak. Ellene azt ajánlhatni, hogy herefféle (kivéve a baltacimet, mely nem szenved e betegségben) legalább 10 évig ne termeltessék a hereunt talajon. 2. *Hererák*. Valamennyi herefélét — a baltacimet is — megtámadja s abban mutatkozik, hogy a megtámadott herések egyes foltjain a növények hervadni, majd rothadni kezdenek és tövükből azután fehér penész verődik ki, amelynek molyhai között később feketeszínű, néha 1 cm. terjedelmű, kemény s belül fehér szemecskék képződnek. E betegséget a Sclerotinia Trifoliorum Erikss. (Peziza ciboroides Fr.) nevű gomba okozza. Ellene, ha erősen támadta meg a herést, a vetés kiszántása ajánlható s az, hogy a beteg táblára néhány évig ne vessünk herefélét. 3. *Gyökérpusztító*. A Rhizoctonia violacea Tul. nevű gomba neveztetik így, mely a

herefélék gyökereit sűrű violaszinű fonadékkal, a gomba miceliumával veszi körül s elöli. A betegség főleg a nedves talajokban pusztít s a herefiéléken kivül a burgonyát, a cukor- és a takarmányrépát, továbbá a spárgát s egyéb növényeket is megtámadja. Ellene ajánlják a beteg foltok mély felszántását, égetett mésszel behintését, továbbá a foltok körülárkolását és kénporral való behintését. A foltokon néhány évig oly növény nem termelhető, melynek gyökereit a gomba megtámadja. 4. *Lisztharmat.* A betegség okozója a heréknél és a lucernáknál az Erysiphe Martii Lév., a baltacimnél a Sphaerotheca Castagnei Lév. nevű gomba. Ellene a kénporozás használ. 5. *Ragya.* A levelek felső lapján s a szárakon fakó, később sötétedő és elszáradó foltok észlelhetők, míg a levelek alsó lapján cukorpornemű bevonat támad. E betegséget a Peronospora Trifoliorum De By. nevű gomba okozza. Ellene a bordeauxi keverékkel (l. o.) való védekezés használ. 6. *Rozsda.* A leveleken és a szárakon eleinte vörösbarna, később fekete foltok jelennek meg, melyeket a heréknél és a baltacimnél az Uromyces Trifolii Lév., a lucernáknál az Uromyces striatus Schroet. nevű gomba okoz. Ellene biztos védekezés nincs. 7. Legnagyobb veszedelme a herefiéléknek az *aranka* (l. o.). 8. A *szádorfüvek* (Orobanche) nevezett virágos élősködő növények a herefélék gyökerein élve, ezek satnyulását és kiveszését okozzák. Ellenük a szádorfüvek kigyomlálását ajánlhatni akkor, mielőtt magvaikat megérlelték. Csupán a heréken észleltetett: 9. a *levélvarasodás*, mely abban áll, hogy a leveleket azok mindkét lapján kiemelkedő sárga, majd sötétbarna foltok lepik be; e betegséget a Phyllachora Trifolii Fckl. nevű gomba okozza. Csupán a baltacimen észleltetett: 10. *a szárfeketedés*, melynél a szár kisebb-nagyobb (1—10 cm.) darabokban megfeketedik, a beteg növények virágai idóelőtt elszáradnak és lehullnak. A beteg növényeken a Vermicularia Dematium Fr. nevű gombát találták, de nem bizonyos, hogy ez-e a betegség okozója. Az állatok közül a lóherében az *Apion apricans* nevű kis ormányos bogár tesz néha nagy kárt azáltal, hogy petéit a lóhere virágjába rakja s a kikelt álcák a fejlődő lóheremagot elpusztítják. Ellene ajánlják a megtámadott lóherések lekaszálását és bezsombolyozását, hogy itt az álcák elpusztuljanak, de ehhez egész vidék együttes eljárása volna szükséges. Végre némely évben az *egerek* okoznak nagy károkat a herefélékben azáltal, hogy a herés, lucernás táblákba veszik be magukat s ott a gyökereket elpusztítják.

Herefene, l. *Aranka.*

Hereford, 1. county *(H.-shire)* Angliában, Brecknock, Radnor, Worcester, Shrop, Gloucester és Monmouth countyk közt, 2175 km² területtel, (1911) 114,269 lakossal. Az egész countyt alacsony hegyek és dombok takarják: ezek a Hatteral-dombokban, a Cradle-csúcsban (810 m.) érik el a legnagyobb magasságukat. Összes vizeit a Severn-torkolatba szakadó Wye gyüjti össze. A lakosság csaknem kizárólag mezőgazdasággal és állattenyésztéssel foglalkozik. Híres a H.-i marha (l. o.). A juhtenyésztés is nagyon virágzó és a H.-i gyapju Angliában egyike a legértékesebbeknek. Gyümölcs-, különösen körte- (perry) és almabort igen sokat készítenek. Fontos még a komlótermelés is. Fővárosa H. — 2. *H.*, az ugyanily nevű county *székhelye*, (1911) 22.568 lakossal; Anglia egyik legszebb székesegyházával, amelyben egy XIV. sz.-beli nagy fali térképet őriznek. H.-ot Harald király nagy erősséggel látta el, amelynek ma már romjai is eltüntek. H. Garrick híres szinésznek szülővárosa.

Herefordi marha *(brachycephalus)*, angol hírneves húsmarhafajta, melynek különösen Ausztráliában, Dél- és Észak-Amerikában van nagy jelentősége. A H. nagytestű állat, a tehénsúly 500—650 kg., szine pirostarka, a fej, a nyak, a törzs és a lábak alsó része fehér, egyebütt az állat piros szinű, testalakulása az ideális húsmarhák jellegét viseli magán. E marhafajta azért becses, mivel a legelőn való hizlalásra kiválóan alkalmas.

Herefordshire, l. *Hereford, 1.*

Herefű a. m. *füves here* (l. o.).

Héreg *(Héregh)*, nagyk. Komárom vm. tatai járásában, (1910) 1352 magyar lak.; u. p. Tardos, u. t. Tatabánya. Környékén római oltárokat, kőkoporsókat és pénzeket találtak.

Heregumó (növ., *tubera geminata, tuberidium*), az Orchisok sajátságos páros gumója (lásd az *ábrát*). Tavaszkor a virágzó szár alján, a földben egymás mellett egyforma 2 gumó van. Az egyik ráncos és tavalyi, a másik friss, sima és idei. Amabból a virágzó szár nőtt ki, a friss jobban oldalvást van s a tetején rügygyel végződik. A H. a kosborfajok kitelelő szerve. A H. végén fiatal korában gyöksüveg van, azért voltaképen húsos, gumóforma gyökér. Alakja gömbölyű v. tenyeres. Ha a friss gumó mindig egyoldalon következik, akkor a virágzó szár évenkint mindig távolabb nő, vagyis a kosbor a földben évenkint egyet-egyet tovább lép.

Kosbornövény gömbölyded és tenyeres gumója.

Heregyuladás, l. *Herelob.*

Hereкövek, a lóhere és a lucerna hamisítására szolgáló festett kvarckövecskék. L. *Vetőmagvizsgálás.*

Herélés *(castratio)*, 1. a férfi nemi mirigyeinek, a herenek eltávolítása. Mint műtétet a here daganatainál, kronikus gyuladásos bántalmainál (elsősorban tuberkulózisnál), valamint sérüléseinél végzik. Kétoldali H. a nemzőképesség elvesz-

tését vonja maga után, bár a közösülésre még egyideig alkalmas marad. Ha mindkét here eltávolítását még a flatal korban végzik, úgy a pubertás elmarad, az ú. n. másodlagos nemi jellegek (szakáll stb.) nem jelennek meg s a herélt ember egészében véve nőiesebb alakú lesz. Keleten szokásos volt a herélt férfiak, az eunuchok tartása; ezek egy részénél még a hímvesszőt is eltávolították. Oroszországban ma is van egy vallási szekta, amely vallásos szempontból heréli az istentiszteletre szánt gyermekeket.

2. *H.*, a szó szorosabb értelmében hímivarú állatok ivartalanítása, míg a nőivaruakét *miskárolásnak* szokás mondani (l. még *Emasculatio.)*. Házi állatokat legtöbbször különös gazdasági célokból, ritkán gyógyítás végett szoktak herélni. Méneket és bikákat leginkább azért herélnek, hogy belőlük szelidebb, alkalmazkodóbb használati állatokat neveljenek; egyéb állatok H.-ének célja legtöbbször a hizékonyság előmozdítása és finomabb minőségű hús előállítása. Lovat és szarvasmarhát rendszerint flatal, két hónapostól egy éves korig szoktak herélni, mert a későbbi korban kevésbbé érvényesül átalakító befolyása a szervezetre.

3. *H.*, a növényeknél a. m. a növekvésben levő növények egyes hajtásainak a lecsipkedése, hogy ezáltal a gyümölcsképződést előmozdítsuk. Igy pl. a sárgadinnyénél a palánták főhajtását a 6—8. levél fölött elcsípik, hogy a gyümölcsöt kötő oldalhajtásokat fejlesszék. A szőllőmívelésnél az igen tömött fürt egyes bogyóit hegyes ollóval kimetszik, hogy a fürt megritkuljon s a bogyók gyorsabban érjenek, néhol a fürt hegyét, csúcsát csípik le ebből az okból. A H. a szőllőnél azonban szaporátlan és nagyban nem gyakorolják.

Herelob, a here gyuladásos elváltozásai, köznyelven leginkább az ú. n. *mellék-H.* (l. o.) helyett használják. Okai leginkább kétfélék: egyrészt ütés vagy zúzódás, szóval külső behatások, másrészt valamely baktériumos fertőzés által okozott gyuladás. Az első csoportba tartozó okok által létrehozott H. a kellő magatartás és kezelés mellett teljesen elmúlik, vagy pedig a *heresorvadását* vonja maga után, úgy, hogy a körülbelül galambtojásnyi szervből alig mogyorónyi csonk marad hátra. A második csoportba tartozó, baktériumos kórokozók által létrejött elváltozások a kisebb-nagyobb fokú gyuladásos tünetek elmulása után nyom nélkül visszafejlődhetnek, vagy a bántalom heges keményedések hátrahagyásával gyógyul, végül pedig genyképződéssel járhat és a here pusztulásával érhet véget (heresorvadás). Leggyakrabban a fültőmirigygyuladás (l. o., parotitis epidemica) után lép fel, azonkívül valamennyi heveny fertőző betegség mellett szövődmény gyanánt észlelhető, pl. hasi hagymáz, skarlát, genyvérüség, stb. Külön kóralak a szifilises általános megbetegedéssel járó bujakóros H., mely fájdalom nélkül lép fel és vagy különálló csomók képződésével vagy pedig az egész szerv keményedésével jár. Jellemző ezen megbetegedésre, hogy csak a szifilis ellen használatos gyógyszerek adagolása után gyógyul. A herék gümős megbetegedése igen ritka, mint önálló megbetegedés; a gümőkóros elváltozás az esetek túlnyomó nagy részében a mellékherében székel.

Heremans, *Jacob Frans Johan*, németalföldi nyelvész, szül. Antwerpenben 1825 jan. 28., megh. Gentben 1884 márc. 13. Volt könyvtáros, középiskolai tanár s 1864 óta Gentben a németalföldi nyelv és irodalom tanára az egyetemen. 1874-ben a legnevezetesebb flamand folyóiratot alapította Nederlandsch Muzeum címen. Főbb művei: Nederlandsche dichterhalle (2 köt., 1858—64); Hoffmann von Fallersleben en de Nederlandsche letterkunde (Gent 1874); azonkívül írt nyelvészeti s verstani dolgozatokat s megírta több flamand író életrajzát. Kitünő munka francia-németalföldi és németalföldi-francia szótára (Antwerpen 1865—1868).

Herencia, város Ciudad-Real spanyol tartományban, Alcazar San Juan kerületben, a Giguela mellett, a termékeny Mancha-síkságon, 5953 lak.; szőllő- és olajfaültetményekkel, szappan- és posztógyártással.

Herencs v. *herencsgomba* (növ.), l. *Lactaria.*

Herencsény, kisk. Nógrád vm. balassagyarmati j.-ban, (1910) 1114 magyar lakossal; barnaszénbányával (Hermina-bányamű); postaügynökség, u. t. Magyarnándor. Itt született Lisznyai Kálmán dalköltő.

Herencsvölgy (azelőtt: *Hrinyova)*, nagyk. Zólyom vm. nagyszalatnai j.-ban, (1910) 7418 tót és magyar lakossal; postahivatal, u. t. Gyetva. A község 11 nagyobb telepből áll (legnépesebb a Felső- és Alsókarvacz 2493 és 1980 lakossal), köztük a H.-i üveggyártelep 589 lak. (a gyár az I. magyar üveggyár r.-t. tulajdona) és a H.-i fűrésztelep (97 lak.).

Herend, kisk. Veszprém vm. veszprémi j.-ban, (1910) 1174 német és magyar lakossal; vasúti állomás, posta- és távíróhivatal. Porcellán- és majolikagyára, mely 1839. alapíttatott, a legjelesebb ilyen hazai ipartelepek közé tartozik s a külföldiekkel is versenyezni képes. 1884-ben részvénytársasággá alakult, majd 1892. az «Egyesült magyarhoni üveggyár-részvénytársaság» vette meg, mely e végből külön részvénytársaságot alapított. A m. kir. udvar asztali készleteit e porcellángyár szállította. Közelében DK. felé Essegvár romjai láthatók.

Hérens, *Val d'H.* (ejtsd: vál derañ. ném. *Eringertal)*, a Rhône baloldali mellékvölgye Wallis svájci kantonban; a *Borgne* folyó folyik át rajta, mely a Val d'Hérémence patakját, a Dixencet itt veszi föl; a Borgne a Ferpècle gleccserből, a Dixence pedig a Durand vagy Cheillon gleccserből ered. A Val d'H.-ból a 3480 m. magas *Col d'H.* (H.-hágó) vezet Zermatt felé. Katolikus francia lakosságának száma 6875, kilenc községben eloszolva. A 401 km² területű *H. járás* székhelye Vex, 955 lakossal. Szép vidékeit újabban sok turista keresi föl.

Hérenthals (ejtsd: erañtal), község Anvers (Antwerpen) belga tartomány Turnhout járásában, a Kis-Nethe mellett, vasúti csomópont, (1910) 8895 lak., vasművekkel, gyapjuszövés- és fonással és csipkekészítéssel, XV. sz.-beli templommal, szép városházzal, püspöki szemináriummal és tanítóképezdével.

Herény (azelőtt: *Herénysenyefa)*, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 718 magyar lakos-

sal. postahivatallal, u. t. Szombathely. Herényen Gothard Jenő és Sándor földbirtokos testvérek kitünő csillagászati és természettani obszervatóriumot állítottak fel saját költségükön. V. ö. *Gothard* J., A herényi observatorium leirása és az abban tett megfigyelések (Budapest 1882., akad.) és A herényi observatorium sarkmagasságának meghatarozása (u. o. 1884).

Herepe, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1910) 221 oláh lak.; u. p. és u. t. Branyicska.

Herepei, 1. *Ádám*, ref. lelkész és tanár, szül. Losádon 1756 febr. 22., megh. Nagyenyeden 1814 szept. Tanult Szászvároson, Nagyenyeden, Marburgban, Genfben; 1790. Nagyenyeden a történelem, költészet s a klasszikus irodalom tanára lett. Nagyszámu egyházi beszédein és halotti orációin kivül kéziratban több munkája maradt; pl. Historia mundi universalis et patriae; Statistica; Politica; Aesthetica; Litteratura Romana.

2. *H. Gergely*, ref. lelkész, szül. Kolozsvárt 1807 febr. 21., megh. u. o. 1859. Miután 1827. a teológiát elvégezte, mérnöki pályára ment Pestre, hol 1830. mérnöki oklevelet nyert. Ekkor azonban újra visszatért a teológiai pályára s Göttingenben és Marburgban folytatta tanulmányait, 1833. dézsi, 1835. kolozsvári lelkész, hol 1852. esperes lett. Főbb művei: *Alkalmi beszédek* (Kolozsvár 1846); *Ujtestamentom magyarázata* (Wohlfarth német munkája után, Incze Dániellel együtt, u. o. 1852); *Isten igéje* (Prédikációk H.-tól, Vadas Józseftől és Nagy Pétertől, u. o. 1856).

3. *H. János*, ref. lelkész és tanár, szül. Losádon 1763 júl. 3., megh. Kolozsvárt 1813 márc. Tanulmányait Nagyenyeden 1789. bevégezvén, külföldre ment, 1792—1806-ig Szászvároson és Vizaknán volt lelkész, ezután Kolozsvárt teológiai tanár. Ő volt az újabb magyar egyházi szónoklatnak Erdélyben megalapítója. Halotti beszédeinek egy része — kisebb füzetekben — megjelent.

4. *H. Károly*, ref. lelkész és tanár, szül. Vizaknán 1802 febr. 24., megh. u. o. 1871 okt. 26. Kolozsvárt végezte a teológiát. Egy évet Bécsben, egyet a nevezetesebb német egyetemeken töltött, 1825-ben a kolozsvári egyház lelkészévé választotta s kiváló szónoki sikereket ért el. 1834-ben u. o. a bölcsészet tanára, 1835. nagyenyedi teológiai tanár, majd igazgató lett. A Magy. Tud. Akadémia 1838. levelező tagjául választotta. 1841—1871-ig Vizaknán volt lelkész. Egyháztörténete és a Bethlen-kollégium multja egy részének leirása kéziratban maradt; ellenben egyházi beszédei, főleg temetésiek, nagy számmal jelentek meg.

5. *H. Károly*, nagyenyedi tanár, buzgó geológus, szül. 1817 szept. 1. Buzás-Bocsárdon, megh. 1906 nov. 18. Tanulmányait Nagyenyeden és a selmeczi bányászati akadémián végezve 1848-ig Zalatnán mint bányahivatalnok működött. A szabadságharcban mint tüzérhadnagy kitüntette magát. 1854-ben Nagyenyedre hivták tanárnak s itt dolgozott egész életén át a Bethlen-kollégiumban. Tanítványaival bejárta Erdély minden zugát, ásványokat, kőzeteket és kövületeket gyüjtve. Szorgalmát 8000 darabból álló gyüjtemény hirdeti a nagyenyedi kollégiumban. Irodalmi munkásságának gyümölcse *Alsófehér vármegye geológiai leírása*, amely a megyei monográfiában jelent meg.

Hererák, l. *Herefélék*.

Hererázó izom (lat. *musculus cremaster*), az ondózsinórban haladó gyenge izomnyalábok, amelyek a belső ferde hasizomból válnak le s az ondózsinórt követik le a heréig. Nőben hasonló, de gyengébb nyalábok vannak a kerek méhszalag mentén. Az emberben nincs jelentősége, de egyes állatokban, mint pl. a nyúlban, erősen fejlett s arra szolgál, hogy a herét a herezacskóból a lágyékcsatornába húzza fel.

Hereró (hottentot nyelven *dama, damra, damara)*, a bantu népekhez tartozó néptörzs Német-Délnyugat-Afrika É.-i részében. A H.-k számát 80,000-re, a hozzájuk számítódó hegyi damarákét pedig 30,000-re becsülik. A hegyi lakók haukoinok, de a H.-k Ny.-i törzse, az *ova-H.-k* már kafferek. Eredetileg állattenyésztő népek, de a német terjeszkedés óta mezőgazdasággal is foglalkoznak. 1884—1905-ig ismételten fellázadtak a német uralom ellen (az 1904—905-iki felkelés különösen véres volt), de 1906 óta úgy látszik végleg meghódoltak. Kulturájuk azonos a bantukéval. Cserépedényeiket korong nélkül készítik, szabadkézzel formálják és ügyesen díszítik. Szövő-fonóiparuk fejlett, főleg fonott háncsáruk készítésében remekelnek. Gyakorolják a vaskohászatot is. Pajzsbotjaik jellegzetesek. Hajító és kézi dárdáik változatosak, jó pengéjüek. Kedvelt fegyverük a kemény fából való súlyos hajítóbuzogány (kirri). Ruházatuk szijakból való lágyékkötő és cserzett ökörbőrből készült puha takaró. A nők rövid mellest és bőrkötényt viselnek structojáshéj berakással. Bőr főkötőjük három ágú. Méhkasforma rakott viskóik, 16—20 egyegy legelő körül már faluszámba megy. Poligámiában élnek, a nőket vásárolják. Vallásuk az ősök szellemének kultuszából indul ki. Fajilag eléggé egységesek. Izmos, szálas alakok, vállszélességi indexük a medence szélességénél jóval nagyobb. Bőrszinük sötét vörhenyesbarna, átlag nem sötét, hanem világos felé hajló. Hajuk sötétbarna, göndör, rövid. Szemük nyilt, nagy, széptekintetü. Orruk tompa, széles, tág lyukakkal. Felvetett ajkuk vastag, húsos. A koponya szük, hosszú, mérsékelten magas, metopizmusra nem hajló. Fogazatuk előre álló, de prognathia nélkül. Testileg elütnek tőlük a fentnevezett hegyi lakók (haukoin), alacsony vézna faj, mely nyelvileg is a hottentották (namák) felé hajlik. V. ö. *Vihre*, Grammat. der Otji-herero (Berlin 1897); *Dowe*, Deutsch-Südwest-Afrika (u. o. 1903); *Meinhof* K., Grammatik der Bantusprachen (u. o. 1906); u. a., Die Sprache der Herero (u. o. 1909).

Heres (lat.) a. m. örökös. *H. ab intestato* a. m. törvényes örökös. *H. testamentarius* a. m. végrendeleti örökös. *H. ex asse* a. m. az egész hagyaték *egyetlen* örököse. *H. necessarius* a római jogban az oly örökös, aki már az örökség megnyiltával ipso iure szerzé meg az örökséget, akire tehát az aquisitio ténye az örökség megszerzéséhez nem volt szükséges (l. *Hereditas*); ettől meg kell különböztetni a szükségörököst, akitől az örökséget nem lehetett megvonni (köteles részre jogosultság eredeti, formális alakja). *H. voluntarius* a H. necessarius ellentéte, aki csak az örökség elfogadásával szerzi meg az örökséget. *Semel*

H., semper H., a római jognak az az elve, melynél fogva érvénytelen az olyan örökösnevezés, mely oly módon tartalmaz időhatározmányt vagy feloldó feltételt, hogy ezáltal a megszerzett örökjog állagát korlátozza.

Herés (azelőtt: *Herendjest)*, kisk. Krassó-Szörény vm. lugosi j.-ban, (1910) 1108 oláh és magyar lak.; u. p. Lugos, u. t. Vecseháza.

Heresburg, l. *Eresburg*.

Heresérv, l. *Sérv*.

Herešin, adók. Belovár-Körös vm. kapronczai j.-ban, (1910) 440 horvát és szlovén lak.; u. p. Drnje, u. t. Kaproncza.

Hereszil (növ.), l. *Ptelea*.

Heresznye, kisk. Somogy vm. nagyatádi j.-ban, (1910) 715 horvát és magyar lak.; u. p. és u. t. Vízvár.

Hereuntság, l. *Herefélék*.

Hereviz, l. *Here*.

Herezacskó v. *borék (scrotum)*, a férfi ivarmirigyeit, a heréket magába záró bőrtömlő, melynek nőben a nagy szeméremajkak felelnek meg. Közepén hegszerű vonal, a raphe scroti választja ketté, melynek megfelelően belsejében sövény van. A H. bőre sötétszinű, kevés szőrszál van rajta, erősen ráncos, amely ráncossága hideg behatására fokozódik. A ráncokat a bőrben levő sima izomréteg összehúzódása okozza.

Herezis (gör.) a. m. szándék, választás, különösen a választott életpálya, tanitási rendszer, iskola vagy szekta, v. ezeknek tanitási rendszere; a keresztény egyházban a. m. *eretnekség, tévhit*. Innen *heretikusok* a. m. eretnekek. L. *Eretnekség*.

Herford, az ugyanily nevű járás székhelye Minden porosz kerületben, (1910) 32,527 lak., nagy kötélgyártással, pamut- és vászoniparral, szőnyegszövéssel, bőr- és cukorkagyárakkal. A városon kívül dombon áll az úgynevezett Johanniskirche, Vesztfália egyik legérdekesebb építészeti műemléke. A város egy bencés-klastromnak köszöni alapítását, amelyet 1803. szekularizáltak.

Herford (ejtsd: herford), *Charles Harold*, angol iró, szül. 1853. Manchesterben. Tanulmányait Cambridgeben végezte és 1887. Aberystwithben az University College of Wales angol nyelv- és irodalom-tanára lett. Különösen Shakespeare korával, valamint az angol és német irodalom kölcsönhatásával foglalkozott. Főbb művei: Literary relations of England and Germany in the sixteenth century (1886); The age of Wordsworth (1897). Kiadta Spenser Shepherds Calendar-ját (1895) és az ú. n. Eversley Shakespearet (10 köt., 1899). Kiváló érdeme Ibsen és Grillparzer műveinek terjesztése Angliában.

Herfurth *József*, tanár, szül. Eperjesen 1820 nov. 13., megh. 1895. nov. 27. Eperjesen gimnáziumi, majd az újonnan szervezett jogakadémián 1864—75. a magyar jog s alkotmány történetének tanára volt. 3000 kötetnyi történeti könyvtárát és 13,000 koronát érő éremgyüjteményét a kollégiumnak, többi vagyonát, 80,000 koronát pedig az eperjesi ev. leányiskolának hagyta.

Hergenröther, *Joseph*, német kat. egyháztörténetiró, bibornok, szül. Würzburgban 1824 szept. 15., megh. Mehrerauban (Bregenz mellett) 1890 okt. 3. Tanulmányait Rómában végezte, hol 1848. pappá szentelték. 1851-ben a müncheni egyetemen magántanár, 1852. a würzburgi egyetemen az egyházi jog és történelem rendes tanára lett. 1868-ban Rómába hívták, hogy a vatikáni zsinat előmunkálataiban résztvegyen. Kiváló irodalmi munkássága folytán 1879. bíbornok és a szentszéknek levéltárosa lett Rómában. Művei közül nevezetesebbek: Anti-Janus (Freiburg 1870), melyben a pápai csalhatatlanság mellett szállt síkra; Der Kirchenstaat seit der französischen Revolution (u. o. 1860); Photius, Patriarch von Konstantinopel (3 köt., 1867—69); Katholische Kirche und christlicher Staat etc. (1872, 1874); Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte (3 kötet, 1876—1880, átdolgozta Kirsch, 1902—907) stb.

Hergesell, *Hugo*, német meteorológus, szül. 1859 máj. 29. Brombergben, egyetemi tanulmányait Strassburgban végezte, ahol előbb a földrajz magántanára, később a geofizika és meteorológia rendkívüli tanára lett. 1889-ben szervezte Elszász-Lotharingiában a meteorológiai hálózatot és 1898 óta a srassburgi meteorológiai intézet igazgatója. Nagy érdemei vannak a felsőbb légrétegek vizsgálata körül, amiben helyes módszerek alkalmazása és új műszerek szerkesztése által mint úttörő lépett fel. 1896 óta a tudományos léghajózás nemzetközi bizottságának elnöke és mint ilyen kiadja a nemzetközi egyidejű felszállások alkalmával nyert adatokat Veröffentlichungen der internationalen Kommission für wissenschaftliche Luftschiffahrt c. alatt. Azonkívül szerkeszti a Beiträge zur Physik der freien Atmosphäre c. folyóiratot (Assmannal együtt). Sárkányokat és műszeres léggömböket használt első izben a tengerek fölött és e célból a monakói herceggel több tudományos utazáson volt az Atlanti-oceán trópusi, majd É.-i tájain. Zeppelinnel együtt a kormányozható léghajó szerkesztésével is foglalkozott.

Hergla, tuniszi falu 1500 lak., *Horrea Caelia* római város romjaival.

Herhely (azelőtt: *Herhej)*, kisk. Sáros vm. girálti j.-ban, (1910) 122 tót lak.; u. p. és u. t. Margonya.

Heribald, st.-galleni szerzetes volt akkor, mikor a magyarok 926. Svájcba, a Boden-tó vidékére törtek. Engilbert apát a kolostor népével együtt elmenekült, de a hóbortosnak, együgyünek, nevetségesnek tartott H. helyén maradt. Nem akart futni, mert «a klastrom gazdája az idén még nem adott bőrt neki, hogy sarut csináljon belőle». Nagy nyugalommal nézte végig, hogyan verik föl a klastromot a magyarok, kik tolmácsaikkal kikérdezvén őt, jókat nevettek furcsa feleletein s megkegyelmeztek neki. Midőn a klastrom kincsét tudakolták tőle, egyenesen a pincébe vezette őket; mikor azonban aranyozott gyertyatartóknál egyebet nem találtak ott, pofonnal fenyegették. Ő azonban szintén rárivallt az egyik magyarra, ki a boroshordók fenekét akarta beverni: «Hát mi azután mit igyunk, ha ti elmentek?» Nem is bántották a hordókat, hanem tábori ebédjükön jól megvendégelték a jókedvű barátot s mikor ez egy másik fogoly pappal együtt antifonát kezdett énekelni, a szent énekre toborzót jártak. Midőn néhány év mulva H. ismét hallotta a

magyarok portyázásának hirét, kérte az apátot, eresszе oda kedves magyarjaihoz. A magyarok st.-galleni tartózkodásáról szóló elbeszélése, melyet *Ekkehard* tartott fenn (Casus St. Galli; *Pertznél*: Monum. Germ. Scriptores, II. 104. s köv. l., német forditásban Meyerstól, Leipzig 1891), becses adalék a Zsolt-korabeli magyarok ismeretéhez.

Heribert, l. *Aribert.*

Herich *Károly*, jogi iró, szül. Varasdon 1846 szept. 23., megh. Budapesten 1894 szept. 1. A földmivelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumba lépett 1869., 1875. osztálytanácsos lett, 1892. pedig a horvát országgyülésbe képviselővé választották és tagja lett a magyar országgyülésnek is. Művei közül említjük: *A magyar váltótörvényjavaslat* (Budapest 1874); Das ungarische Handelsgesetz (u. o. 1875); *A Tiszaszabályozás és a szegedi válság* (u. o. 1879); *A vasúti jog jelenlegi érvényében* (u. o. 1881). Irt iparművészeti műveket is.

Héricourt (ejtsd: erikur), város Haute-Saône francia dép. Lure járásában, a Lisaine és vasút mellett, 5525 lak., pamut- és zsákszövéssel, bőrcserzéssel. 1474 nov. 14. a svájciak itt a burgundiai sereget megverték. 1871 január 15., 17. Bourbaki francia hadait Werder német generális visszaszorította és ezáltal meghiusította a Belfort fölmentésére irányuló francia törekvéseket.

Hérics (növ.), l. *Adonis.*

Hérics-Tóth *(jaáki)*, 1. *János*, volt kúriai tanácselnök, szül. Zalaegerszegen 1841 nov. 7., megh. u. o. 1908 aug. 17. Zala vm. szolgálatába lépett, majd 1871. a csáktornyai, 1875. a soproni törvényszék elnöke, 1880 kúriai biró, 1895. budapesti táblai, 1906. kúriai tanácselnök lett. Kiváló büntetőjogász volt, egyike a régi táblabirótipusú, tudásban, jellemben kiváló biráknak, modern nagy műveltséggel.

2. *H. Jenő*, vegyész, *H. 1.* fia, szül. Csáktornyán 1872 aug. 13. Tanulmányait a budapesti s a berlini egyetemeken végezte, 1908 óta a gödöllői magyar királyi szeszkisérleti állomás vezetője. Többször volt külföldi tanulmányúton. Tanít a szesztözői tanfolyamokon. Élénk tevékenységet fejt ki a mezőgazdasági ipari kisérleti ügy szervezése körüli mozgalmakban. Számos közleménye jelent meg a hazai gazdasági, gyógyszerészi, vegyészeti, szeszipari s nagyobb napilapokban, a Természettudományi Közlönyben, a Kisérletügyi Közleményekben s az Oest.-ung. Spiritus-Industrie lapban. Önálló tanulmányai: *Adatok a manganitek konstituciójához és a mangán mérése; Néhány gomba sarpusztító képessége; Különböző cefrekészitő eljárások; Alsó és felső élesztők megkülönböztethetősége; Pentozánok erjeszthetősége; A rövid maláta gazdaságossága; Erjesztők, vagyis enzymek; Élesztőkészités történetéhez; Sterilizálásról; Az Institut für Gährungsgewerbe működése; S. Osztrovszky Antallal együtt végzett többrendbeli tanulmányai.*

Herincse, nagyk. Máramaros vm. huszti j.-ban, (1910) 4070 ruthén és német lak., postahivatallal; u. t. Berezna.

Hering *(Clupea harengus* L., állat), a nyilt-úszóhólyagú Csontoshalak (l. o.) rendjébe, a H.-félék családjába tartozó halnem. Teste oldalt összenyomott, hasoldala fűrészes élű, felső állkapcsa az alsónál rövidebb, fogazata csupán az ekecsont egy részére szorítkozik. Utóbbi jellemvonása alapján mindig megkülönböztethető a hozzá hasonló többi halaktól. Teste pompás ezüstös fényű, mely a hátom zöldes v. kékes árnyalatu. Csak kivételesen ér el 45 cm. hosszuságot, rendesen 30 cm. hosszú. Számos fajtája (rassz) ismeretes, melyeket a H.-ismerők könnyen megkülönböztetnek, mert jellemvonásaik határozottak. Az egyes fajták elterjedési területe nem nagy és ívásuk idején szokásos vándorlásuk sem terjed ki nagy területre, ezért fejlődhettek ki határozott H.-rasszok; máskülönben a rassz jellemvonások vérkeveródés következtében elenyésztek volna; nem igaz tehát az a régi nézet, hogy a H. minden esztendőben az Északi Jeges-tengerből vándorol a többi vizekbe. Némely rasszok csupán a part közelében tartózkodnak és ívás idején a félig sós vízbe vándorolnak, mások pelagikus életet élnek és a nyilt tenger lakói; utóbbiak a partoktól 600 km.-nél távolabbra is mennek, ívás idején azonban a partokhoz közelednek. Ívás idején a vándorló H.-rajok valóban óriási nagyságot érhetnek el. Néha a tenger fölszinét mérföldeken át vastag rétegben teljesen ellepik. A H.-rasszok egy része tavasszal, más része ősszel ívik; az előbbiek peterakás céljából nagyon közel jönnek a parthoz, az ősszel ívók ellenben a parttól nagyobb távolságban a mélyebb tengerrészeket keresik fel. A peték nagysága 1·5 mm.; számuk (40—100,000 drb) a hal korától függ s lerakásuk több napig tarthat. A H. férgekkel, kis rákokkal, kagylókkal táplálkozik, a nagyobb termetüek kisebb halakat is felfalnak. Az északi Atlanti-oceánban, az Északi- és Keleti-tengerben, továbbá az Északi Jeges-tengerben és Ázsia északi partvidékein honos. Húsa igen izletes. Besózva évekig eltartható. A H.-fogás legnagyobb arányu ma Anglia és Skócia keleti partjain, ahol juniustól októberig hálóval rengeteg mennyiséget fognak; főhelyek: Great Yarmouth, Wick, Peterhead és Fraserburg. Norvégiában a H.-halászat a Bergen és Stavanger közti parton a legjobban fizető; itt január végétől április elejéig és még nagyobb arányokban nyáron és ősszel halásznak. Németország H.-halászata is jelentékeny. A hollandiai H.-halászat régi nagy jelentőségét már elvesztette, azonban a hollandiai H.-ek hire izletes elkészitésük révén oly nagy, hogy az elsőrendű árút ma is hollandiainak nevezik. Az évenkint kifogott H.-ek számát tizezer millióra becsülik. A kereskedésben négyféle H.-et különböztetnek meg: 1. friss v. zöld H.-et; 2. besózott v. pökel-H.-et; 3. bückling et v. frissen megfüstölt és gyengén sózott H.-et és 4. marinozott H. et, amelyet frissen megsütnek és ecetbe tesznek. De megkülönböztetnek ezeken kívül szűz-, teljes- és üres H.-eket, melyek közül az elsők kétévesek, még nem ivarérettek, a következők az ivarérettek, de még nem ívottak, az utolsók a már ívottak. A H. legközelebbi rokona a spratt *(Clupea sprattus* L.), l. *Spratt.* V. ö. *Mitchell*, The herring, its natural history and national importance (London 1864); *Heincke*, Die Varietäten des Herings (Berlin 1878—81); u. a., Die

nutzbaren Tiere der nordischen Meere und die Bedingungen ihrer Existenz (Stuttgart 1882); u. a., Naturgeschichte des Herings (Abhandlungen des Deutschen Seefischereivereins, 2. köt., Berlin 1898, 2 rész); *Ljungman,* Die Heringsfischerei (Stettin 1880).

Héring, *balatoni,* a sugár kardos *(Pelecus cultratus* L.) népies neve. L. *Sugár kardos.*

Hering, 1. *Eduard von,* német állatorvos, szül. Stuttgartban 1799 márc. 20., megh. u. o. 1881 márc. 28. 1822-ben a stuttgarti állatorvosi iskolán tanárrá, majd a hadügyminisztérium állategészségügyi előadójává és 1862. az állatorvosi iskola igazgatójává nevezték ki. Nagyszámú kisebb értekezésen és több nagyobb munkán kívül: Spezielle Pathologie u. Therapie für Tierärzte (1842); Handbuch der tierärztlichen Operationslehre (1857); Biographisch-literarisches Lexikon der Tierärzte (1863); Etymologisches Wörterbuch für Tierärzte (1871) című műveket írt. 1839 óta a Repertorium der Tierheilkunde c. folyóiratot szerkesztette.

2. *H., Ewald,* német fiziológus, szül. Alt-Gersdorfban (Szászország) 1834 aug. 5. 1865-ben a bécsi orvos-sebészi József-akadémia élettani s orvosfizikai tanszékének rendes tanára, majd hasonló minőségben 1870. Prágában és 1895. Lipcsében lett az élettan tanára. Sokat foglalkozott a szem fényérzékével, a kettős látással, a szem forgatásával, a horopterrel, a szem forgatásával a látótengelyekben s az identikus látóvonalakkal, az ideg-izom-élettannal, a vérsejtek diapedezisével stb. Sok, az élettan körébe vágó önálló dolgozatot tett közzé.

3. *H., Konstantin,* német homeopata orvos, szül. Oschatzban (Szászország) 1800 jan. 1., megh. Philadelphiában 1880 júl. 23. Lipcsében és Drezdában tanult, 1834. orvos lett Philadelphiában és az első amerikai homeopata orvosi akadémiát alapította Allentonban. Több, a hasonszervi gyógyászat körébe tartozó művét tette közzé angol és német nyelven.

Heringcápa, l. *Cetcápák.*

Hering-féle teória, a látást, különösen a színlátást magyarázó elmélet; egyik legelterjedtebb látáselmélet a Young-Helmholtz-félével együtt. Hering szerint a látóhártyában (retinában) háromféle anyag van, egyik a fehér-feketét érzi, a másik a vörös-zöldet, a harmadik a sárga-kéket. A háromféle színérző anyag mindegyikében kétféle folyamat jöhet létre: 1. bontás, disszimiláció, ez vezet a fehér, vörös és sárga érzéshez; 2. pótlás, asszimiláció, ez jár a fekete, zöld és kék érzéssel. Vagyis a háromféle anyag bontási és pótlási folyamatai hatféle érzéshez vezetnek; ezeknek kombinációi megadják az összes látásérzéseket, hiányai a színtévesztés v. színvakság (l. o.) magyarázatát.

Heringguano, a svéd tengerparton a heringekből készített trágyaszer. Erre a célra a heringeket megfőzik, a főzővizet és a kifőtt zsiradékot leöntik s a megmaradt részt kisajtolják, megszárítják s megőrlik. Az így nyert H.-t leginkább Franciaországban használják fel. L. *Halguano.*

Heringhal, a sugár kardos *(Pelecus cultratus* L.) népies balatoni neve.

Heringhas, így nevezik gazdasági állatainknál a kétoldalt összenyomott, keskeny s felhúzódott hasalakulást.

Heringkirály *(Zeus faber* L., állat), l. *Kakashalak.*

Heringsaláta. A sótól kiáztatott, megtisztított és felaprózott hering cukros ecettel megkevert tejébe alma, apró vereshagyma és sárgarépa darabokat vetünk és néhány órán keresztül áztatjuk. Igen ízletes elő-, esetleg mellékétel.

Heringsdorf, falu és látogatott tengeri fürdő, Stettin porosz kerületben, Usedom szigetén, a Keleti-tenger partján, (1910) 875 lak., villaszerű házakkal. A fürdővendégek száma évenkint mintegy 7000.

Heri-rud *(Herat-rud),* kb. 800 km. hosszú folyó, Észak-Afganisztánban a Kuh-i-Baban ered, a Sefid-Kuh és Paropamizosz láncai közt folyik tova, majd hirtelen É.-nak fordul és Afganisztán s a perzsa Khorasan határán végig folyik, fölveszi a Kesef-et; az orosz Transkaspi tartományba kiérve Tedsen-nek nevezik s több ágra oszolva a tekketurkomenek oázisában elvész. Az ókoriak Arius néven ismerték, régebben valószínűleg, épúgy mint a Murgab, az Oxusba (Amu-darja) ömlött.

Herisau, falu, Appenzell-Ausserroden svájci kanton járási székhelye, a Sitter és Brühlbach összefolyása közelében, vasút mellett, 778 m. magasban, (1910) 15,502 lak., jelentékeny musszlin-, tüll-, pamutkelmeszövéssel, fehérítőkkel és kelmefestőkkel, kábel és távíróhuzalgyárral. A VII. hadosztály székhelye, van szép községháza. H.-t a német Svájc azon helységének tekintik, amely először vette föl a kereszténységet. Templomát a VII. sz.-ban alapították. Közelében van Heinrichsbad (l. o.) kénes fürdő és Rosenberg, Rosenburg, Lutzenland várromok.

Hérisson (ejtsd: erisszoñ), *Maurice, comte d'Irrison d',* francia publicista, szül. Párisban 1840., megh. Constantineben (Algeria) 1898 máj. 9. Részt vett az olaszországi, majd az 1860-iki kínai hadjáratban, valamint a porosz-francia háborúban. Ez utóbbi végével szerepe volt a Bismarck és Jules Favre közötti találkozás alkalmával. 1891-ben a francia csapatok parancsnoka lett Kongóban. Számos értékes művet írt, köztük a következőket: Études sur la Chine contemporaine (1864); L'esprit chinois et l'esprit européen (1869); Journal d'un officier d'ordonnance (1884), németül is megjelent s több kiadást ért. Journal d'un interprète en Chine (1885); Le cabinet noir, Louis XVII., Napoleon, Marie Louise (1887); ; La légende du Metz (1888, németül Augsburg 1895); Nouveau journal d'un officier d'ordonnance: La Commune (1889, németül is); Journal de la campagne d'Italie (1889, ném. is); Le prince impérial (1890, ném. Augsburg 1894); Les girouettes politiques (1891); Les responsabilités de l'année terrible (1891).

Heristall, község, l. *Herstal.*

Hérit., l. *L'Héritier.*

Hérits *Antal,* 48-as tábori lelkész, szül. Zalaegerszegen 1825., megh. Czinfalván (Sopron vm.) 1905 júl. A zágrábi papnevelőben tanult. 1849-ben tábori káplán volt a komáromi táborban. Ő tartotta a komáromi hősöknek az utolsó misét a kivonulás előtt. 1857-től haláláig Czinfalva plébánosa volt. Három ízben egyhangulag képviselővé választotta a kerület. 1898-ban aranymiséje alkalmából Ruszt városa díszpolgárává választotta.

Héritte, *Luise*, l. *Viardot-Garcia*.

Herjeådalen (ejtsd: herjeodalen), Jemtland egy része Norvégia határán, Gefleborg és Kopparberg mellett, 12,437 km² területtel, s mintegy 20,000 lakossal. DNy.-on a Son-fjäll, ÉNy.-on az Oviks- és Klöfsjöfjällen, É.-on a Helagsfjäll hegycsomók takarják. A terméketlen vidéket a Ljusne és mellékvize, a Herje-å öntözik. Erdőkben és ércekben gazdag. Főhelye Ljusnedal.

Herjó, *herjóka*, a fogolymadárnak elavult magyar neve.

Herkály-Puszta, majorság Komárom vmegyében, Ó-Szőny határán, egy órányira Komárom várától. Midőn Görgey serege a nagy-sarlói ütközet után Komárom vára felmentését vette munkába, H.-nál ütközött meg Damjanics hadosztálya Schlick seregével és azt vissza is nyomta Mócsa felé 1849 ápr. 26. H.-n írták alá továbbá 1849 szept. 27. a komáromi vár őrségének választmánya és másrészről Haynau azt a kapitulációt, mely a várat az osztrákok kezébe adta.

Herkner, *Heinrich*, német nemzetgazdasági író, szül. Reichenbergben (Csehország) 1863 jún. 27. A freiburgi egyetemen 1889. magántanári képesítést szerzett, majd 1892. a karlsruhei műegyetemen, 1898. a zürichi, 1907. a berlini egyetemen lett rendes tanár. Főbb művei: Die Zukunft der Deutsch-Österreicher (Wien 1893); Die Arbeiterfrage, eine Einführung (Berlin 1894, 3. kiad. 1902); Die Zukunft des Deutschtums in Böhmen (Wien 1894).

Herkomer, *Hubert von*, német eredetű angol festő, rajzoló és rézkarcoló, szül. Waal falubau (Bajorország) 1849 máj. 26., hol atyja szentképfaragó volt. 1851-ben családja Amerikába vándorolt ki, de már 1857. visszatért és Southamptonban telepedett le. 1865-ben Münchenbe ment az ottani akadémiára. 1870-ben Londonba ment, ismeretessé vált a Graphic-be rajzolt illusztrációival és festményeivel is sikert aratott; ilyenek: A pihenés, A kútnál, A vacsora, A sajtos, A fáradtság. 1873-ban kiállította A nap fáradalmai után, Az erdő, A vadorzó elfogatása című képeket. 1878-ban a párisi világkiállításon nagy érmet nyert Az invalidusok utolsó istentisztelete Chelseaben c. híres, realisztikus festményével. Ezután következtek: Este (jelenet egy londoni női menedékházból), The Gloom of Idwal (északwalesi tájkép), God's shrine, A könyörgők, Ellentétek (angol nők a bajor hegyekben). 1886-ban állította ki Grant kisasszony (a fehérruhás hölgy) világhírű arcképét. Többi női arcképei sem kevésbbé népszerűek. Legkitűnőbb férfiarcképei: atyjának, Wagner Rikárd, Tennyson, Forbes Archibald, Ruskin John, Stanley, Richter János, stb. képmásai. 1885 óta a berlini akadémia tagja és az oxfordi egyetem tanára. Ott tartott előadásai közül megjelentek: Hubert H., Etching and mezzotint engraving, Lectures delivered at Oxford (London 1892). 1896-ban a művészi lenyomatok előállítására új eljárást talált föl. 1899-ben a bajor régensherceg nemesi rangra emelte. V. ö. *Courtney*, H. his life and work (London 1892); *Baldry*, Hubert von H. (u. o. 1901); *Pietsch*, H. (Bielefeld 1901); *Herkomer*, My School and my Gospel (London 1908); u. a., The H.-s (u. o. 1910).

Herkó páter. Magyar szólásmódokban szereplő személyiség, kinek nevét némelyek a német «Herr Gott Vater» elferdítésének tartják. E szólást a Szepességben gyakran használják ugyanolyan tréfás értelemben, ahogy H.-t is szokták emlegetni. E körülmény tehát igazat látszik adni ez etimológiai magyarázatnak. Mások azonban nem legendai alaknak, vagy éppen puszta fogalomnak tekintik a H.-t, hanem történeti személynek. (V. ö. *Pauler* Gy., Wesselényi F. nádor és társainak összeesküvése, II. kötet 239. lap és Századok 1893, II. füzet.) Állításukat történeti adatokkal is támogatják. Igy pl. az Erdélyi Muzeum Kemény-gyüjteménye XXIV. kötetében meg van Hirkó páternek egy Ujlakon 1676 júl. 6. kelt eredeti levele. Aláírása szerint jászói plébános volt. Szőnyi Nagy István Szomorú áldozás és számkivetés c. munkájában hosszasan leírja, hogy mily erőszakoskodások között foglalta el 1671 márc. 12. a tornai ref. templomot és paróchiát. Ezeken kívül a közmondás is bizonyos helyhez köti működését, midőn úgy szól róla, mint a palócok apostoláról vagy balogi barátról. Igy említi Tompa is Szuhay Mátyás-ában. Leghelyesebb, ha a két személyt elválasztjuk s H.-t úgy tekintjük, mint a Herr Gott Vater-ből ferdített legendai alak nevét, ellenben *Hirkó pátert* történeti személynek vesszük, ki mint jászói barát élt a XVII. században és a protestánsokat üldöző fanatizmusa tette híressé. Hirkó nevű család egyébként most is él Pest vármegyében. Ma különben egy budapesti élclap viseli a H. címet. V. ö. Nyelvőr, 1896. évf.; *Tóth* Béla, Szállóigék; u. a. Mendemondák.

Herkules, l. *Herakles* és *Hercules*.

Herkules, a csillagászatban csillagkép az ég É.-i felén, 291, szabad szemmel látható csillaggal, köztük több kettőscsillag és egy igen szépgömbalakú csillaghalmaz. Valószínű, hogy a Nap (és vele együtt az összes körülötte keringő bolygók) az égnek e tája felé mozog másodpercenkint mintegy 16 km. sebességgel. A H. csillagkép H. félisten megörökítője, kit e csillagképen egyik lábán térdepelve (ezért Ingeniculus is), másik lábával a sárkány (Draco) fejét tiporva képzeltek a régiek.

Herkules, selyem v. félselyem ernyőszövet, cm.-ként 106 lánc s 60 vetüléklkel, kötése: 5 fonalas atlasz.

Herkulesbogár (*Dynastes Hercules* L., állat), Délamerika trópusi részein és az Antillákon élő bogárfaj. A hím 92—157, a nőstény 65—92 mm. hosszú. Alapszíne fekete, szőrözete aranysárga. A szárnyfedők a hímen simák, zöldessárgák, fekete, kerekded, elszórt foltokkal tarkázottak; a nőstényen durván pontozottak, érdesek, általában fekete-barnák, csak széleiken zöldesek. A hím homlokából hatalmas szarvalakú nyujtvány indul ki, mit azonban a nyakpajzsból eredő, majdnem egészen vízszintesen előrehaladó, hegyén kétágú, alul szőrözött s két oldalfoggal is ellátott még nagyobb szarv jóval túlér s elfed. A nőstényen csak a homlokán lévő kis szarv van meg.

Herkulesfürdő, kisk. és fürdő Krassó-Szörény vármegye orsovai j.-ban, (1910) 517 magyar, oláh és német lakossal; vasúti állomás, posta- és

távíróhivatal, telefonállomás. H. Magyarország legnagyobbszerű s legszebb fürdője, mely a világfürdők közt méltó helyet foglal el. A fürdőtelep Mehádia községtől 7½ km.-nyire, a Cserna vadregényes völgyében 168 m. magasságban fekszik. Központja a Domogled (l. o.) tövében épült nagyszerű gyógycsarnok, melyhez oldalt a Rezső- és Ferenc József-udvar pazar fénnyel berendezett palotaszerű épületei csatlakoznak; ezekkel szemben a Cserna jobb partján emelkedik az impozáns kupolákkal ékített francia renaissance stilü Szapáry-fürdő hatalmas épülete. Az ezektől körülzárt tér nagyszerűségét Közép-Európa egyik fürdője sem mulja felül. E teleptől, melyhez még díszes nyaralók csatlakoznak, É-felé van H. régibb része, a Herkules vasszobrával díszített Herkules-tér, melyet a kétemeletes épületek hosszú sora zár be. Mindezen épületekben több mint 800 lakószoba áll a vendégek rendelkezésére, kiknek kényelméről s szórakozásáról minden tekintetben a legjobban van gondoskodva. H.-nek számos forrása és fürdője van; forrásai kétfélék: konyhasósak és kénesek; konyhasós a Herkules-forrás (56° C.), mely emberderéknyi sugárban tör elő s naponként (a legszárazabb időben is) 38,400 hl. vizet szolgáltat; e forrás táplálja a Herkules- és Mária-fürdőt és a fedett uszodákat. A (ritkán előforduló meleg) kénes források a következők: Lajos-forrás (45°), Károly-forrás (41·2°), Karolin-forrás (28·4°), Erzsébet-forrás (45·2°), Nándor-forrás (51·6°), József-kút (55·7°), szemfürdőforrás (51·2°); ezek táplálják a Karolina-, Lajos-, Erzsébet-, Ferenc- és katonai fürdőt, egy ártézi forrás (48·2°) pedig a Szapáry-fürdőt látja el vízzel, melynek egyik szárnyában egyébiránt a Herkules-forrás sós vizét is felhasználják.

H. vizei a következő betegségek ellen használtatnak: csúz, köszvény, aranyér, görvélykór, szifilis, higany- és ólommérgezés, idegbajok, bénulások, a légzőszervek hurutos bántalmai, rekedtség, bőrbajok, fekélyek, csontbántalmak, izzadmányok. A fürdő a magyar királyi kincstár tulajdona és a kincstár kezeli. H. ¼ órányira van a hasonnevű vasúti állomástól. H. látogatottsága volt 1911.: 6652 állandó és 9500 ideiglenes vendég.

Környéke rendkívül regényes és nagyon gondozott; a legszebb sétányok kínálkoznak minden irányban.

H. Európa legrégibb ismert gyógyhelye. «Ad aquas Herculi sacras» név alatt virágzott már Trajan római császár idejében; a népvándorlás idejében elpusztult s még a török uralom alatt is csupán romjai maradtak fenn. 1734-ben gróf Hamilton osztrák altábornagy indítványára, III. Károly király rendeletére a római romok alapjára a maig is meglevő H.-ház s több más épület emeltetett. Az 1737. évi török háború alatt minden elpusztult s csak 1817. épült fel újra, amidőn Ferenc király ide ellátogatott. Ekkor nyerte hivatalos H. nevét is, az addig viselt Mehádiai fürdők név helyett. 1852 óta fényesen fölépült s ma európai hírű fürdőhely.

Irodalom. Munk Manó, A H. és környéke, Pest 1872; u. a. Der Kurort Herkulesbad nächst Mehadia, Wien 1871; Josefine Albrecht-Lorenz, Herkulesbad in Wort und Bild, Budapest 1887; Veress Endre, H. és környéke, Turisták Lapja II. évf. 1890, 355—367. l.; Chyzer Kornél, Die namhafteren Kurorte und Heilquellen Ungarns, Stuttgart 1887; Magyarországi orvosok és természetvizsgálók XVI. nagygyülésének munkálatai, 1872.

Herkulesi csomó, l. *Varázscsomó.*

Herkules oszlopai *(Columnae Herculis)*, a monda szerint azon emlékek, melyeket Herakles (l. o.) útjának legtávolabbi pontján felállított; közönségesen a Gibraltári előhegységeket tartják azoknak.

Herkulespor, l. *Dinamit.*

Herlány, l. *Rankfüred.*

Herlin, *Friedrich*, német festő, szül. Rothenburgban 1435 körül, megh. 1499 v. 1500. 1461 óta Nördlingenben élt, előzőleg valószínüleg Németalföldön tanult. Művei a németalföldi festők, főleg Roger van der Weyden erős hatását árulják el. Műhelyéből a szárnyas oltárok egész sora került ki, de azoknak csak festményeit készítette H., a faragványok másoktól valók. Oltárainak és oltárszárnyainak egy része a nördlingeni városi muzeumba került, míg a rothenburgi Szt. Jakab és a bopfingeni Szt. Balázs templomok főoltárai még eredeti helyükön vannak.

Herloszsohn, *Karl*, német regényíró és novellista, szül. Prágában 1804 szept. 1., megh. Lipcsében 1849 dec. 10. 1830-ban Lipcsében a Komet c. folyóiratot alapította. Nevezetesebb művei: Der Venezianer (3 köt., 1829); Der Ungar (3 köt., 1832); Der letzte Taborit (2 köt., 1834); Scherben (1838); Buch der Liebe (1842); Wallensteins erste Liebe (3 köt., 1844); Die Tochter des Piccolomini (3 köt., 1846); Die Mörder Wallensteins (3 köt., 1847, 2. kiad. 1849); Buch der Lieder (1848, 4. kiad. 1857). Blummal és Marggraff-fal kiadta a Theaterlexicont (1839—42, 7 köt.). Összegyüjtött művei 1866—68. 12 kötetben jelentek meg.

Herm., természetrajzi nevek után Johann *Hermann* strassburgi tanár (1738—1800) nevének rövidítése. Továbbá fia (Johann Friedrich, 1768—1793) nevének is rövidítése, aki mint bogarász ismeretes.

Herma, l. *Hermák.*

Hermaea *Lov.* (állat), a Hátulkopoltyús csigák *(Opistobranchiata)* rendjében az *Aeolididae* családba tartozó csiganem. Legismertebb képviselője az északeurópai tengerekben élő *H. dendritica* Ald. és Hanc.

Hermafrodita *(hermaphrodita)* a. m. csira, hímnő, l. *Hermafroditaság.* — *H.* a virág akkor, ha benne mind a két ivar (hím a. m. *porzó*; nő a. m. *termő*, l. o.) egyaránt kifejlődik *(kétivarú).*

Hermafroditaság *(hermaphroditismus)*, a nemi szervek fejlődésének érdekes rendellenessége, ami abban áll, hogy egy és ugyanazon egyénben mindkét nemre jellegző szervek megvannak. (Az elnevezés eredetét l. *Hermaphroditos.*) Igen sok alacsonyrendű gerinctelen állaton (csigák, galandféreg, pióca stb.) és a növényeken a H. normális állapot, az állat váltakozva hol mint hím, hol mint nőstény szerepel, de egyszerre mindkét nem funkciójára vagy pláne önmagának megtermékenyítésére nem képes.

A H.-nak az emberen két fajtája van, ú. m. valódi H. és ál-H. A valódi H. az az állapot, amely a fentebb említett gerinctelen állatokon van meg; emberen igen ritka, s rendesen csak úgy fordul

elő, hogy egyik oldalon a férfi, másikon a női nemi szervek (here v. petefészek) fejlődtek ki. Ál-H. alatt azokat az eseteket értjük, melyekben a belső nemiszervek csak az egyik nem szerint alakultak, de a külső nemi szervekben a másik nemet utánzó rendellenesség található. Ez a rendellenesség rendesen a másodlagos nemi karakterek hasonló átalakulásával jár együtt. A H. ezen fajának természetesen ismét több alfaja van: a *hím H.* (androgynia) midőn az egyén tulajdonképen férfi, de külső nemi szervei nőtipusúak, a herék nem szállottak le, a húgycső nem forrott össze. A *női H.*-nál (gynandria) az egyén nő, de külső nemi szervei felületes megtekintésre férfit mutatnak, a szeméremrés szük, a clitoris nagy, a petefészkek esetleg a szeméremajkakban vannak. Különös alak az ú. n. *infantilizmus*, melynél a nemi szervek fejletlenek. Gyakoribb a hím ál-H. A nem helyes felismerése nehéz, s igen sokszor csak a serdülő korban lehetséges, mikor az illetőnek szexuális vonzalma mutatja meg, hogy tulajdonképen melyik nemhez tartozik. Igen fontos e dolog psychológiai szempontból is, mert az ilyen egyének ferde helyzetük miatt sok kellemetlenségnek lehetnek kitéve, ami melancholiára s más lelki zavarokra vezetheti őket. Igen ritka, hogy az ivarszervek egyáltalán nincsenek kifejlődve: ez az állapot az *afroditizmus*.

Hermafrodit-brigg v. *brigg-sóner*, oly brigg (l. o.), melynek csak az előárbocán van teljes vitorlázat (harántvitorlák), míg a hátsó árboc, mint az igazi sónernek minden árboca, csak ágvitorlát s felette egy kisebb vitorlát hordoz.

Hermafroditizmus, l. *Hermafroditaság*.

Hermafrodizia (*hermaphrodisia*, a név eredetét l. *Hermaphroditos*), orvosi műszó, *Krafft-Ebing*-től származik, a. m. csiraság; a nemi érzés rendellenességének az a faja, amikor a rendes, ellenkező nemű egyének által kiváltott nemi érzés helyett valamely egyénben hasonnemű társa által keltetik fel a nemi ingerlékenység.

Hermagoras, görög rétor, Temnosból, Kr. e. 150 táján, Rhodos szigetén működött. A retorikának szkolasztikus rendszerét teremtette meg, melyben tudományát függetlenné akarta tenni a filozófiától. A római szónoklatra nagy hatása volt, mint az Auctor ad Herennium c. szónoklattani kézikönyv is mutatja. A fiatal Cicero is követi De inventione c. munkájában. Hermogenes (l. o.) az ő rendszerét vette át és folytatta.

Hermaia (gör.), Hermes ó-görög isten ünnepei.

Hermaios, Hermesnek szentelt hónap neve, mely több ógörög állam kalendáriumában szerepel; a bithyniai naptárban az okt. 24.—nov. 22-ig terjedő hónap neve.

Hermák (gör., *hermai*, lat. *hermae*), négyszögletes kőpillérek, melyek fönt fejben végződtek, míg a pillér törzsén rendszerint fallosz (nemzőszerv) volt kifaragva. A herma feje eredetileg Hermes istent ábrázolta, innét ered neve, később azonban más istenek és istennők, végül halandók feje is alkalmaztatott ilyképen pillérre. A herma, mint Hermes istennek kultuszjele, azon kőrakás (*hermaion, hermeion, hermeon*) helyébe lépett, melyet a görögök az ősrégi korban Hermes isten tiszteletére, ki a vándoroknak a jó utat mutatja, az utak mentén, keresztutakon emeltek: a mellettük elhaladó maga is dobott reájuk követ, hálából az útmutatásért, vagy helyesebb magyarázattal abból a babonából eredő szokás szerint, hogy fáradtságát e kővel magától elveti. A Hermesfejjel díszített pilléreket mindenfelé használták Görögországban. Attikában, különösen a Peisistratidák (Kr. e. VI. sz.) hozták divatba. Ilyeneket állítottak utakon, keresztutakon, a város utcáiban s rajtuk gyakran föliratokat is alkalmaztak, melyek a távolságjelzésen kívül néha erkölcsi mondásokat is tartalmaztak; H.-kal jelölték a város és ország határát; velök díszítették a tereket, testgyakorlóhelyeket (Hermes a testgyakorlóiskolák védője), magánházakat és sírokat is; gyakoriak a város kapui és ház bejárója mellett álló H. A régebbi H. a szakállas, a későbbiek szakálltalan isten fejét mutatják; az előbbire szép példát szolgáltattak a pergamoni ásatások, melyeknél Alkamenes egy szakállas fejű hermájának másolatát találták. A H. nagysága különböző, majd alacsonyak, majd embernagyságuak; utóbbi lett később uralkodó, a pillér meg lefelé keskenyedő alakot öltött úgy, hogy az egész herma az emberi testnek mintegy egyszerüsített alakja volt, melyen annak legfontosabb részeit, a fejet és a falloszt kiképezték; ritkábban az antropomorfikus képzés folytatásaként alul a lábakat is kifaragták. A H. eredetileg kultusztárgyak, ezért divik megkoszorúzásuk; ezt mutatja a nagy fölháborodás és nyomában keletkezett pör, mely az athéni H.-nak Alkibiadestől és társaitól eredő megcsonkítását Kr. e. 415. kisérte. Csakhamar más istenek fejével is díszítettek H.-at, különösen Dionysos és Heraklesével, ezeket a képzéseket aztán külön névvel is illették (pl. Hermherakles, Hermathena, Hermaphrodite, Hermares, Hermeros, Hermopan); majd két, sőt három fejet illesztettek egy pillérre. Az antik művészetben gyakoriak államférfiaknak, filozófusoknak, íróknak és költőknek hermás pillérre alkalmazott arcképei, sokszor kettesével egyesítve: példa reá Thukydidesnek és Herodotosnak a nápolyi muzeumban levő márványhermája. V. ö. *Gerhard*, De religione Hermarum (Berlin 1845); L. *Curtius*, Die antike Herme (Leipzig 1903).

A H. divatja nem szünt meg az ókorral; később kiváló férfiakat tiszteltek meg azzal, hogy mellképüket H.-ra helyezték. A H. formája a régi maradt s az iparművészetben részint mint díszítmény, részint mint dísz igen gyakori. Különösen az ötvösségben találtak a H. alkalmazást.

Több magyar ötvösművű-herma maradt ránk különböző időkből. Legnevezetesebbek: Szt. László ereklyetartó hermája, sodronyzománcos aranyozott ezüst mellkép, a XV. sz.-ból való, a győri székesegyházban őrzik; Szt. István király hermája a zágrábi székesegyházban, a XVII. sz.-ból való, lehetséges, hogy Bernini műve.

Herman. 1. *Lipót*, festő és grafikus, szül. Nagyszentmiklóson 1884 ápr. 24. Tanulmányait 1901—1905. az Orsz. mintarajziskolán végezte, majd rövidebb külföldi tanulmányutak után Budapesten telepedett le; resztvett a kecskeméti művésztelep megalakításában is. Főbb munkái: Gyümölcsszedés; Emberpár angyalokkal; Az érzékiség ka-

puja; A szerelem allegoriája; Nászút. Ezeken kívül táj-, arckép- és genre-festészettel is foglalkozik. 1913-ban műveiből kollektiv kiállítást rendezett az Ernst-muzeumban.

2. *H. Ottó,* természettudós és politikus, szül. Alsóhámoron (Borsod vm.) 1835 jún. 26. Atyja, Károly, hámorosi orvos volt. Sok hányattatás után a bécsi Naturalienkabinethez és Brunner v. Wattenwyll híres gyüjteményéhez került önkéntesi minőségben. 1864-ben Brassai Sámuel meghívására Kolozsvárra ment. Itt Brassai oldala mellett dolgozott, majd később az Erdélyi Muzeum-Egylet muzeumánál őrsegéd lett s megteremtette az ottani állattani gyüjteményt. 1872—1875-ig a budapesti Magyar Nemzeti Muzeum állattáránál mint őr működött s megindította a Természetrajzi Füzetek c. folyóiratot, mellyel a magyar tudományos állattant a külföld irodalmával igyekezett kapcsolatba hozni. 1875-ben országgyülési képviselővé választották s azóta 1886-ig függetlenségi programmal mint Szeged, Miskolcz és Törökszentmiklós követe vett részt a parlament működésében. 1891-ben rendezte a II. nemzetközi madártani kongresszust s ennek folyományaként 1894. megalkotta a Magyar Ornithológiai Központot, amelynek azóta tiszteletbeli igazgatója. 1894-ben a magyar kormány anyagi támogatásával *Aquila* címen új folyóiratot alapitott madártani közlemények befogadására. Nagy irodalmi működést fejtett ki. Műveit utánozhatatlan eredetiség, éles megfigyelő tehetség, magyaros zamat és világosság, egyéni gondolkodás, elragadó, művészi s mindig tősgyökeres magyar stílus jellemzik. A magyar halászatról és a magyar ősfoglalkozásokról írt művei nemcsak tudományos tekintetben alapvetők, hanem egyúttal a magyar stílus remekei is. Amit bennük a magyar állattani, halászati, néprajzi mesternyelv terén tett, helyet biztosit neki a magyar nyelvművelés terén is. Számos kisebb dolgozata átment iskolai olvasókönyvekbe és stilisztikákba, több műve pedig angol és német fordításban a külföldön is széles köröket hódított meg. Magyarország ezredéves kiállításán ő rendezte be a történelmi osztály keretében az ősfoglalkozásokat, ugyanezt az ezredéves kiállítás magyar pavillonjában Párisban is, amelyért a francia becsületrendet nyerte; ez a működése a magyar néprajzra nézve alapvető volt.

Munkássága nagyon széleskörű. Fő szakmáján, a zoológián kívül, a néprajz, az antropológia és a publicisztika terén is értékes és jelentős működést fejtett ki. Nagy érdemei vannak az ősember magyarországi nyomainak kutatásában. Élénk részt vesz tudományos és társadalmi életünkben. Választmányi tagja a Kir. Magyar Természettudományi Társulatnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak stb. Illusztris tevékeny tagja a Magyar Néprajzi Társaságnak, a Magyar Földrajzi Társaságnak, a Magyar Földtani Társulat barlangkutató bizottságának, az Erdélyi Muzeum-Egyletnek, számos külföldi Ornithológiai Egyesületnek. Munkásságát a Kir. Magyar Természettudományi Társulat a Szily Kálmán-aranyemlékérem és jutalom, a Magyar Iskola-Egyesület az Andrássy-érem odaitélésével jutalmazta és ezenkívül is számos kitüntetés érte. Főbb művei: *Erdély bőr- és egyenesröpüi;* Die Dermapteren und Orthopteren Siebenbürgens (1871); Die Decticiden der Brunner v. Wattenwyllschen Sammlung (1874); Beitrag zur Kenntnis der Arachnidenfauna Siebenbürgens (1871); *Magyarország pókfaunája* (3 kötet, 1876—79); Ueber Thysa pythonissaeformis (1879); *A galambóczi légyről* (1876); *Egy kártékony rovarról* (1876); *Korcsbogarak* (1877); *Erismatura leucocephala* L. *a magyar ornisban* (1875); *A magyar madárvilág ezidei vendége* (1875); *Korcscsőrű madarak* (1877); *A magyar madártan irodalma* (1878); *Xema Sabinii a magyar madárvilágban* (1879); *A Mezőség* (1879); *Reliquia Petenyiana: Carnivora, Chiroptera* (1879); *Trochilium apiforme, egy hermaphrodita* (1882); *Umbra canina* (1882); *A magyar halászat könyve* (2 köt. 1887—1888); *Az éjszaki madárhegyek tájáról* (1894); *A halgazdaság rövid foglalatja; Az ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet* (1898); *A magyar ősfoglalkozások köréből* (1899); *A magyarok nagy ősfoglalkozása.* Előtanulmányok (1909); *A magyar nép arca és jelleme* (1902); *A madarak hasznáról és káráról* (három kiadás. Ugyanaz németül és angolul is megjelent); *Az 1902. évi nemzetközi madárvédelmi egyezmény és Magyarország* (1907. Ugyanaz angolul); *A madárvonulás elemei Magyarországon 1891-ig* (1895); *A miskolczi palaeolithlelet* (1893), mely az ősember első nyoma Magyarországon s amelyen minden eddigi működés sarkal; Zum Solutreen von Miskolcz (1906); Das Palaeolithicum des Bükkgebirges in Ungarn (1908); *Petényi J. S. élete* (1891, németül is megjelent). Ezeken kívül számos dolgozat a Természettud. Közlönyben, Természetrajzi Füzetekben, Aquilában, Ethnographiában, Budapesti Szemlében, Budapesti Hirlapban és Vasárnapi Ujságban. V. ö. *Daday,* A magyar állattani irodalom ismertetése 1870—80-ig és 1881—90-ig.

Neje: *H. Ottóné Borosnyai Camilla,* írónő, szül. Kézdivásárhelyen 1856 nov. 16. Atyja, Borosnyay László, tevékeny részt vett mint őrnagy az 1848-iki szabadságharcban Bem tábornok oldalán. Később élte végéig mint honvédhadbíró működött az erdélyi részekben. H. Ottónéban korán nyilvánult az írói hajlam. Korán ment férjhez, de első házassága nem volt boldog s azért az irodalomban keresett vigasztalást. Eleinte költeményeket írt, melyek a fővárosi szépirodalmi lapokban jelentek meg, különböző álnevek alatt. Egyik költeménye Arany Jánoshoz szólt, aki azt sajátkezüleg írt köszönő sorokra méltatta. Elválása után *Judith* álnéven föltünést keltő tárcákat írt a kolozsvári Ellenzék-be; ennek révén ismerkedett meg H. Ottóval s 1885 júl. 26. egybekeltek. Irói munkásságát ezután is folytatta s tárcái és elbeszélései sűrűn jelentek meg a fővárosi lapokban. Önállóan megjelent művei: *Knopfmacher, Eresz alatt, Ember volt, Kisvárosiak, Évi* és egyéb elbeszélések, továbbá: *Fészek. Sok vers sok képpel, Pitty-Palatty, Ők ketten* (1896—1899). Gyermekirodalmi téren főként jelentékeny sikert ért el, meséi és gyermekversei jórészt átmentek az iskolai könyvekbe.

Hermanarikh *(Hermanrich, Ermanarich),* a keleti gótok királya, az Amalok nemzetségéből.

Győztes hadjárataival a Don, a Tisza, Duna és a Keleti-tengerig terjeszté ki hatalmát. 375-ben azonban a hunok megrohanták országát és csatában legyőzték, mire a majdnem 100 éves király kétségbeesetten saját kardjába dőlt.

Hermánd, kisk. Zólyom vm. beszterczebányai j.-ban, (1910) 824 tót, német és magyar lak., postahivatal, u. t. Beszterczebánya.

Hermandad, spany. *«testvériség»*, a középkorban a kasztiliai és aragoniai városok szövetsége, mely a fő- és köznemesség hatalmaskodásai ellen alakult a XIII. sz. végén. Kat. Ferdinánd és neje Izabella 1476. katonai szervezetet adtak a H.-nak és királyi hatalmuk egyik támaszává tették. Később teljesen elvesztette politikai jelentőségét és a *guardia civil* nevű rendőrség alakult ki belőle.

Hermanecz, Hermándhoz tartozó papirgyártelep Zólyom vm. beszterczebányai j.-ban, (1910) 481 tót, német és magyar lak.; a gyár Magyarország legjelesebb s legnagyobb enemű iparvállalata, mely a mai technika szinvonalán áll. Munkásainak száma 600. A gyár egyes tartozékai Olmányfalván (Ulmanka) vannak. H. a regényes szépségű H.-i völgyben fekszik, melynek felső része (amerre a Stubnyára vezető országút kanyarodik végig) hazánk legszebb részei közé tartozik. Egy mellékvölgyében van a Tufna nevű barlang, melyben ősállatok maradványai kerültek napfényre.

Hermanfrid, a thüringiek utolsó királya, megh. 531. Előbb Berthar nevű testvérét ölette meg, majd a frank Theoderich segítségével másik testvérét Baderichet fosztotta meg az uralomtól. Mivel a frank királlyal kötött szerződését nem tartotta be, ez őt álnokul elfogatta és megölette Zülpich városában. Országának nagy része a frank királysághoz került.

Hermangild, l. *Hermenegild*.

Heřmanmiestec (ejtsd: hérsmanmjésztec), város Chrudim csehországi kerületi kapitányságban, vasúti csomópont, (1910) 4668 cseh lak., Kinsky hgi kastéllyal, cipő- és sörgyárral.

Hermann, német férfinév (az ó-németben *Hariman* v. *Heriman* a. m. hadfi, harcos) a. m. *Ármin*; számos fejedelmi személyiség viselte. — Nevezetesebbek:

1. *H.*, a cheruszkok fejedelme, l. *Arminius*.

2. *H.*, *badeni őrgróf*, német hadvezér, Vilmos őrgróf fia, szül. 1628 okt. 12., megh. Regensburgban 1691 okt. 2. Kezdetben a papi pályán volt, de 1661. a papságot otthagyva, katona lett. A XIV. Lajos elleni harcokban a birodalmi hadsereg egy részét vezérelte, majd 1682. Lipót császár szolgálatába lépett, ki őt tábornaggyá és az udvari hadi tanács elnökévé nevezte ki. Mint ilyen nagy tevékenységet fejtett ki a hazánkat felszabadító török háborúban. 1687-ben az eperjesi vértörvényszéken Caraffa azt a képtelen vádat emelte ellene, hogy Thököly titkos híve, Lipót azonban H. unokaöccse, Lajos őrgróf közbenjárására a pert megsemmisítette. Még ebben az esztendőben Győr kapitánya lett s részt vett I. József megkoronáztatásán.

3. *H.*, *kölni érsek és választó-fejedelem*, a Wied grófi családból, szül. 1477 jan. 14., megh. 1552 aug. 15. Kölni kanonokból 1515. érsek lett s ő koronázta 1520. V. Károlyt német királlyá. Kezdetben határozott ellensége volt a reformációnak, de később az igért reformzsinat folytonos halogatása miatt közeledni kezdett a protestáns fejedelmekhez, sőt 1543. Melanchthon és más reformátorok közreműködésével némi újításokat léptetett életbe országában. Ez ellen V. Károly tiltakozott, III. Pál pápa pedig megfosztotta őt érsekségétől s helyébe *Schaumburgi Adolf* grófot helyezte. A schmalkaldeni háború szerencsétlen kimenetele után H. önként visszavonult 1547.

4. *H.*, *német ellenkirály* (1081—88), Salm grófja a Luxemburg-családból, megh. 1088 szept. 28. A pápai párt léptette őt fel 1081. az Itáliában hadakozó IV. Henrikkel szemben. Változó szerencsével harcolt, de általános elismertetését nem tudta kivinni s ezért 1088. visszavonult családi birtokára. A nép őt gúnyból «fokhagymás király»-nak nevezte el.

5. *I. H.*, *szász pfalz-gróf* és *thüringiai tartománygróf*, II. Lajos gróf fia, szül. 1160 kör., megh. Gothában 1217 ápr. 25. Harcolt Oroszlán Henrikkel, később az erőszakos VI. Henrik császárral. A Hohenstaufok és Welfek közt (1198—1208) kitört küzdelemben ingadozó állást foglalt el, míg aztán 1211. II. Frigyes mellé állott és nagy része volt annak német királlyá választásában. H. nagy pártfogója volt a költőknek és művészeknek s maga is jeles dalköltő volt. A hagyomány szerint Wartburg várában ő rendezte az első dalnokversenyt (Wartburgkrieg). Fiai voltak *Kegyes Lajos* (utódja), magyarországi Szt. Erzsébet férje és *Raspe Henrik*, német ellenkirály (l. *Henrik*, *56.*) — Unokája, *II. H.*, Kegyes Lajosnak és Szt. Erzsébetnek fia, 1227 óta uralkodott nagybátyjának, Raspe Henriknek gyámsága alatt, 1241. azonban gyermektelenül halt meg. Utódja Raspe Henrik lett.

Hermann, 1. *Dávid*, erdélyi szász történetiró és teologus, szül. Medgyesen 1625 körül, meghalt Baromlakán 1682. Az egyházi pályára lépett és előbb Egerbegyen, majd Baromlakán lelkészkedett. Főbb művei közül említendő az Annales ecclesiastici, melyben a szász egyháznak történetét irta meg 1520—1659-ig (Graffius utóbb 1703-ig folytatta). A Ruina Transsylvaniae című műben az 1645—59-iki válságos időt irta meg (ezt a művet Gunesch András egészitette ki). Az Annales rerum politicarum in Transsylvania c. munkában Erdélynek politikai történetét irta meg 1520—1655-ig. Irt több rendbeli egyháztörténeti munkát is, mint: Jurisprudentia ecclesiastica seu fundamenta jurisdictionis ecclesiasticae Saxonum in Transsylvania, mely mű különösen a XVII. sz.-ra nézve fontos forrásmunka. Mindezek kéziratban maradtak ránk. Nyomtatásban megjelent: Judicium liberale et sobrium de Israelis Hubneri, Calenderiographi temerario ... Prognostico ... 1656. V. ö. *Teutsch* G. D. cikkét az Allgem. Deutsche Biogr. XII. 167.

2. *H. Gusztáv*, emberbarát, szül. Beszterczebányán 1817 aug. 18., megh. Lőcsén 1897 febr. 7. Szüleitől örökölt csekély vagyonával Lőcsén 1844. fűszerárúkereskedést nyitott és ezt 1866-ig

szorgalommal vezette, akkor nyugalomba vonult. Lőcsén ev. kulturális és jétékony intézetekre tetemes összegeket adott. A kisebb tételeket nem számítva, összesen 274,400 frtot fordított jótékony célokra. Többi vagyona egyetlen testvéröccsére, *H. Lajosra* szállott, aki bátyja alapítványait részben gyarapította, részben ismét újakat tett.

3. *H. József*, egyházi író, szül. Magyar-Óvárt, megh. 1775. Eleinte szülővárosában, később Győrött plébános, kanonok és hitszónok volt. Főművei: *Loyola szt. Ignácnak szerencsés hadi esete* (Nagyszombat 1759); *A keresztény oktatás gyülekezetének tudománya* (Győr 1760); *Három idvességes üdvözlés* stb. (u. o. 1761).

4. *H. Lukács*, evang. püspök és író a XVII-ik sz. második felében; megh. 1707. 1687-ben berethalmi lelkész s 1691-től szuperintendens. A kuruc háború kezdetén sokat szenvedett az Ecsedi János vezérlete alatt Berethalmát feldúlt kurucoktól. Kéziratban maradt művei: Protocollum Actorum publicorum Synodalium Status eccl. Saxonum in Transs. (1545—1682); Protoc. diplomatum privilegialium pro Pastoribus ecclarum Sax.

Hermann, 1. *Friedrich Benedikt Wilhelm von*, német nemzetgazdasági író, szül. Dinkelsbühlben 1795 dec. 5., megh. Münchenben 1868 nov. 23. Gimnáziumi számtantanár volt, majd a müncheni egyetemen az államtudományok rendkívüli, 1833. rendes tanára lett; 1845. belügyminiszteri tanácsosnak, 1850. a statisztikai hivatal vezetőjének nevezték ki. Az 1848-iki frankfurti alkotmányozó nemzetgyűlésen Poroszország ellen és a bajor-osztrák vámunió mellett foglalt állást. Főműve: Staatswirtschaftliche Untersuchungen (München 1832, 2. kiad. 1870), melyben a nemzetgazdaságtan kérdéseit szinte matematikai modorban tárgyalja.

2. *H., Friedrich*, német hegedűművész, szül. 1828 febr. 1. Majna-Frankfurtban, megh. 1907 szept. 27. Lipcsében. Nevét sok klasszikus mű új és kitünő kiadása tartja fenn az utókor számára.

3. *H., Georg*, német író, l. *Borchardt*.

4. *H., Johann*, német természettudós, l. *Herm*.

5. *H., Johann Gottfried Jakob*, hírneves német klassz. filológus, a humanizmus utolsó képviselője a XVIII. sz.-ban, szül. Lipcsében 1772 nov. 28., megh. u. o. 1848 dec. 31. Előbb jogot, majd filológiát hallgatott. Jenában Kant filozófiájával foglalkozott, 23 éves korában szülővárosában habilitálták, hol 1797. a filozófia rk. tanára, 1803. az ékesszólás, 1809. a költészet r. tanára lett. 1834-ben a filológiai szeminárium igazgatója. Kiváló mester, nagyhatású előadó, a kritikai-grammatikai irány főképviselője Wolf és Böckh univerzálizmusával és reális filológiájával szemben. Nagy viták folytak közöttük. Ide vágó művei: Über Böckhs Behandlung der griech. Inschriften (Leipzig 1826); Recension von Herrn K. O. Müllers Eumeniden des Aeschylos (1835) és Recension einer Antikritik und zweier Recensionen von Herrn K. O. Müller (1839). Creuzerrel mitológiai kérdésekről vitatkozott: Briefe über Homer und Hesiodus (Heidelb. 1817); Über das Wesen und Behandlung der Mythologie (Leipzig 1819). Korszakos a metrika terén: De metris poetarum graec. et rom. (Leipzig 1796); Handbuch der Metrik (1799); Elementa doctrinae metricae (Leipzig 1816); Epitome doctr. metr. (1818, 4. kiad. 1869); De metris Pindari (Heyne Pindaros-kiadásában, 2. kiad. 1817). A görög grammatika terén is nevezetes: De emendanda ratione graecae grammaticae pars (Leipzig 1801). Kiadásai ma is számottevők. Kiadta Sophoklest és Euripidest, Aristophanes Nubes-ét, a homerosi himnuszokat, Aristoteles de arte poeticáját, Photios lexikonát, Biont és Moschost (halála után veje, M. Haupt rendezte sajtó alá, Aeschylosát szintén). A római írók közül Plautus Trinummus-át. Kisebb dolgozatai, latin és görög költeményeivel együtt *Opuscula*-jában találhatók (7 köt. 1827—39. A 8-ikat unokája, Fritzsche adta ki). Volkmannhoz intézett levelei 1882. jelentek meg. V. ö. *Jahn*, H., eine Gedächtnisrede (1849); *Köchly*, H. Zu seinem hundertsten Geburtstag (1874).

6. *H., Karl Friedrich*, német klassz. filológus, szül. Majna-Frankfurtban 1804 augusztus 4., megh. Göttingenben 1855 dec. 31. Heidelbergben és Lipcsében tanult, 1826. Heidelbergben magántanár, 1832. r. tanár Marburgban, 1842. Otfried Müller utódja Göttingenben. Főműve: Lehrbuch der griechischen Antiquitäten (3 köt., Heidelberg 1832—51. Új átdolgozásban Blümner és mások által Freiburg 1882, 4 rész, 6 köt.). Híres Lukianos De conscribenda historia c. művének kiadása (Frankfurt 1828). Befejezetlen a Geschichte und System der Platonischen Philosophie (1. köt., Heidelberg 1839). Halála után K. G. Schmidt adta ki a Kulturgeschichte der Griechen und Römer-t (2 köt., Göttingen 1857—58). Plato kritikai kiadása is említést érdemel (6 köt., Lipsiae 1851—52), valamint Persius és Juvenalis kiadása. V. ö. *Lechner*, Zur Erinnerung an Karl Fr. H. (Berlin 1864).

7. *H., Konrad*, német filozófiai író, *H. 5.* fia, szül. Lipcsében 1819 máj. 30., megh. 1897 júl. 15. A lipcsei egyetemen tanár volt. Művei: Grundriss einer allg. Aesthetik (Leipzig 1857); Geschichte der Phil. (1867); Philosophie der Geschichte (1870); Die Aesthetik in ihrer Geschichte und als wissenschaftl. System (1875); Die Sprachwissenschaft nach ihrem Zusammenhange mit Logik, menschl. Geistesbildung und Phil. (1875); Der Gegensatz des Klassischen und des Romantischen in der neueren Philosophie (1877); Hegel und die logische Frage der Philosophie in der Gegenwart (1878) stb.

8. *H., Ludimar*, német fiziológus, szül. Berlinben 1838 okt. 13., ahol orvosi tanulmányait is végezte; 1859. doktorrá avatták, 1865. magántanár lett és 1868. Zürichbe hívták az élettan rendes tanárának, 1884. pedig Königsbergbe. Számos kutatást tett az élettan terén és sokat foglalkozott fizikával és kémiával. Művei: Lehrbuch der allgemeinen Toxikologie (Berlin 1874); 1863. alapította Recklinghausen, Kühne és Munkkal a Centralblatt für die medicinischen Wissenschaften című folyóiratot, azután több más fiziológussal kiadta a Handbuch der Physiologie című 6 kötetes munkáját, amely 10 kiadást ért. Kiadja és szerkeszti még a Jahresbericht über die Fortschritte der Physiologie című folyóiratot is (Bonn 1894-től).

9. *H., Robert*, német zeneszerző, szül. 1869 ápr. 29. Bernben. Grieg tanácsára lépett a zenei pályára, amelyen Humperdinck volt a mestere. Kamarazeneműveket, zongoradarabokat, szimfóniákat írt.

Hermann-emlék. A német nemzet már a Napoleon ellen vívott harcok idején akart *Arminius (Hermann)* szabadsághősének emléket állítani. De ez az emlék csak 1875. készült el, *Bandel* Ernő művész munkája és a Grotenburgon Detmold közelében állították fel. A H. egy kupolás épületből és Arminiusnak rézből trébelt alakjából áll, összesen 57·4 méter magas.

Hermann-féle teória a. m. alterációs elmélet, l. *Állati elektromosság.*

Hermannia *L.* (növ.), a Sterculiaceae család génusza; 120 faja 5 kivételével mind afrikai; fű, félcserje vagy cserje. A fokföldi *H. althaeifolia* L.-t hidegházban tenyésztik. Virága aránylag nagy, sárga. Üvegházban vagy világos, 3·5 vagy 8° hőmérsékü szobában meglehetős nedvesen tartják és teleltetik ki. Enyhe időben szellőztetni kell. Magról vagy dugványról szaporitják.

Hermannit (ásv.), nem egyéb, mint rodonit; lelőhelye Cummington, Massachusetts államban.

Hermann-Léon, *Charles*, francia festő, szül. Havreban 1838., megh. 1908 jan. 4. Philippe Rousseau tanítványa. Pályája kezdetén csendéleteket festett, utóbb az állatfestésre tért át. Kutyatanulmányai és vadászjelenetei nagy népszerüségnek örvendenek.

Hermanns, *Heinrich*, német festő, szül. Düsseldorfban 1862. Tanulmányait szülővárosának akadémiáján kezdte meg és Olasz-, Francia-, Spanyolországban s a Németalföldön tett utazásain képezte tovább magát. Többnyire élénk utcaképeket és interieuröket fest. Művei: Téli est Amsterdamban (Weimar, muzeum); Szent Magdolna (Berlin, nemzeti képtár); A dordrechti halpiac; Az amorbachi apátsági templom, stb.

Hermannsborn, két mésztartalmú vasas savanyuvizforrás, mely a mindeni porosz kormánykerületben levő Pömbsen faluhoz tartozik; vizeiket főképen elszállítják.

Hermannsburg, falu Lüneburg porosz kerületben, (1910) 2196 lak., fakereskedéssel, a Harms Lajos által alapított hittérítő intézettel, könyvsajtóval és könyvkereskedéssel.

Hermannshöhle, barlang a Harzban, pompás cseppkőképződményekkel, ősállatok csontjaival.

Hermann von Altaich, középkori német történetiró, 1242—73-ig a bajor Alsó-Altaich apátja, megh. 1275. Nagyszámú évkönyvszerű feljegyzéseket hagyott hátra, melyek a német történelem legfontosabb forrásai közé tartoznak és a későbbi történetirókra is nagy befolyással voltak. Kiadta Jaffé, Monumenta Germaniae Historica Scriptores, XVII. és XXIV. köt.

Hermann von Fritzlar, középkori német misztikus, némelyek szerint ő írta 1343—49 közt a Szentek életét (Der Heiligen Leben, kiadta Pfeiffer, Deutsche Mystiker I. 1845), melynek anyagát (szűz Máriának és vagy 70 szentnek életét) korabeli misztikus munkákból és prédikációkból hordta össze s vonzó előadásban dolgozta föl.

Hermann von Reichenau *(Hermannus contractus)*, német szerzetes és kiváló tudós, szül. a gróf Velingen családból 1013 júl. 18., megh. 1054 szept. 24. Mindkét lábára béna volt és segítség nélkül mozogni sem tudott, de szellemi tehetségei és vas szorgalma korának legtudósabb férfiává tették. Főműve: Chronicon ab urbe condita ad annum 1054. c. műve. Felemlítendők még De octo vitiis principalibus; több egyházi himnusz, ezek közt: Salve Regina, Alma Redemptoris és Veni Sancte Spiritus, melyeket neki tulajdonítanak.

Hermann von Sachsenheim, l. *Sachsenheim.*

Hermann von Salza, l. *Salza.*

Hermanrich, gót király, l. *Hermanarikh.*

Hermanson, *Robert Fredrik*, finn közjogász és politikus, szül. Uleåborgban 1846 febr. 2. A helsingforsi egyetemen 1881. magán-, 1884. rendes tanár lett. Mint az országgyülés tagja, különösen az 1899-iki mozgalmas időkben, nagy szerepet játszott. Főbb művei: Om lagstiftningen, dess begrepp och förhållande till andra statliga funktioner (Helsingfors 1881); Om Finlands ständer, deras förhållande till monarken och till folket (u. o. 1884); Finlands staterättsliga ställning (1892); Bemötande i fråge om Finlands staterättsliga ställning (u. o. 1894); Ein Beitrag zur Beurteilung der staatsrechtlichen Stellung des Grossfürstentums Finnland (Leipzig 1900).

Hermánszeg, kisk. Szatmár vm. csengeri j.-ban, (1910) 411 magyar lak., u. p. Szamossályi, u. t. Jánk.

Hermant (ejtsd: ermañ), *Abel*, francia író, szül. Párisban 1862 febr. 3. Először egy kötet verssel lépett a nyilvánosság elé Mes Mépris (1883) címen, majd a szatirikus élű lélektani regény terén fejtett ki nagy termékenységet s végül a szinmű terén aratott tartós sikert komoly, sőt mély jelenetekben s bohózatos helyzetekben egyaránt bővelkedő műveivel. Regényei közül említhetők: Monsieur Rabosson (1884, az École normale ellen); Le cavalier Miserey (1887, a katonai életből vett szatira, melyet Rouenban a kaszárnya udvarán el is égettek); Amour de tête (1890, saját életéből); La carrière (1894, a diplomaták világából); Le frisson de Paris (1895, a nemzetközi társas élet); Le sceptre (1896, az udvari körökbe visz); Le char d'État (1900, ugyanazon körből); Confession d'un enfant d'hier (1902) és Confession d'un enfant d'aujourd'hui (1903, mindkettő a költő saját életéből); M. Courpière marié (1905); Chronique du marquis de Coutras (1909) stb. Szindarabjai közül említést érdemel: La meute (1896, első szinpadi kisérlete, melyért párbajt is kellett vívnia); La carrière (1897, hasonló címü regényéből); Les transatlantiques (1898); Le faubourg (1899); Sylvie (1900, a francia forradalom korából); L'esbroufe (1904, az ujságirók világából); Les Jacobines (1907); Trains de luxe (1909). Magyarul is előadták több szinművét. V. ö. *Pellissier*, Nouveaux essais de littérature contemporaine (Paris 1894); *Lemaître*, Impressions de théatre IX (u. o. 1896).

Hermanubis, l. *Anubisz.*

Hermányi hegység v. *Baróti hegység*, a Délkeleti Kárpátok egyik tagja, a szétágazó homokkőláncok egyike, melynek folytatása a brassói hegyekben keresendő. Csík, Udvarhely és Háromszék vármegyékben terül el. A H.-et a Tolvajos

hágó (975 méter) választja el a Hargitától; főgerince meglehetős szabályossággal DK.-, majd D.-re csap s főbb csúcsai a Haramtető (1251 m.), Kakukhegy (1560 m.), Felső-Sólyomkő (1375 m.) és Nagy-Murgó (1019 m.). Ettől D.-felé a hegység jóval alacsonyabb s csak a Görgő emelkedik ezer méteren túl (1020 m.). A H. dereka több helyütt nagyon be van horpadva s így néhány könnyen járható hágója van; Nagy-Baczon és Málnás közt a vármegyei út is szeli.

Hermaphrodisia, l. *Hermafrodízia.*

Hermaphroditismus, l. *Hermafroditaság.*

Hermaphroditos, az ókori görög mitológiának egyik sajátszerű alakja, mitikus lecsapódása egyrészt azon ősi természetbölcseleti képzelődésnek, hogy az emberi faj leszármazásának kezdetén egy oly lény állott, mely mindkét nem tulajdonságait egyesítette magában, másrészt azoknak a görög népéletbeli szokásoknak, melyek a nászéjszaka alkalmával a menyasszonyra férfiruhát vagy szakált adtak s melyeknek megfelelően a nász istenét, Hymenaiost (l. o.) sok helyen női ruhába öltözött ifjunak képzelték. Ezekből s egyéb motivumokból, melyekben a paederastiának (l. o.) is része volt, alakult H. képzete, mint Hermes és Aphrodite kétnemű fiáé. Az a sokat emlegetett monda, mely szerint H. úgy jutott e kétneműséghez, hogy mint szép fiú magára vonja egy nimfa szerelmét s e nimfa könyörgésére az istenek örökre egyesítik H.-t vele, Ovidius latin költőtől származik. A IV. sz. óta (K. e.) H. kedves tárgya a görög művészetnek, mely hol nemes tartózkodással jelzi H. nemiségének természetellenes voltát, hol meg durva obscoenitasnak eszközévé teszi.

Hermaphroditus a. m. csira, hímnő, l. *Hermafroditaság.*

Hermas, apostoli atya, szerzője a Pásztor c. (Pastor Hermae) eredetileg görögül írt, de sokáig csak latin fordításban ismeretes munkának. Valószinüleg I. Pius pápa (140—55) fivére. Ez iratot, mely a második század kezdetén v. közepe táján keletkezhetett, a görög egyház nagy becsben tartotta, sőt Origenes úgy vélekedett, hogy a szerző isteni ihletés következtében írta e művet, amely látomások és példázatok alakjában közlött erkölcsi intéseket foglal magában. A görög szöveget *Simonides* födözte fel (1855). V. ö. *Jachmann*, Der Hirte des Hermas (Königsberg 1835); *Funk* X. F., Opera Patrum Apostolicorum (Tübingen 1878); *Bardenhewer*, Geschichte der altkirchl. Literatur (Freiburg 1902) stb.

Hermeák (gör. *hermaia)*, Hermes ógörög isten ünnepei.

Hermec, *hermec-szíj*, szíj a nyeregkápán különféle holmik fölakasztására.

Hermelin *(Putorius ermineus* L., állat), a Menyét-félék (l. o.) családjába tartozó állatfaj. Testének felső oldala és farkának a töve felé eső fele nyáron vörösbarna, télen fehér; hasoldala mindig fehér, kissé sárgás árnyalattal, farkának végső fele pedig mindig fekete. Teljes hossza rendesen 32—33 cm., miből farkára 5—6 cm. jut; hazánkból sokkal nagyobb példányok is ismeretesek. Balkánig és a Pyreneusokig egész Európában, továbbá Észak- és Közép-Ázsiában honos. Hazánkban mindenütt él, főleg Erdélyben gyakori. Sziklahasadékokban, falrepedésekben, kövek alatt, fák odvaiban húzza meg magát; éjjel megy tápláléka után. Hihetetlenül ügyes, vakmerően bátor s vérengző. Kisebb emlősöket és madarakat támad meg, de a csúszómászókat sem kíméli. Hazánkban márciusban párosodik; a nőstény május-júniusban 5—8 fiat szül. A kicsinyek fogságban megszelidülnek; az öregebb példányok azonban fogságban csakhamar elpusztulnak. Bőréből szép prémet készítenek s ezért különféle csapdákkal fogják.

Hermelin, heraldikailag egymásután álló, alul három ágra oszló fekete keresztforma alakkal, v. fekete tincsekkel ábrázoltatik, fehér (ezüstös) alapon. Ha az alap fekete, a foltocskák pedig ezüstösek (fehérek), akkor az ilyfajta szőrmét ellenhermelinnek nevezik. A H.-t a heraldikában különfélekép alkalmazzák, így vagy az egész pajzst vonják be vele, vagy pl. a hercegi kalapok díszítésére, vagy a pajzsköpeny bélésére stb. használtatik.

Hermelin-prém. A hermelin (l. o.) igen hasonlít a fehér menyéthez, de rögtön felismerhető, mert a hermelinnek fekete hegyben végződik a farka. Gereznája nyáron barna, télen tiszta fehér, kénsárga v. világosbarna. A nőstény felével kisebb, mint a hím. A legnagyobb az ú. n. *Barabinczki*, a legszebbek az *Ischim* vidékéről kikerülők. Ezután következnek a *Tomsky*-i és *Perschorsky*-i nevezetüek, míg a legolcsóbbak a *Jakutzki*-ak. Annál értékesebb, minél fehérebb és selymesebb a gerezna szőrméje. Prémezésre, nyakbavetőkre, karmantyukra, sőt egész köpenyeg készítésére használják fel. Régente a hermelinpalást hordása fejedelmek előjoga volt. Értéküket elég nagy és nyírott nyúlszőrméből v. az orosz mókusok hasrészéből szokták utánozni.

Hermellidae (állat), a Soksertéjű Sertelábú férgek (Chaetopoda, Polychaeta) csoportjába tartozó tengeri féregcsalád, melynek eddig ismert 15 faja homokba készített csövekben él. Legismertebb nem: a *Sabellaria* és a *Hermella*.

Hermenegild *(Hermangild)*, spanyol vizigót király, uralkodott 580—85., mint atyjának, Leovigildnek uralkodótársa. Minthogy feleségének, az ausztráziai Ingundisnek, Sigbert és Brunichilde leányának, ösztönzésére az ariánus vallásról a katolikus vallásra tért át és atyja ellen a suévekkel és bizanciakkal szövetkezve fellázadt, ez őt Tarragonában egy Sirebert nevű tisztje által lefejeztette. H. fia a bizanci udvarban talált menedéket, őt magát pedig az egyház mártirjai közé avatta.

Hermenegild-rend, spanyol katonai érdemrend, melyet VII. Ferdinánd király 1814 nov. 28. alapított. 1815 júl. 10-iki dekretummal oda módosult, hogy a spanyol hadsereg és tengerészet tisztjei szolgálati hű kitartásért nyerhetik. Három osztálya van: nagykereszt, parancsnoki és lovagkereszt. Jelvénye: szélesvégű, aranyszegélyű fehérzománcos kereszt, felette a királyi korona aranyból. Középpajzsa kerek, kék alapú, benne Szt. Hermenegild lovon aranyból, körülötte aranyszegélyű kék karika arany felirattal: Premio ala constancia militar (katonai állhatatosság ju-

talma). Hátlapján az alapító monogrammja F. VII. Szalagja fehér, közepén karmazsinvörös csíkkal. A rendet az I. oszt. a jobb vállon át, a II. oszt. nyakban, a lovagok mellen viselik.

Hermeneutika (gör.) a. m. *értelmezéstan* vagy *magyarázattan*, azon szabályok rendszeres előadása, melyek szerint valamely irat értelmét megtaláljuk és közöljük. Van általános H., mely minden beszéd és írás magyarázatának közös szabályait fejtegeti, melyek részint a nyelvszokásból, részint a szövegösszefüggésből, részint a beszélő v. író belső és külső körülményeiből folynak s általában minden magyarázatban érvényesek. Azonkívül egyes nehezebben érthető és fontosabb könyveknek megvan a saját H.-juk, mely a magyarázat általános szabályai mellett az illető könyv természetének megfelelő különös szabályokkal foglalkozik. Igy megvan a klasszikus íróknak a maguk külön H.-ja; van jogi H., mely a jogforrások és törvények magyarázatának szabályait adja elő és van bibliai H., mely a bibliamagyarázat nyelvészeti, logikai, retorikai, lélektani, történelmi és dogmatikai szabályait tárgyalja. A bibliai H. igen fontos a teológiára és a keresztény vallásra nézve, mert a kereszténység tanainak fő forrása a Biblia, minélfogva azok értelme a Biblia magyarázatán, ez pedig H.-i elveken nyugszik. Másrészt a Biblia, mint az emberiség egyik legrégibb könyve, egyúttal nagyfontosságú történelmi forrásmunka s azért értelmezése és annak szabályai a történelmi tudományokat is érdeklik. A H.-val rokon az exegesis, mely nem más, mint a tényleg végrehajtott magyarázat, vagyis a H. szabályainak a Bibliára való alkalmazása. A bibliai H.-nak óriási irodalma van. Magyar szerzők is sok bibliai H.-t írtak; így a régibbektől eltekintve csak az utóbbi félszázadban: Ranolder J., Dankó J., Karsch L. s újabban Székely I.

Hermes, a régi görögök egyik legnépszerűbb istene. Lényegének legfontosabb eleme az emberi termékenységnek, a szaporodásnak oltalma: ezért a *hermák* (H.-kövek), melyeknek formájában az istent a legősibb kortól kezdve tisztelték, sok helyen nem is voltak egyebek, mint egy-egy óriási phallos, legtöbbnyire pedig kőoszlopok voltak emberfejjel és phallosszal. Az istennek az emberéletben kifejtett működési körét az állatvilágra is átvive, a nomád nép érdekeit legelső sorban érintő állatvilágbeli szaporodást is, t. i. a nyáj szaporodását, H. oltalmába helyezték s így H. a nyájak patronusává, a pásztorok istenévé is lett. A képzőművészet gyakran ábrázolta H.-t mint pásztort, ki kost vagy borjut visz a hátán vagy karján. S mikor azután a kezdő kereszténység Krisztust, mint «jó pásztort» ábrázolta, az antik pásztoristen e képet recipiálta. A termékenység oltalmazása azért sikerül H.-nek, mert a sok rossz szellemet, gonosz démont, mely a görög nép hite szerint az emberi boldogulásnak útjában áll, meg tudja fékezni. Ezért H. a népies görög demonológiában az alvilági szellemek ura és parancsolója is volt. A bot, mely H. ábrázolásának legállandóbb motivuma, eredetileg kétségtelenül varázspálcának volt képzelve s H. szelleműző varázserejének volt jelképe. Lényegének ép ez a része volt az, mely H.-nek mindenféle keleti istenképzetekkel való azonosítására vezetett, l. *Hermes Trismegistos*. Mint az alvilági szellemek ura, H. természetesen jól ismeri az alvilágban a járást, tehát ő vezeti a halottak lelkeit az Alvilág sötét utain. A mellékelt *1. ábra* ebben a minőségben mutatja be H.-t, amint Eurydike kezét megfogja, hogy visszavezesse az Alvilágba. (A mondáról, mely ez ábrázolás tárgya, l. *Orpheus*.)

A babonás hit a hermákat, mint a gonosz szellemek ellen oltalmazó istenségnek a képeit, mindenhová elhelyezte, ahol a tulajdon védelmét várta H.-től: a házak bejáratánál, a határok mentén s különösen a vásártereken, melyek a sok H.-szobornál fogva valósággal H. oltalmában állóknak tüntek fel, úgy hogy némi motivumeltolódással, mely a vallástörténelemben gyakori jelenség, H. a kereskedelmi élet patronusának is tekintetett. Mint ilyen ő kalauzolta a kereskedőt az országutakon s ezért őt magát is gyakran vándor-

1. ábra. Hermes, Eurydike és Orpheus (relief a Villa Albaniban).

kereskedőnek ábrázolták, fején utaskalappal, lábán csizmával, kezében pénzeszacskóval. Mint mindig s mindenütt rendelkezésre álló gyors kalauzt szárnyasnak is képzelték és szárnyait hol a vállára, hol a lábára, hol pedig a pálcájára helyezték. Ez a jóakaró, segítő minősége nagyon népszerűvé tette H. alakját. Ő lett a legtöbb dologhoz értő, leguniverzálisabb isten az Olymposon: ügyes szakács, pohárnok, jól ért az üzenetek átadásához, jó szónok s ezért egyrészt ő az isteneknek szakácsa, pohárnoka, hírnöke, diplomatája, másrészt mindeme foglalkozási ágak benne látják védőjüket. A lantpengetéshez is ért, sőt ő készítette az első lantot békateknőből és ráfeszített állatbélből; ért a gyógyításhoz is. Míg mindeme ügyessége egyrészt minden foglalkozási osztály szívéhez közel hozta H. alakját, addig másrészt viszont az eredetileg hatalmas fenségű istenség lefokozására is vezetett, amennyiben most már

minden jelentéktelen, sőt nemtelen ténykedés is H. szakavatott védnöksége alá került. Igy lett H. az inasok védőjévé s maga is inassá, a tolvajok ügyes kezű isteni pártfogójává, ki erre való hivatottságát avval mutatta meg, hogy már mint csecsemő a bölcsőből megszökve, ellopta Apollon teheneit; minden hazug, hízelgő, kotnyeles embernek ő a mintaképe stb. Ez a könnyed, mozgékony természete csak egy irányban adott H. alakjának igazán nemes vonást, t. i. ez tette őt az ifjuság megszemélyesitőjévé, a fiatalok pártfogójává. A sportot űző fiatalság az ő védnöksége alatt áll a gymnasionokban s a fiatal isteneket is ő fogadja pártfogásába. Praxiteles szobra (Olympiában), a leg-

2. ábra. Praxiteles Hermes-szobra (Olympiában).

szebb antik szobrok egyike, úgy ábrázolja H.-t, amint a kis Dionysost karján hordja (l. a *2. ábrát*). A rómaiak a maguk *Mercuriusával* (l. o.) azonosították.

Hermes, 1. *Georg*, német kat. teológus, szül. Dreyerwaldban (Vesztfália) 1775 ápr. 22., megh. 1831 máj. 26. 1799-ben fölvette az egyházi rendeket. Első munkája: «A kereszténység benső igazságáról» alapján 1807. meghívták a münsteri egyetem dogmatikai tanszékére, 1819-ben pedig a bonni egyetemre. 1825-ben kanonok lett. Feladatul tűzte ki a kereszténységet bölcseleti rendszerbe fűzni, a keresztény (kinyilatkoztatott) igazságokat észigazságok gyanánt fölfogni. Igen kedvelt tanár és sok követője volt. Tanítása (H.-ianismus) életében és halála után sok ellenzőre is talált, míg végre XVI. Gergely megvizsgálta s 1835. és 1836. külön-külön brevében elitélte. A breve, valamint Droste-Vischering és Geissel erélyes fellépése folytán H. csillaga letűnt és 1860 után legmakacsabb követői, Braun és Achterfeldt is meghajoltak a szentszék itélete előtt. H. művei: Untersuchung über die innere Wahrheit des Christentums (1805); Einleitung in die christl.-kath. Theologie, I. rész: Philos. Einleitung (1819); II. rész: Positive Einleitung (1831, befejezetlen). Dogmatikai előadásait kiadta Achterfeld és Braun Christ.-kath. Dogmatik címen (3 köt., 1831—34., befejezetlen).

Irodalom. Esser, Denkschrift auf G. H., 1832; Elvenich, Acta Hermesiana, 1836; Braun, Acta romana, 1838; Niedner, Philosophiae Hermesii explicatio, 1839; Bernhardi, H. und Peronne, 1840; Stupp, Die letzten Hermesianer, 1844; Werner, Geschichte der kath. Theol., 1889.

2. *H., Johann Thimotheus*, német író, szül. Petznickben 1738 május 31., megh. Boroszlóban 1821 júl. 24., mint főkonzisztoriumi tanácsos és prépost. Richardson és Wieland befolyása alatt több regényt írt, melyek közül főképen Sophiens Reisen von Memel nach Sachsen (1770—85, 5 köt.) keltett feltünést.

3. *H., Otto*, német zoológus és politikus, szül. 1838 szept. 10. Meyenburgban, megh. 1910 márc. 19. Berlinben. 1871-ben Brehm-mel közösen megalapította a berlini akváriumot, melynek haláláig igazgatója volt. Ő alapította a rovignói zoológiai állomást is.

Hermesianax, Kolofonból, Kr. e. 300 táján, Kedvese nevéről *Leontion*-nak címzett elégia-gyüjteményt írt 3 könyvben, melyben költők és bölcsek szerelmi viszonyait emlegeti. Csak 49 distichon maradt fenn belőle. (Bergk, Anthologia lyrica, 5. kiad. Leipzig 1897).

Hermesianismus, l. *Hermes* (Georg).

Hermesit (ásv.) a. m. higanyfakóérc.

Hermes Trismegistos (a háromszor nagy Hermes) néven nevezték az egyiptomi görögök Egyiptom egyik ősi istenségét, kinek nemzeti neve *Tehuti* v. *Thoth* s melléknevе *aā, aā* (a nagy, nagy) volt s kiben ők a maguk Hermesének több tulajdonságát feltalálni vélték. Thoth volt ugyanis az egyiptomiak vallásában az időszámítás, a mérés, az írás, a képzőművészet istene s az ő neve alatt, mint az ő kinyilatkoztatott tanítása, számos szent könyv forgott, misztikus orvosi, bölcseleti, csillagászati tartalommal. Az egyiptomi isten lényege és misztikus tanítása az egyiptomi görögöket a maguk Hermesének ügyes, sokoldalu lényére és a titokzatos varázshatalmakkal való kapcsolatára emlékeztette s eképpen ők H. alakját most már önállóan fejlesztették. A (ma már elveszett) egyiptomi szent iratok mintájára a Kr. u. III. sz.-tól kezdve az ő körükben is számos görög nyelvű irat keletkezett, melyek valamennyien H. műveiként, vagyis ő általa sugalmazott szent könyvekként szerepeltek s melyeket a hívők ősrégi eredetüeknek mondtak. Ezekből teljesen csak egy 17 iratot egyesítő gyüjtemény maradt fenn, melyet a benne foglalt első irat címéről *Poimandres*-nek szoktak címezni (ezt legutoljára *Parthey* adta ki, Berlin 1854, legújabb angol fordítása *Mead*-től való, London 1906), továbbá

egy latin fordításban fennmaradt *Asclepius* című irat (kiadta *Thomas*, Leipzig 1908). Ezen iratokból megismerhetjük H. híveinek vallásmisztikai tanait, melyek az első kereszténységre igen nagy hatással voltak. A tan legtöbb lényege a görög filozófiából ered: *Platon* dualizmusa, *Poseidonios* tanítása a mindenség szemléletébe való elmerülés gyönyöréről, a *gnoszticizmus* tana (l. o.) misztikus kinyilatkoztatás formájában jelennek meg a H.-féle könyvekben, az ú. n. *hermetikus* iratokban. A rossz, bűnös anyaggal szemben áll a jónak principiuma, a szellem *(nász* v. *logosz)*, melynek különböző fokú megnyilvánulásai a világ jelenségei. Az ember célja és feladata e szellem különböző megnyilvánulási fokain keresztül a tiszta, boldogító megismeréshez, vagyis a szellembe való beleolvadásához eljutni. Megjegyzendő, hogy a H.-féle műveknek alchemiával foglalkozó részei a magyarországi aranycsinálók kísérleteiben is szerepeltek. A Szulyovszky-, illetve Pottornyai-család Sárosvmegyei levéltárában H.-nak egy régi magyar nyelvű kivonatáról is említés történik, melynek azonban nyoma veszett.

Hermetice (lat.) a. m. légmentesen, hozzáférhetetlenül, l. *Hermetikus*.

Hermetikus, tkp. a. m. Hermes Trismegistostól (l. o.) eredő. H. iratoknak a Hermes Trismegistosnak tulajdonított misztikus műveket nevezték. Minthogy pedig ugyanesak neki titokzatos tanítást is tulajdonítottak, mely edényeknek varázserejű pecséttel való elzárására vonatkozott, ma H. elzárásnak a légmentes elzárást nevezik. *H. művészet* a Hermes Trism.-féle iratokban gyakran tárgyalt alchemia (l. o.).

Hermias, 1. előkelő görög, Platon tanítványa és Aristoteles barátja, a myriai Atarneusban és Assosban a perzsa hatalom helytartója, ki a perzsák ellen szított lázadásban lelte halálát Kr. e. 345. Aristoteles három évig (348—345) tartózkodott körében és nőül vette unokahúgát, egyszersmind fogadott leányát, Pythiast. Feliratot is írt H. tiszteletére, mely egy Delphoiban felállított mellszobor alá volt vésve, valamint egy dicsőítő ódát. V. ö. A. *Boeckh*, Gesammelte Schriften, 6 köt.

2. *H.*, Kurionból, cholijambusok szerzője, melyekben kigúnyolja a sztoikus tanokat (Athenaeus XIII. 563).

3. *H.*, bölcsész, a II. sz. végén vagy a III. sz. elején, némelyek szerint a VI. sz.-ban, írt egy munkát a pogány bölcsészetnek nevetségessé tétele céljából. Művét legújabban (1872) Otto adta ki Corpus apologetarum című gyűjteményben (9 köt.) és Diels, Doxographi graeci (1879).

Hermina főhercegné, l. *József* (nádor).

Herminiera *Guill. et Perr.* (növ.), l. *Aeschynomene*.

Herminonok (ritkábban *Erminok*, *Hermionok* is), néptörzs a régi Germániában, egyike az ó-germán népek három főcsoportjának (ingaevonok, istaevonok és H.). Ők lakták a mai Németország középső részét egészen a Dunáig. A népvándorlás viharaiban sokat szerepeltek Tacitus (Germ. 3.), Plinius (Nat. Hist. IV. 99) és Pomponius Mela szerint (III, 32). ide tartoztak a cheruskok, chattok, hermundurok, markomannok és suevok. V. ö. O. *Bremer*, Ethnogr. der German. Stämme (Strassburg 1904).

Hermione, a görög mondában Menelaos és Helena leánya, ki Achilles fiához, Neoptolemoshoz megy nőül. Házasságuk boldogtalan, mert Neoptolemos a trójai háborúból Andromachét, Hektor trójai királyfi özvegyét magával hozza s tőle gyermeke is van. A féltékeny H. bosszút forral. Neki ugyan nem sikerül Andromachet megölnie, de Orestes, kinek H. már gyermekkorában el volt jegyezve, Neoptolemost megöli. (Ez a tárgya Euripides Andromache c. drámájának).

Hermione, város Argolisznak ilyennevű vidékén, szemben Hydrea-szigettel. Lakói a driopok törzséhez tartoztak. Mialatt más görög városok a politikai események folytán egyre sülyedtek, H.-t nyugodt, elkülönített fekvése oda segíté, hogy az achájai szövetségben számot tett. Pausanias idejében még jeles város volt, melynek egyik nevezetessége Demeter istenasszony temploma, az üldözöttek menhelye volt. A templom közelébe helyezte a hagyomány a pokol egyik tornácát, melyen keresztül Herakles a Cerberust az alvilágból felhozta.

Hermione (állat), l. *Tengeri hernyó*.

Hermionok, l. *Herminonok*.

Hermippos, görög vígjátékíró, Aristophanes idősb kortársa, Perikles ellenfele, kinek kedvesét, Aspasiát istentelenséggel vádolta. Drámáiból és gúnyos költeményeiből csak töredékeink vannak *(Meineke*, Fragm. com. Graec. és *Koch* hasonló c. gyüjteményében találhatók), melyek szellemes dikcióról tesznek bizonyságot.

Hermitage (franc.), l. *Eremitage*.

Hermite (ejtsd: ermit), *Charles*, francia matematikus, szül. Dieuzeben 1822 dec. 24., megh. Párisban 1901 jan. 14. 1848 óta mint examinátor s 1869 óta mint az analizis tanára működött a párisi école polytechnique-on. A párisi tud. akadémiának tagja, a Magy. Tudományos Akadémiának külső tagja volt. Neki sikerült először az ötödfokú egyenletet az elliptikus függvények elméletének segítségével megoldani s ő bizonyította be először, hogy az *e* szám, mely a természetes logaritmusok alapszáma, transzcendens, azaz nem lehet oly algebrai egyenletnek gyöke, melyben az együtthatók egész számok. Cours d'analyse de l'école polytechnique c. művének I. kötete Párisban 1873. jelent meg. Értekezései közül főleg a következők híresek: Theorie des équations modulaires (1859); Sur la reduction des formes cubiques à deux indéterminées (1859); Sur la fonction exponentielle (1874).

Hermit-szigetek *(Eremit-szigetek*, *Agomes*- v. *Luf-csoport)*, a Bismarck szigetcsoport nyugati részén levő kis szigetek, melyek közül csak a legnagyobb, Luf lakott. Az őslakók kiveszőben vannak. Igen sok kókuszdió terem különösen *Akeb* szigetén.

Hermodactyli (növ.), l. *Hermodactylus*.

Hermodactylus *Adans.* (növ.), a Nősziromfélék génusza, egyetlen faja a mediterránvidéki *H. tuberosus* Salisb. (Iris tuberosa L.), mely termetében olyan, mint a nőszirom (l. *Iris*), de 1 üregű magháza s a magház falán álló magleceк megkülönböztetik tőle. Gumója lapos, domború, széles tojásdad, akkora mint az ehető gesztenye, rövid csúcsa van, kívül halványbarna, belül édeses nyál.

kás ízű, végül kissé csípős. Talán ez az a gumó, melyet az ó- és középkorban *hermodactyli* (hermodatolya) néven mint nagyrabecsült orvosságot használtak. Meglehet azonban, hogy a déleurópai és kisázsiai *Colchicum variegatum* L. nevű kikiricsfaj lapos, szívalakú, minden buroklevéltől megtisztított gumóját nevezték így.

Hermodatolya (növ.), l. *Hermodactylus*.

Hermodr v. *Hermódhr* a. m. a harcban bátor, a skandináv mitológiában Ódin fia, akit apja Baldr halála után Hel istennőhöz küld, hogy a halottat visszakérje. L. *Baldr*.

Hermogenes, 1. ó-görög építőművész a Kr. e. III. sz. végén, aki megépítette Artemisnek magnesiai (ión pseudodipteros elrendezésű) templomát, melyet a berlini muzeum a mult század végén föltárt, valamint a teosi Dionysos-templomot; mindkettőről munkát is írt volt. Az ión stilusnak nagy mestere volt, ki nagy befolyást gyakorolt a római művészetre.

2. *H.*, görög rétor Tarszoszból (Kilikia); szónoki tehetsége oly korán mutatkozott, hogy már 15 éves korában őt kérte fel szülővárosa M. Aurelius császár üdvözlésére. Csakhamar szónoki iskolát nyitott és nagy munkásságot fejtett ki, de már 24 éves korában elvesztette emlékező tehetségét s bár nagy időt élt, szellemi munkára nem volt többé képes. Főművei: a Techné Rhétoriké 4 könyvben, melynek sokáig nagy tekintélye volt. Öt része közül az utolsót, a Progymnasmatá-t Aphthonios átdolgozta, Priscianus latinra fordította. Az egészet sokat magyarázták, kivonatolták. Kiadta *Walz*, Rhetores Graeci (Stuttgart 1832), *Spengel* (2 köt., Leipzig 1854), Syrianus kommentárával *Rabe* (Leipzig 1881—82, 2 köt.). V. ö. *Volkmann*, Geschichte der Rhetorik der Gr. u. R. (Berlin 1872).

3. *H.*, festő, valószínüleg Karthagóban élt, Kr. u. a II. v. III. sz.-ban. Ellene, mint gnosztikus eretnek ellen, ki az anyag örökkévalóságát és a lélek anyagi voltát tanította, írta Tertullianus Adversus Hermogenem és De censu animae c. művét. Szt. Ágoston is említi a hermogenianusok tanát (haer. 41).

Hermogenianus, római jogtudós Nagy Konstantin korából. Műve: a iuris epitome, mely 6 könyvből áll és korábbi jogászok műveinek önállóan átdolgozott kivonatait tartalmazza rövid tételekben. H. valószínüleg azonos a Codex Hermogenianus szerzőjével is; ez a mű 314—324-ből való, egy könyvből áll, mely titulusokra oszlik és a 294—324. évek császári konstitucióit tartalmazza (sőt egyes pótlások folytán egész 365-ig terjed). A Codex Gregorianusszal (l. o.) együtt egyik legnevezetesebb magángyüjteménye a Justinianus előtti jognak. V. ö. *Krüger*, Geschichte der Quellen und Literatur des Römischen Rechts (2. kiad. 1912, 34. §).

Hermokopida-per, az athéni törvénykezés történetében az a nevezetes per, melyet Alkibiades ellen indítottak azért, hogy Kr. e. 415 máj. 11-én reggel a Hermes-oszlopokat megcsonkítva találták. E vallássérelemért Alkibiadest vádolták be ellenfelei, hogy őt és társait a szicíliai expediciótól elvonják és e veszedelmes vállalkozást megbuktassák.

Hermokrates, Hermon fia, Szirakuza függetlenségének nemes védője, az athéniek beavatkozásának ellensúlyozására rábírta Szicilia dór és chalkidikéi gyarmatait a gelai békegyülésen (Kr. e. 424), hogy egyezséget kössenek. Midőn a viszálykodás újabb kitörésekor 415. az athéniek megindították szicíliai vállalatukat, Szirakuza H.-t választotta vezérévé, ki a legnagyobb sikerrel intézte a város védelmét (413). De midőn a spártaiakkal együtt az Égei-tengeren folytatta Athén ellen a küzdelmet, távollétében az uralomra jutott demokrata-párt száműzte s midőn fegyveres kézzel akarta visszatérését kieszközölni (407), egy utcai harcban megölték. Párthíveinek megnyerése végett az idősb Dionysios H. leányát vette feleségül.

Hermon (a bibliai *Siryon*, *Senir* v. *Sion*), 1. *Nagy-H.*, arab *Dzsebel-es-Seik*, a Jordán forrásaitól K.-re az Antilibanon ősrégi lekopott hegység legdélibb részének a neve, az ókorból maradt fönn ez a név. Legmagasabb pontja a Kaszr-Autar (2759 m.). Nagyobbára mészkőből áll, több bazalt telér töri át. — 2. *Kis-H.* (Dzsebel-el-Dahi), az előbbinél alacsonyabb (515 m.) hegycsúcs a Táborhegytől DNy.-ra Palesztinában.

Hermonthis, ókori város, l. *Armant*.

Hermopolis, 1. *H. Magna*, ókori város Egyiptomban, a Nilus mellett, szemben Antinoéval. Nevét a háromszor nagy Hermestől (l. *Hermes Trismegistos*) kapta, kinek tisztelete, mint az írás és tudomány feltalálójáé, korán hivatalos volt e városban. H. jeles kultúrközpont volt, nagyszerű templommal, melynek 50 láb magas oszlopokon nyugvó portikusát még a mult század elején megbámulták. Fürdőjét Hadrianusról nevezték el, gimnáziuma híres volt. Kr. u. a III. sz.-ban még virágzása tetőpontján állott. Romjai a mai *Asmunájn* mellett vannak. — 2. *H. parva*, l. *Damanhur*. — 3. *H. (Nea-Szira)*, l. *Hermupolisz*.

Hermosillo (régente: *Pitic*), járási székhely Sonora mexikói államban, a Sonora jobbpartján, San Miguel folyó torkolata közelében, vasút mellett, 10,613 lak., búzaföldekkel, cukornádültetvényekkel, bortermeléssel és kereskedelemmel. Közelében ezüst- és aranybányák vannak. Van pénzverője, kapitóliuma, városháza.

Hermosz, kisázsiai folyó, l. *Gediz-csáj*.

Hermsdorf *(Nieder-H.)*, falu Boroszló porosz kerület walsenburgi járásában, (1910) 11,378 lak., jelentékeny kőszénbányászattal.

Hermundurok, a suévekhez tartozó germán néptörzs, melyet Krisztus születése körül Domitius Ahenobarbus a Majna és Duna közé telepített. Ők voltak az egyetlen germán törzs, mely Rómával nagyon sokáig békés viszonyban élt, sőt vele együtt harcolt a rokon népek ellen. Kr. u. 152. rokonaikkal együtt ők is pusztították a római birodalom északi határait; nevük ezután eltünik a történetben, de lehet, hogy a Düringek törzse (a. m. thüringiaik) velök azonos. V. ö. *Kirchhoff*, Thüringen doch Hermundurenland (Leipzig 1882); *Helmke*, Die Wohnsitze der Cherusker u. der H. (Emden 1903).

Hermupolisz *(Nea-Szira)*, a Kikladok görög nomarchia és Szirosz járás székhelye, Szira sziget K.-i partján, görög érsek és latin püspök szék-

helye. (1907) 17.773 lak., akik a kereskedésen kívul nagy mennyiségű, gliko néven ismeretes cseresznye-befőtt készítésével foglalkoznak. A görög szabadságharc előtt közelében Szirosz néven ismert kis városka volt, mely azonban vele teljesen összeépült. A szabadságharc alatt Kio, Pszara lakói a törökök elől ide menekültek és hirtelen benépesítették. H. legszebb része az É.-i, ahol a konzulok is laknak. A városnak van 5 görög, 1 katolikus és 1 protestáns temploma, 2 gimnáziuma, egy első folyamodású törvényszéke és egy veszteglőháza.

Hernád, a Sajó baloldali mellékfolyója, ered több forráspatakból a Királyhegy csoportjának tövében, Szepes és Gömör vm. határán; eleintén K., majd KDK. felé folyik többé-kevésbbé kiszélesedő völgyben. Káposztafalun alul gyönyörű sziklahasadékon tör keresztül, azután az iglói lapályra lép ki s innen meglehetős tág völgyben K. felé folyik. Margitfalutól kezdve, ahol a Gölnicz folyót veszi fel, regényes szépségű keskeny völgyön kanyarog egészen Abosig, ahol a Szvinka ömlik belé. Itt iránya hirtelen D.-ivé változik, völgye lassankint tágul s Kassán alul, ahol gyors egymásutánban a Tarcza, Osva és Miszloka vizeit veszi fel, tágas völgylapállyá szélesedik, melynek szélessége 4—8 km. A H. itt lassanként DDNy. felé kanyarodik s ezen irányt megtartja torkolatáig, mely Sajó-Hidvégen alul, Ónod közelében van. A H. alsó völgyét (Kassától lefelé) mellékvizeinek sűrű egymásutánja, ezeknek a főfolyóval való párhuzamos folyása s többszörös bifurkáció jellemzi. A H. egész hossza mintegy 190 km., tehát több mint a Sajóé. Forrásának torkolatától való távolsága 122 km.; folyása általában véve igen kanyargós, felső részében rohamos, alsó részében lassubb, de itt sem hajózható és tutaj is alig jár rajta. Egész esése 1014 m., forrásától Kassáig 916 m., innen torkolatáig 98 m., kilométerenként átlag 5·26 m. Jelentékenyebb mellékvizei balfelől a Szinye vagy Szvinka (Abosnál), a Tárcza (Alsohutkánál), az Osva (Zsadánynál); jobbfelől a Göllnicz (Margitfalunál), a Miszloka (Szilvásapátinál), a Szakály (Hidasnémetinél) és a Mánta patak (Ongánál). A H. felső folyása (Kassáig) a Központi Kárpátok és a Gömör-Szepesi Érczhegység közt, alsó folyása ez utóbbi és az Eperjes-Tokaji hegység közt határvonal. V. ö. *Scholtz* Albert, A H. forrásvidéke és felső völgye Iglóig (Magy. Kárpát-egylet XIV. évk. 1887., 49—63 l.); *u. az*, A H. és mellékvizeinek vidéke Iglótól Margitfalváig (u. o., XV. évk., 1888., 12—30. l.).

Hernádbűd, kisk. Abauj-Torna vm. gönczi j.-ban, (1910) 329 magyar lak.; u. p. Gibárt, u. t. Abaujszántó.

Hernádcsány (azelőtt: *Csány)*, kisk. Abauj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1910) 1425 magyar és tót lak.; vasútállomás, posta- és távirdahivatal.

Hernádfa, kisk. Baranya vmegye szentlőrinci j.-ban, (1910) 187 magyar lak.; u. p. Magyarmecske, u. t. Magyarszentiván-Gusztávműve.

Hernádfalu (azelőtt: *Kubach)*, kisk. Szepes vm. szepesszombati j.-ban, (1910) 1709 tót lak.; postahivatal, u. t. Poprád.

Hernádfő (azelőtt: *Vikartócz)*, kisk. Szepes vm. szepesszombati j.-ban, (1910) 1410 tót lak.: postahivatal, u. t. Poprád.

Hernádgecse (azelőtt: *Gecse)*, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1910) 505 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Hernádcsány.

Hernádgönyű (azelőtt: *Gönyű)*, kisk. Abauj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1910) 351 magyar és tót lak.; u. p. és u. t. Hernádcsány.

Hernádi *(Herzl) Kornél*, festő, szül. Budapesten 1858 júl. 4., megh. 1910 aug. 6. Tanulmányait a müncheni akadémián, majd Párisban végezte. *Nincs párja a Mollináry-bakának* című képére az 1885-iki országos kiállításon nagy kiállítási érmet nyert; *Útravaló* és *Honvéd* című képeit a király vette meg. Mindezek tárgyát a magyar nép- és katonaéletből merítette, bár élete nagyobb részét Párisban töltötte.

Hernádkak, kisk. Zemplén vmegye szerencsi j.-ban, (1910) 796 magyar lak.; u. p. Gesztely, u. t. Onga.

Hernádkércs (azelőtt: *Hernádkércsprépost)*, kisk. Préposd Abauj-Torna vm. gönczi j.-ban, (1910) 606 magyar lak.; u. p. Felsődobsza, u. t. Halmaj.

Hernádmáté (azelőtt: *Matejócz)*, kisk. Szepes vm. iglói j.-ban, (1910) 225 tót lak.; u. p. és u. t. Márkusfalva.

Hernádnémeti, nagyk. Zemplén vm. szerencsi j.-ban, (1910) 2409 magyar lak.; postahivatallal, u. t. Tiszalúcz.

Hernádpetri, kisk. Abauj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1910) 406 magyar lak.; u. p. és u. t. Hernádvécse.

Hernádszentandrás, kisk. Abauj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1910) 519 magyar lak.; u. p. Forró, u. t. Forróencs.

Hernádszentistván (azelőtt: *Szentistván)*, kisk. Sáros vm. lemesi j.-ban, (1910) 588 tót és magyar lak.; vasútállomás, postaügynökség, u. t. Abos.

Hernádszokoly (azelőtt: *Szokoly)*, kisk. Sáros vm. lemesi j.-ban, (1910) 479 tót lak.; u. p. Hernádszentistván, u. t. Abos.

Hernádszurdok (azelőtt: *Szurdok)*, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1910) 352 magyar lak. vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Hidasnémeti.

Hernádtapolcza (azelőtt: *Teplicska)*, kisk. Szepes vm. iglói j.-ban, (1910) 640 tót lak.; u. p. Igló, u. t. Márkusfalva.

Hernádtihany (azelőtt: *Abaujtihany)*, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1910) 1668 tót lak.; postahivatallal, vasúti megállóhely, u. t. Kassa.

Hernádvécse, kisk. Abauj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1910) 1117 magyar lak.; vasúti megállóhely, postahivatal és távbeszélő, u. t. Garadna.

Hernádvonal (geol.), az a Hernád völgye irányával egybeeső főtörés, melynek mentén a magyar felvidék régi hegységei megszakadtak és keleti kiterjedésükben lesülyedtek. Kivéve a zempléni szigethegységet, a H.-tól K.-re csak a fiatal harmadkor képződményeit, az Alföld pleisztocén és alluviális felszinét találjuk.

Hernádvölgyi Magyar Vasipar Részvénytársaság, az 1841-ben alakult *Krompach-Hernádi Vasmű Társulat* nagyarányú továbbfejlesztése. 1895-ben az Angol-Osztrák Bank, 1900. pedig a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság birtokába kerültek a vállalat részvényei. A vállalat alaptőkéje 12 millió K. A társulatnak nagyobb terjedelmű erdőbirtoka a sárosmegyei

Radoskő községben, vaskőbányáinak javarésze pedig Szepes vármegyében fekszik. Úgy az erdőbirtok, mint a bányabirtokok ma már jobbadán kiaknáztattak, úgy hogy a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű R.-T. szlovinkai bányáját fejlesztik ki ezidőszerint akként, hogy a további gyártás biztosíttassék. A vállalat korompai új kohótelepe modern rendszerű koksznagyolvasztókkal és gépekkel van felszerelve; vasfinomító műve 4 egymástól különálló gyárrészből, u. m. a kavarógyárból, a martinacél-gyárból, az előnyujtó és durva hengerlőműből és a finom hengerlőműből áll. A vállalat 1912. évi termelése: vasércben 923,670 q, pörkölt ércben és agglomeratokban 979,422 q, nyersvasban 799,130 q, acélontecsekben 1.315,654 q, félterményben 322,853 q, hengeráruban 783,603 q. Az újabban felállított rézfinomító pedig 2723 q tömbrezet szolgáltatott. A vállalatnak nagyarányú munkásjóléti intézményei vannak.

Hernádzsadány (azelőtt: *Zsadány)*, kisk. Abauj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1910) 970 magyar és tót lak.; postahivatal, távbeszélő.

Hernals, 1890 óta Bécsbe kebelezett helység; Dornbachhal és Neuwaldeggel együtt Bécsnek XVII. kerülete, (1910) 70,941 lak., katonatiszti leánynevelő intézettel. A legjelentékenyebb épülete a temploma és az egykori városháza.

Hernalsi agyag (geol.), a neogén szarmata emeletének legalsó, kövületekben meglehetősen szegény agyagrétegekből álló csoportja a bécsi medencében lokális néven H.-nak neveztetik.

Hernando (spany.) a. m. Ferdinánd.

Herne, város Arnsberg porosz kerületben, (1910) 57,147 lak., nagy szénbányákkal, vaskohóval és gőzkazángyárral.

Herne-Bay (ejtsd: hörn-bé), város és látogatott tengeri fürdő Kent angol countyban, (1911) 7781 lak., a londoniak kedvelt kiránduló helye.

Hernécs, kisk. Máramaros vm. sugatagi j.-ban, (1910) 798 oláh és német lak.; u. p. Desze, u. t. Aknasugatag.

Herne Hill, London külvárosa Brixton és Dulwich között, élénk forgalmú vasúti állomással.

Hernia (lat.) a. m. sérv (l. o.).

Herniaria *L.*, *porcika* (növ.), a Caryophyllaceae (Szegfűfélék) család génusza; 15 faja az É.-i mérsékelt övben honos, 1 Délafrikában is előfordul. Egyéves v. évelő, ágas, gyakran földre csepült füvek. Levelük ülő. Kis zöld virágaik levélhónaljcsomókká egyesülnek, szirmuk 4—5, szőrszerű v. hiányzik, porzó 3—5, a bibeszál nagyon rövid, bibe 2. A kopasz *H. glabra* L. és borzas *H. hirsuta* L. füve officinális (herba herniariae, német nevük Bruchkraut, a. m. sérvfű).

Hernikok (lat. *Hernici)*, ó-itáliai nép, valószínűleg a szabin törzsből, a Trerys (Sacco) folyó völgyében, s az Apennineknek idenéző dombos magaslatain. Közvetetlen szomszédai voltak a marsok, equok és volszkok. Kr. e. 486., mikor a latin szövetségbe beléptek, körülbelül 16 városuk volt. 306-ig megtartották függetlenségüket, de akkor a szamnit háborúban a rómaiak teljesen legyőzték őket, Rómától függő viszonyba jutottak, saját külön törvényeiket azonban akkor is megtartották. Legjelentékenyebb városuk Anagni volt.

Herniológia a. m. sérvek tana.

Herniotomia a. m. sérvmetszés v. sérvműtét.

Hernösand, Wester-Norrland svéd tartomány fővárosa és püspöki székhely, (1910) 9423 lak., fafaragó műhelyekkel, hajósiskolával, siketnémaintézettel és őrültek házával. Élénk forgalmában a kivitel főcikkei épületfa, deszka, nyers- és rúdvas; a bevitelé: élelmiszerek. A rendetlenül épült város házai nagyobbára fából készültek.

Hernyék, kisk. Zala vm. novai j.-ban, (1910) 407 magyar lak., u. p. Páka, u. t. Csömödér.

Hernyó *(eruca)*), általában a lepkék lárváinak a neve. A H.-k igen különböző nemüek és alkotásuak. Többnyire a környezethez hasonlítanak. Igy a földben tartózkodók csupaszok, a növények belsejében élők színtelenek, a leveleken tartózkodók színe pedig többé-kevésbbé megegyezik a tápláló növény színével. Összesen három pár igazi lábuk van a torszelvényeken, melyhez még a potrohon 2—5 pár toló- v. potroh-végtagjuk (pedes spurii) csatlakozik. A H.-k igen falánkok; gyakran nagy károkat okoznak. Ezenkívül némely faj szőre mérges is (pl. a búcsújáró pille hernyójáé). A H.-k többször (3—5) vedlenek, a vedléssel gyakran színüket is változtatják és bábbá alakulnak át. A szövőlepkék hernyóinak külön fonómirigyei (l. o.) vannak. Többnyire csak néhány hétig élnek, de vannak köztük olyanok, melyek több évig is elélnek (farágó H.). A lepkék igazi H.-itól különböznek a levéldarazsaknak *álhernyói*, melyeknek szintén 3 pár igazi végtagjuk van, ezekhez azonban 6—8 pár potrohvégtag csatlakozik.

Hernyóenyv, a kártevő rovarok elleni védekezésben általánosan használt ragadós anyag, melyet gyárilag állítanak elő. Házi készítését ajánlani nem lehet, mert készítésmódja bonyolódott. Ma már sokféle gyártmányú H. kerül forgalomba. Fő követelmény az, hogy minél tovább maradjon ragadós állapotban. Ha ilyen H.-vel bekent papirost kötünk a fák törzsére, akkor a fatörzsön felvándorló rovarok, különösen hernyók, beleragadnak az enyvbe és így a fakoronát megvédjük pusztításaiktól. Sohase kenjük közvetetlenül a fákra, hanem előbb kössünk ki egy-két tenyérnyi széles erős kéregpapirost s csak erre kenjük rá a H.-et. Igy azon esetben, ha a fára ártalmas alkotórészek volnának benne, kárt nem teszünk. A gyümölcskertészek főleg a téli araszolók (l. *Araszolók)* szárnyatlan nőstényeinek megfogására használják s innen *brumata-enyv* elnevezése is (a téli kis araszoló pille: *Cheimatobia brumata* L. után). De általánosan használják az erdőgazdaságban is a vándorló hernyók ellen.

Hernyóirtás, l. *Hernyóenyv* és *Hernyótartók.*

Hernyótartók, hernyók által erősen megszállott erdőrészekben, alomtól, fahulladéktól stb. megtisztított s 30—40 cm. széles árokkal körülvett, 30—40 négyzetméter nagyságu terecskék, melyekbe azért helyezik el s táplálják jól a hernyókat, hogy a hernyók testébe tojó rovarfajokat: Ichneumonokat és Tachinákat odacsalják s a szaporodást közvetítsék. A hernyókon élősködő hasznos rovarok álcái rovarokká fejlődnek, szaporodnak s folytatják hernyóirtó munkájukat. Másrészt a hernyótartókba azért is gyüjtik a hernyókat, hogy teljesen kifejlett korukban er-

jedő vízzel meglocsolt táplálékkal betegségüket idézik elő s kibocsátva az egészséges hernyókat is fertőzik.

Hernyótavak, a Magas-Tátra É.-i oldalán, már Galiciában, de a magyar határhoz közel, a Szuchavoda völgy felső végében fekvő tócsoportozat, melyet D-felől a Kotlina, Swinnica és Zavrat láncolata övez körül. Itt közel egymáshoz számos tó fekszik 1600—1700 m. magasságban. Legnagyobb a Feketető (Czarny staw, 22·87 ha.), mely nagyságra nézve a Magas-Tátra tavai közt a harmadik, jóval kisebb a Zöldtó (Zielony, 3·45 ha.), Kurtkoviec (1·74 ha.), Hosszutó (Dlugi, 1·74 ha.), melyekhez még több apró tó csatlakozik. A Czarny staw mélysége 47 m.

Hero, l. *Heron*.

Hero és Leander *(Leandros)*, az ókori monda híres szerelmes párja. A monda a Hellespontos két partján egymással szemben fekvő két városban, Abydos és Sestosban játszódik. Hero Sestosban Hera istennő papnője volt s éjjelenként egy toronyból fáklyát lobogtatott kedvesének, Leandernek, ki Abydosban lakott és ki e jelre a tengerbe vetette magát, a fáklyafény irányában átúszott a Hellespontoson s így látogatta meg kedvesét. De egy viharos éjjelen a szél eloltotta a fáklyát, Leander eltévedt a tengeren s másnap reggel kedvese holttestét sodorják Hero lakása felé a habok, mire a leány a tengerbe öli magát. E mondát Musaios költői elbeszélésben, Ovidius heroidákban, Schiller balladában, Grillparzer szinműben (A tenger és szerelem hullámai) dolgozta fel.

Herodas, l. *Herondas*.

Herodes, idumaeai származású egynéhány zsidó királynak a neve, kik római fenhatóság alatt uralkodtak. Nevezetesek:

1. *Nagy H.*, Antipatros fia. Atyját Caesar tette meg Palesztina prokurátorává; ő Antoniustól és Octavianustól nyerte el királyi rangját Kr. e. 37. Versenytársát, Antigonost rögtön megfosztotta földjétől és rangjától és a Makkabeusok utolsó sarját, Mariannét vévén nőül, a hasmonaeusok örökébe is lépett. Nagyravágyó és tevékeny küzdelmet fejtett ki uralkodása első 12 évében a zsidó nemesek és a hasmonaeus rokonok ellen, kik közül Hyrkanos Aristobulos, anyósa, Alexandra, sőt neje, Marianne is áldozata lett gyanujának. Jericho vidékét Antonius kívánságára átengedte Kleopatrának; az actiumi csata után Octavianus kegyét is meg tudta nyerni, birtoka megnövekedett és a béke idején pazar építkezésekbe fogott. Jeruzsálemben szinházat, amfiteátrumot, királyi palotát építtetett, a templomot pazarul helyreállította, a pogányok területén pedig pogány templomokat alapított. Udvarában görög műveltséget honosított meg, görög tudósokat fogadott. Augustussal ápolt jó viszonya a zsidóknak Palesztinában és a diasporában politikai hasznot juttatott. Uralkodása utolsó éveiben Salome nővére és második neje, Doris besugására megölette fiait, Alexandrost és Aristobulost. Öt nappal halála előtt (Kr. e. 4.) második nejétől született fiát, Antipatrost is megfojtatta. Zsarnoki uralma készítette elő a későbbi forradalmat és a zsidók uralmának a végét. Máté evangelista (2. 1–18) neki tulajdonítja a betlehemi vérengzést is. V. ö. *Schürer*, Geschichte d. jüd. Volkes im Zeitalter Jesu Christi, 1. köt. (Leipzig 1901).

2. *H. Antipas*, az előbbinek fia, ki Galileát és Pereát kapta tetrarcha gyanánt örökül (Kr. e. 4. — Kr. u. 37.); Augustusnál nem tudta kieszközölni a királyi címet. Először Aretas arab király leányát birta nőül, később féltestvérének, H.-nek feleségét, Herodiast (l. o.) tette nejévé, aki őt Keresztelő Szent János megölésére beszélte rá (Máté 14). De Aretas nem bocsátotta meg leánya eltaszítását és H.-t legyőzte. Csak a rómaiak támogatása mentette meg H.-t bukásától. Caligula trónralépésekor H. hiú és nagyravágyó neje unszolására Rómába utazott a királyi cím elnyerése végett, melyet unokaöccse, H. Agrippa már megkapott. De ennek panaszára Caligula megfosztotta birtokától és 39-ben a galliai Lugdunumba (Lyon) küldte számkivetésbe, országát pedig 40-ben Agrippának ajándékozta.

3. *I. H. Agrippa*, Aristobulos és Besenike fia, Nagy H. unokája, Herodias testvére, Rómában nevelkedett, hol fényűzéshez és léha élethez szokva, hitelezői elől Palesztinába szökött. Visszatérve annyira megnyerte Tiberius császár bizalmát, hogy unokáját, Tiberius Gemellust gondjaira bízta. De Caligulával ápolt jó barátsága felkeltette a császár gyanúját, ki őt börtönbe vetette, honnan csak 6 hónap mulva, Caligula trónraléptekor szabadult ki, és csakhamar két palesztinai tartomány tetrarchája lett. Antipas bukása után ő lett az örökös és 41-ben ifjúkori barátja, Claudius császár, Nagy H. összes birtokának királyává tette. A zsidók sürgetésére Jakab apostolt 44-ben lefejeztette, Pétert pedig bebörtönözte (Apostolok csel. 12.). Ebben az évben hirtelen halállal mult ki Caesareában.

4. *II. H. Agrippa*, az előbbinek fia, ki apja halálakor csak 17 éves lévén, nem követhette a trónon és Palesztinát prokurátorok kormányozták. Kárpótlásul Chalkis fejedelme lett, továbbá a jeruzsálemi templom felügyelője és a főpapot is ő nevezte ki. Később Chalkis helyett két kis palesztinai tartományt kapott királyi címmel, Nero pedig még néhány szomszéd területet ajándékozott neki. H. a jeruzsálemi templomot fényesen helyreállította, de a zsidók nem igen kedvelték. A kitört zsidó háborúban Róma pártján állott. Meghalt Kr. u. 100-ban.

5. *H. Philippos*, Nagy H. fia, H. Antipas és Herodias leányának, Saloménak férje, a kis Bethsaida helységet szép építkezésekkel és telepesekkel várossá emelte és Juliasnak nevezte el. Itt volt ő 37 évig békés uralmú tetrarcha. Kr. u. 34-ben történt halála után birtokát Szíriához csatolták, később Caligula I. H. Agrippának ajándékozta.

Herodes Atticus *(Tiberius Claudius Atticus H.)*, görög szónok és műpártoló, szül. Marathonban Kr. u. 101 táján ősrégi főrangú családból, megh. u. o. 177-ben. 120-ban ő volt szónoka annak az ünnepi küldöttségnek, mely Hadrianus császárt Pannoniában üdvözölte. 125-ben Hadrianus kinevezte a kisázsiai városok prefektusává, majd Athénben archon lett. 140-ben Rómában Antoninus Pius fiainak nevelője, 143-ban konzul. Nagy vagyonát fényes épületek emelésére fordította,

ezek közt volt egy Tyche-templom, az olimpiai vízmű (exedra), és az athéni *Odeion* (dalszinház), melynek maradványai ma is sejtetik az egykori pompát. Szónoki tehetségét sokan magasztalták, de egyetlen ránk maradt beszéde (az államról, valódisága kétséges) nem igazolja e magasztalást. Kiadta ezt Bekker (Oratores Attici, 5. köt.), Hass (Kiel 1880). V. ö. *Fuelles,* H. A. vita (Bonn 1864); *Vidal-Lablache,* Hérode-Atticus (Paris 1871).

Heródes-játék, l. *Karácsonyi misztériumok.*

Herodeusok, l. *Herodiánusok.*

Herodianos, 1. ókori történetiró, szül. Kr. u. 170 táján, megh. 240 táján. Életéről alig tudunk valamit. Sokat tartózkodott Rómában, hová Marcus Aurelius császár hívta volt; valószinüleg görög eredetü volt. Megirta a római császárság történetét életrajzokban M. Aurelius halálától (180) III. Gordianusig (238) görögül, latinos kifejezésekkel, eléggé pártatlanul, vonzó előadásban, de kronologiai és földrajzi tévedésekkel. Kiadta Irmisch (Leipzig 1789—1805, 5 rész); Wolf (Halle 1792); Bekker (Berlin 1826, Leipzig 1855); Mendelssohn (Leipzig 1883).

2. *Aelius H.*, grammatikus, Apollonios Dyskolos fia, Alexandriában született, a Kr. u. II. sz.-ban Rómában nagy tekintélynek örvendett, M. Aurelius császárnak bizalmas embere volt. Folytatta és rendszerezte atyja nyelvtani kutatásait. Nagy munkát írt 21 könyvben a görög accentusról és prosodiáról, mely kivonatokból ismeretes. *Lentz,* Herodiani technici reliquiae (Leipzig 1867—70, 2 köt.).

Herodiánusok *(herodeusok)*, zsidó felekezet Krisztus idejében, amelyről nevén kívül semmi bizonyosat sem tudunk. A szentírás csak háromszor (Máté 22, 16, Márk 3, 6 és 12, 13) említi őket. Nevök után itélve, Herodes pártján voltak és valószinüleg politikai pártot alkottak, mely azonban ellentétben a teokratikus zsidósággal, a vallásos felekezet jellegét is felvette.

Herodias, Aristobulos leánya, Nagy Herodes unokája, Herodes Antipas neje (l. *Herodes* 2.), leányának, Salomének táncával kicsalta férjétől az igéretet, hogy Keresztelő Szt. Jánost lefejezteti. Férjét Kr. u. 39-ben számkivetése helyére, Lyonba kisérte.

Herodias (állat), l. *Kócsag.*

Herodotos, görög történetiró, «a történelem atyja», született a dóroktól telepitett, de ionoktól lakott kisázsiai Halikarnassosban (Kariában) Kr. e. 485 táján. Halikarnassos perzsa fönhatóság alatt állott s a vitéz Artemisia kormányozta. H. nagybátyja Panyassis epikus költő volt, ki Homeros költeményeit ismertette meg vele. Már ifjukorában részt vett az Artemisia utódja, Lygdamis kényúr ellen irányult mozgalomban, melynek nagybátyja áldozatul esett. Ő Samos-szigetére menekült, később visszatért és részt vett Lygdamis elűzésében. Azután örökre elhagyta hazáját, Athénbe ment, hol felolvasta készülő történeti művének Athént dicsőitő részét, miért az athéniek 10 talentummal jutalmazták. Vagy ezután, vagy még Samos-szigetéről nagy utakra indult, bejárta Perzsiát, Egyiptomot, később Itáliát és Sziciliát. 444-ben elhagyta Athént és a Perikles alapította gyarmatvárosba, az alsóitáliai Thuriiba költözött, hol tovább dolgozott. Vagy ott, vagy Athénben fejezte be életét 425 táján. Ión dialektusban írt nagy műve, melyet később 9 könyvre osztottak s a 9 múzsa nevéről neveztek el, az első nagyszabású történeti munka, nem érdekességhajhászó laza eseményegyveleg, hanem egységes eszmétől összetartott eseményláncolat. Fő tárgya a görögök és perzsák közt folyt nagy harcok, egyúttal általában az Európa és Ázsia közti legrégibb összeütközések, melyeknek előadása alkalmat ad neki az illető népek történetének beszövésére. Mindezekben jámbor hittel mindenütt az istenek intéző akaratát látja, kik irigyen néznek és megbuktatnak a földön minden szertelen hatalmat és emberi felfuvalkodást. Felhasználta a régi költőket és logografusokat (l. o.), de még inkább saját tapasztalatait. Hiszékenysége és idegen nyelvekben való járatlansága tévedésekbe ejti, de az igazság kikutatására irányuló törekvése becsületes és őszinte. Ujabb kutatások, pl. az ékirások és hieroglifek megfejtése, nem egy helyt igazolta H.-nak régebben kétségbe vont állításait. Kritikája még kezdetleges, mindent görög szemmel néz, de elismeri a nagyot és szépet az ellenségben is. Mélyebben nem kutat, de pártatlanul kedves elbeszélő, mesélő művész. Mint egy regényíró, mindent részletez, mindent tud, de sehol se dicsekszik. Nem a dór szellemmel rokonszenvez, hanem Athénnel, melyet őszintén magasztal. Az 1502-iki Aldinától (Aldus Manutius kiadásától) kezdve számosan kiadták és magyarázták. Újabb kiadásai *Bährtől* Leipzig 1830-35), *Steintól* (Berlin 1869—74); *Gaisfordtól* (Oxford 1849); *Saycetől* (1883); *Wiedemanntól* (Leipzig 1890); *Krügertől, Abichttól.* Legújabb kommentár *How* és *Wellstől* (Oxford 1912). Legjobb kiadás a *Hudeé* (Bibl. Oxoniensis 1908). Híres *Rawlinson* angol fordítása, gazdag kommentára miatt (London 1858—60). Életrajzát megirta *Creuzer* (H. und Thukydides, Leipzig 1798); *Dahlmann* (Altona 1823); *Stein* (kiadásában) és *Bauer* (a bécsi Akad. Értek. 89. köt.). Irói jelleméről *Croiset* (Revue des Deux Mondes, 1890) és *Hauvette,* Herodote (Paris 1894). Lexikon *Schweighäusertől* (London 1841). Legújabb és legolvashatóbb német fordítása *Horneffertől* (Leipzig 1910).

A magyar irodalomban 1760. fordul elő H. *Molnár* János Könyvesházában (VI. szakasz), majd *Szabó* István fordítja le a Tud. Gyűjt. számára (1836) a termopilei csatát karancstájéki palóc nyelven. Kisebb részleteket *Szabó* József és *Hunfalvy* Pál, egyes könyveket (VIII, IX) *Bartal* Antal és *Veres* Ignác fordítottak le. Teljes fordítása *Geréb* Józseftől, szemben álló görög szöveggel, bevezetéssel és jegyzetekkel (Budapest, Akadémia 1892, 3 köt.). Életrajzával és dialektusával *Garami* Rikárd (Magyar Tanügy 1873), földrajzával *Bournáz* Jenő (Brassói főgimn. értesítő 1883—84) és *Fröhlich* Róbert (budapesti evang. gimn. ért. 1889, 1890) foglalkoztak.

Heroion, l. *Zeneműszerek.*

Heroida (gör., a. m. *heroina*, hősnő), eredetileg a grammatikusoktól alkalmazott cím Ovidius elegiáinak egy csoportjára, amelyek epikus hősnők szerelmi leveleiként vannak gondolva: in-

nen később minden olyan levélalakú és rendesen elegikus tartalmú költemény, melyet a költő epikus (mondai, történeti, esetleg csak képzelt) személyeknek tulajdonít. A szituáció rendesen az, hogy a hős (hősnő) el van szakítva kedvesétől, azért önti ki levélben epedését, keserveit, reménykedését. A H. ebben a mivoltában rokon a helyzetdallal. Formája is az elegiai vers, a distichon. Ovidiuson kívül a rómaiaknál Propertius írt meg H.-kat. A renaissance óta a modern irodalmakban is fölmerült a H., így művelték az olaszoknál Bruni és Crasso, a franciáknál Dorat, Laharpe, az angoloknál Harvey és Pope (Heloïse on Abelard), a németeknél Goethe stb., nálunk is már a régibb epikában is felmerül azon költőknél, akik a humanizmus hatását érezték. A XVIII. sz. végén klasszikai iskolánk költői hozták jobban divatba; leghiresebbek voltak Pázmándi Horvát Endre H.-i a XIX. sz. 20-as éveiben (Enyingi Török Bálint a Héttoronyból feleségének Torbágyra stb.).

Heroikus (gör.), a. m. hősies, hősre vonatkozó; l. *Héroszok*.

Heroikus regény, más néven hősi regény, a regénynek Franciaországban a XVII. sz.-ban kifejlett alakja, mely az Amadisokat felváltó pásztori regény után képződött ki az akkori affektált antikizáló irány szellemében. A csodákkal már szakít, a király és az előkelők életét rajzolja, de mesterkélten; görög nevű hőseiben a párisi udvar és szalonok alakjait festi. Szellemét, stíljét is az udvarból és a Hôtel Rambouilletből veszi, főeleme az udvariasság, a galantéria Kezdője Gomberville, nevesebb képviselői még Calprenède és Scudéry kisasszony. Sok kötetre terjedő regényeiket hosszú lélegzetűeknek (romans de longue haleine) szokták nevezni. Divatjuk hozzánk is elhatott, Bárótzi fordította a Calprenède Kasszandráját és Mikes Kelemen egy kisebb rangú író H.-ét, Gomezné Mulatságos napjait. V. ö. *Beöthy*, Szépprózai elbeszélés I.

Heroin, a morfin diacetil-származéka, tehát *diacetilmorfin* $C_{17}H_{17}NO\left\langle\begin{matrix}O.CO.CH_3\\O.CO.CH_3\end{matrix}\right.$ Előállítására morfin és anhidroecetsav elegyét 85°-on hevítik, majd a vízzel higított, lehűtött és ammoniával kissé meglúgosított oldatból a H.-t éterrel kirázva kioldják és ebből kikristályosítják. Színtelen, kristályos por. Op. 171°. Vízben csaknem oldhatatlan. A H. a morfinnál jóval mérgezőbb, miért is kisebb adagokban alkalmazzák és pedig rendszerint sósavval alkotott sóját, a *sósavas H.-t*, amely keserű ízű, színtelen és szagtalan kristályos por és vízben bőségesen oldódik. Op. 230°. Salétromsav sárga színnel oldja. A H. lényegében a morfinhoz hasonló hatású, de a lélegzési zavarokat fokozottabban szünteti és a köhögési ingert csillapítja, miért is főképen a lélegzőutak bántalmainál használják.

Heroina a. m. hősnő.

Heroizmus (gör.) a. m. hősiesség.

Herold, a középkorban rendes hivatalnok, kit fejedelmi udvaroknál a lovagi intézmény ápolása és az udvari szertartások végett alkalmaztak. Főfeladatuk az udvari szertartások ellenőrzése, a lovagképesség szemmeltartása volt, azonfelül hatáskörükbe tartoztak a krónikák és címerkönyvek vitele, sőt hűbérügyek elintézése is. Manapság némely államban rang- és címerügyekre külön H.-hivatal van. A H.-ügyekre vonatkozó szabályok és szokások a *H.-jog* neve alatt voltak ismeretesek, az ezeket tanító tudomány volt a *heraldika* (l. *Címertan*). Azok, kik e tudománnyal foglalkoztak, a középkorban mintegy külön céh tagjai gyanánt tekintettek, s megvolt köztük is a tanonc, segéd és mester közti megkülönböztetés. E *heroldiák*-nak nevezett egyesületekben a legalsó fokot a lovas hirnökök (nuntii equitentes) képezték, de ezek is a lovagok sorából kerültek ki; a második fok a *persevantok* (a franc. poursuivantból), kik közül választották hétévi tanulás után a H.-okat. Élükön az ú. n. *címerkirály* (roi d'armes) állott. A német császári H.-ok neve később *Romreik* (römisches Reich) volt. A H.-okhoz némileg hozzátartoztak a *gyaloghirnökök* v. *kengyelfutók*. A birodalmi H.-ok örvendettek a legnagyobb tekintélynek, hatáskörükbe tartozott a birodalmi gyűlésen a rend fenntartása és a szabad kiséret fölötti felügyelet. A lovagintézmény letüntével, mellyel a H. intézmény annyira össze volt forrva, utóbbi is mindinkább veszített jelentőségéből. Némely lovagrendnek még ma is vannak oly hivatalnokai, kik e címet viselik, s alkalomadtán mint olyanok is szerepelnek. A H. méltóságának külső jelvénye, ruházatán kívül, egy formájában különböző kivitelű arany bot. V. ö. *Gehe*, Beschreibung eines Herolds (Dresden 1668). L. még *Heroldhivatal*.

Herold, *Johann Gregor*, német porcellánfestő, szül. Jenában 1696 aug. 6-án, megh. Meissenben 1775 jan. 26-án. 1719-ig a bécsi porcellángyárnál volt alkalmazva. 1720-ban Meissenbe hívták, hol az anyag és a festőmodor megjavítása által a gyárat világhirűvé emelte. Eleinte keletázsiai minták után dolgozott, majd a Watteau-jelenetekre, vadászképekre és sziklás tájképekre tért át. Neki sikerült először 1720. a máz alatti kobalt-kéket előállítani.

A NAGY LEXIKON

IX. kötetének munkatársai.

Ákos István (gyógypedagógia).
Áldásy Antal dr. (genealógia és heraldika).
Alexander Bernát dr. (filozófia).
Alexics Györgу dr. (román nyelv és irodalom).
Angyal Pál dr. (büntetőjog, bűnvádi eljárás).
Antal Géza dr. (holland nyelv és irodalom).
Asbóth Oszkár dr. (északi szláv nyelvek és irodalmak).
Aujeszky Aladár dr. (állatorv. bakteriológia).
Bakó Gábor (rovartan).
Bálint Imre dr. (balkáni ügyek).
Bálint Rezső dr. (belső betegségek).
Balla Antal dr. (belmunkatárs).
Ballagi Aladár dr. (magyar történelem).
Ballai Károly (pedagógia).
Balog Emil (hegyi vasutak).
Balogh Ferenc dr. (ref. teológia).
Balogh Lóránd (építészet).
Bánki Donát (aviatika).
Bartha Richárd dr. (magánjog).
Béldy Mihály (csendőrség).
Bénárd Emil dr. (közjog, magánjog).
Benczúr Elek (rovartan).
Benedict Henrik dr. (belső betegségek).
Berinkey Dénes dr. (nemzetközi jog).
Bignio Gyula (japán és kinai nyelv és irod.).
Bódiss Jusztin dr. (klassz. filológia).
Bodnár Gyula dr. (térképek).
Bonkáló Sándor dr. (északi szláv nyelvek és irodalmak).
Börcsök Andor dr. (birtokrendezés).
Breit József (hadtudomány).
Breuer Szilárd (tűzoltás).
Bund Károly (erdészet).
Cholnoky Jenő dr. (ált. és leíró földrajz).
Colas Károly báró (boszniai ügyek).
Császár Elemér dr. (magyar irodalomtörténet).
Császár Károly dr. (magánjog, jogi életrajzok).
Csemez József (fizika).
Csengeri János dr. (klasszika filológia).
Cserjesi Károly (sport és játékok).
Csiky Lajos (ref. teológia és egyházi ügyek).
Czakó Adolf (anyagvizsgálat).
Czakó Elemér dr. (iparművészet).
Dalmady Ödön (vasúti biztosító berendezés).
Dalmady Zoltán dr. (fizikai gyógyítás).
Dedek Crescens Lajos dr. (kat. egyháztörténet).
Demény Károly (posta- és távirda-ügy).
Dóczi Imre dr. (antialkoholizmus).
Dunay László dr. (kereskedelmi tengerészet).
Éber László dr. (művészettörténet).
Edvi Illés Aladár (vas- és fémipar).
Edvi Illés Károly (büntetőjog, bűnvádi eljárás).
Ekkert László dr. (kémia).
Elefánt Olga dr. (iparművészet).
Entz Béla dr. (kórboncolástan, bakteriológia).
Erdős József dr. (ref. teológia).
Ernyey József (etnográfia).
Farkas Géza dr. (fiziológia).
Fellner Frigyes dr. (adópolitika).
Ferenczi Zoltán dr. (könyvtárügy).
Ferenczy Benő (vasúti földrajz és történelem).
Ferentzy Józsed dr. (techn. kemia).
Feyér Gyula (fűtés, gáz- és vízvezeték).
Fiók Károly dr. (szanszkrit).
Fodor Ármin dr. (nemzetközi magánjog).
Fodor Gyula (zenetörténet).
Földváry Béla dr. (belmunkatárs).
Frisch Ármin dr. (héber teológia és irodalom).
Gaár Vilmos dr. (polgári perrendtartás).
Gábor Gyula dr. (magyar jogtörténet).
Gáti Béla (elektrotechnika).
Gaul Károly id. (faipar).
Gaul Károly ifj. (munkásvédelem).
Gebhardt Ferenc dr. (orv. történelem, életrajzok).
Geréb József dr. (ókori történet).
Gerevich Tibor dr. (művészettörténet).
Glücklich Vilma (feminizmus).
Goldziher Ignác dr. (arab nyelv és irodalom).
Gopcsa László dr. (örmény nyelv és irodalom, gyorsírás).
Gorka Sándor dr. (állattan).
Gönczy Béla (helyi érdekű vasutak).
Görög Samu dr. (keresk. számtan).
Görög Sándor (vasútépítés).
Grecsák Károly dr. (keresk., váltó- és csődjog).
Gulyás Pál dr. (francia nyelv és irodalom).
Győry István dr. (kertészet).
Győry Loránt dr. (mezőgazd. politika).
Halász Gyula (leíró földrajz).
Hankó Béla dr. (állattan).
Heil Fausztin dr. (büntetőjog, bűnvádi eljárás).
Heim Pál dr. (gyermekorvostan).
Hekler Antal dr. (ókori szobrászat).
Hennyey Vilmos dr. (postaügy).
Hollendonner Ferenc dr. (növény-anatómia).
Hornyánszky Gyula dr. (mitológia, ókori vallástörténet).

Hortobágyi Béla dr. (fiziológia).
Horváth Cyrill dr. (magyar irodalomtörténet).
Horváth Mihály (testegyenészet).
Huszár Elemér dr. (házasságkötés).
Hutyra Ferenc dr. (állatorv. járványtan).
Illés József dr. (jogtörténet).
Imre Sándor dr. (pedagógia).
Jalsoviczky Géza (gépészet).
Jánosi Béla dr. (esztetika).
Jászay-Horváth Elemér (belmunkatárs).
Jeckel Péter dr. (gyámügy).
Jónás Géza dr. (vasúti kereskedelem).
Kadocsa Gyula (rovartan).
Kallós Ede dr. (görög és latin mitológia).
Kassowitz Tivadar dr. (kat. egyháztörténet).
Kelen Béla dr. (Röntgen-sugarak és fényképészet).
Keller Arnold (vasútépítés).
Kemény Ferenc (békemozgalom).
Kemény György (leíró földrajz).
Kenessey Kálmán (belvízi hajózás).
Kerékgyártó György (szerszámok és szerszámgépek).
Kereszty István (általános zenetörténet).
Kérészy Zoltán dr. (egyházjog).
Kiss Géza dr. (római jog).
Kiss Isván (Győr vm. története).
Klein Gyula dr. (ipari növények).
Klemp Gusztáv (bőr- és festőipar).
Klimes Gyula (államszámvitel).
Klug Péter (gyógypedagógia).
Kneppó Sándor dr. (pénzügyi jog).
Komin János dr. (életrajzok).
Kont Gyuláné (háztartás).
Kormos Tivadar dr. (geológia : pleisztocén).
Kovách Imre (vasúti pályafenntartás).
Kovács Zoltán (szerkesztő).
Kőrösi Albin dr. (spanyol és portugál nyelv és irodalom).
Kőrösi Henrik (tanügy).
Kőrösi Sándor (olasz nyelv és irodalom).
Kunos Ignác dr. (török nyelv és irodalom).
Kürschner Artur dr. (belmunkatárs).
Landgraf János (halászat).
Láner Kornél (vasúti gépészet).
Láng Nándor dr. (archeológia).
Lányi Bertalan dr. (bányajog).
Lányi Márton dr. (magánjog).
Latzkó Hugó dr. (angol nyelv és irodalom).
Leimdörfer Joachim (ipari kémia).
Lengyel Aurél dr. (büntetőjog).
Lévay Ede dr. (matematika).
Liffa Aurél dr. (ásványtan).
Litschauer Lajos (bányászat és kohászat).
Lóczy Lajos (geológia).
Lósy József dr. (antropológia).
Lukinich Imre dr. (vármegyék története).
Lyka Károly (magyar művészettörténet).
Mágocsy-Dietz Sándor dr. (növényélettan).
Magyar Elek (lósport).
Mahler Ede dr. (assziriológia és egyptológia).
Marek József dr. (állatorv. belorvostan).
Márki Sándor dr. (magyar történelem).
Maróthy Ernő (Győr város).
Marschalkó János dr. (magánjog, birósági ügyvitel).
Márton Lajos dr. (ősrégészet).
Masznyik Endre dr. (ág. ev. teológia és egyházi ügyek).
Mauritz Béla dr. (ásványtan, petrográfia).
Melles Emil (gör. kat. teológia és egyházi ügyek).
Merse Pál (léghajózás).
Mihailich Győző dr. (hídépítészet).
Milleker Rezső dr. (leíró földrajz).
Mocskonyi Károly (vasúti forgalmi ügyek).
Moesz Gusztáv dr. (alsóbbrendű növények).
Molnár Géza dr. (zeneelmélet).
Molnár István, rudinai (pomológia).
Morvay Gyula dr. (bűvészet).
Muraközy Károly dr. (árúismeret).
Nagy Béni (Heves vm. története).
Nagy Géza (magyar történelem).
Nagy László dr. (anatómia).
Nagy László (pedagógia).
Négyesy László dr. (magyar irodalomtörténet).
Nékám Lajos dr. (bőrbetegségek).
Novák Sándor ifj. (kereskedelem és bankügy).
Novák Tivadar (vasúti ismeretek).
Pálfy Mór dr. (bányászati geológia).
Panian Ernő (horvát ügyek).
Papp Károly dr. (geológiai életrajzok, paleontológia).
Páter Béla dr. (gazd. növénytan).
Paunz Márk dr. (orr-, torok-, gége- és fülbajok).
Pekár Mihály dr. (fiziológia).
Pethő Sándor dr. (magyar történelem).
Petrik Lajos (agyagipar).
Petrovics Elek dr. (közigazgatási jog).
Pettenkofer Sándor (borászat).
Picker Rezső dr. (urológia).
Pinterits Károly (grafológia és könyvelés).
Plósz Béla dr. (állatorv. sebészet).
Pogány Kálmán dr. (művészettörténet).
Pogány Móric (halotthamvasztás).
Polner Ödön dr. (közjog).
Poór Jakab (biztosításügy).
Popovits Iván (szerb nyelv és irodalom).
Preisich Kornél dr. (fertőzőbajok).
Puky Gyula dr. (hitbizományok).
Raab Alajos (kertészet).
Radnai Mihály (nyomdászat).
Radványi László dr. (hirdetésügy).
Rátz István dr. (állatorv. kórbonctan).
Rédey Miklós (közrendészet).
Reiner János dr. (egyházjog).
Rejtő Sándor (szövő- és papiripar).
Reményi Ferenc (haditengerészet).
Rényi József dr. (közigazgatási jog).
Réthly Antal dr. (leíró földrajz).
Réthy László dr. (éremtan).
Reuter Camillo dr. (ideg- és elmebetegségek).
Révész Mihály (szocializmus).
Rex Sándor dr. (kémia).
Ring Izsó (vasúti forgalom).
Róbert Ödön dr. (vasúti földrajz és történelem).
Romy Béla dr. (egyes cikkek).
Róna Zsigmond dr. (meteorológia).
Rottenbiller Fülöp dr. (büntetőjog).
Rózsa Dezső dr. (angol nyelv és irodalom).
Rubinyi Mózes dr. (magyar és ált. nyelvészet).
Ruffy Pál (gyermekvédelem).
Sajó Elemér (vízépitészet és kulturmérnökség).
Schafarzik Ferenc dr. (ált. geológia).

Schandl Károly dr. (gazdasági szövetkezetek).
Schilberszky Károly dr. (kerti növények).
Schiller Bódog dr. (magyar és egy. jogtörténet).
Schmidt Henrik dr. (germán nyelvészet és mitológia).
Scholtz Kornél dr. (szemészet).
Schréter Zoltán dr. (geológia, paleontológia).
Sebestyén Gyula dr. (magyar történelem).
Segesváry Ferenc (mótoros kocsik).
Seltmann Rezső dr. (világtörténet).
Sidó Zoltán dr. (szociológia).
Sigmond Elek dr. (gazdasági kémia).
Siklós Albert dr. (hangszerek).
Simonyi Zsigmond dr. (magyar nyelvészet).
Solymossy Sándor dr. (etnológia és folklore).
Steiner Mihály (vasúti vontatás).
Straub Sándor (elektrotechnika).
Strausz Adolf (bolgár nyelv és irodalom).
Sugár Károly (vadászat).
Sulyok Imre (vasúti tarifa-ügyek).
Szabó Lajos (vasúti ismeretek).
Szabó Márton (Hajdu vm. története).
Szabó Zoltán dr. (növény-morfológia; biográfiák).
Szabolcsy Antal dr. (vasúti ismeretek).
Szádeczky Lajos dr. (magyar történelem).
Szana Sándor dr. (gyermekvédelem).
Székely György (Háromszék vm. története).
Székely István dr. (bibliai tudományok).
Székely Izsó (vasúti biztosító berendezések).
Szende Gyula dr. (világtörténet).
Szerbák Elek dr. (vasúti jóléti intézmények).
Sziklay János dr. (életrajzok).
Szilágyi Oszkár dr. (boszniai ügyek).
Szinnyey József dr. (belső betegségek).
Szladits Károly dr. (magánjog).
Szőts Gyula (magyar történelem).
Szterényi József (iparügy).
Sztrókay István (kis- és elektromos vasutak).
Szundy Károly (közművelődési egyesületek).
Szüts Andor dr. (állattan).
Takács Zoltán dr. (kinai és japán művészet).
Tarnai János dr. (büntető jog).
Térfi Gyula dr. (szakszerkesztő; polgári perrendtartás, birói szervezet).
Thienemann Tivadar dr. (német irodalom).
Thirring Gusztáv dr. (magyar földrajz és statisztika).
Timkó Imre (agrogeológia).
Tonelli Sándor dr. (közgazdaság).
Tőry Gusztáv dr. (nemzetközi jog).
Tuzson János dr. (növénytani rendszertan).
Vámossy Zoltán dr. (gyógyszerisme, méregtan).
Varsányi Emil dr. (malomipar).
Vágó Béla (vasúti ismeretek).
Vágó József (tőzsde-ügy).
Varga Kálmán dr. (növénytermelés).
Veress Endre dr. (magyar történelem).
Vértesy Jenő dr. (szinészet).
Vész Béla (vasúti felépítmény).
Vig Albert (iparoktatás).
Vikár Béla dr. (finn nyelv és irodalom).
Vladár Endre (gazdasági gépészet).
Vonház István dr. (német irod. életrajzok).
Vörös Sándor (gazdasági üzemtan, gazd. irodalom).
Vörös Zoltán (vasúti szállítás).
Wellmann Oszkár dr. (állattenyésztés).
Wildner Ödön dr. (szociológia).
Wilhelm Frigyes dr. (halotthamvasztás).
Wodetzky József dr. (csillagászat).
Záborszky István dr. (szülészet, nőgyógyászat).
Zelliger Vilmos dr. (róm. kat. teológia és egyházi ügyek).
Zelovich Kornél (vasúti műszaki tárgyak).
Zimmermann Ágoston dr. (állatorvostan).

A IX. kötet illusztrációi és mellékletei.

A) Képmellékletek és térképek.

B) Szövegmellékletek.

C) Szövegképek.

RÖVIDÍTÉSEK MAGYARÁZATA.

a. = ár
adók. = adóközség
ág. ev. = ágostai evang.
alk. = alkohol
áll. = állat
áll. = állami
áll. orv. = állatorvostan
ált. = általános
a. m. = annyi mint
ang. = angol
ásv. = ásvány
b. = báró
bels. = belsőleg
bj. = büntető jog
bnyj. = bányajog
bört. = börtönügy
bp. = büntetőjogi perrendtartás
btő törv. = büntető törvény
C. = Celsius
c. = című
ca. = centiár
cg. = centigramm
cl. = centiliter
cm. = centiméter
cm^2 = négyzetcentiméter
cm^3 = köbcentiméter
cs. = császári
csj. = csődjog
D. = dél
d. = déli
da. = deciár
DDK. = dél-délkelet
dg. = decigramm
DK. = délkelet
dka. = dekaár
dkg. = dekagramm
dkl. = dekaliter
dkm. = dekaméter
dl. = deciliter
dm. = deciméter
dm^2 = négyzetdeciméter
dm^3 = köbdeciméter
DNy. = délnyugat
É. = észak
é. = északi
ÉÉNy. = észak-északnyugat
ej. = egyházjog
ÉK. = északkelet
eml. = említett
ÉNy. = északnyugat
é. sz. = északi szélesség
e. ü. = emlékünnep
ev. = evangélikus
F. = felső
f. = fillér
fhg. = főherceg
fp. = forráspont
fr. = frank
franc. = francia
fs. = fajsuly
fsziget = félsziget
g. = gramm
gazd. = gazdászat
gör. = görög
gör. kat. = görög katolikus
gör. kel. = görög keleti
Gr. = Greenwich
gr. = gróf
h. = helyett
ha. = hektár
hg. = hektogramm
hiv. = hivatalos
hl. = hektoliter
hm. = hektométer
h. ö. = hasonlítsd össze
id. = idősb.
ifj. = ifjabb
ill. = illetőleg
ill. hly. = illető helyen
izr. = izraelita
j. = járás
jbiró = járásbiró
jbiróság = járásbiróság
jt. = jogtörténet
K. = kelet
K = korona
k. = keleti
kat. = katolikus
katon. = katonai
k. e. = koronázás előtti
képl. = képlet
k. h. = keleti hosszuság
k. ig. = közigazgatási
kir. = királyi
kisk. = kisközség
km. = kilométer
km^2 = négyszögkilométer
közs. = községi
Kr. e. = Krisztus előtt
krj. = kereskedelmi jog
Kr. u. = Krisztus után
k. t. = kereskedelmi törvény
k. u. = koronázás utáni
kzj. = közjog
l. = lásd
l. = liter
lak. = lakos
lat. = latin
l. e. = lásd ezt
l. o. = lásd ott
m. = méter
m^2 = négyzetméter
m^3 = köbméter
megh. = meghalt
mf. = mérföld
mh. = meghalt
mj. = magánjog
mm. = milliméter
ml. = milliliter
mm^2 = négyzetmilliméter
mm^3 = köbmilliméter
mp. = másodperc
nagyk. = nagyközség
ngt. = nemzetgazdaságtan
ném. = német
nhdj. = nemzetközi hadi jog
növ. = növény
Ny. = nyugat
ny. = nyugati
nzkj. = nemzetközi jog
o. gy. = országgyülés
ol. = olasz
o. m. = osztrák-magyar
op. = olvadáspont
orgb. ért. = országbirói értekezlet
orv. = orvosi
osztr. polg. tkv. = osztrák polgári törvénykönyv
pl. = például
p. = perc
pol. = politika
port. = portugál
prot. = protestáns
p. t. = polgári törvénykezés
q. = métermázsa
r. = rész
R. = Réaumur
ref. = református
rj. = római jog
r. k. = róm. kat.
röv. = röviden
r. t. = rendezett tanácsu
s. e. = sajtóeljárás
sp. = spanyol
sr. = sulyrész
st. = sajtótörvény
stb. = s a többi
sz. = század
szab. = szabad
szerk. = szerkesztő
szt. = szent
szül. = született
t. = tonna
t. i. = tudniillik
tj. = tengerjog
tkp. = tulajdonképen
tkv. = telekkönyv
tov. = tovább
trjav. = törvényjavaslat
tvk. = törvénykezés
u. a. = ugyanaz
u. i. = ugyanis
u. n. = ugynevezett
v. = vagy
vj. = váltójog
vm. = valamely
vm. = vármegye
vmi = valami
v. ö. = vesd össze.

A címszavakat a szövegben mindig a szó nagy kezdőbetüjével rövidítjük, illetőleg idezzük.

